ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: Βίκυ Θεοφιλοπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: «ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ε.Ε.»

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr.

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 55 (2000)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄1

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 1-3

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (Εικ. 1-2) ..... » 4-7

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Προϊστορική Συλλογή, Συλλογή Γλυπτών, Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων, Συλλογή Χαλκών, Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας, Χημικό Εργαστήριο (Εικ. 1-26) ..... » 8-21

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-4) ..... » 22-33

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... » 34-35

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Εικ. 1-6) ..... » 36-39

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Αθήνα, Κέα. Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Συμβολή των οδών Θόλου 9 και Κλεψύδρας, Οδός Πανός 16, Οδός Θόλου 19, Συμβολή των οδών Ταξιαρχών 2 και Δεξίππου, Οδός Ποικίλης 6, Συμβολή των οδών Ερεχθέως 2 και Διογένους 24, Οδός Μητρώου 7, Οικόπεδο Μακρυγιάννη). Εργασίες Αναστήλωσης - Στερέωσης - Συντήρησης: Βιβλιοθήκη του Αδριανού, Ρωμαϊκή Αγορά. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου (Εικ. 1-23) ..... » 40-65

Agora (Figs. 24-29) ..... » 65-68

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων Αθήνας: Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου, Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού. Αρχαιολογικός χώρος Ακαδημίας Πλάτωνος. Μουσειακές εργασίες: Αρχαιολογικό μουσείο Μεγάρων. Ανασκαφικές εργασίες: Αθήνα (Οδός Δαιδάλου, Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11, Οδός Ερμού 95, Οδός Γοργίου 3-5, Οδός Γοργίου 10α, Οδός Άγρας 35, Οδός Αυτομέδοντος 8, Οδός Κορυζή 8, Οδός Δημοφώντος 111-113, Οδός Δρυόπων 38 και Τρώων, Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου, Φρέαρ «Πλούτωνος» ή «Κνωσού» της δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ, Ακαδημία Πλάτωνος), Ελευσίνα (Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου, Οδός Θεοτοκοπούλου 128), Μέγαρα (Οδός Ευπαλίνου, Οδός Λ. Κατσώνη 26, Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη και Ραγκαβή, Οδός Στρατήγη, Οδός Τενέδου, Οδός Ν. Ξεκούκη 28, Οδός 28ης Οκτωβρίου 194, Οδός 28ης Οκτωβρίου 239, Παλαιά εθνική οδός), Μεγαρίδα (Αλεποχώρι, Μπούρι Αλεποχωρίου [οικόπεδο Μαντζώρου-Παρασκευά], Μπούρι Αλεποχωρίου [οικόπεδο Πολυχρονίδη]) (Εικ. 1-24) ..... » 69-94

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Πειραιάς (Συμβολή των οδών Γούναρη 5 και Αριστείδου 22-24, Οδός Θεάτρου 111-113-115, Οδός Θεάτρου 112-114, Οδός Νοταρά, Οδός Βασιλέως Γεωργίου, Συμβολή των οδών Σκυλίτση και Φίλωνος, Οδός Κλεισούρας 4, Συμβολή των οδών Νεωρείων 108 και Σωτήρος Διός 71, Οδός Πλάτωνος 10, Οδός Σερφιώτου 32, Συμβολή των οδών Νεωρείων και Τσαμαδού, Οδός Θεάτρου 62-64, Συμβολή των οδών Κοντζιαδών και Μητρώου 60, Οδός Υψηλάντου 87, Συμβολή των οδών Σηραγγείου και Γερ-

μανού 20, Οδός Μπότσαρη 42, Οδός Τομπάζη 54, Συμβολή των οδών Σωτήρος Διός και Υψηλάντου, Οδός Κουντουριώτου 154, Συμβολή των οδών Χατζηκωσταντή, Αιγέως, Ποδαλειρίου, Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου), Νέο Φάληρο (Οδός Πειραιώς), Παλαιό Φάληρο (Αμφιθέα, συμβολή των οδών Πέλοπος και Μυκηνών), Μοσχάτο (Οδός Θεσσαλονίκης 90-92, Οδός Θεσσαλονίκης 42), Καλλιθέα (Συμβολή των οδών Σαλαμίνος 42 και ανωνύμου), Δάφνη (Σταθμός Μετρό «Δάφνη»), Άλιμος (Λόφος Πανί, Λεωφόρος Βουλιαγμένης 585 και 578Α, Συμβολή των οδών Μεσσήνης και Κυθηρίων), Γλυφάδα (Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας, Συμβολή των οδών Βενεζουέλας και Αγαμέμνονος, Οδός Αγίας Λαύρας 28, Οδός Αγίας Λαύρας 33, Οδός Άργους 43, Οδός Ιωαννίνων 50, Συμβολή των οδών Αρτέμιδος και Λαοδίκης, Συμβολή των οδών Καβάλας 17 και Κανδάνων, Οδός Ζαμάνου 44, Συμβολή των οδών Ποσειδώνος και Επαμεινώνδα, Συμβολή των οδών Ερμού 53-55 και Κοραή 2, Συμβολή των οδών Ηρακλείτου 44 και Αρετής 108, Οδός Σεμέλης, Αστέρια), Βούλα (Συμβολή των οδών Σπύρου Μελά και Ξενόπουλου), Λαυρεωτική (Καταφύγι Παλαιάς Φώκαιας, Οικισμός Νέου Θορικού, Μπερτσέκο), Άνω Λιόσια (Περιοχή Τσουκλίδι, Λίμνη Άνω Λιοσίων - οδός Μονής Αρκαδίου), Μενίδι (Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα - συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής, Νεάπολη - οδός Κιλικίας), Γέρακας (Θέση Σταυρός - οδός Κλεισθένους, Οικισμός Σταυρός - συμβολή των οδών Μανιακίου, Κνωσού και Γραβιάς, Οικισμός Σταυρός - συμβολή των οδών Μανιακίου και Μακρυγιάννη, Οικισμός Σταυρός - οδός Κανάρη 57, Οικισμός Κέντρο - οδός Πάρου), Παλλήνη (Οδός Λεονταρίου, Οικισμός Κάντζα - περιοχή Τριγώνου Καμπά - συμβολή των οδών Λεονταρίου και Κολεγίου), Κορωπί (Λόφος Ψηλοκορυφή, Θέση Θίτι, Θέση Μακριά Πεύκα, Θέση Λαμπρικά, Θέση Μπότα - οδός Ηφαίστου, Περιοχή Κέντρου Υγείας, Οικόπεδο πολυκαταστήματος «Lidl»), Γλυκά Νερά (Περιοχή Φούρεσι), Λούτσα (Οικόπεδο Χατζάκου), Μαραθώνας (Θέση Μπόριζα - Οδός Αθηνών-Μαραθώνος). Αττική οδός. Παιανία (Θέση Πούσι Λέδι), Κορωπί (Θέση Πουλί). Ολυμπιακό ιππικό κέντρο και νέος ιππόδρομος. Μαρκόπουλο (Θέση Μερέντα). Αίγινα. Πόλη της Αίγινας (Οδός Κουμουνδούρου, Πάροδος οδού Φειδίου, Οδός Καποδιστρίου, Οδός Π. και Α. Κάππου 4, Οδός Αγίου Νεκταρίου), Φανερωμένη (Καποδιστριακό Ορφανοτροφείο), Κάμπος Μύλων (Οικόπεδο Στρατή, Οικόπεδο Καβαλιέρου). Εργασίες Συντήρησης. Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Παιανία (Περιοχή αθλητικού κέντρου, Λεωφόρος Λαυρίου, Λόφος Πυργάθι, Λόφος Μύρτεζα, Περιοχή Λάτσειου Κολεγίου, Ναΐσκος Αγίου Πολυκάρπου, Λόφος Μπούρα), Σπάτα (Λόφος Πύριννα, Περιοχή Αγίου Πέτρου). Παραδόσεις - Περισυλλογές - Αυτοψίες: Μουσείο Βραυρώνας, Μουσείο Λαυρίου, Μουσείο Μαραθώνα. Μαραθώνας (Θέση Κουκουναράκι) (Εικ. 1-71) ..... Σελ. 95-140

Aigina ..... » 141

Kalaureia (Figs. 72-73) ..... » 141-142

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Μονή Οσίου Λουκά (Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους, Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος), Ορχομενός (Ναός Αγίου Γεωργίου), Σχηματάρι (Ναός Αγίας Παρασκευής). Εργασίες Συντήρησης. Νομός Αττικής: Αθήνα (Γαλάτσι - Ναός Όμορφης Εκκλησιάς). Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας, Οδός Δίρκης 38, Πάροδος Χρυσοστόμου Σμύρνης - Ανώνυμος ναός), Ορχομενός (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Παναγίας Σκριπούς), Λιβαδειά (Οδός Βενιζέλου 1). Περιοδείες - Επισημάνσεις - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Αττικής: Αθήνα (Πλάκα - Οδός Αδριανού 19 - Ναός Αγίου Φιλίππου), Τροιζηνία (Κάστρο Κοκκινιάς ή Σκελεταίικο κάστρο). Νομός Βοιωτίας: Αράχωβα (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Εύβοιας: Βαθύ Αυλίδος (Ναός Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οδός Αμφίωνος 48, Οδός Τσεβά 16, Οδός Οιδίποδος και Πελοπίδου, Οδός Ετεοκλέους 14, Ανατολική πλευρά Καδμείας, Οδός Οιδίποδος, Οδός Θρεψιάδου), Περιοχή Μοσχοπόδι (Αγρός Σ. Καρατζά), Μονή Οσίου Λουκά (Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους, Βόρεια πτέρυγα κελιών), Αντίκυρα (Οδός Ομήρου και Καραϊσκάκη, Οδός Καραϊσκάκη) (Εικ. 1-23) ..... » 143-161

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Βασιλέως Γεωργίου και Νικηταρά, Πάροδος Γούναρη 116, Παλιόπυργα - οδός Κανάρη, Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο, Οδός Κορίνθου 48, Οδός Παπανικολάου, Οδός Ε. Ρούσσου, Οδός Π. Μαρίνου, Οδός Ηρακλέους, Οδός Μπελίνου-Ζωγράφου, Οδός Μακαρίου, Οδός Αιγαίου πελάγους - πάροδος Καποδιστρίου, Οδός Καλμούχου), Ναύπλιο (Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου - πάρκο Κολοκοτρώνη, Οδός Σιδηράς Μεραρχίας -

πάρκο Κολοκοτρώνη, Οδός Χαριλάου Τρικούπη, Περιοχή Κούρτη - Οδός Άργους), Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος (Περιοχή Γιαλάσι, Β' ζώνη προστασίας του αρχαιολογικού χώρου, Οικισμός Αρχαίας Επιδαύρου - οδός Περικλέους και οδός Ιπποκράτους, Οικισμός Αρχαίας Επιδαύρου - οδός Ι. Μεταξά), Δαλαμανάρα (Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα - αρχαίο Τημένιο). Νομός Κορινθίας: Λουτράκι (Θέση Κατουνίστρα - οικόπεδο Σέγκα), Αρχαία Σικυώνα (Θέση Γήπεδο). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Νομός Αργολίδας: Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος. Εντοπισμός Αρχαιοτήτων. Νομός Αργολίδας: Λύρκεια (επαρχιακή οδός Στέρνας-Λύρκειας), Ανδρίτσα, Ναύπλιο (Παλαιά βουλή), Δήμος Λέρνας (Κιβέρι - λόφος Προφήτη Ηλία), Λιγουριό (Άγιος Αθανάσιος). Νομός Κορινθίας: Νεμέα (Δερβενάκια). Περισυλλογές. Νομός Αργολίδας: Λιγουριό (Θέση Νάπα, Θέση Κρανιά) (Εικ. 1-48) ..... Σελ. 162-199

Νεμέα, Corinth, Eastern Korinthia, Isthmia, Ancient Halieis, Lerna (Εικ. 49) ..... » 199-206

Άργος ..... » 206-209

Midea (Εικ. 50-51) ..... » 209-210

Ε' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Οδός Πλατανιστά [Ο.Τ. 6, οικόπεδο Ι. Παναγάκη], Οδός Πλατανιστά [Ο.Τ. 141, οικόπεδο Σ. και Ζ. Πολίτη], Οδός Θερμοπυλών 98, Οδός Σακέττα, Οδός Βρασίδου 140-144, Οδός Στάουφερτ, Οδός Λητούς, Οδός Αρχιδάμου, Οδός Σπάρτης-Μυστρά, Αδιάνοικτη περιμετρική οδός, Οδός Πιτάνης, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12, Οδός Ωραίας Ελένης, Οδός Πλατανιστά [ανατολική πλευρά του Ο.Τ. 141, μπροστά από το οικόπεδο Σ. Μοιράγια - Μ. Ντούλια]), Μαγούλα (Οικόπεδο Ι. και Σ. Πρεκεζέ, Οδός Καλλικρατίδου, Οδός Σπάρτης-Καστορίου), Αμύκλες (Οικόπεδο Β. Πολίτη), Γύθειο (Οδός Αγίας Τριάδος), Ελαφόνησος (Οικόπεδο Μ. Λιάρου-Ψαρομμάτη), Νεάπολη Βοιών (Οδός Ακτής Βοιών 124). Κατασχέσεις αρχαίων. Παραδόσεις αρχαίων: Σπάρτη. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων: Λακωνική Μάνη (Πύρριχος), Περιφερειακές θέσεις (Χάρτες 1-2) (Εικ. 20) .. » 211-238

Geraki ..... » 238-239

Asea ..... » 239-240

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής για την ανάδειξη-αναστήλωση-συντήρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Πυλίας (Κάστρο Πύλου, Κάστρο Μεθώνης, Μεμονωμένα μνημεία). Μουσειακές εργασίες. Νομός Μεσσηνίας: Δίκτυο Μουσείων Μάνης. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Μελέτες. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αναστηλωτικές-Στερεωτικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μελιτίνη, Μυστράς, Μονεμβασία (Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Αγίας Άννας ή Παναγία Μάλτας, Μικρή Πύλη, Ναός Αγίας Άννας Καθολικής), Απιδιά, Γεράκι. Νομός Αρκαδίας: Άστρος, Μελιγού. Νομός Αργολίδας: Μέρμπακας, Αδάμι, Παλαμήδι. Νομός Μεσσηνίας: Μεγάλη Μαντίνεια, Προσήλιο, Καλαμάτα (Ναός Αγίου Γεωργίου, Μονή Αγίου Κωνσταντίνου Καλογραιών, Ναός Αγίου Ιωάννου). Εργασίες Συντήρησης. Νομός Λακωνίας: Μυστράς (Εργαστήριο συντήρησης εικόνων, Ενδυματολογικό σύνολο από το ναό της Αγίας Σοφίας Μυστρά, Εργαστήριο συντήρησης γλυπτών και μικροτεχνίας), Γεράκι, Δάφνη Γερακίου, Καλλιθέα, Χρύσαφα, Κουλούμι, Αναβρυτή, Σπάρτη, Έρημος. Νομός Αρκαδίας: Φαλαισία. Νομός Αργολίδας: Αδάμι. Νομός Μεσσηνίας. Επισημάνσεις - Καταγραφές - Κηρύξεις. Νομός Λακωνίας: Δαφνί, Αναβρυτή, Κορακιάνικα Κοκκάλας, Άγιος Στέφανος. Νομός Αρκαδίας: Πικέρνι Μαντινείας, Στεμνίτσα, Καρύταινα (Ναός Ζωοδόχου Πηγής, Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Αργολίδας: Ηραίο Μιδέας. Νομός Μεσσηνίας: Λαγκάδα, Λεύκτρο - Νομιτσί (Ναός Αγίου Ιωάννου, Ναός Προφήτη Ηλία, Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Δημητρίου), Γαργαλιάνοι. Καταγραφές εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων. Νομός Λακωνίας: Πολύδροσο. Νομός Αρκαδίας: Τρίπολη, Περδικόβρυση Κυνουρίας. Νομός Μεσσηνίας. Άλλες εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Παπανικολή, Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ευ. Τεντζέρη, Οικόπεδο Γ. Δεδούση - Ε. Κιρσάνωφ - Γ. Καρακίτσου - Ι. Κοτρωνάκη, Οδός Καλλέργη). Νομός Μεσσηνίας: Καστάνια, Χριστιανούπολη. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Βασιλική Ακρόπολης, Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου, Οδός Αλκμάνος, Οδός Λυσάνδρου, Οδός Τριακοσίων). Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί (Εικ. 1-14) ..... Σελ. 241-268

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Δάφνη, Καυκανιά, Καλύβια Ήλιδος, Άγιος Ηλίας Πηνίας, Άγιος Δημήτριος, Ανάληψη, Γούμερο, Λαβδέικα, Αγραπιδοχώρι, Άσπρα Σπίτια, Πρασιδάκι, Τραγανό Μαρκόπουλου, Βρίνα, Ήλιδα, Κοσκινά, Κλαδέος. Νομός Μεσσηνίας: Ελληνικά Ανθείας, Καστρούλια Αμφείας, Αρχαιολογική διερεύνηση στις περιοχές Πύλου και Ρωμανού εντός των ορίων Π.Ο.Τ.Α. Εργασίες Συντήρησης. Νομός Μεσσηνίας: Διαλισκάρι Μαραθούπολης. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Τυχαία ευρήματα. Νομός Ηλείας: Λούβρο, Κοσκινά, Μιράκα, Θεισόα, Αγία Τριάδα, Πύργος, Κλαδέος, Δαφνιώτισσα, Λέπρεο, Βαρθολομιό, Καλίδονα, Ήλιδα, Βουλιαγμένη, Κάμενα, Καυκανιά, Φιγάλεια, Κορυφή, Άσπρα Σπίτια, Γούμερο. Νομός Μεσσηνίας: Μουσείο Καλαμάτας, Μουσείο Πύλου. Νομός Ζακύνθου. Καθαρισμοί. Νομός Ηλείας. Νομός Μεσσηνίας: Κουκουνάρα Πυλίας (Θέση Γουβαλάρη). Περιοδείες - Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Κηρύξεις. Νομός Ηλείας. Νομός Μεσσηνίας: Μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι Μεσσηνίας, Ίκλαινα Πυλίας (Εικ. 1-23) ..... Σελ. 269-285

Pylos ..... » 286

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Αχαΐας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Νομός Κεφαλληνίας. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εργασίες υπαίθρου. Νομός Αχαΐας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Νομός Κεφαλληνίας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Αιόλου 8-14-16, Οδός Παναχαϊκού 2 και Υψηλών Αλωνίων, Οδός Γερμανού 96 και Λόντου, Οδός Σ. Θεοχαροπούλου - Α. Φωτήλα 65-67 - Β. Ρούφου, Οδός Μπουκαούρη 104-106, Οδός Γ. Παπανδρέου και Δίρφυς, Οδός Καρατζά - μεταξύ Μπουκαούρη και Αγίου Δημητρίου, Οδός Ερισσού 4, Οδός Αδραμυττίου, Οδός Μιαούλη και Καραϊσκάκη, Οδός Κύπρου 14, Οδός Πηνειού 14 και Κλαδέου, Ζαρουχλέικα, Χώρος ανέγερσης Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών - νέα εθνική οδός Πατρών-Κορίνθου, Οδός Ζαΐμη 57-59 και Πουκεβίλ 38-40, συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Τσαμαδού, Συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Κολοκοτρώνη, Συνοικία Παγώνα, οδός Λιακοπούλου, Συνοικία Παγώνα, οδός Φαρμάκη), Ρίο (Άνω Ροδινή, Κάτω Ροδινή, Πλατάνι), Οβρυά Μεσσάτιδος (Οδός Αθανασίου Διάκου 6), Κρήνη Μεσσάτιδος (Θέση Ψαράδες, Θέση Βουτούσα, Ιδιοκτησία Α. Παρασκευοπούλου, Ιδιοκτησία Δ. Δριμάλα, Οικισμός Μονοδένδρι, Ιδιοκτησία Ευ. Σγούρα, Ιδιοκτησία Γ. Παγουλάτου), Σαραβάλι Μεσσάτιδος (Ιδιοκτησία Ι. Καραχάλιου), Καλλιθέα Μεσσάτιδος (Ιδιοκτησία Α. Παπαδόπουλου - Γ. Θανοπούλου), Ριγανόκαμπος, Πετρωτό (Κοίτη Ποταμού Γλαύκου), Καταρράκτης: έργο «Διαπλάτυνση-βελτίωση της επαρχιακής οδού Πατρών-Χαλανδρίτσας-Καλαβρύτων» (Θέση Μπακαλάρου, Θέση Αριδράκου, Θέση Ρίζες, Θέση Σκάλα), Κάτω Αχαΐα (Θέση Βίγλα, Οδός Ασημακοπούλου, Οδός Δασκαλοπούλου [Ο.Τ. 115, οικόπεδο Σ. Κολίλα], Οδός Δασκαλοπούλου [Ο.Τ. 115 και Ο.Τ. 116], Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου, Πάροδος Πλάτωνος, Οδός Αράξου 59), Αλυκές (Θέση Μποστάνι, Οδός Αρισταινέτου), Βραχναίικα Σαγεΐκων (Οικόπεδο Β. Παπαδοπούλου), Άραξος (Τείχος Δυμαίων), Αίγιο (Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου, Οδός Αιγιαλέως 76, Οδός Δωδεκανήσων 12, Οδός Ομαγυρίου Διός, Οδός Λυσίου, Οδός Μεγάλου Σπηλαίου, Οδός Οδυσσέως, Οδός Αγίου Αλεξίου 62, Οδός Αγίων Αποστόλων 49, Οδός Νικολάου Πλαστήρα), Τραπεζά, Κάτω Τραπεζά, Αρχαία Ελίκη, Αιγείρα. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου, Πάλαιρος, Λεπενού (Θέση Σπάθαρη), Νερομάνα Παραβόλας (Οικισμός Κρύο Νερό), Φραγκόσκαλα Αγρινίου (Θέση Τσιπροβούνι), Σταμνά, Παππαδάτες, Γαβαλού (Ιερό Ασκληπιού), Ναύπακτος (Οδός Παπαχριστοπούλου, Θέση Λαγκαδούλα - Οδός Μεσολογγίου, Παλαιοπαναγιά, Οδός Παράκαμψης Ναυπάκτου, Οδός Αποκαύκου), Δήμος Χάλκειας (Χάνια Γαβρολίμνης), Κάτω Βασιλική. Νομός Κεφαλληνίας: Σκάλα (Θέση Άγιος Γεώργιος-Γραδού), Κατελειός (Θέση Ελληνικά), Σάμη (Οδός Ι. Μεταξά, Οδός Σουηδίας), Φισκάρδο (Όρμος Αγίου Ανδρέα). Περιοδείες - Εντοπισμοί - Κηρύξεις αρχαιοτήτων. Νομός Αχαΐας: Αίγιο (Μαυρίκι), Συμπολιτεία (Οικισμός Μεϊντανά), Όαση (Θέση Παναγιά), Μάρμαρα (Θέση Μαυρέντι), Αιγές (Αγία Σωτήρα, Θέση Πλακόπετρα, Θέση Πύργος), Μοναστήρι (Αγία Σωτήρα), Θέση Ελληνικό (Άγιος Γεώργιος), Καθολικό (Θέση «Λομποζίνο» ή «Του Καλαμιώτη ο Ληνός»), Άνω Σαλμενίκο Ερινεού (Άγιος Ιωάννης Βούντενης), Κάτω Σαλμενίκο Ερινεού (Θέση Κατοικία), Συμπολιτεία (Γκρέκα), Σκεπαστό (Θέση Ξερόκαμπος), Κλειτορία (Ιδιοκτησία Σ. Δουκλιά και Α. Ράπτου, Ιδιοκτησία Γ. Παπαγιαννόπουλου, Αρχαιολογικός χώρος Κλείτορος, Θέση Κοτρώνες ή Πλάτανος), Φίλια (Φιλέικα Καλύβια), Αμυγδαλιά (Λόφος Αγίου Αθανασίου), Καμενιάνοι (Θέση Παναγιά). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Μακύνεια (Θέση Ανεμόλακκα), Τρίκορφο, Βομβοκού. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Αχαΐας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας (Εικ. 1-66) ..... » 287-345

Lousoi, Aigeira ..... » 345-346

Kato Vasiliki ..... » 346

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Νομός Αχαΐας. Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Νομός Ζακύνθου. Εργασίες Στερέωσης - Αναστήλωσης - Αποκατάστασης - Διαμόρφωσης. Νομός Κορινθίας: Ισθμία (Θέση Γαλότα - Εξαμίλιο-Ιουστινιάνειο τείχος). Νομός Αχαΐας: Κάστρο Πάτρας, Χαλανδρίτσα. Νομός Ηλείας: Κάστρο Χλεμούτσι, Μανωλάδα, Αναφωνήτρια, Παντοκράτορας, Μπόχαλη, Βολίμες, Εξωχώρα, Κάστρο Ζακύνθου. Νομός Κεφαλληνίας: Περατάτα, Άσος. Εργασίες Συντήρησης. Νομός Αχαΐας. Νομός Ηλείας. Νομός Ζακύνθου: Αναφωνήτρια, Εξωχώρα (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Θεοφίλου), Λιθακιά (Ναός Αγίου Νικολάου Μαλούχου, Ναός Αγίας Τριάδας, Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου). Τοιχογραφίες. Νομός Αχαΐας: Χρυσοπηγή, Ζαρούχλα, Περιστέρα. Νομός Ηλείας: Μανωλάδα, Κάτω Παναγιά Κυλλήνης. Νομός Ζακύνθου: Αναφωνήτρια, Βολίμες. Ξυλουργικές εργασίες. Νομός Ζακύνθου: Αναφωνήτρια, Εξωχώρα. Νομός Κεφαλληνίας: Περατάτα. Περιοδείες - Καταγραφές - Επισημάνσεις μνημείων. Νομός Αχαΐας: Σανταμέρι (Σπήλαιο Αγίου Γεωργίου, Σπήλαιο Θεοτόκου), Χαλανδρίτσα, Αλεποχώρι, Βελιμάχι, Καλάβρυτα, Περιστέρα (Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, Ναός Ζωοδόχου Πηγής, Άγιοι Ανάργυροι, Ναός Αγίου Βασιλείου). Νομός Ηλείας: Δαφνιώτισσα, Ταξιάρχες, Λάλα, Άσπρα Σπίτια, Ξενιές, Γούμερο. Ανασκαφικές εργασίες - Καθαρισμοί. Νομός Κορινθίας: Κράνειο αρχαίας Κορίνθου (Οικόπεδο Κ. Κατελούζου, Οικόπεδο Ι.Α. Σοφού). Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Λόντου 19-21, Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 26, Οδός Γερμανού 170 και Παλαιολόγου), Άνω Πετρωτό. Νομός Ηλείας: Κάστρο Κυλλήνης, Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, Κυλλήνη, Δαφνιώτισσα, Φιγάλεια, Κάτω Σαμικό. Άλλες εργασίες. Νομός Ηλείας: Κάστρο Χλεμούτσι, Μουσεία Ολυμπίας και Ήλιδος, Ανδραβίδα, Ήλιδα (Εικ. 1-41) ..... Σελ. 347-375

Agios Vasilios, Korinthia ..... » 375

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οικόπεδο επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών, Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ, Συμβολή των οδών Οιδίποδος και Πελοπίδου, Οδός Γ. Τσεβά 16, Δημόσια έργα, Ανατολικό τείχος Θηβών), Κωπαΐδα (Έργο βελτίωσης της οδού Ορχομενού-Κάστρου), Πλαταιές, Ελλοπία (Κανάλι Μόρνου), Τανάγρα (Έργα ενίσχυσης Ενωτικού Υδραγωγείου Μόρνου-Υλίκης), Δήλεσι (Οικόπεδο Ν. Μαρίνη), Χαιρώνεια (Έργα βελτίωσης δικτύου ύδρευσης, Οικόπεδο Π. Βαλαώρα, Αγρός Δ. Παπαγγελή), Άγιος Βλάσιος, Λιβαδειά (Οδός Δαιδάλου 6). Παραδόσεις. Θήβα. Περισυλλογές - Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Ελλοπία, Θεσπιές, Μαυρομάτι. Κατασχέσεις (Εικ. 1-39) ..... » 376-408

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό μουσείο Καρύστου. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες: Χαλκίδα (Οδός Ληλαντίων 75 και Μονής Ερίων, Συμβολή των οδών Βώκου και Τζαβέλλα, Οδός Μονής Ερίων, Οδός Στύρων, Βαθροβούνι - Οδός Ερωτευμένου, Πλατεία Αγοράς ή των Εμπόρων), Ερέτρια (Λεωφόρος Αρτέμιδος Αμαρυσίας, Περιοχή Μαλακώντα), Κάρυστος (Ξάνεμο Παλαιοχώρας, Πλακαρή, Ακρωτήρι Αετού), Κάμπος Αλιβερίου (Αγρός Γ. Μπιμπίκα), Ζάρακες Δήμου Δυστίων, Ωρεοί (Οικόπεδο Β. Μανούκα, Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου, Οικόπεδα Α. Καΐρη και Α. Σταματίου, Οικόπεδο Γ. Γιαννακά), Πευκί (Ιερό Αρτέμιδος Προσηώας), Προκόπι (Λόφος Καστρί). Αυτοψίες. Χαλκίδα (Οδός Κυκλάδων, Περιοχή Αγίας Ελεούσας, Πλατεία Αγοράς ή Εμπόρων, Περιοχή Καμάρες), Μαγούλα (Έργο ΟΤΕ), Ερέτρια (Οικόπεδο Γ. Μπιμπίκα). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Αυλίδα, Χαλκίδα, Μάνικα, Νέα Αρτάκη (Θέση Συκιά ή Κερατορράχη, Οικόπεδο Χαραμαντίδη), Ερέτρια, Ωρεοί. Σήμανση αρχαιολογικών χώρων. Τοπογραφήσεις: Αυλίδα, Κάρυστος. Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Κύμη, Νεοχώρι Δήμου Αυλώνος, Δύστος (Λόφος Καστρί). Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων: Μαρμάρι, Στύρα, Αλιβέρι, Δήμος Κονιστρών. Καταγραφή αρχαίων αντικειμένων. Παραδόσεις (Εικ. 1-26) ..... Σελ. 409-430

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Φθιώτιδας: Λαμία (Οδός Θερμοπυλών 3, Οδός Διάκου 16, 1η πάροδος οδού Θερμοπυλών, Οδός Λεωνίδου 6 και Πατρόκλου, Οδός Φιλολάου 6, Οδός Καραϊσκάκη 76, Οδός Φραντζή, Οδός Αμαλίας και Ζαλόγγου, Καλύβια - θέση Τύμπανος, Άνω Ρεβένια, Δυτικό κράσπεδο πλατείας Πάρκου, Συμβολή των οδών Δωδώνης και Παπαφλέσσα, Οδός Σκουφά, Οδός Παπαφλέσσα 15, Οδός Δολόπων 17, Οδός Αργυροκάστρου 1 και 4, Οδός Χειμάρας), Αχινός (Δημοτική οδός), Αταλάντη (Οικόπεδο «Κ. και Α. Βάγια Α.Ε.», Οδός Πινδάρου, Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 26, Θέση Άγιος

Βασίλειος, Θέση Σγάρνα), Ελάτεια (Ιερό Αθηνάς Κραναίας), Στυλίδα (Οδός Κύπρου και Λαμίας, Οδός Μουστάκα), Πελασγία (Θέση Κουμούλι), Δήμος Εχινέων (Θέση Παλαιοσπαρτιά), Αμούρι (Οικόπεδο Δ. Αλαμπάνου, Αγροτική οδός, Αγροτική περιοχή - Ρέμα), Μεξιάτες (Θέση Κουτσουράκι), Λιμογάρδι (Κάστρο), Φτέρη (Θέση Ράχη), Πλατύστομο (Θέση Ισιάδια), Επαρχιακή οδός Συκά Υπάτης-Σπερχειάδας (Αγρός Κ. Αναστασόπουλου), Αρχάνι (Χωματόδρομος προς Ασβέστη). Παράδοση - Υπόδειξη - Κατάσχεση αρχαίων (Εικ. 1-20) ..... Σελ. 431-456

Halai and east Lokris ..... » 456

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Δελφών, Μουσείο Άμφισσας. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες: Κίρρα (Οικόπεδο Μ. Παππά), Άμφισσα (Οδός Ν. Κορδώνη και Ν. Δεστερλή), Αντίκυρα (Αρχαϊκό νεκροταφείο Αντίκυρας, Οικόπεδο ναού Αγίου Νικολάου, Οικόπεδο Ο. Κουρελή). Διαμορφώσεις. Δελφοί. Περισυλλογές (Εικ. 1-10) ..... » 457-462

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Βόλος (Άγιοι Ανάργυροι - οδός Αλαμάνας και Κωλέττη), Αρχαία Δημητριάς (Οικόπεδο Γ. Βούλγαρη, Συνοικία Αϊβαλιώτικα - οδός Πευκακίων [οικόπεδο Γ. Σέφελ - Μ. Κουνούπη], Συνοικία Αϊβαλιώτικα - οδός Πευκακίων [οικόπεδο Δ. Μιχαλόπουλου], Συνοικία Αϊβαλιώτικα - οδός Παλατίου), Σέσκλο (Ακρόπολη Σέσκλου), Διμήνι (Μυκηναϊκός οικισμός), Δήμος Κάρλας (Ταμιευτήρας λίμνης Κάρλας, Θέση Κορυφούλα), Τμήμα Αλμυρός-Αερινό, Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού. Νομός Καρδίτσας: Κυψέλη (Θέση Μαγούλια), Νεκροταφείο αρχαίου Κιερίου (Κτηματική περιφέρεια Μασχολουρίου), Πρόδρομος (Οδός Αθηνάς, Οδός Κολοκοτρώνη), Συκεών (Θέση Κάστρο), Καρυά (Θέση Αγριοκέρασο), Αργιθέα (Θέση Ελληνικά), Μητρόπολη (Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση, Αγρός Μ. και Ι. Σταυρουλάκη). Εργασίες Αναστήλωσης-Στερέωσης. Νομός Μαγνησίας: Σέσκλο (Ακρόπολη), Διμήνι (Νεολιθικός οικισμός, Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο). Εργασίες Συντήρησης. Νομός Μαγνησίας: Αρχαία Δημητριάς (Ανάκτορο). Αρχαιομετρικές εργασίες. Εργασίες Ανάδειξης-Διαμόρφωσης. Νομός Μαγνησίας: Σέσκλο Β. Νομός Καρδίτσας: Συκεών (Προϊστορικός οικισμός), Ακρόπολη Κιερίου. Επιφανειακές έρευνες. Νομός Μαγνησίας: Πεδιάδα Σούρπης. Απαλλοτριώσεις. Νομός Μαγνησίας: Αρχαία Δημητριάς (Εικ. 1-45) ..... » 463-501

Alonissos ..... » 501-502

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Νομός Λάρισας: Λάρισα (Εορτασμός Ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Κοιλάδα (Μάνδρα), Ελασσόνα (Ευαγγελισμός), Φάρσαλα (Οδός Ερμού 36, Περιοχή Θωμαΐδη, Συμβολή των οδών Πλαστήρα και Κελευστού Μαυρογεώργου - Πρώην Ερμού). Περισυλλογές - Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Λάρισας: Λάρισα, Νίκαια, Άργισσα, Αναγέννηση, Τύρναβος (Καστρί, Δαμάσι), Κραννών. Νομός Τρικάλων: Άτραξ (Εικ. 1-6) .. » 503-510

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Φθιώτιδας: Υπάτη. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Τσαρίτσανη (Ναός Αγίου Παντελεήμονος, Ναός Αγίων Αναργύρων), Πολυδένδρι, Σκήτη, Δομένικο. Νομός Τρικάλων: Μετέωρα (Μονή Αγίας Τριάδος, Μονή Αγίου Στεφάνου, Μονή Μεγάλου Μετεώρου, Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μονή Βαρλαάμ), Τρίκαλα, Σταγιάδες. Νομός Καρδίτσας: Φανάρι, Καταφύγι, Μεσενικόλας, Νεράιδα Δολόπων, Καλογριανά. Συντήρηση τοιχογραφιών - εικόνων. Περιοδείες - Καταγραφές - Εντοπισμός μνημείων. Νομός Λάρισας: Σκήτη, Κουτσόχερο, Κραννών, Φαλάνη, Αγιά (Ναός Τιμίου Προδρόμου, Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος). Νομός Τρικάλων: Ασπροκκλησιά (Ναός της Παναγίας, Ναός Αγίου Γεωργίου), Ρίζωμα (Ναός Ταξιαρχών, Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου), Πυργετός, Ριζαριό, Αγριελιά. Νομός Καρδίτσας: Νεοχώρι, Συκεών. Νομός Μαγνησίας: Πινακάτες. Νομός Ευρυτανίας: Μεσοκώμη (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Δημητρίου). Νομός Φθιώτιδος: Αμφίκλεια. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Λάρισα, Άζωρος, Μηλέα. Νομός Τρικάλων: Μυρόφυλλο. Νομός Μαγνησίας: Αλόννησος, Φθιώτιδες Θήβες (Συμβολή των οδών Χρηστάκη και Κασνέτη, Οδός Ζαρίφη και Τοπάλη, Κεντρική πλατεία,

Αεροδρόμιο), Βόλος (Οδοί Λαχανά - Γρ. Λαμπράκη και Σουλίου, Οδοί Σέκερη - Γρ. Λαμπράκη και Σαρανταπόρου, Μουσείο Βόλου), Αλμυρός (Θέση Χολόρεμα), Μικροθήβες (Θέση «Επιπλογραμμή»), Σούρπη, Ταμιευτήρας Κάρλας (Α. Συλλεκτήρας Σ7-Α32, Β. Παρακολούθηση εκσκαφών). Νομός Φθιώτιδος: Τιθορέα (Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου) (Εικ. 1-44) ..... Σελ. 511-542

ΙΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Καταγραφή - Συντήρηση - Μελέτη υλικού. Νομός Ιωαννίνων: Λιατοβούνι Κόνιτσας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Εγνατία οδός. Τμήμα 2.2.: Πεδινή-Δροσοχώρι (Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας - Θέση Ράχη). Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Γαρουφαλιά, Οδός Τζανέτου, Οδός Κρυστάλη, Οδός Πριοβόλου, Οδός Πούλιου Δράκου, Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα, Συμβολή των οδών Σολωμού και Μακρυγιάννη, Οδός Κοσμά Αιτωλού, Οδός Κοσμά Αιτωλού και Φιλελλήνων, Οδός Αράχθου, Οδός Αμβρακίας). Νομός Πρέβεζας: Κοιλάδα Λούρου (Ύψωμα Παλιοκκλήσι, Άγιος Γεώργιος - θέση Χαλίκια - ύψωμα Διμινίστρα), Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου, Οι νεκροπόλεις, Η ρωμαϊκή οχύρωση). Νότιο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Νότια νεκρόπολη (Ρωμαϊκή οχύρωση - Νότια πύλη, Νότια νεκρόπολη). Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Βόρεια νεκρόπολη (Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Δυτικό τμήμα, Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Ανατολικό τμήμα, Βόρεια νεκρόπολη). Νομός Λευκάδας: Λευκάδα (Περιοχή μεταξύ Δημοτικών Διαμερισμάτων Καλλιγονίου και Καρυωτών, Δημοτικό Διαμέρισμα Καλλιγονίου - τμήμα μεταξύ οικισμών Καλλιγονίου-Καρυωτών, Περιοχή Μεγάλη Βρύση [οικόπεδο Μ. Σταύρακα], Περιοχή Μεγάλη Βρύση [οικόπεδο Α. Λάζαρη], Διαπλάτυνση περιφερειακής οδού Φιλοσόφων). Εργασίες Συντήρησης - Αναστήλωσης. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου, Νότια νεκρόπολη-μαυσωλείο 1, Λουτρά της Κλεοπάτρας, Βασιλική Α' Δουμετίου - Επισκοπείο). Νομός Ιωαννίνων: Αρχαιολογικός χώρος Δωδώνης. Εργασίες Διαμόρφωσης. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου). Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Πρέβεζας: Κοιλάδα Λούρου (Ύψωμα Παλιοκκλήσι). Νομός Άρτας: Λόφος Περράνθη. Παραδόσεις. Νομός Ιωαννίνων: Καστρίτσα, Κόνιτσα (Εικ. 1-60) ..... Σελ. 543-589

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Μουσείο Ιωαννίνων. Νομός Κέρκυρας. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Αρίστη, Μολυβδοσκέπαστη (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Σώζοντος, Ναός Αγίων Αποστόλων), Κωστάνιανη, Κάτω Λάβδανη, Λίθινο, Ρεπετίστη, Αλεποχώρι - Μπότσαρη, Αηδονοχώρι Κόνιτσας, Άνω Παρακάλαμος, Ρωμανό, Σκαμνέλι, Λάιστα, Φούρκα, Ελληνικό, Ιωάννινα, Κόνιτσα. Νομός Θεσπρωτίας: Παραμυθιά (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Βυζαντινό λουτρό, Κάστρο). Νομός Πρεβέζης: Νικόπολη. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος, Ρίβιο, Αγγελόκαστρο, Κατοχή, Βόνιτσα. Νομός Λευκάδας: Καρυά (Μονή Αγίου Ιωάννη, Κάστρο Αγίας Μαύρας), Πλατύστομα. Συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων και ξυλογλύπτων. Νομός Ιωαννίνων: Πέραμα, Δημόκορη Πωγωνίου, Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων. Νομός Λευκάδας. Περιοδείες - Καταγραφές - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Ιωαννίνων: Γοργοπόταμος, Δολιανά, Ορεινό Ξηροβάλτου, Πεδινή, Γιουργάνιστα (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Νικολάου), Πληκάτι Κόνιτσας (Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Παναγίας), Καλλιθέα Κόνιτσας, Νικάνορας Κόνιτσας (Ναός Αγίας Μαρίνας, Μονή Οσίου Νικάνορα, Ναός Αγίου Νικολάου), Αετόπετρα Κόνιτσας, Ελεύθερο Κόνιτσας (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Μηνά), Εξοχή Κόνιτσας, Μέτσοβο (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίων Πάντων), Μεγάλο Περιστέρι, Ανθοχώρι, Δελβινάκι, Καταρράχτης (Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Γεωργίου), Βροσίνα, Φούρκα (Μονή Γενεσίου Θεοτόκου, Ναός Αγίου Νικολάου), Ρεπετίστη, Άνω Παρακάλαμος. Νομός Θεσπρωτίας: Αργυρότοπος (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίας Παρασκευής), Καρτέρι (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Αθανασίου), Παλιά Σαγιάδα (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίας Κυριακής, Φρούριο Στροβιλίου, Όρμος Φτελιάς), Μαλούνι (Ναός Αγίου Νικολάου, Βρυσέλλα), Γηρομέρι, Φοινίκι, Καλλιθέα, Δονάτο Παλαιοχωρίου, Αγία Κυριακή, Τσαμαντάς, Μακρυχώρα, Ηγουμενίτσα (Φρούριο, Νησίδα Πρασούδι, Αγιονήσι - μονή Ζωοδόχου Πηγής), Γαρδίκι, Φιλιάτες (Θέση Μιχάλιαρη, Θέση Φαρακλού), Κρυόβρυση, Πηγαδούλια, Παραπόταμος, Προδρόμι (Ναός Αγίων Αποστόλων στου Μπάρδη, Θέση Νεκροταφείο, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος), Γλυκή. Νομός Λευκάδας: Κάβαλος, Σπανοχώρι. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Δολιανά - συνοικισμός Αγίου Γεωργίου. Νομός Θεσπρωτίας: Ελευθερο-

χώρι (Παλαιά Κρήνη, Θέση Λόφος), Ηγουμενίτσα (Λαδοχώρι, Οικόπεδο Π. Ζώη-Σοκόλη και Κ. Σοκόλη, Οικόπεδο Γ. και Σ. Παπαβασιλείου, Οικία Β. Σταυροπούλου, Οικόπεδο Νταφλάκη, Οικόπεδο Κ. και Η. Λώλη), Κρυσταλλοπηγή. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Κρυονέρι, Ναύπακτος (Οδός Νότη Μπότσαρη, Οδός Δημολίτσα, Οδός Κοζώνη και Κοσμά του Αιτωλού, Οικόπεδο Γαλάνη), Αγρίνιο. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα. Διαμορφώσεις. Νομός Ιωαννίνων: Κάστρο Ιωαννίνων-Νοτιοανατολική ακρόπολη. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος. Νομός Κέρκυρας (Εικ. 1-43) ..... Σελ. 590-631

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Αρχαιολογικό Μουσείο Κέρκυρας, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, Μουσείο Παλαιόπολης - Mon Repos. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα-Φιγαρέτο Κανονιού (Οικόπεδο Δ. Χαλικιόπουλου, Οικόπεδο Κονοφάου Α΄, Οικόπεδο Κονοφάου Β΄, Οικόπεδο Δουκάκη, Οικόπεδο «Μαυρίκη Ο.Ε.», Οικόπεδο Ραρρή, Οικόπεδο Χ. Ιωάννου, Οικόπεδο Θ. Σούλη, Οικόπεδο Καθολικής Αρχιεπισκοπής, Οικόπεδο Σ. Βλάχου, Οικόπεδο Παχή), Ανεμόμυλος (Ναός Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, Οικόπεδο Ν. Τάτα και Μ. Σαμοΐλη, Οικόπεδο Νικολούζου, Οικόπεδο «Αρίων Α.Ε.»), Γαρίτσα (Οικόπεδο Σουριανού, Οικόπεδο Μακρή, Οικόπεδο Ανδρικόπουλου), Λόφος Φυλακών (Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου), Βάτος (Οικόπεδο M. Sneijders), Έρμονες (Οικόπεδο Μέξα), Κάβος (Οικόπεδο Δ. Μακαντάνη). Νομός Θεσπρωτίας: Ηγουμενίτσα (Κάστρο Ηγουμενίτσας, Πύργος Ραγίου), Κορύτιανη (Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης - Κορύτιανης), Γεροπλάτανος (Ντόλιανη), Παραμυθιά (Αγροτεμάχιο Δ. Δήμου, Αγροτεμάχια Αικ. Τσιώτα και Κ. Νάτση), Μανδρότοπος, Σαγιάδα (Μεθοριακός Σταθμός Ελλάδας-Αλβανίας, Λόφος Μαστιλίτσας, Γραμμή Μεταφοράς Υψηλής Τάσης της ΔΕΗ, Σμέρτο-Πυλώνας 234, Ασπροκκλήσι-Πυλώνας 238), Φασκομηλιά (οικόπεδο Η. Γαλανούλη, Αρδευτικό έργο κάμπου Μαργαριτίου, Θέση Γκουπές), Πέρδικα (Δυμόκαστρο). Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Τυχαία ευρήματα - Επιφανειακές έρευνες. Νομός Κέρκυρας: Σιναράδες. Νομός Θεσπρωτίας: Κυκλοφοριακή Σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας, Νέα Σελεύκεια (Λιουμπέτσι, Αρδευτικό κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης), Ζερβοχώρι (Αναδασμός κάμπου Παραμυθιάς), Αρχαιολογικές έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού, Γκρίκα (Βιοτεχνικό Πάρκο Θεσπρωτίας), Ασπροκκλήσι, Παλαιόκαστρο. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Νομός Θεσπρωτίας: Πύργος Ραγίου (Εικ. 1-30) ..... » 632-668

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Το 2000 το Τμήμα συνέχισε με τις ήδη υπάρχουσες δράσεις και παράλληλα προχώρησε στο σχεδιασμό νέων εκπαιδευτικών εφαρμογών.

Αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις

Η έκθεση με τίτλο «Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον;»[1] και θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο συνέχισε τη λειτουργία της στο κτίριο της οδού Πρυτανείου 9, στην Πλάκα. Παράλληλα, έγιναν εργασίες για τη συμπλήρωση και βελτίωση του εκθεσιακού υλικού. Συγκεκριμένα, με γνώμονα την αξιολόγηση της έκθεσης από τους εκπαιδευτικούς, αντικαταστάθηκαν ορισμένα κείμενα με σκοπό να επεξηγήσουν τα εκθέματα και να αναδείξουν τη σχέση τους με το αρχαίο τραγικό θέατρο. Η έκθεση συμπληρώθηκε με μια ξύλινη κατασκευή με τρεις περιστρεφόμενους πίνακες τετράγωνης διατομής. Στις πλευρές του πρώτου πίνακα αναγράφονται χαρακτηριστικά αποσπάσματα έργων του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη από τις τραγωδίες *Πέρσαι, Ἱκέτιδες, Εὐμενίδες, Ἀντιγόνη, Οἰδίπους τύραννος, Ἀνδρομάχη, Τρωάδες* και *Ὀρέστης*. Στο δεύτερο πίνακα αναλύονται οι πολιτικές αναφορές που ανιχνεύονται στα αποσπάσματα και στον τρίτο παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο που υπήρξε καθοριστικό για καθένα από τα δραματικά έργα. Το διαδραστικό αυτό έκθεμα που πραγματοποιήθηκε με ευθύνη της αρχαιολόγου Α. Γκαδόλου συνδέει την τραγωδία με το πολιτειακό πλαίσιο της εποχής της και ερμηνεύει τις επιρροές που δέχθηκαν οι τραγικοί ποιητές από τα γεγονότα, ώστε να προβούν στην ανάλογη διαχείριση του μυθολογικού υποβάθρου της τραγωδίας.

Η έκθεση υπήρξε το εφαλτήριο ποικίλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για μαθητές, φοιτητές, σπουδαστές και εκπαιδευτικούς. Τα προγράμματα αυτά συμπεριέλαβαν επισκέψεις στο μνημείο του Λυσικράτη και στον αρχαιολογικό χώρο του θεάτρου του Διονύσου στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης.

Ειδικές εκπαιδευτικές εφαρμογές και ξεναγήσεις διοργανώθηκαν για τέσσερα τμήματα αλλοδαπών φοιτητών του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών καθώς επίσης και για τους συμμετέχοντες στο επιμορφωτικό σεμινάριο με τίτλο «Technical Assistance in the Museum Domain (Museo - Med)», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από τις 18 έως τις 23 Νοεμβρίου 2000 στο πλαίσιο της Ευρωμεσογειακής Συνεργασίας Euromed-Heritage.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Στην Αρχαία Αγορά και στο Μουσείο της Στοάς του Αττάλου λειτούργησε το πρόγραμμα «Ο Δημόσιος Βίος του Αθηναίου Πολίτη τον 5ο π.Χ. αι.». Θέμα του προγράμματος είναι το πολίτευμα της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους και τα δημόσια κτίρια της Αγοράς που σχετίζονται με τη λειτουργία της αθηναϊκής δημοκρατίας. Μια ειδική παρουσίαση διοργανώθηκε για 45 εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που προέρχονταν από όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στη συνάντηση για το «Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο Νέων» (European Youth Parliament) ξεναγήθηκαν στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς και ενημερώθηκαν για τις παραπάνω εκπαιδευτικές δραστηριότητες.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού παρουσιάστηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Ηριδανός, το Ποτάμι της Αρχαίας Πόλης» με θέμα τη χωροταξική οργάνωση του άστεως, όπως καθορίστηκε μεταξύ άλλων και από τον παράγοντα των ρεόντων υδάτων. Στο πρόγραμμα αναλύονται οι σχέσεις των ανθρώπων με τους υδάτινους πόρους, σχέσεις που ανιχνεύονται μέσα από τους μύθους, τη λατρεία και την καθημερινή ζωή των αρχαίων χρόνων.

Στη Ρωμαϊκή Αγορά παρουσιάστηκε το πρόγραμμα «Ωρολόγιον Ανδρονίκου». Εδώ επιχειρείται η διαθεματική προσέγγιση της ιστορίας των θετικών επιστημών, της Ιστορίας και της Ιστορίας της Τέχνης με αφορμή την αντίληψη του χρόνου κατά την αρχαιότητα, από την εμπειρική προσέγγισή του έως τη συστηματική καταμέτρηση. Κατά την επίσκεψη αναλύεται η λειτουργία του Ωρολογίου της Ρωμαϊκής Αγοράς, ενός μνημείου που δώρισε στην Αθήνα ο Ανδρόνικος από την Κύρρο της Συρίας. Παρ' ότι το σύνολο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων απευθύνεται σε μαθητές ηλικίας 10 έως 18 ετών, το πρόγραμμα στη Ρωμαϊκή Αγορά προτίμησαν κατά κανόνα οι μαθητές των Λυκείων.

Ευρωπαϊκά προγράμματα και διεθνείς οργανισμοί

Πρόγραμμα «Πήγασος» - «Σχολεία-Μουσεία»

Πρόκειται για τη δεύτερη φάση του ευρωπαϊκού προγράμματος που τελεί υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 23.

και του Ιδρύματος «Πήγασος». Το Τμήμα συμμετέχει στην Οργανωτική Επιτροπή για τον καθορισμό του πλαισίου της συνέχειας και επέκτασης του προγράμματος και στην Κεντρική Επιτροπή για τη γενικότερη επεξεργασία των μελλοντικών προγραμμάτων. Ως συντονιστής σε εθνικό επίπεδο των δράσεων που πρόκειται να εφαρμοστούν κατά την τετραετία 2000-2004 συνεργάστηκε με τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ και τη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Κέρκυρας για την εφαρμογή δραστηριοτήτων σε σχολεία της περιφέρειας Θεσσαλονίκης και Κέρκυρας αντίστοιχα.

Παράλληλα, σχεδίασε και υλοποίησε πιλοτικές δράσεις με θέμα το αρχαίο τραγικό θέατρο, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε αρχαιολογικούς χώρους του ιστορικού κέντρου της Αθήνας.

Διεθνές Συμβούλιο των Μουσείων

Στις εκλογές του ICOM/CECA (Διεθνές Συμβούλιο των Μουσείων-Επιτροπή Εκπαίδευσης και Πολιτιστικής Δράσης) για την ανάδειξη του νέου Διοικητικού Συμβουλίου (2000-2003) εξελέγη ως μέλος η Προϊσταμένη του Τμήματος και στη συνέχεια ανέλαβε καθήκοντα συντονίστριας, υπεύθυνης για τις δραστηριότητες των Μουσείων της Ευρώπης στον τομέα της εκπαίδευσης και της επικοινωνίας.

Πρόγραμμα «Μελίνα - Ο Κόσμος της Αρχαιότητας»

Για τρίτη συνεχή χρονιά το Τμήμα συμμετείχε στο γενικό σχεδιασμό των δράσεων του προγράμματος «Μελίνα» με θέμα τις προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες, σε συνεργασία με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων και τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Παράλληλα, προχώρησε στο σχεδιασμό και την παραγωγή συμπληρωματικού έντυπου υλικού για τον εμπλουτισμό του εκπαιδευτικού φακέλου του προγράμματος «Μελίνα» με θέμα το μυκηναϊκό πολιτισμό.

Οι τέσσερις φάκελοι του προγράμματος που έχουν υλοποιηθεί από το Τμήμα διατέθηκαν και κατά το 2000 ως δανειστικό υλικό σε εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, διασφαλίστηκε μέσω σεμιναρίων και συναντήσεων η επιστημονική υποστήριξη για τη διδασκαλία του υλικού στη σχολική τάξη.

Κατά το έτος 2000 συνεχίστηκε η πειραματική εφαρμογή των εκπαιδευτικών φακέλων «Η Αρχαία Αγορά» και το «Ασκληπιείο της Κω» του προγράμματος «Μελίνα». Οι δραστηριότητες εφαρμόστηκαν από τις συγγραφείς των φακέλων, αρχαιολόγους Β. Καρακίτσου και Α. Σφυρόερα, υπό την εποπτεία του Τμήματος.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Θέμα των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς για το 2000 ήταν «Το Αθάνατο Νερό». Το Τμήμα συμμετείχε στον εορτασμό με μια σειρά εκδηλώσεων με τον τίτλο «Η Αττική των Υδάτων». Θέμα των εκδηλώσεων ήταν ο υδάτινος πλούτος της Αττικής και ιδιαίτερα ο ποταμός Ηριδανός. Δόθηκε έτσι η ευκαιρία στους συμμετέχοντες να ανακαλύψουν το «χαμένο» ποταμό και να ακολουθήσουν την πορεία του, από τις πηγές του στις υπώρειες του Λυκαβηττού έως τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού. Στα σημεία όπου έχει εντοπιστεί ανασκαφικά η κοίτη του, στο σταθμό του Μετρό στο Σύνταγμα, στην οδό Αδριανού και στον Κεραμεικό τοποθετήθηκαν ειδικά περίπτερα με σκοπό την ενημέρωση του κοινού για τους κινδύνους που διατρέχει το τελευταίο εναπομείναν υπέργειο τμήμα του ποταμού.

Τέλος, λειτούργησε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Ηριδανός, το Ποτάμι της Αρχαίας Πόλης», το οποίο παρουσιάστηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού.

Πρόγραμμα Stage

Στο πλαίσιο του προγράμματος Stage (Πρόγραμμα Ανέργων Πτυχιούχων επιδοτούμενο από τον ΟΑΕΔ) το Τμήμα υποδέχθηκε δέκα άνεργους πτυχιούχους αρχαιολόγους, οι οποίοι επιμορφώθηκαν από τους μόνιμους υπαλλήλους σε θέματα μουσειοπαιδαγωγικής και διοικητικής οργάνωσης. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσής τους οι ασκούμενοι ανέλαβαν την παρουσίαση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, απασχολήθηκαν στη γραμματεία του Τμήματος και συμμετείχαν στην αρχειοθέτηση έντυπου και φωτογραφικού υλικού.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια - ημερίδες - σεμινάρια

Στο πλαίσιο του επικοινωνιακού ρόλου του Τμήματος, το επιστημονικό προσωπικό συμμετείχε σε μια σειρά συνεδρίων-σεμιναρίων, όπως αναφέρονται αναλυτικά παρακάτω:

Εκπαιδευτικές δράσεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Στόχοι και προοπτικές: Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Μουσειακή εκπαίδευση», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 19-4-2000.

Le patrimoine culturel grec et les dangers qui le menacent: Ανακοίνωση στη Συνδιάσκεψη του ICCROM «Towards a European Preventive Conservation Strategy», Φινλανδία, Vantaa (Helsinki), 21-22 Σεπτεμβρίου 2000[2].

Πρόγραμμα «ΘΕΑΜΩΝ - Το Αρχαίο Θέατρο στη Μεσόγειο»: Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Back to the Origins. Museum Theater on Classical Sites», Γερμανία, Badisches Landesmuseum της Καρλσρούης, 21-24/9/2000, που σχεδιάστηκε το 1997 στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Raphael»[3].

---

2. S. Chryssoulaki, Le patrimoine culturel grec et les dangers qui le menacent, *Towards a European Preventive Conservation Strategy, Πρακτικά Συνεδρίου, Vantaa (Helsinki), 21-22 Σεπτεμβρίου 2000*, Finland 2001, σ. 113-114.

3. S. Chryssoulaki, Πρόγραμμα «ΘΕΑΜΩΝ - Το Αρχαίο Θέατρο στη Μεσόγειο», *Back to the Origins. Museum Theater on Classical Sites, Museums Theater,*

Σχολεία και μουσεία: εκπαίδευση σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς: Ανακοίνωση στο Σεμινάριο «Το πρόγραμμα Πήγασος», Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Ίδρυμα «Πήγασος», Βρυξέλλες, 28/9-1/10/2000.

Συμμετοχή στην Ημερίδα «Η πληροφόρηση για την ελληνική οπτικοακουστική μνήμη στην ψηφιακή εποχή», Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων - Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ, Αθήνα, 10-10-2000.

Κνωσός, ή το παιχνίδι των μεταμορφώσεων: Ανακοίνωση στο Συμπόσιο «Κνωσός - ανάκτορο - πόλη - πολιτεία», Βρετανική Σχολή Αθηνών και ΚΓΈ ΕΠΚΑ, Ηράκλειο, 15-18/11/2000.

Ministère de la Culture - Athènes, Grèce - Expériences: Ανακοίνωση στο Συνέδριο του ICCROM «Jeunes et sauvegarde du patrimoine», Ρώμη 2000[4].

Ερμηνεύοντας το παρελθόν: *Εκπαιδευτικά προγράμματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας* και *Από τη σιωπηλή γη στο μινωικό ανάκτορο*: *Ένα παράδειγμα διαρκούς επιμόρφωσης της τοπικής κοινωνίας*: Ανακοινώσεις στην Ημερίδα «Παιδεία και Αρχαιολογία», Χαλκίδα 1998[5].

Συμμετοχή σε Σεμινάριο του ICOM-Ελληνικό Τμήμα-Euromed-Heritage «Τεχνική βοήθεια στον τομέα των μουσείων», 29/10-25/11/2000.

Συμμετοχή στην Ημερίδα «Η δράση Grundtivig, Πρόγραμμα Σωκράτης ΙΙ», Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, 1-12-2000.

Συμμετοχή στις εργασίες της Ελληνικής Επιτροπής της εκστρατείας του Συμβουλίου της Ευρώπης «Ευρώπη, μια κοινή κληρονομιά».

Οι αρχαιολόγοι του Τμήματος δίδαξαν στα ακόλουθα σεμινάρια:

Επιμορφωτικό σεμινάριο για τα στελέχη του νέου Μουσείου Υδροκίνησης Δήμου Έδεσσας. Το σεμινάριο διοργανώθηκε από το Δήμο Έδεσσας σε συνεργασία με το Κέντρο Επιστημονικής Κατάρτισης «Ηριδανός», Έδεσσα, 28-29/2/2000.

Επιμορφωτικό σεμινάριο «Technical Assistance in the Museum Domain (Museo - Med)» στο πλαίσιο της Ευρω-Μεσογειακής Συνεργασίας Euromed-Heritage, ICOM - Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα, 18-23/11/2000. Το σεμινάριο απευθυνόταν σε εργαζόμενους ευρωπαϊκών μουσείων.

Επιμορφωτικό σεμινάριο για φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας - ΠΣΕ Μουσειοπαιδαγωγικής Εκπαίδευσης «Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης», Αθήνα, κτίριο Τ.Ε.Π., 11-12-2000.

Εκδοτικό έργο

Κατά το έτος 2000 εξεδόθησαν τα ακόλουθα έντυπα:

Ηριδανός, το ποτάμι της αρχαίας πόλης, Αρχαιολογικός οδηγός, έκδοση ΤΑΠΑ.

Η Αττική των Υδάτων, Ενημερωτικό έντυπο-χάρτης, έκδοση ΥΠΠΟ-ΕΥΔΑΠ.

Τί ταῦτα πρὸς Διόνυσον, Ενημερωτικό φυλλάδιο, β΄ έκδοση (ελληνικά και αγγλικά) ΥΠΠΟ.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

Πρακτικά Συνεδρίου, Badisches Landesmuseum, Καρλσρούη, 21-24 Σεπτεμβρίου 2000, Germany 2001, σ. 95-101.

4. S. Chryssoulaki, Ministère de la Culture – Athènes, Grèce – Expériences, *Jeunes et sauvegarde du patrimoine, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρώμη 2000*, Ρώμη 2000, σ. 137-142.

5. Σ. Χρυσουλάκη, Ερμηνεύοντας το παρελθόν: Εκπαιδευτικά Προγράμματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, και Από τη σιωπηλή γη στο μινωικό ανάκτορο: Ένα παράδειγμα διαρκούς επιμόρφωσης της τοπικής κοινωνίας, *Παιδεία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Συνεδρίου, Χαλκίδα, 13 Μαΐου 1998*, Χαλκίδα 2000, σ. 9-14 και 61-65.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ συνέχισε την παράδοση στην υποστήριξη των Εφορειών στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εκθέσεων και στην οργάνωση των νέων μουσείων. Συντόνισε και υλοποίησε ευρωπαϊκά προγράμματα συνεργασίας και ευαισθητοποίησης του κοινού, καθώς και μεγάλες εκθέσεις. Στο τμήμα υπηρέτησαν η Σ. Χούλια, Ευ. Κλωνή, Π. Καλαμαρά ως μόνιμοι αρχαιολόγοι και η Ν. Σελέντη, Ρ. Δούμα, Φ. Σταυρουλάκη, Β. Σακελιάδης, Σ. Αηδόνη, Ν. Μπαλάσκα, Τ. Φουρτούνη, Σ. Τσιλίδου ως ωρομίσθιοι. Προϊσταμένη του τμήματος ήταν η Δ. Ευγενίδου. Το έργο του Τμήματος Μουσείων πραγματοποιήθηκε με την καθοδήγηση, την υποστήριξη και την εμπιστοσύνη του Διευθυντή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Ι. Κακούρη.

Τομέας μουσείων

Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας

Στο πλαίσιο της υποστήριξης των Εφορειών στην οργάνωση των νέων μουσείων της περιφέρειας, το Τμήμα Μουσείων συνέδραμε την 5η ΕΒΑ στην οργάνωση της Αρχαιολογικής Συλλογής Μονεμβασίας. Η υποστήριξη αφορούσε κυρίως στη μουσειολογική μελέτη και στην έκδοση των συνοδευτικών εντύπων και του οδηγού του αρχαιολογικού χώρου και της συλλογής. Η συλλογή ολοκληρώθηκε το 1999 και ο οδηγός εκδόθηκε από το ΤΑΠΑ το 2000. Το μουσείο λειτουργεί και ως χώρος υποδοχής και πληροφόρησης για τα μνημεία του χώρου. Η αρχαιολόγος Π. Καλαμαρά και η αρχιτέκτονας Α. Παρίση υπήρξαν οι βασικοί συνεργάτες του έργου με την υποστήριξη της Δ. Ευγενίδου.

Βυζαντινό Μουσείο Υπάτης

Το Τμήμα ανέλαβε, επίσης, την υποστήριξη της 7ης ΕΒΑ στη σύνταξη της μουσειολογικής μελέτης του νέου μουσείου που πρόκειται να ιδρυθεί στην Υπάτη. Η αρχαιολόγος Σ. Χούλια και η ιστορικός της τέχνης Ρ. Δούμα υποστήριξαν το έργο.

Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας

Το Τμήμα υποστήριξε και την 11η ΕΒΑ στην οργάνωση της μόνιμης έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας τόσο στη μουσειολογική μελέτη όσο και στην προετοιμασία μικρού καταλόγου[1] και ψηφιακού προγράμματος για οθόνη αφής μέσα στο χώρο του μουσείου. Δόθηκε προτεραιότητα στην έκθεση του πρώτου ορόφου, στον οποίο εκτίθεται η θεματική ενότητα, «Η Βέροια, μια βυζαντινή επαρχία». Στο δεύτερο όροφο προγραμματίζεται «Η βυζαντινή πόλη», με αφορμή την ίδια τη Βέροια, και στον τρίτο όροφο προσεγγίζεται η «Λατρεία» στη βυζαντινή εποχή, αλλά και οι ιδιαιτερότητές της στο χώρο της Βέροιας. Από το τμήμα συμμετείχαν η Δ. Ευγενίδου και η Ρ. Δούμα.

Τομέας εκθέσεων

Εκθέσεις εσωτερικού

«Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο». Η ιδέα της οργάνωσης μιας μεγάλης έκθεσης για το Βυζάντιο ωρίμαζε από πολύ καιρό όχι μόνο λόγω της προόδου των βυζαντινών σπουδών και των νέων ευρημάτων, αλλά και του γενικού ενδιαφέροντος που δημιουργήθηκε στην Ευρώπη και την Αμερική για τον πολιτισμό αυτό. Οι μεγάλες εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως στο Παρίσι, το Λονδίνο, την Κοπεγχάγη, το Μόναχο, αλλά και στη Νέα Υόρκη, δημιούργησαν ένα κλίμα ιδιαίτερα ευνοϊκό για να προβάλει και η Ελλάδα τη δική της ερμηνεία για το βυζαντινό πολιτισμό. Η ΔΒΜΜ πήρε την πρωτοβουλία και έτσι ορίστηκε μια επιστημονική επιτροπή από υπηρεσιακούς και ακαδημαϊκούς παράγοντες.

Η προσέγγιση της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο αποτελούσε έναν από τους βασικούς στόχους. Πολύ σύντομα, όμως, έγινε φανερό ότι θα έπρεπε να προβληθούν και τα ελληνικά μνημεία μέσα από αυτή την έκθεση, καθώς για την Ελλάδα το Βυζάντιο αποτελεί εθνική πολιτιστική κληρονομιά. Το στοιχείο αυτό θα αποτελούσε μια ιδιαιτερότητα της έκθεσης αυτής, αφού έλειπε από τις υπόλοιπες εκθέσεις. Έτσι, σχεδιάστηκε μια σπονδυλωτή έκθεση, με σκοπό να παρουσιαστεί σε τρεις πόλεις της Ελλάδας, οι οποίες διατηρούν στενούς δεσμούς με το βυζαντινό παρελθόν τους:

α) Στη Θεσσαλονίκη, η οποία αποτελούσε τη δεύτερη σε μέγεθος και σημασία πόλη της αυτοκρατορίας – από τη μεσοβυζαντινή περίοδο – και διατηρεί πολλά βυζαντινά μνημεία στο ιστορικό της κέντρο. Δύο από τα σημαντικότερα μνημεία της πόλης, ο Λευκός Πύργος και το Επταπύργιο, αποφασίστηκε να

1. *Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας*, Αθήνα 2001.

φιλοξενήσουν ισάριθμες ενότητες της έκθεσης: την «Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο» και τη «Βυζαντινή Οχυρωτική» (με αφορμή το ίδιο το Επταπύργιο), αντίστοιχα.

β) Στην Αθήνα, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το οποίο υπήρξε το πρώτο βυζαντινό μουσείο της χώρας και ίσως και του κόσμου, κρίθηκε σκόπιμο να προσεγγιστεί ο οικουμενικός χαρακτήρας της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσα από την ενότητα «Το Βυζάντιο ως Οικουμένη».

γ) Στον Μυστρά, το μεγαλύτερο βυζαντινό αρχαιολογικό χώρο στην Ελλάδα, σχεδιάζεται να παρουσιαστεί μια ενότητα σχετικά με τη βυζαντινή πόλη, με κύριο παράδειγμα την ίδια την πολιτεία του Μυστρά, η οποία είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με τη Δύση. Ο αρχαιολογικός χώρος λειτουργεί έτσι και ως εκθεσιακός χώρος αλλά και ως βασικό έκθεμα.

Μέσα από την επεξεργασία του μουσειολογικού σκεπτικού επιλέχθηκαν τα εκθέματα των ενοτήτων και άρχισε η αλληλογραφία με τα ξένα μουσεία, καθώς επιδιώκεται η έκθεση να έχει διεθνή χαρακτήρα. Άρχισαν, επίσης, να προετοιμάζονται οι συνοδευτικές εκδηλώσεις και οι συνοδευτικές εκδόσεις (τέσσερις αναλυτικοί κατάλογοι[2] – Λευκού Πύργου, Επταπυργίου, Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, Μυστρά –, συνοπτικός συνολικός κατάλογος[3], φυλλάδια, ηλεκτρονική έκδοση).

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

Πέρα από την προετοιμασία των «Ωρών Βυζαντίου», το Τμήμα εργάστηκε για την παρουσίαση, στην Αθήνα και στη Ρόδο, της έκθεσης «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία», η οποία είχε παρουσιαστεί για πρώτη φορά το 1999 στη Μελβούρνη της Αυστραλίας (Immigration Museum, 23 Μαΐου-23 Νοεμβρίου 1999) με ιδιαίτερη επιτυχία. Στο πλαίσιο αυτής της διοργάνωσης είχε εκδοθεί δίγλωσσος κατάλογος (στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα), ο οποίος, με τις απαραίτητες αλλαγές, πλαισίωσε και τις δύο επόμενες παρουσιάσεις της έκθεσης το 2000[4].

Στην Αθήνα, σε συνεργασία με το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, η έκθεση παρουσιάστηκε από 1 Μαρτίου έως 7 Μαΐου 2000 στη νέα του πτέρυγα, διατηρώντας το μουσειολογικό σκεπτικό της προηγούμενης παρουσίασης αλλά εμπλουτισμένη σε εκθέματα (από τη συλλογή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου) και προσαρμοσμένη στις προδιαγραφές του νέου εκθεσιακού χώρου (Εικ. 1-2). Τα 71 έργα (εικόνες, λειτουργικά χειρόγραφα, ιερά σκεύη και ιερατικά άμφια) προέρχονται από τις συλλογές της 1ης, 6ης και 11ης ΕΒΑ, της Α΄ ΕΠΚΑ, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Μουσείου Μπενάκη. Καλύπτουν μια χρονική περίοδο 15 αιώνων, από τον 5ο έως το 19ο αιώνα, τεκμηριώνοντας με εύγλωττο τρόπο τη διαχρονική σύζευξη της βυζαντινής τέχνης με τη χριστιανική σκέψη και λατρεία. Στο πλαίσιο της έκθεσης εκδόθηκε φυλλάδιο στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα και οργανώθηκαν, από την ομάδα των μουσειοπαιδαγωγών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, εκπαιδευτικά προγράμματα. Αναφορικά με την έκθεση συντάχθηκε ερωτηματολόγιο, με βάση το οποίο συγκεντρώθηκαν χρήσιμα στοιχεία για την προσωπικότητα και τα ενδιαφέροντα των επισκεπτών.

Στη Ρόδο η έκθεση «Ιεροτελεστία και Πίστη» παρουσιάστηκε, σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ, στο ναό της Παναγίας του Κάστρου από την 1 Ιουλίου έως τις 30 Σεπτεμβρίου 2000. Εκτέθηκαν 45 έργα από τις προαναφερθείσες μουσειακές συλλογές καθώς και δύο εικόνες και ένα βημόθυρο από τη συλλογή της 4ης ΕΒΑ. Εκδόθηκε, επίσης, φυλλάδιο στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Η έκθεση, στην οποία εφαρμόστηκε διευρυμένο ωράριο (9.00-22.00), είχε μεγάλη επισκεψιμότητα και συγκέντρωσε πολύ ευνοϊκά σχόλια στο Βιβλίο Επισκεπτών.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ - ΤΖΕΝΗ ΑΛΜΠΑΝΗ

Τομέας εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Αττικής, «Μια Μέρα στη Μονή Καισαριανής» και «Τα Μυστικά ενός Μνημείου» (μονή Δαφνίου), δεν λειτούργησαν μετά το σεισμό του Σεπτεμβρίου του 1999, καθώς τα μνημεία είχαν υποστεί ζημιές. Ο εκπαιδευτικός φάκελος της μονής Δαφνίου που μόλις είχε εκδοθεί, πωλείται τώρα από τα πωλητήρια του ΤΑΠΑ και απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς που θέλουν να οργανώσουν επισκέψεις σε βυζαντινά μοναστήρια, καθώς περιέχει γενικές πληροφορίες γι' αυτό το θέμα, μεθόδους και τρόπους προσέγγισής του.

Στη διάρκεια του 2000 άρχισε να λειτουργεί το πρόγραμμα στο ναό της Καπνικαρέας στην Αθήνα «Ένα Βυζαντινό Μνημείο στην Ερμού». Το πρόγραμμα παρουσιαζόταν από τη Φ. Σταυρουλάκη και την Τ. Φουρτούνη τέσσερις φορές την εβδομάδα και το παρακολούθησαν 980 μαθητές. Εκτός από τις πληροφορίες για το ναό γίνεται και μια γενική προσέγγιση ενός βυζαντινού μνημείου εντεταγμένου στο κέντρο της εμπορικής ζωής της πόλης.

Το πρόγραμμα «Μελίνα. Εκπαίδευση και Πολιτισμός» υλοποιείται από το ΥΠΠΟ και το Υπουργείο Παιδείας και εφαρμόζεται πιλοτικά σε 81 σχολεία σε όλη τη χώρα. Για τη δράση

2. *Ώρες Βυζαντίου. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2002. *Ώρες Βυζαντίου. Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο. Επταπύργιο - Η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001. *Ώρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως Οικουμένη - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001. *Ώρες Βυζαντίου. Η Πολιτεία του Μυστρά. Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002*, Αθήνα 2001.

3. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα-Θεσσαλονική-Μυστράς*, Αθήνα 2001.

4. *Ιεροτελεστία και πίστη, Βυζαντινή τέχνη και θεία λειτουργία, Ceremony and Faith, Byzantine Art and the Divine Liturgy*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1999.

Εικ. 1-2. Απόψεις της έκθεσης «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

«Βυζαντινός Πολιτισμός» συνεργάστηκε η ΔΒΜΜ, οι Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Η κάθε υπηρεσία συνέταξε εκπαιδευτικούς φακέλους για συγκεκριμένους χώρους, μνημεία και μουσεία της αρμοδιότητάς της. Οι φάκελοι αυτοί περιλαμβάνουν ένα έντυπο που απευθύνεται στον εκπαιδευτικό και ένα στο μαθητή. Το Τμήμα Μουσείων ανέλαβε συμβουλευτικό ρόλο, προκειμένου να υπάρχει ομοιογένεια στο ύφος και το περιεχόμενο των φακέλων. Προχώρησε, επίσης, στην έκδοση ενός εντύπου κορμού στον οποίο περιλαμβάνονται οι βασικές όψεις του βυζαντινού πολιτισμού, με τίτλο *Βυζαντινές ψηφίδες*. Το έντυπο περιλαμβάνει πληροφορίες για την αστική, διοικητική και κοινωνική οργάνωση, την άμυνα, την οικονομία, την κοινωνική ζωή, την παιδεία, τη θρησκεία, την επικοινωνία, την επιστήμη και την τεχνολογία, την τέχνη και την αρχιτεκτονική, τα ήθη και τα έθιμα και τον ιδιωτικό βίο. Στη συγγραφή του συμμετείχε όλο το επιστημονικό προσωπικό του Τμήματος. Το έντυπο απευθύνεται στους εκπαιδευτικούς που μετέχουν στην πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος. Είναι δυνατόν, όμως, να χρησιμεύσει σε οποιονδήποτε θελήσει να έχει βασικές πληροφορίες για το Βυζάντιο.

Η ετήσια συνάντηση για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες πραγματοποιήθηκε για τέταρτη συνεχή χρονιά στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2000. Συζητήθηκαν τα νέα εκπαιδευτικά προγράμματα, η πορεία του προγράμματος «Μελίνα» και το «Mobility and Exchange».

Εκδόθηκε ένα μικρό έντυπο με τα εκπαιδευτικά προγράμματα για το Βυζάντιο που πραγματοποιούνται σε όλη την Ελλάδα, ώστε να διευκολυνθούν οι εκπαιδευτικοί στις επισκέψεις τους.

Τομέας προγραμμάτων ευαισθητοποίησης κοινού

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ)

Οι ΕΗΠΚ είναι ένα μεγάλο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ευαισθητοποίησης του κοινού που πραγματοποιείται σε όλη την Ευρώπη, προσαρμοσμένο στις συνθήκες του κάθε κράτους. Η Ελλάδα συμμετέχει από το 1994. Το συντονισμό για την Ελλάδα έχει το Τμήμα Μουσείων της ΔΒΜΜ. Το θέμα του εορτασμού για το 1999 και το 2000 ήταν «Το Αθάνατο Νερό». Ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εκθέσεις, διαλέξεις, συναυλίες, δραματοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν σε 82 σημεία της Ελλάδας, σε μύλους, ρωμαϊκά και οθωμανικά λουτρά, αρχαία θέατρα, πλατείες, πηγές, σπήλαια, βιομηχανικά κτίρια υδροκίνησης και στο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα. Έντυπα και φυλλάδια εκδόθηκαν από πολλούς φορείς. Το 1999 τις εκδηλώσεις παρακολούθησαν 114.035 άτομα σε όλη την Ελλάδα, ενώ το 2000, 130.000. Το ΥΠΠΟ συνεργάστηκε με τη ΔΕΗ και με άλλους 84 φορείς. Δύο από τους ελληνικούς φορείς συνεργάστηκαν με ανάλογους φορείς της Ολλανδίας και του Βελγίου.

Η ΔΒΜΜ, συνεχίζοντας τις μικρές εκδόσεις με το θέμα των ΕΗΠΚ, εξέδωσε το 1999 το φυλλάδιο *Ο υδάτινος κόσμος του Βυζαντίου* και το 2000 το βιβλίο *Περί υδάτων, το νερό στο Βυζάντιο*[5]. Τα έντυπα συνέγραψε το προσωπικό του τμήματος.

Με το πρόγραμμα αυτό ασχολούνται ιδιαίτερα η Ν. Σελέντη και η Σ. Αηδόνη.

Στο πλαίσιο των ΕΗΠΚ με συντονιστή το Τμήμα Μουσείων, η Ελλάδα συμμετείχε και στη «Διεθνή Φωτογραφική Εμπειρία Μνημείων», πρόγραμμα ευαισθητοποίησης των νέων της Ευρώπης για την πολιτιστική κληρονομιά μέσω ενός φωτογραφικού διαγωνισμού. Το 2000 ο διαγωνισμός είχε τίτλο «Ταξίδι στο Χρόνο» και τα έργα των νέων εκτέθηκαν στην αίθουσα Τέχνης της Στοάς του Βιβλίου, ενώ εκδόθηκε και ο ανάλογος κατάλογος των έργων.

Με το πρόγραμμα αυτό ασχολούνται κυρίως η Ν. Μπαλάσκα και η Ν. Σελέντη.

Ευρωπαϊκά προγράμματα

Το Τμήμα Μουσείων συντόνισε το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Mobility and Exchange of Educators for Training» στο πλαίσιο του προγράμματος «Raphael 1999», για την επιμόρφωση των μουσειοπαιδαγωγών, σε συνεργασία με το English Heritage, κρατικό οργανισμό για την προστασία και την ανάδειξη των μνημείων στην Αγγλία. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν 14 μουσειοπαιδαγωγοί, που υλοποιούν προγράμματα για το βυζαντινό πολιτισμό σε όλη την Ελλάδα και οι οποίοι συνεργάστηκαν με τους άγγλους συναδέλφους τους σε διάφορα σημεία της Αγγλίας. Στο τέλος του προγράμματος οι άγγλοι συνάδελφοι συμμετείχαν σε ένα μεγάλο εργαστήριο στην Ελλάδα και σε μια τελική συνεδρία, 27 και 28 Ιουνίου, καταγράφηκαν τα αποτελέσματα. Ένα μικρό έντυπο ήταν το αποτέλεσμα αυτής της διακρατικής εμπειρίας, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν οι στόχοι και η πορεία του προγράμματος και η εκπαιδευτική πολιτική της Αγγλίας και της Ελλάδας στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η Ν. Σελέντη, η Φ. Σταυρουλάκη και η Ν. Μπαλάσκα από την πλευρά του Τμήματος Μουσείων εργάστηκαν ιδιαίτερα για την πραγματοποίηση αυτού του προγράμματος.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ

5. *Περί υδάτων, το νερό στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2000.

Εθνικο Αρχαιολογικο Μουσειο

Σε υλοποίηση γραπτών οδηγιών της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων και με την εποπτεία της Διεύθυνσης Εκτελέσεως Έργων Μουσείων του ΥΠΠΟ, οι εργατοτεχνίτες του Μουσείου με την καθοδήγηση της τεχνικής υπηρεσίας του ιδρύματος, συνεπικουρούμενοι κατά περίπτωση και από εξωτερικά συνεργεία, συνέχισαν και ολοκλήρωσαν τις εργασίες αποκατάστασης των ζημιών που προκλήθηκαν στο κέλυφος του κτιρίου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από το σεισμό της 7ης Σεπτεμβρίου 1999.

Οι εργασίες αφορούσαν πρωτίστως στην εξυγίανση και πλήρωση των αρμών διαστολής στον εξωτερικό τοίχο της νέας πτέρυγας του κτιρίου (επί της οδού Μπουμπουλίνας), στην ενίσχυση με ενέματα των διαμπερών ρωγμών στους μεσότοιχους των εκθεσιακών χώρων του ισογείου, όπου η έκθεση των έργων της αρχαϊκής γλυπτικής, και στην καθαίρεση και αποκατάσταση των επιχρισμάτων των περιμετρικών τοιχοποιιών.

Η κατάσταση πριν και μετά τις επεμβάσεις υπήρξε αντικείμενο πλήρους φωτογραφικής τεκμηρίωσης.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η αποκατάσταση των ζημιών του σεισμού στο ισόγειο, ανάλογες εργασίες θα πραγματοποιηθούν στο νότιο και το ανατολικό τμήμα του κτιρίου, όπου στεγάζονται οι συλλογές των ελληνιστικών-ρωμαϊκών και κλασικών γλυπτών αντίστοιχα.

Οπωσδήποτε, στόχο του εγχειρήματος δεν αποτέλεσε μόνον η έγνοια για την ενίσχυση του κελύφους του καταπεπονημένου διατηρητέου νεοκλασικού οικοδομήματος, αλλά και η ακολουθητέα των επισκευών επαναλειτουργία όσων αιθουσών κατέστη αναγκαίο και αναπότρεπτο το κλείσιμο για το κοινό.

Με το μεγάλο ζητούμενο – τη μελέτη αποκατάστασης του δεύτερου ορόφου – να αναμένει ακόμη την επίλυσή του από τις καθ' ύλην εντεταλμένες τεχνικές υπηρεσίες, ώστε να αναληφθούν εν καιρώ τω δέοντι οι απαιτούμενες εργασίες στερέωσης και ενίσχυσης του οικοδομικού σκελετού, η Διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου πλαισιούμενη από την ουσιαστική σύμπραξη και των αρμόδιων συλλογών, υιοθετώντας τη ρήση «ουδέν κακόν αμιγές καλού» και υπήκουσα στις προσταγές των νέων περί την Τέχνην θεωρήσεων, μεθόδευσε προς την Κεντρική Υπηρεσία την υποβολή σειράς προτάσεων με στόχο την αναδιάταξη των εκθεμάτων αριθμού αιθουσών του ισογείου σε συνθετότερη πολιτισμική παράθεση και σύζευξη και κατά το δυνατόν με ολοκληρωμένη και σφαιρική τη σημειωτική ως επί το πλείστον εκπροσώπηση των δραστηριοτήτων των αρχαίων μαστόρων, αφού επρόκειτο να προστεθούν και αντικείμενα της κεραμικής και της μεταλλοτεχνίας, και τούτο προκειμένου η όλη υπόθεση, κάτω από τη σκέπη της διαχρονικής ιστορικής πραγματικότητας, να ενδυθεί τον ενδεδειγμένο παιδευτικό χαρακτήρα προβάλλοντας παράλληλα, σε αντίστιξη, και εκείνον της υψηλής καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Στις λοιπές εργασίες ανακαίνισης και θωράκισης του κτιρίου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προσγράφονται η ενίσχυση των σιδηροδοκών της θολοδομής με κοιλοδοκούς βαρέως τύπου σε τμήμα της οροφής των προπυλαίων, η αντικατάσταση των κλιματιστικών αλλά και των εξαεριστικών μηχανημάτων κυρίως στους χώρους των περιοδικών εκθέσεων, η αντικατάσταση μέρους των ανιχνευτών κίνησης και των καμερών παλαιάς τεχνολογίας, η στεγανοποίηση της στέγης των προπυλαίων και των χώρων των εργαστηρίων καθώς και η ενίσχυση των παραθύρων των επί της οδού Τοσίτσα γραφείων με προστατευτικά μεταλλικά παραπετάσματα.

Πιστό στις αρχές του, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ήλθε αρωγό διά του φωτογραφικού του τμήματος στο επιστημονικό έργο 320 μελετητών, ελλήνων και αλλοδαπών. Χορηγήθηκαν άδειες φωτογράφησης σε 35 εξωτερικούς φωτογράφους και εκδόθηκαν 40 άδειες σε τηλεοπτικά και δημοσιογραφικά συνεργεία. Παράλληλα, προς εμπλουτισμό του φωτογραφικού αρχείου πραγματοποιήθηκαν 945 ασπρόμαυρες λήψεις αρχαίων και εκτυπώθηκαν 11.000 φωτογραφίες, 150 λήψεις με έγχρωμα φιλμ και 200 σε διαφάνειες.

Το επιστημονικό προσωπικό του μουσείου, μόνιμο και έκτακτο, ασχολήθηκε με την καταγραφή αρχαίων και τη βιβλιογραφική ενημέρωση των παλαιών δελτίων και των βιβλίων καταγραφής. Οι συλλογές εμπλουτίστηκαν με νέα αντικείμενα προερχόμενα από κατασχέσεις και δωρεές. Η βιβλιοθήκη του μουσείου εμπλουτίστηκε με νέους τόμους συγγραμμάτων εκ δωρεών και αγοράς και ενισχύθηκε με ανάτυπα μελετών.

Κατά παγία τακτική το μουσείο εξυπηρέτησε έναν υπολογίσιμο αριθμό αιτημάτων από αρχαιόφιλους χρήστες του διαδικτύου, έθεσε στη διάθεση της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ τους συντηρητές του, όλων των ειδικοτήτων, προκειμένου να προωθηθούν επανεκθετικές εργασίες στα περιφερειακά μουσεία και να υλοποιηθούν προγράμματα εκμάγευσης και κατασκευής πιστών αντιγράφων. Επίσης, ήλθε αρωγό σε πλείστες όσες περιφερειακές Υπηρεσίες Αρχαιοτήτων για τη συντήρηση μεταλλικών κυρίως αντικειμένων. Τέλος, με την ου-

σιαστική συμμετοχή των καθ' ύλην αρμοδίων αρχαιολόγων, συντηρητών και τεχνικών, το Μουσείο φιλοξένησε μεγάλες εκθετικές διοργανώσεις, διεθνούς απήχησης και εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού: από τις 11 Φεβρουαρίου έως τις 7 Μαΐου 2000 παρουσιάστηκε στους χώρους των περιοδικών εκθέσεων η έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα», ο επιστημονικός κατάλογος της οποίας κυκλοφόρησε στην ελληνική, αγγλική, γαλλική και γερμανική γλώσσα.

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο συμμετείχε με τεχνουργήματα των συλλογών του σε περιοδικές εκθέσεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό και συνέβαλε με τη συγγραφή των σχετικών λημμάτων στην πληρότητα των καταλόγων που συνηθέστατα πλαισίωναν τις σχετικές διοργανώσεις:

α) «Γυναικεία Ειδώλια της Μεσογείου κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού», 21 Ιουνίου-15 Νοεμβρίου 2000, Μουσείο Ιστορίας της πόλης της Βαρκελώνης (City History Museum), Ισπανία.

β) «1000 χρόνια Ολυμπιακοί Αγώνες. Θησαυροί της Αρχαίας Ελλάδας», 19 Ιουλίου-15 Νοεμβρίου 2000, Powerhouse Museum, Σύδνεϋ, Αυστραλία[1].

γ) «La fundació de la ciutat. Mesopotàmia, Grècia, Roma», 6 Απριλίου-23 Ιουλίου 2000, Βαρκελώνη, Ισπανία[2].

δ) «Principi etruschi tra Mediterraneo ed Europa», 1 Οκτωβρίου 2000-1 Απριλίου 2001, Μπολώνια, Ιταλία[3].

Το κατά συλλογές και με την εποπτεία της Διεύθυνσής του επιτελεσθέν έργο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κατά το έτος 2000 υπήρξε σε γενικές γραμμές αυτό που περιγράφεται στη συνέχεια και υπογράφεται από τους κατά περίπτωση υπευθύνους.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Προϊστορική Συλλογή

Κατά το έτος 2000 η υπογράφουσα άσκησε χρέη συντονίστριας του έργου της Προϊστορικής Συλλογής και συνεργάστηκε με τις επιμελήτριες αρχαιοτήτων Α. Χριστοπούλου, Ε. Τσιβιλίκα, Δ. Κοκκέβη-Φωτίου και Μ. Βλασσοπούλου. Η αρχαιολόγος Ε. Κωνσταντινίδη εργάστηκε για το κοινοτικό πρόγραμμα «Tomba» και η αρχαιολόγος Α. Μητροπούλου στο πλαίσιο του προγράμματος «Stage 1» του ΟΑΕΔ. Την ευθύνη της συντήρησης των έργων της Συλλογής είχε ο συντηρητής Κ. Πανταζής, με τη συμβολή νέων ασκούμενων συντηρητών. Στο στήσιμο της περιοδικής έκθεσης εργάστηκαν ειδικά οι συντηρητές του Εργαστηρίου Χαλκών Γ. Μακρής, Γ. Καραμαριού και Φ. Διαμαντόπουλος.

Η οργάνωση της μεγάλης περιοδικής έκθεσης για την Ευρώπη της εποχής του Χαλκού, η ταύτιση, καταγραφή και συντήρηση αρχαίων στις αποθήκες της Συλλογής, το κοινοτικό πρόγραμμα «Tomba», η αρχαιομετρική έρευνα των χρυσών νεολιθικών περιάπτων και άλλων αρχαίων, υπήρξαν τα κύρια έργα της Συλλογής κατά το έτος 2000.

Η πρόταση, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Α. Μανιουδάκη, για παρουσίαση στο χώρο των περιοδικών εκθέσεων του μουσείου μιας έκθεσης των τοιχογραφιών της Θήρας, οι οποίες παραμένουν στο μουσείο[4], μαζί με επιλεγμένα αντικείμενα από τις ανασκαφές στο Ακρωτήρι της Θήρας, παλαιά αποκτήματα του μουσείου από τη Θήρα και δύο έργα από τη Συλλογή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, εγκρίθηκε από το ΚΑΣ (πράξη 39/12-7-2000). Η τοιχογραφία της αντιλόπης από την οικία Β του Ακρωτηρίου πρόκειται να μεταφερθεί από τη Θήρα και να παραμείνει στην έκθεση του μουσείου. Ευρήματα της ίδιας εποχής από την Κνωσό, τις Μυκήνες και τη Φυλακωπή της Μήλου εντάσσονται στην ίδια έκθεση, δίνοντας μια εικόνα του πολιτισμού στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου κατά το 16ο αι. π.Χ.

Στη μεγάλη Μυκηναϊκή αίθουσα τοποθετήθηκε πρόπλασμα, σε κλίμακα 1:500, της ακρόπολης της Τίρυνθας. Το έργο, μέσα σε ειδικά κατασκευασμένη προθήκη και συνοδευόμενο από επεξηγηματική πινακίδα, βρίσκεται στον ίδιο χώρο της αίθουσας όπου εκτίθενται οι τοιχογραφίες του ανακτόρου και τα άλλα ευρήματα από την ακρόπολη της Τίρυνθας και την περιοχή της. Η κατασκευή της, από τον Π. Δημητριάδη, πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και την ευγενή χορηγία της Εταιρείας Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, η οποία το 1995 προσέφερε στο μουσείο και το πρόπλασμα των Μυκηνών[5].

Στην αποθήκη της Προϊστορικής Συλλογής ταυτίστηκαν, συντηρήθηκαν, καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν 450 έργα περίπου, που προέρχονται από τη Σαλαμίνα, την Ασπίδα και τη Δειράδα Άργους (ανασκαφές W. Vollgraff), τις Μυκήνες και άλλες θέσεις. Συγκολλήθηκε, επίσης, μυκηναϊκός κρατήρας της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου από τη Συλλογή Εμπεδοκλέους (αριθ. Ε 230).

Από την ανασκαφή τριών συλημένων κιβωτιόσχημων τάφων στη θέση Φεραντάκη στο βόρειο τμήμα της Νάξου το 1908 από τον Κ. Στέφανο[6], ταυτίστηκαν και συγκολλήθηκαν δύο πήλινες κυλινδρικές πυξίδες (αριθ. ευρ. 15230, 15231), η μία με πώμα, καθώς και λεπίδες οψιανού της Μήλου της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου (Εικ. 1). Στο ίδιο κιβώτιο βρέθηκαν και συγκολλήθηκαν θραύσματα πολύ φθαρμένης αρχαϊκής πλημμοχόης (αριθ. ευρ. 15232), ενδεχομένως από την ανασκαφή του ιδίου, τον ίδιο χρόνο, στη Χώρα της Νάξου[7].

Από τα όστρακα των δρόμων των μυκηναϊκών τάφων στη θέ-

1. R. Lennox (επιμ.), *1000 Years of the Olympic Games. Treasures of Ancient Greece*, Sydney 2000, αριθ. 8, 16, 21-23, 26, 28, 31, 40, 41, 49, 50.

2. P. Azara (επιμ.), *La fundació de la ciutat. Mesopotàmia, Grècia, Roma*, Barcelona 2000, αριθ. 154.

3. G. Bartoloni *et al.*, *Principi etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, Venezia 2000, αριθ. 56, 57.

4. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 9.

5. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 2, Εικ. 2β.

6. *ΠΑΕ* 1908, σ. 114-117. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Μελέτες, σ. 108. Ch. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, Göteborg 1977, σ. 13, 142, εικ. 2 (αριθ. 58).

7. *ΠΑΕ* 1950, σ. 269· 1981, σ. 294.

Εικ. 1. Προϊστορική Συλλογή. Πήλινη πρωτοκυκλαδική πυξίδα από τάφο στη θέση Φεραντάκη της Νάξου (αριθ. ευρ. Π15230).

Εικ. 2-3. Προϊστορική Συλλογή. Χάλκινο σφραγιστικό δακτυλίδι από το θολωτό τάφο του Βαφειού Λακωνίας (αριθ. ευρ. 1802).

ση Χαλιώτη της νότιας Σαλαμίνας (ανασκαφή Ε. Μαστροκώστα, 1959), συγκολλήθηκαν ελλιπή μυκηναϊκά αγγεία (αριθ. ευρ. 15015-15107) αλλά και μεγάλη δίωτη αρχαϊκή λεκανίδα (αριθ. ευρ. 15225) με διακόσμηση ταινιών του 6ου αι. π.Χ., που ενδεχομένως τοποθετήθηκε εκεί με προσφορές προς τους νεκρούς «προγόνους», κατά τα ανάλογα άλλων μυκηναϊκών τάφων της Αττικής[8]. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, και άλλα αρχαϊκά όστρακα μεταξύ των οποίων και μελανόμορφου αγγείου με δύο ιματιοφόρες μορφές.

Ομάδα αγγείων και μικροαντικειμένων από τους γεωμετρικούς τάφους της Ηφαιστείας Λήμνου[9], που εντοπίστηκαν στην Προϊστορική Συλλογή, παραδόθηκαν στη Συλλογή Αγγείων, όπου φυλάσσεται το σύνολο της ανασκαφής αυτής. Στην αποθήκη της Προϊστορικής Συλλογής παραμένουν η κεφαλή μυκηναϊκού κοίλου ειδωλίου βοοειδούς (αριθ. ευρ. 15108) από τις ανασκαφές του Ch. Waldstein στο Ηραίο του Άργους[10] και μικρό ενεπίγραφο θραύσμα μελαμβαφούς αγγείου του 6ου αι. π.Χ., με αφιέρωση στη θεά Ήρα (αριθ. ευρ. 15226) από τις ανασκαφές του C.W. Blegen σε υπαίθριο ιερό στην Πρόσυμνα (Terrace of the Shrine)[11].

Συντηρήθηκε μικρός αριθμός χάλκινων σκευών και εργαλείων από την Τίρυνθα και το Ακρωτήρι της Θήρας, λόγω της μεγάλης έλλειψης συντηρητών, ειδικά στο Εργαστήριο των Χαλκών. Στο Εργαστήριο των Αιγυπτιακών συντηρήθηκαν αντικείμενα από ελεφαντόδοντο (μήλα ξιφών, πλακίδια), υαλόμαζα και φαγεντιανή από τους Ταφικούς Κύκλους Α και Β των Μυκηνών, την Πρόσυμνα και άλλες θέσεις.

Η εξυπηρέτηση ελλήνων και ξένων μελετητών, η παροχή στοιχείων στο Δήμο Μενιδίου για την εκπόνηση εκπαιδευτικού προγράμματος και η διευκόλυνση της ΕΡΤ στην κινηματογράφηση μεγάλου αριθμού αρχαίων, υπήρξαν επίσης έργα της Συλλογής. Ο ζωγράφος του ΤΑΠΑ Β. Σκούταρης ανέλαβε και έφερε εις πέρας με μεγάλη επιτυχία το έργο της κατασκευής αντιγράφων των γνωστών τοιχογραφιών της «Μυκηναίας» από το θρησκευτικό κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών (αριθ. ευρ. 11670), των «χελιδονόψαρων» από τη Φυλακωπή της Μήλου (αριθ. ευρ. 5844) και των νεαρών «πυγμάχων» από το Ακρωτήρι της Θήρας (αριθ. ΒΕ 1974. 26β).

Αρχαιομετρική έρευνα. Στο Χημείο του μουσείου εξετάστηκε από την Ε. Μάγκου η χημική σύσταση του σφραγιστικού δακτυλιδιού από το θολωτό τάφο του Βαφειού Λακωνίας αριθ. ευρ. 1802[12] (Εικ. 2-3). Το δακτυλίδι έχει χάλκινο κρίκο με ελλειψοειδή σφενδόνη, διαστ. 0,0195×0,033 μ., που φέρει έγγλυφη παράσταση λιονταριού που επιτίθεται σε ταύρο. Χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (α΄ μισό 15ου αι. π.Χ.). Η σφραγιστική επιφάνεια του δακτυλιδιού εθεωρείτο ότι είναι κατασκευασμένη από στεατίτη και το δακτυλίδι κατατασσόταν στην ίδια κατηγορία (τύπος ΙΙΙ της Σακελλαρίου)[13] με το δακτυλίδι από τον Σφουγγαρά στην Ανατολική Κρήτη[14], το οποίο έχει ένθετη σφενδόνη από ορεία κρύσταλλο[15].

---

8. C.M. Antonaccio, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, United States 1995, σ. 102 κ.ε.

9. D. Mustili, *La necropoli tirrenica di Efestia*, *ASAtene* XV-XVI, 1932-1933, Roma 1942.

10. Πρβλ. M. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik*, Mainz 1996, σ. 44, πίν. 7.

11. *AJA* 43 (1939), σ. 412, εικ. 11. *SEG* XI (1950), αριθ. 307. Βλ. και C.W. Blegen, *Prosymna*, Cambridge 1937, σ. 474, αριθ. 1264, πίν. 1, για τη θέση εύρεσης.

12. *CMS* I, 253.

13. A. Sakellariou, *Techniques et évolution de la bague-cachet dans l'art crétomycénien, CMS*, Beih. 3, 1989, σ. 325, 337. Η ίδια, *Les bagues-cachets crétomycéniennes: art et fonction, CMS*, Beih. 5, 1995, σ. 315-317.

14. *CMS* II. 3, 240.

15. Στους ευάριθμους σφραγιδόλιθους που ήταν ένθετοι σε μετάλλινα δακτυλίδια αναφέρεται ειδικά ο Y. Sakellarakis (A Minoan Ringstone from the

Εικ. 4. Προϊστορική Συλλογή. Άποψη της έκθεσης «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα».

Εικ. 5. Προϊστορική Συλλογή. Άποψη της έκθεσης «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα».

Η παρατήρηση ωστόσο στο βιντεομικροσκόπιο και η ανάλυση της χημικής σύστασης, με τη μη καταστρεπτική μέθοδο ακτίνων-Χ φθορισμού (XRF), απέδειξαν ότι και η σφενδόνη του δακτυλιδιού αριθ. ευρ. 1802 είναι χάλκινη, από κράμα χαλκού με μεγάλη αναλογία κασσίτερου, στον οποίο οφείλεται η στιλπνότητα της σφραγιστικής επιφάνειας. Ως «χαλκούς δακτύλιος» αναφέρεται άλλωστε στην αρχική δημοσίευση από τον Χρ. Τσούντα[16]. Το δακτυλίδι του Βαφειού ανήκει συνεπώς στο μικρό corpus των χάλκινων σφραγιστικών δακτυλιδιών (τύπος ΙΙ της Σακελλαρίου), με γνωστά υστερομινωικά παραδείγματα τα δακτυλίδια από την Κνωσό και το Καβούσι[17] στην Κρήτη.

Περιοδικές Εκθέσεις. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στις 11 Φεβρουαρίου 2000, εγκαινιάστηκε η 25η Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα», η οποία διήρκεσε έως τις 7 Μαΐου 2000 (Εικ. 4-5). Η έκθεση, ένα πανόραμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού κατά την 3η και 2η χιλιετία και τις αρχές της 1ης, από τη Σκανδιναβία και τη Ρωσία μέχρι την Ιβηρική Χερσόνησο, την Ελλάδα και την Κύπρο, είχε ήδη παρουσιαστεί στο National-museet της Κοπεγχάγης, στην Kunst- und Ausstellungshalle της Βόννης και στο Grand Palais στο Παρίσι[18].

Ο επιστημονικός κατάλογος, κοινό έργο ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων, τυπώθηκε στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα[19], κυκλοφόρησε έντυπο φυλλάδιο για τους επισκέπτες και ενημερώθηκε σχετικά η ιστοσελίδα του μουσείου στο διαδίκτυο. Η ελληνική συμμετοχή στην έκθεση αριθμούσε 91 έργα, από τα οποία 47 ανήκαν στην Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και τα λοιπά από δεκατρία άλλα ελληνικά μουσεία. Ειδικά για την έκθεση της Αθήνας προστέθηκαν επιπλέον δύο περιδέραια από ήλεκτρο (αριθ. ευρ. 100 και 8657) από τους Ταφικούς Κύκλους Α και Β των Μυκηνών. Το εποπτικό υλικό εμπλουτίστηκε με νέα κείμενα και αναμορφώθηκε πλήρως για την ελληνική έκθεση. Κατά την προετοιμασία της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν, επίσης, εργασίες ανακαίνισης των αιθουσών των περιοδικών εκθέσεων, ενισχύθηκαν τα ηλεκτρονικά μέσα ασφαλείας και κατασκευάστηκαν νέες προθήκες. Η έκθεση προκάλεσε το ενδιαφέρον του επιστημονικού και του ευρύτερου κοινού, καθώς και του Τύπου[20].

Η έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις», που είχε παρουσιαστεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο κατά το 1999, παρουσιάζεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου από τις 8 Αυγούστου 2000, με προοπτική να διαρκέσει έως τον Αύγουστο του 2001. Έξι έργα της Συλλογής (χάλκινες περόνες με κεφαλή από ορείο κρύσταλλο, πινακίδες Γραμμικής Β γραφής και χαναανιτικοί αμφορείς), από τις Μυκήνες, την Πύλο και το Μενίδι

Idaean Cave, στο O. Palagia (επιμ.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, Oxford 1997, σ. 23-29).

16. *AE* 1889, σ. 171-172.

17. *CMS* II. 3, 15, 305.

18. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 3· 54 (1999): Χρονικά, σ. 10.

19. Κ. Δημακοπούλου - C. Eluere - J. Jensen - A. Jockenhövel - J.P. Mohen (επιμ.), *Θεοί και ήρωες της εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις ρίζες του Οδυσσέα*, Αθήνα 2000.

20. *Το Μουσείον* 1 (2000), σ. 85.

Εικ. 6. Προϊστορική Συλλογή. Χρυσό νεολιθικό περίαπτο (αριθ. ΒΕ 13.2/2000), από κατάσχεση.

αντίστοιχα, συμμετέχουν στην έκθεση, καθώς και το ακριβές αντίγραφο της χρυσής προσωπίδας «του Αγαμέμνονος»[21].

Στο Μουσείο Ιστορίας της πόλης της Βαρκελώνης στην Ισπανία (City History Museum) παρουσιάστηκε η έκθεση «Γυναικεία Ειδώλια της Μεσογείου κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού», από τις 21 Ιουνίου έως τις 15 Νοεμβρίου του 2000. Η Συλλογή συμμετείχε στην έκθεση με έξι ειδώλια που ανήκουν στη νεολιθική (3), την κυκλαδική (2) και τη μυκηναϊκή εποχή (1), από το Σέσκλο, τη Σπάρτη, την Αμοργό και τις Μυκήνες. Την έκθεση συνόδευε τρίγλωσσος κατάλογος, με κείμενα στην ισπανική, την καταλανική και την αγγλική γλώσσα[22].

Στο Powerhouse Museum στο Σύδνεϋ της Αυστραλίας, στις 19 Ιουλίου του 2000 εγκαινιάστηκε η έκθεση «1000 Χρόνια Ολυμπιακοί Αγώνες. Θησαυροί της Αρχαίας Ελλάδας» (1000 Years of the Olympic Games. Treasures of Ancient Greece), που διήρκεσε έως τις 15 Νοεμβρίου 2000, διάστημα κατά το οποίο το Σύδνεϋ φιλοξένησε τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2000. Η Συλλογή συμμετείχε με τρία έργα (χρυσό και χάλκινο δακτυλίδι-σφραγίδα με ταυροκαθάψια, πήλινο σφράγισμα με πυγμαχία και πήλινο ομοίωμα άρματος) από την Ασίνη και τις Μυκήνες. Ο κατάλογος της έκθεσης εκδόθηκε στην αγγλική γλώσσα[23].

Πρόγραμμα «Tomba»[24]. Το κοινοτικό πρόγραμμα «Tomba», για τους τάφους της άρχουσας τάξης κατά την εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, με σκοπό τη δημιουργία εικονιστικής βάσης δεδομένων για το διαδίκτυο, είχε διετή διάρκεια (1998-2000). Συμμετείχαν έξι συνολικά μεγάλα ευρωπαϊκά μουσεία ή πανεπιστήμια από την Αγγλία, Αυστρία, Γαλλία, Δανία, Ιταλία και Ελλάδα (Προϊστορική Συλλογή Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου), ενώ το κύριο βάρος της οργάνωσης είχε το Römisch-germanisches Zentralmuseum του Mainz στη Γερμανία. Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν αντικείμενα από τους Ταφικούς Κύκλους Α και Β των Μυκηνών και από το θολωτό τάφο του Βαφειού Λακωνίας. Ήδη το πρόγραμμα είναι προσιτό στους χρήστες του διαδικτύου στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.rgzm.de και σχετική σύνδεση υπάρχει με την ιστοσελίδα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στον κόμβο «Οδυσσέα» του Υπουργείου Πολιτισμού (www.culture.gr).

Νέα αποκτήματα. Το Μάιο του 2000 κατασχέθηκαν από την αστυνομία και παραδόθηκαν στο μουσείο 17 συνολικά χρυσά νεολιθικά περίαπτα και ελάσματα (ΒΕ 13.2/2000)[25]. Τα σημαντικά αυτά έργα (Εικ. 6) είναι ανάλογα αυτών του «θησαυρού» των 53 χρυσών αντικειμένων, τα οποία είχαν κατασχεθεί και παραδοθεί στο μουσείο τον Οκτώβριο του 1997, και στη συνέχεια παρουσιάστηκαν, με μεγάλη επιτυχία, σε περιοδική έκθεση[26]. Η συστηματική αρχαιομετρική εξέταση και των νέων χρυσών περιάπτων και ελασμάτων προγραμματίζεται μετά την ολοκλήρωση της νομικής διαδικασίας.

Από την ίδια κατάσχεση προέρχονται μυκηναϊκό χάλκινο εγχειρίδιο, σφραγιδόλιθος και χάντρες (ΒΕ 17/2000), καθώς και πολλά άλλα αντικείμενα διαφόρων εποχών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κατάσχεση ενός συνόλου μινωικών πήλινων ειδωλίων και μικκύλων κωνικών κυπέλλων (ΒΕ 41/2000).

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ-ΜΑΝΙΟΥΔΑΚΗ

Συλλογή Γλυπτών

Με επικεφαλής τον υπογράφοντα, πλαισιούμενο από τις δύο μόνιμες αρχαιολόγους Ε. Κουρίνου και Μ. Σάλτα, η Συλλογή Γλυπτών, εκτός των τρεχουσών και προγραμματισμένων εργασιών, επωμίστηκε αυτό το έτος το σοβαρότερο και δυσκολότερο έργο των τελευταίων δεκαετιών, αυτό της επανέκθεσης των γλυπτών.

Στα εργαστήρια της Συλλογής εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Π. Καίσαρ, Θ. Σιαφράκας, Μ. Δημητριάδης, Ι. Κούρος και Μ. Λεφάκη. Οι συντηρητές Ν. Ματούλας, Μ. Κωτσογιάννης και Δ. Κώτση προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στη Διεύθυνση Συντηρήσεως για την κατασκευή εκμαγείων των λεόντων της Δήλου, προκειμένου αυτά να αντικαταστατήσουν τα πρωτότυπα έργα, τα οποία για λόγους προστασίας από τις καιρικές συνθήκες μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Δήλου.

Οι ωρομίσθιες αρχαιολόγοι Χ. Τσούλη και Ε. Παπαθεοδώρου ασχολήθηκαν αποκλειστικά με το έργο της καταγραφής. Κατέγραψαν συνολικά 1320 γλυπτά από τα νέα υπόγεια. Όλα τα κατεγραφέντα φωτογραφήθηκαν από τις ανωτέρω αρχαιολόγους. Ο εξωτερικός συνεργάτης φωτογράφος V. von Eickstedt φωτογράφισε, επίσης, ένα σημαντικό αριθμό γλυπτών για το αρχείο του μουσείου.

Συντήρηση. Προτού ταξιδέψουν για την Αυστραλία, προκειμένου να πλαισιώσουν την περιοδική έκθεση που παρουσιάστηκε στο Σύδνεϋ επ' ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων, τα γλυπτά αριθ. 1389, 783, 1391, 38, 468, 253, 3153, 3344, 3476, 2578 και 3586

21. *Τό Μουσεῖον* 2 (2001), σ. 116.

22. *Τό Μουσεῖον* 2 (2001), σ. 117.

23. *Τό Μουσεῖον* 2 (2001), σ. 117-119.

24. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 3· 54 (1999): Χρονικά, σ. 10-11. Σχετικά με το πρόγραμμα «Tomba», βλ. *Τό Μουσεῖον* 1 (2000), σ. 85-86.

25. *Τό Μουσεῖον* 2 (2001), σ. 121.

26. Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός*, Αθήνα 1998.

απομακρύνθηκαν εγκαίρως από την έκθεση για να προετοιμαστούν. Σχεδόν σε όλα έγιναν μικροκαθαρισμοί των επιφανειών καθώς και αισθητικές βελτιώσεις στις γύψινες συμπληρώσεις τους. Στο ανάγλυφο του αυτοστεφανούμενου αριθ. 3344, εκτός από την αφαίρεση της παλαιάς γύψινης συμπλήρωσης και την κατασκευή νέας, αφαιρέθηκαν και οι τρεις σβανάδες (σιδερένια στηρίγματα), από τους οποίους μάλιστα ο πρώτος δεξιά, εξαιτίας της διόγκωσής του, είχε αρχίσει να προκαλεί ρωγμές (Εικ. 7). Αντί των τριών σβανάδων τοποθετήθηκε μόνον ένας ορειχάλκινος στη μεσαία τρύπα.

Κατόπιν προφορικής εντολής του Υπουργού Πολιτισμού άρχισε η εντατική συντήρηση των γλυπτών, που είχαν βρεθεί στο θαλάσσιο χώρο του ακρωτηρίου Ξι της Κεφαλονιάς και είχαν μεταφερθεί από το 1972 στο μουσείο. Πρόκειται για 11 μαρμάρινα έργα, έξι αγάλματα και πέντε αρχιτεκτονικά μέλη. Προηγήθηκε η αφαλάτωση των έργων σε λουτρό απιονισμένου νερού επί αρκετές ημέρες. Η συντήρηση απέβλεπε πρωτίστως στην αφαίρεση της παχιάς μαύρης κρούστας που τα κάλυπτε και κατόπιν στη διερεύνηση της μελανής ουσίας-πατίνας που απέκτησε η επιφάνεια του μαρμάρου από τις αποθέσεις που υπήρχαν στο θαλάσσιο χώρο.

Η κρούστα αφαιρέθηκε από όλα τα έργα. Η πατίνα, ωστόσο, η οποία είχε εισχωρήσει αρκετά στους πόρους του μαρμάρου, δεν κατέστη δυνατό να απομακρυνθεί ούτε με μηχανικό καθαρισμό, ούτε και με τη χρήση σεπιόλιθου και H_2O_2.

Για τη συντήρηση των γλυπτών της Κεφαλονιάς εργάστηκε ικανός αριθμός συντηρητών: Οι μόνιμες συντηρήτριες του μουσείου Γ. Καραμαργιού και Μ. Λεφάκη, της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Σ. Συμεωνίδου και Δ. Μπίκα, της Διεύθυνσης Συντηρήσεως Α. Περπή καθώς και οι εκπαιδευόμενοι συντηρητές Α. Αργυρού, Ι. Μαραβελή, Α. Κουρσάρη και Δ. Τσίποτας.

Έγιναν οι απαραίτητες προετοιμασίες των γλυπτών τα οποία προορίζονται για την έκθεση στο Μουσείο Ολυμπιακών Αγώνων της Λωζάννης. Επιπλέον, παρήχθη και εκμαγείο της επιτύμβιας στήλης αριθ. 888.

Οι συντηρητές της Συλλογής, τέλος, ασχολήθηκαν με τον καθαρισμό και την αισθητική βελτίωση των γύψινων συμπληρώσεων πολλών αρχαϊκών έργων για την επανέκθεσή τους.

Το εργαστήριο, εξάλλου, εξοπλίστηκε με ένα μεγάλο στερεομικροσκόπιο ψυχρού φωτισμού για τον έλεγχο της κρυσταλλικής δομής του μαρμάρου και την εξέταση των επιφανειών των γλυπτών κατά τη διάρκεια των επεμβάσεων συντήρησης.

Επανεκθέσεις. Στις 23-2-2000 άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης των ρωγμών που προκλήθηκαν στους τοίχους των αιθουσών της έκθεσης των γλυπτών και ως εκ τούτου έκλεισαν για το κοινό σε πρώτη φάση οι αίθουσες αριθ. 7-14 που περιέχουν τα αρχαϊκά γλυπτικά.

Η αποκατάσταση των τοίχων της αίθουσας 14, του ανατολικού της 13 και του δυτικού της 15 ανετέθη σε εξωτερικό συνεργείο, διότι σύμφωνα με τις οδηγίες της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων απαιτούνταν καθαίρεση σοβάδων και ενέματα τσιμέντου. Οι εργασίες στις υπόλοιπες αίθουσες έγιναν με αυτεπιστασία.

Εικ. 7. Συλλογή Γλυπτών. Το ανάγλυφο αριθ. 3344 με τα παλαιά σιδερένια στηρίγματα.

Προκειμένου να πραγματοποιηθούν όλες αυτές οι εργασίες ήταν απαραίτητο να διαλυθεί η έκθεση. Τα ογκώδη και βαριά γλυπτά συγκεντρώθηκαν σε παράπλευρες αίθουσες ή στο μέσον των μεγάλων αιθουσών, ενώ τα μικρότερα μεταφέρθηκαν στις αποθήκες και στα εργαστήρια (Εικ. 8-11).

Επ' ευκαιρία αυτού του γεγονότος η Συλλογή Γλυπτών υπέβαλε στο ΥΠΠΟ πρόταση αναβάθμισης της έκθεσης. Ήδη από το 1996 επεξεργαζόταν μια πιο ολοκληρωμένη πρόταση για ριζική επανέκθεση των γλυπτών με τροποποιήσεις κτιριολογικές. Η υποβληθείσα πρόταση βεβαίως δεν ήταν δυνατό να περιέχει όλες εκείνες τις τροποποιήσεις, αλλά ήταν πιο συνοπτική και κυρίως εφαρμόσιμη σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς η έκθεση θα έπρεπε να στηθεί εκ νέου αμέσως μετά το πέρας των κτιριολογικών επιδιορθώσεων. Εκτός από τις αίθουσες των αρχαϊκών, όπου οι μετακινήσεις ήταν μεγάλης έκτασης, προτάθηκαν και ορισμένες τροποποιήσεις και σε ορισμένες αίθουσες των κλασικών και ελληνιστικών. Εξάλλου, επειδή ο όροφος του μουσείου έκλεισε για το κοινό λόγω σοβαρών βλαβών του κτιρίου, προτάθηκε η έκθεση ορισμένων αγγείων ανάμεσα στα γλυπτά. Η πρόταση εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ21/56288/4606/3.11.2000 Υπουργική Απόφαση.

Παράλληλα λοιπόν με τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου, η Συλλογή επεδόθη σε έναν άνευ προηγουμένου αγώνα προετοιμασίας των ίδιων των έργων, αλλά και όλων των υπόλοιπων στοιχείων, τα οποία θα βοηθούσαν στην αναβάθμιση της έκθεσης (αλλαγές βάθρων, κατασκευή βιτρινών, νέες πινακίδες, εποπτικό υλικό με κείμενα, φωτογραφίες και χάρτες κτλ.).

Έως τα τέλη του 2000 είχαν ολοκληρωθεί οι κτιριολογικές εργασίες (σοβάδες, τρίψιμο μωσαϊκών δαπέδων, επισκευές παραθύρων, ελαιοχρωματισμοί κτλ.) και παράλληλα από τον Οκτώβριο είχε αρχίσει η τοποθέτηση των γλυπτών στις νέες τους θέσεις, κάθε φορά που παραδιδόταν έτοιμη κτιριολογικά μια αίθουσα, με την προοπτική έως τις αρχές της άνοιξης του επόμενου έτους να παραδοθούν στο κοινό οι εννέα αίθουσες των αρχαϊκών γλυπτών.

Εικ. 8. Συλλογή Γλυπτών. Η μεταφορά της κόρης Φρασίκλειας από την αίθουσα 9 στην αίθουσα 1.

Εικ. 10. Συλλογή Γλυπτών. Η μεταφορά του κούρου των Μεγάρων από την αίθουσα 11 στην αίθουσα 12.

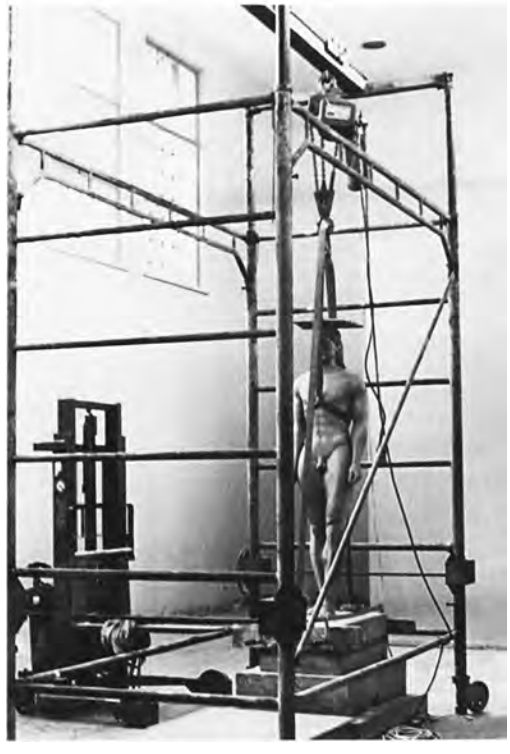

Εικ. 9. Συλλογή Γλυπτών. Η μετακίνηση του κούρου της Αναβύσσου στη νέα του θέση στην αίθουσα 13.

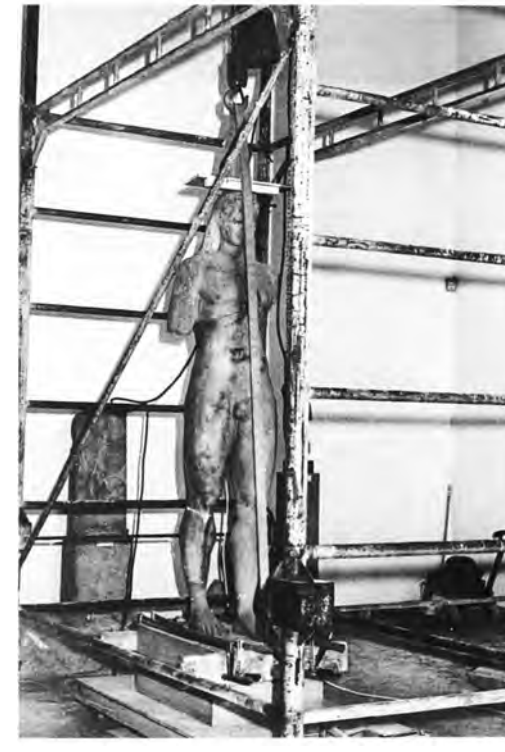

Εικ. 11. Συλλογή Γλυπτών. Η μεταφορά του κούρου της Κέας από την αίθουσα 11 στην αίθουσα 13.

Εικ. 12. Συλλογή Γλυπτών. Η μαρμάρινη λήκυθος αριθ. ΒΕ 12/2000.

Κατασχέσεις. Από το Τμήμα Αρχαιοκαπηλίας παραδόθηκε στο μουσείο, αφού κατασχέθηκε στα χέρια του Α. Κολυβάκη, μία μαρμάρινη λήκυθος του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση δεξίωσης (αριθ. ΒΕ 12/2000) (Εικ. 12).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων

Βασικό έργο του τμήματος κατά το έτος 2000 αποτέλεσαν η αναδιοργάνωση της αποθήκης, οι καταγραφές και οι ταυτίσεις, η συντήρηση των αρχαίων και η ηλεκτρονική καταγραφή των καταλόγων του τμήματος[27].

Οργάνωση της αποθήκης. Στην αποθήκη, μετά από την αγορά ενός ειδικού μεταλλικού φοριαμού με συρτάρια, τοποθετήθηκε τμήμα της μικροτεχνίας του τμήματος. Στα συρτάρια του φοριαμού τοποθετήθηκαν δίσκοι με χωρίσματα και η τοποθέτηση των αρχαίων έγινε με βάση το υλικό τους. Προβλέπεται ότι η τακτοποίηση του υπόλοιπου τμήματος της μικροτεχνίας θα ολοκληρωθεί τον επόμενο χρόνο με την αγορά του δεύτερου φοριαμού. Κατά την τοποθέτηση των σκαραβαίων στο φοριαμό μικροτεχνίας εντοπίστηκαν όλες οι ομάδες τους.

Έγινε επανέλεγχος της θέσης των αρχαίων του καταλόγου Δημητρίου. Ενημερώθηκε ο υπάρχων κατάλογος του περιεχομένου του φοριαμού και των δίσκων μικροτεχνίας στον ηλεκτρονικό υπολογιστή με την ακριβή θέση των αρχαίων.

Μέσα στις επτά από τις εννέα νέες ξύλινες προθήκες τοποθετήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα μουμιών, περιβλημάτων μουμιών και σαρκοφάγων εξασφαλίζοντας έτσι την καλύτερη φύλαξή τους από τους ατμοσφαιρικούς ρύπους (Εικ. 13). Στις υπόλοιπες δύο προθήκες φυλάσσονται προσωρινά αγγεία προερχόμενα από τις αίθουσες του πρώτου ορόφου της έκθεσης της Συλλογής των Αγγείων, τα οποία απομακρύνθηκαν μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του Σεπτεμβρίου 1999.

Ταυτίσεις - Καταγραφές. Καταγράφηκαν 350 αρχαία διαφόρων υλών: μικροτεχνία της ύστερης και της πτολεμαϊκής περιόδου (664-30 π.Χ.) (ειδώλια θεών, ιερών ζώων και συμβόλων), ένας σημαντικός αριθμός πήλινων αγγείων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής, ένα μικρό σύνολο λίθινων κοσμητικών αγγείων, κυρίως του Νέου Βασιλείου, λίθινοι τριπτήρες και ταφικά ειδώλια (ουσάπτι).

Σχετικά με τα πήλινα αγγεία αξίζει να σημειωθεί ότι, εκτός από τους κοινούς τύπους της κεραμικής της πτολεμαϊκής και της ρωμαϊκής περιόδου, καταγράφηκαν επίσης χαρακτηριστικοί τύποι αγγείων που παρήχθησαν στην Αίγυπτο αυτή την περίοδο, όπως τα εξής:

ΑΚ 1321. Πήλινο άωτο σφαιρικό αγγείο, ύψ. 0,078 μ., με έντονες ανάγλυφες παραστάσεις του θεού Αρποκράτη που χρονολογείται από το 2ο έως τον 1ο αι. π.Χ. και προέρχεται πιθανότατα από τη Μέμφιδα.

ΑΚ 1311-1312, 1368. Πήλινα άωτα αγγεία Bes, ύψ. 0,092, 0,078, 0,272 μ., με ανάγλυφη διακόσμηση της απλοποιημένης μορφής του θεού. Χαρακτηριστικά δημιουργήματα της ύστερης περιόδου από την 26η Δυναστεία (664-332 π.Χ.) (Εικ. 14, ΑΚ 1368), που εξακολούθησαν όμως να παράγονται και κατά τους πτολεμαϊκούς χρόνους σε μικρότερα μεγέθη (ΑΚ 1311-1312), προοριζόμενα τόσο για τον καλλωπισμό όσο και τη λατρεία του θεού.

Ταυτίστηκαν 80 ταφικά ειδώλια (ουσάπτι) από φαγεντιανή, λίθο και πηλό κυρίως της τρίτης μεταβατικής έως και ύστερης περιόδου (1070-332 π.Χ.), τμήμα περιβλήματος μούμιας, ύφασμα, ένα σύνολο λίθινων τριπτήρων και ένα ξύλινο ταφικό ομοίωμα αγγείου (αριθ. ευρ. 6803) με γραπτή διακόσμηση που χρονολογείται στο Νέο Βασίλειο (18η Δυναστεία, 1552-1306 π.Χ.).

Από τον Αύγουστο του 2000 φυλάσσονται στη συλλογή 215 αιγυπτιακά αντικείμενα (ταφικά ειδώλια-ουσάπτι, μικροτεχνία, λύχνοι και πήλινα ειδώλια της ελληνορωμαϊκής περιόδου, 332 π.Χ.-395 μ.Χ.) προερχόμενα από κατάσχεση. Από αυτά ορισμένα είναι γνήσια και αξίζει να αναφέρουμε τα εξής:

ΒΕ 20, 65/27-8-2000: Διάτρητο οστέινο σκαραβοειδές, διασπ. 0,016×0,011 μ. Στη μία όψη φέρει τη δέλτο του Τούθμωση Γ΄ (1490-1436 π.Χ.).

ΒΕ 20, 134-135/27-8-2000: Δύο ευλογίες του αγίου Μηνά (πήλινα φλασκιά των προσκυνητών του αγίου Μηνά), ύψ. 0,085 μ., χρονολογούμενα στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

ΒΕ 20, 191/27-8-2000: Κεφαλή από πήλινο ειδώλιο Αρποκράτη, ύψ. 0,084 μ., χρονολογούμενο στη ρωμαϊκή περίοδο, γύρω στο 2ο αι. μ.Χ.

27. Κατά το διάστημα αυτό στο τμήμα εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Κλαδάκη ως ωρομίσθια αρχαιολόγος και η Ε. Παφίλη στο πλαίσιο του Προγράμματος Ανέργων Αποφοίτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Εικ. 13. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Νέες ξύλινες προθήκες για τη φύλαξη σαρκοφάγων και μουμιών.

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή του καταλόγου Δημητρίου και στη συνέχεια του καταλόγου Ρόστοβιτς, καθώς και του αρχείου του τμήματος.

Συντήρηση. Οι συντηρήτριες του τμήματος Μ. Αποστολοπούλου και Ευ. Σκαμαγκούλη ολοκλήρωσαν τη συντήρηση ενός περιβλήματος μούμιας της τρίτης μεταβατικής περιόδου, η οποία είχε αρχίσει κατά το προηγούμενο έτος. Συντήρησαν, επίσης, 100 αντικείμενα μικροτεχνίας και 10 ακόμη αρχαία διαφόρων υλών.

Οι παραπάνω συντηρήτριες ασχολήθηκαν επιπλέον: α) με την τακτοποίηση του φοριαμού μικροτεχνίας, των μουμιών και των σαρκοφάγων και γενικότερα με την οργάνωση της αποθήκης και β) με την επίβλεψη της πρακτικής άσκησης της Αι. Κωστάκη (σπουδάστρια ΙΕΚ Περιστερίου) και της Μ. Πέτρου (σπουδάστρια ΤΕΙ).

Στο εργαστήριο του τμήματος συντηρήθηκαν από την ωρομίσθια συντηρήτρια Μ. Κοντάκη, καθώς και από τη σπουδάστρια Μ. Πέτρου οστέινα αντικείμενα της Προϊστορικής Συλλογής.

Τέλος, αναφέρουμε ότι η συντηρήτρια Μ. Αποστολοπούλου συνέχισε να λαμβάνει μέρος στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα κωφά παιδιά.

Συνεχίστηκε η φωτογράφηση των αρχαίων της Συλλογής από το φωτογραφικό εργαστήριο του μουσείου και φωτογραφήθηκε τμήμα των ακαταγράφων του τμήματος από τις ωρομίσθιες αρχαιολόγους.

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

Εικ. 14. Συλλογή Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων. Πήλινο αγγείο Bes (αριθ. ΑΚ 1368).

Συλλογή Χαλκών

Στο επιστημονικό και λοιπό έργο της Συλλογής μετείχαν, εκτός από την υπογράφουσα, και οι Επιμελήτριες αρχαιοτήτων Μ. Ζαφειροπούλου και Α. Παναγιωτοπούλου. Στις εργασίες καταγραφής των αρχαίων της Συλλογής υπήρξε αποτελεσματική η συμμετοχή των δύο ωρομίσθιων αρχαιολόγων Α. Χατζηπαναγιώτου και Μ.-Ευ. Πανουκλιά.

Οι κύριες δραστηριότητες της Συλλογής ήταν και φέτος η συντήρηση και η καταγραφή μεγάλου αριθμού αρχαίων.

Το συνεργείο των συντηρητών, αποτελούμενο από τους Α. Μαγνήσαλη, Ι. Δαμίγο, Π. Μπούρα, Γ. Μακρή και Γ. Καραμαργιού, στερήθηκε από φέτος των υπηρεσιών των δύο έμπειρων συντηρητών του Α. Μαγνήσαλη και Ι. Δαμίγου, οι οποίοι συνταξιοδοτήθηκαν από το Μάιο. Παράλληλα, η συντηρήτρια Γ. Καραμαργιού αποσπάστηκε στο Εργαστήριο της Συλλογής Γλυπτών. Στο Εργαστήριο Συντήρησης μεταλλίνων εκπαιδεύτηκαν επτά τελειόφοιτοι των ΤΕΙ και ΙΕΚ. Σε εργασίες σχετικές κυρίως με την παρουσίαση και τον τρόπο έκθεσης των αρχαίων έλαβε μέρος και ο Φ. Διαμαντόπουλος. Στην τακτοποίηση της αποθήκης Χαλκών και σε άλλες εργασίες της ειδικότητάς του απασχολήθηκε ο φροντιστής αρχαίων Δ. Σπετσιώτης.

Οι συντηρητές του εργαστηρίου προέβησαν φέτος στη συντήρηση 330 χάλκινων αντικειμένων, ενός σιδερένιου και ενός οστέινου από τις Φερές Θεσσαλίας, 360 χάλκινων και ενός σιδερένιου από την Ακρόπολη των Αθηνών και 24 χάλκινων αντικειμένων από κατάσχεση. Συντηρητές των μεταλλίνων ασχολήθηκαν με τη συντήρηση μετάλλινων αρχαίων και των άλλων Συλλογών του μουσείου και μετείχαν στις εργασίες επανέκθεσης των Αρχαιολογικών Μουσείων Μεγάρων και Ελευσίνας, καθώς και στο στήσιμο της αρχαιολογικής έκθεσης στην Μπολώνια και της έκθεσης «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα» στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (11/2-7/5/2000).

Στη Συλλογή προσκομίστηκαν τέσσερα χάλκινα αγαλμάτια

Εικ. 15. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινη κινητή λαβή με τμήμα του χείλους μεγάλου λεβητοειδούς αγγείου, από την Ακρόπολη (ΕΑΜ Χ 25667).

για γνωμάτευση σχετικά με τη γνησιότητά τους, 60 χάλκινα και τέσσερα σιδερένια αντικείμενα προερχόμενα από κατασχέσεις, καθώς και τρία χάλκινα από δωρεές.

Από το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής έγινε καταγραφή 469 αντικειμένων από την Ακρόπολη των Αθηνών[28] (Εικ. 15)[29] και 354 από τις Φερές Θεσσαλίας[30] (Εικ. 16[31], Εικ. 17[32], Εικ. 18[33]) και αναλυτική εκ νέου καταγραφή 569 αντικειμένων επίσης από την Ακρόπολη των Αθηνών, 108 από τις Βάσσες Φιγαλείας[34] και 482 από το Ηραίον του Άργους[35]. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε ηλεκτρονική σύνταξη 811 δελτίων καταγραφής, χειρόγραφη βιβλιογραφική ενημέρωση πολλών δελτίων καταγραφής και συμπλήρωση της ενημέρωσης των τοπογραφικών δελτίων της Συλλογής. Συνεχίστηκε ο έλεγχος, η τακτοποίηση και η ηλεκτρονική καταγραφή των αντικειμένων της αποθήκης Χαλκών (κιβδήλων, αντιγράφων, δωρεών, κατασχέσεων, αγορών, ανασκαφικών ευρημάτων, άγνωστης προ-

Εικ. 16. Συλλογή Χαλκών. Τρεις χάλκινες τοξωτές πόρπες, από τις Φερές Θεσσαλίας (ΕΑΜ Χ 25587, 25541, 25547).

Εικ. 17. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινο περίαπτο και τμήμα άλλου, από τις Φερές Θεσσαλίας (ΕΑΜ Χ 25700 και 25701).

Εικ. 18. Συλλογή Χαλκών. Χάλκινη στλεγγίδα, από τις Φερές Θεσσαλίας (ΕΑΜ Χ 25561).

έλευσης, αταύτιστων και άλλων). Έγινε έναρξη της κατάρτισης αρχείου των μελετητών της Συλλογής και αποδελτίωση των εισαχθέντων στο Βιβλίο Εισαγωγής αρχαίων του μουσείου.

Μετακινήθηκαν 11 αντικείμενα για μελέτη και 209 για φωτογράφηση. Παράλληλα, φωτογραφήθηκε και μεγάλος αριθμός των νέων καταγεγραμμένων αρχαίων.

28. Τα αρχαία, τα οποία προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές του Κ. Καββαδία το 1886-1889, είχαν μεταφερθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1973 και 1985, βλ. σχετικά και *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 10.

29. Χάλκινη κινητή λαβή προσαρμοσμένη σε τμήμα του χείλους λεβητοειδούς αγγείου, αριθ. ευρ. ΕΑΜ Χ 25667. Πρβλ. *OlForsch* XX (1991), σ. 214, Le 319, πίν. 45,7 και σ. 215, Le 323, πίν. 47,4b (κλασικής περιόδου).

30. Από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Α. Αρβανιτόπουλος) και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (Y. Béquignon) στο ιερό του Διός Θαυλίου και της Αρτέμιδος Ε(ν)νοδίας το 1925, βλ. Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris 1937, σ. 67-72 και K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, *PBF* XIV, 2, σ. 6-8.

31. Τρεις χάλκινες πόρπες: αριθ. ευρ. ΕΑΜ Χ 25541, πρβλ. Kilian, ό.π., αριθ. 249, πίν. 7 (ύστερος 8ος-πρώιμος 7ος αι. π.Χ.), ΕΑΜ Χ 25547, πρβλ. Kilian, ό.π., αριθ. 263, πίν. 8 (ύστερος 8ος αι. π.Χ.), ΕΑΜ Χ 25587, πρβλ. Kilian, ό.π., αριθ. 1508, 1510, πίν. 54 (πρώιμος 7ος αι. π.Χ.).

32 Χάλκινο περίαπτο αριθ. ευρ. ΕΑΜ Χ 25700, πρβλ. I. Kilian-Dirlmeier, *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, *PBF* XI, 2, σ. 194-197, τύπος Α, πίν. 61:1165, και τμήμα άλλου, αριθ. ευρ. ΕΑΜ Χ 25701, ό.π., σ. 197-199, τύπος Β, πίν. 64:1202 (7ος αι. π.Χ.).

33. Χάλκινη στλεγγίδα αριθ. ευρ. ΕΑΜ Χ 25561, πρβλ. *ΑΔ* 43 (1988): Μελέτες, σ. 123 κ.ε., πίν. 61. E. Kotera-Feyer, *Die Strigilis*, Frankfurt a.M. 1991, εικ. 39a (ρωμαϊκής περιόδου).

34. Από τις ανασκαφές του Κ. Κουρουνιώτη το 1907, βλ. *ΑΕ* 1910, σ. 299-332.

35. Από τις ανασκαφές του Waldstein το 1892-1895, βλ. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum* II, Boston 1905, σ. 253.

Η Συλλογή Χαλκών μετέσχε με την αποστολή ενός έργου (ΕΑΜ Χ 6626) στην αρχαιολογική έκθεση με τον τίτλο «La fundació de la ciutat. Mesopotàmia, Grècia, Roma» στη Βαρκελώνη (6/4-23/7/2000)[36], 12 έργων (ΕΑΜ Χ 6163, 6445, 6590, 6614, 8283, 8302, 8632, 15111, Καρ. 27+Χ 16547, Καρ. 24, Καρ. 36, Καρ. 546) στην έκθεση «1000 Years of the Olympic Games. Treasures of Ancient Greece» στο Σύδνεϋ (19/7-15/11/2000)[37] και δύο έργων (Χ 6123, Χ 6147) στην έκθεση «Principi etruschi tra Mediterraneo ed Europa» στην Μπολώνια (1/10/2000-1/4/2001)[38].

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας

Το μόνιμο προσωπικό της Συλλογής αποτελούμενο από τις Ε. Στασινοπούλου και Ν. Προκοπίου και τις έκτακτες αρχαιολόγους Χ. Αβρονιδάκη, Μ. Ζαμάνου και Α. Μπουβή ασχολήθηκε κυρίως με την αναδιοργάνωση και συστηματοποίηση των αποθηκών, ταύτιση, καταγραφή και ταξινόμηση πήλινων αγγείων και ειδωλίων, χρυσών κοσμημάτων και αργυρών σκευών, αλλά και με την εξυπηρέτηση των πολυάριθμων ελλήνων και ξένων μελετητών. Το συνεργείο συντήρησης πηλίνων, συγκροτούμενο από τους μόνιμους συντηρητές Σ. Γιαπιτζόπουλο, Ό. Ανοικτομάτη, Γ. Γιαννούλα, Κ. Ιωαννίδη, Π. Αθανασόπουλο, τον έκτακτο Γ. Νικολαΐδη και βοηθούμενο κατά διαστήματα από τους εκπαιδευόμενους σπουδαστές των ΙΕΚ Χ. Μαρινάκη, Σ. Τζωρτζοπούλου, Β. Αρβανιτίδη, Χ. Παναγιωτίδη, Ι. Καράφτη, Δ. Δέληο και Ευ. Βελαλοπούλου, ασχολήθηκε με τη συντήρηση των αγγείων και των ειδωλίων της Συλλογής.

Επανεκθετικές εργασίες. Το Φεβρουάριο του 2000 έγιναν τα εγκαίνια της επανέκθεσης της Συλλογής Σταθάτου, η οποία στεγάζεται πλέον μόνιμα στην αίθουσα 42 του ισογείου συνεχίζοντας να γοητεύει με τους 971 θησαυρούς της τους επισκέπτες του μουσείου. Η μεταστέγασή της στη μεγαλύτερη αίθουσα 42 από την αίθουσα 32, τελευταίο έργο της Εφόρου της Συλλογής Αγγείων Η. Ζερβουδάκη (Εικ. 19), κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου στην πτέρυγα αυτή να αναπτυχθεί απρόσκοπτα η Συλλογή των Ρωμαϊκών Γλυπτών.

Η νέα παρουσίαση των έργων της Συλλογής κατά τη χρονολογική τους εξέλιξη αλλά, επίσης, κατά σύνολα ταφικά ή γεωγραφικά και κατά τύπους, αναδεικνύει τη διαχρονικότητα και συνέχεια της ελληνικής τέχνης και επιτρέπει στον επισκέπτη την κατανόησή της.

Για την υλοποίησή της χρησιμοποιήθηκαν 36 νέες προθήκες, από τις οποίες οι 13 ήταν προσφορά της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όλες εξοπλισμένες με σύστημα συναγερμού.

Το εποπτικό υλικό, καθώς και οι επεξηγηματικές πινακίδες τυπώθηκαν με τη μέθοδο της μεταξοτυπίας στα κρύσταλλα των προθηκών. Για την προβολή των έργων προτιμήθηκε ο φωτισμός με δέσμες, ο οποίος σε συνδυασμό με το σκοτεινό χρωματισμό της αίθουσας συνέβαλε στην ανάδειξη της Συλλογής και κυρίως των κοσμημάτων.

Δυστυχώς δεν υπήρξε καμία απολύτως εξέλιξη στην κτιριακή αποκατάσταση των ζημιών που υπέστη ο πρώτος όροφος κατά το σεισμό του 1999, με αποτέλεσμα την αδυναμία προσέγγισης όχι μόνον από τους επισκέπτες αλλά και από τους ερευνητές των αιθουσών αυτών, όπου και στεγάζεται η Συλλογή Αγγείων, η οποία παραμένει για λόγους ασφαλείας κλειστή. Κατόπιν τούτου αποφασίστηκε η προσωρινή παρουσίαση στη νέα επανέκθεση των Αρχαϊκών Γλυπτών, για συγκριτικούς λόγους, λίγων ακόμη ξεχωριστών αγγείων εμπλουτίζοντας τα ήδη υπάρχοντα στη Συλλογή Γλυπτών. Έτσι πρόκειται να εκτεθούν στις αίθουσες 7-13 τα εξής: η προθήκη της γραφής που περιλαμβάνει τα πρώτα δείγματα της ελληνικής γραφής, η υδρία του Αναλάτου, ο σκυφοειδής κρατήρας του Προμηθέα, ο κυκλαδικός κρατήρας με την επιστροφή του Απόλλωνα, έργα του Ζωγράφου της Αιώρας, του Λυδού, η περίφημη κύλικα του Τρικούπη κ.ά.

Συγχρόνως κρίθηκε απαραίτητη η έκθεση μιας επιλογής των σημαντικότερων αγγείων της Συλλογής Αγγείων στις αίθουσες 43, 44, 45 των περιοδικών εκθέσεων στο ισόγειο. Ο σχεδιασμός (επιστημονικός και αρχιτεκτονικός) της μικρής επανέκθεσης είναι ήδη έτοιμος και πρόκειται να κατατεθεί για έγκριση στο ΚΑΣ.

Η Συλλογή Αγγείων συμμετείχε στην έκθεση «Ολυμπιακοί Αγώνες» στο Σίδνεϋ της Αυστραλίας δανείζοντας αγγεία και γράφοντας τα σχετικά λήμματα.

Καταγραφές - Νέα Αποκτήματα. Στο πλαίσιο της καταγραφής και ταξινόμησης του κεραμικού υλικού των αποθηκών καταγράφηκαν στα ευρετήρια 716 αγγεία, ειδώλια και λύχνοι προερχόμενα κυρίως από τις παλαιές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γενικής Εφορείας. Συγχρόνως ταυτίστηκαν όλοι οι παλαιοί αριθμοί που ήταν γραμμένοι στα αντικείμενα αυτά, δυσερμήνευτοι έως τώρα, δίνοντας ενδείξεις για την προέλευσή τους.

Από τα νέα αποκτήματα της Συλλογής, προερχόμενα από παραδόσεις ή δωρεές, αναφέρουμε τη δωρεά Ν. Μπιρλιράκη. Από αυτή προέρχονται δύο ερυθρόμορφοι βοιωτικοί κωδωνόσχημοι κρατήρες με παράσταση γυναικείας προτομής στην κύρια όψη (Εικ. 20) και ανθεμίου στη δευτερεύουσα όψη, ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας με παράσταση μαινάδας πλαισιωμένης από σατύρους στην κύρια όψη (Εικ. 21) και δύο ιματιοφόρους στη δευτερεύουσα, καθώς και μικρός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας με παράσταση Έρωτα και νέου στην κύρια όψη (Εικ. 22) και νέου μπροστά σε κιονίσκο στη δευτερεύουσα, όλα έργα του τέλους του 5ου-αρχών του 4ου αι. π.Χ.

36. Βλ. Azara, ό.π. (υποσημ. 2).
37. Βλ. Lennox, ό.π. (υποσημ. 1).
38. Βλ. Bartoloni, ό.π. (υποσημ. 3).

Εικ. 19. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Επανέκθεση της Συλλογής Σταθάτου.

Εικ. 20. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ερυθρόμορφος βοιωτικός κωδωνόσχημος κρατήρας με παράσταση γυναικείας προτομής (αριθ. ευρ. 28569).

Εικ. 21. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας με παράσταση μαινάδας πλαισιωμένης από σατύρους (αριθ. ευρ. 28578).

Εικ. 22. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας με παράσταση Έρωτα και νέου (αριθ. ευρ. 28571).

Εικ. 23. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Λήκυθος ηλειακού τύπου (αριθ. ευρ. 28574).

Επίσης, στη δωρεά συγκαταλέγονται μία λήκυθος ηλειακού τύπου (Εικ. 23) που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., μελαμβαφείς κύλικες του β΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., έργα επίσης του ηλειακού εργαστηρίου, καθώς και η μικρή πλημμοχόη και το πολύ ιδιόρρυθμο μελαμβαφές ραβδωτό αγγείο με δύο λαβές και εκροή σε σχήμα λεοντοκεφαλής, που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ανθεμίων (Εικ. 24).

Συντήρηση - Αποκατάσταση αρχαίων. Συνεχίστηκε και τελείωσε η αποκατάσταση των πληγέντων από το σεισμό αρχαίων. Το κλείσιμο των αιθουσών λόγω του σεισμού επέτρεψε τη μετακίνηση για συντήρηση του μνημειώδους αμφορέα του Νέσσου και την αποκατάστασή του. Κατά τις εργασίες συντήρησης έγινε πρώτα η τομή του αμφορέα και κατόπιν το αγγείο διαλύθηκε. Απομακρύνθηκαν όλοι οι παλαιοί γύψοι οι οποίοι, ιδίως στη δευτερεύουσα όψη, επικάλυπταν πολύ μεγάλη επιφάνεια και αποκαλύφθηκε για μία ακόμη φορά η πρακτική της επέμβασης των συντηρητών του περασμένου αιώνα με λιμάρισμα όχι μόνο

Εικ. 24. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Μελαμβαφές ραβδωτό αγγείο (αριθ. ευρ. 28579).

στα σημεία των ενώσεων αλλά και στην επιδερμίδα του αγγείου, εάν αυτό τους βοηθούσε στην αποκατάστασή του. Συγχρόνως καταργήθηκε το λανθασμένο εχινόσχημο γύψινο πόδι και αποκαταστάθηκε στο ορθότερο, όπως υπολογίστηκε ύστερα από μελέτη, μικρό σχεδόν κάθετο πόδι (Εικ. 25-26).

Στο πλαίσιο συντήρησης αρχαίων άλλων Εφορειών οι συντηρητές του Εργαστηρίου Αγγείων ανέλαβαν την αποκατάσταση του περίφημου αμφορέα του Πολύφημου του Μουσείου της Ελευσίνας. Επίσης, συντηρήθηκαν όλα τα αγγεία και ειδώλια που πρόκειται να παρουσιαστούν στο Μουσείο των Ολυμπιακών Αγώνων στη Λωζάννη και έγιναν οι βάσεις στήριξής τους.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΙΚΗ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

Χημικό Εργαστήριο

Κατά το έτος 2000, το προσωπικό του Χημικού Εργαστηρίου αποτελούμενο από τη χημικό Ε. Μάγκου, ως υπεύθυνη του εργαστηρίου, και τους παρασκευαστές Ε. Σμόνου, Μ. Ζάγγα, Γ. Σκάνδαλο, Π. Παπασταμάτη και Α. Ρεγκλή, πραγματοποίησε χημικές αναλύσεις και ερευνητικές εργασίες σε διάφορες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού.

1) Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά το ερευνητικό πρόγραμμα «97ΥΠΕΡ60» της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας με ανάδοχο φορέα το Πανεπιστήμιο Πατρών, φορέα χρήστη το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και θέμα μελέτης το μηχανισμό διάβρωσης των μαρμάρινων μουσειακών εκθεμάτων από ατμοσφαιρικούς ρύπους. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκαν οι τεχνικές μεταβολές του αερίου χρωματογράφου του Χημικού Εργαστηρίου σε πειραματική διάταξη κατάλληλη για τη λήψη των απαιτούμενων μετρήσεων με χρωματογραφία αναστρεφόμενης ροής και πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές μετρήσεις. Επίσης, πραγματοποιήθηκε η δειγματοληψία επιφανειακών ξεσμάτων από εννέα μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες της Συλλογής Γλυπτών του Μουσείου και, τέλος, λήφθηκαν μετρήσεις διοξειδίου του θείου (SO_2) και αιωρούμενων σωματιδίων στην αίθουσα αριθ. 15 του μουσείου σε συνεργασία με το ΠΕΡΠΑ. Το πρόγραμμα θα ολοκληρωθεί τον επόμενο χρόνο.

Εικ. 25-26. Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας. Αμφορέας του Νέσσου (αριθ. ευρ. 1002) μετά τη συντήρηση (Α και Β όψη).

2) Συνεχίστηκε η αρχαιομετρική μελέτη, σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», του νεολιθικού «θησαυρού», κατάσχεσης 1997, αποτελούμενου από 53 χρυσά περίαπτα και του νέου «θησαυρού», κατάσχεσης 2000, αποτελούμενου από 17 παρόμοια χρυσά περίαπτα. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκε η χημική εξέταση και των 70 συνολικά χρυσών αντικειμένων με τη μη καταστρεπτική τεχνική ανάλυσης XRF, ενώ η μικροσκοπική εξέταση σε ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σκέδασης (SEM) έχει πραγματοποιηθεί μόνο σε 23 από αυτά. Η έρευνα συνεχίζεται.

3) Συνεχίστηκε η χημική ανάλυση με ατομική απορρόφηση γυάλινων αντικειμένων και υλών υαλουργίας από τα οικόπεδα Κακούλα και Αρφαρά της Ρόδου. Η αρχαιομετρική μελέτη δέκα γυάλινων διαφανών αγγείων πολυτελείας, δια-

μορφωμένων εν θερμώ από τη Ρόδο (4ου και 3ου αι. π.Χ.) δημοσιεύθηκε από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ[39] και το Υπουργείο Αιγαίου.

4) Πραγματοποιήθηκε χημική και ακτινογραφική ανάλυση σε δύο μεταλλικά χυτά σταθμία κατάσχεσης Πριόβολου από την Πάτρα Αχαΐας.

Η ανάλυση με ατομική απορρόφηση έδειξε ότι το σταθμίο Α είναι κατασκευασμένο από κράμα μολυβδούχου μπρούντζου (leaded bronze, Cu-Sn-Pb), ενώ το σταθμίο Β είναι κατασκευασμένο από κράμα μολυβδούχου ορειχάλκου (leaded brass, Cu-Zn-Pb), το οποίο περιέχει και κασσίτερο (Sn) σε ποσοστό 1,80%. Αμφότερα τα είδη κραμάτων χρησιμοποιούνται ευρέως κατά την περίοδο στην οποία αρχαιολογικά χρονολογούνται τα σταθμία (4ος-5ος αι. μ.Χ. περίπου).

Η ακτινογράφηση έδειξε ότι και τα δύο σταθμία έχουν πληρωθεί εσωτερικά με μόλυβδο σε όλη την έκτασή τους.

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΓΚΟΥ

39. Π. Τριανταφυλλίδης, *Ροδιακή υαλουργία* Ι, Αθήνα 2000.

Προσκτήματα και δραστηριότητες

Κατά το έτος 2000 η Διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου πλαισιωμένη από το μόνιμο (Η. Τσούρτη, Ι. Κολτσίδα-Μακρή, Ευ. Αποστόλου, Ευ. Ράλλη) και το έκτακτο (Γ. Νικολάου, Ι. Στόγιας) επιστημονικό προσωπικό και με τη συνδρομή των Ν. Σουγλέ (ηλεκτρονική υποστήριξη, καταγραφή προσκτημάτων-«ευρημάτων»), Α. Αβραμίδου-Κατσιμαγκλή (ηλεκτρονική καταγραφή βιβλιοθήκης), Ά. Γραμματικού και Μ. Σαλούπη (ηλεκτρονική αποδελτίωση περιοδικών και καταλόγων δημοπρασιών) συνέχισε, παράλληλα με άλλες τρεχούσης φύσεως εργασίες, την τακτοποίηση παλαιών προσκτημάτων και την καταγραφή των νέων.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης του μουσείου απασχολήθηκαν οι Έ.-Ά. Παυλίδου (μόνιμο προσωπικό), Ε. Κοντού και Ν. Κατσικώστα (έκτακτο προσωπικό). Από το Σεπτέμβριο του 1998 και εξής η συντηρήτρια Κ. Βλάχου βρίσκεται, με χρήση εκπαιδευτικής αδείας, στο Τμήμα Αρχαιολογικών Επιστημών του Πανεπιστήμιου του Bradford (UK) για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Με τη συντήρηση ενός αριθμού βιβλίων της βιβλιοθήκης του μουσείου ασχολήθηκαν οι Ι. Λελοβίτη και Χ. Τσιώνη.

Η παρουσία του Νομισματικού Μουσείου εκτός των τειχών του Ιλίου Μελάθρου κατέστη εμφανής με τη συμμετοχή του σε εκθέσεις, την παραγωγή εκδόσεων, τη μεθόδευση εκδηλώσεων και άλλων δραστηριοτήτων.

Το μουσείο συμμετείχε με τέσσερα υπέρπυρα των αυτοκρατόρων Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και συμβασιλείας Ανδρονίκου Β΄ και Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγων στην έκθεση με θέμα «Θράκη: 80 Χρόνια από την Ενσωμάτωση», που διοργάνωσε η Βουλή των Ελλήνων (Οκτώβριος 2000-Αύγουστος 2001), ενώ σε συνεργασία με το ΤΑΠΑ έθεσε σε κυκλοφορία, στα ελληνικά και στα αγγλικά, σειρά πολυπτύχων και τευχιδίων με θέματα που αναφέρονται στο Νομισματικό Μουσείο και στη νομισματική επιστήμη γενικότερα. Τα σχετικά ενημερωτικά φυλλάδια, οκτώ τον αριθμό, φέρουν τους εξής τίτλους: *Η ιστορία του Νομισματικού Μουσείου, Ιλίου Μέλαθρον. Ο ένοικος και ο αρχιτέκτων του, Ο Ερρίκος Σλήμαν και το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, Η νομισματοκοπία των Αθηνών, Η νομισματοκοπία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Το κοινό νόμισμα από την αρχαιότητα έως σήμερα, Νομίσματα και Τέχνη, Μετάλλια και Τέχνη.*

Το Νομισματικό Μουσείο εκπροσωπήθηκε, με εισήγηση της Διεύθυνσής του, στη συνάντηση που οργάνωσε ο Σύλλογος των Ελλήνων Αρχαιολόγων με θέμα «Το μέλλον του παρελθόντος μας. Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της ελληνικής αρχαιολογίας», Αθήνα 24-26/11/2000.

Στο εκδοτικό έργο και ταυτόχρονα στην προβολή των προσκτημάτων του μουσείου θα πρέπει να προσγραφεί η δημοσίευση της Συλλογής χαλκών βυζαντινών νομισμάτων που είχε προσφέρει το 1962 στο Δημόσιο ο Η. Καντάς[1].

Αγορές

Με χρηματοδότηση της Εμπορικής Τράπεζας αποκτήθηκε:

α) από τον Οίκο Jean Elsen (Auction 62, 24.6.2000, αριθ. 210) ένα σπάνιο τρίδραχμον Κνίδου (χρονολογία κοπής: 394 π.Χ. περίπου)[2] (Εικ. 1:1).

β) από την Giessener Münzhandlung (Gorny) (Auktion 101, 6.3.2000, αριθ. 129-130) δύο χαλκά νομίσματα Σκιλούρου, βασιλέως Σκυθίας (χρονολογία κοπής: 125 π.Χ. περίπου)[3].

γ) από την Classical Numismatic Group (Mail Bid Sale 53, 15.3.2000, αριθ. 236) ένα χαλκό νόμισμα Κανίτου, βασιλέως Σκυθίας (χρονολογία κοπής: 100 π.Χ.[4] περίπου) (Εικ. 1:2).

δ) από τον Οίκο Chelsea Coins ένα χρυσό dinar του Al-Walid Α΄, της δυναστείας των Ουμαγιαδών (705-715 μ.Χ.)[5] (Εικ. 1:3).

ε) από την Classical Numismatic Group (Mail Bid Sale 53, 15.3.2000, αριθ. 1886) ένα άσπρον τραχύ από ήλεκτρο του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού (1118-1143 μ.Χ.)[6] (Εικ. 1:4).

στ) από τον Οίκο Chelsea Coins ένα μολυβδόβουλλο του Νικήτα, πατρικίου και στρατηγού Σικελίας (750-850 μ.Χ. περίπου)[7].

---

1. Μ. Γαλάνη-Κρίκου - Ι. Τουράτσογλου - Η. Τσούρτη, *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα 2000.

2. Πρβλ. H.A. Cahn, *Knidos. Die Münzen des sechsten und des fünften Jahrhunderts v.Chr.*, Berlin 1970, *Antike Münzen und Geschnittene Steine* IV, πίν. 20,10· *SNG* Finland, Part 1, αριθ. 164· *NC* 140 (1980), σ. 1-27· B. Debord, *L'Asie Mineure au IV s. (412-323 a.C.)*, Paris 2000, σ. 273-277.

3. Πρβλ. V.A. Anokhin, *Coins of Ancient Cities of the North-West Black Sea Coast*, Kiev 1989, αριθ. 329.

4. Πρβλ. M. Alram, *Nomina Propria Iranica in Nummis, Iranisches Personennamenbuch*, τ. 4, Wien 1986, σ. 4.

5. Πρβλ. M. Mitchiner, *The World of Islam, Oriental Coins and their Values*, London 1977, σ. 59, αριθ. 39-41.

6. Πρβλ. *DOC*, IV, 1, 1999, σ. 264, αριθ. 8e.1-2.

7. Πρβλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, II, Basel 1972, αριθ. 2255 και J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals in Dumbarton Oaks*, I, Washington DC 1991, αριθ. 5.21.

Εικ. 1. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

ζ) από τον παραπάνω Οίκο ένα αργυρό δουκάτον (ducalis) του νορμανδού ηγεμόνος Ρογήρου Β' (1105-1154 μ.Χ.)[8] (Εικ. 1:5).

η) από τον ίδιο Οίκο δώδεκα μετάλλια του K. Lange για τον Όθωνα, την Αμαλία και τους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης του 1821[9] (Εικ. 1:6-7).

Με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ (ΛΟΤΤΟ) αποκτήθηκαν από τον Οίκο Jean Elsen ένας αργυρός στατήρ Αιγών Μακεδονίας (χρονολογία κοπής: 485-480 π.Χ. περίπου, Auction 63, 16.9.2000, αριθ. 253)[10] (Εικ. 2:1), ένα τετράδραχμον Ιπποστράτου Βακτρίας (65-55 π.Χ., Auction 210, Ιουν.-Ιουλ. 2000, αριθ. 529)[11] (Εικ. 2:2), ένας σόλιδος Γάλλας Πλακιδίας (χρονολογία κοπής: 426-430 μ.Χ. περίπου, Auction 63, 16.9.2000, αριθ. 1092)[12] (Εικ. 2:3), ένα άσπρον τραχύ από ήλεκτρο Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118 μ.Χ., Auction 63, 16.9.2000, αριθ. 1217)[13] (Εικ. 2:4) και ένα τριμίσσιον του βησιγότθου βασιλέως Αμαλαρίχου (Amalaric, 507-531 μ.Χ.), στο όνομα του Αναστασίου Α' (Auction 63, 16.9.2000, αριθ. 1769)[14]. Επίσης, από τον Οίκο MüM (Auktion 209, 3-5.5.2000, αριθ. 92) ένα τριώβολον Αρκαδικής Συμπολιτείας (χρονολογία κοπής: 495-455/445 π.Χ. περίπου)[15] (Εικ. 2:5), από τον Οίκο B. Busso Peus Nach., Münzhandlung (Katalog 363, 26.4.2000, αριθ. 5011) ένα τετράδραχμον του ροδίου στρατηγού Μέμνονος (;) (χρονολογία κοπής: 338-333 π.Χ. περίπου)[16] (Εικ. 2:6), ένας διπλός σίγλος (sheckel) του Ba'lshallim Α', αντιβασιλέως Σιδώνος (420-410 π.Χ. περίπου, Katalog 363, 26.4.2000, αριθ. 5020)[17] (Εικ. 2:7), και χαλκό μετάλλιο του Antonio di Puccio Pisano (Pisanello) για την πόλη Ferrara, με απεικόνιση του αυτοκράτορος Ιωάννου Η' Παλαιολόγου (1425-1448 μ.Χ., Katalog 364, 27-29.4.2000, αριθ. 681)[18] (Εικ. 3). Ομοίως, από τον Οίκο Argenor Numismatique SA (Paris) ένα τετράδραχμον Αντιόχου Ε' Συρίας (164-162 π.Χ.)[19] και από τον Οίκο Chelsea Coins ένα μολυβδόβουλλο του Τορνικίου Βαρασβατζέ, πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού (1030-1038 μ.Χ.)[20], ένα μολυβδόβουλλο του Ιωάννου Αγγέλου (12ος-13ος αι. μ.Χ.)[21], ένα μολυβδόβουλλο του Βάρδα, κόμητος και άρχοντος (9ος αι. μ.Χ.)[22] (Εικ. 4:1), ένα μολυβδόβουλλο του Κωνσταντίνου Τριακονταφύλλου, μητροπολίτου Πέργης και Συλαίου (12ος-13ος αι. μ.Χ.) (Εικ. 4:2), και ένα χαλκό μετάλλιο της Βενετίας (χαράκτης Martin Brunner), αναμνηστικό των νικών της Δημοκρατίας στην Πελοπόννησο (1687)[23] (Εικ. 4:3).

Με επιχορήγηση του Σουτζείου Κληροδοτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης αποκτήθηκε από τον Οίκο Argenor Numismatique SA (Paris) ένα ιδιαίτερα σπάνιο χρυσό τέταρτο στατήρος Χαλκιδικής Συμμαχίας (χρονολογία κοπής: 348 π.Χ. περίπου)[24] (Εικ. 4:4).

Με επιχορήγηση της Ακαδημίας Αθηνών (Δωρίδειον Κληροδότημα) αποκτήθηκε από τον Οίκο Chelsea Coins (Λονδίνο) ένα χαλκό μετάλλιο της Βενετίας προς τιμήν του γερμανού αρχιστράτηγου Matthias Johann Schulenburg (1661-1747). Χαράκτες: Ph. Müller, J.W. Vestner. Νομισματοκοπείο Νυρεμβέργης (χρονολογία κοπής: 28 Αυγούστου 1716)[25] (Εικ. 4:5).

Με χρηματική ενίσχυση διαφόρων φορέων αγοράστηκε από τον Οίκο Spink (Auction 13.7.2000, αριθ. 888, Συλλογή C.R. Dreesmann) ένας χρυσός augustalis του γερμανού αυτοκράτορος Φρειδερίκου Β' (1220-1250 μ.Χ.)[26] (Εικ. 4:6).

Δωρεές

α) Ο Κ. Λαγός δώρισε έναν οβολό Ταρσού[27].

β) Ο Κ. Σάσσαλος παρέδωσε: 1) χαλκό νόμισμα Τραγίλου (χρονολογία κοπής: α' μισό 4ου αι. π.Χ.)[28], 2) χαλκό Θεσσαλο-

---

8. Πρβλ. R. Spahr, *Le monete siciliane dai Bizantini a Carlo I d'Ancio* (582-1282), Zurich - Graz 1976, σ. 153, αριθ. 72· L. Travaini, *La monetazione nell' Italia normanna*, Roma 1995, σ. 210-218, εικ. 21, πίν. 14, 241· Ph. Grierson - L. Travaini, *Medieval European Coinage, 14, Italy (III). South Italy, Sicily, Sardinia*, Cambridge 1998, σ. 101 κ.ε., 120-121, 626, πίν. 15, αριθ. 212-213.

9. Πρβλ. J. Meletopoulos, *Twelve Greek Medals, K. Lange*, Athens 1971 και *ΝομΧρον* 7 (1988), σ. 36-94.

10. Πρβλ. C. Lorber, The Goats of Aigai, *Divertissements numismatiques, Pour Denyse*, Bern 2000, σ. 113 κ.ε., Issue 4, πίν. 14.

11. Πρβλ. O. Bopearachchi, *Monnaies gréco-bactriennes et indogrecques, Catalogue raisonné, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles*, Paris 1991, σ. 356, Serie 3, πίν. 64.

12. *RIC*, X, σ. 365, αριθ. 2012 (Ραβέννα).

13. Πρβλ. *DOC*, IV, 1, 1999, σ. 202, T1a 1-4 (Κωνσταντινούπολις).

14. Πρβλ. *NNM* 152 (1964), σ. 51-52. Βλ., επίσης, Ph. Grierson - M. Blackburn, *Medieval European Coinage*, 1, *The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*, Cambridge 1986, σ. 46-48 (χρονολογία κοπής: μετά το 509 μ.Χ.).

15. Πρβλ. *NNM* 155 (1965), αριθ. 187 και *Νόμος* 13 (1999), σ. 81-96.

16. Πρβλ. *BMC*, *Ionia*, σ. 324, αριθ. 3, πίν. XXXI.3· *JHS* 87 (1967), σ. 89 κ.ε.· Debord, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 50 κ.ε., υποσημ. 198, πίν. III,5.

17. Πρβλ. *BMC*, *Phoenicia*, σ. 141, αριθ. 5, πίν. XVIII.2 και *ANSMN* 21 (1976), σ. 17, 6.

18. Χρονολογία κοπής: 1438 μ.Χ. Πρβλ. G.F. Hill, *Medals of the Renaissance*, Oxford 1920, σ. 35, πίν. III.1· W. Steguweit, *Europaische Medaillenkunst von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Berlin 1995, σ. 73 κ.ε., εικ. 96· L. Börner, *Die italienischen Medaillen der Renaissance und des Barock (1450 bis 1750)*, Berlin 1997, σ. 20, αριθ. 5· *Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, 3, Αθήνα 1999, σ. 74.

19. Πρβλ. *SNG* Israel, I, 1243 (Αντιόχεια).

20. Πρβλ. V. Sadrovskaja, Odno Utocnenie teksta hroniki po materialam sfagistiki soobscenija, *Gosudarstvennogo Ermitaza* 40 (1975), σ. 46-48 και *Studies in Byzantine Sigillography* 5 (1998), σ. 117.

21. Πρβλ. *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), σ. 30.

22. Πρβλ. Zacos - Veglery, ό.π. (υποσημ. 7), αριθ. 1753.

23. P. Voltolina, *La Storia di Venezia attraverso le Medaglie*, II, Venezia 1998, αριθ. 1060.

24. Για τον τύπο, βλ. Bank Leu, Auktion 52, 15.5.1991, αριθ. 53 (Greek and Roman Coins from a Distinguished American Collection).

25. Voltolina, ό.π. (υποσημ. 23), III, αριθ. 1387.

26. Brindisi, χρονολογία κοπής: 1231-1250 μ.Χ. Πρβλ. Spahr, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 195, αριθ. 100 και Grierson - Travaini, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 172-177, 660, πίν. 28, αριθ. 516.

27. *BMC*, *Cilicia*, σ. 175, αριθ. 79, πίν. XXXII.4 (επί σατράπου Μαζαίου, 361-333 π.Χ.).

28. Πρβλ. Κ. Παπαευαγγέλου, Τράγιλος: ένα νομισματοκοπείο της Βισαλτίας. Παρουσίαση των νομισματικών εκδόσεων της Τραγίλου, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά της Ιστορίας*, Νιγρίτα 1995, σ. 55-56, αριθ. 4.

Εικ. 2. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Εικ. 3. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Εικ. 4. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

νίκης (χρονολογία κοπής: 187-168/7 π.Χ. περίπου)[29], 3) χαλκό Αμφιπόλεως (χρονολογία κοπής: 187-168/7 π.Χ. περίπου)[30], 4) χαλκό Σκιώνης (χρονολογία κοπής: τέλη 5ου-μέσα 4ου αι. π.Χ.)[31], 5) χαλκό Φιλίππων (χρονολογία κοπής: 356-350 π.Χ. περίπου)[32], 6) χαλκό Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.)[33] και 7) χαλκό Αλεξάνδρου Γ' (χρονολογία κοπής: 336-323 π.Χ., «Αμφίπολις»)[34], καθώς επίσης και σύνολο δεκαέξι τούρκικων παράδων.

γ) Ο Ι.Α. Πίκουλας προσέφερε τεταρτηρόν Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118 μ.Χ.)[35].

δ) Ο Κ. Πολίτης δώρισε ένα δηνάριον του σέρβου βασιλέως (kralj) Στεφάνου Ούρεσι Ε' (Stefan Uros V· 1355-1371 μ.Χ.)[36] και ένα δηνάριον του σέρβου πρίγκηπος (knez) Λαζάρου Χρεμπελιάνοβιτς (Lazar Hrebeljanovic· 1371-1389 μ.Χ.)[37].

ε) Το ΤΑΠΑ παραχώρησε σειρά πιστών αντιγράφων 28 αργυρών αρχαίων νομισμάτων νήσων του Αιγαίου, τα οποία παρήχθησαν με την ευκαιρία της περιοδεύουσας φωτογραφικής έκθεσης «Το Αιγαίον των Νομισμάτων».

στ) Ο Διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βουκουρεστίου προσέφερε μετάλλιο που μιμείται σηστέρτιο του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.)[38].

ζ) Η Canadian Portrait Academy δώρισε χάλκινο περίτμητο μετάλλιο προς τιμήν του άγγλου ναυτικού Sir Francis Drake, Circumnavigator (θαλασσοπόρου που επετέλεσε τον περίπλου της υδρογείου), έργο του καναδού καλλιτέχνη Christian Cardell Corbet (2000).

η) Η Τράπεζα της Ελλάδος προσέφερε τρία αναμνηστικά μετάλλια με την ευκαιρία της εισόδου της Ελλάδος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) της Ευρώπης.

Κατασχέσεις

«Θησαυρός» 40 αργυρών νομισμάτων πόλεων της Κρήτης, της Κυρήνης, της Αιγίνης και της Σικυώνος, τμήμα «ευρήματος» από την κεντρική-νότια(;) Κρήτη (χρονολογία ανεύρεσης: 1991) με χρονολογία απόκρυψης το διάστημα 280-260 π.Χ. περίπου[39], περιήλθε, με σχετικό δικαστικό βούλευμα, στην κατοχή του Ελληνικού κράτους και κατ' επέκταση στο Νομισματικό Μουσείο.

Οι «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου»

Στις δραστηριότητες των «Φίλων του Νομισματικού Μουσείου» κατά το έτος 2000 καταγράφονται διαλέξεις, νομισματικού ή και γενικότερου αρχαιογνωστικού περιεχομένου, και εκδρομές σε αρχαιολογικούς χώρους.

Οι «Φίλοι» με τη σύμπραξη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ εξέδωσαν τα Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη (15-17 Μαΐου 1998) με θέμα «Το Νόμισμα στον Μακεδονικό Χώρο»[40].

Για το έτος 2001, ο δραστήριος αυτός σύλλογος, ακολουθώντας την πρακτική που εγκαινίασε κατά το παρελθόν, εξήγγειλε τη διεξαγωγή, με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας, Επιστημονικής Συνάντησης στον Βόλο με θέμα «Το Νόμισμα στον Θεσσαλικό Χώρο».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατά το έτος 2000, οι αρχαιολόγοι-νομισματολόγοι του Νομισματικού Μουσείου κατά πάγια τακτική σε συνεργασία με τις περιφερειακές υπηρεσίες του ΥΠΠΟ και την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών και έπειτα από αιτήματα του Τελωνείου και των αστυνομικών αρχών συνέταξαν, για υπηρεσιακούς σκοπούς, περιγραφικούς καταλόγους ανασκαφικών και λοιπής προέλευσης νομισμάτων, εμπλουτίζοντας παράλληλα και τη βάση δεδομένων του ΑΝΚ (Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας) που τηρείται στο Νομισματικό Μουσείο για όλη την επικράτεια. Ορισμένες εκ των περιπτώσεων παρατίθενται επιλεκτικά κάτωθι:

Α. *Παραδόσεις - αμοιβές σε περιφερειακές μονάδες*

Ι. Ζ' ΕΠΚΑ (Ολυμπία)
Παράδοση Γ. Κουραχάνη, κατοίκου Ήλιδος:
Μεσσήνη (*SNG* Cop. 508).

ΙΙ. ΙΒ' ΕΠΚΑ (Ιωάννινα)
Παράδοση Σ. Νάκου, κατοίκου Καστρίτσας Ιωαννίνων:
Τετράδραχμον Αλεξάνδρου Γ' (Price 1991, αριθ. 3038).

ΙΙΙ. ΙΔ' ΕΠΚΑ (Λαμία)
Παράδοση Ν. Μαρτάκη, από Αηδονιά Πρεβέζης:
α) «Θησαυρός» τεσσάρων σολίδων: σόλιδος Ιουστινιανού Α', *MIB*, Ι, αριθ. 7 (χρονολογία κοπής: 542-565 μ.Χ.), σόλιδος Μαυρικίου, *MIB*, ΙΙ, αριθ. 5D (χρονολογία κοπής: 582-583/4

29. Πρβλ. H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, στο F. Imhoof-Blumer (επιμ.), *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III.2, Berlin 1935, σ. 120, αριθ. 15 και *BAR* 326 (1987), πίν. 8.14.

30. Πρβλ. Gaebler, ό.π., σ. 37, αριθ. 51 και *BAR*, ό.π., πίν. 9.19.

31. Πρβλ. Gaebler, ό.π., σ. 109, αριθ. 7.

32. Πρβλ. ό.π., σ. 101, αριθ. 7.

33. Πρβλ. ό.π., σ. 167, αριθ. 35.

34. Πρβλ. ό.π., σ. 169, αριθ. 5. M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip III Arrhidaeus*, Zurich-London 1991, αριθ. 28a-b.

35. Πρβλ. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington DC 1969, πίν. 8.10-11 (χρονολογία κοπής: 1092-1118 μ.Χ., Θεσσαλονίκη).

36. Πρβλ. D.M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London 1979, πίν. 7, 20.

37. Πρβλ. V. Popović, *Tri Numizmaticka Legata Universiteta u Beogradu*, Belgrade 1991, σ. 87, αριθ. 191.

38. Για το πρωτότυπο, βλ. H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, III, London 1966, σ. 179, αριθ. 849 (χρονολογία κοπής: 104-111 μ.Χ., Ρώμη).

39. Πρβλ. Ι. Τουράτσογλου, *Disjecta Membra. Δύο νέοι ελληνιστικοί «θησαυροί» από τον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 1995, σ. 15-51 (Κατάσχεση Β. Μάγνη).

40. *Οβολός* 4 (2000).

μ.Χ.), δύο σόλιδοι Μαυρικίου, *MIB*, II, αριθ. 6Ε (χρονολογία κοπής: 583/4-602 μ.Χ.), β) «θησαυρός» ή τμήμα «θησαυρού» στατήρων και δραχμών Κορίνθου και αποικιών: στατήρ Δυρραχίου (*SNG* Cop. 431), δραχμή Δυρραχίου (*SNG* Cop. 458), τρεις στατήρες Ανακτορίου (*SNG* Cop. 292, 293, 295), στατήρ Λευκάδος (*SNG* Cop. 349), οκτώ στατήρες Κορίνθου[41] (*SNG* Cop. 119), δραχμή Κορίνθου (*SNG* Cop. 114), γ) χρυσός στατήρ Αλεξάνδρου Γ' (Price 1991, αριθ. 172), δ) χαλκά νομίσματα Κασσώπης[42], ε) χαλκό Κοινού Ηπειρωτών[43], στ) Οινιάδαι (*BMC*, πίν. XXIX, 14). ζ) Νικόπολις επί Αιλίου και επί Αντωνίνου Ευσεβούς[44], η) Αμβρακία (*SNG* Cop. 23-25), θ) Άργος Αμφιλοχικόν (*SNG* Cop. 321-322), ι) φόλλεις Ιουστινιανού Α', εικοσανούμμια Ιουστινιανού Α' και Ιουστίνου Β', φόλλεις Ιουστίνου Β', φόλλεις Τιβερίου Β'.

IV. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

1. Παράδοση Π. Νότη:

α) Αλέξανδρος Γ' (*SNG* Cop. 1304), β) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205), γ) Πέλλα επί Σευήρου Αλεξάνδρου (Gaebler 1935, σ. 99, αριθ. 32), δ) Θεσσαλονίκη επί Γορδιανού Γ'[45], ε) Μακεδονία επί Φιλίππου Ε' και Περσέως (*SNG* Cop. 1297), στ) φόλλεις Ρωμανού Δ' (*DOC*, III.2, σ. 797, αριθ. 89), ζ) τραχύ από κράμα Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα (Hendy 1969, σ. 269, Type A, πίν. 37.7-9).

2. Παράδοση Β. Καθάριου, κατοίκου Δίου:

α) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205 και 1214), β) Δημήτριος Πολιορκητής (*SNG* Cop. 1224), γ) Αμφίπολις (*BAR* 326 (1987), πίν. 12), δ) Δίον[46], ε) Πέλλα (*SNG* Cop. 287), στ) Κοινόν Θεσσαλών επί Νέρωνος (*RPC*, I, αριθ. 1445), ζ) Θεσσαλονίκη (Touratsoglou 1988, σ. 314, Emission I).

V. ΙΖ' ΕΠΚΑ (Έδεσσα)

1. Παράδοση Ε. Τζιλόπουλου, κατοίκου Λουτρού Ημαθίας:

α) Διώβολον Αλεξάνδρου Α' (*SNG* Cop. 488), β) διώβολον Αμύντα Γ' (*SNG* Cop. 515), γ) Μένδη (*SNG* Cop. 221), δ) Λάρισα (*SNG* Cop. 142), ε) Έκκαρα (*SNG* Cop. 47), στ) Πύδνα (*NC* 156 (1996), σ. 11-30, πίν. 11, αριθ. B7-B12, περίοδος II), ζ) Περδίκκας Γ' (*SNG* Cop. 519-521), η) Αλέξανδρος Γ' (Price 1991, πίν. CXLV, αριθ. 338a-369c, πίν. CXLVIII, αριθ. 383-390a και πίν. CL, αριθ. 397-420), θ) Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142-1153, 1162, 1154-1158), ι) Λυσίμαχος (*SNG* Cop. 1149-1157), ια) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205-1206 και 1210-1213), ιβ) χαλκά πόλεων Μακεδονίας, ελληνιστικών χρόνων (Πέλλα, Αμφίπολις, Θεσσαλονίκη), ιγ) Αμύντας Β'[47], ιδ) «αντωνιανός» Πρόβου (*RIC, Hunt.*, IV, πίν. 40, αριθ. 45), ιε) «αντωνιανός» Αυρηλιανού (*RIC, Hunt.*, IV, πίν. 30, αριθ. 11), ιστ) «ασσάριον» Vetranius (*LRBC*, II, αριθ. 1657), ιζ) «φόλλις» Κωνσταντίνου Α' (*RIC*, VII, σ. 372, αριθ. 83), ιη) «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2, C, G), ιθ) φόλλις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (*DOC*, III.2, αριθ. 9.20), κ) μισό τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 18.2 και 5-6), κα) μισό τεταρτηρόν Ιωάννου Β' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 11.13-14), κβ) τραχύ από κράμα Ιωάννου Β' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 10.10-11), κγ) τραχύ από κράμα Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα (Hendy 1969, πίν. 37.7-9), κδ) τραχύ από κράμα Μανουήλ Α' Κομνηνού (*DOC*, 4.2, πίν. XV, αριθ. 13f.17, 13g.2), κε) λατινικές απομιμήσεις (Hendy 1969, πίν. 29.1-3).

2. Παράδοση Δ. Καλτσουνίδη και Σ. Διντσούδη, κατοίκων αρχοντικού Γιαννιτσών:

α) Δραχμή Αλεξάνδρου Γ' (Price 1991, αριθ. 1828), β) χαλκά Αλεξάνδρου Γ' (Price 1991, αριθ. 344 και 376), γ) Έδεσσα, επί Γορδιανού Γ' (*SNG* Cop. 170), δ) Διοκλητιανός (*RIC, Hunt.*, V, αριθ. 81), ε) φόλλις Κωνσταντίνου Ι' (*DOC*, III.2, αριθ. 9), στ) «ανώνυμος» φόλλις (Class D), ζ) τραχύ από κράμα Ισαακίου Β' Αγγέλου (Hendy 1969, σ. 144, πίν. 20.9-11), η) τραχύ από κράμα Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, σ. 119, πίν. 17.1-4), θ) τεταρτηρόν Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 18.2, απροσδιόριστο ελλαδικό νομισματοκοπείο), ι) τραχύ από κράμα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (*DOC*, 5.2, αριθ. 155-158, Class VIII), ια) παράδες Suleyman II, Abdülasiz, Abdülmecid και Mahmud II[48].

3. Παράδοση Α. Αθανασιάδη, από περιοχή Λευκάρων Κοζάνης:

α) Δεκαεξανούμμια Ιουστινιανού Α', β) «ασσάρια» Κωνσταντίου Β', Αρκαδίου, Κώνσταντος Β', Θεοδοσίου Α', Ουάλεντος κ.ά., γ) δεκανούμμια Μαυρικίου, δ) χαλκά πόλεων και βασιλέων Μακεδονίας.

4. Παράδοση Λ. Δάλλα:

α) Σηστέρτιος Κλαυδίου Α' (*BMC*, σ. 35, αριθ. 1), β) Κοινόν Μακεδόνων (Gaebler 1935, πίν. IV, 29).

VI. ΚΕ' ΕΠΚΑ (Χανιά)

1. Παράδοση Γ. Ψυχουντάκη:

Λάππα[49].

2. Παράδοση Α. Αθητάκη, από Καστέλλι Κισσάμου:

---

41. Πρβλ. O. Ravel, *Les «poulains» de Corinthe*, II, London 1948, αριθ. 1107a, 1061a, 1118a, 370, 1084c, 1098a.

42. Πρβλ. P.R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, σ. 69-70, 79 (Grouppe II, Serie 2 και Grouppe VIII).

43. Πρβλ. ό.π., σ. 201, 207 (Grouppe VII, Serie 7, Emission b).

44. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, σ. 89-90, αριθ. 11 κ.ε., πίν. 21, αριθ. 21.

45. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1988, σ. 272, αριθ. 196-198.

46. Σ. Κρεμμύδη, *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996, πίν. 4, αριθ. 30, πίν. 6, αριθ. 11, πίν. 8, αριθ. 17, πίν. 15, αριθ. 16, πίν. 19, αριθ. 7, πίν. 26, αριθ. 39 και 41.

47. Πρβλ. U. Westermark, Regal Macedonian Coinage, στο G. Le Rider - K. Jenkins - N. Waggoner - U. Westermark (επιμ.), *Kraay - Mørkholm Essays, Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Mørkholm*, Louvain - La - Neuve 1989, πίν. LXIX, αριθ. 22-23.

48. N. Pere, *Osmanlilarda Madenî Paralar*, Istanbul 1968, αριθ. 472, 905, 950.

49. J. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, σ. 214, πίν. XX, αριθ. 11-12.

Τμήμα ή όλον «θησαυρού» (123 τεμάχια) αποτελούμενο από σηστερτίους των αυτοκρατόρων Καρακάλλα έως και Βαλεριανού Α΄.

Β. *Κατοχές νομισμάτων*

Κάτοχοι

1. Γ. Καλαντζόπουλος (Αθήνα):

α) Βασιλείς Μακεδονίας και πόλεις Θεσσαλίας, β) Νίκαια Βιθυνίας επί C. Vibius C.F. Pansa (48/7 π.Χ.) (*BMC*, πίν. XXXI, 13), γ) Αμισός (*BMC*, πίν. III, 1), δ) «ασσάρια» Κωνσταντίου Β΄, ε) φόλλεις Ιουστίνου Α΄ (επικεκομμένος σε φόλλι Αναστασίου Α΄), Ιουστίνου Β΄ και Σοφίας (Κύζικος), Ηρακλείου και «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2 και B), στ) τραχέα και μισά τεταρτηρά Κομνηνών (Hendy 1969, πίν. 18.3-4), ζ) πιστές απομιμήσεις (τύποι A και B).

2. Θ. Αραβάνης (Αθήνα, Νέα Σμύρνη):

α) Στατήρ Κερκύρας (από δημοπρασία Classical Numismatic Group, Sale 53, 15.3.2000, αριθ. 292), β) δραχμή Ίστρου (ό.π., αριθ. 242), γ) τετρώβολον Σκιώνης (ό.π., αριθ. 172), δ) τετράδραχμον Αθηνών (ό.π., Sale 54, 14.6.2000, αριθ. 591), ε) τετράδραχμον (από κράμα) Αλεξανδρείας επί Αδριανού (ό.π., αριθ. 1195), στ) στατήρ από κράμα Λέσβου (από The New York Sale, 2.12.1999, αριθ. 102), ζ) αργυρός στατήρ Ευαγόρα Α΄ Κύπρου (ό.π., αριθ. 390), η) υπέρπυρον Ανδρονίκου Κομνηνού (ό.π., αριθ. 398).

3. Μ. Βλάμου (Πειραιάς):

α) Μαρώνεια (*SNG* Cop. 629), β) Ραισκούπορις ΣΤ΄ ή Ζ΄ (*SNG* Cop. 93 κ.ε. και 97), γ) Αμισός (*SNG* Cop. 141, 148, 167), δ) Παντικάπαιον (*SNG* Cop. 41), ε) Κοινόν Μακεδόνων (*SNG* Cop. 1367, εποχής Γορδιανού Γ΄), στ) Ταρσός Κιλικίας (*SNG* Cop. 328 κ.ε.), ζ) Ερυθραί Ιωνίας (*SNG* Cop. 642 και 644), η) Θυάτειρα Λυδίας επί Πλαυτίλλας (για τον τύπο πρβλ. *SNG* Cop. 602), θ) Αρκαδία επί Αντινόου (*SNG* Cop. 211), ι) φόλλεις, εικοσανούμμια και πεντανούμμια Ιουστίνου Β΄ (*MIB*, II, αριθ. 43, 45, 50), ια) φόλλις Φωκά (*MIB*, II, αριθ. 83a), ιβ) φόλλις Ηρακλείου (*MIB*, III, αριθ. 175a), ιγ) «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2, C, D, G, I), ιδ) φόλλεις Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (*DOC*, III.2, αριθ. 9.1 κ.ε., Class 2), ιε) φόλλις Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (*DOC*, 4.1, αριθ. 40a.1 κ.ε.), ιστ) τραχύ από κράμα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (*DOC*, 4.1, αριθ. 13a.1, fourth coinage), ιζ) μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (*DOC*, 4.1, αριθ. 21.1, Type B και *DOC*, 4.1, αριθ. 25.1, Type D).

4. Μ. Πεσμαζόγλου (Άλιμος Αττικής):

α) Τριώβολον Μυτιλήνης (*SNG* Cop. 376 κ.ε.), β) διώβολον Μιλήτου (*SNG* Cop. 944), γ) Ερυθραί Ιωνίας (*SNG* Cop. 626) και δ) Ιέρων Β΄ Συρακουσών (*SNG* Cop. 833 κ.ε.).

Αρχαιοπώλες

1. Ν. Ρούσσος (Αθήνα):

α) Τετράδραχμον και δραχμαί Αλεξάνδρου Γ΄, βλ. Price 1991, αριθ. 462, 1406 και 1416 (Λάμψακος), αριθ. 3751 (Βαβυλών), αριθ. 1744 (Κλαζομεναί) και αριθ. 1978 (Μαγνησία προς Μαιάνδρω), β) σόλιδος Αναστασίου Α΄ (*DOC*, I, σ. 4, αριθ. 1), γ) σόλιδος Ιουστινιανού Α΄ (*DOC*, I, σ. 67, αριθ. 3), δ) σόλιδος Μαυρικίου (*DOC*, I, σ. 295, αριθ. 20d), ε) σόλιδοι Φωκά (*DOC*, II.1, αριθ. 1a.1 και 10j.6), στ) σόλιδος Ηρακλείου (*DOC*, II.1, αριθ. 33b), ζ) ιστάμενα Ρωμανού Γ΄ (*DOC*, III.2, αριθ. 1), η) ιστάμενον Κωνσταντίνου Θ΄ (*DOC*, III.2, αριθ. 3), θ) δραχμαί Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 1527, 1528, 1373 και 1768), ι) εξάγραμμον Ηρακλείου (*DOC*, II.1, σ. 64, αριθ. 67), ια) εξάγραμμον Κώνσταντος Β΄ (*DOC*, II.1, αριθ. 49), ιβ) άσπρα τραχέα (από ήλεκτρον) Αλεξίου Α΄ Αγγέλου (*DOC*, 4.1, σ. 406, αριθ. 2b), ιγ) φόλλις Ιουστίνου Β΄ (*DOC*, I, σ. 213, αριθ. 40), ιδ) φόλλεις Μαυρικίου (*DOC*, I, σ. 310, αριθ. 43a, σ. 325, αριθ. 96b.1, σ. 331, αριθ. 124), ιε) φόλλεις Ηρακλείου (*DOC*, II.1, σ. 322, αριθ. 169a.1), ιστ) «ανώνυμοι» φόλλεις, ιζ) τραχέα (από κράμα) Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (*DOC*, 4.1, αριθ. 11a.1 και 12a.1 κ.ε.), ιη) σόλιδος Γρατιανού (*RIC*, IX, σ. 223, αριθ. 43 και *RIC*, *Hunt.*, V, σ. 396, αριθ. 49), ιθ) σόλιδος Αρκαδίου (*RIC*, X, σ. 244, αριθ. 39), κ) σημίσσιον Αναστασίου Α΄ (*DOC*, I, αριθ. 8.1), κα) σημίσσιον Φωκά (*DOC*, II.1, αριθ. 16), κβ) ιστάμενον Κωνσταντίνου Η΄ (*DOC*, III.2, αριθ. 1a.1 κ.ε.), κγ) υπέρπυρον Ιωάννου Β΄ Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 9.4-5), κδ) υπέρπυρα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (Hendy 1969, πίν. 12.1-4, Var. I), κε) υπέρπυρα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (Hendy 1969, πίν. 20.1-4, Var. A, B), κστ) υπέρπυρα Ιωάννου Γ΄ Βατάτζη (Hendy 1969, πίν. 31.11-12 κ.ά.).

2. Ά. Πατρικιάδου-Πιλαφά (Αθήνα):

α) Χρυσός στατήρ Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 903), β) χρυσός στατήρ Λυσιμάχου[50], γ) δραχμαί Αλεξάνδρου Γ΄ και Φιλίππου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 1804, 1959 και 2324, 1406, 1769, 2090, 1807, 1939, 2728, 2795, P87, P57, P46), δ) δραχμαί Απολλωνίας Ποντικής (*SNG* Delepierre, 784-786), ε) ημίδραχμα Οπουντίων Λοκρών (*SNG* Cop. 49), στ) σόλιδος Ηρακλείου (*MIB*, III, αριθ. 33), ζ) ιστάμενον Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (*DOC*, III.2, αριθ. 31), η) τετράδραχμα Αλεξάνδρου Γ΄ (Price 1991, αριθ. 3001 και 3708), θ) τετράδραχμον Θάσου (*SNG* Cop. 1040-1045), ι) δραχμαί Τάραντος Καλαβρίας (*SNG* Cop. 952-955), ια) σόλιδος Τιβερίου Β΄ (*DOC*, I, σ. 268-269, αριθ. 7.1 κ.ε.), ιβ) σόλιδος Ηρακλείου (*DOC*, II.1, σ. 261, αριθ. 41c), ιγ) ιστάμενον Μιχαήλ Ζ΄ (*DOC*, III.2, σ. 804 κ.ε., αριθ. 2a.1 κ.ε.), ιδ) ιστάμενον Ρωμανού Δ΄ (*DOC*, III.2, αριθ. 1.1 κ.ε.).

Γ. *Νομίσματα από ανασκαφές*

Ι. Α΄ ΕΠΚΑ (Αθήνα)

Αρχαιολογικός χώρος Βιβλιοθήκης Αδριανού:

Νότια πτέρυγα, τομέας Λ, τομή ΛΓ΄: α) ΟΜ 1, Νομ. 1,

50. Πρβλ. L. Müller, *Die Münzen des thrasischen Königs Lysimachus*, Copenhagen 1858, αριθ. 252.

tornesello του Antonio Venier[51] (1382-1400), β) ΟΜ 4, Νομ. 3, minimus 5ου-6ου αι. μ.Χ., γ) ΟΜ 4, Νομ. 4, δηνάριον τορνήσιον του Guillaume I Villehardouin[52] (1245-1278), δ) ΟΜ 6, Νομ. 6, μισό τεταρτηρόν αβέβαιου ελλαδικού νομισματοκοπείου (*DOC*, 4.1, πίν. XVI, 22.1 κ.ε.).

Τομή ΛΘ': φόλλις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (*DOC*, III.2, αριθ. 9.1 κ.ε.).

Τομή ΛΗ': α) tornesello του Marco Corner[53] (1365), β) «ανώνυμος» φόλλις (*DOC*, III.2, αριθ. C.1 κ.ε.).

Τομέας Μ, τομή ΜΚ': Αθήναι[54].

Τομή ΜΛ': Αθήναι (Kroll, *Agora*, αριθ. 137).

Τομή ΜΜ-ΜΝ': «ανώνυμος» φόλλις (*DOC*, III.2, αριθ. H.1.).

ΙΙ. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

Ανασκαφή ανατολικού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης (Λυσιατρείο):

α) ΒΝδ 13, δανάκη χρυσή, έκτυπο οπισθότυπου χαλκού Μιλητοπόλεως Μυσίας (για τον τύπο πρβλ. *SNG* Cop. 251, επί Αδριανού, και 253, επί Κρισπίνας), β) ΒΝδ 17, δανάκη χρυσή, έκτυπο εμπροσθότυπου ρωμαϊκού νομίσματος εποχής Σευήρων, γ) ΒΝδ 15, δανάκη χρυσή, έκτυπο οπισθότυπου χαλκού πιθανότατα Ακτίας Νικοπόλεως (για τον τύπο πρβλ. *SNG* Cop. 81).

ΙΙΙ. ΚΒ' ΕΠΚΑ (Ρόδος)

Από έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στη Μινώα Αμοργού:

1. Μινώα:

α) Μ94/Ν1, Πάρος (*Weber Collection*, II, πίν. 170, αριθ. 470), β) Μ94/Ν2, «αντωνιανός» Γαλλιηνού (*RIC, Hunt.*, IV, σ. 60, αριθ. 210), γ) Μ94/Ν4, Πάρος(;) (*BMC*, πίν. XXVI, 15).

2. Μινώα - Πύργος Αγίας Τριάδος:

α) Μ95/Ν4, «αντωνιανός» Κλαυδίου Β' (*RIC, Hunt.*, IV, σ. 70, αριθ. 11, πίν. 19), β) ΠΑΤ 95/Ν1, φόλλις Φωκά επικεκομμένος σε φόλλι Μαυρικίου (*DOC*, II.2, αριθ. 73a και *MIB*, II, αριθ. 76), γ) ΠΑΤ 98/Ν1, Αρκεσίνη[55], δ) ΠΑΤ 98/Ν2, yirmilik Mahmud II[56] (1808-1839).

3. Μινώα:

α) Μ96/Ν1, Πάρος (*BMC*, σ. 113, αριθ. 10, πίν. XXVI, 5), β) Μ96/Ν2, Μίλητος (*SNG* Cop. 994), γ) as Αυγούστου (*CCRE, Ashm.*, αριθ. 663 κ.ε.), δ) Μ96/Ν4, Πάρος (*BMC*, σ. 116, αριθ. 32, πίν. XXVI, 18), ε) Μ96/Ν5-6, Μινώα (*SNG* Cop. 397), στ) Μ96/Ν7, δηνάριον Λουκίλλας (*BMC*, πίν. IV, σ. 433, αριθ. 356, group II, χρονολογία κοπής: 164/169-183; μ.Χ.), ζ) Μ96/Ν8, Μινώα (*BMC*, σ. 84, πίν. XX, 6), η) Μ96/Ν9, Αρκεσίνη (*Weber Collection*, αριθ. 4617), θ) «αντωνιανός» Κλαυδίου Β' (*RIC, Hunt.*, IV, σ. 69, αριθ. 5), ι) Αθήναι (Kroll, *Agora* XXVI, αριθ. 75), ια) Μ98/Ν2, as Αυγούστου (*CCRE, Ashm.*, αριθ. 745-748), ιβ) Μ98/Ν3, Μίλητος (*SNG* Cop. 981 κ.ε.), ιγ) Μ98/Ν5, Αθήναι (Kroll, *Agora* XXVI, αριθ. 104), ιδ) Μ99/Ν201, Πάρος (*BMC*, σ. 116, αριθ. 36, πίν. XXVI, 18), ιε) δραχμή Ρόδου (*ΕΡΑΣΙΚΛΗΣ*) (*SNG, Finland, Karia*, Part I, αριθ. 506), ιστ) υπόχαλκο δηνάριον C. Vibius C.F. Pansa (*RRC*, αριθ. 342), ιζ) δραχμή Ρόδου (*ΔΑΜΟΚΡΙΝΗΣ*) (*SNG* Cop. 784), ιθ) δύο λεπτά Όθωνος[57] (1842).

Δ. *Κατασχέσεις*

Αθήνα

1. Κατάσχεση Η. Αναγνωστόπουλου:

α) Δύο τετράδραχμα Αλεξάνδρου Γ', βλ. Price 1991, αριθ. 1179 (Οδησσός), β) τέσσερα τετράδραχμα θασιακού τύπου, απομιμήσεις θρακικών(;) φύλων[58].

2. Κατάσχεση Η. Πέρδικα:

α) Σηστέρτιος Αντωνίνου Ευσεβούς (*RIC, Hunt.*, II, σ. 211, αριθ. 171), β) «φόλλις» (nummus) Λικινίου (*RIC*, VII, σ. 548, αριθ. 52), γ) «ασσάριον» Κώνσταντος Β' (*LRBC*, αριθ. 1677-1678), δ) φόλλις Ιουστίνου Β' (*DOC*, I, σ. 245, αριθ. 157a.1), ε) «ανώνυμοι» φόλλεις (*DOC*, III.2, σ. 681, αριθ. C.1 κ.ε. και σ. 685, αριθ. D.1 κ.ε.), στ) αργυρό δουκάτον Aluise Mocenigo II για τη Δαλματία και την Αλβανία[59] (χρονολογία κοπής: 1700-1709).

3. Κατάσχεση Γ. Μοραγιέμου:

α) Τετράδραχμα Αλεξάνδρου Γ', βλ. Price 1991, αριθ. 1686 (Τήμνος, χρονολογία κοπής: 188-170 π.Χ. περίπου) και αριθ. 2951 (Σίδη, χρονολογία κοπής: 325-321 π.Χ. περίπου), β) δραχμαί Αλεξάνδρου Γ' (για μία εκ των οποίων πρβλ. Price 1991, αριθ. 2637, Σάρδεις), γ) στατήρ Αμβρακίας (*NNM* 53, αριθ. 15), δ) δραχμή Βοιωτών (*SNG* Cop. 383), ε) χαλκό Χαλκίδος Συρίας (*BMC, Galatia - Syria*, πίν. XXXIII, αριθ. 12), στ) «ανώνυμοι» φόλλεις (Class A2, B, C, E), ζ) φόλλις Μιχαήλ Ζ' (*DOC*, III.2, πίν. 6, αριθ. 14), η) φόλλις Θεοφίλου (*DOC*, III.1, πίν. 27, αριθ. 29 (Συρακούσαι), θ) χαλκό Ηρώδου Α' Ιουδαίας (αμφιβόλου γνησιότητος) (*BMC, Palestine*, πίν. XXIII, αριθ. 16), ι) χαλκό Αθηνών (Kroll, *Agora* XXVI, πίν. 3, αριθ. 32), ια) χαλκά Συρακουσών (*SNG* Cop. 677, 679-680, 698 κ.ε., 721-722, 758 κ.ε., 844 κ.ε., 901-902), ιβ) χαλκό Μαμερτίνων (*SNG* Cop. 458 κ.ε.), ιγ) χαλκά Βρεττίων (*SNG* Cop. 1662 κ.ε., 1690-1692), ιδ) χαλκά Αντιόχου Θ' (*SNG, Israel*, I, 2726 κ.ε., 2734 κ.ε.), ιε) χαλκό Πανόρμου Σικελίας (*SNG* Cop. 548 κ.ε.), ιστ) χαλκό σικελοκαρχηδονιακό (*SNG* Cop. 1018-1019 κ.ά.).

---

51. Πρβλ. N. Papadopoli, *Le monete di Venezia*, Venezia 1893-1919, III, πίν. XIII, αριθ. 11.

52. Πρβλ. G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris 1878, σ. 313, πίν. XII, 7.

53. Βλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 51), πίν. XII, 8.

54. *AthAgora* XXVI, αριθ. 118.

55. Πρβλ. Κ. Λιάμπη, *Κυκλάδες*, Αθήνα 1998, σ. 217, β.

56. Βλ. Pere, ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 852.

57. Πρβλ. J.-P. Divo, *Modern Greek Coins*, Zurich 1969, αριθ. 251.

58. I. Lukanc, *Les imitations des monnaies d'Alexandre le Grand et de Thasos*, Wetteren 1996, αριθ. 51, 56 και 1802.

59. Πρβλ. Papadopoli, ό.π. (υποσημ. 51), πίν. CIV, αριθ. 8.

4. Κατάσχεση Prokaj Altin:

Φόλλις Λέοντος ΣΤ' Σοφού (*DOC*, III.2, αριθ. 8.1 κ.ε., Class 3).

5. Κατάσχεση Ν. και Ι. Σώμου:

α) «Ασσάριον» Αρκαδίου (*LRBC*, II, αριθ. 2436-2437), β) «ανώνυμος» φόλλις (*DOC*, III.2, αριθ. I.19), γ) τεταρτηρόν Αλεξίου Α' Κομνηνού (*DOC*, 4.1, αριθ. 40a.4.).

ΙΙ. Ζ' ΕΠΚΑ (Ολυμπία)

Κατάσχεση οικίας Μποφίλη:

α) «Θησαυρός» πέντε περσικών σίγλων, μέσου βάρους από 4,61 έως 5,45 γρ. (*BMC*, πίν. XXVII, χρονολογία κοπής: 4ος αι. π.Χ.), β) δύο τετράδραχμα Λυσιμάχου[60], γ) κιστοφορικόν τετράδραχμον Περγάμου[61] (χρονολογία κοπής: 135-128 π.Χ. περίπου), δ) Σάρδεις (*SNG* Cop. 470-482), ε) Ρόδος (*SNG* Cop. 747, 750-751), στ) Κολοφών (*SNG* Cop. 145, 148, 159-169, 171-176), ζ) Έφεσος (*SNG* Cop. 256, 262, 265, 268-269), η) Μίλητος (*SNG* Cop. 990), θ) Κέραμος (*SNG* Cop. 188-189), ι) Μύλασα (*SNG* Cop. 421-422, 424), ια) Σάρδεις (*SNG* Cop. 470-482, 484-489), ιβ) Κλαζομεναί επί Αυγούστου (*SNG* Cop. 116), ιγ) Κάλυμνος (*SNG* Cop. 608), ιδ) Πέργαμος (*SNG* von Aulock 7487), ιε) Ερυθραί (*SNG* Cop. 591-613), ιστ) Σμύρνη (*SNG* Cop. 1201-1203), ιζ) Αντίοχος Α' Συρίας (*BMC*, αριθ. 58), ιη) Αντίοχος Β' Συρίας (*BMC*, αριθ. 14-15), ιθ) Ύπαιπα Λυδίας επί Αδριανού (*SNG* Cop. 185), κ) Μυγισσός Καρίας (*SNG* Tübingen, 3433), κα) υστερορωμαϊκά «ασσάρια» Κωνσταντίνου Α' και διαδόχων (*RIC*, *Hunt.*, V, σ. 271, αριθ. 18), Γρατιανού (*LRBC*, II, αριθ. 2534-2536), Βαλεντινιανού Β' (*LRBC*, II, αριθ. 1848-1849 και 2145-2149), Κωνσταντίου Β' (*LRBC*, II, πίν. II, αριθ. 196, πίν. I, αριθ. 60, 1119, 2484), κβ) «αντωνιανοί» Γαλληνού (*RIC*, *Hunt.*, IV, αριθ. 122, 135, 165, 191), Κλαυδίου Β' Γοτθικού (*RIC*, *Hunt.*, IV, αριθ. 22 και 71) κτλ., κγ) πεντανούμμιον Ιουστίνου Α' (*DOC*, I, αριθ. 21b.1-2), εικοσανούμμιον Ιουστινιανού Α' (*DOC*, I, αριθ. 226, Class E), Τιβερίου Β' (*DOC*, I, αριθ. 14a.1-2), Μαυρικίου (*DOC*, I, αριθ. 47a), φόλλις Φωκά (*DOC*, II.1, αριθ. 88.1-3), φόλλις Κώνσταντος Β' (*DOC*, II.2, αριθ. 82a), φόλλις Λέοντος ΣΤ' (*DOC*, III.2, αριθ. 8.1), φόλλεις Κωνσταντίνου Ζ' (*DOC*, III.2, αριθ. 22.21 και 27), «ανώνυμοι» φόλλεις (Class B, C, I), τραχέα από κράμα Θεοδώρου Α' Λασκάρεως (*DOC*, 4.2, αριθ. 5a.1 και 8.3), τραχέα από κράμα Ισαακίου Β' (*DOC*, 4.2, σ. 377).

ΙΙΙ. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (Θεσσαλονίκη)

1. Κατάσχεση Δ. Τυφεκτσίδη (οικισμός Βραχιά Αγίας Τριάδος Θεσσαλονίκης):

α) Θεσσαλονίκη (*BAR* 326 (1987), πίν. 8, αριθ. 4, 5, 7, 9 και Touratsoglou 1988, σ. 167, Emission I), β) Αμφίπολις (*BAR* 326 (1987), πίν. 9, αριθ. 10), γ) Πέλλα (*BAR* 326 (1987), πίν. 10, αριθ. 2).

2. Κατάσχεση Σ. Γκουντενούδη, κατοίκου Πολυκάστρου Κιλκίς:

α) Θεσσαλονίκη επί Γορδιανού Γ' (Touratsoglou 1988, σ. 621 κ.ε., Emission Ib), β) Αδριανούπολις επί Γορδιανού Γ' (*SNG* Cop. 573), γ) Αλεξάνδρεια Τρωάς επί Καρακάλλα (πρβλ. για τον τύπο *SNG* Cop. 140).

3. Κατάσχεση Α. Τσικόπουλου, κατοίκου Κατερίνης:

δραχμή Αλεξάνδρου Γ' (Price 1991, αριθ. 1825-1826).

4. Κατάσχεση Χ. Ζάκκα:

α) Λυσίμαχος (*SNG* Cop. 1149-1157), β) Αμφίπολις (*BAR* 326 (1987), πίν. 9, αριθ. 14-15), γ) Χαλκιδική Συμμαχία (*SNG* Cop. 246), δ) Θεσσαλονίκη (*BAR* 326 (1987), πίν. 8, αριθ. 5 και 7), ε) Πέλλα (*BAR* 326 (1987), πίν. 10, αριθ. 2 και 11), στ) Θεσσαλονίκη, βλ. Touratsoglou 1988, σ. 156-158, Emission I (επί Τιβερίου), σ. 194-196, Emission I (επί Κομμόδου), σ. 226-227, Emission Ib (επί Ελαγαβάλου), σ. 323, Emission IIIa και σ. 339, Emission XII (ψευδοαυτόνομα), ζ) Περδίκκας Γ' (*SNG* Cop. 519-521), η) Αλέξανδρος Γ' (*SNG* Cop. 1026-1028, 1034), θ) Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1142, 1160-1162), ι) Δημήτριος Πολιορκητής (*SNG* Cop. 1224-1228), ια) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205 κ.ε., 1214-1221), ιβ) Φίλιππος Ε' (*BAR* 326 (1987), πίν. 6, αριθ. 23), ιγ) Περσεύς (*SNG* Cop. 1275).

5. Κατάσχεση Α. Εμμανουήλ και Λ. Πολυμέρη:

α) Υπόχαλκο τετράδραχμον Μαρωνείας (*SNG* Cop. 637), β) αργυρό ημίεκτον Θάσου (*SNG* Cop. 1029-1032), γ) δηνάρια Καρακάλλα (*RIC*, IV, σ. 234, αριθ. 150, σ. 239, αριθ. 192, σ. 251, αριθ. 266 και σ. 252, αριθ. 275), δ) δηνάριον Σεπτιμίου Σευήρου (*RIC*, IV, σ. 126, αριθ. 275), ε) δηνάριον Δομιτιανού (*RIC*, II, σ. 173, αριθ. 167), στ) υπόχαλκο δηνάριον Μάρκου Αυρηλίου επί Αντωνίνου Ευσεβούς (*RIC*, III, σ. 85, αριθ. 458), ζ) δηνάριον Φαυστίνας επί Αντωνίνου Ευσεβούς (*RIC*, III, σ. 70, αριθ. 353), η) Άβδηρα (*SNG* Cop. 374), θ) Αμφίπολις (*SNG* Cop. 92 και 105-106), ι) Πέλλα (*BAR* 326 (1987), πίν. 10, αριθ. 2 και 6), ια) Φίλιπποι επί Αυγούστου (*RPC*, I, αριθ. 1656), ιβ) Θεσσαλονίκη (*SNG* Cop. 346-349, 353, 359-362 και Touratsoglou 1988, σ. 156, Emission I, επί Τιβερίου), ιγ) Αμύντας Γ' (*SNG* Cop. 517-518), ιδ) Φίλιππος Β' (*SNG* Cop. 567), ιε) Αλέξανδρος Γ' (*SNG* Cop. 1026-1028, 1034), ιστ) Κάσσανδρος (*SNG* Cop. 1138-1142, 1160-1162), ιζ) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205, 1222-1223), ιη) Κοινόν Μακεδόνων (*SNG* Cop. 1340-1341 και Gaebler 1935, III.1, σ. 129, αριθ. 518-521, σ. 140, αριθ. 577, σ. 166, αριθ. 731), ιθ) σηστέρτιος Τραϊανού (*RIC*, II, σ. 289, αριθ. 642), κ) «ανώνυμοι» φόλλεις (*DOC*, III.2, σ. 694, αριθ. H.1 και σ. 696, αριθ. I.1), κα) φόλλεις Κωνσταντίνου Γ' Δούκα (*DOC*, III.2, σ. 777 κ.ε., αριθ. 9.1-8), κβ) τραχύ από κράμα Μανουήλ Α' Κομνηνού (Hendy 1969, σ. 119, πίν. 16.10-13), κγ) τραχύ από κράμα Ιωάννου Γ' Βατάτζη (Hendy 1969, σ. 292, πίν.

60. M. Thompson, The Mints of Lysimachus, *Essays Robinson*, Oxford 1968, αριθ. 83 και 115.

61. F.S. Kleiner - S.P. Noe, *The Early Cistophoric Coinage*, *The American Numismatic Society*, New York 1977, σ. 35, Series 31.

43.3-4), κδ) στάμενον Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (*LPC*, σ. 242, αριθ. 15).

6. Κατάσχεση Ι. Κλωναρίδη και Χ. Σιδηρόπουλου (Νέοι Επιβάτες Θεσσαλονίκης):

α) Λυσίμαχος (*SNG* Cop. 1150-1157), β) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205), γ) Λάρισα (*SNG* Cop. 139), δ) Μάγνητες (*SNG* Cop. 157-160), ε) Σκοτούσα (*SNG* Cop. 257-258), στ) Κοινόν Θεσσαλών (*SNG* Cop. 310, 324-328, 331), ζ) Πύρρος (*SNG* Cop. 102).

7. Κατάσχεση Γ. Βεργίδη (Θεσσαλονίκη):

α) Αντίγονος Γονατάς (*SNG* Cop. 1205), β) Πέλλα (*SNG* Cop. 256, 258, 265), γ) Αμφίπολις[62], δ) Θεσσαλονίκη (Τουράτσογλου 1993, πίν. IX, 2, 3, 7 και *SNG* Cop. 346-348), ε) Γυρτών[63].

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

62. Ι. Τουράτσογλου, *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περίπου 200 π.Χ. - 268-286 μ.Χ.)*, Αθήνα 1993, πίν. XII, 3 και 6.

63. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 82, αριθ. 232.

Επιγραφικο Μουσειο

Κατά το έτος 2000 το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Επιγραφικού Μουσείου αποτελούσαν ο υπογράφων και η αρχαιολόγος Ζ. Καράπα-Μολιζάνι. Υπεύθυνος του εργαστηρίου συντήρησης, επικεφαλής ομάδας τεσσάρων συντηρητών, ήταν ο μουσειακός γλύπτης Σ. Τζανέκας. Πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Μ. Τσούλη, Κ. Νικολέντζος και Π. Μουτζουρίδης. Η πρώτη ασχολήθηκε κυρίως με τα εκπαιδευτικά προγράμματα και οι υπόλοιποι με την ηλεκτρονική μεταγραφή και ψηφιοποίηση των ευρετηρίων και του φωτογραφικού αρχείου του μουσείου, καθώς και με την ταξινόμηση και καταγραφή των καταλοίπων και βιβλίων του αείμνηστου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ευ. Μαστροκώστα[1]. Μεγάλος αριθμός βιβλίων της βιβλιοθήκης του, που υπήρχαν ήδη στη βιβλιοθήκη του Επιγραφικού Μουσείου, προσεφέρθηκαν στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στον Βόλο.

Επίσης, στο πλαίσιο του προγράμματος επιμόρφωσης ανέργων του ΟΑΕΔ, απασχολήθηκαν στο μουσείο επί 11μηνο οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Μ. Κουλεντιανού και Ε. Παπαδάκη.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του μουσείου, με τίτλο «Λίθοι φθεγγόμενοι», έλαβε συστηματικότερο χαρακτήρα και προσήλκυσε μεγάλο αριθμό μαθητών διαφόρων βαθμίδων. Για την υποδοχή τους διαμορφώθηκε ειδική αίθουσα στο όμορο προς το μουσείο κτίριο των πρώην εργαστηρίων εκμαγείων του ΤΑΠΑ. Δυστυχώς, όμως, λόγω της μη παραχώρησης στο Επιγραφικό Μουσείο όλων των χώρων του κτιρίου αυτού, παραμένει εγκιβωτισμένο και απρόσιτο το εποπτικό υλικό της έκθεσης «Η Γέννηση της Γραφής», η επανέκθεση του οποίου θα αναβάθμιζε τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου.

Έγιναν, επίσης, ξεναγήσεις ομάδων ενηλίκων, δύο από τις οποίες συνδυάστηκαν με μουσικές εκδηλώσεις στο αίθριο του μουσείου.

Συνεχίστηκε η πολύ γόνιμη συνεργασία με την Α΄ ΕΠΚΑ (Ακροπόλεως) για την ταύτιση θραυσμάτων επιγραφών, που προέρχονται από την Ακρόπολη και τους γύρω χώρους και φυλάσσονται στο Επιγραφικό Μουσείο. Σε αρκετές περιπτώσεις κατασκευάστηκαν εκμαγεία, προκειμένου να συμπληρωθούν ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη.

Το επιστημονικό και το τεχνικό προσωπικό του μουσείου εξυπηρέτησε επιτόπου ή διά αλληλογραφίας μεγάλο αριθμό μελετητών. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η συμβολή του μουσείου στην εξυπηρέτηση των μελετητών, που προετοιμάζουν την επανέκδοση των αττικών μετευκλειδείων επιγραφών, υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου. Για το συντονισμό της διεθνούς συνεργασίας για την επανέκδοση πραγματοποιήθηκε ειδική συνάντηση στην Αθήνα στις 5-11-2000 και ακολούθησε δεξίωση των συνέδρων στους χώρους του Επιγραφικού Μουσείου.

Στο εργαστήριο του μουσείου συνεχίστηκε ο καθαρισμός, η στερέωση και η συμπλήρωση διαφόρων επιγραφών, η αντικατάσταση οξειδωμένων συνδέσμων με νέους από τιτάνιο και η κατασκευή νέων βάσεων ενεπίγραφων λίθων. Για όλες τις εργασίες συντάσσονται δελτία συντήρησης, ενώ γίνεται λεπτομερής φωτογραφική τεκμηρίωση.

Παράλληλα, άρχισε στο εργαστήριο, από τον ειδικό συντηρητή μεταλλίνων αρχαίων Α. Μαγνήσαλη, η συντήρηση των ενεπίγραφων χάλκινων ελασμάτων, που βρέθηκαν σε ανασκαφή της Δ΄ ΕΠΚΑ στο οικόπεδο Ευ. Σμυρναίου, οδός Κορίνθου 48, στο Άργος. Τα σημαντικά αυτά ευρήματα, που απαιτούσαν άμεση συντήρηση, προκειμένου να μην καταστραφούν από την οξείδωση, αποφασίστηκε από το ΥΠΠΟ να μεταφερθούν σταδιακά στο Επιγραφικό Μουσείο και να συντηρηθούν με την επιστημονική εποπτεία του υπογράφοντος. Η συντήρηση, που απαιτεί ιδιαίτερη δεξιοτεχνία, πραγματοποιείται με μηχανικό τρόπο, με ειδικό «ξέστρο υπερήχων» και με τη βοήθεια στερεοσκοπικού μικροσκοπίου. Τα ελάσματα, που κατά κανόνα είναι ρηγματωμένα και εύθραυστα και συχνά παραμορφωμένα, ενισχύονται με πλαστικό δικτυωτό πλέγμα και μετά το πέρας της συντήρησης καλύπτονται με ειδικό βερνίκι. Για το στέγνωμά τους αγοράστηκε ειδικός εργαστηριακός κλίβανος. Μέρος των εξόδων της συντήρησης καλύπτεται από ειδική επιχορήγηση της Ακαδημίας Αθηνών, από τα έσοδα του κληροδοτήματος Δ. Δωρίδου[2].

Το μουσείο, φιλοδοξώντας να μετατραπεί σταδιακά σε ένα κέντρο Επιγραφικών Σπουδών, παρείχε με προθυμία την επιστημονική και υλική συνδρομή του σε Εφορείες Αρχαιοτήτων και αρχαιολόγους, κυρίως της περιφέρειας, για τη μελέτη διαφόρων επιγραφών.

---

1. Για τα κατάλοιπα Μαστροκώστα και τον τρόπο που περιήλθαν στο Επιγραφικό Μουσείο, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 34.

2. Οφείλονται ευχαριστίες στη Σύγκλητο της Ακαδημίας Αθηνών και ειδικότερα στον ακαδημαϊκό Σ. Ιακωβίδη για την επιχορήγηση. Η μεταφορά των ελασμάτων έγινε δυνατή χάρη στο πνεύμα συνεργασίας και συναδελφικότητας της τότε Προϊσταμένης της Δ΄ ΕΠΚΑ Έ. Σπαθάρη και της ανασκαφέως του οικοπέδου Α. Παπαδημητρίου, τις οποίες και ευχαριστούμε θερμότατα.

Στους εκθεσιακούς χώρους τοποθετήθηκαν πρόσθετες δίγλωσσες επεξηγηματικές πινακίδες και έγινε ανανέωση της βαφής ορισμένων αιθουσών. Στους εξωτερικούς χώρους τοποθετήθηκε πρόσθετος φωτισμός ασφαλείας, ώστε τη νύκτα να υπάρχει δυνατότητα παρακολούθησης από το κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης.

Έγινε, επίσης, ψηφιακή μεταγραφή των καρτελών των βιβλίων της βιβλιοθήκης και άρχισε η καταγραφή του μεγάλου αριθμού ανατύπων επιγραφικών δημοσιευμάτων που διαθέτει το μουσείο.

Με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Ζ. Καράπα-Μολιζάνι έγινε συμπλήρωση και βελτίωση του ηλεκτρονικού εξοπλισμού του μουσείου, προκειμένου να προχωρεί απρόσκοπτα η μηχανοργάνωση όλων των υπηρεσιών του.

Το Επιγραφικό Μουσείο, μαζί με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και την Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, υπήρξαν συνδιοργανωτές Διεθνούς Συμποσίου εις μνήμην του Α. Wilhelm, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 50 χρόνων από το θάνατο του μεγάλου επιγραφολόγου. Το Συμπόσιο, με τίτλο «Αττικαί Επιγραφαί», πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και σε αυτό συμμετείχαν κορυφαίοι επιγραφολόγοι από πολλές χώρες. Τα Πρακτικά του Συμποσίου δημοσιεύθηκαν σε ιδιαίτερο τόμο[3].

Το μουσείο επίσης συμμετείχε, με ανακοίνωση του υπογράφοντος, στο Διεθνές Συνέδριο του ICOM για την ασφάλεια των μουσείων, που πραγματοποιήθηκε στο αμφιθέατρο του ΥΠΠΟ.

Ο υπογράφων μετείχε, επίσης, με ανακοινώσεις στα Διεθνή Συμπόσια εις μνήμην Α. Wilhelm (Αθήνα) και «Creta Romana e Protobizantina» (Ηράκλειο). Συνέταξε, τέλος, τρία εκτενή λήμματα για ισάριθμα ενεπίγραφα ευρήματα των ανασκαφών του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου (Μετρό) της Γ΄ ΕΠΚΑ, που δημοσιεύθηκαν στον κατάλογο της έκθεσης «Η Πόλη κάτω από την Πόλη» του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης (Γουλανδρή)[4].

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

3. Α. Ματθαίου (επιμ.), *Αττικαί Επιγραφαί, Πρακτικά Συμποσίου εις μνήμην Adolf Wilhelm (1864-1950), Αθήναι 2000*, Αθήνα 2004.

4. Ν. Σταμπολίδης - Λ. Παρλαμά (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη, Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2000, αριθ. 123, 137, 174.

Συνεχίστηκαν με εντατικούς ρυθμούς οι εργασίες ενίσχυσης των υποδομών και η στελέχωση του μουσείου με νέο επιστημονικό προσωπικό.

Εκτός των μονίμων, υπηρέτησαν στο μουσείο οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Μ. Σκλείδα, Α. Μπεκιάρης, Ου. Φατώλα, Ν. Κωνστάντιος, Ευ. Μεραμβελιωτάκη, Μ. Σύρου, Α. Τσάκαλος, Σ. Γερογιώργη, Α. Κατσελάκη, Α. Λαπούρτας, Ευ. Ελευθερίου, Ε. Φίλη, η αρχαιολόγος-μουσειοπαιδαγωγός Α. Λέκκα και ο ιστορικός-μουσειοπαιδαγωγός Ευ. Γκότσης. Στο γραφείο πληροφορικής ο ειδικός επιστήμονας Δ. Μπάλλας και ο γραφίστας Γ. Σταυρινός.

Ως ωρομίσθιοι συντηρητές εργάστηκαν στο εργαστήριο τοιχογραφιών ο Α. Σαμπατάκος, στο εργαστήριο εικόνων η Ευ. Περδικάρη, η Σ. Τζαβάρα και ο Ευ. Αρμπιλιάς. Στο εργαστήριο μουσαμά η Α. Καλαμίτση, στο εργαστήριο μικροτεχνίας η Ε. Πλατανιώτη και στο εργαστήριο χαρτιού η Ι. Στεφανή και η Α. Καμπουράκη.

Στο εργαστήριο εικόνων υπεύθυνη ήταν η Ε. Αναπλιώτου, ενώ εξακολούθησαν να εργάζονται η Μ. Κουλουριώτου, η Γ. Σκαράκη, η Μ. Φιλιππούση και η Φ. Ιατροπούλου.

Στο εργατοτεχνικό προσωπικό υπεύθυνος εξακολούθησε να είναι ο Μ. Κουτσούρης.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ

Συνεχίστηκε η μουσειολογική μελέτη για τη νέα μόνιμη έκθεση από το σύνολο του επιστημονικού προσωπικού, μολονότι δόθηκαν υπευθυνότητες σε αρχαιολόγους για κάθε ενότητα του εκθεσιακού προγράμματος. Τη μουσειογραφική απόδοση του πρώτου τμήματος προετοιμάζει η αρχιτέκτονας Ε. Κατσανίκα.

Στον τομέα των περιοδικών εκθέσεων η δραστηριότητα υπήρξε έντονη. Το Μάρτιο φιλοξενήθηκε στις νέες αίθουσες της επέκτασης η έκθεση «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία» της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα υλοποιήθηκε ο θεσμός του «Εκθέματος του μήνα», με πρώτο έκθεμα τα «Αυτοκρατορικά Δώρα», όπου παρουσιάστηκαν αφιερώματα της Μεγάλης Αικατερίνης στην Ελληνική Εκκλησία του Λιβόρνο (Εικ. 1), με υπεύθυνη αρχαιολόγο την Ε. Χαλκιά και αρχιτέκτονα την Ε. Κατσανίκα.

Το δεύτερο έκθεμα ήταν το «Ζωγραφικής Εγκώμιον. Τοιχογραφίες από το Καθολικό της Μονής Παναγίας Οδηγήτριας στην Απόλπενα Λευκάδος» με υπεύθυνη αρχαιολόγο την Α. Κατσελάκη και αρχιτέκτονα την Αυ. Τζάκου. Στην ομάδα εργασίας της έκθεσης συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Φ. Καλαφάτη και Μ. Ευαγγελάτου, η μουσειοπαιδαγωγός Α. Λέκκα και ο μουσειολόγος Α. Λαπούρτας.

Εικ. 1. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. «Το έκθεμα του μήνα»: «Αυτοκρατορικά Δώρα».

Το μουσείο έλαβε επίσης μέρος στις εξής εκθέσεις:

1. «Μήτηρ Θεού: Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη», στο Μουσείο Μπενάκη.
2. «Anno Domini. Jesus through the Centuries. Exploring the Heart of Two Millennia», στο επαρχιακό μουσείο της Alberta του Καναδά.
3. «Aurea Roma. Dalla Città Pagana alla Città Cristiana», στη Ρώμη.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Το 2000 τέθηκαν οι βάσεις για τον επανασχεδιασμό και τη διεύρυνση της εκπαιδευτικής δράσης του μουσείου με τη δημιουργία άτυπου αλλά αυτοτελούς Γραφείου Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και την ενίσχυσή του με νέο έμψυχο επιστημονικό προσωπικό. Εργάστηκαν στα προγράμματα οι μουσειοπαιδαγωγοί Ευ. Γκότσης, Α. Κατσελάκη, Α. Λέκκα και Ου. Φατώλα.

Συνεχίστηκε η παρουσίαση των παλαιότερων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ενώ σχεδιάστηκαν νέα για τις περιοδικές εκθέσεις. Στα προγράμματα συμμετείχαν 6.245 άτομα.

Παράλληλα, ξεκίνησε η προσπάθεια για διεύρυνση των αποδεκτών των εκπαιδευτικών δράσεων του μουσείου σε συνεργασία με φορείς που εργάζονται για άτομα με ειδικές ανάγκες. Για την υποστήριξη των εκπαιδευτικών επισκέψεων σχολικών ομάδων που δεν συμμετείχαν σε προγράμματα του μουσείου, εκδόθηκαν τα εκπαιδευτικά έντυπα *Αυτοκρατορικά δώρα* και *Η θεία λειτουργία και η βυζαντινή τέχνη*.

Στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Mobility and Exchange of Educators for Training» που οργανώθηκε από το ΥΠΠΟ και το English Heritage, εκπρόσωπος του μουσείου ήταν η αρχαιολόγος Α. Κατσελάκη.

Δωρεές

Η 13η ΕΒΑ παραχώρησε τοιχογραφία της Βαϊοφόρου (ΒΧΜ 2019), διαστ. 1,615×1,22 μ., από το ναό του Χριστού στο Βασιλόπουλο Κισσάμου Χανίων. Η παράσταση σώζεται αποσπασματικά, είναι ωστόσο αντιπροσωπευτική της μνημειακής ζωγραφικής στην Κρήτη το 15ο αιώνα.

Η 11η ΕΒΑ παραχώρησε δύο σημαντικές τοιχογραφίες από τον κατεδαφισμένο σήμερα ναό της Αγίας Φωτίνας στη Βέροια, του τέλους του 14ου-αρχών του 15ου αιώνα. Πρόκειται για το ανώτερο τμήμα ευρύτερης σύνθεσης με την Ανάληψη (ΒΧΜ 1721), διαστ. 0,91×1,84 μ., και τμήμα με παράσταση κοιμωμένης μορφής, μπροστά από κτίριο με δίριχτη στέγη (ΒΧΜ 21513), διαστ. 0,57×1,47 μ.

Στη Συλλογή των εικόνων δωρήθηκαν τέσσερις εικόνες από την κληρονομιά Α. Μιχελάκη, 18ου και 19ου αιώνα: εικόνα αγίου Γερασίμου (ΒΧΜ 11158), διαστ. 0,285×0,24 μ., 18ου αιώνα, τρίπτυχο (ΒΧΜ 11718), διαστ. 0,535×0,382 μ., 18ου αιώνα, αριστερό φύλλο τριπτύχου (ΒΧΜ 11792), διαστ. 0,25×0,95 μ., 18ου-19ου αιώνα, ρωσική εικόνα όπου Αρχάγγελος Μιχαήλ με άγιο Μανδήλιον και Άγιος Μόδιστος, Φλώρος, Μαύρος και Βλάσιος (ΒΧΜ 11160), διαστ. 0,42×0,32 μ., 18ου αιώνα. Σημαντική ήταν η δωρεά της Ε. Παπαηλιάκη με τα ακόλουθα 100 αντικείμενα:

1. Κεντρικό φύλλο τριπτύχου με την Παναγία Οδηγήτρια (ΒΧΜ 11722), διαστ. 0,265×0,225 μ., 18ου αιώνα.
2. Εικόνα με την Παναγία του Πάθους (ΒΧΜ 11071), διαστ. 0,23×0,19 μ., 18ου αιώνα.
3. Εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (ΒΧΜ 11143), διαστ. 0,24×0,20 μ., 18ου αιώνα.
4. Τρίπτυχο με την Παναγία του Κύκκου στο κεντρικό φύλλο, τον άγιο Σπυρίδωνα στο αριστερό φύλλο και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο δεξιό (ΒΧΜ 10660), διαστ. 0,246×0,36 μ., 19ου αιώνα.
5. Εικόνα με παράσταση της Δέησης και αγγέλους, πιθανώς τμήμα Δευτέρας Παρουσίας (ΒΧΜ 11141), διαστ. 0,315×0,27 μ., 17ου αιώνα.
6. Εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια, διαστ. 0,56×0,38 μ., 18ου αιώνα.
7. Εικόνα με την Παναγία Ρόδον το Αμάραντον (ΒΧΜ 10917), διαστ. 0,31×0,27 μ., 18ου αιώνα.
8. Εικόνα με την Παναγία Βρεφοκρατούσα και την αγία Ξένη (ΒΧΜ 10912), διαστ. 0,373×0,285 μ., 18ου αιώνα.
9. Εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα, χρωμολιθογραφία (ΒΧΜ 11156), διαστ. 0,435×0,347 μ., 19ου αιώνα.
10. Εικόνα με παράσταση της Βαϊοφόρου (ΒΧΜ 11144), διαστ. 0,31×0,24 μ., 18ου αιώνα.
11. Εικόνα με τον άγιο Γεώργιο έφιππο (ΒΧΜ 11146), διαστ. 0,33×0,25 μ., 18ου αιώνα.
12. Εικόνα με την Παναγία Γλυκοφιλούσα (ΒΧΜ 11667), διαστ. 0,455×0,35 μ., 18ου αιώνα.
13. Κεντρικό και δεξιό φύλλο τριπτύχου. Στο κεντρικό φύλλο η Παναγία Βρεφοκρατούσα και στο δεξιό ο άγιος Παντελεήμων, ο άγιος Γρηγόριος και ο άγιος Νικόλαος (ΒΧΜ 11702), διαστ. 0,22×0,19 μ., 17ου αιώνα.
14. Εικονίδιο με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (ΒΧΜ 11137), διαστ. 0,105×0,08 μ., 18ου αιώνα.
15. Εικόνα με την Παναγία Οδηγήτρια (ΒΧΜ 11630), διαστ. 0,23×0,163 μ., 18ου αιώνα.
16. Εικόνα με τον άγιο Αθανάσιο Αλεξανδρείας (ΒΧΜ 10719), διαστ. 0,175×0,13 μ., 18ου αιώνα.
17. Δεξιό και αριστερό φύλλο τριπτύχου. Στο αριστερό εικονίζεται ιεράρχης και άγιος έφιππος και στο δεξιό αρχάγγελος και άγιος έφιππος (ΒΧΜ 11699), διαστ. 0,205×0,80 μ., 18ου αιώνα.
18. Εικονίδιο με αρχάγγελο και τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (ΒΧΜ 11629), διαστ. 0,155×0,115 μ., 18ου αιώνα.
19. Αριστερό φύλλο τριπτύχου με ιεράρχη και έφιππο άγιο (ΒΧΜ 12713), διαστ. 0,175×0,09 μ., τέλη 18ου αιώνα.
20. Εικονίδιο από πολύπτυχο με δεόμενο άγιο (ΒΧΜ 11674), διαστ. 0,50×0,42 μ., τέλη 19ου αιώνα.
21. Στρογγυλό αργυρό εικονίδιο με τον άγιο Γεώργιο (ΒΧΜ 5681), διαμ. 0,075 μ., τέλη 18ου αιώνα.
22. Ξύλινο αταύτιστο τεμάχιο (ΒΧΜ 2050), διαστ. 0,10×0,06 μ., μεταβυζαντινής εποχής.
23. Ξυλόγλυπτο δίζωνο εικονίδιο με ένθρονο Χριστό και τον άγιο Δημήτριο (ΒΜ 8660, Τ 2865), διαστ. 0,11×0,088 μ., 18ου-19ου αιώνα.
24. Ταινιωτή λαβή ξύλινης σφραγίδας (ΒΧΜ 5682), διαστ. 0,071×0,026 μ., 19ου αιώνα.
25. Ασημένια σφραγίδα, του έτους 1762, με διμερή σφραγιστική επιφάνεια, όπου παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου στη μία όψη και ο Ευαγγελισμός στην άλλη (ΒΧΜ 5680), διαμ. 0,019 μ.
26. Στρογγυλό αργυρό εικονίδιο με παράσταση αγίου Γεωργίου (ΒΧΜ 5681), διαμ. 0,075 μ., 19ου αιώνα.
27. Χάλκινο αταύτιστο τεμάχιο με ανάγλυφη γυναικεία προτομή (ΒΧΜ 2049), διαστ. 0,023×0,016 μ., ύστερης αρχαιότητας (;).
28. Χάλκινη σφραγίδα με ανάγλυφα γράμματα που σχηματίζουν τη λέξη *ΘΕΟΣ* (ΒΧΜ 2123), διαμ. 0,033 μ., 6ου-7ου αιώνα (Εικ. 2).

Εικ. 2. Σφραγίδα. 6ος-7ος αιώνας. Δωρεά Ε. Παπαηλιάκη.

29. Χάλκινη σφραγίδα με μαγικά σύμβολα (ΒΧΜ 2212), διαμ. 0,023 μ., παλαιοχριστιανικής εποχής.

30. Τρία χρυσόβουλλα σε ρουμανική γλώσσα των ηγεμόνων της Ουγγροβλαχίας Στέφανου Καντακουζηνού (ΒΧΜ 19995), διαστ. 0,605×0,435 μ., του 1714, Νικολάου Μαυροκορδάτου (ΒΧΜ 19996), διαστ. 0,58×0,435 μ., του 1722, και Γρηγορίου Γκίκα (ΒΧΜ 19997), διαστ. 0,48×0,32 μ., του 1749.

31. Δύο πατριαρχικά σιγίλια των πατριαρχών Σαμουήλ και Θεοδοσίου. Το πρώτο (ΒΧΜ 19998), διαστ. 0,625×0,58 μ., του β' μισού του 18ου αιώνα, φέρει μολυβδόβουλλο με παράσταση της Θεοτόκου Οδηγήτριας στον εμπροσθότυπο. Το δεύτερο (ΒΧΜ 19999), διαστ. 0,71×0,50 μ., του 1788, φέρει υπογραφές των πατριαρχών Αλεξανδρείας Παρθενίου, Αντιοχείας Δανιήλ και Ιεροσολύμων Ανθίμου.

32. Οθωμανικός κώδικας (ΒΧΜ 20000), διαστ. 0,30×0,235 μ.

33. Χαλκογραφία με παράσταση της μονής Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, χαλκογεγραμμένη από τον Διονύσιο Μοναχό Σταμπαδόρο στις Καρυές του Αγίου Όρους το 1893 (ΒΧΜ 18806), διαστ. 0,65×0,475 μ.

34. Χαλκογραφία της μονής Ιβήρων με παράσταση της Θεοτόκου Πορταΐτισσας, Βιέννη 1776 (ΒΧΜ 18803), διαστ. 0,775×0,64 μ.

35. Συγχωροχάρτι με την επιγραφή: *Ἀθανάσιος ἐλέῳ Θεοῦ Πατριάρχη Ἱεροσολύμων* (ΒΧΜ 18802), διαστ. 0,475×0,645 μ.

36. Συγχωροχάρτι του Πατριάρχη Ιεροσολύμων και χρονολογία *ΑΩΞΗ* (1868) (ΒΧΜ 18753), διαστ. 0,675×0,49 μ.

37. Είκοσι έξι χαλκογραφίες βασισμένες σε σχέδια του F. Overbeck και του Andern, από το βιβλίο που εκδόθηκε το 1835 στο Μόναχο. Οι χαλκογραφίες παριστάνουν σκηνές από το μαρμάρινο διάζωμα του βασιλικού πύργου της Δανίας στο Christiansburg, με θέμα την Είσοδο του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα (ΒΧΜ 18812), διαστ. 0,40×0,62 μ. περίπου.

38. Τριάντα έξι γεωγραφικοί χάρτες της Ελλάδας με έντυπη χρονολογία από το 1931 έως το 1940 (ΒΧΜ 18951 έως 18987), διαστ. 0,70×0,50 μ. περίπου.

Τέλος, στη Συλλογή Μικροτεχνίας δωρήθηκαν από τη Μ. Κοτρώνη δύο επιστήθιοι σταυροί από υαλόμαζα του 19ου αιώνα και από τον Α. Μαρκόπουλο μία χάλκινη σταυρόσχημη πόρπη του 6ου-8ου αιώνα, αμφιπρόσωπο εικονίδιο-φυλαχτό του 11ου-12ου αιώνα και χάλκινο μετάλλιο του 13ου-15ου αιώνα. Ο παραπάνω δώρησε στη Συλλογή Χειρογράφων το προσκυνητάριο ΒΧΜ 19562.

Εικ. 3. Εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας. 15ος αιώνας. Αγορά από την οικογένεια Περγάμαλη.

Αγορές

1. Εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (ΒΧΜ 10664), διαστ. 0,54×0,56 μ., 15ου αιώνα, που αποδίδεται στο ζωγράφο Άγγελο, από την οικογένεια Περγάμαλη (Εικ. 3).

2. Τρίπτυχο (ΒΧΜ 11791), διαστ. 0,185×0,10 μ., τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα, από το παλαιοπωλείο της Ε. Σταυροπούλου.

3. Εικόνα του Θαύματος του Πολλαπλασιασμού των Άρτων (ΒΧΜ 12598), διαστ. 0,426×0,39 μ., 17ου αιώνα, από τον Β. Κώτσογλου.

4. Δύο ζεύγη ενωτίων (ΒΧΜ 192α,β, 193α,β), διαμ. 0,04 και 0,02 μ. αντίστοιχα), 2ου-4ου αιώνα, από τον Ι. Μετζικώφ-Παπαδάκη (Εικ. 4).

Εργαστήρια Συντήρησης

Στο Εργαστήριο Συντήρησης Μικροτεχνίας η εργασία αφορούσε στη συντήρηση μεγάλου αριθμού αντικειμένων για την επανέκθεση των μόνιμων συλλογών. Συντηρήθηκαν 57 αντικείμενα. Εργάστηκαν οι συντηρητές Ι. Λιάπης και Α. Καβάσης.

Εικ. 4. Ζεύγος ενωτίων (ΒΧΜ 192α,β). 2ος-4ος αιώνας. Αγορά από τον Ι. Μετζικώφ-Παπαδάκη.

Εικ. 5. Εργαστήριο Συντήρησης Υφάσματος. Η μίτρα Τ 802 μετά τη συντήρηση.

Εικ. 6. Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων-Ξυλογλύπτων. Βημόθυρο πύλης διακονικού του τέμπλου του λεγόμενου «παρεκκλησίου» της μόνιμης έκθεσης του κεντρικού κτιρίου μετά τη συντήρηση.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης Υφάσματος συντηρήθηκαν ο Επιτάφιος ΒΜ 7047, η μίτρα Τ 802-ΧΑΕ 4255 (Εικ. 5), το επιτραχήλιο Τ 2320-ΒΜ 4192, τα επιγονάτια Τ 2321-ΒΜ 4193 και Τ 1507-Κ. Πρ. 193, το επιμάνικο Τ 2324-ΒΜ 4126 και η μίτρα Τ 800. Εργάστηκαν οι συντηρήτριες Μ. Γρηγορίου και Δ. Φίλιου.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης Γλυπτών συντηρήθηκαν συστηματικά έξι γλυπτά και έγινε επιφανειακός καθαρισμός της Τράπεζας (Γλ 27-ΒΧΜ 17) και όλων των γλυπτών στον προθάλαμο του κεντρικού κτιρίου.

Στο Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων-Ξυλογλύπτων συντηρήθηκαν 50 έργα. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου που βρισκόταν στο λεγόμενο «παρεκκλήσιο» της μόνιμης έκθεσης από τους συντηρητές Η. Λαζαρίδη, Ευ. Περδικάρη, Σ. Τζαβάρα και Μ. Τσούπρου (Εικ. 6).

Στο πλαίσιο της συνεργασίας του ΥΠΠΟ με το Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης της Γενεύης, η συντηρήτρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Μ. Φιλιππούση συμμετείχε στη συντήρηση, τεκμηρίωση και αποκατάσταση ενδυματολογικού συνόλου του Μουσείου Μυστρά που διενεργήθηκε στα εργαστήρια συντήρησης-έρευνας και ανάλυσης στη Γενεύη.

Ιστορικό και φωτογραφικό αρχείο

Στο πλαίσιο προετοιμασίας της Έκθεσης «1884-1930. Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο» με την επιμέλεια της Α. Λαζαρίδου, άρχισε η συστηματική προσπάθεια ταξινόμησης και καταγραφής του ιστορικού και φωτογραφικού αρχείου της ΧΑΕ και του αρχείου Γ. Σωτηρίου. Εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Μπορμπουδάκη, Ν. Κωνστάντιος, Ευ. Κυριαζή, Α. Τσάκαλος, Α. Μπεκιάρης, Μ. Σύρου και Β. Χόρτη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Α΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα

Μουσείο Ακροπόλεως

Το έτος 2000 πραγματοποιήθηκαν μουσειακές εργασίες στην έκθεση, στα εργαστήρια και στις αποθήκες του Μουσείου Ακροπόλεως. Στον προθάλαμο του μουσείου τοποθετήθηκε η κολοσσική γυναικεία κεφαλή (αριθ. ευρ. 1352) (Εικ. 1), η οποία από τον Γ. Δεσπίνη έχει ταυτιστεί με την κεφαλή του λατρευτικού αγάλματος της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, έργο του Πραξιτέλη που αναφέρει ο Παυσανίας (I, 23, 7)[1]. Πριν από την έκθεση, αφαιρέθηκε η παλαιά βάση και έγινε συντήρηση της επιφάνειας του έργου (αφαίρεση κονιαμάτων και μικροοργανισμών, πλήρωση ρωγμών με ένεμα). Έπειτα από την κατασκευή και τη δοκιμαστική έκθεση αντιγράφου, η κεφαλή μεταφέρθηκε και με τη βοήθεια ικριώματος τοποθετήθηκε σε νέα τσιμεντένια βάση. Ο αρχαϊκός αναθηματικός κίονας που φέρει τις υπογραφές του Ευήνορος ως γλύπτη και του Αγγελίτου ως αναθέτη (αριθ. ευρ. 6963) και έχει συσχετιστεί από τον A. Raubitschek με το άγαλμα της Αθηνάς (αριθ. ευρ. 140)[2], συντηρήθηκε προς έκθεση. Στον κορμό του κίονα έγινε αφαίρεση κονιαμάτων, σφράγιση των αρμών της παλαιάς συγκόλλησης και στην κορυφή του προσαρμόστηκε το κιονόκρανο που συνανήκει (αριθ. ευρ. 9746), με τη βοήθεια λεπτού συνδέσμου τιτανίου. Στη συνέχεια το σύνολο τοποθετήθηκε στην αίθουσα VI, δίπλα στο άγαλμα (Εικ. 2). Εργασίες συντήρησης και συγκόλλησης θραυσμάτων πραγματοποιήθηκαν και σε γλυπτά της αποθήκης. Συγκολλήθηκαν μεταξύ τους τα θραύσματα του πρωτότυπου αγάλματος της Ικέτιδος Barberini (αριθ. ευρ. 927 και

Εικ. 1. Μουσείο Ακροπόλεως. Κεφαλή λατρευτικού αγάλματος Αρτέμιδος Βραυρωνίας.

Εικ. 2. Μουσείο Ακροπόλεως. Άγαλμα Αθηνάς και αρχαϊκός αναθηματικός κίονας με κιονόκρανο.

1. S. Casson, *Catalogue of the Acropolis Museum*, II, Cambridge 1921, σ. 257, αριθ. 1352. *AM* 109 (1994), σ. 173-198, πίν. 31-36. G. Despinis, Zum Athener Brauronion, στο W. Hoepfner (επιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis, Internationales Symposion vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin*, 1997, σ. 209. Ι. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998, σ. 441, εικ. 464-465.

2. A.E. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis*, Cambridge 1949, αριθ. 22. Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείο Ακροπόλεως, Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα 1974, σ. 136-137, εικ. 248.

7310)[3]. Σε τρεις γυναικείες κεφαλές (αριθ. ευρ. 2174, 2357[4], 3246) έγιναν εργασίες συντήρησης και εξυγίανσης από κονιάματα με βάση την κονία μάγιερ και τους οξειδωμένους μεταλλικούς συνδέσμους, καθώς και στερέωση, πλήρωση με ένεμα και τοποθέτηση σε νέες βάσεις. Οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές Γ. Παγανή, Δ. Μαραζιώτη, Π. Γιαννουλάτο και το γλύπτη Τ. Κοζόκο, με την εποπτεία της Εφόρου Αρχαιοτήτων Ι. Τριάντη και σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Χ. Βλασσοπούλου.

Από τα γλυπτά της αποθήκης, τρεις ανδρικοί κορμοί (αριθ. ευρ. 3025, 7079, 19652) και τέσσερις κορμοί Αθηνάς (αριθ. ευρ. 6643, 3020, 7237, 1336)[5] συντηρήθηκαν, εξυγιάνθηκαν από συνδέσμους και τοποθετήθηκαν σε νέες βάσεις. Την αρχαϊκή κεφαλή γενειοφόρου Διονύσου από νησιωτικό μάρμαρο (αριθ. ευρ. 1323)[6] συμπλήρωσε ένα θραύσμα από το κάτω χείλος και το πηγούνι, το οποίο βρέθηκε σε εργασίες καθαρισμού στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης και αναγνωρίστηκε από την αρχαιολόγο Χ. Βλασσοπούλου. Ο Π. Θέμελης αναγνώρισε ότι ένα αναθηματικό «ανατομικό» ανάγλυφο με παράσταση ανδρικού σκέλους (αριθ. ευρ. 3688) συνανήκει με το θραύσμα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 2542, το οποίο μεταφέρθηκε στην Ακρόπολη και συγκολλήθηκε στο ανάγλυφο[7]. Μικρότερης έκτασης εργασίες, καθαρισμοί από ασβεστοκονιάματα που μαρτυρούν εντοιχισμό σε μεταγενέστερα κτίσματα στην Ακρόπολη, έγιναν σε θραύσματα γλυπτών (αγαλμάτων, αναγλύφων, αναγλύφων βάσεων, τραπεζοφόρων) και αρχιτεκτονικών μελών. Συγκολλήσεις θραυσμάτων έγιναν σε μια εικονιστική κεφαλή και ένα μαρμάρινο καλυκωτό κρατήρα με ημίεργη κεφαλή Σιληνού που βρέθηκαν στην ανασκαφή του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως. Τμήμα μαρμάρινου γείσου, εύρημα της ανασκαφής του σταθμού του Μετρό «Ακρόπολη» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, συντηρήθηκε και προετοιμάστηκε για την έκθεση «Η Πόλη κάτω από την Πόλη» στο Μουσείο Γουλανδρή. Επίσης, συντηρήθηκαν κεραμική και πήλινα αρχαϊκά ειδώλια με χρώματα, από την παλαιά ανασκαφή της Ακροπόλεως.

Στις αποθήκες του μουσείου έγιναν εργασίες ταξινόμησης θραυσμάτων ρωμαϊκών σαρκοφάγων στον προθάλαμο και κλασικών αναθημάτων σε άλλους χώρους της αποθήκης γλυπτών. Συνεχίστηκε η καταγραφή στο ευρετήριο, η φωτογράφηση και τακτοποίηση, σε συνδυασμό με τη συντήρηση, σε θραύσματα γλυπτών που βρέθηκαν σε τακτοποιήσεις λιθοσωρών διάσπαρτων μελών στην Ακρόπολη. Επίσης, καταγράφηκαν κεραμική, πήλινα και λίθινα μικροαντικείμενα με ενδείξεις προέλευσης από τις ανασκαφές του 19ου αιώνα στην Ακρόπολη. Τακτοποιήθηκαν και καταγράφηκαν οι μεταλλικοί σύνδεσμοι και γόμφοι από την πρόσφατη αποσυναρμολόγηση του νότιου τοίχου των Προπυλαίων, ορισμένοι από τους οποίους είναι ενεπίγραφοι και φέρουν εγχάρακτες επιγραφές (*ΑΘΕ*). Καταγράφηκαν, επίσης, τα χάλκινα αντικείμενα των παλαιών ανασκαφών. Συνολικά καταγράφηκαν 1204 αντικείμενα (361 λίθινα, 420 πήλινα και 423 μεταλλικά).

Οι παραπάνω εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις αρχαιολόγους Β. Γεωργακά, Αι. Διαμαντίδου, τους συντηρητές Γ. Παγανή, Δ. Μαραζιώτη, Ε. Μανιαδάκη, Κ. Βασιλειάδη και Θ. Σισμάνη, το γλύπτη Τ. Κοζόκο και τις ασκούμενες συντηρήτριες Σ. Μπασιμακοπούλου και Α. Λεάκου, με την εποπτεία της αρχαιολόγου Χ. Βλασσοπούλου.

Συντήρηση δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα

Σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο της αίθουσας VIII του Μουσείου Ακροπόλεως πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, που άρχισαν στα τέλη του 1999, έπειτα από την έγκριση της σχετικής μελέτης από το ΚΑΣ. Οι εργασίες άρχισαν με την προστερέωση της γλυπτής επιφάνειας και αφαίρεση των πρόχειρων στερεώσεων που είχαν τοποθετηθεί σε επισφαλή σημεία των λίθων κατά την αποσυναρμολόγηση και καταβίβαση από το μνημείο, το 1992. Εργασίες εξυγίανσης και επιφανειακής συντήρησης καθώς και δομικής αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν σε εννέα λίθους της δυτικής ζωφόρου (III, IV, V, VI, VIII, X, XII, XIII, XIV). Περιλαμβάνουν την αφαίρεση κονιαμάτων σφράγισης και πλαστικής αποκατάστασης σε διάφορα σημεία της γλυπτής επιφάνειας, των μεταλλικών καρφίδων και των μαρμάρινων συμπληρωμάτων των γωνιών, που είχαν τοποθετηθεί στην επέμβαση του 1960 επί εφορείας Γ. Μηλιάδη. Επίσης, συγκολλήσεις των θραυσμάτων που είχαν αποκολληθεί στην καταβίβαση από το μνημείο και άλλων τμημάτων που συγκρατούνταν με καρφίδες και συγκολλητικά υλικά, στερέωση και πλήρωση με ενέματα λευκού τσιμέντου Δανίας και χαλαζιακής άμμου. Στις συγκολλήσεις, όπου ήταν αναγκαίο, τοποθετήθηκαν καρφίδες τιτανίου, μετά από υπόδειξη πολιτικού μηχανικού. Ιδιαίτερα σημαντικές εργασίες δομικής αποκατάστασης ήταν η συγκόλληση της κάτω δεξιάς γωνίας του λίθου III που είχε αποκολληθεί στην αποξήλωση της δυτικής ζωφόρου, καθώς και η αποκατάσταση του κάτω τμήματος του λίθου XIII στην ορθή του θέση. Μια ιδιαίτερα δύσκολη και λεπτή εργασία εξυγίανσης από τα κονιάματα σφράγισης και στερέωσης των αποφλοιώσεων του αναγλύφου και του φόντου έγινε στο κάτω μέρος του λίθου VIII, με την παράσταση του ιπποδαμαστή.

Οι εργασίες συντήρησης πραγματοποιούνται από τις συντηρήτριες Α. Πάνου και Κ. Φραντζικινάκη και τους μαρμαροτεχνίτες Γ. Σκαλκώτο και Κ. Δημόπουλο, με την εποπτεία της αρχαιολόγου Χ. Βλασσοπούλου εκ μέρους της Α΄ ΕΠΚΑ και της χημικού μηχανικού Ευ. Παπακωνσταντίνου, εκ μέρους του Τομέα Συντή-

3. Γ. Δεσπίνης, Η Ικέτιδα Barberini, *Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983*, Αθήνα 1988, Γ΄, σ. 65 κ.ε., πίν. 13.

4. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου*, Αθήνα 1971, σ. 46, σημ. 129.

5. Τριάντη, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 422 κ.ε., 452-454.

6. Μπρούσκαρη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 85, εικ. 160.

7. O. Walter, *Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum*, Wien 1923, σ. 109, αριθ. 241.

ρησης της Υποεπιτροπής Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως (ΥΣΜΑ), με τη συνεχή καθοδήγηση των μελών της.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Π. και Α. Κανελλοπούλου

Κατά το 2000 στο Μουσείο Π. και Α. Κανελλοπούλου ξεκίνησε η ηλεκτρονική αρχειοθέτηση των αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της συλλογής του μουσείου.

Από το Νοέμβριο του 2000 στο μουσείο λειτουργεί εκπαιδευτικό πρόγραμμα[8] με τίτλο «Τα Ειδώλια του Μουσείου Π. και Α. Κανελλοπούλου μάς Ταξιδεύουν στο Χρόνο». Το πρόγραμμα έγινε δεκτό με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από το μαθητικό κοινό. Τη δαπάνη για το βασικό εξοπλισμό του προγράμματος και την έκδοση των φυλλαδίων τα οποία διανέμονται κατά τη διάρκεια του προγράμματος στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές ανέλαβε με μεγάλη προθυμία η δωρήτρια της συλλογής του μουσείου, Α. Κανελλοπούλου.

Το Μουσείο Κανελλοπούλου κατά το 2000 συμμετείχε στις ακόλουθες περιοδικές εκθέσεις: α) «Ιεροτελεστία και Πίστη. Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία», που διοργανώθηκε από τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ, στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών από το Μάρτιο έως το Μάιο του 2000 και στη συνέχεια στην Παναγία του Κάστρου στη Ρόδο από τον Ιούνιο έως το Σεπτέμβριο του 2000. Η έκθεση αυτή είχε παρουσιαστεί και στην Αυστραλία το 1999. Το μουσείο απέστειλε ένα χάλκινο σταυρό λιτανείας του 10ου αιώνα. β) «Anno Domini, Jesus through the Centuries» στην Alberta του Καναδά από τον Οκτώβριο του 2000 έως τον Ιανουάριο του 2001. Το μουσείο απέστειλε τρεις βυζαντινές αρχαιότητες, ένα χρυσό δαχτυλίδι γάμου, ένα χάλκινο θυμιατήριο και ένα μικρό λίθινο ανάγλυφο. γ) «Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη», στο Μουσείο Μπενάκη από τον Οκτώβριο του 2000 έως τον Ιανουάριο του 2001. Το μουσείο απέστειλε δύο βυζαντινές αρχαιότητες, ένα ξυλόγλυπτο αγαλμάτιο βρεφοκρατούσας και ένα χρυσό εγκόλπιο.

Ανατέθηκε από την Α. Κανελλοπούλου στον ιδιώτη αρχιτέκτονα Π. Καλλιγά η σύνταξη αρχιτεκτονικής μελέτης για την επέκταση και αναδιάρθρωση του μουσείου. Η πρώτη αρχιτεκτονική μελέτη κατατέθηκε στην Εφορεία το Μάρτιο του 2000 και διαβιβάστηκε στο Υπουργείο για την καταρχήν έγκρισή της από το ΚΑΣ.

Τον Ιούνιο του 2000 πραγματοποιήθηκε η απευθείας αγορά από την Α. Κανελλοπούλου του όμορου ακινήτου επί των οδών Αρετούσης 7-9 και Θεωρίας 10, με σκοπό την επέκταση του Μουσείου.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

Στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 2000 αρχαιολογική έκθεση με τίτλο «Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών»[9]. Η έκθεση διοργανώθηκε από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και τις Α' και Γ' ΕΠΚΑ.

Η Α' ΕΠΚΑ συμμετείχε με 105 αντικείμενα προερχόμενα από την ανασκαφή του σταθμού του Μετρό «Ακρόπολη» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη. Στα εκθέματα περιλαμβάνονται αντικείμενα από προϊστορικές και πρωτογεωμετρικές ταφές που αποκαλύφθηκαν στο χώρο, από φρέατα και δεξαμενές[10] (πήλινα αγγεία, λύχνοι, οστέινα αντικείμενα, πήλινα παιχνίδια, χάλκινα και λίθινα σκεύη), από τελετουργικές πυρές, καθώς και μαρμάρινα γλυπτά, χάλκινα νομίσματα και τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων. Τα εκθέματα αντιπροσωπεύουν τις διαφορετικές χρήσεις της περιοχής από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τον 6ο αι. μ.Χ.[11]. Τα ισάριθμα λήμματα του καταλόγου συντάχθηκαν από αρχαιολόγους – μόνιμους και συμβασιούχους – που απασχολήθηκαν στην ανασκαφή[12].

Σταθμός «Ακρόπολη» του Μετρό

Ο σταθμός «Ακρόπολη» του Μετρό τέθηκε σε λειτουργία το φθινόπωρο του 2000. Η γειτνίασή του με τον Ιερό Βράχο υπαγόρευσε την ιδέα της αισθητικής του πλαισίωσης με στοιχεία από την Ακρόπολη, σε συνδυασμό με την έκθεση αντικειμένων από την ανασκαφή του χώρου. Μετά από επανειλημμένες συζητήσεις των υπευθύνων της Α' ΕΠΚΑ και της εταιρείας «Αττικό Μετρό» και αναζητήσεις της καλύτερης δυνατής λύσης, αποφασίστηκαν οι παρακάτω ενότητες εκθεμάτων[13]:

---

8. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα πραγματοποιούν οι αρχαιολόγοι Β. Γεωργακά και Σ. Διακαντώνη.

9. Ν. Σταμπολίδης - Λ. Παρλαμά (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα 2000.

10. Πρόκειται για φρέατα και δεξαμενές των γεωμετρικών, κλασικών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών, υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

11. Η περίοδος των βυζαντινών χρόνων δεν συμπεριελήφθη στην έκθεση.

12. Από τους Π. Καλλιγά, Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων και Διευθυντή της ανασκαφής, Σ. Ελευθεράτου και Μ. Πωλογιώργη, μόνιμες αρχαιολόγους της Α' ΕΠΚΑ και επόπτες της ανασκαφής, καθώς και από τους συμβασιούχους αρχαιολόγους που εργάστηκαν στην ανασκαφή: Σ. Γκίκα, Ε. Κασσωτάκη, Α. Κατωπόδη, Χ. Κοντοχρήστο, Σ. Μαρινάκη, Μ. Μαυροειδόπουλο, Μ.Χ. Μουγνάι, Ι. Παπαλόη, Χ. Χαραμή και Β. Χριστοπούλου.

13. Τη γενική ευθύνη είχαν οι Έφοροι Αρχαιοτήτων Ι. Τριάντη και Α. Χωρέμη. Την επιμέλεια της ενότητας των γλυπτών του Παρθενώνα είχαν οι αρχαιολόγοι Χ. Βλασσοπούλου και Α. Μάντης, οι οποίοι συνέταξαν και τα επεξηγηματικά κείμενα που συνοδεύουν τα εκθεσιακά σύνολα. Την επιμέλεια της έκθεσης των ευρημάτων της ανασκαφής και της στρωματογραφίας είχε η αρχαιολόγος Σ. Ελευθεράτου, η οποία συνέταξε και τα επεξηγηματικά κείμενα που τα συνοδεύουν. Ο σχεδιασμός της προθήκης των εκθεμάτων της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Α. Βοναπάρτη. Τα αντίγραφα των πήλινων αρχαίων αντι-

Εικ. 3. Αθήνα. Σταθμός «Ακρόπολη» του Μετρό. Αντίγραφο της αριστερής κερκίδας του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα, στο πρώτο επίπεδο του σταθμού.

α) αντίγραφα από το γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα, β) ευρήματα από την ανασκαφή του σταθμού και γ) αναπαράσταση στρωματογραφίας αρχαίας οδού.

Από το γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα επιλέχθηκαν να εκτεθούν αντίγραφα των πρωτότυπων γλυπτών που βρίσκονται εν μέρει στο Βρετανικό Μουσείο (τα λεγόμενα «ελγίνεια μάρμαρα») και εν μέρει στο Μουσείο Ακροπόλεως. Τα αντίγραφα κατασκευάστηκαν από σύγχρονα υλικά σε καινούργιες μήτρες που παρήχθησαν με βάση την πλήρη σειρά εκμαγείων της συλλογής του Κέντρου Μελετών Ακροπόλεως. Στο πρώτο επίπεδο του σταθμού εκτίθεται αντίγραφο της αριστερής κερκίδας του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα (Εικ. 3).

Στο ίδιο επίπεδο αναπτύσσεται η έκθεση των ευρημάτων της ανασκαφής, η οποία περιλαμβάνει 85 αρχαία αντικείμενα, από τα οποία τα μισά περίπου είναι πρωτότυπα (Εικ. 4). Η έκθεση κατανέμεται σε τέσσερις ενότητες, η κάθε μία από τις οποίες περιλαμβάνει αντικείμενα που αντιπροσωπεύουν ξεχωριστές πτυχές της καθημερινής ζωής αλλά και του δημόσιου βίου των κατοίκων της περιοχής από το 17ο αι. π.Χ. έως το 10ο-12ο αι. μ.Χ.: Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει ταφικά «κτερίσματα» από την πρωταρχική χρήση της περιοχής (17ος-9ος αι. π.Χ.). Η δεύτερη είναι αφιερωμένη στο αρχαίο αττικό σπίτι και χωρίζεται σε τρεις υποενότητες: Στην πρώτη εκτίθενται πήλινα επιτραπέζια σκεύη (οινοχόες, πινάκια, σκυφίδια), καθώς και αγγεία πόσης (κύλικες, σκύφοι, κάνθαροι). Όλα είναι ακριβή αντίγραφα των αρχαίων πρωτοτύπων, κατασκευασμένα με τη μέθοδο των αρχαίων αγγειοπλαστών. Στο κάτω μέρος της προθήκης εκτίθενται δύο τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στη δεύτερη παρουσιάζονται πρωτότυπα σκεύη οικιακής χρήσης (λεκάνες, κάδοι, οινοχόες και αμφορείς) και αντίγραφα λίθινων σκευών (μαρμάρινη λεκανίδα, μαρμάρινος όλμος, ύπερος και δοίδυκας). Εκτίθενται, επίσης, λύχνοι καθώς και δύο αντικείμενα από τον κόσμο των παιδιών, μία κουδουνίστρα και ένα πήλινο αλογάκι του 4ου αι. μ.Χ., σε αντίγραφα. Στην τρίτη, τέλος, υποενότητα αναπαριστάνεται κάθετος αργαλειός από πλεξιγκλάς στον οποίο έχουν αναρτηθεί πήλινα υφαντικά βάρη, ενώ σε εσοχή της προθήκης τοποθετήθηκαν πήλινα σφονδύλια. Η τρίτη ενότητα αναφέρεται στο εμπόριο προϊόντων όπως το κρασί. Οι πέντε μεγάλοι πήλινοι αμφορείς έχουν τοποθετηθεί σε δύο σειρές, η μία πάνω στην άλλη, με τον τρόπο που συχνά ταξίδευαν στα αμπάρια των πλοίων. Η τέταρτη ενότητα περιλαμβάνει αντίγραφα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων οστράκων, δύο από τα οποία προέρχονται από παναθηναϊκό αμφορέα.

Στο μεσαίο επίπεδο του σταθμού αναπαριστάνεται σε κάθετη τομή η στρωματογραφία της αρχαίας οδού Ι, μιας από τις έξι διασταυρούμενες αρχαίες οδούς που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή. Η οδός Ι ξεκινούσε από το θέατρο του Διονύσου με κατεύθυνση προς ΝΑ. και είχε διάρκεια ζωής τουλάχιστον 1000 χρόνων (4ος αι. π.Χ.-7ος αι. μ.Χ.).

Στο ίδιο επίπεδο, στον ανατολικό τοίχο, έχει αναρτηθεί σε μεγέθυνση μία φωτογραφία από το αρχείο της Α΄ ΕΠΚΑ, που εικονίζει το περιεχόμενο του φρέατος αριθ. 68 τη στιγμή της κατάρρευσής του, κατά τη διάνοιξη της υπόγειας πιλοτικής σήραγγας για τη διέλευση του «Μετροπόντικα» και πριν από την περισυλλογή των αγγείων από τους αρχαιολόγους της ανασκαφής.

κειμένων κατασκευάστηκαν από την αρχαιομέτρη Ε. Αλούπη. Τα αντίγραφα των γλυπτών του Παρθενώνα καθώς και η στρωματογραφία της οδού Ι κατασκευάστηκαν από το συντηρητή αρχαιοτήτων Ν. Ζήκο. Το φωτογραφικό υλικό επεξεργάστηκε ο φωτογράφος Α. Σμαραγδής. Το συντονισμό της τεχνικής οργάνωσης είχε ο αρχιτέκτων της «Αττικό Μετρό» Γ. Ιερομνήμων. Την τεχνική υποστήριξη και χρηματοδότηση παρείχε η «Αττικό Μετρό Α.Ε.».

Εικ. 4. Αθήνα. Σταθμός «Ακρόπολη» του Μετρό. Η έκθεση των ευρημάτων της ανασκαφής, στο πρώτο επίπεδο του σταθμού.

Στο τρίτο επίπεδο του σταθμού και σε μήκος 25 μ. σε κάθε αποβάθρα, εκτίθενται τμήματα από τη ζωφόρο του Παρθενώνα. Στην αποβάθρα με κατεύθυνση προς Άγιο Δημήτριο εκτίθεται η δυτική πλευρά της ζωφόρου, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Ακροπόλεως και στην αποβάθρα με κατεύθυνση προς Άγιο Αντώνιο εκτίθεται απόσπασμα από τη βόρεια ζωφόρο, που το μεγαλύτερο μέρος των λίθων της βρίσκεται, ακόμη, στο Βρετανικό Μουσείο.

Τέλος, με τη χρηματοδότηση της «Αττικό Μετρό Α.Ε.» εκδόθηκε και διανεμήθηκε την ημέρα των εγκαινίων του σταθμού πολύπτυχο φυλλάδιο, το οποίο περιλαμβάνει φωτογραφίες των εκθεσιακών ενοτήτων, του εποπτικού υλικού, καθώς και τα επεξηγηματικά κείμενα που συνοδεύουν τα εκθέματα στο σταθμό.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

ΚΕΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κέας

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Κέας κατασκευάστηκε στη δεκαετία του 1970 στην πρωτεύουσα του νησιού, την Ιουλίδα, και λειτούργησε έως το 1997 με μικρή διακοπή το 1984 για να επισκευαστεί. Δεδομένου ότι από κατασκευής παρουσίαζε έντονα προβλήματα υγρασίας, το 1997 ξεκίνησαν εργασίες επισκευής του μουσείου[14], οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1999. Παράλληλα, εκπονήθηκε μελέτη επανέκθεσης η οποία εγκρίθηκε από το ΚΑΣ.

Το κτίριο αποτελείται από ισόγειο και δύο ορόφους, δεν έχει ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά εκτός από την ύπαρξη πολλών παραθύρων στις όψεις του. Στον προθάλαμο του ισογείου υπάρχει εκδοτήριο εισιτηρίων και χώροι εξυπηρέτησης επισκεπτών (πωλητήριο υλικού πληροφόρησης και δύο W.C.). Στο ισόγειο βρίσκονται, επίσης, το εργαστήριο συντήρησης και οι αποθήκες.

Ο εκθεσιακός χώρος αναπτύσσεται στους δύο ορόφους, ο καθένας από τους οποίους αποτελείται από δύο αίθουσες σε διάταξη σχήματος Τ. Και στους δύο ορόφους, η αίθουσα 1, αποτελεί το μακρύ σκέλος που οδηγεί στην κάθετη εφαπτόμενη αίθουσα 2. Επιπλέον, στο μέσον της αίθουσας 1 του α΄ ορόφου υπάρχει διαμορφωμένος ένας ορθογώνιος υπερυψωμένος χώρος, που δημιουργεί την αίθουσα 1α. Οι χώροι εκατέρωθεν της αίθουσας 1α εξυπηρετούν λειτουργίες του μουσείου (γραφείο, ξενώνας).

Η μελέτη επανέκθεσης έπρεπε να αντιμετωπίσει τους εξής δεσμευτικούς παράγοντες: τον περιορισμένο εκθεσιακό χώρο (συνολ. εμβαδού 345 τ.μ.), τις μειωμένες επιφάνειες έκθεσης εξαιτίας της ύπαρξης πολλών ανοιγμάτων σε όλους τους τοίχους και τη λειτουργία μιας μόνο θύρας ως εισόδου-εξόδου στις αίθουσες κάθε ορόφου, που καθιστά δεσμευτική τη διακίνηση των επισκεπτών.

Με δεδομένους τους παραπάνω παράγοντες η μελέτη επανέκθεσης προτείνει ένα σύγχρονο και αποτελεσματικότερο τρόπο παρουσίασης των παλαιών εκθεμάτων, δίνοντας παράλληλα τη δυνατότητα για την παρουσίαση σημαντικών ευρημάτων, που δεν υπήρχε δυνατότητα έκθεσής τους. Η μελέτη αυτή κινείται στους εξής άξονες:

Η έκθεση ξεκινά κατά χρονολογική ακολουθία από το β΄

14. Η μελέτη επισκευής του μουσείου εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Α. Παπανικολάου.

Εικ. 5. Αρχαιολογικό Μουσείο Κέας. Η αίθουσα 2 του β΄ ορόφου, με τα πήλινα αγάλματα.

όροφο, όπου παραμένει η προϊστορική συλλογή, και συνεχίζει στον α΄ όροφο, όπου παρουσιάζεται η συλλογή των ιστορικών χρόνων, γεγονός που εξασφαλίζει την καλύτερη στατική επάρκεια του κτιρίου, καθώς η συλλογή μαρμάρινων εκθεμάτων έχει το μεγαλύτερο βάρος. Στο β΄ όροφο εξοικονομούνται επιφάνειες έκθεσης και οργανώνεται η πορεία των επισκεπτών με την τοποθέτηση κεντρικής προθήκης δύο όψεων κατά μήκος του άξονα της αίθουσας 1, έτσι ώστε να δημιουργούνται εκατέρωθεν αυτής δύο επιμήκεις διάδρομοι. Ο επισκέπτης εισέρχεται στην αίθουσα ακολουθώντας τον πλατύτερο διάδρομο που διαμορφώνεται δεξιά (ανατολικά) από την κεντρική προθήκη, ενώ ο αριστερός (δυτικός) διάδρομος είναι της εξόδου. Αντίστοιχα λειτουργεί και η τοποθέτηση κεντρικού περίοπτου ελλειψοειδούς βάθρου στην αίθουσα 2, όπου παρουσιάζονται για πρώτη φορά σημαντικά ευρήματα. Στον α΄ όροφο, όπου τα ευρήματα εκτίθενται κατά θεματικές ενότητες, ο επισκέπτης μπορεί να κινηθεί ελεύθερα στο χώρο.

Η ύπαρξη πολλών παραθύρων παρέχει τη δυνατότητα πλήρους εκμετάλλευσης του αιγαιοπελαγίτικου φυσικού φωτός.

Το πρόβλημα που δημιουργεί, ωστόσο, η ύπαρξη των ανοιγμάτων αυτών ως προς την τοποθέτηση προθηκών και ως προς τον έλεγχο του φωτισμού, αντιμετωπίστηκε ως εξής:

Στο β΄ όροφο, όπου απαιτείται η έκθεση σε προθήκες χάριν της περίοπτης θέασης των ευρημάτων, τοποθετήθηκαν στην αίθουσα 1 τέσσερα περίοπτα βάθρα με γυάλινο σκέπασμα (φανάρια), παράλληλα και μπροστά στους τοίχους πλήρωσης μεταξύ των παραθύρων. Για τον ίδιο λόγο, η βορειοανατολική σειρά παραθύρων της αίθουσας 2 έκλεισε με την τοποθέτηση ψευδότοιχου (πανό), έτσι ώστε να επιτυγχάνεται από πλευράς φωτισμού και προβολής η καλύτερη παρουσίαση των ευρημάτων που εκτίθενται στο κεντρικό ελλειψοειδές βάθρο.

Στον α΄ όροφο, κατά μήκος των ανατολικών ανοιγμάτων της αίθουσας 1 που εξασφαλίζουν απρόσκοπτη θέα, τοποθετείται το εποπτικό υλικό της ιστορίας του νησιού, ενώ στους τοίχους πλήρωσης τοποθετούνται αρχιτεκτονικά μέλη. Η κατασκευή αυτή, που προσφέρει ταυτόχρονη ενημέρωση αλλά και διαφυγή του βλέμματος στον ελεύθερο χώρο, επιτυγχάνεται με εναλλασσόμενες επιφάνειες, επίπεδες στο ύψος του οπτικού πεδίου του επισκέπτη για τη σωστή παρατήρηση των αρχιτεκτονικών μελών και κεκλιμένες υπό μορφήν αναλογίου για τη διευκόλυνση της ανάγνωσης του εποπτικού υλικού.

Το ίδιο συμβαίνει και με τα γλυπτά στην αίθουσα 2, προκειμένου να εκτίθενται στο άπλετο φως από τα ανοίγματα. Στη μικρή δυτική αίθουσα 1α, τα ανοίγματα έκλεισαν για την καλύτερη προβολή των επιγραφών και των αναγλύφων.

Η θέση και ο σχεδιασμός των προθηκών έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται ο συνδυασμός της έκθεσης των ευρημάτων με τη δημιουργία διαφορετικών κατακόρυφων επιφανειών για τις πινακίδες υπομνηματισμού των έργων και το πληροφοριακό υλικό. Μετά την επιμήκη κεντρική προθήκη εκθεμάτων και εποπτικού υλικού της αίθουσας 1 του β΄ ορόφου, ο επισκέπτης οδηγείται στην αίθουσα 2 όπου κυριαρχούν σε ελλειψοειδές βάθρο από υαλοπίνακα, που ακολουθεί την καμπύλη του βάθρου, τα πήλινα αγάλματα γυναικείων μορφών από το ναό του προϊστορικού οικισμού της Αγίας Ειρήνης (Εικ. 5). Ο τρόπος έκθεσης των ειδωλίων δίνει τη δυνατότητα άμεσης θέασης όλων, εικονικής προβολής τους στον τόπο εύρεσης (ναός προϊστορικού οικισμού) και περίοπτης παρατήρησής τους.

Συγκεκριμένα, τα ειδώλια διατάσσονται σε κάτοψη στην πορεία μιας νοητής τεθλασμένης γραμμής, ζητοειδούς σχήματος, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται κατά μήκος του βάθρου σε τρεις παράλληλες σειρές.

Στο βόρειο τοίχο, πίσω από την ελλειψοειδή κατασκευή, υπάρχει μεγάλη φωτογραφία του ναού του προϊστορικού οικι-

Εικ. 6. Αρχαιολογικό Μουσείο Κέας. Η αίθουσα 2 του α' ορόφου.

σμού για την πιο εντυπωσιακή προβολή, όπως προαναφέρθηκε, των σημαντικών αυτών ευρημάτων.

Οι κατασκευές της εκθεσιακής υποδομής χρωματίστηκαν σε τόνους του γαλάζιου. Βασικό κριτήριο της επιλογής του εσωτερικού χρωματισμού υπήρξε ο συνδυασμός με τον εξωτερικό χρωματισμό και η εναρμόνιση με το άπλετο φως και το φυσικό τοπίο του κυκλαδίτικου νησιού.

Τέλος, θα πρέπει να προβλεφθούν οι ανάλογες διαμορφώσεις και κατασκευές για την επίσκεψη στο μουσείο ατόμων με προβλήματα μειωμένης κινητικότητας. Οι διαμορφώσεις αυτές περιλαμβάνουν: α) κατασκευή ράμπας ανόδου από το επίπεδο του δρόμου στο ισόγειο και β) εγκατάσταση ηλεκτροκινητικού καθίσματος ανόδου-καθόδου προσαρμοσμένου στην κουπαστή της σκάλας, που οδηγεί στους δύο ορόφους.

ΑΜΑΛΙΑ ΒΟΝΑΠΑΡΤΗ

Προϊστορική συλλογή

Τα ευρήματα της προϊστορικής συλλογής προέρχονται από το νεολιθικό οικισμό της Κεφάλας και τον οικισμό της εποχής του Χαλκού της Αγίας Ειρήνης, που ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές που διενήργησε ο J. Caskey, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Cincinnati, από το 1960 έως το 1976.

Η ύστερη νεολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται με αντικείμενα από τον οικισμό και κυρίως από το νεκροταφείο της Κεφάλας. Ταφικοί πίθοι, πήλινα και λίθινα αγγεία, πήλινα ειδώλια, λίθινα και οστέινα εργαλεία και σφονδύλια παρουσιάζονται στην κεντρική προθήκη και σε μία από τις περίοπτες προθήκες της αίθουσας 1.

Ακολουθούν ευρήματα της πρώιμης εποχής του Χαλκού από την Αγία Ειρήνη. Πρόκειται για αξιόλογα δείγματα της κυκλαδικής τέχνης: κυκλαδικά ειδώλια, πήλινα αγγεία, λίθινα εργαλεία που χρονολογούνται στην πρωτοκυκλαδική ΙΙ περίοδο, καθώς και δύο κυκλαδικά μαρμάρινα αγγεία από τις Ποίσσες. Σε ένα χαμηλό βάθρο, στα δεξιά της εισόδου, έχει τοποθετηθεί μία μεγάλη πήλινη εστία με σφραγίσματα, που χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Η μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού, δηλαδή η περίοδος ακμής του οικισμού της Αγίας Ειρήνης, παρουσιάζονται στην αίθουσα 2 σε προθήκες που έχουν τοποθετηθεί περιμετρικά των τοίχων, καθώς και στην πίσω πλευρά της κεντρικής προθήκης της αίθουσας 1, που βλέπει ο επισκέπτης κατά την έξοδό του από την αίθουσα 2. Περιλαμβάνει ενότητες που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή και τις δραστηριότητες (βιοτεχνικές δραστηριότητες, εμπόριο), τη λατρεία και τα ταφικά έθιμα.

Στο κέντρο της αίθουσας 2 δεσπόζει ένα επίμηκες ελλειψοειδές βάθρο, όπου εκτίθενται για πρώτη φορά τα πήλινα αγάλματα που προέρχονται από το ναό του προϊστορικού οικισμού της Αγίας Ειρήνης. Τα αγάλματα αυτά, έργα του 15ου αι. π.Χ., αποδίδουν γυναικείες μορφές που στέκονται ή χορεύουν. Είναι μοναδικά σε μέγεθος και παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες που τα διαφοροποιούν από ανάλογα ειδώλια θεοτήτων, τα οποία έχουν βρεθεί σε άλλες περιοχές του κρητομυκηναϊκού κόσμου.

Συλλογή ιστορικών χρόνων

Ο α' όροφος περιλαμβάνει μια αξιόλογη συλλογή γλυπτών, αρχιτεκτονικών μελών και επιγραφών που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους (7ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.) και προέρχονται κυρίως από τις τέσσερις αρχαίες πόλεις της Κέας: την Ιουλίδα, την Καρθαία, την Κορησσία και την Ποιήεσσα.

Τα εκθέματα είναι τοποθετημένα κατά είδος (αρχιτεκτονικά

μέλη, επιγραφές, γλυπτά), επάνω σε ειδικά διαμορφωμένα βάθρα. Στην αίθουσα 1 εκτίθενται τα αρχιτεκτονικά μέλη. Μεταξύ των εκθεμάτων παρεμβάλλονται κείμενα τα οποία αναφέρονται στην αρχαία ιστορία του νησιού. Στην ίδια αίθουσα σε δύο προθήκες παρουσιάζεται μια μικρή συλλογή αγγείων και οστράκων από την Κορησσία και την Καρθαία.

Σε εσοχή που διαμορφώνει η αίθουσα 1 εκτίθενται επιγραφές, ενεπίγραφα βάθρα, αναθηματικά αγαλμάτια και ανάγλυφο νεκρόδειπνου.

Η αίθουσα 2 περιλαμβάνει γλυπτά διαφόρων προελεύσεων (Εικ. 6), αλλά κυρίως τμήματα του γλυπτού διακόσμου από το ναό της Αθηνάς στην Καρθαία (500-490 π.Χ.). Στη νέα έκθεση έγινε προσπάθεια ανασύνθεσης των αετωμάτων του ναού από τα σωζόμενα αετωματικά γλυπτά, που στηρίχθηκε στις μελέτες και τις αναπαραστάσεις της αρχαιολόγου Έ. Τουλούπα και του αρχιτέκτονα Α. Παπανικολάου. Στην ίδια αίθουσα παρουσιάζεται, τέλος, μία μικρή συλλογή νομισμάτων της Κέας αλλά και άλλων περιοχών που μαρτυρούν την κυκλοφορία των νομισμάτων στο νησί σε διάφορες χρονολογικές περιόδους.

ΙΩΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα

Έγινε παρακολούθηση οικοδομικών εργασιών σε έξι οικόπεδα της Πλάκας και, όπου υπήρξε ανάγκη, διεξήχθη ανασκαφική έρευνα. Κατά τις ανασκαφικές έρευνες και αποχωματώσεις στα υπόγεια και στις αυλές των ακινήτων, τον έλεγχο τοιχοποιιών και τις αποτοιχίσεις καθώς και κατά τις εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και τοίχων στο εσωτερικό τους περισυνελέγησαν 81 τμήματα γλυπτών, επιγραφών και αρχιτεκτονικών μελών. Από αυτά, τα 23 σπουδαιότερα καταγράφηκαν στα δελτία και οικεία ευρετήρια στην αρχαιολογική αποθήκη της οδού Άρεως και συντηρήθηκαν εννέα γλυπτά.

Αναλυτικά οι ανωτέρω εργασίες έγιναν στα εξής ακίνητα:

Συμβολή των οδών Θόλου 9 και Κλεψύδρας (φερόμενης ιδιοκτησίας Ι. Διαμαντοπούλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαίρεσης κονιαμάτων και τοίχων που άρχισαν το 1998[15]. Περισυνελέγησαν από αποτοιχίσεις: α) πέντε τμήματα επιτύμβιων κιονίσκων, δύο από τα οποία σώζουν λείψανα επιγραφής

Εικ. 7. Αθήνα. Πλάκα. Συμβολή των οδών Θόλου 9 και Κλεψύδρας. Κιονόκρανο μεσοβυζαντινών χρόνων.

(αριθ. ευρ. ΠΛ1967, ΠΛ1969, ΠΛ1970, ΠΛ1971, ΠΛ1972), β) γωνιαίο τμήμα θωρακίου (αριθ. ευρ. ΠΛ1968), σωζ. διαστ.: ύψ. 0,46, πλ. 0,20, πάχ. 0,11 μ., γ) κάτω δεξί τμήμα στήλης, που σώζει άκρο αριστερό πόδι μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ1973), σωζ. διαστ.: ύψ. 0,08, πλ. 0,15, πάχ. 0,22 μ., δ) κιονόκρανο, το οποίο φέρει στις πλευρές του στροβίλους και ρόδακες μέσα σε λυρόσχημα πλαίσια και θα ήταν συμφυές με κιονίσκο, μεσοβυζαντινών χρόνων[16] (αριθ. ευρ. ΠΛ1974), διαστ. 0,195×0,22×0,20 μ. (Εικ. 7), ε) τμήμα αναγλύφου, που σώζει αριστερό πόδι γυναικείας ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ2020), διαστ. 0,135×0,12×0,09 μ., στ) άκρο αριστερό χέρι μορφής, που κρατεί δυσδιάγνωστο σκεύος (αριθ. ευρ. ΠΛ2018), διαστ. 0,115×0,12 μ., ζ) τμήμα σαρκοφάγου με διακόσμηση πλοχμού και βουκρανίου (αριθ. ευρ. ΠΛ2023), διαστ. 0,40×0,16×0,15 μ. και η) 45 αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία τακτοποιήθηκαν και φυλάσσονται σε στεγασμένα ράφια στο οικόπεδο επί της οδού Πρυτανείου 16 στην Πλάκα.

Οδός Πανός 16 (ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Στο παραπάνω οικόπεδο, κατά τις εργασίες αποκατάστασης που άρχισαν το 1997[17] στο κτίριο το οποίο έχει παραχωρηθεί στην 1η ΕΒΑ για την αποθήκευση των ευρημάτων των ανασκαφών του Μετρό, εντοπίστηκαν εντοιχισμένα στο βόρειο τοίχο της οικίας και περισυνελέγησαν: α) τμήμα επιτύμβιου ενεπίγραφου κιονίσκου (αριθ. ευρ. ΠΛ1965) και β) τμήμα ενεπίγραφου βάθρου (αριθ. ευρ. ΠΛ1975), σωζ. ύψ. 0,40, σωζ. πλ. 0,18, πάχ. 0,25 μ.

Οδός Θόλου 19 (φερόμενης ιδιοκτησίας Μ. Αποστολίδου)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής στον αύλειο χώρο αμέσως ανατολικά του παραπάνω διατηρητέου ακινήτου, για τη δημιουργία υπόγειου γκαράζ, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα τοίχου οικίας και αποχετευτικού αγωγού, πιθανώς εποχής τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένα: α) σε βάθος 0,10 μ.[18] τα λεί-

15. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 27.

16. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 144, αριθ. κατ. 195, 196.

17. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 33.

18. Ως σημείο υπολογισμού των μετρήσεων λαμβάνεται το οδόστρωμα επί της οδού Θόλου (+ 0,00).

ψανα τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν., σωζ. διαστ.: ύψ. 0,45, πλ. 0,60, μήκ. 3,55 μ., κατασκευασμένου από ακατέργαστους λίθους μεσαίου μεγέθους, θραύσματα πωρόλιθων και χαλαρό συνδετικό κονίαμα και β) βορειοανατολικά του αποκαλυφθέντος τοίχου και σε βάθος 0,50 μ. τα λείψανα πήλινου αγωγού, κυλινδρικής διατομής. Κατά τις παραπάνω εργασίες περισυνελέγη τμήμα γλυπτού με φυτική παράσταση ανθεμίου και βλαστού που απολήγει σε τρίφυλλο άνθος (ΠΛ 2015), διαστ. 0,23×0,11×0,08 μ.

Συμβολή των οδών Ταξιαρχών 2 και Δεξίππου (φερόμενης ιδιοκτησίας Ι. και Α. Λύρα)

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του παραπάνω διατηρητέου ακινήτου εντοπίστηκαν μέχρι στιγμής από τις καθαιρέσεις κονιαμάτων στους τοίχους και περισυνελέγησαν: α) τμήμα τοιχοβάτη, β) τμήμα βάθρου και γ) τμήμα κατωφλίου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν το 2001.

Οδός Ποικίλης 6 (ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής στον αύλειο χώρο του οικοπέδου εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν: α) τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1978), σωζ. ύψ. 0,16, σωζ. πλ. 0,40, πάχ. 0,28 μ., β) τμήμα πλίνθου με λείψανα επιγραφής σε β΄ χρήση (αριθ. ευρ. ΠΛ1979), σωζ. διαστ. 0,11×0,33×0,215 μ. Οι εργασίες θα συνεχιστούν το 2001.

Συμβολή των οδών Ερεχθέως 2 και Διογένους 24 (φερόμενης ιδιοκτησίας «Παγκορά ΕΠΕ»)

Στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν εκσκαφές σε όλη την έκτασή του, για την ανέγερση οικίας, ισόγειου γκαράζ και αποθηκών, καθώς και εργασίες κατασκευής πλινθόκτιστης περίφραξης και διαμόρφωσης του αύλειου ακάλυπτου χώρου. Κατά την αφαίρεση διαταραγμένων επιχώσεων στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,10 μ. περίπου από το επίπεδο της οδού Ερεχθέως, τρεις τοίχοι (Τχ1, Τχ2, Τχ3).

Οι τοίχοι Τχ1 και Τχ3 ήταν παράλληλοι με απόσταση 3 μ. ανάμεσά τους, κατεύθυνσης Α.-Δ. και σωζ. διαστ.: μήκ. 3,30, ύψ. 1,10 και πλ. 0,60 μ. και μήκ. 2,15, ύψ. 1,05 και πλ. 0,30 μ., αντίστοιχα. Το ανατολικό όριο του Τχ3 γωνίαζε με το νότιο όριο άλλου τοίχου Τχ2, κατεύθυνσης Β.-Ν. και σωζ. διαστ.: μήκ. 2,30, ύψ. 1 και πλ. 0,40 μ. Ήταν κατασκευασμένοι από ακατέργαστους λίθους, θραύσματα πωρόλιθων και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Προφανώς πρόκειται για κατάλοιπα παλαιότερης οικίας, πιθανώς εποχής τουρκοκρατίας.

Αμέσως ανατολικά και λίγο ψηλότερα του Τχ2, βρέθηκε φρέαρ με κυκλοτερές περιχείλωμα και διάμετρο ανοίγματος 0,54 μ. Είναι λιθόκτιστο με παρεμβολή κεραμίδων και συνδετικό κονίαμα, ενώ εσωτερικά του στομίου σώζεται κατά τόπους επίχρισμα λευκού υδραυλικού κονιάματος. Τα τοιχώματά του διευρύνονται προς τα κάτω και το τελικό βάθος του είναι 6 μ., όπου και διαπιστώθηκε υπόγειο πέρασμα υδάτων κατεύθυνσης Ν.-Β.[19]. Επάνω στο στόμιό του εδράζεται κυκλική μαρμάρινη στέρνα, μεταγενέστερα τοποθετημένη, ύψ. 0,47 και διαμ. 0,78 μ., με κυματοειδή διαμόρφωση στην άνω και κάτω περιφέρεια. Στο εσωτερικό της στέρνας διακρίνονται οι ακανόνιστες αυλακώσεις από την τριβή των σχοινιών, για το ανέβασμα των κάδων και δύο τυφλές κυκλικές οπές αντιδιαμετρικά μεταξύ τους για τη στερέωση της δοκού, που θα στήριζε την τροχαλία. Κατά τις εργασίες συντήρησης της στέρνας διαπιστώθηκαν στην περιφέρεια του χείλους λείψανα επιγραφής σε β΄ χρήση (;) *ΕΥΚΛΗΣ* (ύψ. γραμμ. 0,065 μ.).

Από τις διαταραγμένες επιχώσεις περισυνελέγησαν και φυλάσσονται στην αρχαιολογική αποθήκη της Βιβλιοθήκης Αδριανού: α) τμήμα από το βραχίονα ενδεδυμένης μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ1976), σωζ. διαστ.: ύψ. 0,21, πλ. 0,11, πάχ. 0,055 μ., β) τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ1977), σωζ. διαστ.: ύψ. 0,315, πλ. 0,322, πάχ. 0,10 μ., γ) ημίεργη ανδρική κεφαλή (αριθ. ευρ. ΠΛ1982), σωζ. διαστ.: ύψ. 0,31, πάχ. 0,15 μ., δ) τμήμα δεξιού μηρού από άγαλμα ανδρικής μορφής (αριθ. ευρ. ΠΛ2012), μέγ. σωζ. ύψ. 0,255 μ., ε) τμήμα πτυχώσεων από το ένδυμα αγάλματος (αριθ. ευρ. ΠΛ2013), σωζ. διαστ. 0,18×0,19×0,08 μ., στ) τμήμα από ανθεμωτή επίστεψη στήλης (αριθ. ευρ. ΠΛ2014), σωζ. διαστ. 0,185×0,10× 0,08 μ., ζ) τμήμα στήλης (;) (αριθ. ευρ. ΠΛ2131), σωζ. ύψ. 0,45, σωζ. πλ. 0,28, πάχ. 0,14 μ.

Περισυνελέγησαν, επίσης, δύο επιτύμβιοι κιονίσκοι, δύο τμήματα αρράβδωτων κιόνων, ένα τμήμα κίονα με συμφυή βάση, ένα τμήμα οκτάπλευρου κολονακίου και δύο λιθόπλινθοι. Τα παραπάνω οκτώ ευρήματα μαζί με τη μαρμάρινη στέρνα (βλ. παραπάνω), έναν αποθηκευτικό πίθο[20] και μία διακοσμητική κρήνη με φυτική διακόσμηση[21] παρέμειναν στην κατοχή των ιδιοκτητών ύστερα από προφορικό αίτημά τους. Η Εφορεία διαβίβασε το αίτημα μαζί με τον κατάλογο των 11 καταγεγραμμένων αρχαίων ευρημάτων στην Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, για τις κατά το νόμο ενέργειές της, λόγω αρμοδιότητας.

Οδός Μητρώου 7

Επί της παραπάνω οδού εντοπίστηκε και μεταφέρθηκε στην αρχαιολογική αποθήκη της Βιβλιοθήκης Αδριανού τμήμα αρ-

19. Υπόγειο πέρασμα ίδιας κατεύθυνσης είχε βρεθεί στη σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε στο νότιο όμορο οικόπεδο επί της οδού Κυρρήστου 15, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 29.

20. Πρόκειται για τον πίθο Σ3, που βρέθηκε κατά τη σωστική ανασκαφή στο νότιο όμορο οικόπεδο επί της οδού Κυρρήστου 15, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 29.

21. Η διακοσμητική κρήνη βρέθηκε κατά τη σωστική ανασκαφή στο νότιο όμορο οικόπεδο επί της οδού Κυρρήστου 15, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 44.

ράβδωτου κίονα πιθανώς επιτύμβιου, από γκρίζο μάρμαρο, σωζ. ύψ. 1,05 και διαμ. 0,31 μ. (αριθ. ευρ. ΠΛ 1966).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη (ανασκαφή για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως)

Μετά τη δίμηνη διακοπή (από 17-9 έως 9-11-1999) της ανασκαφής στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως, και την απόφαση διατήρησης των αρχαιοτήτων, όπως αυτή διατυπώθηκε στην υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/31040/1845/20.10.99 Υπουργική Απόφαση, οι εργασίες επαναλήφθηκαν με μειωμένο, πλέον, αριθμό προσωπικού.

Στην παρούσα φάση η έρευνα συνεχίστηκε σε επιλεγμένα σημεία των παλαιότερων τομέων, ενώ παράλληλα ξεκίνησε η ανασκαφή δύο νέων, μετά την απομάκρυνση των σύγχρονων εγκαταστάσεων που βρίσκονταν εκεί. Στην παρουσίαση των νέων ευρημάτων ακολουθείται η διαίρεση της ανασκαφής σε περιοχές, όπως και κατά το προηγούμενο έτος (Εικ. 8).

ΠΕΡΙΟΧΗ 1

Οικία Α

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα δάπεδα της παλαιοχριστιανικής οικίας Β με σκοπό την καλύτερη κατανόηση των χώρων της υποκείμενης οικίας Α (Εικ. 8-9). Η έρευνα κατέδειξε ότι η οικία Α είχε διάρκεια ζωής από το 2ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Σε όλο το παραπάνω διάστημα σταθερό πυρήνα αποτελούσε η αυλή με τις στοές και ο διάδρομος πρόσβασης ενώ οι υπόλοιποι χώροι επιδέχθηκαν αρκετές μετατροπές. Η αυλή ήταν περίστυλη, στρωμένη με λευκές μαρμαροψηφίδες, ενώ στη δυτική πλευρά της διατηρήθηκε φρέαρ με μαρμάρινο μονολιθικό προστομιαίο (Εικ. 10). Η πρόσβαση στην οικία γινόταν από την οδό Ι μέσω στενού διαδρόμου (1). Γύρω από το αίθριο αναπτύσσονταν οι επιμέρους χώροι. Στη βόρεια πτέρυγα, συστάδα δωματίων (2-7) μπορεί να αποδοθεί σε χώρους διημέρευσης. Το κεντρικό (2), με μικρό προθάλαμο στα νότια (3), στέγαζε πιθανότατα τον ανδρώνα. Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνονται πέντε χώροι (8-12) και στη νότια τρεις (13-15). Ο μικρός χώρος στα νοτιοανατολικά (12), με δάπεδο από κεραμικά πλακίδια και υπονόμους σε διάταξη Γ, στέγαζε πιθανότατα αποχωρητήριο. Η οικία με την παραπάνω διάταξη λειτούργησε έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ., αργότερα επιδιορθώθηκε με μικρές αλλαγές στην κάτοψή της και συνέχισε να είναι σε χρήση έως την οικοδόμηση της οικίας Β, γύρω στο β΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ.

Τα παλαιότερα της οικίας Α αρχαιολογικά κατάλοιπα διατηρήθηκαν πολύ αποσπασματικά. Εκτός από τις αποθέσεις λατύπης του εργαστηρίου μαρμαροτεχνίας, που λειτούργησε από το 2ο αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ., αποκαλύφθηκε – στην περιοχή του μετέπειτα χώρου 9 – μικρός λάκκος με κτιστά τοιχώματα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Τα βαθύτερα στρώματα της περιοχής συνιστώνται από χαλικωτές και αργιλώδεις επιχώσεις με κεραμική των γεωμετρικών και των μεσοελλαδικών χρόνων, ενώ ερευνήθηκε και μία ακτέριστη παιδική ταφή.

ΠΕΡΙΟΧΗ 2

Στο βόρειο άκρο της περιοχής 2, σε περιορισμένων διαστάσεων δοκιμαστική τομή, εντοπίστηκε αρχαία οδός (οδός IV), με κατεύθυνση Α.-Δ. και πλάτος 3 μ. περίπου (Εικ. 8), η οποία στα δυτικά συνέβαλλε με την οδό ΙΙ. Από τα έως τώρα στοιχεία φαίνεται πως ο δρόμος χρησιμοποιήθηκε από τον 3ο αι. π.Χ. έως και τους υστερορωμαϊκούς τουλάχιστον χρόνους (4ος αι. μ.Χ.).

Η έρευνα συνεχίστηκε και στο ανατολικό τμήμα της περιοχής, όπου αποσαφηνίστηκαν τα όρια της οικίας Γ και αποδείχθηκε ότι η ανατολική, δεύτερη, σειρά δωματίων ανήκε σε ξεχωριστή οικία των ίδιων χρόνων, στην οποία δόθηκε η ένδειξη οικία ΣΤ.

Οικία ΣΤ

Η οικία ΣΤ (Εικ. 8) αναπτύσσεται σε λίγο υψηλότερη στάθμη από την οικία Γ. Παρά το γεγονός ότι ο πυρήνας της – η αυλή και οι στοές – καταστράφηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά από το βυζαντινό κτίριο Ε, η αποκατάσταση της κάτοψής της είναι σε μεγάλο βαθμό εφικτή. Ανήκει στον τύπο των οικιών με περίστυλη αυλή (1), από την οποία διατηρήθηκαν ελάχιστα σπαράγματα του δαπέδου, στρωμένου με πήλινες πλάκες, καθώς και τμήματα του στυλοβάτη των κιόνων των στοών. Κανένας από τους κίονες δεν σώθηκε, οι διαστάσεις όμως της αυλής (5×5,80 μ. περίπου) επιτρέπουν την υπόθεση ότι διέθετε από τρεις σε κάθε πλευρά. Στη νοτιοανατολική γωνία της υπάρχει φρέαρ επενδεδυμένο εσωτερικά με πήλινους δακτυλίους το οποίο, μετά την ανύψωση των τοιχωμάτων του, παρέμεινε σε χρήση έως και τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Η πρόσβαση στην οικία γινόταν από Ν., από την οδό Ι, μέσω στενού διαδρόμου (2), στα ανατολικά του οποίου διαμορφωνόταν το αποχωρητήριο (3). Στη βόρεια πλευρά ανοίγεται δωμάτιο (4), στις πλευρές του οποίου διαμορφώνονται μικρότερα (5-7). Οι μεγάλες διαστάσεις του οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για το τρικλίνιο της οικίας. Στη δυτική πλευρά της οικίας διατηρούνται τρία δωμάτια (8-10) και άλλα τρία στην ανατολική (11-13).

Όπως ήδη έχει σημειωθεί, σε όλη την έκταση της περιοχής 2 έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα αρχαιότερων οικοδομικών φάσεων, η ανασύνθεση όμως της εικόνας δεν είναι εφικτή αφού τα παλαιότερα σφραγίζονται από τα νεότερα. Περιορισμένης όμως έκτασης διερευνητικές τομές σε δάπεδα κατέδειξαν ότι οι βασικοί τοίχοι των παλαιοχριστιανικών οικιών Γ και ΣΤ αποτελούν αναδόμηση αρχαιότερων και ότι τα όρια των ιδιο-

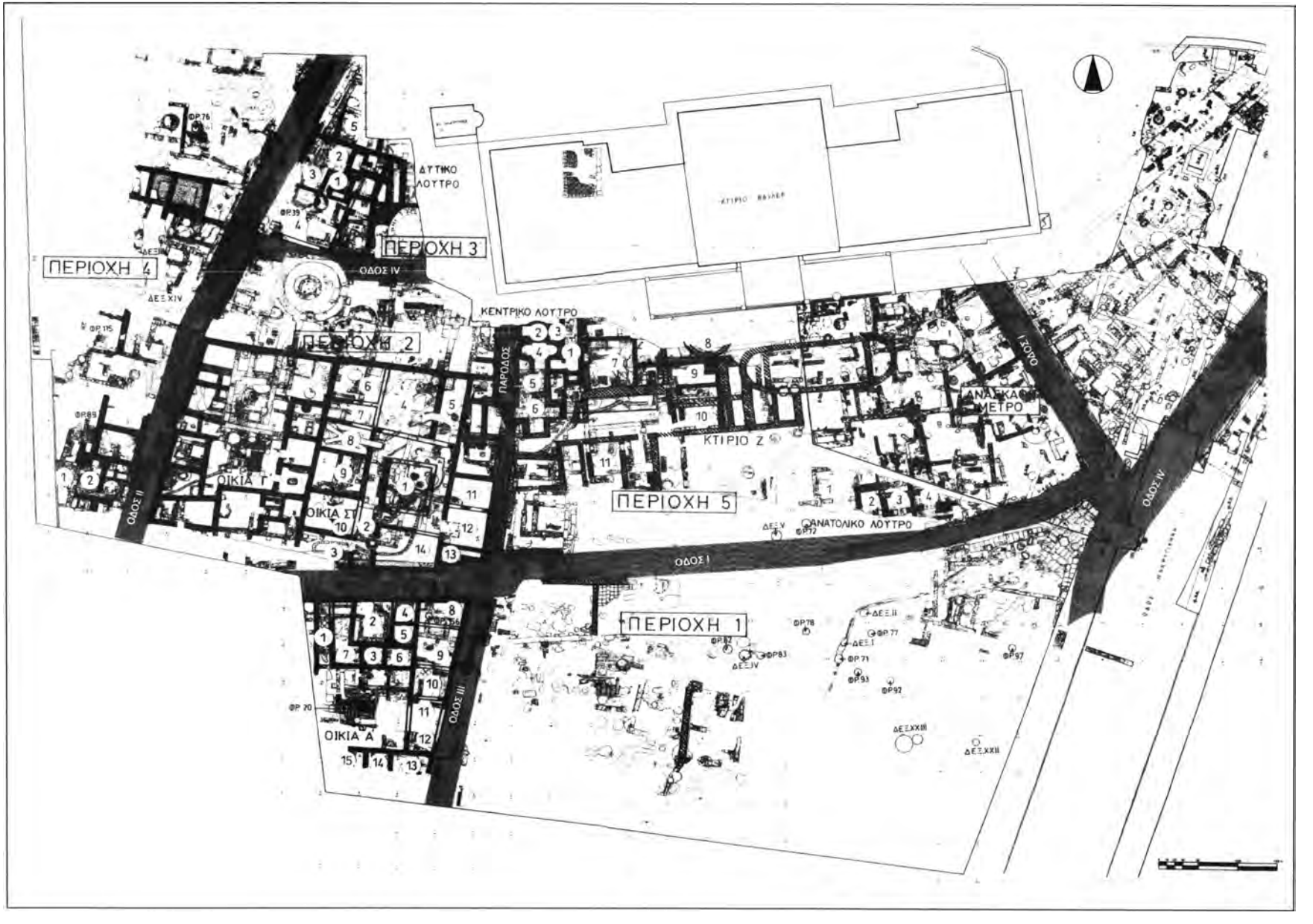

Εικ. 8. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 9. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 1. Αεροφωτογραφία των οικιών Α και Β.

Εικ. 10. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 1. Η αυλή με το μαρμαροθετημένο δάπεδο, το φρέαρ και η βάση ενός από τους κίονες του περιστυλίου.

κτησιών είχαν διαμορφωθεί από τους ρωμαϊκούς αν όχι από τους ελληνιστικούς ήδη χρόνους.

ΠΕΡΙΟΧΗ 3

Στην περιοχή, η οποία τώρα ορίζεται στα νότια από την οδό IV, ερευνήθηκε το λουτρό των ρωμαϊκών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί εν μέρει κατά το προηγούμενο έτος. Πρόκειται για μικρό βαλανείο, στο οποίο δόθηκε η ένδειξη «Δυτικό λουτρό» (Εικ. 8), που διατηρείται κυρίως στο επίπεδο των υπόγειων θαλάμων θερμότητας. Στο χώρο 1, που ταυτίζεται με το frigidarium, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση ο λουτήρας, διαστ. 1,75×1,05 μ. Ο μικρός σχετικά χώρος του tepidarium (3) θερμαινόταν έμμεσα από το caldarium (2). Το δάπεδο του υποκαύστου και των δύο χώρων (χλιαρού και θερμού) είναι στρωμένο με μικρούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και πήλινων πλακών και λατύπη μαρμάρου (Εικ. 11). Η πύελος για το θερμό λουτρό θα ήταν εγκατεστημένη στην κόγχη που ανοίγεται στην ανατο-

Εικ. 11. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 3. «Δυτικό λουτρό». Το δάπεδο και οι κτιστοί πεσσοί που ορίζουν τους υπόγειους θαλάμους του caldarium και του tepidarium.

λική πλευρά, όπου διαμορφώνεται και η εστία πυροδότησης (praefurnium). Γύρω από τις εγκαταστάσεις του λουτρού αποκαλύφθηκαν επτά ακόμη χώροι, η χρήση των οποίων δεν είναι σαφής. Στο νοτιοδυτικό, ωστόσο, χώρο (4) ανοίγεται φρέαρ (Φρ. 39) που ερμηνεύει τη χρήση του ως αυλή. Την κατάργηση του λουτρού ακολούθησε η εγκατάλειψη και λιθολόγηση, ενώ κατά τον 4ο/5ο αι. μ.Χ. το κτίριο επιδιορθώθηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε με διαφορετικό χαρακτήρα, πιθανότατα ως οικία. Με τη μετασκευή αυτή συνδέεται η μαρμάρινη κατασκευή στον υπαίθριο χώρο (4), που είχε ερευνηθεί στη δοκιμαστική τομή του 1980 και είχε αποδοθεί σε λουτήρα. Πρόκειται για αβαθή κατασκευή με περιχείλωμα, σε επαφή με το πηγάδι, η ερμηνεία της οποίας παρουσιάζει ακόμη προβλήματα (impluvium;). Από τα δωμάτια της οικίας περισσότερο επιμελημένο είναι αυτό που κατέλαβε το χώρο του λουτήρα και του προπνιγείου του θερμού οίκου του λουτρού. Ήταν στρωμένο με επάλληλα πηλοδάπεδα και οι τοίχοι του έφεραν τοιχογραφίες με κόκκινες ταινίες και μίμηση ορθομαρμάρωσης σκυριανού μαρμάρου. Ένας μεγάλος χώρος στα ανατολικά (6) είχε δάπεδο από μαρμάρινες ψηφίδες πάνω σε ισχυρό υπόστρωμα. Περισσότερα στοιχεία για την εγκατάσταση δεν διαθέτουμε. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι καταστράφηκε προς τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ., καταστροφή που επιβεβαιώνεται από τις παχύτατες επιχώσεις μέσα στις οποίες θεμελιώθηκαν οι τοίχοι της επόμενης οικοδομικής φάσης. Τον 6ο/7ο αι. μ.Χ. το δυτικό τμήμα της οικίας, μέχρι την οδό II, καταχώσθηκε και η περιοχή παρέμεινε αδόμητη. Στο ανατολικό τμήμα διαμορφώθηκαν χώροι οι οποίοι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους εκτείνονται στα ανατολικά εκτός ορίων ανασκαφής: Σε επαφή με το βόρειο αναλημματικό τοίχο του κτιρίου Ε αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλικής ή αψιδωτής αίθουσας (Εικ. 8), στα βόρεια της οποίας ανοίγονται δύο χώροι, ένας μικρός εν είδει προθαλάμου και ένας μεγαλύτερος, με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες. Τέλος, σε δοκιμαστικές τομές στα δάπεδα των παραπάνω χώρων διαπιστώθηκαν

και παλαιότερες οικοδομικές φάσεις. Στην αρχαιότερη φάση, πιθανότατα του 5ου αι. π.Χ., ανήκει τοίχος κατασκευασμένος με μεγάλους, λαξευτούς στη μία όψη ασβεστόλιθους, κατά το ακανόνιστο πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας.

ΠΕΡΙΟΧΗ 4

Οι εργασίες στην περιοχή είχαν σκοπό την οριοθέτηση και κατανόηση του δωματίου των ρωμαϊκών χρόνων με το πλακόστρωτο δάπεδο στο νοτιοδυτικό άκρο της ανασκαφής, το οποίο είχε εν μέρει ερευνηθεί τα προηγούμενα έτη (Εικ. 8). Το νότιο και δυτικό πέρας του δωματίου βρίσκονται εκτός των ορίων της ανασκαφής. Το δωμάτιο είναι υπόγειο ή ημιυπόγειο χωρισμένο σε δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό, με διαφορά στάθμης 0,40 μ. Στο ανατολικό, χαμηλότερο τμήμα (2), το δάπεδο είναι στρωμένο με λίθινες και μαρμάρινες πλάκες, πήλινες πλίνθους σε β΄ χρήση και μικρά βότσαλα πακτωμένα στο χώμα. Δύο αβαθείς κυκλικοί λάκκοι διακόπτουν τη συνέχειά του, ενώ οι πλάκες γύρω από αυτούς φέρουν στην επιφάνειά τους πλατιές αυλακώσεις που δίνουν την εντύπωση φθορών από περιστροφική κίνηση γύρω από κεντρικό άξονα. Πιθανότατα λοιπόν να πρόκειται για τα κατάλοιπα αποσπασμένων μυλόλιθων εργαστηρίου επεξεργασίας σιτηρών ή αρτοποιείου. Στο ίδιο δωμάτιο, νοτιότερα, διατηρούνται υπολείμματα ορθογώνιας λεκανοειδούς κατασκευής με χαμηλά τοιχώματα από οπτοπλίνθους, καθώς και μικρού πλακόστρωτου ορθογώνιου χώρου, η χρήση των οποίων δεν είναι σαφής. Το δυτικό τμήμα του δωματίου (1) είναι στρωμένο με λίθινες και μαρμάρινες πλάκες σε β΄ χρήση. Και εδώ διατηρείται ανάλογος κυκλικός λάκκος με περιμετρικές αύλακες φθοράς, μικρότερης ωστόσο διαμέτρου.

Στα βόρεια του υπόγειου χώρου, στο ψηλότερο επίπεδο, διατηρούνται οι θεμελιώσεις δωματίων τα οποία φαίνεται ότι αναπτύσσονται γύρω από μεγάλο, υπαίθριο χώρο με πηγάδι (αυλή).

Μετά την εγκατάλειψη ή καταστροφή της υπόγειας εγκατάστασης ο χώρος καλύφθηκε με παχύτατο στρώμα καταστροφής από διαλυμένες πλίνθους προερχόμενες από τις ανωδομές των τοίχων της, κεραμίδες στέγης και άλλα υλικά, που υποδηλώνουν ότι επρόκειτο για στεγασμένο χώρο. Από το στρώμα καταστροφής συγκεντρώθηκε κεραμική και νομίσματα του τέλους του 3ου αι. μ.Χ.

Η έρευνα της περιοχής παρείχε στοιχεία για τη χρήση της και σε πρωιμότερες περιόδους. Κοντά στο βόρειο τοίχο του υπόγειου χώρου του ρωμαϊκού κτιρίου βρέθηκε στεγανή δεξαμενή (Δεξ. VI), η οποία ήταν σε χρήση έως τους υστεροκλασικούς/πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Στα βορειοδυτικά της δεξαμενής διατηρείται φρέαρ (Φρ. 89), λαξευμένο στο φυσικό βράχο, το ανώτερο τμήμα του οποίου είναι χτισμένο κατά τον εκφορικό τρόπο από αδρομερώς δουλεμένους πωρόλιθους και ασβεστόλιθους. Το φρέαρ ανοίγεται σε υπαίθρια αυλή με δάπεδο από ψιλά βότσαλα. Τόσο το φρέαρ όσο και η αυλή καταργήθηκαν στους υστεροελληνιστικούς/πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο διατηρείται άλλο, αρχαιότερο, ίδιας μορφής και τεχνοτροπίας, αλλά μικρότερων διαστάσεων.

Στην ίδια περιοχή, στα νότια της δεξαμενής VI αποκαλύφθηκε διαταραγμένος ταφικός λάκκος των τελευταίων προϊστορικών χρόνων, στον οποίο είχε τοποθετηθεί αμφορέας με τα υπολείμματα της καύσης του νεκρού και άλλα κτερίσματα.

ΠΕΡΙΟΧΗ 5

Η συνέχιση της έρευνας στην περιοχή 5 έφερε στο φως τα λείψανα μεγάλου αρχιτεκτονικού συνόλου το οποίο συνεχίζεται τόσο στα βόρεια, κάτω από το κτίριο Weiler, όσο και στα ανατολικά, στην περιοχή του σταθμού «Ακρόπολη» του Μετρό, συνιστώντας αδιάσπαστη ενότητα με τις εκεί αποκαλυφθείσες αρχαιότητες. Το συγκρότημα, στο οποίο δόθηκε η ένδειξη «κτίριο Ζ», διαμορφώθηκε τον 5ο αι. μ.Χ., επάνω σε αρχαιότερα οικοδομήματα, ενώ το βορειοδυτικό άκρο του καταλαμβανόταν από μικρή λουτρική εγκατάσταση («Κεντρικό λουτρό»). Η διάταξη των χώρων του δεν είναι απολύτως κατανοητή, αφού αλλοιώθηκε ή επικαλύφθηκε από την επόμενη οικοδομική φάση, ωστόσο, από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται ότι υπάρχει μια σειρά από χώρους που αρθρώνονται γύρω από αυλή με πηγάδι. Από το δάπεδο της αυλής διατηρούνται σπαράγματα από τις πήλινες πλάκες που ήταν στρωμένο, ενώ σε καλή κατάσταση σώζεται το μαρμάρινο προστομιαίο του πηγαδιού. Στα βόρεια διαμορφώνονται τρία δωμάτια, με μεγαλύτερο το ανατολικό, με δάπεδο από μαρμάρινες ψηφίδες. Στο βορειοδυτικό άκρο του κτιρίου Ζ διαμορφώνεται το λουτρό (Εικ. 8 και 12), από το οποίο ήλθαν στο φως έξι μικροί χώροι. Το frigidarium (1), στην ανατολική, είναι ένας επιμήκης χώρος που απολήγει σε ορθογώνια προεξέχουσα κεραία, στην οποία πιθανότατα ήταν εγκατεστημένος λουτήρας. Οι θερμοί χώροι αναπτύσσονται στα δυτικά. Ο βορειότερος από αυτούς (2) ταυτίζεται με το tepidarium. Έχει σχήμα ελλιπούς κύκλου με τετράγωνη κόγχη στα δυτικά. Στο επίπεδο κίνησης των λουομένων, επικοινωνούσε με μικρό χώρο (3) διαμέσου εισόδου, πλ. 1 μ. Η μορφή, οι διαστάσεις και η θέση του χώρου αυτού, επιτρέπει την ταύτισή του με το unctorium. Το caldarium (4) βρίσκεται στα νότια του χλιαρού οίκου. Στα ανατολικά και δυτικά πλαισιώνεται από κόγχες ημικυκλικού σχήματος, ενώ στα νότια ανοίγεται μία τρίτη κόγχη, ορθογώνιου σχήματος. Στους τοίχους και των τριών κογχών σχηματίζονται κατακόρυφοι αεραγωγοί ορθογώνιας διατομής. Οι εστίες πυροδότησης (praefurnia) των πυέλων βρίσκονταν στα δυτικά, κατά μήκος της «μικρής παρόδου», όπου και σήμερα διατηρούνται οι εστίες της επόμενης φάσης. Ένα σύστημα αγωγών απορροής στην ίδια περιοχή συγκέντρωνε τα νερά από τους λουτήρες και τα παροχέτευε στον πειόσχημο αγωγό που διέσχιζε την πάροδο και κατέληγε στον υπόνομο της οδού Ι.

Το λουτρό λειτούργησε έως τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ. και αργότερα αναδομήθηκε. Τον 7ο αι. μ.Χ. είχε ήδη πάρει την οριστική του μορφή (Εικ. 8, διαγράμμιση), ενώ στους χώρους του κτιρίου Ζ στα ανατολικά, ανιχνεύεται και μια ενδιάμεση οικοδομική φάση, του 6ου αι. μ.Χ., η οποία δεν είναι σαφώς διακρι-

Εικ. 12. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 5. Αεροφωτογραφία του «Κεντρικού λουτρού» και του κτιρίου Ζ στα ανατολικά.

τή στο βαλανείο. Σε κάθε περίπτωση το λουτρό στην τελική του μορφή επεκτάθηκε στα νότια με την προσθήκη δύο αιθουσών (5, 6). Η αίθουσα του παλαιού frigidarium διατήρησε την ίδια χρήση και στο πάχος του ανατολικού της τοίχου διαμορφώθηκαν τρεις μικροί ατομικοί λουτήρες. Το παλαιό unctorium εντάχθηκε στον ψυχρό οίκο και στο βόρειο τμήμα του εγκαταστάθηκε ένας ακόμη λουτήρας. Οι δύο χώροι που στην πρώτη περίοδο λειτουργίας του λουτρού αντιστοιχούσαν στο tepidarium και το caldarium πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν στη φάση αυτή ως tepidaria. Στα νότια του παλαιού λουτρώνα προστέθηκαν οι δύο νέοι χώροι που προαναφέρθηκαν (Εικ. 13). Από αυτούς ο βορειότερος (5) θα μπορούσε να ταυτιστεί με το χώρο ξηράς εφίδρωσης (sudatorium). Ο νότιος (6) έχει σταυρόσχημη κάτοψη και αποτελούσε το θερμό οίκο του λουτρού (caldarium). Στις τρεις πλευρές του ανοίγονταν αντίστοιχα τρεις κόγχες, μέσα στις οποίες, στον όροφο, θα διαμορφώνονταν οι πύελοι για το ατομικό λουτρό. Οι θερμοί χώροι του λουτρού βρέθηκαν ιδιαίτερα διαταραγμένοι. Σήμερα διατηρούνται στο επίπεδο των δαπέδων των υπόγειων θαλάμων, από τα οποία έχουν αποσπαστεί οι πήλινες πλάκες με τις οποίες ήταν επιστρωμένα (Εικ. 13). Από το εντοίχιο σύστημα θέρμανσης βρέθηκαν μόνο θραύσματα από tegulae mammatae στα στρώματα καταστροφής του λουτρού.

Την ίδια περίπου περίοδο ή λίγο νωρίτερα (στη διάρκεια του 6ου αι. μ.Χ.) το επίπεδο της περιοχής του κτιρίου Ζ ανυψώθηκε σημαντικά. Πολλά από τα παλαιότερα δωμάτια ενοποιήθηκαν, ενώ άλλα κατατμήθηκαν, με αποτέλεσμα να τροποποιηθεί η κάτοψη του οικοδομήματος. Στα ανατολικά διαμορφώνονται χώροι που αποτελούν τη συνέχεια των δωματίων που είχαν ερευνηθεί στην ανασκαφή για το Μετρό. Η ενότητα αυτή έφθανε στα ανατολικά μέχρι την αρχαία οδό που διέσχιζε την ανασκαφή του Μετρό με κατεύθυνση προς το ιερό του Διονύσου (Εικ. 8, διαγράμμιση). Πρόκειται λοιπόν για ένα εκτεταμένο οικοδόμημα το οποίο συνεχίζεται και κάτω από το κτίριο Weiler και στο οποίο ανήκουν οι δύο χώροι με τα ψηφιδωτά δάπεδα που είχαν αποκαλυφθεί στις εργασίες αποκατάστασης του παραπάνω διατηρητέου κτιρίου. Από τις αίθουσες της ανατολικής πτέρυγας ξεχωρίζει μεγάλο επίμηκες διαμέρισμα, του οποίου και οι δύο στενές πλευρές απολήγουν σε αψίδα. Γύρω από αυτό ανοίγονται μεγαλύτεροι ή μικρότεροι χώροι, στους οποίους δεν μπορούν να αποδοθούν συγκεκριμένες λειτουργίες.

Εικ. 13. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 5. Άποψη των θερμών χώρων με τα αποτυπώματα των πήλινων πλακών του δαπέδου των υποκαύστων του «Κεντρικού λουτρού».

Στα δυτικά διαμορφώνεται χώρος (7) με ισχυρούς πεσσούς στις γωνίες του, που στήριζαν πιθανότατα θολωτή στέγη. Το δάπεδο του χώρου καλυπτόταν με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες. Στα ανατολικά της αίθουσας 7 αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλικού χώρου (8) με δάπεδο τοποθετημένο βαθύτερα από των υπολοίπων, στρωμένο με μαρμάρινες και σχιστολιθικές πλάκες. Στα νότια της κυκλικής αίθουσας ανοίγονται δύο μικρότερες (9, 10) με ενισχυμένη διπλή μεσοτοιχία, στα άκρα της οποίας διαμορφώνονται πλινθόκτιστοι πεσσοί οι οποίοι πιθανότατα ανελάμβαναν τοξωτό άνοιγμα. Στα νότια του συγκροτήματος, η παλαιότερη αυλή διαιρέθηκε σε μικρότερους χώρους, από τους οποίους ο κεντρικός στρώθηκε με νέο δάπεδο από πήλινες πλάκες.

Το έτος 2000 ξεκίνησε η έρευνα σε δύο νέους χώρους, στα νοτιοανατολικά της περιοχής 1 και στα βορειοδυτικά της περιοχής 4, οι οποίοι έως τότε καταλαμβάνονταν από εργαστηριακές και εργοταξιακές εγκαταστάσεις της Α΄ ΕΠΚΑ και του Μετρό.

Νοτιοανατολικός Τομέας (ΠΕΡΙΟΧΗ 1)

Ο τομέας βρίσκεται στα νότια της οδού Ι, στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου. Καταλαμβάνει έκταση 3.800 τ.μ. περίπου,

συμπεριλαμβανομένων και των μεγάλων υπογείων των νεότερων χρόνων (των λεγόμενων «καταφυγίων»). Στο μεγαλύτερο μέρος του τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των αρχαίων χρόνων δεν διατηρούνται, αφού την εποχή πιθανότατα της χρήσης του οικοπέδου Μακρυγιάννη από τη Χωροφυλακή αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις μαζί με μέρος του φυσικού βράχου (βάθ. 1,50 μ.). Στη συνέχεια κατασκευάστηκαν τα ογκώδη τσιμεντένια πέδιλα θεμελίωσης, που είναι έως σήμερα ορατά, ενώ ολόκληρη την περιοχή διέτρεχε ένα πυκνότατο αποχετευτικό δίκτυο. Την ίδια περίπου εποχή κατασκευάστηκε μια σειρά βοηθητικών κτισμάτων, ένας βόθρος, καθώς και δύο τσιμεντένιες υπόγειες κατασκευές επιδιόρθωσης οχημάτων. Οι παραπάνω κατασκευές και τμήμα του εξωτερικού μαντρότοιχου του οικοπέδου αποξηλώθηκαν και οι σύγχρονες επιχώσεις απομακρύνθηκαν με μηχανικά μέσα.

Εντοπίστηκαν τα παρακάτω κατάλοιπα των αρχαίων χρόνων (Εικ. 8): α) Το κατώτατο τμήμα της προς Δ. συνέχειας του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της οδού Ι, σε μήκος 17,50 μ. Αποτελεί το μοναδικό στοιχείο της οδού στην περιοχή αυτή. β) Τμήματα αγωγού ύδρευσης, κυκλικής διατομής, του 5ου αι. π.Χ. Ο ίδιος αγωγός είχε αποκαλυφθεί σε μεγάλο μήκος, βορειότερα, στην ανασκαφή για το Μετρό. γ) Δύο υπόγειες δεξαμενές (Ι και ΙΙ), επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα, συνδεδεμένες μεταξύ τους με υπόγεια σήραγγα. Η δεξαμενή Ι συνδέεται, επίσης, με φρέαρ (Φρ. 71), μέσω επικλινούς διαδρόμου, λαξευμένου στο βράχο. Η επίχωση των δεξαμενών έδωσε κεραμική των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. δ) Εννέα φρέατα διαφόρων εποχών: ένα του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., ένα του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., δύο του 4ου αι. π.Χ., ένα του 2ου αι. μ.Χ., δύο των βυζαντινών χρόνων, ενώ άλλα δύο παραμένουν αχρονολόγητα. ε) Τμήμα εγκατάστασης των μεσοβυζαντινών χρόνων με δύο οικοδομικές φάσεις, στο νοτιότερο άκρο της περιοχής. Στην εγκατάσταση ανήκουν δύο αποσπασματικά διατηρημένοι χώροι. Στον έναν αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος ορθογώνιας σχεδόν κάτοψης, καταχωσμένος με τα πλιθιά της εσχάρας. Στην ίδια εγκατάσταση ανήκουν και τρεις αποθηκευτικοί σιροί από τους οποίους διατηρήθηκαν μόνον οι πυθμένες (Εικ. 14). στ) Σχετικά αδιατάρακτη νησίδα στα νότια, στην οποία διατηρείται χώρος με σπαράγματα δαπέδου από πήλινες πλάκες σε ισχυρό υπόστρωμα.

Τα παραπάνω κατάλοιπα μαρτυρούν ότι και στην περιοχή αυτή είχε ακμάσει, καθ' όλη την αρχαιότητα, μια ολόκληρη γειτονιά, στα σπίτια της οποίας ανήκαν τα φρέατα και οι δεξαμενές.

Στη βορειοανατολική περιοχή του νέου τομέα οι αρχαιότητες διατηρούνται καλύτερα. Σε στενή λωρίδα επιφάνειας 280 τ.μ. αποκαλύπτεται σταδιακά η νότια συνέχεια του αρχιτεκτονικού συνόλου που είχε ερευνηθεί στην ανασκαφή για το Μετρό. Στο νοτιοανατολικό άκρο της περιοχής 5, αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα του μικρού λουτρού του 4ου/5ου αι. μ.Χ., το οποίο είχε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφεί και απομακρυνθεί για την κατασκευή του σταθμού του Μετρό. Δόθηκε η ένδειξη «Ανατολικό λουτρό» (Εικ. 8 και 15). Στην παρούσα φάση ερευνήθηκε χώρος ιδιαίτερα κατεστραμμένος (1) που αποδίδεται στο αποδυτήριο, μέρος του frigidarium (2), από το οποίο διατηρείται τμήμα του δαπέδου με τα αποτυπώματα από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, καθώς και τμήματα του tepidarium (3) και του caldarium (4), στα οποία διατηρούνται αποσπασματικά κυκλικοί στυλίσκοι και τετράγωνοι πεσσίσκοι των υπόγειων θαλάμων θερμότητας. Τέλος, στα ανατολικά ερευνήθηκε η εστία πυροδότησης της νότιας πυέλου του caldarium.

Πάνω σε αυτά τα κατάλοιπα και στο στρώμα καταστροφής του λουτρού εδράστηκε τον 7ο αι. μ.Χ. οικοδόμημα, η οργάνωση των χώρων του οποίου δεν είναι προς το παρόν σαφής. Στην ίδια περιοχή, ανατολικά του λουτρού, αποκαλύπτονται σταδιακά δύο οικίες. Από τη μία, που χρονολογείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις, διατηρούνται σπαράγματα τοίχων που ορίζουν δωμάτια, στο εσωτερικό των οποίων σώζονται δύο πίθοι και τρεις σιροί (Εικ. 14). Από τη δεύτερη οικία, αρχαιότερη της πρώτης, έχει εμφανιστεί τμηματικά σύμπλεγμα τοίχων, δομημένων με μεγάλες λιθοπλίνθους, μικρότερους αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Σε ένα από τα νοτιότερα δωμάτια αποδίδεται σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου με πολύχρωμες ψηφίδες.

Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιοχή στα ανατολικά, όπου διατηρείται το νότιο ανάλημμα της οδού Ι. Στα ανατολικά συναντάται με το δυτικό ανάλημμα αρχαίου δρόμου, ο οποίος διέρχεται κάτω από τη σημερινή οδό Μακρυγιάννη (Εικ. 8). Στη συμβολή των δύο αυτών αναλημμάτων – σε σημείο όπου συναντώνται με έναν ακόμη δρόμο που ερευνήθηκε στην ανασκαφή για το Μετρό – διατηρείται ισχυρή θεμελίωση κτίσματος του 4ου αι. π.Χ., αποτελούμενη από στρώσεις κροκαλοπαγών λίθων. Μια δεύτερη στρώση από πωρόλιθους, από τους οποίους ελάχιστοι διατηρούνται σήμερα στη θέση τους, εδραζόταν σε αυτή. Ο αρχικός προορισμός της κατασκευής δεν είναι σαφής, στους ρωμαϊκούς ωστόσο χρόνους, πιθανότατα το 2ο αι. μ.Χ., πρέπει να μετασκευάστηκε σε κρήνη, όπως μαρτυρά πήλινος κυλινδρικός αγωγός ύδρευσης που διαπερνά τους λίθους στο δυτικό τμήμα της κατασκευής και καταλήγει σε κάθετα τοποθετημένο όμοιο στέλεχος.

Βορειοδυτικός Τομέας (ΠΕΡΙΟΧΗ 4)

Στον τομέα αυτόν, έκτασης 600 τ.μ. περίπου, βρίσκεται και η μεγάλη δοκιμαστική τομή (τομή Α) που είχε διενεργήσει η Γ΄ ΕΠΚΑ το έτος 1980, η οποία στην παρούσα περίοδο αποχωματώθηκε σε μήκος 30 μ. Η τομή, πλ. 4 μ. και βάθους μέχρι το φυσικό βράχο, είχε διανοιχθεί με εκσκαπτικό μηχάνημα, με συνέπεια την καταστροφή πολλών αρχιτεκτονικών στοιχείων (τοίχων, δαπέδων, σιρού, υπόγειων δεξαμενών). Μετά τον καθαρισμό που έγινε στον πυθμένα της, εντοπίστηκαν: α) Κωδωνόσχημη δεξαμενή (Δεξ. ΙΙΙ) επενδεδυμένη με υδραυλικό κο-

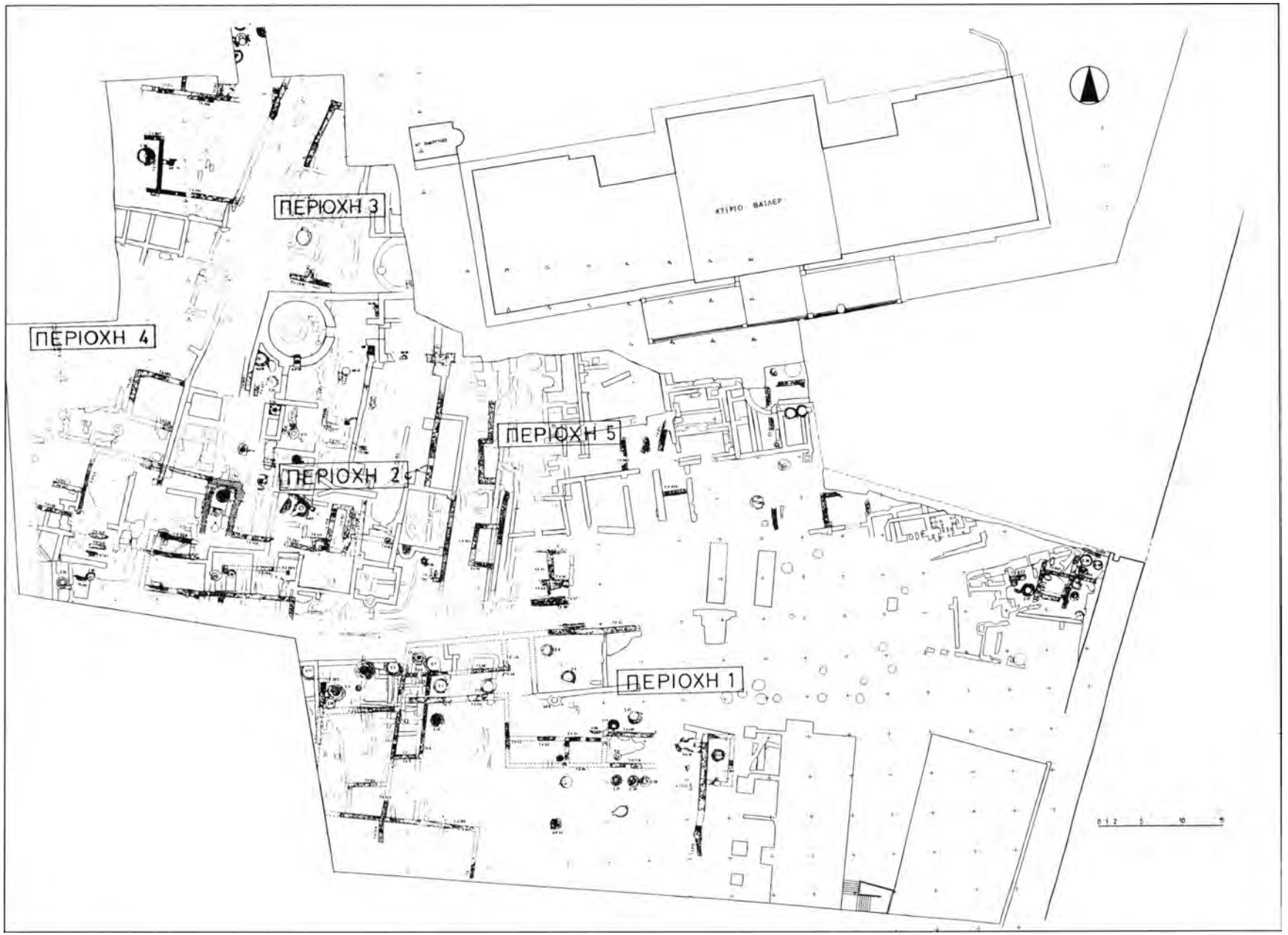

Εικ. 14. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής με τα κατάλοιπα των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 15. Αθήνα. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Περιοχή 5. Άποψη του υποκαύστου του caldarium του «Ανατολικού λουτρού».

νίαμα, που αποτελεί μέρος ευρύτερου υδραυλικού συστήματος, καθώς εντοπίστηκαν μέσα σε αυτή, δύο υπόγειες σήραγγες με κατεύθυνση η μία προς Β. και η άλλη προς Ν. Περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως από επιτραπέζια σκεύη και αγγεία οικιακής χρήσης, του 1ου αι. π.Χ./1ου αι. μ.Χ. β) Τοίχος των γεωμετρικών ή αρχαϊκών χρόνων. Ο τοίχος συνεχίζεται προς τα ανατολικά και τα δυτικά κάτω από το άσκαφο και θα ερευνηθεί στο μέλλον.

Κατά την έρευνα τώρα του νέου τομέα που εκτείνεται στα ανατολικά της τομής του 1980, ήλθε στο φως τμήμα οικίας, μέρος της οποίας είχε αποκαλυφθεί στην τομή Α΄ το 1980. Αναγνωρίζονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις.

Στην α΄ φάση – πιθανότατα των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων – ανήκει ο βόρειος τοίχος, κατασκευασμένος με μεγάλους λαξευτούς ασβεστόλιθους κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Στην οικία θα πρέπει να ανήκε και η δεξαμενή ΙΙΙ.

Στη β΄ φάση – των ρωμαϊκών χρόνων – ο κλασικός τοίχος επιδιορθώθηκε και συμπληρώθηκε με μεγάλες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους. Διαμορφώθηκαν δύο δωμάτια, από τα οποία το κεντρικό, διαστ. 4,50×6,60 μ., διέθετε δάπεδο από μαρμαροψηφίδες.

Στη γ΄ φάση – των παλαιοχριστιανικών χρόνων – το δωμάτιο διχοτομήθηκε με την κατασκευή τοίχου από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, στον άξονα Β.-Ν. (Εικ. 8, διαγράμμιση). Ένας δεύτερος, ίδιας τοιχοποιίας τοίχος, στον άξονα Α.-Δ., μείωσε το αρχικό μήκος του δωματίου. Στα νότια αποκαλύπτεται σταδιακά σύμπλεγμα τοίχων, οι οποίοι ορίζουν προφανώς τους υπόλοιπους χώρους της οικίας, στις διάφορες φάσεις της.

Στα βόρεια της οικίας και σε ψηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκε η συνέχεια της εγκατάστασης των μεσοβυζαντινών χρόνων που αρχικά είχε εντοπιστεί στην τομή του 1980 (Εικ. 14). Το βόρειο τμήμα της εγκατάστασης, που παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις, είχε ερευνηθεί τα προηγούμενα έτη. Στην α΄ φάση ανήκουν δύο παράλληλοι, επιμήκεις τοίχοι, δομημένοι με αργούς λίθους και χώμα, οι οποίοι όμως δεν φαίνεται να ορίζουν κλειστό χώρο. Στη β΄ φάση ορίστηκε δωμάτιο, η συνέχεια του οποίου προς Δ. έχει καταστραφεί από την τομή Α΄ του 1980. Στο εσωτερικό του δωματίου κατασκευάστηκε μεγάλος, υπόγειος κτιστός σιρός επιχρισμένος εσωτερικά με κουρασάνι. Στα ανατολικά διατηρείται παλαιότερο φρέαρ (Φρ. 76) επενδεδυμένο με πήλινους δακτυλίους, στο οποίο αναγνωρίζονται τρεις φάσεις λειτουργίας, η τελευταία από τις οποίες είναι αυτή των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Πολυάριθμα ήταν και αυτό το έτος τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, κυρίως πήλινα αγγεία και σκεύη, λύχνοι, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, θραύσματα γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, χάλκινα νομίσματα και άλλα μεταλλικά αντικείμενα. Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους συνεχίστηκε η καταγραφή των κινητών ευρημάτων, η εξέταση και χρονολόγηση των ομάδων κεραμικής, η συντήρηση κινητών ευρημάτων και η στερέωση τοιχογραφιών και δαπέδων στο χώρο, η σχεδιαστική αποτύπωση και η φωτογραφική τεκμηρίωση της ανασκαφής και των κινητών ευρημάτων.

Με βάση την έρευνα του έτους 2000, η Α΄ ΕΠΚΑ εισηγήθηκε στο ΚΑΣ τα ακόλουθα:

1. Τη διατήρηση του «Κεντρικού λουτρού» και του μεγαλύτερου μέρους του κτιρίου Ζ της περιοχής 5, καθώς και την ανάδειξη και ένταξή τους στο επιτόπιο μουσείο.

2. Την ένταξη του βορειοδυτικού τμήματος του οικοπέδου (στην περιοχή 4), δυτικά της οδού ΙΙ, στην κατηγορία αυτών που θα μπορούσαν να διαλυθούν εάν παραστεί ανάγκη ως ήσσονος σημασίας ή κακής διατήρησης ή και να μεταφερθούν. Στην ίδια κατηγορία εντάχθηκε και το νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου (στην περιοχή 1), τουλάχιστον έως την ολοκλήρωση της έρευνας.

3. Για τον υπόλοιπο χώρο που εκτείνεται στα νότια του σταθμού του Μετρό (περιοχή 1), όπου τα αρχαία κατάλοιπα διατηρούνται ελάχιστα, εισηγήθηκε την ένταξή του στην ελεύθερη ζώνη.

Το ΚΑΣ έκανε αποδεκτές τις προτάσεις της Α΄ ΕΠΚΑ και με βάση ομόφωνη εισήγησή του εκδόθηκε η ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/8366/1127/5.4.2001 Υπουργική Απόφαση, η οποία προβλέπει τα παραπάνω.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ - ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΣΑΡΑΓΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Κατά τη διάρκεια του 2000 συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης στο πρόπυλο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και οι εργασίες συντήρησης και διευθέτησης σε διάφορες περιοχές του αρχαιολογικού χώρου, ενώ παράλληλα με τις εργασίες διαμόρφωσης έγιναν και εργασίες συντήρησης και μερικής απο-

κατάστασης επιμέρους μνημείων στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς[22].

Βιβλιοθήκη του Αδριανού

Μετά την ολοκλήρωση της δομικής αποκατάστασης και συντήρησης του συνόλου του στυλοβάτη και τοιχοβάτη του προπύλου[23], άρχισαν οι εργασίες της καθ' ύψος τμηματικής αναστήλωσής του. Συγκεκριμένα:

1) Ολοκληρώθηκε η κατεργασία του συνόλου των επιφανειών των ανακατασκευασθέντων από νέο μάρμαρο βάσεων του 2ου, 3ου και 4ου κίονα του προπύλου[24]. Έγινε δηλαδή η τελική κατεργασία των πλευρικών επιφανειών των πλίνθων (με λεπτό ντιολίδικο εντός περιτένειας), η χάραξη και κατεργασία της εν εσοχή κυκλικής αναθύρωσης στις επιφάνειες έδρασης των βάσεων και λαξεύθηκαν επίσης οι γόμφοι κατακόρυφης σύνδεσής τους επάνω στο στυλοβάτη. Μετά τη λείανση των επιφανειών έδρασης για την πλήρη οριζοντίωσή τους με κλέφτη (παραδοσιακό λιθοξοϊκό εργαλείο), οι βάσεις γομφώθηκαν στην αρχική τους θέση, επί των αντίστοιχων στυλοβατών με γόμφους τιτανίου, τις διατομές των οποίων απέδωσε η στατική μελέτη[25]. Χρησιμοποιήθηκαν δύο γόμφοι διατομής Φ14 και μήκ. 0,095 μ., παράλληλοι προς το διαμήκη άξονα του προπύλου, για τις βάσεις του 2ου και 3ου κίονα και δύο γόμφοι τιτανίου διατομής Φ14 και μήκ. 0,095 μ. παράλληλοι προς τον εγκάρσιο άξονα για τη βάση του 4ου κίονα του προπύλου.

2) Μετά την ανακατασκευή (κοπή τους στο εργοστάσιο στις επιθυμητές διαστάσεις) των ορθοστατών από πεντελικό μάρμαρο, που θα χρησιμοποιηθούν για την αναστήλωση του νότιου εγκάρσιου και θυραίου τοίχου του προπύλου, έγινε η μεταφορά τους στο χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Πρόκειται για τους δύο ψηλούς ορθοστάτες (διαστ. 2,60×1,50×0,45 μ.) του νότιου θυραίου τοίχου, τους δύο ψηλούς όμοιων διαστάσεων ορθοστάτες της βόρειας εσωτερικής παρειάς του νότιου εγκάρσιου τοίχου και το μικρότερο ορθοστάτη (διαστ. 1,20×0,98×0,40 μ.) της νότιας εξωτερικής παρειάς του ίδιου τοίχου, που εφάπτεται στην αντίστοιχη παραστάδα. Επίσης, παρελήφθησαν τα τέσσερα τριγωνικής μορφής νέα συμπληρώματα που θα χρησιμοποιηθούν για τη δομική αποκατάσταση του σωζόμενου ανατολικού εξωτερικού ορθοστάτη του νότιου εγκάρσιου τοίχου[26].

Η επιλογή των όγκων του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν για την ανακατασκευή των ορθοστατών έγινε μετά από ενδελεχή και εμπεριστατωμένη έρευνα αγοράς, σύμφωνα με τις απαιτούμενες προδιαγραφές ποιότητας, αντοχής, καθαρότητας και οπτικής εντύπωσης των νέων ορθοστατών, ώστε η λευκότητα και η κατεύθυνση των φλεβώσεων στη μάζα του μαρμάρου να παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των αντίστοιχων ιστάμενων ορθοστατών του βόρειου θυραίου και του εγκάρσιου τοίχου του προπύλου.

3) Ακολούθως για τη δομική αποκατάσταση του σωζόμενου ανατολικού εξωτερικού ορθοστάτη του νότιου εγκάρσιου τοίχου του προπύλου, έγινε η λήψη τεσσάρων χωριστών εκμαγείων, από τις αποκεκρουσμένες και θραυσμένες επιφάνειες του αρχαίου μέλους και λαξεύθηκαν στο εργοτάξιο (με χρήση πονταδόρου) τα νέα συμπληρώματά του. Στη συνέχεια έγινε η συγκόλλησή τους με το αρχαίο μέλος σε τρεις φάσεις. Πρώτα συγκολλήθηκαν τα δύο τμήματα που συμπληρώνουν την επιφάνεια έδρασης του ορθοστάτη πάνω στον τοιχοβάτη και μετά παρέλευση 27 ημερών (απαιτούμενος χρόνος ισχυροποίησης της συγκόλλησης), ακολούθησε η συγκόλληση, καθενός χωριστά, των υπόλοιπων δύο συμπληρωμάτων (συνολική χρήση 12 ράβδων τιτανίου, διατομής Φ8 και Φ12 και μήκ. από 0,45 έως 0,70 μ.). Για την τελική διαμόρφωση του ακέραιου μέλους, ολοκληρώθηκε η τελική κατεργασία των νέων συμπληρωμάτων με τα ανάλογα λιθοξοϊκά εργαλεία (επιφάνειες έδρασης και ώσεων, αναθυρώσεις, λάξευση εντορμιών των γόμφων κατακόρυφης σύνδεσης κ.ά.) εκτός της άνω επιφάνειας του ορθοστάτη, που θα λαξευθεί επιτόπου, μαζί με τον σε επαφή προς Δ. ορθοστάτη, μετά την τοποθέτησή τους επί του τοιχοβάτη του νότιου εγκάρσιου τοίχου.

---

22. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 42-43. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν και στους δύο αρχαιολογικους χώρους από το 1997-1998, με αυτεπιστασία από την Α΄ ΕΠΚΑ και χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ, είχαν ενταχθεί στο ευρύτερο Πρόγραμμα Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, με την ονομασία «Έργο Συνολικής Ανάδειξης Ρωμαϊκής Αγοράς - Βιβλιοθήκης Αδριανού». Από τον Αύγουστο του 2000, μετά την έγκριση του Τεχνικού Δελτίου Έργου (ΤΔΕ), το έργο εντάσσεται στο Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Πολιτισμός», με συγκεκριμένο φυσικό και οικονομικό αντικείμενο και χρονοδιάγραμμα εργασιών (1-8-2000 έως 31-8-2004). Οι εργασίες θα γίνουν με αυτεπιστασία από την Α΄ ΕΠΚΑ (υπεύθυνοι Α. Χωρέμη, Γ. Τιγγινάγκα, Γ. Κνιθάκης) και με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ. Στο πλαίσιο του έργου περιλαμβάνονται εργασίες αποχωματώσεων, διερεύνησης και διαμόρφωσης των αρχαιολογικών χώρων για την εξυγίανση και αναβάθμισή τους, καθώς και εργασίες συντήρησης, προστασίας και ανάδειξης των επιμέρους μνημείων, για την κατανόηση και αντιληπτικότητα της μορφής τους. Επίσης, περιλαμβάνονται οι εργασίες αναστήλωσης του προπύλου και αποκατάστασης της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης, με σκοπό την επαύξηση της αναγνωσιμότητας του μνημείου και σε συνδυασμό με τα έργα διευθετήσεων εντός του αρχαιολογικού χώρου ώστε να αποδοθεί για πρώτη φορά στο κοινό. Παράλληλα, με τα έργα που πρόκειται να υλοποιηθούν από την ΕΑΧΑ Α.Ε. στην περίμετρο των αρχαιολογικών χώρων, για τη βελτίωση των υποδομών εξυπηρέτησης του κοινού, όπως η κατασκευή εκδοτηρίων και φυλακίων, οι διανοίξεις και διαμορφώσεις πεζοδρόμων και πλατωμάτων θέασης, ελπίζεται να γίνει δυνατή η επαναχρησιμοποίηση των εισόδων-προπύλων των μνημείων και των αρχαίων διαδρομών σύνδεσής τους και η αποκατάσταση της μεταξύ τους τοπογραφικής σχέσης και τελικά να επιτευχθεί η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων και η ένταξή τους σε ένα ενοποιημένο σύστημα ιστορικών και πολιτισμικών αξιών της πόλης.

23. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 57-59.

24. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 40.

25. Οι στατικές μελέτες για τις συγκολλήσεις και την καθ' ύψος αναστήλωση των μελών του προπύλου εκπονήθηκαν από τον πολιτικό μηχανικό Β. Παπαδημητρίου. Όλες οι μαρμαρικές εργασίες της αναστήλωσης έγιναν από συνεργείο μαρμαροτεχνιτών (Ν. Σκαρής, Ν. Κρητικός, Μ. Δελατόλας, Ν. Καρποΰζης με την επίβλεψη του εμπειρότατου μαρμαροτεχνίτη Θ. Λαμπαδίτη) υπό τη συνεχή παρακολούθηση και εποπτεία του Γ. Κνιθάκη.

26. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 40.

4) Συνεχίστηκαν οι εργασίες δομικής αποκατάστασης και συντήρησης των θραυσμένων και αποκοπέντων αναβαθμών του κλιμακοστασίου του προπύλου. Ήδη από τον προηγούμενο χρόνο είχαν ληφθεί επιτόπου εκμαγεία, από το 3ο τμήμα του 6ου αναβαθμού και από το 4ο τμήμα του 5ου αναβαθμού (η αρίθμηση των τμημάτων γίνεται από τη βορειοδυτική γωνία του κλιμακοστασίου) και είχε αρχίσει η λάξευση των συμπληρωμάτων τους σε νέο μάρμαρο (μήκος συμπληρωμάτων 1,67 και 2,36 μ. αντίστοιχα). Μετά την ολοκλήρωση της λάξευσης, τα αρχαία τμήματα αποσπάστηκαν από τη θέση τους, μεταφέρθηκαν στο εργοτάξιο και έγινε η συγκόλλησή τους με τα νέα συμπληρώματα, με ράβδους τιτανίου ανάλογων διατομών. Ακολούθησε η κατεργασία των επιφανειών και των χαρακτηριστικών τους στοιχείων (άπεργο, αναθυρώσεις, εντορμίες) και τα ακέραια πλέον αρχιτεκτονικά μέλη, επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση, όπου συνδέθηκαν με συνδέσμους οριζόντιας σύνδεσης από τιτάνιο με τα παρακείμενα αρχαία τμήματα επί του κλιμακοστασίου του προπύλου.

5) Για τη δομική αποκατάσταση των υπόλοιπων θραυσμένων αναβαθμών του κλιμακοστασίου, έγινε λήψη εκμαγείων επιτόπου, από το 5ο τμήμα του 4ου αναβαθμού, το 5ο τμήμα του 5ου αναβαθμού και από το 3ο και το 4ο σε επαφή τμήματα του 2ου αναβαθμού, προκειμένου να γίνει στο εργοτάξιο η λάξευση των συμπληρωμάτων τους σε νέο μάρμαρο. Επίσης, αποσπάστηκε από τη θέση του, το 6ο ρηγματωμένο αρχαίο τμήμα του 4ου αναβαθμού, το οποίο συντηρήθηκε, συγκολλήθηκαν τα τμήματά του και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση επί του κλιμακοστασίου του προπύλου.

6) Τέλος, για τη δομική αποκατάσταση του κατά το 1/3 σωζόμενου τμήματος του κατωφλίου του νότιου παραστάτη του θυρώματος, έγινε η ίδια εργασία της λήψης εκμαγείου κατά χώραν, από τη θραυσμένη επιφάνειά του, προκειμένου να λαξευθεί στο εργοτάξιο το νέο συμπλήρωμά του.

7) Παράλληλα με τις εργασίες αναστήλωσης, πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα και αυτοψίες σε λατομεία της Σκύρου και σε εργοστάσιο του Αλιβερίου, για την επιλογή και προμήθεια τριών μεγάλων όγκων σκυριανού μαρμάρου (διαστ. 2,50×1,10×1,10 μ.), που θα χρησιμοποιηθούν για την ανακατασκευή των κατώτερων σπονδύλων των τριών ελλειπόντων κιόνων του προπύλου (2ος, 3ος και 4ος από Β. κίονες) σύμφωνα με την απόφαση του ΥΠΠΟ.

Η επιλογή του σκυριανού μαρμάρου έγινε μετά από φυσικοχημική ανάλυση δοκιμίων του αρχαίου λίθου και δειγμάτων του νέου μαρμάρου, από το Κέντρο Λίθου του ΥΠΠΟ και το ΙΓΜΕ, ως προς τις ιδιότητες, τη σύσταση και τις αντοχές, καθώς είναι το μόνο μάρμαρο στον ελλαδικό χώρο, που προσομοιάζει ως προς την τονικότητα, τις φλεβώσεις και το γενικό οπτικό αποτέλεσμα με το μικρασιατικό φρύγιο λίθο. Μετά την ανεύρεση και λατόμευσή τους οι όγκοι του μαρμάρου θα μεταφερθούν από τη Σκύρο σε εργοστάσιο της Αθήνας, προκειμένου να γίνει η διαμόρφωση και κατεργασία των σπονδύλων.

8) Συντηρήθηκε και ενισχύθηκε επιτόπου με ράβδους τιτανίου (με τυφλή διάτρηση) η πώρινη ευθυντηρία της παραστάδας του βόρειου πτερώματος της πρόσοψης και η πώρινη ευθυντηρία του 2ου (από Β.) κίονα της προέχουσας κιονοστοιχίας της πρόσοψης.

9) Για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης της ευθυντηρίας του δυτικού περιστυλίου, μετά τη συμπλήρωση του κατεστραμμένου από την κατασκευή μεταγενέστερου κεραμικού κλιβάνου χυτού υλικού (μερική ανακατασκευή του opus incertum), τοποθετήθηκε στη θέση της η ανακατασκευασμένη και πλήρως κατεργασμένη πώρινη λιθόπλινθος της ευθυντηρίας στη θέση του 9ου (από Β.) κίονα του περιστυλίου[27].

10) Έγινε κατά χώραν λήψη εκμαγείου από το ακέραιο προέχον επιστύλιο, συμφυές με ζωφόρο, το οποίο ανήκει σε προέχοντα κίονα της νότιας πτέρυγας της πρόσοψης και είχε ενσωματωθεί στην ιουστινιάνεια επισκευή του υστερορωμαϊκού τείχους. Άρχισε η προετοιμασία για την κατασκευή γύψινου «θετικού» καλουπιού του επιστυλίου, που θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια για τη χύτευση αντιγράφου από τεχνητό λίθο, το οποίο θα αντικαταστήσει το αρχαίο μέλος, μετά την αποτοίχισή του από το υστερορωμαϊκό τείχος.

11) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συμπλήρωσης-ανάκτησης της λιθοδομής του τμήματος της τουρκικής τοιχοποιίας (διαστ. 3,80×4,60 μ.), στη θέση του 4ου μετακιονίου. Η τοιχοποιία, που είχε αποξηλωθεί σε άγνωστο χρόνο, συμπλήρωνε την εσωτερική παρειά της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης, αντί της αρχικής ρωμαϊκής από οπτοπλινθοδομή (opus testaceum). Η νέα λιθοδομή στερεώθηκε και ενισχύθηκε με τοπικά ενέματα και αρμολογήματα και για το διαχωρισμό των νέων συμπληρώσεων από την υφιστάμενη τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν φύλλα μολύβδου. Παράλληλα, προηγήθηκε η συντήρηση και συγκόλληση της ρηγματωμένης μαρμάρινης διατόνου λιθοπλίνθου της 6ης σειράς του ρωμαϊκού τοίχου της πρόσοψης, που προεξείχε μέχρι την εσωτερική παρειά της τουρκικής συμπλήρωσης, στην ίδια θέση. Για τη συντήρηση και στερέωση του συνόλου της τουρκικής τοιχοποιίας (νέα αρμολογήματα, αντικατάσταση των αποσαθρωμένων ξυλοδεσιών κτλ.) έγινε επίσης καθαρισμός των σαθρών κονιαμάτων στο υπόλοιπο τμήμα της τουρκικής συμπλήρωσης από το 4ο μετακιόνιο έως το βόρειο θυραίο τοίχο του προπύλου.

12) Κατασκευάστηκε επιπρόσθετος τοίχος αντιστήριξης από λιθοδομή, μήκ. 16,70 και ύψ. 2,50 έως 3,25 μ., κατά μήκος του περιβόλου του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Άρεως. Η κατασκευή του νέου τοίχου υπήρξε αναγκαία για την εξασφάλιση του περιβόλου από τις καθιζήσεις και τυχόν διαρροή των επιχώσεων λόγω των πλάγιων ωθήσεων και των φορτίων του δρόμου, μετά την ταπείνωση του επιπέδου του αρχαιολογικού

27. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 19.

χώρου κάτω από το θεμέλιο του υφιστάμενου περιβόλου, κατά τη διενέργεια των ανασκαφών. Παράλληλα, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της αρχαίας στάθμης της ρωμαϊκής αυλής (επιχώσεις με αδρανή υλικά με διαβροχή και συμπίεση), μετά τη συντήρηση των μεταγενέστερων καταλοίπων εργαστηρίου (δεξαμενές βαφείου, τοίχοι περιβόλων κ.ά.), που διατηρήθηκαν ως ιστορικές μαρτυρίες εντός των επιχώσεων.

13) Πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης και διευθέτησης του εργοταξιακού χώρου βόρεια της αρχαιολογικής αποθήκης, για την εγκατάσταση νέων προκατασκευασμένων οικίσκων στέγασης εργαστηρίων και γραφείων του προσωπικού. Έγιναν μεταφορές και τακτοποιήσεις του εργοταξιακού υλικού, καθαιρέσεις παλαιών καταλυμάτων του εργατοτεχνικού προσωπικού, αποξηλώσεις σαθρών τοίχων, καθαρισμοί και αποχωματώσεις ανώτερων διαταραγμένων στρωμάτων για την εξυγίανση της περιοχής. Επίσης, επισκευάστηκε και αναμορφώθηκε υφιστάμενο πρόσκτισμα εργαστηρίου με τοποθέτηση νέας στέγης και υαλοστασίου.

14) Αντικαταστάθηκε το παλαιό ικρίωμα που είχε τοποθετηθεί στο βορειοδυτικό τμήμα της σωζόμενης τουρκικής τοιχοποιίας, εσωτερικά της βόρειας πτέρυγας της πρόσοψης, με νέα μεταλλική πεζογέφυρα πρόσβασης στην ανωδομή των γείσων για την επισκεψιμότητα και συντήρησή τους[28].

15) Τέλος, επισκευάστηκε και αναβαθμίστηκε το μεταλλικό στέγαστρο προστασίας των καταλοίπων των υστεροελληνιστικών οικιών στο δυτικό περιστύλιο, το δυτικό τμήμα του οποίου αντικαταστάθηκε με νέο υλικό στέγασης από πολυκαρμπονικά φύλλα, για τον καλύτερο φωτισμό των αρχαίων.

Στο πλαίσιο του έργου συνεχίστηκαν ανελλιπώς οι εργασίες συντήρησης των κινητών ευρημάτων (λίθινων, κεραμικών, γυάλινων κ.ά.) που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες. Εκπονήθηκαν, επίσης, μελέτες για επιμέρους τμήματα του χώρου, μεταξύ των οποίων αρχιτεκτονική και στατική μελέτη για την κατασκευή κλειστού στεγάστρου προστασίας και έκθεσης του κολοσσικού αγάλματος της Νίκης[29], που είχε αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και μελέτη για τη στερέωση-συντήρηση και αποκατάσταση του ανατολικού τοίχου του βιβλιοστασίου και των καταλοίπων του[30].

Ρωμαϊκή Αγορά

1) Στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς, παράλληλα με τις εργασίες αποχωματώσεων και διερεύνησης του ανατολικού περιστυλίου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και μερικής αποκατάστασης του αποστραγγιστικού δικτύου υστερορωμαϊκών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί κατά τον προηγούμενο χρόνο[31]. Για τη συμπλήρωση και αποκατάσταση του δικτύου, μήκ. 45 μ. περίπου, σύμφωνα με τη μελέτη[32], συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν, όπου ήταν εφικτό, τα πήλινα πειόσχημα στελέχη τους, ενώ τα ελλείποντα και τα πήλινα καλύμματά τους αντικαταστάθηκαν από νέα. Πρόκειται για χειροποίητα, όμοιας μορφής και διαστάσεων προς τα αρχαία πήλινα στελέχη, τα οποία κατασκευάστηκαν κατόπιν ειδικής παραγγελίας σε εργαστήριο, με ιδιαίτερες προδιαγραφές οξύμαχης σύστασης και συμπεριφοράς και αυξημένης αντοχής σε μηχανικές καταπονήσεις και διάβρωση. Επίσης, έγινε ο καθαρισμός και η επισκευή των ενδιάμεσων φρεατίων και ανακατασκευάστηκαν τρία νέα με χρήση συμπαγών οπτοπλίνθων και υδραυλικού κονιάματος. Τέλος, αποκαταστάθηκε το κατεστραμμένο τμήμα του περιμετρικού, ημικυκλικής διατομής, αγωγού περισυλλογής των ομβρίων, στη θέση του 10ου (από Ν.) μετακιόνιου διαστήματος του ανατολικού περιστυλίου (με χρήση συμπαγών τούβλων και επικάλυψη με φύλλο μολύβδου), στο οποίο διοχετεύεται διαμέσου των νέων φρεατίων ο εγκάρσιος κλάδος του δικτύου και τα υπόγεια ύδατα οδηγούνται στον κεντρικό αγωγό της ρωμαϊκής αυλής. Στη συνέχεια, μεταξύ των πήλινων αγωγών και του φυσικού εδάφους, διαστρώθηκαν υδατοδιαπερατές μεβράνες και παρεμβλήθηκε «φίλτρο» αποτελούμενο από στρώσεις αδρανών υλικών κατάλληλης κοκκομετρικής διαβάθμισης. Τέλος, το συνολικό μήκος των 45 μ. επιστρώθηκε με άμμο και άργιλο και αποκαταστάθηκε η στάθμη του ανατολικού περιστυλίου. Στις θέσεις των φρεατίων τοποθετήθηκαν επιπρόσθετα μαρμάρινες πλάκες-καλύμματα (για την επισκεψιμότητα και τον καθαρισμό τους) με χαραγμένη την ημερομηνία επέμβασης. Το σύστημα λειτούργησε και απέδωσε άριστα αποτελέσματα (Εικ. 16-17).

2) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των λειψάνων της βόρειας και τμήματος της ανατολικής αψίδας της βασιλικής που είχε αποκαλυφθεί το 1964[33] στη βορειοανατολική γωνία του Φετιχιέ Τζαμί και πρόσφατα συνεχίστηκε η

28. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 25.

29. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 13-14. Η αρχιτεκτονική μελέτη για την κατασκευή του στεγάστρου εκπονήθηκε από τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα Β. Χριστοπούλου με τις οδηγίες και την εποπτεία του Γ. Κνιθάκη.

30. Η μελέτη αποκατάστασης του βιβλιοστασίου εκπονήθηκε από τη Γ. Τιγγινάγκα.

31. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 63. Κατά την εκσκαφή αύλακας στο ανατολικό περιστύλιο, για τη συνέχιση της κατασκευής αποστραγγιστικού δικτύου, αποτελούμενου από διάτρητους σωλήνες εντός περιμετρικού φίλτρου αδρανών υλικών, που είχε κατασκευαστεί το 1985 στο νότιο περιστύλιο (βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 11, μελέτη πολιτικού μηχανικού Β. Παπαδημητρίου), προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της συγκέντρωσης υπόγειων και επιφανειακών ομβρίων υδάτων, αποκαλύφθηκε εκτεταμένο δίκτυο αγωγών. Αποτελείτο από πέντε, σχεδόν παράλληλους μεταξύ τους και σε διαφορετικές στάθμες, αγωγούς από πήλινα πειόσχημα στελέχη σε επαφή (διαστ. 0,15×0,25 μ.) και καλυπτήριες πήλινες πλάκες. Κατά το μήκος του αποκαλυφθέντος τμήματος των 45 μ. παρεμβάλλονταν πλινθόκτιστα φρεάτια, επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα για τον καθαρισμό των φερτών ιζημάτων. Η σχετικά καλή κατάσταση του δικτύου οδήγησε στην απόφαση επαναχρησιμοποίησής του, μετά τον καθαρισμό, τη συμπλήρωση και αποκατάστασή του.

32. Η μελέτη εκπονήθηκε από τους συμβασιούχους, τον πολιτικό μηχανικό Κ. Ζορμπά και την αρχιτέκτονα Α. Δημητρακοπούλου, με τις οδηγίες και την επίβλεψη, όπως και του έργου, του Γ. Κνιθάκη.

33. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 96.

Εικ. 16. Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά. Ανατολικό περιστύλιο. Εργασίες αποκατάστασης αποστραγγιστικού δικτύου υστερορωμαϊκών χρόνων.

διερεύνηση των καταλοίπων της (1998). Η κατεστραμμένη τοιχοποιία της βόρειας αψίδας συμπληρώθηκε με νέα λιθοδομή, όμοιας μορφής προς την υφισταμένη, μέχρι το ύψος περίπου των σωζόμενων καταλοίπων της ανατολικής αψίδας. Καθαρίστηκαν σε βάθος τα σαθρά κονιάματα, αντικαταστάθηκαν με νέα, έγιναν ανακτήσεις της τοιχοποιίας με παρεμβολή διαχωριστικού φύλλου μολύβδου στις συμπληρώσεις και αρμολογήματα με συμβατά κονιάματα. Τέλος, έγινε προετοιμασία του χώρου για την τοποθέτηση του προστατευτικού στεγάστρου των καταλοίπων της βασιλικής. Το στέγαστρο, κάτοψης τραπεζίου, αποτελείται από μεταλλικό φορέα γαλβανισμένου χάλυβα και επικάλυψη από πολυκαρμπονικά φύλλα. Η νότια πλευρά του πακτώνεται με κατάλληλο τρόπο στο βόρειο τοίχο του τζαμιού, η βόρεια φέρεται σε υποστυλώματα, ενώ η ανατολική ακολουθεί τη μορφολογία της κάτοψης της βασιλικής και καταλήγει σε όμοιας διαμέτρου προς τις αψίδες, ημικυκλικές απολήξεις.

† Γ. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Γ. ΤΙΓΓΙΝΑΓΚΑ

ΠΕΖΟΔΡΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ

Στο πλαίσιο του έργου «Ανάπλαση-διαμόρφωση δικτύου πεζοδρόμων κοινόχρηστων και ελεύθερων χώρων στην περιοχή της Ακρόπολης (Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου)», που άρχισε τελικά στις αρχές του 2000, η Α΄ ΕΠΚΑ

Εικ. 17. Αθήνα. Ρωμαϊκή Αγορά. Ανατολικό περιστύλιο. Μετά τις εργασίες αποκατάστασης του αποστραγγιστικού δικτύου.

έπρεπε να παρακολουθήσει, κυρίως από αρχαιολογική άποψη, την εφαρμογή της μελέτης του γραφείου «Πλειάς ΕΠΕ», η οποία είχε προκριθεί σε διαγωνισμό του ΥΠΕΧΩΔΕ για το προαναφερόμενο έργο.

Παρότι η κατατεθείσα στην υπηρεσία μελέτη του έργου διέφερε από εκείνη που είχε προκριθεί στο διαγωνισμό και είχε βελτιωθεί, εντούτοις τροποποιήθηκε εκ νέου σε αρκετά σημεία από τους αρμόδιους κατά περιοχές αρχαιολόγους της Α΄ ΕΠΚΑ, με βάση τις ιδιαιτερότητες των μνημείων, σε συνεργασία με τη μελετητική ομάδα του γραφείου «Πλειάς ΕΠΕ». Τροποποιήσεις όμως έγιναν και κατά την εκτέλεση του έργου, ανάλογα με τα προβλήματα που παρουσιάζονταν, αφού η μελέτη εκπονήθηκε χωρίς να προηγηθεί η αναγκαία ανασκαφική έρευνα, ούτε μέχρι το βάθος που είχε προαποφασιστεί ότι θα γίνονταν οι εκσκαφικές εργασίες για τις ανάγκες της υλοποίησης του έργου.

Διάφορες, επίσης, εισηγήσεις έγιναν για το φωτισμό του άξονα, τις περιφράξεις των εκατέρωθεν αυτού αρχαιολογικών χώρων, για την κηποτεχνική μελέτη αλλά και για τις χρωματικές αποχρώσεις των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για τη δαπεδόστρωση του άξονα.

Για την υλοποίηση του έργου και ανάλογα με τις τεχνικές κατασκευαστικές δυσκολίες, που αναμένονταν, η Διονυσίου Αρεοπαγίτου χωρίστηκε από Α. προς Δ. σε τρία τμήματα, ΑΙ, ΑΙΙ, ΑΙΙΙ[34]. Η έναρξη των εργασιών επελέγη να αρχίσει πιλοτικά από το τμήμα ΑΙΙ, το οποίο δεν παρουσίαζε μεγάλες κατασκευαστικές δυσκολίες. Οι εκσκαφικές εργασίες στο τμήμα ΑΙΙ, μήκ. 200 μ., που άρχιζε 38 μ. ανατολικά της συμβολής της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με την οδό Μητσαίων και τελείωνε 70 μ. δυτικά από τη συμβολή της με την οδό Καρυάτιδων, άρχισαν τον Ιανουάριο του 2000. Λόγω της ανάγκης διέλευσης οχημά-

34. Στο έργο της πεζοδρόμησης της Διονυσίου Αρεοπαγίτου εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Α. Ζαρκάδας, Κ. Δεληγιάννη και Δ. Μπαρμπούνη.

των και των μέσων μαζικής μεταφοράς, οι εργασίες περιορίστηκαν αρχικά στο νότιο τμήμα της οδού, αφήνοντας ελεύθερη μια λωρίδα κυκλοφορίας στο βόρειο τμήμα. Κατά το μήκος του νότιου τμήματος, ερευνήθηκαν συνολικά έξι τομές, διαστ. 5×5 μ., που έφθασαν σε βάθος 1,30 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος. Από την παραπάνω έρευνα προέκυψε ότι ένα στρώμα, πάχ. 0,30-0,40 μ. περίπου, αποτελούσε το υπόστρωμα του ασφαλτοτάπητα, ενώ το υπόλοιπο 0,90-1 μ. τμήμα ήταν διαταραγμένη επίχωση αποτελούμενη από καστανό χαλαρό χώμα χωρίς αρχιτεκτονικά λείψανα, με αρκετούς αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και με αρκετά όστρακα ως επί το πλείστον άβαφα, διαφόρων εποχών, που χρονολογούνται από την κλασική εποχή έως και το α΄ μισό του 20ού αιώνα. Μεταξύ αυτών υπερτερούσε η κεραμική της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, με πράσινη και μουσταρδί κυρίως εφυάλωση και μερικές φορές με φυτική και εγχάρακτη διακόσμηση. Ορισμένα από τα όστρακα χρονολογούνται στο 12ο, 13ο, 15ο και 16ο αιώνα. Ως ειδικά ευρήματα των τομών αυτών πρέπει να αναφερθούν μαρμάρινα θραύσματα άκρου ποδιού ζώου, τμήμα λαιμού παναθηναϊκού αμφορέα ελληνιστικών χρόνων με τμήμα παράστασης Αθηνάς, ενεπίγραφες λαβές αμφορέων, απότμημα ιωνικού κίονα, τμήμα μαρμάρινης φιάλης και απότμημα δωρικού κίονα.

Στο βόρειο, επίσης, τμήμα ερευνήθηκαν άλλες έξι τομές των ίδιων διαστάσεων, στις πέντε από τις οποίες επισημάνθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Στην τομή 7 αποκαλύφθηκαν σε ύψος 88,61-88,55 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, δύο τοίχοι που σχημάτιζαν γωνία, ο πρώτος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 2,50, πλ. 0,50-0,70, αποκαλ. ύψ. 0,10 μ., ενώ ο δεύτερος με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 5, πλ. 0,50-0,60, αποκαλ. ύψ. 0,10 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, θραύσματα πλίνθων και ασβεστοκονίαμα. Στην τομή 8 αποκαλύφθηκε σε ύψος 88,54-88,44 μ. τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 4,65, πλ. 0,50, αποκαλ. ύψ. 0,20 μ., κατασκευασμένος από ακανόνιστους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και λάσπη. Στην τομή 9, σε ύψος 88,20 μ., αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που σχημάτιζαν γωνία, ο πρώτος με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 2,10, πλ. 0,50-0,55, αποκαλ. ύψ. 0,10 μ., ενώ ο δεύτερος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 1,60 και πλ. 0,70 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς και αδρά λαξευμένους λίθους μεσαίου μεγέθους και θραύσματα πλίνθων. Στην τομή 11 αποκαλύφθηκαν σε βάθος 87,51-87,60 μ. δύο τοίχοι που σχηματίζουν γωνία, ο πρώτος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 3,20, πλ. 0,80 μ., ενώ ο δεύτερος με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ., μήκ. 2, πλ. 0,70 μ., κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και λάσπη. Στα δυτικά του δεύτερου τοίχου σώζεται τμήμα αύλακας αγωγού, μήκ. 1, εσωτ. πλ. 0,20 και εξωτ. πλ. 0,40 μ., κατασκευασμένη από δύο σειρές λίθων σε καμπύλη διάταξη, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. Ο αγωγός φαίνεται προγενέστερος του οικοδομήματος. Στην τομή 12 αποκαλύφθηκε τοίχος δομημένος από μεγάλους αδρά λαξευμένους πωρόλιθους (πειραϊκός ακτίτης) σε δύο σειρές χωρίς συνδετικό υλικό, μήκ. 5, πλ. 0,50, ύψ. 0,80 μ. Από την τομή προέρχονται ημίεργη λεοντοκεφαλή από υδρορρόη, θραύσμα βάσης ιωνικού κίονα, απότμημα σπείρας ιωνικού κίονα, απότμημα ιωνικού κίονα, θραύσμα έλικας, θραύσμα ιωνικού κίονα και τμήμα μαρμάρινου στρωτήρα. Η κεραμική των τομών έδωσε όστρακα αβαφή, με διακόσμηση κτενωτή, σχοινοειδή, εγχάρακτη, πλέγματος τύπου gouged, 5ου-4ου αι. π.Χ. και εμπίεστη. Ανάμεσα στα όστρακα βρίσκονται τμήματα λύχνων παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων, λαβές και βάσεις αμφορέων, όστρακα χυτρών και λαγύνων. Επίσης, βρέθηκαν όστρακα με πράσινη, άχρωμη, κίτρινη, μουσταρδί και υποπράσινη εφυάλωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, ορισμένα από τα οποία χρονολογούνται από το 12ο έως το 16ο αιώνα αλλά και όστρακα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων. Ως ειδικά ευρήματα πρέπει να αναφερθούν απότμημα έλικας ιωνικού κιονοκράνου, απότμημα δωρικού κίονα, απότμημα σχηματοποιημένου τρίφυλλου ημιανθεμίου από εχίνο ιωνικού κιονοκράνου και μολύβδινο σταθμίο.

Στη συνέχεια με τη βοήθεια σκαπτικού μηχανήματος έγινε διάνοιξη τάφρου, πλ. 4 και βάθ. 1,80 μ., σε όλο το μήκος του τμήματος ΑΙΙ, βόρεια του νότιου πεζοδρομίου της οδού για την κατασκευή πολυκάναλου δικτύου (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΔΕΠΑ, ΕΥΔΑΠ). Στη διαταραγμένη επίχωση του πολυκάναλου βρέθηκαν θραύσματα πτυχών ενδεδυμένης μορφής και τμήμα κανόνα με λέσβιο κυμάτιο, μήκ. 0,355, πλ. 0,172, ύψ. 0,072 μ.

Στο ύψος της συμβολής των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Μητσαίων, εντοπίστηκε σε βάθος 1,10 μ. κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα λίθινος αγωγός, πιθανώς ύδρευσης, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ. (Εικ. 18-19). Στα βόρεια ο αγωγός συνέχιζε μέσα στον αρχαιολογικό χώρο της βόρειας κλιτύος, ενώ στα νότια ήταν κατεστραμμένος, φαίνεται όμως ότι απέληγε σε τριγωνικής διατομής λίθινη απόληξη που σχημάτιζε έντονη κλίση στα νότια. Ο αγωγός ερευνήθηκε σε μήκος 19,70 μ. Ο αγωγός, εσωτ. διαστ. 0,50×0,50 μ., είναι δομημένος εξωτερικά από αδρά λαξευμένους λίθους μεσαίου κυρίως μεγέθους, που συνδέονται με συνδετικό ασβεστοκονίαμα και καλύπτονται από ακανόνιστες πλάκες (διαστ. 0,80×0,40 μ. περίπου), από τις οποίες βρέθηκαν 40 στη θέση τους, πάχ. 0,10 μ. περίπου, που επίσης συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του αγωγού, μετά την απομάκρυνση των καλυπτήριων πλακών, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο στρωμάτων χρήσης του αγωγού. Το πρώτο είχε πάχος 0,35 μ. και ήταν χώμα καθαρό, αμμώδες-κιτρινωπό, με αυξημένη κατά τόπους περιεκτικότητα σε χαλίκι, μέσα από το οποίο περισυνελέγησαν όστρακα διαφόρων εποχών, μεταξύ των οποίων και δύο εφυαλωμένα μεταβυζαντινά. Το δεύτερο είχε πάχος 0,15 μ. και ήταν καστανό χώμα με αρκετούς λίθους μικρού κυρίως μεγέθους και κεραμική άβαφη και με εφυάλωση, μεταξύ των οποίων και όστρακο που χρονολογείται στο 12ο αιώνα. Το δάπεδό του είναι κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους μεσαίου μεγέθους, που είχαν επικαλυφθεί επι-

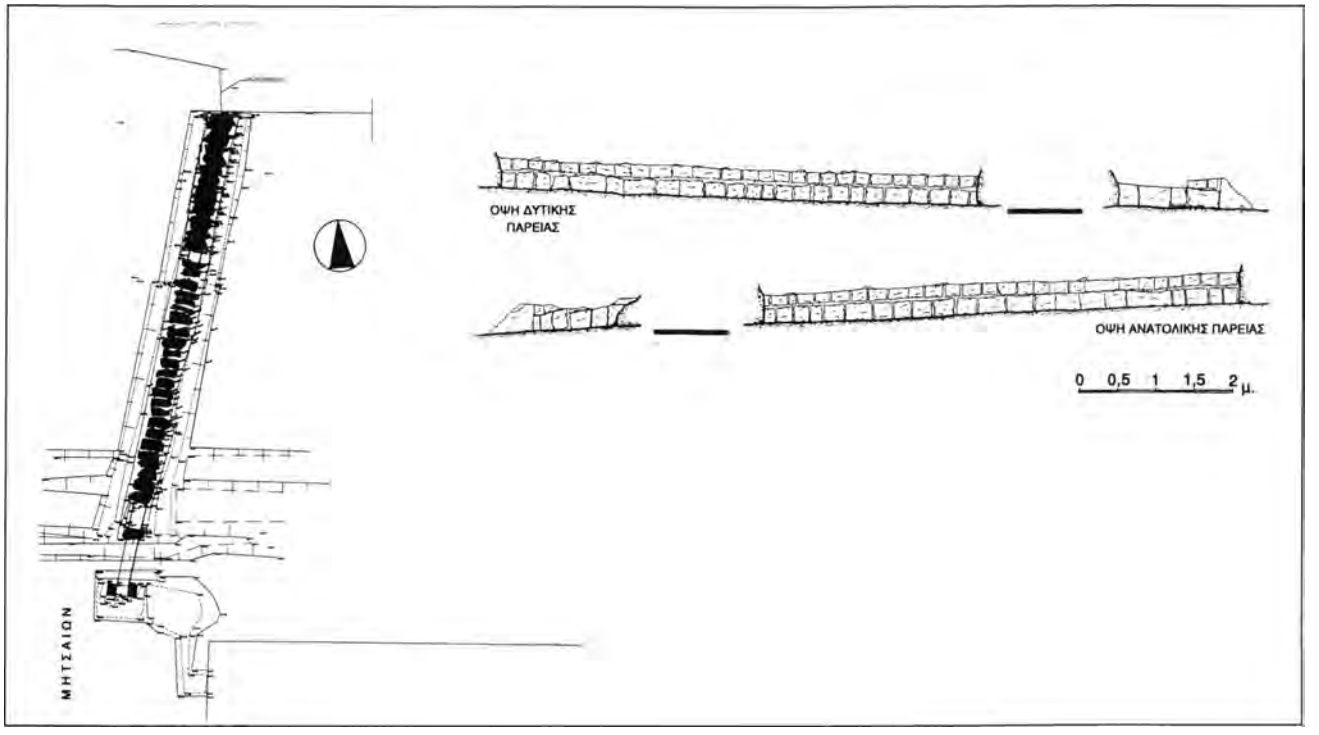

Εικ. 18. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Κάτοψη και όψεις του αρχαίου πλακοσκεπούς αγωγού στη συμβολή των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Μητσαίων.

μελώς με ασβεστοκονίαμα, τα δε πλευρικά εσωτερικά τοιχώματα αποτελούνται από δύο σειρές ορθογωνισμένων λίθων καλυμμένων στους αρμούς με ασβεστοκονίαμα. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας οι καλυπτήριες επανατοποθετήθηκαν και πραγματοποιήθηκε επίχωση του αγωγού με αδρανή υλικά (3Α), σύμφωνα με υπόδειξη του μηχανικού Δ. Μονοκρούσου. Ο αγωγός πιθανώς χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Για την εγκατάσταση σύγχρονου αποχετευτικού αγωγού της ΕΥΔΑΠ στη Διονυσίου Αρεοπαγίτου έγινε διάνοιξη τάφρου από τη Μακρυγιάννη μέχρι την Παρθενώνος, πλ. 1 και βάθ. 1,60-3 μ. Μέσα στον αγωγό, στη συμβολή της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με την Παρθενώνος, σε βάθος 2,60 μ., βρέθηκε πώρινος ορθοστάτης με κατεύθυνση Α.-Δ. σε β' χρήση, που σχηματίζει ορθή γωνία με τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή κατεύθυνσης Β.-Ν. Στη συμβολή των δύο τοίχων, στο βόρειο τμήμα της τάφρου, βρέθηκε σε βάθος 2,40 μ. εγχυτρισμός σε αμφορέα, που είναι κατασκευασμένος από κόκκινο πηλό, με αραιές ραβδώσεις μεγάλου μεγέθους, του οποίου σώζονται μόνον τμήματα του σώματός του, μέσα στα οποία βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα οστών νηπίου χωρίς κτερίσματα. Ο εγχυτρισμός χρονολογείται πιθανότατα στον 7ο με 8ο αι. μ.Χ.

Στα μέσα Νοεμβρίου 2000 άρχισαν παράλληλα εργασίες και στα δύο υπόλοιπα τμήματα της Διονυσίου Αρεοπαγίτου, το ΑΙ και ΑΙΙΙ.

Στο τμήμα ΑΙ, μήκ. 130 μ., δυτικά της οδού Μακρυγιάννη, αφού αποξηλώθηκε ο ασφαλτοτάπητας και το υπόστρωμα του δρόμου,

Εικ. 19. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Νότιο τμήμα του αγωγού στη συμβολή των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Μητσαίων.

έγιναν εννέα δοκιμαστικές τομές, διαστ. 5×5 μ., που έφθασαν σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος και εκσκαφή μέρους του νότιου δικτύου κοινής ωφελείας (ομβρίων, ΔΕΗ), πλ. 4 μ., ενώ παράλληλα συνεχιζόταν η εκσκαφή του αγωγού της ΕΥΔΑΠ. Κατά την εκσκαφή των αγωγών των δικτύων αποκα-

Εικ. 20. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου.

λύφθηκε στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Διονυσίου Αρεοπαγίτου τμήμα ιωνικού κιονόκρανου (Εικ. 20). Σε απόσταση 40 μ. από τη συμβολή των δύο οδών, σε βάθος 2,15 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου. Αποτελείται από τμήματα δύο τοίχων διευθετημένων σε ορθή γωνία. Ο ένας από αυτούς έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλ. μήκος 1,50 και πλάτος 0,50 μ., και ο δεύτερος κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., αποκαλ. μήκος 0,90 και πλάτος 0,50 μ. Οι δύο τοίχοι είναι δομημένοι από αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Σε απόσταση 1,60 μ. δυτικότερα αυτού σε βάθος 1,56 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τρίτου τοίχου δεύτερου κτιρίου. Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλ. μήκος 1,60 και μέγιστο πλάτος 0,75 μ. Οι κατώτερες στρώσεις του αποτελούνται από πλινθοδομή και πάνω σε αυτή εδράζεται μεγάλη λίθινη πλάκα. Η εκατέρωθεν δόμηση συμπληρώνεται από αργούς λίθους με συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Σε απόσταση 7,50 μ. δυτικότερα του δεύτερου κτιρίου, σε βάθος 1,25 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα μικρού αγωγού, πλ. 0,60 και μήκ. 0,90 μ. Είναι δομημένος από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, φέρει εσωτερικά επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα και καλύπτεται από λεπτές ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες. Σε απόσταση 75 μ. από τη συμβολή της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου με την οδό Μακρυγιάννη, στην τομή Χ6, σε ύψος 80,60 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκε λιθόκτιστος σιρός επιχρισμένος με κονίαμα. Ο σιρός έχει ύψος 1,50 και διάμετρο στομίου 1 μ. Γύρω από το στόμιο του σιρού υπάρχει αύλακα. Από το εσωτερικό του σιρού αφαιρέθηκε επίχωση και ελάχιστα αβαφή όστρακα και φερτά υλικά. Στα βόρεια του σιρού βρέθηκε καύση. Από την τάφρο του δικτύου περισυνελέγη τμήμα γείσου και μαρμάρινο τεμάχιο κορμού ανδρικού αγαλματίδιου (Εικ. 21).

Στο τμήμα ΑΙΙΙ, μήκ. 300 μ., από την οδό Παρθενώνος και μέχρι τον κόμβο Πικιώνη, που χωρίστηκε σε ανατολικό και δυτικό τμήμα (ανατολικός τομέας από Παρθενώνος-Προπυλαίων και δυτικός τομέας από Προπυλαίων μέχρι τον κόμβο Πικιώνη), έγιναν 17 δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες οι πέντε (Κ5-Μ5-Κ13-Μ18-Μ21) στο δυτικό τομέα, οι εννέα (Κ27-Μ27-Κ31-Κ37-Μ40-Μ34-Κ42-Μ45-Μ52) στον ανατολικό τομέα και οι δύο Κ57-Κ58 στην περιοχή της οικίας Πρόκλου, που ερευνήθηκαν μέχρι βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Επίσης, διανοίχθηκε φρέαρ κατά μήκος της νότιας παρειάς του τμήματος ΑΙΙΙ, πλ. 3,50 μ., που έφθασε σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος για να περάσουν τα δίκτυα των οργανισμών κοινής ωφέλειας. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν από τα Δ. προς τα Α. τα εξής:

Εικ. 21. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Μαρμάρινο τεμάχιο κορμού ανδρικού αγαλματίδιου.

Στο δυτικό άκρο του τριγώνου Παρθένη αποκαλύφθηκε φρέαρ με κυκλικό στόμιο, χτισμένο με μικρούς και μεσαίου μεγέθους λίθους, διαμ. 1 μ., καλυμμένο με πλακοειδή λίθο. Το φρέαρ ήταν επιχωσμένο μέχρι βάθος 1,60 μ.

Στην τομή Ν3 αποκαλύφθηκε πιθάρι τοποθετημένο μέσα στο βράχο. Έχει διάμετρο 0,50 μ. και είναι κατασκευασμένο από πηλό που έχει επενδυθεί εξωτερικά από ισχυρό ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,30 μ. Κοντά στο πιθάρι στην τομή Ν2 αποκαλύφθηκε μαρμάρινος επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος και τμήμα μαρμάρινου αμφικίονα.

Στην τομή Μ6 αποκαλύφθηκε κτίριο αποτελούμενο από δύο τοίχους (Τ26-Τ27) κατασκευασμένους από μέτριου και μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους και τμήματα γλυπτών σε β΄ χρήση, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια διατεταγμένες κέραμοι που συνδέονται με λάσπη, ενώ στη γωνία μεγάλος ογκόλιθος. Ο τοίχος 26 έχει μήκος 13,45, πλάτος 0,60, αποκαλ. ύψος 0,42 μ. και κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., ενώ ο Τ27 έχει μήκος 3,40, πλάτος 0,70, αποκαλ. ύψος 0,56 μ. και κατεύθυνση Δ.-Α., στο μέσον του οποίου και μέσα στο δάπεδο του οικοδομήματος είναι τοποθετημένο ένα πιθάρι. Εκατέρωθεν του οικοδομήματος, αλλά χωρίς να έχουν σχέση με αυτό, αποκαλύφθηκαν επτά μεμονωμένοι τοίχοι οικοδομημάτων από τους οποίους δύο προς Α.

Στην τομή Κ13, αποκαλύφθηκε φρέαρ χτισμένο από spolia διαφόρων μνημείων, μεταξύ των οποίων και τμήμα επιτύμβιας στήλης. Το στόμιό του είναι χτισμένο από ακτινοειδώς διατε-

Εικ. 22. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Φρέαρ χτισμένο από spolia διαφόρων μνημείων.

Εικ. 23. Αθήνα. Πεζοδρόμηση της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή.

ταγμένους λίθους, διαμ. 0,60-0,65 μ., ενώ γύρω του υπάρχει λιθόστρωτο (Εικ. 22).

Στην τομή Μ16-Μ17 αποκαλύφθηκε απιόσχημη κτιστή δεξαμενή 1, εσωτ. διαμ. 1,20 και εξωτ. διαμ. 2,10 μ., κατασκευασμένη από ακατέργαστους λίθους και τμήματα κεράμων που συνδέονταν μεταξύ τους με ισχυρό λευκό κονίαμα. Στον πυθμένα της δημιουργείται κοίλανση, διαμ. 0,44 και ύψ. 0,25 μ. Η δεξαμενή είναι εγκιβωτισμένη μέσα σε δύο, σύγχρονης εποχής, εφαπτόμενους και παράλληλους μεταξύ τους, και προς τον άξονα της Διονυσίου Αρεοπαγίτου, τοίχους (Τ21, Τ23) κατασκευασμένους από αργούς λίθους μέτριων και μεγάλων διαστάσεων και κεράμους που συνδέονται με λάσπη και ήταν θεμελιωμένοι στο βράχο.

Στην τομή Κ21 αποκαλύφθηκε ο σιρός 19 που έχει διάμετρο 1,10 μ. και είναι κατασκευασμένος από λίθους μέτριου μεγέθους και κεράμους συνδεδεμένους με ισχυρό λευκό συνδετικό κονίαμα.

Στην τομή Μ21, σε βάθος 92,68 μ. αποκαλύφθηκε ο σιρός 1 μέσα στο βράχο, ύψ. 1 μ., κατεστραμμένος στο άνω τμήμα του. Ο σιρός είναι κτιστός επενδεδυμένος εσωτερικά με κονίαμα κοκκινωπού χρώματος και στο άνω τμήμα του είχε σωζόμενη διάμετρο 1,73 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ύπερος, δύο τμήματα ενδεδυμένης μορφής, όστρακο μικρού αγγείου που φέρει χάλκινο σύνδεσμο και τμήμα οστέινης περόνης.

Στην τομή Μ21, νοτιοανατολικά του σιρού 1 αποκαλύφθηκε και ο κτιστός σιρός 2. Ο σιρός είναι κατεστραμμένος στο άνω βορειοδυτικό τμήμα και σώζεται σε ύψος 1,60-2,08 μ. και διάμετρο 2,57 μ. Μέσα στο σιρό βρέθηκαν ορισμένα προγενέστερα της κατασκευής του αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και μαρμάρινη ανδρική κεφαλή (Εικ. 23).

Στην τομή Μ22 βρέθηκε ο Τ24 με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 1, πλ. 0,57, ύψ. 0,20 μ., κατασκευασμένος από μέτριων διαστάσεων λίθους και κεράμους που συνδέονται μεταξύ τους με λάσπη.

Στην τομή Μ27 σε ύψος 90,32-98,72 μ. επανεντοπίστηκε μια συστάδα από πέντε λάκκους παιδικών τάφων του νεκροταφείου, το οποίο είχε αποκαλυφθεί από τον Μηλιάδη, στην περιοχή νότια της Ακροπόλεως[35]. Οι λάκκοι ήταν λαξευμένοι στην κιμηλιά και οι περισσότεροι σχημάτιζαν κιβώτιο (1,2,3,4). Ο πέμπτος από τους λάκκους πρέπει να περιείχε εγχυτρισμό, ενώ ο τρίτος ήταν λιθοπερίβλητος. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 0,20×0,18-1,10×0,50 μ., το βάθος του ορύγματος από 0,15-0,32 μ. και ο προσανατολισμός τους από ΒΑ. προς ΝΔ.

Στις τομές Μ28-Μ33 κατά μήκος του νότιου πεζοδρομίου βρέθηκε μεγάλος αριθμός από πορφύρες που πιθανώς σχετίζονται με κάποιο εργαστήριο.

Στην τομή Μ30 σε ύψος 91,59-91,37 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Τ20 σε μήκος 3,60, πλάτος 0,50 μ. και κατεύθυνση από ΝΑ.-ΒΔ., κατασκευασμένος στην ανατολική πλευρά του από μεγάλους λίθους, ενώ στη δυτική από μικρούς συνδεδεμένους μεταξύ τους με λάσπη.

Στην τομή Μ36 και νοτιοανατολικά του Τ20 βρέθηκε χώρος, διαστ. 1,60×0,80 μ., στον οποίο είχαν αποτεθεί όστρακα.

Στην τομή Κ42 αποκαλύφθηκε όστρακο γεωμετρικών χρόνων από μεγάλο αγγείο μέσα σε όστρακα που προέρχονταν κυρίως από αμφορείς και δύο μαρμάρινα τμήματα από χιτώνα γυναικείας μορφής.

Μεταξύ των τομών Μ43-Μ48 και Λ49-51 αποκαλύφθηκαν λείψανα μεταβυζαντινού συγκροτήματος. Τμήμα του συγκρο-

35. Βλ. *ΠΑΕ* 1955, σ. 43-45· 1956, σ. 264· 1957, σ. 24· 1959, σ. 6· *ΑΔ* 28 (1973): Μελέτες, σ. 1-63.

τήματος πρέπει να είχε ερευνηθεί από τον Μηλιάδη[36], ο οποίος αναφέρει «ότι από το ύψος της Ερεχθείου και προς Δ. αυτής, επάνω και ανάμεσα στα λείψανα ρωμαϊκής οικίας, διαπιστώθηκαν μεταγενέστεροι τοίχοι βυζαντινών οικιών και πολλοί κτιστοί πίθοι». Στη σημερινή του μορφή αποτελείται από οκτώ κτιστούς σιρούς (5-12), από εννέα εγκάρσιους προς τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου τοίχους (Τ3, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19), δύο παράλληλους (12, 18), ορισμένα τοιχάρια, κυρίως γύρω από τους σιρούς 7, 8, 9, 10 (Τ4, 5, 6, 7, 8, 9), και έναν αγωγό, λαξευμένο στην κιμηλιά.

Εφαπτόμενο στο μεταβυζαντινό οικοδόμημα και στα βόρεια αυτού αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, διαστ. από Δ.-Α. 2,60 μ. και από Β.-Ν. 1 μ., κατασκευασμένο από βοτσαλωτές ψηφίδες λευκές, φαιές και κίτρινες, το οποίο συνεχίζεται κάτω από το άσκαφο πρανές του δρόμου. Στην τομή Μ52 και σε απόσταση 33 μ. δυτικά της Παρθενώνος, σε ύψος 88,89 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου σχήματος Γ, αποτελούμενο, στη μορφή που σώθηκε, από δύο τοίχους (Τ1,Τ2) που έγιναν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Ο Τ1 έχει μήκος 5, πλάτος 0,70 μ. και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ο Τ2 έχει μήκος 2,40, πλάτος 0,50 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Ο Τ1 είναι κατασκευασμένος στη βόρεια όψη του από κατεργασμένους άνισου μεγέθους λίθους ενώ στη νότια από μικρότερους αργούς συνδεδεμένους με λάσπη και επιχρισμένους με κονίαμα. Ο Τ2 είναι κατασκευασμένος από μεγάλων διαστάσεων κατεργασμένους ασβεστόλιθους. Από το εσωτερικό του οικοδομήματος προέρχονται τέσσερα οστέινα αντικείμενα, πέντε νομίσματα, λύχνος, χάλκινη περόνη και πινάκιο με τα αρχικά κεραμέως *Α Ρ*. Στην εσωτερική και την εξωτερική γωνία των δύο τοίχων υπήρχαν οι σιροί 3 και 4. Ο σιρός 3 έχει ύψος 0,50, διάμετρο 1,69 μ. και περιείχε επίχωση με ανάμεικτα όστρακα, ενώ ο σιρός 4 έχει διάμετρο 1,60 μ. Οι σιροί είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, κεράμους και συνδετικό ισχυρό λευκό ασβεστοκονίαμα, ενώ εσωτερικά φέρουν επένδυση ερυθρού κονιάματος και πρέπει να ανήκουν και αυτοί στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

36. Βλ. *ΠΑΕ* 1955, σ. 50.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

AGORA

Excavations were carried out for eight weeks in the summer of 2000, from June 5 to July 28, with a team of some 55 people made up of student volunteers, supervisors, staff, and workmen. This report is a very preliminary account of the results of their hard work and combined efforts. Excavations were carried out in three sections, two to the northwest and one to the southeast of the Agora square.

Section BZ (Figs. 24-25)

Excavation here was supervised by M. Alonge, K. Daly, M. Laughy, and A. McCabe. In this section, we continued to expose the remains of the Byzantine settlement of the 11th century AD encountered immediately under the debris of the modern building demolished in the summer of 1997. The plans and stratigraphy of the houses were greatly clarified this season, with three distinct floor levels indicating successive refurbishments. Several pithoi were more fully exposed, one with its mouth raised to function with a later floor. A tile-lined well was also uncovered and partially excavated and should indicate the position of the courtyard of one of the houses.

The picture of this medieval neighborhood gathered in earlier years was enhanced this season: close-packed houses with no open spaces between them, provisions for considerable subterranean storage, and a hoard of bronze coins. The interpretation of this evidence is less clear. Are these troubled times and do we have people crowded together in the city for security, desperately hoarding supplies and coins? Or are times good, and do the many new houses reflect a rising population, with ample agricultural goods needing storage, and extra money hidden away for safe-keeping? The present archaeological evidence allows either interpretation. The construction of the Church of the Holy Apostles to the south and the Asomaton to the northwest perhaps favors the latter, happier view of Athens in the 11th century.

Digging along the robbed-out Byzantine street wall, we encountered a substantial collection of bronze coins in a relatively small area. In all, some 130 coins were recovered. They are mostly illegible, but a very few are late Roman (4th century AD?) in date, suggesting we have here the remains of a hoard, scattered as a result of later building operations. Alaric's invasion in 396 AD or possibly that of the Vandals in the 470s may well have been the occasion for the original deposition of the hoard.

Section BE

Excavation was supervised by D. Scahill. Here we continued

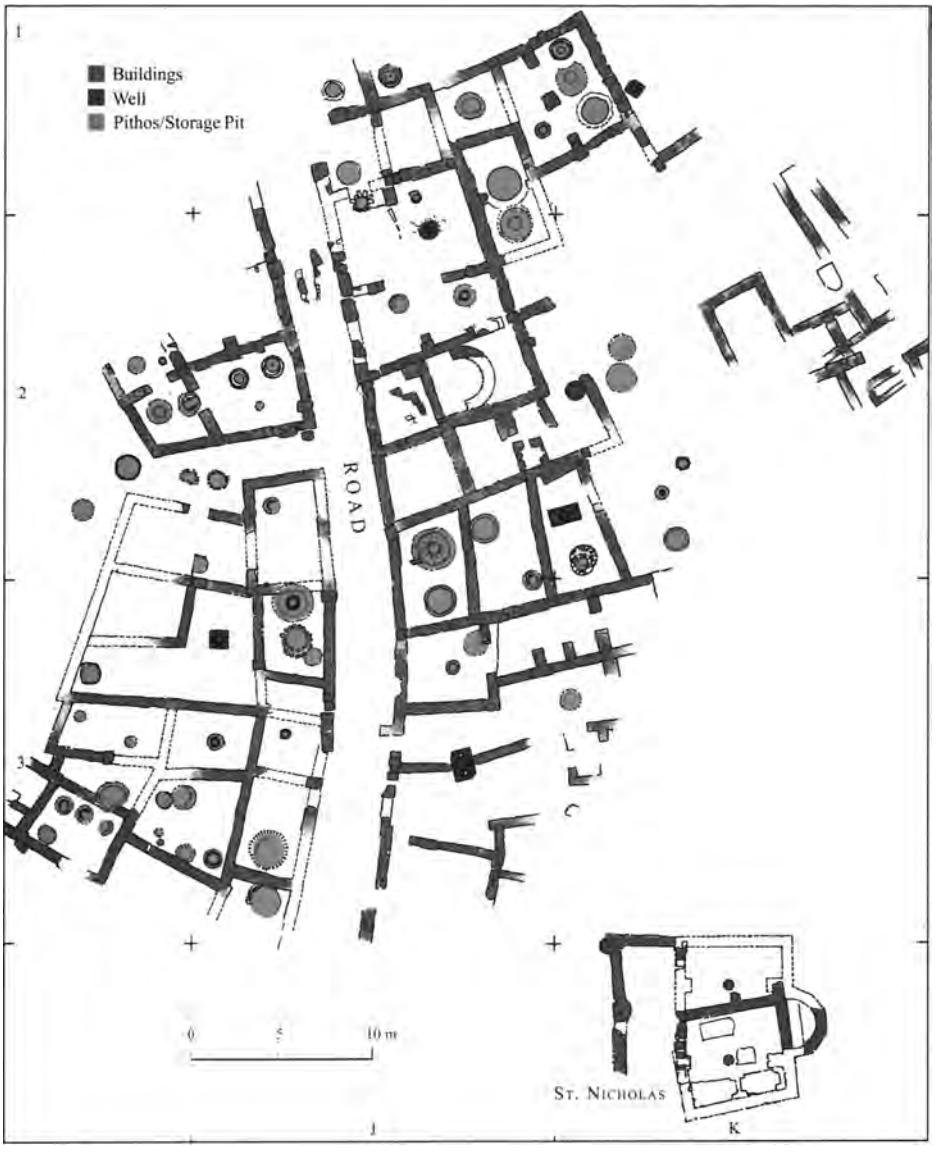

Fig. 24. Agora excavations, Athens. Sections BE, BZ, BH. Byzantine settlement of the 11th century AD.

Fig. 25. Agora excavations, Athens. Section BZ.

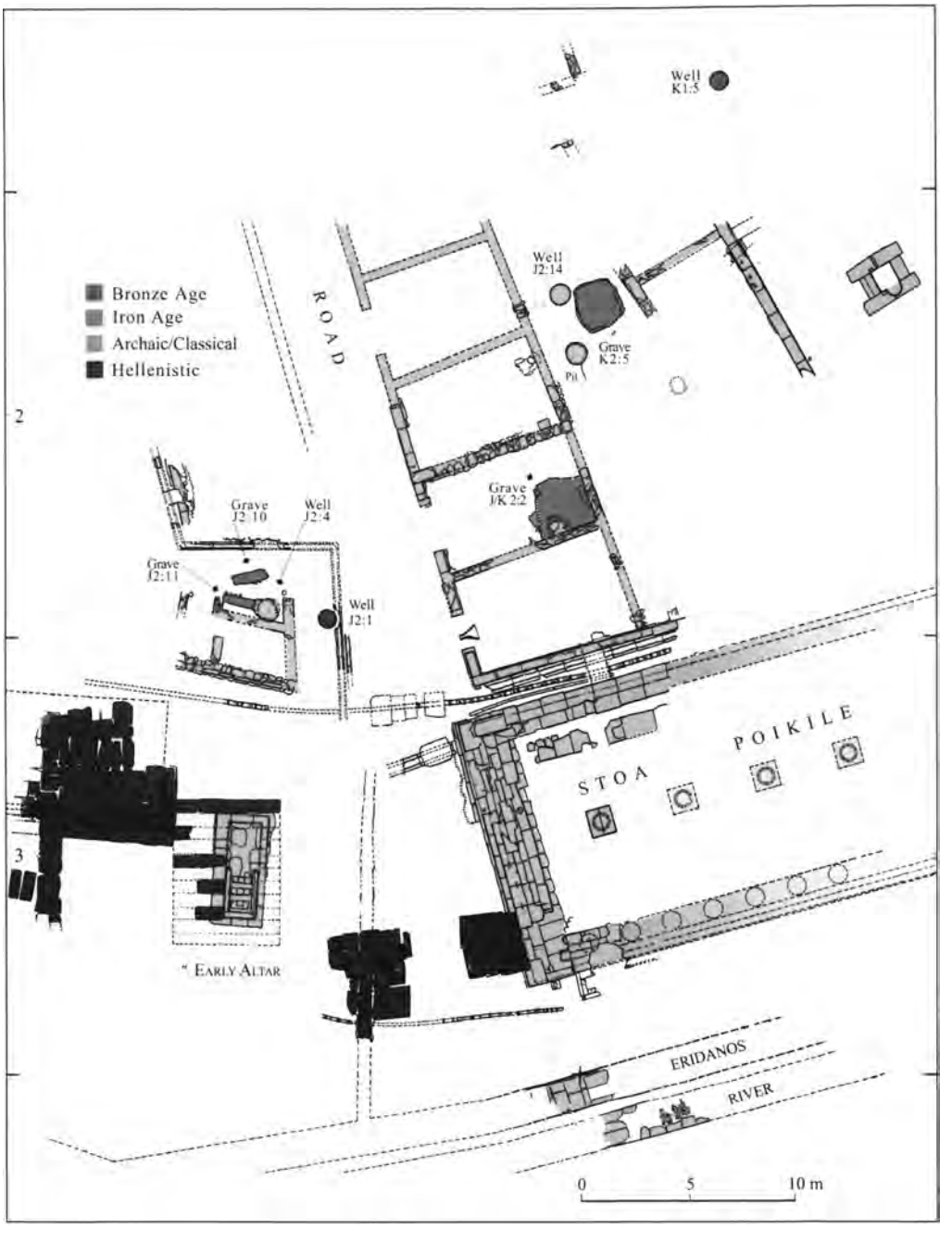

Fig. 26. Agora excavations, Athens. Sections BE, BZ, BH. Mycenaean, Classical Greek, Hellenistic phases.

to explore early levels in and around the Classical shop building (Fig. 26). Further cleaning of the two Mycenaean tombs was carried out. Prof. M. Liston began a preliminary analysis of the bones recovered in the past two years and can report that one grave (K 2:5) held the remains of at least 7 individuals (4 adults, 3 kids), including an elderly man who had survived a broken collarbone and several broken ribs. The other (J/K 2:2) had at least two adult males, one adult female, and a child.

The last of the fill containing ostraka was also cleared, and another dozen or so were found (Fig. 27), raising the total to over 150 pieces, making this the third largest deposit of ostraka found in the Agora. As with the others from this group, all the new ostraka were cast against either Themistokles or Xanthippos. Prof. J. Sickinger of Florida State University will be in Athens in early August to begin research for publication of the deposit.

After a major operation by C. Mauzy to stabilize the collaps-

Fig. 27. Agora excavations, Athens. Section BE. Ostraka from the last fill.

Fig. 28. Agora excavations, Athens. Section BE. Red-figured pelike.

ing shaft, we were able this year to complete the excavation of the 5th century well begun last season. The well was 1.20 m. in diameter and some 5.50 m. deep. A large pithos mouth had been reused as the well-head, fell into the shaft, and was found at a depth of about 4.50 m. The upper dumped fill excavated this year included a handsome red-figured pelike, with the draped figure of a woman on one side and a draped youth on the other (Fig. 28). Unusual pieces included two late black-figured choes, one with Dionysos standing between two rams, the other with a draped woman carrying a tray being followed by a man blowing into a trumpet, and an intact cylindrical vessel of lead. An assortment of black-glazed salt-cellars, askoi, and lamps was also recovered, dating largely to the 2nd and 3rd quarters of the 5th century BC. The well may have gone out of use as a result of the earthquake of 426 BC[37], believed to be the cause of similarly dated deposits found behind the Royal Stoa[38].The lowest fill represented period-of-use and was composed mostly of thin-walled water jars of coarse micaceous clay. Also were recovered numerous burnishing stones, suggesting some light industry in the area; the relationship of the well to the adjacent shop building has yet to be determined.

Fig. 29. Agora excavations, Athens. Section EL. The upper right corner of an inscribed stele of Hymettian marble.

Section EL

Excavation was supervised by L. Gawlinski. Here in the area of the Eleusinion, we cleared bedrock in several trenches to determine where it would be safe to found wooden walkways planned by our Greek colleagues for the presentation of the Agora park. For the most part the bedrock lies high in this area and we had only to scrape a few centimeters of fill, some Byzantine, some Roman, and some late Hellenistic. In one of the levels near the post-Herulian wall we recovered the upper right corner of an inscribed stele of Hymettian marble (Fig. 29). Some 22 lines of text survive, preserving about half of each line, which originally contained some 33 letters. The letter forms and formulae suggest a date somewhere in the 3rd century BC, and a preliminary reading of the text suggests it concerns Athenian relations with the city of Kydonia in Crete.

JOHN MCK CAMP II

37. Thuc., 3.87.4 and 3.89.

38. S.I. Rotroff and J.H. Oakley, *Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora*, *Hesperia*, Suppl. 25, 1992.

Γ' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το 2000 χρέη Προϊσταμένου για το χρονικό διάστημα από 1-1 έως 31-3 εκτελούσε η αρχαιολόγος Μ. Θεοχάρη, αναπληρώτρια Προϊσταμένου της Γ΄ ΕΠΚΑ, όπως και το προηγούμενο έτος 1999, ενώ από 1-4 τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε και πάλι η Λ. Παρλαμά, Έφορος Αρχαιοτήτων, μετά την επάνοδό της από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ.

Πλήθος σωστικών ανασκαφών διεξήχθησαν και κατά το έτος αυτό στην Αθήνα, την Ελευσίνα, τα Μέγαρα και τη Μεγαρίδα, περιοχές αρμοδιότητας της Γ΄ ΕΠΚΑ. Συγκεκριμένα, ανεσκάφησαν 13 οικόπεδα στην Αθήνα, ενώ ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα σε δύο οικόπεδα στην Ελευσίνα, εννέα στα Μέγαρα και τρία στη Μεγαρίδα. Συνεχίστηκαν η ανασκαφική έρευνα στους χώρους των σταθμών και των φρεάτων εξαερισμού της δυτικής επέκτασης της Γραμμής του ΜΣΑ, καθώς και οι εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης, στο πλαίσιο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, με τα έργα αυτεπιστασίας της Εφορείας στους αρχαιολογικούς χώρους Ολυμπιείου και Κεραμεικού.

Σημαντικό γεγονός για το 2000 και από ετών αίτημα της Εφορείας ήταν τα εγκαίνια του νέου Μουσείου Μεγάρων, που πραγματοποιήθηκαν στις 2-4-2000 στο νεοκλασικό κτίριο της οδού Δ. Μπεναρδή (παλαιό Δημαρχείο), το οποίο και παραχωρήθηκε μετά την ανακαίνισή του από το Δήμο Μεγάρων για να στεγάσει την παλαιά Αρχαιολογική Συλλογή της πόλης.

Συνεχίστηκαν, επίσης, οι εργασίες συντήρησης, καταγραφής και ταξινόμησης των καθημερινώς αυξανόμενων ευρημάτων στα εργαστήρια της Γ΄ ΕΠΚΑ στην Αθήνα, την Ελευσίνα και τα Μέγαρα.

Παράλληλα με τα έργα διαμόρφωσης και ανάδειξης του Κεραμεικού, πραγματοποιήθηκε η κατασκευή εκμαγείου του μαρμάρινου ταύρου από τον ταφικό περίβολο του Διονυσίου του Κολυττέως για την αντικατάσταση του αρχαίου, το οποίο μεταφέρθηκε για προστασία στο αίθριο του Μουσείου Κεραμεικού.

Το Νοέμβριο του 2000 άρχισε η επανατοποθέτηση του υπόστυλου κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του φρέατος του ΜΣΑ.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος διεξήχθησαν διερευνητικές αρχαιολογικές τομές στην περιοχή που προορίζεται για τη χωροθέτηση του Νέου Μουσείου Αθηνών.

ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΑΘΗΝΑΣ

Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ολυμπιείου

Κατά τα έτη 1998-2000 διεξήχθησαν εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο του Ολυμπιείου στο πλαίσιο του έργου της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, το οποίο είχε ενταχθεί στο Β΄ ΚΠΣ και πραγματοποιήθηκε με αυτεπιστασία από τη Γ΄ ΕΠΚΑ.

Η επέμβαση περιορίστηκε στον αρχαιολογικό χώρο νότια του ναού του Ολυμπίου Διός, μεταξύ των οδών Αμαλίας, Αθανασίου Διάκου και της κοίτης του Ιλισού, ο οποίος έχει έκταση 20 στρεμμάτων.

Αντικειμενικός σκοπός της επέμβασης στο χώρο αυτό ήταν αφενός η αποκατάστασή του με εργασίες αρχαιολογικών καθαρισμών (στο επίπεδο της ανασκαφής του Ι. Τραυλού, 1960-1963), στερεώσεων και συμπληρώσεων, όπου απαιτείτο, και αφετέρου ο ευτρεπισμός των αρχαίων, καθώς και η δημιουργία υποδομής για την υποδοχή των επισκεπτών (διαδρομές, φυλάκια, χώροι εξυπηρέτησης κοινού).

Από το Σεπτέμβριο έως το Δεκέμβριο του 1998 έγιναν καθαρισμός από την ψηλή βλάστηση, καθώς και αλλαγή της παλαιάς περίφραξης με νέα προσωρινή, δεδομένου ότι ο χώρος έπρεπε να ασφαλιστεί μέχρι την εγκατάσταση του εργοταξίου.

Από τον Ιανουάριο έως το Μάρτιο του 1999 οργανώθηκε το εργοτάξιο με δύο προκατασκευασμένους οικίσκους και το στοιχειώδη εξοπλισμό. Συνεχίστηκε η απομάκρυνση της βλάστησης και άρχισαν οι αποχωματώσεις.

Από τον Απρίλιο του 1999 έως το Μάιο του 2000 συνεχίστηκε ο ανασκαφικός καθαρισμός του χώρου μέχρι το επίπεδο της ανασκαφής του Ι. Τραυλού, ο οποίος υπήρξε ο τελευταίος ανασκαφέας του χώρου κατά τη δεκαετία του 1960.

Παράλληλα με τον ανασκαφικό καθαρισμό, έγινε και η αποτύπωση από το προσωπικό της Γ΄ ΕΠΚΑ των κυριότερων μνημείων του χώρου, σε όλες τις κλίμακες.

Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα υπήρξε αδιάκοπη και απρόσκοπτη συνεργασία μεταξύ των εκπροσώπων της Εφορείας, των μελετητών και της «ΕΑΧΑ Α.Ε.» προκειμένου να επιλυθούν προβλήματα υλοποίησης της εγκεκριμένης προμελέτης. Επήλθαν, συνεπώς, τροποποιήσεις της μελέτης, εφόσον η πρόοδος του ανασκαφικού καθαρισμού έφερνε στο φως νέα δεδομένα που οι μελετητές δεν ήταν δυνατό να γνωρίζουν κατά

την περίοδο της εκπόνησής της. Έγιναν προτάσεις σχετικά με τη μορφή της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου, την όδευση των διαδρομών, τη θέση και τον τύπο των φυλακίων, καθώς και τη σύνδεση του χώρου με τον πεζοδρομημένο άξονα των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου - Αποστόλου Παύλου. Οι προτάσεις αυτές εξετάστηκαν στο ΚΑΣ (συνεδρία της 3-8-2000).

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

Συνολική ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Κεραμεικού

Κατά τα έτη 1999-2000 συνεχίστηκαν οι εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού στο πλαίσιο του έργου της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με αυτεπιστασία της Γ΄ ΕΠΚΑ και με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ.

Οι εργασίες που έγιναν ήταν οι ακόλουθες:

α) Συνεχίστηκαν οι αποψιλώσεις, αποχωματώσεις και καθαρισμοί. Καθαρίστηκαν όλα τα μνημεία, οι αρχαίες οδοί και ο ποταμός Ηριδανός (συνολική αποκομιδή 1.340 κ.μ. χώματος και κλαδιών). Αποτέλεσμα των αποχωματώσεων ήταν η διαμόρφωση νέου επισκέψιμου τμήματος του κτιρίου Ζ και της Ιεράς πύλης.

β) Αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα λειψυδρίας του χώρου με αποκατάσταση της ροής του Ηριδανού ποταμού.

γ) Επισκευάστηκαν μικρά τμήματα της παλαιάς περίφραξης του χώρου προς την οδό Πειραιώς. Κατασκευάστηκε νέα είσοδος βαρέων οχημάτων από την οδό Πειραιώς.

δ) Έναρξη του προγράμματος και ολοκλήρωση της μεταφοράς λίθινων ογκωδών ευρημάτων διάσπαρτων στο χώρο και τοποθέτησή τους υπό τύπον υπαίθριας έκθεσης σε νέο υπό διαμόρφωση χώρο παρά την οδό Σαλαμίνος.

ε) Καταγραφή των φθορών στα αρχιτεκτονικά και κινητά μνημεία.

στ) Έναρξη και ολοκλήρωση του καθαρισμού και της συντήρησης του ταφικού μνημείου του Δεξίλεω (περίβολος των Θορικίων).

ζ) Σύνταξη από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων Μνημείων μελέτης των επιχρισμάτων των ταφικών μνημείων της «Οδού των Τάφων» και της Ιεράς Οδού.

η) Προετοιμασία χώρου για τη χάραξη διαδρομών και κατασκευής «ράμπας» για άτομα με ειδικές ανάγκες παρά την «Οδό των Τάφων».

θ) Αντικατάσταση των μικρών στεγάστρων από ελλενίτ με νέα από πολυκαρμπονικό υλικό για την προστασία κεραμικών κλιβάνων και ευπαθών τμημάτων του αρχαιολογικού χώρου.

ι) Καταγραφή ευρημάτων των αποθηκών του μουσείου και σύνταξη κειμένων ενημερωτικών πινακίδων για τα πιο σημαντικά μνημεία του χώρου.

ια) Μετά την ολοκλήρωση των νομικών διαδικασιών αποβολής του αυθαίρετου χρήστη από το απαλλοτριωμένο ακίνητο επί των οδών Ερμού 138, Μελιδώνη και Ευβούλου, κατεδάφιση του ακινήτου και περίφραξη του χώρου. Εκπόνηση ξεχωριστής μελέτης από την ομάδα των μελετητών του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού για την ήπια διαμόρφωση του συγκεκριμένου χώρου που προέκυψε μετά την κατεδάφιση.

ιβ) Έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου για την Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας από κοινού με την Α΄ ΕΠΚΑ.

Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα υπήρξε συνεχής συνεργασία των εκπροσώπων της Εφορείας με τους μελετητές και τους εκπροσώπους της «ΕΑΧΑ Α.Ε.» για να ολοκληρωθεί η μελέτη, η οποία συζητήθηκε στο ΚΑΣ στις 3-8-2000. Στη συνέχεια και δεδομένου ότι υπήρξαν τροποποιήσεις της μελέτης, αυτές συζητήθηκαν συμπληρωματικά στο ΚΑΣ στις 19-12-2000 και εκδόθηκε η σχετική Υπουργική Απόφαση.

Το χρονικό αυτό διάστημα εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ευ. Βιβλιοδέτης, Σ. Ασημακοπούλου και για ένα διάστημα η Σ. Στεφανοπούλου, η συντηρήτρια Ι. Πόρου, ο αρχιτέκτονας Γ. Καρκάνης και δέκα εργατοτεχνίτες.

Εκπρόσωποι της Γ΄ ΕΠΚΑ για το έργο συνολικής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού ήταν οι αρχαιολόγοι Μ. Θεοχάρη και Ευ. Λυγκούρη και από το 1999 και εξής η Ευ. Λυγκούρη και ο Θ. Ηλιόπουλος.

Παράλληλα με τα έργα της Ενοποίησης του Αρχαιολογικού Χώρου Κεραμεικού πραγματοποιήθηκε από τη Γ΄ ΕΠΚΑ η κατασκευή εκμαγείου του μαρμάρινου ταύρου από τον ταφικό περίβολο του Διονυσίου του Κολυττέως, για την αντικατάσταση του αρχαίου, το οποίο μεταφέρθηκε για προστασία στο αίθριο του Μουσείου Κεραμεικού.

Σύμφωνα με τη μελέτη για την επισκευή του Μουσείου Κεραμεικού, προβλέπεται η κατασκευή γυάλινου στεγάστρου, το οποίο θα προστατεύσει το μαρμάρινο ταύρο.

Η κατασκευή του εκμαγείου, η μεταφορά και η τοποθέτηση στο αίθριο του αρχαίου ταύρου, πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές της Γ΄ ΕΠΚΑ, Θ. Καρδάμη, Ι. Καρδάμη, Μ. Ζήση και από το συντηρητή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Γ. Παπαγρηγορίου.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ - ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΠΛΑΤΩΝΟΣ (ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΕΙΞΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΕΤΩΝ 1999-2000)

Σε συνέχεια του προγράμματος για την προβολή και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Ακαδημίας Πλάτωνος και τη χρηματοδότησή του από το κληροδότημα της Ι.Π. Αριστόφρονος δια της Ακαδημίας Αθηνών με ΧΕΠ 6.000.000 δραχμών, πραγματοποιήθηκαν εργασίες και αγορές υλικών κατά το χρονικό διάστημα από 21-9-1998 έως 31-12-1998.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί όλων των ανεσκαμμένων στο παρελθόν χώρων, όπου διατηρούνται ορατές και επισκέψιμες οι αρχαιότητες του Γυμνασίου της Ακαδημίας. Πραγματοποιήθηκαν δηλαδή καθαρισμοί στο χώρο της Παλαίστρας ή Γυμνασίου, σε αυτόν του τετράγωνου Περιστυλίου καθώς και στους χώρους των Ρωμαϊκών Λουτρών, του λεγόμενου «Περιβόλου» και των τάφων.

Οι αρχαιολογικοί καθαρισμοί πραγματοποιήθηκαν με συνεργείο αποτελούμενο από δύο εργάτες που προσελήφθησαν με δαπάνη του συγκεκριμένου ΧΕΠ μαζί με τέσσερις εργάτες και αρχιτεχνίτη ανασκαφών της Γ' ΕΠΚΑ.

Με το ίδιο συνεργείο εργατών και με τη βοήθεια εκσκαφικού μηχανήματος και φορτηγών που μισθώθηκαν με δαπάνη του ΧΕΠ έγινε καθαρισμός του απαλλοτριωθέντος από το ΥΠΠΟ οικοπέδου επί της οδού Δράκοντος 33 (πρώην ιδιοκτησία αφών Βενέτα) στην Ακαδημία Πλάτωνος, όπου έχουν διατηρηθεί ορατά και επισκέψιμα τα θεμέλια μεγάλης οικίας των ελληνιστικών χρόνων[1].

Στο βόρειο τμήμα της Παλαίστρας ή Γυμνασίου της Ακαδημίας διενεργήθηκε αρχαιολογικός καθαρισμός. Στα ανατολικά του βόρειου τμήματος διανοίχθηκε ερευνητική τομή στο σημείο ακριβώς, όπου είχε εντοπιστεί από τους παλαιότερους ανασκαφείς το Πρόπυλο του Γυμνασίου, ενώ ανατολικότερα είχαν αποκαλυφθεί τάφοι των υστεροελληνιστικών χρόνων.

Πραγματοποιήθηκε, επίσης, τακτοποίηση των βαρέων μαρμάρινων αρχαίων ευρημάτων (επιτύμβιοι κιονίσκοι, σαρκοφάγοι κτλ.) στον αύλειο χώρο της Αρχαιολογικής Συλλογής της Ακαδημίας με τη βοήθεια γερανοφόρου οχήματος που μισθώθηκε με δαπάνη του ΧΕΠ. Οι εργασίες αυτές ήταν απαραίτητες προκειμένου αφενός να είναι εφικτή η προσέγγιση σε αυτά για μελέτη και αφετέρου για τον ευτρεπισμό της Αρχαιολογικής Συλλογής. Αυτή η τακτοποίηση έγινε και με τη συνεχή εποπτεία του συντηρητή μαρμάρων της Εφορείας Θ. Καρδάμη.

Το ίδιο πρόγραμμα συνεχίστηκε και κατά τον επόμενο χρόνο, δηλαδή από τα μέσα Οκτωβρίου του 1999 έως τα τέλη Ιανουαρίου του 2000 και πάλι με τη χρηματοδότηση του κληροδοτήματος της Ι.Π. Αριστόφρονος δια της Ακαδημίας Αθηνών με ΧΕΠ 6.000.000 δραχμών.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας και βορειοδυτικά των λουτρών των ρωμαϊκών χρόνων του Γυμνασίου διανοίχθηκαν δύο μεγάλες διερευνητικές τομές. Αρχικά η διάνοιξη έγινε με τη χρήση ελαφρού μηχανικού εκσκαφέα, ο οποίος αφαίρεσε φυτικά χώματα μέχρι βάθος 2,50 μ. Στη συνέχεια η διάνοιξη των τομών έγινε με συνεργείο, αποτελούμενο από τρεις εργάτες που προσελήφθησαν με δαπάνη του ΧΕΠ μαζί με τέσσερις εργάτες και αρχιτεχνίτη της Εφορείας.

Στην πρώτη διερευνητική τομή (διαστ. 20×5 μ.) η έρευνα προχώρησε μέχρι βάθος 5 μ. περίπου. Σε βάθος 4,40 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε στρώμα αρχαϊκών χρόνων. Η έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος υπήρξε αδύνατη λόγω των πολύ χαλαρών επιχώσεων των παρειών της τομής, οι οποίες έγιναν περισσότερο επισφαλείς μετά τις έντονες βροχοπτώσεις του Δεκεμβρίου.

Στη δεύτερη τομή, ανατολικά της προηγούμενης, μήκ. 18 και πλ. 5 μ., και προκειμένου να αποφευχθούν τα προηγούμενα προβλήματα, αμέσως μετά τη διάνοιξή της έγινε τοποθέτηση μεταλλικού μεταφερόμενου στεγάστρου, το οποίο κατασκευάστηκε με δαπάνη του ΧΕΠ.

Μέχρι βάθος 2,50 μ. βρέθηκαν φυτικά χώματα και σημερινές ακάθαρτες επιχώσεις. Σε βάθος 3,22 μ. άρχιζε αργιλώδες στρώμα, το οποίο κατέληγε σε βάθος 4,10 μ., προερχόμενο από τις προσχώσεις του ποταμού Κηφισού, με όστρακα διαφόρων εποχών. Από το βάθος των 4,10 μ. βρέθηκε στρώμα αρχαϊκών χρόνων με άφθονα και μεγάλα όστρακα, το οποίο έφθανε σε βάθος 6,47 μ. Από το βάθος αυτό και κάτω βρέθηκε πάλι αργιλώδες στρώμα με άμμο, με υπογεωμετρικά κυρίως όστρακα μαζί με λίγα πρωτοελλαδικής εποχής. Το ίδιο στρώμα συνεχίζεται μέχρι βάθος 8,20 μ., όπου κατέληξε και η διάνοιξη της τομής.

Η έρευνα σε αυτές τις δύο τομές και ιδιαίτερα στη δεύτερη, μπορεί να μην έδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όμως η στρωματογραφική μελέτη και αυτής της περιοχής του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και η συσχέτιση των δεδομένων αυτών με την έρευνα του προηγούμενου έτους στο χώρο του αρχαίου Γυμνασίου θα συμβάλουν στην επίλυση του προβλήματος της χρονολόγησης της Παλαίστρας της Ακαδημίας.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εκ νέου αρχαιολογικοί καθαρισμοί των ανεσκαμμένων στο παρελθόν χώρων, όπου διατηρούνται ορατές και επισκέψιμες αρχαιότητες του Γυμνασίου, των Λουτρών και του τετράγωνου Περιστυλίου.

Επισκευάστηκε το παλαιό μεταλλικό στέγαστρο που προστατεύει την «Ιερά Οικία», καθώς και η συρμάτινη περίφραξή της.

Πραγματοποιήθηκε κατεδάφιση της απαλλοτριωμένης από το ΥΠΠΟ ετοιμόρροπης οικίας επί των οδών Κρατύλου και Μοναστηρίου, προκειμένου ο χώρος της να αποδοθεί στην όμορη Αρχαιολογική Συλλογή της Ακαδημίας για τη φύλαξη βαρέων αρχαίων.

Για την ασφάλεια του χώρου της Αρχαιολογικής Συλλογής κατά την κατεδάφιση του παραπάνω κτιρίου κατασκευάστηκε προσωρινή περίφραξη και μετατοπίστηκε η σιδερένια πόρτα εισόδου.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης των υδρορροών και των σωληνώσεων του κτιρίου της Αρχαιολογικής Συλλογής για προετοιμασία σύνδεσης της αποχέτευσής της στον κεντρικό αγωγό.

Για τις διάφορες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αγοράστηκαν εργαλεία, όπως χορτοκοπτικό και ψεκαστικό μηχάνημα για τον καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου από τα τόσο επιβλαβή για τις αρχαιότητες φυτά.

1. *ΠΑΕ* 1963, σ. 7-9, πίν. 2-14.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Μεγάρων

Στις 2-4-2000, πραγματοποιήθηκαν από τη Γενική Γραμματέα του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη τα εγκαίνια του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάρων, ικανοποιώντας μεταξύ άλλων και πάγιο αίτημα της τοπικής κοινωνίας.

Το κτίριο του μουσείου παραχωρήθηκε προσωρινά από το Δήμο Μεγαρέων στη Γ' ΕΠΚΑ, προκειμένου να φιλοξενηθεί ένα μέρος των ευρημάτων της Αρχαιολογικής Συλλογής των Μεγάρων, έως την ανέγερση σύγχρονου μουσείου στα ανατολικά της πόλης. Βρίσκεται στις νότιες παρυφές της αρχαίας ακρόπολης της Καρίας, του χαμηλότερου από τους δύο λόφους, που κατά την αρχαιότητα αποτελούσαν τις δύο τοιχισμένες ακροπόλεις των Μεγάρων, και είναι ένα από τα λίγα εναπομείναντα νεοκλασικά μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς των Αλκυονίδων το 1981. Είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο, διώροφο απλού νεοκλασικού ρυθμού, συμμετρικό, με δύο αίθουσες ανά όροφο συνολικού εμβαδού 265 τ.μ. Οικοδομήθηκε πιθανότατα στη δεκαετία του 1870 και χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως στρατώνας και έδρα της Αστυνομίας. Αργότερα στέγασε σχολείο, διοικητικές υπηρεσίες, το αρχηγείο των Γερμανών κατά τη διάρκεια της κατοχής και, τέλος, το Δημαρχιακό Μέγαρο έως το 1963, οπότε και εγκαταλείφθηκε. Τη μετασκευή του κτιρίου, προκειμένου να λειτουργήσει ως αρχαιολογικό μουσείο, ανέλαβε ο Δήμος Μεγαρέων (Εικ. 1).

Στις εργασίες έκθεσης συμμετείχαν από πλευράς της Εφορείας οι αρχαιολόγοι Π. Ζορίδης, Α. Βόρδος, Δ. Κυριακού, Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και ομάδα συντηρητών με επικεφαλής τους Θ. Καρδάμη και Χ. Φουσέκη. Η αρχιτέκτων του ΥΠΠΟ Δ. Τσιρώνη ανέλαβε την αρχιτεκτονική μελέτη και επίβλεψη της έκθεσης.

Στον προθάλαμο του μουσείου δύο χάρτες ενημερώνουν τον επισκέπτη για την τοπογραφία της αρχαίας Μεγαρίδος, τις διάφορες αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και για τα μνημεία της αρχαίας πόλης, την ύπαρξη των οποίων ταύτισαν οι σωστικές ανασκαφές εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού. Στον προθάλαμο εκτίθεται, επίσης, μια ψηλή επιτάφια στήλη του 4ου αι. π.Χ. με ανθεμωτή επίστεψη, με επιγραφή που χαράχθηκε τρεις αιώνες αργότερα πάνω από το αρχικά γραπτό διακοσμητικό μοτίβο.

Στην αίθουσα Α του ισογείου (Εικ. 2) παρουσιάζονται δείγματα της μνημειακής γλυπτικής αλλά και αναθηματικά ανάγλυφα, που χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ., περίοδο της μεγαλύτερης πολιτισμικής και οικονομικής άνθησης των Μεγάρων. Στην ελληνιστική εποχή ανήκει και ο σπάνιος αγαλματικός τύπος αυτής της περιόδου, ο άνδρας με χλαμύδα στον τύπο της ερμαϊκής στήλης.

Στην αίθουσα Β εκτίθενται επιτάφιες στήλες, ταφικά ανάγλυφα και επιγραφές, που χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Χαρακτηριστικές για τα Μέγαρα,

Εικ. 1. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Μεγάρων.

από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε., είναι οι απλές κυβολιθικές επιτύμβιες στήλες από πεντελικό μάρμαρο, με χαραγμένο στη μία πλευρά τους το όνομα του νεκρού.

Στην αίθουσα Γ του ορόφου, μέσα σε προθήκες, παρουσιάζονται χαρακτηριστικά δείγματα ταφικών συνόλων, κυρίως πήλινα κτερίσματα, που καλύπτουν την περίοδο από τον 8ο έως και τον 1ο αι. π.Χ. Η έκθεση των ταφικών συνόλων υποστηρίζεται από πλούσιο εποπτικό υλικό, φωτογραφίες και τοπογραφικά σχέδια από τις σωστικές ανασκαφές στα έξι οργανωμένα νεκροταφεία των Μεγάρων, τα οποία αρχίζουν να αναπτύσσονται κατά μήκος των οδών εκτός της πόλης, μετά την κατασκευή των τειχών στη διάρκεια των περσικών πολέμων.

Στην αίθουσα Δ παρουσιάζονται αντικείμενα της καθημερινής ζωής, λυχνάρια, χάλκινα μικροαντικείμενα, όπως στλεγγίδες και κάτοπτρα, υφαντικά βάρη όλων των τύπων, νομίσματα και ειδώλια, που καλύπτουν την περίοδο από τα αρχαϊκά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Σε μια προθήκη, εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα από τον αποθέτη του αρχαϊκού ιερού στη θέση Μπούρι Αλεποχωρίου, δείγματα της λατρείας αλλά και του τοπικού κεραμικού εργαστηρίου. Και σε αυτή την αίθουσα, η έκθεση υποστηρίζεται από εποπτικό υλικό, φωτογραφίες, αναπτύγματα, τοπογραφικά σχέδια και χάρτες.

ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΛΑΜΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα (Εικ. Α')

1. Οδός Δαιδάλου (σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων)

Το σκάμμα αποχέτευσης, πλ. 0,70 και βάθ. από 1,80 έως 2,20 μ., διανοίχθηκε από τη διασταύρωση της παραπάνω οδού με τις οδούς Α. Γέροντα, Χαιρεφώντος και Ολυμπίου Διός έως την οδό Περιάνδρου. Ακριβώς στη διασταύρωση με τις οδούς Α. Γέροντα και Χαιρεφώντος βρέθηκε σε βάθος 0,75 μ. κτιστή απιόσχημη δεξαμενή, βυζαντινή ή τουρκοκρατίας, από πλίν-

Εικ. 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Μεγάρων. Η αίθουσα Α των γλυπτών.

θους και υδραυλικό κονίαμα, σωζ. ύψ. 1,45 μ., το δάπεδο της οποίας, διαμ. 1 μ., βρέθηκε σε βάθος 2,20 μ. Η επίχωση ήταν χαλαρή, με εφυαλωμένα κυρίως όστρακα και λίγα όστρεα. Από 2 έως 3 μ. ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν λοξά στο σκάμμα με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. δύο παράλληλοι τοίχοι. Ο ισχυρός τοίχος 2 αποτελείται από μεγάλους επιχρισμένους ξεστούς πωρολιθικούς ογκόλιθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Το βάθος επιφάνειάς του ήταν 1,20 μ. ενώ η έδρασή του έβαινε κάτω των 2,20 μ., όπου διακρίθηκαν ίχνη κάποιας θολωτής κατασκευής. Ο τοίχος 2 προφανώς σχετίζεται με τα γνωστά υστερορωμαϊκά οικοδομήματα της περιοχής[2]. Μεταξύ του τοίχου 2 και της δεξαμενής εντοπίστηκε ο τοίχος 1, πάχ. 0,60 μ., από ογκόλιθους σε β' χρήση, αργούς λίθους και ασβέστη, προφανώς βυζαντινών ή μεταγενέστερων χρόνων. Το βάθος έδρασής του ήταν 2 μ. Σε διάφορα σημεία του σκάμματος υπήρχε άφθονη μαρμάρινη λατύπη.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

2. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11 (αντικατάσταση αγωγού αποχέτευσης ΕΥΔΑΠ)

Κατά τις εργασίες αντικατάστασης του παντορροϊκού αγωγού πριν από τον αριθ. 11 της παραπάνω οδού, διενεργήθηκε από τις 12-10 έως τις 3-11-2000 σωστική ανασκαφή[3], στην οποία εντοπίστηκε τμήμα μεγάλου τοίχου (ΤΧ1), ο οποίος ανήκει πιθανώς σε ταφικό περίβολο[4] μαζί με ίχνη οδού (4ος αι. π.Χ.), καθώς και μέρος ρωμαϊκού κτιρίου του 2ου-4ου αι. μ.Χ. Το χαντάκι, πλ. 0,70-0,80 μ., ερευνήθηκε σε μήκος 15 μ. περίπου προς Α. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποτελούν την προς ΒΑ. συνέχεια αυτών που είχαν ανασκαφεί παλαιότερα στο οικόπεδο της οδού Βιργινίας Μπενάκη 13[5] (Εικ. 3).

Το τμήμα του περιβόλου, μέγ. πλ. 1,40 μ., που ήταν κατασκευασμένος με πλίνθους ερυθρωπού και κιτρινωπού πωρόλιθου, αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο δόμων, σε βάθος από 1,48 έως 2,70 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα και ερευνήθηκε σε μήκος 2,10 μ. Νότια του περιβόλου και σε επαφή με αυτόν εντοπίστηκαν λίγα κατάλοιπα οδού, σε βάθος από 2,34 έως 2,35 μ., η οποία πρέπει να ήταν σε χρήση έως την εποχή κατασκευής του ρωμαϊκού κτιρίου που βρέθηκε σε απόσταση 3,50 μ. ανατολικά. Η οδός αυτή πιθανώς συνέδεε διαγωνίως την οδό προς την Ακαδημία με την οδό προς τον Ίππιο Κολωνό, με την οποία, μάλιστα, συνέβαλλε στο ύψος της σημερινής οδού Λένορμαν, λίγο πριν από την πλατεία Μεταξουργείου[6].

Όταν αφαιρέθηκαν οι πωρόπλινθοι του α' και β' δόμου του περιβόλου, για να καταστεί δυνατή η διέλευση του νέου αγωγού, βρέθηκε στο θεμέλιό του[7] και σε βάθος από 2,52 έως 2,62 μ. ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από υμήττιο μάρμαρο (Εικ. 4-5). Σώθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της, εκτός από την άνω δεξιά πλευρά της και μέρος της βάσης.

2. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 71 (οικόπεδο Ολυμπίου Διός και Χαιρεφώντος 4)· 37 (1982): Χρονικά, σ. 19 (σκάμμα οδού Χαιρεφώντος).

3. Την ανασκαφή (αριθ. ημερολογίου Γ' ΕΠΚΑ ΑΑ 454/IV1/1995, σ. 185-289) διενήργησαν η αρχαιολόγος Β. Νταϊάκη και ο υπογράφων. Τα σχέδια εκπόνησε η σχεδιάστρια Θ. Δρογούτη. Τα βάθη μετρήθηκαν από το σημερινό κατάστρωμα της οδού Βιργινίας Μπενάκη.

4. Πιθανώς αποτελούσε μέρος ταφικού περιβόλου ή βάθρου, δεδομένου ότι αμέσως βόρεια και πίσω από αυτόν αναφάνηκε η νοτιοδυτική γωνία ενός κιβωτιόσχημου τάφου, ο οποίος βρισκόταν κάτω από τον υπό αντικατάσταση παλαιό παντορροϊκό αγωγό. Λόγω της επικινδυνότητας των πολύ σαθρών επιχώσεων ήταν αδύνατο να ερευνηθεί και καταχώστηκε.

5. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 43-48.

6. Ό.π. και *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 39-50.

7. Το υπόστρωμα του περιβόλου αποτελείται από μικρά και μεγάλα ποταμο-

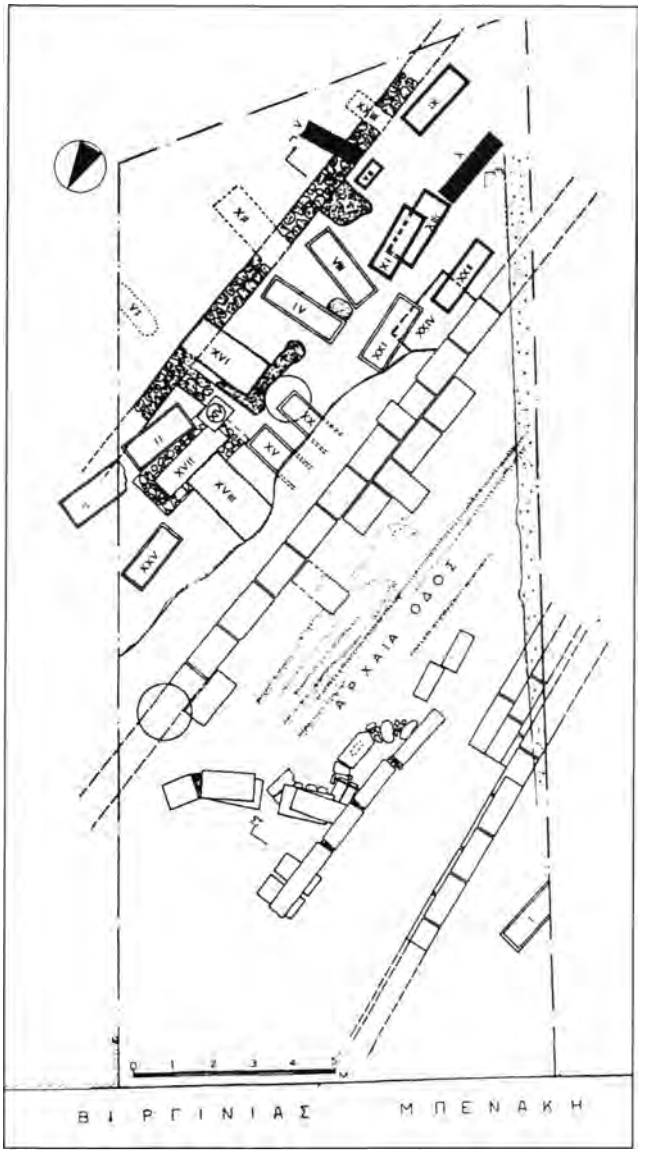

Εικ. 3. Αθήνα. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11. Κάτοψη της ανασκαφής σε εξάρτηση με την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Βιργινίας Μπενάκη 13.

Εικ. 4. Αθήνα. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11. Η επιτύμβια στήλη του Πολυκλή κατά χώραν.

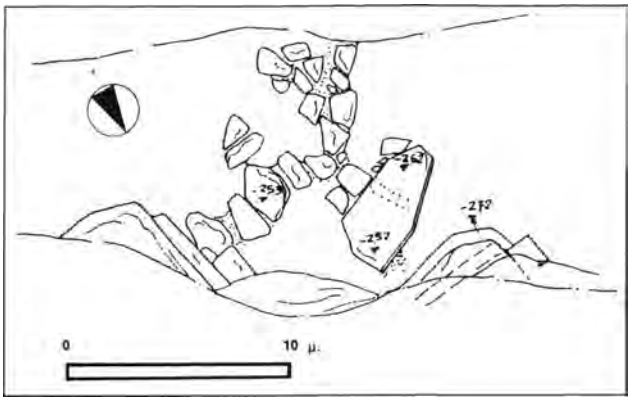

Εικ. 5. Αθήνα. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11. Κάτοψη της ανασκαφής με την επιτύμβια στήλη του Πολυκλή.

Η στήλη (αριθ. ευρ. Λ 4891) έχει αψιδωτή απόληξη, η οποία ορίζεται από ανάβαθη εγχάραξη και ίσως έφερε γραπτό κόσμημα. Έχει ύψος 0,63, πλάτος 0,305 και πάχος 0,06-0,07 μ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,015 και το διάστιχο 0,005 μ.

Η στήλη φέρει την εξής επιγραφή σε προευκλείδειο αλφάβητο (το σίγμα τετρασκελές):

Πολυκλέος Ἀκαν-
θίο προχσένο

Ο ακάνθιος πρόξενος *Πολυκλῆς* είναι άγνωστος από άλλες πηγές. Η στήλη χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., και πάντως, πριν από την αποστασία της πόλης της Ακάνθου από τη Δηλιακή Συμμαχία στους Λακεδαιμονίους (424 π.Χ.)[8].

Στους δύο τοίχους του ρωμαϊκού κτιρίου που εντοπίστηκε,

χάλικα που αφθονούν στην περιοχή αυτή, λόγω της διέλευσης από τη γειτονική πλατεία Μεταξουργείου του χειμάρρου Σκίρου και της απόληξης στη γειτονική πλατεία Βάθης (Ανεξαρτησίας) του ορμητικού ρεύματος του Κυκλοβόρου. Για τη συνοικία, την πλατεία του Μεταξουργείου και τη γύρω περιοχή, βλ. Χ. Αγριαντώνη - Μ. Χατζηιωάννου, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα 1995, ιδιαίτερα σ. 167, εικ. 9, όπου απεικονίζεται η πορεία της κοίτης του Σκίρου διαμέσου της οδού Βιργινίας Μπενάκη (τότε οδός Αγίου Γεωργίου) προς την πλατεία Μεταξουργείου. Ο ορμητικός Κυκλοβόρος (ρέμα της Βάθειας) ήταν μεγαλύτερος χείμαρρος. Ξεκινούσε από τα Τουρκοβούνια (αρχ. Αγχεσμός) και διαμέσου του Πεδίου του Άρεως, της Λεωφ. Αλεξάνδρας και της οδού Μάρνη κατέληγε στην πλατεία Βάθης, όπου λίμναζε, βλ. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1995[2], σ. 11-12, 29, εικ. 29, σ. 188-189, 256, 299.

8. Για την Άκανθο, βλ. Ν. Καλτσάς, *Ακανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 17-22. Για τις αθηναϊκές προξενίες του 5ου αι.

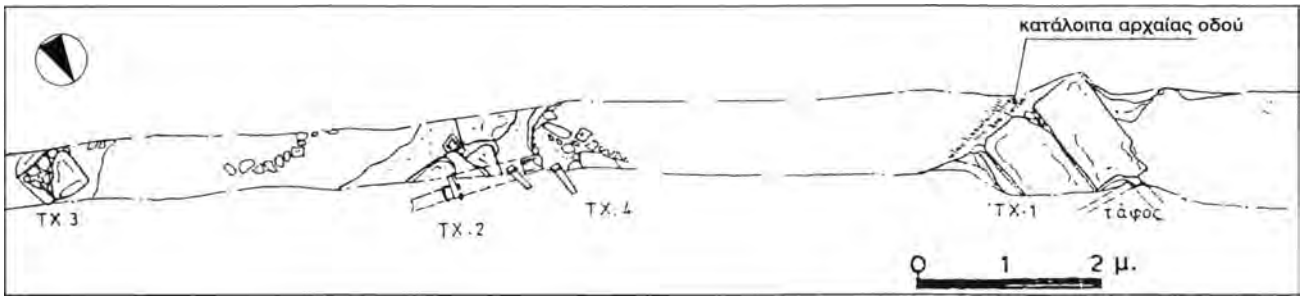

Εικ. 6. Αθήνα. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11. Κάτοψη της ανασκαφής με τους επιτύμβιους κιονίσκους που ήταν εντοιχισμένοι στο ρωμαϊκό κτίριο.

3,50 μ. ανατολικά του περιβόλου, βρέθηκαν εντοιχισμένοι πέντε επιτύμβιοι κιονίσκοι (Εικ. 6-7).

Αριθ. ευρ. Λ 4892. Ακέραιος. Μάρμαρο υμήττιο. Ύψ. 0,54, διάμ. άνω 0,165 μ. Φέρει κρικοειδή στεφάνη. Ύψ. γραμμάτων 0,017 μ., με ακρέμονες. Διάστιχο 0,025 μ. Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

Μενοδώρα
Φρ[υ]γία

Η χάραξη στο δεύτερο στίχο είναι αβέβαιη, ίσως *Φρυγία*. Ο τύπος *Μενοδώρα*, αντί του *Μηνοδώρα*, δεν επιχωριάζει στην Αττική[9].

Αριθ. ευρ. Λ 4893. Σώζεται το ανώτερο τμήμα. Μάρμαρο υμήττιο. Σωζ. ύψ. 0,225, διάμ. άνω 0,165 μ. Αποκρούσεις στην κρικοειδή στεφάνη. Η επιγραφή είναι δυσανάγνωστη.

Αριθ. ευρ. Λ 4894. Ακέραιος. Μάρμαρο υμήττιο. Ύψ. 1,05, διάμ. άνω 0,29 μ. Φέρει κρικοειδή στεφάνη. Ύψ. γραμμάτων 0,025 μ., με ακρέμονες. Διάστιχο 0,023 μ. Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

Εικ. 7. Αθήνα. Οδός Βιργινίας Μπενάκη 11. Επιτύμβιος κιονίσκος κατά χώραν.

Βακχὶς
Διονυσίου
3 *Ζμυρναία*
Ἀγαθ[α]ίου
Ποταμ<ί>ου
6 *γυνὴ*

Το δημοτικό *Ποτάμιος* αποκαθίσταται σύμφωνα με το σύνηθες των αττικών επιτύμβιων επιγραφών. Ωστόσο, υπάρχει και το όνομα *Πόταμος*. Ο τύπος του εθνικού *Ζμυρναία* αντί του Σμυρναία δεν είναι άγνωστος στην Αθήνα[10].

Αριθ. ευρ. Λ 4895. Σώζεται το ανώτερο τμήμα. Μάρμαρο υμήττιο. Σωζ. ύψ. 0,46, διάμ. άνω 0,185 μ. Φέρει κρικοειδή στεφάνη. Χάραξη αμελής. Ύψ. γραμμάτων 0,023 μ., με ακρέμονες. Διάστιχο 0,022 μ. Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.

Εὐημερὶς
[Εὐ]ημέρου
Ἀντιόχισσα

Στην Αθήνα το όνομα *Εὐήμερος* ή *Εὐημερὶς* συνηθίζεται σε πρόσωπα μικρασιατικής ή ανατολικής καταγωγής[11].

Αριθ. ευρ. Λ 4896. Ακέραιος. Μάρμαρο υμήττιο. Ύψ. 0,56, διάμ. άνω 0,13 μ. Φέρει κρικοειδή στεφάνη. Χάραξη αμελής και αβαθής. Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ., με ακρέμονες. Διάστιχο 0,015 μ. Χρονολόγηση: 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ. Κάτω από την επιγραφή υπάρχει αδρά χαραγμένη παράσταση λουτροφόρου-αμφορέα.

π.Χ., βλ. M.B. Walbank, *The Athenian Proxenies of the Fifth Century BC*, Toronto-Sarasota 1978, ιδίως σ. 421-432, αριθ. 85 και *IG* I², 106 (πριν το 411/8 π.Χ.), όπου αναφέρεται ένας Πολυκλής, πρόξενος πόλης που βρισκόταν στην περιοχή του Ελλησπόντου, ίσως της Σηστού ή της Κυζίκου ή της Αβύδου. Για το σύνηθες στην Αττική όνομα *Πολυκλῆς*, βλ. *LGPN* II, σ. 372-373. Για ακάνθιους πολίτες στην Αθήνα, βλ. M.J. Osborne - S.G. Byrne, The Foreign Residents of Athens, *Studia Hellenistica* 33 (1996), σ. 14, αριθ. 287-288. Επιτύμβιες στήλες προξένων δεν είναι άγνωστες στην Αθήνα, βλ. τη στήλη του Σηλυμβρίου προξένου Πυθαγόρα που βρέθηκε στον Κεραμεικό (450 π.Χ. περίπου), U. Knigge, *Ο Κεραμεικός της Αθήνας. Ιστορία - Μνημεία - Ανασκαφές*, Αθήνα 1990, σ. 97-101, εικ. 92, 95.

9. Για τον τύπο *Μηνοδώρα*, βλ. *LGPN* II, σ. 311 και για Φρυγίους στην Αθήνα, βλ. Osborne - Byrne, ό.π., σ. 311-314.

10. Για Σμυρναίους, βλ. Osborne - Byrne, ό.π., σ. 296-297. Για το όνομα *Βακχίς*, βλ. *LGPN* II, σ. 86, για το *Διονύσιος*, *LGPN* II, σ. 122-127, για το *Ἀγαθαῖος*, *LGPN* II, σ. 2 και για το *Πόταμος*, *LGPN* II, σ. 378.

11. Όπως αναφέρεται σε μικρασιατικές επιγραφές, τα πρόσωπα αυτά ήταν μέλη θρησκευτικών αδελφοτήτων και ομίλων (όπως π.χ. η Συμβίωσις ή Συνβίωσις των Ευημερίων), που συμμετείχαν στη διοργάνωση «ευφρόσυνων» τελετών, βλ. *Kernos EBGR* 15 (2002), αριθ. 20 (A. Chaniotis) και M.G. Bowersock, *Les Euemerioi et les confréries joyeuses*, *CRAI*, 1999, σ. 1241-1256. Για το όνομα στην Αθήνα, βλ. *LGPN* II, σ. 168 και J. Traill, *Persons of Ancient Athens*, Toronto 1994, τ. 7, σ. 221-223. Για Αντιοχείς στην Αθήνα, βλ. Osborne - Byrne, ό.π., σ. 25-45.

Ζωβία
χρηστή

Από το πρώτο γράμμα του ονόματος σώζονται δύο έως τρεις αμελείς οριζόντιες εγχαράξεις, μπορεί όμως να αποκατασταθεί ασφαλώς ως *Ζωβία*[12].

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ

3. Οδός Ερμού 95 (οικόπεδο Κ. Συνετού)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατεδαφίστηκε παλαιά οικία με υπόγεια. Οι περισσότερες επιχώσεις είχαν πλήρως αναμοχλευθεί έως βάθος 3,50-4 μ., όπου εμφανίστηκε κιμηλιά. Στη νότια παρυφή του οικοπέδου εντοπίστηκε λιθόκτιστο φρέαρ διαμ. 0,60-0,80 μ., βυζαντινό ή μεταγενέστερο, διανοιγμένο εντός των επιχώσεων. Τα χείλη του βρίσκονταν σε βάθος 1,70 μ. και η έδραση του λιθόκτιστου τμήματός του σε βάθος 3,50 μ. Εσωτερικά επενδύσταν με υδραυλικό κονίαμα και διέθετε μηνοειδή κοιλώματα κατάβασης. Στο βάθος των 3,50 μ., όπου εμφανίστηκε η κιμηλιά, διαπιστώθηκε ότι το ανώτερο λιθόκτιστο τμήμα του φρέατος πατά σε προγενέστερο αρχαίο φρέαρ σκαμμένο στην κιμηλιά, αποτελούμενο από πήλινους δακτυλίους, διαμ. 0,80 και ύψ. 0,65 μ. Κάθε δακτύλιος συναρμολογείται από τρία κυρτά τμήματα με μηνοειδείς οπές κατάβασης. Η αρχαία αυτή φάση του φρέατος ήταν δυνατό να ερευνηθεί σε βάθος μόνο 0,90 μ. (γενικό 4,40 μ.). Η ανώτερη, ύστερη φάση του φρέατος διαλύθηκε, ενώ η υποκείμενη αρχαία σφραγίστηκε με μπετόν καθαριότητας[13]. Από το οικόπεδο περισυνελέγησαν, επίσης, τμήμα αρράβδωτου κίονα, λίθινη ορθογώνια λεκάνη με οπή εκροής και δύο βυζαντινές (;) οινοχόες.

4. Οδός Γοργίου 3-5 (οικόπεδο Ν. Δεσποτίδη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 261 τ.μ., πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα από 11-10 έως 16-11-2000, μετά από αίτηση ανέγερσης νέας οικοδομής. Ο χώρος καταλαμβανόταν από δύο παλαιές οικίες που κατεδαφίστηκαν. Η ανασκαφείσα έκταση περιλαμβάνει δύο αρχαία κτίρια (Εικ. 8-9). Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα λουτρικής εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων, στο νότιο τμήμα κτίσμα πρώιμων ίσως βυζαντινών χρόνων. Η διατήρηση του ρωμαϊκού κτιρίου είναι πολύ μέτρια, τα κινητά ευρήματα, ακόμη και η κεραμική, ελάχιστα, ενώ οι διαταράξεις φθάνουν έως τα δάπεδα. Ερευνήθηκαν πλήρως τέσσερα δωμάτια (χώροι 1, 2, 3, 4) και μικρά τμήματα τριών ακόμη (χώροι 5, 6, 10) που συνεχίζονταν είτε προς τα όμορα είτε προς την οδό Γοργίου. Το κτίριο, που είναι αυτοτελές βαλανείο ή τμήμα έπαυλης, προσανατολίζεται ακριβώς προς τα σημεία του ορίζοντα. Τα δύο δωμάτια (χώροι 2, 3 και 4) είναι αίθουσες υποκαύστων με προπνιγεία. Δύο άλλα δωμάτια (χώροι 1 και 5) είναι πλακόστρωτα με οπτοπλίνθους. Οι επίσης από οπτοπλίνθους και γέμισμα λίθων τοίχοι, πάχ. 0,58 μ., σώζονται σε μέσο ύψος 0,40-0,50 μ., οι θεμελιώσεις, όμως, είναι πολύ βαθιές, έως 1,50 μ. υπό τη στάθμη των δαπέδων. Η κλίση της περιοχής προς Ν. και Δ. επέβαλε τη συσσώρευση λιθοσωρών για την εξυγίανση και ισοπέδωση του εδάφους, επί των οποίων τέθηκαν τα βαθιά θεμέλια του οικοδομήματος. Το πόρισμα αυτό προέκυψε από δοκιμαστικές τομές σε ορισμένα σημεία. Τα δάπεδα του κτιρίου βρίσκονται σε μέσο βάθος 1,50 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Γοργίου. Διάδρομος, αποκαλ. μήκ. 10 και πλ. 1,50-2 μ., το δάπεδο του οποίου φέρει επίστρωση κονιάματος, διατρέχει από Δ. προς Α. το χώρο ακριβώς νότια του λουτρού, εξυπηρετώντας τη διακίνηση προς τα προπνιγεία.

Χώροι ρωμαϊκού λουτρού:

Χώροι 2 (υπόκαυστο) και 3 (το προπνιγείο του): Εσωτ. διαστ. υποκαύστου 3,85×2,05 μ. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη έως σχεδόν το δάπεδο, σωζόμενο στο μισό μόνον της έκτασης του δωματίου. Το δάπεδο αποτελείται από οπτοπλίνθους και μικρούς πλακοειδείς λίθους, με επάλειψη κονιάματος. Από τους πήλινους στυλίσκους σώθηκε μόνον ο μετακινημένος δίσκος του ενός, με καμένο χώμα γύρω του. Αποκαλύφθηκαν τμήματα άλλων δίσκων στην επίχωση, σε άλλο σημείο επί του δαπέδου πηλόχωμα και άνοιγμα, πλ. 0,35 μ., στο νότιο τοίχο προς το συνεχόμενο προπνιγείο (χώρος 3), όπου βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης και πεσμένες καμένες κεραμίδες της ανωδομής του. Επίσης, δεύτερο άνοιγμα, πλ. 0,30 μ., στη βορειοδυτική γωνία προς το δεύτερο υπόκαυστο (χώρο 4), διαπερώμενο από μικρό πειόσχημο πήλινο αγωγό, μήκ. 0,47 και διατομής 0,09×0,07 μ.

Χώρος 4 (υπόκαυστο με συνεχόμενο προπνιγείο): Μήκ. 6,10, πλ. 3,30 μ., μειούμενο στο νότιο τρίτο του χώρου σε 2,50 μ. Το δάπεδο ήταν όμοιο με του χώρου 2. Σώθηκε κατά χώραν μόνον ο ένας από τους στυλίσκους της νοτιοδυτικής γωνίας, από δύο πήλινους δίσκους, γύρω από τον οποίο μελανή κηλίδα. Διαπιστώθηκε παραβίαση από νεότερο φρέαρ στο βόρειο τοίχο και ασβεστόλακκο στο νότιο. Επίσης, στο νότιο τοίχο άνοιγμα, πλ. 0,40 μ., προς το προπνιγείο.

Χώρος 1: Εσωτ. διαστ. 3,55×3,20 μ. Σώζεται στο νότιο μισό μόνο το δάπεδο από οπτοπλίνθους, μέσων διαστ. 0,25×0,20 μ., τοποθετημένων σε ακανόνιστη κυκλική διάταξη. Η επίχωση εντελώς αναμοχλευμένη.

Χώρος 5: Μόνον η βορειοδυτική γωνία του βρίσκεται εντός του οικοπέδου. Το δάπεδο ήταν όμοιο και στο ίδιο επίπεδο με αυτό του χώρου 1.

Χώρος 6: Αποκαλύφθηκε μόνον το νοτιοδυτικό τμήμα του. Δεν διακρίθηκε δάπεδο. Ίσως πρόκειται για εξωτερικό χώρο του οικοδομήματος.

Χώρος 10: Αποκαλύφθηκε πολύ μικρό τμήμα του επιμήκους χώρου (διαδρόμου;), δυτικά του τεθλασμένου νότιου τμήματος του χώρου 4. Πλ. 1,80, ορατού μήκ. 1,75 μ., ολικό άγνωστο. Δάπεδο λιθόστρωτο, μικρός κτιστός αγωγός από Δ. προς Α.

12. Για το *Ζωβία*, βλ. *LGPN* II, σ. 194.

13. Παρόμοια πήλινα φρέατα, ορισμένα γεμάτα κλασική κεραμική, είχαν ερευνηθεί στο όμορο οικόπεδο Ερμού 93, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 20.

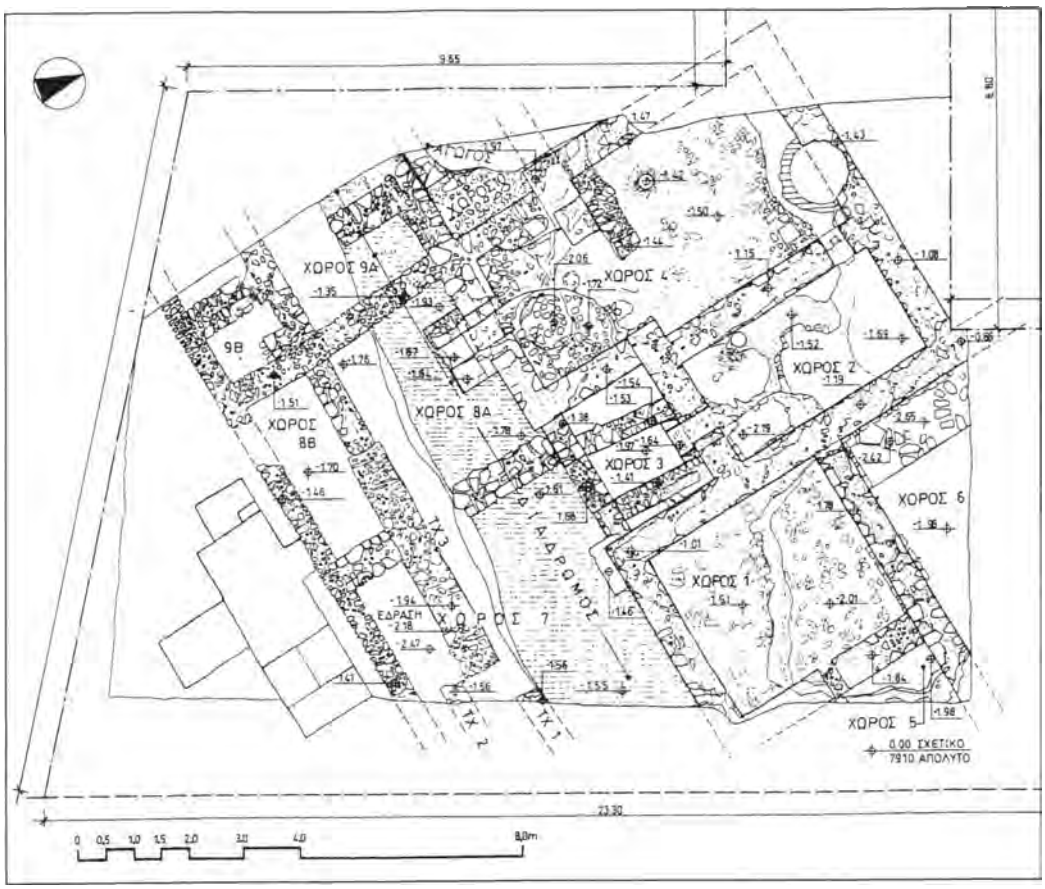

Εικ. 8. Αθήνα. Οδός Γοργίου 3-5. Κάτοψη της ανασκαφής.

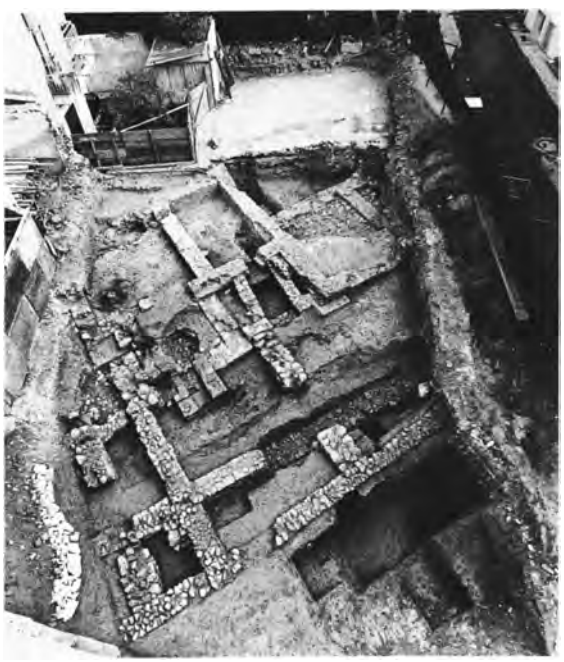

Εικ. 9. Αθήνα. Οδός Γοργίου 3-5. Άποψη της ανασκαφής.

Από μικρά ευρήματα της ανασκαφής αναφέρονται πολλά μικρά θραύσματα υαλοπινάκων και λίγα γυάλινων αγγείων. Από τις επιχώσεις περισυνελέγησαν θραύσματα δίσκων στυλίσκων υποκαύστου και πλίνθων με μαστοειδή απόφυση, τεμάχια κονιαμάτων, μαρμάρινα θραύσματα, καθώς και μικρό πώρινο δωρικό κιονόκρανο (αριθ. κατ. Γ' ΕΠΚΑ Λ 4902).

Πρώιμο βυζαντινό (;) κτίσμα:

Μετά την καταστροφή του ρωμαϊκού οικοδομήματος χτίστηκε επί των ερειπίων της νότιας παρυφής του και εξωτερικά του διαδρόμου που φέρει επίστρωση κονιάματος, και εκτεινόμενο περαιτέρω προς Ν., επίμηκες από Δ. προς Α. κτίσμα, με αποκαλυφθέν μήκος 10, και πλάτος 5 μ. Η δομή των τοίχων του είναι πρόχειρη, με θραύσματα πλίνθων και κεράμων και αδρά λαξευμένες μικρές πέτρες. Σωζ. ύψ. τοίχων 0,40-0,50 μ. Αρθρώνεται σε πέντε δωμάτια (χώροι 7, 8α, 8β, 9α, 9β). Η λειτουργία του είναι ασαφής, σημειωτέον όμως ότι στις επιχώσεις βρέθηκαν ορισμένες σκωρίες μετάλλου.

Νότια του κτίσματος ανεσκάφη βαθιά δοκιμαστική τομή έως βάθος 3 μ., η οποία αποκάλυψε την κιμηλιά, την υπερκείμενή της φυσική επίχωση από κοκκινόχωμα – όπου δύο λεπίδες οψιανού –, καθώς και ορισμένα επάλληλα δάπεδα, σχετιζό-

μενα στρωματογραφικά τόσο με το ρωμαϊκό λουτρικό κτίριο όσο και με το μεταγενέστερό του κτίσμα.

Μετά από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων το ρωμαϊκό κτίριο διατηρήθηκε σε κατάχωση, ενώ το μεταγενέστερο διαλύθηκε.

Σε παλαιότερες ανασκαφές οικοπέδων στη γύρω περιοχή[14] έχουν βρεθεί οικοδομικά λείψανα που προφανώς συσχετίζονται τόσο με τη ρωμαϊκή λουτρική εγκατάσταση όσο και με το μεταγενέστερο κτίσμα. Σημαντικότερες είναι αυτές του οικοπέδου της οδού Αριστονίκου 20-22, Γοργίου και Χαρβούρη[15] και του οικοπέδου της οδού Αριστονίκου 23-25 και Χαρβούρη[16], όπου βρέθηκε δυσερμήνευτο «στωικό» οικοδόμημα και δεξαμενές. Διαμορφώνεται βαθμηδόν εικόνα εκτεταμένης κατοίκησης από τη ρωμαϊκή – πιθανώς ως μέρος της αδριάνειας νέας πόλης – έως την πρώιμη βυζαντινή περίοδο στις κλιτύς του Μετς, έως περίπου το 1ο Νεκροταφείο, και προς Ν. έως τις αρχές της λεωφόρου Βουλιαγμένης, όπου τελευταία αποκαλύπτονται μεγάλα παλαιοχριστιανικά ταφικά συγκροτήματα.

5. Οδός Γοργίου 10α (οικόπεδο «Ζαφειρίου - Κουφόπουλος - Νικολόπουλος Ο.Ε.»)

Στο παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 8,95×15 μ., υπήρχε παλαιό σπίτι με υπόγειο που γκρεμίστηκε για την κατασκευή νέας οικοδομής. Οι εκσκαφές έφθασαν σε βάθος 2 μ. από το πεζοδρόμιο, χωρίς να εμφανιστεί κιμηλιά. Η διαταραγμένη επίχωση περιείχε πολλά γραπτά κονιάματα και κεραμίδες. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αγωγός που ακολουθεί τεθλασμένη πορεία. Στο ένα τμήμα του είναι τετράγωνης διατομής, χτισμένος από οπτοπλίνθους, και με κάλυψη αετωματική, επίσης από οπτοπλίνθους, όπως και το δάπεδό του[17]. Περαιτέρω, προς την οδό Γοργίου μετατρέπεται σε λιθόκτιστο, ίσως από αρχαία επισκευή. Βέβαιο θεωρείται ότι ανήκει στο λουτρικό συγκρότημα του σχεδόν έναντι ευρισκόμενου οικοπέδου της οδού Γοργίου 3-5, προς τους χώρους 5 ή 6 στους οποίους οδηγεί. Παρά το σημείο όπου ο αγωγός γωνιάζει ένας λιθοσωρός έδωσε την εντύπωση διαλυμένης γωνίας κτίσματος, με τα δύο κάθετα σκέλη σωζόμενα σε μήκος 1,50 μ. Από τα μπάζα περισυνελέγη τμήμα μαρμάρινου γλυπτού, διαστ. 0,69×0,39×0,20 μ. Διακρίνεται παλάμη μορφής περιβεβλημένης με ιμάτιο (αριθ. κατ. Γ΄ ΕΠΚΑ Λ 4901).

6. Οδός Άγρας 35

Στη νοτιοδυτική γωνία του διαμπερούς προς την οδό Αντιφώντος οικοπέδου, διαστ. 19×12 μ., εντοπίστηκε εντός ορύγματος της κιμηλιάς μεμονωμένος κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος καλυπτόμενος με λακωνικές κεραμίδες. Προσανατολισμός τάφου ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,90×0,45 μ., βάθ. κοψίματος στην κιμηλιά 0,50 μ., δάπεδο τάφου σε βάθος 2,90 μ. από την οδό Άγρας. Ο εκτάδην σκελετός, με το κεφάλι προς ΝΑ., δεν συνοδευόταν από κανένα απολύτως κτέρισμα. Εξωτερικά του τάφου, πάνω από τις κεραμίδες κάλυψης, υπήρχε κρανίο και λίγα οστά κατά χώραν, προφανώς δεύτερη ταφή ή ανακομιδή άνωθεν των κεραμίδων.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

7. Οδός Αυτομέδοντος 8 (οικόπεδο Ι. Δαλέζιου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[18] κατά την εκσκαφή για την ανέγερση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκε στο νοτιανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα του, μία τραπεζιόσχημου σχήματος υδατοδεξαμενή θεμελιωμένη στο βράχο, της οποίας οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με μικρούς και μέτριους αργούς λίθους, πάχ. 0,76 μ., εσωτερικών διαστάσεων: σωζ. πλ. 4,30, σωζ. μήκ. 4,49 και ύψ. 0,93 μ. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα που έβαινε πάνω σε υπόστρωμα από μικρούς λίθους. Από το εσωτερικό της δεν προέκυψαν ευρήματα. Η υδατοδεξαμενή χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας η υδατοδεξαμενή δεν κρίθηκε διατηρητέα[19].

8. Οδός Κορυζή 8 (οικόπεδο Α. Μάμαλη)

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, όπου βρέθηκε τμήμα του προτειχίσματος του τέλους του 4ου αι. π.Χ., τμήμα της οχυρωματικής τάφρου, τμήμα ρωμαϊκής οδού, λίθινος κτιστός αγωγός καθώς και θεμέλια τοίχων κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 10-11).

Το οικόπεδο βρίσκεται σε περιοχή όπου και κατά το παρελθόν είχαν αποκαλυφθεί σημαντικές αρχαιότητες, όπως τμήματα της οχύρωσης 1 της κλασικής και υστερορωμαϊκής εποχής[20], θεμέλια ρωμαϊκών[21] και ελληνιστικών κτιρίων[22], καθώς και νεκροταφείων υστερορωμαϊκών χρόνων[23].

---

14. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 24 (οικόπεδο Γοργίου 4-6)· 27 (1972): Χρονικά, σ. 99 (οικόπεδο Γλαύκου 6)· 31 (1976): Χρονικά, σ. 27 (οικόπεδο Αναπαύσεως και Γλαύκου)· 30 (1975): Χρονικά, σ. 17 (οδός Αριστονίκου, σκάμμα ΟΑΠ)· 23 (1968), Χρονικά, σ. 42 (οδός Αριστονίκου, σκάμμα ΟΤΕ).

15. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 33.

16. Ό.π., σ. 34.

17. Για αγωγούς ίδιου τύπου, πρβλ. J.P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris 1984, σ. 286, εικ. 615.

18. Η περιοχή εντοπίζεται έξω από τα τείχη της πόλης, στο δήμο Αγρυλέων, σε μια περίοδο που η πόλη απλώνεται και αυξάνεται ανατολικά, στον άξονα της εισόδου του αδριάνειου τείχους.

19. Για αποθήκευση του πόσιμου νερού. Οι μικρές αυτές υπόγειες δεξαμενές δεν ήταν βαθιές, αλλά είχαν εξασφαλισμένη τη στεγανότητα με την αργιλώδη υπόσταση του εδάφους. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 217-229.

20. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αι.*, Αθήνα 1960, σ. 32, 54, 91. Το αποκαλυφθέν τμήμα του προτειχίσματος εντοπίζεται μεταξύ της Ιτωνίας και Διομείας πύλης, η οποία εξυπηρετούσε τη διαδρομή προς το Σούνιο. Κοντά στην πύλη αυτή εντοπίζεται και το Γυμνάσιο Κυνοσάργους νοτιοανατολικά της πόλης.

21. Τμήμα του Γυμνασίου Κυνοσάργους έχει πρόσφατα αποκαλυφθεί στο οικόπεδο της οδού Διαμαντοπούλου 1, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά (υπό έκδοση).

22. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά (Ιωσήφ των Ρωγών 8) (υπό έκδοση).

23. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά (Βούρβαχη 16 και Βούρβαχη 20) (υπό έκδοση).

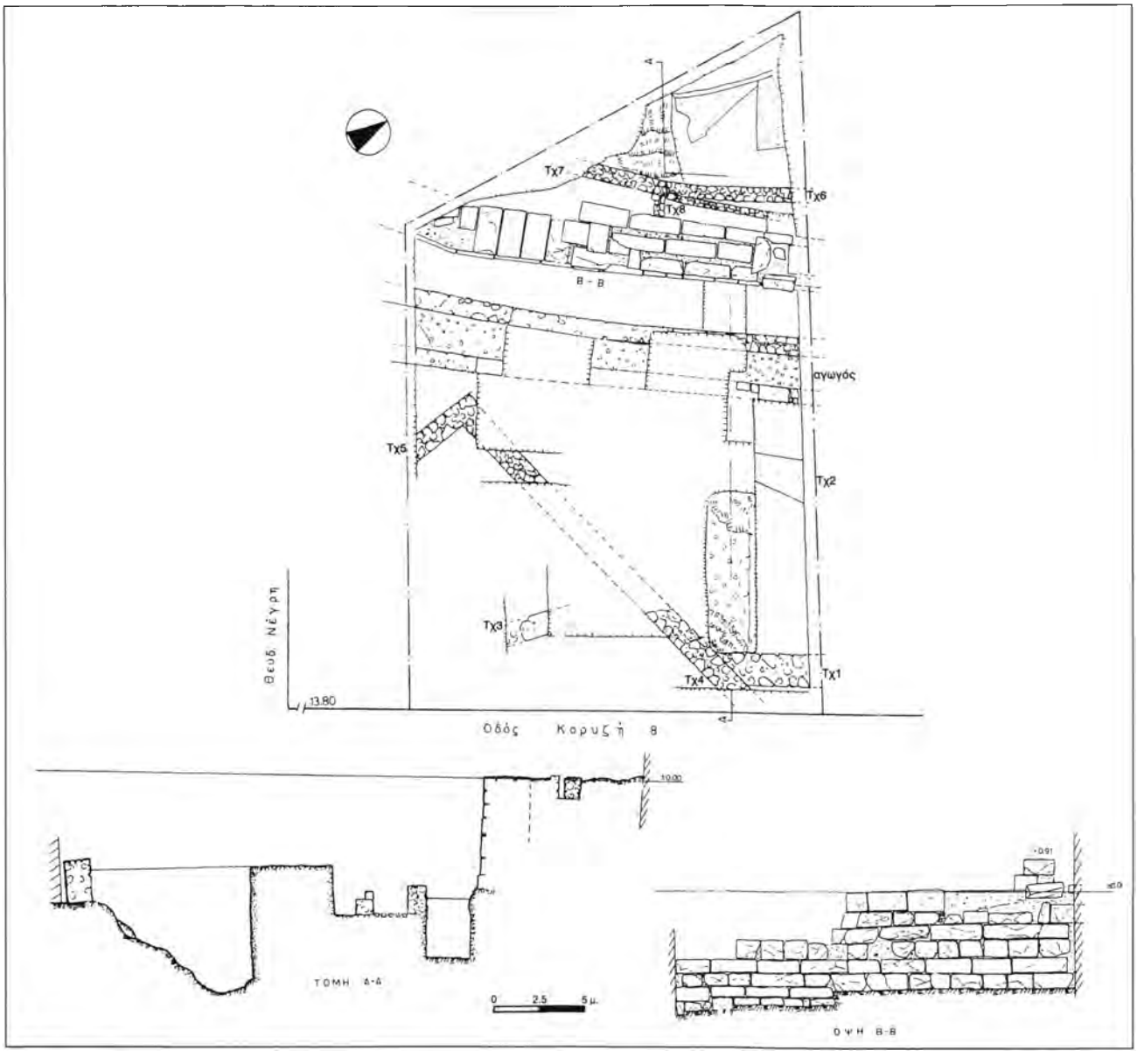

Εικ. 10. Αθήνα. Οδός Κορυζή 8. Κάτοψη της ανασκαφής, τομή Α-Α και όψη Β-Β.

Η συνέχεια του προτειχίσματος είχε ήδη αποκαλυφθεί σε παρακείμενα οικόπεδα. Βόρεια του οικοπέδου επί της οδού Κορυζή 6 έχει ήδη εντοπιστεί τμήμα του προτειχίσματος και ιουστινιάνειος πύργος, ενώ νότια επί της οδού Κορυζή 10 έχει επίσης αποκαλυφθεί τμήμα του προτειχίσματος[24].

Στο εν λόγω οικόπεδο[25] αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό

Εικ. 11. Αθήνα. Οδός Κορυζή 8. Τμήμα του προτειχίσματος. Άποψη από ΝΑ.

24. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 38 (Κορυζή 6)· 18 (1963): Χρονικά, σ. 39 (Κορυζή 10 - Νέγρη και Συγγρού).

25. Με την ανεύρεση του προτειχίσματος στο οικόπεδο επί της οδού Κορυζή 8 έχουμε τη δυνατότητα να έχουμε μια γενικότερη εικόνα του προτειχίσματος σε μια διαδρομή 30 μ. περίπου. Νοτιοανατολικά του οικοπέδου διερχόταν το κλα-

ακάλυπτο χώρο του μεγάλο τμήμα του προτειχίσματος. Το προτείχισμα έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., έχει μήκος 20,40, πλάτος 1,54 και σώζεται σε μέγιστο ύψος 3,80 μ. (7 δόμων) και κάμπτεται νοτιοδυτικά[26]. Είναι χτισμένο κατά το πλείστον με λαξευτούς κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, διαστ. 1,20×0,50 μ., διάτονους και δρομικούς εναλλάξ κατά το ισόδομο σύστημα. Το δυτικό τμήμα του βρέθηκε ημικατεστραμμένο και σώζεται σε ύψος έξι δόμων. Το προτείχισμα εδράζεται επί της κιμηλιάς σε βάθος -3,27 μ. Βορειοδυτικά του αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οδοστρωμάτων σε βάθος +0,79 μ., τα οποία χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Δυτικότερα του προτειχίσματος αποκαλύφθηκε η κιμηλιά σε βάθος +0,05 μ. παρουσιάζοντας έντονη κλίση νοτιανατολικά, όπου η έδρασή του εντοπίστηκε σε βάθος -5,20 μ. Την ίδια εποχή με το προτείχισμα, δηλαδή στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., κατασκευάστηκε και η οχυρωματική τάφρος που βρέθηκε ανατολικά σε όλο της το πλάτος (9,10 μ.). Ερευνήθηκαν στρωματογραφικά οι επιχώσεις που κάλυψαν το όρυγμά της μέχρι βάθος -5,20 μ.

Η κεραμική που περισυνελέγη από το εσωτερικό της τάφρου χρονολογείται κυρίως στον 4ο αι. π.Χ. Από τις υπερκείμενες επιχώσεις περισυνελέγησαν ελληνιστικά όστρακα του 2ου αι. π.Χ. Από την έρευνα της στρωματογραφίας της δυτικής παρειάς του οικοπέδου προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα ανώτερα στρώματα του προτειχίσματος χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος έως και 3ος αι. μ.Χ.). Στο σημείο αυτό της τάφρου δεν βρέθηκαν οι γνωστές απορρίψεις που έγιναν κατά την καταστροφή της πόλης από τον Σύλλα.

Παράλληλα προς το τείχος και εντός της τάφρου αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1,40 μ. από αυτό κτιστός αγωγός του 2ου αι. μ.Χ. Είναι κατασκευασμένος με αργόλιθους, λατύπη πωρόλιθων και υδραυλικό κονίαμα. Ο αγωγός εντοπίστηκε σε βάθος -3,04 μ. Έχει μήκος 10,40, πλάτος 1,85 και ύψος 0,70 μ. Ο αγωγός αυτός ανήκει στο δίκτυο αγωγών των ρωμαϊκών - αυτοκρατορικών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.), σπαράγματα των οποίων έχουν βρεθεί στην οδό Ιωσήφ των Ρωγών 8 και Νέρη 4-6[27].

Σπαράγματα τοίχων καθώς και ένα κτίριο ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκαν μέσα στις επιχώσεις της οχυρωματικής τάφρου. Στην ανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τχ1) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. σε βάθος 2,64 και εδράζεται σε βάθος 3,58 μ. επάνω στην κιμηλιά. Είναι κτιστός με αργόλιθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, μήκ. 1,40, πλ. 0,60 και ύψ. 0,94 μ., και χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους. Ο κλασικός αυτός τοίχος ενώνεται με τοίχο ρωμαϊκών χρόνων (Τχ4), ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,95 μ., έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και είναι κατασκευασμένος με πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Ο Τχ4 είχε αποσπασματικά αποκαλυφθεί και εμπλέκεται σε αμβλεία γωνία με άλλο τοίχο (Τχ5) ίδιας τοιχοποιίας με κατεύθυνση Ν.-Β., ύψ. 1,80, μήκ. 1,65 και πλ. 0,60 μ.

Μετά την έρευνα έγινε τροποποίηση της θεμελίωσης της νέας οικοδομής και το τμήμα του προτειχίσματος διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

9. Οδός Δημοφώντος 111-113 (οικόπεδο Κ. Πούλιου)

Κατά την ανασκαφή[28] του παραπάνω οικοπέδου[29] αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού αναλήμματος αρχαίας οδού, δύο φρέατα καθώς και τμήμα νεκροταφείου[30], το οποίο αναπτύχθηκε ανατολικά της αρχαίας οδού (Εικ. 12-13).

Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα της αρχαίας οδού, της οποίας σώζεται ορατός μόνον ο βορειοανατολικός αναλημματικός τοίχος, ενώ ο νοτιοδυτικός σώζεται κάτω από τη μεσοτοιχία της όμορης οικοδομής. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Είναι μέσου πλάτους 0,48, μέγ. ύψους 0,60 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,37 μ.

Το ανάλημμα είναι χτισμένο από ορθογώνιους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, ενώ η υποθεμελίωσή του είναι επιμελημένης τοιχοποιίας. Από τη στρωματογραφική τομή που ανοίχθηκε κάθετα στην πορεία της διαπιστώθηκαν πέντε επάλληλα οδοστρώματα από σκληρό αμμοχάλικο, βάθ. 0,66-0,96 μ. Η οδός χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τους κλασικούς χρόνους έως και τους ύστερους ελληνιστικούς και πιθανώς πρόκειται για τμήμα της οδού Κοίλης. Το ανάλημμα αυτό, καθώς και τμήμα της αρχαίας οδού, διατηρήθηκε στο ισόγειο της νέας οικοδομής.

Με τη χρήση των νεότερων οδοστρωμάτων της οδού συνδέεται η διάνοιξη και η κατασκευή δύο αρχαίων πηγαδιών που αποκαλύφθηκαν το ένα (Πηγ. 1) κοντά στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου προς την όμορη οικοδομή της οδού Δημοφώντος 115, ενώ το άλλο (Πηγ. 2) βρέθηκε βορειότερα του Πηγ. 1, διαμ. 0,80 και 0,65 μ. Τα τοιχώματά τους ήταν επενδεδυμένα με κονίαμα.

σικό τείχος στην οδό Συγγρού 23, βλ. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 17-18, στην οδό Συγγρού 25 τμήμα του ρωμαϊκού τείχους, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 97-98, στην οδό Βούρβαχη 3 τμήμα του τείχους, βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 70, στην οδό Βούρβαχη 5, 7, 9 τμήμα της οχύρωσης, βλ. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 43, 47. Πρόσφατα αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος επί της οδού Ιωσήφ των Ρωγών 8 πλησίον του Ολυμπιείου, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά (υπό έκδοση), ενώ στη συμβολή των οδών Βούρβαχη και Ιωσήφ των Ρωγών (σκάμμα του Δήμου) είχε εντοπιστεί τμήμα του Βαλεριάνειου τείχους, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά (υπό έκδοση).

26. Γιατί όπως γνωρίζουμε από την ανασκαφή του όμορου οικοπέδου επί της οδού Κορυζή 10 - Νέγρη και Συγγρού 29 το προτείχισμα κάμπτεται δυτικά με κατεύθυνση προς την οδό Συγγρού.

27. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά (υπό έκδοση).

28. Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε από την αρχαιολόγο Β. Ορφανού και ολοκληρώθηκε από την υπογράφουσα.

29. Στο όμορο οικόπεδο της οδού Δημοφώντος 115 και Κυκλώπων 31 είχαν εντοπιστεί αποθέσεις κεραμικής του τέλους του 4ου αι. π.Χ., καθώς και τρεις λαξευτοί αποθέτες, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 40.

30. Εντοπίζεται εκτός του οχυρωματικού περιβόλου αλλά εντός των σκελών των Μακρών Τειχών.

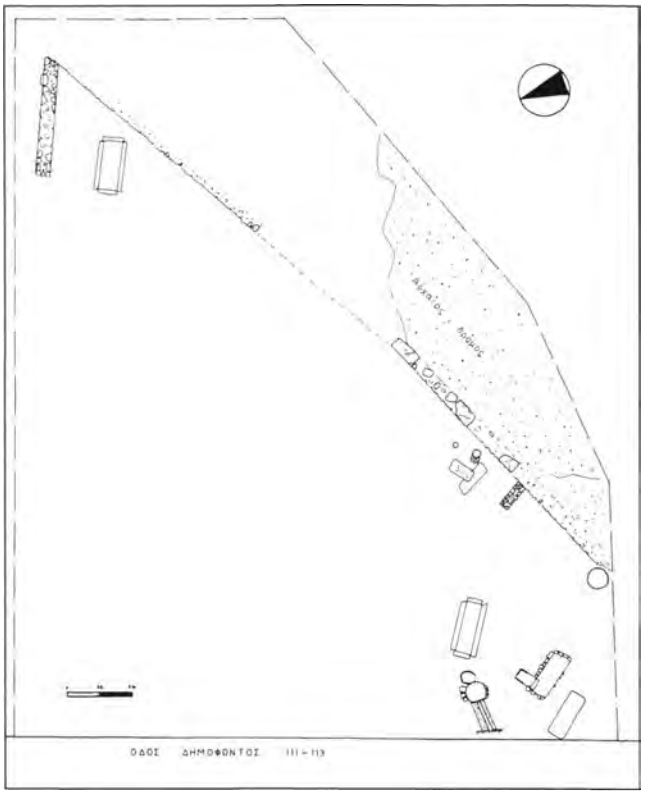

Εικ. 12. Αθήνα. Οδός Δημοφώντος 111-113. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 13. Αθήνα. Οδός Δημοφώντος 111-113. Εργαστηριακές κατασκευές και τοίχος αντιστήριξης του βόρειου αναλήμματος της οδού. Άποψη εκ των άνω και Β.

Ερευνήθηκαν συνολικά επτά τάφοι, τρεις κιβωτιόσχημοι, μία πήλινη λάρνακα και τρεις λακκοειδείς. Οι ταφές αναπτύσσονται βόρεια της αρχαίας οδού και ανήκαν στο παρόδιο νεκροταφείο. Από τις ταφές μόνον οι πέντε ήταν κτερισμένες και χρονολογούνται από τα κτερίσματά τους στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

10. Οδός Δρυόπων 38 και Τρώων (οικόπεδο Δ. και Β. Καποπούλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[31] αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του μικρό τμήμα αρχαίας οδού, η οποία αποτελεί τη συνέχεια της οδού που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο της οδού Δημοφώντος 111-113.

Στις διερευνητικές τομές εντοπίστηκε μόνον κεραμική από τις αποθέσεις παρακείμενου εργαστηρίου, κατάλοιπα του οποίου όμως δεν εντοπίστηκαν. Εκτός από πλήθος οστράκων περισυνελέγησαν και πήλινα πηνία, θραύσματα μελαμβαφών αλατοδοχείων, μήτρες, ληκύθια, κλειστά αγγεία τύπου guttus και μελαμβαφείς κάνθαροι. Όλα τα ευρήματα χρονολογούνται το 380-325 π.Χ.

ΤΩΝΙΑ ΚΟΚΚΟΛΙΟΥ

11. Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου

Στο παραπάνω φρέαρ διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε έκταση 515 τ.μ., τμήμα της οποίας κατελάμβανε οικία των αρχών του 20ού αιώνα, και αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες που δηλώνουν χρήση του χώρου από την αρχαϊκή εποχή έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο (Εικ. 14-15).

Η ανασκαφή διήρκεσε από το 1996 έως το 1998 και διεξήχθη από τους αρχαιολόγους Π. Γκίκα-Παλληκαροπούλου και Μ. Παναγιωτόπουλο υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, το οποίο φαίνεται ότι είχε αναπτυχθεί στη νότια πλευρά της πανάρχαιας οδού που ξεκινούσε από πύλη του τείχους και οδηγούσε στο Φάληρο, με ταφικούς περιβόλους και ταφές που χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Δεν βρέθηκαν ταφές ελληνιστικών χρόνων.

Τάφοι της αρχαϊκής εποχής είχαν παραβιαστεί από ταφές μεταγενέστερης εποχής, αλλά και από τα θεμέλια σύγχρονης οικίας. Σε στρώματα της ανασκαφής που είχαν διαταραχθεί βρέθηκαν όστρακα αγγείων, που είναι έργα μεγάλων αγγειογράφων των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

Οι περισσότερες ταφές ανήκουν στην κλασική εποχή. Από αυτές ξεχωρίζουν τέσσερις πήλινες παιδικές λάρνακες που βρέθηκαν σε ορύγματα στο φυσικό έδαφος, σχηματίζοντας συστάδα τάφων με σημαντικό αριθμό ερυθρόμορφων αγγείων που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Στο βόρειο άκρο του σκάμματος αποκαλύφθηκε ταφικός περίβολος με κατεύθυνση Α.-Δ., που είναι χτισμένος από ορθο-

31. Στην περιοχή αυτή της Αθήνας (Άνω Πετράλωνα) είναι συνήθης η ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής της κλασικής εποχής. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 51 (Δρυόπων 35-37)· 49 (1994): Χρονικά, σ. 40 (Δημοφώντος και Κυκλώπων 31)· 51 (1996): Χρονικά, σ. 50 (Δημοφώντος 121)· 18 (1963): Χρονικά, σ. 41-42 (Δημοφώντος 126).

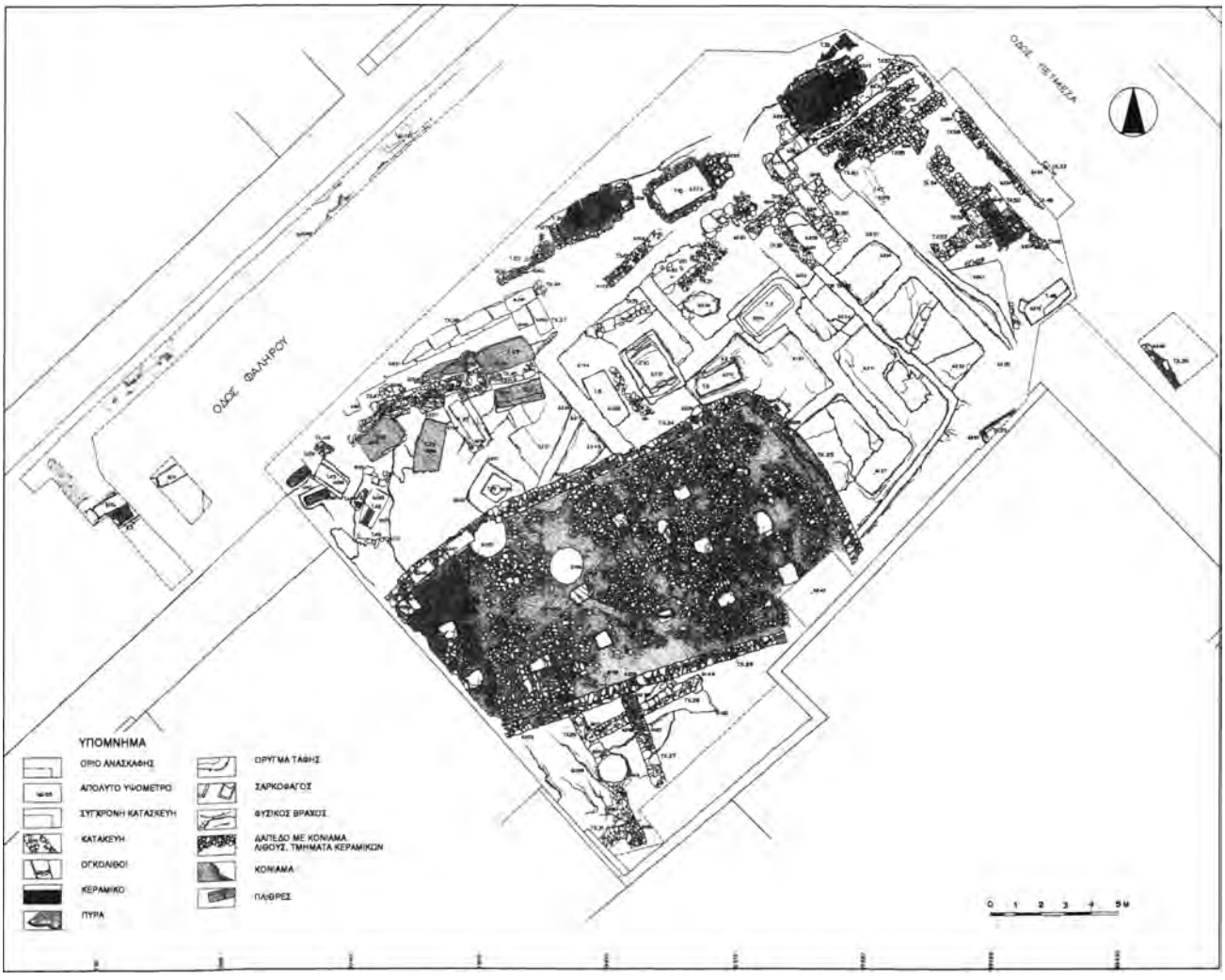

Εικ. 14. Αθήνα. Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Αθήνα. Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

γώνιους κροκαλοπαγείς ογκόλιθους, δρομικά τοποθετημένους. Αποκαλύφθηκε τμηματικά σε μήκος 19,50 μ. και σωζόταν σε ύψος τριών δόμων. Ο ταφικός περίβολος φαίνεται ότι αποτελούσε το προς Β. όριο του νεκροταφείου.

Οι τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν παραβιασμένοι και πρόκειται για αβαθή λαξεύματα στο φυσικό βράχο με καλυπτήριες πήλινες κεράμους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στο χώρο αυτό, που είναι έξω από τη Θεμιστόκλεια οχύρωση αλλά και εκτός του υστερορωμαϊκού Βαλεριάνειου περιβόλου, η ανεύρεση πέντε τάφων της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Οι τάφοι αυτοί ανήκουν στον κεραμοσκεπή τύπο με κτιστή κλίμακα τριών βαθμίδων, η οποία οδηγεί στο εσωτερικό τους. Οι εσωτερικές επιφάνειές τους ήταν επιχρισμένες με κονίαμα. Σε έναν από τους τάφους έχουν διατηρηθεί εγχάρακτος σταυρός στα τοιχώματα και εγχάρακτοι ιχθύες στο δάπεδο.

Οι τάφοι αυτοί αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την το-

πογραφία των Αθηνών αλλά και για τον ελλαδικό χώρο, δεδομένου ότι φαίνεται να συσχετίζονται με το υπόστυλο κτίριο, του οποίου η θεμελίωση με προσανατολισμό από Α. προς Δ. κατελάμβανε το νοτιοδυτικό τμήμα του προς ανασκαφή χώρου.

Το κτίριο αυτό θεωρήθηκε από μελετητές ως ένας από τους πρώτους ευκτήριους οίκους, όπου συγκεντρώνονταν οι πρώτοι χριστιανοί για λατρευτικούς λόγους. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,25 μ. και το πλάτος του κυμαίνεται από 6,57 έως 8,45 μ. Αν και το σχήμα του σε γενικές γραμμές μπορεί να θεωρηθεί ορθογώνιο, όμως ο τοίχος της ανατολικής πλευράς καμπυλώνεται προς τα έξω, σχηματίζοντας έτσι ένα είδος μικρής αψίδας, ενώ ο τοίχος της βόρειας μακράς πλευράς ακολουθεί κυρτή πορεία. Τμήμα της νοτιοανατολικής γωνίας, αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής πλευράς, έχουν παραβιαστεί από την κατασκευή του σύγχρονου κτιρίου. Στη δυτική στενή πλευρά αποκαλύφθηκαν οι βάσεις των παραστάδων της εισόδου, η οποία είχε άνοιγμα πλάτους 1,45 μ. Οι τοίχοι και των τριών σωζόμενων πλευρών είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετική ύλη. Για τη θεμελίωση του κτιρίου έχει λαξευτεί ο φυσικός βράχος και έχουν παραβιαστεί προγενέστεροι τάφοι και τοίχοι ταφικών περιβόλων. Στο εσωτερικό του έχει διατηρηθεί το υπόστρωμα του δαπέδου που αποτελείται από αργούς λίθους και κονίαμα, ενώ τμήμα του κυρίως δαπέδου από πήλινες ορθογώνιες πλάκες σώθηκε στην ανατολική πλευρά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τρεις σειρές λίθινων βάσεων για την έδραση, πιθανότατα, ξύλινων πεσσών που στήριζαν τη στέγη. Η βόρεια και η νότια κιονοστοιχία είχαν ίσο αριθμό πεσσών, από πέντε, ενώ στη μεσαία σώζονται οι βάσεις τριών.

Η χρονολόγηση του κτιρίου υπήρξε ιδιαίτερα προβληματική λόγω των αναμοχλευμένων επιχώσεων από την κατασκευή της σύγχρονης οικίας. Πάντως, πρέπει να χρονολογηθεί στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή ή στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Λόγω της σπουδαιότητας αυτών των ευρημάτων αποφασίστηκε η απόσπαση των τριών από τους τάφους που σώζονται σε αρτιότερη κατάσταση και η μεταφορά τους στο Βυζαντινό Μουσείο για συντήρηση και έκθεση. Όσον αφορά στο υπόστυλο κτίριο, αποσπάστηκε προκειμένου να επανατοποθετηθεί στον ίδιο χώρο μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του φρέατος. Οι εργασίες επανατοποθέτησης άρχισαν το Νοέμβριο του 2000.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

12. Φρέαρ «Πλούτωνος» ή «Κνωσού» της δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ

Η ανασκαφική έρευνα[32] που διεξήχθη στο χώρο του μελλοντικού φρέατος «Κνωσού» στο τμήμα της δυτικής επέκτασης της

Εικ. 16. Αθήνα. Φρέαρ «Πλούτωνος» ή «Κνωσού» της δυτικής επέκτασης της Γραμμής 3 του ΜΣΑ. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Γραμμής 3 του ΜΣΑ, αποκάλυψε τα ακόλουθα (Εικ. 16): Μετά την αφαίρεση βιοτεχνικής εγκατάστασης νεότερων χρόνων και μέχρι βάθος 5 μ. εντοπίστηκαν προσχωσιγενείς επιχώσεις με επάλληλες στρώσεις από άμμο και ποταμίσιες πέτρες. Πρόκειται προφανώς για αποθέσεις του Κηφισού ποταμού που ως γνωστόν έρρεε στην ευρύτερη περιοχή. Σε βάθος 5,35 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού σε μήκος 12 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. και πορεία παράλληλη προς τη σημερινή Ιερά Οδό. Αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα οδοστρώματα από πολύ πατημένο χώμα και ψιλό χαλίκι. Αναλημματικοί τοίχοι του δρόμου δεν εντοπίστηκαν. Το πλάτος, όμως, των οδοστρωμάτων είναι 5,50 μ. σύμφωνο δηλαδή με το πλάτος της αρχαίας Ιεράς Οδού.

Στο νότιο όριο του δρόμου, παράλληλα και με μικρή απόκλιση, βρέθηκε ορθογώνιο βάθρο, διαστ. 1,82×1,59×0,62 μ., κατασκευασμένο εξωτερικά με σχιστόλιθους ελαφρώς κατεργασμένους και εσωτερικά με ακατέργαστους λίθους και χώμα ως συνδετική ύλη. Στη συνέχεια του βάθρου και σε μικρή απόσταση δυτικά του, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λίθος-ορθοστάτης, διαστ. 1,15×1,20×0,20 μ., πακτωμένος κάθετα στο έδαφος. Αποτελούσε πιθανότατα κάποιο είδος σήματος σε σχέση με το δρόμο. Σε τομή που διανοίχθηκε κάθετα στα οδοστρώματα βρέθηκαν λεπίδες οψιανού. Είναι πιθανό τα οδοστρώματα αυτά να αποτελούν την παλαιότερη φάση της Ιεράς Οδού και πιθανότατα την Ιερά Οδό των προϊστορικών χρόνων, η οποία εγκαταλείπεται, όμως, τη γεωμετρική εποχή, όπως προκύπτει από την αποκάλυψη εγχυτρισμού στο κέντρο της. Ο δρόμος μετατοπίζεται νοτιότερα, όπου αποκαλύφθηκε οδόστρωμα κατασκευασμένο με μικρές «κροκάλες» και πολύ πατημένο χώμα, που χρονολογήθηκε στα γεωμετρικά χρόνια. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 και μέγιστο πλάτος 1,80 μ., ενώ εκτεινόταν και εκτός των ορίων του ανασκαφικού χώρου, που όμως ήταν αδύνατο να ερευνηθεί για τεχνικούς λόγους.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

32. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από τους αρχαιολόγους Ε. Καβράκη και Γ. Αλεξόπουλο, με την εποπτεία της υπογράφουσας.

13. Ακαδημία Πλάτωνος (διερευνητικές αρχαιολογικές τομές για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών)

Κατά το 2000 και ύστερα από την κήρυξη της επέκτασης των ορίων του Αρχαιολογικού Άλσους της Ακαδημίας Πλάτωνος (με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ03/8163/393/21-1-2000 Υ.Α., η οποία δημοσιεύεται στα ΦΕΚ 393/Β/24-3-2000 και ΦΕΚ 629/Β/12-5-2000 (διόρθωση σφάλματος), προκειμένου να επιλεγεί η περιοχή για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές.

Συγκεκριμένα, διανοίχθηκαν τομές αφενός στο τμήμα μεταξύ των οδών Δράκοντος και Μοναστηρίου, βόρεια της λεγόμενης «Ιεράς Οικίας», δηλαδή στο βορειότερο απαλλοτριωμένο τμήμα ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου της Ακαδημίας, και αφετέρου σε αυτό που ορίζεται από τις οδούς Κρατύλου και Φάωνος, βορειοδυτικά του χώρου όπου έχει αποκαλυφθεί το Γυμνάσιο ή η Παλαίστρα της Ακαδημίας. Και τα δύο αυτά τμήματα είχαν επιλεγεί στο παρελθόν για τη χωροθέτηση του νέου μουσείου από την επιτροπή που είχε συσταθεί μετά από απόφαση του ΚΑΣ το 1989.

Στο πρώτο τμήμα πραγματοποιήθηκαν τέσσερις μεγάλες τομές, μήκ. 15-20 και πλ. 5-7 μ., με τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα. Επελέγησαν προς έρευνα χώροι, οι οποίοι θα δημιουργούσαν τα λιγότερα προβλήματα στο εκεί διαμορφωμένο από το Δήμο Αθηναίων πάρκο με κύρια μέριμνα τα καλώδια της ΔΕΗ και τα κηπευτικά συστήματα. Κάθε τομή ανοίχθηκε σταδιακά σε τρία ή τέσσερα τμήματα, τα οποία καλύπτονταν αυθημερόν προς αποφυγή κάποιου ατυχήματος, δεδομένου ότι από το πάρκο διέρχονται καθημερινά πολλοί επισκέπτες, καθώς και μαθητές του γειτονικού σχολείου.

Και στις τέσσερις τομές διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα: Από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους έως τα 4 μ. (Τομή 4), τα 6 μ. (Τομές 1 και 2) και τα 7,50 μ. (Τομή 3) βρέθηκαν ακάθαρτες επιχώσεις (μπάζα) του 20ού αιώνα. Αυτές πρέπει να προέρχονται σύμφωνα με τα υλικά που βρέθηκαν από κατεδαφίσεις οικιών.

Τομή 1. Σε βάθος από 6 έως 7 μ. βρέθηκε στρώμα με αργιλόχωμα και λίγη άμμο και στη συνέχεια, μέχρι βάθος 9 μ. εντοπίστηκε στρώμα με καθαρό αμμοχάλικο. Και στα δύο στρώματα δεν βρέθηκαν όστρακα.

Τομή 2. Σε βάθος από 6 έως 9 μ. εντοπίστηκε καθαρό αργιλώδες στρώμα χωρίς ενδείξεις αρχαίων.

Τομή 3. Σε βάθος από 7,50 έως 9,50 μ. βρέθηκε στρώμα με αμμοχάλικο.

Τομή 4. Ήταν η ανατολικότερη τομή, όπου διαπιστώθηκαν διαφοροποιήσεις ως προς τα στρώματα που εντοπίστηκαν. Σε βάθος από 4 έως 4,50 μ. υπήρχε αργιλώδες στρώμα. Από 4,50 έως 6 μ. αμμοχάλικο με χοντρές κροκάλες, από 6 έως 7,50 μ. καθαρό αργιλώδες στρώμα (πηλόχωμα), ενώ από 7,50 έως 8 μ. βρέθηκε στρώμα αργιλώδες με άμμο γκριζωπού χρώματος. Και στις τέσσερις τομές δεν βρέθηκαν αρχαιότητες και μόνο στην τομή 4 και από το στρώμα με το αμμοχάλικο περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, κυρίως προϊστορικά.

Η περιοχή αυτή είχε ερευνηθεί από τον Φ. Σταυρόπουλλο, στο διάστημα μεταξύ του 1955 έως το 1962 και τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών έχουν δημοσιευθεί στα αντίστοιχα *ΠΑΕ*. Σύμφωνα με τον Σταυρόπουλλο, ο χώρος αυτός είχε υποστεί πολλές χωματοληψίες λόγω της αργιλώδους σύστασης του εδάφους, που οφείλεται στις μεγάλες προσχώσεις του ποταμού Κηφισού. Έτσι, οι ανασκαφές που διενήργησε στις περισσότερες περιπτώσεις έγιναν σε χαμηλότερα επίπεδα, όταν πλέον είχαν αφαιρεθεί τα αργιλώδους σύστασης στρώματα. Τότε αποκαλύφθηκε η λεγόμενη «Ιερά Οικία», η πρωτοελλαδική οικία και ο τοίχος που ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα με το «τειχίον του Ιππάρχου». Οι άλλες αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν φαίνεται ότι εντοπίστηκαν νοτιοανατολικά του τειχίου του Ιππάρχου, όπως τάφοι κλασικών χρόνων, τα περίφημα σχιστολιθικά πλακίδια και θεμέλια δύο κτισμάτων που ταυτίστηκαν από τον ανασκαφέα με ιερά. Επίσης, βόρεια και βορειοδυτικά της «Ιεράς Οικίας», είχαν βρεθεί γεωμετρικές ταφές και βόρειά της, συστάδα δέκα τάφων των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν, επίσης, φρέατα, το ένα με πήλινη επένδυση του 4ου αι. π.Χ. Από τα ευρήματα αυτά συνάγεται ότι το κτήμα αυτό, το οποίο απαλλοτριώθηκε το 1955 και είναι γνωστό από τις δημοσιεύσεις του Σταυρόπουλλου ως Αγρόκτημα του Δημοσίου, έχει δώσει αρχαιότητες, οι οποίες είναι σποραδικές και πρόκειται κυρίως για ταφές και λίγα θεμέλια κτιρίων, όπως η Προϊστορική οικία και η λεγόμενη «Ιερά Οικία». Από τις έρευνες του Σταυρόπουλλου στο βόρειο τμήμα του Αγροκτήματος του Δημοσίου δεν φαίνεται να προέκυψαν σημαντικές αρχαιότητες δεδομένου ότι ο χώρος αυτός ερευνήθηκε μετά τις εκτεταμένες χωματοληψίες. Φαίνεται ότι στη συνέχεια μεγάλο τμήμα του μπαζώθηκε για τη διαμόρφωσή του, γεγονός που αποδείχθηκε και από τις πρόσφατες έρευνες.

Στο δεύτερο τμήμα, δηλαδή μεταξύ των οδών Κρατύλου και Φάωνος, διανοίχθηκαν τρεις τομές, μήκ. 5-20 και πλ. 5 μ. Για τη διάνοιξη των τομών Α και Β χρησιμοποιήθηκε αρχικά εκσκαφικό μηχάνημα για την αφαίρεση των επιφανειακών χωμάτων, φυτικών και ακάθαρτων επιχώσεων του 20ού αιώνα μέχρι βάθος 2,50 μ. Στη συνέχεια διανοίχθηκαν με εργάτες.

Στην Τομή Α η έρευνα έφθασε μέχρι βάθος 5 μ., διότι λόγω των χαλαρών επιχώσεων των παρειών και των βροχοπτώσεων του Δεκεμβρίου δημιουργήθηκαν ιδιαίτερα επισφαλείς συνθήκες για τους εργάτες. Πάντως, σε βάθος 4 μ. βρέθηκε αργιλώδες στρώμα με άφθονα υστεροαρχαϊκά όστρακα. Μέχρι το βάθος των 4 μ. περισυνελέγησαν όστρακα διαφόρων εποχών.

Η Τομή Β, για να αποφευχθούν τα προηγούμενα προβλήματα καλύφθηκε με ειδικό μεταλλικό στέγαστρο και διανοίχθηκε με εργάτες μέχρι βάθος 8,10 μ. Λόγω των μεγάλων επιχώσεων η σε βάθος έρευνα, για λόγους ασφαλείας, περιορίστηκε σε μικρό τμήμα ανατολικά της τομής. Στο σημείο αυτό κατέστη δυνατή η λεπτομερής μελέτη των στρωμάτων. Μέχρι βάθος 4,10 μ. υπήρχαν αργιλώδεις επιχώσεις με όστρακα διαφόρων εποχών έως και των υστεροβυζαντινών χρόνων. Από το βάθος αυτό μέχρι και τα 6 μ. περισυνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων πρώιμων αρχαϊκών και υστερογεωμετρικών χρόνων. Η μεγάλη ποσότητα και το μέγεθος

τους φανερώνει ότι πρέπει να προέρχονται από κάποιο κοντινό σημείο. Από τα 6 έως τα 8,10 μ. τα όστρακα λιγοστεύουν και μεταξύ αυτών περισυνελέγησαν και λίγα πρωτοελλαδικής εποχής.

Η Τομή Γ διανοίχθηκε με εκσκαφικό μηχάνημα. Μέχρι βάθος 2,50 μ. υπήρχαν φυτικά χώματα και μετά ακάθαρτες επιχώσεις. Σε βάθος από 2,50 έως 5 μ. βρέθηκαν στρώματα με αργιλόχωμα και άμμο με λίγα αρχαϊκά όστρακα, από 5 έως 8 μ. συμπαγές καθαρό αργιλώδες στρώμα (πηλόχωμα) με λίγα υστερογεωμετρικά όστρακα και από βάθος 8 έως 9 μ. βρέθηκε αμμοχάλικο. Λίγα όστρακα πρωτοελλαδικής εποχής περισυνελέγησαν από το τελευταίο στρώμα.

Ύστερα από την έρευνα αυτή διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Σε καμία τομή και στους δύο χώρους δεν βρέθηκαν ενδείξεις για αρχαιότητες κλασικών χρόνων ή και μεταγενέστερες, δεδομένου μάλιστα ότι στις τομές έγινε έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος από το επίπεδο των αρχαίων που έχουν αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν και διατηρούνται και σήμερα στο χώρο της Ακαδημίας.

Βρέθηκαν μόνο στρώματα με όστρακα και όχι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Τα όστρακα προέρχονται από στρώματα με κύριο χαρακτηριστικό την άργιλο, την άμμο και τα αμμοχάλικα που σαφώς δηλώνουν ότι σχετίζονται με τις προσχώσεις του Κηφισού, του οποίου η κοίτη μέσα στους αιώνες άλλαζε πορεία.

Δεν βρέθηκε σε καμία τομή σταθερό έδαφος αν και η έρευνα έφθασε σε βάθος 9 μ. (Δεν ήταν δυνατή η έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος λόγω των επισφαλών παρειών των τομών που ήταν επικίνδυνες ακόμη και για το μηχάνημα).

Ο χώρος βόρεια της «Ιεράς Οικίας» έως τα 7 μ. περίπου έχει πληρωθεί με ακάθαρτες επιχώσεις, δεδομένου ότι έχει παραβιαστεί από τις εκτεταμένες χωματοληψίες.

Ο χώρος βορειοδυτικά του Γυμνασίου είναι ανέπαφος από παραβιάσεις και διατηρεί τα αρχαία στρώματα.

Ύστερα από τα παραπάνω ο πιο ενδεδειγμένος χώρος για την ανέγερση του μουσείου θεωρείται αυτός που βρίσκεται μεταξύ των οδών Μοναστηρίου και Δράκοντος, βόρεια της «Ιεράς Οικίας», στον οποίο δεν πρόκειται να βρεθούν αρχαιότητες σημαντικές, όπως είχε προκύψει από τις παλαιές ανασκαφές Σταυρόπουλλου, αλλά επιβεβαιώθηκε και από τις πρόσφατες έρευνες λόγω των μεγάλων χωματοληψιών. Η ανεύρεση αρχαιοτήτων σε βάθος μεγαλύτερο των 9 μ. δεν είναι απίθανη, αλλά θα πρόκειται για προϊστορικά κατάλοιπα, τα οποία όμως δύσκολα θα είχαν διατηρηθεί, αν δεν είχαν παρασυρθεί από τις προσχώσεις του Κηφισού ποταμού.

Και στο δεύτερο χώρο δεν φαίνεται να υπάρχουν σημαντικά αρχαία, όμως για κάθε εργασία θα πρέπει να προηγηθεί λεπτομερής έρευνα, προκειμένου να μελετηθεί τουλάχιστον στρωματογραφικά η περιοχή.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

33. Γ. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος*, Β, Αθήνα 1975, σ. 158, σχέδ. 125.

Ελευσίνα

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 265α, οικόπεδο Φιλλιπή)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, αποκάλυψε σε βάθος 1,86-1,94 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου λιθοσωρό ελλειπτικού σχήματος με διάμετρο 2,20-2,40 μ. από σκληρό πακτωμένο χώμα με πέτρες μικρού μεγέθους, όστρακα και όστρεα. Μετά την αφαίρεση του λιθοσωρού αποκαλύφθηκε όρυγμα, διαμ. 2,20 μ., σκαμμένο μέσα στο έδαφος. Η διάμετρος σταδιακά στένευε για να φθάσει τελικά, σε βάθος 2,70 μ., στο 1,10-0,95 μ., όπου και παρέμεινε σταθερή μέχρι βάθος 6,75 μ., όπου και σταμάτησε η έρευνα για λόγους ασφαλείας του προσωπικού. Η επίχωση του ορύγματος ήταν από χώμα καστανό, πηλώδες, με μεγάλη ποσότητα μικρών λίθων και οστρέων και εντοπίστηκε σχεδόν σε όλο το ερευνημένο βάθος, αν και οι λίθοι μειώνονταν σταδιακά προς τα κάτω.

Χαρακτηριστικό της ανασκαφής του φρέατος είναι η μεγάλη ποσότητα και ποικιλία οστρέων. Περισυνελέγη ικανή ποσότητα κεραμικής, κυρίως αβαφούς χρηστικής, που περιλαμβάνει χείλη από φιάλες, λαιμούς κλειστών αγγείων, όστρακα με αποφύσεις, τμήματα βάσεων και λαβές που χρονολογούνται στους μεσοελλαδικούς χρόνους.

Για τη χρήση του ορύγματος δεν προκύπτουν ασφαλή συμπεράσματα φαίνεται, όμως, πιθανό, λόγω της ομοιότητάς του με το φρεατοειδές όρυγμα του δυτικού Νεκροταφείου της Ελευσίνας[33] και της θέσης του οικοπέδου στις παρυφές του νεκροταφείου, ότι πρόκειται για όρυγμα ταφής. Η ταφή είτε έγινε σε βάθος μεγαλύτερο των 6,75 μ., όπου έφθασε η σωστική ανασκαφική έρευνα, είτε για άγνωστους λόγους το όρυγμα δεν χρησιμοποιήθηκε και σφραγίστηκε.

Στη συνέχεια ελέγχθηκε και ο υπόλοιπος χώρος του οικοπέδου με δοκιμαστικές τομές χωρίς να βρεθούν άλλα αρχαία.

Οδός Θεοτοκοπούλου 128 (Ο.Τ. 325, οικόπεδο Γ. Γερολύμου)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο αποκάλυψε σε βάθος 1,23 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Θεοτοκοπούλου τοίχο (τ1) με κατεύθυνση Α.-Δ. σε μήκος 15,80 μ. Ο τ1 διέσχιζε όλο το οικόπεδο. Ανατολικά είχε καταστραφεί από τη διάνοιξη σύγχρονου πηγαδιού, ενώ δυτικά συνέχιζε στο άσκαφο κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού. Παρουσιάζει αμελή τοιχοποιία από κροκάλες, αργές λίθους και κεραμίδες και το πλάτος του ήταν από 0,50 έως 0,80 μ. Σε όλο το νότιο τμήμα του οικοπέδου η επίχωση ήταν χαλαρή αμμώδης με χαλίκια και φαίνεται ότι ο τοίχος τ1 αποτελούσε ανάλημμα όχθης ποταμού που διερχόταν από την περιοχή. Ο τοίχος χρονολογείται σε νεότερη περίοδο, λόγω της χρήσης κεραμίδων στην τοιχοποιία. Η ακριβέστερη χρονολόγηση δεν είναι δυνατή καθότι δεν βρέθηκε κεραμική.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

Μέγαρα (Εικ. 17)

1. Οδός Ευπαλίνου (Έργα Δήμου)

Στο σημείο αυτό στα βόρεια της πόλης, έναντι της οικίας του Π. Παπαδόπουλου (Ο.Τ. 436), στη διάρκεια διαπλάτυνσης της οδού, σε βάθος 0,40 μ. κάτω από το οδόστρωμα, ερευνήθηκε μικρό τμήμα της πρώτης φάσης του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης που ανάγεται στην εποχή την Περσικών πολέμων ή σε μια χρονική περίοδο λίγα χρόνια μετά τη λήξη τους, όπως συνέβη και με την ανέγερση του Θεμιστόκλειου τείχους των Αθηνών το 478 π.Χ.

Πρόκειται για τη νότια πλευρά του τείχους που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,95 μ. Είναι κατασκευασμένη με λευκούς πωρόλιθους αδρά δουλεμένους. Σώζεται η κάτω στρώση, ύψ. 0,88 μ., που έχει πάχος 0,90 μ. Οι μικρές πέτρες της βόρειας παρειάς δείχνουν ότι το τμήμα αυτό ήταν συμπληρωμένο με λατύπη, καταστράφηκε, όμως, αρκετά χρόνια πριν, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση ενός αγωγού ύδρευσης του Δήμου.

Τμήμα της αρχαίας αυτής φάσης της οχύρωσης είχε αποκαλυφθεί αρκετά μέτρα δυτικά στον ίδιο δρόμο[34]. Μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου, λίγα μέτρα νοτιότερα, πάλι στον ίδιο δρόμο, όπως έδειξαν τα χαντάκια των δημόσιων έργων, ανεγείρεται η δεύτερη και πιο επιμελημένη φάση της οχύρωσης.

2. Οδός Λ. Κατσώνη 26 (οικόπεδο Χ. Πανταζή)

Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και έξω από την οικοδομική γραμμή ήλθε στο φως τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Η σαρκοφάγος είχε μονολιθικό κάλυμμα, πάχ. 0,21 μ. Μέσα ήταν ενταφιασμένα τρία παιδιά με τα κρανία στα ανατολικά. Επειδή τα οστά ήταν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης δεν ήταν δυνατό να διαπιστωθεί αν οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί σε συνεσταλμένη στάση. Στο δυτικό μισό τμήμα του τάφου υπήρχαν τα εξής πρώιμα κορινθιακά κτερίσματα του τελευταίου τετάρτου του 7ου αι. π.Χ.: τέσσερα αλάβαστρα, τρεις αρύβαλλοι και ένα πηνίο. Εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 1,23×0,52, ύψ. 0,64 μ.

3. Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη και Ραγκαβή (οικόπεδο Μ. Μόδη)

Η αρχαιολογική έρευνα στο σημείο αυτό αποκάλυψε τέσσερις τάφους κάτω από την ανατολική και τη βόρεια οικοδομική γραμμή.

Τάφος 1: Προσανατολισμός Β.-Ν. Ήταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος, όπως και το μονολιθικό κάλυμμά του, από πωρόλιθο. Περιείχε τα διαλυμένα και ελαφρώς αναμοχλευμένα οστά τεσσάρων σκελετών με τα κρανία στα νότια. Ο πάνω νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, ενώ οι τρεις κάτω σε συνεσταλμένη στάση. Τους συνόδευαν τα εξής κτερίσματα: μία αρυβαλλοειδής κορινθιακή λήκυθος, τέσσερις αστράγαλοι, τρία πηνία και ένας πήλινος σκαραβαίος. Εσωτ. διαστ. τάφου 1,19×0,40, ύψ. 0,70 μ.

Οι τρεις σαρκοφάγοι κάτω από τη βόρεια οικοδομική γραμμή, σε βάθος 1,90 μ., είχαν τον ίδιο προσανατολισμό.

Τάφος 2: Το ανατολικό τμήμα του καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα. Τα ελάχιστα διαλυμένα οστά δείχνουν ότι ο νεκρός είχε το κρανίο στα βόρεια. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 3: Τα λίγα αναμοχλευμένα και διαλυμένα οστά δείχνουν ότι τα χέρια ήταν τοποθετημένα παράλληλα προς το σώμα και το κρανίο στα βόρεια. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 4: Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κρανίο στα βόρεια. Ο σκελετός, μήκ. 1,40 μ., είχε λεπτή διάπλαση. Ήταν ακτέριστος. Εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 1,75×0,44, ύψ. 0,54 μ.

4. Οδός Στρατήγη (χαντάκι ΔΕΥΑΜ)

Στη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διάνοιξη χαντακιού αποχέτευσης, πλ. 1 μ., ήλθαν στο φως οκτώ τάφοι, οι οποίοι άρχισαν να εμφανίζονται από το ύψος της οδού Αιόλου έως και το νότιο άκρο της οδού Στρατήγη (Εικ. 18). Στην ίδια οδό, αρκετά χρόνια πριν, είχαν αποκαλυφθεί αρκετοί τάφοι[35].

Οι τρεις πρώτοι τάφοι, επειδή ήταν σχεδόν επιφανειακοί, βρέθηκαν κατεστραμμένοι. Έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Από τις σαρκοφάγους σώζονταν μόνον οι πυθμένες και πολύ μικρά τμήματα των τοιχωμάτων. Το υλικό ήταν ο κογχυλιάτης λίθος. Ο τάφος 1 στη βορειοδυτική γωνία είχε για κτερίσματα δυο ατρακτοειδή μυροδοχεία, μία πυξίδα και ίχνη σιδερένιας στλεγγίδας.

Από τους τάφους 2 και 3 δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα.

Τάφος 4: Ήταν σχεδόν επιφανειακός και γι' αυτό είχαν αφαιρεθεί τα καλύμματά του. Το άνω μέρος της σαρκοφάγου ήταν κατεστραμμένο. Τα τοιχώματα εσωτερικά έφεραν κόκκινο χρώμα. Περιείχε ένα σκελετό με λεπτή διάπλαση. Το κρανίο ήταν στα ανατολικά. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 5: Βρέθηκε σε βάθος 1,60 μ. Έλειπαν τα καλύμματά του. Το δυτικό τοίχωμα ήταν σπασμένο. Είναι φανερό ότι ερευνήθηκε αρκετά χρόνια πριν, στη διάρκεια τοποθέτησης του αγωγού ύδρευσης του Δήμου. Η σαρκοφάγος, που φαίνεται ότι είχε κανονικές διαστάσεις, δεν έδωσε κτερίσματα ούτε και οστά.

Νοτιότερα, σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκαν τα βορειοδυτικά άκρα άλλων δύο τάφων.

Τάφος 6: Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες. Η σαρκοφάγος περιείχε τρεις διαλυμένους σκελετούς με λεπτή διάπλαση. Τα κρανία ήταν στα νοτιοανατολικά. Ήταν ακτέριστος. Εσωτ. διαστ. 1,90×0,55, ύψ. 0,65 μ.

---

34. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 34.

35. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 46.

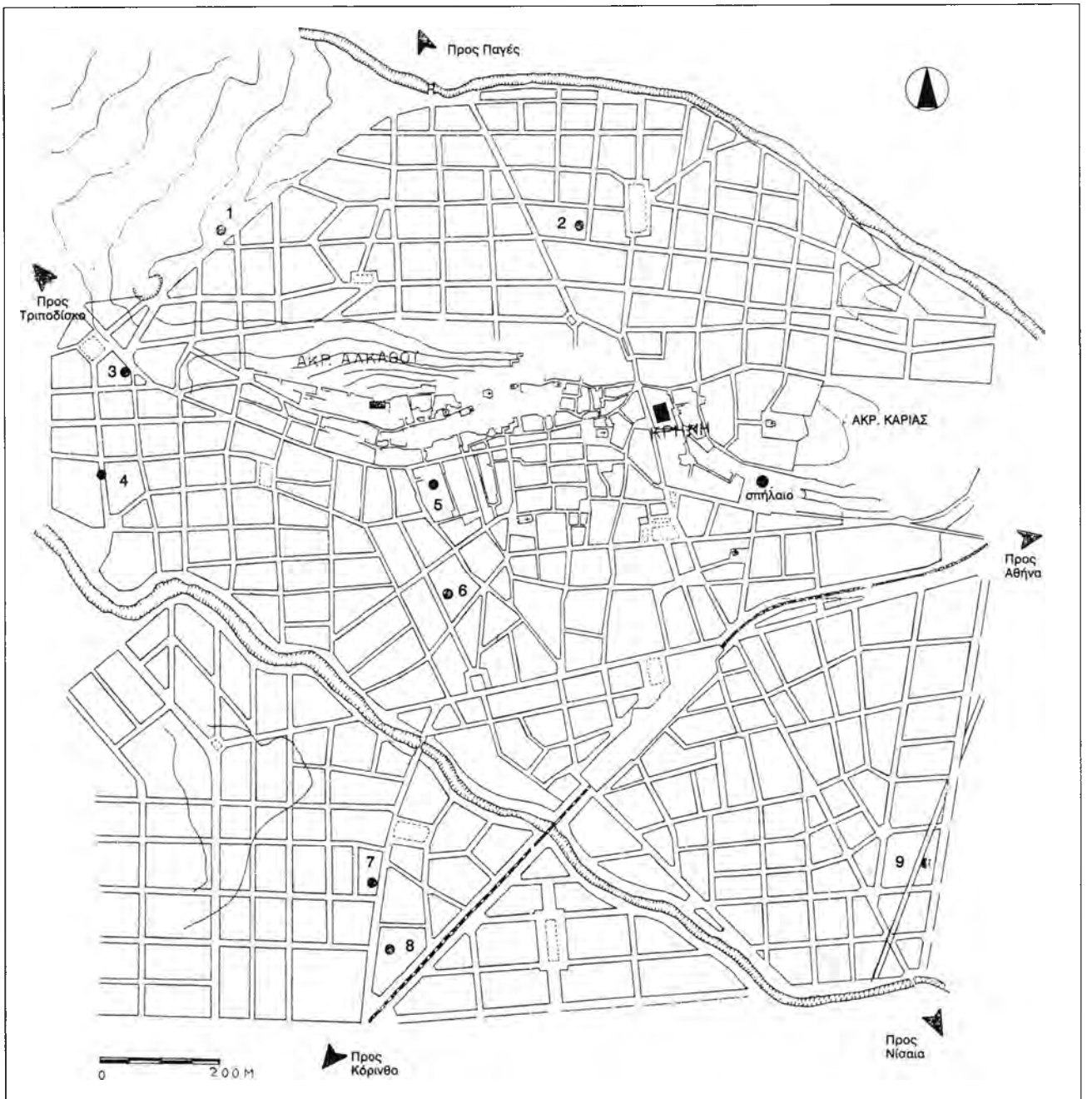

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Οδός Ευπαλίνου (Έργα Δήμου)
2. Οδός Λ. Κατσώνη 26 (οικόπεδο Χ. Πανταζή)
3. Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη και Ραγκαβή (οικόπεδο Μ. Μόδη)
4. Οδός Στρατήγη (χαντάκι ΔΕΥΑΜ)
5. Οδός Τενέδου (οικόπεδο Π. Σκλαβούνου-Σουσάνι)
6. Οδός Ν. Ξεκούκη 28 (οικόπεδο αφών Νικολάου)
7. Οδός 28ης Οκτωβρίου 194 (οικία Α. Παπανούση)
8. Οδός 28ης Οκτωβρίου 239 (οικόπεδο Σ.Μ. Λουκά - Ν. Μουρτζούκου)
9. Παλαιά εθνική οδός (Ο.Τ. 32, οικόπεδο Ι. Παπασίδερη)

Εικ. 17. Μέγαρα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 2000.

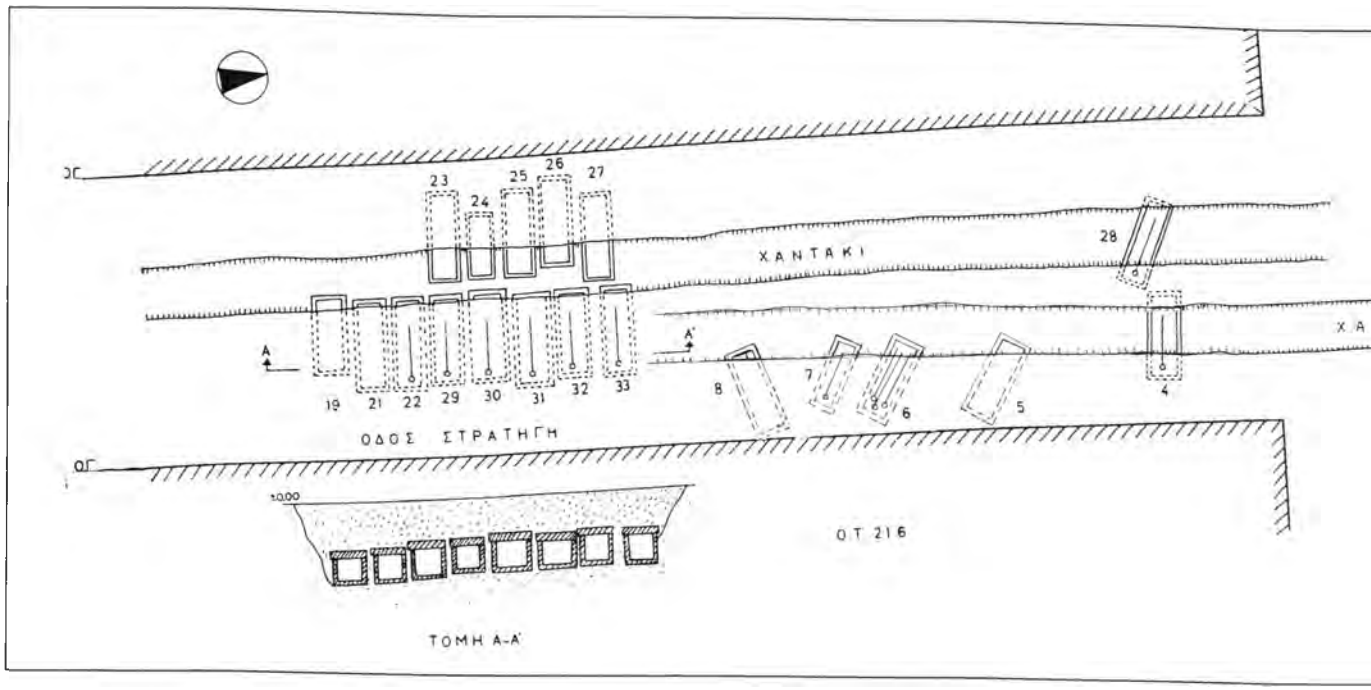

Εικ. 18. Μέγαρα. Οδός Στρατήγη. Κάτοψη των τάφων και τομές Α-Α', Β-Β'.

Τάφος 7: Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες. Τα ελάχιστα διαλυμένα οστά ενός παιδιού δείχνουν ότι ο νεκρός είχε το κρανίο στα νοτιοανατολικά. Εσωτ. διαστ. 1,62×0,45, ύψ. 0,47 μ. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 8: Αποκαλύφθηκε το δυτικό άκρο μιας σαρκοφάγου από κογχυλιάτη λίθο. Ο τάφος είχε ερευνηθεί και προφανώς συληθεί πριν από πολλά χρόνια στη διάρκεια έργων για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης από το Δήμο. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα. Εσωτ. διαστ. 2×0,60, ύψ. 0,60 μ.

5. Οδός Τενέδου (οικόπεδο Π. Σκλαβούνου-Σουσάνι)

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε, σε μήκος 4,20 μ., αγωγός λαξευμένος μέσα στην κοκκινωπή κιμηλιά. Ο πυθμένας του βρίσκεται σε βάθος 3 μ. από το μέσον περίπου της δυτικής οικοδομικής γραμμής. Η οροφή του αγωγού είναι κυρτή, έχει ύψος 0,59 και πλάτος 0,51 μ. Η κατασκευή του δεν φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί.

Στο βορειοανατολικό ακάλυπτο χώρο βρέθηκαν και δύο μισοκατεστραμμένες απιόσχημες δεξαμενές, λαξευμένες μέσα στην κιμηλιά και επαλειμμένες εσωτερικά με κουρασάνι μπεζ χρώματος. Η μεγαλύτερη δεξαμενή στα βόρεια είχε μπαζωθεί στους νεότερους χρόνους. Έλειπε ο κυλινδρικός λαιμός της. Το σωζόμενο ύψος της δεξαμενής είναι 3,60 μ., η δε διάμετρός της 2,73 μ.

Η μικρότερη δεξαμενή βρίσκεται στα νότια της προηγούμενης. Εκτείνεται κάτω από την ανατολική μεσοτοιχία. Έλειπε ο λαιμός. Σωζ. ύψ. 2,20 και διάμ. 1,74 μ.

6. Οδός Ν. Ξεκούκη 28 (οικόπεδο αφών Νικολάου)

Ερευνήθηκαν τα πενιχρά λείψανα των θεμελιώσεων ενός αξιοπρόσεκτου κτίσματος που παρουσιάζει δύο κατασκευαστικές φάσεις. Εδράζεται στην κοκκινωπή κιμηλιά, σε βάθος 2,05 μ.

Σώζεται ο κάτω δόμος της θεμελίωσης του κυρίως κτίσματος (Εικ. 19), εξωτ. διαστ. 11,55×10,70 μ. Στο μέσον του στενόμακρου χώρου Α, πλ. 4,20 μ., η ύπαρξη ενός ορθογώνιου πωρόλιθου φαίνεται να δηλώνει τη βάση κάποιου κίονα ή πεσσού. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με ορθογώνιους πωρόλιθους ανοιχτού καστανού χρώματος και στις επιφάνειες ορισμένων, κυρίως στη βορειοανατολική γωνία, υπάρχουν μοχλοβόθρια.

Το χώρο Α κλείνουν στα ανατολικά και νότια οι τοίχοι 1, 2 και 3 της νεότερης φάσης, οι οποίοι βρίσκονται κατά 0,37 μ. σε ψηλότερο επίπεδο από τους τοίχους του παλαιότερου κτίσματος. Οι μεγάλοι πώρινοι λίθοι προέρχονται από τη διάλυση του αρχαιότερου κτίσματος. Στο κέντρο περίπου του χώρου αυτού, υπάρχει απιόσχημη δεξαμενή.

Ανατολικά και σε βάθος 1,60 μ. διασώθηκε ο τοίχος ενός αψιδωτού κτίσματος, με προσανατολισμό Β.-Ν., σε μήκος 8,80 μ. Είναι χτισμένος με μεσαίου μεγέθους στρογγυλεμένες και πλακερές πέτρες, τοποθετημένες οριζόντια. Το συνδετικό υλικό είναι η λάσπη. Ο τρόπος κατασκευής του τοίχου αυτού, αλλά και τα λίγα σκόρπια όστρακα, που βρέθηκαν δυτικά του τοίχου, τον χρονολογούν το πιθανότερο στον 8ο ή τον 7ο αι. π.Χ.

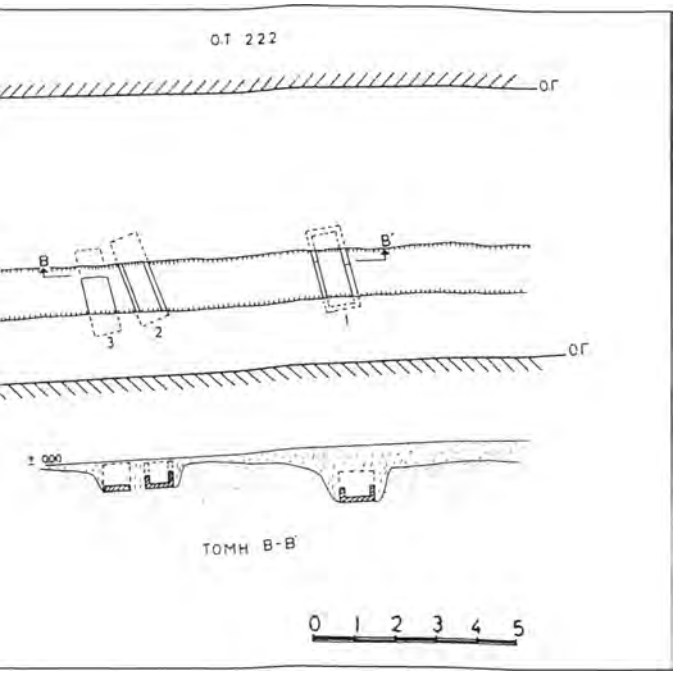

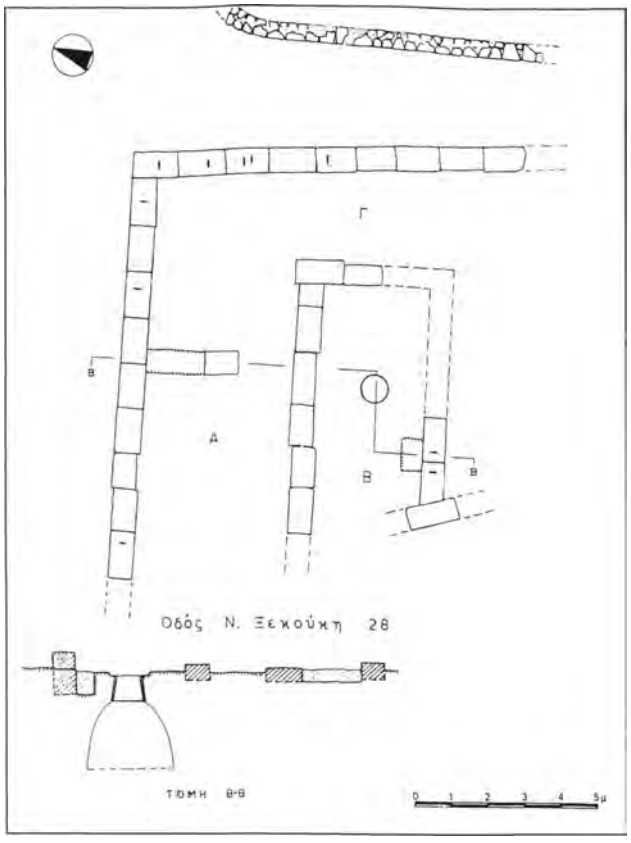

Εικ. 19. Μέγαρα. Οδός Ν. Ξεκούκη 28. Κάτοψη και τομή Β-Β της ανασκαφής.

7. Οδός 28ης Οκτωβρίου 194 (οικία Α. Παπανούση)

Μέσα σε παλαιό κτίσμα του ακάλυπτου χώρου δυτικά της οικίας, ερευνήθηκαν πέντε τάφοι που ανήκουν στο μεγάλο νεκροταφείο έξω από τις πύλες της Κορίνθου.

Εκτός από τον τάφο 4 που έχει προσανατολισμό Α.-Δ., οι υπόλοιποι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Όλοι ήταν κατασκευασμένοι από κογχυλιάτη λίθο.

Τάφος 1: Η βρεφική λάρνακα ήταν καλυμμένη με μία μονολιθική πλάκα. Ήταν παραβιασμένος και γεμάτος χώμα. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα. Έξω όμως, στη βόρεια πλευρά, περισυνελέγη μία κορινθιακή κοτυλίσκη του 500 π.Χ. περίπου. Εσωτ. διαστ. λάρνακας 0,69×0,24, ύψ. 0,25 μ.

Τάφος 2: Η σαρκοφάγος είχε δύο καλυπτήριες πλάκες, πάχ. 0,15 μ. Περιείχε δύο δολιχοκέφαλους νεκρούς με τα κρανία στα νότια. Ο πάνω νεκρός ήταν νεαρής ηλικίας με λεπτή σωματική διάπλαση. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα. Εσωτ. διαστ. 1,97×0,60, ύψ. 0,60 μ.

Τάφος 3: Οι δύο καλυπτήριες πλάκες της σαρκοφάγου στη μία πλευρά τους είχαν από δύο λαξευτές χειρολαβές. Περιείχε ένα δολιχοκέφαλο νεκρό, μήκ. 1,67 μ., με το κρανίο στα νότια. Οι βραχίονες ήταν λυγισμένοι, σε απόσταση από το σώμα. Μεταξύ αυτών υπήρχαν τα εξής κτερίσματα του α' μισού του 5ου αι. π.Χ.: δύο κυλινδρικές λήκυθοι και θραύσματα από ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο καθιστό σε θρόνο. Εσωτ. διαστ. 1,93×0,59, ύψ. 0,66 μ.

Τάφος 4: Η δυτική καλυπτήρια πλάκα είχε από μία λαξευτή χειρολαβή σε κάθε πλευρά. Μέσα στη σαρκοφάγο υπήρχε χώμα «κοσκινισμένο», πάχ. 0,07 μ., και ένας διαλυμένος σκελετός με λεπτή διάπλαση, μήκ. 1,62 μ., με το κρανίο στα ανατολικά. Φαίνεται πως ανήκε σε γυναίκα. Ανάμεσα στα σκέλη υπήρχαν δύο κελύφη αυγών. Γύρω από το κεφάλι ήταν τοποθετημένα 36 μυροδοχεία της ελληνιστικής περιόδου. Εσωτ. διαστ. τάφου 2,05×0,59, ύψ. 0,55 μ.

Τάφος 5: Η σαρκοφάγος αυτή έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερό τμήμα της από ένα σύγχρονο βόθρο γι' αυτό και ήταν γεμάτη με μπάζα. Λόγω κινδύνου κατάρρευσης του σύγχρονου υπερκείμενου τοίχου ερευνήθηκε μόνον το βόρειο μισό τμήμα της. Δεν εντοπίστηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

8. Οδός 28ης Οκτωβρίου 239 (οικόπεδο Σ.Μ. Λουκά - Ν. Μουρτζούκου)

Στον ίδιο δρόμο, αρκετά όμως νότια, το 1980 είχαν ερευνηθεί τρεις οικογενειακοί ταφικοί περίβολοι και επτά τάφοι που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο[36]. Οι ταφικοί περίβολοι Α και Γ είναι της τελευταίας αυτής περιόδου. Εφέτος μετά την εξαγορά του νότιου οικοπέδου, η έρευνα συνεχίστηκε και στο σημείο αυτό φέρνοντας στο φως άλλους οκτώ τάφους (Εικ. 20).

Τάφος 8: Παιδικός. Η σαρκοφάγος ήταν κατασκευασμένη από κογχυλιάτη λίθο. Έλειπε το κάλυμμά της και ήταν φανερό

36. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 48.

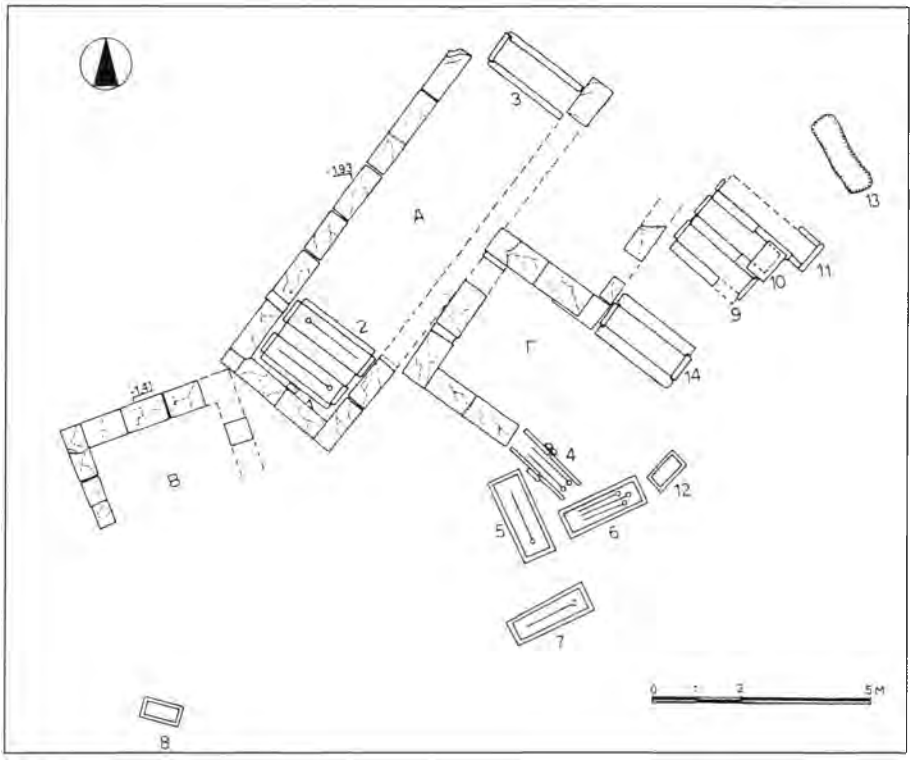

Εικ. 20. Μέγαρα. Οδός 28ης Οκτωβρίου 239. Κάτοψη της ανασκαφής.

ότι είχε συληθεί. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα. Εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 0,90×0,50, ύψ. 0,40 μ.

Ανατολικά του ταφικού περιβόλου Α και σε βάθος 2,20 μ. ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με κοινή μεσοτοιχία. Ήταν παραβιασμένοι και συλημένοι χωρίς ίχνος κτερισμάτων και οστών.

Τάφος 9: Τον κάλυπταν πέντε πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Μία από αυτές είχε επίχρισμα στην άνω επιφάνεια, ενώ οι υπόλοιπες είχαν στην κάτω επιφάνεια. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε ορισμένες πλευρικές πλάκες του τάφου. Αυτό δείχνει ότι χρησιμοποιήθηκε εδώ υλικό από παλαιότερους τάφους. Ο πυθμένας ήταν χωμάτινος. Εσωτ. διαστ. 1,95× 0,48, ύψ. 0,43 μ.

Τάφος 10: Από τις πολλές καλυπτήριες πλάκες μόνον η ανατολική ήταν στη θέση της. Και εδώ το υλικό είναι ο κογχυλιάτης λίθος. Ο πυθμένας ήταν χωμάτινος.

Τάφος 11: Έλειπαν όλες οι καλυπτήριες πλάκες και μεγάλο μέρος του βόρειου τοιχώματος. Ο πυθμένας ήταν χωμάτινος. Το ασυνήθιστα μεγάλο μήκος του τάφου (2,65 μ.) μπορεί να σημαίνει ότι είχαν ενταφιαστεί κατά μήκος δύο άτομα νεαρής ηλικίας.

Στα νοτιοδυτικά των τάφων αυτών, δύο ευθυγραμμισμένοι πωρόλιθοι, ύψ. 0,62 μ., ανήκουν πιθανώς σε κατεστραμμένο ταφικό περίβολο.

Τάφος 12: Βρεφικός. Ήταν καλυμμένος με μονολιθική πλάκα. Η βορειοανατολική γωνία της σαρκοφάγου έλειπε, γεγονός που δείχνει ότι ο τάφος είχε παραβιαστεί. Έξω από τον τάφο βρέθηκε μία κορινθιακή κοτυλίσκη του 500 π.Χ. περίπου. Τα λίγα αναμοχλευμένα οστά δείχνουν ότι το κρανίο ήταν στα δυτικά. Εσωτ. διαστ. 0,75×0,32, ύψ. 0,28 μ.

Τάφος 13: Όρυγμα μέσα στην κιμηλιά. Για κάλυμμα είχε δύο πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Η μία πλάκα έφερε ίχνη κονιάματος, λεπτομέρεια που δείχνει ότι τοποθετήθηκε εδώ σε β' χρήση. Στη βορειοανατολική γωνία του καλύμματος βρέθηκε και ένα ταφικό σήμα, ύψ. 0,33 μ., σε σχήμα κόλουρου πυραμίδας με τρεις βαθμίδες. Οι στήλες αυτού του είδους, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους, είναι χαρακτηριστικές για τα Μέγαρα. Το όρυγμα ήταν γεμάτο με «κοσκινισμένο» χώμα. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

Τάφος 14: Κιβωτιόσχημος. Έλειπαν τα καλύμματα και οι πλάκες των στενών πλευρών του. Οι πλευρικές πλάκες είχαν μετατοπιστεί από τους αρχαιοκάπηλους. Το μήκος του τάφου υπολογίζεται σε 2 μ. Δεν βρέθηκαν οστά.

Τάφος 15: Κεραμοσκεπής. Βρέθηκε καταπλακωμένος και κατεστραμμένος στο βόρειο άκρο του. Το μήκος του υπολογίζεται σε 1,40 μ. Ο διαλυμένος σκελετός είχε το κρανίο στα νότια. Ο νεκρός είχε λεπτή σωματική διάπλαση. Τα κτερίσματα ήταν: ένας μελαμβαφής σκύφος, μία μελαμβαφής κύλικα, μία μελαμβαφής φιάλη και ένα άλλο θρυμματισμένο αγγείο του 4ου αι. π.Χ.

9. Παλαιά εθνική οδός (Ο.Τ. 32, οικόπεδο Ι. Παπασίδερη)

Στη θέση αυτή, σε βάθος 1,90 μ. και κάτω, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά τμήμα ενός νεκροταφείου. Παράλληλα προς τη βόρεια μεσοτοιχία του οικοπέδου ερευνήθηκαν πέντε τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 5ο έως και το 2ο αι. π.Χ. Εκτός από τον τάφο 2 που έχει προσανατολισμό Β.-Ν., οι υπόλοιποι ήταν προσανατολισμένοι Α.-Δ. Όλοι είχαν από δύο καλυπτήριες πλάκες με μία ή δύο λαξευτές χειρολαβές στη μία πλευρά. Το υλικό, όπως και των σαρκοφάγων, ήταν ο κογχυλιάτης λίθος.

Τάφος 1: Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα, το κρανίο ήταν στα ανατολικά. Βρέθηκαν τέσσερα μυροδοχεία της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, ένα θραυσμένο αγγείο και κοντά στον αριστερό αγκώνα ένα μικκύλο αγγείο.

Τάφος 2: Περιείχε ένα σκελετό, μήκ. 1,70 μ., με το κρανίο στα νότια. Το ένα από τα χέρια ήταν πιθανώς πάνω στη λεκάνη, διότι στο σημείο αυτό βρέθηκε ένα σιδερένιο δαχτυλίδι με σφενδόνη.

Τάφος 3: Περιείχε ένα διαλυμένο γυναικείο σκελετό με το κρανίο στα ανατολικά. Τα χέρια ήταν παράλληλα προς το σώμα. Δίπλα στο δεξί χέρι υπήρχε μία διαλυμένη κυλινδρική λήκυθος του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. και τέσσερις αστράγαλοι. Πάνω στη λεκάνη υπήρχαν ένα αυγό και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 4: Ήταν ιδιαίτερα φροντισμένος. Η δυτική καλυπτήρια πλάκα στη στενή πλευρά της είχε αναθύρωση. Στη σαρκοφάγο υπήρχε σκελετός με λεπτή διάπλαση (γυναίκας ;). Γύρω από το διαλυμένο κρανίο, που ήταν στα ανατολικά, υπήρχαν δέκα ατρακτοειδή μυροδοχεία, γύρω δε από τα πόδια δύο πρόχοι, δύο μεγαρικοί σκύφοι και δύο μυροδοχεία της μέσης ελληνιστικής περιόδου. Το εσωτερικό του τάφου ήταν επιχρισμένο με λευκό κονίαμα και βαμμένο με κόκκινο χρώμα.

Τάφος 5: Εντοπίστηκε πέρα από τη βόρεια οικοδομική γραμμή, σε βάθος 2,58 μ. Περιείχε ένα διαλυμένο σκελετό σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Το νεκρό συνόδευαν τα εξής κτερίσματα: τέσσερις κύλικες, δύο χάλκινα κάτοπτρα – το ένα με λαβή –, δύο σιδερένια δαχτυλίδια, τρεις μικροσκοπικές πρόχοι και θραύσμα ενός λύχνου του 5ου αι. π.Χ.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

Μεγαρίδα

Αλεποχώρι (οικόπεδο υποσταθμού ΟΤΕ)

Στον παραλιακό οικισμό του Κάτω Αλεποχωρίου, στη συνοικία των «Μεσσηνίων», σωστική ανασκαφή για την ανέγερση υποσταθμού του ΟΤΕ έφερε στο φως την υποθεμελίωση του αρχαίου τείχους (Εικ. 21). Το κτίριο του υποσταθμού μεταφέρθηκε, ώστε το τείχος να είναι ορατό και επισκέψιμο.

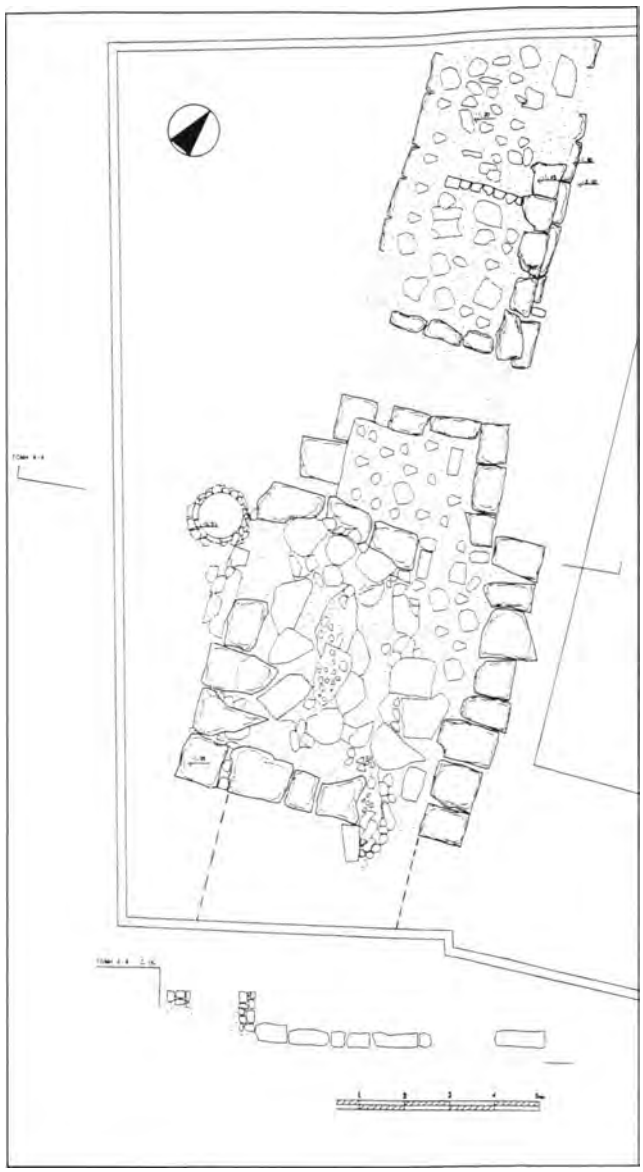

Εικ. 21. Μεγαρίδα. Αλεποχώρι. Οικόπεδο υποσταθμού ΟΤΕ. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Το τείχος (Εικ. 22) απέχει 130 μ. περίπου από τις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου, όπου η Ακρόπολη των Παγών· βρίσκεται δηλαδή μεταξύ του τειχισμένου λόφου και της θάλασσας.

Σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν τα πρώτα ίχνη υστερορωμαϊκής οικιστικής χρήσης. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν πηγάδι, διαμ. 1,10 μ., που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε έως και το 19ο αιώνα, καθώς και «νησίδες» βοτσαλωτού δαπέδου σε βάθος 1 μ. μαζί με πεσμένες πέτρες που δεν σχημάτιζαν τοίχους. Η κατασκευή του στομίου του πη-

Εικ. 22. Αλεποχώρι. Οικόπεδο υποσταθμού ΟΤΕ. Άποψη του τείχους από Ν.

γαδιού και η χρήση του βοτσαλωτού δαπέδου χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ.

Στο επόμενο, βαθύτερο του δαπέδου στρώμα, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα αργών λίθων που αποτελούσε το «γέμισμα» τείχους. Οι πρώτοι ογκόλιθοι του τείχους, πεσμένοι από τις παρειές, εμφανίστηκαν σε βάθος 1,45 μ., ενώ η έδραση της τελευταίας σειράς των ογκόλιθων, εν είδει ευθυντηρίας, είναι στα 2 μ. Σώζεται, δηλαδή, ο τελευταίος δόμος του τείχους, που εδράζεται σε σειρά επίπεδων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων.

Η κατεύθυνση του τείχους είναι Β.-Ν., το σωζόμενο μήκος του είναι 19 μ., το πλάτος στην υποθεμελίωση 3,70 μ., ενώ το πλάτος στην ανωδομή φαίνεται ότι είναι 3,30 μ. Στο μέσον περίπου του τείχους, εντοπίστηκε πυλίδα, πλ. 1,40 μ., που επέτρεπε την επικοινωνία της τειχισμένης πόλης προς Δ.

Την πυλίδα προστάτευε τετράγωνος πύργος, πλευράς 6,80 μ., στα νότιά της και σε απόσταση 2,30 μ. Ο πύργος εξείχε του τείχους περισσότερο εξωτερικά απ' ό,τι εσωτερικά.

Ο πύργος έφερε στον εσωτερικό του χώρο πεσμένους ογκόλιθους αλλά και αρκετούς μικρούς λίθους ίδιας μορφής με αυτούς του γεμίσματος του τείχους. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από το λιγοστό χώμα ανάμεσα στους λίθους χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.

Από τα στρωματογραφημένα όστρακα στο θεμέλιο του τείχους, φαίνεται ότι αυτό κατασκευάστηκε στην κλασική περίοδο. Η έδρασή του έγινε πάνω σε στρώμα που έδειχνε φυσικό – με πολλά μικρά βότσαλα – αλλά περιείχε αρκετά όστρακα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά.

Φαίνεται, επομένως, πως σε στρώμα που είχε χρήση την ύστερη αρχαϊκή-πρώιμη κλασική περίοδο, θεμελιώθηκε το δυτικό μακρό σκέλος του τείχους των Παγών, προς τα τέλη του 5ου ή στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ.

Το μακρό σκέλος θα διέθετε τετράγωνους πύργους και πύλες και θα κατέληγε με το αντίστοιχο ανατολικό – η θέση του οποίου εικάζεται από μαρτυρίες παλαιών εκσκαφών – στο αρχαίο λιμάνι διασφαλίζοντας την επικοινωνία της ακρόπολης με τη θάλασσα.

Μπούρι Αλεποχωρίου (οικόπεδο Μαντζώρου - Παρασκευά)

Στο παραπάνω οικόπεδο, επί της παραλιακής οδού Αλεποχωρίου - Σχοίνου (στη νοτιοανατολική ακτή του Κορινθιακού και κοντά στο όριο των νομών Αττικής - Κορινθίας) έγινε αυθαίρετη εκσκαφή τον Ιούνιο του 1996, με αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή αποθέτη που περιείχε, σχεδόν αποκλειστικά, αγγεία της μονόχρωμης αργείας κεραμικής χρονολογούμενα στον 7ο-6ο αι. π.Χ.

Η νέα θέση, στο Μπούρι, μεταξύ των αρχαίων Παγών και του Ντουράκου βρίσκεται δίπλα στην εκβολή αρχαίου ποταμού, κοντά στη θάλασσα.

Τα 2.000 περίπου αγγεία που βρέθηκαν στο χώμα (μπάζα εκσκαφής) αποτέλεσαν πρόκληση για αρχαιοκαπηλία από τους χειριστές των εκσκαφικών μηχανημάτων. Έτσι, το οικόπεδο επιβαρύνθηκε και με αρχαιοκαπηλία, τα αντικείμενα της οποίας εντοπίστηκαν ξανά σε περιοχή των Μεγάρων, ύστερα από επιτυχή παρέμβαση της Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας της Ασφάλειας Αθηνών. Η υπόθεση ακολούθησε δικαστική οδό.

Οι αρχαιότητες που εντοπίστηκαν (κυρίως αποθέτης και θεμέλια κτίσματος) ήταν σχεδόν επιφανειακά σε βάθος από 0,40 έως 1,10 μ., σε αργιλώδες έδαφος (Εικ. 23). Από βάθος 1,20 μ. κ.ε. αρχίζει στρώμα θαλάσσιας άμμου που δείχνει φυσικό, αν και υπάρχουν υπόνοιες προγενέστερης των αρχαϊκών χρόνων χρήσης, τουλάχιστον σε μερικά σημεία.

Σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια διαπιστώθηκε στρώμα καταστροφής από πεσμένες ποταμίσιες πέτρες, κομμάτια λιθοπλίνθων από ψαμμίτη και κογχυλιάτη, καθώς και όστρακα αβαφή αρχαϊκά κατά το πλείστον. Το στρώμα αυτό κάλυπτε ταπεινά θεμέλια ορθογώνιου κτίσματος-οίκου, διαστ. 5×2 μ., με είσοδο στη μακρά του πλευρά, πιθανώς τη δυτική, προς την πλευρά δηλαδή της θάλασσας. Ο οίκος δείχνει να ορίζεται ασύμμετρα από περίβολο σε σχήμα Π χτισμένο από μία σειρά λιθοπλίνθων από ιδιαίτερα εύθρυπτο ψαμμίτη. Μεταξύ του οίκου και του περιβόλου αλλά και στον υπαίθριο, προφανώς, χώρο ανατολικά των κτισμάτων, εντοπίστηκε βοτσαλωτό δάπεδο από μικρά, λεπτά βότσαλα πυκνά τοποθετημένα, χωρίς συνδετικό υλικό.

Τόσο στο δάπεδο αυτό όσο και στον κεντρικό χώρο του οίκου βρέθηκαν αρκετά ευρήματα αναθηματικού χαρακτήρα (πήλινα τρισκελή αντικείμενα, ειδώλια, περόνες, σκαραβαίος κτλ.) των αρχαϊκών χρόνων.

Στο βοτσαλωτό δάπεδο, στο υπαίθριο τμήμα του, εντοπίστη-

Εικ. 23. Μπούρι Αλεποχωρίου. Οικόπεδο Μαντζώρου - Παρασκευά. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 24. Μπούρι Αλεποχωρίου. Οικόπεδο Μαντζώρου - Παρασκευά. Ο αποθέτης με τα αναθήματα από Β.

καν τέσσερις κυκλικοί βωμίσκοι, διαφόρων διαμέτρων. Ο μεγαλύτερος έδωσε μέσα σε καμένο χώμα εκτός των οστράκων και χάλκινες περόνες, καθώς και οστά πουλιών.

Στον υπαίθριο χώρο, δίπλα στο ιερό (ανατολικά) αποκαλύφθηκαν τα 3/4 της περιφέρειας ενός κυκλικού σχεδόν αποθέτη αναθημάτων (Εικ. 24). Το υπολειπόμενο της περιφέρειας είχε καταστραφεί από την εκσκαφή του οικοπέδου. Η απόθεση είχε γίνει σε αβαθές κοίλωμα έκτασης 20 τ.μ., χωρίς τη μεσολάβηση χώματος, κατά τρόπο ώστε να δημιουργείται ύψωμα 0,70 μ. Η ανασκαφή του αποθέτη έδωσε τον εντυπωσιακό αριθμό 12.000 αγγείων κυρίως της μονόχρωμης αργείας κεραμικής, 400 ειδωλίων και 100 περίπου μικροαντικειμένων, κυρίως χάλκινων κοσμημάτων (περιδέραια, ενώτια, πόρπες, περόνες, δαχτυλίδια, σφικωτήρες), λίγων ασημένιων και ενός χρυσού κρίκου.

Τα αγγεία, χειροποίητα σχεδόν στο σύνολό τους, αποτελούνται από ληκύθους, συνήθως με έντυπη γεωμετρική διακόσμηση, υδρίες με εγχάρακτη και πλαστική ανθρωπόμορφη διακόσμηση, πρόχους, κυάθια και κορινθιακούς αρυβάλλους. Τα ειδώλια συνήθως μεμονωμένα, αν και υπάρχουν και συμπλέγματα χορών, φέρουν εγχάρακτη, πλαστική και γραπτή διακόσμηση. Ανήκουν αποκλειστικά σε ιστάμενες γυναικείες μορφές, άλλοτε σανιδόσχημες και πτηνόμορφες, άλλοτε με πρόσωπα αρχαϊκών κορών από μήτρα. Εκτός αυτών των γενικών χαρακτηριστικών υπάρχουν παραλλαγές σε όλες τις κατηγορίες.

Τέλος, στον πυθμένα της εκσκαφής του οικοπέδου, σε βάθος 2,20 μ., διαπιστώθηκε η διαμόρφωση ενός κυκλικού χώρου, διαμ. 9 μ., που φαίνεται ότι περιείχε αγγεία και όστρακα του ίδιου τύπου με αυτά του ιερού και του αποθέτη. Είναι πιθανό να πρόκειται για τον πυθμένα άλλης ίσως απόθεσης, που καταστράφηκε από τη γενική εκσκαφή.

Με βάση τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτουν τα ακόλουθα:

α) Η νέα θέση, η οποία δεν είχε καν επιφανειακές ενδείξεις, αποτελεί μέχρι σήμερα το αρχαιότερο εύρημα της περιοχής του νοτιοανατολικού Κορινθιακού. Η μόνη σύγχρονη και συγκρίσιμη θέση είναι αυτή του Ηραίου της Περαχώρας.

β) Βάσει των ευρημάτων[37] πρόκειται για αρχαϊκό παραποτάμιο ιερό, διάρκειας τουλάχιστον δύο αιώνων, το οποίο μπορεί να συνδέεται με λατρεία γυναικείας θεότητας.

γ) Ο εντυπωσιακός αριθμός των αγγείων, που για πρώτη φορά βρίσκονται στην ίδια θέση, καθώς και η τυπολογία των ειδωλίων υποδηλώνουν ότι το ιερό ήταν γνωστό και σημαντικό και προσείλκυε μεγάλο αριθμό προσκυνητών.

δ) Τέλος, νέες δυνατότητες εμφανίζονται στην αρχαιολογική έρευνα τόσο από άποψη ερμηνείας της λατρείας όσο και από εκ νέου διερεύνηση εργαστηρίων της αργείας μονόχρωμης κεραμικής και των ειδωλίων. Επίσης, μπορούν να τεθούν νέα τοπογραφικά δεδομένα με πιθανή σύνδεση του ιερού με την Αρχαϊκή Τετράπολη που αναφέρεται από τις πηγές στην περιοχή αυτή.

ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ

37. Βλ. *BCH* 111 (1987), σ. 31-53 και N. Kourou, Handmade Pottery and Trade, The Case of the Argive Monochrome Ware, στο J. Christiansen - T. Melander (επιμ.), *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen, August 31-September 4 1987*, Copenhagen 1988, σ. 314-324, όπου τις ληκύθους της αργείας κεραμικής θεωρεί λατρευτικά αγγεία που περιείχαν προφανώς άρωμα και πιθανότατα όπιο και τα συνδέει με ιερά της Δήμητρας, Ήρας και Αρτέμιδος.

Μπούρι Αλεποχωρίου (οικόπεδο Πολυχρονίδη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο είναι όμορο προς τα νότια του αρχαϊκού ιερού, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε κάτω από επίχωση 0,59 μ., την ύπαρξη αρχαίου δρόμου, ο

οποίος διέρχεται σε ελάχιστη απόσταση 25 μ. περίπου από αυτό. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και φαίνεται να συνεχίζεται κάτω από τις όμορες ιδιοκτησίες. Ερευνήθηκε σε μήκος 15,90 μ. και το πλάτος του μετρήθηκε στα 3,50 μ.

Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο οδοστρωμάτων. Το πρώτο, επιφανειακά, πάχ. 0,070 μ., από πατημένο αργιλώδες χώμα, σώζεται κατά τόπους ενώ το κατώτερο, κατά τι παχύτερο και πιο σκληρό, εμπεριέχει και μικρά βότσαλα.

Οι παρειές του δρόμου υποστηρίζονται από την κατασκευή δύο τοίχων, προφανώς αναλημματικού χαρακτήρα. Είναι χτισμένοι από κροκάλες και λάσπη. Ο νότιος τοίχος είναι ισχυρότερος με επιμελέστερη κατασκευή.

Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις στην κατασκευή του. Ερευνηθέν μήκ. 15,90, πλ. 0,47, σωζ. ύψ. 0,45 μ. Εδράζεται στο φυσικό έδαφος.

Ο βόρειος τοίχος είναι χτισμένος με μικρότερες κροκάλες. Διαστ. 9,20×0,48 και σωζ. ύψ. 0,33 μ. Εδράζεται και αυτός στο φυσικό έδαφος.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αποτελούν όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

Β΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πειραιάς

Συμβολή των οδών Γούναρη 5 και Αριστείδου 22-24 (οικόπεδο Χαραγκιώνη)

Στην ανασκαφική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 1), εντός του κηρυγμένου από το ΥΠΕΧΩΔΕ και προστατευόμενου κελύφους του υπάρχοντος κτιρίου, αποκαλύφθηκε τμήμα του βόρειου παράλιου τείχους της πόλης και νεκροταφείο συνδεόμενο με την ύπαρξή του.

Οι γεωλογικοί σχηματισμοί της θέσης, πλησίον του λιμένα του Κανθάρου, άμεσα σχετιζόμενοι με τη δομή της ευρύτερης περιοχής από ψαμμιτομαργαϊκό και ασβεστικό υλικό, λόγω έντονης ρηγμάτωσης των ασβεστόλιθων, επιτρέπουν την εμφάνιση υδάτων. Αυτό δυσχέρανε την έρευνα γενικά και είχε αρνητικές επιπτώσεις στη διατήρηση των ταφικών, κυρίως, λειψάνων.

Το τείχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., προχωράει λοξά κάτω από την πρόσοψη του κτιρίου σε συνολικό μήκος 10,40 μ. παρέχοντάς μας μια ελλιπή εικόνα ως προς το πλάτος του, μεταξύ 4,30-5,15 μ., λόγω αδυναμίας επέκτασης της έρευνας. Η τοιχοποιία του, συμπαγής από πωροπλίνθους, συνίσταται σε τέσσερις δόμους, από τους οποίους οι τρεις αντιστοιχούν στο θεμέλιο. Κατασκευαστικά η δομή του συμφωνεί με την περιγραφή την οποία μας δίνει ο Θουκυδίδης[1] για τη θεμιστόκλεια οχύρωση του 493/492 π.Χ. και μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κατασκευή του ανάγεται στην εποχή αυτή. Λείπουν μόνο στη συναρμογή των λίθων οι μολύβδινοι και σιδερένιοι σύνδεσμοι. Για την ίδια οχύρωση ο ιστορικός Απιανός[2], με αφορμή την πολιορκία της πόλης από τον Σύλλα το 86 π.Χ., μας περιγράφει ότι είχε ύψος 40 πήχεις, δηλαδή 18,50 μ.

Βόρεια του τείχους και παράλληλα προς αυτό, σε απόσταση 20 μ. περίπου, διαπιστώθηκε μέρος της τάφρου, η οποία είχε διανοιχθεί για πρόσθετη προστασία και αναχαίτιση του εχθρού σε καιρό πολέμου. Εντοπίστηκε η βόρεια παρειά της τάφρου σε μήκος 18,10, ενδεικτικό πλάτος 6,80 έως 9 μ. και ύψος κυμαινόμενο από 1,70-2,55 μ. στις παρυφές της παρειάς και έως 3,40 μ. στο κέντρο. Η νότια παρειά δεν εντοπίστηκε, λόγω των παρακείμενων σύγχρονων κτισμάτων.

Μεταξύ του τείχους και της τάφρου, έχουμε την ανάπτυξη δημόσιου νεκροταφείου με ένα σύνολο 23 τάφων και βόρεια της τάφρου επέκτασή του με μία συστάδα 15 ακόμη τάφων. Πρόκειται για φτωχούς τάφους, λακκοειδείς, εγχυτρισμούς, κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημους, ελάχιστα κτερισμένους, οι οποίοι εκκινούν χρονολογικά από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., καλύπτουν τους ελληνιστικούς χρόνους και φθάνουν στη ρωμαϊκή περίοδο, στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. Έξι από αυτούς έφεραν στην περιοχή του κρανίου χάλκινο νόμισμα.

Εικ. 1. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Γούναρη 5 και Αριστείδου 22-24. Γενική άποψη του αποκαλυφθέντος τμήματος του τείχους.

Η διαπιστωθείσα τάφρος είναι προφανές ότι αποτελεί συνέχεια της τάφρου, η οποία είχε εντοπιστεί προ ετών στο οικόπεδο της Ιονικής και της Λαϊκής Τράπεζας στις οδούς Ναυαρίνου 23 και Γούναρη[3]. Η εύρεσή της, σε συνδυασμό με το διαπιστωθέν νεκροταφείο, φαίνεται να στοιχειοθετούν την ύπαρξη μιας πύλης της βόρειας οχύρωσης, η οποία εικάζουμε ότι τοποθετείται μεταξύ των δύο προαναφερθέντων οικοπέδων.

Οδός Θεάτρου 111-113-115 (οικόπεδο Τσούκα - Υψηλάντη - Μπουγά)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες του οικοπέδου, εντοπίστηκαν τρεις δεξαμενές λαξευμένες στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Ατυχώς, η σύνδεσή τους με την αποχέτευση της προϋπάρχουσας κατοικίας καθιστούσε απαγορευτική την έρευνά τους.

---

1. Θουκ. Α, 93.
2. Απ., *Μιθριδάτειος* XXX, 119.
3. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 168.

Η δεξαμενή 1 εντοπίστηκε σε βάθος +0,18 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος και το στόμιό της ήταν διπλό, προϊόν συνένωσης δύο μικρότερων, με διάμετρο 0,80 μ. Η δεξαμενή 2 βρέθηκε σε βάθος +0,43 μ. και είχε διάμετρο στομίου 0,88 μ. και η δεξαμενή 3 αποκαλύφθηκε σε βάθος +6,30 μ. από τη στάθμη του δρόμου και είχε διάμετρο στομίου 0,75 μ. Δυτικά της είχε γίνει απόπειρα διάνοιξης και άλλης δεξαμενής, η οποία εγκαταλείφθηκε. Επισημάνθηκε μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου και του δυτικού. Λόγω της παρέμβασης των νεοτέρων δεν είναι δυνατό να γίνει ανασύνθεση του αναγλύφου της θέσης.

Οδός Θεάτρου 112-114 (οικόπεδο Κ. Γράου)

Κατά το μέσον περίπου του βόρειου ορίου του οικοπέδου, διαπιστώθηκε το κατώτατο τμήμα του θαλάμου μιας δεξαμενής, καθώς και μέρος αγωγού συνδεδεμένου με αυτή, ο οποίος έβαινε στο άσκαφο του όμορου ακινήτου. Διασωζόταν ο πυθμένας της, διαμ. 3,03 μ., με συλλεκτήρα κατά το κέντρο, διαμ. 0,85, ύψ. 0,28 μ., και ίχνη υδραυλικού κονιάματος κατά τόπους. Το αποκαλυφθέν τμήμα του αγωγού, ο οποίος βρέθηκε σε βάθος -3,30 μ. από τη στάθμη της παραπάνω οδού, είχε διαστάσεις 3,63×0,70-1,01×1,83 μ.

Οδός Νοταρά (έργο αποχέτευσης Δήμου Πειραιά)

Κατά το μέσον της οδού και σε απόσταση 34,55 μ. από τη συμβολή της με την οδό Τσαμαδού, σε βάθος -0,45 μ. περίπου από την επιφάνεια του οδοστρώματος, εντοπίστηκαν λαξευμένα στη βραχοκιμηλιά, δεξαμενή και φρεάτιο άντλησης συνδεόμενα με αγωγό. Το φρεάτιο άντλησης, διαμ. 0,50-0,78 μ., διέσωζε προς Β. μικρό μέρος του περιστομίου του. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 2,15 μ. και εντοπίστηκαν τρεις αναβαθμοί.

Η δεξαμενή μαζί με το φρεάτιο, διαμ. 0,69 και ύψ. 1,33 μ., έφερε δύο αναβαθμούς και δεν αποχωματώθηκε πλήρως, λόγω πρακτικών δυσκολιών. Σε ύψος 2,30 μ., η διάμετρός της έφθανε το 1,40 μ. Από το εσωτερικό της ανασύρθηκε λίθινη λεκάνη. Ο συνδετήριος αγωγός, με υδραυλικό κονίαμα στα τοιχώματά του, είχε διαστάσεις 0,95×0,44×0,54 και ύψος 0,80 μ.

Οδός Βασιλέως Γεωργίου (έργο αποχέτευσης Δήμου Πειραιά)

Εκκινώντας από τη συμβολή της παραπάνω οδού με τη Νοταρά και προχωρώντας προς την οδό Ηρώων Πολυτεχνείου, διαμορφώθηκαν πέντε ανασκαφικά μέτωπα. Σε αυτά αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τοίχων των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία βαίνουν στο άσκαφο με κατεύθυνση Β.-Ν. και συνιστούν χώρους κτιρίου παρατακτικά διατεταγμένους. Ανάμεσά τους, δωμάτιο με πλακόστρωτο δάπεδο από πήλινες πλάκες, με τους δύο από τους τοίχους που το όριζαν και τμήμα άλλου, πλακόστρωτου επίσης, δαπέδου. Το βάθος εύρεσής τους κυμαινόταν μεταξύ -0,85 έως -1,60 μ. από τη στάθμη του οδοστρώματος και η διατήρησή τους ποίκιλλε, λόγω των σύγχρονων επεμβάσεων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν απαγορευτικές για τη συνέχιση της έρευνας.

Συμβολή των οδών Σκυλίτση και Φίλωνος (οικόπεδο Καραογλάνη)

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος +0,16 μ. από τη στάθμη της οδού Σκυλίτση, αποκαλύφθηκε λατομείο κλιμακούμενο προς Α., το οποίο είχε λαξευθεί σε βάθος και διαμόρφωνε προς Ν. παρειά, ύψ. πέραν των 3 μ. Λιθόπλινθοι έτοιμες προς απόσχιση είχαν αφεθεί κατά χώραν, ενώ οι αποσπασθέντες λίθοι ήταν διαφόρων διαστάσεων.

Ανατολικά του λατομείου ερευνήθηκε πλημμελώς, εξαιτίας της εύρεσης βοθρολυμάτων, δεξαμενή με νεότερη προσθήκη. Είχε διάμετρο φρεατίου 0,90 μ. και έφερε τέσσερα ζεύγη αναβαθμών.

Στο βόρειο μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε και άλλη δεξαμενή κωδωνόσχημη, με διάμετρο στομίου 0,90 και πυθμένα 2,80 μ. Έφερε συλλεκτήρα κατά το κέντρο και συνδεόταν με αγωγό.

Η περισυλλεγείσα κεραμική από το χώρο της λατομίας και τις δεξαμενές τοποθετείται γύρω στον 4ο αι. π.Χ.

Οδός Κλεισούρας 4 (οικόπεδο Βουγιουκλάκη)

Κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε λατομείο μαργαϊκού ασβεστόλιθου των κλασικών χρόνων, επιφανειακής και περιορισμένης εκμετάλλευσης. Εντοπίστηκε σε βάθος -1,09 μ. περίπου από τη στάθμη της παραπάνω οδού και αναπτυσσόταν σε διαδοχικούς τομείς οριζόντια, φθάνοντας στον πυθμένα σε βάθος -1,70 μ. περίπου.

Εντοπίστηκαν λάξευση αυλάκων για το χωρισμό του πετρώματος στα ζητούμενα μεγέθη, άφεση ημίεργων λίθων, θήκες σφηνών και συσσώρευση λατύπης κατά τόπους.

Για τη μη επέκταση του λατομείου στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και την επιπέδωση της άνω επιφάνειάς του, πιθανώς ευθύνεται η σύγχρονη εξόρυξη με εκρηκτικά.

Συμβολή των οδών Νεωρείων 108 και Σωτήρος Διός 71 (οικόπεδο Γ. και Φ. Λώλη)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες, κάτω από τη θεμελίωση της παλαιάς προϋπάρχουσας κατοικίας, εντοπίστηκαν αποσπασματικού χαρακτήρα κτιριακά κατάλοιπα, τα οποία αντιστοιχούν σε δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις και μια ενδιάμεση επιμέρους μετασκευή.

Η μεγάλη κλίση του βραχώδους φυσικού αναγλύφου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. επέβαλε αντίστοιχη προσαρμογή και της εγκατάστασης, η οποία κλιμακώνεται στα τρία επίπεδα του χώρου με προηγηθείσα, όπως διαπιστώθηκε, λατομική χρήση.

Εκκινώντας από τα νοτιοδυτικά, στο τμήμα της ιδιοκτησίας το οποίο προσβλέπει στην οδό Σωτήρος Διός, αποκαλύφθηκαν λείψανα τριών δωματίων παρατακτικά διατεταγμένων, τα οποία πρόσκειντα σε τοίχο T_1, που διασχίζει το οικόπεδο με κατεύθυνση Α.-Δ. Το δωμάτιο 1 ορίζεται απόλυτα, έχει διαστάσεις 2,30×1,35 μ. και το δάπεδό του εντοπίστηκε σε βάθος -4,26 μ. Ένας τοίχος κάτωθεν του δαπέδου του υποδηλώνει ότι αρχικά ήταν μικρότερης έκτασης και ο χώρος του διευρύνθηκε προς Α. με νεότερη μετασκευή. Τα υπόλοιπα ορίζονται ενδεικτικά. Οι τοίχοι τους είναι χτισμένοι από μικρούς αργούς λίθους και κάτω από την έδρασή τους και έως το λατομημένο βράχο συνελέγη κεραμική, η οποία χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Ανηφορίζοντας προς Β., προσθήκη στο πλαίσιο μιας δεύτερης οικοδομικής φάσης επί του αρχικού πυρήνα του T_1, μόνον από πωροπλίνθους, διαμορφώνει άνδηρο, του οποίου το δάπεδο εντοπίζεται σε βάθος -2,41 μ. Στο επίπεδο αυτό και σε απόσταση 1,12 μ. από τον T_1, διαπιστώθηκαν υπολείμματα τοίχου από αργολιθοδομή, ο οποίος συνιστά μέρος της πρώτης οικοδομικής φάσης.

Προχωρώντας ακόμη βορειότερα και υπερβαίνοντας εμπόδια από τις σύγχρονες επεμβάσεις, διαμορφώνεται το τρίτο κατά σειρά επίπεδο με σημείο αναφοράς την οδό Σωτήρος Διός και το πρώτο ως προς την οδό Νεωρείων, στην οποία προσβλέπει το οικόπεδο. Στο πλάτωμα αυτό διαπιστώθηκαν κατάλοιπα, επίσης, δύο οικιστικών φάσεων. Διαλυμένος εν μέρει τοίχος από αργολιθοδομή και ισοπεδωτική λατύπη για τη διαμόρφωση δαπέδου, σε βάθος 0,96-1,06 μ., συνιστούν την παλαιότερη. Τμήμα υπαίθριου χώρου, που ορίζεται από τεμνόμενους τοίχους χτισμένους με πωροπλίνθους, συμπληρούμενες εμβόλιμα με λογάδες λίθους και τμήμα αγωγού υπό το δάπεδό τους, φαίνεται να συνιστά τη νεότερη.

Η αποσπασματική μορφή των κτιριακών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν δεν επιτρέπει συμπεράσματα για ένταξή τους σε χώρους διάταξης της κλασικής κατοικίας.

Οι δύο φάσεις δεν απέχουν πολύ χρονολογικά. Η πρώτη οικοδομική φάση τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ. και η δεύτερη στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στο πλαίσιο της θεώρησης συγχώνευσης, κατά την ελληνιστική περίοδο, περισσότερων οικοπέδων σε ένα μεγαλύτερο για την οικοδόμηση μεγαλύτερων συγκροτημάτων, τα αποκαλυφθέντα κατάλοιπα πιθανώς ανήκουν σε δύο οικίες.

Οδός Πλάτωνος 10 (οικόπεδο Δ. Μπουλουγουρά)

Κατά το μέσον περίπου της δυτικής μακράς πλευράς του οικοπέδου και σε βάθος -0,48 μ. από τη στάθμη της παραπάνω οδού, διαπιστώθηκε λαξευμένο στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο φρεάτιο, το οποίο αντιστοιχούσε σε αρχαία δεξαμενή ή πηγάδι. Η διάμετρος του φρεατίου ήταν 0,80, το ορατό ύψος του 8,20 μ. και έφερε τέσσερα ζεύγη αναβαθμών, ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα. Λόγω της ύπαρξης νερών στο εσωτερικό του, δεν κατέστη δυνατό να ερευνηθεί η συνέχειά του.

Οδός Σερφιώτου 32 (οικόπεδο Κοντιζά)

Στο πίσω μέρος του οικοπέδου και σε βάθος -3,27 μ. από τη στάθμη του οδοστρώματος, διαπιστώθηκε δεξαμενή λαξευμένη στην κιμηλιά με διάμετρο στομίου 0,90-1 μ. και ορατό ύψος φρεατίου 3 μ.

Εξαιτίας των λυμάτων στο εσωτερικό της, δεν ερευνήθηκε ολοκληρωτικά. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες, αποκαλύφθηκε ο θάλαμός της με διάμετρο από 3,10 έως 4,30 μ. Δυτικά συνέχιζε με αγωγό ορατού μήκ. 1,80, πλ. 0,90-1,10 και ύψ. 1,70 μ.

Συμβολή των οδών Νεωρείων και Τσαμαδού (οικόπεδο Καβαλάρη)

Κατά την κατεδάφιση παλαιάς οικίας στη συμβολή των παραπάνω οδών, αποκαλύφθηκαν στο νότιο-νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου τρεις λιθόπλινθοι, σε σειρά διατεταγμένες, οι οποίες είχαν επαναχρησιμοποιηθεί και ενσωματωθεί κατά τους νεότερους χρόνους σε τοίχο της προϋπάρχουσας οικοδομής επί της οδού Νεωρείων. Η άνω επιφάνειά τους εντοπίστηκε σε βάθος -0,19 μ. από τη στάθμη του πεζοδρομίου.

Οδός Θεάτρου 62-64 (οικόπεδο Πίτσου)

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου και σε βάθος από -1,80 έως 3,70 μ. από τη στάθμη του πεζοδρομίου, διαπιστώθηκαν τρεις δεξαμενές λαξευμένες στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Δεν ερευνήθηκαν εξαντλητικά, λόγω σύνδεσης με την αποχέτευση.

Συμβολή των οδών Κοντζιαδών και Μητρώου 60 (οικόπεδο Λαζάρου)

Οι εκσκαφές πραγματοποιήθηκαν χωρίς την παρουσία υπαλλήλου της Υπηρεσίας και ακολουθήθηκαν από τις οικοδομικές εργασίες. Στο στάδιο αυτό εντοπίστηκε στη βόρεια παρειά και κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, ένας αγωγός σε τομή, με κατεύθυνση προς Β. Ήταν λαξευμένος στον κιμηλόβραχο, είχε πλάτος 1,25 και σωζόμενο ύψος τοιχωμάτων 0,57-1,20 μ.

Οδός Υψηλάντου 87 (οικόπεδο Παπαδημάτου)

Κατά τη βόρεια μακρά πλευρά του οικοπέδου εντοπίστηκε πηγάδι με διάμετρο στομίου 0,91 μ.

Εκκινούσε από το επίπεδο του πεζοδρομίου, ήταν λαξευμένο στην κιμηλιά και επενδεδυμένο με αργολιθοδομή. Η κατάστασή του δεν επέτρεψε έρευνα.

Συμβολή των οδών Σηραγγείου και Γερμανού 20 (οικόπεδο Γιαννέα)

Εντοπίστηκε φρεάτιο αρχαίας δεξαμενής λαξευμένης στη

Εικ. 2. Πειραιάς. Οδός Τομπάζη 54. Γενική άποψη των αποκαλυφθέντων στον ακάλυπτο αρχαίων.

βραχοκιμηλιά, χρησιμοποιημένης στη σύγχρονη εποχή ως βόθρος. Βρέθηκε +0,15 μ. από τη στάθμη του οδοστρώματος και είχε ύψος 7 μ. Βόρεια έφερε 14 αναβαθμούς και νότια 12. Σε απόσταση 0,56 μ. από την κατώτερη βαθμίδα της νότιας κλίμακας εκκινούσε αγωγός, ύψ. 2 και πλ. 0,42-0,80 μ.

Οδός Μπότσαρη 42 (οικόπεδο Π. Φυτιλά)

Εντοπίστηκε αγωγός λαξευμένος στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο με κατεύθυνση Α.-Δ. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του εφικτού, διαπιστώθηκε η διακλάδωση με δύο άλλους, έναν προς Β. και έναν προς Ν. Βορειοδυτικά του οικοπέδου εντοπίστηκε κυκλικό όρυγμα και βορειοανατολικά δεξαμενή.

Η εύρεση δεξαμενής βορειοανατολικά με αγωγούς, από τους οποίους ένας βαίνει προς τον προαναφερθέντα, μας επιτρέπει τη διασύνδεσή τους.

Οδός Τομπάζη 54 (οικόπεδο Γράου)

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς (Εικ. 2). Στο χώρο της εκσκαφής βορειοδυτικά, όπου μετά την απομάκρυνση των προϊόντων κατεδάφισης της προϋπάρχουσας οικίας εντοπίστηκαν δύο δεξαμενές, και στο χώρο της αυλής της παλαιάς οικίας και στον ακάλυπτο της υπό ανέγερση οικοδομής, ο οποίος με λιγότερες παρεμβάσεις, ανασκάφηκε συστηματικά. Οι δεξαμενές με διάμετρο φρεατίου 0,83 και 0,84 μ. εντοπίστηκαν σε βάθος -2 μ. περίπου από τη στάθμη του οδοστρώματος και εξαιτίας του νερού στο εσωτερικό τους δεν εξαντλήθηκαν ερευνητικά.

Στον τομέα του ακάλυπτου και σε βάθος -0,62 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα χώρου 1, σωζ. διαστ. 4,50×3,60 μ., ο οποίος οριζόταν από τοίχους χτισμένους από λιθοπλίνθους, που εδράζονταν σε παλαιότερο δάπεδο, και χώρου 2, παράλληλου προς αυτό, ενδεικτικού πλ. 2 μ.

Ο χώρος 1 έφερε δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, με υπόστρωμα από θραύσματα κεραμίδων, φυτεμένων στο ασβεστοκονίαμα. Από το στρώμα καταστροφής επί του δαπέδου, συμπεραίνουμε ότι ήταν στεγασμένος. Υπό το δάπεδό του, διαπιστώθηκε δεξαμενή 3 (Δ3) με διάμετρο στομίου 0,75 μ. Η Δ3 συνδεόταν μέσω του αγωγού 1, λαξευμένου στο βράχο, με τη δεξαμενή 4, ευρισκόμενη στο χώρο 2, ο οποίος έφερε δύο επάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα και πρέπει να ήταν, επίσης, στεγασμένος. Σε υστερότερη φάση, τον αγωγό 1 υπερέβαινε αγωγός 2 από πήλινα σώματα ανεστραμμένου Π, ο οποίος αχρηστευόταν από το βόρειο τοίχο του χώρου 1. Τα εντοπισθέντα κτιριακά κατάλοιπα τοποθετούνται χρονολογικά στην ελληνιστική περίοδο.

Συμβολή των οδών Σωτήρος Διός και Υψηλάντου (οικόπεδο Βούδρη)

Σε βάθος μόλις -0,40 μ. περίπου από τη στάθμη των παραπάνω οδών (Εικ. 3), στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε μέρος κατοικίας του 2ου αι. π.Χ. με μετασκευή και προγενέστερη οικοδομική φάση. Τα διασωθέντα κτιριακά κατάλοιπα αντιστοιχούν στο χώρο του αιθρίου της οικίας και του ανδρώνος.

Το αίθριο σωζόταν σε μήκος 4,52 μ. και έβαινε νότια στο άσκαφο προς την οδό Σωτήρος. Το πλάτος του οριζόταν στα 5,75 μ. Το δάπεδό του αποτελούνταν από βότσαλα λευκού, γκρίζου και μαύρου χρώματος με σωζόμενη κατά τόπους χρωστική επίστρωση (Εικ. 4). Με οριζόντια διάταξη των βοτσάλων, διαμορφώνονταν δύο διάχωρα και οριοθετούνταν οι παρυφές του. Στο πεδίο, τα βότσαλα αναπτύσσονταν με κυκλοτερείς γραμμές. Κατά το κέντρο του, διακρινόταν η άνω επιφάνεια πακτωμένης από το βοτσαλωτό δάπεδο βάσης κίονα, διαμ. 0,44 μ., και εντοπίστηκε εν μέρει το στόμιο δεξαμενής, του οποίου η συνέχεια προχωρούσε νότια στο άσκαφο.

Εξωτερικά του δυτικού τοίχου του αιθρίου, αποκαλύφθηκε και άλλη δεξαμενή, η οποία αντιστοιχούσε σε παλαιότερη οικοδομική φάση του χώρου.

Ο ανδρών με ενδεικτικές διαστάσεις, μήκ. 9,40 και πλ. 4,30 μ., διατηρούσε σπαράγματα του βοτσαλωτού δαπέδου του, το οποίο αποτελούνταν από λευκά και γκρίζα μεσαίου μεγέθους βότσαλα στο πλαίσιο και ψιλότερα στο πεδίο.

Κατά την αποκόλληση του βοτσαλωτού δαπέδου και την απομάκρυνσή του, προκειμένου να επανατοποθετηθεί στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής, ανασκαφική έρευνα στο υπο-

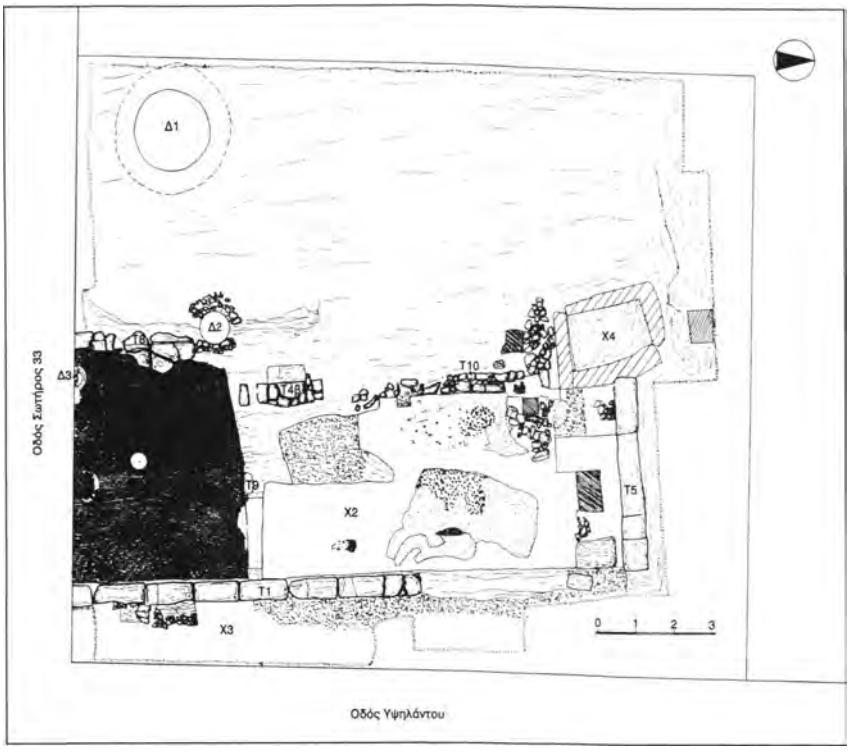

Εικ. 3. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Σωτήρος Διός και Υψηλάντου. Κάτοψη της ανασκαφής.

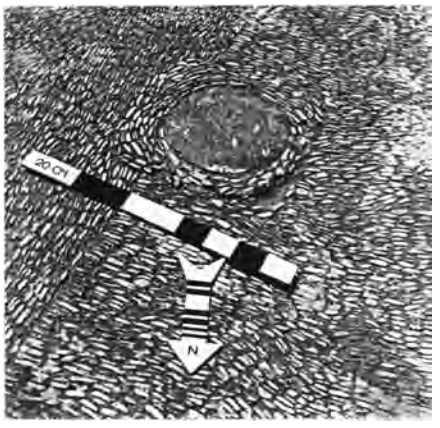

Εικ. 4. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Σωτήρος Διός και Υψηλάντου. Λεπτομέρεια του βοτσαλωτού δαπέδου.

Εικ. 5. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Σωτήρος Διός και Υψηλάντου. Η υποκείμενη του βοτσαλωτού δαπέδου διαμόρφωση.

κείμενο της υποδομής του δαπέδου στρώμα, έφερε στο φως ισοπεδωτική διαμόρφωση, εν μέρει με λατύπη και εν μέρει με λιθόστρωση επί του βράχου (Εικ. 5). Επί της λατύπης, εντοπίστηκαν σωληνωτά αποτυπώματα ξύλων και από την αφαίρεσή της προέκυψε κεραμική του 4ου αι. π.Χ., καρφιά, νομίσματα, αγνύθες, οψιανοί κ.ά. Ακόμη, αποκαλύφθηκε και η ορθογωνική βάση, η οποία είχε καλυφθεί από το βοτσαλωτό δάπεδο. Το ύψος της ήταν 0,61 μ.

Κατά τις εργασίες αντιστήριξης νοτιοδυτικά, εντοπίστηκε εφαπτόμενη της όμορης πολυκατοικίας κωδωνόσχημη δεξαμενή. Το στόμιό της είχε εκλείψει από τις εκσκαφές του υπογείου της προϋπάρχουσας οικοδομής και η έρευνα άρχισε από το σωζόμενο επίπεδο έναρξης του θαλάμου της.

Η δεξαμενή σε β΄ χρήση είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης και είχε πληρωθεί με τα απορριφθέντα εκκαθάρισης κεραμικού εργαστηρίου, το οποίο υποθέτουμε ότι θα πρέπει να βρισκόταν πλησίον. Όπως διαπιστώθηκε, περιείχε ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεραμικό σύνολο του τέλους του 2ου αι. π.Χ., το οποίο αποτελούνταν από ενεπίγραφες και μη μήτρες κατασκευής μεγαρικών σκύφων και λιγότερο λύχνων, καθώς και θραύσματα αγγείων, προϊόντων του εργαστηρίου. Το εύρημα, εξαιρετικά ενδιαφέρον, μελετάται και θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης δημοσίευσης.

Εικ. 6. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου. Δείγματα της κεραμικής της επίχωσης.

Εικ. 7. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

Οδός Κουντουριώτου 154 (οικόπεδο Ι. Ιωαννίδη)

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα συγκροτήματος δεξαμενών και ενός τετράπλευρου ορύγματος, τα οποία ερευνήθηκαν, όσο μας επέτρεπαν οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν. Η διατήρηση των ευρεθέντων ήταν κακή και εμφάνιζε υψομετρική διαφορά από Β. προς Ν., εξαιτίας της κλιμακωτής διαμόρφωσης της βραχοκιμηλιάς από τη θεμελίωση της προϋπάρχουσας οικοδομής.

Δεσπόζει το κατώτατο τμήμα του θαλάμου απιόσχημης δεξαμενής μετά φρεατίου, διαμ. 3,50 μ., που κατά το κέντρο έφερε συλλεκτήρα, διαμ. 1,10 μ. Από το εσωτερικό της εκκινούσαν τρεις αγωγοί, προς Β., προς Δ. και προς Α. Ο προς Β. αγωγός συνδεόταν με φρεάτιο άντλησης, ο προς Δ. με άλλη δεξαμενή.

Πλην της παραπάνω δεξαμενής, εντοπίστηκε μία ακόμη συνδεόμενη με φρεάτιο άντλησης, ένα τετράπλευρο όρυγμα (διαστ. 1,30×0,90×0,86 μ.), ένα κυκλικό (κυμ. σωζ. ύψ. 0,86-0,90 μ.) και κατάλοιπα ενός ακόμη θαλάμου δεξαμενής.

Συμβολή των οδών Χατζηκωσταντή, Αιγέως, Ποδαλειρίου (οικόπεδο Τζάνειου Νοσοκομείου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες σε χώρο του παραπάνω οικοπέδου, όπισθεν του υφιστάμενου κτιρίου του νοσοκομείου και ύστερα από την κατεδάφιση προϋπάρχοντος κτίσματος, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν οκτώ συνολικά δεξαμενές, των οποίων τα κατάλοιπα διατηρούνταν σε ιδιαίτερα αποσπασματική κατάσταση.

Στο εσωτερικό τους βρέθηκε κεραμική, κυρίως των ελληνιστικών χρόνων, κεραμίδες, καθώς και νομίσματα μεμονωμένα, αλλά και δύο «θησαυροί», έξι και 25 νομισμάτων αντίστοιχα, στους οποίους περιλαμβάνονταν χάλκινα νομίσματα του 4ου, 3ου και 1ου αι. π.Χ., καθώς και ένα αργυρό του 5ου αι. π.Χ.

Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου (οικόπεδο Κοντιζά)

Συστηματική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου, διαστ. 13,60×13,30 μ., ύστερα από προηγηθέντα προκαταρκτικό έλεγχο με δοκιμαστικές τομές, απέδωσε ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα κεραμικής, η οποία σε συνδυασμό με την παντελή απουσία δομών, μας υποβάλλει σε προβληματισμό ως προς την προέλευσή της. Η παρουσία της άρχισε ευθύς μετά την απομάκρυνση σύγχρονου στρώματος, πάχ. 0,50 μ. περίπου, με κατάλοιπα παλαιάς οικίας και έφθανε έως βάθος -2,70 μ. περίπου, όπου διαπιστώθηκε το φυσικό πέτρωμα από μαργαϊκό ασβεστόλιθο.

Η διάστρωση της επίχωσης, η οποία την περιείχε, αποτελούνταν από χώματα μαυριδερά, χαλαρά, κατά τόπους με πέτρες, τεφρά, καστανόξανθα και καστανέρυθρα αναμεμειγμένα με κιμηλόχωμα, πλησιάζοντας στο παρθένο έδαφος. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, διαπιστώθηκαν λοξώς βαίνουσες και με φθίνουσα πορεία, δύο παράλληλες και απέχουσες μεταξύ τους εσωτερικά 1,24 μ., λαξευμένες στο βράχο αύλακες, πλ. 0,22-0,30 και βάθ. 0,17 μ. Λαμβάνοντας υπόψη την απόσταση του εξωτερικού ίχνους των αυλάκων θεωρούμε ότι, μάλλον, συνιστούν αρματοτροχιές και συνδέονται με τη διέλευση δρόμου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι εντοπίστηκε τμήμα μιας ακόμη αύλακας, παράλληλης των προηγουμένων, ανατολικότερα.

Η κεραμική που συνελέγη αποτελείται από μεγάλο αριθμό αγγείων και οστράκων, τα οποία τοποθετούνται χρονολογικά στο β' μισό του 4ου έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Κάνθαροι, λύχνοι, σκύφοι, πινάκια, μικκύλα κύπελλα, ιγδίο, κύαθοι, αμφορίσκοι, ασκοί (Εικ. 6), ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (Εικ. 7) κυρίως Θασίων και άλλα χρηστικά αγγεία, πλήθος αγνύθων, μέρη ειδωλίων, απότμημα μήτρας ανάγλυφου πλακιδίου με απεικόνιση Νίκης, αποτμήματα ηγεμόνων καλυπτήρων και μήτρες αυτών, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, νομίσματα, σκωρίες, έλασμα χαλκού, οστά ζώων, σπαράγματα βοτσαλωτού

Εικ. 8. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου. Μήτρες, τριπτήρες, απότμημα μαρμάρινης λεκανίδας, ειδώλια.

Εικ. 9. Πειραιάς. Συμβολή των οδών Αλκιβιάδου και Κανθάρου. Κάνθαρος με την επιγραφή ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ.

δαπέδου, όστρεα θαλάσσης – ένα με ίχνη ερυθρού χρώματος –, συνιστούν το γέμισμα της απομακρυνθείσας επίχωσης. Ακόμη, απότμημα μαρμάρινης λεκανίδας με επίπεδη βάση, ημισφαιρικό σώμα και οριζόντιο ορθογώνιας διατομής ωτίο στη συνέχεια του χείλους, κατάλληλης για κονιορτοποίηση χρωστικών ουσιών, απότμημα δοίδυκα με μορφή λυγισμένου δακτύλου ανθρώπινου χεριού, από αυτούς οι οποίοι χρησίμευαν για την κονιορτοποίηση χρωστικών, τριπτήρας, δισκοειδής λίθινος τριπτήρας (Εικ. 8).

Άξιος ιδιαίτερης μνείας είναι ένας κάνθαρος με διακόσμηση τύπου Δυτικής κλιτύος, με την εγχάρακτη επιγραφή: ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ... (Εικ. 9).

Είναι προφανές ότι το οικόπεδο είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα ως χώρος απόθεσης απορριμμάτων εκκαθάρισης κάποιας εγκατάστασης. Η χρονολόγηση και ομοιομορφία του στρωματογραφημένου υλικού συνηγορεί για την εφάπαξ ρίψη του και τα στοιχεία τα οποία το συναποτελούν, συναρμολογούμενα, φαίνεται να οδηγούν καταρχήν σε κεραμικό εργαστήριο.

Ο ενεπίγραφος κάνθαρος, όμως, συνιστά ανάθημα σε κάποιο ιερό της Αφροδίτης. Εάν λοιπόν η υπόθεσή μας, περί προέλευσης του υλικού από κεραμικό εργαστήριο ευσταθεί, η παρουσία του αναθηματικού αγγείου είναι ασύμβατη προς αυτό, όπως και οι ενδείξεις χρήσης των σκευών.

Γνωρίζουμε ότι ο Κόνων ίδρυσε και αυτός μετά τον Θεμιστοκλή ιερό προς τιμήν της Αφροδίτης στον Πειραιά, μετά τη ναυμαχία του 394 π.Χ., οπότε κατέστρεψε το σπαρτιατικό στόλο στη ναυμαχία της Κνίδου[4]. Από συνδυασμό φιλολογικών μαρτυριών και ανασκαφικών δεδομένων, τούτο τοποθετείται στην Ηετιώνια.

Λαμβάνοντας υπόψη κάποια από το σύνολο των ευρημάτων που προέρχονται από το οικοδόμημα Ζ3 στον Κεραμεικό, το οποίο χαρακτηρίστηκε από τη μελετήτρια ως πανδοχείο, όπου γυναίκες προσέφεραν ερωτικές υπηρεσίες[5], και από ανάλογο χώρο, πορνείο, στη Θεσσαλονίκη[6], τα οποία εμφανίζουν ομοιότητες προς το εξεταζόμενο υλικό, όπως η παρουσία μεγάλου αριθμού αγνύθων (εξαιτίας της ενασχόλησης με την υφαντική των γυναικών που εργάζονταν και λάτρευαν τη θεά Αφροδίτη), πολλών λύχνων με καμένη μύξα (λόγω της επί εικοσιτετραώρου βάσεως λειτουργίας της εγκατάστασης) και μαγειρικών σκευών (απόρροια της συναλλαγής με επισκέπτες), νομίζουμε ότι μας επιτρέπουν να στραφούμε προς μια τέτοια θεώρηση και να το αποδώσουμε στην εκκαθάριση παρόμοιου χώρου, με ερωτική χρήση, αφήνοντας ωστόσο και πάλι κάποια ευρήματα ακάλυπτα από μια τέτοια υπόθεση.

Τα δεδομένα μάς δηλώνουν απόφαση επιχωμάτωσης και διαμόρφωσης της θέσης, του προϋπάρχοντος αρχαίου δρόμου, αλλά παράλληλα μάς προσανατολίζουν στην άποψη ότι η εκκαθαρισθείσα εγκατάσταση ήταν πλησίον και αυτό αποτελεί βάση για τη σχετική διερεύνηση του θέματος στο μέλλον.

Νέο Φάληρο

Οδός Πειραιώς (οικόπεδο ΔΕΠΑ)

Στην παραπάνω οδό, στο τμήμα μεταξύ των οδών Κύθνου και Εμμανουηλίδη, στο ρεύμα της ανόδου προς Αθήνα και παράλληλα προς τη νησίδα της οδού, σε σκάμμα το οποίο ανοίχθηκε για τις ανάγκες διέλευσης του αγωγού φυσικού αερίου και για τη σύνδεσή του με τη βιομηχανία «Ελαΐς», εντοπίστηκε σποραδικά και σε έξι μέτωπα, σε βάθος 1 μ. περίπου, στρώμα από ψιλή λατύπη με διάσπαρτους λίθους και λιθοπλίνθους.

Η εμφάνισή του φαίνεται να συνδέεται με την υποδομή του δρόμου, ο οποίος διερχόταν μεταξύ των Μακρών Τειχών και

4. Παυσ. Ι, 1, 3.
5. *ΑΑ* 1980, σ. 256-265· 1981, σ. 385-393.
6. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 351-361.

πλησίον του βόρειου σκέλους, το οποίο πορευόταν σε απόσταση 10 μ. περίπου βόρεια του ορύγματος. Η εύρεση εντός της λατύπης νομίσματος του 4ου αι. μ.Χ. τεκμηριώνει τη χρήση του δρόμου κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους και δηλώνει επιδιόρθωση και συντήρησή του κατά την περίοδο αυτή.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Παλαιό Φάληρο

Αμφιθέα, συμβολή των οδών Πέλοπος και Μυκηνών (Ο.Τ. 290, οικόπεδο Κ. Κεραμάρη)

Πρόκειται για το πρώτο οικόπεδο του Παλαιού Φαλήρου στο οποίο ο αρχαιολογικός έλεγχος, που ασκείται συστηματικά στην περιοχή από το 1987, απέδωσε αρχαία.

Εικ. 10. Παλαιό Φάληρο. Συμβολή των οδών Πέλοπος και Μυκηνών. Τμήμα ειδωλίου γυμνής ανδρικής μορφής.

Σε βάθος 1-1,50 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου οδοστρώματος, αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος κιμηλιάς, στην επιφάνεια του οποίου είχαν λαξευθεί διαφόρων μεγεθών λάκκοι και άλλες διαμορφώσεις, η χρήση των οποίων δεν έχει διευκρινιστεί.

Ένα επίμηκες στενό λάξευμα στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, που κατέληγε στο μέσον άλλου λαξεύματος με ορθογώνιο σχήμα, είχε την τυπική κάτοψη θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου αναπτυσσόταν στο όμορο από Δ. οικόπεδο. Οι υπόλοιποι λάκκοι, μέσων διαστ. 1×0,75×0,50 μ., περιείχαν χώμα με λίγα όστρακα. Ένα μεγάλο όρυγμα, μήκ. 11, πλ. 3,50 και βάθ. 0,80 μ. περίπου, στον κεντρικό τομέα του οικοπέδου, περιείχε μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων από κεραμίδες, πήλινες κυψέλες, αλλά και μικρά αγγεία οικιακής χρήσης, υλικό που παραπέμπει σε οικία. Ανάμεσα στο υλικό αυτό βρέθηκε και τμήμα ειδωλίου γυμνής ανδρικής μορφής (Εικ. 10).

Σε δύο σημεία του ορύγματος βρέθηκαν τα κατάλοιπα βρεφικής και παιδικής ταφής αντίστοιχα, στις οποίες πρέπει να ανήκαν πάνω από δέκα μυροδοχεία και τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου διαπιστώθηκε σκληρό στρώμα από μίγμα ασβεστοκονιάματος και λίθων, το οποίο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως οδόστρωμα. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. και είχε κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ., κάτω από τη σύγχρονη οδό Πέλοπος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Εικ. 11. Μοσχάτο. Οδός Θεσσαλονίκης 90-92. Κορμός μαρμάρινης ληκύθου.

Μοσχάτο

Οδός Θεσσαλονίκης 90-92 (οικόπεδο αφών Ασημομύτη)

Στο πλαίσιο προκαταρκτικού ελέγχου με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, μέσα σε ποτάμια απόθεση από άργιλο και άμμο, βρέθηκε ο κορμός μαρμάρινης ληκύθου του 4ου αι. π.Χ., με απεικόνιση σκηνής δεξίωσης (αριθ. ευρ. Μουσείου Πειραιά 9531) (Εικ. 11). Είναι ελλιπής κατά το στόμιο, τη λαβή και το κατώτατο τμήμα της βάσης και έχει σωζόμενο ύψος 0,66 και διάμετρο ώμου 0,35 μ. Απεικονίζεται γηραιά γυναικεία μορφή, καθισμένη σε κλισμό, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει την κεφαλή, σε δεξίωση, με όρθιο νεαρό κορίτσι, ενδε-

Εικ. 12. Μοσχάτο. Οδός Θεσσαλονίκης 42. Ενεπίγραφη μαρμάρινη κυλινδρική βάση λουτροφόρου.

Εικ. 13. Καλλιθέα. Συμβολή των οδών Σαλαμίνος 42 και ανωνύμου. Τα κτερίσματα της πήλινης λάρνακας.

δυμένο με μακρύ χιτώνα, ζωσμένο πέπλο και ιματίδιο. Προφανώς, πρόκειται για απεικόνιση μητέρας και κόρης.

Οι υπόλοιπες τομές και η εκσκαφή του οικοπέδου δεν έφεραν στο φως ευρήματα. Η θέση συνιστά περιοχή εκτός του νότιου σκέλους των Μακρών Τειχών και η λήκυθος φαίνεται να σχετίζεται με τα νεκροταφεία, τα παρατεταγμένα κατά μήκος και έξω από αυτό.

Οδός Θεσσαλονίκης 42 (οικόπεδο Φωτόπουλου)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών εν αναμονή αρχαίων, σε προσχωσιγενή επίχωση, προϊόν χειμαρρικών αποθέσεων, και σε βάθος -4,50 μ. εντοπίστηκε ενεπίγραφη μαρμάρινη κυλινδρική βάση λουτροφόρου, του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Μουσείου Πειραιά 8252), διαμ. 0,50 και ύψ. 0,31 μ. (Εικ. 12). Διασώζεται μέρος του ποδός της λουτροφόρου, διαμ. 0,17 και ύψ. 0,10 μ., που φέρει τη δίστιχη επιγραφή:

ΑΠΗΜΑΝΤΟΣ
ΚΟΛΛΥΤΕΥΣ

Καλλιθέα

Συμβολή των οδών Σαλαμίνος 42 και ανωνύμου (οικόπεδο Κολοκοτρώνη)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες του οικοπέδου, στη βορειοανατολική γωνία, μέσα σε ποτάμιες αποθέσεις, οι οποίες συνιστούσαν την επίχωση του χώρου, εντοπίστηκε συστάδα τάφων του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., αποτελούμενη από μία πώρινη σαρκοφάγο, δύο παιδικές πήλινες λάρνακες και δύο εγχυτρισμούς σε αμφορείς.

Η σαρκοφάγος από πωρόλιθο κογχυλιάτη, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., βρέθηκε σε βάθος -1,60 μ. από τη στάθμη του οδοστρώματος και το κάλυμμά της, αποτελούμενο από δύο πλάκες, ήταν ελαφρώς μετατοπισμένο. Ανατολικά, στη στενή πλευρά της σαρκοφάγου, εντοπίστηκε παραβίαση. Ο νεκρός

Εικ. 14. Καλλιθέα. Συμβολή των οδών Σαλαμίνος 42 και ανωνύμου. Κάλυμμα σκύφου.

είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό προς Α. και στον άκρο αριστερό πόδα έφερε ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με περίκλειστο ανθέμιο. Στον πυθμένα της σαρκοφάγου είχε λαξευθεί αύλακα, μήκ. 0,82 και πλ. 0,08 μ.

Η μία από τις πήλινες λάρνακες ήταν τετράπλευρη και βρέθηκε εντελώς ανεστραμμένη και κενή. Η άλλη με καμπύλα τοιχώματα και κάλυμμα του ίδιου τύπου, βλαφθείσα εν μέρει από το μηχανικό εκσκαφέα, περιείχε ένα σκύφο με μελανόμορφο πώμα (covered bowl), ένα δίωτο σκυφίδιο, μία μικρή όλπη και ένα αβαφές προχοΐδιο (Εικ. 13). Η απεικόνιση πάνω στο κάλυμμα του σκύφου άτεχνων και επαναληπτικών διονυσιακών σκηνών με σατύρους κραδαίνοντες θύρσους και μαινάδες, καθώς και θαλλούς κισσού ανάμεσά τους (Εικ. 14), μας οδηγεί στην τεχνοτροπία της «Ομάδας Χωρίς Φύλλα» (Leafless group), της οποίας πιθανώς να είναι προϊόν, ή του μετέπειτα εργαστηρίου του Αίμωνος. Οι εγχυτρισμοί ήταν διαταραγμένοι χωρίς ευρήματα.

Πλην των προαναφερθέντων τάφων στα υποκείμενα στρώματα εντοπίστηκαν μάζες καμένων χωμάτων χωρίς να βρεθεί η πυρά προέλευσής τους.

Υποθέτουμε ότι ο ταφικός δρόμος, στον οποίο ήταν προσανατολισμένοι οι τάφοι, διερχόταν δυτικά τους, το υπόγειο, όμως, του προϋπάρχοντος κτίσματος δεν άφησε περιθώρια περαιτέρω διε-

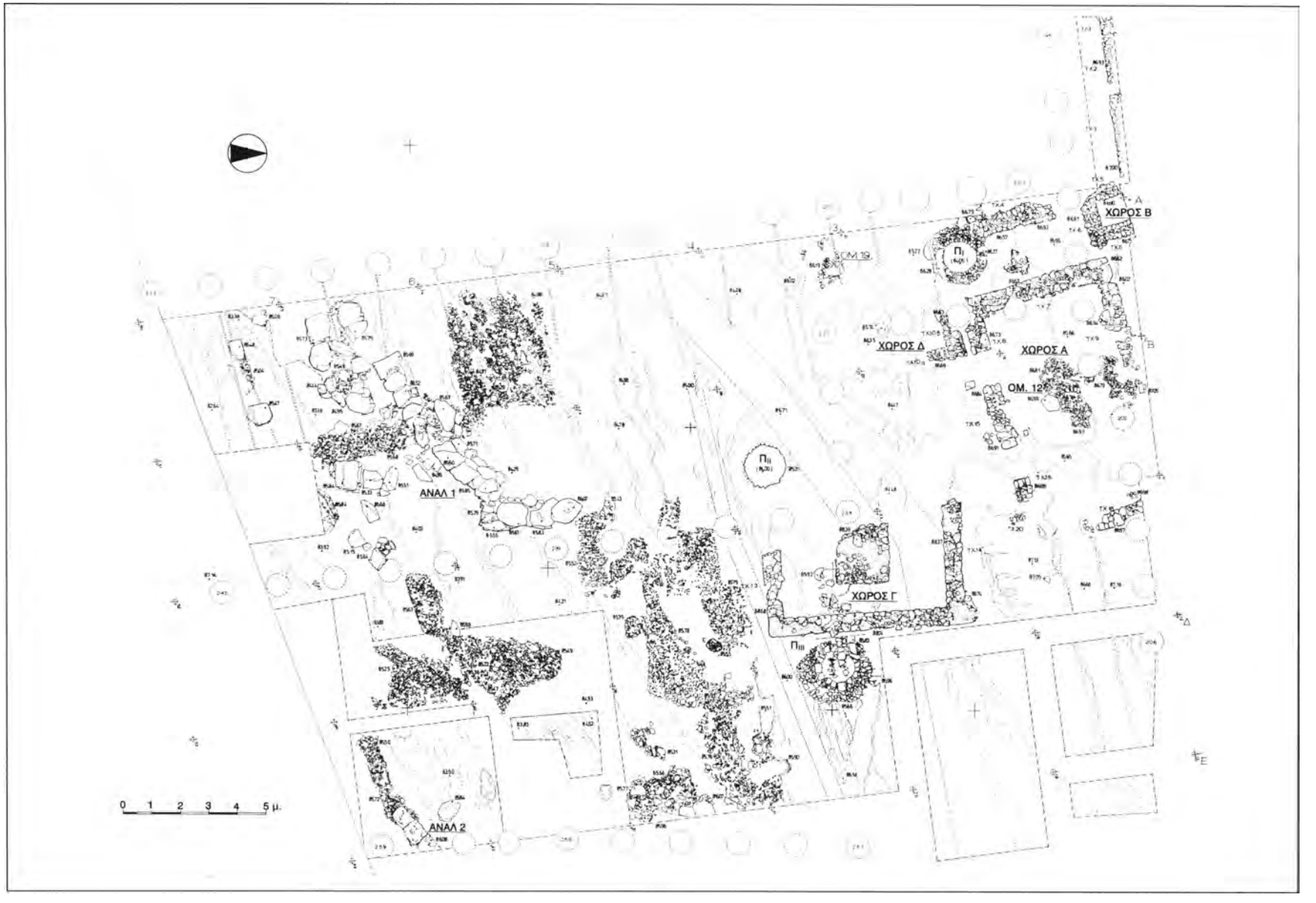

Εικ. 15. Δάφνη. Σταθμός Μετρό «Δάφνη». Κάτοψη της ανασκαφής.

ρεύνησης. Είναι προφανές ότι το νεκροταφείο εξακολουθούσε στο όμορο προς Β. οικόπεδο και η ίδρυσή του σχετίζεται με το πλησίον ευρισκόμενο νότιο σκέλος των Μακρών Τειχών.

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Δάφνη

Σταθμός Μετρό «Δάφνη»

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στην πλατεία Καλογήρων της Δάφνης για την κατασκευή σταθμού του Μετρό, αποκαλύφθηκε μέρος από την αρχική κοίτη του γνωστού ρέματος Καλογήρων και στη βόρεια όχθη του αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα αρχαίων αγροτικών εγκαταστάσεων (Εικ. 15). Το ρέμα διέσχιζε ανοιχτό το συγκεκριμένο χώρο από την αρχαιότητα έως και τη δεκαετία του 1970, οπότε και εγκιβωτίστηκε για να διαμορφωθεί η πλατεία Καλογήρων με τη μορφή που είχε στην προ Μετρό εποχή.

Το τμήμα της κοίτης του ρέματος που ερευνήθηκε είχε μήκος 20 και πλάτος 21 μ. περίπου. Η νότια όχθη του, κάποια χρονική στιγμή, μάλλον κατέρρευσε και χάθηκε σε αυτά τα μέτρα της πορείας του, με αποτέλεσμα να μην εντοπιστεί κατά την ανασκαφική έρευνα. Αντίθετα, είχε διασωθεί το πρανές της βόρειας όχθης του ρέματος και εκεί αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα, που χρονολογούνται από τα προϊστορικά (3η χιλιετία π.Χ.) έως και τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια (6ος-7ος αι. μ.Χ.). Στην κοίτη του ρέματος διαπιστώθηκαν επάλληλα σύγχρονα και αρχαία ποταμίσια στρώματα άμμου και χαλικιών, που κατά τόπους και σε διάφορα βάθη περιείχαν μεγάλες στρογγυλεμένες πέτρες και ενδιάμεσα στρώματα ιλύος.

Τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στο χώρο ανάγονται στην πρωτοελλαδική εποχή. Λίγα όστρακα αυτής της εποχής βρέθηκαν εντός ενός πηγαδιού Ι, που είχε λαξευθεί στο φυσικό έδαφος, το οποίο εξασφάλιζε την απαραίτητη στεγανότητα. Ακολουθεί απουσία ανθρώπινης παρουσίας για πολλούς αιώνες και επανεμφανίζονται ίχνη από την πρωτογεωμετρική περίοδο (10ος αι. π.Χ.) έως και το τέλος του αρχαίου κόσμου. Η κεραμική που βρέθηκε εντός του πηγαδιού ΙΙ το χρονολογεί στον 8ο-7ο αι. π.Χ., ενώ στον 6ο αι. π.Χ. ανάγεται η χρήση του πηγαδιού ΙΙΙ και ένα τμήμα τοίχου (1), το παλαιότερο σωζόμενο οικοδομικό λείψανο του ανεσκαμμένου χώρου. Στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ. κατασκευάστηκε σε ένα σημείο της κοίτης, μάλλον σε περίοδο ξηρασίας, ένα ισχυρό ανάλημμα (1), για να συγκρατεί το φερτό μαλακό χώμα που είχε συσσωρευθεί εκεί, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια κηπευτικών. Για την κατασκευή του αναλημματικού τοίχου είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ακατέργαστοι ογκόλιθοι. Με μικρότερους ογκόλιθους είχε κατασκευαστεί, κατά τους ρωμαϊκούς μάλλον χρόνους, ένα δεύτερο ανάλημμα (2) στο νοτιοδυτικό άκρο της ανασκαφής. Από τον τοίχο αυτό μικρό μόνον τμήμα στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί.

Τα καλύτερα και σαφέστερα σωζόμενα στοιχεία από τη χρήση του χώρου ανάγονται στον 4ο αι. π.Χ. Πρόκειται για το μεγάλο χώρο (Α), διαστ. 8×4 μ., και τη σωζόμενη γωνία ενός δεύτερου χώρου (Β) στα βορειοδυτικά του. Στην ίδια χρονολογική φάση τοποθετείται και η χρήση του πηγαδιού IV, το οποίο, όπως και τα πηγάδια Ι και ΙΙ, έχει διανοιχθεί μέσα στο χώρο της κοίτης του ρέματος, προφανώς σε περιόδους ξηρασίας.

Τα αποσπασματικά κατάλοιπα του χώρου Γ στο ανατολικό άκρο της ανασκαφής χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ., αλλά η χρήση του παραμένει αδιευκρίνιστη. Από την ανασκαφική έρευνα του συγκεκριμένου χώρου προέκυψαν λίγα νομίσματα και όστρακα διαφόρων εποχών. Συγκολλήθηκε μικρός αριθμός αγγείων, όπως σχεδόν ακέραιος αμφορέας τύπου SOS, υστερογεωμετρική οινοχόη, αρχαϊκός σκύφος κ.ά. Το σπουδαιότερο εύρημα της ανασκαφής είναι τρία τμήματα από κλειστό γραπτό αγγείο των αρχών του 7ου αι. π.Χ. με πομπή οπλιτών ή πεζών ιππέων, αλόγου και άρματος, το οποίο θα μπορούσε με μεγάλη πιθανότητα να αποδοθεί στο Ζωγράφο του Αναλάτου.

Το χώρο του ανασκαφικού σκάμματος κατέλαβε ο σταθμός του Μετρό «Δάφνη», εντός του οποίου οργανώθηκε στρωματογραφική αναπαράσταση με ενσωματωμένα αντίγραφα κεραμικών και άλλων ευρημάτων, καθώς και πρόπλασμα (μακέτα) του χώρου που ερευνήθηκε. Στην ανασκαφική έρευνα εργάστηκε η αρχαιολόγος Λ. Ψαρρή και η Μ. Δρίλλια. Η τελευταία εργάστηκε και στην οργάνωση της αρχαιολογικής έκθεσης εντός του σταθμού.

Άλιμος

Λόφος Πανί

Πρόκειται για τον ψηλότερο λόφο της περιοχής Αλίμου που, σύμφωνα με το διαμορφωμένο πολεοδομικό σχέδιο, ορίζεται σε γενικές γραμμές από τις οδούς Στυμφαλίας, Ιωνίας, Παπανδρέου, Επτανήσου και τη λεωφόρο Αλίμου. Οι βόρειες, δυτικές και νότιες υπώρειες του λόφου έχουν διαμορφωθεί σε οικοδομικά τετράγωνα, ενώ αντίθετα οι ανατολικές υπώρειες στη μεγαλύτερη επιφάνειά τους, η βραχώδης κεντρική κορυφή του λόφου και ένα μεγάλο μέρος του νοτιοδυτικού σκέλους του εξαιρέθηκαν του γενικού πολεοδομικού σχεδίου, σύμφωνα με προτάσεις της Υπηρεσίας μας. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης-ανάπλασης του λόφου από τον οικείο δήμο αποκαλύφθηκαν αρχαία. Στη συνέχεια, με δαπάνη του φορέα διενεργήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στα εξής σημεία:

1) Στη δυτική πλαγιά του λόφου και σε απόσταση 60 μ. από τη βραχώδη κορυφή του αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλοτερούς προϊστορικού τοίχου, μήκ. 39 μ., με κυμαινόμενο πλάτος από 0,60 έως 1,20 μ., ο οποίος περιβάλλει το λόφο σε αυτό το σημείο. Στο χώρο που περικλείεται από τον τοίχο διαπιστώθηκαν λείψανα θεμελίωσης τοίχων και περισυνελέγησαν άφθονα απολεπίσματα και τμήματα από λεπίδες οψιανού, λίθινα εργαλεία και όστρακα της τελικής νεολιθικής εποχής (Εικ. 16).

Το εναπομείναν, αδόμητο τμήμα της κορυφής του λόφου Πανί, χρήζει συστηματικής έρευνας, καθ' ότι ο λόφος κατέχει δεσπόζουσα θέση στην ευρύτερη περιοχή δυτικά του Υμηττού,

Εικ. 16. Άλιμος. Λόφος Πανί. Όστρακα της τελικής νεολιθικής εποχής.

Εικ. 18. Άλιμος. Λόφος Πανί. Χύτρες και κυψέλη από το χώρο του λατομείου.

Εικ. 17. Άλιμος. Λόφος Πανί. Άποψη του λατομείου.

με απεριόριστη θέα τόσο προς τις ακτές του Σαρωνικού όσο και στην ενδοχώρα του αττικού λεκανοπεδίου. Η κορυφή του λόφου με τα ιδιόμορφα σπηλαιώματα δεν αποκλείεται να είχε και λατρευτική χρήση κατά τους ιστορικούς χρόνους.

2) Στο κεντρικό αδόμητο σκέλος του λόφου, νοτιοδυτικά της οδού Γρανικού, εντοπίστηκε χώρος αρχαίου λατομείου σε κροκαλοπαγές πέτρωμα, ο οποίος μόνον αποψιλώθηκε.

3) Στο νοτιοδυτικό σκέλος του λόφου και ακριβώς κάτω από το ονομαζόμενο belvedere της περιοχής, που έχει διαμορφωθεί ύστερα από συσσώρευση τόνων από σύγχρονες επιχώσεις, αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένου λατομείου (400 τ.μ.) σε ασβεστολιθικό πέτρωμα, κλασικής εποχής (Εικ. 17). Στο χώρο του λατομείου διακρίνονται τα ίχνη κυβόλιθων οι οποίοι έχουν απομακρυνθεί, κυβόλιθοι που παρουσίασαν ρωγμές και εγκαταλείφθηκαν πριν αποκολληθούν, ενώ στις επιφάνειες του λαξευμένου βράχου διακρίνονται τα ίχνη των εργαλείων λατομίας και η επιμελημένη εργασία.

Τα καλολαξευμένα τοιχώματα του βράχου φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως πρόχειρο κατάλυμα αγροτοκτηνοτρόφων κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Στα κατάλοιπα αυτής της περιόδου συγκαταλέγονται μία πήλινη κυψέλη και μερικές χύτρες, η μία από τις οποίες περιείχε τα οστά από κεφαλάκι αιγοπροβάτου με τα αντίστοιχα οστά ποδιών, που προφανώς αποτελούν τα απομεινάρια του τελευταίου γεύματος που παρασκευάστηκε στην πρόχειρη μεσοβυζαντινή εγκατάσταση (Εικ. 18). Στην ανασκαφή εργάστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια και κάτω από δύσκολες συνθήκες η αρχαιολόγος Α. Ψαρρού.

Λεωφόρος Βουλιαγμένης 585 και 578Α (αγωγός φυσικού αερίου)

Το όρυγμα του αγωγού διανοίχθηκε κατά μήκος της κεντρικής νησίδας της λεωφόρου και σε επαφή σχεδόν με την ανατολική πλευρά της, στο ρεύμα προς Αθήνα.

Πρόκειται για το τμήμα της λεωφόρου, 100 μ. περίπου βόρεια από τη διασταύρωση με τη λεωφόρο Αλίμου, στο οποίο και κατά το παρελθόν έχουν αποκαλυφθεί τάφοι.

Κατά τη διάνοιξη του αγωγού και σε βάθος από 0,70 έως και 2,20 μ. εντοπίστηκαν δύο λάκκοι πυράς, μία λάρνακα και άλλες πέντε πυρές με λίγα οστά και μικρά αγγεία.

Η έρευνα των λάκκων πυράς δεν εξαντλήθηκε, επειδή αναπτύσσονταν κάτω από το ήδη περιορισμένο, λόγω των εργασιών, οδόστρωμα της λεωφόρου. Στον έναν πάντως λάκκο βρέθηκε ελλιπές φιαλίδιο με την επιγραφή *ΑΜΕΙΝΟ*, χαραγμένη στην επιφάνεια έδρασής του.

Στη λάρνακα, που καλυπτόταν με άλλη ανεστραμμένη, δεν βρέθηκαν οστά, αλλά περιείχε εννέα αγγεία, μεταξύ των οποίων μία μελανόμορφη πυξίδα με πώμα (Εικ. 19) και δύο μικκύλα λεκανίδια του Εργαστηρίου των Κύκνων (Εικ. 20). Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Μαυρομάτη και Γ. Μαυροκεφαλίδης.

Εικ. 19. Άλιμος. Λεωφόρος Βουλιαγμένης 578Α. Μελανόμορφη πυξίδα με πώμα.

Εικ. 20. Άλιμος. Λεωφόρος Βουλιαγμένης 578Α. Μικκύλα λεκανίδια του Εργαστηρίου των Κύκνων.

Συμβολή των οδών Μεσσήνης και Κυθηρίων (αγωγός φυσικού αερίου)

Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 0,70 μ. από το οδόστρωμα, δύο ταφές ενηλίκων σε πήλινες λάρνακες με αετωματικό κάλυμμα και μια πυρά προσφοράς. Ο νεκρός της μιας λάρνακας είχε κτεριστεί με πήλινο αλάβαστρο (Εικ. 21), ενώ ο δεύτερος ήταν ακτέριστος. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Μαυρομάτη.

Γλυφάδα

Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας (Ο.Τ. 289, οικόπεδο αφών Μηλεούνη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση μόλις 100 μ. νοτιοδυτικά από το ναΰδριο του Αγίου Νικολάου επί της λεωφόρου Βουλιαγμένης στη Γλυφάδα, γύρω από το οποίο τοποθετείται το κέντρο του αρχαίου αττικού Δήμου της Αιξωνής. Οι επιχώσεις στη θέση αυτή, δυτικά του Υμηττού, είναι ελάχιστες έως ανύπαρκτες, με αποτέλεσμα τα αρχαία κατάλοιπα να έχουν υποστεί ποικίλες επεμβάσεις και καταστροφές. Το παραπάνω οικόπεδο

Εικ. 21. Άλιμος. Συμβολή των οδών Μεσσήνης και Κυθηρίων. Πήλινο αλάβαστρο.

Εικ. 22. Γλυφάδα. Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας. Άποψη του αρχαίου δρόμου από Β.

είχε υποστεί επιπλέον και μερική ισοπέδωση για τις ανάγκες μάντρας οικοδομών, που λειτουργούσε στο χώρο για πολλά χρόνια.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση πολυκατοικίας στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός εργαστηριακού και οικιστικού συνόλου και τμήμα από την κεντρική οδική αρτηρία, που συνέδεε το άστυ των Αθηνών με τους δήμους της δυτικής ακτής. Το τμήμα του αρχαίου δρόμου που ερευνήθηκε έχει μήκος 20, πλάτος 5 μ. και διασχίζει τον ανατολικό τομέα του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν. Ως κατάστρωμα του δρόμου έχει χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος, πάνω στον οποίο διακρίνονται κατά τόπους δύο ζεύγη αρματοτροχιών και ανά μία μονή βοηθητική αύλακα στο ανατολικό και δυτικό ρείθρο του δρόμου αντίστοιχα (Εικ. 22). Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του δρόμου έχουν διασωθεί μικρά τμή-

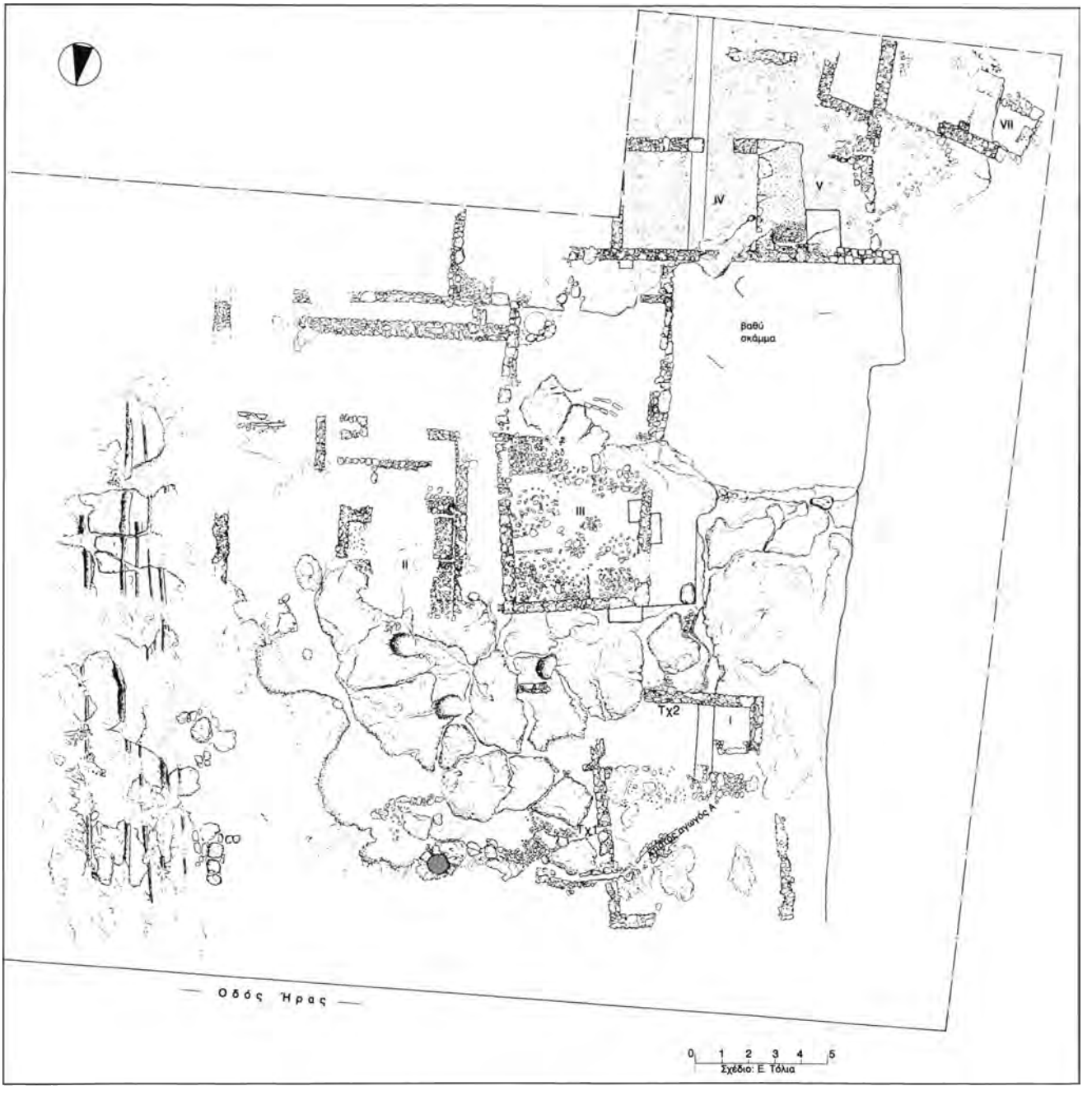

Εικ. 23. Γλυφάδα. Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας. Κάτοψη της ανασκαφής.

ματα από τον αναλημματικό τοίχο του, ενώ η ανατολική πλευρά του ορίζεται από το φυσικό βράχο που σε μεγάλο μήκος έχει λαξευθεί κατακόρυφα, ώστε να λειτουργεί ως ανάλημμα.

Από τη δυτική πλευρά του δρόμου εισερχόμαστε στο χώρο του εργαστηρίου, από το οποίο έχουν διασωθεί τα θεμέλια τοίχων, που έχουν εδραστεί πάνω στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο, και κάποιες υποτυπώδεις ή μεγαλύτερες λαξεύσεις και κατασκευές, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες λειτουργίας του (Εικ. 23).

Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε ότι πρόκειται για έναν εκτεταμένο χώρο 700 τ.μ. περίπου, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για τον καθαρισμό και το πλύσιμο πηλού, τη συγκέντρωσή του υπό ρευστή μορφή σε έναν ειδικό χώρο και το στέγνωμά του σε έναν άλλο λιθόστρωτο χώρο, υπό τη μορφή πλίνθων. Πάνω στο βράχο που εξασφαλίζει απόλυτη στεγανότητα, παρατηρούνται αβαθείς λεκάνες με ή χωρίς τεχνητή διαμόρφωση, οι οποίες επικοινωνούν μεταξύ τους είτε χάρη στη φυσική κλίση του εδάφους είτε με αυλάκια λαξευμένα στο βράχο. Τα

Εικ. 24. Γλυφάδα. Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας. Διακρίνονται αυλάκια πάνω στο βράχο και το μεγάλο σκάμμα-δεξαμενή στο βάθος.

Εικ. 25. Γλυφάδα. Συμβολή των οδών Αγίου Νικολάου και Ήρας. Χώρος Ι.

κατάλοιπα δύο κτιστών αγωγών συμπληρώνουν το σύστημα κυκλοφορίας του νερού και του ρευστού πηλού στο χώρο του εργαστηρίου. Αποκαλύφθηκαν τρεις ομάδες συγκοινωνούντων λεκανών, οι οποίες καταλήγουν σε ένα βαθύ σκάμμα, διαστ. 8,40×8,50 και βάθ. 1,55 μ., στο νοτιοδυτικό τομέα του οικοπέδου (Εικ. 24). Το σκάμμα αυτό, που πιθανώς είναι έργο προγενέστερης του εργαστηρίου λατομίας του φυσικού βράχου, χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή, προκειμένου να συγκεντρώνονται εδώ τα απορρέοντα ύδατα των λεκανών. Οι διαστάσεις του σκάμματος ήταν μεγαλύτερες αρχικά, αλλά περιορίστηκαν αργότερα με την κατασκευή ενός τοίχου. Στο χώρο που εξοικονομήθηκε, κατασκευάστηκε ο κτιστός αγωγός Β, με τον οποίο καταλήγει στη δεξαμενή μία από τις τρεις ομάδες των λεκανών.

Εντός των λεκανών ή σε διάφορα ενδιάμεσα σημεία της πορείας των αυλακιών έχουν λαξευθεί στρογγυλοί λάκκοι, διαμ. 0,55 μ. περίπου και βάθ. 0,60 έως 0,80 μ., όπου προφανώς συλλέγονταν ιζήματα πηλού αυξανόμενης καθαρότητας.

Μέσα από τις λεκάνες και τα αυλάκια κυκλοφορούσε ελεγχόμενο με φραγές το απαραίτητο νερό για το πλύσιμο του πηλού, το οποίο συγκεντρωνόταν τελικά στη μεγάλη δεξαμενή και από εκεί ξανάκανε τον ίδιο κύκλο, δεδομένου ότι ήταν στοιχείο πάντα πολύτιμο για την κατά κανόνα άνυδρη περιοχή της Αιξωνής.

Άμεση σχέση με το σύστημα αυτό των λεκανών, των αυλάκων-αγωγών και των λάκκων έχουν διάφορα δωμάτια, που σώζονται στο επίπεδο υποθεμελίωσης, μέσα στα οποία γινόταν το στράγγισμα, το στέγνωμα και η αποθήκευση του πηλού.

Χώρος Ι (βορειοδυτικό άκρο της ανασκαφής): Στο νότιο μισό αυτού του δωματίου διαπιστώθηκε παχύ στρώμα κόκκινου πηλού και κατά τόπους στρώμα υπόλευκου πηλού (Εικ. 25). Εδώ καταλήγει ο κτιστός αγωγός Α, ενώ τα αυλάκια δύο ομάδων λεκανών περνούν μέσα από τον τοίχο 1 και κάτω από τον τοίχο 2, για να καταλήξουν στο μεγάλο σκάμμα. Με τον αγωγό Α έχει σχέση το πηγάδι 1, που βρέθηκε στο βόρειο άκρο της ανασκαφής. Έχει κτιστό χείλος, διάμετρο 0,80 μ. και η εσωτερική του επιφάνεια είναι καλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα.

Χώρος ΙΙ (κεντρικός τομέας της ανασκαφής): Στη δυτική πλευρά του σώζονται τρία κτιστά πεζούλια, που ίσως χρησιμοποιήθηκαν για τη στερέωση ξύλινων πάγκων, όπου στοιβάζονταν τα έτοιμα προς πώληση τεμάχια πηλού. Στον ανατολικό τοίχο του παρατηρείται άνοιγμα εισόδου, από την πλευρά του δρόμου. Δυτικά του χώρου ΙΙ διακρίνεται στενός διάδρομος με έξοδο προς Β.

Χώρος ΙΙΙ (κεντρικός τομέας της ανασκαφής): Βρίσκεται μετά το διάδρομο προς τα δυτικά και έχει άνοιγμα εισόδου στο νότιο τοίχο του. Στις τρεις γωνίες του χώρου αυτού αποκαλύφθηκαν κτιστά πεζούλια, ενώ η υπόλοιπη επιφάνειά του καλύπτεται από στρώμα λίθων μικρού μεγέθους, κατάλληλο ίσως για το πρώτο στέγνωμα του πηλού, υπό τη μορφή πλίνθων.

Πριν γίνουν πάντως οι κτιστές κατασκευές, όλη η έκταση του οικοπέδου, λόγω της μορφής του φυσικού της αναγλύφου, είχε χρησιμοποιηθεί για τη συγκέντρωση του νερού (υδρομάστευση), για την ίδια πιθανώς χρήση.

Στο νότιο τομέα του οικοπέδου αναπτύσσονται δωμάτια που σώζονται αποσπασματικά, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι εξυπηρετούσαν τις οικιστικές ανάγκες των εργαζομένων. Δύο τέτοια δωμάτια σώζονται αρκετά καλά, στο νότιο ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Ανατολικά σώζεται το δωμάτιο IV, επιμελούς κατασκευής, με δύο ανοίγματα από Α. και Ν. Στα δυτικά του βρίσκεται το δωμάτιο V με άνοιγμα εισόδου στα νότια. Ο βόρειος τοίχος των δωματίων αυτών είναι ενιαίος και έχει εδραστεί πάνω στο βράχο, που αποτελεί το νότιο τοίχωμα του μεγάλου σκάμματος-δεξαμενής. Στο δωμάτιο V σώζεται τμήμα δαπέδου με χαλικωτό υπόστρωμα, ενώ στο δωμάτιο IV το δάπεδο αποτελείται από παχύ στρώμα ασβεστοχώματος, που καλύπτει και τον εξωτερικό ενιαίο χώρο-αυλή και των δύο δωματίων. Η πρόσβαση στην αυλή γίνεται από άνοιγμα εισόδου με πλακόστρωτο κατώφλι, που βρίσκεται στη δυτική πλευ-

ρά της, ενώ νότια αποκαλύφθηκε άλλο δωμάτιο που προχωρεί στο όμορο οικόπεδο. Δυτικά της αυλής παρατηρείται πρόχειρο λιθόστρωτο που οδηγεί στο μικρό ορθογώνιο χώρο VII. Ο χώρος αυτός έχει την τυπική μορφή μικρού οικιακού ιερού με υποτυπώδη πρόδομο. Στη δυτική πλευρά του ιερού αποκαλύφθηκε κτιστό πεζούλι και κοντά του τμήματα σχηματικών ειδωλίων.

Η άφθονη κεραμική και τα λίγα νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο της ανασκαφής τοποθετούν τη χρήση του εργαστηρίου στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας δόθηκε έγκριση από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Στερεάς Ελλάδος για την ανέγερση πολυκατοικίας στο παραπάνω οικόπεδο, με τον όρο να διατηρηθούν σε κατάχωση τα κατάλοιπα του νότιου τομέα της ανασκαφής και ορατά τα οικιστικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του.

Συμβολή των οδών Βενεζουέλας και Αγαμέμνονος (Ο.Τ. 386, οικόπεδο Ι. Ντίνου)

Στον κεντρικό τομέα του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται διαγωνίως απέναντι από το μεγάλο μεσοβυζαντινό κτίριο (Ο.Τ. 384), αποκαλύφθηκε στρώμα λιθολογήματος, πάχ. 0,30 μ. περίπου, το οποίο οριζόταν από ξερολιθικούς τοίχους και κατελάμβανε έκταση 70 τ.μ. περίπου. Ο καλύτερα σωζόμενος τοίχος της ξερολιθικής κατασκευής ήταν ο ανατολικός (τοίχος 1), που είχε κατασκευαστεί από λίθους μέτριου μεγέθους τοποθετημένους σε τριπλή σειρά, με πλάτος 0,60, μήκος 7,80 και σωζόμενο ύψος 0,35 μ. Το περίγραμμα του χώρου που καλυπτόταν με το λιθολόγημα ήταν σαφές, παρά το γεγονός ότι οι άλλοι τοίχοι και ιδιαίτερα ο νότιος σώζονταν αποσπασματικά. Όλοι αυτοί οι μικροί λίθοι θα μπορούσε να προέρχονται από τους καθαρισμούς των παρακείμενων αγρών και η ισοπεδωμένη επιφάνεια του στρώματος που δημιούργησαν, ίσως, εξυπηρετούσε κάποια αγροτική εργασία, όπως για παράδειγμα την αποξήρανση αγροτικών προϊόντων. Όστρακα ή άλλα σαφή στοιχεία, που θα βοηθούσαν στη χρονολόγηση της κατασκευής, δεν βρέθηκαν.

Οδός Αγίας Λαύρας 28 (Ο.Τ. 341, οικόπεδο Γ. Περονικολή)

Σε απόσταση 6,50 μ. δυτικά της ρυμοτομικής γραμμής του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος σε μήκος 8,55 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Από τον επιφανειακό καθαρισμό φάνηκε ότι συνεχιζόταν νότια, για λίγα μόνο μέτρα, εκτός των ορίων του συγκεκριμένου οικοπέδου. Η κατασκευή του τοίχου σε μερικά σημεία ήταν επιμελημένη και σε άλλα έδινε την εντύπωση απλού σωρού από πέτρες. Στα προσεγμένα σημεία το πλάτος του ήταν 0,70 μ.

Οδός Αγίας Λαύρας 33 (Ο.Τ. 344, οικόπεδο Ε. και Μ. Σταυριανάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκε μεγάλο τμήμα αναλημματικού τοίχου, που διέτρεχε ορατός το κέντρο του οικοπέδου, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 23,80 μ. και φάνηκε ότι συνεχιζόταν και στα όμορα οικόπεδα δεξιά και αριστερά. Είχε κατασκευαστεί από διαφόρων μεγεθών αργούς λίθους, που σώζονταν σε ύψος ενός ή δύο δόμων. Στην ανατολική πλευρά του τοίχου παρατηρήθηκε περασιά των λίθων, ενώ στην κατασκευή της δυτικής πλευράς δεν είχε δοθεί ιδιαίτερη προσοχή. Ο τοίχος αυτός θα μπορούσε να ήταν και όριο ιδιοκτησίας και η κακή μορφή της δυτικής πλευράς του να οφείλεται στη φθορά που υπέστη εξαιτίας της επιφανειακής του έκθεσης. Λίγα όστρακα, που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του τοίχου, χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια.

Οδός Άργους 43 (Ο.Τ. 346, οικόπεδο Β. Βαζαίου)

Στο νότιο μισό περίπου του οικοπέδου και σε απόσταση 2,60 μ. ανατολικά της ρυμοτομικής γραμμής, αποκαλύφθηκε σωρός από λίθους διαφόρων μεγεθών, που κάλυπτε έκταση 8,50×2,90 μ. και βρισκόταν σε επαφή με τμήμα τοίχου, επιμελημένης μορφής. Ο τοίχος, κατασκευασμένος από δύο εξωτερικές σειρές μεγάλων σχετικά λίθων και εσωτερικό γέμισμα από μικρούς, είχε συνολικό πλάτος 1 μ. Σωζόταν σε ύψος δύο δόμων (0,30 μ.) και σε μήκος 4,95 μ. εντός του συγκεκριμένου οικοπέδου. Δυτικά του τοίχου απλωνόταν ο σωρός των λίθων που προήλθε είτε από τον καθαρισμό των παρακείμενων αγρών είτε από την κατάρρευση της ανωδομής του παραπάνω τοίχου. Ο τοίχος φαίνεται ότι είχε κατασκευαστεί για να ορίζει κάποια ιδιοκτησία στη δυτική πλαγιά του Υμηττού.

Οδός Ιωαννίνων 50 (Ο.Τ. 347, οικόπεδο Λαζαρίδη)

Σε απόσταση 6,40 μ. δυτικά της ρυμοτομικής γραμμής της παραπάνω οδού, αποκαλύφθηκε διπλός τοίχος σε μήκος 9,75 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Πρόκειται για δύο παράλληλους τοίχους, που είχαν χτιστεί σε επαφή μεταξύ τους για να σχηματίσουν ισχυρό ανάλημμα, πλ. 2 μ. Το ανάλημμα συγκρατούσε παχύ στρώμα, 0,50 μ., από φερτό κοκκινόχωμα, κατάλληλο για καλλιέργεια. Ο εξωτερικός, δυτικός τοίχος του αναλήμματος ήταν επιμελέστερης κατασκευής και σωζόταν πολύ καλύτερα από τον εσωτερικό, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί ογκώδεις, κυρίως, ακατέργαστοι λίθοι.

Συμβολή των οδών Αρτέμιδος και Λαοδίκης (Ο.Τ. 67, οικόπεδο Α. Μπίνιου)

Στο νότιο και το δυτικό τομέα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα επίχωσης (0,70 μ.), που περιείχε άφθονες μικρές πέτρες, λιθολόγημα και άφθονα όστρακα κλασικών χρόνων. Η

επίχωση αυτή κάλυπτε το φυσικό βράχο, στην επιφάνεια του οποίου διαπιστώθηκαν φυσικές και τεχνητές διαμορφώσεις, που πιθανώς είχαν σχέση με τη συγκέντρωση των βρόχινων υδάτων.

Συμβολή των οδών Καβάλας 17 και Κανδάνων (Ο.Τ. 42, οικόπεδο Γ. Σαριδάκη)

Στο μέσον σχεδόν του πλάτους του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος που κάλυπτε όλο το μήκος του, 26 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ φάνηκε ότι συνεχιζόταν βόρεια και νότια, εντός των αντίστοιχων όμορων οικοπέδων. Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι μέτριου και μεγάλου μεγέθους τοποθετημένοι σε δύο εξωτερικές, παράλληλες σειρές με εσωτερικό γέμισμα από μικρούς λίθους. Για την έδρασή του είχε δημιουργηθεί υπόστρωμα από λιθαράκια. Η δυτική περασιά του τοίχου σωζόταν σε όλη σχεδόν την πορεία της, ενώ η ανατολική περασιά σωζόταν σε μήκος 4,60 μ., που αντιστοιχούσε στο νότιο πέρας του, εντός του συγκεκριμένου οικοπέδου. Ο τοίχος είχε πλάτος 1,40 και ύψος ενός δόμου, 0,70 μ. Η ισχυρή και επιμελημένη κατασκευή του παραπέμπουν σε ανάλημμα, που πιθανώς είχε και τη χρήση ορίου ιδιοκτησίας της κλασικής εποχής.

Οδός Ζαμάνου 44 (Ο.Τ. 62Α, οικόπεδο Δ. και Κ. Ντουραμάκου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην ίδια περιοχή με τα οικόπεδα Μηλεούνη και Μπίνιου, διαπιστώθηκαν παρεμφερείς διαμορφώσεις επί του φυσικού αναγλύφου, που μάλλον παραπέμπουν σε εκτεταμένη εκμετάλλευση του επιφανειακού βράχου με σκοπό την υδρομάστευση.

Παρατηρήθηκαν και εδώ βαθύνσεις, μικροί λάκκοι και αυλάκια που άλλα ήταν φυσικά και άλλα είχαν δημιουργηθεί τεχνητά. Η επιφάνεια του φυσικού βράχου, που έφερε τις διαμορφώσεις, καλυπτόταν από στρώμα χώματος και κατά τόπους από στρώμα λιθολογήματος με άφθονα κλασικά όστρακα, όπως ακριβώς ήταν η σύσταση και το περιεχόμενο της επίχωσης που γέμιζε το μεγάλο σκάμμα στο οικόπεδο Μηλεούνη. Στο μέσον του οικοδομήσιμου χώρου υπήρχε τοίχος σε μήκος 11 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος είχε κατασκευαστεί από συσσώρευση λιθολογήματος, με κυμαινόμενο πλάτος 0,70 έως 1 μ. και ύψος 0,30 μ. Η επιφάνεια του τοίχου καλυπτόταν από στρώμα ασβεστοχώματος, πάχ. 0,10 μ., υλικό το οποίο στο οικόπεδο Μηλεούνη είχε χρησιμοποιηθεί για την επίστρωση δαπέδων στα δωμάτια των οικιών.

Συμβολή των οδών Ποσειδώνος και Επαμεινώνδα (Ο.Τ. 484, οικόπεδο Α. Μπίνιου)

Στο παραπάνω οικόπεδο διαπιστώθηκε ότι διερχόταν χείμαρρος με κατεύθυνση Β.-Ν., με αποθέσεις νεροσυρμής, πλ. 8-10 μ. Στον κεντρικό τομέα του οικοπέδου και σε απόσταση 14 μ. από την οδό Ποσειδώνος, αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, πλ. 1-2,50 μ., ο οποίος είχε δημιουργηθεί εγκάρσια στην κοίτη του χειμάρρου με την εναπόθεση αργών λίθων μεγάλου και μέτριου μεγέθους, προκειμένου να χρησιμοποιείται ως πέρασμα από τη μία όχθη στην άλλη. Παρόλο που δεν βρέθηκαν όστρακα ή άλλα χρονολογικά στοιχεία, η σύσταση των επιχώσεων, η μορφή του λιθοσωρού και η θέση του οικοπέδου στους πρόποδες του Υμηττού δεν αφήνουν αμφιβολίες για την αρχαιότητα της κατασκευής.

Συμβολή των οδών Ερμού 53-55 και Κοραή 2 (Ο.Τ. 307, οικόπεδο Γ. Στρίντζη)

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου και σε όλο σχεδόν το μήκος της πρόσοψής του επί της οδού Ερμού, αποκαλύφθηκε τοίχος κατασκευασμένος από πελεκητούς λίθους με ενδιάμεσους μικρούς λίθους ως σφήνες, ο οποίος σωζόταν σε μήκος 20,40 μ., με πλάτος 0,48 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Είχε εδραστεί εντός του φυσικού κιμηλόβραχου και σωζόταν σε μέγιστο ύψος 0,65 μ., που αντιστοιχούσε σε πέντε δόμους. Σε άλλα σημεία σωζόταν σε ύψος τριών ή τεσσάρων δόμων, 0,45-0,55 μ.

Η επιμελημένη κατασκευή του τοίχου παραπέμπει στη χρήση του ως ορίου ιδιοκτησίας κλασικής εποχής, αφού δεν εντοπίστηκε ανατολικά ή δυτικά του ούτε οδόστρωμα ούτε άλλος παράλληλος τοίχος, ώστε να χαρακτηριστεί ως ανάλημμα δρόμου. Η παρουσία ασβεστοκονιάματος στη δυτική όψη του μπορεί να αποδοθεί σε β' χρήση, ίδιου χαρακτήρα, κατά το πρόσφατο παρελθόν. Θα ήταν δυνατό δηλαδή ο αρχαίος τοίχος να επαναχρησιμοποιήθηκε ως μανδρότοιχος ιδιοκτησίας κατά το α' μισό του 20ού αιώνα ή και αργότερα.

Συμβολή των οδών Ηρακλείτου 44 και Αρετής 108 (Ο.Τ. 451, οικόπεδο Σκαρμέα)

Κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου και του πεζοδρομίου της οδού Αρετής αποκαλύφθηκε τοίχος (1) με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος πριν από το νότιο όριο του οικοπέδου έκλινε προς Δ., σχηματίζοντας σε αυτό το σημείο μια έντονη καμπύλη. Είχε κατασκευαστεί από δύο εξωτερικές, παράλληλες σειρές λίθων με ενδιάμεσο κενό, το οποίο γέμιζε από στρώμα χώματος και μικρών λίθων. Ο τοίχος ήταν ευκρινής σε μήκος 23,50 μ., αν και δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση σε όλη την πορεία του. Παρατηρήθηκε, μάλιστα, μεγάλη διαφορά στο πλάτος του, που στο ευθύγραμμο τμήμα του ήταν 0,75 μ., ενώ στο καμπύλο τμήμα 1,20 μ.

Παρόμοιας κατασκευής τοίχος (2) αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό τομέα του οικοπέδου, που σωζόταν σε συνολικό μήκος 23,70 μ., με πλάτος 2,55 μ. στα πρώτα 8 μ. και 0,70 μ. στα επόμενα και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Στο νότιο πέρας του τοίχου 2 και το δυτικό του τοίχου 1 διαπιστώθηκε πλήθος από μεσαίου μεγέθους λίθους, που και μετά την απομάκρυνσή τους δεν κατέστη δυνατό να αποσαφηνιστεί ούτε η σχέση των δύο τοίχων μεταξύ τους ούτε η χρήση τους γενικότερα. Θα μπορούσαν,

ίσως, να είναι όρια ιδιοκτησίας, τα οποία με την πάροδο του χρόνου αλλοιώθηκαν από τη συσσώρευση στην πορεία τους και άλλων λίθων, που προέρχονταν από τους καθαρισμούς των αγρών. Το χώμα πάντως του χώρου που περιέβαλλαν ήταν καθαρό, κατάλληλο για καλλιέργεια. Βρέθηκαν ελάχιστα κλασικά όστρακα.

Εικ. 26. Γλυφάδα. Οδός Σεμέλης. Μελανόγραφες λήκυθοι με λευκό βάθος και αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

Οδός Σεμέλης (αγωγός φυσικού αερίου - ΔΕΠΑ)

Κατά τη διάνοιξη του αγωγού φυσικού αερίου στο τελευταίο τμήμα της παραπάνω οδού, δυτικά από το σημείο διασταύρωσης με την οδό Λαοδίκης, προκλήθηκε μερική καταστροφή τάφων από το εκσκαφικό μηχάνημα. Τα πρώτα αρχαία ίχνη στις παρειές του σκάμματος παρατήρησε ο φοιτητής αρχαιολογίας και κάτοικος Γλυφάδας Κ. Μεϊμαρίδης. Στην ανασκαφή εργάστηκε από πλευράς ΔΕΠΑ η αρχαιολόγος Ε. Μαυρομάτη.

Συνολικά ελέγχθηκε σκάμμα σε μήκος 50 και πλάτος 3 μ., αφού για τις ανάγκες της έρευνας το όρυγμα διευρύνθηκε κατά 2 μ. νότια του βόρειου πεζοδρομίου της οδού Σεμέλης, κατά μήκος του οποίου διανοίχθηκε το αρχικό όρυγμα του αγωγού. Αποκαλύφθηκαν διαφόρων τύπων τάφοι, που ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο της Αιξωνής του 6ου, 5ου και 4ου αι. π.Χ., το οποίο φαίνεται ότι συνεχίζεται βόρεια, εντός του ακινήτου της οδού Σεμέλης 5-7 και νότια, εντός του οικοπέδου που βρίσκεται το παρακείμενο δημοτικό σχολείο.

Ερευνήθηκαν συνολικά δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, τρεις ταφικές πυρές, μία πήλινη λάρνακα με λίθινη κάλυψη, ένας λακκοειδής τάφος, τρεις εγχυτρισμοί σε αμφορείς και μία τελετουργική πυρά προσφοράς. Από την έρευνα των παραπάνω ταφικών κατασκευών προέκυψαν αρκετά πήλινα αγγεία (Εικ. 26), μεταξύ των οποίων υπερτερούν οι λήκυθοι και άλλα συνήθη στους τάφους ευρήματα. Το σημαντικότερο από τα ευρήματα των τάφων είναι ένα χάλκινο δικαστικό πινάκιο του Ναυτέλη, δημότη της Αιξωνής, που χρονολογείται πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 27).

Εικ. 27. Γλυφάδα. Οδός Σεμέλης. Χάλκινο δικαστικό πινάκιο του Ναυτέλη, δημότη της Αιξωνής.

Αστέρια

Τα Αστέρια Γλυφάδας, έκτασης 278 στρεμμάτων, καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα της χερσονήσου Πούντα, η οποία σήμερα εντάσσεται κατά το ήμισυ στο Δήμο Γλυφάδας και στο Δήμο Βούλας αντίστοιχα.

Στο πλαίσιο ανάπλασης και επέκτασης των λουτρικών και ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων από την εταιρεία «Εστρέλια Τουριστική Α.Ε.» και ύστερα από απόφαση του ΚΑΣ, διενεργήθηκαν σε ενδεικτικές θέσεις δοκιμαστικές τομές, εντοπίστηκαν αρχαία σε δύο προς το παρόν τομείς της παραπάνω έκτασης και ακολούθησε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, τη δαπάνη της οποίας ανέλαβε η εκμισθώτρια εταιρεία.

Τομέας Α: Τοποθετείται στη δυτική πλαγιά του λόφου των Αστεριών και απέχει μόλις 35 μ. από το κύμα του τελευταίου προς Ν. κολπίσκου της περιοχής. Εδώ αποκαλύφθηκε τεθλασμένος περίβολος, ο οποίος αποτελείται από τέσσερις τοίχους που γωνιάζουν ανά δύο μεταξύ τους και έχουν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, τοποθετημένους σε δύο εξωτερικές σειρές με εσωτερικό γέμισμα. Οι δύο τοίχοι που ακολουθούν την πορεία της πλαγιάς έχουν αποκαλυφθεί προς το παρόν σε μήκος 40 και 22 μ. αντίστοιχα, ενώ το μήκος των κάθετων προς την πλαγιά τοίχων είναι μικρό, 4 και 14 μ. αντίστοιχα. Βορειοανατολικά του περιβόλου αυτού αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ. αναλημματικός τοίχος, σε σημείο που η κλίση της πλαγιάς είναι απότομη.

Στο χώρο που περικλείει ο περίβολος με την τεθλασμένη πορεία και σε επιφανειακό σχεδόν επίπεδο, έχουν αποκαλυφθεί μικροί τοίχοι επιμελούς κατασκευής, που από την κεραμική που βρέθηκε, χρονολογούνται στην πρωτοελλαδική εποχή. Στην ίδια εποχή ανάγονται κάποιες διαμορφώσεις και λάκκοι, που έχουν λαξευθεί στον ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής. Κατά την έρευνα, εκτός από όστρακα, βρέθηκαν τμήματα από λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού, λίθινα εργαλεία, θαλασσινά όστρεα και λίγα οστά.

Τομέας Δ: Βρίσκεται στην περιοχή της κύριας παραλίας των Αστεριών, σε θέση επίπεδη, ακριβώς δίπλα στην παραλιακή λεωφόρο Ποσειδώνος και σε απόσταση 90 μ. από το κύμα. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε επιμήκης ορθογώνιος περίβολος, από τον οποίο έχουν εντοπιστεί και μερικώς ερευνηθεί οι τρεις τοίχοι του. Ο τοίχος που ορίζει από δυτικά τον περίβολο έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 43,80 μ., ο βόρειος τοίχος σε 24 μ. και ο

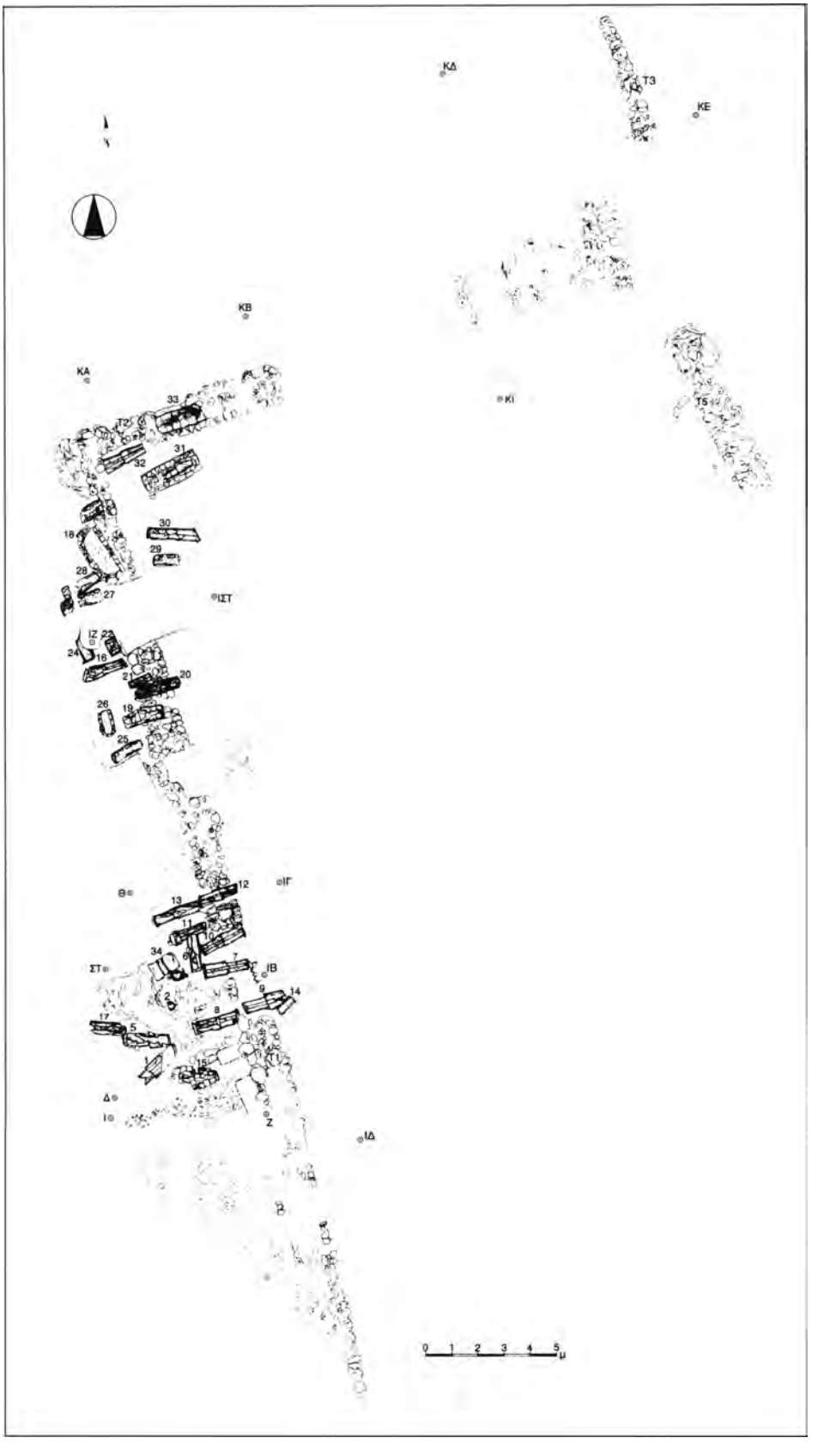

Εικ. 28. Αστέρια Γλυφάδας. Κάτοψη της ανασκαφής. Τομέας Δ.

Εικ. 29. Αστέρια Γλυφάδας. Επιμήκης ορθογώνιος περίβολος και ενδιάμεσα υστερορωμαϊκοί τάφοι.

ανατολικός σε 5,50 μ. Το πλάτος του δυτικού και του βόρειου τοίχου φθάνει σε ορισμένα σημεία το 1,50 μ. Πρόκειται δηλαδή για ισχυρή κατασκευή, που χρονολογείται στο τέλος της 3ης και τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., η οποία έχει παραβιαστεί σε πολλά σημεία κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια από την ίδρυση τάφων εντός και εγκάρσια στην πορεία των τοίχων της, αλλά και κατά τη δεκαετία του 1950 από τη διέλευση των δικτύων ΕΥΔΑΠ, ΔΕΗ κτλ. (Εικ. 28-29).

Εκτός και εντός του περιβόλου εντοπίστηκαν 34 τάφοι, από τους οποίους ερευνήθηκαν οι 29 (23 κεραμοσκεπείς, τρεις κτιστοί με κεράμους, ένας λακκοειδής και δύο εγχυτρισμοί). Στους τάφους, εκτός από τους σκελετούς, βρέθηκαν αρκετά πήλινα αγγεία του 4ου-6ου αι. μ.Χ., λίγα γυάλινα (Εικ. 30) και λίγα χάλκινα νομίσματα.

Στην ανασκαφή του τομέα Α εργάστηκε η αρχαιολόγος Μ. Φωτιά, στον τομέα Δ εργάστηκε ο αρχαιολόγος Σ. Μπονάτσος, στον οποίο οφείλεται και η εκπόνηση του σχετικού σχεδίου (Εικ. 28).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Εικ. 30. Αστέρια Γλυφάδας. Γυάλινο αμφιπρόσωπο μυροδοχείο. 3ος-5ος αι. μ.Χ.

Βούλα

Συμβολή των οδών Σπύρου Μελά και Ξενόπουλου (Ο.Τ. 314, οικόπεδο Καραβέλλα)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην οδό Σπύρου Μελά, απέναντι από τον πύργο των κλασικών χρόνων[7], αποκαλύφθηκαν θεμελιώσεις τοίχων, που ορίζουν δύο δωμάτια και πιθανώς στάβλειο χώρο αγροικίας. Οι τοίχοι σώζονται αρκετά αποσπασματικά, λόγω του μικρού βάθους αποκάλυψής τους. Είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους ογκόλιθους, επεξεργασμένους στην εξωτερική τους πλευρά, με γεμίσματα ανάμεσά τους, κατά το χαρακτηριστικό τρόπο χτισίματος του 4ου αι. π.Χ. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο τοίχος, όριο του δωματίου με το στάβλειο χώρο, αποτελείται από ογκόλιθους όμοιου μεγέθους και επεξεργασίας με αυτούς του πύργου που βρίσκεται απέναντι. Είναι πιθανόν οι ογκόλιθοι αυτοί να έχουν χρησιμοποιηθεί σε β' χρήση, αφού η κατασκευή του τοίχου είναι αρκετά πιο πρόχειρη του πύργου.

ΑΝΤΑ ΚΑΤΤΟΥΛΑ

Λαυρεωτική

Καταφύγι Παλαιάς Φώκαιας (οικόπεδο Π. Λούτα)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 500 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στην αγροτική περιοχή της Αναβύσσου, σε θέση όπου είχαν εντοπιστεί αρχαιότητες, που σχετίζονται πιθανότατα με τον αρχαίο Δήμο της Αναφλύστου. Στη σύντομη έρευνα εντοπίστηκαν στο κέντρο του οικοπέδου δύο παράλληλες επιμήκεις κοιλότητες, μήκ. 10 μ. περίπου, μέσα στις οποίες βρέθηκε μεγάλος αριθμός από θραύσματα αγγείων, στα οποία περιλαμβάνονται σκύφοι αττικοί και τύπου bolsal, κύλικες, κρατήρες, κάνθαροι, πινάκια, φιαλίδια, υδρίες, λεκάνες, αμφορείς, κυψέλες, πίθοι, εσχάρες του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. και θραύσματα πήλινου ειδωλίου ένθρονης γυναικείας μορφής με ίχνη λευκού χρώματος. Το πλήθος και η ποιότητα της κεραμικής παραπέμπουν σε σημαντική εγκατάσταση των κλασικών χρόνων στη γύρω περιοχή, ίχνη της οποίας όμως δεν έγινε δυνατό να εντοπιστούν στα όρια του οικοπέδου. Οι ίδιες οι κοιλότητες φαίνονται φυσικές και επειδή κοντά στο οικόπεδο υπάρχει ενεργό ρέμα μπορούμε,

7. Βλ. οικόπεδο Ζ. Ελέουα, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 84-85.

Εικ. 31. Λαυρεωτική. Οικισμός Νέου Θορικού. Τάφος 1 πάνω σε παλαιότερη κατασκευή.

Εικ. 32. Λαυρεωτική. Μπερτσέκο. Ο μεταλλευτικός δρόμος β, που διερχόταν μέσω του πλυντηρίου $Π_2$ και πάνω από τα νεότερα κτίσματα της ανασκαφής.

ίσως, να υποθέσουμε ότι η κεραμική παρασύρθηκε έως εκεί με τα νερά. Εξίσου πιθανόν είναι οι φυσικές κοιλότητες να χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες κάποιας παρακείμενης εγκατάστασης.

Οικισμός Νέου Θορικού (οικόπεδο Ν. Κρεμαστιώτη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Κερατέας-Λαυρίου, στον οικισμό του Νέου Θορικού, όπου είχαν εντοπιστεί και παλαιότερα αρχαιότητες των κλασικών και των υστερορωμαϊκών χρόνων. Μετά την κατεδάφιση οικοδομής του μεσοπολέμου, εντοπίστηκε τμήμα εργαστηρίου στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, όσο είχε διασωθεί από τις νεότερες κατασκευές. Συγκεκριμένα, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου σώθηκε τμήμα πλυντηρίου μεταλλεύματος, δίπλα σε πλακόστρωτη αυλή, καθώς και ίχνη άλλων κατασκευών του 4ου αι. π.Χ. Σε επαφή με την περίφραξη της ανατολικής πλευράς, εντοπίστηκε τμήμα ορύγματος στο σχιστολιθικό βράχο με ίχνη καύσης, σκωρίες και συσσωματώματα σιδήρου, πιθανότατα κατάλοιπα καμινείας. Πάνω στα ερείπια των κλασικών χρόνων βρέθηκαν τρεις ταφές των υστερορωμαϊκών χρόνων (Εικ. 31). Οι τάφοι κατασκευάστηκαν επάνω στους κατεστραμμένους τοίχους και σε έναν από αυτούς (τάφος 3) είχε τοποθετηθεί ως κτέρισμα μαγειρικό σκεύος που βρέθηκε σπασμένο. Την υστερορωμαϊκή φάση διαδέχθηκε η νεότερη και οι τοίχοι των αρχαίων κατασκευών είτε καταστράφηκαν είτε ενσωματώθηκαν στη νεότερη οικοδομή.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Μπερτσέκο

Η ανασκαφική έρευνα του ΕΜΠ στο συγκρότημα εμπλουτισμού μεταλλευμάτων στη θέση Μπερτσέκο Λαυρεωτικής κατά το έτος 2000 διήρκησε 15 ημέρες και περιελάμβανε την αποκάλυψη των δύο αρχαίων μεταλλευτικών δρόμων (α και β) και τον καθαρισμό του νεότερου μεταλλευτικού δρόμου (γ).

Αρχαίοι μεταλλευτικοί δρόμοι. Αποκαλύφθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους οι δύο μεταλλευτικοί δρόμοι που είχαν εντοπιστεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1999[8]: ο δρόμος α σε μήκος 36 μ. και ο β σε μήκος 34 μ. Οι δρόμοι σε απόσταση 6 μ. από τη δεξαμενή $Δ_1'$ και νότια αυτής συναντούνται και σχηματίζουν σταυροδρόμι (Εικ. 33). Μετά τη διασταύρωση ελάχιστο τμήμα τους διασώζεται (Εικ. 34). Ο ανατολικός δρόμος, ο β, που διέρχεται πάνω από τα νεότερα κτίσματα της ανασκαφής, του δυτικού τοίχου του πλυντηρίου $Π_2$ και μέσω αυτού, εκτιμάται ότι είναι μεταγενέστερος του επίπεδου πλυντηρίου $Π_2$ (Εικ. 32-33).

Νεότερος μεταλλευτικός δρόμος. Καθαρίστηκε το τμήμα του νεότερου μεταλλευτικού δρόμου (δρόμος γ), που διερχόταν μέσω του ανασκαφέντος χώρου του συγκροτήματος (Εικ. 33). Ο δρόμος αυτός είχε ανοιχθεί από τη γαλλική μεταλλευτική εταιρεία στις αρχές του 20ού αιώνα, για τη μεταφορά των μεταλλευμάτων από το πηγάδι Ιλάριο στο τρενάκι της εταιρείας, που ήταν στην Καμάριζα. Ο δρόμος έχει προκαλέσει μεγάλη καταστροφή στο ελικοειδές πλυντήριο και στο επίπεδο πλυντήριο $Π_2$ (Εικ. 35). Η κατασκευή του νεότερου δρόμου είναι όμοια των αρχαίων δρόμων (α και β)[9]. Το εσωτερικό πλάτος των τροχών χάραξαν ζεύγος αυλακώσεων με μεταξόνιο 1,30-1,40 μ. Ο νεότερος δρόμος γ διερχόταν μέσω του πλυντηρίου $Π_2$ και είχε σχεδόν τον ίδιο άξονα με τον αρχαίο μεταλλευτικό δρόμο β.

Κινητά ευρήματα. Τα περισσότερα όστρακα προέρχονται από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΣΑΪΜΟΥ
Αρχαιολόγος - αναπληρώτρια καθηγήτρια ΕΜΠ

8. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 99.
9. Ό.π.

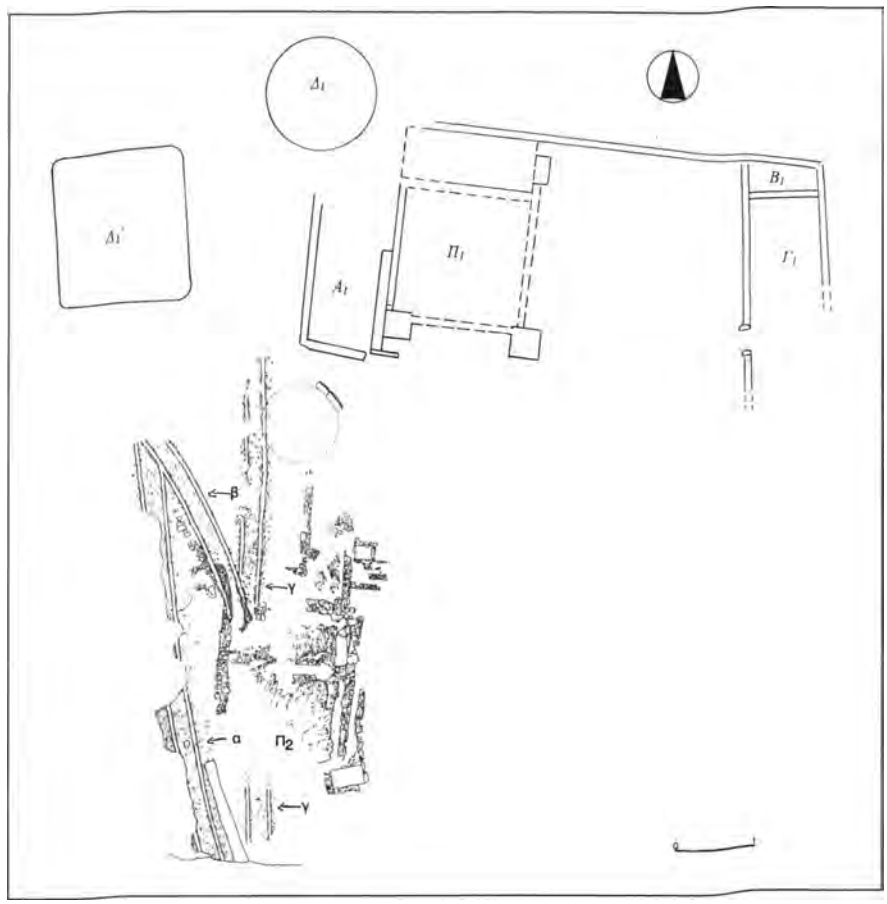

Εικ. 33. Λαυρεωτική. Μπερτσέκο. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 34. Λαυρεωτική. Μπερτσέκο. Το διασωθέν τμήμα των μεταλλευτικών δρόμων μετά τη διασταύρωσή τους.

Εικ. 35. Λαυρεωτική. Μπερτσέκο. Τμήμα του νεότερου μεταλλευτικού δρόμου, που διερχόταν μέσω του πλυντηρίου $Π_2$, μετά τον καθαρισμό του.

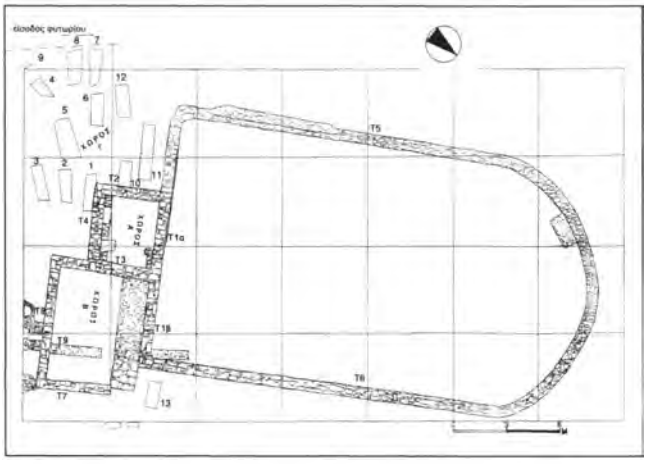

Εικ. 36. Άνω Λιόσια. Τσουκλίδι. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 37. Άνω Λιόσια. Τσουκλίδι. Ο ανατολικός τοίχος (Τ6) της παλαιοχριστιανικής βασιλικής από ΝΔ.

Άνω Λιόσια

Περιοχή Τσουκλίδι (δημοτικό φυτώριο)

Σε μικρό γήλοφο, στο χώρο του δημοτικού φυτωρίου Άνω Λιοσίων (Εικ. 36), αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής με αψίδα προς Β. και ένα κτίσμα (ρωμαϊκή οικία) στη νότια και νοτιοανατολική γωνία. Στα νοτιοδυτικά του ρωμαϊκού κτίσματος βρέθηκαν 12 ρωμαϊκοί τάφοι και άλλος ένας στα βορειοανατολικά (13). Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από το Δήμο Άνω Λιοσίων, που παρείχε εργατικό προσωπικό, σχεδιαστή, τοπογράφο και αρχαιολόγο (Ε. Αναγνωστοπούλου), υπό την επίβλεψη της Β΄ ΕΠΚΑ.

Ο ναός είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στα βορειοανατολικά βρισκόταν η αψίδα του με το Ιερό και στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα δύο δωμάτια του ρωμαϊκού οικήματος. Παλαιότεροι και από αυτό το κτίσμα φαίνεται να ήταν κάποιοι τοίχοι, που διακρίνονται μέσα στους χώρους Α και Β στα νότιά τους.

Οι τοίχοι του ναού ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή, στα θεμέλια με μικρές πέτρες και στην ανωδομή με μεγαλύτερες πέτρες (Εικ. 37). Οι εσωτερικές διαστάσεις του χώρου του ναού, ρυθμού βασιλικής, ήταν 24,80×13,40 μ. Το πλάτος των τοίχων ήταν 0,60, το σωζόμενο ύψος του δυτικού τοίχου (Τ5) 0,70 και του ανατολικού (Τ6) 1 μ. Στους τοίχους του κτιρίου της νοτιοδυτικής γωνίας βρέθηκαν εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από κλασικό οικοδόμημα (Εικ. 38) και θραύσματα από επιτύμβιες στήλες και ληκύθους. Γενικά, στο χώρο που έγινε η ανασκαφή, διακρίνονται τέσσερις αρχιτεκτονικές φάσεις: μία κλασικών χρόνων, στην οποία ανήκουν τα εντοιχισμένα μαρμάρινα γλυπτά θραύσματα και πιθανώς οι τοίχοι στο χώρο Α, μία που ανήκε στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, στην οποία ανήκουν οι τάφοι που βρέθηκαν έξω από το κτίριο (ΝΔ.), μία ρωμαϊκή φάση, στην οποία ανήκε το κτίριο, και μία βυζαντινή φάση, στην οποία ανήκε η παλαιοχριστιανική βασιλική. Ο χώρος Α είχε διαστάσεις 3,80×2,80 μ. (εσωτερικά),

Εικ. 38. Άνω Λιόσια. Τσουκλίδι. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη κλασικών χρόνων εντοιχισμένα στο νότιο τοίχο (Τ4) του χώρου Α.

πλάτος τοίχων 0,55-0,60 μ. και σωζόμενο ύψος του δυτικού τοίχου (Τ2) 1,58, του νότιου (Τ4) 1,10, του βόρειου (Τ1α) 0,55 και του ανατολικού (Τ3) 0,70 μ. Βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο του νότιου τοίχου της βασιλικής και είχε χρησιμοποιηθεί, πιθανώς, ως είσοδος ή νάρθηκας του ναού.

Οι διαστάσεις του χώρου Β του κτιρίου, στη νοτιοανατολική γωνία της βασιλικής, ήταν 6,40×3,80 μ. Το πλάτος των τοίχων ήταν 0,50-0,55 μ. και το σωζόμενο ύψος: του νότιου (Τ8) και του ανατολικού (Τ7) 0,70, του έσω ανατολικού (Τ9) 0,20 μ.

Στο χώρο Α, βρέθηκε το στρώμα καταστροφής σε βάθος 0,40-0,50 μ., που περιείχε πολλή στάχτη και πολλή κεραμική. Τα όστρακα ήταν κυρίως από άβαφα ακόσμητα χρηστικά αγ-

Εικ. 39. Άνω Λιόσια. Τσουκλίδι. Χώρος Γ από ΝΔ. και ρωμαϊκοί τάφοι.

Εικ. 40. Άνω Λιόσια. Τσουκλίδι. Λακκοειδής ρωμαϊκός τάφος, κάτω από το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Χώρος Α).

γεία, ενώ μερικά είχαν κτενωτή διακόσμηση. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε και ένα μελαμβαφές ενεπίγραφο όστρακο, πάνω στο οποίο σώζεται η συλλαβή *ΑΚ*. Στο χώρο βρέθηκαν, επίσης, πολλά ακέραια ή σπασμένα λυχνάρια, υφαντικά βάρη, κομμάτια γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά και κομμάτια μολύβδου και μαρμάρου. Περισυνελέγησαν, επίσης, πολλές κεραμίδες στέγης και οπτόπλινθοι, που χρησιμοποιούνταν στην υστερορωμαϊκή-βυζαντινή τοιχοποιία.

Στα νοτιοδυτικά του ναού αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 τάφοι και ένας στα βορειοανατολικά (13), κάτω από τα δάπεδα των χώρων Α, Β και Γ (Εικ. 39) και έξω από αυτούς. Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς, διαστ. 1,90×0,73 μ. οι περισσότεροι και καλυμμένοι με πέντε ή έξι ακατέργαστες, πλακοειδείς σχιστολιθικές πλάκες (Εικ. 40). Είχαν όλοι προσανατολισμό Δ.-Α. και περιείχαν μεμονωμένες, αλλά και ομαδικές ταφές. Πολλές φορές στα πόδια του νεκρού ήταν συγκεντρωμένα τα οστά μιας προηγούμενης ταφής ή τοποθετούνταν σε σωρούς επάνω από τις πλάκες. Οι νεκροί ήταν θαμμένοι σε εκτεταμένη στάση. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως αγγεία, όπως λήκυθοι, πρόχοι, φιάλες κ.ά., καθώς και ενώτια σε σχήμα απλών κρίκων και μία περόνη. Σε ένα τάφο βρέθηκε ένα αγγείο με επιγραφή ...*ΤΟΔΕ*. Οι τάφοι χρονολογήθηκαν από την τυπολογία της κεραμικής και από το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», όπου στάλθηκαν δείγματα, από το 540 έως το 665 μ.Χ. Επάνω στους τάφους είχαν τοποθετηθεί ως σήματα μία μεγάλη όρθια πέτρα ή ένα όρθιο κεραμίδι.

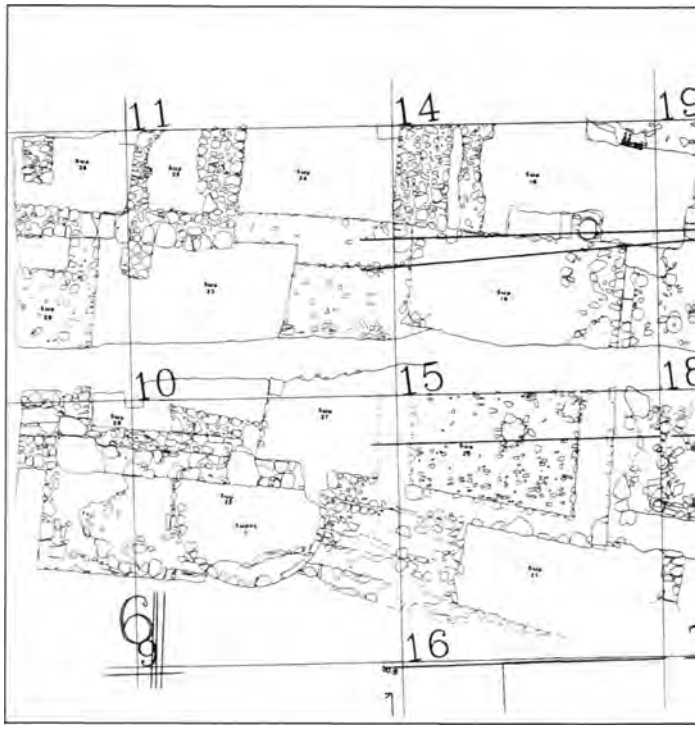

Λίμνη Άνω Λιοσίων, οδός Μονής Αρκαδίου

Σε αγροτική έκταση, κατά την κατασκευή δημοτικού δρόμου, παρατηρήθηκαν μεγάλοι δόμοι και άφθονη κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Το σημείο βρίσκεται σε απόσταση 500-800 μ. περίπου από το ιερό του Ηρακλέους, που είχε ανασκάψει το 1959 ο Ε. Μαστροκώστας, ως Έφορος Αττικής. Στην περιοχή διεξήχθη ανασκαφική έρευνα από τη Β΄ ΕΠΚΑ, χρηματοδοτούμενη από το Δήμο Άνω Λιοσίων, με την παροχή συνεργείου εργατών, σχεδιαστή και αρχαιολόγου (Ε. Αναγνωστοπούλου).

Ανασκάφηκε μεγάλο συγκρότημα υστερορωμαϊκού λουτρού (βαλανείου) (Εικ. 41-42), με πολλές δεξαμενές, χώρους υποκαύστων (Εικ. 43), συστήματα πήλινων αγωγών χτισμένων με κεραμίδες (Εικ. 44) και δωματίων για την ανάπαυση και την αναψυχή των λουομένων. Το βάθος που βρίσκονται τα λείψανα κυμαίνεται από 0,40 έως 0,80 μ. από το οδόστρωμα της παραπάνω οδού. Η

Εικ. 41. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 42. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Το ανατολικό τμήμα του βαλανείου από ΝΔ.

Εικ. 43. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Ο χώρος του υποκαύστου 1 από ΝΑ.

ανασκαφή κατέλαβε αρχικά ένα χώρο 35,50×10 μ. με προοπτική επέκτασής της προς Β. και Δ.

Στους τοίχους του βαλανείου, που είναι χτισμένοι άλλοτε με αργολιθοδομή και άλλοτε με πέτρες, που εναλλάσσονται με σειρές οπτοπλίνθων, βρίσκονται εντοιχισμένοι μεγάλοι ορθογωνισμένοι δόμοι από κάποιο μεγάλο δημόσιο κτίσμα, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά θραύσματα κλασικών χρόνων και τμήματα επιτύμβιων κιονίσκων και στηλών ή άλλων μνημείων, που σώζουν τόρμους στις επιφάνειές τους, καθώς και λίθινο βάθρο αγάλματος.

Έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής 24 χώροι, οι περισσότεροι ορθογώνιοι, αλλά και επιμήκεις ή πολυγωνικοί. Τα μεγαλύτερα δωμάτια βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος και έχουν διαστάσεις 5,50×3,50 μ. (δωμάτια 1 και 2). Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της ανασκαφής βρέθηκε ένα υπόκαυστο (δωμάτιο 22), διαστ. 5,50×2,50 μ. (Εικ. 45) και μία στρογγυλή δεξαμενή, διαμ. 2 μ., που διακόπτεται στο βόρειο τμήμα της από ισχυρό τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 0,80 μ. Η διακοπή των τοίχων από άλλους που πατούν επάνω τους και η διαφορά στην κατασκευή τους, καθώς και η κεραμική που βρί-

Εικ. 44. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Πήλινος αγωγός στο ανατολικό τμήμα του βαλανείου από ΝΑ.

Εικ. 45. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Ο χώρος του υποκαύστου 2 με την ημικυκλική δεξαμενή από ΒΔ.

σκεται σε όλη την έκταση της ανασκαφής, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν τουλάχιστον τρεις χρονολογικές φάσεις του συγκροτήματος αυτού, δύο που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους (5ος-4ος αι. π.Χ.) και μία ύστερων ρωμαϊκών-βυζαντινών χρόνων. Η χρονολόγηση της τελευταίας αυτής φάσης επιβεβαιώνεται από τη χρονολογία των νομισμάτων που έχουν βρεθεί στο χώρο της ανασκαφής.

Στις κλασικές χρονολογικές φάσεις του κτιρίου ανήκουν αρκετά τμήματα μελαμβαφών αγγείων από πρόχους, αμφορείς, πινάκια και σκύφους με διακόσμηση έκτυπων ανθεμίων στον πυθμένα, λυχνάρια και όστρακα με μελανόμορφη και ερυθρόμορφη διακόσμηση (σε μερικά διακρίνεται κεφάλι ταύρου, χέρι ανθρώπινης μορφής, τετράποδο ζώο κ.ά.).

Η κεραμική της ρωμαϊκής φάσης είναι του 4ου ή του 5ου αι. μ.Χ. και αποτελείται κυρίως από ακόσμητα, χρηστικά αγγεία, όπως οξυπύθμενους αμφορείς, πρόχους με κτενωτή διακόσμηση, πινάκια, λεκάνες, χύτρες, λαγύνους, λυχνάρια, αλλά

Εικ. 46. Λίμνη Άνω Λιοσίων. Οδός Μονής Αρκαδίου. Βάση κίονα με τόρμους από την περιοχή του βαλανείου.

και τμήματα μεγάλων πίθων με ευρύ χείλος. Βρέθηκαν, ακόμη, κομμάτια γυάλινων δακρυδόχων, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες, μία μύλη πόρτας, τριπτήρες, κεραμίδες με ανάγλυφες παραστάσεις, σιδερένια καρφιά και θραύσματα χάλκινων και μολύβδινων αντικειμένων. Μία μεγάλη χάλκινη λάγυνος βρέθηκε σχεδόν ακέραιη (λείπει μόνον η λαβή).

Από τα 37 χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν, το παλαιότερο έχει στη μία όψη την κεφαλή της Αθηνάς σε κατατομή με κορινθιακή περικεφαλαία του Δημητρίου του Πολιορκητού, στην πίσω όψη γλαύκα, και ακολουθεί ένα νόμισμα, επίσης με κεφαλή της Αθηνάς σε κατατομή στη μία όψη και ένα ελαιόδεντρο και τα γράμματα *ΑΘΗ* στην άλλη. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. Σε ένα άλλο χάλκινο νόμισμα διακρίνεται σε κατατομή κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και πίσω η παράσταση μιας τριήρους με όρθια μορφή πάνω της, που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Σε άλλα νομίσματα διακρίνονται οι προτομές ρωμαίων αυτοκρατόρων σε κατατομή. Επίσης, διακρίνονται ανάμεσα στα άλλα, ένα νόμισμα του Θεοδοσίου Α΄ (τέλη 4ου αι. μ.Χ.), δύο πεντανούμμια του Αναστασίου του Α΄ (512 μ.Χ.) και ένα νόμισμα με την παράσταση αυτοκρατορικού ζεύγους και στην πίσω όψη το *Κ* (μισή φολλίδα).

Στο χώρο του βαλανείου βρέθηκαν, επίσης, ένας επιτάφιος ενεπίγραφος κιονίσκος σε δύο τμήματα με την επιγραφή *ΛΕΩ-ΚΡΑΤΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ...ΡΕΥΣ*, ένα θραύσμα με την επιγραφή *ΔΗ...ΟΦΩΝ ...ΩΜΕΝΟΥ*, άλλο με την επιγραφή *ΕΠΙ ΤΗ...*, και ένα τρίτο που σώζει τα γράμματα *ΙΚ*, καθώς και κομμάτια μαρμάρινων και λίθινων αρχιτεκτονικών μελών.

Πιστεύουμε ότι στο χώρο αυτό ή σε γειτονικό χώρο στα βόρεια και στα ανατολικά του, υπήρχε παλαιότερα κάποιο σημαντικό μνημειώδες κτίσμα κλασικών χρόνων, από το οποίο προέρχονται τα εντοιχισμένα στους τοίχους του βαλανείου μάρμαρα, οι ογκόλιθοι και το τμήμα της βάσης ενός κίονα, που βρίσκονται διάσπαρτα στην περιοχή (Εικ. 46). Σύμφωνα μάλιστα με πληροφορίες των περιοίκων υπήρχε εκεί η κρηπίδα του στυλοβάτη ενός

αρχαίου ναού. Η γειτονία του χώρου με το Ηράκλειο καθιστά αρκετά πιθανή την τοποθέτηση του κέντρου ενός αρχαίου δήμου στην περιοχή, ίσως του Δήμου των Χολαργέων.

Μενίδι (Αχαρνές)

Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα, συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής

Κατά το 2000, στο πλαίσιο της διέλευσης της λεωφόρου Σταυρού-Ελευσίνας, ερευνήθηκε ο χώρος στη συμβολή των παραπάνω οδών, νότια του άξονα της Αττικής οδού (Εικ. 47-48), ενώ συνεχίστηκε η διάνοιξη της οδού Χαλκιδικής ανατολικότερα, εκεί όπου πρόκειται να μεταφερθεί, έπειτα από σχετική απόφαση του ΚΑΣ, η ρωμαϊκή δεξαμενή που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά της ρωμαϊκής αγροικίας στο σημείο αυτό[10].

Η συνέχεια της ανασκαφής της οικίας προς Α., στην οποία είχαν βρεθεί πολλοί αποθηκευτικοί χώροι και δεξαμενές, αποκάλυψε σειρά δωματίων, τουλάχιστον τεσσάρων, που χωρίζονταν από τα άλλα δωμάτια του σπιτιού με ένα διάδρομο, πλ. 1,40-1,50 μ. Το βορειοανατολικό δωμάτιο (1) είχε διαστάσεις 5,10×3,25 μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από πέτρες, πλίνθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερο υλικό από τους γειτονικούς, προς Δ., κλασικούς περιβόλους, όπως τμήματα σπονδύλων, μαρμάρων κτλ. Ο δυτικότερος τοίχος ήταν κατασκευασμένος με μικρές πέτρες και φαινόταν ως μεταγενέστερη προσθήκη, χωρίς μεγάλη χρονολογική διαφορά. Στην ανατολική πλευρά, δίπλα στον τοίχο, διακρινόταν το κατώτερο τμήμα της σκάλας που οδηγούσε στον επάνω όροφο.

Στο αμέσως νοτιότερο δωμάτιο (2) ο εξωτερικός τοίχος δημιουργούσε προβολή προς Α. κατά 1 μ., μεγαλώνοντας έτσι τις διαστάσεις του δωματίου (6×3,30 μ.). Η ύπαρξη των σύγχρονων δικτύων ύδρευσης, τηλεφώνου και ηλεκτρικού ρεύματος, καθώς και δύο κολόνες της ΔΕΗ πάνω από το δεύτερο και το τρίτο δωμάτιο, δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση της έρευνας. Φαίνεται, πάντως, ότι στο νότιο τμήμα ο χώρος διαιρούνταν στα δύο με την παρεμβολή ενός κάθετου, πιθανώς μεταγενέστερου τοίχου, δημιουργώντας έτσι δύο νέους χώρους, δωμάτια 3 και 4. Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος (Εικ. 49) αποκαλύφθηκε σε μήκος 13,50 μ. νότια της προβολής, είχε πλάτος 0,50 και σωζόταν σε ύψος 0,40 μ. Στην ανασκαφή βρέθηκε το στρώμα καταστροφής, που έδωσε αρκετή υστερορωμαϊκή κεραμική, κυρίως χονδροειδή και ακόσμητη, ανάμεσα σε πυκνό στρώμα κεραμίδων. Βρέθηκαν, επίσης, χάλκινα νομίσματα, λυχνάρια και τμήματα γυάλινων αγγείων.

Πραγματοποιήθηκε, επίσης, μικρής έκτασης έρευνα στο χώρο δυτικά της ρωμαϊκής οικίας, όπου κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών είχε εντοπιστεί μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Αποκαλύφθηκαν μικρά τοιχάρια και αποσπασματικά σκληρά στρώματα, ίσως από οδοστρώματα κάποιου δρόμου. Εντοπίστηκε, ακόμη, ένας λάκκος απόρριψης, ο οποίος περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής (λυχνάρια, πινάκια, πρόχους, κύπελλα κτλ.), λατύπες, μυλόπετρες, ορθομαρμαρώσεις, αναμεμειγμένα με πηλόχωμα, κεραμίδες, πλίνθους και στάχτες. Μέσα στο λάκκο βρέθηκαν ριγμένα τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου γυναικείας μορφής (Εικ. 50), καθώς και το πίσω τμήμα ενός γυναικείου αγάλματος, επίσης μαρμάρινου.

Κατά τη διάνοιξη της οδού Χαλκιδικής, ανατολικά της ρωμαϊκής οικίας και αμέσως κάτω από το κράσπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια δύο ταφικών περιβόλων, του ενός δίπλα στον άλλο, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και πρόσοψη προς Ν. Οι περίβολοι χρονολογούνται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., είχαν όμως υποστεί μεγάλες καταστροφές κατά την ύστερη αρχαιότητα, καθώς πολλά μέλη τους βρίσκονταν εντοιχισμένα σε β΄ χρήση στη ρωμαϊκή οικία, ενώ από τη διακόσμηση των προσόψεων έχουν απομείνει μόνο μικρά μαρμάρινα θραύσματα.

Ο ταφικός περίβολος 1, διαστ. 6,40×7,50 μ., βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο του λόφου, που υψώνεται στο σημείο εκείνο προς Α.-ΒΑ. Η νότια και η δυτική πλευρά του ήταν κατασκευασμένες από μεγάλες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, μήκ. 1,30-1,40, πλ. 0,70, ύψ. 0,70 μ., η βόρεια έκλεινε πρόχειρα με μία σειρά επιφανειακών λίθων, ενώ στα ανατολικά δεν βρέθηκαν ίχνη τοίχου. Η επιμελημένη κατασκευή της δυτικής πλευράς του περιβόλου, όπου σώζεται το θεμέλιο και η πρώτη σειρά των δόμων, καθώς και το γεγονός ότι δίπλα στον τοίχο εντοπίστηκε σκληρό στρώμα από πακτωμένο χαλίκι με χώμα, δηλώνει την ύπαρξη ενός αρχαίου δρόμου, σύγχρονου με τον περίβολο, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ίχνη αυτού του δρόμου δεν βρέθηκαν βορειότερα, πιθανώς εξαιτίας της μεταγενέστερης υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής δραστηριότητας στο χώρο. Μέσα στον περίβολο 1 εντοπίστηκαν δύο πρωτογενείς πυρές (τάφοι 2, 3), με διαστάσεις 2,05×1,20 και 2,40×1,15 μ. αντίστοιχα. Η πυρά 2 σωζόταν σε βάθος 1,94 μ. και είχε παραβιαστεί στα ανώτερα στρώματα. Το κατώτερο στρώμα της στάχτης, πάχ. 0,20-0,27 μ., ήταν ανέπαφο και απέδωσε όστρακα δύο ληκύθων, μιας λευκής με δυσδιάκριτη γραπτή παράσταση και μιας με καστανές επάλληλες οριζόντιες ταινίες, καθώς και λίγα ακόμη θραύσματα αγγείων. Η πυρά 3 ήταν διαταραγμένη και σωζόταν σε μικρό βάθος, 0,25 μ. Μέσα στο λεπτό στρώμα στάχτης βρέθηκαν ένα ληκύθιο με διακόσμηση ανθεμίων και μία στλεγγίδα, που χαρακτήρισε την ταφή ως ανδρική.

Ο ταφικός περίβολος 2, διαστ. 8,65×5,55 μ., βρισκόταν ανατολικά του προηγούμενου και ψηλότερα στο λόφο. Τους δύο περιβόλους χώριζε ένας διάδρομος, πλ. 1,50-1,80 μ. Ο περίβολος 2 ήταν κατασκευασμένος με μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, που έκλειναν το χώρο από τις τρεις πλευρές, ανατολικά, νότια και δυτικά. Σωζόταν η κατώτερη και μέρος της δεύτερης σειράς των δόμων στην πρόσοψη και στα δυτικά. Στο εσωτε-

10. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 78-80, Σχέδ. 1.

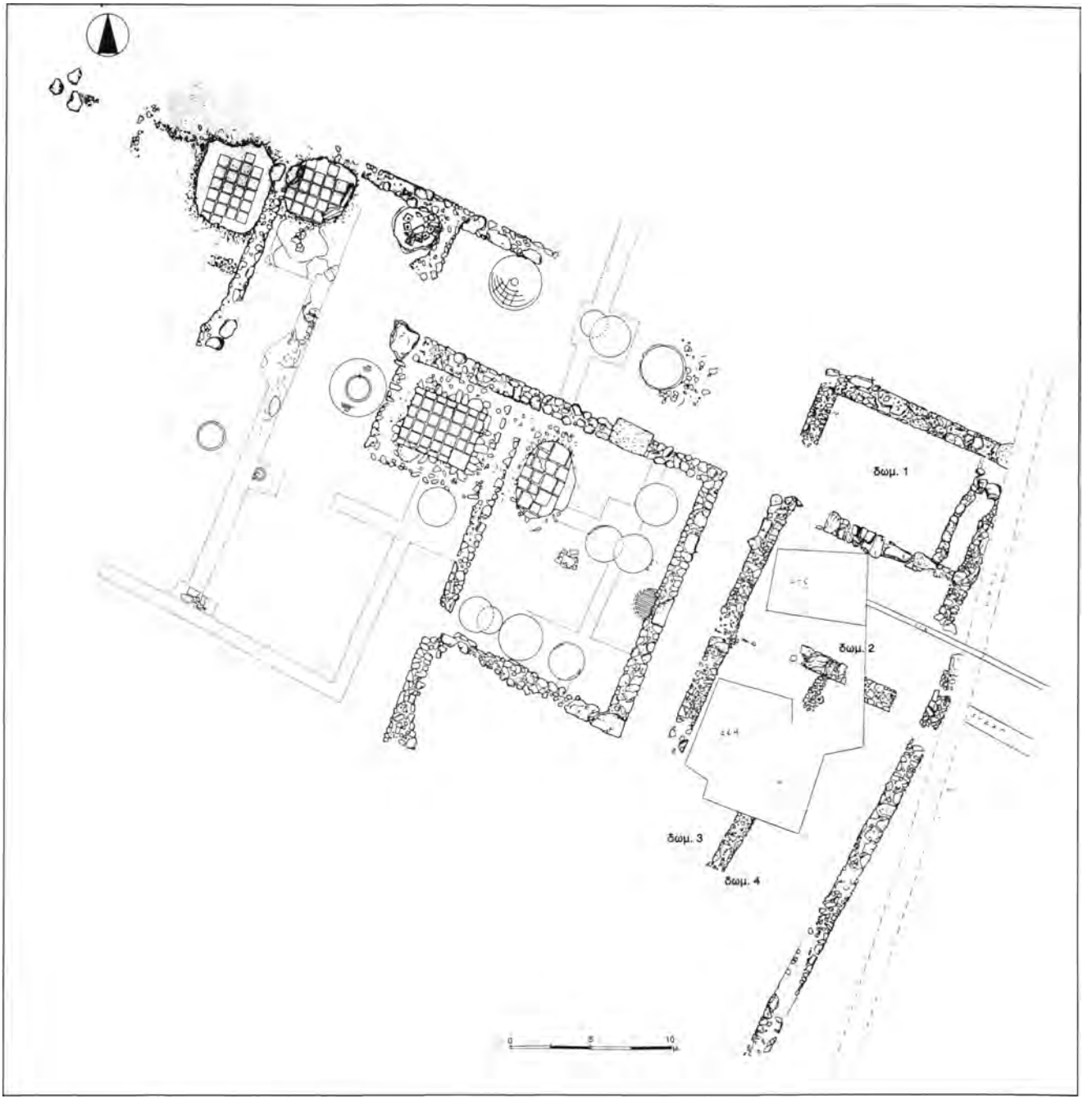

Εικ. 47. Μενίδι. Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα. Συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής. Κάτοψη της ρωμαϊκής οικίας.

ρικό του περιβόλου βρέθηκαν δύο πυρές (τάφοι 4 και 6), καθώς και δύο σαρκοφάγοι (τάφοι 5 και 7). Η πυρά 4 (Εικ. 51), με διαστάσεις 2×1,20 και βάθος 0,95 μ., απέδωσε μία μελανόμορφη λήκυθο με εικονιστική παράσταση, ένα χάλκινο καθρέφτη και ένα σιδερένιο καρφί (ήλο). Η γειτονική πυρά 6, με διαστάσεις 2,20×1,05 μ., είχε, αντίθετα, μεγάλο βάθος, που έφθανε τα 2,35 μ., αλλά περιείχε μόνο θραύσματα από δύο ληκύθους. Οι δύο σαρκοφάγοι ήταν τοποθετημένες κατά μήκος της βόρειας πλευράς, κλείνοντας τον περίβολο περιμετρικά. Η δυτικότερη, σαρκοφάγος 5, βρισκόταν στην επιφάνεια και καταστράφηκε στην αρχαιότητα, αφού τμήματά της βρίσκονταν σε β' χρήση στις δεξαμενές και τους τοίχους της ρωμαϊκής οικίας. Η ανατολικότερη, σαρκοφάγος 7, βρισκόταν μέσα σε λάκκο, όμως λόγω των πιέσεων του εδάφους οι πλευρές της είχαν ανοίξει. Και οι δύο σαρκοφάγοι ήταν πανομοιότυπες, λαξευμένες σε κογχυλιάτη λίθο, με μονολιθικό κιβώτιο και διαστάσεις 2,20×0,70×0,60 μ. για το κιβώτιο και 2,30×0,75×0,15 μ. για το κάλυμμα. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου 7 βρέθηκε σκελετός,

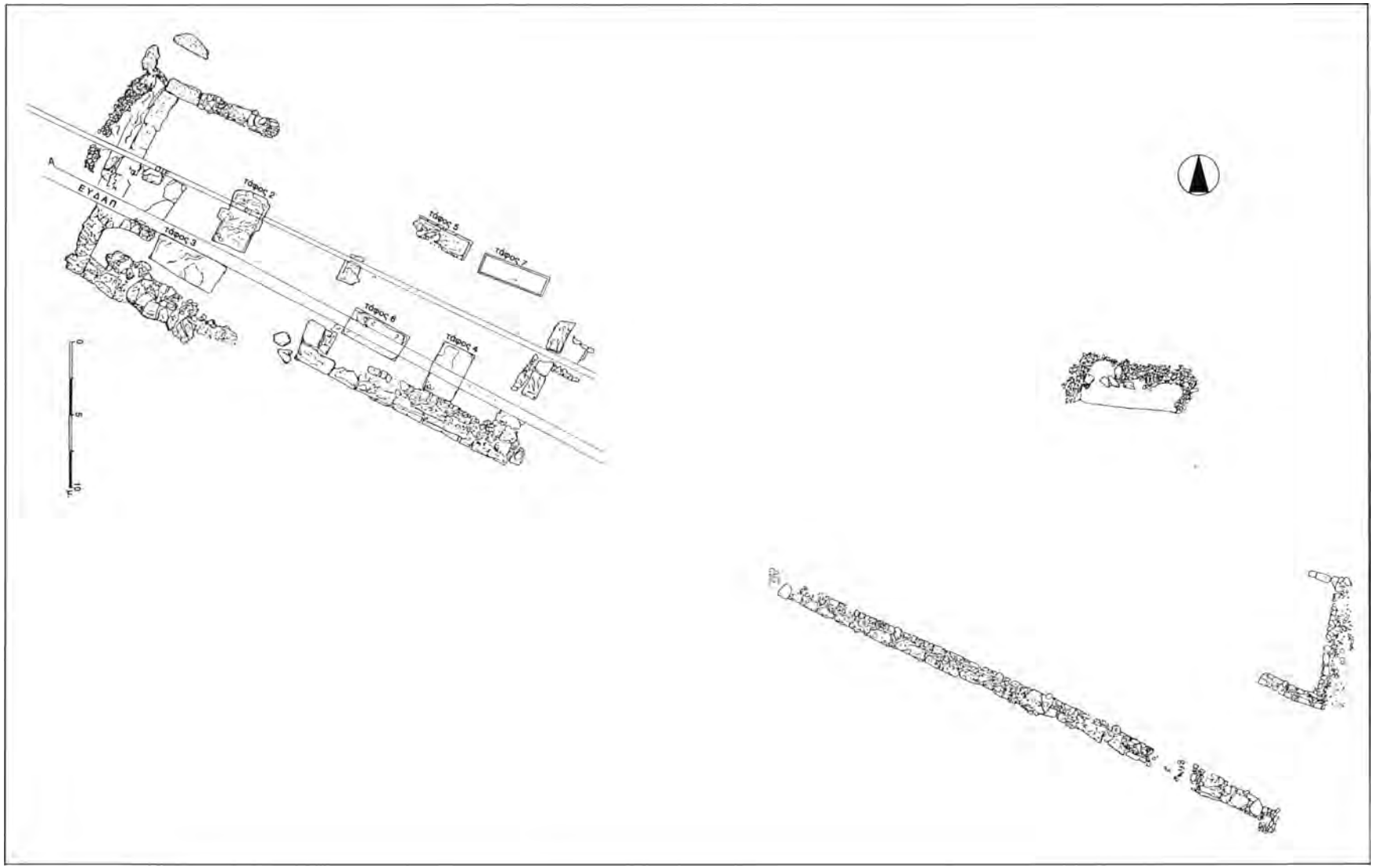

Εικ. 48. Μενίδι. Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα. Συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής. Κάτοψη των ταφικών περιβόλων 1 και 2.

Εικ. 49. Μενίδι. Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα. Συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής. Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος της ρωμαϊκής οικίας από Ν.

Εικ. 50. Μενίδι. Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα. Συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής. Τμήμα αναγλύφου.

Εικ. 51. Μενίδι. Θέση Γεροβουνό-Αυλίζα. Συμβολή των οδών Γ. Ρίτσου και Χαλκιδικής. Η πυρά 4 από ΒΔ. και θραύσματα ληκύθου κατά χώραν.

αρκετά διαβρωμένος από την υγρασία, και ένα αρυβαλλόσχημο ληκύθιο με παράσταση ανθεμίου, ένα λίθινο αλάβαστρο και ένα σιδερένιο καρφί. Στο κέντρο της ανατολικής πλευράς του τάφου οριζόταν ένας μικρός ορθογώνιος χώρος, μία θήκη προσφορών, διαστ. 1,35×1 μ. Στη θήκη αυτή βρέθηκαν δεκάδες μικρογραφικά αγγεία, ληκύθια, προχοΐσκες, πινάκια κτλ., τα οποία είχαν καεί μαζί με άλλες προσφορές στους νεκρούς. Πληθώρα μικρών αγγείων βρέθηκαν πακτωμένα σε σκληρό στρώμα γύρω από τη θήκη και ανατολικά του περιβόλου.

Νεάπολη, οδός Κιλικίας (Ο.Τ. 211, οικόπεδο Ι. Ελευθεριάδη)

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, εμβαδού 250 τ.μ., εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πέντε τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα ενός αγωγού. Πρόκειται για οικογενειακούς τάφους, αφού περιείχαν (οι τρεις) από τέσσερα κρανία (δύο μεγάλα και δύο μικρά). Οι τάφοι βρέθηκαν αναμοχλευμένοι.

Ο τάφος 1, βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., ήταν κτιστός λακκοειδής, με επίπεδες, ορθογώνιες κεραμίδες και είχε διαστάσεις 1,50×0,48 μ. Καλυπτόταν στο δυτικό τμήμα του με μία επίπεδη μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,90×0,70, πάχ. 0,16 μ. (Εικ. 52). Ο υπόλοιπος τάφος ήταν καλυμμένος με κεραμίδες (στρωτήρες). Περιείχε τέσσερα κρανία, τρία στο δυτικό τμήμα του και ένα στο ανατολικό. Κοντά στα κρανία βρέθηκαν δύο ακέραια αγγεία, πρόχοι, ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, η μία μελαμβαφής με στρογγυλό στόμιο και ψευδοστόμιο στην κοιλιά και η άλλη ωοειδής, ακόσμητη.

Στα νοτιοδυτικά του τάφου 1 βρισκόταν άλλος λακκοειδής κεραμοσκεπής τάφος, ο Τ2, παιδικός, διαστ. 0,90×0,36 μ. Βρέθηκε σε βάθος 0,65 μ. από το δρόμο. Στη βορειοδυτική μακρά πλευρά του είχε τοποθετηθεί μονή σειρά από πέτρες για προστασία.

Άλλος κεραμοσκεπής τάφος, ο Τ3, διαστ. 1,80×0,43 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., βρέθηκε σε βάθος 1,14 μ. από το δρόμο, κοντά στον Τ1. Τα οστά του σκελετού που περιείχε ήταν διαταραγμένα. Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν τέσσερα κρανία (δύο μικρά και δύο μεγάλα). Δίπλα στα κρανία βρέθηκαν δύο πρόχοι, η μία ωοειδούς-σφαιρικού σχήματος, ύψ. 0,13 μ., με μακρύ λαιμό και στρογγυλό στόμιο και η άλλη, ατρακτοειδούς σχήματος με ψηλό λαιμό και στρογγυλό χείλος. Και οι δύο ήταν ακέραιες. Η πρώτη διακοσμούνταν με λοξές παράλληλες εγχαράξεις στον ώμο και ακριβώς από κάτω δύο οριζόντιες και ο λαιμός της με οριζόντιες παράλληλες εγχαράξεις. Η δεύτερη ήταν ακόσμητη. Ο τάφος είχε κάλυψη με καμπύλες κεραμίδες, πάχ. 0,03 μ. Στο κάτω μέρος του ο τάφος ήταν κτιστός με επίπεδα, ορθογώνια κεραμίδια σε τρεις στρώσεις.

Άλλος λακκοειδής τάφος, ο Τ4, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., βρέθηκε λίγο δυτικότερα από τους άλλους, είχε διαστάσεις 1,83×0,46 και βρέθηκε σε βάθος 1,15 μ. από το δρόμο. Ήταν σκαμμένος στο φυσικό έδαφος και δεν είχε κάλυψη. Περιείχε δύο κρανία στο δυτικό τμήμα του, ενώ τα υπόλοιπα οστά του σκελετού ήταν αναμοχλευμένα.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της εκσκαφής βρέθηκε, σε βάθος 0,82 μ.

Εικ. 52. Μενίδι. Νεάπολη. Οδός Κιλικίας. Ο τάφος 1 από Δ.

από το δρόμο, ο παιδικός λακκοειδής τάφος Τ5, διαστ. 1,45× 0,50 μ. Περιείχε λίγα οστά και δεν είχε κάλυψη.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα ενός αγωγού, ημικυκλικής τομής, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ύψ. 0,44, πλ. 0,55 μ. Συνεχιζόταν στο διπλανό προς Β. οικόπεδο.

Γέρακας

Θέση Σταυρός, οδός Κλεισθένους (οικόπεδο κληρονόμων Φ. Χριστοδούλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στα νότια του αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε στο ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς (οικόπεδο Ι. Μηλίγκου), τμήματα του οποίου είχαν ανασκαφεί και σε γειτονικά οικόπεδα, σε ανασκαφή που διεξήγαγε η Β' ΕΠΚΑ στο πλαίσιο της κατασκευής της λεωφόρου Σταυρού-Ελευσίνας, βρέθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα τοίχων από οικιστικά πιθανώς σύνολα (Εικ. 53).

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκαν τμήματα δύο παράλληλων και ενός κάθετου προς αυτούς τοίχου (Τ1, Τ3 και Τ2). Ο τοίχος Τ1 είχε κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 0,50 μ., ήταν χτισμένος με αργολιθοδομή και παρακολουθήθηκε σε μήκος 5 μ. Σχεδόν παράλληλος με αυτόν, με την ίδια κατεύθυνση και σε απόσταση 0,80 μ., ήταν ο Τ3, πλ. 0,60 μ., όμοιας κατασκευής και σωζ. μήκ. 3 μ. περίπου. Ο Τ2 ήταν κάθετος στους Τ1 και Τ3, είχε κατεύθυνση Α.-Δ., όμοια κατασκευή (αργολιθοδομή) και μήκος 1,50 μ. Στο νότιο άκρο του ο Τ3 σχημάτιζε καμπύλη και συναντούσε τον Τ1.

Ανατολικά των Τ1, Τ2 και Τ3 υπήρχαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων, Τ4 και Τ5, πολύ πρόχειρα χτισμένων, με μονή σειρά λίθων ο Τ4, πλ. 0,40, σωζ. μήκ. 1,40 μ. και κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., και ο Τ5 (ο ανατολικότερος) με την ίδια κατεύθυνση, πλ. 0,40 και σωζ. μήκ. 1,16 μ. Ακόμη ανατολικότερα βρέθηκε ο τοίχος Τ6, με κατεύθυνση Β.-Ν., σχεδόν παράλληλος με τους Τ1 και Τ3, χτισμένος και αυτός με αργολιθοδομή (Εικ. 54). Είχε πλάτος 0,80 μ. και παρακολουθήθηκε σε μήκος 10,30 μ. Στο νότιο άκρο του γώνιαζε με άλλον κάθετο τοίχο, τον Τ11, πλ. 0,35 και σωζ. μήκ. 1,50 μ., χτισμένο με ορθογωνισμένους λίθους. Όλοι οι τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο, σε βάθος 2 μ. περίπου από την οδό Κλεισθένους. Ο βράχος δεν ήταν σε όλα τα σημεία της ανασκαφής ισοπεδωμένος και παρουσίαζε αρκετές ανωμαλίες.

Προς τα νοτιοανατολικά των Τ1 και Τ2 και δυτικά του νότιου άκρου του Τ6, βρέθηκε ο σιβαρός τοίχος Τ15, θεμελιωμένος σε χαμηλότερο επίπεδο από τους άλλους, σε βάθος 1,95-2,20 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., που ήταν χτισμένος με ακατέργαστους λίθους και στο κτίσιμό του είχαν ενσωματωθεί τμήματα του φυσικού βράχου. Είχε πλάτος 0,80 μ. Στο μέσον περίπου του μήκους του ήταν κατεστραμμένος και διασταυρωνόταν με τον τοίχο Τ17, με κατεύθυνση Β.-Ν., που σχημάτιζε ορθή γωνία στο νότιο άκρο του, με άλλο τοίχο Τ16. Ο Τ16 είχε κατεύθυνση Α.-Δ., πλάτος 0,50 μ. και σωζ. μήκος 1,40 μ. Ο Τ17, με κατεύθυνση Β.-Ν., είχε πλάτος 0,50 και σωζ. μήκος 2,40 μ.

Κοντά στο βόρειο τμήμα του Τ6 βρίσκονταν οι τοίχοι Τ7 και Τ18, που τέμνονταν κάθετα περίπου στο μέσον τους. Ο Τ7 είχε κατεύθυνση Α.-Δ., πλάτος 0,35 μ. και σωζ. μήκος 2,40 μ. Ο ελαφρά καμπυλούμενος στο νότιο άκρο του τοίχος Τ18 είχε κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 0,60 και σωζ. μήκος 4,80 μ. Ήταν σχεδόν παράλληλος με τους Τ6, Τ1 και Τ3. Στα νότια των Τ7 και Τ18 βρέθηκαν άλλοι τρεις τοίχοι, που σχημάτιζαν μεταξύ τους ένα Π, οι Τ8, Τ9 και Τ10. Ο Τ8 είχε κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 0,50 μ., και γώνιαζε στο νότιο άκρο του με τον Τ9, με κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 0,50 και σωζ. μήκος 1,50 μ., και τον Τ10 στο βόρειο άκρο του, παράλληλο του Τ9, κατεύθυνσης Α.-Δ., πλ. 0,50 και σωζ. μήκ. 1,10 μ. Η απόσταση μεταξύ των Τ9 και Τ19 ήταν 1,30 μ.

Κάθετοι στον Τ18 ήταν και οι τοίχοι Τ19, Τ21 και Τ22, που σχημάτιζαν μια καμπύλη οφιοειδή γραμμή μεταξύ τους. Ο Τ20 ήταν κάθετος στον Τ7. Ο Τ19 είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλάτος 0,40 και σωζ. μήκος 2,90 μ. Γώνιαζε με τον Τ18 και τον Τ20, με κατεύθυνση Β.-Ν., που φαινόταν παλαιότερος, είχε μέγ. πλάτος 0,80 και σωζ. μήκος 2,40 μ. Συνεχιζόταν και προς τα βορειοδυτικά, στο διπλανό οικόπεδο. Ο Τ21, στη συνέχεια του Τ19 είχε κατεύθυνση Δ.-Α., σχημάτιζε καμπύλη, είχε πλάτος 0,40 και μήκος 3,50 μ. Ο Τ22 είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 0,40 και σωζ. μήκος 2,90 μ.

Η κεραμική που βρέθηκε στο οικόπεδο ανήκε σε δύο τουλάχιστον χρονικές περιόδους: α) στους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και αντιπροσωπευόταν από αγγεία οικιακής χρήσης, όπως πρόχους, πινάκια, χύτρες, κυάθια, σκύφους, κανθάρους, κύλικες, λύχνους κτλ., τα περισσότερα μελαμβαφή (black and plain) ή διακοσμημένα με καστανές οριζόντιες ταινίες επάνω στο χρώμα του πηλού και β) στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, που αντιπροσωπευόταν από ακόσμητα, κυρίως, όστρακα από πιθάρια με πλατύ χείλος, οξυπύθμενους αμφορείς, λεκάνες, υδρίες κτλ. Βρέθηκαν, επίσης, δέκα πυραμι-

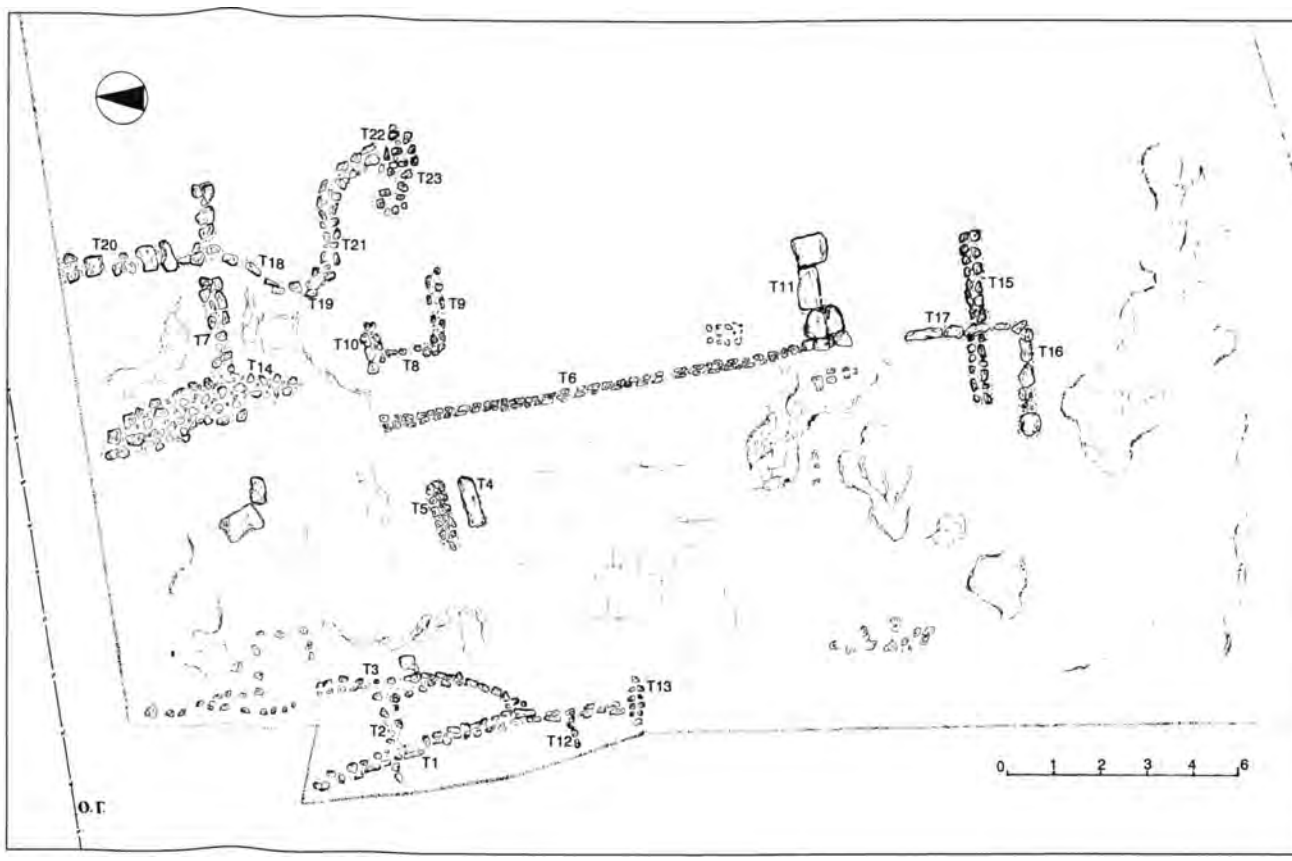

Εικ. 53. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Κλεισθένους. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 54. Γέρακας. Σταυρός. Οδός Κλεισθένους. Ο τοίχος 6 από Ν.

δόσχημα υφαντικά βάρη (αγνύθες) ρωμαϊκών χρόνων, δύο πήλινα ακέραια σφονδύλια, ένας χάλκινος κρίκος και μία μεγάλη σχιστολιθική κυκλική πλάκα, διαμ. 0,60 μ.

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Οικισμός Σταυρός, συμβολή των οδών Μανιακίου, Κνωσού και Γραβιάς (Ο.Τ. 205, οικόπεδο Α. Σπυροπούλου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε στο νότιο μισό του οικοπέδου και επί της βόρειας κλιτύος του λόφου «της Κεραίας της ΕΡΤ», αρχαία λιθορριπή επιμήκους διάταξης και ακανόνιστου σχήματος, μέγ. διαστ. 9×3,50 μ. Τα λείψανα αυτά εντοπίστηκαν σε βάθος 0,10-0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αποτελούν στρώμα, πάχ. 0,15-0,50 μ.

Οι λίθοι της λιθορριπής είναι μικρών διαστάσεων αναμεμειγμένοι με κεραμίδια και όστρακα από χονδροειδή αγγεία μεγάλου μεγέθους. Ανάμεσά τους βρέθηκε και ένα μελαμβαφές όστρακο κλασικής εποχής. Πιθανότατα, το αρχαίο στρώμα προέρχεται από επίχωση των κλιτύων του λόφου, που έγινε στο πρόσφατο παρελθόν.

Οικισμός Σταυρός, συμβολή των οδών Μανιακίου και Μακρυγιάννη (Ο.Τ. 189, οικόπεδο Χ. Ζουζανέα)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό άκρο του επιφανειακό στρώμα με 25 περίπου θραύσματα αρχαίων κεραμίδων, χωρίς άλλα ευρήματα ή ίχνη. Πιθανότατα και εδώ, το

Εικ. 55. Γέρακας. Οικισμός Κέντρο. Οδός Πάρου. Συνολική άποψη τοίχου από Δ.

στρώμα να προέρχεται από επίχωση των κλιτύων του λόφου «της Κεραίας της ΕΡΤ», που έγινε στο πρόσφατο παρελθόν.

Οικισμός Σταυρός, οδός Κανάρη 57 (Ο.Τ. 162, αριθ. οικ. 04, οικόπεδο Σ. Παπαντωνίου)

Κατά τη διάρκεια διερευνητικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο (τέως ιδιοκτησίας Β. Νοβίλη), αποκαλύφθηκε στο νότιο άκρο του στρώμα αρχαίων κεραμίδων μαζί με όστρακα και λίθους. Ίσως πρόκειται για λείψανα αρχαίου οικίσκου ή καλύβας ακαθόριστης κάτοψης. Τα αρχαία συνεχίζουν στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Α. Παπαντωνίου, στο οποίο είχε διενεργηθεί ανασκαφή παλαιότερα[11].

Ανεξάρτητα από αυτό το στρώμα, βρέθηκε και μεμονωμένος πίθος, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Τα όστρακα προέρχονται από μελαμβαφή κύπελλα, σκύφους, λύχνους, πινάκια και χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

Οικισμός Κέντρο, οδός Πάρου (Ο.Τ. 688, οικόπεδο Δ. Σακελλαρίου-Παπαγγελή)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε στο ανατολικό μισό του οικοπέδου ένας αρχαίος τοίχος (Εικ. 55). Έχει γενική κατεύθυνση Α.-Δ., είναι μάλλον αμελούς κατασκευής, εκκινεί από το μέσον περίπου του οικοπέδου και συνεχίζεται προς Α. στο όμορο οικόπεδο. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,20 μ., έχει μέγιστο πλάτος 0,50 μ., σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,42 μ. και η άνω επιφάνειά του βρέθηκε σε βάθος 1,63-2,07 μ. από το οδόστρωμα της οδού Πάρου. Νοτιοδυτικά του τοίχου αποκαλύφθηκε ένας μικρός λιθοσωρός.

Βρέθηκαν αρκετά όστρακα, πέντε από τα οποία φέρουν μελανόμορφη διακόσμηση με παραστάσεις γυναικείας μορφής, ροδάκων, κεφαλής κάπρου και πτερώματος. Η κεραμική χρονολογείται στο α' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Παλλήνη

Οδός Λεονταρίου (αγροτεμάχια αριθ. 710-712)

Κατά τη διάρκεια προκαταρκτικής έρευνας για τη χωροθέτηση του 3ου Γυμνασίου και Λυκείου Παλλήνης, εντός των παραπάνω αγροτεμαχίων και εκτός σχεδίου του Δήμου Παλλήνης, αποκαλύφθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του αγροτεμαχίου 712 τα λείψανα ενός αρχαίου τοίχου, που σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση. Αποτελείται από τέσσερις λίθους σε μονή σειρά και έχει γενική κατεύθυνση Β.-Ν., εκτείνεται σε μήκος 1,27 μ. και βρέθηκε σε βάθος 2,45 μ. από την ασφαλτοστρωμένη επιφάνεια της οδού Λεονταρίου. Γύρω από τον τοίχο βρέθηκαν λίγα όστρακα κλασικής περιόδου, ένα εκ των οποίων μελαμβαφές, καθώς και ένα ειδώλιο χοίρου. Τα λείψανα του τοίχου θα διατηρηθούν σε κατάχωση στον αύλειο χώρο των σχολείων.

Οικισμός Κάντζα, περιοχή Τριγώνου Καμπά, συμβολή των οδών Λεονταρίου και Κολεγίου

Κατά τη διάρκεια προκαταρκτικής έρευνας για τη χωροθέτηση του 2ου Γυμνασίου και Λυκείου Παλλήνης, σε οικόπεδο της παραπάνω περιοχής, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός αρχαίου αναλήμματος δρόμου, στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου ανέγερσης του σχολικού συγκροτήματος.

Το ανάλημμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 22,50 μ. και έχει γενική κατεύθυνση Δ.-Α. Συνεχίζεται προς Δ. κάτω από τα θεμέλια των αποθηκών του συγκροτήματος της Βίλλας Καμπά, που έχουν κριθεί διατηρητέες και προς Α. κάτω από το χώρο απόθεσης χωμάτων στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου των σχολείων. Το ανάλημμα είναι κατασκευασμένο από ημίεργους λίθους μεσαίου μεγέθους και έχει μέσο πλάτος 0,60 μ. Σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,40 μ. Περισυνελέγησαν λίγα όστρακα χρηστικών αγγείων.

Κοντά στο δυτικό άκρο του αναλήμματος ερευνήθηκε ρηχός λάκκος, ωοειδούς κάτοψης, διαστ. 2,20×1,35 μ., εφαπτόμενος προς Ν. με αυτό. Πρόκειται προφανώς για αρχαίο τάφο. Δίπλα του βρέθηκε το σώμα μιας λίθινης επιτύμβιας ληκύθου, που σώζεται σε ύψος 0,52 μ. και έχει μέγιστο πάχος 0,26 μ. Διασώζει ίχνη ανάγλυφης παράστασης, ύψ. 0,25 μ., η οποία ορίζεται στο κάτω μέρος από λεπτή ανάγλυφη ταινία. Διακρίνονται δύο μορφές, η μία καθισμένη προς αριστερά και η άλλη όρθια. Από την παράσταση και το σχήμα του σώματος, η λήκυθος χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

11. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 86-87.

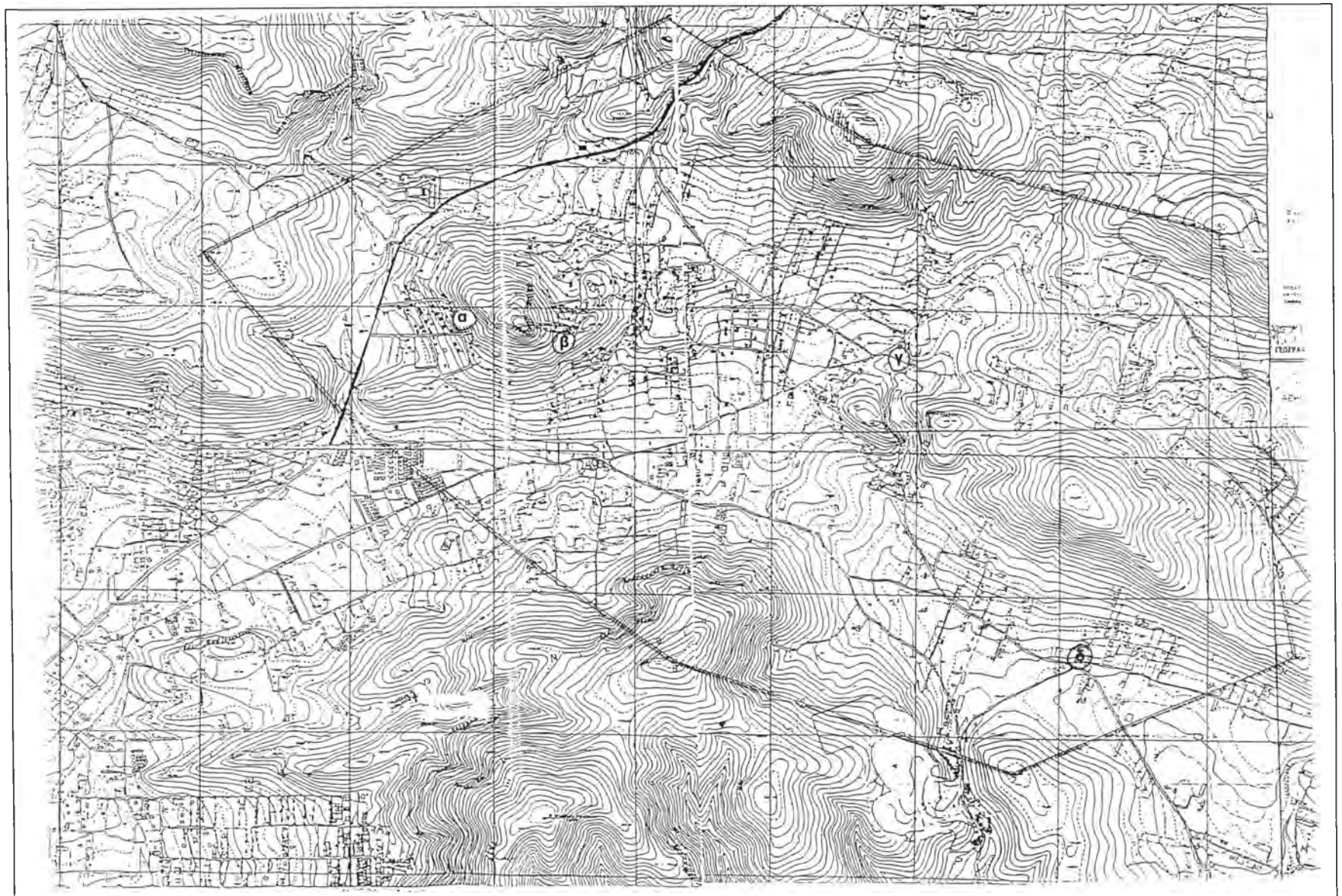

α) Λόφος Ψηλοκορυφή: Οικόπεδο Μουρίκη.
β) Λόφος Ψηλοκορυφή: Οικόπεδο Χαλκιάδη.
γ) Θέση Θίτι: Οικόπεδο Θεοχάρη.
δ) Θέση Μακριά Πεύκα: Οικόπεδο Αποστολίδη.

Εικ. 56. Κορωπί. Χάρτης της περιοχής του αρχαίου Δήμου Λαμπτρών Υπένερθεν.

Κορωπί

Στη νοτιοδυτική περιοχή του σημερινού Δήμου Κορωπίου, στην αρχαιότητα αναπτύχθηκε ο Δήμος των Λαμπτρών Υπένερθεν (Εικ. 56). Εντός των ορίων του σημερινού δήμου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές σε πολλές θέσεις[12].

Λόφος Ψηλοκορυφή (Κόντρα Γκλιάτε) (οικόπεδο Ε. Χαλκιάδη) (β)

Στη νότια και την ανατολική πλαγιά του παραπάνω λόφου, όπου βρίσκεται η προϊστορική ακρόπολη, υπάρχουν επιφανειακά λείψανα διάσπαρτων προϊστορικών κτισμάτων και κεραμική, όπως και στη δυτική πλαγιά (οικόπεδο Μουρίκη) (α)[13].

Στο νοτιοανατολικό άκρο, εντός του παραπάνω οικοπέδου, ερευνήθηκε έκταση, διαστ. 11×15 μ. Αποκαλύφθηκε τμήμα περιβόλου, χτισμένου με μεγάλες πέτρες, μήκ. 11 μ., το οποίο σώζεται σε ύψος 0,70 μ., και λείψανα άλλων κτισμάτων που χρονολογούνται στους μυκηναϊκούς χρόνους. Ανατολικά του περιβόλου, πάνω στο στέρεο, βρέθηκε κατά τόπους λεπτή στρώση με κεραμική του τέλους της νεολιθικής εποχής, που ακολουθείται από στρώση με ευρήματα της ΠΕ, ΜΕ και των αρχών της ΥΕ περιόδου, η οποία επεκτείνεται και δυτικά του. Επάνω στο στρώμα αυτό είχε χτιστεί ο περίβολος, ο οποίος έχει άνοιγμα θύρας, πλ. 1,50 μ. (Εικ. 57). Εμπρός, στην ανατολική πλευρά του, βρέθηκε κυκλικό όρυγμα ανοιγμένο στο στέρεο, εντός του οποίου υπήρχε φρεατοειδής κτιστή κατασκευή, εσωτ. διαμ. 1,10 μ., που σωζόταν σε ύψος 0,30 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκε λιπαρό, έντονα γκρίζο χώμα, άφθονη κεραμική μυκηναϊκών χρόνων και οστά μεγάλων ζώων, καθώς και τμήμα ειδωλίου τύπου Φ.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, επί των λειψάνων των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων, είχε ανοιχθεί μεγάλος ακανόνιστος λάκκος, που συνεχίζεται και πέρα από τα όρια του σκάμματος, μέσα στον οποίο ήταν ριγμένα, επίσης, πολλά όστρακα μυκηναϊκών αγγείων (κυρίως κυλίκων, κυπέλλων, πρόχων), οστά μεγάλων ζώων, τμήματα ειδωλίων, τμήματα χυτηρίου με σκωρία χαλκού κτλ.

Εικ. 57. Κορωπί. Λόφος Ψηλοκορυφή. Οικόπεδο Ε. Χαλκιάδη. Ο περίβολος και ο βόθρος.

Με βάση τα ευρήματα υποθέτουμε ότι στη θέση αυτή, που χρησιμοποιείται συνεχώς από τις αρχές της ΠΕ εποχής, υπάρχει ένα υπαίθριο ιερό της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου, η οποία φαίνεται ότι είναι η εποχή ακμής του οικισμού[14]. Ο περίβολος και ο βόθρος διατηρήθηκαν στο υπόγειο του κτιρίου.

Θέση Θίτι (γ)

Στην ίδια περιοχή, στην παραπάνω θέση, μεταξύ των οδών Επιδαύρου και Κέας, από όπου φαίνεται ότι περνούσε αρχαία οδός, κατά την εκτέλεση αυθαίρετων οικοδομικών εργασιών, εντοπίστηκαν λείψανα κτιρίων, ίσως αγροικιών του 4ου αι. π.Χ., τα οποία εκτείνονται σε περισσότερες ιδιοκτησίες. Έγινε μόνον περιορισμένη έρευνα, με στόχο την προστασία των κτισμάτων, κυρίως μέσα στο οικόπεδο Θεοχάρη[15]. Περί τα 150 μ. δυτικότερα, στη συμβολή των οδών Επιδαύρου και Ηρακλέους, από όπου διερχόταν η αρχαία οδός που οδηγούσε από τις παράλιες Λαμπτρές στις μεσόγειες, σώζονται λείψανα μικρού κτίσματος από λιθοπλίνθους, μάλλον πύργου.

Θέση Μακριά Πεύκα (δ)

Στην παραπάνω θέση και συγκεκριμένα στη συμβολή των οδών Ταξιαρχών και Κύπρου, οι οποίες έχουν διαδεχθεί αρχαίες οδούς, υπάρχει αρχαίο φρέαρ. Κάτω από παλαιότερες αυθαίρετες οικίες, που έχουν χτιστεί στη νότια γωνία, εντοπίστηκαν λείψανα από τις συστάδες των αρχαίων κτισμάτων, ενώ δυτικά της οδού Ταξιαρχών, μέσα στους αγρούς, υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και κεραμική. Ανατολικά, στο οικόπεδο Αποστολίδη, είχαν στο παρελθόν απορριφθεί μπάζα εκσκαφής, που περιείχαν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα ραβδωτών κίονων και δωρικό κιονόκρανο) από αρχαίο ναό ή άλλο δημόσιο κτίριο, το οποίο πιθανώς βρίσκεται στη γύρω περιοχή[16]. Η ανασκαφή στο οικόπεδο αποκάλυψε ρωμαϊκή αγροικία, της οποίας οι τοίχοι σώζονταν σε ύψος 1 μ. περίπου

12. Το συνεργείο των ανασκαφών, το οποίο εργάστηκε και στις ανασκαφές στα Γλυκά Νερά και στην Αρτέμιδα, αποτέλεσαν οι τεχνίτες Ν. Δρίτσας, Π. Κατσίκης και Α. Πουλάκης και τα σχέδια εκπόνησε η σχεδιάστρια Ο. Ανδριανοπούλου. Κατά μεγάλο μέρος του 2000 εργάστηκε και η αρχαιολόγος Ε. Συριανού. Τα αρχαία φυλάσσονται στο Μουσείο Βραυρώνος και καταγράφονται στο βιβλίο εισαγωγής. Οι ανασκαφές στα οικόπεδα Αποστολίδη, Αντωνίου, «Tycom», «Lidl» έγιναν με δαπάνες των ιδιοκτητών, ενώ εντός των οδών στο Φούρεσι με τη συνδρομή του Δήμου των Γλυκών Νερών.

13. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 113 (Λαμπτρές, οικόπεδο Μουρίκη).

14. Βλ. J. Maran, *Kiapha Thiti, Ergebnisse der Ausgrabungen*, II, 2: *(2er Jahrt. v.Chr., Keramik und Kleinfunde)*, Marburg 1992. Σημειώνεται ότι εκ παραδρομής ο λόφος ονομάστηκε από τους ανασκαφείς Κιάφα Θίτι.

15. Το οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Κέας, έναντι του αριθμού 16. Οι εργασίες στο συγκεκριμένο οικόπεδο δεν ολοκληρώθηκαν.

16. Η θέση αυτή βρίσκεται περί τα 200 μ. ανατολικότερα από το νεκροταφείο του αρχαίου δήμου, βλ. *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 275 κ.ε.

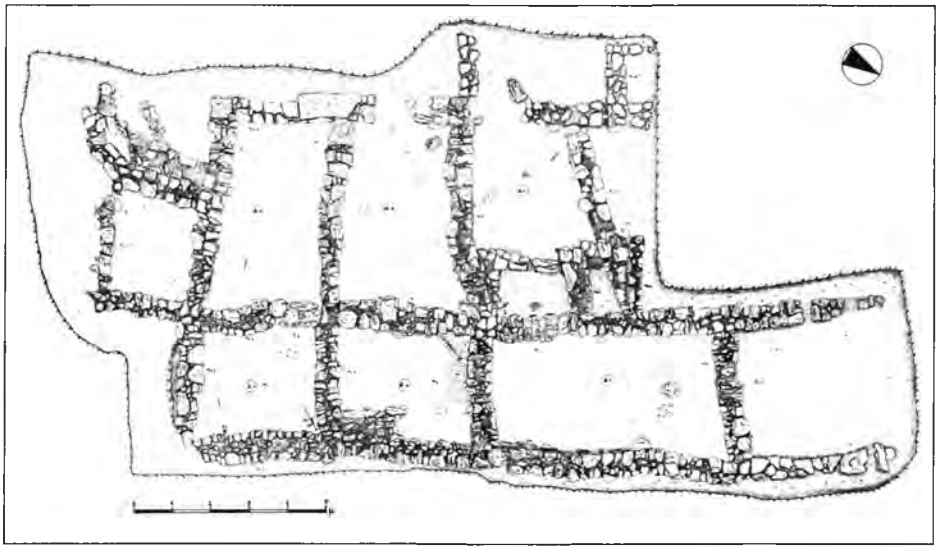

Εικ. 58. Κορωπί. Θέση Μακριά Πεύκα. Οικόπεδο Αποστολίδη. Κάτοψη της ρωμαϊκής οικίας.

(Εικ. 58). Αποτελείται τουλάχιστον από εννέα δωμάτια παρατεταγμένα σε δύο σειρές και η κεραμική ήταν φτωχή. Η αγροικία διατηρήθηκε καταχωμένη.

Θέση Λαμπρικά

Στην παραπάνω θέση, όπου αναπτύχθηκε ο αρχαίος Δήμος των Λαμπτρών Καθύπερθεν, κατά το προηγούμενο έτος είχε εντοπιστεί ΠΕ οικισμός. Στην περιοχή του προϊστορικού οικισμού, παρά τη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου, και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Αντωνίου, ερευνήθηκε ο οικοδομήσιμος χώρος και αποκαλύφθηκαν φτωχά λείψανα ΠΕ κτισμάτων, λόγω της πολύ λεπτής επίχωσης που είχε διαταραχθεί από την άροση. Αντίθετα, σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται τα κτίσματα παρά τη λεωφόρο, τα οποία θα ερευνηθούν μετά την έναρξη των έργων διαπλάτυνσής της. Η κεραμική χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙβ περίοδο.

Θέση Μπότα, οδός Ηφαίστου (οικόπεδο εταιρείας «Tycom»)

Νότια της λεωφόρου Βάρης-Κορωπίου, στην παραπάνω θέση και στο συγκεκριμένο οικόπεδο, ερευνήθηκε χώρος που ορίζεται από καλοχτισμένο περίβολο (Εικ. 59), στον οποίο οδηγούσε οδός με κτιστά όρια και στον οποίο η είσοδος γινόταν από ευρεία δίφυλλη θύρα (η οποία αργότερα είχε χτιστεί). Στο βορειοανατολικό άκρο της ανασκαφής βρέθηκε και μία μικρή κτιστή θήκη από σχιστόπλακες, διαστ. 0,70×0,40 μ., εντός της οποίας είχαν αποτεθεί ένα καθιστό πήλινο γυναικείο ειδώλιο και δύο ανδρικά σχηματοποιημένα που δεν διατηρήθηκαν καλά, πέντε λήκυθοι, μία μικρή πυξίδα και ένας σκύφος, τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (Εικ. 60). Πιθανώς, πρόκειται περί κενοταφείου, στο οποίο είχαν κατατεθεί προσφορές, και ο χώρος πρέπει να ανήκει σε τέμενος, όπως συνάγεται από αναθηματική επιγραφή χαραγμένη σε όστρακο άβαφου αμφορέα: *ΗΔΥΛΟΣ ΜΑΝΕ[θεκεν]*. Παρά τον περίβολο βρέθηκε και μαρμαρόπλακα, στην οποία αναγράφεται επτάστιχος όρος[17]:

ΟΡΟΣΧΩΡΙΟΥ/ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΣΠΕΠ/	Ὅρος χωρίου/ καὶ οἰκίας πεπ/
ΡΑΜΕΝΩΝ ΕΠ/ΛΥΣΕΙΞΕΝΟ/	ραμένων ἐπ/ὶ λύσει Ξενο/
ΤΙΜΩΙΙΚΑΡΙΕΙ/ΠΡΟΙΚΟΣΜΝΗ/	τίμωι Ἰκαριεῖ/ προικὸς Μνη/
ΣΙΣΤΡΑΤΗΙ Χ	σιστράτηι Χ

Τα αρχαία λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Περιοχή Κέντρου Υγείας[18]

Στην παραπάνω περιοχή του ΠΕ οικισμού, αμέσως βόρεια από το ληνό της οικογένειας Λέκκα, έγινε αυθαίρετη απόπειρα διάνοιξης οδού. Με δοκιμαστικές τομές επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη και στο σημείο αυτό κτισμάτων ΠΕ εποχής. Από το επιφανειακό στρώμα περισυνελέγησαν και λίγα όστρακα μυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων.

Οικόπεδο πολυκαταστήματος «Lidl»

Περί τα 100 μ. δυτικότερα της προηγούμενης περιοχής, στο συγκεκριμένο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε τμήμα επιμήκους κτιρίου (υπόστεγο;), το οποίο συνεχίζεται προς Β. και Δ. Στο νοτιότερο χώρο βρέθηκε μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων οψιανού, που αποτελούν ένδειξη επιτόπιας κατεργασίας του υλικού (εργαστήριο;). Χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο. Αξιοσημείωτο είναι ότι

17. Εκ παραδρομής αναφέρθηκε ότι ο όρος αυτός προέρχεται από τη Μερέντα, βλ. Χρ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία*, Αθήνα 2001, σ. 130.

18. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 66· 42 (1987): Χρονικά, σ. 97· 44 (1989): Χρονικά, σ. 84.

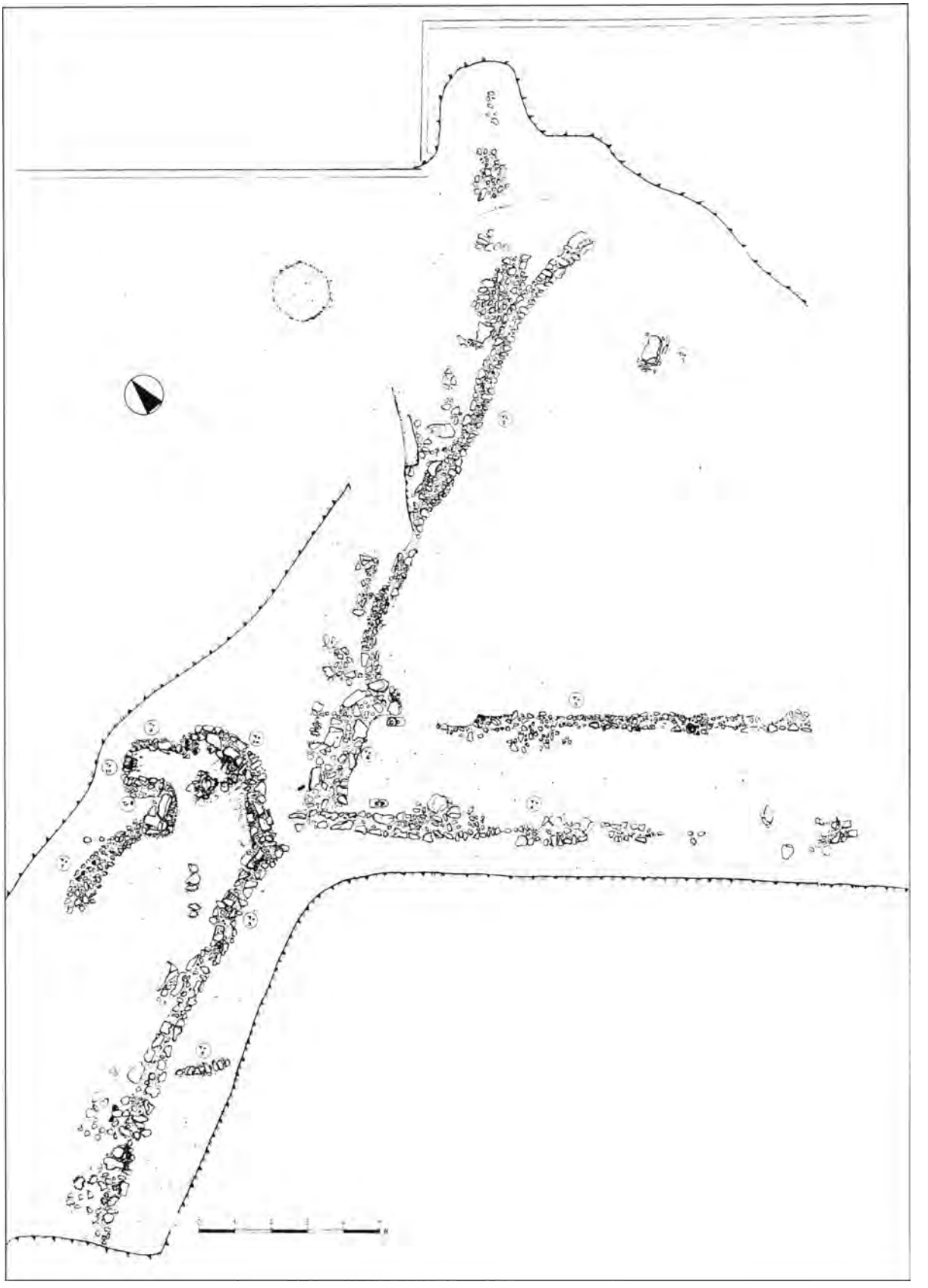

Εικ. 59. Κορωπί. Θέση Μπότα. Οδός Ηφαίστου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 60. Κορωπί. Θέση Μπότα. Οδός Ηφαίστου. Το περιεχόμενο της θήκης εντός του τεμένους.

Εικ. 61. Γλυκά Νερά. Φούρεσι. Επιφανειακή κεραμική από τον τύμβο.

το κτίσμα έχει κατασκευαστεί μέσα σε βαθύ όρυγμα, βάθ. 2,50 μ. τουλάχιστον, το οποίο έχει ανοιχθεί μέσα στο μαλακό βράχο.

Γλυκά Νερά[19]

Περιοχή Φούρεσι

Στην παραπάνω περιοχή, μεταξύ των λεωφόρων Μαραθώνος και Λαυρίου, κατά τη διαμόρφωση του οδικού συστήματος της περιοχής, αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Οδός Ανατολής (Ο.Τ. 152). Στο μέσον της ανατολικής πλευράς της οδού, στο συγκεκριμένο οικοδομικό τετράγωνο, έχουν εντοπιστεί δύο χαμηλοί τύμβοι. Ο χώρος εξαιρέθηκε από την οικοδόμηση, ώστε στο μέλλον να ανασκαφεί συστηματικά. Από επιφανειακή κεραμική και άλλη που περισυνελέγη κατά τον καθαρισμό του οδοστρώματος, συνάγεται ότι η χρήση τους εκτείνεται από τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους έως και τον 4ο αι. π.Χ. (Εικ. 61).

Οδός Βυζαντίου (οικόπεδο Αδαμόπουλου). Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε τμήμα πρόχειρα κατασκευασμένου τοίχου, που ενίσχυε τη νότια όχθη ρέματος, το οποίο κατερχόταν από τα βορειοανατολικά κράσπεδα του Υμηττού προς το ρέμα της Παναγίτσας[20]. Μεταξύ των λίθων του βρέθηκαν και δύο επιτύμβιες στήλες από το παρακείμενο κλασικό νεκροταφείο, το οποίο είχε εντοπιστεί παλαιότερα, κατά την κατασκευή υδρευτικού έργου, εντός των οδών Κωνσταντινουπόλεως και Βυζαντίου.

Λόφος Άσπρα Χώματα (μυκηναϊκό νεκροταφείο). Στην παραπάνω περιοχή και συγκεκριμένα στην ανατολική πλαγιά του λόφου, εκτός από τη συνέχιση της έρευνας του μεγάλου τάφου στο οικόπεδο Βορύλλα, έγιναν εργασίες εντός των Ο.Τ. 206 και 207, που περικλείονται από τις οδούς Μεσολογγίου, Νικοπόλεως, Αιόλου και Τριφυλλίας, καθώς και εντός της οδού Μεσολογγίου. Η έρευνα ολοκληρώθηκε μόνο στο οικόπεδο Ζούρα[21], όπου αποκαλύφθηκε μικρός λαξευτός θαλαμοειδής τάφος, μέγ. διαμ. 1,80 μ., με μικρό επικλινή δρόμο, μήκ. 3,50 μ. περίπου, ο οποίος περιείχε δύο ακτέριστους νεκρούς.

Λούτσα (Άρτεμις)

Οικόπεδο Χατζάκου

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη βόρεια πρασιά προς την οδό Ειρήνης, απέναντι από το οικόπεδο Ζουγανέλλη, όπου κατά το παρελθόν είχε ερευνηθεί τμήμα ρωμαϊκής οικίας, εντοπίστηκε η νότια πλευρά της. Η αγροικία ήταν χτισμένη, κυρίως, με μεγάλες πωροπλίνθους από αρχαιότερα κτίρια. Στη νότια πλευρά της σχημάτιζε μεγάλη αψίδα, χτισμένη με ψημένα τούβλα. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

Μαραθώνας

Θέση Μπόριζα, Οδός Αθηνών-Μαραθώνος (οικόπεδο Κατσαγώνη)

Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για άδεια οικοδόμησης έγιναν δοκιμαστικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται επί της οδού Αθηνών-Μαραθώνος. Στο γειτονικό προς Α./ΝΑ. οικόπεδο, με το οποίο το χωρίζει χωματόδρομος, είχαν βρεθεί το 1995 λείψανα κτισμάτων της τελικής νεολιθικής ή ΠΕ Ι περιόδου[22]. Διαπιστώνεται τώρα ότι τα λείψανα αυτά αποτελούσαν μέρος μεγαλύτερης εγκατάστασης, που εκτεινόταν αρκετά μακρύ-

19. Στις ανασκαφές εργάστηκε ο αρχαιολόγος Χ. Τσέλιος.

20. Στο ρέμα της Παναγίτσας πρόσφατα αποκαλύφθηκε μεγάλο υδραυλικό έργο. Στην περιοχή Φούρεσι, παρά τη λεωφόρο Μαραθώνος, είχαν εντοπιστεί παλαιότερα διαμόρφωση κοίτης και τμήματα εγκιβωτισμού και άλλου ρέματος, που κατέρχεται από τον Σταυρό προς το ρέμα της Παναγίτσας.

21. Το συγκεκριμένο οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Αιόλου 21.

22. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 64-66.

Εικ. 62. Μαραθώνας. Θέση Μπόριζα. Οδός Αθηνών-Μαραθώνος. Θεμέλια υστερονεολιθικού κτίσματος.

Εικ. 63. Αττική Οδός. Παιανία. Θέση Πούσι Λέδι. Ο ταφικός περίβολος Ι από Ν.

τερα προς Β. Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λιθόκτιστα θεμέλια περίπου τετράγωνου κτίσματος, διαστ. 5×5 μ. (Εικ. 62). Εντοπίστηκε, επίσης, σειρά λίθων που αποτελούσαν είτε ενίσχυση της λιθόκτιστης θεμελίωσης ή μεταγενέστερο τοίχο. Στη δυτική πλευρά του κτίσματος βρέθηκαν τα ίχνη δύο μικρών λίθινων κυκλικών κατασκευών, διαμ. 0,30 μ., που απέχουν μεταξύ τους 1,70 μ., τα οποία φαίνεται ότι αποτελούσαν βάσεις ξύλινων κιόνων. Οι κατασκευές αυτές, καθώς και άλλα ίχνη επεμβάσεων βρίσκονται κοντά σε βραχώδες πλάτωμα, όχθη ρέματος, που κατεβαίνει από ΒΔ. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται όστρεα, οψιανοί και όστρακα αγγείων της ύστερης νεολιθικής περιόδου. Η έρευνα θα συνεχιστεί.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΑΤΤΙΚΗ ΟΔΟΣ

Κατά το 2000, στο πλαίσιο κατασκευής της Αττικής οδού, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν οι παρακάτω αρχαιότητες στις περιοχές Παιανίας και Κορωπίου[23]:

Παιανία

Θέση Πούσι Λέδι

Στην παραπάνω θέση, παρά την οδό Ερχιάς, που οδηγεί από το Κορωπί προς τα Σπάτα, ερευνήθηκαν δύο ταφικοί περίβολοι, οι οποίοι βρίσκονταν στη συμβολή δύο αρχαίων οδών, που είχαν κατεύθυνση από Α. προς Δ. και από Β. προς Ν.

Εικ. 64. Αττική Οδός. Παιανία. Θέση Πούσι Λέδι. Τμήμα βάθρου με ανάγλυφη παράσταση.

Ο ένας, που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία της διασταύρωσης, έχει μνημειακή κατασκευή με ημικυκλική εξέδρα στη γωνία του (Εικ. 63). Ο άλλος βρίσκεται 60 μ. δυτικότερα και είναι απλός ορθογώνιος.

Στο εσωτερικό του μεγάλου περιβόλου αποκαλύφθηκαν οι κτιστές κρηπίδες έξι βάθρων για την τοποθέτηση επιτύμβιων μνημείων. Κάτω από αυτά υπήρχαν οι αρχαιότερες ταφές (τέσσερις μαρμάρινες λάρνακες και τέσσερις καύσεις), ενώ γύρω τους 11 μεταγενέστεροι κεραμοσκεπείς τάφοι, οι οποίοι όμως ήταν διαταραγμένοι. Βρέθηκε και λάκκος με λείψανα πυράς και αγγεία προσφορών. Η χρήση του νεκροταφείου εκτείνεται από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Σε μεταγενέστερη περίοδο απεκρύβη «θησαυρός» από 67 χάλκινα αττικά νομίσματα «νέας τεχνοτροπίας». Από τα επιτύμβια μνημεία σώθηκαν: επίστεψη μεγάλου επιτύμβιου ναΐσκου, μήκ. 3 μ. περίπου, ο οποίος πρέπει να ήταν στημένος στην εξέδρα και φέρει επιγραφή: *ΦΙΛΙΠΠΗ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ*, τμήμα μικρής στήλης του Ηρακλείδη, τμήμα μικρού μαρμάρινου βάθρου ή επιτύμβιας τράπεζας, με ανάγλυφες μορφές στην εμπρόσθια και την πλαϊνή παρειά του (Εικ. 64), καθώς και μαρμάρινη λήκυ-

23. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Λιώνης, Μ. Στάθη, Φ. Νέζερη. Το οστεολογικό υλικό από το Πούσι Λέδι μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας για συντήρηση και μελέτη.

Εικ. 65. Αττική Οδός. Κορωπί. Θέση Πουλί. Το κτιριακό συγκρότημα από Ν.

θος με ανάγλυφη παράσταση σκηνής δεξίωσης και τμήμα λουτροφόρου. Από τα κτερίσματα, εκτός από τα ερυθρόμορφα αγγεία, σημαντικό είναι το μετάλλινο γεωργικό εργαλείο, το οποίο συνόδευε νεκρή νέα γυναίκα. Μετά την έρευνα τα βάθρα ανακατασκευάστηκαν, διότι ο περίβολος αυτός θα διατηρηθεί και θα αναδειχθεί με δαπάνη του *ΥΠΕΧΩΔΕ*.

Ο δεύτερος ταφικός περίβολος βρισκόταν 60 μ. δυτικότερα, είχε κτιστή κρηπίδα ορθογώνιου βάθρου στην εσωτερική πλευρά της πρόσοψής του και περιελάμβανε τέσσερις λακκοειδείς τάφους και δύο κεραμοσκεπείς, οι οποίοι χρονολογούνται κυρίως στον 4ο αι. π.Χ. Εκτός των συνήθων κτερισμάτων στον έναν από τους κεραμοσκεπείς, που περιείχε ταφή γυναίκας, βρέθηκαν χάλκινα ενώτια σε μορφή σταφυλιού, μετάλλινο γεωργικό εργαλείο και δύο πλαγγόνες.

Στην ίδια περιοχή, λίγα μέτρα από το αρχαίο φρέαρ Πούσι Λέδι, εντός της αγροτικής οδού, κατά την κατασκευή έργων ηλεκτροδότησης, εντοπίστηκε κτίριο ρωμαϊκών χρόνων (αγροικία;) και περισυνελέγη μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο.

Κορωπί

Θέση Πουλί

Λίγο πριν από την είσοδο στο Αεροδρόμιο, στην παραπάνω θέση, ερευνήθηκε μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα, το οποίο στους όψιμους κλασικούς χρόνους οικοδομήθηκε πάνω σε αρχαιότερο ιερό (Εικ. 65). Το ιερό, το οποίο είναι απλός σηκόμορφος ναΐσκος που περιβαλλόταν από περίβολο, είχε ιδρυθεί κατά τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., όπως συνάγεται από τα λίγα ευρήματα μικρού αποθέτη.

Το νεότερο κτίριο είχε μεγάλο δίθυρο στη δυτική πλευρά και η βόρεια πτέρυγα, που κάλυψε το αρχαίο ιερό, διατήρησε τη λατρευτική χρήση, όπως δείχνει το παχύ στρώμα με τα δεκάδες μικρά αγγεία προσφορών. Στο μέσον της νότιας πτέρυγας υπήρχε αίθριο και στην ανατολική πλευρά μεγάλος πιθεώνας, ανδρώνας και δύο ακόμη δωμάτια. Εκτός των λίγων ειδωλίων (Αφροδίτης; Ερμαφρόδιτου, παιδίσκης, έφιππου νέου), σημαντικά ευρήματα είναι τα τέσσερα μολύβδινα σταθμία, τα οποία δηλώνουν την άσκηση αγορανομικών λειτουργιών εντός του κτιρίου. Η βόρεια και η δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος διατηρήθηκαν κάτω από τη δυτική παράπλευρη οδό της λεωφόρου.

ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΙΠΠΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ[24]

Μαρκόπουλο

Θέση Μερέντα

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα σε θέσεις εντός και εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου (Εικ. 66). Ολοκληρώθηκε η έρευνα δύο μικρών οικογενειακών νεκροταφείων, ενός των αρχαϊκών και άλλου των κλασικών χρόνων, τα οποία αποκαλύφθηκαν περί τα 500 μ. προς Δ. του μεγάλου νεκροταφείου, όπου το 1972 είχε βρεθεί το άγαλμα της κόρης Φρασίκλειας[25].

Το αρχαϊκό νεκροταφείο περιελάμβανε 23 τάφους (έναν κιβωτιόσχημο, ένα λακκοειδή, δύο καύσεις και 19 εγχυτρισμούς), εκ των οποίων πολλοί ήταν συλημένοι, που χρονολογούνται κυρίως στον 6ο αι. π.Χ. Τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν τμήματα μεγάλων μελανόμορφων αγγείων με παραστάσεις διονυσιακού θιάσου, τα οποία πιθανώς είχαν τοποθετηθεί ως σήματα.

Το κλασικό νεκροταφείο (τύμβος;) βρισκόταν 30 μ. νοτιότερα και είχε υποστεί εκτεταμένη διατάραξη. Βρέθηκαν δύο λάρνακες συλημένες, μία χάλκινη τεφροδόχος κάλπη εντός μαρμάρινης κυβοειδούς θήκης και 16 καύσεις. Τα κτερίσματα ήταν λήκυθοι με μελανόμορφες ή ερυθρόμορφες παραστάσεις, χάλκινο κάτοπτρο και χάλκινα κοσμήματα.

Επίσης, στη δυτική πλευρά του έργου, εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, όπου είχε αποκαλυφθεί ταφικός περίβολος με ταφές κλασικών, αλλά και ρωμαϊκών χρόνων, συνεχίστηκε η έρευνα της αρχαίας οδού. Η οδός, που οδηγεί από τον Μυρρινούντα προς ΒΔ. στον αρχαίο Δήμο Αγγελή, είναι στρωμένη με χαλίκια και λευκωπό χώμα και αποκαλύφθηκε σε μήκος πλέον των 70 μ.

Τέλος, έχουν αρχίσει και βρίσκονται σε εξέλιξη οι έρευνες:

---

24. Η έναρξη των εργασιών έγινε κατά το 1999 υπό τη διεύθυνση του Ευ. Κακαβογιάννη ο οποίος σε όλη την έκταση των 2.500 τ.μ. πραγματοποίησε εντατική επιφανειακή έρευνα και δοκιμαστικές τομές. Μετά την απόσπασή του στην Κεντρική Υπηρεσία, η διεύθυνση των εργασιών από το Μάιο ανατέθηκε στην υπογράφουσα. Παρά την αντίθετη γνώμη της Εφορείας, στην περιοχή των έργων συμπεριελήφθη και τμήμα του πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου. Τη δαπάνη κατέβαλε και πάλι ο Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Ανετάκης, Β. Βλαχοδημητροπούλου, Π. Μιχαηλίδου, Ι. Ντοβίνου, Ε. Παλαιοκώστα, Κ. Πέτρου, Μ. Σκλάβος, Ε. Τσελεπή.

25. Βλ. *ΑΑΑ* V (1972), σ. 298-324.

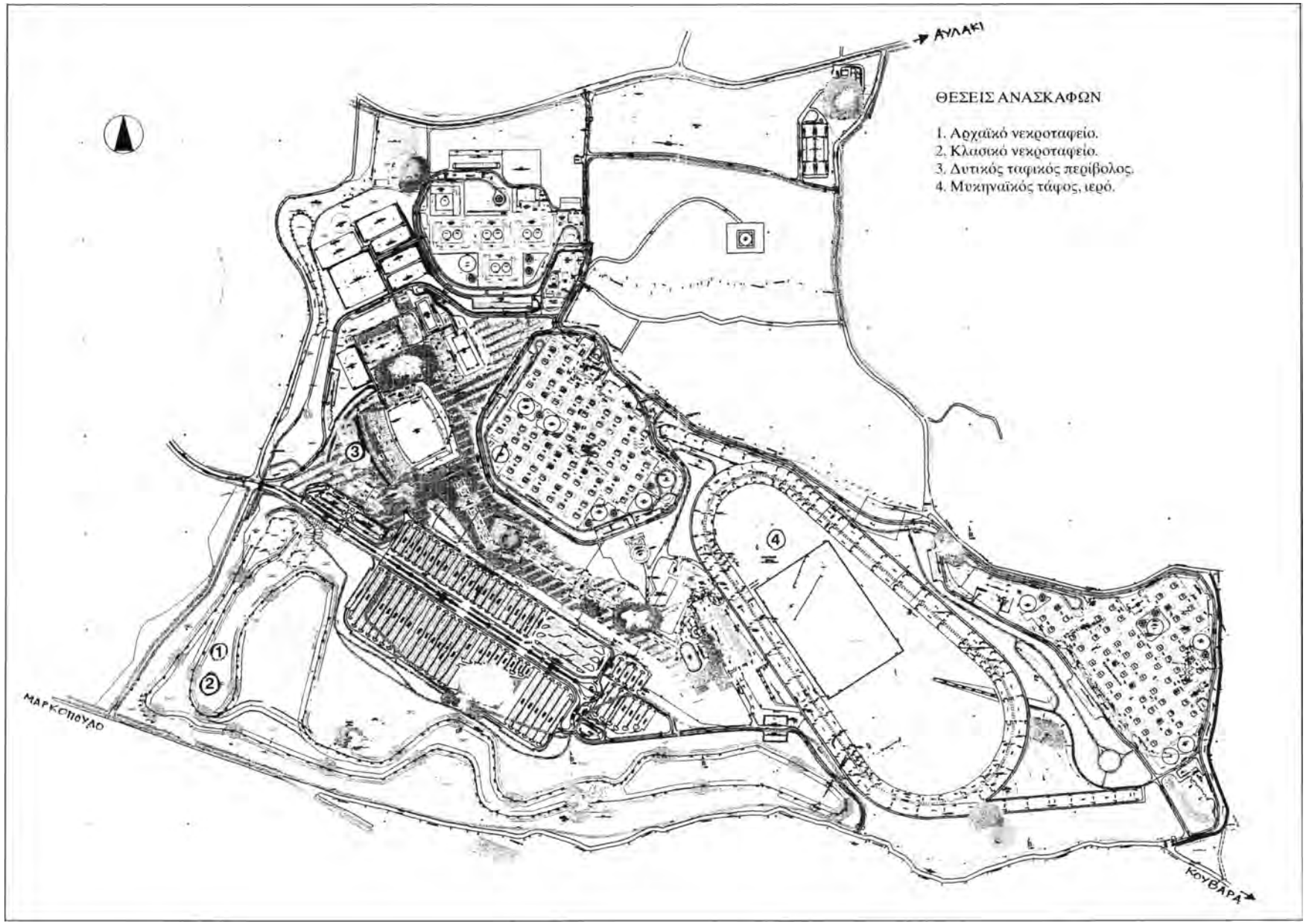

Εικ. 66. Μαρκόπουλο. Θέση Μερέντα. Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο και Νέος Ιππόδρομος. Κάτοψη.

α) προϊστορικής θέσης, βορειοανατολικά από τους ταφικούς περιβόλους του βόρειου νεκροταφείου, τους οποίους είχε ανασκάψει κατά το 1952 ο Ι. Παπαδημητρίου και στην οποία κατά το 1999 βρέθηκε και μυκηναϊκός τάφος, β) νεκροταφείου κλασικών χρόνων στο ανατολικό όριο του έργου, γ-δ) δύο αρχαίων αγροικιών στο δυτικό όριο, και ε) μικρού κτιρίου με στοά, δυτικά του βόρειου νεκροταφείου.

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

ΑΙΓΙΝΑ

Πόλη της Αίγινας

Οδός Κουμουνδούρου (οικόπεδο Α. Χελιώτου)

Κατά την αντικατάσταση του δαπέδου και τη διαμόρφωση του υπογείου παλαιάς οικίας στην παραπάνω οδό, βρέθηκαν, σε βάθος 1,80 μ. από το οδόστρωμα, δύο αρχαίοι τοίχοι που προχωρούσαν κάτω από τους τοίχους της οικίας, εμποδίζοντας έτσι την πλήρη έρευνά τους. Ο ένας τοίχος μέγιστου ερευνηθέντος μήκ. 5 μ. ήταν ημικυκλικός, κατασκευασμένος από πέντε καλοδουλεμένους κυβόλιθους με αρκετά καλή προσαρμογή. Διασώθηκε σε ύψος τριών δόμων. Σε απόσταση 0,50 μ. από αυτόν βρέθηκε τμήμα ευθύγραμμου τοίχου, μήκ. 3,30 μ., αποτελούμενο από τέσσερις κυβόλιθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο δυτικό άκρο του υπήρχε ορθογώνια δεξαμενή, διαστ. 1,20×0,94, βάθ. 1,58 μ., κατασκευασμένη από διαφόρων μεγεθών αδούλευτες πέτρες, επιχρισμένες με κουρασάνι. Πιθανώς αυτοί οι τοίχοι να έχουν σχέση με το ρωμαϊκό λουτρό που έχει κατά το παρελθόν ανασκαφεί σε παρακείμενο οικόπεδο[26] στην απέναντι πλευρά του δρόμου.

Πάροδος οδού Φειδίου (οικόπεδο Ψάλτη)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου βρέθηκε, σε βάθος 2 μ. από το οδόστρωμα, αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος, λόγω επικινδυνότητας, δεν ερευνήθηκε. Προφανώς αποτελεί τμήμα του συστήματος των αγωγών που είχαν εντοπιστεί στο οικόπεδο κατά το παρελθόν[27].

Οδός Καποδιστρίου (οικόπεδο Λάμπρου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο ελέγχθηκε με δοκιμαστικές τομές, κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία, εντοπίστηκε υπόγειος, μονοθάλαμος λαξευτός τάφος, προσιτός από φρεατόσχημη είσοδο, διαστ. 1×1,40 μ. Βρέθηκε συλημένος και επιχωματωμένος έως το χείλος της φρεατόσχημης εισόδου του. Ο στενός και χαμηλός θάλαμός του περιείχε ευμεγέθη, πώρινη σαρκοφάγο, που καλυπτόταν από τρεις μετακινημένες πωρόπλακες. Τα οστά του σκελετού ήταν διαταραγμένα. Η είσοδος του θαλάμου φρασσόταν με πλίνθινο τοίχο και τούτο συνάγεται από τα λείψανα των πλίνθων, που διασώθηκαν στον πυθμένα, έξω από το θάλαμο. Κάτω από την προς Β. όμορη οικοδομή εντοπίστηκε και δεύτερος υπόγειος τάφος, ο οποίος δεν ερευνήθηκε, διότι θεωρήθηκε επικίνδυνο.

Οδός Π. και Α. Κάππου 4 (οικόπεδο Λέκκα)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που ελέχθηκε με δοκιμαστικές τομές, εντοπίστηκε κτιστός, ορθογώνιος ληνός, διαστ. 1,40× 1,70, μέγ. σωζ. ύψ. τοίχου 1,13 μ. Είχε δύο ορθογώνια πατήματα στο νότιο και ένα στο ανατολικό τοίχωμα. Ήταν επιχρισμένος με κονίαμα. Στο κέντρο περίπου του στρωμένου με κεραμιδάκι πυθμένα υπήρχε κυκλικό βαθούλωμα, διαμ. 0,95 και βάθ. 0,50 μ. Το κατώτερο τμήμα των τοίχων ήταν κατασκευασμένο από οριζόντιες επάλληλες κεραμίδες, έως ύψος 0,35 μ. Ο υπόλοιπος τοίχος ήταν χτισμένος από διαφόρων μεγεθών, αδούλευτες πέτρες.

Οδός Αγίου Νεκταρίου (οικόπεδο Σπαρή)

Στο οικόπεδο βρέθηκε τμήμα αγωγού, μήκ. 3,50, ύψ. 1,50, πλ. 1 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν λαξευμένος στο βράχο και είχε τοιχώματα επιχρισμένα. Εντοπίστηκε και το κυκλικό φρεάτιο καθαρισμού του, διαμ. 1 μ., ενώ κοντά στο δρόμο είχε ανοιχθεί πηγάδι σε μεταγενέστερη εποχή, το οποίο κατέστρεψε τον αγωγό στο σημείο αυτό. Σε απόσταση 9,50 μ. από το πηγάδι βρέθηκε ημικατεστραμμένη, κωδωνόσχημη δεξαμενή.

Φανερωμένη

Καποδιστριακό Ορφανοτροφείο

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διαμόρφωση του χώρου, έξω από τη βορειοανατολική γωνία του Καποδιστριακού Ορφανοτροφείου, εντοπίστηκαν τρεις θάλαμοι υπόγειων, λαξευτών τάφων, προσιτών από φρεατόσχημη είσοδο, και ένας τάφος προσιτός από ευμέγεθες όρυγμα και σαρκοφάγος σε κόγχη.

Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και ημικατεστραμμένοι, διότι ο εργολάβος άρχισε τις εργασίες χωρίς να ειδοποιήσει την Υπηρεσία. Ο θάλαμος του τάφου Ι περιείχε πώρινη σαρκοφάγο, η οποία στερούνταν καλυπτήριων πλακών, ήταν γεμάτη χώμα και περιείχε οστά δύο νεκρών. Οι θάλαμοι των τάφων ΙΙ και ΙΙΙ βρέθηκαν κενοί. Η οροφή και τα πλευρικά τοιχώματα της κόγχης, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των τοιχωμάτων του ορύγματος του τάφου IV είχαν καταστραφεί. Επίσης, η πώρινη σαρκοφάγος του βρέθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της σπασμένη.

---

26. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 48-49.

27. Βλ. την ανασκαφή της οδού Φειδίου και Ν. Πέππα, *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 53.

Κάμπος Μύλων

Οικόπεδο Στρατή

Στο οικόπεδο ανασκάφηκαν έξι υπόγειοι, λαξευτοί τάφοι. Βρέθηκαν συλημένοι, επιχωματωμένοι έως το χείλος τους και πολύ κατεστραμμένοι. Οι τέσσερις (ΙΙ, ΙΙΙ, V, VI) ήταν προσιτοί από ευρύ, ορθογώνιο όρυγμα. Ο τάφος ΙΙ είχε αμελή, μικρών διαστάσεων, θάλαμο. Ο ΙΙΙ είχε δύο κόγχες, ο V βρέθηκε πολύ κατεστραμμένος, αλλά η ταφή πρέπει να είχε γίνει σε μικρό θάλαμο. Ο VI είχε θάλαμο κάτω από το βόρειο τοίχωμά του, στον οποίο σωζόταν μικρό τμήμα της πώρινης σαρκοφάγου του και δύο μικρές, αμελείς εσοχές κάτω από τα δύο μακριά τοιχώματα του ορύγματός του. Οι τάφοι Ι και IV ήταν διθάλαμοι, προσιτοί από ορθογώνια, φρεατόσχημη είσοδο. Τα τοιχώματα της φρεατίας του τάφου IV είχαν κατά μεγάλο μέρος καταπέσει. Ο τάφος ήταν συλημένος. Από τα κτερίσματα που διασώθηκαν στον τάφο Ι ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 6ου και τα πρώτα χρόνια του 5ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Καβαλιέρου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση νέας οικοδομής εντοπίστηκαν τρεις υπόγειοι, λαξευτοί διθάλαμοι τάφοι. Ήταν προσιτοί από φρεατόσχημη είσοδο. Βρέθηκαν συλημένοι και επιχωματωμένοι έως το χείλος της φρεατίας τους. Ο τάφος Ι περιείχε ημικατεστραμμένη σαρκοφάγο στον ένα θάλαμο. Ο τάφος ΙΙΙ περιείχε από μία ημικατεστραμμένη σαρκοφάγο σε κάθε θάλαμο. Από τα κτερίσματα που διασώθηκαν οι τάφοι ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στο Μουσείο Βραυρώνος συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών των Μεσογείων από την Ε. Ζαπριάνου. Με χρηματοδότηση του Institute for Aegean Prehistory και του Ιδρύματος Ψύχα, η Ε. Σπάλα συνέχισε τη συντήρηση των ευρημάτων από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στο Κορωπί.

Η ομάδα των συντηρητών[28] συνέχισε τη συντήρηση των ευρημάτων της Αττικής οδού στο εργαστήριο συντήρησης και η αρχαιολόγος Μ. Στάθη άρχισε την καταγραφή τους και την κατάρτιση των αρχείων.

Επίσης, άρχισε η συντήρηση των ευρημάτων των ανασκαφών στη Μερέντα από τη Μ. Πενταρβάνη, στο Μουσείο Βραυρώνος και σε μικρό εργαστήριο που οργανώθηκε επιτόπου, ενώ η αρχαιολόγος Π. Μιχαηλίδου συνέχισε τις καταγραφές και την κατάρτιση των αρχείων.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τις αυτοψίες και τις περιοδείες στην ευρύτερη περιοχή, εντοπίστηκαν οι παρακάτω αρχαιότητες[29] (Εικ. 67):

Παιανία

Περιοχή αθλητικού κέντρου

Βορειοδυτικά της κωμόπολης, στην περιοχή του αθλητικού κέντρου, μεταξύ του ρέματος που κατέρχεται από τον Υμηττό και των οδών Έλλης και Επισκοπής σώζεται σειρά φρεάτων αρχαίου υδραγωγείου (Εικ. 67: 1), από τα οποία, επειδή το υδραγωγείο λειτουργεί ακόμη, μερικά έχουν συντηρηθεί και έχουν προστατευθεί με κάλυμμα. Το υδραγωγείο αυτό φαίνεται ότι έφθανε ανατολικά της λεωφόρου Λαυρίου, όπου έως το 19ο αιώνα σωζόταν μεγάλος ανοιχτός αγωγός, που κατέληγε στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου και πιθανώς ύδρευε τον αρχαίο Δήμο της Παιανίας Υπένερθεν.

Λεωφόρος Λαυρίου

Επί της λεωφόρου Λαυρίου, λίγο βορειότερα από την ταβέρνα Κανάκη, κατά την εκσκαφή τάφρου αποχέτευσης, καταστράφηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Σύμφωνα με κατοίκους της περιοχής, στις παρακείμενες προς Δ. ιδιοκτησίες, έχουν βρεθεί και παλαιότερα τάφοι (Εικ. 67: 2).

Λόφος Πυργάθι

Βορειοανατολικά του οικισμού υπάρχει ο λόφος Πυργάθι (Εικ. 67: 3), στη νότια πλαγιά του οποίου, κάτω από τη βραχώδη κορυφή, εντοπίστηκαν μικρή βραχοσκεπή (είσοδος σπηλαίου;), αρχαίος τοίχος και όστρακα ιστορικών χρόνων. Χοντρή κεραμική και μυλόλιθος βρέθηκαν στην ανατολική πλαγιά του λόφου, προερχόμενα ίσως από το ανώτερο, δασωμένο τμήμα του. Στα νότια κράσπεδα του λόφου, αμέσως προς Α. των Αγίων Αναργύρων, στα μέσα του 20ού αιώνα, στην ιδιοκτησία του Σ. Χατζηκυριάκου, ο Ευ. Μαστροκώστας είχε ερευνήσει μυκηναϊκό τάφο[30] (Εικ. 67: 4).

Λόφος Μύρτεζα

Ανατολικότερα του λόφου Πυργάθι, υπάρχει ο λόφος Μύρτεζα. Στη δυτική κορυφή του, όπου οικοδομήθηκε νέος ναός,

28. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 116.

29. Οι σημαντικότερες από τις παρακάτω θέσεις έχουν προταθεί να ενταχθούν σε ζώνες προστασίας, στο πλαίσιο της θεσμοθέτησης ζωνών οικιστικού ελέγχου στα Μεσόγεια.

30. Πληροφορία του Ευ. Μαστροκώστα, βλ. και Γ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, Αθήνα 1973, σ. 343 (θέση Πυργάθι).

1. Αρχαίο υδραγωγείο.
2. Αρχαίο νεκροταφείο.
3. Λόφος Πυργάθι.
4. Θέση μυκηναϊκού τάφου (Άγιοι Ανάργυροι).
5. Λόφος Μύρτεζα, μικρός νεολιθικός οικισμός.
6. Λάτσειο Κολέγιο: λείψανα αρχαίας αγροικίας.
7. Άγιος Πολύκαρπος, αρχαίο ιερό;
8. Οδός Δάβαρη, αρχαίο υδραγωγείο.
9. Λόφος Μπούρα, λείψανα νεολιθικού οικισμού.
10. Χούμεζα, οικισμός ΠΕ Ι/ΙΙ εποχής.

Εικ. 67. Χάρτης της Παιανίας.

Εικ. 68. Παιανία. Ναΐσκος Αγίου Πολυκάρπου. Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου.

εντοπίστηκε μικρός προϊστορικός οικισμός του τέλους της νεολιθικής εποχής[31] (Εικ. 67: 5).

Περιοχή Λάτσειου Κολεγίου

Στα βόρεια όρια του δήμου, εμπρός από το Λάτσειο Κολέγιο και δίπλα στις παλαιές γραμμές του τρένου, εντοπίστηκαν διάσπαρτο οικοδομικό υλικό αρχαίας αγροικίας (Εικ. 67: 6) και κεραμική όψιμων κλασικών χρόνων.

Ναΐσκος Αγίου Πολυκάρπου

Ανατολικότερα από το ναό της Παλαιοπαναγιάς, γύρω από τον παραπάνω ναΐσκο (Εικ. 67: 7), υπάρχει άφθονη κεραμική, που χρονολογείται από τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους έως τους ρωμαϊκούς, και οικοδομικό υλικό εντοιχισμένο σε νεότερα κτίσματα. Από εδώ, μάλλον, προέρχεται και τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου κτιρίου ελληνιστικών χρόνων διακοσμημένου με γεισήποδες[32] (Εικ. 68).

Λόφος Μπούρα

Στους βόρειους πρόποδες του παραπάνω λόφου, στην ανατολική πλευρά της οδού Δάβαρη, πίσω από τη βιομηχανία πλαστικών «Microplast», όπου παλαιότερα είχε εντοπιστεί αρχαίο υδραγωγείο (Εικ. 67: 8), το οποίο χρησιμοποιείται έως σήμερα[33], εντοπίστηκαν επίσης λείψανα αγροικίας κλασικών χρόνων. Στην ανατολική χαμηλή κορυφή του λόφου, αμέσως δυτικά των Σπάτων, κατά την πραγματοποίηση εργασιών από το Δασαρχείο, εντοπίστηκαν λείψανα μικρού οικισμού του τέλους της νεολιθικής εποχής (Εικ. 67: 9). Στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του ίδιου λόφου, δίπλα στο ρέμα, στην περιοχή Χούμεζα, έχει εντοπιστεί άλλος μικρός οικισμός (Εικ. 67: 10), που χρονολογείται από τα τέλη της νεολιθικής εποχής έως και την ΠΕ ΙΙ περίοδο[34].

Σπάτα

Λόφος Πύριννα

Βόρεια του οικισμού, στον παραπάνω λόφο, εντοπίστηκε μικρός προϊστορικός οικισμός. Στο πλάτωμα της κορυφής βρίσκεται χοντρή κεραμική της μεσοελλαδικής, κυρίως, περιόδου και στο ανώτερο τμήμα της νότιας πλαγιάς του, όπου υπάρχει μικρή βραχοσκεπή, διάσπαρτη μυκηναϊκή. Στο χαμηλότερο τμήμα, όπου οικοδομήθηκαν τα «Εκπαιδευτήρια Ζηρίδη», βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα των αρχαίων χρόνων και κιβωτιόσχημος τάφος πρωτοβυζαντινής εποχής, χτισμένος με μεγάλες πήλινες πλάκες, τμήμα του οποίου καταστράφηκε κατά τις οικοδομικές εργασίες.

Περιοχή Αγίου Πέτρου

Νοτιοανατολικά των Σπάτων, μέσα στον ελαιώνα στην αριστερή πλευρά (βόρεια) της οδού που κατέρχεται προς τον Άγιο Πέτρο, υπάρχει περίβολος που περικλείει μεγάλο κτίσμα, κατασκευασμένο με μαρμαροπλίνθους[35].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Μουσείο Βραυρώνας

Στο Μουσείο Βραυρώνας μεταφέρθηκαν τα εξής αρχαία:

1) Από τον περίβολο της Αγίας Παρασκευής Σπάτων περισυνελέγη επιτύμβια στήλη, η οποία στην κύρια όψη της, που είναι φθαρμένη, έφερε δύο ανάγλυφους ρόδακες και επιγραφή (ΒΕ 3987)[36].

2) Σε μπάζα στην περιοχή Μαρκοπούλου βρέθηκε επιτύμβια λήκυθος με παράσταση ανδρικής και γυναικείας μορφής, και παιδίσκης, που φέρουν αντίστοιχα τα ονόματα: *Σ]ΗΜΙΑΔΗΣ ΓΑΡΓΗΤΤΙΟΣ, ΔΗΜΟΣΤΡΑΤΗ, ΦΙΛΟΥΜΕΝΗ* (ΒΕ 4434).

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

Μουσείο Λαυρίου

Από κάτοικο της περιοχής Αναβύσσου παραδόθηκαν 69 αρχαία αντικείμενα, που βρέθηκαν πεταμένα μέσα σε σάκ-

31. Μάλλον πρόκειται για τον οικισμό που αναφέρει ο A. Philippson, *Die griechischen Landschaften* I, 3: *Attika und Megaris*, Frankfurt 1952, σ. 817, σημ. 1.

32. Βρίσκεται στην αυλή της οικίας του Ν. Νικολογιάννη, ο οποίος τη μετέφερε από αγροικία μικρού παλαιού οικισμού, αμέσως προς Β. του Αγίου Πολυκάρπου.

33. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζος, *Αττική*, Αθήνα 1973, σ. 153, αριθ. 6 (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, αριθ. 21).

34. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 115 (αγωγός φυσικού αερίου).

35. Κατά το χρόνο σύνταξης αυτού του κειμένου το μνημείο είχε επιχωματωθεί.

36. Τη στήλη υπέδειξε ο Σ. Κόλλιας.

Εικ. 69. Μουσείο Λαυρίου. Μαρμάρινοι κρατηρίσκοι (καντήλες).

Εικ. 70. Μουσείο Μαραθώνα. Μαρμάρινη πλάκα με αρά (Λ 233).

κους σε απόμερη θέση. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται μαρμάρινα αγγεία και ειδώλια, τμήματα πήλινων ειδωλίων ανθρώπινων μορφών και ζώων (ταύροι, άλογο), θραύσματα αγγείων διαφόρων εποχών, χάλκινα κοσμήματα, διακοσμητικά στοιχεία χάλκινων αγγείων και τμήματα χάλκινων ειδωλίων. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μαρμάρινοι κρατηρίσκοι διαφόρων μεγεθών, οι γνωστοί ως καντήλες, που χρονολογούνται στην ΠΚ Ι περίοδο (Εικ. 69). Οι κρατηρίσκοι που παραδόθηκαν έχουν όλοι πόδι και μηνοειδείς διάτρητες αποφύσεις-λαβές. Υπάρχουν, επίσης, μαρμάρινα ποτήρια με διάτρητες μηνοειδείς αποφύσεις, δύο μικρές μαρμάρινες φιάλες και το κεφάλι μαρμάρινου ΠΚ Ι ειδωλίου. Δεν έγινε δυνατό να εξακριβωθεί η προέλευση των αρχαίων, τα οποία πιθανότατα προέρχονται από λαθρανασκαφή στις Κυκλάδες. Την υπόθεση ανέλαβαν οι ανακριτικές αρχές.

Μουσείο Μαραθώνα

Από κάτοικο της περιοχής παραδόθηκε τμήμα ενεπίγραφης πλάκας που, κατά δήλωσή του, βρέθηκε εντοιχισμένη σε μαντρί στο ύψωμα Κοτρώνι, στη θέση Κουκουναράκι ή Καζάνι (Εικ. 70). Πρόκειται για απόσπασμα από αρά, όμοια με αυτές που αποδίδονται στον Ηρώδη Αττικό. Είναι γνωστό ότι οι αντίπαλοί του ενοχλούνταν με τη συνήθειά του να αποδίδει τιμές στους μαθητές του, ιδρύοντας αγάλματα και στήλες με τις προτομές τους. Την ενόχληση εκδήλωναν με τη φθορά των αναθημάτων και γι' αυτό ο Ηρώδης χάραζε επιγραφές με κατάρες εναντίον όποιου τα έσπαζε ή τα μετακινούσε[37]. Η επιγραφή (αριθ. ευρ. Μουσείου Μαραθώνα, Λ233) είναι χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα, σωζ. διαστ.: ύψ. 0,145, πλ. 0,205, πάχ. 0,035 μ. και ύψ. γραμμάτων 0,012-0,014 μ., και έχει ως εξής:

Πρὸς θεῶν καὶ ἡρ[ώων ὅστις εἶ ὁ ἔχων τὸν χῶρον]
μήποτε μετακει[νήσῃς τούτων τι καὶ τὰς τοιού]
των ἀγαλμάτων [εἰκόνας καὶ τιμὰς ὅστις .ἢ καθέλοι]
ἢ μετακεινοίη τ[ούτῳ μήτε γῆν καρπὸν φέρειν]
μήτε θάλασσαν π[λωτὴν εἶναι κακῶς ἀπολέσθαι αὐτούς]
καὶ γένος ὅστις δέ [κατὰ χώραν φυλάττει καὶ τιμῶν τὰ εἰωθότα καὶ] αὔξω[ν διαμένοι πολλὰ ἀγαθὰ εἶναι τοιούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις].

Εικ. 71. Μαραθώνας. Θέση Κουκουναράκι. Ερείπια αρχαίων εγκαταστάσεων.

Μαραθώνας

Θέση Κουκουναράκι

Σε αυτοψία που έγινε στην περιοχή, διαπιστώθηκαν εκτεταμένα ερείπια κτισμάτων, διαμορφώσεις στα βράχια, μονοπάτια και δρόμοι στη βόρεια πλαγιά του υψώματος Κουκουναράκι, σε θέση με θέα στην πεδιάδα του Μαραθώνα και τη θάλασσα, σε μικρή απόσταση από το αγρόκτημα που ανήκε στον Ηρώδη και τη γυναίκα του Ρήγιλλα. Είναι πολύ πιθανό τα κτίσματα να σχετίζονται με το παραπάνω αγρόκτημα (Εικ. 71).

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

37. *IG* II, 13190, στήλη Πολυδευκίωνα στο Μουσείο Μαραθώνα.

ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT ATHEN

AIGINA

Die Tätigkeiten des Jahres 2000 durch die Universität Salzburg in Aigina-Kolonna konzentrierten sich auf:

Arbeiten im Bereich der Prähistorischen Innenstadt

Fortsetzung der Untersuchung von Haus 19. In diesem Bereich wurden durchgehend die FH III Straten, in der O-Hälfte auch das FH II Stratum untersucht. Das höhergelegene FH III Stratum steht in Verbindung mit einem Haus, von dem 2 Räume teilweise freigelegt wurden. Auf dem Fußboden des südl. Raumes fanden sich entlang der W- und N-Wand die Reste mehrerer Gefäße, unter anderem schwarzpolierte Schüsseln, eine Reihe von Gefäßen mit FH III-Firnisdekor (u.a. 2 Amphoren, 1 Entenkanne, 1 Kanne) sowie eine prächtige rotpolierte Kanne. Diese Gefäße lagen offensichtlich in situ. In der südwestlichen Ecke des nördlichen Raumes stand, von einer Steinsetzung ummantelt, ein großer Topf in Grobware. Westlich des Hauses wurde auf gleichem Niveau eine dicke Aschenschicht festgestellt. Eine durchgehende Brandkatastrophe, die auf einem tieferliegenden Fußboden im Bereich des genannten Hauses angetroffen wurde, verlief unter dem Fundament dieses Hauses und ging diesem somit voran. Sie datiert ebenfalls in FH III, wie die auf dem Fußboden angetroffene stark fragmentierte Keramik belegt.

Westlich des jüngeren Hauses wurde ein Laufhorizont auf etwa gleichem Niveau, jedoch ohne Brandschutt festgestellt. Unmittelbar unter diesem Horizont wurde ein kleines Gefäßnest aus FH III und ein Hortfund aus Gold- und Silberschmuckstücken angetroffen. Bei letzterem handelt es sich im Einzelnen um zusammengebogene Goldnadeln und Armreifen, Gold- und Silberanhänger, sowie Perlen verschiedener Form aus Edelmetall, Karneol, Bergkristall und Fayence. Auf etwas tieferem Niveau wurden einige Kalkgruben sowie eine Reihe von Kleinkinderbestattungen freigelegt. Unter den genannten Straten beginnt jeweils ein durchgehendes FH II Stratum, das im wesentlichen fundleer war und aus aufgelösten Lehmziegeln besteht. Im N-Bereich der Grabungsfläche konnte ein mächtiger FH II Mauerteil festgestellt werden, der seiner Stärke nach zu schließen, wohl ein zweigeschossiges monumentales Gebäude belegt, dessen durch eine weiße Kalkschicht deutlich markierter Fußboden bereits 1999 im Erdprofil des Hauses 18 erkannt wurde. Unter diesem Fußboden beginnt wieder die übliche endneolithische Geröllschicht, die im Jahr 2001 untersucht werden soll.

Arbeiten im Bereich der nördlichen Temenosmauer

In Verbindung mit Sicherungsarbeiten der hier höher anstehenden prähistorischen Mauer wurde eine Reinigung entlang der S-Seite der spätrömischen »Inschriftenmauer« durchgeführt. Dabei zeigte sich, dass die früheren Grabungen den westl. Teil der archaischen Akropolis-N-Mauer um wenige Zentimeter verfehlt hatten. Diese wurde nun in der ganzen Länge freigelegt und in Verbindung damit der an ihrem NW-Ende vorspringende N-Turm. Die archaische Mauer zeichnet sich durch besonders sorgfältig verlegtes Quadersteinmauerwerk aus, das stellenweise mit Versatzmarken versehen ist. Damit ist nun der gesamte Nordverlauf der archaischen Temenosmauer sichtbar.

Im Bereich des N-Turmes fand sich eine Ummantelung des archaischen Turmes aus jüngerer, wohl hellenistischer Zeit, in die mehrere Spolien eines früharchaischen dorischen Gebäudes verbaut wurden. Daran setzt eine weitere Ummantelung aus spätrömisch-frühbyzantinischer Zeit an.

FLORENS FELTEN

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

KALAUREIA

The Swedish Institute at Athens resumed excavations in the Poseidon sanctuary on Kalaureia in 1997, when a trench was opened up west of the peribolos of the temple. Walls belonging to a Late Helladic IIIC structure indicated that the area was utilized in prehistoric times. In 1999 a program of systematic investigations in Buildings C and D were initiated in order to study the historic sanctuary.

Investigations in 2000 continued inside and around Building D (Fig. 72). A row of bushes along the southern wall of the complex was cut down to improve the view of the sanctuary from the road. It also enabled us to remove what we believed to be S. Wide's and L. Kjellberg's excavation dump from 1894. Sorting through it we could verify that it was indeed the dump mixed with blocks fallen from the wall and discarded tiles. There was no other archaeological material, which underlines the statement of the excavators in their report in the *Athenische Mitteilungen* for 1895 that they found surprisingly little material at the site.

A trench dug in the center of the largest room of the building revealed a cross-wall, not discovered in 1894, dividing the space in two equally large rooms (Fig. 73). Moreover, this discovery revealed the function of the two rooms as that of hestiatoria, as it became obvious that the openings in the walls to the south were placed asymmetrically in the walls. Deep soundings in the western part of the building yielded further information on Building D. Wide and Kjellberg believed that it had two phases: First the so-called stoa in the north was built in the 6th century BC and then in the 4th century the back part was added. The pottery found in 2000 south of the alleged stoa indicates a date

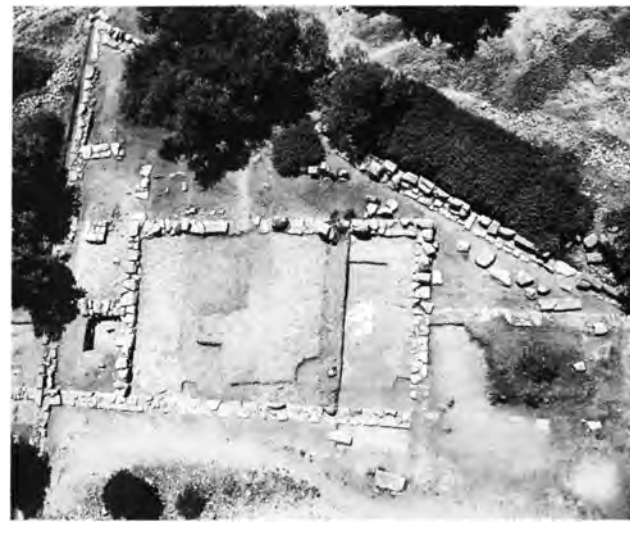

Fig. 72. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Balloon photograph taken in 1999 of Building D by K. Xenikakis. In the upper left corner are seen the bushes cut down in 2000.

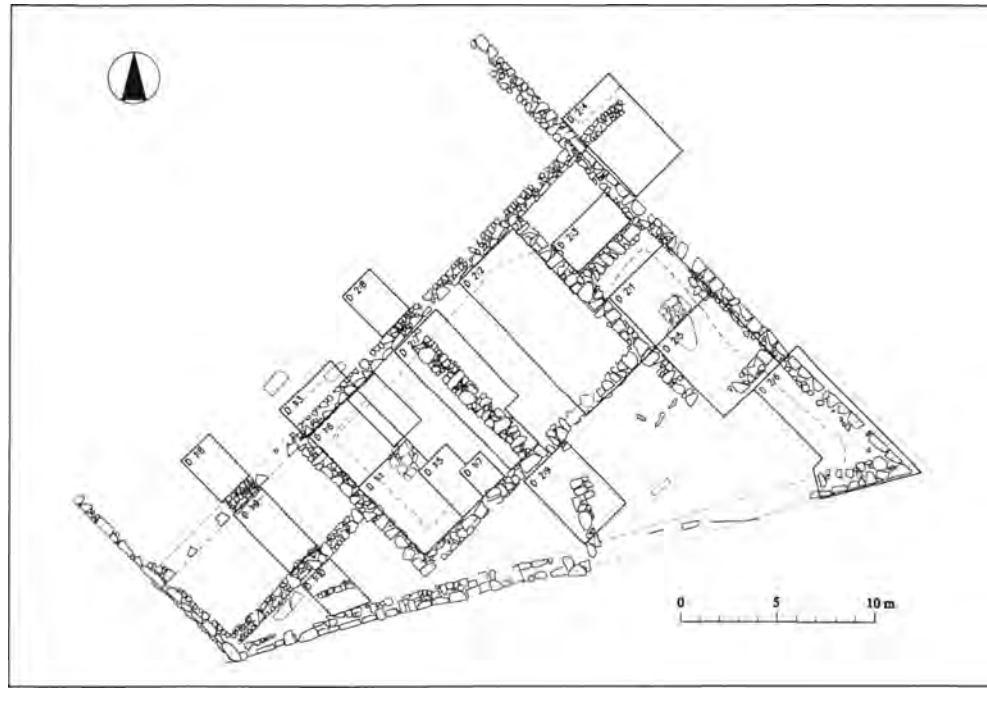

Fig. 73. Kalaureia. The sanctuary of Poseidon. Plan of Building D by B. Ask after the excavations in 2000. The two hestiatoria are seen in the center of the structure.

for the wall in the late Archaic period, while the rest of the complex seems to be datable to the late 4th century. So far our finds tally with the previous dating of the walls. The back part of the complex was built on fill underneath which late 8th century pottery was found on bedrock[38].

BERIT WELLS

38. B. Wells - A. Penttinen - M.-F. Billot, Investigations in the Sanctuary of Poseidon on Kalaureia, 1997-2001, *Opuscula Atheniensia* 28 (2003), pp. 29-87.

1η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Μονή Οσίου Λουκά

Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους

Οι εργασίες που ξεκίνησαν πέρυσι στο παραπάνω μνημείο[1] συνεχίστηκαν και φέτος. Κατασκευάστηκε αφανές περιμετρικό σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα στην κορυφή των τοίχων και στη συνέχεια έγινε ανακατασκευή της στέγης, δίριχτης πλέον, όπως προέκυψε από τις περυσινές εργασίες, με χρησιμοποίηση παλαιών κεραμιδιών. Αρμολογήθηκαν οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων και στο εσωτερικό μόνον ο κυρίως ναός, ενώ στο νάρθηκα, όπου η τοιχοποιία ήταν αμελής, έγιναν επιχρίσματα. Στη βόρεια και τη νότια πλευρά του νάρθηκα κατασκευάστηκαν κτιστά θρανία, η επιφάνεια των οποίων καλύφθηκε με ξύλο. Τοποθετήθηκε νέα ξύλινη θύρα δυτικά και ξύλινα παράθυρα στην κόγχη και στο νότιο τοίχο.

Για την εξυγίανση του δαπέδου, αφαιρέθηκαν οι πλάκες, αφού πρώτα αριθμήθηκαν, και μετά την ανασκαφική έρευνα, την οποία περιγράφουμε στη συνέχεια, επανατοποθετήθηκαν με συμπλήρωση των κενών στον κυρίως ναό με κουρασάνι, ενώ στο νάρθηκα με νέες χειροποίητες τετράγωνες πλάκες.

Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Βρίσκεται 100 μ. περίπου δυτικά της μονής εκτός του περιβόλου της[2], κοντά στην πηγή που διαμορφώθηκε το 1875 *ΔΙ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ / ΕΞΟΔΩΝ ΚΑΙ ΚΑΜΑΤΩΝ*, σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή πάνω στο βράχο. Μαρμάρινη πλάκα με τη χρονολογία ανέγερσης του ναού έχει τοποθετηθεί σε τετράγωνη εσοχή με λίθινο πλαίσιο λίγο ψηλότερα από το τοξωτό περιθύρωμα της δυτικής θύρας εισόδου (Εικ. 1). Στο μέσον υπάρχει ανάγλυφος σταυρός με τις συντομογραφίες *ΙΣ. ΧΣ. ΝΙ. ΚΑ.*, πάνω και κάτω από την οριζόντια κεραία του σταυρού, και *Τ.(όπος) Κ.(ρανίου) Π.(αράδεισος) Γ.(έγονεν)* χαμηλότερα. Στο κάτω μέρος η επιγραφή *ΝΙΨΟΝΑΝΟΜΗΜΑΤΑΜΗΜΟΝΑΝΟΨΙΝ* καταλαμβάνει όλο το πλάτος της πλάκας και κάτω από αυτή, στο μέσον, βρίσκεται η χρονολογία *1891* (Εικ. 2). Μετά την απόσπασή της, κατά την εκτέλεση των εργασιών, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ανάγλυφη πλάκα βυζαντινών χρόνων σε β΄ χρήση με διάκοσμο ανάλογο του γλυπτού διακόσμου του ναού της Παναγίας της μονής του Οσίου Λουκά[3]. Ο ναός της Μεταμορφώσεως χτίστηκε από τον ίδιο μοναχό Ευγένιο[4] μετά την κατάργηση, το 1863, του βυζαντινού οκταγωνικού ναΐσκου, αφιερωμένου στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, δίπλα στη νότια κύρια είσοδο της μονής, για την προσθήκη καμπαναριού[5].

Εικ. 1. Μονή Οσίου Λουκά. Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος. Άποψη από Δ.

Είναι σταυροειδής με τρούλο χτισμένος με αργολιθοδομή και πελεκημένους γωνιόλιθους. Πελεκημένα είναι και τα πλαίσια της θύρας στη δυτική όψη και των παραθύρων στις τρεις άλλες πλευρές. Εκείνο της κόγχης του ιερού στο πάνω μέρος κοσμείται με τμήμα βυζαντινού πεσσίσκου (τέλη 11ου-αρχές 12ου αι.), από γκρίζο μάρμαρο. Από το ίδιο μάρμαρο και με ανάλογη διακόσμηση υπάρχουν και άλλα μέλη στην έκθεση γλυπτών στην Τράπεζα της μονής και σε κελί της νότιας πτέρυγας σε β΄ χρήση, που ανήκουν σε τέμπλο άγνωστου ναού.

Η κακή κατάσταση της κεράμωσης του ναού, του επιχρίσματος του τυμπάνου του τρούλου και των αρμολογημάτων είχε ως αποτέλεσμα ο ναός να διαποτίζεται από υγρασία που είχε κα-

1. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 118-119, Εικ. 1-2.

2. Φωτογραφία του ναού έχει δημοσιευθεί στο M. Cranaki - S. Edelstein, *Grèce byzantine*, Clairefontaine-Lausanne 1962, σ. 34.

3. Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, σποραδικά.

4. Στο ιερό του ναού βρίσκεται μαρμάρινη λειψανοθήκη με τα οστά του και δίπλα στη βορειοανατολική όψη του ναού ο τάφος του.

5. Βλ. σχετικά, *ΔΧΑΕ* Δ΄, τ. Γ΄ (1962-1963), σ. 127-156, πίν. 41-44.

Εικ. 2. Μονή Οσίου Λουκά. Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος. Μαρμάρινη πλάκα σε β΄ χρήση με την κτητορική επιγραφή.

ταστρέψει σε μεγάλο βαθμό και το ζωγραφικό του διάκοσμο.

Με συνεργείο της Εφορείας και με δαπάνη της μονής έγινε καθαίρεση της κεράμωσης, καθαρισμός των στεγών, επίστρωση με ασφαλτόπανο και ανακεράμωση με χρήση κεραμιδιών βυζαντινού τύπου (λούκια). Έγινε νέο επίχρισμα στο τύμπανο του τρούλου και αρμολογήματα στους εξωτερικούς τοίχους. Νέα επιχρίσματα έγιναν και στο εσωτερικό, όπου οι τοιχογραφίες είχαν καταστραφεί.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Ορχομενός

Ναός Αγίου Γεωργίου

Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού και είναι μονόχωρη καμαροσκεπής βασιλική με δύο ενισχυτικά σφενδόνια που στηρίζονται σε παραστάδες, πλ. 0,40 μ. Έχει κτιστό τέμπλο και το δάπεδο καλύπτεται με πήλινες πλάκες. Σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο δυτικό τοίχο, αγιογραφήθηκε το 1751[6]. Η κατασκευή του δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά και σε αυτό συνηγορούν και τρία εφυαλωμένα πινάκια τύπου Τσανάκ Καλέ ενσωματωμένα στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου.

Μεταγενέστερος νάρθηκας, απλός ξυλόστεγος με δικλινή στέγη, προσκολλήθηκε δυτικά. Έτσι οι συνολικές διαστάσεις φθάνουν τα 18,40×5,35 μ. (Εικ. 3). Στη συμβολή του κυρίως ναού και του νάρθηκα υψώνεται το καμπαναριό, χτισμένο με πελεκημένους δόμους και πλίνθους ενδιάμεσα. Ο υπόλοιπος ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή στην οποία έχουν προστεθεί και ελάχιστα spolia: τμήμα από το μαρμάρινο κοσμήτη της Παναγίας Σκριπούς[7] στη νοτιοανατολική γωνία, τμήμα δυσανάγνωστης αρχαίας επιγραφής στο βόρειο τοίχο και αρχαίο μέλος με ανάγλυφο φίδι πάνω από τη δυτική θύρα εισόδου του νάρθηκα. Παλαιοχριστιανικό επίθημα με σταυρό άτεχνα χαραγμένο στο κέντρο και δύο καρδιόσχημα ανθέμια εκατέρωθεν χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα. Είναι στερεωμένο μαζί με ένα μικρότερο κιονόκρανο πάνω σε κίονα (τομή Γ-Γ). Τμήμα του ίδιου κίονα βρίσκεται στον κυρίως ναό.

Διαμήκεις ρωγμές παρατηρήθηκαν σε όλο το μήκος της καμάρας του ναού με αποτέλεσμα να εμφανίζεται βύθιση στο μέσον της. Ρωγμές υπήρχαν και στους εγκάρσιους τοίχους και κυρίως στο δυτικό, στη σύνδεσή του με την καμάρα. Κατακόρυφη ρηγμάτωση παρουσιάστηκε και στην αψίδα του Ιερού Βήματος. Κυριότερη αιτία υπήρξε η αποκοπή, κάποτε, των ξύλινων ελκυστήρων, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από την κατακόρυφο οι πλάγιοι τοίχοι. Παλαιότερες στερεωτικές εργασίες από την Εφορεία[8] περιόρισαν το πρόβλημα, το οποίο όμως δεν θεραπεύθηκε οριστικά, γιατί δεν αντιμετωπίστηκε στερεωτικά το σύνολο του ναού.

Με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του ναού Παναγίας Σκριπούς εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασης του Ναού Αγίου Γεωργίου από το αρχιτεκτονικό γραφείο «Σωτήρης Βογιατζής και Συνεργάτες»[9]. Μετά από έγκριση του ΥΠΠΟ ξεκίνησαν οι σχετικές εργασίες. Έγινε καθαίρεση των εξωτερικών αρμολογημάτων και αποξήλωση και καθαρισμός της στέγης, όπου ενσωματωμένη στο χτίσιμο του θόλου, βρέθηκε σχεδόν ακέραιη μόνωτη τριφυλλόστομη κανάτα (αριθ. ευρ. 9564). Στην κύρια όψη φέρει επίχρισμα (μπαντανά) με ελεύθερες πινελιές εφυάλωσης ανοιχτού καστανού και φαιοπράσινου χρώματος. Η χρονολόγηση του αγγείου στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα ενισχύει την υπόθεση για την ίδρυση του ναού την εποχή αυτή.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

Σχηματάρι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Στον παραπάνω βυζαντινό ναό, που βρίσκεται περίπου 100 μ. βόρεια του κοιμητηριακού, επίσης βυζαντινού, ναού του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, είχαν γίνει κατά το παρελθόν εργασίες από την Εφορεία[10]. Φέτος, με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου έγιναν τοπικές επιδιορθώσεις και εμφράξεις οπών από τρωκτικά στο κάτω μέρος των τοίχων, καθώς και εξωτερικά αρμολογήματα, γιατί, λόγω γήρανσης των υλικών, είχαν προκληθεί φθορές που επέτρεπαν στην υγρασία να εισχωρεί στο εσωτερικό του ναού.

Επανεξετάστηκε, επίσης, το κεραμικό υλικό που είχε συγκεντρωθεί κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του μνημείου το

6. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 155.

7. Ό.π., Πίν. 137β.

8. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 83, Πίν. 28β, 29α-β.

9. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Σ. Βογιατζή για την παραχώρηση των σχεδίων του προς δημοσίευση.

10. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 154· 19 (1964): Χρονικά, σ. 205, Πίν. 249β· 20 (1965): Χρονικά, σ. 252, Πίν. 308β, 309α-β· 25 (1970): Χρονικά, σ. 246.

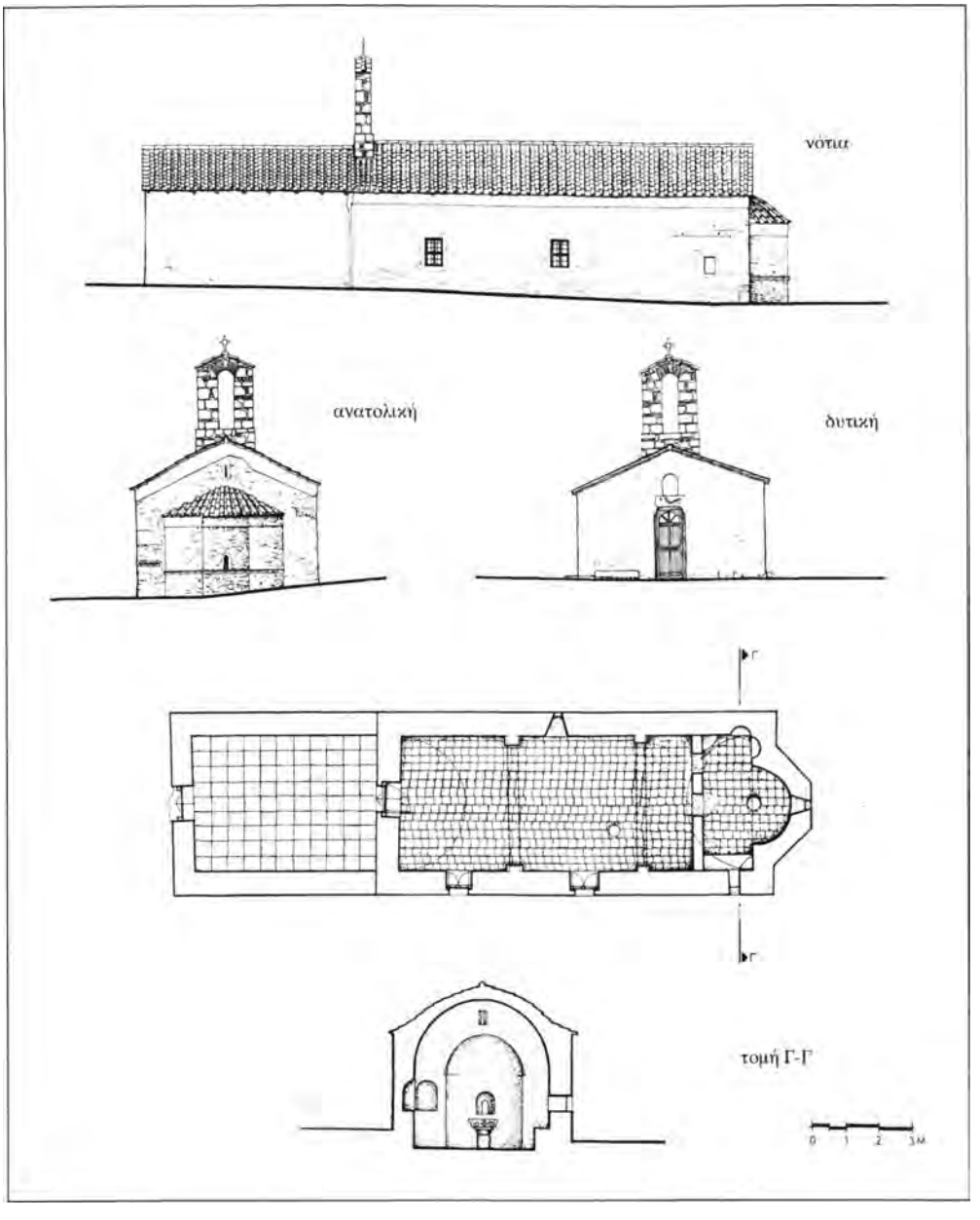

Εικ. 3. Ορχομενός. Ναός Αγίου Γεωργίου. Όψεις, κάτοψη και τομή.

1964 και φυλάσσεται σε αποθήκη της μονής Δαφνίου. Από το υλικό αυτό συγκολλήθηκε ένα ακέραιο σταμνίο, μεταβυζαντινών χρόνων. Έχει δύο λαβές και λαδί εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά μέχρι το ύψος των ώμων.

Απαραίτητη όμως έχει κριθεί ήδη από το παρελθόν η αποκατάσταση της μορφής του τρούλου του, για την οποία προγραμματίζεται η εκπόνηση μελέτης.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Γαλάτσι. Ναός Όμορφης Εκκλησιάς

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες που ξεκίνησαν με εντατικούς ρυθμούς προ διετίας[11] υπό τη διεύθυνση του συντηρητή Π. Αλιφραγκή και τη συμμετοχή σπουδαστών του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας στο πλαίσιο της πρακτικής τους άσκησης. Στους τρεις τοίχους του κυρίως ναού, βόρειο, νότιο και δυτικό, έγινε

11. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 94-95, Πίν. 52β και 54 (1999): Χρονικά, σ. 122.

συγκράτηση των σαθρών τμημάτων, αφαίρεση παλαιών κονιαμάτων, στεφανώματα, στοκαρίσματα φθορών και αρμολογήματα στο κάτω μέρος των τοίχων, όπου οι τοιχογραφίες έχουν πέσει από χρόνια λόγω υγρασίας. Στο νεότερο κτιστό τέμπλο του ναού το οποίο έχει ζωγραφηθεί το 1743[12], σύμφωνα με γραπτή επιγραφή πάνω από την Ωραία Πύλη, έγινε στερέωση των τοιχογραφιών, αφαίρεση παλαιών κονιαμάτων και οπλισμών, στοκαρίσματα, στεφανώματα, αρμολογήματα στο κάτω μέρος των τοίχων και συμπλήρωμα μεγάλων επιφανειών με κονίαμα. Στο νάρθηκα έγιναν οι ίδιες εργασίες στην παράσταση του Μαρτυρίου του αγίου Γεωργίου, στη βόρεια καμάρα. Αρμολογήθηκαν, τέλος, οι δύο κεντρικοί πεσσοί του νάρθηκα, στους οποίους δεν σώζεται ζωγραφικός διάκοσμος.

Λόγω παλαιότητας και για λόγους ασφαλείας αντικαταστάθηκαν οι ξύλινες πόρτες της δυτικής και της νότιας πλευράς με νέες, επίσης ξύλινες, με μεταλλική επένδυση.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας

ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες συντήρησης της συλλογής εικόνων του ναού[13] με τη συντήρηση της εικόνας *Η ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΙΒ΄ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ* (Εικ. 4). Οι διαστάσεις της είναι 0,97×0,67×0,025 μ.

Οι απόστολοι, χωρισμένοι σε δύο ομάδες, ανά έξι δεξιά και αριστερά, εικονίζονται όρθιοι ελαφρώς στραμμένοι προς το κέντρο. Επάνω, στο μέσον, ο Χριστός Παντοκράτορας σε προτομή μέσα σε Δόξα από σύννεφα τους ευλογεί. Οι δύο κορυφαίοι απόστολοι, ο Πέτρος αριστερά και ο Παύλος δεξιά, εικονίζονται στο πρώτο επίπεδο να κρατούν ομοίωμα ναού με τρούλο στο ένα τους χέρι και στο άλλο ο μεν πρώτος τα κλειδιά και ο δεύτερος κλειστό κώδικα. Δίπλα στον Πέτρο εικονίζεται ο Ιωάννης και δίπλα στον Παύλο ο Ματθαίος. Οι απόστολοι αυτοί είναι ντυμένοι με χιτώνα και ιμάτιο σε έντονα χρώματα, πατούν σε πράσινο έδαφος και προβάλλονται σε χρυσό φόντο, ενώ των υπολοίπων διακρίνονται μόνον οι κεφαλές. Είναι παρατεταγμένοι ο ένας πίσω από τον άλλο σε μια προσπάθεια προοπτικής απόδοσης του χώρου. Σύμφωνα με τις συντομογραφίες στους φωτοστέφανους με διάστικτο πλαίσιο είναι αριστερά: *ΜΑΡ(ΚΟΣ), ΑΝΔ(ΡΕΑΣ), ΙΑ(ΚΩΒΟΣ), Θ(ΩΜΑΣ)* και δεξιά: *ΛΟΥ(ΚΑΣ), CΙ(ΜΩΝ), ΒΑΡ(ΘΟΛΟΜΑΙΟΣ), Φ(ΙΛΙΠΠΟΣ)*.

Τα πρόσωπα των μορφών είχαν μεταγενέστερη επιζωγράφηση, η οποία και αφαιρέθηκε από το συντηρητή Σ. Καρδάμη. Όπως διαπιστώθηκε, υπήρχαν πολλές απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας, γι' αυτό φαίνεται έγινε η επιζωγράφηση. Έγινε επίσης καθαρισμός της εικόνας, στερέωση και απεντόμωση.

Οι μορφές του αρχικού στρώματος έχουν γραμμικό πλάσιμο και σχηματοποιημένα φώτα. Η εικόνα θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 18ου αιώνα και να παραλληλιστεί με αντίστοιχη εικόνα της Μονής Λειμώνος στη Μυτιλήνη χρονολογούμενη το 1767[14]. Το εικονογραφικό θέμα της Σύναξης των Αποστόλων είναι γνωστό στη ζωγραφική των εικόνων από τις αρχές του 14ου αιώνα, φαίνεται όμως ότι δεν γνώρισε μεγάλη διάδοση[15].

Εικ. 4. Θήβα. Ναός Αγίου Δημητρίου ή Μεγάλης Παναγίας. Εικόνα με τη Σύναξη των 12 Αποστόλων.

Οδός Δίρκης 38 (οικόπεδο Σ. Περγαντή)

Ανάμεσα στα τεμάχια ψηφιδωτών δαπέδων που μεταφέρθηκαν από την υπό κατεδάφιση αποθήκη του Μουσείου Θηβών στο εργαστήριο ψηφιδωτών του Μουσείου Διστόμου, βρίσκονταν και επτά τεμάχια από το παραπάνω οικόπεδο, τα οποία είχαν αποκολληθεί το 1973, όταν διεξήχθηκαν οι σχετικές ανα-

12. Το στρώμα αυτό ανήκει στη σχολή Μάρκου και παρουσιάζει στενή ομοιότητα με το τέμπλο του Αγίου Αθανασίου Κουβαρά, το οποίο χρονολογείται επίσης το 1743, καθώς και του Αγίου Γεωργίου Κουβαρά και Παναγίας στη θέση Κίτσι Κουβαρά.

13. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 124-125.

14. Γ. Γούναρης, *Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 56-57, 172.

15. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Κρητική εικόνα με παράσταση της Σύναξης των Αποστόλων. Συμβολή στην εικονογραφία του θέματος, *Τόμος στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland* (υπό έκδοση). Ευχαριστώ θερμά τη Μ. Καζανάκη για τις πολύτιμες συμβουλές της στη διαπραγμάτευση του θέματος.

σκαφικές εργασίες[16]. Η συντήρηση των τεμαχίων έγινε από τη συντηρήτρια Α. Μπούνδρου.

Το κύριο θέμα, που διατηρείται πολύ αποσπασματικά, φαίνεται πως αποτελούσε τετράγωνο, μέσα στο οποίο, με τη βοήθεια τεταρτοκυκλίων, σχηματίζεται οκτάγωνο με κοίλες τις γωνιακές πλευρές του. Στα τραπεζιοειδή σχήματα, που δημιουργούνται ανάμεσα στο τετράγωνο και στα τεταρτοκύκλια, εικονίζονται όρθιοι βλαστοί με κισσόφυλλα. Συνεχόμενα τετράγωνα διάχωρα κοσμούμενα με γεωμετρικά θέματα που περιβάλλονται από πλοχμό πλαισιώνουν το κύριο θέμα, ενώ άλλοι πλοχμοί, δίδυμος σπειρομαίανδρος και ριπιδιόμορφος, περιβάλλουν τον προηγούμενο. Σημειώνεται ότι ένα ακόμη τεμάχιο, συντηρημένο στο παρελθόν, ανήκει στο ψηφιδωτό αυτό δάπεδο, το οποίο έχει χρονολογηθεί στο β΄ τέταρτο ή στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.[17].

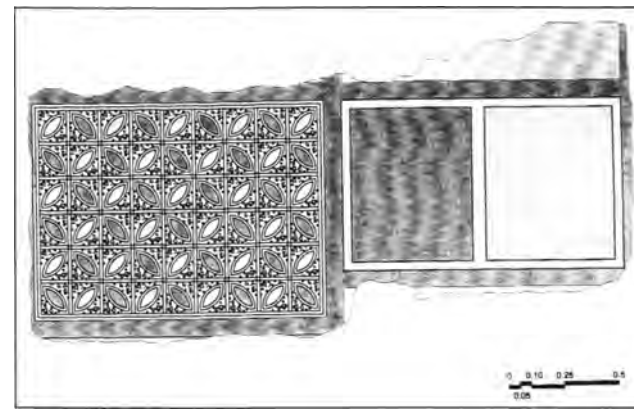

Εικ. 5. Θήβα. Πάροδος Χρυσοστόμου Σμύρνης. Ανώνυμος ναός. Σχεδιαστική απόδοση αποτοιχισμένου τεμαχίου τοιχογραφίας.

Πάροδος Χρυσοστόμου Σμύρνης. Ανώνυμος ναός (οικόπεδο Γιαννούτσου)

Η συντήρηση των τοιχογραφιών που είχαν αποτοιχιστεί από τα ερείπια του ναού αλλά και των σπαραγμάτων που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση έχει ξεκινήσει από χρόνια[18] και συνεχίζεται σταδιακά.

Φέτος ολοκληρώθηκε η συντήρηση ενός μεγάλων διαστάσεων, 2,75×1,20 μ., και σε κακή κατάσταση διατήρησης αποτοιχισμένου τεμαχίου (αριθ. ευρ. 6015) υπό την εποπτεία της συντηρήτριας Φ. Ασημάκου και με τη συμμετοχή σπουδαστών του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας.

Αποτοιχίστηκε από το κατώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Το δεξιό τμήμα καταλαμβάνουν δύο ορθογώνια διάχωρα σε διαφορετικά χρώματα, ώχρα το ένα και σκούρο καστανό το άλλο, που μιμούνται ορθομαρμάρωση. Λεπτές ταινίες λευκού χρώματος που περιβάλλουν τα διάχωρα υποδηλώνουν τους αρμούς. Το αριστερό, που καταλαμβάνει και μεγαλύτερο ύψος, προς τα κάτω είναι χωρισμένο με διπλές λεπτές μαύρες γραμμές σε μικρά τετράγωνα διάχωρα, το καθένα από τα οποία περιέχει από ένα φύλλο από το κύριο θέμα του τετράφυλλου που διακοσμεί όλη την επιφάνεια. Τα χρώματα των φύλλων είναι κόκκινο και λευκό χιαστί. Τα κενά των τετραγώνων συμπληρώνουν μικρά ελικοειδή κοσμήματα (Εικ. 5)[19].

Το θέμα των τετράφυλλων, σπάνιο στο ζωγραφικό διάκοσμο, απαντά συχνά στη διακόσμηση παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων με τη διαφορά ότι τα τετράφυλλα σχηματίζονται από συμπλεκόμενους κύκλους και δεν χωρίζονται με τετράγωνα διάχωρα[20].

Ορχομενός

Ναός Αγίου Γεωργίου

Παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες που αναφέραμε στον παρόντα τόμο ξεκίνησαν και οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών που καλύπτουν όλο το ναό του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 6) και χρονολογούνται σύμφωνα με επιγραφή, ημιεξίτηλη σήμερα, στα 1751[21], εκτός από τις τοιχογραφίες του τέμπλου και μεμονωμένων παραστάσεων στο ανατολικότερο τμήμα των πλευρικών τοίχων που χρονολογούνται, σύμφωνα πάλι με επιγραφή, στα 1868[22] (Εικ. 7). Όλες οι παραστάσεις, που ταυτίστηκαν από την αρχαιολόγο Ε. Βολτυράκη, σημειώνονται στο προοπτικό σχέδιο που εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Σ. Μελισσού (Εικ. 8).

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν φέτος στο βόρειο και το δυτικό τοίχο, στα χαμηλότερα μέρη, κυρίως, που καλύπτονταν με ασβεστώματα, τα οποία και αφαιρέθηκαν. Στη συνέχεια έγιναν στεφανώματα και στερεώσεις με ενέσεις, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Στο θόλο της οροφής έγινε επικόλληση στερεωτικών ταινιών για συγκράτηση ετοιμόρροπων τμημάτων.

Στη συντήρηση εργάστηκαν οι συντηρητές της Εφορείας Α. Αναστούλης και Σ. Καρδάμης.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

16. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 277, 286.

17. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, ΙΙ, *Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 154-155, πίν. 249β. Σημειώνεται ότι το εξεταζόμενο ψηφιδωτό παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με ψηφιδωτό από την Υπάτη, βλ. ό.π., σ. 178, σημ. 239, πίν. 309β.

18. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 117· 47 (1992): Χρονικά, σ. 63· 48 (1993): Χρονικά, σ. 88, 90-91, Σχέδ. 21, Πίν. 35α-β, 36α.

19. Το σχέδιο εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ε. Αγγέλη, την οποία ευχαριστώ θερμά.

20. Βλ. για παράδειγμα Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., πίν. 92, 172, 294, 360 κ.α.

21. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 155-156, Πίν. 137β.

22. Στον ίδιο καλλιτέχνη πρέπει να ανήκουν και οι νεότερες τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας Σκριπούς.

Εικ. 6. Ορχομενός. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο δυτικό τοίχο (1751).

Εικ. 7. Ορχομενός. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια από την εικονογράφηση του κτιστού τέμπλου (1868).

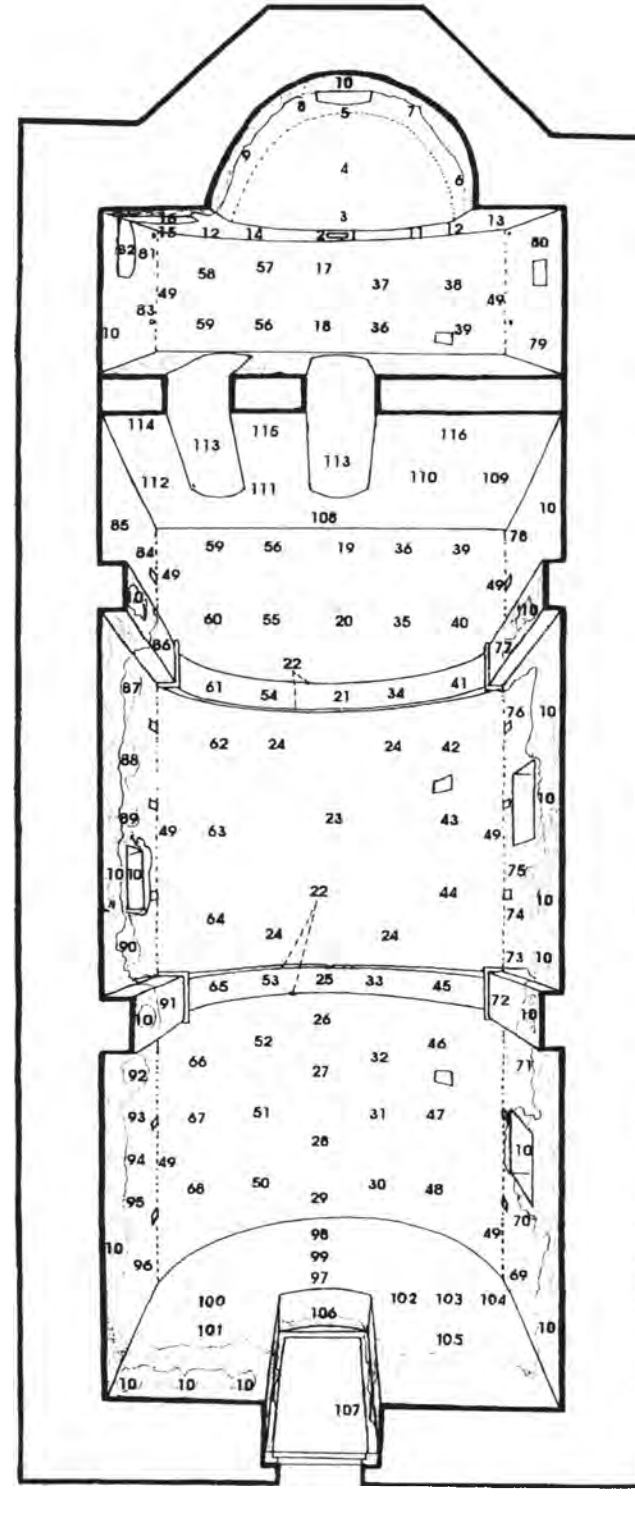

Εικ. 8. Ορχομενός. Ναός Αγίου Γεωργίου. Προοπτικό σχέδιο με το εικονογραφικό πρόγραμμα.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΗΣ ΕΙΚ. 8

1. *ΒΛΕΠΟΥΣΑ Η ΑΓΙΑ* (Ακάθιστος, οίκος β΄)
2. Άγγελος πρωτοστάτης (Ακάθιστος, οίκος α΄- η επιγραφή δεν σώζεται)
3. Διακοσμητικό
4. *Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟΝ*
5. Η ετοιμασία του θρόνου
6. *Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ*
7. *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ*
8. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΥΛΙΟΣ*
9. *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*
10. Διακοσμητικό
11. Η φιλοξενία του Αβραάμ
12. Διακοσμητικό
13. *Ο ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑΣ*
14. *Η ΘΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ*
15. Χερουβείμ
16. *Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΗ*
17. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΗΑΚΟΒ*
18. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΗΣΑΙΑΣ*
19. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΑΒΡΑΑΜ*
20. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΜΕΛΧΗΣΕΔΕΚ*
21. *Ο ΜΕΓΑΛΙΣ ΒΟΥΛΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ* (σε μετάλλιο)
22. Διακοσμητικό
23. Ο Παντοκράτορας με ζώνη των Ουράνιων Δυνάμεων σε μετάλλιο
24. Τα σύμβολα των Ευαγγελιστών
25. Ο Εμμανουηλ
26. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΙΟΡΑΜ*
27. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΑΜΙΝΑΔΑΒ* ;
28. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΡΑΧΑΒ*
29. *Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΕΛΙΑΚΗΜ*
30. *ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΠΙ ΣΤΑΥΡΟΥ*
31. *Η ΑΠΟΝΙΨΙΣ ΤΟΥ ΠΙΛΑΤΟΥ*
32. *Ο ΕΜΠΕΓΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
33. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΙΕΣΕ*
34. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΒΙΔ*
35. *ΕΧΟΥΣΑ ΘΕΟΔΟΧΟΝ* (Ακάθιστος, οίκος ε΄)
36. *ΔΗΝΑΜΙ ΤΟΥ ΥΨΙΣΤΟΥ* (Ακάθιστος, οίκος δ΄)
37. *ΓΝΟΣΗΝ ΑΓΝΟΣΤΟΝ ΓΝΟΝΕ* (Ακάθιστος, οίκος γ΄)
38. *Η ΥΠΑΠΑΝΤΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
39. *Η ΒΑΠΤΗΣΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
40. *ΜΑΡΤΗΡΗΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*
41. Προφήτης αδιάγνωστος
42. Μαρτύριο του αγίου Ανδρέα
43. Μαρτύριο αγίου ;
44. *ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ*
45. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛ*
46. *Η ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
47. *Η ΨΗΛΑΦΗΣΙΣ ΤΟΥ ΘΟΜΑ*
48. *Η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
49. Διακοσμητικό
50. Η προδοσία του Ιούδα (η επιγραφή δεν σώζεται)
51. Ο Χριστός κρινόμενος από τους Δικαστές (στην επιγραφή διακρίνεται ένα *Φ* δεξιά)
52. *Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΜΑΣΤΙΖΟΜΕΝΟΣ*
53. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΟΝΑΣ*
54. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΣΟΛΟΜΟΥ*
55. *ΖΑΛ(Ι)Ν ΕΝΔΟΘΕΝ* (Ακάθιστος, οίκος στ΄)
56. *ΗΚΟΥΣΑΝ Η ΠΗΜΕΝΕΣ* (Ακάθιστος, οίκος ζ΄)
57. Θεόδρομον *ΑΣΤΕΡΑ* (Ακάθιστος, οίκος η΄) (δυσανάγνωστη επιγραφή)
58. *Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΟΣΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
59. Η έγερση του Λαζάρου
60. *ΜΑΡΤΙΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΟΡΓΗΟΥ*
61. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΑΑΡΩΝ*
62. Ο άγιος Νικόλαος σώζει τρεις άνδρες από τον αποκεφαλισμό (δυσανάγνωστη επιγραφή)
63. Το μαρτύριο του αγίου Στεφάνου (η επιγραφή δεν σώζεται)
64. Μαρτύριο αγίου
65. Προφήτης
66. *Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΟΣ*
67. *Η ΣΤΑΥΡΟΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*
68. Η Βαϊοφόρος (δυσανάγνωστη επιγραφή)
69. *Η ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ*
70. *Η ΑΓΙΑ ΕΚΑΤΕΡΙΝΑ*
71. *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΟΖΟΝ*
72. *Ο ΑΡΧ ΓΑΒΡΙΗΛ*
73. *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*
74. *Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ*
75. *Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ* (λείπει μεγάλο τμήμα της μορφής)
76. *Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ*
77. *Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑΣ*
78. *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ*. Αφιερωματική επιγραφή: *Δέησις Λουκά Ιω λαντζηβήρη* (β΄)
79. *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΗΣ Ο ΕΛΕΗΜΩΝ*
80. *Ο ΑΓΙΟΣ ΗΑΚΟΒΟΣ Ο ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΣ*
81. Χερουβείμ
82. Παράσταση του Χριστού (η Ανάσταση)
83. *Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑΣ*
84. *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*. Αφιερωματική επιγραφή: *Δέησις Ιω Καραξιμνέου* (β΄)
85. *Ο Γεωργός παραμερόν τα όρια* (β΄)
86. *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΗΔΟΝ*
87. *Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΥΛΙΟΣ*
88. *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΙΣΟΣΤΟΜΟΣ*
89. *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΗΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*
90. *Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΙ - Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΗΝΟΣ*
91. *Ο ΑΡΧ ΜΗΧΑΗΛ*
92. *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΥΑΣ*
93. *Ο ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ*
94. *Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΟΝΙΟΣ*
95. *Ο ΑΓΙΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ*
96. *Ο ΑΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΣ*
97. Επιγραφή της ιστόρησης του ναού
98. Δευτέρα Παρουσία (χωρίς επιγραφή)
99. *Η ΕΤΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ*
100. Αποκαλυπτικό θέμα (ο *ζηγός τις δικεοσήνης*, κήτη, άγγελοι)
101. Ψυχές
102. *ΧΟΡΟΣ ΜΑΡΤΗΡΟΝ* (σε μετάλλιο)
103. *ΧΟΡΟΣ ΠΡΟΦΙΤΟΝ* (σε μετάλλιο)
104. *ΧΟΡΟΣ ΗΕΡΑΡΧΟΝ* (σε μετάλλιο)
105. *Ο ΠΑΡΑΔΥΣΟΣ, Η ΑΓΙΥ ΠΑΝΤΕΣ ΗΣΕΡΧΟΜΕΝΙ ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΑΔΙΣΩ*
106. Διακοσμητικό θέμα
107. Σταυρός
108. Παράσταση Δέησης. Οι μαθητές ανά έξι εκατέρωθεν των κεντρικών προσώπων. Από αριστερά προς δεξιά: *ΦΙΛΙΠΠΟΣ, ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ, ΜΑΡΚΟΣ, ΜΑΤΘΕΟΣ, ΠΕΤΡΟΣ/ΠΑΥΛΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ, ΛΟΥΚΑΣ, ΣΙΜΩΝ, ΙΑΚΟΒΟΣ, ΘΩΜΑΣ*
109. *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Αφιερωματική επιγραφή : *Δέησις Ιω μήγγα* (β΄)
110. *ΙΣ ΧΣ*. Αφιερωματική επιγραφή: *Μνήσθητι Κύριε του δούλου σου Ιω καραξιμνέου...* (β΄)
111. *Η ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ*. Αφιερωματική επιγραφή : *Δέησις των δούλων σου Κωνσταντίνου Γεωργοπουλου και Λουκά ζα... 1868* (β΄)
112. *Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ* (β΄) Αφιερωματική επιγραφή
113. Διακοσμητικό (β΄)
114. Διακοσμητικό (β΄)
115. Παράσταση δύο περιστεριών (β΄)
116. Διακοσμητικό θέμα με παράσταση ελαφιού (β΄)

Ναός Παναγίας Σκριπούς

Κατά τις εργασίες διάνοιξης των φραγμένων παραθύρων του ναού αποκαλύφθηκε τοιχογραφικός διάκοσμος σε πολύ αποσπασματική μορφή και με πολύ αλλοιωμένα τα χρώματα ώστε, οι μορφές να είναι εντελώς δυσδιάκριτες. Έγινε καθαρισμός και στερέωση από τους συντηρητές Α. Αναστούλη και Σ. Καρδάμη.

Λιβαδειά

Οδός Βενιζέλου 1 (οικόπεδο Ζ. Γέρου)

Το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκολληθεί κατά το παρελθόν από το παραπάνω οικόπεδο[23] και βρισκόταν σε αποθηκευτικό χώρο του Μουσείου Χαιρώνειας μεταφέρθηκε στο εργαστήριο του Μουσείου Διστόμου, όπου και συντηρήθηκε από την Α. Μπούνδρου. Αποτελείται από τρία τεμάχια τα οποία συνενώθηκαν και ανήκουν στο πλαίσιο του θέματος με διακόσμηση αλυσοειδούς πλοχμού και σπειρομαίανδρου. Οι διαστάσεις του είναι 1,33×0,45 μ.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Πλάκα, Οδός Αδριανού 19. Ναός Αγίου Φιλίππου

Ο σημερινός ναός του Αγίου Φιλίππου πιστεύεται ότι κτίστηκε το 1866[24]. Είναι μια τρίκλιτη θολωτή βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος. Τα πλάγια καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, που ανατολικά και δυτικά καταλήγουν σε τύπο ημιχωνίου. Στο δυτικό τμήμα υπάρχει γυναικωνίτης, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία έχει ενσωματωθεί το κωδωνοστάσιο του ναού. Ο ναός είναι κατάγραφος με νεότερες τοιχογραφίες πολύ καλής τέχνης. Το τέμπλο είναι ξύλινο, ελαιοχρωματισμένο σήμερα λευκό σε μίμηση ορθομαρμάρωσης, κατά μια πρόσφατη ανακαίνιση, σύμφωνα με επιγραφή στο δεξιό τμήμα της θύρας του διακονικού: *ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ 1973/ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΑΡΧ. Κοσμά Καράμπελλα*, με αξιόλογες εικόνες, λίγο μεταγενέστερες από την ημερομηνία ανέγερσης του ναού. Μια παλαιότερη του σημερινού ναού μορφή βασιλικής, που δεν γνωρίζουμε όμως πότε χτίστηκε, διέσωσε σε κάτοψη και όψη ο Couchaud που περιηγήθηκε την Ελλάδα το 1841[25].

Πιστεύεται ότι ο αρχικός ναός ιδρύθηκε στη θέση αυτή όπου ο απόστολος Φίλιππος βύθισε τον γραμματέα του αρχιερέως Ιεροσολύμων, σύμφωνα με τις Απόκρυφες Πράξεις του αποστόλου. Έτσι, ο Ι. Τραυλός δέχεται ότι κάτω από το σημερινό ναό πρέπει να υπάρχει παλαιοχριστιανική βασιλική[26].

Για την προστασία του σημαντικού αυτού ναού, στον οποίο φυλάσσεται μια ιδιαίτερα αξιόλογη συλλογή εικόνων που έχουν περισυλλεγεί από το ναό των Αγίων Αποστόλων Σολάκη, στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς, αλλά και από κατεδαφισθέντες ναούς της γύρω περιοχής – Προφήτη Ηλία και Άγιο Χαράλαμπο, Υπαπαντή, Παναγία Βλασσαρού[27] – εισηγηθήκαμε το χαρακτηρισμό του ως κτιρίου χρήζοντος ειδικής κρατικής προστασίας με ζώνη προστασίας τον κοινόχρηστο χώρο που τον περιβάλλει ανατολικά, δυτικά και βόρεια (νότια είναι σε επαφή με την οδό Αδριανού). Ο χαρακτηρισμός του έγινε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/ΚΗΡ/29389/900/26-7-2000 Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1080/Β΄/31-8-2000.

Τροιζηνία

Κάστρο Κοκκινιάς ή Σκελεταίικο κάστρο

Το βυζαντινό κάστρο της Κοκκινιάς, γνωστό και ως Σκελεταίικο κάστρο, βρίσκεται σε περίοπτη θέση στην κορυφογραμμή των Αδέρων. Είναι το μεγαλύτερο και καλύτερα διατηρημένο σε ολόκληρη την Τροιζηνία, και προφανώς αποτελούσε την κύρια εγκατάσταση της βυζαντινής περιόδου. Ο οχυρωματικός του περίβολος, κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του διατηρείται ένας μεγάλος αριθμός κτιρίων της ίδιας περιόδου, των οποίων οι τοίχοι σώζονται έως ύψος 1 μ. τουλάχιστον. Κατά την επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από την Αμερικανική Σχολή, όπως αναφέρεται στη σχετική δημοσίευση[28], βρέθηκαν τυπικά μεσαιωνικά χρηστικά αγγεία, εφυαλωμένα πινάκια και αμφορείς του 13ου-14ου αιώνα. Η περιοχή διατηρείται έως σήμερα εντελώς αλώβητη, αλλά στα νότια και στα βόρεια πρανή του υψώματος έχουν αρχίσει να διανοίγονται ορεινοί δρόμοι που την καθιστούν προσιτή σε σκαπτικά μηχανήματα, με τις γνωστές συνέπειες.

Επιπλέον, στη βόρεια πλαγιά του υψώματος της Κοκκινιάς, κάτω από το κάστρο, διανοίχθηκε πρόσφατα μεγάλη γεώτρηση, από την οποία θα υδρευθεί ολόκληρη η Τακτικούπολη. Αθρόα, τέλος, είναι τα αιτήματα για την εγκατάσταση μεγάλου

---

23. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 240-241, Πίν. 286α,β. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 162, πίν. 270γ.

24. Α. Ξυγγόπουλος, *Τα βυζαντινά και τουρκικά μνημεία Αθηνών, Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*, Β΄, Εν Αθήναις 1929, σ. 63. Σε πρόσφατες όμως εργασίες συντήρησης του τέμπλου, που θα περιγραφούν μελλοντικά στο *ΑΔ*, αποκαλύφθηκε η χρονολογία 1849.

25. Ό.π., εικ. 49-50.

26. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1993, σ. 142.

27. Βλ. σχετικά Α. Αττάρτ, *Ο Άγιος Φίλιππος Αθηνών και οι περί αυτόν κατεδαφισθέντες ιεροί ναοί και ναΐσκοι από του 1ου αιώνος μ.Χ. έως σήμερον*, Αθήνα 2003.

28. Σύντομη περιγραφή του έχει δημοσιευθεί στο βιβλίο των M. Jameson - C. Runnels - T. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford 1994, σ. 523-524.

αριθμού ανεμογεννητριών στο άμεσο περιβάλλον του βυζαντινού κάστρου.

Για την προστασία του, επομένως, θεωρήθηκε επείγουσα και επιτακτική η κήρυξη του υψώματος της Κοκκινιάς του Δήμου Τροιζηνίας, ως αρχαιολογικού χώρου, εντός των ορίων του οποίου βρίσκεται το ομώνυμο βυζαντινό κάστρο.

Ο χαρακτηρισμός του έγινε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/12549/362/12-4-2001 Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 533/Β΄/9-5-2001, όπου καθορίζονται και τα όρια του αρχαιολογικού χώρου σε χάρτες της ΓΥΣ, κλίμακας 1:5.000.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Αράχωβα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Είναι χτισμένος στον ψηλότερο από τους πέντε λόφους της Αράχωβας σε ύψος 1.000 μ. Πρώτη μνεία ναού Αγίου Γεωργίου γίνεται το 1676 από τους περιηγητές J. Spon και G. Wheler, που αναφέρουν ότι ήταν μία από τις τέσσερις κυριότερες εκκλησίες της Αράχωβας. Αργότερα, στα χρόνια της Επανάστασης, γύρω από το ναό χτίστηκε, το 1826, οχυρωματικός περίβολος με τυφεκιοθυρίδες και ο χώρος αποτέλεσε το στρατηγείο του Γ. Καραϊσκάκη. Απεικόνισή του μας παρέχει ο πίνακας του Ζωγράφου (καθ' υπαγόρευση Μακρυγιάννη) με θέμα «Πόλεμος των Ελλήνων εις Ράχωβα». Μετά την απελευθέρωση, πιθανότατα στη δεκαετία του 1830, έγιναν εκτεταμένες εργασίες στο ναό, ίσως και ανοικοδόμηση, αν κρίνουμε από μια ανάγλυφη πλάκα με διακόσμηση σταυρού στο μέσον, πλαισιωμένου από ρόδακες επάνω και κυπαρίσσια κάτω, που βρίσκεται ενσωματωμένη στο δάπεδο του διακονικού και φέρει τη χρονολογία 1833, αλλά και από τις παλαιές εικόνες του τέμπλου, σε μερικές από τις οποίες υπάρχουν χρονολογίες 1837 και 1842. Στη σημερινή μορφή του ο ναός είναι μια τρίκλιτη βασιλική με τρούλο. Η αγιογράφηση του τρούλου έγινε το 1926. Τότε ολοκληρώθηκαν και οι εργασίες προσθήκης του λιθόκτιστου προνάου και των δύο κωδωνοστασίων στη δυτική όψη, που είχαν αρχίσει το 1875. Συνολικά, οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού φθάνουν τα 26,40 μ. μήκος και 13,40 μ. πλάτος.

Προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο του περιβόλου είναι το μονόχωρο παρεκκλήσιο του Αγίου Σπυρίδωνα. Φαίνεται πως ήταν κοιμητηριακό, αφού βορειοδυτικά του Αγίου Γεωργίου μαρτυρείται η ύπαρξη νεκροταφείου. Σύμφωνα με εντοιχισμένη πλάκα στη δυτική όψη του, ανακαινίστηκε το 1909 από τον αραχωβίτη ηγούμενο της μονής Οσίου Λουκά Γρηγόριο Καμβασινό.

Με το ναό του Αγίου Γεωργίου και την Αράχωβα γενικότερα συνδέεται το Πανηγυράκι[29], μια τριήμερη γιορτή στη μνήμη του αγίου Γεωργίου με πολύ παλαιές ρίζες, που μετά την επανάσταση απέκτησε πολεμική χροιά με κανονιοβολισμούς, αγώνες δρόμου κτλ. Η ανάγκη εξοικονόμησης χώρου για τους πολυπληθείς επισκέπτες κατά τη διάρκεια της γιορτής οδήγησε το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο στην πρόθεση επέκτασης του προαυλίου του ναού. Ο οχυρωματικός περίβολος όμως, παρά τις αλλοιώσεις που έχει υποστεί κατά καιρούς, εξακολουθεί να διατηρεί τα αρχικά του τμήματα. Για να σταματήσει λοιπόν η περαιτέρω κακοποίηση αυτού του σημαντικού ιστορικού μνημείου εισηγηθήκαμε το χαρακτηρισμό του συγκροτήματος του ναού Αγίου Γεωργίου Αράχωβας μαζί με το παρεκκλήσιο του Αγίου Σπυρίδωνα και τον κτιστό οχυρωματικό περίβολο ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου που χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας. Ο χαρακτηρισμός του έγινε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/ΚΗΡ/22508/680/11-7-2000 Υπουργική Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 969/Β΄/3-8-2000.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Βαθύ Αυλίδος

Ναός Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη

Ο ναός βρίσκεται στις υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία. Είναι μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη άλλοτε βασιλική, μήκ. 22 και πλ. 10 μ. περίπου. Τα κλίτη χωρίζονται με δύο κιονοστοιχίες από τρεις κίονες στην καθεμιά. Ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες.

Νεότερες τοιχογραφίες καλύπτουν επιλεκτικά τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού, ενώ οι υπόλοιπες είναι επιχρισμένες. Σύγχρονα επιχρίσματα καλύπτουν και την εξωτερική όψη, η οποία έχει αλλοιωθεί επίσης από τη δικλινή στέγη από φύλλα αμιαντοτσιμέντου και από το στέγαστρο της δυτικής όψης κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό. Έτσι, σήμερα η παλαιότητα του μνημείου δεν είναι εμφανής.

Σύμφωνα όμως με κάποια πληροφορία[30], ο ναός πρέπει να υπήρχε τουλάχιστον από το 1850, αφού ένας ιερομόναχος, κάτοικος Αυλίδας, δώρισε τα «εμφυτευτικά δικαιώματα» του αγρού του στο ναό του Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη. Από τα εναπομείναντα στοιχεία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού, δύο εικόνες του οποίου (του αγίου Νικολάου και του αγίου Σπυρίδωνα) φέρουν χρονολογία *1890* και το όνομα του ζωγράφου τους ιερέα κ. Βασδέκη.

Δεδομένου ότι ο ναός αυτός είναι ο παλαιότερος του οικισμού και αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα αρχιτεκτονικής του β΄ μισού του 19ου αιώνα εισηγηθήκαμε το χαρακτηρισμό του ως κτιρίου χρήζοντος ειδικής κρατικής προστασίας, σύμφωνα με το Ν. 1469/50, με ζώνη προστασίας την οικοπεδική έκταση που τον περιβάλλει, ούτως ώστε να αποφευχθεί η κατεδάφισή του ή οποιαδήποτε μετασκευή του.

Ο χαρακτηρισμός του έγινε με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/ΚΗΡ/6260/153/21-2-2000 Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 277/Β΄/9-3-2000.

---

29. Κ. Λούσκου - Ε. Νικολιδάκης, *Ο Αφέντης Αϊ Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι*, Αράχωβα 1997, σ. 224.

30. Β. Βισβίνη, *Η Πετρήεσσα και η σημερινή Αυλίδα*, Χαλκίδα 1998, σ. 132.

Εικ. 9. Θήβα. Οδός Αμφίωνος 48. Εφυαλωμένες κούπες μεταβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 10. Θήβα. Οδός Αμφίωνος 48. Αποθηκευτικό αγγείο μεταβυζαντινών χρόνων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Κατά το 2000 ανασκάφηκαν τέσσερα οικόπεδα με βυζαντινές αρχαιότητες μέσα στην Καδμεία. Στα τρία από αυτά οι έρευνες διενεργήθηκαν από τη Θ΄ ΕΠΚΑ. Στο τέταρτο έλαβε μέρος η αρχαιολόγος της Εφορείας Ε. Βολτυράκη, με την εποπτεία της οποίας ολοκληρώθηκε και η ανασκαφή που άρχισε πέρυσι στην περιοχή Μοσχοπόδι, ανατολικά της πόλης.

Συνεχίστηκαν, τέλος, με την εποπτεία του αρχαιολόγου Ν. Λαμπρόπουλου, οι έρευνες σε οδούς της πόλης, κατά τις εργασίες κατασκευής αποχετευτικού δικτύου από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης - Αποχέτευσης Θηβών.

Οδός Αμφίωνος 48 (Ο.Τ. 340, οικόπεδο Γ. Σαμιώτη-Πελεκάνου)

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τη Θ΄ ΕΠΚΑ η οποία παρέδωσε στην Εφορεία, μετά την ολοκλήρωσή της, το ημερολόγιο, τα σχέδια αποτύπωσης και τα κινητά ευρήματα. Δεδομένου ότι ο φυσικός βράχος ήταν πολύ ψηλά, τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν ήταν ελάχιστα και περιορίζονταν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, μισοκατεστραμμένα όμως από τη θεμελίωση της προγενέστερης οικίας.

Στο μέσον και στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν λαξευμένα στο φυσικό βράχο πέντε ορύγματα, διαμ. 2 και βάθ. 3 μ., των οποίων ο αρχικός προορισμός ήταν η περισυλλογή νερού, όπως προκύπτει από τα ακόλουθα ανασκαφικά δεδομένα: Τα ορύγματα 3 και 4, που δεν είχαν δεχθεί μεταγενέστερη χρήση, βρέθηκαν εντελώς κενά στο εσωτερικό τους. Το όρυγμα 1, κατεστραμμένο στο στόμιο του, είχε εσωτερική ενίσχυση με υδραυλικό κονίαμα. Στον πυθμένα του βρέθηκαν σχεδόν ακέραια δύο σταμνία με προχοή (του ενός λείπει), μεταβυζαντινών χρόνων, που σημαίνει ότι έπεσαν κατά την άντληση νερού από αυτό. Όταν έπαψε η αρχική λειτουργία τους τα ορύγματα 1, 2 και 5 χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες απορριμμάτων. Συγκεντρώθηκε βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική, στην οποία συμπεριλαμβάνονται εφυαλωμένα επιτραπέζια σκεύη (Εικ. 9), στατοί λύχνοι, μαγειρικά σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία[31] (Εικ. 10), πέντε νομίσματα, από τα οποία τα δύο Κομνηνών και τα υπόλοιπα φραγκοκρατίας, μία χάλκινη κανάτα, απανθρακωμένα οστά ζώων, θαλασσινά όστρεα και διάφορα μικροαντικείμενα σιδερένια, χάλκινα και γυάλινα, χωρίς ενδιαφέρον.

Οδός Τσεβά 16 (Ο.Τ. 379, οικόπεδο Β. Κολέσια)

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε και σε αυτό το οικόπεδο από τη Θ΄ ΕΠΚΑ η οποία παρέδωσε στην Εφορεία, μετά την ολοκλήρωσή της, το ημερολόγιο, τα σχέδια αποτύπωσης, τις φωτογραφίες και τα κινητά ευρήματα.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν μόνο στο δυτικό και το βόρειο τμήμα του οικοπέδου σε εντελώς αποσπασματική μορφή. Καλύτερα διατηρήθηκε ο Τχ1 με κατεύθυνση Β.-Ν. χτισμένος από τετράγωνους λίθους μεσαίου μεγέθους. Το πάχος του ήταν 0,60, το σωζόμενο μήκος 4 και το ύψος 1 μ. περίπου.

Στο βόρειο άκρο του γώνιαζε με τον Τχ2, ο οποίος είχε πάχος 0,80 μ. και διατηρήθηκε σε μήκος μόλις 1,10 μ. και ύψος 0,65 μ. Οι δύο αυτοί τοίχοι πρέπει να ανήκαν σε κάποιο κτίριο, που συνεχιζόταν και ανατολικά. Ίσως στο ίδιο ανήκει και ο Τχ4 με κατεύθυνση Α.-Δ., του οποίου είναι εμφανή τα ίχνη της καταστροφής στο εσωτερικό του: πεσμένες πέτρες, ίχνη πυράς, μεγάλη ποσότητα κεραμίδων στέγης και πολλά σιδερένια καρ-

31. Παρόμοιου σχήματος αγγεία από την Κωνσταντινούπολη έχουν χρονολογηθεί από τα τέλη του 15ου έως τα τέλη του 16ου αιώνα, βλ. J.W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, Princeton 1992, 2, σ. 292, πίν. 124j 1.1.

Εικ. 11. Θήβα. Οδός Τσεβά 16. Μολυβδόβουλλο του δεσπότη Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (1230-1237).

φιά από την ανωδομή. Συγκεντρώθηκε επίσης άφθονη βυζαντινή κεραμική, οκτώ χάλκινα νομίσματα, μία χάλκινη πόρπη, μία χάλκινη περόνη και ένα άγκιστρο.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν οι αποθέτες 1 και 2, κυλινδρικού σχήματος και χτισμένοι με μεσαίου και μεγαλύτερου μεγέθους λίθους, αδρά δουλεμένους, και τεμάχια πλίνθων. Εσωτερικά καλύπτονταν με υδραυλικό κονίαμα. Ο αποθέτης 1 είχε συνολικό ύψος 2,60 μ. και η μέγιστη διάμετρός του έφθανε τα 2 μ. Ο πυθμένας του, διαμ. 1,80-2 μ., είχε επίστρωση από τεμάχια κεραμίδων καλυμμένων με κονίαμα. Ο αποθέτης 2 ήταν κατεστραμμένος στο στόμιό του, το σωζόμενο ύψος του ήταν 2,15 μ. και η μέγιστη διάμετρός του, σε ύψος 0,90 μ. από τον πυθμένα, ήταν 1,50 μ. Από την εσωτερική επίχωση και των δύο αποθετών συγκεντρώθηκε εφυαλωμένη και άβαφη κεραμική βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, χάλκινα νομίσματα διαφόρων περιόδων, οστά μεγαλόσωμων ζώων και θαλασσινά όστρεα.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν άλλοι τρεις αποθέτες 3, 4 και 5, πρόχειρα σκαμμένοι στο χώμα, οι οποίοι περιείχαν όστρακα από τη μυκηναϊκή έως τη μεταβυζαντινή περίοδο. Από τον αποθέτη 4 συγκεντρώθηκε και μεγάλη ποσότητα άμορφων κομματιών σιδήρου. Σε παλαιότερη φάση ανήκει τμήμα ρωμαϊκού δαπέδου κατασκευασμένου από κατακόρυφα τοποθετημένα πλινθία. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 1,40 και το πλάτος 1,74 μ.

Το μειωμένο αρχαιολογικό ενδιαφέρον του παραπάνω οικοπέδου, λόγω των πενιχρών αρχιτεκτονικών και κινητών ευρημάτων, αναπληρώνει η εύρεση στον αποθέτη 1 ενός μολυβδόβουλλου του δεσπότη Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (1230-1237) του βασιλείου της Θεσσαλονίκης, το οποίο θεωρείται unicum[32]. Εμπροσθότυπος: αγένειος νεανική προτομή Χριστού. Αριστερά και δεξιά κιονηδόν *IC/OE/MM/A - XC/NOY/HA*. Οπισθότυπος: ο Μανουήλ Κομνηνός Δούκας ιστάμενος. Φέρει διάδημα και πρεπενδούλια, διβιτήσιον και λώρο και κρατάει λάβαρο και ακακία. Αριστερά και δεξιά κιονηδόν *MA/NOYHA/ΔEC/ΠOT - KOM/NH/NOΔ/OYK/AC*. Έχει διάμετρο 0,039 μ. και βάρος 38,13 γρ. (Εικ. 11).

Οδός Οιδίποδος και Πελοπίδου (Ο.Τ. 314, οικόπεδο Ε. Κυλάφη)

Και σε αυτό το οικόπεδο οι έρευνες διενεργήθηκαν από τη Θ΄ ΕΠΚΑ, η οποία συνέχισε και το 2001. Το γεγονός ότι η ανασκαφή προχώρησε στα βαθύτερα προϊστορικά στρώματα διαλύοντας τα ανώτερα βυζαντινά δεν μας επιτρέπει να εξάγουμε εκ των υστέρων ασφαλή συμπεράσματα, εφόσον μάλιστα και το σύνολο των κινητών ευρημάτων δεν έχει ακόμη συντηρηθεί. Από τα ημερολόγια της ανασκαφής και τα σχέδια προκύπτει ότι ένα ορθογώνιο κτίριο με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. κάλυπτε μεγάλο τμήμα του οικοπέδου.

Οι τοίχοι του ήταν χτισμένοι με τετραγωνισμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους και πλίνθους ενδιάμεσα σε μορφή συνήθη κατά τους χρόνους της φραγκοκρατίας. Το δάπεδο του χώρου ήταν από καλά πατημένο χώμα. Στην κατώτερη στάθμη του τοίχου της νότιας πλευράς υπήρχε λούκι ορθογώνιας διατομής, το οποίο συνδεόταν με κτιστό βόθρο όπου προφανώς διοχετεύονταν τα λύματα.

Ένας ελλειπτικού σχήματος αποθέτης ανασκάφηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Το σωζόμενο ύψος ήταν 2 μ. περίπου και η διάμετρος 1,40 μ. Ήταν χτισμένος με πηλό και κεραμίδες. Περιείχε κεραμική μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων από χρηστικά και επιτραπέζια σκεύη, οστά ζώων, όστρεα, ποικίλα μικροαντικείμενα, ένα χάλκινο νόμισμα και χάλκινο κλειστό σκεύος.

Ένας δεύτερος αποθέτης παρόμοιας μορφής ανασκάφηκε νοτιοανατολικά. Είχε ύψος 3,80 μ. περίπου και εκτός από τα όστρακα χρηστικής κυρίως κεραμικής περιείχε δύο χάλκινα σκεύη και έξι χάλκινα νομίσματα.

Οδός Ετεοκλέους 14 (Ο.Τ. 296, οικόπεδο Ν. Λόθρα)

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα μικρής διάρκειας, γιατί μόνο στο νοτιότερο τμήμα του εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, σε εντελώς αποσπασματική μάλιστα μορφή. Αποκαλύφθηκαν συνολικά δέκα τοίχοι εντελώς ασύνδετοι μεταξύ τους και μικρό τμήμα δαπέδου από πηλόχωμα με ίχνη πυράς στην επιφάνειά του, εφαπτόμενο στη νότια παρειά του Τχ4. Μεσοβυζαντινών χρόνων είναι ο Τχ3, όπως φανερώνει η τοιχοποιία του (Εικ. 12), και πιθανόν να έφερε κεραμοπλαστικό διάκοσμο από δισέψιλον, δύο από τα οποία βρέθηκαν μαζί με το κονίαμά τους κοντά σε αυτόν. Η τοιχοποιία του, το βάθος έδρασής του και η φορά του συμπίπτουν με τον τοίχο που είχε αποκαλυφθεί κατά τις εργασίες κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου Θηβών στην οδό Ετεοκλέους, ακριβώς νότια του οικοπέδου Λόθρα[33].

Λίγο παλαιότερος θα πρέπει να είναι ο Τχ9, ο οποίος αποκαλύφθηκε κατά μήκος της νότιας παρειάς του οικοπέδου, χω-

32. Το μολυβδόβουλλο συντηρήθηκε στο Νομισματικό Μουσείο και η ταύτιση οφείλεται στη συνάδελφο Γ. Νικολάου.

33. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 122, 123, Σχεδ. 11.

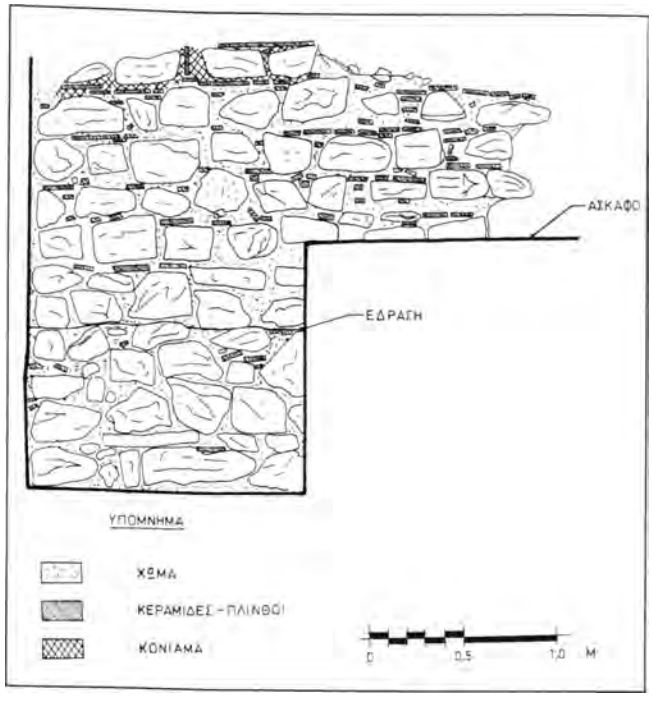

Εικ. 12. Θήβα. Οδός Ετεοκλέους 14. Βόρεια όψη του Τχ3.

ρίς να διευκρινιστεί το πλάτος του. Το σωζόμενο μήκος του είναι 7,60 μ. και είναι χτισμένος με αδρά εργασμένους ασβεστόλιθους και λίγους πωρόλιθους, με πλίνθους στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς σε αμελή διάταξη. Στο μέσον περίπου του μήκους του έχει ενσωματωθεί σε β΄ χρήση ένας λαξευμένος δόμος, πλ. 0,27 και ύψ. 0,58 μ.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται κεραμική βυζαντινών χρόνων εφυαλωμένη και άβαφη από αγγεία επιτραπέζια, χυτρικά, αποθηκευτικά και μεταφορικά και λίγα όστρακα κλασικών χρόνων. Επίσης, ένα χάλκινο νόμισμα (;), ένα πήλινο υφαντικό βάρος και λίγα γυάλινα θραύσματα αγγείων.

Ανατολική πλευρά Καδμείας

Στο ανατολικότερο άκρο της οδού Οιδίποδος και βόρεια αυτής, παράλληλα προς το ρέμα του Χρυσορρόα ή την αρχαία Κοίλη οδό, που υπήρχε άλλοτε χαμηλότερα, διενεργήθηκε μικρής έκτασης έρευνα για την αποκάλυψη του μεσαιωνικού τείχους, η θέση του οποίου ήταν γνωστή από παλαιότερη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα[34]. Το σωζόμενο μήκος του είναι 17 το ύψος 1,50-3 και το πάχος 2,50 μ. Είναι κατασκευασμένο με μεγάλες λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση, διακρίνεται μία τουλάχιστον επισκευαστική φάση (Εικ. 13) και στο επίπεδο της θεμε-

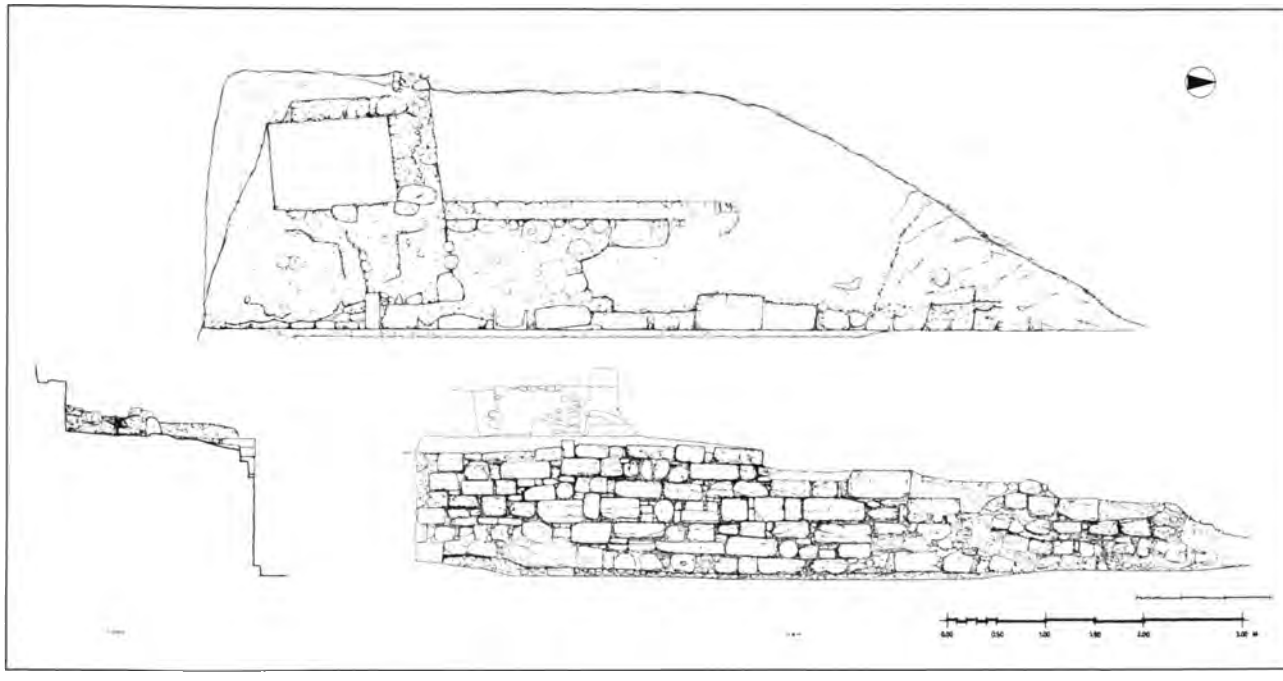

Εικ. 13. Θήβα. Ανατολική πλευρά Καδμείας. Τμήμα μεσαιωνικού τείχους. Κάτοψη, τομή και όψη.

34. Χρ. Πιτερός, Τοπογραφικές παρατηρήσεις στην ακρόπολη της Καδμείας, *ΕΕΒΜ*, τ. Α΄, τχ. α΄, Αθήνα 1988, σ. 100, εικ. 11 – η λεζάντα λανθασμένα αναγράφει προέλευση από το οικόπεδο Λιάγκα.

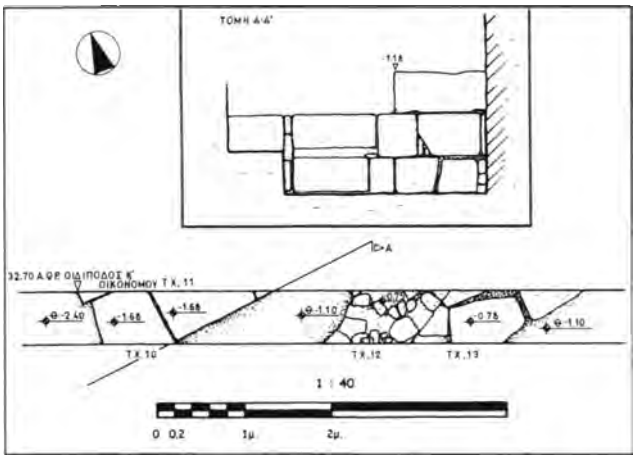

Εικ. 14. Θήβα. Οδός Οιδίποδος. Τμήμα οχύρωσης υστερορωμαϊκών χρόνων. Τομή και κάτοψη.

λίωσης υπάρχει στρώμα φωτιάς. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τη θεμελίωση αυτή φθάνει έως τις αρχές του 13ου αιώνα και ίσως τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί η οικοδόμησή του.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Οδός Οιδίποδος

Συνεχίστηκαν φέτος οι εργασίες στο ανατολικότερο τμήμα της παραπάνω οδού μέχρι το συλλεκτήρα στο ρέμα του Χρυσορρόα[35]. Εδώ τοποθετούνται οι αρχαίες Ομολωίδες Πύλες απ' όπου ξεκινούσε η οδός που οδηγούσε από την Καδμεία στο Ισμήνιο[36]. Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους κατασκευασμένοι με τετραγωνισμένους πωρόλιθους, μεγάλων διαστάσεων, με λίγα θραύσματα πλίνθων ανάμεσά τους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Στον έναν από αυτούς, πάχ. 0,80 μ., διασώθηκαν τρεις σειρές δόμων επάνω από τη θεμελίωση (Εικ. 14). Κατά τον καθαρισμό του περισυνελέγη ένα νόμισμα υστερορωμαϊκών χρόνων. Πιθανότατα πρόκειται για τμήμα οχύρωσης αυτής της εποχής, στην οποία είχε αποδοθεί άλλο ένα τμήμα που ανασκάφηκε κατά το παρελθόν από τη Θ΄ ΕΠΚΑ στο οικόπεδο Σ. Σταμάτη, στην ακριβώς απέναντι νότια πλευρά της οδού Οιδίποδος[37].

Σε απόσταση 0,60 μ. ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν άλλοι δύο τοίχοι, παράλληλοι μεταξύ τους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Θεμελιώνονται ψηλότερα από τους προηγούμενους, έχουν αμελέστερη τοιχοποιία και προφανώς είναι μεταγενέστεροι.

Οδός Θρεψιάδου

Η παραπάνω οδός βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της Καδμείας, εκεί όπου ο βράχος υψωνόταν απόκρημνος επάνω από την πεδιάδα. Σήμερα περιβάλλει το χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου από βόρεια, δυτικά και νότια. Κατά τις εκσκαφές για την τοποθέτηση του αποχετευτικού αγωγού και σε βάθος 0,38 μ. από το οδόστρωμα, ήλθαν στο φως λείψανα από τη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης. Το τείχος που ακολουθούσε κυκλοτερή πορεία αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ., συνεχιζόταν όμως και βορειοδυτικά, εκτός των ορίων της μηκοτομής (Εικ. 15). Λόγω της απότομης κλίσης του βράχου στο σημείο αυτό είχε σκαρπωτή εξωτερικά κατασκευή με πλάτος 0,80 μ. στο θεμέλιό του και 0,40 μ. περίπου στην ανωδομή. Η θεμελίωση έγινε σε βάθος 2,60 μ. αλλού πάνω σε καλά πατημένο χώμα και αλλού στο φυσικό βράχο, χωρίς να προηγηθεί η διάνοιξη τάφρου. Στην τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι αργοί λίθοι, τετραγωνισμένοι πωρόλιθοι, με μικρά τμήματα πλίνθων ενδιάμεσα και συνδετικό κονίαμα αρκετά ισχυρό (Εικ. 16). Η περίοδος οικοδόμησης δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια γιατί τα στρώματα ήταν πολύ διαταραγμένα και η κεραμική που συγκεντρώθηκε φθάνει έως τη μυκηναϊκή περίοδο.

Περιοχή Μοσχοπόδι

Αγρός Σ. Καρατζά

Ολοκληρώθηκαν φέτος οι ανασκαφικές εργασίες που ξεκίνησαν πέρυσι στην παραπάνω ιδιοκτησία όπου αποκαλύφθηκαν τα ερείπια βυζαντινού ναού σε μορφή τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα[38]. Ένας ακόμη τάφος (Τ11) αποκαλύφθηκε έξω από το βόρειο τοίχο του ναού, μέγ. μήκ. 2,08 και πλ. 1,32 μ. δυτικά και 0,88 μ. ανατολικά. Ήταν λαξευμένος στο φυσικό βράχο και η κάθοδος σε αυτόν γινόταν από τετράγωνο άνοιγμα ανατολικά, πλευράς 0,81 μ., που καλυπτόταν αρχικά με πλάκα, όπως φανερώνουν προεξοχές για τη στερέωσή της. Τρία σκαλοπάτια οδηγούσαν στο εσωτερικό του τάφου, που περιείχε στα πάνω στρώματα σπαράγματα τοιχογραφιών από το ναό, θραύσματα κεραμίδων, αγγείων αποθηκευτικών και επιτραπέζιων (Εικ. 17)[39], τμήμα δακτυλίου κυψέλης[40], θραύσματα γυάλινων σκευών, από τα οποία συγκολλήθηκε τμήμα ποτηριού ή λύχνου φυσητού σε μήτρα με διαγώνιες ραβδώσεις, οστά ζώων και ένα σιδερένιο τσεκούρι[41].

35. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 106, Πίν. 59γ-ε.

36. Σύμφωνα με τον Κεραμόπουλλο, πάνω από το ρέμα της «Κοίλης οδού» σωζόταν μεγάλη κτιστή γέφυρα.

37. Β. Αραβαντινός, Η μυκηναϊκή οχύρωση της Καδμείας, Προκαταρκτική ανακοίνωση, *ΕΕΒΜ*, τ. Α΄, τχ. α΄, Αθήνα 1988, σ. 119, εικ. 2.

38. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 132-134.

39. Παρόμοιας μορφής πινάκια έχουν χρονολογηθεί στις αρχές του 13ου αιώνα, βλ. A.H.S. Megaw, An Early Thirteenth Century Aegean Glazed Ware, *Studies in Memory of David Talbot Rice*, Edinburgh 1975, σ. 35-45.

40. Άλλος παρόμοιος δακτύλιος είχε βρεθεί κατά τις περυσινές εργασίες στον ίδιο χώρο, εξωτερικά της κόγχης του ναού. Βλ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, αριθ. 147 (χωρίς προέλευση και χρονολόγηση των δακτυλίων). Για δακτυλίους κυψέλης, βλ. Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας 1*, Β΄, Ρέθυμνο 2000, σ. 95 και 194-197.

41. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π., αριθ. 145.

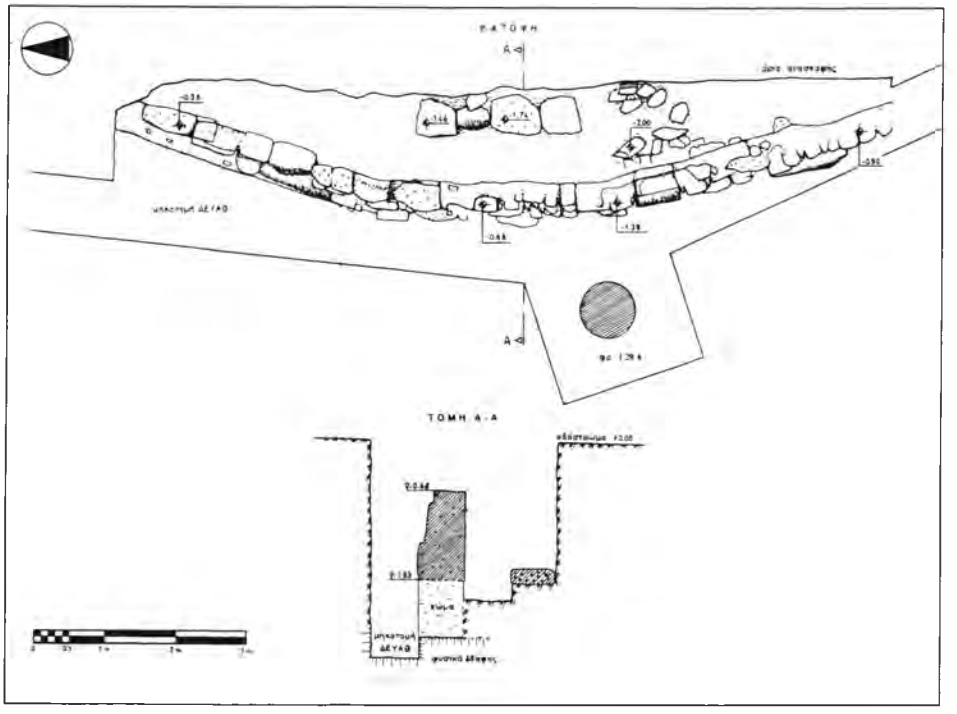

Εικ. 15. Θήβα. Οδός Θρεψιάδου. Τμήμα μεσαιωνικού τείχους. Κάτοψη και τομή.

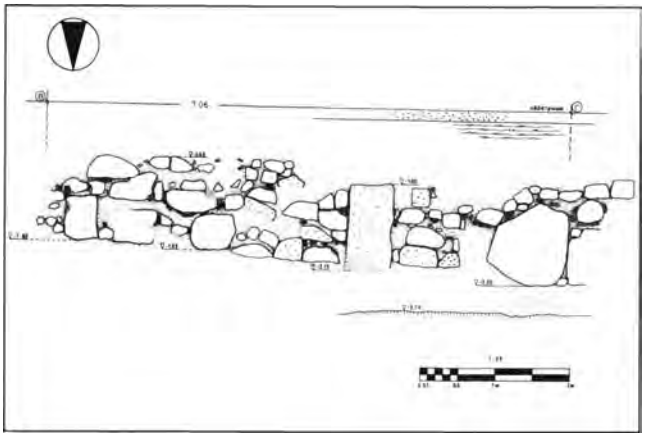

Εικ. 16. Θήβα. Οδός Θρεψιάδου. Όψη τμήματος μεσαιωνικού τείχους.

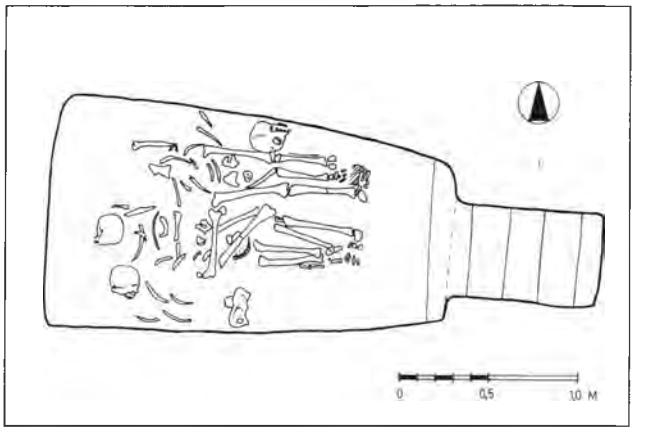

Εικ. 18. Θήβα. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Κάτοψη του τάφου 11.

Εικ. 17. Θήβα. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Επιτραπέζιο αγγείο.

Τα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στην αρχική τους θέση ανήκουν σε τρεις γυναίκες που πιθανώς ενταφιάστηκαν ταυτόχρονα. Όμως υπήρξε μεταγενέστερη διατάραξη, όπως φανερώνει η μετακίνηση των τριών κρανίων από την αρχική τους θέση (Εικ. 18).

Στο νοτιότερο άκρο του νάρθηκα μια τετράγωνη οπή, διαστ. 0,84×0,72 μ., η οποία καλυπτόταν με δύο πώρινες πλάκες, στηριζόμενες σε προεξοχές, οδηγούσε σε υπόγειο λαξευμένο στο φυσικό βράχο (Εικ. 19). Αποτελούνταν από τέσσερις χώρους, οι οποίοι με εξαίρεση τους δύο πρώτους, αρχικά δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους, όπως φανερώνουν οι ανεξάρτητες βαθμιδωτές

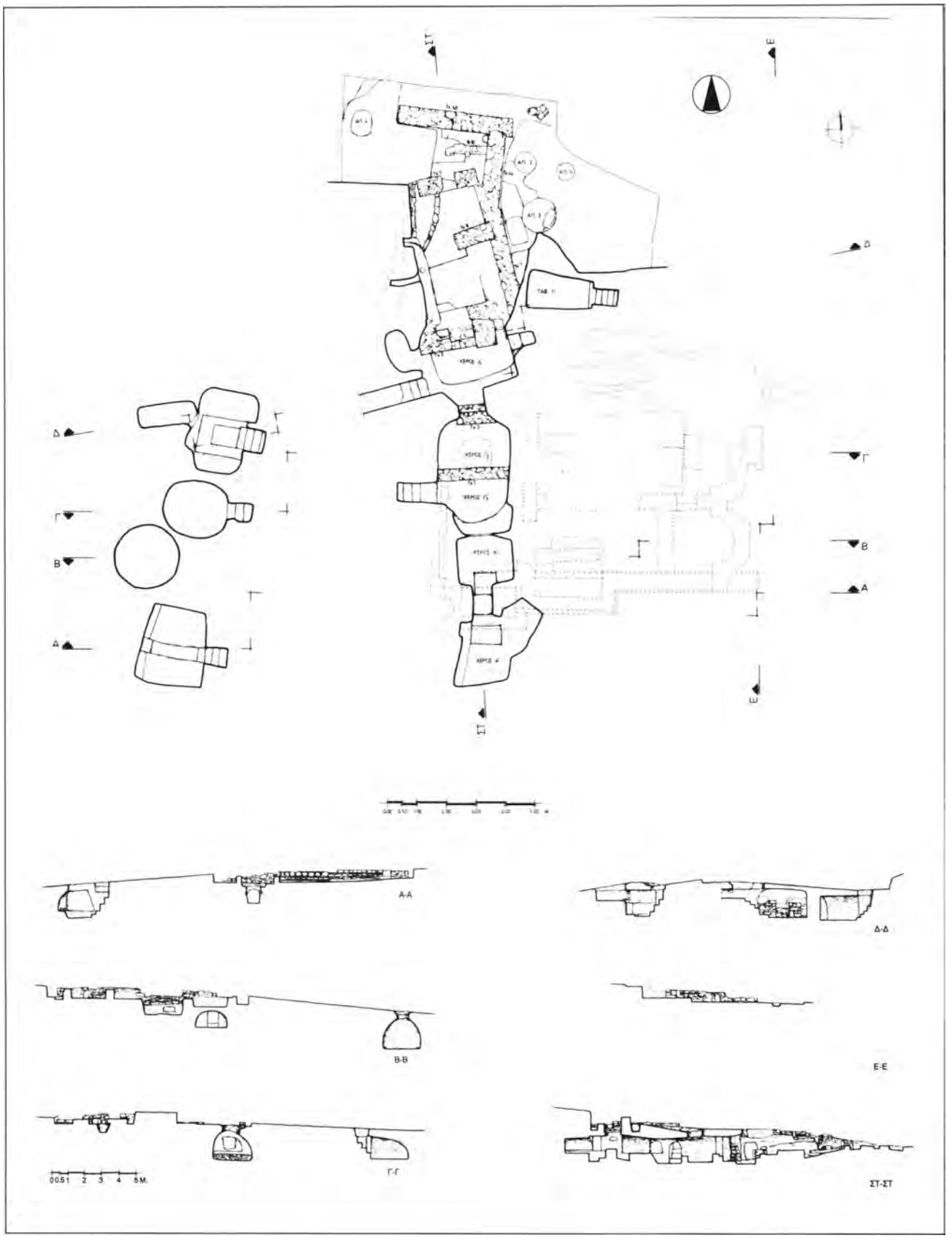

Εικ. 19. Θήβα. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Υπόγειος χώρος. Κάτοψη και τομές.

Εικ. 20. Θήβα. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Άποψη του υπόγειου χώρου από Β.

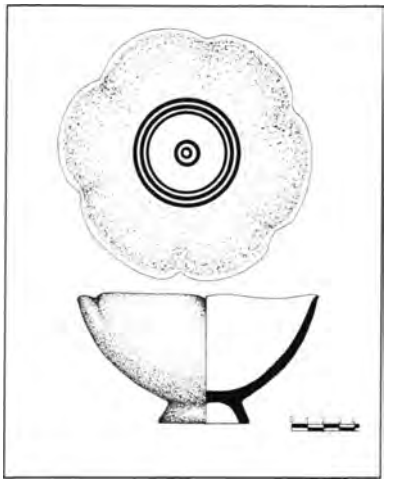

Εικ. 21. Θήβα. Μοσχοπόδι. Αγρός Σ. Καρατζά. Επιτραπέζιο αγγείο.

είσοδοι στα δυτικά, ενώ αργότερα έγινε διάνοιξη τοξωτής διόδου επικοινωνίας μεταξύ των χώρων Γ και Δ (Εικ. 20). Ο χώρος Γ έχει ημισφαιρικό σχήμα και το ύψος του είναι 1,62 μ. Στα τοιχώματά του βρέθηκαν ίχνη επιχρίσματος από ασβεστοκονίαμα, το ίδιο και στο δάπεδο. Διάσπαρτα οστά υπήρχαν σε όλο το χώρο.

Στα τοιχώματα του χώρου Δ βρέθηκαν επίσης ίχνη κονιάματος, ενώ παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος διασώθηκε στο τοιχάριο που διαχωρίζει το χώρο Δ από το βορειοανατολικό κογχάριο. Ένα δεύτερο κογχάριο ανοίγεται στο βορειοδυτικό άκρο του χώρου. Εκτός από τη δυτική είσοδο, που αναφέρθηκε, υπήρχε άλλη μία που ανοιγόταν στο βόρειο τοίχο και οδηγούσε με δύο σκαλοπάτια στο εσωτερικό. Επάνω σε αυτό τον τοίχο βρέθηκαν δύο ασημοχάλκινα νομίσματα, το ένα πολύ φθαρμένο και το δεύτερο τορνέζιο του δόγη Andrea Contarini (1367-1382). Ίσως η είσοδος αυτή να ήταν κτιστή τοξωτή και σε αυτό συνηγορούν και κάποιοι λαξευτοί πωρόλιθοι (ο ένας μάλιστα με τοξωτό σχήμα) που βρέθηκαν στην επίχωση της συγκεκριμένης θέσης. Ανάλογης μορφής ήταν η είσοδος στη χριστιανική κατακόμβη στο μικρό Καστέλλι Θηβών[42]. Πιστεύουμε ότι η χρήση του υπογείου είχε ταφικό χαρακτήρα, δεν υπήρξαν όμως ευρήματα, εκτός από λίγα οστά, γιατί ο χώρος ήταν συλημένος.

Στο βορειοδυτικό άκρο του ανεσκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τχ6) με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 3,50 και πάχ. 0,70 μ. Πάνω στον τοίχο διατηρείται το κατώφλι εισόδου, πλ. 1,30 μ. αποτελούμενο από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες, γκρίζου χρώματος. Στις δύο ακραίες διασώζονται οι κυκλικές κοιλότητες των στροφέων της θύρας, διαμ. 0,06 μ. Στο μέσον, όπου η πλάκα έχει μετακινηθεί, διακρίνεται από κάτω αυλάκι λαξευμένο στο βράχο, πλ. 0,20 μ., το οποίο κατευθύνεται ανατολικά. Σώζεται σε μήκος 1 μ. μόνο, λόγω κατάρρευσης του βράχου, το συναντάμε όμως ανατολικότερα να συνδέεται με αβαθές κυκλικό λάξευμα, στην ανατολική πλευρά του οποίου, εσωτερικά, υπάρχει κτιστή κατασκευή.

Στην ίδια περιοχή, βορειότερα, βρέθηκαν άλλα δύο κυκλικά λαξεύματα, μικρότερης διαμέτρου, ενώ ένα ακόμη εντοπίστηκε βορειοδυτικά, διαμ. 0,93 και βάθ. 0,20 μ. Από την επίχωση του τελευταίου προέρχονται μια εφυαλωμένη κούπα με έξι λοβούς στο χείλος και αδρεγχάρακτο διάκοσμο ομόκεντρων κύκλων στον πυθμένα (Εικ. 21), του 13ου-14ου αιώνα πιθανότατα[43], και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, ίσως του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.

Μονή Οσίου Λουκά

Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους

Μετά την αφαίρεση των πλακών του δαπέδου για την εξυγίανσή του, στο πλαίσιο των στερεωτικών εργασιών του ναΐσκου που περιγράψαμε παραπάνω, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα με την εποπτεία της αρχαιολόγου Μ. Γκάτη. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου, στο δυτικό τμήμα του, αποκαλύφθηκε ο τάφος 1, πιθανώς κιβωτιόσχημος, όπως φανερώνουν τα υπολείμματα από κτιστά με οπτοπλίνθους τοιχία νότια και ανατολικά, όπου και παρουσιάζει μείωση του πλάτους του (Εικ. 22). Στο πρώτο επίπεδο βρέθηκαν υπολείμματα από ανακομιδές και μιας παιδικής ταφής, ύψ. 0,30 μ. περίπου. Χαμηλότερα, πάνω στο φυσικό βράχο, υπήρχε αδιατάρακτος σκελετός, ύψ. 1,60 μ., με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος.

Στο μέσον του ναού βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα πολύ διαταραγμένα, ώστε να μην μπορούν να αποδοθούν σχεδιαστικά. Συμβατικά τα ονομάζουμε τάφο 2. Μετρήθηκαν τουλά-

42. *ΑΔ* 3 (1917), σ. 113-114, 121, Εικ. 80.

43. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου, Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 135, πίν. XXVIII/155 και σχ. IX: 8. Η ίδια (επιμ.), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1999, σ. 85, αριθ. 94.

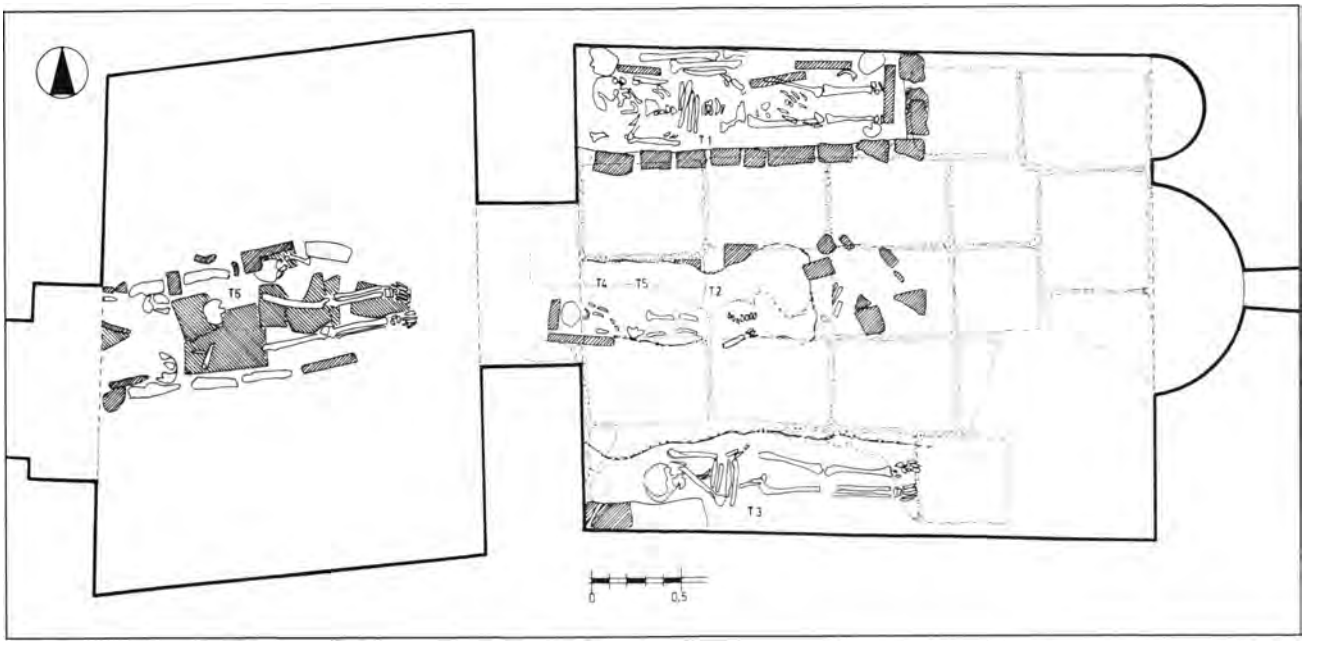

Εικ. 22. Μονή Οσίου Λουκά. Ναΐσκος Αγίου Χαραλάμπους. Κάτοψη δαπέδου με ταφές.

χιστον τέσσερα θραυσμένα κρανία και επομένως πρόκειται για ανακομιδές. Ανάμεσα στην ελάχιστη κεραμική βρέθηκε και ένα ασημένιο νόμισμα, soldino του Giovanni Gradenigo (1355-1356).

Αντίστοιχα με τη βόρεια πλευρά, στη νότια, αποκαλύφθηκε αδιατάρακτος ο τάφος 3, χωρίς κτιστά τοιχία. Ο νεκρός ήταν σε ύπτια θέση με το κεφάλι δυτικά και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος.

Δυτικότερα του τάφου 2 αποκαλύφθηκαν, κάτω από μια επίστρωση διαταραγμένων κεραμίδων, δύο ακόμη ταφές νηπίων, ο τάφος 4, τμήμα του σκελετού του οποίου βρίσκεται στην είσοδο του ναΐσκου, και ο τάφος 5, στην ίδια ευθεία με τον προηγούμενο και ανατολικά του. Έλειπε το κρανίο και το σωζόμενο ύψος του σκελετού ήταν 0,60 μ.

Στο μέσον του νάρθηκα αποκαλύφθηκε ο λακκοειδής τάφος 6 σε χαμηλό όρυγμα πάνω στο φυσικό βράχο. Στο πρώτο επίπεδο υπήρχαν επίσης υπολείμματα ανακομιδών, ενώ χαμηλότερα αδιατάρακτος σκελετός, σωζόμενος από τη λεκάνη και κάτω, που περιβαλλόταν από πλίνθους, κεράμους και θραύσματα ασβεστολιθικών πλακών. Το δυτικότερο τμήμα του τάφου 6 εισχωρούσε κάτω από το θεμέλιο του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, γεγονός που φανερώνει ότι προϋπήρχε της προσθήκης του νάρθηκα, που όπως έχουμε ήδη επισημάνει είναι μεταγενέστερος του ναΐσκου[44].

Μετά την αφαίρεση του σκελετού βρέθηκε στρώση από θραυσμένες πλίνθους, που όπως διαπιστώθηκε στη συνέχεια, κάλυπταν παλαιότερη ταφή, τα οστά της οποίας ήταν εντελώς κονιορτοποιημένα.

Τα κινητά ευρήματα από όλο το χώρο ήταν ελάχιστα: 2-3 σιδερένια καρφιά, λίγα γυάλινα θραύσματα, μία άσπρη ψηφίδα και μικρά θραύσματα κεραμικής, κυρίως από χυτρικά σκεύη.

Έξω από τη δυτική πλευρά του ναΐσκου βρέθηκαν τυχαία δύο χάλκινα νομίσματα[45], μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, αβέβαιου ελλαδικού νομισματοκοπείου το πρώτο[46] και το δεύτερο επικεκομμένο[47].

Βόρεια πτέρυγα κελιών

Συνεχίστηκαν και φέτος οι διερευνητικές εργασίες που άρχισαν πέρυσι στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών[48]. Παρόλο που η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί είναι δυνατό να διατυπωθούν κάποιες παρατηρήσεις που προκύπτουν όχι μόνον από τα ευρήματα της ανασκαφής, αλλά και από την εξέταση των τοιχοποιιών, αφού έχουν αφαιρεθεί τα εσωτερικά επιχρίσματα. Έτσι, ο ισόγειος ενιαίος θολωτός χώρος[49] που διατηρείται πίσω από τα μεταβυζαντινά κελιά είναι βέβαιο ότι ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους από την ομοιότητα της λιθοδομής του με αντίστοιχα τμήματα στο βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας. Τα μεταβυζαντινά κελιά χτίστηκαν σε ευρύ πλάτωμα σε ψηλότερη στάθμη από τη δυτική αυλή του ναού της

44. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 118-119.

45. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τη Μ. Γαλάνη-Κρίκου.

46. Πρβλ. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington DC 1969, αριθ. 18.5-6.

47. Πρβλ. ό.π., αριθ. 18.3-4.

48. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 135-136.

49. Ο χώρος αυτός ήταν χωρισμένος σε δύο τμήματα με εγκάρσια λιθοδομή, η οποία πλέον έχει καθαιρεθεί.

Παναγίας. Αυτό το πλάτωμα είχε διαμορφωθεί κατά τους βυζαντινούς χρόνους (10ος-11ος αι.) εν μέρει με λάξευση του βραχώδους πρανούς και εν μέρει με την ανοικοδόμηση ανδήρου με ενισχυτικά εγκάρσια τοιχία, στα οποία ανοίγονταν τοξωτά ανοίγματα. Δύο από τα ανοίγματα αυτά αποκάλυψε η ανασκαφική έρευνα στα θεμέλια μεταβυζαντινού κελιού. Ανάμεσα στην κεραμική της επίχωσης υπήρχε ένα λεπτεγχάρακτο όστρακο, άλλα 14ου-16ου αιώνα και νεότερα. Συγκεντρώθηκε, επίσης, αρκετή ποσότητα θαλασσινών όστρεων.

Στο χώρο του μεταβυζαντινού θολωτού χώρου και στο νοτιοανατολικότερο τμήμα που περιγράψαμε την προηγούμενη χρονιά (εκεί αναφέρεται ως β΄ όροφος) βρέθηκε κτιστή κλίμακα[50]. Αυτή πρέπει να οδηγούσε από άνοιγμα του ισόγειου χώρου βόρεια του ναού της Παναγίας στον όροφο του προστώου του ναού της Παναγίας (11ου αι.) και σε συνέχεια στο υπερώο του Μεγάλου Καθολικού. Άλλα τρία λίθινα σκαλοπάτια που αποκαλύφθηκαν φέτος στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου φαίνεται πως αποτελούν μέρος της διαμόρφωσης των επιπέδων γύρω από αυτή την κλίμακα, όπου όμως η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

Από την κεραμική που συγκεντρώθηκε, η παλαιότερη είναι εφυαλωμένη αδρεγχάρακτη και επιπεδόγλυφη, του τέλους του 12ου-αρχών 13ου αιώνα. Από τα λοιπά ευρήματα αναφέρουμε ένα ορειχάλκινο σπαθί, μήκ. 0,94 μ., με διακόσμηση ανάγλυφης ημισελήνου και άστρου στη λεπίδα και ένα λίθινο σφαιρικό βλήμα.

Η κατασκευή αυτού του μεταβυζαντινού ημικυλινδρικού χώρου ΙΒ΄ και του προσκολλημένου στο ανατολικό του άκρο πύργου καθώς επίσης και των κελιών ΙΑ΄, που αναφέραμε, προκάλεσε τη μερική κατάχωση και αλλοίωση των υπολειμμάτων της βυζαντινής πτέρυγας και του κλιμακοστασίου και έκανε εντελώς «δυσανάγνωστη» σήμερα τη σχέση του ναού της Παναγίας με τη βόρεια πτέρυγα των βυζαντινών χρόνων.

Αντίκυρα

Οδός Ομήρου και Καραϊσκάκη (Ο.Τ. 27, οικόπεδο Κ.Μ. και Φ. Γερακάρη)

Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του μικρού αυτού οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τχ1, μήκ. 9,30 μ., ο οποίος συνεχιζόταν και πέραν των ορίων του οικοπέδου νότια προς την οδό Ομήρου και βόρεια, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κουρελή που ανασκάφηκε στη συνέχεια. Στην τοιχοποιία του εντοπίστηκε μία επισκευαστική φάση. Το μεγάλο μήκος του και η μορφή του μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για περίβολο. Στα βορειοανατολικά του οικοπέδου ο Τχ2 είναι όμοιας τοιχοποιίας και κατεύθυνσης, ενώ παλαιότερος είναι ο υποκείμενος Τχ4 με ελαφρά απόκλιση προς Ν.-ΝΔ. Είναι χτισμένος με ογκώδεις παραλληλόγραμμους γωνιόλιθους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση κατά χώραν μονολιθικού και ακόσμητου κίονα με φορά πτώσης από Β. προς Ν. σε απόσταση 2,70 μ. από τον Τχ1 και 0,50 μ. από το βόρειο όριο του οικοπέδου.

Η αρχική θέση του ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί σε υπόλειμμα κτιστής κατασκευής από λαξευμένους ορθογωνικούς λίθους που σχηματίζουν ορθή γωνία και βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του κίονα.

Τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ήταν αρκετά επιφανειακά και η αφαιρεθείσα επίχωση δεν ξεπέρασε σε βάθος το 1,30 μ. Χαρακτηρίζεται από εκτεταμένο στρώμα καταστροφής εντονότερο δυτικά, κατά μήκος του Τχ1, όπου εκτός από αρκετά θραύσματα κεράμων στέγης συγκεντρώθηκε κεραμική παλαιοχριστιανικών χρόνων – αμφορείς τύπου 1 και 2, πινάκια, οινοχόες, χύτρες και λυχνάρια του 6ου αιώνα – σιδερένια καρφιά, μυλόπετρα από τραχείτη λίθο και το μοναδικό νόμισμα της ανασκαφής ρωμαϊκής περιόδου, Μάρκου Αυρηλίου Πρόβου (276-282 μ.Χ.). Εντυπωσιακά μεγάλος ήταν ο αριθμός των πήλινων πωμάτων, μέσης διαμ. 0,05-0,09 μ. (καταμετρήθηκαν 54), προερχομένων από όστρακα αγγείων.

Η χρονολόγηση της κεραμικής που συγκεντρώθηκε από το στρώμα καταστροφής στα τέλη του 6ου με αρχές του 7ου αιώνα, αλλά και οι κατακρημνίσεις ορισμένων τμημάτων τοίχων ή μετατόπιση λίθων και κυρίως η πτώση του κίονα που προαναφέρθηκε, συνηγορούν στην άποψη ότι ο ακμαίος παλαιοχριστιανικός οικισμός της Αντίκυρας με την τρίκλιτη βασιλική που απέχει 200 μ. περίπου από το εξεταζόμενο οικόπεδο, καταστράφηκε από το μαρτυρούμενο σεισμό του 551 μ.Χ.[51].

Σε χαμηλότερο βάθος η κεραμική ανήκε στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

Οδός Καραϊσκάκη (Ο.Τ. 27, οικόπεδα Χ. Πανουργιά, Σ. και Κ.-Χ. Κουρελή)

Τα δύο αυτά επίσης μικρά οικόπεδα είναι όμορα προς Β. με το προηγούμενο οικόπεδο Γερακάρη. Αποκαλύφθηκαν συνολικά εννέα τοίχοι, η εικόνα όμως που παρέχεται από την κάτοψη είναι αρκετά αποσπασματική, αφού το τμήμα του ιστού των κτιρίων είναι μικρό και εκτείνεται και εκτός των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου. Επιπλέον δεν ήταν δυνατή η πλήρης αποκάλυψη ορισμένων τοίχων έως τη θεμελίωσή τους, γιατί λόγω της γειτνίασης του οικοπέδου με τη θάλασσα (Εικ. 23) ανέβλυζε θαλάσσιο νερό, που επέβαλε τη διακοπή της έρευνας. Παρ' όλα αυτά μπορούμε να διακρίνουμε τρεις οικοδομικές φάσεις.

Στη φάση Α ανήκει ο Τχ1 το πάχος του οποίου φθάνει τα 1,55 μ. Ανήκει σε αρχαίο οικοδόμημα και η κατασκευή του είναι ιδιαίτερα επιμελημένη: ογκώδεις λαξευμένοι ορθογώνιοι ασβεστολιθικοί και πωρολιθικοί δόμοι έχουν τοποθετηθεί στον άξονα Α.-Δ. και εναλλάσσονται με άλλους κατά τον άξονα Β.-Ν. Η κατασκευή εδράζεται σε σταθερή υποθεμελίωση και φαίνεται πως πρόκειται για σημαντικό αρχαίο κτίριο με κύρια όψη τη βόρεια.

---

50. *ΑΔ* 54 (1999), σ. 135-136.

51. Α. Κούρεντα-Ραπτάκη, Παλαιοχριστιανική Αντίκυρα. Μια πρώτη προσέγγιση, *Θωράκιον*, Αθήνα 2004, σ. 109-122, πίν. 39-42.

Εικ. 23. Αντίκυρα. Οδός Καραϊσκάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Στη φάση Β ανήκει η πλειονότητα των οικοδομικών καταλοίπων, τα οποία σχηματίζουν τρεις χώρους. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεσαίου μεγέθους αργούς ασβεστόλιθους και πωρόλιθους και ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στην ανατολική όψη των τοίχων 6Α και 4 διατηρήθηκε και τμήμα από το επίχρισμά τους. Η φάση αυτή ανήκει στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στη φάση Γ, τέλος, ανήκει ο Τχ3, που αποτελεί τη δυτική προέκταση του τοίχου που ανασκάφηκε στο παρακείμενο προς Α. οικόπεδο Γερακάρη και χαρακτηρίστηκε ως περίβολος.

Στρώμα καταστροφής διαπιστώθηκε στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου, στην περιοχή μάλιστα βόρεια του Τχ3 περιείχε και έντονα κατάλοιπα πυράς.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε είναι περιορισμένη και τα όστρακα μικρά και φθαρμένα. Ανήκουν σε υστερορωμαϊκούς αμφορείς τύπου 1 και 2, μαγειρικά σκεύη και πινάκια αφρικανικού τύπου. Ελάχιστα είναι τα όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, ενώ σποραδική μελαμβαφής κεραμική επισημάνθηκε στο χώρο 1 και στα χαμηλότερα επίπεδα αποχωμάτωσης όπου συνεχίστηκε η έρευνα από τη Ι΄ ΕΠΚΑ. Το μοναδικό νόμισμα της ανασκαφής που περισυνελέγη από την επιφάνεια του Τχ3 είναι mangir του Βαγιαζίτ Β΄ (1481-1512). Η επίχωση στο σημείο που βρέθηκε ήταν εμφανώς αναμοχλευμένη και κατά συνέπεια το νόμισμα δεν αποτελεί κριτήριο χρονολόγησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία είναι πολύ πρωιμότερα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Δ' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς παρουσιάστηκε αρχικά το 1999 και λειτούργησε και το 2000 στον προθάλαμο του μουσείου έκθεση με θέμα το «Πολυδίψιον Άργος και ο Υδάτινος Πλούτος της Αργολίδας», ο σχεδιασμός της οποίας έγινε από τη Διευθύντρια της Εφορείας Ε. Σπαθάρη[1]. Στην έκθεση συμμετείχε και ο Σύλλογος Γεωπόνων με εποπτικό υλικό σχετικά με τους σημερινούς υδάτινους πόρους του Νομού[2]. Το ίδιο έτος ανάλογα και με τις εγκεκριμένες πιστώσεις έγιναν, επίσης, εργασίες βελτίωσης των εσωτερικών εκθεσιακών χώρων του μουσείου με χρωματισμούς που ανανέωσαν κυρίως την πρώτη αίθουσα[3]. Επιπλέον, για την παρουσίαση της 25ης Έκθεσης του Συμβουλίου της Ευρώπης με τίτλο «Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού - Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα»[4] απεστάλησαν οι αριθ. L 7.322 και L 4.67 σφραγίδες, που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Λέρνας και χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (ΠΕ ΙΙΙ), καθώς επίσης και το αριθ. C 149 τμήμα κρατήρα αρχαϊκών χρόνων με τη σκηνή της τύφλωσης του Πολύφημου από τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του. Μετά το πέρας της παρουσίασης τα έργα επιστράφηκαν στο Μουσείο Άργους.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του βιβλίου εισαγωγής αρχαίων το 2000 εισήχθησαν στο Μουσείο Άργους 2.040 ομάδες οστράκων, 841 ομάδες αγγείων, 780 ομάδες άλλων ευρημάτων (ειδώλια, νομίσματα κτλ.) και 358 ομάδες οστεολογικού υλικού. Από τους αριθμούς αυτούς γίνεται φανερό ότι το μουσείο καθημερινά δέχεται πληθώρα κινητών ευρημάτων, καθώς επίσης και το ότι, για το λόγο αυτό, δεν είναι δυνατόν να εξελίσσεται η συντήρησή τους με απόλυτη χρονική αντιστοιχία. Παρ' όλα αυτά, χάρη στο σωστό προγραμματισμό και τους ρυθμούς εργασίας των συντηρητών αρχαίων, συντηρήθηκαν 420 ευρήματα διαφόρων κατηγοριών[5]. Στα ευρετήρια του Μουσείου Άργους καταγράφηκαν 283 αντικείμενα (ΜΑ 10037-ΜΑ 10320), ενώ παράλληλα έγινε αντιγραφή των δεδομένων 5.500 αντικειμένων σε καρτέλες, οι οποίες τοποθετήθηκαν σε ειδικό φωριαμό. Η εργασία αυτή έδωσε την αφορμή για ψηφιακή αποδελτίωση, έλεγχο και κατάρτιση αντίστοιχων πινάκων του περιεχομένου των αριθ. Ι-ΙΧ ευρετηρίων, όπου περιλαμβάνονται ευρήματα από ανασκαφές της Εφορείας από το 1959 και εξής (στην πλειονότητά τους κεραμική-αγγεία), καθώς επίσης και κάποιες περιπτώσεις παράδοσης αρχαίων[6].

Τέλος, η ολοκλήρωση του προγράμματος της μεταφοράς αρχαίων από τις αποθήκες του Μουσείου Ναυπλίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μυκηνών[7] έδωσε το έναυσμα για την αναζήτηση και ταξινόμηση ανασκαφικού υλικού παρελθόντων ετών από το Άργος ή την κτηματική του περιφέρεια, το οποίο είχε συγκεντρωθεί στις αποθήκες Λεονάρδου από το 1965 έως το 1973. Η αρχή έγινε από την αριθ. 138 αποθήκη, για το περιεχόμενο της οποίας είχε προηγηθεί σχετική εργασία και το Μάιο του προηγούμενου έτους[8]. Από το συσχετισμό του φωτογραφικού υλικού, που συνοδεύει τις εκθέσεις των αρχαιολόγων στα αντίστοιχα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, φαίνεται ότι ένας αριθμός ευρημάτων είχε μεταφερθεί στο Ναύπλιο μετά

---

1. Βλ. *Αρχαιολογία* 89 (2003), σ. 107. Λόγω του ενδιαφέροντος που έχει προκαλέσει η έκθεση αυτή στους επισκέπτες, αν και σχεδιάστηκε ως περιοδική, παραμένει έως και σήμερα (2005).

2. Για αντίστοιχες δραστηριότητες της Εφορείας κατά το προηγούμενο έτος, βλ. *Το έργο του ΥΠΠΟ στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 2 (1998), σ. 79.

3. Παρόμοιες επεμβάσεις είχαν γίνει το 1994-1995 με έμφαση στη χρωματική ανανέωση της αίθουσας των γλυπτών στον α' όροφο του Καλλέργειου.

4. Η έκθεση στο διάστημα από το Δεκέμβριο του 1998 έως το Μάιο του 2000 παρουσιάστηκε σε τέσσερις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες: Κοπεγχάγη, Βόννη, Παρίσι και Αθήνα, βλ. *Τό Μουσεῖον* 1 (2000), σ. 85.

5. Υπεύθυνη του εργαστηρίου συντήρησης του μουσείου είναι η συνάδελφος Ά. Παπαδημητρίου. Τα ευρήματα συντηρήθηκαν από τους συντηρητές αρχαίων Φ. Δημάκη, Β. Κοντό και Α. Κούσουλα.

6. Το 1962 ή λίγο μετά καταγράφονται τα ευρήματα από τις ανασκαφές της Σ. Καρούζου κοντά στο νεκροταφείο της Παναγίας και βόρεια των στρατώνων του Καποδίστρια, βλ. *ΑΔ* 15 (1933-35): Χρονικά, σ. 16-53. Επίσης, *Ηόρος* 2 (1984), σ. 25.

7. Βλ. *Το έργο του ΥΠΠΟ στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 3 (1999), σ. 91.

8. Και το 1999 οι εργασίες έγιναν από την υπογράφουσα με την πρόθυμη συμμετοχή των Β. Μακρή, Χ. Οικονόμου και Ν. Στεφάνου, εργατοτεχνιτών των ανασκαφών Άργους. Στην αποθήκη υπήρχαν ευρήματα από ανασκαφές στο Άργος, όπως: Εθνικό Γυμναστήριο Άργους (1965), Φράγκου (1968), Σκλήρη (1968), Τσίτσου (1970), Δειράδα (1970), Κουτρουμπή (1970), Θεοδωρόπουλου (1971), Λειβαδίτη, Σκιντζή (1971), Παπανικολάου (1971), Θεοφανόπουλου (1971), Βλάχου (1971), Καπετάνου (1971), Παπασαραντόπουλου (1972), Λυγγίτσου (1972), Καζά (1972/73), Ιωαννίδη (1973), Κώρου (1973), καθώς και από την κτηματική περιφέρεια του Άργους, όπως: Σ. Σαραβάκου (Κουρτάκι 1969), Μαλανδρένι (Σύνορο, αγρός Μ. Φράγκου, 1969), Δούκα (θέση Τουλούπα 1969) και από τους Μύλους. Στη συνέχεια τα ευρήματα μεταφέρθηκαν και ακολούθως ταξινομήθηκαν στους αποθηκευτικούς χώρους του Μουσείου Άργους με τη φροντίδα του Ε. Γιαννόπουλου, πολύτιμου συνεργάτη επί σειρά ετών και υπεύθυνου ταξινόμησης του αρχαιολογικού υλικού στο εν λόγω μουσείο.

από επιλογή για μελέτη, συντήρηση και φωτογράφηση, προκειμένου να υποβληθούν τα πεπραγμένα της Εφορείας. Παρόμοιες εργασίες ταξινόμησης έγιναν και στο ισόγειο του απαλλοτριωμένου ακινήτου πρώην ιδιοκτησίας Λακασά[9], το οποίο χρησιμοποιείται ως αρχαιολογική αποθήκη από το 1989, με σκοπό την αποσυμφόρηση του Μουσείου Άργους από τον όγκο των ευρημάτων των ανασκαφών[10]. Επανασυσκευάστηκαν 103 ομάδες κεραμικής από την ανασκαφή Σ. Σαραβάκου (Κουρτάκι 1966, 1967 και 1969) και άρχισε η προετοιμασία για τη συγκέντρωσή τους[11], μαζί με το υλικό που μεταφέρθηκε από το Ναύπλιο, σε ενιαίο χώρο[12].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Βασιλέως Γεωργίου και Νικηταρά (οικόπεδο Δ. Ρουμπέκα)

Πρόκειται για διαμπερές οικόπεδο στο κέντρο του Άργους, ανατολικά της πλατείας του Αγίου Πέτρου, με προσόψεις επί των παραπάνω οδών. Στο νότιο ήμισυ του ακινήτου ο έλεγχος του υπεδάφους έφερε στο φως ενδείξεις αρχαίων[13], η διερεύνηση των οποίων έγινε με δαπάνη εκ μέρους της ιδιοκτήτριας.

Σε βάθος που κυμάνθηκε από 1,37 έως 1,80 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας, που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Από τη σωζόμενη κάτοψη φαίνεται ότι είχε δύο τουλάχιστον δωμάτια και δύο μικρούς πιθανότατα αποθηκευτικούς χώρους. Οι τοίχοι αποτελούνταν από αργούς λίθους διαφόρων διαστάσεων και ως συνδετικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί πηλόχωμα. Τα δάπεδα, κατάλοιπα των οποίων βρέθηκαν σποραδικά, ήταν κατασκευασμένα από καστανέρυθρο πηλό απλωμένο πάνω σε στρώση από ποταμίσιες πέτρες, σε βάθος 2,35-2,60 μ. Δυτικά της οικίας ήλθε στο φως τμήμα αρχαίας οδού από χαλίκι διαφόρων διαστάσεων, χώμα και μικρά τμήματα κεραμιδιών. Το ιδιαίτερα σκληρό οδόστρωμα είχε διαταραχθεί από παραβιάσεις των βυζαντινών χρόνων. Η καμπύλη διαμόρφωση που παρατηρήθηκε στο νοτιότερο άκρο του εξωτερικού τοίχου της οικίας οφείλεται στην αντίστοιχη στροφή της οδού προς Α., σχεδόν παράλληλα και κάτω από τη σημερινή οδό Βασιλέως Γεωργίου.

Έρευνα σε βαθύτερα στρώματα (2,40-2,50 μ.) έδειξε ότι η οικία είχε θεμελιωθεί σε ποταμίσια επίχωση με γεωμετρική κεραμική, που προσιδιάζει στη χρήση του ευρύτερου περιβάλλοντος στην αντίστοιχη περίοδο[14]. Από την ίδια επίχωση προέρχονται, επίσης, και λίγα θραύσματα αργείτικων ειδωλίων αρχαϊκών χρόνων. Παρόμοια οικιστική χρήση έχει τεκμηριωθεί με ευρήματα και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου-α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.[15], σε απόσταση μόλις 110-120 μ. βόρεια από την ανασκαφή Ρουμπέκα.

Πάροδος Γούναρη 116 (οικόπεδο Ε. Σκλήρη)

Το παραπάνω οικόπεδο γειτνιάζει με το οικόπεδο Δ. Σκλήρη και τα νεότερα ευρήματα αποτελούν επιβεβαίωση των όσων αναφέρθηκαν το 1995[16]. Η ανασκαφική εικόνα σε έκταση 90

---

9. Στην εργασία αυτή συμμετείχε ο Β. Τασίνος, πτυχιούχος του Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών.

10. Η προσπάθεια για διευθέτηση των ευρημάτων των ανασκαφών που συσσωρεύονταν στις αποθήκες του υπογείου της νέας πτέρυγας του μουσείου επί σειρά ετών άρχισε το 1989 από την υπογράφουσα με τη βοήθεια των Φ. Δημάκη, Β. Κοντού, Α. Κούσουλα, συντηρητών αρχαίων, του Π. Μούκιου, αρχαιοφύλακα, και του εργατοτεχνικού προσωπικού των ανασκαφών του Άργους. Με το αριθ. Φ2/4/3530/18-9-1989 έγγραφο ενημερώθηκε το ΥΠΠΟ-Τμήμα Μουσείων για την «Οργάνωση βοηθητικών αρχαιολογικών αποθηκών του Μουσείου Άργους» με κύρια αναφορά στα απαλλοτριωμένα ακίνητα Λακασά και Πούλου στη βορειοανατολική γωνία της αρχαίας αγοράς. Στο υπόγειο της δεύτερης αποθήκης είχε μεταφερθεί από το απαλλοτριωμένο ακίνητο Μπονώρη (αριθ. Φ17/3353/6-7-1988 έγγραφο) το οστεολογικό υλικό από τις ανασκαφές της Λέρνας, καθώς και από ανασκαφές της Δ΄ ΕΠΚΑ στο Άργος και στη γύρω περιοχή, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί το ισόγειο του κτιρίου Μπονώρη ως χώρος γραφείων της 5ης ΕΒΑ στο Άργος. Η μεγάλη πλημμύρα που έπληξε το Άργος στις 16-11-1990 προξένησε σημαντικές καταστροφές σε ολόκληρη την πόλη (βλ. Χ. Πιτερός, Το Άργος και ο Χάραδρος (Ξεριάς), *Ελλέβορος* 11 (1994), σ. 150-158). Τα ύδατα, που παρέμειναν πολλές ημέρες, κατέκλυσαν πολλές περιοχές και ανάμεσα σε αυτές και την έκταση της αρχαίας αγοράς. Η υγρασία που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα να διαβρωθεί μέρος του οστεολογικού υλικού από διάφορες ανασκαφές της Εφορείας που δεν είχε τοποθετηθεί σε μεταλλικά ράφια. Με την αύξηση του αριθμού του επιστημονικού προσωπικού εφαρμόστηκε η ταξινόμηση των αποθηκών με Η/Υ υπό την εποπτεία της συναδέλφου Α. Παπαδημητρίου (αριθ. Φ2/4/3281/13-7-1995 έγγραφο). Γενικά για τη διευθέτηση των αποθηκών του Μουσείου Άργους, βλ. Α. Παπαδημητρίου - Ε. Κόλια - Γ. Καββαδίας, Απογραφή και οργάνωση των αποθηκών του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12/6/1996*, Αθήνα 2006, σ. 349-354.

11. Ένα μέρος του υλικού από το Κουρτάκι υπήρχε, επίσης, μαζί με τα ευρήματα από τον αποθέτη του ιερού Δήμητρας και Κόρης στο Σπηλιωτάκη (*ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 121-122), στο υπόγειο του Καλλέργειου, χώρος ο οποίος δεν έμεινε ανέπαφος από τις πλημμύρες του 1967, αλλά και την επίσκεψη τρωκτικών (αριθ. 1166/2-12-1967 και 4569/25-10-1976 αναφορές του Η. Σιδέρη, αρχιφύλακα τότε του Μουσείου Άργους). Το περιεχόμενο της αποθήκης αυτής συσκευάστηκε και μεταφέρθηκε αρχικά το 1993 στην αποθήκη του α΄ ορόφου του Καλλέργειου.

12. Από το Ναύπλιο (αποθήκη 138) μεταφέρθηκαν 670 ομάδες κεραμικής (όστρακα, αγγεία) και 196 ομάδες ειδωλίων, που ταξινομήθηκαν στο απαλλοτριωμένο ακίνητο Αρτεμάκη, μαζί με το υλικό από το Καλλέργειο.

13. Σε έλεγχο που έγινε στο αρχείο της Δ΄ ΕΠΚΑ δεν βρέθηκαν στοιχεία σχετικά με την ανέγερση των κτισμάτων στο βόρειο μέρος του ίδιου οικοπέδου.

14. Βλ. *ΠΑΕ* 1952, σ. 413-426· *BCH* 77 (1953), σ. 211 (ανασκαφή Α. Μπερτζελέτου)· *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 93 (ανασκαφή Κ. Φλέσσα)· 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 55-56 (ανασκαφές Αλεξόπουλου και Κατσαρού). Στο οικόπεδο Κατσαρού έχουν βρεθεί όστρακα αγγείου, στα οποία απεικονίζεται ένα πλοίο. Η παράσταση χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., βλ. *Tropis* II (1987), σ. 33 και *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 126-127 (ανασκαφές Παρασκευόπουλου και κτιρίου ΟΤΕ).

15. Βλ. *BCH* 78 (1954), σ. 410-426 (ανασκαφή Α. Μπερτζελέτου) και κυρίως σ. 423.

16. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 94-96.

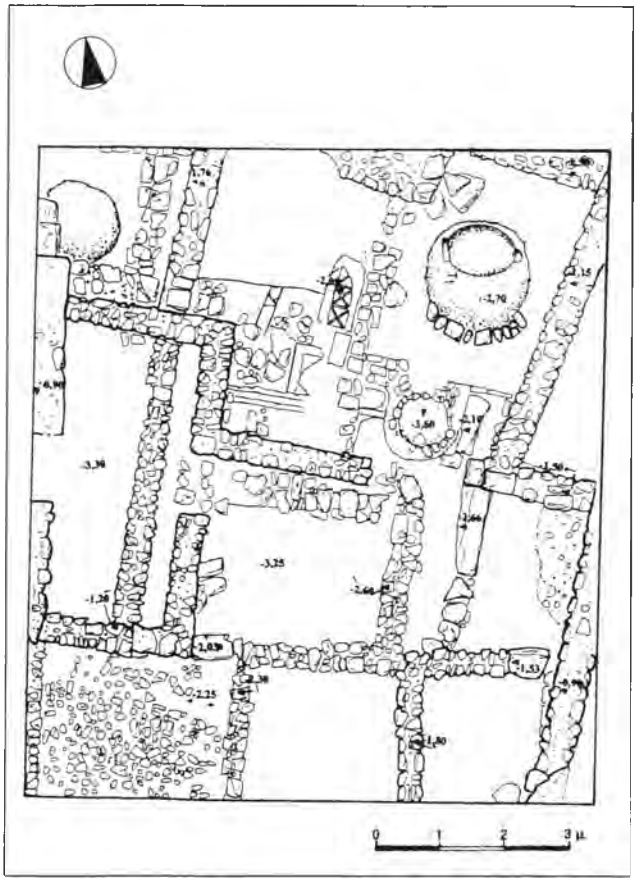

Εικ. 1. Άργος. Πάροδος Γούναρη 116. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Άργος. Πάροδος Γούναρη 116. Άποψη της ανασκαφής από Α.

τ.μ. (τέσσερις τομές) είναι παρεμφερής, καθώς πρόκειται για κτιριακά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τους ρωμαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 1-2). Μετά την απομάκρυνση της επιφανειακής διαταραγμένης επίχωσης, η κεραμική από βάθος 0,80 έως 1 μ. συμφωνεί με την πλειονότητα των αρχιτεκτονικών δεδομένων, που ανήκουν σε τμήμα οικίας ρωμαϊκής περιόδου, οι τοίχοι της οποίας εδράζονταν σε βάθος 1,80-2 μ.

Η ύπαρξη μικρής τοιχοποιίας, μήκ. 1,50 και πλ. 0,45-0,50 μ., η οποία βρέθηκε σε κυμαινόμενο βάθος 1,40-1,44 μ., αποτελεί μία ακόμη απόδειξη της χρήσης του άμεσου, αλλά και ευρύτερου περιβάλλοντος, όπου η παρουσία κλιβάνων ή οι ενδείξεις λειτουργίας εργαστηρίων κοροπλαστικής είναι σαφείς[17]. Ανάμεσα στα πλέον συνήθη υλικά κατασκευής της (αργοί λίθοι, τμήματα κεραμίδων, πηλόχωμα) είχαν εντοιχιστεί μήτρες ειδωλίων ελληνιστικών χρόνων. Θραύσματα από μήτρες βρέθηκαν, επίσης, και προς το ανατολικό μέρος του ανασκαφικού χώρου, κάτω από τους τοίχους δωματίου των ρωμαϊκών χρόνων.

Η μεγαλύτερη διατάραξη των επιχώσεων παρατηρήθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, όπου σε βάθος 1,95 μ. αποκαλύφθηκε κυκλοτερής λάκκος, διαμ. 1,60 μ., που έσωζε σχεδόν κατά το ήμισυ περιχείλωμα χτισμένο από μία σειρά λιθόπλακες μικρών διαστάσεων. Στο εσωτερικό του η επίχωση έφερε εμφανή ίχνη φωτιάς μαζί με πέτρες, τμήματα κεραμίδων, όστρακα οικιακής κεραμικής του 2ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., κομμάτια κατεστραμμένου δαπέδου από πηλό κ.ά. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε βάθος 2,60 μ. συνελέγη τμήμα αποθηκευτικού πίθου με απανθρακωμένους σπόρους, πιθανότατα σίτου. Το ενδεχόμενο ο λάκκος αυτός να αποτέλεσε τμήμα αποτυχημένου κατασκευαστικά κλιβάνου και στη συνέχεια να μετατράπηκε σε χώρο απόρριψης άχρηστων αντικειμένων είναι πολύ πιθανό, καθώς παρόμοια εικόνα παρουσίασε μικρότερη κυκλική κατασκευή, διαμ. 0,70 μ., που ήλθε στο φως λίγο νοτιότερα από την προηγούμενη, μόνον που αυτή επαναλειτούργησε ως μικρό πηγάδι. Η παρουσία, ωστόσο, σπασμένων πήλινων πλακών, πάχ. 0,05 μ., με αποτυπώματα δαχτύλων και αβαθείς κοιλότητες, πήλινων ή λίθινων σβώλων, καθώς και τμημάτων πήλινης λεκάνης κ.ά., αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι στη θέση αυτή υπήρξαν κατασκευές που αποτελούσαν αρχικά τμήματα μιας βιοτεχνικής εγκατάστασης.

Πολύ κοντά στο ανατολικό όριο της ιδιοκτησίας, σε βάθος 2,65 μ., αποκαλύφθηκε κτιστός αποθέτης, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν και εργαστηριακά κατάλοιπα. Μέσα σε καστανό γλινώδες χώμα με άφθονα ίχνη φωτιάς και ξυλάνθρακα βρέθηκαν: όστρακο ανάγλυφου αγγείου με διονυσιακή σκηνή, θραύσματα αργείτικων ειδωλίων, πηνία, υπολείμματα από υαλόμαζες, τμήματα καμένου πηλού, θραύσματα από μήτρες ειδωλίων, μάζες χαλκού κ.ά.

Γενικότερα, σε βάθος 2,30-2,45 μ., η χρήση του χώρου στην ελληνιστική εποχή ήταν εμφανής. Στα κινητά ευρήματα της

17. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 141 (ανασκαφές Ε. και Δ. Αντωνόπουλου και Σ. Γκόφα).

ανασκαφής συγκαταλέγονται 40 αγνύθες περίπου, όπου υπερτερούν οι κωνικές τύπου XIV και XII (250-146 π.Χ.), ενώ υπάρχουν και δύο τύπου VII (4ος αι. π.Χ.)[18], από τις οποίες η μία με ίχνη εξίτηλου καστανομέλανου επιχρίσματος στη βάση. Στην οικοσκευή ανήκουν ακόμη 20 πηνία, ορισμένα από τα οποία φέρουν διάκοσμο με απλό εγχάρακτο κύκλο ή ενσφράγιστο ρόδακα[19].

Τέλος, στους γεωμετρικούς χρόνους χρονολογείται σπασμένος ταφικός πίθος, που βρέθηκε σε βάθος 2,85 μ. στο βορειοανατολικό μέρος του σκάμματος. Το στόμιό του έκλεινε μικρή λιθόπλακα, πάχ. 0,12 μ. Ο νεκρός σε έντονα συνεσταλμένη στάση είχε τοποθετηθεί σε αριστερή κατάκλιση, με προσανατολισμό Δ.-Α. Τμήματα περόνης αποτελούσαν το μοναδικό κτέρισμα της ταφής. Στα βαθύτερα επίπεδα της ανασκαφής (3-3,20 μ.) βρέθηκε διάσπαρτη κεραμική γεωμετρικών χρόνων.

Παλιόπυργα, οδός Κανάρη (οικόπεδο Ε. Κούρου)

Το παραπάνω οικόπεδο[20] βρίσκεται στο νότιο τμήμα του Άργους, σε περιοχή όπου τα αρχαία κατάλοιπα (κυρίως τάφοι) αποκαλύπτονται σε μικρό σχετικά βάθος[21]. Ο δοκιμαστικός έλεγχος έφερε στην επιφάνεια ενδείξεις των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών, υστεροκλασικών-ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Ακολούθησε ανασκαφή με αυτοχρηματοδότηση, η οποία κάλυψε έκταση 170 τ.μ. (Εικ. 3).

Σε μια λωρίδα του οικοπέδου, πλ. 2-2,50 μ., παράλληλη με τη δυτική παρειά του σκάμματος, ήλθαν στο φως, σε κυμαινόμενο βάθος 0,50-0,64 μ., τρεις απλοί λακκοειδείς τάφοι με κεραμοσκεπή κάλυψη σε μέτρια διατήρηση, εξαιτίας της επιφανειακής σχεδόν θεμελίωσης της παλαιάς οικίας που κατεδαφίστηκε για τις ανάγκες της έρευνας. Ακολούθησε ο εντοπισμός, σε βάθος 0,69-0,77 μ., τμήματος ταφικού περιβόλου από πωρόλιθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. προς την παρακείμενη οδό Κανάρη, γεγονός που εμπόδισε την εξαντλητική τεκμηρίωση. Ο περίβολος εδραζόταν, σε βάθος 1-1,03 μ., σε ακανόνιστους λίθους αρκετά μεγάλων διαστάσεων, σε άμεση σχεδόν επαφή με την κάλυψη

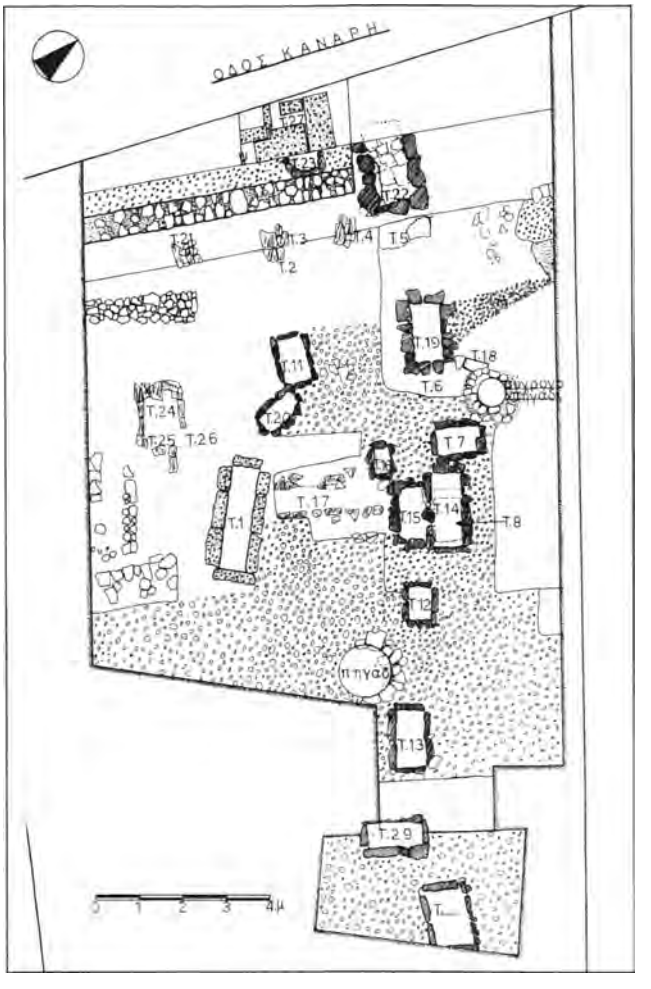

Εικ. 3. Άργος. Οδός Κανάρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

του υποκείμενου τάφου 23 (γεωμετρικών χρόνων). Στο εσωτερικό του ξεχώρισε η ανατολική παρειά δύο τάφων. Τα ευρήματα που καταγράφηκαν (θραύσματα ειδωλίου γυναικείας μορφής, τμήματα από μυκτήρα και δίσκο δύο λύχνων, θαλάσσιο όστρεο[22]) επιτρέπουν τη χρονολόγηση του περιβόλου στην υστεροκλασική-πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Στο νότιο μέρος της ανασκαφής, σε βάθος 1,08-1,13 μ., αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα δύο τοίχων από αργολιθοδομή, πηλόχωμα και λίγα τμήματα κεράμων σε εγκάρσια μεταξύ τους σχέση. Σώθηκαν σε μία καθ' ύψος σειρά, σε πλάτος που ποικίλλει από 0,15 έως 0,25 μ., και εδράζονταν σε σκληρό καστανό χώμα, σε βάθος 1,17 μ. Παρά την αποσπασματική τους διατήρηση, λόγω των επεμβάσεων στην επιφάνεια του οικοπέδου, φαίνεται ότι όριζαν ορθογώνιο χώρο με κατεύθυνση εκτός των ορίων του σκάμματος.

Στη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρησιμοποιείται, όπως αποδεικνύεται από τις αντίστοιχες ταφές με τα κτερίσματά τους (λάγυνος, μυροδοχεία – ατρακτόσχημα, ένα γυάλινο, ένα βολβόσχημο[23] –, χάλ-

18. *Corinth* XII, 1952, σ. 149, εικ. 23.

19. Η καταρχήν ταξινόμηση της ανασκαφής Παπαγγελόπουλου (1989, πάροδος Τριπόλεως) έδωσε έναν ικανό αριθμό από πηνία με εγχάρακτο ή ενσφράγιστο διάκοσμο. Η έρευνα στο εν λόγω οικόπεδο έγινε από τη συνάδελφο Δ. Λαδογιάννη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του υλικού.

20. Στο οικόπεδο υπήρχε παλαιό κτίσμα το οποίο, όπως μας πληροφόρησε ο ιδιοκτήτης, είχε χρησιμοποιηθεί από τα στρατεύματα κατοχής ως σταθμός ανεφοδιασμού καυσίμων. Η διάνοιξη πηγαδιού διατάραξε εν μέρει τον τάφο 18, στο εσωτερικό του οποίου είχε εισχωρήσει ποσότητα πετρελαίου.

21. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 86-87, σημ. 5-6.

22. Ενδεικτική βιβλιογραφία για ύπαρξη φυσικών ή τεχνητών θαλασσινών οστρέων σε τάφους ή αποθέτες εργαστηρίων και ιερών, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 116.

23. Παρατηρήσεις για τα μυροδοχεία που κατασκευάζονται στα εργαστήρια του Άργους, βλ. *ΣΤ' ΕλλΚερ*, σ. 399-405. Επίσης, Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ελληνιστική κεραμική από το Άργος, *Λεύκωμα Ζ' ΕλλΚερ*, Αίγιο 2005, σ. 126-142.

Εικ. 4. Άργος. Οδός Κανάρη. Ο τάφος 11.

κινη στλεγγίδα, καρφιά[24]), ο πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος 1, που βρέθηκε σε βάθος 1,50 μ.

Η γενική στρωματογραφική εικόνα της ανασκαφής ήταν σχεδόν ομοιογενής, με ψιλό χαλίκι ανάμεικτο με καστανέρυθρο χώμα. Η σύσταση ήταν πολύ σαθρή με χοντρές κροκάλες και αμμουδερό χώμα πάνω στις καλύψεις των τάφων. Συνολικά ερευνήθηκαν 29 τάφοι[25], οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στην πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο. Κτερισμένοι στο σύνολό τους είχαν κατασκευαστεί είτε από μονοκόμματες λιθόπλακες (κυρίως οι στενές πλευρές) είτε από μικρότερα τμήματα και ακανόνιστους λίθους. Είχαν αραιή διάταξη, με εξαίρεση τους αριθ. 7, 14, 15, 16, καθώς επίσης και τους αριθ. 11 και 20, που βρέθηκαν σε συστάδες κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο αριθ. 14 να έχει κοινή παρειά με τον αριθ. 15, ο τάφος 16 να εφάπτεται μερικώς στη βορειοδυτική παρειά του τάφου 15 και ο αριθ. 7 να εφάπτεται στη δυτική παρειά του αριθ. 14. Οι διαστάσεις ποίκιλλαν από πολύ μικρές (Τ 20, εσωτ.: 2× 0,28 μ.) έως αρκετά μεγάλες (Τ 14, εσωτ.: 1,56×0,64 μ.). Είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές ενηλίκων με εξαίρεση τους τάφους 16 και 20 που περιείχαν οστά νηπίων. Τα δάπεδά τους είχαν στρωθεί από λεπτό χαλίκι ή μικρό βότσαλο. Εξαίρεση αποτέλεσε ο Τ 22, το δυτικό τμήμα του οποίου έσωζε δάπεδο από λιθόπλακες διαφόρων διασπάσεων. Δεν είναι δυνατή σε αυτή τη φάση η ακριβέστερη τεκμηρίωσή τους, επειδή τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί. Από το σύνολο όμως των τάφων που ερευνήθηκαν ξεχώρισε ο αριθ. 11, που χρονολογείται στην υπομυκηναϊκή περίοδο[26] (Εικ. 4). Η διάταξη των τάφων, όπως αυτή παρουσιάστηκε στο σκάμμα της ανασκαφής Ε. Κούρου, δείχνει μια προτίμηση στον άξονα Δ.-Α., γεγονός που πρέπει να υπαγορεύεται από τη διαμόρφωση πρόσβασης στο χώρο της εναπόθεσης των νεκρών. Η πρόσβαση αυτή φαίνεται ότι ισχύει για μεγάλο διάστημα και επηρεάζει και τη διάταξη τόσο των κεραμοσκεπών τάφων όσο και του περιβόλου και του μεμονωμένου πώρινου κιβωτιόσχημου τάφου.

Προς το ανατολικό τμήμα της ανασκαφής εντοπίστηκε, σε βάθος 2-2,12 μ., πηγάδι, διαμ. 1 μ., από το οποίο σώθηκαν τρεις καθ' ύψος σειρές με αργούς ή μικρούς πελεκημένους λίθους. Η τελευταία εδραζόταν σε βάθος 2,73 μ. Από εδώ και κάτω τα πλευρικά τοιχώματα είχαν ανοιχθεί στο χαλικωτό έδαφος. Συνελέγη αραιή δυσδιάγνωστη κεραμική και τμήμα από χείλος πιθαριού.

Τέλος, στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται θραύσματα αργείτικων ειδωλίων αρχαϊκών χρόνων, ελάχιστα όστρακα κορινθιακών αγγείων, μικρή ποσότητα στολιδωτής κεραμικής (blister ware), τμήματα μελαμβαφών λύχνων του 3ου αι. π.Χ., πηνία και λίγες αγνύθες.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο

Για την ανέγερση προσθήκης κατ' επέκταση του Νομαρχιακού Γενικού Νοσοκομείου Άργους, ερευνήθηκε ανασκαφικά έκταση 1.500 τ.μ. περίπου στα νότια του υφιστάμενου από τη δεκαετία του 1960 κτιρίου[27]. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας μπορούν να συνοψιστούν ως εξής (Εικ. 5):

α) Στο νότιο και ανατολικό τμήμα του ερευνηθέντος χώρου εντοπίστηκε ομάδα 24 τάφων, που καλύπτει έκταση 135 τ.μ. περίπου. Οι τάφοι αυτοί έχουν πυκνή διάταξη, προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., είναι κατασκευασμένοι από πωρολιθικούς ορθοστάτες και όμοια κάλυψη ή από κεραμίδες ή, τέλος, είναι απλοί λάκκοι με ή χωρίς κεραμοσκεπή κάλυψη και έχουν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές. Η χρήση τους εκτείνεται από τους υστεροαρχαϊκούς-πρώιμους κλασικούς έως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Στην ίδια ταφική ομάδα ανήκουν και τρεις πωρολιθικοί τάφοι, καθώς και τέσσερις πυρές, που εντοπίστηκαν βόρεια του πυρήνα αυτών, στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής.

24. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 114, σημ. 9.

25. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι πτυχιούχοι Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Β. Τασίνος και Ε. Μάρκου. Οι αριθ. 28 και 29 τάφοι αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια των εργασιών θεμελίωσης της οικοδομής και ερευνήθηκαν από τη συνάδελφο Ε. Παππή.

26. Τάφοι αυτής της περιόδου έχουν βρεθεί λίγα μέτρα βορειότερα και στην ανασκαφή του οικοπέδου Ν.Π. Κούρου, βλ. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 62.

27. Η ανασκαφική έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το ΥΠΠΟ και το Υπουργείο Υγείας. Τα ανασκαφικά ημερολόγια τήρησαν οι αρχαιολόγοι Α. Κρέκα, Α. Μπαρμπιτσιώτη, Β. Μπούντρου και Ε. Χαντζή. Τα σχέδια εκπόνησαν οι σχεδιαστές Κ. Κομματάς, Κ. Νικολακοπούλου και Β. Σταυροπούλου.

Εικ. 5. Άργος. Νομαρχιακό Γενικό Νοσοκομείο. Κάτοψη της ανασκαφής.

β) Βόρεια και δυτικά της ομάδας των τάφων των ιστορικών χρόνων, στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής, εντοπίστηκαν 32 τάφοι της ύστερης μεσοελλαδικής εποχής, που κάλυπταν σε αραιή διάταξη έκταση 280 τ.μ. περίπου. Οι τάφοι αυτοί ανήκουν στους συνήθεις τύπους της εποχής, κιβωτιόσχημοι από ασβεστολιθικές αδρά πελεκημένες πέτρες και όμοια κάλυψη, πίθοι και αγγεία, καθώς και λάκκοι με ή χωρίς επένδυση από ωμό πηλό. Κατά κανόνα οι τάφοι αυτοί περιέχουν ένα σκελετό και είναι κτερισμένοι.

γ) Δυτικά της ομάδας των μεσοελλαδικών τάφων και κατά τον άξονα Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. εντοπίστηκε σειρά επτά κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων της γεωμετρικής εποχής. Οι τάφοι αυτοί, που κάλυπταν έκταση 53 τ.μ. περίπου, είχαν χρησιμοποιηθεί για μία κάθε φορά ταφή και ήταν πλούσια κτερισμένοι.

δ) Εκατέρωθεν της σειράς των γεωμετρικών τάφων εντοπίστηκαν τμήματα λιθοσωρών από ποταμίσιες κροκάλες μικρού και μεσαίου μεγέθους, καθώς και μεγάλες ακατέργαστες ποταμίσιες πέτρες χωρίς διάταξη, που κάλυπταν έκταση 160 τ.μ. περίπου. Τμήματα τριών λιθοσωρών της ίδιας μορφής εντοπίστηκαν σε περιορισμένη έκταση (10 τ.μ. περίπου) βόρεια της ομάδας των μεσοελλαδικών τάφων. Κατά την αφαίρεση των λιθοσωρών συνελέγη κεραμική των ύστερων μεσοελλαδικών χρόνων σε ποσοστό 80-90%, καθώς και ελάχιστα ευρήματα, που χρονολογούνται στην περίοδο χρήσης των πωρολιθικών κιβωτιόσχημων τάφων. Τμήματα των λιθοσωρών καλύπτουν τους τάφους των γεωμετρικών χρόνων. Σύμφωνα με αυτά τα στοι-

χεία, οι λιθοσωροί προέρχονται από διάλυση κάποιας κατασκευής της ύστερης μεσοελλαδικής περιόδου, που πραγματοποιήθηκε τουλάχιστον μετά τη χρήση του χώρου στη γεωμετρική εποχή (terminus post quem). Είναι πολύ πιθανόν ότι οι λιθοσωροί αυτοί κάλυπταν με τη μορφή ενός τύμβου τους τάφους της μεσοελλαδικής εποχής και αφαιρέθηκαν την περίοδο που ο χώρος επελέγη για ταφική χρήση, δηλαδή κατά την υστεροαρχαϊκή-πρώιμη κλασική εποχή, σε μια προσπάθεια καθαρισμού και διαμόρφωσης του ήδη χρησιμοποιημένου στα προϊστορικά χρόνια χώρου.

ε) Στο δυτικό και νότιο τμήμα της ανασκαφής, έκτασης 40 τ.μ. περίπου, εντοπίστηκαν τμήματα διαδοχικών οδοστρωμάτων, συνολ. πάχ. 0,70 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν. Τα οδοστρώματα αυτά, που αποτελούνταν από πυκνό και πακτωμένο χαλίκι διαφόρων μεγεθών, σώζονται πολύ αποσπασματικά, λόγω μεταγενέστερων επεμβάσεων και χρονολογούνται στην ύστερη μεσοελλαδική έως την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο. Το πλάτος του δρόμου υπερβαίνει, στα σημεία που ερευνήθηκε, τα 5 μ., ενώ δεν έχει εντοπιστεί το δυτικό του άκρο. Πρόκειται προφανώς για μία κεντρική οδική αρτηρία της ύστερης μεσοελλαδικής και πρώιμης μυκηναϊκής εποχής, που αποτελούσε και το όριο μεταξύ του εκτεταμένου μυκηναϊκού οικισμού των παρυφών του λόφου της Ασπίδας και του χώρου που χρησιμοποιήθηκε για ταφές ανατολικά αυτού. Ο δρόμος αυτός πρέπει να είχε καταργηθεί ήδη στη γεωμετρική εποχή, αφού ένας μεμονωμένος γεωμετρικός τάφος είχε καταστρέψει το τελευταίο οδόστρωμα.

στ) Στο κέντρο του σωζόμενου τμήματος του τελευταίου οδοστρώματος της μυκηναϊκής εποχής εντοπίστηκε σειρά από έξι πωρολιθικούς κυβόλιθους σε δύο στρώσεις. Η ιδιόμορφη κατασκευή έχει ακριβώς τον άξονα της προϊστορικής οδού και σχηματίζει ορθή γωνία με τον άξονα των τάφων των ιστορικών χρόνων. Παρά την απουσία χρονολογικών ενδείξεων και παραλλήλων ως προς τη χρήση, η διάταξη και το υλικό της κατασκευής μπορούν να δικαιολογήσουν μια χρονολόγηση σύγχρονη με τους τάφους των ιστορικών χρόνων και μια χρήση ως σηματοδότηση της εισόδου ή του ορίου του χώρου που χρησιμοποιήθηκε για ταφική χρήση την εποχή αυτή.

ζ) Στο βόρειο τμήμα του ερευνηθέντος χώρου εντοπίστηκε λάκκος ακανόνιστου σχήματος, διαστ. 9×6 μ. περίπου, ο οποίος είχε ανοιχθεί στο φυσικό γεωλογικό υπόβαθρο από χαλίκι, έως βάθος 3 μ., και στον οποίο είχαν απορριφθεί αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονταν από την υπέργεια σήμανση των τάφων των ιστορικών χρόνων.

Στο λοιπό οικοδομήσιμο χώρο, έκτασης 900 τ.μ. περίπου, που ερευνήθηκε, έως την ανεύρεση του φυσικού στρώματος της στείρας από αρχαιολογικά ευρήματα ποτάμιας απόθεσης, δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, γίνεται σαφές ότι ο χώρος που ερευνήθηκε χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα για ταφική αποκλειστικά χρήση σε τρεις διαφορετικές χρονολογικές περιόδους (την ύστερη μεσοελλαδική περίοδο, τη γεωμετρική και την πρώιμη κλασική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο). Η οδική αρτηρία, που αποτελούσε στην προϊστορική εποχή το όριο μεταξύ του οικισμού και του νεκροταφείου, φαίνεται πως λειτούργησε και στις μεταγενέστερες εποχές ανάλογα. Έτσι, η ευρύτερη περιοχή ανατολικά αυτής της οδού χρησιμοποιήθηκε στα ιστορικά χρόνια για ενταφιασμό, αλλά όχι με τη μορφή και τη δομή ενός ενιαίου και συγκροτημένου νεκροταφείου μεγάλης τάξεως. Αυτό το είδος της νεκρόπολης, που συναντάται στα μεγάλα αστικά κέντρα της αρχαιότητας (Αθήνα, Πάτρα, Άρτα), φαίνεται πως δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στους Αργείους, αφού η μόνη περιοχή που παρουσιάζει αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η θέση του Εθνικού Γυμναστηρίου Άργους, η αρχαία έξοδος της πόλης προς ΝΔ. (Τεγέα). Η συγκεκριμένη θέση του Νοσοκομείου, που γειτνιάζει με την αρχαία έξοδο προς Β. (Μυκήνες, Κόρινθο), φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό μικρών μεν ομάδων αριθμητικά, αλλά διαχρονικά, γεγονός που ίσως δικαιολογεί τη διεκδίκηση ενός χώρου από ένα γένος ή από μία συνοικία. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση των ευρημάτων της πρόσφατης ανασκαφής με τις ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί παλαιότερα στην ευρύτερη περιοχή του Νοσοκομείου Άργους. Έτσι, κατά την εκσκαφή των θεμελίων του υφιστάμενου κτιρίου στη δεκαετία του 1960, εντοπίστηκε μια αντίστοιχη ομάδα τάφων (προϊστορικών και ιστορικών χρόνων), που περιορίζεται σε μια ανάλογη έκταση και απέχει από την ομάδα της πρόσφατης ανασκαφής 60 μ. περίπου. Αντίθετα, κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, αντίστοιχες ομάδες με διάταξη ταφικών περιβόλων, που έχουν εντοπιστεί βόρεια και νότια του υφιστάμενου κτιρίου (οικόπεδα Ρουσόπουλου και Πιτσά), σηματοδοτούν τη μετατοπισμένη πλέον προς Α. θέση της οδικής εξόδου από την πόλη.

Οδός Κορίνθου 48 (οικόπεδο Ε. Σμυρναίου)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης υπογείου στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι οποίες κατόπιν αίτησης του ιδιοκτήτη ερευνήθηκαν με αυτοχρηματοδότηση[28].

Το οικόπεδο Σμυρναίου έχει επίμηκες σχήμα, κατεύθυνση Α.-Δ. και διαστάσεις 6×12,50 μ. Οι πρώτες αρχαιολογικές ενδείξεις εμφανίστηκαν σε βάθος 1,80 έως 1,85 μ. από το οδόστρωμα της οδού Κορίνθου (Εικ. 6). Κατά μήκος της νότιας παρειάς του οικοπέδου εντοπίστηκε ένας τοίχος από αδρά λαξευμένους πωρολιθικούς δόμους, που εδραζόταν σε υπό-

28. Τα ανασκαφικά ημερολόγια τήρησαν οι αρχαιολόγοι Α. Κρέκα και Θ. Ρούσσης, την ευθύνη της αφαίρεσης των πινάκων είχαν οι συντηρητές Φ. Δημάκης και Β. Κοντός, τα ανασκαφικά σχέδια εκπόνησαν οι σχεδιάστριες Μ. Καλλίρη και Κ. Νικολακοπούλου, ενώ η ψηφιακή τους επεξεργασία έγινε από την αρχαιολόγο Μ. Θωμάτου. Την ευθύνη για το συντονισμό των ανασκαφικών εργασιών και την ανάσυρση των καλύψεων των θηκών και των αγγείων είχαν οι αρχιτεχνίτες ανασκαφών Δ. Χασάπης και Χ. Σπηλιόπουλος.

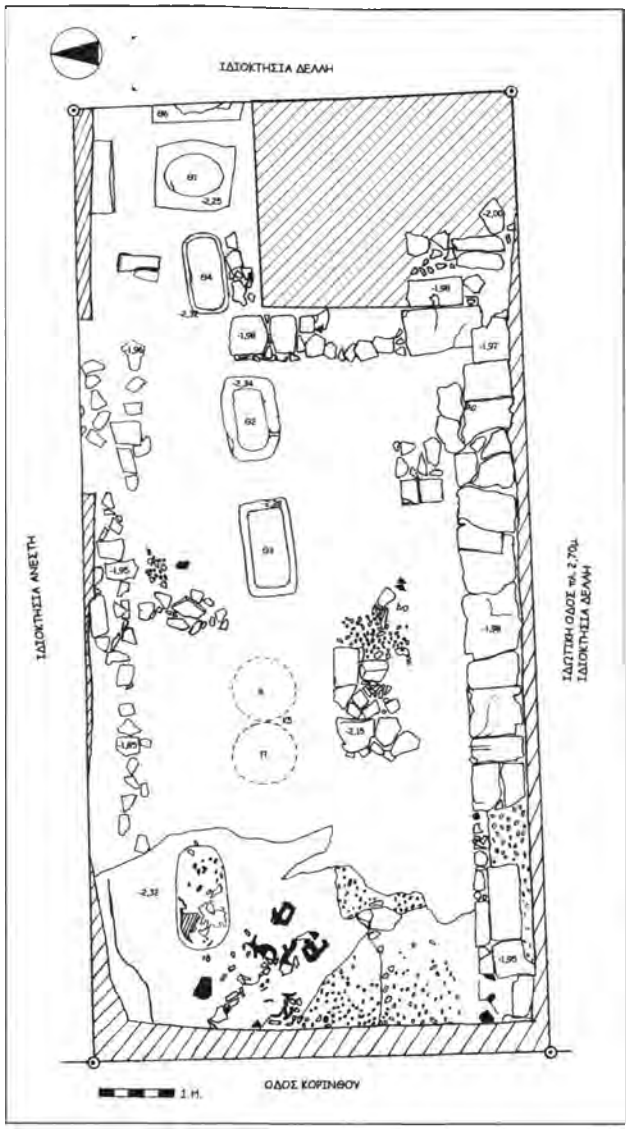

Εικ. 6. Άργος. Οδός Κορίνθου 48. Κάτοψη της ανασκαφής (επίπεδο Α').

Εικ. 7. Άργος. Οδός Κορίνθου 48. Η θήκη 2 με τους ενεπίγραφους πίνακες.

στρωμα από κροκάλες. Η κατεύθυνσή του ήταν Α.-Δ., το μέγιστο σωζόμενο μήκος 9 και το πλάτος 0,70 μ. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και στο ίδιο βάθος, όμοιας κατασκευής τοίχος με πλάτος 0,50 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. συνέβαλε στον προηγούμενο. Κατά μήκος της βόρειας παρειάς εντοπίστηκε σειρά αδρά κατεργασμένων ασβεστόλιθων και αργόλιθων με κατεύθυνση Α.-Δ., που σώζεται σε μήκος 7 μ. περίπου και ταυτίζεται με έναν άλλο τοίχο. Σε διάφορα σημεία, βόρεια και νότια αυτών των τοίχων, από βάθος 1,85 έως 2,15 μ., παρατηρήθηκαν συγκεντρώσεις αδρά κατεργασμένων ασβεστόλιθων και πωρόλιθων. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 2,32 μ., διατηρήθηκε τμήμα εστίας ελλειψοειδούς σχήματος, διαστ. 1,30×0,70 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Αμέσως νοτιοανατολικά αυτών, βρέθηκαν ακέραια ή θραυσμένα πήλινα καλούπια. Το στρώμα αυτό περιείχε άφθονη στάχτη και κομμάτια καμένου πηλού και είχε ιδιαίτερα σκληρή σύσταση.

Κατά μήκος του κεντρικού άξονα του οικοπέδου εντοπίστηκαν ασβεστολιθικές πλάκες μεγάλων διαστάσεων (2×1×0,30 μ.), οι οποίες κάλυπταν λίθινες θήκες, που ήταν αδρά λαξευμένες εξωτερικά, ενώ η άνω επιφάνεια και το εσωτερικό τους ήταν ιδιαίτερα επιμελημένα.

Η θήκη 1 ήταν σχεδόν τετράπλευρη και δεν περιείχε ευρήματα, ενώ η κάλυψή της είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Μία ακόμη λίθινη θήκη, ακριβώς ανατολικά της θήκης 1, δεν ερευνήθηκε, διότι βρισκόταν εξ ολοκλήρου στα όρια της όμορης προς Α. ιδιοκτησίας Δελλή, ο οποίος και δεν συναίνεσε στην έρευνά της. Η θήκη 2 που ερευνήθηκε, ήταν η τρίτη από Α. και έφερε κάλυψη με προσανατολισμό Α.-Δ. Μετά την απομάκρυνση της καλυπτήριας πλάκας διαπιστώσαμε ότι στο εσωτερικό της θήκης είχε αποτεθεί μεγάλος αριθμός ενεπίγραφων πινάκων[29] (60 τουλάχιστον χάλκινοι και δύο μολύβδινοι) (Εικ. 7). Η θήκη 3, τέταρτη από Α., είχε παρόμοια κάλυψη και προσανατολισμό, Α.-Δ. Στο εσωτερικό της δεν περιείχε ευρήματα. Η θήκη 4 ήταν δεύτερη από Α. Είχε εντοπιστεί ήδη κατά τις εργασίες αποκάλυψης των δύο πρώτων, αλλά ερευνήθηκε αργότερα, γιατί εν τω μεταξύ κρίθηκε απαραίτητη η αντιστήριξη της όμορης προς Α. ιδιοκτησίας. Η κάλυψή της ήταν ογκώδης, όπως και των προηγουμένων, και είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Στο εσωτερικό της θήκης βρέθηκε ένας μόνον ενεπίγραφος πίνακας σε σχήμα ποδός.

Δυτικά των λίθινων θηκών και σε χαμηλότερο επίπεδο, σε βάθος 2,50 μ., εντοπίστηκε μία ακόμη καλυπτήρια πλάκα παρόμοιων διαστάσεων και προσανατολισμού (Εικ. 8). Μετά την ανάσυρσή της διαπιστώσαμε ότι αυτή κάλυπτε, αντί για μία λί-

29. Η συντήρηση και μελέτη των πινάκων ανατέθηκε στον Χ. Κριτζά.

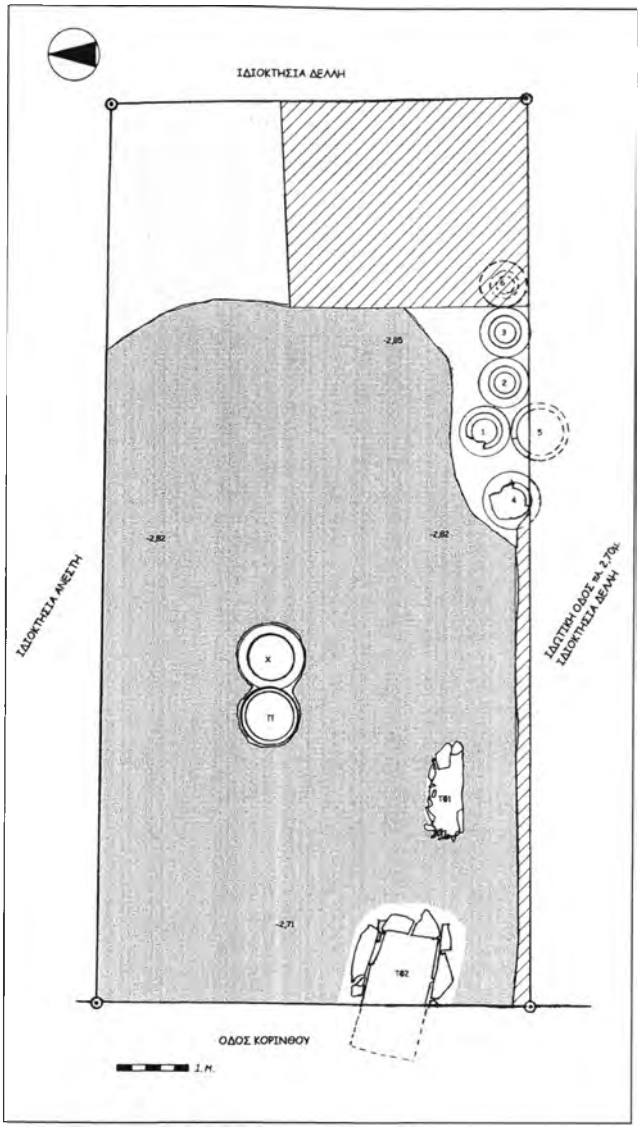

Εικ. 8. Άργος. Οδός Κορίνθου 48. Κάτοψη της ανασκαφής (επίπεδο Β').

Εικ. 9. Άργος. Οδός Κορίνθου 48. Ένα λίθινο και ένα χάλκινο αγγείο, μετά την ανάσυρση της καλυπτήριας πλάκας.

Εικ. 10. Άργος. Οδός Κορίνθου 48. Πέντε πήλινα αγγεία.

θινη θήκη, δύο αγγεία (Εικ. 9). Το ένα αγγείο ήταν πήλινο και το άλλο χάλκινο. Και τα δύο είχαν υποστεί φθορές από το βάρος της ογκώδους κάλυψης. Στο πήλινο αγγείο, που είχε το σχήμα κωδωνόσχημου κρατήρα χωρίς βάση, εντοπίστηκαν 55 περίπου χάλκινοι πίνακες, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί κατά τον ίδιο περίπου τρόπο με τους πίνακες της θήκης 2, γύρω στα τοιχώματα του αγγείου. Στο εσωτερικό του χάλκινου αγγείου, που ήταν ένας σφυρήλατος λέβης, διαμ. 0,80 μ. περίπου και ανάλογου ύψους, εντοπίστηκαν καταρχήν τρία χάλκινα αγγεία: μία τριφυλλόσπομη οινοχόη και δύο φιάλες. Κάτω από τα αγγεία βρέθηκαν και εδώ χάλκινοι πίνακες σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Φαίνεται ότι ένα μέρος από τις πινακίδες, που είχαν τοποθετηθεί εδώ, αφαιρέθηκε κάποια στιγμή με τρόπο που προξένησε φθορές, σε όσες παρέμειναν στη θέση τους.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου κατά μήκος της νότιας παρειάς και 0,50 μ. περίπου βαθύτερα από τον τοίχο με τους πωρόλιθους, εντοπίστηκαν, σε βάθος από 2,80 έως 3,60 μ., έξι πήλινα αγγεία (Εικ. 10). Τα αγγεία αυτά είχαν τοποθετηθεί όρθια, έφεραν όλα κάλυψη (τα τέσσερα από πήλινες επίπεδες κεραμίδες και το πέμπτο από ασβεστολιθική λεπτή πλάκα) και ήταν κενά. Η ποιότητα της κατασκευής τους ήταν εξαιρετικά καλή. Ήταν όλα τροχήλατα, τα τέσσερα εξ αυτών κλειστού, ενώ το πέμπτο ανοιχτού σχήματος, πανομοιότυπο με αυτό που βρέθηκε κάτω από την καλυπτήρια πλάκα 5, δίπλα στο χάλκινο αγγείο. Βόρεια από τα αγγεία της νότιας παρειάς και σε ελαφρώς βαθύτερο επίπεδο από τις καλύψεις τους, υπήρχε δάπεδο από κροκάλες μικρού μεγέθους, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής και με ισχυρή συνοχή. Το δάπεδο αυτό εντοπίστηκε σε όλο το χώρο που ερευνήσαμε, χωρίς να βρεθούν τα όριά του σε καμία πλευρά του οικοπέδου. Εκτός από τα πήλινα αγγεία της νότιας παρειάς περιέβαλε και τα αγγεία κάτω από την καλυ-

πτήρια πλάκα 5. Παρουσίαζε κλίση της τάξης των 0,15 μ. περίπου από Δ. προς Α. Η κάτω επιφάνειά του εντοπίστηκε σε βάθος 2,90 και το συνολικό του πάχος ήταν 0,10 μ. Κατά το ανατολικό άκρο του οικοπέδου, αμέσως ανατολικά της θήκης 2, η σύσταση του δαπέδου μεταβαλλόταν σταδιακά και χωρίς απότομη διαφοροποίηση, παίρνοντας τη μορφή λεπτών βοτσάλων σε μέγεθος χαλικιού. Η θήκη 2 το είχε παραβιάσει ελαφρώς κατά την τοποθέτησή της.

Στο νότιο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν δύο τάφοι των γεωμετρικών χρόνων, των οποίων οι καλύψεις βρίσκονταν σε βαθύτερο επίπεδο από το δάπεδο (2,82-3,10 μ.). Οι τάφοι, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος και ένας λάκκος με ασβεστολιθική κάλυψη, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν πλούσια κτερισμένοι με κεραμική, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα: σιδερένιες περόνες και χάλκινα δαχτυλίδια. Κατά τη μαρτυρία της κεραμικής και οι δύο τάφοι χρονολογούνται στη μέση γεωμετρική εποχή.

Από την αναλυτική περιγραφή των ανασκαφικών ευρημάτων γίνεται σαφές ότι αυτά αποτελούν δύο ενότητες με σημαντική υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Συγκεκριμένα ο τοίχος της νότιας παρειάς βρίσκεται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με τις καλύψεις των τεσσάρων λίθινων θηκών, οι οποίες εδράζονται 1 μ. περίπου βαθύτερα είτε απευθείας επάνω στο βοτσαλωτό δάπεδο (θήκες 3 και 4) είτε σε χώμα λίγο ψηλότερα από αυτό (θήκη 1), ενώ σε μία περίπτωση η θήκη 2 το έχει παραβιάσει ελαφρώς. Το ίδιο το βοτσαλωτό δάπεδο, που καλύπτει όλη την επιφάνεια του χώρου που ερευνήσαμε, βρίσκεται σε επίπεδο 2,71 έως 2,85 μ. και παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς Α. Σε δύο σημεία έχει εμφανώς παραβιαστεί, για να τοποθετηθούν εκεί αφενός τα δύο αγγεία κάτω από την καλυπτήρια πλάκα 5, αφετέρου δε τα έξι αγγεία της νότιας παρειάς. Οι καλύψεις των γεωμετρικών τάφων, αντίθετα, βρίσκονται περίπου στο ίδιο ή σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από το βοτσαλωτό δάπεδο.

Εξάλλου, από τη μελέτη της οριζόντιας και κάθετης στρωματογραφίας προκύπτουν τα ακόλουθα: Σε βάθος 2,90 έως 3 μ. εντοπίζεται το φυσικό προσχωσιγενές γεωλογικό υπόβαθρο, που δεν περιέχει αρχαιολογικά ευρήματα. Ακολουθεί στρώμα καστανού χώματος, πάχ. 0,10 μ. περίπου, που περιέχει κεραμική των ύστερων μεσοελλαδικών χρόνων (1700-1600 π.Χ.). Επάνω από το βοτσαλωτό δάπεδο εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου χώμα καστανό σχετικά σκληρό έως την επιφάνεια των 1,50 μ. περίπου. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου το χώμα έχει έντονες προσμίξεις λεπτού χαλικιού. Το στρώμα αυτό φαίνεται να κατέστρεψε εν μέρει την κάλυψη και το χείλος των έξι κενών αγγείων της νότιας παρειάς. Η κεραμική που προήλθε και από τα δύο αυτά στρώματα αποτελείται κατά 90% από γεωμετρικά όστρακα τροχήλατα και χειροποίητα, ενώ σε ποσοστό 10% περιέχει όστρακα των ύστερων μεσοελλαδικών χρόνων, καθώς και των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων έως τις αρχές περίπου του 4ου αι. π.Χ. Εκτός αυτών διάσπαρτα μέσα στα στρώματα βρέθηκε και μικρός αριθμός ειδωλίων της αρχαϊκής εποχής, που δεν συσχετίζονται με ασφάλεια με κάποια από τα ακίνητα ευρήματα. Στα κινητά ευρήματα ανήκουν δύο μόνο χάλκινα νομίσματα εξαιρετικά φθαρμένα, που δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν. Επάνω από τα δύο αυτά στρώματα, το καθαρό καστανό και το χαλικωτό, παρατηρήθηκε, σε σημεία, που δεν είχαν παραβιαστεί από το σύγχρονο κτίσμα, ένα στρώμα από πιο χοντρό χαλίκι, το οποίο εν μέρει καλύπτει τα δύο υποκείμενα και εν μέρει εισχωρεί στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου μέσα στο καστανό, έχοντας καταστρέψει και ένα τμήμα του νότιου τοίχου. Το στρώμα αυτό περιέχει ελάχιστα όστρακα πολύ φθαρμένα.

Από τα παραπάνω προκύπτει η ακόλουθη χρήση του χώρου διαχρονικά. Όπως βεβαιώνει το στρώμα κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο, ο χώρος κατοικήθηκε για πρώτη φορά στους τελευταίους μεσοελλαδικούς χρόνους. Το επίπεδο χρήσης βρισκόταν τότε 3 μ. περίπου βαθύτερα από σήμερα. Η μεσοελλαδική κατοίκηση δεν διέσωσε εδώ αρχιτεκτονικά λείψανα. Στους μέσους γεωμετρικούς χρόνους κατασκευάστηκε ένα δάπεδο εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής, το οποίο περιέβαλλε δύο τουλάχιστον τάφους της ίδιας εποχής, πλούσια κτερισμένους. Τόσο η δαπανηρή κατασκευή του δαπέδου όσο και το περιεχόμενο των τάφων υποδεικνύει πως ο χώρος είχε δεσμευτεί για ταφική χρήση, πιθανώς από μια διακεκριμένη οικογένεια της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Αρκετά μετά ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για τον εγκιβωτισμό μέσα στο γεωμετρικό δάπεδο δύο αγγείων, στα οποία τοποθετήθηκαν ενεπίγραφοι πίνακες και καλύφθηκαν με την τεράστια ασβεστολιθική πλάκα. Εξάλλου, λίγο ανατολικότερα, έξι τουλάχιστον αγγεία τοποθετήθηκαν κατά τον ίδιο τρόπο στο σταθερό φυσικό υπόβαθρο, που μαζί με το συμπαγές δάπεδο βοηθούσε τα αγγεία αυτά να σταθούν όρθια. Η τοποθέτηση των δύο συνόλων έγινε στην ίδια χρονική στιγμή, όπως βεβαιώνει η όμοια στάθμη εύρεσης, αλλά και η τεράστια ομοιότητα του πήλινου αγγείου κάτω από την καλυπτήρια πλάκα 5 με το ένα από τα αγγεία της νότιας παρειάς. Όπως βεβαιώνει το εύρημα, η καλυπτήρια πλάκα 5 ανασύρθηκε μία φορά τουλάχιστον μετά την τοποθέτηση των χάλκινων πινάκων μέσα στα αγγεία, συγκεκριμένα όταν αφαιρέθηκαν με βιαστικό ή βίαιο τρόπο ορισμένοι από αυτούς του χάλκινου λέβητα και εναποτέθηκαν εκεί οι δύο φιάλες και η πρόχους, σκεύη τα οποία χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα για τελετουργίες. Στη συνέχεια, μία πλημμύρα του ποταμού απέθεσε στο χώρο προσχώσεις πάνω από 1 μ. και ανέβασε το επίπεδο χρήσης από τα 2,60-2,70 στο 1,50 μ. τουλάχιστον από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Σε αυτή τη φυσική καταστροφή οφείλονται και τα δύο στρώματα που αναφέρθηκαν παραπάνω και τα οποία αποτελούν τυπικές αποθέσεις ποταμού, δηλαδή σχετικά καθαρή λάσπη και χαλίκι. Προφανώς, αμέσως μετά την πλημμύρα, τοποθετήθηκαν μέσα στο στρώμα που δημιουργήθηκε οι πέντε λίθινες θήκες. Μέσα στο ίδιο στρώμα, ίσως όχι τυχαία, αμέσως δυτικά του χώρου της καλυπτήριας πλάκας 5 κατασκευάστηκε μία εστία.

Τα πήλινα καλούπια που βρέθηκαν πεταμένα στα νότια της

εστίας μπορούν να δώσουν μια ιδέα για τη χρήση της. Τα καλούπια αυτά έχουν τετράπλευρο σχήμα και μία σχετικά αβαθή εσοχή στη μία επιφάνειά τους, της οποίας το σχήμα θυμίζει έντονα τους χάλκινους πίνακες. Η εστία και τα καλούπια βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τις καλύψεις των θηκών, αλλά και με τους τοίχους και τους λιθοσωρούς και πρέπει να είναι σύγχρονα με αυτά και πάντως μεταγενέστερα από την πλημμύρα. Όπως βεβαιώνει η κεραμική και οι στρωματογραφικές παρατηρήσεις, η πλημμύρα αυτή έγινε ασφαλώς μετά τη γεωμετρική εποχή, αλλά και μετά την τοποθέτηση και χρήση των δύο αγγείων, του πήλινου και του χάλκινου κάτω από την καλυπτήρια πλάκα 5. Την ακριβή χρονική στιγμή, που μπορεί να τοποθετείται και στον 4ο αι. π.Χ., θα μας υποδείξει η μελέτη των ενεπίγραφων πινάκων από τα αγγεία αυτά. Η αφθονία της γεωμετρικής κεραμικής υποδηλώνει ότι γύρω από τους τάφους θα υπήρχαν οικίες, που διαλύθηκαν ολοσχερώς από την πλημμύρα. Ο μικρός αριθμός οστράκων από τις μεταγενέστερες περιόδους σημαίνει, πιθανώς, ότι μετά τη γεωμετρική εποχή, δηλαδή από τον 7ο αι. π.Χ. και μετά, ο χώρος δεν χρησιμοποιήθηκε ξανά για κατοίκηση και ενταφιασμούς. Τα λιγοστά ειδώλια ίσως δίνουν μια ιδέα για τη νέα χρήση στην αρχαϊκή εποχή.

Από τα στοιχεία αυτά γίνεται σαφές ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα καταρχήν για κατοίκηση στη μεσοελλαδική εποχή, μετά για ταφές και κατοίκηση στη γεωμετρική εποχή και, τέλος, για τη φύλαξη των χάλκινων ενεπίγραφων πινάκων μέσα σε σκεύη προορισμένα για τη χρήση αυτή.

ΑΛΚΗΣΤΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

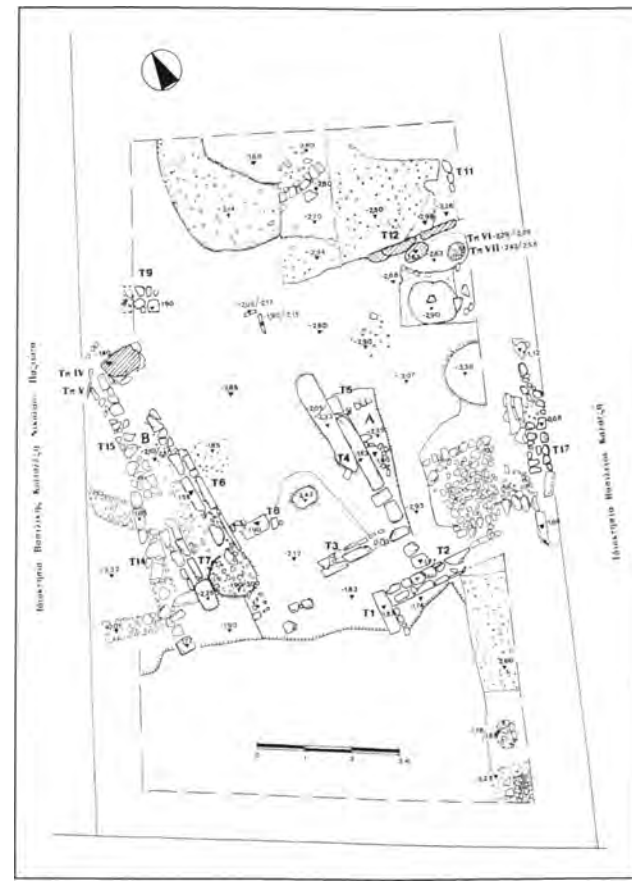

Εικ. 11. Άργος. Οδός Παπανικολάου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Παπανικολάου (οικόπεδο Γ. Ρέμπελου)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο άρχισε τον Ιούνιο του 1998[30], συνεχίστηκε το 1999 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος), μετά από διακοπή πέντε μηνών, και ολοκληρώθηκε το 2000 (σε διάστημα δέκα ημερών).

Στα ανατολικά του κεντρικού υπαίθριου χώρου (Εικ. 11), σε βάθος 2,05-2,33 μ., εξωτερικά και κατά μήκος της δυτικής μακράς πλευράς του Χώρου Α, που είχε αποκαλυφθεί το 1998, ανασκάφηκε επιμήκης αποθέτης προσφορών, μήκ. 1,26 και πλ. 0,36-0,40 μ. Περιείχε 30 περίπου ευρήματα αρχαϊκών χρόνων: ειδώλια, αγγεία – κρατήρες, σκύφους και μικκύλα αφιερωματικά αγγεία –, πηνία και μία πήλινη σφαιρική χάνδρα, ομοίωμα καρπού. Νότια του αποθέτη, σε βάθος 2,33 μ., αποκαλύφθηκε μικρός λάκκος, με κάλυψη από μικρές πέτρες, που περιείχε έντονα ίχνη καύσης και οστά ζώων.

Στο νότιο τμήμα του κεντρικού υπαίθριου χώρου, μεταξύ των τοίχων Τ8 και Τ4, σε βάθος 2,12 μ., διαπιστώθηκε ένα πεταλόσχημο έξαρμα, από σκληρό πηλόχωμα, στο κέντρο του οποίου, σε βάθος 2,42 μ., εντοπίστηκε βωμός (Εικ. 12), διαμ. 0,40-0,42 μ., που περιείχε καμένα οργανικά υλικά, ειδώλια και μικκύλα αγγεία. Γύρω από τον Τ8 οι επιχώσεις περιείχαν άφθονα ίχνη καύσης.

Εικ. 12. Άργος. Οδός Παπανικολάου. Άποψη του κεντρικού χώρου με το βωμό.

30. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 125-128, Σχέδ. 7, Πίν. 68β-γ.

Εικ. 13. Άργος. Οδός Παπανικολάου. Άποψη του Χώρου Β.

Παράλληλα, συνεχίστηκε η ανασκαφή στο Χώρο Β, δυτικά του κεντρικού υπαίθριου χώρου. Ανασκάφηκε ο κυκλικός λάκκος, νότια των τοίχων Τ6 και Τ7 (Εικ. 13). Από το εσωτερικό του, από βάθος 1,90-3 μ., προέρχονται τμήματα από μεγάλα υστερογεωμετρικά αγγεία και μονόχρωμα αργειακά, ίχνη καύσης και οστά ζώων. Στο μέσον περίπου του άξονα του Τ7, αλλά και στο νότιο τμήμα του, αποκαλύφθηκαν δύο επιμήκεις αποθέτες, που περιείχαν ειδώλια και ίχνη καύσης. Δυτικά της αύλακας, αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,80 μ., δύο νέοι τοίχοι, ο Τ14, μήκ. 3,5 μ., με κατεύθυνση από Ν. προς Β. και ο Τ15, μήκ. 2 μ., από ΝΑ. προς ΒΔ., που εκτείνεται στο όμορο προς τα δυτικά οικόπεδο. Για τον καθαρισμό τους έγινε επέκταση, σε μήκος 6 και πλάτος 1 μ., κατά μήκος του δυτικού διαχωριστικού διαδρόμου. Στο βορειοανατολικό άκρο του Τ15, διαπιστώθηκε τμήμα τοίχου, από ΝΔ.-ΒΑ., που ευθυγραμμίζεται με τον Τ12, στο βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής. Ακριβώς στο όριο με το όμορο οικόπεδο βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, προφανώς παιδικοί, Τπ IV και Τπ V. Δυτικά των τοίχων Τ14 και Τ15, εντοπίστηκαν τα αντίστοιχα στρώματα του κεντρικού χώρου και του Χώρου Α. Οι επιχώσεις περιείχαν όστρακα από αττικά μελαμβαφή αγγεία και κορινθιακά, από τα οποία συμπληρώθηκε, κατά το ήμισυ, ένας αμφορέας με γραπτή διακόσμηση[31]. Βρέθηκαν, επίσης, αγνύθες και πηνία, καθώς και χάλκινη αιχμή βέλους.

Εικ. 14. Άργος. Οδός Παπανικολάου. Νοτιοανατολικός τομέας. Τύμβος γεωμετρικού τάφου.

Στα νοτιοανατολικά του Χώρου Α, στο μέσον περίπου του ανατολικού τομέα της ανασκαφής, ανασκάφηκε τύμβος γεωμετρικού τάφου. Ο διπλός περίβολος του τάφου είχε αποκαλυφθεί σε βάθος 2,40-2,68 μ. Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί ποταμίσιες πέτρες, μικρότερες για τον εξωτερικό περίβολο και μεγαλύτερες σε απόσταση 0,50 μ. από τον τάφο. Ο τάφος βρέθηκε βορειοανατολικά του Τ2, που αποτελεί με τον Τ12, στα βορειοανατολικά, τον περίβολο των τριών χώρων. Τον τύμβο δημιουργούσε μεγάλος αριθμός από ποταμίσιες πέτρες, από τις οποίες αρκετές χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερους τοίχους.

Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,40×0,75-0,80 μ. και προσανατολισμό από Δ.-Α. (Εικ. 14). Στη βόρεια μακρά πλευρά του τάφου, σε βάθος 2,53 μ., κάτω από μία σειρά ποταμίσιες πέτρες, είχαν χρησιμοποιηθεί λιθόπλακες, ενώ στη νότια πλευρά του ποταμίσιες πέτρες, σε αλλεπάλληλες σειρές. Το ανατολικό τμήμα του τάφου, εισχωρούσε στον ανατολικό διαχωριστικό διάδρομο της ανασκαφής. Για την ανασκαφή του έγινε επέκταση, σε πλάτος 1 μ., κατά μήκος του ανατολικού διαχωριστικού διαδρόμου.

Από το εσωτερικό του τάφου προέρχεται κεραμική γεωμετρικών χρόνων, ίχνη καύσης και οστά. Το δάπεδο του τάφου, σε βάθος 3,70 μ., βρέθηκε γεμάτο από χαλίκια ποταμού. Από την ανατολική πλευρά του τύμβου, συγκεντρώθηκαν όστρακα υστερογεωμετρικών χρόνων. Από τη συντήρησή τους προέκυψε ένας κρατήρας ΥΓ ΙΙ, με παράσταση ίππων σε μετόπες, εκατέρωθεν της κεντρικής μετόπης που διακοσμείται με μαιάνδρους. Την υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου καλύπτει πυκνή γραπτή διακόσμηση[32]. Ο τάφος είναι σύγχρονος με τους τελευταίους γεωμετρικούς τάφους του Άργους, που περιείχαν εξαρτήματα εξοπλισμού (περικεφαλαίες-οβελούς), ως προσφορές, συνήθεια που κορυφώνεται με τον τάφο 45, της πανοπλίας[33].

Κατά την ανασκαφή του τύμβου αποκαλύφθηκε τοίχος μετα-

31. *Hesperia* 42 (1973), σ. 18, πίν. 8-18, τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.
32. J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977, σ. 141-145, εικ. 46.
33. P. Courbin, *Tombes géométriques d'Argos* I, *ÉtPélop.* 7, Paris 1974, σ. 135.

βυζαντινών χρόνων (Τ17), με άξονα Β.-Ν., που κατέληγε στον ανατολικό τομέα του τύμβου, από βάθος 0,68-1,12 μ. Ο τοίχος, μήκ. 3,5 και πλ. 0,50 μ., είχε κατασκευαστεί με τις πέτρες του τύμβου. Κάτω από τον Τ17, βορειοανατολικά του τύμβου, βρέθηκε ημικυκλική κατασκευή, διαμ. 0,95, πλ. 0,45 μ., από μεγάλους κατεργασμένους ασβεστόλιθους, σε τρεις σειρές. Στο κατώτερο τμήμα αποκαλύφθηκαν ποταμίσιες πέτρες, που προφανώς προέρχονται από τον τύμβο. Ανάμεσα στους ασβεστόλιθους βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων και καμένα οργανικά υλικά, από βάθος 1,48-1,68 μ. Σε κατώτερο επίπεδο, σε στρώμα με έντονα ίχνη φωτιάς, βρέθηκαν τμήματα από πίθους και λεκάνες, σε βάθος 1,80-2,55 μ., του 6ου και του 5ου αι. π.Χ., ίχνη καύσης και οστά.

Βορειότερα του τύμβου, ανασκάφηκε κυκλικός αποθέτης, ελληνιστικών χρόνων. Στο βορειοανατολικό τομέα, προς Ν. του Τ12, ανασκάφηκαν δύο εγχυτρισμοί νηπίων, σε σφαιρικό αγγείο αρχαϊκών χρόνων, σε βάθος 2,29-2,39 μ., και σε κρατήρα γεωμετρικών χρόνων, σε βάθος 2,43-2,55 μ., οι Τπ VI και Τπ VII.

Στα νοτιοδυτικά των παιδικών ταφών, βρέθηκαν αδρά κατεργασμένες ασβεστόπετρες, που κάλυπταν έναν κυκλικό λάκκο, διαμ. 1 μ., από βάθος 1,80-2,10 μ. Σε βάθος 2,68 μ., εντοπίστηκε γύρω από το λάκκο, πλαίσιο πηλού, πάχ. 0,20 μ., με κάθετα τοιχώματα εξωτερικά. Σε βάθος 2,80-2,90 μ., εντοπίστηκαν ίχνη καύσης και οστά.

Τέλος, ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο βωμό, στο μέσον του κεντρικού υπαίθριου χώρου[34]. Το πεταλόσχημο έξαρμα, από συμπαγές πηλόχωμα, είχε δημιουργηθεί μέσα σε στρώμα γεωμετρικών χρόνων, το οποίο εντοπίστηκε μέχρι βάθος 2,47 μ., σε όλη την έκταση του υπαίθριου λατρευτικού χώρου καθώς και μέχρι βάθος 2,62 μ. σε ορθογώνια τομή, στο χώρο του αφαιρεθέντος νότιου τοίχου του. Από το εσωτερικό του βωμού στο μέσον του εξάρματος, του οποίου οι διαστάσεις μειώνονταν βαθύτερα, από 1,20×1,10 σε 1×0,80 μ., αφαιρέθηκε χώμα με ίχνη καύσης και όστρακα αρχαϊκών χρόνων. Το κοκκινωπό χώμα αμμουδερής υφής διαδεχόταν στρώμα με χαλίκι, και έπειτα πάλι κοκκινωπό, μέχρι βάθος 3,80 μ., όπου θεμελιώθηκε η οικοδομή.

Το σύνολο των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο, συνιστούν ένα χώρο άσκησης λατρείας, που άρχισε στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. και κορυφώθηκε στον 6ο αι. π.Χ. Η λατρευόμενη θεότητα παραμένει, στο παρόν στάδιο μελέτης, αταύτιστη. Σημαντική είναι η ανεύρεση του γεωμετρικού τύμβου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, που είναι ο δεύτερος τύμβος αυτής της περιόδου που αποκαλύπτεται στο Άργος, μετά την ανασκαφή του σύγχρονου σταδίου, στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, σε περιοχή εκτός των τειχών[35]. Η συνέχεια της μελέτης της ανασκαφής και των πολυάριθμων κινητών ευρημάτων, που είναι ανάλογα με άλλους χώρους λατρείας της πόλης καθώς και με τα ευρήματα του Ηραίου, θα συμβάλει στην κατανόηση εκδηλώσεων λατρείας καθώς και σε θέματα τοπογραφίας της νοτιοανατολικής συνοικίας[36] που παραμένουν ανοικτά, όπως η πορεία των τειχών της πόλης, που δεν τεκμηριώνεται ανασκαφικά από την έως τώρα ανασκαφική έρευνα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Οδός Παπανικολάου (οικόπεδο Γ. Ρέμπελου)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό, η οποία ξεκίνησε το 1998[37]. Συγκεκριμένα, ολοκληρώθηκε η έρευνα του πεταλόσχημου εξάρματος, το οποίο είχε εντοπιστεί κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στο κέντρο περίπου του υπαίθριου χώρου του αποκαλυφθέντος στο οικόπεδο λατρευτικού χώρου των αρχαϊκών χρόνων[38]. Το έξαρμα αυτό είχε δημιουργηθεί μέσα σε στρώμα κοκκινωπού χώματος των γεωμετρικών χρόνων, το οποίο εντοπίστηκε μέχρι βάθος 2,47 μ. σε όλη την έκταση του υπαίθριου λατρευτικού χώρου και κάτω από τους τρεις τοίχους που τον οριοθετούσαν[39] καθώς και μέχρι βάθος 2,62 μ. σε ορθογώνια δοκιμαστική τομή στο χώρο του αφαιρεθέντος νότιου τοίχου του. Από το εσωτερικό του εξάρματος, του οποίου οι διαστάσεις μειώνονταν βαθύτερα, από 1,20×1,10 σε 1×0,80 μ., αφαιρέθηκε χώμα με καύσεις και περισυνελέγησαν όστρακα των αρχαϊκών χρόνων. Στα βαθύτερα στρώματα το κοκκινωπό χώμα αμμουδερής υφής διαδεχόταν το χαλίκι και αυτό πάλι το κοκκινωπό μέχρι βάθος 3,80 μ., όπου και θεμελιώθηκε η οικοδομή.

Οδός Ε. Ρούσσου (οικόπεδο Μ. Ράπτη - Γ. Αποστόλου)

Με αφορμή αίτημα των ιδιοκτητών για ανέγερση οικοδομής πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε χώρο 60 τ.μ., ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα νότια των Στρατώνων του Καποδίστρια.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου αυτού και σε βάθος 1,22 μ.[40] αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου κατασκευασμένου με χαλί-

34. Από τη συνάδελφο Ε. Σαρρή, με προσεκτικό τρόπο.

35. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οι νεκροπόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία πόλη του Άργους, *Ε' Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Β', Αθήναι 1998, σ. 521, σχέδ. 5.

36. Περισσότερα στοιχεία για την ανασκαφή, Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Ένας νέος χώρος λατρείας κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο στο ΝΑ. τμήμα της πόλης, στο Άργος, *Sur les pas de Wilhelm Vollgraff, 100 ans d'activités archéologiques à Argos, Athènes-Argos, 25-28 Septembre 2003*, Πρακτικά.

37. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 125-128, Πίν. 68β-γ.

38. Πρβλ. A.-K. Barakari-Gleni - E. Peppa-Papaioannou, A New Cult Place of the Archaic Period in Argos, στο R.F. Docter - E.M. Moorman (επιμ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, 12-17 July 1998*, Amsterdam 1999, σ. 62-65, πίν. 4-5.

39. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 126, Σχέδ. 7: Τ3, Τ4 και Τ6.

40. Ως αφετηρία μέτρησης των βαθών ελήφθη το οδόστρωμα της οδού Ε. Ρούσσου.

κια και τμήματα κεραμίδων καθώς και σύστημα αγωγών: ένας λιθόκτιστος, μήκ. 1,15, πλ. 1,20 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος εφαπτόταν με λιθόκτιστο τοίχο αποτελούμενο από κεραμίδες και χώμα στα διάκενα, είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και στον οποίο κατέληγε πήλινος αγωγός με πέντε στελέχη, κατεύθυνσης Α.-Δ. και μήκ. 4,15 μ. Διακρίνονταν δύο οδοστρώματα, το ανώτερο, πάχ. 0,15 μ., το οποίο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και το κατώτερο, πάχ. 0,12 μ., το οποίο χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Βαθύτερα από τα οδοστρώματα αυτά και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου ερευνήθηκε σε βάθος 1,80-1,88 μ., μήκος 5 και πλάτος 3 μ. τρίτο χαλικοστρωμένο οδόστρωμα, πάχ. 0,35 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ.[41], το οποίο εκτεινόταν εκτός του βόρειου, του ανατολικού και του δυτικού ορίου του οικοπέδου. Τη νότια πλευρά του οριοθετούσαν δύο τοίχοι και ένας πειόσχημος πώρινος περίβολος, ύψ. 0,27 μ., ο οποίος κατασκευάστηκε το β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. από δύο γωνιώδεις λιθοπλίνθους και έναν τρίτο, στη βόρεια πλευρά του. Ένα τέταρτο οδόστρωμα, με την ίδια κατεύθυνση και πάχος μόλις 0,04 μ., εντοπίστηκε σε βάθος 2,30 μ. Με τη νότια παρειά του εφαπτόταν το λιθόκτιστο θεμέλιο του τοίχου 6, μήκ. 2,77 μ. Ο τοίχος αυτός θα πρέπει να ανήκε σε κτίριο, το οποίο καταστράφηκε κατά την ανέγερση των αναλημμάτων του υπερκείμενου οδοστρώματος.

Ο πειόσχημος περίβολος κατασκευάστηκε ψηλότερα από τις δύο συστάδες πώρινων τάφων[42] (Εικ. 15), οι οποίοι ερευνήθηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και αποτελούσαν τμήμα του νεκροταφείου που ήλθε στο φως το 1960 κατά την εκσκαφή των θεμελίων της όμορης, στα ανατολικά, οικοδομής[43].

Η μία συστάδα κατελάμβανε το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και περιελάμβανε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (Ι και ΙΙΙ) και μία σαρκοφάγο (ΙΙ). Οι τάφοι αυτοί είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν οικογενειακοί. Για την ταφή του τελευταίου νεκρού, ο οποίος είχε προσανατολισμό Δ.-Α., παραμερίστηκαν τα οστά του πρώτου.

Ο κάθε κιβωτιόσχημος τάφος καλυπτόταν με δύο αδρά επεξεργασμένες πώρινες πλάκες, οι οποίες έφεραν ορθογώνιες εσοχές, διαστ. 0,18×0,06×0,06 μ. (τφ. ΙΙΙ), για την ευκολότερη

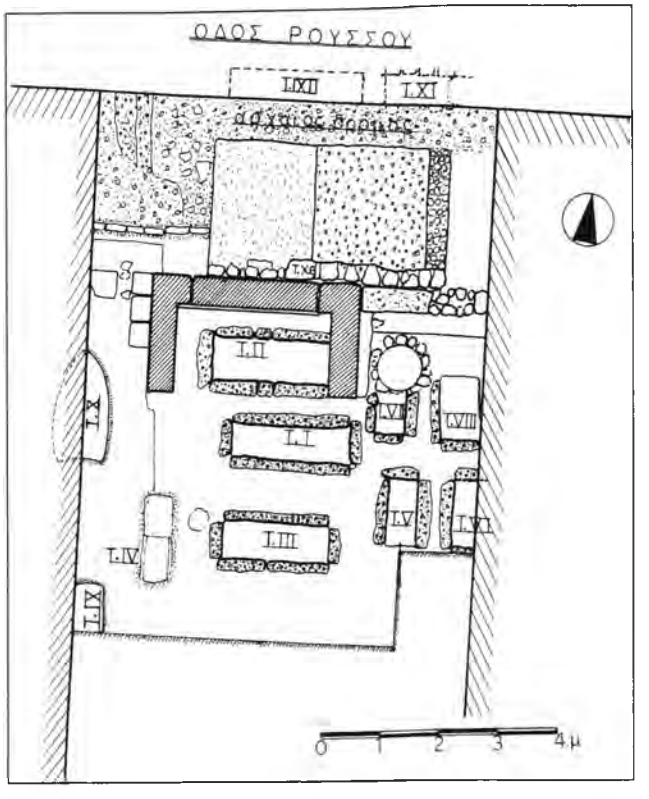

Εικ. 15. Άργος. Οδός Ε. Ρούσσου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοποθέτησή τους. Μνημειακότερη όλων ήταν η κάλυψη της σαρκοφάγου με πλάκες κάθετα τοποθετημένες επάνω σε δοκάρια, τα οποία υποδέχονταν οι διαμετρικά αντίθετες δύο εγκοπές των μακρών πλευρών της, πλ. 0,18 μ.

Τάφος Ι. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,90×0,56×0,60 μ., είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί με τον ίδιο προσανατολισμό (Δ.-Α.). Τα οστά του πρώτου παραμερίστηκαν κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς για την ταφή του δεύτερου, ο οποίος κατελάμβανε το βόρειο τμήμα του και είχε τα κάτω άκρα λυγισμένα. Τα κτερίσματά τους ήταν αποκλειστικά αγγεία εισηγμένα, στην πλειονότητά τους αττικά μελαμβαφή και ύστερα μελανόμορφα του εργαστηρίου του ζωγράφου του Αίμονος και των ζωγράφων που σχετίζονταν με αυτό, και τρία μόνον κορινθιακά. Τα αγγεία αυτά χρονολογούν τις δύο ταφές στην εικοσαετία 490-470 π.Χ.

Αττικά: Μελανόμορφα: α) μία κύλικα-σκύφος τύπου «pinch-base» (ΜΑ 10698)[44], η οποία αποτελεί το κύριο κτέρισμα του δεύτερου νεκρού καθώς είχε τοποθετηθεί σε επαφή με το πηγούνι του και φέρει σε κάθε όψη την παράσταση μεμονωμένου αγωνιστικού τεθρίππου με ηνίοχο ανάμεσα σε δύο ανθέμια, β) μία ανθεμωτή λήκυθος (ΜΑ 10699) της ομάδας των ανθεμωτών ληκύθων των εργαστηρίων του ζωγράφου του Αίμονος και του ζωγράφου της Μέγαιρας, επάνω από το δεξιό ώμο του, γ) μία λήκυθος τύπου «καπνοδόχου» (ΜΑ 10711) με εικονιστική παράσταση σε λευκό βάθος, εξαιρετικά απολεπισμένη,

41. Τμήμα του δρόμου αυτού έχει αποκαλυφθεί και στο κείμενο στα δυτικά, και συγκεκριμένα, στη συμβολή των οδών Ε. Ρούσσου και Καλλέργη, οικόπεδο Καλύβα-Σταμάτη, σύμφωνα με πληροφορία της συναδέλφου Α. Μπανάκα-Δημάκη.

42. Για το ταφικό σύνολο των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που ερευνήθηκε στο οικόπεδο, βλ. Ε. Σαρρή, Ταφικό σύνολο κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην οδό Ε. Ρούσσου στο Άργος, ό.π. (υποσημ. 36).

43. Στα θεμέλια της οικοδομής αυτής, ιδιοκτησίας επίσης Ράπτη, ερευνήθηκαν εννέα τάφοι χρονολογούμενοι από τους γεωμετρικούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους, βλ. *ΑΔ* 16 (1960), σ. 93, Πίν. 70γ-δ, 71δ και *BCH* LXXXV (1961), σ. 675-677, εικ. 5-8.

44. Το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων έχει καταγραφεί στο ευρετήριο του Μουσείου Άργους, όπου φυλάσσεται το σύνολο των ευρημάτων, αποκτώντας α/α ΜΑ.

Εικ. 16. Άργος. Οδός Ε. Ρούσσου. Μελανόμορφη λήκυθος.

από την οποία διακρίνεται ένα τέθριππο άρμα σε καλπασμό προς τα δεξιά με ηνίοχο και μία γυναικεία μορφή πίσω από αυτό (Αθηνά;), η οποία κραδαίνει το δόρυ με το υψωμένο δεξί χέρι της, δ) μία ταινιωτή κύλικα (ΜΑ 10710) με την τυπική παράσταση[45] σε κάθε όψη ενός αναβάτη πάνω σε άλογο που καλπάζει προς τα δεξιά και περιβάλλεται από δύο δρομείς, ε) ένας αβαθής σκύφος (ΜΑ 10708) με κεντρική παράσταση σατύρου σε κάθε όψη, ο οποίος στρέφεται προς τα δεξιά και γέρνει από το βάρος του κρατήρα που μεταφέρει, στ) μία ταινιωτή ανθεμωτή κύλικα χωρίς στέλεχος (ΜΑ 10707), ζ) μία κυλινδρική λήκυθος (ΜΑ 10706) με παράσταση εξοπλισμού οπλίτη (Εικ. 16), η οποία συνδέεται με την κατηγορία της Αθήνας 581i. Μελαμβαφή: τρεις κύλικες τύπου C.

Κορινθιακά: α) μία σφαιρική πυξίδα με ορθές λαβές και κάλυμμα[46], β) ένας μελαμβαφής σκύφος (ΜΑ 10705) με καστανομέλανες ακτίνες στο άβαφο κατώτερο τμήμα του σώματος και ερυθρές οριζόντιες ταινίες στην υπόλοιπη επιφάνεια και γ) ένα «θήλαστρο» (ΜΑ 10709).

Τάφος ΙΙΙ. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,74×0,56 (κέντρο)× 0,69 μ., είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί. Τα οστά του πρώτου συγκεντρώθηκαν στο νότιο και ανατολικό τμήμα του τάφου για την εκτεταμένη ταφή του δευτέρου, του οποίου το κρανίο βρέθηκε στραμμένο στα νότια, οι παλάμες σε επαφή με τη λεκάνη και το άνω τμήμα των μηρών και τα κάτω άκρα ανοικτά με τη μεγαλύτερη απόσταση στο ύψος των γονάτων. Ανευρέθησαν: α) κοντά στον αριστερό ώμο του τελευταίου νεκρού ένας μελαμβαφής σκύφος (ΜΑ 10723) του β΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. με έντυπη διακόσμηση ωών και σπειρών σε δύο ζώνες, στο ανώτερο τμήμα του σώματος, ωών σε κατακόρυφη σειρά κάτω από κάθε λαβή και ανάγλυφων ραβδώσεων στο υπόλοιπο τμήμα του σώματος, β) κοντά στο δεξιό γόνατό του ένα άωτο σφαιρικό ληκύθιο (ΜΑ 10724) με διακόσμηση στο κυρίως σώμα κάθετων ανάγλυφων ταινιών που απολήγουν σε εμπίεστα ανεστραμμένα ανθέμια, γ) πέντε ειδώλια ανάμεσα στα κάτω άκρα του και τρία ανάμεσα στα συγκεντρωμένα στο ανατολικό τμήμα οστά του πρώτου νεκρού (ΜΑ 10734-10741), από τα οποία τα περισσότερα παριστάνουν τη γνωστή όρθια πεπλοφόρο μορφή του αργειακού εργαστηρίου κοροπλαστικής με πόλο στο κεφάλι[47] και εντονότατα ίχνη λευκού επιχρίσματος στον πέπλο και το πρόσωπο και ερυθρού στην κόμμωση, δ) στο ίδιο τμήμα του τάφου ένα κορινθιακό κάλυμμα πυξίδας (ΜΑ 10726) με γραμμική διακόσμηση, μία κορινθιακή μελαμβαφής κύλικα-σκύφος (ΜΑ 10729) του α΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. με έντυπη διακόσμηση στο εσωτερικό tondo πέντε ακτινωτά διατεταγμένων ωών που περιβάλλονται από έξι συνδεόμενα ανθέμια και ωά, τα οποία διατάσσονται σε εξωτερικό δακτύλιο, καθώς και έξι αργειακά αγγεία, τα οποία, πιθανώς, συνόδευαν την ταφή ενός νεαρού ατόμου: μία σφαιρική πυξίδα με ορθές λαβές (ΜΑ 10728), μία απιοειδούς σχήματος πυξίδα με ορθές λαβές, κωνικό πόδι με βαθμιδωτή διαμόρφωση και κάλυμμα (ΜΑ 10727, 10725), μία μικρή τριφυλλόστομη οινοχόη με διακόσμηση ελαφρώς ανάγλυφων ραβδώσεων στο άνω μισό τμήμα του κυρίως σώματός της (ΜΑ 10730), τρεις κύλικες τύπου bolsal (ΜΑ 10731-ΜΑ 10733), από τις οποίες οι δύο καλύπτονται με λευκό επίχρισμα ενώ η τρίτη είναι άβαφη και φέρει στο εσωτερικό tondo τη συνηθισμένη έντυπη διακόσμηση των διατεταγμένων σε σχήμα σταυρού τεσσάρων ανθεμίων ολόγυρα από ένα δακτύλιο.

Τάφος ΙΙ. Σαρκοφάγος, η οποία βρέθηκε 0,35-0,40 μ. βαθύτερα από τους τάφους Ι και ΙΙΙ. Το εσωτερικό της, μήκ. 1,87, πλ. 0,68 και ύψ. 0,50 μ., το οποίο στο δυτικό τμήμα μειωνόταν σε 0,45 μ. εξαιτίας της διαμόρφωσης προσκέφαλου, περιείχε τις υστερότερες ταφές του ταφικού συνόλου (α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.). Ανευρέθησαν ένας γυναικείος σκελετός εκτεταμένος και τα οστά των δύο προγενέστερων ταφών κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς του τάφου και με αντίθετο προσανατολισμό Α.-Δ. Η γυναικεία ταφή ήταν κτερισμένη με: α) ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο (ΜΑ 10718), του οποίου ο δίσκος βρέθηκε σφηνωμέ-

45. Η παράσταση αυτή αποδίδει τον τρόπο εκπαίδευσης των δρομέων στην αρχαιότητα, οι οποίοι συναγωνίζονταν έναν ιππέα ή ένα λαγό και απαντά σε ταινιωτές κύλικες και ταινιωτούς σκύφους του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., συμπληρωμένη συχνά με όρθιες, διαμετρικά αντίθετες, ιματιοφόρες ανδρικές μορφές-παρατηρητές, βλ. E. Bell, *The Attic Black Figured Vases at the Hearst Monument, San Simeon*, I, An Arbor - Michigan 1977, σ. 155-156 και *Σίνδος*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1985, σ. 62-63, αριθ. 87 [Μ. Τιβέριος]. Η παράσταση αυτή απαντά και σε άλλα αττικά μελανόμορφα αγγεία, όπως σε λήκυθο της ομάδας του χονδρού ιππέα, βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Μελέτες, σ. 185, Πίν. 70γ-δ.

46. Πρόκειται για πολύ σύνηθες κτέρισμα ταφών στην Αργολίδα, όπως αποδεικνύει η συχνότητα με την οποία απαντά σε τάφους του Άργους και της Ασίνης. Σχετικά με το σχήμα αυτό, βλ. *Corinth* VII. 4, σ. 43-44 και πρβλ. αριθ. 53, σ. 45-46, εικ. 4 και πίν. 4 καθώς και L. Bernabò Brea - M. Caralier (επιμ.), *La necropoli greca e romana nella contrada Diana, Meligunis Lipára* II, Palermo 1965, σ. 201, πίν. 43:6b.

47. *Tiryns* I, πίν. XII, XIII.

Εικ. 17. Άργος. Οδός Ε. Ρούσσου. Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο.

νος μέσα στο κάλυμμά του. Το ανευρεθέν σε κοντινή απόσταση διακοσμητικό ανάγλυφο του καλύμματος παριστάνει γυναικεία κεφαλή σε κατατομή προς τα αριστερά με πεπονοειδή κόμμωση, η οποία συγκρατείται με διπλή ταινία[48] (Εικ. 17) και β) τρία πήλινα αργειακά αλάβαστρα, ενώ ένα τέταρτο ανευρέθη κοντά στο δεξιό βραχίονα και κάτω από τα κάτω άκρα του ενός από τους δύο αρχαιότερους σκελετούς (ΜΑ 10713, 10715, 10716, 10720). Αυτά βρέθηκαν θραυσμένα στο άνω τμήμα τους και τα χείλη τους εντοπίστηκαν σε διαφορετική θέση από το υπόλοιπο τμήμα μέσα στη σαρκοφάγο[49]. Κάτω από το αλάβαστρο ΜΑ 10713 και ανάμεσα στα οστά των προγενέστερων νεκρών περισυνελέγη ένα μυροδοχείο (ΜΑ 10719) του α' μισού του 3ου αι. π.Χ.[50]. Με την πρώτη ταφή θα πρέπει να συνδέονται δύο αργειακά, χειροποίητα ειδώλια που βρέθηκαν σε επαφή με το δάπεδο της σαρκοφάγου (ΜΑ 10721, 10722).

Ανάμεσα στους τάφους Ι και ΙΙΙ ερευνήθηκε μία γυναικεία διαταραγμένη ταφή του β' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., κοντά στην οποία ανευρέθησαν τα τμήματα του δίσκου ενός χάλκινου κατόπτρου με λαβή, πέντε αττικά αγγεία (μία γλαύκα – σκύφος τύπου Β – ΜΑ 10744, μία ανθεμωτή μελανόμορφη λήκυθος, ΜΑ 10745, μία μελαμβαφής κύλικα της ομάδας της Ακρόπολης, ΜΑ 10746, μία ανθεμωτή κύλικα-σκύφος της κατηγορίας της Κρακοβίας, ΜΑ 10749, και ένας σκύφος κορινθιακού τύπου με κάθετες μελανές γραμμές στο άβαφο κατώτερο τμήμα του σώματος, ΜΑ 10812) και τρία κορινθιακά (δύο σφαιρικές πυξίδες με ορθές λαβές, κάλυμμα και διακόσμηση τύπου «White Style» με γλωσσοειδές κόσμημα στον ώμο και γραμμική διακόσμηση στο υπόλοιπο τμήμα, ΜΑ 10742 και 10743, ΜΑ 10747 και 10810 αντίστοιχα, καθώς και ένας μελαμβαφής σκύφος με ακτίνες στο άβαφο κατώτερο τμήμα του σώματος ΜΑ 10811).

Πιθανότατα κατά τη θεμελίωση του τάφου ΙΙ διαταράχθηκαν δύο ταφές, οι οποίες ερευνήθηκαν εν μέρει καθώς εισέρχονταν κάτω από τον περίβολο. Η μία, στα δυτικά του τάφου, ήταν κτερισμένη με μία χάλκινη στλεγγίδα, δύο χειροποίητα αργειακά ειδώλια, το ένα περιστεριού (ΜΑ 10814) και το άλλο αλόγου, στην κεφαλή του οποίου διατηρούνταν μόνον οι παλάμες του πρόσθετου σώματος του ιππέα (ΜΑ 10813), μία μικκύλη κοτύλη (ΜΑ 10815), ενώ από το ίδιο στρώμα περισυνελέγησαν τα θραύσματα δύο ακέραιων καλυμμάτων με γραμμική διακόσμηση, ενός αργειακού άωτου μικρού σκύφου, θραύσματα του τμήματος μιας κορινθιακής σφαιρικής πυξίδας του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. με διακόσμηση φύλλων κισσού στον ώμο και σταγόνων στην κοιλιά (εργαστήριο της Βρυσούλας), μελαμβαφών αγγείων της ίδιας περιόδου (δύο αττικών σκύφων κορινθιακού τύπου και ενός μόνωτου αττικού, δύο αττικών κυλίκων χωρίς στέλεχος, από τις οποίες η μία είναι τύπου Ρήνειας και η άλλη αργειακή) καθώς και επτά αττικών κυλίκων Vicup. Η δεύτερη ταφή εντοπίστηκε στα βορειοανατολικά του ίδιου τάφου μέσα σε στρώμα με κεραμική της ΜΚ-αρχών ΥΚ Ι περιόδου, από την οποία ξεχωρίζουν ένας αμφορέας με παράσταση δύο ζευγών αντωπών αιγάγρων και λιονταριών, μία σφαιρική πυξίδα χωρίς λαβές με διακόσμηση τύπου «White Style» και τμήμα μιας κύλικας με παράσταση σειρήνας ανάμεσα σε σφίγγες.

Στα δυτικά της συστάδας των τάφων αυτών ερευνήθηκαν: α) εν μέρει ο πηλοπερίκλειστος τάφος IV, πάνω από τις καλυπτήριες κεραμίδες του οποίου περισυνελέγησαν όστρακα των ύστερων γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων και ένας αργειακός κανθαρίσκος των αρχαϊκών χρόνων. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,22×0,32-0,34 μ., εντοπίστηκε ένας σκελετός με προσανατολισμό Ν.-Β., τα άνω άκρα λυγισμένα πάνω στη λεκάνη και τα κάτω λυγισμένα προς Α., κάτω από τον οποίο ανευρέθησαν τέσσερα τμήματα σιδερένιων καρφιών[51] και β) ο λακκοειδής τάφος IX, ο οποίος καλυπτόταν με δύο αδρές ασβεστολιθικές πλάκες. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί ένας σκελετός με προσανατολισμό Ν.-Β., το δεξιό άνω άκρο λυγισμένο προς τη σπονδυλική στήλη και το αριστερό κατακόρυφα διπλωμένο.

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους θα πρέπει να κατασκευάστηκε το φρέαρ, το οποίο κατέστρεψε το βόρειο τμήμα του ενός από τους τέσσερις πώρινους, κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (τάφος VII) της δεύτερης συστάδας. Οι τάφοι αυτοί εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στο ίδιο βάθος με τους κιβωτιόσχημους τάφους της πρώτης συστάδας, είχαν

48. Το κάτοπτρο εντάσσεται στην κατηγορία των πτυκτών τύπου C1 με ανάγλυφα γυναικεία κεφάλια με πεπονοειδή κόμμωση, τα οποία κατασκευάζονταν στα κορινθιακά εργαστήρια τορευτικής από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.: W. Züchner, *Griechische Klappspiegel, Jdl Erg.* H. 14, Berlin 1942, σ. 131-135, 137 κ.ε. Πρβλ. A. Schwarzmaier, *Griechische Klappspiegel, Untersuchungen zu Typologie und Stil, AM* 18. Beih., Berlin 1997, Kat. 31, σ. 247-248, Kat. 73, σ. 264, Kat. 185, σ. 309, Kat. 154, σ. 197, Kat. 116, σ. 280.

49. Πρόκειται για ταφικό έθιμο, το οποίο παρατηρείται σε σύγχρονες ταφές του Άργους και της Ασίνης: I. Hägg - J.M. Fossey, *The Hellenistic Nekropolis and Later Structures on the Middle Slopes, 1973-77, Excavations in the Barbouna Area at Asine*, 4, Uppsala 1980, σ. 97.

50. Για παρόμοια αγγεία, βλ. *Kerameikos* IX, πίν. 68.1, αριθ. 362.2, πίν. 68.2, αριθ. 369.4, πίν. 96.1, αριθ. Ε 87.2, πίν. 96.5, αριθ. Ε 92.1-3· *Hesperia* 32 (1963), πίν. 63: J1· *Kabirion* III, πίν. 44, αριθ. 719.

51. Για τη σημασία των καρφιών στους τάφους, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 115-116, σημ. 9.

Εικ. 18. Άργος. Οδός Ε. Ρούσσου. Κρατήρας των ύστερων γεωμετρικών χρόνων.

προσανατολισμό Β.-Ν. και οι πλευρές τους αποτελούνταν από μονολιθικές πλάκες.

Οι τάφοι V και VII βρέθηκαν συλημένοι. Διατηρήθηκε μόνον το νότιο τμήμα του τάφου VII, διαστ. 0,62×0,57 μ., και το βόρειο του τάφου V, από το εσωτερικό του οποίου, διαστ. 1,10×0,50×0,60 μ., περισυνελέγησαν λιγοστά οστά αναμοχλευμένα και πολλά όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Το μεγαλύτερο τμήμα των τάφων VI και VIII εκτεινόταν στο χώρο της όμορης οικοδομής. Το εσωτερικό τους βρέθηκε γεμάτο με πέτρες.

Τα αρχαιότερα κατάλοιπα εντοπίστηκαν κατά μήκος της βόρειας και της δυτικής παρειάς του οικοπέδου, κατά τις εργασίες κατασκευής των περιμετρικών πέδιλων της οικοδομής. Πρόκειται για τους κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους XI και XII και τον ταφικό πίθο X αντίστοιχα. Ο τελευταίος είχε προσανατολισμό Ν.-Β. και διαστάσεις 2×0,70 μ. Το μεγαλύτερο τμήμα του εκτεινόταν κάτω από τα θεμέλια της όμορης οικοδομής, το στόμιό του φρασσόταν με αδρή λιθόπλακα και από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν τα οστά ενός ακτέριστου νεκρού.

Οι τάφοι XI και XII είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Η ασφάλεια των εργαζομένων υπαγόρευσε τη μη πραγματοποίηση έρευνας στο μεγαλύτερο τμήμα τους, το οποίο εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ε. Ρούσσου.

Η έρευνα περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του εντοπισθέντος σε βάθος 2,95 μ. τάφου XI, από το οποίο περισυνελέγησαν λίγα οστά και τα θραύσματα τεσσάρων αβαθών κυαθίων με διακόσμηση κάθετων σιγμοειδών γραμμών στη ζώνη της λαβής[52].

Πάνω από την αφαιρεθείσα από τον εκσκαφέα νότια πλευρά του εντοπισθέντος σε βάθος 2,50 μ. τάφου XII ανευρέθησαν δύο αγγεία των ύστερων γεωμετρικών χρόνων: α) ένας κρατήρας με λαβές τύπου αναβολέα και ύψος 0,34 μ., του οποίου η διακόσμηση θα πρέπει να αποδοθεί στο γνωστό ως «Fench Workshop» εργαστήριο από τη χαρακτηριστική θέση των κεφαλιών των δύο αντωπών αλόγων των πλευρικών μετοπών, εκατέρωθεν της χωρισμένης σε δύο διάχωρα κεντρικής μετόπης με αριστερόστροφο διαγραμμισμένο μαίανδρο άνω και διπλό διαγραμμισμένο «ζιγκ-ζαγκ» κάτω, εκατέρωθεν ενός υδρόβιου πτηνού (Εικ. 18) και β) ένας κάνθαρος με τρίζωνη λαβή, του οποίου η διατεταγμένη σε τρεις μετόπες κύρια διακοσμητική ζώνη με μαίανδρο στο κέντρο και τετράφυλλο κόσμημα συμπληρώνεται κάτω από ζώνη με ομόκεντρους κύκλους. Κατά τον καθαρισμό της πλευράς αυτής του τάφου περισυνελέγησαν πολλά όστρακα αγγείων των ύστερων γεωμετρικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα θραύσματα ενός υποκρατηρίου, ενός αμφορέα με κάθετες πλεκτές λαβές[53], ενός κρατήρα καθώς και του σφαιρικού σώματος μιας οινοχόης.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Οδός Π. Μαρίνου (οικόπεδο Θ. Αποστολόπουλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη γωνία που σχηματίζουν η οδός Π. Μαρίνου και μία δημοτική οδός, στα βορειοανατολικά της πλατείας Αγίου Πέτρου[54]. Το οικόπεδο ερευνήθηκε σχεδόν στο σύνολό του κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα με αυτοχρηματοδότηση που πραγματοποιήθηκε μετά την αποκάλυψη αρχαίων καταλοίπων στο δοκιμαστικό έλεγχο του υπεδάφους. Σε ένα μεγάλο τμήμα του ερευνηθέντος χώρου, διαστ. 12×12 μ. περίπου (Εικ. 19-20) σύγχρονες παρεμβάσεις προκάλεσαν την καταστροφή της αρχαιολογικής επίχωσης. Τα τμήματα που δεν παραβιάστηκαν σφραγίστηκαν με ποταμίσιες αποθέσεις (χαλίκι) σε βάθος 1,20-2,20/2,30 μ. Σε βάθος 2,75 μ. ήλθαν στο φως κατάλοιπα κτιριακού συγκροτήματος. Διακρίνονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις που χρονολογούνται από την ελληνιστική έως και την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Το μεγαλύτερο μέρος των διατηρημένων καταλοίπων καταλαμβάνει ένα λιθόστρωτο δάπεδο κατασκευασμένο με ποταμίσιες κροκάλες, που αποτελεί επίστρωση αύλειου χώρου[55], ενώ οι χώροι που το πλαισίωναν αποκαλύφθηκαν τμηματικά.

Η αρχαιότερη οικοδομική φάση χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και εδράζεται πάνω σε ποταμίσιες αποθέσεις, που απέδωσαν πολλά γραπτά όστρακα κεραμικής της αρχαϊκής και της γεωμετρικής εποχής. Την αποτελούν υπολείμματα μιας αρχικής φάσης του λιθόστρωτου δαπέδου, σε βάθος 3,35-3,47 μ., καθώς και

52. Πρβλ. J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 25e. Κοντά στη λαβή του ενός κυαθίου διακρίνεται συστάδα κάθετων γραμμών που πλαισιώνει τις σιγμοειδείς.

53. Πρβλ. P. Courbin, *La céramique géometrique de l'Argolide*, Paris 1966, C. 30, πίν. 4. Διακόσμηση λαιμού και ώμου όμοια με αυτήν του αμφορέα C. 28 που εικονίζεται στον ίδιο πίνακα.

54. Στα βόρεια του οικοπέδου Χ. και Γ. Μπούσση, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 85-86, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Δ.-Α. (β' μισό 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ.).

55. Λιθόστρωτα δάπεδα από κροκάλες αποκαλύφθηκαν και σε άλλα σημεία στην πόλη του Άργους, βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 88, Σχέδ. 1, Πίν. 51β, ΧΘ· 49 (1994): Χρονικά, σ. 131, Σχέδ. 2· A. Banaka-Dimaki, Cult Places in Argos, στο R. Hägg (επιμ.), *Peloponnesian Sanctuaries and Cults, Proceedings of the 9th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994*, Stockholm 2002, σ. 108 και σημ. 19.

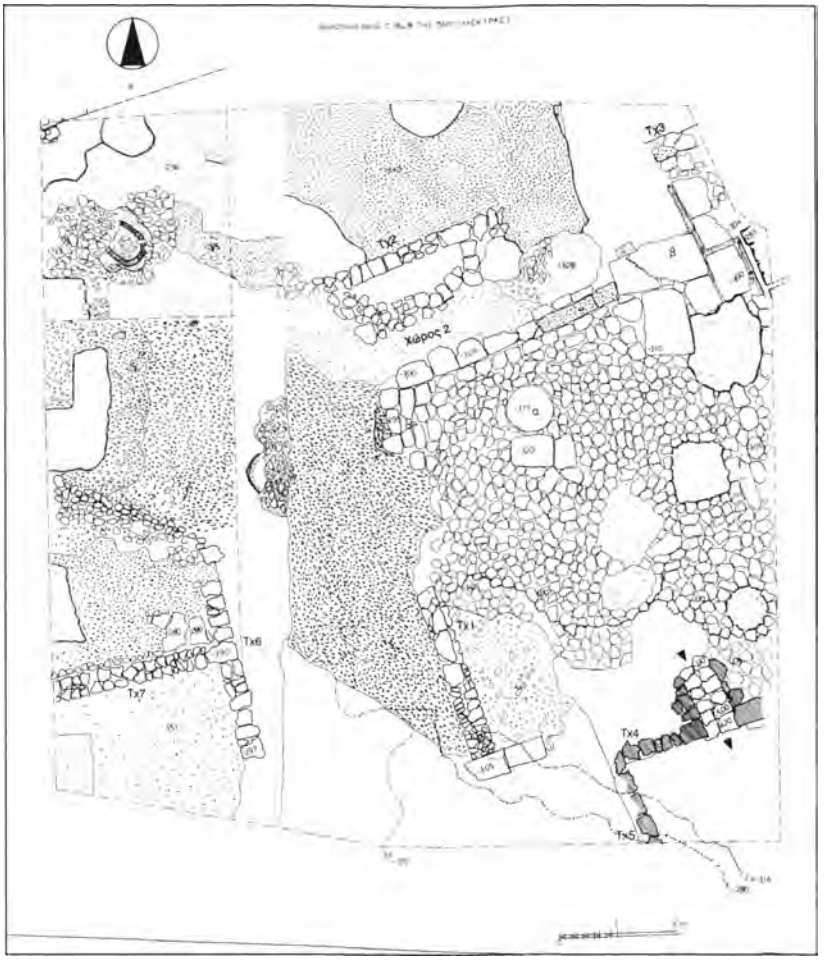

Εικ. 19. Άργος. Οδός Π. Μαρίνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 20. Άργος. Οδός Π. Μαρίνου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ενός ημιυπαίθριου χώρου που το πλαισιώνει στα βόρειά του με δάπεδο από πατημένο χαλίκι, σε βάθος 3,40-3,44 μ. Στη βορειοανατολική του πλευρά το λιθόστρωτο δάπεδο επικοινωνεί με ένα ημιυπόγειο δωμάτιο, του οποίου μόνον η βορειοδυτική πλευρά ερευνήθηκε, διότι το υπόλοιπο βρίσκεται εντός της επίχωσης που έχει παραμείνει ανεξερεύνητη για λόγους ασφαλείας προς τα νότια και τα ανατολικά του οικοπέδου. Οι αποκαλυμμένες του παρειές στα βόρεια (Τχ 4) και στα δυτικά (Τχ 5) είναι χτισμένες με αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, δεμένους με χώμα, συνολ. ύψ. 1 και πλ. 0,10-0,20 μ. Τον Τχ 4 διακόπτει μία λίθινη κλίμακα αποτελούμενη από πέντε βαθμίδες (η καθεμία μήκ. 0,55, πλ. 0,20-0,25 μ.) (Εικ. 21). Το δάπεδο του δωματίου ήλθε στο φως σε βάθος 4,30 μ. Ήταν στρωμένο με πηλό κίτρινο πάνω από μικρές κροκάλες. Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκαν πολλά θραύσματα χρηστικής κεραμικής, μυλόπετρων και άλλων λίθινων εργαλείων, σκωρίες, τμήματα ξυλάνθρακα, αχιβάδες, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, νομίσματα και ποικίλα μετάλλινα αντικείμενα.

Στην παραβιασμένη δυτική περιοχή του σκάμματος ήλθε στο φως, σε βάθος 3,35 μ., εγχυτρισμός βρέφους σε ελληνιστικό σκύφο. Βρέθηκε με το στόμιο στραμμένο προς τα δυτικά και καλυμμένο με ασβεστολιθική πλάκα.

Σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, το λιθόστρωτο πλαισιώνουν, επίσης προς τα βόρεια και τα δυτικά, ημιυπαίθριοι χώροι,

Εικ. 21. Άργος. Οδός Π. Μαρίνου. Το ημιυπαίθριο δωμάτιο και η κλίμακα από Α.

από τους οποίους διασώζονται υπολείμματα δαπέδων από πατημένο χαλίκι σε βάθος 3,20-3,25 μ. Στη φάση αυτή ανήκουν και τα κατάλοιπα δύο κλιβάνων, στη βορειοδυτική πλευρά του σκάμματος σε βάθος 2,75-3,27 μ.

Το λιθόστρωτο δάπεδο ανακατασκευάζεται και αποκτά την τελική του μορφή κατά την τρίτη οικοδομική φάση, που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ., όποτε καλύπτει μια επιφάνεια μήκ. 7 μ. από Β. προς Ν. και πλ. 6,50 μ., από το δυτικό του όριο έως την ανατολική παρειά του σκάμματος, εντός της οποίας πιθανώς να συνεχίζεται. Σε πολλά σημεία, κυρίως στην ανατολική και στη νότια πλευρά του, οι κροκάλες αφαιρέθηκαν κατά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, ενώ σε άλλα αντικαταστάθηκαν από επεξεργασμένες πλάκες τοποθετημένες οριζόντια, η μία απομονωμένη και οι υπόλοιπες σε δύο συστάδες. Την πρώτη συστάδα (α), στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς, αποτελούν δύο πλάκες τοποθετημένες η μία κοντά στην άλλη. Η πρώτη, σε βάθος 3,17 μ., έχει σχήμα κυκλικό, διαμ. 0,80 μ., ενώ η δεύτερη, στον άξονά της και σε βάθος 3,20 μ., έχει σχήμα ορθογώνιο, διαστ. 0,75×0,50 μ. Τη δεύτερη συστάδα (β) αποτελούν έξι ορθογώνιες πλάκες, τοποθετημένες η μία κοντά στην άλλη και συνδεδεμένες με υδραυλικό ασβεστοκονίαμα, σε βάθος 3-3,10 μ. Η επίχωση στα νότια αυτής της συστάδας παραβιάστηκε κατά την κατασκευή σύγχρονου πηγαδιού. Πιθανώς να προϋπήρχε αρχαίο πηγάδι ή δεξαμενή στο σημείο αυτό. Μεταξύ της ανατολικότερης πλάκας αυτής της συστάδας και της ανατολικής παρειάς του σκάμματος ήλθε στο φως, σε βάθος 3,04 μ., πήλινος αγωγός τετραγωνικής διατομής, πλ. 0,10 μ., ο οποίος τέμνεται κάθετα με αγωγό του ίδιου τύπου που προχωρεί προς τα ανατολικά εντός της άσκαφης επίχωσης. Στα βόρεια το λιθόστρωτο ορίζει ένας μακρόστενος, ημιυπαίθριος χώρος (Χώρος 2), όπως το υποδηλώνουν τα άφθονα τεμάχια κεραμίδων στέγης που βρέθηκαν στην επίχωση πάνω από το δάπεδο από πηλόχωμα σε βάθος 3,08 μ. Το χωρίζει από το λιθόστρωτο μία σειρά μεγαλύτερων κροκάλων, αδρά επεξεργασμένων και ένας μακρόστενος πωρόλιθος, ενώ διασώζονται δύο τμήματα από το βόρειο τοίχο του: ο Τχ 2, μήκ. 3 μ., σε βάθος 2,68 μ. και ο Τχ 3, στην προέκτασή του προς τα ανατολικά, ο οποίος εξέχει έως 0,70 μ. από την παρειά του σκάμματος. Πιθανώς μεταξύ των δύο αυτών τοίχων να υπήρχε θυραίο άνοιγμα που να οδηγούσε προς τα βόρεια σε χώρο (δωματίου;), του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον ένα τμήμα. Το υπόλοιπο βρίσκεται εντός της βόρειας παρειάς του σκάμματος, κάτω από την παρακείμενη δημοτική οδό. Διατηρούνται υπολείμματα του δαπέδου αυτού του δωματίου από πηλόχωμα σε βάθος 2,97 μ., ενώ σε επαφή με την παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκε σχεδόν ημικυκλικό τμήμα εστίας, διαμ. 0,76 μ., σε βάθος 2,86-2,97 μ. Στη βορειοδυτική πλευρά του Χώρου 2 και σε επαφή με τη νότια παρειά του Τχ 2 αποκαλύφθηκε μία κατασκευή, μήκ. 1,60 μ. από τα δυτικά προς τα ανατολικά και πλ. 0,40-0,50 μ., με πάτο επιστρωμένο με χονδρό χαλίκι, σε βάθος 3,05-3,08 μ., που την ορίζει προς τα νότια ένα καμπύλο τοιχίο, μήκ. 2,50 και πλ. 0,30-0,50 μ., σε βάθος 2,68-3,10 μ. Στα δυτικά το λιθόστρωτο δάπεδο ορίζει τοίχος (Τχ 1), σε βάθος 2,75-3,06 μ., επίσης από αργολιθοδομή. Στο νότιο άκρο του ένας μεγαλύτερος τετραγωνισμένος λίθος, σε βάθος 3,05 μ., πιθανώς να υποδηλώνει την ύπαρξη θυραίου ανοίγματος σε αυτό το σημείο.

Σε απόσταση 3 μ. περίπου από τον Τχ 1 και σχεδόν παράλληλα με αυτόν, προς τα δυτικά, αποκαλύφθηκε ένα τμήμα κτιρίου που χρονολογείται επίσης στην τελευταία οικοδομική φάση. Το ορίζει προς τα ανατολικά ένας τοίχος (Τχ 6) διατηρημένος σε μήκος 1,87 και ύψος 0,40 μ., σε βάθος 2,87-2,97 μ. Έχει πλάτος 0,40 μ. και είναι χτισμένος κυρίως με αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους τοποθετημένους κατά πλάτος, με μικρότερους λίθους στα κενά. Ένας δεύτερος τοίχος (Τχ 7) τέμνει κάθετα τη δυτική παρειά του Τχ 6, δημιουργώντας δύο χώρους δωματίων. Έχει πλάτος 0,40 μ. και σωζόμενο ύψος 0,50 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40 μ. αλλά προχωρεί προς τα δυτικά πέρα από τα όρια του οικοπέδου, κάτω από την παρακείμενη οδό Π. Μαρίνου. Σώζονται δύο σειρές ασβεστόλιθων μεσαίου μεγέθους και ίχνη μιας τρίτης, χτισμένης με μικρότερους λίθους, σε βάθος 2,78-2,95 μ. Το νότιο δωμάτιο συνεχίζεται προς τα νότια και τα δυτικά πέρα από τα όρια του οικοπέδου. Σε βάθος 2,76-2,90/2,97 μ. διατηρούνται υπολείμματα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα πάνω σε στρώση μικρών κροκάλων. Από το βόρειο δωμάτιο σώζεται μόνον η νοτιοανατολική του πλευρά, στη γωνία της οποίας βρέθηκαν στη θέση τους σχιστολιθικές πλάκες τοποθετημένες οριζόντια, σε βάθος 2,77-2,90 μ., οι οποίες πιθανώς αποτελούν κατάλοιπα επίστρωσης δαπέδου, πάνω σε στρώση χονδρού χαλικιού. Η περιοχή βόρεια του Τχ 6 είναι παραβιασμένη, αλλά ένα τμήμα γωνίας κτιρίου που εμφανίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος, σε βάθος 2,75 μ., πιθανώς βρίσκεται στην προέκτασή του. Στο χώρο μεταξύ των Τχ 1 και 6 διασώζονται, εν μέρει, υπολείμματα στρώσης ψιλού φερτού χαλικιού.

Η παραβίαση στη νότια πλευρά του σκάμματος κατέστρεψε σε αυτή την περιοχή τα ανώτερα στρώματα της αρχαιολογικής επίχωσης, ώστε να μην είναι δυνατό να συνδεθεί άμεσα το ημιυπόγειο δωμάτιο με τις μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις. Όμως, το υλικό που βρέθηκε σε αυτό τεκμηριώνει τη

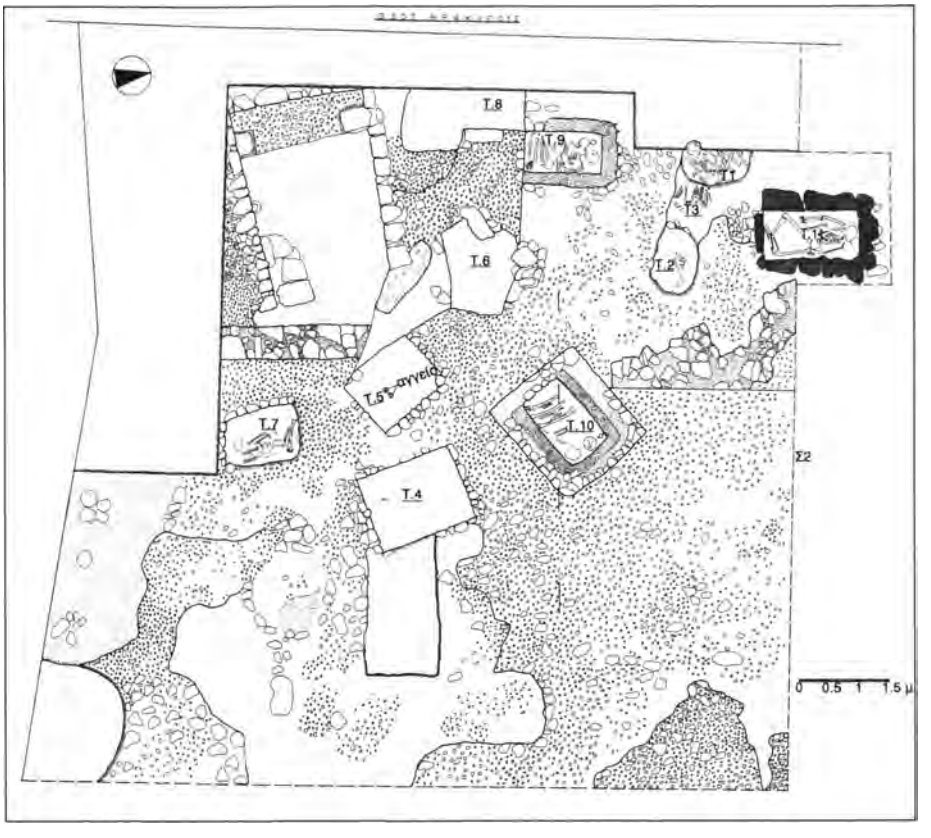

Εικ. 22. Άργος. Οδός Ηρακλέους. Κάτοψη της ανασκαφής.

χρήση του έως και την τελευταία περίοδο χρήσης του κτιριακού συγκροτήματος.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνοδεύονται από μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων, από τα οποία περίπου 190 υφαντικά βάρη, ποικίλων μορφών και μεγεθών, που βρέθηκαν κυρίως στον ημιυπαίθριο χώρο βόρεια του λιθόστρωτου δαπέδου, αλλά και πηνία, χάλκινα νομίσματα, ποικίλα μετάλλινα αντικείμενα, θραύσματα ανάγλυφων σκύφων και πήλινων ειδωλίων.

Η επιμέλεια στην κατασκευή του λιθόστρωτου δαπέδου καθώς και οι διαστάσεις του, σε συνδυασμό με το ημιυπόγειο δωμάτιο και την πληθώρα υφαντικών βαρών, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανώς πρόκειται για ειδικού χαρακτήρα βιοτεχνική εγκατάσταση επεξεργασίας υφασμάτων σε μια περιοχή εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης[56].

ΟΛΓΑ ΨΥΧΟΓΥΙΟΥ

Οδός Ηρακλέους (οικόπεδο Ευ. Νανόπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, στο βορειοδυτικό τομέα της πόλης του Άργους, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, κατά την οποία ήλθε στο φως τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου των ύστερων μεσοελλαδικών χρόνων (Εικ. 22)[57]. Ερευνήθηκαν συνολικά έντεκα τάφοι, οι οποίοι εδράζονταν απευθείας στο φυσικό, γεωλογικό υπόστρωμα από ποταμίσιες αποθέσεις χαλικιού και κροκάλων[58]. Οι τάφοι ήταν απλοί λάκκοι με ορθογώνιο ή ωοειδές περίγραμμα ή ορθογώνιοι με τοιχώματα κατασκευασμένα από πηλόχωμα και οριοθετούνταν κατά κανόνα από κροκάλες. Η διάταξή τους ήταν ακτινωτή σε δύο τουλάχιστον σειρές. Περιείχαν έναν ενταφιασμό σε συνεσταλμένη στάση και ήταν κατά κανόνα ακτέριστοι. Σε τέσσερις από αυτούς, το νεκρό συνόδευαν τα τυπικά κτερίσματα της εποχής, πρόχοι με οπισθότμητη προχοή, μόνωτοι κύαθοι και κανθαρόσχημοι σκύφοι.

Διαφορετικής τυπολογίας ήταν ο τάφος 11 που βρέθηκε στη βόρεια περιοχή του οικοπέδου. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος,

56. Σχετικά με τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις επεξεργασίας υφασμάτων, βλ. *BCH* 124 (2000), σ. 273-289, εικ. 3 και L.C. Bowkett, The Hellenistic Dye-works, στο W.D. Taylour - L.C. Bowkett (επιμ.), *Well-Built Mycenae, The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, τχ. 36, Oxford 1995 και βιβλιογραφία, σ. 53.

57. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Π. Δερβίση.

58. Το σχέδιο της ανασκαφής εκπόνησαν οι σχεδιάστριες της Δ' ΕΠΚΑ Μ. Νιώτη και Μ. Οικονόμου, τις οποίες ευχαριστώ θερμά.

κατασκευασμένος με ασβεστολιθικούς ορθοστάτες. Έφερε κάλυψη από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες και περιείχε έναν ενταφιασμό. Ο νεκρός είχε αποτεθεί εκτάδην, με το κρανίο στα βορειοανατολικά και τα γόνατα λυγισμένα, το δεξιό προς τα δυτικά και το αριστερό προς τα ανατολικά. Έφερε ένα χάλκινο μονόστομο μαχαίρι πάνω στο στέρνο, ένα δεύτερο στο δεξιό ώμο και μία χάλκινη περόνη στον αριστερό. Στη νοτιοδυτική στενή πλευρά του τάφου είχαν παραμεριστεί τα οστά μιας πρωιμότερης ταφής, ανάμεσα στα οποία βρέθηκε χάλκινη γλωσσοειδής μάχαιρα.

Στη νοτιοδυτική περιοχή του οικοπέδου ερευνήθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 2×2,50 μ., ο οποίος ανήκε σε κτίριο της ελληνιστικής εποχής. Οι τοίχοι του, δομημένοι με αδρά πελεκημένες πέτρες, σώζονταν σε ύψος 0,50-0,70 μ. περίπου. Στις ανθρώπινες επεμβάσεις κατά την ελληνιστική εποχή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η διατάραξη των μεσοελλαδικών τάφων, όπως τεκμηριώνεται από τη διάσπαρτη ελληνιστική κεραμική στο στρώμα χαλικιού που τους κάλυπτε.

Οδός Μπελίνου - Ζωγράφου (οικόπεδο Μ. Γραμματικού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, βορειοδυτικά της πλατείας Στρατώνων. Εντός των ορίων του υπήρχε παλαιά οικία, το υπόγειο της οποίας είχε διαταράξει τις αρχαιολογικές επιχώσεις στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου. Μετά την κατεδάφισή της πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στο αδιατάρακτο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Κατά την έρευνα ήλθε στο φως στρώμα αρχαϊκής εποχής. Τα κινητά ευρήματα περιελάμβαναν κεραμική, λίγα μικκύλα αγγεία, κυρίως φιαλίδια, πήλινα ομοιώματα καθώς και ειδώλια ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα. Κτιριακά λείψανα δεν εντοπίστηκαν, πιθανώς λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής.

Στο βορειοανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος που χρονολογείται πιθανότατα στους γεωμετρικούς χρόνους. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν., κάλυψη από μία ασβεστολιθική πλάκα και πλευρές κατασκευασμένες από κάθετους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες, ανά δύο στις μακρές πλευρές και ανά ένα στις στενές. Περιείχε τον ενταφιασμό ενός ατόμου με το κρανίο προς Β., τον κορμό ύπτιο και τα κάτω άκρα συνεσταλμένα προς τα ανατολικά. Ο νεκρός έφερε στους ώμους ανά μία χάλκινη περόνη, ενώ ένα χάλκινο δαχτυλίδι βρέθηκε περασμένο σε φάλαγγα δαχτύλου.

Οδός Μακαρίου (οικόπεδο Κ. Ιωαννίδη)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε στην ανατολική περιοχή του οικοπέδου τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Επάνω στο οδόστρωμα, από πατημένο χαλίκι, χώμα και τριμμένα κεραμίδια, βρέθηκε λίθινη βάση με τόρμο, που πιθανώς ανήκε σε αρχαίο όρο. Στην ελληνιστική εποχή χρονολογείται, επίσης, ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος ερευνήθηκε σε μήκος 3,50 μ. Ο τοίχος, που είχε μέγιστο πλάτος 0,70 μ. και σωζόταν σε ύψος 0,45 μ., δεν σχετίζεται στρωματογραφικά με το δρόμο, αφού βρέθηκε σε μεγαλύτερο βάθος.

Στο βόρειο όριο του οικοπέδου ήλθαν στο φως δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλευρές από κάθετους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες, με κατεύθυνση Β.-Ν. ο ένας και Α.-Δ. ο άλλος, οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν καθώς το μεγαλύτερο τμήμα τους εκτεινόταν στο όμορο προς Β. οικόπεδο. Οι τάφοι χρονολογούνται, κατά το τεκμήριο της τυπολογίας τους, στους γεωμετρικούς χρόνους.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

Οδός Αιγαίου πελάγους, πάροδος Καποδιστρίου (Ο.Τ. 24, οικόπεδο αφών Γ. Ξακουστή - Γ. Ξάμπλα)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 25×25 μ., βρίσκεται βόρεια του απαλλοτριωμένου οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας ΟΤΕ και βορειοανατολικά του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Άργους (Κωνσταντοπούλειο Μέγαρο). Ο αρχαιολογικός έλεγχος στο οικόπεδο έγινε αρχικά το 1991[59], όταν άρχισαν οι οικοδομικές εργασίες με την εκσκαφή υπογείου, διαστ. 22×18 και βάθ. 5 μ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του υπογείου επισημάνθηκε αρχαίος δρόμος σε πλάτος 3 μ. περίπου. Η βόρεια πλευρά του δρόμου εκτεινόταν ακόμη βορειότερα.

Το έτος 2000 κατά τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών στη βόρεια πλευρά του υπογείου, σε βάθος 1,60-2,55 μ. περίπου, επισημάνθηκαν μαύρα χώματα, στάχτες, απορρίμματα κλιβάνου, καθώς και μεταγενέστερες επιχώσεις βυζαντινής εποχής. Σε βάθος 2,55-3,44 μ. επισημάνθηκαν τρεις φάσεις αρχαίου δρόμου. Η βαθύτερη φάση Α έχει πάχος 0,06 μ. (3,33-3,44 μ.). Πάνω από τη φάση Α βρέθηκε ποταμίσια κροκαλοπαγής επίχωση, πάχ. 0,28 μ., και αμέσως ψηλότερα οι δύο ανώτερες φάσεις του δρόμου, Β και Γ, συνολ. πάχ. 0,54 μ. (2,55-3,09 μ.). Στο κατώτερο τμήμα του υπογείου (3,44-5 μ.) βρέθηκαν προσχωσιγενείς επιχώσεις. Σε απόσταση 5,40 μ. δυτικά από την ανατολική απόληξη της βόρειας παρειάς του υπογείου βρέθηκε πηγάδι, διαμ. 0,80-1 μ., σε βάθος 1,90 έως 4,80 μ., υστερορωμαϊκής εποχής. Στον πυθμένα του πηγαδιού (βάθος 4,50 μ.) βρέθηκε χάλκινη κυλινδρική ράβδος ζυγαριάς, μήκ. 0,415, μέγ. διαμ. 0,012 μ., με συμφυή κάθετη χάλκινη ακίδα-δείκτη στο μέσον, ύψ. 0,045 μ. Στα ελαφρώς πεπλατυσμένα άκρα φέρει ανά μία οπή ανάρτησης των δίσκων της ζυγαριάς και διακόσμηση με δύο ζεύγη τριπλών ανάγλυφων δακτυλίων (Εικ. 23). Στο κέντρο της συμπαγούς ράβδου του ζυγού, κάτω από την ακίδα, φέρει οπή

59. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 102.

Εικ. 23. Άργος. Οδός Αιγαίου πελάγους. Χάλκινος ζυγός.

Εικ. 24. Άργος. Οδός Καλμούχου. Κτερίσματα από τον ταφικό πίθο 7.

στερέωσης του ορθογώνιου σιδερένιου πλαισίου ανάρτησης της ζυγαριάς, που καταλήγει σε κρίκο. Η ζυγαριά χρονολογείται, πιθανότατα, στην πρώιμη βυζαντινή εποχή[60].

Οδός Καλμούχου (Ο.Τ. 19, οικόπεδο Ά. και Ι. Μπουλμέτη)

Το έτος 2000 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, η οποία είχε αρχίσει το 1998-1999[61]. Ερευνήθηκαν τέσσερις ανασκαφικές τομές, αριθ. 25-29. Σε βάθος 1-2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν όστρακα, κυρίως ελληνιστικής εποχής, μελαμβαφών και χρηστικών αγγείων, οξυπύθμενων αμφορέων, μεγαρικών σκύφων, κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου, τμήματα ειδωλίων, λύχνος, χάλκινα νομίσματα, καθώς επίσης και λίγα όστρακα κλασικής, αλλά και αρχαϊκής εποχής. Επίσης, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τμήματα λίθινων θεμελίων μικρών κτιρίων ελληνιστικής εποχής, καθώς και κτιστό κυκλικό πηγάδι, διαμ. 0,80 μ. Βαθύτερα μέσα στο προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι βρέθηκαν, κυρίως, ταφικοί πίθοι γεωμετρικής και ύστερης γεωμετρικής εποχής. Στην τομή 29 βρέθηκαν κυρίως ταφικοί πίθοι:

Ταφικός πίθος αριθ. 6. Μικρού μεγέθους, βρέθηκε σε βάθος 1,94-2,50 μ., αναμοχλευμένος χωρίς κτερίσματα.

Ταφικός πίθος αριθ. 7. Βρέθηκε σε βάθος 1,90 έως 2,30 και σε απόσταση 0,60 μ. από τον προηγούμενο. Θραυσμένος στον πυθμένα, σωζ. μήκ. 0,60, διαμ. 0,45 μ. Εντός του πίθου βρέθηκαν δύο ταφές, παιδιού και νηπίου, κτερισμένες με 11 μικρά αγγεία γεωμετρικής εποχής, δύο κύπελλα, δύο πυξίδες, τέσσερις σκύφους, ένα μικρό ανοιχτό αγγείο, ένα πινάκιο τύπου buccero και ένα χάλκινο δαχτυλίδι (Εικ. 24).

Στη νοτιοανατολική γωνία της τομής 29 βρέθηκε, σε βάθος 1,20-1,50 μ. λάκκος ταφής ή ανακομιδής (αριθ. 16) τριών αναμοχλευμένων σκελετών ενηλίκων, καθώς και τρεις αμφορείς εγχυτρισμών, σε πλάγια θέση, γεωμετρικής εποχής. Μεταξύ των σκελετών ενηλίκων και των εγχυτρισμών βρέθηκαν όστρακα σκύφων γεωμετρικής εποχής. Βαθύτερα, σε βάθος 1,40-1,70 μ. βρέθηκε μικρός ταφικός πίθος (αριθ. 11), διαστ. 0,56×0,40 μ., που περιείχε κρανίο ενήλικα, προφανώς από ανακομιδή οστών (Εικ. 25). Εξωτερικά του πίθου βρέθηκαν σκύφος και κύπελλο γεωμετρικής εποχής. Σε απόσταση 0,80 μ. από τον παραπάνω λάκκο, βρέθηκε σε βάθος 1,90-2,37 μ. τάφος-λάκκος (αριθ. 13), διαστ. 1,20×0,65 μ., που περιείχε ακτέριστη ταφή εφήβου σε συνεσταλμένη στάση.

Στη βόρεια πλευρά της τομής 29 βρέθηκε σε πλάγια θέση μεγάλος ταφικός πίθος (αριθ. 14), με προσανατολισμό Β.-Ν., μήκ. 1,50, διαμ. 1,15, διαμ. στομίου 0,80 μ., που έφερε καλυπτήρια ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,85×0,75×0,03 μ. (Εικ. 25-26). Εξωτερικά του πίθου βρέθηκε μεγάλος κρατήρας ύστερης γεωμετρικής εποχής και στο εσωτερικό μία κανονική ακτέριστη ταφή ενήλικα σε ύπτια θέση, καθώς και δύο παραμερισμένες, ύστερης γεωμετρικής εποχής, ταφές ενήλικα και εφήβου κτερισμένες με δύο μεγάλους κρατήρες θραυσμένους και αγγεία κυρίως μικρού μεγέθους, τριποδικό αμφορίσκο με δύο τριπλές λαβές, ελλιπή στα τρία υποστηρίγματα, με πυκνή εικονογραφική διακόσμηση με ίππους, υδρόβια πουλιά και γραμμικά σχέδια, προχοΐσκη, καρπό ροιάς, δύο χειροποίητους αμφορίσκους και δύο μικρά χειροποίητα ανοιχτά αγγεία, πέντε χάλκινα δαχτυλίδια, τρεις χάλκινες περόνες και μία σιδερένια σε σχήμα Τ, δύο μικρούς χάλκινους συνδέσμους. Τέλος, μεταξύ των κτερισμάτων βρέθηκε μία σπάνια σφραγίδα ύστερης γεωμετρικής εποχής από γκριζοκόκκινο λίθο, μήκ. 0,024, πλ. 0,015, ύψ. 0,02 μ., σε σχήμα καθιστού βοοειδούς με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά, που φέρει λοξή, οριζόντια διαμπερή οπή ανάρτησης. Στην κάτω επίπεδη ορθογώνια επιφάνεια, διαστ. 0,024×0,015 μ., εικονίζεται με επιμελημένη εγχάραξη παράσταση δύο όρθιων γυναικείων μορφών προς τα δεξιά, με ανασηκωμένα τα χέρια, προφανώς θρηνωδών, ακολουθώντας αττικό πρότυπο. Τα βασικά χαρακτηριστικά μέλη του σώματος αποδίδονται με σαφήνεια, καθώς και το εξωτερικό περίγραμμα των ενδυμάτων με κατακόρυφες, συμμετρικές, τεθλασμένες γραμμές (Εικ. 27-28). Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, ότι στη Λάρισα του Άργους έχει βρεθεί ανάλογου ορθογώνιου σχήματος σφραγίδα από τον W. Vollgraff[62], που απεικονίζει στο άνω τμήμα καθιστό βοοειδές και στην κάτω επίπεδη επιφάνεια παράσταση σκορπιού και όπισθεν ανδρική μορφή με ανυψωμένο προς τα εμπρός το δεξί χέρι. Η σφραγίδα αυτή είχε

60. *Corinth* XII, 1952, σ. 216, αριθ. 1672, 1673, πίν. 98 και 99.

61. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 137-139.

62. W. Vollgraff, Arx Argorum, *Mnemosyne* 56 (1928), σ. 325, πίν. 17.

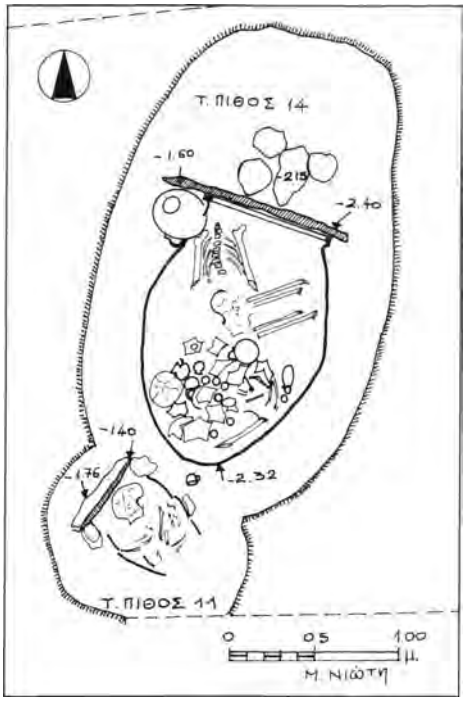

Εικ. 25. Άργος. Οδός Καλμούχου. Κάτοψη των ταφικών πίθων αριθ. 11 και 14.

Εικ. 26. Άργος. Οδός Καλμούχου. Ταφικός πίθος αριθ. 14.

Εικ. 27. Άργος. Οδός Καλμούχου. Λίθινη σφραγίδα σε σχήμα βοοειδούς ύστερης γεωμετρικής εποχής.

Εικ. 28. Άργος. Οδός Καλμούχου. Η κάτω επιφάνεια της λίθινης σφραγίδας με παράσταση θρηνωδών.

θεωρηθεί ως μινωική από τον W. Vollgraff, αλλά χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική-πρώιμη αρχαϊκή εποχή[63]. Οι δύο αυτές χαρακτηριστικά όμοιες ως προς το σχήμα σφραγίδες, προφανώς, προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο[64]. Ανάλογου σχήματος σφραγίδες έχουν βρεθεί στο Ηραίο του Άργους. Εξωτερικά του πίθου βρέθηκαν όστρακα αγγείων ύστερης γεωμετρικής εποχής, καθώς και οστά ζώων, που προφανώς προέρχονται από επιτάφιο γεύμα.

Ναύπλιο

Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου, πάρκο Κολοκοτρώνη (Ο.Τ 100α)

Κατά τη διάνοιξη τάφρου ομβρίων, πλ. 1,60 μ., κατά μήκος της βόρειας πλευράς του πεζόδρομου Βασιλέως Κωνσταντίνου, στη νότια πλευρά του πάρκου Κολοκοτρώνη, σε βάθος 1 μ. και σε απόσταση 11,35-15 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του κράσπεδου του παραπάνω πάρκου (συμβολή οδών Πολυζωίδου και Βασιλέως Κωνσταντίνου), αποκαλύφθηκε, σε πλάτος 1,60 μ., τμήμα της υπόγειας αμυντικής ενετικής κτιστής διόδου (mina), κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της τάφρου (fossa) των ενετικών τειχών του Ναυπλίου[65]. Η υπόγεια αυτή κατασκευή, ως γνωστόν, έχει λοξή κατεύθυνση (ΝΔ.-ΒΑ.). Ο εσωτερικός δυτικός τοίχος έχει πλάτος 1,10 μ., ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος 0,90 και ο ενδιάμεσος χώρος 1,20 μ. και έχει κατασκευαστεί με πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Δεν σώθηκε η κα-

63. J. Boardman, *Island Gems. A Study of Greek Seals in the Geometric and Early Archaic Periods*, London 1963, σ. 121-122. Χ. Πιτερός, Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Λάρισας του Άργους, *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Αθήνα 2003, σ. 376, εικ. 30.

64. J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*, London 1970, σ. 109 κ.ε. Ch. Waldstein, *Argive Heraion*, II, New York 1905, σ. 348-349, αριθ. 26, 39, 41.

65. Τμήμα της υπόγειας αυτής κατασκευής έχει βρεθεί, επίσης νοτιότερα, στη νοτιοανατολική γωνία του Δικαστικού Μεγάρου Ναυπλίου, στη συμβολή των οδών 25ης Μαρτίου και Πολυζωίδου.

μαρωτή κτιστή οροφή της αμυντικής οχυρωματικής κατασκευής. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε απέχει 60 μ. ανατολικά από το ανατολικό ενετικό τείχος της πόλης του Ναυπλίου (οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου), μεταξύ της πλατείας του δικαστικού μεγάρου (Νικηταρά) και της πλατείας Καποδίστρια. Η υπόγεια αυτή κατασκευή κατασκευάστηκε, προφανώς, κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία (1689-1715) για αμυντικούς σκοπούς σε περίπτωση πολιορκίας.

Οδός Σιδηράς Μεραρχίας, πάρκο Κολοκοτρώνη (Ο.Τ. 100α)

Κατά μήκος του νότιου κράσπεδου της λεωφόρου Σιδηράς Μεραρχίας, που αντιστοιχεί στη βόρεια πλευρά του πάρκου Κολοκοτρώνη, κατά τη διάνοιξη τάφρου, κατεύθυνσης Α.-Δ., πλ. 0,50 και βάθ. 0,60 μ., για την τοποθέτηση υπόγειων ηλεκτρικών καλωδίων από τη ΔΕΗ επισημάνθηκαν τα εξής:

Σε απόσταση 31,70 μ. ανατολικά από τη βορειοδυτική γωνία του κράσπεδου του πάρκου, στη συμβολή των οδών Πολυζωίδου και Σιδηράς Μεραρχίας, βρέθηκε κτιστή λοξή κατασκευή, προσανατολισμού Ν.-Β., με πέτρες και ασβεστοκονίαμα, η οποία πιθανώς αντιστοιχεί στην επέκταση της υπόγειας ενετικής αμυντικής κατασκευής διόδου (mina) που επισημάνθηκε στη νότια πλευρά του πάρκου, στον πεζόδρομο της Βασιλέως Κωνσταντίνου. Επίσης, κατά μήκος του νότιου πεζοδρομίου της λεωφόρου Σιδηράς Μεραρχίας, στη βόρεια πλευρά του πάρκου Κολοκοτρώνη, σε διάνοιξη της τάφρου της ΔΕΗ, βάθ. 0,60 μ., επισημάνθηκε επιμήκης ισχυρός τοίχος κατασκευασμένος με πέτρες και ασβεστοκονίαμα, με κατεύθυνση Α.-Δ. και με ελαφρώς βορειοανατολική απόκλιση σε σχέση με το πεζοδρόμιο. Το δυτικό άκρο του ισχυρού αυτού τοίχου απέχει 51,70 μ. ανατολικότερα από το δυτικό κράσπεδο του πάρκου Κολοκοτρώνη επί της οδού Πολυζωίδου και επισημάνθηκε σε μήκος 59 μ. (Δ.-Α.) επί του πεζοδρομίου έως το κράσπεδο της βορειοανατολικής γωνίας του πάρκου. Προφανώς εκτείνεται ακόμη βορειότερα. Δεν αποκαλύφθηκε το συνολικό πλάτος του ισχυρού αυτού τοίχου, που υπολογίζεται σε 1,50-2 μ. περίπου, ούτε το ακριβές ύψος του. Ο τοίχος αυτός πιθανώς αποτελεί τμήμα της βόρειας ενετικής προκυμαίας εξωτερικά των ανατολικών ενετικών τειχών και της τάφρου της πόλης του Ναυπλίου.

Οδός Χαριλάου Τρικούπη (Ο.Τ. 380β, οικόπεδο Γ. και Ε. Σαγκιώτη)

Το οικόπεδο, συνολ. έκτασης 1.000 τ.μ., βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της παραπάνω οδού, δυτικά της οικοδομής Η. Τόμπρα και ανατολικά ανώνυμης παρόδου. Κατά την εκσκαφή, έως βάθος 2,20 μ., για τη διάνοιξη υπογείου πολυκατοικίας, στη νότια παρειά και σε απόσταση 14,35 μ. δυτικά από τη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 0,60-1,40 μ., βρέθηκε κτιστό υδραγωγείο κατασκευασμένο με πέτρες και ασβεστοκονίαμα με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το υδραγωγείο έχει εσωτερικό ύψος 0,60, εσωτερικό πλάτος 0,23, πλάτος τοίχων 0,25-0,30 και εξωτερικό ύψος 0,80 μ. Εσωτερικά φέρει υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,015 μ. Η άνω επιφάνεια ήταν καλυμμένη με φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες και ασβεστοκονίαμα. Το υδραγωγείο από τον τρόπο κατασκευής του χρονολογείται το πιθανότερο στην ενετική εποχή και μετέφερε νερό πόσιμο, προφανώς, από τη γνωστή πηγή της Γλυκειάς, που βρίσκεται αμέσως νοτιοδυτικά του λόφου του Προφήτη Ηλία Ναυπλίου, προς την ανατολική πλευρά του λιμανιού του Ναυπλίου.

Τμήματα ενετικού υδραγωγείου με προσανατολισμό Β.-Ν. έχουν εντοπιστεί σε μικρή απόσταση ανατολικότερα σε ιδιοκτησίες κατά μήκος της δυτικής πλευράς της οδού Προφήτη Ηλία.

Στο κεντρικό τμήμα του υπογείου, σε βάθος 1,40-2,20 μ., μέσα σε σκουροκόκκινο χώμα, βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων, καθώς και κεραμίδες στέγης, χωρίς οικοδομικά λείψανα. Σε βάθος 2,20 μ., προφανώς στο δάπεδο της οικίας, βρέθηκε καμένο μαύρο στρώμα καταστροφής. Τα όστρακα χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή (4ος-5ος αι. μ.Χ.).

Περιοχή Κούρτη, οδός Άργους (οικόπεδο Δ. Σπανού)

Το οικόπεδο, διαστ. 20×20 μ., βρίσκεται στην παραπάνω περιοχή, κοντά στην πηγή της Γλυκειάς, στη δυτική πλευρά της οδού Άργους, αμέσως βόρεια της οικίας Γ. Κορλιμπίνη. Κατά τη διάνοιξη υπογείου, διαστ. 17×13 μ., έως βάθος 3 μ., στην ανατολική παρειά του υπογείου, διαπιστώθηκε κοίτη χειμάρρου με κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 8,70, ύψ. 1,15, σε βάθος 0,80-1,95 μ. από το οδόστρωμα της οδού Άργους. Η κύρια κοίτη του χειμάρρου έχει πλάτος 4,20 και απέχει 2,70 μ. νότια από τη βόρεια παρειά του υπογείου.

Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος - Αγωγός Αποχέτευσης

Η κατασκευή του αποχετευτικού αγωγού της Αρχαίας Επιδαύρου άρχισε στα τέλη του 1999 και συνεχίστηκε με ενδιάμεσες διακοπές σε όλη τη διάρκεια του 2000. Η διάνοιξη της τάφρου είχε πλάτος 1,20 μ. και κυμαινόμενο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους 2,20-3 μ. Κατά τις εργασίες αυτές εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε διάφορα σημεία:

Περιοχή Γιαλάσι

Η διάνοιξη της τάφρου με σκαπτικά μηχανήματα άρχισε από την τουριστική περιοχή Γιαλάσι, που αντιστοιχεί στη Γ΄ ζώνη προστασίας του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Επιδαύρου και απέχει 900 μ. νότια του οικισμού. Η τάφρος ανοίχθηκε κατά μήκος της δημοτικής οδού Ν. Πιτίδη, με κατεύθυνση Α.-Δ., έως το σημείο όπου η οδός διασχίζει την κοίτη του χειμάρρου της περιοχής. Στην περιοχή αυτή αρχαιότητες βρέθηκαν σε δύο μόνον περιπτώσεις: α) Στην ιδιοκτησία αφών Τσόλη, κοντά στην παλαιά πέτρινη διώροφη οικία, γνωστή ως Καλογερικό, διαστ. 10×6,10 μ., της οποίας το ισόγειο τμήμα χρονολογείται στη μετα-

βυζαντινή εποχή. Σε βάθος 2,77 μ. βρέθηκαν κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής εποχής λακωνικού τύπου, αποθέτης με όστρακα μικρών αμφορέων οικιακής χρήσης, λεκάνες και κρατήρες ρωμαϊκής εποχής, καθώς και πέτρες θεμελίωσης ρωμαϊκής οικίας. β) Σε απόσταση 220 μ. δυτικότερα από την παραπάνω θέση και 84 μ. ανατολικότερα από το σημείο όπου η οδός διέρχεται από το χείμαρρο, στην περιοχή ιδιοκτησίας Τ. Μπέκα, βρέθηκαν, σε βάθος 0,60-1,10 μ., διάσπαρτες κεραμίδες ρωμαϊκής εποχής.

Β΄ ζώνη προστασίας του αρχαιολογικού χώρου

Η διάνοιξη της τάφρου αποχέτευσης συνεχίστηκε στη δημοτική οδό προς Γιαλάσι, βορειότερα της κοίτης του χειμάρρου, με κατεύθυνση Ν.-Β., μέσα στον προσχωσιγενή κάμπο, εντός της Β΄ ζώνης προστασίας της Αρχαίας Επιδαύρου. Σε απόσταση 730 μ. (Ν.-Β.), έως το ύψος της συμβολής της δημοτικής οδού με την πάροδο με κατεύθυνση Δ.-Α. προς την περιοχή Γκλιάτη, δεν βρέθηκαν αρχαιότητες. Σε μήκος 30 μ. Ν.-Β., πριν από τη συμβολή της δημοτικής οδού με την πάροδο προς την περιοχή Γκλιάτη, σε βάθος 1,32 έως 1,88 μ., βρέθηκε ποταμίσια κροκαλοπαγής επίχωση χειμάρρου. Προφανώς πρόκειται για τμήμα της παλαιάς κοίτης του χειμάρρου της περιοχής, με κατεύθυνση Δ.-Α., ο οποίος διαμόρφωσε σταδιακά με τις προσχώσεις την περιοχή του κάμπου της Αρχαίας Επιδαύρου.

Σε απόσταση 7 μ. νοτιότερα πριν από τη συμβολή της δημοτικής οδού με την πάροδο προς την περιοχή Γκλιάτη, σε βάθος 1,50 μ., βρέθηκε οδόστρωμα αρχαίου δρόμου, πλ. 10,30 (Β.-Ν.) και πάχ. 0,15 μ. Προφανώς, πρόκειται για αρχαίο δρόμο, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που οδηγούσε προς την αρχαία πόλη της Επιδαύρου. Σε όλο το μήκος (380 μ.) της παρόδου Δ.-Α. προς την περιοχή Γκλιάτη, κατά τη διάνοιξη της τάφρου, δεν βρέθηκαν αρχαιότητες έως βάθος 2-2,20 μ.

Στη συνέχεια, ο αποχετευτικός αγωγός ανοίχθηκε επί της δημοτικής οδού, που οδηγεί από τον οικισμό της Αρχαίας Επιδαύρου και το αρχαίο θέατρο προς την περιοχή Γκλιάτη, με κατεύθυνση Ν.-Β., από το ύψος της συμβολής της παρόδου. Σε απόσταση 14,20-33,20 μ. βορειότερα, σε βάθος 1,67 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκαν κεραμίδες στέγης βυζαντινής εποχής, καθώς και τμήμα τοίχου με ασβεστοκονίαμα, μήκ. 1,30 και πλ. 0,25 μ. Η συνέχιση της διάνοιξης τάφρου στη θέση αυτή διακόπηκε για εφέτος.

Οικισμός Αρχαίας Επιδαύρου, οδός Περικλέους και οδός Ιπποκράτους

Η διάνοιξη της τάφρου αποχέτευσης, πλ. 1,20 και βάθ. 2,30 μ., άρχισε στην οδό Περικλέους από τη συμβολή της με την οδό Ι. Μεταξά και με κατεύθυνση Α.-Δ. Σε μήκος 100 μ. δεν βρέθηκαν αρχαιότητες, το υπέδαφος είναι προσχωσιγενές. Η διάνοιξη της τάφρου στη συνέχεια συνεχίστηκε επί της οδού Ιπποκράτους από το βόρειο άκρο, όπου γίνεται η συμβολή με την οδό Περικλέους, με κατεύθυνση Β.-Ν. Εκατέρωθεν της οδού Ιπποκράτους, ως γνωστόν, έχει ερευνηθεί σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων το δυτικό νεκροταφείο της Αρχαίας Επιδαύρου. Σε απόσταση 122 μ. νότια από τη βόρεια απόληξη της οδού Ιπποκράτους, στο σημείο της οδού όπου βρίσκονται οι οικίες Γ. Παπαγεωργίου δυτικά και Γ. Λεονάρδου και Α. Γαλάνη ανατολικά, βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι ρωμαϊκής εποχής του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος 1. Κατασκευασμένος με πωρόλιθους και στρωτήρες κεραμίδες, διαστ. 1,90×0,54×0,60 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, το πιθανότερο γυναίκας. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με τέσσερα μυροδοχεία, λάγυνο θραυσμένη, όστρακο αχιβάδας και λύχνο. Βρέθηκαν, επίσης, σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου, προφανώς από το φέρετρο.

Τάφος 2. Βρέθηκε διαταραγμένος και σε άμεση επαφή με τον τάφο 1. Περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια θέση κτερισμένο με γυάλινο αγγείο.

Τάφος 3. Βρέθηκε σε άμεση επαφή με τον τάφο 2 και περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια θέση, κτερισμένο με λάγυνο, έξι μυροδοχεία, πήλινο αγγείο και σιδερένια βελόνα.

Η διάνοιξη του αποχετευτικού αγωγού συνεχίστηκε νοτιότερα της οδού Ιπποκράτους, σε απόσταση 194 μ., έως το ύψος της βόρειας πλευράς διατηρητέου μυκηναϊκού νεκροταφείου, απαλλοτριωμένου οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας αφών Βενιζέλου, με αποτέλεσμα να κοπεί το αντίστοιχο επί της δημοτικής οδού τμήμα δρόμου μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου[66], μήκ. 4,20, πλ. 1,30 και σωζ. ύψ. 1,85 μ. (Εικ. 29). Από την ανασκαφική έρευνα του δρόμου περισυνελέγησαν λίγα μυκηναϊκά όστρακα κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής. Η διάνοιξη της τάφρου δεν συνεχίστηκε στη νοτιότερη επέκταση της οδού Ιπποκράτους, αλλά ακολούθησε την κανονική νοτιοανατολική έντονα κατηφορική πορεία προς την οδό Ασκληπιού, τον κεντρικό δρόμο της Αρχαίας Επιδαύρου.

Σε απόσταση 5,40-11,90 μ. πριν από τη συμβολή της οδού Ιπποκράτους με την οδό Ασκληπιού, σε επικλινή θέση, στη νότια πλευρά του δρόμου, έμπροσθεν της ιδιοκτησίας Κ. Κυριάκη, βρέθηκε θεμέλιο τοίχου κτιρίου, μήκ. 6,40, πλ. 0,50 μ., της ύστερης ρωμαϊκής-πρώιμης βυζαντινής εποχής, σε βάθος 0,60-1 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένου με πέτρες, ασβεστοκονίαμα και κομμάτια κεραμίδων. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, ελλειψοειδής λεκάνη εργαστηρίου, κατασκευασμένη με ασβεστοκονίαμα, διαστ. 0,70×0,50×0,45 μ., κομμάτια πήλινων πλακών δαπέδου, όστρακα χείλους μεγάλου κυλινδρικού

66. Ο μεγάλος μυκηναϊκός θαλαμοειδής αυτός τάφος, καθώς και συστάδα έξι ακόμη τάφων ανασκάφηκε το 1888 από τον Β. Στάη, βλ. *ΑΔ* 1888, σ. 155-158. Επίσης, *ΑΔ* 29 (1974): Μελέτες, σ. 70-87. Από το δρόμο του τάφου, του οποίου το αρχικό συνολικό μήκος υπολογίζεται σε 8-10 μ., λόγω κατασκευής δημοτικού δρόμου σώζεται μόνον το δυτικό τμήμα, μήκ. 4 μ. Ο θάλαμος είναι κυκλικός, διαμ. 2,70 και ύψ. 2,70 μ. Το 1989 έγινε καθαρισμός του θαλάμου και περισυνελέγησαν όστρακα, δύο αγγεία, χάντρες φαγεντιανής και λίγα οστά ανθρώπινων σκελετών.

Εικ. 29. Αρχαία Επίδαυρος. Οδός Ιπποκράτους. Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος, από Α.

σχήματος αγγείου (κάδου), λεπτό δάπεδο ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,03 μ., κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου, καθώς και έντονα ίχνη καύσης και στάχτες. Το σωζόμενο κτίσμα προφανώς ήταν εργαστήριο που καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Στη συμβολή της οδού Ιπποκράτους στη βόρεια πλευρά με την οδό Ασκληπιού και σε άμεση επαφή με την ιδιοκτησία της βόρειας πλευράς Α. Ελευθεράκου, όπου κατά το παρελθόν είχαν ερευνηθεί δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι, βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα ψευδόστομων αμφορέων και κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ εποχής.

Οικισμός Αρχαίας Επιδαύρου, οδός Ι. Μεταξά

Στο νοτιότερο τμήμα της παραπάνω οδού έως τη συμβολή της με την οδό Περικλέους, κατά τη διάνοιξη τάφρου αποχέτευσης, δεν βρέθηκαν αρχαιότητες. Στο βορειότερο μεγαλύτερο τμήμα της οδού, μετά τη συμβολή της με την οδό Περικλέους, αρχικά σε μήκος 200 μ. (Β.-Ν.) και στη συνέχεια με κατεύθυνση Δ.-Α., σε μήκος 57 μ., έως τη συμβολή της με την οδό Ασκληπιού, βρέθηκαν οι εξής αρχαιότητες:

Σε απόσταση 7,30 μ. βορειότερα της συμβολής της με την οδό Περικλέους, μεταξύ των όμορων ιδιοκτησιών Θ. και Δ. Κυριάκη, στη δυτική πλευρά της οδού Μεταξά, σε βάθος 0,50-2 μ., βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων, όστρακα χρηστικών αγγείων, αμφορέων μέσης και ύστερης ελληνιστικής εποχής, καθώς και τριμμένα όστρακα πορφύρας σε μεγάλη ποσότητα, προφανώς απορρίμματα μετά την κατεργασία για την παραγωγή χρώματος πορφύρας. Στην περιοχή αυτή βαθύτερα βρέθηκαν τάφοι σε σειρά που απείχαν μεταξύ τους 1-1,50 μ.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80×0,60 μ. Βρέθηκε σε βάθος 2 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 5. Λάκκος με καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες, διαστ. 0,77×0,55 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,80 μ. Περιείχε διαταραγμένα οστά σκελετού.

Τάφος 6. Λάκκος, διαστ. 1,80×0,50 μ., που έφερε καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Βρέθηκε σε βάθος 1,80-21,15 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,20×0,50 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,70-2,15 μ. Περιείχε τρεις σκελετούς ενηλίκων, κτερισμένους με μυροδοχείο, θραυσμένα αγγεία και αμφορείς ελληνιστικής εποχής. Περισυνελέγη σημαντικός αριθμός σιδερένιων εφηλίδων μικρού μεγέθους, προφανώς από υποδήματα.

Τεφροδόχα αγγεία 8α και 8β. Βρέθηκαν σε απόσταση 1,50 μ. βορειότερα από τον τάφο 7, στο τμήμα της οδού Μεταξά που αντιστοιχεί στο νοτιότερο τμήμα των οικιών Ι. Μπόγρη δυτικά και Π. Λασκαρά ανατολικά, σε βάθος 1,30-2 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Τα τεφροδόχα αγγεία[67] βρέθηκαν σε σειρά από Ν. προς Β., τοποθετημένα εντός κυκλικών λάκκων και απείχαν μεταξύ τους 0,21 μ.

Αμφορέας 8α: Θραυσμένος σε όρθια θέση εντός κυκλικού λάκκου, βρέθηκε σε βάθος 1,48-1,80 μ. Έχει ύψος 0,36 μ., διάμετρο κοιλίας 0,28 μ., διάμετρο βάσης 0,114 μ. και χειλέων 0,134 μ. Έφερε καλυπτήρια σχιστολιθική πλάκα γκριζοπράσινου χρώματος, σε βάθος 1,40 μ. Στο στόμιο έφερε ως πώμα χάλκινη, άωτη, ημισφαιρική φιάλη, διαμ. 0,12 και ύψ. 0,06 μ. περίπου, έντονα διαβρωμένη και ελλιπή στο κεντρικό τμήμα. Περιμετρικά του ώμου και του λαιμού έφερε σε κυκλική διάταξη αργούς λίθους μέτριου και μικρού μεγέθους. Εσωτερικά του αγγείου βρέθηκε χώμα και η τέφρα (τα καμένα οστά) του νεκρού, καθώς και χάλκινο δαχτυλίδι. Το αγγείο είναι χαρακτηριστικός αττικός, εισηγμένος αμφορέας με αγκύλες λαβές στον ώμο, της μεταβατικής υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής περιόδου (Εικ. 30).

Αμφορέας ή υδρία 8β: Θραυσμένος, ελλιπής σε τμήμα του χείλους, του λαιμού και του ώμου, ύψ. 0,455, διαμ. κοιλίας 0,36 μ. Βρέθηκε 0,20 μ. βορειότερα του τεφροδόχου αμφορέα 8α, εντός κυκλικού λάκκου, σε βάθος 1,57-1,98 μ. Περιμετρικά του ώμου και του λαιμού υπήρχαν τοποθετημένοι σε κυκλική διάταξη αργοί λίθοι μέτριου και μικρού μεγέθους. Μεταξύ των δύο τεφροδόχων αγγείων και πάνω από το αγγείο 8β βρέθηκε ριγμένη τέφρα, που προφανώς είχε μεταφερθεί από το χώρο της καύσης. Εσωτερικά του τεφροδόχου αγγείου βρέθηκε χώμα και η τέφρα (καμένα οστά) του νεκρού, καθώς και τοξοειδής χάλκινη ακέραιη πόρπη, διαστ. 0,075×0,05 μ. Το αγγείο χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή.

67. Για τεφροδόχα αγγεία του Άργους, βλ. Χ. Πιτερός, Ταφές και τεφροδόχα αγγεία τύμβου της ΥΕ ΙΙΙΓ στο Άργος, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, σ. 99-120.

Εικ. 30. Αρχαία Επίδαυρος. Οδός Ι. Μεταξά. Τεφροδόχος αττικός αμφορέας 8α και χάλκινη φιάλη ως πώμα υπομηκυναϊκής-πρωτογεωμετρικής εποχής.

Εικ. 31. Αρχαία Επίδαυρος. Οδός Ι. Μεταξά. Διακοσμητικό ανάγλυφο έρωτα από πτυκτό κάτοπτρο. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 9. Λάκκος, διαστ. 1,50×0,50 μ. Βρέθηκε σε απόσταση 1,50 μ. βορειότερα του τεφροδόχου αγγείου αριθ. 8β, σε βάθος 1,90-2,10 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 10. Λάκκος, διαστ. 1,06×0,50 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,90-2,35 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο. Στο στόμα βρέθηκε δανάκη, ασημένιο μικρό νόμισμα ελληνιστικής εποχής.

Τάφος 11. Λάκκος, διαστ. 1,20×0,43 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,73-2,03 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 12. Λάκκος. Βρέθηκε σε απόσταση 1,50 μ. βορειότερα του τάφου 11, σε βάθος 1,25-1,67 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 13. Λάκκος, διαστ. 1,20×0,40 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,25-1,67 μ. Ανασκάφηκε μόνον το δυτικό μισό τμήμα του τάφου για τεχνικούς λόγους. Εντός του τάφου αποκαλύφθηκε σκελετός ενήλικα, ακτέριστος.

Τάφος 14. Λάκκος, διαστ. 1,75×0,75 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,30-1,70 μ. Εντός του τάφου αποκαλύφθηκε σκελετός ενήλικα, ακτέριστος.

Τάφος 15. Λάκκος, διαστ. 2,20×0,50 μ. Βρέθηκε σε απόσταση 2,90 μ. βορειότερα του τάφου 14, σε βάθος 1,32-1,85 μ. Εντός του τάφου βρέθηκε σκελετός ενήλικα, ακτέριστος.

Τάφος 16. Λάκκος, διαστ. 1,30×0,50 μ. Βρέθηκε σε απόσταση 0,50 μ. βορειότερα του τάφου 15, σε βάθος 0,80-1,30 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, ακτέριστο.

Τάφος 17. Λάκκος. Βρέθηκε σε απόσταση 7,70 μ. βορειότερα του τάφου 16, σε βάθος 1,30 μ. Ο τάφος ήταν διαταραγμένος από εργασίες του ΟΤΕ.

Βορειότερα του τάφου 17, μεταξύ των οικιών Δ. Γεώργα ανατολικά και Δ. Γκίκα δυτικά επί της οδού Ι. Μεταξά, σε βάθος 0,80 μ., βρέθηκαν τριμμένα θαλασσινά όστρακα πορφύρας, σε απόσταση 57 μ. βορειότερα από τη θέση που είχαν επίσης αρχικά βρεθεί απορρίμματα κατεργασμένης πορφύρας. Στην ίδια θέση, σε βάθος 1,20 μ., βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είναι αξιοσημείωτο ότι ανάλογο προσανατολισμό έχουν και οι αποκαλυφθέντες τάφοι. Βορειότερα της οδού Ι. Μεταξά, μεταξύ των οικιών Ε. Παντελοπούλου και Δ. Κυριάκη, σε βάθος 1,20 μ., βρέθηκαν όστρακα κυρίως οξυπύθμενων αμφορέων ύστερης ελληνιστικής-ρωμαϊκής εποχής. Στη συνέχεια η οδός Ι. Μεταξά αλλάζει κατεύθυνση από Ν.-Β. προς Δ.-Α. σε μήκος 57 μ. έως τη συμβολή της με την οδό Ασκληπιού.

Τάφος 18. Λαξευμένος σε φυσικό σκουροπράσινο καβριά, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,70×0,70×0,75 μ. Ο τάφος βρέθηκε αναμοχλευμένος. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Σικυώνας ελληνιστικής εποχής και μικρό χρηστικό αγγείο θραυσμένο, με υπολείμματα καφεκόκκινης ουσίας στον πυθμένα. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκαν δύο σκελετοί ενηλίκων, μικρή μελαμβαφής πρόχους, τμήμα χάλκινου καλύμματος πτυκτού κατόπτρου[68], διαμ. 0,13 μ. περίπου, με διακοσμητικό ανάγλυφο έρωτα προς τα δεξιά, του οποίου σώζεται μόνον το άνω τμήμα, διαστ. 0,06×0,08 μ., καθώς και οι λαβές ανάρτησης του κατόπτρου, του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 31). Επίσης, βρέθηκε χάλκινη πεπλατυσμένη βελόνη, μήκ. 0,15 μ., προφανώς κατάλληλη για πλέξιμο δικτυών ή ύφανση.

Τάφος 19. Βρέθηκε διαταραγμένος χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 20. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,40×0,45×0,50 μ., ρωμαϊκής εποχής. Βρέθηκε σε βάθος 1,36 μ. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκαν δύο σκελετοί ενηλίκων, λύχνος ρωμαϊκής εποχής, μικρός δίσκος χάλκινου καθρέφτη, διαμ. 0,0778 μ., με συνεχείς μικρές οπές στην περιφέρεια, χάλκινη βελόνη, καθώς και σιδερένια καρφιά από ξύλινο φέρετρο.

Τάφος 21. Λάκκος. Βρέθηκε σε βάθος 0,65-1,95 μ. Εντός του τάφου βρέθηκε σκελετός ενήλικα, προφανώς γυναίκας, κτερι-

68. Για τα κάτοπτρα της Αρχαίας Επιδαύρου, βλ. *ΑΕ* 1986, σ. 160-180.

σμένος με πέντε πήλινα μυροδοχεία ελληνιστικής εποχής, μικρή κυλινδρική πυξίδα με λευκό ψιμύθιο εσωτερικά, καθώς και πήλινο ειδώλιο αγριόχοιρου.

Τάφος 22. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,10×0,67×0,50 μ., ρωμαϊκής εποχής. Βρέθηκε σε βάθος 1,40-1,90 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα, το πιθανότερο γυναίκας, κτερισμένο με γυάλινο αγγείο θραυσμένο, γυάλινο μυροδοχείο, δύο λύχνους του 2ου αι. μ.Χ. και σιδερένια βελόνη.

Οι περισσότεροι ακτέριστοι τάφοι χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ελληνιστική εποχή. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι στο βορειότερο και αμέσως ανατολικό τμήμα της οδού Ι. Μεταξά βρέθηκαν λίγα όστρακα πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής.

Δαλαμανάρα

Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα (αρχαίο Τημένιο) (οικόπεδο Δ. Διαμαντάκου)

Στην παραλία της Δαλαμανάρας, στη βόρεια πλευρά του δημόσιου δρόμου Ναυπλίου-Νέας Κίου, σε απόσταση 85 μ. νοτιοδυτικά από την εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα, στο παραπάνω οικόπεδο, συνολ. έκτασης 5.783,90 τ.μ., διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα με αφορμή την ανέγερση οικοδομής.

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως ανατολικά της πρώην ιδιοκτησίας Β. Τασόπουλου, όπου το 1994 είχε διεξαχθεί σωστική ανασκαφική έρευνα[69]. Η κυρίως ανασκαφική έρευνα διεξήχθη σε έκταση 13×23 μ., σε απόσταση 30 μ. βόρεια από τον άξονα του παραλιακού δρόμου Ναυπλίου-Νέας Κίου και 35 μ. ανατολικά από τα όρια της πρώην ιδιοκτησίας Β. Τασόπουλου. Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους παρουσιάζει μια ελαφρά κλίση από Ν. προς Β., η οποία στο χώρο της ανασκαφής κυμαίνεται σε βάθος από 0,88 έως 1,30 μ. από την επιφάνεια του δημόσιου δρόμου. Κατά την ανασκαφική έρευνα, σε βάθος 1,10-2,25 μ., αποκαλύφθηκε σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής τμήμα ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος υστερορωμαϊκής-πρώιμης βυζαντινής εποχής, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., κατασκευασμένο με πέτρες και ασβεστοκονίαμα.

Στο δυτικό τμήμα του ανασκαφέντος κτιρίου αποκαλύφθηκε μερικώς τμήμα του κυρίως λουτρού-βαλανείου, μήκ. 15 μ., ΒΑ.-ΝΔ., και κυμαινόμενου πλ. 5,50-10 μ. Στο νότιο τμήμα βρέθηκαν στάχτες και υπόκαυστο, κατασκευασμένο με πήλινες πλάκες και κυκλικά υποστυλώματα και με το caldarium κατεστραμμένο, καθώς και δύο μικρές δεξαμενές (χώρος Α1) (Εικ. 32). Αμέσως βορειότερα αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1,35 έως 2,25 μ., ισχυρό ορθογώνιο κτίριο, προφανώς το tepidarium, αποτελούμενο από δύο χώρους (χώροι Α2, Α3) (Εικ. 32) και κατασκευασμένο με ισχυρούς τοίχους, με ασβεστοκονίαμα, πέτρες και τούβλα στις εξωτερικές πλαϊνές πλευρές με την τεχνική της χυτής τοιχοποιίας. Στους χοντρούς τοίχους του χώρου Α2 υπήρχαν ενσωματωμένοι κάθετα πήλινοι σωλήνες-αεραγωγοί, διαμ. 0,15 μ., ενώ το πήλινο δάπεδο, κατασκευασμένο με opus retticulatum, είχε υποχωρήσει. Ο δυτικός χώρος Α3 βρέθηκε κατεστραμμένος και είχε χρησιμοποιηθεί προφανώς σε β' χρήση ως χώρος κλιβάνου. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς των χώρων Α1 και Α2 αποκαλύφθηκε, στην ανώτερη επιφάνεια, πήλινος αγωγός σε σχήμα ανεστραμμένου Π, πλ. 0,17 και ύψ. 0,20 μ., καλυμμένος με φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες, για την απορροή των υδάτων.

Στο μεγαλύτερο, ανατολικότερο τμήμα του κτιρίου αποκαλύφθηκαν μεγάλοι και μικρότεροι ορθογώνιοι χώροι (Β1, Β2, Β3, Β4) (Εικ. 32), με δάπεδα επιστρωμένα με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,52×0,52 μ. (Β1, Β3) και 0,28×0,28 μ. (Β2, Β4). Το υπόστρωμα των πήλινων δαπέδων είναι διαμορφωμένο με μικρές πέτρες. Τα δάπεδα στους χώρους Β5, Β6, Β7, Β8 δεν είχαν επιστρωθεί με πήλινες πλάκες, αλλά είχαν διαμορφωθεί με φυσικό χώμα και ανάμεικτο θαλασσινό χαλίκι της περιοχής και προφανώς ήταν βοηθητικοί χώροι. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του κτιρίου, στο χώρο Β8, αποκαλύφθηκε υπόγειος κτιστός αποστραγγιστικός αγωγός. Από τη δοκιμαστική τομή που έγινε προς Ν. του ανεσκαμμένου χώρου, διαπιστώθηκε ότι το συνολικό πλάτος του κτιρίου (Β.-Ν.) στην ανατολική πλευρά είναι 24 μ. Η μεγάλη διάσταση του κτιρίου, που αποκαλύφθηκε από την ανασκαφική έρευνα, έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ήταν μεγαλύτερη των 22,50 μ.

Στα δωμάτια του κτιρίου και στο χώρο του υποκαύστου βρέθηκαν κεραμίδες στέγης, χάλκινα νομίσματα, κομμάτια από γυαλί, υστερορωμαϊκοί λύχνοι του 3ου-4ου αι. μ.Χ.[70], καθώς και παλαιοχριστιανικοί βορειοαφρικανικού τύπου του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Στο μικρό χώρο Β5, διαστ. 3×2 μ., προφανώς αποθηκευτικός χώρος οικοσκευής-μαγειρείου, βρέθηκε σημαντικός αριθμός χαρακτηριστικών χρηστικών αγγείων: αμφορέας συγκολλημένος κυλινδρικού σχήματος, ύψ. 0,68, διαμ. 0,33-0,34 μ., πρόχους σχεδόν ακέραιη (λείπει τμήμα του χείλους) με επίπεδη βάση και λεπτές οριζόντιες ραβδώσεις, ύψ. 0,245, διαμ. βάσης 0,13 μ., κάδος θραυσμένος με επίπεδη βάση και οριζόντιες ραβδώσεις, ύψ. 0,325, διαμ. βάσης 0,15 και χείλους 0,325 μ., αγγείο κωνικού σχήματος με μικρή κυκλική βάση, που μειώνεται προς τα πάνω με λεπτό λαιμό και μικρή κάθετη λαβή, ύψ. 0,20, διαμ. 0,09 μ. – πρόκειται για αγγείο (λήκυθος) κατάλληλο για πολύτιμα υγρά, π.χ. λάδι –, μικρή χύτρα σφαιρικού σχήματος (τσουκάλι) με δύο λαβές, ύψ. 0,15, διαμ. 0,18 μ. (Εικ. 33). Επίσης, στο χώρο αυτό βρέθηκε ανοιχτό, κυκλικό χάλκινο αγγείο (χάλκωμα), αβαθές σκεύος, προφανώς τηγάνι, χωρίς λαβή με ανοιχτά λοξά τοιχώματα, άνω διαμ. 0,35, διαμ. βάσης 0,28,

69. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 150-151. Οι δυο παρακείμενες ιδιοκτησίες Β. Τασόπουλου και Δ. Διαμαντάκου έχουν ήδη αγοραστεί από την «Αγροτική Τουριστική Α.Ε.». Η πρώην ιδιοκτησία Δ. Διαμαντάκου, μετά από απόφαση του ΥΠΠΟ, διαμορφώθηκε πρόσφατα σε χώρο στάθμευσης.

70. *Agora* VII, πίν. 28, αριθ. 1472 κ.ε. A. Bovon, *Lampes d'Argos*, Paris 1966, πίν. 6,233, 8,326, 16,611, 17,642.

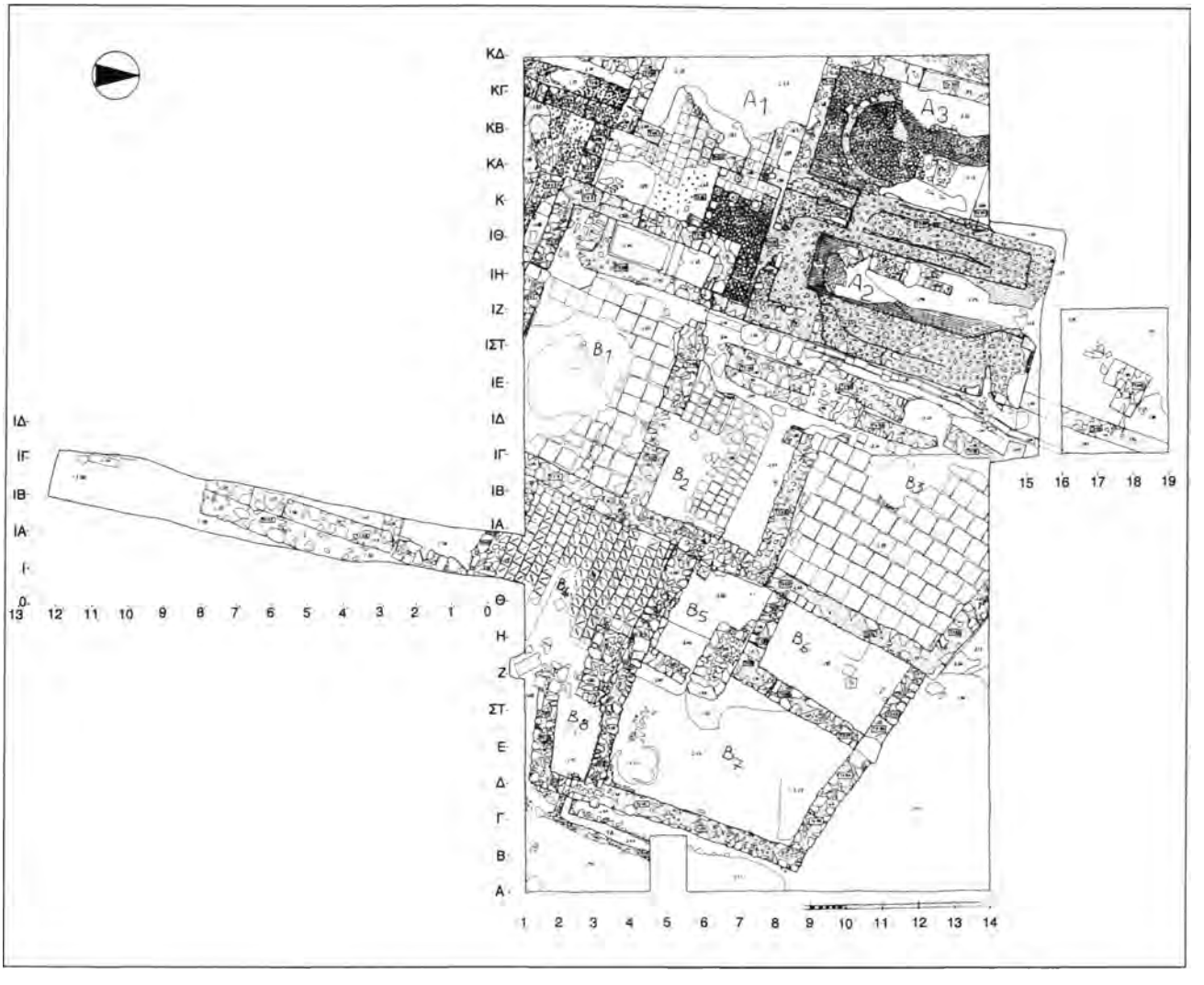

Εικ. 32. Δαλαμανάρα. Άγιος Παντελεήμων. Οικόπεδο Δ. Διαμαντάκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ύψ. 0,04 μ., με έντονα ίχνη καύσης από τη χρήση (Εικ. 34).Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

Στο δυτικό τμήμα του κτιρίου, στο χώρο του υποκαύστου (Α1), βρέθηκε «θησαυρός» 268 «ασσαρίων» (ΑΕ3,4), καθώς και μικρότερα νομίσματα, minimi, του 4ου αι. μ.Χ., του οίκου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, πιθανώς του Κωνστάντιου Β΄. Τα νομίσματα είναι φθαρμένα, προφανώς από τη χρήση και κυρίως λόγω της κακής ποιότητας του χαλκού. Από τον καθαρισμό μικρού δείγματος στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή αυτοκράτορα, ενώ στον οπισθότυπο εικονίζονται διάφορες παραστάσεις: πεσμένη μορφή ιππέα σε σκηνή ικεσίας, στην οποία επιτίθεται άλλη μορφή με δόρυ, δένδρα αριστερά και δεξιά, ανδρική μορφή που τραβάει μικρότερη μορφή, όρθια μορφή αυτοκράτορα με δόρυ. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε μικρή πήλινη πρόχους, καθώς και λύχνος του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Στο νότιο τμήμα του υποκαύστου (Α1) βρέθηκε επιτοιχισμένη λίθινη άγκυρα από ηφαιστειογενή πέτρα, βάρους 20 κιλών περίπου, διαστ. 0,35×0,36×0,13 μ. με κυκλική οπή, διαμ. 0,06 μ., για την πρόσδεση με σκοινί. Το τμήμα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε προφανώς ανήκει σε συγκρότημα λουτρού-βαλανείου, μικρού μεγέθους, το οποίο εκτείνεται ακόμη δυτικότερα και νοτιότερα του ανεσκαμμένου χώρου. Είναι αξιοσημείωτος ο προσανατολισμός του κτιρίου (ΝΑ.-ΒΔ.), ο οποίος είναι διαφορετικός από τον προσανατολισμό του μεγάλου κτιρίου της ίδιας εποχής που αποκαλύφθηκε σε μικρή σχετικά απόσταση δυτικότερα, στην πρώην ιδιοκτησία Β. Τασόπουλου, στη βόρεια πλευρά δρόμου, και το οποίο έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Μεταξύ των δύο κτιρίων, προφανώς, στη δυτική πλευρά του λουτρού-βαλανείου, διέρχεται δρόμος, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος αποτελούσε χώρο πρόσβασης από τα βορειοανατολικά και την περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα. Το κτίριο αυτό κατά τον 5ο αι. ή το πιθανότερο κατά τον 6ο αι. μ.Χ. εγκαταλείφθηκε και μεταγενέστερα ένα τμήμα του βαλανείου (Α3) χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή κλιβάνου. Χαρακτηρι-

Εικ. 33. Δαλαμανάρα. Άγιος Παντελεήμων. Οικόπεδο Δ. Διαμαντάκου. Χρηστικά αγγεία.

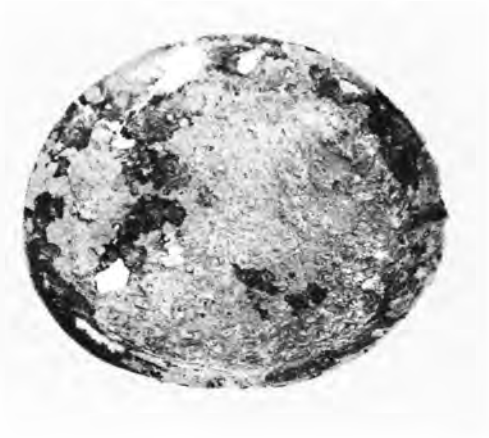

Εικ. 34. Δαλαμανάρα. Άγιος Παντελεήμων. Οικόπεδο Δ. Διαμαντάκου. Χάλκινο αγγείο (χάλκωμα), τηγάνι.

στικό ανάλογο κτίριο λουτρού-βαλανείου έχει αποκαλυφθεί μεταξύ των άλλων λουτρών και στο Άργος[71].

Τα παρακείμενα κτίρια που έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, πρώην ιδιοκτησίας Β. Τασόπουλου και Δ. Διαμαντάκου, αποτελούν τμήματα των εγκαταστάσεων του αρχαίου Τημένιου, του λιμανιού της πόλης του Άργους, του οποίου είναι ορατοί νοτιότερα μέσα στη θάλασσα λίθοι κατά χώραν, που αποτελούσαν προφανώς τμήμα της προκυμαίας ή του λιμενοβραχίονα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Λουτράκι

Θέση Κατουνίστρα, οικόπεδο Σέγκα

Συνεχίστηκε για πέμπτη περίοδο[72] η ανασκαφή της ρωμαϊκής έπαυλης. Ολοκληρώθηκε καταρχήν η αποκάλυψη του μεγάλου, αψιδωτού, ορθογώνιου χώρου, του οποίου οι τελικές διαστάσεις είναι 15,10×11,90 μ. Αμέσως ανατολικά του ήλθε στο φως σειρά τριών δωματίων, όμοιων στις διαστάσεις και τη διάταξη με αυτά κατά μήκος της δυτικής πλευράς του. Στους τοίχους τους υπάρχει αρκετό υλικό σε β' χρήση (λιθόπλινθοι, σπόνδυλοι κιόνων, αρχιτεκτονικά μέλη).

Το νότιο δωμάτιο έχει διαστάσεις 3,86×3,26 μ. και κανένα άνοιγμα. Στην επίχωσή του βρέθηκε μαρμάρινο θωράκιο με διακόσμηση ρόμβου, εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο. Ρόδακας διακοσμεί το ρόμβο, ενώ στις γωνίες υπάρχει πλούσιο φυτικό θέμα. Το θωράκιο, παλαιοχριστιανικό, χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.[73]. Το μεσαίο δωμάτιο, διαστ. 4,28×3,26 μ., έχει ένα θυραίο άνοιγμα στο βόρειο τοίχο του, ένα κλεισμένο στον ανατολικό και ένα τρίτο στο δυτικό προς τον αψιδωτό χώρο. Στην επίχωσή του βρέθηκε σιδερένιο δαχτυλίδι με σταυρό. Το βόρειο δωμάτιο, διαστ. 4×3,26 μ., διασώζει λείψανα κλίμακας κατά μήκος της δυτικής πλευράς του. Σε αυτό βρέθηκε άβαφος λύχνος με πυκνές λεπτές ακτίνες στο δίσκο και σειρά εμπίεσπων ωών στον ώμο, τύπος που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Ανατολικά του αποκαλύφθηκε επίμηκες δωμάτιο, του οποίου ο νότιος τοίχος έχει χτιστεί πάνω σε μαρμάρινο κρηπίδωμα, αντίποιχο με αυτό της δυτικής πλευράς[74]. Κοντά στο δυτικό τοίχο του βρέθηκε ακτέριστη ταφή σε λάκκο, ο οποίος ήταν καλυμμένος με δύο πέτρες. Ο λάκκος ανοίχθηκε στο σωζόμενο κατά τόπους δάπεδο από πήλινες πλάκες. Στην επίχωση του δωματίου βρέθηκε άβαφος λύχνος με σταυρό στο δίσκο, που χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ. Συνεχόμενο στα ανατολικά του υπάρχει άλλο δωμάτιο, στους τοίχους του οποίου σώζεται κατά τόπους επίχρισμα. Φαίνεται ότι οι δύο συνεχόμενοι χώροι ανήκαν σε ένα δωμάτιο, που αργότερα χωρίστηκε με εγκάρσιο τοίχο. Τότε πιθανώς κλείστηκε και η πόρτα στον ανατολικό τοίχο του. Σε όλους τους χώρους βρέθηκαν τεμάχια μαρμάρινων επενδύσεων, κεραμίδες και αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα.

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

---

71. Στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Καλαντζή-Μποζονέλου στην περιοχή του αρχαιολογικού τριγώνου, οδός Αρχαίας Βουλής, έχει αποκαλυφθεί μεγάλο, ανάλογης κατασκευής, λουτρό-βαλανείο δίπλα σε πλακόστρωτο ρωμαϊκής εποχής, το οποίο έχουμε ερευνήσει κατά το παρελθόν, βλ. Χ. Πιτερός, Συμβολή στην Αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο A. Pariente - G. Touchais (επιμ.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Άργος, 28/4-1/5/1990*, Αθήνα 1998, σ. 178-210, ιδ. σ. 189, σημ. 71, εικ. 28. Α. Παναγιωτοπούλου, Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος, ό.π., σ. 373-384, ιδ. σ. 377, εικ. 1, αριθ. 36, όπου εσφαλμένα αναγράφεται ότι το οικόπεδο έχει ανασκαφεί από τη συνάδελφο Μ. Παπαγεωργίου. Για ανάλογο λουτρό, βλ. Ε. Ελευθεράτου, Το ανατολικό λουτρό στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, *ΑΔ* 55 (2000): Μελέτες, σ. 285-328.

72. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Χ. Πιτίλου.

73. Δ. Πάλλας, *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας*, Α, *Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου*, Αθήνα 1987-1988, σ. 98-114.

74. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 139.

Εικ. 35. Αρχαία Σικυώνα. Οικόπεδο Α. και Τ. Τσελονδρέ. Ασημένιο νόμισμα (ΜΣ 3162).

Εικ. 36. Αρχαία Σικυώνα. Οικόπεδο Α. και Τ. Τσελονδρέ. Ασημένιο νόμισμα (ΜΣ 3163).

Αρχαία Σικυώνα

Θέση Γήπεδο (οικόπεδο Ά. και Τ. Τσελονδρέ)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω θέση του Δημοτικού Διαμερίσματος Βασιλικού του Δήμου Σικυωνίων ξεκίνησε στις 14-6-2000 και ολοκληρώθηκε στις 28-7-2000. Η ανασκαφή κρίθηκε απαραίτητη εφόσον κατά τις δοκιμαστικές τομές που έγιναν πριν από την οικοδόμηση του οικοπέδου εντοπίστηκαν αποσπασματικά αρχαία λείψανα.

Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε εμβαδόν 144 τ.μ., όπου εντοπίστηκε αρχαίο λατομείο με εμφανή λατομικά μέτωπα και λίθινους όγκους κατά χώραν λίγο πριν από την εξόρυξή τους. Το πέτρωμα είναι ο τοπικός κοκκινωπός αμυγδαλίτης λίθος. Το λατομείο εντοπίστηκε σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ το βάθος στα ορύγματα, από όπου έχουν ήδη εξορυχθεί λίθινοι όγκοι, φθάνει το 1,20 μ. Εκτός από τις λατομεύσεις βρέθηκαν, επίσης, ένας τετράγωνης διατομής αγωγός λαξευμένος στο φυσικό έδαφος και ένα μωσαϊκό δάπεδο που σώζεται πολύ αποσπασματικά και το οποίο πιθανότατα αποτελούσε τμήμα αύλειου χώρου.

Από τα πήλινα κινητά ευρήματα που χρονολογούνται όλα στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. αξίζουν να αναφερθούν δύο ακέραιοι λύχνοι, δύο ακέραιες κωλουροκωνικές αγνύθες και ένα ακέραιο μυροδοχείο. Το πιο εντυπωσιακό εύρημα όμως της ανασκαφής είναι δύο ασημένια νομίσματα που σώζονται σε άριστη κατάσταση. Το πρώτο (αριθ. κατ. ΜΣ 3162) (Εικ. 35) είναι αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου από το νομισματοκοπείο της Μιλήτου. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή Ηρακλέους με δορά λέοντος προς τα δεξιά σε στικτό κύκλο, ενώ στον οπισθότυπο, σε στικτό κύκλο, ένθρονος Δίας προς τα αριστερά που κρατά αετό και σκήπτρο. Στο πεδίο αριστερά υπάρχει μονόγραμμα και διπλός πέλεκυς κάτω από το θρόνο, ενώ στο πεδίο δεξιά η επιγραφή *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Το νόμισμα είναι μεταθανάτια κοπή Αλεξάνδρου. Το δεύτερο (αριθ. κατ. ΜΣ 3163) (Εικ. 36) είναι αργυρό τετράδραχμο Δημητρίου Πολιορκητή από το νομισματοκοπείο της Αμφίπολης. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή του Δημητρίου Πολιορκητή προς τα δεξιά με ταινία και κέρατα στα μαλλιά μέσα σε στικτό κύκλο, ενώ στον οπισθότυπο, μέσα σε στικτό κύκλο, Ποσειδώνας καθιστός σε βράχο προς τα αριστερά με γυμνό άνω κορμό, να κρατά άφλαστο και τρίαινα. Στο πεδίο υπάρχουν μονογράμματα και η επιγραφή *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*. Το νόμισμα χρονολογείται μεταξύ 298 και 295 π.Χ.[75].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος

Το έτος 2000 ο Δήμος Ασκληπιείου σε συνεργασία με τη Δ' ΕΠΚΑ προέβη σε εργασίες καθαρισμού, ανάδειξης και διαμόρφωσης τμήματος αρχαίου δρόμου, που συνέδεε την αρχαία πόλη της Επιδαύρου (Παλαιά Επίδαυρος) με το ιερό του Ασκληπιού. Ειδικότερα, καθαρίστηκε το σωζόμενο τμήμα του αρχαίου δρόμου, βόρεια του ιερού του Ασκληπιού, σε απόσταση 2,50 χλμ. μετά τη θέση Κλιμάκι σε μήκος 1.700 μ. Δ.-Α., έως τη θέση Άγιος Ανδρέας ή Γαλανέικα. Η βόρεια τεχνητή πλευρά του δρόμου δεν σώζεται, λόγω της διάβρωσης του εδάφους. Το σωζόμενο μέσο πλάτος του δρόμου είναι 2 μ. περίπου. Ο αρχαίος δρόμος, ο οποίος ήταν σε χρήση και μεταγενέστερα, έως πρόσφατα, από τους κατοίκους της περιοχής, διέρχεται κατά μήκος απότομης χαράδρας, στη νότια όχθη του χειμάρρου της περιοχής, μέσα από πυκνή βλάστηση από θάμνους και πεύκα. Το δυτικότερο τμήμα του αρχαίου δρόμου στην περιοχή Κλιμάκι έχει προσχωθεί από τα μπάζα κατασκευής της νέας εθνικής οδού Κορίνθου-Λιγουριού-Ιερού Ασκληπιού, που κατασκευάστηκε στη δεκαετία του 1970, στο αμέσως ανώτερο πρανές, παράλληλα με τον αρχαίο δρόμο.

Ο αρχαίος δρόμος καθαρίστηκε, κατασκευάστηκαν προστατευτικοί αναλημματικοί τοίχοι, ξηρολιθιές και δίοδοι διαφυγής για την ασφάλεια των περιπατητών. Κατά μήκος του δρόμου, σε διάφορες θέσεις στο βραχώδες υπέδαφος, διατηρούνται τμήματα από τις αρχαίες αρματοτροχιές. Στο δυτικότερο τμήμα του διαμορφωμένου δρόμου βρέθηκε αρχαίος λίθινος πεσσός,

75. Ευχαριστώ τη συνάδελφο αρχαιολόγο Φ. Μπαλά για τη βοήθειά της στην ταύτιση των νομισμάτων.

Εικ. 37. Αρχαία Επίδαυρος. Σταδιοδείκτης και αρχαίος δρόμος ιερού Ασκληπιού-αρχαίας πόλης Επιδαύρου από Δ.

προφανώς οδοδείκτης, αδρά επεξεργασμένος, ύψ. 1,25 μ., σχεδόν τετράγωνης διατομής με πλευρές, μέσου πλ. 0,35 και 0,38 μ. (Εικ. 37). Το κατώτερο ευρύτερο τμήμα του οδοδείκτη, ύψ. 0,40 μ., στερεωνόταν εντός του εδάφους.

Η πρόσβαση-κατάβαση στο δυτικότερο διαμορφωμένο τμήμα του αρχαίου δρόμου στο δυτικό τμήμα γίνεται από τον εθνικό δρόμο Κορίνθου-Ιερού Ασκληπιού, στο 55ο χλμ., με κατάλληλη διαμόρφωση, μετά τη θέση Κλιμάκι, ενώ το ανατολικό τμήμα του στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα, αφού διασχίσει το χείμαρρο ακολουθεί βορειοανατολική πορεία και καταλήγει στον παλαιό εθνικό δρόμο Λιγουριού-Αρχαίας (Παλαιάς) Επιδαύρου. Πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση ανάδειξης αρχαίου δρόμου, που διατηρείται αναλλοίωτος μέσα στο παρθένο φυσικό περιβάλλον, κατάλληλος για αρχαιολογικό περίπατο, ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στη θέση Κλιμάκι βρέθηκε το 1949 από τον κάτοικο της περιοχής Γ. Κατσαρό αρχαία οδική πινακίδα σε φυσική ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,54×0,39×0,015 μ. με χαραγμένη την επιγραφή[76]: *Ἅδε ὁδὸς εἰς ἱα/ρὸν κλεινοῦ θε/οῦ ὦ παριόντες*. Πρόκειται για μια αρχαία ιερή οδό στην οποία βάδιζαν οι αρχές της πόλης Επιδαύρου, οι κάτοικοι και τα πλήθη των προσκυνητών, για να φθάσουν στο ιερό του σωτήρα και αλεξίπονου θεού Ασκληπιού, που ανακούφιζε τους ασθενείς από τον ανθρώπινο πόνο. Το τοπωνύμιο Κλιμάκι έχει αρχαία καταγωγή και σχετίζεται με ονομασίες απότομων δρόμων. Υπενθυμίζουμε ότι ένας από τους τρεις αρχαίους δρόμους που συνέδεε τη δυτική Αργολίδα με την Αρκαδία ονομαζόταν *Κλῖμαξ*, όπως αναφέρει ο Παυσανίας[77].

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λύρκεια

Επαρχιακή οδός Στέρνας-Λύρκειας

Με αφορμή αίτημα του ιδιώτη Γ.Δ. Δενέζη για ανέγερση σφαγείου επί της επαρχιακής οδού, έγινε αυτοψία στην εκεί κτηματική περιφέρεια. Τα αρχαιολογικά-ιστορικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η φερόμενη ιδιοκτησία εμπίπτει σε μια περιοχή με αρχαιολογικό ενδιαφέρον με γνωστότερη τη θέση Παλιοκαστράκι, κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο με το ΠΔ 22-1-34 (ΦΕΚ 38/29-1-34) ως ακρόπολη της αρχαίας Λύρκειας. Η συσχέτιση όμως γραπτών μαρτυριών και ιστορικής τοπογραφίας οδήγησαν τα τελευταία χρόνια στην ταύτισή της με την ακρόπολη της κώμης των Ορνεών[78].

Παλαιότερο αίτημα της Κοινότητας Λύρκειας για αξιοποίηση των αρχαιοτήτων της περιοχής είχε δώσει την ευκαιρία για ανάβαση στο ύψωμα Νταούλι ή Πολεμίστρες, όπου διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν δύο σπηλιές. Η είσοδος της μεγαλύτερης φράσσεται από τοίχο των χρόνων της τουρκοκρατίας, στον οποίο σώζονται πολεμίστρες σε δύο σειρές. Το εσωτερικό της καλύπτεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τρεις τουλάχιστον σειρές εδωλίων κατασκευασμένων από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους. Στη δεύτερη σπηλιά, το άνοιγμα της οποίας είναι λίγο ψηλότερα από την προηγούμενη, υπάρχει πηγάδι για τη συλλογή ύδατος. Τα κατάλοιπα αυτά, μαζί με το τοπωνύμιο Μπραΐμι δυτικότερα από τις σπηλιές, αποτελεί μαρτυρία της διέλευσης του Ιμπραήμ από την περιοχή το 1825, έτος της εκστρατείας του στην Πελοπόννησο.

Ανατολικά της ιδιοκτησίας Δενέζη και επί της επαρχιακής οδού Στέρνας-Λύρκειας βρίσκεται το μικρό ύψωμα του Αγίου Νικολάου. Στη θέση αυτή, που στους ντόπιους είναι γνωστή και με το όνομα Τσόλορη, η οδός είναι σχεδόν παράλληλη με τον Ίναχο ποταμό, μέσα στην κοίτη του οποίου έγινε ανασκαφικός καθαρισμός σε μία από τις βάσεις όπου εδραζόταν πεσσός του αδριάνειου υδραγωγείου (Εικ. 38), που περνούσε από την περιοχή. Λίγα μέτρα δυτικά του ίδιου υψώματος στην περιοχή Πλέτα και στον ελαιώνα του Α. Νάσση εντοπίστηκε mortarium μεγάλων διαστάσεων με βαθύ λάξευμα για την περισυλλογή ύδατος.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

76. *ΑΕ* 1948-1949, σ. 144-145.

77. Παυσ. VIII, 6, 4.

78. Γ.Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στην Αρκαδία*, Αθήνα 1993, σ. 263-267. Ο ίδιος, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001, σ. 266, αριθ. 2254.

Εικ. 38. Λύρκεια. Θέση Τσόλορη. Λεπτομέρεια βάσης έδρασης πεσσού του αδριάνειου υδραγωγείου.

Εικ. 39. Ανδρίτσα. Μονοπάτι με ίχνη αμαξήλατης οδού και αναλημματικός τοίχος (α).

Ανδρίτσα

Κατόπιν αναφοράς και υποδείξεων κατοίκου της περιοχής, του Λ. Αντωνάκου από το Ελαιοχώρι, ακολούθησαν αυτοψίες στα δυτικά και βορειοδυτικά της Ανδρίτσας, σε μια περιοχή που εκτείνεται στα νοτιοανατολικά του όρους Παρθένιο, μεταξύ των όρων Τζούμα και Κάρβυα έως τη νότια όχθη του χειμάρρου Ποταμιά ή Ξόμβριο. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα στις ακόλουθες άγνωστες από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία θέσεις, τεκμηριώνοντας μια χρήση του χώρου σε αυτή την περιοχή από την προϊστορική εποχή έως και την ελληνιστική περίοδο και κατά τους βυζαντινούς χρόνους:

1) Θέση Ελληνικό: Σε μεγαλύτερο υψόμετρο σε σχέση με τις υπόλοιπες θέσεις, στη βορειοδυτική πλαγιά του όρους Κάρβυα και σε απόσταση 100 μ. περίπου από τα όρια των Νομών Αργολίδας και Αρκαδίας, διακρίνονται στην επιφάνεια ελαφρώς επικλινούς χωραφιού κατάλοιπα λίθινου ορθογώνιου κτιρίου, με πλευρές μήκ. 10 μ. περίπου, καθώς και διάσπαρτα τεμάχια κεραμίδων στέγης κορινθιακού τύπου.

2) Θέση Κούκουρας: Χαμηλότερα, στην ίδια πλαγιά του Κάρβυα, σε απόσταση 500 μ. από την προηγούμενη θέση προς Β.-ΒΑ., διατηρείται έως τρεις δόμους, συνολ. ύψ. 0,50-0,80 μ., ένας λίθινος κυκλικός πύργος/φυλακείο, διαμ. γύρω στα 6,50 μ., χτισμένος με αδρά δουλεμένους λίθους[79]. Η τοιχοδομία του σχετίζεται με αυτή του φυλακείου στη θέση Ανεμόμυλος στα Προσήλια (Αρτσίνα) Κάτω Δολιανών Νομού Αρκαδίας[80]. Από τη θέση Κούκουρας το οπτικό πεδίο είναι ευρύτατο και εκτείνεται έως τον Προφήτη Ηλία Κιβερίου στα ανατολικά και έως τον Αχλαδόκαμπο στα δυτικά.

3) Θέση Παληοχώρι: Στην κορυφή απόκρημνου και βραχώδους λόφου (με υψόμετρο 338 μ.), στους βορειοδυτικούς πρόποδες του όρους Κάρβυα, υπάρχουν κατάλοιπα λίθινου κυκλικού πύργου, χτισμένου με μικρούς ακατέργαστους λίθους, ερειπωμένες μάνδρες και σκοπευτήρια για πολυβόλα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ενώ υπάρχουν πενιχρές επιφανειακές ενδείξεις για αρχαία (ίχνη λίθινων θεμελίων και αδιευκρίνιστα όστρακα κεραμικής). Στη σχετικά ομαλότερη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου, στην επιφάνεια των ελαιώνων που την καλύπτουν, σε πεζούλια, υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα κεραμικής καθώς και θραύσματα πίθων και κεραμίδων. Επιπλέον, λαξεύσεις και ίχνη αρματοτροχιών στο φυσικό βράχο καθώς και αναλήμματα τεκμηριώνουν την ύπαρξη αμαξήλατης οδού στη δυτική πλευρά του λόφου, όπου ένα ρέμα σχημάτισε βαθύ φαράγγι (Εικ. 39). Η οδός οδηγούσε από τις βόρειες υπώρειες του λόφου αυτού έως την κορυφή του λόφου που πλευρίζει στα δυτικά την άλλη όχθη του φαραγγιού.

4) Θέση Γούλας ή Κάστρο: Η κορυφή αυτού του μακρόστενου και επίσης απόκρημνου και βραχώδους λόφου (με υψόμετρο 323 μ.) είναι σχεδόν επίπεδη και έχει μήκος (Β.-Ν.) 150 μ. και πλάτος 40 μ. τουλάχιστον. Όπου το επιτρέπει η άγρια βλάστηση είναι ορατά τα κατάλοιπα αρχαίας οχυρωμένης ακρόπολης (διάσπαρτοι επεξεργασμένοι λίθοι και λίθινα ευθύγραμμα θεμέλια, όστρακα κεραμικής διαφόρων περιόδων από την τελική νεολιθική έως και την ελληνιστική εποχή, οψιανοί κ.ά.). Σε δύο σημεία, τουλάχιστον, διασώζονται σε ύψος τμήματα της οχύρωσης: το πρώτο, στο νότιο άκρο του πλατώματος, και το δεύτερο, χαμηλότερα, στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευ-

79. Ο εσωτερικός χώρος του πύργου είναι γεμάτος λίθους και χώμα.

80. Π.Β. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Αθήνα 1990, σ. 205, σχέδ. 113, πίν. 104β. Το φυλακείο στον Ανεμόμυλο χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και συγκρίνεται με αυτό του Ξυλοπύργου στα Κάτω Δολιανά Νομού Αρκαδίας (ό.π., ιδ. σ. 203-305, πίν. 102β), καθώς και το φρυκτώριο στα «Ξεροβιλιά-Ελληνικό» στις βορειοδυτικές υπώρειες του όρους Παραβουνάκι, στην περιοχή «Στα Νερά» Νομού Αργολίδας, βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Οδικό δίκτυο και άμυνα από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία, *Ηόρος*, Αθήνα 1995, ΙΙΙΒ, αριθ. 30, σ. 224-225 και εικ. 99.

Εικ. 40. Ανδρίτσα. Νοτιοανατολική πλευρά του πύργου και ασβεστόλιθος τριγωνικού σχήματος (α).

Εικ. 41. Ανδρίτσα. Πύλη στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου στα δυτικά του πύργου.

ράς του, όπου φαίνεται να καταλήγει η προαναφερόμενη οδός. Στο σημείο αυτό, το τείχος γωνιάζει και είναι χτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα με λίθους μεγάλων διαστάσεων και επεξεργασμένους με επιμέλεια. Μεγαλύτερο τμήμα της οχύρωσης είναι ορατό στο νότιο άκρο του πλατώματος. Το αποτελούν ένας κυκλικός πύργος, τον οποίο πλευρίζουν δύο χώροι στα νότια και στα δυτικά. Ο πύργος, διαμ. 7,80 μ., εδράζεται εν μέρει στο φυσικό βράχο και διατηρείται έως τέσσερις δόμους, συνολ. ύψ. έως 2,50 μ. Είναι χτισμένος κατά το πολυγωνικό ακανόνιστο σύστημα, με ασβεστόλιθους, ως επί το πλείστον, αδρά δουλεμένους στην εξωτερική παρειά τους. Στη νοτιοανατολική πλευρά του πύργου έχει παραμείνει στη θέση του ένας επεξεργασμένος ασβεστόλιθος τριγωνικού σχήματος (α), τοποθετημένος με τη βάση στο φυσικό βράχο, την κάθετη πλευρά του σε επαφή με την εξωτερική παρειά του πύργου και την επικλινή στραμμένη προς τα έξω[81] (Εικ. 40). Λίθοι ίδιου σχήματος είναι διάσπαρτοι στην όμορη επιφάνεια του εδάφους. Τον πύργο πλευρίζει στα δυτικά ένα μακρόστενο δωμάτιο με πύλη στη νοτιοανατολική γωνία του, κοντά σε αυτόν (Εικ. 41). Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με το πολυγωνικό αλλά και το ψευδοϊσόδομο σύστημα και διατηρούνται έως 1,50-2 μ. ύψος. Στα νότια του πύργου σώζονται κατάλοιπα πιθανώς αύλειου χώρου, μήκ. 14 μ. περίπου από Ν. προς Β., όπου έχουν κατασκευαστεί μία απιόσχημη δεξαμενή[82] και ένα ελαιοπιεστήριο. Το χώρο αυτό ορίζει στα δυτικά τοίχος, θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο και σωζ. ύψ. έως 2 μ. περίπου. Είναι χτισμένος, επίσης, με ασβεστόλιθους κατά το πολυγωνικό σύστημα, αλλά η τοιχοδομία του είναι πιο επιμελημένη, με βύσματα και οδοντώσεις (Εικ. 42)[83].

5) Θέση Άγιος Δημήτριος: Η θέση αυτή βρίσκεται στα βόρεια και βορειοανατολικά της προηγούμενης, πλησίον των σιδηροδρομικών γραμμών Τρίπολης-Άργους και του Σιδηροδρομικού Σταθμού Ανδρίτσας. Σε όλη την έκταση αυτού του μικρού οροπεδίου, στο οποίο δεσπόζει ο ναός και το νεκροταφείο του Αγίου Δημητρίου, διαπιστώθηκαν άφθονες επιφανειακές ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων, πιθανώς οικισμού: όστρακα επίσης προϊστορικών έως και ελληνιστικών περιόδων, αλλά και βυζαντινών, θραύσματα κεραμίδων, πίθων και λίθινων εργαλείων. Επιπλέον θραύσματα επεξεργασμένων λίθων υπάρχουν εντοιχισμένα στη μάνδρα της εκκλησίας, δίπλα στην οποία εντοπίστηκε επίσης ένα mortarium ελαιοτριβείου σχετικά μεγάλων διαστάσεων.

Στη σχεδόν επίπεδη περιοχή που εκτείνεται από τα βόρεια των σιδηροδρομικών γραμμών έως τη νότια όχθη του χειμάρρου Ποταμιά ή Ξόμβριο υπάρχουν επίσης επιφανειακές ενδείξεις αρχαίων με μεγαλύτερη συγκέντρωση στις παρακάτω δύο θέσεις:

6) Θέση «Του Τριάντου»: Σε εγκαταλελειμμένο χωράφι υπάρχουν άφθονες επιφανειακές ενδείξεις αρχαίων, κυρίως βυζαντινών χρόνων: όστρακα κεραμικής, κυρίως χρηστικής, θραύσματα πίθων και κεραμίδων στέγης, λίθινα τριβεία, και ένα mortarium

81. Στην πλευρά αυτή του πύργου διατηρούνται μόνο δύο δόμοι από τον τοίχο του, πάνω από το φυσικό βράχο. Η κορυφή του τριγωνικού λίθου ακουμπά σε αναθύρωση που φέρουν στη βάση τους οι δύο λίθοι που απέμειναν από τον ανώτερο δόμο, ενώ οι εξωτερικές παρειές των λίθων που αποτελούν τον κατώτερο δόμο είναι λεία επεξεργασμένες.

82. Το σπόμιό της αποτελούν δύο μεγάλες λίθινες πλάκες. Ίδιου τύπου δεξαμενή στην ευρύτερη περιοχή βρέθηκε στη θέση «Πολίχνη» (Πουλίθρα) στην περιοχή Λεωνιδίου Νομού Αρκαδίας, βλ. Φάκλαρης, ό.π., σ. 142.

83. Η τοιχοδομία αυτού του τοίχου συγκρίνεται με αυτήν του Κάστρου Τύρου Νομού Αρκαδίας, βλ. Φάκλαρης, ό.π., πίν. 62β, καθώς και με την οχύρωση στη θέση Παλαιοκαστράκι Δήμου Λύρκειας, βλ. Πίκουλας, ό.π., σ. 267-268, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο (4ος-3ος αι. π.Χ.).

Εικ. 42. Ανδρίτσα. Δυτικός τοίχος του χώρου νότια του πύργου.

ελαιοτριβείου. Επιπλέον διασώζεται τμήμα κατασκευής, πιθανώς δεξαμενής, χτισμένης με μικρές πέτρες δεμένες με ασβεστοκονίαμα και την εσωτερική της παρειά επικαλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα, καθώς και ένας ευθύγραμμος τοίχος, χτισμένος με αργόλιθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, του οποίου η μία παρειά είναι ορατή σε μήκος 15 και ύψος 1 μ. περίπου.

7) Θέση «Στα Λιχάδια»: Σε επίσης εγκαταλελειμμένο χωράφι και σε απόσταση 250-300 μ. προς τα ανατολικά της προηγούμενης θέσης, σώζονται σε ύψος 1 μ. περίπου και πάχος 0,70 μ. δύο παράλληλα τμήματα τοίχων χτισμένων με μικρές πέτρες, κεραμιδάκια και ασβεστοκονίαμα, ενώ σε δυο-τρία άλλα σημεία διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους λίθινα θεμέλια ευθύγραμμων οικοδομημάτων. Σε αυτό το χωράφι αποκαλύφθηκε κατά τους ντόπιους το 1950 από ένα χωρικό, όταν το άροτρό του το αγκίστρωσε σε βάθος 0,60 μ. περίπου και το τράβηξε στην επιφάνεια, ένα τμήμα δωρικής ζωφόρου από μάρμαρο Δολιανών, διαστ. 0,88×0,66×0,25 μ., στο οποίο σώζεται ένα τρίγλυφο σχεδόν ακέραιο και τμήμα μετόπης χωρίς διακόσμηση και την αντίθετη όψη μόνον αδρά πελεκημένη. Ο τύπος αυτός του τριγλύφου συγκρίνεται με αυτόν της ζωφόρου του βωμού με τρίγλυφα του ιερού της Αρτέμιδος Κνακεάτιδος στην Τεγέα, που χρονολογείται στα τέλη του 6ου- αρχές του 5ου αι. π.Χ.[84].

Εκτός από τις παραπάνω θέσεις, ο Λ. Αντωνάκος μας υπέδειξε τμήματα μιας παλαιάς οδού, τη λεγόμενη «Στράτα», που συνέδεε το Ελαιοχώρι με την κοιλάδα του χειμάρρου Ποταμιά ή Ξόμβριο και τους Μύλους. Σε ένα τμήμα της, που βρίσκεται πλησίον της θέσης Ελληνικό, το οδόστρωμα είναι επιστρωμένο με καλντερίμι, κατασκευασμένο με τεμαχισμένους λίθους που προέρχονται προφανώς από το εντοπισμένο σε αυτή τη θέση αρχαίο οικοδόμημα[85]. Ένα άλλο τμήμα της «Στράτας» πλεύριζε τη δυτική όχθη ενός μικρού ρέματος στα ανατολικά του όρους Κάρβυα και κατέληγε στο χείμαρρο Ποταμιά ή Ξόμβριο σε σημείο όπου υπήρχε γεφύρι, πέρα από τη δημοτική οδό Μύλων-Ανδρίτσας. Στη θέση Παλιόχανο, στην αριστερή-νότια πλευρά της σύγχρονης οδού, και σε απόσταση 1000 μ. περίπου προς τα ανατολικά της θέσης «Στα Λιχάδια», διαπιστώθηκε στην επιφάνεια του εδάφους και παράπλευρα του μικρού ρέματος μια μεμονωμένη σειρά λίθων, συνολ. μήκ. 8 μ. περίπου.

Η ύπαρξη οχυρωμένης ακρόπολης και πιθανώς οικισμού, της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου, καθώς και η παρουσία αμαξήλατης οδού καθώς και αρχαίου πύργου/φυλακείου, πλησίον παλαιάς οδού στρατηγικής σημασίας, προσθέτουν νέα στοιχεία σχετικά με την πορεία της αρχαίας αμαξήλατης οδού που συνέδεε το Άργος με την Τεγέα διά των Υσιών, το λεγόμενο «Τροχό»[86].

ΟΛΓΑ ΨΥΧΟΓΥΙΟΥ

Ναύπλιο

Παλαιά Βουλή

Το Μάρτιο του 2000 κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου της Παλαιάς Βουλής, που βρίσκεται επί της οδού Σταϊκοπούλου, και ακριβώς κάτω από το παλαιό τσιμέντο δωματίου του ισογείου, βρέθηκαν πολυπληθή αρχαία ευρήματα και διεξήχθη έρευνα η οποία διήρκεσε οκτώ μήνες και επεκτάθηκε λόγω του πλήθους των ευρημάτων και στα άλλα δωμάτια. Συνολικά ερευνήθηκαν πέντε δωμάτια με μία ή δύο δοκιμαστικές τομές. Η έρευνα προχώρησε σε βάθος πλέον του 1 μ. και βρέθηκαν κυρίως άφθονα όστρακα που χρονολογούνται από την πρωτοελλαδική έως και τη μεταβυζαντινή εποχή. Ένα ικανό τμήμα τους προερχόταν από παλαιά ανασκαφή: 540 όστρακα και 321 ειδώλια ήταν σημειωμένα με μολύβι και έφεραν αριθμούς και γράμματα του λατινικού και του ελληνικού αλφαβήτου (U1,Q4,θ8,γ3,41/2,3.50,1, 2, 3 κτλ.). Ένα όστρακο φέρει τον αριθμό 1537 σημειωμένο με σινική μελάνη (όστρακο καταγραφής του αρχαιολόγου Α. Φιλαδελφέως) και πέντε όστρακα με επικολλημένες χάρτινες ταμπελίτσες. Τα ειδώλια, τα οποία βρέθηκαν όλα θραυσμένα, ανέρχονται συνολικά σε 1.103, στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στην ΥΕ εποχή, τρία στην αρχαϊκή και πέντε στην ελληνιστική εποχή. Τα μυκηναϊκά ειδώλια (Εικ. 43) ανήκουν στους συνήθεις τύπους Φ, Ψ, Τ, δύο είναι αρκετά ενδιαφέροντα γιατί αποδίδονται φυσιοκρατικά, και ένα τρίτο ίσως παριστά άνδρα. Τα ζωόμορφα είναι τα συνήθη (βοοειδή κτλ.). Επίσης, βρέθηκαν 18 σφονδύλια μυκηναϊ-

84. *AE* 1952, σ. 12, εικ. 8 και 9, τύπος A. G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.C.*, *BEFAR* 199, Paris 1961, σ. 400-402. Ο λίθος μεταφέρθηκε στο Μουσείο Άργους.

85. Το οδόστρωμα αυτό κατασκευάστηκε από το στρατό πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

86. Παυσ. II, 24,7, VIII, 6,4 και 54, 5-7. Βλ. Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 297-299 και W.K. Pritchett, The Tegea-Hysiai Roads, *Studies in Ancient Greek Topography* VI, *Cl. Studies*, 33, Berkeley 1989, σ. 107-111. Η υπογράφουσα εκπονεί τη δημοσίευση των νέων θέσεων.

Εικ. 43. Ναύπλιο. Παλαιά Βουλή. Μυκηναϊκά ειδώλια.

Εικ. 45. Ναύπλιο. Παλαιά Βουλή. Χάλκινα θραύσματα.

Εικ. 44. Ναύπλιο. Παλαιά Βουλή. Σφονδύλια μυκηναϊκών χρόνων.

κών χρόνων από στεατίτη και πηλό (Εικ. 44), 21 αγνύθες διαφόρων τύπων, στην πλειονότητα αμφικωνικές, αρκετά όστρεα, κυρίως το είδος Columbella rustica, Murex trunculus, μεγάλο θραύσμα χαλκίτη και μικρό θραύσμα ακατέργαστου αχάτη, ένα μικρό θραύσμα τοιχογραφίας μυκηναϊκών χρόνων, οστέινο δισκάριο, πολλά χάλκινα θραύσματα (θραύσματα μεγάλου χάλκινου αγγείου, περόνες, πόρπες, χάλκινο ομοίωμα αιλουροειδούς, εξάρτημα κατόπτρου των αρχών του 5ου αι. π.Χ., χάλκινος κρίκος και δαχτυλίδι) (Εικ. 45), πολλά άμορφα ελάσματα μολύβδου και ευρήματα νεότερων χρόνων: φυσίγγια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, βλήματα κανονιών, στόμιο ναργιλέ, 17 χάλκινα νομίσματα που τα περισσότερα φέρουν ευδιάκριτα τα γράμματα *ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 1882*. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα ανθρώπινου σκελετού, οστά οικόσιτων ζώων, δόντια κάπρου και δόντι μεγάλου αιλουροειδούς, πιθανότατα λιονταριού.

Δεν έχει εντοπιστεί ακόμη η προέλευση (η παλαιά ανασκαφή) των ευρημάτων. Το κτίριο της Παλαιάς Βουλής ήταν αρχικά οθωμανικό τζαμί του Αγά Πασά χτισμένο στα τέλη του 18ου αιώνα. Το 1825 φιλοξένησε τις συνελεύσεις του βουλευτικού σώματος και έκτοτε είχε και άλλες χρήσεις: επί βασιλείας Όθωνος και Γεωργίου Α' έγινε αίθουσα διασκεδάσεων και θεάτρου, δημοτικό ωδείο, μετέπειτα προσωρινή κατοικία προσφύγων του Β' Παγκοσμίου πολέμου[87] και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως Αρχαιολογικό Μουσείο. Είναι πιθανό κατά τη μεταφορά του αρχαιολογικού υλικού το 1930 περίπου από το κτίριο της Παλαιάς Βουλής στο σημερινό μουσείο στην πλατεία Συντάγματος[88], να εγκαταλείφθηκαν εκ παραδρομής ή να αποκρύφθηκαν αργότερα (κατά τον πόλεμο;) αυτά τα ευρήματα.

ΠΑΥΛΙΝΑ ΜΑΡΝΕΡΗ

Δήμος Λέρνας

Κιβέρι, λόφος Προφήτη Ηλία

Στην κορυφή του παραπάνω λόφου, σε υψόμετρο 388 μ. και σε απόσταση 2.280 μ. δυτικότερα από το χωριό Κιβέρι, επισημάνθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου ναϊκού κτίσματος σε β' χρήση. Στη θέση αυτή, με τη φυσική άγρια βλάστηση από αγριελιές και πουρνάρια, υπάρχει το κατώτερο σωζόμενο τμήμα μεταγενέστερου ορθογώνιου κτίσματος, διαστ. 7,50×3,40 μ., προφανώς ερειπωμένο ημιτελές εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία, από το οποίο έλαβε το όνομά του ο ομώνυμος λόφος. Το κτίσμα αυτό είναι κατασκευασμένο χωρίς ασβεστοκονίαμα, από αρχαία μέλη, κυρίως ορθογώνιες λιθοπλίνθους, πέτρες μικρού μεγέθους, αλλά και από χαρακτηριστικά πώρινα αρχαία μέλη ναϊκού κτίσματος, μεγάλα τμήματα πώρινων δωρικών κιόνων, μήκ. 0,70-0,90 και διαμ. 0,45 μ. (Εικ. 46), καθώς και από μικρότερα κομμάτια και θραύσματα κιόνων, πώρινα θραυσμένα μέλη δωρικού επιστυλίου, πλ. 0,55 και ύψ. 0,40 μ., τριγλύφων και μετόπης. Επίσης, στο χώρο αυτό επισημάνθηκε τμήμα πώρινης σίμης, σωζ. διαστ. 0,45×

87. Κ.Κ. Σπηλιωτάκης, Τα εν Ναυπλίω κτίρια του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 20 (1973), σ. 65. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Ζ', σ. 690 (Π. Δρανδάκης).

88. Σ. Καρούζου, Βιώματα και Μνημόσυνα, *Ηόρος*, Αθήνα 1984, σ. 26.

Εικ. 46. Λέρνα. Κιβέρι. Λόφος Προφήτη Ηλία. Τμήμα δωρικού κίονα.

Εικ. 47. Λέρνα. Κιβέρι. Λόφος Προφήτη Ηλία. Δωρικό κιονόκρανο.

0,52×0,17 μ., καθώς και αποσπασματικά σωζόμενο πώρινο δωρικό κιονόκρανο (Εικ. 47), λίγα κομμάτια από κεραμίδες στρωτήρες λακωνικού τύπου, καθώς και θραύσματα γυναικείων ειδωλίων. Δυτικότερα από το ερειπωμένο κτίσμα υπάρχει λιθοσωρός από φυσικές ασβεστολιθικές πέτρες μέτριου μεγέθους. Ο άγνωστος αυτός αρχαίος ναός με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη χρονολογείται στον 4ο-3ο αι. π.Χ.[89]. Δεν μας είναι γνωστή η λατρευόμενη θεότητα, το πιθανότερο πρόκειται για λατρεία Άρτεμης. Είναι αξιοσημείωτο ότι η θέση Προφήτης Ηλίας Κιβερίου είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος σύμφωνα με την αριθ. Υπουργική Απόφαση 16307/9-9-65 (ΦΕΚ 605/Β/16-9-65).

Λιγουριό

Άγιος Αθανάσιος

Κατά την επίσκεψη στο γνωστό μεταβυζαντινό εξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου (1622 μ.Χ.), στην κορυφή χαμηλού λόφου, νοτιοδυτικά του Λιγουριού, εντός του ιερού, βόρεια της κόγχης, επισημάνθηκε εντοιχισμένο μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο του 4ου-3ου αι. π.Χ., ύψ. 0,415 μ., το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος του καλύπτεται από τοιχογραφία. Από το ανάγλυφο είναι εμφανές, λόγω φθοράς της τοιχογραφίας, το δεξιότερο άκρο, κυμαινόμενου πλ. 0,11-0,19 μ., καθώς και ο δεξιός κρόταφος του αναγλύφου, ύψ. 0,415 και πλ. 0,14 μ. Στο ορατό τμήμα του αναγλύφου υπάρχει μεταγενέστερης εποχής επιφανειακή εγχάραξη, καθώς και τμήμα δυσανάγνωστης μικρογράμματης επιγραφής. Το ανάγλυφο αυτό προφανώς προέρχεται από το ιερό του Ασκληπιού της Επιδαύρου. Επειδή υπάρχει σοβαρότατος κίνδυνος εύκολης αποκόλλησης και κλοπής του αναγλύφου, θα γίνουν ενέργειες στο ΥΠΠΟ για την έγκριση αποτοιχισμού του αναγλύφου.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Νεμέα

Δερβενάκια

Στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού Δερβενακίων- Νεμέας, σε απόσταση 40-50 μ. δυτικότερα από τη θέση όπου διασταυρώνεται η παλαιά εθνική οδός Άργους-Κορίνθου και στη νότια πλευρά-παρειά του συνδετήριου ασφαλτόδρομου με τη νέα εθνική οδό Κορίνθου-Τρίπολης, επισημάνθηκε κατά χώραν, σε βάθος 0,40-0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αρχαία πώρινη λιθόπλινθος. Η λιθόπλινθος αυτή είναι ορατή και αποκαλύφθηκε κατά την κατασκευή της παραπάνω συνδετήριας οδού. Προφανώς πρόκειται για θεμέλιο οικίας ελληνιστικής εποχής, κοντά στο διερχόμενο αρχαίο δρόμο, που συνέδεε την Αργολίδα με την Κορινθία. Κατά την επιφανειακή έρευνα διαπιστώθηκαν κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου, καθώς και κωνικού σχήματος αγνύθα.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λιγουριό

Θέση Νάπα (κτήμα Α. Μάρα)

Από την παραπάνω θέση, νοτιοδυτικά του Λιγουριού, και συγκεκριμένα από το παραπάνω κτήμα, περισυνελέγη αρχαίο ελαιοτριβείο από λευκό ασβεστόλιθο κυλινδρικού σχήματος, διαμ. 1,55 και ύψ. 0,85 μ. Από τον ίδιο χώρο περισυνελέγη, επί-

89. Χ. Πιτερός, Ένα άγνωστο ιερό στον Προφήτη Ηλία Κιβερίου Αργολίδας, *7ο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος, 11-18 Σεπτεμβρίου 2005, Πρακτικά* (υπό έκδοση).

Εικ. 48. Λιγουριό. Αρχαία ελαιοτριβεία.

σης, κυκλικός λίθος σύνθλιψης ελαιών, διαμ. 0,90, πάχ. 0,24 μ., με τετράγωνη οπή στο κέντρο, πλευράς 0,17 μ. (Εικ. 48).

Θέση Κρανιά (οικόπεδο Ε. Δουράνου)

Από το παραπάνω οικόπεδο, περισυνελέγη δεύτερο όμοιο κυκλικό ελαιοτριβείο, θραυσμένο στο ανώτερο τμήμα, διαμ. 1,55 και σωζ. ύψ. 0,70 μ. Τα παραπάνω ελαιοτριβεία μεταφέρθηκαν για λόγους προστασίας στο Λιγουριό του Δήμου Ασκληπιείου (Εικ. 48).

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

NEMEA

Excavations at the east end of the 4th-century BC Temple of Zeus provided an opportunity to learn more about the 250-year-earlier original Temple of Zeus which existed on the same site. Several blocks of that Early Temple still in the foundations of the Later Temple were identified, and the overall dimensions of the Early Temple can be estimated at 10×36 m., as contrasted to the 22×45 m. of the Later Temple. Its long axis had the same orientation as that of its successor, but lay further to the south.

The landscaping fill in front of the Later Temple contained thousands of fragments of blocks of the Early Temple. A number of significant observations about the Early Temple can be made thanks to this debris. Firstly, the nearly total absence of roof tiles indicates that this end of the Early Temple had a triangular pediment and not a hip-roof as was true of the west, or back, end of the building[90]. Secondly, the total absence of any stone or terracotta sculpture indicates that this pediment did not contain statues, either free-standing or in relief. Thirdly, the discovery of many fragments of stone with a layer of plaster, on which were painted designs, suggests that the pediment was decorated with a painted scene. This may explain the reference by Euripides to "... painted images in the pediment..."[91].

The paving in front of that Early Temple consisted of a refined and vividly white clay surface. In addition, thick layers of cement had been used as paving next to the wall of the Early Temple.

About 100 m. northwest of the Temple revealed an interesting if enigmatic small P-shaped enclosure of the 4th century BC. This area was the scene of much activity as is attested by the dozens of coins which were found here, including an extremely high percentage of silver examples. The many bronze arrowheads discovered here seem to come from the violent late-5th-century destruction of Nemea.

To the north and northwest of the Hero Shrine of Opheltes work focused on the complete clearing and investigation of the triple-chambered structure (now known to be a reservoir) that had been discovered in 1999 at the western terminus of a water supply line. This clearing produced, once again, a large number of lamps of the 3rd century after Christ. These continue to puzzle, for they are found in isolation from any other material of the same period, and isolated at the triple-chambered structure. Further, each lamp is different from every other lamp in the deposit, even though all are mold-made and of types that are known elsewhere (e.g. Argos, Athens, and Corinth have all produced types that are the same as those found at Nemea). Most of the lamps also appear to have been used only once, if at all, to judge by the slight traces of burning at their nozzles. They may represent a *Lyknomanteion* such as that discovered at Patras.

Dozens of coins of the late 4th century BC give the construction date of the reservoir. The central of the three chambers (the only one excavated in 2000) was constructed of massive, well-cut limestone blocks. The walls created from these blocks defined a space roughly 2×3 m., and more than 5.50 m. deep but we did not reach bottom.

Excavations immediately to the north of the Hero Shrine revealed that the man-made earth mound of the Hero Shrine projected further to the north than previously believed. The western slope of this mound was extremely steep, and at its base successive layers of light gravel and sand retain the ruts of chariot wheels. This might well be the eastern edge of the racing surface of the hippodrome of the 6th and 5th centuries BC.

The mound of the Hero Shrine consists, at its core, of a heavy red earth which produced much pottery of the Mycenaean period (13th century BC) and some of the Geometric period

90. *Hesperia* 49 (1980), pp. 185-187.

91. *Hypsipyle*, Fr. 764N.

(8th century BC) but we were not able to determine if the later pottery represents a "remodelling" of a Mycenaean mound, or the actual date of original construction.

As in 1997 at the southwest and in 1998 at the south and the east, so this year on the north we discovered that the mound was extensively expanded in the 6th century BC. This was done by the importation of "clean" dirt which was piled up in alternate reddish and whitish layers; each layer produced only a votive vessel associated with ritual drinking. These layers were then "surfaced" by a sloping layer of red earth which had rubble embedded in it at various points, apparently to create the illusion of a greater antiquity for this made-to-order Hero Shrine mound.

We thus come to understand that in the 6th century, perhaps specifically at 583 BC when the Nemean Games are recorded to have begun as a panhellenic festival, an artificial mound was created as the Shrine of Opheltes. The Early Stadium was set along one side of it, and the Early Hippodrome along the other.

The work of re-erecting two columns (in addition to the three that have always stood) of the 4th-century Temple of Zeus progressed satisfactorily during the past twelve months. One column now stands to its full original height and needs only its capital to complete it, while the other is just at the half-way point where a missing block will have to be replaced by a new piece.

In the meantime, the external surfaces of the new stone (carved to fit, and fastened to, the broken surfaces of the old) are being worked down with the new flutes continuing the line of the old.

A number of conservation tasks were undertaken so that the museum displays have now been completed, especially with a number of additions to the ceramics of the Early Christian and Byzantine periods. An eight-minute video, in English and Greek, which explains the functioning of the *hysplex* starting mechanism in the ancient stadium was also added to the museum displays.

STEPHEN G. MILLER

CORINTH

Excavations in the Panayia Field, southeast of the Forum at Corinth, since 1995 have uncovered the remains of a middle Roman town house with mosaic and marble floors, buildings of the 6th century including a small bath structure and its 9th century destruction, scattered fragments of Byzantine occupation and the foundations of several mid-19th century buildings. In the summers of 1999 and 2000 work concentrated on the recovery of the floor levels and the excavation of the robbing trenches of the walls of the Roman house. A large extent to the north of the Roman building was opened up to below the 19th century horizon in preparation for next year's campaign.

The Roman house (Fig. 49) has now been exposed over an extent of approximately 750 square meters and all indications are that the remains belong to a single large building. The building is extremely fragmentary having had the majority of its walls robbed out. The floors, however, are reasonably well preserved. The rooms towards the west have now been exposed for some time, parts having been excavated by the Greek Archaeological Service and parts having been exposed in previous seasons of work by the ASCS between 1995 and 1999. The building as exposed has two peristyle courts between which are a suite of five rooms which may tentatively be identified as more public than private spaces. These include a room with a centrally placed rectangular fountain pool surrounded by mosaics with geometric motives, a room with more intricate geometric mosaic patterns and a room paved in marble with a centrally placed octagonal fountain. Linkage between these rooms and the courts can be established in some cases by traces of door thresholds and in others by water supply and drainage pipes which traverse the area. A large room with earthen floors to the north of the suite of five rooms implicitly belongs with them by reason of a water pipe supplying the octagonal fountain which runs partly under the floor of the room and was perhaps laid in doorways originally connecting the spaces.

Four large rooms to the north and east of the east court can only be linked with the suite by circumstantial evidence. For instance the same destruction debris covered the floor of the room to the north of the east court. The floors of the Roman house were kept exceptionally clean of material culture. Very little contemporary pottery has been found to date except a single half-preserved cooking vessel sealed below the destruction debris in the room north of the east court. This is the same room in which two half life sized fresco representation of Nike were found in 1996. Significant quantities of this fresco program were recovered in 2000 but, since cleaning and mending of the material have not yet begun, nothing can be said about what this latest find may contribute to our understanding of 4th century painting. The wall paintings will be integrated by Sarah Lepinski of Bryn Mawr into her PhD.

Another exception to the general paucity of finds within the house was the find of nine small scale sculptures in a corridor to the north of the suite of public rooms. These have now been fully cleaned and mended. The deities represented are Artemis, Aphrodite, Roma, Europa, Pan, Herakles, Dionysos and Asklepius (twice). Several pieces preserve fragments of gold leaf and large expanses of the red adhesive used to attach it. The collection is of uniformly high quality and two sculptures, the Roma and the Aphrodite appear to have been made by the same workshop.

Numismatic evidence indicates that the building was destroyed by fire *circa* AD 365-375, plausibly the direct result of the earthquake of 365 or that of 375. The house and its furnishings are thus more or less contemporary with the Cenchreai glass panels and represent an eye catching addition to what is known of Corinthian life in the later 4th century.

The walls were robbed out in the 6th century to recover

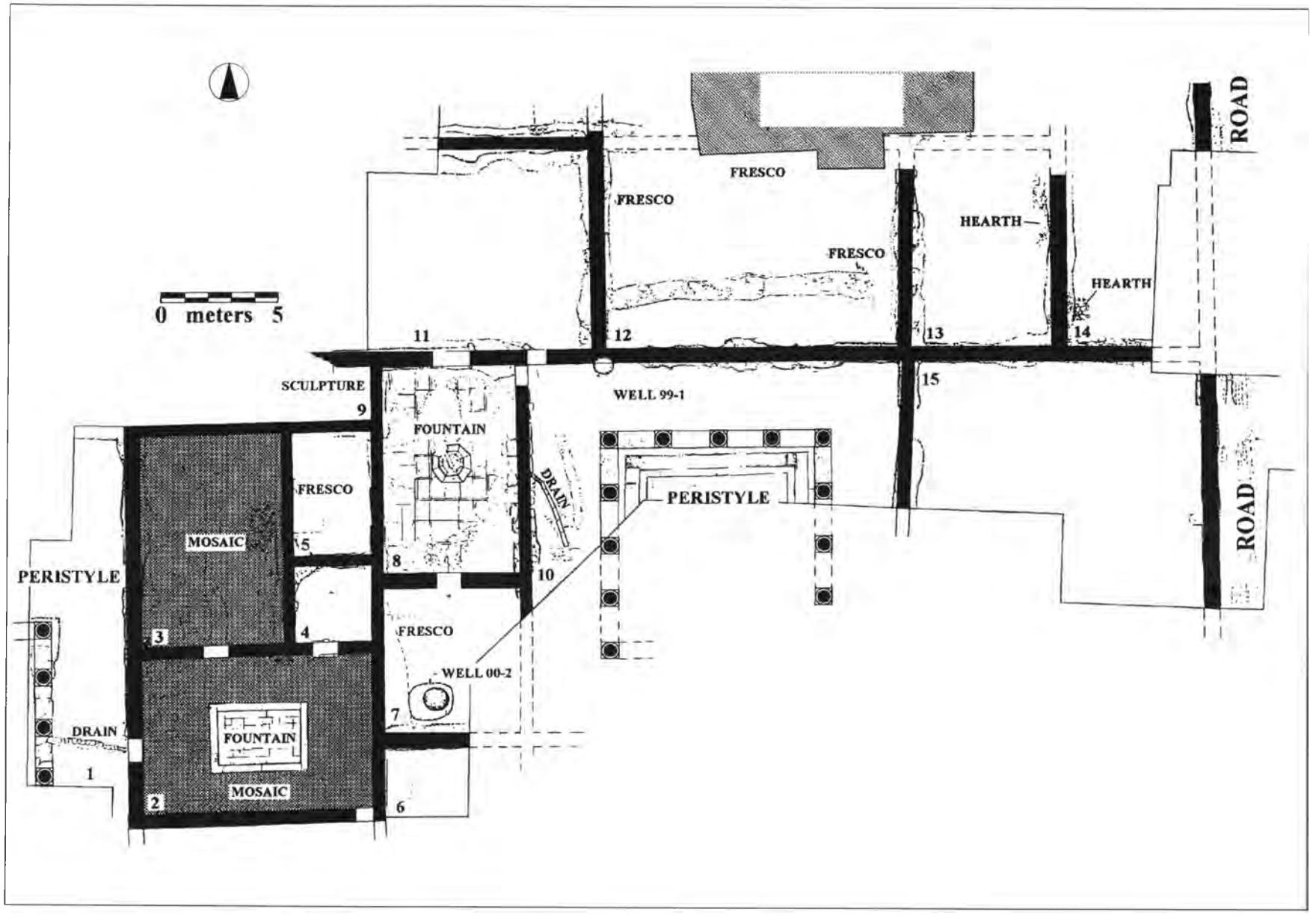

Εικ. 49. Corinth. Plan of the Late Roman house Panayia.

blocks, with which to construct the bath and long building uncovered and reported in previous seasons. The fill of the robbing trenches in the west side of the building contained the substantial remains of three early to middle Geometric vessels of types frequently found in graves. Added to a Geometric pin and finger ring found in earlier seasons, this material suggests that the stone robbing operation disturbed graves of this period underlying the floors of the Roman house. On the east side of the area the Roman floor was removed revealing the remains of two walls meeting at right angles. Although the associated strata have not yet been excavated, the walls appear to belong stylistically to a period earlier than the Classical period.

To the north of the Roman house an area of about 550 m^2 was opened up and excavated almost completely to medieval strata. The remains of a house 18 m. long by 5.5 m. broad were revealed completely. Located just below the surface the walls had been severely damaged by modern plowing and no trace of the contemporary floors were preserved. The house was divided unequally into three small rooms in series. According to local memories of living arrangements in pre-modern houses and the building's similarity to one excavated in 1995-1996, the southernmost room was a family room with a hearth, the central room was likely to be a storage space and the north room was probably a stable. In the south east corner of the latter was found a rectangular stone-built bin with a white clay floor in which four horse shoes were found. A garden wall abutting the west wall of the house incorporated the remains of a bake oven. In the oven was a thick deposit of ash containing scores of nails probably the remains of planks used as fuel. The south side of the garden area was filled with a deep refuse dump containing pottery dating to the second quarter of the 19th century. The north part of the area was occupied by outlying Christian burials belonging to the cemetery associated with the Panayia church. Two graves and two piles of reburied bones were excavated. One of the interments was of an individual buried in a constricted rather than extended position probably because rigor mortis had set in before the body could be laid out according to custom. Several other grave cuts were defined but remain to be explored. At least two of these are cut by the west wall of the house and thus date before *circa* 1830.

North east of the long building about one half of a smaller structure was cleared. This building was relatively well preserved with doorway, hearth and floor in tact. The entrance porch was paved with a calderimi of cobbles. The floor and walls were coated with a thick layer of white marl clay (asprochoma) as was a low hearth platform against the south wall. The floor of the building was covered by a dense layer of tile debris in which was found two glass bottles and a substantial portion of a mid-19th century plate. Six military buttons, each with the number 2 in relief, were found in a pile against the north wall. In the north west corner were the impressions from the emplacement of two large storage jars.

The buildings and walls of this period excavated to date correspond to buildings identified marked on a mid-19th century plan of the village in a locale then known as Kavala mahalla but now known as Arapo mahalla. The long house plan with rooms constructed in series, either as single or a series of phases, predominates. It is a hose form commonly encountered in Ancient Corinth until relatively recently. Their date of construction of the excavated houses almost certainly post-dates the Greek War of Independence, during which the town of Corinth was effectively levelled. Their desertion almost certainly was due to the earthquake which struck Corinth at 11 a.m. on February 21st 1858 and led directly to the founding of New Corinth for the displaced inhabitants of the region. Large quantities of pottery, coins, glass and metal work found in pits and dumps during the course of the excavations belong to a period spanning *circa* 1820 to 1860.

G.D.R. SANDERS

EASTERN KORINTHIA

The Eastern Korinthia Archaeological Survey carried its second field season during a six-week period from late June to early August, under the direction of Professors Timothy E. Gregory (Ohio State University) and Daniel J. Pullen (Florida State University). The project extends special thanks to the 4th Eforate of Prehistoric and Classical Antiquities (Mrs. Panayiota Kasimi) and the 6th Eforate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities (Mrs. Konstantina Skarmoutsou). The Field Coordinator was Thomas Tartaron (Yale University), and geomorphology and GIS were supervised by Jay Noller (Oregon State University) and Richard Rothaus (St. Cloud State University).

This year the project focused on the so-called "Central Corridor" of the eastern Korinthia, from the prehistoric sites of Gonia and Yiriza in the west, to Kromna and Perdikaria in the centre, and Kyra Vrysi and Kenchries on the Saronic Gulf. The project carried out systematic survey over an area of 3.32 km^2, representing 38% of the area available for survey in 2000.

Work this year brought the number of recorded artifacts to approximately 120,000, a reminder that we are working in the hinterland of one of the greatest cities of Greece. In part because of this Eastern Korinthia Archaeological Survey seeks to carry out a "low-impact" archaeological survey, with a minimum of disturbance to the cultural integrity of the area. Thus, the description, drawing, and photography of representative artifacts were carried out *in situ* and in a systematic fashion: at present more than 12,527 items from the 2000 survey have been entered into the electronic database.

Among the more notable discoveries of the 2000 season are two areas of religious activity (evidence of monumental architecture, dining, ritual activity) in an area between Kyra Vrysi

and Kromna, south of the main Examilia-Isthmia road. A further notable area of activity was the large fortress discovered on one of the heights of Mt. Oneion (Venista), between Xylokeriza and Kenchries. This provides new information about the extent and nature of the fortifications on Mt. Oneion in the Late Classical period, as well as the routes into the mountainous interior of the Korinthia in antiquity and the Middle Ages. Investigation in the areas north of Rachi Boska and around the known sites of Gonia and Yiriza add to our knowledge of prehistoric settlement patterns and generally confirm conclusions that were beginning to appear at the end of the 1999 season. The identification of Early Helladic I material at Kromna adds to last year's discovery of EH I at Rachi Boska. Evidence now suggests that EH I sites were relatively widespread, contrasting with the later EB A and MB A, for which periods we have found fewer sites.

The investigation of tombs, under the direction of Joseph Rife (Cornell University), brought to light many new areas of burials, apparently stretching from Mycenaean to Late Roman times, while the study of the archaeology of the modern period, under Lita Diacopoulos (University of LaTrobe) focused on the villages of Examilia and Xylokeriza.

In 2001 Eastern Korinthia Archaeological Survey seeks to extend its study into mountainous area south of Mt. Oneion and to the coast of the Saronic Gulf.

TIMOTHY E. GREGORY - DANIEL J. PULLEN

ISTHMIA

Ohio State University

Work at the Ohio State University Excavations at Isthmia focused primarily on study of materials excavated in previous seasons. This study period began on May 10 and ended on August 12, 2000.

The primary goal of the 2000 season was study of material from the Roman Bath in preparation for publication of this important building. Scott Nash (Mercer University) was at Isthmia for the first part of the season, continuing his work on the Roman pottery, which he and Richard DeMaris (Valparaiso University) are supervising. The bulk of that pottery has now been studied and a preliminary catalogue prepared; what remains is the further analysis of the stratigraphic contexts, drawing, and photography.

Jayne Reinhard (Carthage College, Wisconsin, and the University of Minnesota) continued her study of the decoration of the Roman Bath. She made important breakthroughs in the understanding of the interior of the building, especially the marble furniture documented by several surviving pieces. There is now considerably greater understanding of the wall decoration as well as some new information about the exterior appearance of the building. Ms. Reinhard was assisted by Andrew Reinhard, who carried out an ambitious program of photographic recording, focused mainly on the fragments of the decorative program of the Bath. In addition, Ms. Reinhard was assisted by Dana Moore, who made drawings of some of the anta capitals and other architectural decorative elements from the Bath.

Fikret Yegül (University of California, Santa Barbara) spent a month at Isthmia, continuing his study of the architecture of the Bath. Last year he completed the architectural description of about half of the building and during the 2000 season he was able to complete the rest of this basic work, that will form the core of the ultimate publication of the complex. Professor Yegül re-examined several of the hypotheses for the chronology of the building advanced in previous years, and these all seemed supported by the accumulation of additional evidence. In addition, he developed his ideas about the religious symbolism and practices associated with the building, especially the cult of the boy-god Palaimon/Melikertes.

Julie Apley (Ohio State University) continued her work on the 3-dimensionial reconstruction of the Roman Bath. She had especially productive discussions with Jayne Reinhard, who was able to provide her with important details about the interior of the Bath. Examples of the work being done by Ms. Apley can be seen at http://www.cgrg.ohio-state.edu/~japley/isthmia.html.

Joseph Rife (Cornell University) continued his work toward publication of the Late Roman and Byzantine burials from Isthmia. His work this summer involved further investigation of the stratigraphy of the burials and their finds, important considerations for determining their date. He also investigated certain details from the skeletal remains, including post-mortem deterioration and the incidence of caries, with interesting and important results. He also continued the photographic documentation of the burials.

A major undertaking of the 2000 season was the formulation of a long-term plan for the conservation and archiving of the photographic resources of the project, along with plans for digital production of photographs for publication and public display. This project is under the direction of Daniel Curtis, a professional photographer from Minnesota, who drew up the complete plan and made considerable progress in the archiving of photographic negatives from previous seasons.

Many groups visited the site this past season, including the Friends of the National Archaeological Museum, as well as many school groups and the summer sessions of the American School. Cooperation continued with the University of Chicago Excavations at Isthmia toward a plan for the conservation and presentation of the site and the possibility of an improvement of the public displays in the Isthmia Museum.

TIMOTHY E. GREGORY

University of Chicago

The season began in late April and continued until late November.

Major progress was made on several volumes in preparation for publication in the *Isthmia* series with a particular effort on photography. Conservation of metals in the capable hands of Stella Bouzakis included a number of pieces in the large but fragmentary collection of arms and armor. On the site, the waterproof plaster covering the purification area known as the West Waterworks was conserved, but continuing penetration of ground water made it necessary to cover the entire monument.

The Minister of Culture, Mr. Pangalos, visited the Museum in June and considered activities that could be held at the site to interest the general public. The advent of the Olympic Games in Athens in 2004 and the "Cultural Olympics" being planned by the Ministry raises the question of Isthmia's contribution to the program, in view of the fact that the Isthmian Sanctuary was the site of the ancient panhellenic Isthmian Games. The University of Chicago and the Ohio State Excavations at Isthmia look forward to cooperating with the Ministry of Culture and the 4th Ephorate of Classical Antiquities in their planning and preparations for popular events at the site and enhancement of the Museum.

Summer School Sessions I and II from the American School of Classical Studies in Athens were given lectures and tours of the site, and other visitors came through from time to time.

Rachi Settlement [Virginia Anderson-Stojanovic]. Deposit lists were finalized and photography of objects completed. Approximately 60 new ceramic vessels were added to the inventory, primarily from the shrine to Demeter and Kore that predated the settlement. In preparation for a functional analysis of the rooms and outdoor spaces in the houses groups of objects found within the houses were arranged in tabular form.

Indication of an unrecorded battle in and around the Rachi Settlement between Roman forces and Corinthians (controlled by Philip V of Macedon) is found in the significant number of weapons that are apparently not related to the life of the settlement but may have been deposited during an armed engagement. Their form and the archaeological context agree with a date *circa* 200-198 BC. Drs Jackson and Stojanovic are collaborating on the presentation of a likely scenario for the battle.

Late Archaic and Classical Pottery [Martha Risser, assisted by Peter Tessner and two students]. Martha Risser continued work on the volume of Late Archaic and Classical ceramics that was initially begun by Julie Bentz. Examination of the context pottery was completed this season and 516 pieces removed for inventory. Bentz's preliminary notes were revised and corrected. Consultation with Karim Arafat solved problems of overlap in objects from the 6th century. Material from the Ohio State Excavations was examined for parallels.

Archaic Pottery [Karim Arafat]. Work on the volume progressed during a sabbatical year in Athens with occasional trips to Isthmia. Profiles were drawn by Milo Verhamme.

Hellenistic and Roman Pottery [John Hayes]. Descriptions for lots and deposits in the Palaimonion were drawn up, and further drawings of the vases were made.

Arms and Armor [Alastar Jackson]. Extensive groups of material were photographed by Iman Heystek, including shin guards and Illyrian and Decorated Corinthian helmets, and weapons from the West Foundation and the Rachi Settlement. Joining fragments were conserved by Stella Bouzakis. Discussion of weapons from the Rachi will be included in the Rachi volume.

Palaimonion, Roman Shrine of the Hero Melikertes-Palaimon [James Hanges]. Study of excavation records and objects (inventoried and context pottery) clarified the plan and stratigraphy of Palaimonion phases III-V.

The most striking discovery came in the recognition of two walls removed in 1956 but recorded by the excavator and shown in contemporary photographs, that provide the link between the earlier phases of the shrine and the crypt of Palaimon, that was incorporated into the hero's temple in its final phase. It is now evident that the shrine of Palaimon, probably from its beginnings in the mid-1st century and certainly by the mid-2nd century, included a place that was considered the tomb of the deity. Thus, the early sanctuary was larger and more unified than previously thought, providing spaces for rites to the hero in addition to holocaustic sacrifices in pits.

Archaic Temple of Poseidon [Frederick Hemans]. Deposit descriptions, that include inventoried objects and context material, were finalized and related to the stratigraphy of the site. Detailed plans of all trenches and sections of deposits were made. The chronology of the functional phases of both Archaic and Classical temples was revised.

Material in the construction deposits revealed that the blocks were finished to a considerable degree before being brought to the site.

Many phases in the sima of the Classical temple were identified, and it was found that the remains belong almost entirely to the 4th century BC, when the roof was rebuilt after the fire of 390 BC, and to Roman repairs and reconstructions in the 2nd century.

Isthmia Museum [Elizabeth Gebhard and Peggy Sanders]. A series of illustrations and phase plans, restored drawings, computer reconstructions and photographs of objects and excavations in progress was prepared to accompany the museum displays as they are now arranged. These have been given to the Ephor of the 4th Ephorate of Classical Antiquities, Elisabeth Spathari, for her use in the proposed remodelling of the museum and redesigning of the exhibit.

A short video is planned for the Museum entrance hall to provide an orientation for visitors. Views of the site were recorded on video, including close-ups of the major monuments. To these

will be added restored drawings and plans to help the visitor relate existing remains to the original buildings.

Peggy Sanders designed a brochure providing a brief introduction to the site and Museum. It has been printed and is available for students and others interested in the site.

ELIZABETH R. GEBHARD

ANCIENT HALIEIS

In January 2000, Christina Dengate, Halieis publications coordinating editor, applied for a grant from the Schrader Committee at Indiana University to fund the publication of the first four volumes of the Halieis excavations. The amount requested for the year 2000 ($8,880 for layout design and illustrations) was granted. The committee stated that it would be prepared to fund requests for 2001 and 2002 contingent upon completion of each prior year's program. Christopher Chippindale, who produced the camera-ready copy for several Franchthi volumes, has agreed to design the Halieis layout and produce camera-ready copy for Indiana University Press. The target date for delivery of camera-ready copy to IU Press is 9/2001 for the first three volumes and 9/2002 for the fourth. Four more volumes are anticipated in due course. Outside readers for the first two volumes have been obtained. (A list of the series titles is below.)

The coordinating editor has finished copyediting the second volume (the first to be completed) and is preparing a draft to be sent to readers in mid-November. Proof pages are tentatively scheduled for early January 2001.

Two articles on Halieis have recently been published: Bradley Ault, Koprones and Oil Presses at Halieis, *Hesperia* 68 (1999), pp. 549-573, and Daniel Pullen, The Prehistoric Remains of the Acropolis at Halieis: A Final Report, *Hesperia* 69 (2000), pp. 133-187. Bradley Ault has also published Living in the Classical Polis: The Greek House as Microcosm, *Classical World* 93 (2000), pp. 483-496, that deals with Halieis material.

Bradley Ault did research in the Halieis storeroom at Porto Cheli in summer 2000.

Excavations at Ancient Halieis.

Volume 1. *The Acropolis and Upper Town.*

Volume 2. *The Houses: The Organization and Use of Domestic Space.*

Volume 3. *Fortifications and Adjacent Structures.*

Volume 4. *The Sanctuary of Apollo.*

Volume 5. *The Stratigraphy of the Lower Town.*

Volume 6. *The Pottery of the Lower Town.*

Volume 7. *Minor Objects from the Lower Town.*

Volume 8. *The City of Ancient Halieis: A Provincial Polis of Archaic and Classical Greece* [the synthetic volume].

For the Halieis Publications Committee (Michael H. Jameson, Marian H. McAllister, James A. Dengate, and Wolf W. Rudolph).

JAMES A. DENGATE

LERNA

Publication Project

In the spring of 2000, Prof. Elizabeth C. Banks submitted about 600 pages of the *Lerna* IV architecture and stratification manuscript to Prof. Rutter and the project director Martha Wiencke. She expects to spend the remainder of this year and the beginning of the next making necessary corrections and additions and continuing research in parallel material with a view to writing an introduction and conclusions. In late spring/early summer 2001 she plans to go to Greece to oversee the completion of the Lerna IV plans and sections by Roxana Docsan and to gather material from the Lerna archive for the volume on *Lerna* I and II, for which there has been for some time a basic text. She hopes that the *Lerna* IV manuscript will be acceptable for publication by the end of 2001.

No word has yet been received from Prof. Ian Morris.

Prof. Runnels and his student Britt E. Hartenberger finished work on the lithics in Argos in 1998. Ms. Hartenberger's MA thesis, entitled *An Analytical Investigation of Craft Specialization in the Chipped Stone Industry of Early and Middle Helladic Lerna* (Boston University, Dept. of Archaeology) appeared in 1999. Now Runnels' and Hartenberger's excellent final report, *The Bronze Age Flaked Stone Industries from Lerna*, has been reviewed by Prof. Rutter and myself and submitted to *Hesperia* for publication. It will probably appear next year.

Prof. K.D. Vitelli writes that extra demands at Indiana University and other problems kept her from making the progress on Neolithic Lerna that she had hoped for. But she and her husband are now established in Dresden, Maine, with her Lerna notes and drafts, to spend a sabbatical. She plans to devote her time to Lerna and says that she is committed to finishing the work this year.

Dr. Carol Zerner has been teaching parttime this last year at the University of North Carolina at Greensboro, in the Department of Classical Studies, and has found it very time-consuming. She expects it to be less difficult this year and hopes to spend most of her time on Lerna, in order to finish the editing of the entire text on Middle Helladic Lerna this year.

She has also been working with Drs. Richard Jones and Ian Whitbread on the ceramic wares of Lerna V. Dr. Jones wants to publish his chemical results in the form of an article in *Hesperia*. All three are preparing the text of the article together, and in order to do that Dr. Zerner has been finalizing the chapters of her text that are devoted to pottery.

My work on Lerna III: *The Architecture, Stratification and Pottery of Lerna III* (the fourth volume in our series) appeared in

August of this year. I am very grateful to the School editorial staff for all the efforts that they have devoted to the publication.

I have had the privilege of reading the Runnels and Hartenberger manuscript on Lerna lithics, and sections of Prof. Banks' and Dr. Zerner's manuscripts on Lerna IV and V.

MARTHA H. WIENCKE

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΡΓΟΣ

Αγορά

Οι ανασκαφές στην αγορά του Άργους διήρκεσαν δύο εβδομάδες, από τις 14 έως τις 16 Σεπτεμβρίου, και απασχολήθηκαν 5 εργάτες υπό την καθοδήγηση του Μ. Ντουζένη. Στην ομάδα συμμετείχαν η V. Grigorova (Πανεπιστήμιο Friburg, Ελβετία), η Ε. Solomatina (Ακαδημία Επιστημών της Μόσχας) και η Λ. Κουτουσάκη (Πανεπιστήμιο του Friburg), οι οποίες συνέχισαν στο μουσείο τη μελέτη του υλικού (ρωμαϊκά λυχνάρια, κλασική κεραμική). Η I. Tassignon (Πανεπιστήμιο της Λιέγης) συμμετείχε στην ομάδα μας από τις 11 Σεπτεμβρίου.

Στο πλαίσιο του βραχυπρόθεσμου προγράμματος που καταθέσαμε τον Οκτώβριο του 1998, μας δόθηκε η άδεια για τις ακόλουθες εργασίες, προκειμένου να δημοσιεύσουμε τη Νότια Στοά και τη γύρω περιοχή:

Γωνία της υπόστυλης αίθουσας και προέκταση της στοάς (τομέας ΑΧ 71). Οι τοίχοι είχαν χτιστεί κυρίως από υλικό σε β' χρήση, που προερχόταν από τη μεσαιωνική κατασκευή που βρίσκεται στον ίδιο τομέα, και δεν είχαν θεμελίωση. Για το λόγο αυτό δεν αντιστάθηκαν στις πρόσφατες πλημμύρες. Η κατάρρευση του ανατολικού και του νότιου τοίχου ενός τετράγωνου δωματίου άφησε να φανεί η θεμελίωση του ελληνικού ανδήρου (αναλήμματος), που βρίσκεται πάνω από το εμπορικό τμήμα της ελληνικής αγοράς.

Διαλύθηκε ο ανατολικός και ο νότιος τοίχος του δωματίου για να μελετηθεί ο τρόπος κατασκευής του αναλήμματος του ανδήρου. Ο τομέας θα μπαζωθεί στη συνέχεια προκειμένου να προστατευτεί η θεμελίωση της υπόστυλης αίθουσας.

Τομέας του δρόμου. Η θεμελίωση του μνημείου Μ κατέστρεψε έναν αγωγό από πώρινους λίθους[92]. Παράλληλος στο δρόμο αγώνων των αυτοκρατορικών χρόνων, βρισκόταν βορειότερα από αυτόν και αποτελούσε μάλλον το όριο μιας προγενέστερης φάσης του δρόμου. Λείψανα αυτού του αγωγού βρέθηκαν επίσης στα δυτικά του μνημείου D καθώς και στην περιοχή των αποχετεύσεων Ε.

Επρόκειτο να γίνει καθαρισμός του τομέα του μνημείου D, ώστε να ξαναβρεθούν τα ίχνη του αγωγού και να γίνει τομή στον τομέα AW, ώστε να επαληθευτεί η ύπαρξη του αγωγού. Ο τομέας θα μπαζωνόταν στη συνέχεια.

Τομέας των αποχετεύσεων. Πιστεύουμε ότι θα πρέπει η κάτοψη των εγκαταστάσεων να γίνεται κατανοητή στον επισκέπτη, με τρόπο όμως που να εξασφαλίζεται η προστασία τους.

Επρόκειτο να γίνει καθαρισμός και στερέωση της τριγωνικής λεκάνης (ΒΑ.ΒC 92.93) και καθαρισμός των ανασκαφικών τομών των τμημάτων των αγωγών στα ανατολικά της Στοάς Ρ (ΒΕ.ΒΗ 92-94), ώστε να ολοκληρωθούν τα σχέδια (κατόψεις και τομές). Ο τομέας θα μπαζωνόταν στη συνέχεια.

Εξαιτίας έλλειψης χρόνου και χρημάτων, οι παραπάνω εργασίες δεν έγιναν παρά μερικώς. Ο καθαρισμός του τομέα του μνημείου D δεν έγινε και η καταστροφή της οικίας Ναννόπουλου τον σκέπασε εντελώς.

Μεταφέρουμε επίσης για την επόμενη χρονιά τις εργασίες που προγραμματίστηκαν στις ζώνες ΑΧ 71 και ΒΕ.ΒΗ 92-94. Αντίθετα, καθαρίστηκε η τριγωνική λεκάνη των αποχετεύσεων (ΒΑ.ΒC 92.93). Θα πρέπει να διευρύνουμε τη ζώνη που ανασκάφηκε, ώστε να διατηρείται ο τομέας σε μια ικανοποιητική κατάσταση καθαριότητας.

Η ανασκαφή μιας τομής 4×4 μ. στον AW.AX 87 έδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Βρέθηκαν νέα ίχνη του αγωγού από πώρινους λίθους. Παράλληλος στο δρόμο των αυτοκρατορικών χρόνων[93], βρισκόταν βορειότερα από αυτόν και χρησίμευσε ως όριο μιας προγενέστερης φάσης του δρόμου. Η τομή θα μπαζωθεί όταν ολοκληρωθεί η σχεδίαση των λειψάνων.

MARCEL PIERART

Μεσοελλαδικός οικισμός της Ασπίδας

Μελέτη κεραμικής. Συνεχίστηκε η καταγραφή και μελέτη της κεραμικής στο Μουσείο του Άργους. Η προσπάθεια επικεντρώθηκε, όπως και πέρυσι, στην κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, για την οποία έχουμε πλέον μια ολοκληρωμένη εικόνα.

Με βάση τη μελέτη του παραπάνω υλικού θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε ορισμένες βασικές παρατηρήσεις:

1) Επιβεβαιώνεται σε γενικές γραμμές η χρονολογική ακολουθία που είχε ήδη προταθεί για τις τρεις κύριες φάσεις κατοίκησης στο λόφο: ΜΕ ΙΙ για την πρώτη φάση (στρώμα 4β), στην οποία αποδίδονται ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα, ΜΕ ΙΙΙΑ για την επόμενη φάση (στρώμα 4α), που αντιστοιχεί στην ανέγερση του αψιδωτού σπιτιού, και ΜΕ ΙΙΙΒ για την τελευταία φάση (στρώμα 3), που αντιστοιχεί στην ανέγερση του ορθογώνιου οικοδομήματος. Ας σημειωθεί ότι στις ανώτερες επιχώσεις του ορθογώνιου οικοδομήματος (στρώμα 3α/2) η κεραμική περιλαμβάνει ορισμένους ΥΕ ΙΑ τύπους, όπως, άλλωστε, και το κατώτερο στρώμα περιλαμβάνει ορισμένους ΜΕ Ι τύπους.

92. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 156.
93. *BCH* 111 (1987), σ. 585-588.

2) Η παρουσία εισηγμένων κεραμικών τύπων (με χρυσίζοντα μαρμαρυγία) ή τύπων που μιμούνται μινωικά πρότυπα είναι πολύ εντονότερη στην πρώτη φάση κατοίκησης, με τάση να μειώνονται σταδιακά και να εξαφανίζονται σχεδόν στη διάρκεια της τελευταίας φάσης, ενώ αντίθετα ενισχύεται η ντόπια παραγωγή.

3) Ο πλούτος της κεραμικής παραγωγής από την πρώτη φάση κατοίκησης υποδηλώνει μια αρκετά ανεπτυγμένη τεχνογνωσία η παράλληλη, ωστόσο, παρουσία μεγάλου αριθμού αγγείων που παραπέμπουν σε ξένα κέντρα δηλώνει έλλειψη επάρκειας στον τομέα αυτό τουλάχιστον. Από την άλλη πλευρά, η δυναμική, ντόπια κυρίως, παραγωγή της τελικής φάσης δηλώνει ότι η περίοδος αυτή δεν χαρακτηρίζεται από φαινόμενα μαρασμού, τουλάχιστον στο οικονομικό επίπεδο.

4) Ο μεγάλος αριθμός ενός κατεξοχήν ελλαδικού κεραμικού τύπου, του κυπέλλου με πόδι, και η ποικιλία του διακόσμου του, χωρίς παράλληλα σε άλλους σύγχρονους οικισμούς, δηλώνουν την παρουσία ενός τοπικού εργαστηρίου προσκολλημένου μάλλον στην ελλαδική παράδοση. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι αυτή ακριβώς η προσκόλληση είναι ένας από τους λόγους που περιθωριοποιούν το Άργος σε μια περίοδο που αναπτυσσόμενα κέντρα, όπως οι Μυκήνες, βρίσκονται σε στενή επαφή με απομακρυσμένες περιοχές (Κρήτη, Αίγυπτος).

Αναλύσεις πηλού. Οι αναλύσεις 96 επιλεγμένων οστράκων με τη μέθοδο της νετρονικής ενεργοποίησης, που διενεργήθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» υπό τη διεύθυνση του Β. Κυλίκογλου, δείχνουν ότι με βάση τις συγκεντρώσεις ιχνοστοιχείων το κεραμικό υλικό μπορεί να κατανεμηθεί σε τέσσερις ομάδες, οι οποίες αντιστοιχούν μερικώς μόνο με τις ομάδες που είχαν προσδιοριστεί μακροσκοπικά.

Η πρώτη ομάδα, με συμπαγή χημική σύνθεση, περιλαμβάνει την κεραμική με στιλπνή διακόσμηση (Lustrous decorated).

Η δεύτερη ομάδα, με χημική σύνθεση λιγότερο ομοιογενή, περιλαμβάνει κυρίως την κεραμική με αμαυρόχρωμη και πολύχρωμη διακόσμηση, αλλά και τύπους γκρίζας μινυακής (λεπτότεχνης και ημιλεπτότεχνης) και χονδροειδούς κεραμικής.

Η πλειονότητα της μονόχρωμης κεραμικής, καθώς και οι υπόλοιποι τύποι μινυακής και χονδροειδούς, κατανέμονται στις δύο τελευταίες ομάδες.

Τα παραπάνω αποτελέσματα επιβεβαιώνουν αφενός την πρωτοτυπία της κεραμικής με στιλπνή διακόσμηση, η οποία αποτελεί ένα σύνολο ιδιαίτερο από πολλές απόψεις, και αφετέρου την ανομοιογένεια της μινυακής κεραμικής, παρά την αντίθετη εντύπωση που δημιουργεί μακροσκοπικά. Δηλώνουν, επίσης, ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ αμαυρόχρωμης και μονόχρωμης κεραμικής, αλλά και της χονδροειδούς, των οποίων τα συστατικά στοιχεία είναι συχνά όμοια. Τα αποτελέσματα αυτά θα πρέπει να συμπληρωθούν με τη βοήθεια πετρογραφικών αναλύσεων (στο Fitch Laboratory, όπου υπάρχουν βάσεις δεδομένων με δείγματα από τη Λέρνα, Ασίνη κ.α.), οι οποίες θα επιτρέψουν να προσεγγίσουμε θέματα σχετικά με την προέλευση των πηλών.

Η ολοκλήρωση σχεδόν της μελέτης της κεραμικής με γραπτή διακόσμηση (αμαυρόχρωμη και στιλπνή) και ο τυπολογικός πλούτος που προκύπτει θεωρούμε ότι αιτιολογούν μια προκαταρκτική παρουσίαση του υλικού στο *BCH*[94]. Η μελέτη αυτή, από την Ά. Φιλίππα-Touchais, αντικαθιστά προς το παρόν το γενικότερο άρθρο που είχαμε αναγγείλει, η ολοκλήρωση του οποίου απαιτεί από τον G. Touchais μια διαθεσιμότητα που αυτή την περίοδο δεν είναι δυνατό να εξασφαλιστεί.

GILLES TOUCHAIS - ΑΝΝΑ ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο Καρμόγιαννη διήρκεσαν από τις 20-7-2000 έως τις 7-8-2000 και διεξήχθησαν με δύο συνεργεία εργατών, υπό τη διεύθυνση του αρχιεργάτη Μ. Ντουζένη και τη συμμετοχή τριών βοηθών (A.-C. Germanaud, R. Le Mer, Έ. Πινακουλάκη). Η Φ. Καραγιάννη (έκτακτη αρχαιολόγος της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Βέροιας) μελέτησε την κεραμική και η αρχιτέκτων Α. Γεωργάκη φρόντισε για τη σχεδίαση των λειψάνων που αποκαλύφθηκαν.

Ελλείψει πιστώσεων, οι στόχοι της ανασκαφής δεν εκπληρώθηκαν στο σύνολό τους, γι' αυτό και θα επαναληφθούν εν μέρει στην ανασκαφική περίοδο του επόμενου έτους.

Αφαίρεση μαρτύρων στο βόρειο και το δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Στο πλαίσιο των εργασιών για τη βελτίωση της «ανάγνωσης» του συνόλου της ανασκαφής και την επισκεψιμότητα του χώρου, ολοκληρώθηκε η αφαίρεση των μαρτύρων των ακόλουθων τετραγώνων: α) δυτικοί μάρτυρες των AL-AM 74, AL 76, AM 76, AN 76, β) βόρειοι μάρτυρες των AP 74, AM 76, AN 76, AO 76, γ) η γωνία του βόρειου και του δυτικού μάρτυρα του AN 75 και η γωνία του βόρειου μάρτυρα του AN 77 και του δυτικού του AM 78.

1. Εσωτερικό του ρωμαϊκού κτιρίου (βόρειο τμήμα του οικοπέδου). Στο δυτικό μάρτυρα του AL-AM 74, η εστία που αποκαλύφθηκε το 1999 είχε ανοιχθεί μέσα σε λάκκο με τοιχώματα αλειμμένα με κονίαμα. Ο τομέας έδωσε όστρακα κεραμικής διαφόρων τύπων (3ος-4ος αι. μ.Χ.). Η ανασκαφή σταμάτησε στο απόλυτο βάθος 10,93 μ., με την αποκάλυψη στρώματος από συμπαγές κοκκινοκάστανο χώμα με στάχτη. Πιθανώς η εστία να ανήκει, όπως είχαμε υποθέσει το 1999 και για τα λείψανα του δυτικού μάρτυρα του AL-AM 75, σε εγκατάσταση εργαστηρίου.

2. Καθαρισμός του κτιστού αγωγού (AL 76 - AM 75 - AN 74). Στο σημείο όπου ο μεγάλος κτιστός αγωγός καμπτόταν δύο φο-

94. *BCH* 124 (2000) ή 125 (2001).

ρές για να υπερπηδήσει το νότιο τοίχο του ρωμαϊκού κτιρίου, ο τοίχος και ένα σκέλος του αγωγού καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη σύγχρονου βόθρου. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ΑΝ 74 αποκαλύφθηκε ένα νέο τμήμα της δίριχτης κάλυψης του αγωγού από τετράγωνες πήλινες πλάκες, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας βρέθηκε το 1990[95]. Καθαρίστηκε ο πυθμένας του αγωγού που είχε γεμίσει με άφθονη κεραμική (3ος/2ος αι. π.Χ. - 2ος/3ος αι. μ.Χ.).

3. Ανάμεσα στο νότιο τοίχο του ρωμαϊκού κτιρίου και τη βορειοανατολική κρηπίδα (δυτικό τμήμα του οικοπέδου).

α) Τάφοι[96]: Στο νότιο τμήμα του ΑΝ 74 αποκαλύφθηκαν τρεις σκελετοί. Οι δύο βρέθηκαν στον ίδιο ταφικό λάκκο· ο λάκκος του τρίτου σκελετού κατέστρεψε εν μέρει την κάλυψη του αγωγού. Η πρώτη λακκοειδής ταφή ανοίχθηκε σε δάπεδο από πατημένο χώμα που μεταγενέστερα καλύφθηκε με συμπαγές στρώμα αποξηραμένης λάσπης: σπαράγματα ενός δαπέδου ίδιας υφής βρέθηκαν το 1988 στο ΑΜ 76[97].

Τρεις άλλες ταφές ερευνήθηκαν στο βόρειο μάρτυρα του ΑΡ 74. Η πρώτη έδωσε δύο καρφιά και θραύσματα γυάλινου αντικειμένου, ενώ η δεύτερη ένα όστρακο αγγείου με ανοιχτή πράσινη εφυάλωση βυζαντινών χρόνων. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 10,30 μ., στο επίπεδο του βοτσαλωτού δαπέδου του συγκεκριμένου τομέα, στα νότια της βορειοανατολικής κρηπίδας[98].

β) Πώρινα θεμέλια της βορειοανατολικής κρηπίδας: Κάτω από ένα πρώτο στρώμα με ανάμεικτη κεραμική (ελληνιστικών χρόνων έως και πρώιμων αυτοκρατορικών), ένας παχύς θύλακας από αποτμήματα πώρου, που βρέθηκε στο νότιο τμήμα του ΑΝ 74 και στο δυτικό μάρτυρα του ΑΝ 75, ανήκει πιθανώς στην τάφρο που ανοίχθηκε κατά την τοποθέτηση και την κατεργασία των λιθοπλίνθων της κρηπίδας[99]. Ο πρώτος δόμος των πώρινων θεμελίων, και στο σημείο αυτό, έχει σωθεί ακέραιος.

4. Στα νότια της βορειοανατολικής κρηπίδας.

α) Σημείο επαφής της πεταλόσχημης εξέδρας και της κρηπίδας (γωνία του δυτικού μάρτυρα του ΑΝ 76 και του βόρειου μάρτυρα του ΑΟ 76).

Η ανασκαφή διακόπηκε συμβατικά στο επίπεδο που έχει γενικότερα φθάσει η ανασκαφή στο συγκεκριμένο τομέα (βάθ. 9,49-9,53 μ.) σε στρώμα από φαιοκάστανο χώμα με πολλά κάρβουνα και άφθονη κεραμική του 1ου-2ου αι. μ.Χ.

β) Εσωτερικά της εξέδρας (γωνία του βόρειου μάρτυρα του ΑΝ 77 και του δυτικού μάρτυρα του ΑΜ 78).

Η έρευνα στο εσωτερικό της εξέδρας στο συγκεκριμένο σημείο επέτρεψε τη συλλογή οστράκων αγγείων (φθαρμένων και αποσπασματικών) και αρκετών οστών ζώων. Ο καθαρισμός των λιθοπλίνθων της εξέδρας ακριβώς μπροστά από την κρηπίδα έδωσε μία λαβή από περγαμηνό λυχνάρι και επέτρεψε την παρατήρηση ότι κόκκινο επίχρισμα κάλυπτε το υδραυλικό κονίαμα που διατηρήθηκε κατά χώραν σε πολύ μικρή έκταση (μερικά μόνο τετραγωνικά εκατοστά).

Ανασκαφή του αψιδωτού κτίσματος (νότιο τμήμα του οικοπέδου). Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, μετά την αφαίρεση της επίχωσης με μηχανικό εκσκαφέα μέχρι το επίπεδο του χαλικωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκε το 1999, η έρευνα συνεχίστηκε στα ακόλουθα τετράγωνα: ΑR 75 (νότιο τμήμα), ΑR 76 (νότιο τμήμα), ΑS 76 (βορειοανατολικό τμήμα), ΑS 77 (δυτικό τμήμα).

1. Η στρωματογραφική ακολουθία μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής :

α) Ένα χαλικωτό συμπαγές και σκληρό δάπεδο (που βρέθηκε μόνο στο ΑR 76) σε βάθος 10,86 μ., το οποίο κάλυπτε ένα στρώμα καστανού χώματος με πετραδάκια που περιείχε όστρακα με πολλά άλατα, που χρονολογούνται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. (στο ΑR 76, ΑS 77). Το στρώμα αυτό εκτεινόταν πάνω από ένα πολύ συμπαγές δάπεδο με φαιό κονίαμα, πάχ. κατά μέσον όρο 0,20 μ. περίπου με μεγάλα βότσαλα, πετραδάκια και θραύσματα κεραμίδων[100]: πρόκειται για δρόμο[101], ο οποίος, σε ύστερη εποχή, διέσχιζε την ερειπωμένη πλέον αγορά από ΝΑ.-ΒΔ. (ΑR 76, ΑS 76, ΑS 77).

β) Κάτω από το δρόμο, αποκαλύφθηκαν ένα στρώμα από καστανό συμπαγές και λεπτής υφής χώμα, που κάλυπτε στρώμα από φερτή γη ανοιχτότερου χρώματος, που περιέκλειε άφθονη και αρκετά θραυσμένη, κεραμική. Τα δύο αυτά στρώματα έδωσαν υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική κοινή κεραμική (Late Ware, με αυλακώσεις, χτενωτή).

2. Κάτω από το επίπεδο αυτό, η στρωματογραφία διαφοροποιείται:

α) Στο ΑR 76: Ένα παχύ στρώμα κρημνισμάτων (που αντιστοιχούν στα υλικά δομής του βόρειου τοίχου του αψιδωτού κτίσματος) κάλυπτε ένα στρώμα ανοιχτοκάστανου χώματος, μεταγενέστερο της ερείπωσης του κτίσματος, κάτω από το οποίο βρέθηκε ένα πολύ συμπαγές στρώμα (καταστροφής;), με αποτμήματα λίθων και θραύσματα κεραμίδων μέσα σε κονίαμα παρόμοιο με αυτό του δαπέδου του προθάλαμου του αψιδωτού κτίσματος, όπου σταμάτησε η ανασκαφή, σε βάθος 10,06 μ.

β) Στο ΑS 76 (στα δυτικά του κατωφλίου της αψιδωτής αίθουσας): Αποκαλύφθηκε το εξαιρετικής διατήρησης δάπεδο

95. Βλ. *BCH* 114 (1990), σ. 857-858.

96. Το γενικό σχέδιο του τμήματος του εκτεταμένου νεκροταφείου της μη ακόμη επαρκώς προσδιορίσιμης όψιμης περιόδου, που αντιστοιχεί στο σημερινό οικόπεδο Καρμόγιαννη, βρίσκεται σε στάδιο επεξεργασίας.

97. Το δάπεδο σχετιζόταν με κατοικία ύστερων χρόνων στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, βλ. *BCH* 113 (1989), σ. 708-710.

98. Βλ. *BCH* 114 (1990), σ. 852 και εικ. 1.

99. Βλ. *BCH* 113 (1989), σ. 708 και εικ. 8-9.

100. Ανάμεσα στα ευρήματα (σκωρίες, λίθινο γουδοχέρι, αδιάγνωστης χρονολόγησης όστρακα), ένα θραύσμα ακροκέραμου, σύμφωνα με την ταύτιση της M.Fr. Billot, προέρχεται από τις στέγες των Θερμών Α ή των Θερμών Β.

101. Η ύπαρξη του συγκεκριμένου δρόμου επιβεβαιώθηκε και από τον Χ. Πιτερό, στον οποίο εκφράζω και από τη θέση αυτή, τις ευχαριστίες μου.

του προθάλαμου του αψιδωτού κτίσματος, το οποίο ήταν κατασκευασμένο με χαλίκι και βότσαλα, σε βάθος 10,265 μ.

γ) Στο AS 77: Στο βόρειο τμήμα του τομέα, δυτικά του δεύτερου αναβαθμού της εισόδου του προθάλαμου, αφαιρέθηκε στρώμα φερτού καστανού χώματος, του 4ου αι. μ.Χ., κάτω από το οποίο αποκαλύφθηκε δάπεδο από ψιλό χαλίκι και θραύσματα κεραμίδων. Και το στρώμα και το δάπεδο φαίνεται πως μερικώς κόπηκαν από δύο διαδοχικά στρώματα με άφθονο αποσπασματικό υλικό ύστερης εποχής. Η ανασκαφή σταμάτησε στο κατώτερο επίπεδο του πρώτου δόμου της πρόσοψης του προθάλαμου του αψιδωτού κτίσματος, σε βάθος 9,81 μ., όπου άρχιζε ένα άλλο στρώμα.

Μπηγμένος μέσα στο τελευταίο αυτό στρώμα και κλεισμένος από την παλαιοχριστιανική οδό, ψηλότερα, βρέθηκε ένας όρθιος αρράβδωτος ασβεστολιθικός κίονας, ύψ. 0,70 μ. Στην ανατολική πλευρά του, που περιέργως απολαξεύτηκε ώστε να γίνει επίπεδη, φέρει αφιερωματική επιγραφή προς το θεό Πάνα, ελληνιστικών χρόνων. Το ανώτερο τμήμα του κίονα έχει θραυστεί και, έτσι, δεν σώζεται η αρχή του κειμένου, από το οποίο ωστόσο διατηρούνται 15 στίχοι (στους 13 αναφέρονται κύρια ονόματα σε ονομαστική πτώση). Ένας μικρός γόμφος στην άνω επιφάνεια του κίονα αποδεικνύει ότι η τοποθέτησή του στο σημείο όπου βρέθηκε δεν είναι η αρχική.

3. Η οδός στο AR 75: Η παλαιοχριστιανική οδός, αντίθετα, δεν περνά από το AR 75, δίπλα από το βόρειο τοίχο της αψιδωτής αίθουσας, όπου η στρωματογραφία είναι διαφορετική: ένα στρώμα φαιοκάστανου χώματος καλύπτει στρώμα ανοιχτότερου χρώματος με μικρές πέτρες και ψιλό χαλίκι, στην άνω επιφάνεια του οποίου αναγκαστήκαμε να σταματήσουμε τη φετινή ανασκαφή, σε βάθος 10,43 μ.

Επιχωμάτωση παλαιών τομών. Η επιχωμάτωση των τομών που ερευνήθηκαν σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους συνεχίστηκε και φέτος:

1. Επειδή το χώμα υποχώρησε, επιχωματώθηκαν και πάλι οι τομές: α) Στο AL 76 (ανατολικό ήμισυ) από βάθος 10,58 έως 10,81 μ.

β) Στο AM 74 (νότιο τμήμα), από βάθος 11,20 έως 11,30 μ.

2. Μετά από υπόδειξη της Εφορείας του Ναυπλίου: Στο AQ 73-74, από βάθος 10,70 έως 10,95 μ.

ANNE PARIENTE

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

MIDEA

Excavation on one of the midlle terraces in the northwest

Trench 1 (Fig. 50) is situated on one of the middle terraces on the eastern slope of the acropolis of Midea. The aim of the excavation was to investigate the presence of any ancient remains on this terrace. A trench, 4×4 m., was opened up on the western half of the terrace and was immediately extended towards the east by a 2×2.50 m. square in order to investigate a large limestone block now forming part of a modern terrace.

The whole trench was stripped of topsoil (stratum 1), which contained a mixture of pottery sherds, shells and bones. The pottery dates to the following periods: Middle Neolithic, Early Helladic, Middle Helladic, Archaic, Late Roman and Byzanine[102]. Among the finds was also a fragment of a Mycenaean animal figurine. In the western extension bedrock was immediately reached 0.10-0.15 m. below surface level. The bedrock showed no signs of having been worked. The centre of the trench was occupied by a rubble level (stratum 2), containing stones up to 0.50 m. in size. None of the stones were worked and the rubble is probably the remains of the collapsed northern section of the terrace wall delimiting the southern slope of the terrace.

In the southwestern part of the trench, a dark, soft, crumbly layer was discovered (stratum 3), containing Early Helladic, Middle Helladic, Late Helladic and Late Roman sherds, as well as small pieces of charcoal, bones and sea shells. A small bronze chisel was also recovered from this layer. This soil probably originates from upper slope and may be the remains of some kind of settlement activity, due to the charcoal, bones and shells, but the various dates of the pottery show that the layer has been disturbed.

Beneath the rubble layer and the dark, soft layer, the soil is hard, compact and fine-grained and of pale brownish-yellow colour. This stratum (4) extends over the whole surface of the trench, except the western section where bedrock had been exposed, and is up to 0.50 m. thick. A fair amount of stones were recovered but do not seem to form any walls or remains of walls. One limestone block has a 0.07 m. wide and 0.04 m. deep depression at one end of the flat surface and may have been part of a pivot stone. The sherd material dates to the following periods: Neolithic, Middle Helladic, Transitional Middle Helladic/Late Helladic, Late Helladic, including early Mycenaean, and Late Roman. On the whole, this layer must be regarded as not being *in situ* but as having fallen or eroded onto the terrace.

A deep shaft (2×1.50 m.) sunk in the northeastern section of the trench revealed a fifth stratum containing a number of small worn sherds, small pieces of charcoal, bones and shells. This layer is uniform and may be the remains of a floor level, which partly has been disturbed by the pressure of the stones in the layers above. The date of the pottery is Middle Helladic, Late

102. All the excavated material is so far only tentatively dated and classified.

Fig. 50. Trench 1 seen from the southeast at the time when the excavation was terminated for the season.

Fig. 51. Trench 2 situated on top of the citadel wall after the excavation was finished. From the south.

Helladic and Late Roman. The small size of the trench as well as the difficulty of removing the stones from the layer above complicates the interpretation, but it is possible that this layer may be *in situ*.

GUNNEL EKROTH - ANN-LOUISE SCHALLIN

Excavation east of the East Gate

Trench 2 (Fig. 51) is situated on top of the citadel wall of Midea, *circa* 30 m. east of the East Gate. The aim of the excavation was to expose the surface of the wall in order to see how it was constructed. Trench 2 was laid out across the extension of the citadel wall so that its northern and southern limits conformed to the outer and inner faces of the wall. The width of the wall is 6.05-6.40 m. and the length of the trench measures 4 m.

The trench was stripped of topsoil (stratum 1) that contained a mixture of sherds dating from the Middle Neolithic to the Medieval periods as well as bones and shells[103].

When the soil covering the wall had been removed it became clear that the construction of the wall behind its outer and inner faces differed. Behind the northern blocks of the outer face a row of big, oblong, transverse blocks could be seen, probably placed there to reinforce the outer face of the wall. Along the south side, within the line of blocks of the inner façade, a number of smaller stones were disorderly placed giving the impression of a less careful construction on this side of the wall.

Most of the space within the width of the wall contained rubble stones, except for the middle of the trench, which contained a soft, grey coloured, sandy soil. This soil was excavated separately (stratum 2). The mixture of sherds, shells and bones found in stratum 2 did not differ from the finds in stratum 1.

ANNA LINDBLOM - ANN-LOUISE SCHALLIN

103. Only tentatively dated and classified.

Ε΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη (Εικ. 1)

1. Οδός Πλατανιστά (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Ι. Παναγάκη)

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου που διενεργήθηκε κατά το διάστημα 10-5-2000 έως 10-7-2000[1] αποκάλυψε τμήμα πολυτελούς οικίας της ρωμαϊκής εποχής (Εικ. 2). Ανασκάφηκαν έξι χώροι εκ των οποίων οι πέντε ήταν κοσμημένοι με εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα του 3ου αι. μ.Χ., με πρωτότυπες γεωμετρικές συνθέσεις και κεντρικές εικονιστικές παραστάσεις[2]. Οι τοίχοι του κτιρίου είχαν θεμελίωση από λίθους μικρού μεγέθους, ενώ η ανωδομή, από την οποία διασώθηκαν λίγα μόνον τμήματα, ήταν κατασκευασμένη από ωμές πλίνθους και έφερε επίχρισμα κονιάματος. Οπτές πλίνθοι, λίθοι και θραύσματα κεραμίδων παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία της ανωδομής και κυρίως εκατέρωθεν των ανοιγμάτων.

Στα βόρεια και δυτικά του οικοπέδου ανασκάφηκε εντυπωσιακός χώρος, πιθανότατα το τρικλίνιο της οικίας (χώρος 2), αποκαλ. διαστ. 6,50×10 μ. Διπλό άνοιγμα επέτρεπε ίσως την επικοινωνία του τρικλινίου με αίθριο στα νότια, όπως υποδεικνύει το τμήμα κτιστής αύλακας που αποκαλύφθηκε στα νότια του τοίχου 6, αλλά και η παρεμβολή στην κατασκευή του τοίχου τριών συμμετρικά τοποθετημένων λιθοπλίνθων. Η κύρια είσοδος του τρικλινίου ήταν στη βόρεια πλευρά, όπως φαίνεται και από τη διάταξη της κεντρικής παράστασης του ψηφιδωτού δαπέδου.

Το εξαιρετικά εντυπωσιακό, πρωτότυπο και καλής διατήρησης δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια της οδού Πλατανιστά. Ορθογώνια διάχωρα με γεωμετρική διακόσμηση περιβάλλουν το βάθος του ψηφιδωτού. Το ανατολικό και το δυτικό κοσμούνται με σύνθεση τεμνόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα, το νότιο με σειρές ρόμβων και το βόρειο χωρίζεται σε τρία μικρότερα διάχωρα. Από αυτά το ανατολικότερο κοσμείται με σύνθεση πελτών, το κεντρικό με σύνθεση οκτάρομβων αστεριών, ενώ το δυτικότερο δεν διασώθηκε. Το βάθος του ψηφιδωτού δαπέδου, που ορίζεται από ταινία με προοπτικό μαίανδρο αγκυλωτών σταυρών με παρεμβαλλόμενα τετράγωνα, κοσμείται με σύνθεση ρόμβων στις πλευρές των οποίων εφάπτονται τετράγωνα. Το κεντρικό διάχωρο ορίζεται από μονόχρωμες ταινίες και ταινία με πλοχμό. Φέρει την παράσταση του Διονύσου πάνω σε άρμα το οποίο σύρουν δύο πάνθηρες. Στα αριστερά του Διονύσου απεικονίζεται μαινάδα και στα δεξιά ηθοποιός. Στο κατώτερο μέρος της παράστασης αποδίδονται κάλαθος, γύρω από το οποίο περιελίσσεται φίδι, και λίκνο. Για την κατασκευή των ενδυμάτων των μορφών έχει χρησιμοποιηθεί και μεγάλος αριθμός ψηφίδων από υαλόμαζα.

Το τρικλίνιο επικοινωνούσε μέσω ανοίγματος, πλ. 0,90 μ., με το χώρο 4 της ανασκαφής. Στη βάση του ανοίγματος αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό και τμήμα μαρμάρινου κατωφλιού. Ο χώρος 4 οριοθετείται από τους τοίχους 5 προς Δ., 4 προς Β. και 3 προς Α. Κάτω από τμήματα στρώματος καταστροφής της στέγης του κτιρίου, αποκαλύφθηκε το κοσμημένο με ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου. Δύο γεωμετρικά πλαίσια περιβάλλουν το βάθος που κοσμείται με περίκεντρη γεωμετρική σύνθεση από οκτάγωνο με εφαπτόμενα στις πλευρές παραλληλόγραμμα, θέμα αρκετά ασυνήθιστο στον ελλαδικό χώρο. Στο κεντρικό διάχωρο του ψηφιδωτού υπάρχει απεικόνιση τύπου ορθογώνιου λαβύρινθου.

Ο χώρος 1 αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Ορίζεται προς Ν. από τον τοίχο 1 και προς Δ. από τον τοίχο 5. Το δάπεδό του κοσμείται με ψηφιδωτό πολύ καλής διατήρησης. Εξωτερικά περιβάλλεται από εξαιρετικά πρωτότυπο και μοναδικό μέχρι σήμερα για τα ψηφιδωτά της Σπάρτης πλαίσιο, αποτελούμενο από σειρά πελτών. Το δεύτερο πλαίσιο κοσμείται με μαίανδρο αγκυλωτών σταυρών με παρεμβαλλόμενα παραλληλόγραμμα. Το βάθος φέρει σύνθεση τεμνόμενων κύκλων που σχηματίζουν τετράφυλλα. Το κεντρικό διάχωρο του δαπέδου ορίζεται από ταινία κοσμημένη με σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα, σύνθεση ιδιαίτερα πρωτότυπη, και φέρει παράσταση μονομάχου με κοντό χειριδωτό χιτώνα που

---

1. Η αρίθμηση των οικοπέδων είναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης. Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φίλο φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και οι λήψεις των μικροαντικειμένων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού και το φωτογράφο Γ. Μακρή.

2. Πρέπει να ευχαριστήσουμε θερμά την αρχαιολόγο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Α. Παναγιωτοπούλου, στην οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η περιγραφή και η ταύτιση των ψηφιδωτών δαπέδων τόσο του οικοπέδου Παναγάκη, όσο και των άλλων ψηφιδωτών που αποκαλύφθηκαν στη Σπάρτη κατά το έτος 2000. Τα τυχόν λάθη και αβλεψίες του παρόντος κειμένου βαρύνουν φυσικά τους υπογράφοντες.

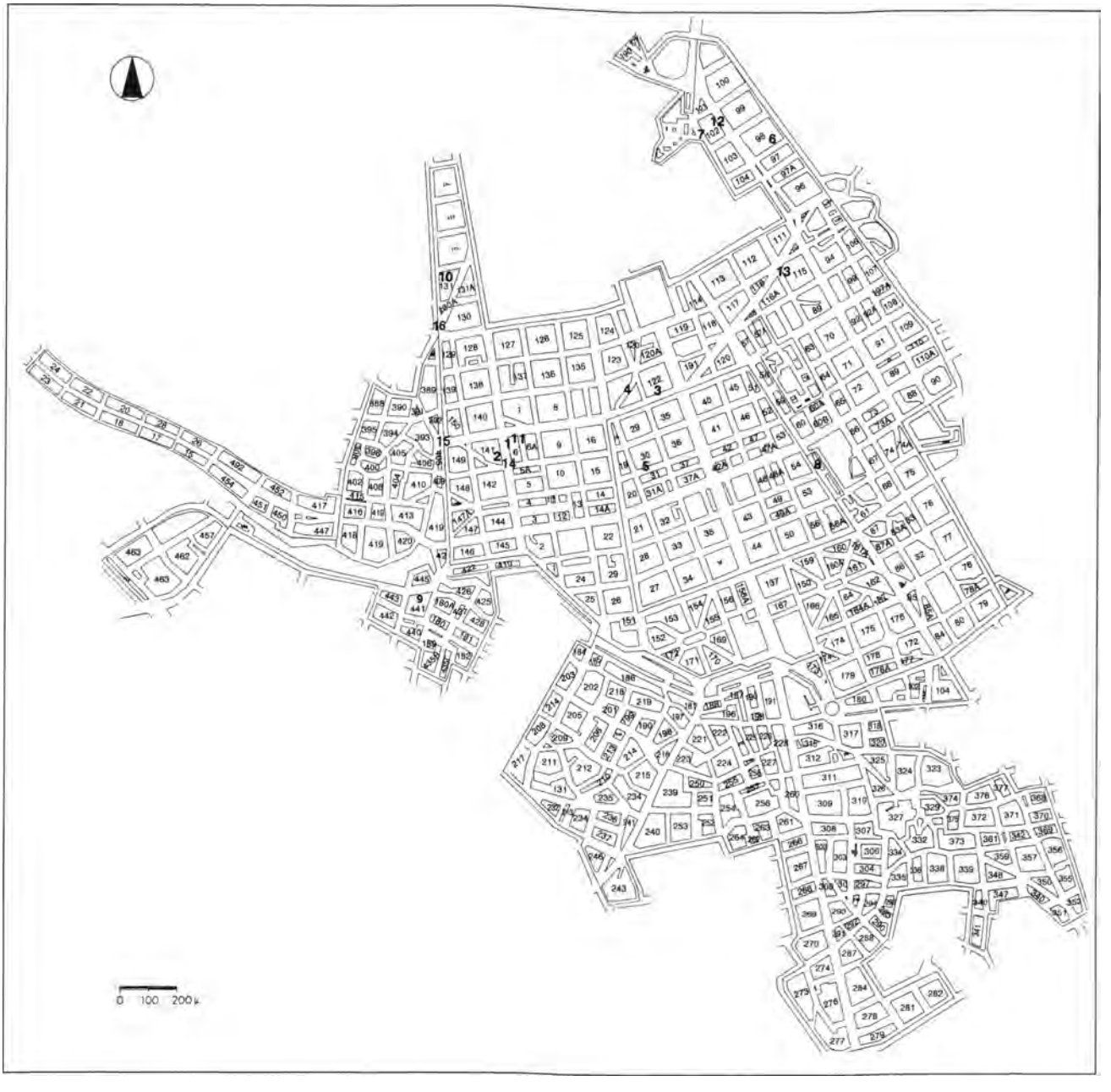

Εικ. 1. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2000 οικόπεδα.

αντιμετωπίζει με ακόντιο άγριο ζώο, ανασηκωμένο στα πίσω του πόδια. Η είσοδος του χώρου θα πρέπει να ήταν στο βορρά, όπως προκύπτει από τη διάταξη της κεντρικής παράστασης του ψηφιδωτού.

Ο χώρος 4 επικοινωνούσε μέσω ανοίγματος με το χώρο 5 της ανασκαφής. Το κατώφλι κοσμείται επίσης με ψηφιδωτό: ρόμβος με εγγεγραμμένο κύκλο εγγράφεται σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Το δάπεδο του χώρου 5 έφερε ψηφιδωτό με γεωμετρικό διάκοσμο. Το πλαίσιό του αποτελείται από σειρά παραλληλόγραμμων κοσμημένων με διπλό ανθέμιο, ενώ το βάθος του δαπέδου κοσμείται με κάνναβο ρόμβων που σχηματίζουν τετράκτινα αστέρια.

Το νοτιοανατολικό δωμάτιο της οικίας (χώρος 3) ορίζεται από τους τοίχους 3 προς Δ. και 2 προς Β. Από το ψηφιδωτό δάπεδο διασώθηκαν μόνο λίγα τμήματα με γεωμετρικό διάκοσμο. Αποκαλύφθηκαν τμήματα μεγάλων διαχώρων που περιέβαλλαν προφανώς το βάθος κοσμημένο με σύνθεση οκτάρομβων αστεριών που ορίζουν ορθά και κατακορυφήν τετράγωνα. Σε άλλο τμήμα το ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε κάνναβος ρόμβων που σχηματίζουν τετράκτινα αστέρια και ταινία με ατρακτοει-

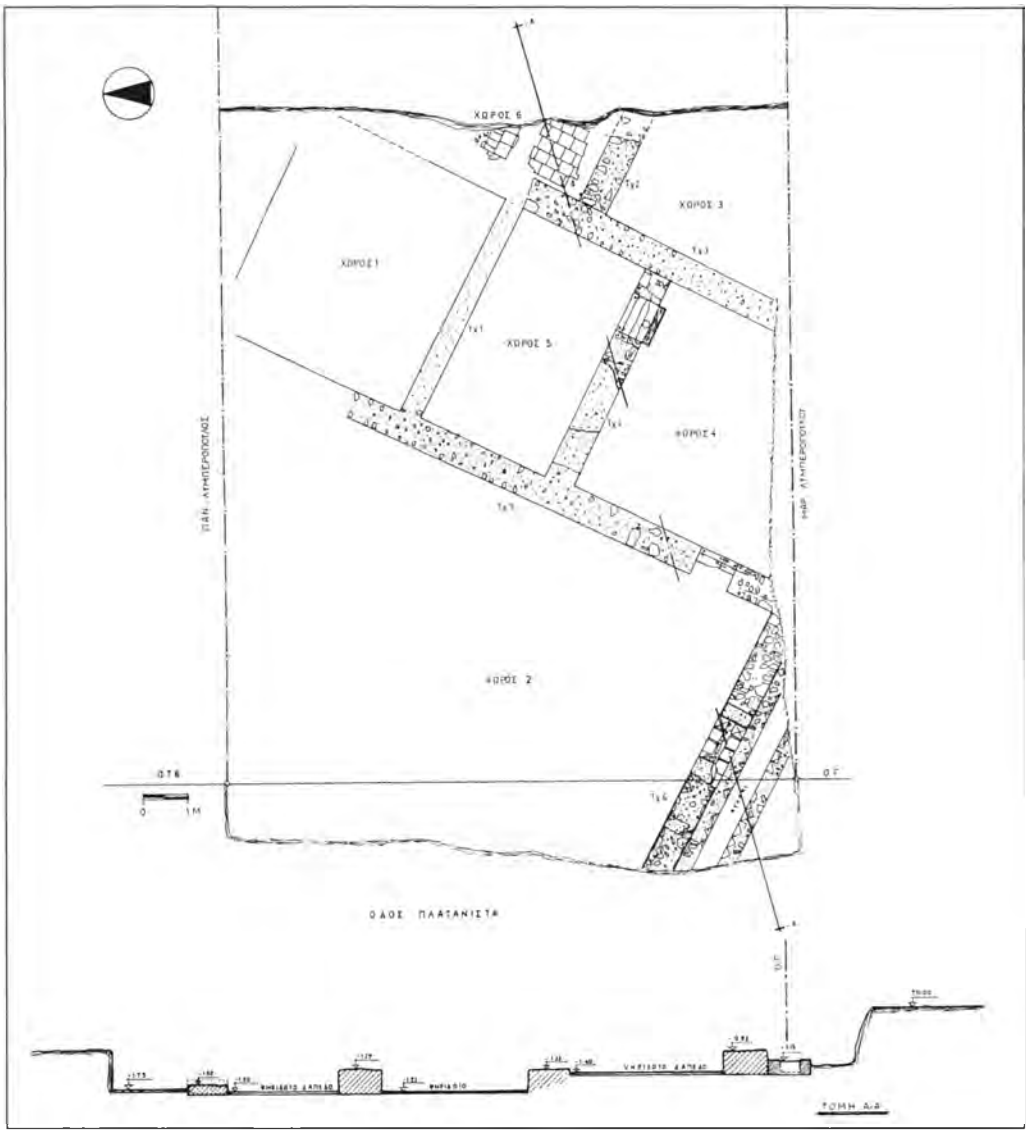

Εικ. 2. Σπάρτη. Οδός Πλατανιστά. Ο.Τ. 6, οικόπεδο Ι. Παναγάκη. Κάτοψη και τομή Α-Α της ανασκαφής.

δές επαναλαμβανόμενο κόσμημα. Διασώθηκε επίσης μέρος του πλαισίου που περιέβαλλε το βάθος κοσμημένο με σειρά ισοσκελών τριγώνων, κοινό για τη Σπάρτη κόσμημα.

Στα βόρεια του χώρου 3 αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου με δάπεδο από πήλινες πλάκες (χώρος 6) που συνεχίζει κάτω από τον άσκαφο προς Α. χώρο του οικοπέδου.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, ένα της Σικυώνος των ελληνιστικών χρόνων και δύο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (3ου ή 4ου αι. μ.Χ.). Το οικόπεδο προτάθηκε για απαλλοτρίωση.

3. Βλ. παρακάτω, σ. 227, Έργα ΔΕΥΑ Σπάρτης.

2. Οδός Πλατανιστά (Ο.Τ. 141, οικόπεδο Σ. και Ζ. Πολίτη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οδού Πλατανιστά, ακριβώς απέναντι από το οικόπεδο Ι. Παναγάκη και δίπλα στο οικόπεδο Σ. Μοιράγια - Μ. Ντούλια μπροστά από το οποίο αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου κατά τη διάνοιξη χάνδακα της ΔΕΥΑ Σπάρτης[3]. Κατά τη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου η οποία διενεργήθηκε με μεγάλη δυσκολία εξαιτίας της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα μόνο στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τχ 1), πλ. 0,70 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένου από λίθους και μεγάλη ποσότητα κονιάματος για συνδετικό υλικό. Κάτω από τη θεμελίωσή του αποκαλύφθηκε στρώμα αποτελούμενο από τεμάχια κονιάματος, τεμάχια πίθων και λί-

θους που είχαν χρησιμοποιηθεί πιθανότατα για τη στεγανοποίηση της περιοχής από την άνοδο του υδροφόρου ορίζοντα. Στο νότιο άκρο του τοίχου αποκαλύφθηκε εγχυτρισμός μέσα σε θραύσματα οξυπύθμενου αμφορέα. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα αψιδωτού τοίχου (Τχ 2) που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του. Ο δεύτερος αυτός τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κονίαμα και στρώσεις οπτοπλίνθων.

3. Οδός Θερμοπυλών 98 (Ο.Τ. 122, οικόπεδο Γ. και Ι. Κατσίχτη)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από το προηγούμενο έτος, η δεύτερη φάση της έρευνας του οικοπέδου[4] (Εικ. 3-4). Κατά την πρώτη φάση της ανασκαφής είχαν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανα της βυζαντινής περιόδου θεμελιωμένα πάνω σε λείψανα κτιρίου και τμήμα λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων[5]. Η συνέχιση της έρευνας διευκρίνισε τις διάφορες οικοδομικές φάσεις και προσδιόρισε τη χρήση των οικοδομικών λειψάνων. Όπως μάλιστα διαπιστώθηκε, τα λείψανα της βυζαντινής εποχής, όχι μόνον είχαν θεμελιωθεί πάνω στα ρωμαϊκά λείψανα, αλλά μέρος των τελευταίων είχε χρησιμοποιηθεί με προσθήκες ή μετασκευές κατά τα βυζαντινά χρόνια, με άλλη όμως χρήση. Το λουτρό και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου συνδέονται με τα ευρήματα του παρακείμενου προς Α. οικοπέδου Ν. Φωτοπούλου και αποτελούν τμήμα μιας μεγάλης ρωμαϊκής οικίας πολυτελούς κατασκευής[6]. Ο ιδιοκτήτης της, μέλος προφανώς της σπαρτιατικής αριστοκρατίας, είχε μεγάλη αθλητική δραστηριότητα όπως υποδεικνύουν οι επιγραφές εντός των αγωνιστικών στεφάνων[7] που κοσμούσαν ένα από τα δάπεδα του λουτρού και στις οποίες αναγράφονται οι αγώνες στους οποίους είχε νικήσει. Η απόδοση βέβαια της συγκεκριμένης οικίας σε κάποιο γνωστό από τις πηγές και με μεγάλη αθλητική δραστηριότητα Σπαρτιάτη[8] είναι προς το παρόν παρακινδυνευμένη. Η λεπτομερής εξέταση και μελέτη της κεραμικής που αποκαλύφθηκε στα υποκείμενα του ψηφιδωτού στρώματα – σε αντίθεση με τα ανώτερα, που όπως διαπιστώθηκε από τη συνέχιση της ανασκαφής ήταν αρκετά αναμοχλευμένα εξαιτίας και του μικρού βάθους της αποκάλυψης των αρχαίων – θα μπορέσει να οδηγήσει σε ένα ακριβέστερο terminus post quem για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου. Φυσικά, terminus post quem για τη χρονολόγησή του παρέχει και η ίδια η αναγραφή των αγωνισμάτων που είναι γνωστά και από άλλες επιγραφικές μαρτυρίες[9]. Περισσότερο προβληματική είναι η ταύτιση του αγωνίσματος των Κορνηλίων που αναφέρονται σε άλλη μία, εξ όσων γνωρίζω, επιγραφή από την Αγορά των Αθηνών[10].

Η συνέχιση της ανασκαφής στα δυτικά του λουτρού αποκάλυψε πλήρως το θερμό χώρο 1 του κτίσματος[11]. Πρόκειται για χώρο με υπόκαυση, διαστ. 1,85 (Α.-Δ.)×3,30 μ. (Β.-Ν.). Το δάπεδο πάνω στο οποίο πατούσε ο λουόμενος (suspensura) ήταν κατασκευασμένο από τρεις επάλληλες σειρές από πήλινες πλάκες, πάχ. 0,04 μ., εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος, πάχ. 0,05-0,06 μ., το ανώτερο εκ των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί ως υπόστρωμα μαρμαροθετήματος δαπέδου, όπως προκύπτει από τα λιγοστά υπολείμματα που διασώθηκαν.

Η suspensura στηριζόταν σε 24 συνολικά στυλίσκους από ορθογώνιες πήλινες πλάκες και κυκλικούς σφονδύλους, οι οποίοι δεν είχαν τοποθετηθεί συμμετρικά μεταξύ τους, αποτέλεσμα των επιδιορθώσεων του κτιρίου. Έτσι, με την αρχική φάση της κατασκευής του υποκαύστου, θα μπορούσαν να συνδεθούν οι τετράγωνης κάτοψης στυλίσκοι, στις πλευρές του υπόγειου θαλάμου, ενώ στις φάσεις της επισκευής του κτιρίου φαίνεται ότι ανήκουν οι κυκλικής κάτοψης στυλίσκοι, όπως έδειξε ο τρόπος της τοποθέτησής τους. Ένας από τους κυκλικούς στυλίσκους κάλυπτε μεγάλο μέρος του υπόγειου ανοίγματος του αεραγωγού που μετέφερε το θερμό αέρα στον επόμενο προς Δ. θερμό χώρο, με αποτέλεσμα φυσικά να ανακόπτει τη διέλευση αυτού. Οι κυκλικοί επίσης στυλίσκοι ήταν κατασκευασμένοι αμελώς από κυκλικούς σφονδύλους διαφόρων διαστάσεων. Τέλος, στο κατώτερο τμήμα ενός κυκλικού στυλίσκου είχε χρησιμοποιηθεί τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου. Το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητος (area) ήταν κατασκευασμένο από στρογγυλεμένους ποταμίσιους λίθους και κονίαμα.

Η θέρμανση των τοίχων του λουτρού επιτυγχανόταν με την επένδυσή τους με tegulae mammatae, όπως υπέδειξε τμήμα που αποκαλύφθηκε κατά χώραν στο δυτικό τοίχο του θερμού χώρου, αλλά και το κενό, πλ. 0,10-0,15 μ., που μεσολαβούσε από το δάπεδο της suspensura μέχρι τους τοίχους που όριζαν το χώρο. Ανάλογα θραύσματα βρέθηκαν εντοιχισμένα σε β' χρήση σε πολλά σημεία των βυζαντινών τοίχων.

Στα δυτικά του θερμού χώρου 1, αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου χώρου με υπόκαυση. Η επικοινωνία των δύο χώρων γινόταν μέσω στενού ανοίγματος, πλ. 0,75 μ. Ο χώρος δεν αποκα-

---

4. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 164.

5. Για την α' φάση της ανασκαφικής έρευνας, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 187-189.

6. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 116-118· 53 (1998): Χρονικά, σ. 152-153.

7. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 188. Για παραδείγματα αγωνιστικών στεφάνων βλ. *Bull. Arch.* 12-13 (1976-1977) n.s., σ. 195-216. Π. Ατζακά, Αγωνιστικός στέφανος σε ψηφιδωτό δάπεδο της Τυνησίας, *Ελληνικά* 30 (1977-1978), Σύμμεικτα, σ. 418-423.

8. Ενδεικτικά αναφέρονται στο σημείο αυτό, οι επιγραφικά γνωστοί Πόπλιος Αίλιος Δαμοκρατίδας και ο γιος του Πόπλιος Αίλιος Αλκανδρίδας, για την αθλητική δραστηριότητα των οποίων, βλ. *IG* V, 1, 305, 553, 554, 555a-b, 556· *SEG* XI, 802, 803, 831· *BSA* 79 (1984), σ. 273-274· 80 (1985), σ. 248.

9. Για τη χρονολόγηση πολλών από τα αναφερόμενα αγωνίσματα, βλ. P. Cartledge - A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of two Cities*, London and New York 1989, σ. 176-189 και ιδιαίτερα 110-111 και 186-187 (Καισάρεια και Ευρύκλεια).

10. *Hesperia* 17 (1948), σ. 44, j (Κορνήλεια).

11. Στην περιγραφή που παρατίθεται, ακολουθείται η αρίθμηση των τοίχων και των χώρων της πρώτης φάσης της ανασκαφικής έρευνας κατά το έτος 1997.

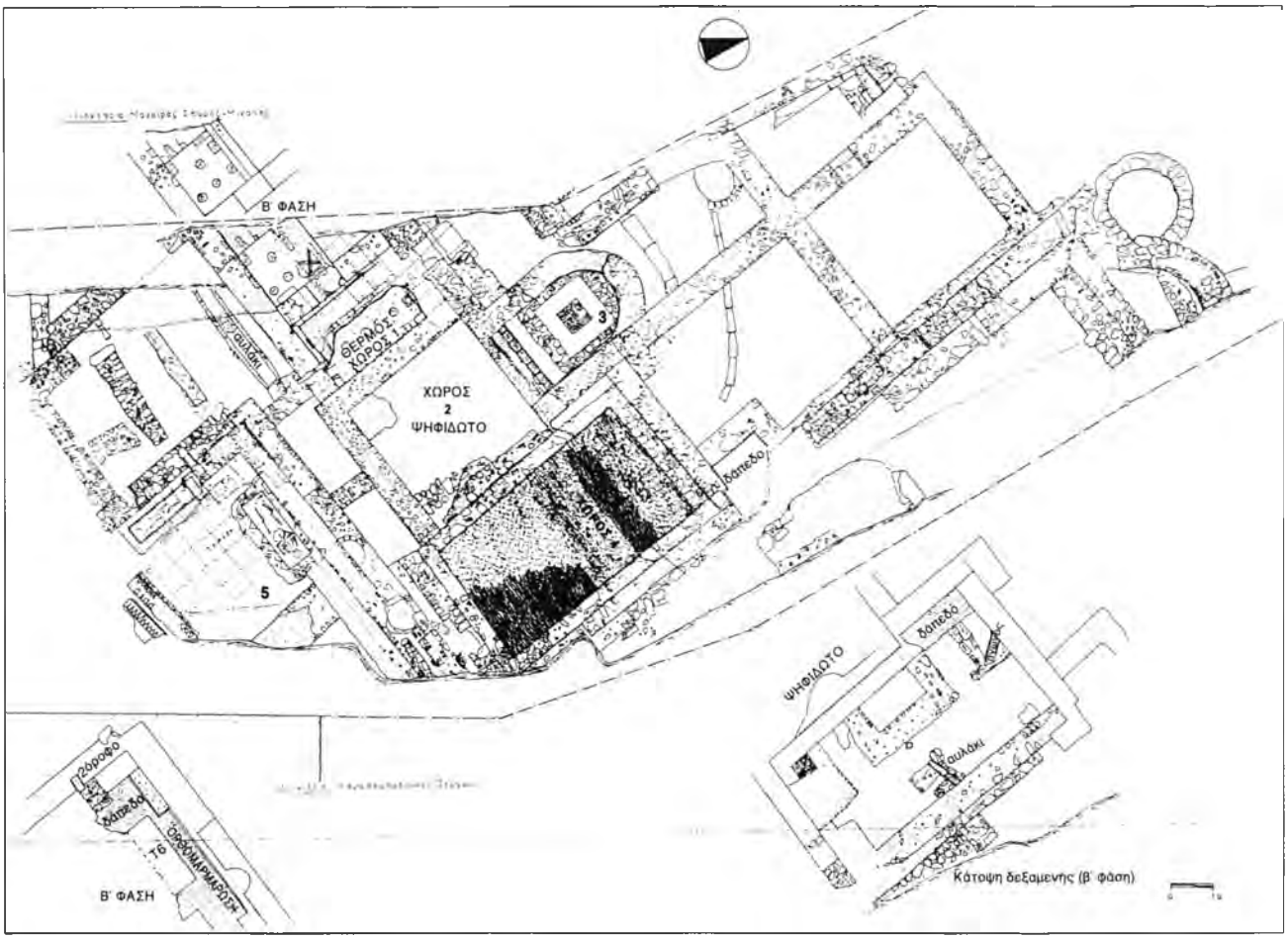

Εικ. 3. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 98. Κάτοψη της ανασκαφής.

λύφθηκε πλήρως, επειδή συνέχιζε κάτω από την προς Δ. όμορη οικία. Η επικοινωνία του υπόγειου θαλάμου θερμότητας με τον υπόγειο θάλαμο του χώρου 1 γινόταν μέσω των ανοιγμάτων δύο αεραγωγών.

Στα βόρεια του θερμού χώρου 1 αποκαλύφθηκε το praefurnium του λουτρού, όπως έδειξε η μεγάλη ποσότητα καμένων χωμάτων που εντοπίστηκε εκεί. Αεραγωγός, ύψ. 0,755, πλ. 0,45 και μήκ. 0,79 μ. κάτω από τον τοίχο 42, διοχέτευε το θερμό αέρα στον υπόγειο θάλαμο θερμότητας. Κατά την αρχική φάση, η κάλυψη του αεραγωγού θα πρέπει να ήταν τοξωτή, όπως συμπεραίνεται από τη γένεση καμάρας από οπτές πλίνθους που διασώθηκε στην ανατολική πλευρά του, ενώ η suspensura θα πρέπει να βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο. Έτσι, προκύπτει ότι το αποκαλυφθέν δάπεδο δεν ανήκει στην αρχική οικοδομική φάση του κτιρίου.

Στο χώρο 2 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκόλλησης του ψηφιδωτού δαπέδου. Η συνέχιση της ανασκαφής κάτω από το χώρο του ψηφιδωτού αποκάλυψε δεύτερο δαπέδο από κονίαμα πάνω στο οποίο διακρίθηκαν έντονα ίχνη καύσης.

Η ανασκαφή εντός της πυέλου (χώρος 3), έδειξε ότι πρόκειται για τον ψυχρό χώρο του λουτρού. Η πύελος ήταν επιχρισμένη με παχύ υδραυλικό κονίαμα και έφερε επένδυση από πλάκες (πιθανότατα μαρμάρινες), όπως έδειξαν τα αποτυπώματα που διασώθηκαν επάνω σε αυτό. Χαμηλό τοιχίο έφραζε

Εικ. 4. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 98. Γενική άποψη του βόρειου τμήματος της ανασκαφής από ΝΑ.

Εικ. 5. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 98. Η πύελος (χώρος 3).

Εικ. 6. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 98. Ο χώρος 5 από Α.

την πύελο από Ν. στην οποία ο λουόμενος κατερχόταν μέσω δύο αναβαθμών. Κατά την παλαιοχριστιανική ή τη βυζαντινή εποχή, όταν το λουτρό εγκαταλείφθηκε, χτίστηκε περιμετρικά της πυέλου χαμηλό τοιχίο από λίθους και τεμάχια οπτοπλίνθων, που έφραζε μέρος της οπής για την απορροή των υδάτων. Στο κέντρο επίσης του χώρου οικοδομήθηκε πεσσός μικρού ύψους. Η μεταγενέστερη αυτή κατασκευή δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί. Τα ίχνη πάντως καύσης στα τοιχώματα της πυέλου και τα καμένα χώματα στο εσωτερικό της υποδεικνύουν ότι στη δεύτερη φάση της είχε πιθανότα σχέση με τη χρήση φωτιάς (Εικ. 5). Η πιθανότητα να μετατράπηκε σε θερμό χώρο του λουτρού πρέπει να αποκλειστεί αφού δεν αποκαλύφθηκαν αγωγοί επικοινωνίας του θερμού αέρα.

Η αφαίρεση του δαπέδου από κάθετα τοποθετημένα τμήματα κεράμων, που αποκαλύφθηκε στο χώρο 4, οδήγησε στην αποκάλυψη δεύτερου, υποκείμενου δαπέδου από κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από αποστρογγυλεμένους λίθους και κονίαμα. Το δάπεδο παρουσίαζε κατωφερική κλίση προς Ν. Η αφαίρεση του δαπέδου αυτού αποκάλυψε ένα ακόμη δάπεδο ανάλογης κατασκευής. Σε υποκείμενο στρώμα αποκαλύφθηκε ο αγωγός της απορροής των υδάτων από το χώρο της ψυχρής πυέλου (χώρος 3) και μολύβδινος αγωγός νερού. Στο κέντρο του χώρου και σε επαφή με τον τοίχο 14 αποκαλύφθηκε ορθογώνιας κάτοψης λουτήρας, διαστ. 1,50×0,80 μ., που συνδέεται επίσης με τους ψυχρούς χώρους του λουτρού.

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο 5 αποκάλυψε τις επάλληλες οικοδομικές φάσεις του. Ο χώρος οριζόταν προς Ν. από τοίχο κατασκευσμένο από λίθους και κονίαμα. Στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των ρωμαϊκών χρόνων με γεωμετρικό διάκοσμο.

Στο εσωτερικό του χώρου 5, μετά την αφαίρεση του υποστρώματος του ανώτερου δαπέδου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. δεύτερο δάπεδο από κονίαμα, ενώ σε υποκείμενο στρώμα, στα βόρεια του χώρου, τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από ωμές πλίνθους. Ο τοίχος έφερε επίχρισμα κονιάματος και στη νότια παρειά του διέσωζε ίχνη ορθομαρμάρωσης από λεπτές πλάκες μαρμάρου. Σε υποκείμενο, τέλος, στρώμα αποκαλύφθηκε τοίχος κατασκευασμένος από λίθους και κονίαμα, το δυτικό τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί από την κατασκευή τάφου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ταφή σε ύπτια στάση με την κεφαλή του νεκρού στην ανατολική πλευρά του τάφου κάτω από την οποία βρέθηκαν μικρά φύλλα χρυσού (Εικ. 6).

Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο του λουτρού και η επισήμανση των οικοδομικών φάσεων έδειξε ότι αυτό είχε μακρά χρήση.

4. Οδός Σακέττα

Κατά τη διάρκεια έργων οδοποιίας, αποχέτευσης και βελτίωσης του δικτύου ηλεκτροδότησης, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες σε πολλά σημεία της παραπάνω οδού. Έτσι, στα ανατολικά του οικοπέδου Γεωργακούλια, επί της οδού Σακέττα 5, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια της οδού, τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες το οποίο οριζόταν στα ανατολικά-βορειοανατολικά από τοίχο κατασκευασμένο από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα. Τμήματα άλλων τοίχων αποκαλύφθηκαν στα ανατολικά των οικοδομών Χρυσανθακοπούλου και Λάζαρη, επί της οδού Σακέττα 7 και 9 αντίστοιχα.

Στα ανατολικά του οικοπέδου Ν.Κ. Κουλογεωργίου, επί της οδού Σακέττα 13, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,47 μ. η ανώτερη επιφάνεια αψιδωτού τοίχου (Τχ 1)[12], ο οποίος είχε πλάτος 0,70 μ. και ήταν κατασκευασμένος από λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό (Εικ. 7). Στη νότια πλευρά του υπήρχαν υπολείμματα κυκλικής κατασκευής, διαμ. 0,39 μ., κατασκευασμένης

12. Η συνέχεια των αρχιτεκτονικών λειψάνων προς Δ. είχε αποκαλυφθεί κατά την εκσκαφή χάνδακα της ΔΕΥΑ Σπάρτης το έτος 1992.

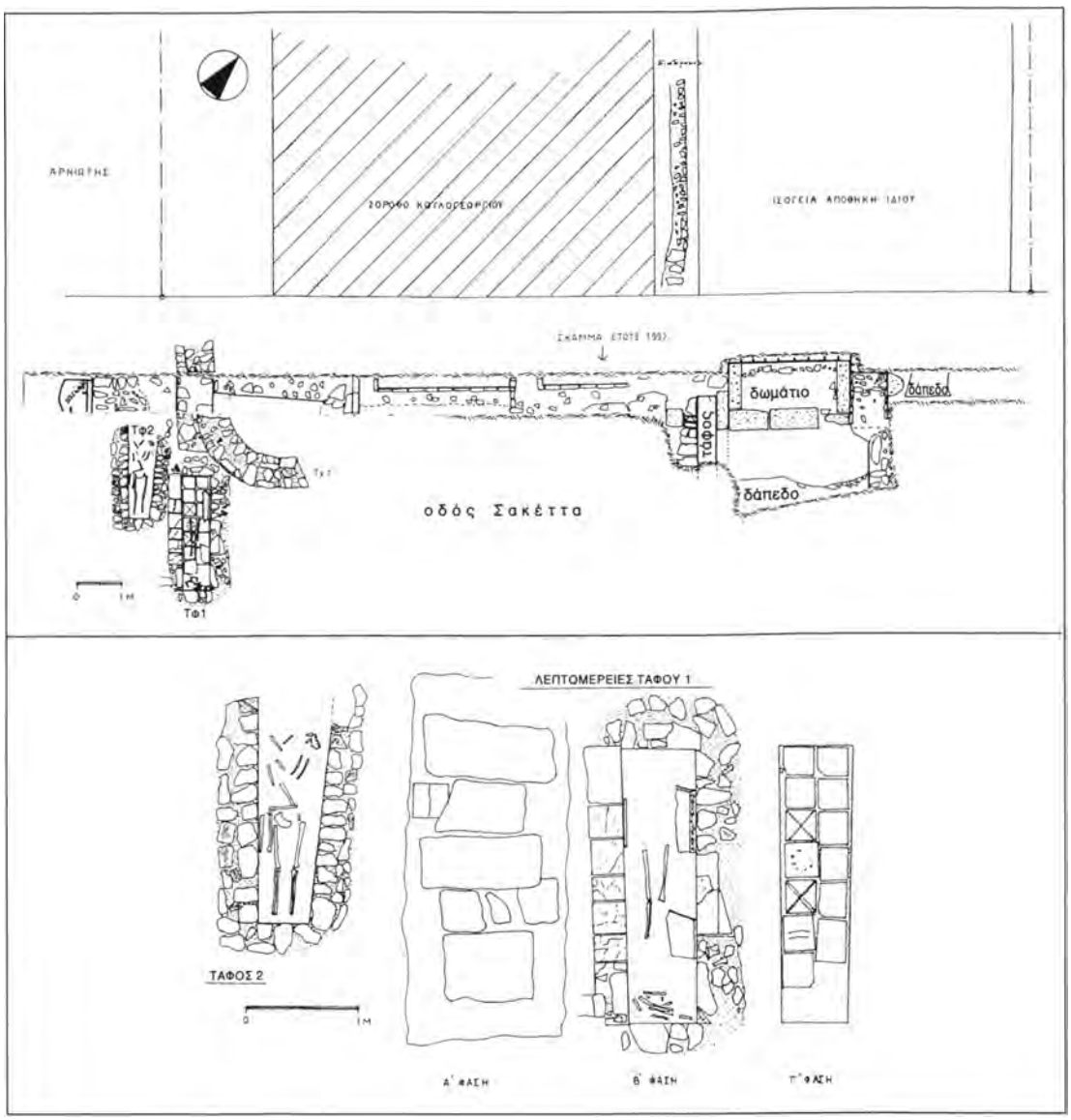

Εικ. 7. Σπάρτη. Οδός Σακέττα 13. Κάτοψη της ανασκαφής και των τάφων 1 και 2 (οι τρεις φάσεις).

από λίθους και μεγάλη ποσότητα κονιάματος στην οποία διασώθηκαν ίχνη από τη στερέωση αγγείου.

Στα ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι με προσανατολισμό περίπου Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. Ο βορειότερος εξ αυτών (Τφ 1) είχε μήκος 2,45 και πλάτος 0,60 μ. στο εσωτερικό. Η ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί λίθινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων σε β΄ χρήση, μία εκ των οποίων είχε σπάσει και καταπέσει στο εσωτερικό του τάφου. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από λίθους και πήλινες τετράγωνες πλάκες, διαστ. κατά μέσο όρο 0,28×0,29 μ., τεμάχια μαρμάρου και ένα τμήμα λίθινου κατωφλίου σε β΄ χρήση. Στο δυτικό τοίχωμα του τάφου υπήρχε ορθογώνιο άνοιγμα, ύψ. 0,21 και πλ. 0,30 μ. Το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου του είχε επιστρωθεί με πήλινες πλάκες, μία από τις οποίες έφερε το αποτύπωμα ανοικτής παλάμης.

Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα ακτέριστης ταφής από την οποία διασώθηκαν τμήμα της λεκάνης και των κάτω άκρων του νεκρού σε ύπτια στάση, με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου. Κοντά στα άκρα του νεκρού, στην ανατολική πλευρά του τάφου, βρέθηκαν τα υπολείμματα ανακομιδής παλαιότερης ταφής, ενώ στο εσωτερικό του τάφου και κατά μήκος των μακρών πλευρών του είχαν τοποθετηθεί οι καλυπτήριοι λίθοι της προγενέστερης ταφής. Από την επίχωση του τάφου συγκεντρώθηκαν λιγοστά μόνον όστρακα.

Στα νότια του τάφου 1 αποκαλύφθηκε ο τάφος 2. Το δυτικό τοίχωμα του τάφου και το δυτικότερο άκρο των μακρών πλευρών είχε καταστραφεί. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. και τα τοιχώματά του είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους και τεμάχια πήλινων πλακών. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα υπολείμματα των οστών ακτέριστης ταφής σε ύπτια

στάση με την κεφαλή, από την οποία είχε διασωθεί μόνον το οστό της κάτω γνάθου, στη δυτική πλευρά του τάφου. Στη νότια πλευρά του τάφου παράλληλα με τα μηριαία οστά διασώθηκαν δύο άλλα μηριαία οστά προφανώς από παλαιότερη ταφή.

Η επέκταση του σκάμματος προς ΒΑ. αποκάλυψε μπροστά από την οικία Βαλλιώτη, επί της οδού Σακέττα 15-17, και την παρακείμενη οικία Πριστούρη και άλλα λείψανα τοίχων.

5. Οδός Βρασίδου 140-144 (Ο.Τ. 30, οικόπεδο Α. Κουμουνδούρου και Η. Κρικέλα-πρώην ιδιοκτησία Τσιριγώτη)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, που διενεργήθηκε κατά το διάστημα 4-5-2000 έως 12-7-2000, αποκάλυψε αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα, που μπορούν να χρονολογηθούν από την ελληνιστική έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, και συστάδες τάφων της ρωμαϊκής και της ύστερης ρωμαϊκής εποχής (Εικ. 8-10), οι οποίοι αποτελούν συνέχεια του νεκροταφείου που είχε αποκαλυφθεί στο χώρο της δημοτικής αγοράς και στην παρακείμενη οδό Κλεομβρότου[13].

Το παραπάνω οικόπεδο αποτελεί τον περιβάλλοντα χώρο του διατηρητέου κτιρίου κληρονόμων Λ. Τσιριγώτη (χαρακτηρισμός του κτιρίου με την Υπουργική Απόφαση του ΥΠΕΧΩΔΕ αριθ. 55877/2502/1992, ΦΕΚ 547/Δ'/1992), όπου κατά τα νεότερα χρόνια είχαν ανεγερθεί κτίσματα και βοηθητικοί χώροι της οικίας με αποτέλεσμα την καταστροφή μεγάλου μέρους των αρχαίων λειψάνων.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, δίπλα στη θεμελίωση νεότερου κτίσματος με υπόγειο, αποκαλύφθηκε η συστάδα (αριθ. Ι) τάφων, κτιστών από οπτές πλίνθους και κονίαμα (Τφ 1, 2, 3, και 5). Οι τάφοι 1 και 3 αποτελούσαν μια ενιαία κατασκευή χωρισμένη εκ των υστέρων σε δύο τμήματα με τοίχο, πλ. 0,30 μ., κατασκευασμένο από στρώσεις οπτών πλίνθων και κονίαμα.

Τάφος 1: Πρόκειται για το βορειότερο τάφο της συστάδας, μήκ. 1,20 και πλ. 0,45 μ. στο εσωτερικό του. Είχε καλυφθεί από μεγάλες λίθινες πλάκες από τις οποίες αποκαλύφθηκαν στη θέση τους οι τρεις, ενώ η τέταρτη είχε μετακινηθεί. Το βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχωμα του τάφου είχαν επιχριστεί με κονίαμα σε αντίθεση με το ανατολικό τοίχωμα που φαίνεται ότι ήταν μεταγενέστερη κατασκευή. Το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με τετράγωνες πήλινες πλάκες που έφεραν διπλές αυλακώσεις σε σχήμα Χ. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν τα οστά αναμοχλευμένης παιδικής ταφής: τμήμα της κεφαλής βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου και τα υπόλοιπα οστά διάσπαρτα μέσα σε αυτόν. Δίπλα στα υπολείμματα του κρανίου αποκαλύφθηκε άβαφο, βαθύ πινάκιο ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15121) και μεγάλου μεγέθους σιδερένιοι ήλοι.

Τάφος 2: Αποκαλύφθηκε στα νότια του τάφου 1 με τον οποίο είχε κοινή τη μία μακρά πλευρά. Το νότιο άκρο του βρισκόταν σε επαφή και εν μέρει κάτω από την κλίμακα καθόδου στο παλαιό υπόγειο των προσκτισμάτων της οικίας Τσιριγώτη. Το μήκος του τάφου στο εσωτερικό του ήταν 2,25 μ. και το πλάτος του 0,51 μ. Η κάλυψη του τάφου είχε καταστραφεί. Τα τοιχώματά του είχαν κατασκευαστεί από λίθους, πήλινες πλάκες και κονίαμα για συνδετικό υλικό, και το δάπεδό του που αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,25 μ.[14] είχε επιστρωθεί από μεγάλες πήλινες πλάκες, μία από τις οποίες έφερε διπλές αυλακώσεις σε σχήμα Χ, ενώ μια άλλη έφερε σταυρό που είχε σχηματιστεί από διπλές οφιοειδείς γραμμές από αποτυπώματα δακτύλων. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε ο ενταφιασμός νεκρού σε ύπτια στάση με την κεφαλή ακουμπισμένη πάνω σε δεύτερη πήλινη πλάκα που είχε τοποθετηθεί για προσκέφαλο, στη δυτική πλευρά του τάφου. Υπολείμματα οστών δεύτερης ταφής έδειξαν ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές. Από την επίχωση του τάφου συγκεντρώθηκαν μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 3: Αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του τάφου 1. Είχε μήκος 0,83 και πλάτος 0,48 μ. στο εσωτερικό του και είχε καλυφθεί με κεραμίδες μεγάλων διαστάσεων. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε αναμοχλευμένη, ακτέριστη, παιδική ταφή σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου, όπως συμπεραίνεται από τη διάταξη των υπόλοιπων οστών, αν και δεν βρέθηκε κατά χώραν, αλλά συνθλιμμένη πάνω από τα οστά της λεκάνης.

Τάφος 5: Αποκαλύφθηκε στα νότια του τάφου 2 με τον οποίο είχε κοινή μία μακρά πλευρά, που όπως διαπιστώνεται από το σωζόμενο τμήμα της, ήταν κατασκευασμένη από στρώσεις λίθων, οπτών πλίνθων και κονίαμα. Στη δυτική πλευρά του δαπέδου του τάφου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,24 μ. πήλινη πλάκα διαστ. 0,50×0,50 μ., η οποία έφερε σταυρό που είχε σχηματιστεί από διπλές οφιοειδείς γραμμές από αποτυπώματα δακτύλων. Ο τάφος βρέθηκε κενός οστών και κτερισμάτων πιθανότατα επειδή εντοπίστηκε κατά την κατασκευή του υπογείου του νεότερου κτίσματος στα νοτιοδυτικά του.

Η κατασκευή της συστάδας των τάφων αριθ. Ι, είχε καταστρέψει το νότιο τμήμα προγενέστερου τοίχου (Τχ 1) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η ανώτερη επιφάνεια του οποίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,91 μ. Ο τοίχος είχε μέγιστο πλάτος 0,85 μ., σωζόμενο μήκος 5,40 μ. και είχε διαμορφωμένο μέτωπο μόνο στη δυτική παρειά του, ενώ η ανατολική ακολουθούσε το φυσικό έδαφος (ανάλημμα;). Το στέρεο έδαφος αποκαλύφθηκε στον τομέα αυτό του οικοπέδου σε βάθος κυμαινόμενο από 2,07 έως 2,29 μ. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε γύρω από τον τοίχο και κυρίως στη δυτική πλευρά του μεγάλων διαστάσεων (7×8 μ. περίπου) λάκκος στο στέρεο έδαφος, έως βάθος 3,58 μ. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής ελληνιστικών

13. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 135-137· 28 (1973): Χρονικά, σ. 168-170· 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 335-360.

14. Ως αφετηρία μετρήσεων των βαθών (σημείο 0,0) ορίστηκε το σημείο του πεζοδρομίου της οδού Βρασίδου, στην ένωση της ιδιοκτησίας Κουμουνδούρου και Κρικέλα με την προς Δ. όμορη ιδιοκτησία αφών Μόρφη.

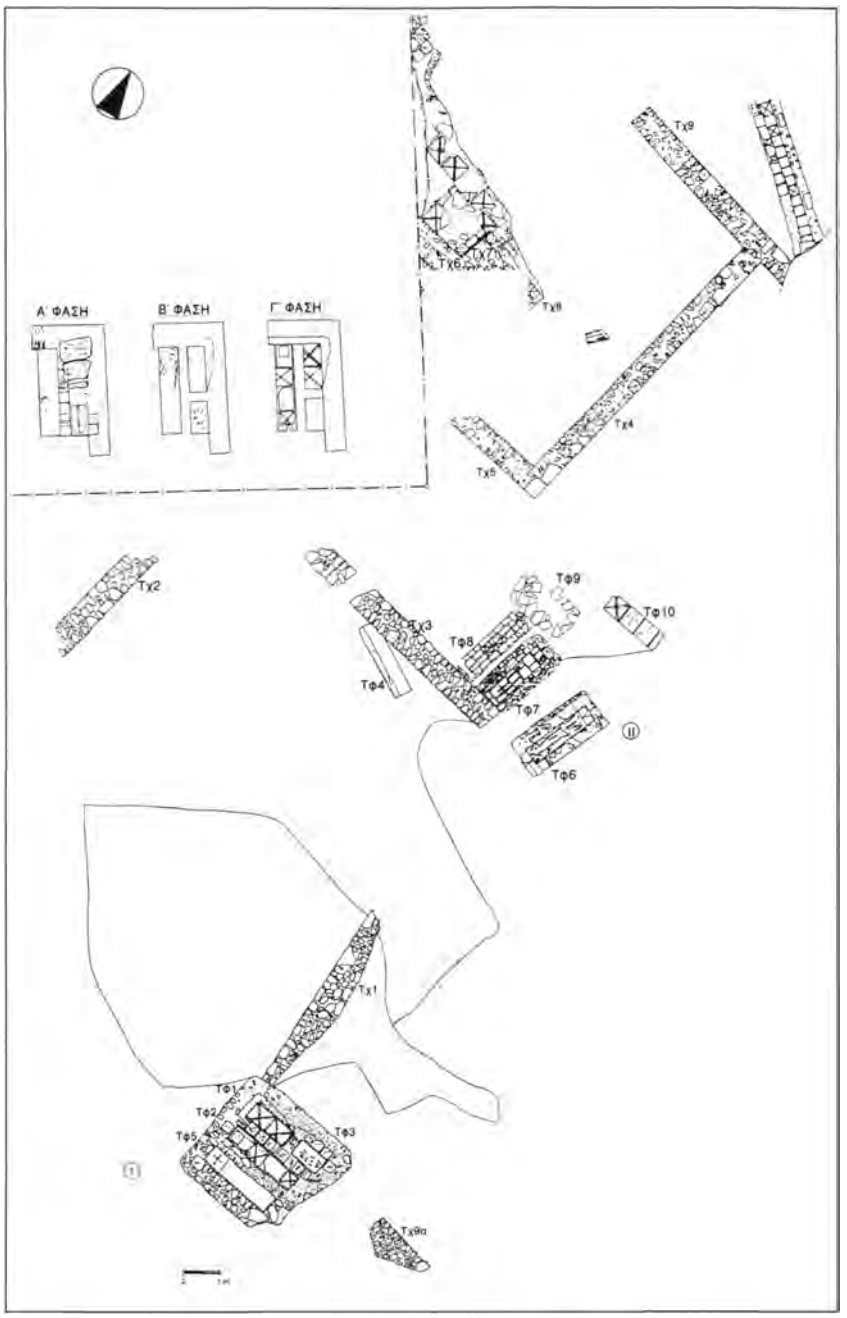

Εικ. 8. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Κάτοψη του νότιου τομέα της ανασκαφής και των τάφων 1, 2 και 3 (3 φάσεις).

και ρωμαϊκών χρόνων, η οποία προήλθε πιθανότατα από τον καθαρισμό και την ισοπέδωση του χώρου από τα προγενέστερα λείψανα. Ανάμεσα στα ευρήματα του χώρου συμπεριλαμβάνονται μικκύλα αγγεία, μεγάλο τμήμα μελαμβαφούς κέρνου με δακτυλιόσχημη-σωληνωτή βάση (Μ.Σ. αριθ. 15118) (Εικ. 11)[15], σχεδόν ακέραιο ασκόμορφο θήλασπρο (Μ.Σ. αριθ. 15119) (Εικ. 12), καλυκόσχημα κύπελλα των ελληνιστικών χρόνων που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα (Μ.Σ. αριθ. 15124, 15125), αλλά και θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων, τμήμα χάλκινης περόνης και θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 15123). Στον ίδιο χώρο, στα ανατολικά του Τχ 1 και σε βάθος 2,43 μ., βρέθηκε ακέραιος άβαφος μόνωτος αμφορέας (Μ.Σ. αριθ. 15131), ύψ. 0,45 μ., χα-

15. Για τον τύπο του αγγείου, βλ. *BCH* 89 (1965), σ. 471-476· *AM* 83 (1968), σ. 279-280, αριθ. 79-81, πίν. 108, των αρχαϊκών χρόνων· D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, III: *Roman Provincial Lamps*, London 1988, σ. 342, αριθ. Q 2742 και πίν. 83, των χρόνων 70-150 μ.Χ.

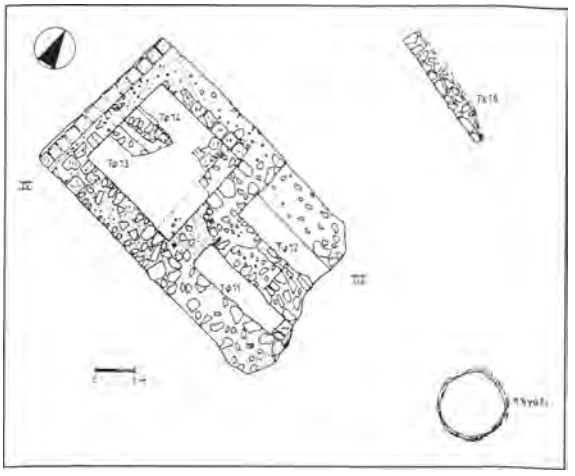

Εικ. 9. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Κάτοψη του βόρειου τομέα της ανασκαφής.

Εικ. 10. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Μερική άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

Εικ. 11. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Τμήμα μελαμβαφούς κέρνου.

Εικ. 12. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Ασκόμορφο θήλαστρο.

ρακτηριστικό δείγμα των λακωνικών υστερορωμαϊκών αμφορέων.

Στα νότια και ανατολικά του τοίχου 1, εντοπίστηκαν λείψανα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Τχ 9α). Ο τοίχος, ο οποίος είχε καταστραφεί από τις οικοδομικές εργασίες των νεότερων χρόνων, είχε κατασκευαστεί από αργούς λίθους, κεραμίδια και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Είχε μέγιστο πλάτος 0,90 μ. και διασώθηκε σε μήκος 1,90 μ. Τμήματα δύο άλλων τοίχων που χρονολογούνται πιθανώς στα παλαιοχριστιανικά χρόνια αποκαλύφθηκαν στα βόρεια της συστάδας Ι (Τχ 2 και 3).

Τάφος 4: Στα νότια του Τχ 3, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,03 μ. ο τάφος 4 της ανασκαφής. Πρόκειται για ορθογώνιο όρυγμα στο φυσικό έδαφος (έως βάθος 2,53 μ.), μήκ. 2,10 και πλ. 0,55 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί τέσσερις μαρμάρινες πλάκες σε β΄ χρήση, όπως υποδεικνύουν τα λαξεύματα τα οποία έφεραν. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκε η ταφή νεαρού ατόμου σε ύπτια στάση με την κεφαλή στην ανατολική πλευρά του τάφου, το αριστερό χέρι κατά μήκος του σώματος και το δεξί κοντά στην περιοχή των γεννητικών οργάνων. Στα νοτιοανατολικά της κεφαλήςαποκαλύφθηκε γυάλινο βολβόσχημο μυροδοχείο του 1ου αι. μ.Χ.[16] (Μ.Σ. αριθ. 15116), ενώ σιδερένιοι ήλοι συγκεντρώθηκαν από την περιοχή της κεφαλής και των κάτω άκρων, προφανώς από το φορείο στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός.

Στα βόρεια του Τχ 3 αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,19 μ. πέντε ακόμη ταφές των ρωμαϊκών χρόνων (συστάδα αριθ. ΙΙ - τάφοι 6, 7, 8, 9, 10).

16. Για τον τύπο, πρβλ. J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto 1975, αριθ. 569 με χαμηλότερο λαιμό, και *ΑΔ* 54 (1999): Μελέτες, σ. 230, όπου και συγκέντρωση της βιβλιογραφίας.

Εικ. 13. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου 140-144. Τμήμα χάλκινου ιατρικού εργαλείου.

Τάφος 6: Πρόκειται για τάφο κτιστό από οπτές πλίνθους και κονίαμα. Είχε προσανατολισμό περίπου Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10 μ. στα βορειοανατολικά του τοίχου 3. Η κάλυψη του τάφου δεν διασώθηκε. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε ταφή νεκρού σε ύπτια στάση με την κεφαλή, η οποία δεν διασώθηκε, στη βόρεια πλευρά του τάφου. Στη θέση της κεφαλής αποκαλύφθηκαν τεμάχια πήλινης πλάκας, η οποία είχε προφανώς χρησιμοποιηθεί ως προσκεφάλαιο. Ανάμεσα στα οστά των κάτω άκρων αποκαλύφθηκε πήλινος λύχνος του 2ου αι. μ.Χ. με διακόσμηση κληματίδας στο δίσκο, γυάλινο μυροδοχείο στον τύπο του κηροπηγίου (Μ.Σ. αριθ. 15117) με αρτόσχημο σώμα[17] του 2ου αι. μ.Χ. και τμήμα χάλκινου ιατρικού εργαλείου[18], μέρος του οποίου φέρει επένδυση φύλλου αργύρου με διακόσμηση σπειρών και φυτικών θεμάτων (Μ.Σ. αριθ. 15115) (Εικ. 13). Διάσπαρτα μέσα στον τάφο βρέθηκαν επίσης τα οστά παλαιότερης ταφής.

Τάφος 7: Ήταν κτιστός από οπτές πλίνθους, λίθους και κονίαμα, με προσανανατολισμό περίπου Β.-Ν. Είχε μήκος 1,94 και πλάτος 0,45 μ. στο εσωτερικό. Για την κάλυψη του τάφου, μέρος της οποίας μόνο διασώθηκε, είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος και τα οστά διεσπαρμένα σε όλη την έκτασή του. Εντούτοις, από τη θέση τμημάτων των οστών των κάτω άκρων που φαίνεται ότι διατηρήθηκαν κατά χώραν, προκύπτει ότι ο νεκρός είχε ενταφιαστεί με την κεφαλή στη βόρεια πλευρά του τάφου. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν τμήματα ακτινόσχημων φύλλων από έλασμα χρυσού. Ανάμεσα στους τάφους 6 και 7 εντοπίστηκε λύχνος βορειοαφρικανικού τύπου με παράσταση προσευχόμενου αγίου στο δίσκο (Μ.Σ. αριθ. 15120).

Τάφος 8: Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Ήταν κτιστός από οπτές πλίνθους και κονίαμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα οστών και σιδερένιοι ήλοι.

Τάφος 9: Ήταν ένα απλό όρυγμα οριοθετημένο από πλακοειδείς λίθους στα βόρεια των τάφων 7 και 8. Βρέθηκε κατεστραμμένος και στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν μόνον τμήματα του κρανίου στη δυτική πλευρά του και τμήματα οστών κάτω άκρων περισσότερων του ενός νεκρού στην ανατολική.

Τάφος 10: Βρέθηκε επίσης κατεστραμμένος, στα βορειοανατολικά του προηγούμενου τάφου. Διασώθηκε μόνον τμήμα του δαπέδου του από πήλινες πλάκες και πάνω σε αυτό σιδερένιοι ήλοι.

Στα βόρεια της συστάδας των τάφων αριθ. ΙΙ εντοπίστηκαν ίχνη φωτιάς και μέσα στα καμένα χώματα ένα νόμισμα της εποχής του αυτοκράτορα Βαλεντινιανού Β΄ (375-392 μ.Χ.)[19]. Ακόμη βορειότερα, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα της θεμελίωσης τοίχων, αποσπασματικά σωζόμενου κτίσματος της ρωμαϊκής εποχής με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Το κτίριο οριζόταν από τους τοίχους 4, 5 και 9 της ανασκαφής (βάθος ανώτερο 1,57 μ. και κατώτερο 2,84 μ.). Είχε άνοιγμα στα νότια και συγκεκριμένα στο δυτικό άκρο του Τχ 5. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με λίθους, κονίαμα και σειρές πλίνθων και έφεραν ίχνη επιχρίσματος και στις δύο πλευρές τους. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης σε βάθος από 2,20-2,50 μ. και έντονα ίχνη καταστροφής από φωτιά. Από το στρώμα καταστροφής συγκεντρώθηκαν τεμάχια δίσκων από τις στυλίδες υποκαύστων και τμήμα tegulae mammatae. Δάπεδο από πατημένο χώμα αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,57 μ. και πάνω σε αυτό τμήμα αρράβδωτου κίονα.

Έξω από το βόρειο άκρο του κτιρίου αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός, πλ. 0,30 μ. στο εσωτερικό. Ήταν κατασκευασμένος από λίθους και κονίαμα και για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες. Στα ανατολικά του κτιρίου διακρίθηκαν επίσης ίχνη φωτιάς, ενώ στα δυτικά του αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (Τχ 6, 7 και 8) και τμήματα δαπέδων από πήλινες πλάκες σε βάθος 2,34 έως 2,58 μ. Αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν επίσης στα βόρεια του προαναφερθέντος κτίσματος κατά μήκος της δυτικής παρειάς του σκάμματος. Ο καθαρισμός τους έδειξε την ύπαρξη τοίχων με ορθομαρμάρωση και δαπέδων με πήλινες πλάκες.

Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής εντοπίστηκαν δύο ακόμη ταφικά μνημεία της παλαιοχριστιανικής εποχής τα οποία αποκαλύφθηκαν κατεστραμμένα και εν μέρει συλημένα. Η ανατολική συστάδα (αριθ. ΙΙΙ) (Εικ. 9) περιελάμβανε τους κτιστούς τάφους 11 και 12 με προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. Ο τάφος 11 είχε μήκος εσωτερικά 2,10 μ. και πλάτος 0,55 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνον ένα βαθύ, άβαφο πινάκιο (Μ.Σ. αριθ. 15122), ρωμαϊκών χρόνων. Ο τάφος 12 είχε σωζόμενο μήκος στο εσωτερικό του 2,10 μ. και πλάτος 0,55 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν μόνον οστά κάτω άκρων. Στη συστάδα αριθ. IV ανήκουν οι τάφοι 13 και 14 οι οποίοι είχαν προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. και βρέθηκαν συλημένοι. Τα τοιχώματα του τάφου 13 ήταν επιχρισμένα με κονίαμα.

Στα νότια των συστάδων αριθ. ΙΙΙ και IV εντοπίστηκε σε βάθος 2,54 μ. περίπου το στέρεο έδαφος της περιοχής (κροκαλοπαγές πέτρωμα). Στα βορειοανατολικά της συστάδας αριθ. ΙΙΙ αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,02 μ. τμήμα τοίχου (Τχ 16) με κατεύ-

17. Για τον τύπο, πρβλ. Hayes, ό.π., αριθ. 507 (το μυροδοχείο του Μουσείου Σπάρτης έχει όμως περισσότερο στρογγυλεμένο σώμα).

18. *ΑΑ* 1999, σ. 160-162, εικ. 21, όπου και βιβλιογραφία.

19. Για τον τύπο, βλ. D.R. Shear, *Roman Coins and their Values*, London 1974, αριθ. 4067.

θυνση ΒΔ.-ΝΑ., ενώ φαίνεται ότι συνέχιζε προς ΒΔ., κάτω από την παρειά του σκάμματος. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους με λάσπη για συνδετικό υλικό. Η θεμελίωσή του βρέθηκε σε βάθος 3,26 μ.

Στα ανατολικά της συστάδας αριθ. ΙΙΙ αποκαλύφθηκε πηγάδι λαξευμένο στο φυσικό κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής, διαμ. 1,20 μ. Στα τοιχώματα του πηγαδιού διακρίνονται διαμετρικά αντίθετες λαξεύσεις για τη διευκόλυνση της καθόδου μέσα σε αυτό. Η ανασκαφή του πηγαδιού έφθασε σε βάθος 6,20 μ. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου. Λίγο ανατολικότερα και παρά την ανατολική παρειά του σκάμματος στο βόρειο τομέα της ανασκαφής του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρός αποθέτης και τμήμα τοίχου.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν επτά ακόμη φθαρμένα, χάλκινα νομίσματα εκ των οποίων ένα της εποχής του Ευρυκλέους (31-7 π.Χ.)[20] και ένα βυζαντινών χρόνων[21]. Συγκεντρώθηκαν επίσης τεμάχια χάλκινων και οστέινων περονών, τεμάχια χάλκινου αναδευτήρα, μία ψήφος από υαλόμαζα και τεμάχιο οψιανού.

6. Οδός Στάουφερτ (Ο.Τ. 98, οικόπεδο Ν. Κωνσταντάκη)

Κατά τη σωστική ανασκαφή[22] αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου στο βορειοανατολικό τομέα του οικοπέδου, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και κατωφερή κλίση προς ΝΑ. Ο δρόμος, που οριοθετείται προς Ν. από τον τοίχο 12 και προς Β. από τον τοίχο 1, ήταν κατασκευασμένος από μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους με λάσπη για συνδετικό υλικό, μήκ. 4,05 και πλ. 0,60 μ. Η ανώτερη επιφάνεια του Τχ 1 αποκαλύφθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 2,42 έως 2,49 μ. και η θεμελίωσή του έφθανε σε βάθος 2,70 μ.

Κατά την ανασκαφή του δρόμου διακρίθηκαν δύο οδοστρώματα. Το ανώτερο – πρώτο οδόστρωμα – ήταν κατασκευασμένο από χαλίκι και καλά πατημένο χώμα πάνω σε υπόστρωμα από κοκκινωπό αμμώδες χώμα. Η ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,25 μ. (βορειοδυτικό άκρο) έως 2,58 μ. (νοτιοανατολικό άκρο). Terminus ante quem για τη χρονολόγησή του είναι η κεραμική που βρέθηκε πάνω από αυτό και η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στη ρωμαϊκή εποχή.

Το δεύτερο οδόστρωμα αποκαλύφθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 2,34 (βορειοδυτικό άκρο) έως 2,67 μ. (νοτιοανατολικό άκρο) και είχε επίσης έντονα κατωφερική κλίση προς Α. Η κεραμική που βρέθηκε μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου οδοστρώματος μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική περίοδο, αν και είναι πολύ φθαρμένη. Το δεύτερο αυτό οδόστρωμα οριζόταν προς Β. από τον Τχ 21, μήκ. 2,05 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 2,64 μ. (νοτιοδυτικό άκρο) έως 2,89 μ. (νοτιοανατολικό άκρο) και εν μέρει υπόκειτο του Τχ 1, ενώ είχε την ίδια κατεύθυνση με αυτόν. Ήταν κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένους λίθους (πωρόλιθους).

Στα βόρεια του Τχ1 αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος, όπως υποδεικνύεται από την αποκάλυψη τμήματος δεξαμενής και κυκλικού φρέατος. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,58-2,60 μ. το νοτιοδυτικό σωζόμενο τμήμα μικρής δεξαμενής (ορίζεται από τους τοίχους 2, 3) της οποίας ο νότιος τοίχος (Τχ 2) εφάπτεται με τον Τχ 1. Στο δυτικό τοίχο της κατασκευής (Τχ 3) σώζεται παχιά στρώση κονιάματος.

Το κυκλικό φρέαρ αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Ήταν κατασκευασμένο από δύο μεγάλους πήλινους δακτυλίους, ύψ. 1,40 και διαμ. 1,10 μ. ο καθένας. Ο κατώτερος από αυτούς ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου τοποθετημένος μέσα στο φυσικό έδαφος. Για τη στήριξη του φρέατος είχαν χρησιμοποιηθεί κομμάτια κεραμίδων και λάσπη που ήταν χτισμένα περιμετρικά των πήλινων δακτυλίων οι οποίοι έφεραν εγκοπές για να διευκολύνουν την πρόσβαση στο εσωτερικό του. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του πηγαδιού έδωσε κεραμική που χρονολογείται στην κλασική και την ελληνιστική εποχή.

Στο νότιο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου αποχετευτικού αγωγού. Η κατασκευή του ήταν εντυπωσιακή. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους και είχαν επενδυθεί με μεγάλων διαστάσεων, ασβεστολιθικές πλάκες. Ανάλογες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη του αγωγού, πολλές από τις οποίες βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος και θα συνεχιστεί.

7. Οδός Λητούς (Δυτική πλευρά του Ο.Τ. 102)

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης και κατασκευής αντιπλημμυρικών έργων, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια της οδού. Συγκεκριμένα, στη δυτική πλευρά του απαλλοτριωμένου από το ΥΠΠΟ οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Σταυροπούλου[23], αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου που αποτελεί πιθανότατα την προς Δ. συνέχεια του αναλήμματος της οδού που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη, όμορο προς Α. με το απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ οικόπεδο[24].

Βορειότερα και παρά τη δυτική παρειά της υφιστάμενης οδού, αποκαλύφθηκε η γωνία κτίσματος θεμελιωμένου πάνω σε κυκλική κατασκευή διαμ. 2 μ., αδιευκρίνιστης χρήσης (πηγάδι;), καθώς και τμήματα θεμελιώσεων τοίχων της ρωμαϊκής εποχής. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε το κατώτερο μέρος αγάλματος γυναικείας ενδεδυμένης μορφής, η δεξιά πλευρά του

---

20. S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978, Gruppe XXVI.

21. Στον εμπροσθότυπο διακρίνεται η φθαρμένη παράσταση αυτοκράτορα κατά μέτωπον και στον οπισθότυπο η επιγραφή *XX* και *CO[N]*.

22. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χ. Φλουρής.

23. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 151-152· 24 (1969): Χρονικά, σ. 134-135 και Πίν. 131-132· 35 (1980): Χρονικά, σ. 135.

24. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 166.

οποίου είχε απολαξευθεί ώστε να αποτελέσει σε β΄ χρήση δομικό υλικό (Μ.Σ. αριθ. 15132). Τέλος, μπροστά από το οικόπεδο Βοσινάκη, επί της οδού Λητούς 1, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από πώρινες λιθοπλίνθους.

8. Οδός Αρχιδάμου 145 (Ο.Τ. Π3, οικόπεδο Π. Θεοφιλάκου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά του λόφου του «Ξενία» της Σπάρτης και παρουσιάζει έντονη κλίση. Η σωστική ανασκαφή, κατά το διάστημα 20-7-2000 έως 1-8-2000, αποκάλυψε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αποσπασματικά λείψανα τοίχων της ύστερης ελληνιστικής εποχής, θεμελιωμένων στο φυσικό έδαφος της περιοχής.

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,07 μ. πάνω από το οδόστρωμα της οδού Αρχιδάμου, τα λείψανα του τοίχου (Τχ 1), πλ. 0,55 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα και διασώθηκε σε ύψος 0,95 μ. Εντοιχισμένος στον τοίχο βρέθηκε «σαμαρωτός» μυλόλιθος (egyptian boat quern) (Μ.Σ. αριθ. 15109) κλασικών, πιθανότατα, χρόνων[25]. Στο νότιο άκρο του γώνιαζε με τοίχο (Τχ 2) ανάλογης κατασκευής, πλ. 0,50 μ., ο οποίος είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ. Η ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,90 μ. πάνω από το επίπεδο της οδού Αρχιδάμου και διασώθηκε σε ύψος 1,20 μ. Στα δυτικά του αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο ακόμη κατεστραμμένων τοίχων.

Σημαντική ανάμεσα στα λείψανα των τοίχων ήταν η αποκάλυψη σχεδόν ακέραιων αγγείων μερικά από τα οποία είχαν παραμορφωθεί ή είχαν υποστεί φθορές κατά την όπτηση. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν δύο ακέραια πινάκια (Μ.Σ. αριθ. 15104-15105), μελαμβαφής τροχήλατος λύχνος (Μ.Σ. αριθ. 15098), δύο μελαμβαφή προχοΐδια μικρών διαστάσεων[26] (Μ.Σ. αριθ. 15102-15103), μελαμβαφείς οινοχόες (Μ.Σ. αριθ. 15101, 15108), μία εκ των οποίων είχε έντονα συμπιεσμένα τοιχώματα (Μ.Σ. αριθ. 15050) (Εικ. 14), τμήμα κλειστού αγγείου πιθανότατα λαγύνου (Μ.Σ. αριθ. 15107), άωτος σκύφος με ερυθρό επίχρισμα και συμπιεσμένα τοιχώματα (Μ.Σ. αριθ. 15099), κάνθαρος με συμπιεσμένη βάση και τοιχώματα (Μ.Σ. αριθ. 15106). Εντοπίστηκε ακόμη θραύσμα μήτρας ανάγλυφου (μεγαρικού) σκύφου με διακόσμηση κουκουναριού (Μ.Σ. αριθ. 15049). Η παρουσία των αγγείων αυτών υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίου των ύστερων

Εικ. 14. Σπάρτη. Οδός Αρχιδάμου 145. Μελαμβαφής οινοχόη με έντονα συμπιεσμένα τοιχώματα.

ελληνιστικών χρόνων στην περιοχή[27]. Τα αποσπασματικά, όμως, αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν δεν βοηθούν στην αποκατάσταση των κτιριακών εγκαταστάσεων.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται επίσης ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Ευρυκλέους[28], τμήμα αβαφούς στρωτήρα κεράμου που διασώζει σφράγισμα *ΔΑΜΟΣΙ[ΟΣ]/ Α[Θ]Α[ΝΑΣ]* (Μ.Σ. αριθ. 15051)[29] και μία πυραμιδόσχημη αγνύθα που φέρει εγχάρακτο συμπίλημα των γραμμάτων *Α* και *Ρ*(;) του 1ου αι. π.Χ., ύψ. 0,103, πλ. βάσης 0,07, ύψ. γράμμ. 0,022 μ.

9. Οδός Σπάρτης-Μυστρά (Ο.Τ. Γ444, οικόπεδο Π. και Ε. Κιρκίρη)

Κατά τις εργασίες της εκσκαφής του οικοπέδου αποκαλύφθηκε στρώμα πεσμένων λίθων στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου της εκσκαφής. Κατά τον καθαρισμό που ακολούθησε αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίωσης γωνίας κτίσματος. Από την επίχωση συγκεντρώθηκαν λιγοστά όστρακα ανάμεσα στα οποία βάση εφυαλωμένου αγγείου. Η συνέχιση της έρευνας διαβιβάστηκε στην 5η ΕΒΑ.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

10. Αδιάνοικτη περιμετρική οδός (Ο.Τ. 131, οικόπεδο Α. και Ζ. Βέργαδου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται 300 μ. περίπου νοτιοδυτικά του ρωμαϊκού θεάτρου της Σπάρτης. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σε βάθος 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα τοίχου (Τχ 1), πλ. 1 και μήκ. 14,50 μ., ο οποίος διατρέχει το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, λιθοπλίνθους και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση (Εικ. 15).

25. Βλ. *BSA*, Suppl. XXVII, 1996, σ. 178, αριθ. c. Ει. Πουπάκη, Ο μύλος στην κλασική αρχαιότητα. Συμβολή στη μελέτη της τυπολογίας και της χρήσης ενός σημαντικού λίθινου σκεύους για αγροτικές εργασίες, *Διαχρονία* 3-4 (1998), σ. 13-15, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

26. Για το σχήμα των αγγείων με μικρές διαφορές στο λαιμό, βλ. *Corinth* VII, 3, αριθ. 280, σ. και πίν. 10 και 49.

27. Βλ. *BSA* 13 (1906-1907), σ. 6, πίν. I, L18, 19· *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 103-105 (οικόπεδο Σ. Καρούνου και Γ. Καλαμαρά)· 54 (1999): Χρονικά, σ. 165 (οικόπεδο Μ. Βαρζακάκου).

28. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 20).

29. Πρβλ. *IG* V1, 852.

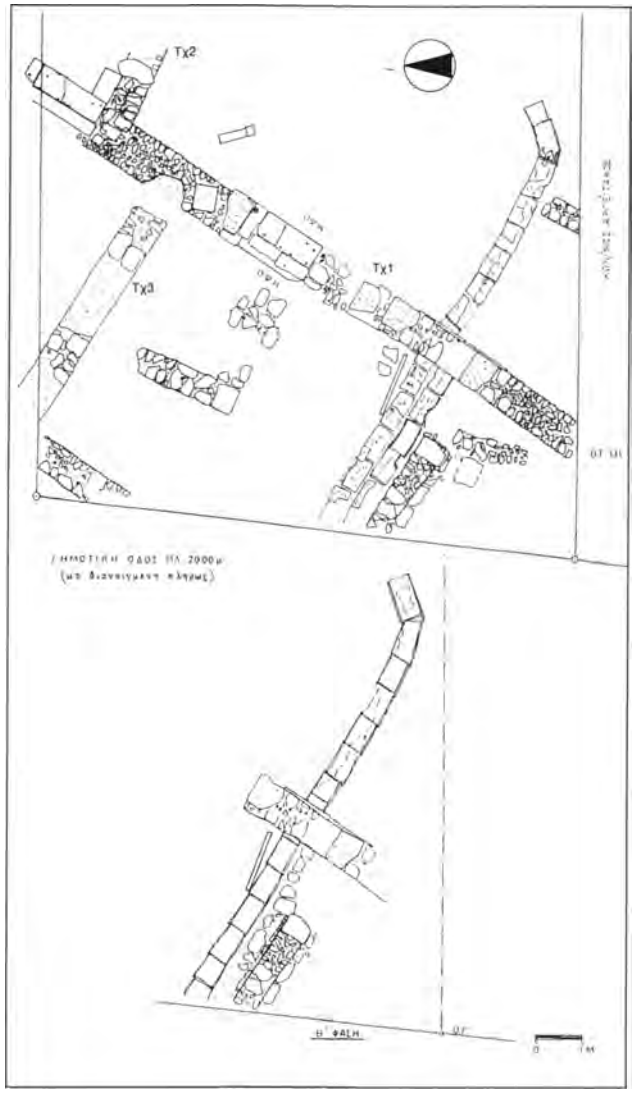

Εικ. 15. Σπάρτη. Αδιάνοικτη περιμετρική οδός. Κάτοψη της ανασκαφής και η Β΄ φάση των αγωγών.

Εικ. 16. Σπάρτη. Αδιάνοικτη περιμετρική οδός. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

Διακρίθηκαν δύο ανοίγματα, όπως υπέδειξαν τα δύο μαρμάρινα κατώφλια που αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 3,70 μ. μεταξύ τους, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί η τυχαία επαναχρησιμοποίησή τους. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι μεταξύ των δύο αυτών κατωφλιών αποκαλύφθηκαν στη δυτική πλευρά του Τχ 1 και κάθετα προς αυτόν λίγα λείψανα τοίχου (Τχ 3), σε βάθος 1,87 μ., και μεγάλο μέρος της εγκοιτίασής του, σε βάθος 2,40 μ. Ο τοίχος αυτός, ο οποίος πρέπει να ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με τον Τχ 1, έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου παράλληλου προς τον Τχ 1 και κάθετου προς τον Τχ 3. Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι με κονίαμα για συνδετικό υλικό.

Στο βορειότερο τμήμα του ο Τχ 1 ενωνόταν στην ανατολική του πλευρά με τμήμα τοίχου (Τχ 2) που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,90 μ. Ο Τχ 2 είχε πλάτος 0,70 μ. και κατεύθυνση Δ./ΒΔ.-Α./ΝΑ.

Την ίδια κατεύθυνση με τα τοιχία που προαναφέρθηκαν ακολουθούσαν δύο αύλακες στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, κατασκευασμένες από ανεστραμμένες κεραμίδες λακωνικού τύπου, από τις οποίες η μία διερχόταν κάτω από τον Τχ 1, ενώ η άλλη διακοπτόταν από αυτόν. Οι δύο αύλακες είχαν ροή από ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 16).

Τα υπολείμματα δύο άλλων τοίχων υστερότερης μάλλον οικοδομικής φάσης ακολουθούν την ίδια πορεία με εκείνη των δύο αυλάκων.

Η μικρή έκταση της ανασκαφής και τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της κάτοψης συγκεκριμένου κτιρίου. Πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι το εσωτερικό του χώρου βρισκόταν στη δυτική πλευρά του Τχ 1, ενώ στα ανατολικά υπήρχε πιθανότατα ανοικτός χώρος. Ο Τχ 2 ήταν μεταγενέστερη προσθήκη η οποία συμβάδιζε με τους πρόχειρης κατασκευής τοίχους του νότιου τμήματος του σκάμματος.

11. Οδός Πιτάνης (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Μ. Δαγρέ)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου στην ανατολική πλευρά του Ο.Τ. 6 αποκάλυψε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου μέρος λουτρού ρωμαϊκών χρόνων. Τα τοιχώματα του λουτρού, πλ. 0,60 μ., ήταν κατασκευασμένα με την τεχνική opus testacaeum: εξωτερικά από στρώσεις πλίνθων, πάχ. 0,03 μ., εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος, πάχ. 0,03-0,035 μ., και λίθους με κονίαμα στο εσωτερικό.

Σε βάθος 0,97 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Πιτάνης, αποκαλύφθηκε το δάπεδο των υπόγειων θαλάμων θερμότητας (area) τριών θερμών χώρων του λουτρού, διατεταγμένων με προσανατολισμό Δ.-Α. (χώροι Α, Β και Γ). Η area είχε κατασκευαστεί από λίθους και κονίαμα στο υπόστρωμα πάνω στο οποίο είχαν επιστρωθεί με tegulae bipedales (με πλευρές μήκ. 0,59 και πάχ.

0,06 μ.) και κονίαμα ανάμεσα στους αρμούς, οι οποίες διασώθηκαν αποσπασματικά. Σε ορισμένα σημεία που προφανώς είχαν επιδιορθωθεί, είχαν χρησιμοποιηθεί μικρότερου μεγέθους πήλινες πλάκες. Οι κιονίσκοι υποστήριξης του υποκαύστου δαπέδου (suspensura) διασώθηκαν αποσπασματικά σε διάφορα σημεία των θερμών χώρων Α, Β και Γ. Κυρίως επρόκειτο για στυλίσκους κατασκευασμένους από κυκλικούς σφονδύλους, διαμ. 0,195 και πάχ. 0,046 μ. περίπου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη νοτιοανατολική γωνία της πυέλου και στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου Α, το δάπεδο στηριζόταν σε πεσσίσκους κατασκευασμένους από πήλινες πλάκες, μήκ. 0,30 μ.

Στο νότιο τμήμα του χώρου Α είχε κατασκευαστεί ορθογώνιας κάτοψης, κτιστή πύελος με ιδιαίτερο praefurnium από Δ., όπως υποδεικνύει ο αεραγωγός πλ. 0,40 μ. Δεύτερο praefurnium θα πρέπει να αποκατασταθεί στα δυτικά του θερμού χώρου Α, όπως υποδεικνύει ο αεραγωγός πλ. 0,45 μ., που αποκαλύφθηκε στο δυτικό τοίχο του χώρου. Ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 1,40×2 μ., από αργούς λίθους και κονίαμα και μεγάλων διαστάσεων λιθοπλίνθους στη βόρεια πλευρά της, η οποία αποκαλύφθηκε εξωτερικά του λουτρού και στα νότια του praefurnium του θερμού χώρου Α, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως βοηθητικός χώρος (π.χ. αποθήκευση ξυλείας).

Ο υπόγειος θάλαμος του θερμού χώρου Α επικοινωνούσε προς Α. με το θερμό χώρο Β, μέσω αεραγωγού πλ. 0,45 μ. Ένας δεύτερος διαγώνιος αεραγωγός πλ. 0,40 μ. συνέδεε, επίσης, την κτιστή πύελο με τον υπόγειο θάλαμο θερμότητας του θερμού χώρου Β. Στον ορθογώνιας κάτοψης χώρο Β, διαστ. 3,20×2,50 μ. αποκαλύφθηκαν επίσης υπολείμματα των στυλίσκων για τη στήριξη της suspensura.

Τέλος, ο υπόγειος θάλαμος του θερμού χώρου Β επικοινωνούσε μέσω δύο αεραγωγών, πλ. 0,35 και 0,45 μ. αντίστοιχα, με τον υπόγειο θάλαμο θέρμανσης του θερμού χώρου Γ, ο οποίος συνεχίζει κάτω από το κατάστρωμα της οδού Πιτάνης, πλ. 3,25 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν.

Κτιστός αποχετευτικός αγωγός αποκαλύφθηκε κάτω από τη νότια πλευρά της ορθογώνιας πυέλου, ο οποίος όμως δεν συνδέεται, πιθανότατα, με το λουτρικό κτίσμα αλλά αποτελεί προγενέστερη κατασκευή. Αντίθετα, αγωγός παροχέτευσης ύδατος με κατωφερική κλίση προς Ν., κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη και μικρό, κτιστό φρεάτιο καθαρισμού, αποκαλύφθηκαν στα νότια του θερμού χώρου Γ.

Από την επίχωση του λουτρού συγκεντρώθηκε αβαφής κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος.

30. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 166. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

31. Για παράλληλα, βλ. I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, München 1984, Type BVI, αριθ. 4248, πίν. 100.

32. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

12. Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12 (Ο.Τ. 102, οικόπεδο Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη)

Συνεχίστηκε από το προηγούμενο έτος η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου[30] και ερευνήθηκαν σε βάθος τα αρχιτεκτονικά λείψανα του βορειοδυτικού τομέα, του τμήματος της αρχαίας οδού που είχε αποκαλυφθεί στον κεντρικό τομέα και των κτιριακών λειψάνων στο νότιο τομέα της ανασκαφής. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος λόγω της μεγάλης έκτασης του οικοπέδου (911 τ.μ.) και της πληθώρας των ευρημάτων.

Από τις επιχώσεις των αρχιτεκτονικών λειψάνων συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, σιδερένιοι ήλοι, τεμάχια χάλκινων αντικειμένων (άγκιστρο, κρίκος, περόνες κτλ.), περόνη αρχαϊκής εποχής[31] και χάλκινα νομίσματα από τα οποία ταυτίζονται τα ακόλουθα: α) δύο χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής των χρόνων του αυτοκράτορα Αδριανού (Gruppe XXXVII), β) φθαρμένο χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (στον οπισθότυπο διακρίνεται ιστάμενη μορφή και Νίκη (;), γ) χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων των χρόνων 35-31 π.Χ. (Gruppe XXII, 3 serie, στον εμπροσθότυπο η επιγραφή *ΦΕΙΔΙΑΣ*), δ) δύο χάλκινα νομίσματα Λακεδαιμονίων των χρόνων 43-31 π.Χ. (Gruppe XVI και XVII, αριθ. 76 αντίστοιχα), ε) φθαρμένο χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων, πιθανότατα των χρόνων 48-35 π.Χ. (Gruppe XV), στ) χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων των χρόνων 43-31 π.Χ. (Gruppe XVI), ζ) χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων των χρόνων 7-2 π.Χ. (Gruppe XXXI), η) δύο νομίσματα της Σικυώνας, ένα χάλκινο φθαρμένο και ένα αργυρό, θ) δύο χάλκινα νομίσματα Λακεδαιμονίων των χρόνων 31-7 π.Χ. (Gruppe XXVI), ι) δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα πιθανότατα των χρόνων 48-40 π.Χ. (Gruppe XIV), ια) δύο χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής των χρόνων του αυτοκράτορα Κομμόδου (Gruppe XLVI) και ιβ) ένα φθαρμένο πιθανότατα των χρόνων του αυτοκράτορα Κλαυδίου (Gruppe XXXVI).

13. Οδός Ωραίας Ελένης (Ο.Τ. 115, οικόπεδο Χ. Γιάτρα)

Κατά το χρονικό διάστημα 15-2-2000 έως 27-7-2000 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[32]. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα σχεδόν σε όλη την έκταση του προς οικοδόμηση χώρου, πλην της βορειοδυτικής γωνίας του οικοπέδου. Το ανώτερο σημείο των αρχαίων εντοπίστηκε σε βάθος 2,09 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Ωραίας Ελένης στα βορειοδυτικά του οικοπέδου. Τα περισσότερα οικοδομικά λείψανα είχαν θεμελιωθεί πάνω στο στέρεο έδαφος της περιοχής, το οποίο αποκαλύφθηκε σε όλη την έκταση του ανασκαφέντος χώρου σε βάθος κυμαινόμενο από 2,66 έως 3,48 μ. (Εικ. 17-18).

Τα ανεσκαμμένα αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν σε οικοδομικό συγκρότημα του 4ου-5ου αι. μ.Χ. με διάφορες προσθήκες και επισκευές. Διακρίθηκαν τμήματα δωματίων και αποθηκευτικών χώρων της οικίας και τουλάχιστον ένας υπαίθριος χώρος. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αποτελούν τη συνέχεια οι-

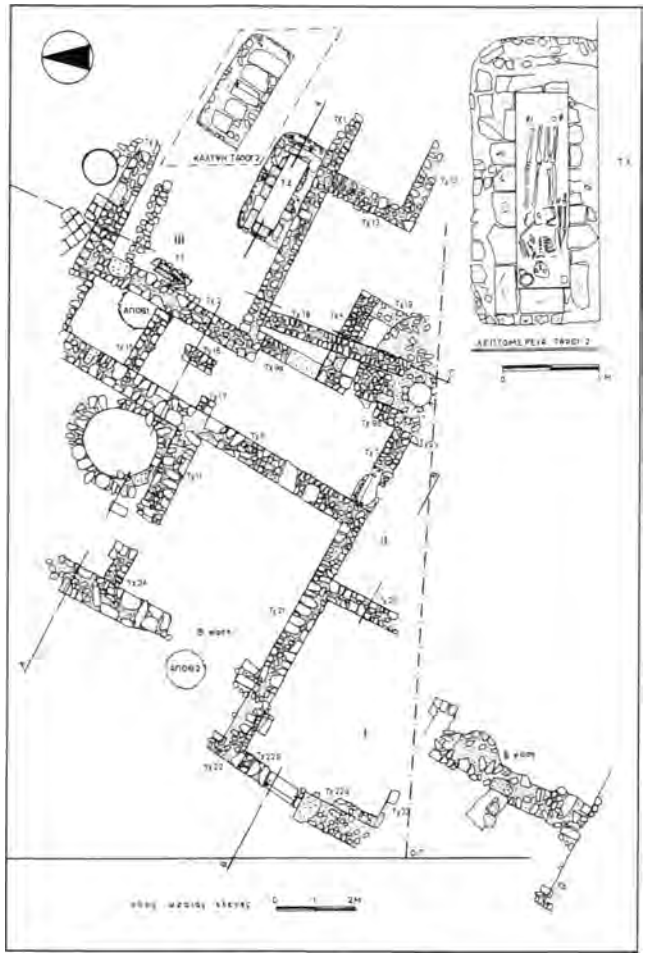

Εικ. 17. Σπάρτη. Οδός Ωραίας Ελένης. Κάτοψη της ανασκαφής και λεπτομέρεια του τάφου 2.

κοδομήματος που είχε αποκαλυφθεί κατά το έτος 1993 στο όμορο προς Β. οικόπεδο Κάτσου. Εργαστηριακή επίσης χρήση μπορεί να αποδοθεί σε τμήμα των αρχαίων λειψάνων.

Η παλαιότερη φάση του οικοδομικού συγκροτήματος διακρίθηκε στο νότιο και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Περιλαμβάνει δύο χώρους (Ι, ΙΙ), που ο καθένας διέθετε ανεξάρτητη είσοδο. Ο χώρος Ι είχε είσοδο με κατώφλι στα δυτικά και ο χώρος ΙΙ στα βόρεια. Οι τοίχοι των δύο αυτών χώρων, καθώς και οι υπόλοιποι τοίχοι της ίδιας φάσης ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, κεραμίδια και λάσπη για συνδετικό υλικό. Εξαίρεση αποτελούσαν οι Τχ 22α και 23 στους οποίους είχε επίσης χρησιμοποιηθεί κονίαμα. Οι τοίχοι αυτοί είχαν επίσης μεγαλύτερο πλάτος. Παρόμοια δομή είχε και το κατώτερο τμήμα του τοίχου 6, παρόμοιας κατεύθυνσης με τον Τχ 22α. Οι Τχ 22α, 23 και το κατώτερο τμήμα του Τχ 6 ήταν τοίχοι προγενέστερου οικοδομήματος, οι οποίοι όμως εντάχθηκαν στη νεότερη οικοδομική φάση.

Σε μεταγενέστερη εποχή πρέπει να αποδοθεί μια γενική ανακατασκευή του χώρου. Σε αυτή ανήκει η διάνοιξη πηγαδιού στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, η οποία διατάραξε τα

Εικ. 18. Σπάρτη. Οδός Ωραίας Ελένης. Γενική άποψη της ανασκαφής.

προγενέστερα οικοδομικά λείψανα. Κατά τη διάρκεια της ανακατασκευής αυτής οικοδομήθηκαν οι τοίχοι 1 και 2 της ανασκαφής και ο νέος χώρος ΙΙΙ.

Τέλος, μετά την εγκατάλειψη του χώρου, κατασκευάστηκαν στο χώρο ΙΙΙ δύο τάφοι: ένας καλυβίτης τάφος της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εποχής και ένας δεύτερος κτιστός από αργούς λίθους, κεραμίδια και λάσπη για συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό μέτωπο των τοιχωμάτων του, που έφερε επίχρισμα κονιάματος, είχαν επίσης χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι σε στρώσεις. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι και μαρμάρινα θραύσματα, μεταξύ των οποίων και τμήμα από κατώφλι σε β' χρήση, τα οποία είχαν στερεωθεί με κονίαμα. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί, ο ένας επάνω στον άλλο, οι οποίοι προφανώς αποτελούσαν δύο επάλληλες ταφές. Οι κεφαλές των νεκρών αποκαλύφθηκαν στη δυτική πλευρά του τάφου. Κτέρισμα της υποκείμενης ταφής ήταν ένα ληκύθιο με κωδονόσχημο σώμα παλαιοχριστιανικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 13859).

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Διακρίνονται θραύσματα πινακίων του τύπου African red slip ware και θραύσματα λύχνων βορειοαφρικανικού τύπου, μόνωτο κύπελλο ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 13827), σχεδόν ακέραιος αμφορέας (Μ.Σ. αριθ. 13860), τμήματα ενεπίγραφου λύχνου ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 13857), καθώς και τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα (Μ.Σ. αριθ. 13993), που προήλθαν από την ανασκαφή του αποθέτη αριθ. 2. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται επίσης σιδερένιοι ήλοι, τεμάχια οστέινων περονών, τμήμα οστέινης βελόνης, ψήφος από υαλόμαζα, δύο χάλκινοι αναδευτήρες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μικκύλη χάλκινη καμπάνα, χάλκινο ειδώλιο Ερμή (Μ.Σ. αριθ. 15144) (Εικ. 19). Αποκαλύφθηκαν, επίσης, τέσσερα τμήματα ενεπίγραφων λίθων (Μ.Σ. αριθ. 13808, 13809, 13810 και 13856), από τους οποίους ο ένας αποτελεί τμήμα του διατάγματος του Διοκλητιανού περί τιμών (Μ.Σ.

Εικ. 19. Σπάρτη. Οδός Ωραίας Ελένης. Χάλκινο ειδώλιο Ερμή.

αριθ. 13856). Τέλος, συγκεντρώθηκαν 123 χάλκινα νομίσματα, από τα οποία τα περισσότερα χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ (ΔΕΥΑΣ)

14. Οδός Πλατανιστά (ανατολική πλευρά του Ο.Τ. 141, μπροστά από το οικόπεδο Σ. Μοιράγια - Μ. Ντούλια)

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα της ΔΕΥΑ Σπάρτης αποκαλύφθηκε, σε βάθος 0,85 μ. από την επιφάνεια της οδού Πλατανιστά, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό διάκοσμο, το οποίο οριοθετείται προς Β. από τα υπολείμματα της θεμελίωσης τοίχου, πλ. 0,46 μ. Διακρίνονται δύο πλαίσια, από τα οποία το εξωτερικό είναι κοσμημένο με σειρά ρόμβων και το εσωτερικό με σπειρόκυμα καθώς και πεδίο με διακόσμηση τετράκτινων άστρων. Το ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του οικοπέδου Παναγάκη[33] και πρέπει να ανήκει σε έναν από τους χώρους της ίδιας οικίας, είχε καταστραφεί από τη διέλευση παλαιότερου αγωγού της ΔΕΥΑ Σπάρτης.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΕΡΓΑ ΔΕΗ

Κατά το έτος 2000 διανοίχθηκε μεγάλος αριθμός χανδάκων με σκοπό την επέκταση και βελτίωση του δικτύου ηλεκτροδότησης της Σπάρτης, στις οδούς Άγιδος (Ο.Τ. 10 και 136), Αγίου Νίκωνος (Ο.Τ. 120), Ηρακλειδών (Ο.Τ. 7), Κύπρου (Ο.Τ. 147 Α), Λυσάνδρου και Πλατανιστά, Λεωνίδου (Ο.Τ. 124), Λυσάνδρου (Ο.Τ. 7), Κ. Παλαιολόγου (Ο.Τ. 120 Α και 122), Τριακοσίων (Ο.Τ. 119, 125 και 137). Σε πολλά σημεία των χανδάκων αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, κυρίως τμήματα τοίχων και αγωγοί. Τα σημαντικότερα ευρήματα αποκαλύφθηκαν κάτω από το κατάστρωμα της οδού ΙΧ Μεραρχίας στη δυτική πλευρά του Ο.Τ. 150 (Εικ. 1, αριθ. 15). Στη νοτιότερη πλευρά του σκάμματος που διανοίχθηκε στην οδό αποκαλύφθηκε μπροστά από την ιδιοκτησία του Ν. Νικόλαρου σε βάθος 0,80 μ. αίθριο με impluvium κοσμημένο με ψηφιδωτό δάπεδο των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.

Το αίθριο περιβαλλόταν από αγωγό, πλ. 0,70 μ., ο οποίος διασώθηκε στην ανατολική πλευρά του και σε τμήματα της βόρειας και της νότιας πλευράς και αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,90 έως 1,12 μ. Τμήμα του αγωγού προχωρά κάτω από τη δυτική πλευρά του παραπάνω οικοπέδου, όπου κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης οικίας το έτος 1986 είχαν αποκαλυφθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου τμήματα αυλάκων. Στο κέντρο του αιθρίου εισερχόταν από τα νότια μολύβδινος αγωγός νερού με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος κατέληγε στο impluvium, διαστ. 1,10×1,15 μ., που έφερε ίχνη ορθομαρμάρωσης στις τέσσερις πλευρές.

Το αίθριο έφερε ψηφιδωτό δάπεδο, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ., αποτελούμενο από διάχωρα που χωρίζονταν μεταξύ τους με ταινία πλοχμού. Σώζονται τα διάχωρα της βόρειας, ανατολικής και δυτικής πλευράς, ενώ έχουν πλήρως καταστραφεί τα τρία διάχωρα (σε αναλογία με τη βόρεια πλευρά) της νότιας πλευράς.

Στη βόρεια πλευρά του αιθρίου είχαν οριστεί τρία διάχωρα. Στο ανατολικότερο μερικώς κατεστραμμένο διάχωρο απεικονίζονται δύο ερωτιδείς σε βάρκα, οι οποίοι ψαρεύουν με δίχτυ. Στο κεντρικό διάχωρο απεικονίζεται ο Ποσειδώνας καθισμένος επάνω σε θαλάσσιο ίππο. Στο δυτικότερο διάχωρο της βόρειας πλευράς απεικονίζονται πάλι δύο ερωτιδείς μέσα σε βάρκα, οι οποίοι ψαρεύουν με καλάμια.

Στον κεντρικό πίνακα της δυτικής πλευράς του αιθρίου απεικονίζεται η Αφροδίτη καθισμένη σε κοχύλι το οποίο κρατούν στους ώμους τους δύο τρίτωνες. Επάνω από τις κεφαλές των τριτώνων και εκατέρωθεν της Αφροδίτης απεικονίζονται δύο ερωτιδείς.

Στο κεντρικό διάχωρο της νότιας πλευράς απεικονίζεται, σε μια σύνθεση πρωτότυπη για τη σχετική εικονογραφία, η παράσταση της αποκάλυψης από τον Ύπνο στον Διόνυσο, της κοιμωμένης στην ακτή της Νάξου Αριάδνης, ταυτόχρονα με την παράσταση της εγκατάλειψής της από τον Θησέα. Ένα ακόμη πρωτότυπο στοιχείο για τη σύνθεση αποτελεί η απεικόνιση για πρώτη φορά σε ψηφιδωτό της μορφής του Ύπνου. Οι μορφές ταυτίζονται και με την αναγραφή των ονομάτων τους: *[ΑΡΙΑ]ΔΝ[Η], ΥΠΝΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΟΣ, ΘΗΣΕΥΣ.*

Μαγούλα

Οικόπεδο Ι. και Σ. Πρεκεζέ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε στο δυτικό μέρος του οικοπέδου κυκλοτερής τοίχος, χορδής 21,50 μ.

33. Βλ. παραπάνω, σ. 211-213, Ο.Τ. 6.

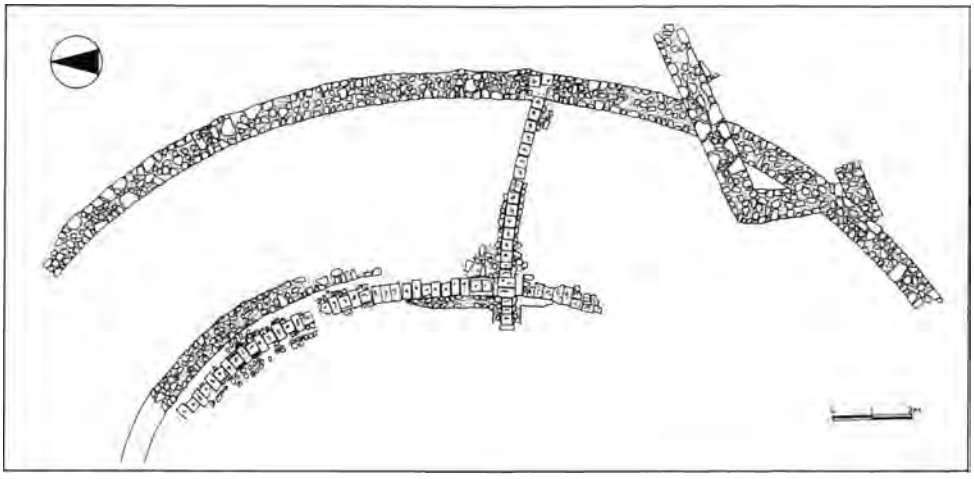

Εικ. 20. Μαγούλα. Οικόπεδο Ι. και Σ. Πρεκεζέ. Κάτοψη της ανασκαφής.

(υπολογιζόμενη διάμετρος κύκλου 31,40 μ.), κατασκευασμένος από αργούς λίθους μέτριου μεγέθους, με λάσπη για συνδετικό υλικό. Κτιστή αύλακα, με κατεύθυνση Α.-Δ., διέκοπτε τον τοίχο.

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας προς Δ. και προς Ν., πέραν του διαγράμματος κάλυψης της προς ανέγερση οικοδομής, αποκάλυψε τμήμα δεύτερου ανάλογου κυκλοτερούς τοίχου, σωζόμενης χορδής 7,50 μ. (υπολογιζόμενη διάμετρος κύκλου 23 μ.), κατασκευασμένου επίσης από αργούς λίθους. Στο δυτικό μέτωπο του δεύτερου κυκλοτερούς τοίχου αποκαλύφθηκε παράλληλη προς αυτόν αύλακα με δάπεδο από πήλινες πλάκες, η οποία διασταυρώνεται με την αύλακα που προαναφέρθηκε, η οποία συνεχίζει περαιτέρω προς Δ. Η όλη διαμόρφωση των αρχαίων λειψάνων υποδεικνύει υπαίθριο χώρο, του οποίου όμως η χρήση λόγω του περιορισμένου ανεσκαμμένου χώρου δεν είναι γνωστή.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής και σε υπερκείμενο στρώμα αποκαλύφθηκε γωνία μεταγενέστερου οικοδομήματος. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους, μέτριου και μεσαίου μεγέθους, και λάσπη για συνδετικό υλικό και έτεμναν τον ανατολικό (εξωτερικό) κυκλοτερή τοίχο. Η συνέχεια του κτίσματος βρίσκεται κάτω από το προς Ν. άσκαφο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου (Εικ. 20).

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα μπορούν να χρονολογηθούν από τη λιγοστή κεραμική που συγκεντρώθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια. Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν επίσης σιδερένιοι ήλοι, τεμάχια χάλκινου αναδευτήρα και τεμάχιο μολύβδινου ελάσματος.

Οδός Καλλικρατίδου

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διαμόρφωση της οδού, η οποία διέρχεται από το κοινό όριο Δήμων Σπάρτης και Μυστρά και την κατασκευή στηθαίου σε αυτή, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες σε πολλά σημεία της οδού (Εικ. 1, αριθ. 16).

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου Μ. Σουσάνη αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και βορειότερα αυτού τμήμα δαπέδου από μικρούς αργούς λίθους, θραύσματα κεραμιδιών και κονίαμα.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου Π. Παπαγιαννάκου αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος τμήμα τοίχου (Τχ 2), σωζ. μήκ. 15 και πλ. 0,70 μ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από λίθους, κεραμίδια και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Η δυτική παρειά του έφερε επίχρισμα με κονίαμα. Στα ανατολικά του αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων παράλληλων τοίχων, οι οποίοι μαζί με τον Τχ 2 όριζαν τέσσερις διαφορετικούς κατά τον άξονα Β.-Ν. χώρους κτιρίου. Τμήματα άλλων τοίχων αποκαλύφθηκαν στα βόρεια του προαναφερθέντος κτιρίου. Στα ευρήματα του χώρου συμπεριλαμβάνεται μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή ανδρικής γενειοφόρου μορφής (Μ.Σ. αριθ. 13858).

Η συνέχεια του σκάμματος προς Β., στα ανατολικά του οικοπέδου Φλώρου, αποκάλυψε σε μικρό επίσης βάθος από την επιφάνεια του εδάφους λείψανα και άλλων τοίχων και κατασκευών καθώς και κτιστό τάφο, διαστ. 2,05×0,55 μ. στο εσωτερικό. Τα τοιχώματα του τάφου, που είχε προσανατολισμό Α.-Δ., έφεραν επίχρισμα από κουρασάνι. Ο τάφος βρέθηκε κενός. Βορειότερα ακόμη αποκαλύφθηκαν τμήματα και άλλων κατασκευών, των οποίων η χρήση δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Οδός Σπάρτης - Καστορίου

Κατά τις εργασίες κατασκευής της νέας οδού Σπάρτης - Καστορίου (τμήμα Σπάρτη - Καραβάς) αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες κατά μήκος της δυτικής πλευράς της οδού[34].

34. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε κυρίως η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Πάντου.

Στη χ.θ. 0+940 μ. έως 0 +1, 1 χλμ. εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν αρχαιότητες σε μήκος 160 μ. στη δυτική πλευρά της υφιστάμενης οδού εντός του πρώην οικοπέδου Κάρκουλα. Ανασκάφηκε ζώνη πλ. 9,50 μ., όπου αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφοι. Ο τάφος 1 ήταν κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 2,54 μ. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί λίθινες πλάκες μερικές από τις οποίες είχαν καταπέσει στο εσωτερικό του. Επάνω στο δάπεδο του τάφου αποκαλύφθηκε ενταφιασμός σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος και την κεφαλή στην ανατολική πλευρά του τάφου, και κτέρισμα μία μελαμβαφή λάκαινα.

Ο τάφος 2 αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος στο νοτιότερο τμήμα του χώρου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ ο τάφος 3 ήταν κιβωτιόσχημος με τοιχώματα επενδεδυμένα από κάθετα τοποθετημένες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα αποσαρθρωμένα οστά. Η ανασκαφική έρευνα του χώρου δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος και θα συνεχιστεί.

Κατά τις εργασίες της διαπλάτυνσης της υπάρχουσας οδού, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες και σε άλλα σημεία του έργου, οι οποίες θα ερευνηθούν κατά το επόμενο έτος. Η ανασκαφή στα σημεία αυτά κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική προκειμένου να προσδιοριστεί η έκταση της αρχαίας πόλης προς Β. και η αρχαία οδός που συνέδεε τη Σπάρτη με τη Μεγαλόπολη στη δεξιά όχθη του Ευρώτα. Οι αποκαλυφθέντες τάφοι φαίνεται ότι ανήκουν στο γνωστό από το παρελθόν βόρειο νεκροταφείο της πόλης[35].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Αμύκλες

Οικόπεδο Β. Πολίτη

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου αποκάλυψε στο νότιο τμήμα του και σε βάθος 0,47 έως 0,57 μ. από την επιφάνεια της παρακείμενης κοινοτικής οδού εκτεταμένο λιθοσωρό-μπάζωμα από τη διάλυση προγενέστερων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Εντός του λιθοσωρού βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων και επίστεψη μνημείου που έχει τη μορφή φύλλων άκανθας που περιβάλλουν ωό (Μ.Σ. αριθ. 15111).

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε αβαφής κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων αλλά και μελαμβαφής κεραμική προγενέστερων χρόνων, τεμάχια αποθηκευτικών πίθων και μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων κεράμων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, τμήμα χάλκινου αναδευτήρα και θραύσμα ερυθροβαφούς κεράμου (Μ.Σ. αριθ. 15112) που φέρει ενσφράγιστο εντός κύκλου συμπίλημα γραμμάτων, ένα εκ των οποίων είναι το γράμμα *Α*.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γύθειο

Οδός Αγίας Τριάδος (Ο.Τ. 15, οικόπεδο Σ. Διακουμάκου)

Η ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο αίθουσες μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος με είσοδο στα ανατολικά. Το δάπεδο της βόρειας αίθουσας, διαστ. 8,80×10,20 μ., είχε επιστρωθεί στο εξωτερικό τμήμα με πλάκες μαρμάρου, μικρό μέρος των οποίων διασώθηκαν κατά χώραν. Στο κέντρο του χώρου αποκαλύφθηκε κάτω από στρώμα καταστροφής της στέγης του κτιρίου opus sectile, το οποίο δεν ερευνήθηκε πλήρως κατά το τρέχον έτος.

Από τη νότια αίθουσα ανασκάφηκε τμήμα, αφού μέρος της φαίνεται να συνεχίζεται προς τον ακάλυπτο χώρο του προς Ν. όμορου οικοπέδου. Στα ανατολικά της αίθουσας αυτής αποκαλύφθηκε χώρος, το δάπεδο του οποίου καλυπτόταν με ψηφιδωτό.

Στα δυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο δρόμος διατρεχόταν από δύο αγωγούς ύδρευσης κατασκευασμένους από πήλινα κυλινδρικά στελέχη. Λιγοστοί λίθοι, οι οποίοι μπορεί να ανήκουν στο δυτικό αλλά κατεστραμμένο ανάλημμα του δρόμου, αποκαλύφθηκαν στη δυτική παρειά του σκάμματος. Ο αρχαίος δρόμος βρίσκεται σε αρκετά ψηλότερο επίπεδο από εκείνο της αίθουσας. Είναι λοιπόν φανερό, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες ανασκαφές στο Γύθειο, ότι η ρωμαϊκή πόλη είχε οικοδομηθεί σε άνδηρα στις κλιτύες του λόφου της σημερινής περιοχής της Παλαιόπολης.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ελαφόνησος

Οικόπεδο Μ. Λιάρου-Ψαρομμάτη

Με αφορμή αίτημα για τη νομιμοποίηση ισόγειας αποθήκης στο παραπάνω οικόπεδο στην περιοχή της Λεύκης[36], στο «Κάτω Νησί», διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στις οποίες αποκαλύφθηκε κεραμική πρωτοελλαδικών και μυκηναϊκών χρόνων. Το αίτημα δεν εγκρίθηκε.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

35. Βλ. *ΠΑΕ* 1931, σ. 91-96 και 1934, σ. 123-128.
36. *BSA* 56 (1961), σ. 146.

Νεάπολη Βοιών

Οδός Ακτής Βοιών 124 (οικόπεδο Γ., Ι. και Κ. Κοντραφούρη)

Κατά τη διάνοιξη τομών για την τοποθέτηση υποστυλωμάτων εντός της υπάρχουσας οικίας, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων στο νότιο τμήμα της οικοδομής. Από τον καθαρισμό των αρχιτεκτονικών λειψάνων συγκεντρώθηκε κεραμική των υστερορωμαϊκών χρόνων (λαβές αμφορέων, αυλακωτά και κτενωτά όστρακα και θραύσματα αγγείων του τύπου terra sigillata). Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα νότια της κεντρικής πλατείας της Νεάπολης, όπου είχε αποκαλυφθεί τμήμα λουτρικού συγκροτήματος των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων[37], και σε άμεση γειτνίαση με αυτή, οπότε είναι δυνατό τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα να συνδέονται με το παρακείμενο λουτρικό συγκρότημα.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ύστερα από ενέργειες του Αστυνομικού Τμήματος Αρεόπολης εντοπίστηκε στην οικία J. Reinhard στην Καρυούπολη και κατασχέθηκε μεγάλος αριθμός αρχαίων αντικειμένων: αρχιτεκτονικά μέλη και άλλα λίθινα αντικείμενα, όστρακα από τα προϊστορικά έως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και μεταλλικά αντικείμενα, όπως λαβές αγγείων, αιχμή βέλους, μολύβδινο σταθμίο με εγχάρακτο συμπίλημα των γραμμάτων *Τ* και *Ε* των ελληνιστικών χρόνων, διαστ. 0,037×0,039 μ., ύψ. 0,08 μ., και δύο μολυβδίδες που φέρουν συμπίλημα των γραμμάτων *Μ* και *Ε*, μήκ. 0,035 και 0,037 μ. αντίστοιχα. Τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στη Συλλογή Γυθείου για εκτίμηση και χρονολόγηση από την Ε΄ ΕΠΚΑ και τη συναρμόδια 5η ΕΒΑ, και σχηματίστηκε δικογραφία.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Σπάρτη

Ύστερα από την ενημέρωση εκ μέρους του Αστυνομικού Τμήματος Σπάρτης, της Υπηρεσίας αλλά και της Κ. Χρόνη, παραδόθηκαν στο Μουσείο Σπάρτης 16 αρχιτεκτονικά μέλη (Μ.Σ. αριθ. 13874-13889). Πρόκειται για κιονόκρανα, βάσεις, τμήματα κιόνων και επιστυλίων, τα οποία βρίσκονταν στον κήπο της ιδιοκτησίας της Κ. Χρόνη στην Καλογωνιά της Σπάρτης. Το σημαντικότερο από τα παραδοθέντα αντικείμενα είναι τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους (Μ.Σ. αριθ. 13880), μήκ. 0,85 και πλ. 0,49 μ., που φέρει ανάγλυφο διάκοσμο ανθέων λωτού που εναλλάσσονται με μπουμπούκια λωτού και προέρχεται πιθανότατα από το διάκοσμο του ναού του Αμυκλαίου Απόλλωνα[38].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Λακωνική Μάνη

Κατά την περίοδο 2000 προχώρησε περαιτέρω η διαδικασία για τις προτάσεις νέων κηρύξεων ή επανακηρύξεων με τοπογραφική οριοθέτηση ή συμπληρώσεων παλαιών κηρύξεων αρχαιολογικών χώρων της Λακωνικής Μάνης[39]. Σύμφωνα με τον προγραμματισμό της Εφορείας ως προς την ιεράρχηση των μέτρων αποτελεσματικότερης προστασίας και ανάδειξης των αρχαίων οικιστικών και μνημειακών συνόλων της χερσονήσου, οι πρώτες αρχαίες πόλεις που χαρτογραφήθηκαν συστηματικά είναι η *Πύρριχος* και η *Τευθρώνη* (που θα παρουσιασθεί στα επόμενα Χρονικά του *ΑΔ*). Η τοπογραφική θεώρηση των εντοπισθέντων αρχαιολογικών θέσεων και η πλήρης χαρτογραφική επεξεργασία και επιμέλεια οφείλονται στον κ. Γιάγκο Γιαξόγλου, Αγρονόμο Τοπογράφο Μηχανικό Ε.Μ.Π., ειδικό εξωτερικό συνεργάτη της Ε΄ ΕΠΚΑ.

Πύρριχος

Σύμφωνα με την Υ.Α. 29568/67/8-4-1970 (ΦΕΚ 267/Β/16-4-1970), κηρύσσονται ως Αρχαιολογικοί Χώροι και Μνημεία: «Τα εν θέσει Πουρκό - Πύρκος, παρά το χωρίον Κάβαλος, λείψανα οικοδομημάτων Ρωμαϊκών χρόνων και τα επί της κορυφής του λόφου ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου, ένθα η θέσις της Λακωνικής Πόλεως Πυρρίχου». Όμως, επειδή η ανωτέρω κήρυξη αναφέρεται ασαφώς μόνον σε δύο θέσεις του ενεργού οικισμού Πύρριχος (Κάβαλος) (βλ. infra αριθ. **1** και αριθ. **20-20α**) και δεν συνοδεύεται από σχετικό τοπογραφικό διάγραμμα, παρέμενε άγνωστη η ακριβής έκταση της αρχαίας πόλεως και η θέση των υπολοίπων μνημείων που χωροθετούνται εντός του οικισμού και εντός της ευρύτερης κτηματικής περιφερείας του. Διενεργήθηκε από την υπογράφουσα νέα εντατική έρευνα επιφανείας (συμπληρωματική παλαιοτέρας), προκειμένου να προσδιορισθεί η έκταση της πόλεως, να εντοπισθούν και ενταχθούν σε ευρύτερη κήρυξη αρχαιότητες γνωστές στην βιβλιογραφία, καθώς και άλλες αρχαιότητες, άγνωστες στην βιβλιογραφία, που τεκμηριώνουν την ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση της Πυρρίχου στην χερσόνησο του Ταινάρου, όπως και την οικιστική δομή της στην διάρκεια πολλών αιώνων, έως και την ύστερη αρχαιότητα· επίσης, την μετεξέλιξη της αρχαίας πόλεως σε αγροτικό χώρο κατά την επίσης μακρά διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. *Επιλεγμένη βιβλιογραφία (πρωτογενείς πηγές)*. Ν. Β. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*, Αθή-

37. Για την ανασκαφική έρευνα του υστερορωμαϊκού λουτρού, βλ. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 172· 26 (1971): Χρονικά, σ. 120-122· 28 (1973): Χρονικά, σ. 173-175· *ΑΕ* 1992, σ. 165-177.

38. *ΑΜ* 52 (1927), σ. 33 και 73, Beil. X, 11.

39. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 188-196.

ναι 1993, σ. 214-220. E. S. Forster, «South-Western Laconia. Sites», *BSA* 10 (1903-1904), σ. 158-189· ιδ. 160 («Pyrrhicos») και κατάλογος επιγραφών (σ. 167-189), σ. 167: αριθ. 3. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995· ιδ. 352 (αριθ. 141). Chr. Le Roy, «Lakonika II», *BCH* 89 (1965), σ. 378-382 και εικ. 21-27. Γ. Δ. Μανολάκος, «Τοπωνυμίαι. Α': Δήμος Τευθρώνης», *Λαογραφία* Ε' (1915), σ. 399. Τ. Μόσχος - Λ. Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα. Οι βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της Λακωνικής Μάνης», *ΑΑΑ* XIV (1981), σ. 3-28· ιδ. 5, 17: εικ. 1, σχέδ. 2 και 3. Λ. Μόσχου, «Μία αγροτική περιοχή της Ανατολικής Μάνης στον κώδικα Ambrosianus Trotti 373», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, JÖB* 32 (1982), σ. 639-656· ιδ. 649-650, πίνακας σ. 651-652 και χάρτης υπομνηματισμένος σ. 640. T. Moschos - L. Moschou, «The palaeomaniatika: the transition from ancient polis to Byzantine chora», *Ekistics* 295 (1982), σ. 261-270 (σποράδην)· ιδ. εικ. 3-4. Α. Πετρίδης, «Λακωνικά. Περί τριών χωρίων του Δήμου Κολοκυνθίου της επαρχίας Γυθείου ήτοι Κάββαλου, Μαυριανού και Χυμάρας», *Πανδώρα* 20 (1870) [φυλλάδιον 473], σ. 340-342. Α. Πετρίδης, «Περί της εν τη Δυτική Μάνη αρχαίας πόλεως Καρδαμύλης», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμος 21 (1873), σ. 2645-2648· ιδ. 2648. M. E. Puillon Boblaye, *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée. (Faisant Suite aux Travaux de la Commission Scientifique de Morée)*, Paris - Strasbourg ^{2}1836· ιδ. σ. 88-89. R. Weil, «Aus Lakonien», *AM* 1 (1876), σ. 151-166· ιδ. 158.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ. *Γεωγραφική θέση (Χάρτης 1)*. Το προτεινόμενο προς οριοθέτηση και κήρυξη ως αρχαιολογικός χώρος μέρος της σύνολης εδαφικής και πολιτικής επικρατείας της αρχαίας *πόλεως* Πύρριχος (**A-N**) βρίσκεται σε απόσταση 33 χλμ. προς ΝΔ. του Γυθείου, συμπίπτει δε με τα γεωγραφικά όρια του ενεργού οικισμού Πύρριχος (Κάβαλος) και την από τον 19ο αι. και εντεύθεν κτηματική περιφέρειά του (διοικητική υπαγωγή: Δήμος Ανατολικής Μάνης). Το αρχαίο αστικό κέντρο και η άμεση περιαστική ζώνη καλύπτουν σχεδόν ολόκληρη την έκταση ενός κλειστού υψιπέδου, συνολικής έκτασης περίπου 2.500×800 μ. (υψόμετρο Γ. Υ. Σ. 385-420 μ.), το οποίο σχηματίζεται μεταξύ των νοτίων παρυφών της οροσειράς Κάτω Ταΰγετος και της βόρειας πλευράς του ορεινού όγκου Σαγγιάς, που διατρέχει την κεντρική χερσόνησο της Μάνης. Το υψίπεδο Πυρρίχου αποτελεί τη βασική φυσική δίοδο από την δυτική περιοχή του Μεσσηνιακού Κόλπου (μείζων περιοχή Αρεοπόλεως και Διρού) προς την ανατολική περιοχή του Λακωνικού Κόλπου (μείζων περιοχή Κότρωνα), ενώ συνδέει το βόρειο τμήμα της χερσονήσου (μείζων περιοχή Καρυουπόλεως και Βαχού) με τα μεσσηνιακά και λακωνικά νότια μέρη. Για την στρατηγική σημασία της περιοχής κατά τους αρχαίους, τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, βλ. infra αριθ. **29ε** (φρούριο Καστράκι) και *Περιφερειακές θέσεις* (Πυργάκι, Στενή, Μαύριανος). Η γεωγραφική ζώνη Πυρρίχου οριοθετείται από τους ακολούθους ορεινούς όγκους: προς ΒΔ. από το Μακρυλάκκωμα (μέγ. υψόμ. Γ. Υ. Σ. 934 μ.), που ανήκει στους Ν-ΝΔ κλιμακωτούς σχηματισμούς της οροσειράς Κάτω Ταΰγετος και οριοθετεί την επικράτεια της Πυρρίχου με εκείνην της αρχαίας πόλεως *Οίτυλος*· προς Β. από το Κοντονόρος (μέγ. υψόμ. Γ. Υ. Σ. 801 μ.)· προς ΒΑ. από την Τρυπητή (μέγ. υψόμ. Γ. Υ. Σ. 764 μ.)· προς Ν. από τους κλιμακωτούς βορείους σχηματισμούς του όρους Σαγγιάς, από το υψόμετρο (Γ. Υ. Σ.) 385 μ.-420 μ. έως το υψόμετρο (Γ. Υ. Σ.) 1037.28 μ. (Προφήτης Ηλίας Πυρρίχου). *Έδαφος - Γεωλογικό υπόβαθρο*[40]. Η άμεση οικιστική ζώνη της αρχαίας Πυρρίχου και του βυζαντινού Καβάλου – όπως και του ενεργού οικισμού Πύρριχος – αναπτύχθηκε προς Δ.-ΒΔ. γύρω από το ύψωμα **Παλιόπυργος** (αριθ. **20α**) – *Βίγλα* (μέγ. υψόμ. Γ. Υ. Σ. 601.10 μ.) και προς Ν.-ΝΑ. γύρω από την κλειστή και επιμήκη κοιλάδα Πούρχος (αριθ. **1**), της οποίας η πλούσια υδροφόρος ζώνη του υπεδάφους συγκρατείται από τα πολλαπλά στρώματα των μεταμορφικών μαρμαρυγικών - σχιστολιθικών πετρωμάτων, που παρεμβάλλονται στην επικρατούσα ζώνη σκληρού ασβεστολίθου του Κάτω Ταυγέτου. Η γεωλογική σύνθεση της κοιλάδας Πούρχος και ο εκμεταλλεύσιμος υδροφόρος ορίζοντας του υπεδάφους της συνεπάγονται υπολογίσιμα καλλιεργήσιμα εδάφη (η εντατική εκμετάλλευση διαρκεί έως και το 1950). *Οικιστικά στοιχεία*. Από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, ο ενεργός οικισμός Πύρριχος αναπτύσσεται στην ίδια θέση ή και γύρω από τον αρχαίο αστικό πυρήνα, σε τμήμα του οποίου είχε ιδρυθεί (μεταξύ 8ου και 9ου αιώνα) ο οχυρωμένος βυζαντινός οικιστικός πυρήνας (βλ. infra αριθ. **20-20α**: *Πάνω Χώρα - Παλιόπυργος* και *Βίγλα*). Ο μεταβυζαντινός και νεωτέρων χρόνων οικισμός απαντάται σε ποικίλες πηγές (κατάλογοι, εκθέσεις, απογραφές, χάρτες), μεταξύ των ετών 1618 και 1829, ως Cavallo nel Purcho, Cavalo, villa Cavallo, χωρίο' κάβαλος κλπ.[41]. *Παρατηρήσεις σε τοπωνύμια*. Κοιλάδα *Πούρχος* είτε *Πούρκο* (τό) ή *Πούρκος* είτε *Μπούρχος / Μπούρκος*: βλ. infra, αριθ. **1**. Η γραφή του τοπωνυμίου «Πουρκό - Πύρκος» στο κείμενο της κήρυξης 1970 είναι λανθασμένη. Η πλέον πιθανή υπόθεση είναι ότι ο συντάκτης της πρότασης κήρυξης (πρβλ. την υπ' αριθ. 20/1-7-69 πράξη του Αρχαιολογικού Συμβουλίου) βασίζεται στην μεταγραφή του E. S. Forster: «(...) the plain east of the village is still known by the name of *Pyrkos*»[42]. *Μικροτοπωνύμια*. Βασική πηγή ονοματοθεσίας είναι ο κατάλογος (1915) του Γ.Δ. Μανολάκου (βλ. βιβλιογραφία), ενώ έγινε και επιτόπια καταγραφή, για τις ανάγκες

40. J. Dufaure, *Carte géomorphologique de Péloponnèse*, CNRS: Institut de Géographie, Paris 1978. P. Sabatakakis. *Lineamenti idrogeologici del Massicio Carbonatico della peninsola di Mani nella regione di Lakonia*, Modena-Bologna 1989 (αδημοσίευτη διδ.διατρ.).

41. Κόμης 1995, 352: αριθ. 141 και Παράρτημα ΙΙ: Πίν. Ι, σ. 443. Κάβαλ(λ)ος, ο = ο πόρος, η διάβαση: βλ. Δ.Β. Βαγιακάκος, «Αρχαία και μεσαιωνικά τοπωνύμια εκ Μάνης (Συμβολή δευτέρα)», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σ. 329. Βλ. παρ. *Περιφερειακές θέσεις: Στενή* είτε *Πόρτα του Καβάλου*.

42. Αρχαιοπινής ερμηνεία του μεσαιωνικού τοπωνυμίου: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Αρχαία και μεσαιωνικά τοπωνύμια εκ Μάνης (Συμβολή πρώτη)», *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 216-217, s.v. Πούρκος - Πύρριχος, ο.

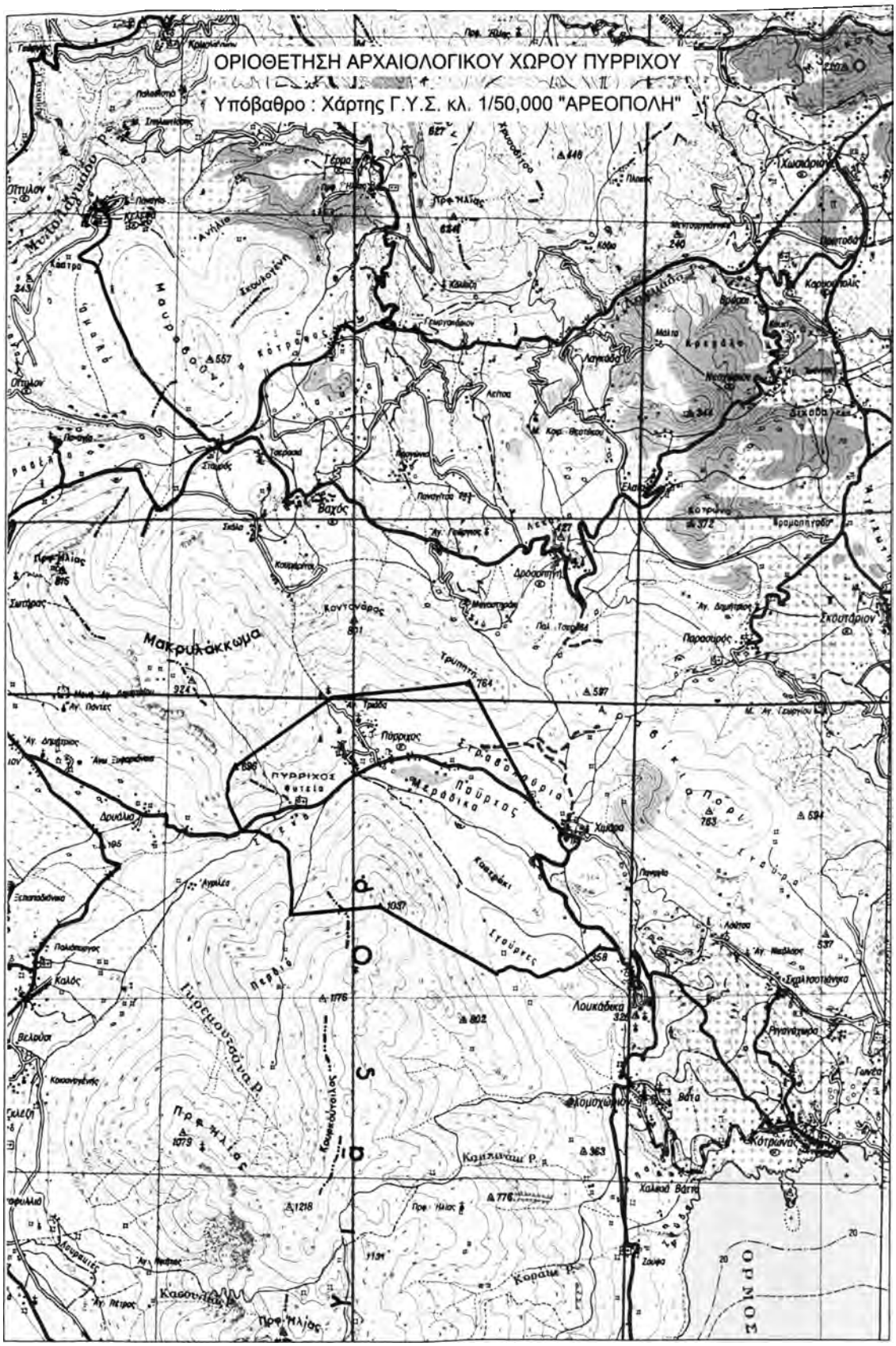

Χάρτης 1. Λακωνική Μάνη. Πύρριχος. Οριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου. Υπόβαθρο: Γ.Υ.Σ. φ. Αρεόπολις, έκδοση 1992.

του παρόντος, συμπληρωματική παλαιοτέρας (βλ. βιβλιογραφία: Μόσχου 1982).

Η πόλις Πύρριχος. Παυσανίου Ἑλλάδος Περιηγήσεως III 21,7 (*πόλις τῶν Ἐλευθερολακώνων*) και III 25,2-3*: *(...) Πύρριχος ἐν μεσογαίαι. τὸ δὲ ὄνομα τῆι πόλει γενέσθαι φασὶν ἀπὸ Πύρρου τοῦ Ἀχιλλέως, οἱ δὲ εἶναι θεὸν Πύρριχον τῶν καλουμένων Κουρήτων· εἰσὶ δὲ οἱ Σιληνὸν ἐκ Μαλέας ἐλθόντα ἐνταῦθα λέγουσιν οἰκῆσαι. τραφῆναι μὲν δὴ τὸν Σιληνὸν ἐν τῆι Μαλέαι δηλοῖ καὶ τάδε ἐξ ἄισματος Πινδάρου·*

ὁ ζαμενὴς δ' ὁ χοροιτύπος,
ὃν Μαλέας ὄρος ἔθρεψε, Ναΐδος ἀκοίτας
Σιληνός·

ὡς δὲ καὶ Πύρριχος ὄνομα ἦν αὐτῶι, Πινδάρωι μὲν οὐκ ἔστιν εἰρημένον, λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Μαλέαν οἰκοῦντες. ἔστι δὲ ἐν τῆι Πυρρίχωι φρέαρ ἐν τῆι ἀγορᾶι, δοῦναι δέ σφισι τὸν Σιληνὸν νομίζουσι· σπανίζοιέν τ' ἂν ὕδατος, εἰ τὸ φρέαρ τοῦτο ἐπιλείποι. θεῶν δὲ ἐν τῆι γῆι σφισιν ἱερά ἐστιν Ἀρτέμιδός τε ἐπίκλησιν Ἀστρατείας, ὅτι τῆς ἐς τὸ πρόσω στρατείας ἐνταῦθα ἐπαύσαντο Ἀμαζόνες, καὶ Ἀπόλλων Ἀμαζόνιος· ξόανα μὲν ἀμφότερα, ἀναθεῖναι δὲ λέγουσιν αὐτὰ τὰς ἀπὸ Θερμώδοντος γυναῖκας.

* [Στερεότυπος έκδοση: M. H. Rocha-Pereira, *Pausaniae Graeciae Descriptio*, vol. I, Leipzig 1973 (Bibliotheca Teubneriana)].

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ (Χάρτης 2)

1. Κοιλάδα Πούρχος

Προς την Ν-ΝΔ πλευρά του μεσαίου μέρους της κοιλάδας, στην θέση **Κανδάκη** ή **Χάντακας** ή **Χαντάκια** (sc. αγωγός-οί) (αριθ. **24**) παρατηρούνται κατάλοιπα και ίχνη αρχαίων τεχνικών παρεμβάσεων εκτροπής και απορροής των υδάτων, εγγειοβελτιωτικά και υδραυλικά έργα που δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί. Εξ άλλου, στην θέση **Βύθακας** ή **Βυθίστρα** (αριθ. **23**) υπάρχει ένας φυσικός υπόγειος αγωγός, μία (επίσης ανεξερεύνητη) καταβόθρα (αναφέρεται από τον Puillon de Boblaye, στην συνέχεια από τον Πετρίδη 1870). Στην θέση **Μεράδικα** (αριθ. **22**): επιφανειακή χρηστική κεραμική πολλών ιστορικών περιόδων. Επίσης, σε πολλές θέσεις του Πούρχου διατηρούνται και είναι σε χρήση ορισμένα από τα πολυάριθμα αρχαία φρέατα (αναφέρονται στα κείμενα του 19ου αιώνα). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Puillon Boblaye, κατόπιν ο Weil, αναφέρουν τα κατάλοιπα μίας εκτεταμένης λουτρικής εγκατάστασης της ρωμαϊκής περιόδου (δεν εντοπίστηκε από τον Le Roy), που δεν είναι σήμερα ορατά. Σε μία μελλοντική έρευνα, μία πιθανή περιοχή προσδιορισμού τέτοιου τύπου εγκαταστάσεων είναι κάποια σημεία του Πούρχου που ορίζονται μεταξύ της θέσης αριθ. **8** (μικροτοπωνύμιο: «Στου Μαριόλη» ή «Στις δασκαλίτσες») και του βορείου τμήματος των θέσεων αριθ. **23-24**.

2-3. Περιοχή Καλόγεροι (ή Ἀι-Δανίηληδες) και Άγιος Μάμας

2. Θέση της διαλελυμένης **μονής του Προφήτη Δανιήλ**. Σώζονται ερείπια από τον κυρίως ναό του καθολικού[43] (πιθανώτατα χρονολογείται στην μέση βυζαντινή περίοδο), που είχε ιδρυθεί στην θέση ενός αρχαίου μνημειακού κτιρίου και είχε ενσωματώσει ένα σημαντικό μέρος του αρχαίου οικοδομικού υλικού. Το αρχαίο κτίριο και το καθολικό της μονής, καθώς και άλλα οικοδομήματα του χώρου, εδράζονται σε βραχώδες έξαρμα του εδάφους, που εξωτερικά είχε επενδυθεί με μεγάλους ημιλαξευμένους ογκολίθους. Μολονότι τα περισσότερα κατασκευαστικά στοιχεία αυτού του αναλήμματος ανήκουν στην βυζαντινή περίοδο, ωστόσο διατηρείται ένα σημαντικό τμήμα της αρχαίας κατασκευής. Σε άλλα σημεία του βυζαντινού τμήματος του αναλήμματος είχαν ενσωματωθεί λιθόπλινθοι που προέρχονταν από το προαναφερθέν αρχαίο μνημειακό κτίριο ή από κάποιο άλλο μνημείο που υπήρχε στην ευρύτερη περιοχή της θέσης Καλόγεροι. Ο Le Roy[44], που διαπίστωσε τις σε δεύτερη χρήση αρχαίες λιθοπλίνθους, δεν αντελήφθη, πάντως, ότι η περιοχή Καλόγεροι είναι μία οργανωμένη αρχαία θέση, με περισσότερα του ενός μνημεία.

3. Θέση της κατερειπωμένης εκκλησίας **Άγιος Μάμας**. Βρίσκεται λίγο πιο ψηλά από τον Προφήτη Δανιήλ, προς Β.-ΒΔ., σε μικρή απόσταση. Η μικρή εκκλησία (αδημοσίευτη – χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 18ου αιώνα) είναι θεμελιωμένη επάνω σε κτιστό ανάλημμα, που μάλλον ανήκει στην ρωμαϊκή περίοδο. Εξ άλλου, αρχαίο οικοδομικό υλικό παρατηρείται ενσωματωμένο σε πολλά τοιχία της ευρύτερης περιοχής. Στο εσωτερικό της ερειπωμένης μεταβυζαντινής εκκλησίας, στο έδαφος, υπήρχαν έως πρόσφατα πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της ρωμαϊκής περιόδου και αρκετές αρχαίες λιθόπλινθοι, που προέρχονταν από το σε δεύτερη χρήση οικοδομικό υλικό της εκκλησίας. Το μεσαίο μέγεθος των λιθοπλίνθων και οι μικρές διαστάσεις των αρχιτεκτονικών μελών οδηγούν στην σκέψη ότι στην θέση του Αγίου Μάμα προϋπήρχε ένα μάλλον μικρού μεγέθους αρχαίο κτίριο. Πιθανώς πρόκειται για κάποιο ταφικό μνημείο, το οποίο ανήκε στο αρκετά εκτεταμένο νεκροταφείο που εντοπίζεται στον ευρύτερο χώρο της εκκλησίας (προς Α. υπάρχουν ορισμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος). Επίσης, ο Forster αναφέρει ότι στην περιοχή είχαν βρεθεί διάφορες επιγραφές, μεταξύ των οποίων μία επιτυμβία[45]. Κεραμική επιφανείας: ιδίως της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

4. Περιοχή Πλακωτά (τα)

Πλακόστρωτη οδός της μεταβυζαντινής περιόδου, που οδηγεί στην ευρύτερη περιοχή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής Επισκοπής Καρυουπόλεως[46]. Στην ημιορεινή ζώνη, προς Β.-

43. Δρανδάκης et al. 1993, σ. 220 (αριθ. 138): απλή μνεία, χωρίς χρονολόγηση.

44. Βλ. σ. 382 και εικ. 26.

45. Βλ. σ. 167: αριθ. 3 = *IG* V 1, 1285.

46. Ρ. Ετζέογλου, «Καρυούπολις, μια ερειπωμένη Βυζαντινή πόλη. Σχεδίασμα ιστορικής γεωγραφίας της βορειοανατολικής Μάνης», *ΛακΣπουδ* 9 (1988), σ. 3-60. Κόμης 1995, σ. 279-280: αριθ. 21.

Χάρτης 2. Λακωνική Μάνη. Πύρριχος. Χάρτης με τις εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις.

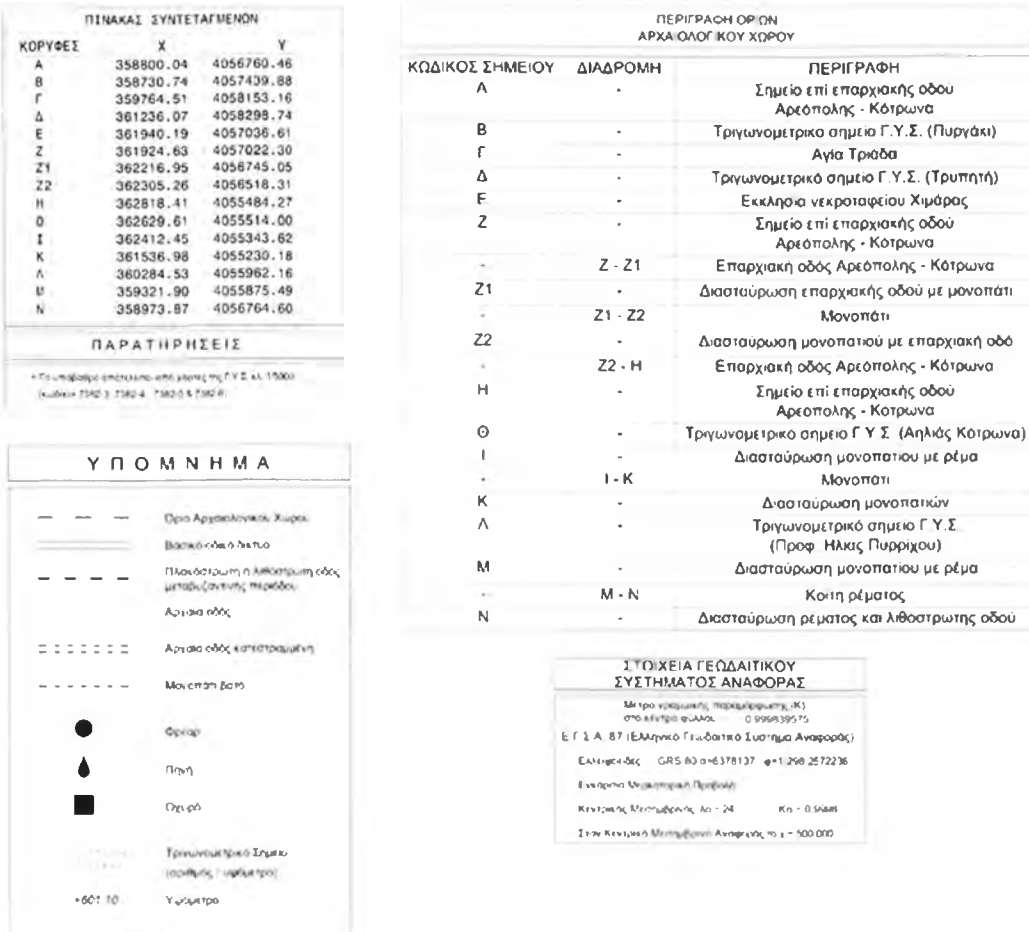

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΩΝ

ΚΟΡΥΦΕΣ	X	Y
A	358800.04	4056760.46
B	358730.74	4057439.88
Γ	359764.51	4058153.16
Δ	361236.07	4058298.74
E	361940.19	4057036.61
Z	361924.63	4057022.30
Z1	362216.95	4056745.05
Z2	362305.26	4056518.31
H	362818.41	4055484.27
Θ	362629.61	4055514.00
I	362412.45	4055343.62
K	361536.98	4055230.18
Λ	360284.53	4055962.16
Μ	359321.90	4055875.49
N	358973.87	4056764.60

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΟΡΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΚΩΔΙΚΟΣ ΣΗΜΕΙΟΥ	ΔΙΑΔΡΟΜΗ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
A	-	Σημείο επί επαρχιακής οδού Αρεόπολης - Κότρωνα
B	-	Τριγωνομετρικο σημειο Γ.Υ.Σ. (Πυργάκι)
Γ	-	Αγία Τριάδα
Δ	-	Τριγωνομετρικό σημειο Γ.Υ.Σ. (Τρυπητή)
E	-	Εκκλησια νεκροταφείου Χιμάρας
Z	-	Σημείο επί επαρχιακής οδού Αρεόπολης - Κότρωνα
-	Z - Z1	Επαρχιακή οδός Αρεόπολης - Κότρωνα
Z1	-	Διασταύρωση επαρχιακής οδού με μονοπάτι
-	Z1 - Z2	Μονοπάτι
Z2	-	Διασταύρωση μονοπατιού με επαρχιακή οδό
-	Z2 - H	Επαρχιακή οδος Αρεόπολης - Κότρωνα
H	-	Σημείο επί επαρχιακής οδού Αρεοπολης - Κοτρωνα
Θ	-	Τριγωνομετρικό σημειο Γ.Υ.Σ. (Αηλιάς Κότρωνα)
I	-	Διασταύρωση μονοπατιου με ρέμα
-	I - K	Μονοπάτι
K	-	Διασταύρωση μονοπατιών
Λ	-	Τριγωνομετρικό σημειο Γ.Υ.Σ. (Προφ. Ηλκις Πυρρίχου)
M	-	Διασταύρωση μονοπατιου με ρέμα
-	M - N	Κοιτη ρέματος
N	-	Διασταύρωση ρεματος και λιθοστρωτης οδου

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ορια Αρχαιολογικου Χωρου

Βασικό οδικό δικτυο

Πλακόστρωτη ή λιθόστρωτη οδός μεταβυζαντινής περιόδου

Αγροτικα οδός

Αγροτικα οδός κατεστραμμένη

Μονοπατι βατο

Φρεαρ

Πηγή

Σπηλιά

Τριγωνομετρικό Σημειο (ορθόμετρο / υψόμετρο)

+601.10 Υψομετρο

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΕΩΔΑΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

Ε.Γ.Σ.Α. 87 (Ελληνικό Γεωδαιτικό Συστημα Αναφοράς)

Υπόμνημα Χάρτη 2.

ΒΑ. της περιοχής Καλόγεροι, διατηρούνται κατάλοιπα αρχαίας λιθόστρωτης οδού (αμαξήλατος ;).

5. Εκκλησία Άγιος Νίκων (Άι Νίκος) [Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε]

Στην είσοδο του οικισμού, σε χώρο πλάι στην επαρχιακή οδό που οδηγεί προς την Αρεόπολη. Μονόχωρη εκκλησία της μέσης βυζαντινής περιόδου, που ήταν ήδη ερειπωμένη την περίοδο που την επισκέφτηκε ο R. Weil (1876). Σύμφωνα με την μαρτυρία του, στην τοιχοδομία της ενσωμάτωνε αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη από λευκό μάρμαρο, ενώ στο εσωτερικό της, ριγμένα στο έδαφος, υπήρχαν τρία μικρά δωρικά κιονόκρανα, καθώς και η βάση ενός ιωνικού κίονος. Κατά τις αναφορές των κατοίκων, που μεταφέρει ο Weil, ένας μεγάλος αριθμός αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, που υπήρχαν εδώ, σταδιακά εξαφανίσθηκαν· κατά συνέπεια, υποθέτει ο Weil, σε τούτη τη θέση προϋπήρχε ένα αρχαίο ιερό. Ο Christian Le Roy[47] σημειώνει απλώς πως η τοιχοδομία της ερειπωμένης εκκλησίας αποτελείται από λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση. Όπως διαπιστώθηκε, η μεσοβυζαντινή εκκλησία κατελάμβανε τμήμα κάποιου αρχαίου μνημειακού κτιρίου, ενώ στην οικοδόμησή της χρησιμοποιήθηκαν πολλά στοιχεία από την υποδομή και την ανωδομή του αρχαίου κτιρίου.

15-17. Περιοχή Φιλιατροί: Πάνω Φιλιατρός - Κάτω Φιλιατρός - Κάτω Βάρδια

Κεντρική θέση του αρχαίου αστικού πυρήνα, στην οποία έχουν εντοπισθεί πολλά κατάλοιπα οίκησης[48] : θεμέλια μνημειακών κτιρίων, ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, νομίσματα, γλυπτά έργα, πήλινα ευρήματα, κεραμική πολλών περιόδων (ορισμένα ευρήματα φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου). Ο υδροφόρος ορίζοντας της περιοχής Φιλιατρών είναι ιδιαίτερα πλούσιος· χαρακτηριστικά σημεία της αρχαίας τοπογραφίας είναι δύο από τα πολλά αρχαία φρέατα (ορισμένα σε χρήση)[49] : το πρώτο, στην θέση **Πάνω Φιλιατρός**

47. Βλ. σ. 380 και εικ. 22.

48. Puillon de Boblaye (πρώτη γνωστή μαρτυρία), Πετρίδης (1870), Weil, Forster, Le Roy (1965).

49. Κ. Άμαντος, «Τοπωνυμικά Μάνης», *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 222 (φιλιατρό = φρέαρ). Πετρίδης 1870.

(αριθ. **15**), το δεύτερο στην θέση **Κάτω Φιλιατρός** (αριθ. **16**). Στην περιοχή πίσω από το φρέαρ **16** και στους γύρω αγρούς (λ.χ. αγρός Σκάλκου) έχουν εντοπισθεί πολλές λιθόπλινθοι μεγάλων διαστάσεων, που προέρχονται από μνημειακά κτίρια, ιδίως των αυτοκρατορικών χρόνων, μεγάλος αριθμός πηλίνων ευρημάτων και κεραμική (από την αρχαϊκή περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους). Σε συνάρτηση με όλα τα παραπάνω αρχαία κατάλοιπα, πιθανώτατα οι θέσεις αριθ. **15-17** συνιστούν τον κατ'εξοχήν δημόσιο χώρο της Πυρρίχου, την *ἀγορά*, κύριο μνημείο της οποίας υπήρξε το αναφερόμενο από τον Παυσανία φρέαρ του Σιληνού – προφανώς μεγάλο και πολυτελές κρηναίο οικοδόμημα, ένα νυμφαίον[50].

18. Περιοχή Κοκκινόγια ή Βαρικά ή Αμπέλια ή Ξάμπελα

Περιοχή πεδινή έως και ημιορεινή, με αμφιθεατρικά διαμορφωμένα αναλήμματα που συγκρατούν τα ποιοτικά αργιλώδη εδάφη («κοκκινόγια»). Οι εντατικές καλλιέργειες στην διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου (αμπέλια, σίτος, κριθή) κατέστρεψαν πολλές αρχαιότητες, που ήσαν ακόμη ορατές κατά τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, ιδίως στους υψομετρικά χαμηλότερους αγρούς προς Ν.-ΝΔ. Ωστόσο, σε πολλά αναλημματικά τοιχία, σε αλώνια και σε άλλες αγροτικές υποδομές και κατασκευές, εντοπίζονται πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη και λιθόπλινθοι, που προέρχονται από μνημειακά κτίρια και άλλα οικοδομήματα, κυρίως των τελευταίων αυτοκρατορικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας. Από τους πολυάριθμους αρράβδωτους κίονες, δύο διαφορετικών διαστάσεων, που εντόπισαν σε κάποιον αγρό ο Puillon de Boblaye και ο Forster (υποθέτουν ότι προέρχονται από ναό), ο Le Roy είδε μόνον τον ένα κίονα· συμπεραίνει ότι μάλλον ανήκε σε οικοδόμημα της ρωμαϊκής περιόδου, παρ' ότι δεν πρέπει να αποκλεισθεί και η υπόθεση ότι ανήκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Πρόκειται για τον έναν από τους τρεις κίονες που εντοπίζονται σε αγρό της δυτικής πλευράς της περιοχής, ο οποίος έχει κυλίσει από κάποιο σημείο που βρίσκεται λίγο πιο υψηλά. Υλικό: ασβεστόλιθος με προσμίξεις χαλαζία. Σωζόμενο ύψος: κάτω 1,58 μ., άνω 1,45 μ. Πιθανώς ανήκει σε εσωτερική κιονοστοιχία μνημειακού κτιρίου του τέλους του 3ου μ.Χ. αιώνα.

20-20α. Πάνω Χώρα - Παλιόπυργος και Βίγλα

Περιοχή συνάρθρωσης τμήματος του αρχαίου αστικού κέντρου με τον μεσαιωνικό οχυρωμένο οικισμό: την άνω πόλη (αριθ. **20**) και την τειχισμένη ακρόπολη της Πυρρίχου (αριθ. **20α**) διαδέχεται μεταξύ 8ου και 9ου αιώνα ο παλαιότερος οικιστικός πυρήνας του μεσαιωνικού Καβάλου, η **Πάνω Χώρα** και ο **Παλιόπυργος**, που κορυφώνεται στο οχυρωμένο ύψωμα **Βίγλα** (μέγ. υψόμ. Γ.Υ.Σ. 601.10 μ.). Η χρήση των υποδομών της αρχαιότητας – του οικοδομικού υλικού που προέρχεται από τον αρχαίο τειχισμό, από τα μνημειακά κτίρια, καθώς και από τα όποιας μορφής αρχαία οικοδομήματα και κατασκευές – είναι εμφανής και επιτρέπει την ανασύσταση του αρχαίου οικιστικού περιβάλλοντος[51].

21. Περιοχή Αγίας Τριάδος

Αποτελεί την Β-ΒΔ οικισμένη ζώνη της αρχαίας Πυρρίχου (και του μεσαιωνικού Καβάλου) και οριοθετεί την *πολιτική χώρα* της Πυρρίχου με εκείνην της πόλεως *Λᾶς* (πιθανώς το αρχαίο όριο βρίσκεται στις νότιες υπώρειες των ορεινών όγκων Τρυπητή και Κοντονόρος: βλ. παραπάνω, Γενικά στοιχεία, Γεωγραφική θέση). Σε ορισμένα σημεία της μεταβυζαντινών χρόνων λιθόστρωτης ανηφορικής οδού, που συνδέει την περιοχή αριθ. **18** με την ευρύτερη βορεινή περιοχή πέραν της Αγίας Τριάδος, παρατηρούνται κατάλοιπα αρχαίας οδού λαξευμένης στον φυσικό βράχο. Το τοπωνύμιο της περιοχής οφείλεται στην ονομασία του μονοκάμαρου κοιμητηριακού ναού που διαδέχθηκε το κυρίως καθολικό (του 11ου αιώνα;) ενός μοναστηριακού συγκροτήματος[52]. Μεταξύ των καταλοίπων της βυζαντινής (και μεταβυζαντινής) μονής διακρίνονται θεμελιώσεις λαξευμένες στον φυσικό βράχο, ενώ σώζονται αρκετές αρχαίες λιθόπλινθοι και λίγα αρχιτεκτονικά μέλη. Η περιοχή της μονής υπήρξε παλαιότερα ζώνη συστηματικής λατόμησης, που προμήθευσε οικοδομικό υλικό σε πολλά πυργόσπιτα της περιοχής Καβάλου· τούτο σημαίνει, αντιστοίχως, και την συστηματική καταστροφή των αρχαίων κτιρίων, που ίσως ήσαν ενταγμένα στο χώρο κάποιου ιερού (μία πηγή με άφθονο νερό που υπάρχει εδώ ενισχύει την υπόθεση).

25. Αμπελάκια ή Σκάλες είτε Σκαλάκια (η)

Λιθόστρωτη οδός της ρωμαϊκής περιόδου, ενσωματωμένη σε μεταβυζαντινών χρόνων κατεστραμμένο καλντερίμι. Στην ευρύτερη περιοχή: χρηστική κεραμική πολλών περιόδων.

ΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Sigla:

Ε	ελληνιστική
Ρ	ρωμαϊκή
ΥΡ	ύστερη ρωμαϊκή
Β	βυζαντινή
ΜΒ	μεταβυζαντινή

		Περίοδος
6	Καρύδης	Ε, Ρ, Β
7	Πλαστηράκια	Ε, Ρ

50. Σχετικά παραδείγματα: A. Ajootian, "Silenus at Sparta", στο O. Palagia - W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxford 1993, σ. 251-256.

51. Μόσχος - Μόσχου 1981· πρβλ. Moschos - Moschou 1982. Μόσχου 1982. Ο ερειπωμένος οικισμός: Πετρίδης 1870. Κοιμητηριακή εκκλησία της Παναγίας (Κοίμησις της Θεοτόκου) και μεσαιωνικό νεκροταφείο: Δρανδάκης et al. 1993, σ. 214-216 (αριθ. 134). Ενσωματωμένο τμήμα δωρικού θριγκού: Le Roy 1965, σ. 380 και σημ. 1, εικ. 24.

52. Δρανδάκης et al. 1993, σ. 219-220 (αριθ. 137).

9	Χώματα - Ντουραχάκια	Ρ, ΜΒ
10	Σκυφιάνικα	Ρ
11	Φωκός	Ρ
12	Αριάνικα Λαγκάδια	Ρ, Β, ΜΒ
13	Μεριάνικα ή Παλιάλωνα	Ρ. Β, ΜΒ
14	Πάνω Βάρδια (ή Μαριολάνικα και Καλαγιάννου)	Ρ, ΜΒ
19	Κάτω Χώρα	Ρ. Β, ΜΒ
22	Μεράδικα	Ε, Ρ, Β, ΜΒ
26	Αγκούνια	Ε, Ρ, Β, ΜΒ
27	Απεράτης	ΥΡ, Β, ΜΒ
28	Βλαχοκοτρώνα	Ρ, Β, ΜΒ

[κατάλοιπα γεωργο-κτηνοτροφικής εγκατάστασης της βυζαντινής περιόδου στην θέση αγροικίας της ρωμαϊκής περιόδου].

29α-29στ. Οροπέδιο Σέλλα - Ύψωμα Καστράκι

Περιοχή οργανωμένης εγκατάστασης, ένα μόνιμο στρατόπεδο. Με βάση την κεραμική επιφανείας και τα λείψανα τειχών στο οχυρό Καστράκι, η συγκροτημένη οργάνωση του συνολικού χώρου ανάγεται στην περίοδο πολιτικών αναδιατάξεων και πολεμικών περιπετειών της πόλεως-κράτους Σπάρτη και της νότιας περιοικίδος χώρας. Ανάλογη σημασία έχει η περιοχή Σέλλα-Καστράκι κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, αλλά και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, σύμφωνα με τα ποικίλα στοιχεία που παρέχουν η οργάνωση του χώρου, η χρηστική κεραμική επιφανείας, οι αγροτικοί (ερειπωμένοι) οικιστικοί πυρήνες της ευρύτερης περιοχής, καθώς και οι διάφορες φάσεις τειχισμού στο Καστράκι.

Ενδεικτικά στοιχεία οργάνωσης της περιοχής:

29α. Οροπέδιο Σέλλα. Κατάλοιπα ή και ίχνη αρχαίας οδού (πιθανώτατα, αμαξήλατος οδός). Κατά τόπους είναι λιθόστρωτη, σε ορισμένα σημεία είναι λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Η μερική ενσωμάτωση στο βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων λιθόστρωτο (κατεστραμμένο) και στις νεωτέρων χρόνων επεμβάσεις, δεν παρεμποδίζουν την παρακολούθηση της αρχικής χάραξης (βλ. και αριθ. **29στ.**).

29β. Θέση Βίγλα (μέγ. υψόμ. Γ.Υ.Σ. 364 μ.). Μικρό παρατηρητήριο της μεταβυζαντινής περιόδου, πιθανώς στην θέση κάποιου αρχαίου οχυρού.

29γ. Φυσική πηγή ύδατος. Μπροστά, τεχνητά διαμορφωμένο επίπεδο και ίχνη λαξευμένης στον φυσικό βράχο θεμελίωσης. Υπάρχει, εξ άλλου, μία αρχαία κυκλική δεξαμενή, που σώζει τρεις ισόδομες σειρές λίθων από την διαμόρφωση του στομίου, καθώς και τμήματα από την κρηπίδα. Μία υπόθεση είναι ότι πρόκειται για κρηναία κατασκευή (στοιχείο κάποιου ιερού;).

29δ. Θέση Παλάτι (ή **στα Πελάτια** ή **στο Παλατάκι**). Ο Weil (απλή μνεία σε υποσημείωση) διατυπώνει την άποψη ότι πρόκειται για μεσαιωνική θέση, ενώ ο Forster (σύντομη αναφορά) δεν χρονολογεί. Πρόκειται για μία διμερή κατασκευή, σε δύο επίπεδα: στο επάνω μέρος υπάρχει ένα φυσικό σπήλαιο (ανεξερεύνητο), με διαμορφωμένη και εν μέρει κτιστή είσοδο (είναι φραγμένη από τους κτηνοτρόφους της περιοχής). Μπροστά στην είσοδο έχουν διαμορφωθεί δύο ανισοϋψή επίπεδα, λαξευμένα στον φυσικό βράχο (η **Πάνω** και η **Κάτω Παλιαυλή**). Χαμηλότερα, υπάρχει μία βραχοσκεπή, εν μέρει φυσική και εν μέρει τεχνητή (ο **Σπηλιακός**) (κατά τον Forster: «τεχνητό σπήλαιο, βάθους 15 μ.»), η οποία συνδέεται με μία αρχαία κρηναία κατασκευή (ίχνη). Παρά τις ενδείξεις χρήσης του χώρου κατά την βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, διακρίνονται σαφώς τα οικοδομικά κατάλοιπα και τα τεχνητά έργα που ανήκουν στους αρχαίους χρόνους, όπως άλλωστε μαρτυρεί και η διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική (ελληνιστική, ρωμαϊκή). Δεν αποκλείεται ένας οργανωμένος χώρος λατρείας, που ενδεχομένως σχετίζεται με τις θρησκευτικές ανάγκες της μόνιμης φρουράς του στρατοπέδου – μία πρακτική συνήθης στον λακωνικό χώρο, από την αρχαϊκή έως και την ύστερη ελληνιστική περίοδο.

29ε. Ύψωμα Καστράκι (μέγ. υψόμ. Γ.Υ.Σ. 576.90 μ.): οχυρό. Διατηρούνται τμήματα ή και σαφή ίχνη των περιφερειακών και εγκαρσίων τειχών και ο ορθογώνιος πύργος στην κορυφή του υψώματος. Από τα καλύτερα διατηρούμενα λείψανα των οχυρωματικών έργων σημειώνουμε, ενδεικτικώς, τα ακόλουθα: Α. Περιμετρική οχύρωση της υψηλότερης υψομετρικής καμπύλης του λόφου. Η ακριβής διαδρομή είναι δύσκολο να προσδιορισθεί χωρίς αποτύπωση· ωστόσο, στην βόρεια πλευρά του υψώματος διατηρούνται λείψανα και ίχνη του τείχους σε μήκος περίπου 39 μ. Β. Κεντρικός οχυρωματικός πύργος. Ενδεικτικές διαστάσεις: σωζ. μήκος 18 μ. (βόρεια πλευρά)×25 μ. (δυτική πλευρά)· μέγ. σωζ. ύψος στρώσεων (ανατολική πλευρά) 0,50-0,80 μ.· σωζ. πάχος εσωτερικής βόρειας πλευράς 1,50 μ., ανατολικής πλευράς 4 μ. Με βάση ορισμένα στοιχεία του συστήματος δομής, η αρχική κατασκευή των οχυρωματικών έργων είναι δυνατόν να χρονολογηθεί από το τελευταίο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα, αλλά με πολλές ενισχυτικές προσθήκες και τροποποιήσεις που μάλλον ανάγονται στον 3ο αι. π.Χ., ιδίως ενισχυτικές στον 2ο π.Χ. αιώνα. Μία σύγκριση των καλύτερα διατηρουμένων τμημάτων του τειχισμού με άλλα οχυρωματικά έργα της Λακωνίας[53] θα καταστεί δυνατή μετά τον καθαρισμό του χώρου και την αποτύπωση-μελέτη των οχυρωματικών έργων, τα οποία, άλλωστε, έχουν υποστεί πολλές μετατροπές κατά την βυζαντινή περίοδο και στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

29στ. Σωζόμενο τμήμα της Β-ΒΑ περιμετρικής οδού προσπέλασης στο οχυρό (βλ. και **29α**). Η υποδομή της είναι λαξευμένη στον φυσικό βράχο, σε ορισμένα σημεία υπάρχουν κλιμακωτά επίπεδα, σε άλλα λαξευμένες βαθμίδες.

53. Λ.χ. Παλαιογουλάς Σελλασίας, Αθήναιον επί του Χελμού (πρβλ. Le Roy, σ. 382 με σημ. 3), οχυρά στις περιοχές Επιδαύρου Λιμηράς και Μαλέα, Ταινάρου κ.α.

Περιφερειακές θέσεις

• **Ύψωμα Πυργάκι** (μέγ. υψόμ. Γ.Υ.Σ. 695.95 μ.)

Προς Δ. των θέσεων αριθ. **20-20α**. Οχυρωμένη θέση της βυζαντινής περιόδου, που πιθανώτατα διαδέχθηκε ένα αρχαίο *φυλακεῖον*. Ελέγχει την περιοχή **Στενή** (βλ. παρακάτω). Στις υπώρειες του υψώματος: επιφανειακή χρηστική κεραμική πολλών περιόδων.

• **Περιοχή Στενή (Πόρτα του Καβάλου)**

Αρχαία, μεσαιωνική και νεωτέρων χρόνων κυρία διάβαση («πόρτα») προς την Δυτική Μάνη. Από την με εξαιρετική επιμέλεια διατηρημένη κατά τους βυζαντινούς, μεταβυζαντινούς και νεωτέρους χρόνους αρχαία αμαξήλατο οδό, σήμερα διατηρείται μικρό τμήμα, και τούτο ημικατεστραμμένο. Η Στενή συνδέει τον αστικό χώρο της αρχαίας πόλεως με την δυτική επικράτειά της, η οποία πιθανώτατα ορίζεται μεταξύ των όρμων Διρός και Σπαθάρι.

• **Περιοχή Σγούρνες (Κατσιφαρόσγουρνες)**

Στις Ν-ΝΑ υπώρειες του υψώματος **Καστράκι** (αριθ. **29ε**). Εκτεταμένοι αγροτικοί οικιστικοί πυρήνες της βυζαντινής περιόδου, ερειπωμένοι. Αναπτύχθηκαν σταδιακά στην θέση οργανωμένης αγροικίας (ή αγροικιών) της ύστερης αρχαιότητας. Χρηστική κεραμική επιφανείας.

• **Περιοχή Μαύριανος**[54]

Εκτεταμένος αγροτικός οικισμός της βυζαντινής περιόδου, ερειπωμένος. Αγροικία (είτε αγροικίες) της ύστερης αρχαιότητας στην ίδια θέση. Πολλών ιστορικών περιόδων χρηστική κεραμική επιφανείας. Η περιοχή Μαύριανος οριοθετεί την *πολιτική χώρα* της Πυρρίχου με εκείνην της Τευθρώνης.

ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ[55]

Εκτός από την γεωργο-κτηνοτροφική εγκατάσταση στην **Βλαχοκοτρώνα** (αριθ. **28**) και τους οικισμούς στις περιοχές **Σγούρνες** και **Μαύριανος**, που προαναφέρθηκαν, εκτεταμένοι βυζαντινοί οικιστικοί πυρήνες που διαδέχθηκαν αρχαίους αγροτικούς οικισμούς ή και μεγάλες οργανωμένες αγροικίες, ιδίως της ύστερης αρχαιότητας, εντοπίζονται κυρίως στο όριο των αρχαίων πόλεων Πυρρίχου και Τευθρώνης, γύρω από την περιοχή **Διάσελο** και **πηγή Τσαγκάρα** (λείψανα αρχαίας οδού). Ενδεικτικός κατάλογος, με βάση την χρηστική κεραμική επιφανείας: **Παραγκρέμνια, Βουνάρια, Άλιας, Πηγαδάκια, Σουλιάκι, Άγια Κυριακή, Κρυφό Λακκουδάκι**.

Στις εσχατιές της πολιτικής χώρας της αρχαίας Πυρρίχου, υπάγεται και ο ερειπωμένος βυζαντινός αγροτικός οικισμός **Καψάλι** ή **Καψάληδες** (στους) ή και **Ανεμόμυλοι**, στην περιοχή της πηγής **Βλύστικο**, προς Ν.-ΝΑ. του μεταβυζαντινού οικισμού Χειμάρα (εκτός πρότασης κήρυξης). Τα σπίτια του οικισμού Καψάλι είναι κτισμένα στην διάρκεια δύο οικιστικών φάσεων: κατά την βυζαντινή περίοδο και στα χρόνια της ενετοκρατίας[56]. Ωστόσο, από την κεραμική επιφανείας συμπεραίνεται ότι και οι δύο οικιστικές φάσεις υπήρξαν διάδοχοι μίας αρχαίας αγροτικής εγκατάστασης, με μεγάλη διάρκεια ζωής. Εξ άλλου, σε μικρή απόσταση, διατηρούνται τμήματα της αρχαίας οδού που οδηγούσε στην αρχαία και βυζαντινή θέση Κακομάχι της Λούτσας, στην επικράτεια της Τευθρώνης.

NETHERLANDS INSTITUTE AT ATHENS

Geraki (ancient Geronthrai)

In the summer of 2000, the Department of Classical Archaeology of the University of Amsterdam conducted a sixth season of archaeological investigations at the acropolis of Geraki, in east-central Laconia. The 2000 campaign continued the systematic excavations in Field 17, in the northwestern part of the summit, which had begun in 1999. Previous campaigns had been dedicated to intensive surface survey, test excavations and a study season[57].

Excavation focused on Areas I and II in Field 17, which forms the north-west part of the summit of the acropolis. Special attention was directed at the complex building history of the acropolis wall that surrounds most of the summit. In addition, a new area was opened in the rocky southwest portion of Field 17, now called Area III. This was primarily done to make sure there were no ancient building remains and to establish a dumping ground for the excavation's steadily accumulating spoil heaps.

As in 1997 and 1999, the best-preserved architectural remains encountered during the 2000 season belong to the Early Helladic II and the Classical-Hellenistic periods. Evidence of occupation from other periods includes Final Neolithic, Middle Helladic, the Protogeometric, Geometric and Archaic periods, but

54. Ανθρωπωνύμιο Μαύριανος και μετατροπή σε τοπωνύμιο: Κόμης 1995, σ. 192-193 (β) και σ. 379-380 (αριθ. 193). Ο Πετρίδης (1870) αναφέρει επιγραφή εντοιχισμένη σε εκκλησία του οικισμού: *ΚΛΕΩΝ ΧΑΙΡΕ* (n.v., δεν συμπεριλαμβάνεται στις IG).

55. Βλ. σημ. 51 (δεν αναφέρονται από τον Πετρίδη 1870).

56. Βυζαντινή περίοδος: Μόσχος - Μόσχου 1981 (και ερειπωμένη εκκλησία Άι-Θόδωρος). Ενετοκρατία: Κόμης 1995, σ. 397: αριθμ. 228 (viglistico).

57. We are most grateful to Th. Spyropoulos, Ephor of Prehistoric and Classical Antiquities for Arkadia and Lakonia, for his continuous help and support. The assistance of E. Zavvou and A. Themos (Sparta) is once again gratefully acknowledged. We are also deeply indebted to the Mayor of Geraki, I. Vourvourgiotis, and other local residents, in particular I. Fasmoulos, D. Iannes, I. Maroudas and Th. Piliouras, for their hospitality and help in various ways. As in 1995-1999, the work was generously supported by grants from the UTOPA Foundation in Holland, the Institute for Aegean Prehistory at New York and the Faculty of the Humanities of the University of Amsterdam.

is generally restricted to pockets of sherds or to individual artefacts in later contexts. This year's excavation in Area II, however, produced some wall segments of probable Middle Helladic date, as well as an earth and stone fill, containing large amounts of Middle Helladic pottery, not far beneath the Classical-Hellenistic floors. New information was also gained with regard to the earliest, Final Neolithic, period of occupation on the acropolis and with regard to various phases of occupation within the Classical-Hellenistic period.

In Area I a seventh room of the Classical-Hellenistic building was found north-east of walls 6 and 10. The building appears to have known at least two phases of use, before it was finally abandoned in the later Hellenistic period. The earliest of these two phases of use was concluded by a partial destruction, during which the roof and parts of walls were damaged. In the room defined by walls 1, 8, 10 and 20, the layer of collapse also contained the upper part of a pithos and a large, finely chiselled, spherical ball or projectile (diam. *ca.* 0.21 m, w. 16 kg). The room defined by walls 3, 6 and 7 yielded abundant traces of metal working, in the form of slag, ore and fragments of furnace bottoms. Mention may also be made of a rectangular piece of terracotta found in the higher layers in this room (0.061×0.054×0.018 m). The relief decoration includes a combination of well-known attributes of Kastor and Polydeukes, the Lakonian twins known as the Dioskouroi: the *dokana*, a Π-shaped construction of wooden beams, with a tall amphora on either side. Close parallels to this object, and in particular to the fillings of the *dokana*, are lacking and its precise date remains uncertain[58].

In the southwest of Area I, where the underlying bedrock rises steadily, the upper layers were much affected by erosion. However, pockets of early deposits preserved in fissures, provided some interesting information on the earliest periods of occupation of the acropolis, in the form of a small deposit of Final Neolithic sherds.

In Area II, work concentrated on the area directly behind the acropolis wall and on the exploration of the lower layers in the Classical-Hellenistic room defined during the previous campaign. In the latter, two floor levels were found which were separated by a thin layer of tile fall or collapse. An interesting feature of this room is the presence, right in the middle, of a medium-fine jug with fugitive black glaze, which was found embedded in the lowest floor. The bottom of the jug seems to have been deliberately pierced and some burnt matter was found inside, covered by a piece of tile, possibly indicating ritual use. After the second period of use, the room was abandoned for good and the roof and walls gradually collapsed, resulting in a thick deposit of silt containing stones and an abundance of large tile fragments.

Lower levels in Area II, pre-dating the Classical-Hellenistic building, included a thick fill of brown silt with large numbers of Middle Helladic sherds (mostly coarse, Dark Burnished, incised and painted sherds). Below this fill was found an Early Helladic II wall (141), *ca.* 0.80 m wide and built of small to medium-sized stones with remnants of burnt and unburnt mudbrick over the top courses. Wall 141 can now be seen to form part of the Early Helladic II complex, which includes the double-walled fortification composed of megalithic wall 180 and wall 140 of smaller blocks and a solid stone fill in between. In the west of the excavated area a portion of what seems a casemat-like storeroom was found, which contained two or three fragmentary pithoi (one of them with large quantities of carbonised seeds) and three fragments of a clay band with seal impressions. The complex was destroyed by a fierce fire, after which it was left to erode and collapse.

Area III consisted, as expected, largely of bedrock which appeared close under the surface. No structural remains were found, only the remains of some filling or levelling operations in the Classical-Hellenistic periods and refuse disposal in prehistoric times (including a shaft-hole axe of green stone). These deposits were excavated down to bedrock, after which a modest terrace wall was built to retain the dump of discarded sherd and tile fragments from our excavation.

JOOST CROUWEL - MIEKE PRENT

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

Asea

Archaeological activity in Asea continued in 2000 with a final study of the finds from the Agios Elias excavation carried out in 1997. The study of the Asea Valley Survey finds was completed in 1999 and the final publication of the survey project will appear in 2002.

Concurrently with the final study season of the Agios Elias excavation, a cleaning operation was conducted on the remaining city walls and Holmberg's old excavation trenches on top of Asea Paleokastro. It soon became clear that virtually nothing remains of Holmberg's old trenches. All the 'Hellenistic houses' excavated by him have been covered by soil and the deep PR trenches have been badly destroyed by activities during the World War II, when a couple of huts and a machine gun nest were built next to and within the deep trenches.

Because of the poor state of preservation of Holmberg's trenches, the cleaning work was concentrated on the remaining city walls. The two stumps remaining of the HL spur walls encircling the lower city were cleaned, whereby a new small sally

58. Many thanks are due to E. Zavvou for her observations on this plaque. For the *dokana* and paired amphoras, both associated with the Dioskouroi since the Archaic period (*LIMC* III, s.v. *Dioskouroi* [A. Hermary]).

port next to a square tower on the NE spur wall was detected. Two square towers of the wall encircling the acropolis, as well as the main entrance to the acropolis, as well as the main entrance to the acropolis on the NE side of the hill were also cleaned. It is evident that the acropolis walls are built in a different way from the HL spur walls and that they most likely are older, possibly of C date. Next to one of the squares towers, on the NW side of the acropolis, we believe we have found remains of yet another small, previously unknown, sally port.

Dr. L. Karlsson documented the cleaned parts of the walls and will prepare a thorough study on their date and building techniques. An experiment with a georadar revealed that enough of the lower city walls probably remains under recent alluvium further down in the lower city to permit intensive georadar documentation which might provide information about the full stretch of the lower city walls, and thereby also about the exact area of the polis Asea that was encircled by the wall.

JEANNETTE FORSÉN

5η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αι. Μπακούρου. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Κ. Διαμαντή, Ευ. Πάντου, Δ. Χαραλάμπους και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ε. Βλάχου, Εύ. Κατσάρα, Γ. Κατσουγκράκη, Α. Μέξια, Λ. Νικολακάκη, Π. Περδικούλιας, Λ. Σουχλέρης και η φιλόλογος Β. Τσιάπα. Επίσης, η μόνιμη αρχιτέκτονας Α. Ανδρουλιδάκη και οι έκτακτοι Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονας, Γ. Βουλουμάνος, πολιτικός μηχανικός ΕΜΠ, Θ. Κριμήτσος, πολιτικός μηχανικός ΤΕ, και Μ. Θεοφιλάκου, τοπογράφος ΤΕ.

Στο έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά εργάστηκε αποκλειστικά η Γ. Μαρίνου, αρχιτέκτονας.

Στα γραφεία της Εφορείας στο Άργος και στη Μονεμβασία εργάστηκαν, αντίστοιχα, οι έκτακτοι υπάλληλοι Γ. Τσεκές, αρχαιολόγος, Κ. Μπουντούρης και Κ. Ξυπολιάς, αρχιτέκτονες, και Π. Σκάγκου, αρχαιολόγος, και Ε. Αλεξάκη, αρχιτέκτονας.

Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας της 5ης ΕΒΑ αποτελούσαν η αρχαιολόγος Β. Αλμπάνη (υπεύθυνη του Κλιμακίου), οι αρχιτέκτονες Θ. Καλογερέα (τεχνικός υπεύθυνος του Κλιμακίου) και Χ. Πιερροπούλου, οι πολιτικοί μηχανικοί Κ. Ηλιόπουλος (τεχνικός υπεύθυνος του Κλιμακίου) και Δ. Πίκουλα και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ν. Μπούζα και Δ. Κάη.

Εργαστήρια συντήρησης τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών και ειδών μικροτεχνίας, στελεχωμένα με μόνιμο ή με έκτακτο προσωπικό, λειτούργησαν δύο στον Μυστρά, ένα στο Γεράκι, ένα στη Μονεμβασία και ένα στην Καλαμάτα και υποστήριξαν το έργο της προστασίας και ανάδειξης με εργασίες επιτόπου ή με μετακινήσεις των συντηρητών σε μνημεία, στους νομούς αρμοδιότητας της Εφορείας.

Στον τομέα της στερέωσης των μνημείων εργάστηκαν συνεργεία εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Ευ. Μαρκόπουλο. Στο Νομό Μεσσηνίας επικεφαλής των ειδικευμένων συνεργείων εργατοτεχνιτών ήταν οι αρχιτεχνίτες Ν. Διακουμέας και Γ. Λαμπέας.

Σημαντικό έργο αναλήφθηκε στον τομέα της άσκησης οικοδομικού ελέγχου αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών διατηρητέων οικισμών (όπως στον Μυστρά, τη Μονεμβασία, το Γεράκι, την παλαιά πόλη του Ναυπλίου, την Καστάνιτσα κ.α.).

Έγιναν καταγραφές εκκλησιαστικών κειμηλίων και επισημάνσεις μνημείων και προωθήθηκε η θέσπιση νομοθετικού πλαισίου προστασίας τους.

Τέλος, συνεχίστηκε η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και πολιτιστικών εκδηλώσεων με μεγάλη προσέλευση κοινού.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά ήταν και κατά το έτος 2000 εκτεταμένο και σύμφωνο προς τον προγραμματισμό της Επιτροπής.

Συνεχίστηκαν και κατά το έτος αυτό οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των ερειπίων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά. Στην Κάτω Πόλη οι εργασίες περιορίστηκαν στους χώρους του παλαιού μουσείου, στο συγκρότημα της Μητρόπολης, όπου κατά τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο αποξηλώθηκαν τα επιχρίσματα του ισογείου και κατασκευάστηκαν καινούργια με τις αναγκαίες μονώσεις, ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της υγρασίας των τοίχων του χώρου. Το φθινόπωρο κατασκευάστηκαν νέες θύρες και παράθυρα στην ονομαζόμενη οικία Χρόνη, επισκευάστηκαν οι θύρες της Περιβλέπτου και έγινε ευρύς καθαρισμός μπάζων στην οικία Λάσκαρη. Στερεωτικές εργασίες έγιναν, εξάλλου, σε οικία στην πλατεία του Πλατάνου της Κάτω Πόλης. Καθαρίστηκε το υπόγειο της οικίας και στερεώθηκε η άνω απόληξη των τοίχων. Ακόμη, στερεώθηκε το βορειοανατολικό παράθυρο του ορόφου της οικίας με την τοποθέτηση του ξύλινου ανωφλίου και μερική συμπλήρωση του τυμπάνου και της υπερκείμενης λιθοδομής.

Το κυρίως έργο της Επιτροπής επικεντρώθηκε, όμως, κατά το έτος αυτό στην Άνω Πόλη. Συνεχίστηκαν, έτσι, και ολοκληρώθηκαν το Μάιο οι εργασίες συντήρησης και ανακατασκευής του δρόμου προς το κάστρο με συμπληρώσεις των παλαιών λιθόστρωτων και διαμόρφωση προστατευτικών πεζουλιών. Επίσης, ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση της ηλεκτροδότησης του κάστρου στις αρχές του έτους. Οι εργασίες εγκατάστασης της ηλεκτροδότησης της Αγίας Σοφίας και των κτισμάτων γύρω από το Παλατάκι συνεχίστηκαν με τη διάνοιξη των απαραίτητων τάφρων κτλ., χωρίς όμως να ολοκληρωθούν. Εγκαταστάθηκαν, εξάλλου, τους μήνες Μάιο και Ιούνιο μία δεξαμενή νερού από ανοξείδωτο χάλυβα πάνω από την περιοχή της Αγίας Σοφίας και εννέα άλλες πλαστικές δεξαμενές διανεμημένες στα καίρια σημεία-μνημεία του χώρου. Οι εγκαταστάσεις αυ-

τές δεν χρειάστηκε ευτυχώς να χρησιμοποιηθούν κατά τη μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου εκτός των τειχών της πόλης, στο ρέμα βόρεια και βορειοδυτικά του Παλατιού, και η οποία με σημαντική συμμετοχή του προσωπικού της Επιτροπής κατασβέστηκε πριν επεκταθεί στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου.

Η συντήρηση του τείχους στην περιοχή της Πύλης του Ναυπλίου συνεχίστηκε και τον Απρίλιο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του ανατολικού πύργου της Πύλης. Οι εργασίες στο δυτικό πύργο άρχισαν το Μάρτιο και ολοκληρώθηκαν το Νοέμβριο. Τον Ιούνιο, εξάλλου, ολοκληρώθηκαν και οι εργασίες του τείχους στα ανατολικά της Πύλης και άρχισαν εργασίες στα δυτικά της. Οι εργασίες αυτές, που αφορούσαν στο τείχος και τον κυκλικό πύργο στη συνέχειά του, διήρκεσαν έως τα τέλη του έτους.

Ευρείας έκτασης εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στα οικιστικά σύνολα της Άνω Πόλης. Το Μάιο ολοκληρώθηκε η στερέωση και η συμπλήρωση του αναλημματικού τοίχου στα νοτιοδυτικά του παρεκκλησίου της περιοχής του Παλατιού με την κατασκευή στηθαίου και των λειψάνων των τοίχων στα βορειοδυτικά του κτιρίου Ζ. Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους οι στερεωτικές εργασίες συνεχίστηκαν στα κτίρια κάτω από τη Σιδηρόπορτα και κατά μήκος του τείχους, ενώ από τον Ιούνιο άρχισαν οι επείγουσες εργασίες στερέωσης των τόξων και της θολοδομίας του πύργου στο ονομαζόμενο Παλατάκι που συνεχίστηκαν έως τα τέλη του έτους. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στο κτίριο με διαβατικό πάνω από την Αγία Σοφία και στο κτίριο με διαβατικό στα βορειοδυτικά του Παλατιού. Από τον Αύγουστο και πάλι έως τα τέλη του έτους στερεώθηκαν τα κτίρια που βρίσκονται στις δύο πλευρές της Πύλης του Ναυπλίου. Τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο εργασίες συντήρησης έγιναν στις τοιχοποιίες της βορειοδυτικής αυλής του κτιρίου Ζ και στη συνέχεια από το ίδιο συνεργείο έγινε συντήρηση του ερειπίου οικίας επάνω από την Αγία Σοφία. Από το Δεκέμβριο, τέλος, άρχισαν στερεωτικές εργασίες στο μεγάλο συγκρότημα στα βόρεια του Παλατιού στις τοιχοδομίες με τα τυφλά αψιδώματα. Το ευρύ αυτό έργο είναι αναγκαίο να συνεχιστεί τα επόμενα έτη, έτσι ώστε κατά το πέρας των εργασιών του Παλατιού να έχει συγχρόνως συντηρηθεί και το σωζόμενο τμήμα του αρχικού δομικού του περιβάλλοντος.

Στο Παλάτι οι εργασίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου αφαιρέθηκε το υλικό (μεγάλοι λίθοι και χώμα) με το οποίο είχαν μπαζωθεί τα διάκενα των θόλων μετά την ανακατασκευή των τελευταίων κατά τη δεκαετία του 1930. Στη συνέχεια, στερεώθηκε η κατασκευή του περιμετρικού πάγκου, τα διάκενα γεμίστηκαν με περλιτομπετόν και τοποθετήθηκαν οι εγκάρσιοι ελκυστήρες της στάθμης αυτής από ανοξείδωτο χάλυβα.

Στην ανατολική πτέρυγα, στο κτίριο κατοικίας του Μανουήλ Καντακουζηνού, κατασκευάστηκε, μετά τη δόμηση του γείσου και τη διαμόρφωση περιμετρικής αύλακας πίσω από αυτό, το περιμετρικό σενάζ. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε, το Μάρτιο, προς το ίδιο κτίριο και παράλληλα προς την ανατολική πτέρυγα, ανυψωτική ράμπα, όμοια με εκείνη που είχε χρησιμοποιηθεί για την ανύψωση της ξυλείας της στέγης της πτέρυγας της αίθουσας του θρόνου. Τον Απρίλιο άρχισε η κατασκευή της ξύλινης στέγης με την επεξεργασία της ξυλείας στο ξυλουργείο και τη σταδιακή ανύψωση, τοποθέτηση και στερέωση των ξύλινων δοκών. Το Δεκέμβριο είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή του σκελετού της στέγης. Στο εσωτερικό του κτιρίου αναστηλώθηκε το πώρινο πλαίσιο της θύρας του προσκυνηταρίου και στο εξωτερικό το πλαίσιο του παραθύρου του λουτρού. Τοποθετήθηκαν, επίσης, οι ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα της στάθμης του δαπέδου του ορόφου.

Στο κτίριο της πρώτης βυζαντινής επέκτασης κατασκευάστηκε ο θολίσκος της απόληξης της σκάλας προς το δώμα και στη συνέχεια έγινε η αναγκαία προετοιμασία (διαμόρφωση ρύσεων, υγρομόνωση) για την τελική κάλυψη του δώματος. Τέλος, στο κτίριο του κλιμακοστασίου συνεχίστηκε η δόμηση του άνω ορόφου και έως τα τέλη του έτους είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή της τοιχοποιίας μέχρι τη στάθμη των γενέσεων των τόξων των υπερθύρων.

Η εκτέλεση των παραπάνω εργασιών έγινε, όπως και κατά τα παρελθόντα έτη, σε συνεργασία με την 5η ΕΒΑ και την Προϊσταμένη της και μέλος της Επιτροπής Αι. Μπακούρου, υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Γ. Μαρίνου και υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία του υπογράφοντος, καθηγητή και προέδρου της Επιτροπής.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΙΝΟΣ

Το έργο της Επιτροπής για την ανάδειξη-αναστήλωση-συντήρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Πυλίας

Κάστρο Πύλου

Κτιριακό συγκρότημα περιοχής Ευκαλύπτων. Εκτελέστηκε η μελέτη που αφορούσε σε άμεσα μέτρα προστασίας και στερέωσης των σωζόμενων κτιρίων του συγκροτήματος, δηλαδή αρμολογήματα, μικρής έκτασης συμπληρώσεις δόμων και μερική αποκατάσταση τοιχοποιιών. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές κατά τη διάρκεια εκτέλεσης της παραπάνω μελέτης.

Ημικυκλικός προμαχώνας Μεγάλης Βέργας. Κατασκευάστηκε μεταλλική περίφραξη σε τμήμα του προμαχώνα για την παρεμπόδιση της εύκολης πρόσβασης από το συγκεκριμένο σημείο στο εσωτερικό του φρουρίου.

Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος. Στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης αποκατάστασης συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η κατασκευή της ξύλινης σκαλωσιάς καθ' όλο το ύψος στο εσωτερικό του ναού. Καθαιρέθηκαν τα επιφανειακά νεότερα επιχρί-

σματα στις εσωτερικές παρειές του μνημείου. Πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές τομές σε επιλεγμένα σημεία, στις εσωτερικές παρειές του ναού. Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι καθαιρέσεις των νεότερων επιχρισμάτων στο προστώο, καθώς και τα αρμολογήματα στους τρουλίσκους και τα τόξα του προστώου (εργασία η οποία είχε ξεκινήσει το 1999). Τέλος, προωθήθηκε η διαδικασία συντήρησης των φορητών εικόνων του ναού (σε συνεργασία με συντηρητές της 5ης ΕΒΑ) και η επισκευή και συντήρηση των ξύλινων επίπλων.

Κάστρο Μεθώνης

Έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί στο εσωτερικό των περιβόλων περιμετρικά των τειχών και στην τάφρο. Συνεχίστηκε η μελέτη και η συντήρηση του ανασκαφικού υλικού της περιόδου 1996-1997.

Μεμονωμένα μνημεία

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί για λόγους πυροπροστασίας και ευτρεπισμού κατά τη θερινή περίοδο στο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο του Οσίου Ονουφρίου, στο ναό του Αγίου Λέοντα, σε δύο ενετικά φρέατα και σε οικόπεδα ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ στον οικισμό της Μεθώνης.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΙΩΑΝΝΑ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Δίκτυο Μουσείων Μάνης

Με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β2/Φ21-05/15505/846/3-4-2000 Απόφαση του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ συγκροτήθηκε ομάδα εργασίας για το Δίκτυο Μουσείων Μάνης, με έργο την επεξεργασία όλων των ζητημάτων που αφορούν στην οργάνωση και λειτουργία του Δικτύου, με μέλη τους Αι. Μπακούρου, Προϊσταμένη της 5ης ΕΒΑ, Δ. Ευγενίδου, Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ, Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγο του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ, Α. Παρίση, αρχιτέκτονα του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ.

Για κάθε επιμέρους έργο η ομάδα διευρύνεται με τις εξής: α) Πύργος Πικουλάκη, Αρεόπολη: Κ. Διαμαντή, αρχαιολόγο, Α. Μέξια, αρχαιολόγο, Έ. Βλάχου, μουσειολόγο της 5ης ΕΒΑ και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια του Κλιμακίου Καλαμάτας. β) Πύργος Ντουράκη, Καστάνια: Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγο, Ν. Μπούζα, αρχαιολόγο και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια του Κλιμακίου Καλαμάτας. γ) Πύργος Μούρτζινου, Καρδαμύλη: Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγο και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια του Κλιμακίου Καλαμάτας. δ) Γαλλικό Ινστιτούτο, Καλαμάτα: Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγο, Ν. Μπούζα, αρχαιολόγο, Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια του Κλιμακίου Καλαμάτας και Έ. Βλάχου, μουσειολόγο της 5ης ΕΒΑ.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά τη φετινή χρονιά επαναλήφθηκαν τα τρία εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας: «Εξερευνώντας τον Μυστρά» και «Στον Μυστρά τον καιρό των Παλαιολόγων» για τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, και «Μονεμβασία, περί κτισμάτων συνέχεια...» για το χώρο του κάστρου Μονεμβασίας. Τα προγράμματα υποστήριξαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι της Εφορείας Π. Περδικούλιας με τη συνδρομή της Γ. Κατσουγκράκη και η Π. Σκάγκου.

Στο πλαίσιο αυτό η Εφορεία είχε συνεργασία με σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το Πειραματικό Γυμνάσιο Τρίπολης, αφού παρακολούθησε τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας, ολοκλήρωσε εργασίες που αφορούσαν σημαντικά βυζαντινά μνημεία του νομού Αρκαδίας και συγκεκριμένα τους ναούς της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας και το καθολικό της Μονής Λουκούς στο Άστρος. Ακολούθως, οι μαθητές προχώρησαν σε έκδοση βιβλίου με τίτλο *Βυζαντινή αγιογραφία και ψηφιδωτά. Ο ναός της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας*.

Το 1ο Λύκειο Σπάρτης ολοκλήρωσε εργασίες σχετικά με το βυζαντινό Μυστρά και τη Μονεμβασία. Το υλικό που συγκεντρώθηκε συμπεριλήφθηκε σε CD-ROM, που εξέδωσε το σχολείο.

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα. Εκπαίδευση και Πολιτισμός», στο οποίο η 5η ΕΒΑ είχε ήδη ενταχθεί από το προηγούμενο έτος, άρχισε η εκπόνηση των τριών εκπαιδευτικών φακέλων που απευθύνονται στους εκπαιδευτικούς, με σκοπό την προετοιμασία τους για την εκπαιδευτική επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους του Μυστρά, του κάστρου Μονεμβασίας και του Παλαμηδίου. Το θεματικό περιεχόμενο των φακέλων αφορά: α) την κοινωνική διάρθρωση και το διοικητικό σύστημα του Δεσποτάτου του Μυστρά, β) την αστική οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης και γ) την εξέλιξη της οχυρωματικής και των πολεμικών τεχνικών.

Τέλος, η Εφορεία συμμετείχε στο Πρόγραμμα Ανταλλαγής «Mobility and Exchange of Educators for Training» που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Raphael 1999» με συνεργαζόμενους φορείς τη ΔΒΜΜ του ΥΠΠΟ και το English Heritage. Έλληνες αρχαιολόγοι μετέβησαν στην Αγγλία και ενημερώθηκαν για θέματα σχετικά με τη μεθοδολογία, την οργάνωση, τη σχεδίαση και τη λειτουργία των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του English Heritage. Την 5η ΕΒΑ εκπροσώπησαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι, Π. Περδικούλιας και Π. Σκάγκου, ως μέλη των δύο ομάδων που συγκροτήθηκαν από τη ΔΒΜΜ. Η πρώτη ομάδα κινήθηκε στο Λονδίνο και στις ευρύτερες περιοχές του Bristol και του Birmingham, ενώ η δεύτερη στις ευρύτερες περιοχές του Λονδίνου και του Newcastle. Οι ομάδες επισκέφθηκαν μουσεία, κάστρα, ρω-

μαϊκές αρχαιότητες, αλλά και μνημεία της βιομηχανικής αρχαιολογίας, παρακολούθησαν εκπαιδευτικά προγράμματα και συμμετείχαν στο σχεδιασμό τους ή στη σύνταξη εκπαιδευτικών φυλλαδίων. Στη συνέχεια ακολούθησε επίσκεψη στην Ελλάδα ομάδας μουσειοπαιδαγωγών του English Heritage και ενημέρωση σχετικά με τις εκπαιδευτικές δράσεις του ΥΠΠΟ. Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε με διημερίδα, στην οποία παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα της συνεργασίας αυτής.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΜΕΛΕΤΕΣ

Διαβιβάστηκαν προς τη ΔΑΒΜΜ η μελέτη αποκατάστασης του ναού Μικρών Ταξιαρχών Καλαμάτας, οικογένειας Μπενάκη[1], και η μελέτη του κωδωνοστασίου του ναού Κοίμησης της Θεοτόκου, οικισμού Ξανθιάνικων Μηλέας[2]. Επίσης, με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/2995/159/26-9-2000 Απόφαση εγκρίθηκε η μελέτη αποκατάστασης της μονής Μελέ Αρτεμισίας[3] (Εικ. 1). Τέλος, με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/15924/772/8-7-1999 Απόφαση εγκρίθηκε η μελέτη αποκατάστασης του ναού Αγίου Χαραλάμπους, οικογένειας Κάλυβες, κοινότητας Προσηλίου, η οποία εκ παραδρομής δεν αναφέρθηκε στα Χρονικά του *ΑΔ* 54 (1999).

Συνεχίστηκε η εκπόνηση της μελέτης αποκατάστασης του ναού Αγίου Παντελεήμονος Μεθυδρίου, Νομού Αρκαδίας, και με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας η μελέτη του ναού Παμμεγίστων Ταξιαρχών Μελιγαλά.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΑΜΠΑΝΗ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Κατά το 2000 η Εφορεία πραγματοποίησε στον τομέα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων τα ακόλουθα:

Στις 28 Μαΐου 2000 φιλοξενήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά η βυζαντινή όπερα «Σταύρωση» του Γ. Μπουφίδη, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα «Παλαιολόγεια 2000», που συνδιοργανώνει κάθε χρόνο στα τέλη Μαΐου ο Δήμος Μυστρά με την 5η ΕΒΑ. Πρόκειται για μουσικό έργο με μελοποιημένα αποσπάσματα και ύμνους από τις Ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας και απαγγελία κειμένων, τα οποία προέρχονται από το μεσαιωνικό δράμα «Χριστός Πάσχων» και από το έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου «Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη».

Στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Καλαμάτας πραγματοποιήθηκε στις 22 Ιουνίου 2000 κοντσέρτο της σολίστ Ilse von Alpenheim-Dorati με έργα των Haydn και Chopin, αφιερωμένο στη μνήμη του αρχαιολόγου της Εφορείας Κ. Αντωνάκου. Ο Κ. Αντωνάκος εργάστηκε ως επικεφαλής του Κλιμακίου Καλαμάτας, από τη σύστασή του το 1986 έως το έτος 1999, με απαράμιλλη εργατικότητα και ευσυνειδησία αλλά και όραμα, με πρωτότυπες ιδέες και στόχους. Συνέβαλε στην αναστήλωση και αποκατάσταση των μνημείων του Νομού Μεσσηνίας που

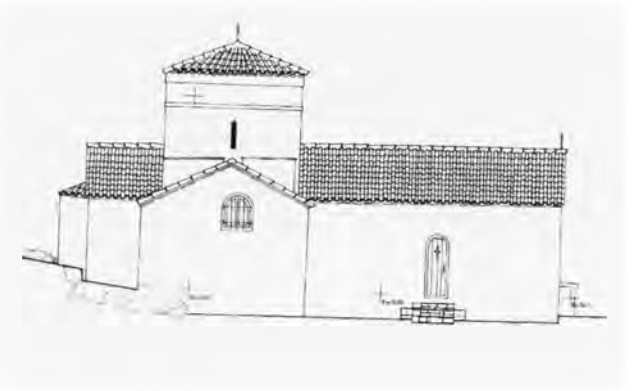

Εικ. 1. Αρτεμισία. Μονή Μελέ. Πρόταση αποκατάστασης. Βόρεια όψη.

επλήγησαν από τους σεισμούς του 1986 και ενίσχυσε με τη δράση του την πολιτιστική δυναμική της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Κατά την εκδήλωση έγινε παρουσίαση ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων για τη μεταβυζαντινή μονή Μελέ (Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου) στην περιοχή της Αλαγονίας, στην οποία και διατέθηκαν τα έσοδα από την εκδήλωση για την αποκατάσταση του καθολικού της, ιδέα την οποία είχε επεξεργαστεί και προωθήσει ο Κ. Αντωνάκος.

Στο πλαίσιο της σειράς εκδηλώσεων του ΥΠΠΟ «Πενήντα Τέσσερις Τόποι Ιεροί στο Φως του Φεγγαριού» στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά φιλοξενήθηκε μουσική εκδήλωση με τραγούδια και σκοπούς από τη βυζαντινή και τη δημοτική παράδοση. Στο κάστρο της Πύλου οργανώθηκε η συναυλία με τίτλο «Δέκα Μικρές Ερωτικές Ιστορίες για Δύο Κιθάρες» των Β. Μπουντούνη και Μ. Ραζή.

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες της Εφορείας για το έτος 2000 έκλεισαν στις 3 Σεπτεμβρίου με συναυλία του τραγουδοποιού Λουδοβίκου των Ανωγείων, που οργανώθηκε ως συμμετοχή της Εφορείας για τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2000 στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά. Το καλλιτεχνικό πρόγραμμα περιελάμβανε ανέκδοτα τραγούδια, εκλογές από το μουσικό έργο του («Πύλη της άμμου», «Το όχι αποκοιμήθηκε», «Χαΐνης», «Μεϊντάνι» κ.ά.), παραμύθια και ιστορίες, καθώς και το θεατρικό έργο της Μ. Βαμβουνάκη «Η Αρετούσα θέλει να χορέψει», το οποίο παρουσίασε η ηθοποιός Ό. Λαζαρίδου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

---

1. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγος, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια.

2. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Δ. Κάη, αρχαιολόγος, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, Ν. Αλεξάκης, τοπογράφος μηχανικός, και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια.

3. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγος, Α. Παρίση, αρχιτέκτων, Δ. Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός, Ν. Αλεξάκης, τοπογράφος μηχανικός, και Π. Πολιχρονοπούλου, σχεδιάστρια.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκε[4] η στερέωση, αποκατάσταση και ανάδειξη του μνημείου με χρηματοδότηση του Γ΄ ΚΠΣ.

Ολοκληρώθηκε η εφαρμογή ενεμάτων σε όλες τις τοιχοποιίες του μνημείου. Επίσης, πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των τελικών αρμολογημάτων στις όψεις του ναού. Έγιναν ακόμη εργασίες περίσφιξης της βάσης του τρούλου με την τοποθέτηση νέων μεταλλικών ελκυστήρων. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Μυστράς (θέση Μπαλουκόρραχη)

Ναός Αγίου Ανδρέα

Μικρός, μονόχωρος ναός, στον οποίο διακρίνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Στην παλαιότερη, που ανάγεται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (14ος αι.), ανήκει η τρίπλευρη αψίδα του Ιερού και τμήμα των πλευρικών τοίχων. Στη δεύτερη φάση των χρόνων της τουρκοκρατίας ανήκει το υπόλοιπο τμήμα των τοιχοποιιών, ενώ νεωτερικών χρόνων είναι η προσθήκη του νάρθηκα στα δυτικά, καθώς και η δίριχτη, ξύλινη στέγη με επικάλυψη από κυματοειδή φύλλα αμιαντοτσιμέντου (ελλενίτ) που στέγαζε το ναό πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασής του. Στην αψίδα διανοίγεται δίλοβο παράθυρο με κεραμικό πλαίσιο. Η τοιχοποιία από το ύψος της ποδιάς του παραθύρου και πάνω αποδίδεται κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, με παρέμβλητες τέσσερις παράλληλες κεραμικές οδοντωτές ταινίες που συνεχίζονται στους μακρούς τοίχους.

Το μνημείο παρουσίαζε αρκετά προβλήματα. Η υπάρχουσα ξύλινη στέγη είχε σημαντικές φθορές στο φέροντα οργανισμό της, καθώς τα περισσότερα στοιχεία της ήταν αποσαθρωμένα. Στην τοιχοποιία της ανατολικής όψης υπήρχαν σημαντικές ρωγμές και σε αρκετά σημεία των λιθοδομών τα αρμολογήματα ήταν αποσαθρωμένα, κακής ποιότητας, χωρίς ισχυρό συνδετικό υλικό. Επίσης, οι τοιχοποιίες στην απόληξή τους παρουσίαζαν σοβαρές αποδιοργανώσεις.

Το 1999 συντάχθηκε από την Εφορεία μελέτη αποκατάστασης του μνημείου, βάσει της οποίας πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης των τοιχοποιιών: καθαιρέθηκαν τα αποσαθρωμένα επιχρίσματα-αρμολογήματα. Έγιναν ανακτίσεις, λιθοσυμπληρώσεις και λιθοσυρραφές σε όλες τις τοιχοποιίες. Ακολούθησε εφαρμογή τσιμεντενεμάτων. Καθαιρέθηκε, επίσης, η υπάρχουσα ξύλινη στέγη και η ψευδοροφή. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Μονεμβασία

Ναός Αγίας Σοφίας

Ο ναός της Αγίας Σοφίας[5], χτισμένος στο βορειοανατολικό άκρο της Άνω Πόλης, αποτελεί το επιβλητικότερο βυζαντινό οικοδόμημα της Μονεμβασίας. Μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους αφιερώθηκε στη Σοφία του Θεού, επειδή θεωρήθηκε πιστό αντίγραφο της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς οκταγωνικού ναού και χτίστηκε το 12ο αιώνα (1149-1150). Στην περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690) μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος, το «Φετιχέ» ή του «σουλτάνου Σουλείμάν», με την προσθήκη μιχράμπ στο νότιο τοίχο και μιναρέ. Στην περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας αποτέλεσε το καθολικό μονής δυτικού δόγματος, αφιερωμένο στη «Madonna del Carmine», με την προσθήκη διώροφου προστώου. Ως μουσουλμανικό τέμενος επαναλειτούργησε στην περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας και επέστρεψε στη χριστιανική λατρεία μετά την απελευθέρωση της πόλης. Οι χρονολογίες 1827 και 1845 στη δυτική όψη αντιστοιχούν σε εργασίες επισκευής του ναού. Ο τοιχογραφικός και γλυπτός διάκοσμός του ανάγεται στο 12ο αιώνα. Το 1958 πραγματοποιήθηκαν από τον αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Ευ. Στίκα εργασίες συντήρησης του ναού και αποκατάστασης των μορφολογικών στοιχείων της βυζαντινής περιόδου, και το 1960 το μνημείο αναστηλώθηκε πλήρως.

Το έτος 2000 στο πλαίσιο της συντήρησης του ναού πραγματοποιήθηκαν άμεσες εργασίες προστασίας του. Αντικαταστάθηκαν τα κατεστραμμένα ξύλινα κουφώματα του εξωνάρθηκα με νέα ίδιας μορφής και χρώματος. Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν, σύμφωνα με τη χάραξη και τα υλικά της υπάρχουσας πλακόστρωσης, τα κατεστραμμένα τμήματα του δαπέδου του κυρίως ναού, του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες χρωματισμού των μεταλλικών παραθύρων του κυρίως ναού με ειδική βαφή καταπολέμησης της σκουριάς, σύμφωνη με το υπάρχον χρώμα. Εκτελέστηκαν, ακόμη, εργασίες ευτρεπισμού και στερεώσεων του εξωτερικού περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, οι οποίες συνίστανται σε στερεώσεις κατεστραμμένων κλιμάκων, σε περισυλλογή σκόρπιων λίθων και στη διαμόρφωσή τους σε ξερολιθιά.

Ναός Αγίας Άννας ή Παναγία Μάλτας

Ο ναός της Αγίας Άννας[6] βρίσκεται νοτιοδυτικά της πλατείας του Ελκόμενου Χριστού. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής. Χτίστηκε στους βυζαντινούς χρόνους και επισκευάστηκε στην περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας (1690-

4. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 203.

5. *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. 9 (1977-1979), σ. 217-222. *ΛακΣπουδ* 8 (1986), σ. 270-274.

6. Ε. Δεργκάλιν-Ξαναλάτου - Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασία*, Αθήνα 1974, σ. 32. Χ. Καλλιγά, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μονεμβασία κατά τη Β΄ Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι της Αγίας Άννας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Α΄, Αθήνα 1979, σ. 245-256.

1715). Η τοιχοδομία της είναι αργολιθοδομή, ενώ παρατηρείται χρήση λαξευμένου πωρόλιθου στους θόλους, στις γωνίες, στα ανοίγματα και στους πεσσούς. Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση η κόγχη του Ιερού του μεσαίου κλίτους φράχθηκε με κτιστό τοίχο.

Το μνημείο είχε σοβαρό δομικό πρόβλημα στην ανατολική του πλευρά, λόγω κατάρρευσης μεγάλου τμήματος της τοιχοποιίας της κεντρικής αψίδας του Ιερού. Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών του γκρεμισμένου ανατολικού τοίχου από τα σαθρά κονιάματα αποκαλύφθηκαν ίχνη της κατεστραμμένης κόγχης του Ιερού. Πρόκειται για τμήμα τοιχοποιίας, χτισμένο με λαξευμένους πωρόλιθους, στην εσωτερική πλευρά της οποίας σώζονται υπολείμματα του αρχικού υπόλευκου επιχρίσματος.

Μετά τον καθαρισμό της λιθοδομής από τα σαθρά υλικά πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσής της με χρήση ασβεστοτσιμεντοκονιάματος, προκειμένου να αρθεί η επικινδυνότητα και να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των διερχομένων. Έγινε, επίσης, συμπλήρωση με αργολιθοδομή μικρού ανοίγματος στον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους.

Μικρή Πύλη

Στην πύλη που αναπτύσσεται στο μέσον περίπου του ελικοειδούς καλντεριμιού που οδηγεί στην Άνω Πόλη, αντικαταστάθηκε το ξύλινο κατεστραμμένο πρέκι με νέο ίδιας μορφής. Συμπληρώθηκαν, επίσης, με το ίδιο υλικό – κατεργασμένοι ασβεστόλιθοι – και αρμολογήθηκαν οι λιθοδομές για τη στερέωση της κατασκευής.

Ναός Αγίας Άννας Καθολικής

Ο ναός[7] βρίσκεται στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, λίγο ψηλότερα από τον κεντρικό εμπορικό δρόμο, κοντά στον προμαχώνα του δυτικού τείχους. Πρόκειται για μονόχωρο θολοσκεπή ναό που απολήγει ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη Ιερού. Στη βόρεια πλευρά, σε ψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο του κυρίως ναού, διαμορφώνεται ορθογωνικής κάτοψης χώρος, διαστ. 2,20×7 μ. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή με την παρεμβολή πλίνθων και γίνεται χρήση λαξευμένου πωρόλιθου στο θόλο, τις γωνίες, τα πλαίσια των ανοιγμάτων και στους πεσσούς. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά του στοιχεία (στρογγυλός φεγγίτης, κυμάτια με κοιλόκυρτη διατομή, ημικυλινδρικοί θόλοι, χρήση λαξευμένου πωρόλιθου) τον κατατάσσουν στα κτίσματα της Β΄ Ενετοκρατίας στη Μονεμβασία (1690-1715).

Το μνημείο είχε σοβαρά προβλήματα ετοιμορροπίας στην πρόσοψή του, εξαιτίας κατάρρευσης τμήματος της λιθοδομής επάνω από την κύρια είσοδο, καθώς και προβλήματα υγρασίας από την εισροή ομβρίων υδάτων στο εσωτερικό του.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στη φάση αυτή είναι:

α) Ευτρεπισμός του αύλειου χώρου στην είσοδο του ναού, ο οποίος συνίσταται στον καθαρισμό από τη φυτική βλάστηση και την απομάκρυνση των επιχωματώσεων, λόγω κατάρρευσης υπερκείμενων ξηρών λιθοδομών. Διαμορφώθηκε, επίσης, το μονοπάτι που οδηγεί στο δυτικό τείχος.

β) Στερεώθηκε με χρήση ασβεστοκονιάματος η τοιχοποιία πάνω από την κύρια είσοδο. Η συμπλήρωση και αποκατάσταση της δυτικής όψης θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο της μελέτης αναστήλωσης του ναού.

γ) Αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα υγρασίας στην ανωδομή του μνημείου μετά το βαθύ καθαρισμό τμημάτων του εξωραχίου του θόλου και του κεκλιμένου δώματος του βόρειου χώρου από τα σαθρά υλικά, έγιναν εργασίες αποκατάστασης της στεγανοποίησής τους και αντικαταστάθηκαν τα αποσαθρωμένα κονιάματα της τελικής επίστρωσης με κουρασάνι, ίδιας υφής και σύνθεσης με το παλαιό κονίαμα. Αποκαταστάθηκαν, επίσης, οι αγωγοί απορροής των ομβρίων υδάτων.

Απιδιά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Οι εργασίες οι οποίες είχαν αρχίσει το 1998 με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ με σκοπό τη διασφάλιση της στατικής ακεραιότητας και ανάδειξης του κωδωνοστασίου συνεχίστηκαν τη φετινή χρονιά[8]. Ολοκληρώθηκε η εφαρμογή των ενεμάτων σε όλες τις στάθμες και εκτελέστηκαν εργασίες ανάκτισης και επισκευής των λιθοδομών. Ακολούθως έγιναν εργασίες πλήρους αποκατάστασης της ημισφαιρικής επίστεψης (καθαίρεση παλαιών επιχρισμάτων, καθαρισμός αρμών, νέα αρμολογήματα, τελικά επιχρίσματα). Τα νέα αρμολογήματα εφαρμόστηκαν στις δύο πρώτες στάθμες. Έγινε διάτρηση με αδαμαντοφόρο τρυπάνι συνεχούς διαβροχής για την τοποθέτηση των νέων ελκυστήρων από ανοξείδωτο χάλυβα, οι οποίοι στη συνέχεια πακτώθηκαν με τη χρήση ενεμάτων. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

Γεράκι (θέση Μετόχι)

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό, με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στο εσωτερικό διαμορφώνονται τέσσερα τυφλά αψιδώματα, ανά δύο σε κάθε πλευρά. Διασώζει τοιχογραφίες, οι οποίες έχουν ανάγκη συντήρησης και πιθανότατα χρονολογούνται στο β΄ μισό του 13ου αιώνα. Το μνημείο παρουσίαζε σοβαρά στατικά προβλήματα. Για το λόγο αυτό, το έτος 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντιστήριξης της βό-

7. Δεργκάλιν - Κούλογλου, ό.π., σ. 36. Καλλιγά, ό.π., σ. 11, 38.

8. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 192-193.

ρειας και της νότιας τοιχοποιίας και προσωρινής υποστύλωσης της καμάρας, σύμφωνα με τεχνική έκθεση που συντάχθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της 5ης ΕΒΑ, ως ακολούθως: Η βόρεια και η νότια τοιχοποιία προστατεύθηκαν με ξυλότυπο, ο οποίος αντιστηρίχθηκε με μεταλλικά ικριώματα εν είδει αντηρίδων, πακτωμένα στο έδαφος. Η καμάρα υποστυλώθηκε με ξύλινο αψιδότυπο, αφού προηγουμένως προστατεύτηκαν κατάλληλα οι υπάρχουσες τοιχογραφίες. Θα ακολουθήσει η σύνταξη σχετικής στατικής μελέτης.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Άστρος

Μονή Παλαιοπαναγιάς

Στο καθολικό της μονής[9] ολοκληρώθηκαν εργασίες στερέωσης και επισκευής κατά τη διάρκεια του έτους 1998, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ αρχιτεκτονική μελέτη. Κατά τη διάρκεια του έτους 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντικατάστασης του κατεστραμμένου δαπέδου του μνημείου, με την απομάκρυνση των θραυσμένων εφυαλωμένων κεραμικών πλακιδίων που είχαν τοποθετηθεί στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη συνέχεια διενεργήθηκαν διερευνητικές τομές για την τυχόν ύπαρξη αρχικού δαπέδου και εφόσον δεν αποκαλύφθηκαν στοιχεία, το δάπεδο του ναού επιστρώθηκε με μαλτεζόπλακες, διαστ. 0,50×0,50 μ. περίπου, παρόμοιες με αυτές που σώζονται στις βαθμίδες του Ιερού.

Μελιγού

Μονή Αγίας Τριάδας

Η παραπάνω μονή[10] ιδρύθηκε, σύμφωνα με τις πηγές, το 1612, πυρπολήθηκε από τον Ιμπραήμ το 1826 και εγκαταλείφθηκε το 1854.

Από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζονται το καθολικό και λείψανα των κελιών και του περιβόλου στα δυτικά, βόρεια και νότια. Το καθολικό ανήκει στην κατηγορία των τρίκογχων ναών και συγκεκριμένα αποτελεί παραλλαγή ναού αθωνίτικου τύπου. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή με ένθετα στα ψηλότερα μέρη κεραμοπλαστικά κοσμήματα, κεραμικά πλακίδια και εφυαλωμένα πινάκια.

Στο παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί τόσο στο καθολικό όσο και στον περίβολό του αυθαίρετες επεμβάσεις από ιδιώτη, με αποτέλεσμα το μνημείο να έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις. Στο καθολικό οι εργασίες αυτές αφορούσαν σε κακότεχνα αρμολογήματα που κάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος της λιθοδομής και κατέστρεψαν αυθεντικά μορφολογικά στοιχεία του. Το καλοκαίρι του έτους 2000 αναλήφθηκαν εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ αρχιτεκτονική μελέτη, που συντάχθηκε από το τεχνικό γραφείο «Γ. Κίζης και Συνεργάτες Αρχιτέκτονες»: Πραγματοποιήθηκαν τμηματικές καθαιρέσεις των νεωτερικών αρμολογημάτων και έγιναν δείγματα κονιαμάτων, προκειμένου να καθοριστεί η υφή, το χρώμα και η τεχνική των νέων αρμολογημάτων.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν το επόμενο έτος.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Μέρμπακας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Με την επιχορήγηση του Β΄ ΚΠΣ συνεχίστηκαν οι εργασίες στο μνημείο[11], όπου ολοκληρώθηκε η ανακεράμωση του τρούλου (Εικ. 2) με χειροποίητα κεραμίδια, τα οποία κατασκευάστηκαν με πρότυπο τα παλαιότερα που βρέθηκαν στην ανωδομή. Στις δίριχτες στέγες του ναού πραγματοποιήθηκε αποχωμάτωση και καθαρισμός τους, εργασίες οι οποίες αποκάλυψαν σε ορισμένα σημεία παλαιότερες επεμβάσεις από σκυρόδεμα. Ακολούθως, διαμορφώθηκαν ρύσεις με περλιτόδεμα, έγινε στεγάνωση με διαδοχικές επαλείψεις από ασφαλτικά υλικά και τοποθετήθηκε η νέα κεράμωση με κολυμβητά κεραμίδια, βυζαντινού τύπου.

Παράλληλα, εκπονήθηκε από την Εφορεία συμπληρωματική μελέτη διαμόρφωσης του άμεσου περιβάλλοντος χώρου (Εικ. 3) και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο ανέλαβε εργασίες απομάκρυνσης και εγκατάστασης σε άλλη θέση του υφιστάμενου νεκροτα-

Εικ. 2. Μέρμπακας. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Ο τρούλος μετά τις εργασίες ανακεράμωσης.

9. Ό.π., σ. 195. Επίσης, στο *ΑΔ* 54 (1999), σ. 220, αναφέρθηκε εκ παραδρομής ότι το τέμπλο της μονής χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα περίπου, αντί του ορθού, στα μέσα του 19ου αιώνα περίπου.

10. Ντ. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, *Ελληνικά μοναστήρια. Πελοπόννησος. Μονές Αρκαδίας*, Β΄, Αθήνα 1979, σ. 306-311.

11. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 196.

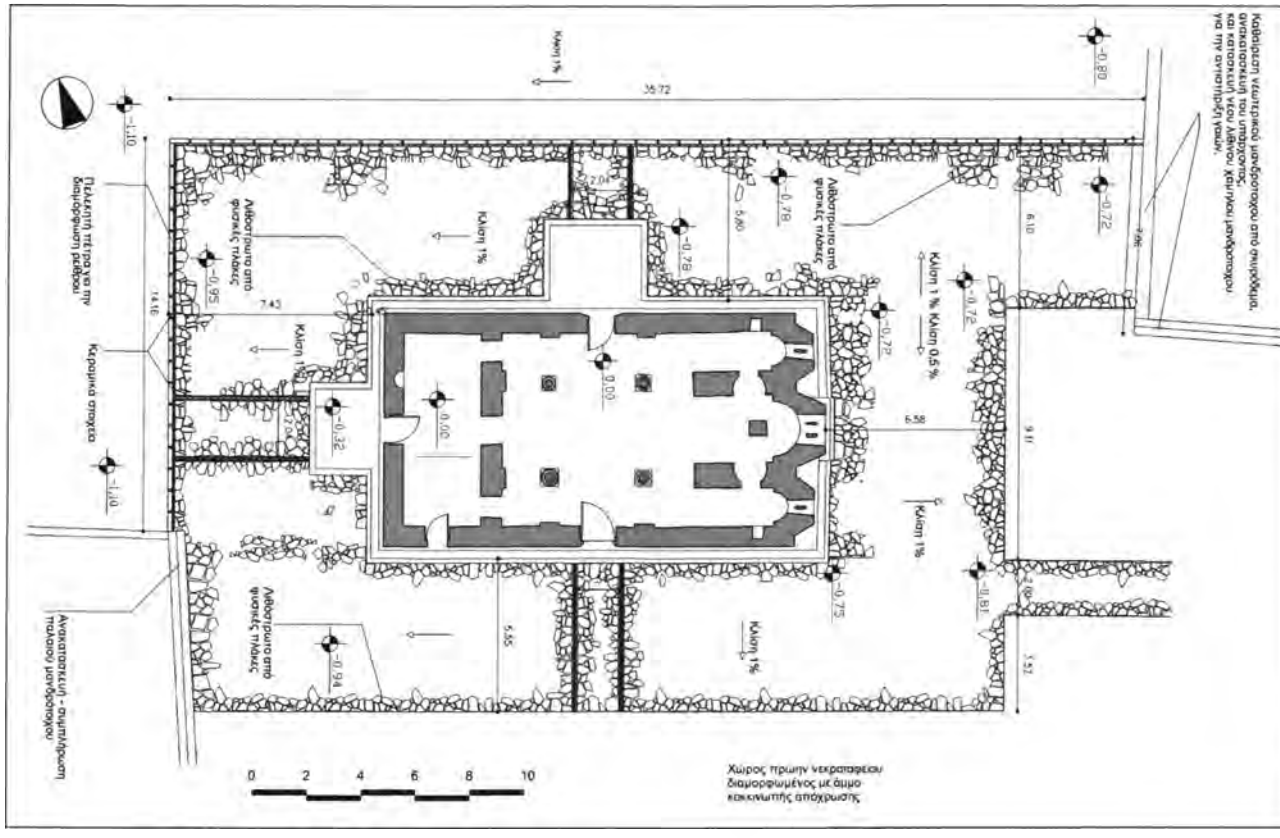

Εικ. 3. Μέρμπακας. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Κάτοψη του περιβάλλοντος χώρου.

φείου[12], το οποίο εξυπηρετούσε τον οικισμό Αγίας Τριάδας Μιδέας, ώστε να απελευθερωθεί ο χώρος γύρω από το μνημείο. Σύμφωνα με τη μελέτη θα γίνει ταπείνωση της στάθμης του εδάφους περιμετρικά του ναού, ώστε να αποκαλυφθούν πλήρως και οι τρεις βαθμίδες της κρηπίδας, επάνω στην οποία είναι χτισμένος ο ναός. Ακολούθως, πλακόστρωση από ακανόνιστους λίθους σε ακτίνα 7 μ. γύρω από το μνημείο και διαμόρφωση λιθόστρωτου διαδρόμου, πλ. 2 μ., ο οποίος θα συνδέει την είσοδο του αύλειου χώρου, στα ανατολικά, με το μνημείο.

Αδάμι

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Συνεχίζοντας τις εργασίες από το Β΄ ΚΠΣ[13] εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε από την Εφορεία μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, δηλαδή πλατείας διαμορφωμένης από σκυρόδεμα, η οποία επιστρώθηκε με ακανόνιστους πλακοειδείς σχιστόλιθους από λατομείο της περιοχής Κάνδιας Ιρίων.

Παλαμήδι

Το φρούριο του Ναυπλίου είναι κηρυγμένο ως προέχον βυζαντινό μνημείο, αρχαιολογικός χώρος και ιστορικό διατηρητέο μνημείο[14]. Είναι χτισμένο στην κορυφή του ομώνυμου λόφου που δεσπόζει πάνω από την πόλη του Ναυπλίου. Χτίστηκε στις αρχές του 18ου αιώνα (1711) από τον ενετό προβλεπτή Agostino Sagredo σε σχέδια των μηχανικών Giancix και La Salle. Ως οχυρωματικό έργο του πρώιμου 18ου αιώνα ενσωματώνει όλες τις κατακτήσεις της όψιμης οχυρωματικής αρχιτεκτονικής.

Πρόκειται για ένα σύστημα οκτώ αλληλοϋποστηριζόμενων προμαχώνων, οι οποίοι είναι αυτόνομοι και αυτάρκεις αμυντικά[15], ενώ παράλληλα συνδέονται μεταξύ τους με τείχος. Πρώτα χτίστηκε ο κεντρικός Προμαχώνας, ο Προμαχώνας Αγίου Ανδρέα, όπου και το ομώνυμο ναΰδριο, και ακτινωτά χτίστηκαν άλλοι πέντε[16]. Όταν οι Οθωμανοί κατέλαβαν το φρούριο (1715), ο Προμαχώνας Επαμεινώνδας, όπου η σημε-

12. Το υφιστάμενο νεκροταφείο πρέπει να ξεκίνησε τη συστηματική λειτουργία του στις αρχές του 20ού αιώνα.

13. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 205.

14. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 153.

15. Κάθε προμαχώνας διαθέτει κανονιοθυρίδες, τυφεκιοθυρίδες, καταχύστρες, υδατοδεξαμενή, αποθήκες τροφίμων και πυρομαχικών και στρατώνες φρουράς. Ορισμένοι προμαχώνες (Προμαχώνας Μιλτιάδης) διαθέτουν και τάφρο.

16. Προμαχώνας Ρομπέρ, Προμαχώνας Θεμιστοκλής, Προμαχώνας Αχιλλέας, Προμαχώνας Μιλτιάδης και Προμαχώνας Λεωνίδας.

ρινή κεντρική πύλη για όποιον επισκέπτεται το φρούριο μέσω της αμαξωτής οδού, ήταν ημιτελής. Ο Προμαχώνας Φωκίων χτίστηκε εξ ολοκλήρου από τους Οθωμανούς.

Σήμερα το φρούριο του Παλαμηδίου σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, με εξαιρετικά υψηλή επισκεψιμότητα. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών προτιμά την οδική πρόσβαση στο χώρο και όχι τις σκάλες που ξεκινούν από την πόλη του Ναυπλίου, στην πύλη εισόδου στον Προμαχώνα Επαμεινώνδα εγκαταστάθηκαν τα κεντρικά εκδοτήρια εισιτηρίων από την αρχή της λειτουργίας του Παλαμηδίου ως οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου.

Κατά το έτος 2000 η Εφορεία εκτέλεσε εργασίες στεγάνωσης της θολωτής κάλυψης του εκδοτηρίου, η οποία κατά το παρελθόν είχε στερεωθεί και το δώμα της είχε στεγανοποιηθεί με λεπτή στρώση τσιμέντου, όμως κατά την πάροδο των ετών εμφάνισε προβλήματα υγρασίας, που επέφεραν αποσάθρωση των συνδετικών κονιαμάτων και πτώση μικρών λίθων της τοιχοποιίας. Αφαιρέθηκαν λοιπόν τα χώματα που είχαν συσσωρευτεί στο δώμα, καθαρίστηκαν οι υδρορροές και έγινε επίστρωση με μονωτικό υλικό (επάλειψη με ασφαλτικό υλικό και τοποθέτηση ασφαλτόπανου με ψηφίδα). Τέλος, τοποθετήθηκε λεπτή στρώση χώματος.

Στις επάλξεις της κεντρικής πύλης πραγματοποιήθηκαν εργασίες επίστρωσης με μονωτικό υλικό και επικάλυψή του με κονίαμα μικρής περιεκτικότητας σε τσιμέντο, ώστε να δημιουργηθούν ρύσεις απορροής των ομβρίων.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΚΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Μεγάλη Μαντίνεια

Κρυφό Σχολειό

Ολοκληρώθηκε[17] το έργο της αποκατάστασης του ναού, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Β΄ ΚΠΣ, με τη δαπεδόστρωση του εσωτερικού και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου.

Προσήλιο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Επειδή τα στατικά προβλήματα του μνημείου κρίθηκαν σοβαρά[18], αποφασίστηκε να γίνουν οι εξής στερεωτικές εργασίες: οι ρωγμές της δυτικής πλευράς, που αποδείκνυαν ότι η καμάρα του νάρθηκα είχε σαφείς τάσεις αποκόλλησης, κλείστηκαν με λιθοσυρραφές, αρμολόγημα και ένεμα ασβεστοκονιάματος με την προσθήκη λευκού τσιμέντου και θηραϊκής γης. Επίσης, έγινε σενάζ στις διαμήκεις πλευρές και τοποθέτηση τεσσάρων ελκυστήρων για τη μεταξύ τους σύνδεση και συνεργασία. Ακόμη, έγιναν δείγματα αρμολογημάτων στις όψεις και ολοκληρώθηκε η ανακεράμωση της στέγης.

Καλαμάτα (οδός Αλαγονίας)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Λόγω της εμφάνισης αυξημένης υγρασίας στο βόρειο τοίχο του Ιερού[19], επιχρίστηκαν εκ νέου οι επιφάνειες, αφού προηγήθηκε η πραγματοποίηση δειγμάτων κονιαμάτων με νέα σύνθεση. Παράλληλα, κατασκευάστηκε drainage στη βόρεια πλευρά εξωτερικά, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ανερχόμενη υγρασία. Έγιναν επανειλημμένες συνεννοήσεις με τις αρμόδιες υπηρεσίες της ΔΕΗ, ΔΕΥΑΚ και Δήμου Καλαμάτας, ώστε να μεταφερθούν ο στύλος ηλεκτροδότησης, το φρεάτιο και το κράσπεδο του δρόμου, προκειμένου να διευθετηθεί η πρόσβαση στο μνημείο.

Μονή Αγίου Κωνσταντίνου Καλογραιών

Στο ναό πραγματοποιήθηκε μερική επισκευή της στέγης του καθολικού και συντήρηση του ξύλινου προστώου.

Ναός Αγίου Ιωάννου (σπηλαιώδης)

Μετά τον καθαρισμό από την πυκνή βλάστηση, το μνημείο καλύφθηκε με PVC για λόγους προστασίας των τοιχογραφιών.

Σε μνημεία του Νομού Μεσσηνίας εκτελέστηκαν από τρίτους εργασίες επισκευής και αποκατάστασης, την εποπτεία των οποίων είχε αναλάβει το Κλιμάκιο Καλαμάτας:

1. Στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο, οικισμού Αίπειας, Κοινότητας Άνθειας, έγινε αντικατάσταση της στέγης, σενάζ, ενέματα, εξωτερικά αρμολογήματα και εσωτερικά επιχρίσματα.
2. Στην οικία Κορφιωτάκη-Αρναούτογλου, Δήμου Καλαμάτας, συνεχίστηκε η ανακατασκευή του κτιρίου από το Δήμο Καλαμάτας.
3. Στη Μονή Βελανιδιάς άρχισε η ανακατασκευή της νότιας και της δυτικής πτέρυγας των κελιών.

Τέλος, συνεχίστηκε η εποπτεία του έργου ανάπλασης του Ιστορικού Κέντρου Καλαμάτας και της πλατείας Γεννηματά Θαλαμών.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

17. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 206.
18. Ό.π.
19. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 197.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης σε τοιχογραφικούς διακόσμους μνημείων από τα ειδικευμένα συνεργεία συντηρητών της Εφορείας σε συνεργασία με αρχαιολόγους και με την εποπτεία της Αι. Μπακούρου. Συντηρήθηκαν, επίσης, φορητές εικόνες και αποτοιχισμένες τοιχογραφίες στα εργαστήρια συντήρησης Μυστρά και Γερακίου και αντικείμενα μικροτεχνίας στο δεύτερο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης επεμβάσεις για τη συντήρηση των τοιχογραφιών των ναών του χώρου.

Συγκεκριμένα, στην Αγία Σοφία και στο καθολικό της μονής της Παντάνασσας έγιναν περιορισμένης έκτασης στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση.

Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων

Συντηρήθηκαν εικόνες, κυρίως μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής τους επιστράφηκαν στα μνημεία από τα οποία προέρχονταν.

Ξεχωριστή θέση μεταξύ αυτών κατέχουν:

α) Η μεγάλη δεσποτική εικόνα του Ελκόμενου Χριστού από τον ομώνυμο ναό της Μονεμβασίας (διαστ. 2,03×0,98×0,30 μ.). Πρόκειται για το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα του Ελκόμενου Χριστού, ο οποίος παριστάνεται χωρίς συνοδεία, σταυρό και κλίμακα, ενδεδυμένος την πορφύρα και με τα χέρια δεμένα (Εικ. 4). Την εικόνα είχε αποστείλει το έτος 1700 ο ιατροφιλόσοφος Ανδρέας Λικίνιος, από την Κέρκυρα όπου βρισκόταν, προς αντικατάσταση βυζαντινής με το ίδιο θέμα, η οποία εκλάπη από το ναό, από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Άγγελο[20].

Η εικόνα σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β' μισό του 17ου αιώνα. Ο ανώνυμος ζωγράφος ακολουθεί τις τάσεις της σύγχρονης ιταλικής τέχνης, οι οποίες απαντούν σε πολλά έργα της εποχής αυτής προερχόμενα από τα Επτάνησα.

Η εικόνα είχε δεχθεί παλαιότερες επεμβάσεις με τη χρήση γύψου στις φθορές, χρωματικές συμπληρώσεις και εν συνεχεία επάλειψη με βερνίκι σε όλη την επιφάνειά της, καθώς και επιζωγραφίσεις. Επιπλέον, η χρήση της ως λατρευτικής είχε επιβαρύνει περαιτέρω την κατάσταση διατήρησής της. Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες συντήρησης: αφαίρεση μεταγενέστερων βερνικιών και επιζωγραφίσεων, στερέωση υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, απεντόμωση του ξύλου, το οποίο είχε προσβληθεί από ξυλοφάγα έντομα, ξυλουργικές επεμβάσεις του ξύλινου υποστρώματος και αισθητική αποκατάσταση (Εικ. 5).

Εικ. 4-5. Μυστράς. Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων. Δεσποτική εικόνα του Ελκόμενου Χριστού από τη Μονεμβασία πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

20. Ν.Α. Βέης, Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσαφιτίσσης, *Byz. Neugr. Jahrb.* 10/1-2 (1933) (=*Πρακτικά της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Γ', 1932), σ. 3 κ.ε.

Εικ. 6. Μυστράς. Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων. Δεσποτική εικόνα του Χριστού ένθρονου από τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα.

β) Η δεσποτική εικόνα του Χριστού ένθρονου από το τέμπλο του καθολικού της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα[21] (διαστ. 1,02×0,72×0,05 μ.) (Εικ. 6). Έφερε επιζωγράφιση, η οποία σύμφωνα με επιγραφή πραγματοποιήθηκε το έτος 1878 επί ηγουμενίας Παϊσίου. Έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: καθαρισμοί (αφαίρεση του μεταγενέστερου οξειδωμένου βερνικιού, αφαίρεση επιζωγραφίσεων), στερεώσεις ξύλινου υποστρώματος και προετοιμασίας και αισθητική αποκατάσταση. Μετά την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων αποκαλύφθηκε η αρχική εικόνα, η οποία σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

Επίσης, συντηρήθηκαν οι μεταβυζαντινών χρόνων εικόνες:

α) Οκτώ εικόνες από το επιστύλιο του τέμπλου του Μητροπολιτικού ναού Ευαγγελίστριας Σπάρτης: η Ανάσταση του Λαζάρου, η Γέννηση της Θεοτόκου, η Βαϊοφόρος, ο Μυστικός Δείπνος, η Ψηλάφηση του Θωμά, οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οι άγιοι Ιωακείμ και Άννα και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. β) Εικόνα τρίζωνη (Δέηση - άγιοι Νικόλαος, Κωνσταντίνος και Ελένη - άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος) και η εικόνα της Ψηλάφησης του Θωμά από το Δωδεκάορτο των Ταξιαρχών Αργολίδας. γ) Οι εικόνες της Βαϊοφόρου από τη μονή της Παντάνασσας και του Αγίου Νικολάου στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά. δ) Εικόνα της Ανάστασης από τον ενοριακό ναό του Καστορίου[22]. ε) Ο Εσταυρωμένος Χριστός από το ναό του Αγίου Γεωργίου Φιλιατρών. στ) Λυπηρό τέμπλου με την Παναγία από το καθολικό της Μονής Αγνούντος Αργολίδας.

Ενδυματολογικό σύνολο από το ναό της Αγίας Σοφίας Μυστρά

Κατά το α΄ εξάμηνο του 2000 ολοκληρώθηκαν στα εργαστήρια του Μουσείου Τέχνης και Ιστορίας της Γενεύης οι εργασίες συντήρησης του σπάνιου ενδυματολογικού συνόλου υστεροβυζαντινών χρόνων του Μουσείου Μυστρά, που είχε μεταφερθεί κατά το προηγούμενο έτος[23]. Το σύνολο αυτό αποτελείται από ένα γυναικείο φόρεμα, μεσοφόρι (καμιζόλα) και δερμάτινα υποδήματα, τα οποία χρονολογούνται στο α΄ μισό του 15ου αιώνα, καθώς και από υπολείμματα διαφόρων άλλων υφασμάτων. Στο Μουσείο της Γενεύης διοργανώθηκε έκθεση του ενδυματολογικού αυτού συνόλου του Μυστρά που είχε τίτλο «Το Ένδυμα μιας Βυζαντινής Πριγκίπισσας. Αρχαιολογικά Υφάσματα από την Αγία Σοφία του Μυστρά».

Εργαστήριο Συντήρησης Γλυπτών και Μικροτεχνίας

Στο δεύτερο εργαστήριο συντήρησης στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά έγινε συντήρηση: α) αντικειμένων προερχόμενων από ανασκαφές στο αρχαίο θέατρο Σπάρτης και στα μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας και β) γλυπτών και ειδών μικροτεχνίας από τον αρχαιολογικό χώρο και τις αποθήκες του Μουσείου Μυστρά, με σκοπό την επιλογή αρχαιολογικού υλικού για την υποστήριξη του μουσειολογικού προγράμματος και την αναδιοργάνωση του Μουσείου Μυστρά, στο πλαίσιο της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο: Η Πολιτεία του Μυστρά», προγραμματισμένης για το έτος 2001.

Συγκεκριμένα, συντηρήθηκαν είδη οικοσκευής (κεραμικά, όστρακα, εφυαλωμένα και μη, κουτάλια κτλ.), ένδυσης και καλλωπισμού (κοσμήματα, πόρπες, πέταλα παπουτσιών, κομβία), εκκλησιαστικά σκεύη και γλυπτά (κιονόκρανα, θωράκια, περιθυρώματα, πλάκες ορθομαρμάρωσης κ.ά.).

Οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν – σε γενικές γραμμές – έχουν ως εξής: μηχανικός-χημικός καθαρισμός, στερέωση, συγκόλληση και συμπλήρωση για τα κεραμικά και τα μετάλλινα, καθαρισμός και στερέωση για τα γυάλινα, καθαρισμός για τα οστέινα, μηχανικός καθαρισμός και αφαλάτωση για τα γλυπτά.

Από τα συντηρηθέντα είδη αναφέρονται ενδεικτικά στοιχεία αμφίεσης, βυζαντινής περιόδου, προερχόμενα από την ανασκαφή στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη[24]. Πρόκειται για ζεύγος ενωτίων από επιχρυσωμένο άργυρο και διακόσμηση από ενθετικά σμάλτα (Εικ. 7). Έχουν σχήμα σελήνης τριών τετάρτων και συνίστανται από δύο λεπτά κυρτά ελάσματα που ενώνονται μεταξύ τους και φέρουν πεταλοειδή κρίκο ανάρτησης, ασφαλιζόμενο με καβίλια. Στο πλαίσιο συ-

21. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 201.

22. Ό.π., σ. 210.

23. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 207-208.

24. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο: Η πολιτεία του Μυστρά*, Αθήνα 2001, σ. 165-166, αριθ. 22 (Α. Μέξια).

Εικ. 7. Μυστράς. Εργαστήριο Συντήρησης Γλυπτών και Μικροτεχνίας. Ζεύγος ενωτίων.

ντήρησής τους πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες με τη χρήση στερεομικροσκόπιου: α) μηχανικός καθαρισμός για την απομάκρυνση οξειδίων του χαλκού, β) αφαίρεση προηγούμενων συγκολλήσεων και επανασυγκόλληση των κρίκων ανάρτησης, γ) αποκατάσταση της μορφής τους με κατάλληλες συμπληρώσεις, δ) επικάλυψη της επιφάνειας με βερνίκι, για λόγους προστασίας.

Γεράκι

Στο εργαστήριο συντήρησης στο Γεράκι πραγματοποιήθηκε συντήρηση των σπαραγμάτων τοιχογραφιών που φυλάσσονται εκεί και προέρχονται από ερειπωμένα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της ευρύτερης περιοχής του Γερακίου.

Δάφνη Γερακίου

Μονή Προφήτη Ηλία

Στο καθολικό της μονής συνεχίστηκαν[25] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης του γραπτού διακόσμου, που μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα. Τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκε συντήρηση των τοιχογραφιών του τρούλου και των σφαιρικών τριγώνων. Ο τρούλος περιλαμβάνει διακόσμηση σε τέσσερις ζώνες. Στο κέντρο εικονίζεται ο Παντοκράτορας, ακολουθεί ζώνη με εξαπτέρυγα, στη συνέχεια αγγελικές δυνάμεις και, τέλος, στο τύμπανο μετωπικοί προφήτες. Τα σφαιρικά τρίγωνα κοσμούν οι τέσσερις ευαγγελιστές. Στις παραπάνω τοιχογραφίες πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από αιθάλη και άλατα, συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση.

Καλλιθέα (Ζαραφώνα)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στον παραπάνω ναό[26] ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης του γραπτού διακόσμου, ο οποίος χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στις τοιχογραφίες του νάρθηκα.

Εικ. 8. Κουλούμι. Ναός Ταξιαρχών. Τοιχογραφία της Εις Άδου Καθόδου.

Χρύσαφα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού[27] μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αιώνα. Τη φετινή χρονιά ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης στη νότια κόγχη με την εντυπωσιακή παράσταση του «Επί Σοι Χαίρει», σκηνές του Ακάθιστου Ύμνου, μαρτύρια αγίων, χριστολογικές παραστάσεις και θαύματα. Πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από άλατα και αιθάλη και αισθητική αποκατάσταση.

Κουλούμι

Ναός Ταξιαρχών

Στο πλαίσιο συνέχισης[28] των εργασιών αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού, οι οποίες είχαν καλυφθεί από μεταγενέστερα επιχρίσματα, πραγματοποιήθηκε καθαίρεση των επιχρισμάτων καταρχήν στην καμάρα του Ιερού, όπου αποκαλύφθηκε η παράσταση της Μεταμόρφωσης, και εν συνεχεία στη βόρεια κεραία του ναού, όπου ήλθε στο φως η παράσταση της Εις Άδου Καθόδου (Εικ. 8). Οι εργασίες αποκάλυψης και ολοκληρωτικής συντήρησης των τοιχογραφιών θα συνεχιστούν. Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου

25. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 209.
26. *ΕΕΒΣ* 4 (1927), σ. 342 κ.ε.
27. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 211.
28. Ό.π.

χρωματικού τόνου και στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας.

Αναβρυτή

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο βόρειο κλίτος του ναού, όπου σώζονται μεταξύ άλλων παραστάσεις από το βίο του αγίου Νικολάου, με καθαρισμούς της ζωγραφικής επιφάνειας από μεταγενέστερα ασβεστώματα και λοιπές επικαθίσεις, στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση.

Σπάρτη

Ναός Ευαγγελίστριας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Μητροπολιτικού ναού της Σπάρτης[29], ο οποίος θεμελιώθηκε το Μάρτιο του 1843 από τον επίσκοπο Λακεδαίμονος Δανιήλ Κουλουφάκο και είναι αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Οι επιφάνειες του ναού καλύπτονται στα υψηλότερα σημεία από τοιχογραφίες του ζωγράφου Ζ. Κατζίκη του έτους 1920. Τα χαμηλά τμήματα φέρουν τοιχογραφίες του σπαρτιάτη ζωγράφου Ε.Σ. Μαυρικάκη του έτους 1952. Τη φετινή χρονιά ολοκληρώθηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών του νότιου τοίχου με στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμό της από την αιθάλη και τα μεταγενέστερα βερνίκια και αισθητική αποκατάσταση.

Έρημος

Ναός Αγίας Βαρβάρας

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το έργο αποκάλυψης και συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού[30], οι οποίες είχαν καλυφθεί από νεότερα επιχρίσματα[31]. Αποκαλύφθηκαν τρία στρώματα τοιχογραφιών, από τα οποία τα δύο ανήκουν στους βυζαντινούς και το τρίτο στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιβλητική παράσταση της Θεοτόκου ένθρονης βρεφοκρατούσας που αποκαλύφθηκε στο νότιο τοίχο του Ιερού (Εικ. 9). Στα αριστερά της μορφής της

Εικ. 9. Έρημος. Ναός Αγίας Βαρβάρας. Τοιχογραφία με παράσταση της Παναγίας ένθρονης βρεφοκρατούσας.

Θεοτόκου διασώζεται μικρογράμματη αφιερωτική επιγραφή, η οποία αναφέρει το έτος 1299/1300. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η μορφή μετωπικού αρχάγγελου που αποκαλύφθηκε σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης στο νότιο τοίχο του διακονικού, η οποία διασώζει μεγαλογράμματη αφιερωτική επιγραφή που αναφέρει τα ονόματα *Καλοπόθου του Ερημούτη* και *Θεριανού του Ερημούτη*. Στις αποκαλυφθείσες τοιχογραφίες έγιναν στερεώσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου και καθαρισμοί.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Φαλαισία

Μονή Μπούρα

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής, οι οποίες είναι έργο των κρητών αδελφών Πεδιώτη[32]. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο βορειοδυτικό και το νοτιοδυτικό τμήμα της καμάρας του ναού, όπου αναπτύσσονται σκηνές του χριστολογικού κύκλου και Οίκοι του Ακάθιστου Ύμνου. Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από αιθάλη και άλατα, συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

29. Ό.π., σ. 209.

30. Ό.π., σ. 209-210.

31. Οι αποκαλυφθείσες τοιχογραφίες του μνημείου αποτέλεσαν αντικείμενο ανακοίνωσης της Δ. Χαραλάμπους, Νεότερα στοιχεία για το ναό της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο Μάνης, *Διεθνές Συνέδριο, Η Σπάρτη και η Λακωνία από τα Προϊστορικά μέχρι τα Νεότερα χρόνια, Σπάρτη, 17-20 Μαρτίου 2005*, Περιλήψεις.

32. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 213.

Εικ. 10. Αδάμι. Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου. Τοιχογραφία με παράσταση της Σταύρωσης.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αδάμι

Ναός Αγίων Νικολάου και Δημητρίου

Παράλληλα με τις εργασίες ανάδειξης του μνημείου[33], συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του γραπτού διακόσμου του δίδυμου ναού[34], που μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα. Στο ναό του Αγίου Νικολάου και συγκεκριμένα στις παραστάσεις της καμάρας (Ανάληψη, Πεντηκοστή, Κοίμηση της Θεοτόκου), των πλευρικών τοίχων (άγιος Γεώργιος, άγιος Νικόλαος και αρχάγγελος Μιχαήλ), του κτιστού τέμπλου (Χριστός, άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) και του Ιερού (θυσία Αβραάμ) πραγματοποιήθηκαν απομάκρυνση των μεταγενέστερων βερνικιών, καθαρισμοί, συγκρατήσεις του υποστρώματος, στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση. Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στις παραστάσεις του κτιστού τέμπλου του ναού του Αγίου Δημητρίου. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση της Σταύρωσης, η οποία επιστέφει το τέμπλο (Εικ. 10).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στο ναό των Αγίων Αποστόλων Καλαμάτας έγινε αντικατάσταση των νεότερων κονιαμάτων που είχαν υποστεί φθορές, απολεπίσεις, ρωγμές και φουσκώματα με νέα κονιάματα (ίδιας κοκκομετρίας, χρωματισμού και σύστασης), επιφανειακός καθαρισμός και στερέωση (επιχρίσεις, εμποτισμοί) των τοιχογραφιών.

Στο ναό της Αγίας Κυριακής Σωτηριανίκων πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού (μηχανικός, υγρός καθαρισμός), στερέωσης (εμποτισμοί, επιχρίσεις) των τοιχογραφιών του ναού και προστέθηκαν νέα κονιάματα στα κενά της ζωγραφικής επιφάνειας.

Στο ναό του Αγίου Βασιλείου Σωτηριανίκων πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού της βλάστησης, των θάμνων και των μικρών δέντρων μέσα και γύρω από το ναό, καθώς και εργασίες καθαρισμού (μηχανικός, υγρός καθαρισμός) και στερέωσης (εμποτισμοί, επιχρίσεις, προσθήκη κονιαμάτων) των τοιχογραφιών.

Στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Λαγκάδας έγιναν εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών στις περιοχές των δειγμάτων καθαρισμού των ασβεστοκονιαμάτων, που είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν και δείγματα καθαρισμού των ασβεστοκονιαμάτων και του ασβέστη.

ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ - ΕΙΚΟΝΕΣ

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου Νομιτσί έγιναν εργασίες απεντόμωσης του τέμπλου και των ξύλινων αντικειμένων του ναού (Αγία Τράπεζα, επιτάφιος, φορητές εικόνες, στασίδια, αναλόγιο, βιβλιοθήκη, σκάλα, καρέκλες κτλ.) με τη μέθοδο της διοχέτευσης αερίου βρωμιούχου μεθυλίου. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την εταιρεία Entomokil υπό την επίβλεψη συντηρητών της υπηρεσίας της.

Σε βημόθυρο από το τέμπλο της μονής Βαϊδενίτσας Σαϊδόνας και στα ξυλόγλυπτα λυπηρά από το τέμπλο της μονής Μαρδακίου Νέδουσας έγιναν εργασίες στερέωσης, καθαρισμού

33. Βλ. ανωτέρω, σ. 248.

34. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 211-212.

και αισθητικής αποκατάστασης. Στη φορητή εικόνα του Αγίου Νικολάου Μεσορρούγας πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού του βερνικιού, που βρίσκονται σε εξέλιξη. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση 11 εικόνων από τη συλλογή του Μπενακείου Μουσείου Καλαμάτας. Έγινε, ακόμη, η συντήρηση πέντε εικόνων από τη μονή Αγίου Γεωργίου Μεταξάδας (άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, Χριστός Παντοκράτωρ, Παναγία Γλυκοφιλούσα, άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος).

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Συντηρήθηκαν μαρμάρινα μέλη προερχόμενα από την παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Κυριακής Φιλιατρών: κιονίσκος που έφερε αργιλοπυριτικές και βιολογικές επικαθίσεις και απροσδιόριστο κυλινδρικό αντικείμενο – πιθανώς ημιτελής σπόνδυλος κίονα – που έφερε επικαθίσεις κοκκινοχώματος και αλάτων και σε ορισμένα σημεία βιολογικές επικαθίσεις. Συντηρήθηκε μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο μικρού κίονα, αποτελούμενο από τρία συγκολλημένα τμήματα, προερχόμενο από την περιοχή της Κορώνης. Από τον Άγιο Γεώργιο, οδού Αλαγωνίας, Καλαμάτας, συντηρήθηκαν δύο συνανήκοντα τμήματα αδιάγνωστου μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους δωδεκάπλευρου σχήματος, που στη μία όψη φέρει εγχάρακτο ισοσκελή ταινιωτό σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα. Συντηρήθηκαν, επίσης, 75 μετάλλινα αντικείμενα από τις ανασκαφές του κάστρου Μεθώνης, δύο χάλκινα νομίσματα, ένα χάλκινο δαχτυλίδι και ένας λίθινος σταυρός από την ανασκαφή στο ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Χριστιανούπολης και τρία χάλκινα νομίσματα από την ανασκαφή στο ναό Αγίων Αποστόλων Καλαμάτας. Τέλος, έγινε εποπτεία των εργασιών αποκατάστασης του κτιστού τέμπλου και του ξύλινου ταβανιού του ναού Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Αίπειας.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΙΛΑΝΗ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Δαφνί (θέση Παλιόπυργος)

Πύργος και ναός Αγίας Σοφίας

Κηρύχθηκαν ως αρχαία μνημεία. Ο οχυρωματικός πύργος, ο οποίος σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση, είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι χτισμένος σε επαφή με τη δυτική πλευρά του πύργου. Διασώζει την αψίδα του Ιερού και τμήματα της τοιχοποιίας του. Στο εσωτερικό διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιών βυζαντινών χρόνων. Τα μνημεία χρονολογούνται, σύμφωνα με κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία, στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Αναβρυτή

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Ο ναός με το κωδωνοστάσιό του κηρύχθηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία και ως οικοδομήματα που χρειάζονται ειδική κρατική προστασία.

Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος δίστυλος με τρούλο, με τρεις τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες Ιερού και νάρθηκα. Πάνω από τη δυτική θύρα, επιγραφή σε λίθο αναφέρει τη χρονολογία *1890*. Εσωτερικά υπάρχει ξυλόγλυπτο χρυσωμένο τέμπλο με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, έργο του 19ου αιώνα.

Το κωδωνοστάσιο υψώνεται σε μικρή απόσταση νότια του ναού. Η βάση του είναι συμπαγής λιθόκτιστη με τραπεζιόσχημη κάτοψη και ο κορμός διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα με βαθμιαία προς τα πάνω μείωση του ύψους. Η επίστεψη είναι από νεωτερική τσιμεντένια πλάκα σκυροδέματος. Στη βάση του υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη πλάκα με τη χρονολογία ανέγερσής του, το 1899.

Κορακιάνικα Κοκκάλας

Ναός Προφήτη Ζαχαρία (κοιμητηριακός)

Ο παραπάνω ναός[35] κηρύχθηκε ως αρχαίο μνημείο. Είναι λιθόκτιστος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στο εσωτερικό διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιών βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Οι κακότεχνες νεωτερικές επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει σημαντικά τη μορφή του μνημείου.

Στο νεκροταφειακό χώρο, εκτός από τους σύγχρονους τάφους, σώζονται λείψανα παλαιότερων κτισμάτων.

Άγιος Στέφανος (θέση Λοτζά)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ναό μονόχωρο, καμαροσκέπαστο με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Εσωτερικά, στη βόρεια πλευρά σχηματίζονται δύο τυφλά αψιδώματα. Στα δυτικά έχει προστεθεί, σε μεταγενέστερη εποχή, νάρθηκας. Διασώζει λείψανα τοιχογραφιών πιθανώς υστεροβυζαντινών χρόνων. Ο ναός στη σημερινή του μορφή χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Εξωτερικά το κτίσμα είναι εξ ολοκλήρου επιχρισμένο.

35. *ΛακΣπουδ* 13 (1996), σ. 212.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Πικέρνι Μαντινείας (θέση Γκλήμη)

Ναός Αγίου Νικολάου

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Ο ναός στη σημερινή του μορφή είναι μονόχωρος με δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και δύο ημικυκλικές αψίδες, του Ιερού και της πρόθεσης, στα ανατολικά. Η αψίδα του διακονικού πιθανότατα καταστράφηκε, όταν χτίστηκε το κωδωνοστάσιο στη νοτιοανατολική γωνία του μνημείου. Στη δυτική όψη έχει προστεθεί νεωτερικό, κακότεχνο προστώο. Οι τοιχοποιίες είναι επιχρισμένες. Στο εσωτερικό, το τέμπλο είναι λιτό, ξυλόγλυπτο και φέρει εικόνες λαϊκής τέχνης του 19ου αιώνα.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου[36] έχει συνδεθεί με το καθολικό της ομώνυμης μονής που έχτισε το 1822, μετά την επιστροφή του από το Άγιον Όρος, ο ιερομόναχος Κλήμης Γκονόπουλος στη θέση βυζαντινού ναού, όπως δηλώνει η παρουσία διάσπαρτων βυζαντινών πλίνθων, καθώς και γλυπτών που βρίσκονται άλλα εγκιβωτισμένα στον περίβολο και άλλα τοποθετημένα στο χώρο του Ιερού.

Στεμνίτσα

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως κτιρίου που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη, τρουλαία βασιλική, χτισμένη με αργολιθοδομή και άφθονο συνδετικό κονίαμα στους αρμούς, ενώ λαξευμένοι λίθοι διαμορφώνουν ψευδοπαραστάδες στις γωνίες του και πλαισιώνουν τα ανοίγματα. Η είσοδος στο ναό γίνεται μέσω δύο θυρών στη δυτική και τη νότια πλευρά, από τις οποίες εκείνη της νότιας πλευράς φέρει αετωματική επίστεψη με εντοιχισμένη ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα με έτος κτίσεως, το 1880.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού με τις δεσποτικές εικόνες χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα.

Καρύταινα

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Ο κοιμητηριακός ναός με το κωδωνοστάσιό του κηρύχθηκαν ως αρχαία μνημεία με περιβάλλοντα χώρο που ορίζεται από τον περίβολο του κοιμητηρίου.

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής[37] είναι σύνθετος εγγεγραμμένος σταυροειδής τετρακιόνιος με μεταγενέστερο νάρθηκα, τρεις ημιεξαγωνικές εξωτερικά αψίδες και οκτάπλευρο τρούλο. Στο ναό ανοίγονται δύο μεταγενέστερα διαμορφωμένες τοξωτές θύρες στη νότια όψη και από ένα ορθογώνιο παράθυρο στη βόρεια και τη νότια όψη. Την κεντρική αψίδα διατρυπά δίλοβο άνοιγμα, ενώ τις πλάγιες από μία φωτιστική θυρίδα. Ο ναός, εκτός από την ανατολική όψη, είναι σήμερα επιχρισμένος. Λίθινο κυμάτιο διαμορφώνεται κάτω από τις ποδιές των παραθύρων αυτής της όψης, η οποία επιπλέον διακοσμείται και με κεραμοπλαστικά κοσμήματα από οδοντωτές ταινίες. Στη νότια όψη, πάνω από το μεταγενέστερο παράθυρο, υπάρχει εντοιχισμένο λίθινο ανάγλυφο οικόσημο του οίκου Albamonte και κοντά σε αυτό ενεπίγραφο γλυπτό βυζαντινών χρόνων. Στο εσωτερικό, το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο καλής τέχνης του 19ου αιώνα. Η αρχική φάση του ναού μπορεί να χρονολογηθεί στο 14ο αιώνα.

Το κωδωνοστάσιο βρίσκεται σε απόσταση 5 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία του ναού και είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο ως αυτοτελές κτίριο. Πρόκειται για πύργο, ύψ. 9 μ., ο οποίος αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα και απολήγει σε τετράριχτη στέγη. Η τοιχοδομία έχει γίνει κατά το μεγαλύτερο μέρος σύμφωνα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και οι όψεις στολίζονται με κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Το ισόγειο και οι δύο τελευταίοι όροφοι φέρουν τοξωτά ανοίγματα. Σύμφωνα με συγκριτικά παραδείγματα, το κωδωνοστάσιο της Καρύταινας θα πρέπει να ενταχθεί χρονολογικά στο 14ο αιώνα.

Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Ο ναός με το κωδωνοστάσιό του κηρύχθηκαν ως οικοδομήματα που χρειάζονται ειδική κρατική προστασία με περιβάλλοντα χώρο τον περίβολο του ναού.

Ο ναός είναι σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και απολήγει σε τρεις ημιεξαγωνικές εξωτερικά αψίδες. Είναι χτισμένος με λαξευτούς λίθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα πάνω σε βαθμιδωτή κρηπίδα. Οι θύρες και τα παράθυρα φέρουν πλαίσια από κατεργασμένους λίθους και ανακουφιστικά τόξα. Πάνω από το ανακουφιστικό τόξο της δυτικής θύρας υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή, η οποία αναφέρει τη χρονολογία ανέγερσης του ναού στο έτος 1863. Εσωτερικά, το τέμπλο είναι κτιστό και χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο δυτικό τμήμα διαμορφώνεται ξύλινος γυναικωνίτης. Το δάπεδο είναι στρωμένο με μάρμαρο. Σε επιγραφή στο ομφάλιο μνημονεύεται ο τεχνίτης *Τήνιος Αντώνιος* και η χρονολογία επίστρωσης *1866*. Το μνημείο κοσμείται με τοιχογραφίες του 19ου-20ού αιώνα.

Το κωδωνοστάσιο υψώνεται στα βορειοανατολικά του ναού. Έχει τη μορφή πύργου και αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα. Φέρει δίλοβα ανοίγματα στα ανώτερα επίπεδα και αετωματικές απολήξεις στις τέσσερις πλευρές του. Σύμφωνα με επιγραφή, εντοιχισμένη στη δυτική του όψη, οικοδομήθηκε το 1906.

---

36. Αντωνακάτου - Μαύρος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 51-53.

37. Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήναι 1956, σ. 48-60.

Ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και το κωδωνοστάσιό του αποτελούν αξιόλογα δείγματα αρχιτεκτονικής με επιρροές από το νεοκλασικισμό και το λαϊκό ιδίωμα.

Ναός Αγίου Γεωργίου (οικογένειας Ταγκαλάκη)

Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Ανήκει στην παραλλαγή Α1 του τύπου των σταυρεπίστεγων ναών της Ελλάδας, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Α. Ορλάνδου, και απολήγει ανατολικά σε ημικυλινδρική αψίδα. Ο ναός είναι χτισμένος σε έντονη κατωφέρεια. Η πρόσβαση γίνεται από τα βόρεια, ενώ το δάπεδο, από ορθογωνισμένες λίθινες πλάκες, βρίσκεται κατά τέσσερις αναβαθμούς χαμηλότερα. Ο φωτισμός γίνεται από ένα δίλοβο παράθυρο στην αψίδα και μία θυρίδα στο νότιο τοίχο του Ιερού. Ο ναός σήμερα είναι επιχρισμένος εκτός από την ανατολική όψη, της οποίας η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους με σποραδική παρεμβολή πλίνθων. Επάνω από τη θύρα υψώνεται κωδωνοστάσιο από λαξευτούς και ημιλαξευτούς λίθους, το οποίο αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Στο εσωτερικό είναι έντονα ορατές οι νεωτερικές επεμβάσεις: γύψινο νεοκλασικίζον τέμπλο και τραβηχτό γείσο στη γένεση των θόλων. Σύμφωνα με επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, το κτίσμα θα πρέπει να ενταχθεί χρονολογικά στο 18ο αιώνα.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Ηραίο Μιδέας

Ναός Αγίου Νικολάου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου. Πρόκειται για μονόχωρο, ξυλόστεγο ναό με τρίπλευρη αψίδα Ιερού με δίλοβο άνοιγμα. Θύρες ανοίγονται και στις τρεις πλευρές, δυτική, βόρεια και νότια, ενώ μεγάλα ορθογώνια παράθυρα ανοίγονται στους πλάγιους τοίχους. Την αψίδα του Ιερού διατρυπά δίλοβο άνοιγμα. Οι λίθινες τοιχοποιίες είναι σήμερα επιχρισμένες. Διακρίνονται, όμως, οι λαξευμένοι γωνιόλιθοι στις ακμές των τοίχων και η επίστεψη των ανοιγμάτων με μονολιθικό ημικυκλικό στοιχείο. Το νεωτερικό μαρμάρινο τέμπλο και γενικά το εσωτερικό του μνημείου διακοσμούν θέματα νεοκλασικής μορφολογίας.

Δίλοβο κωδωνοστάσιο έχει κατασκευαστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια πάνω από τη δυτική πλευρά, στο οποίο λαξευτοί ολόσωμοι πεσσοί ανέχουν το δίλοβο τοξωτό άνοιγμα που απολήγει σε αέτωμα. Το μνημείο χρονολογείται στο 19ο αιώνα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

38. *ΠΑΕ* 1981, σ. 564-565.
39. Ό.π.
40. Ό.π.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Λαγκάδα

Πύργος Γουλά Μιχαλιτσιάνων

Προτάθηκε η κήρυξη του πύργου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου με ζώνη προστασίας 10 μ. γύρω του. Πρόκειται για στρογγυλό πύργο, από τους ελάχιστους που σώζονται στη Μάνη. Ανήκε στην ισχυρή μανιάτικη οικογένεια των Μιχαλιτσιάνων, οι οποίοι συνυπήρχαν την ίδια εποχή με την εξίσου ισχυρή οικογένεια των Αλεξιάνων. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του τον τοποθετούν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.

Λεύκτρο - Νομιτσί

Ναός Αγίου Ιωάννου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου. Πρόκειται για λιθόκτιστο, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό[38] με ανακατασκευασμένη στέγη και ημικυκλική αψίδα Ιερού. Στο εσωτερικό του διατηρούνται τοιχογραφίες του 18ου αιώνα.

Ναός Προφήτη Ηλία

Προτάθηκε η κήρυξη του ημιερειπωμένου βυζαντινού ναού ως αρχαίου μνημείου με ζώνη προστασίας 100 μ. γύρω του. Από το ναό[39] σώζεται μόνον το ανατολικό τμήμα με την ορθογώνιου σχήματος αψίδα, χτισμένο από πωρόλιθο με συχνή χρήση πλίνθων. Τοξωτό παράθυρο που πλαισιώνεται με κεραμοπλαστικό διάκοσμο ανοίγεται στην αψίδα, ενώ στην κόγχη είναι εντοιχισμένο τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου με σύμφυτη βάση.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου με ζώνη προστασίας 20 μ. γύρω του. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ανακατασκευασμένη στέγη, η βόρεια πλευρά του οποίου διαμορφώνεται σε βράχο. Στο αριστερό άκρο του υπερθύρου της δυτικής θύρας ανοίγεται κόγχη, ενώ στο νότιο τοίχο μικρό ορθογώνιο παράθυρο.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού διατηρούνται οι τοιχογραφίες η Πλατυτέρα με τον Χριστό και δύο σεβίζοντες αγγέλους, που χρονολογούνται στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αιώνα.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου. Πρόκειται για λιθόκτιστο, μονόχωρο, ημιερειπωμένο ναό[40], της εποχής της Τουρκοκρατίας, με ορθογώνιου σχήματος θύρα στη δυτική όψη, με λαμπάδες από πωρόλιθο. Η

αψίδα του Ιερού είναι ημικυλινδρική και στεγάζεται με σχιστόπλακες (τίκλες). Η Αγία Τράπεζα αποτελείται από τμήμα αμφικιονίσκου, του οποίου η μία πλευρά φέρει ραβδώσεις, και από μία λιθόπλακα με φυλλοφόρο σταυρό και την επιγραφή *IC XP / NH KA*.

Στο εσωτερικό του ναού σώζονται ίχνη τοιχογραφιών.

Γαργαλιάνοι (Λεύκη)

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως οικοδομήματος που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία. Πρόκειται για μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική με δίριχτη νεωτερική κεραμοσκέπαστη στέγη και ημιεξαγωνική κόγχη. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και περιορισμένη τη χρήση ημιλαξευτών λίθων και έχει εξωτερικά επιχριστεί και διακοσμηθεί με τραβηχτά στοιχεία από πηλό, από τα οποία σώζονται δύο κορινθιάζοντα επίκρανα στη δυτική όψη.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού παρουσιάζει νεοκλασικές τάσεις του 19ου-αρχών 20ού αιώνα.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Πολύδροσο (Τζίτζινα)

Μονή Αγίων Αναργύρων

Έγινε συστηματική καταγραφή του τέμπλου του καθολικού της παραπάνω μονής[41]. Πρόκειται για χρυσωμένο, τριμερές καθ' ύψος φράγμα. Τη βάση συγκροτούν τέσσερις φορητές εικόνες με παραστάσεις Προφητών, δημιουργίες του Φώτη Κόντογλου. Στα διαχωριστικά κυκλικά στυλώματα έχουν ζωγραφιστεί χρυσοί ανθοφόροι και φυλλοφόροι κλώνοι, σε καστανό βάθος. Ακολουθούν τα δεσποτικά έργα και αυτά του Φώτη Κόντογλου (1956). Στους διαχωριστικούς κιονίσκους αποδίδονται ανάγλυφοι συμπλεκόμενοι βλαστοί που φέρουν ανθεμοειδή φύλλα και πολύφυλλους ρόδακες. Τα επίθυρα της Ωραίας Πύλης και των πυλών της πρόθεσης και του διακονικού είναι σκαλιστά και απολήγουν κάτω σε τόξο διπλής καμπυλότητας. Στο επίθυρο της Ωραίας Πύλης, που δεν σώζεται ακέραιο, με τη διάτρητη τεχνική αποδίδονται δύο πουλιά σε τοπίο από πολύφυλλους ρόδακες και φυτικό διάκοσμο. Πάνω από τα δεσποτικά αναπτύσσεται το επιστύλιο, που εξέχει ελαφρά προς τον κυρίως ναό. Την κατώτερη ζώνη του διακοσμεί ελισσόμενη κληματίδα με σχηματοποιημένα φύλλα, τσαμπιά σταφύλια αλλά και περήφανους αετούς με στροφή του κεφαλιού προς τα πίσω. Στο μέσον, η παράσταση του Χριστού που ευλογεί και με

Εικ. 11. Πολύδροσο. Μονή Αγίων Αναργύρων. Ξυλόγλυπτο τέμπλο (λεπτομέρεια).

τα δύο του χέρια και έχει αποδοθεί με γλυπτή και γραπτή τεχνική (Εικ. 11). Στη στενή ζώνη που ακολουθεί έχει σκαλιστεί η ακόλουθη κεφαλαιογράμματη επιγραφή:

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΓΙΝΕ ΔΙΑ CΙΝΔΡΟΜΙC ΤΟΝ ΠΑΝΟCΙΟΤΑΤΟΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΝ ΙΟΑΚΗΜ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΥΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΟ ΕΠΙΚΛΙΝ ΔΙΜΕΛΕΟC Κ(ΑΙ) ΕΤΕΡΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΠΡΟΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ ΜΙΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΛΑΚΕΔΕΜΟΝΙΑC ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΕΚ ΤΗC ΤΙΜΗΟΤΑΤΙC ΧΟΡΑC ΧΡΙCΑΦΙC· Κ(ΑΙ) ΕΤΕΡΟΥ ΚΙΡΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ CΟΠΡΑΥΤΕΝΤΕΝΤΕ ΛΑΚΟΝΙΑC ΕΚ ΠΟΛΕΟC ΝΑΥΠΛΙΟΥ + ΧΕΙΡ ΠΕΛΟΠΟΝΝΙCΙΑ ΥΠΟ ΧΙΡOC ΕΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΙΕΡΕΟC CΦΙΡΙΚΑ ΑΠΟ ΧΩΡΑC ΧΡΙCΑΦΙC 1711.

Από την επιγραφή δίνεται η πληροφορία ότι το ξυλόγλυπτο έργο έγινε με τη χορηγία του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Κυπριανού και του πολιτικού και στρατιωτικού διοικητή της Λακωνίας Νικόλαου Σοπραντέντε (περίοδος β' ενετοκρατίας) από τον Ιωάννη Σφύρικα, ιερέα, που καταγόταν από τα Χρύσαφα.

Έπεται η ζώνη του Δωδεκάορτου που απαρτίζεται από διάχωρα με τοξωτή οξυκόρυφη απόληξη. Τα τοξύλλια φέρονται από κιονίσκους που διαρθρώνονται από ατρακτοειδή στελέχη. Ανάμεσα στα τόξα έχει σκαλιστεί πολύφυλλος ρόδακας μεταξύ δύο φύλλων. Η τελευταία ζώνη του επιστυλίου φθάνει σε μια εξαιρετική θεματική διατύπωση με αλληγορικό περιεχόμενο. Στο μέσον, δύο κρουνοί ρέουν μέσα σε τετράγωνη δεξαμενή στολισμένη με πολύφυλλο ρόδακα, στην οποία προσέρχονται με ρυθμική τάξη πραγματικά και φανταστικά όντα: άλογα, δράκοι, παγώνια, αρπαχτικό με κεφάλι αιγυπτιακού κυνός, πιθηκόμορφοι κένταυροι, χήνα, γαλοπούλα, αγριόγαλος, λαγός, αιλουροειδές, άλογο με κεφάλι κροκόδειλου, άλογο με πέλ-

41. *ΛακΣπουδ* 4 (1979), σ. 186-192· 6 (1982), σ. 456-518.

ματα σκύλου, αρπαχτικό θηλαστικό με κεφάλι αετού. Από τη δεξαμενή, που προφανώς συμβολίζει την πηγή της Ζωής, εκφύονται θαλεροί βλαστοί με ανθεμοειδή φύλλα και ρόδακες.

Το φράγμα επιστέφει μεγάλος σταυρός με τρίλοβα στις απολήξεις των κεραιών του, στα οποία εικονίζονται τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Στηρίζεται σε δικέφαλο αετό και στις συσπειρωμένες ουρές αντίθετα τοποθετημένων φτερωτών δρακόντων με φολιδωτό σώμα. Στο στόμα των δρακόντων στηρίζονται τα λυπηρά, εικονίδια με πρωτότυπη γλυπτή διακόσμηση και γραπτές παραστάσεις της Παναγίας και του Ιωάννη. Δεξιά και αριστερά από την πυραμίδα του τέμπλου έχουν τεθεί, εν είδει επίστεψης, ελεύθερα, ξύλινα τεμάχια με ανάγλυφη κληματίδα.

Τα βημόθυρα έχουν μικτή – γραπτή και γλυπτή – διακόσμηση και αποτελούνται από δύο συμπαγή φύλλα με τοξωτή απόληξη. Στην κορυφή του διαχωριστικού σταθμού υπάρχει δισκάριο με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό, που έχει αγκιστρωτές απολήξεις κεραιών και φύλλα στα σημεία τομής τους. Το μεγαλύτερο τμήμα κάθε θυρόφυλλου καταλαμβάνουν γραπτές παραστάσεις. Στα κεντρικά διάχωρα, που απολήγουν σε οξυκόρυφο τόξο, εικονίζεται ο Ευαγγελισμός, αριστερά ο Γαβριήλ και δεξιά η Παναγία. Ψηλότερα, σε τεταρτοκύκλια, με δυσκολία διακρίνονται δύο προφήτες. Κάτω χαμηλά, σε κυκλικά πλαίσια, εικονίζονται αριστερά ο απόστολος Παύλος και δεξιά ο απόστολος Πέτρος. Στην υπόλοιπη επιφάνεια έχουν σκαλιστεί πολυέλικτοι βλαστοί με φύλλα και ρόδακες. Τα ξυλόγλυπτα χρυσωμένα κοσμήματα προβάλλουν σε ανοιχτόχρωμο κάμπο.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της μονής Αγίων Αναργύρων έχει εκτελεστεί με την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου, ενώ γίνεται και περιορισμένη χρήση της διάτρητης τεχνικής. Σε κάποια τμήματα το ξυλόγλυπτο είναι πρόστυπο. Η σχηματοποίηση είναι βασικό γνώρισμα του γλυπτού διακόσμου. Ωστόσο, η ποιότητα της εκτέλεσης και της θεματικής οργάνωσης είναι αρκετά υψηλή, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τη λεπτοδουλεμένη απόδοση των διακοσμητικών αλλά και τη σύνθεση της ανώτερης παραστατικής ζώνης του θριγκού.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Τρίπολη

Ναός Ευαγγελίστριας

Στο ναό καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν οι ακόλουθες εικόνες:

Εικόνες δεσποτικές: 1. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος σε ξυλόγλυπτο, τύπου μπαρόκ θρόνο, ευλογεί και στηρίζει με το αριστερό χέρι στο πόδι ανοιχτό, ενεπίγραφο βιβλίο. Ο φωτοστέφανος και τα υποδήματα φέρουν αργυρή επένδυση. Αριστερά και δεξιά του φωτοστέφανου γράφονται τα συμπιλήματα: *ΙΣ ΧΣ* και χαμηλά, κάτω από το υποπόδιο, διαβάζεται: *Ἔργον Κωνσταντίνου Εὐστρατίου 1883.*

2. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος με ελαφρά στροφή προς τα αριστερά. Με το δεξί χέρι δείχνει τον Μεγάλο Αρχιερέα και με το αριστερό στηρίζει σταυροφόρο ράβδο και βαστάζει ενεπίγραφο ανεπτυγμένο ειλητάριο. Κάτω δεξιά είναι τοποθετημένη η λεκανίδα με την κεφαλή και αριστερά εικονίζεται το δέντρο με την αξίνα. Χαμηλά, στο αριστερό μέρος της εικόνας διαβάζεται: *Ἐγένετο δαπάνη / Ζούζουλα / Βασιλείου Ἠλία Ζούζουλα /Γεωργίου Ἠλία Ζούζουλα.* Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

3. Παναγία Ρόδον το Αμάραντον (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Η Παναγία ως βασίλισσα εικονίζεται ένθρονη σε ξυλόγλυπτο, τύπου μπαρόκ θρόνο. Με το δεξί χέρι κρατεί ανθισμένη ράβδο και με το αριστερό όρθιο στο γόνατό της τον Βασιλέα Χριστό, που ευλογεί και βαστάζει τη σφαίρα του κόσμου. Την Παναγία στεφανώνουν δύο άγγελοι μέσα σε νεφέλες ξετυλίγοντας ενεπίγραφες ταινίες. Επάνω από το φωτοστέφανό της, μέσα σε τρίγωνο, ζωγραφίζεται το μάτι του Θεού και γράφονται τα συμπιλήματα: *ΜΗΡ ΘΥ*. Οι φωτοστέφανοι των ιερών προσώπων, τα χέρια και τα υποδήματά τους φέρουν αργυρή επένδυση. Στο κάτω μέρος της εικόνας διαβάζεται: *Δαπάνη Ἀναστασίας Δομέστιχας Καλογρέας τῆς Ἁγίας Εὐαγγελίστριας, Χαρίσσας, Ἰωάννη Ἡλιοπούλου καὶ Θεοδώρα. Ἔργον Κωνσταντίνου Εὐστρατίου 1888.*

4. Άγιοι Ανάργυροι (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Εικονίζονται ολόσωμοι, με ελαφρά προς το κέντρο στροφή, κρατώντας με το δεξί χέρι κοχλιάριο και με το αριστερό κιβωτίδιο με τα σύνεργα της επιστήμης τους, τα οποία φέρουν αργυρή επένδυση, όπως και οι φωτοστέφανοι, τα χέρια και τα υποδήματα των αγίων. Ψηλά, σε ημικύκλιο, ο Χριστός με τα δύο χέρια ευλογεί. Πάνω από τους φωτοστέφανους των αγίων διαβάζονται οι επιγραφές των ονομάτων τους: *ΚΟΣΜΑΣ ΔΑΜΙΑΝΟΣ* και ψηλότερα γράφεται: *ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ*. Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

5. Η αγία Αικατερίνη (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Εικονίζεται ολόσωμη, με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά, κρατώντας μεγάλο σταυρό στο δεξί χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό. Ο φωτοστέφανος, τα χέρια και τα υποδήματα της αγίας φέρουν αργυρή επένδυση. Δεξιά του φωτοστέφανου γράφεται η επιγραφή του ονόματος της αγίας: *Η ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΑ* και στο κάτω μέρος της εικόνας, αριστερά διαβάζεται: *Δαπάνη Ἀναστασίας Δεμέστιχα Μοναχῆς καὶ οἱ συνδρομηταὶ. Ἔργον Κωνσταντίνου Εὐστρατίου 1886.*

6. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (διαστ. 1,35×0,55 μ.). Ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Με το δεξί χέρι υψωμένο ευλογεί και βαστάζει ποιμαντική ράβδο με το αριστερό. Στον ένσταυρο φωτοστέφανο γράφονται τα γράμματα: *Ο Ν* και αριστερά και δεξιά του φωτοστέφανου η επιγραφή: *Ο ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*. Η εικόνα θα πρέπει να είναι έργο του τέλους του 19ου ή των αρχών του 20ού αιώνα.

Θύρες παραβημάτων: 1. Βόρεια θύρα (διαστ. 2,20×0,15 μ.). Εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ ολόσωμος, μετωπικός, κρατώντας πύρινο ξίφος και μεγάλη ασπίδα δυτικού τύπου. Πάνω από το φωτοστέφανό του διαβάζεται η επιγραφή: *Ο ΑΡΧωΝ ΜΙΧΑΗΛ*. Η παράσταση χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα.

2. Νότια θύρα (διαστ. 2,20×0,15 μ.). Εικονίζεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ, ολόσωμος, με ελαφρά κλίση της κεφαλής προς τα δεξιά. Με το δεξί χέρι λυγισμένο στο στήθος κρατεί σταυρό και με το αριστερό τον κρίνο. Πάνω από το φωτοστέφανό του διαβάζεται η επιγραφή: *Ο ΑΡΧωΝ ΓΑΒΡΙΗΛ*. Η παράσταση χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα.

Εικόνες Δωδεκάορτου: α) Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, β) Γέννηση, γ) Υπαπαντή, δ) Βάπτιση, ε) Βαϊοφόρος, στ) Έγερση Λαζάρου, ζ) Μυστικός Δείπνος, η) Άκρα Ταπείνωση, θ) Σταύρωση, ι) Ανάσταση, ια) Απιστία Θωμά, ιβ) Ανάληψη, ιγ) Πεντηκοστή.

Εικόνες προσκύνησης: 1. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Δεξιά εικονίζεται η Παναγία καθισμένη σε πολυτελή θρόνο και αριστερά ο αρχάγγελος, κρατώντας τον κρίνο της απευθύνει το «Χαίρε». Το βάθος της παράστασης καλύπτουν κτίρια. Από την επίχρυση επένδυση της εικόνας ακάλυπτα μένουν μόνον τα πρόσωπα των ιερών προσώπων. Η εικόνα φέρει ξυλόγλυπτο πλαίσιο. Χρονολογείται πιθανώς στο 19ο αιώνα.

2. Παναγία βρεφοκρατούσα (διαστ. 1×0,70 μ.). Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή στον εικονογραφικό τύπο της Γλυκοφιλούσας. Οι φωτοστέφανοι, τα χέρια της Παναγίας και το δεξί χέρι του Χριστού φέρουν αργυρή επένδυση. Ψηλά, στα δύο άκρα της εικόνας, μέσα σε μετάλλια γράφονται τα συμπιλήματα: *ΜΗΡ ΘΥ* και πάνω από το φωτοστέφανο του Χριστού *ΙΣ ΧΣ*. Αριστερά του φωτοστέφανου της Παναγίας διαβάζεται: *Ἡ ἐλπὶς τῶν Χριστιανῶν / Ἡ Κυρία ἡ Δημιοβίτισσα*. Κάτω, δεξιά της εικόνας η επιγραφή: *Ἐν Τρι/πόλει 30 / Ἰανουα/ρίου 1874/Χειρὶ Νικολάου τοῦ Ζωγράφου 1874* και χαμηλότερα αναφέρονται οι αφιερωτές.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Περδικόβρυση Κυνουρίας

Μονή του Τιμίου Προδρόμου

Έγινε συστηματική καταγραφή του ξυλόγλυπτου, χρυσωμένου κατά τόπους, τέμπλου του καθολικού της μονής[42]. Αναγνωρίζεται η τυπική, τριμερής καθ' ύψος διάταξη. Την κατώτερη ζώνη απαρτίζουν θωράκια με μεγάλα γλυπτά ροκοκό μοτίβα και τέσσερα σχηματοποιημένα χρυσωμένα τριαντάφυλλα στις γωνίες. Στα διαχωριστικά στυλώματα έχουν σκαλιστεί στενόμακρα ανθοδοχεία με μίσχους ψηλούς και επάλληλες σειρές χρυσωμένων λουλουδιών. Στην επόμενη ζώνη, τις δεσποτικές εικόνες πλαισιώνουν επάνω και κάτω κεταμπέδες και διαχωρίζουν κίονες με κορινθιάζοντα κιονόκρανα. Το επιλεκτικό χρύσωμα στα ξυλόγλυπτα αυτά μέρη αναδεικνύει ιδιαίτερες διακοσμητικές λεπτομέρειες: φτερωτές κεφαλές αγγέλων, τριαντάφυλλα, καρδιόσχημα μοτίβα, πουλιά.

Ο θριγκός εξέχει προς τον κυρίως ναό. Στην κατώτερη ζώνη φυλλοφόροι και ανθοφόροι κλώνοι συμπλέκονται αρμονικά με μικρά καρδιόσχημα μοτίβα. Κατά τόπους χρυσωμένα τριαντάφυλλα τονίζουν την αισθητική του συνόλου.

Έπεται η ζώνη του Δωδεκάορτου, με 12 μικρά τοξοειδή διάχωρα, στα οποία έχουν σκαλιστεί φυτικά διακοσμητικά. Ο θριγκός ολοκληρώνεται με στενή ζώνη, την οποία διακοσμεί ελισσόμενος ανθοφόρος και φυλλοφόρος βλαστός. Την επίστεψη του ξυλόγλυπτου συνόλου αποτελούν σταυρός, με γραπτή παράσταση του Εσταυρωμένου, τρίλοβα και ανθεμωτά κοσμήματα στις απολήξεις των κεραιών του και ζεύγος δρακόντων, που στηρίζουν τα εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη. Το τέμπλο της μονής Προδρόμου αποκαλύπτει τις έντονες διακοσμητικές τάσεις του ανώνυμου ξυλογλύπτη και θυμίζει με τις έξοχες μικρογλυπτικές διατυπώσεις του λαϊκό εργόχειρο. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αιώνα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Στο Πνευματικό Κέντρο Αγίου Αθανασίου Δήμου Φιλιατρών φυλάσσεται συλλογή αποτελούμενη από 31 εικόνες, του 19ου αιώνα ως επί το πλείστον, σταυρό λιτανείας, εσταυρωμένο, ζεύγος βημοθύρων και τμήματα ξυλόγλυπτου τέμπλου, όλα έργα λαϊκής τέχνης, η καταγραφή των οποίων ολοκληρώθηκε το έτος 2000.

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο ναό Αγίου Νικολάου, οικισμού Ρωμυρίου, Κοινότητας Μεσοποτάμου, Επαρχίας Πυλίας τοποθετήθηκαν τρεις ξύλινες, περίτεχνες θύρες, πιστά αντίγραφα των αρχικών, οι οποίες κατασκευάστηκαν στο ξυλουργείο του Κλιμακίου Καλαμάτας. Επίσης, κατασκευάστηκε ξύλινος επιτάφιος, πιστό αντίγραφο του παλαιού, για το ναό Αγίου Γεωργίου Προσηλίου.

Στον περιβάλλοντα χώρο του ναού Αγίας Κυριακής στη θέση Μαυρίνιτσα Σωτηριάνικων[43] τοποθετήθηκε αναμνηστική πινακίδα από πλεξιγκλάς επάνω σε κτιστή βάση από πέτρα, όπου δηλώνεται ότι το έργο της αναστήλωσης συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

---

42. Αντωνακάτου - Μαύρος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 328-333.

43. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 155.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Παπανικολή (Ο.Τ. Γ 213, οικόπεδο Κ. Μπελερή)

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, σε περιοχή που περικλείεται από τις οδούς Θεάτρου, Αγίου Κωνσταντίνου και Αρκαδίας-Μεσσηνίας, η οποία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, από αρχαιολογική και ιστορική άποψη, δεδομένου ότι σε αυτή έχουν αποκαλυφθεί πολλά σημαντικά κατάλοιπα που συνθέτουν την εικόνα του υστερορωμαϊκού και παλαιοχριστιανικού Άργους[44]. Η ανασκαφή είχε ξεκινήσει το 1997, χωρίς να εντοπιστούν αξιόλογα ευρήματα, ενώ κατά το 1998, σε εργασίες μικρής χρονικής διάρκειας, χαράχθηκαν δύο τομές. Στην ανασκαφή του οικοπέδου κατά το 2000, οι εργασίες επεκτάθηκαν σε ολόκληρη την οικοδομήσιμη έκτασή του και ήλθαν στο φως σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (τομές Ι και ΙΙ) εντοπίστηκαν θεμελιώσεις τοιχαρίων παλαιοχριστιανικών χρόνων, τα οποία αποτελούσαν τμήματα οικίας (ή μικρού εργαστηρίου), που εκτεινόταν ανατολικότερα, ενώ δυτικά αποκαλύφθηκε μικρός κλίβανος (τομή ΙΙΙ) (Εικ. 12) και κτιστή κυκλική λεκάνη (τομή IV).

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (τομή VIII) εντοπίστηκε τμήμα λουτρού. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ημικυκλικός τοίχος, πάχ. 1,10, σωζ. ύψ. 1,50 μ., εσωτερικά επιχρισμένος. Εξωτερικά η τοιχοποιία αποτελείται από εναλλασσόμενες ζώνες απλής λιθοδομής και οπτοπλίνθων. Η κάθε ζώνη οπτοπλίνθων αποτελείται από τρεις σειρές πλίνθων και έχει ύψος 0,25-0,30 μ., ενώ η ζώνη λιθοδομής αποτελείται από ελαφρώς πελεκημένους λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, και έχει ύψος 0,35-0,45 μ. Το ισχυρό συνδετικό κονίαμα δίνει εντύπωση συμπαγούς και στιβαρής κατασκευής (Εικ. 13).

Σε απόσταση 0,20 μ. και εσωτερικά του παραπάνω τοίχου υψώνεται δεύτερος τοίχος, επιχρισμένος και στις δύο πλευρές, ο οποίος φέρει εσωτερικά ορθομαρμάρωση από ορθογώνιες φαιόλευκες μαρμάρινες πλάκες.

Στα βορειοανατολικά ανοίγεται τοξωτή θύρα, πλ. 1 μ., με περιθύρωμα από οπτοπλίνθους. Η θύρα αυτή αποτελούσε και την είσοδο στο υπόκαυστο.

Οι τοίχοι 10, 11 και 19 είναι χτισμένοι από λιθοδομή στη θεμελίωση και οπτοπλίνθους στην ανωδομή και πιθανότατα αποτελούσαν διάδρομο περιμετρικά του caldarium.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

Εικ. 12. Άργος. Οδός Παπανικολή. Τομή ΙΙΙ. Κλίβανος.

Εικ. 13. Άργος. Οδός Παπανικολή. Τομή VIII. Το εσωτερικό του caldarium.

Οικόπεδο Δ. Δενέζη και Ευ. Τεντζέρη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους)

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο[45]. Στους ήδη ερευνηθέντες κατά τα προηγούμενα έτη 35 τάφους προστέθηκαν κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο άλλοι 15. Από τους 50 συνολικά τάφους μόνον ένας, ο αριθ. 50, που βρέθηκε στο στρώμα χαλικιού (βάθος 2,60 μ.), αποτελούσε γεωμετρικής περιόδου ταφή σε ταφικό πίθο, μήκ. 1,26 μ., με στόμιο με παχιά έξω νεύοντα χείλη, που έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση. Ο πίθος βρέθηκε στον άξονα Α.-Δ. και το στόμιο έφραζε τετράγωνη λίθινη πλάκα (διαστ. 0,72×0,72, πάχ. 0,07 μ.). Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε μία μόνον ταφή, σε συνεσταλμένη στάση και ακτέριστη.

Σε γενικές γραμμές τα συμπεράσματα της εν λόγω σωστικής ανασκαφής συνοψίζονται ως εξής:

---

44. Ενδεικτικά αναφέρονται: οικόπεδο Φλώρου (οδός Αρκαδίας-Μεσσηνίας), όπου αποκαλύφθηκε η αψίδα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, οικόπεδο Κεχαγιά (πάροδος Θεάτρου), όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα υστερορωμαϊκής έπαυλης κτλ.

45. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 223.

α) Η επίχωση των τάφων, από το βάθος λίγων εκατοστών από το οδόστρωμα έως το βάθος των 2,50 μ., αποτελούνταν από μαλακό καστανοκόκκινο χώμα εμπλουτισμένο με όστρακα γεωμετρικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Από το βάθος των 2,50 μ. έως το βάθος των 3,40 μ. τουλάχιστον υπήρχε στρώμα από χαλίκι, κοίτη μάλλον χειμάρρου.

β) Όλες οι ταφές – πλην της τελευταίας – ήταν πανομοιότυπες. Οι τάφοι, κεραμοσκεπείς (καλυβίτες), ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλες κεραμίδες, συνήθως τέσσερις για τις ενήλικες ταφές και σπανιότερα δύο για τις παιδικές.

γ) Η ύπαρξη δύο τουλάχιστον στρωμάτων ταφών υποδηλώνει μακρά χρήση του νεκροταφείου, διαπίστωση η οποία επιβεβαιώνεται και από το μέγεθός του[46].

δ) Τα κτερίσματα ήταν ανύπαρκτα ή ελάχιστα. Μοναδικό ίσως παράδειγμα αποτελεί ο τάφος 14, όπου ζεύγος ενωτίων φαίνεται ότι συνόδευε ανήλικο κορίτσι. Ορισμένα όστρακα, τα οποία βρέθηκαν σε κάποιους τάφους και ανήκουν σε ελληνιστικούς ή γεωμετρικούς χρόνους, φαίνεται ότι βρέθηκαν εκεί τυχαία κατά τη διάνοιξη των τάφων και την αναμόχλευση των στρωμάτων, κατά τη δημιουργία του νεκροταφείου.

ε) Οι παιδικές και νηπιακές ταφές αποτελούν περίπου το 20% του συνόλου των ταφών.

Οικόπεδο Γ. Δεδούση - Ε. Κιρσάνωφ - Γ. Καρακίτσου - Ι. Κοτρωνάκη (Ο.Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους)

Κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 2000 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, όμορο στα νότια εκείνου των Δ. Δενέζη και Ε. Τεντζέρη[47], συνέχεια της διερεύνησης του βόρειου νεκροταφείου του Άργους.

Συνολικά ανοίχθηκαν 64 τάφοι, εκ των οποίων δύο βρέθηκαν σε στρώμα μέσα σε χαλίκι και ήταν ταφικοί πίθοι γεωμετρικών χρόνων (τάφος 35 σε βάθος 2,41 μ. από το επίπεδο του δρόμου και τάφος 37 σε βάθος 2,52 μ.)[48]. Οι τάφοι με αριθμό 1, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 17, 21, 23, 24, 28, 29, 30, 38, 39, 42, 48, 49, 50, 56, 59 και 64 (συνολικά 23 τάφοι) περιείχαν παιδικές ταφές. Στον τάφο 6 βρέθηκε ζεύγος χάλκινων ενωτίων και στον τάφο 42 χρυσό ενώτιο (κρίκος), σιδερένιο εγχειρίδιο (κοντά στα γόνατα) και χάλκινο αντικείμενο εξαιρετικά φθαρμένο (μάλλον περόνη). Στον τάφο 28 βρέθηκε κύπελλο, χονδροειδούς κατασκευής, από το οποίο έλειπε η λαβή. Ο τάφος 64 περιείχε δύο παιδικές ταφές σε εναγκαλισμό. Ο τάφος 61 περιείχε δύο ταφές, μία ενήλικη και μία παιδική. Δύο ενήλικες ταφές περιείχε και ο τάφος 31, τη μία πάνω στην άλλη σε ύπτια στάση, όπως και ο τάφος 3, όπου βρέθηκε χάλκινη περόνη, ενώ στον τάφο 45 βρέθηκαν τα οστά πολύ αναμοχλευμένα και σχεδόν διαλυμένα.

Όσον αφορά στην τυπολογία των βυζαντινών τάφων, όλοι ήταν πανομοιότυποι, κεραμοσκεπείς. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ο τάφος 26, στον οποίο αντί για κεραμίδες είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες τετράπλευρες πλάκες.

Στα δυτικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τετράπλευρη υπόγεια κατασκευή, διαστ. 3 (ανατολική πλευρά)×3,50 (βόρεια πλευρά)×2,20 (δυτική πλευρά)×2,90 μ. (νότια πλευρά). Στο μέσον της στενότερης πλευράς σχηματιζόταν τετράγωνη προεξοχή-σκαλοπάτι (διαστ. 0,5×0,5 μ.). Η εξωτερική πλευρά της κατασκευής αποτελούνταν από αργούς λίθους, χωρίς καμία επιμέλεια στον τρόπο συνοχής της τοιχοποιίας, ενώ αντίθετα το εσωτερικό ήταν επιχρισμένο με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος υπόλευκου χρώματος. Η όλη κατασκευή είχε μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,40 μ. Στο κέντρο του πυθμένα εντοπίστηκε τετράπλευρος λάκκος, εν είδει λεκάνης απορροής (διαστ. 0,80×0,66×0,82 μ.) με κτιστά τεταρτοκύκλια στις γωνίες της, που έδιναν την εντύπωση σταυρού εγγεγραμμένου σε τετράπλευρο στην κάτοψη. Το στοιχείο αυτό έδωσε την αρχική άποψη ότι επρόκειτο για βαπτιστήριο, το οποίο μάλιστα λειτουργούσε στην πρώτη χριστιανική φάση χρήσης του χώρου, αφού αργότερα επιχώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως χώρος του κοιμητηρίου[49].

Οδός Καλλέργη (Ο.Τ. 159, οικόπεδο Α. Ρούσσου)

Στα τέλη του 1999 ξεκίνησε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικής οικίας, η οποία εκτεινόταν Β.-Ν., και στο βορειοανατολικό τμήμα (τομή ΙΙ) τοίχοι πιθανώς συνανήκοντες σε δωμάτιο οικίας (τχ. 3, τχ. 4, τχ. 5). Εντός του δωματίου εντοπίστηκαν μικρά τεμάχια ασβεστοκονιάματος, τα οποία στη μία όψη έφεραν καστανέρυθρο χρώμα. Στα δυτικά του δωματίου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες (σε βάθος 1,73 μ. από τη γωνία του πεζοδρομίου στην οδό Καλλέργη). Ένα στρώμα βαθύτερα (2,13 μ.), εντοπίστηκε βοτσαλωτό τμήμα δαπέδου (τομή Ι), το οποίο εκτεινόταν και στο μεγαλύτερο τμήμα των τομών ΙΙΙ και IV, στα σημεία όπου αυτό δεν ήταν κατεστραμμένο. Στο μέσον περίπου της τομής Ι εντοπίστηκε πηγάδι κατασκευασμένο από πήλινους δακτυλίους. Η χρήση του πηγαδιού πιθανότατα είχε ξεκινήσει από τους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ η κακή κατάσταση των δακτυλίων και η ταυτόχρονη επισκευή των ανώτερων μερών και του στομίου υποδηλώνουν χρήση τουλάχιστον έως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Νοτιότερα υπήρχε στρώμα καταστροφής, από στάχτες, όπου εντοπίστηκε και μπάλα κανονιού (τομές V και VI).

---

46. Α. Μπανάκα-Δημάκη - Α. Παναγιωτοπούλου - Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία, Αθήνα-Άργος, 28/4-1/5/1990*, Αθήνα 1998, σ. 332-333. Α. Οικονόμου-Laniado, Les cimetières paléochrétiens d'Argos, ό.π., σ. 405-416.

47. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 223.

48. Τόσο η επίχωση των τάφων, η οποία είχε όστρακα από τη γεωμετρική έως την ελληνιστική περίοδο, όσο και το γεγονός ότι εντοπίστηκαν μέσα στο οικόπεδο γεωμετρικές ταφές, μάλλον υποδεικνύει ότι το πρώιμο στρώμα βυζαντινών τάφων κατέστρεψε στρώμα αρχαίων «παγανιστικών» τάφων. Η ταφή 42 δείχνει ότι πιθανώς κτερίσματα αρχαιότερων τάφων τοποθετήθηκαν στις νέες ταφές.

49. Ο τάφος 46 βρέθηκε εντός της κατασκευής. Επίσης, οι τάφοι 47 και 48 βρέθηκαν στη νότια πλευρά πάνω από τον κατεστραμμένο νότιο τοίχο της κατασκευής.

Στην τομή VI και σε αρκετό βάθος, κάτω από το στρώμα καταστροφής, άρχισε να εμφανίζεται κτίριο (τχ. 6 και τχ. 6α) από καλά λαξευμένους μεγάλους λίθους, εκ των οποίων ορισμένοι ήταν πωρόλιθοι και άλλοι ασβεστόλιθοι.

Στις τομές VII και VIII αποκαλύφθηκε δρόμος, σε βάθος 1,90 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. (παράλληλα προς την οδό Θεάτρου). Ο δρόμος εμφανίστηκε σε μήκος 8 μ. και σε μέγιστο σωζόμενο πλάτος 6,50 μ. Στο μέσον περίπου του δρόμου και σε όλο το μήκος του διαμορφωνόταν αγωγός τετράπλευρης διατομής (πλ. 0,60 μ.), ο οποίος, στα σημεία που δεν είχε καταστραφεί, ήταν ενισχυμένος στις πλευρές από πλακοειδείς λίθους. Επίσης, από πλακοειδείς λίθους πρέπει να ήταν και η επικάλυψη, αφού βρέθηκαν ορισμένοι κατά χώραν στην ανατολική πλευρά. Στα σημεία Ζ/18-19 αποκαλύφθηκε αγωγός μικρότερης διατομής, πήλινος, ο οποίος πιθανότατα συνέδεε την οικία με τον κεντρικό αγωγό.

Ο δρόμος στο ανώτερο στρώμα του ήταν από πατημένο χώμα και χαλίκι, ενώ τα αλλεπάλληλα στρώματά του, που εντοπίστηκαν στην τομή IX, δείχνουν ότι πρέπει να ήταν σε χρήση από τους αρχαίους χρόνους.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΚΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Καστάνια

Πύργος Ντουράκη

Η πυργοκατοικία του καπετάνιου της Καστάνιας Ντουράκη αποτελεί ιστορικό κτίσμα του 18ου αιώνα. Διαθέτει πέντε επίπεδα (μαζί με το ισόγειο), ενώ σε επαφή με τη νότια όψη του έχει προστεθεί μεταγενέστερα διώροφο πρόσκτισμα. Με έγγραφο της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων ζητήθηκε από το Κλιμάκιο Καλαμάτας να πραγματοποιηθούν διερευνητικές εργασίες στο μνημείο, τα αποτελέσματα των οποίων θα λαμβάνονταν υπόψη στην ανάλογη τροποποίηση της προμελέτης αποκατάστασης και στην ολοκλήρωση της οριστικής μελέτης μετατροπής του σε μουσείο. Η πρώτη τομή, μήκ. 1,50 μ., έγινε στη θεμελίωση του ισόγειου χώρου του Πύργου και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο και αποκάλυψε το φυσικό βράχο σε πολύ μικρό βάθος, 0,25-0,30 μ., ενώ δεν διαπιστώθηκε ορατή διαπλάτυνση των θεμελίων. Η δεύτερη τομή πραγματοποιήθηκε στην εσωτερική παρειά και στο μέσον του ύψους του νότιου τοίχου του τυφλού ισόγειου χώρου του προσκτίσματος. Από τις εργασίες έγινε φανερό ότι ο χώρος αυτός επιχώθηκε μεταγενέστερα, πιθανότατα κατά τη δεκαετία του 1970. Επίσης, έγινε διερεύνηση των εσωτερικών επιχρισμάτων στον 1ο και το 2ο όροφο, η οποία αποκάλυψε, κάτω από το νεότερο επίχρισμα, λιθοδομή χωρίς επίχρισμα με συνδετικό υλικό από κόκκινο χώμα και ασβέστη.

Χριστιανούπολη

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Σημαντικό οικοδομικό συγκρότημα του 11ου-12ου αιώνα, που αποτελείται από τον οκταγωνικού τύπου ναό και το επισκοπικό μέγαρο, που αρχικά ήταν διώροφο. Στο ναό[50] έχουν γίνει ευρείας έκτασης αναστηλωτικές εργασίες από τον Ευ. Στίκα, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1951. Σώζεται μεγάλο μέρος του γλυπτού διακόσμου και ελάχιστες τοιχογραφίες, που μπορούν να χρονολογηθούν στο 12ο αιώνα. Με απόφαση της ΔΑΒΜΜ ανατέθηκε η μελέτη «Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, αποκατάσταση και στερέωση» του μνημείου σε ιδιωτικό μελετητικό γραφείο. Στο πλαίσιο της εκπόνησης της δεύτερης φάσης της μελέτης πραγματοποιήθηκαν δέκα ανασκαφικές τομές από αρχαιολόγο και εργατοτεχνικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας, εσωτερικά και εξωτερικά του ναού και στο επισκοπείο. Είχε προηγηθεί η μεταφορά 92 μαρμάρινων γλυπτών μελών, που βρίσκονταν μέσα στο ναό, και η φύλαξή τους στα κελιά της ακρόπολης του Νιόκαστρου Πύλου για λόγους ασφαλείας.

Τομή 1: Διαστ. 3,40×1,35 μ. Στο επισκοπείο και σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία του ναού βρέθηκαν μαρμάρινο τραπεζιοειδές επίθημα, μεταλλικά αντικείμενα καθώς και ένα γυάλινο, και σε βάθος 1,37 μ. τμήμα δαπέδου.

Τομή 2: Στη βορειοανατολική γωνία του ναού αποκαλύφθηκαν δύο ταφές με ολόκληρους σκελετούς, διάσπαρτα οστά και ένα πλατύ τοιχίο μεταξύ της κεντρικής και της βόρειας αψίδας με ευρήματα ένα χάλκινο δαχτυλίδι, ένα χάλκινο νόμισμα και ένα πήλινο αγγείο.

Τομή 3-4: Στη βόρεια πλευρά στο σημείο ένωσης ναού και επισκοπείου αποκαλύφθηκε τάφος με κάλυψη από κεραμίδες και κτιστό τοιχίο. Βρέθηκαν, επίσης, μία μεταλλική αγκράφα, ένα πήλινο αγγείο και ένας λίθινος σταυρός.

Τομή 5: Διαστ. 1,50×3,70 μ. Δυτικά της κύριας εισόδου του ναού σε επαφή με το νότιο τοίχο του αποκαλύφθηκαν μονολιθικός κίονας από κροκαλοπαγές πέτρωμα και μεγάλος πωρολιθικός δόμος. Βρέθηκαν, επίσης, τμήματα γλυπτών, τμήμα λίθινου κίονα, τμήμα κιονίσκου, ορθογώνιο τμήμα μαρμάρου και ένα πήλινο αγγείο.

Τομή 6: Στη βορειοανατολική γωνία του βόρειου πεσσού του κεντρικού κλίτους αποκαλύφθηκε παιδική ταφή που καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Βρέθηκαν, επίσης, ένα μεταλλικό αντικείμενο και πλατύ μεταλλικό έλασμα με διακόσμηση.

---

50. *ΑΒΜΕ* 5 (1939-1940), σ. 206. *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. 5 (1969), σ. 163. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951. Σ. Βογιατζής, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ι.Ν. Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσσηνίας, *ΚΔ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, σ. 22-23.

Τομή 7: Διαστ. 2,10×0,80 μ. Μέσα στο Ιερό του ναού και μπροστά από τη νότια πύλη χωρίς ευρήματα.

Τομή 8: Στην κόγχη του Ιερού, χωρίς ευρήματα.

Τομή 9: Στη νοτιοδυτική γωνία του επισκοπείου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του 2ου αι. μ.Χ. Στην πρόσθια όψη φέρει προτομή αυτοκράτορα και πιθανώς την επιγραφή *ΚΑΙΣΑΡ ΑΔΡΙΑΝΟΣ*, ενώ στην πίσω όψη εικονίζεται φτερωτός κεραυνός με πιθανή επιγραφή *ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ*.

Τομή 10: Μεταξύ της κεντρικής και της νότιας αψίδας του Ιερού αποκαλύφθηκε πλατύ τοιχίο.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Βασιλική Ακρόπολης

Το 2000 πραγματοποιήθηκε από την 5η ΕΒΑ σε συνεργασία με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών ερευνητικό πρόγραμμα στη βασιλική που βρίσκεται στην ακρόπολη της Σπάρτης, γνωστή ως ο ναός του Οσίου Νίκωνα. Η συνεργασία αυτή, με αφορμή σχετικό αίτημα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, στο οποίο συναίνεσε η Εφορεία, μεθοδεύτηκε και προωθήθηκε από το Τμήμα Βυζαντινών Χώρων της ΔΒΜΜ του ΥΠΠΟ, αποφασίστηκε από το ΚΑΣ και ενισχύθηκε με ρητό όρο της σχετικής Υπουργικής Απόφασης για την υπογραφή από τις δύο πλευρές συμφωνητικού συνεργασίας, στο οποίο θα καταγράφονταν οι συνεργάτες έκαστης πλευράς, καθώς και οι εργασίες τις οποίες θα αναλάμβανε, με προοίμιο για το εύρος της έρευνας και τη μέθοδο που θα χρησιμοποιούνταν, καθώς και κάθε άλλη λεπτομέρεια.

Το συμφωνητικό συνεργασίας υπογράφηκε στις 13-6-2000 από τη Διευθύντρια της 5ης ΕΒΑ, Αι. Μπακούρου και το Διευθυντή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών D. Blackman, για τις εργασίες του 2000 με δυνατότητα ανανέωσης, η οποία δεν θα υπερέβαινε τα τρία χρόνια. Όριζε ως έργο την πλήρη και εμπεριστατωμένη μελέτη και δημοσίευση της βασιλικής και, ειδικότερα, ως μελέτη την αξιοποίηση του αρχειακού υλικού και από τις δύο πλευρές, την αποτύπωση του μνημείου από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και την ανασκαφική έρευνα από την 5η ΕΒΑ.

Με το συμφωνητικό αυτό, το έργο τέθηκε υπό τη διεύθυνση της Αι. Μπακούρου, με υπεύθυνες από ελληνικής πλευράς την αρχαιολόγο Εύ. Κατσάρα και την αρχιτέκτονα της ΔΒΜΜ Α. Παρίση και από αγγλικής πλευράς την αρχαιολόγο και υποδιευθύντρια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, R. Sweetman και τον αρχιτέκτονα K. O' Connor.

Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης βρίσκεται σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων από το αρχαίο θέατρο. Στα δυτικά της εκτείνονται ένα σταυρόσχημο και ένα επίμηκες κτίριο και στα νότιά τους πρόσθετοι χώροι. Το κτιριακό συγκρότημα περικλείεται στα βόρεια και τα νότια από περίβολο. Στην κατάσταση που βρίσκεται σήμερα το μνημείο αποκαλύφθηκε μετά από σειρά ανασκαφικών ερευνών. Πρώτος ανέσκαψε και αποκάλυψε το βασικό σχέδιο της βασιλικής το 1925-1926 ο G. Cuttle, υπό τη διεύθυνση του A.M. Woodward ως μέρος του δεύτερου προγράμματος έρευνας της Σπάρτης από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών[51]. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και, συγκεκριμένα, το 1934 έγιναν από τον Α. Αδαμαντίου[52] μικρής έκτασης δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό της βασιλικής. Ακολούθησε μία ακόμη ανασκαφική περίοδος το 1939 από τον Γ. Σωτηρίου, στο τέλος της οποίας είχε αποκαλυφθεί το σύνολο του συγκροτήματος, όπως περιγράφηκε ανωτέρω. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής δημοσιεύθηκαν από τον Σωτηρίου[53] συνοδευμένα από το μοναδικό μέχρι σήμερα, αλλά όχι απολύτως ακριβές, σχέδιο του μνημείου. Το 1993 μικρής κλίμακας ανασκαφική διερεύνηση, που πραγματοποιήθηκε από την αρμόδια Εφορεία, αποκάλυψε τρεις τάφους στο χώρο του νότιου περιβόλου.

Η βασιλική είναι μία από τις σημαντικότερες στην Ελλάδα. Τρία είναι τα στοιχεία που συνθέτουν τον πυρήνα του επιστημονικού ενδιαφέροντος που έχει εκδηλωθεί για το μνημείο. Το πρώτο είναι η αρχική του ταύτιση με το καθολικό της μονής που ανεγέρθηκε από τον όσιο Νίκωνα στη βυζαντινή Λακεδαιμονία, όπως μαρτυρείται στη βιογραφία του, άποψη η οποία, ωστόσο, έχει αναθεωρηθεί[54], προκαλώντας νέες προσπάθειες ταύτισης άλλων βυζαντινών μνημείων της ακρόπολης της Σπάρτης με το ναό του Οσίου[55] και ανάγοντας το θέμα σε σημαντικό πρόβλημα της ιστορίας και της τοπογραφίας της πόλης κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Το δεύτερο είναι οι αρχιτεκτονικές του ιδιαιτερότητες με κυριότερη τον τρόπο στέγασης, οι οποίες το συνδέουν με μια σειρά μνημείων, όπως η βασιλική του Λεωνίδη στο Λέχαιο[56], η βασιλική του Ιλισσού στην Αθήνα[57], της Aboba Pliska στη Βουλγαρία[58], του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα της Κρήτης[59] και της Αγίας Σοφίας στην Κορώνη Μεσσηνίας[60], τα οποία θεωρούνται προδρομικές μορφές του

51. *BSA* 27 (1925-1926), σ. 173-354.

52. *ΠΑΕ* 1934, σ. 123-128.

53. *ΠΑΕ* 1939, σ. 107-118.

54. Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στην λεγόμενη Βασιλική του Αγίου Νίκωνος, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Αθήνα 1976-1978, σ. 273-284.

55. *ΛακΣπουδ* 14 (1998), σ. 89-104.

56. *ΠΑΕ* 1956, σ. 164-178· 1965, σ. 137-166.

57. *ΠΑΕ* 1945-1948, σ. 69-80. *Cahiers Archéologiques* 5 (1951), σ. 61-74. *ΑΕ* 1919, σ. 1-31.

58. Βλ. ό.π. (υποσημ. 54), σημ. 54.

59. *The Architectural Review* 22 (1907), σ. 60-67. *ΕΕΒΣ* 3 (1926), σ. 301-328.

60. Ι. Σταμπολτζής, Παρατηρήσεις επί τριών χριστιανικών ναών της Μεσσηνίας, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 268-270.

αρχιτεκτονικού τύπου της τρουλαίας βασιλικής, που προαναγγέλουν τις εξελίξεις στη βυζαντινή ναοδομία κατά τους πρώιμους και μέσους βυζαντινούς χρόνους. Το τρίτο είναι η χρονολόγηση και η οικοδομική ιστορία του μνημείου, που συνδέονται τόσο με τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά αυτά καθ' αυτά όσο και με τη συνύπαρξη, τη σχέση και το συσχετισμό του με το δίκτυο των κτιρίων – εκκλησιαστικών ή κοσμικών – που συνέθεταν το πολεοδομικό σύνολο της περιτειχισμένης βυζαντινής Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του.

Η ανάληψη της προσπάθειας μελέτης ενός τόσο σημαντικού μνημείου απαιτεί την επανεξέταση των μέχρι σήμερα γνωστών δεδομένων και κυρίως τον επαναπροσδιορισμό των μεθοδολογικών αρχών που επιβάλλονται από τη διεπιστημονική συνεργασία και συνακόλουθα των στόχων της έρευνας.

Κατά την περίοδο 2000 εργάστηκε, από αγγλικής πλευράς, ομάδα οκτώ ατόμων και από ελληνικής, ομάδα πέντε ατόμων. Πραγματοποιήθηκε προσεκτικός καθαρισμός του μνημείου, που συνίστατο στην αποψίλωση των χόρτων και την απομάκρυνση με ελαφρά μέσα του επιφανειακού χώματος, επίχωση των τελευταίων ετών. Έγινε διεξοδική καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης της αρχιτεκτονικής μορφής και της τοιχοποιίας του μνημείου, καθώς και των διάσπαρτων εντός και εκτός αυτού μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Ολοκληρώθηκε η αποδελτίωση των ανασκαφικών σημειώσεων του Cuttle, με τον εντοπισμό και την ταύτιση των θέσεων όπου ο άγγλος ανασκαφέας είχε πραγματοποιήσει ανασκαφικές τομές, και των αρχιτεκτονικών λειψάνων (τάφων, τοίχων και δαπέδων) που αποκαλύφθηκαν και η αποκατάσταση της στρωματογραφίας, που περιγράφεται στις σημειώσεις αυτές. Εντοπίστηκαν τα σημεία όπου δεν υπάρχει συμφωνία με τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία όπως προκύπτουν από τις ανασκαφικές σημειώσεις του Cuttle και το σχέδιο κάτοψης του Σωτηρίου. Σχεδιάστηκε το μεγαλύτερο μέρος των όψεων του μνημειακού συγκροτήματος και αποτυπώθηκε η κάτοψή του, με εξαίρεση το δυτικό επίμηκες κτίριο, οι τοίχοι του οποίου σε μεγάλο βαθμό καλύπτονται από επιχώσεις. Τέλος, πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση των δεδομένων.

Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού και της καταγραφής εντοπίστηκαν χώροι όπου διασώζονται στοιχεία διαφορετικών αρχιτεκτονικών φάσεων τόσο της βασιλικής όσο και των δυτικών προσκτισμάτων, καθώς και ενδείξεις για ποικίλες χρήσεις των χώρων και των τοίχων. Επίσης, ήλθαν στο φως μια σειρά από νέα στοιχεία, όπως το διάγραμμα της Αγίας Τράπεζας στο κυρίως Ιερό και κονιάματα που φέρουν το αποτύπωμα των τμημάτων του μαρμάρινου δαπέδου. Χαρακτηριστική και εξαιρετικά σημαντική για την έρευνα ήταν η αποκατάσταση στο σχέδιο, κατά την επεξεργασία της αποτύπωσης των αρχιτεκτονικών στοιχείων, κυκλικής διαμόρφωσης από τρεις πλίνθους, πιθανώς άμβωνα, στο κέντρο του μεσαίου κλίτους.

Από την πρώτη περίοδο της έρευνας προέκυψε ένα αρχικό σχέδιο κάτοψης του μνημείου, το οποίο χρειάζεται συμπληρώσεις και περαιτέρω επεξεργασία και συνδυάζεται με σειρά όψεων του κτιριακού συγκροτήματος. Τέλος, σύμφωνα και με το συμφωνητικό συνεργασίας, ολοκληρώθηκε και δημοσιεύτηκε από τις δύο επικεφαλής αρχαιολόγους Εύ. Κατσάρα και R. Sweetman, άρθρο στο *BSA*[61], όπου παρουσιάστηκαν τα νέα σχέδια της βασιλικής (κάτοψη, όψεις), οι ανασκαφικές σημειώσεις του Cuttle και οι περιπτώσεις όπου δεν συμπίπτουν οι πληροφορίες ανάμεσα στις σημειώσεις του, στο σχέδιο του Σωτηρίου και την υπάρχουσα κατάσταση της βασιλικής. Επίσης, παρουσιάστηκε πλήρης αποδελτίωση του άρθρου του Σωτηρίου, ως μοναδική πηγή πληροφοριών για την έρευνα που πραγματοποίησε στο μνημείο, δεδομένου ότι παρά τις προσπάθειες των δύο πλευρών δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός των ανασκαφικών του σημειώσεων. Τέλος, παρουσιάστηκε ένας σύντομος κατάλογος των διάσπαρτων και επαναχρησιμοποιημένων αρχιτεκτονικών μελών και απόψεις που αφορούν στη χρονολόγηση, τις φάσεις και τις χρήσεις της βασιλικής και των προσκτισμάτων της και οι οποίες στηρίζονται στα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια του καθαρισμού.

Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[62] διερευνήθηκε εγκατάσταση ελαιοτριβείου των βυζαντινών χρόνων. Έχουν αποκαλυφθεί ο τραπητής, από κροκαλοπαγές πέτρωμα, καθώς και δύο αδρά κατεργασμένοι λίθοι, οι οποίοι φέρουν εντομές στην ανώτερη επιφάνειά τους και ανήκουν στο πιεστήριο της εγκατάστασης. Το οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 127 της πόλης, όπου έχουν εντοπιστεί, σε οικόπεδα που απαλλοτριώθηκαν για αρχαιολογικούς σκοπούς, βασιλική και λουτρό των μεσοβυζαντινών χρόνων. Η αποκάλυψη του ελαιοτριβείου σε άμεση γειτνίαση με τα ανωτέρω, επιβάλλει το συσχετισμό αυτών των δημόσιου χαρακτήρα κτιρίων τόσο μεταξύ τους όσο και ως προς την ένταξή τους στον πολεοδομικό ιστό της βυζαντινής Λακεδαιμονίας.

Κατά την ανασκαφική περίοδο 2000 η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε από τις 17-7-2000 έως τις 26-10-2000[63]. Η διερεύνηση κατά την περίοδο αυτή επεκτάθηκε προς Β. στους τομείς Η2 και Η3, οι οποίοι ενοποιήθηκαν με τους τομείς Θ1 και Θ2, δεν διατηρήθηκαν δηλαδή μάρτυρες μεταξύ τους, ώστε να είναι ενιαία η εικόνα των αποκαλυφθέντων αρχαιολογικών καταλοίπων, λόγω της σπουδαιότητάς τους.

61. *BSA* 97 (2002), σ. 429-468.

62. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 221.

63. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Εύ. Κατσάρα. Από τις 20-7-2000 έως τις 4-8-2000 στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν ως εκπαιδευόμενοι η φοιτήτρια και η απόφοιτη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μ. Φλώρου και Α. Κωνσταντινίδη, αντίστοιχα, καθώς και ο φοιτητής του αντίστοιχου Τμήματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Δ. Βαχαβιώλος.

Στο τετράγωνο Η1, στη βορειοδυτική γωνία, αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,10 μ. το μικρής έκτασης στρώμα καταστροφής 1, διαστ. 0,93×0,82 μ., από μικρά θραύσματα κεραμίδων. Στα ανατολικά το στρώμα καταστροφής 1 ορίστηκε από μεγάλο πεσμένο λίθο που βρέθηκε σε βάθος +1,28 μ. Ανατολικά του λίθου αυτού ήλθε στο φως σε βάθος +0,90 μ. ο τοίχος 8, ο οποίος με κατεύθυνση Β.-Ν. συνεχίζει προς Β. στον άσκαφο χώρο και διακόπτεται απότομα προς Ν. Το μήκος του είναι 1,60 μ., το πλάτος του 0,53 μ. και είναι χτισμένος από μικρού μεγέθους αργούς λίθους με ισχυρό γκρίζο κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ανατολικά του τοίχου 8 εντοπίστηκε σε βάθος +0,71/+0,61 μ. διαμόρφωση από πέτρες και κεραμίδες μέσα σε κονίαμα, που μοιάζει με τις αλλεπάλληλες στρώσεις δαπέδου που έχουν αποκαλυφθεί στον τομέα Η2. Τον υπόλοιπο χώρο του τομέα, ανατολικά του τοίχου 8, καταλαμβάνει το στρώμα καταστροφής 2, που αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,34 μ., και αποτελείται από πέτρες, μεγάλα θραύσματα κεραμίδων στέγης, θραύσματα κονιάματος, οπτοπλίνθων δαπέδων και κεραμική.

Στο τετράγωνο Η2 αποκαλύφθηκαν αλλεπάλληλα στρώματα δαπέδου από τριμμένα κεραμίδια, χαλίκια και κονίαμα σε τρία επίπεδα, τα οποία εντοπίστηκαν σε βάθος +2,14, +1,93 και +1,64 μ. και οι σωζόμενες διαστάσεις τους είναι 4,10×1,90 μ. Τμήματα αυτών των δαπέδων καθαιρέθηκαν, ώστε να αποκαλυφθούν τυχόν υποκείμενοι τοίχοι.

Σε βάθος +1,44/+1,20 μ. αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου 1, ο οποίος είχε αρχικά εντοπιστεί στον τομέα Η1 κατά την ανασκαφική περίοδο 1998. Κατά τον ίδιο τρόπο ήλθε στο φως σε βάθος +1,13 μ. η συνέχεια του τοίχου 2. Το μέχρι τώρα αποκαλυφθέν μήκος του τοίχου 1 είναι 7,20 μ. και 6,75 μ. του τοίχου 2.

Παράλληλα σχεδόν και σε απόσταση 0,10 μ. από τον τοίχο 2, με προσανατολισμό Β.-Ν., σε βάθος+1,04 μ. βρέθηκε ο αγωγός 1. Το σωζόμενο τμήμα του διαμορφώνεται από οκτώ πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες, μήκ. 0,50 και διαμ. 0,12 μ.

Στο βόρειο άκρο του ο αγωγός 1 συνεχίζεται κάτω από τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα ανάμικτο με τριμμένο κεραμίδι, που εντοπίστηκε σε βάθος +1,18 μ.

Ανάμεσα στους τοίχους 1 και 2, στο βόρειο τμήμα του τομέα, βρέθηκε σε βάθος +1,23 μ. και δεύτερος αγωγός, ο αγωγός 2, ο οποίος διασώζει μόνον ένα πήλινο κυλινδρικό σωλήνα που συνεχίζεται στον άσκαφο χώρο.

Στον τομέα Θ3 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,28 μ. και σε απόσταση 1,20 μ. βορειοανατολικά του trapetum τμήμα του σπασμένου χείλους του. Το trapetum εδράζεται σε βάθος +1,94 μ. επάνω σε στρώμα αργών λίθων, οι οποίοι συνδέονται με άργιλο που περιέχει κομμάτια κονιάματος. Στα ανατολικά και τα δυτικά του διαμορφώνεται σε βάθος +1,95 μ. πλατφόρμα από μέτριου μεγέθους αργούς λίθους. Στα νότια του trapetum διέρχεται ο τοίχος 6 με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,80 μ. και είναι χτισμένος από αργούς λίθους με άργιλο ανάμικτο με κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μήκος του είναι 4,63 και το πλάτος του 0,60 μ.

Στο τετράγωνο Η3 σε βάθος +2,20 μ. εντοπίστηκε μεγάλος, αδρά λαξευμένος, αποστρογγυλεμένος λίθος, ο οποίος φέρει στο κέντρο κυκλική εντομή, διαμ. 0,12 μ., κοίλης διατομής, και εκατέρωθεν αυτής μία επιμήκη ορθογώνια και μία μικρότερη απροσδιόριστου σχήματος. Η κεντρική εντομή φέρει στην κάθετη πλευρά της και δεύτερη εγκάρσια κοίλη εντομή. Το περίγραμμά του μετρήθηκε 3,20 μ. Παρόμοιος λίθος εξέχει στη δυτική παρειά του τομέα, ενισχύοντας την υπόθεση ότι τα δύο αυτά λίθινα στοιχεία ανήκουν στο σύστημα του πιεστηρίου του ελαιοτριβείου, εκεί δηλαδή όπου γινόταν η εμπίεση της ελαιόμαζας, που είχε προκύψει από το άλεσμα του ελαιόκαρπου στο trapetum από τις μυλόπετρες, και εξαγόταν το ελαιόλαδο.

Συσσώρευση λίθων αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,06 μ. στη νοτιοδυτική γωνία του τομέα.

Στο βόρειο τμήμα του τομέα και σε βάθος +1,70 μ. ήλθε στο φως σειρά λίθων, οι οποίοι αποτελούν μέρος των διαμορφώσεων που περιέβαλλαν στα βόρεια το trapetum, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, ήταν τοποθετημένο επάνω σε λιθόκτιστη πλατφόρμα.

Σε βάθος +1,73 μ. βόρεια της μονολιθικής λεκάνης σύνθλιψης του ελαιόκαρπου και σε απόσταση 0,70 μ. από αυτήν εντοπίστηκαν λίθοι κυκλικά περίπου διατεταγμένοι. Σε απόσταση 2,70 μ. βόρεια της λεκάνης αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,68 μ. ο τοίχος 7, με προσανατολισμό Α.-Δ., ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα στους δύο αποστρογγυλεμένους λίθους του συστήματος του πιεστηρίου, του ενός που έχει ήδη αποκαλυφθεί και του δεύτερου που είναι ορατός στη δυτική παρειά του τομέα. Το μήκος του είναι 2,30 και το πλάτος του 0,63 μ. Είναι χτισμένος από μικρού και μέτριου μεγέθους αργούς λίθους με παρεμβολή πλίνθων και άργιλο ως συνδετικό υλικό.

Σε βάθος +1,57 μ. στο βόρειο όριο του τομέα εντοπίζεται πεσμένο δομικό υλικό, οπτόπλινθοι, κεραμίδες και θραύσματα κονιαμάτων.

Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 124, οικόπεδο Γ.Θ. Πολυχρονάκου)

Ολοκληρώθηκε από πλευράς αρμοδιότητας της Εφορείας[64] και διαβιβάστηκε, για συνέχιση και περαίωσή της στην Ε' ΕΠΚΑ, η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[65], όπου έχουν αποκαλυφθεί σε ιδιαίτερα πυκνή διάταξη αρχαιολογικά λείψανα. Χρονολογούνται στους υστεροβυζαντινούς, τους παλαιοχριστιανικούς, τους υστερορωμαϊκούς και τους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 14). Επιβεβαιώνουν την αδιάλειπτη κατοίκηση της περιοχής, που εκτείνεται στα νότια του τείχους της ακρόπολης, κατά τις χρονικές περιόδους που οι ιστορικές συγκυρίες το επέτρεπαν.

64. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Εύ. Κατσάρα.

65. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 178· 53 (1998): Χρονικά, σ. 217-221· 54 (1999): Χρονικά, σ. 220.

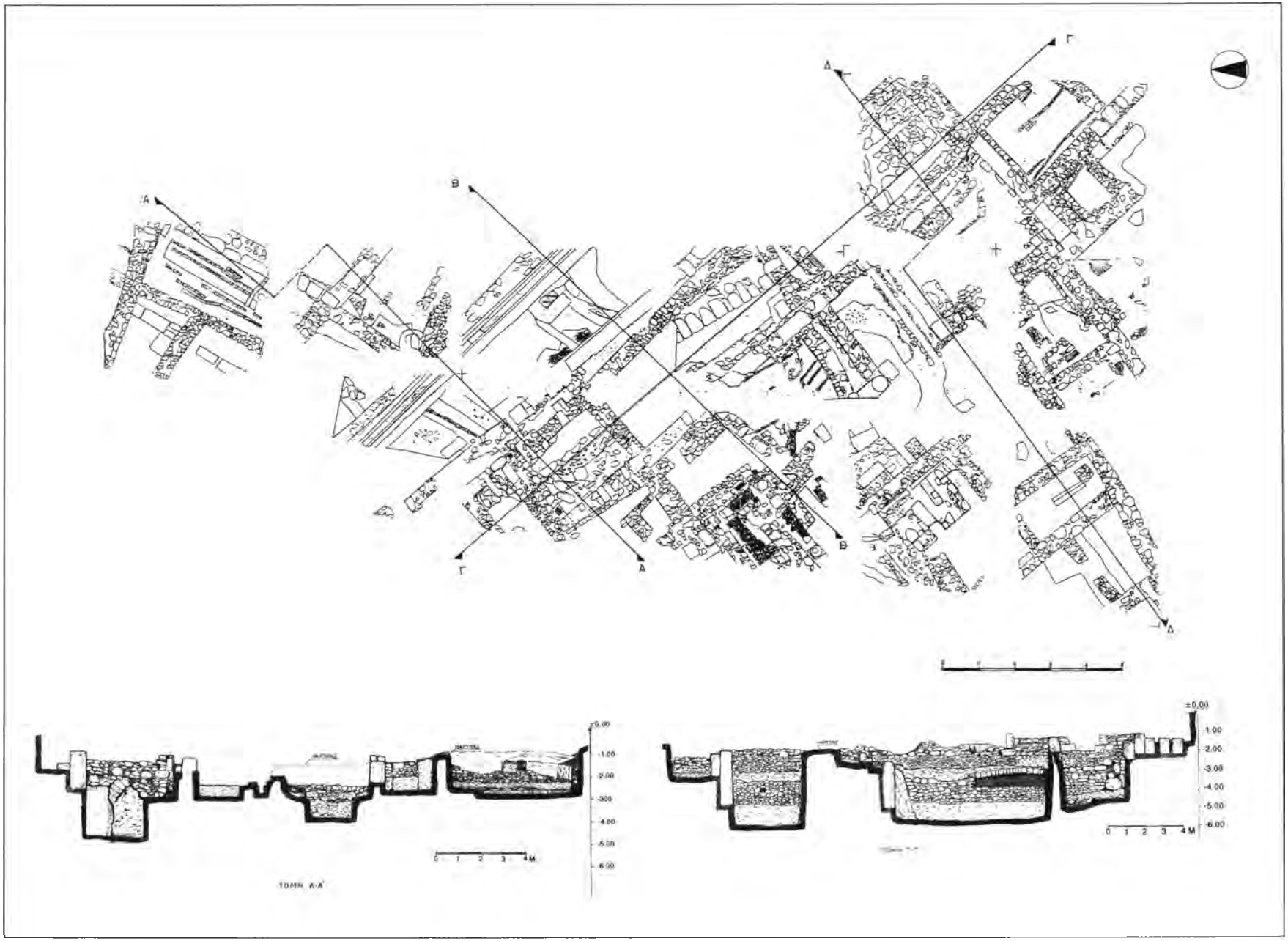

Εικ. 14. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α' και Γ-Γ.

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο δρόμο που είχε εντοπιστεί στα ανασκαφικά τετράγωνα Γ' και Κ', όπου αποκαλύφθηκε κάτω από το ανώτερο οδόστρωμα κτιστό αυλάκι, τα τοιχώματα του οποίου ήταν επιχρισμένα με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Ήλθαν, επίσης, στο φως τρία ακόμη υποκείμενα οδοστρώματα.

Ξεκίνησε η συστηματική καταγραφή, ταξινόμηση και ταύτιση του πλούσιου ανασκαφικού υλικού, μετά το πέρας της οποίας κρίνεται σκόπιμο να δοθεί και η τελική έκθεση της ανασκαφικής έρευνας στο σημαντικό αυτό για την τοπογραφία της βυζαντινής Σπάρτης αρχαιολογικό χώρο.

Οδός Λυσάνδρου (Ο.Τ. 126, οικόπεδο Β. Λεώπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[66] αποκαλύφθηκε πολύπλοκη διάταξη μικρών χώρων, με ημικυκλικές κόγχες καθώς και τμήμα μεγάλης αψίδας, οι οποίοι θα πρέπει να συνδεθούν με εκτεταμένο υστερορωμαϊκό βαλανείο που έχει αποκαλυφθεί σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του ιδίου στο Ο.Τ. 127[67], επάνω στο οποίο θεμελιώθηκε βυζαντινό λουτρό[68].

Η έρευνα θα συνεχιστεί το 2001 και κρίνεται σκόπιμο να δοθεί τελική έκθεση με την ολοκλήρωσή της.

Οδός Τριακοσίων (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Π. και Σ. Ανδρούτσου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[69], το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στα απαλλοτριωμένα από το ΥΠΠΟ οικόπεδα Ε. Ρήγου[70] και Ε. Δίπλα[71], όπου έχουν αποκαλυφθεί ναός και λουτρό των βυζαντινών χρόνων, αντίστοιχα, εντοπίστηκε η ανατολική συνέχεια της μεσοβυζαντινής βασιλικής, όπου αναπτύσσονται συστάδες τάφων.

Η έρευνα θα συνεχιστεί το 2001 και κρίνεται σκόπιμο να δοθεί η τελική έκθεση μετά το πέρας της διερεύνησης του χώρου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΑΤΣΑΡΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Στο πλαίσιο του ευτρεπισμού του αρχαιολογικού χώρου της Άνω Πόλης Μονεμβασίας και της ασφαλούς διακίνησης των επισκεπτών συνεχίστηκαν οι εργασίες συμπλήρωσης των κατεστραμμένων τμημάτων του ανηφορικού καλντεριμιού που οδηγεί από την Κάτω Πόλη στην Άνω Πόλη και στο ναό της Αγίας Σοφίας. Η συμπλήρωση πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τη μορφή του προϋπάρχοντος καλντεριμιού, με χρήση ντόπιου ασβεστόλιθου.

Συμπληρώθηκε ακόμη με πωρόλιθους, που περισυνελέγησαν από τον περιβάλλοντα χώρο, και με χρήση συνδετικού ασβεστοκονιάματος το θρανίο που διαμορφώνεται στο εσωτερικό του συγκροτήματος της κεντρικής πύλης της Άνω Πόλης.

Πραγματοποιήθηκαν οι ετήσιες εργασίες καθαρισμού από τη βλάστηση σε όλα τα μονοπάτια που οδηγούν στα μνημεία της Άνω Πόλης καθώς και στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο των ίδιων των μνημείων (Αγία Σοφία, χαμάμ, ακρόπολη, δημόσιες δεξαμενές, κρήνη, οικία Renieri και Κρητικού).

Καθαρίστηκαν, επίσης, εσωτερικά και εξωτερικά οι ερειπωμένοι ναοί της Κάτω Πόλης (Άγιος Σπυρίδων, Άγιος Ιωάννης και Παναγία, Αγία Άννα δίκλιτη, μεσοβυζαντινός ναός σε οικόπεδο Γεωργούλα, Παναγία στη θέση Κατηχούμενα, Ευαγγελίστρια).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

---

66. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων Ευ. Κατσάρα και Σ. Βόρτσου.

67. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 155-159.

68. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 173-174· 21 (1966): Χρονικά, σ. 155-156. *ΑΕ* 1982, σ. 99-112.

69. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων Ευ. Κατσάρα και Ε. Καμπέρη.

70. *ΑΔ* 41 (1991): Χρονικά, σ. 116-117.

71. *ΛακΣπουδ*, ό.π. (υποσημ. 55).

Ζ' Εφορεια
Προ-ι-στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 2000 η Εφορεία συνέχισε το έργο των προηγούμενων χρόνων με στόχο κυρίως τη διάσωση, προστασία και ανάδειξη των αρχαίων μνημείων που βρίσκονται υπό την εποπτεία της.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στις 12 Μαρτίου έγιναν από τη Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού Λ. Μενδώνη τα επίσημα εγκαίνια του Μπενάκειου Μουσείου Καλαμάτας, καθώς και του Μουσείου Μαυροματίου, τα οποία άρχισαν πλέον να λειτουργούν κανονικά και να είναι επισκέψιμα για το κοινό.

Οι εργασίες αποκατάστασης του παλαιού Μουσείου της Ολυμπίας, το οποίο θα λειτουργήσει ως αρχαιολογικό Μουσείο των Ολυμπιακών Αγώνων, συνεχίστηκαν κανονικά, ενώ η συσταθείσα επιστημονική ομάδα εργασίας για την έκθεση του μουσείου επεξεργάστηκε ήδη τις προτάσεις της, που αφορούν κυρίως το γενικό περιεχόμενο και το φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο θα βασιστεί η έκθεση.

Στην αρχαιολογική συλλογή της Ήλιδος έγινε συντήρηση των εκθεμάτων, αντικαταστάθηκε με καινούργια η παλαιά πληροφοριακή πινακίδα της έκθεσης και μεταφράστηκε στην αγγλική γλώσσα, ενώ τοποθετήθηκαν λεζάντες σε όλα τα αρχαία των προθηκών και του αιθρίου.

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης στο κτίριο του Μουσείου της Πύλου, έγινε ο εσωτερικός και ο εξωτερικός ελαιοχρωματισμός του, καθώς και η διαμόρφωση του κήπου του. Επίσης, έγινε συντήρηση όλων των αρχαίων εκθεμάτων που παρουσίαζαν προβλήματα και αντικαταστάθηκαν με καινούργια τα υφάσματα στο εσωτερικό όλων των προθηκών.

Στις εργασίες στο Μουσείο Πύλου απασχολήθηκαν οι συντηρητές της Εφορείας Σ. Χριστόπουλος, Α. Βασιλάρας, Π. Καλπάκος και Γ. Δρες.

Στα βιβλία καταγραφών των μουσείων της Εφορείας καταγράφηκαν περίπου 1.000 αρχαία αντικείμενα και στα εργαστήριά της συντηρήθηκαν 1.500 αντικείμενα διαφόρων ειδών, προερχόμενα κυρίως από ανασκαφικές έρευνες.

Στο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων της Εφορείας, εορτάστηκε στις 16 Αυγούστου η βραδιά Πανσελήνου, στο αίθριο του Μουσείου Ολυμπίας, κατά την οποία ο Ν. Πλάτανος παρουσίασε μελοποιημένα ποιήματα του Γ. Σεφέρη.

Η Εφορεία συμμετείχε με το δανεισμό πέντε αρχαίων έργων από το Μουσείο Ολυμπίας στην έκθεση «1000 Χρόνια Ολυμπιακών Αγώνων. Θησαυροί της Αρχαίας Ελλάδος», που πραγματοποιήθηκε στο Σύδνεϋ με την ευκαιρία των τελούμενων εκεί Ολυμπιακών Αγώνων.

Στην πραγματοποίηση του έργου της Εφορείας συμμετείχαν οι μόνιμες αρχαιολόγοι Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου και Ο. Βικάτου, καθώς και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ζ. Λεβεντούρη και Ε. Μαλαπάνη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χώρας Τριφυλίας και στο Ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού η τακτική ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας» «Πρόγραμμα Μελίνα»[1], για τους μαθητές της Γ' Τάξης του 6ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας (40 μαθητές).

Ο φάκελος του εκπαιδευτικού προγράμματος παραχωρήθηκε ως δανειστικό υλικό, μετά από σχετικό αίτημα, στο Δημοτικό σχολείο Βουνάργου του Νομού Ηλείας και στα ακόλουθα σχολεία του Νομού Μεσσηνίας: δέκα Δημοτικά (Εκπαιδευτήρια Μπουγά Καλαμάτας, 5ο, 12ο, 13ο Καλαμάτας, 1ο Γαργαλιάνων, 3ο Φιλιατρών, 2ο Χώρας Τριφυλίας, Αριστομένους, Χαροκοπειού και Καλλιθέας), τρία Γυμνάσια (παραλίας Καλαμάτας, Πεταλιδίου και Αρφαρών) και στο 1ο Τεχνικό Λύκειο Καλαμάτας. Επίσης, απεστάλη δωρεάν σε τέσσερις Βιβλιοθήκες του Νομού Ηλείας: Δημοτική Βιβλιοθήκη Πύγου, Παπαχριστοπούλειος Βιβλιοθήκη Αμαλιάδας, Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας και Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεχαινών.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

---

1. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 231.

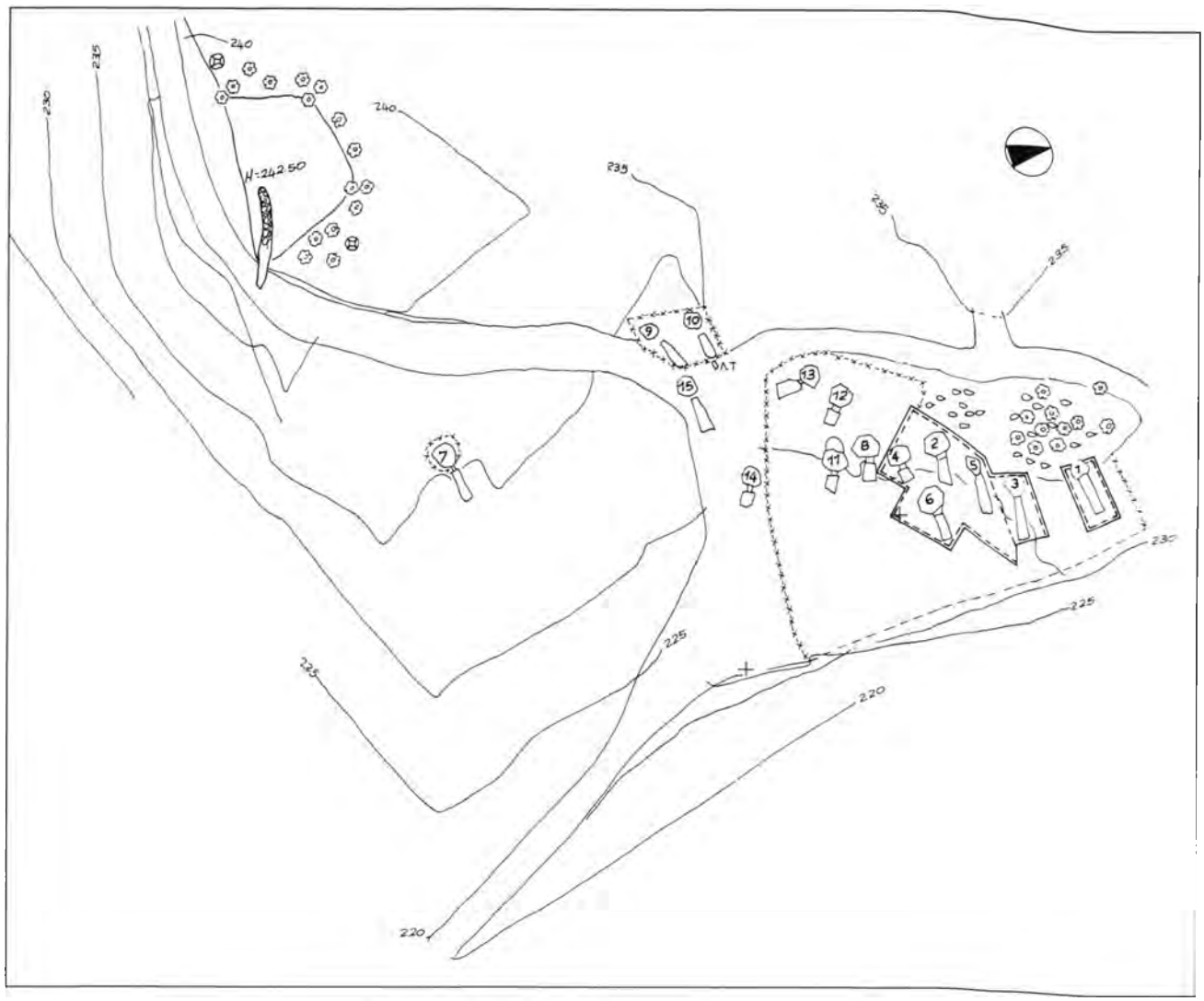

Εικ. 1. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Δάφνη

Οι εργασίες διαμόρφωσης από το Δήμο Αμαλιάδος του αγροτικού δρόμου που διέρχεται νότια του γνωστού μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Λακκαθέλα, είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό και την ανασκαφή δύο ακόμη θαλαμωτών τάφων που ανήκουν στην ίδια συστάδα (Εικ. 1)[2].

Θαλαμωτός τάφος 14. Βρέθηκε σε απόσταση 8,05 μ. νότια του θαλαμωτού τάφου 11, με είσοδο προς Α. Ήταν βυθισμένος, με πλήρως κατεστραμμένη την οροφή και το πάνω μέρος της ξερολιθιάς της εισόδου. Στο εσωτερικό υπήρχε μεγάλος όγκος πεσμένων λίθων. Ο θάλαμος είναι σχεδόν κυκλικός με μέγιστη διάμετρο 3,10 και ελάχιστη 2,67 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,25 μ. Ο δρόμος, μήκ. 2 και πλ. 1,48-1,60 μ., που οδηγεί στο θάλαμο είναι σχεδόν επίπεδος με πολύ μικρή κλίση προς το στόμιο του τάφου.

Ο τάφος περιείχε την ταφή ενός μόνο νεκρού, του οποίου δεν σώθηκε το κρανίο. Τα σχετικά φτωχά κτερίσματα που βρίσκονταν συγκεντρωμένα στη μία άκρη του θαλάμου ήταν ένα κυάθιο (Π3446), ένα αλαβαστροειδές (Π3447), ένα αλάβαστρο (Π3448) (Εικ. 2) και ένας πιθαμφορίσκος (Π3449) (Εικ. 3).

Σύμφωνα με τη χρονολόγηση της κεραμικής, ο τάφος μπορεί να τοποθετηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 εποχή.

2. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον τοπογράφο-μηχανικό Δ. Ρούμπα, ο οποίος εκπόνησε δωρεάν για την Εφορεία το τοπογραφικό διάγραμμα της ανασκαφής με αποτυπωμένους σε αυτό τους τάφους του μυκηναϊκού νεκροταφείου.

Εικ. 2. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα. Θαλαμωτός τάφος 14. Αλάβαστρο (Π3448).

Εικ. 3. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα. Θαλαμωτός τάφος 14. Πιθαμφορίσκος (Π3449).

Θαλαμωτός τάφος 15. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 0,60 μ. από το άκρο του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 9 (Εικ. 1). Η οροφή του τάφου έχει βυθιστεί. Ο θάλαμος είναι αρκετά μεγάλος, ελλειψοειδής, με μέγιστη διάμετρο 3,30 και ελάχιστη 2,30 μ. Το σωζόμενο ύψος του είναι 3,90 μ. Στην είσοδο, που βρίσκεται προς Α., καταλήγει ο δρόμος, μήκ. 5,08 και πλ. 1,64 μ., ο οποίος παρουσιάζει απότομη κλίση προς το στόμιο του θαλάμου.

Ο τάφος περιείχε τις ταφές τεσσάρων νεκρών, από τους οποίους οι τρεις ήταν συγκεντρωμένοι στη νότια πλευρά του θαλάμου, ενώ στη βόρεια πλευρά κείτονταν ο τέταρτος νεκρός. Οι δύο από τους τρεις νεκρούς ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση, ενώ γύρω από τον τρίτο, που ήταν σε στάση συνεσταλμένη, βρέθηκαν δύο αλάβαστρα, Π3451 (Εικ. 4) και Π3452, ένα αλαβαστροειδές (Π3453), ένα λίθινο σφονδύλι (Λ3455), ένα πήλινο σφονδύλι (Π3454) και μία χάντρα από σάρδιο (Δ3456). Στα πόδια του τέταρτου μεμονωμένου νεκρού, που βρισκόταν σε στάση συνεσταλμένη, υπήρχε ένα αλάβαστρο (Π3450) (Εικ. 4). Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Καυκανιά

Στη θέση Γουβιά, εντός του αγροκτήματος του Ν. Μήλιου, αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος, μεγ.

Εικ. 4. Δάφνη. Θέση Λακκαθέλα. Θαλαμωτός τάφος 15. Αλάβαστρα (Π3450 και Π3451).

σωζ. διαστ.: μήκ. 1,80, πλ. 0,35 και ύψ. 0,45 μ., προσανατολισμού Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πλάκες και καλυπτόταν από κεραμίδες. Περιείχε την ταφή ενός νεκρού με την κεφαλή προς Δ. Στη δεξιά πλευρά του κρανίου ήταν τοποθετημένη μία πρόχους (Π8383), ρωμαϊκών χρόνων.

Στο υδραγωγείο του χωριού ο Χ. Γιαννακόπουλος βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία ένα όστρακο προερχόμενο από το στόμιο αγγείου ΜΕ χρόνων (ΒΕ945). Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε δεν εντοπίστηκαν στη θέση αυτή αρχαία.

Καλύβια Ήλιδος

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη διάνοιξη αγωγού ομβρίων υδάτων, εντός του οικοπέδου Μ. Σαμπανιώτη, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα τοίχου ρωμαϊκών χρόνων, μήκ. 1,10, πλ. 0,56 και ύψ. 0,22 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος φαίνεται να επεκτείνεται και προς τα δύο άκρα του.

Άγιος Ηλίας Πηνίας

Στη θέση Άγιος Δημήτριος, πλησίον του φράγματος του Πηνειού ποταμού, ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια, εντοπίστηκαν δύο τάφοι ημικατεστραμμένοι και συλημένοι, πιθανότατα χριστιανικών χρόνων.

Ο τάφος 1, μέγ. σωζ. διαστ. 1,97×0,47 μ., ήταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με ασβεστόλιθους και με προσανατολισμό Α.-Δ.

Ο τάφος 2, διαστ. 1,90×0,95 και ύψ. 0,70 μ., βρέθηκε σε απόσταση 1,40 μ. βόρεια του προηγούμενου. Ήταν λακκοειδής, καλυμμένος από δύο λιθόπλακες μεγάλων διαστάσεων και είχε επίσης προσανατολισμό Α.-Δ.

Άγιος Δημήτριος

Στη θέση Κωστομηλιά ή Τραγάνα ο Ι. Κυριακόπουλος υπέδειξε στους φύλακες του Μουσείου Ήλιδος έναν πλήρως κατεστραμμένο κιβωτιόσχημο τάφο.

Ανάληψη

Στη θέση Μνήματα αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος και συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος, σωζ. διαστ. μήκ. 0,81 και πλ. 0,90 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν.

Γούμερο

Στη θέση Καμίνι ή Κάστρο εντός της ιδιοκτησίας του Θ. Φωτακόπουλου, κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του αγροκτήματος με μηχανικό μέσο, αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική πλευρά του, ταφικός πίθος σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο πίθος είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., το ύψος είναι 1,53 και η εσωτερική διάμετρος 0,90 μ. Το στόμιο έφραζαν αμμόπετρες. Στο εσωτερικό υπήρχε μια ταφή ακτέριστη.

Στη θέση Καπουτσί, εντοπίστηκε πλήρως κατεστραμμένος λακκοειδής τάφος στη βόρεια πλευρά του αγροτικού δρόμου. Τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν γύρω του είναι αδιάγνωστα.

Λαβδέικα

Στη θέση Φεγγιά εντός του αγροκτήματος Δ. Λάβδα, σημειώθηκε απόπειρα λαθρανασκαφής, χωρίς τον εντοπισμό αρχαίων.

Αγραπιδοχώρι

Θαλαμωτός τάφος 1. Στη θέση Κοτρώνα, όπου στο παρελθόν είχε ανασκαφεί μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος[3], λαθρανασκαφική ενέργεια έφερε στο φως έναν ακόμη τάφο, πλήρως συλημένο, με προσανατολισμό Β.-Ν. και είσοδο προς Ν. Ο δρόμος του τάφου τέμνει εγκάρσια τον υφιστάμενο αγροτικό δρόμο και για το λόγο αυτό δεν ανασκάφηκε. Ο θάλαμος είναι σχεδόν κυκλικός, με μέγιστη διάμετρο 3 και ελάχιστη 2,60 μ. Το σωζόμενο ύψος του είναι 2,60 μ. με πλήρως κατεστραμμένη τη θόλο, από όπου εισήλθαν οι λαθρανασκαφείς. Το στόμιο του τάφου έχει ύψος 1,10 και πλάτος 0,90 μ. και φράσσεται με ξερολιθιά από ποταμίσιες κροκάλες.

Από τον καθαρισμό του θαλάμου συνελέγησαν διάσπαρτα οστά και όστρακα, από τη συγκόλληση των οποίων προέκυψαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π8583 και Π8584), που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 2. Δυτικά του προηγούμενου τάφου, αποκαλύφθηκε ένας ακόμη θαλαμωτός τάφος του ίδιου προσανατολισμού με τον προηγούμενο, ο οποίος είχε διαφύγει της προσοχής των λαθρανασκαφέων. Ο θάλαμος του τάφου αυτού εφάπτεται με το θάλαμο του τάφου 1.

Η οροφή του τάφου έχει καταπέσει, ενώ ο δρόμος του δεν ήταν δυνατό να ανασκαφεί διότι, όπως και ο προηγούμενος, θα κατέστρεφε τον αγροτικό δρόμο, τον οποίο τέμνει εγκάρσια.

Ο σχεδόν κυκλικός θάλαμος έχει μέγιστη διάμετρο 3,57 και ελάχιστη 2,90 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος του είναι 3,25 μ. Το στόμιο του τάφου σφραγισμένο με ξερολιθιά παρόμοια με του προηγούμενου, έχει ύψος 1,40 και πλάτος 0,70 μ.

Ο τάφος περιείχε πέντε ταφές και μία ανακομιδή. Ο πρώτος νεκρός κείτονταν ύπτιος στην ανατολική πλευρά του θαλάμου και γύρω του ήταν τοποθετημένα τα εξής κτερίσματα: τρεις αμφορείς (Π8572, Π8574 και Π8577) (Εικ. 5), ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Π8581), στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε μια μικροσκοπική πρόχους (Π8582) και ένα αλάβαστρο (Π8569) (Εικ. 6). Στα πόδια του νεκρού υπήρχαν δύο ακόμη αλάβαστρα (Π8570, Π8580) (Εικ. 7), ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π8559), ένα δακτυλιόσχημο αγγείο (Π8554), ένας πιθαμφορίσκος (Π8557), δύο χάντρες από φαγεντιανή (Δ915α,β) και ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Π8568). Ο δεύτερος νεκρός, που βρισκόταν πλησίον, ήταν επίσης τοποθετημένος σε ύπτια στάση, ενώ εκατέρωθεν του κρανίου του υπήρχε ένα δακτυλιόσχημο αγγείο (Π8555) και δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π8560, Π8576). Κατά μήκος της δεξιάς πλευράς του νεκρού βρέθηκαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π8561, Π8562) (Εικ. 8), ένα ληκύθιο (Π8565), και μικρά τμήματα χάλκινης και οστέινης περόνης (Δ913). Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου υπήρχε η ταφή του τρίτου νεκρού, τα οστά του οποίου ήταν πλήρως αποσαθρωμένα. Στο ύψος της κεφαλής του ήταν τοποθετημένο ένα ληκύθιο (Π8567), τρεις ψευδόστομοι αμφορείς (Π8558, Π8564 και Π8566) (Εικ. 9) και δύο αμφορείς (Π8573 και Π8575).

Στη δυτική πλευρά του θαλάμου βρέθηκε το κρανίο του τέταρτου νεκρού, κοντά στο οποίο ήταν τοποθετημένοι δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π8563 και Π8579) (Εικ. 10) και ένας κύαθος με προχοή (Π8556). Το κρανίο του πέμπτου νεκρού βρέθηκε στη βορειοδυτική πλευρά του θαλάμου.

Απέναντι από το στόμιο του τάφου στη βόρεια πλευρά του θαλάμου υπήρχε λάκκος ανακομιδής, διαστ. 0,49×0,40 μ., που περιείχε εκτός από οστά, μία οστέινη περόνη (Δ912) και τρεις χάντρες από φαγεντιανή και γυαλί (Δ914).

Στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου και πλησίον του στομίου βρέθηκαν ένας δίωπος αμφορέας (Π8576) και ένα αλάβαστρο (Π8571) αντίστοιχα, που δεν συνόδευαν ταφές.

Από τη χρονολόγηση των ευρημάτων φαίνεται ότι ο τάφος βρισκόταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο.

Άσπρα Σπίτια

Συνεχίστηκε και φέτος η βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα στην κορυφή του λόφου Τούρλα, η οποία είχε αρχίσει από τον προηγούμενο χρόνο.

---

3. Ο τάφος έχει καταχωστεί και δεν είναι πλέον ορατός με συνέπεια να μην είναι δυνατός ο εντοπισμός του με ακρίβεια. Ο θαλαμωτός τάφος 1 αποκαλύφθηκε ανατολικά του παλαιού τάφου, αλλά δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί ακριβώς η απόσταση.

Εικ. 5. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Αμφορέας (Π8572.)

Εικ. 6. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Κυλινδρικό αλάβαστρο (Π8569).

Εικ. 7. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Κυλινδρικό αλάβαστρο (Π8570).

Εικ. 8. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Ψευδόστομος αμφορέας (Π8561).

Εικ. 9. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Τρίωτος ψευδόστομος αμφορέας (Π8566).

Εικ. 10. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 2. Ψευδόστομος αμφορέας (Π8579).

Ολόκληρο το πλάτωμα της κορυφής καλύφθηκε με γεωμετρικό κάνναβο, προκειμένου να ερευνηθεί ο χώρος περισσότερο συστηματικά.

Στο τετράγωνο Ε3-Ε4, όπου βρίσκεται η αρχική τομή 1 (διαστ. 3,50×4 μ.), συνεχίστηκε η έρευνα σε βάθος έως 1,44 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και συνελέγησαν όστρακα μυκηναϊκών και μεσοελλαδικών χρόνων, καθώς και απολιθωμένα οστά.

Στο τετράγωνο ΣΤ3, όπου είχε αρχίσει από πέρυσι η έρευνα της τομής 2 (διαστ. 3,50×4,50 μ.), εντοπίστηκε σε βάθος 1,42 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος κτιρίου ΜΕ χρόνων και συνελέγησαν πολλά χαρακτηριστικά όστρακα.

Στο τετράγωνο Δ4, ανοίχθηκε μία τομή 3 (διαστ. 4,10×4,55 μ.) από τα πρώτα στρώματα της οποίας συγκεντρώθηκαν όστρακα κλασικών χρόνων. Στα βαθύτερα προφανώς διαταραγμένα στρώματά της, συγκεντρώθηκαν όστρακα κλασικών χρόνων. Σε βάθος 1,54 μ. από την επιφάνεια του εδάφους περισυνελέγη κεραμική μυκηναϊκών και μεσοελλαδικών χρόνων. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Πρασιδάκι

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του δωρικού ναού της Αθηνάς, που είχε ήδη αρχίσει τον περασμένο χρόνο. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της περίστασης του ναού, ο οποίος ήταν περίπτερος με 6×13 κίονες.

Οι διαστάσεις του ναού είναι: μήκος 35,30 και πλάτος 15,58 μ. Σε αρκετά καλή κατάσταση σώζεται η κρηπίδα στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική πλευρά του μνημείου, αποτελούμενη από δύο αναβαθμούς και το στυλοβάτη. Η θεμελίωση του ναού αποτελείται από την ευθυντηρία, την υπευθυντηρία και το στερεοβάτη. Η καταστροφή του ναού έχει φθάσει και ως την υποθεμελίωση με αποτέλεσμα στην ανατολική και τη νότια πλευρά του να σώζεται μόνον ο στερεοβάτης (Εικ. 11).

Κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού αποκαλύφθηκε αδιατάρακτο το στρώμα καταστροφής του, αποτελούμενο από την κεράμωση της στέγης, επάνω στην οποία έχουν καταπέσει τμήματα του γείσου, σπόνδυλοι κιόνων, τμήματα επιστυλίων, κιονόκρανα κτλ.

Κατά μήκος της βορειοανατολικής μακράς πλευράς του ναού στο βάθος του α' αναβαθμού της κρηπίδας, αποκαλύφθηκε πήλινος ανοιχτός αγωγός για τα όμβρια ύδατα, τα οποία συλλέγονταν σε πήλινο φρεάτιο και από εκεί διοχετεύονταν μακριά από το ναό μέσω ενός κλειστού κυλινδρικού αγωγού.

Η τυπολογία των κιονοκράνων του ναού τον τοποθετεί χρονολογικά στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ., αλλά η χρήση του θα πρέπει να συνεχίστηκε έως τους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος-2ος αι. μ.Χ.), όπως μαρτυρεί το πλήθος των λύχνων και της κεραμικής της εποχής αυτής, που βρέθηκε στο χώρο μπροστά στο βάθρο του λατρευτικού αγάλματος στο σηκό του ναού.

Τα ευρήματα υπήρξαν πλούσια και κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο, όπως τμήματα διακοσμημένων σιμών και κεραμίδων, καθώς και πολλά πήλινα και χάλκινα ειδώλια, που βρέθηκαν, κυρίως εξωτερικά του ναού και γύρω από αυτόν.

Εικ. 11. Πρασιδάκι. Δωρικός ναός της Αθηνάς. Άποψη από ΒΔ.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η επιγραφή *ΑΘΑΝΑΙ*, χαραγμένη σε τμήμα ορθογώνιου μαλακού ασβεστόλιθου που βρέθηκε μπροστά στον πρόναο και έδωσε με απόλυτη βεβαιότητα την ταύτιση του ναού.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Τραγανό Μαρκόπουλου

Στη θέση Τούμπες ή Πλεύρες εντοπίστηκε μια νέα μυκηναϊκή θέση στην Ηλεία[4]. Η θέση βρίσκεται ανατολικά και σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Μαρκόπουλο, και υπεδείχθη στην Εφορεία από τον Ν. Παρασκευόπουλο, κάτοικο Τραγανού. Συγκεκριμένα στο χώρο πραγματοποιούνταν εργασίες αμμοληψίας, από ιδιώτη. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών καταστράφηκαν θαλαμωτοί τάφοι, όπως έδειξαν τα πολλά όστρακα που περισυνέλεξε από το σημείο ο Ν. Παρασκευόπουλος και παρέδωσε στην Εφορεία. Από την αυτοψία που ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι πράγματι είχαν καταστραφεί τάφοι, όμως δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί ο αριθμός τους, δεδομένου ότι οι εργασίες αμμοληψίας είχαν προχωρήσει αρκετά.

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από την οποία προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία. Το αγρόκτημα όπου βρέθηκαν οι θαλαμωτοί τάφοι είναι ιδιοκτησίας Γ. Βουρτσάρη και βρίσκεται σε μια πλαγιά, η οποία καταλήγει στον παρακείμενο αγροτικό

4. Για τις μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία, βλ. Ο. Βικάτου, Νέες μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1998, σ. 350-365, όπου κατάλογος των θέσεων και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

δρόμο. Οι εργασίες αμμοληψίας άρχισαν από το κατώτερο σημείο, δηλαδή παραπλεύρως του δρόμου και προχώρησαν προς το εσωτερικό της πλαγιάς, διαμορφώνοντας ένα πλάτωμα. Στο απότομο πρανές που είχε δημιουργήσει το μηχάνημα και σε βάθος 3,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους διακρίνονταν λίγα οστά. Στη συνέχεια, κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για τμήμα θαλαμωτού τάφου. Ο εκσκαφέας είχε παρασύρει ολόκληρο το δρόμο και το θάλαμο του τάφου. Από το θάλαμο είχε απομείνει μικρό τμήμα του, μήκ. 0,70, πλ. 0,50 και ύψ. 0,80 μ. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν., με το δρόμο του στραμμένο προς Ν. Το εναπομείναν τμήμα του θαλάμου ανήκε στο βόρειο πλευρικό του τοίχωμα και στο σημείο αυτό υπήρχε και λάκκος ταφής, από όπου διατηρήθηκε τμήμα, μήκ. 0,40 μ. Μέσα στο λάκκο υπήρχαν οστά και πάνω τους βρέθηκαν ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π8259) και ένα δακτυλιόσχημο αγγείο (Π8258).

Σε απόσταση μόλις 2 μ. από τον κατεστραμμένο θαλαμωτό τάφο διακρίνονταν τρεις σειρές από πέτρες, οι οποίες ανήκαν σε ξερολιθιά εισόδου του δεύτερου θαλαμωτού τάφου που ερευνήθηκε. Από τις εργασίες διαμόρφωσης είχε καταστραφεί εντελώς ο δρόμος του τάφου, αλλά είχε μείνει άθικτος ο θάλαμος, ο οποίος βρέθηκε βυθισμένος. Ο θάλαμος έχει κάτοψη ωοειδούς σχήματος, διαστ. 1,68×2,10 μ., και θολωτή οροφή. Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. Στην ανατολική πλευρά του θαλάμου (δεξιά της εισόδου) υπήρχε μία ανακομιδή προς το βόρειο τμήμα και κατά μήκος του πλευρικού τοιχώματος μία ταφή. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι (Π8254, 8255), δύο δακτυλιόσχημα αγγεία (Π8256, 8253) και ένα χειροποίητο κυάθιο (Π8257).

Τα ευρήματα που προήλθαν από τους δύο θαλαμωτούς τάφους χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Διάσπαρτα οστά και όστρακα βρέθηκαν σε όλο το διαμορφωμένο χώρο.

Βρίνα

Στη θέση Δάφνη εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ένας μεγάλος βαθμιδωτός αναλημματικός τοίχος. Για τον εντοπισμό του ειδοποίησε την Εφορεία ο Πρόεδρος του Δημοτικού Διαμερίσματος Βρίνας Β. Κοπανιτσάνος. Τα αρχαία εντοπίστηκαν εντός της ιδιοκτησίας Γ. Λαμπρόπουλου και σε μικρή απόσταση από τους κιβωτιόσχημους τάφους που είχε ανασκάψει η Εφορεία κατά το παρελθόν[5]. Η θέση βρίσκεται 3 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του χωριού Βρίνα. Παραπλεύρως του αγροτικού δρόμου, ανάμεσα σε πυκνότατη βλάστηση, διακρίνονταν δύο σειρές δόμων σε μήκος 2 μ. Η ανασκαφή που ακολούθησε πραγματοποιήθηκε με δαπάνες του Δήμου Σκιλλούντος[6].

Εικ. 12. Βρίνα. Θέση Δάφνη. Βαθμιδωτός αναλημματικός τοίχος.

Αποκαλύφθηκε βαθμιδωτός τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος είναι χτισμένος στις παρειές χαμηλού λοφίσκου και έχει σχήμα Π, παρουσιάζει δηλαδή μία ελαφρά καμπύλη στο κέντρο του και δύο ορθογώνιες προεξοχές στα δύο του άκρα (Εικ. 12). Το συνολικό του μήκος είναι 14,60, το μέγιστο πλάτος 3,50 και το μέγιστο ύψος 2,42 μ. Όλη η κατασκευή είναι χτισμένη από ορθογώνιους καλοδουλεμένους δόμους κογχυλιάτη. Ο τοίχος σχηματίζει τρεις βαθμίδες, ενώ στην ανώτερη σειρά υπήρχαν ορθογώνιοι ορθοστάτες, οι οποίοι είχαν διασκορπιστεί μπροστά και πίσω από τον τοίχο. Οι δύο κατώτερες σειρές δόμων είναι ακριβώς η μία πάνω στην άλλη, χωρίς να σχηματίζουν βαθμίδα. Η βόρεια πλευρά του διατηρήθηκε καλύτερα. Πίσω από τον τοίχο υπήρχαν τάφοι. Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν ο τοίχος δεν ήταν μόνον αναλημματικός, αλλά αποτελούσε και τη μνημειακή πρόσοψη των τάφων.

Κιβωτιόσχημος τάφος 1. Σε απόσταση 4,40 μ. από το εσωτερικό του τοίχου και προς Α. εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος, ορθογώνιου σχήματος, χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες του. Πιθανότατα ένας ορθογώνιος λίθος που βρέθηκε βαθύτερα από τον τάφο και σε μικρή απόσταση από αυτόν, προς την πλευρά του αναλημματικού τοίχου, να ανήκε στον κιβωτιόσχημο τάφο. Το τμήμα όπου βρέθηκε ο τάφος, εσωτερικά δηλαδή του τοίχου, γενικώς ήταν αρκετά αναμοχλευμένο. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Το μήκος του είναι 2 μ. και το πλάτος του 1 μ. Είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους καλοδουλεμένους δόμους σε β' χρήση. Περιείχε δύο ταφές. Ο ένας νεκρός ήταν στραμμένος προς Α. και ο άλλος προς Δ. Ο πρώτος νεκρός κατελάμβανε ένα μικρό τμήμα κατά μήκος του πλευρικού δόμου και ο δεύτερος ήταν σχεδόν στο κέντρο του τάφου, με ελαφρώς λυγισμένα πόδια. Τα αγγεία που βρέθηκαν εντός του τάφου ήταν ένα σπασμένο αγγείο και ένας οξυπύθμενος αμφορέας.

Τάφος 2. Σε απόσταση μόλις 1,80 μ. από τον πρώτο τάφο,

5. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 119-120.

6. Θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα το θερμό ενδιαφέρον του Δημάρχου Δ. Μπαλιούκου, που εκτός από εργατικό προσωπικό έθεσε στη διάθεσή μας και σκαπτικό μηχάνημα για τις εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού του χώρου, του προέδρου του Δημοτικού Διαμερίσματος Β. Κοπανιτσάνου, αλλά και των κατοίκων της περιοχής γενικότερα.

εντοπίστηκε ένας δεύτερος, εντελώς κατεστραμμένος. Βρέθηκε μόνον ένα κρανίο και πάνω σε αυτό ένα μεγάλο ελλιπές αγγείο και λίγο πιο πέρα ένα λυχνάρι. Οι τρεις μικρές πέτρες που βρέθηκαν, 0,70 μ. ανατολικά του κρανίου και των αγγείων, πιθανότατα προέρχονταν από αυτό τον τάφο.

Στο χώρο αυτό που εντοπίστηκαν οι τάφοι, δηλαδή πίσω από τον αναλημματικό τοίχο, πραγματοποιήθηκαν συνολικά πέντε δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες όμως δεν προέκυψε κανένα στοιχείο για ύπαρξη άλλων τάφων. Τόσο τα ευρήματα των τάφων όσο και η κατασκευή του τοίχου μπορούν να χρονολογηθούν στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Τέλος, στην ευρύτερη περιοχή και σε μικρή απόσταση από το ερευνηθέν μνημείο βρέθηκαν αρκετοί δόμοι, που πιθανότατα προέρχονταν από άλλα κτίρια. Εντοπίστηκαν επίσης και θεμέλια διαφόρων κτιρίων που είχαν καταστραφεί στο παρελθόν από τις καλλιέργειες. Όστρακα περισυνελέγησαν από το ανώτερο τμήμα και την κορυφή του λόφου, χωρίς να εντοπιστούν κτιριακά λείψανα, δεδομένου ότι είναι μια περιοχή η οποία καλλιεργείται για χρόνια και έχουν γίνει αρκετές διαμορφώσεις.

Εικ. 13. Ήλιδα. Παλαιόπολη. Ευρήματα ταφικού πίθου.

Ήλιδα

Κατά τη διάρκεια εκτέλεσης του έργου ύδρευσης του Δημοτικού Διαμερίσματος Παλαιόπολης-Ήλιδας και εντός οικισμού, στη θέση Αλώνια, εντοπίστηκε ταφικός πίθος. Οι εργασίες διακόπηκαν από το φυλακτικό προσωπικό του αρχαιολογικού χώρου Ήλιδας που τις παρακολουθούσε και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Ο πίθος βρέθηκε ασύλητος και είχε καταστραφεί μόνον το ανώτερο τμήμα του από το εκσκαφικό μηχάνημα. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και το στόμιό του προς Ν. φρασσόταν από ορθογώνια πλάκα, διαστ. 0,70×0,58 μ.

Ο πίθος περιείχε συνολικά τρεις ταφές. Οι δύο νεκροί ήταν στραμμένοι προς Β. και ο τρίτος προς Ν. Οι σκελετοί δεν διατηρήθηκαν σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση και επειδή, λόγω του περιορισμένου χώρου του πίθου, ήταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο, είχαν ανακατευτεί και τα οστά μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μην είναι εντελώς σαφές σε ποιον νεκρό ανήκε κάθε κτέρισμα.

Τα κτερίσματα του πίθου ήταν αρκετά και βρέθηκαν σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση: ένας σκύφος (Π3641), μία μελαμβαφής υδρία ακέραιη άριστης διατήρησης (Π3462), δύο αττικές λήκυθοι (Π3464, Π3466), δύο κύλικες χωρίς πόδι (Π3467, Π3468), ένα φιαλίδιο (Π3465), ένα αρυβαλλόσχημο ληκύθιο (Π3463), ένας μικροσκοπικός οξυπύθμενος αμφορίσκος (Π3469) (Εικ. 13), ένα χάλκινο βραχιόλι (Μ3470), μία χάλκινη πόρπη και μία περόνη (Μ3471α, β) και οι δύο σπασμένες και ελλιπείς. Τα ευρήματα του τάφου χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Παραπλεύρως του πίθου 1 και σε απόσταση 1 μ. από αυτόν, εντοπίστηκαν τα υπολείμματα ενός δεύτερου πίθου, σωζ. διαμ. 0,66-0,86 και σωζ. ύψ. 0,54 μ., ο οποίος είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν.

Κοσκινά

Στη γνωστή μυκηναϊκή συστάδα θαλαμωτών τάφων, που βρίσκεται στη θέση Λακκοφώλια, του Δημοτικού Διαμερίσματος Κοσκινά, του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας, όπου η Εφορεία έχει ερευνήσει κατά καιρούς συνολικά έξι θαλαμωτούς τάφους[7] ερευνήθηκε και φέτος ένας ακόμη θαλαμωτός τάφος. Η ανασκαφή του είχε αρχίσει το 1998[8], οπότε είχε ανασκαφεί μόνον ο δρόμος του, σωζ. μήκ. 2,50 και πλ. 1,40 μ. Φέτος ερευνήθηκε ο θάλαμος που βρέθηκε βυθισμένος. Έχει τετράπλευρη κάτοψη με μήκος πλευράς 3,40 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,75 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος από παλιά. Σε διάφορα σημεία του θαλάμου βρέθηκαν διασκορπισμένες οι πέτρες της ξερολιθιάς. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. (ο δρόμος του στραμμένος προς Α.). Κοντά στο βόρειο πλευρικό τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκαν λίγα οστά και όστρακα από κυάθιο, καθώς και ένα χάλκινο κυάθιο. Λίγα οστά βρέθηκαν επίσης στις δύο ανατολικές γωνίες του θαλάμου. Στο δάπεδο είχαν λαξευτεί τρεις λάκκοι, κατά μήκος του κεντρικού άξονα. Μέσα στον πρώτο λάκκο, μήκ. 1,36, πλ. 0,45 και βάθ. 0,46 μ., που βρισκόταν στο νότιο τμήμα του θαλάμου, υπήρχε μία ταφή ακτέριστη. Ο νεκρός ήταν στραμμένος προς την είσοδο. Στο μέσον περίπου του θαλάμου υπήρχε ο δεύτερος λάκκος, μήκ. 1,12, πλ. 0,37 και βάθ. 0,40 μ., που βρέθηκε κενός, και τέλος, κατά μήκος του βόρειου πλευρικού τοιχώματος βρέθηκε τρίτος λάκκος, μήκ. 1,12, πλ. 0,42 και βάθ. 0,36 μ. Ο τελευταίος ήταν ο μόνος που διατήρησε τις καλυπτήριες πλάκες του. Και εδώ ο νεκρός ήταν στραμμένος προς την είσοδο. Η ταφή βρέθηκε ακτέριστη. Από τον τάφο προέρχονται και τρία σφονδύλια.

7. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 193· 49 (1994): Χρονικά, σ. 194.
8. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 230.

Εικ. 14. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Θαλαμωτός τάφος 12. Τετράωτοι αμφορείς.

Εικ. 15. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Θαλαμωτός τάφος 12. Σφραγιδόλιθοι.

Τα λιγοστά κτερίσματα του τάφου τον χρονολογούν από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (το μικρό χάλκινο κυάθιο) έως την ΥΕ ΙΙΙΑ2 (όστρακα από ψευδόστομο αμφορέα και αλάβαστρο).

Κλαδέος

Συνεχίστηκε φέτος, μετά από διακοπή δύο χρόνων, η σωστική ανασκαφή στο μυκηναϊκό νεκροταφείο Τρυπών Κλαδέου, προκειμένου να ερευνηθούν οι τάφοι οι οποίοι είχαν εντοπιστεί κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο[9]. Ολοκληρώθηκε καταρχήν η ανασκαφή του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 8, όπου είχαν βρεθεί όστρακα μεγάλου αμφορέα, με την εικονιστική παράσταση εκφοράς. Ο δρόμος του τάφου είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν, όταν κατασκευάστηκε ο μικρός αγροτικός δρόμος που περνάει ακριβώς δίπλα από το χώρο του νεκροταφείου. Στα δύο πλευρικά τοιχώματα του δρόμου εντοπίστηκαν κόγχες, μία σε κάθε τοίχωμα, οι οποίες όμως βρέθηκαν κενές.

Θαλαμωτός τάφος 12. Εφέτος ερευνήθηκε ο τάφος 12 της συστάδας, ο οποίος είχε εντοπιστεί ήδη από το 1998. Αποτελείται από δρόμο, μήκ. 4,90 και πλ. 1,50 στην αρχή και 1,35 μ. στην είσοδο. Στο δυτικό πλευρικό τοίχωμα του δρόμου υπήρχε λαξευμένη κόγχη, η οποία φρασσόταν με ξερολιθιά. Η κόγχη είναι ωοειδούς σχήματος, μήκ. 1,70, πλ. 0,55 και ύψ. 0,60 μ., και εντός αυτής βρέθηκαν μόνον οστά ανακομιδών.

Εικ. 16. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Ο θαλαμωτός τάφος 13 με τα κτερίσματα.

Ο θάλαμος του τάφου βρέθηκε βυθισμένος. Είναι τετράπλευρος με μήκος πλευράς 2,65 μ. Στο βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου ήταν συγκεντρωμένα οστά ανακομιδών (τουλάχιστον οκτώ νεκρών, όπως έδειξαν τα κρανία, που βρέθηκαν στις ανακομιδές). Επίσης, κατά μήκος του βόρειου πλευρικού τοιχώματος υπήρχαν δύο νεκροί, ο ένας δίπλα στον άλλο και, τέλος, κατά μήκος του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος υπήρχαν δύο ακόμη νεκροί, ο ένας επάνω στον άλλο. Τα ευρήματα που συνόδευαν τους νεκρούς είναι δύο μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς (Εικ. 14), οκτώ ψευδόστομοι αμφορείς, ένα κυλινδρικό αλάβαστρο, ένας προχοϊκός κύαθος, ένας δίωτος αμφορέας, δύο ληκύθια, μία μικρή υδρία, ένα προχοΐδιο, επτά σφονδύλια, δύο στρογγυλές χάντρες υαλόμαζας και δύο φαγεντιανής, τεμάχια χαλκού, όστρακα και δύο σφραγιδόλιθοι από μαύρο στεατίτη (Εικ. 15).

Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου, επί του δαπέδου υπήρχε πλακοσκεπής λάκκος, με προσανατολισμό Β.-Ν., που περιείχε μία ακτέριστη ταφή. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου, κάτω από τις ταφές υπήρχε ένας ακόμη λάκκος, με προσανατολισμό Β.-Ν. Μέσα στο λάκκο βρέθηκε σκελετός σε έντονα συνεσταλμένη στάση, ακτέριστος. Τα κτερίσματα και κυρίως η κεραμική χρονολογούν τον τάφο στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 13. Βρίσκεται στο βορειότερο σημείο του νεκροταφείου και είναι ο μεγαλύτερος τάφος που έχει ερευνηθεί στις Τρύπες. Αποτελείται από δρόμο, μήκ. 5 και πλ. 1,20 στην αρχή του και 1,45 μ. στην είσοδο. Ο θάλαμός του βρέθηκε βυθισμένος και είχε καταστραφεί μεγάλο τμήμα της οροφής του. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι 2 μ. Παρόλο που η ξερολιθιά δεν βρέθηκε στη θέση της, ο τάφος ήταν ασύλητος (Εικ. 16). Η κάτοψη είναι ωοειδής με διαστάσεις 5×5,40 μ.

9. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 177· 53 (1998): Χρονικά, σ. 230-233.

Εικ. 17. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Αγγεία από τον τάφο 13.

Εικ. 19. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Αγγεία από τον τάφο 13.

Εικ. 18. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Αγγεία από τον τάφο 13.

Τα οστά των ταφών ήταν εντελώς αποσαθρωμένα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθμός των νεκρών. Τα ευρήματα του τάφου ήταν: 27 τετράωτοι αμφορείς, οι περισσότεροι μεγάλων διαστάσεων, 39 ψευδόστομοι αμφορείς, από τους οποίους αρκετοί είναι μεγάλων διαστάσεων, πέντε κυλινδρικά αλάβαστρα, πέντε αρτόσχημα αλάβαστρα, δύο πυξίδες, ένας προχοϊκός κύαθος, πέντε ληκύθια, πέντε προχοΐδια, ένα πτηνόσχημο αγγείο, ένας κέρνος, ένας στάμνος, ένα ασκοειδές αγγείο, ένα δακτυλιόσχημο αγγείο, τρεις αμφορίσκοι, ένας χάλκινος ξυρός, ένα πήλινο ειδώλιο, χάντρες υαλόμαζας και πέντε σφονδύλια (Εικ. 17-19).

Πάνω στο δάπεδο του θαλάμου είχαν λαξευτεί συνολικά τέσσερις λάκκοι, δύο μπροστά στην είσοδο και δύο στο βόρειο τμήμα του θαλάμου.

Λάκκος 1. Είναι στενόμακρος με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες του, μήκ. 1,70, πλ. 0,30, βάθ. 0,45 μ. Βρέθηκε χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες. Περιείχε μία ταφή και πάνω σε αυτή υπήρχαν αρκετά οστά και τέσσερα κρανία. Βρέθηκε ένα αγγείο και ένα σφονδύλι που πιθανότατα συνόδευαν το νεκρό της πρώτης ταφής, δεδομένου ότι τα κτερίσματα βρέθηκαν κοντά στο κρανίο.

Λάκκος 2. Είχε λαξευτεί ακριβώς μπροστά στην είσοδο του θαλάμου. Διατήρησε μόνον τη μία καλυπτήρια πλάκα. Και αυτός ήταν λάκκος ανακομιδών, μήκ. 1,40, πλ. 0,28 και βάθ. 0,45 μ. Ανάμεσα στα οστά που είχαν τοποθετηθεί εντός του λάκκου βρέθηκαν τρία σφονδύλια, όστρακα, μία χάντρα σαρδίου και μία χάντρα από στεατίτη, τετράπλευρη, στενόμακρη, η οποία φέρει σφραγιστικές επιφάνειες (με τεθλασμένες γραμμές).

Λάκκος 3. Είναι λαξευμένος στο βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου. Εντός του λάκκου, μήκ. 1,73, πλ. 0,50 και βάθ. 0,45 μ., βρέθηκαν μόνο λίγα τμήματα οστών, πιθανότατα κρανίου και δύο σφονδύλια.

Λάκκος 4. Διατήρησε όλες τις καλυπτήριες πλάκες του. Έχει μήκος 2, πλάτος 0,40 και βάθος 0,50 μ. Περιείχε αποσαθρωμένη, ακτέριστη ταφή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που προέρχονται από το δρόμο του τάφου. Εκτός από τα όστρακα που υπήρχαν στην επίχωση του δρόμου, σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κοντά στο μέτωπο και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική γωνία του βρέθηκαν επτά συνολικά ειδώλια, ένα ειδώλιο κουροτρόφου και ένα ειδώλιο βοοειδούς. Στο ίδιο περίπου σημείο, βρέθηκαν και τμήματα από κυκλικό σκεύος. Στη συνέχεια διαπιστώθηκε ότι τα ειδώλια ήταν πιθανότατα τοποθετημένα πάνω σε μια κυκλική διάτρητη βάση, από την οποία διατηρήθηκε μόνο μικρό τμήμα της. Στην κάτω επιφάνεια έχει τρεις ταινιωτές λαβές, που από την περιφέρεια καταλήγουν στο κέντρο (Εικ. 20).

Ο τάφος 13 του νεκροταφείου των Τρυπών Κλαδέου φαίνεται ότι ήταν και ο πλουσιότερος, τουλάχιστον όσον αφορά στην κεραμική του. Βρέθηκαν συνολικά 92 αγγεία, τα περισσότερα μεγάλων διαστάσεων, και εξαιρετικής διατήρησης. Η κεραμική του χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ και κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο, ερευνήθηκαν και δύο λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι βρίσκονταν κατά μήκος των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου, του θαλαμωτού τάφου 13[10].

10. Ήδη κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο του 1998 είχαν ερευνηθεί οκτώ λακκοειδείς τάφοι στο νεκροταφείο. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 230-233. Η αρίθμηση των θαλαμωτών και των λακκοειδών τάφων ακολουθεί αυτή του 1998.

Εικ. 20. Κλαδέος. Θέση Τρύπες. Θαλαμωτός τάφος 13. Ειδώλια με τη βάση τους από το δρόμο του τάφου.

Λακκοειδής τάφος 9. Εντοπίστηκε επιφανειακά, κατά μήκος του δυτικού πλευρικού τοιχώματος του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 13. Βρέθηκε χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες του. Μία σειρά από μικρές πέτρες ήταν μόνο στην πλευρά του τοιχώματος του δρόμου. Ο λάκκος, μήκ. 1,40, πλ. 0,40 και βάθ. μόλις 0,25 μ., έχει σχήμα ωοειδές. Από την ταφή που υπήρχε εντός αυτού, σώθηκαν μόνον ελάχιστα από τα οστά (τμήμα κρανίου και μηριαίου) και στο μέσον περίπου βρέθηκε ένα πώμα (βάση και τμήμα από πόδι κύλικας).

Λακκοειδής τάφος 10. Απέναντι ακριβώς από το λακκοειδή τάφο 9 και κατά μήκος του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος του δρόμου του θαλαμωτού τάφου 13, βρέθηκε ένας όμοιος με τον προηγούμενο λακκοειδής, μήκ. 1,80, πλ. 0,45 και βάθ. 0,35 μ. Περιείχε δύο ταφές, τη μία πάνω στην άλλη.

Η ανασκαφή στο μυκηναϊκό νεκροταφείο Κλαδέου δεν έχει ολοκληρωθεί, δεδομένου ότι έχουν εντοπιστεί και άλλοι θαλαμωτοί και λακκοειδείς τάφοι.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ελληνικά Ανθείας

Θαλαμωτός τάφος «Ελληνικά 15». Στην ανατολική πλευρά του αγροτικού χωματόδρομου που οδηγεί από τα Ελληνικά στην Αίπεια, εντός της ιδιοκτησίας Γ. Σκαρτσίλη και ακριβώς απέναντι από τον ελαιοπερίβολο του Ν. Δημόπουλου, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας ακόμη θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος (Εικ. 21). Ο τάφος αυτός δεν ανήκει στη γνωστή συστάδα των μυκηναϊκών τάφων των Ελληνικών, όπου έχουν έως σήμερα ερευνηθεί 14 θαλαμωτοί τάφοι.

Εικ. 21. Ελληνικά Ανθείας. Θαλαμωτός τάφος 15.

Ο τάφος «Ελληνικά 15» βρίσκεται σε απόσταση 400 μ. περίπου δυτικά της μυκηναϊκής νεκρόπολης και αν και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τους προηγούμενους τάφους, Α.-Δ., όμως η είσοδός του και ο δρόμος του βρίσκονται προς Δ. σε αντίθεση με τους υπόλοιπους που έχουν την είσοδο και το δρόμο τους προς Α. Ο τάφος αυτός ανήκει στους μνημειώδεις, ηγεμονικούς τάφους και είναι ο δεύτερος σε μέγεθος από τους έως σήμερα ανασκαφέντες τάφους της περιοχής, ύστερα από το θαλαμωτό τάφο «Ελληνικά 6»[11].

Ο σχεδόν ορθογώνιος θάλαμος έχει διαστάσεις 6,90×7,10 και ύψος 5,10 μ., ενώ η οροφή του είναι αετωματική. Κατά μήκος της νότιας και της βόρειας πλευράς του θαλάμου υπάρχει λαξευτό έδρανο, μήκ. 6,80, πλ. 0,93 μ. και μήκ. 2,65, πλ. 0,83 μ. αντίστοιχα.

Μία θύρα που ανοίγεται στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου, ύψ. 1,69 και πλ. 0,925 μ., οδηγεί σε ορθογώνιο παραθάλαμο, διαστ. 2×2,50 και ύψ. 2,09 μ. Το δάπεδο τόσο του θαλάμου όσο και του παραθαλάμου είναι επίπεδο και ομαλό. Ο δρόμος παρουσιάζει ελαφρότατη κλίση προς την είσοδο του τάφου και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 9 μ., δεδομένου ότι η πλήρης αποκάλυψή του ήταν αδύνατη, εφόσον θα έπρεπε να αχρηστευθεί ο αγροτικός δρόμος τον οποίο διασχίζει εγκάρσια. Το πλάτος του δρόμου μπροστά στη θύρα είναι 2,25 μ., ενώ το ύψος του στο μέτωπο του τάφου φθάνει τα 7,23 μ. Η θύρα του τάφου έχει ύψος 3,30 και πλάτος 1,45 μ., ενώ το μήκος του στομίου του θαλάμου είναι πολύ μεγάλο και φθάνει τα 3,25 μ. Η ξερολιθιά που έφρασσε το στόμιο της θύρας είχε καταστραφεί κατά τη σύληση του τάφου και σώθηκε μόνο στο κατώτερο τμήμα της.

Τα ευρήματα του τάφου είναι ιδιαιτέρως πενιχρά δεδομένου ότι και αυτός υπήρξε συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Πλησίον της θύρας βρέθηκαν τμήματα λίθινου αγγείου, καθώς και ψήγματα χρυσού. Τα όστρακα υπήρξαν λιγοστά και διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της επίχωσης του τάφου.

Στο δάπεδο του δρόμου εντοπίστηκαν δύο ακτέριστες ταφές, ακριβώς έξω από την ξερολιθιά της εισόδου. Στη μία, που προ-

11. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 121-122.

φανώς είναι παιδική, ο νεκρός είναι τοποθετημένος σε στάση συνεσταλμένη με το κεφάλι προς το στόμιο του τάφου. Η δεύτερη ταφή περιλαμβάνει δύο νεκρούς σε στάση συνεσταλμένη, τοποθετημένοι ο ένας επάνω στον άλλο με τα κρανία και πάλι προς την είσοδο του τάφου.

Η λεπτομερής μελέτη της αποσπασματικής κεραμικής αναμένεται να δώσει την ακριβή χρονολόγηση του τάφου.

Καστρούλια Αμφείας

Στην κορυφή μικρού υψώματος, σε απόσταση 450 μ. περίπου δυτικά του χωριού Άμφεια και απέναντι από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Ελληνικών, σε απόσταση 500 μ. περίπου προς Α., βρίσκονται δύο τυμβοειδή εξάρματα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους (40 μ. περίπου το ένα από το άλλο). Η θέση αυτή είχε εντοπιστεί ήδη παλαιότερα, λόγω των προϊστορικών οστράκων που υπάρχουν επάνω στα εξάρματα, αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο τους[12].

Τύμβος 1. Πρόκειται για το νοτιότερο από τους δύο τύμβους, που βρίσκεται εντός της ιδιοκτησίας Ν. Δημόπουλου. Στη βόρεια πλευρά του είχε ανοιχθεί πριν από μία πενταετία περίπου, ένα αρκετά μεγάλο όρυγμα από λαθρανασκαφείς, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τη σοβαρή αναμόχλευση των χωμάτων και πιθανώς την καταστροφή μέρους από το κτίσμα που βρέθηκε στο κέντρο του τύμβου, όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός των διαταραγμένων λίθων που υπήρχε μέσα στο όρυγμα. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, αποκαλύφθηκαν στο κέντρο του τύμβου και σε βάθος 1,40 μ. από την κορυφή του εξάρματος, τα λείψανα κτίσματος ελλειψοειδούς σχήματος, από αργολιθοδομή και χώμα ως συνδετικό υλικό. Το κτίσμα έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με τη σχεδόν αψιδωτή απόληξη της μίας στενής πλευράς προς Α. Το άλλο άκρο του κτίσματος είναι κατεστραμμένο, όπως και τμήμα της βόρειας και της νότιας πλευράς του. Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι 2×1,50 μ., ενώ το πάχος του τοίχου είναι 0,50 μ. περίπου. Η πλούσια κεραμική, που περισυνελέγη από την επίχωση του τύμβου, ανήκει αποκλειστικά στην ΠΕ ΙΙ εποχή.

Η ανασκαφική έρευνα του δεύτερου τύμβου, η οποία προγραμματίστηκε για τον επόμενο χρόνο, πιθανόν να δώσει τη λύση σε προβλήματα ταύτισης, χρήσης και ακριβούς χρονολόγησης των δύο τύμβων, δεδομένου ότι το τυμβοειδές έξαρμα 2, δεν έχει υποστεί τόσο μεγάλη επέμβαση λαθρανασκαφέων, όπως συνέβη με το παρόν.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Αρχαιολογική διερεύνηση στις περιοχές Πύλου και Ρωμανού εντός των ορίων Π.Ο.Τ.Α. (Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης)

Σύμφωνα με απόφαση του ΥΠΠΟ, πραγματοποιήθηκε επιφανειακή δοκιμαστική αρχαιολογική διερεύνηση στις περιοχές Πυλόκαμπος και Ρωμανός Πυλίας, Β.-ΒΔ. της Πύλου, στις οποίες προβλέπεται ανέγερση εκτεταμένων ξενοδοχειακών συγκροτημάτων και αξιοποίηση ελεύθερων εκτάσεων (γήπεδα γκολφ, πισίνες κτλ.). Ο φάκελος του θέματος υπεβλήθη στην Εφορεία από τη ανώνυμη εταιρεία Τουριστικές Επιχειρήσεις Μεσσηνίας (ΤΕ. ΜΕΣ. Α.Ε.) του επιχειρηματία Α. Κωνσταντακόπουλου με χάρτες και τοπογραφικά διαγράμματα, που περιείχαν προτάσεις γενικής διάταξης των εγκαταστάσεων και χρήσεις γης.

Στην έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε με την εποπτεία της υπογράφουσας εκ μέρους της Εφορείας από 12-14 Απριλίου, συμμετείχαν η ωρομίσθια αρχαιολόγος της Εφορείας Ευ. Μαλαπάνη, οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Κ. Καλογεράκου, Ι. Κλαυδιανού, Α. Ράλλη και Γ. Φλούδα και ο αρχιφύλακας του Μουσείου Πύλου Κ. Σικαλιάς.

Λόγω της βλάστησης κρίθηκε σκόπιμη από την Εφορεία όχι μόνον απλή επιφανειακή έρευνα στις περιοχές αρχαιολογικού ελέγχου, δηλαδή κατόπτευση των επίμαχων περιοχών και αναγνώριση επιφανειακών ενδείξεων χωρίς περισυλλογή, αλλά και διάνοιξη δοκιμαστικών τομών με χρήση μηχανικού εκσκαφέα μέχρι το φυσικό έδαφος. Έγιναν συνολικά 82 τομές, βάθ. 2,50 μ. περίπου, πλ. 0,60-0,70 και μήκ. 3-4 μ. περίπου, κυρίως στις θέσεις όπου θα απαιτηθούν εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση κτιρίων. Αναλυτικότερα:

Περιοχή Ρωμανού. Πραγματοποιήθηκαν 34 τομές στη θέση Μπούκα και 21 τομές στη θέση Ρίκια χωρίς να προκύψει το παραμικρό αρχαιολογικό εύρημα. Έγιναν, επίσης, μόνο για προληπτικούς λόγους, επτά τομές γύρω από τη μοναδική στο χώρο παλαιά αγροικία, που σηματοδοτεί τη θέση της παλαιάς ανασκαφής του ελληνιστικού τύμβου στη θέση Τσοπάνη Ράχη[13], όπου δεν προβλέπεται να ανεγερθούν κτίρια. Οι τομές αυτές, που έγιναν με την εποπτεία των Κ. Καλογεράκου και Α. Ράλλη, επίσης δεν απέδωσαν ευρήματα.

Περιοχή Πυλόκαμπου. Έγιναν συνολικά 20 τομές χωρίς να προκύψει αρχαιολογικό εύρημα. Οι θέσεις της περιοχής Πυλόκαμπου, όπου προβλέπεται να ανεγερθούν κτίρια, εκτείνονται σε τρεις λοφίσκους αμέσως νότια του χειμάρρου Ξεριά, βόρεια σχεδόν της θέσης «Μηδέν» Πύλου, και βρίσκονται σε άμεση επαφή με το δημόσιο επαρχιακό δρόμο Κυπαρισσίας-Πύλου στα δυτικά του. Στις θέσεις αυτές έγινε και επιφανειακή έρευνα, κατά την οποία εντοπίστηκαν αραιά όστρακα, ενώ στις τομές, που πραγματοποιήθηκαν με οδηγό την παρουσία επιφανειακών κεραμικών ευρημάτων, δεν σημειώθηκαν περαιτέρω ευρήματα. Τομές έγιναν, με την εποτεία των Ι. Κλαυδιανού και Γ. Φλούδα, και στη θέση Ψηλή Ράχη, όπου η Εφορεία παλαιότερα είχε επισημάνει επιφανειακή κεραμική της εποχής του Χαλκού.

---

12. R. Hope Simpson - O.T.P.K Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age*, Vol. I: *The Mainland and Islands*, Göteborg 1979, D 137, σ. 163.

13. *ΑΔ* 17 (1961/62), σ. 98-99· 18 (1963): Χρονικά, σ. 91-94· 21 (1966): Μελέτες, σ. 184-197.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Διαλισκάρι Μαραθούπολης

Μέχρι και τον Ιούνιο του 2000, το γεωμετρικού σχήματος ψηφοθέτημα, το οποίο πρώτος ο σουηδός αρχαιολόγος M.N. Valmin είχε εντοπίσει και περιγράψει κατά τις περιηγήσεις του στη Μεσσηνία τη δεκαετία του 1930, παρέμενε σχεδόν αλώβητο δίπλα στην παλαιά αγροικία ιδιοκτησίας Α. Νίνου στο Διαλισκάρι, 2 χλμ. περίπου νότια της Μαραθούπολης Γαργαλιάνων[14] (Εικ. 22).

Όταν τον Ιούλιο οι συντηρητές της Εφορείας μετέβησαν στο χώρο, προκειμένου να συντηρήσουν το ψηφιδωτό δάπεδο και να εργαστούν για την αποκόλληση και μεταφορά του στο Μουσείο Ολυμπίας, διαπίστωσαν ότι η παλαιά αγροικία δεν υπήρχε πλέον και στη θέση της είχε ανεγερθεί σύγχρονη ισόγεια κατοικία με κεραμοσκεπή. Ωστόσο, τόσο το δάπεδο από απλές λευκές ψηφίδες, που περιβάλλει το τετράγωνο γεωμετρικό ψηφοθέτημα, όσο και το αρχαίο δάπεδο, το οποίο επεκτεινόμενο προς τα δυτικά αποτελείται από παραλληλεπίπεδα πλινθίδια τοποθετημένα με τη στενή πλευρά τους σε στρώμα σκληρού κονιάματος (μεταγενέστερο δάπεδο με μορφή opus pseudospicatum)[15], παρέμειναν άθικτα κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών, μολονότι είναι πιθανό να καταστράφηκαν μερικώς αρχαιότητες ρωμαϊκών χρόνων κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση της νέας οικοδομής στη θέση αυτή.

Το ψηφοθέτημα και το υπόλοιπο σωζόμενο δάπεδο από απλές λευκές ψηφίδες συντηρήθηκαν επιτόπου. Το τετράγωνο ψηφιδωτό αποκολλήθηκε τμηματικά και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου Ολυμπίας, για να συντηρηθεί, ώστε να είναι εκθέσιμο, μελλοντικά, σε μουσείο της Μεσσηνίας.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 22. Διαλισκάρι Μαραθούπολης. Ψηφοθέτημα δίπλα στην παλαιά αγροικία ιδιοκτησίας Α. Νίνου, πριν από την κατεδάφισή της.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Λούβρο

Ο αρχαιοφύλακας Ολυμπίας Κ. Πλατανίτης βρήκε σε αγρόκτημα στη θέση Παλαιοχώρι του Δημοτικού Διαμερίσματος Λούβρου του Δήμου Ολυμπίας ένα λίθινο τριβείο σπασμένο (ΒΕ940)[16]. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται και λίγα όστρακα (ΒΕ964), που βρήκε και παρέδωσε ο ιδιοκτήτης.

Κοσκινά

Στη θέση Λακκοφώλια, όπου υπάρχει το γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο και κατά καιρούς έχουν γίνει επεμβάσεις αρχαιοκαπήλων, βρέθηκε ένας σφραγιδόλιθος και ένα σφονδύλι (ΒΕ993) πλησίον του θαλαμωτού τάφου που είχε συληθεί το 1995. Τα δύο αντικείμενα βρήκε ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Α. Φωτόπουλος. Επίσης, από το χώρο του τάφου που ερεύνησε πρόσφατα η Εφορεία (βλ. παραπάνω, σ. 276) προέρχονται τμήμα ψευδόστομου αμφορέα και τρία όστρακα μυκηναϊκών αγγείων (ΒΕ958).

Μιράκα

Στη θέση Άγιος Νικόλαος, κατά τη διάρκεια αυτοψίας, περισυνελέγη μεγάλο απόκρουσμα κροκάλας, μέγ. μήκ. 0,078 και μέγ. πλ. 0,061 μ., πρασινωπού πυριτόλιθου, πιθανότατα εργαλείο παλαιολιθικής εποχής.

Θεισόα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην περιοχή της Θεισόας, κάτω από την κλασική ακρόπολη, κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό, εντοπίστηκε στο προαύλιο της εκκλησίας ένα λίθινο περιρραντήριο από ασβεστόλιθο κλασικών χρόνων (ΒΕ966), το οποίο μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ολυμπίας. Είναι ακέραιο και η επιφάνειά του αρκετά διαβρωμένη (ύψ. 0,61 μ.).

---

14. M.N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, σ. 137-139. Βλ. επίσης *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 347, εικ. 9 και *Hesperia* 66 (1997), σ. 469-470, εικ. 27.

15. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 241.

16. Στη θέση αυτή είχε πραγματοποιηθεί σωστική ανασκαφή το 1998, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 229-230.

Αγία Τριάδα

Από τη θέση Άγιος Ιωάννης, που βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από το γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυνελέγησαν τεμάχια κεραμίδων (ΒΕ965) από αγρό ιδιοκτησίας Π. Αλμπάνη.

Επίσης, κοντά στο εκκλησάκι του Αγιάννη, όπου υπάρχει και παραδοσιακή κρήνη, εντοπίστηκε τμήμα αρράβδωτου κίονα.

Πύργος

Από κατάσχεση της Ασφάλειας Πύργου προέρχονται τα παρακάτω αρχαία:

Στην οικία του Χ. Πουλόπουλου-Κανελλακόπουλου βρέθηκαν και κατασχέθηκαν: ανώτερο τμήμα αμφορέα, μικρό τμήμα πίθου, βάση και τμήμα σώματος μικρού αγγείου, λαβή αγγείου, τεμάχια κεραμίδων και λίγα όστρακα (ΒΕ962α-στ). Τα παραπάνω προέρχονται από τη θαλάσσια περιοχή του Αγίου Ανδρέα (Αρχαία Φειά).

Επίσης, στην οικία του Ι. Στρίγγα βρέθηκαν και κατασχέθηκαν τμήμα λίθινης κολόνας από ασβεστόλιθο (ΒΕ963α) και τμήμα πήλινης κεραμίδας (ΒΕ963β).

Κλαδέος

Σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας Ι. Αργυρόπουλου, κοντά στο μυκηναϊκό νεκροταφείο Κλαδέου, κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυνελέγησαν λίγα όστρακα και τεμάχια κεραμίδων (ΒΕ969).

Από τη θέση Φεγγαράκι προέρχονται επτά τεμάχια πίθου και λεκανίδας, από τα οποία το ένα με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ979). Τα παρέδωσε στην Εφορεία ο Ι. Κατσαϊδώνης.

Δαφνιώτισσα

Ο Θ. Καλαμένιος, κάτοικος Δαφνιώτισσας, παρέδωσε μία πήλινη κεραμίδα, μήκ. 0,56 και πλ. 0,22 μ., που στο άκρο της φέρει κυματοειδή διακόσμηση, καθώς και ένα πήλινο πηνίο (ΒΕ973α, β) ελληνιστικών χρόνων. Τα παραπάνω βρήκε στη θέση Παλιοχωράκι.

Επίσης, στη θέση Βίγλιζα κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυνελέγησαν όστρακα διαφόρων εποχών, κυρίως μυκηναϊκά (ΒΕ974).

Από τη θέση Κιούπι που υπέδειξε ο Θ. Καλαμένιος προέρχονται λίγα όστρακα και τεμάχια κεραμίδων (ΒΕ975), ρωμαϊκών χρόνων.

Λέπρεο

Οι αδελφές Κ. και Κ. Καπλάνη, κάτοικοι Φασκομηλιάς Λεπρέου, παρέδωσαν τα παρακάτω αρχαία, τα οποία βρήκαν σε τοίχο γκρεμισμένου παλαιού σπιτιού, ιδιοκτησίας του παππού τους Α. Καπλάνη, το οποίο βρίσκεται στη θέση Πίσω Ρούγα στο Λέπρεο: α) Ένα χάλκινο καρφί, μήκ. 0,036 μ., ένα χάλκινο σκουλαρίκι, τμήμα χάλκινης περόνης, μήκ. 0,043 μ., μία χάλκινη αιχμή βέλους, μήκ. 0,019 μ., και τμήμα χάλκινου σφηκωτήρα, μέγ. διαμ. 0,019 μ., που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. (Μ2205-2208). β) Δώδεκα χάλκινα νομίσματα ακέραια με φθαρμένη επιφάνεια διαφόρων εποχών (κλασικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών και νεότερων χρόνων). Ένα μικρό ασημένιο φθαρμένο νόμισμα, πιθανώς τούρκικο και δύο ακόμη ελλιπή νομίσματα, από τα οποία το ένα βυζαντινό (ΒΕ916β).

Βαρθολομιό

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην παραλία Αρκουδίου περιοχή Βαρθολομιού, εντοπίστηκε στον αιγιαλό αρχαίο λατομείο πορώδους ασβεστόλιθου και περισυνελέγησαν τεμάχια κεραμίδων και λίγα όστρακα, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ918, 976).

Καλίδονα

Η Ασφάλεια Πύργου κατέσχεσε στην οικία Κ. Μποφίλη στην Καλίδονα Ηλείας τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

Τετρακόσια έντεκα χάλκινα και αργυρά νομίσματα. Πρόκειται για αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά και νεότερα ευρωπαϊκά νομίσματα (ΒΕ919), τα οποία εστάλησαν στο Νομισματικό Μουσείο προκειμένου να ταυτιστούν και να εκτιμηθούν.

Τα υπόλοιπα κατασχεθέντα αρχαία είναι: Μελανόμορφη ακέραιη τριφυλλόστομη οινοχόη του 5ου αι. π.Χ., ύψ. 0,137 μ. (ΒΕ920). Μελανόμορφο ακέραιο κύπελλο του 5ου αι. π.Χ., ύψ. 0,08 μ. (ΒΕ921). Πήλινη ακέραιη δακρυδόχη του 2ου-1ου αι. π.Χ., ύψ. 0,085 μ. (ΒΕ922). Γυάλινο ακέραιο μυροδοχείο του 1ου-2ου αι. μ.Χ., ύψ. 0,151 μ. (ΒΕ923). Γυάλινη ακέραιη φιάλη του 1ου-2ου αι. μ.Χ., ύψ. 0,142 μ. (ΒΕ924). Γυάλινο ακέραιο κύπελλο του 1ου-2ου αι. μ.Χ., ύψ. 0,103 μ. (ΒΕ925). Γυάλινο άωπο κύπελλο του 2ου-3ου αι. μ.Χ., ύψ. 0,091 μ. (ΒΕ926). Γυάλινο ακέραιο αγγείο του 2ου-3ου αι. μ.Χ., ύψ. 0,128 μ. (ΒΕ 927). Είκοσι εννέα χάλκινες αιχμές βελών του 4ου-3ου αι. π.Χ. (ΒΕ928). Τμήμα από χέρι λίθινου αγάλματος, σωζ. μήκ. 0,171 μ. (ΒΕ929). Τρία πήλινα πηνία του 5ου-4ου αι. π.Χ. (ΒΕ930). Έντεκα συνολικά χάντρες από ορεία κρύσταλλο, σάρδιο, στεατίτη και γυαλί (ΒΕ931). Τρία τεμάχια οψιανού και πυριτόλιθου (ΒΕ932). Μολύβδινη σφραγίδα με απεικόνιση ερωτικής σκηνής (ΒΕ933). Χάλκινο περίαπτο, ύψ. 0,032 μ. (ΒΕ934). Δύο χάλκινα ειδώλια πτηνών (ΒΕ935). Όστρακα διαφόρων εποχών, από τη μυκηναϊκή έως τη ρωμαϊκή εποχή και όστρεα (ΒΕ936). Τέσσερα τεμάχια μολύβδου (ΒΕ 937). Μικρό κομμάτι ψηφιδωτού.

Ήλιδα

Ο Γ. Κουραχάνης βρήκε στη θέση Νησιά ένα χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 941). Επίσης, από την περιοχή προέρχονται και τα παρακάτω αρχαία, τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία ο Π. Νερολόγος:

1) Τμήμα πήλινης σίμης (Π3445), σωζ. μήκ. 0,275, πλ. 0,15 μ., με γραπτή δυσδιάκριτη διακόσμηση.

2) Ένα λυχνάρι (Π3435), ύψ. 0,024, μήκ. 0,099 μ.

3) Δύο σκύφοι (Π3436, 3437), ύψ. 0,046 και 0,048 μ. αντίστοιχα, του α' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.

4) Μία αρυβαλλόσχημη μελαμβαφής λήκυθος (Π3448), ελλιπής στο στόμιο, σωζ. ύψ. 0,106 μ.

5) Τέσσερις λήκυθοι (Π3439, 3440, 3443, 3444), ύψ. 0,129, 0,161, 0,174, 0,221 μ. αντίστοιχα, με διακόσμηση ανθεμίων.

6) Δύο ηλειακές λήκυθοι (Π3441, 3442), ύψ. 0,141, 0,191 μ. αντίστοιχα, που διακοσμούνται με ανθέμια και γλωσσοειδή κοσμήματα. Όλα τα παραπάνω χρονολογούνται στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

Από τη θέση Κτήρια προέρχεται ένα μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο (Λ3434), ύψ. 0,55, μέγ. πλ. 0,19 μ., το οποίο βρήκε ο Δ. Χριστοδουλόπουλος.

Ένα χάλκινο νόμισμα με επιφάνεια φθαρμένη (Ν1036), βυζαντινών χρόνων, από την περιοχή των Καλυβίων παρέδωσε ο Ι. Κυριαζόπουλος.

Στη θέση Λάκκες η Σ. Χριστοδουλοπούλου βρήκε έξι χάλκινα νομίσματα (Ν1037-1042), εκ των οποίων ένα είναι βυζαντινό και ένα νεότερων χρόνων.

Στην όχθη του Πηνειού ποταμού, όπου και κατά το παρελθόν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη, ο Ν. Παπαδόπουλος βρήκε στη θέση Όλγα και παρέδωσε στην Εφορεία τμήματα από κίονες, βάσεις και τμήματα επιτύμβιων στηλών (Λ3472-3482).

Βουλιαγμένη

Από τη θέση Παλιοκκλήσι προέρχονται τα παρακάτω αρχαία, τα οποία παρέδωσε ο Α. Σταθόπουλος:

1) Έξι χάλκινα νομίσματα (Ν1043-1048), κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων.

2) Μία ακέραιη κύλικα (Π8544), ύψ. 0,055 μ., των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

3) Μία ακέραιη μελαμβαφής κοτύλη (Π8545), ύψ. 0,062 μ., του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

4) Τρία σκυφίδια (Π8546, 8547, 8548), ύψ. 0,043, 0,041 και 0,043 μ., αντίστοιχα, των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

5) Μία ακέραιη μικρή λεκανίδα (Π8549), ύψ. 0,048 μ., του β' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.

6) Μία πυξίδα (Π8550), ύψ. 0,055 μ., που διακοσμείται στο σώμα με μαίανδρο, του β' μισού του 8ου αι. π.Χ.

7) Ένας κανθαρόσχημος σκύφος (Π 8551), ύψ. 0,084 μ., που διακοσμείται με γραμμίδια, τεθλασμένες γραμμές και στιγμές, του τέλους του 8ου αι. π.Χ.

8) Δύο μελανόμορφες λήκυθοι (Π8552, 8553), ύψ. 0,159 και 0,155 μ. Η πρώτη διακοσμείται στο σώμα με σκηνή μάχης. Απεικονίζονται δύο ένοπλοι πολεμιστές και πίσω από αυτούς δύο μορφές που φορούν ιμάτιο (πιθανότατα προστάτιδες θεές). Στον ώμο διακοσμείται με κισσό. Χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Η δεύτερη είναι ελλιπής και συγκολλημένη. Δεν σώζει αρκετά την κύρια διακόσμηση του σώματος. Διακρίνεται ένας υπερμεγέθης οφθαλμός και τμήματα κλαδιών. Στον ώμο διακοσμείται με φυτικά θέματα. Χρονολογείται στο α' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

9) Δύο δακτυλιόσχημα αγγεία (Π8554, 8555), διαμ. 0,102 και 0,173 μ., αντίστοιχα, με ταινιωτή διακόσμηση της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Κάμενα

Ένα λίθινο πηνίο (ΒΕ986), ύψ. 0,047 μ., κλασικών χρόνων βρήκε στην περιοχή ο αρχαιοφύλακας Ολυμπίας Κ. Πλατανίτης.

Καυκανιά

Από το κοιμητήριο του χωριού προέρχεται και τμήμα ενεπίγραφης κεραμίδας (ΒΕ946), που παρέδωσε στην Εφορεία ο Χ. Γιαννακόπουλος. Ο ίδιος παρέδωσε και τμήμα ποδιού από τερακότα, σωζ. μήκ. 0,13 μ., που βρήκε στην περιοχή Καυκανιάς (ΒΕ961). Από τη θέση Αγριλίτσες, όπου έχει ανασκαφεί ΜΕ οικία[17], προέρχεται ένας σφυροπέλεκυς με στένωση, από ψαμμίτη (ΒΕ988), τον οποίο βρήκε ο ίδιος. Στην επιφάνεια του πέλεκυ υπάρχει εγχάρακτη διακόσμηση. Τέλος, από το χώρο του υδραγωγείου περισυνελέγησαν όστρακα και πυρήνας πυριτόλιθου ΜΕ χρόνων.

Φιγάλεια

Ένα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα (ΒΕ952), προερχόμενο από την περιοχή, παρέδωσε ο Α. Καπλάνης.

Κορυφή

Από τη θέση Βυτινέικα προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα (ΒΕ954), αρκετά φθαρμένο, το οποίο βρήκε και παρέδωσε ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Δ. Λαλιώτης.

Άσπρα Σπίτια

Στη θέση Τούρλα (βλ. παραπάνω, σ. 264, 266) περισυνελέγη μία λίθινη σμίλη (ΒΕ955) με οπή στο πάνω μέρος, μήκ. 0,079, πλ. 0,04 μ., προϊστορικών χρόνων.

Γούμερο

Στη θέση Κάστρο ο Π. Θεοφανόπουλος βρήκε μεγάλο χάλκινο ξίφος (Μ2271) μυκηναϊκής εποχής, καλής διατήρησης, μήκ. 0,59 μ.

17. Βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 191-192.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Η Ε. Στεφανέα, κάτοικος Καλαμάτας, παρέδωσε μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο, μεγάλων διαστάσεων, ύψ. 0,827 μ., που σύμφωνα με τη μαρτυρία της είχε βρεθεί παλαιά από τον πατέρα της μέσα σε σπηλιά στη Μεσσηνία. Συστάθηκε επιτροπή από το ΥΠΠΟ, προκειμένου να διαπιστωθεί η αυθεντικότητα και η χρηματική του αξία.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Μουσείο Καλαμάτας

1) Από τη θέση Συκιά Διοδίων προέρχεται τμήμα πήλινης κεραμίδας (ΜΚ/ΒΕ 3).

2) Από την περιοχή της Αρχαίας Θουρίας-Ελληνικών ο Α. Τσαγκλής παρέδωσε χάλκινο νόμισμα (ΜΚ/ΒΕ 2).

3) Από εκτεταμένη λαθρανασκαφή σε ακτίνα 100-150 μ. περίπου γύρω από το εκκλησάκι της Παναγίας της Βολιμνιώτισσας ή Καψοχεροβολούσας, όπου εντοπίζονται τα ερείπια του ιερού της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, στη θέση Βόλιμνος Αλαγονίας[18], περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν στην Εφορεία από το δικηγόρο Γ. Παπανικολόπουλο, ο οποίος ενημέρωσε για το συμβάν την Εφορεία, βάση μελαμβαφούς αγγείου, τμήμα προχοής άβαφου αγγείου και μερικά όστρακα, όλα ελληνιστικών χρόνων (ΜΚ/ΒΕ 1).

Μουσείο Πύλου

Από τον αρχιφύλακα του Μουσείου Πύλου και κάτοικο Κουκουνάρας Πυλίας Κ. Σικαλιά επισημάνθηκε διαμόρφωση για φύτευση ελαιοδένδρων σε αγρόκτημα φερόμενης ιδιοκτησίας εφημέριου Σ. Τζίφα, στη θέση Καταρραχάκι, χωρίς έγκριση της Εφορείας. Κατά την αυτοψία που ακολούθησε, διαπιστώθηκε αποκοπή μεγάλου τμήματος του βόρειου-βορειοδυτικού πρανούς της μυκηναϊκής ακρόπολης[19], με την οποία συνορεύει η ιδιοκτησία. Η εργασία είχε ως αποτέλεσμα την αναμόχλευση και κατολίσθηση αρχαίου δομικού υλικού (λίθοι), καθώς και τη διασπορά πλήθους οστράκων ΥΕ χρόνων (βάσεις και στελέχη κυλίκων και όστρακα όμοιων και άλλων αγγείων), των οποίων έγινε ενδεικτική περισυλλογή. Για το γεγονός ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά του ιδιοκτήτη.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Από τη θέση Καλόγερος Ζακύνθου προέρχονται όστρακα και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών (ΒΕ950), τα οποία παρέδωσε ο Δ. Κατσούλης.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Εικ. 23. Φιγάλεια. Άποψη αρχαίου τείχους από Ν., μετά τον καθαρισμό του.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Εκτός από το συνεχή καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας που πραγματοποιείται σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, στο Νομό Ηλείας αποψιλώθηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι της Ήλιδος, της Αλίφειρας, της Πλατιάνας, του Επιταλίου, του Κακόβατου και του Λεπρέου.

Επίσης, σε συνεργασία με την «Ηλειακή Αναπτυξιακή» της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηλείας, καθαρίστηκε το μεγαλύτερο τμήμα του αρχαίου τείχους της Φιγάλειας, καθώς και ο χώρος του ελληνιστικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης στη θέση Τρανή Πέτρα, με το μονοπάτι που οδηγεί σε αυτούς (Εικ. 23).

Σε συνεργασία με την παραπάνω ανώνυμο εταιρεία, έγινε βελτίωση του χωματόδρομου που οδηγεί προς την ακρόπολη της Αλίφειρας, τοποθετήθηκαν καθοδηγητικές πινακίδες προς το χώρο και διαμορφώθηκε το φυσικό πλάτωμα μπροστά από την είσοδο, σε χώρο ανάπαυσης των επισκεπτών με την τοποθέτηση καθισμάτων και κάδων απορριμμάτων. Στον ίδιο χώρο τοποθετήθηκε και μεγάλη πληροφοριακή πινακίδα σχετικά με την ιστορία της αρχαίας πόλης και τα σωζόμενα μνημεία της.

Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας τοποθετήθηκε νέα καλαίσθητη πινακίδα με οδηγίες προς τους επισκέπτες, σε αντικατάσταση της παλαιάς κατεστραμμένης.

18. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά* IV, 31, 3, Αθήναι 1979, σ. 108, σημ. 1.

19. *ΠΑΕ* 1958, σ. 88· 1959, σ. 174.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Καθαρίστηκε, όπως κάθε χρόνο, το ανάκτορο του Νέστορος και ο θολωτός τάφος του Εγκλιανού, καθώς και οι αρχαιολογικοί χώροι στα Ελληνικά Ανθείας, στην αρχαία Θουρία, στην Περιστεριά, στην Κυπαρισσία, στην Καρποφόρα, στη Μουριατάδα και στη Βοϊδοκοιλιά.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Κουκουνάρα Πυλίας

Θέση Γουβαλάρη

Καθαρίστηκαν από την πυκνή υπορρώφεια βλάστηση οι δύο μεγάλοι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι της ανασκαφής του Σ. Μαρινάτου στην παραπάνω θέση[20] από τον ιδιοκτήτη του κτήματος Γ. Κουκή. Η εργασία υποδείχθηκε στον ιδιοκτήτη κατά τη διάρκεια υπηρεσιακής περιοδείας στην Πυλία και εκτελέστηκε οικειοθελώς από αυτόν με την προτροπή και την επίβλεψη του αρχιφύλακα του Μουσείου Πύλου Κ. Σικαλιά.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Επεκτάθηκε η κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου της κοίτης του Αλφειού ποταμού ανατολικά της Άλτεως μέχρι το χωριό Λιναριά.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί οι ακόλουθοι χώροι: Τσουκαλαίικα (λόφος Κάστρο), Κάμπος Αβίας (ο θολωτός μυκηναϊκός τάφος και το κάστρο της Ζαρνάτας), Κορυφάσιο Πυλίας (ο θολωτός μυκηναϊκός τάφος στη θέση Πόρτες), Γαργαλιάνοι (οι θέσεις Κανάλος και Μέγας Κάμπος), Αριστομένης (ο θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος στη θέση Τρανή Συκιά), Κεφαλόβρυσο, πρώην Χαλβάτσου (ο θολωτός μυκηναϊκός τάφος στη θέση Παληόμυλος), Αρτεμισία (το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στη θέση Βόλιμος), Μαραθούπολη (οι ρωμαϊκές αρχαιότητες στο Διαλισκάρι)[21].

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι Μεσσηνίας

Μετά από εκδήλωση ενδιαφέροντος εκ μέρους της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού για προστασία και ανάδειξη του πλήθους των θολωτών τάφων της Μεσσηνίας, πραγματοποιήθηκε περιοδεία με τον εκπρόσωπο της Διεύθυνσης αρχιτέκτονα Α. Παπαθανασόπουλο και την υπογράφουσα εκ μέρους της Εφορείας στους μυκηναϊκούς τάφους της Μεσσηνίας, κατά επαρχία, από 3 έως 6 Απριλίου του 2000. Στη διάρκεια της επίσκεψης αυτής, που έγινε παρουσία και των τοπικών αρχαιοφυλάκων, δόθηκε η δυνατότητα να καταγραφούν στο σύνολό τους οι ανάγκες προστασίας, στερέωσης και ανάδειξης τουλάχιστον πενήντα μνημείων, τα οποία φωτογραφήθηκαν, προκειμένου να συνταχθεί και υποβληθεί στο ΥΠΠΟ σχετική εισηγητική έκθεση[22].

Επαρχία Τριφυλίας. Θολωτοί τάφοι Ψαρίου (1), Χαλκιά (3), Κοπανακίου (2), Μάλθης (1), Βασιλικού (1), Περιστεριάς (4), Μουριατάδας (1).

Επαρχία Πυλίας. Θολωτοί τάφοι Ρούτση Μυρσινοχωρίου (1), Άνω και Κάτω Εγκλιανού (2), Κορυφασίου (1), Τραγάνας (2), Βοϊδοκοιλιάς (1), Κουκουνάρας (20), Κρεμμυδίων (5), Σουληναρίου/Τουρλιδίτσας (1), Καπλανίου (2), Νιχωρίων (1).

Υπόλοιπη Μεσσηνία. Θολωτοί τάφοι Διοδίων (1), Κεφαλοβρύσου (1), Ανθείας (1) και Κάμπου Αβίας (1).

Ίκλαινα Πυλίας

Το Μάιο και Ιούνιο του 2000 συνεχίστηκε με την εποπτεία της Εφορείας για δεύτερη χρονιά η επιφανειακή έρευνα στην Ίκλαινα Μεσσηνίας[23] υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη διεύθυνση του καθηγητού του Πανεπιστημίου της Manitoba Καναδά Μ. Κοσμόπουλου με φοιτητές και επιστημονικούς συνεργάτες του.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας του έτους αυτού, η οποία επικεντρώθηκε στη θέση Τραγάνες, περιοχή της παλαιάς ανασκαφής Σ. Μαρινάτου, όπου έγινε και γεωφυσική έρευνα, και στο βόρειο τομέα της ερευνώμενης περιοχής, συμπεραίνεται κατά τις εκτιμήσεις του διευθυντού της έρευνας ότι ο εντοπισμός αρχιτεκτονικών στοιχείων και η πιθανή ύπαρξη τάφων στην περιοχή αποτελούν σημαντικότατες ενδείξεις που πρέπει να εξεταστούν λεπτομερέστερα για την αξιολόγηση της θέσης της Ίκλαινας στο δίκτυο των μυκηναϊκών θέσεων της Μεσσηνίας σε συνδυασμό με τα ευρήματα της ανασκαφής Μαρινάτου και τα νεότερα πορίσματα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

---

20. *ΠΑΕ* 1959, σ. 175-178· 1960, σ. 195-197.

21. Οι κηρύξεις των παραπάνω αρχαιολογικών χώρων θα ήταν ανέφικτες χωρίς τη βοήθεια και τη συνδρομή των Τοπογραφικών Υπηρεσιών του Νομού Ηλείας και Μεσσηνίας, τους προϊσταμένους των οποίων θεωρούμε υποχρέωσή μας να ευχαριστήσουμε θερμά και από τη θέση αυτή.

22. Βλ. σχετικά, *Αρχαιολογία* 82 (2002), σ. 84-95.

23. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 245 και *Έργον* 1999, σ. 59-60, εικ. 54-56. Τις εργασίες της έρευνας επέβλεψε εκ μέρους της Εφορείας ο αρχιφύλακας του Μουσείου Πύλου Κ. Σικαλιάς.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

PYLOS REGIONAL ARCHAEOLOGICAL PROJECT (PRAP)

Professor J.L. Davis (ASCS, University of Cincinnati) reports on the reorganization of the Blegen finds:

The goals of the Hora Apotheke Reorganization Project (HARP) are to reorganize, conserve, restudy and publish material from Carl Blegen's excavations at the Palace of Nestor in Pylos. The 2000 season was funded primarily by a grant received from the Institute for Aegean Prehistory. Wooden containers were manufactured and all ceramic finds from Blegen's excavations that remain in cardboard cartons in the Museum of Hora will be transferred to these in 2001. Under the supervision of H. Brekoulaki of ASCSA custom-built storage cabinets were installed to house the fragmentary frescoes.

Analysis of the human skeletal material from the Palace of Nestor and associated chamber and tholos tombs continued under the supervision of L. Schepartz of the University of Cincinnati. Study of Tsakalis Tombs E3, E4 and E9 was completed. E3 contained remains of a young adult male and a young adult female. E4 contained fragments of a young child's skull (4-6 yrs.) and portions of an adult male. E9 consisted of a primary burial of a young adult female, another fairly complete young adult female mixed with the dental remains of a child (2-4 yrs.), and three adults. At least one of the adults was a male. Pits in E9 contained a minimum of 3 adults. At least one was a fairly young male, and one was a female. Analysis of Tomb E6 is in progress, but it seems to contain at least 12 children and adults. There is no indication of the cause of death of any individuals studied thus far. Many, especially the females, have numerous caries and premortem tooth losses. *Dental hypoplasia*, a sign of childhood disease or dietary stress, is commonly seen on both males and females. One of the male tibias from Tomb E9 has *osteomyelytis*, an inflammation and infection of the bone surface. Individuals from tombs were mostly young adults.

Final analysis of faunal remains from the Palace of Nestor began under the direction of P. Halstead of Sheffield University with assistance of V. Isakidou. Preliminary results have yielded evidence for the ritual sacrifice of cattle. One significant deposit of burnt thigh bones comes from the Annex to the Archive Room of the palace. Finally, P. Kuniholm of Cornell University examined wood from the Palace of Nestor, stored at present in the second storeroom of the Hora Museum. Most is either *Pinus brutia* or *Pinus halepensis*, but two other samples of timbers are potentially useful for dendrochronological analysis.

In addition to the work of HARP, publication of the results of the Pylos Regional Archaeological Project (PRAP) continues[24].

JACK L. DAVIS

24. *Hesperia* 69:3 (2000), pp. 343-380; 70:1 (2001), pp. 49-98.

ΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ
ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών

Συνεχίστηκε η τακτοποίηση και καταγραφή των ευρημάτων στους χώρους αποθήκευσης, που βρίσκονται στον πρώτο όροφο του κτιρίου της Εφορείας, οι οποίες έχουν αρχίσει από το 1994. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου με την επίβλεψη του υπογράφοντος.

Επίσης, συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στα εργαστήρια της Εφορείας στο ίδιο κτίριο. Την ευθύνη είχαν οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος (εργαστήριο ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος, Β. Κύρκος και Ε. Γιαννακούρα (εργαστήριο αντικειμένων), Γ. Μπούμπουκα και Δ. Μαρινοπούλου (εργαστήριο νομισμάτων). Στις αποθήκες της Εφορείας, που βρίσκονται επί της συμβολής των οδών Σισσίνη και Γ. Ρούφου, με την ευθύνη της συναδέλφου Γ. Αλεξοπούλου, προχώρησε η διαλογή, ταξινόμηση και καταγραφή των οστράκων, καθώς και η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών. Με την ευθύνη της ίδιας συναδέλφου συνεχίστηκε η τακτοποίηση των νομισμάτων, η οποία είχε αρχίσει το 1996.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής των ευρημάτων στα Μουσεία Αγρινίου, Θέρμου, Θυρρείου και στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου. Με την ευθύνη της συντηρήτριας Α. Μπέκου συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου Αγρινίου.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου

Στις 21 Ιουνίου έγιναν τα εγκαίνια της νέας έκθεσης του αρχαιολογικού μουσείου, μετά την ολοκλήρωση των κτιριακών επισκευών και την ανακατασκευή του εσωτερικού χώρου.

Το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου θεμελιώθηκε το 1957 σε αντικατάσταση του κτιρίου της αγγλικανικής εκκλησίας, που στέγαζε έως το 1953 την αρχαιολογική συλλογή και το οποίο κατέρρευσε από το μεγάλο σεισμό. Το νέο κτίριο στέγασε αρχικά τους αρχαιολογικούς θησαυρούς που επέζησαν των καταστροφών και της αναστάτωσης, και οι οποίοι έως τότε φιλοξενούνταν, συσκευασμένοι, σε τραπεζικά ιδρύματα της πόλης. Ακολούθησε η έκθεση των σημαντικότερων, εργασία που προχώρησε σταδιακά και ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, με την προσωπική συμβολή του τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Π. Καλλιγά.

Στην έκθεση εκείνη συμπεριλαμβανόταν και μεγάλος αριθμός, εξαιρετικής τέχνης, αρχαίων αντικειμένων που προέρχονταν από δωρεά της δημόσιας βιβλιοθήκης. Η σπουδαία αυτή συλλογή συγκροτήθηκε από τα τέλη του 19ου αιώνα με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Καλλιγά, ο οποίος κατόρθωσε να συγκεντρώσει πληθώρα αρχαίων αντικειμένων, που είτε αγοράστηκαν στο εξωτερικό από ευπατρίδες Κεφαλλήνες, είτε παραδόθηκαν από κατοίκους του νησιού. Η συλλογή, που περιλαμβάνει ακόμη και αντικείμενα αιγυπτιακής τέχνης, αλλά και εξαίρετα δείγματα της κλασικής και της ελληνιστικής κεραμικής και κοσμηματοτεχνίας, προγραμματίζεται να εκτεθεί στο εγγύς μέλλον σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα στον υπόγειο χώρο του μουσείου.

Το νέο κτίριο, παρά τη δόμησή του με σύγχρονα υλικά και τεχνικές, ταλαιπωρήθηκε από τους διάφορους σεισμούς που έπληξαν αργότερα το νησί και ιδιαίτερα από εκείνον του 1983. Έτσι, παρουσιάστηκαν σοβαρά προβλήματα, τόσο στη στατική αντοχή του κτιρίου, όσο και στην έκθεση των αρχαιολογικών ευρημάτων. Το Υπουργείο Πολιτισμού δια των αρμοδίων Υπηρεσιών ανέλαβε την αποκατάσταση της στατικής κτιριακής επάρκειας και την αναμόρφωση της έκθεσής του. Η επανέκθεση στο ριζικά ανακαινισμένο κτίριο ήταν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να παρουσιαστούν στο κοινό μερικά από τα πολύτιμα αποκτήματα του μουσείου, που εν τω μεταξύ αύξησαν τις συλλογές του, προερχόμενα από σημαντικές ανασκαφές που έγιναν στο νησί τα τελευταία χρόνια (Τζαννάτα Πόρου, Σπηλιά της Δράκαινας, Φισκάρδο, Σάμη). Οι εργασίες διήρκεσαν τρία περίπου έτη και ολοκληρώθηκαν τον Ιούνιο του 2000 με την απόδοση της έκθεσης στο κοινό.

Το κτίριο αποτελείται από το υπόγειο, στο οποίο υπάρχουν αποθηκευτικοί και βοηθητικοί χώροι, χώροι εξυπηρέτησης κοινού και υπό κατασκευή εκθεσιακός χώρος, και το ισόγειο, το οποίο αποτελείται από προθάλαμο με εκδοτήριο και πωλητήριο του ΤΑΠΑ, και τρεις αίθουσες, όπου αναπτύσσεται η έκθεση των ευρημάτων από το νησί, σε χώρο 290 τ.μ.

Τα εκθέματα χρονολογούνται από την παλαιολιθική έως την υστερορωμαϊκή περίοδο και είναι τοποθετημένα σε 15 προθήκες. Από τα 1.350 αντικείμενα που παρουσιάζονται στην έκθεση, υπερτερούν τα χρηστικά και ταπεινά, που διασώζουν όμως πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, την οικονομία, το εμπόριο, τον πόλεμο και τις ειρηνικές ασχολίες, τα ταφικά έθιμα, τη λατρεία και τις άλλες δραστηριότητες των κατοίκων. Στη συντριπτική τους πλειονότητα κατασκευάστηκαν στο νησί της Κεφαλονιάς από έμπειρους τεχνίτες, οι οποίοι γνώριζαν καλά την τέχνη τους και ήταν ενήμεροι των συρμών του ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου. Μερικά από τα έργα τους είναι αριστουργήματα της γλυπτικής, της μικροτεχνίας, της κοσμηματικής και της κεραμικής.

Τα αρχαία αντικείμενα έχουν τοποθετηθεί διαχρονικά, ώστε να είναι δυνατή για τον επισκέπτη η παρακολούθηση της μακραίωνης πορείας και εξέλιξης του πολιτισμού και της τέχνης στην περιοχή. Παράλληλα, λήφθηκε μέριμνα, ώστε να παρουσιάζονται μεγάλα σύνολα που έχουν ως χαρακτηριστικό την κοινή προέλευση. Αλλά και μοναδικές, στο είδος, συλλογές παρουσιάζονται ως αδιάσπαστο σύνολο. Σύντομα κατατοπιστικά κείμενα σε όλες τις προθήκες, συνοδευόμενα από πλούσιο ανασκαφικό φωτογραφικό υλικό, σχέδια και απεικονίσεις των σπουδαιότερων εκθεμάτων δίνουν τις σημαντικότερες πληροφορίες στους επισκέπτες. Εποπτικά μέσα και ενημερωτικό υλικό σε όλες τις αίθουσες, δίνουν γενικές και ειδικές πληροφορίες για τους χαμένους πολιτισμούς του παρελθόντος, ενώ ο παρατιθέμενος χάρτης με όλες τις αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στην Κεφαλονιά καθιστά σαφέστατη την εκτεταμένη διαχρονική κατοίκηση στο νησί.

Αίθουσα Ι. Οι τρεις προθήκες της πρώτης αίθουσας δίνουν με συνοπτικό τρόπο την εικόνα ολόκληρης της προϊστορικής περιόδου στο νησί, αφού παρουσιάζονται όλες οι πολιτισμικές φάσεις που αντιπροσωπεύουν τα ευρήματα της κεφαλληνιακής γης, από τη σκοτεινή και απέραντη παλαιολιθική εποχή έως τη λαμπρότερη σελίδα της πρωτο-ιστορίας της, το τελευταίο κομμάτι του μυκηναϊκού πολιτισμού της. Εκτός των άλλων, εκτίθενται, ως αυτούσιο και αδιάσπαστο σύνολο, τα χαρακτηριστικότερα ευρήματα της ανασκαφής στη Σπηλιά της Δράκαινας στον Πόρο, που στην προϊστορική περίοδο κατοικήθηκε κατά καιρούς από ανθρώπινες ομάδες και στα ιστορικά χρόνια χρησιμοποιήθηκε ως λατρευτικός χώρος.

Στην αριστερή πλευρά της αίθουσας έχουν αναρτηθεί φωτογραφίες από τις παλαιές ανασκαφές στις περιοχές της Σάμης, της Λειβαθώς και την Κοντογενάδα (1899-1933), που διενήργησαν οι πρώτοι και σημαντικότεροι ερευνητές του νησιού, ο Π. Καββαδίας και ο Σ. Μαρινάτος.

Αίθουσα ΙΙ. Οι εννέα προθήκες της κεντρικής αίθουσας φιλοξενούν εκθέματα της μυκηναϊκής περιόδου, της σημαντικότερης δηλαδή περιόδου για το νησί της Κεφαλονιάς. Αν και στην πρώιμη και τη μέση περίοδο οι εντοπισμένες θέσεις είναι λιγοστές και τα ευρήματα ελάχιστα, εντούτοις το τελευταίο τμήμα της πολιτισμικής αυτής ενότητας αποζημιώνει με τον πλούτο των ευρημάτων και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Ο πληθυσμός απλώθηκε σε όλο το νησί και δημιούργησε έναν ενιαίο, όσο και ιδιαίτερο πολιτισμό, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τα εμφανή και αναγνωρίσιμα τοπικά του στοιχεία και από την ομοιογένεια σε όλες τις δραστηριότητες και εκδηλώσεις του. Στην κεραμική, τα τοπικά χαρακτηριστικά αφορούν στην προτίμηση ορισμένων σχημάτων αγγείων (κρατήρες, κύλικες, σκύφοι, πρόχοι κτλ.), αλλά και διακοσμητικών θεμάτων (σπείρες, διαποίκιλτα τρίγωνα, τόξα, τρίγλυφα κ.ά.). Στους τάφους και στα ταφικά έθιμα απαντούν πρωτότυπες συνήθειες, που στις υπόλοιπες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου είναι σπάνιες, ενώ εδώ αποτελούν τη συνήθη πρακτική. Οι σχέσεις και οι επαφές με τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο, οι οποίες ήταν δυνατές μόνο μέσω της θαλάσσιας επικοινωνίας, πιστοποιούνται από τα εισηγμένα είδη και τις πρώτες ύλες, κυρίως μέταλλα και ημιπολύτιμους λίθους που έφθαναν στο νησί. Από την ογκώδη, σε σχέση με την έκταση της περιοχής, μυκηναϊκή συλλογή του μουσείου, παρουσιάζονται στις προθήκες της αίθουσας ΙΙ τα αντιπροσωπευτικά αντικείμενα που καταδεικνύουν όλες τις εκφάνσεις αυτού του πολιτισμού. Στη συντριπτική τους πλειονότητα προέρχονται από τάφους, από τους οποίους αντλούνται οι περισσότερες πληροφορίες για το μυκηναϊκό πολιτισμό στην Κεφαλονιά.

Για το σπουδαιότερο θολωτό τάφο του νησιού στα Τζαννάτα Πόρου και για το μοναδικό κτιστό θαλαμοειδή τάφο στην ίδια θέση, υπάρχει αναρτημένος για το κοινό ειδικός ενημερωτικός πίνακας, με ανασκαφικές πληροφορίες και πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τα σημαντικότερα στάδια της έρευνας.

Αίθουσα ΙΙΙ. Μετά τη μυκηναϊκή περίοδο και έως τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. το νησί παρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης, όπως φανερώνουν τα λιγοστά ευρήματα των ανασκαφών. Είναι δύσκολο να εξηγηθεί αυτό το φαινόμενο, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη την εκτεταμένη κατοίκηση στη γειτονική Ιθάκη κατά την πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο. Πιθανώς η εικόνα είναι πλασματική και αναμένεται η αρχαιολογική έρευνα να δώσει τη λύση. Από το τέλος της γεωμετρικής περιόδου, πάντως, αλλά κυρίως από την αρχαϊκή περίοδο (700-480 π.Χ.), το νησί αρχίζει σταδιακά να ζωντανεύει. Σημαντικοί αρχαϊκοί ναοί με πλούσια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και χώροι λατρείας, που δέχθηκαν προσφορές και αναθήματα από έναν πληθυσμό του οποίου αγνοούνται ακόμη βασικά στοιχεία για τις λοιπές εκδηλώσεις του βίου του, προοιωνίζονται την άνθηση, πολιτιστική και οικονομική, που θα γνωρίσει το νησί τους επόμενους αιώνες. Τουλάχιστον από την αρχή των κλασικών χρόνων η Κεφαλονιά είναι χωρισμένη σε τέσσερις αυτόνομες πόλεις-κράτη, την Πάλη, την Κράνη, τους Πρόννους και τη Σάμη, τη λεγόμενη κεφαλληνιακή τετράπολη. Οι πόλεις συχνά ήταν αντίπαλες και γι' αυτό από τους ελληνιστικούς χρόνους αποκτούν ισχυρές οχυρώσεις. Οι πληροφορίες αντλούνται πλέον από τις ιστορικές πηγές και την πληθώρα των ευρημάτων, που προέρχονται κυρίως από τα νεκροταφεία. Η ρωμαϊκή

κατάκτηση (188 π.Χ.) οδηγεί στο γρήγορο μαρασμό των αρχαίων πόλεων. Σύντομη ανάκαμψη γνωρίζει η Σάμη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, ενώ μία νέα πόλη εμφανίζεται στο προσκήνιο, η Πάνορμος, στο σημερινό Φισκάρδο.

Τα εκθέματα στις προθήκες της αίθουσας ΙΙΙ σχετίζονται με την κεφαλληνιακή τετράπολη και χρονολογούνται από τον 8ο αι. π.Χ. έως τους υστερορωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (5ος αι. μ.Χ.).

Στο χώρο της ίδιας αίθουσας (ΙΙΙ) εκτίθεται δωρικό κιονόκρανο από το ναό στον Άγιο Γεώργιο Σκάλας, που χρονολογείται στις αρχές ή στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Ακολουθεί τμήμα γραπτής πήλινης σίμης του 4ου αι. π.Χ., η οποία ταυτίστηκε από τον Π. Καλλιγά ως προερχόμενη από το δωρικό ναό στις Μηνιές. Από τα νεκροταφεία της περιόδου παρουσιάζονται τρεις ενεπίγραφες ταφικές στήλες από τις περιοχές των Πρόννων και της Σάμης. Εντυπωσιακό είναι το καλοδιατηρημένο ψηφιδωτό δάπεδο του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε σε ρωμαϊκή έπαυλη στη θέση Βάλτσα Ληξουρίου και στο οποίο εικονίζονται τρίαινα και δελφίνια. Εκτίθενται ακόμη βαθμιδωτή ενεπίγραφη βάση αναθήματος από το ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης (Κόρης) στην Κράνη του 2ου/1ου αι. π.Χ., ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα και μαρμάρινη εικονιστική γυναικεία κεφαλή των ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε ναΰδριο στις Μηνιές, και χάλκινη εικονιστική κεφαλή άνδρα, του 3ου αι. μ.Χ. από τη Σάμη.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στις 18 Μαΐου, Παγκόσμια Ημέρα Μουσείων, πραγματοποιήθηκε ομιλία από τον υπογράφοντα στην Πάτρα και στο κτίριο της Φιλαρμονικής Εταιρείας Πατρών με θέμα «Προϊστορία και Μέλλον του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών».

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα «Το Αθάνατο Νερό», πραγματοποιήθηκε στις 22-24 Σεπτεμβρίου 2000 φωτογραφική έκθεση στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιγίου, με θέμα «Το Νερό και οι Χρήσεις του στην Αχαΐα κατά την Αρχαιότητα». Η έκθεση περιελάμβανε φωτογραφικό υλικό από σωστικές ανασκαφές της ΣΤ' ΕΠΚΑ σε οικόπεδα της Πάτρας και του Αιγίου, στις οποίες είχαν βρεθεί μνημεία που είχαν σχέση με τις διάφορες χρήσεις του νερού στην αρχαιότητα (υδραγωγεία, αγωγοί, δεξαμενές, νυμφαία, λουτρά κτλ.). Η έκθεση παρατάθηκε έως τα μέσα Οκτωβρίου, λόγω του ενδιαφέροντος που προκάλεσε.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

α) Αρχαιολογικός χώρος Βούντενης: τοποθετήθηκε καλοριφέρ στα κτίρια του αρχαιολογικού χώρου, ύδρευση και χλοοτάπητας. β) Ρωμαϊκή γέφυρα: κατασκευάστηκαν πεζοδρόμια στη συμβολή των οδών Αρέθα και Παπαδιαμάντη, όπου η ρωμαϊκή γέφυρα, και τοποθετήθηκαν κιγκλιδώματα δίκην περίφραξης. γ) Έγινε μεταφορά της σαρκοφάγου που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο χώρο του Σκαγιοπουλείου Ιδρύματος στη Γεωργική Σχολή. δ) Τείχος Δυμαίων: κατασκευάστηκε δάπεδο από μπετόν, προκειμένου να τοποθετηθούν λυόμενοι οικίσκοι. ε) Τοποθετήθηκε χλοοτάπητας στον αύλειο χώρο του ρωμαϊκού Ωδείου. στ) Έγινε επισκευή της κλιματιστικής μονάδας του Μουσείου Αιγίου.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Κατασκευάστηκε ξύλινη στέγη στο ναό του Θερμίου Απόλλωνος και μεταλλικό στέγαστρο στο Ασκληπιείο Γαβαλούς Μακρυνείας με χρηματοδότηση του Δήμου. Επίσης, τοποθετήθηκε περίφραξη στο ναό του Στρατίου Διός.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Έγινε επισκευή του Μουσείου Αργοστολίου και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση[1], Λ. Παπακώστα, Α. Σωτηρίου, Γ. Αλεξοπούλου, Γ. Γεωργοπούλου, Ι. Μόσχος, Ε.-Ί. Κόλια, ενώ συμμετείχαν και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Α. Νικολακοπούλου, Β. Τσακνάκη, Α. Κορφιάτη, Δ. Ηλιόπουλος, Λ. Περάτη, Α. Μαντζουράνη, Σ. Κεκεμπάνου, Σ. Νεστορίδου και Β. Τσαντήλα. Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση για τα αρχαία είχαν οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος και Μ. Γκολφινοπούλου, ενώ συνέδραμαν και οι επί συμβάσει σχεδιαστές Γ. Παπαθανασίου, Α. Πράρας και Δ. Γουρδούπη. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα και εργασία είχαν ο αρχιτέκτων Ευ. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Πάτρα

Η θέση των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Εικ. 1).

1. Η συνάδελφος Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, παρόλο που είχε εκπαιδευτική άδεια εσωτερικού δύο ετών, προσέφερε τις υπηρεσίες της στην Εφορεία.

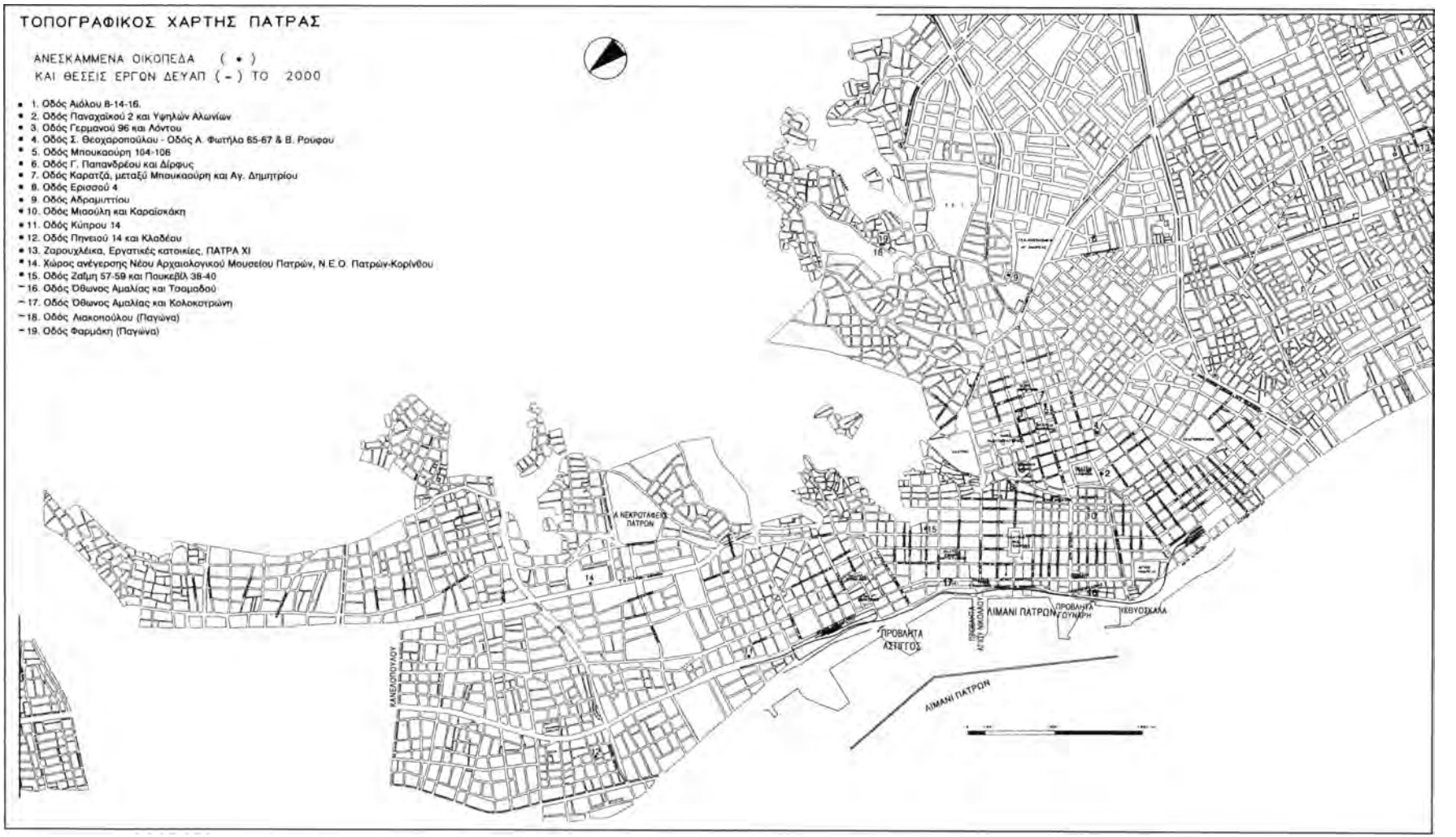

Εικ. 1. Πάτρα. Τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται τα οικόπεδα που ανασκάφηκαν κατά το 2000.

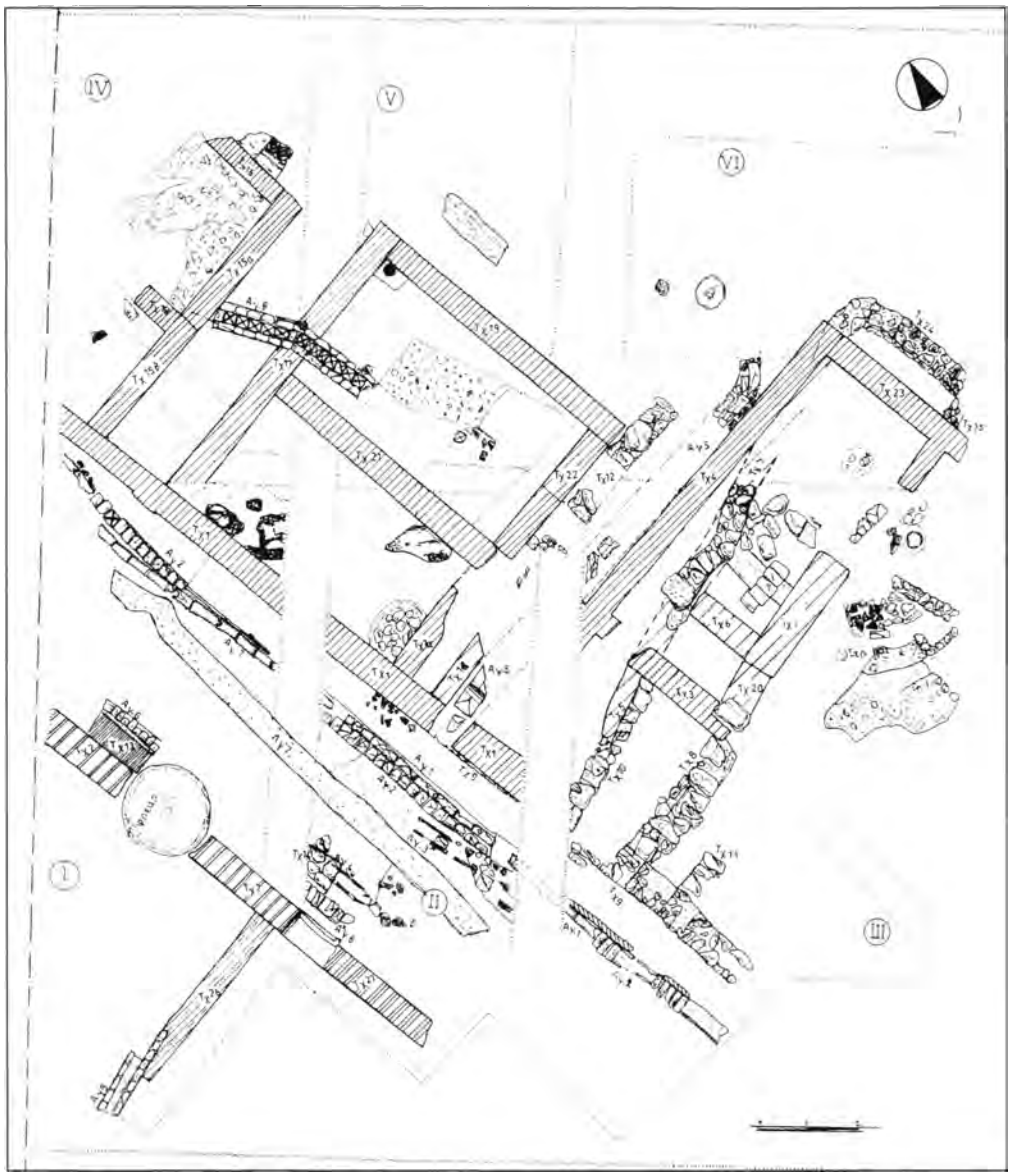

Εικ. 2. Πάτρα. Οδός Αιόλου 8-14-16. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Οδός Αιόλου 8-14-16 (ιδιοκτησία αφών Γεωργίου) (Εικ. 1:1)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο έφερε στο φως κατάλοιπα πολλών περιόδων της αρχαιότητας, τα περισσότερα σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Τα κυριότερα είναι τα ακόλουθα: στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου σε βάθος 1 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε μεγάλο πηγάδι, διαμ. 1,67 μ., ανοιγμένο σε φυσικό στρώμα από σκληρό, κόκκινο χώμα. Κατά την κατασκευή του καταστράφηκε τμήμα τοίχου και αγωγού της ρωμαϊκής εποχής. Το πηγάδι ήταν μπαζωμένο με μεγάλη ποσότητα κεραμικής της μεταβυζαντινής εποχής και με τμήματα αγγείων, τα οποία συγκολλούνται. Ανατολικά του πηγαδιού βρέθηκαν τρεις αγωγοί της ρωμαϊκής εποχής, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 2). Ο πρώτος (Αγ. 1), που βρέθηκε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ήταν κτιστός από μικρούς λίθους και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Το πλάτος του ήταν 0,56 και το σωζόμενο μήκος του 9,80 μ. Αμέσως προς Α. σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν δύο αγωγοί, που εφάπτονται και σε ορισμένα σημεία τέμνονται. Ο πρώτος (Αγ. 2) αποτελούνταν από πηλοσωλήνες και σωζόταν σε μήκος 12,60 μ., ενώ ο δεύτερος (Αγ. 3) είχε ως κάλυψη τετράγωνες πήλινες πλάκες με εγχάρακτο Χ στο πάνω μέρος τους ενώ το κάτω τμήμα του αποτελούνταν από πηλοσωλήνες ημικυκλικής διατομής. Το ορατό μήκος του ήταν 17,70 μ. και συνεχίζεται κάτω από τις δύο παρειές του

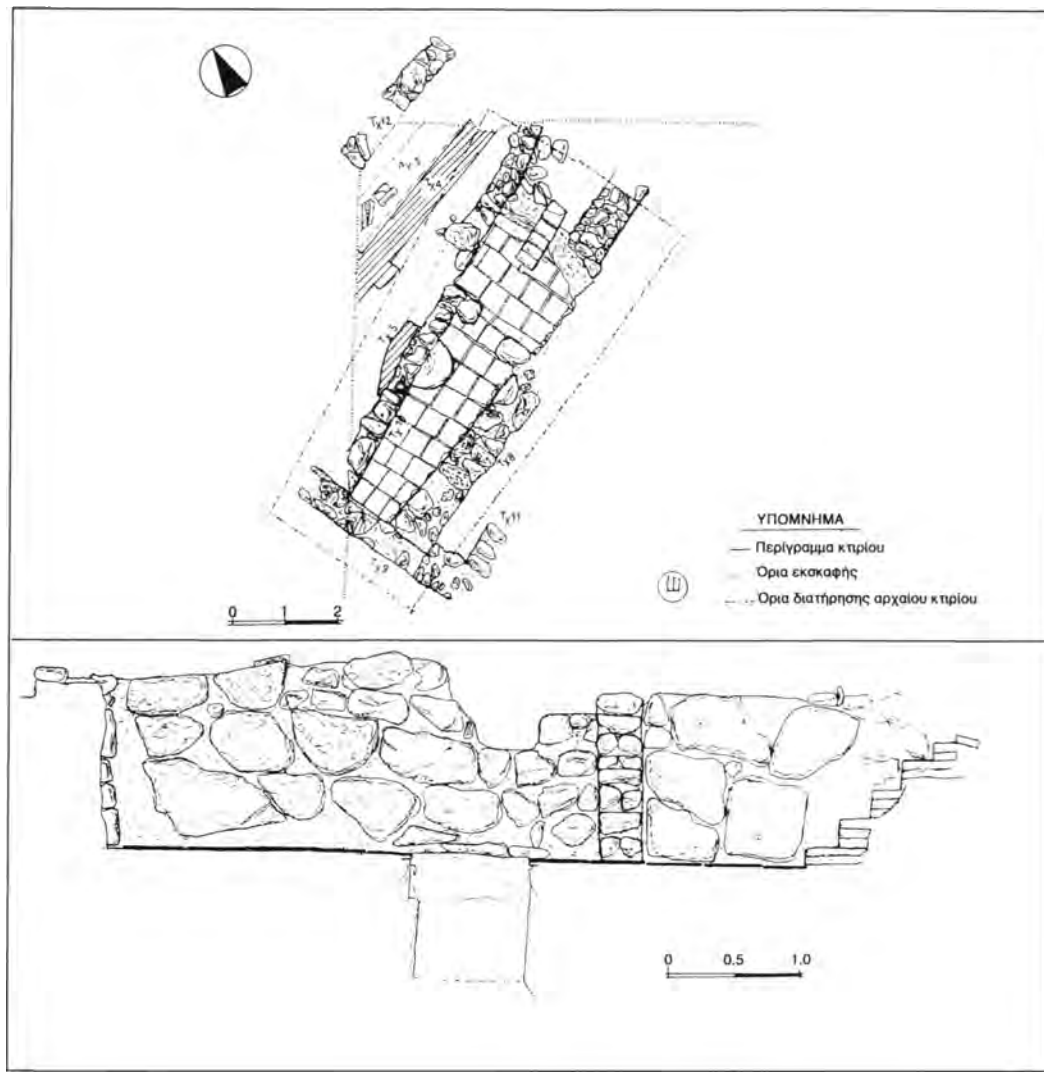

Εικ. 3. Πάτρα. Οδός Αιόλου 8-14-16. Κάτοψη και εσωτερική όψη του κτιρίου προς διατήρηση.

οικοπέδου. Ανατολικά των δύο αγωγών, σχεδόν επιφανειακά, εντοπίστηκε μεγάλος τοίχος (Τχ. 1) με κατεύθυνση, επίσης ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 0,60-0,65 και ορατού μήκ. 15 μ., καθώς προς Β. συνεχίζει κάτω από την παρειά του οικοπέδου, ενώ προς Ν. απολήγει στο επίμηκες κτίσμα, στο οποίο θα γίνει αναφορά στη συνέχεια. Το ύψος του είναι 1,10 μ. και εδράζεται στο στρώμα με το κόκκινο σκληρό χώμα.

Διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις, καθώς το πάνω μέρος του είναι χτισμένο με μικρούς αργούς λίθους, που έχουν ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και το κάτω από μεγάλους κροκαλοπαγείς ακανόνιστους λίθους, που έχουν δουλεμένη την όψη τους και ανάμεσά τους υπάρχουν λίγες κεραμίδες και χώμα. Η νεότερη φάση χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή και η πρωιμότερη στην ύστερη ελληνιστική, με βάση την κεραμική που βρέθηκε στα θεμέλιά του. Ο Τχ. 1 κατέληγε προς Α. σε επίμηκες κτίσμα, που εκτείνεται ανατολικά του. Πρόκειται για στενόμακρο κτίριο με τραπεζιόσχημη κάτοψη, καθώς οι δύο μακρές πλευρές του συγκλίνουν ελαφρά μεταξύ τους, πιθανώς υπόγειο, όπως υποδηλώνει η κλίμακα που σώζεται στο ανατολικό άκρο του, που ίσως χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος. Η κατασκευή του και η πρώτη περίοδος χρήσης του χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Αποτελείται από δύο χώρους, ο προσανατολισμός του είναι Α.-Δ. και οι εξωτερικές διαστάσεις του 7,35×2,65 μ., ενώ οι διαστάσεις του ανατολικού μικρότερου χώρου είναι 2,60×2,65 μ. και του δυτικού μεγαλύτερου χώρου 4,75×2,72 μ. Εσωτερικά, ωστόσο, το πλάτος του δεύτερου χώρου στην ανατολική στενή πλευρά του είναι 1,55 και στη δυτική 0,90 μ., καθώς οι μακρές πλευρές του συγκλίνουν. Στους εξωτερικούς τοίχους του κτίσματος αυτού, που το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,55 έως 0,75 μ. και σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,54 μ., διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις, όπως στον Τχ. 1. Το ανώτερο τμήμα τους αποτελείται από ακανόνιστους, σχετικά μικρούς ασβεστό-

λιθους, που έχουν ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ το κατώτερο τμήμα τους είναι χτισμένο από μεγάλες τετράπλευρες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους ή μικρότερους ακανόνιστους λίθους, με δουλεμένη την εσωτερική όψη τους, που στις ενώσεις τους φέρουν κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το δάπεδο αποτελείται από μεγάλες πήλινες τετράγωνες πλάκες, διαστ. 0,45×0,45 μ., που επίσης στις ενώσεις τους έχουν κονίαμα. Η κλίμακα στο ανατολικό άκρο του κτιρίου εδράζεται στο φυσικό στρώμα από σκληρό κόκκινο χώμα που περιέχει ψιλό χαλικάκι στο σημείο αυτό και έχει διαμορφωθεί ώστε να σχηματίζει κατωφέρεια. Σώζονται πέντε βαθμίδες και τμήμα της έκτης. Το ύψος της κάθε βαθμίδας κυμαίνεται από 0,12 έως 0,38 μ. και αποτελούνται από τρεις πήλινες ορθογώνιες πλάκες. Στο σημείο που το δάπεδο σταματά στο ανατολικό άκρο του κτιρίου και συναντά το στρώμα με το κόκκινο χώμα, υπάρχει παχιά επίστρωση κονιάματος. Το επίμηκες κτίσμα διατηρήθηκε σε κατάχωση (Εικ. 3).

Στο μεγαλύτερο, δυτικό χώρο του κτιρίου και κατά μήκος του βόρειου τοίχου του, το δάπεδο είναι κατεστραμμένο και σε μεταγενέστερη περίοδο από την α' φάση χρήσης του, πιθανώς κατά την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή είχε διανοιχθεί λάκκος, διαστ. 1,15×0,70 μ., ο οποίος είχε μπαζωθεί με γκρίζο χώμα και κεραμική που χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή εποχή.

Χαλικόστρωτος δρόμος της ελληνιστικής εποχής, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο δρόμος καταργείται τον 3ο αι. μ.Χ. και την εποχή που καταργείται γίνονται μετασκευές στο δυτικό παρόδιο κτίριο. Είχε πλάτος 4,50 μ. και τον διέτρεχε αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,60 μ., και παραπλεύρως αυτού και σε απόσταση 1,20 μ., αγωγός ύδρευσης (Αγ. 1) (Εικ. 2).

Ανατολικά της χαλικόστρωτης οδού αποκαλύφθηκαν εν μέρει δύο κτίρια, τα οποία χωρίζονταν με ρύμη, πλ. 1,50 μ., που την διέτρεχε αγωγός, πλ. 0,55 μ. (Αγ. 5) (Εικ. 2). Του προς Β. κτιρίου αποκαλύφθηκαν δύο χώροι, οι οποίοι πρέπει να ήταν στρωμένοι με ψηφιδωτό δάπεδο, όπως συμπεραίνεται από τα σπαράγματα ψηφιδωτών που εντοπίστηκαν σε αυτούς. Βορειότερα αυτών βρέθηκαν δύο άλλοι χώροι (Εικ. 2).

Δυτικά της οδού αποκαλύφθηκε η απαρχή ενός τρίτου κτιρίου με δύο χώρους. Στα μεταγενέστερα χρόνια, 4ος-5ος αι. μ.Χ., ο χώρος μετατρέπεται προφανώς σε εργαστήρια, όπως αποδεικνύεται από την παρουσία των αγωγών (Εικ. 2).

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται πολλές αγνύθες, διαφόρων σχημάτων, νομίσματα κ.ά.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Παναχαϊκού 2 και Υψηλών Αλωνίων (ιδιοκτησία Γ. Νικολετάτου) (Εικ. 1:2)

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε στο υπόγειο της υπάρχουσας οικίας, η οποία είχε κατασκευαστεί στη δεκαετία του 1950 και ο ιδιοκτήτης προκειμένου να προβεί στην καθ' ύψος επέκταση της οικίας, διενήργησε εκσκαφικές εργασίες στο υπόγειο. Τα αποκαλυφθέντα λείψανα κατελάμβαναν το βορειοανατολικό τμήμα του υπογείου. Ερευνήθηκαν υπόλοιπα θεμελίων τοίχων ελληνιστικών χρόνων, κατασκευασμένων από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους. Επίσης, αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων και αποσπασματικά δύο παράλληλοι τοίχοι και υπόλοιπο δεξαμενής στρωμένης με πήλινες πλάκες. Τα λείψανα ανήκουν σε κτίριο που βρίσκεται δυτικά του δρόμου, που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα στο προς Α. οικόπεδο Παναχαϊκού 1 και Υψηλών Αλωνίων[2]. Στη βόρεια πλευρά του υπογείου ερευνήθηκε κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν δύο σκελετοί που κείτονταν επί του εδάφους με το κρανίο στα νοτιοδυτικά. Στον τάφο βρέθηκε ένα γυάλινο μυροδοχείο. Κεραμοσκεπείς και κτιστοί τάφοι είχαν βρεθεί και στο προς Ν. όμορο οικόπεδο επί της Παναχαϊκού 4-6[3].

Οδός Γερμανού 96 και Λόντου (ιδιοκτησία Χ. Ζαριφόπουλου) (Εικ. 1:3)

Πρόκειται για οικόπεδο μικρού σχετικά πλάτους, 8 μ. Σε βάθος 1,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού Γερμανού αποκαλύφθηκαν λείψανα και αγωγοί βυζαντινών χρόνων. Σε μεγαλύτερο βάθος, 4,90 μ. περίπου από την παραπάνω οδό, ανασκάφηκαν μερικώς, από το φόβο κατάρρευσης του οδοστρώματος, δύο τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων, παράλληλοι μεταξύ τους, που απείχαν 2,20 μ., κατεύθυνσης Α.-Δ. Αποκαλύφθηκαν σε μήκος 8 και πλάτος 0,60 μ. Στο διάκενο των δύο τοίχων βρέθηκαν διάσπαρτα κομμάτια κονιαμάτων ερυθρού χρώματος και όστρακα της πρώιμης ρωμαιοκρατίας. Νοτιότερα αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων οργανικά δεμένων μεταξύ τους, χτισμένων κατά το opus testaceum[4].

Οδός Σ. Θεοχαροπούλου - Α. Φωτήλα 65-67 - Β. Ρούφου (ιδιοκτησία Α. Καφετζή) (Εικ. 1:4)

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα στο παραπάνω οικόπεδο κατελάμβαναν το προς Β. τμήμα του, και ήλθαν στο φως κάτω από διαταραγμένη επίχωση. Βρέθηκαν τμήματα δύο υστερορωμαϊκών κτιρίων, κατασκευασμένων κατά το opus mixtum (Εικ. 4) και χωρίζονταν με ρύμη, πλ. 1,50 μ. Οι τοίχοι Τ4 και Τ6 ανήκαν στο προς Α. κτίριο και ο τοίχος Τ5 στο προς Δ. Οι τοίχοι αυτοί κατέστρεψαν τα θεμέλια παλαιότερων οικοδομικών λειψάνων, χωρίς να δώσουν περισσότερα σαφή στοιχεία για τη λειτουργικότητά τους. Σε βαθύτερο στρώμα διαπιστώθηκαν κατάλοιπα θεμελίων δύο τοίχων (Τ1 και Τ2) των πρώιμων ελληνιστικών

2. Για το οικόπεδο της οδού Παναχαϊκού 1 και Υψηλών Αλωνίων, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 225-226.

3. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 374.

4. Για τους παράλληλους τοίχους, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 128.

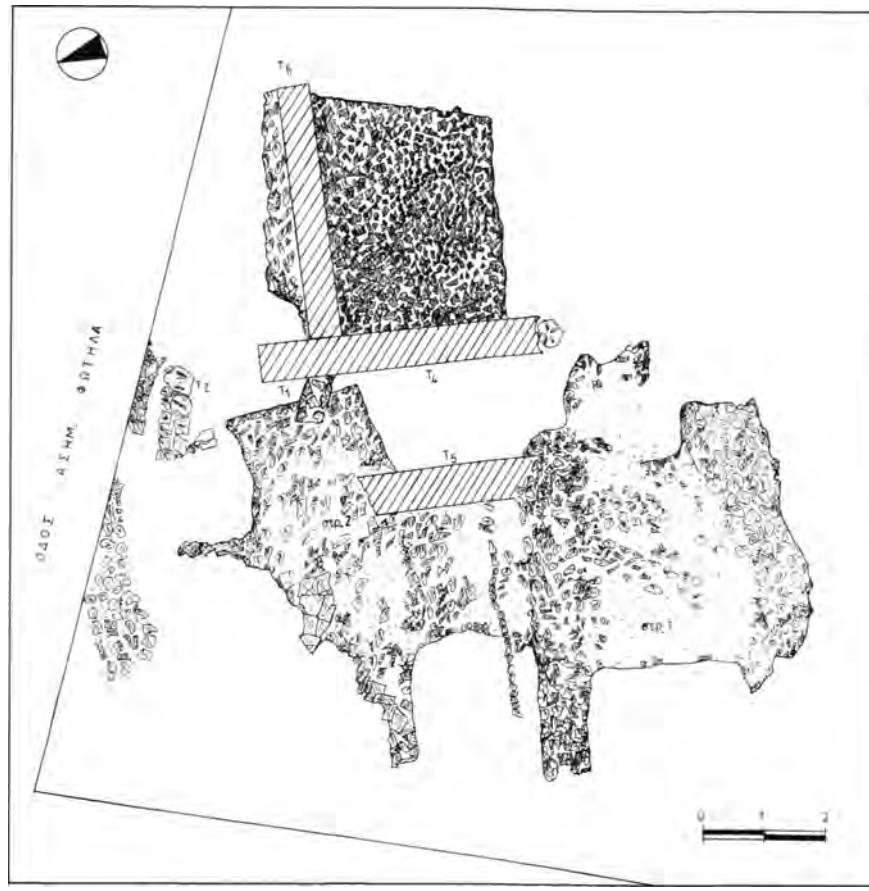

Εικ. 4. Πάτρα. Οδός Σ. Θεοχαροπούλου - Α. Φωτήλα 65-67 - Β. Ρούφου. Κάτοψη της ανασκαφής.

χρόνων. Μεγάλης έκτασης ήταν τα στρώματα καταστροφής εκατέρωθεν των κτιρίων, καθώς και μεγάλου πάχους.

Εσωτερικά του ανατολικού κτιρίου, μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, αποκαλύφθηκε δάπεδο κατασκευασμένο με κεραμίδια τοποθετημένα κάθετα σε υπόστρωμα από παχιά στρώση ασβεστοκονιάματος και βότσαλα.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται 13 χάλκινα νομίσματα, μία πώρινη βάση κίονα, τμήματα κεράμων κορινθιακού τύπου, όστρακα πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων και τμήματα ορθογώνιων οπτοπλίνθων.

Ο χώρος πρέπει να ήταν σε χρήση έως και τα βυζαντινά χρόνια, όπως φαίνεται από την αποκάλυψη τοίχου (Τ3) στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Μπουκαούρη 104-106 (οικόπεδο Αμίτση) (Εικ. 1:5)

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου[5] και σε όλη την έκταση του πλάτους του αποκαλύφθηκε η συνέχεια χαλικόστρωτου δρόμου ρωμαϊκής περιόδου, πλ. 3,20 μ. περίπου, γνωστού από ανασκαφές προηγούμενων ετών στα προς Ν. όμορα οικόπεδα[6]. Η κατεύθυνσή του είναι Β.-Ν. και η κλίση του προς Ν. Στο ανώτερο τμήμα του βρέθηκαν τουλάχιστον δύο πήλινοι αγωγοί αποσπασματικά διατηρημένοι, καθώς και ένας μολύβδινος για τη μεταφορά του πόσιμου νερού (Εικ. 5-6).

Ο κεντρικός αποχετευτικός υπόνομος αποκαλύφθηκε σε τομή, που έγινε στο βόρειο τμήμα του, σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 0,80 μ. από αυτό της έδρασης των αγωγών.

Τα πλαϊνά του τοιχώματα ήταν χτισμένα με σειρές οπτοπλίνθων και κουρασάνι και το ύψος τους έφθανε τα 0,80 μ. Η κάλυψή του ήταν με δύο κεραμίδες αντωπά τοποθετημένες, ώστε να σχηματίζεται σαμαρωτά η κάλυψη. Το εσωτερικό πλάτος του υπονόμου είναι 0,60 μ.

Τμήμα κτιρίου, το οποίο αποτελείται από τρεις όμορους χώρους, που ανήκουν σε υπόκαυστα και το οποίο προφανώς ανήκει σε ευρύτερο συγκρότημα δημόσιων λουτρών[7], εκτείνεται σε

5. Την ανασκαφή παρακολούθησε η έκτακτη αρχαιολόγος Χ. Κατσαρού.

6. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 275-276 (οδός Μπουκαούρη 120).

7. Παρόμοιο είχε εντοπιστεί το 1998 στο προς Α. απέναντί του οικόπεδο. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 256 (οδός Μπουκαούρη 101).

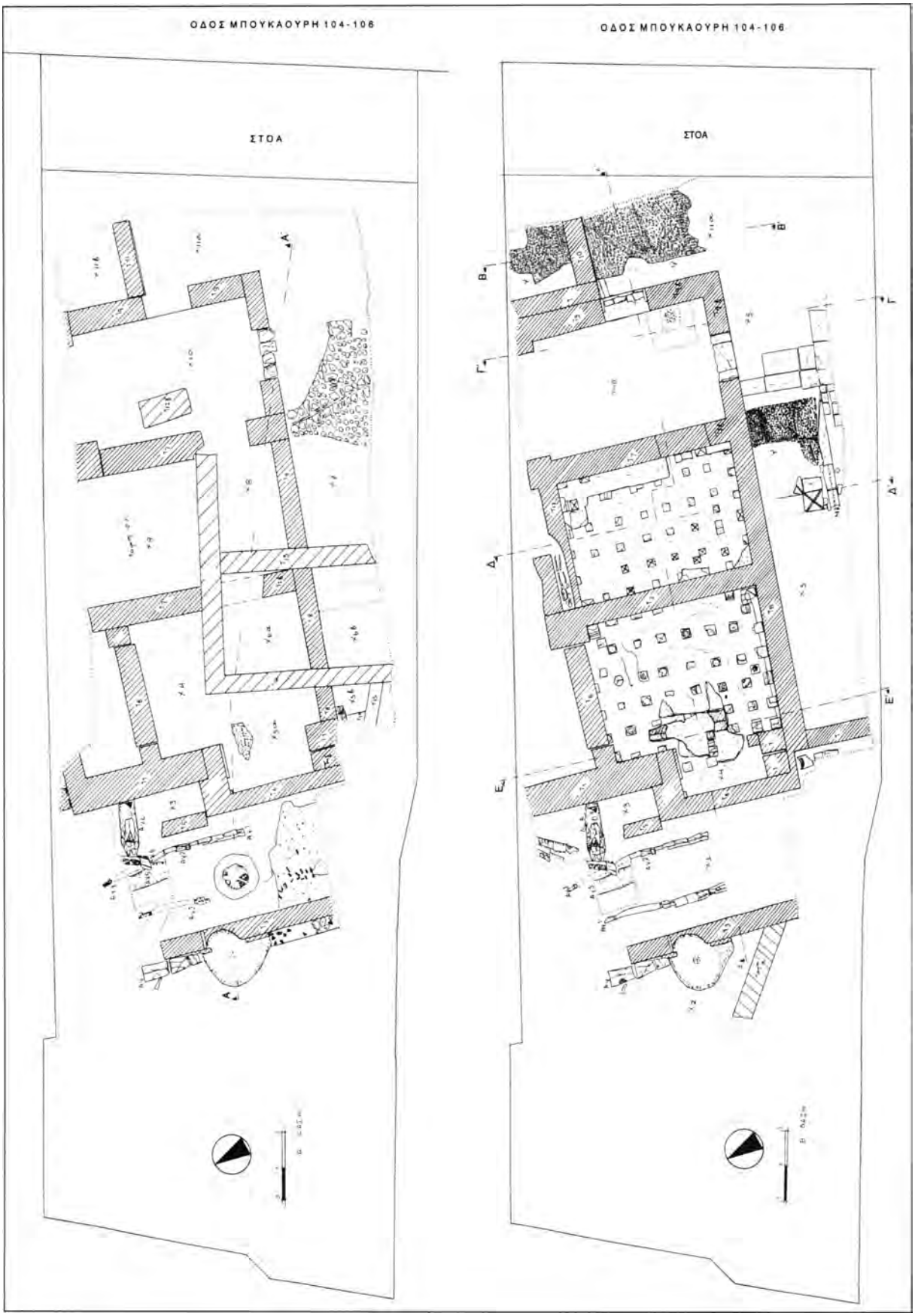

Εικ. 5. Πάτρα. Οδός Μπουκαούρη 104-106. Κάτοψη της ανασκαφής (Α' και Β' φάσεις).

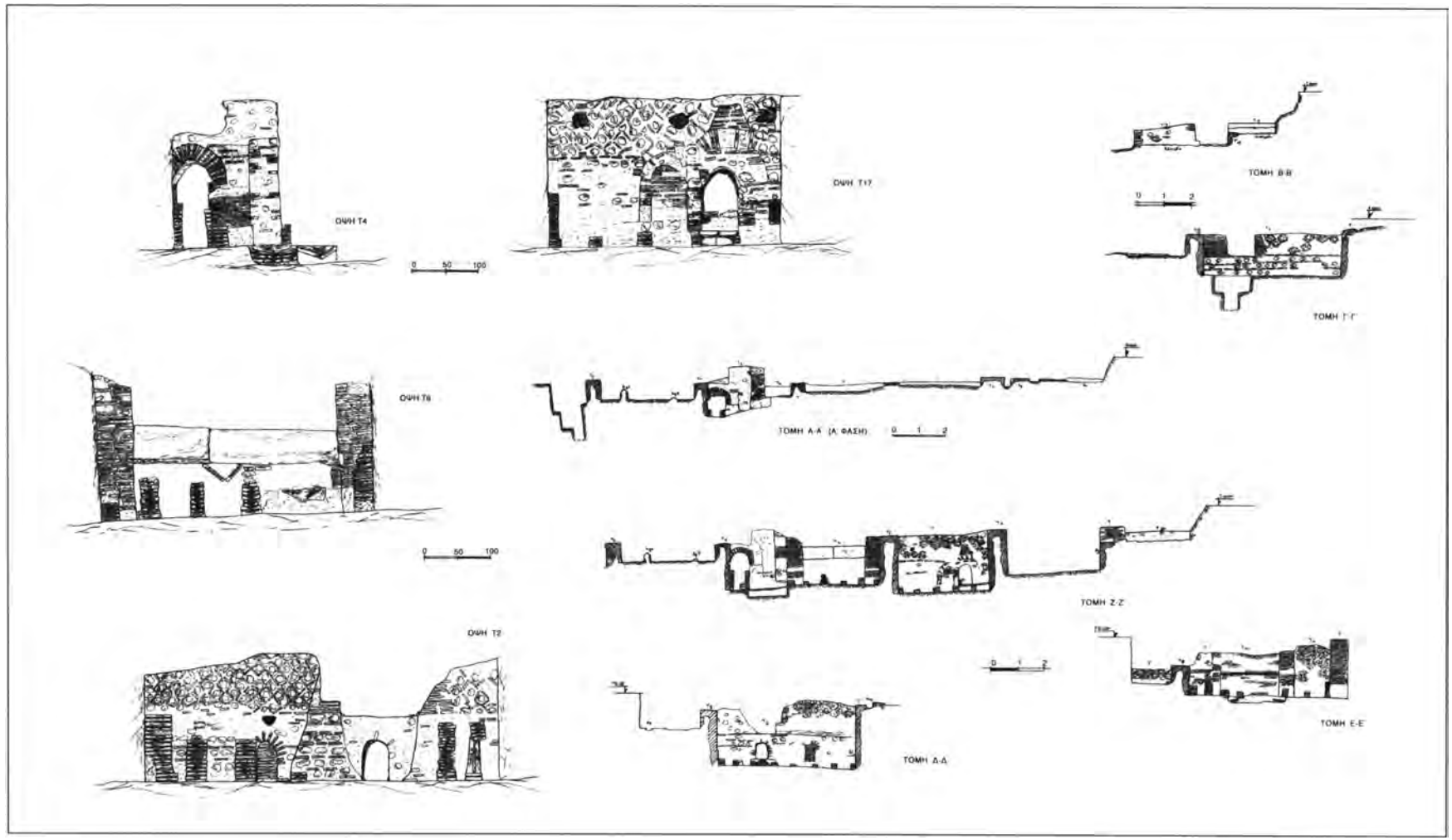

Εικ. 6. Πάτρα. Οδός Μπουκασούρη 104-106. Όψεις των τοίχων των κτιρίων και τομές της ανασκαφής.

Εικ. 7. Πάτρα. Οδός Μπουκαούρη 104-106. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

όλο το πλάτος του δρόμου προς Α. και καταλαμβάνει το κυρίως και μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου, ενώ συνεχίζεται εκατέρωθεν κάτω από τα όμορα προς Ν. και Β. οικόπεδα (Εικ. 7).

Το κτίριο ήταν σε συνεχή χρήση από τα πρώιμα έως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, όπως μαρτυρούν οι αλλεπάλληλες επισκευές τριών τουλάχιστον δαπέδων των χώρων του λουτρού, καθώς και οι αλλαγές στο χώρο των υποκαύστων, των τοξωτών ανοιγμάτων, μέσω των οποίων διερχόταν ο θερμός αέρας στους χώρους, αλλά και του ανοίγματος προς το praefurnium. Παρόμοιες επισκευές και συμπληρώσεις υπάρχουν και στους τοίχους του κτιρίου, το ύψος των οποίων φθάνει σε όλα τα σημεία τουλάχιστον μέχρι τα 2,30 μ.

Στους χώρους εκατέρωθεν των υποκαύστων αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον τέσσερα δάπεδα, από τα οποία τα δύο είναι βοτσαλωτά και βρέθηκαν στο ανατολικότερο σημείο του οικοπέδου – με υπόστρωμα από σκληρή στρώση πορτσελάνας –, ενώ τα άλλα δύο έχουν εσωτερική επένδυση από μαρμάρινες πλάκες και επιτρέπουν την υπόθεση ότι υπήρχαν τουλάχιστον δύο δεξαμενές στο σημείο αυτό. Οι δεξαμενές εκτείνονται και κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Μπουκαούρη, καθώς και κάτω από τα θεμέλια της προς Β. όμορης οικοδομής. Δύο άλλα δάπεδα, από τα οποία το ένα είναι κατασκευασμένο με λευκές ψηφίδες, αλλά είναι αποσπασματικά διατηρημένο, όπως και το προς τα ανατολικά του, το οποίο είναι επενδεδυμένο με μαρμάρινες πλάκες, ανήκουν σε βοηθητικούς χώρους του συγκροτήματος (Εικ. 5).

Ένας τάφος χριστιανικών χρόνων, λείψανα τοίχων βυζαντινής περιόδου, που αποκαλύφθηκαν και αφαιρέθηκαν στην πρώτη φάση της ανασκαφής, ένας τούρκικος δρόμος (καλντερίμι), που βρέθηκε με όμοια κατεύθυνση και κλίση, αλλά σε απόσταση 9 μ. περίπου ανατολικότερα από το ρωμαϊκό δρόμο και σε επίπεδο κατά 0,80 μ. ψηλότερα από εκείνο του υποθετικού (σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν) καταστρώματός του, φανερώνουν τη συνεχή χρήση του χώρου για 20 αιώνες.

Από τα κινητά ευρήματα σημειώνονται 12 χάλκινα νομίσματα, καθώς και τμήμα άνω άκρου αγάλματος από λευκό μάρμαρο, το οποίο κρατούσε επίμηκες αντικείμενο.

Το συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών μαζί με το δρόμο διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Γ. Παπανδρέου και Δίρφυς (Εικ. 1:6)

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου και σε βάθος 1 μ. από το σημερινό επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι. Από τον ένα βρέθηκε μόνον ο πυθμένας του, στρωμένος με τρεις πήλινες πλάκες, πάνω στις οποίες ήταν χτισμένα τα πλαϊνά τοιχώματα με τούβλα, κεραμίδια και σκληρό κουρασάνι. Ο δεύτερος τάφος ήταν κεραμοσκεπής με αρκετά κατεστραμμένη κάλυψη. Σκελετός ενήλικα με το κεφάλι τοποθετημένο στα Α., πάνω σε δύο κεραμίδες, αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του.

Οδός Καρατζά, μεταξύ Μπουκαούρη και Αγίου Δημητρίου (Εικ. 1:7)

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου[8] και σε βάθος 1 μ. από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκε η συνέχεια μεγάλου αγωγού αποχέτευσης, συνέχεια από το συγκρότημα των λουτρών[9], τα οποία είχαν αποκαλυφθεί στο προς Β. όμορο οικόπεδο. Ο κτιστός αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,60 μ., ενώ το συνολικό του πλάτος είναι 0,85 μ. Από την κάλυψή του σώζονται δύο κεραμίδες λακωνικού τύπου, τοποθετημένες με το κοίλο τμήμα τους προς τα κάτω.

Σε βάθος 1,50 μ. περίπου από το επίπεδο του δρόμου και κάτω από τον αγωγό, σε διερευνητική τομή που έγινε για να διαπιστωθεί η ύπαρξη αρχαιοτήτων και σε χαμηλότερο επίπεδο, διαπιστώθηκε η συνέχεια του χαλικόστρωτου δρόμου των ελληνιστικών χρόνων, που είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής σε γειτονικό οικόπεδο[10].

Οδός Ερισσού 4 (Εικ. 1:8)

Το επίπεδο θεμελίωσης του οικοπέδου είναι σε βάθος 1 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου. Στη βορειοανα-

8. Την ανασκαφή παρακολούθησε η έκτακτη αρχαιολόγος Χ. Κατσαρού.
9. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 256 (οδός Μπουκαούρη 101).
10. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 134 (οδό Μπουκαούρη 109 και Καρατζά).

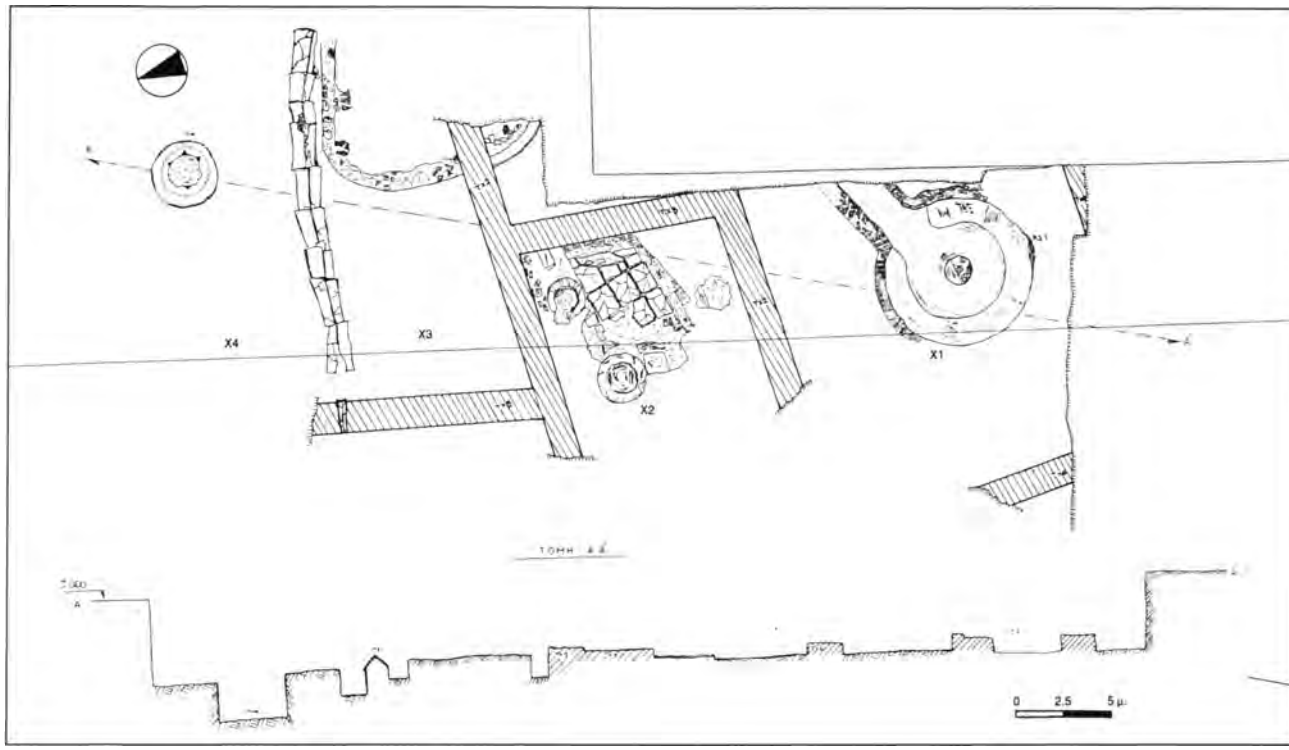

Εικ. 8. Πάτρα. Οδός Κύπρου 14. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

τολική γωνία του οικοπέδου έγινε τομή, διαστ. 3×1,30×0,80 μ., όπου βρέθηκαν χώματα σαθρά, γεμάτα μπάζα, χωρίς όστρακα.

Οδός Αδραμυττίου (Εικ. 1:9)

Σε βάθος 0,90 μ. από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκε τοίχος χτισμένος με αργούς λίθους και χώμα. Οι διαστάσεις του είναι 7,30×0,60×0,20 μ. και η απόκλισή του 20° από Β.-Α.

Οδός Μιαούλη και Καραϊσκάκη (Εικ. 1:10)

Σε βάθος 2,15 μ. από το σημερινό επίπεδο της οδού Καραϊσκάκη αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων, από το οποίο σώζεται η γωνία δύο τοίχων. Ο ένας διασχίζει το οικόπεδο κατά το πλάτος του, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και έχει διαστάσεις 6,11×0,50×1 μ. Το χτίσιμό του είναι κατά το opus quasi reticulatum και η απόκλισή του 60° προς Δ. Τμήμα μαρμάρινου κατωφλιού αποκαλύφθηκε στο ανατολικότερο σημείο του, το οποίο προχωρεί και κάτω από το δρόμο προς την οδό Καραϊσκάκη. Ο τοίχος είναι οργανικά δεμένος και σύγχρονος με δεύτερο, ο οποίος έχει διαστάσεις 2,30×0,60×0,80 μ. και κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Στρώμα καμένου πηλού, πάχ. 0,25 μ., καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα στο εσωτερικό των δύο τοίχων προς Α. Μετά την αφαίρεσή του περισυνελέγησαν όστρακα από μεγάλα αγγεία.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Οδός Κύπρου 14 (οικόπεδο Αι. Μεϊμαρόγλου) (Εικ. 1:11)

Το οικόπεδο βρίσκεται προς Β. και εκτός των ορίων της αρχαίας Πάτρας, κοντά στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε προς την Αγυιά και αντιστοιχεί στη σημερινή οδό Έλληνος Στρατιώτου, στην οποία η οδός Κύπρου είναι κάθετη. Ο αρχαίος δρόμος εξυπηρετούσε μία σειρά από αγροικίες[11]. Κατά την ανασκαφή[12] βρέθηκε και εδώ τμήμα μιας ρωμαϊκής αγροικίας (Εικ. 8), η οποία συνεχιζόταν προς τις όμορες προς Α. και Δ. οικοδομές. Η προς Α. οικοδομή είναι παλαιά, αλλά προς Δ. υπάρχει πολυκατοικία που χτίστηκε πριν από λίγα χρόνια και κατέστρεψε, λόγω της βαθιάς θεμελίωσης, τη συνέχεια της αγροικίας.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκε το εργαστηριακό συγκρότημα της αγροικίας, που αποτελούνταν από τέσσερις μερικώς αποκαλυφθέντες χώρους (Χ1, Χ2, Χ3, Χ4), που ορίζονταν από πέντε τοίχους. Μεγάλος κυκλικός κεραμικός κλίβανος, διαμ. 3 μ., βρέθηκε στο Χ1 και ένας δεύτερος και παλαιότερος αυτού κλίβανος, από τον οποίο σώθηκε μόνον το κεντρικό στήριγμα, στο Χ2. Στον ίδιο χώρο τοποθετήθηκε αργότερα δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες, πάνω στο οποίο βρέθηκε μικρή κυκλική μονόλιθη λεκάνη για το πλύσιμο του πηλού (Εικ. 9). Τις ανάγκες σε

11. Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες της Πατραϊκής, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfou 14-16/5/1992*, Paris 1994, σ. 405-424.

12. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Χ. Κατσαρού.

Εικ. 9. Πάτρα. Οδός Κύπρου 14. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

νερό κάλυψε η διάνοιξη ενός πηγαδιού, με κτιστά τοιχώματα. Μία δεξαμενή για το πλύσιμο του πηλού στους χώρους 3 και 4 που συνδέεται με τον παλαιότερο κλίβανο, ένας αγωγός για την αποχέτευσή της, λαξευμένος στο χώμα και καλυπτόμενος από πήλινες λακωνικές κεραμίδες, καθώς και ένα αποθηκευτικό πιθάρι κατά χώραν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, που διατηρήθηκε σε κατάχωση, συμπληρώνουν το εργαστήριο.

Οδός Πηνειού 14 και Κλαδέου (οικόπεδο Κ. Τσούλου)
(Εικ. 1:12)

Αποκαλύφθηκε τμήμα αγροικίας των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων[13]. Συγκεκριμένα ήλθαν στο φως οι χώροι της βιοτεχνικής εγκατάστασης για την παραγωγή λαδιού και κρασιού (Εικ. 10). Βρέθηκαν κτιστοί ληνοί και υπολήνια κρασιού, κτιστός και κινητός διαχωριστήρας λαδιού, κεραμικοί κλίβανοι για την κατασκευή των αγγείων αποθήκευσης και μεταφοράς των παραγόμενων προϊόντων και τριβείο σιταριού[14]. Της αγροικίας διακρίθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, μία των αρχών και μία του τέλους του 1ου αι. μ.Χ. (Εικ. 11).

Η αγροικία βρισκόταν δίπλα στην αρχαία κοίτη του ποταμού Μειλίχου (αρχαίου Καλλίναου) και προς Ν. αυτού. Στη νότια όχθη του ποταμού είχε χτιστεί μεγάλος αναλημματικός τοί-

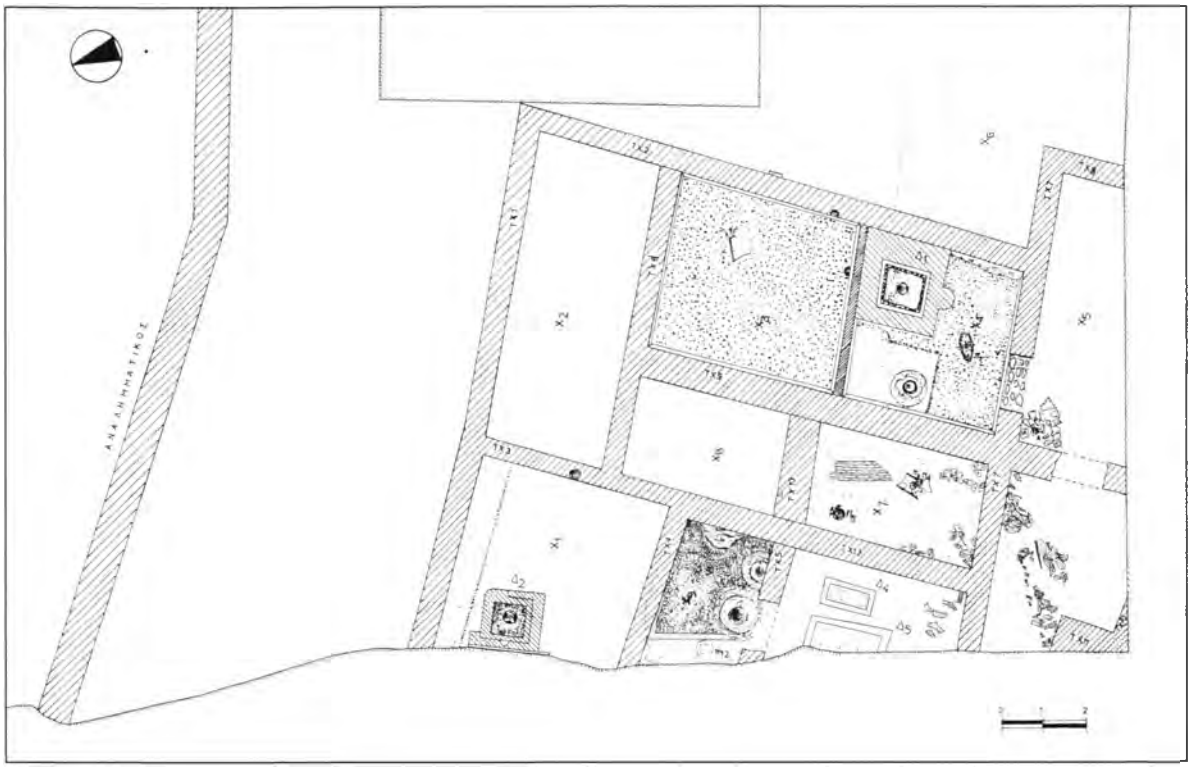

Εικ. 10. Πάτρα. Οδός Πηνειού 14 και Κλαδέου. Κάτοψη της ανασκαφής.

13. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Σ. Νεστορίδου.

14. Μ. Πετρόπουλος, Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας, στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Πρακτικά Συμποσίου, Οἶνον Ἱστορῶ, Αμπελοοινική Ιστορία και Αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου, Κορακοχώρι Ηλείας 2001*, Αθήνα 2001, σ. 37-51. Ο ίδιος, Ένας πήλινος κινητός ληνός και δύο πήλινοι διαχωριστήρες λαδιού από την Πάτρα, *Θλιπτήρια και πιεστήρια - Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγκανα, Κτήμα Ευχαρις, Μέγαρα, 23 Οκτωβρίου 2004, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2005, σ. 33-45.

Εικ. 11. Πάτρα. Οδός Πηνειού 14 και Κλαδέου. Μερική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 12. Πάτρα. Ζαρουχλέικα. Οικόπεδο ΟΕΚ, «Πάτρα XI». Ο Στοίχος 4 από Ν., κτίρια Β και Α.

χος για τη διευθέτηση της κοίτης του και την αποφυγή πλημμυρών. Παρόμοια κατασκευή, αλλά και στις δύο όχθες, υπάρχει και στο τμήμα του ποταμού που σώζει τη δίτοξη ρωμαϊκή γέφυρα[15]. Τα οικοδομικά λείψανα της αγροικίας διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ζαρουχλέικα (οικόπεδο ΟΕΚ, «Πάτρα XI») (Εικ. 1:13)

Στοίχος 4. Το 1998 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου του Στοίχου 4 των νέων εργατικών κατοικιών είχε έλθει στο φως και ερευνήθηκε εν μέρει μνημειώδες ταφικό κτίσμα (Κτίριο Α)[16]. Προκειμένου να εξακριβωθεί εάν, εκτός από αυτό, υπάρχουν και άλλα αρχαία ερείπια, ερευνήθηκε με μηχανικά μέσα, λόγω του μεγάλου βάθους στο οποίο βρίσκονται στην περιοχή αυτή τα αρχαία, το νότιο τμήμα του στοίχου. Σε μικρή απόσταση νότια από το Κτίριο Α και σε πολύ μεγαλύτερο βάθος από αυτό (4,20 έως 4,50 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια) αποκαλύφθηκε εκτεταμένο κτίριο, Κτίριο Β, το οποίο φαίνεται ότι αποτελείται από πολλά δωμάτια, καταλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν το νοτιοανατολικό τμήμα του στοίχου και συνεχίζει ανατολικά μέσα στο άσκαφο (Εικ. 12). Η αποκάλυψή του περιορίστηκε στην ανώτερη επιφάνεια των τοίχων, ώστε να διαπιστωθεί η έκτασή του και να ληφθούν αποφάσεις για την τύχη του. Σε συνεννόηση με τους εκπροσώπους του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας αποφασίστηκε η διατήρηση του συγκροτήματος, ματαιώθηκε η οικοδόμηση του στοίχου αυτού και έγινε μια πρώτη διαμόρφωση του χώρου (ράμπα και κλίμακα καθόδου, περιμετρικό τοιχίο και ανάχωμα για την εξασφάλιση των τοιχωμάτων του σκάμματος).

Στοίχος 1. Ο στοίχος αυτός βρίσκεται νοτιοανατολικά του προηγούμενου, ενώ μεταξύ τους μεσολαβεί ένας ακόμη, ο Στοίχος 2. Οι δοκιμαστικές τομές, οι οποίες έγιναν σε ολόκληρη την έκταση του στοίχου αυτού και στο μεγαλύτερο δυτικό τμήμα του Στοίχου 1, αν και έφθασαν σε μεγάλο βάθος, δεν έφεραν στο φως αρχαία οικοδομικά λείψανα και η Εφορεία επέτρεψε την οικοδόμησή τους. Αντίθετα, στη βορειοανατολική γωνία του Στοίχου 1 αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου, το οποίο ταυτίζεται με λουτρό. Ερευνήθηκε η νοτιοδυτική γωνία δωματίου με υπόκαυστο δάπεδο και βάση κτιστού εδράνου κατά μήκος της νότιας και της δυτικής πλευράς του, Κτίριο Γ (Εικ. 13). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του από το θεμέλιο φθάνει τα 3,15 μ., ενώ προς Β. και Α. φαίνεται ότι εκτείνεται μέσα στο άσκαφο τμήμα των δύο ανώνυμων δημοτικών οδών, οι οποίες διασταυρώνονται στο σημείο αυτό. Από λυχνάρι που βρέθηκε στο κατεστραμμένο τμήμα του δαπέδου, η εγκατάλειψη του κτιρίου χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. Η οικοδόμηση στο ανατολικό τμήμα του στοίχου ματαιώθηκε και διατηρήθηκε ορατό το κτίριο του λουτρού.

Από το συνδυασμό των στοιχείων που έχουν έλθει μέχρι στιγμής στο φως, δηλαδή το λουτρό (Κτίριο Γ) στο Στοίχο 1, το μεγάλο (Κτίριο Β) και το ταφικό μνημείο (Κτίριο Α) στο Στοίχο 4, είναι προφανές ότι πρόκειται για συγκρότημα εγκαταστάσεων μιας σημαντικής ρωμαϊκής έπαυλης, η οποία καταστράφηκε στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. περίπου και στη συνέχεια καταχώθηκε από τις πλημμύρες του παρακείμενου ποταμού Γλαύκου.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

15. Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Μεσάτις της Πάτρας, *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2001-2002, σ. 399-422.

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 253.

Εικ. 13. Πάτρα. Ζαρουχλέικα. Οικόπεδο ΟΕΚ, «Πάτρα ΧΙ». Ο Στοίχος 1, κτίριο Γ (λουτρό).

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Χώρος ανέγερσης Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών, νέα εθνική οδός Πατρών-Κορίνθου (Εικ. 1:14)

Ενόψει της προκήρυξης του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών στο χώρο της παλαιάς Γεωργικής Σχολής, προτάθηκε από την Εφορεία και έγινε δεκτό από το Υπουργείο Πολιτισμού να διανοιχθούν πυκνές δοκιμαστικές τομές, ώστε να διερευνηθεί η τυχόν παρουσία αρχαίων και έγκαιρα να ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους πριν από την έναρξη των εργασιών ανέγερσης του κτιρίου.

Στις τομές εντοπίστηκε τμήμα του αρχαίου δρόμου, που από την Πάτρα οδηγούσε στο Αίγιο (Via Publica), γνωστός ήδη από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας σε οικόπεδα των Πατρών. Κατά μήκος του δρόμου είχε αναπτυχθεί το Βόρειο Νεκροταφείο, το παλαιότερο της αρχαίας πόλης, η χρήση του οποίου ξεκίνησε λίγο μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[17] και εξακολούθησε έως τον 7ο αι. π.Χ.[18]. Τα πλησιέστερα τμήματα του δρόμου αυτού είχαν βρεθεί προς Ν. στην οδό Θερμοπυλών, λίγο πριν από τη συμβολή της με την οδό Αμερικής[19], και προς Β. στη ρωμαϊκή γέφυρα της οδού Αρέθα[20]. Μέσα στο νεκροταφείο ο δρόμος ήταν χαλικόστρωτος, ενώ το τμήμα του που περνούσε πάνω από τη γέφυρα ήταν πλακόστρωτο. Στο οικόπεδο του μουσείου δεν εντοπίστηκε η συνέχεια του νεκροταφείου[21] και ο δρόμος εδώ, που εντοπίστηκε σε μέγιστο μήκος 64 μ. εντός του οικοπέδου και είχε διατηρήσει τον αγροτικό του χαρακτήρα, ήταν χωμάτινος. Φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί μόνον από τη συνεχή χρήση, χωρίς να έχουν γίνει προηγουμένως τεχνικά έργα (εκσκαφές, ισοπεδώσεις, ενιαία κάλυψη με αμμοχάλικο, σαφής οριοθέτηση). Ο δρόμος, που εντοπίστηκε σε απόσταση 34 μ. περίπου από τη νέα εθνική οδό Πατρών-Κορίνθου, είχε κλίση από Β. προς Ν., διότι ακολουθούσε τη φυσική κλίση του εδάφους. Έτσι, ο δρόμος στο βορειότερο τμήμα του βρισκόταν σε βάθος 1,80-1,90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, στο κέντρο του σε βάθος 2,60 μ. και στο νοτιότερο τμήμα του σε βάθος 3,85 μ. Επειδή ο δρόμος είχε διαμορφωθεί απευθείας στο μαλακό κιτρινωπό χώμα, όπου από τη συνεχή χρήση δημιουργούνταν κοιλότητες, αυτές γεμίζονταν με αργούς λίθους, κεραμίδια, ψιλό χαλίκι ή κόκκινο χώμα. Διαπιστώθηκαν τουλάχιστον τρεις επισκευές του δρόμου. Αρχικά ο δρόμος είχε διαμορφωθεί στο φυσικό κιτρινωπό χώμα και περιείχε κυρίως ελληνιστικά όστρακα, ορισμένα από τα οποία ανάγονται στον 3ο αι. π.Χ. Ακολούθως κατά τόπους καλύφθηκε με κοκκινωπό και αργότερα με καστανό χώμα. Οι δύο κύριες επισκευές χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και την υστερορωμαϊκή περίοδο και πιθανώς αντιστοιχούν με τις φάσεις επισκευής του αρχαίου δρόμου στο 2ο και τον 4ο αι. μ.Χ., που είναι γνωστές από τις οικοδομικές φάσεις της ρωμαϊκής γέφυρας[22]. Ενδιαμέσως υπάρχουν και κάποιες μικρότερες από στρώσεις χώματος ή ψιλού χαλικιού κατά τόπους. Σε κάποια σημεία διατηρήθηκαν ίχνη δύο παράλληλων αρματοτροχιών, πλ. 0,11-0,13 μ., που απείχαν μεταξύ τους αλλού 1,15 μ., αλλού 1,28 μ. και στις περισσότερες περιπτώσεις 1,50 μ. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κοιλότητες των αρματοτροχιών γεμίζονταν με μικρούς αργούς λίθους, κεραμίδια και ψιλό χαλίκι, ώστε να μη βουλιάζουν οι τροχοί μέσα στο χαμηλό χώμα. Αν και το πλάτος του δρόμου, λόγω της απουσίας οποιασδήποτε εκ των προτέρων διαμόρφωσης, ήταν δύσκολο να προσδιοριστεί, φαίνεται ότι κατά την ελληνιστική περίοδο ήταν 1,30 μ., ενώ κατά τη ρωμαϊκή γύρω στα 3 μ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην επιφάνεια του αρχαίου οδοστρώματος βρέθηκε νόμισμα Γεωργίου Α' (1869), πράγμα που ενδεχομένως δείχνει ότι ο αρχαίος δρόμος ήταν σε χρήση έως την περίοδο αυτή, ενώ η παλαιά εθνική οδός προς Α. του είτε δημιουργήθηκε αργότερα είτε στα πρώτα χρόνια χρησιμοποιούνταν παράλληλα και οι δύο.

Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε στις αρχές του 2001.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

---

17. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 37.

18. Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό Μαυσωλείο στην Πάτρα, *Στήλη, Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, σ. 557, σημ. 10.

19. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 213-215.

20. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 15).

21. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Α. Μαντζουράνη και Σ. Κεκεμπάνου.

22. Μ. Πετρόπουλος, Πάτρα-Νικόπολη μέσω Αιτωλοακαρνανίας, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη, 11-15/9/2002*, Πρέβεζα 2007, σ. 175-211, εικ. 97-115 και ειδικότερα σ. 200-202.

Οδός Ζαΐμη 57-59 και Πουκεβίλ 38-40 (ιδιοκτησία Μ. Θεριανού) (Εικ. 1:15)

Το οικόπεδο έχει πρόσοψη στους δύο παραπάνω δρόμους, στα νότια επί της οδού Ζαΐμη και στα βόρεια επί της οδού Πουκεβίλ. Λόγω των έντονων βροχοπτώσεων και προς αποφυγήν κατάρρευσης της προς Α. ευρισκόμενης πλινθόκτιστης οικίας, ανεσκάφη μερικώς. Στην ανατολική μεσοτοιχία αποκαλύφθηκε τοίχος σε μήκος 8, ορατό πλάτος 0,60 και ύψος 0,75 μ., χτισμένος κατά το opus caementicium, που πιθανότατα θα πρέπει να αποτελούσε τοίχο ταφικού περιβόλου. Επιπλέον, ο δυτικός τοίχος της προς Α. όμορης οικίας κατελάμβανε μέρος του πλάτους του τοίχου. Ο τοίχος βρέθηκε σε βάθος 0,95 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Ζαΐμη. Από τα μπάζα της εκσκαφής περισυνελέγη και βάση κίονα.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑ

Στο πλαίσιο επέκτασης και αντικατάστασης του αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου της πόλης της Πάτρας[23] πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες διανοίξεις χανδάκων. Το δίκτυο αποχέτευσης περιελάμβανε, ως επί το πλείστον, ανακατασκευή των παλαιότερων κεντρικών αγωγών και κατασκευάστηκαν φρεάτια, προκειμένου να γίνουν οι συνδέσεις τους με τους αποχετευτικούς αγωγούς. Το βάθος των αποχετευτικών χανδάκων έφθασε σε 1,50 και, κατά τόπους, 2 μ. Κατά τη διέλευση των αγωγών ή την κατασκευή φρεατίων, εκτός δύο περιπτώσεων, δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα αρχιτεκτονικών λειψάνων ή άλλου είδους αρχαιολογικών ευρημάτων.

ΕΡΓΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ

Συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Τσαμαδού (Εικ. 1:16)

Στη συμβολή των παραπάνω οδών και κατά μήκος του κεντρικού άξονα της οδού Όθωνος και Αμαλίας και σε βάθος 1,20 μ. από το κατάστρωμά της, βρέθηκαν πέντε λιθόπλινθοι, οι οποίες ήταν μετακινημένες. Προφανώς προέρχονται από τη λιμενική εγκατάσταση των ρωμαϊκών χρόνων, που είχε ερευνηθεί παλαιότερα[24].

Συμβολή των οδών Όθωνος-Αμαλίας και Κολοκοτρώνη

Στη συμβολή των παραπάνω οδών (Εικ. 1:17) βρέθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., σε βάθος 0,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 22,50 μ. προς Β. Είχε πλάτος 1,10 και ορατό ύψος 0,95 μ. και ήταν χτισμένος με πέτρες μέτριου κυρίως μεγέθους και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Σε απόσταση 7 μ. από το νότιο άκρο του και προς Β. αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, ίδιας κατασκευής, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 1,50, πλ. 1,10 και ύψ. 1 μ., που έτεμνε τον πρώτο κάθετα.

ΕΡΓΑ ΥΔΡΕΥΣΗΣ

Συνοικία Παγώνα, οδός Λιακοπούλου (Εικ. 1:18)

α) Κατά τη διάνοιξη τάφρου κατά μήκος του κεντρικού άξονα της οδού και σε βάθος 0,45 μ. από το κατάστρωμά της περισυνελέγησαν λίγα όστρακα.

β) Στη συμβολή της με την οδό Λεβέντη περισυνελέγησαν αδιάγνωστα όστρακα και αποκαλύφθηκαν πέτρες μεσαίου, κυρίως, μεγέθους σε διάταξη δίκην τοίχου, στον οποίο δεν έγινε έρευνα λόγω του μικρού πλάτους της τάφρου, 0,50-0,60 μ.

Συνοικία Παγώνα, οδός Φαρμάκη (Εικ. 1:19)

Στην οδό Φαρμάκη, που είναι παράλληλη της οδού Λιακοπούλου, περισυνελέγησαν όστρακα σε βάθος 0,45 μ. από την επιφάνεια της σύγχρονης οδού.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Ρίο

Άνω Ροδινή (θέση Ρουπακιά, οικόπεδο Γ. Καραμπούλα)

Σε παλαιότερη επιφανειακή έρευνα της Εφορείας στο βουνό της Ζήρειας είχαν εντοπιστεί στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται δίπλα στο Ηρώο των Αεροπόρων, όστρακα και τμήματα από κατεστραμμένους αρχαίους τοίχους και είχε ενημερωθεί ο ιδιοκτήτης ότι για οποιαδήποτε εργασία απαιτούνταν άδεια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Έτσι, όταν ο ιδιοκτήτης ζήτησε άδεια εκχέρσωσης από τους θάμνους, η Εφορεία προέβη σε δοκιμαστική ανασκαφή[25], που ξεκίνησε το 1999 και ολοκληρώθηκε το 2000, κατά την οποία ήλθε στο φως τμήμα αγροικίας των κλασικών χρόνων (Εικ. 14). Η αγροικία βρίσκεται σε μικρό πλάτωμα που δημιουργείται στην περιοχή αυτή. Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο κτίριο, με τοίχους από αργούς λίθους και λάσπη, πλ. 0,45 μ., που δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, μέγ. σωζ. ύψ. 0,15 μ., εκτός του εξωτερικού τοίχου που σώθηκε σε ύψος 0,75 μ. Λόγω της παρουσίας μεγάλων δέντρων δεν κατέστη δυνατή η πλήρης αποκάλυψη του κτιρίου. Καλύτερα ερευνήθηκαν μόνο δύο δωμάτια. Βρέθηκαν τμήματα αποθηκευτικών πίθων, ορισμένα από τα οποία διατηρούσαν μολύβδινους συνδέσμους, προφανώς επιδιόρθωση, πή-

23. Στο έργο ΔΕΥΑ Πάτρας κατά το έτος 2000 εργάστηκαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Κ. Μεσιακάρη, Α. Παπαθανασίου, Λ. Περάτη, Ε. Τζόλα και οι εργάτες Μ. Κατσαΐτης και Ν. Κατσούρας.

24. Για το θέμα βλ. Ι.Α. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη ρωμαιοκρατία, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα* 13 (1991), σ. 305-320 και ειδικότερα σ. 315, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 284.

25. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα.

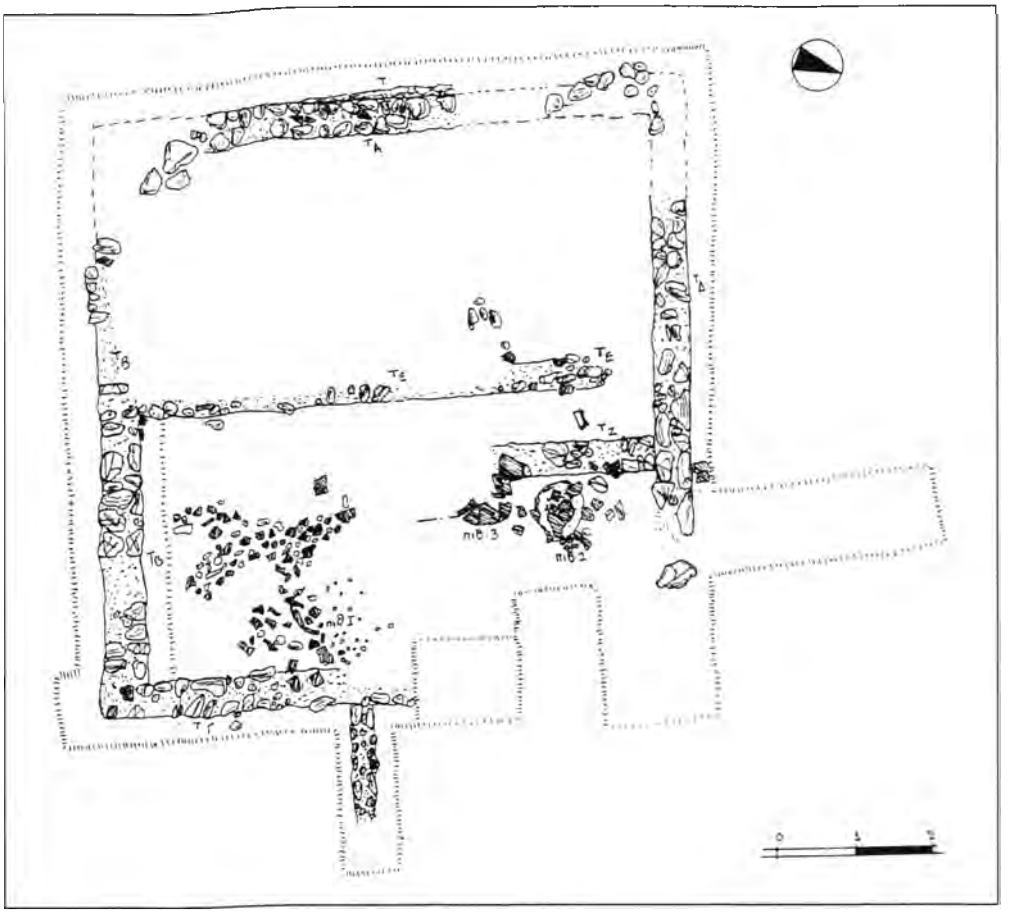

Εικ. 14. Άνω Ροδινή. Θέση Ρουπακιά. Κάτοψη της ανασκαφής.

λινες αγνύθες, καλής ποιότητας κλασική κεραμική και στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου. Το κτίριο φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε τον 4ο αι. π.Χ., προφανώς από σεισμό, όπως δείχνει το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης, ίσως από τον ίδιο σεισμό που κατέστρεψε την Ελίκη το 373 π.Χ. Μετά την καταστροφή του κτιρίου ο χώρος δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε.

Η αγροικία αυτή βρίσκεται αρκετά μακριά από το σημερινό δρόμο Πατρών-Αιγίου, αλλά πολύ κοντά στο δρόμο Πλατανίου-Αργυράς-Σελλών-Πιτίτσας-Σελμενίκου, που δείχνει να επιβεβαιώνει την άποψη ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχε παραλιακός δρόμος μεταξύ Πάτρας-Αιγίου, αλλά εσωτερικός, που περνούσε από τις παραπάνω κοινότητες[26].

Κάτω Ροδινή (θέση Κουκκίστρα)

Στον αγροτικό δρόμο, που από την Κάτω Ροδινή οδηγεί προς την Άνω Ροδινή, σε απόσταση 1,5 χλμ. από την πρώτη και επάνω στο κατάστρωμα του δρόμου, διακρίνονται τμήματα λιθόκτιστων τοίχων, που ανήκουν πιθανώς σε μία δεύτερη αγροικία. Η ανασκαφή δεν ήταν εφικτή και η απουσία επιφανειακών οστράκων δεν επιτρέπει την ασφαλή χρονολόγηση. Πιθανώς, όμως, να είναι σύγχρονη της προηγούμενης αγροικίας. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το κτίριο αυτό φαίνεται να βρίσκεται στα βορειότερα όρια της Χώρας των Πατρέων.

Πλατάνι (θέση Μαυροποδιά, οικόπεδο Φουντά)

Βρέθηκαν δύο αρχαίοι λιθοσωροί από κροκάλες, ανάμικτοι με θραύσματα κεραμιδιών και πίθων. Δοκιμαστική τομή δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα, εκτός από λίγα όστρακα κλασικών χρόνων.

Οβρυά Μεσσάτιδος (οικισμός Φιλοθέης)

Οδός Αθανασίου Διάκου 6 (οικόπεδο Ε. Καλογεράτου)

Ανασκάφηκε ορθογώνιο υπολήνιο με τέσσερα σκαλοπάτια εσωτερικά και ημισφαιρικό βύθισμα στον πυθμένα του, που

26. Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά της χώρας των Πατρέων, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα* 13 (1991), σ. 257.

ανήκε σε αγροικία, η οποία, όμως, δεν εντοπίστηκε εντός του εκσκαφέντος προς οικοδόμηση τμήματος του οικοπέδου[27]. Ο ληνός δεν σώθηκε. Από τα όστρακα της ανασκαφής φαίνεται ότι η αγροικία κατασκευάστηκε στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. και καταστράφηκε το 2ο αι. μ.Χ., περίοδο στην οποία χρονολογείται το στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου. Μετά την καταστροφή το υπολήνιο ξαναχρησιμοποιήθηκε και χτίστηκαν και τέσσερις τοίχοι, αποσπασματικά σωζόμενοι, από αργούς λίθους, τμήματα κεραμίδων και λάσπη.

Επειδή στη νότια παρειά διακρίνονταν ίχνη από ρωμαϊκούς τοίχους, επιτράπηκε η συνέχιση των εργασιών, αφού καταχώστηκε το υπολήνιο και με τον όρο ότι θα συνεχιστεί η ανασκαφή στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

Η αγροτική εγκατάσταση εντάσσεται στο σύστημα των αγροικιών που χτίστηκαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, με σκοπό την εκμετάλλευση της πεδιάδας της Πάτρας[28].

Κρήνη Μεσσάτιδος

Θέση Ψαράδες (οικόπεδο Δ. Καρύδη)

Βρέθηκε το κάτω τμήμα ημικυκλικού τοίχου, μάλλον αναλημματικού, πλ. 0,90, μήκ. 9,10 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ. Είναι χτισμένος από αργούς λίθους και λάσπη. Το οικόπεδο έχει έντονη κλίση προς το δρόμο και το έδαφος είναι βραχώδες. Ο τοίχος βρέθηκε 3,40 μ. ψηλότερα από το επίπεδο του δρόμου. Δυστυχώς απουσίαζαν τελείως τα όστρακα, εκτός από ελάχιστα κεραμίδια νεότερων χρόνων, και ο τοίχος δεν μπορεί να χρονολογηθεί.

Το οικόπεδο βρίσκεται στην αρχή ενός παράπλευρου δρόμου, που ξεκινά από το δρόμο Σαραβαλίου-Κρήνης, και σε μικρή απόσταση από το γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο[29].

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Θέση Βουντούσα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για κατασκευή δεξαμενής από το Δήμο Μεσσάτιδος και σε βάθος ±0,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., διαστ. 1,50×0,50 μ.[30]. Ο τάφος περιείχε σκελετό σε ύπτια κατάκλιση, με τα άκρα τεταμένα και το κρανίο στα δυτικά και ήταν ακτέριστος. Στα βορειοδυτικά του τάφου και στο ίδιο βάθος εντοπίστηκαν συσσωρευμένα ανθρώπινα οστά. Η θέση Βουντούσα βρίσκεται 600 μ. περίπου βορειοανατολικά του γνωστού μυκηναϊκού νεκροταφείου και δεν εντοπίστηκαν όστρακα, παρά μόνον τμήματα κεραμίδων.

Ιδιοκτησία Α. Παρασκευοπούλου

Στο βόρειο τμήμα του μικρού σε διαστάσεις οικοπέδου αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, θεμέλια ελληνιστικών τοίχων, που σώζονταν σε ελάχιστο ύψος[31]. Τα λιγοστά όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

Εικ. 15. Κρήνη Μεσσάτιδος. Ιδιοκτησία Δ. Δριμάλα. Όστρακα του β' μισού του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Ιδιοκτησία Δ. Δριμάλα

Στο οικόπεδο, με έντονη κλίση από Α. προς Δ., ερευνήθηκαν υπόλοιπα τοίχων, που σώζονταν στο ύψος των θεμελίων τους, των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Τα λείψανα αποκαλύφθηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και δεν συγκροτούσαν χώρους. Περισυνελέγησαν λίγα όστρακα του 3ου αι. π.Χ.[32] και όστρακα που χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.[33] (Εικ. 15).

Οικισμός Μονοδένδρι (ιδιοκτησία Σ. Καραμπάση)

Σε βάθος 0,50 μ. και σε στρώμα κόκκινου σκληρού χώματος, στα βόρεια του οικοπέδου, ερευνήθηκαν τρεις τοίχοι (Τ1, Τ2, Τ3), που απαρτίζουν χώρο, πλ. 0,45 μ., και σώζονταν στο ύψος των θεμελίων τους. Ήταν κατασκευασμένοι από πέτρες μέτριου κυρίως μεγέθους και λάσπη. Νότια του τοίχου Τ1 και σε κατώτερο επίπεδο βρέθηκε ο τοίχος Τ4 (Εικ. 16), ο οποίος αποκαλύφθηκε αποσπασματικά και ανήκε σε πρωιμότερη οικοδομική φάση. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν ήταν λίγα και χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.[34] και λίγα στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου υπήρχαν στρώματα πετρών και λατύπης.

---

27. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Μαντζουράνη.
28. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 11). Βλ. ακόμη, ο ίδιος, Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας, ό.π. (υποσημ. 14).
29. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 234-236.
30. Την ανασκαφή επέβλεψε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα.
31. Την ανασκαφή επέβλεψε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Κ. Μεσιακάρη.
32. *Agora* XXIV, σ. 2, πίν. 12, 7-8.
33. Ό.π., πίν. 54.
34. Ό.π., πίν. 79 και 88.

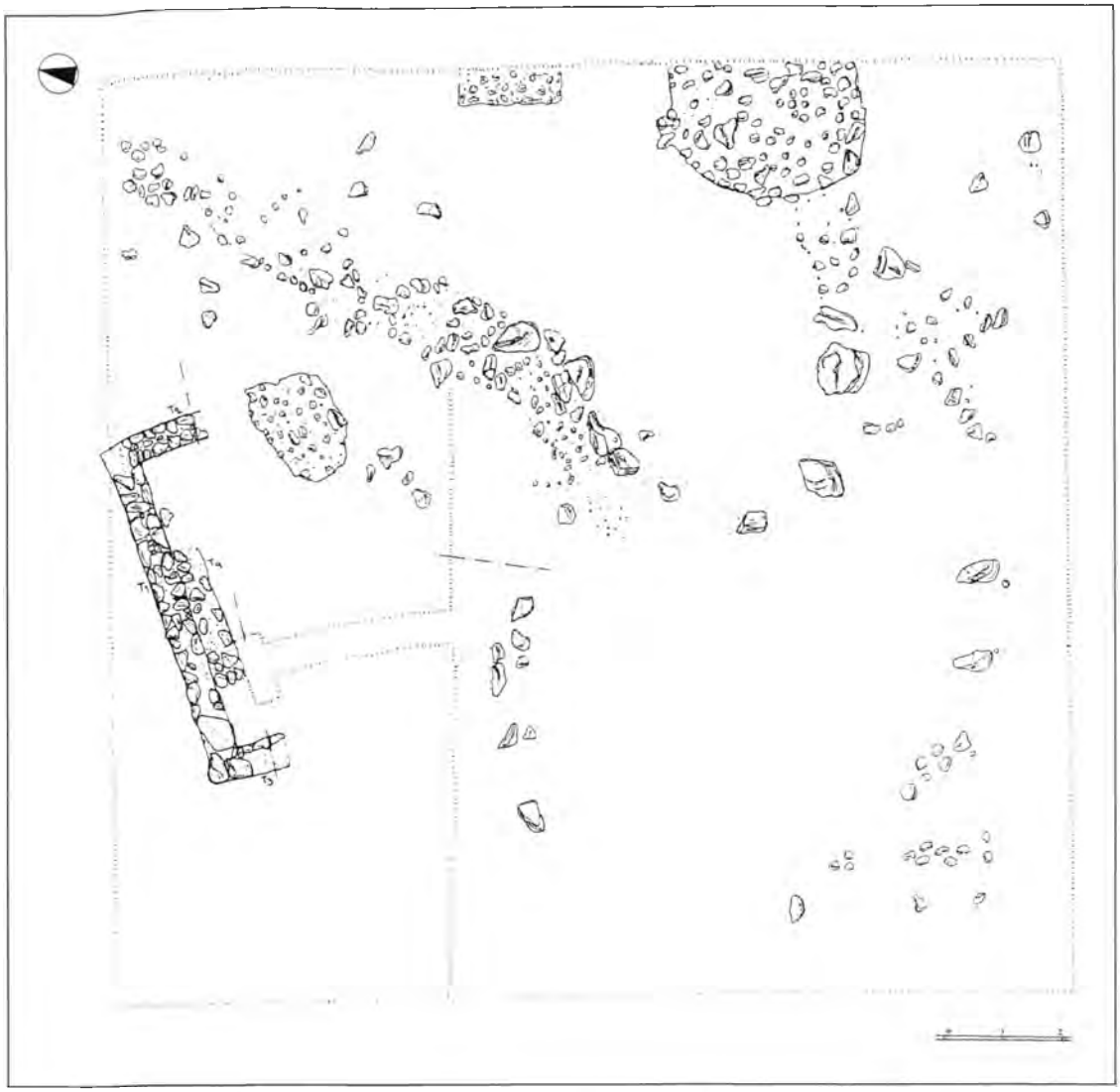

Εικ. 16. Κρήνη Μεσσάτιδος. Οικισμός Μονοδένδρι. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ιδιοκτησία Ευ. Σγούρα

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, μέσα σε στρώμα κόκκινου σκληρού χώματος, ερευνήθηκαν δύο ταφικά πιθάρια. Βρέθηκαν 3,70 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του δρόμου, καθότι το οικόπεδο έχει έντονη κλίση από Ν. προς Β. Τα πιθάρια εντοπίστηκαν σε βάθος 0,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, είχαν προσανατολισμό Β.-ΒΑ./Ν.-ΝΔ., με την κοιλία στο χώμα και το στόμιό τους φρασσόταν από πλακοειδείς λίθους. Ο πίθος 1 είχε ύψος 0,80 και διάμετρο κοιλίας 0,75 μ., στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε αποσαθρωμένος σκελετός χωρίς κτερίσματα. Ο πίθος 2, ύψ. 0,60 μ., κατέληγε σε βάση, ύψ. 0,06 μ., διαμ. κοιλίας 0,60 μ. και δεν περιείχε ταφή. Από το χώρο της εκσκαφής περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα.

Ιδιοκτησία Γ. Παγουλάτου

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε σειρά πετρών με αδρή επεξεργασία, χωρίς συνδετικό υλικό και δεν συγκροτούσαν τοίχο. Λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στους ελληνιστικούς (μέσα 3ου-μέσα 2ου αι. π.Χ.) και στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σαραβάλι Μεσσάτιδος

Ιδιοκτησία Ι. Καραχάλιου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Περισυνελέγησαν καλής ποιότητας όστρακα, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου έως και τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 17) καθώς και στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Εικ. 17. Σαραβάλι Μεσσάτιδος. Ιδιοκτησία Ι. Καραχάλιου. Όστρακα του β' μισού του 4ου αι. έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Καλλιθέα Μεσσάτιδος

Ιδιοκτησία Α. Παπαδόπουλου - Γ. Θανοπούλου

Στο οικόπεδο, μέσα σε επίχωση αργιλώδους χώματος, πάχ. 0,30 μ., βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων λακωνικού τύπου και χονδροειδής αδιάγνωστη κεραμική. Δεν εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα.

ΕΥΡΕΙΑ ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΠΑΤΡΩΝ

Ριγανόκαμπος (Κόμβος Κ4-Κ5)

Στο πλαίσιο της κατασκευής της μεγάλης περιμετρικής παράκαμψης της Πάτρας (ΕΠΠΙ) και στον Κόμβο Κ4-Κ5, με χρηματοδότηση του Υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ, προσελήφθη ένας αρχαιολόγος και τέσσερις εργάτες, προκειμένου να συνεχιστεί η ανασκαφική έρευνα, η οποία είχε αρχίσει το προηγούμενο έτος[35].

Αποκαλύφθηκε τμήμα ημιορεινής αγροικίας των υστερορωμαϊκών χρόνων[36]. Η αγροικία βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Διακονιάρη και είναι η πρώτη που εντοπίζεται στη συγκεκριμένη θέση. Ισχυρά θεμέλια τοίχων, δομημένων από μεγάλου και μεσαίου μεγέθους λίθους, ως επί το πλείστον, και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και λάσπη συγκροτούν τρεις μεγάλους ορθογώνιους χώρους. Στο δυτικότερο τοίχο εντοπίστηκε η είσοδος, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο άνοιγμα στον τοίχο αυτό, μήκ. 1,30 μ. Οι τοίχοι είχαν και προγενέστερη φάση, που ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους και σε βαθύτερο επίπεδο βρέθηκαν αποσπασματικά δύο τοίχοι των υστεροκλασικών χρόνων. Σε δύο χώρους υπήρχε στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,30 μ., από κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου, σιδερένια καρφιά, προφανώς από τη δόρωση της στέγης, αγνύθες και τέσσερα χάλκινα νομίσματα: μία χάλκινη υποδιαίρεση (minimo) του 5ου-6ου αι. μ.Χ., δύο AES4 τελείως φθαρμένα και ένα AES3 του Θεοδοσίου Β', νομισματοκοπείου Κυζίκου, του τύπου VOT/X/MVLT/XX. Η κεραμική που περισυνελέγη καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τον 5ο αι. μ.Χ.

Πετρωτό

Κοίτη Ποταμού Γλαύκου (Κόμβος Κ5)

Στο πλαίσιο του παραπάνω έργου και με χρηματοδότηση της αναδόχου Εταιρείας «Μόχλος Α.Ε.», που βάρυνε τον προϋπολογισμό του έργου, προσελήφθη ένας αρχαιολόγος, ένας σχεδιαστής και τρεις εργάτες, με σκοπό να διενεργηθεί σωστική ανασκαφική έρευνα στην κοίτη του ποταμού Γλαύκου[37].

Εντός της κοίτης είχε εντοπιστεί από παλιά τμήμα δρόμου, κατεύθυνσης Β.-Ν. Πρόκειται για δρόμο της Τουρκοκρατίας, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 22 και πλάτος 4 μ. Στην ανατολική παρειά του δρόμου πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή, όπου παρεμβαλλόταν επίχωση, πάχ. 0,80 μ., και σε αυτό το βάθος εντοπίστηκε λιθόστρωτο, που πιθανότατα ανήκε στην παλαιότερη φάση του δρόμου και μάλιστα στους ρωμαϊκούς χρόνους, που διερχόταν από εδώ και οδηγούσε προς την ενδοχώρα της Αχαΐας.

Στα βόρεια και δυτικά ο δρόμος ανήκε σε πρωιμότερη φάση, των πρώτων χρόνων της Τουρκοκρατίας. Ο δρόμος αυτός χρησιμοποιήθηκε και στα νεότερα χρόνια, αφού στη δεκαετία του 1950 εκατέρωθεν αυτού κατασκευάστηκαν τοιχία από μπετόν για να μην καταρρεύσει. Τα λιγοστά όστρακα που περισυνελέγησαν ήταν αδιάγνωστα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Καταρράκτης: Έργο «Διαπλάτυνση-βελτίωση της επαρχιακής οδού Πατρών-Χαλανδρίτσας-Καλαβρύτων»

Θέση Μπακαλάρου (οικόπεδο Χ. Χαμουζά)

Στη βορειοανατολική κλιτύ του γήλοφου στην παραπάνω θέση και στα αριστερά της επαρχιακής οδού προς Καλάβρυτα, στο φυσικό πλάτωμα, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσής της ήλθε στο φως συστάδα τριών ταφικών πίθων. Ο πίθος Ι ήταν τοποθετημένος με την κοιλία στο χώμα, έλειπε το άνω μέρος της κοιλίας του και κατέληγε σε βάση. Είχε προσανατολισμό Δ.-ΝΔ./Α.-ΒΑ., με το στόμιο στα δυτικά και φρασσόταν με

35. Σε ό,τι αφορά στις εργασίες του περασμένου έτους, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 260. Για τις εργασίες του έτους 2000, που διήρκεσαν δύο μήνες, το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Κ. Μεσιακάρη.

36. Για τις αγροικίες, βλ. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 405-424 και ειδικότερα σ. 412-413.

37. Η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από 26/6-26/7/2000 και το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η έκτακτη αρχαιολόγος Κ. Μεσιακάρη.

Εικ. 18. Καταρράκτης. Θέση Μπακαλάρου. Αγγείο των ύστερων γεωμετρικών χρόνων από τον πίθο Ι.

πλακοειδείς λίθους. Είχε μήκος 1,08 μ. και διάμετρο κοιλίας (εσωτ.) 0,59 μ. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε σκελετός και περιείχε ένα αγγείο των ύστερων γεωμετρικών χρόνων (Εικ. 18).

Στα δυτικά του πίθου Ι και σε απόσταση 0,58 μ. βρέθηκε το κάτω μέρος άλλου, πίθος ΙΙ, ημικατεστραμμένος, σωζ. μήκ. 0,45 και διαμ. κοιλίας (εσωτ.) 0,58 μ. Είχε προσανατολισμό Δ.-ΝΔ./Α.-ΒΑ. και το στόμιο στα ανατολικά. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε σκελετός, ούτε ευρήματα. Εξωτερικά του πίθου αυτού βρέθηκε μόνον ένα όστρακο καλής ποιότητας με μαύρο γάνωμα, που χρονολογείται το 325-300 π.Χ.[38]. Τα στόμια των δύο πίθων ήταν αντικριστά.

Ο πίθος ΙΙΙ βρέθηκε νότια του πίθου Ι και σε απόσταση 0,80 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., με το στόμιο στα δυτικά, σωζ. μήκ. 1,50 (χωρίς το χείλος) και διαμ. κοιλίας (εσωτ.) 1 μ. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλία στο χώμα και έλειπε το άνω μέρος του σώματός του. Το στόμιο φρασσόταν με πλακοειδείς πέτρες. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν μόνον τα κάτω άκρα του νεκρού, σε στάση οκλάζουσα. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα. Και των τριών πίθων ήταν κατεστραμμένο το άνω μέρος της κοιλίας τους και αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος (0,30 μ. περίπου) από την επιφάνεια του εδάφους[39].

Δυτικότερα των πίθων και σε απόσταση 20 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι και η απαρχή ενός τέταρτου, που απαρτίζουν ορθογώνιο χώρο, διαστ. 5×4,50 μ. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με αργούς και ημίεργους σχιστολιθικούς λίθους και λάσπη. Στα βόρεια και στο μέσον της πλευράς υπήρχε η είσοδος, μήκ. 1,50 μ., αφού βρέθηκε το κατώφλι που έσωζε μία στρόφιγγα. Στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου και στο μέσον της νότιας πλευράς οι τοίχοι προσαρμόζονταν στο βράχο. Από το εσωτερικό του ορθογώνιου χώρου περισυνελέγησαν τρεις αγνύθες, δύο πυραμιδόσχημες και μία σχήματος κόλουρου κώνου, τμήματα πίθων και κεραμίδια στέγης. Τα λίγα όστρακα χρονολογούν το χώρο στους ελληνιστικούς χρόνους. Προφανώς πρόκειται για χώρο αγροικίας.

Σύμφωνα με τον Μ. Πετρόπουλο, οι αγροικίες της ελληνιστικής περιόδου είναι απλά δωμάτια, σε όση έκταση αποκαλύφθηκαν στην περιοχή των Πατρών και της ευρύτερης περιοχής[40]. Η μικρή αυτή αγροικία πρέπει να εκμεταλλευόταν την εύφορη νότια όχθη του ποταμού Πείρου με καλλιέργειες σιτηρών. Οι αγνύθες από το εσωτερικό του χώρου προϋποθέτουν την εκτροφή ζώων για την εξασφάλιση του μαλλιού.

Ανατολικότερα της συστάδας των τριών πίθων και σε απόσταση 200 μ. περίπου, στην ίδια θέση, παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Πατρών-Χαλανδρίτσας-Καλαβρύτων, ερευνήθηκαν δύο ακόμη πίθοι, που απείχαν 3,50 μ. ο ένας από τον άλλο και με προσανατολισμό Δ.-ΝΔ./Α.-ΒΑ., όπως οι προηγούμενοι. Ήταν τοποθετημένοι με την κοιλία στο χώμα και το ανώτερο τμήμα της κοιλίας βρέθηκε κατεστραμμένο εξαιτίας του μηχανικού εκσκαφέα. Το ένα πιθάρι είχε σωζόμενο μήκος 1,73 μ., διάμετρο κοιλίας (εσωτ.) 0,90 μ. και κατέληγε σε πόδι (βάση), ύψ. 0,08 μ. Περιείχε σκελετό σε συνεσταλμένη στάση. Δεν βρέθηκαν όστρακα, ούτε κτερίσματα. Το άλλο είχε μήκος 1,90 μ. και διάμετρο κοιλίας (εσωτ.) 0,90 μ. Περιείχε και αυτό σκελετό αρκετά αποσαθρωμένο. Τα δύο αυτά ταφικά πιθάρια βρέθηκαν σε βάθος 0,70 μ. και εδράζονταν σε πετρώδες έδαφος.

Θέση Αριδράκου

Δυτικά της θέσης Μπακαλάρου βρίσκεται η παραπάνω θέση, η οποία είναι γνωστή από παλαιά, όπου είχε ανασκαφεί κιβωτιόσχημος τάφος μεγάλων διαστάσεων, χτισμένος από πέτρες γκρίζου ασβεστόλιθου σε οριζόντιες στρώσεις. Τα ευρήματα του τάφου ανήκουν στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους[41].

Θέση Ρίζες (αγρός Ό. Διαμαντή)

Η παραπάνω θέση βρίσκεται δυτικά της θέσης Αριδράκου και κατ' επέκταση δυτικά της θέσης Μπακαλάρου και ανήκει στην κτηματική περιφέρεια του χωριού Μοίραλη (Μίραλι). Στον παραπάνω αγρό, που βρίσκεται αριστερά και παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Χαλανδρίτσας-Καλαβρύτων, εντοπίστηκαν διάσπαρτες λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους, κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου και όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

38. *Agora* XXIX, I, σ. 294, πίν. 47.

39. Ο φύλακας αρχαιοτήτων Γ. Καρπής με πληροφόρησε ότι το πλάτωμα αυτό έως τη δεκαετία του 1960 ήταν αλώνι, που χρησιμοποιούνταν για το αλώνισμα του σταριού με τον παραδοσιακό τρόπο.

40. Βλ. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 405-424 και ειδικότερα σ. 410.

41. Για τον ανεσκαμμένο τάφο της θέσης Αριδράκου, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 186.

Θέση Σκάλα (ιδιοκτησία αφών Καρελιά)

Η παραπάνω θέση βρίσκεται ανατολικότερα της θέσης Μπακαλάρου και σε απόσταση 300 μ. Κατά την αποψίλωση των πρανών του γήλοφου, στο πλαίσιο του ίδιου έργου, βρέθηκαν τρία αγγεία (πρόχους, δακρυδόχος και ένα τρίτο), προφανώς προερχόμενα από το εσωτερικό τάφου. Επιπλέον, ερευνήθηκαν τρεις τάφοι:

Τάφος Ι. Κεραμοσκεπής, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., την κάλυψη του οποίου αποτελούσε κεραμίδα, μήκ. 0,50 και πλ. 0,30 μ. Κατά την αφαίρεση της κεραμίδας εντοπίστηκε καύση. Εξωτερικά βρέθηκαν δύο αγγεία σε θραύσματα.

Τάφος ΙΙ. Μεγάλα τμήματα κεραμίδων αποτελούσαν την κάλυψή του, προσανατολισμού Α.-Δ., μήκ. 1,15 και πλ. 0,50 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ίχνη καύσης και σιδερένιο αντικείμενο.

Τάφος ΙΙΙ. Κεραμοσκεπής, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., σωζ. μήκ. 0,75 και πλ. 0,45 μ. Ο νεκρός, σε ύπτια κατάκλιση, ήταν τοποθετημένος στο χώμα. Εξωτερικά του τάφου περισυνελέγη ακέραιη δακρυδόχος.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Κάτω Αχαΐα

Θέση Βίγλα (οικόπεδα Β. Λαγού - Ά. Σπαράκη)

Η παραπάνω θέση βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του πλατώματος το οποίο κατελάμβανε η αρχαία Δύμη. Οι εκσκαφές για τη θεμελίωση οικίας στο οικόπεδο Β. Λαγού έφεραν στο φως κατασκευή η οποία ταυτίζεται με το ανατολικό τμήμα του βόρειου σκέλους του τείχους της Δύμης (Εικ. 19). Έχει κατεύθυνση Α.-Δ., θεμελιώνεται στο φυσικό βραχώδες έδαφος και ο κύριος κορμός του είναι χτισμένος με ωμοπλίνθους τοποθετημένες σε επάλληλες στρώσεις. Κατά μήκος της νότιας πλευράς, το κατώτερο τμήμα του πλαισιώνεται από λιθόκτιστο τοίχο, πλ. 0,50-0,54 μ. Το συνολικό πλάτος του τείχους φθάνει τα 2,90 μ. και σώζεται σε μέγιστο μήκος 13 και μέγιστο ύψος 1,85 μ. Προς Δ. φαίνεται ότι συνέχιζε προς το όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Κάτρη, όπου όμως πιθανόν να έχει καταστραφεί από την παλαιά οικία. Ανατολικά διακόπτεται απότομα, κατεστραμμένο ήδη από την αρχαία εποχή. Η χρήση των ωμοπλίνθων για την κατασκευή τειχών δεν ήταν ασυνήθιστη κατά την αρχαιότητα, όμως η καλή διατήρησή τους μέχρι σήμερα, λόγω της φύσης του υλικού, είναι σχετικά σπάνια. Προκειμένου να προστατευθούν από τη βροχή τα πλινθόκτιστα τείχη έφεραν κεραμωτή στέγη[42]. Ανάλογη στέγη φαίνεται ότι έφερε και το τείχος της Δύμης, όπως μαρτυρεί το στρώμα κεραμίδων που αποκαλύφθηκε νότια από το σωζόμενο τμήμα του τείχους και παράλληλα με αυτό, στην όμορη ιδιοκτησία Ά. Σπαράκη. Προκειμένου να διατηρηθεί το τμήμα του τείχους ορατό και επισκέψιμο, τα δύο οικόπεδα προτάθηκαν για αναγκαστική απαλλοτρίωση.

Εικ. 19. Κάτω Αχαΐα. Θέση Βίγλα. Οικόπεδα Β. Λαγού - Α. Σπαράκη. Άποψη του τείχους από Α.

Οδός Ασημακοπούλου (οικόπεδο Χ. Κόκκινου)

Αποκαλύφθηκαν ερείπια κτιρίων, των οποίων σώζονται μόνον τα θεμέλια των τοίχων, αποτελούμενα ως επί το πλείστον από μια σειρά αργών λίθων (κροκάλες, κροκαλοπαγής λίθος, ψαμμιτόλιθος) και έχουν πλάτος 0,45 μ. Θεμελιώνονται σε βάθος κατά μέσον όρο 0,75 έως 0,80 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, οι περισσότεροι από αυτούς μέσα σε στείρο συμπαγές αμμώδες στρώμα. Από την κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση που κάλυπτε τα κτίρια, αλλά και στο εσωτερικό των τοίχων, φαίνεται ότι είναι όλα σύγχρονα και χρονολογούνται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. περίπου (Εικ. 20). Ένα σύμπλεγμα κτιρίων, αποτελούμενο από έξι χώρους, Χ1-5 και Χ7, αναπτύσσεται στο βόρειο και ανατολικό κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 21-22). Στο εσωτερικό των χώρων Χ1, Χ2, Χ4, εξωτερικά του Χ5 και σε επαφή με τη δυτική πλευρά του Τχ9 βρέθηκαν τμήματα στρώματος καταστροφής, που περιείχε θραύσματα κεραμίδων, μικρούς αργούς λίθους και όστρακα μεγάλων κυρίως αγγείων, τα οποία χρονολογούνται στην ίδια εποχή. Σε απόσταση 5,10 μ. νότια από τον Τχ1 του συμπλέγματος, κατά μήκος της νότιας παρειάς του σκάμματος, αποκαλύφθηκε η βόρεια πλευρά άλλου κτιρίου όμοιας κατασκευής και της ίδιας εποχής, το οποίο εισχωρούσε προς Ν. μέσα στο άσκαφο. Σε δοκιμαστική τομή στο δυτικό κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (Τομή 3) σε βάθος μεγαλύτερο από αυτό της θεμελίωσης των κτιρίων (1,20 έως 1,30 μ.) βρέθηκε λίγη κλασική κεραμική.

42. Α.Κ. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήναι 1955, σ. 66-67, σημ. 9, εικ. 36-38 και σ. 81.

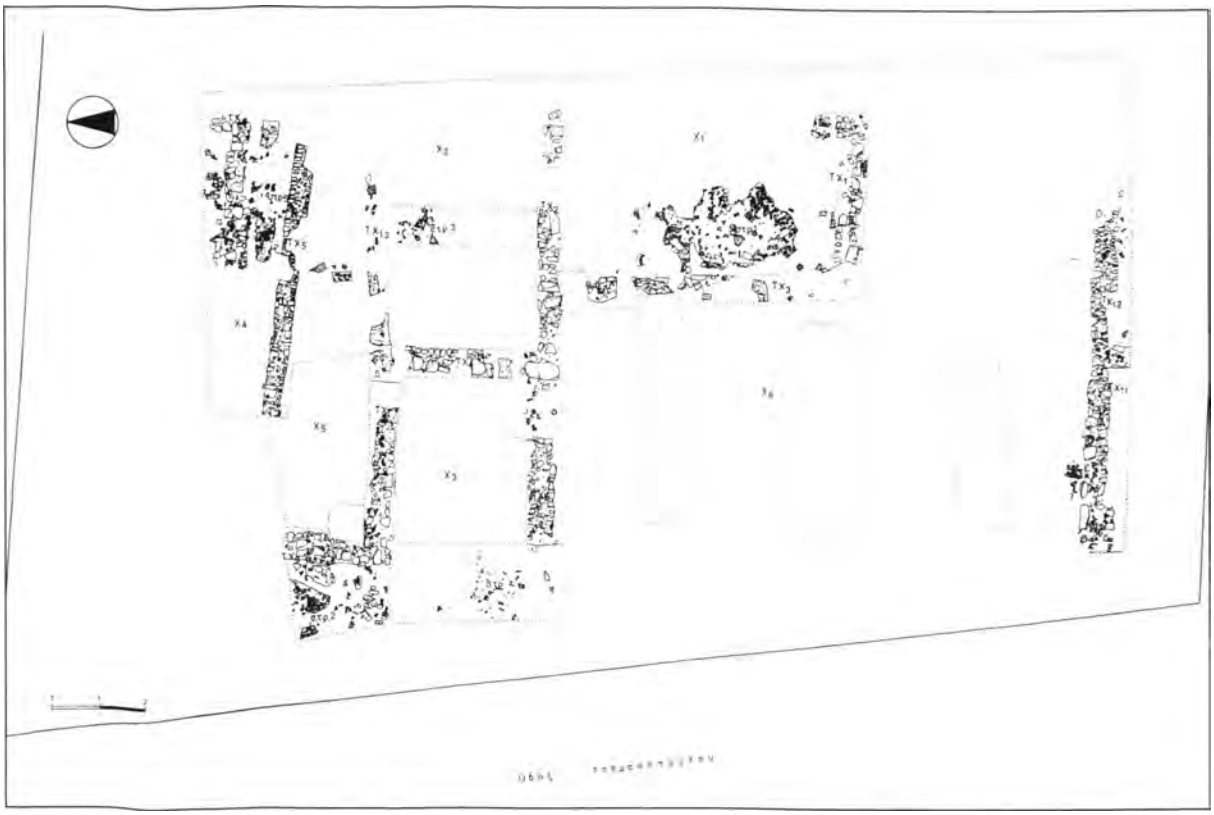

Εικ. 20. Κάτω Αχαΐα. Οδός Ασημακοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 21. Κάτω Αχαΐα. Οδός Ασημακοπούλου. Σύμπλεγμα κτιρίων από Δ.

Εικ. 22. Κάτω Αχαΐα. Οδός Ασημακοπούλου. Σύμπλεγμα κτιρίων από Α.

Οδός Δασκαλοπούλου (Ο.Τ. 115, οικόπεδο Σ. Κολίλα)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενο κτίριο, στο οποίο φαίνεται ότι ανήκουν οι τοίχοι Τχ2, 7, 5, 6, 3 και 1 (Εικ. 23-25). Το βάθος θεμελίωσής τους ποικίλλει ακόμη και για τον ίδιο τοίχο και κυμαίνεται από 0,70 έως 0,88 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Ο Τχ2 θεμελιώνεται βαθύτερα από τους υπόλοιπους, σε βάθος 1,07 μ. στο βόρειο άκρο του και 1,29 μ. στο νότιο, μέσα σε επίχωση η οποία περιείχε κλασική κεραμική. Είναι χτισμένος με αδρά λαξευμένους λίθους ψαμμίτη, τοποθετημένους επάνω σε μια στρώση από αργούς λίθους και κροκαλοπαγές πέτρωμα. Από το ίδιο

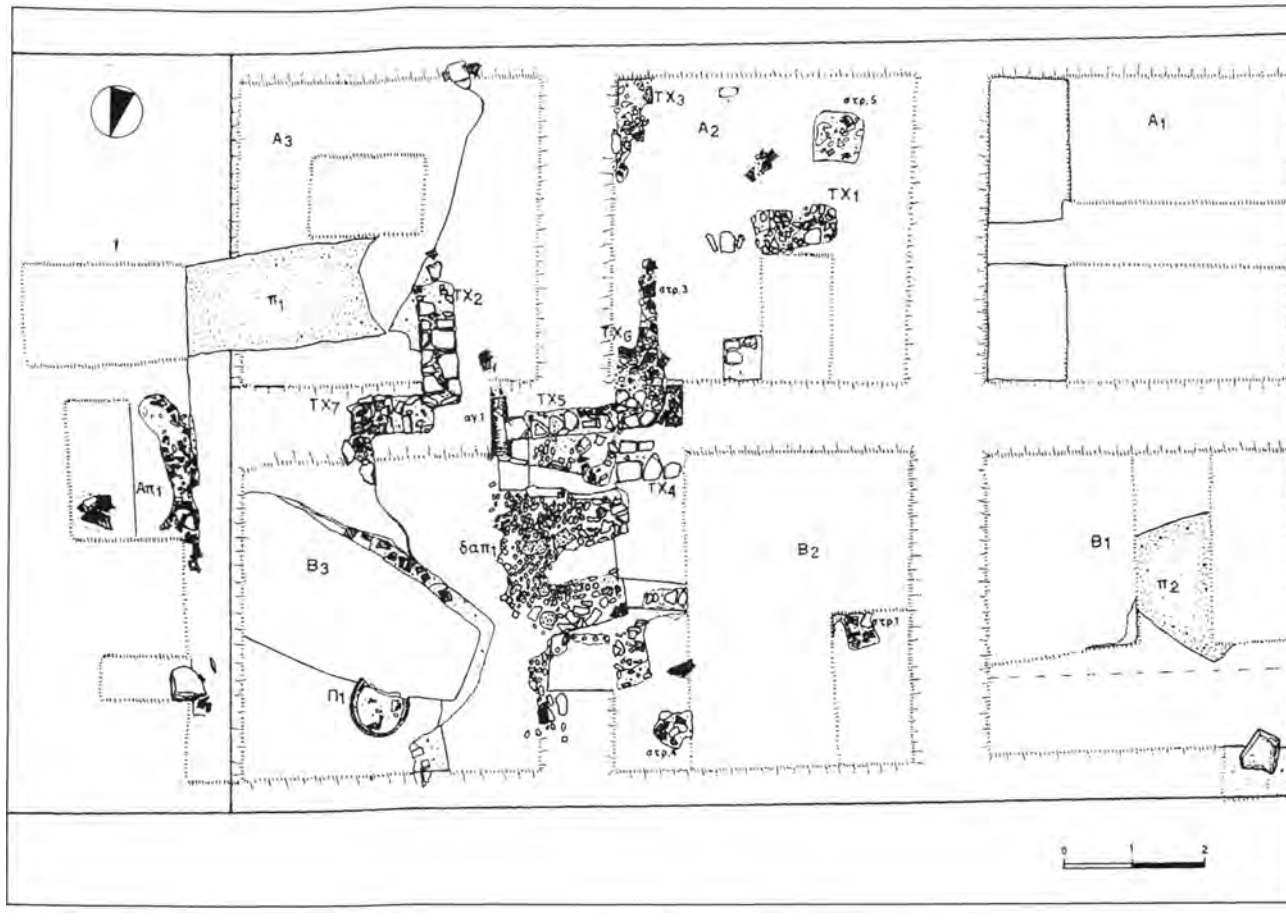

Εικ. 23. Κάτω Αχαΐα. Οδός Δασκαλοπούλου. Οικόπεδο Σ. Κολίλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ.24. Κάτω Αχαΐα. Οδός Δασκαλοπούλου. Οικόπεδο Σ. Κολίλα. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

Εικ.25. Κάτω Αχαΐα. Οδός Δασκαλοπούλου. Οικόπεδο Σ. Κολίλα. Το κτίριο από ΒΔ.

Εικ. 26. Κάτω Αχαΐα. Οδός Δασκαλοπούλου. Οικόπεδο Σ. Κολίλα. Το δάπεδο.

υλικό είναι χτισμένοι και οι υπόλοιποι τοίχοι, οι οποίοι όμως σώζονται σε λιγότερο καλή κατάσταση. Βόρεια του Τχ5 και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, του οποίου σώζεται κυρίως το υπόστρωμα από κροκάλες και κατά τόπους η επίστρωση από κονίαμα και χαλίκι (Εικ. 26). Από το εσωτερικό των τοίχων συγκεντρώθηκε κεραμική κλασικής εποχής. Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος βρέθηκε πιθάρι, το οποίο πατούσε σε βάθος 1,34 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πυρήνες ελαιόκαρπου. Ανατολικά του Τχ2 βρέθηκε γκριζοπράσινο αργιλώδες στρώμα, το οποίο περιείχε κλασική κεραμική και όστρεα. Διαπιστώθηκε σε μήκος (Α.-Δ.) 4,80 και πλάτος 1,30 μ., άρχιζε από βάθος 0,85 και έφθανε έως 2,08 μ., όπου το στείρο ερυθρό στρώμα, το οποίο αποτελεί το σταθερό της περιοχής. Όμοιο στρώμα εντοπίστηκε σε τομή στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Στην ανατολική παρειά του σκάμματος από βάθος 0,67 έως 0,90 μ. εντοπίστηκε τμήμα αποθέτη, ο οποίος περιείχε κεραμική αρχαϊκής εποχής.

Οδός Δασκαλοπούλου (Ο.Τ. 115 και Ο.Τ. 116)

Κατά τη διάνοιξη τάφρων για τη σύνδεση με τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό παρακείμενων οικιών, εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα κάτω από το κατάστρωμα της οδού Δασκαλοπούλου.

α) Στο ύψος του Ο.Τ. 115, από την ανατολική πλευρά της οδού και κάθετα προς τον άξονά της, διανοίχθηκε τάφρος, μήκ. 5,50 και πλ. 0,60 μ. Σε απόσταση 3 μ. από το ανατολικό όριο της οδού, σε βάθος 0,51 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε τμήμα τοίχου ελληνιστικής εποχής, πλ. 0,58 και ύψ. 0,17 μ., από μια σειρά αδρά λαξευμένων λίθων ψαμμίτη. Ανατολικά, σε απόσταση 1,20 από αυτόν, σε βάθος 0,76 μ., άρχιζε πυκνό στρώμα από κεραμίδες, λίγους λίθους, όστρακα μεγάλων και μικρών αγγείων κλασικής εποχής. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αποθέτη σε

Εικ. 27. Κάτω Αχαΐα. Οδός Δασκαλοπούλου. Ο.Τ. 115 και Ο.Τ. 116. Τάφρος Β. Τοίχος και αποθέτης από Α.

κυλινδρικό λάκκο, ο οποίος είχε ανοιχθεί προφανώς για το σκοπό αυτό. Είχε διάμετρο 1,20 και βάθος 0,72 μ.

β) Βορειότερα, σε απόσταση 10,50 μ. από την προηγούμενη, στο ύψος του Ο.Τ. 116, από τη δυτική πλευρά της οδού προς τον άξονά της, διανοίχθηκε μία ακόμη τάφρος, μήκ. 2,50 και πλ. 0,70 μ. Σε βάθος 0,47 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος βρέθηκε τμήμα τοίχου ελληνιστικής εποχής, ο οποίος εισχωρούσε στη νότια παρειά του σκάμματος. Δυτικά του, βαθύτερα (0,78 μ.), αποκαλύφθηκε στρώμα κλασικής εποχής από θραύσματα κεραμίδων, όστρακα μικρών και μεγάλων αγγείων και τεμάχια λίθου Αράξου, από τον οποίο συνήθως κατασκευάζονται επιτύμβιες στήλες και αρχιτεκτονικά μέλη. Εκτεινόταν σε όλο το πλάτος της τάφρου και σε μήκος 1,40 μ. και έφθανε μέχρι βάθος 1,07 μ. από την επιφάνεια της οδού. Προφανώς πρόκειται για αποθέτη σε λάκκο που είχε διανοιχθεί στο στείρο φυσικό έδαφος (Εικ. 27).

Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου (οικόπεδο Θ. Χηνά)

Κατά τη διάνοιξη των θεμελίων της νέας οικοδομής ήλθαν στο φως αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα, τα οποία χρονολογούνται από την πρώιμη ελληνιστική έως και τη ρωμαϊκή εποχή, καθώς και στρώμα κλασικής εποχής με αποθέτες κεραμικής (Εικ. 28-30). Οι κλασικοί αποθέτες βρέθηκαν μέσα σε επίχωση γκριζοκίτρινης αργίλου και πάνω σε στείρο φυσικό κιτρινωπό αργιλώδες στρώμα. Δεν είχαν συγκεκριμένο σχήμα, αλλά φαίνεται ότι κατελάμβαναν όλη την έκταση περίπου του οικοπέδου, αφού η παρουσία τους διαπιστώθηκε σε όλα τα σημεία του οικοπέδου, όπου ήταν δυνατό να προχωρήσει η έρευνα σε βάθος (Εικ. 28, Φάσεις Α και Β, στρ. IX, XI, XIII και XIIα, XIII, XV,

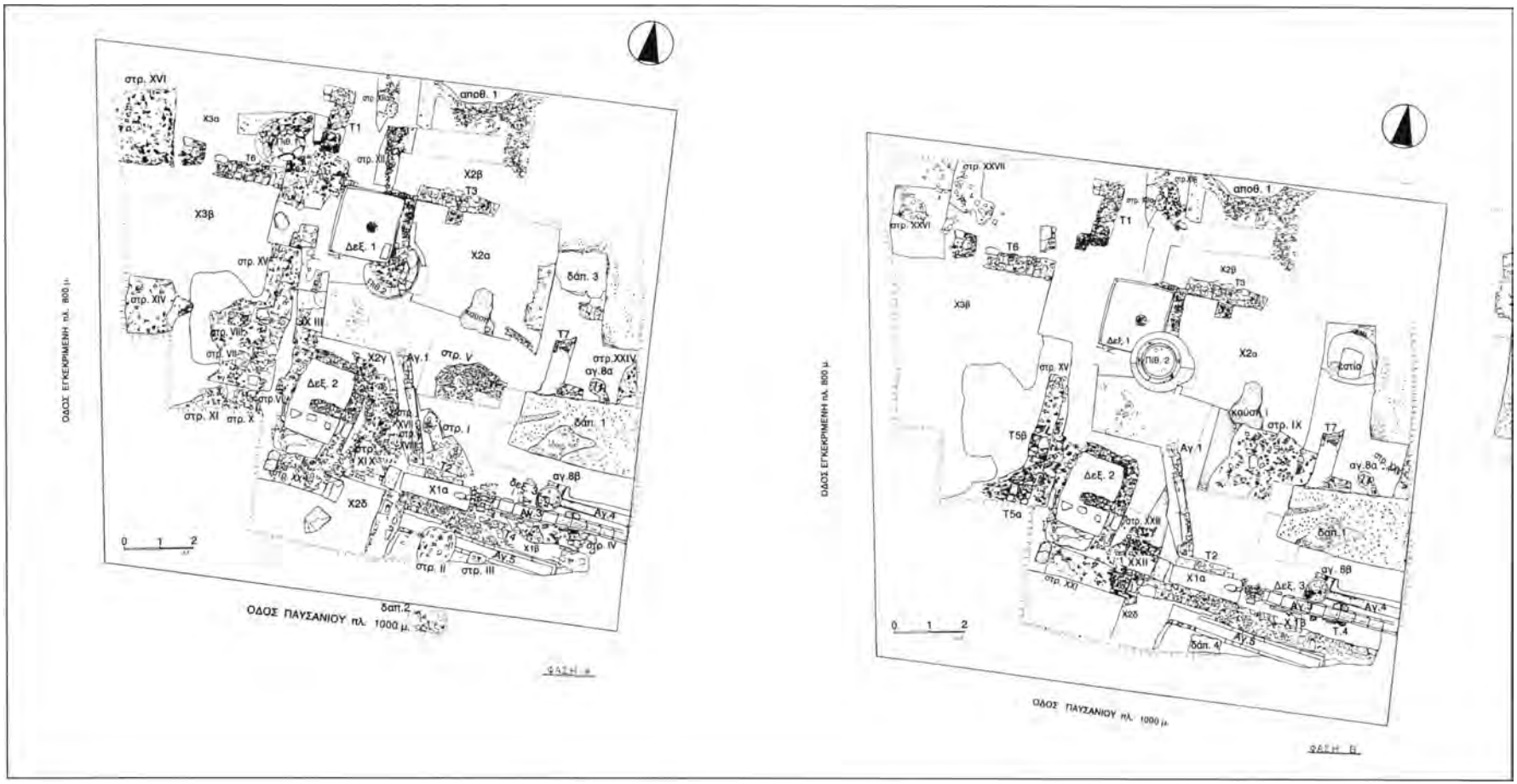

Εικ. 28. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου. Κάτοψη της ανασκαφής (φάσεις Α και Β).

Εικ. 29. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 31. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου. Οι Δεξαμενές 1 και 2 από Β.

Εικ. 30. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου. Ο ελληνιστικός αποθέτης V και ο κλασικός αποθέτης IX.

XXI-XXIII, XXV). Το κλασικό στρώμα άρχιζε σε βάθος 1,60 μ. περίπου από τη σύγχρονη επιφάνεια και έφθανε έως 2-2,40 μ. Το πάχος και η πυκνότητά του διέφεραν κατά τόπους. Περιείχε κεραμική του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.: όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων (κιονωτοί, κωδωνόσχημοι κρατήρες, επίνητρο κ.ά.), φιαλίδια, ληκύθια, κοτύλες, κύλικες, πινάκια, λυχνάρια, κώθωνα, καθώς και πολλά μικκύλα αγγεία και ειδώλια. Αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα της πρώιμης ελληνιστικής εποχής βρέθηκαν στο βορειοδυτικό (Τχ1, 5, 5α) και το νότιο-νοτιοανατολικό (Τχ4) τμήμα του οικοπέδου. Θεμελιώνονται πάνω στο κλασικό στρώμα και είναι χτισμένοι με επάλληλες σειρές αργών ή αδρά λαξευμένων πλακαρών λίθων. Ο Τχ1 έφερε στη δυτική πλευρά του δύο αντηρίδες όμοιας κατασκευής σε απόσταση 1,10 μ. μεταξύ τους (Εικ. 28, Φάση Β). Φαίνεται όμως ότι χρησιμοποιήθηκε και κατά την επόμενη μέση ελληνιστική εποχή, διότι στην ανώτερη επιφάνεια του νότιου τμήματός του είναι χτισμένος με θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες σειρές. Κοντά στο βόρειο άκρο του, εκατέρωθεν του τοίχου, βρέθηκαν δύο αγγεία του τύπου του μύκητος (σε βάθος 1,45 το δυτικό και 1,77 μ. το ανατολικό), τα οποία χρονολογούνται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 30). Στην πρώιμη και μέση ελληνιστική εποχή φαίνεται ότι ανήκει και το συγκρότημα δεξαμενών (Δεξ. 1, Δεξ. 2 και Πιθ. 2, Εικ. 28), το οποίο καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 31). Το Πιθάρι 2 είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένο με το στόμιο σε βάθος 1,60 μ., επάνω σε γκρίζα και κοκκινωπή επίχωση, που κάλυπτε το κλασικό στρώμα. Λειτούργησε ως δεξαμενή, πιθανότατα και κατά τις δύο φάσεις. Ο πυθμένας, ο οποίος οριζόταν από το στόμιο του πίθου, είχε διάμετρο 0,75 μ. και επίστρωση από κονίαμα. Η μέγιστη διάμετρος άνω ήταν 1,50 μ. Κατά την επόμενη φάση, της μέσης ελληνιστικής εποχής, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε η Δεξαμενή 1. Είναι σχεδόν τετράγωνη, διαστ. 1,90×1,80, μέγ. σωζ. ύψ. 0,58 μ., με τοιχώματα χτισμένα από θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες σειρές από κονίαμα στο εσωτερικό της. Η νοτιοανατολική γωνία της εισχωρούσε στο Πιθάρι 2. Στον πυθμένα της υπήρχε βύθισμα, για το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί το κατώτερο τμήμα σώματος οξυπύθμενου αμφορέα. Η Δεξαμενή 2 ήταν τετράπλευρη, διαστ. 2,10×1,50 μ., και σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,75 μ. Κατασκευάστηκε κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή και επισκευάστηκε κατά τη μέση. Όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα στο ανατολικό της τοίχωμα θεμελιώθηκε σε βάθος 1,97 μ. μέσα στο κλασικό στρώμα. Τα τοιχώματα της αρχικής φάσης ήταν χτισμένα με αργούς λίθους και κεραμίδες, ενώ η επισκευή έγινε με θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες σειρές. Το εσωτερικό και η ανώτερη επιφάνεια των τοιχωμάτων, όπως φαίνεται στο νότιο τοίχωμα, είχαν επίχρισμα από κονίαμα. Δεν διαπιστώθηκε

Εικ. 32. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου και Αρισταινέτου. Ο Αγωγός 4 και η Δεξαμενή 3 από Δ.

σχέση των δεξαμενών με τους αγωγούς που βρέθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, εκτός ίσως από τον Αγωγό 1, ο οποίος πιθανώς συνδεόταν με το Πιθάρι 2 ή τη Δεξαμενή 1 σε μεταγενέστερη φάση χρήσης της. Οι Αγωγοί 4 και 8α, 8β, κτιστοί με επίχρισμα από κονίαμα, κατέληγαν στη μικρή κωνική Δεξαμενή 3, η οποία ήταν χτισμένη με θραύσματα κεραμίδων και έφερε επίχρισμα από κονίαμα όμοιο με αυτό των αγωγών. Είχε μέγιστη διάμετρο 1,15 και βάθος 0,55 μ. (Εικ. 28, Φάση Β και Εικ. 32). Βρέθηκαν κάτω από το Δάπεδο 1, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από κονίαμα και κεραμίδι με υπόστρωμα από κροκάλες και χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Πατούσε σε βάθος 0,82 μ. και αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος (Β.-Ν.) 6,70 μ. και πλάτος (Α.-Δ.) 2,50-3,80 μ., αλλά φαίνεται ότι συνεχίζει προς Α. μέσα στο άσκαφο (Εικ. 29). Στην τομή που έγινε στο βόρειο τμήμα του, κάτω από αυτό βρέθηκε σκληρή στρώση, η οποία κάλυπτε τμήμα εστίας (βάθος 0,85 έως 1,07 μ.). Σε σχετικά μικρή απόσταση (2 μ. περίπου) νοτιοδυτικά από αυτή και ανάλογο βάθος (1,02-1,14 μ.) αποκαλύφθηκε μικρής έκτασης στρώμα καύσης (Εικ. 28, Φάση Β). Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, πάνω από τον Αγωγό 1 και πάνω στον Αγωγό 5, αποκαλύφθηκαν τμήματα στρώματος καταστροφής (στρ. Ι, ΙΙ και ΙΙΙ) με κεραμική του 2ου αι. μ.Χ. (αρρετινά). Κάτω από το στρ. ΙΙ βρέθηκε τμήμα δαπέδου (Δάπεδο 4).

Πάροδος Πλάτωνος

Η πάροδος Πλάτωνος βρίσκεται στο βορειοδυτικό μέρος της πόλης, σε αδόμητη μέχρι πρόσφατα περιοχή, όπου οι ανασκαφές των τελευταίων ετών φέρουν σταδιακά στο φως εγκαταστάσεις εργαστηρίων κεραμικής. Κατά τη διάνοιξη αποχετευτικής τάφρου επί της οδού, στο τμήμα που βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Λειβαδά[43] και βορειοδυτικά του οικοπέδου Π. Σωτηρόπουλου, εντοπίστηκε συγκρότημα κεραμικών κλιβάνων, το οποίο βρίσκεται μέσα στο δρόμο και εκτείνεται προς Ν. στο παρακείμενο αδόμητο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Κουρούσια. Στο χώρο του δρόμου ερευνήθηκε ένας μεγάλος κεραμικός κλίβανος, συνολ. μήκ. 5,30 μ., του οποίου διαπιστώθηκαν τρεις διαδοχικές φάσεις χρήσης με αντίστοιχες μετατροπές και χαρακτηρίστηκαν ως Κλίβανος 1, Κλίβανος 1α και Κλίβανος 2. Νότια από αυτόν, στο χώρο του οικοπέδου Μ. Κουρούσια, εντοπίστηκε ένας ακόμη κλίβανος, ο οποίος βρίσκεται μέσα στο παραπάνω οικόπεδο και δεν ερευνήθηκε σε αυτή τη φάση, ο Κλίβανος 3 (Εικ. 33). Κατά τη διάνοιξη της τάφρου, η οποία έγινε αυθαίρετα και χωρίς την παρακολούθηση εκπροσώπου της Εφορείας στα αρχικά της στάδια, καταστράφηκε τμήμα του θαλάμου καύσης, μήκ. 2,50 μ. Ο κλίβανος, κατά την αρχική του φάση, Κλίβανος 1, είχε κυκλική κάτοψη, προσανατολισμό Α.-Δ., με το στόμιο στα ανατολικά. Προς Β. και Δ. ο θάλαμος καύσης, εσωτ. διαμ. 3,50 μ., είχε ανοιχθεί σε στρώμα στείρας κιτρινωπής αργίλου. Τα τοιχώματά του, πάχ. 0,25-0,35 μ., είναι χτισμένα με θραύσματα κεραμίδων σε επάλληλες στρώσεις και μεταξύ τους έχουν άργιλο ως συνδετικό υλικό. Η εσωτερική τους επιφάνεια φέρει επικάλυψη από πηλό σε τέσσερις διαδοχικές επάλληλες στρώσεις. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου έφθανε από 1,35 έως 1,50 μ., ενώ δεν διαπιστώθηκε ο τρόπος στήριξης της εσχάρας. Θεωρείται όμως πιθανό ότι γινόταν με τοξύλια, από τα οποία βρέθηκαν θραύσματα. Το δάπεδο βρισκόταν σε βάθος 1,90 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια και είχε καλύψει μικρό προγενέστερο λάκκο, ο οποίος περιείχε θραύσματα κεραμίδων, μάζες καμένου πηλού και τεμάχιο λευκού κονιάματος. Κατά τη β' φάση χρήσης του κλιβάνου, ο θάλαμος καύσης περιορίστηκε κατά τη δυτική και τη βόρεια πλευρά του, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του αρχικού σχήματος. Δύο πρόχειρα τοιχία από θραύσματα κεραμίδων, τοξυλίων, πηλοπλίνθων και επικάλυψη εσωτερικά από πηλό, μέγ. πλ. 0,20 μ. το βόρειο και από 0,27-0,58 μ. το δυτικό, μείωσαν τις εσωτερικές διαστάσεις του σε 3×3 μ., δημιουργώντας ουσιαστικά ένα νέο κλίβανο, Κλίβανος 1α (Εικ. 33). Το δάπεδό του βρίσκεται ψηλότερα από αυτό του Κλιβάνου 1, σε βάθος 1,70 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Το στόμιο, κοινό και για τους δύο κλιβάνους, ήταν τοξωτό οξυκόρυφο διαμορφωμένο εκφορικά από επάλληλες σειρές κεραμίδων με τοξύλια στην κορυφή του (Εικ. 34-35). Είχε θεμελιωθεί ψηλότερα από τους θαλάμους, σε βάθος 1,50 μ., ενώ στο ανατολικό άκρο του διαπιστώθηκαν δύο φάσεις δαπέδου, σε βάθη ανάλογα με αυτά των κλιβάνων. Είχε μήκος 1,70, μέγιστο ύψος 1,50 εξωτερικά και πλάτος στη βάση του 1,85 εξωτερικά και 1,25 μ. εσωτερικά. Από την κεραμική που βρέθηκε στο δάπεδο του στομίου του, ο κλίβανος χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Κατά την τρίτη φάση χρή-

43. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 269-272.

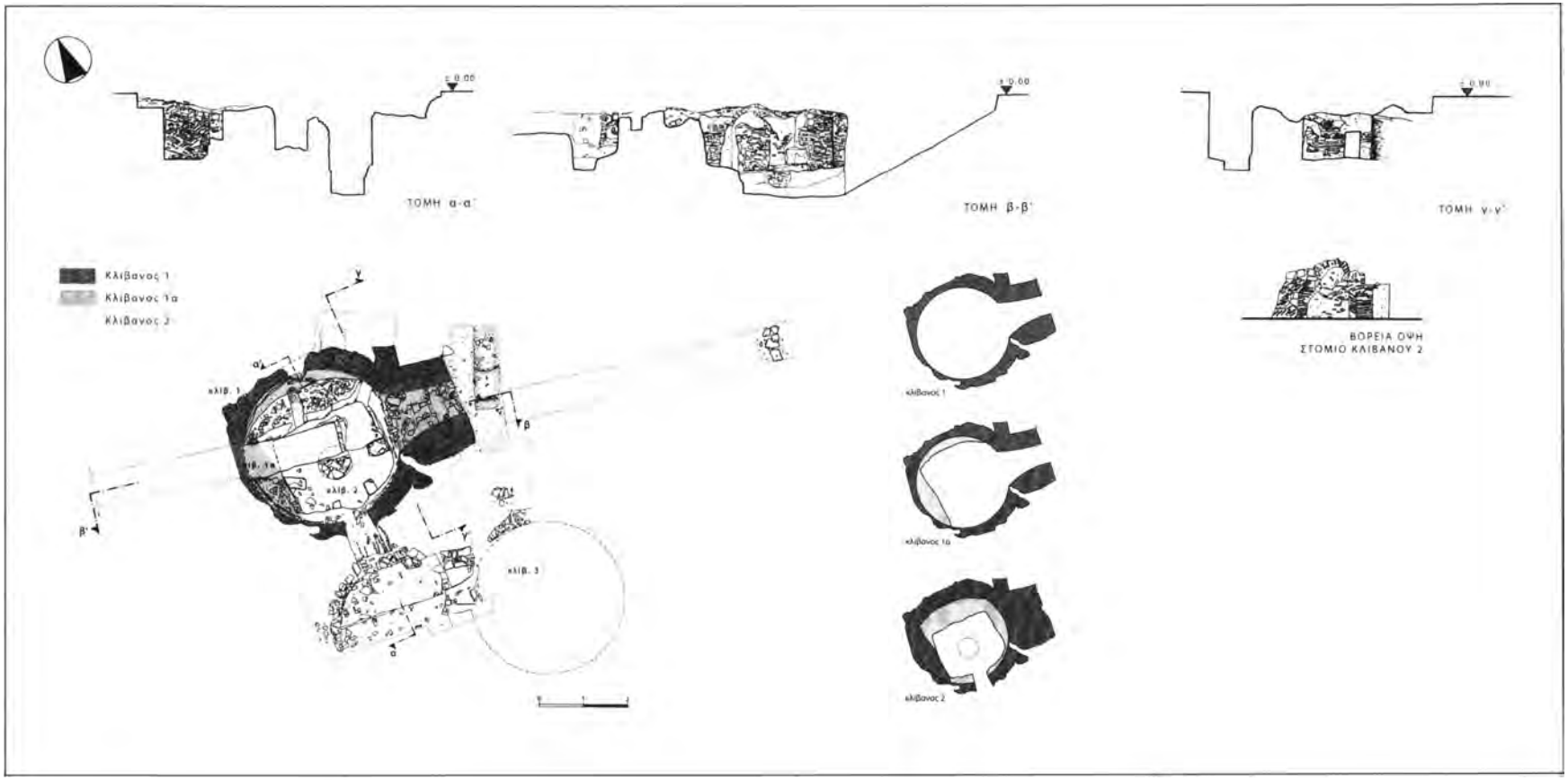

Εικ. 33. Κάτω Αχαΐα. Πάροδος Πλάτωνος. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής, κατόψεις των κλιβάνων και βόρεια όψη του στομίου του Κλιβάνου 2.

Εικ. 34. Κάτω Αχαΐα. Πάροδος Πλάτωνος. Γενική άποψη των κλιβάνων από Δ.

Εικ. 36. Κάτω Αχαΐα. Πάροδος Πλάτωνος. Το στόμιο του Κλιβάνου 2 από Ν.

Εικ. 35. Κάτω Αχαΐα. Πάροδος Πλάτωνος. Λεπτομέρεια του στομίου των Κλιβάνων 1 και 1α.

σης του, άλλαξε τόσο ο προσανατολισμός, με την κατάργηση του αρχικού στομίου και τη διάνοιξη νέου στα νότια, όσο και το σχήμα του θαλάμου καύσης, το οποίο με την κατασκευή ανατολικά και βόρεια δύο τοιχίων χτισμένων με θραύσματα κεραμίδων και οπτοπλίνθων κατά το opus mixtum, μετατράπηκε σε τετράπλευρο, Κλίβανος 2. Η εσχάρα του Κλιβάνου 2 στηριζόταν σε κεντρικό κιονίσκο, χτισμένο με θραύσματα κεραμίδων, τοξυλίων και πλίνθων. Το στόμιο, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση, είναι τοξωτό, χτισμένο με θραύσματα κεραμίδων και έχει μέγιστο ύψος προς την πλευρά του θαλάμου 1 και μήκος 1,20 μ. Το νότιο άκρο του καταλήγει σε χώρο, τον οποίο ορίζει από δυτικά καμπύλος τοίχος όμοιας κατασκευής με αυτή των τοιχίων του κλιβάνου (Εικ. 36). Στο ανατολικό μέρος του ίδιου χώρου καταλήγει το στόμιο του Κλιβάνου 3, ο οποίος εντοπίστηκε, αλλά, επειδή βρίσκεται μέσα στο οικόπεδο Κουρούσια, δεν ερευνήθηκε. Οι Κλίβανοι 1, 1α και 2 διατηρήθηκαν σε κατάχωση με την παράκαμψη του αποχετευτικού αγωγού.

Οδός Αράξου 59 (οικόπεδο Α. Μπαρούνη)

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, με κλίση από Ν. προς Β., σε βάθος που κυμαινόταν από 1,24-1,57 έως και 1,84 μ., βρέθηκε συγκέντρωση λίθων διαφόρων μεγεθών από κροκαλοπαγή λίθο, ψαμμίτη, λίθο Αράξου, καθώς και κεραμίδες, στοιχεία που αποτελούν το σύνηθες οικοδομικό υλικό των κτιρίων της αρχαίας Δύμης. Οι λίθοι κάλυπταν φυσική κοιλότητα του εδάφους, το οποίο στην περιοχή αυτή είναι πρανές, και φαίνεται ότι προέρχονται από κάποιο οικοδόμημα της ελληνιστικής εποχής που υπήρχε ψηλότερα και καταστράφηκε ήδη κατά την αρχαία εποχή.

Αλυκές

Θέση Μποστάνι

Η θέση αυτή βρίσκεται στην ακτή βόρεια του πλατώματος, επί του οποίου αναπτύχθηκε η αρχαία Δύμη, και σε απόσταση 2 χλμ. σε ευθεία γραμμή από αυτό. Υπήρχε εκεί μια πρόχειρη εγκατάσταση από αυθαίρετες κατασκευές (καλύβες και παράγκες), οι οποίες καθαιρέθηκαν πρόσφατα. Στην Εφορεία παραδόθηκαν μερικά κινητά ευρήματα από ιδιώτες, οι οποίοι υπέδειξαν τη θέση αυτή ως τόπο προέλευσής τους. Προκειμένου να εξακριβωθεί η ύπαρξη ή μη αρχαίας εγκατάστασης για τη χορήγηση αμοιβής, έγινε στο χώρο πρόχειρη δοκιμαστική έρευνα με τη μορφή δοκιμαστικών τομών με μηχανικό εκσκαφέα. Εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, των οποίων η

έρευνα δεν ήταν δυνατή, διότι αφενός ανέβλυζε νερό από το βάθος των τομών και αφετέρου κατέρρεαν οι παρειές, με αποτέλεσμα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να καλύπτονται τα αρχαία. Για το λόγο αυτό δεν αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά. Έγινε μόνο φωτογραφική αποτύπωση και σύντομη περιγραφή τους και στη συνέχεια καταχώστηκαν για να ερευνηθούν όταν εξασφαλιστούν τα απαραίτητα τεχνικά μέσα.

α) Στην παραλία, πολύ κοντά στη θάλασσα (Τομή 8), μέσα σε στρώμα άμμου και σε βάθος 0,30 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, αποκαλύφθηκε σειρά αδρά λαξευμένων ογκόλιθων από ασβεστόλιθο με κατεύθυνση Α.-Δ., περίπου παράλληλα με την ακτογραμμή στο σημείο αυτό. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,50 μ., αλλά φαίνεται ότι συνεχίζει προς Δ. μέσα στο άσκαφο. Οι ογκόλιθοι, τοποθετημένοι εναλλάξ δρομικά και μπατικά, έχουν μήκος 0,75-0,80 και πλάτος 0,35-0,45 μ. και μέσο πάχος 0,25 μ. Στην τομή που έγινε παράλληλα με τη βόρεια πλευρά του τοίχου διαπιστώθηκε ότι πατούν πάνω σε μια δεύτερη σειρά λίθων. Στην επίχωση πάνω από έναν από τους ογκόλιθους βρέθηκε λυχνάρι τύπου XV του Broneer, του 1ου αι. π.Χ., ενώ από την επίχωση τοίχου που αφαιρέθηκε κατά τη διάνοιξη τομής με το μηχανικό εκσκαφέα νότια από αυτόν, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., από την επιφάνεια μέχρι βάθος 1,05 μ., περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων ύστερης ελληνιστικής/πρώιμης ρωμαϊκής εποχής (πινάκιο, μαγειρικό), αλλά και κλασικής εποχής. Στην ανατολική στενή πλευρά της τομής σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με κεραμίδες επάνω σε συμπαγή αργιλώδη επίχωση. Στη νότια παρειά της τομής, βαθύτερα (1,05 μ.), διαπιστώθηκε άλλο, το οποίο εισχωρούσε μέσα στο άσκαφο.

β) Τμήματα άλλων τοίχων, διαφορετικής κατασκευής από τον προηγούμενο και σε διαφορετικά βάθη, καθώς και στρώματα καταστροφής εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του χώρου νοτιοδυτικά από την Τομή 8 και σε μεγαλύτερη απόσταση από τη θάλασσα. Ένα τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Β.-Ν., βρέθηκε στην Τομή 5, σε βάθος 0,70 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Έχει πλάτος 0,60 μ. και είναι χτισμένος από πλακαρούς λίθους και θραύσματα καλυπτήριων κεραμίδων σε πέντε επάλληλες στρώσεις. Βαθύτερα (1 μ.), σε επαφή με τη δυτική πλευρά του, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με κεραμίδες, από τον καθαρισμό του οποίου συγκεντρώθηκαν όστρακα μεγάλων χρηστικών αγγείων ύστερης ελληνιστικής/πρώιμης ρωμαϊκής εποχής. Δύο άλλα τμήματα τοίχων αποκαλύφθηκαν στις Τομές 6 και 7, σε βάθος 1,10 και 2 μ. αντίστοιχα. Πολύ κοντά στη σύγχρονη επιφάνεια (βάθος 0,15 μ.), αμέσως κάτω από τη φυσική επίχωση, βρέθηκαν μικρής έκτασης (0,90×0,60 μ.) στρώμα κεραμίδων και οστράκων μεγάλων αγγείων (Τομή 4), στρώμα καταστροφής και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου (Τομή 3).

Από τα λίγα αυτά στοιχεία είναι αναμφισβήτητη η παρουσία στη θέση αυτή μιας εγκατάστασης, η οποία χρονολογικά φαίνεται ότι καλύπτει το ίδιο διάστημα με την πόλη της Δύμης, συνυπάρχει δηλαδή με αυτήν, έχει απρόσκοπτη οπτική επαφή με το άστυ και βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό. Αν και δεν έχει εξακριβωθεί με βεβαιότητα ο χαρακτήρας της, φαίνεται πολύ σημαντική για την τοπογραφία της Δύμης, η οποία από τον Στράβωνα χαρακτηρίζεται ως «πόλις αλίμενος»[44].

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Οδός Αρισταινέτου (Ο.Τ. 273, οικόπεδο Π. Αγαπίδη)

Κατά τις εκσκαφές για τη θεμελίωση νέας οικοδομής ήλθαν στο φως πολύ αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα, τα οποία εντοπίστηκαν στο ανατολικό και το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου.

α) Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τετράπλευρος χώρος, Χ1, ο οποίος ορίζεται από Β. και Ν. με δύο τμήματα τοίχων, Τχ1 και Τχ2, κατεύθυνσης Α.-Δ., οι οποίοι είναι περίπου παράλληλοι μεταξύ τους και σε απόσταση από 4,50 έως 4,70 μ. ο ένας από τον άλλο. Θεμελιώνονται στο ίδιο περίπου βάθος (από 0,80 έως 0,85 μ.) και έχουν πλάτος 0,50 μ. Ο Τχ1, χτισμένος με αργούς λίθους και λίγα θραύσματα κεραμίδων, σώζεται σε μέγιστο μήκος 2,45, ύψος 0,38 μ. και φαίνεται ότι γωνιάζει προς Δ. με άλλον, πρόχειρης κατασκευής, τον Τχ3. Ο Τχ2, χτισμένος με αργούς λίθους και πολλά θραύσματα κεραμίδων, σώζεται σε μήκος 3,90 και ύψος 0,52 μ. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του, στην προέκταση του Τχ3 και σε απόσταση 1,20 μ. από αυτόν, βρέθηκε πειόσχημη κατασκευή από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων. Σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,35 μ., ενώ το βάθος θεμελίωσής της κυμαίνεται από 0,80 έως 1,12 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Στην ανατολική πλευρά του Χ1 υπήρχε μία σειρά λίθων, μήκ. 1,71 μ. (βάθος 0,72 έως 0,91 μ.). Στο εσωτερικό του βρέθηκε πυκνό στρώμα κεραμικής, που φαινόταν σαν να ξεχειλίζει από κωνικό λάκκο-αποθέτη, ο οποίος υπήρχε στο κέντρο περίπου του χώρου. Ο λάκκος άρχιζε σε βάθος 1,27 και ερευνήθηκε έως 2,20 μ. Περιείχε κεραμική ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής του 3ου και του 2ου αι. π.Χ.

β) Στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, διαστ. 2,15×2×0,12 μ., από κροκάλες και θραύσματα κεραμίδων με λευκό κονίαμα ως συνδετικό υλικό στο υπόστρωμα και στην επιφάνειά του. Η βόρεια πλευρά του πλαισιωνόταν από πρόχειρο τοιχίο με θραύσματα κεραμίδων σε τρεις σειρές. Πατούσε σε βάθος 0,40 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του και σε ελάχιστη απόσταση, 0,30 μ. από αυτό, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τχ4), μήκ. 1,40, πλ. 0,44 μ. από αργούς λίθους και γέμισμα από θραύσματα κεραμίδων.

44. Στράβ. VIII, 7.5 (= C 387).

Εικ. 37. Βραχναίικα Σαγεΐκων. Οικόπεδο Β. Παπαδοπούλου. Γενική άποψη του κτιρίου.

Βραχναίικα Σαγεΐκων

Οικόπεδο Β. Παπαδοπούλου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε αδόμητη περιοχή στην πεδιάδα των Σαγεΐκων, όπου υπάρχουν καλλιέργειες. Κατά τις εκσκαφές για τη θεμελίωση της νέας οικίας αποκαλύφθηκε μικρών διαστάσεων κτίριο, του οποίου σώζονται οι τοίχοι τριών πλευρών, ενώ λείπει αυτός της νοτιοανατολικής. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., εσωτερικές διαστάσεις ΒΑ.-ΝΔ. 1,58 μ. και ΒΔ.-ΝΑ. 0,80 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,28 μ. Θεμελιώνεται σε βάθος 1,83 μ. περίπου από τη σύγχρονη επιφάνεια, σε στρώμα στείρας αργίλου, όπως διαπιστώθηκε στην τομή εξωτερικά του κτιρίου, σε επαφή με τη βορειοδυτική πλευρά του Τοίχου 2 (Εικ. 37). Η πλευρά αυτή του τοίχου δεν θα ήταν ορατή, διότι η επιφάνειά της δεν είναι ομαλή και παρουσιάζει απόκλιση από τον κάθετο άξονα, αντίθετα με την επιμελημένη εσωτερική πλευρά. Φαίνεται ότι το κτίριο, τουλάχιστον μέχρι το ύψος στο οποίο σώζεται σήμερα, ήταν υπόγειο. Οι τοίχοι, πλ. 0,40 μ., αποτελούνται από σειρές αργών ή αδρά δουλεμένων λίθων ψαμμίτη και ασβεστόλιθου εναλλάξ με σειρές θραυσμάτων κεραμίδων, οι οποίες έχουν τοποθετηθεί με την κυρτή επιφάνεια προς τα πάνω. Στο εσωτερικό του κτιρίου (από βάθος 1 έως 1,30 μ.) αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με ίχνη καύσης, αποτελούμενο από λίθους, θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου και λίγα όστρακα. Επίσης, τμήμα τριβείου από ηφαιστειακό λίθο. Η καταστροφή του κτιρίου χρονολογείται στην πρώιμη προς τη μέση ελληνιστική εποχή.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Άραξος

Τείχος Δυμαίων

Κατά το 2000 συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά το έργο του ΤΔΠΕΑΕ στην προϊστορική ακρόπολη του τείχους Δυμαίων, στον Άραξο Αχαΐας.

Κύριος στόχος ήταν η ολοκλήρωση των εργασιών που είχαν αρχίσει ήδη από τα τέλη του 1998 και συνεχίστηκαν κατά το 1999 και αφορούσαν στη διαμόρφωση του εσωτερικού της ακρόπολης και του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και στην τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης, ώστε να καταστεί δυνατή η εφαρμογή των μέτρων που θα απαιτηθούν για τη συνολική ανάδειξή της.

Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών ολοκληρώθηκε η αποψίλωση της βλάστησης στο χώρο γύρω από την ακρόπολη. Κατά τη διάρκεια της αποψίλωσης ήλθαν στο φως τα θεμέλια πέντε συνολικά κτιρίων, πιθανότατα ελληνιστικών και μεταγενέστερων χρόνων, τα οποία και αποτυπώθηκαν.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης, μετά την αποψίλωση της βλάστησης, συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού των κτιρίων που είχαν φέρει στο φως οι παλαιότερες ανασκαφές από τις συσσωρευθείσες επιχώσεις. Έτσι, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των πυλών (Εικ. 38-40), της ακρόπολης και των κτιρίων μέσα σε αυτήν, που αναφέρονται στα *ΠΑΕ* από τον Ευ. Μαστροκώστα, καθώς και άλλων κτιρίων τα οποία ήταν μερικώς μόνον ορατά ή καλύπτονταν από μεταγενέστερες επιχώσεις (Εικ. 39). Κατά την απομάκρυνση των επιχώσεων στα νότια της μέσης πύλης της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου (κτίριο Θ), διαστ. 14,15×6,10 μ. (Εικ. 41), το οποίο είχε κατασκευαστεί από τα στρατεύματα κατοχής, όταν ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως στρατόπεδο, στη θέση παλαιότερου κτιρίου (πιθανότατα μεσαιωνικού), χρησιμοποιώντας υφιστάμενα τμήματα της δομής του.

Παράλληλα με τον καθαρισμό και την αποτύπωση συνεχίστηκαν οι επεμβάσεις συμπλήρωσης-στερέωσης των ετοιμόρροπων τμημάτων των κτιρίων, όπου αυτό ήταν αναγκαίο. Επίσης, καθαιρέθηκαν τα υφιστάμενα τμήματα των οχυρώσεων από μπετόν, που είχαν κατασκευαστεί από τα στρατεύματα και που αλλοίωναν την αρχιτεκτονική μορφή του τείχους, πάνω στο οποίο ήταν χτισμένα.

Ακόμη, ολοκληρώθηκε η δημιουργία εργοταξιακού χώρου με την εγκατάσταση δύο προκατασκευασμένων οικίσκων που χρησιμοποιούνται ως χώροι γραφείων και αποθήκευσης και όπου θα παρέχονται οι σχετικές ευκολίες (παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, νερού κτλ.).

Τέλος, το αντικείμενο και ο τίτλος του έργου επαναπροσδιορίστηκε ως εξής: «Προστασία, έρευνα και ανάδειξη των προϊστορικών εγκαταστάσεων της επαρχίας Πατρών: α) Τείχος Δυμαίων, β) Μυκηναϊκά νεκροταφεία και γ) Μυκηναϊκό νεκροταφείο Βούντενης».

ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΚΑΖΗΣ

Εικ. 38. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Άποψη της κύριας πύλης της οχύρωσης από ΒΑ., μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 41. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Το κτίριο Θ από Δ.

Εικ. 39. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Άποψη του εσωτερικού της ακρόπολης από Δ., μετά τον καθαρισμό.

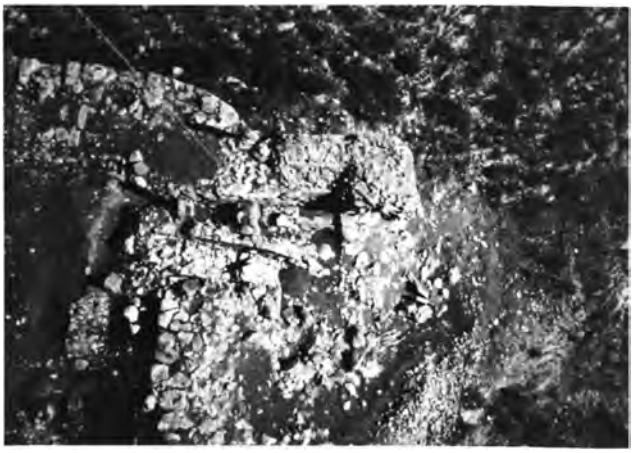

Εικ. 40. Άραξος. Τείχος Δυμαίων. Η κύρια πύλη της οχύρωσης και ο βυζαντινός πύργος (αεροφωτογραφία).

Αίγιο

Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου (οικόπεδο Α. Αντωνίνη)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκαν στη βορειοδυτική γωνία του, σε βάθος 1,35 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου, αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, πιθανώς της ρωμαϊκής εποχής. Αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1), διαστ. 1,20×0,57×0,35 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., που συνεχιζόταν και κάτω από τη βόρεια παρειά του οδοστρώματος και αποτελούνταν από αργούς λίθους, λίγα θραύσματα κεραμίδων, ενώ στο νότιο τμήμα του βρέθηκε εντοιχισμένο σε β' χρήση τμήμα κίονα από πωρόλιθο.

Στο νότιο τμήμα του σχηματίζει γωνία με δεύτερο τοίχο (Τ2), διαστ. 4,35×0,50×0,35 μ., όμοιας τοιχοποιίας, με κατεύθυνση Α.-Δ., που προς Δ. συνεχίζεται κάτω από την παρειά του οικοπέδου. Σε απόσταση 0,93 μ. από το σημείο που γωνιάζει με τον Τ1, ο Τ2 διακόπτεται από μεταγενέστερο αγωγό από πηλοσωλήνες με μήκος 6,40 μ. και κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που συνεχίζεται κάτω από την παρακείμενη οδό Ευριπίδου. Στην εξωτερική πλευρά του τοίχου 2, σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκε θραυσμένος πίθος, ύψ. 0,70, μέγ. διάμ. 1,10 μ., και στον πυθμένα του χάλκινο νόμισμα. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Αιγιαλέως 76 (οικόπεδο Παπακωνσταντίνου)

Κατά τη διάνοιξη τομής 5×2 μ. για την τοποθέτηση δεξαμενής καυσίμων και σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στο νότιο τμήμα της τομής, αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., από δύο καλοδουλεμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, που συνεχίζεται προς Α. και Δ. κάτω από τις παρειές της τομής (ορατό μήκος 1,25, πλάτος 0,78, ύψος 0,36 μ.). Ο τοίχος εδράζεται σε υπόστρωμα από μεγάλους λίθους και κεραμίδες.

Στο κέντρο της τομής και σε βάθος 1,65 μ. αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου αμελούς κατασκευής, πλ. 0,80 μ., από μεγάλους αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους, μέρος του οποίου καταστράφηκε κατά την εκσκαφή.

Τέλος, στη βόρεια παρειά της τομής, σε βάθος 0,95 και σε απόσταση 2,60 μ. από τον πρώτο τοίχο, βρέθηκε τοίχος της ρωμαϊκής εποχής με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελείται από οπτοπλίνθους και αδρά δουλεμένους λίθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, ορατού μήκ. 2, πλ. 0,65, ύψ. 0,40 μ. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Δωδεκανήσων 12 (οικόπεδο Χ. Σπυρόπουλου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε και ερευνήθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 3,50 έως 4 μ. από την επιφάνεια του εδάφους μικρή απόθεση κεραμικής. Τα όστρακα χρονολογούνται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Επίσης, 4 μ. νότια της απόθεσης, στην ανατολική παρειά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,50 μ. πωρολιθική πλάκα που πρέπει να προέρχεται από οικοδόμημα ή άλλη κατασκευή της ελληνιστικής εποχής.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑ ΑΙΓΙΟΥ

Από το Δεκέμβριο του 1999 άρχισαν εκτεταμένες εργασίες από τη ΔΕΥΑ Αιγίου για την επέκταση και αντικατάσταση του αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Το 2000 οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο ανατολικό τμήμα της πόλης και κυρίως στην περιοχή της οδού Πλαστήρα[45].

Οδός Ομαγυρίου Διός

Κατά μήκος της παραπάνω οδού αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, σε αρκετές περιπτώσεις ήδη κατεστραμμένα από παλαιότερες εργασίες του δήμου. Συγκεκριμένα, μπροστά από τις οικίες αριθ. 14, 22 και 47 βρέθηκαν κάτω από στρώματα κεραμίδων κατάλοιπα τοίχων αμελούς κατασκευής με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποτελούνταν από αργούς ποταμίσιους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Επίσης, σε φρεάτιο που διανοίχθηκε στο δυτικό άκρο της οδού (αριθ. 2) και σε βάθος 2,20 μ. βρέθηκε αρκετή λεπτή κεραμική, που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Περισυνελέγησαν όστρακα σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση, μία ενσφράφιστη λαβή, ένας ακέραιος λύχνος, μία δισκοειδής αγνύθα και τμήμα πήλινου ακροκέραμου με ανάγλυφο ανθέμιο και μικρό ρόδακα στο πάνω μέρος του, που διατηρεί και ίχνη χρωμάτων.

Οδός Λυσίου

Στο νότιο άκρο της οδού Λυσίου (αριθ. 13) ακριβώς κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι αρκετά επιμελημένης κατασκευής, που ανήκαν σε κτίριο της ρωμαϊκής εποχής. Αποτελούνται από αργούς λίθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, και σχηματίζουν γωνία. Ο καλύτερα σωζόμενος τοίχος, ύψ. 1,20, πλ. 0,70, ορατού μήκ. 7 μ., έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και εκτείνεται προς Ν. πέρα από τα όρια του σκάμματος ενώ ο δεύτερος τοίχος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και εκτείνεται προς Δ. κάτω από την παρειά της τάφρου, ύψ. 0,90, πλ. 0,90, ορατού μήκ. 3 μ.

Οδός Μεγάλου Σπηλαίου

Επί της παραπάνω οδού (αριθ. 9) βρέθηκε σε βάθος 1,46 μ. τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους και κεραμίδες και το ύψος του ήταν 0,70, το μήκος του 2,30 και το ορατό πλάτος του 0,90 μ. Τα όστρακα από τον καθαρισμό του χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Ανατολικά (μπροστά από την οικία αριθ. 11) αποκαλύφθηκε αμέσως κάτω από την επιφάνεια του οδοστρώματος τοίχος, που πιθανώς ανήκε σε κτίσμα της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ύψ. 0,40 και μήκ. 2,30 μ. Αποτελούνταν από μικρούς αργούς λίθους, κεραμίδες και ως συνδετικό υλικό κονίαμα.

Επί της ίδιας οδού (αριθ. 17-19) εντοπίστηκαν σε βάθος 0,35 έως 0,70 μ. τα αποσπασματικά κατάλοιπα δύο ακόμη τοίχων αμελούς κατασκευής με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους με διάσπαρτες κεραμίδες ανάμεσά τους.

Οδός Οδυσσέως (πρώην οδός Αγίων Αποστόλων)

Κατά τη διάνοιξη της τάφρου ανάμεσα στις οικίες αριθ. 127-135 εντοπίστηκαν σε βάθος 1,60-2,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, εν μέρει κατεστραμμένοι από το μηχανικό εκσκαφέα, τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι με προσανατολισμό Β.-Ν. Από την επίχωσή τους περισυνελέγησαν λίγα όστρακα. Μπροστά στην οικία αριθ. 133, σε βάθος 1,40 μ., στην ανατολική παρειά της τάφρου, βρέθηκε κτιστός τάφος από οπτοπλίνθους με όμοιο προσανατολισμό με τους κεραμοσκεπείς τάφους και διαστάσεις 0,85×1 μ. Δεν βρέθηκαν οστά ή κτερίσματα.

Οδός Αγίου Αλεξίου 62

Στην ανατολική παρειά φρεατίου που διανοίχθηκε στη συμβολή της οδού Αγίου Αλεξίου με πάροδό της και σε βάθος 1,60 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε τοίχος, ύψ. 0,90 και μήκ. 0,90 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που εκτείνεται προς Α. κάτω από την παρειά του φρεατίου. Είναι δομημένος από αργούς λίθους, ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων και χώμα, ενώ σώζονται και ίχνη ασβεστοκονιάματος.

45. Τις εργασίες της ΔΕΥΑ Αιγίου επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Ευ. Καρκούλια.

Εικ. 42. Αίγιο. Έργα ΔΕΥΑ Αιγίου. Οδός Αγίων Αποστόλων 49. Άποψη των δύο τάφων και τμήματος του περιβόλου από ΝΔ.

Εικ. 43. Αίγιο. Έργα ΔΕΥΑ Αιγίου. Οδός Νικολάου Πλαστήρα 17. Βάση αγάλματος.

Οδός Αγίων Αποστόλων 49

Σε απόσταση 1,40 μ. δυτικά της εισόδου του περιβόλου του ναού των Αγίων Αποστόλων και σε βάθος 0,67 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που ανήκε σε ταφικό περίβολο, ο οποίος εκτείνεται προς Α. κάτω από την εκκλησία. Ο περίβολος αποτελούνταν από λιθοπλίνθους από πωρόλιθο, που ήταν θεμελιωμένες σε σειρά ημίεργων κροκαλοπαγών λίθων. Οι λιθόπλινθοι φέρουν τόρμους στην επάνω επιφάνειά τους. Το σωζόμενο ύψος του περιβόλου είναι 0,80 μ., το πλάτος του ανέρχεται σε 0,82 μ. (το πλάτος της θεμελίωσης είναι 0,70 μ.) και το ορατό μήκος του σε 4,05 μ. Ο τοίχος συνεχίζεται προς Ν. κάτω από την παρειά του σκάμματος, ενώ προς Β. διακόπτεται.

Σε βάθος 0,75 μ. και σε απόσταση 1,35 μ. δυτικά του ταφικού περιβόλου βρέθηκε τάφος που αποτελείται από πώρινη σαρκοφάγο και καλυπτήρια πλάκα (Εικ. 42). Ο προσανατολισμός του ήταν ΒΑ.-ΝΔ. και οι εξωτερικές διαστάσεις του 1,87×0,77×0,78 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος και στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα τα οστά της ταφής, ενώ στο ανατολικό τμήμα του το κρανίο. Η επίχωση του τάφου απέδωσε όστρακα αγγείων και λύχνων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής και το κοσκίνισμα του χώματος χρυσή δανάκη με έκτυπη διακόσμηση στις δύο όψεις της: χελώνα και έγκοιλο τετράγωνο με τεμνόμενες διαγώνιες γραμμές αντίστοιχα.

Σε απόσταση 1,30 μ. νότια του τάφου αποκαλύφθηκε δεύτερος όμοιος τάφος, με τον ίδιο προσανατολισμό, που ανήκε στον ίδιο περίβολο και είχε ανασκαφεί παλαιότερα από την Εφορεία[46]. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα

Στην παραπάνω οδό εντοπίστηκαν πυκνά αρχαία κατά τις εκσκαφικές εργασίες, συνήθως σε κακή κατάσταση διατήρησης λόγω παλαιότερων επεμβάσεων του δήμου και του ΟΤΕ. Στο δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ στο ανατολικό ανασκάφηκαν πολλοί τάφοι της ρωμαϊκής και της ελληνιστικής εποχής, που προφανώς ανήκαν σε νεκροταφείο της πόλης.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 17. Σε βάθος 0,65 μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες πάχ. 0,10 μ. Κάτω από αυτό, στη νότια παρειά της τάφρου, αποκαλύφθηκε και απομακρύνθηκε τετράπλευρη βάση αγάλματος από ασβεστόλιθο, διαστ. 1,05×0,72×0,35 μ. Η μία μακρά πλευρά της είναι θραυσμένη. Στις τέσσερις γωνίες σώζονται τόρμοι με ίχνη μολυβδοχόησης στο εσωτερικό τους για την τοποθέτηση του αγάλματος (Εικ. 43).

Σε απόσταση 3,50 μ. προς Α. από το σημείο που βρέθηκε η βάση και σε βάθος 1,50 μ. βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποτελούνταν από δύο πώρινες λιθοπλίνθους και συνεχιζόταν προς Β. και Ν. κάτω από τις παρειές της τάφρου. Το ορατό μήκος του τοίχου ήταν 0,90, το πλάτος 1,25 και το ύψος 0,45 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 19. Σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκαν τα κατάλοιπα κατεστραμμένου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποτελούνταν από αργούς λίθους και στο νότιο άκρο του τοίχου αποκαλύφθηκε εντοιχισμένο σε β' χρήση τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους από πωρόλιθο. Πρόκειται για μικρό τμήμα ιωνικού επιστυλίου από κτίριο ή ταφικό μνημείο, που στο πάνω μέρος του έχει γεισίποδες. Κατά τόπους διατηρούνται ίχνη κονιάματος με ερυθρό χρώμα, δηλώνοντας ότι αρχικά θα ήταν επιχρισμένο με κονίαμα και διακοσμημένο με κόκκινο χρώμα. Το μέγιστο πλάτος του είναι 0,25, το ύψος του 0,31 και το πάχος του 0,29 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 33. Σε βάθος 1,55 μ. από το οδό-

46. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 138.

στρωμα εντοπίστηκε τοίχος από μεγάλους αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Συνεχιζόταν κάτω από τις δύο παρειές της τάφρου και οι διαστάσεις του ήταν 1×0,50×2,05 μ. Στη νότια παρειά της τάφρου και σε απόσταση 3,50 μ. προς Α., σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα δεύτερου τοίχου όμοιας κατασκευής. Σε απόσταση 1,60 μ. από αυτόν και σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. από ποταμίσιες κροκάλες με λίγες κεραμίδες ανάμεσά τους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μήκος του έφθανε τα 1,20 και το ύψος του σε κάποια σημεία τα 2 μ. Σε απόσταση 2,80 μ. από αυτόν και σε βάθος 2,10 μ. βρέθηκε τοίχος επιμελημένης κατασκευής με τοιχοποιία από πώρινες λιθοπλίνθους, με κατεύθυνση επίσης Α.-Δ. Διακρίνεται μόνο στη νότια παρειά. Το μήκος του είναι 1 και το ύψος του 0,70 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 36. Σε βάθος 0,90 μ. από το δρόμο αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. που συνεχιζόταν προς Ν. κάτω από την παρειά της τάφρου, ενώ στο βόρειο τμήμα του ήταν κατεστραμμένος από παλαιότερες εργασίες του δήμου. Αποτελούνταν από πώρινες λιθοπλίνθους και οι διαστάσεις του είναι 0,80×0,25×0,30 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 43. Σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκαν πολύ κατεστραμμένα κατάλοιπα τοίχου ή άλλης κατασκευής, με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελούνταν από μεγάλες πώρινες λιθοπλίνθους και το ύψος του πρέπει να ανερχόταν σε 2 μ. τουλάχιστον, ενώ το ορατό μήκος του ήταν 3 μ. και το συνολικό πλάτος του πιθανώς έφθανε το 1,30 μ. Στη συνέχεια προς Α., στο ίδιο βάθος και σε μήκος 8 μ., υπήρχε στρώμα με χώμα και κροκάλες και μετά από αυτό, σε βάθος, επίσης, 1,60 μ., εμφανίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., το ανώτερο τμήμα του οποίου αποτελούνταν από λιθόπλινθο από κροκαλοπαγή λίθο και το κάτω μέρος του από πώρινες λιθοπλίνθους. Το μήκος του ήταν 1,65, το πλάτος του 1,13 και το ύψος του 2 μ. περίπου.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 45. Σε βάθος 1,75 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος από πώρινες λιθοπλίνθους με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ύψ. 1,32, πλ. 0,30 και μήκ. 0,94 μ., που σωζόταν σε ύψος τεσσάρων δόμων. Ανατολικά του τοίχου, σε απόσταση 0,40 μ. από αυτόν και σε βάθος 1,85 μ. ανασκάφηκε τάφος της ρωμαϊκής εποχής. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΑ.-ΝΔ. και οι εξωτερικές διαστάσεις του 2,20×0,93 μ. Ο τάφος ήταν κτιστός από οπτοπλίνθους και η κάλυψή του αποτελούνταν από κεραμίδες. Η ταφή ήταν ακτέριστη και ο σκελετός βρέθηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης. Το κρανίο στο δυτικό τμήμα του τάφου ακουμπούσε σε οπτόπλινθο που χρησίμευε ως προσκέφαλο. Ο σκελετός ήταν σε ύπτια στάση με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος της λεκάνης.

Συμβολή των οδών Νικολάου Πλαστήρα και Μαυροκορδάτου. Σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος στη νότια παρειά της τάφρου αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Εκτεινόταν σε μήκος 3 μ. και το ύψος του έφθανε τα 0,50 μ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 53. Σε βάθος 1,80 μ. στη νότια παρειά της τάφρου εμφανίστηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Αποτελούνταν από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Ήταν ορατός σε μήκος 2 μ. και το ύψος του έφθανε τα 2 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 59. Σε βάθος 2,50 μ.από την επιφάνεια αποκαλύφθηκαν στις παρειές της τάφρου δύο τοίχοι σχεδόν παράλληλοι, με κατεύθυνση Α.-Δ. Απείχαν μεταξύ τους 1 μ. και αποτελούνταν από μεγάλους αργούς λίθους και οπτοπλίνθους.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 61. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες καταστράφηκε τμήμα κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου της ρωμαϊκής εποχής. Ο τάφος βρέθηκε σε βάθος 0,70 μ. και ήταν κτιστός από οπτοπλίνθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μήκος του έφθανε το 1,86 και το ύψος του τα 0,44 μ., ενώ το πλάτος του δεν είναι γνωστό, αφού συνεχιζόταν κάτω από τη βόρεια πλευρά του σκάμματος. Η κάλυψή του δεν σωζόταν και ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα. Στο δάπεδο βρέθηκαν ελάχιστα οστά.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 63. Στη νότια παρειά της τάφρου, σε βάθος 2,50 μ. περίπου, εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής εποχής από πωρολιθικές πλάκες. Ο μηχανικός εκσκαφέας αφαίρεσε τη βόρεια στενή πλευρά του. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν., το ύψος του ήταν 0,70, το σωζόμενο μήκος του 1 και το πλάτος του 0,60 μ. Η κάλυψή του αποτελούνταν από θραυσμένη πωρολιθική πλάκα. Ο τάφος ήταν γεμάτος έως το μέσον του ύψους του με χώμα. Βρέθηκαν τα οστά των σκελών, δύο αμφορείς και μία θραυσμένη χάλκινη στλεγγίδα.

Αμέσως προς Α. του τάφου, στη βόρεια παρειά της τάφρου, εντοπίστηκε ταφή σε εγχυτρισμό που απομακρύνθηκε.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 65. Σε βάθος 1,07 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε κάτω από στρώμα αργών λίθων η κάλυψη τάφου μνημειακής κατασκευής, ο οποίος συνεχιζόταν κάτω από τη νότια παρειά της τάφρου. Ο τάφος χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή και ήταν κατασκευασμένος με λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο σε β' χρήση, που πιθανώς προέρχονται από προγενέστερο ταφικό μνημείο. Ως καλυπτήρια πλάκα έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα γείσου με κανόνες και σταγόνες, διαστ. 0,93×0,75× 0,27 μ. (Εικ. 44), η δυτική πλευρά του τάφου αποτελούνταν από αρχιτεκτονικό μέλος, διαστ. 0,70×0,60 μ., που στις δύο απολήξεις του έχει ημικιονίσκους, και η βόρεια πλευρά από πλάκα, διαστ. 0,61×0,67 μ., με ανάγλυφη διακόσμηση αποτελούμενη από μεγάλο καρδιόσχημο φύλλο κισσού. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη υπήρχαν οπτόπλινθοι με κονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ η ανατολική πλευρά αποτελούνταν από οπτοπλίνθους και αργούς λίθους με κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το ύψος του τάφου ήταν 1,12 μ. εξωτερικά, το πλάτος του 1,20 μ. και το ορατό μήκος του 0,68 μ. Λόγω του σαθρού εδάφους ανασκάπτεται το βόρειο τμήμα του. Ο τάφος είχε εσωτερικά επίχωση από καστανό χώμα. Δεν βρέθηκαν οστά και σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια αποκαλύφθηκε οινοχόη. Το δάπεδο αποτελούνταν από σκληρό καστανό χώμα. Το εσωτερικό ύψος του τάφου ήταν 0,88, ενώ το μήκος του εσωτερικά ξεπερνούσε τα 1,10 μ.

Σε απόσταση 0,50 μ. προς Α. και στο ίδιο βάθος αποκαλύφθηκε η κάλυψη και δεύτερου τάφου μνημειακής κατασκευής

Εικ. 44. Αίγιο. Έργα ΔΕΥΑ Αιγίου. Οδός Νικολάου Πλαστήρα 65. Τμήμα γείσου σε β' χρήση ως καλυπτήρια πλάκα του ρωμαϊκού τάφου.

της ρωμαϊκής εποχής. Και ο τάφος αυτός αποτελούνταν από αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση. Στην κάλυψή του, ανάμεσα σε τμήματα πώρινων πλακών, βρέθηκε τμήμα σπονδύλου κίονα με ραβδώσεις. Το ύψος του τάφου εξωτερικά ήταν 0,90, το πλάτος του 1,65 και το ορατό μήκος του 0,80 μ. Αφού αφαιρέθηκε τμήμα της κάλυψης και της βόρειας πλευράς του ανασκάφηκε το εσωτερικό του, που ήταν γεμάτο με καστανό χώμα. Εντοπίστηκαν θρυμματισμένα οστά, ενώ το κρανίο πρέπει να βρισκόταν στο νότιο άκρο του τάφου, που δεν ανασκάφηκε για λόγους ασφαλείας. Επίσης, βρέθηκαν πολλά γυάλινα αγγεία, κυρίως μυροδοχεία, τμήμα χάλκινης αλυσίδας, τρεις χάλκινοι δακτύλιοι, χάλκινος καθρέπτης, χρυσό έλασμα, θραυσμένη οστέινη περόνη, σιδερένια καρφιά, πιθανώς από το ξύλινο φέρετρο, και λίγα πήλινα αγγεία (πρόχους, πινάκιο, μυροδοχείο). Το εσωτερικό μήκος του τάφου ξεπερνούσε τα 1,80 μ., ενώ το δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 2,10 μ. περίπου και αποτελούνταν από σκληρό καστανό χώμα.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 67. Σε βάθος 1,18 μ. στη βόρεια παρειά της τάφρου αποκαλύφθηκε η νότια στενή πλευρά τάφου της ρωμαϊκής εποχής, ύψ. 1,25, πλ. 1,20 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν., που προφανώς συνεχιζόταν κάτω από την παρειά προς Β. Ο τάφος είναι καμαροσκεπής. Το πάνω τοξωτό τμήμα του αποτελούνταν από οπτοπλίνθους με κονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ το κατώτερο από αργούς λίθους. Ο τάφος δεν ανασκάφηκε, καθώς δεν πρόκειται να θιγεί από τις εργασίες τοποθέτησης των αγωγών και καταχώστηκε.

Αμέσως προς Α. του τάφου αυτού, στη βόρεια παρειά της τάφρου και σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος από πωρολιθικές πλάκες, συλημένος και ξαναχρησιμοποιημένος ήδη κατά την αρχαιότητα, καθώς και η πλάκα της δυτικής παρειάς του βρέθηκε μετακινημένη από την αρχική της θέση. Ο προσανατολισμός του ήταν Β.-Ν., το ύψος του 0,80, το πλάτος του 0,95 μ., ενώ το συνολικό μήκος του δεν είναι γνωστό, καθώς συνεχιζόταν κάτω από τη βόρεια παρειά του σκάμματος. Εξωτερικά, νότια του τάφου αποκαλύφθηκαν χρυσά εξαρτήματα κοσμημάτων, έλασμα σε σχήμα φύλλου, κατεστραμμένα άνθη και μία χρυσή δανάκη. Στη βάση της δυτικής παρειάς του βρέθηκε γυάλινο μυροδοχείο, ενώ στο εσωτερικό του περισυνελέγησαν θραυσμένα γυάλινα αγγεία, σιδερένια καρφιά, πήλινο μυροδοχείο της ελληνιστικής εποχής, χάλκινο σπειροειδές ψέλιο και θραυσμένος χάλκινος καθρέπτης. Το δάπεδο του τάφου αποτελούνταν από σκληρό χώμα. Από τα κτερίσματα και τις ανασκαφικές ενδείξεις προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο τάφος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σε δύο περιόδους (ελληνιστική και ρωμαϊκή).

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 71. Σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 0,80×0,65 μ., από πωρολιθικές πλάκες, τμήμα του οποίου καταστράφηκε κατά την εκσκαφή. Ο προσανατολισμός του τάφου ήταν Β.-Ν. και εσωτερικά είχε επίχωση από καστανό χώμα και κεραμίδες. Στο βόρειο τμήμα του βρέθηκε θραυσμένος αμφορέας και στο νότιο θραυσμένο μυροδοχείο και σκυφίδιο, όπως και πολλά χάλκινα καρφιά. Επίσης, περισυνελέγησαν πολλά όστρακα αγγείων θραυσμένων ήδη στην αρχαιότητα. Τα όστρακα και τα αγγεία χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή και σύμφωνα με τις ανασκαφικές ενδείξεις ο τάφος πρέπει να είχε συληθεί στη ρωμαϊκή εποχή.

Συμβολή οδών Νικολάου Πλαστήρα και Αίαντος. Σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος εντοπίστηκε στη νότια παρειά κιβωτιόσχημος τάφος από πωρολιθικές πλάκες με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι διαστάσεις του ήταν 1,10×0,89×0,70 μ. Ο τάφος είχε αναμοχλευθεί σε παλαιότερες εργασίες του ΟΤΕ, καθώς η κάλυψή του ήταν κατεστραμμένη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο αμφορείς της ελληνιστικής εποχής. Το δάπεδό του αποτελούνταν από σκληρό χώμα.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 73. Σε μικρή απόσταση μεταξύ τους βρέθηκαν σε βάθος 2 έως 2,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι από πωρολιθικές πλάκες, με προσανατολισμό Β.-Ν. Τμήμα τους καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Στο εσωτερικό τους είχαν επίχωση από καστανό χώμα, που περιείχε θραυσμένα οστά και όστρακα. Στον πρώτο τάφο (από Δ. προς Α.) βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα. Το δάπεδο του τρίτου τάφου αποτελούνταν από πωρολιθικές πλάκες, ενώ των άλλων δύο από χώμα.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 82. Σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του δρόμου εντοπίστηκε δάπεδο, που εκτεινόταν προς Β. και Ν. κάτω από τις παρειές της τάφρου. Αποτελούνταν από κονίαμα με θραύσματα κεραμίδων και αργούς λίθους, ενώ το μήκος του έφθανε τα 6,50 μ. και το ορατό πλάτος του ήταν 1,60 μ.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 84. Σε βάθος 0,80 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής δεξαμενής με προσανατολισμό Β.-Ν., που συνεχιζόταν κάτω από τη νότια και τη βόρεια παρειά της τάφρου. Οι τοίχοι της, πλ. 0,20 μ., αποτελούνταν από κεραμίδες και πήλινες πλάκες και εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα, ενώ το δάπεδο από τετράγωνες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ., με εγχάρακτο Χ στο κέντρο τους, για τη σύνδεση

των οποίων, επίσης, είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα. Στο βορειοδυτικό τμήμα του δαπέδου υπήρχε κυκλική οπή, διαμ. 0,26 μ. Το πλάτος της δεξαμενής εξωτερικά είναι 2,25 μ. και εσωτερικά 1,80 μ., το ύψος της 1,30 μ., ενώ το συνολικό μήκος της δεν είναι γνωστό. Εξωτερικά του ανατολικού τοίχου της και σε βάθος 0,80 μ. περίπου αποκαλύφθηκε δάπεδο, μήκ. 1,50 μ., από κεραμίδες, ποτάμιους λίθους και κονίαμα ως υπόστρωμα.

Στη συνέχεια εντοπίστηκε σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και τμήμα δεύτερης κτιστής δεξαμενής. Το δάπεδό της αποτελείται από αργούς λίθους και θραυσμένες κεραμίδες, για τη σύνδεση των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα, ενώ οι τοίχοι της έχουν την ίδια κατασκευή με τους τοίχους της πρώτης δεξαμενής. Το ύψος της εσωτερικά ήταν 1,17 μ., το πλάτος της 1,51 μ., ενώ το μήκος της δεν είναι γνωστό, αφού συνεχιζόταν κάτω από τη νότια παρειά της τάφρου.

Οδός Νικολάου Πλαστήρα 94. Σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύφθηκαν τα λείψανα του θαλάμου όπτησης κλιβάνου της ρωμαϊκής εποχής, μεγάλο τμήμα του οποίου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Καλύτερα διατηρήθηκε το νότιο τμήμα του, που σωζόταν σε ύψος 1,94 μ. τουλάχιστον, ενώ η διάμετρός του πρέπει να έφθανε τα 2,10 μ. Το τοίχωμά του αποτελούνταν από οπτοπλίνθους, που στο εσωτερικό τους είχαν υαλοποιηθεί από τη θερμότητα. Στο ανατολικό τμήμα του σώζονταν λείψανα του στομίου τροφοδοσίας από μικρούς δουλεμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Σε βάθος 3,20 μ. από την επιφάνεια του δρόμου εντοπίστηκε στο εσωτερικό του κλιβάνου στρώμα ψημένου πηλού, που εκτεινόταν κυρίως στη βόρεια πλευρά του θαλάμου όπτησης. Η ανασκαφή συνεχίστηκε έως το βάθος των 3,35 μ., χωρίς να εντοπιστεί το δάπεδο του κλιβάνου. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό διακόπηκε λόγω της στενότητας της τάφρου και του σαθρού εδάφους, που δημιουργούσε κίνδυνο για την ασφάλεια του προσωπικού. Από το εσωτερικό του κλιβάνου περισυνελέγησαν όστρακα και θραύσματα γυαλιού.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Τραπεζά

Συνεχίστηκαν και φέτος οι ερευνητικές τομές στο ναό της Τραπεζάς, ο οποίος αποτελεί και τον πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου, στο κέντρο σχεδόν του οροπεδίου[47]. Οι στόχοι της έρευνας του έτους ήταν: α) η αποκάλυψη ολόκληρης της βόρειας μακράς πλευράς, της μόνης που σώζει λίθους του στυλοβάτη, β) η ακριβής διαπίστωση του μήκους του ναού με τον εντοπισμό λειψάνων της ανατολικής στενής πλευράς της περίστασης, που διέφυγαν τη λατόμευση και γ) η εν μέρει έρευνα του σηκού.

Η αποκάλυψη ολόκληρης της βόρειας μακράς πλευράς απέδωσε συνολικά 15 συνεχόμενους λίθους του στυλοβάτη (Εικ. 45), διάφορους ως προς το μήκος τους, με μέγιστο 1,83 μ., αλλά ίδιου σχεδόν πλάτους, 1,16-1,22 μ. Δύο από τους λίθους του στυλοβάτη, ο δέκατος και ο δέκατος τέταρτος από Α., τοποθε-

Εικ. 45. Αίγιο. Τραπεζά. Άποψη των λίθων του στυλοβάτη από Α.

τημένοι διάτονα, εξείχαν από τους υπολοίπους κατά 0,20 μ. με έξεργη την επιφάνεια αυτή, δουλεμένη αδρά με βελόνι. Πατούρα λίγων εκατοστών ανιχνεύεται, επίσης, στη νότια πλευρά αρκετών λίθων, ίσως για τη στερέωση των πλακών του πτερού.

Οι επιφάνειες των λίθων του στυλοβάτη είναι λείες και η έδραση των κιόνων έγινε χωρίς γόμωση, γεγονός που, αν συνδυαστεί με τις αποκρούσεις και τις ρηγματώσεις, καθιστά πολύ δύσκολη την αναγνώριση των υποβατήρων. Όλοι οι λίθοι του στυλοβάτη είναι από σταχτόχρωμο συμπαγή ψαμμίτη και φέρουν αναθύρωση, πλ. 0,10 μ.

Προκειμένου να διαπιστωθεί το μήκος του μνημείου με την ανεύρεση λειψάνων της ανατολικής στενής πλευράς του, ανοίχθηκε διερευνητική τομή, διαστ. 3×4 μ., από το σημείο όπου το 1999 βρέθηκε να διακόπτεται η βόρεια μακρά πλευρά και ανατολικά, σε θέση όπου η κατωφέρεια του πλατώματος εμφανίζει απότομη κλίση.

Μέσα σε χώματα μαύρα, ξανασκαμμένα και μετά την απομάκρυνση κομματιασμένων λίθων της κρηπίδας, που άφησαν αχρησιμοποίητους οι σύγχρονοι λατόμοι, η ανατολική στενή πλευρά εμφανίστηκε να σώζεται στο ύψος της υπευθυντηρίας και της κατώτατης στρώσης της θεμελίωσης. Από τη λεηλασία διασώθηκαν μόνον τρεις λίθοι, που ανήκουν στην ευθυντηρία (Εικ. 46). Το πλάτος της στρώσης στη θεμελίωση μετρήθηκε σε 1,64 μ. με τους λίθους να εκφύονται από αυτούς της βόρειας μακράς πλευράς. Σε αντίθεση με τους λίθους των υπερκείμενων στρώσεων, είναι αδρά λαξευμένοι με μικρά χάσματα στους αρμούς, από το γνωστό κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής. Από τη διαρπαγή δεν

47. Για τις ερευνητικές τομές στο ναό, βλ. *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 149-160.

Εικ. 46. Αίγιο. Τραπεζά. Η βορειοανατολική γωνία της περίστασης.

Εικ. 47. Αίγιο. Τραπεζά. Άποψη των τοίχων του σηκού από Β.

διέφυγαν οι λίθοι της εξωτερικής γωνίας. Η απουσία τους, όμως, μαρτυρά ότι η βορειοανατολική γωνία του ναού δεν εδράζεται σε επίχωση, αλλά σε σκληρή κιμηλιά, η οποία και λαξεύτηκε γι' αυτό το σκοπό. Προκύπτει, ωστόσο, το μήκος του ναού στο ύψος της θεμελίωσής του, που είναι 31,56 μ.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι διαστάσεις του μνημείου, που προέκυψαν κατά την έρευνα, 16,72×31,56 μ., είναι προς το παρόν πλασματικές. Δεν έχουν μετρηθεί, και επομένως συνυπολογιστεί, τα χάσματα μεταξύ των αρμών, οι θραύσεις των λίθων και οι ρηγματώσεις τους, αλλά ούτε και η απόκλιση από την ευθεία που παρατηρήθηκε κυρίως στο στυλοβάτη. Παρά ταύτα, ο ναός ως εκατόμπεδος εντάσσεται στην κατηγορία των μεγάλων περίπτερων ναών της Πελοποννήσου και βρίσκεται πολύ κοντά ως προς τις διαστάσεις του σε αυτόν του Ποσειδώνα στην Ερμιόνη.

Η έρευνα στο εσωτερικό του ναού απέδωσε τμήματα του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του σηκού, καθώς και τμήμα της θεμελίωσης του σηκοπρόναου τοίχου. Ο βόρειος τοίχος του σηκού απέχει από το στυλοβάτη 2,10 μ. και εμφανίστηκε σε μήκος 8,63 μ. σειρά λιθοπλίνθων από ψαμμίτη στο ύψος της θεμελίωσής του.

Το πτερό πιθανώς ήταν στρωμένο με πλάκες, από τις οποίες δεν βρέθηκε κανένα ίχνος, σώζεται όμως κατά τόπους λευκοκίτρινο ασβεστοκονίαμα, ίσως υπόστρωμα, πάνω στο οποίο πατούσαν. Ο υπερκείμενος δόμος στο βόρειο τοίχο του σηκού ανήκε στον τοιχοβάτη, από τον οποίο σώζονται κατά χώραν δύο λίθοι, ύψ. 0,22 μ., ο ένας ακέραιος και αρκούντως διδακτικός: α) εξαιτίας του ίχνους που έχει αφήσει στην επιφάνειά του η έδραση των ορθοστατών και β) διότι μαρτυρά τη μορφή των δαπέδων, τόσο στο πτερό, όπου λαξεύτηκε πατούρα κατά μήκος του για την υποδοχή των πλακών, όσο και στον πρόναο, όπου μάλιστα σώζεται και το υπόστρωμά τους.

Ο ανατολικός τοίχος του σηκού, σε αντίθεση με το σηκοπρόναο, εκφύεται από το βόρειο τοίχο του σηκού και η θεμελίωσή του από διπλή σειρά ψαμμιτοπλίνθων παρακολουθήθηκε σε μήκος 4,56 μ. κάτω από μαύρα ξανασκαμμένα χώματα και λιθοσωρούς, ενώ η θεμελίωση του δευτέρου, δηλαδή του σηκοπρόναου, αποτελείται από σειρά λίθων τοποθετημένων κατά το πλάτος τους, μέγ. μήκ. 1,32 μ., και παρακολουθήθηκε σε μήκος 4,20 μ. Προκύπτει, έτσι, το βάθος του προνάου σε 4,10 μ., το οποίο μετράται μεταξύ των θεμελίων των δύο τοίχων (Εικ. 47). Στις παρειές των τομών διακρίνεται το υπόστρωμα του δαπέδου ή ίσως το ίδιο το δάπεδο, ισχυρό λευκοκίτρινο ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,03 μ., το οποίο φαίνεται να σώζεται σε όλη την έκταση του προνάου, κάτω από επίχωση πάχ. 0,25 μ. περίπου.

Ο ναός της Τραπεζάς σώζει όλες τις διαστάσεις του, είναι παρ' όλα αυτά πολύ νωρίς ακόμη να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα τόσο για τα επιμέρους στοιχεία της αρχιτεκτονικής του όσο και για την ακριβή χρονολόγησή του. Σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία της έρευνας, η οικοδόμησή του μπορεί να τοποθετηθεί προς τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Ο βαθμός διατήρησης των λειψάνων του είναι ικανοποιητικός, αν σκεφθεί κανείς ότι στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν χαθεί οι αρχαίες επιχώσεις, εξαιτίας της λιθαρπαγής και της συνεχούς καλλιέργειας του εδάφους. Ο ναός καταλαμβάνει την επίπεδη επιφάνεια του πλατώματος, αφήνοντας όμως στα ανατολικά του την απαραίτητη πλατεία, μία ζώνη 15 μ. περίπου, πριν αρχίσει η απότομη κατωφέρεια. Στη ζώνη αυτή θα αναζητηθεί και ο βωμός.

Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται θραύσματα από το γνωστό γλυπτό διάκοσμο του ναού, οπλές και σκέλη αλόγων από ψαμμίτη, πήλινο πόδι, πιθανότατα σφίγγας, καθώς και πολλά θραύσματα από την κεράμωσή του. Δεν βρέθηκε ακόμη κάποιο στοιχείο που να επιτρέπει την απόδοση του ναού σε συγκεκριμένη θεότητα. Πρέπει, πάντως, να θεωρηθεί βέβαιο ότι ανήκει στην πολιούχο θεότητα, αφού βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της οχυρωμένης πόλης και αποτελεί σημείο αναφοράς.

Ανοιχτό, επίσης, παραμένει το πρόβλημα της ταύτισης της

αρχαίας πόλης, πυρήνα της οποίας αποτελεί το ιερό, σε αναμονή της ανεύρεσης αδιαμφισβήτητης επιγραφικής μαρτυρίας, που θα προκύψει από τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας[48].

Κάτω Τραπεζά

Στην Κάτω Τραπεζά και 100 μ. δυτικά της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία, υποδείχθηκε από τον κάτοικο του χωριού Κούμαρη, Δ. Αγγελακόπουλο, ημικατεστραμμένος ταφικός πίθος. Ο πίθος ήταν τοποθετημένος με την κοιλία και το στόμιό του βρισκόταν ανατολικά. Εξωτερικά του στομίου είχε τοποθετηθεί επίπεδος λίθος, ο οποίος αρχικά τον έκλεινε. Το ύψος του πίθου μετρήθηκε σε 1,80 μ. και η μέγιστη διάμετρος σε 0,85 μ.

Η ταφή ήταν διαταραγμένη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα και θρυμματισμένα οστά, όστρακα κανθάρου με κάθετες ταινιωτές λαβές, καθώς και επτά χάλκινες αμφικωνικές χάντρες. Εξ αυτών η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί στα υστερογεωμετρικά χρόνια.

Η θέση βρίσκεται ανατολικά στο χαμηλότερο από τους δύο λόφους, που συναποτελούν το οροπέδιο της Τραπεζάς και εκτός της οχυρωμένης ακρόπολης. Στην περιοχή αυτή της Κάτω Τραπεζάς, αλλά και δυτικά του οροπεδίου στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου και κατά μήκος του αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε στο ιερό της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα), θα πρέπει να αναζητηθούν τα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης. Είναι γνωστή, ωστόσο, η θέση του μυκηναϊκού νεκροταφείου που είχε ερευνηθεί τη δεκαετία του 1930 από τους τότε Εφόρους Π. Νεράντζουλη[49] και Ν. Κυπαρίσση[50] στα νοτιοδυτικά πρανή της Τραπεζάς, αλλά και μεμονωμένα πρωτογεωμετρικά και υστερογεωμετρικά ευρήματα, που ήλθαν στο φως κατά τις έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο από το 1995 κ.ε.[51].

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

Αρχαία Ελίκη

Σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/Φ37/24389/266/31-7-2000 Απόφαση του ΥΠΠΟ το Γεωλογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών πραγματοποίησε υπό την εποπτεία της ΣΤ' ΕΠΚΑ τις ακόλουθες εργασίες, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος για την εύρεση της αρχαίας Ελίκης, στην περιοχή των Δημοτικών Διαμερισμάτων Ελίκης, Ριζόμυλου και Νικολαίικων του Δήμου Διακοπτού:

Ι. Έγιναν 21 γεωτρήσεις, από τις οποίες οι δέκα με μηχανικό γεωτρύπανο (Β77-Β86) με μέσο βάθος 13 μ., στις εξής περιοχές: στις θέσεις Λίμνες και Παλιοτάρατσες Ελίκης, στην Ελίκη, στα Νικολαίικα, στη Ροδιά και στη Νέα Κερύνεια. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν 11 γεωτρήσεις με χειροκίνητο γεωτρύπανο (Ρ1-Ρ11), που έφθασαν σε μέγιστο βάθος 7,50 μ. στην περιοχή των Λιμνών και σε θέσεις μεταξύ του Ριζόμυλου και των Νικολαίικων. Αρκετές γεωτρήσεις απέδωσαν όστρακα και κυρίως οι Β77, Β82 και Β86.

ΙΙ. Έρευνες με γεωραντάρ δεν πραγματοποιήθηκαν. Οι έρευνες με μαγνητόμετρο έγιναν κυρίως στην περιοχή της Ελίκης (Τσινουκέικα, Παλιοτάρατσες), θέσεις που είχαν ελεγχθεί και παλαιότερα. Έγινε, επίσης, μια πρώτη διερεύνηση στις θέσεις Λίμνες και στον Ριζόμυλο (κοντά στην τομή Η7).

ΙΙΙ. Η συστηματική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Καλαντέρι-Σελινούς δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς αναμενόταν η σχετική απόφαση του ΚΑΣ.

IV. Πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη δέκα δοκιμαστικών γεωλογικών τομών για τη διαπίστωση της διαδοχής των γεωλογικών στρωμάτων και την ταύτιση γεωφυσικών στόχων, που είχαν εντοπιστεί στις περιόδους 1996-1998 στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη. Οι τομές είχαν διαστάσεις 2×2 μ., εκτός από την Η7 που, λόγω του μεγάλου βάθους του εντοπισθέντος γεωφυσικού στόχου, οι διαστάσεις ήταν 3×1,50 μ.

Οι τομές Η1-Η4 και Η9 διανοίχθηκαν στην Ελίκη, οι τομές Η5, Η6 στα Νικολαίικα (θέση Πάρτες) και οι τομές Η7, Η8 και Η10 στον Ριζόμυλο.

Σε πέντε τομές εντοπίστηκαν αρχαία (κατάλοιπα τοίχων, τμήματα λιθόστρωτων δαπέδων). Αφού πραγματοποιήθηκε ο επιφανειακός καθαρισμός των καταλοίπων, ώστε να διαπιστωθεί αν πράγματι πρόκειται για ανθρωπογενείς κατασκευές, οι έρευνες διακόπηκαν, λόγω της παρουσίας αρχαίων, ύστερα από υπόδειξη της Εφορείας.

Στις τομές Η4 και Η5 και σε σχετικά μικρό βάθος βρέθηκαν τάφοι πρόχειρης κατασκευής: λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς και ανακομιδές. Μετά από συνεννόηση με την Α. Βασιλογάμβρου, η οποία κατά την περίοδο των ερευνών αναπλήρωνε τον Προϊστάμενο της Εφορείας, κρίθηκε σκόπιμη η άμεση ανασκαφή των τάφων αυτών για την ασφάλειά τους από την ερευνητική ομάδα του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών σε συνεργασία με την Εφορεία.

Αναλυτικά, στην τομή Η1 βρέθηκε τοίχος στη βόρεια παρειά της τομής με κατεύθυνση Α.-Δ. Στην Η3 αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά, στο βόρειο άκρο της τομής, γωνία τοίχων της βυζαντινής εποχής. Η αφαίρεση χώματος σταμάτησε στο σημείο αυτό, ενώ στο νότιο άκρο, σε μεγαλύτερο βάθος, βρέθηκε τμήμα δαπέδου (;) από χαλίκι και σκληρό χώμα. Στην τομή Η4 ανασκάφηκαν ένας κεραμοσκεπής τάφος, ένας λακκοειδής με

---

48. Για το πρόβλημα της ταύτισης της αρχαίας πόλης, βλ. A.G. Vordos, Rhypes: à la recherche de la métropole achéenne, *Atti del Convegno Internazionale di Studi: «Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente», Paestum, 23-25 febbraio 2001*, Paestum-Atene 2002, σ. 217-234 και ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 158-159.

49. Π. Νεράντζουλης, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1949, σ. 55, σημ. 7. Ο ίδιος, Η Ακρόπολις των Αιγιέων, *Αχαϊκή Εστία* (1952), σ. 37-38.

50. *ΠΑΕ* 1939, σ. 103.

51. Α.Γ. Βόρδος, Τραπεζά Αιγίου-Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Τα πρώτα συμπεράσματα, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen», Athen, 5/3-7/3/1998*, Athen 2001, σ. 49.

διπλή ταφή, όπως και μία ανακομιδή, πιθανώς της βυζαντινής εποχής. Στο λακκοειδή τάφο βρέθηκε ζεύγος χάλκινων ενωτίων. Στην τομή Η5 αποκαλύφθηκαν τάφοι σε πυκνή διάταξη (ένας λακκοειδής, τρεις κεραμοσκεπείς και μία ανακομιδή), που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Στον τάφο ΙΙΙ (κεραμοσκεπής) βρέθηκε μια ερυθροβαφής πρόχους και ένας λύχνος και στον τάφο V (κεραμοσκεπής) μια αβαφής πρόχους, ένας θραυσμένος λύχνος και ένα χάλκινο νόμισμα.

Στην τομή Η7 σε μεγάλο βάθος (3,30 μ.) αποκαλύφθηκε λιθοσωρός και στο βόρειο άκρο της δύο τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ. και Β.-Ν., που σχηματίζουν γωνία. Στην τομή Η9 βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου από κροκάλες και χαλίκι, πιθανώς δρόμος, και στο δυτικό άκρο του λιθόστρωτου και της τομής τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., κατά τον καθαρισμό του οποίου βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα Σικυώνος. Τέλος, στην τομή Η10 μέσα σε στρώμα μαύρης τύρφης αποκαλύφθηκε σειρά ακανόνιστων λίθων, που ίσως ανήκαν σε κάποια πρόχειρη κατασκευή.

Επίσης, διανοίχθηκαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές, μία στις Λίμνες και τρεις στα Τσινουκαίικα της Ελίκης, για τον εντοπισμό τεκτονικών ρηγμάτων και άλλων γεωλογικών φαινομένων.

Αιγείρα

Συνεχίστηκε το 2000 η ανασκαφή του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη θέση Σόλων στην Αιγείρα. Στον κεντρικό χώρο αποκαλύφθηκε πλήρως το ψηφιδωτό δάπεδο, που είχε εντοπιστεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Διακρίνονται γρύπες, πάνθηρες και πλούσιος φυτικός διάκοσμος, ενώ στο κέντρο σώζεται το κάτω μέρος θαλάσσιου κήτους με ενδεδυμένη μορφή. Μόνον ένα τμήμα του ψηφιδωτού διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς έχει υποστεί φθορές από την καλλιέργεια. Επίσης, εντοπίστηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου προς Δ. και πιθανώς προς Β. Σε αρκετά σημεία διαπιστώθηκαν επεμβάσεις που υποδηλώνουν τουλάχιστον τρεις μεταγενέστερες φάσεις χρήσης του κτιρίου, σύμφωνα με το διευθυντή της ανασκαφής G. Ladstatter. Στα δυτικά του κτιρίου και σε απόσταση 4 μ. από αυτό αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα αγωγών και σκληρό στρώμα που περιείχε χαλίκι, πιθανώς αρχαίος δρόμος.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: σχεδιαστική αποτύπωση αρχιτεκτονικών μελών στην ακρόπολη, όπως και αρχαίων κτιριακών καταλοίπων, που αποκαλύφθηκαν μετά την πυρκαγιά του Ιουλίου στη νότια κλιτύ της ακρόπολης και στα νοτιοανατολικά του θεάτρου, καθώς και επιφανειακή έρευνα στο πλαίσιο της γεωλογικής μελέτης του χώρου. Τέλος, απομακρύνθηκε η κατεστραμμένη από την πυρκαγιά κατασκευή που κάλυπτε την αρχαία δεξαμενή στην ακρόπολη, αντικαταστάθηκε από νέα και τοποθετήθηκε περίφραξη στο θέατρο, αφού καθαρίστηκε από τη βλάστηση ο χώρος.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Τις ανασκαφές του Νομού Αιτωλοακαρνανίας επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Ι. Μόσχος και Φ. Σαράντη, ενώ βοήθησαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Μ. Γκαζής, Β. Τσαντήλα, Μ. Πατεράκη, Γ.-Ι. Λώλος, Β. Κατσιπάνου και Δ. Τσιμπάκη. Την ευθύνη της σχεδίασης και της αποτύπωσης είχαν οι σχεδιαστές Κ. Στασινού, Γ. Καρτσακλή και Η. Θεοχαρόπουλος. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

Τις σωστικές ανασκαφές του Δημαρχείου Χάλκειας στα Χάνια Γαβρολίμνης και στην Οδό Παράκαμψης Ναυπάκτου επόπτευσε η έκτακτη αρχαιολόγος Π. Στάικου.

Την ευθύνη για τη σχεδίαση και την αποτύπωση των αρχαίων είχαν οι σχεδιαστές Γ. Καρτσακλή και Η. Θεοχαρόπουλος, ενώ την αρχαιολογική προστασία στις παραπάνω περιοχές άσκησε η μόνιμη αρχαιολόγος Φ. Σαράντη.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ ΚΑΙ ΒΟΝΙΤΣΗΣ

Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο ιερό της Αρτέμιδας Επικρατείας, στη θέση Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου. Το ιερό είχε εντοπιστεί το 1993 ύστερα από εκτεταμένη αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα, που είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη σχεδόν καταστροφή του αρχαίου ιερού και την αναμόχλευση του αποθέτη του.

Ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε στο ανατολικό τμήμα του αποθέτη, όπου οι αρχαίες επιχώσεις ήταν καλά προστατευμένες από πεσμένους όγκους βράχων, η μετατόπιση των οποίων αποδείχθηκε αρκετά επίπονη και επικίνδυνη εργασία. Ωστόσο, η αδιατάρακτη από τους αρχαιοκάπηλους επίχωση επέτρεψε τον ακριβή στρωματογραφικό έλεγχο του αποθέτη, έστω και στο ακρότερο σημείο του, για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια ερευνών. Σημαντική ήταν η ανεύρεση στα ανώτερα στρώματα μικρής ποσότητας κεραμικής των μεσαιωνικών χρόνων, η οποία συνδέεται μάλλον με σύντομη εγκατάσταση σε παρακείμενο σπήλαιο.

Ολοκληρώθηκε, επίσης, η ανασκαφή σε ευρύχωρη σχισμή του βράχου στα νότια του ιερού, η οποία είχε εντοπιστεί την περασμένη περίοδο και ήταν πλήρης αποτεθειμένων προσφορών. Τα αντικείμενα αυτά χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως και το 2ο αι. π.Χ.

Αν και το πλήθος των ευρημάτων της φετινής ανασκαφής υστερεί κάπως συγκρινόμενο με αυτό προηγούμενων περιόδων, εντούτοις τα ευρήματα ξεχωρίζουν και πάλι για την ποιότητα και την ποσότητά τους. Εντυπωσιάζουν τα διάφορα, ελλιπή συνήθως, μαρμάρινα και πώρινα αγαλματίδια, τα οποία είναι βέβαιο πλέον ότι προέρχονται στην πλειονότητά τους από κάποιο αξιόλογο τοπικό εργαστήριο. Βρέθηκε ακόμη μεγάλος αριθμός ακέ-

ραιων και θραυσμένων ειδωλίων, βάθρα αναθημάτων, μερικά από τα οποία με αποσπασματικές αναθηματικές επιγραφές, αρκετά μικρά πήλινα αγγεία (λύχνοι, άωτα φιαλίδια, μυροδοχεία, πρόχοι, αμφορίδια), χάλκινα και ασημένια νομίσματα και αρκετά αποτμήματα ενσφράγιστων κορινθιακών κεραμίδων, κυρίως με το εθνικό *ΑΛΥΖΕΙΩΝ*. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

Πάλαιρος

Επιφανειακές έρευνες εντός των τειχών της αρχαίας Παλαίρου διενεργήθηκαν από την Εφορεία σε συνεργασία με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, διά του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου Rostock, του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Münster και του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου.

Στόχος της έρευνας ήταν η συλλογή αντιπροσωπευτικής κεραμικής στο χώρο της αρχαίας πόλης, προκειμένου να προσδιοριστεί η χρονική διάρκεια κατοίκησης, να γίνει μια πρώτη προσέγγιση της τοπικής και της εισηγμένης κεραμικής και να διευκρινιστούν οι περίοδοι ακμής και παρακμής. Με βάση το τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης[52], στο οποίο έχουν αποτυπωθεί όλα τα ορατά θεμέλια, ο υπό έρευνα χώρος διαιρέθηκε σε τετράγωνα διαστ. 20×20 μ. Δύο ομάδες, καθεμιά από τις οποίες αποτελούσαν τέσσερις αρχαιολόγοι διαφορετικών ειδικοτήτων και ένας αρχιτέκτονας, συνέλεξαν αντιπροσωπευτικά δείγματα της κεραμικής, αλλά προσδιόρισαν επακριβώς την πυκνότητά της σε όλες τις περιπτώσεις με τη βοήθεια ενός ειδικά σχεδιασμένου για την περίπτωση στατιστικού συστήματος.

Συνολικά ερευνήθηκε επιμελώς το 55% της έκτασης της πόλης, ώστε τα αποτελέσματα να μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά. Αν και η εκτίμηση των ευρημάτων δεν έχει ακόμη πλήρως ολοκληρωθεί, ωστόσο τα πρώτα συμπεράσματα φέρνουν στο φως καινούργια στοιχεία σχετικά με την αρχαία αυτή ακαρνανική πόλη. Η πρώτη οικιστική εγκατάσταση στο συγκεκριμένο χώρο χρονολογείται από τη μέση εποχή του Χαλκού. Η αναμενόμενη υστεροελλαδική περίοδος δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Μία σημαντική οικιστική δραστηριότητα στο χώρο της ακρόπολης και γύρω από αυτήν ανάγεται στα αρχαϊκά χρόνια. Η περίοδος της ακμής χρονολογείται στα κλασικά-ελληνιστικά χρόνια, ενώ δεν εντοπίστηκαν ευρήματα από την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, γεγονός που οφείλεται στη μεταφορά του πληθυσμού στη Νικόπολη. Περιορισμένη κατοίκηση υπήρχε και κατά τη βυζαντινή περίοδο, η οποία σποραδικά συνεχίστηκε έως το 19ο αιώνα με τη μορφή διάσπαρτων αγροτικών οικιών, ώστε τα άνδηρα της αρχαίας πόλης να χρησιμοποιηθούν τελικά για καλλιέργεια.

Προγραμματίζεται επιφανειακή έρευνα στην εγγύτερη αλλά και ευρύτερη περιοχή της αρχαίας πόλης.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ERNST-LUDWIG SCHWANDNER - ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΑΛΤΟΥ

Λεπενού

Θέση Σπάθαρη

Συνεχίστηκε και φέτος η σωστική ανασκαφή στο χώρο του αρχαϊκού ιερού στην παραπάνω θέση, 4 χλμ. βορειοδυτικά της αρχαίας Στράτου, με την καθαίρεση των μαρτύρων μεταξύ των τομών των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, ώστε να ενοποιηθεί ο ανεσκαμμένος χώρος αλλά και να αποσαφηνιστούν στρωματογραφικές λεπτομέρειες, κυρίως σε σχέση με τη χρονολόγηση της κατασκευής αλλά και της καταστροφής του αψιδωτού κτιρίου στα νότια του αρχαϊκού ναού. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της φετινής ανασκαφής, σχετικά μικρός ήταν και ο αριθμός των ευρημάτων, τα οποία, ωστόσο, δεν διαφοροποιούν την εικόνα που είχε προκύψει από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Στο χώρο της ανασκαφής των δύο προηγούμενων ετών συνέχισε να αποκαλύπτεται το στρώμα καύσης με μαύρο χώμα, στάχτη και κόκαλα. Μεταξύ των ευρημάτων, εκτός από την κεραμική και τα θραύσματα της πήλινης ανωδομής του αρχαϊκού ναού, ξεχωρίζει και πάλι ο σημαντικός αριθμός μικρών αφιερωματικών λογχών και αιχμών από βέλη.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΚΑΖΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ

Νερομάνα Παραβόλας

Οικισμός Κρύο Νερό (ιδιοκτησία Σ. Βασιλόπουλου)

Η ιδιοκτησία βρίσκεται κοντά στο νοτιοανατολικό άκρο του οικισμού, όπου και το ναΰδριο της Αγίας Τριάδας. Η θέση αυτή ταυτίζεται με το ιερό της Φιστυΐδος Αρτέμιδος, όπως έδειξαν οι απελευθερωτικές επιγραφές που έχουν περισυλλεγεί από εκεί, πολλές από τις οποίες ήταν εντοιχισμένες στο ναΰδριο. Από τη θέση αυτή προέρχονται, επίσης, λίγα κινητά ευρήματα, τα παλαιότερα των οποίων είναι αρχαϊκά[53]. Το παραπάνω ακίνητο είναι έντονα επικλινές και βρίσκεται στα βόρεια του ναΰδρίου, από το οποίο διαχωρίζεται με κοινοτική οδό, που είχε διανοιχθεί παλαιότερα και διακόπτει τη συνέχεια του πρανούς.

Τα οικοδομικά λείψανα του ιερού δεν έχουν διερευνηθεί, ούτε ανασκαφεί. Σε χαμηλότερο επίπεδο πάντως, νοτιοανατολικά του ναΰδρίου και σε απόσταση 80 μ. περίπου, βρίσκεται μια φυσική πηγή, γύρω από την οποία υπάρχει αρχαίο οικοδομικό υλικό, που ίσως έχει κατρακυλήσει από ψηλότερα. Η μορ-

52. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 300.

53. Cl. Antonetti, *Les Étoliens, Images et religion*, Paris 1990, σ. 230, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία για το ιερό.

Εικ. 48. Νερομάνα Παραβόλας. Οικισμός Κρύο Νερό. Κοινοτική ιδιοκτησία. Θεμέλια αρχαίων τοίχων.

φολογία του εδάφους πάντως υποδεικνύει ότι το ιερό θα πρέπει να ήταν διατεταγμένο σε άνδηρα.

Οι διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο εν λόγω ακίνητο, αποκάλυψαν την παρουσία ενός ανδήρου που το συγκρατεί, τοίχος(;) εδραζόμενος στο λειασμένο φυσικό βράχο. Συγκεντρώθηκαν λίγα κεραμίδια και χονδροειδής κεραμική, μέσα σε λεπτή σχετικά στρώση από φερτές επιχώσεις, που φαίνεται ότι έχουν κατρακυλήσει από ψηλότερα. Σε υπερκείμενο επίπεδο, ανατολικότερα, εντός κοινοτικής ιδιοκτησίας, διακρίνονται τα θεμέλια αρχαίων τοίχων (Εικ. 48). Επίσης, υπάρχει μικρή, χαμηλή και σχετικά αβαθής βραχοσκεπή, η οποία δεν παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Φραγκόσκαλα Αγρινίου

Θέση Τσιπροβούνι (ιδιοκτησία Δ. Παπαγεωργίου)

Στην παραπάνω περιοχή, η οποία βρίσκεται πολύ κοντά στη γέφυρα του ποταμού Ζέρβα («της Φραγκόσκαλας»), εντός της παραπάνω ιδιοκτησίας, ερευνήθηκε διμερής ναός. Βρίσκεται στην αριστερή όχθη του ποταμού και πολύ κοντά στη σημερινή οδό Αγρινίου-Καρπενησίου. Μάλιστα, η βορειοανατολική μακρά πλευρά του έχει καταστραφεί κατά την εποχή κατασκευής της. Ο ναός έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και σωζόμενες διαστάσεις 10×7,20 μ. Διατηρείται το κρηπίδωμά του, χτισμένο από ψαμμιτολιθικές πλίνθους. Στην άνω επιφάνειά τους υπάρχουν ορατά μοχλοβόθρια, ενώ στις κατακόρυφες πλευρές φέρουν αγκώνες ανύψωσης (Εικ. 49).

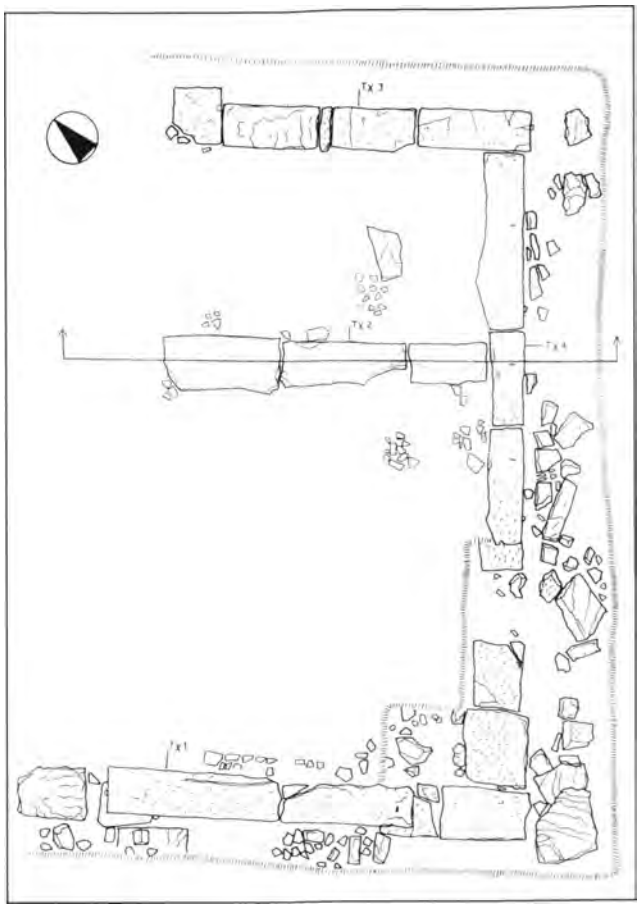

Εικ. 49. Φραγκόσκαλα Αγρινίου. Θέση Τσιπροβούνι. Ιδιοκτησία Δ. Παπαγεωργίου. Κάτοψη του ναού.

Ο ναός κατασκευάστηκε πιθανότατα στα αρχαϊκά ή ύστερα αρχαϊκά χρόνια, ενώ δεν έπαψε να χρησιμοποιείται έως και την ελληνιστική περίοδο. Ίσως ανήκε στη λατρεία κάποιας γυναικείας θεότητας, αφού κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων και καθιστή γυναικεία μορφή (Κυβέλη;). Επίσης, περισυνελέγησαν τμήματα πήλινης γραπτής σίμης από την ανωδομή του, τμήματα ανθεμωτών ακροκεράμων ηγεμόνων καλυπτήρων λακωνικού τύπου, μολύβδινοι σύνδεσμοι, σιδερένιοι ήλοι και ψήγματα χαλκού.

Η ύπαρξη του ναού, στη θέση αυτή της εθνικής οδού Αγρινίου-Καρπενησίου, ήταν γνωστή από αναφορά του W.J. Woodhouse[54], ο οποίος όμως δημοσιεύει μια διαφορετική κάτοψη του ναού του ποταμού Ζέρβα[55]. Πρόκειται για τριμερή ναό – με στενό πρόδομο, μακρύ σηκό και στενό και κλειστό οπισθόδομο – διαστ. 12×30 μ. περίπου. Πιθανότατα, λοιπόν, να πρόκειται για άλλο μνημείο που ακόμη δεν έχει εντοπιστεί. Ο Woodhouse επιπλέον σημειώνει την απουσία κιονοστοιχίας.

54. W.J. Woodhouse, *Aetolia: Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897, σ. 175.

55. Ό.π., σχέδ. 6.

Η ευρύτερη περιοχή αποτελεί ένα εκτεταμένο πλάτωμα, στη βάση του λόφου Τσιπροβούνι. Κοντά σε αυτό εντοπίστηκε αναλημματικός τοίχος που συγκρατούσε τα υπερκείμενα εδάφη. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν ενδείξεις από αρχαία κατοίκηση, οι οποίες καταλαμβάνουν και τα πρανή στην απέναντι του ποταμού όχθη. Σε απόσταση 20 μ. στα δυτικά του ναού, σε διερευνητική τομή[56] εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή που ορίζεται με τοίχους, χτισμένους με αργούς λίθους και παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο.

Τμήμα του αγροτεμαχίου δεσμεύτηκε για περαιτέρω έρευνα.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Σταμνά

Συνεχίστηκαν και αυτή τη χρονιά οι εκσκαφικές εργασίες της Κοινοπραξίας των Εταιρειών «ΑΤΕΜΚΕ-ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ» στο πλαίσιο του έργου «Παράκαμψη Αγρινίου», κατά τη διάρκεια των οποίων βρέθηκαν και ερευνήθηκαν στις θέσεις Τραγάνα, Σταθμός και Φούρνοι νέες συστάδες τάφων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν 97 τάφοι που ανάγονται στους πρωτογεωμετρικούς-γεωμετρικούς χρόνους και αντιπροσωπεύουν τους γνωστούς τύπους των τάφων που βρέθηκαν και τα προηγούμενα χρόνια στην ίδια περιοχή[57].

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ - ΠΟΥΛΙΚΑ ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Παππαδάτες

Στην προς Ν. έξοδο του χωριού Παππαδάτες, στην αγροτική οδό που οδηγεί στα ναΰδρια της Παναγίας και του Αγίου Θωμά, πολύ κοντά στο υδραγωγείο του χωριού και στο ρέμα Τσερλής, ερευνήθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος[58]. Είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Τα τοιχώματά του, διαστ. 1,53×0,51 μ., ήταν κτιστά με λιθόπλακες και με μέγιστο ύψος 0,55 μ., ενώ ήταν καλυμμένος με μεγάλων διαστάσεων κεραμίδες λακωνικού τύπου. Περιείχε μία ταφή, συνοδευόμενη από δύο αγγεία ως κτερίσματα: έναν κάνθαρο και ένα άωτο σκυφίδιο με έσω νεύον χείλος (του β' μισού του 3ου αι. π.Χ.). Δύο λίθοι στο νοτιοανατολικό άκρο του πυθμένα του χρησίμευαν ως προσκεφάλαιο.

Στο νοτιοδυτικό επικλινές επίπεδο της οδού, επί της ιδιοκτησίας των κληρονόμων Δ. Χριστόπουλου, είναι ορατά ίχνη παρουσίας και πολλών άλλων τάφων. Είναι φανερό πως στη συγκεκριμένη θέση υπάρχει συστάδα τάφων ή και ολόκληρο νεκροταφείο. Πιθανότατα πρόκειται για το δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης. Ωστόσο, το βεβαιωμένο extra muros νεκροταφείο της είναι στην προς ΒΑ. πεδινή έκταση (μεταξύ των χωριών Παππαδάτες και Ματαράγκα)[59].

Γαβαλού

Ιερό Ασκληπιού

Για τις ανάγκες της κατασκευής στεγάστρου στο ιερό του Ασκληπιού[60] διανοίχθηκαν 13 τομές έξω από το κυρίως λατρευτικό οικοδόμημα, περιμετρικά του απαλλοτριωμένου χώρου. Διερευνήθηκαν στρωματογραφικά οι επιχώσεις του ιερού, η έκταση του αύλειου χώρου, καθώς και η περιοχή εκτός του περιβόλου, που ορίζει αυτό από Δ.

Από τα βαθύτερα στρώματα συγκεντρώθηκαν στοιχεία (κεραμική) για τις προγενέστερες, πλην της κύριας ελληνιστικής, φάσεις του ιερού και για τη χρήση του ευρύτερου χώρου του. Οι παλαιότερες ενδείξεις ανάγονται στα γεωμετρικά χρόνια.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ

Ναύπακτος (Εικ. 50)

Οδός Παπαχριστοπούλου (οικόπεδο Αι. και Κ. Παπαδοκωστάκη)

Τα κτιριακά κατάλοιπα που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο αυτό (Εικ. 51-52), ανήκαν σε δύο κύριες φάσεις. Η ανώτερη (βάθ. 2 μ. περίπου) ανήκε κυρίως στα υστερορωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια, ενώ ο χώρος χρησιμοποιήθηκε έως και την

---

56. Τις ανασκαφικές εργασίες του 2000 επέβλεψε η αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα.

57. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 281· 54 (1999): Χρονικά, σ. 271-272. Βλ. επίσης και Γ. Χρισπακοπούλου, Σωστικές ανασκαφές στη Σταμνά και το Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας, *Πρακτικά της Α΄Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, σ. 511-518 και η ίδια, Πρωτογεωμετρικός τάφος στη Σταμνά Μεσολογγίου, *Πρακτικά Συμποσίου Πυρές και Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 29/4-2/5/1999*, Αθήνα 2001, σ. 155-168.

58. Ο τάφος αποκαλύφθηκε εντός της αγροτικής οδού, με αφορμή τη διέλευση βαρέος οχήματος, εξαιτίας του οποίου το έδαφος υποχώρησε. Η θέση βρίσκεται κοντά στο ναΰδριο του Αγίου Ιωάννη, πλησίον του οποίου είναι ορατό τμήμα της αρχαίας οχύρωσης (βορειοδυτική γωνία και πύργος). Για τη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης της αρχαίας πόλης, βλ. Α. Πορτελάνος, *Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις* (αδημ. διδ.δ.), Πανεπιστήμιο Κρήτης, Αθήνα 1998, σ. 552-558, σχέδ. 152-154. Η οχυρωμένη αυτή θέση έχει ταυτιστεί κατά καιρούς με τις αρχαίες πόλεις Λυσιμαχεία, Άκραι και Φύταιον, βλ. S. Bommeljè *et al.*, *Aetolia and the Aetolians*, Utrecht 1987, σ. 101· Πορτελάνος, ό.π., σ. 552-553· Ι. Νεραντζής, *Η Χώρα του Αιτωλών, Συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωση*, Αγρίνιο, χ.χρ., σ. 100-104. Η πιο πιθανή εκδοχή είναι να πρόκειται για το αρχαίο Φύταιο, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 242-244. Την ανασκαφή του τάφου επέβλεψε η αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα. Το σχέδιο εκπόνησε η σχεδιάστρια Μ. Ιωαννίδου.

59. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 242-244.

60. Για τις έρευνες στο ιερό, εκτός από τις κατά έτος εκθέσεις στα Χρονικά από το 1992 κ.ε., βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Έρευνες στο Τριχόνειο της Αιτωλίας, Τοπογραφία - Αρχιτεκτονική τάφων, *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 29-31/3/2002*, Αγρίνιο 2004, σ. 345-368. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Δ. Τσιμπάκη.

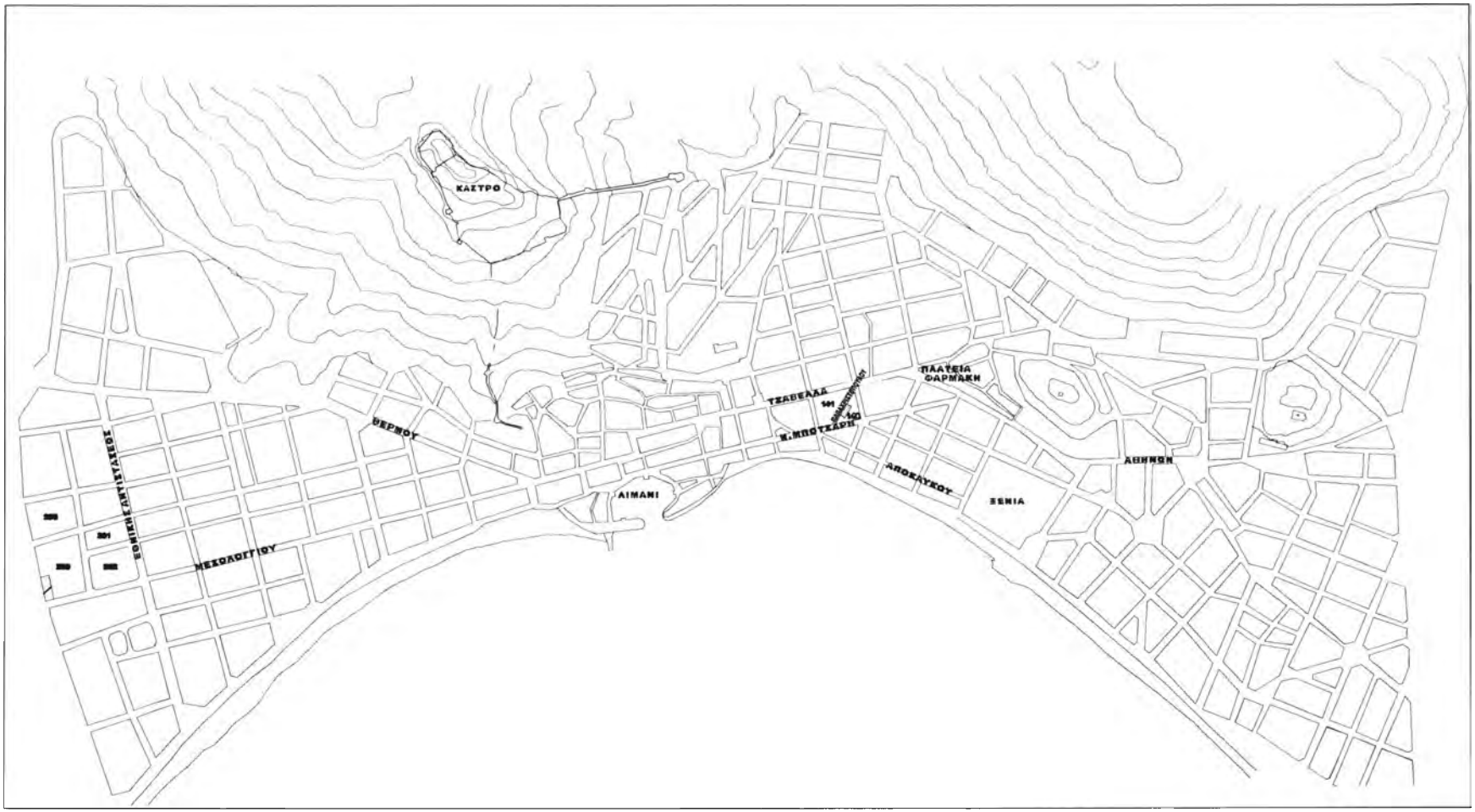

Εικ. 50. Ναύπακτος. Τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι θέσεις που ανασκάφηκαν το 2000.

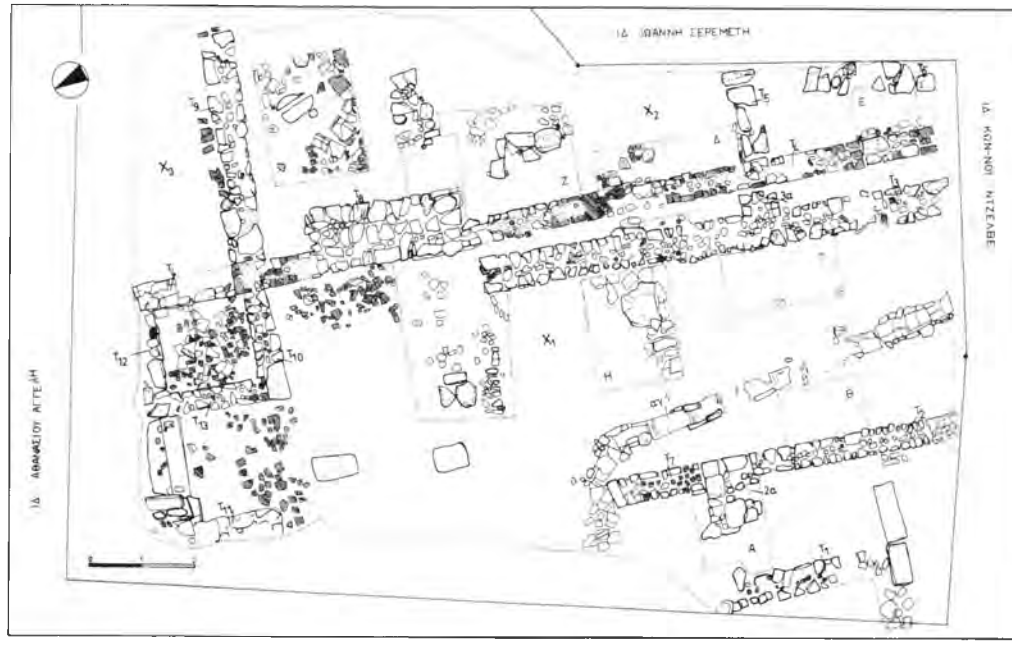

Εικ. 51. Ναύπακτος. Οδός Παπαχριστοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής, Α΄φάση.

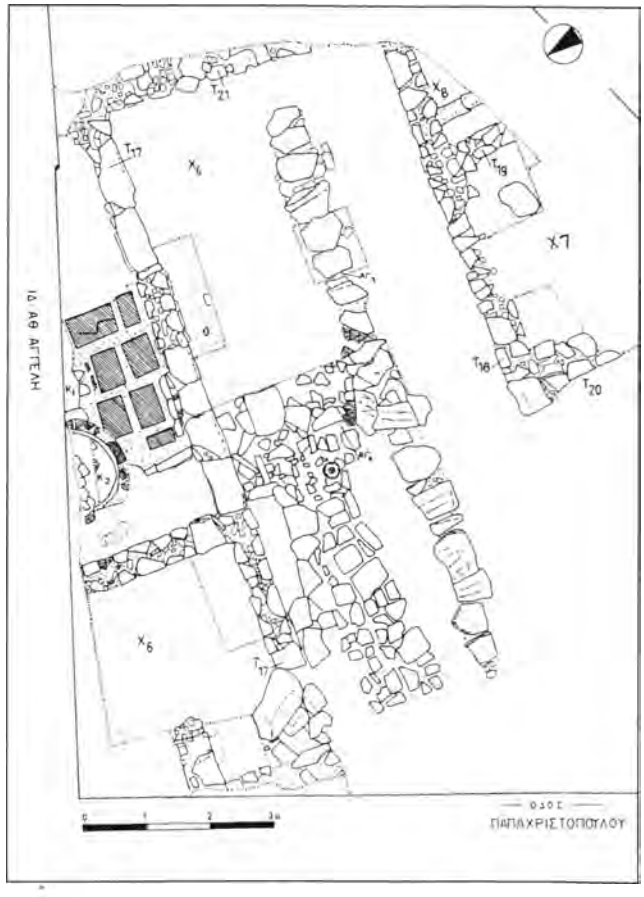

Εικ. 52. Ναύπακτος. Οδός Παπαχριστοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής, Γ φάση.

εποχή της τουρκοκρατίας. Οι τοίχοι αυτής της φάσης (Α΄) είχαν κατεύθυνση Β.-Ν., διατηρούνταν σε ύψος 0,40-0,70 μ. και χαρακτηρίζονταν από ροδόχρωμο συνδετικό υλικό. Με τα κτίσματα αυτά συνδεόταν αραιό στρώμα από ψιλά βότσαλα, πάχ. 0,05-0,10 μ., το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10 μ. περίπου, σε διάφορα σημεία του οικοπέδου.

Σημαντικότερος ήταν ο τοίχος 4, ο οποίος διέτρεχε το οικόπεδο σε όλο του το πλάτος, μήκ. 15,40 μ., και πιθανότατα ανήκε σε σημαντικό παλαιοχριστιανικό κτίσμα. Ήταν κατασκευασμένος με μικρές πέτρες, κομμάτια κεραμιδιών και οπτοπλίνθους χωρίς τάξη, ενώ περιελάμβανε ενσωματωμένο δομικό υλικό σε β΄ χρήση. Ο τοίχος αυτός, ο οποίος συνεχιζόταν και προς τις δύο κατευθύνσεις και σωζόταν σε ύψος 0,60 μ., είχε τρεις θύρες, πλ. 0,80-1,20 μ., οι οποίες είχαν αχρηστευτεί. Στο βορειοδυτικό άκρο του είχε προσκτιστεί τετράγωνος στεγασμένος χώρος, διαστ. 1,60×1,70 μ. Υπαίθριος, πιθανότατα, ήταν ο χώρος 1, όπως υποδηλώνει η διάταξη κατωφλιού που βρέθηκε στη θέση του και άλλα στοιχεία.

Μετά την έρευνα της ανώτερης φάσης τα κτιριακά της κατάλοιπα αφαιρέθηκαν, προκειμένου να συνεχιστεί η έρευνα σε βάθος. Από τους τοίχους συγκεντρώθηκε αρκετό επαναχρησιμοποιημένο αρχιτεκτονικό υλικό (κατώφλια, κιονίσκοι, βάση στήλης κ.ά.)[61]. Κατά 0,50-1 μ. περίπου βαθύτερα από τη φάση αυτή διαπιστώθηκε ελληνιστικό στρώμα, με τη μεσολάβηση επίχωσης, που φαίνεται ότι προήλθε από τεχνητή διαμόρφωση του χώρου

61. Τα μεγαλύτερα μέλη μεταφέρθηκαν λόγω έλλειψης χώρου σε οικόπεδο του Δήμου Ναυπάκτου απέναντι από την Παπαχαραλάμπειο Βιβλιοθήκη.

Εικ. 53. Ναύπακτος. Οδός Παπαχριστοπούλου. Ο αρχαίος δρόμος σε σχέση με τις νεότερες κτιριακές φάσεις.

και περιείχε υλικά αρχαιότερων κατεστραμμένων φάσεων, που ανάγονται έως τον 4ο αι. π.Χ. τουλάχιστον (Εικ. 53).

Τα κατάλοιπα της ελληνιστικής φάσης περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκε σημαντικό τμήμα αρχαίου δρόμου, καθώς και τμήματα παρόδιων κτιρίων του (Γ' φάση).

Το βορειοανατολικό κτίριο ήταν χτισμένο με καλοπελεκημένες λιθοπλίνθους, πλ. 0,50 μ., με ιδιαίτερα επιμελημένη όψη προς το δρόμο και είχε είσοδο, πλ. 1,30 μ., η οποία είχε αχρηστευτεί σε δεύτερη φάση. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες ορθογώνιες πλάκες, πηγάδι με τμήμα πίθου ως στόμιο, καθώς και μεγάλος πίθος τοποθετημένος σε κτιστή βάση και επισκευασμένος με μολύβδινους συνδέσμους.

Το βορειοδυτικό κτίριο ήταν απλούστερης κατασκευής και στο δυτικό άκρο του κατέληγε σε ερειπιώνα. Στο εσωτερικό του φαίνεται ότι ανήκε μονολιθικός αρράβδωτος κίονας, ύψ. 1,05 και διαμ. 0,385 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε μαζί με την τετράγωνη βάση του σε συμπληρωματικές εκσκαφικές εργασίες που έγιναν μετά το τέλος της ανασκαφής στο βορειοδυτικό άκρο του κτιρίου και εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Το νότιο παρόδιο κτίσμα, απλής κατασκευής, διαπιστώθηκε σε μήκος 6 μ. περίπου. Είχε δύο τουλάχιστον εσωτερικούς χώρους (Χ7, Χ8). Στον Χ7 υπήρχε ανοιχτός αγωγός από κοίλες κεραμίδες, ο οποίος κατέληγε σε δρόμο. Το κτίριο αυτό είχε διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό από δύο μεταβυζαντινούς αποθέτες, με μέγιστο διαπιστωμένο πλάτος 1 και 2,15 μ. και βάθος 0,90 και 1,15 μ. αντίστοιχα. Είχαν διανοιχθεί από το ανώτερο στρώμα και περιείχαν σαθρά χώματα, ίχνη καύσης, τμήματα αγγείων, πέτρες και όστρεα.

Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ. περίπου. Είχε πλάτος 4,50 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ., χωρίς αποκλίσεις. Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις του, από τις οποίες η αρχαιότερη, σύγχρονη με τα κτίρια, φαίνεται ότι ανήκε στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Το τελευταίο κατάστρωμα του δρόμου αποτελούνταν από πατημένο χώμα και βότσαλα, τμήματα κεραμιδιών και κατεστραμμένων δαπέδων. Τμήμα του δρόμου, σε επαφή με το βόρειο κτίριο, ήταν στρωμένο με μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, λειασμένες από τη χρήση, ανάμεσα στις οποίες σχηματιζόταν και μικρό πήλινο κυλινδρικό φρεάτιο. Λόγω της αναγκαστικά τμηματικής, για στατικούς και άλλους λόγους[62], ανασκαφής του δρόμου δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί αν το πλακόστρωτο αυτό τμήμα ανήκε στην ίδια φάση.

Εκτεταμένα στρώματα καταστροφής, με ολόκληρους, κατά τόπους, στρωτήρες από τις στέγες των παρόδιων κτισμάτων, κυρίως του νοτίου, βρέθηκαν πάνω στο τελευταίο κατάστρωμα του δρόμου. Σύγχρονος με την τελευταία φάση του ήταν πλακοσκεπής αποχετευτικός αγωγός (ΑΓ. 3), ο οποίος τον διέσχιζε στο μέσον του. Τα τοιχώματά του ήταν λιθόκτιστα και είχε πυθμένα στρωμένο με πλακοειδείς λίθους. Ορισμένες από τις πλάκες της κάλυψής του έφεραν τεχνητό αυλάκι κατά το μήκος τους και ήταν εμφανώς σε β' χρήση. Σύγχρονος με την παλαιότερη φάση του δρόμου ήταν μικρός αγωγός κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος διοχέτευε, μέσω τριγωνικού ανοίγματος του τοίχου 17, νερά από το εσωτερικό του βόρειου κτιρίου σε τετράγωνο φρεάτιο στο μέσον περίπου του δρόμου.

Όπως προκύπτει από την τοπογραφία της περιοχής, αλλά και από τα ευρήματα της ανασκαφής, μέσα στα οποία υπήρχε πληθώρα οστράκων αμφορέων, πρόκειται για σημαντικό δρόμο, σε κεντρικό σημείο της ελληνιστικής πόλης, που πιθανότατα συνδεόταν με το αρχαίο λιμάνι της[63].

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας ο αρχαίος δρόμος διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Θέση Λαγκαδούλα, Οδός Μεσολογγίου (οικόπεδο Παπακώστα)

Ανασκάφηκε σημαντικό τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης[64], δίπλα στην παραπάνω οδό που οδηγεί στη Ναύπακτο από το Αντίρριο. Με την έρευνα αυτού του οικοπέδου τα γνωστά όρια του νεκροταφείου επεκτείνονται τόσο προς Δ., όσο και προς Ν.

Το τμήμα που ερευνήθηκε περιελάμβανε κλασικές, ύστερες κλασικές και ελληνιστικές ταφές. Ανασκάφηκαν συνολικά 16 τάφοι, που περιορίζονταν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και ήταν

62. Σημαντικά προβλήματα συνεργασίας με τον ιδιοκτήτη του οικοπέδου.

63. Στην περιοχή έχουν βρεθεί και απελευθερωτικές επιγραφές, πιθανότατα κατά χώραν, από το ιερό του Σάραπι. Βλ. L. Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, I-II, *Topographie et ruines*, Paris 1952, σ. 92.

64. Φ. Σαράντη, Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της. Τοπογραφικά δεδομένα και πρόσφατες έρευνες, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου*, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 499-510.

Εικ. 54. Ναύπακτος. Θέση Λαγκαδούλα. Οδός Μεσολογγίου. Πτυκτό κάτοπτρο από τον τάφο Ι.

οργανωμένοι σε συστάδες. Βρίσκονταν σε μέσο βάθος 1,50 μ. από το επίπεδο της οδού Μεσολογγίου. Είχαν διάφορο προσανατολισμό και μορφή: απλοί λακκοειδείς οριοθετημένοι με μικρές πέτρες και κεραμοσκεπείς, ενώ κιβωτιόσχημος ήταν μόνον ο τάφος Ι.

Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση πολλών παιδικών ταφών, κυρίως στη βορειοανατολική συστάδα, οι οποίες ήταν λακκοειδείς και καλύπτονταν πρόχειρα από τμήματα στρωτήρων κεραμίδων. Στον κεραμοσκεπή τάφο V, ο οποίος περιείχε ταφή ενήλικα, προφανώς γυναίκας, με παιδί στην αγκαλιά, ως κάλυψη είχαν τοποθετηθεί στρωτήρες κεραμίδες με όψη προς τα πάνω, με αποτέλεσμα να δώσουν αρχικά την εντύπωση δαπέδου κατεστραμμένου τάφου. Το ίδιο και στον τάφο XIV. Περιοχή με έντονα ίχνη καύσης, καμένου ξύλου και οστών κάλυπτε τις ταφές X, IX και φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από πυρά καθαρισμού.

Η διατήρηση των οστών ήταν γενικά πολύ κακή και από τις παιδικές ταφές διατηρούνταν ελάχιστα ίχνη. Στις τελευταίες διακρίθηκε σε δύο περιπτώσεις συνεσταλμένη στάση.

Οι παιδικές ταφές ήταν στην πλειονότητά τους ακτέριστες, με λίγες εξαιρέσεις: ένα μικρό κύπελλο συνόδευε την ταφή VII, ενώ η VI, που αποτελούσε μάλλον ανακομιδή, συνοδευόταν από ένα λύχνο, ένα θήλαστρο και δύο ακόμη αγγεία που σώζονταν αποσπασματικά. Περισσότερα κτερίσματα περιείχαν οι ενήλικες ταφές. Ο τάφος III περιείχε τρεις αβαθείς φυάλες, ένα λύχνο, αποτμήματα σιδερένιας στλεγγίδας και λίγα μικροευρήματα. Ο τάφος V περιείχε ένα μελαμβαφές ληκύθιο.

Σημαντικότερα ήταν τα ευρήματα του τάφου Ι, ο οποίος δυστυχώς διαταράχθηκε από μηχανικό εκσκαφέα, γιατί από ατυχή συγκυρία ήταν ο πρώτος που αποκαλύφθηκε με την έναρξη της εκσκαφής και όπως αποδείχθηκε ήταν σχεδόν επιφανειακός. Η έρευνά του έδειξε ότι ήταν ήδη σημαντικά διαταραγμένος από την αρχαιότητα.

Ο τάφος ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος, με τοιχώματα από μεγάλες αδρές πέτρες και αρχικά περιείχε χάλκινη κάλπη-υδρία, από την οποία είχαν διατηρηθεί μόνον οι χυτές λαβές της και τα ελάσματα για την πρόσφυσή τους. Βρέθηκαν ακόμη λαβές ασημένιου κανθάρου, ακέραιος πήλινος λύχνος, πήλινο γυναικείο ειδώλιο, μικρό ασημένιο κουμπί και άλλα μικροευρήματα. Το σημαντικότερο εύρημα του τάφου ήταν ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο πολύ καλής διατήρησης (Εικ. 54). Είναι διακοσμημένο με ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης και δύο ακόμη μορφών, Έρωτα και Σειληνού. Από τη μορφή, την παράσταση, αλλά και τα συνευρήματα, το κάτοπτρο μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[65].

Παλαιοπαναγιά (οικόπεδο Λαουρδέκη)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, δίπλα στην οδό Αντιρρίου-Ναυπάκτου, αποκαλύφθηκε τετράγωνος χώρος κτιρίου, εξωτ. διαστ. 3,50×3, εσωτ. διαστ. 2,10×2,10 μ., που ανήκει προφανώς σε αγροτική εγκατάσταση. Οι τοίχοι, πλ. 0,60 μ., ήταν πρόχειρα κατασκευασμένοι με αδούλευτες πέτρες και τμήματα κεραμιδιών και σώζονταν σε ύψος 0,60 μ. Εσωτερικά έφεραν αδρό ερυθρωπό επίχρισμα, όπως και το δάπεδο, που είχε υπόστρωμα από πλακοειδείς πέτρες. Ίχνη αρμοκάλυψης σώζονταν στην ένωση του δαπέδου με τους τοίχους. Η ελάχιστη κεραμική υποδεικνύει χρονολόγηση στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Οδός Παράκαμψης Ναυπάκτου

Από το έτος 1999 άρχισαν οι εργασίες κατασκευής των Τμημάτων Α' (από Πλατανίτη-Χείμαρρο Βαρειάς μέχρι Κόμβο Θέρμου) και Β' (από Κόμβο Θέρμου μέχρι Κόμβο Σκα) της παραπάνω οδού. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την εποπτεία του έκτακτου προσωπικού της Εφορείας, ενώ εφέτος ολοκληρώθηκαν σχεδόν οι εργασίες στο Τμήμα Α', όπου αποκαλύφθηκαν τα παρακάτω κατάλοιπα:

α) Χ.Θ. 4 +650[66]: Ίχνη κλιβάνου στη δυτική πλευρά του σκάμματος της οδού, σε βάθος 18 μ. περίπου κάτω από το τελικό επίπεδό της. Είχε διάμετρο 1,90-3,75 μ. και σωζόταν σε μέγιστο ύψος 2,10 μ. Η είσοδός του, πλ. 0,80 μ., ήταν μάλλον από Α., όπως δηλώνουν λίθοι στο έδαφος εκτός των τοιχωμάτων του. Τα τοιχώματά του, καμένα από τη φωτιά, αποτελούνταν από πορτοκαλόχρωμο πηλό, πάχ. 0,18 μ. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με νεότερες επιχώσεις, γεγονός ενδεικτικό της διατήρησής του. Η κεραμική γύρω από τον κλίβανο απουσίαζε εντελώς. Ίχνη κεραμιδιών διαπιστώθηκαν στην παρειά του σκάμματος, σε απόσταση 3 μ. νότια του κλιβάνου.

β) Χ.Θ. 4+710: Στην ανατολική παρειά του σκάμματος της παραπάνω οδού και σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε αγωγός νεότερων χρόνων, κατεύθυνσης Β.-Ν., με τοιχώματα κτιστά από μικρές πέτρες δεμένες με συμπαγές λευκό κονίαμα με πολύ ασβέστη και κάλυψη από αδούλευτες πέτρες (εσωτ. πλ. 0,25 μ.). Ο πυθμένας του (βάθ. 0,20 μ.) ήταν κατασκευασμένος αλλού με κεραμίδες και αλλού με πλάκες αμμόλιθου. Διαπιστώθηκε σε μήκος 36 μ. τουλάχι-

65. Ε. Κόλια - Φ. Σαράντη, Τα νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής Ναυπάκτου, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 231-241.

66. Απόσταση 47 μ. νότια του κιβωτοειδούς σχετού, διαστ. 2×2 μ.

στον και φαίνεται ότι διοχέτευε νερό από πηγή που βρίσκεται δυτικά, σε παρακείμενο λόφο. Καθαρίστηκε ένα σημείο ακριβώς στην απόληξη του κιβωτοειδούς οχετού. Περιελάμβανε τετράπλευρο φρεάτιο, εσωτ. διαστ. 0,50×0,67×0,30 μ. (βάθος), με τοιχώματα επενδεδυμένα με ερυθρωπό κονίαμα, και τμήμα του αγωγού, μήκ. 2,30 μ., με επίσης επιχρισμένα τοιχώματα. Ας σημειωθεί ότι ο αγωγός δεν επηρεάστηκε από τις εργασίες κατασκευής της οδού, η οποία διήλθε κατά 3 μ. δυτικότερα.

Τέλος, στις θέσεις Κάτω Λεύκα και Μάντρες Καστρακίου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα, την έρευνα των οποίων ανέλαβε η 8η ΕΒΑ Ιωαννίνων.

Οδός Αποκαύκου

Κατά τη διάρκεια επισκευής βλάβης στο δίκτυο αποχέτευσης της πόλης στο τμήμα της οδού Αποκαύκου, μεταξύ των οδών Ψαρρού και Μανασσή, προκλήθηκε μικρή καταστροφή στα αρχαία κατάλοιπα που έχουν διατηρηθεί κάτω από το οδόστρωμα και έχουν ταυτιστεί με τμήμα ρωμαϊκών θερμών[67]. Συγκεκριμένα κατά τις εργασίες, που πραγματοποιήθηκαν χωρίς την εποπτεία της Εφορείας, καταστράφηκε τμήμα μιας από τις αλλεπάλληλες αψίδες που έχουν διαπιστωθεί παλαιότερα.

Δήμος Χάλκειας

Χάνια Γαβρολίμνης

Σημαντικά κατάλοιπα άγνωστου προϊστορικού οικισμού[68] αποκαλύφθηκαν κατά την εκσκαφή για την ανέγερση του κτιρίου του νέου Δημαρχείου του Δήμου Χάλκειας στα Χάνια Γαβρολίμνης. Η σωστική ανασκαφή, που διενεργήθηκε τους τελευταίους μήνες του χρόνου με δαπάνη του Δήμου Χάλκειας, αποκάλυψε κτιριακά κατάλοιπα τεσσάρων τουλάχιστον κτιρίων, τα οποία φαίνεται ότι ήταν σε χρήση από τα μεσοελλαδικά έως και τα υστεροελλαδικά χρόνια (Εικ. 55).

Τα αρχαία κατάλοιπα καταλαμβάνουν τη νότια πλαγιά του λόφου Τάπια στα βορειοδυτικά του χωριού Χάνια, ενώ ενδείξεις κτιρίων που έχουν καταστραφεί από νεότερες οικοδομικές δραστηριότητες υπάρχουν και στην ανατολική πλαγιά. Ο λόφος παρουσιάζει ίχνη κατοίκησης και κοντά στην κορυφή του, ενώ είναι εμφανές ότι ο οικισμός ήταν χτισμένος σε διαδοχικά επίπεδα που ακολουθούν τη φυσική κλίση του εδάφους.

Εικ. 55. Χάνια Γαβρολίμνης. Δημαρχείο Χάλκειας. Μερική άποψη του ανατολικού τμήματος της ανασκαφής από ΒΔ.

Όπως αποδείχθηκε, τα κατάλοιπα του οικισμού, σε βάθος 1,80 μ. περίπου από το σημερινό επίπεδο τεχνητού πλατώματος, είναι ιδιαίτερα καλοδιατηρημένα και κυρίως αδιατάρακτα, τόσο από αρχαίες όσο και από νεότερες επεμβάσεις, αποτελώντας έτσι σπάνιο δείγμα αμιγώς προϊστορικού οικισμού. Το οικοδομικό υλικό είναι ομοιογενές και αποτελείται από τον ντόπιο γκριζοπράσινο φλύσχη.

Μετά τη διαπίστωση της έκτασης των καταλοίπων, η θέση του προς ανέγερση κτιρίου του δημαρχείου μεταφέρθηκε δυτικότερα, αφού προηγήθηκε δοκιμαστική έρευνα στη νέα θέση.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και την επόμενη χρονιά. Ο εντοπισμός της θέσης αυτής έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι αντιπροσωπεύει μια περίοδο ελάχιστα γνωστή στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

Κάτω Βασιλική (αρχαία Χαλκίδα)

Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα και υπό τη διεύθυνση της Εφορείας επαναλήφθηκαν για έκτη συνεχή χρονιά οι συστηματικές έρευνες στο λόφο της Αγίας Τριάδος Κάτω Βασιλικής, όπου βρίσκονται τα ερείπια της αιτωλικής Χαλκίδας.

Κατά τη φετινή περίοδο[69] ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη τμήματος του κλασικού-ελληνιστικού οικισμού στο ανατολικό-βορειοανατολικό τμήμα του λόφου της Αγίας Τριάδος, έξω από το βυζαντινό περίβολο. Τα θεμέλια που αποκαλύφθηκαν διατηρούνται σε καλή κατάσταση και ανήκουν σε δωμάτια διώροφων οικιών, πιθανώς δε και σε χώρους εργαστηρίων. Βρέθηκαν αρκετά σπασμένα αγγεία, πολλά νομίσματα διαφόρων πόλεων και μικροτεχνία.

Στη βόρεια πλαγιά του λόφου η συνέχιση της έρευνας έφερε

67. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 315.

68. E. Saranti, A Prehistoric Settlement at Chania-Cavrolimni in Aetolia, *PDIA* IV (2004), σ. 229-236.

69. Για την προκαταρκτική έκθεση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής του παρόντος έτους, βλ. S. Dietz - L. Kolonas - S. Houby-Nielsen - I. Moschos - J. Eiring, Greek-Danish Excavations at Aetolian Chalkis 1999-2001. Third Preliminary Report, *PDIA* IV (2004), σ. 167-255.

στο φως κατάλοιπα της αρχαϊκής κατοίκησης κάτω από τα θεμέλια των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, που είχαν εντοπιστεί από τις περασμένες ανασκαφικές περιόδους. Ο οικιστικός ιστός των αρχαϊκών χρόνων ερευνήθηκε καλύτερα στη δυτική ρίζα του λόφου, όπου αποκαλύφθηκαν τρεις επάλληλες φάσεις κατοίκησης του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. Στα βαθύτερα στρώματα ήλθαν στο φως αποσπασματικά κτιριακά κατάλοιπα των μεσοελλαδικών χρόνων κάτω από στρώμα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου, ενώ πάνω από το βράχο υπήρχε στρώμα της πρωτοελλαδικής περιόδου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ - SANNE HOUBY-NIELSEN

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Τις ανασκαφές του Νομού Κεφαλονιάς-Ιθάκης επόπτευσε ο μόνιμος αρχαιολόγος της Εφορείας Α. Σωτηρίου, βοήθησαν δε οι αρχαιολόγοι Λ. Παπαγγελοπούλου και Σ. Ζαχαράτου. Την ευθύνη της σχεδίασης και αποτύπωσης είχε ο Λ. Παπαστεργίου και ο Α. Πράρας. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια. Η συμβολή του φύλακα αρχαιοτήτων Ευ. Βασιλάτου, τόσο κατά τις εκσκαφικές εργασίες όσο και κατά τις εργασίες διαμόρφωσης και επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου, υπήρξε αποφασιστικής σημασίας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΑΝΑΙΑΣ

Σκάλα

Θέση Άγιος Γεώργιος-Γραδού

Στην παραπάνω θέση, όπου κατά το παρελθόν είχαν αποκαλυφθεί από τους Σ. Μαρινάτο και Π. Καλλιγά[70] τα θεμέλια ναού εν παραστάσει της κλασικής περιόδου, έγινε αποψίλωση και απομακρύνθηκε μέρος των χωμάτων, που είχαν εναποτεθεί γύρω από το μνημείο (Εικ. 56). Κατά τις εργασίες διαπιστώθηκε ότι ο δυτικός τοίχος του στωικού οικοδομήματος και το τμήμα του περιβόλου του ιερού, που αναφέρονται από τον Π. Καλλιγά, συνεχίζονται σε μεγαλύτερο μήκος, ενώ κάθετα προς τον τοίχο του στωικού οικοδομήματος υπάρχουν άλλοι που δημιουργούν διαδοχικούς χώρους.

Οι παραπάνω εργασίες έγιναν με την οικονομική ενίσχυση του Δημάρχου του Δήμου Ελειού-Πρόννων Α. Ζαπάντη.

Κατελειός

Θέση Ελληνικά (αγροτεμάχιο Ι. και Γ. Μήλα)

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα[71] στο παρα-

Εικ. 56. Σκάλα. Θέση Άγιος Γεώργιος-Γραδού. Ο χώρος του ναού μετά τον καθαρισμό.

πάνω αγροτεμάχιο, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί, εξαιτίας της περιορισμένης χρηματοδότησης.

Από την έρευνα διαπιστώνεται ότι τα οικοδομικά λείψανα καταλαμβάνουν το ψηλότερο πλάτωμα (υψόμετρο 12 μ. και απόσταση από τη θάλασσα 150-200 μ.) του ακινήτου, συνεχίζονται προς όλες τις κατευθύνσεις (Εικ. 57) και χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή περίοδο.

Ο χώρος 1 (Χ1) χωρίζεται με διαφορετικής κατασκευής εγκάρσιο τοίχο στους Χ1α και Χ1β, όπου στο εσωτερικό τους αποκαλύφθηκαν καλυπτήριες και στρωτήρες κεραμίδες λακωνικού τύπου, τοποθετημένες σε κανονικές στοίβες. Οι στοίβες καλύπτονταν από πυκνό στρώμα καταστροφής, που σχηματιζόταν από πεσμένους λίθους, μάζες ασβεστοκονιάματος, θραύσματα κεραμίδων, αγγεία και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, που φέρουν γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα (Εικ. 58-59).

Η παρουσία των σπαραγμάτων δημιουργεί έντονο προβληματισμό ως προς την προέλευσή τους. Πάντως δεν πρόκειται για κατά χώραν ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο αποξηλώθηκε από το υνί. Η εικόνα της καταστροφής οδηγεί στην υπόθεση ότι το δάπεδο προέρχεται από όροφο ή ημιώροφο, που κατέρρευσε, γι' αυτό και τα σπαράγματα του ψηφιδωτού δαπέδου βρέθηκαν σε πλάγια, κάθετη ή ανεστραμμένη θέση.

Από το ανατολικότερο τμήμα του αγροτεμαχίου συγκεντρώθηκε σημαντική ποσότητα σκωρίας, που βρέθηκε ανάμεσα σε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Οι μάζες σκωρίας έχουν μέγεθος κεφαλής καρφιού έως ανοικτής παλάμης και καταλαμβάνουν έκταση 10×3,50 μ. περίπου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι εδώ έχει αναπτυχθεί εργαστηριακή εγκατάσταση επεξεργασίας μεταλλεύματος, της οποίας μονιμότερα λείψανα δεν εντοπίζονται προς το παρόν. Και είναι πιθανό να μην προκύ-

70. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 273-275, Σχέδ. 11-12.

71. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 278-279.

Εικ. 57. Κατελειός. Θέση Ελληνικά. Αγροτεμάχιο Ι. και Γ. Μήλα. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 58. Κατελειός. Θέση Ελληνικά. Αγροτεμάχιο Ι. και Γ. Μήλα. Σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου και στρώμα καταστροφής.

Εικ. 59. Κατελειός. Θέση Ελληνικά. Αγροτεμάχιο Ι. και Γ. Μήλα. Άποψη των χώρων Χ1α και Χ1β.

Εικ. 60. Σάμη. Οδός Ι. Μεταξά. Απότμημα αγάλματος με πλούσιες πτυχώσεις.

ψουν, εξαιτίας της αλλαγής χρήσης του χώρου από εργαστηριακό σε οικιστικό.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΑΜΗΣ

Σάμη

Οδός Ι. Μεταξά (οικόπεδο Ι. και Γ. Φιλιππάτου)

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν οι παρακάτω τάφοι:

1. Τρεις κιβωτιόσχημοι με καλυπτήριες πλάκες. Οι πλευρές τους σχηματίζονταν από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες. Οι στενές πλευρές έφεραν εγκοπές για την καλύτερη στήριξη των μακρών. Και οι τρεις τάφοι ήταν συλημένοι.

2. Κτιστός κιβωτιόσχημος. Συλημένος και ημικατεστραμμένος.

3. Δύο ημικατεστραμμένοι κεραμοσκεπείς, ακτέριστοι.

Σύμφωνα με τα ελάχιστα όστρακα, που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων, αυτοί μπορούν να χρονολογηθούν στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο.

Από τα μπάζα του οικοπέδου περισυνελέγησαν τα παρακάτω γλυπτά από λευκό μάρμαρο: α) απότμημα κεφαλής, ίσως ανδρικής μορφής, στο οποίο διακρίνεται ο λαιμός και η αρχή του στήθους, β) απότμημα αγάλματος με πλούσιες πτυχώσεις υφάσματος (Εικ. 60) και γ) απότμημα χεριού.

Επίσης, βρέθηκαν όστρακα με ερυθρόμορφες παραστάσεις, κλασικών χρόνων, καθώς και αρκετή κεραμική ελληνιστικής περιόδου.

Στο συγκεκριμένο οικόπεδο είχε γίνει κατά το παρελθόν ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν, επίσης, τάφοι[72].

Οδός Σουηδίας

Από το Δήμο Σάμης κατά τις παράνομες εργασίες διαπλάτυνσης της οδού Σουηδίας, που είναι αμέσως παράλληλη της Ι. Μεταξά (οικόπεδο Φιλιππάτου), υπέστησαν σοβαρές καταστροφές συνολικά επτά τάφοι, ενώ από τα μπάζα συλλέχθηκαν φύλλο χρυσού, λυχνάρι, χάλκινο νόμισμα κ.ά. Οι εργασίες διακόπηκαν αμέσως και κατατέθηκε μήνυση κατά του Δήμου και κατά παντός υπευθύνου.

Από την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε και είναι σε εξέλιξη, ερευνήθηκαν συνολικά 50 τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στην κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Επειδή ο χώρος του νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκε για πολλούς αιώνες, οι περισσότεροι τάφοι του βρέθηκαν σε επάλληλες στρώσεις και χωρίς να ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα ένταξης και οργάνωσης σε αυτό. Από τους τάφους οι περισσότεροι ανήκουν στην κατηγορία των κεραμοσκεπών (Εικ. 61), ενώ μόνον έξι στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων κατασκευασμένων με τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες (Εικ. 62). Δύο άλλων κιβωτιόσχημων, τόσο τα τοιχώματα όσο και οι καλυπτήριες πλάκες ήταν από στρωτήρες κεραμίδες κορινθιακού τύπου.

Το έθιμο της ανακομιδής ήταν ευρύτατα διαδεδομένο κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο. Κυρίως διαπιστώνεται στο εσωτερικό των κιβωτιόσχημων τάφων, που κατασκευάζονται από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες. Αντίθετα, οι τάφοι της κλασικής περιόδου, ανεξάρτητα της αρχιτεκτονικής τους μορφής, περιείχαν μία έως δύο ταφές. Εκτός του ενταφιασμού στους τυπικούς τάφους, η καύση νεκρών ήταν γνωστή πρακτική, αν και διαπιστώθηκε σε περιορισμένη κλίμακα, ενώ ο εγχυτρισμός παιδιών και βρεφών σε αμφορείς ή πίθους ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο έθιμο. Στο νότιο σημείο της ανασκαφής ερευνήθηκε, επίσης, ταφή ζώου καλυμμένη με κεραμίδες, η οποία περιείχε ως κτερίσματα αγνύθες. Τέλος, σε διάφορα σημεία του χώρου ήλθαν στο φως σωροί οστών, που προέρχονται πιθανώς από προγενέστερους τάφους που καταστράφηκαν κατά την κατασκευή νεοτέρων. Πλούσια κτερίσματα συνόδευαν τις ταφές, όπως χρυσά και ασημένια κοσμήματα, ασημένια και χάλκινα νομίσματα, οστέινες περόνες με περίτεχνες απολήξεις, πήλινα και γυάλινα αγγεία κ.ά.

Οι έρευνες στην παραπάνω οδό, όπως και εκείνες του παρελθόντος που απέδωσαν, επίσης, ταφικά σύνολα, συμπληρώνουν την τοπογραφία της αρχαίας Σάμης. Η πόλη διέθετε τρία νεκροταφεία, το δυτικό, το ανατολικό και το βόρειο.

Το δυτικό νεκροταφείο, σύμφωνα πάντα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, ορίζεται δυτικά και ανατολικά από τις οδούς Μεταξά και Σουηδίας και νότια και βόρεια από τα οικόπεδα του Κέντρου Υγείας και του ΟΤΕ, αντίστοιχα. Ταφικοί περίβολοι, τμήματα ταφικών χαλικόστρωτων δρόμων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, τάφοι με εντυπωσιακή αρχιτεκτονική μορφή και πλούσια κτερίσματα, συνθέτουν την εικόνα ενός εκτεταμένου και σημαντικού νεκροταφείου[73] της πόλης, το οποίο είναι extra muros.

Εικ. 61. Σάμη. Οδός Σουηδίας. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι Τ Ι, Τ ΙΙ, Τ VIII και Τ IX, κλειστοί.

Εικ. 62. Σάμη. Οδός Σουηδίας. Κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Το δεύτερο νεκροταφείο, το ανατολικό, βρίσκεται στις πλαγιές του λόφου των Αγίων Φανέντων, που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Κυάτις και αποτελούσε τη δεύτερη ακρόπολη της Σάμης[74]. Το συγκεκριμένο νεκροταφείο βρίσκεται εντός των τειχών. Έρευνες στο χώρο του δεν πραγματοποιήθηκαν, ωστόσο οι τάφοι του είναι ορατοί, αλλά συλημένοι.

72. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 146-147.

73. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 266· 35 (1980): Χρονικά, σ. 199-200, Πίν. 86α· 40 (1985): Χρονικά, σ. 146-147.

74. Ι. Παρτς, *Γεωγραφία Κεφαλληνίας και Ιθάκης*, Αθήνα 1892, σ. 175-176, χάρτης 1.

Εικ. 63. Φισκάρδο. Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Εικ. 64. Φισκάρδο. Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Ο ταφικός περίβολος 2.

Στη θέση Τσέκα εντοπίζεται το βόρειο νεκροταφείο, το οποίο είναι extra muros. Σε αυτό ελάχιστοι τάφοι έχουν ερευνηθεί μέχρι τώρα.

Δεν λείπουν, βέβαια, περιπτώσεις τάφων που εντοπίζονται μεμονωμένα και εκτός των παραπάνω νεκροταφείων, όπως είναι οι περιπτώσεις στον Παλιούρα και στον Καλοιρόλογγο[75].

Φισκάρδο

Η ανασκαφική έρευνα[76] στο ρωμαϊκό νεκροταφείο του Φισκάρδου (Εικ. 63)[77] περιορίστηκε για εφέτος, εξαιτίας της πενιχρής χρηματοδότησης από την Εφορεία, στον ταφικό περίβολο 2 και επεκτάθηκε αμέσως βορειοανατολικά αυτού σε έναν περιορισμένο χώρο, διαστ. 1,30-3 μ. περίπου.

Ταφικός περίβολος 2 (Εικ. 64): Περιλαμβάνει τις δύο σαρκοφάγους, που ενώ εσωτερικά είχαν ερευνηθεί το 1993, μόλις εφέτος αποκαλύφθηκαν εξ ολοκλήρου οι εξωτερικές τους πλευρές, που φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις. Έτσι, για πρώτη φορά, υπάρχει ολοκληρωμένη εικόνα, τόσο αυτών όσο και της αρχιτεκτονικής μορφής του περιβόλου.

Ο Τ.Π. 2 έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., ορθογώνια περίπου κάτοψη και εσωτερικές διαστάσεις 6,40×6 μ. Οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 1,50 μ. περίπου, έχουν πλάτος 0,65-0,80 μ. και είναι χτισμένοι κατά το κολυμπητό και στο μέσον του ύψους τους κατά το opus testaceum. Ολόκληρη η στενή πλευρά του διαμορφώνεται σε μνημειακή είσοδο, η οποία όμως υπέστη εκτεταμένες φθορές.

Το δάπεδο του περιβόλου σχηματίζεται από εννέα μεγάλες λίθινες πλάκες, που αρχικά θα ήταν περισσότερες, αλλά αποξηλώθηκαν για άλλες ανάγκες.

Εντός του περιβόλου και σε πειόσχημη διάταξη, ερευνήθηκαν τρεις τάφοι. Ο Τ.XX είναι κτιστός, κιβωτιόσχημος, ημιυπέργειος, εγκιβωτισμένος σε λάκκο ανοιγμένο στο βράχο, ενώ οι Τ.XVIII και Τ.XIX σαρκοφάγοι με ανάγλυφες παραστάσεις.

Οι δύο σαρκοφάγοι εδράζονται σε χαμηλές βάσεις από ορθογώνιες λίθινες πλάκες, που εξέχουν κατά μερικά εκατοστά του επιπέδου του δαπέδου. Επειδή οι σαρκοφάγοι είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος των τοίχων του περιβόλου, η πλευρά τους, που δεν ήταν ορατή στο θεατή, δεν έφερε παράσταση για λόγους οικονομίας.

Τ.XVIII, Σαρκοφάγος Ι (Περσεφόνης): Όλη η νοτιοανατολική στενή πλευρά και το 1/3 της μακράς της έχουν χαθεί. Το κάλυμμα σώζεται κατά τα 2/3 και φέρει ανάγλυφη γυναικεία ξαπλωμένη μορφή, που σώζεται από τη μέση και κάτω.

Στη μακρά ελλιπή πλευρά της, όπου αποδίδεται η σκηνή της αρπαγής της Περσεφόνης[78], συμμετέχουν από τα αριστερά προς τα δεξιά η Άρτεμις, η Αθηνά, η Περσεφόνη, ο Πλούτων και δύο άλλες μορφές, από τις οποίες διακρίνονται μόνον τα κάτω άκρα τους. Όλων των μορφών τα προσωπικά χαρακτηριστικά, καθώς και οι ανατομικές λεπτομέρειες του κορμού τους, είναι ισχυρά διαβρωμένα.

Τ.XIX, Σαρκοφάγος ΙΙ: Το ελλιπές κάλυμμά της φέρει ανάγλυφη κεράμωση τύπου φολίδων, ενώ στο κέντρο του, περίπου, υπάρχει διαμπερής οπή.

Η παράσταση της κύριας όψης χωρίζεται σε δύο μέρη από τρεις μορφές, εκ των οποίων οι δύο ακραίες ταυτίζονται με Νίκες, ενώ η κεντρική είναι ανδρική[79]. Οι μορφές συνδέονται με γιρλάντες, οι οποίες είναι διακοσμημένες με καρπούς και πτηνά. Στην επιφάνεια πάνω από τη δεξιά γιρλάντα αποδίδε-

75. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 244· 37 (1982): Χρονικά, σ. 151-152· 48 (1993): Χρονικά, σ. 150-151.

76. Η σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής οφείλεται στη Μ. Φιλιππόπουλου. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν εθελοντικά οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Σ. Λιάτου και Μ. Κοντός. Ευχαριστίες εκφράζονται στην Ε. Κουλουμαρίτση για τη ζεστή φιλοξενία και στο γνωστό εστιατόριο Τ. Δενδρινού.

77. Α. Σωτηρίου, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 151· 49 (1994): Χρονικά, σ. 249-250.

78. Για το ίδιο θέμα, βλ. C. Robert, *ASR* III_3 (1969), σ. 450-489, πίν. CXIX-CXXXI. Επίσης, *LIMC* IV, 1-2, λ. *Hades/Pluto*.

79. Για παρόμοιες παραστάσεις, βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Tübingen 1982, σ. 531, αριθ. 527, σ. 551, αριθ. 539. Επίσης, H. Herdejurgen, *ASR* V12, 1, σ. 81, κατ. 6.

ται σε κατ' ενώπιον στάση το κεφάλι γυναικείας μορφής. Κατ' αντιστοιχία με αυτό θα υπήρχε άλλο προσωπείο πάνω από την αριστερή γιρλάντα. Οι στενές πλευρές διακοσμούνται με κεφαλές ζώων, γιρλάντες και ρόδακα. Χρονολογικά και οι δύο σαρκοφάγοι τοποθετούνται στο 2ο και τον 3ο αι. μ.Χ.

Στο βορειοανατολικό χώρο, όπου επεκτάθηκε η έρευνα, ήλθαν στο φως τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Το μεγαλύτερο τμήμα του Τ.XLIV συνεχιζόταν κάτω από το μαντρότοιχο και τη βεράντα παρακείμενου οικήματος (κοινοτικό περίπτερο), το οποίο οικοδομήθηκε την περίοδο 1960-1970. Ο τάφος αυτός είναι κτιστός, κιβωτιόσχημος, εγκιβωτισμένος σε ορθογώνιο λάκκο, ανοιγμένο στο φυσικό βράχο. Η νοτιοδυτικότερη καλυπτήρια πλάκα του έφερε στην επιφάνειά της τη γνωστή από τους Τ.XXXIII και Τ.XXXIV κατασκευή, σχήματος κόλουρου κώνου με κόγχη.

Ο Τ.XLVI παρουσιάζει ομοιότητες με τους Τ.XIV, XVI και XXXVIII, οι οποίοι ερευνήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια.

Τέλος, ο Τ.XLV ανήκει στην κατηγορία των υπέργειων κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων.

Τα ευρήματα των τάφων περιορίζονται σε χάλκινα νομίσματα, πήλινα και γυάλινα αγγεία, λυχνάρια, στλεγγίδα, μεταλλικά μικροαντικείμενα και ένα ζεύγος ασημένιων ενωτίων.

Το νεκροταφείο, όπως και κατά το παρελθόν τονίστηκε[80], συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα του παραλιακού δρόμου και εκατέρωθεν αυτού, σε μήκος 150 μ. περίπου.

Το οστεολογικό υλικό των τάφων παραχωρήθηκε για μελέτη και δημοσίευση στην Ά. Κωνσταντάτου[81].

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της έρευνας, που διεξήχθη έως το 1997, καταγράφονται τα εξής:

Η έρευνα έφερε στο φως τμήμα μόνο του νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 47 τάφοι, εκ των οποίων οι 14 περικλείονται σε δύο ταφικούς περιβόλους[82]. Σύμφωνα με την αρχιτεκτονική μορφή των περισσότερων τάφων και των πλούσιων κτερισμάτων που περιείχαν αυτοί, συμπεραίνεται ότι πρόκειται για τάφους που ανήκαν σε σημαντικές οικογένειες. Από τους 47 τάφους: α) 13 ανήκουν στην κατηγορία των υπέργειων κτιστών κιβωτιόσχημων, β) 17 στην κατηγορία των κτιστών κιβωτιόσχημων εγκιβωτισμένων σε ορθογώνιους λάκκους που λαξεύονται μέσα στο φυσικό βράχο (και ο Τ.XV είναι αυτής της κατηγορίας, ο οποίος όμως έμεινε ημιτελής), γ) τρεις έχουν μνημειακή μορφή, δεδομένου ότι εδράζονται σε βαθμιδωτή βάση, φέρουν θύρα και προσομοιάζουν στους καμαροσκεπείς, δ) πέντε είναι κεραμοσκεπείς, οι οποίοι τοποθετούνται είτε μέσα σε απλό λάκκο είτε μέσα σε κιβωτιόσχημο, ε) ένας είναι απλός λακκοειδής, όπου σε αυτόν ο νεκρός τοποθετήθηκε μέσα σε φέρετρο ή πάνω σε ξύλινο φορείο, στ) επτά κατατάσσονται, με επιφύλαξη, στην κατηγορία των ταφικών αγγείων-εγχυτρισμών, αν και σε ελάχιστες περιπτώσεις αυτό είναι επιβεβαιωμένο και ζ) τέσσερις ανήκουν στην κατηγορία των μονολιθικών σαρκοφάγων, εκ των οποίων οι δύο φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις.

Ο αρχαίος οικισμός, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα και τις διάσπαρτες και μεμονωμένες πληροφορίες[83], εντοπίζεται στη θέση Τηγάνια, όπου και ο σημερινός οικισμός. Το πρόβλημα της ταύτισής του με τον αρχαίο Πάνορμο των γραπτών πηγών παραμένει προς το παρόν αναπάντητο.

Όρμος Αγίου Ανδρέα

Λίγο νοτιότερα του ρωμαϊκού νεκροταφείου και ειδικότερα στην παραλία του όρμου του Αγίου Ανδρέα, διακρίνονται οι τοίχοι ενός οικοδομήματος. Για να διαπιστωθεί κατά πόσο αυτό συνδέεται με το νεκροταφείο ή όχι, άρχισε η αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό του. Η έρευνα διακόπηκε λόγω περιορισμένης πίστωσης.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Αίγιο

Μαυρίκι (οικόπεδο Α. Θεοφανοπούλου, Τ. Γκάβαλη και Μ. Θεοδώρου)

Σε βάθος 2,10 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της κεντρικής οδού του χωριού, που οδηγεί προς το Αίγιο, εντοπίστηκε ταφικός πίθος της γεωμετρικής εποχής στην ανατολική παρειά του οικοπέδου κατά την εκσκαφή του βόθρου[84]. Ο πίθος είχε προσανατολισμό Β.-Ν., εσωτ. μήκ. 1,80 και μέγ. σωζ. διάμ. 0,80 μ. Το τοίχωμα της δυτικής πλευράς του είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε ταφή σε μέτρια κατάσταση διατήρησης σε συνεσταλμένη στάση προς Δ. Στο ανατολικό τμήμα του πίθου βρέθηκε σκύφος, στα οστά των δακτύλων δύο χάλκινοι δακτύλιοι, ανάμεσα στα οστά των βραχιόνων θραυσμένο σιδερένιο εγχειρίδιο και λίγο πιο ψηλά από τη λεκάνη θραυσμένο χάλκινο αντικείμενο σε σχήμα διπλού πέλεκυ.

---

80. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 151-152· 49 (1994): Χρονικά, σ. 249-251· 50 (1995): Χρονικά, σ. 244-245· 51 (1996): Χρονικά, σ. 248-249.

81. Μια πρώτη δημοσίευση των αποτελεσμάτων με τον τίτλο Dental Pathology and Anthropology of Cephalonians at the Roman Site of Fiskardo, Greece έγινε τον Απρίλιο του 1999 στο *Συνέδριο του American Association of Physical Anthropologists*.

82. Αυθαίρετα, ο χώρος μεταξύ των Τ.Π. Α και Γ αριθμήθηκε ως Τ.Π. Β, χωρίς να αποτελεί περίβολο.

83. Βλ. *ΑΔ*, ό.π.

84. Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου το έτος 1999 είχε αποκαλυφθεί και ερευνηθεί από το συνάδελφο Α. Βόρδο ακόμη ένας ταφικός πίθος της γεωμετρικής εποχής, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 264.

Συμπολιτεία

Οικισμός Μεϊντανά (οικόπεδο Ευ. Φαλτάκου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του μικρή απόθεση σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Η συγκέντρωση των οστράκων και κεραμίδων βρέθηκε κάτω από το επιφανειακό στρώμα, το βάθος της δεν ξεπερνούσε το 0,50 μ., η έκτασή της τα 2 τ.μ., ενώ το σχήμα της ήταν ακανόνιστο. Το χώμα ήταν καστανό, χαλαρό και περιείχε μεγάλη ποσότητα θραυσμένων κεραμίδων και οστράκων μεγάλων χρηστικών αγγείων, κάποια από τα οποία συγκολλούνται. Επίσης, βρέθηκαν και λίγα μελαμβαφή όστρακα της ύστερης κλασικής-πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΟΤΑΜΟΥ ΚΡΙΟΥ

Όαση

Σε περιοδείες που πραγματοποιήθηκαν στη δυτική και ανατολική όχθη του ποταμού Κριού στην ανατολική Αιγιάλεια εντοπίστηκαν διάφορες θέσεις με αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Σημαντική ήταν η συμβολή του Α. Γαλάνη, κατοίκου Σελιάνας, στον εντοπισμό αρκετών από αυτές.

Θέση Παναγιά

Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της Κοινότητας Όασης, στην παραπάνω θέση, βρέθηκαν αρχαία οικιστικά κατάλοιπα μετά από υπόδειξη του φύλακα αρχαιοτήτων Π. Σπηλιωτόπουλου. Κατά την έρευνα του χώρου εντοπίστηκαν αδρά κατεργασμένοι κροκαλοπαγείς λίθοι, που έχουν χρησιμοποιηθεί σε β' χρήση σε ξερολιθιές, αλλά και πληθώρα θραυσμάτων κεραμίδων, πίθων και μικρότερος αριθμός οστράκων, κυρίως της ελληνιστικής εποχής. Επίσης, σε μικρή απόσταση από αγρούς, στους οποίους είχε πρόσφατα πραγματοποιηθεί άροση, χωρίς να ενημερωθεί η Εφορεία, βρέθηκαν μετακινημένοι κροκαλοπαγείς λίθοι, που πιθανώς προέρχονται από αρχαία οικοδομήματα.

Κατά την έρευνα του χώρου βρέθηκαν θεμέλια τοίχων και ημίεργη βάση κίονα από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο με οπή στο πάνω μέρος της. Τα αρχαία εκτείνονται, σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση, σε μια έκταση τουλάχιστον 20 στρεμμάτων και πιθανώς ανήκουν σε κάποιον άγνωστο έως τώρα αρχαίο οικισμό στη δυτική όχθη του ποταμού Κριού.

Μάρμαρα

Θέση Μαυρέντι

Στην παραπάνω θέση, νότια της Κοινότητας Μαρμάρων, βρέθηκαν κατεργασμένες λιθόπλινθοι από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο, προφανώς μετακινημένες από την αρχική τους θέση, ενώ σε σημεία που το έδαφος είχε διαμορφωθεί σε βαθμίδες για την καλλιέργεια ήταν εμφανής η ύπαρξη αρχαιολογικών στρωμάτων. Σε μικρή απόσταση εντοπίστηκε γωνία τοίχων με επένδυση από ασβεστοκονίαμα, πιθανώς από δεξαμενή και τοίχος από οπτοπλίνθους, της ρωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής εποχής.

Αιγές

Αγία Σωτήρα

Στη θέση του παλαιού παρεκκλησίου της Αγίας Σωτήρας είναι ορατά θεμέλια από μεγάλες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους. Σε παρακείμενο μεγάλο βράχο εντοπίστηκαν τουλάχιστον δύο λαξευμένες κόγχες μικρού μεγέθους, ενώ στη θέση υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων. Σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις, ίσως τα αρχαία λείψανα στη θέση αυτή να ανήκουν σε κάποιο ιερό.

Θέση Πλακόπετρα

Στη θέση Πλακόπετρα βρέθηκε τμήμα ημίεργου, μονολιθικού κίονα, χωρίς ραβδώσεις. Στην ίδια περιοχή, σε μικρή απόσταση προς Ν., μετά την καταστροφική πυρκαγιά του Ιουλίου του 2000 αποκαλύφθηκε στη νότια όχθη μικρής ρεματιάς που απολήγει στον Κριό, γωνία αρχαίου οικοδομήματος ή άλλης κατασκευής από καλά δουλεμένες λιθοπλίνθους. Μεγάλο τμήμα του πρέπει να είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του παλαιού αγροτικού δρόμου, που διέρχεται αμέσως προς Α. του κτίσματος.

Θέση Πύργος

Επίσης, στο γνωστό στην Εφορεία καλά σωζόμενο οχυρό στην παραπάνω θέση[85], πραγματοποιήθηκε μια πρώτη αποτύπωση των ορατών αρχαίων καταλοίπων από την υπομηχανικό Λ. Σταυροπούλου. Η θέση κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος και προτάθηκε η απαλλοτρίωσή της (Εικ. 65). Μετά την πυρκαγιά του Ιουλίου αποκαλύφθηκε σε απόσταση 50 μ. περίπου προς Δ., σε δύσβατο σημείο, ακόμη ένας τοίχος, πιθανώς αναλημματικός, σχεδόν παράλληλος με τον οχυρωματικό περίβολο του οχυρού και με όμοια τοιχοποιία με αυτόν, από ημίεργες, τετράπλευρες, κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους. Σώζεται σε ύψος επτά δόμων και το μήκος του υπερβαίνει τα 10 μ.

85. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 252.

Εικ. 65. Αιγές. Θέση Πύργος. Ο οχυρωματικός περίβολος από Δ.

Μοναστήρι

Αγία Σωτήρα

Στην παλαιά εκκλησία της Αγίας Σωτήρας βρέθηκαν εντοιχισμένες αρχαίες λιθόπλινθοι.

Θέση Ελληνικό

Άγιος Γεώργιος

Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρέθηκε εντοιχισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στην περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων.

Καθολικό

Θέση «Λομποζίνο» ή «Του Καλαμιώτη ο Ληνός»

Πραγματοποιήθηκε μικρή έρευνα στην παραπάνω θέση γνωστή στην Εφορεία[86], κατά την οποία εντοπίστηκαν αρκετά κατάλοιπα, κυρίως αναλημματικοί τοίχοι, θεμέλια οικοδομημάτων και αρχαίο οικοδομικό υλικό εντοιχισμένο σε νεότερα κτίσματα, και συνελέγη κεραμική. Η προσπάθεια επικεντρώθηκε στην εξακρίβωση των ορίων της θέσης, η οποία κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος.

Άνω Σαλμενίκο Ερινεού

Άγιος Ιωάννης Βούντενης

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε από τους φύλακες αρχαιοτήτων Ν. Ροδόπουλο και Π. Σπηλιωτόπουλο στην περιοχή, διαπιστώθηκε ότι στα μπάζα παράνομης εκσκαφής μικρής έκτασης για την κατασκευή του καμπαναριού της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη, νοτιοδυτικά του Άνω Σαλμενίκου, υπήρχε πληθώρα οστράκων. Η κατασκευή του καμπαναριού στο σημείο αυτό ματαιώθηκε, ώστε να διανοιχθεί στο μέλλον ανασκαφική τομή. Περισυνελέγησαν τα όστρακα που χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή. Σε σύντομη έρευνα στο χώρο διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν ενδείξεις για κτιριακά κατάλοιπα σε μεγαλύτερο βάθος, ενώ σε όμορους αγρούς βρέθηκαν θραύσματα από κεραμίδες και όστρακα πίθων.

Κάτω Σαλμενίκο Ερινεού

Θέση Κατοικία

Νότια του οικισμού του Κάτω Σαλμενίκου, στην παραπάνω θέση βρέθηκαν τρεις συλημένοι και κατεστραμμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι, πιθανώς από την κατασκευή παλαιού αρδευτικού αγωγού.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Συμπολιτεία

Γκρέκα

Με σκοπό τη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο γεωμετρικό εκατόμπεδο ναό της Αρτέμιδος Αοντίας στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα)[87] και τον υστεροαρχαϊκό εκατόμπεδο δωρικό ναό στο οροπέδιο της Τραπεζάς στο Κούμαρι Αιγίου[88] και την παρουσία αρχαίου δρόμου που συνέδεε τους δύο ναούς, έγινε από τους υπογράφοντες επιφανειακή έρευνα της ενδιάμεσης περιοχής, που βρίσκεται στον ορεινό όγκο του Παναχαϊκού.

Στη θέση Άγιος Σώστης του Δημοτικού Διαμερίσματος Γκρέκα του Δήμου Συμπολιτείας, εντοπίστηκαν επιφανειακά τα ερείπια μεγάλου περίπτερου ναού, ανάμεσα σε θάμνους, αγριοαχλαδιές και σωρούς από λίθους. Διακρίνονται οι λιθόπλινθοι της κρηπίδας και των τεσσάρων πλευρών της περίστασης, τμήμα του σηκού και ένας ορθοστάτης του προνάου, ακόμη κατά χώραν. Ο ναός, πριν από την ανασκαφή του, φαίνεται ότι αποτελεί μια ενδιάμεση βαθμίδα στην εξέλιξη του δωρικού ναού στην περιοχή αυτή της βόρειας Πελοποννήσου, ανάμεσα στο γεωμετρικό ναό της Ρακίτας και τον υστεροαρχαϊκό της Τραπεζάς.

Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο 1.100 μ., όπως περίπου και ο ναός της Ρακίτας, εντός των ορίων της αρχαίας Ρυπικής και σε

Εικ. 66. Σκεπαστό. Θέση Ξηρόκαμπος.
Οινοχόη των πρωτογεωμετρικών χρόνων από τον πίθο Ι.

ένα πλάτωμα, από όπου η θέα προς Α., την κοίτη του Μεγανείτα, το οροπέδιο της Τραπεζάς, την πεδιάδα του Αιγίου και τον Κορινθιακό κόλπο είναι εκπληκτική.

Παρά το γεγονός ότι κατά την αποστολή αυτή δεν διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαίου δρόμου (η επιφανειακή έρευνα θα συνεχιστεί), η παρουσία του συγκεκριμένου μνημείου επιβεβαιώνει την παρουσία ενός αρχαίου δρόμου και στη δυτική πλευρά του Μεγανείτα, πέραν εκείνου που έχει εντοπιστεί στην ανατολική πλευρά του, που συνέδεε την παραλιακή λεωφόρο, που αναφέρει ο Παυσανίας, με το εσωτερικό και ορεινό τμήμα της Αχαΐας, από όπου, μέσω του ναού της Ρακίτας, προχωρούσε προς την Αρκαδία.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Σκεπαστό

Θέση Ξερόκαμπος

Κατά τη διάνοιξη αρδευτικής αύλακας, μήκ. 200 και πλ. 3 μ., στον κάμπο του Σκεπαστού από το Υπουργείο Γεωργίας ήλθαν στο φως τέσσερις ταφικοί πίθοι, εκ των οποίων οι τρεις είχαν ολοκληρωτικά καταστραφεί εξαιτίας του μηχανικού εκσκαφέα.

Οι πίθοι αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, ήταν προσανατολισμού Β.-ΒΑ./Ν.-ΝΔ. και τοποθετημένοι με την κοιλία στο χώμα. Ήταν σε συστάδα και απείχαν 3 μ. περίπου ο ένας από τον άλλο.

Στον πίθο Ι, ύψ. 1,60, εσωτ. διαμ. κοιλίας 0,95 μ., βρέθηκαν αποσαθρωμένα οστά, μία οινοχόη[89] με στιλπνή βαφή, εκτός από μία ζώνη άβαφη στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους (Εικ. 66), τοποθετημένη πλησίον των κνημών του νεκρού, από τη διάταξη των οποίων γίνεται κατανοητό ότι ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση. Επίσης, βρέθηκαν δύο χάλκινοι σφηκωτήρες και μία περόνη. Τα ευρήματα του τάφου χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους[90].

Από τους υπόλοιπους πίθους βρέθηκε μόνον το κάτω μέρος του σώματός τους, των οποίων τα τμήματα περισυνελέγησαν από τα χώματα της τάφρου.

Κλειτορία

Ιδιοκτησία Σ. Δουκλιά και Ά. Ράπτου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο ακίνητο για ανέγερση οικοδομής, το οποίο βρίσκεται βόρεια και εκτός των ορίων του αρχαιολογικού χώρου Κλείτορος, περισυνελέγησαν όστρακα πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Ιδιοκτησία Γ. Παπαγιαννόπουλου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται εντός του οικισμού της Κλειτορίας, περισυνελέγησαν όστρακα πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Αρχαιολογικός χώρος Κλείτορος

Μετά τις έντονες βροχοπτώσεις διευρύνθηκε η κοίτη του ποταμού Καρνέσιου, ο οποίος διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου, με αποτέλεσμα να παρασυρθούν τμήματα αρχαίων τοίχων. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα του 4ου αι. π.Χ., τμήματα αγγείου των ελληνιστικών χρόνων και ένα χάλκινο κάτοπτρο.

Θέση Κοτρώνες ή Πλάτανος

Στη θέση Κοτρώνες ή Πλάτανος στα βορειοανατολικά της Κλειτορίας και δυτικά του χωριού Τουρλάδα, εντός της αρδευτικής αύλακας, εντοπίστηκαν τοίχοι και κεραμικός κλίβανος ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

Φίλια

Φιλέικα Καλύβια (θέση Χασνά)

Παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Πατρών-Τριποτάμων-Τριπόλεως, η οποία ονομάζεται και 111, εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα και διάσπαρτη κεραμική αρχαϊκών χρόνων (;), κυρίως κεραμίδων, καθώς και ελληνιστικών χρόνων.

Κατά τη διάνοιξη αρδευτικής αύλακας, κατά μήκος της προαναφερθείσας επαρχιακής οδού και έναντι της οικίας Σταθούλια, σε βάθος 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού, ήλθαν στο φως δύο κεραμοσκεπείς τάφοι,

89. V.R. d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952, πίν. 29 (A22).
90. J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977, σ. 173-175.

ακτέριστοι, με προσανατολισμό Β.-Ν. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Αμυγδαλιά

Λόφος Αγίου Αθανασίου

Στην κορυφή του λόφου Άγιος Αθανάσιος Δημοτικού Διαμερίσματος Αμυγδαλιάς ή Μαμαλούκα της Επαρχίας Καλαβρύτων υπάρχουν δύο πλατώματα, τα οποία δεν ξεπερνούν τα 60 μ. σε μήκος και τα 20 μ. σε πλάτος. Από το λόφο αυτό ελέγχεται η κοιλάδα του Λάδωνα και από τα βορειοανατολικά του έχει άμεση οπτική επαφή με τον αρχαιολογικό χώρο του Κλείτορος. Τα δύο πλατώματα έχουν υψομετρική διαφορά 4-5 μ. Στο πάνω πλάτωμα σώζεται θεμέλιο μεγάλου οικοδομήματος, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., για το οποίο ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι έχει μήκος 30, πλάτος 10 μ. και ότι πιθανώς ανήκει σε βυζαντινή μονή[91].

Το σωζόμενο θεμέλιο είναι ασφαλώς αρχαίο και οι λιθόπλινθοί του έχουν λειασμένη την επιφάνεια. Τμήμα του αρχαίου οικοδομήματος καταλαμβάνει ναΰδριο, χτισμένο με αρχαίο υλικό, του οποίου η αψίδα βρίσκεται στα βόρεια.

Κατά τον Γ.Α. Πίκουλα, ο λόφος του Αγίου Αθανασίου είναι μία εκ των τριών οχυρών θέσεων του Κλείτορος, που εντάσσεται στο αμυντικό του δίκτυο και τοποθετεί σε αυτόν το ιερό της Κορίας Αθηνάς[92]. Κατά την αυτοψία στο λόφο του Αγίου Αθανασίου περισυνελέγησαν όστρακα, που χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους, και τμήμα ειδωλίου γυναικείας μορφής.

Καμενιάνοι

Θέση Παναγιά

Στην είσοδο του χωριού και αριστερά του δρόμου, στον αύλειο χώρο δυτικά της μικρής εκκλησίας της Παναγίας, μετά τις έντονες βροχοπτώσεις του χειμώνα, ήλθαν στο φως δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οι τάφοι αποκαλύφθηκαν στο χείλος του αύλειου χώρου, ο οποίος στα δυτικά συνορεύει με παρακείμενο χείμαρρο. Τα τοιχώματα και η κάλυψη των τάφων αποτελούνταν από ακατέργαστες ασβεστολιθικές πλάκες, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν ακτέριστοι.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Μακύνεια

Θέση Ανεμόλακκα

Κατά την πραγματοποίηση εργασιών τεχνητής αναδάσωσης στο ύψωμα Κοκορέτσα ανατολικά της ακρόπολης της Μακύνειας στην παραπάνω θέση αποκαλύφθηκαν άγνωστα αρχαία κατάλοιπα. Η επιφανειακή διαμόρφωση, που πραγματοποίησε ο εκσκαφέας, έφερε στο φως ίχνη επιμήκους κτιρίου, απότμημα χάλκινου κυκλικού σύρματος με πηνιόσχημες λαβές (από μικρογραφικό λέβητα;), αποτμήματα πήλινων διακοσμητικών στοιχείων με ανάγλυφη σπείρα, τμήματα στρωτήρων κεραμίδων κορινθιακού τύπου, ένα από τα οποία έχει συμφυή καλυπτήρα, καθώς και τμήμα σίμης που καταλήγει σε λεοντοκεφαλή. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι πιθανότατα πρόκειται για αρχαίο ναό ή ναόσχημο κτίσμα, το οποίο θα ερευνηθεί στη συνέχεια από την Εφορεία.

Τρίκορφο

Μετά από υπόδειξη του Ι. Κυρίτση, κατοίκου Τρικόρφου, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στις θέσεις Προφήτης Ηλίας και Τρίκορφο, βορειοδυτικά του ομώνυμου χωριού και κυρίως στις ιδιοκτησίες Ι. και Α. Κυρίτση, νότια του υψώματος Ψωρολίθι. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκτεταμένου οικισμού των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και πιθανά ίχνη οχύρωσης, ενώ χαρακτηριστικό είναι ότι η θέση αυτή επιβλέπει τον Εύηνο. Ο οικισμός έχει υποστεί ζημιές από την άροση και την καλλιέργεια.

Βομβοκού

Μετά από υπόδειξη του φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Λαγαρού έγινε επίσκεψη σε δύο θέσεις 2 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του χωριού Βομβοκού. Στη θέση Βρωμόβρυση και στην ιδιοκτησία Κ. Τσαρούχη βρέθηκε μεγάλο πήλινο σώμα κυλινδρικού αγωγού με οπή καθαρισμού, το οποίο και περισυνελέγη μήκ. 0,80, διάμ. 0,15 και 0,30 μ. Στην ίδια θέση βρέθηκε θραύσμα μαρμάρινου ραβδωτού κίονα.

Στη γειτονική θέση Σπηλιά και στην ιδιοκτησία Ι. Τριανταφύλλου, εντοπίστηκαν ίχνη ογκόλιθων, καθώς και διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοπωνύμιο, αφού στη θέση αυτή υπάρχει μεγάλος κροκαλοπαγής σχηματισμός, που πιθανότατα αποτελεί σπήλαιο που έχει καταρρεύσει.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Ο Α. Ζησιμόπουλος παρέδωσε ένα λίθινο πώμα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ένα χάλκινο ειδώλιο Ερμή παραδόθηκε από τον Η. Χριστόπουλο. Κατά τη δήλωση του ιδίου προέρχεται από την περιοχή του Γαλατά Αιτωλοακαρνανίας, πλησίον του νεκροταφείου Περιθωρίου. Πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στη θέση, η οποία επιφανειακά παρουσιάζει μεταγενέστερη κεραμική.

Ομάδα πήλινων αγγείων παραδόθηκε από τον Α. Σφήκα στην 8η ΕΒΑ και στη συνέχεια διαβιβάστηκαν λόγω αρμοδιότητας στην Εφορεία. Πρόκειται για τρία μυροδοχεία, έναν ανάγλυφο σκύφο, μία μολύβδινη πυξίδα, μία ακέραιη λάγυνο, καθώς και μεγάλη χύτρα σε θραύσματα. Τα ευρήματα είναι προφανές ότι προήλθαν από την καταστροφή αρχαίου τάφου των ελληνιστικών χρόνων. Κατά τη δήλωση του Α. Σφήκα βρέθηκαν στη θέση Ανθόφυτο (Γρανίτσα) Δήμου Πυλήνης, κατά τη διάρκεια εργασιών εξόρυξης πέτρας. Κατά την επίσκεψη της θέσης δυστυχώς δεν είχαν διασωθεί ίχνη.

Από τον Π. Ιωάννη και από τη θέση Μακρυνάρα, 1,5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του χωριού Βομβοκού, παραδόθηκαν τρία μελαμβαφή ραβδωτά ληκύθια, καθώς και γυάλινο αλάβαστρο, κατασκευασμένο με την τεχνική του πυρήνα. Όλα τα αγγεία ήταν ελλιπή. Βρέθηκαν τυχαία, κατά τη διάνοιξη δρόμου στην παραπάνω θέση.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT ATHEN

LOUSOI

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Veronika Mitsopoulos-Leon) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2000 in Lousoi umfaßten abschließende Grabungen im Artemisheiligtum und neu eingeleitete Feldforschungen im Flurbereich »Stadio«.

Grabung im Artemis-Heiligtum – »Ostbau«

Im Artemisheiligtum wurden die Grabungen am sogenannten »Ostbau«, der ca. 15 m östlich des frühhellenistischen Artemistempels liegt, abgeschlossen.

An den grabungstechnisch zugänglichen Stellen konnte das bislang fehlende Nordfundament des »Ostbaus« in zwei Sondagen festgestellt werden. Erhalten hat sich die unterste Fundamentlage aus kleinformatigen, in grünem Lehm gebundenen Bruchsteinen, welche der Hangneigung entsprechend nach N abgerutscht ist.

Das Fundament ist von einer dicht mit Steinen angereicherten Erdschicht überlagert. Da diese Packung kleinst fragmentierte Werkstücke des frühhellenistischen Tempels enthält sowie umgelagerte Humanknochen der christlichen Gräber aus dem Tempelbereich, ist anzunehmen, daß es sich um verlagerten Schutt der alten Grabung handelt.

Eine Nachuntersuchung an der SW-Ecke des »Ostbaus« ergab, daß das W-Fundament ursprünglich weiter nach N reichte. Berücksichtigt man in diesem Zusammenhang die Verdrückung des nördlichen Fundamentzuges nach N, was an der NO-Ecke deutlich im Befund abzulesen ist, so ergibt folgender Grundriß: es handelt sich um ein langrechteckiges Gebäude (16,20×7,50 m), welches durch eine Quermauer in eine westliche Vorhalle (Tiefe = 2,40 m) und einen östlichen Saal (Tiefe = 11,00 m) geteilt wird.

Trotz der Orientierung nach W ist wahrscheinlich, daß wir im »Ostbau« einen Sakralbau in Form eines prostylen Naiskos vor Augen haben, der dem frühhellenistischen dorischen Artemistempel vorausgeht.

Mit dieser Grabung wurden die Feldforschungen im Artemisheiligtum vorläufig abgeschlossen.

Reinigung im Flurbereich »Stadio«

Aufbauend auf Vermessungen (1999) der Geländeformation und der an der Oberfläche sichtbaren Baureste wurden im Flurbereich »Stadio« erstmals Reinigungsarbeiten durchgeführt. Es handelt sich um einen Geländeabschnitt, der unmittelbar von der Sohle des Hochtales von Sudena in drei seichten Terrassen nach SO ansteigt und in einer südwestlichen Entfernung von 1,1 km zum Artemisheiligtum liegt.

An einem langrechteckigen annähernd NS orientierten Bau, dessen Grundriß aus sichtbaren Mauerzügen und aus Bewuchsanomalien abzuleiten ist, wurden Reinigungen an drei Ecken und an der W-Mauer vorgenommen. Zunächst zeigte sich ein 18 m langer Fundamentzug aus großformatigen, sorgfältig versetzten Kalksteinblöcken mit einheitlich geglättetem Oberlager, welches über ein regelmäßiges System von Stemmlöchern verfügt. An der SO-Ecke befinden sich drei Blöcke, welche vermutlich als Orthostaten mit Anathyrose und Klammerlöchern dem aufgehenden Mauerwerk zuzuordnen sind. Für die NW-Ecke ließ sich die unterste Fundamentlage nachweisen. Demnach zeigt sich ein langrechteckiges Gebäude (65,20×12,05 m), das nach Ausweis der Bewuchsanomalien entlang der inneren Längsachse über regelmäßig angeordnete Punktfundamente verfügt. Dieser Grundriß weist auf eine zweischiffige Stoa, und läßt in diesem Geländeabschnitt das öffentliche Zentrum der Polis Lousoi vermuten.

Geologische Untersuchungen

Erstmals wurden Untersuchungen zur Erstellung eines geologischen Untergrundbildes des erweiterten Siedlungsbereiches von Lousoi durchgeführt. Geländebegehungen führten zur Kartierung geologischer und hydrogeologischer Phänomene, zugleich wurden erste Schritte zu Rohstoffanalysen der lokalen Ton- und Steinvorkommen eingeleitet.

VERONIKA MITSOPOULOS-LEON - GEORG LADSTÄTTER

AIGEIRA

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Wien (Georg Ladstätter) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2000 in Aigeira / Achaïa umfaßten folgende Aktivitäten.

Grabungen im Flurbereich Solon

Auf der Solonterrasse unmittelbar im N unterhalb der Akropolis wurden im Bereich des Wohnhauses der Andron völlig freigelegt und nach Westen hin eine Fläche von 15×10 m untersucht. Im Westen und vermutlich im Norden zeigten sich die Fundamente der Außenmauern, weiters ließen sich Mauerzüge der Binnengliederung des Gebäudes feststellen.

Der Bau gliedert sich in drei O-W verlaufende Raumachsen, wobei die Mittelachse einen Raum mit Lehmstrich, einen Naßraum und einen Andron (6,60×6,60 m) umfaßt.

Im Andron weisen erhaltene Abschnitte eines umlaufenden, leicht erhöhten Bodens auf die Aufstellung von 11 Klinen und somit auf die Funktion eines Bankettraumes. Der zentrale Raumbereich war mit einem schwarzweiß gehaltenen Kieselmosaik geschmückt, von dem sich große zusammenhängende Partien erhalten haben. Im Zentrum ist eine weibliche Figur auf einem Meerwesen dargestellt, ein umlaufender Fries gibt Panther und Greifen wieder; große Dreieckszwickel sind mit vegetabilischen Motiven geschmückt.

Ikonographische Affinitäten zu den Kieselmosaiken in Sikyon, Korinth und Eretria weisen auf eine Datierung des Mosaiks und somit auf die Errichtung des Hauses um die Mitte des 4. Jhs. v. Chr. Zahlreiche Baufugen und Überbauungen belegen kontinuierliche Reparaturen oder Umbauten, deren Chronologie noch nicht gesichert ist; noch vor der römischen Kaiserzeit wurde der Bau konsequent aufgelassen.

Im Westen dieses Gebäudes folgt in einer Distanz von etwa 4 m eine gleich orientierte Bebauung, ohne daß zunächst eine klare Bestimmung zu ermitteln ist. Dazwischen befindet sich eine harte Kieselpackung mit drei diachronen Wasserleitungen, so daß an eine befestigte Straße zwischen zwei Gebäuden zu denken ist. Es besteht Grund zur Annahme, daß zumindest für einen Teilbereich der Solonterrasse mit einer geordneten Verbauung zu rechnen ist.

Nachuntersuchungen auf der Akropolis

Im Zuge des Aufarbeitungsprogrammes der Grabungen Wilhelms Alzingers auf der Akropolis wurden 18 Konglomeratblöcke, größtenteils in einer rezenten Umfassungsmauer verbaut, untersucht. Der exakte stereometrische Zuschnitt, übereinstimmende Abmessungen sowie die Anlage von Anathyrose und Stemmlöchern weisen auf eine Verbauung dieser Werkstücke in der unteren Zone eines monumentalen Gebäudes. Ein Bezug zu dem spätarchaischen Tempel, welchen Alzinger aus Fundamentzügen und Dachterrakotten erschließt, ist wahrscheinlich. Möglicherweise ist diesem Bau auch ein fragmentiertes dorisches Kapitell aus Sandstein aus archaischer Zeit zuzuordnen, welches im Umfeld der Akropolis geborgen werden konnte.

Untersuchungen zur Stadtbefestigung

Die Flächenbrände im Juli 2000 im Siedlungsbereich von Aigeira machten zahlreiche bislang nicht bekannte Mauerzüge an der S-Flanke der Akropolis und im SO des Theaters sichtbar.

Entlang einer markanten NW-SO verlaufenden Geländekante im Süden der Akropolis wurden zusammenhängende Fundamentzüge und Mauerabschnitte, von denen sich abschnittsweise bis zu fünf Blocklagen erhalten haben, über eine Distanz von ca. 80 m untersucht und vermessen. Mit großer Wahrscheinlichkeit handelt es sich um den südlichen Abschnitt einer Ringmauer der Polis Aigeira. Im Südosten des Theaters wurden weist eine Mauerzug mit einer erhaltenen Länge von mehr als 100 m ebenso auf diese Befestigungsmauer.

Survey zur geologischen Situation

Fortgesetzt wurde ein Survey zur Untersuchung des geologischen Aufbaus und zu den hydrogeologischen Vorraussetzungen des erweiterten Siedlungsraumes der Stadt Aigeira.

GEORG LADSTÄTTER

THE DANISH INSTITUTE AT ATHENS

KATO VASILIKI (CHALKIS)

The second season of the systematic excavation in the area of ancient Chalkis, in co-operation with the Danish Institute at Athens, was concentrated at the site of Pangale on the east slopes of Varasova and on the hill of Agia Triada, east of the modern village. At the site of Pangale the continuing surface survey around the site of the north settlement, revealed only the remains of a hearth, a large quantity of pottery and many stone and bone tools, dating from the Final Neolithic period (mid 4th millennium BC). On the AgiaTriada hill, excavations unearthed part of the Classical-Hellenistic peribolos, on which the Byzantine fortifications were founded. The pottery dates from the middle Hellenistic period to the Byzantine era. To the south of the area, within the fortifications, were discovered remains of Hellenistic occupation, with pottery from the Prehistoric to the Hellenistic and Early Christian periods.

S. DIETZ

6η ΕΦΟΡΕΙΑ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 2000 στην 6η ΕΒΑ υπηρέτησαν οι αρχαιολόγοι Κ. Σκαρμούτσου, Ζ. Μυλωνά, Α. Μουτζάλη, Δ. Ρηγάκου, Α. Κουμούση και Δ. Αθανασούλης, που υπογράφουν τις εκθέσεις εργασιών κατά τους τομείς αρμοδιότητάς τους.

Εκτός από τα δύο μεγάλα έργα που εντεταγμένα στο Β΄ ΚΠΣ του ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν απρόσκοπτα, το κάστρο της Πάτρας και το κάστρο Χλεμούτσι και κάποια μικρότερα έργα στο Νομό Ζακύνθου, που επίσης χρηματοδοτήθηκαν από το Β΄ ΚΠΣ, οι μειωμένες χρηματοδοτήσεις γενικά αλλά και ειδικότερα σε ορισμένους κωδικούς, όπως π.χ. στα επείγοντα αναστηλωτικά, περιόρισαν στο ελάχιστο τη δυνατότητα εκτέλεσης αναστηλωτικών-στερεωτικών έργων που είχαν προγραμματιστεί και περιληφθεί στο πρόγραμμα δράσης.

Στη δράση της Εφορείας κατά το 2000 εντάσσεται η μεταφορά και τα εγκαίνια στις 12 Ιανουαρίου της έκθεσης «Holy Passion, Sacred Images» που παρουσιάστηκε το προηγούμενο έτος στο Πανεπιστήμιο Binghamton της Νέας Υόρκης[1], καθώς και η διοργάνωση μαζί με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Διεθνούς Συμποσίου με θέμα «Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος Αιώνας», που πραγματοποιήθηκε στο Αίγιο στις 5 και 6 Μαΐου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Διεθνές Συμπόσιο για το Μοναχισμό στην Πελοπόννησο

Η 6η ΕΒΑ σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών πραγματοποίησε στο Αίγιο στις 5 και 6 Μαΐου 2000 Διεθνές Συμπόσιο με θέμα : «Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος Αιώνας». Στο Συμπόσιο έλαβαν μέρος αρχαιολόγοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ιστορικοί και πανεπιστημιακοί, που ασχολούνται ερευνητικά με τον πελοποννησιακό χώρο και οι εργασίες του πραγματοποιήθηκαν με ιδιαίτερη επιτυχία στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιγίου, με την αρωγή και την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, της Ιεράς Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας και του κ. Ρούβαλη. Οι επιστημονικές ανακοινώσεις δημοσιεύθηκαν στη σειρά Διεθνή Συμπόσια του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών[2] και ο τόμος αφιερώθηκε στη μνήμη του Καθηγητή και Διευθυντή του ΙΒΕ Ν. Οικονομίδη, ο οποίος ήταν και ο εμπνευστής του. Στην οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου συμμετείχαν οι : † Ν. Οικονομίδης, Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Β. Κόντη, Α. Πανοπούλου, Η. Αναγνωστάκης και η υπογράφουσα.

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

α) Στις 12 Ιανουαρίου εγκαινιάστηκε στο Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού της Νέας Υόρκης η έκθεση με θέμα «Holy Passion, Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in Icon Painting», που μεταφέρθηκε από το Binghamton University της πολιτείας της Νέας Υόρκης των ΗΠΑ, όπου είχε παρουσιαστεί από τον Οκτώβριο του 1999[3]. Η έκθεση προσείλκυσε πολλούς επισκέπτες και προκάλεσε το συγκινητικό ενδιαφέρον των Ελλήνων, κυρίως των Επτανησίων της Νέας Υόρκης.

β) Στο Μουσείο Ζακύνθου οργανώθηκε και εγκαινιάστηκε στις 26 Ιανουαρίου έκθεση με τίτλο «100 χρόνια Ζωγραφικής. Από τον Χρήστο Ρουσέα στη Μαρία». Η αναδρομική αυτή έκθεση αφιερώθηκε τιμητικά σε δύο σημαντικούς ζακυνθινούς καλλιτέχνες, τον πατέρα Χρήστο Ρουσέα, ζωγράφο και αγιογράφο, και την κόρη του, Μαρία, επίσης ζωγράφο, αλλά και συντηρήτρια έργων τέχνης. Στο εικαστικό έργο τους, με διάφορες προσεγγίσεις, αποτυπώνεται κυρίως η πολύπλευρη σχέση τους με το νησί. Η συμβολή των δύο ζωγράφων στη διάσωση, διατήρηση και ανάδειξη των έργων της θρησκευτικής ζωγραφικής της Ζακύνθου ήταν σημαντική, ιδιαίτερα της Μαρίας Ρουσέα, που με την πολυετή παρουσία της στην αρχαιολογική υπηρεσία εντόπισε, αποκάλυψε και συντήρησε σημαντικά έργα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Η διάρκεια της έκθεσης παρατάθηκε έως τις 9 Απριλίου, επειδή η προσέλευση, τόσο των μεμονωμένων επισκεπτών, όσο και των μαθητών σε οργανωμένες επισκέψεις, ήταν μεγάλη.

γ) Στην έκθεση με θέμα «Μήτηρ Θεού: Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη», που διοργανώθηκε από το

---

1. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 283.
2. Με αριθμό 14, Αθήνα 2004.
3. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 283.

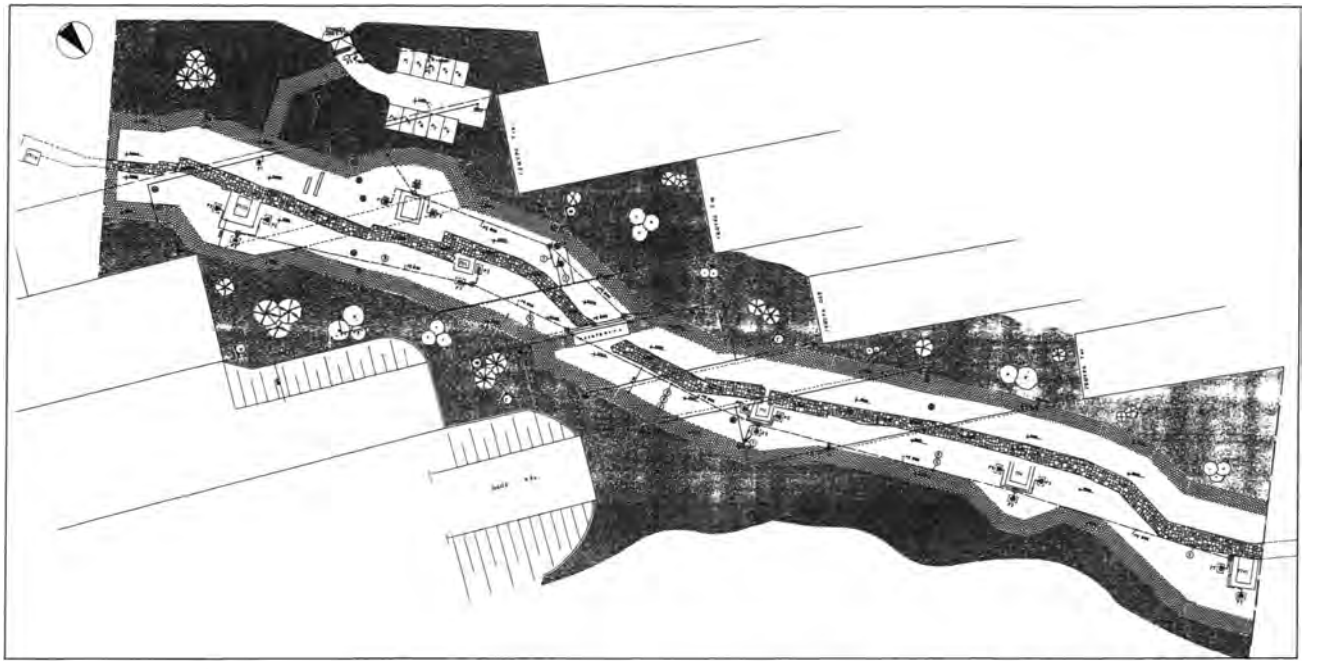

Εικ. 1. Ισθμία. Θέση Γαλότα. Εξαμίλιο - Ιουστινιάνειο τείχος. Κάτοψη της μελέτης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

Μουσείο Μπενάκη (Οκτώβριος 2000), παρουσιάστηκε η εικόνα του Μουσείου Ζακύνθου με την παράσταση της Παναγίας Επισκοπιανής (12ος, 17ος αι.).

δ) Στο ισόγειο του μουσείου φιλοξενήθηκαν οι μουσικές εκδηλώσεις: «Ταξιδεύοντας στην Ελλάδα, μέσα από το έργο του συνθέτη Γιάννη Κωνσταντινίδη» (19 Απριλίου) και «Μουσικές Γέφυρες, από τον Bach στον Mozart με αφετηρία το τραγούδι» (7 Οκτωβρίου).

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ισθμία

Θέση Γαλότα, Εξαμίλιο - Ιουστινιάνειο τείχος

Μετά την ολοκλήρωση του έργου κατασκευής των τριών γεφυρών (οδικής αρτηρίας, σιδηροδρομικής γραμμής, παράπλευρης βοηθητικής οδού) και την περάτωση των ανασκαφικών και στερεωτικών εργασιών του Εξαμιλίου στη θέση Γαλότα[4], εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε, κατά το έτος 2000, μελέτη διαμόρφωσης και ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου από τον ΕΡΓΟΣΕ (Εικ. 1).

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με την εποπτεία της 6ης ΕΒΑ και με χρηματοδότηση του ΕΡΓΟΣΕ περιελάμβαναν:

1) Κατασκευή λιθόστρωτου διαδρόμου επικοινωνίας-θέασης κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς του τείχους (οι πεζόδρομοι που διαμορφώθηκαν εκατέρωθεν του τείχους επενδύθηκαν με κυβόλιθους σε απόχρωση cotto (Εικ. 2).

Εικ. 2. Ισθμία. Θέση Γαλότα. Εξαμίλιο - Ιουστινιάνειο τείχος. Διαμορφώσεις μετά την κατασκευή των γεφυρών.

2) Περίφραξη με θύρα εισόδου στη δυτική πλευρά.

3) Διαμόρφωση χώρου στάθμευσης οχημάτων, επιφανείας 213 τ.μ.

4) Αποχωματώσεις και αντιστήριξη των πρανών με τοιχία.

5) Χρωματισμοί των γεφυρών στη φυσική απόχρωση του σκυροδέματος, ώστε να τονιστεί η χρωματική διαφοροποίησή του με το αρχαίο.

4. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 164-166, Πίν. 53· 52 (1997): Χρονικά, σ. 337, Πίν. 140-141.

Εικ. 3. Ισθμία. Θέση Γαλότα. Εξαμίλιο - Ιουστινιάνειο τείχος. Ο πύργος ΙΙ.

Εικ. 4. Ισθμία. Θέση Γαλότα. Εξαμίλιο - Ιουστινιάνειο τείχος. Ο πύργος VI και το ανατολικό τμήμα της τειχογραμμής.

6) Αποχετευτικά - αποστραγγιστικά έργα για την αποτελεσματικότητα των οποίων κατασκευάστηκαν: τριγωνική τάφρος συλλογής ομβρίων κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς των πεζόδρομων, ορθογώνια και κυκλικά φρεάτια, κατακόρυφες υδρορρόες στα πρανή των γεφυρών.

7) Ηλεκτροφωτισμός με προβολείς στενής δέσμης με λαμπτήρες νατρίου υψηλής πίεσης για το τείχος και τους πύργους. Ο γενικός φωτισμός του χώρου έγινε με φωτιστικά κορυφής.

8) Εγκατάσταση μόνιμων πινακίδων πληροφόρησης γύρω από την ιστορία του μνημείου, τα πορίσματα της έρευνας, τους φορείς και την εξέλιξη του έργου.

9) Διαμόρφωση μικρού εκθεσιακού χώρου, όπου τοποθετήθηκε αρχιτεκτονικό υλικό προερχόμενο από το τείχος.

Στη μελέτη προβλέπεται φύτευση αισθητικού και προστατευτικού πρασίνου, που εναπομένει σε εκκρεμότητα λόγω μη παροχής ύδατος για τις ανάγκες συντήρησης του φυτευτικού υλικού.

Κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των έργων, ολοκληρώθηκαν μερικές εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, που είχαν εναπομείνει. Έγιναν αρμολογήματα στην τοιχοποιία ορισμένων τμημάτων του τείχους και των πύργων, μερική ανάκτηση με τους δόμους που είχαν καταρρεύσει επιτόπου και είχαν αριθμηθεί και φωτογραφηθεί και στερέωση του πυρήνα με αρμολογήματα (Εικ. 3-4).

Γενικά, η συνεργασία με το φορέα του έργου και τον ανάδοχο υπήρξε αποτελεσματική και αυτό προήλθε από τη συνεχή ενημέρωση και επικοινωνία με την υπογράφουσα υπεύθυνη του έργου, την έγκριση των απαιτούμενων πιστώσεων, σύμφωνα με τους εκτιμώμενους προϋπολογισμούς της υπηρεσίας, την εφαρμογή του σχετικού χρονοδιαγράμματος και την τήρηση των επιβαλλόμενων μέτρων προστασίας του μνημείου.

Το αισθητικό αποτέλεσμα από τη συνύπαρξη του σύγχρονου τεχνικού έργου με το αρχαίο είναι εντυπωσιακό. Σε αυτό συνετέλεσε η διατήρηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων των δύο, με μακραίωνη χρονική απόσταση, έργων, ο τονισμός της φυσικής χρωματικής τους αντίθεσης και κυρίως η διευθέτηση του περιβάλλοντος, που αποσκοπεί στη λειτουργική και αισθητική αξιοποίηση του χώρου, προκειμένου να αποτελέσει επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο (Εικ. 5).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

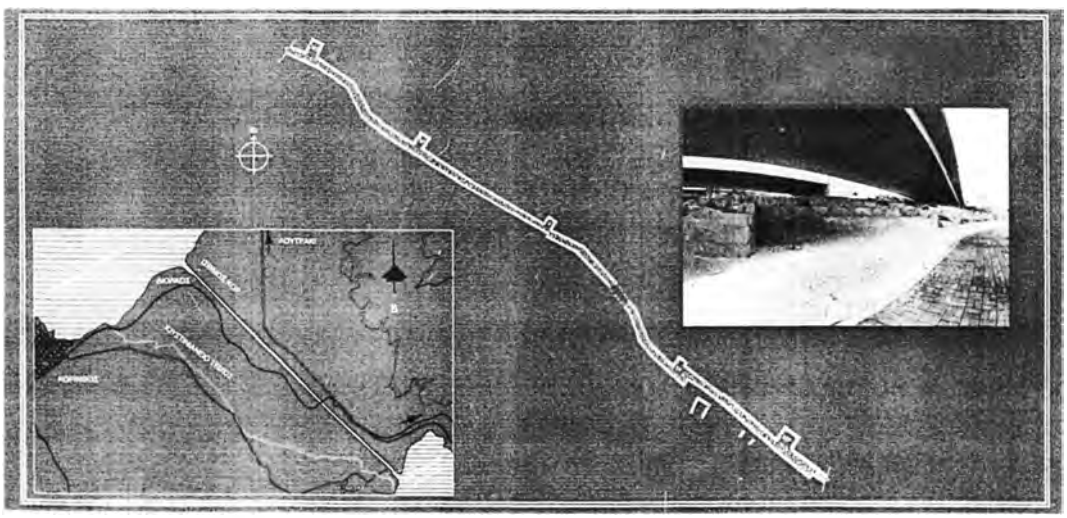

Εικ. 5. Ισθμία. Θέση Γαλότα. Κάτοψη τμήματος του Εξαμιλίου - Ιουστινιάνειου τείχους.

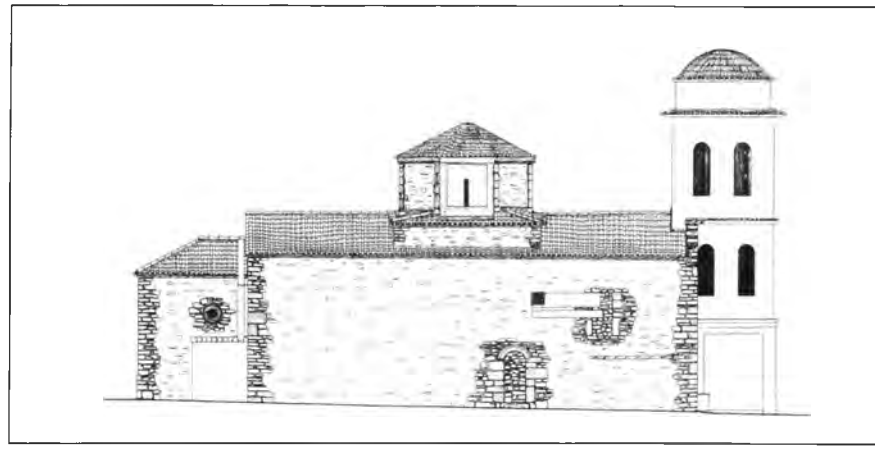

Εικ. 6. Χαλανδρίτσα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Βόρεια πλευρά, πριν από την κατεδάφιση του κωδωνοστασίου.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κάστρο Πάτρας

Στο πλαίσιο του ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν με αυτεπιστασία οι εργασίες που αφορούν στην πρόσβαση και επίσκεψη του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου[5]. Ειδικότερα αποπερατώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των κλιμάκων ανόδου, αφενός μέχρι τον αύλειο χώρο του και αφετέρου προς τον ανατολικό προμαχώνα, η στερέωση της μεγάλης θολωτής δεξαμενής, η διαμόρφωση του χώρου επάνω από τη δεξαμενή και η διαμόρφωση του χώρου μεταξύ εσωτερικού περιβόλου και τάφρου. Εφόσον το έργο ενταχθεί στο Γ' ΚΠΣ ώστε να συνεχιστούν οι εργασίες, αυτές πλέον θα αφορούν στη στερέωση και αποκατάσταση των περιμετρικών κτισμάτων του εσωτερικού περιβόλου ώστε να αναδειχθούν. Στην παρούσα κατάσταση πάντως ο εσωτερικός περίβολος μπορεί να θεωρηθεί επισκέψιμος.

Χαλανδρίτσα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο κέντρο του χωριού βρίσκεται ο παραπάνω ναός, γνωστός βιβλιογραφικά από τον A. Bon[6], ο οποίος τον θεώρησε πιθανότερα κτίσμα της τουρκοκρατίας, μιμούμενο φραγκικά οικοδομικά και μορφολογικά στοιχεία και τον χρονολόγησε στο 17ο ή 18ο αιώνα. Το κτίσμα είναι μονόχωρο με διαστάσεις 21,50×7,80 μ. και ορθογώνιο χώρο Ιερού. Έχει τυφλά αβαθή ημικυκλικά τόξα στους πλάγιους τοίχους και καλύπτεται από τρεις κατά μήκος θόλους που βαίνουν σε προέχοντα σφενδόνια. Μεταξύ του δυτικού και του κεντρικού θόλου υψώνεται τρούλος με οκταγωνικό τύμπανο. Στο δυτικό τμήμα υπάρχει γυναικωνίτης.

Ο ναός, αλλοιωμένος εσωτερικά και εξωτερικά από παλαιότερες επεμβάσεις, είχε υποστεί σημαντικές βλάβες που οφείλονταν αφενός στην κακή τοιχοποιία του και αφετέρου σε νεότερες επεμβάσεις. Στη δυτική όψη του είχε προστεθεί ψηλό κωδωνοστάσιο από οπλισμένο σκυρόδεμα, το οποίο για να αποκτήσει στατική επάρκεια είχε προσκολληθεί στη δυτική πλευρά του ναού, μέρος της οποίας είχε καθαιρεθεί και είχε συνδεθεί με μία πλάκα, που αποτέλεσε το δάπεδο του γυναικωνίτη. Αποτέλεσμα αυτής της σύνδεσης ήταν η έντονη ρηγμάτωση της λιθοδομής κατά τις σεισμικές δονήσεις από τη διαφορετική συμπεριφορά της τσιμεντένιας κατασκευής. Για την αποκατάσταση του κτιρίου αποφασίστηκε, ύστερα από εγκεκριμένη μελέτη, η καθαίρεση του κωδωνοστασίου και η αποκατάσταση της δυτικής όψης. Η καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων, που κάλυπταν σε αλλεπάλληλες στρώσεις τις όψεις, απέδωσαν στοιχεία για την αρχική μορφολογία του κτιρίου. Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκε τοξωτή θύρα με πώρινο λαξευτό πλαίσιο, ενώ στις πλάγιες όψεις της ορθογωνικής προεξοχής του Ιερού δύο κυκλικά παράθυρα με παρόμοιο πλαίσιο (Εικ. 6).

Οι δύο δυτικές γωνίες του ναού έχουν λαξευτούς και εξέχοντες της τοιχοποιίας γωνιόλιθους όπως, επίσης, και οι γωνίες του οκταγωνικού τυμπάνου του τρούλου. Η πολύ φθαρμένη επιφάνεια του πωρόλιθου δεν επιτρέπει την εξακρίβωση, κατά πόσο είχαν αποστρογγυλεμένες ακμές, σε απομίμηση κιονίσκων, κατασκευή που θα παρέπεμπε στους γωνιακούς κιονίσκους της δυτικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής[7]. Δυτική προέλευση μαρτυρούν η ιδιαίτερα επιμήκης κάτοψη (Εικ. 7), η ορθογώνια προεξοχή του Ιερού, το σταυροθόλιο κάλυψής του, η στήριξη των θόλων επί εξεχόντων σφενδονίων, οι κυκλικοί φεγγίτες της ανατολικής πλευράς, τα πώρινα, απλής λάξευσης, πλαίσια των ανοιγμάτων (Εικ. 8).

Η ανεύρεση σε αρμό στη βάση του τυμπάνου του τρούλου φραγκικού νομίσματος (tornesello 14ου αι.) αποτελεί ισχυρή

5. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 285-286.
6. A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 578-580.
7. Ό.π., σ. 584.

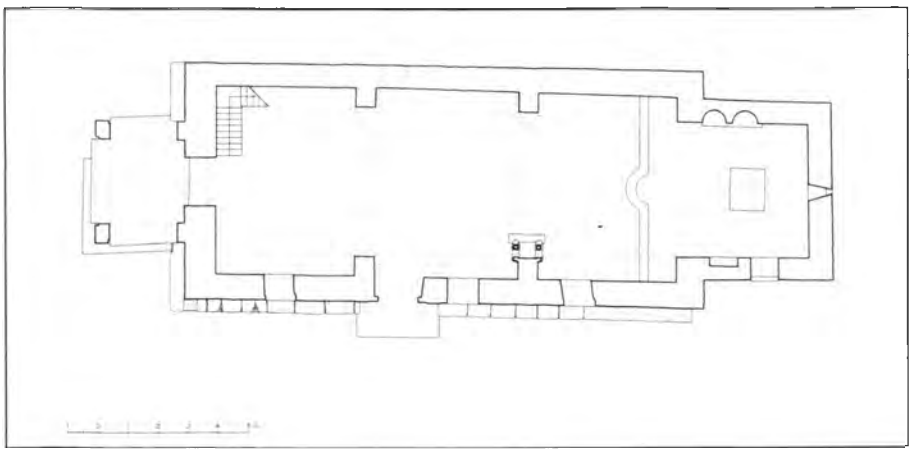

Εικ. 7. Χαλανδρίτσα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη.

Εικ. 8. Χαλανδρίτσα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Ο ναός μετά τις στερεωτικές εργασίες.

χρονολογική ένδειξη για την ίδρυση του ναού κατά το 14ο αιώνα. Η προσθήκη τρούλου στο επίμηκες οικοδόμημα και η ημικυκλική χάραξη όλων των τόξων φανερώνουν μια μεικτή φραγκοβυζαντινή κατασκευή, που πανομοιότυπη επαναλαμβάνεται στο ναό του Αγίου Αθανασίου του ίδιου χωριού, χρονολογημένο από τον Χ. Μπούρα στο 15ο αιώνα[8]. Εξάλλου, η πρόχειρη κατασκευή της τοιχοποιίας μαρτυρεί την παρουσία ντόπιων μαστόρων.

Με αυτά τα δεδομένα οι δύο ναοί της Χαλανδρίτσας θα πρέπει να τύχουν ειδικότερης μελέτης, που θα καθορίσει ακριβέστερα τις μορφολογικές και αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες, την καταγωγή, τον τύπο και τη χρονολόγησή τους.

8. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήνα 1965, σ. 63.
9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 287.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Το έργο, εντεταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ του ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, συνεχίστηκε και σε μεγάλο βαθμό ολοκληρώθηκε. Στη συνέχεια των εργασιών του προηγούμενου έτους[9], με τις οποίες ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση της πρόσβασης στον εσωτερικό περίβολο, διαμορφώθηκε το τμήμα του περιβόλου μπροστά από τις αίθουσες Α4, που θα λειτουργήσει ως αποθήκη αρχαίων και εργαστήριο συντήρησης, και Α5, η οποία αποκαθίσταται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως εκθεσιακός χώρος. Η μελέτη του χώρου αυτού, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της αυτεπιστασίας, μετά την έγκρισή της από το ΚΑΣ και τις σχετικές τροποποιήσεις, προβλέπει δύο μη επικοινωνούσες εσωτερικά, αντίθετα από την πρόταση της Εφορείας, αίθουσες, ισογείου και ορόφου που θα χρησιμεύσουν ως μουσειακοί χώροι. Οι εργασίες ολοκλήρωσής τους αφορούσαν στην αποκατάσταση των ανοιγμάτων, τον καθαρισμό με υδροβολή της εσωτερικής τοιχοποιίας και το αρμολόγημά της, την επίστρωση του δαπέδου του ισογείου με κουρασάνι και την επίστρωση του δαπέδου του ορόφου με ξύλινο δάπεδο. Τέλος, διαμορφώθηκαν και εξοπλίστηκαν οι χώροι υγιεινής στο ισόγειο και υπολείπεται μόνον η τοποθέτηση των κουφωμάτων.

Μανωλάδα

Ναός Παλαιοπαναγιάς

Μετά την έρευνα για τη διατήρηση τοιχογραφικού διακόσμου και τον καθαρισμό της τοιχοποιίας στον κυρίως ναό και ειδικότερα στη βόρεια και τη δυτική κεραία, κατέστη δυνατή η στερέωση εσωτερικά των θόλων με βαθύ αρμολόγημα και αισθητική αποκατάσταση, ώστε η λιθοδομή να παραμείνει ανεπίχριστη, όπου δεν διατηρούνται οι τοιχογραφίες.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, που άρχισαν το προηγούμενο έτος, σε πέντε μνημεία της Ζακύνθου, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, με φορέα υλοποίησης τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ζακύνθου και με την εποπτεία της Εφορείας.

Αναφωνήτρια

Μονή Παναγίας Αναφωνήτριας[10]

Κατασκευάστηκε περιμετρικό διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα στις στέψεις των τοίχων του ναού, προκειμένου να συνδεθούν τα τρία κλίτη στην ανώτερη στάθμη των λιθοδομών του κτίσματος. Ύστερα από ερευνητικές τομές στο εσωτερικό του ναού, αποκαλύφθηκε το αρχικό δάπεδο, που βρισκόταν από 0,20 έως 0,40 μ. χαμηλότερα, καθώς και τμήμα κτιστού και τοιχογραφημένου τέμπλου, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,40 μ. Μετά την αποχωμάτωση, στα κατεστραμμένα τμήματα του παλαιού δαπέδου έγιναν τοπικά συμπληρώσεις από τετράγωνες λίθινες ντόπιες πλάκες. Καθαιρέθηκε η παλαιά στέγη και τοποθετήθηκαν νέα ζευκτά. Στην επικεράμωση χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινού τύπου χειροποίητα κεραμίδια. Τα θεμέλια ενισχύθηκαν περιμετρικά, ενώ παράλληλα κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος. Ο ναός επιχρίστηκε εσωτερικά και εξωτερικά. Για το χρωματισμό χρησιμοποιήθηκε φυσική (ορυκτή) ώχρα μέσα στο κονίαμα, σύμφωνα με την παραδοσιακή τεχνική. Ο περιβάλλων χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα, με αποχωματώσεις και διαμόρφωση κλίσεων του εδάφους έτσι, ώστε να διευθετηθούν τα όμβρια ύδατα και να απομακρυνθεί η υγρασία από την τοιχοποιία του ναού[11].

Παντοκράτορας

Ναός Σωτήρα Παντοκράτορα[12]

Σε όλες τις λιθοδομές, εξωτερικά και εσωτερικά, εφαρμόστηκαν τσιμεντενέματα. Στην εξωτερική πλευρά του ναού έγινε ενίσχυση της θεμελίωσης περιμετρικά σε συνδυασμό με την κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου. Η παλαιά στέγη καθαιρέθηκε και αφού κατασκευάστηκε περιμετρικό διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα στη στέψη των λιθοδομών, τοποθετήθηκαν νέα ζευκτά και μόνωση. Επίσης, εσωτερικά κατασκευάστηκε νέα ξύλινη οροφή. Τέλος. ο ναός επιχρίστηκε εσωτερικά με τρεις στρώσεις κονιάματος.

Μπόχαλη

Ναός Αγίας Παρασκευής

Από αρχειακές πηγές είναι γνωστό ότι ο ναός, στον τύπο της μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, υπήρχε ήδη το 1514[13]. Το κτίσμα, που αποτελεί σημαντικό δείγμα της επτανησιακής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, είχε καταπονηθεί από τους σεισμούς του 1953, καθώς και τους μετέπειτα επαναλαμβανόμενους συχνά στο νησί σεισμούς, αλλά και την εγκατάλειψη (Εικ. 9).

Εικ. 9. Μπόχαλη. Ναός Αγίας Παρασκευής. Η αρχική θεμελίωση (16ος αι.) στο χώρο του Ιερού.

Οι εργασίες στερέωσης άρχισαν με την καθαίρεση, εσωτερικά και εξωτερικά, των σαθρών επιχρισμάτων, με τη διατήρηση όμως κάποιων τμημάτων, προκειμένου να χρησιμεύσουν ως οδηγοί για την κατασκευή των νέων επιχρισμάτων. Στην τοιχοποιία, αφού καθαρίστηκαν οι αρμοί, έγιναν μικρής κλίμακας στερεώσεις και βαθύ αρμολόγημα των λιθοδομών. Εφαρμόστηκαν ενέματα εσωτερικά και εξωτερικά και έγιναν τα εσωτερικά επιχρίσματα. Στη στέψη της τοιχοποιίας τοποθετήθηκε περιμετρικό διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Μετά την καθαίρεση της παλαιάς στέγης, κατασκευάστηκε νέα, με χειροποίητα, βυζαντινού τύπου, κεραμίδια και νέα ξύλινη οροφή. Εξωτερικά, ενισχύθηκε περιμετρικά η θεμελίωση και κατασκευάστηκε σύστημα αποστράγγισης των ομβρίων στην ίδια θέση.

Βολίμες

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Είναι άγνωστη η χρονολογία της αρχικής κατασκευής του ναού, που είναι χτισμένος στον τύπο της ξυλόστεγης μονόκλιτης βασιλικής, όπως διαμορφώθηκε και διαδόθηκε στα Επτάνησα. Σύμφωνα με επιγραφή που υπάρχει στο κωδωνοστάσιο,

10. Ό.π., σ. 287-288.

11. Τις εργασίες επέβλεψε η ωρομίσθια αρχιτέκτων-μηχανικός της Υπηρεσίας Ά. Ζαγκότση. Η ίδια είχε την επίβλεψη και στους ναούς Σωτήρα Παντοκράτορα, Αγίας Παρασκευής και Αγίου Σπυρίδωνα.

12. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 288.

13. Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 132.

ο ναός είχε ανακαινιστεί το 1812[14]. Το κτίσμα έφερε σοβαρές βλάβες στην τοιχοποιία, ενώ είχε καταπέσει η στέγη και είχε σχεδόν καταστραφεί ο γυναικωνίτης.

Κατά τις εργασίες στερέωσης καθαιρέθηκαν τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα του ναού και του κωδωνοστασίου, αφού λήφθηκε ειδική μέριμνα για τις τοιχογραφημένες επιφάνειες, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών. Αφού έγινε αρμολόγημα των λιθοδομών και σφράγιση των ρωγμών, εφαρμόστηκαν τσιμεντενέματα, εκτός από το τοιχογραφημένο τμήμα του βόρειου τοίχου. Κατασκευάστηκε περιμετρικό διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα στην ανώτερη στάθμη των λιθοδομών, νέα στέγη με χειροποίητα, βυζαντινού τύπου κεραμίδια και νέα ξύλινη οροφή. Έγινε ενίσχυση της θεμελίωσης περιμετρικά, ενώ ταυτόχρονα κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος.

Εξωχώρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Στην πλατεία του ορεινού αυτού χωριού βρίσκεται ο ενοριακός ναός του Αγίου Νικολάου, που χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα. Το ξυλόγλυπτο και χρυσωμένο τέμπλο (1701) προέρχεται από το ναό της Αγίας Τριάδας του Μέσου Γερακαρίου και πουλήθηκε στην εκκλησία της Εξωχώρας το 1813[15]. Η διαμόρφωση της δυτικής όψης του κτίσματος, που αποτελεί και την κύρια όψη του, με πλούτο ανάγλυφων μορφολογικών στοιχείων, προδίδει τις ισχυρές επιδράσεις της δυτικής – κυρίως ιταλικής – τέχνης στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ζακύνθου. Το εσωτερικό του ναού διαμορφώνεται από δύο σημαντικά στοιχεία: το γυναικωνίτη και την οροφή (ουρανία). Ο γυναικωνίτης αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα και απομονώνεται από τον κυρίως ναό με ένα ξύλινο διάτρητο πλέγμα, τοποθετημένο πάνω σε πλούσια διακοσμημένο με ξυλόγλυπτες παραστάσεις και κορνιζώματα ξύλινο στηθαίο. Η οροφή αποτελείται από ένα σανίδωμα προσηλωμένο στους ελκυστήρες των ζευκτών που καμπυλώνεται κατά μήκος των μακρών πλευρών σε σχήμα τεταρτοκύκλιου. Διακοσμείται με ξυλόγλυπτα τετράγωνα φατνώματα και προεξέχουσες ταινίες.

Στο κτίσμα υπήρχε αθροιστική καταπόνηση των λιθοδομών από τη γήρανση των δομικών υλικών και τους σεισμούς, με σημαντικότερο πρόβλημα την ύπαρξη μιας διαμπερούς ρωγμής στη νότια στενή πλευρά, όπου και το Ιερό.

Οι εργασίες στερέωσης συνεχίστηκαν με την ενίσχυση της θεμελίωσης. Έγιναν εκσκαφές (ντουλάπια) τοπικά, ενώ τα κενά πληρώθηκαν με σκυρόδεμα. Επισκευάστηκε τοπικά η παρειά των τοίχων και αφού καθαρίστηκαν οι αρμοί και αφαιρέθηκαν ετοιμόρροποι λίθοι, κατασκευάστηκαν λίθινα κλειδιά συρραφής, έγινε βαθύ αρμολόγημα και εφαρμόστηκαν τσιμεντενέματα με χειροκίνητη αντλία. Οι λίθινοι λαξευτοί γωνιόλιθοι καθαρίστηκαν με νερό υπό πίεση. Για την ενίσχυση της λιθοδομής τοποθετήθηκαν μεταλλικοί ελκυστήρες. Αφαιρέθηκαν τα παλαιά κεραμίδια και αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα ζευκτά. Τοποθετήθηκε σανίδωμα, ασφαλτόπανο, δικτυωτό έλασμα με πίσσα, τεγίδες και κοίλα, και κίτρινα κεραμίδια. Στο τελικό στρώμα των επιχρισμάτων τοποθετήθηκε φυσικό (ορυκτό) βαθύ κόκκινο χρώμα, σύμφωνα με την παραδοσιακή τεχνική[16].

Κάστρο Ζακύνθου

Το 1998, στο πλαίσιο του προγράμματος Κάστρων Περίπλους (Interreg II), εκπονήθηκε μελέτη για τη συνολική ανάδειξη του κάστρου Ζακύνθου. Το έτος 2000, ύστερα από δημοπράτηση, άρχισε η υλοποίηση ενός μέρους από τις προβλεπόμενες εργασίες της πρώτης φάσης του έργου, με φορέα υλοποίησης το ΤΑΠΑ και με την εποπτεία της 6ης ΕΒΑ[17]. Συγκεκριμένα:

α) Τοποθετήθηκε νέο πλακόστρωτο δάπεδο στον κυκλικό προμαχώνα Grimani. Κατά τη διάρκεια των εργασιών και μετά την απομάκρυνση μεταγενέστερων επεμβάσεων, αποκαλύφθηκαν δομικά στοιχεία της αρχικής κατασκευής του.

β) Στο κτίριο της μικρής ενετικής πυριτιδαποθήκης άρχισαν οι εργασίες στερέωσης. Από τους καθαρισμούς που πραγματοποιήθηκαν αποκαλύφθηκαν οι βαθμίδες εισόδου, λιθόστρωτο δάπεδο σε άριστη κατάσταση στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του προαύλιου χώρου, ο τοίχος μεταγενέστερου περιβόλου, καθώς και μία δεξαμενή (Εικ. 10). Ύστερα από την καθαίρεση μεταγενέστερων και κακότεχνων επιχρισμάτων και αρμολογημάτων προέκυψαν νέα δεδομένα, όπως πολυάριθμες ρηγματώσεις στο επίπεδο της θεμελίωσης, καθώς και δομικά στοιχεία της πυραμιδοειδούς απόληξης της στέγης. Τα ευρήματα αυτά επέβαλαν την τροποποίηση της μελέτης στέγασης, καθώς και της στατικής μελέτης του μνημείου, ενώ κατέστη αδύνατη η ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης της πυριτιδαποθήκης.

γ) Κατά τη διάρκεια αποχωματώσεων και καθαρισμών στο χώρο κατασκευής του νέου ξύλινου φυλακίου, αποκαλύφθηκε εντυπωσιακή στοά με κατωφερή κλίση και κατεύθυνση προς Δ. (Εικ. 11). Μετά την αφαίρεση των χωμάτων που είχαν καταπέσει στο εσωτερικό της, σε μήκος 10 μ. περίπου, μετρήθηκε το ύψος της στα 2,50 μ. Το πλάτος, που είναι 0,90 μ. στη στάθμη του δαπέδου, μειώνεται σταδιακά και γίνεται 0,30 μ. στη στάθμη της οροφής. Το επιμελημένο δάπεδο της στοάς είναι κατασκευασμένο από ανθεκτικές ακανόνιστες πέτρες. Η κάλυψη της στοάς έχει γίνει με ογκόλιθους, ορθογώνιου περίπου σχήματος, κατά το εκφορικό σύστημα.

δ) Κατασκευάστηκε δίκτυο παροχών, όπως χώροι υγιεινής,

14. Ό.π., σ. 152.

15. Ό.π., σ. 108, 164-165.

16. Τις εργασίες επέβλεψε ο ωρομίσθιος αρχιτέκτων-μηχανικός της Υπηρεσίας Δ. Κωστής.

17. Στο έργο απασχολήθηκε με σύμβαση η αρχαιολόγος Π. Ξένου.

Εικ. 10. Κάστρο Ζακύνθου. Μικρή πυριτιδαποθήκη στη βόρεια πλευρά. Η διαγώνια απόληξη του λιθόστρωτου δαπέδου.

Εικ. 11. Κάστρο Ζακύνθου. Θέση νέου φυλακίου. Το εσωτερικό της στοάς.

ενώ άρχισαν οι εργασίες ανακαίνισης και εκσυγχρονισμού του κτιρίου του ΟΤΕ.

Κατά τις εκσκαφές που πραγματοποιήθηκαν ήλθαν στο φως ποικίλα ευρήματα. Η αποκάλυψη του κύριου λιθόστρωτου δρόμου, σε μήκος 33 μ. (Εικ. 12), καθώς και ερειπίων από ιδιωτικά και δημόσια κτίρια (Εικ. 13), αποτελεί σημαντική συμβολή στην τοπογραφία του οικισμού. Επίσης, αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα από το περίπλοκο σύστημα διαχείρισης των ομβρίων, με κτιστούς και λαξευτούς αγωγούς, θολοσκέπαστες δεξαμενές και πηγάδια. Το αρχαιολογικό υλικό που προέκυψε χρονολογείται από την αρχαία εποχή έως και τον 20ό αιώνα, προσδίδοντας στο χώρο πολιτιστική

Εικ. 12. Κάστρο Ζακύνθου. Το ρείθρο του κύριου λιθόστρωτου δρόμου. Άποψη από Ν.

Εικ. 13. Κάστρο Ζακύνθου. Κτίριο με δάπεδο από κεραμικές πλάκες. Άποψη από Α.

ενότητα και καθιστώντας το κάστρο το διαχρονικότερο οικισμό της Ζακύνθου.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Περατάτα

Κάστρο Αγίου Γεωργίου

Κατά το 2000, συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης του κάστρου στο πλαίσιο του προγράμματος Κάστρων Περίπλους[18].

18. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 288.

Εικ. 14. Περατάτα. Κάστρο Αγίου Γεωργίου. Ναός Αγίου Μάρκου, μετά τον καθαρισμό.

Σε μικρή απόσταση από την είσοδο του ανατολικού προμαχώνα έγινε καθαρισμός μεγάλου κτίσματος, το οποίο από τις αρχειακές μαρτυρίες ταυτίζεται με το λατινικό ναό του Αγίου Μάρκου (Εικ. 14). Ο ναός παρουσιάζει ορθογώνια κάτοψη με εξωτερικές διαστάσεις 22×11 μ. Στενή κόγχη ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η κύρια είσοδος βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, ενώ στο νότιο τοίχο άνοιγμα με περίτεχνο περιθύρωμα επιτρέπει την επικοινωνία του ναού με χώρο μικρότερων διαστάσεων. Το δάπεδο του ναού έχει ανακατασκευαστεί. Μεταξύ των ακανόνιστων πλακών που έχουν χρησιμοποιηθεί εντοπίστηκε τμήμα ενεπίγραφης πλάκας, διαστ. 0,20×0,30 μ. περίπου, με τη χρονολογία *MC-CCC[* εκατέρωθεν εγχάρακτου σταυρού. Το ναό περιβάλλει ενδιαφέρον σύστημα απορροής των ομβρίων υδάτων με κτιστούς αγωγούς.

Κατά την αποκατάσταση αναλημματικού τοίχου δυτικά του ναού της Παναγίας της Βάρδιας (Madonna della Guardia) περισυνελέγη ενδιαφέρουσα κεραμική του 16ου-17ου αιώνα, εισηγμένη από εργαστήρια της Ιταλίας (μόνωτοι πρόχοι με τριφυλλόσχημο στόμιο, πινάκια κτλ.).

Εξωτερικά και σε μικρή απόσταση από την πύλη του κάστρου κατασκευάστηκε νέο, μικρών διαστάσεων, κτίριο για να στεγαστούν το φυλάκιο, οι χώροι υγιεινής και το αναψυκτήριο για τις ανάγκες των επισκεπτών του κάστρου.

Άσος

Φρούριο Άσου

Το έργο της ανάδειξης του φρουρίου της Άσου εντάχθηκε στο πρόγραμμα Κάστρων Περίπλους (Interreg II) με φορέα υλοποίησης το ΤΑΠΑ και την εποπτεία της Εφορείας. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ προμελέτη του έργου, οι προβλεπόμενες επεμβάσεις στο εκτεταμένο φρούριο περιορίζονται στα καλύτερα διατηρημένα κτίρια (αγροτικές φυλακές, ναό του Αγίου Μάρκου και Μύλο), καθώς και στη διαμόρφωση διαδρομών περιήγησης. Το 2000, δημοπρατήθηκε η πρώτη φάση των εργασιών που αφορούσε στην αποκατάσταση του συγκροτήματος των αγροτικών φυλακών, που ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1930 και λειτούργησαν έως τους σεισμούς του 1953. Το κτιριακό συγκρότημα βρίσκεται πλησίον της δεύτερης πύλης, στο νότιο τμήμα του φρουρίου. Είναι ορθογώνιας κάτοψης και εμβαδού 1143 τ.μ., με δύο επιμήκεις εσωτερικούς αύλειους χώρους που επικοινωνούν μεταξύ τους. Κατά τις εργασίες έγιναν δοκιμαστικές τομές στο χώρο από τις οποίες περισυνελέγη μεταβυζαντινή κεραμική με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Το συγκρότημα μετά την αποκατάστασή του πρόκειται να στεγάσει διάφορες πολιτιστικές δραστηριότητες.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στο εργαστήριο συντήρησης στην Πάτρα εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Ζ. Γκρίλλας, Δ. Αναγνωστόπουλος και Ν. Κατσαΐτης, με ετήσια σύμβαση στο πλαίσιο των έργων του Β΄ ΚΠΣ οι Α. Αντωνοπούλου και Κ. Ράλλης και εποχιακά οι Α. Σαμπαζιώτη, Α. Τζελετόπουλος, Ζ. Αποστολοπούλου και Χ. Πριλή. Το συνεργείο αυτό απασχολήθηκε σε στερεωτικές εργασίες συντήρησης και εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης τοιχογραφιών μνημείων σε όλους τους νομούς αρμοδιότητας της 6ης ΕΒΑ, πλην του Νομού Ζακύνθου εφόσον στο Μουσείο Ζακύνθου υπάρχει χωριστό εργαστήριο συντήρησης. Από τις πραγματοποιηθείσες εργασίες, εκτός από αυτές που αναφέρουν οι συνάδελφοι για τις περιοχές αρμοδιότητάς τους, σημειώνονται οι παρακάτω, τη συντήρηση των οποίων επέβλεψε η υπογράφουσα.

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Στο εργαστήριο της Εφορείας συντηρήθηκαν οι παρακάτω φορητές εικόνες, προερχόμενες από μονές και ναούς της Αχαΐας:

1. Εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου (0,515×0,32×0,04 μ.) από τη Μονή Καταφυγίου στα Χαλκάνικα (μετόχι Μονής Αγίας Τριάδας Ακράτας), λαϊκής τέχνης, β΄ μισό 18ου αιώνα.

2. Τρεις εικόνες από τη Μονή Γηροκομείου Πατρών: α) Εικόνα Ανάστασης (0,55×0,40×0,02 μ.). β) Εικόνα Δέησης, δίζωνη (0,36×0,375×0,015 μ.). γ) Λυπηρό με την παράσταση του αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Χρονολογούνται στο 19ο αιώνα.

3. Εικόνα αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης από τον ομώνυμο ναό της Αρόης Πατρών (0,53×0,41×0,02 μ.), 19ου αιώνα.

4. Τέσσερις εικόνες Δωδεκαόρτου τέμπλου από τη Μονή Αγίων Πάντων Τριταίας: α) Εικόνα Βάπτισης (0,52×0,40×0,02 μ.). β) Εικόνα Μεταμόρφωσης (0,52×0,40×0,02 μ.). γ) Ει-

Εικ. 15. Αχαΐα. Μονή Μαρίτσης. Η Γέννηση της Θεοτόκου. Δεσποτική εικόνα, πριν από τη συντήρηση.

Εικ. 16. Αχαΐα. Μονή Μαρίτσης. Η Γέννηση της Θεοτόκου. Δεσποτική εικόνα, μετά τη συντήρηση.

κόνα Μεταμόρφωσης (0,52×0,40×0,02 μ.). δ) Εικόνα Γέννησης του Χριστού (0,52×0,40×0,02 μ.). Χρονολογούνται στο β' μισό του 18ου αιώνα.

5. Δεσποτική εικόνα με την παράσταση της Γέννησης της Θεοτόκου (1,01×0,535×0,02 μ.) από τη Μονή Μαρίτσης (Εικ. 15-16).

Η καλής τέχνης εικόνα, η οποία έφερε σημαντικές φθορές στα σημεία συναρμογής των ξύλων που την απαρτίζουν, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εικονογραφικά. Πολυπρόσωπη σύνθεση συνδυάζει πολλά στοιχεία δυτικής προέλευσης με στοιχεία της βυζαντινής εικονογραφίας, όπως αυτά αποκρυσταλλώθηκαν στα μεταβυζαντινά χρόνια. Η αγία Άννα στο αριστερό τμήμα εικονίζεται ανασηκωμένη στην κλίνη, με το αριστερό χέρι να στηρίζει το πρόσωπο. Τρεις θεραπαινίδες, η μεσαία, μαύρη με ριπίδιο, βρίσκονται πίσω από ορθογώνιο τραπέζι, μια τέταρτη βρίσκεται κάτω από κιβώριο οικοδομήματος που εικονίζεται στο δεξί τμήμα της εικόνας, όπου και η σκηνή του Ευαγγελισμού του Ιωακείμ. Σε πρώτο επίπεδο η μαία και η βοηθός της τοποθετούν το σπαργανωμένο βρέφος στο λίκνο, που φέρει έντονο μπαρόκ ξυλόγλυπτο διάκοσμο. Μία ακόμη μαύρη γυναίκα σκουπίζει το δάπεδο μπροστά από την κλίνη της λεχούς.

Η σύνθεση αυτή της παράστασης με πανομοιότυπα επιμέρους στοιχεία και ελάχιστες διαφοροποιήσεις απαντά σε δύο ακόμη εικόνες, που όμως έχουν μικρές διαστάσεις. Η μία ανήκει στη Συλλογή Σταθάτου[19] και φέρει τη χρονολογία 1674 και υπογραφή του Βίκτωρος, η οποία όμως έχει θεωρηθεί πλαστή[20]. Μόνη διαφορά της από την παρούσα εικόνα είναι η προσθήκη μιας ακόμη θεραπαινίδας μπροστά από τη μορφή του Ιωακείμ. Με την παρουσία αυτού του προσώπου ολοκληρώνεται η κίνηση της προηγούμενης κοπέλας που στρέφεται προς τα πίσω τείνοντας ένα καλάθι προς αυτήν. Στην εικόνα της Μονής Μαρίτσης φαίνεται να το δίνει στον Ιωακείμ, ο οποίος όμως έχει στραμμένη την προσοχή του αλλού. Στην εικόνα δηλαδή της Συλλογής Σταθάτου η σύνθεση είναι πληρέστερη. Η δεύτερη εικόνα βρίσκεται στο Μουσείο-Σκευοφυλάκιο Εκκλησιαστικής Τέχνης της Μονής Στροφάδων στη Ζάκυνθο[21]. Στην εικόνα αυτή παραλείπεται η μαύρη θεραπαινίδα που σκουπίζει, στο λίκνο του βρέφους υπάρχει μόνο η μαία, ενώ η άλλη θεραπαινίδα με το ριπίδιο είναι λευκή. Και οι τρεις αυτές εικόνες που προφανώς αντιγράφουν το ίδιο πρότυπο, πιθανώς χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αιώνα.

6. Εικόνα του νεομάρτυρα Νικολάου εκ Βούνενης από τη Μονή Αγίου Νικολάου στο Μετόχι Αχαΐας (0,94×0,58×0,023 μ.). Η εικόνα παρουσιάζει το νεομάρτυρα σε νεαρή

19. Α. Ξυγγόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, Αθήνα 1951, αριθ. 11, πίν. 11.

20. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, Αθήνα 1987, σ. 199.

21. Γ. Ρηγόπουλος, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 222.

Εικ. 17. Μετόχι Αχαΐας. Μονή Αγίου Νικολάου. Ο νεομάρτυρας Νικόλαος εκ Βούνενης. Φορητή εικόνα, κατά τη διάρκεια της συντήρησης.

ηλικία με στρατιωτική ενδυμασία (Εικ. 17). Διατηρείται η επιγραφή *1789 Μαΐου 8*. Η απεικόνιση του αγίου, η μνήμη του οποίου τιμάται την 9η Μαΐου είναι σχετικά σπάνια και δεν περιλαμβάνεται π.χ. στην *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης* του Διονυσίου εκ Φουρνά. Στην εικόνα-αφιέρωμα της Μαρίας Αγγελίνης Κομνηνής Δούκαινας Παλαιολογίνας που βρίσκεται στη Μονή Μεταμορφώσεως Μετεώρων[22] περιλαμβάνεται στις παραστάσεις στρατιωτικών αγίων στο πλαίσιο εικόνας της Θεοτόκου, ακολουθείται όμως διαφορετικό πρότυπο για την απόδοση του στρατιωτικού νεότατου αγίου, με πλούσια κόμη. Συγγενέστερη προς την απόδοση της εικόνας είναι η απεικόνισή του στο νάρθηκα του καθολικού της Μονής Μεγάλου Σπηλαίου. Ας σημειωθεί ότι η ακολουθία και το μαρτύριο του αγίου σώζεται σε χειρόγραφο της Μονής Αγίων Θεοδώρων Αροανίας[23], του οποίου αλλεπάλληλες εκδόσεις έγιναν στην Πάτρα (1861, 1866, 1905).

7. Εικόνα ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα (1,01×0,71×0,04 μ.) από τα Καμίνια Αχαΐας, 19ου αιώνα.

8. Τρεις δεσποτικές εικόνες από τη Μονή Ομπλού: α) Ένθρονη Θεοτόκος (0,80×0,59×0,03 μ.). β) Εικόνα Ανάληψης του Χριστού (0,80×0,585×0,025 μ.). γ) Παναγία Οδηγήτρια (0,80×0,585×0,025 μ.).

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Συντηρήθηκαν: 1. Εικόνα αγίου Γεωργίου (0,84×0,555×0,02 μ.), έφιππου με σκηνές του βίου του από το ναό Αγίου Πέτρου και Παύλου Μανωλάδας, με χρονολογία 1864.

2. Εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου (1,03×0,62×0,02 μ.) από το ναό της Κοίμησης από το Ψάρι Βάρδας. Φέρει επιγραφή *Δια συνδρομής Παναγιο χολοπ...Επιτρόπου 1805*.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου Ζακύνθου εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Μ. Ραζή, Α. Ραζής, Ά. Μάνεση, η ωρομίσθια συντηρήτρια Α. Πέττα και ο μόνιμος τεχνίτης Γ. Σεμιτέκολος. Επίσης, στο εργαστήριο έκαναν την πρακτική τους άσκηση οι σπουδαστές του τμήματος με ειδικότητα «Τεχνικός συντήρησης έργων ζωγραφικής» του ΙΕΚ Ζακύνθου, Αι. Γκλαβά, Β. Σχίζα και Χ. Τσακαλίδου.

Συντηρήθηκαν συνολικά 44 εικόνες από τους ναούς Αγίου Λαζάρου και Αγίας Τριάδας στην πόλη της Ζακύνθου, Αγίου Νικολάου στην Εξωχώρα, Αγίου Θεοφίλου στο Α΄ Δημοτικό Νεκροταφείο, Αγίου Νικολάου, ιδιοκτησίας οικογενείας Μαλούχου στη Λιθακιά, καθώς και από τις μονές Παναγίας Αναφωνήτριας και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Στις εργασίες συντήρησης του ξυλόγλυπτου τέμπλου και των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν κατά τη στερέωση του καθολικού της μονής της Παναγίας Αναφωνήτριας, καθώς και των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στις Βολίμες, εργάστηκαν οι συντηρητές Α. Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ματαράγκας, Θ. Τζελετόπουλος και Κ. Ράλλης.

Από τις εργασίες ενδεικτικά αναφέρονται:

Αναφωνήτρια

Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας

1. Η Στέψη της Θεοτόκου, δεσποτική. Διαστ. 1,20×0,85×0,02 μ. (Εικ. 18). Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσιάζει ελαφρύ κρακελάρισμα και μεγάλες φθορές με απώλεια χρώματος. Δεξιά και αριστερά έχουν προστεθεί ξύλινα συμπληρώματα, πλ. 0,115 μ., με μεταγενέστερη ζωγραφική[24]. Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις, αφαιρέθηκαν οξειδωμένα βερνίκια και, τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση.

Επάνω σε σκουρόχρωμα νέφη που απλώνονται από το πρασινωπό δάπεδο έως τον ουρανό, η Θεοτόκος απεικονίζεται γονατιστή με τα χέρια σε στάση δέησης. Το βαθυκόκκινο μαφόριο πέφτει ελεύθερα με πλούσιες πτυχώσεις στα πλάγια, αφή-

Εικ. 18. Ζάκυνθος. Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας. Η Στέψη της Θεοτόκου. Δεσποτική εικόνα, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 19. Ζάκυνθος. Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας. Η Σύναξη των Ασωμάτων. Δεσποτική εικόνα, μετά τη συντήρηση.

νοντας να φανεί το σκούρο πράσινο φόρεμά της, που διακοσμείται με χρυσή παρυφή στο λαιμό και τα μανίκια. Στη μέση της μπροστά δένει με κόμπο μια κόκκινη ζώνη. Την Παναγία στέφουν με λιθοκόσμητη χρυσή κορόνα ο Χριστός και ο Πατήρ. Αριστερά, ο Ιησούς, με ζωηρό κόκκινο μανδύα που αφήνει ακάλυπτο το στήθος του, κρατάει με το αριστερό χέρι το στέμμα και με το δεξί σταυροφόρο ράβδο. Δεξιά, ο Παλαιός των Ημερών ακουμπάει το αριστερό χέρι στη σφαίρα του κόσμου που στηρίζεται στο πόδι του, ενώ με το δεξί κρατάει την άκρη του στέμματος. Ψηλά στο μέσον της παράστασης τα σκοτεινά νέφη παραμερίζουν και μέσα σε ένα λαμπρό χρυσοκίτρινο φως απεικονίζεται το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεριού, ενώ τρεις χρυσές ακτίνες εκπορεύονται από αυτό προς την κεφαλή της Θεοτόκου. Δοξαστικά Χερουβείμ πετούν στα σύννεφα. Χαμηλά, με κόκκινα κεφαλαία γράμματα η επιγραφή: *ΚΟΡΗΝ ΠΑΛΑΜΗ Η ΤΡΙΑΣ ΚΑΤΑΣΤΕΦΕΙ*.

Η παράσταση έχει στενή εικονογραφική εξάρτηση από τις φλαμανδικές χαλκογραφίες και συγκεκριμένα από χαρακτικά του Jan Sadeler 1. Το σκουρόχρωμο πλάσιμο της σάρκας με τις βαθιές σκιές και τα λίγα φώτα στα πρόσωπα, η έντονη απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών στα γυμνά μέρη, η χωρίς πολλές διαβαθμίσεις χρωματική κλίμακα της παράστασης, καθώς και η χαλαρή σχεδίαση της πτυχολογίας των ενδυμάτων, οδηγούν σε ζακυνθινό εργαστήριο του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα.

Το επεισόδιο της Στέψης της Θεοτόκου δεν αναφέρεται στις γραπτές πηγές και είναι ολότελα ξένο στην ορθόδοξη εικονογραφική παράδοση. Η απεικόνιση της Παναγίας ως τέταρτου προσώπου της αγίας Τριάδας, σε δυτικούς πίνακες με θέμα τη στέψη της, εντάσσεται στη Μαριολατρεία της παπικής Εκκλησίας.

Έξω από το χώρο των Ιονίων νησιών, στην υπόλοιπη Ελλάδα, το θέμα της στέψης απαντά σπάνια και μάλλον συμπληρωματικά σε άλλες συνθέσεις.

2. Η Σύναξη των Ασωμάτων, δεσποτική. Διαστ. 1,20×0,85×0,02 μ. (Εικ. 19). Παρατηρούνται εκτεταμένες απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας, κυρίως στο κεντρικό τμήμα της παράστασης. Δεξιά και αριστερά έχουν προστεθεί ξύλινα συμπληρώματα πλ. 0,15 μ. με μεταγενέστερη ζωγραφική. Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι και έγινε αισθητική αποκατάσταση.

Στην παράσταση απεικονίζεται πλήθος αγγέλων. Σε πρώτο επίπεδο οι δύο αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ υποβαστάζουν εικόνα του Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορα μέσα σε δόξα. Σε δεύτερο επίπεδο και ανάμεσά τους εικονίζεται πιθανότατα ο Ραφαήλ, ενώ πίσω και ψηλότερα, σε τρίτο επίπεδο, προβάλλει ο τέταρτος αρχάγγελος. Επάνω ψηλά, στο χρυσό βάθος, διαβάζεται η επιγραφή: *Η ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΠΑΜΜΕΓΙΣΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗΛ ΚΑΙ ΠΑΣΩΝ ΤΩΝ ΕΠΟΥΡΑΝΙΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ [ΤΩΝ ΑΣΩ]ΜΑΤΩΝ*.

Η παράσταση ακολουθεί διαμορφωμένο εικονογραφικό τύπο που εντοπίζεται σε λίγες μεταβυζαντινές εικόνες. Πλησιέστερη εικονογραφικά είναι η εικόνα του Βυζαντινού Μου-

Εικ. 20. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Ο σταυρός του τέμπλου, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 21. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Ο άγιος Αθανάσιος. Δεξί φύλλο του βημοθύρου της πρόθεσης, μετά τη συντήρηση.

σείου στην Αθήνα που χρονολογείται στο 1666 και την οποία υπογράφει ο γνωστός κρητικός ζωγράφος Εμμανουήλ Τζάνες[25]. Το κοινό εικονογραφικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις δύο παραστάσεις είναι η βαρύτιμη στρατιωτική στολή του Μιχαήλ. Εικονογραφικά συγγενεύει και με ενυπόγραφη από τον Φιλόθεο Σκούφο εικόνα της Κεφαλονιάς (1667)[26], στην οποία, όπως και στην εικόνα της Ζακύνθου, ο μεσαίος άγγελος δεν αγγίζει τη δόξα του Χριστού. Η παράσταση ταυτίζεται ως προς τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα και την τεχνική εκτέλεση με την παράσταση της Στέψης της Θεοτόκου στην εικόνα του ίδιου τέμπλου.

Εξωχώρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Συντηρήθηκαν συνολικά 31 εικόνες. Σε όλες έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση των οξειδωμένων βερνικιών, αλλαγή τρέσων και, όπου κρίθηκε απαραίτητο, ξυλουργικές εργασίες και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση. Από τις εικόνες αυτές, ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής:

1. Σταυρός τέμπλου (Εικ. 20). Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις και καθαρισμός στο χρυσό και στη ζωγραφική επιφάνεια. Έγινε αντικατάσταση δύο ξύλων που είχαν τοποθετηθεί συρταρωτά στην πίσω πλευρά για ενίσχυση του σταυρού. Κολλήθηκαν οι ακτίνες και τα διακοσμητικά ανάγλυφα στοιχεία που είχαν αποκοπεί.

Το κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας του σταυρού περιβάλλεται από διάτρητο συνεχή ελικοειδή βλαστό. Στις τριλοβες απολήξεις των κεραιών του στερεώνονται ξυλόγλυπτα άνθη από διπλή σειρά φύλλων άκανθας, από τα οποία προβάλλει ένα κουκουνάρι. Οι ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους απεικονίζονται στα άνω άκρα των κεραιών και στο υποπόδιο. Στο κάτω άκρο της κάθετης κεραίας υπάρχει συνοπτική απόδοση του λόφου του Γολγοθά με την κάρα του Αδάμ. Στο χρυσό βάθος παριστάνεται ο εσταυρωμένος Χριστός, με φανερά τα δάνεια από την ιταλική τέχνη. Ο τύπος του ξυλόγλυπτου σταυρού στο επιστύλιο των τέμπλων κατάγεται από τους μεγάλους βενετσιάνικους σταυρούς του 13ου-14ου αιώνα, υιοθετήθηκε από την κρητική τέχνη και γνώρισε μεγάλη διάδοση από τα τέλη του 16ου αιώνα σε βενετοκρατούμενες περιοχές[27].

2. Οι άγιοι Γρηγόριος (αριστερό φύλλο) και Αθανάσιος (δεξί φύλλο) (Εικ. 21), βημόθυρο πρόθεσης. Διαστ. 1,165×0,383×0,035 και 1,235×0,40×0,035 μ.

Οι άγιοι εικονίζονται όρθιοι και μετωπικοί, μέσα σε τοξωτά ανοίγματα. Φορούν λειτουργικά άμφια. Στο αριστερό χέρι κρατούν κλειστό βιβλίο, ενώ με το δεξί ευλογούν. Το δάπεδο

25. *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*, Αθήνα 1997, αριθ. 21 (Χ. Μπαλτογιάννη).

26. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 1986, αριθ. 167 (Δ. Ρηγάκου).

27. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα, *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, σ. 219-238.

Εικ. 22. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Η Βρεφοκτονία. Θωράκιο τέμπλου, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 23. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Η μεταφορά της Κιβωτού. Θωράκιο τέμπλου, μετά τη συντήρηση.

είναι κόκκινο. Πάνω στο χρυσό κάμπο διαβάζονται οι επιγραφές: *Ο Α(ΓΙΟ)C / ΓΡΗΓΟΡΙΟC / Ο ΘΕΟΛΟΓΟC* (αριστερό φύλλο), *Ο Α(ΓΙΟ)C ΑΘΑΝΑ/CIOC* (δεξί φύλλο). Οι παραστάσεις πλαισιώνονται από χρυσωμένο ξυλόγλυπτο με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, που προβάλλεται σε κυανό βάθος. Στο κέντρο, πάνω από το τόξο, ανάγλυφη φτερωτή κεφαλή αγγέλου.

3-6. Θωράκια τέμπλου. Οι παραστάσεις που πλαισιώνονται με πλούσια διακοσμημένα ξυλόγλυπτα και χρυσωμένα πλαίσια είναι: Ο Ιώβ και η γυναίκα του, η Βρεφοκτονία (Εικ. 22), η μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς και με εντολή του Δαβίδ στην Ιερουσαλήμ (Εικ. 23) και το Κήρυγμα του Προδρόμου[28].

Τα θωράκια ζωγραφίστηκαν μετά το 1684, έτος της σύναψης του συμβολαίου για την κατασκευή του τέμπλου και πριν από το 1701, που οι αδελφοί Δημήτριος και Νικόλαος Νομικός το χρύσωσαν. Στην παράσταση του Ιώβ, που δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί άλλη φορά σε θωράκια της Ζακύνθου, ο αγιογράφος αντιγράφει με επιτυχία φλαμανδική χαλκογραφία του J. Sadeler 1 σε σχέδια του M. de Vos. Στο θωράκιο με τη Βρεφοκτονία, ο καλλιτέχνης συνθέτει το θέμα με συνοχή και θεματική ενότητα, δανειζόμενος στοιχεία και συνθετικούς τρόπους από διάφορα φλαμανδικά χαρακτικά διαφορετικών χαρακτών. Αντίθετα, η παράσταση της μεταφοράς της Κιβωτού έχει αντιγραφεί χωρίς αποκλίσεις από χαρακτικό του J. Sadeler 1, καθώς και το θέμα με το Κήρυγμα του Προδρόμου που είναι πιστό αντίγραφο χαρακτικού του Adriaen Collaert.

Ναός Αγίου Θεοφίλου

Η Στέψη της Θεοτόκου, φορητή εικόνα. Διαστ. 0,425×0,35×0,02 μ. (χωρίς το πλαίσιο)[29].

Η παράσταση ακολουθεί με μικρές αποκλίσεις το ίδιο εικονογραφικό πρότυπο με την εικόνα από το ναό της Παναγίας Αναφωνήτριας. Εδώ όμως το πλάσιμο της σάρκας είναι μαλακό και οι μεταβάσεις από τη σκιά στα φωτισμένα μέρη γίνονται ομαλά. Τα στοιχεία αυτά, η εκφραστικότητα των προσώπων, καθώς και η έντονη διακοσμητική διάθεση του ζωγράφου, που εκφράζεται κυρίως στα πλούσια, κοσμημένα με χρυσό και κεντήματα, ενδύματα των δύο προσώπων της αγίας Τριάδας (χρυσοποίκιλτα φυτικά μοτίβα, πολύτιμοι λίθοι, πόρπες, χρυσές ταινίες κ.ά.), παραπέμπουν σε ζωγράφο που έχει επηρεαστεί από τους τρόπους του ύστερου Μπαρόκ, όπως αυτό εκφράστηκε στη Ζάκυνθο κατά το 18ο αιώνα.

Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις, αφαιρέθηκαν οξειδωμένα βερνίκια και, τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση.

28. Γ. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκριτισμού*, Α', Αθήνα 1998, σ. 93-102.

29. *ΔΧΑΕ*, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 250.

Εικ. 24. Λιθακιά. Ναός Αγίου Νικολάου Μαλούχου. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Δεσποτική εικόνα, μετά τη συντήρηση.

Λιθακιά

Ναός Αγίου Νικολάου Μαλούχου

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, δεσποτική εικόνα. Διαστ. 1×0,59×0,02 μ. (Εικ. 24).

Η εικόνα έφερε σοβαρές φθορές από σαράκι στο ξύλινο υπόστρωμα, με συνέπεια να υπάρχουν σημαντικές απώλειες και της ζωγραφικής επιφάνειας, κυρίως στο αριστερό τμήμα της εικόνας.

Αφού κολλήθηκε ύφασμα για την προστασία της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαιρέθηκε όλο το σαθρό ξύλο στην πίσω δεξιά πλευρά, πληρώθηκαν τα κενά με ξυλοπολτό και κόλλα, επικολλήθηκε νέο ξύλο και τοποθετήθηκαν νέα τρέσα. Έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής, αφαίρεση επιζωγραφίσεων, καθαρισμός και αισθητική αποκατάσταση της παράστασης.

Ο Πρόδρομος παριστάνεται όρθιος, μετωπικός και φτερωτός. Έχει το δεξί χέρι υψωμένο σε ευλογία, ενώ με το αριστερό, κατεβασμένο, κρατάει μακρύ ραβδί και ανοιχτό ειλητάριο με τη μεγαλογράμματη επιγραφή: *ΜΕΤΑΝΟ/ΥΤΕ ΗΓΓΙ/ΚΕ ΓΑΡ Η / ΒΑCΙΛΕΙ/Α ΤΩΝ ΟΥ/ΡΑΝΩΝ*. Δεξιά, μέσα σε κάνθαρο είναι η κομμένη κεφαλή του αγίου με φωποστέφανο. Αριστερά, διακρίνεται η αξίνα στη ρίζα του δέντρου. Ο άγιος προβάλλεται ανάμεσα σε δύο βουνά με βαθμιδωτές πλαγιές. Στην επάνω δεξιά γωνία, μέσα από διπλό τεταρτοκύκλιο, το χέρι του κυρίου ευλογεί τον Πρόδρομο. Κάτω δεξιά, με μαύρα γράμματα, διαβάζεται αποσπασματικά η επιγραφή: *ΔΕ[ΗΣΙΣ] ΤΟΥ ΔΟΥ/-[ΛΟΥ] [...]ΜΑ[...]/ ΤΟΥ ΠΟΤΕ [...]*.

Εικ. 25. Λιθακιά. Ναός Αγίας Τριάδας. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος. Φορητή εικόνα, μετά τη συντήρηση.

Ο εικονογραφικός τύπος του φτερωτού κατά μέτωπον αγίου, όπως παριστάνεται στην εικόνα από το ναό του Αγίου Νικολάου, αποτελεί μία από τις παραλλαγές με τις οποίες εμφανίζεται και αποκρυσταλλώνεται στην κρητική ζωγραφική του 15ου και του 16ου αιώνα. Το πλάσιμο με καστανούς προπλασμούς και σταρόχρωμα σαρκώματα, η ελεύθερη απόδοση των όγκων στο πρόσωπο, τα γυμνά αδύνατα πόδια και η γεωμετρική απόδοση της πτυχολογίας, οδηγούν σε έργο καλού κρητικού ζωγράφου των μέσων του 16ου αιώνα.

Ναός Αγίας Τριάδας

Ο άγιος Δημήτριος έφιππος, φορητή εικόνα. Διαστ. 0,42×0,34×0,02 μ. (Εικ. 25).

Ο άγιος εικονίζεται πάνω σε κόκκινο άλογο, που καλπάζει προς τα αριστερά, σηκώνει τα μπροστινά πόδια και στρέφει το κεφάλι πίσω. Ο νεαρός άγιος κρατάει διαγώνια μακρύ κοντάρι. Φοράει κόκκινο χειριδωτό χιτώνα, χρυσό θώρακα διακοσμημένο στο μέσον με φτερωτή κεφαλή αγγέλου και ελικόφυλλα, χρυσές περικνημίδες και πράσινο μανδύα. Ο εικονογραφικός τύπος της παράστασης απαντά σε κρητικές και επτανησιακές εικόνες του 17ου και του 18ου αιώνα. Η τεχνοτροπία και η τεχνική της εικόνας, η φυσιοκρατική απόδοση του κάμπου, το ευγενικό και εκφραστικό πρόσωπο του αγίου κάνουν πιθανή τη χρονολόγηση της εικόνας στα μέσα του 17ου αιώνα.

Εικ. 26. Λιθακιά. Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Η Σταύρωση. Φορητή εικόνα, μετά τη συντήρηση.

Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Η Σταύρωση, φορητή εικόνα. Διαστ. 0,50×0,38×0,025 μ. (Εικ. 26).

Στον κεντρικό άξονα της παράστασης απεικονίζεται ο νεκρός Χριστός, προσηλωμένος σε γραπτό απλό σταυρό. Χαμηλά, γύρω από τους μηρούς, φοράει στενό περίζωμα, που η άκρη του κυματίζει ελεύθερα. Το σώμα του αποδίδεται με ιδιαίτερη πλαστικότητα και κάμπτεται έντονα αριστερά. Από τα χέρια, την πλευρά και τα καρφωμένα με ένα καρφί πέλματα, ρέει αίμα, που κυλάει έως κάτω, όπου απεικονίζεται σχηματικά ο λόφος του Γολγοθά και η κάρα του Αδάμ σε σπηλαιώδες άνοιγμα. Ο εσταυρωμένος Χριστός πλαισιώνεται αριστερά από την Παναγία με τρεις μυροφόρες και δεξιά από τον Ιωάννη και τον εκατόνταρχο Λογγίνο, σε στάσεις συγκρατημένης θλίψης, σύμφωνα με τα πρότυπα της τέχνης του 15ου αιώνα. Αντίθετα, το πλάσιμο της σάρκας και η στάση του σώματος του Χριστού, τα βαριά μαύρα σύννεφα του βάθους είναι δάνεια από την ιταλική τέχνη. Ο εικονογραφικός τύπος της παράστασης, με το συγκερασμό των δύο παραδόσεων, είχε μεγάλη διάδοση στα Επτάνησα, όπου, με μικρές παραλλαγές, σώζεται μεγάλος αριθμός εικόνων. Η εικόνα προέρχεται από ζακυνθινό εργαστήριο του β΄ μισού του 17ου αιώνα.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Χρυσοπηγή

Ναός Αγίου Ιωάννη

Στο ναό, ο οποίος είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες 18ου αιώνα, είχε εντοπιστεί παλαιότερα[30] πρώτο στρώμα τοιχογράφησης. Αυτή τη χρονιά αποτοιχίστηκαν δειγματοληπτικά από τον ανατολικό τοίχο του Ιερού, η παράσταση του διακόνου Στεφάνου και από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης τμήμα συλλειτουργούντος ιεράρχη. Μετά την αποτοίχιση του δεύτερου στρώματος ήλθε στο φως ο άγγελος του Ευαγγελισμού από το πρώτο στρώμα και ιεράρχης συλλειτουργών ο οποίος ταυτίζεται με τον άγιο Βασίλειο.

Είναι φανερό ότι το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης δεν ακολούθησε πιστά το εικονογραφικό πρόγραμμα του πρώτου, καθώς τον άγγελο και τη Θεοτόκο του Ευαγγελισμού αντικατέστησαν ο διάκονος Στέφανος και ο άγιος Γρηγόριος, αντίστοιχα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Ζαρούχλα

Ναός Αγίας Τριάδας

Οι σεισμοί των τελευταίων χρόνων και η υγρασία επιδείνωσαν την κατάσταση των τοιχογραφιών του 18ου αιώνα[31]. Για το λόγο αυτό ελήφθησαν άμεσα μέτρα προστασίας και στερέωσης των αποκολλημένων τμημάτων των παραστάσεων.

Περιστέρα

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Έγιναν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των σκηνών της Δευτέρας Παρουσίας στο χώρο του γυναικωνίτη, καθώς και δοκιμαστικά στο βόρειο τοίχο, που έφεραν στο φως κάτω από τον παχύ σοβά, μορφές αγίων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Μανωλάδα

Ναός Παλαιοπαναγιάς

Στο κεντρικό τμήμα του ναού και ειδικότερα στους θόλους των κεραιών, βόρειο, δυτικό και νότιο (στον ανατολικό όπως

30. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 334.
31. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 163.

και στον τρούλο η έρευνα για τον εντοπισμό τοιχογραφικού διακόσμου και η αποκάλυψη ελάχιστων σωζόμενων τμημάτων πραγματοποιήθηκε κατά τα προηγούμενα έτη), αποκαλύφθηκαν όσες τοιχογραφίες διατηρούνται, στο θόλο και στους πλάγιους τοίχους της νότιας κεραίας. Στο δυτικό θόλο, όπως και στις παλαιότερες εργασίες στα σφαιρικά τρίγωνα του τρούλου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο στρωμάτων σε κακή όμως διατήρηση. Στους πλάγιους τοίχους της νότιας καμάρας αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλευρά έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι και στη δυτική σκηνές από τον κύκλο του Πάθους. Η κατάσταση των τοιχογραφιών, όπως και όσων μέχρι σήμερα είχαν αποκαλυφθεί, είναι κακή. Η ζωγραφική επιφάνεια καλύπτεται από πολύ σκληρό στρώμα αλάτων, καθώς ο ναός είχε παραμείνει για πολλά χρόνια χωρίς κεραμίδια και οι θόλοι εξωτερικά καλύπτονταν από πυκνή βλάστηση, που είχε εισχωρήσει με ριζίδια σε όλους τους τοίχους. Έτσι ο καθαρισμός τους είναι επίπονη και ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Κάτω Παναγιά Κυλλήνης

Μονή Βλαχερνών

Μετά το πέρας των στερεωτικών εργασιών στο καθολικό της μονής, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός, η στερέωση και η συντήρηση του μεταβυζαντινού ζωγραφικού διακόσμου στο διακονικό[32].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Αναφωνήτρια

Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας

Σφραγίστηκαν οι ρωγμές σε όλη την επιφάνεια των σωζόμενων τοιχογραφιών. Στερεώθηκαν τα σημεία όπου υπήρχαν έντονες αποκολλήσεις του υποστρώματος και έγιναν περιμετρικές συγκρατήσεις με τοποθέτηση νέου κονιάματος, η σύσταση του οποίου ήταν τρία μέρη αδρανούς υλικού και ένα μέρος ασβέστη. Τοποθετήθηκαν μικροί σωλήνες εκτόνωσης στα σημεία που οι ρωγμές ήταν μεγάλες, όπως στην κεντρική κόγχη με την παράσταση της Πλατυτέρας. Έγινε προστασία τοιχογραφημένων τμημάτων με την τοποθέτηση βαμβακερού υφάσματος. Αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες που σώζονταν κάτω από τα ασβεστοκονιάματα στους πεσσούς της τοξοστοιχίας, στο κτιστό τέμπλο, στο νότιο τοίχο του ναού, καθώς και στα σημεία της τοιχοδομής που εμφανίστηκαν μετά την αφαίρεση της

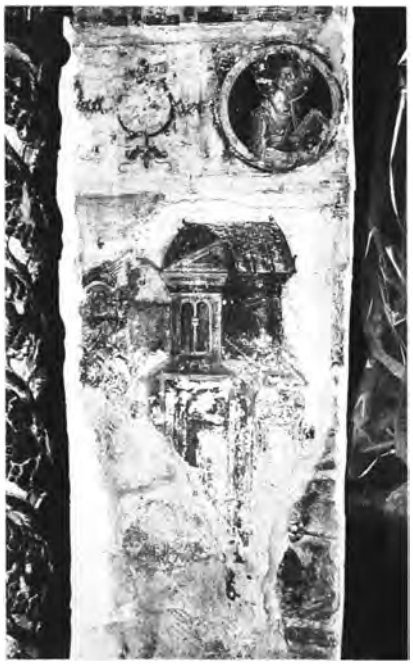

Εικ. 27. Ζάκυνθος. Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας. Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στο χώρο του Ιερού.

Εικ. 28. Ζάκυνθος. Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας. Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στη βόρεια πλευρά του μεσαίου κλίτους, μετά την αφαίρεση της ξύλινης οροφής.

ξύλινης οροφής (Εικ. 27-28) Επίσης, αφού αφαιρέθηκαν τα μπάζα, με τα οποία είχε πληρωθεί η κόγχη της Πρόθεσης, αποκαλύφθηκε παράσταση με δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Βολίμες

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Σε όλη την επιφάνεια του ναού έγιναν δείγματα, διαστ. 0,20×0,20 μ., και εντοπίστηκαν τμήματα τοιχογραφίας στο νότιο τοίχο. Διαπιστώθηκε ότι το κάτω τμήμα των παραστάσεων βρισκόταν κάτω από τη στάθμη του δαπέδου, επειδή η αρχική στάθμη ήταν κατά 0,50 μ. χαμηλότερα. Η απόσπαση και μετα-

32. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 297.

Εικ. 29. Ζάκυνθος. Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, μετά τη συντήρηση.

φορά των τοιχογραφημένων τμημάτων ήταν αδύνατη, αφού οι εργασίες αποκάλυψης έγιναν μετά τη στερέωση των λιθοδομών. Η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών ήταν κακή, αφού το ζωγραφικό στρώμα είχε φθαρεί. Έγιναν εργασίες περιμετρικής συγκράτησης και στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας.

ΞΥΛΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Αναφωνήτρια

Ναός Παναγίας Αναφωνήτριας

Ελήφθησαν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία του τέμπλου, προκειμένου να τοποθετηθεί στη χαμηλότερη στάθμη του δαπέδου του ναού, η οποία προέκυψε μετά από ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του. Έγινε μηχανικός καθαρισμός της επιφάνειας του τέμπλου, του γλυπτού διακόσμου, των ξύλων της πίσω όψης και στερεώσεις των σαθρών τμημάτων στη βάση του. Τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση (Εικ. 29).

Εξωχώρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Η γενική κατάσταση του τέμπλου[33] είναι καλή. Τα προβλήματα στο ξύλινο υποστήριγμα εντοπίστηκαν στην προσβολή του ξύλου από έντομα, σε μικρά σπασίματα και ρωγμές τοπικά, καθώς και στα ανοίγματα των ενώσεων, κυρίως στη σειρά των εικόνων του Δωδεκάορτου. Τέλος, φθορές είχαν προκληθεί από τις χρόνιες οξειδώσεις των μακριών σιδερένιων χειροποίητων καρφιών. Οι διακυμάνσεις της υγρασίας-θερμοκρασίας είχαν προκαλέσει φθορές στην προετοιμασία, όπως ρωγμές, φουσκώματα, συρρικνώσεις και απολεπίσεις. Οι απώλειες της προετοιμασίας είχαν επεκταθεί και στο χρυσό, που έπασχε κυρίως από χρόνιες επικαθίσεις ρύπων, σκόνης και αιθάλης. Τέλος, μία σειρά από γενικές φθορές είχαν προκληθεί από προηγούμενες επεμβάσεις, όπως στοκαρίσματα, επιζωγραφήσεις, ξυσίματα, κάψιμο, χτυπήματα από μετακινήσεις, αποκολλήσεις και απώλειες από αμέλεια. Αφού αφαιρέθηκε με μαλακό πινέλο το παχύ στρώμα σκόνης, στερεώθηκε η προετοιμασία και ο χρυσός με διάλυμα Primal

Εικ. 30. Εξωχώρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 31. Περατάτα. Εκκλησιαστικό Μουσείο Μονής Αγίου Ανδρέου Μηλαπιδιάς. Ο άμβωνας της Παναγίας Ρακατζή.

33. Τις εργασίες συντήρησης του τέμπλου πραγματοποίησαν οι συντηρητές Α. Ραζής, Α. Πέττα, Α. Θεοδόσης, Μ. Θεοδόσης και ο τεχνίτης Γ. Σεμιτέκολος.

ΑC 33 και ενισχύθηκε η δομή με εμποτισμό του διαλύματος. Παράλληλα, έγινε η αφαίρεση των επιφανειακών ρύπων με διάλυμα φυσικού σαπουνιού και των στόκων, σοβάδων και σκληρών επικαθήσεων με μηχανικό τρόπο. Όπου υπήρχε ζωγραφική ο καθαρισμός ολοκληρώθηκε με αιθυλική αλκοόλη. Τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση. Για την προληπτική απεντόμωση χρησιμοποιήθηκε Xyladecor, ενώ για τον επιφανειακό καθαρισμό της πίσω πλευράς πίεση αέρα (Εικ. 30).

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Περατάτα

Μονή Αγίου Ανδρέου Μηλαπιδιάς

Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων συντηρήθηκαν τα ξυλόγλυπτα του ναού της Παναγίας Ρακατζή (Γενέσιον Θεοτόκου) Αργοστολίου προκειμένου να συμπεριληφθούν στην έκθεση του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Μονής. Ο ναός, ιδιωτικός της οικογένειας Χωραφά Ρακατζή, ερειπώθηκε με τους σεισμούς του 1953[34]. Το τέμπλο του ναού, διαστ. 6,50×6,90 μ., αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα μπαρόκ ξυλογλυπτικής του 18ου αιώνα. Οι τρεις θύρες του με το θέμα του Νυμφίου και των αγγέλων με τα σύμβολα του Πάθους φέρουν την υπογραφή του κεφαλονίτη ζωγράφου Γεώργιου Περλιγγή και τη χρονολογία 1774. Οι θύρες, τα βημόθυρα καθώς και οι εικόνες του τέμπλου έχουν ενσωματωθεί στο νεότερο τέμπλο του μετασεισμικού ομώνυμου ναού στο Αργοστόλι και δεν παραχωρήθηκαν στο μουσείο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ξυλόγλυπτη διακόσμηση που κάλυπτε την κόγχη της πρόθεσης του Ιερού, καθώς και ο καλυκόσχημος άμβωνας, ο οποίος στηρίζεται σε ολόγλυφο αετό που κρατά σκήπτρο (Εικ. 31). Από τη γραπτή διακόσμηση του άμβωνα διατηρούνται ίχνη των τεσσάρων ευαγγελιστών, οι οποίοι παριστάνονταν σε μετάλλια ημίσωμοι με ανοικτά ευαγγέλια.

Η γενική κατάσταση των ξυλογλύπτων είναι καλή. Έγινε απεντόμωση με βρωμιούχο μεθύλιο, καθαρισμός από τους ρύπους, την αιθάλη και αφαίρεση του οξειδωμένου βερνικιού. Στη συνέχεια στερεώθηκε ο ξύλινος φορέας και η χρυσωμένη επιφάνεια και, τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

34. Βλ. *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο*, 1, Αργοστόλι 1989, σ. 85-89, εικ. 118-123.

35. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 156.

36. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Ασκηταριά στην περιοχή του όρους Σκόλλις στην Αχαΐα, *Διεθνές Συμπόσιο ΕΙΕ - ΚΒΕ - 6η ΕΒΑ, Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, Αίγιο, 5-6 Μαΐου 2000*, Αθήνα 2004, σ. 113-129.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Σανταμέρι

Σπήλαιο Αγίου Γεωργίου

Στο όρος Σκόλλις, σε σπήλαιο κείμενο στη νοτιοανατολική πλευρά και πλησιέστερα στον οικισμό Πόρτες, είχαν αποκαλυφθεί και συντηρηθεί κατά τα προηγούμενα χρόνια δύο τοιχογραφημένα ναΰδρια, το ένα στο επίπεδο εισόδου αφιερωμένο στην Παναγία και το δεύτερο σε ψηλότερο κοίλωμα του σπηλαίου τιμώμενο στο όνομα του αγίου Γεωργίου[35].

Η μελέτη του τοιχογραφικού τους διακόσμου[36] είχε καταδείξει δύο τουλάχιστον διαφορετικές τεχνοτροπίες, μία πλησιέστερη στην καλή επαρχιακή τέχνη των μέσων του 13ου αιώνα με αναμνήσεις της κομνήνειας τεχνοτροπίας, ενώ η δεύτερη παρουσιάζει πολύ λαϊκότερο και αδέξιο χαρακτήρα. Ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχει μεταξύ τους μεγάλη χρονολογική διαφορά, καθώς κοινά στοιχεία χαρακτηρίζουν τα δύο στυλ. Η αγιογράφηση του ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου φαίνεται να έπεται των καλύτερων τεχνοτροπικά τοιχογραφιών του ναού της Θεοτόκου, όπου όμως παρεμβάλλονται παραστάσεις της λαϊκότροπης τέχνης.

Σπήλαιο Θεοτόκου

Στην κορυφή του βουνού, στην ανατολική του πάντα πλευρά, υπάρχει δεύτερο μεγάλο σπήλαιο, που πρόσφατα επισκέφθηκε η Υπηρεσία. Σε ιδιαίτερα δυσπρόσιτο σημείο, είναι επίμηκες, διαμορφωμένο σε τρεις στάθμες. Από το επίπεδο της εισόδου και πίσω από έναν ευρύ κατηφορικό χώρο, σε στάθμη 1,50 μ. περίπου χαμηλότερα, έχει χτιστεί ναΰδριο, που στις δύο πλευρές του εφάπτεται του φυσικού βράχου. Σήμερα φέρει πρόχειρη στέγη από ελλενίτ, γύρω στο 1 μ. κάτω από το βράχο που το καλύπτει, προκειμένου να προφυλάξει το χώρο από τα νερά που στάζουν όλο το χρόνο, είναι όμως πιθανό και αρχικά να υπήρχε ανάλογη στέγη, αν ληφθεί υπόψη το σωζόμενο ύψος των πλάγιων τοίχων, αλλά και οι παραστάσεις που κοσμούσαν τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο, την Ανάληψη και τη Σταύρωση, σε συνθέσεις που πιθανώς είχαν τριγωνική άνω απόληξη. Δυτικά του ναϋδρίου το σπήλαιο συνεχίζεται επίμηκες και διευρυνόμενο σε δύο επίπεδους χώρους, τον ένα σε στάθμη χαμηλότερη του ναϋδρίου κατά 2 μ. περίπου και το δεύτερο κατά 3,50 μ. Οι χώροι αυτοί, που είναι αθέατοι από το άνοιγμα του σπηλαίου, προφανώς χρησιμοποιούνταν για τη διαμονή των ασκητών.

Το ναΰδριο, αφιερωμένο στη Θεοτόκο, κατά παράδοση γιορτάζει τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα, είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες, που διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, αλλά έχουν υποστεί το βανδαλισμό των επισκεπτών των νεότερων χρόνων. Η είσοδος βρίσκεται στο νότιο τοίχο και ακριβώς

Εικ. 32. Σανταμέρι. Σπήλαιο Θεοτόκου. Τμήμα της παράστασης της Ανάληψης.

απέναντι στον εισερχόμενο υπάρχει η παράσταση της Δέησης, με τον Χριστό ένθρονο και σε μικρότερη κλίμακα ζωγραφισμένους τη Θεοτόκο και τον Πρόδρομο. Ανατολικότερα υπάρχει η ολόσωμη μετωπική απεικόνιση του αγίου Νικολάου. Στην κόγχη του Ιερού εικονίζεται η Παναγία Βλαχερνίτισσα ανάμεσα σε δύο εξαπτέρυγα. Ο Χριστός Εμμανουήλ εικονίζεται μέσα σε κόκκινο δίσκο διακοσμημένο στην περιφέρεια με σταυρούς. Στη χαμηλότερη ζώνη στηθαίοι μετωπικοί εικονίζονται τέσσερις Ιεράρχες, οι άγιοι Αθανάσιος, Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βλάσιος. Στο μέσον ανάμεσά τους υπάρχει ορθογώνιο πλαίσιο, όπου πιθανότατα υπήρχε αφιερωματική επιγραφή, όπως και στα άλλα ναΰδρια, εδώ όμως έχει τελείως καταστραφεί. Δεξιά και αριστερά της αψίδας εικονίζεται ο Ευαγγελισμός. Η Θεοτόκος παρίσταται ορθή μπροστά σε θρόνο και οικοδομήματα. Τρίχρωμη οδοντωτή ταινία στέφει την αψίδα. Από πάνω εικονίζεται η Ανάληψη (Εικ. 32). Στο κέντρο της σύνθεσης, κάτω ακριβώς από την ελλειψοειδή Δόξα του Κυρίου που έχει σήμερα καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος της, εικονίζεται σε προτομή δεόμενη η Θεοτόκος. Δύο άγγελοι πλάι της στρέφονται προς τα δύο ημιχόρια των αποστόλων και υποδεικνύουν τον αναλαμβανόμενο Χριστό. Αποσπασματική είναι η διατήρηση των αποστόλων, που ζωγραφισμένοι σε μικρότερη κλίμακα από την Παναγία, έκθαμβοι χειρονομούν ζωηρά. Στο νότιο τοίχο υπάρχει η μορφή διακόνου και δίπλα ένθρονη η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα. Στο δυτικό τοίχο ένα ελάχιστο ίχνος στο πάνω μέρος, με το κάτω τμήμα της απεικόνισης του εσταυρωμένου ληστή μαρτυρεί την παράσταση της Σταύρωσης στη σταθερή θέση της μέσα στο ναό, ενώ στην κάτω ζώνη σώζεται μόνον η Σύναξη των Ασωμάτων. Τέλος, στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου σε δύο ζώνες διατηρούνται οι παραστάσεις, επάνω του Εναγκαλισμού της Θεοτόκου με την αγία Άννα και κάτω των Εισοδίων. Εικονογραφικά επαναλαμβάνονται σχεδόν τα χαρακτηριστικά που σημειώθηκαν στα μνημεία που εξετάστηκαν προηγουμένως, με κάποιες προσθήκες. Η Βλαχερνίτισσα της αψίδας εικονίζεται ανάμεσα στις ουράνιες δυνάμεις, που στο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου έχουν τη μορφή του εξαπτέρυγου στο κάτω τμήμα της κόγχης. Διατηρείται η παράσταση της Ανάληψης, που στον Άγιο Γεώργιο απλώς συνάγεται ότι υπήρχε, και προστίθενται στο εικονογραφικό πρόγραμμα οι δύο σκηνές από το βίο της Θεοτόκου και η Σύναξη των Αρχαγγέλων.

Τεχνοτροπικά, παρά τον πιο λαϊκό χαρακτήρα, που ως σύνολο αποπνέει ο διάκοσμος, είναι φανερό ότι αντιγράφει το ύφος των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου, ίσως μάλιστα ο ζωγράφος της Δέησης να είναι ο ίδιος με το ζωγράφο του ναΰδρίου του Αγίου Γεωργίου. Κοινά στα δύο μνημεία είναι τα διακοσμητικά θέματα, καθώς και η χρωματική κλίμακα που χρησιμοποιείται, ενώ και στα τρία υπάρχουν μακροσκελείς επιγραφές σε μικρογράμματη και ανορθόγραφη γραφή, που συνοδεύουν τις παραστάσεις, στοιχείο και αυτό που εκφράζει τον επαρχιώτικο και μοναστικό χαρακτήρα τους. Βέβαιο είναι ότι όλες οι τοιχογραφίες που περιγράφηκαν δεν έχουν μεγάλη χρονική διαφορά μεταξύ τους. Ο καθαρισμός τους και κυρίως των επιγραφών, αν κάποτε μπορέσει να πραγματοποιηθεί, θα συμβάλει στην ακριβέστερη χρονολόγηση και αξιολόγησή τους.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Χαλανδρίτσα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός βρίσκεται 1 χλμ. βορειοδυτικά του οικισμού μέσα στους αγρούς. Είναι μετόχι της Μονής Χρυσοποδαρίτισσας Πατρών[37]. Μονόχωρος, αρχικά καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα, έχει υποστεί νεότερες επεμβάσεις που αλλοίωσαν εσωτερικά και εξωτερικά τη μορφή του. Στην αψίδα όμως, κάτω από τα επιχρίσματα διακρίνεται πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Ίχνη ίδιας τοιχοποιίας σώζονται και στο νότιο τοίχο του ναού. Σε πατριαρχικό σιγίλιο του Κυρίλλου Β΄ Κονταρή (1635), το οποίο εκλάπη το 1979 από τη μονή, ο Άγιος Γεώργιος αναφέρεται ήδη ως μετόχι της[38].

Επί του παρόντος, και πριν καθαιρεθούν τα επιχρίσματα, κάθε προσπάθεια χρονολόγησης του μνημείου θεωρείται παρακινδυνευμένη.

Αλεποχώρι

Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ

Η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή βρίσκεται σε χαράδρα του

37. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 301.

38. Η πληροφορία οφείλεται στον ηγούμενο της Μονής Χρυσοποδαρίτισσας αρχιμανδρίτη Νικόδημο Μπαρούση, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

Ερύμανθου, στην περιφέρεια του Αλεποχωρίου και η πρόσβαση σε αυτήν επιτυγχάνεται μετά από μιάμιση ώρα πεζοπορία.

Σύμφωνα με την παράδοση[39], οι μοναχοί εγκατέλειψαν τη μονή εξαιτίας του σφοδρού χειμώνα και του ανήλιαγου τόπου και έχτισαν χαμηλότερα νέα, αφιερωμένη στον Άγιο Αντώνιο. Η περιοχή όμως ήταν βαλτώδης, το κλίμα ανθυγιεινό και οι μοναχοί εγκατέλειψαν εκ νέου το μοναστήρι για να ιδρύσουν τελικά στις αρχές του 18ου αιώνα τη σημερινή μονή Αγίων Πάντων Τριταίας[40] ανάμεσα στα χωριά Αλεποχώρι, Βελιμάχι και Γρεβενό.

Ο χώρος όπου αναπτύσσεται η μονή του Ταξιάρχη Μιχαήλ είναι ένα μακρόστενο πλάτωμα σε δύο επίπεδα, με το βράχο να αποτελεί το νότιο όριο και τη χαράδρα το βόρειο. Γι' αυτό το λόγο η διάταξη των κτιρίων είναι παρατακτική, προσαρμοσμένη στη μορφολογία του εδάφους. Χαμηλή μάντρα με πολεμιστροειδή ανοίγματα προστατεύει βόρεια το πλάτωμα.

Εκτός από το καθολικό, διατηρούνται μισοερειπωμένα ο καμαροσκεπής πυλώνας, ένα κτίσμα ισόγειο με μονόριχτη στέγη που συνέχεται ανατολικά με άλλο πυργοειδές τριώροφο. Σε αυτά τα κτίσματα υπάρχουν κελιά, αποθηκευτικοί χώροι και η τράπεζα της μονής (δωμάτιο με κογχάρια στους τοίχους και σπαράγματα τοιχογραφιών).

Παράλληλα με το βόρειο τοίχο του τριώροφου κτιρίου, ένας θολοσκέπαστος διάδρομος οδηγεί κατευθείαν από τον πυλώνα στο χαμηλότερο επίπεδο όπου βρίσκεται το καθολικό, μονόχωρο καμαροσκέπαστο με ερειπωμένο σήμερα νάρθηκα και θύρες βόρεια και δυτικά. Είναι χτισμένο, όπως και τα υπόλοιπα κτίρια, με σκληρή ντόπια σχιστολιθική πέτρα και ελάχιστο συνδετικό κονίαμα. Εσωτερικά δύο σφενδόνια ενισχύουν την καμάρα. Στο νότιο και τον ανατολικό τοίχο του Ιερού διατηρούνται τοιχογραφίες που μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα, στην κατώτερη ζώνη ολόσωμοι ιεράρχες και στην ανώτερη άγγελοι από την παράσταση της Θείας Λειτουργίας.

Στο ανατολικό άκρο του πλατώματος ένας ισχυρός τοίχος, που διατρυπάται από τοξωτή πυλίδα, κατεύθυνσης Β.-Ν., ενώνεται με τη χαμηλή μάντρα και οριοθετεί το μοναστικό χώρο.

Βελιμάχι[41]

Άγιος Γεώργιος

Πρόκειται για μεγάλη, κοιμητηριακή λιθόκτιστη βασιλική με πλατιά ημικυκλική αψίδα, η οποία διακοσμείται με εννέα αβαθή αψιδώματα που οριοθετούνται με μικρούς πωρολιθικούς ορθογώνιους δόμους και δεν καταλαμβάνουν όλο το ύψος της αψίδας.

Ο ναός μορφολογικά παραπέμπει στη ναοδομία του 18ου αιώνα και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 18ου ή τις αρχές του 19ου αιώνα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Καλάβρυτα

Ναός Αγίας Λαύρας

Το πρώτο καθολικό της μονής, γνωστό ως Παλαιομονάστηρο, βρίσκεται σε τόπο απόκρημνο και δύσβατο, 300 μ. περίπου νοτιοδυτικά από τη σημερινή μονή της Αγίας Λαύρας. Πρόκειται για σπηλαιώδη σταυρεπίστεγο ναό της Α, κατά Α. Ορλάνδο[42], κατηγορίας, που αρχικά χτίστηκε ως μονόκλιτος. Αργότερα, ο ναός επεκτάθηκε κατά πλάτος[43] και έγινε δίκλιτος. Ανατολικά και νότια από το Παλαιομονάστηρο διακρίνονται, λαξευμένα στους πρόποδες του βράχου, ασκητήρια[44]. Ο ναός σε κάτοψη παρουσιάζει σχήμα παραλληλόγραμμου. Το Ιερό και τμήμα της νότιας πλευράς του ναού αναπτύσσεται μέσα στο βράχο[45].

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

Περιστέρα

Στο ορεινό χωριό[46] που βρίσκεται στον Χελμό σκαρφαλωμένο πάνω από την πεδιάδα του Πείρου ποταμού διατηρούνται τέσσερις αξιόλογοι ναοί.

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Είναι ο μητροπολιτικός ναός του οικισμού, λιθόκτιστος (αργολιθοδομή με λαξευτούς γωνιόλιθους), με πλατιά τρίπλευρη αψίδα διατρυπώμενη από δίλοβο παράθυρο και στρογγυλό φεγγίτη, θύρες εισόδου στη δυτική και τη νότια πλευρά και μεταγενέστερο μνημειακό πρόπυλο με συμφυές καμπαναριό επίσης στη νότια πλευρά. Τα ανακουφιστικά τόξα, τα υπέρθυρα και οι λαμπάδες των παραθύρων και της δυτικής θύρας έχουν κατασκευαστεί από ντόπιο πωρόλιθο. Η νότια είσοδος και το πρόπυλο με την επιμελημένη τοιχοποιία οφείλονται σε προσθήκη του 1862. Τότε πρέπει να τοιχίστηκαν και πέντε παράθυρα (ένα στη δυτική και από δύο στη βόρεια και τη νότια πλευρά). Την απόληξη των τοίχων περιτρέχει πώρινο γείσο

39. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτραι 1959, σ. 23.

40. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 182.

41. Χωριό της Τριταίας που για πρώτη φορά αναφέρεται στην ενετική απογραφή του 1699. Βλ. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 90-91.

42. *ΑΒΜΕ* Α (1935), σ. 42-43. Γ. Σωτηρίου, *Η Μονή της Αγίας Λαύρας. Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1925, σ. 186, εικ. 4.

43. Η προσαύξηση δεν μπορούσε να γίνει κατά μήκος, εξαιτίας του υπάρχοντος γκρεμού.

44. Πρόκειται δηλαδή για μικρούς ατομικούς χώρους κατάκλισης, που διαμορφώθηκαν μέσα σε βράχο και σε κάποια προγενέστερη εποχή χρησιμοποιήθηκαν από ασκητές και ερημίτες.

45. Α. Κουμούση - Α. Μουτζάλη, Υστεροβυζαντινός σπηλαιώδης ναός Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων, *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2001-2002, Α', σ. 431-444.

46. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 490-491.

Εικ. 33. Περιστέρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Παράσταση Δευτέρας Παρουσίας.

ημικυκλικής διατομής. Η στέγη στη δυτική και την ανατολική άκρη της έχει απότμηση.

Εσωτερικά υπάρχει γυναικωνίτης σε ψηλότερο επίπεδο από το ναό. Στη βορειοδυτική γωνία του διατηρούνται τοιχογραφίες: ολόσωμοι οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη και ψηλότερα μετάλλια με δύο ημίσωμες αγίες στο δυτικό τοίχο, ενώ στο βόρειο αναπτύσσεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας με ιδιαίτερη έμφαση στα μαρτύρια των κολασμένων (Εικ. 33). Οι λαϊκότροπες τοιχογραφίες πρέπει να θεωρηθούν έργο κάποιου νεζερίτη ζωγράφου του 18ου αιώνα.

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Βρίσκεται στη συνοικία Κουτρουλέικα. Είναι ευρύχωρη, μονόχωρη βασιλική, χτισμένη με λαξευτούς πωρόλιθους. Η πλατιά επτάπλευρη αψίδα διακοσμείται με ισάριθμα επιμήκη αψιδώματα, οι ακμές των οποίων τονίζονται με συμφυείς κιονίσκους, και επτά μικρότερα τεθλασμένα αψιδώματα. Κατά μήκος του νότιου τοίχου υπάρχει μεταγενέστερο καμπαναριό και στοά, οι πέντε πεσσοί της οποίας στηρίζουν σήμερα τη δίριχτη στέγη. Λαξευτό πωρολίθινο είναι το γείσο στην κατάληξη των τοίχων. Στο δυτικό τοίχο διακρίνεται τοιχισμένη τοξωτή θύρα, ενώ η είσοδος σήμερα επιτυγχάνεται από τα νότια, όπου δημιουργείται ορθογώνιο θύρωμα με κοιλόκυρτη γλυφή περιμετρικά. Επάνω από το θύρωμα ανοίγονται πέντε τυφλά αψιδώματα. Τα δύο ακραία είναι ημιτοιχισμένα, το μεσαίο έχει τόξο τεθλασμένο, ενώ τα υπόλοιπα ημικυκλικά. Πώρινοι πεσσίσκοι με συμφυή βάση διαχωρίζουν τα αψιδώματα. Σε έναν από αυτούς είναι χαραγμένο το όνομα *Γεώργιος Π....κοπουλος*. Ίδια επιγραφή διακρίνεται και στη βάση του διπλανού πεσσίσκου.

Το ξύλινο τέμπλο χρονολογείται το 1844 και είναι έργο των *Δημητρίου και αδελφών Μιχαλοπούλων*. Οι δεσποτικές εικόνες είναι έργα των ίδιων ζωγράφων, δωρεά του *πρεσβυτέρου Γερμανού Περλέγκα*.

Τα στοιχεία της ναοδομίας επιτρέπουν τη χρονολόγηση του μνημείου στο 18ο αιώνα.

Άγιοι Ανάργυροι

Το εξωκκλήσι βρίσκεται στη θέση Κουτρούφι, 2 χλμ. από το χωριό. Μονόχωρο, λιθόκτιστο με εμφανείς ξυλοδεσιές (χαρακτηριστικό των βαρβαριτών μαστόρων που δούλευαν στην περιοχή), τρίπλευρη αψίδα και μοναδική θύρα εισόδου στο νότιο τοίχο. Σήμερα στεγάζεται με δίριχτη τσιμεντένια στέγη. Το πάχος των τοίχων όμως επιτρέπει την υπόθεση ότι αρχικά θα ήταν καμαροσκέπαστο.

Εσωτερικά, τέσσερα σκαλιά στο δυτικό τμήμα οδηγούν στο γυναικωνίτη. Το ξύλινο βαμμένο τέμπλο αποτελεί απλουστευμένη μορφή του παραπάνω στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής. Στη δεσποτική εικόνα των αγίων Αναργύρων υπάρχει η επιγραφή: *+ Δέησις Σπυρίδω Ιερέος Γρηγορίου ιεροδιακόνου και Παναγιώτου του Αναγνώστη Γουρνάκη 1810.*

Σύγχρονες φαίνονται οι υπόλοιπες δεσποτικές και οι εικόνες του Δωδεκαόρτου.

Ναός Αγίου Βασιλείου

Βρίσκεται στη συνοικία Ρούγα. Μονόχωρος ναός χτισμένος με ντόπιους ασβεστόλιθους, θύρα στη βόρεια πλευρά και δύο παράθυρα στη βόρεια και τη δυτική αντίστοιχα. Η ημικυκλική αψίδα χωρίζεται με έξεργη ταινία σε δύο καθ' ύψος τμήματα, από 0,40-1,10 μ. (λόγω της κλίσης του εδάφους) είναι αδιακόσμητη, ενώ πάνω από την ταινία διακοσμείται με πέντε τυφλά αψιδώματα, απλούστερης μορφής αυτών του ναού της Ζωοδόχου Πηγής[47].

Το απλό ξύλινο τέμπλο φέρει τρεις εικόνες του 1839 που έγιναν *δαπάνη του πανοσιωτάτου Γερμανού Περλέγκα* και μία (άγιος Ιωάννης Πρόδρομος) χρονολογούμενη το 18ο-19ο αιώνα, εξαιρετικά απολεπισμένη.

Ο ναός πιθανώς χρονολογείται στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Δαφνιώτισσα

Έγινε αυτοψία στις θέσεις Βίγλιζα, Παλιοχωράκι και Άγιος

47. Ό.π.

Αθανάσιος, όπου διακρίνονται ερείπια, προφανώς του ομώνυμου ναού.

Ταξιάρχες

Καταγράφηκαν οι μεταβυζαντινές και νεότερες εκκλησίες του κηρυγμένου παραδοσιακού οικισμού των Ταξιαρχών (τέως Μοφκίτσα)[48]. Είναι μικροί, μονόχωροι, ξυλόστεγοι ναοί με ημικυλινδρική αψίδα, χτισμένοι με αργολιθοδομή: ο Άγιος Γεώργιος (19ος αι.), εξωτ. διαστ. 10,20×7,37 μ., οι Άγιοι Θεόδωροι (19ος αι.), διαστ. 7,90×5,64 μ., και η Παναγία, αφιερωμένη στο Γενέσιο της Θεοτόκου (19ος αι.), διαστ. 9,75×6,37 μ.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου, καθολική και κοιμητηριακή εκκλησία του χωριού, είναι μονόχωρη, ξυλόστεγη αίθουσα με τρεις ημικυλινδρικές αψίδες στην ανατολική πλευρά. Είναι δομημένη με γωνιόλιθους από πωρόλιθο. Πέντε μικρά, αβαθή αψιδώματα κοσμούν το ανώτερο τμήμα της κεντρικής αψίδας, ενώ ο κοσμήτης περιτρέχει τις τρεις αψίδες στο ύψος της κεντρικής ποδιάς του παραθύρου.

Έξω από το χωριό εντοπίστηκε ο ερειπωμένος, μονόχωρος με ημικυλινδρική αψίδα ναός των Αγίων Αποστόλων (8×5,65 μ.).

Λάλα

Κοντά στο χωριό Λάλα του Δήμου Φολόης βρίσκονται η Τρανή Βρύση και η Τρύπια Βρύση, χαρακτηριστικά δείγματα κρηνών της όψιμης τουρκοκρατίας. Η Τρανή Βρύση αποτελείται από μια κτιστή θολωτή δεξαμενή και στην πρόσοψή της, κάτω από προέχον αβαθές λίθινο τόξο, υπάρχουν δύο μονολιθικοί κρουνοί. Η Τρύπια Βρύση αποτελείται επίσης από μια δεξαμενή και στην πρόσοψη με τον κρουνό η καμάρα είναι βαθύτερη. Είναι χτισμένη με λαξευτούς πωρόλιθους.

Άσπρα Σπίτια

Δυτικά του χωριού βρίσκεται η παλιά λιθόκτιστη βρύση Παλιά Γκιώνα. Η όψη της καλύπτεται με καμάρα, ενώ διατηρεί και τη δεξαμενή της. Στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία υπάρχουν τα ερείπια του ομώνυμου νεότερου ναού.

Ξενιές

Στον εγκαταλελειμμένο οικισμό Ξενιές Δήμου Βουπρασίας, διατηρείται ο μονόχωρος ξυλόστεγος ναός της Παναγίας. Ανατολικά απολήγει σε τρίπλευρη αψίδα. Σύμφωνα με επιγραφή σε λιθανάγλυφο της μεσημβρινής όψης ανεγέρθη το 1873. Στο εσωτερικό διαθέτει ξυλόγλυπτο τέμπλο και εικονογραφημένη ξύλινη οροφή.

Γούμερο

Μονή Ασκητή

Σε σχισμή του βράχου είναι ιδρυμένο εγκαταλελειμμένο ασκηταριό, αφιερωμένο στην Κατάθεση της Τίμιας Ζώνης της Θεοτόκου. Την είσοδο φράσσει τοίχος στον οποίο ανοίγεται η πύλη και δύο παράθυρα. Σε κόγχη πάνω από την πύλη είναι εντοιχισμένο τμήμα μεσοβυζαντινού μαρμάρινου επιστυλίου τέμπλου. Στο βάθος, η κατάρρευση της οροφής του σπηλαίου προκάλεσε την καταστροφή του μεγάλου, μεταβυζαντινού θολωτού ναού.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Κράνειο αρχαίας Κορίνθου

Οικόπεδο Κ. Κατελούζου

Στο πλαίσιο των ετήσιων δοκιμαστικών ανασκαφικών ερευνών, που διενεργούνται στην περιοχή Κρανείου, για να κριθεί η αναγκαιότητα απαλλοτρίωσης των 35 αγροτεμαχίων, εκτελέστηκαν διερευνητικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο.

Η ερευνηθείσα έκταση απέχει περί τα 350 μ. δυτικά του αμφιθεάτρου, 130 μ. από το λουτρικό συγκρότημα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Ι. Σοφού και 50 μ. από το πολύκογχο θολωτό κτίσμα στο οικόπεδο Γ. Σοφού.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε άξονα Α.-Δ. ισχυρός τοίχος σε μήκος 9,60, ύψος 1,65 και πλάτος 3,50-4 μ. Η κύρια εξωτερική όψη του ήταν επενδεδυμένη με ορθογώνιους λαξευτούς δόμους σε ισοϋψείς στρώσεις. Η νότια παρειά, πάνω από τη σειρά των δόμων της ευθυντηρίας, παρουσιάζει κατάλοιπα αμελούς και ακανόνιστης τοιχοποιίας. Ο πυρήνας περιλαμβάνει γέμισμα από ακατέργαστους λίθους, πλίνθους και ιδιαίτερα σκληρό κονίαμα (Εικ. 34).

Πρόκειται, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, για τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης[49], που κατασκευάστηκε στις αρχές του 5ου αιώνα, μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς και τις επιδρομές των Βησιγότθων στα τέλη του 4ου αιώνα. Πηγή υλικού για την ανέγερση του νέου τείχους αποτέλεσαν το πρώιμο κλασικό τείχος και το αμφιθέατρο[50].

Σε ελάχιστη απόσταση (0,31 μ.) από τη βόρεια εξωτερική πλευρά του τείχους, σε βάθος 1,70 μ., βρέθηκαν τρεις επάλληλοι, σχεδόν ακέραιοι αμφορείς, που χρησιμοποιήθηκαν για εγχυτρισμό, και δύο ακτέριστοι κεραμοσκεπείς τάφοι.

Στην επέκταση των τομών βορειότερα, αποκαλύφθηκαν

48. Για τους βυζαντινούς ναούς, βλ. Δ. Αθανασούλης, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά ιδρύματα Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα, *Διεθνές Συμπόσιο*, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 267-268.

49. Ο εντοπισμός της πορείας και τα ίχνη του τείχους καταγράφονται με τη μέθοδο της τηλεσκόπησης από τους G. Sanders και J. Herbst.

50. *Hesperia* 48 (1979), σ. 264-280.

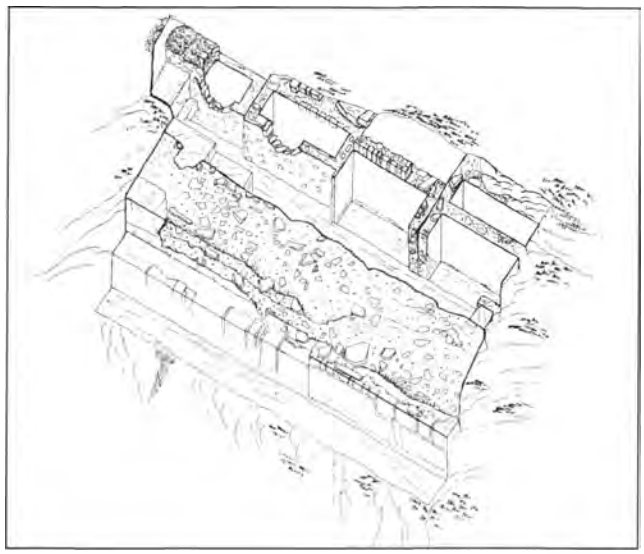

Εικ. 34. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Κ. Κατελούζου. Αξονομετρικό του υστερορωμαϊκού τείχους και των τάφων.

Εικ. 35. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Κ. Κατελούζου. Τάφοι έξω από τη γραμμή των τειχών.

τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι και δύο καμαροσκεπείς (στον Τφ 1 διατηρείται μεγάλο τμήμα της πλινθόκτιστης καμάρας).

Οι τάφοι είναι διατεταγμένοι παρατακτικά κατά συστάδα με προσανατολισμό Α.-Δ. Αποτελούν ορθογώνια λαξεύματα με κατακόρυφα τοιχώματα από αργούς λίθους και πλίνθους, επιχρισμένα επιμελώς με κονίαμα (Εικ. 34-35).

Κατά τις δοκιμαστικές τομές στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τρεις ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι. Στον τάφο 6 διακρίνεται περιμετρικά εσοχή για την τοποθέτηση των λίθινων καλυπτήριων πλακών. Οι τάφοι περιείχαν ελάχιστα σκελετικά κατάλοιπα και αποσαθρωμένα οστά.

Από το εσωτερικό των τάφων και την επίχωση συγκεντρώθηκαν: νομίσματα (υστερορωμαϊκό 334-335 μ.Χ., Θεοφίλου 832-839 μ.Χ., Ρωμανού 1067 μ.Χ.), θραύσματα και ακέραια ταφικά αγγεία και πήλινοι λύχνοι.

Από το γυναικείο τάφο Τφ 2 προήλθαν ίνες χρυσού νήματος από ένδυμα και χάλκινο δαχτυλίδι με κυκλική σφενδόνη.

Από την πυκνότητα των τάφων σε διάφορες θέσεις των τομών, την τυπολογία τους και το πλήθος των κτερισμάτων, καταδεικνύεται ότι έξω από την γραμμή των τειχών εκτείνεται οργανωμένο νεκροταφείο της παλαιοχριστιανικής πόλης. Η έκτασή του, που καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγροκτήματος και πέραν αυτού, προϋποθέτει την ύπαρξη πολυάνθρωπου οικισμού στη συνοικία Κρανείου.

Η κεραμική[51] αντιπροσωπεύεται από πολυάριθμα και αξιόλογα πήλινα αντικείμενα, που προήλθαν από την ανασκαφή. Η σχετικά ακριβής χρονολόγησή τους προσδιορίζει τη χρήση του νεκροταφείου μεταξύ του 5ου και του 6ου αιώνα. Πρόκειται για αμφορείς: α) κατηγορίας LR1 με κυκλικό σώμα που καλύπτεται από ραβδώσεις και φέρει κόκκινη επιγραφή στον ώμο, σε χρήση μεταξύ του 5ου και του 6ου αιώνα, β) κατηγορίας LR4 με στενό κυλινδρικό σώμα, κτενωτή διακόσμηση, μικρές λαβές, κωνική βάση, του 4ου-6ου αιώνα, γ) κατηγορίας Africana I με σώμα κυλινδρικό και λευκή επικάλυψη από τη χρήση αλμυρού νερού, του 5ου αιώνα. Τρία σχεδόν ακέραια ταφικά αγγεία: οινοχόη με σφαιρικό σώμα που καλύπτεται από ερυθρό επίχρισμα, λεπτή λαβή και κυλινδρικό λαιμό, λήκυθος με κυλινδρικό σώμα, κάθετο ταινιωτό στόμιο με πλαστικό χείλος, κύπελλο μόνωτο με σφαιρικό σώμα, κάθετο στόμιο, έξω νεύον χείλος. Επίσης, 17, στην πλειονότητά τους ακέραια πήλινα λυχνάρια (Εικ. 36-37). Στα αττικού τύπου, ο δίσκος κοσμείται με παραστάσεις λιονταριού, σκύλου, περιστεριού, εξάφυλλου, πολύφυλλου και ακτινωτού ρόδακα, Χριστόγραμμα. Το χείλος κοσμείται με ιχθυάκανθα, κυματοειδείς γραμμές, φύλλα αμπέλου, κλιματίδα, ελικοειδείς γραμμές. Η βάση αποδίδεται με κυκλικές αυλακώσεις, με χάραξη κλάδου ή σταυρού σε αμυγδαλόσχημο περίγραμμα, με την επιγραφή του εργαστηρίου *ΧΙΟΝΗC*.

Στα λυχνάρια βορειοαφρικανικού τύπου η βάση ορίζεται από πλαστικό δακτύλιο. Στο δίσκο απεικονίζονται μόνο χριστιανικά σύμβολα: σταυροί με στικτή διακόσμηση, ανοικτό Χριστόγραμμα, κουκουνάρα, τροχός. Το χείλος περιτρέχει ταινία με τρίγωνα, ομόκεντρους κύκλους, κοκκίδες, φοινικόφυλλα, ρόδακες, ιχθυάκανθα.

Στο μοναδικό λυχνάρι, μικρασιατικού τύπου, ο δίσκος καλύπτεται από ακτινοειδή ρόδακα με κοκκίδες.

51. Η κεραμική που προήλθε από το νεκροταφείο, που εκτείνεται σε δύο όμορα αγροτεμάχια, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της υπογράφουσας, βλ. *ΑΔ* 57 (2002), Μελέτες (υπό έκδοση).

Εικ. 36. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Κ. Κατελούζου. Πήλινα λυχνάρια από τους τάφους.

Εικ. 37. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Κ. Κατελούζου. Λυχνάρια βορειοαφρικανικού και μικρασιατικού τύπου.

Οικόπεδο Ι.Α. Σοφού

Το οικόπεδο ανήκει στην υπό απαλλοτρίωση έκταση περιοχής Κρανείου. Η ανασκαφική έρευνα του έτους 2000, αποσκοπούσε στην προς Ν. διερεύνηση των καταλοίπων λουτρικού συγκροτήματος, που είχε αποκαλυφθεί κατά τα έτη 1995 και 1998. Στην ερευνηθείσα έκταση είχε αποκαλυφθεί μεγάλη τετράπλευρη αίθουσα με πλινθόκτιστα τοξωτά και τετράγωνα ανοίγματα, γύρω από την οποία αναπτύσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις διαδοχικοί χώροι. Αγωγοί διαφόρων τύπων διατρέχουν τους χώρους, ορίζοντας αλλεπάλληλα δίκτυα. Τα δάπεδα αποτελούνται από πήλινες πλάκες και μαρμαροθετήματα σε opus sectile[52].

Στην πρόσφατη έρευνα αποκαλύφθηκαν κατ' επέκταση προς Ν. πέντε ακόμη παράπλευροι χώροι, που ορίζονται από τοίχους από αργολιθοδομή. Βρέθηκαν πήλινοι, κτιστοί ή λαξευτοί αγωγοί και ένα λιθόκτιστο πηγάδι.

Ενδιαφέρουσα είναι η αποκάλυψη του προς Α. ορθογώνιου χώρου, στον οποίο οδηγεί αίθουσα με είσοδο, που διατηρεί δύο αναβαθμούς από πήλινες πλάκες. Πειόσχημος αγωγός, επικαλυμμένος εν μέρει με λίθινες πλάκες, καταλήγει σε κτιστό τετράγωνο φρεάτιο στο βορειοανατολικό άκρο της αίθουσας.

Ο ανατολικός χώρος οριοθετείται από δύο εγκάρσιους τοίχους (Α.-Δ.), επιχρισμένους με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Θυραίο άνοιγμα μεταξύ λαξευτών λίθων διαμορφώνεται στη δυτική πλευρά. Ο ανατολικός τοίχος (Β.-Ν.), δομημένος με επάλληλες σειρές πλίνθων, διαμορφώνει στη δυτική όψη του δύο ημικυκλικές καμάρες, τα τόξα των οποίων είναι κατασκευασμένα με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους. Στο πάχος του ενδιάμεσου πεσσού, κατακόρυφη εσοχή που θα διαπερνούσε πιθανώς μολύβδινος αγωγός, καταλήγει στον πήλινο, ημικυκλικής διατομής, αγωγό που εκτείνεται κατά μήκος και σε επαφή με το δάπεδο. Το δάπεδο αποτελείται από ισομεγέθεις πήλινες πλάκες, επιστρωμένες σε ισχυρό κονίαμα. Ανοίγματα στο πάχος του ανατολικού τοίχου και ένα σύνολο αγωγών κατά μήκος του βόρειου και του ανατολικού τοίχου συνθέτουν ένα πολύπλοκο υδραυλικό σύστημα.

Πέρα από τον πειόσχημο πήλινο αγωγό που αναπτύσσεται παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο (Β.-Ν.), αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του αγωγού που διατρέχει το χώρο, με κατεύθυνση Α.-Δ., κατά μήκος του βόρειου τοίχου και σε βάθος 0,50 μ. Ο αγωγός, ημικυκλικής διατομής, καταλήγει και γωνιάζει με άλλον αγωγό στο κάτω εσωτερικό μέρος της πρώτης βόρειας καμάρας. Το μέγεθος (3,75×0,40 μ.) και η κατασκευή του οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον κεντρικό συλλέκτη αγωγό του οικοδομήματος.

Τις δύο καμάρες ακολουθεί διαμπερές τοξωτό άνοιγμα, που επιστέφεται από κατεστραμμένη ημικυκλική πλινθόκτιστη καμάρα, που ανήκει σε νέο χώρο, η έρευνα του οποίου υπήρξε περιορισμένη (Εικ. 38). Σε μικρή απόσταση, βορειοδυτικά της καμάρας, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος διδύμων, διαστ. 0,57×0,24 μ. Ήταν ακτέριστος και περιείχε σκελετικά κατάλοιπα. Στο σημείο αυτό σταμάτησαν οι ανασκαφικές εργασίες, λόγω έλλειψης προσωπικού. Η μη περαιτέρω διερεύνηση του χώρου οδηγεί σε αβέβαια συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του τμήματος αυτού της λουτρικής εγκατάστασης. Από τη διαφαινόμενη πάντως σύνθεση είναι σχεδόν βέβαιο ότι ανατολικά και νότια του χώρου αυτού αναπτύσσονται οι βασικοί θάλαμοι του λουτρού, καθώς και το σύστημα υποκαύστου.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν: δύο χάλκινα νομίσματα (Διοκλητιανού 295-296 μ.Χ., Μανουήλ Α' 1143-1180 μ.Χ.), κεραμική (άβαφα όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης και λίγα εφυαλωμένα) και αρχιτεκτονικά μέλη: α) Ακέραιο επίκρανο ψευδοπαραστάδας με διακόσμηση φύλλων άκανθας, ελίκων, καμπτόμενων βλαστών και ζώνη από ωά ιωνικού κυμα-

52. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 270-271· 53 (1998): Χρονικά, σ. 311-312.

Εικ. 38. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι.Α. Σοφού. Ανατολικό τμήμα του λουτρικού συγκροτήματος.

Εικ. 39. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι.Α. Σοφού. Επίκρανο ψευδοπαραστάδας.

Εικ. 40. Κράνειο αρχαίας Κορίνθου. Οικόπεδο Ι.Α. Σοφού. Τμήμα κορινθιακού κιονόκρανου.

τίου (Εικ. 39). β) Κορινθιακό κιονόκρανο, με διακόσμηση φύλλων άκανθας και δίφυλλο άνθος μεταξύ των σκελών του ζεύγους των ελίκων (Εικ. 40). γ) Μαρμάρινος στρεπτός κιονίσκος. δ) Γωνιαίο τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου με σταυρό εντός ταινιωτού πλαισίου. ε) Κορμός αρράβδωτου κίονα. στ) Τμήμα αμφικίονα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Πάτρα

Οδός Λόντου 19-21

Στο οικόπεδο ήλθε στο φως σύμπλεγμα τοίχων πρόχειρης κατασκευής από διαφόρων μεγεθών πέτρες και σαθρό κονίαμα, οι οποίοι ορίζουν δύο ορθογώνιους χώρους. Ο τοίχος 3 είναι μεταγενέστερος των τοίχων 1 και 2. Στο ανατολικό όριο του ανασκαφέντος χώρου, αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός τετράγωνης διατομής με κατεύθυνση Β.-Ν.

Περισυνελέγησαν τα παρακάτω ευρήματα: απότμημα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους με γλυπτό φυτικό διάκοσμο, διακοσμητικό μετάλλινο έλασμα μικροτεχνίας (οθωμανικό;) και πέντε χάλκινα νομίσματα εκ των οποίων τρία αδιάγνωστα, μια ενετική γαζέττα του τύπου Isole et armata και ένα φράγκικο τορνέζιο.

Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 26

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., ευτελούς τοιχοποιίας με μεγάλες πέτρες και λάσπη. Ευρήματα δεν υπήρξαν.

Οδός Γερμανού 170 και Παλαιολόγου

Στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τοίχοι που γωνιάζουν, χτισμένοι με μεγάλες αργές πέτρες εναλλασσόμενες με δύο ή τρεις επάλληλες σειρές πλίνθων. Στο χώρο που ορίζουν ήλθε στο φως κτιστός τάφος, διασ. 2,10×1,20 μ., με κάλυψη από δύο, μεγάλων διαστάσεων, ασβεστολιθικές πλάκες σε β΄ χρήση, στερεωμένες με μαρμάρινες σφήνες. Τα μακρά τοιχώματα του τάφου είναι χτισμένα με μικρούς αργούς λίθους, τετράγωνες πλίνθους, κεραμίδια σπασμένα, ενώ μεγάλες λιθόπλακες ορίζουν τις στενές πλευρές του. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πλίνθους. Ως οικοδομικό υλικό στον τάφο έχει χρησιμοποιηθεί ακόμη, σε β΄ χρήση, γωνιαίο τμήμα πωρολίθινου αρχιτεκτονικού μέλους ρωμαϊκών χρόνων με γραπτό ζωγραφικό διάκοσμο στις τρεις πλευρές. Μέσα στον τάφο 1 υπήρχε δεύτερος κεραμοσκεπής που περιείχε ένα νεκρό.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως δύο μεταγενέστερα τοιχάρια ευτελούς κατασκευής.

Περισυνελέγησαν τα εξής ευρήματα: πήλινη ακέραιη σφραγίδα άρτου με εμπίεστο διάκοσμο (Εικ. 41), τμήμα κιονίσκου από λευκό μάρμαρο, ένα χάλκινο δαχτυλίδι και δέκα χάλκινα νομίσματα εκ των οποίων δύο ενετικά torneselli.

Εικ. 41. Πάτρα. Οδός Γερμανού 170 και Παλαιολόγου. Αρτοσφραγίδα.

Άνω Πετρωτό

Ναΰδριο Παντοκράτορα (;)

Το χωριό, που ήταν παλαιότερα γνωστό με το όνομα Βαλατούνα[53], βρίσκεται στους πρόποδες του Παναχαϊκού και αναφέρεται ήδη στο 17ο αιώνα σε κώδικα της Μονής Ομπλού. Σε απόσταση 1,5 χλμ. έξω από το χωριό, αριστερά από τον επαρχιακό δρόμο που οδηγεί στα Καλάβρυτα και στη θέση όπου η παράδοση των ντόπιων τοποθετούσε εκκλησία του Παντοκράτορα, στη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση ιδιωτικού ναΐσκου, αποκαλύφθηκε μονόχωρο ναΰδριο με τρίπλευρη αψίδα και διαστάσεις: σωζ. μήκ. 5,80, εσωτ. πλ. 2,60, εξωτ. πλ. 3,80-4 μ. Είναι χτισμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές πέτρες (πάχ. τοίχων 0,70 μ.). Σε απόσταση 1,20 μ. δυτικά της κόγχης του Ιερού βρέθηκε η θέση του κτιστού τέμπλου. Σώθηκε μέρος του δαπέδου (ασύμμετρες λιθόπλακες).

Η ανασκαφή δεν απέδωσε καθόλου κεραμική, παρά μόνον τμήματα πωρολίθινου τόξου (ανώφλι;).

Στην ίδια περιοχή υπάρχουν ερείπια σπιτιών τουρκοκρατίας και ένα χάνι διώροφο, στο ισόγειο του οποίου διατηρούνται οι δέστρες των αλόγων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Κυλλήνης

Στη θέση Καραβάκι στο δρόμο που οδηγεί από το Κάστρο στην Κυλλήνη καθαρίστηκαν ελάχιστα λείψανα κατασκευής που είχε καταστραφεί παλαιότερα από τη διάνοιξη της οδού. Πιθανώς πρόκειται για κλίβανο αδιευκρίνιστης εποχής.

Κάτω Παναγιά Κυλλήνης

Μονή Βλαχερνών

Με αφορμή τις εργασίες ανακατασκευής της νεότερης διώροφης μεσημβρινής πτέρυγας του συγκροτήματος έγινε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα ή λείψανα κτιρίων.

Κυλλήνη

Γλαρέντζα

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο μεγάλο γοτθικό ναό της μεσαιωνικής πόλης[54]. Εκατέρωθεν του ορθογωνικού σε κάτοψη ιερού εντοπίστηκαν δύο παρεκκλήσια[55]. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανασκάφηκε ο πυλώνας με κατεστραμμένο το σύνθετο λίθινο πλαίσιό του. Το άνοιγμα της πύλης σε μεταγενέστερη εποχή είχε τοιχιστεί. Δύο μικρότερες είσοδοι υπήρχαν στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς και στο ανατολικό άκρο της νότιας. Κατά μήκος των μακρών τοίχων του ναού, αποκαλύφθηκαν συλημένοι κτιστοί τάφοι. Μέσα στις αναμοχλευμένες επιχώσεις τους, εκτός από οστά, βρέθηκαν χάλκινοι και σιδερένιοι πτερνιστήρες. Επίσης, από τους τάφους περισυνελέγη μεγάλος αριθμός γυάλινων θραυσμάτων με σχέδια, που προέρχονταν από τα υαλοστάσια του μνημείου. Ερευνήθηκαν, επίσης, νεότερες, πρόχειρες ταφές-λάκκοι στο δάπεδο του ναού αλλά και στις επιχώσεις της κατάρρευσης του μνημείου. Στα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή κυριαρχεί η εισηγμένη ιταλική εφυαλωμένη κεραμική του 13ου και του 14ου αιώνα.

Ακόμη, έγινε καθαρισμός των ερειπωμένων τειχών του εσωτερικού περιβόλου της Γλαρέντζας, καθώς και της ανατολικής πύλης του εξωτερικού περιβόλου μαζί με τη μονότοξη λιθόκτιστη γέφυρα επί της τάφρου.

Δαφνιώτισσα

Ναός Παναγίας Δαφνιώτισσας

Στη βυζαντινή θέση της Δαφνιώτισσας έγινε μικρής έκτασης συμπληρωματική έρευνα. Επίσης, ολοκληρώθηκε η καταγραφή των κινητών ευρημάτων της προηγούμενης ανασκαφής[56]. Στο λόφο, στην κορυφή του οποίου είναι χτισμένος ο βυζαντινός ναός, και κυρίως στη νότια κλιτύ, εντοπίστηκαν κεραμοσκεπείς ακτέριστοι τάφοι. Αυτοί που ερευνήθηκαν γύρω από το ναό ήταν ακτέριστες ταφές. Κεραμίδες χρησιμοποιούνται στα τοιχώματα και τα καλύμματα του τάφου. Μία ταφή, ανατολικά της αψίδας, ήταν παιδική. Τάφοι-λάκκοι ερευνήθηκαν και μέσα στο νάρθηκα. Η αναμόχλευση από το εκσκαφικό μηχάνημα δεν έθιξε τις ταφές, οι οποίες είναι διευθετημένες ακριβώς κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του κυρίως ναού.

Στο νότιο άκρο του νάρθηκα, στο ίδιο στρώμα με τα οστά, βρέθηκε τμήμα αγγείου με πρωτογεωμετρικό διάκοσμο, του

53. Τριανταφύλλου, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 86.

54. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Σ. Σκαρτσή.

55. Βλ. Αθανασούλης, ό.π. (υποσημ. 48), σ. 247· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 346· 53 (1998): Χρονικά, σ. 310.

56. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 309-310.

12ου-13ου αιώνα[57]. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται: θραύσμα λεπτεγχάρακτης εφυαλωμένης κούπας του 12ου αιώνα, όστρακα οψιμότερης εφυαλωμένης κεραμικής, απλής και εγχάρακτης, τμήμα κούπας με εγχάρακτη παράσταση ιχθύος, θραύσμα από κανάτι maiolica με λευκή κασσιτερούχο εφυάλωση και γαλάζιες πινελιές, θραύσματα γυάλινων αγγείων και σιδερένια καρφιά, ίσως από τη στέγη. Η νομισματική μαρτυρία είναι όψιμη: απομίμηση ενετικού tornesello βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του νάρθηκα, 0,13 μ. ψηλότερα από το σημερινό δάπεδο του ναού και ένα ενετικό αργυρό σολδίο. Στο επιφανειακό στρώμα του νάρθηκα βρέθηκε οθωμανικό αργυρό νόμισμα. Οπή κοντά στην περιφέρεια υποδεικνύει β' χρήση ως κόσμημα ή επίρραμμα ενδύματος. Έξω από το δυτικό τοίχο του νάρθηκα, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, βρέθηκε μικρός μολύβδινος σταυρός, από τον οποίο λείπει η άνω κεραία με την οπή ανάρτησης[58]. Έχει πλάτος 0,027 και σωζ. ύψος 0,017 μ. Στο χώρο αποκαλύφθηκε και μία λίθινη βάση πιεστηρίου[59].

Φιγάλεια

Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα

Βορειοανατολικά του οικισμού Τριάντα του Δήμου Φιγαλείας, σε ευθεία απόσταση 1 χλμ. ανατολικά από το μεσοβυζαντινό ναό της Παναγίας στη Ζούρτσα (Νέα Φιγάλεια) και σε οπτική επαφή με αυτόν, εντοπίστηκαν με ανασκαφή τα ερείπια βυζαντινού ναού στη θέση Άγιος Νικόλαος, όταν ντόπιοι ευσεβείς θέλησαν να ανεγείρουν εκεί νέα εκκλησία[60].

Το κτίριο έχει κάτοψη σχήματος ελεύθερου σταυρού. Διέθετε τοιχογραφικό διάκοσμο που διατηρείται αποσπασματικά. Γύρω από το κτίριο και κυρίως κάτω από τις λίθινες πλάκες του δαπέδου του αποκαλύφθηκαν πολλές πρόχειρες ταφές. Σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, τάφοι είχαν βρεθεί κατά την άροση και στους πλησιόχωρους αγρούς. Γύρω άλλα κτίσματα δεν είναι ορατά. Ο Άγιος Νικόλαος εσωτερικά έφερε διάκοσμο με τοιχογραφίες, από τις οποίες διατηρούνται ελάχιστα λείψανα.

Κατά την αποχωμάτωση που προηγήθηκε της έρευνας από την 6η ΕΒΑ, οι ντόπιοι εντόπισαν ταφές έξω από τη νοτιοανατολική γωνία και μέσα στο νότιο σκέλος, κατά μήκος του νότιου τοίχου, πάνω από τις πλάκες του δαπέδου, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο ναός εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως κοιμητήριο και μετά την καταστροφή του. Επίσης, θραύσματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν κάτω από πλάκες του δαπέδου, υποδεικνύουν ότι αυτές μετακινούνταν για ενταφιασμούς και μετά την καταστροφή των τοιχογραφιών του μνημείου. Κατά την ανασκαφή ερευνήθηκαν 14 ταφές, εκ των οποίων οι μισές μέσα στην εκκλησία και οι υπόλοιπες γύρω από το κτίριο, ενώ άλλες πέντε τουλάχιστον είχαν αποκαλυφθεί από τους ντόπιους. Στο εσωτερικό του ναού υπήρχαν παντού κάτω από το δάπεδο, όπου το επέτρεπε ο επιφανειακός ριζιμιός βράχος, στις φυσικές κοιλότητες του οποίου τοποθετούνταν οι νεκροί, ενώ φαίνεται ότι αυτός εν μέρει λαξευόταν για την ανετότερη διευθέτησή τους. Στους τάφους χρησιμοποιούνται ακανόνιστες πλάκες, τόσο στα πλάγια τοιχώματα, πρόχειρα τοποθετημένες σκαφοειδώς, όσο και στο δάπεδο και στην κάλυψή τους. Λόγω στενότητας του διαθέσιμου χώρου, οι τάφοι στο εσωτερικό αλληλοεπικαλύπτονταν. Στο κέντρο του ναού εντοπίστηκε και μία παιδική ταφή. Όλοι οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι εκτάδην, με τα κεφάλια δυτικά, τα πρόσωπα προσανατολισμένα, με μικρές παρεκκλίσεις ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους. Έχουν τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Οι ταφές είναι συνήθως ακτέριστες. Σε αυτές βρέθηκαν: μία χάλκινη πόρπη από την περιοχή της κοιλιακής χώρας στον τάφο 8, σιδερένια τακούνια υποδημάτων κάτω από τα πέλματα στον τάφο 13. Στον τάφο 14 υπήρχε ανάμεσα στα πέλματα ένα μικρό μόνωτο κλειστό αγγείο με επάλληλες αυλακώσεις στο κάτω μέρος του σώματος. Σε έναν τάφο το πρόσωπο του νεκρού ήταν καλυμμένο με μια κεραμίδα. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου ήταν λίγα: θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήματα χάλκινων ελασμάτων που προέρχονται από λαβές χάλκινων λυχναριών και τρία νομίσματα, ένα άσπρο τραχύ του Ιωάννη Β' Κομνηνού, από το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, μια απομίμηση denier tournois και μια ενετική αποικιακή λιρέτα. Πλησίον του ναού εντοπίστηκε σχιστολιθική επιτύμβια πλάκα, νεότερων χρόνων, με μια πρόχειρα χαραγμένη πολύστιχη επιγραφή. Στην πίσω πλευρά είχε αντιγραφεί πάλι το κείμενο της επιγραφής.

Κάτω Σαμικό

Βαλανείο

Στο βαλανείο που βρίσκεται στη θέση Φραγκοκκλησιά του Κάτω Σαμικού έγινε καθαρισμός και υποστύλωση του ερειπίου. Σε συνεργασία με τη νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Ηλείας, ακολούθησε διευθέτηση της κοίτης του παρακείμενου χειμάρρου που παλαιότερα είχε παρασύρει και καταστρέψει τμήμα του κτιρίου.

---

57. Πανομοιότυπο αγγείο βρέθηκε στην ανασκαφή της ηλειακής Πύλου, στη θέση Αρμάτοβα, πολύ κοντά στη Δαφνιώτισσα, βλ. *Hesperia*, Suppl. XXI, 1986, F 40, σ. 147-148, πίν. 53.

58. Πρβλ. ενδεικτικά μολύβδινο σταυρό από το Djadovo (11ος-12ος αι.): A. Fol, R. Katicarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju and H. Suzuki (επιμ.), *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition*, Vol. 1, *Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th c.)*, Tokyo 1989 [B. Borisov], και αντίστοιχων διασπάσεων και σχήματος ασημένιο σταυρό (9ος-12ος αι.) από το Μόναχο: Ch. Stiegemann (επιμ.), *Byzanz, Das Licht aus dem Osten, Kunst und Alltag im byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert, Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum, Paderborn, 6 December 2000-31 March 2001*, Mainz a.R. 2001, αριθ. IV.29, 306.

59. Ήταν πιεστήριο για την έκθλιψη ελαιοκάρπου ή σταφυλιών ή, το πιθανότερο, την παρασκευή κεριού, βλ. Δ. Αθανασούλης, Μοναστηριακά πατητήρια στην Ηλεία, στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον Ιστορώ, Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ. Πελοποννήσου, Κορακοχώρι Ηλείας*, Αθήνα 2001, σ. 77, εικ. 12.

60. Αθανασούλης, ό.π. (υποσημ. 48), σ. 270-271. Το ναό μελετά ο υπογράφων.

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Στο Κάστρο Χλεμούτσι και ειδικότερα στην αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου, οργανώθηκε αρχαιολογική αποθήκη για τα ευρήματα από τις ανασκαφές της Εφορείας στο χώρο του κάστρου και στο Νομό Ηλείας γενικότερα. Εφέτος έγινε αναδιάρθρωση και τακτοποίηση του χώρου, ενώ ξεκίνησε η συστηματική καταγραφή του αρχαιολογικού υλικού. Στο έργο της οργάνωσης της αποθήκης και της καταγραφής των αρχαίων συμμετείχε η επί συμβάσει αρχαιολόγος Σ. Σκαρτσή.

Μουσεία Ολυμπίας και Ήλιδος

Ύστερα από συνεννόηση με τη Ζ' ΕΠΚΑ, ξεκίνησε καταγραφή των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών ευρημάτων, που φυλάσσονται στις αποθήκες των Μουσείων της Ολυμπίας και της Ήλιδος, εκτός των ευρημάτων των ανασκαφών του ΓΑΙ στην Ολυμπία.

Ανδραβίδα

Μεταφέρθηκαν από την Ανδραβίδα στην αρχαιολογική αποθήκη του κάστρου Χλεμούτσι στο Κάστρο Κυλλήνης, προκειμένου να προστατευθούν και να συντηρηθούν τα παρακάτω λίθινα γλυπτά: η επιτάφια πλάκα της πριγκίπισσας Άννης/ Agnès Βιλλεαρδουίνης[61], το κιονόκρανο με τους θυρεούς των Βιλλεαρδουίνων και του Φλωρέντιου de Hainaut[62] και ένα τμήμα μαρμάρινου μεσοβυζαντινού επιστυλίου τέμπλου[63].

Ήλιδα

Παρελήφθησαν από το Μουσείο Ολυμπίας δύο μεσοβυζαντινά χάλκινα δακτυλίδια (ΗΜ 3389 και ΗΜ 3390), που είχαν παραδοθεί από ιδιώτη και προέρχονται από τη θέση Τραγάνα Ήλιδας, καθώς και ένας χάλκινος σταυρός (ΗΜ 239), που τον βρήκε ιδιώτης στη θέση Πλάκα της Ήλιδας[64].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

AGIOS VASILIOS, KORINTHIA

The permission for this season's work at Agios Vasilios arrived in September, when all of the research team had left the Korinthia. Thus, it was not possible to do any field work on the site in 2000. Instead, all our efforts were devoted to the organization, photography, and study of finds from the site. We have continued our understanding of this important medieval site and plan to have a full report at the end of fieldwork in 2001.

TIMOTHY E. GREGORY

61. *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 90, εικ. 2.

62. Δ. Αθανασούλης, Επιτάφια πλάκα της Πριγκίπισσας Άννης (Agnès) Βιλλεαρδουίνης, *Κατάλογος έκθεσης: Σταυροφορίες. Μύθος και Πραγματικότητα*, Λευκωσία 2004, σ. 186-187, αριθ. 85.

63. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 64, εικ. 44.

64. Σταυρός-λειψανοθήκη, *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Μυστρᾶς, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, σ. 502-503, αριθ. 688 (Δ. Αθανασούλης).

Θ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Οι δραστηριότητες της Εφορείας επικεντρώθηκαν και φέτος στον ανασκαφικό τομέα με δοκιμαστικές και σωστικές ανασκαφές καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, σε οικόπεδα ιδιωτών ή εργοτάξια έργων υποδομής του δημόσιου τομέα.

Οι ανασκαφές στα εργοτάξια των δημόσιων έργων έγιναν με χρηματοδότηση των φορέων εκτέλεσής τους και με τη συμμετοχή και υποστήριξη του υπάρχοντος εργατοτεχνικού δυναμικού της Εφορείας, ενώ παράλληλα οι δαπάνες για την αντιμετώπιση των επειγουσών, δοκιμαστικών και σωστικών ανασκαφών, σε οικόπεδα ιδιωτών, καλύφθηκαν από τον προϋπολογισμό του ΥΠΠΟ.

Παράλληλα, προχώρησε ο καθαρισμός και η συντήρηση των πολυπληθών κινητών ευρημάτων, τα οποία ήλθαν στο φως κατά τις πρόσφατες ανασκαφές αρχαίων νεκροταφείων στην κάτω πόλη των Θηβών. Συνεχής ήταν, επίσης, η μέριμνα για το στοιχειώδη ευπρεπισμό των αστικών αρχαιολογικών χώρων και των λοιπών ανεσκαμμένων ή απαλλοτριωμένων οικοπέδων της Θήβας και των άλλων βοιωτικών πόλεων, καθώς και των αρχαιολογικών χώρων που βρίσκονται διάσπαρτοι σε αγροτικές περιοχές της Βοιωτίας. Εξάλλου, καταβλήθηκαν φιλότιμες προσπάθειες για την εκ των ενόντων συντήρηση και αποκατάσταση ζημιών σε κτιριακές εγκαταστάσεις μουσείων και κυρίως βοηθητικών χώρων της Εφορείας. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν καταγραφές, περισυλλογές και μεταφορές κινητών αρχαιοτήτων, έγιναν φωτογραφικές και σχεδιαστικές αποτυπώσεις, καθώς και συμπληρωματικές κηρύξεις γνωστών ή μόλις αποκαλυφθέντων αρχαίων τόπων. Οργανώθηκε, επίσης, η εποπτεία των επιφανειακών ερευνών στην Τανάγρα από το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και συνεχίστηκε το κοινό Ελληνο-Αυστριακό ανασκαφικό πρόγραμμα στις Πλαταιές.

Τέλος, διοργανώθηκαν πολιτιστικές εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα και διεκπεραιώθηκαν οι πάσης φύσεως τακτικές και έκτακτες υποθέσεις και υποχρεώσεις της Εφορείας στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, με γνώμονα το εγκεκριμένο από το ΥΠΠΟ πρόγραμμα δράσεων για το έτος 2000[1]. Το ανωτέρω πρόγραμμα και οι λοιπές δραστηριότητες της Εφορείας υλοποιήθηκαν με την πρόσληψη ωρομίσθιου προσωπικού, λόγω της χρόνιας έλλειψης μονίμου όλων των κλάδων και των ειδικοτήτων[2].

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παράλληλα με το ανασκαφικό πρόγραμμα, το επιστημονικό προσωπικό της Θ΄ ΕΠΚΑ – μόνιμο και έκτακτο – απασχολήθηκε και με το τρέχον μουσειακό έργο, δηλαδή με την επιλογή και προετοιμασία αρχαιοτήτων για τις μελλοντικές επανεκθέσεις στο Μουσείο Θηβών και στο Μουσείο Σχηματαρίου (πρώην Συλλογή Τανάγρας), καθώς και με τη διεκπεραίωση αρχαιολογικών και λοιπών συναφών τεχνικών, οικονομικών και διοικητικών υποθέσεων αρμοδιότητας της Εφορείας.

Δυστυχώς τα προβλεπόμενα κονδύλια από το Β΄ ΚΠΣ για την ήδη δημοπρατημένη επέκταση και τη ριζική επανέκθεση του Μουσείου Θηβών, με την ταυτόχρονη ανασυγκρότηση και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, δεν εγκρίθηκαν ποτέ. Η απρόσμενη ανακάλυψη πολλών και σημαντικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων και κινητών ευρημάτων, προϊστορικών κυρίως χρόνων, στο προς οικοδόμηση γήπεδο, δυτικά του υπάρ-

---

1. Το έργο της Θ΄ ΕΠΚΑ, όπως και των άλλων Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού, κατά το έτος 2000 εκτέθηκε συνοπτικά την ίδια χρονιά στο Αμφιθέατρο του ΥΠΠΟ. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια η ανωτέρω έκθεση δεν εκτυπώθηκε. Πρβλ. *Το Έργο του ΥΠΠΟ στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς* 1 (1997), σ. 84-85· 2 (1998), σ. 96-97· 3 (1999), σ. 104-107. Η προσπάθεια μιας πρώτης, ταχείας, συνοπτικής και ακριβούς καταγραφής του έργου του ΥΠΠΟ, που δεν απευθυνόταν μόνο στο ειδικό επιστημονικό κοινό, δεν είχε δυστυχώς συνέχεια πέραν των τριών πρώτων ετών.

2. Στη Θ΄ ΕΠΚΑ υπηρετούσαν κατά το 2000, εκτός από το διευθυντή, Β. Αραβαντινό, οι μόνιμες αρχαιολόγοι Α. Χαραμή, Έ. Βλαχογιάννη και Έ. Κουντούρη. Η τελευταία, αποσπασμένη από την Ε΄ ΕΠΚΑ, έλαβε ετήσια εκπαιδευτική άδεια για την ολοκλήρωση της διδακτορικής της διατριβής. Το λοιπό μόνιμο προσωπικό δεν υπέστη μεταβολές σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Οι ανασκαφικές και οι υπόλοιπες δραστηριότητες της Εφορείας (καθαρισμός και συντήρηση, αποτύπωση και σχεδίαση αρχαιοτήτων, λογιστικά, φύλαξη χώρων και μουσείων) υλοποιήθηκαν κυρίως με την πρόσληψη μεγάλου αριθμού ωρομίσθιων υπαλλήλων διαφόρων ειδικοτήτων. Τις δαπάνες για την εργασία των τελευταίων ανέλαβαν κατά μεγάλο μέρος οι ανάδοχοι δημόσιων έργων. Σημαντική υπήρξε και η συμβολή των ιδιωτών στη διευκόλυνση των ανασκαφών, δοκιμαστικών και σωστικών, που έλαβαν χώρα στη Βοιωτία. Όπως μάλιστα συμβαίνει κάθε χρόνο, το μέγιστο μέρος των φετινών κρατικών χρηματοδοτήσεων στο πλαίσιο του εγκεκριμένου προγράμματος της Θ΄ ΕΠΚΑ αναλώθηκε σε επείγουσες, σωστικές ανασκαφές, στις οποίες έλαβαν μέρος για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα οι αρχαιολόγοι Α. Ανδρέου, Ε. Κουρούνη, Δ. Κουτσοδήμος, Μ. Κυλάφη, Ε. Λυκιαρδοπούλου, Δ. Οικονόμου, Α. Παπαδάκη, Μ. Σελέκου, Α. Σούλιου, Ε. Τσώτα και Γ. Φλούδα. Για μικρό χρονικό διάστημα εργάστηκαν επίσης οι Ι. Γαλανάκη και Μ. Κυριαζή. Στην αποτύπωση των ανασκαφών και στη σχεδίαση των ευρημάτων, πλην του μόνιμου προσωπικού, εργάστηκαν οι σχεδιαστές Σ. Καζακίδης και Κ. Μπαϊρακτάρης. Για τη συντήρηση του πλήθους των κεραμικών και λοιπών ευρημάτων εργάστηκαν – εκτός από το μόνιμο συντηρητή Π. Βαλμά – οι ωρομίσθιες συντηρήτριες Σ. Μιχαήλογλου, Ι. Μωραΐτου και Γ. Ψαρρού.

χοντος κτιρίου[3], ανέτρεψε τα υποβληθέντα προσχέδια της μελέτης επέκτασής του. Από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ ζητήθηκε η τροποποίηση της αρχιτεκτονικής και στατικής προμελέτης και η υποβολή νέας μετά τα αποτελέσματα των πρόσθετων διερευνητικών τομών, οι οποίες ολοκληρώθηκαν εντός του τρέχοντος έτους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Οικόπεδο Επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η τροποποιημένη, προκαταρκτική μελέτη του έργου «Επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του» αποφασίστηκε η καθολική διερεύνηση του προς οικοδόμηση γηπέδου. Σκοπός της διερεύνησης – με δοκιμαστικές και ανασκαφικές τομές και εν συνεχεία με αποχωματώσεις – ήταν να μηδενιστούν οι πιθανότητες επισήμανσης αρχαίων καταλοίπων. Οι δύο στρωματογραφικές τομές που ανοίχθηκαν σε απόσταση ασφαλείας (2 μ.) από το βόρειο τοίχο του μουσείου, αποκάλυψαν ανάμεικτη κεραμική διαφόρων περιόδων από την προϊστορική έως τη βυζαντινή-μεσαιωνική. Όμως, τα παχύτατα, χωρίς οικοδομικά λείψανα χώματα, στην κορυφή της ισχυρής κατωφέρειας, βόρεια του μουσείου, είχαν υποστεί επανειλημμένες αναμοχλεύσεις, μέχρι και το βάθος των πρωτοελλαδικών επιχώσεων. Λίγο πάνω από το φυσικό βράχο, στα κίτρινα καθαρά και πυκνά σε σύσταση χώματα, πάχ. 1 μ. περίπου, περισυνελέγη άφθονη κεραμική πρωτοελλαδικής ΙΙ εποχής, ανάλογη με αυτή που βρέθηκε στις έρευνες των προηγούμενων ετών δυτικά του μουσείου. Πολλά όστρακα ανήκουν σε ευμεγέθη, χρηστικά ως επί το πλείστον αγγεία, πρωτοβερνικωτά ή στιλβωτά, χαρακτηριστικά της ακμαίας αυτής περιόδου της πρώιμης ελληνικής προϊστορίας[4].

Σε δύο ακόμη τομές που ανοίχθηκαν βόρεια του παλαιού κτιριακού συγκροτήματος (των αρχών του περασμένου αιώνα), το οποίο περιλαμβάνει τον πρώην Οίκο του Λέοντος, το εργαστήριο συντήρησης και το Εφορείο, εντοπίστηκαν χαλαρά και τεφρώδη χώματα, μέχρι σχεδόν το φυσικό βράχο. Το σταθερό έδαφος στο συγκεκριμένο σημείο παρουσιάζει έντονη κλίση. Νότια των φετινών εκσκαφών, πολύ κοντά στα θεμέλια του μεσαιωνικού πύργου του Σαιντομέρ και κάτω από τα σημερινά εργαστήρια, ο Κεραμόπουλλος είχε εντοπίσει κατά τις εργασίες οικοδόμησης του παλαιού μουσείου οχύρωση κλασικών χρόνων[5]. Στις πρόσφατες ανασκαφές, όμως, δεν πιστοποιήθηκε η ύπαρξη κλασικού τείχους. Ακόμη βορειότερα, προς το δρόμο και σε αντιστοιχία με το βόρειο τοίχο του Μουσείου και των σημερινών χώρων υγιεινής, σε αρκετά μεγάλο βάθος, εντοπίστηκε η συνέχεια του μεσαιωνικού τείχους της Καδμείας. Ένα τμήμα του ερευνήθηκε ήδη στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους[6] από την αρμόδια 1η ΕΒΑ, η οποία ειδοποιήθηκε αμέσως μόλις διαπιστώθηκε το μνημείο[7]. Στο χτίσιμο του τείχους, όμοιο με αυτό του πύργου Σαιντομέρ στον κήπο του μουσείου, χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά αρχαίο υλικό, σε β' χρήση. Είναι πιθανόν το μεσαιωνικό τείχος να ερειπώθηκε με τη σειρά του στα χρόνια της τουρκοκρατίας και η λίθινη ανωδομή του χρησιμοποιήθηκε, όπως και αυτή των αρχαίων τειχών προηγουμένως, για την εύκολη λατόμευση οικοδομικού υλικού, αρκετά σπάνιου στην περιοχή των Θηβών.

Όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές για την επέκταση του Μουσείου Θηβών, καλύφθηκαν με ειδικά προστατευτικά υλικά (γεώπανα, ξυλεία, λεπτή άμμο λατομείου), ώστε να προφυλαχθούν από τις καιρικές συνθήκες κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης της νέας πτέρυγας, μέχρις ότου αποκαλυφθούν εκ νέου. Σκοπός όλων των ανωτέρω εργασιών είναι να αναδειχθούν οι αρχαιότητες και να καταστούν επισκέψιμες έπειτα από την αποπεράτωση του έργου[8].

Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ (οδός Θηβών-Μουρικίου)

Η ανασκαφική έρευνα στο εργοτάξιο της «ΕΡΓΟΣΕ» με ανάδοχο Εταιρεία την «Τριάς ΑΤΕ», η οποία άρχισε με τη διάνοιξη φρεατοπασσάλων, δοκιμαστικών τομών και την ανακά-

---

3. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 259-261· 52 (1997): Χρονικά, σ. 353-359· 53 (1998): Χρονικά, σ. 323-327· 54 (1999): Χρονικά, σ. 311-313. Μετά από απόφαση του ΚΑΣ τα σχέδια της αρχικής προμελέτης τροποποιήθηκαν, ούτως ώστε να επιτευχθεί η διατήρηση των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο μισό του οικοπέδου, δυτικά του σημερινού μουσείου. Πιο συγκεκριμένα, από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων, τα πρωτοελλαδικά θα διατηρηθούν επισκέψιμα στην αρχική τους θέση και το ίδιο προβλέπεται να γίνει και για τις πρωτοελλαδικές και μεσοελλαδικές ταφές. Αντιθέτως, το σωζόμενο τμήμα του μυκηναϊκού τείχους της Καδμείας θα μετακινηθεί και θα ανασυντεθεί σε στρωματογραφική σχέση με τα προηγούμενα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα.

4. K. Psaraki, A New EH II Pottery Assemblage from Thebes, στο E. Alram Stern (επιμ.), *Die ägäische Frühzeit*, Wien 2004, σ. 1259-1266.

5. Για τα παλαιότερα ευρήματα στην περιοχή, βλ. *ΑΔ* 3 (1917), σποράδην.

6. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 353-359· 53 (1998): Χρονικά, σ. 323-327· 54 (1999): Χρονικά, σ. 311-313.

7. Το τείχος διασχίζει το βόρειο τμήμα του οικοπέδου με κατεύθυνση αρχικά από Δ. προς Α. και έπειτα από Β. προς Ν., προχωρώντας από τη σπροφή της οδού Ι. Θρεψιάδη μέχρι τα θεμέλια του μεσαιωνικού πύργου του Σαιντομέρ, με τον οποίο αναμφίβολα συνδέεται, βλ. Χ. Κοιλάκου, Η βυζαντινή και η μεσαιωνική οχύρωση της Καδμείας, *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λειβαδιά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000* (υπό εκτύπωση). Μετά την ολοκλήρωση της επέκτασης του Μουσείου Θηβών και τη διαμόρφωση του αύλειου χώρου του προβλέπεται για το μεσαιωνικό τείχος της πόλης η διατήρηση στην αρχική του θέση, ανάλογη των προϊστορικών αρχαιοτήτων.

8. Ετοιμάζεται η πλήρης δημοσίευσή τους από το ΤΑΠΑ, με επιμέλεια του υπογράφοντος. Για τις αποκαλυφθείσες αρχαιότητες, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 353-359· 53 (1998): Χρονικά, σ. 323-327· 54 (1999): Χρονικά, σ. 311-313 και V. Aravantinos, New Evidence about the EH II Period in Thebes: A New Architectural Complex and a Group Burial within the Kadmeia, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 1255-1259.

λυψη περιορισμένου αριθμού τάφων το 1999[9], συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς ολόκληρο το 2000 και έμελλε να καλύψει μεγάλο μέρος του έτους 2001. Η ανασκαφή επεκτάθηκε σε όλα τα σημεία του εκτελούμενου έργου και είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη του μεγαλύτερου μέχρι σήμερα τμήματος νεκροταφείου της αρχαίας Θήβας, με χρήση καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων[10].

Οι θέσεις των νεκροταφείων ιστορικών χρόνων της Θήβας έχουν εντοπιστεί ήδη από τον προπερασμένο αιώνα. Οι ανασκαφές, όμως, υπήρξαν ευκαιριακές και περιορισμένης έκτασης, αφορούσαν σε σωστικές παρεμβάσεις και ακολουθούσαν έπειτα από μικρής κλίμακας ιδιωτικά ή δημοτικά έργα ή έπειτα από αρχαιοκαπηλική δράση. Η επέμβαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επικεντρωνόταν στην ανασκαφή μερικών τάφων και την περισυλλογή εκτεθειμένων ευρημάτων από κατεστραμμένες ή συλημένες ταφές, χωρίς προοπτική συστηματικής έρευνας. Οι εργασίες συνήθως τελείωναν ταυτόχρονα με την εξάλειψη του προβλήματος ή την εξάντληση των σχετικών κονδυλίων.

Επιπλέον, οι αρχαίες νεκροπόλεις της Θήβας λεηλατήθηκαν επί μακρόν από λαθρανασκαφείς, διότι οι θέσεις των τάφων, κείμενες κατά κανόνα στις παρυφές του κατοικημένου αστικού χώρου, συνέπιπταν με το εσωτερικό των περιφραγμένων ιδιωτικών αγροκηπίων. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις, η εντατική καλλιέργεια των τελευταίων και η διάνοιξη ποτιστικών φρεάτων συνδυαζόταν με τη νυχθημερόν ασκούμενη τυμβωρυχία[11].

Τα θηβαϊκά νεκροταφεία είχαν ακτινωτή διάταξη γύρω από την ακρόπολη Καδμεία και την κάτω πόλη των Θηβών και αντιστοιχούσαν σε όλη σχεδόν την περίμετρο του οχυρωματικού περιβόλου με εξαίρεση τη λοφώδη περιοχή που εκτεινόταν ανατολικά του Ισμηνού ποταμού (Εικ. 1)[12]. Τα διαθέσιμα έως σήμερα στοιχεία δεν επιτρέπουν τον ακριβή καθορισμό των χώρων προτίμησης ενταφιασμού κατά εποχές ή κοινωνικά στρώματα. Είναι όμως βεβαιωμένο ότι σημαντικά δημόσια μνήματα υπήρχαν στο σημερινό Πυρί, περιοχή προέλευσης μερικών ογκωδών επιτύμβιων λεόντων που φυλάσσονται στο προαύλιο του Μουσείου Θηβών. Επίσης, τάφοι των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, εποχών ακμής και ευημερίας για τη Θήβα, βρίσκονται σε όλες τις ανεσκαμμένες θέσεις νεκροταφείων, ενώ αντίθετα τάφοι της ελληνιστικής έως και της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου απαντούν κυρίως βορειοανατολικά και δυτικά της κάτω πόλης. Την ίδια εποχή για την κατασκευή νέων κιβωτιόσχημων τάφων παρατηρείται συχνή επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων επιτύμβιων στηλών, οι οποίες είχαν αχρηστευθεί έπειτα από φυσική ή βίαιη καταστροφή. Οι βανδαλισμοί στα νεκροταφεία που βρίσκονταν εκτός των τειχών της πόλης αποτελούσαν συχνή συνέπεια εχθρικών εισβολών και συγκρούσεων στη Βοιωτία, ιδίως κατά τους μακεδονικούς χρόνους και την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο[13].

Γεωμετρικές ταφές, αρκετά σπανιότερες σε σχέση με άλλες περιόδους της ελληνικής αρχαιότητας, εντοπίστηκαν νότια και βορειοανατολικά της Καδμείας, σε αρκετή απόσταση από το κέντρο της. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι γεωμετρικοί τάφοι συνυπήρχαν με μεμονωμένες υστερομυκηναϊκές και πρώιμες αρχαϊκές ταφές.

Από τις πρώτες ημέρες της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι το νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων ιδρύθηκε πάνω σε προϋπάρχοντα κατάλοιπα, αρχιτεκτονικά και ταφικά, της τελικής νεολιθικής ΙΙ περιόδου. Φαίνεται ότι οι αγροτοποιμενικές εγκαταστάσεις της τελευταίας απλώνονταν στην πεδινή και ελαφρώς επικλινή έκταση προς τα βόρεια και ανατολικά της εγκατάστασης και των ταφών, σε χώρους που έμεναν έξω από τα βαθύτερα ελώδη μέρη της θηβαϊκής πεδιάδας. Αρκετές ταφές, όμως, ιστορικών χρόνων, που έφθαναν σε μεγάλα βάθη εντός των ιζηματογενών εδαφών της περιοχής, κατέστρεψαν τμήματα του προϊστορικού στρώματος[14].

Με την έναρξη των κυρίως ανασκαφικών εργασιών στο εργοτάξιο, στις αρχές του 2000 και προκειμένου να διευκολυνθούν οι εργασίες των συνεργείων, ορίστηκαν δύο τομείς έρευνας, ο νότιος (Ν) και ο βόρειος (Β), με σημείο αναφοράς τη σιδηροδρομική γραμμή Πειραιώς-Θεσσαλονίκης, η οποία τους έτεμνε οριζοντίως, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Ο τεχνητός αυτός διαχωρισμός πολύ σύντομα αποδείχθηκε και πραγματικός, καθώς διαπιστώθηκε ότι οι ταφές του νότιου και του βόρειου τομέα χωρίζονταν μεταξύ τους με κενό 90 μ. περίπου, ακολουθώντας πιθανώς άξονες αρχαίων δρόμων ή τη φυσική

---

9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 316.

10. Ειδήσεις για την ανασκαφή είδαν το φως στον αθηναϊκό Τύπο και ανακοινώθηκαν σε σειρά διαλέξεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Υλικό των ανασκαφών εκτέθηκε ήδη σε σειρά διεθνών εκθέσεων και αποτέλεσε αντικείμενο διαλέξεων και επιστημονικών άρθρων, βλ. Β. Αραβαντινός, Η άγνωστη Θήβα των ιστορικών χρόνων. Αποτελέσματα πρόσφατων ανασκαφών και μελετών, *Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Roma Tre* (Μάρτιος 2003) και στην *Εταιρεία Φίλων ΕΑΜ* (Μάιος 2003)· ο ίδιος, Από τη σιωπηλή γη της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης, Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* Ι, *Βόλος, 27/2-2/3/2003*, Βόλος 2006, ΙΙ, σ. 729-749· ο ίδιος, Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραίφνιο (εθνική οδός - ΠΑΘΕ) και Θήβα (Γέφυρα ΟΣΕ), *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Πρακτικά, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 82-84· ο ίδιος, ό.π., σ. 26, 45.

11. Γ. Σωτηριάδης, *Περί της τοπογραφίας των αρχαίων Θηβών*, Αθήναι 1914, σ. 6, 27. *ΑΔ* 3 (1917), σποράδην. Οι καταστροφές στη Θήβα συνεχίζονταν ώσπου η Αρχαιολογική Υπηρεσία εφάρμοσε (από το 1960) ένα οργανωμένο πρόγραμμα παρακολούθησης και προκαταρκτικής έγκρισης των παντός είδους έργων σε ολόκληρη την επικράτεια με την ταυτόχρονη έκδοση των Χρονικών του *ΑΔ*.

12. Για αναφορές στα θηβαϊκά νεκροταφεία ιστορικών χρόνων, βλ. Έ. Κουτούρη, Τα θηβαϊκά νεκροταφεία των ιστορικών χρόνων. Μια πρώτη προσέγγιση, *Πρακτικά*, ό.π. (υποσημ. 7).

13. Δεν πρέπει να λησμονούνται οι βεβαιωμένες καταστροφές που υπέστη η πόλη και η ύπαιθρος χώρα της έπειτα από τη μάχη των Πλαταιών το 479 π.Χ. και την άλωσή της το 335 π.Χ.

14. Τα περισσότερα προϊστορικά λείψανα εντοπίστηκαν στο νότιο τομέα του νεκροταφείου.

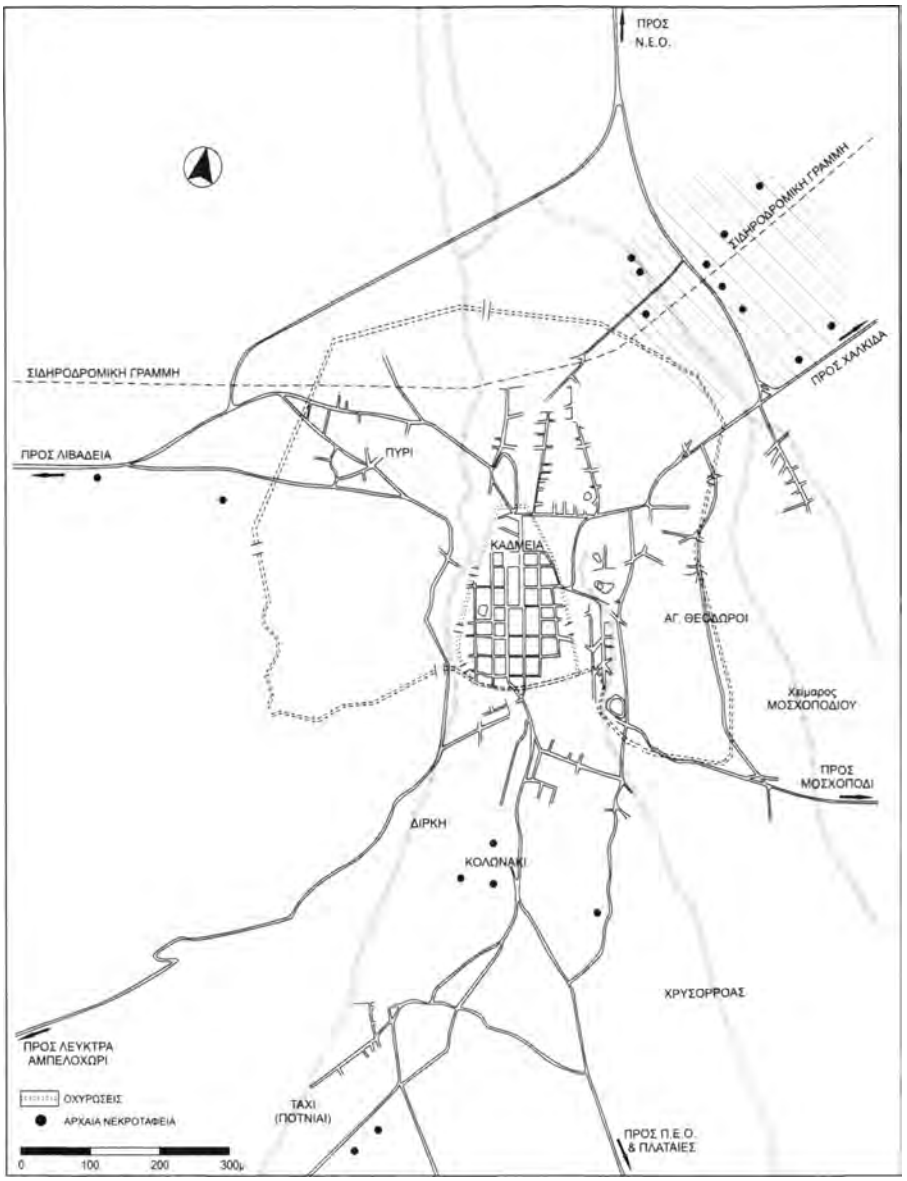

Εικ. 1. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Η θέση των αρχαίων νεκροταφείων.

διαμόρφωση του χώρου. Η έκταση των ερευνών ταυτίστηκε σε πλάτος με τα όρια της ανισόπεδης διάβασης, η οποία δημιουργήθηκε κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και συνέχισε υπογείως τον οδικό άξονα σύνδεσης της Θήβας με την εθνική οδό Αθηνών-Λαμίας[15].

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν το 2000 εντάσσονται αβίαστα, ως προς την κατασκευή, την κτέριση και τα έθιμα ταφής, στις γνωστές από τα βοιωτικά νεκροταφεία ιστορικών χρόνων κατηγορίες. Οι νεκροί κατά κανόνα, εκτός από αυτούς των προϊστορικών χρόνων, είναι θαμμένοι σε ύπτια στάση και εκτάδην, με το κεφάλι στα νότια ή ανατολικά και με τη μία παλάμη πάνω ή πολύ κοντά στη λεκάνη. Η πιθανή χρήση ξύλινων φερέτρων ή φορείων αποδεικνύεται εμμέσως από την εύρεση σιδερένιων ήλων[16]. Βρέφη και ενήλικες ενταφιάζονταν στο ίδιο νεκροταφείο καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου.

Ταφικά σήματα δεν αποδόθηκαν σε συγκεκριμένους τά-

15. Στα ημερολόγια της ανασκαφής αναφέρονται εξαρχής ως «Γέφυρα ΟΣΕ. Βόρειο ή Νότιο Σκάμμα». Η αρίθμηση των τάφων και των ευρημάτων ήταν σε κάθε τομέα ανεξάρτητη, ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση, εξαιτίας της μεγάλης έκτασης του ανασκαφικού πεδίου και του προβλεπόμενου μεγάλου αριθμού τάφων. Οι τάφοι ονομάζονται με τα αρχικά (Ν) και (Β) αντιστοίχως και ακολουθούνται από τον αύξοντα αριθμό του κάθε τομέα (π.χ. Ν 232, Β 84).

16. Οι ήλοι μικρού μεγέθους που βρέθηκαν κοντά στα πόδια των νεκρών πιθανώς προέρχονται από τα υποδήματα των νεκρών.

φους, εκτός από μία περίπτωση, όπου οξυπύθμενος άβαφος αμφορέας χρησιμοποιήθηκε ίσως ως ταφικό σήμα. Ωστόσο, από ολόκληρο τον ανεσκαμμένο χώρο περισυνελέγη μεγάλος αριθμός επιτύμβιων στηλών, στην πλειονότητά τους αποσπασματικά σωζόμενες. Επανειλημμένα διαπιστώνεται ότι επιτύμβιες στήλες, ολόκληρες ή τμήματά τους, είχαν επαναχρησιμοποιηθεί για την επένδυση και την κάλυψη ελληνιστικών κυρίως τάφων. Είναι άγνωστο, όμως, πότε αποσπάστηκαν από τα ταφικά μνημεία στα οποία αρχικά ανήκαν. Από τα σήματα σε β' χρήση αξιοσημείωτοι είναι οι διακοσμημένοι πώρινοι θριγκοί, τα υποστηρίγματα και οι βάσεις τους. Είναι η πρώτη φορά που τα συγκεκριμένα ταφικά βοιωτικά μνημεία, μαζί με τα συστατικά τους στοιχεία, εντοπίζονται σε ανασκαφές, καθώς όλα σχεδόν τα μέχρι σήμερα γνωστά μνημεία της συγκεκριμένης κατηγορίας, σε ελληνικά ή ξένα μουσεία, αποτελούν προϊόντα λαθρανασκαφών ή κατασχέσεων[17].

Η πυκνότητα και η χρονολογική κατανομή των ταφών ιστορικών χρόνων ποικίλλει στα διάφορα τμήματα του νεκροταφείου. Οι ταφές φαίνεται ότι οργανώνονταν κατά συστάδες με μεγάλη ποικιλία τύπων και πυκνή διάταξη. Επιπλέον, οι τάφοι του νότιου τομέα εκτείνονταν εκατέρωθεν ενός αρχαίου οδικού άξονα που οδηγούσε από τη Θήβα προς τη Χαλκίδα και τα βοιωτικά παράλια του Ευβοϊκού κόλπου. Ο αρχαίος δρόμος, που μάλλον ταυτίζεται με αυτόν που αναφέρει ο Παυσανίας[18], τέμνει εγκάρσια την ανασκαφή, καθώς συνεχίζεται λοξά προς ΒΔ.

Οι ανασκαφές και στους δύο τομείς (Ν και Β) απέδωσαν κατά τη φετινή περίοδο συνολικά 450 τάφους. Σε μια προκαταρκτική διαίρεση αυτοί κατανέμονται αριθμητικά και ασχέτως χρονολόγησης, σε γνωστές κατηγορίες: α) 46 κιβωτιόσχημοι, β) 180 κεραμοσκεπείς, γ) 131 λακκοειδείς (από τους οποίους οι οκτώ ήταν προϊστορικής εποχής), δ) 15 εγχυτρισμοί, ε) τέσσερις λάρνακες, στ) 61 πυρές σε λάκκους και ζ) πέντε ταφές ζώων. Επιπλέον, τα ίχνη – και η θέση ανάμεσα σε ταφικά αγγεία – μιας απλής καύσης σε λάκκο ίσως μαρτυρούν εναγισμό.

Τα κτερίσματα εντός και εκτός των τάφων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία[19]. Στα πήλινα αγγεία, και ανάλογα με τη χρονολόγηση των τάφων, συμπεριλαμβάνονται αρύβαλλοι, κοτυλίσκες, κύλικες, φιάλες, πινάκια, αρυβαλλοειδή ληκύθια, κύπελλα, κάνθαροι, καρχήσια, οινοχόες, λάγυνοι, αμφορείς, σκύφοι, πλημμοχόες, πρόχοι, πυξίδες, αλάβαστρα, μυροδοχεία κτλ. Τα περισσότερα προέρχονται από τοπικά εργαστήρια, ωστόσο υπάρχουν και εισηγμένα από την Κόρινθο και την Αττική. Μεγάλος είναι και ο αριθμός των ειδωλίων, χρονολογούμενων από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή. Τα ειδώλια συνόδευαν συνήθως τις παιδικές ταφές, όπου βρέθηκαν σε σημαντικές ποσότητες. Από το πλήθος των μικροαντικειμένων που περιλαμβάνονται στα ταφικά κτερίσματα πρέπει να αναφερθούν κοχύλια, κελύφη αυγών, μικρογραφικά αγγεία, χάνδρες, καρποί, πλαταγές, αστράγαλοι, κώδωνες, πήλινες επιχρυσωμένες ενθέσεις, καρποί, μεταλλικά αντικείμενα (κοσμήματα, στλεγγίδες, μικρογραφικές ασπίδες, ήλοι, κομβία, βελόνες), γυάλινα αγγεία και λίγα νομίσματα. Η ανασκαφή και τα ευρήματα ανά τομέα έχουν ως ακολούθως:

Εικ. 2. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Αεροφωτογραφία του νότιου τομέα της ανασκαφής. Τμήμα του νεκροταφείου των ιστορικών χρόνων και τα προϊστορικά οικιστικά κατάλοιπα.

Νότιος (Ν) τομέας. Η συνολική έκταση που κατέλαβε η ανασκαφή στο νότιο τομέα ήταν 1.200 τ.μ. περίπου. Αποκαλύφθηκαν 269 τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 7ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ., καθώς και προϊστορικά οικιστικά κατάλοιπα της τελικής νεολιθικής ΙΙ περιόδου (Εικ. 2).

Το προϊστορικό στρώμα, πάχ. μόλις 0,20 μ., χαρακτηρίζεται από φαιοκάστανο καθαρό χώμα όπου εντοπίζονται συχνά λε-

17. M. Bonanno-Aravantinos, Stele funerarie in *poros* di età ellenistica da Tebe: nuove acquisizioni, στο B. Adembri (επιμ.), *ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΣ, Miscellanea di Studi per M. Cristofani, Prospettiva*, 2ο Supplemento 2006, σ. 154-171 και με παλαιότερη βιβλιογραφία. P.M. Fraser - T. Rönne, *Boeotian and West Greek Tombstones*, Lund 1957.

18. Παυσ. IX, 18, 1.

19. Ο μεγάλος αριθμός ταφών και κτερισμάτων δεν επιτρέπει ουσιαστική ταξινόμηση και περιγραφή, η οποία θα πραγματοποιηθεί στην τελική δημοσίευση. Επιχειρείται, ωστόσο, μια σύντομη αναφορά στη μορφή των σημαντικότερων τάφων, καθώς και στα κτερίσματά τους, χωρίς να παραβλέπεται το γεγονός ότι, με την ολοκλήρωση της συντήρησης των ευρημάτων, ο αριθμός τους θα τροποποιηθεί ελαφρώς.

πίδες, φολίδες και πυρήνες οψιανού και σπανιότερα πυριτόλιθου. Το στρώμα εμφανίζεται σποραδικά, ενώ συχνά είναι κατεστραμμένο από τάφους των ιστορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, στο βορειότερο άκρο του τομέα ανασκάφηκε θεμελίωση τμήματος στενόμακρου κτιρίου. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν (τχ 1, 2, 4, 5) ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, ενώ ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε χώμα και όστρακα από σπασμένα αγγεία. Τα στρώματα του νεότερου νεκροταφείου έχουν σχεδόν καταστρέψει την επίχωση του κτιρίου, εφόσον στην τελευταία παρεμβάλλονται αρκετοί κλασικοί και ελληνιστικοί τάφοι.

Εντός του κτιρίου ανασκάφηκαν πέντε μικροί αποθέτες κυκλικής διατομής (αποθέτες: Ναπ. 1, 2, 3, 4, 5), καθώς και τέσσερα αποσπασματικά δάπεδα. Από την κεραμική της θεμελίωσης, αλλά και του εσωτερικού χώρου, η οποία συχνά ήταν ανάμεικτη με όστρακα ιστορικών χρόνων, προκύπτει ότι το κτίριο χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της τελικής νεολιθικής ΙΙ περιόδου, ενώ με το τέλος της σταμάτησε και η χρήση του.

Εκτός από τα οικοδομικά κατάλοιπα, εντοπίστηκαν και οκτώ προϊστορικές λακκοειδείς ταφές (Ν 127, 150, 151, 152, 174, 180, 181, 206), σε σχετικά κοντινή απόσταση από αυτά. Αποτελούνται από ένα απλό όρυγμα, συνήθως ελλειψοειδές ή παραλληλόγραμμο, μέσα στο οποίο γινόταν η εναπόθεση του νεκρού πάνω σε πατημένο χώμα και σε συνεσταλμένη στάση, συνήθως στον άξονα Α.-Δ. Από τη μελέτη της κεραμικής, των ειδωλίων και των μικροαντικειμένων των τάφων προκύπτει ότι αυτοί χρονολογούνται στην τελική νεολιθική περίοδο.

Στο νότιο μισό του τομέα αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. τμήμα αρχαίου δρόμου. Διέσχιζε το νεκροταφείο λοξά, με κατεύθυνση προς ΒΔ. Το οδόστρωμά του είχε πλάτος 8 μ., ενώ το υπόστρωμα αποτελούνταν από διαδοχικές στρώσεις πατημένου χώματος και χαλικιών. Κατασκευάστηκε προτού ακόμη ανοιχθούν τάφοι· η εγκαθίδρυση του νεκροταφείου στην περιοχή αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της σημασίας του συγκεκριμένου οδικού άξονα. Δεδομένου μάλιστα ότι οι αρχαιότεροι τάφοι των γύρω συστάδων ανάγονται στην αρχαϊκή περίοδο, δεν αποκλείεται η κατασκευή του δρόμου να έγινε ήδη πριν από τα περσικά, όταν η πόλη γνώρισε την πρώτη μεγάλη της ακμή στους ιστορικούς χρόνους, με την οργάνωση της Βοιωτικής Ομοσπονδίας και την εξασφάλιση συμμάχων κατά της Αθήνας[20]. Η αρχαία οδός, η *προς Χαλκίδα λεωφόρος* με αφετηρία την πύλη των Προιτίδων, διέσχιζε το Αόνιον πεδίον και οδηγούσε στη Χαλκίδα με προηγούμενες διακλαδώσεις προς Γλισάντα, Τάναγρα, Δήλιον, Ωρωπό, Μυκαλησσό, Αυλίδα, Άρμα, Ελεώνα και Ανθηδόνα[21].

Οι τάφοι ιστορικών χρόνων έχουν ανοιχθεί σε διαφορετικά βάθη, τα οποία δεν αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις. Αρκετές, εξάλλου, είναι οι περιπτώσεις τάφων που είτε έχουν παραβιαστεί ήδη κατά την αρχαιότητα για την κατασκευή νεότερων είτε έχουν συληθεί στα νεότερα χρόνια με αφορμή τη διάνοιξη φρεάτων άρδευσης. Στο νότιο τομέα ανασκάφηκαν σχεδόν όλοι οι τύποι των τάφων που απαντούν στη Βοιωτία κατά τις ιστορικές περιόδους. Από τους 269 τάφους, 105 είναι κεραμοσκεπείς, 30 κιβωτιόσχημοι, 68 λακκοειδείς, 47 πυρές, τρεις λάρνακες (δύο πήλινες και μία λίθινη), τέσσερις εγχυτρισμοί και ένα τεφροδόχο αγγείο και τρεις ταφές ζώων (δύο ταφές αλόγων και μία ομαδική ταφή σκύλων). Σε αυτούς πρέπει να συμπεριληφθούν και οι οκτώ λακκοειδείς τάφοι της τελικής νεολιθικής ΙΙ περιόδου. Ένα ποσοστό, που φθάνει το 14%, ήταν ακτέριστοι.

Κτερίσματα τοποθετούνταν εσωτερικά και εξωτερικά των τάφων. Τα πιο συνηθισμένα ήταν πήλινα αγγεία, κυρίως μικρά και χρηστικά (αρύβαλλοι, αλάβαστρα, σκύφοι, κοτύλες, κύλικες, φιάλες, κύπελλα, κάναστρα, πινάκια, λύχνοι, μυροδοχεία, θήλαστρα, κάνθαροι, πυξίδες, εξάλειπτρα, οινοχόες, αμφορείς, κρατήρες, αρύταινες, χύτρες).

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο τμήμα του Νότιου τομέα ήταν κατά κατηγορία οι εξής:

Κιβωτιόσχημοι: Χρονολογούνται στο σύνολό τους στα ελληνιστικά χρόνια, εκτός από τους τάφους Ν 42, 66, 269 που ανήκουν στους κλασικούς χρόνους. Στις περιπτώσεις των τάφων Ν 46, 47 και Ν 52, 59, έχουμε διπλούς κιβωτιόσχημους με κοινή τη μία μακρά πλευρά τους. Οι τάφοι Ν 46 και Ν 47 βρέθηκαν χωρίς καλυπτήριες και συλημένοι, παρά το γεγονός ότι η πρώτη ταφή ήταν άθικτη. Περιείχε μελαμβαφή λήκυθο τύπου Talcott, μελαμβαφή τριφυλλόστομη οινοχόη, τμήματα στλεγγίδας, ενώ στη δεξιά παλάμη του νεκρού είχε τοποθετηθεί αλάβαστρο από υαλόμαζα. Στον τάφο Ν 47 δεν βρέθηκε σκελετός, παρά μόνον ένα ανδρικό ειδώλιο και χάλκινη βελόνα.

Οι τάφοι Ν 52 και Ν 59 (Εικ. 3) αποτελούν μνημειώδη εκδοχή του διπλού κιβωτιόσχημου. Βρέθηκαν συλημένοι χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες και έχουν χτιστεί με ορθογωνισμένους καλοδουλεμένους πωρόλιθους κατά το ισοδομικό σύστημα. Ο Ν 52 έχει κατά μήκος των μακρών πλευρών του αναβαθμούς. Εντός του τάφου βρέθηκε ληκύθιο με πλαστική γυναικεία κεφαλή και τέσσερα ειδώλια ανδρικών και γυναικείων μορφών. Στο εσωτερικό του Ν 52 είχε κατασκευαστεί μεταγενέστερα ένας κεραμοσκεπής, ο Ν 52α (Εικ. 3).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, των οποίων οι πλευρές έχουν κατασκευαστεί από επιτύμβιες στήλες και υλικά ταφικών μνημείων σε β' χρήση. Η βόρεια καλυπτήρια πλάκα του τάφου Ν 49 προερχόταν από ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από γκρίζο ασβεστόλιθο με αετωματική απόληξη, η οποία έφερε το όνομα σε δύο στίχους *ΠΑ-*

20. R.J. Buck, *A History of Boiotia*, Edmonton 1979, σ. 107 κ.ε.

21. Η πύλη των Προιτίδων δεν έχει ταυτιστεί, αλλά η θέση της τοποθετείται στη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης ή της κάτω πόλης. Η τελευταία συνέπιπτε στα χρόνια του Παυσανία με την Καδμεία. Ο Παυσανίας αναφέρει την «*προς Χαλκίδαν οδόν*» όντως «*ως λεωφόρον*» και τα αξιοθέατα ταφικά μνημεία που αυτή διασχίζει (Παυσ. IX, 18, 1). Η σημερινή καθώς και η παλαιότερη οδός προς Χαλκίδα περνά 200 μ. περίπου νοτιοανατολικά της αρχαίας.

Εικ. 3. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Νότιος τομέας. Διπλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι Ν 52 και Ν 59. Εντός του Ν 52 ο κεραμοσκεπής Ν 52α.

Εικ. 4. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Νότιος τομέας. Ταφή Ν 211 σε τεφροδόχο αγγείο τύπου Hadra.

ΣΙΧΟΣ ΚΑΛΧΑΔΟΝΙΟΣ (ΜΘ 32849). Επίσης, επάνω στις καλυπτήριες της νότιας πλευράς του ίδιου τάφου βρέθηκε τμήμα θριγκόμορφης πωρολιθικής στήλης με λευκό κονίαμα στην πρόσθια όψη (ΜΘ 33414). Ο τάφος ήταν κτερισμένος με πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία, δύο αμφορείς, μεγαρικό σκύφο και δύο χάλκινες βελόνες. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του τάφου Ν 86, ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Ήταν κτερισμένος με 20 μυροδοχεία, ατρακτόσχημα και βολβοειδή, μεγαρικό σκύφο, τρία πινάκια, δύο οινοχόες, χάλκινα νομίσματα, τμήμα χάλκινου κατόπτρου, χάλκινο κρίκο, χάλκινη περόνη, ψήφο από υαλόμαζα. Την κάλυψη του τάφου αποτελούσαν 13 τμήματα επιτύμβιων στηλών σε β΄ χρήση. Από αυτές, μία έχει θριγκόμορφη επίστεψη κοσμημένη στο κάτω τμήμα της με οριζόντια ταινία και ανάγλυφους μαιάνδρους εναλλάξ με ζατρίκια (ΜΘ 32851), ενώ μια δεύτερη φέρει εγχάρακτο *Τ* (ΜΘ 33569). Ένα τμήμα δωρικού κίονα (ΜΘ 33449) εντοπίστηκε πάνω στον τάφο.

Αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση του παιδικού τάφου Ν 232 που ήταν ενσωματωμένος στην εξωτερική ανατολική γωνία του τοίχου 7. Πρόκειται για μικρό τάφο διαστάσεων 0,50×0,50 μ., που βρέθηκε χωρίς καλυπτήρια.

Κεραμοσκεπείς: Από τους κεραμοσκεπείς τάφους του νότιου τομέα, οι 15 (Ν 17, 18, 32, 38, 41, 62, 77, 81, 82, 92, 118, 202, 208, 218 και 256) ήταν παιδικοί και τα οστά δεν διατηρήθηκαν ή σώθηκαν αποσπασματικά. Ο Ν 77 είχε κατασκευαστεί από δύο στενές κοιλόκυρτες κεραμίδες, τοποθετημένες η μία ως δάπεδο και η δεύτερη ως κάλυμμα. Σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις είχαν χρησιμοποιηθεί στρωτήρες λακωνικού τύπου (από δύο εκατέρωθεν του νεκρού), λοξά τοποθετημένες. Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση, οι κεραμοσκεπείς τάφοι χρησιμοποιήθηκαν από τους κλασικούς έως και τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του τάφου Ν 143, κλασικών χρόνων, κτερισμένου με δύο αγγεία στο εσωτερικό του (μελαμβαφή κανθαρίσκο και αρυβαλλοειδές ληκύθιο), το όρυγμα του οποίου φέρει κατά μήκος των μακρών πλευρών του αναβαθμούς. Ο τάφος Ν 113 αποτελεί μοναδική περίπτωση κεραμοσκεπούς, γυναικείας μάλλον ταφής, όπου σε δύο γωνίες του τάφου είχαν τοποθετηθεί όρθιοι δύο οξυπύθμενοι αμφορείς. Εκτός από τα πλούσια κεραμικά ευρήματα που ήταν τοποθετημένα εξωτερικά των κεραμίδων, στο εσωτερικό βρέθηκαν δύο χάλκινες πυξίδες, εκ των οποίων η μία περιείχε χάλκινα άγκιστρα και νομίσματα. Βρέθηκαν, επίσης, απανθρακωμένα ξύλα, ήλοι και στλεγγίδες. Σημαντική είναι η εύρεση υπολειμμάτων λινού υφάσματος, επάνω στην κοίλη πλευρά μιας κεραμίδας που είχε καταπέσει στο κρανίο της νεκρής. Το εύρημα αυτό οδηγεί στο έθιμο ταφής των νεκρών τυλιγμένων σε ύφασμα (σάβανο) που ίσως ενισχύεται και από την εύρεση σημαντικού αριθμού χάλκινων βελονών στο εσωτερικό των τάφων.

Εγχυτρισμοί: Οι εγχυτρισμοί διαφέρουν ανάλογα με τη χρονική περίοδο στην οποία ανήκουν. Βρέθηκαν ταφές σε αμφορέα, λέβητα, χύτρα και οξυπύθμενο πίθο ή αμφορέα. Χαρακτηριστικά ο τάφος Ν 72 αποτελείται από δύο πίθους τοποθετημένους «συρταρωτά», οι οποίοι περιέκλειαν ακτέριστη ταφή νηπίου.

Τεφροδόχο αγγείο (Ν 211): Το αγγείο – υδρία τύπου Hadra – ήταν τοποθετημένο οριζόντια σε λίθινη κυλινδρική θήκη, την οποία κάλυπτε λίθινο επίπεδο κάλυμμα (Εικ. 4). Μέσα στο αγγείο βρέθηκαν, εκτός από τα καμένα οστά, πτηνόμορφο ειδώλιο, χάλκινο ενώτιο, χάλκινο έλασμα και πήλινες επιχρυσωμένες χάνδρες.

Λακκοειδείς: Ο συγκεκριμένος τύπος τάφου είναι διαχρονικός στο συγκεκριμένο τμήμα του νεκροταφείου. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκαν αναβαθμοί-πατούρες κατά μήκος των μακρών πλευρών του λάκκου εναπόθεσης. Στην πλειονοτητά τους, οι τάφοι περιέλαβαν ενταφιασμούς ενηλίκων, εκτός από τους Ν 33, 55, 84, 97, 146, 154, οι οποίοι περιείχαν οστά παιδιών και βρεφών, σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης.

Εικ. 5. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Νότιος τομέας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τον τάφο Ν 146 (ΜΘ 33649).

Στον τάφο Ν 55 βρέθηκαν 46 ειδώλια γυναικείων μορφών, συγκεντρωμένα στη νότια στενή πλευρά του τάφου.

Μοναδική περίπτωση αποτελεί ο τάφος Ν 125 με διπλή ταφή ενήλικα (πιθανώς γυναίκας) και παιδιού. Εντός ορθογώνιου ορύγματος, με αναβαθμούς στις μακρές πλευρές, ήταν τοποθετημένη η γυναίκα με προσανατολισμό Β.-Ν., ενώ σε μικρή απόσταση από τα κάτω άκρα της βρισκόταν ο σκελετός μικρού παιδιού με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με αρυβαλλοειδές ερυθρόμορφο ληκύθιο που έφερε προτομή γυναικείας μορφής, μία λευκή λήκυθο, τέσσερις κοτυλίσκες και ένα μελαμβαφή σκύφο. Περιείχε, επίσης, δύο ειδώλια ιστάμενων γυναικείων μορφών, δύο ανδρικών που κρατούν πετεινό και πολλά θραύσματα, δύο χάλκινες βελόνες και πήλινες χάνδρες.

Στους τάφους Ν 146, 154 και 166 τα ορθογώνια ορύγματα καλύπτονταν από επιτύμβιες στήλες σε β' χρήση. Ο τάφος Ν 146 ήταν παιδικός και ο νεκρός καλυπτόταν από επτά τμήματα επιτύμβιων στηλών, από τις οποίες δύο ήταν ενεπίγραφες: *ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ* (ΜΘ 33649) (Εικ. 5) και *Δ[.]ΙΩΝ* (ΜΘ 33400). Μέσα στον τάφο υπήρχε μία οινοχόη. Η βορειοανατολική γωνία του τάφου 154 καλυπτόταν με ενεπίγραφη αετωματική στήλη που έφερε την επιγραφή *ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ* (ΜΘ 33417) και διατηρούσε ίχνη ερυθρού και κίτρινου χρώματος. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν τρία μυροδοχεία και αμφορέας.

Στην κάλυψη του τάφου Ν 166 βρέθηκε ενεπίγραφη στήλη σε τρία θραύσματα που έφερε την επιγραφή *ΔΑΦΝΙΣ* (ΜΘ 33413) (Εικ. 6). Ένας μονόμυξος λύχνος αποτελούσε το μοναδικό κτέρισμα από το εσωτερικό του τάφου.

Πυρές: Οι περισσότερες πυρές ανήκουν χρονολογικά στους κλασικούς χρόνους, ενώ οι υπόλοιπες στους αρχαϊκούς. Ο μεγαλύτερος αριθμός πυρών συγκεντρώνεται στο νότιο τμήμα του τομέα, γύρω από το δρόμο. Το σχήμα τους είναι ορθογώνιο, με αναβαθμούς στις μακρές πλευρές τους. Όσες δεν είχαν παραβιαστεί, διατηρούσαν απανθρακωμένες δοκούς στο βάθος των αναβαθμών. Σε μερικές σώζονταν οπές για τη στερέωση πασάλων στις παρειές. Αξιοσημείωτη είναι η πυρά Ν 274

Εικ. 6. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Νότιος τομέας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τον τάφο Ν 166 (ΜΘ 33413).

κλασικών χρόνων, της οποίας η βόρεια πλευρά ήταν χτισμένη με ωμές πλίνθους. Η πιθανότερη εκδοχή είναι πως η κατασκευή αυτή στήριζε τα σαθρά χώματα κατά τη διάρκεια της καύσης. Η ανασκαφή της πυράς δεν ολοκληρώθηκε, λόγω της καταστροφής της από κατολίσθηση του πρανούς.

Λάρνακες: α) Πήλινες: Ο τάφος Ν 148 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα παιδικής ταφής σε πήλινη ορθογώνια λάρνακα. Για την κάλυψή της έχει χρησιμοποιηθεί κοιλόκυρτη κεραμίδα, η οποία βρέθηκε σπασμένη. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα πάνω στο κάλυμμα (δύο λεκανίδες με πώμα, δύο μελαμβαφή bolsal, μία πήλινη κουδουνίστρα, τρία γυναικεία ειδώλια). Μέσα στη λάρνακα βρέθηκε μόνο μία χάλκινη βελόνα. β) Λίθινη: Η λάρνακα Ν 212 βρέθηκε συλημένη, χωρίς το κάλυμμά της, με προσανατολισμό Β.-Ν. και διαστάσεις 2,45×1,05 μ. Έξω από αυτήν βρέθηκαν τέσσερα μυροδοχεία και θραύσμα γυναικείου ειδωλίου.

Ταφές ζώων: Στο νότιο τομέα αποκαλύφθηκαν δύο ταφές αλόγων, καθώς και μία ταφή σκύλων. Συγκεκριμένα, ο τάφος Ν 60 περιείχε ταφή αλόγου σε άριστη κατάσταση (Εικ. 7). Μετά την ανασκαφή ο σκελετός του ζώου εγκιβωτίστηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θηβών. Ο τάφος Ν 147 περιείχε τη δεύτερη ταφή αλόγου σε λάκκο, ενώ ο τάφος Ν 222 βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την πυρά Ν 238 – την οποία είχε παραβιάσει – και περιείχε δέκα επάλληλες ταφές σκύλων.

Εκτός από τις μεμονωμένες ταφές, στο νότιο τομέα βρέθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου και ένα βάθρο. Από τον ταφικό περίβολο σώζεται ένας τοίχος, ο οποίος αποτελούνταν από τέσσερις πωρόλιθους, πλ. 0,60 μ., και οριοθετούσε τον κιβωτιόσχημο τάφο Ν 80. Ο τελευταίος χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και είχε ως «σήμα» οξυπύθμενο αμφορέα. Ήταν κτερισμένος με μικρή αβαφή χύτρα, έξι μυροδοχεία, τρία γυάλινα φιαλίδια, τμήμα ειδωλίου, χάλκινο άγκιστρο και σιδερένιους ήλους. Στο δάπεδο εντοπίστηκε κυκλικό όρυγμα με διαλυμένα οστά ανακομιδής.

Το βάθρο ήταν κατασκευασμένο από καλοδουλεμένους πωρόλιθους, διαστ. 1,60×0,61×0,80 μ. Ανατολικά του βάθρου βρέθηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος Ν 191 και βόρεια οι κιβωτιόσχημοι Ν 179 και Ν 175. Επιπροσθέτως, εντοπίστηκαν διάσπαρτοι τοίχοι από πωρόλιθο ή αργολιθοδομή, σχετιζόμενοι πιθανώς με ταφικούς περιβόλους ή βάθρα.

Βόρειος (Β) τομέας. Ταυτόχρονα με τις εργασίες στο νότιο

Εικ. 7. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Νότιος τομέας. Ταφή αλόγου από τον τάφο Ν 60.

μισό του εργοταξίου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές και στο βόρειο. Η έρευνα προχώρησε από το διαχωριστικό σημείο των δύο τομέων, κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή, με κατεύθυνση προς Β.

Στις πρώτες τομές διαπιστώθηκαν πενιχρά κατάλοιπα προϊστορικής κατοίκησης και ένας ημικατεστραμμένος τάφος ελληνιστικών χρόνων. Στα πρώτα περιλαμβάνεται ταφή ή απόθεση μεγάλου ζώου, μάλλον βοοειδούς, ταφικό αγγείο και ένας κυκλικός αποθέτης της τελικής νεολιθικής. Επιπλέον, εντοπίστηκαν τμήματα δαπέδου από πηλό πάνω σε λιθολόγημα, τρία ακόμη λιθολογήματα άγνωστης χρήσης (ίσως υποστρώσεις και βάσεις για καλύβες από φθαρτά υλικά) και 18 πασσαλότρυπες, που ανήκαν σε κατασκευή από ξύλινους πασσάλους και άλλα φθαρτά υλικά, όπως ξύλο, πηλό και χόρτο. Τα οικιστικά αυτά κατάλοιπα, μετά από προκαταρκτική εξέταση, χρονολογήθηκαν στην περίοδο ανάμεσα στην τελική νεολιθική ΙΙ και την πρωτοελλαδική Ι περίοδο (μεταβατική χαλκολιθική).

Οι συστάδες των τάφων ιστορικών χρόνων του βόρειου τομέα ανήκουν κυρίως στην ελληνιστική περίοδο και άρχισαν να αποκαλύπτονται σε απόσταση 60 μ. βόρεια των γραμμών του τρένου. Από τους πλησιέστερους τάφους του νότιου τομέα μεσολαβεί απόσταση 87 μ., ενώ από τα προϊστορικά λείψανα του ίδιου (Β) τομέα απέχουν 27 μ. Επιπλέον, το χώμα στη συγκεκριμένη περιοχή διέφερε από αυτό του υπόλοιπου ανασκαφικού χώρου και αποτελούνταν από χονδρό αμμοχάλικο και μελανό αμμώδες χώμα (υποδηλώνοντας ίσως κοίτη χειμάρρου;). Αν και είναι δύσκολο να αιτιολογηθεί η απουσία ταφών ιστορικών χρόνων σε αρκετή απόσταση βόρεια και νότια της σιδηροδρομικής γραμμής, το φαινόμενο επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Ενδέχεται οι τάφοι να ήταν οργανωμένοι σε συστάδες με κενά μεταξύ τους, υπαγορευόμενα από τη διέλευση των κεντρικών οδικών αρτηριών και των διακλαδώσεών τους ή δεν αποκλείεται το έδαφος να μην ήταν κατάλληλο, λόγω της ύπαρξης κάποιου χειμάρρου ή τέλος, για άλλους λόγους, σήμερα άγνωστους, αφού η περιορισμένη έκταση και το χρονοδιάγραμμα της ανασκαφής δεν επέτρεψαν να εξιχνιαστούν όλες οι εκδοχές. Πρέπει να σημειωθεί ότι το βόρειο τμήμα του νεκροταφείου, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους προς την πεδιάδα, παρουσιάζει μεγαλύτερο βάθος και μικρότερη γενικώς πυκνότητα ταφών σε σχέση με το νότιο που ήταν και πλησιέστερο προς την αρχαία κύρια οδό προς τη Χαλκίδα. Έτσι, οι σημερινές, τεράστιες ιζηματογενείς επιχώσεις καλύπτουν σημαντική κλίση του εδάφους προς την πεδιάδα που φθάνει τη διαφορά των 4 μ. περίπου (-5,72 μ. πλησίον της σιδηροδρομικής γραμμής και έως -9,89 μ. στο βορειότερο άκρο της ανασκαφής).

Κατά την ανασκαφική περίοδο, που κάλυψε ολόκληρο το έτος, ήλθαν στο φως 173 τάφοι, σε έκταση 960 τ.μ. Από τους τάφους 16 είναι κιβωτιόσχημοι, 75 κεραμοσκεπείς, 55 λακκοειδείς, 10 εγχυτρισμοί, 14 πυρές, μία πήλινη λάρνακα και δύο ταφές ζώων. Από το σύνολο των 173 τάφων, 12 ήταν ακτέριστοι.

Κιβωτιόσχημοι: Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής εντοπίστηκαν απλοί κιβωτιόσχημοι και ένας μόνον κτιστός (με υλικό σε β' χρήση). Οι πρώτοι είναι χτισμένοι με έξι πώρινες συνήθως πλάκες προσαρμοσμένες σε ορθογώνιο όρυγμα και φέρουν κάλυψη με τρεις όμοιες. Στις περιπτώσεις που ο τάφος ανοίχθηκε για να περιλάβει νέες ταφές μετά την αρχική (π.χ. Β 90, Β 151), χρησιμοποιήθηκαν ως καλυπτήριες και τμήματα επιτύμβιων στηλών και θριγκών, τα οποία είχαν αφαιρεθεί από παλαιότερα μνημεία. Όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του τομέα είναι προσανατολισμένοι από Β. προς Ν., εκτός του Β 94 που είναι από Α. προς Δ.

Τα κτερίσματα του τάφου Β 94 έχουν τοποθετηθεί εσωτερικά και εξωτερικά του τάφου και περιλαμβάνουν κεραμική (αμφορείς, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ειδώλια και αλάβαστρα) και τμήματα επιτύμβιων σημάτων, σε μορφή θριγκού, όπου αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών και φέρουν γλυπτή ή ζωγραφική φυτική διακόσμηση. Μέσα στον τάφο, κυρίως στους ελεύθερους χώρους των γωνιών του, τοποθετήθηκαν μικρότερα και λεπτότερα αγγεία (φιάλες, κύπελλα, σκύφοι, πυξίδες, ληκύθια), καθώς και κάποια χρηστικά άβαφα (λάγυνοι και αμφορείς), μεταλλικά αντικείμενα, σιδερένια καρφιά, καθώς και τροφικά κατάλοιπα (καρποί και όστρεα). Τα κτερίσματα συνόδευαν τρεις νεκρούς, τοποθετημένους επάλληλα σε ύπτια θέση και, καθώς δεν υπήρχαν ίχνη μετατόπισης των καλυπτήριων πλακών, πιθανώς εναποτέθηκαν την ίδια χρονική στιγμή.

Οι Β 48 και Β 53 αποτελούν δύο ταφές στον ίδιο κιβωτιόσχημο, μεταξύ των οποίων μεσολαβούσε μεγάλη στρώση χώματος. Η πρωιμότερη (Β 53) τοποθετήθηκε χαμηλότερα και περιείχε 17 αγγεία (ατρακτόσχημα μυροδοχεία και οινοχόες), καθώς και ένα χάλκινο αγκίστρι και πέντε όστρεα. Η δεύτερη ταφή (Β 48) βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο και απέδωσε 16 αγγεία διαφόρων τύπων (ατρακτόσχημα μυροδοχεία, άωτους σκύφους, οξυπύθμενους αμφορείς), κελύφη αυγών και οξειδωμένη μάζα σιδήρου. Δύο συνανήκοντα τμήματα πώρινης, επιτύμβιας στήλης με γείσο (ΜΘ 32919 και 33410) διατηρούν διακόσμηση από ερυθρό χρώμα πάνω σε λευκό κονίαμα που απο-

Εικ. 8. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τον τάφο Β 90 (ΜΘ 33404).

Εικ. 9. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τον τάφο Β 151 (ΜΘ 33601).

Εικ. 10. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από τον τάφο Β 151 (ΜΘ 36712).

δίδει λεσβιακό κυμάτιο και δύο γράμματα από το όνομα του νεκρού ή της νεκρής: *]ΔΩ[*[22].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο κιβωτιόσχημος Β 15, από τον οποίο περισυνελέγησαν μόνον τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία και δύο τμήματα επιτύμβιων στηλών. Το ένα φέρει στην όψη εγχάρακτη επιγραφή *]ΡΟ[*, γραπτή ερυθρή ταινία και οπή για ένθεση συνδέσμου στην οριζόντια επιφάνειά του (ΜΘ 32929), ενώ το δεύτερο, που συγκολλήθηκε με τμήμα που βρέθηκε κοντά στον τάφο, διατηρεί επίχρισμα και ερυθρό χρώμα και σώζει τμήμα επιγραφής *]ΤΑΡΩ[* (ΜΘ 32957). Το κύριο, όμως, ενδιαφέρον του τάφου έγκειται στην ύπαρξη τεσσάρων οπών, κυκλικής διατομής, στην κάθετη βόρεια στενή πλευρά του. Σύμφωνα με τη θέση της ταφής, κοντά στην πλευρά αυτή βρίσκονταν τα πόδια του νεκρού. Οι οπές πιθανώς στήριζαν ξύλινα ή και μεταλλικά στοιχεία ανάρτησης προσφορών (ταινιών ή στεφάνων) ή χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη επιτύμβιας στήλης.

Τα δεδομένα της ανασκαφής του κιβωτιόσχημου τάφου Β 90 μαρτυρούν ανακομιδή της παλαιότερης ταφής (Β 85) και τοποθέτηση των λειψάνων της εκτός και πλησίον της νότιας στενής πλευράς του. Κατά τη διάρκεια της ανακομιδής μία από τις πλάκες κάλυψης έσπασε. Στη θέση της τοποθετήθηκε νέα μαζί με τα θραύσματα της παλαιάς και δέκα τμήματα επιτύμβιων στηλών σε β' χρήση. Από τις στήλες ορισμένες διατηρούν τμήματα ονομάτων ή το πλήρες όνομα, π.χ. *ΕΡΜΑΙΟΣ* (ΜΘ 33404) (Εικ. 8). Η στήλη ΜΘ 32922 διατηρεί οκτάφυλλο ανθέμιο και ένα μόνο *]Ι[* από το όνομα. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν δύο αμφορείς (ΜΘ 33342 και 33344) και ένα θυμιατήρι (ΜΘ 33357), ενώ από το εσωτερικό του προήλθαν 13 αγγεία (οκτώ ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ένας μεγαρικός σκύφος, δύο οινοχόες και δύο άωτα σκυφίδια), καθώς και χάλκινο έλασμα (ΜΘ 33358) με εγχάρακτη διακόσμηση.

Ο τάφος Β 151 περιείχε δύο ταφές σε ύπτια θέση. Η παλαιότερη δεν παραμερίστηκε, αλλά η νέα ακούμπησε πάνω της. Ο τάφος είχε ανοιχθεί από τη μεσαία οριζόντια πλάκα, η οποία είχε σπάσει και τμήματά της βρέθηκαν σε κοντινή απόσταση. Για τη νέα κάλυψη χρησιμοποιήθηκαν οκτώ επιτύμβια σήματα, δύο από τα οποία αποτελούσαν στηρίγματα στηλών (ΜΘ 33644 και 33653). Από τις στήλες δύο φέρουν όμοιο όνομα *ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ* (ΜΘ 33601 και 33415) (Εικ. 9), μία σώζει ρόδακα και τμήμα ονόματος *ΕΠΙΚΡΑΤ* (ΜΘ 36712) (Εικ. 10), ένα αποτελεί τμήμα βάσης με ιωνικό κυμάτιο και τρία ανθέμια (ΜΘ 33429). Επιπλέον, μία επιμήκης στήλη – σε δύο τεμάχια – κοσμείται με γραπτούς ρόδακες. Από τα κτερίσματα σημειώνεται αμφορέας, αρυτήρας, μυροδοχείο και τέσσερις σιδερένιες στλεγγίδες.

Ο τάφος Β 158 περιείχε μεγάλο αριθμό κτερισμάτων, μερικά από τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Απέδωσε 18 αγγεία (δύο αμφορείς, δύο αλάβαστρα, μεγαρικό σκύφο, άωτο σκύφο, οινοχόη, ένα αρυβαλλόσχημο και δέκα ατρακτόσχημα μυροδοχεία), επτά ακέραια ειδώλια και πλήθος θραυσμάτων, από τα οποία σημειώνονται ιστάμενη Ταναγραία (ΜΘ 35419) (Εικ. 11) και κεφαλή γυναικείας μορφής με χρυσό στεφάνι (ΜΘ 35421). Από τα υπόλοιπα κτερίσματα σημειώνονται δύο στλεγγίδες, δύο όστρεα, τμήμα μαρμάρινου πινακίου και τμήμα επιτύμβιας στήλης (ΜΘ 33537).

Ο τάφος Β 84 οριοθετείται με τμήματα επιτύμβιων στηλών και λίθων, ώστε να σχηματίζουν μια απλή επιμήκη θήκη. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του βρέθηκε χτισμένη κεφαλή αρχαϊκού κούρου (Εικ. 12), ενώ στη νοτιοδυτική τμήμα μηρού (ΜΘ 32971α και 32971β). Και τα δύο μέλη ανήκουν πιθανώς στο ίδιο άγαλμα, χρονολογούμενο στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.[23]. Στην κορυφή του κεφαλιού σώζονται

22. Ίσως όνομα που περιείχε ως δεύτερο συνθετικό τα: *]δωρος* ή *]δωρα*.

23. Η τελική δημοσίευση του ευρήματος θα πραγματοποιηθεί από την καθηγήτρια M. Bonanno-Aravantinos. Σημειώνεται ότι η προκαταρκτική μελέτη του το τοποθετεί στην ομάδα Πτώου 20 της Richter και το χρονολογεί στην τελευταία δεκαετία του αιώνα, βλ. G.M. Richter, *Kouroi*, London 1960, σ. 126 κ.ε. και J. Ducat, *Les kouroi du Ptoon*, Paris 1971, σ. 355 κ.ε. Πρόκειται για τον πρώτο

Εικ. 11. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ταναγραία από τον τάφο Β 158 (ΜΘ 35419).

Εικ. 12. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Κεφαλή αρχαϊκού κούρου από τον τάφο Β 84 (ΜΘ 32971α).

Εικ. 13. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Τάφοι Β 148, Β 149 και Β 150.

ίχνη στερέωσης μηνίσκου, γεγονός που σημαίνει ότι το άγαλμα ήταν στημένο στην ύπαιθρο και εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες. Πρόκειται πιθανώς για περικαλλές επιτύμβιο σήμα σε τάφο νέου ευγενικής καταγωγής, κατά μήκος και «*ἐπ' ὁδῶι*» της προς Χαλκίδα λεωφόρου. Από τα 26 τμήματα επιτύμβιων στηλών, η μία είναι ακέραιη και φέρει το όνομα *ΦΑΝΙΑΣ* (ΜΘ 32966). Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν 12 αγγεία (εννέα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, τμήμα κύλικας, ένας σκύφος και τμήμα υδρίας).

Κεραμοσκεπείς: Στην ανασκαφή αποκαλύφθηκαν αρκετοί κεραμοσκεπείς τάφοι σε διάφορες παραλλαγές του τύπου, ανάλογα με τη θέση και τον αριθμό των κεραμίδων. Οι κεραμοσκεπείς – σε αντίθεση με τους κιβωτιόσχημους – έχουν ποικίλο προσανατολισμό. Συχνά μάλιστα ο ένας ακουμπά στον άλλο ή τα υλικά του ενός χρησιμοποιούνται στο διπλανό ή τον υπερκείμενο. Οι νεκροί τοποθετούνται σε στάση ύπτια ενώ, εκτός λίγων ακτέριστων, οι τάφοι περιέχουν αρκετά και ποικίλα κτερίσματα εσωτερικά και εξωτερικά (πήλινα, γυάλινα, χάλκινα και μολύβδινα αγγεία, σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες, ειδώλια, όστρεα, αυγά και διάφορα μικροαντικείμενα, ιδίως μεταλλικά).

Στον κεραμοσκεπή Β 135 βρέθηκε τμήμα πώρινης, επιτύμβιας στήλης με γραπτή ερυθρή ταινία και το όνομα *ΝΙΚΩΝ*[24]. Στον τάφο Β 148 (Εικ. 13) μεταξύ των ευρημάτων (έξι αγγεία και επτά καρφιά) υπήρχε κάνθαρος με την εγχάρακτη επιγραφή *ΕΡΩΤΟΣ*. Ο Β 4 ήταν πιθανότατα παιδικός (τα οστά δεν διατηρήθηκαν), ελληνιστικών χρόνων. Περισυνελέγησαν τρία ειδώλια (ΜΘ 33281, 33282, 33283) (Εικ. 14), από τα οποία ένα απεικονίζει παιδί με σκύλο (ΜΘ 33281). Στα κτερίσματα του τάφου Β 147 συμπεριλαμβάνεται κύλικα με την εγχάρακτη επιγραφή *ΦΙΛΙΑΣ*. Ο Β 72 ήταν καλυβίτης και περιείχε διπλή ταφή, ίσως ζεύγους. Περισυνελέγησαν τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, κύλικα, άβαφη οινοχόη και αμφορέας.

Εγχυτρισμοί: Οι εγχυτρισμοί του νεκροταφείου διαφέρουν ανάλογα με την εποχή στην οποία ανήκουν. Στην τελική νεολιθική ανήκει τμήμα αγγείου, που βρέθηκε στην περιοχή των προϊστορικών καταλοίπων του βόρειου τομέα, με ελάχιστα οστά στο εσωτερικό του. Στη γεωμετρική περίοδο χρονολογούνται τρεις εγχυτρισμοί νηπίων, οι μοναδικοί σε αυτόν τον τομέα του νεκροταφείου. Αντίθετα, στο τμήμα του ίδιου νεκροτα-

κούρο με προέλευση τη Θήβα. Η πτώση και ο διαμελισμός του, λίγα ίσως χρόνια μετά την ανέγερσή του, μπορεί να συνδέονται με τις καταστροφές που προκάλεσε ο ενωμένος, νικηφόρος στρατός των Πανελλήνων κατά την εισβολή του στη θηβαϊκή ύπαιθρο και τον αποκλεισμό της πόλης αμέσως μετά τη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.), βλ. Buck, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 141 κ.ε.

24. *LGPN* III, B, Oxford 2000, στο αντίστοιχο λήμμα.

Εικ. 14. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ειδώλιο από τον τάφο Β 4 (ΜΘ 33282).

Εικ. 15. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Βοιωτικός γεωμετρικός αμφορέας από τον τάφο Β 62 (ΜΘ 32906).

φείου που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Α. Τσάλλα αποκαλύφθηκαν περισσότεροι τάφοι της γεωμετρικής περιόδου[25]. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τάφος Β 62, διότι ο βοιωτικός γεωμετρικός αμφορέας που χρησιμοποιήθηκε διατηρήθηκε ακέραιος με το πώμα του και φέρει διακόσμηση σε όλη την επιφάνειά του (ΜΘ 32906) (Εικ. 15). Χρονολογείται στα 700 π.Χ. περίπου.

Στην αρχαϊκή περίοδο ανήκουν τρεις εγχυτρισμοί (Β 70, 71, 76) (Εικ. 16) σε οξυπύθμενους πίθους, όπου ο νεκρός τάφηκε σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση. Τα ταφικά αυτά αγγεία ήταν σε β' χρήση και είχαν συγκολληθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Από το εσωτερικό τους περισυνελέγη μεγάλος αριθμός σφαιρικών αρυβάλλων και αλαβάστρων. Στην ελληνιστική εποχή χρονολογούνται τέσσερις εγχυτρισμοί παιδιών (Β 21, 29, 47, 63), κτερισμένων με μικρά άβαφα αγγεία. Το ταφικό αγγείο του Β 29 φέρει στον ώμο εγχάρακτη επιγραφή *ΛΥΣΑΝΔΡΟ*.

Λακκοειδείς: Οι λακκοειδείς τάφοι του τομέα αποτελούνται από ένα απλό όρυγμα, στον πυθμένα του οποίου απέθεταν το νεκρό πάνω σε πατημένο χώμα ή στρώμα χαλικιών. Εκτός από δύο τάφους, από τους οποίους ο ένας (Β 83) έφερε κάλυψη με λίθους και ο άλλος (Β 144) με κεραμίδες, οι υπόλοιποι καλύπτονται απλώς με το χώμα της διάνοιξής τους. Ορισμένοι τάφοι, κυρίως παιδικοί, είχαν ειδώλια τοποθετημένα κατακόρυφα στα τοιχώματα του ορύγματος, γύρω από το νεκρό. Άλλα κτερίσματα τοποθετούνταν δίπλα στα πόδια ή κοντά στο κεφάλι του.

Ο τάφος Β 52 περιείχε πλήθος μυροδοχείων και μικροαντικειμένων. Περιμετρικά του σκελετού περισυνελέγησαν 77 ατρακτόσχημα μυροδοχεία, δύο σιδερένιες σπάτουλες, μία στλεγγίδα, τρεις αιχμές βελών, τμήμα χάλκινου ελάσματος και μία χρυσή δανάκη. Από τον Β 144 προέρχονται έξι μυροδοχεία, λάγυνος και στλεγγίδα. Ανάμεσα στα ευρήματα του Β 102 υπάρχει κύλικα με επιγραφή *ΔΙΟΣΣΩΤΗΡΟΣ*.

Μεγάλο αριθμό και ποικιλία ευρημάτων περιείχαν οι τάφοι Β 99 και Β 171. Στον πρώτο εντοπίστηκαν 24 αγγεία (σκύφοι, κύλικες, κύπελλα και ληκύθια), πολλά θραύσματα ειδωλίων και τέσσερα χάλκινα κομβία. Από το δεύτερο περισυνελέγησαν οξυπύθμενος αμφορέας, λάγυνος, μεγαρικός σκύφος, 20 ατρακτόσχημα μυροδοχεία, μία χάλκινη φιάλη με υπολείμματα υφάσματος (ΜΘ 36311), μολύβδινο μελανοδοχείο (ΜΘ 36322), χάλκινο κάτοπτρο, και μία αχιβάδα-πυξίδα (ΜΘ 36323) (Εικ. 17). Πρόκειται για δίλοβο όστρεο του τύπου *Pecten jacobeus*, στο οποίο προσαρμόστηκε συρμάτινη ένωση και κούμπωμα από χαλκό.

Λάρνακες: Στο βόρειο τομέα βρέθηκε μία πήλινη ωοειδής λάρνακα (Β 122), διαστ. 0,83×0,24 μ. Για την κάλυψή της χρησιμοποιήθηκε μία παρόμοια. Πρόκειται για παιδική ταφή, με πλούσιες προσφορές σε ειδώλια και αγγεία. Περισυνελέγησαν έξι αγγεία και 15 ακέραια ειδώλια – σημειώνονται το ειδώλιο γυναίκας που κρατεί άνθος (ΜΘ 33131) και οκτώ ειδώλια ανδρικών μορφών που κρατούν πετεινό (Θ 33117, 33118, 33119, 33120, 33121, 33122, 33123, 33127) –, καθώς και πλήθος θραυσμάτων ειδωλίων.

Πυρές: Από τις ταφικές πυρές του βόρειου τομέα, οι οποίες ανήκουν στο συνήθη τύπο με το αυλάκι στο κέντρο και τις πατούρες στις πλευρές των ορυγμάτων για τη στερέωση των ξύλων, προέρχονται πολλές και ποικίλες προσφορές.

25. Ό.π.

Εικ. 16. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Τάφος Β 76 (εγχυτρισμός).

Εικ. 17. Θήβα. Ανισόπεδη διάβαση γέφυρας ΟΣΕ. Οδός Θηβών-Μουρικίου. Βόρειος τομέας. Ευρήματα από τον τάφο Β 171.

Στην πυρά Β 5 εντοπίστηκαν, εκτός των αγγείων και των άλλων κτερισμάτων, απανθρακωμένοι καρποί (σύκα και αμύγδαλα). Από το εσωτερικό της Β 138 περισυνελέγησαν τρία αγγεία, καρποί και 76 μικρά πήλινα πλακίδια με διακόσμηση ανθεμίων, γυναικείων μορφών και γρυπών[26].

Συμβολή των οδών Οιδίποδος και Πελοπίδου (οικόπεδο Ε. Κυλάφη)

Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1999 και συνεχίστηκε το 2000 με τη διεύρυνση των ανασκαφικών τομών και την έρευνα σε βαθύτερα στρώματα[27]. Οι ανασκαφικές εργασίες κατέδειξαν την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων της πρωτοελλαδικής και της βυζαντινής περιόδου, ενώ τα κινητά ευρήματα ανήκουν στην πρωτοελλαδική, ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή. Επιπλέον, επιβεβαίωσαν την άποψη ότι στο σημείο αυτό βρίσκεται το κέντρο του ευμεγέθους και ακμαίου οικισμού της πρωτοελλαδικής ΙΙ-ΙΙΙ φάσης[28]. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 11 τοίχοι, οι οποίοι οριοθετούν τουλάχιστον δύο χώρους, καθώς και αρκετοί αποθέτες (Εικ. 18).

Συγκεκριμένα, στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαπτόμενου χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,21 μ. ο τοίχος 1 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από αργολιθοδομή, μέγ. σωζ. μήκ. 1,97 και μέγ. πλ. 0,50 μ. Ανατολικά του τοίχου 1 εντοπίστηκαν οι τοίχοι 3-4 και 2-5, οι οποίοι οριοθετούν τα δωμάτια 1 και 2 που διαχωρίζονται από διάδρομο. Στο δωμάτιο 1, μάλιστα, βρέθηκε και τμήμα του ανατολικού πέρατός του (τοίχος 7). Τα προαναφερθέντα δωμάτια αποτελούν τμήμα μεγαλύτερου κτιρίου, πιθανότατα οικίας. Σε βάθος 3,24 μ. αποκαλύφθηκε ο ελαφρώς καμπύλος τοίχος 6, ο οποίος είχε εν μέρει καταστραφεί κατά την κατασκευή σύγχρονου τσιμεντένιου βόθρου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Έχει κατασκευαστεί από μεγάλους αργούς λίθους και διαπιστώθηκε ότι χρονολογικά ήταν μεταγενέστερος από τους τοίχους που ορίζουν το δωμάτιο 1.

Σε όλη την έκταση της ανασκαφής εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,40 μ., που περιείχε στάχτες, παχιά στρώση πηλού από λιωμένες πλίνθους και πήλινες κεράμους της ανωδομής, πεσμένους αργούς λίθους και πολλά όστρακα χρηστικής κεραμικής (όστρακα πρωτοβερνικωτών ασκοπρόχων, ερυθροστιλβωτών και άλλων αγγείων, που χρονολογούνται στην ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδο, φάση Καστρί-Λευκαντί). Στο βόρειο τμήμα του δωματίου 1, το στρώμα καταστροφής απέδωσε κατά τόπους καμένα υλικά, ερυθρό χώμα και καμένα όστρακα της ύστερης ΠΕ ΙΙ περιόδου, μεταξύ των οποίων και δύο μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής εντοπίστηκε βαθύς ελλειπτικός αποθέτης επιχρισμένος με λάσπη (σε βάθος από 1,50 έως 5,33 μ.), ο οποίος περιείχε όστρακα χρηστικής κυρίως κεραμικής, καθώς και δύο χάλκινα σκεύη και έξι χάλκινα νομίσματα. Στο δωμάτιο 2, κάτω από το στρώμα καταστροφής, αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο με κατωφερή κλίση προς Α. Ανατολικά του τοίχου 1, σε βάθος 3,94 μ., βρέθηκε κυκλικός αποθέτης, διαμ. 0,80 μ., με τοιχώματα επιχρισμένα με πηλό, ο οποίος περιείχε στάχτες, ερυθρό χώμα, οστά ζώων και όστρακα. Σε όλη την επιφάνεια των δωματίων 1 και 2, καθώς και του διαδρόμου, αποκαλύφθηκαν έξι διαδοχικά και τμηματικά σωζόμενα πηλόχριστα δάπεδα που χρονολογούνται από την κεραμική στην ΠΕ ΙΙ και ΙΙΙ περίοδο. Παράλληλα, σε όλο τον ανασκαπτόμενο χώρο και κυρίως εντός των δωματίων 1 και 2 ήλθαν στο φως συστάδες κυκλικών οπών και αβαθείς αύλακες.

---

26. Τα πλακίδια αυτά είναι συνηθισμένα στα βοιωτικά νεκροταφεία και έχουν βρεθεί σε τάφους των Θηβών, του Ακραιφνίου κ.α.

27. Όπου εντοπίστηκαν κυρίως ευρήματα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 316.

28. Ντ. Κόνσολα, *Προμυκηναϊκή Θήβα. Χωροταξική και οικιστική διάρθρωση*, Αθήνα 1981, σ. 102. Η ίδια, *Η πρώιμη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς. Συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*, Αθήνα 1984, σ. 95. Πρόσφατα, βλ. Aravantinos, ό.π. (υποσημ. 8) και Psaraki, ό.π. (υποσημ. 4).

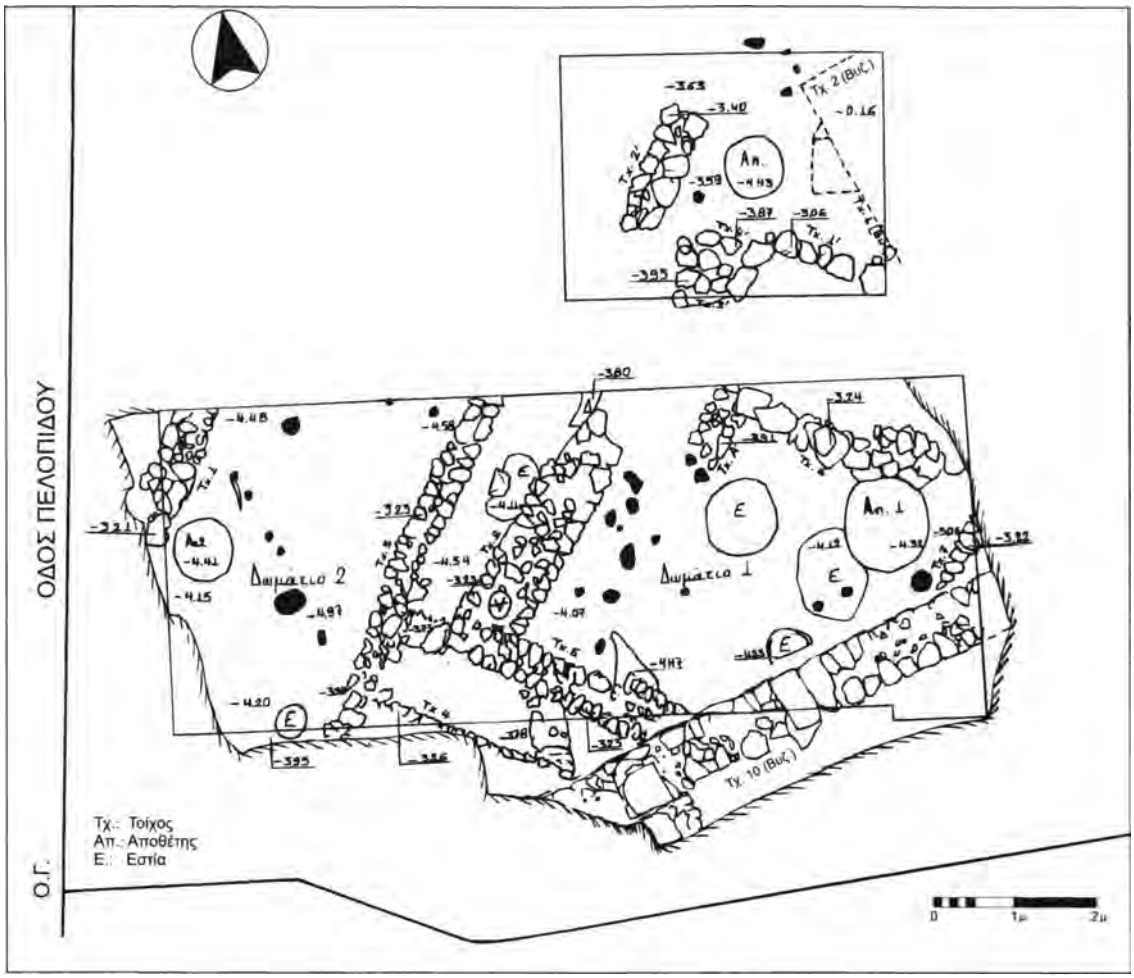

Εικ. 18. Θήβα. Συμβολή των οδών Οιδίποδος και Πελοπίδου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αντίστοιχες κοιλότητες είχαν στο παρελθόν ερμηνευτεί ως οπές για τη στερέωση όρθιων ξύλινων δοκαριών που σχημάτιζαν το σκελετό πασσαλόπηκτων οικημάτων, ιδιαίτερα συνηθισμένων στη Θήβα κατά την ΠΕ περίοδο[29]. Οι περισσότερες περιείχαν κομμάτια πηλοκονιάματος, όστρακα, οστά ζώων και εργαλεία. Παράλληλα, βρέθηκαν αποθέτες, πιθανώς αποθηκευτικοί λάκκοι, το στόμιο των οποίων είχε κατασκευαστεί με πηλό, καθώς και δύο εστίες. Η περιφέρεια του στομίου της πρώτης εστίας (εστία 1) αποτελούνταν από τεφρό πηλό, μέγ. διαμ. 1,55 μ. Δεν επιβεβαιώθηκε εάν συνδέεται με το δωμάτιο 1 ή τις πασσαλόπηκτες κατασκευές. Η επίχωση των δαπέδων, των αποθετών και των οπών απέδωσε όστρακα ρυθμού Αγίας Μαρίνας, γκρίζα μινύεια και στιλβωτά όστρακα που χρονολογούν τη χρήση και την καταστροφή των δύο παραπάνω δαπέδων στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.

Σε επαφή με τη δυτική εσωτερική όψη του τοίχου 2 ανασκάφηκαν δύο θολωτές κατασκευές από πηλό. Περιείχαν καμένα υλικά και όστρακα και είχαν χρησιμοποιηθεί ως φούρνοι. Κάτω από το τελευταίο δάπεδο (έκτο κατά σειρά) αποκαλύφθηκε υπόστρωμα από πέτρες μικρού μεγέθους, σε βάθος 5,03 μ., όστρακα και χώμα, με το οποίο είχε μπαζωθεί ο χώρος, προκειμένου να ισοπεδωθεί.

Η ανασκαφή έφθασε μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου, ο οποίος παρουσιάζει κλίση προς Α. (βάθος δυτικά 4,35 και ανατολικά 4,58 μ.).

Στο βορειότερο άκρο του ανασκαπτόμενου χώρου και σε βάθος 0,16 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος 1 (Βυζ.), με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η θέση του, η κατασκευή του από αδρά τετραγωνισμένους ασβεστόλιθους και ένθετες κεράμους, καθώς και η κεραμική που σχετιζόταν με αυτόν – της ύστερης βυζαντινής έως και μεταβυζαντινής περιόδου – υποδεικνύουν πως ο τοίχος 1 (Βυζ.) συνιστά τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του 1999. Η συνέχειά του εντοπίστηκε νοτιό-

29. Κόνσολα, ό.π., σ. 104.

τερα. Φαίνεται ότι στο νότιο πέρας του συναντούσε τον τοίχο 10. Η βυζαντινή φάση κατοίκησης έχει καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τα υποκείμενα στρώματα, τα οποία περιείχαν ρωμαϊκή έως και μεσοελλαδική κεραμική. Τα σημαντικότερα ευρήματα που σχετίζονται με το βυζαντινό στρώμα είναι τμήμα βυζαντινού μαρμάρινου αναγλύφου με διακόσμηση ρόδακα και χάλκινα νομίσματα.

Στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαπτόμενου χώρου σε βάθος 1,54 μ. αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή από αργούς λίθους, διαστ. 0,83×1,50 μ., η οποία έφερε δάπεδο από στρώση μεγάλων αργών λίθων σε βάθος 2,40 μ. Περιείχε μόνον κεραμική. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκε σε αυτό το σημείο διαταραγμένη επίχωση που περιείχε προϊστορικά όστρακα, η οποία κάλυπτε τμήμα δαπέδου από καλά πατημένο πηλό και πετραδάκια, σε βάθος 2,76 μ.

Στη βορειοανατολική γωνία της τομής και σε βάθος 3,06 μ. αποκαλύφθηκε ο καμπύλος τοίχος 1′, κατασκευασμένος από αργούς πλακοειδείς λίθους με κατεύθυνση Δ.-Α. Συνδεόταν με δάπεδο που έφερε κοιλότητες σε ακανόνιστη διάταξη, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,11 μ. και κάτω από στρώμα καταστροφής, χρονολογούμενο στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Βορειοδυτικά του τοίχου 1′ αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,40 μ. ο αποσπασματικός τοίχος 2′, με τοιχοποιία από αργούς λίθους και γέμισμα από λιθολόγημα και συνδετικό υλικό, μέγ. σωζ. μήκ. 1,50 και μέγ. πλ. 0,55 μ., και ο τοίχος 3′, ο οποίος αποτελεί τη βόρεια συνέχεια του τοίχου 2. Οι τελευταίοι (τοίχοι 2′ και 3′) ήταν σύγχρονοι με τους τοίχους 2, 5 και 7 του δωματίου 1. Το δάπεδο που οριοθετούσαν όλοι οι προαναφερθέντες τοίχοι αποτελούνταν από καλά πατημένο χώμα σε βάθος 3,67 μ. Στο ανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκε το στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,12 μ., αποτελούμενο από μικρές πέτρες και στάχτες. Μεταξύ των τοίχων 2′ και 3′ είχε λαξευτεί στο δάπεδο βαθιά κυκλική κοιλότητα.

Κάτω από το προαναφερθέν δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,87 μ. ο αποσπασματικός τοίχος 4′, από αργούς λίθους, ο οποίος ίσως ήταν σύγχρονος με τον τοίχο Α′. Σχετίζεται με πηλόχριστο δάπεδο σε βάθος 4,12 μ. που διατηρήθηκε αποσπασματικά και στο οποίο είχαν ανοιχθεί πέντε κυκλικές οπές σε κυκλική διάταξη και ωοειδή κοιλότητα, μήκ. 0,40 μ. Η επίχωσή του έφερε έντονα ίχνη καύσης. Μετά την αφαίρεση του δαπέδου ανασκάφηκε επίχωση που περιείχε καμένα υλικά και είχε καλύψει δάπεδο, σε βάθος 4,30 μ., με λάκκους επιχρισμένους με πηλό, κοιλότητες και την οικοσκευή του κατά χώραν.

Το τελευταίο οικιστικό στρώμα που εντοπίστηκε πάνω από το φυσικό έδαφος αποτελούνταν από επίχωση διαδοχικών στρώσεων ερυθρού και μελανού καμένου χώματος και στάχτης.

Οδός Γ. Τσεβά 16 (οικόπεδο αφών Κολέσια)

Το παραπάνω μικρής σχετικά έκτασης οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στην ανατολική κλιτύ της Καδμείας, ανασκάφηκε σε όλη την έκτασή του, καθώς προέκυψαν ευρήματα βυζαντινών, ρωμαϊκών και μυκηναϊκών χρόνων (Εικ. 19).

Βυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί αποθέτες και τοίχοι βρέθηκαν στο βόρειο και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου[30]. Νοτιοδυτικά του οικοπέδου, σε βάθος 5,35 μ., εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου κατασκευασμένου από οπτά πλινθίδια βυθισμένα σε στρώμα ασβεστοκονιάματος, μέγ. διαστ. 1,60×1,80 μ. Διασώθηκε και τμήμα του υποστρώματος από πεπλατυσμένους μικρούς και μεσαίους λίθους. Το δάπεδο χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με την κεραμική που περισυνελέγη (terra sigillata). Σε απόσταση 1,80-2 μ. δυτικά του δαπέδου και σε βάθος 5,20 μ. εντοπίστηκαν δύο μεγάλων διαστάσεων ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι.

Βόρεια του δαπέδου, εντοπίστηκαν θεμέλια τριών τοίχων (Τχ. 11, 12, 14), οι οποίοι, λόγω της στενότητας του χώρου και του μεγάλου βάθους στο οποίο βρέθηκαν, δεν αποκαλύφθηκαν σε όλο το πλάτος και το μήκος τους. Ο Τχ. 14 είναι κατασκευασμένος από λίθους μεγάλου μεγέθους και έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Πάνω σε αυτόν έχει θεμελιωθεί ο Τχ. 11 από μικρότερους αργούς λίθους (βάθος 6,88 μ.), ο οποίος στο βόρειο άκρο του συναντά τον Τχ. 12, με κατεύθυνση Α.-Δ. Σύμφωνα με την κεραμική που περισυνελέγη όλα τα παραπάνω οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται στην όψιμη μυκηναϊκή περίοδο.

Νότια του Τχ. 12 και ανατολικά των Τχ. 11 και 14 βρέθηκε τμήμα δαπέδου, σε βάθος 7,55 μ., από πατημένο χώμα και ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο διατηρούνταν λεπτό στρώμα τέφρας και τμήματα ξυλάνθρακα. Το υπόστρωμά του αποτελείται από κροκάλες. Δυτικά του Τχ. 11 και σε βάθος 7,35 μ. βρέθηκε αποσπασματικό τοιχάριο (Τχ. 13), οι καμπύλες απολήξεις του οποίου εφάπτονται στον Τχ. 11. Από το χώρο μεταξύ των δύο τοίχων περισυνελέγησαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής όψιμων μυκηναϊκών χρόνων.

Δημόσια έργα (έργα ΔΕΥΑΘ)

Οι εργασίες εγκατάστασης υπόγειου δικτύου συλλογής ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Θήβας (ΔΕΥΑΘ) έφεραν στο φως αρχαιότητες σε διάφορες θέσεις της πόλης:

Οδός Αγίου Μελετίου. Εντοπίστηκε ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος, διαστ. 1,10×0,45 μ., καθώς επίσης και τρεις αποθέτες κυλινδρικού και ένας κωνικού σχήματος, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Από την επίχωση των αποθετών περισυνελέγη άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική ύστερων βυζαντινών χρόνων.

Οδός Κιθαιρώνος. Σε μικρή απόσταση μεταξύ τους εντοπίστηκαν τρεις ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι, με δύο αναβαθμούς εκατέρωθεν των μακρών πλευρών τους. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν τμήματα πωρόλιθων και κεραμίδων, ενώ τα οστά που εντοπίστηκαν ήταν λιγοστά. Από τα θραύσματα κεραμικής

30. Την παρουσίαση των βυζαντινών αρχαιοτήτων έχει αναλάβει η 1η ΕΒΑ.

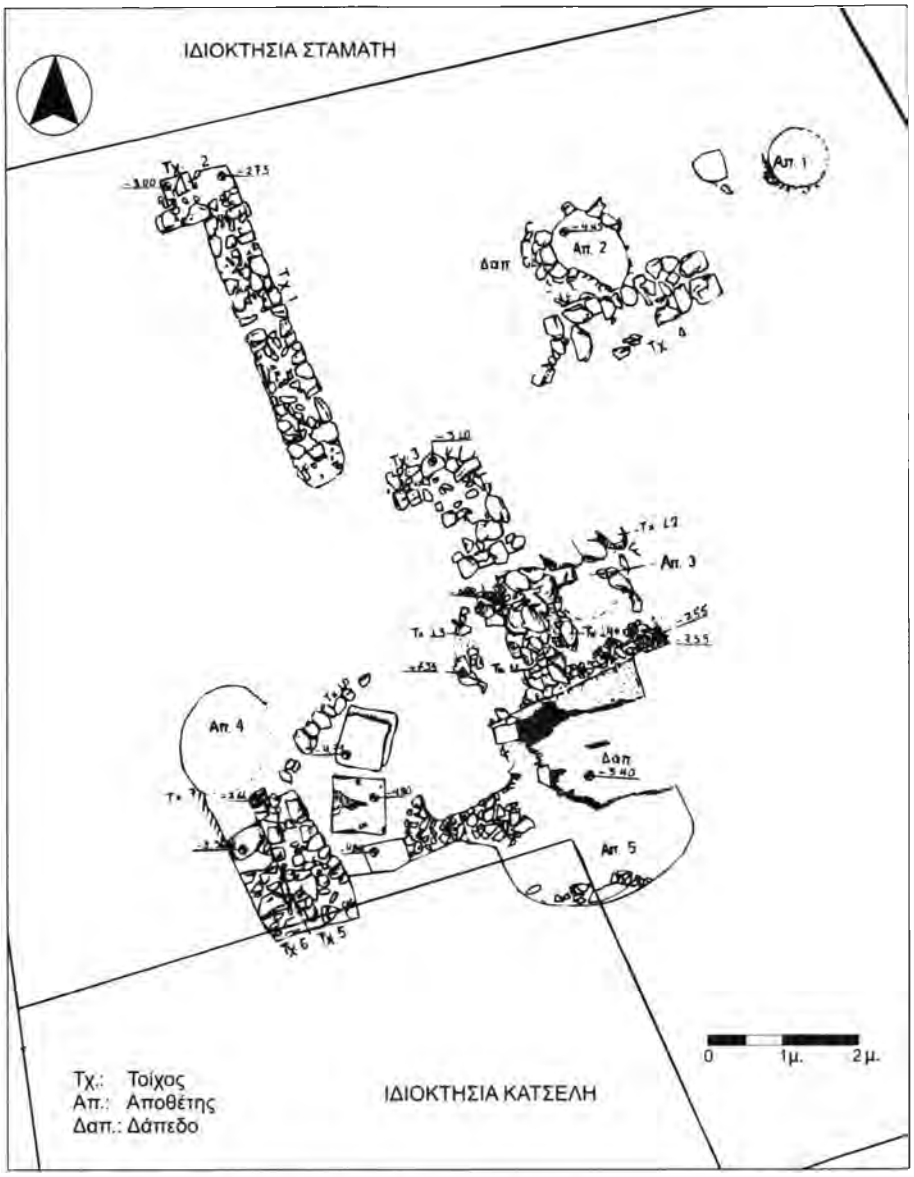

Εικ. 19. Θήβα. Οδός Γ. Τσεβά 16. Κάτοψη της ανασκαφής.

που περισυνελέγησαν, οι τάφοι τοποθετούνται στα τέλη του 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ. Εικάζεται ότι την εποχή αυτή ο οικισμός έχει συρρικνωθεί και ο συγκεκριμένος χώρος χρησιμοποιείται για ταφές.

Οδός Αμφίωνος. Εντοπίστηκαν τέσσερις αποθέτες (τρεις κυλινδρικού και ένας κωνικού σχήματος), από το εσωτερικό των οποίων περισυνελέγησαν άβαφα και εφυαλωμένα όστρακα, δύο σιδερένιοι ήλοι, χάλκινος κρίκος και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οδός Ισμηνίου. Βρέθηκε αγωγός λαξευμένος στο φυσικό, σκληρό βράχο, ελλειψοειδούς τομής, ύψ. 1-1,10 και μέγ. διαμ. 0,75-0,80 μ. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν όστρακα ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Πιθανώς ο αγωγός ανήκει στο ευρύτερο σύστημα ύδρευσης της πόλης, το οποίο τροφοδοτούνταν από τις πηγές του Άη Γιάννη.

Οδός Καλατζή (περιοχή Πυρίου). Εντοπίστηκε άβαφος αμφορέας-ταφικό αγγείο, εντός απλού ελλειψοειδούς ορύγματος, βάθ. 0,60 μ. Το αγγείο είχε τοποθετηθεί οριζόντια με το στόμιο στραμμένο προς Α. και φρασσόταν από μεγάλου μεγέθους όστρακο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αποσαθρωμένα οστά βρέφους, το οποίο είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς τον πυθμένα του αγγείου. Τα κτερίσματα της ταφής (δύο κύαθοι, δύο καλαθίσκοι και δύο λεκανίδες) βρέθηκαν εσωτερικά του αγγείου, ενώ εξωτερικά περισυνελέγησαν όστρακα άβαφων χονδροειδών αγγείων. Ο τάφος χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο.

Οδός Αγίου Αθανασίου (περιοχή «Φόρος» Πυρίου). Ολοκληρώθηκε φέτος ο καθαρισμός και η συντήρηση της επιτύμβιας στήλης που ήλθε στο φως κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΘ το προηγούμενο έτος στην παραπάνω οδό. Πρόκειται για επιτύμβια στήλη με συμφυή ανθεμωτή επίστεψη (ΜΘ 32582), από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο (πεντελικό;), διαστ.: μέγ. σωζ. ύψ. 0,485, πλ. στήλης 0,45, πάχ. στήλης 0,09, ύψ. επίστεψης (χωρίς το γείσο) 0,305, μέγ. πλ. επίστεψης 0,475, πάχ. επίστεψης 0,105 μ. (Εικ. 20).

Η στήλη είναι σπασμένη κάτω από την επιγραφή, ενώ αποκρούσεις και χαράξεις από το σκαπτικό μηχάνημα υπάρχουν στην αριστερή πλευρά του κορυφαίου ανθεμίου, στο αριστερό ημιανθέμιο και στη δεξιά γωνία του γείσου. Η γενικότερη κατάσταση διατήρησης είναι πολύ καλή.

Ο κορμός στέφεται με ανθέμιο αποτελούμενο από τρίφυλλη άκανθα με οδοντωτό περίγραμμα και ανάγλυφη νεύρωση. Οι πλάγιοι καυλοί είναι λείοι και αρράβδωτοι. Τα πλάγια ημιανθέμια είναι εξάφυλλα, με φυλλόσχημο πυρήνα και συγκλίνοντα φύλλα. Το κυρίως ανθέμιο είναι δωδεκάφυλλο, διαιρεμένο, με σχεδόν ημικυκλικό πυρήνα και φύλλα που συγκλίνουν με κοιλόκυρτη κίνηση· το ανθέμιο φυτρώνει μέσα από σχηματοποιημένη ανθοδόχη ανεμώνας, που αποδίδεται προοπτικά σαν αγγείο. Στην κορυφή αιωρείται μπουμπούκι (;). Εκατέρωθεν της ανθοδόχης της ανεμώνας αιωρούνται οριζόντια επιμήκη μπουμπούκια κρίνων (;), με κρεμάμενους, σαν γλωσσίδια, ανθήρες, αποδοσμένα κατά τομή. Η φυτική σύνθεση δεν συνεχίζεται στους κροτάφους.

Η στήλη, που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. περίπου, είναι ψηλή και διαχωρίζεται από την επίστεψη με ιωνικό κυμάτιο. Στο άνω τμήμα της στήλης υπάρχει επιγραφή χαραγμένη με ιδιαίτερη επιμέλεια και συμμετρία[31] (ύψ. γραμμάτων 0,035 μ.):

ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ
ΚΑΦΙΣΑ

Ο κάθε στίχος ορίζεται πάνω και κάτω από οριζόντιες χαρακτές γραμμές-οδηγούς[32].

Η επιγραφή χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Ανατολικό τείχος Θηβών (οικόπεδο Σ. Καραμπετιάν)

Στο δυτικό κράσπεδο της οδού Ζωοδόχου Πηγής που οδηγεί – περιμετρικά της πόλης και πάνω από τη δυτική όχθη του Ισμηνού – από το ναό των Αγίων Θεοδώρων στο ναό της Αγίας Φωτεινής Μοσχοποδίου, ήταν ανέκαθεν ορατό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης των ιστορικών χρόνων[33]. Εξαιτίας όμως παλαιότερων εργασιών στο άμεσο περιβάλλον του μνημείου, η επίχωσή του είχε από καιρού αφαιρεθεί. Έτσι, το μικρό αυτό τμήμα του ανατολικού τείχους της κάτω πόλης των Θηβών, μπορεί να χρονολογηθεί μόνον από τη μορφή των σωζόμενων πενιχρών καταλοίπων και με τη βοήθεια των γενικών τοπογραφικών παρατηρήσεων.

Εικ. 20. Θήβα. Έργα ΔΕΥΑΘ. Οδός Αγίου Αθανασίου. Τμήμα επιτύμβιας στήλης (ΜΘ 32582).

Η αίτηση του ιδιοκτήτη για επέκταση της υφιστάμενης οικίας του και διαμόρφωση του αύλειου χώρου επέτρεψε την αποτύπωση των αρχαίων καταλοίπων, έπειτα από σύντομη ανασκαφική έρευνα (Εικ. 21). Τα σωζόμενο τμήμα της οχύρωσης έχει τη μορφή διπλού Γ και μήκος 7,93 μ. Πρόκειται για τμήμα ορθογώνιου προμαχώνα. Έχει χτιστεί από επεξεργασμένους ορθογώνιους δόμους, πλ. 0,65 και μήκ. άνω του 1 μ. Το εσωτερικό μέτωπο του τείχους δεν διασώθηκε, αλλά διατηρούνται υπολείμματα της θεμελίωσης του βραχίονα και εξομαλύνσεις στο βράχο, που αποδεικνύουν ότι, όπως και στο σημείο του προμαχώνα, το πλάτος του τείχους ξεπερνούσε τα 2,50 μ.

Όπως είναι γνωστό από φιλολογικές και επιγραφικές πηγές, το τείχος της ευρύτερης πόλης των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων κατεδαφίστηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο το 335 π.Χ. και ανοικοδομήθηκε με τη συνδρομή πολλών ελληνικών πό-

31. Όλα τα γράμματα έχουν σφηνοειδείς απολήξεις.

32. Το όνομα *Κλεώνυμος* μαρτυρείται ξανά δύο φορές στη Θήβα από τον ύστερο 6ο αι. π.Χ., τη μία ως πρόξενος των Δελφών (Πίνδαρος, *Ισθμ.* IV, 4 κ.ε. Στ. Κουμανούδης, *Θηβαϊκή προσωπογραφία*, Αθήναι 1979, σ. 125, αριθ. 1190) και την άλλη ως νικητής αρματοδρομίας στους αγώνες των Ισθμίων (Πίνδαρος, *Ισθμ.* III, 15-16). Το όνομα *Καφίσα* προέρχεται από το βοιωτικό ποταμό Κηφισό, που πηγάζει κοντά στη Λιλαία της Φωκίδας και χυνόταν παλαιότερα στη λίμνη Κωπαΐδα, κοντά στον Ορχομενό. Μετά την αποστράγγιση της λίμνης ο ρους του έχει διοχετευτεί με κανάλια κατά μήκος της νοτιότερης πλευράς της κωπαϊδικής λίμνης και χύνεται στη λίμνη Υλίκη. Τα συγγενή ονόματα *Καφίσα*, *Καφισίς*, *Καφισόδοτος*, *Καφισόδωρος*, είναι πολύ συχνά στη Βοιωτία (βλ. *LGPN*, ό.π. (υποσημ. 24), στα αντίστοιχα λήμματα) και κυρίως στην Τανάγρα, που ξεπερνούν το 1% του συνολικού αριθμού των ονομάτων. Ομώνυμα ποτάμια υπάρχουν πάντως στην Αττική, τη Φωκίδα, την Ελευσίνα και τη βορειοανατολική Πελοπόννησο (Άργος, Σικυώνα, Επίδαυρο).

33. Για τα λείψανα οχύρωσης στην ίδια περιοχή, βλ. S. Symeonoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton 1985, σ. 263-264.

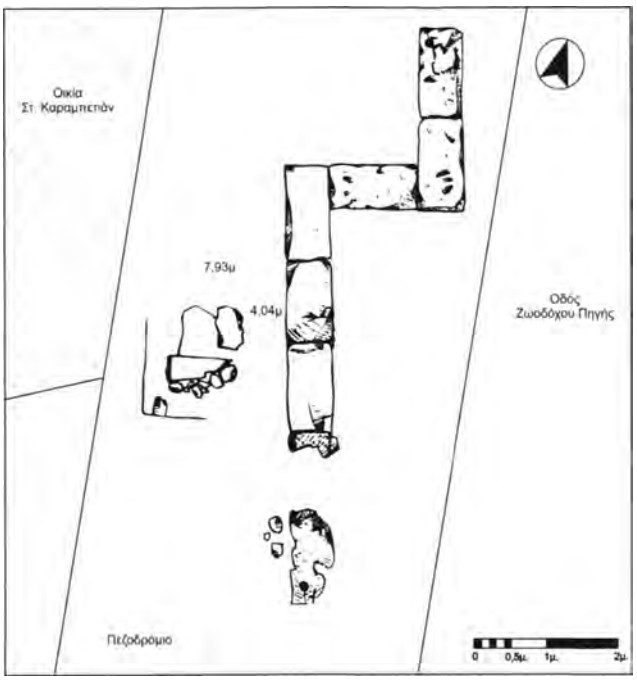

Εικ. 21. Θήβα. Οικόπεδο Σ. Καραμπετιάν. Κάτοψη τμήματος του ανατολικού τείχους της αρχαίας πόλης.

λεων από τον Κάσσανδρο το 315 π.Χ.[34]. Η λεπτομερής αποτύπωση ενός ακόμη τμήματος του ανατολικού τείχους της κάτω πόλης συμβάλλει στην προσπάθεια σχεδίασης του ευρύτερου οχυρωματικού περιβόλου. Η προσπάθεια αυτή άρχισε κατά το τέλος του προπερασμένου αιώνα από τον Ern. Fabricius και τους έλληνες σκαπανείς των τοπογραφικών και αρχαιολογικών ερευνών στη Θήβα, Ευ. Καλοπαίδα, Γ. Σωτηριάδη και Α. Κεραμόπουλλο και συνεχίζεται και σήμερα με τα νέα δεδομένα των σωστικών ανασκαφών[35].

Κωπαΐδα

Έργο βελτίωσης της οδού Ορχομενού - Κάστρου

Με την ευκαιρία βελτίωσης της οδού Ορχομενού - Κάστρου έλαβε χώρα σωστική ανασκαφική έρευνα διάρκειας τεσσάρων μηνών με πιστώσεις της αναδόχου εταιρείας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν σε τέσσερις ανασκαφικούς τομείς τμήματα των μυκηναϊκών αντιπλημμυρικών έργων της Κωπαΐδας, στις θέσεις Καταβόθρες Τουρλογιάννη και Νησιά Στροβικίου[36].

Κατά την ανασκαφή του τομέα 1 (μήκ. 83,50, πλ. 8,10 και ύψ. 0,70 μ.) διαπιστώθηκε η ύπαρξη επιμήκους αναχώματος, κατά μήκος της νότιας παρειάς του σύγχρονου δρόμου. Είχε κατασκευαστεί από λίθους ποικίλου μεγέθους, οι οποίοι εδράζονταν στο φυσικό αργιλώδες χώμα, ενώ ολόκληρη η κατασκευή σκεπαζόταν με ίδιας σύστασης χώμα. Το ανάχωμα δηλαδή ανήκει στον τύπο με κτιστές παρειές και πλατύ εσωτερικό πυρήνα από πηλό ή αργιλόχωμα[37]. Από την αρχική κατασκευή είχε διατηρηθεί σε καλή κατάσταση κυρίως η νότια παρειά, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας εισχωρούσε κάτω από το σύγχρονο δρόμο. Βόρεια του αναχώματος στον τομέα 1 αποκαλύφθηκαν τρεις ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Στους υπόλοιπους ανασκαφικούς τομείς, οι οποίοι ανοίχθηκαν – όπως και ο προαναφερθείς – νότια του υφιστάμενου δρόμου, διασώθηκε μόνον ένα ενιαίο στρώμα λογάδων λίθων σε αρκετό μήκος.

Το ανάχωμα προστάτευε τις αποξηρανθείσες εκτάσεις από τυχόν πλημμύρες, εμποδίζοντας την υπερχείλιση των υδάτων που συγκεντρώνονταν στο κέντρο της λίμνης και στη συνέχεια διοχετεύονταν στις περιμετρικές καταβόθρες. Παράλληλα, χρησίμευε για τη διέλευση πεζών και μεταφορικών μέσων.

Το αποξηραντικό πρόγραμμα των Μυκηναίων βασιζόταν στο συνδυασμό δύο βασικών μεθόδων: α) στην εκτροπή της ροής των ποταμών από το κέντρο της λίμνης προς τις όχθες της και στη συνέχεια προς τις καταβόθρες, β) τη δημιουργία καλλιεργήσιμων περιοχών στις όχθες της λίμνης, προστατευμένων από αναχώματα. Έτσι, τα ύδατα των ποταμών Κηφισού και Μέλανα συγκεντρώνονταν σε μια μεγάλη αποστραγγιστική αύλακα, κατά μήκος της βόρειας όχθης της λίμνης και κατέληγαν στις μεγάλες καταβόθρες του βορειοανατολικού μυχού της. Ένα δίκτυο παρόχθιων οικισμών και φρουρίων εξασφάλιζαν τη λειτουργία και συντήρηση των αποστραγγιστικών έργων (Πύργος, Στροβίκι, Κάστρο, Αγία Μαρίνα, Άγιος Ιωάννης, Μεδεών).

Τα μυκηναϊκά τεχνικά έργα ύδρευσης και αποστράγγισης επέζησαν – με συντήρηση και βελτιώσεις – πολύ μετά το τέλος της περιόδου, προκαλώντας το θαυμασμό των περιηγητών

34. Για την εισροή χρηματικών δωρεών στη Θήβα, βλ. Κ. Μπουραζέλης, Κύπριοι και άλλοι δωρητές στην ανάκτιση της Θήβας κατά την ελληνιστική περίοδο: μια νέα επιγραφή, *Εκατό χρόνια αρχαιολογικού έργου στη Θήβα (1900-2000). Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους, Διεθνές Συμπόσιο, Θήβα, 15-17 Νοεμβρίου 2002, Πρακτικά* (υπό έκδοση) και *IG* VII, 2419.

35. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 324. Στο ίδιο σκέλος ανήκει το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ροβολή το 1999 και σε άλλα όμορα οικόπεδα ανατολικά του χειμάρρου Άη Γιάννη (αρχ. Ισμηνός), καθώς επίσης και στα θεμέλια του ναού του Ευαγγελιστή Λουκά στο παλαιό νεκροταφείο των Θηβών που ανασκάφηκε το 2001.

36. Μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες σε αποστραγγιστικά έργα είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν στη θέση Άντερας Στροβικίου, βλ. *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 201-214. Γενικά για το θέμα, βλ. J. Knauss, *Υστεροελλαδικά υδραυλικά έργα. Έρευνες για την υποδομή υδραυλικών έργων διαχείρισης υδάτων κατά τη μυκηναϊκή εποχή*, Weilheim 2002· J. Fossey, Mycenaean Fortification of the Northeast Kopais, *OpAth* XIII, 10 (1980), σ. 155-162· ο ίδιος, *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Chicago 1988.

37. Knauss, ό.π., σ. 46, εικ. 15.

ιστορικών χρόνων. Τμήμα των αποστραγγιστικών έργων, προφανώς ακόμη εν λειτουργία, αναφέρονται στον Παυσανία[38].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

Πλαταιές (συνεργασία Θ' ΕΠΚΑ και Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών)

Η Θ' ΕΠΚΑ – σε συνεργασία με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και το Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης – προέβη για δεύτερη συνεχή χρονιά σε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, με τομές δυτικά της αρχαίας πόλης (Εικ. 22)[39]. Αρχικά συνεχίστηκε η ανασκαφή στον αγρό Σ. Φίλη, σύμφωνα με τον προγραμματισμό, ανατολικά της Δυτικής πύλης. Οι έρευνες στο συγκεκριμένο σημείο – παρά τη μικρή έκτασή τους – επιβεβαίωσαν τη χρονολόγηση οικοδόμησης της Δυτικής πύλης (και κατ' επέκταση και της οχύρωσης που σχετίζεται με αυτήν) στους χρόνους του Φιλίππου Β' ή του Αλεξάνδρου Γ. Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα μικκύλων αγγείων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως επίχωση για την ισοπέδωση του χώρου ανατολικά της πύλης και προέρχονται ίσως από αχρηστευμένους αποθέτες κάποιου γειτονικού ιερού.

Το κυρίως ανασκαφικό πρόγραμμα επικεντρώθηκε στο δεύτερο σημείο της προγραμματισμένης έρευνας, δηλαδή στον αγρό Ε. Μάστορη. Η θέση βρίσκεται βόρεια της Δυτικής πύλης και στο εσωτερικό της ακρόπολης (Εικ. 23). Σκοπός της έρευνας ήταν η διευκρίνιση της πορείας του οχυρωματικού περιβόλου στη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης, καθώς και η χρονολόγηση των υπολειμμάτων του λεσβιακού τείχους που σώζονται στο συγκεκριμένο σημείο.

Στον παραπάνω αγρό χαράχθηκαν και ερευνήθηκαν σε μεγάλο βάθος δύο τομές[40], στις οποίες εντοπίστηκαν τοίχοι βυζαντινών κτισμάτων και οικοδομικά κατάλοιπα αρχαϊκής εποχής. Τα αρχαϊκά στρώματα χρονολογούνται από τον 7ο έως και τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ενώ κάποιο από τα τελευταία πιθανώς σχετίζεται με την καταστροφή που προκάλεσαν οι Πέρσες στην πόλη κατά την εκστρατεία του Μαρδόνιου και πριν από την κρίσιμη μάχη του 479 π.Χ. Προχωρώντας στα βαθύτερα στρώματα, τα κινητά ευρήματα πλουτίστηκαν με όστρακα παλαιότερων περιόδων (γεωμετρικής, μυκηναϊκής και νεολιθικής εποχής), τα οποία μαρτυρούν τη μακραίωνη ιστορία της περιοχής.

Τέλος, συνεχίστηκαν οι γεωδαιτικές εργασίες και οι επιφανειακές έρευνες, οι οποίες συνδράμουν στην καλύτερη κατανόηση της πορείας των τειχών και του πολεοδομικού ιστού.

Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις διετείς ανασκαφικές εργασίες, διαπιστώνεται ότι αυτές συνέβαλαν ουσιαστικά στη γνώση για την αρχαία πόλη[41]. Οι πρόσφατες έρευνες επικεντρώθηκαν στην οχύρωση (χρονολόγηση, έκταση και διαδοχικές φάσεις), με αποτέλεσμα να πιστοποιηθεί η ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών οχυρωματικών περιβόλων:

Α' φάση (Εικ. 24). Πρόκειται για την πρωιμότερη οχύρωση της ακρόπολης. Σώζεται το κατώτερο τμήμα λίθινου πολυγωνικού τείχους και πλίνθινη ανωδομή, μήκ. 5 μ. περίπου, στα δυτικά και νοτιοδυτικά της ακρόπολης[42]. Η οχύρωση χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ., πιθανώς λίγο μετά την περσική καταστροφή.

Β' φάση. Διατηρείται τείχος, μήκ. 4 χλμ. περίπου, το οποίο περικλείει έκταση 200 στρεμμάτων περίπου. Ο περίβολος της συγκεκριμένης φάσης έχει κατασκευαστεί από ορθογώνιους ή τραπεζοειδείς λίθους στο κατώτερο τμήμα του, γέμισμα με λατύπη και πλίνθινη ανωδομή. Το πλάτος του λίθινου τμήματος φθάνει τα 3,20 μ. ενώ το ύψος τα 0,70 μ. Κατά διαστήματα – που ποικίλουν από 35 έως και πάνω από 90 μ. – το τείχος ενισχύεται με ορθογώνιους ή ημικυκλικούς-κυκλικούς πύργους.

Το τείχος κατασκευάστηκε τον 4ο αι. π.Χ. – πιθανώς ταυτόχρονα με την επανίδρυση της πόλης μετά τη μάχη της Χαιρώνειας – και με την υποστήριξη του Φιλίππου Β' και Αλεξάνδρου Γ'[43]. Η συνδρομή των μακεδόνων βασιλέων στην οχύρωση της πόλης των Πλαταιών ερμηνεύεται στο πλαίσιο της αντιθηβαϊκής πολιτικής τους.

Γ' φάση (Εικ. 25). Σε σύντομο χρονικό διάστημα από την ανέγερση του τείχους κατασκευάστηκε ένα διατείχισμα, περιορίζοντας την έκταση του οχυρωματικού περιβόλου στα νότια. Η συρρίκνωση στο συγκεκριμένο σημείο κρίθηκε απαραίτητη για αμυντικούς λόγους, εφόσον η προστασία του αρχικού τείχους αποδείχθηκε προβληματική[44]. Το διατείχισμα, αποτελούμενο από ορθογώνιους ή τραπεζοειδείς λίθους με δύο μέτωπα και γέμισμα, ενισχυόταν με τετράγωνους πύργους κάθε 45 μ. περίπου. Από τα σωζόμενα λείψανα φαίνεται

38. Παυσ. IX, 38, 6-8.

39. Τη διεύθυνση της ανασκαφής είχαν ο υπογράφων, Διευθυντής της Θ' ΕΠΚΑ, και ο A. Konecny, επικεφαλής της αυστριακής αποστολής. Την ανασκαφή επόπτευσε, από την πλευρά της Θ' ΕΠΚΑ η Α. Χαραμή, ενώ το ημερολόγιο ανασκαφής τηρήθηκε από τους A. Konecny και Δ. Κουτσοδήμο.

Για τις παλαιότερες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στις Πλαταιές, σε συνεργασία με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 322, 349 κ.ε.· 54 (1999): Χρονικά, σ. 326-327· *ÖJh* 69 (2000), σ. 8-15· 70 (2001), σ. 9-16· *Hesperia* 72 (2003), σ. 281-320· V. Aravantinos - A. Konecny - R. Marchese, Recent Excavations at the Ancient Town of Plataiai in Boeotia, *Athena Review* 3 (2003), σ. 49-59.

40. Η νότια τομή ερευνήθηκε από τη Θ' ΕΠΚΑ, ενώ η βόρεια από τους εκπροσώπους της αυστριακής αποστολής.

41. Οι πρώτες ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή στα τέλη του 19ου αιώνα από αμερικανούς και έλληνες αρχαιολόγους, ενώ έγιναν σποραδικά περιορισμένες έρευνες στη δεκαετία του 1970 (*Hesperia* 72 (2003), σ. 289-290) και πρόσφατα (το 1997) από τη Θ' ΕΠΚΑ (*ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 326-327).

42. Στο σημείο της ακρόπολης, το οποίο βρίσκεται ακριβώς επάνω από τη θέση Μεγάλη Βρύση.

43. Αρρ. *Ανάβ.* 1.9.

44. *Hesperia* 72 (2003), σ. 296-297.

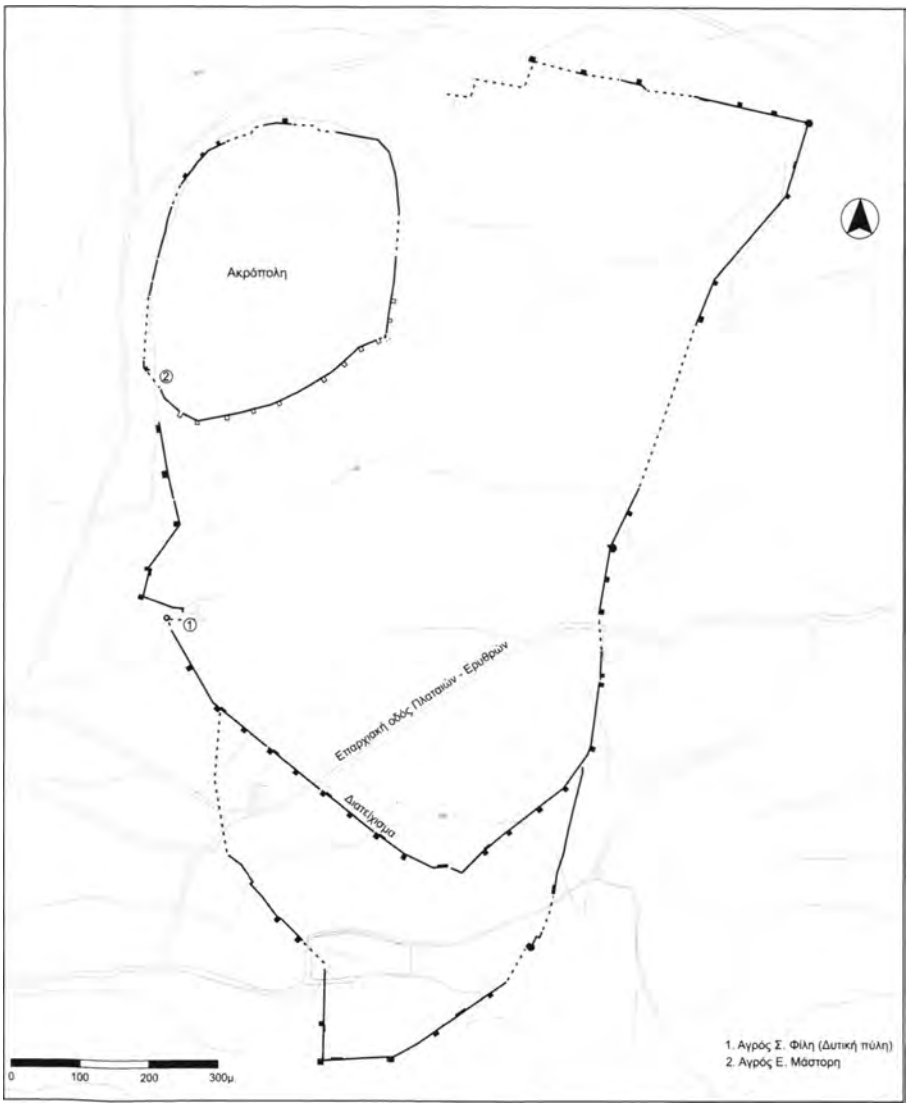

Εικ. 22. Πλαταιές. Η πορεία της οχύρωσης της αρχαίας πόλης.

Εικ. 23. Πλαταιές. Αγρός Ε. Μάστορη. Νότια τομή.

Εικ. 24. Πλαταιές. Υπολείμματα του πολυγωνικού τείχους (Α' φάση).

Εικ. 25. Πλαταιές. Διατείχισμα (Γ΄φάση).

Εικ. 26. Πλαταιές. Τμήμα τείχους με επισκευές της ύστερης αρχαιότητας (Δ΄φάση).

ότι και η ανωδομή του ήταν λίθινη. Χρονολογικά η κατασκευή του πρέπει να τοποθετηθεί στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Δ΄φάση (Εικ. 26). Η μακραίωνη ειρήνη κατά τη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας και η συρρίκνωση του πληθυσμού προκάλεσε την εγκατάλειψη των οχυρωματικών έργων για πολλούς αιώνες. Ο κίνδυνος, όμως, των γοτθικών εισβολών στη Βαλκανική οδήγησε στην ανάγκη προστασίας των κατοίκων, οι οποίοι τον 3ο αι. μ.Χ. επισκεύασαν τον οχυρωματικό περίβολο της παλαιάς ακρόπολης. Το νέο τείχος θεμελιώθηκε πάνω στα αρχαιότερα θεμέλια, ενώ για την ανωδομή του χρησιμοποιήθηκε υλικό από το διατείχισμα και τα εγκαταλελειμμένα δημόσια κτίρια, κονίαμα, πλίνθοι και κεραμίδες. Το πλάτος του υπολογίζεται σε 2,70 μ., ενώ η νότια και η ανατολική πλευρά ενισχύεται με τετράγωνους πύργους.

Οι πρόσφατες τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες του προγράμματος της ελληνοαυστριακής συνεργασίας προσέφερε στη συστηματική μελέτη των Πλαταιών – εκτός από τα καινούργια συμπεράσματα – και μια εντελώς νέα προοπτική. Η συνέχιση των ανασκαφών σχεδιάζεται ήδη, ώστε σύντομα να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα της αρχαίας πόλης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ - ANDREAS KONECNY

Ελλοπία

Κανάλι Μόρνου

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της κοίτης του καναλιού του Μόρνου, σε απόσταση 1.100 μ. βορειοανατολικά του αντλιοστάσιου Λ7 της ΕΥΔΑΠ και σε ακτίνα μήκ. 21-23 μ. βόρεια του καναλιού, στην πλαγιά ενός φυσικού χθαμαλού γηλόφου στην πεδινή περιοχή της Ελλοπίας, 3 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά των Θεσπιών, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50-2 μ. συστάδα έξι τάφων και μιας πυράς της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής περιόδου). Συγκεκριμένα ήλθαν στο φως:

α) Τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, επενδεδυμένοι και στις τέσσερις πλευρές με λίθινες πλάκες (Τ.1, Τ.3, Τ.6). Οι δύο (Τ.1, Τ.3) έφεραν κάλυψη από μικρές και μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Ο Τ.3 βρέθηκε ημικατεστραμμένος από το μηχάνημα. Ο Τ.6, διαστ. 1,80×0,70 μ., ήταν ο καλύτερα σωζόμενος· έφερε λίθινη επένδυση και στις τέσσερις πλευρές – από μία λίθινη πλάκα στις στενές και από δύο στις μακρές πλευρές, ενώ τρεις πλάκες αποτελούσαν την κάλυψή του. Ήταν όλοι κτερισμένοι. Ο Τ.1, διαστ. 1,75×0,50 μ., ήταν ο πλουσιότερος σε κτερίσματα.

β) Μία ταφή σε αβαθές, μόλις 0,20 μ., ορθογώνιο, επίμηκες όρυγμα – δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί λάκκος (Τ.5) –, διαστ. 1,78×0,80 μ., που βρέθηκε τελείως ακτέριστη και έφερε κάλυψη από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα κενά (Εικ. 27). Η χρονολόγησή της στην περίοδο αυτή γίνεται κατ' εικασία σε σχέση με τους κτερισμένους τάφους της συστάδας.

γ) Μία ακτέριστη ταφή σε πίθο (εγχυτρισμός), διαστ. 0,45×0,45 μ., η εξωτερική επίχωση του οποίου οριοθετούνταν στην περιφέρεια με τρεις μεγάλες πέτρες (Τ.2). Οι μικρές διαστάσεις του αγγείου επιτρέπουν την υπόθεση της ταφής νηπίου σε αυτό. Η χρονολόγησή της συμπαρασύρεται, επίσης, από τους κτερισμένους τάφους της συστάδας.

δ) Μία ημικατεστραμμένη πυρά (Π.1), διαστ. 1,55×0,42 και βάθ. 0,80 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., από την οποία περισυνελέγησαν λίγα καμένα όστρακα. Η αναμόχλευση των χωμάτων από το μηχάνημα δεν επέτρεψε να διαπιστωθεί με ασφάλεια εάν πρόκειται για πυρά που σχετίζεται με εναγισμούς στο γειτονικό Τ.3 ή για πυρά δευτερογενούς καύσης. Η καταστροφή, τέλος, που προκάλεσε το σκαπτικό μηχάνημα δεν επέτρεψε την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον τύπο του Τ.4. Σε τρεις τάφους βρέθηκαν λιγοστά σκελετικά κατάλοιπα (Τ.3, Τ.5, Τ.6) – στους Τ.3 και Τ.6 σώζονταν και τα κρανία.

Οι ταφικές προσφορές δεν ήταν πολλές. Σε τρεις από τους

Εικ. 27. Ελλοπία. Λεπτομέρεια της κάλυψης του τάφου 5.

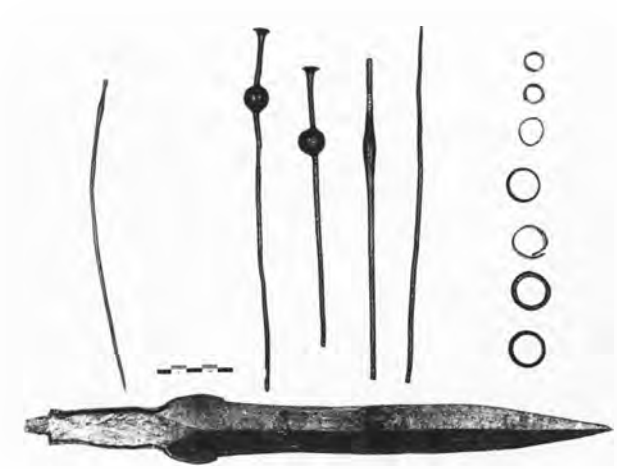

Εικ. 28. Ελλοπία. Ευρήματα από τους κιβωτιόσχημους τάφους 1, 3 και 6.

τάφους βρέθηκαν χάλκινα αντικείμενα εξαιρετικής διατήρησης (Εικ. 28). Συγκεκριμένα από τον κιβωτιόσχημο Τ.1 περισυνελέγησαν:

α) Ακέραιο συμπαγές ξίφος, μήκ. 0,375 και μέγ. πλ. (στα πτερύγια) 0,45 μ. (ΜΘ 32604) – εξαιτίας του μήκους του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μαχαίρι ή και σπαθί – με μακρά τριγωνική λεπίδα και επίσης μακρά λαβή, που σώζεται αποσπασματικά. Η λεπίδα είναι δίκοπη, κατασκευασμένη από δύο ελάσματα συγκολλημένα μεταξύ τους. Φέρει κατά μήκος της κάθε πλευράς της έντονα γωνιώδη νεύρωση – «οξεία ράχη» –, έτσι ώστε η τομή της να παίρνει το σχήμα του ρόμβου. Λεπτές, ανάγλυφες ραβδώσεις εκατέρωθεν της νεύρωσης αποτελούν τη μόνη διακόσμηση. Η συνέχιση των ραβδώσεων έως τους ώμους της λεπίδας υποδεικνύει ότι οι τελευταίοι δεν θα καλύπτονταν από το φυλακτήρα της λαβής, όπως συμβαίνει συνήθως στα ξίφη αυτού του τύπου. Οι ώμοι της λεπίδας είναι αποστρογγυλεμένοι και τα άκρα τους δημιουργούν πτερύγια (κνώδοντες) χαμηλά. Η μακρόστενη λαβή αποτελούνταν από μεταλλικό μίσχο επενδεδυμένο άλλοτε με φθαρτό υλικό, πιθανότατα ξύλο, που συγκρατούνταν από το περιχείλωμα που σχημάτιζε ο μίσχος στην άκρη· η στερέωση θα ήταν επιπρόσθετα ενισχυμένη και με καρφιά (ήλους). Σύμφωνα με τη διάκριση του A. Snodgrass[45] ανήκει στον τύπο Ι των ξιφών – γνωστό με τη συμβατική ονομασία Naue II – το σημαντικότερο τύπο ξίφους που εμφανίζεται από τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής (13ος αι. π.Χ.) στον ελλαδικό χώρο έως τις αρχές της ανατολίζουσας περιόδου. Σύμφωνα με την τυπολογική διάκριση των χάλκινων ξιφών τύπου Naue II που έγινε από την Kilian[46], θα μπορούσε ειδικότερα να ενταχθεί στην παραλλαγή 4 της ομάδας C των ξιφών που έχουν γλωσσοειδή απόληξη. Αξιοσημείωτο για τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, στους οποίους τα ξίφη κατασκευάζονταν ως επί το πλείστον από σίδηρο, είναι ότι το συγκεκριμένο είναι χάλκινο.

β) Τρεις περόνες (ΜΘ 32605-32607), μήκ. 0,178-0,23 μ. Οι δύο, που διαθέτουν σφαιρικό έξαρμα στο στέλεχος λίγο χαμηλότερα από τη δισκοειδή κεφαλή[47], ανήκουν στον τύπο 1 της κατάταξης του Deshayes[48]. Η τρίτη, που διαθέτει επιμηκυσμένο έξαρμα[49] στο στέλεχος, θυμίζει τις οστέινες και ελεφαντοστέινες περόνες, που προέρχονται από θέσεις της ύστερης Χαλκοκρατίας, και έτσι ο A. Snodgrass[50], παρά τις αντίθετες απόψεις που έχουν διατυπωθεί, υποθέτει μυκηναϊκή καταγωγή του τύπου.

γ) Βελόνα, μήκ. 0,33 μ. (ΜΘ 32609).

δ) Τρία συμπαγή δαχτυλίδια κυλινδρικής διατομής διαφορετικού πάχους και πλάτους (ΜΘ 32610-32612).

ε) Ένα δαχτυλίδι από πεπλατυσμένο, ταινιωτό έλασμα (ΜΘ 32613)[51].

στ) Δύο σπειροειδείς σωληνίσκοι, κόσμημα που φοριόταν στα δάχτυλα, στα αυτιά ή και στα μαλλιά ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους (ΜΘ 32614-32615).

---

45. A. Snodgrass, *Early Greek Armors and Weapons. From the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, London 1964, σ. 93-98 και 95, εικ. 5e (τύπος Ι).

46. *PBF* IV.12, Stuttgart 1993, σ. 94 κ.ε., 98. Το υπό συζήτηση ξίφος βρίσκεται πολύ κοντά σε ανάλογο της πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου από την Κνωσό (ό.π., σ. 98, αριθ. 255, πίν. 39).

47. Ανάλογες περόνες έχουν βρεθεί σε υπομυκηναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς τάφους στον Κεραμεικό (*Kerameikos* I, Berlin 1939, σ. 16 κ.ε., πίν. 6. *JdI* 77 (1962), σ. 82, εικ. 1,1 και 27.1,4) και στην Πελοπόννησο (*PBF* XIII.8, München 1984, σ. 69-71 (τύπος B1), αριθ. κατ. 192-217, πίν. 7-8).

48. J. Deshayes, *Argos. Les fouilles de la Deiras*, *Études Péloponnésiennes* IV, Paris 1966, σ. 205, πίν. XXIV,2 και XCII,4· XXIV,6 και LXXXVII,6.

49. Για παράλληλα, πρβλ. τις περόνες που προέρχονται από υπομυκηναϊκούς τάφους στον Κεραμεικό (*Kerameikos* I, ό.π., σ. 14 κ.ε., πίν. 6. *JdI*, ό.π., σ. 87, 119, εικ. 5,2) και στην Κόρινθο (*PBF*, ό.π., σ. 66 κ.ε. (τύπος A), αριθ. κατ. 191, πίν. 6).

50. A. Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, Edinburgh 1971, σ. 222.

51. Για κυλινδρικά και ταινιωτά δαχτυλίδια, βλ. *Kerameikos* I, ό.π., σ. 33 κ.ε., πίν. 2, και σ. 85, εικ. 3 (δεξιά)· *JdI*, ό.π., σ. 86 και 119, εικ. 4.12,13· *Kerameikos* I, ό.π., σ. 14 κ.ε., πίν. 6· *JdI*, ό.π., σ. 87, εικ. 5.3.

Από τον κιβωτιόσχημο Τ.3 περισυνελέγη μια μακρά περόνη (Εικ. 28, αριστερά), μήκ. 0,19 μ., με επιμηκυσμένο έξαρμα κάτω από την πεπιεσμένη κεφαλή (ΜΘ 32616)[52]. Η εύρεσή της λίγο χαμηλότερα από το σωζόμενο κρανίο υποδεικνύει ότι ο τάφος θα φιλοξενούσε γυναίκα και η περόνη θα χρησίμευε στη στερέωση του ενδύματος στον ώμο της. Τέλος, από το λακκοειδή Τ.6 περισυνελέγησαν δύο χάλκινα δαχτυλίδια.

Από την περιοχή αυτή της Θεσπικής λίγα τυχαία ευρήματα έχουν έλθει μέχρι σήμερα στο φως. Η ίδια η Ελλοπία δεν αναφέρεται στις αρχαίες πηγές παρά μόνον πολύ αργότερα στον Στέφανο Βυζάντιο[53]. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τάφοι δεν σχετίζονται με κάποιον γνωστό αρχαίο οικισμό ή μάλλον ο οικισμός αυτός δεν έχει ακόμη εντοπιστεί.

Γεγονός είναι πάντως ότι οι βεβαιωμένες υπομυκηναϊκές θέσεις στη Βοιωτία είναι ελάχιστες[54], ενώ και από τις επίσης ολιγάριθμες πρωτογεωμετρικές μόνον η θέση Πυργάκι-Επισκοπή[55], ο κωνικός δηλαδή λόφος στα βόρεια της Κοιλάδας των Μουσών, που αποτελούσε την ακρόπολη της αρχαίας Άσκρης που απλωνόταν στους ανατολικούς του πρόποδες, είναι η πιο κοντινή στη θέση που εξετάζεται. Αλλά και πάλι η μεταξύ τους απόσταση είναι τέτοια που καθιστά αδύνατο το συσχετισμό τους. Χωρίς αμφιβολία, η εύρεση των τάφων κάποιου μικρού οικισμού της περιοχής προσφέρει νέα στοιχεία για τη σκοτεινή αυτή περίοδο στη Βοιωτία.

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

Τανάγρα

Έργα ενίσχυσης Ενωτικού Υδραγωγείου Μόρνου-Υλίκης (ΕΥΔΑΠ)

Τον Απρίλιο του 2000, κατά τις εργασίες της ΕΥΔΑΠ για την ενίσχυση του Ενωτικού Υδραγωγείου Μόρνου-Υλίκης, στην περιοχή της αρχαίας Τανάγρας, στις νότιες υπώρειες του λόφου Γκριμάδα, εκτός των τειχών της αρχαίας ακρόπολης, εντοπίστηκαν τέσσερις συνολικά θέσεις τάφων: οι ΙΒ, Ι (Εικ. 29), ΙΑ και VII[56].

Συνολικά ανασκάφηκαν 53 τάφοι: 30 κεραμοσκεπείς, πέντε λακκοειδείς, τέσσερις εγχυτρισμοί, τρεις κιβωτιόσχημοι, εκ των οποίων οι δύο ήταν δίδυμοι, μία πήλινη λάρνακα και δύο μη διαγνώσιμου τύπου, λόγω της καταστροφής που είχαν υποστεί από την καλλιέργεια, και οκτώ πυρές.

Οι θέσεις των τάφων εντοπίστηκαν βόρεια του Ασωπού ποταμού, ο οποίος βρίσκεται νότια του λόφου και η κοίτη του έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Στη βόρεια όχθη του ανασκάφηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου ρωμαϊκών χρόνων.

Οι τάφοι εκτείνονταν χρονολογικά από τους αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Οι αρχαϊκοί παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη ποικιλία τύπων: εγχυτρισμοί, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς και πυρές. Οι κλασικοί ήταν κυρίως κεραμοσκεπείς και μία πήλινη λάρνακα-λουτήρας και οι ελληνιστικοί κεραμοσκεπείς και πώρινοι κιβωτιόσχημοι.

Πλουσιότεροι, από πλευράς ποσότητας αγγείων και ειδωλίων ήταν οι αρχαϊκοί, οι οποίοι περιείχαν κυρίως αρύβαλλους και ειδώλια ίππων με ή χωρίς αναβάτη.

Οι κλασικοί περιελάμβαναν μικρότερο αριθμό αγγείων, κυρίως κανθάρους και κύλικες, καθώς και μικρό αριθμό ειδωλίων, κυρίως γυναικείες ιστάμενες ή καθήμενες μορφές και ζώα.

Από τους ελληνιστικούς τάφους, όλοι οι κιβωτιόσχημοι βρέθηκαν συλημένοι. Ασύλητοι ήταν μόνον οι κεραμοσκεπείς, οι οποίοι περιείχαν μυροδοχεία, λυχνάρια, άβαφες λαγύνους, αμφορείς «μακεδονικού» τύπου, οινοχόες, κύλικες, σκύφους, καλυκόσχημα κύπελλα, πινάκια, μικκύλα αγγεία, έναν ανάγλυφο σκύφο και μικρό αριθμό ειδωλίων του τύπου της Ταναγραίας[57].

Δήλεσι

Οικόπεδο Ν. Μαρίνη

Στο λόφο Αγριλέζα, νοτιοδυτικά του οικισμού Δήλεσι, στο παραπάνω οικόπεδο μετά από απόπειρα λαθρανασκαφής, η Θ' ΕΠΚΑ ανέλαβε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία εντοπίστηκαν φέτος δέκα τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων – στην ίδια θέση είχαν ανασκαφεί το 1972 δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, συλημένοι[58].

Από τους τάφους αυτούς οι έξι ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι (Τ. 1-Τ. 4, Τ. 7-Τ. 8), ο ένας απλός κιβωτιόσχημος (Τ. 6), οι δύο λακκοειδείς (Τ. 5, Τ. 9) και ο ένας κεραμοσκεπής (Τ. 10).

Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι ήταν κατασκευασμένοι από τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση, πωρολιθικούς δόμους, αδρά λαξευμένους λίθους, συνδετικό κονίαμα και οριζόντιες στρώσεις πλίνθων. Καλύπτονταν με πώρινες ορθογώνιες πλάκες σε β' χρήση, οι οποίες έφεραν ίχνη συνδέσμων. Είχαν κοινές μακρές πλευρές και οι εσωτερικές διαστάσεις τους ήταν 2,05×0,92×1 μ. Ο πυθμένας τους ήταν από σκληρό χώμα, με

52. Για τον τύπο της περόνης, βλ. ό.π. (υποσημ. 49).

53. Στέφ. Βυζ., λ. *Ελλοπία: και χώρα περί Θεσπιάς*.

54. Για τις θέσεις της Βοιωτίας, στις οποίες έχει πιστοποιηθεί υπομυκηναϊκή φάση, βλ. συγκεντρωμένα στον J.M. Fossey, *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Chicago 1988, σ. 530-533, πίν. 1.

55. Για τις θέσεις της Βοιωτίας, στις οποίες έχει πιστοποιηθεί πρωτογεωμετρική φάση, βλ. Fossey, ό.π. Ειδικότερα για τη θέση Πυργάκι-Επισκοπή, βλ. J. Bintliff - A. Snodgrass, The Development of Settlement in South-West Boeotia, στο G. Argoud - P. Roesch (επιμ.), *La Béotie antique. Actes du Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon-Saint-Etienne, 16-20.5.1983*, Paris 1985, σ. 49 κ.ε. και A. Snodgrass, The Site of Askra, στο *La Béotie antique*, ό.π., σ. 87 κ.ε.

56. Την ανασκαφική έρευνα διενήργησε, υπό την εποπτεία της υπογράφουσας, η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Κυλάφη.

57. Οι 19 συνολικά ασύλητοι κεραμοσκεπείς τάφοι πρόκειται να παρουσιαστούν στη *Ζ' ΕλλΚερ*.

58. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 324.

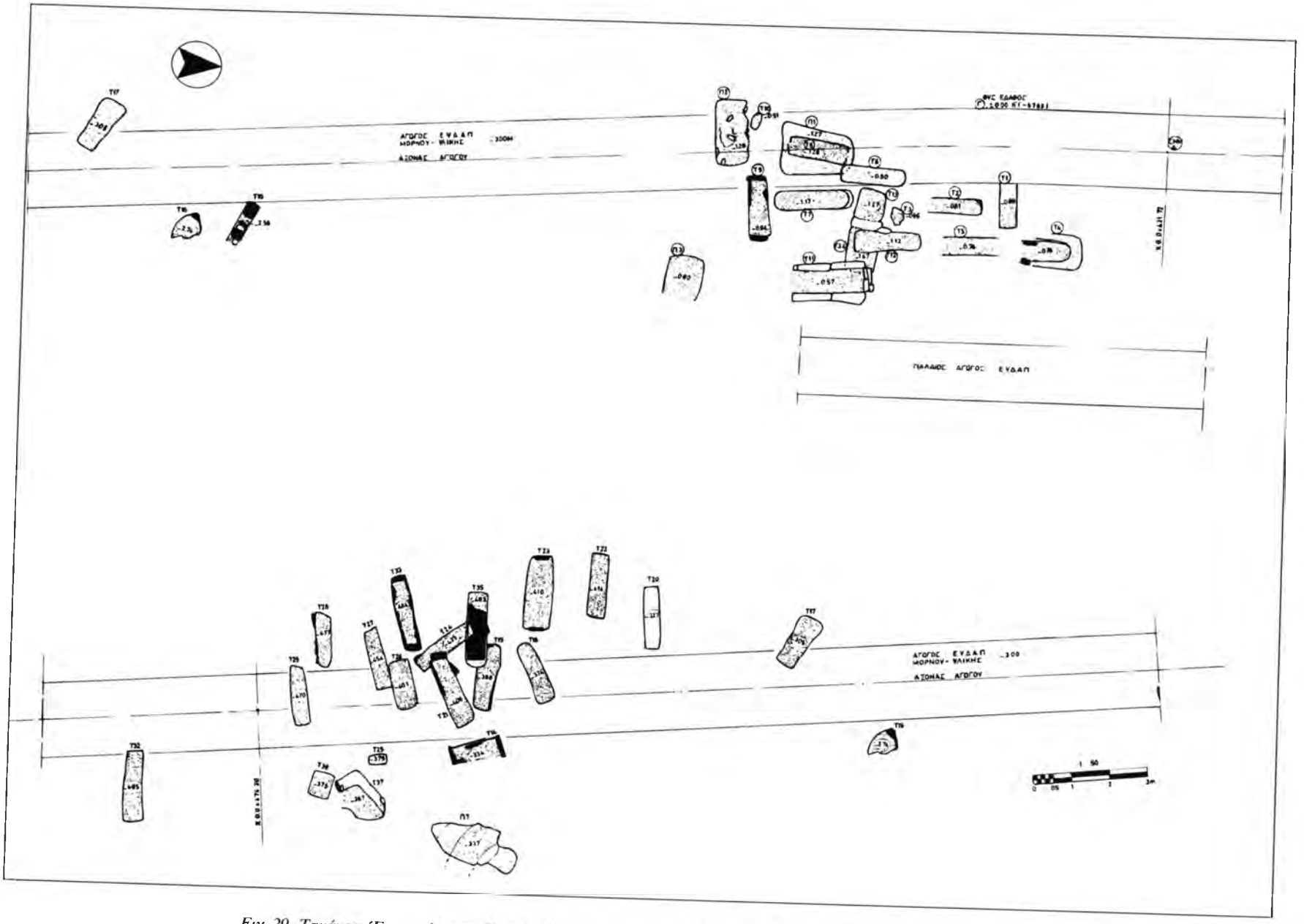

Εικ. 29. Τανάγρα. Έργα ενίσχυσης Ενωτικού Υδραγωγείου Μόρνου-Υλίκης (ΕΥΔΑΠ). Κάτοψη του νεκροταφείου Ι.

εξαίρεση τον πυθμένα του Τ. 7, ο οποίος ήταν στρωμένος με ορθογώνιες, επίπεδες κεραμίδες. Ως κτερίσματα περιελάμβαναν μικρό αριθμό άβαφων αγγείων, κυρίως ληκυθίων.

Οι Τ. 1-Τ. 4 αποτελούσαν ταφικό σύμπλεγμα και βρέθηκαν συλημένοι, ενώ οι Τ. 7 και Τ. 8 ήταν ανεξάρτητοι, εντεταγμένοι σε ταφικό περίβολο, κατασκευασμένο από αργούς και αδρά λαξευμένους λίθους, καλυμμένους με κονίαμα, το οποίο έφερε ίχνη χρώματος. Περιείχαν περισσότερες από μία ταφές – έως και 15 – κυρίως ενηλίκων, αλλά και παιδιών (Τ. 4).

Ο λακκοειδής Τ. 9 και ο κεραμοσκεπής Τ. 10 περιείχαν παιδικές ταφές και ο λακκοειδής Τ. 5 μία μόνον ταφή ενήλικα.

Οι λακκοειδείς ήταν απλοί ορθογώνιοι λάκκοι, καλυμμένοι με πλάκες σχιστόλιθου ή πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση. Μία από τις καλυπτήριες του Τ. 5 αποτελούσε τμήμα επιγραφής ελληνιστικών χρόνων, στην οποία υπήρχαν χαραγμένα τα ονόματα *ΠΡΙΑΜΟΣ* και *ΕΚΑΒΑ*.

Ο κεραμοσκεπής ήταν κατασκευασμένος από στρωτήρες λακωνικού τύπου στις μακρές πλευρές και επίπεδες, κάθετα τοποθετημένες, στις στενές.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι προς Δ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΡΑΜΗ

Χαιρώνεια

Έργα βελτίωσης δικτύου ύδρευσης

Κατά τις εργασίες βελτίωσης και αντικατάστασης του παλαιού δικτύου ύδρευσης στη σημερινή Χαιρώνεια, 100 μ. περίπου βορειοδυτικά του αρχαίου θεάτρου (Εικ. 30: 3), εκεί όπου η πλαγιά του υψώματος του Πετραχού γίνεται πιο ομαλή καθώς κατεβαίνει προς το χωριό, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού του αρχαίου υδραγωγείου, μέσω του οποίου διοχετευόταν το νερό της πηγής του θεάτρου στην αρχαία πόλη. Η ύπαρξη τόσο της πηγής όσο και του υδραγωγείου ήταν γνωστή τουλάχιστον από τις αρχές του περασμένου αιώνα[59], οι εργασίες ωστόσο που έγιναν φέτος από το Δήμο Χαιρώνειας διευκόλυναν την αποκάλυψη τριών τμημάτων του αρχαίου αγωγού ύδρευσης από βάθος 0,60 έως 2,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Η πορεία του αγωγού (Εικ. 30: 5) δεν ήταν δυνατό να παρακολουθηθεί σε όλο της το μήκος, παρά μόνο διακεκομμένα, στα σημεία που προβλεπόταν η τοποθέτηση συστημάτων καθαρισμού και φιλτραρίσματος του νερού από φερτές ύλες. Αποκαλύφθηκαν τρία συνολικά τμήματά του, μήκ. 1, 2,50 και 3 μ. το καθένα, ωστόσο θεωρείται βέβαιη η συνεχόμενη πορεία του σε μήκος 400 μ. περίπου. Το βάθος του αγωγού έφθανε το 1 μ. και το πλάτος του ήταν 0,34 μ. περίπου. Τα μέτωπά του ήταν χτισμένα ως επί το πλείστον με τεράστιες ορθογώνιες δομικές λιθοπλίνθους, όμοιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στο χτίσιμο της οχύρωσης της αρχαίας ακρόπολης που υψώνεται στην κορυφή της απόκρημνης πλαγιάς επάνω από το θέατρο, ενδιάμεσα, όμως, είχαν εντοιχιστεί και παλαιότερες επιγραφές. Είχε ευθεία κατεύθυνση προς ΒΑ. και παρόλο που δεν κατέστη δυνατό για τεχνικούς λόγους να διαπιστωθεί η κατάληξή του, φαίνεται σχεδόν βέβαιο πως κατέληγε στην περιοχή της σημερινής κρήνης του χωριού (Εικ. 30: 4), η θέση της οποίας – εάν δεν συμπίπτει – δεν θα απέχει πολύ από εκείνη της αρχαίας κρήνης, στην οποία θα διοχετευόταν το νερό της πηγής.

Η εποχή κατασκευής του αγωγού δεν είναι βέβαιη. Η εντοίχιση, ωστόσο, αρχαίων λίθων σε αυτόν αποτελεί ένδειξη ότι δεν πρόκειται για σύγχρονη της ακρόπολης κατασκευή, αλλά μάλλον για μεταγενέστερη. Η νέα ακμή που βιώνει η Χαιρώνεια στους ρωμαϊκούς χρόνους[60], σε συνδυασμό με το γνωστό ενδιαφέρον και την άριστη τεχνογνωσία που διέθεταν οι Ρωμαίοι σε θέματα υδραυλικής, ενισχύουν την υπόθεση της κατασκευής του αγωγού στα χρόνια αυτά.

Οικόπεδο ΙΙ. Βαλαώρα

Στα νότια κράσπεδα της σημερινής Χαιρώνειας (Εικ. 30: 6) και εντός του παραπάνω οικοπέδου, που απέχει σε ευθεία 200 μ. περίπου από τον ανατολικό βραχίονα της αρχαίας ακρόπολης, ανασκάφηκαν δύο ακτέριστοι κεραμοσκεπείς τάφοι. Στον πρώτο ο νεκρός είχε προσανατολισμό Δ.-Α. και ήταν τοποθετημένος απευθείας επάνω στο χώμα. Το δάπεδο του δεύτερου τάφου ήταν στρωμένο με πήλινες ορθογώνιες πλάκες, διαστ. 0,29×0,30 μ., επτά στον κατακόρυφο και τρεις στον οριζόντιο άξονα. Σε αυτόν τα οστά ήταν αναμοχλευμένα και συγκεντρωμένα στη βορειοανατολική γωνία του τάφου, ένδειξη ανακομιδής (;). Η απουσία κτερισμάτων δυσχεραίνει την εξαγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων. Ανάλογοι τάφοι με τον ίδιο προσανατολισμό και εντελώς ακτέριστοι είχαν ανασκαφεί και παλαιότερα κατά μήκος του εθνικού οδικού δικτύου Λιβαδειάς-Δελφών[61]. Χρονολογούνται συνήθως στους υστερορωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, χωρίς να αποκλείεται και οψιμότερη χρονική τους τοποθέτηση.

---

59. *ΠΑΕ* 1904, σ. 45-46.

60. Για την ακμή της Χαιρώνειας στην περίοδο αυτή, βλ. J.M. Fossey, The Cities of the Kopaïs in the Roman Period, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 7.1. Berlin 1979, σ. 578-582. Πρόσφατα, στα βορειοδυτικά της σημερινής Χαιρώνειας ανασκάφηκε από την Εφορεία αγρέπαυλη ρωμαϊκών χρόνων, που πιστοποιεί, εκτός των άλλων, την ακμή της πόλης την περίοδο αυτή, βλ. Έ. Κουντούρη, Ανασκαφικές εργασίες στην Χαιρώνεια 2000-2002: Πρώτες εκτιμήσεις, *Πρακτικά της 1ης Επιστημονικής Συνάντησης, Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος, 27/2-2/3/2003*, Βόλος 2006, ΙΙ, σ. 783-784 και *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά (υπό έκδοση).

61. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 170· 50 (1995): Χρονικά, σ. 304.

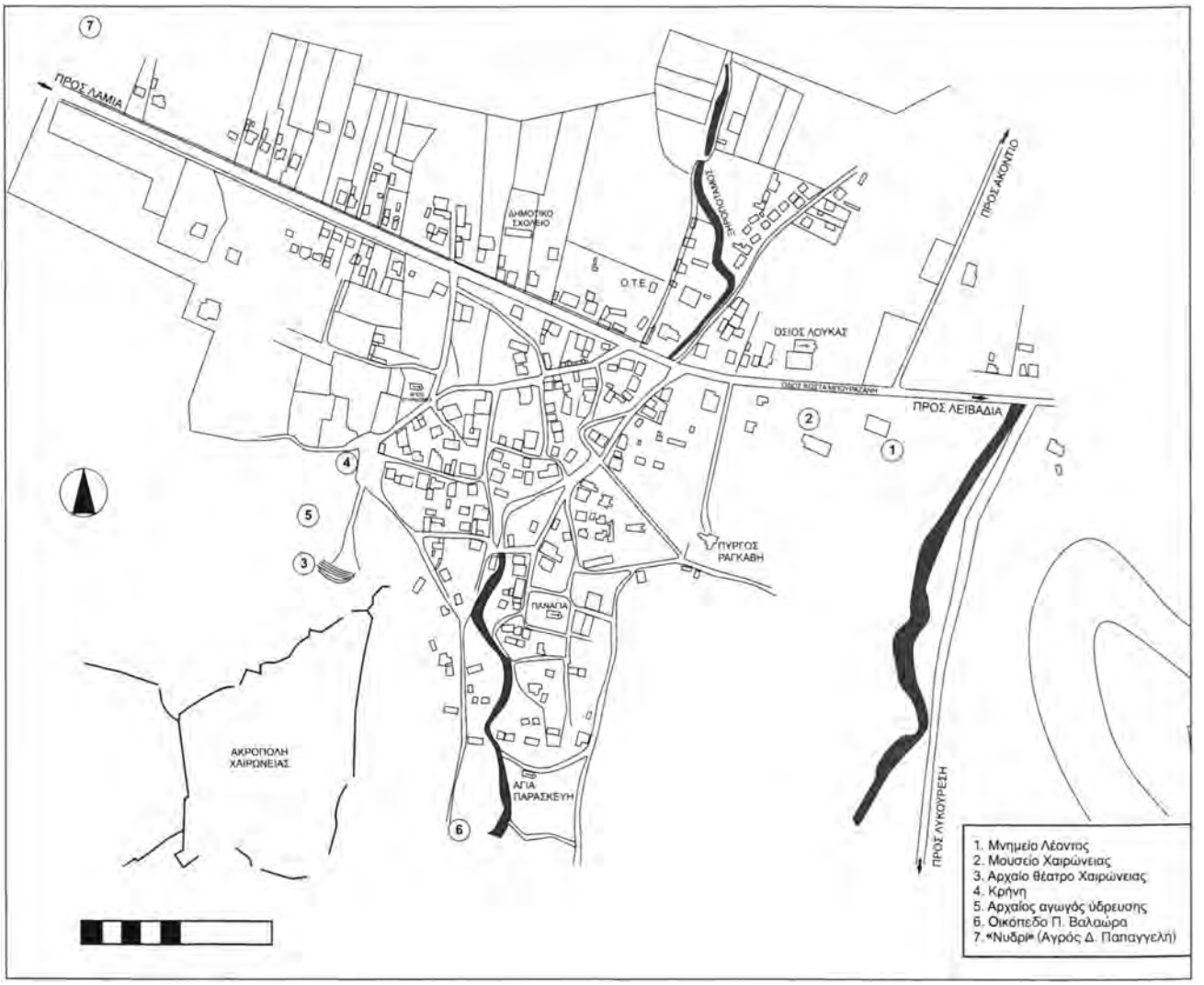

Εικ. 30. Χαιρώνεια. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Αγρός Δ. Παπαγγελή

Στη θέση Νυδρί, που τοποθετείται στα βορειοδυτικά της σημερινής Χαιρώνειας (Εικ. 30: 7), λίγα μέτρα βορειότερα του επαρχιακού οδικού δικτύου Λιβαδειάς-Λαμίας, κατά τις εργασίες βάθυνσης αρδευτικής τάφρου εντός του παραπάνω αγρού, αποκαλύφθηκαν οκτώ τάφοι κλασικών, όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων· τέσσερις κεραμοσκεπείς (Τ.1, Τ.5, Τ.6, Τ.8), δύο κιβωτιόσχημοι (Τ.2, Τ.3) και δύο λακκοειδείς (Τ.4, Τ.7). Ο κιβωτιόσχημος Τ.2 βρέθηκε συλημένος με την καλυπτήρια πλάκα του σπασμένη και πεσμένη στο εσωτερικό του. Ο κιβωτιόσχημος Τ.3 είχε εν μέρει καταστραφεί από τον ελληνιστικών χρόνων κεραμοσκεπή Τ.5.

Η κτέριση των λακκοειδών τάφων, που ανήκουν και οι δύο στον τύπο του απλού λάκκου χωρίς αναβαθμό στις μακρές πλευρές, συνίσταται σε μελαμβαφείς κανθάρους και σκύφους, που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Ο Τ.4 βρέθηκε διαταραγμένος από το σκαπτικό μηχάνημα, γεγονός που δεν επέτρεψε την εξακρίβωση της θέσης του νεκρού, που θα ήταν πιθανότατα άνδρας άνω των 40 ετών[62]. Ο νεκρός του Τ.7 ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών και είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Από την εξέταση των οστών προέκυψε ότι πρόκειται για άνδρα άνω των 35 ετών με έντονα αναπτυγμένες τις μυικές προσφύσεις των κάτω άκρων, αποτέλεσμα της έντονης δραστηριότητας του συγκεκριμένου μέρους

62. Την εξέταση των οστεολογικών καταλοίπων, τόσο από τους τάφους της Χαιρώνειας όσο και του Αγίου Βλασίου, πραγματοποίησε ο φυσικός-ανθρωπολόγος Δ. Γιαννίσης, τον οποίον ευχαριστώ θερμά.

Εικ. 31. Χαιρώνεια. Αγρός Δ. Παπαγγελή. Ομοίωμα σκάμνου και ειδώλιο σιληνού(;) από τον τάφο 7.

Εικ. 32. Άγιος Βλάσιος. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου και ειδώλιο χοίρου από τον τάφο 4.

του σώματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το χειροποίητο, συμπαγές ειδώλιο ανδρικής μορφής (Εικ. 31), που εξαιτίας του ιθυφαλλικού του μορίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σιληνός ή γενικότερα γκροτέσκα μορφή. Εξαιτίας της ομοιότητάς του με ανάλογο – που σώζει και το κεφάλι – από το ιερό των Καβείρων στη Θήβα[63] θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Από τον ίδιο τάφο προέρχεται και πήλινο, συμπαγές ομοίωμα σκάμνου.

Οι τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι χρονολογούνται στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. Από τα λιγοστά τους κτερίσματα, που είναι ενδεικτικά για τη χρονολόγησή τους, ξεχωρίζει το αρυβαλλοειδές ληκύθιο του Τ.1, του οποίου το σώμα έχει το χρώμα του πηλού, καλύπτεται με πλέγμα μαύρων γραμμών και στιγμών από λευκό επίθετο χρώμα[64] και χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., και το μυροδοχείο και η οινοχοΐσκη, που αποτελούσαν τα μοναδικά κτερίσματα του Τ.5 και χρονολογούν την ταφή στον 3ο αι. π.Χ.

Άγιος Βλάσιος (Πανοπεύς)

Στην εκτεταμένη πεδινή έκταση που απλώνεται στα βόρεια του χωριού του Αγίου Βλασίου και σε ακτίνα μεγαλύτερη των 2 χλμ. από Δ. προς Α., στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης για την αναδιανομή γης (αναδασμός) στους κατοίκους της περιοχής, αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα αρχαιολογικά κατάλοιπα διαφορετικών χρονικών περιόδων.

Αγροτεμάχιο αριθ. 523. Σε απόσταση 50 μ. περίπου από ανώνυμη αγροτική οδό που κατευθύνεται ανατολικά προς τη θέση Παναγία – η θέση απέχει 500 μ. περίπου δυτικά της βρύσης που βρίσκεται στην είσοδο του χωριού – και εντός του παραπάνω αγροτεμαχίου κατά τις εργασίες διάνοιξης νέας αρδευτικής τάφρου, πλ. 1,60 μ. περίπου και βάθ. 3 μ., εντοπίστηκαν σε βάθος 1 μ. περίπου αμέσως κάτω από το καλλιεργημένο έδαφος (humus) και ανασκάφηκαν κατά μήκος των παρειών της τάφρου οκτώ ασύλητοι τάφοι κλασικών, όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, τέσσερις λακκοειδείς (Τ.3, Τ.4, Τ.5, Τ.7) και τέσσερις κεραμοσκεπείς (Τ.1, Τ.2, Τ.6, Τ.8).

Όλοι οι τάφοι ήταν σκαμμένοι μέσα στο ιδιαίτερα σκληρό αργιλικό χώμα της περιοχής. Οι λακκοειδείς έφεραν κάλυψη από σχιστολιθική πλάκα και ήταν πλουσιότερα κτερισμένοι. Από τα κτερίσματά τους μπορούν να χρονολογηθούν στον 5ο αι. π.Χ. Ο νεκρός του Τ.4 συνοδευόταν αποκλειστικά από αγγεία, ως επί το πλείστον μελαμβαφείς κανθάρους, πήλινη κεφαλή γυναικείου ειδωλίου και πήλινο ειδώλιο χοίρου (Εικ. 32).

Οι κεραμοσκεπείς, που χρονολογούνται στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ., ήταν σημαντικά φτωχότεροι. Βρέθηκαν ως επί το πλείστον κατεστραμμένοι από το σκαπτικό μηχάνημα. Από τα κτερίσματά τους ξεχωρίζουν από τον Τ.1 αρυβαλλοειδές ληκύθιο του 4ου αι. π.Χ., που έχει το χρώμα του πηλού και καλύπτεται με πλέγμα μαύρων γραμμών και στιγμών από λευκό επίθετο χρώμα, και από τον Τ.2 οινοχόη με σχοινοειδή λαβή και κύπελλο που κτέριζαν το νεκρό. Η διαπίστωση ότι η συνύπαρξη των δύο αυτών σχημάτων αγγείων, του κυπέλλου και της οινοχόης, διαπιστώνεται και στο νεκροταφείο της Ακραιφίας[65], αποκλειστικά σε τάφους των ελληνιστικών χρόνων, αλλά και στη Χαιρώνεια αποτελεί ένδειξη της ομοιογένειας των ταφικών εθίμων μεταξύ των βοιωτικών πόλεων και της φωκικής πόλης του αρχαίου Πανοπέως, που κατελάμβανε στην αρχαιότητα τη δυτικότερη μεθοριακή γραμμή της Βοιωτίας προς τη Φωκίδα. Από την εξέταση των οστών των τάφων προέκυψε ότι

63. B. Schmaltz, *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, Das Kabirenheiligtum bei Theben* V, Berlin 1974, σ. 144 και σ. 186-187, αριθ. κατ. 418, πίν. 30.

64. Για παράλληλα, πρβλ. Ν. Καλτσάς, *Ακανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 29, πίν. 9β και σ. 112, πίν. 123α. Για τον τύπο του αγγείου, που είναι πολύ διαδεδομένος σε όλο τον 4ο αι. π.Χ., πρβλ. ό.π., σ. 29, σημ. 32 και σ. 248, σημ. 852.

65. Η κτέριση στους ελληνιστικούς τάφους του νεκροταφείου της Ακραιφίας συνίσταται αποκλειστικά και σχεδόν στερεότυπα σε οινοχόη συνοδευόμενη από κύπελλο ή και μυροδοχείο. Πρβλ. ενδεικτικά, *ΣΤΕλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 482 (ΒΕ 30662, ΒΕ 30130), σ. 483 (ΒΕ 30584), σ. 484 (ΒΕ 30292).

Εικ. 33. Άγιος Βλάσιος. Θέση Παναγία. Ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης.

ο Τ.1 περιείχε δύο νεκρούς, έναν ενήλικο, αδιάγνωστου φύλου, άνω των 30 ετών και ένα παιδί. Στους Τ.2 και Τ.3 είχαν ενταφιαστεί άνδρες άνω των 40 ετών, ενώ στον Τ.8 γυναίκα άνω των 30 ετών.

Από τη θέση Παναγία περισυνελέγη, επίσης, μνημειακή ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης, ισχυρά αποκεκρουσμένη χαμηλά (Εικ. 33), από γκριζογάλανο ντόπιο μάρμαρο, η οποία μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Χαιρώνειας (ΜΧ 2640). Η επίστεψη, ύψ. 1,10 και πλ. (στη βάση) 0,51 μ., ήταν κατασκευασμένη χωριστά από τη φέρουσα στήλη, όπως συμπεραίνεται από τους δύο ορθογώνιους τόρμους, διαστ. 0,06×0,055 και βάθ. 0,04 μ., που ανοίγονται στην επιφάνεια έδρασής της. Χρονολογείται στους ώριμους ελληνιστικούς χρόνους και βρίσκει παράλληλα σε επιστέψεις από την ευρύτερη βορειοδυτική Βοιωτία[66], που διακοσμούνται χαμηλά με δύο βαθμιδωτές ζώνες ακανθόφυλλων. Δεν εντοπίστηκαν τάφοι στην άμεσα κοντινή περιοχή και φαίνεται ότι θα μεταφέρθηκε από το γειτονικό ελληνιστικό νεκροταφείο.

Αγροτεμάχια αριθ. 388, 389. Σε απόσταση 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού και 100 μ. περίπου δυτικά της επαρχιακής οδού Λιβαδειάς-Λαμίας, εντός των ανωτέρω όμορων αγροτεμαχίων εντοπίστηκαν δύο εντελώς ακτέριστοι κεραμοσκεπείς τάφοι, από τους οποίους περισυνελέγησαν μόνο λίγα οστά. Ο νεκρός είχε και στους δύο προσανατολισμό Α.-Δ. Η ομοιότητα των τάφων με εκείνους που ανασκάφηκαν μέσα στη Χαιρώνεια[67], αλλά και με άλλους σε άλλα μέρη της βοιωτικής περιφέρειας, επιτρέπει την τοποθέτησή τους γενικά στους ύστερους ρωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, αν όχι ακόμη αργότερα.

Αγροτεμάχιο αριθ. 199. Σε απόσταση μεγαλύτερη του 1 χλμ. βόρεια της βρύσης του χωριού και 200 μ. περίπου βορειότερα της προηγούμενης θέσης, εντός του παραπάνω αγροτεμαχίου, αποκαλύφθηκαν στο ύψος της θεμελίωσης και σε βάθος μόλις 0,50 μ. – ή και λιγότερο – από την επιφάνεια του εδάφους κτιριακά κατάλοιπα, σωζ. διαστ. 5,70×6 μ., με προσανατολισμό Δ.-Α. Από το κτίριο, που από την πορεία των ημικατεστραμμένων οικοδομικών καταλοίπων φαίνεται να συνεχιζόταν προς τα νότια και τα ανατολικά, σώζεται μόνον ένα επιμελημένο δωμάτιο, διαστ. 2,20×2,05 μ. Οι εξωτερικοί του τοίχοι, πάχ. 0,60 μ., ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή και χώμα. Από το δάπεδο του δωματίου, που θα ήταν κάποτε στρωμένο με μεγάλες, ορθογώνιες πλάκες, σώζεται μόνον το σκληρό υπόστρωμα του ασβεστοκονιάματος, επάνω στο οποίο έχουν αποτυπωθεί ανεξίτηλα η διάταξη και οι διαστάσεις των πλακών. Οι τελευταίες θα αποσπάστηκαν ήδη κατά την αρχαιότητα, προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθούν κάπου αλλού. Παχύ ασβεστοκονίαμα κάλυπτε, επίσης, την εσωτερική όψη των τοίχων. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου ανοίγονταν με τη μακρά πλευρά προς τα νότια δύο επιμήκεις δεξαμενές-συλλεκτήρες, βάθ. 1 και διαστ. 0,80×1,25 μ. η δυτική και 1×1,25 μ. η ανατολική, επιχρισμένες εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, οι οποίες χωρίζονταν μεταξύ τους με στενό τοιχάριο, χτισμένο επίσης από μικρότερες πέτρες και χώμα. Προς την ανατολική δεξαμενή φθάνει επίμηκες, ορθογώνιας διατομής, στόμιο, ενώ το δάπεδο του δωματίου παρουσιάζει ελαφρά προς αυτό κλίση, προφανώς για τη συλλογή νερού. Ανάλογο θα υπήρχε πιθανότατα και προς τη δυτική δεξαμενή, αλλά δεν σώζεται.

Εξωτερικά του δωματίου και κατά μήκος του ανατολικού του τοίχου προεξέχει σε κάποια σημεία κατά 0,10 μ. περίπου του πλάτους του λιθολογήματος των τοίχων, δάπεδο, κατασκευασμένο από ορθογώνιες πλινθίδες ενσωματωμένες κατακόρυφα μέσα σε στρώμα σκληρού κονιάματος (ένα είδος opus pseudospicatum[68]). Τόσο το δάπεδο αυτό όσο και η επιμήκης δεξαμενή, που βρέθηκε ημικατεστραμμένη στην εξωτερική βορειοανατολική γωνία του δωματίου σε άμεση επαφή με τον ανατολικό τοίχο, θα ανήκαν σε ανάλογο κτίριο που θα συνεχιζόταν προς Α.

66. Πρβλ. ενδεικτικά για τον τύπο, H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*, München 1968², σ. 57, πίν. 49,f.

67. Βλ. παραπάνω, σ. 400 (οικόπεδο Π. Βαλαώρα).

68. Πρβλ. παρόμοια δάπεδα στη Θήβα (*ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 165β· 50 (1995): Χρονικά, σ. 289, Σχέδ. 5), σε αγροικία στην περιοχή του Καβειρίου (*ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 286) και σε υστερορωμαϊκή αγρέπαυλη στο Ακραίφνιο (*ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 303).

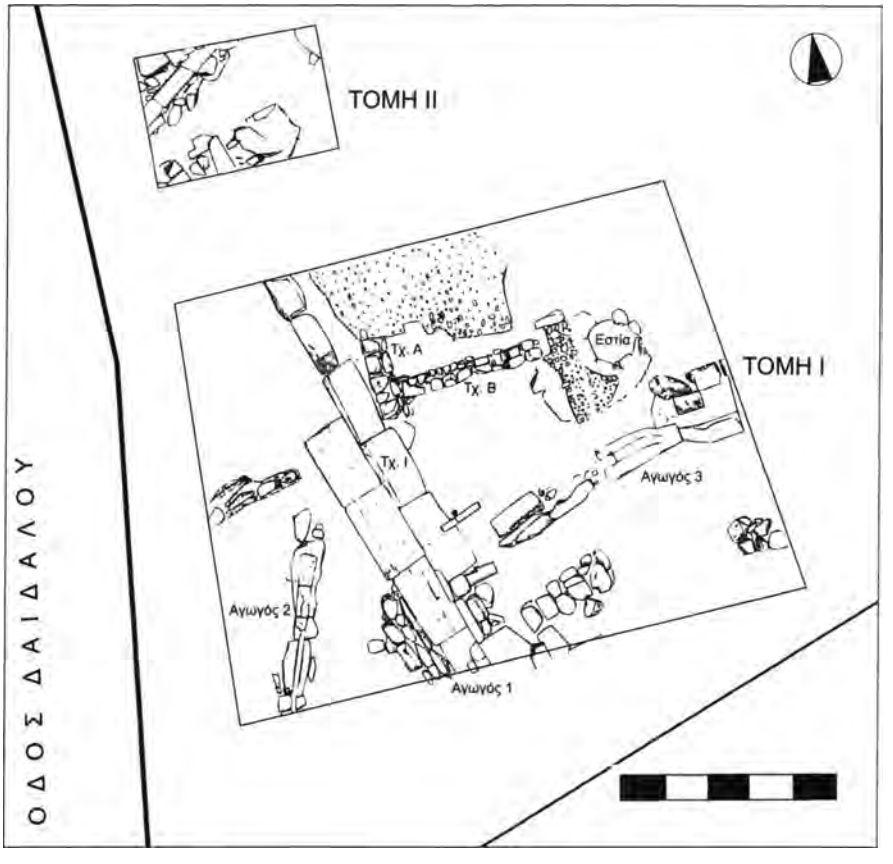

Εικ. 34. Λιβαδειά. Οδός Δαιδάλου 6. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία κεραμίδων ή άλλων υλικών στέγασης, γεγονός που – αν δεν οφείλεται σε απομάκρυνσή τους εξαιτίας των καλλιεργειών – οδηγεί στην υπόθεση είτε ότι αυτή ήταν ξύλινη είτε ότι ο χώρος ήταν υπαίθριος. Από τη χρηστική, ακόσμητη κεραμική που περισυνελέγη τόσο από το υπόστρωμα του δαπέδου του δωματίου όσο και από τη γύρω περιοχή, φαίνεται ότι το κτίριο χρονολογείται όχι νωρίτερα από τους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Από τα μέχρι τώρα δεδομένα δεν διαπιστώθηκε εάν πρόκειται για κατοικία ή για κάποια εγκατάσταση σχετική με την αγροτική οικονομία. Το κτίριο διατηρήθηκε σε κατάχωση, όπως και τα σύγχρονα με αυτό κατάλοιπα τοίχου, χτισμένου με πέτρες, χώμα και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, σωζ. μήκ. 4 μ. περίπου, που εντοπίστηκαν εντός του αγροτεμαχίου αριθ. 402, λίγα μέτρα νοτιοανατολικότερα. Στην έντονη δραστηριότητα της περιοχής θα πρέπει να προσμετρηθούν και οι πήλινες φυλλόσχημες σφήνες που χρησιμοποιούνταν στους κεραμικούς κλιβάνους ως βοηθητικά υποστηρίγματα για τη σταθεροποίηση των αντικειμένων μέσα στο θάλαμο όπτησης, και οι οποίες εντοπίστηκαν διάσπαρτες σε αγροτεμάχιο δυτικά του χωριού, κοντά σε αυτό με αριθ. 523 και σε άλλο βόρεια του χωριού.

Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από την ανασκαφική εικόνα του χώρου – αν και τελείως αποσπασματική – είναι ότι δυτικά του σημερινού χωριού του Αγίου Βλασίου και σε μικρή απόσταση από αυτό απλωνόταν η νεκρόπολη των κλασικών, όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων της αρχαίας πόλης του Πανοπέως. Αντίθετα, η εγκατάσταση των ρωμαϊκών, υστερορωμαϊκών και μεταγενέστερων χρόνων κατελάμβανε μια περισσότερο εκτεταμένη περιοχή στα βορειοανατολικά του χωριού.

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

Λιβαδειά

Οδός Δαιδάλου 6 (οικόπεδο Δ. Αργυρίου)

Σε δυο τομές που ανοίχθηκαν στο κέντρο περίπου του οικοπέδου (τομή Ι, διαστ. 9×6,85 μ. και τομή ΙΙ, διαστ. 2×3 μ.) αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Εικ. 34).

Στην τομή Ι και στο βορειοανατολικό τμήμα της εντοπίστηκαν δύο τοίχοι, Α, σωζ. διαστ. 1,50×0,40 μ., και Β, σωζ. διαστ. 2,30×0,30 μ., από αργούς λίθους, κάθετοι μεταξύ τους. Οι τοίχοι ορίζουν λιθόστρωτο χώρο στα βορειοανατολικά της τομής, ο οποίος έχει κατωφέρεια προς το κέντρο του. Στα ανατολικά του λιθόστρωτου δαπέδου βρέθηκε κυκλική κτιστή λίθινη εστία,

διαμ. 0,70 και μέγ. βάθ. 0,45 μ., εντός της οποίας εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, οστά και αμφορέας. Σπαράγματα τοίχων και λιθοσωροί βρέθηκαν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της τομής.

Στα δυτικά εντοπίστηκε ο τοίχος Ι, κατασκευασμένος με ορθογωνισμένους πωρόλιθους και σχιστόλιθους, ο οποίος διατρέχει από το ένα άκρο στο άλλο την τομή, με κατεύθυνση Β.-Ν. Με τον τοίχο αυτό σχετίζονται λίθινα αυλάκια και πήλινοι αγωγοί. Συγκεκριμένα, δυτικά του Τχ. Ι και σε επαφή με αυτόν βρέθηκαν τέσσερις ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι, πάνω στους οποίους έχει λαξευτεί ρείθρο (1) με κλίση προς Β. και ένας ακόμη λίθινος αγωγός (2) από αδρά επεξεργασμένους πωρόλιθους, τμήμα του οποίου διατηρούσε κάλυψη από κεραμίδες στα νοτιοδυτικά της τομής με κατεύθυνση και κλίση προς το λίθινο ρείθρο. Ανατολικά του Τχ. Ι βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού κυκλικής διατομής, το οποίο περνούσε πάνω από τον Τχ. Ι και κατέληγε στο ρείθρο 1, καθώς και τμήμα πήλινου αγωγού (3) ορθογώνιας διατομής, που περνούσε κάτω από τον Τχ. Ι και κατέληγε επίσης στο ρείθρο 1. Τέλος, ένα ακόμη λίθινο αυλάκι (3), λαξευμένο σε πωρόλιθους, εντοπίστηκε ανατολικά του Τχ. Ι, με κατεύθυνση Α.-ΝΔ.

Στην τομή ΙΙ βρέθηκαν λιθοσωροί και τμήμα πήλινου αγωγού κυκλικής διατομής.

Η κεραμική που περισυνελέγη χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Τα περισσότερα είναι άβαφα, χρηστικά αγγεία, οινοχόες, αμφορείς, αρκετοί λύχνοι, ελάχιστα μυροδοχεία και θραύσματα πίθων. Σε όλο το χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν άμορφες μάζες σιδήρου, ήλοι, πολλές αγνύθες, μεταλλικά σταθμία και χάλκινη αιχμή βέλους.

Τα ευρήματα από το συγκεκριμένο οικόπεδο παραπέμπουν σε εργαστηριακό χώρο και φαίνεται ότι σχετίζονται με το θεωρούμενο ως νηματουργείο στο διπλανό, προς Β., οικόπεδο ιδιοκτησίας Κοντογιάννη, ενώ οι αύλακες πάνω στους πώρινους λίθους χρησίμευαν πιθανώς για την επεξεργασία των νημάτων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Θήβα

Από τον Γ. Παπαργύρη βρέθηκε κατά την άροση ιδιόκτητου αγρού πίσω από το σημερινό νεκροταφείο των Βαγίων επιτύμβιος κυβόλιθος (cippus) από λευκό ασβεστόλιθο και παραδόθηκε στο Μουσείο Θηβών (ΜΘ 32908). Οι κρόταφοι, όπως και η πίσω όψη, είναι αδρά δουλεμένοι με χοντρό βελόνι· μόνον οι κανόνες στην ακμή με την όψη φέρουν επεξεργασία με την ξοΐδα.

Εικ. 35. Θήβα. Τμήμα ενεπίγραφου βάθρου με υπογραφή γλύπτη, από παράδοση.

Ύψ. 0,705, πλ. 0,525, πάχ. 0,32 μ.· φέρει το όνομα:

Εὐπαλίνος.

Ύψ. γραμμάτων 0,04-0,03 μ. 5ος-4ος αι. π.Χ.

Το όνομα είναι αμάρτυρο μέχρι σήμερα στη Βοιωτία.

Από τον Θ. Μιχάλογλου, κάτοικο Θηβών, βρέθηκε μέσα σε σωρό μπάζων στο οικόπεδο Καρατζίκη, βόρεια του Ισμηνίου λόφου στη Θήβα, τμήμα ενεπίγραφης βάσης αγάλματος από υπόλευκο (μπεζ) ασβεστόλιθο με κρυστάλλους (Εικ. 35) και παραδόθηκε στο Μουσείο Θηβών (ΜΘ 32976). Το βάθρο φέρει αναθύρωση στις στενές πλευρές. Στην άνω επιφάνειά της είναι ανοιγμένοι τόρμοι, ενώ σώζονται και οι αύλακες μολυβδοχόησης για τη χύτευση του μολυβιού και τη στερέωση του περίοπτου έργου στη βάση· στην κάτω επιφάνεια έδρασης της βάσης σώζονται πεταλόσχημοι τόρμοι – β' χρήση (;). Μήκ. 1,085, ύψ. 0,625, πάχ. 0,38 μ.

Ψηλά στην όψη είναι χαραγμένη η υπογραφή του γλύπτη, η οποία θα συνεχιζόταν προς τα αριστερά σε άλλο λίθο που δεν σώθηκε. Από το όνομά του σώζεται μόνον μέρος του πατρωνυμικού:

[ ]κράτους ἐπόησε.

Ύψ. γραμμάτων 0,03-0,025 μ.

Χαμηλότερα και δεξιά σώζονται ίχνη γραμμάτων παλαιότερης επιγραφής· διακρίνεται καθαρά *Ε* τελείως δεξιά και ίσως *Τ* πριν από αυτό.

1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.[69].

Από τον Χ. Ζωγράφο, κάτοικο Λεύκτρων, παραδόθηκε στο Μουσείο Θηβών η στήλη που φέρει χαραγμένη στην όψη αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή Λευκτριάδη (ΜΘ 32973). Η στήλη, που βρισκόταν στην οικία του Χ. Ζωγράφου στα Λεύκτρα, είναι γνωστή από το 1972. Σύμφωνα με πληροφορίες[70], είχε βρεθεί στη θέση Μεγάλη Γκοριτσιά ή Αντωνάκια, όχι μακριά από το σημείο, όπου βρέθηκε η έκατη ανάγλυφη ασπίδα του Τροπαίου των Λεύκτρων. Η στήλη αναφέρεται πάλι το 1982, ως άγνωστη, με νέα ανάγνωση της επιγραφής[71]. Η απόκτηση της επιγραφής από το Μουσείο Θηβών είναι ιδιαιτέρως

69. Ενδεικτικό χρονολογικό στοιχείο είναι το *Ε*, του οποίου η μεσαία εγκάρσια κεραία δεν εφάπτεται στην κατακόρυφη. Ο χαρακτήρας αυτός του γράμματος εμφανίζεται μετά το β' μισό του 1ου αι. π.Χ. αλλά χρησιμοποιείται ευρέως το 2ο αι. μ.Χ. (D. Knoepfler, Autour d'une stèle « mégarienne », *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart*, Lausanne 1976, σ. 127).

70. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 323-324.

71. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 173, Πίν. 106β.

σημαντική, καθώς συνιστά τη μοναδική μέχρι σήμερα γνωστή μαρτυρία λατρείας του ήρωα, με το επίθετο Λευκτριάδης.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ελλοπία

Από τον αύλειο χώρο του ναού της Αγίας Παρασκευής στην Ελλοπία (παλαιότερα Καραντάς) περισυνελέγησαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Θεσπιών:

α) Αετωματική επιτύμβια στήλη από λευκό μάρμαρο, σπασμένη σε τρία κομμάτια (αριθ. 219). Το αέτωμα φέρει κεντρικό ανθεμωτό και πλάγια ακρωτήρια.

Ύψ. 1,22, πλ. 0,485-0,455, πάχ. 0,15-0,16 μ.

Λίγο χαμηλότερα από το οριζόντιο γείσο του αετώματος σώζεται επιγραφή:

[ ]ος Νομήνιχος

Ύψ. γραμμάτων 0,013 μ. 5ος αι. π.Χ.

Το όνομα *Νουμήνιχος* μαρτυρείται ξανά στη Βοιωτία[72].

β) Τμήμα επιτύμβιου κύβου από μάρμαρο Δομβραίνας (ΜΘ 220). Ο κύβος (cippus) είναι σπασμένος δεξιά και κάτω· σώζονται η άνω επιφάνειά του και ο αριστερός του κρόταφος. Φέρει στην όψη βαθιές πληγές από υνί.

Σωζ. ύψ. 0,39, σωζ. πλ. 0,48, πάχ. 0,30 μ.

Φίλω[ν]

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. 4ος αι. π.Χ.

γ) Αετωματική επιτύμβια στήλη από φαιό ασβεστόλιθο με κεντρικό και πλάγια ακρωτήρια εγγεγραμμένα σε ορθογώνιο (αριθ. 218) (Εικ. 36). Η στήλη είναι γνωστή στη βιβλιογραφία από τα τέλη του 19ου αιώνα[73] και αναφέρεται ως εντοιχισμένη πάνω από τη θύρα εισόδου του ναού. Φαίνεται ότι κατά τις εργασίες επισκευής του ναού αποτοιχίστηκε και αποτέθηκε στο προαύλιο, από όπου στη συνέχεια περισυνελέγη. Φέρει στην όψη δύο παραστάσεις του γνωστού από τους επιτύμβιους βωμούς εικονογραφικού θέματος του «ήρωα-ιππέα»[74] μπροστά από βωμό μέσα σε αντίστοιχες, επάλληλες, ορθογώνιες βαθύνσεις. Η διαχωριστική μεταξύ των παραστάσεων πλατιά ταινία διακόπτεται από το κεφάλι του ιππέα της κατώτερης βάθυνσης.

Ύψ. 1,18, πλ. 0,45, πάχ. 0,14-0,15 μ. Διαστάσεις άνω βάθυνσης: 0,37×0,38 μ.· κάτω βάθυνσης: 0,36×0,40 μ. Πάνω από την ανώτερη βάθυνση είναι χαραγμένη επιγραφή:

Ἐπ(ὶ) Λυσ(ι)μάχου ἥρω(ε)

Ύψ. γραμμάτων 0,015 μ.

Από κάτω υπήρχε παλαιότερη επιγραφή που αποξέστηκε (rasura), από την οποία διατηρείται το ανώτερο μισό των γραμμάτων: *[[Π(α)ρ(α)μόνου]]*

Πάνω από την κατώτερη βάθυνση δεύτερη επιγραφή:

Ἐπ(ὶ) Παραμόν-
ου ἥρωε.

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Αυτοκρατορικοί χρόνοι.

Εικ. 36. Ελλοπία. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με επάλληλες παραστάσεις «ήρωα-ιππέα», από παράδοση.

Θεσπιές

Από τη θέση Κάστρο των Θεσπιών περισυνελέγησαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Θεσπιών:

α) Επιτύμβια στήλη από γκριζογάλανο κρυσταλλικό ασβεστόλιθο με ανάγλυφους ρόδακες και συμφυή ανθεμωτή επίστεψη (ΜΘ 260). Η επίστεψη είναι σπασμένη πάνω από τα φύλλα της άκανθας και η στήλη λοξά, κάτω από τους ρόδακες.

Συνολ. σωζ. ύψ. 0,50, πλ. στήλης 0,36, πάχ. στήλης 0,135, πλ. επίστεψης (στον κανόνα) 0,37, ύψ. γείσου 0,075 μ.

Ἐπὶ
Κοΐντω [ ]λι-
ωι Εὐαγγέλωι[75]

72. Πρβλ. *LGPN*, ό.π. (υποσημ. 24), λ. *Νουμήνιχος*, σ. 312.

73. *AM* 3 (1878), σ. 370, αριθ. 122. Για τις επιγραφές, βλ. *IG* VII, 2145-2147.

74. Για τους βοιωτικούς βωμούς, βλ. Β. Μαχαίρα, Το θέμα του «ήρωα-ιππέα» στους επιτύμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα 2000, σ. 848 κ.ε.

75. Το πρώτο όνομα απαντά ξανά στη Βοιωτία σε δύο επιγραφές, εκ των οποίων η μία είναι από τις Θεσπιές (*LGPN*, ό.π. (υποσημ. 24), λ. *Κόιντος*, αριθ. 2). Το όνομα *Εὐάγγελος* είναι γνωστό σε όλη τη Βοιωτία στον 3ο και 2ο αι. π.Χ. Στις Θεσπιές μαρτυρείται από το 245-240 π.Χ. (ό.π., αριθ. 7) και έως το 2ο αι. π.Χ. (ό.π., αριθ. 12).

Εικ. 37. Μαυρομάτι. Εντοιχισμένος βωμός με παράσταση «ήρωα-ιππέα».

Ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Πρώιμοι ελληνιστικοί χρόνοι.

Η επιγραφή είναι του 1ου αι. μ.Χ. και οφείλεται πιθανώς σε β' χρήση της στήλης.

β) Ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης από υπόλευκο (μπεζ) σκληρό ασβεστόλιθο, σπασμένη κάτω από τις έλικες (αριθ. 261).

Σωζ. ύψ. 0,485, μέγ. πλ. 0,45, πάχ. 0,25 μ. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Μαυρομάτι

Κατά τη διάρκεια επίσκεψης στις αρχές του 2000, επανεντοπίστηκαν στον κοιμητηριακό ναό της Αγίας Σωτήρας οι δύο βωμοί με ανάγλυφη παράσταση «ήρωα-ιππέα», που αναφέρονται από τον G. Koerte: α) εντοιχισμένος, αριστερά της εισόδου, βωμός χωρίς επιγραφή[76] (Εικ. 37), β) ενεπίγραφος βωμός που αποτελεί την τράπεζα του ιερού[77]. Φέρει την επιγραφή: *Ἐπὶ / Βιοφιλήμοι / Ε[ἴ]ρωει*[78].

Εικ. 38. Θήβα. Ανδρική κεφαλή (ΜΘ 33023), από κατάσχεση.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

Από τον Κ. Βάγγαλη κατασχέθηκε χάλκινη φόλλις του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081), που προερχόταν από την περιοχή του Δήμου Διστόμου[79].

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

Στο 88ο χλμ. της εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας, στο ύψος των Θηβών, η Ασφάλεια Θεσσαλονίκης κατέσχεσε τρία αρχαία γλυπτά στα χέρια των Δ. και Σ. Χριστοπούλου, προερχόμενα πιθανώς από λαθρανασκαφές, ίσως της Βόρειας Ελλάδας. Τα αρχαία, τα οποία παραδόθηκαν στο Μουσείο Θηβών, δεδομένου ότι δεν υπήρξε αίτημα από κάποια συγκεκριμένη περιοχή ή περαιτέρω εξακρίβωση του τόπου προέλευσής τους καταγράφηκαν με ένδειξη «χωρίς προέλευση» και είναι τα εξής:

ΜΘ 33023 (Εικ. 38). Ανδρική κεφαλή από λευκό, χονδρόκοκκο μάρμαρο με αποκρούσεις σε διάφορα σημεία, κυρίως στη μύτη[80]. Λοξά σπασμένο στο κάτω τμήμα του λαιμού. Ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται από πυριτικά άλατα. Η πίσω όψη αμελώς δουλεμένη. Εικονίζεται νεαρός αγένειος άνδρας, με το κεφάλι ελαφρώς στραμμένο προς τα αριστερά και ιμάτιο που καλύπτει το ανώτερο και το οπίσθιο τμήμα του κεφαλιού. Η κόμμωση αποτελείται από δακτυλιόσχημους στυλιζαρισμένους βοστρύχους που πλαισιώνουν το μέτωπο έως το ύψος των παρειών. Πιθανώς πρόκειται για μορφή ιερέα. Όψιμοι ελληνιστικοί-ρωμαϊκοί χρόνοι.

ΜΘ 33024 (Εικ. 39). Γυναικεία κεφαλή από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο με αποκρούσεις σε διάφορα σημεία, κυρίως

76. *ΑΜ*, ό.π. (υποσημ. 73), σ. 364-365, αριθ. κατ. 104.

77. Ό.π., σ. 365, αριθ. κατ. 105.

78. Η επιγραφή είναι δημοσιευμένη στο *IG* VII, 2128.

79. Για τον τύπο, βλ. P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, III,2 *(Basil I to Nicephorus III [867-1081])*, Washington D.C. 1973, σ. 831-832.

80. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,325, μέγ. σωζ. πλ. 0,221 μ.

Εικ. 39. Θήβα. Γυναικεία κεφαλή (ΜΘ 33024), από κατάσχεση.

στο στόμα και τη μύτη[81]. Ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται από πυριτικά άλατα. Το ανώτερο τμήμα αμελώς δουλεμένο, η οπίσθια όψη απλώς λειασμένη. Εικονίζεται νεαρή γυναίκα σε φυσικό μέγεθος. Η κόμμωσή της αποτελείται από κυματοειδείς βοστρύχους που χωρίζονται στην κορυφή της κεφαλής και κατεβαίνουν, πλαισιώνοντας το πρόσωπο, έως το ύψος των ώτων. Τα τελευταία κοσμούνται με ενώτια. Το ανώτερο τμήμα της κεφαλής καλύπτεται με ιμάτιο που πέφτει στους ώμους σχηματίζοντας πτυχώσεις. Πιθανώς πρόκειται για μορφή ιέρειας και φαίνεται ότι έχει την ίδια προέλευση με την προηγούμενη.

Έργο όχι ιδιαίτερα εκλεπτυσμένο, πιθανώς των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (2ος αι. π.Χ.).

ΜΘ 33025. Τμήμα στήλης, στην οποία σώζονται δύο σχεδόν ολόγλυφες κεφαλές παιδικών μορφών, από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο[82], σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού. Η επιφάνεια είναι εξαιρετικά διαβρωμένη, γεγονός που δεν επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις σχετικά με τις φυσιογνωμικές λεπτομέρειες, την ταυτότητα ή το φύλο των μορφών. Διακρίνονται τμήματα της κόμμωσης, η οποία αποτελείται από κυματοειδείς βοστρύχους που πλαισιώνουν τα πρόσωπα και φθάνουν έως το ύψος των ώμων. Πιθανώς πρόκειται για έργο των ελληνιστικών χρόνων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

81. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,176, μέγ. σωζ. πλ. 0,19 μ.
82. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,176, μέγ. σωζ. πλ. 0,19 μ.

ΙΑ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000 η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να ανταποκριθεί στην αρχαιολογική αποστολή της, με όσα μέσα διέθετε.

Συνεπίκουρο στον αγώνα της, όλο το προσωπικό, που εργάστηκε φιλότιμα και συλλογικά, ώστε να προωθηθούν τα ποικίλα θέματα και να παραχθεί έργο.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου

Μετά την παραχώρηση της μικρής νότιας αίθουσας της δυτικής πτέρυγας από το Γιοκάλειο Ίδρυμα στο Μουσείο Καρύστου κατά το έτος 2000, άρχισαν οι εργασίες επανέκθεσης του μουσείου, με κεραμικά, μεταλλικά, γυάλινα και οστέινα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές της τελευταίας πενταετίας στην περιοχή. Συγκεκριμένα, δημιουργήθηκαν στη νέα αίθουσα προθήκες για τα αγγεία, πήλινα και γυάλινα, τα πήλινα ειδώλια, καθώς και τα μεταλλικά αντικείμενα των υστεροκλασικών έως και των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές και την έρευνα της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ στην περιοχή της Καρύστου κατά τα έτη 1995 έως 2000. Μία προθήκη, επίσης, φιλοξενεί επιλεγμένα ευρήματα από τις έρευνες του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην περιοχή της Καρύστου. Ακόμη, τοποθετήθηκαν στο μουσείο τέσσερις νέοι δίγλωσσοι (ελληνικά-αγγλικά) ενημερωτικοί πίνακες για την ιστορία και τα μνημεία της περιοχής από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε άλλους δύο δίγλωσσους πίνακες παρουσιάζονται στοιχεία για τα οικοδομικά κατάλοιπα αρχαίων μνημείων της περιοχής, που είναι γνωστά με το τοπωνύμιο Δρακόσπιτα, καθώς και για τα σωζόμενα σε μεγάλη έκταση ρωμαϊκά λατομεία της Καρύστου, του Μαρμαρίου και των Στύρων[1].

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Αθάνατο Νερό: α) Κατά τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ) του έτους 2000 παρουσιάστηκε έκθεση φωτογραφίας με θεματικές ενότητες που αφορούσαν σε αρχαιολογικούς χώρους της Εύβοιας, της Σκύρου και των βοιωτικών ακτών, στην αίθουσα τελετών του Δημαρχείου Χαλκίδας (Μέγαρο Κότσικα), εν συνεχεία στο Γυμνάσιο της Ερέτριας και ακολούθως στο κλειστό γυμναστήριο Σκύρου.

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν ομιλίες αρχαιολογικού περιεχομένου και σχετικές με το θέμα, με προβολή διαφανειών, στη Χαλκίδα, την Ερέτρια, το Δήμο Διρφύων και τη Σκύρο, αλλά και στην Escola Oficiel[2] της Βαρκελώνης. Ακόμη, τυπώθηκαν φυλλάδια[3] και σελιδοδείκτες.

β) Στο πλαίσιο του εορτασμού των ΕΗΠΚ 2000 - «Το Αθάνατο Νερό», υπήρξε συνεργασία με τρία δημοτικά σχολεία της Χαλκίδας (Γ΄ τάξη). Η συνεργασία αυτή[4] είχε τρία σκέλη: 1) επίσκεψη και ξενάγηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χαλκίδας, 2) επίσκεψη σε αρχαιολογικούς χώρους και 3) προβολή διαφανειών σχετικών με το θέμα-συζήτηση.

Ακολούθως οι μαθητές αποτύπωσαν εικαστικά τις εμπειρίες τους[5] και στο τέλος του προγράμματος διοργανώθηκε έκθεση, τόσο στο χώρο του μουσείου, όσο και στο δυτικό προμαχώνα του φρουρίου Καράμπαμπα.

Στις 5 Οκτωβρίου του 2000 μέλη των παλαιών προσκόπων και οδηγών (έλληνες και αλλοδαποί), οι οποίοι συμμετείχαν σε Μεσογειακή Συνάντηση που έγινε στη περιοχή της Χαλκίδας, ξεναγήθηκαν στο Μουσείο Χαλκίδας, αλλά και στη συνοικία του Κάστρου όπου υπήρχαν και κλασικές αρχαιότητες.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χαλκίδα

Οδός Δηλαντίων 75 και Μονής Ερίων[6] (οικόπεδο Κ. Οικονόμου)

Στο υπάρχον πρατήριο υγρών καυσίμων ιδιοκτησίας Κ. Οι-

---

1. Ευχαριστώ τον T. Cullen για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του στο αγγλικό κείμενο.

2. Η παρουσίαση έγινε από την υπογράφουσα, σε συνεργασία με τη βυζαντινολόγο Κ. Σκανδάμη και με την ευκαιρία μετάβασης για περιοδική έκθεση αρχαιοτήτων.

3. Συγγραφείς των φυλλαδίων αυτών είναι η υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι Α. Κορωνάκης, Α. Ψάλτη, Α. Χατζηδημητρίου, Μ. Χιδίρογλου.

4. Τα σχολεία είναι το 3ο, 9ο και 13ο (εκπαιδευτικός η Α. Φραντζεσκίδου).

5. Υπήρξαν όμως και οι γραπτές εντυπώσεις (εκθέσεις) ορισμένων μαθητών.

6. Μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου.

κονόμου, που ερευνήθηκε παλαιότερα[7], διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα[8], σε χώρο διαστ. 22,50×13,40 μ. (στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου), όταν ζητήθηκε από τον εν λόγω ιδιώτη άδεια επέκτασης.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαφικού σκάμματος και σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου κτιρίου και πιο συγκεκριμένα η γωνία του, που απαρτίζεται από τους τοίχους Ι και ΙΙ.

Το κτίριο αυτό και δη οι προαναφερθέντες τοίχοι, στρέφονται προς Ν.-ΝΔ., σε μη οικοδομήσιμο τμήμα του οικοπέδου, και εδράζονται στο φυσικό βράχο της περιοχής.

Οι τοίχοι είναι από αργολιθοδομή και έχουν διαστάσεις: τοίχος Ι, αποκαλ. μήκ. 2, πλ. 0,50 και ύψ. 0,75 μ., τοίχος ΙΙ, αποκαλ. μήκ. 0,75, πλ. 0,50 και ύψ. 0,75 μ.

Κατά την αποκάλυψη των τοίχων Ι και ΙΙ περισυνελέγη χονδροειδής χρηστική κεραμική, ενώ σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του τοίχου ΙΙ, βρέθηκαν θραύσματα λύχνου της ρωμαϊκής εποχής, ο τύπος του οποίου είναι γνωστός από ένα εργαστήριο της πόλης[9].

Συμβολή των οδών Βώκου και Τζαβέλλα (οικόπεδο Γ. Μαζέλη)

Επειδή η περιοχή στην οποία βρίσκεται το παραπάνω οικόπεδο παρουσιάζει ενδιαφέρον (ευρύτερος χώρος αρχαίου νεκροταφείου), διενεργήθηκε έρευνα με τομές στον οικοδομήσιμο χώρο.

Ο φυσικός πράσινος βράχος (πώρος) βρέθηκε σε βάθος 1-1,20 μ. Η επίχωση άνωθέν του ήταν απόλυτα καθαρή. Αφού δεν παρουσίασε κανένα αρχαιολογικό ενδιαφέρον, δόθηκε η ζητούμενη άδεια οικοδομής.

Οδός Μονής Ερίων (8ο Γυμνάσιο - 4ο Λύκειο Χαλκίδας)

Ύστερα από αίτηση του ΟΣΚ για χορήγηση άδειας ανέγερσης συγκροτήματος μεγάλης κάλυψης σε τ.μ. που θα στεγάσει το 8ο Γυμνάσιο και το 4ο Λύκειο Χαλκίδας, στη θέση Βροντού (περιοχή πρώην εργοστασίου Πειραϊκής-Πατραϊκής), διενεργήθηκε έρευνα στον υπό κάλυψη χώρο, λόγω του ότι είναι μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, αλλά και σε περιοχή με μεγάλο ενδιαφέρον από αρχαιολογικής πλευράς (χώρος ελληνιστικού νεκροταφείου)[10].

Ο φυσικός πράσινος πώρος (οφείτης) ήταν σχεδόν επιφανειακός σε μεγάλο μέρος, όμως στο βορειοδυτικό τμήμα βρέθηκε σε βάθος 1-1,50 μ. προφανώς λόγω κλίσης του εδάφους. Στο νότιο τμήμα του χώρου του 8ου Γυμνασίου βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη σε δύο τεμάχια. Η στήλη δεν ήταν κατά χώραν, όμως σχετίζεται με το νεκροταφείο της Βροντού.

Οδός Στύρων (οικόπεδο Γ. Κίκηρα - Ι. Παϊτάρη)

Αφορμή για την ανεύρεση της συνέχειας του μεγάλου εμπορικού πλακόστρωτου δρόμου της ελληνιστικής εποχής στην περιοχή Καμάρες[11] στη Χαλκίδα (οδός Στύρων) αποτέλεσε η αίτηση των ιδιωτών Γ. Κίκηρα - Ι. Παϊτάρη για χορήγηση άδειας οικοδομής.

Ο δρόμος αυτός βρέθηκε για πρώτη φορά το 1985 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ)[12] και είχε πλάτος 6,20 μ. Ήταν κατασκευασμένος από λίθινες πλάκες, επάνω στις οποίες εδράζεται ταφικός περίβολος σε σχήμα Π, προφανώς της υστερορωμαϊκής εποχής.

Η αρχική υπόθεση, ότι ο δρόμος ένωνε το βόρειο λιμάνι της Λιανής Άμμου με το νότιο του Αγίου Στεφάνου διχοτομώντας το βιοτεχνικό πάρκο της αρχαίας πόλης, επιβεβαιώθηκε από τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα.

Η πορεία του, παράλληλη με τη σύγχρονη οδό Στύρων, δηλώνει – όπως και σε άλλες περιπτώσεις – παράλληλη χάραξη των οδικών αξόνων τόσο της αρχαίας πόλης, όσο και της σύγχρονης.

Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα σημαντικό δρόμο, ο οποίος εξυπηρετούσε στη διακίνηση των εμπορευμάτων, ώστε να διατίθενται τόσο στις ντόπιες, όσο και στις εξωτερικές αγορές.

Επάνω στο δρόμο αυτό[13], που έχει θεμελιωθεί στο μαλακό πράσινο βράχο, εδράζεται άλλος της ρωμαϊκής εποχής από σκληρό «πατημένο» χώμα που εμπεριέχει χαλίκι και ψιλά κεραμίδια, πλ. 2,35 μ., και είναι όμοιας κατασκευής με άλλους δρόμους της αρχαίας Χαλκίδας (περιοχής Ληλαντίων, οικοπέδου Δ. Κώτσαρη, ανασκαφής ΚΤΕΛ).

Το οδόστρωμα του ρωμαϊκού δρόμου δεν είναι παχύ όπως στο οικόπεδο Δ. Αναγνωστοπούλου[14], λόγω του ότι προϋπήρχε προφανώς ο ελληνιστικός δρόμος, ο οποίος χρησίμευσε ως βάση-υπόστρωμα. Ο ρωμαϊκός δρόμος είναι πολύ κατεστραμμένος (διατηρούνται τμήματά του μόνο) (Εικ. 1-2).

Εκτός του πλακόστρωτου δρόμου όμως αποκαλύφθηκαν και οικοδομικά λείψανα (τοίχοι Τ1-Τ4, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου), που ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε δύο οικοδομικές φάσεις. Οι τοίχοι Τ1 και Τ2 συνανήκουν (κτίριο Ι) και δημιουργούν δωμάτιο.

---

7. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής ήταν αρνητικά από αρχαιολογικής πλευράς.

8. Επειδή η περιοχή παρουσιάζει αρχαιολογικό ενδιαφέρον εν γένει.

9. Βλ. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2 (1987), σ. 73 κ.ε.

10. Βλ. Α. Σάμψων, *Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Χαλκίδας*, Χαλκίδα 1976, σ. 46 και *Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα* 49 (1988), σ. 26 (απλή μνεία). Επίσης, βλ. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 3 (1988-1989), σ. 137 κ.ε. και χάρτης Χαλκίδας, σ. 138.

11. Το συγκεκριμένο οικόπεδο εκτείνεται βορειοδυτικά από το υπέργειο υδραγωγείο γνωστό ως Καμάρες και σε μικρή απόσταση από αυτό.

12. Βλ. ό.π. (υποσημ. 9), σ. 133 κ.ε.

13. Το τμήμα του που αποκαλύφθηκε εδώ έχει μήκος 10,50 μ., πλάτος 1,75-1,90 μ. (όσο φαίνεται) και πάχος 0,15 μ. Η προς Β. συνέχειά του ήταν κατεστραμμένη. Το γεγονός διαπιστώθηκε από τομή που έγινε σε μεγάλο βάθος.

14. Το οικόπεδο Δ. Αναγνωστοπούλου απέχει 100 μ. περίπου από την πρόσφατη ανασκαφή, προς ΒΔ.

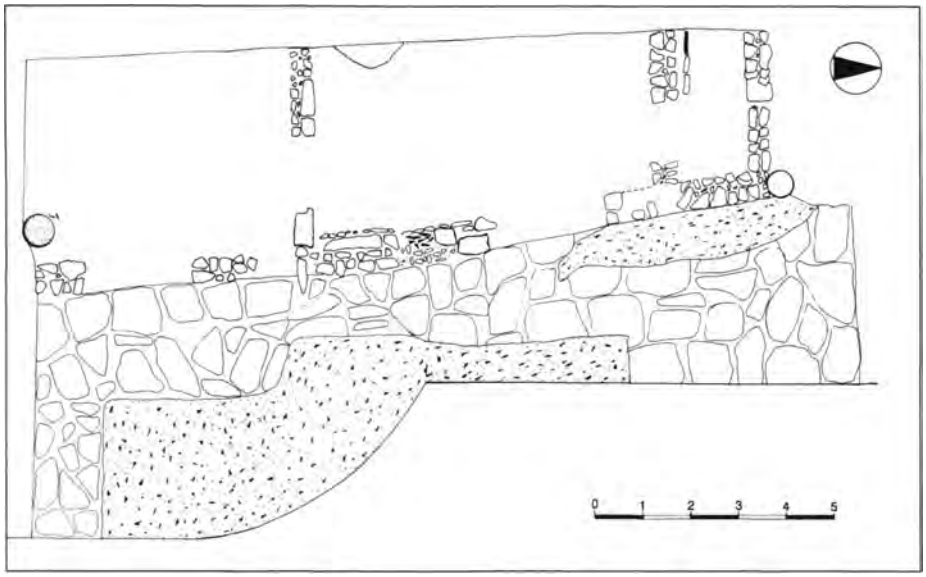

Εικ. 1. Χαλκίδα. Οδός Στύρων. Κάτοψη του ρωμαϊκού δρόμου.

Εικ. 2. Χαλκίδα. Οδός Στύρων. Ο ελληνιστικός πλακόστρωτος δρόμος, ο ρωμαϊκός δρόμος από ΒΑ. και οι τοίχοι Τ1-Τ5.

Όπως φαίνεται και οι τρεις τοίχοι (Τ1-Τ3[15]) εδράζονται στο φυσικό πράσινο πώρο, που εμφανίστηκε σε βάθος 2,10 μ. από την επιφάνεια.

Η επίχωση γύρω από τους τοίχους που προαναφέρθηκαν, έδωσε κεραμική χοδροειδή κυρίως, χρηστική και μελαμβαφή της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής, θαλάσσια όστρεα και λίγα χάλκινα νομίσματα φθαρμένα.

Πολύ κοντά στον τοίχο Τ1 υπήρχε αποθέτης ωοειδούς σχήματος, μήκ. 1,50, πλ. 0,72-0,80 και βάθ. 0,50 μ. Το δάπεδό του αποτελούσε ο φυσικός πώρος. Από το γέμισμά του περισυνελέγη αρκετή κεραμική, δύο θραύσματα από μεγάλο αποθηκευτικό πίθο, σκουριές σιδήρου, θαλάσσια όστρεα.

Σε απόσταση 1,30 μ. από τον πλακόστρωτο δρόμο και στο νότιο όριο του ανασκαφικού σκάμματος ήλθε στο φως πηγάδι[16]. Τα τοιχώματά του αποτελούνται από πήλινα μέρη[17], συνδεόμενα μεταξύ τους με μολύβδινους συνδέσμους και κατά αποστάσεις υπάρχουν τα λεγόμενα «πατήματα», που διευκόλυναν την κάθοδο.

Στο γέμισμα του πηγαδιού βρέθηκε άφθονη χρηστική κυρίως κεραμική, δύο σιδερένια καρφιά και 18 τεμάχια από μαρμάρινες πιθανώς επιτύμβιες στήλες.

Η έρευνα προχώρησε σε βάθος έως 1,37 μ. περίπου.

Αφού έγινε πλήρης φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση της ανασκαφής, η υπόθεση στάλθηκε στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Στερεάς Ελλάδας, το οποίο γνωμοδότησε υπέρ της κατάχωσης των αρχαίων λειψάνων, πλην τμήματος του αρχαίου δρόμου, το οποίο διατηρήθηκε ως επισκέψιμο στο υπόγειο του κτίσματος, όπου, αφού συντηρήθηκε, τοποθετήθηκε ξύλινο κιγκλίδωμα και ενημερωτικές πινακίδες.

Κατά τον καθαρισμό του δρόμου παρατηρήθηκαν δύο παράλληλες αυλακώσεις από τις ροδιές των οχημάτων, που καμπυλώνονται και κατευθύνονται προς τη σύγχρονη οδό Στύρων.

Βαθροβούνι, Οδός Ερωτευμένου (οικόπεδο Χ. Καραμούζη)

Με αφορμή αίτηση του ιδιώτη Χ. Καραμούζη για χορήγηση άδειας οικοδομής σε οικόπεδό του, που βρίσκεται στη νότια κατωφέρεια του Βαθροβουνίου έγινε εποπτεία των εργασιών

15. Ο τοίχος Τ3 εφάπτεται του Τ2.

16. Το πηγάδι εμφανίστηκε σε βάθος 1,55 μ. από την επιφάνεια.

17. Φάνηκαν τουλάχιστον τρία πήλινα μέρη – επένδυση των τοιχωμάτων τους. Από αυτά το πρώτο είχε ύψος 0,55 και το δεύτερο 0,57 μ. Ανάλογου ύψους θα ήταν και το επόμενο, που δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, λόγω τεχνικών δυσκολιών.

εκσκαφής, αφού προηγουμένως του δόθηκε η ζητούμενη άδεια υπό όρους.

Το παραπάνω οικόπεδο εντάσσεται στο εκτεταμένο ελληνιστικό νεκροταφείο του Βαθροβουνίου - Αγίου Στεφάνου. Το έδαφος είναι βραχώδες με ελάχιστη επίχωση, της οποίας το πάχος ποικίλλει.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων από κατεστραμμένους τάφους[18] που υπήρχαν εδώ ακριβώς ή από άλλους που υπήρχαν ψηλότερα και κύλησαν με τις βροχοπτώσεις. Από την επίχωση του βορειοδυτικού τμήματος του οικοπέδου περισυνελέγησαν ελάχιστα θραύσματα άβαφων αγγείων. Από τα θραύσματα αυτά περιγράφονται μόνο δύο στη συνέχεια, διότι τα υπόλοιπα – λόγω κακής διατήρησης – δεν είναι δυνατό να αναπαρασταθούν ως προς το σχήμα τους και να χρονολογηθούν:

α) Θραύσμα από το κάτω μέρος άβαφου οξυπύθμενου αμφορέα[19], σωζ. ύψ. 0,18 μ. Πηλός κεραμόχρωμος. Διατηρείται μέρος του αγγείου από το μέσον περίπου της κοιλιάς μέχρι την οξεία βάση, όπου υπάρχει ανάγλυφος δακτύλιος.

β) Θραύσμα από το χείλος, τον ώμο και μέρος της κοιλιάς πήλινης χύτρας, σωζ. ύψ. 0,012 μ. Πηλός κεραμόχρωμος, ακάθαρτος. Το αγγείο είχε φουσκωτή κοιλιά. Ο οξυπύθμενος κνιδιακού τύπου αμφορέας πιθανώς ανήκει σε εγχυτρισμό[20] ή είχε τοποθετηθεί σε τάφο κατά τη μακεδονική συνήθεια[21], που απαντά και στο νεκροταφείο της Ριτσώνας[22].

Με την ευκαιρία της σύντομης αναφοράς στο παραπάνω οικόπεδο παρατηρήθηκαν τα εξής για το νεκροταφείο του Βαθροβουνίου, όσον αφορά στη διάταξη των τάφων: χαμηλά και κατά μήκος της σύγχρονης οδού είναι αρκετά πυκνοί, όσο όμως απομακρύνονται προς τις πλαγιές, οι τάφοι διατάσσονται κατά μικρές ομάδες. Ανάλογο φαινόμενο αλλά σε μεγαλύτερες συστάδες παρατηρήθηκε στο απέναντι, επίσης παράκτιο νεκροταφείο του λόφου Μπαταριά[23].

Για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας στο νεκροταφείο του Βαθροβουνίου υπάρχουν φυσικά μονοπάτια στο βράχο ή υποτυπώδη σκαλοπάτια λαξευμένα για το σκοπό αυτό. Ένα μεγάλο τμήμα του νεκροταφείου έχει καταστραφεί τόσο κατά την παλαιότερη διάνοιξη της οδού Αρεθούσης, όσο και κατά τη δημιουργία και λειτουργία του ασβεστοκαμίνου Σελεμέτα, το οποίο λειτουργούσε μέχρι το 1960 περίπου, σύμφωνα με πληροφορίες.

Πλατεία Αγοράς ή των Εμπόρων (υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων)

Αφορμή για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στον παραπάνω χώρο[24] αποτέλεσε αίτημα του Δήμου Χαλκιδέων για τη δημιουργία υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων.

Η έρευνα αυτή άρχισε τον Μάρτιο του 2000 και διήρκεσε επτά μήνες και πλέον.

Λόγω του επείγοντος του έργου και των μεγάλων επιχώσεων χρησιμοποιήθηκαν σκαπτικά μηχανήματα που εποπτεύθηκαν

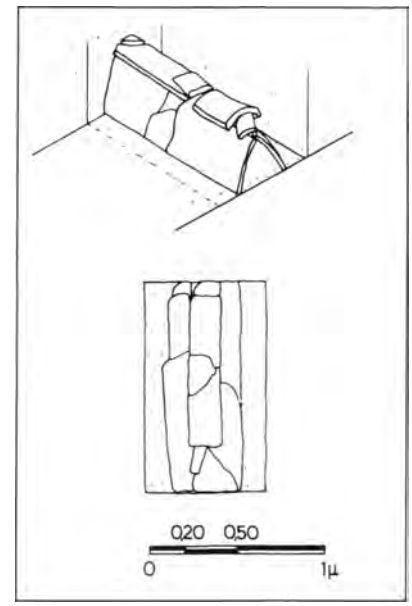

Εικ. 3. Χαλκίδα. Πλατεία Αγοράς ή των Εμπόρων. Αξονομετρικό σχέδιο και κάτοψη του τάφου Χ.

επισταμένως, αλλά παράλληλα διεξήχθη έρευνα και χειρωνακτικά[25], με μεγάλο αριθμό εργατών.

Την όλη έκταση κάλυπτε ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο και παχύ στρώμα καταστροφής. Το βάθος της εκσκαφής ξεπέρασε τα 10 μ.

Στην επάνω πλατεία κυρίως (προς την πλευρά της οδού Ελευθερίου Βενιζέλου) αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα (τοίχοι Τ1-Τ11) που είχαν το ρόλο του περιβόλου ή ήταν τοίχοι στήριξης ή και διαχωρισμού των τάφων, που αριθμήθηκαν από I-XXI.

---

18. *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 27-29. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 137-138· 35 (1980): Χρονικά, σ. 223. Επίσης, βλ. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 3 (1988-1989), σ. 111 κ.ε.

19. Πρβλ. *Hesperia* 3 (1934), εικ. 1.6 (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

20. Οι τύποι των τάφων που έχουν ερευνηθεί μέχρι τώρα στην περιοχή, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών είναι κυρίως τετράγωνοι λαξευτοί μακεδονικού τύπου, ορθογώνιοι λαξευτοί, κεραμοσκεπείς, κτιστοί (κιβωτιόσχημοι) και απλές ταφές (εκτάδην).

21. Παραδείγματα εγχυτρισμών στο συγκεκριμένο είδος αγγείων έχουμε τόσο στη Χαλκίδα, όσο και στην Ερέτρια, όπου μάλιστα αφθονούν.

22. Τοποθετούνταν στην περιοχή της κεφαλής. Το νερό, όπως και άλλα υγρά, έχει ένα συμβολισμό. Βλ. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1998, σ. 176-177 και D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, σ. 210.

23. Ένα σύνολο 11 τάφων και δύο ταφικών περιβόλων του οικοπέδου Χ. Σακελλάρη μελετάται από την υπογράφουσα και πρόκειται σύντομα να εκδοθεί.

24. Την πλατεία διχοτομούσε σε δύο μέρη η οδός Κριεζώτου.

25. Η έναρξη έγινε με δύο δοκιμαστικές τομές, 1 και 2, που είχαν διερευνητικό χαρακτήρα και μετά συστηματοποιήθηκαν.

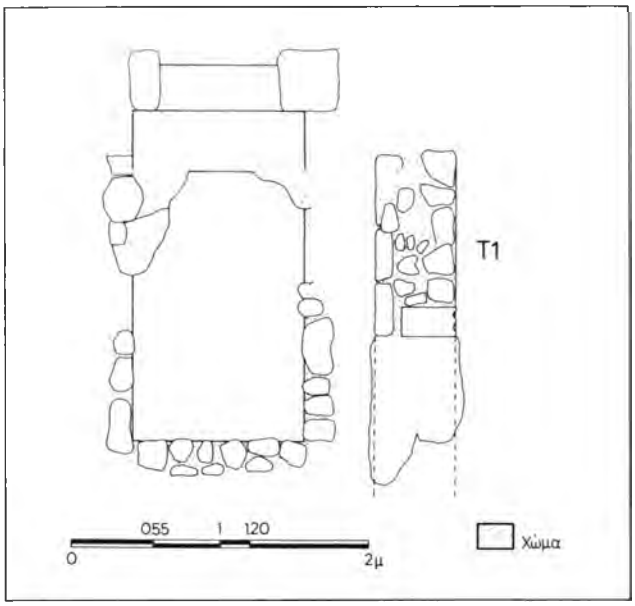

Εικ. 4. Χαλκίδα. Πλατεία Αγοράς ή των Εμπόρων. Κάτοψη του τάφου IV και του τοίχου T1.

Οι τάφοι ήταν συνήθως ορθογώνιοι λαξευτοί (δυτική παρειά σκάμματος ανασκαφής και προς Ν.-ΝΑ.) ή ελάχιστοι κεραμοσκεπείς, όπως οι τάφοι Χ (Εικ. 3) και XII της ανατολικής παρειάς, και ένας μικρών διαστάσεων κτιστός τάφος με σαμαρωτή στέγη, ο οποίος εμφανίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα[26], σε βάθος 3,80 μ., και αριθμήθηκε ως τάφος IV[27] (Εικ. 4-5).

Ο αρχιτεκτονικός του τύπος παραπέμπει στους τάφους μακεδονικού τύπου, που είναι όμως ο μακρινός απόηχός τους.

Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου IV είναι 0,83×0,70 μ. Από την καμάρα[28] της οροφής του δεν διασώθηκε μεγάλο τμήμα της. Ο θάλαμος μικρών διαστάσεων, 2,24×1,17 μ. εσωτερικά και ύψ. 1,30 μ. χωρίς την καμάρα και 1,60 μ. με την καμάρα, απολήγει σε δρόμο[29], μήκ. 0,85 μ. προ της εισόδου, πλ. 0,82, ύψ. 1,03-1,35 μ., που ήταν στα ανατολικά με δύο σκαλοπάτια, από τα οποία το πάνω, που είναι και ψηλότερο (0,32 μ.), αποτελείται από δύο πώρινους δόμους. Ακολουθεί στρώμα πάχ. 0,10 μ. από κεραμίδες σε στρώσεις (μεταξύ πάνω και κάτω σκαλοπατιού). Το εσωτερικό ήταν γεμάτο χώμα, πέτρες και ασβεστοκονίαμα από την τοιχοποιία του μνημείου.

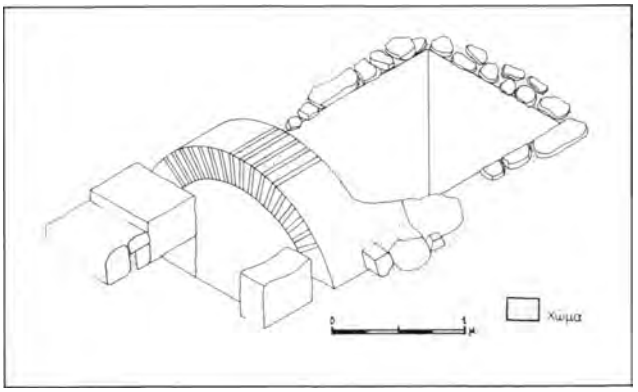

Εικ. 5. Χαλκίδα. Πλατεία Αγοράς ή των Εμπόρων. Αξονομετρικό σχέδιο του τάφου IV.

Ο τάφος IV εδράζεται στο φυσικό πράσινο πώρο. Χρονολογείται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Σε επαφή με τη νότια εξωτερική πλευρά του τάφου IV και σε βάθος 3,35 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ2, με κατεύθυνση Α.-Δ., που εδράζεται στο φυσικό πώρο, σωζ. διαστ.: μήκ. 2,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,30 μ. Στο ανατολικό τμήμα του τοίχου Τ2 βρέθηκε τεμάχιο από ραβδωτό κίονα[30] (σε β' χρήση), που λειτουργούσε ως παραστάδα της άλλοτε εισόδου. Ο εν λόγω τοίχος θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, βάσει της τοιχοποιίας του και του θραύσματος από το πόδι τεφρόχρωμου μυροδοχείου, που περισυνελέγη από αυτόν.

Στα νότια του τοίχου και σε απόσταση 2 μ. από αυτόν, μέσα σε λάκκο βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη της ελληνιστικής εποχής, διαστ. 0,80×0,37×0,08 μ. Έφερε αετωματική επίστεψη, τώρα φθαρμένη. Κάτω από το αέτωμα η επιγραφή *ΓΕΛΩΝ/ ΜΑΙΩΤΗΣ*, ενώ κάτω από την επιγραφή δύο ανάγλυφοι ρόδακες.

Εκτός των ανωτέρω περιγραφέντων αρχαίων λειψάνων αποκαλύφθηκαν πολλά πηγάδια-αποθέτες[31], κυρίως στη δυτική παρειά του σκάμματος της ανασκαφής, λαξευμένα στο φυσικό πώρο, αλλά και οστεοφυλάκια.

Στη βόρεια πλατεία υπήρχαν τα θεμέλια οθωμανικού τεμένους, διαστ. 8×10 μ., η ανωδομή του οποίου είχε κατεδαφιστεί το 1890.

Μετά το πέρας της έρευνας, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο ΚΑΣ, όπου δόθηκε άδεια διάλυσης του τεμένους, αφού είχε ήδη γίνει πλήρης φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση, αλλά και η μεταφορά ολόκληρου του τάφου IV σε άλλο σημείο από αυτό της ανεύρεσής του, ώστε να αναδειχθεί και να είναι επισκέψιμο.

Ερέτρια

Λεωφόρος Αρτέμιδος Αμαρυσίας (οικόπεδο Χ. Λούκα)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο τμήμα εκείνο της πόλης της Ερέτριας, το μεταξύ του Ισείου και της αρχαίας αγοράς,

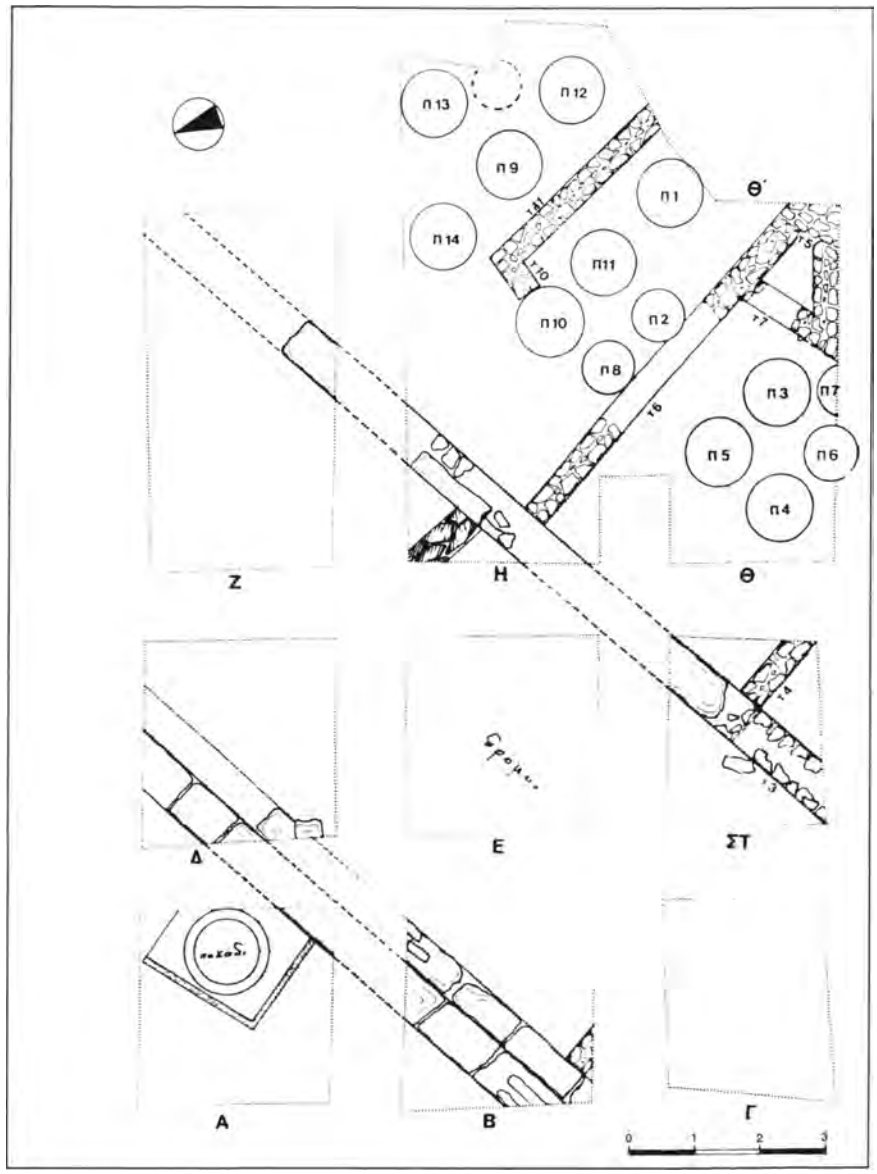

Εικ. 6. Ερέτρια. Λεωφόρος Αρτέμιδος Αμαρυσίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

αλλά και μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου.

Ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για χορήγηση άδειας ανέγερσης οικοδομής, η Εφορεία διενήργησε ανασκαφική έρευνα με εννέα τομές εν είδει καννάβου (τομές Α-Θ), μεγάλο μέρος του οποίου σταδιακά καταργήθηκε (Εικ. 6).

Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα (Τοίχοι Τ1-Τ11) που ανήκουν τουλάχιστον σε 2-3 οικοδομικές φάσεις (Εικ. 7).

Το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου διατρέχει λοξά μεγάλος δρόμος[32], πλ. 5 μ., που κατευθύνεται προς το Ισείο και ορίζεται από δύο παρόδιους τοίχους, από τους οποίους ο δυτικός είναι διπλός.

Στην τομή Α έξω από το διπλό τοίχο και το δρόμο υπήρχε κυκλικό πηγάδι, διαμ. 1 μ.

Στο νότιο-νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό τμήμα ήλθε στο φως μεγάλο τμήμα δημόσιου πιθεώνα[33], ο οποίος όπως φαίνεται συνεχίζεται και προς Α. (Εικ. 8). Αποκαλύφθηκαν 14 πίθοι[34], οι

32. Ο δρόμος αυτός υπολογίζεται ότι αποτελεί συνέχεια εκείνου που βρέθηκε το 1998, στο οικόπεδο Σ. Σιαράπη (συμβολή των οδών Φιλοσόφου Μενεδήμου και Κανάρη).

33. Δημόσιο πιθεώνα αποκάλυψε και ο καθηγητής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μ. Τιβέριος, στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης, τον οποίο παρουσίασε σε ομιλία του στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στην Αθήνα. Βλ. επίσης, Π. Αδάμ-Βελένη, *Αμπέλια και κρασί στις Πέτρες Αμυνταίου. Οι μαρτυρίες μιας ελληνιστικής πόλης*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 50 κ.ε.

34. Μεγάλο τμήμα των πίθων, από το μέσον της κοιλιάς και πάνω, ήταν κατεστραμμένο.

Εικ. 7. Ερέτρια. Λεωφόρος Αρτέμιδος Αμαρυσίας. Κεντρικό τμήμα της ανασκαφής.

Εικ. 9. Ερέτρια. Οικόπεδο Μ. Παπαδοπούλου. Άποψη του ταφικού περιβόλου.

Εικ. 8. Ερέτρια. Λεωφόρος Αρτέμιδος Αμαρυσίας. Ο πιθεώνας από ΒΑ.

Εικ. 10. Ερέτρια. Οικόπεδο Μ. Παπαδοπούλου. Η κάλυψη του τάφου Ι.

οποίοι βρέθηκαν κατά χώραν. Κατά την αφαίρεση και τον έλεγχο του χώματος που περιείχαν δεν διαπιστώθηκαν κάποια υπολείμματα από το αποθηκευμένο προϊόν, θα πρέπει, ωστόσο, να προορίζονταν για την αποθήκευση σιτηρών. Ο ένας μάλιστα από τους πίθους αυτούς είχε συντηρηθεί κατά την αρχαιότητα στη διάρκεια της χρήσης του, γεγονός που μαρτυρείται από τους μεταλλικούς συνδέσμους που διατηρήθηκαν.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής είναι χάλκινα νομίσματα[35], κάποια μεταλλικά αντικείμενα, μελαμβαφής και άβαφη χρηστική κεραμική.

Μετά από εισήγηση της Εφορείας και γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου, ο πιθεώνας θα διατηρηθεί ως επισκέψιμος, προστατευμένος με άθραυστο γυαλί.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

35. Τα περισσότερα φθαρμένα.

Περιοχή Μαλακώντα (οικόπεδο Μ. Παπαδοπούλου)

Κατά τη διάρκεια διερευνητικών τομών για την κατασκευή επέκτασης σε υφιστάμενο ισόγειο κτίσμα στην Ερέτρια και συγκεκριμένα στην περιοχή Μαλακώντα, δυτικά και σε μικρή απόσταση από το σύγχρονο νεκροταφείο, αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου (Εικ. 9). Αποτελείται από δύο τοίχους (Τχ1, Τχ3), από πωρολιθικούς κυβόλιθους, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία. Ο Τχ1 έχει μήκος 10,75 μ., ο Τχ3, 5,90 μ. και το πλάτος τους είναι 0,60 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα υπολείμματα δύο πυρών, οι οποίες από τα θραύσματα της κεραμικής, προερχόμενα κυρίως από μελαμβαφή πινάκια, χρονολογούνται στον 3ο και το 2ο αι. π.Χ. Ανατολικά και σε επαφή με τον περίβολο βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (Τ1) ελληνιστικών χρόνων με πωρολιθικά τοιχώματα, πάχ. 0,50 μ. περίπου. Ο προσανατολισμός του τάφου Ι είναι Α.-Δ., οι εσωτερικές διαστάσεις του 1,97×0,55 μ. και το ύψος του 0,45 μ. Η κάλυψη του τάφου (Εικ. 10) αποτελείται από επίπεδες κεραμίδες επί των

οποίων τοποθετήθηκαν πωρολιθικοί κυβόλιθοι, πάχ. 0,30 έως 0,40 μ. Επισημαίνεται ότι αυτός ο τρόπος κάλυψης κιβωτιόσχημου τάφου είναι χαρακτηριστικός κατά τους κλασικούς χρόνους στην Ερέτρια, αλλά και στο γειτονικό Ωρωπό. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με την κεφαλή προς Δ. Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου σε επαφή με τα πέλματά του βρέθηκαν χάλκινος δακτύλιος, σιδερένια στλεγγίδα και μελαμβαφής όλπη.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ

Κάρυστος

Ξάνεμο Παλαιοχώρας (οικόπεδο Μαγκανιάρη)

Κατόπιν της υποβολής αίτησης άδειας οικοδόμησης από τους Ευ. και Γ. Μαγκανιάρη στο παραπάνω οικόπεδο στη θέση Ξάνεμο, στο Ο.Τ. 182 του σχεδίου επέκτασης πόλεως Καρύστου και αφού εντοπίστηκαν αρχαία κατά τις δοκιμαστικές τομές, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο συνολικό χώρο του οικοπέδου (Εικ. 11).

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια του οικοπέδου Γυμνασίου-ΤΕ Λυκείου και στα βορειοανατολικά του οικοπέδου Γιαννακάρη, στα οποία έχουν ερευνηθεί με σωστικές ανασκαφές από τη ΙΑ΄ ΕΠΚΑ τμήματα της υστεροκλασικής και της ρωμαϊκής νεκρόπολης Καρύστου[36]. Κατά την ανασκαφή στο οικόπεδο Μαγκανιάρη αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τους πρώιμους ελληνιστικούς έως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Συγκεκριμένα, στο νότιο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου, οι τοίχοι του οποίου έχουν κατασκευαστεί από επιμελημένη αργολιθοδομή. Στο δυτικό άκρο του κτιρίου ανασκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε πολλαπλές ταφές των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Στο βόρειο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα οικοδομικά λείψανα ενός βοηθητικού χώρου, εντός του οποίου ανασκάφηκαν χαλαρά στρώματα σκωριών, καθώς και καμένων ή απορριφθέντων υλικών[37].

Αναλυτικότερα, το κτίριο στο νότιο άκρο που έχει μήκος 15 μ. και ορατό εντός του οικοπέδου πλάτος 7,70 μ., ορίζεται από τους τοίχους Τχ6, Τχ4, Τχ9 και χωρίζεται εσωτερικά από τους Τχ7, Τχ8 (Εικ. 12-13)[38]. Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς έως ημίεργους πλακοειδείς λίθους σε στρώσεις, με μικρότερους σφηνοειδείς στα διάκενα. Ο Τχ6 έχει μήκος 14,70 και πλάτος 0,60 μ., ο Τχ4 μήκος 4,20 και πλάτος 0,60 μ., ο Τχ9 εντός του οικοπέδου έχει μήκος 4 και πλάτος 0,50 μ. και οι εσωτερικοί τοίχοι Τχ7, Τχ8 έχουν εντός του οικοπέδου μήκος 2,60 και 1,70 μ., αντίστοιχα, και πλάτος 0,55 μ. Ο Τχ4 διατηρείται σε ύψος 0,47 μ., ο Τχ6 0,80 έως 1,06 μ., ο Τχ7 0,66 μ., ο Τχ8 0,25 μ. και ο Τχ9 0,82 μ. Στη βορειοδυτική γωνία εντοπίζεται πιθανώς ένα θυραίο άνοιγμα του κτιρίου, καθώς στο χώρο αυτό διακόπτεται ο Τχ6, αφήνοντας κενό μήκ. 1 μ. Ακέραιο λίθινο κατώφλι, διαστ. 1,58×0,68×0,16 μ., σε β΄ χρήση, βρέθηκε ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου 1. Η άνω όψη του φυσικού βράχου πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε ο Τχ9 είχε λειανθεί, προκειμένου να αποτελέσει τμήμα δαπέδου. Το υπόλοιπο δάπεδο στον ανοιχτό αυτό χώρο αποτελείται από πατημένο κόκκινο πηλόχωμα, όπως και στους εσωτερικούς χώρους της εγκατάστασης. Το στρώμα καταστροφής που αποκαλύφθηκε νότια του Τχ6, το οποίο αποτελείται κυρίως από κορινθιακού τύπου στρωτήρες και καλυπτήρες κεράμους μαρτυρεί ότι αυτό το τμήμα του κτιρίου ήταν στεγασμένο. Ο Τχ4, στη δυτική παρειά του οποίου στηρίχθηκε μεταγενέστερα ο τάφος 1, καταστράφηκε στο νότιο άκρο του, όπου παρατηρείται χάσμα. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε ασταθές στρώμα χαλίκων τεχνητής επίχωσης, το οποίο δεν απέδωσε όστρακα. Στη δυτική παρειά του Τχ4 διακρίνονται ωστόσο ίχνη πιθανής γωνίας του με άλλο συνολικά κατεστραμμένο τοίχο που είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ. Σχετιζόμενος με το όλο συγκρότημα και σύγχρονος με αυτό είναι ο Τχ10, στα νοτιοδυτικά, μήκ. 2,50 μ. εντός του οικοπέδου, πλ. 0,70, σωζ. ύψ. 0,47 μ., και κατασκευασμένος από μεγάλες, ημίεργες, τετράγωνες σχιστολιθικές λιθοπλίνθους. Στο βάθος θεμελίωσης του Τχ10 εντοπίστηκε τετράγωνη λίθινη θήκη, διαστ. 0,60×0,60 μ., πιθανώς σχετιζόμενη με φθαρτές προσφορές θεμελίωσης, καθώς στο εσωτερικό της ανασκάφηκε μόνον σκούρο καστανό χώμα. Ο τοίχος αυτός έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. και γωνιάζει στα βόρεια με τον Τχ3. Ο Τχ3 έχει μήκος 14,50 μ., πλάτος 0,70 μ., σωζ. ύψος 0,60 μ., οριοθετεί στα δυτικά το συγκρότημα και λειτουργεί ως ανάλημμα για την ασφάλεια του πήλινου υδρευτικού αγωγού, σωζ. μήκ. 8 μ., με τον οποίο είναι παράλληλος.

Ο τάφος 1, εξωτ. διαστ. 2,40×1 μ., είναι κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Εντός του τάφου αποκαλύφθηκαν τρεις τουλάχιστον ταφές με χάλκινα, γυάλινα και πήλινα αντικείμενα ως κτερίσματα. Ο τάφος 1 χρονολογείται στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Οι Τχ1, Τχ2, στο βόρειο άκρο του οικοπέδου, κατασκευασμένοι τμηματικά σε διαφορετικές φάσεις κατά τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., οριοθετούν ένα χώρο μέσα στον οποίο δεν εντοπίστηκαν άλλα οικοδομικά ή ταφικά λείψανα, αλλά μόνον άφθονες σιδηροσκωρίες, βότσαλα, υαλώδεις και πηλώδεις καμένες μάζες, καμένο χώμα και κάρβουνο, σε συνεχόμενα, ασταθή, χαλαρά στρώματα. Οι Τχ1, Τχ2 είναι κατασκευασμένοι από άτεχνη αργολιθοδομή κροκάλων και πλακοειδών λίθων. Ο Τχ1 αποτελείται από το ανατο-

36. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 363-366 και ειδικότερα, για τη θέση του οικοπέδου Μαγκανιάρη, στα βόρεια του οικοπέδου του Γυμνασίου-ΤΕ Λυκείου, σ. 364, Σχέδ. 2 και 54 (1999): Χρονικά, σ. 343.

37. Η σχεδιαστική αποτύπωση των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν με την ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα Μαγκανιάρη και Παπουτσά-Στεφάνου οφείλεται στη σχεδιάστρια Ν. Ζαρμπούτη-Σίμου, την οποία ευχαριστώ.

38. Για το επίμηκες-πλατυμέτωπο σχήμα του κτιρίου, με μεγαλύτερο πλάτος από μήκος, στοιχείο χαρακτηριστικό για κατοικίες της κυρίως Ελλάδας, πρβλ. *BSA* 68 (1973), σ. 420-424, και σημ. 146, εικ. 16.

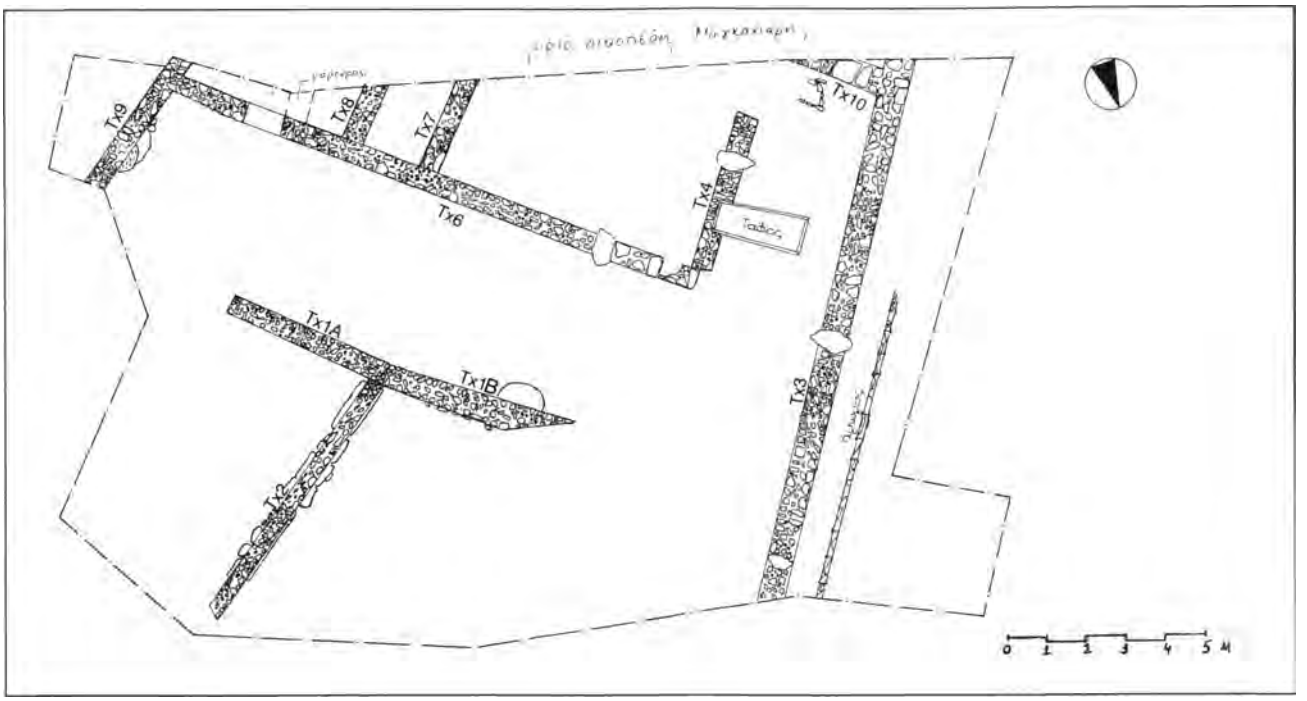

Εικ. 11. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Μαγκανιάρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 12. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Μαγκανιάρη. Τχ6, Τχ7, Τχ8, από Α.

Εικ. 13. Κάρυστος. Ξάνεμο Παλαιοχώρας. Οικόπεδο Μαγκανιάρη. Τχ9, Τχ6, Τχ7, Τχ8, Τχ4, από Α.

λικό τμήμα (Τχ1Α), μήκ. 4,40 και πλ. 0,50 μ., και το δυτικό, μεταγενέστερο τμήμα (Τχ1Β), μήκ. 5 και πλ. 0,70 μ. Ο Τχ2 έχει μήκος 7,40 μ., και πλάτος 0,40 μ. Οι Τχ1Α, Τχ1Β, Τχ2 σώζονται σε ύψος 0,70 έως 1,05 μ. Η θεμελίωση των τοίχων αυτών βρίσκεται χαμηλότερα από τη θεμελίωση του κτιρίου στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Η πρόχειρη κατασκευή των Τχ1, Τχ2 και η εναπόθεση σιδηροσκωρίας και κάρβουνου σε σαθρά στρώματα στο εσωτερικό του χώρου των τοίχων αυτών συνηγορεί υπέρ της χρήσης του ως εργαστηριακού, πιθανώς αποθέτη-κοπρώνα καμένων και απορριφθέντων υλικών[39]. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη κλιβάνου ή άλλης κατασκευής στο χώρο αυτό, πράγμα που θα οδηγούσε στην ταύτισή του με τον κυρίως εργαστηριακό ή καμι-

39. Πρβλ. *Hesperia* 68 (1999), σ. 549-573.

νευτικό χώρο[40], αφού τα σαθρά καμένα πηλοχώματα και οι σκωρίες που ανασκάφηκαν στο χώρο αυτό θα μπορούσαν να προέρχονται και από την κατάρρευση κλιβάνων.

Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή του οικοπέδου Μαγκανιάρη είναι τα εξής: Περισυνελέγησαν συνολικά 118 ομάδες οστράκων, ανάμεσα στις οποίες υπερτερούν τα θραύσματα ατρακτόσχημων μυροδοχείων του 2ου αι. π.Χ.[41], αλλά και μελαμβαφών σκύφων[42] και σκυφοκυλίκων[43] του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Ωστόσο, ανάμεσα στις ομάδες εντοπίζονται και ορισμένα θραύσματα κυλίκων και κυπέλλων που χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Ακόμη, περισυνελέγησαν δειγματοληπτικά ομάδες των καμένων υλικών, ένα χάλκινο αγκίστρι και ένα θραύσμα πεντελικού μαρμάρου. Τα κτερίσματα του Τ1 περιλαμβάνουν ένα γυάλινο, βολβόσχημο μυροδοχείο, θραύσματα δύο άλλων μυροδοχείων, ένα χάλκινο κάτοπτρο, μία χάλκινη ασπιδίσκη και ένα πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο. Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν τρεις ομάδες οστών και ομάδες οστράκων. Τα γυάλινα μυροδοχεία του Τ1 χρονολογούνται στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ.[44].

Από τα μέχρι τώρα συντηρημένα κινητά ευρήματα το κτίριο στο νότιο άκρο της ανασκαφής, όπως και ο χώρος του εργαστηριακού αποθέτη στα βόρεια χρονολογούνται στον 4ο έως το 2ο αι. π.Χ. Ο τάφος 1 χρονολογείται στα τέλη του 1ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία το κτίριο είχε πλέον εγκαταλειφθεί. Το κτίριο βρίσκεται εκτός των ορίων της ελληνιστικής πόλης της Καρύστου που εντοπίζεται στην Παλαιοχώρα, 500 μ. βορειότερα. Από τη μορφή του κτιρίου, τη γειτνίασή του με το χώρο της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής νεκρόπολης, αλλά και εξαιτίας της άφθονης σκωρίας, καμένων υλικών και κάρβουνου στον παρακείμενο χώρο στα βόρεια, πιθανολογείται ότι πρόκειται για μία εργαστηριακή εγκατάσταση των υστεροκλασικών και κυρίως των ελληνιστικών χρόνων[45]. Το κύριο συγκρότημα ωστόσο και ειδικότερα οι τοίχοι Τχ7, Τχ8, Τχ9, Τχ10, επεκτείνονται στο όμορο προς Ν. οικόπεδο, στο οποίο δυστυχώς έχει ήδη κατασκευαστεί από εικοσαετίας οικοδομή που παρέμεινε ημιτελής.

Μεγάλο τμήμα των αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων στο οικόπεδο Μαγκανιάρη διατηρήθηκε σε κατάχωση ως όρος της άδειας οικοδόμησης, σύμφωνα με τη σχετική Πράξη του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας.

Πλακαρή (οικόπεδο Ά. Παπουτσά-Στεφάνου)

Κατόπιν της υποβολής αίτησης άδειας οικοδόμησης εξοχικής κατοικίας με υπόγειο στην Υπηρεσία από την Ά. Παπουτσά-Στεφάνου, εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της Πλακαρής Καρύστου (ΦΕΚ 275/Β/20-3-1980 και ΦΕΚ 558/Β/30-8-1990), διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στον προς κάλυψη χώρο του οικοπέδου, καθώς και στον προσδιορισμένο εκ νέου χώρο κάλυψης νοτιότερα. Ο λόφος της Πλακαρής βρίσκεται στο δυτικό βραχίονα του κόλπου της Καρύστου και απέχει 2,5 χλμ. από το κέντρο της σύγχρονης πόλης.

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε απόσταση 260 μ. στα νοτιοανατολικά του περιβόλου του ιερού των γεωμετρικών έως αρχαϊκών χρόνων που έχει τμηματικά ερευνηθεί στην κορυφή του λόφου της Πλακαρής Καρύστου[46] και αποτελεί ένα μικρό πλάτωμα στο έντονο ανάγλυφο του λόφου. Στο χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα σαθρά οικοδομικά λείψανα ενός τοιχαρίου (Τχ1), κατεύθυνσης Α.-Δ., διαστ. 3,40×0,70 μ. και τα κατάλοιπα ενός άλλου τοίχου (Τχ2), αναλημματικού χαρακτήρα, πλ. 0,55 και αποκαλ. μήκ. 7,10 μ., ο οποίος συνεχίζεται στο όμορο προς Α. οικόπεδο. Σειρά αργών λίθων (Τχ1α), κατεύθυνσης Β.-Ν. και σωζ. μήκ. 1,50 μ., αποτελεί πιθανώς το μόνο κατάλοιπο ενός τοιχαρίου που γωνιάζει με τον Τχ1. Οι Τχ1 και Τχ2 σώζονται σε ύψος ενός έως τριών στρώσεων αργών λίθων. Το τοιχάριο Τχ1 και το ανάλημμα Τχ2 είχαν κατασκευαστεί από αργούς σχιστόλιθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, τοποθετημένους επάνω στο φυσικό βράχο. Το δυτικό άκρο του αναλήμματος εφαπτόταν σε βαθμιδωτό άνδηρο, διαστ. 5,50×2,50 και σωζ. ύψ. 1,85 μ., στην άνω επιφάνεια του οποίου εντοπίστηκε οπή πασσάλωσης (Εικ. 14-15). Για παρόμοια άνδηρα κοντά σε λατρευτικούς χώρους γεωμετρικών χρόνων, όπως στο ανατολικό άνδηρο Ι των μέσων του 8ου αι. π.Χ. στην Ισθμία, αλλά και μεταγενέστερα στο Ηραίο της Σάμου και στην ιερά Κρήνη της Κορίνθου έχει υποστηριχθεί ότι αντίστοιχες οπές πασσάλωσης συγκρατούσαν πρόχειρα σκέπαστρα (σκηνάς) για τα αναθήματα και τους προσκυνητές[47]. Για την κατασκευή αυτή στην Πλακαρή είχε χρησιμοποιηθεί το φυσικό βραχώδες ανάγλυφο. Μέσα στα οικοδομικά αυτά κατάλοιπα περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα υστερογεωμετρικών ευβοϊκών σκύφων, κυπέλλων και κρατήρων, καθώς και θραύσματα άβαφων αγγείων. Στη νότια πλευρά του τοιχαρίου (Τχ1) εντοπίστηκε μεγάλο θραύσμα υστερογεωμετρικού αμ-

40. Ο αποθέτης-κοπρώνας με απορριφθέν εργαστηριακό υλικό, μαζί με απορρίμματα από τον καθαρισμό του χώρου ορίζεται ως α' τύπος κεραμικού εργαστηριακού αποθέτη από την Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη (Ανασκαφές σε αθηναϊκά κεραμικά εργαστήρια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, στο W.D.E. Coulson - O. Palagia - T.L. Shear - Jr. - H.A. Shapiro - F.J. Frost (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford 1994, σ. 50).

41. Ενδεικτικά, πρβλ. Δρούγου - Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 35, αριθ. Π1246, πίν. 10.

42. Ενδεικτικά, πρβλ. *Agora* XII, αριθ. 352.

43. Ενδεικτικά, πρβλ. ό.π., αριθ. 561.

44. Για το Α1 (ΜΚ 1059), πρβλ. Μ.Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα 1998, σ. 94, ΜΩ 300, πίν. 41α.

45. Πρβλ. γειτνίαση ελληνιστικών εργαστηριακών εγκαταστάσεων με νεκροταφεία στη Χαλκίδα, *ΑΕΜ* 26 (1984-1985), σ. 271-306.

46. *BSA* 61 (1966), σ. 81. D. Keller, *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period* (αδημ. διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο Indiana 1985, σ. 102-107, 180-187, 168-170. Για την ανασκαφή στο χώρο της κορυφής του λόφου: Αδημοσίευτη ανασκαφική έκθεση από D. Keller, 30-8-1979, στο αρχείο της ΙΑ' ΕΠΚΑ.

47. C. Morgan, The Evolution of a Sacral Landscape, στο S. Alcock - R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods*, Oxford 1996, σ. 125-127, σημ. 50, με βιβλιογραφία.

Εικ. 14. Κάρυστος. Πλακαρή. Οικόπεδο Α. Παπουτσά-Στεφάνου. Το βαθμιδωτό άνδηρο από ΝΑ.

Εικ. 15. Κάρυστος. Πλακαρή. Οικόπεδο Α. Παπουτσά-Στεφάνου. Το βαθμιδωτό άνδηρο από Ν.

φορέα[48] μέσα σε στρώμα στάχτης. Με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα του χώρου της Πλακαρής, πιθανολογείται ότι ο χώρος αυτός φιλοξενούσε πυρά ταφική ή εναγική των υστερογεωμετρικών χρόνων[49]. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την παλαιότερη εύρεση υπολειμμάτων κατεστραμμένων τάφων στα νότια του περιβόλου του ιερού[50]. Η περαιτέρω μελέτη των οργανικών καταλοίπων της καύσης θα οδηγήσει στον τελικό χαρακτηρισμό της πυράς αυτής. Με εισήγηση της Υπηρεσίας, το αρμόδιο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Στερεάς Ελλάδας γνωμοδότησε υπέρ της διατήρησης των αρχαίων σε κατάχωση, αλλά, με πρωτοβουλία του ιδιοκτήτη, η υπόθεση εισήχθη κατόπιν στο ΚΑΣ που αποφάσισε υπέρ της καταστροφής των αρχαίων.

Ακρωτήρι Αετού

Κατά το έτος 2000 άρχισε η ανασκαφική έρευνα ενός κεραμικού εργαστηριακού χώρου του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., στην παραπάνω θέση, με έξοδα του ΟΣΜΑΑ (Οικοδομικός Συνεταιρισμός Μονίμων Αξιωματικών Αεροπορίας) που διενεργούσε, υπό την επίβλεψη εργατοτεχνίτη, εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης οδικού δικτύου στην περιοχή αυτή. Το εργαστήριο κατασκεύαζε άβαφα, χρηστικά αγγεία, όπως χύτρες, λοπάδες και πιθοειδή. Η θέση αυτή απέχει 7 χλμ. περίπου από την Παλαιοχώρα, όπου εντοπίζεται η πόλη της Καρύστου από τους υστεροκλασικούς τουλάχιστον χρόνους. Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε εντός του 2000, αλλά συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη.

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

Κάμπος Αλιβερίου

Αγρός Γ. Μπιμπίκα

Μετά από έκδοση απόφασης δημοσιευμένης στο ΦΕΚ 1215/Β/4-10-2000 για τη διενέργεια ανασκαφής αναγκαστικού χαρακτήρα συνεχίστηκε η έρευνα στον παραπάνω αγρό στον κάμπο Αλιβερίου, προκειμένου να αποκαλυφθεί και το υπόλοιπο τμήμα του εν μέρει ορατού αρχαίου οικοδομήματος[51]. Κατά την ανασκαφή που περιορίστηκε, λόγω έλλειψης εργατικού προσωπικού, μόνο στην επιφανειακή έρευνα, αποκαλύφθηκαν η ανατολική και η βόρεια πλευρά του κτιρίου, μήκ. 7,20 και 7,70 μ. αντίστοιχα και πλ. 1 μ., ενώ δεν βρέθηκε η δυτική. Στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου εντοπίστηκε μολύβδινος πειόσχημος σύνδεσμος (Εικ. 16). Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς σχηματιζόταν η είσοδος του κτιρίου, με άνοιγμα πλ. 1 μ.[52].

Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του οικοδομήματος συνηγορούν στην ταύτισή του με πύργο, που προοριζόταν για την εποπτεία της περιοχής. Ο μεμονωμένος χαρακτήρας του πύργου

48. Πρβλ. A. Cambitoglou, *Archaeological Museum of Andros*, Athens 1991, σ. 66, αριθ. 164 (M117), εικ. 34. Το δείγμα της Άνδρου χρονολογείται στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους (750-700 π.Χ.).

49. Αντίστοιχα, στην Ερέτρια, κατά την υστερογεωμετρική περίοδο, η καύση αποτελεί το συνηθέστερο τρόπο ενταφιασμού ενηλίκων τόσο στο παραλιακό νεκροταφείο, όσο και στις ταφές της Δυτικής Πύλης. Βλ. ενδεικτικά, J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, σ. 196-197. Πρβλ. και Φ. Ζαφειροπούλου, Καύσεις στις γεωμετρικές Κυκλάδες. Οι περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29/4-2/5/1999*, Αθήνα 1999, σ. 285-292, όπου παρουσιάζονται πυρές καύσεις και εναγικές μέσα ή κοντά σε κυκλικούς περιβόλους στο Τσικαλαριό Νάξου, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 9ου έως το α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. Για πυρές καύσεις και εναγικές σε νεκροταφεία γεωμετρικών χρόνων, πρβλ. ενδεικτικά, Ε. Σκέρλου, Καύσεις νεκρών από την Καρδάμαινα της Κω, ό.π., σ. 269 και Μ. Ευσταθίου, Το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας στη Θήρα, ό.π., σ. 306-307, 312.

50. Keller, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 103, 181-184.

51. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 340.

52. Σημειώνεται ότι η πλειονότητα των κτιρίων οχυρωματικού χαρακτήρα είχαν την είσοδό τους στη νότια πλευρά, βλ. *Hesperia* 25 (1956), σ. 135-136.

Εικ. 16. Κάμπος Αλιβερίου. Αγρός Γ. Μπιμπίκα. Άποψη της βορειοανατολικής γωνίας του κτιρίου.

Εικ. 17. Ζάρακες Δήμου Δυστίων. Αψιδωτή λιθόκτιστη κατασκευή.

σε συνδυασμό με την ίδρυσή του σε επίκαιρο σημείο, κοντά στη θάλασσα και στην πιθανή πορεία αρχαίου δρόμου, συνηγορούν στο χαρακτηρισμό του ως παρόδιου φυλάκιου που λειτουργούσε για τον έλεγχο των χερσαίων και των θαλάσσιων οδών.

Ζάρακες Δήμου Δυστίων

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στους Ζάρακες αποκαλύφθηκε πλήρως η αψιδωτή λιθόκτιστη κατασκευή, η οποία βρισκόταν στο εσωτερικό του κτιρίου VI[53]. Η κατασκευή ήταν χτισμένη από δύο επάλληλες σειρές λίθων, ενώ το αψιδωτό της τμήμα περιβαλλόταν από μία δεύτερη σειρά αργών λίθων (Εικ. 17).

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ωρεοί

Οικόπεδο Β. Μανούκα (Ο.Τ. 11)

Το οικόπεδο βρίσκεται απέναντι περίπου από το οικόπεδο Φ. Χρονόπουλου και δίπλα προς Β. στο οικόπεδο Ε. Κατσούλα, στα οποία είχε διενεργηθεί ανασκαφή το 1995-1996 και το 1997 αντίστοιχα[54]. Ανασκάφηκε ο χώρος κάλυψης της σχεδιαζόμενης οικοδομής, έκτασης 125 τ.μ., με τα εξής αποτελέσματα (Εικ. 18):

Σημείο αναφοράς είναι ο τοίχος Τ1, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος του σκάμματος, σε μήκος 10 μ. Ο Τ1 έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και σώζεται σε ύψος 1,35 μ. στο νότιο τμήμα του (χαμηλότερα προς Β.) και έχει πλάτος 0,48 μ. περίπου.

Στην τοιχοποιία του αποτυπώνονται όλες οι οικοδομικές φάσεις που έχουν έως σήμερα παρατηρηθεί, όχι μόνο στη συγκεκριμένη ανασκαφή, αλλά και γενικότερα στις σωστικές ανασκαφές των Ωρεών των τελευταίων ετών. Υπάρχει καταρχήν μία σαφής διαφοροποίηση μεταξύ των δύο παρειών του τοίχου. Η δυτική παρειά παρουσιάζεται ομοιογενής, χτισμένη με το χαρακτηριστικό μόνο για τους Ωρεούς τρόπο, με θραύσματα κεραμιδιών – αντί μικρών πλακαρών λίθων – σε στοίβες ως βύσματα ανάμεσα σε σχετικά μεγάλους, πολυγωνικούς ή τραπεζιόσχημους λίθους[55]· στο νότιο τουλάχιστον τμήμα της έχει θεμελιωθεί σχετικά βαθύτερα από ό,τι η ανατολική παρειά (ύψ. 1,35 έναντι 1,25 μ.). Αντίθετα, βορειότερα, η δυτική παρειά είναι βραχύτερη (Εικ. 19).

Η τοιχοδομία αυτή στην ανατολική παρειά εμφανίζεται μόνο στο ανώτερο σωζόμενο μέρος της. Εδώ, στο βόρειο τμήμα και σε μήκος 2,20 μ. από Ν., ο Τ1 είναι χτισμένος από ποικίλου μεγέθους λίθους, καλά συναρμοσμένους χωρίς τη χρήση κεραμιδιών ενδιάμεσα. Οι λίθοι αυτοί πατούν σε ένα στρώμα, ύψ. 0,20 μ. περίπου, από μικρού μεγέθους αργούς λίθους, προφανώς υποθεμελίωση, όπως φάνηκε σε μικρή τομή που ανοίχθηκε κάθετα στο βόρειο τμήμα του Τ1.

Στα επόμενα 3 μ. περίπου προς Β. το κατώτερο τμήμα είναι χτισμένο με λίθους χωρίς κεραμίδια ενδιάμεσα, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα παρουσιάζει μια πολύ πρόχειρη τοιχοδομία με αργούς λίθους βαλμένους άτακτα, πολλές φορές με κενά χώματος μεταξύ τους. Το χτίσιμο αυτό οφείλεται σε μεταγενέστερη

53. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 409, Σχέδ. 3.

54. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 306-307· 52 (1997): Χρονικά, σ. 410-412. Σ. Κατάκης, Νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες στους Ωρεούς, *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου για τη Βόρεια Εύβοια, Λουτρά Αιδηψού 1998* (υπό έκδοση).

55. Για την τοιχοποιία αυτή, αλλά με πλακαρούς λίθους σε στοίβες ως βύσματα, βλ. W. Wrede, *Attische Mauern*, Athen 1933, εικ. 27, σ. 110-112 (του 5ου αι. π.Χ.)· R. Ginouvès - R. Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* I, Roma 1985, σ. 97, πίν. 21.1-4· W. Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike*, München 1988, σ. 71-72, εικ. 31.7· K. Reber, *Eretria X: Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier*, Lausanne 1998, σ. 21-22, τύπος 2a, 2c, εικ. 8, 10 (του 5ου και του 4ου-3ου αι. π.Χ.). Δεν υπάρχει αναφορά για χρήση κεραμίδων.

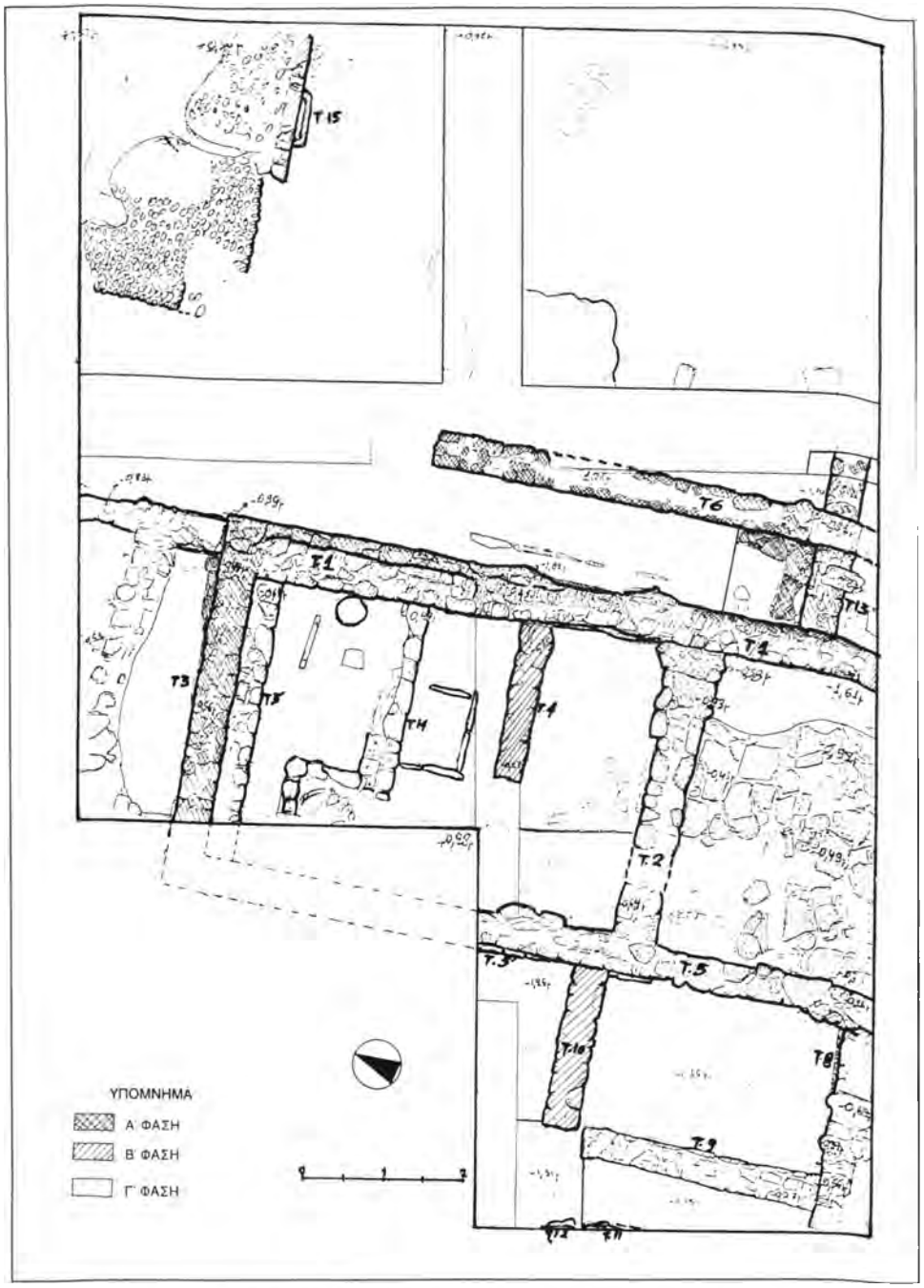

Εικ. 18. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Κάτοψη της ανασκαφής.

επιδιόρθωση της ανατολικής παρειάς του τοίχου. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί μία σειρά ασβεστολιθικών πλακών και δύο τμημάτων ενός πήλινου υποστατού που βρέθηκε σε απόσταση 0,40 μ. από το τμήμα αυτό του τοίχου και πιθανότατα χρησίμευσε στη συγκράτηση των χωμάτων της επίχωσης κατά τις οικοδομικές εργασίες.

Στη συνέχεια και μέχρι απόσταση 8,20 μ. από Ν., η τοιχοδομία παρουσιάζεται όπως στο βορειότερο τμήμα του τοίχου, μόνον που το μεγαλύτερο, ανώτερο τμήμα του έχει γείρει προς Δ. Στο σημείο αυτό ο Τ1 εισέχει κατά 0,10 μ. περίπου, καθώς εδώ γωνιάζει με τον Τ3. Ακολούθως και για 1 μ. περίπου η τοιχοδομία δεν παρουσιάζει αλλαγές, κατόπιν όμως, στο νοτιότερο ανεσκαμμένο τμήμα, ο Τ1 έχει χτιστεί σχεδόν αποκλειστικά με θραύσματα κεραμιδιών επάνω από μια σειρά λίθων. Πρόκειται προφανώς για μεταγενέστερες προσθήκες.

Εικ. 19. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Όψη της δυτικής παρειάς του τοίχου Τ1 μεταξύ του Τ4 και του Τ2.

Εικ. 20. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Πλακόστρωτο δάπεδο από Δ.

Δυτικά του Τ1 αποκαλύφθηκε το μέγιστο τμήμα των αρχιτεκτονικών λειψάνων της ανασκαφής. Το νοτιότερο τμήμα καταλαμβάνει πλακόστρωτο που ορίζεται από τον Τ2 βόρεια, κάθετο στον Τ1, και τον Τ5, παράλληλο του Τ1, σε απόσταση 3,80 μ. (Εικ. 20). Το δάπεδο αποτελείται από ακανόνιστες, ποικίλου μεγέθους πλάκες (ανάμεσά τους και ένας μυλόλιθος), οι οποίες είχαν ήδη αφαιρεθεί κατά μήκος του Τ1 και στη βορειοδυτική γωνία του χώρου. Οι Τ2 και Τ5 είναι πρόχειρα κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, σε μία ή δύο σειρές, όπως παρατηρήθηκε στο επισκευασμένο τμήμα της δυτικής παρειάς του Τ1, το οποίο μάλιστα αρχίζει από τη συμβολή περίπου του Τ1 με τον Τ2. Ο Τ5 συνεχίζει στη μορφή αυτή περαιτέρω προς Β. Στο τμήμα αυτό και κάτω από την πρόχειρη τοιχοδομία, εμφανίζεται ο καλά κατασκευασμένος τοίχος Τ5′, με κεραμίδια ως βύσματα μεταξύ των λίθων.

Βόρεια του χώρου με το πλακόστρωτο και σε απόσταση 1,10 μ. από τον Τ2 αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ4, κάθετος στον Τ1. Ο Τ4 έχει μήκος μόνο 2 μ., όπου φαίνεται ότι σταματά, και έχει θεμελιωθεί αρκετά ψηλότερα από τον Τ1 (0,50 μ. περίπου), με τον οποίο παρουσιάζει την ίδια τοιχοδομία με λίθους και κεραμίδια. Στη δυτική απόληξη του Τ4 έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστόλιθος με μικρές κατακόρυφες βελονιές στην εξωτερική όψη του, προφανώς από παλαιότερο κτίσμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε το βόρειο τμήμα της ανασκαφής δυτικά του Τ1 και βόρεια του Τ4. Ο χώρος ορίζεται προς Β. από τον τοίχο Τ3, κάθετο στον Τ1, σε σημείο που, όπως ειπώθηκε παραπάνω, η εξωτερική, δυτική παρειά του Τ1 παρουσιάζει ένα γώνιασμα. Ο Τ3 είναι διπλός. Το εξωτερικό τμήμα (Τ3) σώζεται σε ύψος 1-1,05 μ., όπως φάνηκε σε τομή κατά μήκος της βόρειας πλευράς του· είναι βαθιά θεμελιωμένος, όσο περίπου και ο Τ1, η επέκταση όμως του Τ1 προς Β. έχει θεμελιωθεί περίπου 0,25 μ. ψηλότερα. Η θεμελίωση του Τ3, ύψ. 0,50 μ. περίπου, εξέχει της παρειάς έως και 0,20 μ., ιδίως προς τον Τ1. Ο Τ3 είναι χτισμένος με γενικά μικρές ή μεσαίου μεγέθους πέτρες χωρίς ουσιαστικά να έχει γίνει χρήση κεραμίδων (ελάχιστες διακρίνονται πολύ σποραδικά). Αντίθετα, εφαπτόμενος στη νότια παρειά του Τ3, ο Τ3′, παρουσιάζει κεραμίδια ως βύσματα στο χτίσιμό του. Σώζεται στο ίδιο επίπεδο με τον Τ3, σε ύψος 0,35 μ. περίπου, θεμελιωμένος ιδιαίτερα ψηλά, πατεί μάλιστα σε στρώμα καταστροφής, με κεραμίδες της στέγης και πολλά θραύσματα πίθων και χονδρών χρηστικών αγγείων. Ακόμη, η δυτική παρειά του Τ1 στο τμήμα αυτό είναι ρηχότερα θεμελιωμένη από ό,τι νοτιότερα, μάλιστα προς τον Τ3′ το βάθος μειώνεται αρκετά.

Η ανασκαφή του χώρου βαθύτερα έδειξε ότι πρόκειται για τμήμα του οίκου. Το χώμα ήταν σε όλη ουσιαστικά την έκταση γεμάτο τέφρα και κομμάτια κάρβουνου, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο έντονα. Μία εστία βρέθηκε προς τη δυτική παρειά του σκάμματος. Είναι χτισμένη με μεσαίου μεγέθους πλακαρούς λίθους και πλίνθους, ιδίως στο ανώτερο τμήμα της, όπως φάνηκε στη στρωματογραφία στην παρειά. Στο εσωτερικό της βρέθηκε, μεταξύ των άλλων, μεγάλο τμήμα μιας ωοειδούς χύτρας. Στην ανατολική πλευρά του χώρου, εφαπτόμενο σχεδόν στον Τ1, βρέθηκε κατά χώραν μπηγμένο στο δάπεδο το κατώτερο τμήμα ενός οξυπύθμενου αμφορέα, διαμ. 0,40 μ. Μία κατακόρυφη σχιστολιθική πλάκα βορειοδυτικά χρησίμευε ίσως στη στήριξη κάποιων αντικειμένων ή ενός ξύλινου πάγκου. Κάθετο στον Τ1, σε απόσταση 1,55 μ. από τον Τ3′, φάνηκε σε μήκος 2,50 μ. ένα τοιχάριο Τ14 από πέτρες και θραύσματα κεραμίδων (ή πλίνθους) που φθάνει μέχρι το νότιο τοίχωμα της εστίας. Νότια του Τ14, μέσα σε στρώμα έντονου καμένου χώματος, αποκαλύφθηκε στο κέντρο κατασκευή σχήματος Π, από ορθές σχιστολιθικές πλάκες. Η ανατολική και η δυτική κεραία της κατασκευής, οι οποίες δεν εφάπτονται στον Τ14, έχουν μήκος 0,53 και 0,70 μ., και η νότια 0,93 μ. (Εικ. 21). Ο σκοπός της κατασκευής αυτής δεν είναι σαφής. Πιθανότερο φαίνεται ότι χρησίμευε για τη στερέωση ξύλινων πάγκων και υποστηριγμάτων σκευών και αγγείων· στο ξύλο και στο εύφλεκτο περιεχόμενο των αγγείων, λάδι και κρασί, θα οφείλεται και το καμένο χώμα, όχι

Εικ. 21. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Πειόσχημη κατασκευή και το τοιχάριο Τ14.

Εικ. 22. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Βόρεια παρειά του Τ8.

μόνο μέσα στην πειόσχημη κατασκευή, αλλά σε όλο το χώρο νότια του τοιχαρίου Τ14[56].

Στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής, δυτικά των Τ5 και Τ5', αποκαλύφθηκε ένας ορθογώνιος χώρος, εσωπ. διαστ. 2×3,10 μ. Εκτός από τον αρκετά επιφανειακό Τ5 και τον Τ5' στο βόρειο άκρο του χώρου, οι τρεις άλλοι τοίχοι παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα.

Ο Τ8 στο νότιο όριο, κάθετος στον Τ5, είναι θεμελιωμένος αρκετά βαθύτερα από τους άλλους, συνολ. σωζ. ύψ. 1,10 μ. (Εικ. 22). Στο κατώτερο τμήμα του είναι χτισμένος επιμελώς κυρίως με μεγάλους λίθους, καλά συναρμοσμένους, χωρίς κεραμίδια. Μια στρώση μικρών πλακαρών λίθων, που εξέχουν περί τα 0,20 μ., ορίζει ένα δάπεδο, προφανώς από πατημένο χώμα. Στην τάφρο θεμελίωσης, αμέσως κάτω από τις πλάκες αυτές, βρέθηκε μικρή ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη (0,41×0,38 μ.) με ένα απλό κυμάτιο ως επίστεψη, καθώς και θραύσματα κυρίως καλών χρηστικών αγγείων και ειδικότερα αμφορέων. Επάνω από το τμήμα αυτό του Τ8 η τοιχοδομία είναι αυτή με τα κεραμίδια-βύσματα. Μέχρι 0,70 μ. περίπου από τον Τ5 ο τοίχος φαίνεται να διακόπτεται, πιθανότατα διότι στο σημείο αυτό υπήρχε θυραίο άνοιγμα προς το εσωτερικό του χώρου. Το κατώφλι φαίνεται ότι έχει διαρπαγεί. Η ύπαρξή του, ύψ. 0,25 μ., πιστοποιείται από μια σειρά λίθων που εξέχουν της παρειάς του τοίχου ορίζοντας επίσης ένα δάπεδο 0,55 μ. περίπου πάνω από το προηγούμενο.

Κάθετος στον Τ8 είναι ο Τ9, χτισμένος με κεραμίδια-βύσματα και πλακαρούς λίθους στην εσωτερική παρειά του, που ίσως ανήκουν σε επιδιόρθωση. Η σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου βρίσκεται στο ύψος του δεύτερου δαπέδου του Τ8, ενώ είναι πολύ ρηχός, ύψ. 0,30 μ. μόνο. Ο Τ9 έχει μήκος 3,50 μ. και σταματά ελάχιστα πριν τον Τ10. Ο Τ10 έρχεται κάθετος στον Τ5', μήκ. 1,95 μ.· είναι βαθύτερος, σωζ. ύψ. 0,75 μ., και παχύτερος (0,48 έναντι 0,40 μ. κατά μέσον όρο ο Τ9). Η τοιχοδομία του είναι επιμελημένη, ιδιαίτερα στην εσωτερική (νότια) παρειά, με τραπεζιόσχημους λίθους και ενδιάμεσες στρώσεις κεραμιδιών ως βύσματα. Δυτικά, ο τοίχος φαίνεται να σταματά απότομα και δεν συνδέεται με τον Τ9. Στη δυτική παρειά του σκάμματος φάνηκαν ελάχιστα τμήματα δύο ακόμη τοίχων, του πρόχειρης κατασκευής Τ11 και του βαθύτερα θεμελιωμένου Τ12.

Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος, ανατολικά του Τ1, τα οικοδομικά λείψανα είναι κατά πολύ λιγότερα. Στο βόρειο τμήμα σωζόταν το στρώμα καταστροφής του Τ1 με στρώσεις κεραμίδων και πεσμένες πέτρες. Ο χώρος αυτός φαίνεται ότι μάλλον στο 2ο αι. π.Χ. χρησιμοποιήθηκε για ταφή (;), καθώς βρέθηκαν διασκορπισμένα, ίσως από τη μεταγενέστερη άροση, οστά, ραδινά ατρακτόσχημα αρωματοδοχεία και θραύσματα ανάγλυφων σκύφων. Με την ταφή σχετίζεται ίσως, καθώς βρέθηκε πάνω στο στρώμα καταστροφής, και ένας σχεδόν πλήρης μελαμβαφής αμφορέας με στριφτές λαβές και διάκοσμο «δυτικής κλιτύος» (κληματίδες (;) και φύλλα κισσού στο λαιμό, διάχωρα με δικτυωτό και άβακα ζατρικίου, όπου έχει χρησιμοποιηθεί επίθετο λευκό χρώμα στον ώμο)[57].

Σε απόσταση 1,10 μ. και σε βάθος 0,90 μ. περίπου από τον Τ1 βρέθηκε τοίχος Τ6, παράλληλος με τον Τ1. Σώζεται σε μήκος 5,70 μ. από το νότιο όριο του σκάμματος και έχει πλάτος 0,45-0,48 μ., χτισμένος γενικά με μικρού μεγέθους λίθους. Κάθετος στον Τ6 και μέχρι την ανατολική παρειά του Τ1 βρέθηκε ένας ακόμη τοίχος Τ13 ίδιας κατασκευής με τον Τ6, ο οποίος συνεχίζει και περί τα 0,80 μ. τουλάχιστον ανατολικά του Τ6. Σε τομή που έγινε στη συμβολή των τριών αυτών τοίχων φάνηκε ότι οι Τ6 και Τ13 είναι

56. Ανάλογη κατάσταση βρέθηκε στο ανατολικότερο τμήμα της ανασκαφής στο κοντινό οικόπεδο Φ. Χρονόπουλου. Στο χώρο, που ερμηνεύτηκε ως αποθήκη, λόγω της σειράς οξυπύθμενων αμφορέων, υπήρχε ένα πρόχειρο τοιχάριο παράλληλο του τοίχου, όχι όμως άλλη κατασκευή, ενώ η γενικά καλής ποιότητας χρηστική και μη κεραμική ήταν πολύ περισσότερη, βλ. Κατάκης, ό.π. (υποσημ. 54).

57. Το αγγείο δεν έχει ακόμη συγκολληθεί, ώστε να μπορεί να σχεδιαστεί και μελετηθεί. Πρβλ. ενδεικτικά, *Agora* XXIX, σ. 120-123, αριθ. 418, πίν. 41 (235-225 π.Χ.), αριθ. 440, 441, 443, πίν. 44 (τέλη 2ου αι. π.Χ.-86 π.Χ.) για το διάκοσμο του ώμου, αριθ. 427-432, πίν. 42 (175-140 π.Χ.) για τη μορφή της λαβής.

Εικ. 23. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Ο τοίχος Τ15 και τα δάπεδα στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής.

Εικ. 24. Ωρεοί. Οικόπεδο Β. Μανούκα. Ειδώλιο Σιληνού (ΑΣΩ 875).

θεμελιωμένοι βαθύτερα από τον Τ1, η θεμελίωσή τους δε συνίσταται σε σειρά μεγαλύτερων λίθων που εξέχουν κατά 0,45 μ. βόρεια του Τ13 και περί τα 0,30 μ. δυτικά του Τ6.

Στο τμήμα του σκάμματος ανατολικά των Τ6 και Τ13 δεν βρέθηκαν λείψανα άλλων τοίχων, αλλά μόνον τμήματα δαπέδου από κονίαμα με κόκκινο και κίτρινο χρώμα.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε τμήμα τοίχου Τ15, σωζ. μήκ. 1,80 μ., χτισμένο με λίθους και ενδιάμεσα κομμάτια κεραμίδων ως βύσματα. Στον Τ15 έχει ενσωματωθεί πωρολιθική βάση, μήκ. 0,70 μ. στο εξέχον κατώτερο μισό τμήμα της και 0,50 μ. στο ανώτερο, όπου – στο ορατό, εξέχον του υπόλοιπου τοίχου τμήμα – δεν σώζονται ίχνη κάποιου υπερκείμενου μέλους· πιθανώς η βάση έφερε αρχικά ξύλινο κίονα (Εικ. 23). Ο Τ15 ορίζει προς Β. τρία επάλληλα δάπεδα. Το ανώτερο, όπως και το κατώτερο, 0,80 μ. βαθύτερα, κάτω από τον Τ15, αποτελείται από κροκάλες μεγέθους αυγού, ενώ το ενδιάμεσο, 0,25 μ. επάνω από το προηγούμενο, από σκληρό κονίαμα που σε ορισμένα σημεία έχει ένα ιώδες χρώμα. Διακρίνονται καθαρά τα όρια του χώρου με το κατώτερο δάπεδο, οι τοίχοι όμως έχουν πλήρως λιθολογηθεί. Ο Τ15, μολονότι φαίνεται ότι διακόπτεται λίγο πριν το ανατολικό όριο του σκάμματος, σε τομή που έγινε ανατολικότερα, έδειξε ότι συνεχίζεται.

Από τα ευρήματα της ανασκαφής, εκτός της άφθονης κεραμικής, σημειώνονται τα 112 χάλκινα και τα τρία αργυρά νομίσματα. Έχει συντηρηθεί μόνον ένας αργυρός στατήρας της Σικυώνας, του 4ου αι. π.Χ. (ΑΣΩ 718), ενώ από τα υπόλοιπα διακρίνεται μία αργυρή δραχμή του Μεγάλου Αλεξάνδρου (ΑΣΩ 700) και ένα χάλκινο νόμισμα του Αντίγονου Γονατά (ΑΣΩ 732). Εφαπτόμενο στον κατώτερο λίθο της θεμελίωσης στο δυτικό άκρο του Τ10 βρέθηκε χάλκινη ταινία, μήκ. 0,30 μ. και πλ. 0,038 μ., με εγχάρακτη διακόσμηση διπλού γλωσσωτού κοσμήματος με λόγχες στη μία επιφάνεια· προέρχεται από το διάκοσμο κάποιου μεταλλικού ή ξύλινου αντικειμένου, πιθανότατα επίπλου ή κιβωτίου, όπως μαρτυρεί η οπή που σώζεται προς το ένα άκρο της[58]. Στην επίχωση στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε ένα σχεδόν ακέραιο χάλκινο ειδώλιο Σιληνού σε καθιστή στάση, μάλλον του 2ου αι. π.Χ. (ΑΣΩ 875) (Εικ. 24), και θραύσμα πήλινου πυραύνου με ανάγλυφη κεφαλή Διονύσου της ίδιας εποχής (ΑΣΩ 830).

Για τη χρονολόγηση των τεσσάρων οικοδομικών φάσεων που διαπιστώθηκαν, μόνο γενικές εκτιμήσεις μπορεί να γίνουν, καθώς δεν έχουν συντηρηθεί τα ευρήματα. Όπως φαίνεται από την πρώτη όψη της κεραμικής, τα οικοδομικά λείψανα κυμαίνονται από τον 4ο έως το 2ο ή έστω τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., όπως συμβαίνει και στα ανεσκαμμένα τα τελευταία χρόνια οικόπεδα στη γύρω περιοχή. Πρωιμότερα και υστερότερα ίχνη δεν υπάρχουν, εκτός από κάποια κτενωτά όστρακα στο επιφανειακό στρώμα.

Στην παλαιότερη φάση ανήκουν οι Τ6 και Τ13, και ίσως ο Τ3, ενώ λίγο (;) αργότερα, πάντα στον 4ο αι. π.Χ., πρέπει να ανήκει η πρώτη φάση του Τ1, ο Τ3 και ο οίκος, καθώς και το κάτω τμήμα του Τ8 και ίσως ο Τ12. Η χρονική διαφορά των δύο αυτών φάσεων, την ύπαρξη των οποίων βεβαιώνει η σχέση του Τ13 με τον Τ1, δεν μπορεί ακόμη να εξακριβωθεί. Κοινό χαρακτηριστικό είναι το χτίσιμο μόνο με λίθους, συχνά (στη β' φάση) μεγάλου μεγέθους και επιμελούς εργασίας. Το τέλος της φάσης αυτής πρέπει να συνέβη στα τέλη του 4ου ή πιθανότερα στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., τα στοιχεία όμως είναι ακόμη ελλιπή.

Αντίθετα, στην επόμενη φάση, του 3ου αι. π.Χ., χρησιμοποιούνται ευρύτατα κομμάτια κεραμιδιών σε στοίβες ως βύσματα, ανάμεσα σε μεγαλύτερους πολυγωνικούς ή τραπεζιόσχημους λίθους, που συχνά έχουν αδρά δουλεμένη μορφή[59]. Στη φάση

58. Για τα κιβώτια-κιβωτίδια κτλ. σκεύη, βλ. κυρίως *JdI* 100 (1985), σ. 1-168, ιδίως 78-85 για τη διακόσμησή τους.

59. Η χρονολόγηση της τοιχοποιίας αυτής στον 3ο αι. π.Χ. προκύπτει κυρίως από το βοτσαλωτό δάπεδο με παράσταση Τρίτωνος στο κέντρο που έχει βρεθεί στο οικόπεδο Παναγιωτόπουλου, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 307 και Κατάκης, ό.π. (υποσημ. 54).

αυτή ανήκουν η εσωτερική παρειά και το ανώτερο τμήμα του Τ1, οι Τ3΄, Τ4 και Τ5΄, το άνω τμήμα του Τ8, καθώς και οι Τ9, Τ10 και ίσως Τ15. Η μεγάλη έκταση των καταλοίπων της περιόδου αυτής μαρτυρεί την ακμή της πόλης τον 3ο αι. π.Χ.

Μετά την άλωση και καταστροφή των Ωρεών από τους Ρωμαίους και τον Άτταλο Α΄ της Περγάμου το 198 π.Χ., η πόλη παρακμάζει. Στην περίοδο αυτή πρέπει να ανήκει η επιδιόρθωση στο κέντρο της ανατολικής παρειάς του Τ1, καθώς και το πλακόστρωτο και οι δύο νέοι τοίχοι που το ορίζουν, Τ2 και Τ5, κατασκευές αρκετά πρόχειρα φτιαγμένες. Το τέλος της φάσης αυτής δεν είναι ακόμη βεβαιωμένο. Πιθανότατα σχετίζεται με τις αναταράξεις λόγω των Μιθριδατικών πολέμων το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.· λείπει πάντως η χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου.

Για τη χρήση των χώρων, εκτός του οίκου, δεν έχουν προκύψει στοιχεία. Προφανώς πρόκειται για διαμερίσματα επάλληλων οικιών, οι οποίες είχαν πρόσοψη στο δρόμο με κατεύθυνση Δ.-Α. που έχει ανασκαφεί στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Ε. Κατσούλα. Υπαίθριοι φαίνονται ο χώρος των κροκαλωτών δαπέδων στα βορειοανατολικά, αυτός βόρεια του Τ5 και ίσως αυτός δυτικά του Τ9. Οι ισχυροί τοίχοι Τ1, Τ3 (Τ3΄), Τ8 πρέπει να ήταν εξωτερικοί, ενώ οι ρηχά θεμελιωμένοι Τ4 και Τ9 εσωτερικοί. Η μικρή ουσιαστικά έκταση της ανασκαφής και η αποσπασματικότητα των οικοδομικών καταλοίπων, λόγω και της επαναχρησιμοποίησης του οικοδομικού υλικού από την εκάστοτε επόμενη φάση, δεν έχει καταστήσει δυνατή την αναπαράστασή της. Χαρακτηριστική είναι εδώ η πλήρης λιθολόγηση των τοίχων στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής.

Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου (Ο.Τ. 12)

Στο οικόπεδο αυτό είχε γίνει ανασκαφική έρευνα το 1997 στο χώρο κάλυψης της οικοδομής, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν κεραμικοί κλίβανοι, μέρος ευρύτερης βιοτεχνικής εγκατάστασης, πιθανότατα του 2ου αι. π.Χ., στην οποία θα συμπεριλαμβάνονταν και τα αρχαία (τοίχοι, αγωγοί) που είχαν βρεθεί το 1979 στο όμορο προς Α. οικόπεδο Α. Καραγιάννη[60]. Εφέτος έγινε μια μικρής έκτασης τομή (1,50×3,50 μ.) στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, με την ευκαιρία της κατασκευής χώρου στάθμευσης, στην οποία δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα. Ένα δάπεδο από μικρές πέτρες και κομμάτια κεραμιδιών βρέθηκε σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια. Το γεγονός, όμως, ότι αμέσως βαθύτερα φάνηκε στρώμα από σιδηρόμαζα, πάχ. 0,08 μ., βεβαιώνει την άποψη ότι στη γύρω περιοχή υπήρχε εκτεταμένη βιοτεχνική εγκατάσταση. Στα λιγοστά ευρήματα συγκαταλέγεται ένα χάλκινο νόμισμα (ΑΣΩ 667).

Οικόπεδα Α. Καΐρη και Α. Σταματίου (Ο.Τ. 14)

Στα οικόπεδα αυτά βρίσκονται μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθοι, ακέραιοι ή και σε θραύσματα, με τις επιφάνειες κατεργασμένες με βελονιές. Οι λίθοι αυτοί θυμίζουν εκείνους που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Ε. Κατσούλα στο Ο.Τ. 11 και όριζαν ένα δρόμο με κατεύθυνση από τη θάλασσα δυτικά προς την ακρόπολη ανατολικά. Πιθανότατα και εδώ υπήρχε ένας ακόμη δρόμος της αρχαίας πόλης, κοντά στο σύγχρονο κεντρικό δρόμο που οδηγεί από τους Κάτω στους Άνω Ωρεούς και την Ιστιαία.

Οικόπεδο Γ. Γιαννακά (Ο.Τ. 17)

Στο οικόπεδο αυτό έγιναν δοκιμαστικές τομές με ελαφρύ σκαπτικό μηχάνημα. Αμέσως όμως οι τομές πλημμύρισαν νερά, καθώς ο υδροφόρος ορίζοντας στην περιοχή αυτή των Ωρεών βρίσκεται αρκετά ψηλά. Σε βάθος 1,50 μ. περίπου φάνηκαν δύο τοίχοι, πιθανότατα μιας γωνίας, κατεύθυνσης αυστηρά Α.-Δ. και Β.-Ν., κατασκευασμένοι με σχετικά μεγάλους αργούς λίθους. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις λάσπες δεν βρέθηκε κεραμική. Περισυνελέγη μια μικρή αυλακωτή βάση με το στέλεχος λεκάνης ή τραπέζης.

Πευκί

Ιερό Αρτέμιδος Προσηώας

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αρτεμισίου αποφάσισε τη μεταφορά του νεκροταφείου που είχε ιδρυθεί στο λόφο του Αγίου Γεωργίου, στο Πευκί. Στο χώρο αυτό βρίσκεται το ιερό της Αρτέμιδος Προσηώας, το οποίο είχε εντοπιστεί ήδη το 19ο αιώνα[61]. Η απόφαση αυτή ανοίγει το δρόμο στην αποκάλυψη και κατόπιν στην ανάδειξη του σημαντικότερου ταυτισμένου ιερού της βόρειας Εύβοιας.

Προκόπι

Λόφος Καστρί

Στο Καστρί Προκοπίου, οι εργασίες για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού του Δήμου Κηρέως, έφεραν στο φως σημαντικές ενδείξεις για τον αρχαίο οικισμό στη θέση αυτή, από την οποία προέρχεται καλής ποιότητας κεραμική του 5ου αι. π.Χ.[62]. Έγινε μία επιμήκης τομή στα ανατολικά ριζά του λόφου προς τον Κηρέα ποταμό.

Στο βορειοανατολικό τμήμα φάνηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι ή τετράγωνοι καλοδουλεμένοι πωρόλιθοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. που θα ανήκαν σε ισχυρό τοίχο, προφανώς το τείχος

60. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 180-181, Πίν. 56δ (οικόπεδο Α. Καραγιάννη)· 52 (1997): Χρονικά, σ. 412-413, Σχέδ. 5, Πίν. 162α-γ (οικόπεδο Μ. Μιχελάκου). Κατάκης, ό.π. (υποσημ. 54).

61. Βλ. *ΑΜ* 8 (1883), σ. 7-23 και 200-210. Επίσης, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 260-261· 38 (1983): Χρονικά, σ. 153· 49 (1994): Χρονικά, σ. 299· *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 3 (1988-1989), σ. 164, εικ. 4.

62. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 368, Πίν. 143α-β. Πληροφορίες για άλλα ευρήματα, βλ. *BSA* 61 (1966), σ. 46-47, αριθ. 16.

της πόλης, η οποία ήλεγχε την κοιλάδα του Κηρέως και το μεσόγειο δρόμο από τη βόρεια στην κεντρική Εύβοια, στην πεδιάδα της Χαλκίδας. Το τείχος εδραζόταν στο φυσικό έδαφος σε βάθος 2 μ. περίπου από την επιφάνεια. Περί τα 50 μ. νοτιότερα παρατηρήθηκαν πολλές ριγμένες πέτρες, προφανώς από κτίσματα που θα βρίσκονταν ψηλότερα στο λόφο. Στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου, σε απόσταση 50 μ. περίπου από το εκκλησάκι του Άη Γιάννη του Προδρόμου αποκαλύφθηκε πηγάδι γεμάτο πέτρες και κεραμίδια. Επισημαίνεται ότι στην περιοχή ο υδροφόρος ορίζοντας είναι αρκετά ψηλά, πόσο μάλλον που οι εργασίες έγιναν τον Απρίλιο, και η τάφρος πλημμύριζε αμέσως. Η συνέχεια του τείχους στην πλευρά αυτή του λόφου δεν βρέθηκε, ίσως διότι η τομή ανοίχθηκε σε καλλιεργούμενους αγρούς και στη θέση παλαιότερης αρδευτικής αύλακας. Είναι όμως πιθανόν οι δύο ορθογώνιοι πωρόλιθοι, διαστ. 1,10×0,55×0,55 μ., που βρίσκονταν τοποθετημένοι στην άκρη των χωραφιών νότια του ναού, να ανήκαν αρχικά στο υποτιθέμενο τείχος.

Μελλοντική ανασκαφική έρευνα στο λόφο πιστεύεται ότι θα έχει σημαντικά αποτελέσματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Χαλκίδα

Οδός Κυκλάδων (έργο ΔΕΥΑΧ)

Σε πάροδο της οδού Κυκλάδων[63] στην περιοχή της Πειραϊκής-Πατραϊκής ανοίχθηκε τάφρος, μήκ. 100 μ., εκεί όπου βρίσκεται το κλειστό γυμναστήριο του Δήμου Χαλκιδέων, το οποίο φέρει την επωνυμία Θ. Χαλκιά - Θ.Γ. και Χ. Αναστασιάδη, για τη συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων.

Το βάθος της εκσκαφής έφθασε τα 2,30 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου. Η επίχωση από μαλακό κοκκινόχωμα ήταν απόλυτα καθαρή, παρά το γεγονός ότι η περιοχή παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Περιοχή Αγίας Ελεούσας

Οι εργατικές κατοικίες 80 διαμερισμάτων στην περιοχή Αγίας Ελεούσας ανεγέρθηκαν, αφού μπαζώθηκε και υπερυψώθηκε η όλη έκταση κατά 2 μ. και πλέον.

Επομένως, δεν ερευνήθηκε η εν λόγω έκταση και δεν έγιναν εκσκαφές στο χώρο κάλυψης.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Πλατεία Αγοράς ή Εμπόρων (υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων)

Τον Οκτώβριο του 2000 έγινε συμπληρωματικά μικρής έκτασης έρευνα στο νότιο πέρας της δυτικής παρειάς του σκάμματος, όπου εντοπίστηκαν έξι ανθρώπινοι σκελετοί (απλοί ενταφιασμοί) σε βάθος 1,60 μ. παρατακτικά.

Έγινε πλήρης φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση και περισυνελέγη κεραμική, ενώ κάτω από τις ταφές διενεργήθηκε στρωματογραφική τομή, δεδομένου ότι η έρευνα προχώρησε μέχρι βάθος 8 μ.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών του εργοταξίου αποφασίστηκε να καθαριστεί ο χώρος από τα κάθε είδους άχρηστα αντικείμενα έτσι ώστε να προστατευτεί η αισθητική των αρχαίων που ανασκάφηκαν. Προσωρινά η Υπηρεσία κάλυψε τον υστερορωμαϊκό τάφο στο μέσον περίπου του χώρου, έτσι ώστε να προφυλαχθεί μέχρι την τελική τοποθέτηση και ανάδειξή του.

Περιοχή Καμάρες (έργο ΔΕΥΑΧ)

Έγινε εποπτεία στο μικρής έκτασης έργο της ΔΕΥΑΧ στην παραπάνω περιοχή. Τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά από αρχαιολογικής πλευράς, παρόλο που το βάθος κυμάνθηκε από 1 έως 1,60 μ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

Μαγούλα

Έργο ΟΤΕ

Κατά το έτος 2000 εποπτεύθηκε το έργο του ΟΤΕ στην παραπάνω περιοχή εκτός Ερέτριας που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 1999.

Παρόλο που τα σκάμματα σε όλη τη διαδρομή βαθύνθηκαν από 1,50 έως 2,50 μ. δεν βρέθηκαν αρχαιότητες, ούτε και στον οικισμό Διονυσάτου, όπου παλαιότερα είχε βρεθεί τάφος μακεδονικού τύπου[64].

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Ερέτρια

Οικόπεδο Γ. Μπιμπίκα

Σε παλαιά υπάρχουσα οικία (περιοχή Ίσιδος) διανοίχθηκαν διερευνητικές τομές στο εσωτερικό της προκειμένου να υποστυλωθεί μετά από φθορές που υπέστη από πυρκαγιά.

Σε βάθος 1,50 μ. διακόπηκε η έρευνα διότι δεν παρουσίασε αρχαιολογικό ενδιαφέρον και δόθηκε η άδεια κατ' εξαίρεση στον ιδιοκτήτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

---

63. Χαμηλά στην οδό Κυκλάδων, δηλαδή προς την πλευρά της οδού Ληλαντίων παρακολουθώντας το έργο της αποχέτευσης, αποκαλύφθηκε τάφος της πρωτογεωμετρικής εποχής, ο οποίος ερευνήθηκε.

64. Α. Καραπασχαλίδου, *Μακεδονικός τάφος στο Κοτρώνι Ερετρίας*, Αθήνα 1989.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Οι καθαρισμοί των αρχαιολογικών χώρων της Εύβοιας έγιναν με πολλές δυσκολίες, κυρίως λόγω της έλλειψης εργατών, αλλά και από το γεγονός ότι η βλάστηση συνεχώς αναφύεται, δίνοντας την εικόνα χώρου που δεν αποψιλώθηκε.

Σημαντική υπήρξε η βοήθεια της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Δήμος Αυλίδας, Δήμος Κύμης) και της εταιρείας «Τσιμέντα Χαλκίδας».

Αυλίδα

Με εργάτες του Δήμου Αυλίδας και της εταιρείας «Τσιμέντα Χαλκίδας» καθαρίστηκε ο ναός της Αυλιδείας Αρτέμιδος, το Καταγώγιον ή Ξενώνας, η υπόγεια Κρήνη και το ρωμαϊκό λουτρό, που συνανήκουν στον αρχαιολογικό χώρο της Αυλίδας.

Χαλκίδα

Καθαρίστηκαν και ευτρεπίστηκαν: η ρωμαϊκή Παλαίστρα (απαλλοτριωμένο ακίνητο - οδός Αρεθούσης), η ανασκαφή ΚΤΕΛ (συμβολή οδών Αρεθούσης και Στύρων), η λαξευτή κλίμακα στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου, η επιγραφή του Τροχού (είσοδος λατομείων Ντεγιάννη), ο χώρος στο λόφο Γύφτικα ή Συνοικία Φοίνικες και ο χώρος της οδού Στύρων (πρώην ΟΕΚ).

Μάνικα

Καθαρίστηκε το απαλλοτριωμένο ακίνητο πρώην ιδιοκτησίας Ζούση στον Λαιμό της Μάνικας.

Νέα Αρτάκη

Θέση Συκιά ή Κερατορράχη

Καθαρίστηκε και ευτρεπίστηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος στην παραπάνω θέση, όπου υπάρχει υπόγεια Κρήνη.

Οικόπεδο Χαραμαντίδη (πρώην Ζούση)

Καθαρίστηκε ο χώρος της ανασκαφής, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα του πρωτοελλαδικού οικισμού, με εργάτες της Εφορείας (Κεντρική οδός Παναγίτσας-Νέας Αρτάκης ή οδός Γ. Παπανδρέου).

Ερέτρια

Καθαρίστηκαν και ευπρεπίστηκαν όλοι οι αρχαιολογικοί χώροι της Ερέτριας, όπως το Θέατρο και ο ναός του Διονύσου, το ανατολικό τείχος, η ανασκαφή Π. Θέμελη νότια της οικίας με τα μωσαϊκά, το κάτω Γυμνάσιο, τα λουτρά παρά τον λιμένα, η Θόλος.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Ωρεοί

Πραγματοποιήθηκε αποψίλωση σε όλη την επιφάνεια του Κάστρου και ιδιαίτερα στις τομές που έχουν διενεργηθεί 25 χρόνια πριν από τον Α. Σάμψων.

Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού περισυνελέγησαν όστρακα, τα οποία φυλάσσονται στη Συλλογή Ωρεών. Εκτός από αυτά μεταφέρθηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό (πώρινος κυβόλιθος), που τοποθετήθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του Ταύρου, όπου υπάρχουν και άλλα αραιά αρχιτεκτονικά μέλη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

ΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Έγινε σήμανση αρχαιολογικών χώρων Χαλκίδας εκεί όπου δεν υπήρχαν επεξηγηματικές πινακίδες. Έγινε αντικατάσταση ορισμένων, που είχαν φθαρεί ή κλαπεί, με νέες, όπως στην περίπτωση του αρχαιολογικού χώρου της παλαίστρας (οδός Αρεθούσης).

ΤΟΠΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ

Αυλίδα

Έγινε όχι μόνον τοπογράφηση[65] του αρχαιολογικού χώρου της Αυλίδας (ναού Αυλιδείας Αρτέμιδος και περιβάλλοντα χώρου), αλλά και ανάθεση σε ειδικό συνεργείο σύνταξης μελέτης για την ενοποίηση και ανάδειξη του σημαντικού αυτού χώρου.

Κάρυστος

Στο πλαίσιο των προσπαθειών της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ για ανάδειξη των Δρακόσπιτων της περιοχής Στύρων, έγινε από ειδικό συνεργείο χαρτογράφηση επτά Δρακόσπιτων.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κύμη

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου που βρίσκεται κοντά στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής στην Ενορία Κύμης αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός συλημένου κεραμοσκεπούς τάφου. Από την περισυλλογή ελάχιστων μελαμβαφών οστράκων ο τάφος χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

65. Η σχετική δαπάνη καλύφθηκε από ειδική πίστωση που εγκρίθηκε από τη Γενική Γραμματέα του ΥΠΠΟ, κ. Λίνα Μενδώνη.

Εικ. 25. Δύστος. Λόφος Καστρί. Λίθινη σαρκοφάγος λαξευμένη στο βράχο.

Νεοχώρι Δήμου Αυλώνος

Στο Νεοχώρι, στη θέση Κουμουράδα, εντοπίστηκαν, μετά από υπόδειξη του Γ. Ρουμελιώτη, δύο πίθοι με μέγιστη σωζόμενη διάμετρο 0,90 μ. Οι πίθοι σώζονται κατά το ήμισυ θαμμένοι μέσα στην άμμο ενός αρδευτικού καναλιού. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός κυκλικού κεραμικού καμινιού, μέγ. διαμ. 1,97 μ., του οποίου τα τοιχώματα ήταν φτιαγμένα από πηλόχωμα.

Δύστος

Λόφος Καστρί

Στη νότια κλιτύ του λόφου Καστρί στον Δύστο εντοπίστηκε, μετά από υπόδειξη του Γ. Πιλάτη, η λίθινη συλημένη σαρκοφάγος, την οποία είχε περιγράψει ο Lolling κατά την περιήγησή του στον Δύστο[66]. Η σαρκοφάγος, μήκ. 2,40 και πλ. 1,20 μ., είναι λαξευμένη στο βράχο, σε βαθμιδωτό επίπεδο και φέρει καλυπτήρια πλάκα με αετωματική επίστεψη (Εικ. 25).

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μαρμάρι

Εφέτος, κατόπιν σχετικής εισήγησης της Υπηρεσίας, αποφασίστηκε από τα αρμόδια όργανα του Υπουργείου Πολιτισμού η κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου του λόφου Προφήτη Ηλία Στουπαίων Δήμου Μαρμαρίου και η Υπουργική Απόφαση δημοσιεύθηκε το επόμενο έτος (ΦΕΚ 1008/Β/1-8-2001). Κατά τη διάρκεια αυτοψιών στην περιοχή εντοπίστηκαν στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία ορατά αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα ισχυρών τοίχων από αργολιθοδομή, στη θεμελίωση του αυλόγυρου του ομώνυμου ναϋδρίου. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από το χώρο χρονολογούνται στους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους. Ανάμεσά τους αξίζει να αναφερθεί ένα θραύσμα πήλινου πλακιδίου με τμηματικά σωζόμενη ανάγλυφη παράσταση ίππου.

Στύρα

Εφέτος, δημοσιεύθηκε η Υπουργική Απόφαση κήρυξης ως αρχαιολογικού χώρου της θέσης Αμινού Στύρων, όπου διατηρείται αρχαίος πύργος, γνωστός με το τοπωνύμιο Δρακόσπιτο Αμινού[67] (ΦΕΚ 979/Β/9-8-2000).

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

Αλιβέρι

Πραγματοποιήθηκαν οι κηρύξεις ως αρχαιολογικών χώρων των θέσεων Πλάτωμα και Κάμπος Αλιβερίου (ΦΕΚ 271/Β/9-3-2000).

Δήμος Κονιστρών

Πραγματοποιήθηκε η επανακήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου της Δραγγονάρας στη Βρύση του παραπάνω δήμου (ΦΕΚ 75/Β/9-3-2000).

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

Συνεχίστηκε η καταγραφή λίθινων, μεταλλικών, πήλινων και άλλων αντικειμένων, τα οποία προέρχονται από σωστικές ανασκαφές, είναι τυχαία ευρήματα ή παραδόσεις ιδιωτών.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Χαλκίδας

Το 2000 παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χαλκίδας[68] θραύσμα από ιματιοφόρο μαρμάρινο άγαλμα από τον ιδιώτη Γ. Στάμου[69].

---

66. H.G. Lolling, *Reisenotizen aus Griechenland, 1876 und 1877*, Berlin 1989, σ. 408-409. Α. Χατζηδημητρίου, *Δύστος: Πόλις Ευβοίας. Αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα για τον αρχαίο δήμο του Δύστου*, Αθήνα 2003, σ. 25, εικ. 26-27.

67. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 348.

68. Αριθ. ευρ. 6696.

69. Ο Γ. Στάμου έλαβε αμοιβή βάσει του αρχαιολογικού νόμου.

Σύμφωνα με γραπτή δήλωσή του, το εν λόγω αρχαίο σπάραγμα, προέρχεται από τον ποταμό Λήλα (κοντά στην Αγία Ελεούσα[70]), όπου και βρέθηκε. Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,27, σωζ. πλ. 0,142 μ. (0,10 μ. το ελάχιστο). Είναι από γκρίζο λεπτόκοκκο μάρμαρο. Διατηρείται μικρό τμήμα από το ένδυμα ανδρικής μάλλον μορφής. Οι πτυχώσεις σε κάποια σημεία έχουν χρώμα κίτρινο[71] και βαθιές αυλακώσεις.

Παρόμοιο είναι το μαρμάρινο άγαλμα φιλοσόφου[72] από το Μουσείο Δελφών, που χρονολογείται μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Την εποχή αυτή οι πτυχώσεις αποδίδονται ελεύθερα, έτσι ώστε να περιβάλλουν το σώμα του εικονιζομένου.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών

Ο Γ. Μουργκιώζης, κάτοικος Ωρεών, παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρέων (ΑΣΩ) πέντε ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες που προέρχονται από τη θέση Κολώνα, λαξευμένες σε υπόλευκο-γκριζωπό μάρμαρο:

1) ΑΣΩ 638: Στήλη με αετωματική επίστεψη από κυρτό, ιωνικό κυμάτιο και αέτωμα με ελεύθερα ακρωτήρια. Ύψ. 0,59, πλ. 0,32-0,33, πάχ. 0,09 μ. Λείπει το κατώτερο τμήμα της στήλης. Αποκρουσμένα σε μεγάλο βαθμό τα ακρωτήρια. Σώζεται ο γραπτός διάκοσμος με λευκό χρώμα: ιωνικό κυμάτιο, περίγραμμα του τυμπάνου του αετώματος, ανθέμιο στο κέντρο του τυμπάνου. Η επιγραφή, του 3ου αι. π.Χ., έχει χαραχθεί επιμελώς στο ανώτερο τμήμα της στήλης: *ΑΓΑΘΙΝΑΣ / ΜΝΑΣΙΝΟΥ / ΦΩΚΕΥΣ*. Το τοπωνυμικό έχει χαραχθεί με μικρότερα γράμματα κατά αραιότερα διαστήματα. Η γραφή *Αγαθίνας* αντί *Αγαθίνος* απαντά εδώ για πρώτη φορά, ενώ το πατρωνυμικό απαντά επίσης μόνο στην ιωνική γραφή του *Μνησίνος*.

2) ΑΣΩ 639: Στήλη με αετωματική επίστεψη από ευθύ, λοξό κυμάτιο και ψηλό αέτωμα με ελεύθερα, σχήματος Ω, ακρωτήρια. Ύψ. 0,62, πλ. 0,26-0,29, πάχ. 0,077 μ. Λείπει το κατώτερο τμήμα, ενώ αποκρουσμένα είναι το αριστερό και μεγάλο τμήμα του κεντρικού ακρωτηρίου. Αρκετά διαβρωμένο είναι το αριστερό τμήμα της στήλης. Στο ανώτερο τμήμα του κορμού έχει χαραχθεί η αρκετά φθαρμένη επιγραφή, μάλλον του 3ου αι. π.Χ.

3) ΑΣΩ 640: Στήλη με αετωματική επίστεψη αποτελούμενη από ένα κυρτό κυμάτιο, πλαστικά αποδοσμένο γείσο και επαέτια σίμη και σχήματος Ω ελεύθερα ακρωτήρια. Ύψ. 0,60, πλ. 0,346-0,362, πάχ. 0,09 μ. Λείπει το κατώτερο τμήμα, ενώ αποκρουσμένα είναι η αριστερή γωνία του αετώματος με το ακρωτήριο, το μέγιστο τμήμα του κεντρικού ακρωτηρίου και η κορυφή του δεξιού. Στο κέντρο του αετώματος αποδίδεται πλαστικά ένα σχηματικά δοσμένο στεφάνι. Στο μεγαλύτερο τμήμα του κορμού της στήλης σχηματίζεται πίνακας, που, αρχικά, έφερε ίσως γραπτή παράσταση. Ανάμεσα στον πίνακα και την επίστεψη βρίσκεται επιμελώς χαραγμένη η επιγραφή του 3ου αι. π.Χ.: *ΑΛΚΙΑΔΗΣ / ΜΝΗΣΙΘΕΟΥ*. Το γενικά σπάνιο όνομα *Αλκιάδης* απαντά εδώ για πρώτη φορά σε ευβοϊκή επιγραφή.

4) ΑΣΩ 641: Στήλη με απλή επίστεψη, ύψ. 0,82, πλ. 0,33-0,37, πάχ. 0,075 μ. Αποκρουσμένο είναι το κατώτατο τμήμα της στήλης, κυρίως στη δεξιά γωνία, καθώς και το μέγιστο τμήμα της επίστεψης. Στο κάτω τμήμα της στήλης διακρίνονται ίχνη βελονιού. Στο ανώτερο τμήμα της στήλης έχει επιμελώς χαραχθεί η επιγραφή επίσης του 3ου αι. π.Χ.: *ΑΡΙΣΤΩΝ / ΠΑΜΦΥΛΟΥ*. Η γραφή του παντρωνυμικού *Παμφύλου* με υ αντί ι είναι ιδιότυπη, χωρίς άλλα παραδείγματα.

5) ΑΣΩ 642: Επιτύμβια στήλη με απλή επίστεψη, ύψ. 0,90, πλ. 0,39-0,41 και στην επίστεψη 0,425, πάχ. 0,08 μ. Σώζεται ακέραιη με μικρές μόνον αποκρούσεις στις ακμές. Διατηρείται το χαμηλό έμβολο για τη στερέωσή της σε βάθρο, ύψ. 0,045, πλ. 0,325 μ. Στο ανώτερο τμήμα της στήλης έχει χαραχθεί επιμελώς η επιγραφή του 4ου αι. π.Χ.: *...ΑΓΟΡΑ ΚΛΕΟΣΤΡΑΤΟΥ / ΚΛΕΑΝΔΡΟΥ ΓΥΝΗ*. Οι Κλεόστρατος και Κλέανδρος παραδίδονται σε μία ακόμη επιγραφή από τους Ωρεούς, τη χαμένη σήμερα *IG* XII.9, 1188, η οποία φαίνεται ότι αναφερόταν σε κάποια κληρονομιά.

Τέλος, ο καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας Ν. Γκιολές παρέδωσε μία ενεπίγραφη στήλη με απλή επίστεψη, από γκριζωπό ασβεστόλιθο, που βρήκε σε κτήμα ιδιοκτησίας του στους Άνω Ωρεούς (αριθ. ευρ. 643). Η στήλη έχει ύψος 0,43, πλάτος 0,30 και πάχος 0,10 μ. Λείπει το κάτω τμήμα, ενώ ιδιαίτερα φθαρμένο είναι το ανώτερο τμήμα και η επίστεψη. Πρόχειρα γραμμένη είναι η επιγραφή, των υστερορωμαϊκών χρόνων: *ΕΝΘΑΛΕ ΚΙΤΕ / ΜΑΓΟΔΙΑ ΚΑΙ / ΠΑΡΙΓΟΡΗΟΣ ΚΙ / ΠΙΑΤ.C.*

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς

Ο Δ. Ζαφειρίου, κάτοικος Ποταμιάς Κύμης παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ποταμιάς ένα μολύβδινο δακτύλιο, διακοσμημένο με ανάγλυφα φλογόσχημα φύλλα (αριθ. ευρ. 116) και δύο χάλκινα νομίσματα (αριθ. ευρ. 117-118) που προέρχονται από τη θέση Φτεριαρή, 2 χλμ. νότια του αρχαιολογικού χώρου Καστρί Ποταμιάς.

70. Η περιοχή της Αγίας Ελεούσας παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον και είναι γνωστή ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα, για την ύπαρξη τάφων της ελληνιστικής εποχής. Τις πρώτες πληροφορίες γι' αυτό, τις οφείλουμε στον αείμνηστο Γ. Παπαβασιλείου, *Περί των εν Ευβοίᾳ αρχαίων τάφων*, Αθήναι 1910.

71. Από την επαφή με κάποιο μέταλλο (σίδηρο), ενδεχομένως.

72. Βλ. M. Hirmer and R. Lullies, *Greek Sculpture*, New York 1957, πίν. 246.

Εικ. 26. Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας

Ο Γ. Πιλάτης, πρώην κοινοτάρχης Δύστου, παρέδωσε στο μουσείο θραύσμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (ΜΕ 19496) (Εικ. 26). Η στήλη φέρει την επιγραφή *ΚΑΛΛΩΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ* και διακοσμείται με δύο ρόδακες. Από τον τύπο των γραμμάτων η στήλη χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.[73].

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

73. Χατζηδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 66), σ. 23, εικ. 25.

ΙΔ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 2000 το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων της Εφορείας αναλώθηκε, ως συνήθως, στην αντιμετώπιση των σωστικών ανασκαφών και των συναφών με αυτές εργασιών, όπως συντήρηση, τακτοποίηση, καταγραφή, φωτογράφηση κινητών ευρημάτων, σχεδίαση, τοπογραφική αποτύπωση και φωτογράφηση νέων ανασκαφών, ενημέρωση του φωτογραφικού, του σχεδιαστικού και του τοπογραφικού αρχείου. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού και συντήρησης του υλικού από τις μεγάλες σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν τα προηγούμενα έτη στο πλαίσιο της κατασκευής της εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Πελασγία, θέση Άγιος Κωνσταντίνος, Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας, Προσκυνάς, θέση Ράχη). Στον Προσκυνά ολοκληρώθηκε η διάλυση των οικοδομικών λειψάνων στην ήδη αποπερατωθείσα ανασκαφή σύμφωνα με απόφαση του ΚΑΣ και διανοίχθηκαν οκτώ νέες τομές, η έρευνα των οποίων ολοκληρώθηκε. Στο πλαίσιο, επίσης, των μεγάλων έργων, με αφορμή εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής, εντοπίστηκαν και εν μέρει ερευνήθηκαν στη θέση Τρίλοφο Ρεγκινίου, λείψανα οικισμού νεολιθικής εποχής, η διερεύνηση των οποίων ολοκληρώθηκε το επόμενο έτος.

Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης και προστασίας των αρχαιολογικών χώρων πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και ψεκασμοί σε όλα τα απαλλοτριωμένα οικόπεδα και αγρούς. Επισκευάστηκε το στέγαστρο στον αρχαιολογικό χώρο του Κύνου και ολοκληρώθηκε η κατασκευή του στέγαστρου στο οικόπεδο Φώκου στις Λειβανάτες.

Εργασίες επισκευής και αναδιαρρύθμισης εκτελέστηκαν στους χώρους των γραφείων της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας και στο κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Τιθορέας. Το γραφείο των φυλάκων μεταφέρθηκε στο χώρο εκδοτηρίων εισιτηρίων του μουσείου, το γραφείο των έκτακτων αρχαιολόγων μεταφέρθηκε στο εκκενωθέν γραφείο των φυλάκων, ο χώρος κάτω από τη σκάλα του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας μετατράπηκε σε αποθήκη και αντικαταστάθηκε το δάπεδο των τουαλετών του. Επίσης, έγινε αναδιαρρύθμιση του χώρου της βιβλιοθήκης και του γραφείου του προϊστάμενου της Εφορείας. Συμπληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής και διαμόρφωσης του κτιρίου όπου στεγάζεται η Αρχαιολογική Συλλογή Τιθορέας.

Από το δημαρχιακό κατάστημα Υπάτης μεταφέρθηκαν λίθινα αρχαία προερχόμενα από την περιοχή Υπάτης και τοποθετήθηκαν στο Ακροπύργιο του Κάστρου της Λαμίας. Λίθινα αρχαία προερχόμενα από περισυλλογή στις περιοχές Μελιταίας και Φιλιαδόνας μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν στο ανατολικό πλάτωμα του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου.

Εκτός, όμως, από το περιγραφέν αρχαιολογικό έργο και τις απαιτούμενες διοικητικές ενέργειες, η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ έχει να επιδείξει κατά το 2000 ικανοποιητικό πολιτιστικό και επιστημονικό έργο. Ποικίλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις διοργανώθηκαν στο Κάστρο Λαμίας και στο Κάστρο Μενδενίτσας σε συνεργασία με τοπικούς πολιτιστικούς φορείς (Δήμος Λαμιέων, Εκπολιτιστικός Σύλλογος Μενδενιτσιωτών). Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας συμμετείχαν με ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια και συναντήσεις. Παράλληλα, υλοποίησαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μελίνα» και το πρόγραμμα ξενάγησης για παιδιά προσχολικής ηλικίας στο Κάστρο και το Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας με τίτλο «Στο Λόφο με τα Κρυμμένα Μυστικά».

Όλα τα ανωτέρω υλοποιήθηκαν με λίγο προσωπικό και χαμηλές δαπάνες, ελλείψεις που αναπλήρωσαν η εργατικότητα και το μεράκι του ανθρώπινου δυναμικού της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Λαμία

Οδός Θερμοπυλών 3 (οικόπεδο Α. Λαλά)

Με αφορμή τις εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσης της προυπάρχουσας οικοδομής για την κατασκευή προσθήκης καθ' ύψος στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 1), εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα παλαιότερων ανασκαφών το τείχος χρονολογείται από τη δόμησή του στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Στο απέναντι οικόπεδο επί της οδού Θερμοπυλών 4 είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα[1] και διατηρείται ορατή στο υπόγειο της οικοδομής, η νοτιοανατολική πύλη του τείχους. Ένα ακόμη τμήμα του με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε το 1986, με αφορμή εκσκαφικές εργασίες της ΔΕΥΑΛ κάτω από το οδόστρωμα της οδού Θερμοπυλών[2].

---

1. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 519 (οικόπεδο Α. Κατόπη).
2. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 59 κ.ε. (έργα ΔΕΥΑΛ).

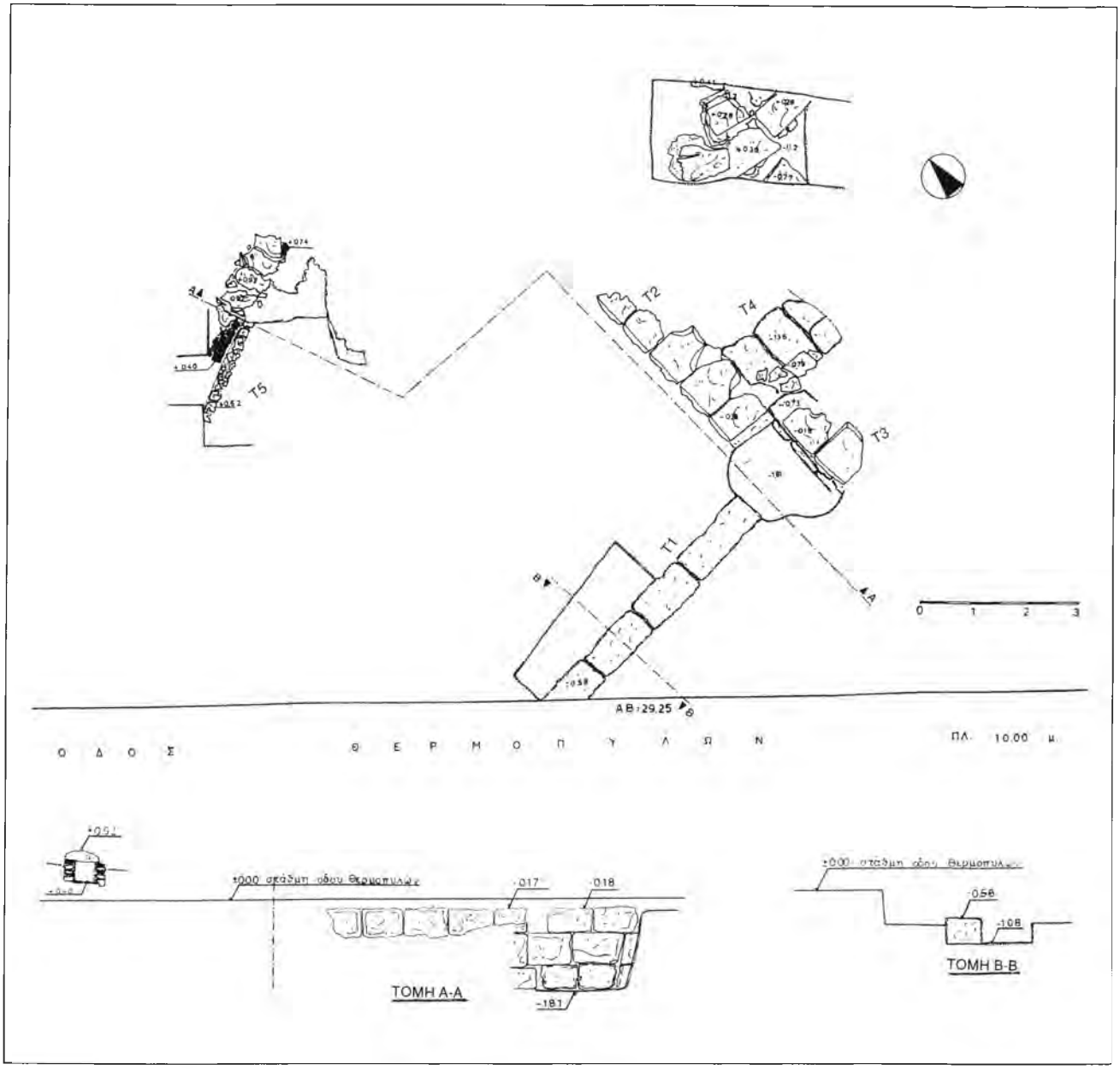

Εικ. 1. Λαμία. Οδός Θερμοπυλών 3. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

Η έρευνα είχε χαρακτήρα αποσπασματικό και τα συμπεράσματα, σχετικά με την ακριβή ταύτιση των οικοδομικών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν, είναι περιορισμένα. Στο μέσον περίπου του οικοπέδου, στο όριό του με την οδό Θερμοπυλών, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τ1), μήκ. 5,42 μ., κατασκευασμένο από δρομικά τοποθετημένες ορθογώνιες λιθοπλίνθους από πωρόλιθο. Ο τοίχος αυτός σωζόταν σε ύψος ενός δόμου, είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και δεν φαίνεται να σχετίζεται με τείχος. Μεταγενέστερες κατασκευές, όπως ο τοίχος Τ5 με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους και ενδιάμεσα θραύσματα κεραμίδων, με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, και ένας κτιστός αγωγός όμοιας κατεύθυνσης, μήκ. 2 μ., σκεπασμένος με λίθινες πλάκες και δάπεδο από πήλινες πλάκες, αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων Τ2, Τ3 και Τ4. Μαζί με τις λιθοπλίνθους που βρέθηκαν σε μικρή τομή που διανοίχθηκε στα βορειοανατολικά τους και που θα πρέπει να ανήκουν και αυτές σε τοίχους, η συνέχεια των οποίων δεν στάθηκε δυνατό να παρακολουθηθεί, φαίνεται, από τον τρόπο δόμησης και τη θέση εύρεσής τους, ότι αποτελούν τμήματα του αρχαίου τείχους.

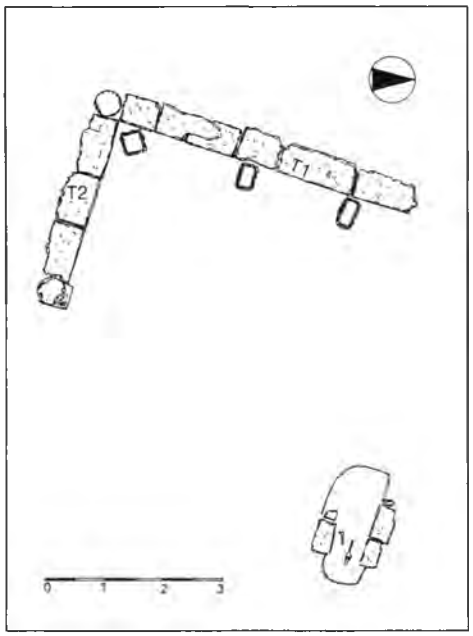

Εικ. 2. Λαμία. Οδός Διάκου 16. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 3. Λαμία. Οδός Διάκου 16. Άποψη των Τ1 και Τ2 από Β.

Ο Τ2 έχει μήκος 4 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν., όπως και ο Τ3, ο οποίος ξεκινά από το νοτιοανατολικό άκρο του Τ2 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. Η κατεύθυνση των τοίχων αυτών και η θέση τους στο οικόπεδο συνηγορούν στην ταύτισή τους με την προς Β. συνέχεια του τμήματος που είχε αποκαλυφθεί κάτω από το οδόστρωμα της οδού Θερμοπυλών. Οι τοίχοι 2 και 3 σώζονται σε ύψος τριών δόμων και εδράζονται σε βάθος 1,81 μ. στο στέρεο έδαφος. Επιμελώς λαξευμένη είναι μόνον η δυτική τους όψη, η οποία θα ήταν και ορατή. Ο Τ4 έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και γωνιάζει με τον Τ2 στα ανατολικά του. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,80 μ.

Από τις επιχώσεις των ανωτέρω κατασκευών, εκτός του συνήθους αριθμού οστράκων και θραυσμάτων κεραμίδων, συγκεντρώθηκαν δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες (Δ 11664, Δ 11665, και δύο χάλκινα νομίσματα (Ν 5182, Ν 5183).

Οδός Διάκου 16 (οικόπεδο Χ. Χορμόβα-Κολτσίδα)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 2), που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, σε μικρή απόσταση από την πορεία του νότιου σκέλους του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας Λαμίας, βρέθηκε στο μέσον του οικοπέδου η νοτιοδυτική γωνία οικοδομήματος κατασκευασμένου από μια σειρά ορθογώνιων λαξευτών λιθοπλίνθων, ίσως σε β΄ χρήση, κατά το ισόδομο σύστημα δρομικά τοποθετημένων και εδραζομένων στο στέρεο έδαφος σε βάθος 0,48-0,60 μ. από τη στάθμη του δρόμου (Εικ. 3). Σωζόταν σε ύψος ενός και σε ένα σημείο δύο δόμων, 0,65 μ. Ο νότιος τοίχος διατηρούνταν σε μήκος 5,65 μ. και ο δυτικός σε μήκος 3,87 μ. Στα δύο άκρα του νότιου τοίχου βρέθηκαν στη θέση τους ανά ένας αρράβδωτος κίονας από πωρόλιθο, σωζ. ύψ. 0,50 μ. Ο ένας από τους κίονες εδραζόταν σε ορθογώνια ασβεστολιθική βάση και ο άλλος απευθείας στο έδαφος. Κατά μήκος της εσωτερικής όψης του δυτικού τοίχου υπήρχαν τρία ορθογώνια ορύγματα στο βραχώδες έδαφος, σε κανονικά διαστήματα μεταξύ τους, στα οποία προφανώς εισχωρούσαν κάθετοι δοκοί. Από την κεραμική η οποία περισυνελέγη από τις επιχώσεις το κτίριο χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η χρήση του δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω της αποσπασματικής του διατήρησης και της απουσίας χαρακτηριστικών κινητών ευρημάτων, πλην της κεραμικής. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε τμήμα κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου βυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων από πώρινους ορθογώνιους λίθους μεσαίου μεγέθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα οστά και ελάχιστα όστρακα.

Τα αρχαία εκτός δύο ημικατεστραμμένων ογκόλιθων της ανώτερης στρώσης του νότιου τοίχου, καθώς και του βόρειου άκρου του τελευταίου ογκόλιθου του ίδιου τοίχου, μετά από γνωμοδότηση του ΤΣΜΣΕ, διατηρήθηκαν σε κατάχωση στο υπόγειο της νέας οικοδομής.

1η πάροδος οδού Θερμοπυλών (οικόπεδο Αι. Πολύζου)

Με αφορμή εκσκαφές για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι (Εικ. 4). Η ανασκαφική διερεύνηση που ακολούθησε και κάλυψε όλη την έκταση του οικοπέδου έφερε στο φως συνολικά έξι τάφους ελληνιστικής περιόδου.

Εικ. 4. Λαμία. 1η πάροδος οδού Θερμοπυλών. Γενική άποψη του οικοπέδου από ΒΑ.

Εικ. 5. Λαμία. 1η πάροδος οδού Θερμοπυλών. Ο τάφος Ι.

Τάφος Ι (Εικ. 5): Ημικατεστραμμένη πήλινη λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ., εντός ορύγματος στο στέρεο έδαφος. Από τις καλυπτήριες κεραμίδες της τμήματα σώζονταν στη θέση τους και άλλα βρέθηκαν θραυσμένα και πεσμένα στο εσωτερικό της. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν δύο πώματα πυξιδίων (Κ 10861, 10983), μυροδοχείο (Κ 11002) και θραύσματα ειδωλίων. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν ελάχιστα οστά κακής διατήρησης, μυροδοχείο (Κ 10997) και θραύσματα ειδωλίου. Τα πήλινα τοιχώματα της λάρνακας, πάχ. 0,05 μ., ήταν θραυσμένα και συνδεδεμένα μεταξύ τους με μολύβδινους συνδέσμους. Διαστ. 1,65×0,47×0,45 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙ: Κιβωτιόσχημος, συλημένος, με κάλυμμα από πώρινες πλάκες, με προσανατολισμό Α.-Δ. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων και δύο θραυσμένες στλεγγίδες. Ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα και τα τοιχώματα των πώρινων πλακών που συνιστούσαν τις πλευρές του είχαν κατά τόπους υπόλευκο κονίαμα και εδράζονταν στο στέρεο έδαφος. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν ελάχιστα οστά κακής διατήρησης, αναμοχλευμένα, θραύσματα ειδωλίων, θραυσμένο άωτο σκυφίδιο (Κ 10862), ακέραιο άωτο σκυφίδιο (Κ 11001), δύο χάλκινα νομίσματα, τμήμα χάλκινης περόνης (Μ 8687α), δύο χάλκινοι κρίκοι (Μ 8692α, β), χάλκινο πυξίδιο με πώμα (Μ 8691), χάλκινη σπάτουλα (Μ 8688), χάλκινος κρίκος σε τεμάχια (Μ 8689), χάλκινο τριγωνικό έλασμα (Μ 8690), θραύσματα χάλκινου διακοσμητικού ελάσματος (Μ 8692γ). Διαστ. 1,70×0,57×0,82 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙΙ: Κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με πώρινες πλάκες, με προσανατολισμό Α.-Δ. Έξω από το τάφο, βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα, θραύσμα κεραμίδας και τμήμα λαβής σιδερένιας στλεγγίδας. Ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα και τα τοιχώματα των πώρινων πλακών που συνιστούσαν τις πλευρές του έφεραν κατά τόπους υπόλευκο κονίαμα και εδράζονταν στο στέρεο έδαφος. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν ελάχιστα αποσαθρωμένα διάσπαρτα οστά, όστρακα, θραύσματα ειδωλίων, θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας, δέκα μυροδοχεία (Κ 10987, 10873, 10989, 11003, 10988, 10864, 11000, 10990, 10999, 10986), σώματα λεκανίδων (Κ 10984, 10996, 10982), λύχνος (Κ 10866), κύλικα-σκύφος (Κ 10868), αμφορίσκος (Κ 11017), αρυτήρας (Κ 11019), ελλιπής κατά τη μία λαβή αμφορέας (Κ 11018), άωτο σκυφίδιο (Κ 10985), θραυσμένη σταμνοειδής πυξίδα με πόδι (Κ 11021) και χάλκινος δίσκος κατόπτρου. Διαστ. 1,89×0,61×0,98 μ. (ύψος).

Τάφος ΙV: Κιβωτιόσχημος, ημικατεστραμμένος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Πήλινες τετράγωνες πλάκες συνιστούσαν το κιβώτιο του τάφου (δύο στις μακρές και μία στις στενές πλευρές) και εδράζονταν στο στέρεο έδαφος. Από το εσωτερικό περισυνελέγη θραυσμένο πινάκιο (Κ 10871). Διαστ. 0,90×0,49×0,50 μ. (ύψος).

Τάφος V: Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ., συλημένος. Ήταν καλυμμένος με πώρινες πλάκες, από τις οποίες η ανατολική ήταν θραυσμένη και ελαφρώς μετακινημένη. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, θραύσμα ειδωλίου και δύο μολύβδινα πυξίδια. Ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα. Οι πώρινες πλάκες που συνιστούσαν το κιβώτιο του τάφου εδράζονταν στο στέρεο έδαφος. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν άωτο θραυσμένο σκυφίδιο (Κ 10878), θραυσμένος κανθαρίσκος (Κ 10879), δέκα μυροδοχεία (Κ 10875, 10874, 10992, 10994, 10993, 11004, 10991, 11005, 10998, 10872), χρυσό δαχτυλίδι, χρυσή πάπια, χρυσό νόμισμα, χρυσό περίαπτο, δύο χρυσά σωληνωτά ελάσματα, οκτώ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, δύο αμφορείς (Κ 11015, 11016), δύο πρόχοι (Κ 11020, 10876), δύο λύχνοι (Κ 10865, 10867), κοτύλη (Κ 10995), πυξίδιο (Κ 10870), κύλικα-σκύφος (Κ 10869), άωτο σκυφίδιο (Κ 10981), πώμα πυξίδας (Κ 10877), σώμα πυξίδας

Εικ. 6. Λαμία. 1η πάροδος οδού Θερμοπυλών. Ο τάφος VI.

Εικ. 7. Λαμία. Οδός Λεωνίδου 6 και Πατρόκλου. Γενική άποψη των οικοδομικών λειψάνων από Δ.

(Κ 10862), χάλκινος θραυσμένος δίσκος, θραύσματα ειδωλίων, θραύσματα χαλκού, μισό χάλκινου κρίκου και θραύσματα κεραμίδων. Διαστ. 2,02×0,51×0,75 μ. (ύψος).

Τάφος VI (Εικ. 6): Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Πήλινες τετράγωνες πλάκες, που εδράζονταν στο στέρεο έδαφος, συνιστούσαν το κιβώτιο του τάφου, ο οποίος ήταν καλυμμένος με ανάλογες πήλινες πλάκες που βρέθηκαν θραυσμένες. Έξω από τον τάφο, περισυνελέγησαν όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα ειδωλίων και θραύσματα χάλκινων αντικειμένων. Ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα. Από το αναμοχλευμένο εσωτερικό του περισυνελέγησαν όστρακα, θραύσματα ειδωλίων, ειδώλιο γυναικείας μορφής, ελάχιστα θραύσματα οστών, θραύσμα μικρού χρυσού σωληνωτού ελάσματος. Διαστ. 1,72×0,40×0,48 μ. (ύψος).

Οδός Λεωνίδου 6 και Πατρόκλου (οικόπεδο Λαμιακής Δομικής)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν σπαράγματα δύο κάθετων μεταξύ τους τοίχων που σχημάτιζαν γωνία στα βορειοδυτικά και διέγραφαν ένα χώρο που εκτεινόταν προς Ν. (Εικ. 7). Ο Τ1 με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,50 μ. και εδραζόταν εν μέρει στο στέρεο έδαφος. Ήταν κατασκευασμένος από ορθογώνιους αδροπελεκημένους ασβεστόλιθους και πωρόλιθους σε β' χρήση και σωζόταν σε ύψος ενός δόμου. Ο Τ2 είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και αποκαλυφθέν μήκος 2,40 μ., και συνέχιζε την πορεία του τόσο προς Ν. έξω από τα όρια του οικοπέδου, όσο και μετά από το σημείο συνάντησής του με τον Τ1. Η κατασκευή του τοίχου αυτού από καλά αρμοσμένους λαξευτούς πωρόλιθους, που εδράζονταν εξ ολοκλήρου στο στέρεο, σε συνδυασμό με την κεραμική που περισυνελέγη από το εσωτερικό του ανασκαφέντος χώρου συνηγορούν στην απόδοση του τοίχου αυτού στη θεμελίωση ενός οικοδομήματος ελληνιστικών χρόνων, το οποίο επισκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή, οπότε κατασκευάστηκε ο Τ1 από υλικό σε β' χρήση. Στην ίδια οικοδομική φάση φαίνεται να ανήκει και η κατασκευή από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους περιβαλλόμενους από μικρές πέτρες (λιθοσωρό) που βρέθηκε στη βορειοανατολική συνέχεια του Τ2. Ένας ακόμη λιθοσωρός αποκαλύφθηκε στο μέσον περίπου του οικοπέδου. Με απόφαση του ΤΣΜΣΕ διαλύθηκαν ο Τ2, η κατασκευή που βρισκόταν στη συνέχειά του και το βορειοδυτικό τμήμα του Τ1.

Οδός Φιλολάου 6 (οικόπεδο Ν. Γρίβα)

Από τον έλεγχο των προϊόντων της εκσκαφής του οικοπέδου, που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την ανέγερση οικοδομής, περισυνελέγησαν όστρακα ύστερων κλασικών χρόνων, θραύσματα κεραμίδων, ελλιπής πυραμιδόσχημη αγνύθα και μάζα σιδήρου.

Οδός Καραϊσκάκη 76 (οικόπεδο Η. Πολιτοστάθη)

Με αφορμή εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε, ίσως, η βορειοανατολική γωνία του θαλάμου κατεστραμμένου λαξευτού θαλαμωτού τάφου ελληνιστικών χρό-

νων, από τον οποίο περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Οδός Φραντζή (οικόπεδο Α. Ντελλή)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από μια σειρά αργών λίθων, μήκ. 3,54, πλ. 0,51-1, ύψ. 0,08-0,34 μ. Βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και δυτικά αυτού εντοπίστηκαν αργοί λίθοι χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, που εδράζονταν στο μαλακό χώμα, όπως και ο τοίχος. Από την αποχωμάτωση του τοίχου και του λιθοσωρού αλλά και από τα μπάζα περισυνελέγησαν όστρακα ύστερων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και θραύσματα κεραμίδων.

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Εικ. 8. Λαμία. Οδός Αμαλίας και Ζαλόγγου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Οδός Αμαλίας και Ζαλόγγου (οικόπεδο Κ. Σώκου)

Η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο αποκάλυψε σπαράγματα τοίχων ελληνιστικής κυρίως εποχής, θεμελιωμένων σε επιχώσεις μυκηναϊκών χρόνων (Εικ. 8).

Ο μνημειωδέστερος από όλους τους τοίχους (Τχ1) ήλθε στο φως στο δυτικό τομέα του οικοπέδου. Χτισμένος κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα από αβεστόλιθο, διατηρείται σε μήκος 8,58 μ., ύψος τριών δόμων (μέσου ύψ. 0,53 μ.) στο δυτικό άκρο και δύο στην υπόλοιπη διαδρομή του. Έχει πλάτος 0,52-0,60 μ. και βαίνει σε σειρά διάτονων λίθων, ύψ. 0,20-0,30 μ., οι οποίοι προεξέχουν κατά 0,06-0,17 μ. πέραν της νότιας αδροπελεκημένης όψης του. Κεραμική του ύστερου 3ου-α' μισού του 2ου αι. π.Χ. και μερικές αρτόσχημες και πυραμιδόσχημες αγνύθες περισυνελέγησαν στις επιχώσεις σε επαφή με αυτή την όψη του τοίχου και υπεράνω του θεμελίου του. Ένας νομισματικός «θησαυρός» χάλκινων κοπών του Κοινού των Αιτωλών της περιόδου 279-168 π.Χ.[3] και δύο φθαρμένα είχε αποκρυβεί στην επιφάνεια του ανατολικού σωζόμενου άκρου του, όπου στηρίζεται κατ' ορθή γωνία άλλος τοίχος (Τχ2), μικρολιθικής δομής, πλ. 0,53-0,63 μ. και σωζ. μήκ. 1,70 μ. Η σωζόμενη επιφάνεια του Τχ2 συναντάται στο επίπεδο του 2ου δόμου του Τχ1.

Η παρουσία των οστράκων της πρώιμης-μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης (12ος αι. π.Χ.) από κοινού με εκείνα της ελληνιστικής περιόδου γύρω από το θεμέλιο δόμο του ελληνιστικού τοίχου Τχ1 υποδηλώνει ότι η κατασκευή του διατάραξε μυκηναϊκές επιχώσεις.

Γραπτά μυκηναϊκά όστρακα αναγνωρίζονται, επίσης, μεταξύ της ελληνιστικής κεραμικής από την ανασκαφή ανατολικά του τοίχου Τχ2. Σε απόσταση 0,55 μ. από αυτόν τα όστρακα – καθώς και απότμημα ειδωλίου τύπου Ψ – και θραύσματα πίθου, τα οποία περιέβαλλαν ένα λεπτό τοίχο (Τχ5), σε βάθος 1,29-1,40 μ., είναι όλα της ΥΕ ΙΙΙΓ, με εξαίρεση μία μελαμβαφή λαβή ελληνιστικού κυπέλλου. Ο Τχ5 έχει κατεύθυνση Α.-Δ., μήκος 3,52 μ., μέγιστο πλάτος 0,18-0,26 μ. και αποτελείται από μια σειρά χαλαρά συνδεδεμένων, αδροπελεκημένων λίθων. Ίσως γωνίαζε με άλλον, τη θέση του οποίου ενδεχομένως σηματοδοτούν δύο παρόμοιοι λίθοι με κατεύθυνση Β.-Ν. στο ανατολικό πέρας του. Ίχνη άλλου σύγχρονου με τον Τχ5 τοιχαρίου εντοπίστηκαν στα νοτιοανατολικά του.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά του Τχ5 αδρομερώς ορθογωνισμένες λιθόπλινθοι με κατεύθυνση Β.-Ν. και 0,12 μ. βαθύτερα από τον Τχ2 συνιστούσαν κατά την ελληνιστική εποχή (2ο αι. π.Χ.) – πιθανότατα – τοίχο. Μόνον ο βορειότερος από αυτούς παρέμεινε στη θέση του. Από τα σημεία έδρασής του περισυνελέγησαν όστρακα ελληνιστικών και μυκηναϊκών χρόνων. Ο κατά χώραν σωζόμενος πυθμένας ενός σαθρού πήλινου πίθου εμπρός από τη νοτιοανατολική άκρη του και 0,22 μ. βαθύτερα από την έδρασή του είναι δυνατό να αποδοθεί στη μυκηναϊκή δραστηριότητα χωρίς, όμως, να αποκλείεται η σύνδεσή του και με εκείνη της ελληνιστικής εποχής. Οι λοιπές λιθόπλινθοι μετακινήθηκαν εξαιτίας της θεμελίωσης του νότιου εξωτερικού τοίχου Τχ3 της κατεδαφισθείσας πλέον οικίας του 20ού αιώνα. Αυτή η παρέμβαση είχε ως αποτέλεσμα την παρείσφρυση μεταγενέστερης κεραμικής (με κτενωτή διακόσμηση και εφυάλωση) από τα επιφανειακά σε βαθύτερα στρώματα εκατέρωθεν του Τχ3. Οι επιχώσεις νότιά του, μετά την απομάκρυνση των μετακινημένων λιθοπλίνθων, περιείχαν εκτός από ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική.

Κάτω από τη νησίδα με τις διασκορπισμένες λιθοπλίνθους και 1 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του Τχ5 αποκαλύφθηκε γωνία άλλου χώρου (αποτελούμενη από τους Τχ6: διαστ.

3. Τύποι *BMC* πίν. XXX, 13 (13 δείγματα) και πίν. XXX, 12 (πέντε δείγματα).

2×0,70-0,90, σωζ. ύψ. 1,45 μ. και Τχ7: διαστ. 3,03×0,50, σωζ. ύψ. 0,77 μ.). Αυτή περιέκλειε σειρά έξι λαξευμάτων στο βράχο ποικίλης διαμέτρου και βάθους για πάκτωση οξυπύθμενων αποθηκευτικών αμφορέων. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικές πέτρες διαφόρων μεγεθών με λιθάρια και λάσπη στους αρμούς για καλύτερη σύνδεση. Οι επιχώσεις στη βορειοδυτική γωνία του εν λόγω χώρου (το υπόλοιπο δωμάτιο εισχωρεί κάτω από την παρακείμενη οικοδομή) περιείχαν, μαζί με την ελληνιστική, και μυκηναϊκή κεραμική, καθώς και λίγα όστρακα με κτενωτή διακόσμηση. Κατά μήκος της εσωτερικής-ανατολικής παρειάς του Τχ6 βρέθηκε στρώμα καταστροφής σε βάθος 2,53 μ.) με κεράμους στέγης λακωνικού τύπου. Κάτω από αυτό διαπιστώθηκε σε βάθος 3,11 μ. το δυτικότερο λάξευμα (Λ ΙΙΙ), διαμ. 0,72 μ., για πίθο. Δεν απέδωσε ευρήματα σε αντίθεση με τα δύο αμέσως ανατολικά του, τα ΛΙ και ΛΙV, τα οποία παρέχουν τις ενδείξεις για το χρόνο χρήσης του χώρου. Στο μεν πρώτο όλα τα αναγνωρίσιμα όστρακα προέρχονται από μικρά μελαμβαφή ή ερυθροβαφή αγγεία του 2ου αι. π.Χ., ενώ στο δεύτερο βρέθηκε μαζί με ένα ελληνιστικό μελαμβαφές όστρακο με ανάγλυφη ραβδωτή διακόσμηση και ένα όστρακο από ερυθρόμορφο κρατήρα του 5ου αι. π.Χ. Το μεμονωμένο κλασικό όστρακο, όπως και ένα ακόμη αρχαϊκό, είναι οι μοναδικοί μάρτυρες για τη δραστηριότητα μεταξύ της μυκηναϊκής και της ελληνιστικής εγκατάστασης.

Οι τρεις τοίχοι (Τχ9, 10, 11) στο βορειοανατολικό όριο του οικοπέδου έχουν ιδρυθεί σε μυκηναϊκές επιχώσεις κατά το 2ο αι. π.Χ. Στο εσωτερικό τους διαπιστώθηκε στρώμα καταστροφής (σε βάθος 1,58 μ.) με πληθώρα κεραμίδων. Κάτω από αυτό, στη βορειοδυτική γωνία, υπήρχε λάξευμα για πίθο, ενώ περισυνελέγησαν και από ένα θραύσμα λίθινου τριπτήρα και τριβείου.

Το ελληνιστικό σύμπλεγμα των χώρων χρησίμευε ως περιοχή αποθήκευσης (πιθώνας) ή/και ενδιαίτησης γυναικών (αγνύθες). Τα κινητά ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής δεν επαρκούν για την αναγνώριση λειτουργιών.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΤΙΑ

Καλύβια, θέση Τύμπανος (οικόπεδο Ν. Παπανάγνου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, η ανασκαφική έρευνα με αφορμή την ανέγερση οικοδομής έφερε στο φως 13 τάφους. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για ορθογώνιους λάκκους, λαξευμένους στο μαλακό ημίβραχο της περιοχής, και δύο κεραμοσκεπείς καλυβίτες.

Τάφος Ι: Αβαθές ορθογώνιο όρυγμα. Περιείχε έναν ακτέριστο νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Εσωτ. διαστ. 1,90×0,47-0,71×0,18 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος ΙΙ: Ορθογώνιο όρυγμα, στο νότιο τμήμα του οποίου είχε λαξευθεί ένας αναβαθμός, μήκ. 0,50 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα υπολείμματα οστών ενός νεκρού τοποθετημένου εκτάδην με το κρανίο προς Β. Κτερίσματα: Μία μελαμβαφής αλατιέρα (Κ 9830) και μία μελανόμορφη λήκυθος (Κ 9834). Εσωτ. διαστ. 2,25×0,55×0,49 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Β.-Ν.

Τάφος ΙΙΙ: Κεραμοσκεπής καλυβίτης σε ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 1,27×0,52×0,29 μ. (ύψος). Περιείχε ακτέριστη παιδική ταφή εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος ΙV: Κεραμοσκεπής καλυβίτης σε ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 1,90×0,48-0,60×0,13 μ. (ύψος). Περιείχε έναν ακτέριστο νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος V: Αβαθές ακανόνιστο λάξευμα με ασαφείς διαστάσεις. Περιείχε ένα νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο στα δυτικά. Προσανατολισμός Α.-Δ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων.

Τάφος VΙ: Αβαθές ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 2,15×0,93×0,22 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος VΙΙ: Ημικατεστραμμένο ορθογώνιο όρυγμα. Στο εσωτερικό του σώζονταν οστά κάτω άκρων ενός νεκρού τοποθετημένου εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Εσωτ. διαστ. 1,40×0,90×0,22 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος VΙΙΙ: Αβαθές ορθογώνιο όρυγμα. Περιείχε έναν ακτέριστο νεκρό εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Τα οστά ήταν αποσαθρωμένα. Εσωτ. διαστ. 1,80×0,87×0,16 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος ΙΧ: Μικρό ορθογώνιο όρυγμα με μια καλυπτήρια πλάκα που βρέθηκε μετατοπισμένη από τον εκσκαφέα. Κοντά της αποκαλύφθηκαν μία τρυφυλλόστομη οινοχόη (Κ 9827), ένα θραυσμένο αγγείο και λίγα όστρακα. Εσωτ. διαστ. 0,75×0,60×0,37 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Β.-Ν.

Τάφος Χ: Ακανόνιστο όρυγμα. Περιείχε αποσαθρωμένο σκελετό εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Κτερίσματα: Κύλικα σε τεμάχια (Κ 9740), θραυσμένος αμφορέας (Κ 9228), ακέραιος αμφορίσκος (Κ 9828). Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν, επίσης, λίγα όστρακα και ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων. Εσωτ. διαστ. 3,35×0,90-1,13 μ.

Τάφος ΧΙ: Αβαθές όρυγμα. Περιείχε ένα νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Περισυνελέγη ένα όστρακο και ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος ΧΙΙ: Αβαθές όρυγμα. Περιείχε ένα νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Ερευνήθηκε κατά το ανατολικό τμήμα του διότι εκτεινόταν πέρα από το όριο του οικοπέδου σε όμορο αγρό με μεγάλη επίχωση. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος ΧΙΙΙ: Αβαθές ορθογώνιο όρυγμα. Ένας ακτέριστος νεκρός με το κρανίο προς Δ. Εσωτ. διαστ. 2,20×0,65×0,11 μ. (ύψος). Προσανατολισμός Α.-Δ.

Από τη στρωματογραφική διερεύνηση του οικοπέδου, εκτός των τάφων περισυνελέγησαν όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, θραυσμένο αγγείο (Κ 9739) και σιδερένια περόνη (Μ 8078).

Άνω Ρεβένια

Σε βάθος από 0,14 έως 0,40 μ. από την ανώτερη επιφάνεια αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκε ημικατεστραμμένος κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζ. διαστ. 1,71×0,51×0,30 μ. (ύψος). Περιείχε σκελετό εκτάδην στο δάπεδό του (στέρεο έδαφος), χωρίς κτερίσματα.

ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΥ ΛΑΜΙΕΩΝ

Δυτικό κράσπεδο πλατείας Πάρκου

Σε διανοιχθέν φρεάτιο για την τοποθέτηση κάδου απορριμμάτων, σε βάθος 1,16 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της πλατείας αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και είχε μήκος 0,95 και ύψος 0,26 μ., εδραζόταν δε στο βραχώδες έδαφος. Ο τοίχος δεν αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος του διότι προχωρούσε εν μέρει κάτω από τη βόρεια παρειά του φρεατίου. Από τον καθαρισμό του περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα ύστερων ελληνιστικών χρόνων, θραύσματα κεραμίδων και ένα όστρεο.

ΕΡΓΑ ΔΕΗ

Συμβολή των οδών Δωδώνης και Παπαφλέσσα

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη τάφρου για την εγκατάσταση καλωδίων της ΔΕΗ ήλθε στο φως ένας ημικατεστραμμένος κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, σε βάθος 0,44 μ. από το οδόστρωμα της οδού Δωδώνης με προσανατολισμό Α.-Δ. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν τμήμα μακρού οστού, αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 11219) και μικκύλη κοτυλίσκη (Κ 11220). Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 11218) και τεμάχια πήλινου ειδωλίου. Τα κτερίσματα χρονολογούνται στους ύστερους κλασικούς χρόνους.

Οδός Σκουφά

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη τάφρου για την εγκατάσταση καλωδίων της ΔΕΗ αποκαλύφθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., σε βάθος 0,65 μ. από το οδόστρωμα της παραπάνω οδού. Οι πώρινες καλυπτήριες πλάκες του τάφου βρέθηκαν στη θέση τους και κατά τόπους στο εσωτερικό των πλευρών του υπήρχαν ίχνη υπόλευκου κονιάματος. Κατά την αφαίρεση του χώματος από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα ελληνιστικής περιόδου, θραύσματα κεραμίδων και θραύσματα χάλκινης στλεγγίδας. Το δάπεδο του τάφου ήταν στο στέρεο έδαφος. Διαστ. 1,90×0,57×0,82 μ. (ύψος).

Μέσα στην ίδια τάφρο, σε απόσταση 22,50 μ. ανατολικά του προαναφερθέντος τάφου, σε βάθος 0,65 μ. από το οδόστρωμα της οδού Σκουφά, εμφανίστηκε πώρινη πλάκα άλλου κιβωτιόσχημου τάφου, του οποίου η διερεύνηση δεν στάθηκε δυνατή, καθώς βρισκόταν κάτω από το πεζοδρόμιο της νότιας πλευράς της οδού.

Οδός Παπαφλέσσα 15

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη τάφρου για την εγκατάσταση γραμμών της ΔΕΗ αποκαλύφθηκε ημικατεστραμμένος κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., σε βάθος 0,45 μ. από το οδόστρωμα της οδού Παπαφλέσσα. Σωζ. διαστ. 0,85×0,35×0,40 μ. (ύψος). Το στέρεο έδαφος αποτελούσε το δάπεδο του τάφου. Περισυνελέγησαν δύο όστρακα ελληνιστικής περιόδου.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΛ

Οδός Δολόπων 17

Κατά τη διάνοιξη αποχετευτικής τάφρου εντοπίστηκε σε βάθος 0,35 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος στρώση ασβεστοκονιάματος (δαπέδου;), διαστ. 1,30×0,50 μ., επάνω στο φυσικό βραχώδες έδαφος της περιοχής. Περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων.

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού, στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης, σε άμεση γειτνίαση με το λόφο του Κάστρου, σε γειτονικές οδούς, εντοπίστηκαν αρχαίοι τάφοι:

Οδός Αργυροκάστρου 1 και 4

Τάφος Ι (Εικ. 9): Θαλαμωτός τάφος, τετράγωνος στην κάτοψη (διαστ. 2,60×2,60 μ.), λαξευμένος στο μαλακό βράχο, με προσανατολισμό Β.-Ν. και είσοδο (πλ. 0,85 μ.), φραγμένη με ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα (διαστ. 1×0,78×0,18 μ.) και αργούς λίθους, προς Ν. Τμήμα του αποκαλύφθηκε κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού, ενώ η καμάρα, ελλειψοειδούς διατομής, είχε καταστραφεί – κατά το δυτικό ήμισυ – από το μηχανικό εκσκαφέα.

Στο εσωτερικό του θαλάμου, ο οποίος ανασκάφηκε με πολλή δυσκολία λόγω της υγρασίας από τα διερχόμενα λύματα, εντοπίστηκαν, επάνω στις διαμορφωμένες στο μαλακό βράχο κλίνες (σε σχήμα Π), διάσπαρτα οστά (και κρανία). Τα κατώτερα πλευρικά τοιχώματα και οι κλίνες έφεραν επίστρωση από κονίαμα. Τα κτερίσματα, στο βόρειο και το βορειοδυτικό κυρίως τμήμα, συνίστανται από τρία πήλινα λυχνάρια (Κ 10741, 10748, 10744)[4], δύο μυροδοχεία (Κ 10736,

4. α) *Ε΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 338-340, πίν. 168, Κ 5436, τύπος ΕΧ 4 (α΄ μισό

Εικ. 9. Λαμία. Έργα ΔΕΥΑΛ. Οδός Αργυροκάστρου 4. Τάφος Ι, από ΒΔ.

10738)[5], πώμα εξάλειπτρου (Κ 10740)[6] αρκετά κομμάτια από πήλινα ειδώλια, θραύσματα γυάλινου αγγείου, χάλκινο κρίκο, σιδερένια λαβίδα, χρυσό έλασμα.

Μέσα στον ταφικό χώρο, αμέσως μετά την είσοδο, διανοίχθηκε το κεντρικό όρυγμα, διαστ. 1,75×0,85-0,78 μ., το οποίο κατέληγε σε βάθος 0,50 μ. με τρεις βαθμίδες, ύψ. 0,20 μ., και ήταν επιχρισμένο σε πολλά σημεία με κονίαμα (ίχνη ερυθράς βαφής). Από αυτό, αλλά και από τα συσσωρευμένα μπάζα στην περιοχή του, περισυνελέγησαν πέντε πήλινα λυχνάρια (Κ 10742, 10747, 10743, 10752, 10749)[7], ένα μυροδοχείο (Κ 10735), χάλκινο στέλεχος και χάλκινο έλασμα, τεμάχια σιδερένιων αντικειμένων, θραύσμα χρυσού ελάσματος, τεμάχια πήλινων ειδωλίων, χρυσό σκουλαρίκι, σφενδόνη χρυσού δαχτυλιδιού, χάλκινο βραχιόλι, λίθινο κομβίο, οστέινη βελόνη, μικροσκοπικό περίαπτο από υαλόμαζα (;), τρία χάλκινα νομίσματα κ.ά.

Ο τάφος, όπως υποδεικνύουν τα ποικίλα ευρήματα, χρησιμοποιήθηκε ίσως από τα τέλη του 3ου, σε όλο το 2ο και σε σημαντικό τμήμα του 1ου αι. π.Χ.

Ο δρόμος, προς Ν., μήκ. 1,67 μ., διαμορφώνεται στο μαλακό βράχο από τρεις υποτυπώδεις και απότομους αναβαθμούς, μέσ. ύψ. 0,20 μ., και οδηγεί σε έναν προθάλαμο, διαστ. 1,50×0,90 μ. Απέδωσε και ο ίδιος ευρήματα: αρκετά θραύσματα ειδωλίων και τέσσερις λύχνους (Κ 10750, 10745, 10746, 10751) του 2ου και του 1ου αι. π.Χ.[8].

Τάφος ΙΙ: Κεραμοσκεπής-καλυβίτης (διαστ. 1,01×0,39×0,55 μ.), με προσανατολισμό Α.-Δ. Κοντά στην εξωτερική νοτιοανατολική γωνία του τάφου περισυνελέγη ένας ακέραιος άβαφος αρυτήρας (Κ 10739) του 2ου αι. π.Χ. ή και των αρχών του 1ου αι. π.Χ.[9]. Στο εσωτερικό εντοπίστηκε κρανίο παιδιού με προσανατολισμό προς Δ. Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκε άωτο φιαλίδιο (Κ 10737), λίγο πρωιμότερο[10].

Τάφος ΙΙΙ (αμέσως προς Ν. του Τ ΙΙ): Διατηρούνταν μια ορθογώνια πωρολιθική πλάκα (διαστ. 0,52×0,53×0,43 μ.) με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και κεντρικό λάξευμα (διαστ. 0,36×0,27×0,26 μ.) στην άνω επιφάνεια. Ήταν κατεστραμμένη στη νοτιοδυτική πλευρά από το μηχανικό εκσκαφέα. Έξω από την ταφική κατασκευή (σαρκοφάγος;) περισυνελέγησαν λίγα όστρακα και κεραμίδες, ενώ στο εσωτερικό σώζονταν λίγα οστά, συνοδευόμενα από μια σιδερένια εφηλίδα και ένα ακέραιο βολβόσχημο μυροδοχείο του πρώιμου 1ου αι. π.Χ.[11].

Οδός Χειμάρας

Στο νότιο πρανές του διανοιχθέντος χάνδακα, εμφανίστηκε τμήμα θαλαμωτού τάφου (σωζ. διαστ. 1,15×1,30 μ.), λαξευμένου στο μαλακό βράχο, αρκετά κατεστραμμένου, στο εσωτερικό του οποίου είχε καταπέσει το βόρειο τμήμα της καμάρας, λόγω της καταστροφής της από το μηχανικό εκσκαφέα. Εξάλλου, το νότιο τμήμα του τάφου δεν αποκαλύφθηκε, επειδή εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα και το πεζοδρόμιο της παραπάνω οδού. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Εντός του θαλάμου εντοπίστηκε ορθογώνιος λάκκος, σωζ. μήκ. 1, πλ. 0,67 και ύψ. 0,60 μ.

Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν οστά και δύο λυχνάρια, τα οποία τον εντάσσουν χρονολογικά στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[12].

Σημειώνεται ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι ήταν εντεταγμένοι στο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, η χρήση του οποίου εκτείνεται από τους ελληνιστικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους· τμήματά του είχαν αποκαλυφθεί σε παλαιότερες ανασκαφές[13].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΔΗ

1ου αι. π.Χ.-α΄ τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.). β) *Agora* IV, σ. 109-110, πίν. 17, αριθ. 467 (τελευταίο τέταρτο 2ου-α΄ τέταρτο 1ου αι. π.Χ.). γ) *Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 369-371, τύπος ΦΕ2 (2ος αι. π.Χ.).

5. *ΑΔ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 62-63, Σχέδ. 26, αριθ. 1723 (τέλη 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.) και σ. 58, Σχέδ. 23, αριθ. 1792 (β΄ μισό 2ου αι. π.Χ.).

6. *ΑΔ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 196 (2ος αι. π.Χ.).

7. α) Σ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992, σ. 186-190, εικ. 11, ΠΛ 11 (τέλη 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.). β) *Γ΄ΕλλΚερ*, ό.π., πρβλ. πίν. 277, ΒΕ 8586 (2ος αι. π.Χ.). γ) Δρούγου, ό.π., σ. 198-199, πίν. 51, ΠΛ 11. δ) *Γ΄ΕλλΚερ*, ό.π., πίν. 277, ΒΕ 8593. ε) *Ε΄ΕλλΚερ*, ό.π., σ. 337-338, πίν. 168, Κ 6328, ΕΧ 3 (2ος αι. π.Χ.).

8. α-β) *Agora* IV, σ. 109-110, αριθ. 467-471 (τελευταίο τέταρτο 2ου-α΄ τέταρτο 1ου αι. π.Χ.). *Γ΄ΕλλΚερ*, ό.π., πίν. 277, ΒΕ 8573 (κυρίως α΄ μισό 2ου αι. π.Χ.). γ) *Ε΄ΕλλΚερ*, ό.π., ΕΧ 4 (α΄ μισό 1ου αι. π.Χ.-α΄ τέταρτο 1ου αι. μ.Χ. ή και αργότερα). δ) *Agora* IV, σ. 111-112, αριθ. 475 (τέλη 2ου και αρχές 1ου αι. π.Χ.).

9. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 121, Π 1376, 1378, 1525, σχέδ. 16 (α΄ μισό 2ου έως και α΄ μισό 1ου αι. π.Χ.).

10. Ό.π., Π 1430 και Π 1367 (τέλη 3ου- α΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.).

11. *ΑΔ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 63, αριθ. 1704, Σχέδ. 26.

12. *Agora* VII, πίν. 27, αριθ. 1417 (2ος-3ος αι. μ.Χ.) και πίν. 38-39 (5ος και 6ος αι. μ.Χ.).

13. Βλ. ενδεικτικά, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 164-166 (Αργυροκάστρου 4)· 42 (1987): Χρονικά, σ. 215-217 (οδός Μαλιέων)· 43 (1988): Χρονικά, σ. 205-208 (Ποσειδώνος 55Α).

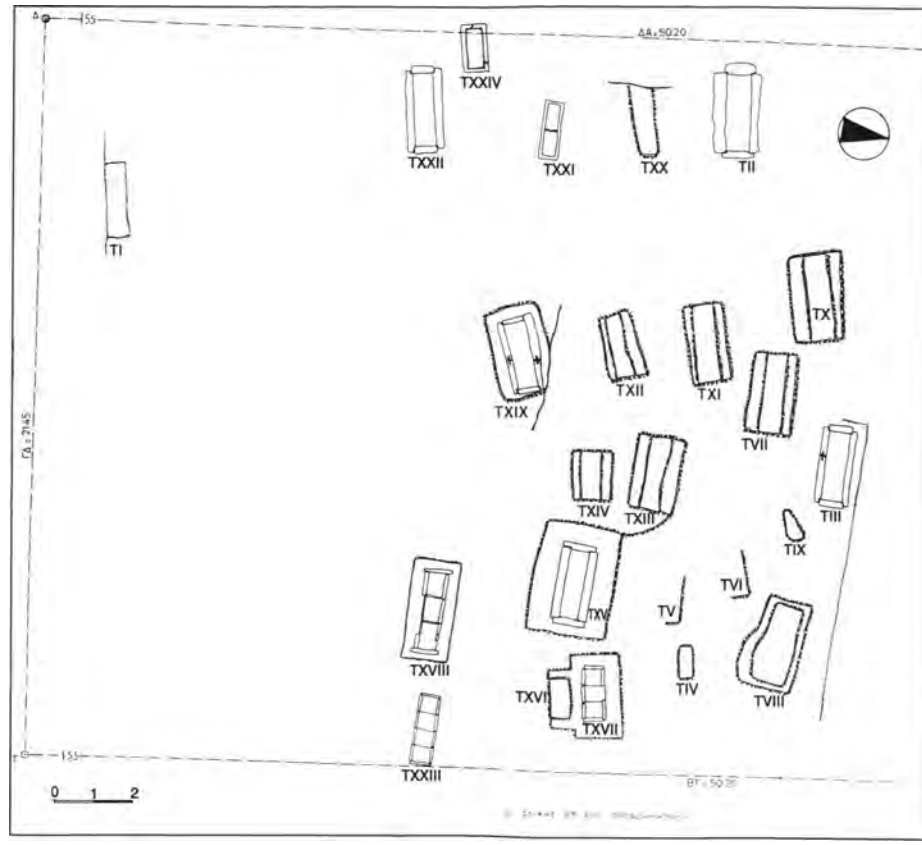

Εικ. 10. Αχινός. Δημοτική οδός. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αχινός

Δημοτική οδός (οικόπεδο Ι. Αρμυριώτη)

Στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 10), που βρίσκεται στη δυτική είσοδο του Δημοτικού Διαμερίσματος Αχινού του Δήμου Εχιναίων, κατά την εκσκαφή για την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης (Εικ. 11). Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι, 14 λάκκοι, τρεις κεραμοσκεπείς, μία μικρή λίθινη σαρκοφάγος και μία πήλινη λάρνακα, συνολικά 24 τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο όμορο προς Ν. και Α. οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Παπαδημητρίου είχαν ερευνηθεί στο παρελθόν πέντε κιβωτιόσχημοι συλημένοι τάφοι[14].

Η πρώτη φάση εργασιών μετά τη μερική εκσκαφή του νοτιοανατολικού, δυτικού και βορειοδυτικού τμήματος του οικοπέδου περιελάμβανε τη διαίρεση της οικοδομήσιμης έκτασης σε δύο τομές και τη στρωματογραφική διερεύνησή τους, από την οποία προήλθαν όστρακα αγγείων, θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα ειδωλίων, θραύσματα οστών, όστρεα και σιδερένια καρφιά. Από τα μπάζα της εκσκαφής του οικοπέδου περισυνελέγησαν ελλιπές πώμα πυξίδας (Κ 10294), ελάχιστα όστρακα και τμήμα ειδωλίου.

Εικ. 11. Αχινός. Δημοτική οδός. Άποψη του νεκροταφείου από Δ.

14. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 196-197.

Τάφος Ι: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 2,05×0,55×0,35 μ. (ύψος). Μέσα στον τάφο βρέθηκαν κακής διατήρησης οστά σκελετού τοποθετημένου εκτάδην, με το κρανίο στα ανατολικά. Ο νεκρός ήταν ακτέριστος, προφανώς τοποθετημένος σε ξύλινο φορείο, από το οποίο διασώθηκαν και περισυνελέγησαν 14 σιδερένια καρφιά περιμετρικά του σκελετού. Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν, επίσης, ελάχιστα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων.

Τάφος ΙΙ: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,09×0,60×0,85 μ. (ύψος), κατασκευασμένος από αδρά λαξευμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Η δυτική καλυπτήρια βρέθηκε στη θέση της, ενώ από την ανατολική βρέθηκε στη θέση του ένα μικρό τμήμα και ένα μεγαλύτερο ήταν πεσμένο στο εσωτερικό του τάφου. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν λίγα όστρακα κυρίως μυροδοχείων, θραύσμα κεραμίδας και τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας (Μ 8514).

Τάφος ΙΙΙ: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,85×0,56×0,79 μ. (ύψος), κατασκευασμένος από αδρά λαξευμένες πώρινες πλάκες. Η νότια μακρά πλευρά του κιβωτίου αποτελούνταν από δύο τμήματα συνδεδεμένα στο ανώτερο τμήμα τους με μολυβδοχοημένο σιδερένιο πειόσχημο σύνδεσμο. Οι καλυπτήριες δεν βρέθηκαν. Στο γεμάτο χώμα εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν κακής διατήρησης οστά ταφής εκτάδην με το κρανίο προς Δ. και οστά ανακομιδής. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν χάλκινο ενώτιο (Μ 8442), ελάχιστα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων. Εξωτερικά του τάφου περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, θραύσμα κεραμίδας, γυναικείο ειδώλιο και μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο (Κ 11222).

Τάφος ΙΥ: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 0,87×0,36×0,38 μ. (ύψος). Από το εσωτερικό (Εικ. 12) περισυνελέγησαν δύο σώματα λεκανίδων (Κ 10015, 10002), δύο θραυσμένες κύλικες-σκύφοι (Κ 10001, 10040) και τμήμα γυναικείου ειδωλίου. Εξωτερικά του λαξεύματος και βόρεια αυτού βρέθηκαν υδρίσκη (Κ 10048), ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, θραυσμένο ειδώλιο υδριαφόρου, θραύσματα δέκα γυναικείων ειδωλίων και ελάχιστα όστρακα.

Τάφος V: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 0,90×0,44×0,21 μ. (ύψος). Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν τμήμα λαβής μελαμβαφούς κανθαρίσκου και αρτόσχημη αγνύθα. Ελάχιστα θραύσματα ειδωλίου βρέθηκαν σε απόσταση 1,50 μ. νότια του τάφου.

Τάφος VI: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 1,60×0,60×0,17 μ. (ύψος). Δεν υπήρχαν ευρήματα μέσα στον τάφο.

Τάφος VII: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 2×1,13×1,18-1,41 μ. (ύψος). Πάνω στο περιχείλωμα βρέθηκαν θραύσματα γυναικείων ειδωλίων και λίγα όστρακα. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν κακής διατήρησης οστά κάτω άκρων, μόνωτη κύλικα-σκύφος (Κ 9999), θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας (Μ 8894) και θραύσματα γυναικείων ειδωλίων.

Τάφος VIII: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 2,45×1,25×0,80 μ. (ύψος). Ο τάφος ήταν καλυμμένος με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες η ανατολική βρέθηκε στη θέση της και θραύσματα της δυτικής βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Πάνω από τις καλυπτήριες περισυνελέγησαν λίγα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων. Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν στάμνες σε τεμάχια (Κ 11213), λίγα όστρακα κυρίως μυροδοχείων, αρκετά θραύσματα κεραμίδων, στόμιο γυάλινου μυροδοχείου, τέσσερα ληκύθια: θραυσμένο μελαμβαφές ληκύθιο με ριπιδωτή διακόσμηση (Κ 10047), ακέραιο όμοιο (Κ 9888), θραυσμένο μελαμβαφές ληκύθιο (Κ 9899) και αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 10018). Τα εσωτερικά τοιχώματα του λαξεύματος ήταν επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα.

Εικ. 12. Αχινός. Δημοτική οδός. Ο τάφος ΙΥ.

Τάφος ΙΧ: Μικρό ωοειδές λάξευμα, διαστ. 0,70×0,32×0,15-0,27 μ. (ύψος).

Τάφος Χ: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 2,22×1,37×0,91 μ. (ύψος). Πάνω στο περιχείλωμα βρέθηκαν δύο ορθογώνιες πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Πάνω από τις καλυπτήριες περισυνελέγησαν πολλά όστρακα κυρίως πινακίων, ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων, ελλιπές μυροδοχείο (Κ 10191) και θραυσμένη οινοχόη (Κ 19972). Στο ανατολικό τμήμα του εσωτερικού του διατηρούνταν ελάχιστα υπολείμματα κάτω άκρων σκελετού τοποθετημένου εκτάδην. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν τρία ακέραια πινάκια (Κ 9746, 9748, 9755), τέσσερα θραυσμένα πινάκια (Κ 9749, 9752, 9753, 9760), λίγα όστρακα, όστρεο και κακής διατήρησης οστά ανακομιδής.

Τάφος ΧΙ: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 2,15×0,90×1,15 μ. (ύψος). Από την ανώτερη επιφάνεια του εδάφους έως το επίπεδο του περιχειλώματος περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, θραυσμένος αμφορέας, δύο ελλιπή πινάκια (Κ 10060, 10059) και θραύσματα κεραμίδων. Στο ταφικό όρυγμα υπήρχαν σκελετικά λείψανα δύο ενηλίκων και ενός βρέφους τοποθετημένων εκτάδην με τα κρανία προς Δ. Οι νεκροί

ήταν κτερισμένοι με επτά πινάκια που βρέθηκαν θραυσμένα (Κ 10062, 10034, 10035, 10033, 10057, 10036, 9727), μία πρόχου (Κ 10073) και δύο μυροδοχεία (Κ 9878, 10190). Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν, επίσης, ελάχιστα όστρακα και λίγα θραύσματα κεραμίδων.

Τάφος XII: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 1,80×0,95×1,05 μ. (ύψος). Πάνω στο περιχείλωμα βρέθηκαν θραύσματα καλυπτήριων κεραμίδων. Από την επίχωση που κάλυπτε τις κεραμίδες περισυνελέγησαν θήλαστρο (Κ 9903), τρεις μικκύλοι καλαθίσκοι, από τους οποίους ο ένας ήταν ελλιπής κατά τη λαβή (Κ 9906, 9905, 10005), μικκύλος πιθαμφορέας (Κ 10006), ελλιπής χάλκινη περόνη (Μ 8312), τμήμα σιδερένιας περόνης (Μ 8092). Στο κυρίως ταφικό λάξευμα υπήρχαν κακής διατήρησης υπολείμματα δύο σκελετών, εκτάδην τοποθετημένων με τα κρανία προς Δ., κτερισμένων με επτά πινάκια που βρέθηκαν θραυσμένα (Κ 10056, 10054, 10052, 10000, 10064, 10039, 10065), λάγυνο (Κ 10295), λύχνο (Κ 9897), σιδερένιο εγχειρίδιο που βρέθηκε θραυσμένο (Μ 8414α,β) και χάλκινη πόρπη που βρέθηκε θραυσμένη (Μ 8629). Από το κυρίως ταφικό λάξευμα περισυνελέγησαν, επίσης, λίγα όστρακα και τμήματα ειδωλίου.

Τάφος XIII: Καλυβίτης κεραμοσκεπής σε ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 1,95×1,15×1,19 μ. (ύψος). Πάνω από τις καλυπτήριες περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, οστό, σιδερένιο καρφί (Μ 8094), ελλιπής σιδερένια στλεγγίδα, πέντε θραυσμένα πινάκια (Κ 10067, 10068, 10058, 10053, 10063), θραυσμένος αμφορίσκος (Κ 10045), θραύσματα ειδωλίων. Στο κυρίως ταφικό λάξευμα υπήρχαν κακής διατήρησης οστά των άκρων σκελετού στραμμένου προς Ν. με το κρανίο προς Δ. Από το κυρίως ταφικό λάξευμα περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, ελλιπές πινάκιο (Κ 10066) και τμήμα ειδωλίου.

Τάφος XIV: Ορθογώνιο λάξευμα με περιχείλωμα, διαστ. 1,25×1,05×0,72 μ. (ύψος). Από την επίχωση που κάλυπτε το κυρίως ταφικό όρυγμα περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων, πέντε ακέραια αρυβαλλοειδή ληκύθια (Κ 9880, 9883, 9881, 9886, 9887), δύο όμοια θραυσμένα (Κ 9997, 10207), θραύσματα γυναικείων ειδωλίων, πέντε θραυσμένα γυναικεία ειδώλια, ελλιπές ομοίωμα κώδωνα (Δ 11165), θραυσμένο ειδώλιο σατύρου και πήλινη γυναικεία προτομή. Στο κυρίως ταφικό λάξευμα υπήρχε παιδική ταφή, από την οποία δεν εντοπίστηκαν σκελετικά λείψανα. Εντός του ταφικού λαξεύματος περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, διάσπαρτα θραύσματα γυναικείων ειδωλίων, αρυβαλλοειδές ληκύθιο με πλαστική επίθετη διακόσμηση (Κ 10295), πέντε θραυσμένα αρυβαλλοειδή ληκύθια (Κ 10204, 10202, 10201, 10206, 10208), δύο ακέραια αρυβαλλοειδή ληκύθια (Κ 10017, 9882), ελλιπές αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 10203), μελαμβαφές άωτο ακέραιο σκυφίδιο (Κ 9762).

Τάφος XV: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,89×0,51×0,57 μ. (ύψος). Ασβεστολιθικές πλάκες αποτελούσαν τα τοιχώματα, το δάπεδο και τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου. Ίχνη επιχρίσματος ερυθρού χρώματος υπήρχαν στη δυτική καλυπτήρια και στο εσωτερικό της νότιας πλευράς. Πάνω από τις καλυπτήριες βρέθηκαν αρκετά όστρακα, ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα ειδωλίων, ακέραια σιδερένια στλεγγίδα και θραυσμένο ειδώλιο αγριόχοιρου. Στο εσωτερικό του τάφου, που περιείχε λίγο χώμα, υπήρχαν σκελετικά λείψανα κακής διατήρησης δύο νεκρών εκτάδην με τα κρανία προς Δ. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν οξυπύθμενος αμφορέας (Κ 10640), ελλιπής λύχνος (Κ 10293), δύο θραυσμένα μυροδοχεία (Κ 10200, 10199), θραυσμένο πινάκιο (Κ 9750), θραυσμένο χάλκινο κάτοπτρο (Μ 8556), τέσσερα ακέραια πινάκια (Κ 9747, 9764, 9758, 10051), ελλιπές πινάκιο (Κ 10004), δύο πρόχοι (Κ 9900, 10070), λύχνος (Κ 9910), τρία ελλιπή μυροδοχεία (Κ 10197, 10198, 10199), δύο ακέραια μυροδοχεία (Κ 9902, 9894), δύο θραυσμένα μυροδοχεία (Κ 9896, 10192), θραυσμένο άωτο σκυφίδιο (Κ 10050), θραυσμένο μολύβδινο αγγείο, θραύσματα ειδωλίων και όστρακα.

Εικ. 13. Αχινός. Δημοτική οδός. Τάφοι XVI και XVII.

Σε ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 2×1,87 μ., βρέθηκαν οι *τάφοι XVI* και *XVII* (Εικ. 13). Από την επίχωση που κάλυπτε το λάξευμα περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, πολλά θραύσματα καλυπτήριων κεραμίδων και αρκετά θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος XVI: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, διαστ. 1×0,50×0,39 μ. (ύψος). Οι κεραμίδες που κάλυπταν τον τάφο ήταν θραυσμένες και έφεραν κατά τόπους ραβδώσεις. Μικρές πέτρες είχαν τοποθετηθεί περιμετρικά πάνω στις κεραμίδες. Εξωτερικά του τάφου περισυνελέγησαν θραυσμένη λάγυνος (Κ 10071), χάλκινη στλεγγίδα (Μ 8437) και τμήμα χάλκινης στλεγγίδας (Μ 8210). Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν θραυσμένα πινάκια (Κ 10032, 10003, 10031, 10055), τμήμα ληκυθίου (Κ 10074), θραυσμένη πήλινη προτομή, τμήματα σιδερένιων καρφιών (Μ 8108, 8144, 8519α, β), θραύσματα σιδερένιου ελάσματος (Μ 8359α-γ).

Τάφος XVII: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,35×0,45×0,33 μ. (ύψος). Το κιβώτιο του τάφου αποτελούνταν από τρεις τετράγωνες πήλινες πλάκες στις μακρές πλευρές και στο δάπεδο και από μία στις στενές πλευρές. Οι καλυπτήριες πήλινες πλάκες του τάφου ήταν θραυσμένες και σώζονταν αποσπασματικά. Πάνω στις κα-

λυπτήριες βρέθηκαν οστά ανακομιδών κακής διατήρησης. Εξωτερικά του τάφου περισυνελέγησαν όστρακο, θραύσμα κεραμίδας, πινάκιο (Κ 10061), γυναικείο ειδώλιο και σιδερένιο καρφί (Μ 8090). Στο εσωτερικό του τάφου, στο δυτικό τμήμα διατηρούνταν οστά του κρανίου. Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν λάγυνος (Κ 10044), θραυσμένο άωτο σκυφίδιο (Κ 10016), ελάχιστα όστρακα, λίγα θραύσματα ειδωλίων, θραύσματα γυάλινου αγγείου, μία ακέραιη και μία θραυσμένη σφαιρικές χάντρες, τόξο πόρπης (Μ 8513) και 18 σιδερένια καρφιά.

Τάφος XVIII: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,10×0,45×0,54 μ. (ύψος). Το κιβώτιο του τάφου αποτελούνταν από τρεις ορθογώνιες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,70×0,57 μ., στις μακρές πλευρές και στο δάπεδο και από μία στις στενές πλευρές. Οι όμοιες με τις παραπάνω καλυπτήριες πλάκες του είχαν σπάσει και θραύσματά τους βρέθηκαν στο εσωτερικό. Από την επίχωση που κάλυπτε τον τάφο περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, θραύσματα ειδωλίων, θραύσματα κεραμίδων, θραυσμένη σιδερένια στλεγγίδα. Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχαν ελάχιστα, κακής διατήρησης οστά, θραυσμένος αρυτήρας (Κ 10043), μελαμβαφής σκύφος (Κ 10041), θραυσμένη χάλκινη στλεγγίδα (Μ 8895α-δ), λεκανίδα με πώμα (Κ 9908) και άωτο σκυφίδιο (Κ 9761).

Τάφος XIX: Κιβωτιόσχημος στο μέσον ορθογώνιου ορύγματος στο φυσικό πέτρωμα, διαστ. 2,60×1,40-1,60 μ. Από την επίχωση που κάλυπτε το λάξευμα περισυνελέγησαν λίγα όστρακα και ελάχιστα θραύσματα ειδωλίων. Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,87×0,57×0,80 μ. (ύψος). Τα τοιχώματά του αποτελούνταν από ορθογώνιες αδροπελεκημένες πλάκες από πωρόλιθο. Δύο ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό κάλυπταν τον τάφο. Η κάθε μακρά πλευρά αποτελούνταν από δύο πλάκες συνδεδεμένες με μολύβδινους πειόσχημους συνδέσμους. Οι εσωτερικές όψεις των πλευρών του ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς βρέθηκαν θραυσμένη σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινη στλεγγίδα, ψαλίδι (Μ 8580), θραυσμένο αγγείο. Στη βόρεια γωνία του λαξεύματος βρέθηκαν αμφορέας (Κ 10291), θραυσμένος αμφορέας (Κ 10637) και οξυπύθμενος αμφορέας (Κ 9926). Ο τάφος δεν περιείχε χώμα. Από το εσωτερικό περισυνελέγη στάμνος με πώμα με ζωγραφιστή διακόσμηση (Κ 11212) και πινάκιο (Κ 10292). Εντός του στάμνου βρέθηκαν απανθρακωμένα οστά, δύο μυροδοχεία (Κ 11210, 11209) και χρυσά λογχόσχημα φύλλα σε τεμάχια. Περισυνελέγησαν, επίσης, οινοχόη (Κ 9909), οκτώ ακέραια πινάκια (Κ 9743, 9751, 9744, 9754, 9747, 10030, 9759, 9757), δύο θραυσμένα πινάκια (Κ 10038, 9745), ελλιπές πινάκιο (Κ 10037), δύο ακέραια μυροδοχεία (Κ 9891, 9893), ελλιπές μυροδοχείο (Κ 10193), δύο θραυσμένα μυροδοχεία (Κ 10196, 10194), λάγυνος (Κ 9901), ρυτό σε μορφή κεφαλής ταύρου (Κ 9912) και ελάχιστα όστρακα. Οστά πολύ κακής διατήρησης βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου. Στο δυτικό τμήμα του υπήρχαν υπολείμματα δύο τουλάχιστον κρανίων και ανάμεσά τους αρκετά λογχόσχημα χρυσά φύλλα από στεφάνι.

Τάφος XX: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 1,95×0,47 μ. Ο τάφος περιείχε ελάχιστα οστά κακής διατήρησης κάτω άκρων νεκρού τοποθετημένου εκτάδην με το κρανίο προς Δ., σώμα πυξιδίου (Κ 10042), πώμα λεκανίδας (Κ 9756), αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 9885), μελαμβαφές ληκύθιο με ριπιδωτή διακόσμηση (Κ 10046).

Τάφος XXI: Ορθογώνια πήλινη λάρνακα με θραυσμένα τοιχώματα, διαστ. 1,42×0,33×0,41 μ. (ύψος) εντός ορθογώνιου ορύγματος, διαστ. 1,73×0,74×0,88 μ. Οι τετράγωνες καλυπτήριες πλάκες του τάφου ήταν θραυσμένες και πεσμένες στο εσωτερικό του. Περισυνελέγησαν μικκύλη τριφυλλόστομη οινοχόη (Κ 9879), θραυσμένο σώμα πυξιδίου (Κ 10049), θραύσματα γυναικείου ειδωλίου, όστρακα ληκυθίου ανάμεσα στα θραύσματα των καλυπτηρίων που σώζονταν στην ανώτερη επιφάνεια. Στο εσωτερικό βρέθηκε σχεδόν ακέραιο γυναικείο ειδώλιο, θραύσματα ειδωλίων και θραύσμα κεραμίδας.

Τάφος XXII: Κιβωτιόσχημος στο μέσον ορθογώνιου ορύγματος στο φυσικό μαλακό βράχο, διαστ. 2,70×1,33 μ. Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,98×0,53×0,83 μ. (ύψος). Το εσωτερικό των πλευρών του τάφου και η ανώτερη επιφάνεια των τοιχωμάτων ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα. Τις καλυπτήριες του τάφου αποτελούσαν τρεις ανισομεγέθεις ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες. Εφαπτόμενος στη δυτική πλάκα βρέθηκε ένας ορθογώνιου σχήματος ασβεστόλιθος, διαστ. 0,60×0,17×0,13 μ. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν όστρακο και σιδερένια στλεγγίδα. Ο τάφος δεν ήταν γεμάτος χώμα. Στο εσωτερικό του (Εικ. 14) υπήρχε σκελετός που διατηρούνταν σε αρκετά καλή κατάσταση, εκτάδην, με το κρανίο δυτικά. Κτερίσματα: οξυπύθμενος αμφορέας (Κ 11211), άωτο σκυφίδιο (Κ 9763), ελλιπές πινάκιο (Κ 10069), μυροδοχείο (Κ 9895), πρόχους (Κ 9925) και πινάκιο (Κ 9775), μέσα στο οποίο βρέθηκε μυροδοχείο (Κ 9892).

Τάφος XXIII: Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,79×0,44×0,42 μ. (ύψος) εντός ορθογώνιου ορύγματος, διαστ. 2,55×0,95 μ. Οι πλευρές του τάφου αποτελούνταν από τέσσερις τετράγωνες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,46×0,46 μ., στις μακρές πλευρές και στο δάπεδο και από μία όμοια στις στενές πλευρές. Στο εσωτερικό των πλευρών διατηρούνταν κατά τόπους ασβεστοκονίαμα. Οι ορθογώνιες πήλινες πλάκες που κάλυπταν τον τάφο βρέθηκαν θραυσμένες και πεσμένες στο εσωτερικό του. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν διάσπαρτα θραύσματα ειδωλίων, δύο κεφαλές γυναικείων ειδωλίων και ακέραιο ληκύθιο (Κ 9884) πάνω στην ανατολική καλυπτήρια πλάκα. Από το εσωτερικό, όπου διατηρούνταν οστά άκρων νεκρού τοποθετημένου εκτάδην με το κρανίο προς Δ., περισυνελέγησαν τμήματα ειδωλίων.

Τάφος XXIV: Λίθινη λάρνακα, διαστ. 1,11×0,47×0,33 μ. (ύψος) εντός ορθογώνιου ορύγματος, διαστ. 1,65×0,95 μ. Οι πήλινες πλάκες που κάλυπταν τον τάφο βρέθηκαν θραυσμένες και πεσμένες στο εσωτερικό του. Πάνω από τις καλυπτήριες είχαν τοποθετηθεί αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Κ 10205), δύο ειδώλια ανδρικών μορφών, σιδερένιος σαυρωτήρας (Μ 8626) και χάλκινη αιχμή βέλους (Μ 8363).

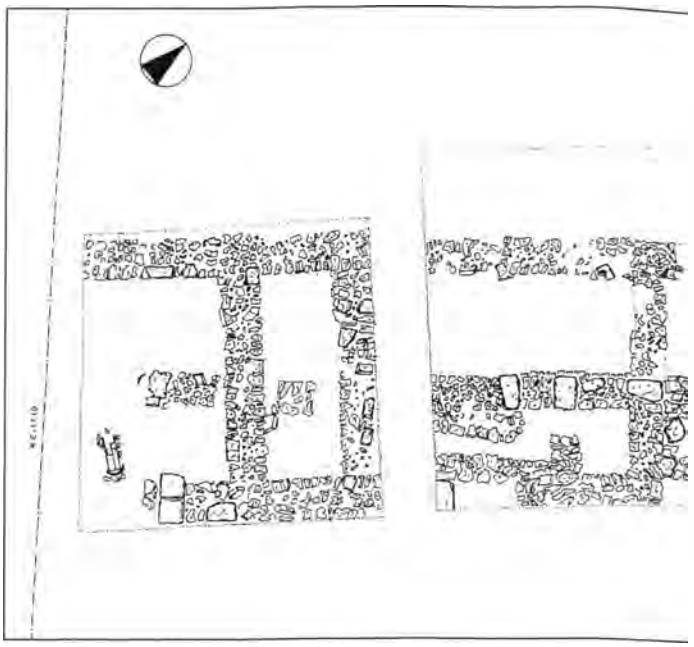

Εικ. 14. Αχινός. Δημοτική οδός. Τάφος XXII.

Μετά την τελική φωτογράφηση, αφαιρέθηκαν οι πήλινες πλάκες των τάφων XVII, XVIII, XXIII και οι λάρνακες XXI και XXIV, και μεταφέρθηκαν στον προαύλειο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας και στην αποθήκη της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ. Οι πλάκες των κιβωτιόσχημων τάφων II, III, XV, XIX, XXII καταχώστηκαν σε όρυγμα στο νότιο χώρο του οικοπέδου συνοδευόμενες από μικρά θραύσματα κεραμίδων με τον αριθμό κάθε τάφου και την ημερομηνία κατάχωσης.

Αταλάντη

Οικόπεδο «Κ. και Α. Βάγια Α.Ε.»

Στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 15-16) σε δημοτική οδό στην Αταλάντη μετά από αίτηση των ιδιοκτητών για την ανέγερση αγροτικής αποθήκης ερευνήθηκε ο χώρος, δοκιμαστικά κατ' αρχήν και στη συνέχεια συστηματικά, σε βαθύτερο επίπεδο από τη στάθμη της εκσκαφής. Κατά το παρελθόν είχαν ανασκαφεί αρχαιότητες σε όλα τα γειτονικά οικόπεδα, μεταξύ των οποίων και στο όμορο προς Ν. οικόπεδο των ίδιων ιδιοκτητών[15].

Σε όλη την έκταση του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες, οι οποίες κλιμακώνονται χρονολογικά από τους ελληνιστικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως από Ν. προς Β.: α) Τμήματα οκτώ διαδοχικών χώρων οικοδομήματος υστερορωμαϊκών χρόνων, η συνέχεια του οποίου εκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις έξω από τα όρια του οικοδομήσιμου χώρου. Οι περισσότεροι χώροι, οι οποίοι έχουν αποκαλυφθεί τμηματικά, εκτείνονται στα ανατολικά επιμήκους τοίχου, ο οποίος διατρέχει το χώρο με κατεύθυνση Β.-Ν. β) Πέντε συνεχόμενοι χώροι άλλου οικοδομήματος, το οποίο ανήκει σε μεταγενέστερη φάση της ίδιας περιόδου. γ) Επτά αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι και σπαράγματα τοίχων και αρχιτεκτονικών μελών οικοδομημάτων των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, επάνω στα οποία εδράστηκαν ορισμένες μεταγενέστερες κατασκευές. Στο εσωτερικό των δωματίων βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφοι, οι οποίοι περιείχαν ακτέριστες παιδικές ταφές. Τα οικοδομήματα ήταν στεγασμένα, όπως αποδεικνύουν τα στρώματα καταστροφής από σπασμένες κεραμίδες, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τόπους. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, τμήματα δαπέδων, τμήματα κυλινδρικών αγωγών και θραύσματα μαρμάρινων πλακιδίων.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων, τα οποία περισυνελέγησαν από τις επιχώσεις των κτιρίων, περιλαμβάνονται χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και υστερορωμαϊκών χρόνων, χάλκινες και οστέινες περόνες, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, πήλινα πηνία και αγνύθες, θραύσματα γυάλινων αγγείων κ.ά. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία συνόλου πήλινων αγγείων σε ένα από τα στρώματα καταστροφής – μεταξύ αυτών και λύχνοι του 2ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ. – και μιας ερμαϊκής στήλης.

15. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 178.

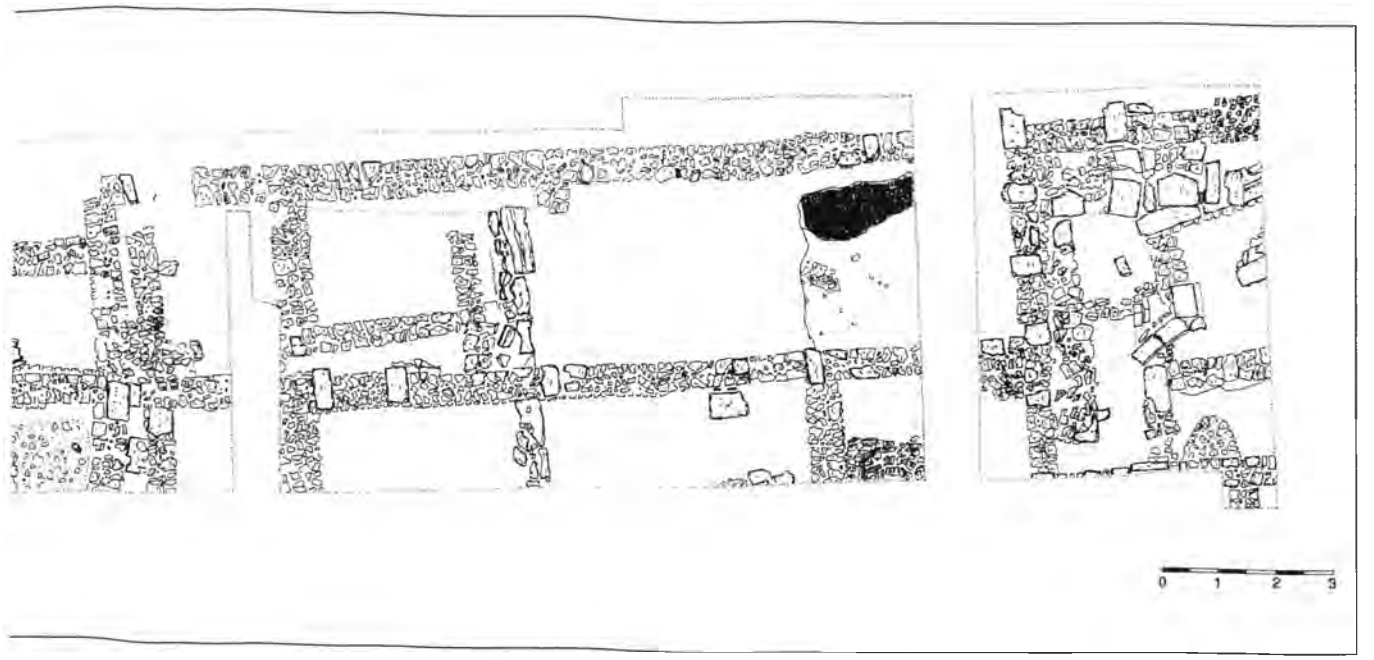

Εικ. 15. Αταλάντη. Οικόπεδο «Κ. και Α. Βάγια. Α.Ε.». Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 16. Αταλάντη. Οικόπεδο «Κ. και Α. Βάγια Α.Ε.». Άποψη της ανασκαφής από Β.

Με απόφαση του ΤΣΜΣΕ τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Οδός Πινδάρου (οικόπεδο Δ. Τζίντζιρα)

Κατά την εκσκαφή βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο και σε βάθος 2,65 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.- Ν., σωζ. ορατού μήκ. 2,45, πλ. 0,65 και ύψ. 0,32 μ. Ο τοίχος, οικοδομημένος από αργούς λίθους και λιθοπλίνθους από πωρόλιθο σε β' χρήση, πατούσε σε δάπεδο από κονίαμα, του οποίου σώζεται τμήμα στη δυτική πλευρά του, διαστ. 0,20×0,70 μ. Στην ανατολική πλευρά του σκάμματος σωζόταν το υπόστρωμα του δαπέδου κατασκευασμένο από πηλό και μικρά βοτσαλάκια. Από τις επιχώσεις περισυνελέγησαν λίγα χονδροειδή όστρακα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 26 (οικόπεδο Ι. Τσιώκου)

Με αφορμή την ανέγερση νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε το δυτικότερα γνωστό τμήμα αρχαίας οχύρωσης της πόλης. Το τείχος, σωζ. μήκ. 6,50, μέγ. πλ. 2,90 μ., αποτελείται από ορθογώνιες ισόδομες λιθοπλίνθους σωζόμενες σε ύψος δύο δόμων (0,50 μ.) με το μεταξύ τους διάστημα γεμισμένο με αργούς λίθους, κεραμίδες και κονίαμα. Η συνέχεια του τείχους, η οποία προς Δ. εκτείνεται εκτός των ορίων του οικοπέδου, διακόπτεται κατά πλάτος από επιμήκη πήλινο αγωγό κυκλικής διατομής με κατεύθυνση Δ.-ΝΑ. Ο αγωγός, σωζ. μήκ. 18 και μέγ. πλ. 0,80 μ., είχε επένδυση από κονίαμα, αργούς λίθους και κεραμίδες.

Από τον καθαρισμό του τείχους περισυνελέγη χονδρή άτυπη κεραμική, ενώ οι διαταραγμένες επιχώσεις στο ερευνημένο τμήμα του οικοπέδου απέδωσαν κεραμική που κλιμακώνεται

από τους ύστερους ελληνιστικούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, δύο αγνύθες – μία αρτόσχημη και μία πυραμιδόσχημη – και ελλιπές πήλινο πηνίο.

Θέση Άγιος Βασίλειος (αγρός Σ. Καραγιώργου)

Στον παραπάνω αγρό και κατά τις εργασίες διαμόρφωσης με εκσκαφικό μηχάνημα εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, όλοι με προσανατολισμό Δ.-Α.

ΤΙ: Καλυβίτης, διαστ. 0,75×0,40 μ. Σωζόταν τμήμα της καλυπτήριας στη ζεύξη, πάχ. 0,03 μ. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν σαθρά οστά και ελάχιστα όστρακα.

ΤΙΙ: Ελλειψοειδής λάκκος, διανοιγμένος στο μαλακό βράχο, διαστ. 1,90×0,50 μ. Ο λάκκος καλυπτόταν από πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες, από τις οποίες σωζόταν μικρό τμήμα στη νότια πλευρά. Περιείχε ένα νεκρό εκτάδην, τα οστά του οποίου ήταν σε μεγάλο βαθμό αναμοχλευμένα από το εκσκαφικό μηχάνημα, και ελάχιστα όστρακα.

ΤΙΙΙ: Ελλειψοειδής λάκκος, διανοιγμένος στο μαλακό βράχο, διαστ. 1,85×0,80 μ. Σωζόταν η καλυπτήρια από πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες, πάχ. 0,05 μ., και αργούς λίθους. Ο τάφος περιείχε τρεις νεκρούς, από τους οποίους ο τελευταίος με προσανατολισμό Δ.-Α. ήταν στη θέση του τοποθετημένος εκτάδην, ενώ οι άλλοι δύο ήταν παραμερισμένοι στα τοιχώματα. Από το εσωτερικό περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα.

Θέση Σγάρνα (αγρός Δ. Λουκατζίκου)

Στον παραπάνω αγρό κατά τη διάρκεια της άροσής του, αποκαλύφθηκε αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν. καλυπτόμενος από αργούς λίθους και κονίαμα. Ο αγωγός, κυκλικής διατομής, σωζ. μήκ. 4,70, πλ. 0,50 και ύψ. 0,35 μ., εδραζόταν σε λάξευμα διανοιγμένο στο φυσικό βράχο. Η ανασκαφή δεν απέδωσε ευρήματα.

Ελάτεια

Ιερό Αθηνάς Κραναίας

Στη θέση Κάστρο, σε ένα από τα υψώματα της οροσειράς του Καλλιδρόμου, περί τα 3,5 χλμ. ανατολικά της αρχαίας Ελάτειας, εντοπίζεται το ιερό της Αθηνάς Κραναίας. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, υπήρξε το σημαντικότερο ιερό της Ελάτειας αλλά και για μεγάλο διάστημα το αρχείο του κοινού των Φωκέων.

Η πρώτη περιγραφή του ιερού παρέχεται από τον Παυσανία[16], ενώ το επισκέφθηκαν και αρκετοί ξένοι περιηγητές κατά το 18ο και το 19ο αιώνα, όπως ο G. Wheler[17], ο E. Dodwell[18], ο H.G. Lolling[19] και ο J.G. Frazer[20]. Ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν στο χώρο το 1883 από τον P. Paris, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, συνεχίστηκαν κατά το 1884, ενώ παράλληλα κατά το ίδιο έτος έγιναν και οι ανασκαφές στο άστυ της αρχαίας Ελάτειας[21].

Οι ανασκαφές του Paris, οι οποίες επικεντρώθηκαν στο χώρο του τεμένους, έφεραν στο φως ένα ναό και ένα ναΐσκο της αρχαϊκής περιόδου, καθώς και τον κλασικό ναό της Αθηνάς[22].

Σύμφωνα με τον P. Paris, το πλάτωμα του τεμένους που βρίσκεται νοτιοανατολικά του χώρου του ιερού κάλυπταν τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, η οποία είχε κατασκευαστεί στη θέση του. Ο Paris κατεδάφισε τα μεταγενέστερα κτίσματα και αποκάλυψε την ευθυντηρία του αρχαίου ναού, οκτώ βάσεις κιόνων και αποκατέστησε σχεδιαστικά ένα δωρικό 6×13 μ. πρόστυλο ναό με προσανατολισμό Β.-Ν. και ύψος κιόνων 4,40 μ.

Αποκάλυψε, επίσης, το εσωτερικό αναλημματικό τείχος του πλατώματος του ιερού με κατεύθυνση Β.-Ν., την είσοδο προς το τέμενος και προς τα βόρεια και οικοδομικά λείψανα στοάς. Οι ανασκαφές απέδωσαν κεραμική που κλιμακώνεται από τους ΥΕ χρόνους έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο, κιονόκρανα δύο διακριτών τύπων, διάφορα λίθινα και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη, κομμάτια γλυπτών, επιγραφές, μεγάλο αριθμό πήλινων ειδωλίων και πολλά μετάλλινα αντικείμενα[23].

Κατά το έτος 2000 και με επιχορήγηση του Δήμου Ελάτειας, ξεκίνησε προσπάθεια διαμόρφωσης του χώρου. Σε πρώτη φάση κρίθηκαν ως αναγκαία, ο καθαρισμός από την πυκνή βλάστηση του εξωτερικού τείχους το οποίο περιβάλλει το πλάτωμα, καθώς και ανασκαφικές τομές σε σημεία απόρριψης των επιχώσεων, οι οποίες προήλθαν από την ανασκαφή του Paris, με στόχο την περισυλλογή ευρημάτων. Κατά την αποψίλωση, ακολουθώντας την πορεία του εξωτερικού τείχους και περίπου στο μέσον της δυτικής πλευράς του πλατώματος, η οποία δεσπόζει στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού και είναι σε άμεση οπτική επαφή με το άστυ της αρχαίας Ελάτειας, εντοπίστηκε η μνημειώδης είσοδος με πυργοειδείς κατασκευές στις δύο πλευρές της[24].

Το τέμενος[25], σε υψομετρική διαφορά από το υπόλοιπο πλάτωμα, ακολουθώντας τη φυσική διαμόρφωση του βράχου, περι-

16. Παυσ. X, 34, 7-8.

17. G. Wheler, *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*, II, Anvers-Paris 1689, σ. 572.

18. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805 and 1806*, London 1819, σ. 40 κ.ε. Ο ίδιος, *Views and Descriptions of Cyclopean or Pelasgic Remains in Greece and Italy with Constructions of a Latter Period...*, London 1934, πίν. 40.

19. *AM* 3 (1878), σ. 19-27.

20. J.G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece*, 5, London-New York 1898, σ. 431-436.

21. *BEFAR* 60, Paris 1892. *BCH* 9 (1885), σ. 222-239· 10 (1886), σ. 356-385· 11 (1887), σ. 39-63, 318-346· 12 (1888), σ. 37-63.

22. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ακόμη στοά αφιερωμένη στον Ποσειδώνα και κτίρια για το ιερατείο. Ο ναός της Αθηνάς περιείχε το άγαλμα της θεάς ως προμάχου φιλοτεχνημένο από τους αθηναίους γλύπτες Τιμοκλή και Τιμαρχίδη, γιους του Πολυκλή.

23. N.A. Winter, *Greek Architectural Terracottas: From the Prehistoric to the End of the Archaic Period*, Oxford 1993, σ. 143, σημ. 29, σ. 202-203. *AM* 110 (1995), σ. 339-372.

24. Ό.π., σ. 78.

25. Ό.π., σ. 92- 97, 99-117.

γράφεται ως προς την ανατολική και τη νότια πλευρά του από το εξωτερικό τείχος, ενώ κατά τη δυτική από ισχυρό αναλημματικό τοίχο[26].

Οι ανασκαφικές τομές στο χώρο αυτό διανοίχθηκαν σε σημεία που είχαν απορριφθεί τα μπάζα του γάλλου αρχαιολόγου και απέδωσαν: Στο εσωτερικό του τεμένους, κεραμική που κλιμακώνεται από τη γεωμετρική έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών – το ένα με επιγραφή – τμήμα περιρραντηρίου, τρεις ελλιπείς βάσεις, κάτω άκρο αγάλματος και τμήματα πτυχώσεων ένδυσης όλα από λευκό μάρμαρο, μάζες μολύβδου, σιδερένια καρφιά, ελλιπές σιδερένιο εγχειρίδιο, ελλιπή κρίκο από σίδηρο, ελλιπή χάλκινο κρίκο, χάλκινα ελάσματα, πολλά θραύσματα ειδωλίων και γυάλινων αγγείων, όστρεα, ψηφίδες.

Στην περιφέρεια του τεμένους αποκαλύφθηκαν διάφοροι τοίχοι, η πορεία των οποίων ακολουθήθηκε επιφανειακά δίχως να είναι δυνατή προς το παρόν η ταύτισή τους με συγκεκριμένα οικοδομήματα. Ακόμη, εντοπίστηκε η είσοδος προς το τέμενος, στη βόρεια πλευρά του. Από τις επιχώσεις της ανασκαφής του Paris περισυνελέγησαν: κεραμική, ο μεγαλύτερος όγκος της οποίας ανήκει στους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους, λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, τμήμα περιρραντηρίου με επιγραφή στο χείλος και ελλιπές αγαλματίδιο από μάρμαρο, θραύσματα μαρμάρων με επιγραφές και πτυχώσεις από ένδυμα αγάλματος, λίθινος τριπτήρας, πήλινα γραπτά αρχιτεκτονικά μέλη, μάζα και έλασμα μολύβδου, αριθμός από σιδερένια καρφιά, δύο κρίκοι από σίδηρο, ο ένας ελλιπής, ελάσματα σιδήρου και χαλκού, τμήμα χάλκινης πόρπης, χάλκινοι κρίκοι και σφηκωτήρες, ένα ασημένιο και έξι χάλκινα νομίσματα, θραύσματα ειδωλίων και γυάλινων αγγείων, περίαπτο στεατίτη, πολλές ψηφίδες και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, και όστρεα.

Στην ανατολική πλευρά του τείχους, στην κατωφέρεια που περιγράφει την ανατολική πλευρά του τεμένους και στα μπάζα της παλαιάς ανασκαφής μέχρι το φυσικό βράχο, σε δοκιμαστική τομή περισυνελέγησαν: μεγάλες ποσότητες άβαφης κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων ενώ ξεχωρίζουν όστρακα μυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων, ελλιπές σιδερένιο εγχειρίδιο, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, ελάσματα σιδήρου και χαλκού, κάποια με εμπίεστη διακόσμηση, σιδερένιος σύνδεσμος, αριθμός χάλκινων κρίκων, τμήμα χάλκινου ηθμού, χάλκινος δίσκος, χάλκινα νομίσματα, μάζες και ελάσματα μολύβδου, θραύσματα γυάλινων αγγείων και ειδωλίων, πήλινη αρτόσχημη αγνύθα, ξέστρο από πυριτόλιθο, πήλινο περίαπτο και όστρεο.

ΣΟΦΙΑ ΔΗΜΑΚΗ

26. Για το πολυγωνικό τείχος της νότιας πλευράς: ό.π., σ. 78. Για την είσοδο προς το τέμενος και τον αναλημματικό τοίχο, ο οποίος αποκαλύφθηκε από τον Paris σε μήκος 41 μ. περίπου, βλ. ό.π., σ. 90, εικ. 7. Ο τοίχος αυτός ταυτίζεται με τον Τ6 της φετινής έρευνας, ο οποίος καθαρίστηκε μόνο στη νότια πλευρά του.

Στυλίδα

Οδός Κύπρου και Λαμίας (έργα ΔΕΥΑΣ)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης, σε τάφρο της ΔΕΥΑΣ, σε βάθος 0,95 μ. από την ανώτερη επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Κύπρου, εντοπίστηκε ημικατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος, σωζ. διαστ. 1,78×0,60×0,73 μ. (ύψος), με προσανατολισμό Α.-Δ. Έλειπε η πλάκα που όριζε τη δυτική στενή πλευρά του και το δυτικό τμήμα της βόρειας μακράς πλευράς του τάφου, ενώ η δυτική από τις δύο καλυπτήριες δεν βρέθηκε στην αρχική της θέση. Δάπεδο του τάφου ήταν το στέρεο έδαφος. Από το ανατολικό σωζόμενο τμήμα του τάφου περισυνελέγησαν αρκετά διαταραγμένα σαθρά οστά κάτω άκρων και ένα θραυσμένο άωτο σκυφίδιο (Κ 11221).

Στην ίδια τάφρο με αφορμή την κατασκευή αντιπλημμυρικών έργων, ήλθαν στο φως δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας κεραμοσκεπής:

Τάφος Ι: Κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με πώρινες ανισομεγέθεις καλυπτήριες με προσανατολισμό Α.-Δ., εμφανίστηκε σε βάθος 0,48 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της οδού Κύπρου. Δάπεδο του τάφου ήταν το στέρεο έδαφος. Στο εσωτερικό υπήρχε σκελετός εκτάδην με την κεφαλή προς Δ., όπου βρέθηκαν, επίσης, οστά ανακομιδής. Κάτω από το σκελετό υπήρχε μικκύλο ομφαλωτό πινάκιο (Κ 11216) ελληνιστικής περιόδου. Διαστ. 2,03×0,54×0,88 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙ: Κεραμοσκεπής ημικατεστραμμένος από το εκσκαφικό μηχάνημα με προσανατολισμό Α.-Δ., σε βάθος 0,74 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της οδού Κύπρου. Δάπεδο του τάφου αποτελούσε το στέρεο έδαφος. Περιείχε ελάχιστα, κακής διατήρησης οστά άκρων παιδικής ταφής. Περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα ρωμαϊκής περιόδου. Διαστ. ορύγματος 1,50×0,60×0,46 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙΙ: Κιβωτιόσχημος καλυμμένος με πώρινες ανισομεγέθεις καλυπτήριες με προσανατολισμό Α.-Δ., σε βάθος 0,95 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της οδού Κύπρου. Δάπεδο του τάφου αποτελούσε το στέρεο έδαφος. Εντός του τάφου υπήρχε σκελετός εκτάδην με την κεφαλή στα δυτικά και οστά ανακομιδής. Περισυνελέγησαν δύο κεφαλές χάλκινων καρφιών, δύο θραυσμένα μυροδοχεία (Κ 11214, 11215) και ελλιπής πρόχους (Κ 11217) ελληνιστικής περιόδου. Διαστ. 1,85×0,50×0,74 μ. (ύψος).

Βόρεια του τάφου ΙΙΙ, σε βάθος 0,20 μ. από την ανώτερη επιφάνεια της οδού Κύπρου περισυνελέγησαν όστρακα αποθηκευτικού αγγείου ρωμαϊκής εποχής.

Οδός Μουστάκα (έργα ΔΕΥΑΣ)

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης αποκαλύφθηκε το δυτικό τμήμα χώρου οικοδομήματος από ορθογώνιες λαξευτές λιθοπλίνθους (Εικ. 17). Ο τοίχος Ι, κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 2,14 και πλ. 0,62-0,92 μ., έβαινε κάτω

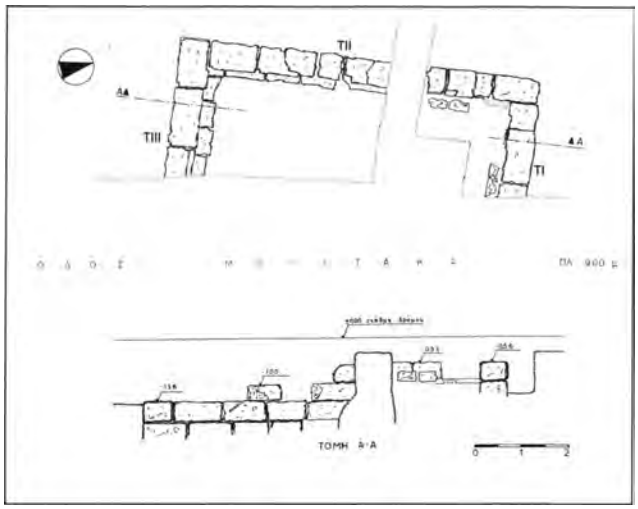

Εικ. 17. Στυλίδα. Οδός Μουστάκα. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

από το ανατολικό πεζοδρόμιο της οδού. Η βόρεια πλευρά του αποκαλύφθηκε σε ύψος περίπου δύο δόμων (συνολικά 0,67 μ.) χωρίς να αποκαλυφθεί η έδραση του δεύτερου, ενώ η νότια αποκαλύφθηκε σε ύψος ενός δόμου (0,40 μ.). Προς Δ. γώνιαζε με τον τοίχο ΙΙ, κατεύθυνσης Β.-Ν., μικρό τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί από τη διέλευση σύγχρονων αγωγών. Ο τοίχος ΙΙ είχε μήκος 6,46, πλάτος 0,68-0,91 μ., αποκαλύφθηκε δε σε ύψος τριών δόμων, συνολ. ύψ. 1.20 μ. στην ανατολική του πλευρά, όπου εδραζόταν σε υποκείμενη σειρά, η οποία εξείχε προς Α. κατά 0,15 μ. Ο τοίχος ΙΙ γώνιαζε προς Α. με τον τοίχο ΙΙΙ. Ο τοίχος ΙΙΙ, κατεύθυνσης Α.-Δ., είχε μήκος 2,40 και πλάτος 0,62 μ., αποκαλύφθηκε δε σε ύψος ενός δόμου (0,45 μ.). Εδραζόταν σε σειρά λίθων που εξείχε στα βόρεια κατά 0,35 μ., έβαινε δε κάτω από το ανατολικό πεζοδρόμιο της οδού. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε σε βάθος λόγω κατακλυσμού του χώρου από υπόγεια ύδατα.

Πελασγία

Θέση Κουμούλι (αγρός Κ. Σταύρου)

Κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (1999) η έρευνα επικεντρώθηκε στο δυτικό και το βορειοδυτικό τμήμα του αγρού, με ενοποίηση και επέκταση των τομών που είχαν ήδη διανοιχθεί[27]. Η εργασία αυτή κρίθηκε σκόπιμη για να αποσαφηνιστούν τα όρια του σαγματοειδούς, τοξωτού εξάρματος, το οποίο είχε εντοπιστεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 1998. Από τις επιχώσεις που αφαιρέθηκαν συγκεντρώθηκαν αρκετές πλιθιές και περιορισμένος αριθμός οστράκων, κυρίως χονδροειδών χειροποίητων. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του σκάμματος (τετράγωνο Ε 95) αποκαλύφθηκαν τμήματα λεκάνης και μηρού ανθρώπινου σκελετού σε βάθος 0,60-0,70 μ.

Το έτος 2000 οι εργασίες επικεντρώθηκαν για τέταρτη ανασκαφική περίοδο σε δύο βασικούς στόχους: α) στην ολοκλήρωση της διερεύνησης των τομών που διανοίχθηκαν κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο και β) στην αξιοποίηση των στοιχείων τα οποία προήλθαν από τις γεωφυσικές διασκοπήσεις για την επέκταση της έρευνας. Οι διασκοπήσεις πραγματοποιήθηκαν στην παραπάνω θέση το Μάιο του 2000 από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (Ι.Τ.Ε.).

Αρχικά επεκτάθηκε το υπάρχον κεντρικό όρυγμα (το οποίο αποτελούσαν οι τομές α, β, γ, δ, ε, θ, στ) προς Δ., με σκοπό την πλήρη αποκάλυψη σαγματοειδούς εξάρματος κατασκευασμένου από κίτρινο πηλώδες χώμα. Η εργασία αυτή κρίθηκε απαραίτητη εφόσον το έξαρμα αποτελεί τη φυσική συνέχεια του πειόσχημου λίθινου κτιρίου, το οποίο είχε εντοπιστεί στο χώρο από προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Κατά τη διερεύνηση του χώρου που περικλείεται μεταξύ των ανωτέρω αρχιτεκτονικών λειψάνων εντοπίστηκε η ύπαρξη στάχτης κατά τόπους και περισυνελέγησαν ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων.

Στη συνέχεια οι εργασίες προχώρησαν βάσει των αποτελεσμάτων των γεωφυσικών διασκοπήσεων. Από τη μελέτη των αποτελεσμάτων αυτών προέκυψαν έξι σημεία, τα οποία έχρηζαν ανασκαφικής διερεύνησης λόγω της ύπαρξης ισχυρών ενδείξεων για την ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων. Βάσει αυτών ορίστηκε βόρεια-βορειοδυτικά του κεντρικού σκάμματος σειρά τομών (συμβατικά ονομαζομένων Ι, επέκταση Ι, ΙΓ και ΙΔ), οι οποίες συμπίπτουν με το σημείο F των διασκοπήσεων.

Κατά μήκος του βόρειου τμήματος αυτών των τομών αποκαλύφθηκε λιθοσωρός από αργούς λίθους, κυρίως μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι εδράζονταν επάνω σε χώμα σκληρό καστανό με μεγάλη περιεκτικότητα σε κάρβουνο. Κατά την αποκάλυψη αλλά και τη διάλυση του συγκεκριμένου λιθοσωρού συγκεντρώθηκε πλήθος οστράκων, θραύσματα οστών, λεπίδες πυριτόλιθου, τμήμα σφονδυλιού και τμήμα αγνύθας.

Στο νότιο τμήμα της τομής Ι και της επέκτασής της εντοπίστηκε σειρά αργών λίθων οι οποίοι σχετίζονταν με λακκοειδή τάφο ο οποίος αποκαλύφθηκε δυτικά-νοτιοδυτικά τους και περιείχε σκελετικά υπολείμματα μιας ταφής.

Ταφή Ι: Σωζόταν το κάτω μισό σκελετού τοποθετημένου σε συνεσταλμένη στάση πάνω στο χώμα. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε βάθος 0,89 μ. στον άξονα Β.-Ν. με το κρανίο προς Β. και στραμμένος προς Α. Από την ταφή προήλθαν λίγα όστρακα και οστά αποσαθρωμένα. Διαστ. σκελετού: μέγ. μήκ. 1,17, μέγ. πλ. 0,93 μ.

Ταφή ΙΙ: Στον ίδιο λάκκο, σε βάθος 1,09 μ., εντοπίστηκαν στη συνέχεια και άλλα σκελετικά υπολείμματα, τα οποία ανήκαν σε τρεις νεκρούς, η κατάσταση διατήρησης των οποίων ήταν πολύ καλύτερη από τα υπερκείμενα οστά. Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν τρεις εκτάδην τοποθετημένοι σκελετοί, με προσανατολισμό Α.-Δ., με τα κρανία προς Δ. Οι δύο ήταν το-

27. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 393-394.

ποθετημένοι παράλληλα ο ένας προς τον άλλο με τα άνω άκρα επί των αντίστοιχων πλευρών, ενώ ο τρίτος αποκαλύφθηκε νοτιότερα με την κεφαλή του τοποθετημένη επί της λεκάνης του ενός των προαναφερθέντων, με αποτέλεσμα να καλύπτεται το κατώτερο μισό του. Δεν εντοπίστηκαν άλλα κτερίσματα στις ταφές πλην λίγων οστράκων και ενός όστρεου.

Ταφή ΙΙΙ: Μία ακόμη ταφή βρέθηκε στα ανατολικά της Ταφής ΙΙ και σε απόσταση 1 μ. περίπου από αυτή, σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Πρόκειται για υπολείμματα κρανίου, σε κατάσταση προχωρημένης αποσάθρωσης. Στα βόρεια του κρανίου είχε τοποθετηθεί ένας αργός λίθος.

Από τα ευρήματα που προέκυψαν από την ανασκαφική διερεύνηση αξίζει να σημειωθεί μια τριποδική πήλινη τράπεζα.

Δήμος Εχινέων

Θέση Παλαιοσπαρτιά

Μετά από υπόδειξη ιδιώτη ερευνήθηκαν τέσσερις ημικατεστραμμένοι τάφοι βυζαντινών χρόνων 5 χλμ. περίπου βόρειαβορειοδυτικά του χωριού Νέα Σπαρτιά. Οι τάφοι εμφανίστηκαν και καταστράφηκαν εν μέρει από το μηχάνημα διάνοιξης του δρόμου για την πρόσβαση σε εξωκκλήσι αφιερωμένο στο Γενέθλιο της Θεοτόκου.

Τάφος Ι: Ελλειψοειδής λάκκος λαξευμένος στο βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ., επενδεδυμένος με πλακαρούς ακανόνιστους λίθους. Οι λίθοι που έλειπαν από τη νοτιοδυτική πλευρά και κατά τόπους, ήταν θραυσμένοι και πεσμένοι στο εσωτερικό και εξωτερικά του τάφου. Ο τάφος περιείχε οστά τριών διαδοχικών ταφών, τα κρανία των οποίων βρίσκονταν προς Δ. Στην ανώτερη ταφή, στο ύψος του αριστερού κάτω άκρου, βρέθηκε χάλκινο αντικείμενο. Σωζ. διαστ. τάφου 1,56×0,24-0,47×0,60 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙ: Ελλειψοειδής λάκκος λαξευμένος στο βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ., επενδεδυμένος με πλακαρούς ακανόνιστους λίθους που έλειπαν στη νοτιοδυτική πλευρά. Ήταν καλυμμένος με δύο ασβεστολιθικές, αδροκομμένες, ανισομεγέθεις πλάκες. Ο τάφος περιείχε οστά δύο ταφών, τα κρανία των οποίων βρίσκονταν προς Δ. Διαστ. τάφου 2×0,26-0,52×0,43 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΙΙ: Ελλειψοειδής λάκκος λαξευμένος στο βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ., καλυμμένος με ασβεστολιθικές, ανισομεγέθεις πλάκες κατά τόπους θραυσμένες. Περιείχε οστά ταφής εκτάδην, με το κρανίο προς Δ. Διαστ. λάκκου 1,70×0,33×0,20 μ. (ύψος).

Τάφος ΙΥ: Ελλειψοειδής λάκκος λαξευμένος στο βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ., επενδεδυμένος με πλακαρούς ακανόνιστους λίθους που έλειπαν και κατά τόπους ήταν πεσμένοι στο εσωτερικό του τάφου. Κατά τόπους βρέθηκαν ίχνη οστών του σκελετού και ίχνη οστών του κρανίου στο δυτικό τμήμα του τάφου. Από το εσωτερικό του περισυνελέγη χάλκινο δαχτυλίδι. Διαστ. λάκκου 1,44×0,54×0,36 μ. (ύψος).

Κατά τόπους, κατά μήκος της διανοιχθείσης οδού πρόσβασης στο εξωκκλήσι, εντοπίστηκαν τμήματα ασβεστολιθικών πλακών που προέρχονταν από άλλους κατεστραμμένους από το μηχάνημα τάφους.

Αμούρι

Οικόπεδο Δ. Αλαμπάνου

Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή σε οικόπεδο ευρισκόμενο στις βόρειες παρυφές του γηλόφου του προϊστορικού οικισμού, γνωστού στη βιβλιογραφία ως Αμούρι[28], στο ανατολικό τμήμα του ομώνυμου δημοτικού διαμερίσματος του Δήμου Λιανοκλαδίου. Η θέση βρίσκεται στην κοιλάδα του Σπερχειού, πλησίον της κοίτης του ποταμού, αλλά παράλληλα σε απόσταση ασφαλείας από αυτόν.

Της σωστικού χαρακτήρα ανασκαφής στο παραπάνω οικόπεδο προηγήθηκε η γενική εκσκαφή του, η οποία διεξήχθη χωρίς την άδεια της ΙΔ' ΕΠΚΑ. Η εκσκαφή διατάραξε και εν μέρει κατέστρεψε υστεροβυζαντινά (;) οικιστικά κατάλοιπα και πιθανώς κεραμοσκεπείς τάφους. Στη συνέχεια το οικόπεδο ερευνήθηκε με πέντε τομές (Α, Β, Γ, Δ και Ε), οι οποίες κάλυψαν το μεγαλύτερο τμήμα του προς οικοδόμηση χώρου.

Σε καμία από τις τομές δεν διαπιστώθηκε διαδοχή αρχαιολογικών στρωμάτων και όλες απέδωσαν λιγότερο ή περισσότερο αναμοχλευμένο υλικό, ο κύριος όγκος του οποίου ανάγεται στους υστεροβυζαντινούς (;) χρόνους και την εποχή του Χαλκού.

Ειδικότερα, από τα ανώτερα στρώματα προήλθε αναγνωρίσιμη κεραμική από την υστεροβυζαντινή (;) φάση χρήσης του χώρου. Στη συγκεκριμένη περίοδο ανάγεται, προφανώς, ένας τοίχος, που εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε επαφή με την αντίστοιχη πλευρά της τομής Δ και πιθανώς κατάλοιπα κεραμοσκεπών τάφων, από τους οποίους προήλθε τμήμα μαγειρικού σκεύους και ένα χάλκινο νόμισμα. Ο μεγαλύτερος όγκος του υλικού από τα ανώτερα επίπεδα συνίσταται σε θραύσματα εφυαλωμένων πινακίων και άλλων αγγείων, καθώς και άβαφων αμφορέων, ορισμένα από τα οποία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση.

Σε χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκε αναγνωρίσιμη κεραμική όλων των φάσεων της εποχής του Χαλκού. Στον ορίζοντα αυτό ανάγονται, πιθανώς, τα σπαράγματα τριών τοίχων που εντοπίστηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, εντός των ορίων της τομής Α. Δύο από τους τοίχους (τοίχοι 2 και 3, μήκ. 1,47 και 2,42 και πλ. 0,52 και 0,40 μ., αντίστοιχα) ανήκουν στην ίδια φάση, ενώ ο τρίτος (τοίχος 1, μήκ. 1,49 και πλ. 0,32-0,40 μ.)

28. D.H. French, *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, Athens 1972. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer and Atlas of Aegean Civilization in the Bronze Age*, I, *The Mainland and Islands, Studies in Mediterranean Archaeology LII*, Göteborg 1979, σ. 294, θέση J1. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 11, θέσεις 106 και 107.

είναι μεταγενέστερος, καθώς εδράζεται πάνω στους προηγούμενους. Από την άλλη πλευρά, στη ΜΕ εποχή χρονολογείται ένας τάφος (;) που βρέθηκε στην τομή Δ, από τον οποίο προήλθε ένα αγγείο και ένα σφονδύλι. Η πλειονότητα του κεραμικού υλικού από τα χαμηλότερα στρώματα ανήκει στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (στιλβωτή, πρωτοβερνικωτή και χονδροειδής κεραμική), ενώ αισθητά μικρότερος όγκος υλικού συνδέεται με τη μέση (τεφρή μινύεια και αμαυρόχρωμη κεραμική), και την ύστερη εποχή του Χαλκού (λεπτότεχνη γραπτή και άβαφη κεραμική), στην οποία ανάγονται ακόμη ένα ζωομορφικό και ένα ανθρωπόμορφο ειδώλιο, το τελευταίο τύπου Φ. Βρέθηκαν, ακόμη, κατάλοιπα λιθοτεχνιών, πυρήνες, τμήματα λεπίδων και απολεπίσματα από πυριτόλιθο, λίγα λίθινα και μικροαντικείμενα.

Η επεξεργασία της κεραμικής των χρονολογικών φάσεων που αντιπροσωπεύονται στο υλικό, ο συγχρονισμός τους με άλλα σύνολα από γειτονικές περιοχές και η αντιπαραβολή τους προς άλλες θέσεις της εποχής του Χαλκού στην κοιλάδα του Σπερχειού αποτελούν τους μείζονες στόχους της μελέτης του υλικού για την τελική δημοσίευσή του, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη.

Αγροτική οδός

Στη νοτιοδυτική παρειά χάνδακα που εκτείνεται παραπλεύρως αγροτικής οδού στα νότια-νοτιοανατολικά του Αμουρίου, εντός των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Τάφος Ι: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 2,07, πλ. 0,46 μ. Ελάχιστα σαθρά οστά που περισυνελέγησαν από το εσωτερικό του υποδηλώνουν πως ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κρανίο προς ΒΔ. Έξω από τον τάφο συγκεντρώθηκαν ελάχιστα όστρακα και κεραμίδες, ενώ ελάχιστα όστρακα περισυνελέγησαν από το εσωτερικό του.

Τάφος ΙΙ: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 1,40, πλ. 0,39 μ. Ελάχιστα όστρακα και οστά που δεν είναι δυνατό να υποδηλώσουν τον προσανατολισμό του νεκρού περισυνελέγησαν από το εσωτερικό, ενώ έξω από τον τάφο συγκεντρώθηκαν όστρακα και κεραμίδες.

Τάφος ΙΙΙ: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,70, πλ. 0,28 μ. Τις στενές πλευρές του τάφου έκλειναν κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες. Όστρακα και κεραμίδες συγκεντρώθηκαν έξω από τον τάφο, ενώ από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, ελάχιστα οστά και ένα όστρεο.

Τάφος ΙV: Ορθογώνιος λάκκος, μήκ. 1,08, πλ. 0,74 μ. Δύο πώρινες πλάκες κάλυπταν τον τάφο. Όστρακα και κεραμίδες συγκεντρώθηκαν έξω από τον τάφο, ενώ από το εσωτερικό περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα και θρυμματισμένα οστά.

Αγροτική περιοχή - Ρέμα

Στις παρειές ρέματος που διέρχεται σε απόσταση 200 μ. δυτικά-βορειοδυτικά του Αμουρίου ερευνήθηκαν, ύστερα από υπόδειξη κατοίκου της περιοχής, τέσσερις τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος Ι: Ημικατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος. Δεν σωζόταν η δυτική καλυπτήρια πλάκα και η αντίστοιχη στενή πλευρά του. Λεπτές λίθινες ασβεστολιθικές πλάκες αποτελούσαν τις πλευρές και την ανατολική καλυπτήρια του τάφου. Ένα όστρακο, κεραμίδες και δύο τμήματα λίθινου σφονδυλιού περισυνελέγησαν έξω από τον τάφο. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν τμήματα μόνο μακρών οστών που υποδηλώνουν ότι ο νεκρός ήταν θαμμένος εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Περισυνελέγησαν ένα όστρακο και ελάχιστες κεραμίδες. Δάπεδο του τάφου αποτελούσε λεπτό στρώμα από χαλίκι.

Τάφος ΙΙ: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,97, πλ. 0,41-0,50 μ. Ελάχιστα όστρακα περισυνελέγησαν έξω από τον τάφο. Από το εσωτερικό συγκεντρώθηκαν μόνον τμήματα μακρών οστών που υποδήλωναν ότι ο νεκρός ήταν θαμμένος εκτάδην, με το κρανίο προς Δ.

Τάφος ΙΙΙ: Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,83, πλ. 0,21-0,37 μ. Απείχε 0,20 μ. από τον τάφο ΙΙ. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν τμήματα μακρών οστών που υποδήλωναν ότι ο νεκρός ήταν θαμμένος εκτάδην με το κρανίο προς Δ.

Τάφος ΙV: Ορθογώνιος λάκκος, μήκ. 2,47, πλ. 0,55 μ. Έξι συνολικά πώρινες πλάκες αποτελούσαν τις καλυπτήριες του τάφου. Κεραμίδες περισυνελέγησαν από τις εργασίες αποκάλυψής του. Κάτω από τις καλυπτήριες αποκαλύφθηκαν οστά, από τα οποία συνάγεται ότι ο νεκρός ήταν θαμμένος εκτάδην με το κρανίο προς Δ. Συγκεντρώθηκαν όστρακα και κεραμίδες.

Μεξιάτες

Θέση Κουτσουράκι (αγρός Π. Γιολδάση)

Η διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση αρδευτικού σωλήνα στο νότιο τμήμα του αγρού υπήρξε η αφορμή για τον εντοπισμό δύο θαλαμωτών τάφων, από τους οποίους στάθηκε δυνατό να διερευνηθεί ο ένας. Ο τάφος είναι λαξευμένος στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα και έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 18). Ο ταφικός θάλαμος ελλειψοειδούς κάτοψης, διαστ. 3,25×2,70 μ., βρέθηκε γεμάτος χώμα και αναμοχλευμένα οστά. Η οροφή του ήταν θολωτή, μέγ. ύψ. 1,83 μ. Την είσοδο στο μεγαλύτερο ύψος της έκλεινε μια ορθογώνια πωρολιθική πλάκα, πάνω από την οποία είχε τοποθετηθεί ξερολιθιά. Ένας εσωτερικός αναβαθμός διαχώριζε τα επίπεδα θαλάμου-δρόμου. Ο τάφος είχε συληθεί. Στο βορειοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά. Ανάμεσα στα οστά του βορειοανατολικού τμήματος του χώρου βρέθηκε ακέραιη αιχμή χάλκινου δόρατος (Μ 8097) και τμήματα χάλκινου αντικειμένου (Μ 8320). Στην είσοδο του ταφικού θαλάμου οδηγούσε μακρύς δρόμος με επικλινή τοιχώματα, ύψ. 1,97 μ. Ο δρόμος ανασκάφηκε σε μήκος 4,80 μ. και είχε πλάτος 1,06-1,38 μ. Η απαρχή του δρόμου δεν εντοπίστηκε, καθώς την πορεία της έρευνας διέκοπτε ένα ελαιόδεντρο. Συγκεντρώθηκαν ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων και μία φολίδα πυριτόλιθου.

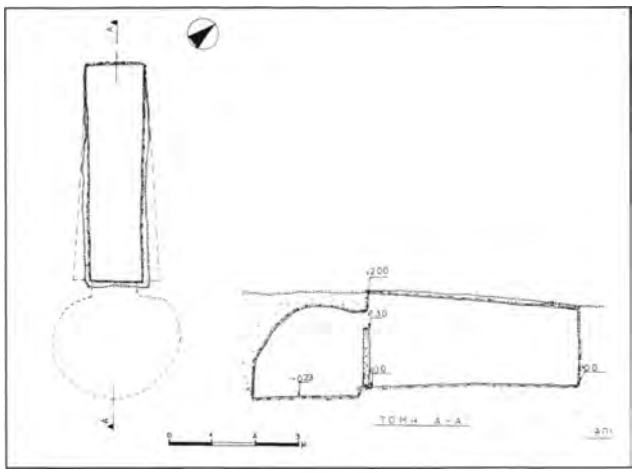

Εικ. 18. Μεξιάτες. Θέση Κουτσουράκι. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου.

Ο δεύτερος τάφος βρίσκεται 3 μ. περίπου βορειοανατολικά του πρώτου και είναι πιθανότατα συλημένος.

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Λιμογάρδι

Κάστρο (θέση Ζερβό)

Η διάνοιξη κοινοτικής οδού στις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου με τον τειχισμένο οικισμό έφερε στο φως 11 τάφους διαφόρων τύπων. Το ανασκαφέν τμήμα της νεκρόπολης (Εικ. 19) συνδέεται με την ελληνιστική φάση της πόλης (τέλη 4ου - αρχές 3ου έως τέλη 2ου αι. π.Χ.). Εκτείνεται αμέσως προς Β. των δίδυμων κιβωτιόσχημων (Τ Α, Τ Β), οι οποίοι ανασκάφηκαν κατά το έτος 1998[29]. Όλοι οι τάφοι εδράζονταν στον τοπικό σερπεντίτη. Μια συστάδα δύο ακόμη ζευγών κιβωτιόσχημων τάφων πλαισιώνεται από απλούς λάκκους, κάποιους άλλους κεραμοσκεπείς ή με επένδυση τραχειών ασβεστολιθικών πλακών, μεμονωμένους κιβωτιοσχήμους από πωρόλιθο, καθώς και από λαξευτούς θαλαμωτούς με διαμόρφωση κλινών σε σχήμα Π στο φυσικό βράχο. Κάθε ζεύγος κιβωτιόσχημων καλυπτόταν από τύμβο, διαμ. 4,50 μ. περίπου και ύψ. στο κέντρο του 2 μ. περίπου, τα χώματα του οποίου συγκρατούσε δακτύλιος από αργολιθοδομή στην περιφέρειά του.

Τάφος Ι: Λαξευτός θαλαμωτός, διαστ. 1,70×1,54 και μέγ. ύψ. 2,35 μ. Στο φυσικό πέτρωμα έχουν διαμορφωθεί η θολωτή οροφή του, οι κλίνες σε σχήμα Π κατά μήκος των τριών πλευρών του για την εναπόθεση των νεκρών και οι βαθμίδες πρόσβασης (οι οποίες είχαν επιστρωθεί με αδροεργασμένους λίθους) στην πλευρά της εισόδου. Η θύρα, στο τέλος του δρόμου, μήκ. 0,81 μ., έφραζε με ξηρολιθιά. Δύο ύπτιοι νεκροί, τοποθετημένοι εκτάδην, βρέθηκαν στην κλίνη απέναντι της εισόδου και στη δεξιά προς τον εισερχόμενο. Ο δεύτερος, κτερισμένος με δύο άβαφα μυροδοχεία του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. γύρω από την κεφαλή και ένα χάλκινο νόμισμα του Κοινού των Θεσσαλών (περίπου 196-1ος αι. π.Χ.) κάτω από την αριστερή κνήμη, ήταν ο τελευταίος ενταφιασμός.

Τάφος ΙΙ: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,30×0,56 και μέγ. ύψ. 0,48 μ. Αδρές ασβεστολιθικές πλάκες επένδυαν τα κατακόρυφα τοιχώματα και κάλυπταν το όρυγμα. Ο νεκρός, κτερισμένος με κατακόρυφα τοποθετημένο αρυτήρα εμπρός από το στέρνο του, είχε ταφεί συνεσταλμένος στην αριστερή πλευρά με την κεφαλή προς Α.

Τάφος ΙΙΙ: Λαξευτός θαλαμωτός λάκκος, διαστ. 1,85×0,83 και μέγ. ύψ. 1,50 μ. Ο μοναδικός νεκρός είχε εναποτεθεί ύπτιος με την κεφαλή προς Δ. και συνοδευόταν από έναν αμφορέα «μακεδονικού» τύπου πιθανότατα του 2ου αι. π.Χ., τοποθετημένο βόρεια της αριστερής κνήμης. Μεταξύ της εισόδου (πλ. 0,90 μ.), η οποία είχε φραγεί με δύο μεγάλες αδροπελεκημένες πέτρες και μικρότερους λίθους, μεσολαβούσε ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 1,10×0,44×0,22 μ., εν είδει αναβαθμού.

Τάφος ΙΥ: Από την ορθογώνια κεραμίδα – το μόνο στοιχείο κατά χώραν μετά τη διάλυση του τάφου με αφορμή τη διάνοιξη της οδού – φαίνεται ότι επρόκειτο για λάκκο με κεραμίδες κάθετα τοποθετημένες στις πλευρές του.

Τάφος Υ: Ορθογώνιο λάξευμα στον τοπικό βράχο, διαστ. 2,40×0,54 και ύψ. 0,23-0,30 μ. Δύο επάλληλοι νεκροί είχαν ταφεί ύπτιοι, εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. (μήκος υπερκείμενου σκελετού 1,52, υποκείμενου 1,62 μ.). Ο υπερκείμενος νεκρός είχε κτεριστεί με μικρό μυροδοχείο νότια του λαιμού, υδρίσκη και μελαμβαφή κάνθαρο βόρεια των γονάτων και των κνημών. Ο υποκείμενος συνοδεύθηκε από ένα μυροδοχείο βόρεια των κνημών και δύο γαστροειδή μυροδοχεία νότιά τους, τέσσερα χάλκινα νομίσματα στα δάχτυλα του δεξιού χεριού (ένα Ιστιαίας 338-300 π.Χ. περίπου, ένα Κασσάνδρου 305-297 π.Χ. και δύο Αντιγόνου Γονατά 277-239 π.Χ.) και ένα σε εκείνα του αριστερού (Αντιγόνου Γονατά, 277-239 π.Χ.). Η απουσία διαφοροποίησης στη μορφή των μυροδοχείων υπονοεί ότι οι δύο ταφές έλαβαν χώρα με μικρή χρονική διαφορά στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Σε απόσταση 5 μ. δυτικά του τάφου Υ περισυνελέγη τμήμα τριβείου.

Τάφος ΥΙ: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,85×0,51 και ύψ. 0,74 μ. Το ορθογώνιο όρυγμά του είχε διανοιχθεί στο τοπικό πέτρωμα. Πωρολιθικές πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί για την επένδυση των πλευρών και την κάλυψή του. Τρεις ανακομιδές – κρίνοντας από τα κρανία και τα μακρά οστά – διαπιστώθηκαν στον κεντρικό χώρο και προς Α. Τρεις κάθετα τοποθετημένοι «μακεδονικού» τύπου αμφορείς του 2ου αι. π.Χ. συνυπήρχαν με αυτές. Κάτω από το στρώμα αυτό δύο επάλληλοι νεκροί είχαν ταφεί ύπτιοι, εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. Βόρεια των

29. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 397-400. Τα κεραμικά ευρήματα από τους εν λόγω τάφους παρουσιάζονται στο *Ζ΄ΕλλΚερ, Πρακτικά* (υπό έκδοση).

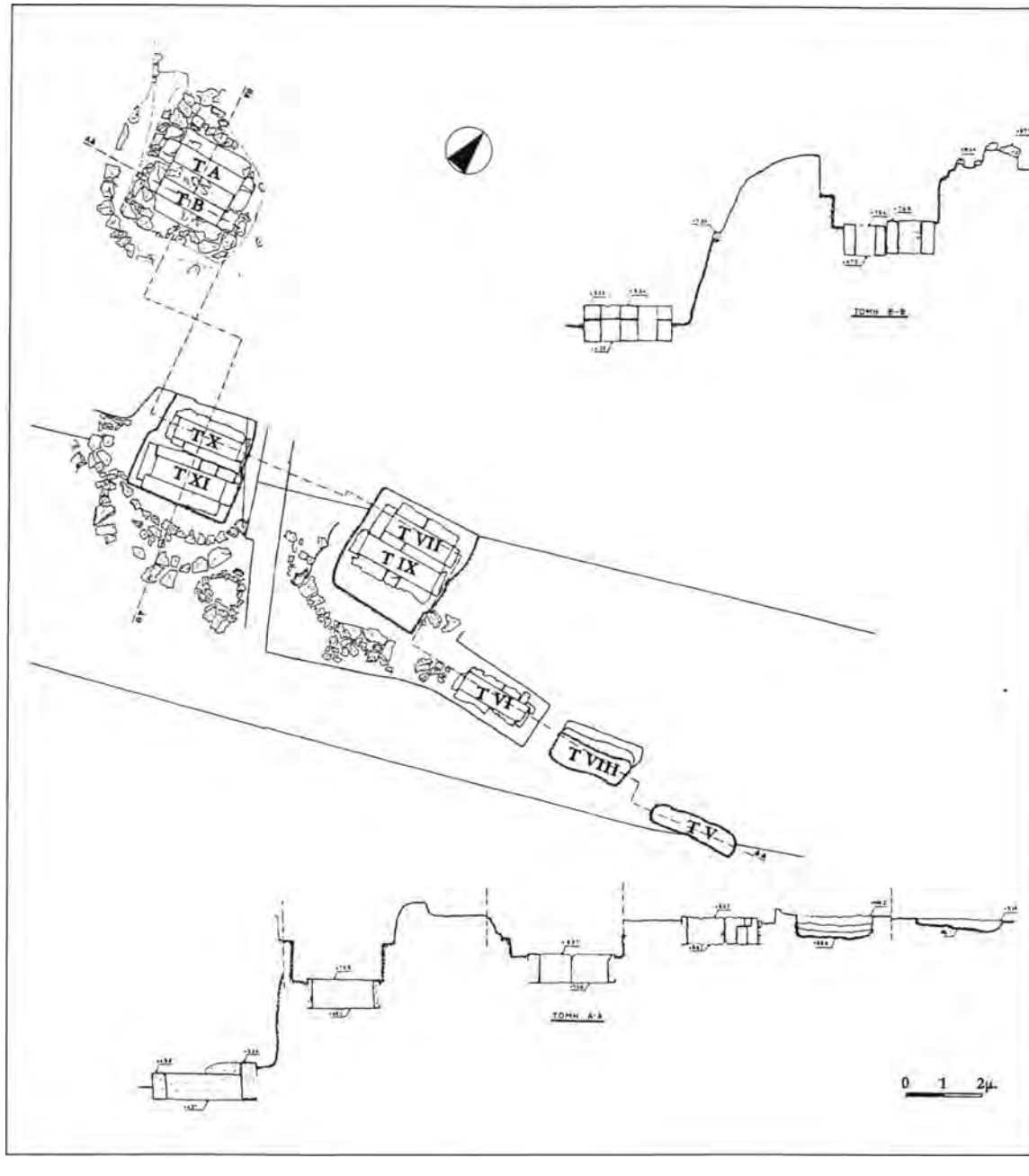

Εικ. 19. Λιμογάρδι. Κάστρο, θέση Ζερβό. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

κρανίων περισυνελέγη αμφορέας «μακεδονικού» τύπου. Έξι χάλκινα νομίσματα είχαν διασπαρεί στο θώρακά τους. Βόρεια και νότια των άνω άκρων υπήρχε από ένα μυροδοχείο. Βόρεια των μηρών υπήρχαν δύο φαιά μυροδοχεία, νότια αυτών ένα ακόμη. Τα μυροδοχεία είναι προϊόντα του β' μισού του 3ου ή των αρχών του 2ου αι. π.Χ. Εκατέρωθεν των άνω άκρων του υποκείμενου νεκρού από ένα μυροδοχείο του β' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ.

Τάφος VIII: Ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 1,80×0,70 και ύψ. 0,52 μ. Από τις θραυσμένες κεραμίδες στην επιφάνεια της επίχωσής του τεκμαίρεται η κεραμοσκεπής κάλυψή του. Θραυσμένο ειδώλιο νεαρού Διονύσου βρέθηκε στη βορειοδυτική άκρη και εξωτερικά του τάφου. Ενδέχεται στην αιτία θραύσης των καλυπτήριων κεραμίδων να οφείλεται και η μετακίνηση κρανίου από τη δυτική πλευρά στον κεντρικό χώρο. Ο τάφος φιλοξένησε δύο νεκρούς, ύπτιους, εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. Μυροδοχείο (τέλη 3ου-πρώιμος 2ος αι. π.Χ.) βρέθηκε δυτικά του χώρου των κεφαλών. Τρία χάλκινα νομίσματα προήλθαν από την περιοχή του στόματος. Θραυσμένος αμφορέας (α' μισό 2ου αι. π.Χ.) είχε αφεθεί νότια της δεξιάς κνήμης. Μία λά-

γυνος (α' μισό 3ου αι. π.Χ.) κάτω από την αριστερή κνήμη του υπερκείμενου νεκρού πρέπει να συνδεθεί με την παλαιότερη ταφή.

Τυμβόχωστοι, δίδυμοι κιβωτιόσχημοι τάφοι VII και IX: Οι όμοροι λάκκοι τους έχουν διανοιγεί στο φυσικό πέτρωμα και έχουν επενδυθεί με πώρινες πλάκες. Με εξαίρεση το κοινό τοίχωμά τους, το οποίο αποτελείται από δύο πλάκες, τα λοιπά τοιχώματα είναι μονολιθικά.

Κτιστή, αυτοσχέδια εσχάρα από ασβεστολιθικές πέτρες, διαστ. 1,88×1,34 μ., είχε διαμορφωθεί σε επαφή με το νότιο τμήμα της λίθινης κρηπίδας του τύμβου. Απανθρακωμένοι σπόροι, λίγα θραύσματα ειδωλίων, όστρακα από πινάκια με διπλή ή τριπλή αυλάκωση στο χείλος (175-150 π.Χ.), κάποια με εγχάρακτο κύκλο στον πυθμένα ή και ίχνη διακόσμησης με λευκή βαφή (225-175 π.Χ.), λίγα άωτα καλυκωτά σκυφίδια, ένα εχινόσχημο, δύο κανθαροειδή και δύο τροχήλατοι λύχνοι (τύπου ΕΧ1: 3ος αι. π.Χ. αλλά κυρίως α' μισό 2ου αι. π.Χ.) με ίχνη καύσης, τα οποία είχαν απορριφθεί αμέσως δυτικά της εσχάρας, μαρτυρούν για εναγισμούς. Αυτοί πρέπει να ολοκληρώνονταν με τη θραύση των αγγείων στην πυρά. Δύο αμφορείς είχαν σφηνωθεί στην επίχωση του τύμβου σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της εσχάρας και ανατολικά του ανατολικού πέρατος του τάφου IX. Γύρω τους περισυνελέγησαν θραύσματα ειδωλίου, τρία μυροδοχεία του τέλους του α' μισού του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος VII: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,85×0,50, βάθ. 0,78 μ. Ίχνη λευκόχρωμου κονιάματος και παχιά ερυθρή ταινία διατηρούνται στη δυτική στενή πλευρά του.

Τέσσερα μυροδοχεία (τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.), σιδερένια στλεγγίδα και τμήματα άλλων, αμφορέας «μακεδονικού» τύπου, συνανήκοντα όστρακα από το πώμα πυξίδας (τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.) βρέθηκαν επάνω και γύρω από τις καλυπτήριες πλάκες. Πέντε επάλληλοι ύπτιοι νεκροί, τοποθετημένοι εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. είχαν φιλοξενηθεί στον τάφο. Η συντριπτική πλειονότητα των κτερισμάτων είχε συσσωρευθεί στην ανατολική πλευρά, στην περιοχή των άκρων ποδών. Πρόκειται κυρίως για 27 μυροδοχεία. Χρονολογούμενα από το α' μισό του 3ου έως το α' μισό του 2ου αι. π.Χ. μαρτυρούν για το διάστημα χρήσης του τάφου. Με την παλαιότερη ταφή (ή τις παλαιότερες ταφές) πρέπει να συνδεθεί η μικρογραφική λεκανίδα από την ίδια περιοχή, ενώ με κάποιες απο τις τελευταίες – αλλά όχι την τελευταία – το σώμα της πυξίδας, το πώμα της οποίας βρέθηκε εκτός του τάφου. Δεύτερο ραδινότερο σώμα πυξίδας, λίθινο αλάβαστρο και λύχνος βρέθηκαν, επίσης, στον ανατολικό χώρο του τάφου. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου περισυνελέγη μεταξύ των μηριαίων οστών και χάλκινο νόμισμα στο χώρο του αριστερού χεριού του βορειότερου από τους νεκρούς. Εννέα χρυσές ψήφοι βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου και χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, με εξαίρετη ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδας καθημένης σε θαλάσσιο δράκοντα, στη βορειοδυτική. Ενδέχεται και τα δύο κτερίσματα, στην περιοχή των κεφαλών, να συνόδευσαν την ίδια νεκρή. Εκατέρωθεν των κεφαλών περισυνελέγησαν και τρία μυροδοχεία, όλα του τέλους του 3ου-αρχών του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος IX: Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 2,17×0,60, βάθ. 0,85 μ. Καλυπτόταν από πέντε πώρινες πλάκες (εξωτ. διαστ. 2,32×0,92 μ.). Αυτές εφάπτονταν με εκείνες του Τάφου VII. Οι δύο καλυπτήριες πλάκες στο ανατολικό άκρο ήταν επίπεδες. Οι τρεις δυτικές είχαν αετωματική απόληξη. Ενδέχεται αυτή η διαφορά να προέκυψε από την ανάγκη για κάλυψη του τάφου μετά το άνοιγμά του για το δεύτερο ενταφιασμό. Στην επιφάνεια των εσωτερικών τοιχωμάτων σώζονται ίχνη υπόλευκου κονιάματος (π.χ. στο δυτικό όριο της βόρειας πλευράς). Κατά την αποκάλυψη του τάφου προήλθαν, εκτός από όστρακα, αποτμήματα κεραμίδων, ένα ακέραιο μυροδοχείο, θραύσματα δύο άλλων του τέλους του α' μισού του 2ου αι. π.Χ., τμήμα πήλινου ειδωλίου, βάση οξυπύθμενου αμφορέα. Δύο επάλληλοι νεκροί ύπτιοι, εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. είχαν εναποτεθεί στο εσωτερικό του τάφου. Η νεότερη ταφή είχε κτερισθεί με μικρό χάλκινο νόμισμα στο δεξί χέρι, ένα μυροδοχείο βόρεια της κνήμης και ένα μυροδοχείο νότια του λαιμού, και τα δύο του α' μισού του 2ου αι. π.Χ. Η παλαιότερη ταφή συνοδευόταν από τέσσερα μυροδοχεία γύρω από τα πόδια, τρία βόρεια του λαιμού, δύο νότιά του – όπου και μικρή λεκανίδα με το πώμα της. Αποδιδόμενα στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. μαρτυρούν για το χρόνο της πρώτης ταφής.

Τυμβόχωστοι, δίδυμοι τάφοι X και XI (Εικ. 20): Οι δύο ενάλληλες λίθινες κρηπίδες του τύμβου σε διαφορετικό βάθος αποδεικνύουν ότι αλλεπάλληλες ταφές προκάλεσαν την υπερύψωση του δακτυλίου συγκράτησης του χώματος. Αυτό περιείχε συνανήκοντα θραύσματα αγγείων, από τα οποία συγκολλήθηκε το άνω τμήμα οινοχόης, και ειδωλίων. Κάποια όστρακα παρουσιάζουν ίχνη καύσης. Ακέραιος ροδιακός αμφορέας του 233 π.Χ. περίπου[30] – με τα σφραγίσματα ρόδον/*ΑΡΙΣΤΟΛΑ* και ρόδον/*ΕΠΙΕΡΕΩΣ ΦΙΛΩΝΙ[ΔΑ]* στις λαβές – είχε κάθετα τοποθετηθεί στη βορειοδυτική γωνία του Τάφου X, ενώ το άνω τμήμα αμφορέα βρέθηκε πλαγιασμένο στη νοτιοδυτική γωνία του Τάφου XI. Συγκέντρωση οκτώ σιδερένιων στλεγγίδων (ζεύγη;) διαπιστώθηκε στην επίχωση ελάχιστα εκατοστά υπεράνω των καλυπτήριων πλακών του Τάφου XI.

Τάφος X: Κιβωτιόσχημος, διαστ. εξωτ. 2,30×0,79, εσωτ. 1,80×0,53 μ. Η δυτικότερη από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες έχει τοποθετηθεί κάθετα, ώστε δίνει την εντύπωση σήματος. Δύο σιδερένιες στλεγγίδες είχαν αφεθεί στη νοτιοδυτική γωνία και στον αρμό μεταξύ της ανατολικότερης και της όμορής της καλυπτήριας. Τα εσωτερικά τοιχώματα έφεραν κατάλοιπα λευκού κονιάματος. Δύο επάλληλοι νεκροί, ύπτιοι, εκτάδην είχαν εναποτεθεί με την κεφαλή προς Δ. Χρυσές ίνες, μία λαγυνόμορφη προχοΐσκη και δύο μελαμβαφή μυροδοχεία περισυνελέγησαν στην πλευρά των κεφαλών. Δεκαοχτώ μυροδοχεία (τα περισσότερα ακέραια) μελαμβαφή ή φαιά, αλλά και

30. *BAR International Series*, αριθ. 990, 2001, σ. 191.

Εικ. 20. Λιμογάρδι. Κάστρο, θέση Ζερβό. Οι τάφοι Χ και XI από Δ.

συνανήκοντα θραύσματα από ένα διακοσμημένο με πολύχρωμη φυτική ταινία σε λευκό βάθος, ένας λύχνος, λίθινα αλάβαστρα σε τεμάχια προήλθαν από την περιοχή γύρω από τα πόδια. Βάσει του τύπου των μυροδοχείων, ο τάφος χρησιμοποιήθηκε από τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. έως και το τέλος του.

Τάφος XI: Κιβωτιόσχημος με τρεις καλυπτήριες πλάκες αετωματικής διατομής, διαστ. εξωτ. 2,11×1,26, εσωτ. 1,92×0,59, βάθ. 0,92 μ. Στο εσωτερικό, ερυθρή ταινία διατρέχει την κεντρική περιοχή των τοιχωμάτων, τα οποία έχουν καλυφθεί με λευκό κονίαμα. Περιμετρικά των καλυπτήριων πλακών περισυνελέγησαν όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, ειδωλίων και μιας αχιβαδόσχημης – πιθανώς – ψιμυθιοθήκης, οξειδωμένη στλεγγίδα, δύο θραυσμένοι αμφορείς κάθετα τοποθετημένοι, λύχνος ελλιπής κατά το μυκτήρα και όστρακα μυροδοχείου. Ο τάφος φιλοξένησε έξι νεκρούς ύπτιους, τοποθετημένους εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. Τρεις αμφορείς «μακεδονικού» τύπου είχαν αφεθεί όρθιοι στην περιοχή των ποδών, γύρω από τους οποίους ήταν συγκεντρωμένα και τα περισσότερα κτερίσματα, 27 μυροδοχεία και ένα άωτο σκυφίδιο. Στον κεντρικό χώρο του τάφου, στην περιοχή των μηρών, βρέθηκαν 14 μυροδοχεία και ένας λύχνος. Από το δυτικό άκρο γύρω από τις κεφαλές περισυνελέγησαν 15 μυροδοχεία και θραύσματα σιδερένιου στελέχους. Τα μυροδοχεία ήταν στην πλειονότητά τους ακέραια. Στα οστά του θώρακα ανιχνεύθηκαν τμήματα χρυσών ινών. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων προήλθαν δύο χάλκινα και δύο αργυρά νομίσματα. Οι τύποι των μυροδοχείων, κλιμακούμενοι από τους βραχύσωμους, γαστρώδεις του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. έως τους ατρακτοειδείς, σχεδόν σωληνωτούς, του β΄ μισού του 2ου-1ου αι. π.Χ., είναι αποκαλυπτικοί για τη μακρά χρήση του τάφου.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Φτέρη

Θέση Ράχη (διάνοιξη επαρχιακής οδού Σπερχειάδας-Γαρδικίου)

Μετά από υπόδειξη ιδιώτη, σε θέση όπου διανοίχθηκε η επαρχιακή οδός Σπερχειάδας-Γαρδικίου, στα όρια του αγρού Β. Συλεούνη, σε μια απόσταση 50 μ. βορειοανατολικά του χωριού Φτέρη, αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε κατεστραμμένος από παλαιά, κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από σχιστόπλακες, πάχ. 0,08-0,10 μ. (δύο ανισοπαχείς στη δυτική μακρά πλευρά), με εσωτερικές διαστάσεις 1,20×0,44×0,50 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Ο τάφος δεν απέδωσε καθόλου ευρήματα.

Πλατύστομο

Θέση Ισιάδια (αγρός Ι. Τσατάλη)

Μετά την υπόδειξη υπαλλήλου της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, διερευνήθηκε ένας πρόσφατα συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος, οικοδομημένος από λαξευμένους ασβεστολιθικούς δόμους, μέσ. πάχ. 0,20-0,25 μ., τοποθετημένους σε δύο σειρές, κατά το ισόδομο σύστημα, με εσωτερικές διαστάσεις 1,88×0,48-0,57×0,80-0,85 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. Λίγα όστρακα από το εσωτερικό του τάφου χρονολογούνται, μάλλον, στην ελληνιστική περίοδο.

Από την ίδια περιοχή περισυνελέγη και ένας πίθος. Εξάλλου, σύμφωνα με μαρτυρία κατοίκου, ένας ανάλογου τύπου τάφος έχει εντοπιστεί στην παρειά λόφου (θέση Αη-Λιας) σε κοντινή απόσταση προς Α. του αποκαλυφθέντος τάφου.

Επαρχιακή οδός Συκά Υπάτης-Σπερχειάδας

Αγρός Κ. Αναστασόπουλου

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του νότιου πρανούς της επαρχιακής οδού Συκά Υπάτης-Σπερχειάδας, 600 μ., περίπου, δυτικά του Συκά, στον παραπάνω αγρό αποκαλύφθηκαν δύο πωρολιθικοί δόμοι στη σειρά, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,38×0,85×0,27-0,32 μ. και 1,45 (αποκαλ.)×0,63×0,32 μ. αντίστοιχα. Πιθανώς συνιστούν «τοίχο» που εδραζόταν επάνω στο χώμα. Το βορειοδυτικό πέρας του είχε διαταραχθεί από το μηχανικό εκσκαφέα και το νοτιοανατολικό δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, επειδή η ανασκαφική έρευνα δεν συνεχίστηκε στη συγκεκριμένη θέση.

Αρχάνι

Χωματόδρομος προς Ασβέστη

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης-διαπλάτυνσης του χωματόδρομου που οδηγεί προς την κοινότητα Ασβεστίου, στο δυτικό πρανές του, και κοντά στη διασταύρωση με το δρόμο προς το Αρχάνι, στο όριο του αγρού Α. Γιαννακού, ήλθαν στο φως δύο τάφοι:

Τάφος Ι (500 μ. βόρεια της διασταύρωσης): Κεραμοσκεπής-καλυβίτης, διαστ. 1,40×0,36-0,46 μ. (βρέθηκε κάτω από το επίπεδο του σύγχρονου παρεκκλησίου-εικονοστασίου της Αγίας Ειρήνης)[31], με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Εντός του τάφου υπήρχε σκελετός τοποθετημένος εκτάδην, με προσανατολισμό του κεφαλιού (το οποίο δεν αποκαλύφθηκε) προς ΝΔ. και σωζόμενο μήκος 1,25 μ. Ένα λυχνάρι, στο ύψος των ώμων του νεκρού, εντάσσεται στον 3ο αι. π.Χ.[32] τουλάχιστον.

Τάφος ΙΙ (100 μ. βόρεια της διασταύρωσης): Κιβωτιόσχημος κτιστός, με εσωτερικές διαστάσεις 2,12×0,77-0,80 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,58 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν., οικοδομημένος από τετράγωνες επίπεδες κεραμίδες, πάχ. 0,06 μ., σε οριζόντιες και κάθετες στρώσεις στη νότια πλευρά, από μικρούς ακατέργαστους λίθους στη βόρεια πλευρά και από συνδυασμό των δύο τεχνικών στη δυτική μακρά πλευρά (opus mixtum). Οι κεραμίδες εναλλάσσονται με κονίαμα, με το οποίο επιχρίονται, εξάλλου, και τα εσωτερικά τοιχώματα του τάφου. Στη βορειοδυτική πλευρά εντοπίστηκαν δύο θρυμματισμένα κρανία, ενδεικτικά για τον προσανατολισμό των νεκρών και τις αλλεπάλληλες ταφές, και διάσπαρτα οστά κατά μήκος της δυτικής μακράς πλευράς, ενώ κοντά στη νοτιοδυτική γωνία εμφανίστηκαν συγκεντρωμένα αγγεία της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου (μόνωτο κύπελλο του 1ου και του πρώιμου 2ου αι. μ.Χ., ανάλογης χρονολόγησης πρόχου και τρία λυχνάρια του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ. ή των αρχών του 3ου αι. μ.Χ.)[33]. Θραύσματα αγγείου περγαμηνής τεχνοτροπίας εντοπίστηκαν και κοντά στο ένα από τα κρανία, στη βορειοδυτική γωνία, ενώ στον ταφικό χώρο περισυνελέγησαν, επίσης, θραύσματα γυάλινου αγγείου, πολλές κεφαλές σιδερένιων καρφιών και ένα χάλκινο νόμισμα.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΔΗ

31. Το νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου δεν αποκαλύφθηκε σε όλο του το μήκος, επειδή βρισκόταν κάτω από το επίπεδο του σύγχρονου παρεκκλησίου της Αγίας Ειρήνης και υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσης του τελευταίου.

32. *Agora* IV, σ. 79-80, πίν. 39 και αριθ. 354, 355 (τελευταίο τέταρτο 4ου -α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Δρούγου, ό.π. (υποσημ. 7), ΠΛ 4, σ. 44 κ.ε. (έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.).

33. α) *Agora* V, G 182, β) ό.π., πρβλ. Η 18, πίν. 8, γ) *Agora* VII, τμήμα λύχνου με μυθολογική παράσταση, πιθανώς κορινθιακού τύπου, πίν. 8 (2ος αι. μ.Χ.) ή πίν. 17 (3ος-4ος αι. μ.Χ.), δ) ό.π., σ. 95, αριθ. 276 (β' μισό 2ου αι. μ.Χ.), ε) ό.π., αριθ. 271, πίν. 8, κορινθιακού τύπου, σ. 94 (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.).

34. *Délos* XVIII, 1938, σ. 124-126.

35. M. Popham - L.H. Sackett, *Lefkandi I. The Iron Age Settlement. The Cemeteries*, London 1980, σ. 317 και 319, εικ. 15G. Ν. Βερδελής, *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1958, σ. 42.

36. G.M. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, N. Haven and London 1970, σ. 39, 65-66, εικ. 95-96.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΥΠΟΔΕΙΞΗ - ΚΑΤΑΣΧΕΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το έτος 2000 παραδόθηκαν αρχαία στην Εφορεία από διάφορους ιδιώτες.

1. Ο Ευ. Καλαντζής παρέδωσε πήλινο τριπτήρα (Δ 10176[34]) από τη θέση Τσιφλίκια Δ.Δ. Φιλιαδόνας του Δήμου Δομοκού.

2. Ο Π. Παπαναγιώτου παρέδωσε τμήμα κίονα (Λ 1300) και δύο τριβεία (Λ 1301, Λ 1302) ελληνιστικής περιόδου από την Αρκίτσα.

3. Ο Π. Κοντοχρήστος παρέδωσε τριφυλλόστομη οινοχόη (Κ 9961)[35] του πρώιμου 9ου αι. π.Χ., αρτόσχημη αγνύθα (Δ 10940) και τμήμα λίθινου αγαλματίου (Λ 1408)[36] των μέσων του 5ου αι. π.Χ., το οποίο αναπαριστά ενδεδυμένη γυναικεία μορφή από το Δ.Δ. Μεξιατών του Δήμου Υπάτης.

4. Ο Ν. Γκερπενής παρέδωσε πήλινη κεφαλή μικρού ειδωλίου (Ε 4311) γυναικείας μορφής από το Δ.Δ. Μαρμάρων του Δήμου Σπερχειάδας.

5. Ο Π. Φλώρος παρέδωσε δύο στελέχη πήλινων αγωγών (Δ 11911, Δ 11912) από τη Σπερχειάδα.

6. Ο Σ. Μπαϊκούσης παρέδωσε κεφαλή νεολιθικού ειδωλίου από τη θέση Πουρναράκια Φιλιαδόνας (αγρός ιδιοκτησίας Καβαθά).

7. Ο Γ. Τσανής παρέδωσε τμήμα ενεπίγραφου λίθου από τη Φιλιαδόνα.

8. Ο κ. Κ. Λιάγκας παρέδωσε διά του Χ. Μπέσσα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκής περιόδου από τις Μεξιάτες.

9. Η Φ. Κρύου, υπεύθυνη του Λαογραφικού Μουσείου Λαμίας, παρέδωσε τρία θραύσματα αγγείων κλασικής περιόδου και μεγάλο αριθμό νομισμάτων βυζαντινής-μεταβυζαντινής περιόδου, που βρίσκονταν στο κτίριο του μουσείου και είχαν δωρηθεί από ιδιώτη, ο οποίος μετά τον πόλεμο τα είχε βρει στο οικόπεδό του στην περιοχή του Κάστρου Λαμίας.

Ο Κ. Γιαννέκος από τη Φιλιαδόνα υπέδειξε αρχαιότητες σε τρία οικόπεδα του Δημοτικού Διαμερίσματος:

α) Ορθογώνιο ογκόλιθο με κοιλότητα στο εσωτερικό του στο οικόπεδο Ευ. Καλατζή.

β) Ορθογώνιο ογκόλιθο σε β' χρήση ως ποτίστρα στο οικόπεδο Ευ. Καλατζή.

γ) Πηγάδι από ορθογώνιους ογκόλιθους στο χείλος του και ογκόλιθο με κοιλότητα στο εσωτερικό του για να χρησιμεύσει ως ποτίστρα στο οικόπεδο Α. Γεωργίου.

Από τη Διεύθυνση Ασφάλειας Αττικής κατασχέθηκαν στα χέρια των Α. Ντόσκορη, Α. Simoni και Ν. Πατσαρούχα στη Λαμία τα κάτωθι αρχαία αντικείμενα:

Αγγεία μυκηναϊκής περιόδου: Πρόχους ακέραιη, αμφορίσκος, ψευδόστομος αμφορίσκος, προχοΐσκη.

Αγγεία αρχαϊκής - κλασικής - ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου: Κοτυλίσκη, μελανόμορφη λήκυθος, όλπη, μελαμβαφές αλατοδοχείο, αρυβαλλοειδές μικροσκοπικό ληκύθιο, σώματα δύο μελαμβαφών αρυβαλλοειδών ληκυθίων, κανθαροειδές μελαμβαφές κύπελλο, κανθαροειδές μελαμβαφές μικροσκοπικό

κύπελλο, ολόβαφος αμφορίσκος, έξι μυροδοχεία, τρεις κύλικες-σκύφοι, πιθαμφορίσκος, πρόχους, τρεις λύχνοι, δύο πινάκια, μελαμβαφής φιάλη, τμήμα πώματος πυξίδας, εννέα υδρίσκες, ελλιπής προχοΐσκη, δύο θραύσματα μεγαρικών σκύφων, θραύσμα από το στόμιο πρόχου-λάγυνου.

Πήλινα ειδώλια: Έξι ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών, ειδώλιο καθιστής κουροτρόφου, απόσπασμα ειδωλίου ενδεδυμένης μορφής που στο αριστερό χέρι κρατεί πτηνό, κεφαλή ειδωλίου γυναικείας μορφής, κεφαλή ανδρικής, πιθανώς, μορφής με υπερυψωμένο κρωβύλο πάνω από το μέτωπο, κεφαλή γυναικείας μορφής και τμήμα του αριστερού της ώμου, κεφαλή και άνω τμήμα κορμού γυναικείας μορφής, που φορά πόλο και έχει περίτεχνη κόμμωση, ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, η οποία κρατεί βρέφος στο αριστερό της χέρι, κάτω τμήμα γυμνής ανδρικής μορφής, άνω τμήμα κορμού γυναικείας μορφής, κεφαλές και μέρη άνω τμήματος κορμών δύο ενδεδυμένων γυναικείων μορφών, κεφαλή ανδρικής μορφής με περίτεχνη κόμμωση με κρωβύλο πάνω από το μέτωπο, άνω τμήμα κορμού ανδρικής γηραιάς μορφής, άνω τμήμα κορμού ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, ειδώλιο όρθιας ενδεδυμένης νεαρής ανδρικής μορφής με κωνικό πίλο, ελλιπές ειδώλιο όρθιας, ενδεδυμένης νεαρής γυναικείας μορφής, κάτω τμήμα μικρογραφικής στήλης, στο οποίο απεικονίζονται δύο μορφές μεταξύ δύο πεσσών και βαθμιδωτής βάσης, ειδώλιο γυναικείας μορφής σε ανάκλιντρο, προσωπείο Περσεφόνης(;) συγκολλημένο από δύο θραύσματα.

Κεραμίδες: Θραύσμα κεραμίδας στέγης με ανθρώπινη ανάγλυφη μορφή σε πλαίσιο.

Μεταλλικά αντικείμενα: Δύο χάλκινα νομίσματα, δύο μολύβδινες ανδρικές προτομές, μολύβδινη ανδρική προτομή, χάλκινο ειδώλιο Ερμή, δύο χάλκινες εφηλίδες, σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινο ψέλλιο χυτό, τμήμα χάλκινου ελάσματος, χάλκινος κλειστός δακτύλιος, χάλκινο μικρό ανοικτό ψέλλιο με πεπλατυσμένη την άνω επιφάνειά του, σιδερένιο καρφί ή εργαλείο, χάλκινο πόδι.

Εικόνες: Εννέα βυζαντινές εικόνες.

ΜΑΡΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

HALAI AND EAST LOKRIS

A team representing the Cornell Halai and East Lokris Project spent 6 weeks at Theologos between July 3 and August 12. Participants, who participated for various lengths of time, included: John E. Coleman, Director; Lois Berkowitz, Mitrou finds; Lawrence Eisler, Architectural recording; Lia Karimali, Lithics; Leslie B. Kirchler, Site conservation; Margaretha Kramer Hajós, Mitrou finds; Pauline Morin, Architectural recording; Kerill O'Neill, Mitrou finds; Lucie-Catherine Ouimet, Ceramics; Mary Pearsall, Architectural recording; Martin Perron, Neolithic ceramics; Gwen Sealey, Neolithic ceramics; Elaine Sims; Architectural recording; Frances J. Spalding, Computers and database; Wendy Yielding, Animal Bones;. Yuki Furuya; Jozsef Hajós; Chris Hoff; Teresa Kao; Daniel Louis McFadden and Christina Papadaki. Joseph Tarabulsy was project Manager.

The summer of 2000 was largely taken up with Neolithic remains from the acropolis of Halai. Study continued on the architectural and stratigraphic record in Area F and on pottery, lithics and animal bones found in Neolithic levels. It now seems likely that the settlement at Halai was founded in the Middle Neolithic period and not the Early Neolithic, as we had earlier suggested as a possibility. Architectural remains dating to the Middle Neolithic period can now be assigned to at least four different buildings of rectangular or sub-rectangular plan, one subdivided into three rooms, the others with at least one internal spur wall or butress. Similar, but more fragmentary buildings of the first stage of the Late Neolithic period, suggest that the architectural tradition continued without change.

Backfilling also continued at the center and the southeastern end of the site in accordance with our conservation plan, approved by the Archaeological Service in 1994.

We also continued the study of Bronze Age and later finds from the islet of Mitrou, collected during our surface survey operations in 1988 and 1989.

During June, before study began, we hosted 2 two-week sessions of workers who were recruited through the Volunteers For Peace Program. These workers cleaned the site of weeds and helped carry out conservation measures.

JOHN E. COLEMAN

Ι' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Δελφών

Η υπογράφουσα ανέλαβε τα καθήκοντα της Διεύθυνσης της Εφορείας από τα τέλη του προηγούμενου χρόνου και ο διορισμός της συνέπεσε με την ενεργοποίηση της ομάδας εργασίας του μουσειολογικού προγράμματος του Μουσείου Δελφών σε σχέση με τη νέα διαμόρφωση του κτιρίου ύστερα από την επέκταση και τον εκσυγχρονισμό του. Παράλληλα, ενόψει της έναρξης του έργου της επισκευής των αιθουσών του μουσείου, έπρεπε να καταρτιστεί σε συντομότατο χρόνο πρόγραμμα: α) μεταφοράς και προσωρινής εναπόθεσης έργων της μικροτεχνίας και των μετακινούμενων γλυπτών σε άλλους εκτός μουσείου χώρους, καθώς και β) επιτόπιου εγκιβωτισμού των αμετακίνητων γλυπτών (των αρχιτεκτονικών αναγλύφων, της Σφίγγας, του αναθήματος του Δαόχου κ.ά.) με τρόπο που θα εξασφάλιζε την απόλυτη προστασία τους κατά τη διάρκεια την κτιριακών εργασιών.

καν τα εκθέσιμα τέχνεργα που θα πλαισίωναν τις επιμέρους ενότητες, κατασκευάστηκαν οι προθήκες και σχεδιάστηκε η διαμόρφωση του εσωτερικού τους.

Σε υπόστεγο χώρο της αυλής του μουσείου τοποθετήθηκαν, αφού συντηρήθηκαν, αντιπροσωπευτικά δείγματα των ψηφιδωτών της Άμφισσας που προέρχονται από δάπεδα κοσμικών κτισμάτων της όψιμης αρχαιότητας και παλαιοχριστιανικών βασιλικών (Εικ. 1).

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα» συνεχίστηκε με τη συμμετοχή πολλών σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Στο ιερό των Δελφών» με κύριο στόχο να γνωρίσουν οι μαθητές τον ιδιαίτερο θρησκευτικό, πολιτικό και κοινωνικό ρόλο του δελφικού ιερού στην αρχαιότητα.

Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων της Άμφισσας είχαν την

Εικ. 1. Μουσείο Άμφισσας. Το υπόστεγο με τα ψηφιδωτά.

Μουσείο Άμφισσας

Άρχισε με γοργό ρυθμό η εφαρμογή της μουσειολογικής μελέτης του νέου Μουσείου της Άμφισσας. Αφού ολοκληρώθηκε η μεταφορά όλων των αρχαίων από τους Δελφούς, επιλέχθη-

ευκαιρία, κατά τη διάρκεια προγραμματισμένων επισκέψεων στο νέο μουσείο, να αποκτήσουν τις πρώτες μουσειολογικές τους γνώσεις παρατηρώντας τα στάδια συντήρησης των αντικειμένων από την εύρεσή τους στην ανασκαφή έως την έκθεσή τους στο μουσείο, παρακολουθώντας τον προβληματισμό των

Εικ. 2. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Αψιδωτό κτίσμα. Άποψη από Ν.

Εικ. 3. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Πηλόκτιστη εστία. Άποψη από Δ.

αρχαιολόγων στην επιλογή εκθεσιακού υλικού, την ερμηνεία «δυσανάγνωστων» αντικειμένων και γενικά συμμετέχοντας στην ίδρυση ενός μουσείου.

ΡΟΖΙΝΑ ΚΟΛΩΝΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κίρρα

Οικόπεδο Μ. Παππά

Το παραπάνω οικόπεδο[1] έκτασης 300 τ.μ. βρίσκεται σε απόσταση 150 μ. περίπου δυτικά των προπολεμικών ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών[2]. Έγιναν δύο τομές, συνολικής επιφάνειας 60 τ.μ., με τις οποίες ερευνήθηκε το δυτικό και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Σε κάθε τομή ήλθαν στο φως, κάτω από το επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα μέσου πάχ. 0,20 μ., τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις δύο μεσοελλαδικών κατοικιών. Το μεγαλύτερο σωζόμενο κτίσμα είχε μέγιστο μήκος 7, πλάτος 4 μ. και αψιδωτή κάτοψη (Εικ. 2). Τεχνικοί λόγοι δεν επέτρεψαν ούτε την ενοποίηση ούτε τη διεύρυνση των ανασκαφικών τομών με αποτέλεσμα να ερευνηθεί μέρος μόνον των τεσσάρων αυτών μεσοελλαδικών κατοικιών, που αποτελούν τμήμα του γνωστού μεσοελλαδικού οικισμού της Κίρρας. Το βάθος της ανασκαφής καθορίστηκε από τον υδροφόρο ορίζοντα, ο οποίος εντοπίστηκε σε βάθος 1,90-2 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Οι οικίες είχαν παράλληλη διάταξη με προσανατολισμό από Δ. προς Α. και επιμήκη κάτοψη, ορθογώνια ή αψιδωτή. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με πλίνθινη ανωδομή και λίθινα θεμέλια, χτισμένα με λάσπη από ντόπιο γκρίζο ασβεστόλιθο. Εγκάρσιοι τοίχοι διαιρούν το εσωτερικό των οικιών σε χώρους-δωμάτια, ενώ σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε ότι μικρότερης στατικής σημασίας τοίχος οριοθετούσε μέσα στο ίδιο δωμάτιο βοηθητικό αποθηκευτικό χώρο. Σε δωμάτιο της παλαιότερης οικοδομικής φάσης (φάσης 1) βρέθηκαν τμήματα από πλινθόκτιστα «θρανία», που προφανώς εξυπηρετούσαν ανάγκες σχετικές με τις οικιακές δραστηριότητες σύμφωνα με τα υπόλοιπα ευρήματα (αγγεία, εργαλεία, λείψανα εστίας) του ίδιου στρώματος. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η πηλόκτιστη εστία (Εικ. 3), που είχε κατασκευαστεί στο κέντρο του δωματίου της δεύτερης κατά σειρά οικοδομικής φάσης (φάσης 2). Είχε ελλειψοειδή κάτοψη, μέγιστη διάμετρο 0,80 μ., και περιμετρικά σχημάτιζε περιχείλωμα. Στη δυτική πλευρά της κατέληγε σε μικρή αβαθή κοιλότητα, διαμ. 0,08 μ., που προφανώς σχετιζόταν με την ίδια τη λειτουργία της εστίας, παρά με τη στήριξη κίονα.

Σε κάθε τομή διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στις κατοικίες διέρχεται δρόμος, πλ. 0,80 μ., η χρήση του οποίου συνεχίζεται κανονικά από τη μία φάση στην άλλη. Και στις τρεις φάσεις κατοίκησης ο προσανατολισμός, η θέση και τα όρια δρόμων και κατοικιών παραμένουν σταθερά.

Σε κάθε οικοδομική φάση τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνδέονται με αλλεπάλληλα δάπεδα και τα μεταξύ τους στρώματα καταστροφής, τα οποία περιέχουν μεγάλη ποσότητα, ως επί το πλείστον, θραυσμένης κεραμικής, καθώς και αντικείμενα οικιακής και προσωπικής χρήσης. Με βάση την κεραμική που περισυνελέγη, η παλαιότερη από τις τρεις οικοδομικές φάσεις που ερευνήθηκαν ανήκει στη ΜΕ Ι, ενώ οι δύο νεότερες φάσεις στη ΜΕ ΙΙ

1. Τα πρώτα συμπεράσματα της μελέτης της ανασκαφής δόθηκαν σε ανακοίνωση με θέμα: Δ. Σκορδά, Κίρρα. Η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό κατά το 2000, Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά 1ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος, 27/2-2/3/2003*, Βόλος 2006, σ. 657-675.

2. L. Dor *et al.*, *Kirrha, Étude de préhistoire phocidienne*, Paris 1960.

Εικ. 4. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Γκρίζος μινυακός κανθαρίσκος.

Εικ. 5. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Κυλινδρικός λαιμός αμφορέα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

περίοδο, μετά την οποία το συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού της Κίρρας εγκαταλείπεται, παραμένοντας αδόμητο έως σήμερα.

Η κεραμική περιλαμβάνει όλες τις γνωστές κατηγορίες της ΜΕ εποχής. Ποσοτικά υπερέχουν και στις τρεις οικοδομικές φάσεις τα όστρακα από χειροποίητα στιλβωτά αγγεία με κύρια χαρακτηριστικά τη στενή επίπεδη βάση, τον κάθετο λαιμό με χείλος που νεύει συνήθως προς τα έξω και τη μεγάλη ποικιλία των λαβών (οριζόντιες γλωσσοειδείς, κάθετες ταινιόσχημες ή κυλινδρικές), ενώ συχνές είναι οι μαστοειδείς αποφύσεις, απλές και σπάνια διπλές. Ο πηλός είναι σχετικά ακάθαρτος με ορατά τρίμματα λίθων. Το συχνότερο σχήμα είναι ο πίθος, αλλά υπάρχουν και μικρότερα αγγεία, όπως χύτρες και άωτα κύπελλα.

Με μικρότερη ποσότητα αντιπροσωπεύονται, επίσης, η γκρίζα μινυακή και η αμαυρόχρωμη κεραμική. Στην πρώτη ο πηλός είναι καθαρός, τα τοιχώματα σκληρά και η επιφάνεια καλά στιλβωμένη (Εικ. 4). Πέραν της γνωστής εγχάρακτης διακόσμησης, υπάρχουν όστρακα που φέρουν διακόσμηση με σκούρα θαμπή βαφή. Τέτοια όστρακα έχουν βρεθεί και στην γειτονική Κρίσα και προφανώς αποτελούν τοπική ιδιορρυθμία. Στην αμαυρόχρωμη κεραμική, στην οποία περιλαμβάνονται και οι δύο βασικές κατηγορίες της, δηλαδή τα χονδροειδή και τα λεπτά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα θραύσματα από μεγάλα αγγεία με διακόσμηση από σκούρα καστανή βαφή πάνω σε ερυθρωπή επιφάνεια (Εικ. 5-6). Τόσο τα σχήματα των αγγείων όσο και η διακόσμηση παραπέμπουν στην Δβ1 κεραμική από το Λιανοκλάδι[3]. Τα πλησιέστερα παράλληλα προέρχονται από τις φάσεις 5 και 6 της Μαγούλας στα Πευκάκια του Βόλου[4]. Υπάρχουν, τέλος, και λίγα όστρακα που φέρουν διακόσμηση με στιλπνή βαφή, ενώ ελάχιστα ήταν, επίσης, τα όστρακα από μονόχρωμα αγγεία, καθώς και τα όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 6. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Τμήμα από το σώμα αμφορέα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Εικ. 7. Κίρρα. Οικόπεδο Μ. Παππά. Πήλινα σφονδύλια με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εκτός από την κεραμική, οι επιχώσεις που ερευνήθηκαν περιείχαν άφθονα κατάλοιπα διατροφής (οστά ζώων, κυρίως από βοοειδή και αιγοειδή, και θαλασσινά όστρεα, κυρίως μύδια) και σημαντικό αριθμό άλλων ευρημάτων, κυρίως εργαλείων, οστέινους οπείς, περόνες, λίθινα ακόνια και τριβεία, λεπίδες από οψιανό και πυριτόλιθο, λίθινες σφύρες, πήλινα σφονδύλια (Εικ. 7).

3. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 180 κ.ε.

4. J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien*, III, *Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992, I, σ. 151 κ.ε. και II, πίν. 63, αριθ. 19 και πίν. 109, αριθ. 11.

Βρέθηκαν και στις δύο τομές οκτώ συνολικά τάφοι, οι πέντε μέσα στο στρώμα καταστροφής της φάσης 2 και οι υπόλοιποι τρεις μέσα στο στρώμα καταστροφής της φάσης 1. Οι πρώτοι θα πρέπει να αποδοθούν στη φάση 1 και οι δεύτεροι στην περίοδο της εγκατάλειψης του χώρου και της χρήσης του ως νεκροταφείου. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α. και περιείχαν μία κατά χώραν ταφή. Οι νεκροί είχαν έντονα συνεσταλμένη στάση με κλίση του σώματος προς Β. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι, πλην του τάφου 2, που περιείχε ένα μονόχρωμο καλαθόσχημο κύπελλο (τύπος Α9 κατά Buck) που χρονολογείται στη ΜΕ ΙΙΙ. Το υποκίτρινο επίχρισμα είναι αραιό, έτσι ώστε δεν καλύπτει τις προσμείξεις του πηλού.

Τάφος 1. Εγχυτρισμός σε πιθόσχημο αγγείο με μαστοειδείς αποφύσεις και ύψος 0,58 μ. με παιδική ταφή. Μικρές αδούλευτες πέτρες στήριζαν το πλαγιαστό αγγείο κατά μήκος της βάσης και της ανατολικής πλευράς του. Μία ακατέργαστη πέτρα κοντά στο στόμιο του αγγείου είχε προφανώς τοποθετηθεί ως πώμα.

Τάφος 2. Κτιστός κιβωτιόσχημος. Είχε κατασκευαστεί μέσα στον τοίχο της νότιας μακράς πλευράς της φάσης 3 της οικίας Α. Το όρυγμα του τάφου είχε πλάτος 0,70 και μήκος 1 μ.Τα τοιχώματά του, ύψ. 0,50 μ., ήταν χτισμένα από ωμές πλίνθους. Στην κάλυψή του είχε πιθανότατα χρησιμοποιηθεί φθαρτό υλικό, πιθανώς ξύλο. Το όρυγμα του τάφου περιέβαλλε απλός τετράπλευρος περίβολος από ακατέργαστες πέτρες, που προφανώς προέρχονταν από τη διάλυση του νότιου τοίχου της οικίας Α. Ένα μονόχρωμο καλαθόσχημο κύπελλο της ύστερης ΜΕ εποχής είχε τοποθετηθεί στη βορειοδυτική γωνία του τάφου, δίπλα στο κρανίο του νεκρού.

Τάφος 3. Παιδικός κιβωτιόσχημος. Τοιχώματα και κάλυψη από ασβεστολιθικές αδρές πέτρες. Μήκ. 0,40, πλ. 0,23 και βάθ. 0,25 μ.

Τάφος 4. Παιδικός κιβωτιόσχημος. Τοιχώματα από μεγάλες ωμές πλίνθους, πάχ. 0,10-0,18 μ., μία σε κάθε πλευρά. Δεν διατηρήθηκε η κάλυψη. Ο νεκρός φέρει κάταγμα στην κνήμη. Μήκ. 0,50, πλ. 0,25, βάθ. 0,25 μ.

Τάφος 5. Ταφή βρέφους απευθείας επάνω στο έδαφος.

Τάφος 6. Αποκαλύφθηκε μόνον το δυτικό τμήμα του τάφου. Τοιχώματα κτιστά από ωμές πλίνθους. Κάλυψη από ασβεστολιθική πέτρα. Το ανατολικό τμήμα συνεχίζεται κάτω από την άσκαφη επίχωση.

Τάφος 7. Λείψανα μικρού κιβωτιόσχημου τάφου, πιθανότατα βρέφους. Τοιχώματα από μικρές ασβεστολιθικές πέτρες. Πολύ κακή διατήρηση.

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος. Τοιχώματα από αδρές ασβεστολιθικές πέτρες. Δεν διατηρήθηκε η κάλυψη. Η εσωτερική επίχωση του τάφου περιείχε άφθονα βότσαλα. Μήκ. 1 και πλ. 0,60 μ.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

Εικ. 8. Άμφισσα. Οδός Ν. Κορδώνη και Ν. Δεστερλή. Οι τάφοι Τ1-Τ3.

Άμφισσα

Οδός Ν. Κορδώνη και Ν. Δεστερλή (οικόπεδο ΔΕΗ)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση του νέου κτιρίου της ΔΕΗ αποκαλύφθηκε τμήμα του νότιου νεκροταφείου της πόλης σε βάθος 2,50 μ. περίπου από τη στάθμη των δρόμων. Συγκεκριμένα ερευνήθηκαν οκτώ τάφοι που μπορούν να διακριθούν σε τρεις τύπους ανάλογα με την κατασκευή τους: πέντε κιβωτιόσχημοι (Τ1-Τ5) που αποτελούνται από τέσσερις πλάκες ασβεστόλιθου, μία για κάθε πλευρά, και τις καλυπτήριες (Εικ. 8), δύο κιβωτιόσχημοι με πήλινες πλάκες (Τ7, Τ8) και ένας κεραμοσκεπής καλυβίτης (Τ6). Σε κανέναν από τους τάφους δεν διατηρήθηκε ο σκελετός και δεν υπάρχουν στοιχεία για τον προσανατολισμό και τη στάση του.

Τάφος 1. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,17, πλ. 1,10, βάθ. 0,29 μ. Διατηρούνται δύο από τις καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχαν λιγοστά διάσπαρτα οστά και υπολείμματα από κάρβουνο. Κατά τον εξωτερικό καθαρισμό του τάφου στην ανατολική μακρά πλευρά βρέθηκαν μία οινοχόη με απολεπισμένο το ερυθρό γάνωμα σε αρκετά σημεία, αποσαθρωμένα οστά, ένα ατρακτόσχημο μυροδοχείο του 2ου αι. π.Χ.[5], όστρακα κανθάρου και ένα κύπελλο με απολεπισμένο το ερυθροκάστανο γάνωμα.

Τάφος 2. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 1,90, πλ. 1, βάθ. 0,75 μ. Διατηρείται η μία καλυπτήρια πλάκα. Το περιεχόμενό του ήταν διαταραγμένο, βρέθηκαν λιγοστά οστά και ίχνη κάρβουνου.

Τάφος 3. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 1,90, πλ. 1, βάθ. 0,75 μ. Διατηρείται μία από τις καλυπτήριες πλάκες και λιγοστά αποσαθρωμένα οστά. Στο εσωτερικό του τάφου σε βάθος 0,65 μ. βρέθη-

5. *Γ.Ελλκερ*, Αθήνα 1994, σ. 85, πίν. 41.

καν ένας αμφορίσκος, μία οινοχόη με ίχνη ερυθρού χρώματος, μία τριφυλλόστομη οινοχόη με καστανόχρωμο γάνωμα στο χείλος (3ος-α' μισό 2ου αι. π.Χ.)[6] και ένα οξειδωμένο σιδερένιο στέλεχος.

Τάφος 4. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,06, πλ. 0,98, βάθ. 0,78 μ. Σώζονται και οι τρεις καλυπτήριες πλάκες. Στα σημεία ένωσης των καλυπτήριων και των πλευρικών πλακών διατηρούνται ίχνη επιχρίσματος. Στο εσωτερικό του τάφου σε βάθος 0,60 μ. βρέθηκαν μια οινοχόη με απολεπισμένο το καστανέρυθρο γάνωμα, ένα γυάλινο μυροδοχείο ρωμαϊκών χρόνων[7], ένα τμήμα από γυάλινο μυροδοχείο και ένα πινάκιο του οποίου ο πηλός έχει τεφρό χρώμα και το γάνωμά του είναι μελανό.

Τάφος 5. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 2,10, πλ. 1, βάθ. 0,75 μ. Σώζεται μία από τις καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν λιγοστά αποσαθρωμένα οστά και σε βάθος 0,60 μ. μία άβαφη πρόχους, ένα λίθινο εργαλείο (πέλεκυς) και ένα άβαφος αρυτήρας ελλιπής στο χείλος (μέσα 2ου αι. π.Χ.)[8].

Τάφος 6. Σωζ. μήκ. 1,80 μ. Στρωτήρες κεραμίδες λακωνικού τύπου αποτελούν την κάλυψη και τον πυθμένα του τάφου.

Τάφος 7. Εξωτ. διαστ.: μήκ. 1,50, πλ. 0,65, βάθ. 0,51 μ. Έξι πήλινες πλάκες σχηματίζουν τα πλευρικά τοιχώματα και δύο έχουν χρησιμοποιηθεί και για την κάλυψη του τάφου. Το περιεχόμενό του ήταν διαταραγμένο και τα ελάχιστα οστά καμένα. Σε βάθος 0,40 μ. βρέθηκε μία κωδωνόσχημη οινοχόη με φυτική διακόσμηση, μία μελαμβαφής ηλειακή οινοχόη (340/330 π.Χ.)[9] (Εικ. 9) και ένα χάλκινο κάτοπτρο.

Τάφος 8. Διαστ.: σωζ. μήκ. 1,50, πλ. 0,70, βάθ. 0,50 μ. Οι πλευρές δεν σώζονταν σε καλή κατάσταση γιατί το βορειοανατολικό άκρο του είχε μετακινηθεί από τον εκσκαφέα. Στο εσωτερικό του τάφου, σε βάθος 0,40 μ., βρέθηκαν ένας μελαμβαφής σκύφος με απολεπισμένο το γάνωμα σε πολλά σημεία (μέσα 4ου αι. π.Χ.)[10] και δύο ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια με γραπτά ανθέμια (μέσα 4ου αι. π.Χ.)[11].

ΡΟΖΙΝΑ ΚΟΛΩΝΙΑ

Εικ. 9. Άμφισσα. Οδός Ν. Κορδώνη και Ν. Δεστερλή. Αγγεία από τον τάφο 7.

Αντίκυρα

Αρχαϊκό νεκροταφείο Αντίκυρας

Το καλοκαίρι του 2000 ανασκάφηκε στην περιοχή του Ελαιώνα Αντίκυρας (οικόπεδο Σουλτανάκη-Ταμπίτσικα) τμήμα του βορειοδυτικού τομέα του αρχαϊκού νεκροταφείου της πόλης[12]. Οι τάφοι ήταν, στην πλειονότητά τους, απλοί λάκκοι σκεπασμένοι από λιθοσωρούς, μέσα στους οποίους βρέθηκαν αγγεία με εγχυτρισμούς και άλλα κτερίσματα. Βρέθηκαν, ακόμη, ίχνη πρωτογενών πυρών. Ο σημαντικότερος από τους τάφους περιλαμβάνει ειδώλιο πολεμιστή στον «εν γούνασι» δρόμο και ειδώλιο ιππέα. Χρονολογείται στα τέλη της αρχαϊκής εποχής.

Οικόπεδο ναού Αγίου Νικολάου

Ένας εκτεταμένος πλακόστρωτος χώρος – ίσως ημιυπαίθριος κατά την αρχαιότητα – με προστώο προσανατολισμένο στην ακτογραμμή και σε μικρή απόσταση από αυτή, είναι ίσως αποδοτέος σε συγκρότημα εμπορικών αποθηκών της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, όπως δείχνουν τα κεραμικά ευρήματα.

Οικόπεδο Ο. Κουρελή

Ο τοιχοβάτης ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου των ελληνιστικών χρόνων, σωζ. διαστ. 8,50×1,50 μ., χρησιμοποιήθηκε από συγκρότημα της ύστερης ρωμαιοκρατίας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, που οικοδομήθηκε στην ίδια θέση. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ

---

6. *Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 206-208, πίν. 157, αριθ. 69.

7. V. Arveiller-Dulong - J. Arveiller, *Le verre d'époque romaine*, Paris 1985, σ. 119-126, αριθ. 218-272.

8. *Α΄ΕλλΚερ*, Ιωάννινα 1989, σ. 39, πίν. 3, αριθ. 1769.

9. *Kerameikos* XIV, 1990, σ. 134, πίν. 57, 6.

10. *Corinth* VII, III, σ. 66, πίν. 13.

11. *Hesperia* 31 (1962), σ. 25, πίν. 11β.

12. Ο δυτικός τομέας μαζί με έναν ταφικό περίβολο είχαν ανασκαφεί το 1982 από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ε. Μπαζιοτωπούλου-Βαλαβάνη· η ίδια, *Αντίκυρα-Αρχαιολογικό Περίγραμμα*, Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας 1988, σ. 7 κ.ε.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Δελφοί

Ο καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου των Δελφών επεκτάθηκε ύστερα από πολλά χρόνια στα μνημεία εκτός του περιβόλου του ιερού, κυρίως στον ανατολικό λουτρώνα, όπου η ευπαθής τοιχοποιία των υστερορωμαϊκών οικοδομημάτων είχε υποστεί φθορές από τους σεισμούς των τελευταίων χρόνων και την άγρια βλάστηση.

Για τη μερική αποκατάσταση των τοίχων στερεώθηκαν με ειδικό κονίαμα αρκετοί δόμοι και αψιδωτές κατασκευές στο κεντρικό τμήμα του λουτρού και συμπληρώθηκαν τα κενά που προήλθαν από την αποσάθρωση του αρχαίου opus.

Κατά τη διάρκεια των δύο περασμένων χειμώνων η περιοχή της Κασταλίας δοκιμάστηκε από τις έντονες βροχοπτώσεις και τους παγετούς. Η ρωμαϊκή κρήνη γέμισε με βράχους και λάσπη και για την απομάκρυνσή τους χρειάστηκε επίπονη εργασία.

Εργασίες δενδροφύτευσης των πρανών της κρήνης Κερνάς, βόρεια του νασού, παροχέτευσης των ομβρίων υδάτων, ομαλοποίησης σαθρών εδαφών (Εικ. 10), αποκατάστασης παλαιών ετοιμόρροπων αναλημμάτων από ξερολιθιές στα ιερά του Απόλλωνα και της Αθηνάς, βελτίωσαν την εικόνα του αρχαιολογικού χώρου.

Τέλος, στο αρχαίο Γυμνάσιο με την πρωτοβουλία και την επίβλεψη του αρχαιολόγου Σ. Ραπτόπουλου άρχισε σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή η τοποθέτηση προστατευτικών πλακών από plexiglass μπροστά από τα υπολείμματα των τοιχογραφιών και των graffiti που σώζονται στο βόρειο τοίχο του Ξυστού.

ΡΟΖΙΝΑ ΚΟΛΩΝΙΑ

Εικ. 10. Δελφοί. Ομαλοποίηση του εδάφους στη διαδρομή των επισκεπτών (ιερά οδός).

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Καρακόλιθος

Στο ύψος του τούνελ της εθνικής οδού Λιβαδειάς-Δελφών και στη θέση Καρακόλιθος μηχανικός εκσκαφέας έφερε στο φως ενεπίγραφη πλάκα, μήκ. 0,84, πλ. 0,48 και πάχ. 0,32 μ., δουλεμένη με βελόνι στην πρόσοψη και στις πλευρές – πλην της άνω και της πίσω πλευράς που είναι αδούλευτες. Στην κορυφή της φέρει διπλό κυμάτιο κάτω από το οποίο σε δουλεμένο πλαίσιο σώζεται η επιγραφή:

ΕΥΡΟΠΙΤΑ

Το ενεπίγραφο κομμάτι βρέθηκε με άλλους δουλεμένους λίθους που πιθανώς προέρχονται από ταφικό οικοδόμημα των ελληνιστικών χρόνων. Δυτικότερα του τούνελ ανασκάφηκε παλαιότερα[13] τμήμα νεκροταφείου κλασικών και ελληνιστικών χρόνων άγνωστης αρχαίας κώμης της περιοχής. Η ενεπίγραφη πλάκα παραδόθηκε στη Θ' ΕΠΚΑ.

ΦΩΤΗΣ ΝΤΑΣΙΟΣ

13. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 149-153.

ΙΓ' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σέσκλο

Στον αρχαιολογικό χώρο του Σέσκλου και συγκεκριμένα στο νέο φυλάκιο που κατασκευάστηκε, οργανώθηκε μια αίθουσα ενημέρωσης του κοινού, στην οποία αναρτήθηκαν αναλυτικοί ενημερωτικοί πίνακες για το συγκεκριμένο χώρο και για τη νεολιθική περίοδο γενικότερα.

Η αναλυτική αυτή πληροφόρηση έγινε πληρέστερη σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που προσφέρονται από υπολογιστή με οθόνη αφής. Στον υπολογιστή, που βρίσκεται στην ίδια αίθουσα, παρουσιάζεται ένα CD-ROM για τον ευρωπαϊκό νεολιθικό πολιτισμό, το οποίο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Raphael».

Μέσα στο πνεύμα του εκπαιδευτικού χαρακτήρα των παραπάνω προσπαθειών, επισκευάστηκε και εκτίθεται μια παλαιά προθήκη, την οποία είχε επιμεληθεί ο Δ. Θεοχάρης, όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη της διακόσμησης των πήλινων αγγείων κατά τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία. Με τον τρόπο αυτό συνδυάζονται τόσο η προβολή της μεγάλης ποικιλομορφίας των διακοσμητικών τρόπων και θεμάτων της συγκεκριμένης κεραμικής όσο και η πορεία της αρχαιολογικής έρευνας, η οποία βασιζόμενη στη μελέτη της κεραμικής, προχώρησε στην υποδιαίρεση των φάσεων της νεολιθικής εποχής.

Τέλος, στο Σέσκλο πραγματοποιήθηκαν διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα με την ευκαιρία της επίσκεψης σχολείων στο χώρο. Τα προγράμματα αυτά είχαν στόχο την εξοικείωση των μικρών μαθητών με την αρχαιολογική εργασία και τον τρόπο προσέγγισης των αρχαιοτήτων. Συγκεκριμένα, οι μαθητές παρακολουθούσαν τις εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο, συζητούσαν με τους υπευθύνους και συμμετείχαν, όπου υπήρχε η δυνατότητα. Μέσα από αυτή τη διαδικασία συνελέγησαν πληροφορίες και δεδομένα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη δημιουργία των εκπαιδευτικών εντύπων και των ενημερωτικών πινακίδων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βόλος

Άγιοι Ανάργυροι, οδός Αλαμάνας και Κωλέττη (οικόπεδο Α. Δουμπιώτη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση πενταώροφης οικοδομής, αποκαλύφθηκαν 27 τάφοι, από τους οποίους οι 20 ακτέριστοι (Εικ.1). Στην περιοχή αυτή εκτείνεται το νεκροταφείο της Ιωλκού και έχουν ανασκαφεί εκατοντάδες κιβωτιόσχημοι και πολλοί θολωτοί τάφοι γεωμετρικής και κλασικής εποχής[1]. Από τους κτερισμένους τάφους διαπιστώθηκε η χρήση του αρχαίου νεκροταφείου στα όρια του παραπάνω οικοπέδου από την πρωτογεωμετρική έως την πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με σχιστόπλακες. Βρέθηκαν καλυπτήριες, πολλές και μικρές. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστάσεις τάφου: μήκ. 1,58, πλ. 0,45 μ. Δεν βρέθηκαν οστά. Κτερίσματα: ένα θήλαστρο και ένας αρυτήρας. Χρονολόγηση: 5ος-4ος αι. π.Χ.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και στον πυθμένα. Δεν βρέθηκαν καλυπτήριες. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστάσεις τάφου: μήκ. 1,75, πλ. 0,65, βάθ. 0,35 μ. Ο τάφος ήταν πλημμυρισμένος από νερό έως το μέσον του ύψους του, γεγονός που παρατηρείται σε όλες τις ανασκαφές στην περιοχή των Αγίων Αναργύρων, λόγω του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα. Κτερίσματα: μία σιδερένια οκτώσχημη πόρπη. Χρονολόγηση: γεωμετρική εποχή.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από γκρίζο μάρμαρο. Οι πλάγιες πλευρές είχαν αναθύρωση, πλ. 0,06 μ. Η επιφάνειά τους είναι δουλεμένη με βελόνι. Οι δύο καλυπτήριες ήταν και αυτές κατασκευασμένες από γκρίζο μάρμαρο. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο νερό, συνεπώς δεν ήταν δυνατό να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη

1. Ν. Βερδελής, *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1958. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 225-226· 38 (1983): Χρονικά, σ. 197· 39 (1984): Χρονικά, σ. 140-142· 43 (1988): Χρονικά, σ. 243· 48 (1993): Χρονικά, σ. 231-233· 52 (1997): Χρονικά, σ. 457-460· 40 (1985): Μελέτες, σ. 17-71.

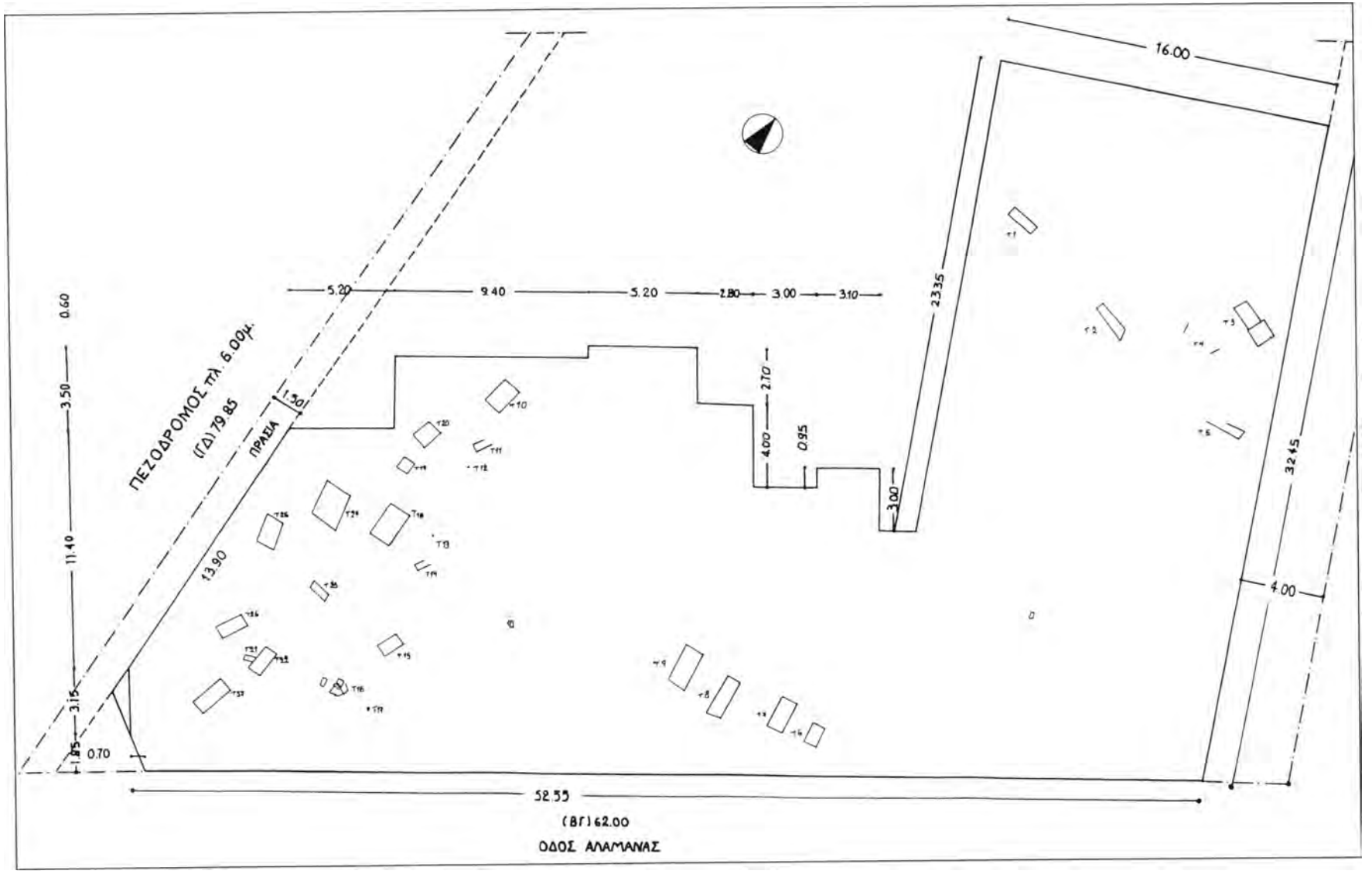

Εικ. 1. Βόλος. Άγιοι Ανάργυροι. Οδός Αλαμάνας και Κωλέττη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Γ. Βούλγαρη. Κόγχη στο νότιο τοίχο του κτιρίου των θερμών.

Εικ. 3. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Γ. Βούλγαρη. Δεύτερη κόγχη στο νότιο τοίχο του κτιρίου των θερμών.

θέση των οστών και των κτερισμάτων. Από τα νερά ανασύρθηκαν επτά σκελετοί. Τα περισσότερα κρανία βρέθηκαν στα ανατολικά. Κτερίσματα: δύο πινάκια, τρεις λύχνοι, δύο μυροδοχεία, ένα άωτο σκυφίδιο με έσω νεύον χείλος, ένας σκύφος, ένας αρυτήρας και χρυσά φυλλάρια. Χρονολόγηση: τέλη 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, σε απόσταση 1 μ. ανατολικά του Τ.3. Στο χώρο ανάμεσα στους Τ.3 και Τ.4 βρέθηκαν όστρακα αγγείων. Από τη συγκόλληση αυτών των οστράκων προήλθε ένας μελαμβαφής σκύφος, ένας αρυτήρας, ένα πώμα, ένας κάνθαρος και μία λαβή αμφορέα. Από τον Τ.4 δεν σώθηκε ο σκελετός, ούτε βρέθηκαν κτερίσματα στο εσωτερικό του. Προσανατολισμός Α.-Δ. Χρονολόγηση: πιθανώς 4ος αι. π.Χ.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από γκρίζο μάρμαρο στις πλάγιες πλευρές και στον πυθμένα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 1,80, πλ. 0,50, βάθ. 0,56 μ. Το εσωτερικό του τάφου ήταν γεμάτο νερό. Κτερίσματα: χάλκινο τεφροδόχο αγγείο πολύ διαβρωμένο από το νερό, μέσα στο οποίο βρέθηκαν καμένα οστά και 19 πήλινες επιχρυσωμένες χάντρες, ωοειδούς σχήματος. Χρονολόγηση: πιθανώς 5ος αι. π.Χ.

Τάφος 6. Λακκοειδής με λίθινες καλυπτήριες. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστάσεις: μήκ. 0,92, πλ. 0,77 μ. Ανήκε σε παιδί. Κτερίσματα: μελαμβαφής δίωτος σκύφος. Χρονολόγηση: 4ος αι. π.Χ.

Τάφος 24. Κτιστός κιβωτιόσχημος. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστάσεις: μήκ. 1,75, πλ. 0,50 μ. Πάχος τοιχωμάτων στις στενές πλευρές 0,30, στις μακρές πλευρές 0,50 μ. Περιείχε μία ταφή, της οποίας ο σκελετός ήταν σε ύπτια θέση, ενώ τα γόνατα ελαφρώς λυγισμένα προς τα δεξιά. Το κρανίο βρισκόταν στα νοτιοανατολικά. Κτερίσματα: στα πέλματα του νεκρού βρέθηκε μια τριφυλλόστομη οινοχόη. Χρονολόγηση: πρωτογεωμετρική εποχή.

Αρχαία Δημητριάς

Οικόπεδο Γ. Βούλγαρη (Ο.Τ. Γ46α)

Στο βόρειο τομέα της αρχαίας Δημητριάδος, βόρεια της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Α της Δαμοκρατίας, υπάρχει ένα χαμηλό λοφώδες έξαρμα. Στη θέση αυτή υποθέταμε ότι βρίσκονται οι μεγάλες Θέρμες της πόλης. Από τον Οκτώβριο του 1998 εκκρεμούσε η αίτηση του ιδιοκτήτη του χώρου, για ανέγερση κατοικίας στον αγρό του, συνολικής έκτασης 4.381 τ.μ. Η κατοικία επρόκειτο να κατασκευαστεί στα δυτικά του λοφώδους εξάρματος. Η ανασκαφική έρευνα που άρχισε τον Οκτώβριο του 2000, περιορίστηκε σε λίγες διερευνητικές τομές, με σκοπό να εντοπιστούν κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα, από τα οποία θα ήταν δυνατό να χρονολογηθεί το κτίριο και να διαπιστωθεί πιθανώς η έκτασή του.

Στην ανατολική πλευρά του λόφου είναι ορατός ένας τοίχος που σώζεται σε μήκος 17, πλάτος 1,20 και ύψος 1,50 μ. περίπου, κατασκευασμένος από αργούς λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Η πρώτη δοκιμαστική τομή στη νοτιοδυτική πλαγιά του μικρού λόφου έφερε στο φως τη γωνία τοίχου. Ο νότιος τοίχος έχει πλάτος 1,60, ενώ ο δυτικός 0,80 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι στο εσωτερικό με αργούς λίθους και εξωτερικά, στις παρειές, με ορθογώνιες πλίνθους. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται λευκό κονίαμα. Ο νότιος τοίχος έχει μεγάλο πλάτος, επειδή ανοίγονται κόγχες (Εικ. 2-3). Διαπιστώθηκε η ύπαρξη διακόσμησης με κονιάματα και εντοπίστηκε ένας από τους χώρους με τα υπόκαυστα, στα νότια του τοίχου με τις κόγχες.

Συνολικά έγιναν επτά δοκιμαστικές τομές, με τις οποίες βεβαιώθηκε η ύπαρξη Θερμών και διαπιστώθηκε ότι οι κτιριακές εγκαταστάσεις καταλαμβάνουν όχι μόνον όλη την έκταση του λόφου (900 τ.μ. περίπου), αλλά εκτείνονται τουλάχιστον προς τις τρεις κατευθύνσεις, βόρεια, δυτικά και νότιά του. Η ανασκαφική έρευνα θα πρέπει να συνεχιστεί για την αποκάλυψη του μνημείου. Ο αγρός προτάθηκε για απαλλοτρίωση.

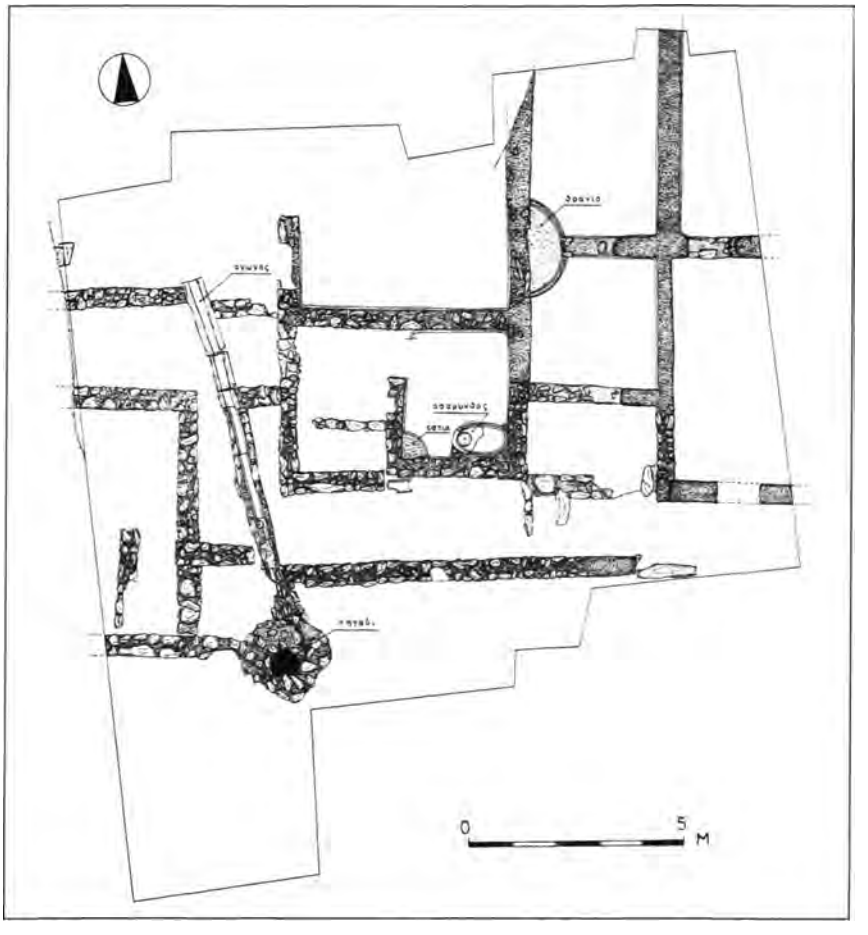

Εικ. 4. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Συνοικία Αϊβαλιώτικα, οδός Πευκακίων (οικόπεδο Γ. Σέφελ - Μ. Κουνούπη)

Στο παραπάνω παραλιακό οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές ανασκαφικές τομές κατά το 2000.

Είναι όμορο, προς Δ., των οικοπέδων Κ. Παληκαρά και Ε. Μιχαλόπουλου, που ανασκάφηκαν κατά τα έτη 1998-1999 και απέδωσαν κτίριο υστερορωμαϊκής εποχής και το βόρειο ελληνιστικό τείχος της Δημητριάδος. Στο οικόπεδο επισημάνθηκαν αρχαιότητες σε όλη την έκταση, που ανέρχεται σε 2.600 τ.μ., και πρόκειται να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Συνοικία Αϊβαλιώτικα, οδός Πευκακίων (οικόπεδο Δ. Μιχαλόπουλου)

Στο παραπάνω παραλιακό οικόπεδο, που είναι επίσης όμορο με οικόπεδο όπου έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα παλαιότερα[2], διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιοτήτων. Θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Συνοικία Αϊβαλιώτικα, οδός Παλατίου (Ο.Τ. Γ.9, οικόπεδο Μ. Κατσιφά)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εκτός του πολεοδομικού ιστού της συνοικίας Αϊβαλιώτικα και μέσα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Δημητριάδος (ΦΕΚ 105/Β'/3.4.61). Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για ανέγερση διώροφης οικοδομής με πυλωτή, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 4). Οι εργασίες σταμάτησαν και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν χώροι που σχετίζονται με τη λατρεία, λουτρικές εγκαταστάσεις, δωμάτια, υπαίθριος χώρος με πηγάδι, αποχετευτικός αγωγός (Εικ. 5). Η κρηπίδα του κτιρίου είναι λίθινη, μέσου πλ. 0,50 μ. Ως συνδετική ύλη των λίθων χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Πάνω από τη λίθινη κρηπίδα σώζεται η πλίνθινη ανωδομή. Οι επιφάνειες των τοίχων είναι επιχρισμένες με κονιάματα λευκού, ερυθρού,

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Εικ. 5. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Λεπτομέρεια των επιτοίχιων κονιαμάτων.

Εικ. 7. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Τμήμα πήλινου ειδωλίου Δήμητρας.

Εικ. 8. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Πήλινη κεφαλή Κυβέλης.

Εικ. 9. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Τμήμα πήλινης κεφαλής ειδωλίου.

μαύρου και μπλε χρώματος (Εικ. 6). Δάπεδο δεν έχει εντοπιστεί σε κανένα χώρο, εκτός από αυτόν των λουτρικών εγκαταστάσεων, όπου υπάρχει δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα. Οι χώροι που αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του αρχαίου οικοδομήματος, έχουν επιχρισμένους τοίχους που φέρουν περίτεχνα γραπτά κοσμήματα. Η κάτω ζώνη των τοίχων φέρει μονόχρωμο ερυθρό ή μπλε επίχρισμα και η άνω γραπτό βοτσαλωτό κόσμημα. Σε ορισμένα σημεία οι τοιχογραφίες μιμούνται ορθομαρμάρωση. Στο χώρο βρέθηκαν και διακοσμητικές κορνίζες από στούκο λευκό, που πρέπει να ήταν τοποθετημένες ψηλά στους τοίχους, ίσως στην ένωσή τους με το ταβάνι. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν αρκετά ειδώλια. Ορισμένα ταυτίζονται με τη Δήμητρα και την Κυβέλη (Εικ. 7-9), η λατρεία των οποίων μαρτυρείται στη Δημητριάδα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Παραστάδες και κατώφλια χωρίζουν και τους δύο επιμήκεις χώρους. Ένα κτιστό θρανίο με ερυθρό κονίαμα στο νότιο τεταρτημόριο και μελανό στο βόρειο, καθώς και τρία ορθογώνια βάθρα βρέθηκαν στο χώρο που σχετίζεται με ιερό οικιακού χαρακτήρα. Δυτικά του λατρευτικού χώρου υπάρχει ένα ακόμη δωμάτιο με επιχρισμένους τοίχους, του οποίου το βόρειο πέρας δεν έχει εντοπιστεί διότι, όπως όλο το κτίριο, συνεχίζεται προς Β. κάτω από τη σημερινή οδό Παλατίου. Νότια του παραπάνω δωματίου υπάρχει λουτρική εγκατάσταση (Εικ. 10) που αναπτύσσεται σε δύο χώρους: έναν προθάλαμο με είσοδο στα δυτικά από την εσωτερική αυλή και το λουτρό. Οι τοίχοι του λουτρού είναι, επίσης, επιχρισμένοι και το δάπεδο καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία υπάρχει εστία και στη νοτιοανατολική πήλινος λουτήρας. Οι λουτρικές εγκαταστάσεις, δίπλα στο χώρο λατρείας, πιθανότατα σχετίζονται με διάφορες τελετουργίες καθαρμού.

Εικ. 10. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Άποψη της λουτρικής εγκατάστασης του κτιρίου από ΝΔ.

Εικ. 11. Αρχαία Δημητριάς. Οικόπεδο Μ. Κατσιφά. Άποψη του κτιστού αγωγού και της δεξαμενής από Ν.

Είναι γνωστό ότι στη Δημητριάδα υπήρχε ιερό και θίασος λατρείας της φρυγικής θεάς Κυβέλης, που τελούσε μυστικές τελετές και θρησκευτικούς καθαρμούς. Προς Δ. του κτιρίου εντοπίζεται η αυλή, την οποία διασχίζει αγωγός με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο αγωγός είναι κατά το ήμισυ κατασκευασμένος από μεγάλους λίθινους δόμους με λαξευμένη αύλακα, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του έχει πιο πρόχειρη κατασκευή με μισούς πήλινους σωλήνες. Δεν βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες του αγωγού, ο οποίος κατέληγε σε κτιστή κυκλική δεξαμενή (Εικ. 11). Η δεξαμενή είναι χτισμένη με μικρούς αργούς λίθους και επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται: κεραμική του 3ου-β' μισού του 2ου αι. π.Χ., χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών (197-146 π.Χ.), Οπουντίων Λοκρών (196-146 π.Χ.), Μαγνήτων (197-146 π.Χ.), Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.), χάλκινα αντικείμενα και τμήματα ειδωλίων. Δυστυχώς, η συντήρηση των κινητών ευρημάτων, καθώς και των τοιχογραφιών δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη.

Κάτω από το ελληνιστικό κτίριο εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης του 4ου αι. π.Χ. Γενικά, ήταν φανερό, ότι το κτίριο υπέστη επισκευές ή και μετασκευές κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης του. Η τοιχοδομία, ο αποχετευτικός αγωγός και η κυκλική δεξαμενή είναι ορισμένα από τα σημεία όπου υπάρχουν ενδείξεις που πιστοποιούν τη μακρόχρονη ζωή του χώρου. Τα κινητά ευρήματα, τυπικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, η κεραμική και τα νομίσματα συνηγορούν για τη χρονολόγηση αυτής της οικιστικής φάσης στον 4ο αι. π.Χ.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Σέσκλο

Ακρόπολη Σέσκλου

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών του άνω και κάτω πρανούς της ακρόπολης του Σέσκλου[3] και ειδικότερα, πριν από την εφαρμογή της μελέτης στερέωσης, προηγήθηκε καθαρισμός στα πρανή, προκειμένου να διαπιστωθεί το βάθος των αρχαιολογικών επιχώσεων και το σημείο όπου αυτά εδράζονται στο φυσικό έδαφος. Τον καθαρισμό ακολούθησε αρχαιολογική ανασκαφική έρευνα[4] με σκοπό το διαχωρισμό των επιμέρους στρωμάτων-φάσεων και τη χρονολόγησή τους. Συνολικά, ερευνήθηκε έκταση 250 τ.μ. και διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιολογικών επιχώσεων σε βάθος 3 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του λόφου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας στο νοτιοανατολικό πρανές, το φυσικό έδαφος, πάνω στο οποίο χτίστηκαν τα πρώτα σπίτια του νεολιθικού οικισμού αποτελούνταν από ένα συμπαγές στρώμα γεμάτο στρογγυλεμένες πέτρες, το οποίο προφανώς δημιουργήθηκε από τις εναποθέσεις και τη ροή του παρακείμενου ποταμού. Πάνω από αυτό το φυσικό στρώμα διαπιστώθηκαν τέσσερις κύριες φάσεις κατοίκησης (I-IV), η κάθε μία από τις οποίες περιέχει πολλαπλά στρωματογραφικά «επεισόδια» (Εικ. 12).

Η κατώτερη φάση (I) (στρώμα πάχ. 0,10 έως 1,10 μ.) εκτείνεται στο ανατολικό τμήμα του νοτιοανατολικού πρανούς. Γενικά, παρουσιάζει έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων, εκτός από ένα σημείο όπου σώζονται αποσπασματικά ίχνη από πήλινο δάπεδο. Σε ολόκληρη την έκταση της φάσης αυτής υπάρχουν διάσπαρτοι κόκκινοι πηλοί ανακατεμένοι με στρώματα

3. Για τις αναστηλωτικές εργασίες στην ακρόπολη, βλ. παρακάτω, σ. 489-492.

4. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αυγέρη. Τα σχέδια της στρωματογραφίας εκπόνησε ο τοπογράφος Β. Καρούσος.

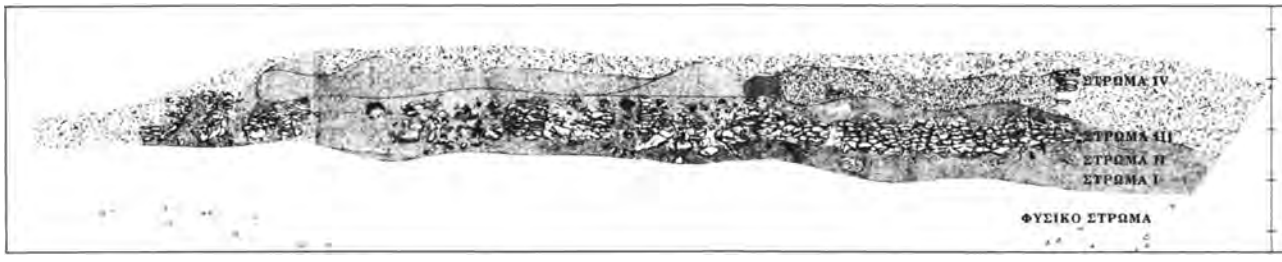

Εικ. 12. Σέσκλο Α. Στρωματογραφία νοτιοανατολικού πρανούς.

έντονων καύσεων, που περιέχουν θαλασσινά όστρεα και οστά ζώων. Σύμφωνα με την κεραμική, η φάση Ι θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην αρχαιότερη νεολιθική περίοδο.

Η δεύτερη οικιστική φάση (ΙΙ) του οικισμού (στρώμα πάχ. 0,70 έως 1 μ.) ξεκινάει στα δυτικά του πρανούς ακουμπώντας απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος και στη συνέχεια, καθώς εκτείνεται προς Α., περνάει πάνω από το στρώμα Ι. Το γεγονός αυτό ίσως υποδηλώνει την επέκταση του οικισμού στη φάση ΙΙ προς Δ.-ΝΔ. Στη φάση ΙΙ διαπιστώθηκε πλήθος από οριζόντιους και κάθετους τοίχους, που ορίζουν τουλάχιστον τέσσερις χώρους. Από αυτούς οι τρεις είναι μάλλον κλειστοί χώροι, πιθανώς κατοικίες, πλ. 0,70 έως 2 μ. και δύο ανοικτοί-υπαίθριοι, πλ. 2 και 3,20 μ. Η επίχωση των κλειστών χώρων περιέχει κόκκινες πηλόμαζες και τμήματα πλιθιών, ενώ στους ανοιχτούς χώρους διακρίνονται ίχνη καύσεων με καμένα οστά ζώων. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε και μεγάλη ποσότητα κεραμικής των πρώτων φάσεων της μέσης νεολιθικής περιόδου.

Πάνω από τη φάση ΙΙ ακολουθεί το στρώμα της τρίτης οικιστικής φάσης (ΙΙΙ) με πάχος από 0,80 έως 1 μ. περίπου. Στη φάση αυτή είναι χαρακτηριστική η ύπαρξη αλλεπάλληλων πήλινων δαπέδων, που υποδηλώνουν μια συνεχή κατοίκηση των ίδιων χώρων με επαναλαμβανόμενες επισκευές των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκαν τέσσερα αλλεπάλληλα πήλινα δάπεδα από κίτρινο πηλό, τα οποία έχουν πλάτος 0,70 και συνολικό πάχος 0,30 μ. Στα δυτικά τα δάπεδα ορίζονταν από στρώματα καύσης, τα οποία αποτελούν πιθανότατα τα κατάλοιπα κάποιας εστίας. Στα ανατολικά ορίζονταν από στρώμα, πάχ. 0,40 και μήκ. 2,50 μ., το οποίο περιείχε ωμά πλιθιά. Τα πλιθιά αυτά πρέπει να είχαν καταρρεύσει από την ανωδομή του κτίσματος. Από τα ευρήματα αυτά και τις παρατηρήσεις της στρωματογραφίας γίνεται φανερό ότι στο σημείο αυτό υπήρχε κτίσμα της μέσης νεολιθικής περιόδου, το οποίο κατοικήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα και χρειάστηκε αρκετές επισκευές. Δεν είναι σαφές αν εγκαταλείφθηκε εξαιτίας της κατάρρευσής του ή αν καταστράφηκε σταδιακά, εφόσον είχε εγκαταλειφθεί.

Πιο ανατολικά από το παραπάνω κτίσμα, υπάρχει στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,20 και μήκ. 3 μ., το οποίο περιέχει πηλόμαζες και λεπτότερα στρώματα καύσεων, καθώς και περιοχή με γκρίζους πηλούς. Όλη αυτή η κατάσταση παραπέμπει σε κτίσμα που καταστράφηκε πιθανότατα από φωτιά.

Ανατολικότερα υπάρχει πάλι μια σειρά από δύο-τρία αλλεπάλληλα πήλινα δάπεδα και πάνω από αυτά στρώμα, πάχ. 0,70 μ., από ωμά πλιθιά. Πρόκειται για ένα ακόμη κτίριο με πλίνθινη ανωδομή, η οποία έχει καταρρεύσει στο εσωτερικό του. Σε ορισμένα μεγάλα τεμάχια πηλού, καθώς και σε κάποια πλιθιά, είναι ορατά τα ίχνη που άφησαν επάνω στον πηλό τα καλάμια και τα ξύλα που χρησιμοποιήθηκαν είτε για το σκελετό των τοίχων είτε για την κατασκευή της στέγης. Ούτε εδώ είναι σαφές αν η καταστροφή του κτιρίου είναι η αιτία ή το αποτέλεσμα της εγκατάλειψής του. Πάντως, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του και κυρίως επάνω στα δάπεδα, το κτίσμα μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση νεολιθική περίοδο.

Τέλος, αναφέρουμε μια τελευταία φάση (IV) (στρώμα πάχ. 0,10 έως 0,30 μ.) που αποτελεί τον οικιστικό ορίζοντα ο οποίος εμπεριέχει και το ορατό και επισκέψιμο σήμερα μέγαρο της νεότερης νεολιθικής στην κορυφή του λόφου. Πρόκειται σαφώς για επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου, που στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν ήδη αφαιρεθεί από τις παλαιότερες έρευνες του χώρου, από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα.

Συμπερασματικά, στο νοτιοανατολικό πρανές του λόφου του Σέσκλου αποκαλύφθηκαν λείψανα που αντιπροσωπεύουν την κατοίκηση του οικισμού σε όλη τη διάρκεια της νεολιθικής περιόδου. Λόγω της φύσης της έρευνας, που υπήρξε περιορισμένη και χωρίς δυνατότητα επέκτασης, δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθούν ανασκαφικά οι επιχώσεις της λεγόμενης ακεραμικής περιόδου, που αποτελεί την περίοδο κατά την οποία σύμφωνα με τη βιβλιογραφία εμφανίζεται ο νεολιθικός τρόπος ζωής στον ελλαδικό χώρο και η οποία αναφέρεται ότι διαπιστώθηκε στον οικισμό του Σέσκλου από τους προηγούμενους ανασκαφείς του χώρου.

Γενικά, ανάμεσα στα αρχαιολογικά στρώματα σε όλο το πάχος των επιχώσεων στο νοτιοανατολικό πρανές, εντοπίστηκαν εστίες με ίχνη καύσης, πήλινα δάπεδα, πηλόμαζες και πλιθιά από την κατάρρευση των τοίχων, λιθοδομές από τα θεμέλια των οικημάτων και διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης (όστρακα αγγείων, λίθινα, πήλινα και οστέινα εργαλεία). Καθ' όλη τη διάρκεια των αρχαιολογικών ερευνών εφαρμόστηκε τοπογραφική και φωτογραφική αποτύπωση. Τέλος, στερεώθηκαν οι λιθοδομές των παλαιότερων φάσεων που αποκαλύφθηκαν με τον καθαρισμό και την ανασκαφή (Εικ. 13).

Εικ. 13. Σέσκλο Α. Νοτιοανατολικό πρανές. Στερέωση λιθοδομών παλαιότερων φάσεων.

Στο βόρειο πρανές του λόφου, πριν από τις εργασίες στερέωσης, προηγήθηκαν ανασκαφικές έρευνες. Στο σημείο αυτό είχαν συσσωρευτεί τα μπάζα από τις ανασκαφές όλων των περασμένων δεκαετιών και κυρίως από τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1960. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε στην απομάκρυνση των χωμάτων αυτών, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως το πρανές του λόφου για να προχωρήσει η στερέωσή του. Τα αρχαιολογικά στρώματα περιορίζονται στο ανώτερο σημείο του βόρειου πρανούς σε περιορισμένο πάχος. Καθώς οι απαιτήσεις καθαρισμού και προετοιμασίας του χώρου για τη στερέωση του πρανούς δεν απαιτούσαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφικές εργασίες, δεν εξαντλήθηκε ανασκαφικά ο χώρος και δεν προχωρήσαμε σε λεπτομερείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις.

Όπως είναι φυσικό, η συγκεκριμένη ανασκαφική έρευνα είχε κυρίως στρωματογραφικό χαρακτήρα. Η στρωματογραφική ακολουθία στον οικισμό είχε μελετηθεί εκτενώς από τον Δ. Θεοχάρη τη δεκαετία του 1960. Σε αρχαιολογικό επίπεδο, οι τελευταίες ερευνητικές εργασίες με αφορμή τη στερέωση είχαν ως οδηγό τη μελέτη και τα συμπεράσματα του Δ. Θεοχάρη, έχοντας όμως παράλληλα και την ευκαιρία να ελέγξουν κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες. Σε καθαρά πρακτικό επίπεδο, ο καθορισμός του κατώτερου ορίζοντα των αρχαιολογικών επιχώσεων τόσο στο νοτιοανατολικό πρανές όσο και στο βόρειο, διευκόλυνε τη μελέτη στερέωσης, καθώς με τον τρόπο αυτό οι επεμβάσεις περιορίστηκαν μόνο στα κατώτερα, μη αρχαιολογικά στρώματα. Έτσι, η αρχαιολογική στρωματογραφική ακολουθία που αποκαλύφθηκε δεν θίχτηκε καθόλου από τις στερεωτικές εργασίες, αλλά παρέμεινε ορατή για τον επισκέπτη και άμεσα προσιτή σε ενδεχόμενες μελλοντικές αρχαιολογικές παρατηρήσεις και μελέτες.

Διμήνι

Μυκηναϊκός οικισμός

Το 2000 επαναλήφθηκαν οι ηλεκτρικές και μαγνητικές διασκοπήσεις από το εργαστήριο Γεωφυσικής, Δορυφορικής Τηλεσκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών υπό τη διεύθυνση του Α. Σαρρή. Με τη βοήθεια των διασκοπήσεων αυτών διαπιστώθηκε η συνέχεια του μυκηναϊκού οικισμού σε μη ανεσκαμμένα τμήματα. Επίσης, οι διασκοπήσεις αυτές μας έδωσαν στοιχεία για την πιθανή ύπαρξη ενός περιβόλου-τάφρου(;), που οριοθετεί τον οικισμό, τον οποίο όμως δεν επαληθεύσαμε ακόμη ανασκαφικά. Ακόμη, μας δόθηκαν πληροφορίες για τα νεκροταφεία του μυκηναϊκού οικισμού.

Το καλοκαίρι του 2000 συνεχίστηκε η έρευνα στο οικιστικό συγκρότημα που ερευνούμε από το 1997[5] (Εικ. 14). Φέτος η έρευνα επικεντρώθηκε στο χώρο που βρίσκεται στα νότια του ονομαζόμενου μεγάρου Α. Εκεί εντοπίστηκε μια παράλληλη προς το ονομαζόμενο μέγαρο Α πτέρυγα, που αποτελείται από δύο μεγάλους χώρους, που συνδέονται άμεσα με το αρχικό μέγαρο. Οι χώροι αυτοί ονομάστηκαν δωμάτιο Α και δωμάτιο Β αντίστοιχα. Το δωμάτιο Α έχει διαστάσεις 5,80×5 μ. και επικοινωνεί απευθείας με το ονομαζόμενο μέγαρο Α μέσω ενός θυραίου ανοίγματος, πλ. 1,40 μ., που βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι σε παλαιότερη οικοδομική φάση ο χώρος αυτός επικοινωνούσε με τη νότια πτέρυγα του ονομαζόμενου μεγάρου Α μέσω ενός άλλου θυραίου ανοίγματος, το οποίο οδηγούσε στο μικρό διάδρομο 2. Αργότερα, στην ΥΕ ΙΙΙΒ2, η θύρα αυτή καταργήθηκε και η επικοινωνία γινόταν πλέον από τη θύρα που προαναφέραμε. Το επόμενο προς Δ. δωμάτιο Β είναι, επίσης, μεγάλο σε διαστάσεις. Στο κέντρο του δωματίου Β υπάρχει μια κατασκευή (ιπνός;). Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκε ένας πάγκος εργασίας στρωμένος με όστρακα μεγάλων αγγείων και στην απέναντι πλευρά βρέθηκε ακέραιο ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο (Εικ. 15). Γύρω από τον ιπνό (;) υπήρχαν διάχυτες σκωρίες χαλκού. Με βάση τα ευρήματα αυτά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ένα εργαστήριο, όπου πραγματοποιούνταν χαλκουργικές εργασίες, που ίσως σχετίζονται με τα πρωτογενή στάδια της μεταλλουργικής διαδικασίας (τήξη μετάλλου). Δεν βρέθηκε χαλκουργική χοάνη ούτε άλλα σκεύη που σχετίζονται με τέτοιες εργασίες.

Τέλος, ερευνήθηκαν και άλλα μικρότερα δωμάτια που είχαν καθαρά αποθηκευτική χρήση. Στα δυτικά ερευνήθηκε ένα επίμηκες δωμάτιο (χώρος 14) και άλλα μικρά ορθογώνια δωμάτια ακόμη δυτικότερα, που συνδέονται αρχιτεκτονικά με το αρχικό ονομαζόμενο μέγαρο Α. Επίσης, στα βόρεια του ονομαζόμενου μεγάρου Α, αποκαλύφθηκαν, σε παράλληλη διάταξη, στεγασμένοι και ημιστεγασμένοι αποθηκευτικοί χώροι με πίθους κατά χώραν, μεγάλους άβαφους ψευδόστομους αμφορείς και άφθονη κεραμική καθημερινής χρήσης, όπως άβαφες κύλικες, άβαφοι και γραπτοί σκύφοι της ομάδας Α και Β, λεκανίδες κ.ά.

5. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Σ. Αλεξάνδρου, Γ. Πάντου και Δ. Ρουσιώτη. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από την Ε. Ρίνη.

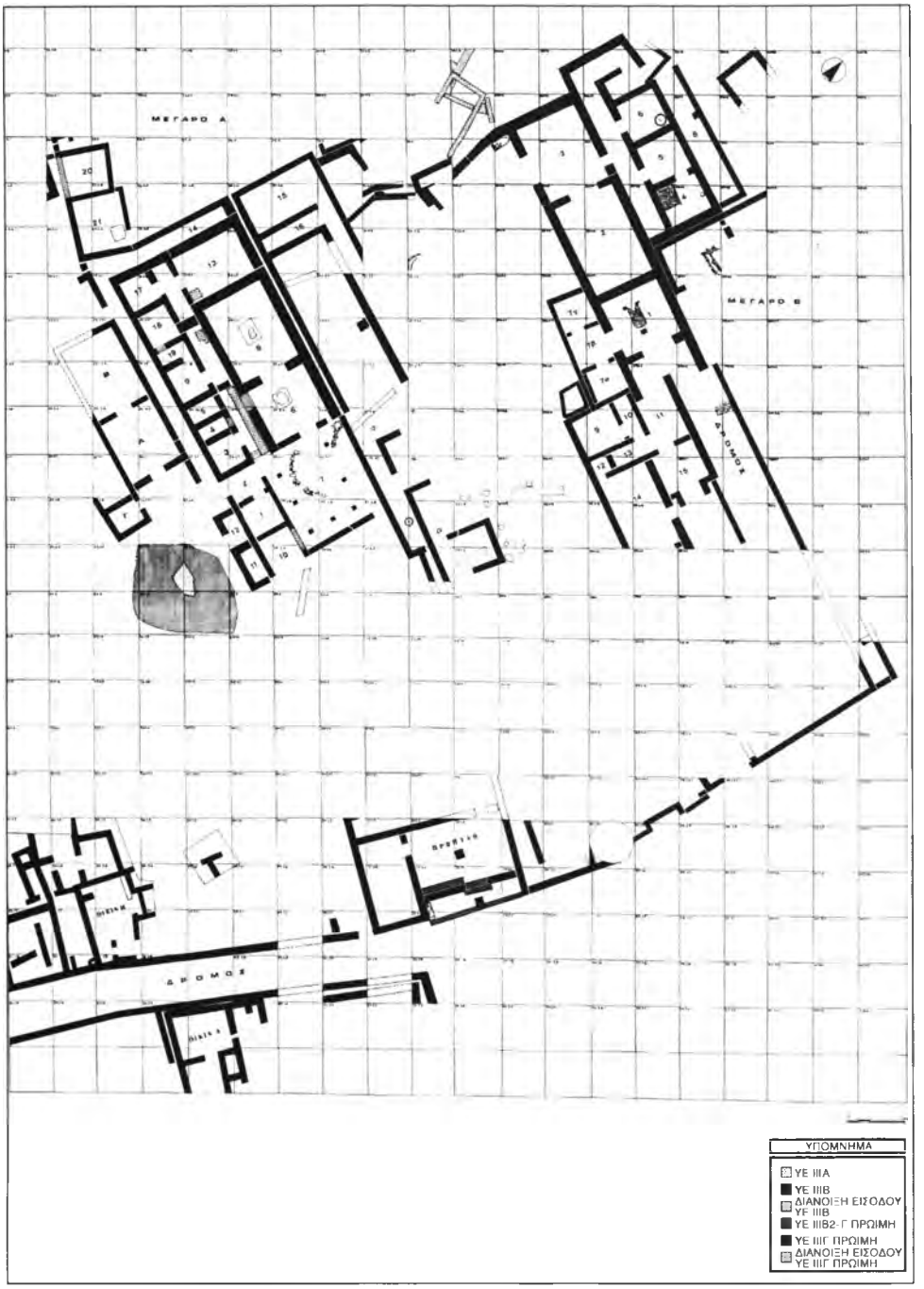

Εικ. 14. Διμήνι. Κάτοψη του μυκηναϊκού οικισμού.

Όλη αυτή η κεραμική ανήκει στην ΥΕ IIIΒ2-ΥΕ IIIΓ πρώιμη περίοδο, που αποτελεί και την τελευταία φάση χρήσης του οικισμού.

Παράλληλα, ερευνήθηκε μέχρι το επίπεδο του δαπέδου το δωμάτιο 13, που βρίσκεται αμέσως στα δυτικά του δωματίου 8 του ονομαζόμενου μεγάρου Α. Το δωμάτιο 13 αποτελεί μια σύγχρονη με το διμερές μεγαροειδές κτίσμα προσθήκη και επικοινωνεί μόνο με το διάδρομο. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε εστία και το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από πατημένο πηλό ανάμεικτο με ασβέστη.

Στη νότια πτέρυγα του ονομαζόμενου μεγάρου Α ερευνήθηκαν μέχρι το επίπεδο του δαπέδου ορισμένα από τα μικρά δωμάτια που εντοπίστηκαν. Στο εσωτερικό των δωματίων, που βρίσκονται στα ανατολικά της πτέρυγας (δωμάτια 10, 1, 2), εντοπίστηκε επίχωση που εκτός από την κεραμική περιείχε πληθώρα πεσμένων από τους τοίχους και την οροφή επιχρι-

Εικ. 15. Διμήνι. Μυκηναϊκός οικισμός. Μέγαρο Α. Μολύβδινο αγγείο στο δωμάτιο Β.

σμάτων, που αποτελούνται από λευκά ασβεστοκονιάματα. Τα δωμάτια αυτά εκτός από το μικρό χώρο 2 διέθεταν δάπεδο και τοίχους επαλειμμένους με ασβεστοκονίαμα. Η εύρεση των πεσμένων κονιαμάτων στα δωμάτια 10, 1 και 2, σε αντίθεση με τα δωμάτια 6, 8 και 13 που βρέθηκαν καθαρά, δηλώνει πως τα συγκεκριμένα δωμάτια δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ μετά την καταστροφή του ονομαζόμενου μεγάρου Α.

Το πρώτο δωμάτιο 10 της νότιας πτέρυγας στα ανατολικά μπορεί να θεωρηθεί ως αίθουσα αναμονής, γιατί φαίνεται ότι υπήρχαν δύο ξύλινοι πάγκοι σε σχήμα Γ στο δυτικό και το νότιο τοίχο, όπως διαπιστώθηκε από τα ίχνη στο δάπεδο. Οι τοίχοι του δωματίου ήταν επιχρισμένοι με λευκό και κόκκινο ασβεστοκονίαμα. Το δωμάτιο, αρχικά, δεν επικοινωνούσε με την περίστυλη αυλή (χώρος 7). Σε μεταγενέστερη φάση στο βόρειο τοίχο του ανοίχθηκε μια είσοδος, πλ. 2 μ., για τη διάνοιξη της οποίας καταστράφηκε τμήμα της τοιχοποιίας, παρέμεινε ωστόσο η κατώτερη σειρά των λίθων, που καλύφθηκε με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος κατώτερης ποιότητας. Η φάση αυτή δεν συμπίπτει με τις αλλαγές στο δωμάτιο 6, αφού είναι πρωθύστερη της πτώσης των κονιαμάτων.

Αμέσως δυτικότερα ερευνήθηκε το δωμάτιο 1, που επικοινωνεί με το μικρότερο χώρο 2, που εκτελεί χρέη διαδρόμου. Ο χώρος 2 έχει δύο εισόδους στα βόρεια και στα νότια και συνδέει τις δύο πτέρυγες του μεγάρου Α με τους μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους (χώροι Α, Β) και τους μικρότερους (11 και 12), που αναπτύσσονται στα νότια του ονομαζόμενου μεγάρου Α.

Στο χώρο 2, που στην ουσία αποτελεί ένα διάδρομο, βρέθηκε πάνω στο πήλινο δάπεδο, ένα μεγάλο λίθινο τριποδικό αγγείο με προχοή από τραχείτη λίθο, που βρίσκει τα παράλληλά του στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 στις Μυκήνες και τη Μιδέα.

Επίσης, ερευνήθηκε μέχρι το επίπεδο του δαπέδου το δωμάτιο 9, που βρίσκεται στα δυτικά του χώρου 5. Ο χώρος 9 μαζί με τα δωμάτια 18 και 19 αποτελούσαν έναν ενιαίο εργαστηριακό χώρο. Πάνω στο δάπεδο του δωματίου 9 που αποτελείται από ασβεστοκονίαμα καλής ποιότητας, εκτός από τη συνήθη κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου, βρέθηκε ένα τμήμα τράπεζας προσφορών από ασβεστοκονίαμα και ένα λίθινο τριβείο μαζί με τον τριπτήρα.

Το δωμάτιο 9 επικοινωνεί στα δυτικά με το μικρό δωμάτιο 19 και το δωμάτιο 18 που αρχικά ήταν αυτόνομος χώρος και επικοινωνούσε μόνο με το διάδρομο από είσοδο στα βόρεια. Σε μεταγενέστερη όμως αρχιτεκτονική φάση η βόρεια είσοδος του δωματίου 18 έκλεισε με ένα πρόχειρο τοιχίο, που απομόνωσε όλο το δυτικό τμήμα του κτιρίου (δωμάτια 13, 17, 18) και παράλληλα έγινε διάνοιξη εισόδου στη μεσοτοιχία, που χωρίζει τα δωμάτια 18 και 19.

Τέλος, ερευνήθηκε και το δωμάτιο 17, που αποτελεί και το τελευταίο δωμάτιο της πτέρυγας και του οποίου ο δυτικός τοίχος λειτούργησε και ως τοίχος αντιστήριξης για τις ωθήσεις των γαιών του πρανούς, γι' αυτό και αποτελεί μια ισχυρή και προσεγμένη λίθινη κατασκευή, ύψ. 1,30 μ.

Όπως έδειξε η ανασκαφική έρευνα, στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. το ονομαζόμενο μέγαρο Α καταστρέφεται από άγνωστη αιτία, που προκαλεί την πτώση των επιχρισμάτων από ασβεστοκονίαμα. Το κτίριο αυτό μετά την καταστροφή του, εγκαταλείπεται σταδιακά από τους ενοίκους του. Παρατηρήθηκε μια περιορισμένη επανακατοίκηση στα μεγάλα δωμάτια 6, 8 και 13, καθώς και στο χώρο των εργαστηρίων (δωμάτια 9, 19, 18 και 17). Σταδιακά όμως οι ένοικοι περιορίζουν πάλι την έκταση των χώρων που χρησιμοποιούν με το χτίσιμο πρόχειρων τοιχίων στο διάδρομο. Έτσι, στην τελική φάση χρήσης του ονομαζόμενου μεγάρου Α αξιοποιούνται μόνον τα μεγάλα δωμάτια 6, 8, καθώς και η περίστυλη αυλή.

Η κεραμική που βρέθηκε στα δάπεδα των δωματίων που επαναχρησιμοποιήθηκαν μελετήθηκε ως σύνολο και συγκρίθηκε με την κεραμική των δωματίων 10, 1, 2, 3, 4 και 5, των οποίων η κεραμική αποτελεί κατά την άποψή μας ένα κλειστό σύνολο, αφού δεν χρησιμοποιήθηκαν μετά την καταστροφή.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύγκριση αυτή είναι ότι με βάση την κεραμική δεν επισημαίνονται ουσιαστικές χρονολογικές διαφοροποιήσεις. Η επαναχρησιμοποίηση μέρους του ονομαζόμενου μεγάρου Α πραγματοποιήθηκε σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή και, επιπλέον, η νέα κατοίκηση δεν φαίνεται να διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι, στα ανατολικά δωμάτια της νότιας πτέρυγας που δεν καθαρίστηκαν από τα κονιάματα, βρέθηκαν άφθονα όστρακα από σκύφους της ομάδας Α με άβαφο ή ολόβαφο εσωτερικό, καθώς και όστρακα από κυάθους με πλατιά ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό. Στα δωμάτια που επαναχρησιμοποιήθηκαν η εικόνα της κεραμικής δεν αλλάζει ουσιαστικά. Εντοπίζουμε πάλι τα χαρακτηριστικά αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΒ2 και της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου, όπως π.χ. τους σκύφους της ομάδας Α με το άβαφο ή ολόβαφο εσωτερικό και διακόσμηση από μετόπες με αντιθετικές στελεχωτές σπείρες, καθώς και τους κυάθους με πλατιά ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό. Η άβαφη κεραμική και στα δύο σύνολα αντιπροσωπεύεται κυρίως από κύλικες χωνόσχημες και με γωνιώ-

δες περίγραμμα, από αρύταινες, λεκανίδες, τριποδικές χύτρες. Η εγκατάλειψη λοιπόν και η μικρής διάρκειας επανακατοίκηση τοποθετείται μέσα στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Η μόνη κεραμική κατηγορία, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε μια προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου και η οποία δεν εντοπίζεται καθόλου στα δωμάτια 10, 1, 2, 3, 4, 5, αλλά υπάρχει στα περισσότερα δωμάτια που επαναχρησιμοποιήθηκαν (8, 17, 18, 13, διάδρομος), είναι μια γκρίζα τροχήλατη ψευδομινύεια κεραμική, που μιμείται την τεφρή μινυακή κεραμική της μέσης εποχής του Χαλκού στην τεχνική (ψήσιμο) και στα σχήματα (τα περισσότερα φέρουν τροπίδωση στο σώμα), καθώς και η χονδροειδής χειροποίητη κεραμική. Οι δύο αυτές κατηγορίες κεραμικής συνυπάρχουν στα δωμάτια αυτά μαζί με την κεραμική του τέλους του 13ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ2-πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος).

Ένα άλλο ζήτημα που προέκυψε από την επανακατοίκηση του ονομαζόμενου μεγάρου Α, είναι αυτό της αναγνώρισης της χρήσης των δωματίων στη φάση ακμής του κτιρίου, δεδομένου ότι αφαιρέθηκαν τα κινητά ευρήματα και έγιναν μετατροπές στους χώρους. Τα λίγα ειδώλια, τα σφονδύλια και τα λίθινα εργαλεία δεν αποτελούν σαφείς ενδείξεις για τη χρήση, όπως και οι φακόσχημοι σφραγιδόλιθοι με παραστάσεις αιγάγρων και γεωμετρικών σχεδίων.

Επίσης, θεωρούμε σημαντικό ότι κάτω από τα αρχιτεκτονικά λείψανα του ονομαζόμενου μεγάρου Α σε ερευνητική τομή, που πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του διαδρόμου, εντοπίστηκε τοίχος σε παράλληλο άξονα με το ονομαζόμενο μέγαρο Α. Τη συνέχεια του τοίχου αυτού παρακολουθήσαμε και στο εσωτερικό των δωματίων 3 και 4. Πρόκειται για τοίχο που ανήκει σε πρωιμότερο μέγαρο, με παρόμοιο προσανατολισμό και ισχυρή και επιμελημένη τοιχοποιία. Το πρωιμότερο μέγαρο θεμελιώθηκε, σύμφωνα με την κεραμική, στα τέλη του 15ου αι. π.Χ. και είναι σύγχρονο με το μεγάλο κεραμικό κλίβανο, που αποκαλύφθηκε στις ανατολικές παρυφές του οικισμού, καθώς και με τους δύο γνωστούς θολωτούς τάφους. Το μέγαρο αυτό εγκαταλείφθηκε στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ2 πιθανώς ύστερα από καταστροφή, όπως μαρτυρά το λεπτό στρώμα καύσης που βρέθηκε σε περιορισμένη έκταση.

Στον ίδιο άξονα με το ονομαζόμενο μέγαρο Α, στα ανατολικά, στο ύψος του δρόμου που διασχίζει τον οικισμό, αποκαλύφθηκε ένα πρόπυλο, που θα οδηγούσε τον επισκέπτη στο μέγαρο Α. Οι εργασίες για την αποκάλυψη της κάτοψης των χώρων του προπύλου δεν έχει ολοκληρωθεί. Επίσης, ο χώρος ανάμεσα στο πρόπυλο και την περίστυλη αυλή, έκτασης 300 τ.μ. περίπου, δεν έχει ακόμη ανασκαφεί.

Τέλος, συνεχίστηκε η έρευνα στο ονομαζόμενο μέγαρο Β, που αναπτύσσεται παράλληλα με το ονομαζόμενο μέγαρο Α και το οποίο καταστράφηκε από ισχυρή πυρκαγιά συγχρόνως με το ονομαζόμενο μέγαρο Α. Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο κυρίως μέγαρο, οι τοίχοι του οποίου έχουν πλάτος 1-1,20 μ. και ήταν καλυμμένοι με επάλειψη πηλού, που διατηρήθηκε άριστα σε ορισμένα σημεία, λόγω της φωτιάς. Το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένο με παχύ στρώμα πηλού με ενίσχυση από ασβέστη και χαλίκια. Πάνω στη λίθινη κρηπίδα ήταν χτισμένοι οι ωμόπλινθοι. Το ύψος των τοίχων σώζεται αρκετά καλά, ιδιαίτερα στη δυτική πλευρά που φθάνει το 1,30 μ. ύψος. Υποθέτουμε ότι υπήρχε και δεύτερος όροφος, κυρίως λόγω του πάχους των τοίχων.

Ειδικότερα, η αρχαιολογική έρευνα συνεχίστηκε στο δωμάτιο 3, που αποτελεί το δυτικότερο δωμάτιο, διαστ. 8,50× 5,30 μ., του ονομαζόμενου μεγάρου Β και όπου η πρόσβαση γινόταν μόνον από την εσωτερική αυλή που χωρίζει τα δύο μέγαρα. Στο δωμάτιο 3 αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής, όπου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ2-πρώιμης ΙΙΙΓ περιόδου, που έφερε έντονα τα ίχνη της πυρκαγιάς. Στο δωμάτιο 3 βρέθηκε κατά χώραν μια ακέραιη γραπτή στάμνος, που άνοιξε σε κομμάτια, όταν έπεσαν επάνω της τα φλεγόμενα ξύλα της οροφής και η οποία αποτελεί ένα καλό παράδειγμα χρονολόγησης της καταστροφής του ονομαζόμενου μεγάρου Β στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Επίσης, στο εσωτερικό του δωματίου αυτού βρέθηκε ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο, που έλιωσε εν μέρει από τη φωτιά και που ήταν τοποθετημένο αμέσως αριστερά από τη θύρα που οδηγεί στο βόρειο διάδρομο, ενώ δεξιά υπήρχε μια μεγάλη τριποδική χύτρα. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν πεσμένα πολλά κομμάτια ξύλου από την οροφή. Τα ξύλα ήταν κορμοί στρόγγυλοι και όχι τετράγωνης διατομής, κυρίως, από ελαιόδεντρα, διαμ. 0,10-0,15 μ., σύμφωνα με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Cornell P. Kuniholm. Επίσης, αναγνωρίστηκαν ξύλα από πεύκα και χοντροί κορμοί από δρυς. Δείγματα από τους κορμούς δόθηκαν για δενδροχρονολόγηση. Η φωτιά στο δωμάτιο 3 ισχυροποίησε τα πήλινα κονιάματα με τα οποία ήταν επαλειμμένοι οι τοίχοι και έψησε τις ωμοπλίνθους, που έπεσαν και έκλεισαν την είσοδο προς το βόρειο διάδρομο.

Δεξιά από τη νότια είσοδο του δωματίου 3, σε ένα χώρο που δεν γνωρίζουμε ακόμη αν ήταν στεγασμένος, βρέθηκε τοποθετημένη μια μεγάλη παραλληλόγραμμη ασβεστολιθική πλάκα με βαθουλώματα. Δίπλα της, μέσα στο στρώμα της επίχωσης, βρέθηκε ένα όστρακο κύλικας με εγχάρακτη Γραμμική Β γραφή στο εσωτερικό του, ένα όστρακο κυπέλλου με εικονιστική παράσταση, καθώς και ζωόμορφα ειδώλια, ομοίωμα θρόνου με καθιστή μορφή, μικκύλο αγγείο, χάλκινα κοσμήματα, ένας λίθινος σφραγιδόλιθος με παράσταση ζώου και τμήμα ασβεστοκονιάματος με κόκκινο χρώμα. Το σύνολο αυτό πιστεύουμε ότι παραπέμπει σε λατρεία και απόθεση προσφορών.

Δήμος Κάρλας

Ταμιευτήρας λίμνης Κάρλας

Το 2000 ξεκίνησαν οι εργασίες για την ανασύσταση του ταμιευτήρα της λίμνης Κάρλας. Σύμφωνα με τη μελέτη του έργου προβλέπεται η κατασκευή ταμιευτήρα 42.000 στρεμμάτων στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Ανατολικής Θεσσα-

λίας με την κατασκευή αναχωμάτων, όπου θα εκβάλλουν οι συλλεκτήρες των υδάτινων όγκων από το Νομό Μαγνησίας, το Νομό Λάρισας, καθώς και από το φράγμα του Αχελώου.

Στο πλαίσιο κατασκευής του έργου αυτού ξεκίνησαν από την Υπηρεσία ανασκαφικές έρευνες σε περιοχές, όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Κατά τις εργασίες για την εγκατάσταση του εργοταξίου της αναδόχου εταιρείας ήλθε στο φως τμήμα λιθόκτιστου αγωγού ύδρευσης των ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για τμήμα ενός κεντρικού αγωγού, πλ. 0,60 μ., που διακλαδώνεται με δευτερεύοντες αγωγούς, πλ. 0,30 μ.

Θέση Κορυφούλα

Κατά τη διεξαγωγή εργασιών για τη λειτουργία λατομείου της αναδόχου εταιρείας του έργου στο νοτιοανατολικό πρανές του λόφου Κορυφούλα, στα όρια κτηματικής έκτασης της κοινότητας Στεφανοβικείου, εντοπίστηκαν αρχαιότητες, με αποτέλεσμα αφενός τη μετατόπιση του λατομείου προς το όρος Κορυφή και αφετέρου τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στη θέση αυτή, όπου εμφανίστηκαν τάφοι της ύστερης εποχής του Χαλκού.

Η ανασκαφική θέση βρίσκεται 11 χλμ. νότια των Καναλίων. Στο πρανές του λόφου Κορυφούλα, κάτω από μια αποσπασματικά διατηρημένη εγκατάσταση της ελληνιστικής περιόδου, εντοπίστηκαν τρεις μικροί θολωτοί τάφοι της ύστερης εποχής του Χαλκού, που τοποθετήθηκαν μέσα σε στρώμα κατοίκησης της μεταβατικής φάσης από την τελική νεολιθική στην πρώιμη εποχή του Χαλκού[6].

Θολωτός τάφος 1. Μετά από προσεκτικό καθαρισμό των διαταραγμένων επιχώσεων από το μηχάνημα που προκάλεσε καταστροφές εν μέρει στο μνημείο, αποκαλύφθηκε ο θολωτός τάφος 1. Ο τάφος έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και παρουσιάζει τα ίδια μορφολογικά στοιχεία με τους θολωτούς τάφους που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Μαγνησίας, αλλά είναι πολύ μικρότερος σε σχέση με αυτούς. Σώζεται σε ύψος 2,04 μ. στο μεγαλύτερο μέρος του. Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου, ο οποίος στη θόλο του έχει μέγιστη εσωτερική διάμετρο 2,60 μ., έχουν υποστεί ολοκληρωτική καταστροφή από σκαπτικό μηχάνημα, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του λατομείου. Επίσης, έχει καταρρεύσει το πάνω μέρος της θόλου και οι λίθοι έχουν συσσωρευτεί στο εσωτερικό της. Η κατάρρευση αυτή έγινε στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν ισοπεδώθηκε ο χώρος για να χτιστούν οι ελληνιστικές οικίες.

Ο τάφος εξωτερικά είχε καλυφθεί με τύμβο από επιχώσεις του στρώματος της τελικής νεολιθικής-πρώιμης εποχής του Χαλκού, το οποίο επίσης διαταράχθηκε από την κατασκευή των θολωτών τάφων.

Ο τάφος περιείχε πολλές ταφές. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν 11 νεκροί που είχαν εναποτεθεί πάνω στο δάπεδο. Τα οστά παρουσίαζαν μεγάλη διαταραχή και ιδιαίτερα μεγάλη συσσώρευση προς το βορειοανατολικό τμήμα του τάφου, γεγονός που πιθανώς οφείλεται στην εισροή νερού από τους αρμούς της θόλου και επομένως δεν γνωρίζουμε τη στάση των νεκρών κατά την ταφή τους. Οι νεκροί συνοδεύονταν από πολλά κτερίσματα, όπως τέσσερα πήλινα ειδώλια τύπου Ψ, δύο πήλινα σφονδύλια, ένα όστρεο, μία λίθινη χάντρα, τρεις χάντρες από όστρεο, ένα σφαιρικό τρίωτο αλάβαστρο με βραχώδες τοπίο (FS 85, FM 32), ένα μικρό τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο με δικτυωτό κόσμημα (FS 94, FM 57), ένα κυλινδρικό αλάβαστρο με συνεχή πλοχμό (FS 94, FM 48) και ένα γραπτό απιόσχημο πιθαμφορίσκο με φυλλοειδή ταινία (FS 48, FM 64). Τα αγγεία αυτά χρονολογούν τη χρήση του τάφου στην ΥΕ ΙΙΙΒ φάση.

Στα βόρεια και στα νότια της εισόδου του τάφου 1, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του, βρέθηκαν δύο λάκκοι ανακομιδής, βάθ. 0,40 μ.

Ο λάκκος 1 βρίσκεται στα βόρεια της εισόδου και έχει διαστάσεις 1,20×0,80 μ. Στο εσωτερικό του είχαν εναποτεθεί τα οστά τουλάχιστον από επτά νεκρούς σε τρία επάλληλα στρώματα. Τα κτερίσματα, που συνόδευαν τους νεκρούς, περιελάμβαναν ένα λίθινο περίαπτο, ένα χάλκινο ενώτιο, τέσσερις χάλκινους δακτυλίους, τέσσερις σφραγιδόλιθους, μία λίθινη χάντρα, μία χάντρα από όστρεο, ένα πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ, μία οστέινη βελόνα, δύο λίθινα σφονδύλια από στεατίτη, ένα όστρεο, ένα σφαιρικό ψευδόστομο αμφορέα με διακόσμηση από αμείβοντες (FS 171, FM 58) και ένα κυλινδρικό αλάβαστρο με δικτυωτό κόσμημα (FS 94, FM 57). Τα αγγεία αυτά χρονολογούν τη χρήση του λάκκου 1 στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΒ1 φάση.

Ο λάκκος 2 βρίσκεται στα νότια της εισόδου, σώζεται αποσπασματικά και έχει διαστάσεις 0,55×0,90 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα οστά από τρεις νεκρούς. Επίσης, βρέθηκαν ένα πήλινο ειδώλιο τύπου Φ, ένας χάλκινος δακτύλιος, 41 λίθινες χάντρες, δύο χάντρες από όστρεο, δύο πήλινα σφονδύλια, ένα μικρό αλάβαστρο με ταινιωτή διακόσμηση, καθώς και ένα άβαφο κύπελλο.

Θολωτός τάφος 3. Βρίσκεται βορειοανατολικά του θολωτού τάφου 1 και απέχει από αυτόν σε ευθεία γραμμή 20 μ. περίπου. Είναι τοποθετημένος στον ίδιο άξονα με τον τάφο 1 και έχουν κοινό προσανατολισμό (ΝΑ.-ΒΔ.). Σώζεται σε μέγιστο ύψος 1,70 και έχει μέγιστη εσωτερική διάμετρο 2,10 μ. Ο τάφος έχει υποστεί φθορές από μηχανικές επεμβάσεις στο χώρο με αποτέλεσμα την καταστροφή τμήματος του δυτικού τεταρτημορίου της θόλου, τμήματος της ανωδομής και της εισόδου. Η θόλος είναι κατασκευασμένη με τον εκφορικό τρόπο.

Ο τάφος είναι επίσης ομαδικός. Στο εσωτερικό του, πάνω στο δάπεδο, στα δυτικά της εισόδου βρέθηκαν έξι νεκροί (Εικ. 16). Στο δάπεδο του τάφου δεν παρατηρήθηκε ύπαρξη λάκκου ανακομιδής. Οι νεκροί συνοδεύονταν από κτερίσματα, όπως μία οστέινη βελόνα, μία λίθινη χάντρα, ένα λίθινο σφονδύλι,

6. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Χ. Πολυμεροπούλου, Γ. Γκαρδαλίνου και Δ. Αγνουσιώτης.

Εικ. 16. Δήμος Κάρλας. Θέση Κορυφούλα. Θολωτός τάφος 3.

έναν κάλαθο με προχοή (FS 300) και μία άβαφη κύλικα. Με βάση τα ευρήματα αυτά η χρήση του τάφου τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 φάση.

Θολωτός τάφος 4. Βρίσκεται στα δυτικά των θολωτών τάφων 1 και 3. Πρόκειται για τάφο μικρότερο σε διαστάσεις από τους δύο προηγούμενους, με διάμετρο 1,40, μέγιστο ύψος 1,08 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Η οροφή και τμήμα της ανωδομής της θόλου είχε καταρρεύσει. Το στόμιο του τάφου έχει μήκος 1 μ. και φράσσεται με ξερολιθιά, πλ. 0,50 μ., σε απόσταση 0,40 μ. από την είσοδο. Η θόλος είναι κατασκευασμένη με τον εκφορικό τρόπο.

Στο εσωτερικό του τάφου 4, επάνω στο δάπεδο, είχαν εναποτεθεί 20 νεκροί, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με εξαίρεση ένα νεκρό που πιθανώς είχε ταφεί σε συνεσταλμένη στάση. Το μοναδικό εύρημα που προέρχεται από τον τάφο είναι ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι. Πιθανώς ο τάφος είχε συληθεί παλαιότερα.

Με την προοπτική μετατόπισης της υπάρχουσας επαρχιακής οδού Βελεστίνου-Καναλίων προς Α., σε μήκος 3 χλμ., στο πλαίσιο υλοποίησης των έργων εκβολής του συλλεκτήρα 4 κοντά στο στόμιο της σήραγγας του Παγασητικού, πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα από την οποία περισυνελέγη αρκετή ποσότητα κεραμικής ελληνιστικών χρόνων. Στη συνέχεια αποφασίστηκε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών με μικρό μηχάνημα, οι οποίες επιβεβαίωσαν την κατοίκηση του χώρου κατά την περίοδο αυτή. Στη θέση αυτή, που βρίσκεται στις βόρειες παρυφές του όρους Κορυφή και βόρεια του ρέματος του Αράπη, ξεκίνησε η διεξαγωγή σωστικής ανασκαφής, η οποία έφερε στο φως τμήμα ενός κτιρίου με ορθογώνια κάτοψη της ελληνιστικής περιόδου.

Επίσης, στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιήθηκε με την προοπτική μετατόπισης της υπάρχουσας επαρχιακής οδού Βελεστίνου-Καναλίων σε μήκος 3 χλμ., εντοπίστηκε στα βόρεια της απόληξης του λόφου Κορυφούλα μία εγκατάσταση της νεολιθικής περιόδου. Στη θέση αυτή πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα σε δύο ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×4 μ.

Το επιφανειακό στρώμα είναι έντονα διαταραγμένο. Κάτω από το στρώμα αυτό, όπου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, εντοπίστηκε αρχαιολογικό στρώμα με ευρήματα της νεότερης και της τελικής νεολιθικής περιόδου.

ΕΡΓΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΔΟΥ ΠΑΘΕ

Τμήμα Αλμυρός-Αερινό[7]

Χ.Θ. 296.150. Η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διερεύνηση 30 νέων τομών. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο χώρος κατοικήθηκε σε τρεις διαφορετικές περιόδους, οι οποίες ωστόσο εντοπίστηκαν μόνο στρωματογραφικά, αφού δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η κεραμική και τα κινητά ευρήματα (σφονδύλια, εργαλεία από πυριτόλιθο και οστό, εργαλεία λειασμένου λίθου) που περισυνελέγησαν μαρτυρούν ότι η θέση κατοικήθηκε στη μυκηναϊκή εποχή, στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και στη ρωμαϊκή εποχή.

Χ.Θ. 296.680. Η αρχαιολογική έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διερεύνηση έξι νέων ανασκαφικών τομών, διαστ. 4×4 μ. Δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρά μόνον κινητά ευρήματα (εργαλεία από πυριτόλιθο, εργαλεία λειασμένου λίθου) και κεραμική που τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού και τους ρωμαϊκούς χρόνους αντίστοιχα.

Χ.Θ. 296.800. Η έρευνα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε με τη διερεύνηση έξι νέων ανασκαφικών τομών, διαστ. 4×4 μ., χωρίς να έλθουν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η κατοίκηση της θέσης στη διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου τεκμηριώνεται μόνον από τα κινητά ευρήματα (πήλινες αγνύθες, σφονδύλια και θραύσματα από γυάλινα αγγεία) και την κεραμική (πινάκια, χύτρες και αμφορείς) που περισυνελέγησαν.

Χ.Θ. 296.575. Στην παραπάνω ανασκαφή ενσωματώθηκαν και παλαιότερες ανασκαφές, επειδή ήταν όμορες. Η έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διερεύνηση εννέα νέων τομών, διαστ. 4×4 μ., χωρίς να βρεθούν αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι δύο περίοδοι κατοίκησης που εντοπίστηκαν πιστοποιούνται μόνο στρωματογραφικά. Τα κινητά ευρήματα (εργαλεία από πυριτόλιθο, εργαλεία λειασμένου λίθου) που περισυνελέγησαν, σε συνδυασμό με τη διακόσμηση και την τυπολογία της κεραμικής, συνηγορούν για τη χρονολόγηση της θέσης στη μεταβατική φάση τελική νεολιθική-πρώιμη εποχή του Χαλκού και αργότερα κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Χ.Θ. 296.550. Στον προϊστορικό οικισμό της μεταβατικής φάσης της τελικής νεολιθικής-πρώιμης εποχής του Χαλκού στον κόμβο των Μικροθηβών ερευνήθηκαν 25 νέες τομές, διαστ.

7. Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Πατρικιάδου, Κ. Αλματζή και Μ. Σιψή.

5×5 μ., οι οποίες καλύπτουν έκταση 625 τ.μ. Παράλληλα, συνεχίστηκε η έρευνα σε 10 τομές, η διερεύνηση των οποίων είχε ξεκινήσει ήδη από το 1999.

Στις νέες τομές αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο οικιστικών συνόλων, βόρεια εκείνων που είχαν αποκαλυφθεί το 1999, ενός στα δυτικά της ανασκαφής και ενός στα ανατολικά.

Το οικιστικό σύνολο στα δυτικά δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, λόγω των καταστροφών που έχει επιφέρει η εντατική καλλιέργεια του χώρου, αλλά και εξαιτίας των φθαρτών υλικών δόμησής του. Πρόκειται για μια ορθογώνια καλύβα, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. με πασσαλόπηκτους τοίχους από πλεγμένα καλάμια που είναι επιχρισμένα, όπως και η στέγη, με πηλό. Στο εσωτερικό του οικιστικού αυτού συνόλου, στο νότιο και κεντρικό τμήμα του, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα από πήλινες τετράπλευρες κατασκευές, παρόμοιες με αυτές που είχαν αποκαλυφθεί στο οικιστικό σύνολο Β[8]. Εξωτερικά του παραπάνω οικιστικού συνόλου, προς Α. και πιθανώς πάλι σε ημιστεγασμένο χώρο, βρέθηκαν δύο μεγάλα πιθοειδή αγγεία, ενώ παράλληλα στα ανατολικά των αγγείων εντοπίστηκαν δύο μεγάλα σύνολα από τεμαχισμένα οστά βοοειδών.

Το ανατολικό οικιστικό σύνολο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση σε σχέση με το δυτικό, επειδή από την περιοχή αυτή διερχόταν αγροτικός δρόμος, το υπόστρωμα του οποίου προστάτεψε τους πηλούς. Το οικιστικό αυτό σύνολο, που έχει ίδιο προσανατολισμό με το δυτικό, δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως. Πρόκειται, επίσης, για μια πασσαλόπηκτη καλύβα με τοίχους από πλεγμένα καλάμια που είναι επιχρισμένα με πηλό, όπως και η στέγη. Στο βορειοδυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκε μία «θήκη». Πρόκειται για μία πήλινη τετράπλευρη κατασκευή, που σώζεται σχεδόν ακέραιη. Γύρω από αυτήν βρέθηκαν πολλά θραύσματα από μεγάλα πιθοειδή αγγεία, φιάλες, καθώς και ακέραια λίθινα και οστέινα εργαλεία.

Επίσης, στα ανατολικά του ίδιου οικιστικού συνόλου, πιθανώς σε τρίτο χώρο που διαμορφώνεται με μεσοτοιχία, αποκαλύφθηκε μια πήλινη ελλειψοειδής κατασκευή, διαμ. 1,82 μ., η οποία στο βορειοδυτικό τμήμα της φέρει ενσωματωμένο πήλινο πηνιόσχημο αντικείμενο, μήκ. 0,50 μ. (Εικ. 17). Η ερμηνεία της χρήσης της κατασκευής αυτής είναι ασαφής, καθώς μέχρι στιγμής αποτελεί μοναδικό παράδειγμα, χωρίς τυπολογικά παράλληλα σε άλλους οικισμούς, από όσο μπορέσαμε να ερευνήσουμε.

Η ανασκαφική έρευνα στους παραπάνω χώρους δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Η έρευνα στις υπόλοιπες ανασκαφικές τομές δεν έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, παρά μόνο διαλυμένους άψητους πηλούς που βρέθηκαν κατά χώραν.

Από την ανασκαφή των δύο οικιστικών συνόλων περισυνελέγησαν πολλά κομμάτια άψητου πηλού που φέρουν αποτυπώματα από καλάμια, ξύλο και ψάθα, καθώς επίσης και μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, όπως εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, εργαλεία λειασμένου λίθου, οστέινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια και πήλινα κυλινδρικά βαρίδια. Ελάχιστα είναι τα περίαπτα και οι χάντρες από λίθο, πηλό, οστό και

Εικ. 17. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Αλμυρός-Αερινό. Χ.Θ. 296.550. Ελλειψοειδής κατασκευή με πήλινο πηνιόσχημο αντικείμενο.

όστρεο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πλήρης απουσία ειδωλίων.

Επίσης, περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής, που περιλαμβάνει κυρίως αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, φιάλες και λεκανίδες, ενώ συχνή είναι και η παρουσία μικρών οξυπύθμενων άωτων αγγείων, διαφόρων μεγεθών. Αρκετά, ωστόσο, είναι και τα αγγεία που φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση τύπου Bratislava και τα οποία χαρακτηρίζονται από ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων.

Τέλος, από το δυτικό και το ανατολικό οικιστικό σύνολο περισυνελέγησαν αρκετά οστά ζώων. Τα θαλασσινά όστρεα είναι ελάχιστα, ενώ τα οστά ψαριών απουσιάζουν παντελώς.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι - Κόμβος Αλμυρού

Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα. Ταφικός τύμβος. Με αφορμή τις εργασίες για τη διαπλάτυνση της εθνικής οδού ΠΑΘΕ, το Σεπτέμβριο του 1999 άρχισε σωστική ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω αγροτική περιοχή του Δημοτικού Διαμερίσματος Πλατάνου Αλμυρού, η οποία ολοκληρώθηκε το 2000.

Στην περιοχή αυτή, από ανασκαφές της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά και από επιφανειακές έρευνες της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, που ξεκίνησαν σε συνεργασία με το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών το 1990, έγινε γνωστή η ύπαρξη 40 ταφικών τύμβων με καύσεις νεκρών, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Για το λόγο αυτό η περιοχή της Βουλοκαλύβας κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος με την Υ.Α. ΥΠΠΟ ΑΡΧ/Α1/Φ43/20439/1074/ ΦΕΚ 501 Β/30-6-94.

Ο ταφικός τύμβος, που θιγόταν από το έργο της διαπλάτυνσης του Ο.Α. ΠΑΘΕ σημειώνεται με τον αριθ. 36 στο συνημμένο το-

8. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 387-388.

Εικ. 18. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου. Άποψη του ταφικού τύμβου.

πογραφικό σχέδιο της περιοχής, που συντάχθηκε με βάση τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας του 1990. Ο τύμβος εντοπίστηκε στο δεξιό ρεύμα κυκλοφορίας της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης, σε απόσταση 1 χλμ. βορειοδυτικά από τα τείχη της ελληνιστικής πόλης της Άλου. Τα έξοδα για την πραγματοποίηση της ανασκαφής αντιμετωπίστηκαν από τον προϋπολογισμό του έργου, του οποίου η ανάδοχος εταιρεία ήταν η κοινοπραξία «ΕΤΕΠ Α.Ε.- ΜΕΤΩΝ Α.Ε.- ΒΕΝΤ Α.Ε.».

Σε πρώτη φάση αφαιρέθηκαν τα φυτικά και η σύγχρονη επιφανειακή επίχωση, που κάλυπταν τον τύμβο, χωρίς τη χρήση μηχανικών μέσων, αφού το αρχαιολογικό υλικό ήταν διάσπαρτο στην επιφάνεια του εδάφους και κύριο μέλημά μας ήταν να διατηρηθεί ακέραιος ο λίθινος μανδύας, που κάλυπτε τους λάκκους με τις πυρές των νεκρών. Κατόπιν, οριοθετήθηκε το ορατό κυκλικό χωμάτινο έξαρμα, που δημιουργούσαν τα κατάλοιπα του τύμβου, το οποίο απείχε 15-17 μ. περίπου από το εύρος της υφιστάμενης εθνικής οδού. Οι αρχικές διαστάσεις του ήταν 21,82×20,85 μ. Οι διαστάσεις αυτές ήταν και το μήκος των δύο κεντρικών αξόνων του τύμβου, που ήταν προσανατολισμένοι προς τα σημεία του ορίζοντα, δηλαδή από Β.-Ν. και Α.-Δ., τέμνοντας τον τύμβο σε τέσσερα τεταρτημόρια, ώστε να διευκολυνθεί η εξέλιξη της ανασκαφής.

Με την πλήρη αποκάλυψη του λιθομανδύα από τις σύγχρονες επιχώσεις, φάνηκαν οι πραγματικές διαστάσεις του ταφικού τύμβου, που ήταν τελικά 33,60×30,25 μ. Ο λίθινος μανδύας, που αποτελούνταν από μεγάλους και μικρούς αργούς λίθους, κροκαλοειδείς και ασβεστολιθικούς, ανακατεμένους με χώμα, κάλυπτε τους ταφικούς λάκκους με τις πυρές των νεκρών. Είχε σχήμα κάπως ελλειψοειδές και το βορειοανατολικό τμήμα του ήταν κατεστραμμένο από τις καλλιεργητικές εργασίες του όμορου αγρού. Αφού πρώτα έγινε η φωτογράφηση του λιθομανδύα του τύμβου με τη βοήθεια αερόστατου, άρχισε η σωστική έρευνα των ταφικών λάκκων με τη σταδιακή αφαίρεσή του κατά τεταρτημόριο.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 104 λάκκοι και τέσσερις κτιστές κατά το εκφορικό σύστημα, δηλαδή θολωτές, χαμηλές κατασκευές, που περιείχαν καύσεις νεκρών, 11 μικροί κιβωτιόσχημοι τάφοι με ταφές παιδιών και, τέλος, τέσσερις ενταφιασμοί ενηλίκων σε ελεύθερες ταφές (Εικ. 18).

Οι λάκκοι που περιείχαν τα υπολείμματα της καύσης των νεκρών διαμορφώνονταν από μικρές και μεγάλες ασβεστολιθικές και κροκαλοειδείς πέτρες, και το σχήμα τους, όπως και το μέγεθός τους, διέφερε, αφού άλλοτε ήταν ορθογώνιοι ή τετράγωνοι (κιβωτιόσχημοι), κυκλικοί ή ωοειδείς, όλοι όμως σχετικά αβαθείς σε ακτινωτή διάταξη προς κάποιο νοητό κέντρο του τύμβου, πιθανότατα εκεί όπου βρίσκονταν οι μεγαλύτερες κτιστές θολωτές κατασκευές. Αξίζει να αναφερθεί εδώ η παρατήρηση ότι οι κιβωτιόσχημες κατασκευές, που εντοπίστηκαν στην εξωτερική περίμετρο του νοτιοανατολικού και του νοτιοδυτικού τεταρτημόριου του τύμβου και ήταν διατεταγμένες στη σειρά με κοινές πλευρές μεταξύ τους και στέρεο χτίσιμο από μεγάλους κυβόλιθους, φαίνεται ότι αποτελούσαν πρόσθετες και χρονολογικά υστερότερες προσθήκες στον παλαιότερο χρονολογικά κύριο κορμό του τύμβου, που αποτελούνταν, όπως αναφέρθηκε, από τους κυκλικούς ή ωοειδείς λάκκους.

Με τα ίδια υλικά, όπως αυτά των λάκκων, ήταν κατασκευασμένες και οι τέσσερις μεγαλύτερες κτιστές, θολωτές κατασκευές, το ύψος των οποίων έφθανε μέχρι 1 μ. και ήταν χτισμένες κατά το εκφορικό σύστημα χωρίς συνδετική ύλη. Μέσα σε όλους τους ταφικούς λάκκους υπήρχε ένα στρώμα τέφρας, πάχ. 0,015-0,03 μ. με καμένο χώμα, ανθρακίδια, υπολείμματα απαν-

Εικ. 19. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου. Άποψη λάκκου καύσης νεκρού με σιδερένια όπλα ως κτερίσματα.

Εικ. 20. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου. Άποψη λάκκου με καύση νεκρού σε τεφροδόχο αγγείο.

θρακωμένων οστών και πολλές φορές τμήματα απανθρακωμένων ξύλων, θραυσμένη κεραμική, μεταλλικά (Εικ. 19), πήλινα και οστέινα κτερίσματα, ενώ σε αρκετούς λάκκους βρέθηκαν απανθρακωμένοι καρποί και σπόροι. Σπανιότερα μέσα σε λάκκους βρέθηκαν τεφροδόχα αγγεία, που περιείχαν τα υπολείμματα της καύσης του νεκρού (Εικ. 20).

Κατά την ανασκαφή και κυρίως στην εξωτερική περίμετρο του τύμβου, βρέθηκαν 11 παιδικοί τάφοι, από τους οποίους οι εννέα σχημάτιζαν συστάδα στο βορειοδυτικό τεταρτημόριο. Σε όλες τις περιπτώσεις των παιδικών τάφων ακολουθήθηκε το έθιμο του ενταφιασμού. Όλοι τους ήταν μικρών διαστάσεων, κιβωτιόσχημοι και οι πλευρές τους ήταν επενδεδυμένες με ασβεστολιθικές ή σχιστοειδείς πλάκες και καλύπτονταν από μικρές κροκάλες ή μικρές πλάκες. Τα οστά, όπου έτυχε να σωθούν, ήταν σαθρά. Συνήθως, οι παιδικοί τάφοι ήταν ακτέριστοι, αλλά όταν ήταν κτερισμένοι περιείχαν συνήθως ένα μικρό αγγείο (θήλαστρο ή κυάθιο) και αρκετές φορές ένα κοχύλι.

Σε σχέση με την κατασκευή του τύμβου, πρέπει να σημειώσουμε ότι στην περιφέρεια του βορειοανατολικού τεταρτημόριου του τύμβου εντοπίστηκε τμήμα λίθινου περιβόλου από μία σωζόμενη σειρά λίθων και ανάμεσά τους υπήρχε συστάδα από μικρές κατασκευές, αποτελούμενες από πλάκες τοποθετημένες οριζόντια και κάθετα. Οι κατασκευές αυτές σχημάτιζαν ισάριθμες τράπεζες τελετουργικού χαρακτήρα, όπως ήταν η απόθεση προσφορών. Συνολικά, σε όλη την έκταση του τύμβου, εντοπίστηκαν 24 τέτοιες κατασκευές, μερικές από τις οποίες βρέθηκαν και στο εσωτερικό των λάκκων με τις καύσεις. Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις οι κάθετα τοποθετημένες πλάκες ήταν οξυκόρυφες, διατηρούνταν σε αρκετό ύψος και προεξείχαν του λίθινου μανδύα, στοιχείο που μας ωθεί στη σκέψη ότι πιθανώς χρησίμευαν και ως ταφικά σήματα.

Η συσσώρευση χώματος και λίθων για να σκεπαστούν οι ταφικές πυρές, οι θερμοκρασίες που αναπτύχθηκαν για να επιτευχθεί η καύση του νεκρού σώματος, καθώς και άλλοι εξωγενείς παράγοντες, όπως η κατασκευή δημόσιων έργων, η άροση αγρών κτλ., είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία άσχημων συνθηκών για τη διατήρηση των ευρημάτων.

Κατά την ανασκαφική έρευνα περισυνελέγησαν εκτός από τα κινητά μεταλλικά ή πήλινα ευρήματα, απανθρακωμένα ξύλα και οστά, αλλά και απανθρακωμένοι σπόροι και καρποί, που έπρεπε να συντηρηθούν άμεσα. Γι' αυτό το λόγο κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, οργανώθηκε μικρό εργαστήριο συντήρησης στο Μουσείο του Αλμυρού για την άμεση συντήρηση των ευρημάτων, που έρχονταν καθημερινά στο φως.

Από τα 300 και πλέον ευρήματα που περισυνελέγησαν, τα 200 περίπου είναι μεταλλικά, τα 58 πήλινα και τα 14 λίθινα και οστέινα μαζί.

Από το σύνολο των μεταλλικών ευρημάτων τα περισσότερα είναι όπλα, όπως σιδερένια ξίφη, μάχαιρες, εγχειρίδια (καμπύλα και ευθύγραμμα) και αιχμές δοράτων ποικίλων τύπων. Από τα χάλκινα ευρήματα υπερτερούν ποικιλόμορφες πόρπες και ακολουθούν οι περόνες, οι δακτύλιοι (ταινιωτοί και σπειροειδείς), τα ψέλια, οι τριχολαβίδες, αλλά και κάποια αγγεία από χαλκό, το σχήμα των οποίων δυστυχώς έχει αλλοιωθεί από τη φωτιά.

Τα πήλινα αγγεία που έχουν βρεθεί ή έχουν συγκολληθεί, έως τώρα, διακρίνονται σε αμφορίσκους, σκύφους, τριφυλλόστομες οινοχόες, οπισθότμητες πρόχους, θήλαστρα, αρύβαλλους (ωοειδείς ή σφαιρικούς) κ.ά. Σε αρκετά από αυτά έχει διατηρηθεί η γραπτή τους διακόσμηση, που συνίσταται σε γραμμικά μοτίβα, ενάλληλα και διαγραμμισμένα τρίγωνα, κρεμάμενα ημικύκλια και περιμετρικές ζώνες (Εικ. 21), ενώ σε ορισμένα έχει καταγραφεί και εγχάρακτη διακόσμηση. Μέσα στους λάκκους με την καύση συναντάται σχεδόν πάντα στρώμα από θραυσμένη κεραμική και είναι πιθανό με τη συντήρηση όλης της κεραμικής να συγκολληθεί ένας ακόμη μεγαλύτερος αριθμός αγγείων και έτσι αναμένεται να αυξηθεί το ποσοστό των αγγείων σε σχέση με τα μεταλλικά ευρήματα, κυρίως των όπλων (Εικ. 22), τα οποία έτσι και αλλιώς είναι αριθμητικά περισσότερα.

Σχετικά με τα ευρήματα που περισυνελέγησαν μέσα από τους λάκκους των πυρών, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις περιπτώ-

Εικ. 21. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου. Πήλινα αγγεία με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 22. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 281.900. Θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου. Σιδερένιες αιχμές δοράτων.

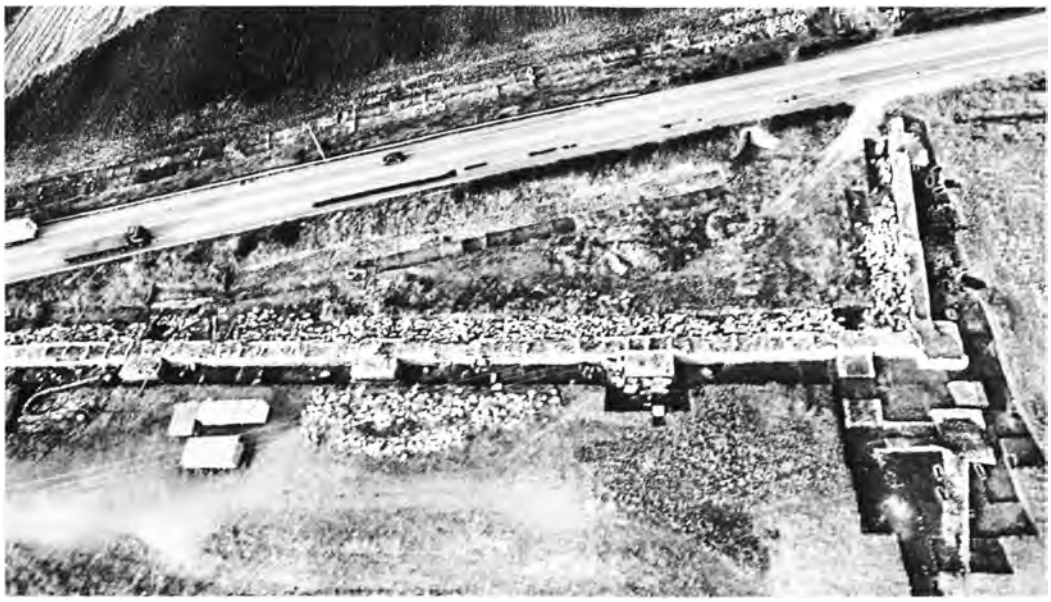

Εικ. 23. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 280.000. Τείχος αρχαίας Άλου. Άποψη των τειχών και της πύλης.

σεις που χρειάστηκε να απομακρυνθεί μέρος της λιθοδομής των λάκκων, ώστε αυτοί να ερευνηθούν σε χαμηλότερο επίπεδο, παρατηρήθηκε συχνά ότι και κάτω από τους λίθους, που όριζαν το λάκκο της πυράς, υπήρχαν όστρακα κεραμικής, ακόμη και ακέραια αγγεία ή μεταλλικά ευρήματα, όπως μία χάλκινη τριχολαβίδα και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Αυτό προφανώς συνέβαινε, γιατί κάποια από τα κτερίσματα τοποθετούνταν μετά τη μείωση της θερμότητας της πυράς κοντά στα τοιχώματα του λιθοπερίκλειστου λάκκου, τα οποία μετακινήθηκαν από το βάρος των χωμάτων και του λιθομανδύα, που κάλυψε τις πυρές για τον περιορισμό της έντασης της φωτιάς, αλλά και εξαιτίας της παρόδου των αιώνων και των καιρικών συνθηκών.

Συμπερασματικά και από τη μέχρι σήμερα μελέτη του συντηρημένου υλικού φαίνεται ότι η χρήση του τύμβου κάλυπτε μια μακραίωνη περίοδο από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια (αρχές 10ου αι. π.Χ.) έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

Χ.Θ. 280.000. Τείχος αρχαίας Άλου. Οι ανασκαφές του 1998 και του 1999 ολοκλήρωσαν σχεδόν την αποκάλυψη της κάτοψης του τείχους και των πεσμένων δόμων, στα σημεία που έχουν άμεση σχέση με το έργο.

Φέτος, η ανάγκη δημιουργίας παράπλευρου δρόμου για την εκτροπή της κυκλοφορίας έξω από τη συμβολή του νότιου και του δυτικού σκέλους του τείχους μάς οδήγησε σε σωστική ανασκαφή έξω (δυτικά) από το τείχος (Τομέας Β1). Η ανασκαφή αποκάλυψε, εκτός από τη σύνδεση του νότιου σκέλους του – τριγωνικής κάτοψης – τείχους της άνω πόλης με εκείνο της κάτω πόλης[9] και την πύλη που δημιουργεί η απόληξή του με τη νοτιοδυτική γωνία της οχύρωσης (Εικ. 23).

Η πύλη έχει χαρακτήρα μνημειακό, προστατεύεται από πύργους και στο βάθος ανοίγεται η κύρια είσοδος προς το εσωτερικό της πόλης, που ορίζεται από δύο τοίχους μεγάλου πλάτους. Δυστυχώς, η πύλη και το νότιο σκέλος του τριγωνικού τείχους βρέθηκαν μόνο στο επίπεδο της θεμελίωσης. Ο τύπος αυτός της πύλης, που συνδυάζει πύργους και αυλές, εξασφαλίζει καλύτερη άμυνα απέναντι στις πολιορκητικές μηχανές. Παρόμοιου τύπου πύλη ανασκάπτεται, από το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με επικεφαλής τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Gröningen

9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 395.

Εικ. 24. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 280.000. Τείχος αρχαίας Άλου. Ο κλίβανος 1.

Ολλανδίας R. Reinders και την Εφορεία μας, στο νοτιοανατολικό τμήμα του νότιου σκέλους της κάτω πόλης[10].

Συνεχίστηκε η έρευνα στο νότιο σκέλος του τείχους της κάτω πόλης (Τομέας Β5) και ερευνήθηκε το κτίριο, που είχε εντοπιστεί κατά το προηγούμενο έτος, δίπλα στο πλακόστρωτο. Αποτελείται από δύο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Στο ανατολικό δωμάτιο βρέθηκε ορθογώνια εστία. Από τις επιχώσεις περισυνελέγησαν πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης και δύο χάλκινα νομίσματα, το ένα αρχαίο ελληνικό φθαρμένο και το άλλο Κασσάνδρου (μετά το 290 π.Χ.).

Συνεχίστηκε, επίσης, η ανασκαφή σε όμοιο κτίριο εφαπτόμενο με το τείχος, που βρέθηκε το 1999 στον Τομέα Β4 του δυτικού σκέλους. Αποτελείται από τρεις χώρους, Α, Β και Γ. Ο χώρος Α έχει διαστάσεις εσωτερικά 4,50×3,80 μ., ο χώρος Β 7,50×3,80 μ. και ο χώρος Γ 5×2,50 μ. Στις επιχώσεις του κτιρίου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ιστιαίας (369-338 π.Χ.).

Η σωστική ανασκαφή σε ζώνη, πλ. 20 μ., κατά μήκος της Ε.Ο., που απαιτείται για τις ανάγκες της διαπλάτυνσης, στον Τομέα Β7, εκτός από τους αποθέτες, τους τοίχους και την άφθονη κεραμική γεωμετρικών χρόνων, που είναι συνήθη ευρήματα πλέον στο χώρο της ελληνιστικής πόλης, έφερε στο φως δύο κεραμικούς κλιβάνους, 1 και 2. Ένα στρώμα πηλού πάνω ακριβώς από τους κλιβάνους προερχόταν από τους θόλους τους που είχαν πλέον διαλυθεί. Ο ένας, κλίβανος 1 (Εικ. 24) βρίσκεται σε απόσταση 26,53 μ. βόρεια-βορειοανατολικά του δευτέρου και είναι απιόσχημος. Ο άλλος κλίβανος 2 (Εικ. 25), έχει μεγαλύτερο μέγεθος. Η ανασκαφή τους συνεχίζεται.

Τέλος, σημειώνεται η εύρεση πολλών διάσπαρτων παιδικών τάφων γεωμετρικής εποχής στην ίδια ζώνη. Στην πλειονότητά τους είναι κιβωτιόσχημοι, αλλά υπάρχουν και κτιστοί. Αρκετοί περιέχουν κτερίσματα.

Εικ. 25. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι-Κόμβος Αλμυρού. Χ.Θ. 280.000. Τείχος αρχαίας Άλου. Ο κλίβανος 2.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Κυψέλη

Θέση Μαγούλια (αγρός Α. Τράκα)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στον αγρό ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για την κατασκευή δεξαμενής εντός των ορίων του αρχαιολογικού χώρου στην παραπάνω θέση. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν αφορούν αποσπασματικά οικιστικά λείψανα των κλασικών χρόνων.

Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως τμήματα δύο τοίχων διαταραγμένα από τις αρόσεις. Πρόκειται για τμήμα τοίχου κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., σωζ. μήκ. 5,50, πάχ. 0,48 μ., που εντοπίστηκε σε βάθος 0,55 μ. Νοτιότερα και σε βάθος 0,64 μ., βρέθηκε τμήμα δεύτερου τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., σωζ. μήκ. 2,12 και πάχ. 0,50 μ. Βόρεια των τοίχων και σε βάθος που κυμαίνεται από 0,58 έως 0,64 μ., αποκαλύφθηκε αρκετά εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από μικρές πέτρες, κεραμίδες στέγης και όστρακα.

Ανάμεσα στα ευρήματα, εκτός της κεραμικής, συγκαταλέγονται πήλινα πηνία, χάλκινα αντικείμενα, καθώς και πήλινα ειδώλια.

Νεκροταφείο αρχαίου Κιερίου

Κτηματική περιφέρεια Μασχολουρίου (αγρός Κ. Σμέτη)

Κατά τη φετινή, τρίτη ανασκαφική περίοδο[11] αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τέσσερις ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν λιγοστά σκελετικά κατάλοιπα. Μέσα και έξω από τους τάφους περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων και λύχνος ύστερων κλασικών χρόνων.

Εικ. 26. Συκεών. Θέση Κάστρο. Άποψη από Α.

Πρόδρομος

Με τη συστηματική παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών, που αφορούσαν στο έργο «Αντικατάστασης και βελτίωσης δικτύου ύδρευσης» του Δημοτικού Διαμερίσματος Προδρόμου, του Δήμου Κάμπου, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και ευρήματα στις παρακάτω οδούς:

Οδός Αθηνάς

Σε τάφρο που ανοίχθηκε με αφορμή το παραπάνω έργο, ήλθε στο φως στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης. Διενεργήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα έως βάθος 1,27 μ. από την επιφάνεια του καταστρώματος, η οποία απέδωσε κεραμική κλασικών χρόνων, πήλινα πηνία και υφαντικά βάρη, πήλινο σκυφίδιο, σιδερένια καρφιά, τμήμα λίθινου εργαλείου και χάλκινο νόμισμα.

Οδός Κολοκοτρώνη

Σε όρυγμα κατά μήκος της παραπάνω κοινοτικής οδού εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Διακόπηκαν οι εργασίες εκσκαφής και ερευνήθηκε ο χώρος, αφού πρώτα επεκτάθηκε σε πλάτος η τάφρος, διαστ. 2×9 μ., προκειμένου να διευκολυνθούν οι ανασκαφικές εργασίες. Σε βάθος 0,52 μ. εντοπίστηκε τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από μεγάλου σχετικά μεγέθους ασβεστόλιθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος μόνον ενός δόμου, ύψ. 0,51 μ. Βόρεια του τοίχου και σε βάθος 0,92-0,99 μ., ήλθε στο φως λιθόστρωτη κατασκευή, η οποία πιθανώς αποτελεί τμήμα καταστρώματος αρχαίας οδού, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. και πλάτος 2 μ. Κατά τον καθαρισμό του βρέθηκε ακόσμητη κεραμική και σιδερένια καρφιά. Μικρής έκτασης στρώμα καταστροφής από κεράμους εντοπίστηκε βόρεια του λιθόστρωτου, σε βάθος 0,89 μ. Η αφαίρεσή του απέδωσε μικρή ποσότητα κεραμικής ύστερων κλασικών χρόνων.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Συκεών

Θέση Κάστρο

Η κτηματική περιφέρεια της Συκεώνος βρίσκεται στα ανατολικά του Νομού Καρδίτσας στα όρια με το Νομό Λάρισας. Η θέση είναι γνωστή από τον τύμβο που βρισκόταν στα ανατολικά του χωριού και ανασκάφηκε την περασμένη δεκαετία[12], καθώς και από τον προϊστορικό οικισμό στην πεδιάδα νοτιοδυτικά του χωριού, στη θέση Ζευγαρολίβαδο[13], τμήμα του οποίου ανασκάφηκε, επίσης, την περασμένη δεκαετία. Σε μικρή απόσταση βορειότερα του προϊστορικού οικισμού, στους πρώτους χαμηλούς λόφους του όρους Τιτάνιο (Δοβρούτς)[14], που αποτελούνται από κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα, έχουμε εντοπίσει αρχιτεκτονικά λείψανα και ψηφιδωτά δάπεδα.

Βόρεια του χωριού και του τύμβου, στην κορυφή δίδυμου λόφου, βρίσκεται η θέση Κάστρο (Εικ. 26), που είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος. Στο χώρο αυτό στις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχαμε περισυλλέξει κεραμική μέσης εποχής του Χαλκού και ιστορικών χρόνων. Η θέση είναι περίοπτη και ελέγχει τις διαβάσεις από την πεδιάδα της Καρδίτσας προς την πεδιάδα της Λάρισας, διαμέσου των λόφων του Τιτάνιου όρους. Ακόμη και σήμερα, η επαρχιακή οδός Καρδίτσας-Λάρισας διέρχεται μέσα από τους πιο πάνω αναφερθέντες αρχαιολογικούς χώρους. Επάνω στο λόφο και γύρω από αυτόν διακρίνε-

Εικ. 27. Συκεών. Θέση Κάστρο. Πήλινη ενεπίγραφη κεραμίδα.

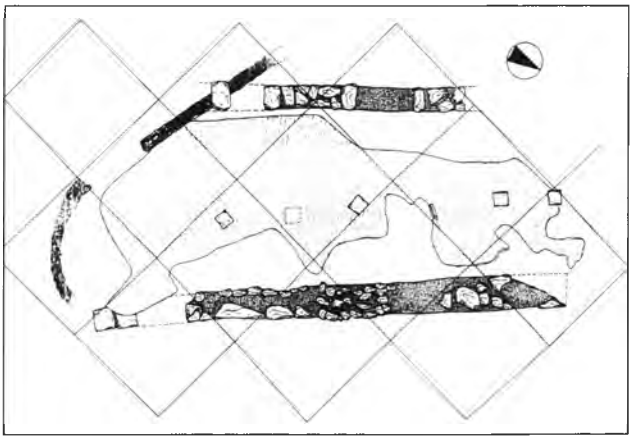

Εικ. 28. Συκεών. Θέση Κάστρο. Κάτοψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων της μέσης εποχής του Χαλκού και των ιστορικών χρόνων.

ται έντονο στεφάνι, που πιθανώς περικλείει οχυρωματικό περίβολο, στον οποίο ίσως οφείλεται και η ονομασία της θέσης.

Κατά τη διάρκεια νεότερης αυτοψίας στο χώρο και ιδιαίτερα στη νοτιοανατολική κορυφή, στην οποία υπάρχει τριγωνομετρικό σημείο της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ), διαπιστώθηκε στην επιφάνεια του εδάφους η ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων και κεράμων κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Ο χώρος γύρω από το τριγωνομετρικό σημείο της ΓΥΣ, καθώς και σε άλλα σημεία, ήταν διάσπαρτος από τομές λαθρανασκαφέων. Η φυτική γη στην επιφάνεια του εδάφους ήταν ελάχιστη. Στο παρελθόν οι ιδιοκτήτες της χορτολιβαδικής έκτασης είχαν προχωρήσει στην καλλιέργεια του εδάφους, με αποτέλεσμα να καταστραφούν σε σημαντικό βαθμό τα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες επέβαλαν την ανάγκη διενέργειας δοκιμαστικής έρευνας.

Οι ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×4 μ. η κάθε μία, έγιναν στο νοτιοανατολικό λόφο σε τμήμα της αγροτικής έκτασης των αδελφών Πανάγιου και σε μέρος του αγρού του Β. Καμπούρη, γύρω από το τριγωνομετρικό σημείο. Μετά τον καθαρισμό της ελάχιστης επιφανειακής επίχωσης αποκαλύφθηκαν τμήματα κεραμίδων στέγης διασκορπισμένα στην έκταση που κατελάμβανε το κτίσμα, προφανώς ύστερα από καταστροφή της στέγης του. Ορισμένες κεραμίδες έφεραν σφραγίσματα, ανάμεσα στα οποία και το όνομα *ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ* (Εικ. 27). Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών ήρθε στην επιφάνεια τμήμα μεγάλου κτιρίου κλασικής εποχής, που σώζεται στο ύψος της θεμελίωσης. Πολλές από τις πέτρες των τοίχων ήταν διασκορπισμένες στην επιφάνεια του εδάφους. Το κτίριο έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Κατά τη διάρκεια της δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του βορειοανατολικού τοίχου και τμήμα του νοτιοδυτικού. Οι τοίχοι στο επίπεδο της θεμελίωσης ήταν χτισμένοι με μεγάλες πλακαρές πέτρες από σχιστόλιθο. Το σωζόμενο μήκος του βορειοανατολικού τοίχου έφθανε τα 16,80 μ. και το πλάτος 1,10 μ., χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η αποκάλυψη των άκρων του, ενώ το μήκος του νοτιοδυτικού τοίχου, όσο έχει αποκαλυφθεί, έφθανε τα 9,20 μ. και το πλάτος 0,95 μ. Το καθαρό πλάτος ανάμεσα στους δύο τοίχους είναι 6,40 μ. Στο μέσον του πλάτους του κτιρίου, κατά μήκος του επιμήκους άξονα αυτού, υπάρχουν έξι τετράγωνες βάσεις (Εικ. 28) από πρασινοκίτρινο ψαμμίτη λίθο, στις οποίες θα στηρίζονταν μάλλον ξύλινες κολόνες, που υποβάσταζαν την ξυλοκατασκευή της στέγης. Ανάλογες βάσεις από ίδιο υλικό υπάρχουν στο ναό του Απόλλωνα στο Μοσχάτο στο Νομό Καρδίτσας[15]. Κατά μέσον όρο ο ένας ψαμμόλιθος απέχει από τον άλλο 1,40-1,80 μ., καθώς δύο ή τρεις λίθοι είχαν μετακινηθεί από τους λαθρανασκαφείς. Φαίνεται πως πρόκειται για μεγάλο δρομικό δημόσιο κτίριο με εσωτερική κιονοστοιχία. Η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα βοηθήσει στην κατανόηση του χαρακτήρα και της χρήσης του κτιρίου, αν δηλαδή πρόκειται για ναό ή κάποιο άλλο δημόσιο κτίριο.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται κεραμική κλασικών χρόνων, τμήματα ειδωλίων αρχαϊκών έως και ελληνιστικών χρόνων, πηνία, ενεπίγραφες κεραμίδες, χάλκινα νομίσματα 4ου και 3ου αι. π.Χ. (όπως της γειτονικής αρχαίας πόλης Κραννώνος). Στα χάλκινα αντικείμενα περιλαμβάνονται και ορισμένα καρφιά-άγκιστρα. Ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Όλυνθο[16] και στο ναό της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα[17].

Αμέσως κάτω από το κτίριο των ιστορικών χρόνων, το οποίο μάλιστα σε ορισμένα μέρη πατάει επάνω του, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου της εποχής του Χαλκού (Εικ. 29). Η επίχωση, στο μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης που ανασκάφηκε, ήταν αναμοχλευμένη από τους λάκκους των αρχαιοκαπήλων. Το αρχαιολογικό στρώμα της εποχής του Χαλκού είχε αναπτυχθεί πάνω στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο.

Το τμήμα αυτού του τοίχου έχει κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται σε μήκος 6,20 και πλάτος 0,45-0,50 μ. Δεν έχουν αποκαλυφθεί

15. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 332.
16. D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, 1941, no 1544-1546.
17. A. Furtwängler, *Aegina, Das Heiligtum der Aphaia*, 1906, T. 115.

Εικ. 29. Συκεών. Θέση Κάστρο. Αρχιτεκτονικά λείψανα κλασικής εποχής (εμπρός αριστερά) και μέσης εποχής του Χαλκού (εμπρός δεξιά και κάτω από τα προηγούμενα).

τα όριά του. Είναι κατασκευασμένος από μικρούς αργούς λίθους. Πολύ μικρό τμήμα τοίχου παράλληλου προς αυτόν εντοπίστηκε σε απόσταση 6 μ. προς Β., ενώ άλλο τμήμα εγκάρσιου τοιχαρίου προς τον επιμήκη τοίχο προσδιορίστηκε κάτω από το νοτιοδυτικό μεγάλο τοίχο των ιστορικών χρόνων.

Προς Α. αυτού του τοίχου αποκαλύφθηκε εν μέρει αψιδωτή κατασκευή, η οποία αποκλίνει προς Ν. από τον άξονα του προηγούμενου τοίχου (Εικ. 28). Η ύπαρξη πηλοχώματος εσωτερικά του επιμήκους τοίχου υποδηλώνει μάλλον την κατασκευή της ανωδομής με πηλοπλίνθους. Στο μέσον του επιμήκους τοίχου (ανατολικά του σημείου επαφής με το νοτιοδυτικό τοίχο του μεγάλου κτιρίου των ιστορικών χρόνων) υπήρχαν πολλά όστρακα αγγείων και καμένο χώμα. Κατά μήκος του τοίχου προς την ανατολική του πλευρά βρέθηκαν κατά χώραν τρία αποθηκευτικά πιθοειδή αγγεία (Εικ. 30). Στον ίδιο αυτό χώρο, βόρεια του τοίχου, καθαρίστηκαν δύο λίθινες κατασκευές, από τις οποίες η μία αναγνωρίστηκε ως εστία. Το δάπεδο του κτιρίου ήταν από πατημένο χώμα.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε στην ολοκλήρωσή της και τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι αποσπασματικά, ωστόσο νομίζουμε ότι έχουμε εδώ τα στοιχεία ενός κτιρίου της μέσης εποχής του Χαλκού, το οποίο διέθετε μεσοτοιχία, χωρίζοντας το κτίριο σε τρεις εσωτερικούς χώρους, αν δεχθούμε ότι η ημικυκλική κατασκευή αποτελούσε δωμάτιο[18].

Εικ. 30. Συκεών. Θέση Κάστρο. Κατασκευές εστιών και επιμήκης τοίχος μέσης εποχής του Χαλκού. Αγγεία κατά χώραν παράλληλα του τοίχου, στο εσωτερικό του κτιρίου.

Η αγγειοπλαστική δραστηριότητα, τόσο από την περισυλλογή κεραμικής κατά το παρελθόν όσο και από το χώρο της ανασκαφής, φανερώνεται έντονα και με ποικιλία. Κυριαρχούν πάντως τα τραχιά χειροποίητα πιθοειδή, οικιακά σκεύη για την αποθήκευση καρπών ή το μαγείρεμα, καθώς και δίωτοι σκύφοι με ταινιωτές λαβές. Στην περίπτωση του Κάστρου Συκεώνος ένας δίωτος σκύφος έκλεινε το στόμιο ενός από τα πιθοειδή αγγεία. Τα πιθοειδή αγγεία έχουν στενή βάση, ωοειδές σώμα, ευρύ στόμιο και χείλος που γέρνει προς τα έξω, σχήμα δημοφιλές σε αυτή την περίοδο, με ανάλογα παραδείγματα σε άλλες θέσεις, όπως π.χ. στην Ασπίδα του Άργους[19].

Στα πήλινα αντικείμενα περιλαμβάνεται μια μεγάλη πυραμιδοειδής αγνύθα, σφονδύλια, αγκυρόσχημα ειδώλια ή βάρη. Από λίθο είναι διάφορα τμήματα εργαλείων, ενώ λίγα σχετικά ήταν τα απολεπίσματα από πυριτόλιθο.

Στο δίδυμο λόφο, στη θέση Κάστρο Συκεώνος, με υψόμετρο 199 μ., ο οποίος περιβάλλεται από χαμηλούς ορεινούς όγκους, αναγνωρίζεται από ορισμένους ερευνητές[20] ένας τειχισμένος οικισμός της μέσης εποχής του Χαλκού. Αν και τούτο δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, ωστόσο τα πρώτα αρχιτεκτονικά στοιχεία βεβαιώνουν ότι στην περιοχή της Συκεώνος υπήρξε εγκατάσταση κατά την πρώιμη και κυρίως τη μέση εποχή του Χαλκού. Αρχίζουν να αποκαλύπτονται οι πρώτες βεβαιωμένες δραστηριότητες των κατοίκων αυτού του χώρου κατά την περίοδο του Χαλκού, με τις οποίες δεν είναι ίσως άσχετα ορισμένα στοιχεία κεραμικής πρώιμης εποχής του Χαλκού από τον προϊστορικό οικισμό Συκεώνος, ενώ παρόμοια κεραμική

18. *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 43-75. E. Vermeule, *Ελλάς, Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1983, σ. 79.

19. *BCH* 99 (1975), σ. 707-708· 100 (1976), σ. 755-758· 108 (1984), σ. 850-852. E. Hanschmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magoula in Thessalien*, IV, *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn 1981. J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magoula in Thessalien*, III, *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn 1992.

20. Κ. Θεοδωρόπουλος, Προϊστορικές οχυρωμένες θέσεις στην περιοχή της Λάρισας, *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 20-21 Μαρτίου 1993*, Λάρισα 1994, σ. 17-36.

περισυνελέγη και από άλλο κοντινό λόφο, βορειοανατολικά της θέσης Κάστρο.

Καρυά

Θέση Αγριοκέρασο

Στα όρια δύο Νομών, Καρδίτσας-Άρτας, και δύο διαμερισμάτων, Ηπείρου-Θεσσαλίας (έργα φράγματος Συκιάς και έργο Διάνοιξης Σήραγγας Πετρωτού Πευκόφυτου) στην περιοχή του Αχελώου και της ορεινής δυτικής Θεσσαλίας, είναι η παραπάνω θέση. Πρόκειται για μια πλαγιά με προσανατολισμό προς Ν. στα ανατολικά της ήδη γνωστής θέσης Κάστρο Καρυάς (Τριζόλου), στην οποία ο Δ.Ρ. Θεοχάρης είχε αναγνωρίσει οχυρό της εποχής του Δημητρίου Πολιορκητή. Στην απότομη αυτή πλαγιά, λόγω του ίδιου έργου της ΔΕΗ, όπως στο Πετρωτό και την ευρύτερη περιοχή της Αργιθέας, αποκαλύφθηκε μια νέα θέση με συλημένους κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά αυτής, στο ίδιο πρανές, σκαπτικό μηχάνημα που επιχειρούσε τη διάνοιξη οδού προσπέλασης προς τον πυλώνα αριθ. 153 της ΔΕΗ αποκάλυψε μεν, αφού κατέστρεψε δε, τμήματα λίθινων κατασκευών. Πρόκειται για τρεις επιμήκεις κατασκευές, οι οποίες είχαν χτιστεί στη βόρεια λατομημένη παρειά του απότομου πρανούς. Το δάπεδο των κτιρίων ήταν χαλικώδες και είχε δημιουργηθεί στο λατομημένο βράχο. Τα οικήματα είχαν προσανατολισμό Α.-Δ.

Στο δυτικό άκρο διασώζεται η αρχή της ελλειψοειδούς πορείας των κατασκευών. Το σωζόμενο τμήμα των βόρειων επιμήκων τοίχων είναι κατασκευασμένο από ντόπιες πλακαρές πέτρες. Ελάχιστο τμήμα του μικρού πάχους δαπέδου διασώθηκε πάνω στο φυσικό βράχο.

Στο μέσον περίπου της δεύτερης (Β) κατασκευής (μετρώντας από Δ. προς Α.) διατηρήθηκε τμήμα του εγκάρσιου τοιχαρίου, που χώριζε το οίκημα σε δύο χώρους. Οι λίθοι των τοίχων των οικημάτων στην εσωτερική πλευρά έχουν καλή αρμογή και επιμελημένη κατασκευή.

Δυτικά του πρώτου οικήματος, σε 2-3 μ. απόσταση από την έλλειψη αυτού, αποκαλύφθηκε παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος είχε κατασκευαστεί από πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες[21]. Δεν βρέθηκαν αντικείμενα μέσα ή έξω από τον τάφο, καθώς είχε καταστραφεί εν μέρει από το εκσκαφικό μηχάνημα. Το υλικό και η κατασκευή του τάφου αυτού ήταν παρόμοια με αυτή του τάφου στο Πετρωτό.

Στο δάπεδο των δύο από τις τρεις κατασκευές βρέθηκαν στοιχεία της κεραμικής παραγωγής των κατοίκων που δραστηριοποιήθηκαν σε αυτή την εγκατάσταση. Ένα μόνωτο χειροποίητο αγγείο βρέθηκε κατά χώραν στη δεύτερη κατασκευή, ενώ το σχηματολόγιο συμπληρώνεται από δύο μικρά ακόμη αγγεία, όπως ένα δίωτο σκύφο με υπερυψωμένες τις λαβές και ένα μόνωτο επίσης χειροποίητο κύπελλο. Στη θέση Αγριοκέρασο ανάμεσα στην κεραμική διακρίνονται και διχαλωτές λαβές. Στην παραγωγή πήλινων χρηστικών αντικειμένων συμπεριλαμβάνεται αριθμός σφονδυλίων ή ακροφυσίων σχήματος κόλουρου κώνου και μεγάλου σχετικά μεγέθους.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της εργαλειακής παραγωγής της εγκατάστασης είναι μια σειρά διαφόρων μεγεθών, σχημάτων και βάρους λίθινων σφυριών, τριπτήρων και άλλων εργαλείων, ενώ πολύ μεγάλη είναι η επεξεργασία και παραγωγή εργαλείων από πυριτόλιθο.

Δύο αιχμές βελών, η μία με ελαφρά εσοχή και η άλλη του τύπου της χελιδονοουράς[22] επιβεβαιώνουν δραστηριότητες των ενοίκων της εγκατάστασης με το κυνήγι. Στο σύνολο των λίθινων αντικειμένων περιλαμβάνεται και ένα περίαπτο.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία και σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ανασκαφικές έρευνες, διαπιστώνουμε ότι κατά βάση πρόκειται για τρεις θέσεις, η μία στο ανατολικό και οι άλλες δύο γειτονικές εγκαταστάσεις στο δυτικό όριο του Νομού Καρδίτσας, οι οποίες ιδρύθηκαν σε θέσεις που ελέγχουν τα φυσικά περάσματα. Μπορούν να αναχθούν στη μέση εποχή του Χαλκού, με αρκετά στοιχεία πρωιμότητας και συντήρησης, ειδικά για τις τελευταίες, ενώ διατηρούν και ένα χαρακτήρα κλειστής οικονομίας. Οι εγκαταστάσεις του Πετρωτού και του Αγριοκέρασου είναι οι πρώτες θέσεις που εντοπίζονται και ανασκαφικά στην ορεινή Πίνδο. Φαίνεται να έχουν σχέση με την εκμετάλλευση του πυριτόλιθου, καθ' όσον ειδικά στο Αγριοκέρασο διαπιστώθηκε και περισυνελέγη μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων και πύρινων πυριτόλιθων, καθώς και τμήματα λίθινων εργαλείων.

Οι αρχιτεκτονικές κατασκευές στο Κάστρο Συκεώνος και στο Πετρωτό ακολουθούν το γνωστό τρόπο κατασκευής με χαμηλή λιθοδομή και ανωδομή με πηλόπλιθες, ενώ στο Αγριοκέρασο οι τοίχοι στους σωζόμενους τουλάχιστον βόρειους τοίχους είναι κατασκευασμένοι από πλακαρές πέτρες.

Αν και είναι σχετικά νωρίς και ίσως παρακινδυνευμένο, σε ό,τι αφορά στην περιοχή της Πίνδου, δηλαδή το τμήμα εκείνο στο οποίο ζούσαν οι αρχαίοι Αθαμάνες, θα μπορούσε να γίνει συσχέτιση των δύο πρόσφατα εντοπισμένων θέσεων με την εγκατάσταση των Αθαμάνων κατά τη 2η χιλιετία στην περιοχή αυτή[23].

Αργιθέα

Θέση Ελληνικά (ανατολικό νεκροταφείο)

Στο οργανωμένο ανατολικό νεκροταφείο στην παραπάνω θέση όπου στο παρελθόν είχαν ανασκαφεί[24] πολλοί τάφοι,

---

21. O.T.P.K. Dickinson, *Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, σ. 43.

22. R. Treuil - P. Darcque - J.Cl. Poursat - J. Touchais, *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη νεολιθική και την εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1996, εικ. 14η-θ.

23. Μ. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Α', Αθήνα 1972, σ. 376.

24. *Αρχαιολογία* 34 (1990), σ. 76-84.

ύστερα από μερική κατολίσθηση του πρανούς του εδάφους, αποκαλύφθηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οι τάφοι έλαβαν τους αριθμούς 1/226 έως 5/230, όπου ο δεύτερος αριθμός δηλώνει τη συνέχιση της αρίθμησης αφότου άρχισε το 1988 η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο της Αργιθέας. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένοι από ντόπιες πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες. Από τους πέντε τάφους το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Τ. 5/230, ο οποίος είχε ως κάλυψη τρεις σειρές ασβεστολιθικές πλάκες και περιείχε τα οστά ενός σκελετού πολύ διαταραγμένα. Την ταφή συνόδευε ένα σύνολο κτερισμάτων, που αποτελούνταν από τρεις μελαμβαφείς ασκούς τύπου guttus, ένα μυροδοχείο, ένα λύχνο και μία οινοχόη. Επίσης, περιλαμβάνονταν ένα χάλκινο κάτοπτρο, ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων που απολήγουν σε μορφή Ερωτιδέα και ένα αργυρό νόμισμα Αινιάνων του 4ου αι. π.Χ. Μερικά σιδερένια καρφιά και τμήματα σιδερένιου δακτυλίου ολοκλήρωναν τα αντικείμενα της ταφής γυναίκας. Οι μελαμβαφείς ασκοί παρουσιάζουν μεταξύ τους ομοιότητες, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς το μέγεθος[25]. Στη Μακεδονία η παραγωγή αγγείων τέτοιου τύπου είναι παράλληλη τόσο στην κεραμική όσο και στη μεταλλοτεχνία. Ασκοί τύπου guttus με αμφικωνικό σώμα εμφανίζονται και στα ελληνιστικά χρόνια. Οι ασκοί της Αργιθέας χρονολογούνται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Ο μελαμβαφής λύχνος που βρέθηκε στο μέσον της βόρειας παρειάς μαζί με το κάτοπτρο, χρονολογείται, σε αναλογία προς τους αττικούς, στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.[26].

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Μητρόπολη

Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση

Ενόψει εργασιών για την ανέγερση οικίας στο παραπάνω οικόπεδο[27], πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα (Εικ. 31-32), που άρχισε τον Οκτώβριο του 1999 και τελείωσε τον Αύγουστο του 2000.

Από το σκαπτικό μηχάνημα αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα που οριοθετούν οικοδομικά τετράγωνα. Ο χώρος ερευνήθηκε αρχικά με οκτώ τομές. Κατόπιν χαράχθηκαν άλλες τρεις τομές, από τις οποίες η μία με μικρή εσοχή στην ανατολική παρειά της, σύμφωνα με τη χάραξη του οικοπέδου, και η δεύτερη σε επαφή με τα ανατολικά όρια του ανασκαφικού χώρου. Τέλος, χαράχθηκε ακόμη μία τομή προκειμένου να ερευνήσουμε το χώρο όπου εντοπίστηκε ο δεύτερος κεραμικός κλίβανος.

Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου, αποκαλύφθηκαν, αρχικά, ίχνη θεμελίων που ορίζουν τμήματα οικοδομημάτων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικές φάσεις κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ στη βορειοδυτική πλευρά ήλθε στο φως τμήμα κτιρίου που ορίζεται από τους τοίχους 1, 2 και 1α (Εικ. 31). Οι τοίχοι σώζονται σε μία σειρά δόμων, είναι όμοιοι κατασκευαστικά και αποτελούνται από κροκάλες ψαμμίτη. Εμφανίστηκαν σε βάθος 0,57 μ. και η έδρασή τους έφθανε στα 0,65 μ.

Ανατολικότερα, αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι 3, 4 και 6 (Εικ. 31), οι οποίοι, επίσης, ορίζουν τμήμα οικοδομήματος που χρησιμοποιήθηκε σε μια αρχαιότερη φάση, που βέβαια εντάσσεται και αυτή χρονολογικά στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων (κεραμική, νομίσματα). Ο τοίχος 3 αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,82 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 5,20 και πλάτος 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένος από κροκάλες ψαμμίτη και λάσπη, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου. Η έδρασή του έφθανε στα 1,42 μ. Ο τοίχος 4, παράλληλος προς τον τοίχο 3, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,87 μ. Κατά την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος 3 υπέστη μετασκευή και η θεμελίωσή του είναι χτισμένη από κροκάλες ψαμμίτη προερχόμενες από αρχαιότερη φάση κατοίκησης του χώρου. Το ανώτερο τμήμα του είναι όμοιο κατασκευαστικά με τον τοίχο 3, ενώ διαχωρίζεται από το κατώτερο από θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου, τοποθετημένα ανάμεσα στις σειρές των δόμων του. Η έδρασή του έφθανε στα 1,98 μ. περίπου.

Ο τοίχος 6, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,87 μ. και υπέστη και αυτός την ίδια μετασκευή, όπως και ο τοίχος 4. Τέμνει τους τοίχους 3 και 4 στο νότιο άκρο τους, με κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι όμοιος κατασκευαστικά με τον τοίχο 4. Δημιουργεί δύο θυραία ανοίγματα (εισόδους), τα οποία ανήκουν στην αρχαιότερη φάση της χρήσης του, όπως και όλη η κατώτερη θεμελίωσή του. Τα ανοίγματα αυτά, χρησίμευαν ως είσοδοι-έξοδοι στους χώρους που δημιουργούνταν ανατολικά και δυτικά του τοίχου 4. Το δυτικό θυραίο άνοιγμα οριοθετείται αριστερά και δεξιά από πελεκημένους ορθογώνιους ασβεστόλιθους, ενώ του ανατολικού ανοίγματος η αριστερή πλευρά φέρει κατεργασμένο ψαμμίτη με λείο περίγραμμα στις τρεις πλευρές, πιθανώς σε β' χρήση. Η έδραση του τοίχου έφθανε στα 1,98 μ. περίπου. Η αρχαιότερη αυτή φάση του κτιρίου συμπληρώνεται από τον τοίχο 5 (Εικ. 31), ο οποίος τέμνει επίσης τους τοίχους 3 και 4 στο βόρειο άκρο τους. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ., ενώ το ανώτερο τμήμα του, που χρησιμοποιήθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, σώ-

25. *ΣΤ' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 183.

26. *Kerameikos* XI, 1976, σ. 26, RSL 4, αριθ. 104, πίν. 21 (χρονολόγηση: 400-250 π.Χ.). *Agora* IV, 1959, σ. 67, τύπος 25Α, αριθ. 271, πίν. 9 (χρονολόγηση: μέσα 4ου-μέσα 3ου αι. π.Χ.).

27. Στις ανασκαφικές έρευνες του 2000 στη Μητρόπολη Νομού Καρδίτσας, την κύρια επίβλεψη είχε η αρχαιολόγος Ι. Οικονόμου, η οποία ανέλαβε και την καταγραφή και ταύτιση των ευρημάτων. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθειά της και στη σύνταξη των Χρονικών. Την αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και τη σύνταξη των σχεδίων ανέλαβαν οι τοπογράφοι μηχανικοί Θ. Μακρή και Β. Καρούσος. Ως εργατοτεχνίτες εργάστηκαν οι Γ. Κωστόπουλος, Β. Κατσιούφας και Β. Χανής. Τη συντήρηση των ευρημάτων επιμελήθηκαν οι συντηρήτριες του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

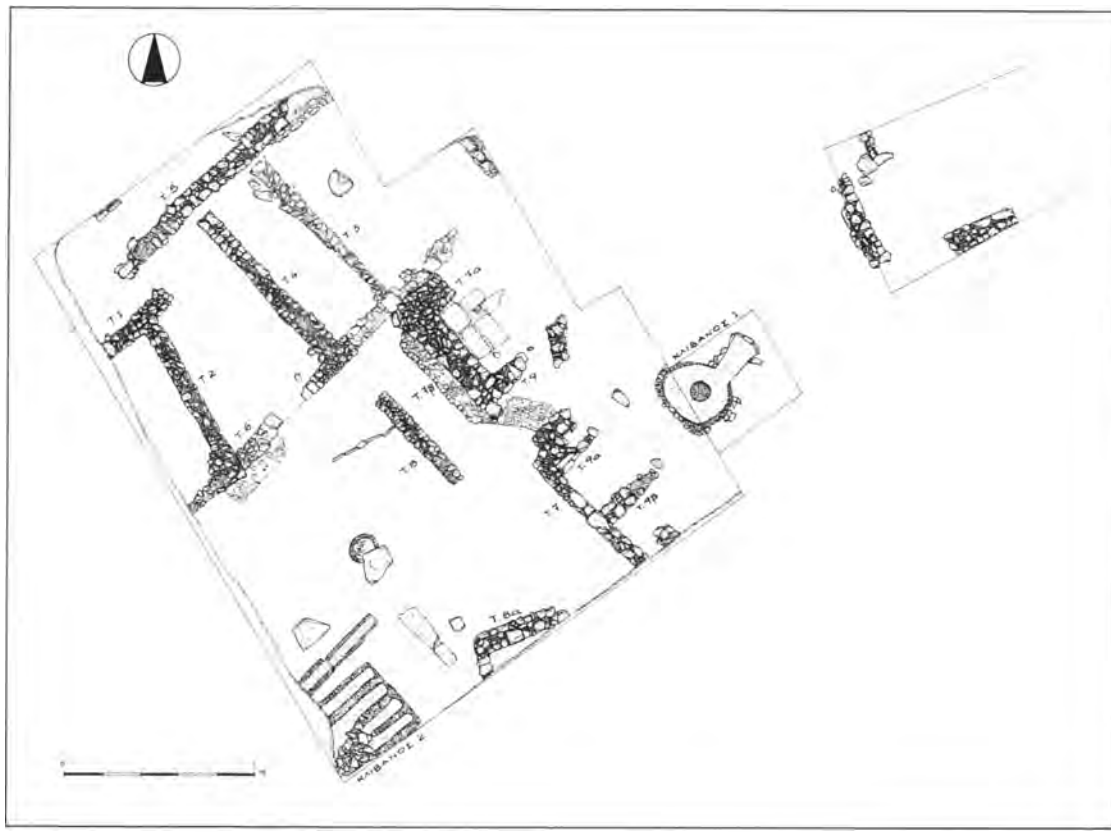

Εικ. 31. Μητρόπολη. Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 32. Μητρόπολη. Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

ζεται ελάχιστα. Στην καταστροφή του ανώτερου τμήματός του συνετέλεσε το γεγονός ότι κατά μήκος του πέρασε ο παλαιός αγωγός ύδρευσης. Από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν από το βάθος των 1,45 μ. έως το βάθος των 2 μ., διαπιστώθηκε ότι η αρχαιότερη αυτή φάση χρήσης του χώρου τοποθετείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Σε βάθος 1,50 μ. περίπου αποκαλύφθηκε στρώμα από πατημένο χώμα, κροκάλες ψαμμίτη και θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου. Το στρώμα αυτό αποκαλύφθηκε δυτικά, στο χώρο που δημιουργούν οι τοίχοι 4, 5 και 6. Τα δάπεδα του οικοδομήματος των ρωμαϊκών χρόνων πιθανώς βρίσκονταν σε αυτό το βάθος. Δεν σώθηκαν, όμως, ίχνη τους, πιθανώς επειδή είχαν διαμορφωθεί από πατημένο χώμα.

Νοτιότερα και ανατολικά αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου σύγχρονο προς το δεύτερο κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων, που περιγράψαμε πιο πάνω. Σε βάθος 1 μ. περίπου αποκαλύφθηκε ο τοίχος 7 (Εικ. 31), μήκ. 9,40 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος σε κάποιο σημείο του μάλιστα διακόπτεται εξαιτίας της καταστροφής που υπέστη. Έχει πλάτος 0,60 μ. Το νότιο άκρο του εισχωρεί στη νότια παρειά της τομής 11, ενώ στο βόρειο άκρο του σχηματίζει γωνία με τον τοίχο 7α, ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος 7α, μήκ. 1,80 και πλ. 0,40 μ., έχει καταστραφεί στο ανατολικό άκρο του. Οι δύο τοίχοι είναι όμοιοι κατασκευαστικά από κροκάλες ψαμμίτη, λάσπη και θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου ανάμεσά τους. Στην εσωτερική γωνία που δημιουργούν, αποκαλύφθηκε τμήμα λίθινου δαπέδου σε βάθος 1,40 μ. Το δάπεδο αποτελείται από τρεις μεγάλους γωνιόλιθους ψαμμίτη με επίπεδη επιφάνεια, η έδραση των οποίων φθάνει στα 1,60 μ., καθώς και από δύο ακόμη γωνιόλιθους ψαμμίτη κάθετα τοποθετημένους που δημι-

ουργούν ένα ελαφρώς κεκλιμένο επίπεδο. Πιθανώς χρησίμευε για την απομάκρυνση ομβρίων υδάτων, αν λάβουμε υπόψη και την εσοχή (πατούρα) που φέρουν στην εσωτερική πλευρά οι τοίχοι 7 και 7α. Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του τοίχου 7 εντοπίστηκε σε βάθος 1,40 μ. τμήμα τοίχου, αποτελούμενο από κροκάλες ψαμμίτη, ο οποίος ονομάστηκε 7β. Το τμήμα αυτό, μήκ. 3,70 και πλ. 0,40 μ., σώζεται σε μια σειρά δόμων και σχετίζεται με τον τοίχο 8 (Εικ. 31), που αποκαλύφθηκε δυτικότερα στο ίδιο βάθος και σε απόσταση 1 μ. από τον τοίχο 7β. Σώζεται σε μήκος 3,70 μ. και έχει πλάτος 0,40 μ. Αποτελείται και αυτό από κροκάλες ψαμμίτη και σώζεται σε μία σειρά δόμων. Σε βάθος 1,70 μ. κάθετα στον τοίχο 8, αποκαλύφθηκαν θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου σε ευθύγραμμη διάταξη και κάθετα τοποθετημένα στο έδαφος. Σώζονται σε μήκος 2 μ. και, όπως διαπιστώθηκε, συνεχίζουν και κάτω από τον τοίχο 8. Πρόκειται για κατασκευή, η χρήση της οποίας δεν εξακριβώθηκε, λόγω της καταστροφής που υπέστη.

Στην εσωτερική ανατολική παρειά του τοίχου 7 εντοπίστηκαν οι τοίχοι 9, 9α και 9β (Εικ. 31). Ο τοίχος 9, μήκ. 2,35 και πλ. 0,85 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,60 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. Σώζεται αποσπασματικά λόγω των παρεμβάσεων στο χώρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο τοίχος 9α, μήκ. 3 και πλ. 0,60 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,58, απέχει 1,90 μ. από τον τοίχο 9 και είναι παράλληλος προς αυτόν με κατεύθυνση Α.-Δ. Έχει υποστεί καταστροφή και η πορεία του προς Α. σώζεται αποσπασματικά. Ο τρίτος, παράλληλος προς τους δύο προηγούμενους τοίχους, που χαρακτηρίστηκε ως 9β, μήκ. 1,90 και πλ. 0,60 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,82 μ. και σώζεται και αυτός αποσπασματικά, μόνον ως προς την τελευταία σειρά δόμων του. Η έδραση των τριών τοίχων έφθανε στα 1,98 μ. περίπου, ανήκουν δε σε αρχαιότερη φάση χρήσης του χώρου. Σχετίζονται με τον τοίχο 7, ο οποίος υπέστη μετασκευή στους ρωμαϊκούς χρόνους. Αποτελούσαν, πιθανώς, εσωτερικά χωρίσματα δωματίων, τα οποία όμως καταστράφηκαν από τις παρεμβάσεις που υπέστη γενικά ο χώρος κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ανατολικότερα, σε βάθος 1,50 μ., εντοπίστηκε ο κεραμικός κλίβανος 1 (Εικ. 33). Για το λόγο αυτό, χαράχθηκε η τομή που προαναφέρθηκε, προκειμένου να ερευνηθεί ο χώρος. Αφού αφαιρέθηκαν στρώματα σύγχρονης εποχής, καθώς και στρώματα καταστροφής αρχαιότερων χρόνων, αποτελούμενα από θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου και αραιά ίχνη ωμών διαλυμένων πλιθιών, εντοπίστηκε στρώμα καμένου πηλού σε βάθος 1,50 μ. Μετά τον καθαρισμό του αποκαλύφθηκε ο κεραμικός κλίβανος, του οποίου ο θάλαμος θέρμανσης αποτελείται από διάδρομο πυροδότησης, μήκ. 0,90 μ., που καταλήγει στο κεντρικό κυκλικό τμήμα. Τα πλαϊνά τοιχώματα του κεντρικού τμήματος σώζονται σε ύψος 0,70 μ. και αποτελούνται από παλαμισμένο πηλό, που στο μεγαλύτερο μέρος του, εσωτερικά, έχει υαλοποιηθεί. Πάνω στον πηλό των τοιχωμάτων, έχουν τοποθετηθεί θραύσματα πήλινων κεράμων λακωνικού τύπου, που οριοθετούν περιμετρικά το κυκλικό τμήμα του κλιβάνου. Το αρκετά ανώμαλο πήλινο δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης

Εικ. 33. Μητρόπολη. Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση. Κεραμικός κλίβανος 1 στην ανατολική παρειά του ανασκαφικού χώρου.

που, όμως, δεν φέρει ίχνη υάλωσης, ήταν καλυμμένο από στρώμα στάχτης, 0,05-0,10 μ., το οποίο ήταν λιγότερο παχύ στην είσοδο. Ένα κεντρικό, κυκλικό σχεδόν, στήριγμα της ανύπαρκτης πια εσχάρας, αποφύεται από το κέντρο του κλιβάνου. Σώζεται σε ύψος 0,50 μ. Αρχικά το στήριγμα αυτό ήταν κυκλικό, αλλά αργότερα απέκτησε σταδιακά ακανόνιστο σχήμα από τις εργασίες επισκευής, που φαίνονται καλά στο ανατολικό τμήμα του. Αν και η εσχάρα και η θόλος δεν σώζονται, λίγα θραύσματά τους, που βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα, δείχνουν ότι πρόκειται για κεραμικό κλίβανο με διάτρητη εσχάρα. Τα πλαϊνά τοιχώματα του διαδρόμου πυροδότησης, ύψ. 0,40-0,50 μ., οριοθετούνται από μεγάλες κροκάλες ψαμμίτη, ενώ η εσωτερική πλευρά τους έχει παλαμιστεί με πηλό που, στη συνέχεια, έχει υαλοποιηθεί. Η είσοδος σώζεται σε ύψος 0,10 μ. και έκλεινε με πήλινες κεράμους και πηλό, όπως διαπιστώθηκε από τα αρκετά θραύσματα κεράμων λακωνικού τύπου, που εντοπίστηκαν τοποθετημένα κάθετα.

Στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου και στην τομή 7, αποκαλύφθηκε, επίσης, κεραμικός κλίβανος 2 (Εικ. 34) σε βάθος 1,40 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Σώζεται μόνον το κάτω μέρος του και είναι ορθογώνιος, με διαστάσεις 2,40×2,30 μ. Έχει αποκαλυφθεί μόνον το κύριο τμήμα του, δηλαδή ο θάλαμος θέρμανσης και ψησίματος των αγγείων. Τα πλευρικά τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από πηλό, ενώ εσωτερικά αποτελείται από τρεις εγκάρσιους τοίχους, κατασκευασμένους επίσης από πηλό, οι οποίοι δημιουργούν διαδρόμους πλ. 0,25-0,35 μ. Οι παρειές των εγκάρσιων τοίχων έχουν υαλοποιηθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους από την υψηλή θερμοκρασία που αναπτυσσόταν κατά τη διάρκεια του ψησίματος. Ο πρώτος εγκάρσιος τοίχος, στο βόρειο τμήμα του έχει ύψος 0,80-0,90 μ., ενώ οι δύο νότιοι σώζονται σε μικρότερο ύψος, 0,40-0,60 μ., και διακόπτονται από λιθοσωρό που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,15 μ. Στο δάπεδο του θαλάμου, εντοπίστηκε στρώμα στάχτης, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Αν και η εσχάρα και η θόλος δεν σώζονται, λίγα θραύσματά τους που βρέθηκαν στα

Εικ. 34. Μητρόπολη. Οικόπεδο Κ. και Β. Καρκαλέτση. Κεραμικός κλίβανος 2 στη νότια γωνία του ανασκαφικού χώρου.

ανώτερα στρώματα, δείχνουν ότι πρόκειται για κλίβανο με διάτρητη εσχάρα που στηριζόταν επάνω στους εγκάρσιους τοίχους. Ο διάδρομος πυροδότησης του κλιβάνου (είσοδος), όπου τοποθετούνταν οι καύσιμες ύλες, βρίσκεται δυτικά. Όμως, λόγω των περιορισμένων ορίων του ανασκαφικού χώρου δεν αποκαλύφθηκε.

Εξωτερικά του κλιβάνου 2, σε βάθος 1,37 μ., αποκαλύφθηκαν δύο λίθινοι αγωγοί από ψαμμίτη κάθετοι μεταξύ τους, όπου πιθανώς έρεε νερό. Ο πρώτος και καλύτερα διατηρημένος έχει σωζόμενο μήκος 2,90 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι παράλληλος προς τον κλίβανο και βρίσκεται σε απόσταση 0,20 μ. από αυτόν, ενώ ο δεύτερος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι παράλληλος προς το δυτικό τοίχωμα του κλιβάνου, με σωζόμενο μήκος 2,15 μ. και βρίσκεται σε απόσταση 1-1,20 μ. Βορειότερα του κλιβάνου και σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλοι γωνιόλιθοι ψαμμίτη σε απόσταση 1,20 μ. μεταξύ τους, που η χρήση τους δεν εξακριβώθηκε, λόγω της καταστροφής που υπέστη ο χώρος.

Εντός της τομής 7 και μπροστά από τον πρώτο μεγάλο γωνιόλιθο ψαμμίτη χαράχθηκε η δοκιμαστική τομή 7α, διαστ. 2×2 μ., όπου σε βάθος 2,05 μ. ήλθε στο φως αποθηκευτικός πίθος τοποθετημένος στο έδαφος. Η έδρασή του έφθανε στα 2,30 μ. βάθος και το άνω τμήμα του δεν σώζεται. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 0,40 μ. και θραύσματα του χείλους του βρέθηκαν μέσα στο χώρο της δοκιμαστικής τομής, σε βάθος 2,05 μ. Από την έρευνα στο εσωτερικό του διαπιστώθηκαν μόνον ίχνη διαλυμένων οργανικών υλών. Αυτή η δοκιμαστική τομή σταμάτησε σε βάθος 2,60 μ., όπου εμφανίστηκαν και τα ίχνη του φυσικού εδάφους.

Τέλος, ένα αποσπασματικό τμήμα τοίχου 8α, μήκ. 2,25 και πλ. 0,70 μ., αποκαλύφθηκε στη νότια παρειά της τομής 8 σε βάθος 1,27 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., του οποίου το δυτικό άκρο φαίνεται να σχηματίζει γωνία προς Ν., ενώ το ανατολικό εισχωρεί στη νότια παρειά της τομής. Η περιορισμένη και πάλι έκταση των ορίων της ανασκαφής δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση της αποκάλυψής του. Επίσης, ένα αποσπασματικό τμήμα τοίχου, μήκ. 1,10 μ., αποκαλύφθηκε στην ανατολική παρειά της τομής 9, σε βάθος 1,35 μ. Το πλάτος του δεν εξακριβώθηκε λόγω των περιορισμένων ορίων του ανασκαφικού χώρου.

Από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων (νομίσματα, κεραμική) διαπιστώθηκε ότι ο χώρος κατοικήθηκε κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Αγρός Μ. και Ι. Σταυρουλάκη (αρχαίος τύμβος)

Στο χωριό Μητρόπολη και συγκεκριμένα σε απόσταση 2 χλμ. βόρεια του σημερινού οικισμού, η ΙΓ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα σε αρχαίο τύμβο μέσα στον παραπάνω αγρό, προκειμένου ο χώρος να χρησιμοποιηθεί ως αγροτική καλλιέργεια. Η έρευνα ξεκίνησε, αρχικά, με τη βοήθεια σκαπτικού μηχανήματος του Δήμου Μητρόπολης από την κορυφή του τύμβου, ισοπεδώνοντάς τον τμηματικά. Ο τύμβος βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του αγρού δίπλα στο αποστραγγιστικό κανάλι και το φαρδύτερο σημείο του στην επιφάνεια του εδάφους είναι 35 μ. περίπου, ενώ το ύψος του κυμαίνεται στα 5 μ. περίπου. Με το σκαπτικό μηχάνημα ισοπεδώθηκαν 2 μ. από την κορυφή του τύμβου, χωρίς να εντοπιστούν αρχαιολογικά λείψανα. Το μοναδικό εύρημα ήταν ένα χάλκινο βραχιόλι σε βάθος 1,50 μ. από την κορυφή του τύμβου. Στον τύμβο τα παλαιότερα χρόνια έγιναν αρκετές λαθρανασκαφές, γι' αυτό και στην επιφάνειά του εντοπίστηκαν πολλοί λάκκοι, καθώς και αναμοχλευμένα χώματα. Πιθανώς και το βραχιόλι που βρέθηκε να προέρχεται από βαθύτερα στρώματα, εξαιτίας κάποιας λαθρανασκαφής. Άλλωστε, είναι ήδη γνωστό ότι το 1997 έγινε λαθρανασκαφή στη νοτιοανατολική πλευρά του τύμβου, στην οποία είχε χρησιμοποιηθεί σκαπτικό μηχάνημα, προκειμένου να γίνει κάθετη εκσκαφή από πάνω προς τα κάτω.

Με την ολοκλήρωση της έρευνας στο βάθος των 2 μ. από την κορυφή του τύμβου, αποφασίστηκε η συνέχισή της με το σκαπτικό μηχάνημα, αυτή τη φορά ως προς τον κάθετο άξονα του τύμβου και σε όλο το μήκος του, αφαιρώντας κάθε φορά μικρά τμήματα σε πλάτος. Η έρευνα αυτή δεν είχε μόνον ως στόχο τη διερεύνηση πιθανών αρχαιοτήτων, αλλά και την απόκτηση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τη στρωματογραφία του τύμβου.

Στο ύψος των 3 μ. και στο πλάτος των 34 μ. ο τύμβος στρωματογραφικά δεν παρουσίασε σημαντικές εναλλαγές. Το επιφανειακό χώμα, πάχ. 1 μ. περίπου, ήταν μαύρο με ρίζες, ενώ από το 1 μ. και κάτω έως την επιφάνεια του εδάφους το χώμα ήταν κιτρινωπό με ελάχιστα ίχνη μαύρου κατά διαστήματα. Στο δυτικό τμήμα του τύμβου, στο ύψος του 1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι, ενώ στα βορειοδυτικά και σε 1 μ. ύψος εντοπίστηκαν πλάκες από ψαμμόλιθο που ανήκουν σε τάφους και ίχνη τάφων. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν και αρκετά θραύσματα κεράμων.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της μαγούλας και σε ύψος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε τμήμα καμένου πηλού, διαστ. 0,70×0,30 μ., που από τη μία του πλευρά οριοθε-

Εικ. 35. Μητρόπολη. Αγρός Μ. και Ι. Σταυρουλάκη. Ο αρχαίος τύμβος. Άποψη των τάφων 1-6 από Δ.

τείται από τρεις κροκάλες ψαμμίτη. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με ακρίβεια για τη χρήση του, αφού στο παρελθόν έγιναν αρκετές λαθρανασκαφές που προκάλεσαν καταστροφές στο χώρο.

Πριν ερευνηθεί ο χώρος, όπου εντοπίστηκαν τα ίχνη των τάφων και αφού φθάσαμε στο επίπεδο της επιφάνειας του αγρού, αποφασίστηκε να ερευνηθεί ο τύμβος και κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Έτσι, κατά μήκος του χώρου που κατελάμβανε ο τύμβος από Α. προς Δ., με τη βοήθεια σκαπτικού μηχανήματος, δημιουργήθηκαν αύλακες, πλ. 1, σε απόσταση 2 μ. περίπου μεταξύ τους. Οι αύλακες φθάνουν στο βάθος του 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Στο βάθος αυτό φάνηκαν ίχνη φυσικού εδάφους. Δεν προχωρήσαμε σε μεγαλύτερο βάθος, αφού τα αυλάκια γέμισαν νερό εξαιτίας της ανόδου της στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα.

Από την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της μαγούλας, όπου είχαν εντοπιστεί ίχνη τάφων στο ύψος του 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι λίθινες σαρκοφάγοι (Εικ. 35) που δεν περιείχαν ταφές, αφού στο παρελθόν είχαν συληθεί. Επίσης, βρέθηκε τράπεζα προσφορών με ορθογώνια ταφική στήλη τοποθετημένη στη νότια πλευρά του κατά μήκος άξονα της τράπεζας προσφορών, της οποίας το σωζόμενο ορατό τμήμα έχει ύψος 0,10-0,15 μ. Ο προσανατολισμός των σαρκοφάγων είναι Β.-Ν., ενώ οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,90 έως 2 μ. μήκος και 0,86 μ. πλάτος.

Τεχνοτροπικά, οι σαρκοφάγοι είναι όμοιες. Είναι κατασκευασμένες από ένα τεμάχιο ψαμμόλιθου και έχουν τη μορφή κιβωτιόσχημης λάρνακας. Τα τοιχώματά τους είναι κατακόρυφα εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά και το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,12 έως 0,15 μ., είναι δε εντελώς ακόσμητα. Στην επιφάνειά τους, όσο αυτή προεξέχει από το έδαφος, διακρίνονται καθαρά, εσωτερικά και εξωτερικά, τα ίχνη βελονιού από τη λάξευσή τους. Το χείλος τους δεν σώζεται παντού το ίδιο.

Από τις πέντε λίθινες σαρκοφάγους λείπουν οι καλυπτήριες πλάκες, κάποια τμήματα των οποίων εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους. Μόνο στον τάφο 4 εντοπίστηκε στη θέση του ένα τετράγωνο τμήμα της καλυπτήριας με πλευρά μήκ. 1,10 μ. Η άνω ορατή επιφάνειά του έχει μια ελαφρώς αετωματική απόληξη και είναι αρκετά φθαρμένη. Στο νότιο πλάγιο μισό τμήμα της σαρκοφάγου διακρίνονται ίχνη λάξευσης, που αποτελούνται από παράλληλες κάθετες γραμμές ανά 0,10 μ. περίπου. Το κάλυμμα συγκρατείται πάνω στο οριζόντιο χείλος και προεξέχει από αυτό 0,10 μ. περίπου από τις δύο μακρές πλευρές, αλλά και από τη στενή πλευρά. Από ένα ακόμη τμήμα καλυπτήριας, που βρέθηκε στο εσωτερικό των τάφων 5 και 6, διαπιστώθηκε ότι ομοιότητες υπάρχουν και στην κατασκευή της καλυπτήριας πλάκας. Επίσης, στους τάφους 5 και 6, όπου το χείλος σώζεται ακέραιο, παρατηρήθηκε εσοχή (πατούρα) στο βόρειο και το νότιο τοίχωμα εσωτερικά, η οποία εξυπηρετούσε τον τρόπο συγκράτησης του καλύμματος.

Κατά την αφαίρεση του χώματος από το εσωτερικό των λίθινων σαρκοφάγων παρατηρήθηκε ότι το χρώμα του ήταν μαύρο, αναμεμειγμένο με το κιτρινωπό χώμα της μαγούλας και οργανικές ύλες. Επίσης, ήταν αρκετά συμπαγές και σκληρό.

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ-ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Σέσκλο

Ακρόπολη

Στερέωση άνω και κάτω πρανούς. Στην ακρόπολη του Σέσκλου προχωρήσαμε, σε συνεργασία με τη ΔΑΑΜ, στην εφαρμογή της οριστικής μελέτης στερέωσης των πρανών[28], όπως αυτή εγκρίθηκε από το ΚΑΣ.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός των πρανών του Σέσκλου Α στο βορειοανατολικό και στο νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου και σχεδιάστηκε η στρωματογραφία των αρχαιολογικών επιχώσεών του. Διαπιστώθηκαν αλλεπάλληλα στρώματα κατοίκησης από την αρχαιότερη έως τη νεότερη νεολιθική περίοδο.

Ειδικότερα, οι επεμβάσεις στα πρανή του λόφου, πάνω στον οποίο αναπτύχθηκε ο νεολιθικός οικισμός, εφαρμόστηκαν σε δύο διαφορετικά μέτωπα. Το πρώτο και κυριότερο σημείο επέμβασης, το οποίο είχε και το μεγαλύτερο και εμφανέστερο πρόβλημα φθοράς, ήταν το νοτιοανατολικό πρανές. Το δεύτερο σημείο ήταν το πρανές στα βόρεια του λόφου. Και στα δύο αυτά σημεία πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες, οι

28. Την επίβλεψη των εργασιών στερέωσης είχε η αρχιτέκτων Γ. Γεωργίου.

οποίες απέδωσαν πολύτιμες και χρήσιμες πληροφορίες, τόσο σε αρχαιολογικό επίπεδο όσο και σε άμεσα πρακτικό σε σχέση με τις εργασίες στερέωσης.

Μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών[29], ξεκίνησαν οι εργασίες για την εφαρμογή της μελέτης στερέωσης και προστασίας του πρανούς, που αφορούσε στην κατασκευή μανδύα από εκτοξευμένο κονίαμα στο βορειοανατολικό και το νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου, διαστ. 18×4 μ. και 18×6 μ.

Όσον αφορά στην επέμβαση στερέωσης των πρανών, καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ώστε να μην επηρεάσει καθόλου τα αρχαιολογικά στρώματα και περιορίστηκε χαμηλότερα στο τμήμα του φυσικού εδάφους, κάτω από τις αρχαίες επιχώσεις. Έτσι ο μανδύας στηρίχθηκε σημειακά σε τρεις και τέσσερις σειρές αγκυρώσεων, μέσου μήκ. 4 μ. με ενδιάμεση απόσταση 2 μ., από ανοξείδωτο χάλυβα για να παραλαμβάνει τα φορτία από τις ωθήσεις των γαιών. Στην παρειά του πρανούς τοποθετήθηκε πλέγμα με εφελκυστικό οπλισμό ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους. Χαρακτηριστικές μεγάλες πέτρες της φυσικής επιφάνειας του λόφου προστατεύτηκαν, ώστε να είναι ορατές και μετά την τοποθέτηση του μανδύα, συμβάλλοντας έτσι στην τελική αποκατάσταση του τοπίου. Στη συνέχεια, εκτοξεύτηκε κονίαμα αντίστοιχης κατηγορίας σκυροδέματος, μέσου πάχ. 0,08 μ., το οποίο καλύφθηκε με επίπαση κοσκινισμένου χώματος, έτσι ώστε να επιτευχθεί η προσαρμογή του μανδύα στο φυσικό περιβάλλον. Οι πλάκες αντιστήριξης των αγκυρίων ενσωματώθηκαν στο μανδύα και μετά την επίπαση χώματος δεν είναι ορατές. Όλη η κατασκευή υλοποιήθηκε με την επίβλεψη του Διευθυντή της ΔΑΑΜ Δ. Ζιρώ, ο οποίος ήταν παρών σε όλες τις εργασίες κατασκευής του μανδύα, και υλοποιήθηκε πάντα κάτω από το αρχαιολογικό στρώμα της αρχαιότερης και μέσης νεολιθικής εποχής. Το τελικό αποτέλεσμα της στερέωσης είναι πλήρως συμβατό με τον αρχαιολογικό περιβάλλοντα χώρο (Εικ. 36).

Στερέωση τοίχων και θεμελίων. Σύμφωνα με τη μελέτη, οι επεμβάσεις στερέωσης στους τοίχους και στα θεμέλια του νεολιθικού οικισμού της ακρόπολης συνεχίστηκαν, καθώς η φύση των αρχιτεκτονικών λειψάνων του οικισμού αυτού είναι τέτοια που επιβάλλει τη συνεχή φροντίδα για τη διατήρησή τους. Η στερέωση των τοίχων και θεμελίων στην περίπτωση του Σέσκλου Α ήταν επιβεβλημένη, αφενός λόγω της μεγάλης έκτασης του ανεσκαμμένου χώρου και την πληθώρα των αρχιτεκτονικών λειψάνων και αφετέρου λόγω της έντονης φθοράς που είχαν υποστεί από την έκθεσή τους στα καιρικά φαινόμενα για έναν αιώνα περίπου από τις ανασκαφές του Χ. Τσούντα και για σαράντα χρόνια από τις ανασκαφές του Δ. Θεοχάρη, ο οποίος είχε προβεί σε εργασίες στερέωσης στη δεκαετία του 1970, καθώς και από τον επιπλέον επιβαρυντικό παράγοντα του μεγάλου αριθμού των επισκεπτών. Τα υλικά κατασκευής των σπιτιών ήταν η πέτρα και ο πηλός, φθαρτά δηλαδή υλικά, ευάλωτα στο πέρασμα του χρόνου και τις καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα τη σταδιακή αποσάθρωσή τους και στη χειρότερη περίπτωση τη μετατροπή τους σε άμορφους λιθοσωρούς.

Εικ. 36. Σέσκλο Α. Το νοτιοανατολικό πρανές του λόφου μετά τις εργασίες στερέωσης.

Τα νεολιθικά σπίτια ήταν κατασκευασμένα με λίθινα θεμέλια. Πρόκειται για μικρούς σε ύψος τοίχους από ξερολιθιά, με ελάχιστο πηλό ως συνδετικό υλικό ανάμεσα στις πέτρες. Κατά περίπτωση τα θεμέλια αυτά σώζονται σε ύψος από λίγα εκατοστά έως 0,50 μ. περίπου και ενίοτε εδράζονται σε επιχώσεις πρωιμότερων φάσεων, που αποτελούνται από διαλυμένα ωμά πλιθιά. Η ανωδομή των σπιτιών αυτών ήταν κατασκευασμένη από ωμά πλιθιά στεγνωμένα στον ήλιο. Οι τοίχοι καλύπτονταν εσωτερικά και εξωτερικά με στρώσεις επιχρισμάτων από πηλό, ενώ παρόμοιες επιστρώσεις πηλού έφεραν και οι ξύλινες στέγες. Μέσα σε κάθε σπίτι υπήρχαν πήλινες και λίθινες κατασκευές (πάγκοι εργασίας, εστίες), αποθηκευτικοί χώροι, λιθόστρωτα και πλακόστρωτα δάπεδα, που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες διαμονής και εργασίας των νεολιθικών ανθρώπων. Μετά την κατάρρευση των σπιτιών και τη σταδιακή διάβρωση των πήλινων κατασκευών, όλος αυτός ο όγκος μετατράπηκε σε άμορφες πηλόμαζες μέσα και γύρω από τα σπίτια. Σε ελάχιστες περιπτώσεις σώζονται τμήματα από την πλίνθινη ανωδομή των σπιτιών με τα επιχρίσματα στη θέση τους. Εκτός από τη φθαρτή φύση των υλικών, η κατάσταση διατήρησης των κατασκευών αυτών είναι επιπλέον προβληματική, λόγω του χαμηλού ύψους και του αποσπασματικού χαρακτήρα με τον οποίο σώζονται. Η συντήρηση και διατήρηση των τμημάτων της ανωδομής υπήρξε μία από τις βασικότερες προτεραιότητες, καθώς αποτελούν μοναδικά παραδείγματα τα οποία μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη μορφή των οικοδομημάτων.

Η μελέτη στερέωσης συνέχισε να εφαρμόζεται μετά την ολοκλήρωση του γενικού καθαρισμού του χώρου, καθώς σε εποχιακή βάση όλη η έκταση του αρχαιολογικού χώρου του Σέσκλου Α καλύπτεται από αγριόχορτα, γεγονός που καθιστά αναγκαία την τακτική αποψίλωσή του. Στα σημεία όπου υπάρχουν

29. Για τις ανασκαφικές εργασίες στο χώρο, βλ. παραπάνω, σ. 468-470.

Εικ. 37. Σέσκλο Α. Νεολιθικός οικισμός. Τοίχος με διάκενα και υποσκαφές.

Εικ. 38. Σέσκλο Α. Ο νεολιθικός οικισμός μετά τις εργασίες στερέωσης των λίθινων τοίχων των οικιών.

ορατές αρχαιότητες, η αποψίλωση είναι επιβεβλημένη για λόγους συντήρησης και προστασίας των μνημείων. Ειδικά στις περιοχές με αρχιτεκτονικά λείψανα, όπου συγχρόνως με τις εργασίες καθαρισμού έπρεπε να ληφθούν υπόψη η προστασία και η διατήρηση των αρχαιοτήτων, εφαρμόστηκαν επαναλαμβανόμενοι ψεκασμοί και αφαίρεση των χόρτων με τα χέρια.

Μετά την ολοκλήρωση των καθαρισμών και προκειμένου να προχωρήσει η στερέωση και η ενίσχυση των τοίχων στα σημεία που προέβλεπε η εγκεκριμένη μελέτη, χρειάστηκε να γίνει συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα μικρής κλίμακας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ορισμένα σημεία του αρχαιολογικού χώρου (κυρίως στο Σέσκλο Β), προκειμένου να διευκρινιστούν συγκεκριμένα ερευνητικά προβλήματα που είχαν σχέση με τη στρωματογραφική συσχέτιση των ερειπίων μεταξύ τους και την ολοκλήρωση της εικόνας των οικημάτων. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν τα συσσωρευμένα από το χρόνο χώματα και ερευνήθηκαν οι θεμελιώσεις και ο τρόπος σύνδεσης των τοίχων μεταξύ τους. Με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών προετοιμάστηκε ο χώρος για τις εργασίες στερέωσης των τοίχων και των θεμελίων, καθώς και για την κατασκευή αποστραγγιστικών έργων, ώστε τα όμβρια ύδατα να μην λιμνάζουν στο εσωτερικό των οικημάτων.

Με την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών ξεκίνησαν οι εργασίες στερέωσης και ενίσχυσης των προαναφερόμενων αρχιτεκτονικών στοιχείων[30]. Οι πέτρες στην ανώτερη σειρά των θεμελίων είχαν παρασυρθεί και βρίσκονταν πεσμένες γύρω από τα κτίρια ή ήταν τοποθετημένες πρόχειρα πάνω στους τοίχους.

Οι τοίχοι δομούνται από λίθους που προέρχονται από τα πετρώματα της περιοχής. Σε αυτούς τους δόμους παρατηρούνται έντονες εξαλλοιώσεις με αποτέλεσμα στις λιθοδομές να δημιουργούνται διάκενα και υποσκαφές (Εικ. 37). Το συνδετικό υλικό, που ήταν εδαφικής σύστασης, είχε ξεπλυθεί, με αποτέλεσμα οι λίθοι να έχουν μετακινηθεί αναζητώντας νέες θέσεις ισορροπίας με σημειακή στήριξη και οι τοίχοι να είναι σε ετοιμορροπία. Στην κατάσταση των τοίχων πριν από τις εργασίες στερέωσης, οι εξαλλοιώσεις και τα διάκενα που υπήρχαν στη στάθμη έδρασης προκαλούσαν ανακατανομή τάσεων, υπερφορτίσεις κτλ., και σε περίπτωση σεισμού οι τοίχοι κινδύνευαν με άμεση κατάρρευση.

Για τη στερέωση και προστασία των τοίχων έγιναν αρμολογήματα, ώστε οι τοίχοι να έχουν τις απαιτούμενες αντοχές σε διάτμιση, θλίψη κτλ. Επίσης, έγινε στεγάνωση της στέψης των τοίχων με εφαρμογή κονιάματος, με ταυτόχρονη διαμόρφωση κλίσης για την απορροή των ομβρίων υδάτων. Οι έντονα εξαλλοιωμένοι τοίχοι αντικαταστάθηκαν ή συμπληρώθηκαν με νέους, ώστε να εξασφαλιστεί η στατική επάρκεια του λιθοστρώματος (Εικ. 38).

Στις περιοχές, όπου οι τοίχοι εδράζονται σε υλικά επίχωσης με διαμορφωμένες κατακόρυφες παρειές, έγινε σταδιακή αφαίρεση του υλικού επίχωσης σε βάθος 0,10 μ. περίπου και ταυτόχρονη κατασκευή λιθοδομής, η οποία θα λειτουργεί ταυτόχρονα ως μεμβράνη προστασίας και στοιχείο υποθεμελίωσης. Οι τοίχοι που παρουσίαζαν προβλήματα, λόγω ανισοσταθμικής θεμελίωσης, υποθεμελιώθηκαν με ενιαίο φορέα από ενισχυμένο κονίαμα, το οποίο μπορεί να παραλάβει τις παραμορφώσεις. Όσοι κινδύνευαν με ανατροπή εξασφαλίστηκαν με υποθεμελιώσεις από ενισχυμένο κονίαμα, διαπλατύνσεις θεμελίων, αρμολογήματα και συμπληρώσεις λιθοδομών. Στη συνέχεια, οι πέτρες της άνω σειράς των τοίχων επανατοποθετήθηκαν ενισχυμένες με μείγμα χώματος και τσιμέντου, σύμφωνα με την υπόδειξη του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε η στερέωση, αλλά και η στεγανοποίηση των τοίχων, καθώς έτσι δεν μπορεί να εισχωρήσει στο εσωτερικό της λιθοδομής το νερό της βροχής προκαλώντας

30. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη των αρχαιολόγων Κ. Βουζαξάκη και Μ. Αυγέρη.

Εικ. 39. Σέσκλο Α. Νεολιθικός οικισμός. Η Οικία του Κεραμέα μετά τις εργασίες αποστράγγισης.

διαβρώσεις και ρήγματα κατά τους χειμερινούς, κυρίως μήνες.

Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκαν έργα για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από την περιοχή του μεγάρου της νεότερης νεολιθικής, ώστε να αποφευχθεί η διάβρωση της βάσης των τοίχων. Κατασκευάστηκαν μικροί οχετοί για την απομάκρυνση των υδάτων, κυρίως, από το παλαιό στέγαστρο, το οποίο στεγάζει την οικία 11-12, που είναι γνωστή ως Οικία του Κεραμέα, και δόθηκαν κλίσεις στο έδαφος για την επίτευξη της αποστράγγισης (Εικ. 39). Τα έργα αυτά συνδυάστηκαν με τις ανάλογες εργασίες απομάκρυνσης των ομβρίων υδάτων, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο στερέωσης του πρανούς του λόφου.

Τέλος, κατέστη δυνατή η οριοθέτηση των χώρων κατασκευής των διαδρόμων πρόσβασης του κοινού και της τοποθέτησης του ενημερωτικού υλικού.

Διμήνι

Νεολιθικός οικισμός

Οι εργασίες ανάδειξης του νεολιθικού οικισμού στο Διμήνι συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν με τη στερέωση των υπόλοιπων τμημάτων του τέταρτου περιβόλου[31]. Σύμφωνα με τις οδηγίες της ΔΑΑΜ, για την αναστήλωση του περιβόλου χρησιμοποιήθηκε λευκό τσιμέντο και λάσπη ως συνδετικό υλικό των λίθων που δομούν τον περίβολο, που καλύφθηκαν με επίπαση κοσκινισμένου χώματος, ώστε το αποτέλεσμα να είναι απολύτως συμβατό με τον περιβάλλοντα αρχαιολογικό χώρο. Οι εργασίες στερέωσης βασίστηκαν στα λεπτομερή σχέδια της τοπογράφου Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη, που εκπονήθηκαν το 1977. Παράλληλα, σε όλη τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης, τα τμήματα του τέταρτου περιβόλου, όπου πραγματοποιήθηκαν εργασίες, αποτυπώνονταν φωτογραφικά τόσο πριν όσο και μετά την αναστήλωση, έτσι ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση της εξέλιξης και η τεκμηρίωση της προόδου των εργασιών.

Επειδή οι επιχώσεις είχαν καλύψει τα θεμέλια και τους τοίχους και είχαν προκαλέσει φθορές και αλλοιώσεις, αρχικά έγινε καθαρισμός, απομάκρυνση των επιχώσεων και έρευνα των λιθοσωρών που σχηματίστηκαν από παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στα σημεία του τέταρτου περιβόλου όπου πραγματοποιούνται εργασίες.

Οι εργασίες αναστήλωσης πραγματοποιήθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού. Κατά τη διάρκεια των εργασιών σε αυτό το τμήμα του οικισμού (τομέας Γ3 και Β3[32]), μετά από προσεκτικό καθαρισμό, διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό σκέλος της βόρειας εισόδου του οικισμού (σημείο 30), το οποίο κατά τον πρώτο ανασκαφέα του οικισμού ενωνόταν με τον πέμπτο περίβολο, δεν είναι ορατό.

Επίσης, αναστηλώθηκαν τμήματα του τέταρτου περιβόλου στον τομέα Γ45. Στο σημείο αυτό ο τέταρτος περίβολος έχει διπλάσιο πλάτος σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα του προς τα βόρεια, όπου είναι μονός. Όπως διαπιστώθηκε, ωστόσο, κατά τον καθαρισμό των παρειών του, ο περίβολος στο υπόλοιπο τμήμα του είναι μονός, εξαιτίας παλαιότερων αναστηλωτικών εργασιών, που παραμόρφωσαν τελείως την εικόνα του σε αυτό το σημείο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τέταρτος περίβολος στους τομείς Δ1 και Δ2 (σημείο 44), όπου συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης. Στο σημείο αυτό ο διπλός τοίχος του περιβόλου υποστηρίζεται από ένα δεύτερο τοίχο στην εξωτερική παρειά του, η οποία παρουσιάζει κλίση προς τα έξω, από πάνω προς τα κάτω. Ο τοίχος αυτός πιθανότατα αποτελεί παλαιότερη φάση του τέταρτου περιβόλου. Κατά τις εργασίες καθαρισμού των παρειών του διπλού περιβόλου και της παλαιότερης φάσης του τέταρτου περιβόλου, διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στον τέταρτο περίβολο και στον τοίχο ζ της Οικίας Ν υπήρχαν επιχώσεις παλαιότερων ανασκαφών και λατύπη. Μάλιστα, μετά την απομάκρυνση αυτών των επιχώσεων έγινε φανερό ότι ο χώρος αυτός δεν είχε ερευνηθεί ανασκαφικά παλαιότερα. Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος στο σημείο αυτό, καθώς στόχος μας ήταν η στερέωση του λίθινου περιβόλου. Από την περιοχή αυτή περισυνελέγη αρκετή ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται στη φάση «Κλασικό Διμήνι». Σε απόσταση 4,62 μ. από τη νότια γωνία της παλαιότερης φάσης του τέταρτου περιβόλου, εντοπίστηκε μια στενή κοιλότητα, μήκ. 1,20 και πλ. 0,80-0,20 μ., που προχωρά προς Δ. και διεισδύει στον τοίχο του περιβόλου.

Συνεχίζοντας τις εργασίες στερέωσης του περιβόλου και σε απόσταση 1,10 μ. βόρεια από τις θήκες που είχαν εντοπιστεί το 1997, εντοπίστηκε ένας τοίχος, διαστ. 1,30×0,60 μ., κάθετος στον περίβολο, η πορεία του οποίου ωστόσο δεν ερευνήθηκε.

Τέλος, στην αρχή του διαδρόμου προσπέλασης των επισκεπτών προς το νεολιθικό οικισμό, τοποθετήθηκε δίγλωσση ενημε-

31. Στις εργασίες αναστήλωσης εργάστηκε η αρχαιολόγος Σ. Αλεξάνδρου.

32. Για τους τομείς και τα σημεία όπου πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες, βλ. την κάτοψη του νεολιθικού οικισμού Διμηνίου στο Χ. Τσούντας, *Αι Προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908.

ρωτική πινακίδα με ενημερωτικό υλικό. Το ενημερωτικό υλικό περιλαμβάνει τοπογραφικό σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου, αεροφωτογραφίες και φωτογραφίες ευρημάτων, καθώς και συνοδευτικό κείμενο με το ιστορικό των ανασκαφών.

Επίσης, εκπονήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το νεολιθικό οικισμό του Διμηνίου με τη μορφή εικονογραφημένου ενημερωτικού εντύπου, που προορίζεται για μαθητές Γυμνασίου, αφού το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μελίνα» απευθύνεται σε μαθητές Δημοτικού.

Επιπλέον, κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινες πινακίδες σήμανσης στο νεολιθικό οικισμό, που πληροφορούν τον επισκέπτη για τις αρχαιότητες.

Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο

Στο θολωτό τάφο Λαμιόσπιτο προχωρήσαμε στην εφαρμογή της οριστικής μελέτης, όπως αυτή εγκρίθηκε από το ΚΑΣ. Το έτος 2000 ασχοληθήκαμε με τη στερέωση της θόλου, του υπερθύρου και του ανακουφιστικού τριγώνου, καθώς και με τον έλεγχο του δρόμου του τάφου, όπως προέβλεπε η μελέτη, με τη βοήθεια της αρχιτέκτονος Κ. Γεωργίου και πάντα με την επίβλεψη των μηχανικών της ΔΑΑΜ, Δ. Ζιρώ και Α. Νακάση.

Η θόλος έχει κατασκευαστεί με το εκφορικό σύστημα πιθανώς με τη χρήση ξυλοτύπων, ίχνη των οποίων δεν είναι ορατά. Είναι κατασκευασμένη από μικρές ακανόνιστες ασβεστολιθικές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό. Το πάχος των δόμων της θόλου μειώνεται από κάτω προς τα πάνω. Τα κενά μεταξύ των λίθων κλείνουν από μικρότερες πέτρες (βύσματα).

Ένα μικρό τμήμα της οροφής της θόλου και η μεγάλη στρογγυλή πλάκα (κλειδί) είχαν καταπέσει στο δάπεδο του τάφου πριν το 1884. Όμως, το 1998 κατέρρευσε και άλλο τμήμα της απέναντι από την είσοδο και κοντά στη βάση της θόλου, ενώ σε όλη την επιφάνεια εσωτερικά της θόλου παρατηρούνταν διάφορες μικρές ή μεγάλες ρωγματώσεις, που οφείλονται στη μικρή σκληρότητα και τη μέτρια πλοκή του ασβεστολιθικού υλικού, που δεν άντεχε στις μεγάλες πιέσεις της θόλου.

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών κατέστησε επιτακτική την ανάγκη υλοποίησης εργασιών αποκατάστασης.

Αρχικά, καθαιρέθηκε και απομακρύνθηκε το λιθόκτιστο κυκλικό στηθαίο, καθώς και ο αναλημματικός τοίχος, που είχαν χτισεί εξωτερικά της θόλου το 1968 από τον Δ. Θεοχάρη, με στόχο να προστατεύουν εξωτερικά το άνοιγμα στην κορυφή της θόλου και την είσοδο του τάφου από τα όμβρια ύδατα καθώς και να συγκρατούν τα χώματα του τύμβου στην ανατολική πλευρά. Το στηθαίο αυτό, σύμφωνα με τη μελέτη, καταπονούσε το φορέα με το βάρος του και προκαλούσε ρωγματώσεις στη θόλο. Στη συνέχεια, συμπληρώθηκε το μικρό διάκενο στην κορυφή της οροφής με μακρόστενους λίθους σε διάταξη εκφορικού συστήματος, με συνδετικό υλικό από μπετόν και τοποθετήθηκε το σωζόμενο «κλειδί» στη θέση του. Έπειτα έγιναν εργασίες στερέωσης στη λιθοδομή εσωτερικά της θόλου. Οι εργασίες αποκατάστασης περιελάμβαναν τοπικές συμπληρώσεις τμημάτων που είχαν καταπέσει, όπως αυτό απέναντι από την είσοδο, με ταυτόχρονη τοποθέτηση διαχωριστικών φύλλων μολύβδου, όπου γινόταν συμπλήρωση. Μετά την κατασκευή ικριώματος μέχρι την οροφή της θόλου, έγινε έλεγχος όλης της λιθοδομής της θόλου, στερεώθηκαν οι δόμοι που βρίσκονταν σε αστάθεια και συμπληρώθηκαν τα διάκενα με επανατοποθέτηση βυσμάτων. Οι μηχανικές αντοχές της υπάρχουσας λιθοδομής αυξήθηκαν με μη ορατά αρμολογήματα.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ευστάθειας στο ρωγματωμένο τετραλιθικό υπέρθυρο και την ενίσχυση των κυρτωμένων παραστάδων της εισόδου του θολωτού τάφου Λαμιόσπιτο πραγματοποιήθηκαν εργασίες που αφορούσαν στη στερέωση της εισόδου.

Ειδικότερα, για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής της εισόδου του τάφου, ήταν απαραίτητο να αφαιρεθούν αρχικά οι επεμβάσεις στερέωσης που πραγματοποιήθηκαν το 1968 κατά τη διάρκεια αποκατάστασής της από τον Δ. Θεοχάρη. Ο Θεοχάρης είχε προχωρήσει τότε στην κατασκευή ενός ορθογώνιου πεσσού στο δεξιό τμήμα του στομίου και λίγο πριν το σημείο συνάντησής του με τη θόλο, καθώς και στην τοποθέτηση σιδερένιων δοκών σχήματος διπλού Τ στο κάτω τμήμα των υπερθύρων για την παραλαβή των καμπτικών τάσεων. Για το λόγο αυτό έγινε προσωρινή υποστήλωση του ρωγματισμένου υπερθύρου με μεταλλικά στοιχεία, σε θέσεις που δεν εμποδιζόταν η κατασκευή του μόνιμου πλαισίου. Στη συνέχεια καθαιρέθηκε η λίθινη ορθογώνια παραστάδα (πεσσός) που προαναφέρθηκε και πραγματοποιήθηκαν αρμολογήματα και καθαίρεση επισφαλών τμημάτων στα πλευρικά τοιχώματα της εισόδου. Τα διάκενα συμπληρώθηκαν με λίθους του μνημείου, αφού τοποθετήθηκαν διαχωριστικά φύλλα μολύβδου στις νέες επεμβάσεις, ώστε αυτές να είναι γνωστές στους μελλοντικούς μελετητές του μνημείου. Επίσης, μετά από ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο δάπεδο της εισόδου, κατασκευάστηκε εσχάρα θεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα και τοποθετήθηκε χωρικό μεταλλικό πλαίσιο στήριξης του υπερθύρου από ανοξείδωτο χάλυβα. Το πλαίσιο αποτελείται από δοκούς τυποποιημένων διατομών διπλού Τ, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους κοχλιωτά. Οι δοκοί αυτές σχηματίζουν παράλληλα πλαίσια σε αξονική απόσταση 0,80 μ. το ένα από το άλλο, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με εγκάρσιες δοκούς κοχλιωτά μέσω γωνιακών ελασμάτων τυποποιημένης διατομής U. Τα κατακόρυφα στοιχεία των πλαισίων καταλήγουν σε μεταλλικά πέλματα, τα οποία πακτώνονται στη θεμελίωση (Εικ. 40).

Μετά την οριστική στήριξη του υπερθύρου και τη στήριξη της εισόδου οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην αποκατάσταση του ανακουφιστικού τριγώνου. Πάνω από το υπέρθυρο του θολωτού τάφου υπήρχε ανακουφιστικό τρίγωνο, το οποίο ήταν ορατό πριν από το 1884, όπως γνωρίζουμε από τις περιγραφές των περιηγητών της εποχής (W. Leake).

Το ανακουφιστικό τρίγωνο είχε συμπληρωθεί πιθανώς από τον Α. Αρβανιτόπουλο το 1914, όταν πραγματοποίησε εργασίες στερέωσης στην εσωτερική πλευρά με λιθοδομή χωρίς

συνδετικό υλικό, ενώ στην εσωτερική πλευρά της θόλου είχε χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα.

Στην πορεία των εργασιών για τον έλεγχο της λιθοδομής της θόλου πάνω από το υπέρθυρο αποκαλύφθηκε η ύπαρξη του ανακουφιστικού τριγώνου. Η συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα και η προσεκτική απομάκρυνση των πρόσθετων λίθων και των επιχώσεων αποκάλυψε την αρχική κατασκευή του ανακουφιστικού τριγώνου, του οποίου η δυτική πλευρά του σώζεται σε άριστη κατάσταση, ενώ η ανατολική είχε καταστραφεί ήδη από την αρχαιότητα. Πιθανώς αυτό συνέβη, όταν έγινε η σύληση του τάφου, η οποία φαίνεται ότι έγινε με διάνοιξη οπής, στο σημείο που βρίσκεται ακριβώς πάνω από το ανακουφιστικό τρίγωνο, οπότε καταστράφηκε η ανατολική παρειά του ανακουφιστικού τριγώνου και κατέρρευσαν οι πέτρες επάνω στο επίπεδο των πλακών του υπερθύρου. Ο χώρος του τριγώνου είχε επιχωστεί στην αρχαιότητα με χώμα και πέτρες, όταν ανοίχθηκε η οπή στην κορυφή του τριγώνου. Στο δάπεδο του ανακουφιστικού τριγώνου και πάνω στις πλάκες του υπερθύρου αποκαλύφθηκε τμήμα από ανθρώπινο σκελετό, καθώς και θραύσματα αγγείων της ΥΕ ΙΙΙΒ φάσης μαζί με ένα μικρό έλασμα χρυσού.

Για την αποκατάσταση του ανακουφιστικού τριγώνου πραγματοποιήθηκε καθαίρεση της πρόσθετης τοιχοποιίας στην εσωτερική πλευρά του τριγώνου με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς οι επεμβάσεις είχαν αλλοιώσει την αρχική μορφή και τη δυτική παρειά του τριγώνου. Μετά την αποκατάσταση του ανακουφιστικού τριγώνου οι δόμοι εσωτερικά στη θόλο ενισχύθηκαν εκ νέου με αρμολογήματα, καθαιρέσεις και συμπληρώσεις διακένων.

Τέλος, επεμβάσεις έγιναν για τη στερέωση των αναλημμάτων των πρανών του δρόμου, καθώς κυρίως μετά το 1992 παρουσιάστηκε πρόβλημα ευστάθειας στη λιθοδομή του ανατολικού τοίχου του δρόμου. Τα αναλήμματα του δρόμου του τάφου παρουσίαζαν άμεσο κίνδυνο πιθανής κατάρρευσης, καθώς η ανατολική παρειά παρουσίαζε έντονες παραμορφώσεις (η κύρτωση έφθανε τα 0,50 μ.) και προβλήματα ευστάθειας. Οι λίθοι της εμφάνιζαν ρωγματώσεις, που σε συνδυασμό με επικίνδυνες κλίσεις στο πάνω μέρος τους, είχαν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω προς τα πάνω σύγκλισή τους, γεγονός που οφειλόταν στις πιέσεις των πίσω από το ανάλημμα γαιών. Για την αντιμετώπιση του κινδύνου πιθανής κατάρρευσης το 1996 τα αναλήμματα είχαν αντιστηριχθεί με φορέα, που αποτελούνταν από κατακόρυφα ξύλινα στοιχεία και μεταλλικές ράβδους ρυθμιζόμενου μήκους και ελεγχόμενης προέντασης.

Στην αρχή του δρόμου του θολωτού τάφου υπήρχε ένας τοίχος φραγής, πλ. 1 μ. από αργούς λίθους. Βρίσκεται στο άκρο, 0,50 μ. από την αρχή του δρόμου, και εξυπηρετούσε στη συγκράτηση των χωμάτων του δρόμου, όταν ο τάφος πληρωνόταν με χώμα μετά την ταφή. Έξω από τον τοίχο φραγής βρέθηκαν κατά χώραν αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου, τα οποία είχαν αποτεθεί μετά την τελευταία ταφή και χρονολογούν την τελευταία χρήση του μνημείου στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο (τέλη 13ου αι. π.Χ.).

Φέτος, για την αποκατάσταση και στερέωση των αναλημμάτων του δρόμου του τάφου έγιναν τμηματικές αποχωματώσεις

Εικ. 40. Διμήνι. Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο. Η είσοδος εσωτερικά μετά τις εργασίες στερέωσης.

της πίσω παρειάς του ανατολικού αναλήμματος, από την εσωτερική παρειά μέχρι το επίπεδο του δρόμου. Αυτό έγινε με προσεκτική ανασκαφική έρευνα προκειμένου να εξεταστεί και ο τρόπος με τον οποίο διανοίχθηκε η τάφρος κατασκευής των αναλημμάτων στην αρχαιότητα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών στην τάφρο θεμελίωσης βρέθηκε χρυσό έλασμα. Η αποχωμάτωση έγινε σταδιακά σε λωρίδες, ύψ. 0,60 ανά 2 μ. μέχρι τη στάθμη θεμελίωσης του αρχαίου αναλήμματος.

Η αποκάλυψη της πίσω αποσαθρωμένης παρειάς του ανατολικού αναλημματικού τοίχου οδήγησε στην επιλογή της επαναφοράς του τοίχου στην αρχική του γεωμετρία με την εφαρμογή συστήματος ελεγχόμενης ώθησης. Για την εφαρμογή αυτού του συστήματος, η παρειά του τοίχου επικαλύφθηκε με λεπτό στρώμα πηλού και στη συνέχεια με πολυουρεθάνη, η οποία λειτουργούσε ως συνδετικό υλικό μεταξύ των λίθων του τοίχου. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε ξύλινος νάρθηκας και στην πρόσθια πλευρά του τοίχου τοποθετήθηκε υδραυλικό σύστημα ελεγχόμενης πίεσης, που αποτελείται από τέσσερις ανεξάρτητες ως προς την πίεση και την κίνηση λειτουργίας, στην εκάστοτε στιγμή, υδραυλικές μπουκάλες. Αυτές τροφοδοτούνται από τέσσερις ανεξάρτητες αντλίες πίεσης, που επενεργούν ξεχωριστά στις αντίστοιχες μπουκάλες. Η πίεση εφαρμόζει πάνω στους μεταλλικούς βραχίονες αντίστοιχων τεσσάρων «ψαλιδιών», που το μεν ένα σκέλος τους πακτώνεται στο έδαφος μεταφέροντας εκεί δυνάμεις, ενώ το άλλο εφάπτεται στην επενδεδυμένη με ξυλεία λιθοδομή του αναλήμματος. Έτσι, υπάρχει ένας ταυτόχρονος έλεγχος της πίεσης του κάθε συστήματος από τα τέσσερα και της αντίστοιχης μετακίνησης του βραχίονα του «ψαλιδιού» και κατά συνέπεια της μετακίνησης του τοίχου.

Το αποτέλεσμα αυτών των επεμβάσεων ήταν απολύτως ικα-

Εικ. 41. Διμήνι. Θολωτός τάφος Λαμιόσπιτο. Ο δρόμος και η είσοδος εξωτερικά μετά τις εργασίες στερέωσης.

νοποιητικό, καθώς η λιθοδομή του τοίχου, χωρίς καμία απώλεια, επανήλθε στην αρχική της μορφή. Μετά την απομάκρυνση της πολυουρεθάνης έγιναν αρμολογήματα στους λίθους της εσωτερικής παρειάς και τοποθετήθηκαν ακροφύσια για την έκχυση τσιμεντενέσεων. Στη συνέχεια έγινε πολύ καλή διαβροχή του εσωτερικού της λιθοδομής με τη βοήθεια της αντλίας ενεμάτων. Οι δύο παρειές του ανατολικού αναλήμματος επιχρίστηκαν με πηλό και έγινε η εφαρμογή των τσιμεντενέσεων. Αρμολογήματα και ενισχύσεις έγιναν και στη θεμελίωση του αναλημματικού τοίχου.

Μετά την επαναφορά του ανατολικού αναλημματικού τοίχου έγινε η κατασκευή του θεμελίου από οπλισμένο σκυρόδεμα στην πίσω πλευρά σε απόσταση 0,30 μ. και του τοίχου αντιστήριξης από λιθοδομή, που θα παραλαμβάνει τις πιέσεις των γαιών.

Τέλος, η επανεπίχωση του ορύγματος έγινε με υλικό κατάλληλης κοκκομετρικής σύνθεσης, ώστε να μειωθούν οι αναπτυσσόμενες ωθήσεις των γαιών και ταυτόχρονα κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό σύστημα για την περαιτέρω προστασία του αρχαίου αναλήμματος.

Μετά τις εργασίες στερέωσης του τάφου (Εικ. 41) με τις οποίες το μνημείο κατέστη ασφαλές για τους επισκέπτες, πραγματοποιήθηκαν εργασίες για την ανάδειξη του μνημείου με διαμορφώσεις στην είσοδο του περιβάλλοντος χώρου. Οι εργασίες αυτές, σύμφωνα με τη μελέτη, αφορούσαν πλακοστρώσεις, την κατασκευή πύλης, τον εξωτερικό φωτισμό του μνημείου και δενδροφυτεύσεις κατά μήκος της περίφραξης. Παράλληλα, τοποθετήθηκε πινακίδα με εποπτικό υλικό με σκοπό την ενημέρωση των επισκεπτών για την ιστορία του μνημείου και τη σύνδεση του θολωτού τάφου Λαμιόσπιτο με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά μνημεία, που βρίσκονται στον αρχαιολογικό χώρο Διμηνίου, όπως ο θολωτός τάφος Τούμπα και ο μυκηναϊκός οικισμός με το ανακτορικό συγκρότημα, το δρόμο και τις κατοικίες, ώστε ο επισκέπτης να αποκτά μία πληρέστερη εικόνα της ιστορικής συνέχειας του μεγάλου αυτού μυκηναϊκού οικισμού.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Αρχαία Δημητριάς

Ανάκτορο

Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών στο χώρο του ροδιακού περιστυλίου, στον αψιδωτό χώρο και σε άλλα σημεία του ανακτόρου, όπου υπήρχε επείγουσα ανάγκη για στερέωση κονιαμάτων. Στερεώθηκαν, επίσης, πολλά από τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη και ο αγωγός, που είναι κατασκευασμένα από μαργαϊκό ασβεστόλιθο, υλικό πολύ εύθριπτο και ευαίσθητο στις καιρικές συνθήκες. Η συντήρηση έγινε από τριμελές συνεργείο συντηρητών υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας του Μουσείου Βόλου Ι. Ζαχαρίου, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ.

Το τριμελές μόνιμο συνεργείο εργατοτεχνιτών της Δημητριάδος κατασκεύασε ξύλινα στέγαστρα για την προστασία των κονιαμάτων και του στυλοβάτη γύρω από το ανατολικό περιστύλιο του ανακτόρου, πάνω από τον αποχετευτικό αγωγό στα βορειοδυτικά της κεντρικής αυλής, πάνω από το λάκκο χύτευσης χάλκινων αντικειμένων και από τον κτιστό κλίβανο, πάνω από τη δεξαμενή του νοτιοδυτικού πύργου και πάνω από το αψιδωτό κτίριο (Εικ. 42-43).

Το φθινόπωρο του 2000 κοινοποιήθηκε στην Εφορεία μας η άδεια για τη συνέχιση των εργασιών στο κτίριο εξυπηρέτησης επισκεπτών μετά τη διετή καθυστέρηση που οφείλεται στην αναστολή των εργασιών από το ΚΑΣ[33]. Δεδομένου ότι είχε πλέον φθάσει το τέλος του Β' ΚΠΣ, η εξαιρετικά περιορισμένη διαθέσιμη χρηματοδότηση που απέμεινε στο έργο, επαρκούσε πλέον μόνο για την έναρξη της ανέγερσης του κτιρίου. Το χτίσιμο παρέμεινε ημιτελές και ελπίζεται ότι θα συνεχιστεί με συμπληρωματική χρηματοδότηση.

Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου τοποθετήθηκαν δύο ενημερωτικές πινακίδες για την πληροφόρηση των επισκεπτών, μία για τη Δημητριάδα και μία για το ανάκτορο.

33. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 414· 54 (1999): Χρονικά, σ. 397.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Εικ. 42. Αρχαία Δημητριάς. Το ανάκτορο κατά την κατασκευή των στεγάστρων.

Εικ. 43. Αρχαία Δημητριάς. Ο στυλοβάτης της ανατολικής κιονοστοιχίας μετά την κατασκευή του στεγάστρου του ανακτόρου.

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σε ανασκαφές που διενήργησε η ΙΓ΄ ΕΠΚΑ κατά τα έτη 1995-1996 στην περιοχή του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδος αποκαλύφθηκαν τμήματα επίχρυσων ελληνιστικών στεφανιών. Η ανάγκη συντήρησής τους ήταν το έναυσμα για τη μελέτη κατασκευής τους[34].

Τα στεφάνια αυτά, φτιαγμένα από ποικίλα υλικά, αρκετά βαριά και για το λόγο αυτό εύθραυστα, στοιχειοθετούν την άποψη ότι δεν ήταν αντικείμενα χρηστικά, αλλά μάλλον για ειδικές ταφικές περιπτώσεις[35]. Τα στεφάνια αυτού του τύπου είναι ένα συνηθισμένο ανασκαφικό εύρημα[36], ιδιαίτερα σε τάφους ελληνιστικής εποχής. Τα συγκεκριμένα, αναπαριστούν κλαδιά μυρτιάς, η οποία σχετίζεται με τη λατρεία της Δήμητρας, της Περσεφόνης και της Αφροδίτης, θεότητες που λατρεύονταν στην περιοχή της Δημητριάδος. Οι τάφοι χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.[37].

Παρά τη συχνή εμφάνιση τέτοιων στεφανιών και τον ενδεχόμενο συμβολισμό τους, ελάχιστες μελέτες σχετικά με τον τρόπο κατασκευής τους έχουν δημοσιευτεί.

Τα στεφάνια αποτελούνται κυρίως, από χοινικίδα, η οποία είναι κατασκευασμένη είτε από μόλυβδο είτε από ξύλο. Πάνω σε αυτήν είναι προσκολλημένοι θύσανοι, σε απόσταση 0,02 μ. ο ένας από τον άλλο, αποτελούμενοι από χάλκινα επίχρυσα φύλλα, πήλινους επίχρυσους καρπούς και λουλούδια. Μία λεπτή κλωστή από οργανική ίνα συγκρατεί τους θυσάνους σταθερά στη θέση τους (Εικ. 44-45). Τα περισσότερα τμήματα των στεφανιών ήταν επιχρυσωμένα, ενώ μόνον ελάχιστα πήλινα λουλούδια ήταν βαμμένα με κόκκινη χρωστική.

Οι κύριες μέθοδοι ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκαν για τη μελέτη ήταν: α) οπτική μικροσκοπία (optical microscope analysis), β) ηλεκτρονική μικροσκοπία σάρωσης (SEM-EDS) για χημική ανάλυση των προϊόντων διάβρωσης, του gesso και του χρυσού, γ) ηλεκτρονική μικροανάλυση (EPMA) για προσδιορισμό των ιχνοστοιχείων, όπου το μέταλλο το επέτρεπε, δ) περιθλασομετρία ακτίνων X (XRD) για αναγνώριση των προϊόντων διάβρωσης του χαλκού και του μολύβδου, ε) ICP-AES για προσδιορισμό των ιχνοστοιχείων, στο μόλυβδο και στ) MC-ICP-MS για προσδιορισμό της προέλευσης του μολύβδου. Τα δείγματα επιλέχθηκαν σύμφωνα με όλους τους ηθικούς κανόνες της συντήρησης-διατήρησης των έργων τέχνης.

---

34. Ευχαριστούμε θερμά την αρχαιολόγο Ε. Νικολάου για την παραχώρηση του υλικού για μελέτη, τη Β. Αδρύμη, Διευθύντρια της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ για την υποστήριξη, τον Γ. Κιάσσα, σχεδιαστή της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ για το σχεδιασμό των οργανικών ινών. Ακόμη, ευχαριστούμε ιδιαίτερα τους E. Pye, S. Bond, J. Hather από το IoA UCL για τη βοήθειά τους στην αναγνώριση των οργανικών υλών. Ακόμη, τους K. Reeves του Wolfson Archaeological Science Laboratories of the Institute of Archaeology UCL, ο οποίος μας βοήθησε με την XRD και EPMA ανάλυση, καθώς επίσης και τους P. Dodia, S. Groom, H. Sombroek, από το ίδιο εργαστήριο για τη βοήθειά τους στην προετοιμασία των δειγμάτων. Τον C. Choi για την υπομονή του και την επιμονή του στην ανάλυση με ICP-AES και τους T. Elliott και C. Coath για τις αναλύσεις με MC-ICP-MS. Η χρήση των αναλυτικών τεχνικών του τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου του Bristol από την Ε. Ασδεράκη, χρηματοδοτήθηκε από πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (αριθ. σύμβασης HPRI-CT-1999-00008), που έχει ως στόχο την πρόσβαση ερευνητών σε ερευνητικά κέντρα, με υπεύθυνο του προγράμματος τον J. Wood (EU Geochemical Facility, University of Bristol).

35. *Αρχαία Μακεδονία* V, 1993, σ. 1631-1643. R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1961.

36. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 193-196, Πίν. 223-234. A. Oddy - T. Padley - N. Meeks, Some Unusual Techniques of Gilding in Antiquity, *Proceedings of the 18th International Symposium of Archaeometry and Archaeological Prospection, Bonn, 14-17 March 1978, Archaeo-Physica* 10 (1979), σ. 230-242. *AAA* XIII (1980), σ. 198-209. E. De Juliis, *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica*, Milano 1986[4]. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990. *Μακεδονικά* 27 (1990), σ. 223-288.

37. Ε. Νικολάου, Ανασκαφή του βορείου νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδος, *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, Μάιος 1998*, Βόλος 2000, σ. 309-314.

Εικ. 44. Επίχρυσο στεφάνι με ξύλινη χοινικίδα από τον τάφο 386.

Εικ. 45. Σχηματική απεικόνιση θυσάνου από τον τάφο 393 (σχέδιο Γ. Κιάσσας).

Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι τα ακόλουθα: Τα σύρματα και τα φύλλα είναι κατασκευασμένα από τον ίδιο τύπο καθαρού χαλκού, ο οποίος περιέχει ικανή ποσότητα θειούχων ενώσεων του χαλκού. Στα περισσότερα δείγματα το μέταλλο ήταν διαβρωμένο, κυρίως, από χλωριούχα και ανθρακικά άλατα του χαλκού, καθώς και οξείδιο του χαλκού. Ακόμη και εκεί αναγνωρίστηκαν ποσότητες θειούχων ενώσεων του χαλκού, επιμήκεις και παράλληλες με την εξωτερική επιφάνεια των φύλλων, δείχνοντας τη μηχανική αλλοίωση του μετάλλου. Στα σημεία που υπήρχε καθαρός πυρήνας, ύστερα από ειδική επεξεργασία με $FeCl_3$[38], φάνηκε μία ανοπτημένη, επανακρυσταλλωμένη δομή με ισογώνιους κόκκους χαλκού, οι οποίοι δεν έχουν κάποιο συγκεκριμένο προσανατολισμό. Από τη χημική ανάλυση προκύπτει ότι η σύνθεση του μετάλλου είναι ομογενής σε όλες τις περιπτώσεις. Τα κύρια στοιχεία εκτός από το χαλκό είναι το As και ο Fe. Το ποσοστό του αρσενικού είναι αρκετά χαμηλό αλλά ασφαλώς είναι μια ένδειξη της παρουσίας του στο αρχικό μετάλλευμα. Ο Sn και το Sb βρίσκονται σε επίπεδα που μόλις ανιχνεύονται από το μικροαναλυτή. Ο Pb βρέθηκε σε όλες τις περιπτώσεις να είναι κάτω από τις ανιχνεύσιμες τιμές. Πρόκειται, δηλαδή, για καθαρό μέταλλο χαλκού και όχι για ανακυκλωμένο κράμα. Επίσης, η παρουσία του θείου είναι ένα ακόμη στοιχείο ότι το μέταλλο προέρχεται από φρέσκο εκκαμινευμένο μετάλλευμα.

Τα χάλκινα φύλλα έχουν κοπεί στο σχήμα τους, μετά από σφυρηλάτηση, με κοπίδια ή ψαλίδια. Τα σύρματα είναι κατασκευασμένα με την τεχνική «G»[39] και διατηρούνται καλύτερα κοντά στις οπές που υπάρχουν στις χοινικίδες. Τα προϊόντα διάβρωσης των δύο μετάλλων, σε αρκετές περιπτώσεις, έχουν διατηρήσει μία κεντρική κλωστή ανάμεσα σε μια ομάδα τριών-τεσσάρων συρμάτων. Μερικά δείγματα διατηρούν υπολείμματα επιχρύσωσης ακόμη και κάτω από τα προϊόντα διάβρωσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις η επιχρύσωση ήταν εφαρμοσμένη πάνω σε μια στρώση gesso (καολινίτης), που κάλυπτε το μεταλλικό πυρήνα[40]. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η επιχρύσωση ήταν εφαρμοσμένη κατευθείαν επάνω στη μεταλλική επιφάνεια είτε με την burnishing τεχνική[41] ή πιθανώς με τη χρήση κάποιας οργανικής κόλλας, η οποία κρατούσε κολλημένο το φύλλο χρυσού πάνω στην επιφάνεια του χαλκού[42]. Σε μια τρίτη περίπτωση, κίτρινη χρωστική ώχρα εντοπίστηκε αντί για επιχρύσωση. Το φύλλο χρυσού βρέθηκε να είναι πάχους 1 μm και να αποτελείται από καθαρό χρυσό με λιγότερο από 0,5% χαλκό και άργυρο[43].

Οι μολύβδινες χοινικίδες[44] είναι σφυρηλατημένες σε λεπτές ταινίες, όπου ανά 0,02 μ. έχουν ανοιχθεί τρύπες, για να στερεωθούν οι θύσανοι με τα φύλλα, τους καρπούς και τα λουλούδια. Μόνο σε μία περίπτωση διατηρούνται ίχνη επιχρύσωσης. Παρόλο που είναι αρκετά διαβρωμένες, εξαιτίας της παρουσίας του κερουσίτη, υδροκερουσίτη και λιθάργυρου[45], διατηρούν αρκετό μέταλλο στον πυρήνα τους, ώστε είναι δυνατή η μεταλλογραφική και χημική ανάλυση. Σύμφωνα με την ICP-AES ανάλυση είναι κατασκευασμένες από καθαρό μόλυβδο. Τα κυριότερα ιχνοστοιχεία που εντοπίστηκαν, είναι Cu λιγότερο από 0,1 wt% και Fe περίπου 0,02 wt%. Τα επίπεδα του χαλκού είναι

38. D. Scott, Etching and Etching Solutions, στο I. Averkieff (επιμ.), *Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals*, Singapore 1991, σ. 69-74.

39. *Masca Journal* 4 (1987), σ. 175-177.

40. Βλ. Oddy κ.ά., ό.π. (υποσημ. 36).

41. *Gold Bulletin* 14 (1981), σ. 75-79. *Endeavour* 15 (1991), σ. 29-33. A. Oddy, Gilding of Metals in the Old World, στο S. La Niece - P. Craddock (επιμ.), *Metal Plating and Patination: Cultural, Technical and Historical Development*, London 1993, σ. 171-181. S. La Niece, Silvering, ό.π., σ. 201-210.

42. A. Lucas - J. Harris, Adhesives; Metals and Alloys: Minerals, στο *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London 1962[4], σ. 1-9. 195-269. Oddy κ.ά., ό.π. (υποσημ. 36). *JFA* 15 (1988), σ. 219-244. Oddy, Gilding of Metals, ό.π. (υποσημ. 41).

43. R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, VII, Leiden 1971[2]. *Gold Bulletin* 14 (1981), ό.π. (υποσημ. 41). P. Craddock - N. Meeks - M. Cowell - A. Middleton - D. Hook - A. Ramage - E. Geckinli, The Refining of Gold in the Classical World, στο D. Williams (επιμ.), *The Art of the Greek Goldsmisth*, London 1998, σ. 111-121.

44. Διαστ.: πάχ. 0,002, πλ. 0,016 μ.

45. Όπως προσδιορίστηκε από την XRD ανάλυση. Βλ. S. Tourgoose, The Corrosion of Lead and Tin: Before and After Excavation, στο G. Miles - S. Pollard (επιμ.), *Lead and Tin Studies in Conservation and Technology*, Occasional Papers 3, London 1985, σ. 15-26.

περίπου τα διπλάσια από άλλες δημοσιευμένες αναλύσεις σε αρχαία μολύβδινα αντικείμενα, ενώ οι υψηλές τιμές του σιδήρου οφείλονται πιθανώς στη διάβρωση του μολύβδου[46]. Σημαντικό είναι το ποσοστό του κασσίτερου, το οποίο είναι πολύ χαμηλό και δείχνει ότι δεν έγινε χρήση ανακυκλωμένου μολύβδου[47], καθώς επίσης και το χαμηλό επίπεδο του αργύρου, 50 ppm. περίπου. Οι αναλύσεις ισοτόπων μολύβδου για τον προσδιορισμό της προέλευσης του μετάλλου έδειξαν ότι το μετάλλευμα προέρχεται από το Λαύριο[48].

Το μοναδικό παράδειγμα ξύλινης χοινικίδας[49] έρχεται από τον τάφο 386, ο οποίος χρονολογείται στον 3ο-2ο αι. π.Χ. Το ξύλο αναγνωρίστηκε ότι προέρχεται από κυπαρίσσι ή πεύκο[50]. Δεν σώζεται επιχρύσωση ή άλλη διακόσμηση στην επιφάνειά του.

Οι οργανικές ίνες που σώζονται ανάμεσα στα σύρματα, αφού εξετάστηκαν με μικροσκόπιο και κάτω από ειδικό φωτισμό, ταυτίστηκαν βιβλιογραφικά[51] και αναγνωρίστηκαν σαν ίνες λιναριού[52].

Οι πήλινοι καρποί και τα λουλούδια απαντούν σε δύο διαφορετικά μεγέθη[53]. Όλοι οι καρποί και τα περισσότερα λουλούδια είναι επιχρυσωμένα. Η πήλινη επιφάνεια είναι καλυμμένη με ένα λευκό στρώμα gesso, το οποίο αναγνωρίστηκε ότι είναι καολινίτης. Πάνω σε αυτή την επιφάνεια ήταν κολλημένο το φύλλο χρυσού. Σε ελάχιστες μόνον περιπτώσεις, τα λουλούδια είναι επικαλυμμένα με κόκκινη χρωστική, η οποία αναγνωρίστηκε ως κιννάβαρις.

Είναι προφανές ότι για την κατασκευή των επίχρυσων στεφανιών της Δημητριάδος, χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικές τεχνικές και ποικιλία υλικών. Το υψηλό επίπεδο τεχνικής και η επιλογή καλής ποιότητας υλικών μάς παραπέμπει σε ένα εξειδικευμένο εργαστήριο παραγωγής τέτοιων αντικειμένων. Καθώς μόνον το 1% των τάφων που ανασκάφηκαν περιείχε επίχρυσα στεφάνια, η περαιτέρω μελέτη τους και η σύγκριση με τα αντίστοιχα στεφάνια της Μακεδονίας θα μπορούσε ίσως να δώσει απάντηση στο ερώτημα εάν έχουμε ντόπιο εργαστήριο κατασκευής τέτοιων αντικειμένων ή εάν τα στεφάνια αυτού του είδους ήταν εισηγμένα από τη Μακεδονία και προορίζονταν μόνο για μακεδόνες πολίτες που κατοικούσαν στην περιοχή της Δημητριάδος.

ΕΛΕΝΗ ΑΣΔΕΡΑΚΗ - THILO REHREN

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Σέσκλο Β

Η κατασκευή του νέου κτιρίου του φυλακίου-εκδοτηρίου εισιτηρίων ολοκληρώθηκε αυτό το έτος. Καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε το νέο κτίριο να εναρμονίζεται πλήρως με το φυσικό περιβάλλον και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του χώρου. Είναι κατασκευασμένο από φυσικά υλικά, που όμως καλύπτουν τις σύγχρονες απαιτήσεις ποιότητας και λειτουργικότητας. Το κτίριο εξυπηρετεί τους φύλακες, αλλά και τους επισκέπτες όλων των κοινωνικών ομάδων, όπως ηλικιωμένοι, άτομα με ειδικές ανάγκες κτλ. Γι' αυτό το λόγο σε κάθε υψομετρική διαφορά κατασκευάστηκαν ράμπες, ώστε η διέλευση να είναι ομαλή.

Σύμφωνα με τη μελέτη της αρχιτέκτονος Κ. Γεωργίου, το κτίσμα που κατασκευάστηκε σε δύο επίπεδα, αποτελεί σύνθεση τριών όγκων, που καλύπτουν αντίστοιχα ισάριθμες λειτουργίες. Ο χώρος της έκδοσης εισιτηρίων (12 τ.μ.) αποτελεί τον πρώτο όγκο του κτιρίου. Αριστερά και με δυνατότητα εσωτερικής επικοινωνίας χτίστηκε το πωλητήριο (14,40 τ.μ.) το οποίο τοποθετήθηκε χαμηλότερα του εκδοτηρίου εισιτηρίων, ώστε να επιτρέπει την κατασκευή στεγασμένου με ξύλινη πέργκολα χώρου (21,50 τ.μ.), όπου κατασκευάστηκε πέτρινο καθιστικό για στάση-ανάπαυση των επισκεπτών.

Ο φέρων οργανισμός του φυλακίου κατασκευάστηκε από οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι από λιθοδομή, πάχ. 0,50 μ. Για τους εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους χρησιμοποιήθηκε τούβλο. Εσωτερικά το κτίριο σοβατίστηκε με λευκό σοβά. Η επικάλυψη του κτιρίου έγινε από οπλισμένο σκυρόδεμα και μόνωση ανοικτού τύπου με τελική επιφάνεια από βότσαλο θαλάσσης.

Στο πίσω μέρος του κτιρίου κατασκευάστηκαν χώροι υγιεινής με πρόβλεψη για άτομα με κινητικές δυσκολίες. Στα δάπεδα και στους τοίχους των χώρων υγιεινής τοποθετήθηκαν κεραμικά πλακίδια.

Ιδιαίτερη φροντίδα δόθηκε στη διαμόρφωση και των εξωτερικών χώρων του νέου φυλακίου. Στα δάπεδα των καθιστικών τοποθετήθηκαν κεραμικά πλακίδια με σχηματοποιημένα σχέδια από τη διακόσμηση νεολιθικών αγγείων.

Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, μπροστά από το φυλάκιο-εκδοτήριο εισιτηρίων και γύρω από αυτό, διαμορφώθηκαν για λειτουργικούς λόγους πλατώματα, στα οποία έγιναν πλακοστρώσεις με πλάκες Πηλίου ακανόνιστα τοποθετημένες πάνω σε ισχυρή τσιμεντοκονία.

Ακόμη, προσδιορίστηκε η διαδρομή των επισκεπτών προς το Σέσκλο Β και προς το Σέσκλο Α. Με την προοπτική έναρξης

---

46. T. Rehren - M. Prange, Lead Metal and Patina: a Comparison, στο T. Rehren - A. Hauptmann - J. Muhly (επιμ.), *Metallurgica Antiqua*, Bochum 1998, σ. 183-196 (= Der Anschnitt, Beih. 8).

47. *Archaeometry* 15 (1973), σ. 199-207.

48. *Archaeometry* 38 (1996), σ. 381-390.

49. Μήκ. 0,19 και πλ. 0,015 μ.

50. Η ταύτιση έγινε από τον J. Hather, IoA, UCL.

51. D. Catling - J. Grayson, *Identification of Vegetable Fibres*, London 1982.

52. E. Pye - S. Bond, IoA, UCL, προσωπική επικοινωνία.

53. Διάμ. 0,005 και 0,008 μ. αντίστοιχα. Τα λουλούδια είναι κωνικά και έχουν 0,006-0,010 μ. μήκος. Φέρουν μικρή οπή στο κάτω μέρος τους, στην οποία ήταν προσκολλημένα τα σύρματα.

των εργασιών για την κατασκευή των διαδρόμων προσπέλασης ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού και δοκιμαστικές αρχαιολογικές έρευνες, ακολουθώντας την προτεινόμενη πορεία των διαδρόμων, ώστε να ερευνηθεί το επίπεδο θεμελίωσής τους. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε διάδρομος προσπέλασης των επισκεπτών προς το Σέσκλο Β, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη, από φυσικά υλικά, όπως ψηφίδες ποταμού πάνω σε τσιμεντοκονία (ακατέργαστο μωσαϊκό). Αντίστοιχος διάδρομος κατασκευάστηκε και προς το Σέσκλο Α, όπου έγινε προσαρμογή των υψομετρικών διαφορών με την κατασκευή ράμπας από τα ίδια υλικά για την πρόσβαση των ατόμων με κινητικές δυσκολίες. Οι επεμβάσεις στο αρχαιολογικό έδαφος περιορίστηκαν στο ελάχιστο δυνατό. Επίσης, κατά μήκος των διαδρόμων προσπέλασης τοποθετήθηκαν ξύλινοι πάσσαλοι, που οριοθετούν και προστατεύουν την κίνηση των επισκεπτών, καθώς και ενημερωτικές πινακίδες κατεύθυνσης, που προσδιορίζουν την πορεία τους.

Παράλληλα, επιδιορθώθηκε η παλαιά περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου και κατασκευάστηκε νέα περίφραξη στο τμήμα που εφάπτεται του δρόμου πρόσβασης, στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Στα όρια του αρχαιολογικού χώρου του Σέσκλου Β έγινε δενδροφύτευση με σύστημα αυτοποτιζόμενο, κατά μήκος της περίφραξης, καθώς και στον περιβάλλοντα χώρο του φυλακίου. Τα φυτά επιλέχθηκαν με βάση τις γνώσεις μας για τα είδη των φυτών που ευδοκιμούσαν στη νεολιθική περίοδο.

Στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου έγιναν διαμορφώσεις πρόσβασης και τοποθετήθηκε μεταλλική πύλη, την οποία διακοσμούν σχέδια από τη διακόσμηση νεολιθικών αγγείων που βρέθηκαν στο χώρο.

Εκτός από την είσοδο του διευρυμένου πλέον αρχαιολογικού χώρου, τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες και στο εσωτερικό του νέου φυλακίου, με στόχο την κατανόηση της ιστορίας του οικισμού από τους επισκέπτες και την εξοικείωσή τους με την προϊστορική περίοδο. Ειδικότερα, στο νέο φυλάκιο οργανώθηκε μια αίθουσα ενημέρωσης του κοινού, στην οποία αναρτήθηκαν πέντε ενημερωτικοί πίνακες που αντιστοιχούν σε ισάριθμες θεματικές ενότητες. Οι πίνακες αυτοί κατασκευάστηκαν σε μεγάλες διαστάσεις με ευδιάκριτα κείμενα, που συνοδεύονται από τις ανάλογες φωτογραφίες, καθώς και από σχέδια ή σκίτσα. Η επιλογή της εικονογράφησης έγινε με μεγάλη προσοχή, προκειμένου η παρουσίαση των παρεχόμενων πληροφοριών να είναι άμεση και ελκυστική, αλλά και όσο το δυνατόν περισσότερο εύληπτη, κυρίως σε ό,τι αφορά τους μικρούς επισκέπτες του χώρου. Στους πίνακες αυτούς περιγράφονται ο ευρύτερος χώρος και το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε ο νεολιθικός οικισμός, καθώς και οι καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων του. Ειδικά θέματα που παρουσιάζονται αποτελούν τα υλικά και ο τρόπος δόμησης των σπιτιών, η οργάνωση του δομημένου χώρου, η κατασκευή εργαλείων και πήλινων αγγείων, η ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, καθώς και η παραγωγή και χρήση μη παραγωγικών αντικειμένων, όπως τα κοσμήματα, τα ειδώλια και οι σφραγίδες.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Συκεών

Προϊστορικός οικισμός

Κατά τη διάρκεια του 2000 στον προϊστορικό οικισμό Συκεώνος, στη μαγούλα Ζευγαρολίβαδο, έγιναν εργασίες διαμόρφωσης.

Συγκεκριμένα, τοποθετήθηκε μεγάλο μεταλλικό στέγαστρο στις ανασκαφικές τομές για την προστασία των ευπαθών προϊστορικών επιχώσεων από τις καιρικές συνθήκες. Στην είσοδο και αριστερά του εισερχομένου στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο τοποθετήθηκε μεταλλική βάση με την ενημερωτική πινακίδα, η οποία περιλαμβάνει κείμενα στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, εικόνες των χώρων, της ανασκαφικής έρευνας και των αντικειμένων, καθώς και σχέδια. Στη συνέχεια προς τη δεξιά πλευρά, τη νοτιοδυτική, κατασκευάστηκε καλαίσθητο φυλάκιο με αυτεπιστασία από τα συνεργεία της Υπηρεσίας μας. Διευθετήθηκε ο χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων και τοποθετήθηκαν εκ νέου πινακίδες σήμανσης. Οι εργασίες διαμόρφωσης ολοκληρώθηκαν με φυτοτεχνικές παρεμβάσεις στη μεγαλύτερη έκταση του περιβάλλοντος χώρου του προϊστορικού οικισμού, ύστερα μάλιστα από τη μεγάλη καταστροφή που έγινε, λόγω του πολικού παγετού που επικράτησε στην περιοχή της Θεσσαλίας κατά τη φετινή χρονιά. Παράλληλα, τυπώθηκε ενημερωτικό τρίπτυχο φυλλάδιο στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Όλες οι εργασίες διαμόρφωσης στον προϊστορικό οικισμό Συκεώνος έγιναν, αφού προηγουμένως η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το αρμόδιο Συμβούλιο Μνημείων Θεσσαλίας. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Β΄ ΚΠΣ.

Ακρόπολη Κιερίου

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου Κιερίου και στην κορυφή του ασβεστολιθικού λόφου Ογλάς, όπου βρίσκονται τα τείχη της ακρόπολης της αρχαίας πόλης, έγιναν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης. Συγκεκριμένα καθαρίστηκε εκ νέου η εξωτερική παρειά του αμυντικού περιβόλου της ακρόπολης στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά. Απομακρύνθηκαν τα χώματα από παλαιότερες εργασίες καθαρισμού και έγινε αποτύπωση των τειχών που αποκαλύφθηκαν. Δημιουργήθηκαν διαδρομές περιπάτου και τοποθετήθηκε ξύλινο στέγαστρο και πάγκοι ανάπαυσης και θέασης. Επίσης, τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες με μεταλλική βάση, οι οποίες περιλαμβάνουν κείμενα στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, εικόνες της χώρας των Κιεριέων, της ανασκαφικής

έρευνας και αντικειμένων, καθώς και σχέδια. Στη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης, σε θέση που να μην επηρεάζει τον όλο χώρο, κατασκευάστηκε λίθινο φυλάκιο, ενώ γύρω από αυτήν έγιναν ορισμένες φυτοτεχνικές παρεμβάσεις. Και για τον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης Κιερίου τυπώθηκε ενημερωτικό τρίπτυχο φυλλάδιο στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Επίσης, όλες οι εργασίες διαμόρφωσης στον πιο πάνω χώρο έγιναν, αφού προηγουμένως η σχετική μελέτη εγκρίθηκε από το αρμόδιο Συμβούλιο Μνημείων Θεσσαλίας. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Β΄ ΚΠΣ.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Πεδιάδα Σούρπης

Από τις 3 έως τις 31 Ιουλίου του 2000 η ΙΓ΄ ΕΠΚΑ και το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών, με το Πανεπιστήμιο του Groningen (Ολλανδίας), συνέχισαν τις κοινές επιφανειακές έρευνες στην πεδιάδα της Σούρπης. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα ανατολικά και τα δυτικά της περιοχής των λόφων, που βρίσκονται γύρω από το κεντρικό τμήμα της πεδιάδας, που περικυκλώνεται από τις παρυφές της Όθρυος και τα βουνά του Κοκκινόβραχου και του Χλωμού. Στην έρευνα έλαβαν μέρος, από πλευράς Ολλανδικού Ινστιτούτου, φοιτητές του Πανεπιστημίου του Groningen με υπεύθυνο επιβλέποντα τον καθηγητή R. Reinders και από πλευράς Εφορείας οι αρχαιολόγοι Β. Ροντήρη και Ζ. Μαλακασιώτη και ο γεωλόγος Ι. Βλασταρίδης. Τα μέλη της ομάδας περπατώντας σε απόσταση 4-6 μ. το ένα από το άλλο, ακολουθούσαν τα μεσοδιαστήματα μεταξύ των κλώνων των διαφόρων καλλιεργειών (σιτάρι, βαμβάκι, καπνό κ.ά.). Γενικά η ορατότητα επί του εδάφους ήταν καλή και ο καιρός όλο το διάστημα της επιφανειακής έρευνας ήταν αίθριος και ζεστός.

Οι πιο σημαντικές τοποθεσίες που εντοπίστηκαν ήταν 55, χαρτογραφήθηκαν δε σε χάρτες 1:5.000, που χρησιμοποιούνταν και κατά την έρευνα, και μετά μεταφέρθηκαν σε χάρτη 1:50.000, ενώ για ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια η θέση τους προσδιορίστηκε και με το σύστημα GPS. Τα ευρήματα περισυλλογής βοήθησαν να προσδιορίσουμε το χρονολογικό-πολιτιστικό εύρος των θέσεων από τη μέση νεολιθική εποχή έως τα πρόσφατα χρόνια, δηλαδή του 19ου έως και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Αρκετές θέσεις από τα ευρήματα χρονολογήθηκαν στην πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού και πολλές, ακόμη, φαίνεται να ανήκουν στα τέλη της ρωμαϊκής περιόδου και στην πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο. Όλα αυτά τα στοιχεία μάς δίνουν σφαιρική εικόνα σχετικά με την κατοίκηση της περιοχής.

Η πλέον ενδιαφέρουσα θέση της φετινής επιφανειακής έρευνας ήταν ο χώρος της γνωστής τραπεζοειδούς μαγούλας Σούρπης, που βρίσκεται νότια του χωριού της Σούρπης. Η μαγούλα υπήρξε αντικείμενο ανασκαφικής έρευνας ήδη από τις αρχές του αιώνα από τους βρετανούς αρχαιολόγους Wace και Thompson. Στη μαγούλα, που χρονολογείται στη μέση εποχή του Χαλκού, δεν παρατηρήθηκαν παρά λίγα κτιριακά κατάλοιπα, ενώ περισυνελέγησαν και κάποια μινυακά όστρακα. Στις παρυφές της μαγούλας εντοπίστηκαν υπολείμματα πέντε-έξι κιβωτιόσχημων τάφων, πιθανότατα ελληνιστικής εποχής.

Ακόμη, στην τοποθεσία Τούβλα εντοπίστηκαν ερείπια κτιρίου της ύστερης αρχαιότητας, με λουτρώνα στον οποίο πιθανώς ανήκαν τα κατάλοιπα υποκαύστου και τμήμα αγωγού για την προμήθεια νερού. Στο χώρο ήταν διάσπαρτα κεραμίδες στέγης και όστρακα κεραμικής του τύπου terra sigillata.

Πολλά στοιχεία που χρονολογούνται στο 19ο αιώνα, όπως ερείπια εγκαταλελειμμένων χωριών, λιοτρίβια, ανοιχτοί φούρνοι και ένας τούρκικος κισλάς, δίνουν στοιχεία για την περιοχή αυτή κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Ακόμη, κατά μήκος του ποταμού Σαλαβριά, που είναι ο κύριος ποταμός στην περιοχή της Σούρπης και δημιουργεί πλατιές και εύφορες ζώνες εκατέρωθεν της κοίτης του, εντοπίστηκε το φυσικό σύνορο ανάμεσα στο Βασίλειο της Ελλάδας και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 19ο αιώνα.

Τέλος, κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας για την πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής, καταγράφηκαν και χαρακτηριστικά που θα συμβάλουν στη δημιουργία ενός γεωμορφολογικού χάρτη της περιοχής της Σούρπης, αλλά και του Αλμυρού. Η έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με τη συνεργασία των γεωλόγων Σ. Φλωρά, Ι. Σγούρα και Ι. Βλασταρίδη.

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Αρχαία Δημητριάς

Ολοκληρώθηκε η διαδικασία των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων στην αρχαία Δημητριάδα που είχαν εγκριθεί από το 1990, με σκοπό την ενοποίηση του αρχαιολογικού χώρου και τη δημιουργία του αρχαιολογικού πάρκου. Επίσης, εγκρίθηκαν δύο νέες απαλλοτριώσεις από το ΥΠΠΟ, στην παραλιακή οδό Πευκακίων, οι οποίες θα βοηθήσουν σημαντικά στο έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του ανακτόρου, διότι οι υπάρχουσες κτιριακές εγκαταστάσεις των απαλλοτριωμένων οικοπέδων πρόκειται να επισκευαστούν και να στεγάσουν τα εργαστήρια και τις αποθήκες του αρχαιολογικού χώρου Δημητριάδος, που έως τώρα λειτουργούν μέσα στον αρχαιολογικό χώρο του ανακτόρου. Με τις απαλλοτριώσεις αυτές ολοκληρώθηκε η διαδικασία για την απόκτηση της απαραίτητης γης και κτιριακής υποδομής για τη λειτουργία του επισκέψιμου αρχαι-

ολογικού χώρου του ανακτόρου και για τη συνολική ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Δημητριάδος.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

ALONISSOS

Tsoukalia

This is the report of the results of the second field season of the project "Amphora production, agriculture and trade: the Alonissos Archaeological project". This research project is a collaboration between the American School of Classical Studies at Athens and the XII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of the Greek Archaeological Service.

We would like to thank the Greek Ministry of Culture for issuing the permit that enabled us to carry out our research. We would also like to thank the 1984 Foundation, the University of Nebraska-Lincoln and the Mayor of Alonissos for providing grants and other support to our project.

Fieldwork took place between June 5th to July 7th , 2000. The goals of the second field season were to complete the documentation of the surface material, to examine additional areas with geophysical instruments in order to locate surviving buried structures and to survey fields that are not covered by dense vegetation in the vicinity of the workshop.

Systematic survey at Tsoukalia. This year we continued and refined the data recording and collection procedures established in 1999. The site had been divided into eight different sectors in 1999. In 2000 we defined the boundaries of these sectors with precision. The dense surface ceramic material is concentrated in Sectors I and II. The 2000 survey covered 136 squares, 3×3 m size. The ceramics in each square were divided into piles of body sherds, upper body, lower body, rims, handles, bases, non amphora sherds, tiles, clay chunks (kiln debris). The fragments in each pile were counted and weighed and featured sherds were collected. This year we expanded the categories of material we collected and added several more, e.g. clay chunks with preserved surfaces, overfired sherds or sherds that had clear defects, sherds with special characteristics (e.g. fingerprints), tiles with glaze etc.

On the basis of the information we are collecting, we will be able to document the forms present at the site along with a statistical breakdown of their relative frequency. It is clear that amphorae represent the overwhelming majority of discarded vessels. There is a small number of open vessels that could have been used in the ceramic production process and most likely were manufactured at the site. We also found a piece of a lamp and a few sherds from lids. Another goal of the systematic surface recording is to use the data to generate density plots of sherds across the site. In addition, the weight figures will provide an estimate of the number of discarded amphorae represented on the surface, once we obtain the weight of complete similar amphorae that have survived intact.

A significant discovery this season was a substantial building on a plateau on a nearby hill, that overlooks the area of the workshop. A large area was cleared of the dense vegetation around the worked blocks, that are visible on the surface. There are many more fallen blocks still covered by vegetation, especially in the lower slope of the hill. It is likely that the flat cleared area represents a terrace/court associated with the building.

The "building on the hill" could have been a tower associated with a farmhouse. There was no surface pottery around the structure, we only found two pieces of millstone. At this point the extent of the structure is not known. We carried out a geophysical survey of the cleared area, but it was not possible to detect the outline of the buried walls. The existence of the building indicates that our initial premise, that the amphora workshop was part of an organized agricultural estate is probably correct. There are examples of such an organizational pattern from other areas, notably the island of Thasos. Currently there are no comparative data from other parts of the island of Alonissos, thus, we cannot tell how common or how unique such a structure was in the landscape of classical Ikos.

Geophysical Prospection Survey. The second phase of the geophysical campaign continued through the application of magnetic techniques and ground penetrating radar (GPR). The purpose of the geophysical survey was to complete the coverage of the site, explore some other areas of interest that were not covered in the course of the 1st phase (1999 survey season) and carry out a number of experiments that could contribute to the resolution of some features that were identified in the previous exploration of the site. The survey took place during the period of June 19-26, 2000.

Field Survey. In 2000 we carried out a surface survey of fields and olive groves near the site of Tsoukalia in order to identify activity areas contemporaneous with the pottery workshop. We did not attempt to survey wooded areas covered with dense vegetation. We concentrated instead on cultivated fields that had been ploughed. A total of 20 fields was surveyed, using a crew of between three and five, depending on field size. Fields were surveyed using transects, with field walkers spaced from 5-10 m apart and generally walking parallel to terrace walls. Each crewmember counted the number of ceramic artifacts observed on the surface in one transect across the field. These numbers were recorded at the end of each transect or at the end of 100 meters, if the field was large. Potentially diagnostic artifacts were collected. In addition to a map and photographs of each field, a GPS reading was taken at each corner of the field for future relocation.

In general, fields located uphill and to the northeast of the pottery workshop contained a significant number of artifacts. Most were coarse wares, primarily amphorae, some open vessels and pithoi. The majority of these date to the Classical period. Besides classical period artifacts, some of the fields contained Late Roman and Byzantine pottery as well.

Overview. The 2000 field season marks the completion of the first phase of fieldwork at Tsoukalia. This exploratory phase, which has relied on non-destructive methods, has produced rich results. Tsoukalia provides a rare opportunity to study a pottery production center of regional significance. Overall, there are few systematic studies of well preserved amphora production sites that have been undertaken in Greece. In the case of Tsoukalia a model of socioeconomic organization has been developed that ties together pottery manufacture, agricultural production and trade. The results of the last two years provide support to the initial premise that amphora production should be approached within the organizational framework of estate based agriculture.

EFFIE F. ATHANASSOPOULOU

ΙΕ' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

Εορτασμός Ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς

Στο πλαίσιο του εορτασμού των «Ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς» με θέμα «Το Αθάνατο Νερό» διοργανώθηκαν από την Εφορεία σε συνεργασία με το Λαογραφικό-Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, τον Πολιτιστικό Οργανισμό Δήμου Λάρισας και τη ΔΕΥΑΛ οι παρακάτω εκδηλώσεις: α) Ομιλίες και έκθεση φωτογραφίας με θέμα την ανθρώπινη δραστηριότητα γύρω από τον Πηνειό ποταμό και τη διαχείριση των υδάτινων πόρων του από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στο τέλος των ομιλιών προβλήθηκε το ντοκυμαντέρ του Β. Ελευθερίου για τον Πηνειό ποταμό. β) Επίσκεψη-ξενάγηση στο ρωμαϊκό λουτρό των Νερομύλων Αγιάς και στις εγκαταστάσεις της ΔΕΥΑΛ στη Λάρισα. γ) Εκπαιδευτικό πρόγραμμα από το Λαογραφικό-Ιστορικό Μουσείο Λάρισας για παιδιά 7 έως 12 ετών με τίτλο: «Η Ανεμογαζού, η Πηγαδίστρα, η Καλομοίρα και... άλλες Νεράιδες». δ) Μουσικοχορευτική εκδήλωση με θεσσαλικούς παραδοσιακούς χορούς από τα συγκροτήματα του Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Ελασσόνας και της Λαογραφικής Εταιρείας Ελασσόνας.

Με την ευκαιρία του εορτασμού εκδόθηκε φυλλάδιο με τίτλο *Στης Λαρίσης το ποτάμι...*

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Κοιλάδα

Μάνδρα (θέση Προφήτης Ηλίας)

Στο πλαίσιο της κατασκευής της παρακαμπτήριας οδού – Διασταύρωση Ραχούλας-Γέφυρα Κουτσοχέρου – που εντάσσεται στο έργο της διαπλάτυνσης της Ε.Ο. Λάρισας-Τρικάλων, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε έκταση 1.600 στρεμμάτων περίπου στις βόρειες και βορειοδυτικές παρυφές του νεολιθικού οικισμού στην παραπάνω θέση. Ο οικισμός βρίσκεται αμέσως βόρεια-βορειοανατολικά του χωριού Μάνδρα στο λόφο του Προφήτη Ηλία, όπου έχει χτιστεί το ομώνυμο εξωκλήσι, καταλαμβάνει δε ελαφρώς ελλειψοειδή έκταση διαστ. 300 μ. περίπου (Α.-Δ.)×250 μ. (Β.-Ν.), εντός της οποίας υπάρχουν και όστρακα της ελληνιστικής εποχής.

Η ανασκαφή αποκάλυψε εκτεταμένα λείψανα του νεολιθικού οικισμού που χρονολογούνται στη νεότερη νεολιθική περίοδο και ειδικότερα στις διμηνιακές φάσεις, ενώ οι διαθέσιμες βαθμολογημένες ηλικίες δειγμάτων ραδιοχρονολόγησης κυμαίνονται μεταξύ 4940-4550 π.Χ.[1]. Με βάση τις στρωματογραφικές ενδείξεις και τα πρώτα συμπεράσματα από τη μελέτη της κεραμικής, μπορούν να διακριθούν πέντε οικιστικές φάσεις.

Στην παλαιότερη φάση ο οικισμός περιβαλλόταν από τάφρο (Τάφρος Α) η οποία είχε τετραγωνισμένο κάπως περίγραμμα και ανασκάφηκε σε μήκος 32 μ. περίπου. Από τη γωνία της τάφρου και με κατεύθυνση προς Β., ξεκινούσε ένα άλλο ευθύγραμμο τμήμα τάφρου (Τάφρος Ε) που παρουσίαζε βαθμιαία μείωση του βάθους της προς Β. και ανασκάφηκε σε μήκος 7,50 μ. περίπου (Εικ. 1). Δεν είναι βέβαιο εάν με τις παραπάνω τάφρους σχετιζόταν ένα όρυγμα με κυκλοτερή προσανατολισμό δυτικά του προηγουμένου, το οποίο ανήκε πιθανώς σε μια άλλη τάφρο (Τάφρος ΣΤ) που παρουσίαζε ασαφή εικόνα, καθώς δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της. Κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο της τάφρου Α ανασκάφηκε μια ρηχή και στενή τάφρος (Τάφρος Δ), μήκ. 11 και πλ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Α.-ΒΔ., η οποία πιθανώς συναντούσε την τάφρο Α εκτός της ανεσκαμμένης έκτασης. Η τάφρος Δ έφθανε μέχρι την τάφρο Β αλλά εντοπίστηκε και στο στενό αυχένα μεταξύ των τάφρων Β και Γ της τρίτης φάσης, χωρίς να είναι ακόμη σαφές εάν σχετιζόταν περισσότερο με τη φάση αυτή ή με την πρώτη.

Η τάφρος Α παρουσίαζε κατά τόπους διακυμάνσεις ως προς τη διατομή και τις διαστάσεις της. Σε γενικές γραμμές είχε διατομή σε σχήμα V με σχετικά όρθια τοιχώματα, τα οποία συνέκλιναν προς τον ελαφρώς πεπλατυσμένο πυθμένα, πλ. 1,95-2,20 μ. κατά κανόνα (στην επιφάνεια του εδάφους) και βάθ.

1. Οι ραδιοχρονολογήσεις έγιναν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και περιέλαβαν επτά συνολικά δείγματα άνθρακα (DEM 1160, 1216, 1217, 1243, 1244, 1246 και 1248). Για τη βαθμολόγηση της ηλικίας ραδιοάνθρακα χρησιμοποιήθηκε το Radiocarbon Calibration Program Rev. 4.3, βλ. *Radiocarbon* 35 (1993), σ. 215-230.

Εικ. 1. Κοιλάδα. Μάνδρα. Θέση Προφήτης Ηλίας. Άποψη του βορειοανατολικού τμήματος της ανασκαφής.

Εικ. 2. Κοιλάδα. Μάνδρα. Θέση Προφήτης Ηλίας. Άποψη του βορειοδυτικού τμήματος της ανασκαφής.

1,50-2 μ. κατά μέσο όρο. Η διακοσμημένη κεραμική από τα στρώματα πλήρωσης της τάφρου περιλαμβάνει στο σύνολό της παραλλαγές της γραπτής διακόσμησης με άσπρο χρώμα σε κόκκινο βάθος και εν γένει θα μπορούσε να αντιστοιχεί στη διμηνιακή κεραμική Οτζάκι Α ή Αγία Σοφία (Διμήνι ΙΙΙΑ[2]).

Στη δεύτερη φάση, η τάφρος Α επιχωματώθηκε και αναπτύχθηκε ένας ορίζοντας δραστηριότητας που αντιπροσωπεύεται με ένα λεπτό στρώμα στην έκταση περίπου που περιέκλειε η τάφρος Α.

Στην τρίτη φάση, ο οικισμός επεκτάθηκε σημαντικά γύρω από τον αρχικό πυρήνα και περιβλήθηκε από τις κυκλοτερείς τάφρους Β και Γ που φαίνεται ότι σχεδιάστηκαν στο πλαίσιο ενός ενιαίου προγράμματος. Οι δύο τάφροι βρίσκονταν στο μεγαλύτερο τμήμα της περιμέτρου τους η μία δίπλα στην άλλη (κατά τόπους σε απόσταση μικρότερη των 2 μ.), αν και η μεταξύ τους απόσταση διευρυνόταν περισσότερο στο ανατολικό τμήμα του ανεσκαμμένου οικισμού (Εικ. 2). Στην περιοχή αυτή η διατομή της εξωτερικής τάφρου Γ εντοπίστηκε με βεβαιότητα σε απόσταση 11,50 μ. περίπου από την τάφρο Β, σε πρανές που προέκυψε κατά τις εργασίες κατασκευής της παρακαμπτήριας οδού. Το τμήμα της περιμέτρου της εσωτερικής τάφρου Β εντός της ανεσκαμμένης έκτασης ήταν τουλάχιστον 70 μ. (ανασκάφηκαν τμήματά της, συνολ. μήκ. 44 μ.), ενώ της εξωτερικής τάφρου Γ τουλάχιστον 100 μ. (ανασκάφηκε μερικώς τμήμα της, μήκ. 34 μ.)[3].

Οι δύο τάφροι παρουσίαζαν, όπως και η τάφρος Α της πρώτης φάσης του οικισμού, αξιοσημείωτες διακυμάνσεις ως προς τις διατομές και τις διαστάσεις τους. Η τάφρος Β είχε διατομή σε σχήμα U ή χωνοειδή με ιδιαίτερα ευρύστομα τοιχώματα στο ανώτερο τμήμα τους που καταλήγουν ακανόνιστα σε πολύ στενό πυθμένα, ο οποίος είχε διατομή σε σχήμα U. Το πλάτος της στην επιφάνεια του εδάφους κυμαινόταν κατά κανόνα από 2,55-2,80 μ. και το βάθος από 2-2,75 μ. περίπου αλλά κατά τόπους παρουσίαζε μικρότερες διακυμάνσεις. Η τάφρος Γ, στις δύο τομές στις οποίες ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της, είχε μέγιστο πλάτος στην επιφάνεια του εδάφους 5 μ. τουλάχιστον και βάθος 3,25 μ., ενώ η διατομή της ήταν, επίσης, χωνοειδής με ακανόνιστα τοιχώματα.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα αυτής της φάσης ήταν πολύ αποσπασματικά και περιορισμένα, σε αντίθεση με τους λάκκους που ήταν αρκετοί και είχαν κυκλικό και ελλειψοειδές σχήμα.

Δίπλα από ένα λάκκο βρέθηκε μία ταφή ενήλικου ατόμου ενώ μια δεύτερη ταφή, επίσης ενήλικου ατόμου, βρέθηκε στο εσωτερικό της τάφρου Β και κοντά στον πυθμένα της, καθώς και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα σε ανώτερο σημείο της εσωτερικής παρειάς της τάφρου στην ίδια τομή. Δίπλα από τα παραπάνω βρέθηκε μια ακόμη ταφή ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση.

Στην κεραμική από το εσωτερικό των τάφρων Β και Γ, καθώς και από τα περιορισμένα στρώματα που αποδίδονται στη φάση αυτή, οι κύριες διακοσμητικές κατηγορίες περιλαμβάνουν παραλλαγές της γραπτής κεραμικής με μαύρο χρώμα σε κόκκινο βάθος και καφέ χρώμα σε ανοιχτόχρωμη καφέ επιφάνεια, οι οποίες σε συνδυασμό με τη φτωχή παρουσία οστράκων του Κλασικού Διμηνίου ή «διμηνιαζόντων» υποδεικνύουν μια αντιστοιχία με τις φάσεις Οτζάκι Β (Διμήνι ΙΙΙΒ)-C (Κλασικό Διμήνι-Διμήνι IV)[4].

Στην τέταρτη φάση ολοκληρώθηκε η επιχωμάτωση των τάφρων Β και Γ και στο εσωτερικό του οικισμού αναπτύχθηκε

2. Σύμφωνα με την υποδιαίρεση του H. Hauptmann, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien*. III. *Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, *BAM* 21, Beil. 13, Bonn 1981.

3. Στην πραγματικότητα, ολοκληρωμένη ανασκαφή της εξωτερικής τάφρου διενεργήθηκε μόνο στις τομές Π2 και Λ4, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα της έγινε κυρίως διερεύνηση των ορίων της με την ανασκαφή του ανώτερου στρώματος πλήρωσής της.

4. Ό.π. (υποσημ. 2).

Εικ. 3. Κοιλάδα. Μάνδρα. Θέση Προφήτης Ηλίας. Αγγεία της νεότερης νεολιθικής περιόδου (δημηνιακές φάσεις).

Εικ. 4. Κοιλάδα. Μάνδρα. Θέση Προφήτης Ηλίας. Μαρμάρινα ειδώλια της νεότερης νεολιθικής περιόδου (δημηνιακές φάσεις).

ένας στρωματογραφικός ορίζοντας που σκέπασε τους λάκκους και τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα της προηγούμενης φάσης. Τα οικιστικά κατάλοιπα, αν και σαφώς περισσότερα από την τρίτη φάση, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ αποσπασματικά και περιελάμβαναν τοίχους κτισμάτων, λιθόστρωτα και κάποιες κατασκευές. Η κεραμική υποδεικνύει ότι και η φάση αυτή θα μπορούσε, σε γενικές γραμμές, να ενταχθεί στο ευρύ χρονολογικό ορίζοντα της προηγούμενης φάσης.

Στην τελευταία, πέμπτη, φάση που φαίνεται να αντιστοιχεί, όπως και οι δύο προγενέστερες, στον ίδιο ευρύ χρονολογικό ορίζοντα, ο οικισμός απέκτησε περίβολο με θεμελίωση από αργές πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους και χώμα, ο οποίος σώθηκε με τη μορφή απλωμένου και διαλυμένου λιθοσωρού, πλ. κατά τόπους από 1-2,50 μ. και έως 3,50 μ. περίπου στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής (Εικ. 1 και 2). Εντός του ανεσκαμμένου τμήματος του οικισμού, το τμήμα της περιμέτρου του περιβόλου ήταν λίγο μικρότερο από 100 μ., η δε κατεύθυνσή του παρακολουθούσε σε γενικές γραμμές την πορεία των τάφρων Β και Γ, ευρισκόμενος ανάμεσα και εν μέρει πάνω σε αυτές. Κατά μήκος του εσωτερικού μετώπου του περιβόλου εντοπίστηκαν διάφορα προσκτίσματα που σώθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Το ίδιο ισχύει και για τα κτίσματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του οικισμού, με εξαίρεση ένα μεγαροειδές οίκημα στο μέσον περίπου της ανεσκαμμένης έκτασης, το οποίο είχε εξωτερικές διαστάσεις 8,80×5,80 μ. κατά προσέγγιση (Εικ. 1) και κοντά σε αυτό ένα μικρό τετράγωνο χώρο με πλευρά 2,60 μ. και πήλινο δάπεδο βορειοδυτικά και κοντά σε εκείνο. Σε όλες τις περιπτώσεις, τα κτίσματα είχαν λίθινες θεμελιώσεις από μικρές αργές πέτρες και χώμα, ενώ στην ανωδομή των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν κατά τα φαινόμενα ωμά πλιθιά.

Σημαντική υπήρξε η ποσότητα της κεραμικής (Εικ. 3), καθώς και ο αριθμός των διαφόρων μικρών ευρημάτων, όπως πήλινα μικκύλα αγγεία, πήλινοι κρατευτές, ειδώλια (κυρίως μαρμάρινα) (Εικ. 4), οστέινα και λίθινα πελεκητά και τριπτά εργαλεία, σφοντύλια, πήλινοι πεσσοί κ.ά. Επίσης, βρέθηκαν λίγα χάλκινα αντικείμενα, όπως μία σμίλη και ένα δακτυλιόσχημο περίαπτο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Ελασσόνα

Ευαγγελισμός

Κατασκευή σηράγγων Τεμπών, γέφυρας Πηνειού και χωματουργικών. Διπλή σιδηροδρομική γραμμή μεταξύ Ευαγγελισμού (Χ.Θ. 347 + 897) και Ραψάνης (Χ.Θ. 387 + 445). Κατά τη διάρκεια της αρχαιολογικής ανασκαφής που διενεργήθηκε με αφορμή την εκτέλεση του ανωτέρω έργου, αποκαλύφθηκαν επιφανειακά αλλουβιακά και αμμώδη στρώματα που περιείχαν μέτρια ποσότητα κεραμικής της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για αποθέσεις που σχετίζονται με τη δραστηριότητα του παρακείμενου, προς Δ., Πηνειού ποταμού.

Σε βαθύτερο επίπεδο εντοπίστηκαν κοίτες χειμάρρων επιχωσμένες με επάλληλες στρώσεις αμμοχάλικου και άμμου που περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, οστών, οστέινων και λίθινων εργαλείων της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Ειδικότερα, στις Τομές 1, 4, 5 και 6 αποκαλύφθηκαν από μία κοίτη, ενώ στην Τομή 2 τέσσερις παράλληλες μεταξύ τους κοίτες. Τα ευρήματα προέρχονταν από παρακείμενο, προς Α., οικισμό της πρώιμης εποχής του Χαλκού, πιθανώς στο λοφώδες ύψωμα πίσω από τη σύγχρονη κοινότητα Ευαγγελισμού, μέσα από τον οποίο θα πρέπει να διήλθαν οι χείμαρροι, καταστρέφοντας αρχιτεκτονικά λείψανα και παρασέρνοντας τα κινητά ευρήματα. Με την ίδια γεωλογική δραστηριότητα σχετίζεται και η κοίτη χειμάρρου που εντοπίστηκε αμέσως νότια της συγκεκριμένης θέσης, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της Ν.Ε.Ο. Λάρισας-Θεσσαλονίκης (τμήμα Α.Κ. Γυρτώνης-Α.Κ. Τεμπών).

Κατασκευή Αυτοκινητοδρόμου με τα συνοδά του έργα στο τμήμα Α.Κ. Γυρτώνης-Α.Κ. Τεμπών, στο τμήμα από Χ.Θ. + 050 έως Χ.Θ. 8 + 300. Η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο κατασκευής του ανωτέρω έργου, στην παραπάνω περιοχή, αποκάλυψε στην περιοχή των τομών Γ2 κα Δ2 τμήμα τοίχου της μέσης εποχής του Χαλκού, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. (τοίχος 1). Ο τοίχος 1 αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ.,

είχε πλάτος 0,60-0,65 μ. και ήταν κατασκευασμένος με μέτριου και μεγάλου μεγέθους αργές σχιστολιθικές πέτρες τοποθετημένες στα μέτωπά του και μικρές αργές πέτρες, λατύπες και χώμα στο ενδιάμεσο γέμισμά του. Σωζόταν σε ύψος ενός δόμου (0,20-0,28 μ.) και σε κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς στο μεγαλύτερο τμήμα του δεν διασώζονταν κατά χώραν οι λίθοι των μετώπων του. Πιθανώς στο δυτικό του άκρο να διαμορφωνόταν «αψίδα» αλλά, καθώς σε αυτό το τμήμα ο τοίχος δεν σωζόταν σε ολόκληρο το πλάτος του, αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα. Στα νότια του τοίχου 1 (τομές Γ2, Δ2, Δ3) εντοπίστηκαν λιθοσωροί.

Ο τοίχος 1 εδραζόταν επάνω σε κοίτη χειμάρρου που βρέθηκε επιχωσμένη με επάλληλες στρώσεις αμμοχάλικου και άμμου που περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, οστών, οστέινων και λίθινων εργαλείων της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η κοίτη εντοπίστηκε, επίσης, στην τομή Γ3. Ανάλογες κοίτες αποκαλύφθηκαν και λίγο βορειότερα, στην ανασκαφή που διενεργήθηκε με αφορμή την κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής στην ίδια περιοχή.

Φάρσαλα

Οδός Ερμού 36 (οικόπεδο Ο. Σιώμου)

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε στο οικόπεδο με αφορμή την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 0,96-1,18 μ. από το πεζοδρόμιο της σύγχρονης οδού Ερμού, τμήματα τριών ή τεσσάρων οικιών των ελληνιστικών χρόνων.

Από την οικία Α, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ανασκάφηκαν τμήματα τριών δωματίων, το δάπεδο ενός από τα οποία ήταν λιθόστρωτο, ενώ των υπολοίπων χωμάτινο. Η Οικία Β στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποτελούνταν από ένα ορθογώνιο σε κάτοψη δωμάτιο, το ανατολικό τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί από έναν απορριμματικό λάκκο των νεότερων χρόνων. Στο κέντρο του δωματίου, το δάπεδο του οποίου αποτελούσε ένα στρώμα αμμώδους χώματος με πολλά χαλίκια και λατύπες σχιστόλιθου, εντοπίστηκε μια λίθινη κυκλική βάση υποστυλώματος. Βόρεια και δυτικά της οικίας Β αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη ορθογώνια δωμάτια με χωμάτινα δάπεδα που ανήκαν πιθανώς σε δύο διαφορετικές οικίες (Οικίες Γ και Δ). Οι τοίχοι και των τεσσάρων οικιών σώζονταν στο επίπεδο της λιθόκτιστης θεμελίωσής τους, ενώ η ανωδομή τους ήταν από ωμά πλιθιά.

Σε βαθύτερο επίπεδο εντοπίστηκαν, σε δοκιμαστικές τομές, τμήματα τριών τοίχων και χωμάτινα δάπεδα των κλασικών χρόνων. Ειδικότερα, στο χώρο ανάμεσα στις ελληνιστικές οικίες Β και Γ, αποκαλύφθηκαν ένα δάπεδο κατασκευασμένο από αμμώδες χώμα και χαλίκια, που οριζόταν στα δυτικά από λιθόκτιστο τοίχο, μία ωοειδής σε κάτοψη εστία από στοιβαχτό πηλό και μία πασσαλότρυπα από ποταμίσιες κροκάλες. Στην περιοχή του δωματίου της οικίας Β βρέθηκαν ένα ακόμη χωμάτινο δάπεδο, μια εστία κατασκευασμένη με μία κεραμίδα στέγης καλυμμένη με στρώμα πηλού και μία πασσαλότρυπα, και σε βαθύτερο επίπεδο μία ακόμη εστία από στοιβαχτό πηλό και μία κυκλική λιθόκτιστη κατασκευή, διαμ. 0,75 μ. Ένας ακόμη τοίχος, σωζόμενος στο ύψος της λιθόχτιστης θεμελίωσής του, αποκαλύφθηκε κάτω από το νότιο τοίχο του δωματίου της ελληνιστικής οικίας Δ. Τέλος, στη δοκιμαστική τομή που έγινε στο δωμάτιο της οικίας Γ, κάτω από χωμάτινο δάπεδο των κλασικών χρόνων που οριζόταν στα βόρεια από λιθόκτιστο τοίχο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη στρωμάτων της εποχής του Χαλκού.

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ

Περιοχή Θωμαΐδη (οικόπεδο Α. Ιακωβάκη, Ο.Τ. 540 Β)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο της πόλης, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 11 τάφοι ελληνιστικών χρόνων, από τους οποίους τρεις βρέθηκαν μερικώς ή εντελώς κατεστραμμένοι. Όλοι οι τάφοι, με εξαίρεση τον αριθ. 5, είχαν διανοιγεί στο φυσικό βραχώδες έδαφος της περιοχής και ήταν διαφόρων τύπων: έξι κεραμοσκεπείς, μία ταφή καλυμμένη με κομμάτια πιθαριού, δύο πήλινες λάρνακες, ένας λακκοειδής και μία ελεύθερη ταφή.

Τάφος 1. Πήλινη λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Σωζόταν κατά το ήμισυ περίπου. Μέγ. σωζ. μήκ. 0,47, εξωτ. πλ. 0,50, βάθ. 0,37, πάχ. πλευρικών τοιχωμάτων 0,035, σωζ. πάχ. καλυπτήριας πλάκας 0,03 μ. Η λάρνακα ήταν κατασκευασμένη ενιαία από πορτοκαλόχρωμο πηλό. Διατηρούνταν μικρό τμήμα της κάλυψής της με πλάκες από το ίδιο υλικό. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Μήκ. 1,70, πλ. 0,45 μ. Η κάλυψη του τάφου, όπως και των υπολοίπων αυτού του τύπου, αποτελούνταν από λακωνικές κεραμίδες και διατηρούνταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με εξαίρεση την περιοχή του κρανίου και των ποδιών από τα γόνατα και κάτω όπου εξέλειπε. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Το αριστερό του χέρι, μέρος των αντίστοιχων πλευρών και τα άκρα των ποδιών δεν σώθηκαν. Σωζ. ύψ. σκελετού 1,60 μ. Βρέθηκαν ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο σε επαφή με το δεξιό ώμο του σκελετού και ένα λυχνάρι στο ύψος του δεξιού χεριού. Στο στόμα του νεκρού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Λάρισας ως χαρώνεια προσφορά.

Τάφος 3. Λακκοειδής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Μήκ. 1,50, πλ. 0,72 μ. Ο φυσικός βράχος όριζε τη βόρεια και τη νότια πλευρά του τάφου, ο οποίος βρέθηκε καλυμμένος με χώμα. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Δ. Από το σκελετό διατηρήθηκαν μόνο λίγα οστά της σπονδυλικής στήλης και της λεκάνης, καθώς και τα μηριαία. Βρέθηκαν δύο άωτα σκυφίδια – ένα ερυθροβαφές και ένα μελαμβαφές – με το δεύτερο τοποθετημένο ως κάλυμμα του πρώτου σαν μια «πυξίδα».

Εικ. 5. Φάρσαλα. Οικόπεδο Α. Ιακωβάκη. Η ελεύθερη ταφή 5 από ΝΔ.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Μήκ. 1,70, πλ. 0,75 μ. Ο νεκρός σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Βρέθηκαν θραύσματα δύο δακρυδόχων στο ύψος του κρανίου.

Τάφος 5. Ελεύθερη ταφή, ακτέριστη (Εικ. 5). Βρέθηκε αμέσως βόρεια του τάφου 4 και πάνω στον τάφο 6, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Από το σκελετό διατηρούνταν τα οστά των ποδιών, μέρος της λεκάνης, οι πήχεις των δύο χεριών και το κρανίο που βρέθηκε στο ύψος της λεκάνης. Η ταφή είχε διαταραχθεί, το σημαντικό όμως στοιχείο ήταν οι πέδες που έφερε στα πόδια του ο νεκρός. Οι πέδες ήταν σιδερένιες από μεγάλα ταινιωτά ελάσματα και το κλείσιμο των κρίκων τους έγινε με την επικάλυψη του ενός άκρου με το άλλο.

Είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται παρόμοιο εύρημα στα νεκροταφεία της αρχαίας Φαρσάλου[5]. Για την ταυτότητα του νεκρού, αν ήταν δούλος, κατάδικος, ψυχασθενής ή ακόμη και αιχμάλωτος πολέμου, όπως έχει εκφραστεί η άποψη για τους δεσμώτες της Ακάνθου Χαλκιδικής[6], είναι δύσκολο προς το παρόν να καταλήξει κανείς. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντική θα είναι η συμβολή των αποτελεσμάτων της μελέτης του οστεολογικού υλικού.

Τάφος 6. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Μήκ. 1,50, πλ. 0,58 μ. Η κάλυψή του είχε καταστραφεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Βρέθηκαν μόνο δύο μικρά όστρακα αγγείου σε επαφή με τον αριστερό ώμο του νεκρού.

Τάφος 7. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Μήκ. 1,89, πλ. 0,50 μ. Διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. και τα χέρια λυγισμένα στο ύψος της κοιλιακής χώρας. Μήκος σκελετού 1,64 μ. Ακτέριστος.

Ταφή 8. Πρόκειται για ταφή νηπίου τοποθετημένη στο φυσικό έδαφος, καλυμμένη με τμήμα πιθαριού και οριζόμενη από Ν. και Α. με αργές πέτρες. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 0,70×0,60 μ. Από το σκελετό διατηρούνταν μόνο δύο μικρά οστά. Βρέθηκε ένα μελαμβαφές μόνωτο σκυφίδιο.

Τάφος 9. Κεραμοσκεπής, αρκετά κατεστραμμένος με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζ. μήκ. 0,90, πλ. 0,24-0,43 μ. Ο νεκρός σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Ακτέριστος.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής. Βρέθηκε ολοσχερώς κατεστραμμένος.

Τάφος 11. Πήλινη λάρνακα από πορτοκαλόχρωμο πηλό, κατεστραμμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Μέγ. σωζ. μήκ. 0,30, πλ. 0,45, βάθ. 0,42, πάχ. πλευρικών τοιχωμάτων 0,035 μ., πάχος καλυπτήριας πλάκας από το ίδιο υλικό 0,04 μ. Βρέθηκε μόνον ένα οστό από τα κάτω άκρα του νεκρού.

Οι παραπάνω τάφοι ανήκουν στο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Φαρσάλου, η χρήση του οποίου εκτείνεται από τα μυκηναϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

Συμβολή των οδών Πλαστήρα και Κελευστού Μαυρογεώργου - Πρώην Ερμού (οικόπεδο Β. Ζιώγα)

Στο παραπάνω οικόπεδο και σε βάθος από 0,96 έως 1,86 μ. από το κατάστρωμα της οδού Πλαστήρα ήλθαν στο φως λείψανα μιας οικίας ελληνιστικών χρόνων. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε ένα δωμάτιο και μικρή έκταση από δύο ακόμη, καθώς και μέρος ενός υπαίθριου χώρου (αυλής) στα δυτικά αυτών (Εικ. 6).

Οι τοίχοι της οικίας ήταν χτισμένοι, είτε εξ ολοκλήρου με αργές πέτρες και θεμελιωμένοι απευθείας στο έδαφος, είτε εδράζονταν σε πλάκες ευθυντηρίας, πάχ. 0,10 μ., και το εξωτερικό τους μέτωπο διαμόρφωναν δουλεμένοι κυβόλιθοι, ενώ το εσωτερικό τους αργές πέτρες. Ως δομικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί κυρίως ο ντόπιος γκριζόλευκος ασβεστόλιθος. Οι τοίχοι διατηρούνταν σε ύψος 0,80 μ. περίπου και το πλάτος τους ανεργόταν σε 0,50 μ. Η κεράμωση της οικίας ήταν λακωνικού τύπου.

Το δωμάτιο είχε διαστάσεις 6,50×3,10 μ. και το δάπεδό του αποτελούνταν από πολύχρωμα χαλίκια και βότσαλα, με λίγα όστρακα και μικρά κομμάτια κεραμίδων ανάμεσά τους, στρωμένα σε πατημένο χώμα. Τα δάπεδα στους δύο άλλους χώρους της οικίας, ανατολικά και νότια του προαναφερθέντος δωμα-

5. Για ανάλογη περίπτωση από το θεσσαλικό χώρο και συγκεκριμένα από το νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών, που χρονολογείται από τους ελληνιστικούς μέχρι τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 547-549.

6. Στο παράλιο νεκροταφείο της Ακάνθου κατά την ελληνιστική περίοδο είχαν ενταφιαστεί και οκτώ νεκροί με πέδες. Βλ. *ΑΑΑ* XIX (1986), σ. 178-184, όπου συγκεντρωμένη η βιβλιογραφία για παρόμοιες περιπτώσεις από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου και Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της Ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα. *Άνδρος και Χαλκιδική, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος, 23/8/1997*, Άνδρος 1998, σ. 93-137, ιδιαίτερα σ. 108 και 130, εικ. 26.

Εικ. 6. Φάρσαλα. Συμβολή των οδών Πλαστήρα και Κελευστού Μαυρογεώργου - Πρώην Ερμού. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

τίου, ήταν απλώς από πατημένο χώμα. Στο χώρο νότια του δωματίου βρέθηκε το κατώφλι μιας δίφυλλης πόρτας επικοινωνίας του σπιτιού με την αυλή, ενώ στη βορειοδυτική γωνία του ίδιου χώρου εντοπίστηκε κατά χώραν ένας πίθος.

Η αυλή στρωμένη με επάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα, χαλίκια, λατύπες, όστρακα και θραύσματα κεραμίδων διασχιζόταν από ένα λίθινο, ανοιχτό σκαφωτό αγωγό παροχέτευσης των ομβρίων υδάτων, ο οποίος ξεκινούσε από το δυτικό τοίχο της οικίας, κοντά στη βορειοδυτική γωνία του, και κατευθυνόταν προς ΝΔ. Κατασκευασμένος από ασβεστολιθικό υλικό, αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,60 μ. και το πλάτος του κυμαινόταν από 0,42 έως 0,50 μ.

Τέλος, στο βόρειο μισό του οικοπέδου εντοπίστηκαν σε διάφορα βάθη ταφές μεταβυζαντινής περιόδου, οι οποίες είχαν διαταράξει τα στρώματα της αρχαίας κατοίκησης. Πρόκειται για 11 ακτέριστες ταφές σε αβαθείς λάκκους.

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στο Μουσείο της Λάρισας μεταφέρθηκαν από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Εφορείας αρκετές αρχαιότητες, οι οποίες ήλθαν στο φως κατά την εκτέλεση διαφόρων γεωργικών ή οικοδομικών εργασιών και παραδόθηκαν από ιδιώτες ή αστυνομικές αρχές. Παρακάτω δίνονται τα στοιχεία των αξιολογότερων από αυτές.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

1. (ΑΕΜΛ 99/4). Άνω τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο σπασμένη δεξιά και αριστερά. Στο κάτω μέρος της επίστεψης φέρει την επιγραφή:

[_ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ πᾶσι] Θεοῖς Αἰνέας Νικόρ[ραιος]

Ύψ. 0,22, πλ. 0,27, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,01 μ.

Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

2. (ΑΕΜΛ 99/6). Ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο σπασμένη λοξά στο πάνω και το κάτω μέρος.

Ύψ. 1,10, πλ. 0,33, πάχ. 0,09 μ.

3. (ΑΕΜΛ 99/11). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της μέσα σε ρηχό ορθογώνιο βάθυσμα σώζει την επιγραφή:

Ἀγέλαος Λύκειος

Ύψ. 0,60, πλ. 0,50, πάχ. 0,11, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.

Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

4. (ΑΕΜΛ 2000/1). Ακέραιη τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει την επιγραφή:

Δαμαινέτα

Ύψ. 0,90, πλ. 0,45, πάχ. 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ.

Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

5. (ΑΕΜΛ 2000/6). Τμήμα μαρμάρινης πλάκας με ανάγλυφη παράσταση λέοντος.

Ύψ. 0,46, πλ. 0,64, πάχ. 0,07 μ.

6. (ΑΕΜΛ 2000/14). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει δεκάστιχη επιγραφή:

[_ _ _ _] ΙΟΝΤ [_]
[_ _ _ _] ΜΟΝΙΟΣ
[_ _ _] Ε [_ _ _]
[_ _ _] ΟΥΜΗΝ [_ _]
[_ _ _ _] ΙΝΤΗΝ
[_ _ _ _] ΟΝΕΔΩ
[_ _ _ _] ΚΑΙΑΙ [Ρ]
[_ _ _ _] ΥΤΟΥΠ [_]
[_ _ _] ΜΕΔΩ
[_ _ _] ΝΑΦ [_ _]

Ύψ. 0,20, πλ. 0,11, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,05 μ.

7. (ΑΕΜΛ 2000/15). Άνω τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Στο κάτω μέρος της επίστεψης φέρει την επιγραφή:

[_ _ _ _]ΑΛΛΙΠ[Π].

Στην κύρια όψη της σώζει πεντάστιχη επιγραφή:

Τοῦ ΔΙΟΝ [_ _ _ _]
[ταμιε] ὑοντος
[_ _ _] ΩΣ [_ τ] ἠν Π [Ρ]
ΝΟ [_] τήν [ΕΠ]
Ι [_] ΛΟΕΛ

Ύψ. 0,32, πλ. 0,23, πάχ. 0,16, ύψ. γραμμάτων 0,05-0,03 μ.

8. (ΑΕΜΛ 2000/16). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της σώζει τετράστιχη επιγραφή:

Μίκκος Θεο-
τίμα ἥρω-
ς Χρηστὲ Χ-
αῖρε

Ύψ. 0,30, πλ. 0,28, πάχ. 0,24, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,03 μ.

9. (ΑΕΜΛ 2000/17). Κάτω τμήμα πτυχών ενδύματος αγάλματος από λευκό μάρμαρο.
Ύψ. 0,39, πλ. 0,28, πάχ. 0,12 μ.
10. (ΑΕΜΛ 2000/19). Τμήμα πλίνθου από λευκό μάρμαρο με συμφυές τμήμα του αριστερού ανδρικού ποδιού που πατά στα ακροδάχτυλα.
Μήκ. 0,26, πλ. 0,39, πάχ. πλίνθου 0,06, ύψ. ποδιού 0,25 μ.

Νίκαια

11. (ΑΕΜΛ 2000/5). Τμήμα αναθηματικής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:
Ἀγάσιππος
Ἀγαθούνειος
Ύψ. 0,35, πλ. 0,23, πάχ. 0,07, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.
Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Άργισσα

12. (ΑΕΜΛ 99/5). Επίστεψη επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο, σπασμένη στην κορύφωση και στην αριστερή πλευρά της. Φέρει την επιγραφή:
Ἀλέξανδρος
Ύψ. 0,42, πλ. 0,52, πάχ. 0,11, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.
Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.
13. (ΑΕΜΛ 2000/20). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο, σπασμένη λοξά στο κάτω μέρος. Στην κύρια όψη της φέρει δύο ασπίδια και δίστιχη επιγραφή:
Κλεοπάτρα
Ἀχαιομενεία
Ύψ. 2, πλ. 0,61, πάχ. 0,22, ύψ. γραμμάτων 0,025-0,035μ.
Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Αναγέννηση

14. (ΑΕΜΛ 99/7). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο σπασμένη στο πάνω μέρος. Στο κάτω μέρος σώζει το έμβολο στήριξής της. Στην κύρια όψη φέρει οκτάστιχη επιγραφή και εγχάρακτη ερμαϊκή στήλη:
Λύκος Μ [ε]
λήτην
τὴν εἰδί-
αν γυναῖ-
κα μνείας
χάρειν
ἥρως Χρησ-
τὲ χαῖρε
Ύψ. 0,88, πλ. 0,41, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,05-0,08 μ.

Τύρναβος

Καστρί (αρχαία Φάλαννα)

15. (ΑΕΜΛ 99/1). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:
[ΑΓΑΣ] ικράτης ΔΗΜ [ΑΡΙ _ _ _ _]
Ύψ. 0,70, πλ. 0,45, πάχ. 0,23, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ.
Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.
16. (ΑΕΜΛ 99/2). Επιτύμβια στήλη με τοξωτή επίστεψη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Το κατώτατο τμήμα της είναι άπεργο. Στο άνω μέρος της κύριας όψης της φέρει δίστιχη επιγραφή:
Νικασιβούλαι ΧΑΡ [_] ΑΙ
μνᾶμα
Ύψ. 0,87, πλ. 0,45, πάχ. 0,24, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.
Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Δαμάσι (αρχαίες Μύλες)

17. (ΑΕΜΛ 99/3). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Κατά μήκος της αριστερής στενής πλευράς της σώζει τετράστιχη επιγραφή:
Φιλιστίδας Δ [_ _ _ _ _ _]
Γυρτούνιος Ασ [_ _ _ _ _ _]
ΟΙ Ἀστοβούλοι λειτορε[ύοντος]
Ἀστιποιείοι λειτορεύο[ντος]
Ύψ. 0,56, πλ. 0,58, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.
Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Κραννών

18. (ΑΕΜΛ 2000/2). Άνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο. Στην κύρια όψη της έχει ανάγλυφη διακόσμηση αναθηματικής ναϊσκόσχημης στήλης και δύο ρόδακες δεξιά και αριστερά του κεντρικού ακρωτηρίου.
Ύψ. 1,15, πλ. 0,65, πάχ. 0,19 μ.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Άτραξ

19. (ΑΕΜΛ 99/8). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει στο κάτω μέρος την επιγραφή:
[Εὐ]δαμίδας
Ύψ. 0,50, πλ. 0,36, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,04 μ.
Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.
20. (ΑΕΜΛ 99/9). Τμήμα επιτύμβιας στήλης με οξυκόρυφη επίστεψη από γκριζόλευκο μάρμαρο, σπασμένη στο κάτω μέρος, με την επιγραφή:
Λαδάμα
Ύψ. 0,51, πλ. 0,36, πάχ. 0,08, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.
Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

21. (ΑΕΜΛ 99/10). Αριστερό άνω τμήμα ενεπίγραφης στήλης με οριζόντια επίστεψη στην οποία φέρει την επιγραφή:

[Ε] λλανο [κράτεις]

Ύψ. 0,13, πλ. 0,14, πάχ. 0,04, ύψ. γραμμάτων 0,005-0,02 μ.

Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

22. (ΑΕΜΛ 99/11). Τμήμα τοξωτής επίστεψης επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο, από λευκό μάρμαρο.

Ύψ. 0,51, πλ. 0,25, πάχ. 0,19 μ.

23. (ΑΕΜΛ 2000/7). Τμήμα ενεπίγραφης ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης, από γκριζόλευκο μάρμαρο.

Ύψ. 0,62, πλ. 0,26, πάχ. 0,07 μ.

24. (ΑΕΜΛ 2000/9). Τμήμα αναθηματικής στήλης.

Ύψ. 0,17, πλ. 0,22, πάχ. 0,04 μ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΑΦΑΛΙΑΣ

7η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000 οι πιστώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού ήταν ανεπαρκείς για την κάλυψη των αναγκών της 7ης ΕΒΑ, της οποίας η αρμοδιότητα εκτείνεται σε έξι νομούς. Παρ' όλα αυτά η δραστηριότητα της Εφορείας υπήρξε έντονη, λόγω των εργασιών σε μνημεία και χώρους, οι δαπάνες των οποίων προέρχονται από το Γ' ΚΠΣ (ΠΕΠ). Το συνολικό έργο που περιγράφεται παρακάτω διεξήχθη από τις αρχαιολόγους της Εφορείας Α. Ντίνα, Σ. Σδρόλια, Κ. Μαντζανά, Β. Συθιακάκη, Κ. Φλώρου, Π. Φουντά και Ά. Γιαλούρη, η οποία αποσπάστηκε στην Εφορεία από τη 12η ΕΒΑ, τους αρχιτέκτονες Ι. Βλαχοστέργιο, Δ. Μπιτούλα, τον πολιτικό μηχανικό Χ. Τσιλιμίγκα, τους συντηρητές έργων τέχνης Α. Ντίνα, Σ. Σφέτσα, Ι. Σκοτεινιώτη, Κ. Χρυσόπουλο, Κ. Κορμάζο, Δ. Μαλτέζο, Κ. Δασκαλόπουλο και τον πτυχιούχο των ΤΕΙ Μ. Μητσάτσικα. Επίσης, ιδιαιτέρως συνέβαλαν στο έργο της Εφορείας οι σχεδιάστριες Φ. Κυριάκη, Β. Σιούρα και Γ. Παρδάλη, καθώς και τα ολιγομελή συνεργεία αναστήλωσης. Ιδιαιτέρως σημαντική υπήρξε η προσφορά και του έκτακτου προσωπικού από αρχαιολόγους, διοικητικούς, σχεδιαστές, λογιστές κ.ά.

Τον Οκτώβριο του 2000 η Εφορεία διοργάνωσε συνέδριο με θέμα «Η Ευρυτανία και τα μνημεία της», που έγινε στο Καρπενήσι και στο οποίο συμμετείχαν με ανακοινώσεις αρχαιολόγοι, μηχανικοί και συντηρητές της Εφορείας.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Υπάτη

Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας

Το Νοέμβριο του 2000 ξεκίνησαν εργασίες διαμόρφωσης στο ισόγειο του κτιρίου των αποκαλούμενων «Καποδιστριακών Στρατώνων» Υπάτης, που πρόκειται να στεγάσει το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας. Όπως προέβλεπε η σχετική μελέτη, ξεκίνησαν οι εργασίες αναδιαμόρφωσης των βοηθητικών χώρων, που περιλαμβάνουν τη δημιουργία μικρού ξενώνα και εργαστηρίου συντήρησης. Για την εκτέλεση των εργασιών προσελήφθη επιβλέπων αρχιτέκτονας μηχανικός από τη Λαμία, καθώς και συνεργείο πέντε ατόμων από την Υπάτη. Παράλληλα, ανατέθηκε σε μηχανολόγο μηχανικό η εκπόνηση μελέτης εγκατάστασης κλιματισμού και έγινε προμήθεια καταγραφικών μέσων για τη μέτρηση της σχετικής υγρασίας-θερμοκρασίας και των συνθηκών φωτισμού στους εκθεσιακούς χώρους. Επίσης, εκπονείται η μελέτη εφαρμογής για τους εκθεσιακούς χώρους από την αρχιτέκτονα μηχανικό της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων Α. Παρίση σε συνεργασία με την 7η ΕΒΑ. Η επίβλεψη των εργασιών πραγματοποιείται από την 7η ΕΒΑ σε συνεργασία με το Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων του ΥΠΠΟ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Για δεύτερη συνεχή χρονιά στη γέφυρα του Πορταϊκού ποταμού στην Πύλη Τρικάλων πραγματοποιήθηκαν οι εκδηλώσεις με θέμα «Κάτω από το Φως του Φεγγαριού», με συμμετοχή του συγκροτήματος του Γ. Κούτρα και μεγάλη προσέλευση του κοινού.

Στο πλαίσιο των «Ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς» η Εφορεία σε συνεργασία με το ΤΕΕ/Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας και του ΥΠΕΧΩΔΕ/ΕΥΔΕ Αχελώου διοργάνωσε ημερίδα με θέμα «Το Αθάνατο Νερό ... Αχελώου Κληρονομιά» σε αίθουσα του Ξενοδοχείου Πύλη στην Πύλη Τρικάλων, η οποία περιελάμβανε ομιλίες με θέματα τον Αχελώο, την ιστορία και τους θρύλους γύρω από αυτόν, τα μνημεία και τις αρχαιότητες που συναντά κανείς στην ευρύτερη περιοχή του, τα έργα που εκτελούνται στο πλαίσιο της εκτροπής του άνω ρου του Αχελώου. Επίσης, κατά τη διάρκεια της ημερίδας λειτουργούσε φωτογραφική έκθεση των μνημείων που εντοπίζονται στην περιοχή του Αχελώου και κυρίως της Μονής Αγίου Γεωργίου Μυροφύλλου, η οποία σύμφωνα με τη σχετική μελέτη και βάσει της Υπουργικής Απόφασης αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ Β1/Φ32/53451/1544, με την οποία οριοθετήθηκαν τα έργα εκτροπής του άνω ρου του Αχελώου, πρόκειται να κατακλυστεί. Τέλος, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο φράγμα Δρακότρυπας. Από πλευράς της Εφορείας ομιλητής ήταν ο προϊστάμενός της Λ. Δεριζιώτης, που ανέπτυξε το θέμα «Μνημεία-σταθμοί στην τοπική και ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, συνδεδεμένα με τον Αχελώο ποταμό και τα έργα εκτροπής του». Αξίζει να σημειωθεί ότι η ημερίδα είχε τεράστια επιτυχία και κατά ένα μέρος οφείλεται και στους χορηγούς (Δήμο, Κοινοπραξίες Τεχνικών Εταιρειών, ιδιώτες κ.ά.)

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

Στις 23 Ιουλίου 2000 έλαβε χώρα, σε συνεργασία της Μητροπόλεως Δημητριάδος και Αλμυρού και της Εφορείας, στη Βασιλική Αγίου Δημητρίου των Φθιωτίδων Θηβών «Ασματικός Εσπερινός» επ' ευκαιρία του εορτασμού του Ιωβηλαίου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Τσαρίτσανη

Ναός Αγίου Παντελεήμονος

Μονόχωρος ναός κεραμοσκεπής, με νάρθηκα στη δυτική και τη νότια πλευρά σε σχήμα Γ, που στεγάζεται με αρκετά χαμηλότερη στέγη. Χρονολογείται στο 1702 και οι τοιχογραφίες στο 1704. Στη νοτιοανατολική πλευρά του ναού βρίσκεται το παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής που χρονολογείται στο 1714. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντικατάστασης της στέγης του ναού με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού της Εφορείας Δ. Μπιτούλα.

Ναός Αγίων Αναργύρων

Μονόχωρος ναός που καλύπτεται με τετράριχτη στέγη. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται στο 17ο αιώνα. Πολύ αξιόλογο είναι το τέμπλο του ναού. Στη βόρεια πλευρά υπάρχει παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο. Αντικαταστάθηκε η στέγη του ναού, καθώς και της στοάς στη νότια πλευρά. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού της Εφορείας Δ. Μπιτούλα.

Πολυδένδρι

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Μονόχωρος ναός[1] που καλύπτεται από δίριχτη στέγη. Χρονολογείται από επιγραφή στο 1568. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17ου αιώνα, αλλά σε ορισμένα σημεία διακρίνεται δεύτερο στρώμα που πιθανώς ανάγεται στο 16ο αιώνα. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες υποθεμελίωσης στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του ναού, αντικαταστάθηκε η στέγη και τοποθετήθηκε νέα ξύλινη οροφή με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού της Εφορείας Δ. Μπιτούλα.

Σκήτη

Ναός Αγίου Αθανασίου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι στερεωτικές εργασίες. Αρμολογήθηκε ο ναός και αντικαταστάθηκε η στέγη. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα μηχανικού Δ. Μπιτούλα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

Δομένικο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Με βάση τη μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό της Εφορείας Δ. Μπιτούλα αποκαταστάθηκαν τα δάπεδα του κυρίως ναού και του νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου με επανατοποθέτηση των πλακών που είχαν αφαιρεθεί από το αρχικό δάπεδο. Η στάθμη του δαπέδου υποβιβάστηκε ελαφρά σε σχέση με την αρχική, προκειμένου να αναδειχθούν ιστορικά στοιχεία του μνημείου που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή, όπως οι ενεπίγραφες πλάκες που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στα βάθρα των κιόνων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μετέωρα

Μονή Αγίας Τριάδος

Στη μονή ξεκίνησαν οι εργασίες διαμόρφωσης του ανώτερου τμήματος του δρόμου προσπέλασης και το χτίσιμο του στηθαίου άναντα και κάταντα του δρόμου από κροκαλοπαγή πέτρα της περιοχής.

Κατεβαίνοντας, αμέσως μετά την πρώτη στροφή του δρόμου προσπέλασης, κατασκευάστηκε τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα, μήκ. 30 μ., που λειτουργεί ως αναλημματικός τοίχος. Η εμφανής πλευρά του τοιχίου επενδύθηκε με κροκαλοπαγή πέτρα της περιοχής.

Η διευθέτηση των ομβρίων υδάτων επιτεύχθηκε με την κατασκευή ρείθρου από τσιμεντοκονία στην εξωτερική πλευρά του στηθαίου άναντα του δρόμου.

Μονή Αγίου Στεφάνου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης της τοιχοποιίας της ανατολικής εξωτερικής πλευράς της παλαιάς Τράπεζας και του εξωνάρθηκα δυτικά του ναού με την εφαρμογή ενεμάτων.

Στο εσωτερικό της παλαιάς εστίας (φωπάναμα), που βρίσκεται στο κέντρο της ανατολικής πτέρυγας με πρόσβαση από την

1. Τ. Κουμουλίδης - Λ. Δεριζιώτης, *Εκκλησίες της Αγιάς Λαρίσης*, Αθήνα 1985, σ. 146-147.

εσωτερική αυλή, έγινε ήπιος καθαρισμός της τοιχοποιίας από την αιθάλη με υδροαμμοβολή μέχρι τη γένεση του τρούλου. Η τοιχοποιία του φωτανάματος έως τη γένεση του τρούλου είναι από ασβεστόλιθο, ενώ ο τρούλος είναι κατασκευασμένος από πωρόλιθο.

Στη βάση του τρούλου επανατοποθετήθηκαν οι ξύλινοι ελκυστήρες από ξύλο καστανιάς. Έγινε αποκατάσταση των ξύλινων διαζωμάτων (ξυλοδεσιών) που βρίσκονται στη βάση της τοιχοποιίας.

Το εσωράχιο της πόρτας καθαρίστηκε από την τσιμεντοκονία και εμφανίστηκε το τοξωτό υπέρθυρο. Ακολούθησαν προσεκτικοί καθαρισμοί των αρμών και αρμολόγημα.

Μονή Μεγάλου Μετεώρου

Στον ισόγειο χώρο του γηροκομείου-νοσοκομείου συνεχίζονται οι εργασίες αποκατάστασης του μουσείου από το συνεργείο, υπό την εποπτεία του προϊστάμενου της 7ης ΕΒΑ Λ. Δεριζιώτη. Στον όροφο του μουσείου τοποθετήθηκε από το συνεργείο το τετρακιόνιο από γκρίζο ψαμμίτη το οποίο υποβαστάζει, με τη βοήθεια τεσσάρων τόξων και σφαιρικού θόλου, φάρο που καταλήγει σε πυργίσκο. Ολοκληρώθηκαν η οροφή που φέρει οκτώ πλευρικά σταυροθόλια από συμπαγή τούβλα, τα οποία καλύπτουν το τμήμα γύρω από το τετρακιόνιο, καθώς και η ξύλινη στέγη με επικάλυψη κεραμιδιών βυζαντινού τύπου.

Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά

Στην ανατολική πλευρά της μονής κατασκευάστηκε μικρό στέγαστρο με εξώστη από ξύλο καστανιάς και επικάλυψη κεραμιδιών βυζαντινού τύπου που καλύπτει την πόρτα της μονής και την προστατεύει από τη βροχή, τον αέρα και τον ήλιο.

Στα μέσα της διαδρομής προς την άνοδο για τη μονή κατασκευάστηκε δίφυλλη θύρα από ξύλο καστανιάς στηριζόμενη σε δύο λιθόκτιστες κολόνες. Η κατασκευή φέρει ξύλινο στέγαστρο με επικάλυψη κεραμιδιών βυζαντινού τύπου.

Μονή Βαρλαάμ

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες από το συνεργείο, για τη βελτίωση της κλίμακας στο βράχο. Το πέτρινο στηθαίο διατηρήθηκε, ενώ όπου ήταν κατεστραμμένο ανακατασκευάστηκε τοπικά και καλύφθηκε με τσιμεντοκονία για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων. Οι βαθμίδες καλύφθηκαν με πέτρες Πηλίου. Οι πέτρες που κάλυπταν τις βαθμίδες επαναχρησιμοποιήθηκαν.

Τις εργασίες στις μονές των Μετεώρων επέβλεπε ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Χ. Τσιλιμίγκας και η επί συμβάσει αρχιτέκτονας Σ. Σαπουνά.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

Τρίκαλα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Πρόκειται για τρίκλιτο ναΰδριο με μεταγενέστερο νάρθηκα στη δυτική πλευρά και, επίσης, μεταγενέστερη προσθήκη κατά μήκος του ναού στη βόρεια πλευρά. Εσωτερικά φέρει τοιχογραφίες στο Ιερό, ενώ σπαράγματα αυτών υπάρχουν και στους κίονες και σε μερικά σημεία των τοξοστοιχιών που συνδέουν αυτούς. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 16ου-αρχές του 17ου αιώνα[2].

Βάσει μελέτης που συνέταξε η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Τρικκαίων και με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού της Εφορείας Χ. Τσιλιμίγκα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: α) καθαιρέθηκε το μεταγενέστερο επίχρισμα από την ανατολική εξωτερική πλευρά του ναού, με σκοπό να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη ρηγματώσεων, η έκταση και το εύρος αυτών, καθώς επίσης και ο τρόπος δομής της τοιχοποιίας, η ύπαρξη ή μη συνδετικού κονιάματος και β) πραγματοποιήθηκε διερευνητική τομή στη στέγη του ναού για να διαπιστωθεί η κατάσταση των υφιστάμενων ζευκτών και εν συνεχεία ολική ανακατασκευή της στέγης και επικεράμωση αυτής με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Σταγιάδες

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μονή Σταγιάδων)

Το καθολικό της μονής βρίσκεται στο κέντρο του περιβόλου που σχηματίζουν τα κελιά και οι βοηθητικοί χώροι της μονής και ακολουθεί τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με νάρθηκα και εξωνάρθηκα στη δυτική πλευρά. Το Ιερό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο 17ο αιώνα, ενώ εκείνες του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα πρέπει σύμφωνα με επιγραφή κάτω από το παράθυρο του νάρθηκα να φιλοτεχνήθηκαν από Χιοναδίτες ζωγράφους μεταξύ των ετών 1751-1784.

Βάσει αρχιτεκτονικής μελέτης που συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Σ. Βογιατζή και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ με την υπ' αριθ. ΔΑΒΜΜ/19800/963/4.8.1999 απόφαση, πραγματοποιήθηκαν, από συνεργείο της μονής και με την επίβλεψη της Εφορείας, εργασίες αντικατάστασης της στέγης του καθολικού.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

2. Κ. Μαντζανά, Μεταβυζαντινοί ναοί της πόλεως των Τρικάλων, *Πρακτικά Ιου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα, 6-8 Νοεμβρίου 1987, Τρικαλινά* 8 (1988), σ. 319-340.

Εικ. 1. Φανάρι. Φρούριο. Άποψη της βόρειας πλευράς.

Εικ. 2. Νεράιδα Δολόπων. Μονή Γεννήσεως Θεοτόκου. Άποψη του ναού μετά τις στερεωτικές εργασίες.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Φανάρι

Φρούριο

Συνεχίστηκε η επισκευή με εργασίες καθαρισμού και αρμολογήματος στη βόρεια (Εικ. 1) και την ανατολική πλευρά. Σε αρκετά σημεία της στέψης της ανατολικής πλευράς βρέθηκε η διαμόρφωση του περιδρόμου και αρμολογήθηκε με αδιάβροχο κονίαμα.

Καταφύγι

Μονή Πέτρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του καθολικού με την ολοκλήρωση των εμφράξεων των ρωγμών και την κατασκευή αρμολογημάτων για την προστασία και την αισθητική αποκατάσταση του μνημείου.

Μεσενικόλας

Μονή Κορώνας

Με μελέτη του πολιτικού μηχανικού Χ. Τσιλιμίγκα, πραγματοποιήθηκε επισκευή της στέγης του νάρθηκα του καθολικού, που χρονολογείται στο 16ο αιώνα. Αφαιρέθηκε η ξύλινη στέγη, καθαρίστηκε και επισκευάστηκε η θολοδομία και αποκαταστάθηκε η αρχική μορφή της στέγης που είχε αλλοιωθεί μετά την προσθήκη, το 1930, του εξωνάρθηκα με τους δύο τρουλίσκους.

Νεράιδα Δολόπων

Μονή Γεννήσεως Θεοτόκου

Πρόκειται για καθολικό ξυλόστεγο τρίκογχης μορφής, που ανακαινίστηκε, σύμφωνα με επιγραφή, στα 1608. Μετά τη μελέτη του πολιτικού μηχανικού Χ. Τσιλιμίγκα, έγιναν στερεωτικές εργασίες που περιέλαβαν τα παρακάτω:

Αφαιρέθηκε η φθαρμένη στέγη, αφού λήφθηκαν μέτρα προστασίας των τοιχογραφιών, και κατασκευάστηκε σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα στο ανώτερο μέρος των τοίχων, το οποίο εξωτερικά επενδύθηκε με λιθοδομή και εσωτερικά επιχρίστηκε. Στη συνέχεια, κατασκευάστηκε νέα στέγη, καθαρίστηκε η λιθοδομή από τα νεότερα επιχρίσματα και αρμολογήθηκε (Εικ. 2). Ερευνήθηκε το υπόστρωμα του παλαιού δαπέδου και κατασκευάστηκε νέο από ακανόνιστες λιθόπλακες. Έγιναν, επίσης, εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσης με κατασκευή παραθεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα, καθώς και κατάλληλη διαμόρφωση των κλίσεων του εδάφους εξωτερικά για την αποφυγή της εισόδου υγρασίας στο μνημείο.

Καλογριανά

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Έγινε αποκατάσταση της στέγης, καθώς και αρμολογήματα. Ο ναός χρονολογείται στο 18ο αιώνα.

Οι παραπάνω εργασίες στο Νομό Καρδίτσας χρηματοδοτήθηκαν από τη Νομαρχία Καρδίτσας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ

Στα εργαστήρια της Λάρισας και του Βόλου έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

α) Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των αποσπασθέντων τμημάτων τοιχογραφιών από την Άνω Μονή Ξενιάς Αλμυρού (1662) (Εικ. 3) και επανατοποθετήθηκαν στη θέση τους, οπότε ολο-

Εικ. 3. Άνω Μονή Ξενιάς Αλμυρού. Τοιχογραφία μετά τη συντήρηση.

Εικ. 4. Κάτω Μονή Ξενιάς Αλμυρού. Εικόνα αγίου Αθανασίου μετά τη συντήρηση.

κληρώθηκε η αποκατάσταση του μνημείου στην αρχική του μορφή, καθώς είχε υποστεί σοβαρές φθορές από τους σεισμούς του 1980[3].

β) Συνεχίστηκε η συντήρηση εικόνων από τη συλλογή της Κάτω Μονής Ξενιάς Αλμυρού. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται εικόνα των αγίων Πάντων με υπογραφή *Χειρ Ἀντωνίου Ἀγοραστοῦ τοῦ Κρητός*. Επίσης, συντηρήθηκε σύνολο αξιόλογων εικόνων τέμπλου των αρχών του 18ου αιώνα, όπως εικόνα

Εικ. 5. Λιβάδι Σκοπέλου. Ναός Ζωοδόχου Πηγής. Λεπτομέρεια της ομώνυμης εικόνας.

Προδρόμου με χρονολογία 1707 και εικόνα αγίου Αθανασίου (Εικ. 4) που έχουν επηρεαστεί από τους κρητικούς ζωγράφους που δούλεψαν στην περιοχή στα τέλη του 17ου αιώνα, όπως ο προαναφερθείς καλλιτέχνης.

γ) Εικόνα Ζωοδόχου Πηγής από τον ομώνυμο ναό στο Λιβάδι Σκοπέλου, ιδιοκτησίας Ε. Τσιούλη. Η εικόνα, εντυπωσιακών διαστάσεων (2,01×1,02 μ.) φέρει, επίσης, υπογραφή: *Χειρ Ἀντωνίου Ἀγοραστοῦ τοῦ Κρητὸς ΑΧΟΑ* (1671) (Εικ. 5). Πρόκειται για συνδυασμό του θέματος της Ζωοδόχου Πηγής με εκείνο του Άνωθεν οι Προφήται, το οποίο συνοδεύει τη μορφή της Παναγίας. Με τη συντήρηση των παραπάνω έργων διευρύνονται οι γνώσεις για τον πολύ δραστήριο αυτό ζωγράφο, εικόνες του οποίου απαντούν στη Σκόπελο, τη Μαγνησία, τον Τύρναβο και τη Μονή Αγάθωνος.

δ) Συντηρήθηκαν εικόνες από τα Βραγγιανά Νομού Ευρυτανίας και συγκεκριμένα από το ναό Αγίου Ιωάννη Θεολόγου μία εικόνα του επώνυμου αγίου ένθρονου, του 16ου αιώνα, εικόνα δύο ιεραρχών της ίδιας εποχής, εικόνα αγίου Αθανασίου και βημόθυρο (τα δύο τελευταία του 17ου αιώνα). Επίσης, από τη συλλογή εικόνων Αγίου Γεωργίου συντηρήθηκαν αρκετά έργα 16ου-17ου αιώνα, όπως εικόνα Θεοτόκου βρεφοκρατούσας, με έξεργο ανάγλυφο φωτοστέφανο (Εικ. 6).

Στον ίδιο οικισμό έγιναν τοπικές στερεώσεις και καθαρισμοί στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, που χρονολογούνται στα 1646 (του κυρίως ναού) και στα 1649 (του νάρθηκα)[4].

ε) Μεταφέρθηκε στο εργαστήριο για συντήρηση η πεντάπτυχη εικόνα από το ναό της Παναγίας στο Καρπενήσι, που φέρει τη χρονολογία 1625[5]. Τις μεγαλύτερες φθορές έφερε η πρόσοψη του πεντάπτυχου, όπου είχε επικαθήσει στρώμα από κεριά και λάδια. Η εικόνα διατηρείται σε καλή κατάσταση και αποτελεί αξιόλογο έργο δύο τουλάχιστον καλλιτεχνών, από τους οποίους ο ένας φιλοτέχνησε την παράσταση του Ευαγγελισμού (Εικ. 7) στην πρόσοψη, καθώς και την επίστεψη του

3. Στοιχεία για τις τοιχογραφίες αυτές που έγιναν από το ζωγράφο Ιωάννη, βλ. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1985, αριθ. 68-69.

4. Για τις τοιχογραφίες αυτές, βλ. Σ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα* (αδημ. διδ. δ.), Ιωάννινα 2000.

5. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, Πίν. 66β.

Εικ. 6. Βραγγιανά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εικόνα Θεοτόκου βρεφοκρατούσας πριν από τη συντήρηση.

εσωτερικού με τη Δέηση και τις μορφές των τεσσάρων ευαγγελιστών, ενώ ο άλλος τις υπόλοιπες παραστάσεις.

στ) Από το ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αγριελιά Τρικάλων συντηρήθηκαν, επίσης, τέσσερις εικόνες.

Τέλος, επιτόπιες εργασίες έγιναν στα παρακάτω μνημεία:

Συντηρήθηκε ο διάκοσμος του ναού του Αγίου Αθανασίου στην Καρύτσα Νομού Λάρισας (18ος αιώνας) αμέσως μετά την ολοκλήρωση των κτιριακών εργασιών. Οι τοιχογραφίες αυτές είχαν υποστεί μεγάλες φθορές και χρειάστηκαν εκτεταμένα πρεσαρίσματα και καθαρισμούς από νεότερα επιχρίσματα ασβέστου.

Συντηρήθηκε ο διάκοσμος του Αγίου Κωνσταντίνου στην Κοιλάδα Νομού Λάρισας (19ου αιώνα), που ήταν πολύ μαυρισμένος, με συνέπεια να μη διακρίνονται τα θέματα.

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας (1625)[6].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

Στο Νομό Μαγνησίας πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού όλων των χώρων και των ανεσκαμμένων μνημείων στα Παληά Βόλου, σχεδίαση και καταγραφή ευρημάτων ανασκαφών, καθαρισμός των παλαιοχριστιανικών βασιλικών Δημητριάδας και Πλατανιδίων, επίσκεψη και εξέταση μνημείων Ζαγοράς, Αργαλαστής, Νταμούχαρης, Μηλεών, Βυζίτσας, Συκής, Λαύκου Προμυρίου, Χόρτου, Μηλίνας, Πλατανιδίων, Καναλίων, Αχιλλείου, Πτελεού, Τρικερίου και Σκοπέλου.

Στις Φθιώτιδες Θήβες έγινε τοπογραφική αποτύπωση τμη-

Εικ. 7. Καρπενήσι. Ναός της Παναγίας. Η παράσταση του Ευαγγελισμού στην πρόσοψη πεντάπτυχης εικόνας.

μάτων του αρχαιολογικού χώρου της Νέας Αγχιάλου (οριοθετημένος χώρος που περιλαμβάνει το λόφο με την ακρόπολη Πυράσου, τη βασιλική Επισκόπου Ελπιδίου και το συγκρότημα κοσμικού κτιρίου, όπως και οριοθετημένος χώρος που περιλαμβάνει τη βασιλική Αγίου Δημητρίου και αστικά κτίρια), καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου και των ανεσκαμμένων μνημείων και ψεκασμός για την καταπολέμηση της άγριας βλάστησης, κατά την οποία περισυνελέγησαν 100 χάλκινα νομίσματα, ανακατασκευή των φθαρμένων τμημάτων της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου και κάλυψη με πλαστικά φύλλα και άμμο των ψηφιδωτών δαπέδων των βασιλικών για προστασία από τις καιρικές συνθήκες. Επίσης, καταγράφηκαν και σχεδιάστηκαν τα ευρήματα από τις συστηματικές και σωστικές ανασκαφές της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Τέλος, ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή της στέγης και τμημάτων τοιχοποιίας του φυλακίου του αρχαιολογικού χώρου Νέας Αγχιάλου (Εικ. 8).

Στα εργαστήρια της Εφορείας στη Νέα Αγχίαλο συντηρήθηκαν αποκολλημένα ψηφιδωτά από τα δάπεδα του συγκροτήματος των τριών βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου, συγκολλήθηκαν τα λίθινα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών της Εφορείας που εκτελούνται στη Νέα Αγχίαλο, συντηρήθηκαν μεταλλικά αντικείμενα (νομίσματα, ελάσματα) από τις ανασκαφές

6. Για το μνημείο, βλ. Σδρόλια, ό.π.

Εικ. 8. Νέα Αγχίαλος. Το φυλάκιο του αρχαιολογικού χώρου μετά τις εργασίες επισκευής.

Εικ. 9. Σκήτη. Ναός Αγίου Αθανασίου.

που πραγματοποιούνται από την Εφορεία (Σούρπης, Παλαιών Βόλου, Νέας Αγχιάλου), συντηρήθηκαν κοσμήματα προερχόμενα από το βυζαντινό νεκροταφείο του Αερινού Νομού Μαγνησίας, συγκολλήθηκαν αμφορείς από σωστικές ανασκαφές Νέας Αγχιάλου και, τέλος, άρχισε η συντήρηση των πίθων που βρίσκονται ανατολικά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

Τα ψηφιδωτά τεμάχια που αποκαλύφθηκαν το 1996 κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσώνος, αφού συντηρήθηκαν, επανατοποθετήθηκαν, ενσωματωμένα αυτή τη φορά στο νέο δάπεδο, έτσι ώστε να είναι ορατά από τους επισκέπτες του μνημείου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Σκήτη

Ναός Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται στην ανατολική άκρη του οικισμού. Μετά από χρόνια εγκατάλειψης, αφού υπέστη ολική κατάρρευση της στέγης και μέρους του δυτικού τοίχου, ειδοποιήθηκε η Εφορεία για περισυλλογή τμημάτων τοιχογραφιών και του τέμπλου. Ο ναός είναι μονόχωρο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 15×5,70 μ., με μία εξέχουσα κόγχη στα ανατολικά, τρίπλευρη. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή ενισχυμένη με ξυλοδεσιές. Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά και επιστέφεται από μικρή κόγχη με την τοιχογραφία του αγίου Αθανασίου και τη χρονολογία 1871 (Εικ. 9). Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου σώζονται τοιχογραφίες, ενώ δεν διακρίνονται ίχνη τους στα δυτικά ούτε κάτω από τα επιχρίσματα. Το στοιχείο αυτό και το δυσανάλογο μήκος του κτιρίου οδηγεί στην υπόθεση ότι το δυτικό τμήμα αποτελεί μεταγενέστερη επέκταση και χρησίμευε ως νάρθηκας.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα διατάσσεται σε τρεις ζώνες, που περιλαμβάνουν διακοσμητική ποδέα, ολόσωμους αγίους και ευαγγελικές σκηνές. Σώζονται λίγες σκηνές, κυρίως από τον κύκλο των Παθών και λίγες μορφές σε κακή κατάσταση. Ανάμεσα στις τελευταίες έχει ενταχθεί ο όσιος Συμεών ως κτήτωρ ναού, που θα πρέπει να ταυτιστεί με τον τοπικό όσιο Συμεών τον ανυπόδητο και μονοχίτωνα που καταγόταν από το Βαθύρεμα της Αγιάς, τον κτήτορα της μονής Φλαμουρίου. Οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν κατά προσέγγιση στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αιώνα.

Το τέμπλο αποτελείται από απλές ξύλινες σανίδες και φέρει θέσεις για πέντε δεσποτικές εικόνες από τις οποίες σώζονται οι τέσσερις, ενώ πάνω υπάρχει η σειρά της Μεγάλης Δέησης. Χρονολογούνται στην ίδια εποχή με τις τοιχογραφίες και μεταφέρθηκαν για φύλαξη στον ενοριακό ναό της Αγίας Τριάδος.

Καταρτίστηκε μελέτη και προγραμματίστηκε η άμεση έναρξη στερεωτικών εργασιών με χρηματοδότηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

Κουτσόχερο

Ναός Αγίου Νικολάου

Μικρός, μονόχωρος ξυλόστεγος ναός, διαστ. 11,30×6,15 μ., με ημικυκλική κόγχη στην ανατολική πλευρά. Στα δυτικά του κυρίως ναού υπάρχει υπερυψωμένος κατά δύο κλίμακες νάρ-

θηκας-γυναικωνίτης, ο οποίος χωρίζεται από τον κυρίως ναό με πρόχειρο ξύλινο στηθαίο. Η Αγία Τράπεζα είναι κατασκευασμένη με τμήμα δωρικού κίονα, μεγάλης διαμέτρου και μέγ. ύψ. 0,70 μ., και ορθογώνιο γωνιόλιθο, διαστ. 1,40×0,75 μ., που προέρχονται από αρχαίο κτίριο.

Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού διατηρούνται οι δύο ανώτερες ζώνες. Στην κάτω ζώνη απεικονίζονται ολόγυρα άγιοι. Η ζώνη των αγίων συνεχίζεται και στο νάρθηκα-γυναικωνίτη. Στην άνω ζώνη, στο χώρο του κυρίως ναού απεικονίζεται χριστολογικός κύκλος, ενώ στο χώρο του νάρθηκα μορφές αγίων, κυρίως γυναικών. Στην κόγχη του Ιερού απεικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας και κάτω οι ιεράρχες.

Το τέμπλο είναι απλό ξύλινο με δεσποτικές εικόνες του αγίου Γεωργίου, της Παναγίας Ελεούσας (1864), του Χριστού Παντοκράτορα, του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (1894) και του αγίου Νικολάου (1838).

Εικ. 10. Φαλάνη. Ναός Αγίου Νικολάου.

Κραννών

Ναός Αγίου Αθανασίου

Δίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με εξέχουσα ημικυκλική κόγχη στην ανατολική πλευρά. Τα κλίτη, από τα οποία το βόρειο είναι στενότερο από το νότιο, χωρίζονται με τοξοστοιχία. Μολονότι ο ναός έχει δεχθεί επισκευές που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή, διατηρεί αξιόλογο τοιχογραφικό σύνολο που χρονολογείται στο 18ο αιώνα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι διατεταγμένος σε τέσσερις ζώνες που περιλαμβάνουν: μίμηση ορθομαρμάρωσης, ολόσωμους αγίους και προφήτες, μετάλλια με μορφές αγίων και ευαγγελικές σκηνές. Στο χώρο του Ιερού απεικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας και οι ιεράρχες.

Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο με εννέα δεσποτικές εικόνες, από τις οποίες οι τέσσερις φέρουν χρονολογία 1785. Στο επιστύλιο του τέμπλου υπάρχουν δύο σειρές εικόνων με Δωδεκάορτο και θαύματα στην κάτω σειρά και αποστολικό στην άνω.

Το κωδωνοστάσιο του ναού χτίστηκε το 1892. Είναι ελεύθερο και αποτελείται από ισόγειο και δύο ορόφους. Είναι χτισμένο με πελεκητούς λίθους. Η είσοδος βρίσκεται στη νότια πλευρά και φέρει ενεπίγραφο υπέρθυρο.

ΑΝΝΑ ΠΑΛΟΥΡΗ

Φαλάνη

Ναός Αγίου Νικολάου

Είναι ο κοιμητηριακός ναός του χωριού. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, με στοά στη νότια πλευρά και χαμηλό, πλινθόκτιστο κωδωνοστάσιο προσκολλημένο στη νοτιοδυτική γωνία (Εικ. 10). Οι κίονες των δύο τοξοστοιχιών είναι ξύλινοι, επιχρισμένοι με γύψο και ασβέστη. Στο Ιερό αντί για κίονες υπάρχουν πεσσοί, στους οποίους στηρίζεται το τέμπλο. Η οροφή είναι ξύλινη, ζωγραφισμένη με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Το τέμπλο είναι επίσης ξύλινο, ζωγραφιστό με σύγχρονες δεσποτικές εικόνες. Οι εικόνες του επιστυλίου δεν υπάρχουν.

Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από την είσοδο του ναού χρονολογούνται στα 1862. Ο διάκοσμος είναι διατεταγμένος σε τρεις ζώνες. Στην κάτω ζώνη απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, στη μεσαία άγιοι σε μετάλλια που κοσμούνται από κληματίδες και στην άνω οι 24 Οίκοι του Ακάθιστου Ύμνου, που αρχίζουν από το ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου. Στο μεσαίο κλίτος επάνω από τις τοξοστοιχίες αναπτύσσονται σκηνές από το Δωδεκάορτο.

Αγιά

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Σταυροειδής ναός με τρούλο. Σύμφωνα με επιγραφή στο βόρειο τοίχο και μια δεύτερη εξωτερικά της κόγχης, ο ναός ανηγέρθη το 1860. Φέρει ξυλόγλυπτο τέμπλο. Καταγράφηκαν οι εικόνες του ναού και συγκεκριμένα οι δεσποτικές εικόνες, οι εικόνες του Δωδεκαόρτου (στο επιστύλιο του τέμπλου), οι εικόνες από τα δύο εικονοστάσια του ναού, φορητές εικόνες και κειμήλια και οι εικόνες που φυλάσσονται στο γυναικωνίτη του ναού.

Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Καταγράφηκαν οι εικόνες του ναού[7] και του παρεκκλησίου των Αγίων Αναργύρων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

7. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 310. Κουμουλίδης - Δεριζιώτης, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 121-127.

Εικ. 11. Ασπροκκλησιά. Ναός της Παναγίας.

Εικ. 12. Ασπροκκλησιά. Ναός της Παναγίας. Λεπτομέρεια του τοιχογραφικού διακόσμου.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Ασπροκκλησιά

Ναός της Παναγίας

Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα με ημικυκλική κόγχη ιερού, το οποίο καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα (Εικ. 11). Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται με επιγραφή στα 1781, το νεότερο στρώμα, ενώ στα τύμπανα των αψιδωμάτων διακρίνονται και άλλα δύο στρώματα (Εικ. 12). Από το πρώτο στρώμα, στην κόγχη του Ιερού, διακρίνονται τμήματα από τα κάτω άκρα των μορφών ιεραρχών, ενώ στο ανατολικό αψίδωμα και δίπλα στη μορφή του αγίου Κωνσταντίνου διακρίνεται το κεφάλι ενός αγίου. Δύο, επίσης, στρώματα διακρίνονται και στη δυτική εξωτερική πλευρά[8].

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό που έχει δεχθεί νεότερες επεμβάσεις, όπως εξωτερικό επίχρισμα, επικεράμωση της στέγης κτλ. Εσωτερικά διασώζει τοιχογραφίες στο Ιερό, στη δυτική εσωτερική και την εξωτερική πλευρά. Τόσο στο Ιερό, όσο και στη δυτική πλευρά διακρίνεται η ύπαρξη και άλλων στρωμάτων με πιθανή χρονολόγηση του αρχικού στρώματος στον 11ο-12ο αιώνα, όπου τοποθετείται και η κατασκευή του ναού[9].

Κατά την αυτοψία συμμετείχε και ο συντηρητής της Εφορείας Μ. Μητσάτσικας, ο οποίος προέβη στη λήψη πρώτων μέτρων στερεωτικών εργασιών των τοιχογραφιών της δυτικής εσωτερικής και της εξωτερικής κυρίως πλευράς.

Ρίζωμα

Ναός Ταξιαρχών

Βρίσκεται στην είσοδο του χωριού και πρόκειται για μονόχωρο ναό με μεταγενέστερο νάρθηκα, όπως μεταγενέστερη είναι και η κεράμωση της στέγης. Εσωτερικά διασώζει αποσπασματικά τοιχογραφίες, οι οποίες βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών χρονολογούνται στις αρχές του 18ου αιώνα.

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου

Από την άλλοτε ακμάζουσα μονή διασώζεται μόνον το καθολικό, ναός μονόχωρος καμαροσκεπής με τρούλο και μεταγενέστερη στοά στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που σύμφωνα με επιγραφή χρονολογούνται στα 1763.

Πυργετός

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος μεγάλων διαστάσεων ναός κατάγραφος με τοιχογραφίες, που σύμφωνα με επιγραφή ολοκληρώθηκαν το έτος 1866[10].

Ριζαριό

Ναός Αγίου Γεωργίου

Σταυρεπίστεγος ναός με τρουλοκαμάρα, που σύμφωνα με επιγραφή ανηγέρθη το 1810 και τοιχογραφήθηκε το 1878[11].

8. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1979, σ. 86, 147.

9. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 384.

10. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 229.

11. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 84-85.

Αγριελιά

Θέση Κτήμα Κατσαούνη

Με το φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Κρίκη, ο οποίος είχε εντοπίσει πλήθος λίθινων πλακών στη θέση αυτή, πραγματοποιήθηκε αυτοψία κατά την οποία εντοπίστηκαν οι παρειές μεγάλων, λακκοειδούς μορφής, κτιστών τάφων, επιμελημένης κατασκευής, για την αποκάλυψη των οποίων θα πρέπει να πραγματοποιηθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Νεοχώρι

Θέση Αβρός

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση ναού σε χαμηλό λόφο στην είσοδο του χωριού, στη θέση Αβρός, αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίου. Παρά την αποκάλυψη των τοίχων η Εφορεία δεν ειδοποιήθηκε και οι εργασίες συνεχίστηκαν με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί η επίχωση μεταξύ των τοίχων και οι τελευταίοι να αποκαλυφθούν μέχρι μέγιστο ύψος 3 μ.

Τα ερείπια που ήλθαν στο φως με αυτό τον ανορθόδοξο τρόπο αποτελούν τμήμα της δυτικής πλευράς και της βορειοδυτικής γωνίας κτιρίου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ο δυτικός εξωτερικός τοίχος, μέχρι μήκος 16,70 μ., και τρεις τοίχοι εγκάρσιοι σε αυτόν που σχηματίζουν τρεις χώρους. Όλοι οι τοίχοι έχουν πάχος 0,70 μ. περίπου και είναι χτισμένοι με λαξευμένους λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα και επιμελώς αρμολογημένους. Στις παρειές των τοίχων στο εσωτερικό των χώρων διακρίνονται καθαρά υποδοχές από δύο σειρές ξυλοδεσιών (Εικ. 13). Έντονα ίχνη καύσης υποδηλώνουν ότι το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Δυτικά του κτιρίου και σε απόσταση 0,95-1,97 μ. από αυτό, αποκαλύφθηκε ελεύθερος τοίχος, ορατού μήκ. 26,80 μ. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και μετά το μήκος των 20 μ. κάμπτεται προς ΒΔ. Σώζεται σε μέγιστο ύψος 2,50 μ. και το πάχος του είναι 1 μ. περίπου. Είναι χτισμένος με λαξευμένους, επίσης, λίθους συνδεδεμένους με άφθονο ασβεστοκονίαμα χωρίς όμως αρμολόγημα. Το μεγάλο μήκος του τοίχου αυτού, η σχεδόν παράλληλη σχέση του με το κυρίως κτίσμα, η έλλειψη αρμολογήματος και, τέλος, η ύπαρξη τοίχου παρόμοιας τοιχοποιίας στην ανατολική παρειά του λόφου και σε απόσταση 23 μ. από αυτόν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για το δυτικό τοίχο του περιβόλου του κτιρίου[12].

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μεγάλο κοσμικό κτίριο με περίβολο, το οποίο δεν αποκλείεται να είναι το επισκοπείο της αρχιεπισκοπής Φαναρίου και Νεοχωρίου που σύμφωνα με την παράδοση υπήρχε στη θέση αυτή. Το 1588 εμφανίζεται το Νεοχώρι για πρώτη φορά ως έδρα επισκόπου, η οποία ανυψώνεται σε αρχιεπισκοπή από το 1596 και μετά. Το 1929 το κτίριο της αρχιεπισκοπής ήταν ήδη ερειπωμένο[13].

Εικ. 13. Νεοχώρι. Θέση Αβρός. Άποψη ενός από τους χώρους κοσμικού κτιρίου.

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

Συκεών

Ναός Γεννήσεως Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο νάρθηκα (γυναικωνίτη) και στοά στη νότια πλευρά. Στεγάζεται με ενιαία δίριχτη στέγη με αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Ο ναός είναι επιχρισμένος εξωτερικά και έχει δύο εισόδους, μία στη νότια και μία στη δυτική πλευρά. Οι κίονες των δύο τοξοστοιχιών είναι επιχρισμένοι και φέρουν γραπτό φυτικό διάκοσμο. Στο Ιερό αντί για κίονες υπάρχουν πεσσοί. Η οροφή είναι ξύλινη. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο 1831, από επιγραφή που βρίσκεται πάνω από τη νότια είσοδο: *Ἠστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας / εὐλογημένης ἐνδόξου δεσποίνης ὑμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου μαρίας / ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου κυρίου...../ ἱερατεύοντος δὲ τοῦ εὐδεσιμωτάτου ἱερέως κυρίου πίτα στεργίου ἐπιτροπεύοντος / κυρίου δημητρίου χαλα. ας καὶ διὰ συνδρομῆς τοῦ τημιωτάτου ἀναγνώστου σταβαρὰς / καὶ ἀναγνώστου γιανα-*

12. Λόγω των περιορισμένων πιστώσεων της Εφορείας, το κτίριο δεν διερευνήθηκε ανασκαφικά αλλά καταχώσθηκε, προκειμένου να διατηρηθεί μέχρις ότου οι συνθήκες επιτρέψουν τη συστηματική διερεύνησή του.

13. Σ. Σδρόλια, Συμβολή στην εικονογραφία των Αγραφιωτών νεομαρτύρων Σεραφείμ, Δαμιανού και Μιχαήλ, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* 3 (1997), σ. 59-60.

κούλη εἰς μνημόσυνον αὐτὸν αἰώνιον + ἔλαβε τέλος 1836 μαΐου 21+. Οι τοιχογραφίες είναι πολύ αμαυρωμένες.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού διαιρείται σε τρεις ζώνες: στην α΄ ζώνη ολόσωμοι άγιοι με ένθετα φωτοστέφανα, στη β΄ ζώνη μετάλλια με αγίους και στη γ΄ ζώνη πιθανώς οι 24 Οίκοι του Ακάθιστου Ύμνου που ξεκινούν από την ανατολική πλευρά του νότιου τοίχου και κατανέμονται ως εξής: δέκα Οίκοι στο νότιο τοίχο, έξι στο δυτικό και οκτώ στο βόρειο. Στο μέσον του δυτικού τοίχου ανάμεσα στους Οίκους, απεικονίζεται η Γέννηση της Θεοτόκου, η Κοίμηση και τα Εισόδια. Στην κόγχη του Ιερού απεικονίζεται η Πλατυτέρα, σε δεύτερη ζώνη η Κοινωνία των Αποστόλων και στην κάτω ζώνη έξι ιεράρχες και στο μέσον ο Μελισμός. Στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται η Αποκαθήλωση και στην κόγχη του διακονικού ο της Μεγάλης Βουλής Άγγελος. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του Ιερού έχουν την ίδια διάταξη με τους αντίστοιχους του κυρίως ναού, δηλαδή χωρίζονται σε τρεις ζώνες, με ολόσωμους και στηθαίους αγίους, ενώ στην άνω ζώνη πιθανώς παριστάνεται η Ουράνια Λειτουργία. Στους δύο πεσσούς απεικονίζονται ολόσωμοι ιεράρχες. Στο κεντρικό κλίτος, επάνω από τις τοξοστοιχίες απεικονίζονται οι ευαγγελιστές, προφήτες και σκηνές από το Δωδεκάορτο. Στα εσωράχια των τόξων απεικονίζονται μετάλλια με αγίους.

Νοτιοανατολικά του ναού βρίσκεται διώροφο κωδωνοστάσιο που αποτελείται από τετράγωνο ισόγειο κτίσμα λιθόκτιστο, πάνω στο οποίο πατούν τέσσερις κίονες που φέρουν τέσσερα τόξα και τετράριχτη στέγη.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Πινακάτες

Ναός Υψώσεως Τιμίου Σταυρού

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός (Εικ. 14). Η στέγη στηρίζεται σε δύο ξύλινα στηρίγματα στη βόρεια και τη νότια πλευρά, που χωρίζουν το ναό σε τρία ψευδοκλίτη. Δυτικά υπάρχει υπερώο που στηρίζεται σε ξύλινο φορέα. Η στέγη είναι δίριχτη με αποτμήσεις στη δυτική και την ανατολική πλευρά και καλύπτεται από σχιστόπλακες. Με σχιστόπλακες καλύπτεται, επίσης, και ο εξωνάρθηκας στη νότια και τη δυτική πλευρά του ναού, όπου υπάρχουν οι δύο είσοδοι. Ο ναός είναι επιχρισμένος, εκτός από την ανατολική πλευρά. Πάνω από το υπέρθυρο της νότιας εισόδου, σε τοξωτό διάχωρο υπάρχει τοιχογραφία με την παράσταση της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, που πλαισιώνεται από τους προφήτες Μωυσή, Δαβίδ, Ησαΐα και Σολομώντα σε μετάλλια και στο κάτω μέρος επιγραφή *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δαβὶδ Μοναχοῦ... 1802*. Στη νοτιοανατολική πλευρά υπάρχει παρεκκλήσιο αφιερωμένο στους αγίους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, ανακαινισμένο πρόσφατα.

Εικ. 14. Πινακάτες. Ναός Υψώσεως Τιμίου Σταυρού. Άποψη του ναού από ΝΔ.

Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/ΚΗΡ/23235/726/15-6-00.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Μεσοκώμη

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται βορειοανατολικά της κοινότητας Μεσοκώμης στο συνοικισμό Κουμαριστά. Πρόκειται για μονόχωρη, λιθόκτιστη εκκλησία με δίριχτη στέγη. Η τοιχοδομία είναι από αργολιθοδομή και κατεργασμένους λίθους στις γωνίες και το περιθύρωμα. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη, που κοσμείται με τέσσερα τυφλά αψιδώματα. Στη δυτική και τη νότια πλευρά δύο θύρες με τοξωτά υπέρθυρα οδηγούν στο εσωτερικό του ναού. Πάνω από τη νότια είσοδο σε πλαίσιο με οξυκόρυφη απόληξη υπάρχει ανάγλυφος σταυρός, εκατέρωθεν του οποίου πρέπει να αναγραφόταν η ημερομηνία κτίσεως, που είναι πλέον σβησμένη. Στη νότια πλευρά ανοίγονται τρία τοξωτά παράθυρα (Εικ. 15), ενώ το παράθυρο της βόρειας πλευράς είναι μεταγενέστερο. Στη δυτική είσοδο ενσωματώνεται τριώροφο κωδωνοστάσιο (Εικ. 16). Ξύλινο πλέγμα, το καφασωτό, χωρίζει εσωτερικά τον κυρίως ναό από το γυναικωνίτη, που είχε και δεύτερο όροφο, στον οποίο οδηγούσε μικρή κλίμακα που δεν σώζεται πια. Το ξύλινο τέμπλο φέρει γραπτή και λιτή διακόσμηση και τρεις εικόνες μικρότερων διαστάσεων από αυτές που θα είχαν οι δεσποτικές. Οι δύο εικόνες χρονολογούνται στα τέλη του 19ου και η τρίτη στον 20ό αιώνα.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται νοτιοανατολικά της κοινότητας Μεσοκώμης στον εγκαταλελειμμένο συνοικισμό Κυρ Νις. Ο ναός αρχιτεκτονικά

Εικ. 15. Μεσοκώμη. Ναός Αγίου Νικολάου. Νότια πλευρά.

Εικ. 17. Μεσοκώμη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Δυτική πλευρά.

Εικ. 16. Μεσοκώμη. Ναός Αγίου Νικολάου. Δυτική πλευρά.

Εικ. 18. Μεσοκώμη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Εικόνες.

είναι όμοιος με αυτόν του Αγίου Νικολάου, δηλαδή μονόχωρη λιθόκτιστη εκκλησία με δίριχτη στέγη, που σε αντίθεση με το ναό του Αγίου Νικολάου καλύπτεται με λίθινες πλάκες. Στη δυτική είσοδο ενσωματώνεται μονώροφο κωδωνοστάσιο (Εικ. 17). Ανατολικά το κτίσμα απολήγει σε ημικυκλική κόγχη. Πάνω από το τοξωτό υπέρθυρο της νότιας εισόδου σε λίθινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό αναγράφεται η χρονολογία *18 62 / ΑΒΓΥΣΤΥ 16*. Στο νότιο τοίχο ανοίγονται τρία παράθυρα με τοξωτή επίστεψη. Εσωτερικά, διατηρείται η ξύλινη οροφή με γραπτή διακόσμηση. Ο γυναικωνίτης, που έχει και β' όροφο, χωρίζεται από τον κυρίως ναό με καφασωτό. Η τοιχοποιία είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα ερυθρωπής απόχρωσης, που δηλώνει ότι προϋπήρχε γραπτή διακόσμηση, από την οποία διατηρείται ακόμη τοιχογραφία μεγάλων διαστάσεων με θέμα τη ζυγοστασία. Στη βόρεια άκρη του γραπτού τέμπλου υπάρχει επιγραφή: *Ἐζωγράφισεν Στέφανος Μ. Ζωγράφος τὴ 10 Σεπτεβρίου 1896.* Από τις δεσποτικές εικόνες η εικόνα του Χριστού και του Προδρόμου είναι σε μουσαμά και μπορούν να χρονολογηθούν στο 19ο αιώνα και τρεις είναι σε ξύλο και χρονολογούνται στον 20ό αιώνα: η Θεοτόκος, ο άγιος Δημήτριος και ο άγιος Γεώργιος. Καταγράφηκαν πέντε ακόμη εικόνες του 19ου αιώνα: ο Σωτήρ του Κόσμου, φέρει τη χρονολογία 1812, *ΜΡ ΘΥ* η Ελεούσα, με την ίδια χρονολογία, άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Εικ. 18), οι έφιπποι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, ο άγιος Δημήτριος έφιππος. Οι τρεις πρώτες από τις πέντε εικόνες είναι έργα του ίδιου ζωγράφου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Αμφίκλεια

Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, εσωτ. διαστ. 11,75×4,05 μ., νοτιοδυτικά του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η είσοδος βρίσκεται στη δυτική πλευρά, ενώ στο βόρειο τοίχο ανοίγονται τρία παράθυρα. Η ημικυλινδρική καμάρα στηρίζεται σε οκτώ τόξα, ανά τέσσερα στο βόρειο και το νότιο τοίχο, τα οποία βαίνουν σε πεσσούς.

Ο ναός διασώζει στο εσωτερικό του ενδιαφέρον τοιχογραφικό σύνολο του 18ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες στη νότια πλευρά της καμάρας έχουν φθαρεί από την υγρασία με αποτέλεσμα οι περισσότερες σκηνές να είναι δυσανάγνωστες. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού απεικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας και στο ημικύκλιο οι ιεράρχες. Στους κάθετους τοίχους του κυρίως ναού απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, ενώ στην επιφάνεια της καμάρας ο Χριστός Παντοκράτορας, χριστολογικές σκηνές και μετάλλια με μορφές προφητών.

Το τέμπλο είναι κτιστό με δύο τοξωτά ανοίγματα. Στην επιφάνεια του τέμπλου απεικονίζονται ο Χριστός, η Θεοτόκος, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο άγιος Νικόλαος. Πάνω στο τέμπλο είναι τοποθετημένο ξύλινο επιστύλιο με αποστολικό.

ΑΝΝΑ ΠΑΛΟΥΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

Πλατεία Φρουρίου

Στο πλαίσιο των εργασιών διαμόρφωσης σε πλατεία, του χώρου ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου και του Μπεζεστενίου, όπου μέχρι πρότινος λειτουργούσε δημοτικός χώρος στάθμευσης[14], διενεργήθηκε, με την επίβλεψη της έκτακτης αρχαιολόγου Ε. Τσιμπίδα, δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, με χρηματοδότηση του Δήμου Λάρισας. Ο υπό διαμόρφωση χώρος, διαστ. 30×140 μ., ορίζεται από τις οδούς Ξάνθου, ανατολικά, Βύρωνος-Αρσενίου, νότια, ανώνυμης οδού, δυτικά, και το πρανές του εδάφους επάνω από την οδό Γεωργιάδου, στα βόρεια. Λόγω της μεγάλης έκτασης, ο χώρος διαιρέθηκε στους Τομείς Α, Β και Γ.

Τομέας Α. Η διερεύνηση αυτού του τομέα, διαστ. 30×20 μ., δεν απέδωσε ευρήματα και επιβεβαίωσε τις πληροφορίες ότι ο χώρος, προκειμένου να επιμηκυνθεί για τις ανάγκες στέγασης και λειτουργίας της «Αγοράς της Τετάρτης», είχε δεχθεί επιχώσεις ύψ. 4 μ., τουλάχιστον.

Τομέας Β. Διατάραξη της στρωματογραφίας παρατηρήθηκε και στον τομέα αυτό, διαστ. 20×30 μ., όπου η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 2 μ. Στην ανατολική πλευρά του τομέα εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι, Τ1, Τ2 και Τ3, με κατεύθυνση Β.-Ν., αδιάγνωστης κάτοψης κτιρίου ή κτιρίων. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,60 έως 0,65 μ., ενώ το σωζόμενο μήκος τους είναι 4,80 μ. (Τ1), 2,30 μ. (Τ2) και 5,40 μ. (Τ3). Με εξαίρεση τον Τ3, ο οποίος σώζεται σε ύψος 0,95 μ., οι άλλοι δύο τοίχοι διασώζουν μόνο δύο σειρές της δόμησής τους, δηλαδή σε ύψος που κυμαίνεται μεταξύ των 0,20 και 0,50 μ. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι συναρμοσμένοι με θραύσματα πλίνθων και λάσπη ως συνδετική ύλη. Η κεραμική και τα νομίσματα συνηγορούν στη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων στους μεσοβυζαντινούς και τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Βορειοδυτικά των τοίχων αποκαλύφθηκε αποθέτης κεραμικού κλιβάνου με άφθονη εφυαλωμένη κεραμική μεσοβυζαντινής περιόδου και νότια αυτού κυκλοτερής λασπόκτιστη κατασκευή (Κ1), μέγ. διαμ. 3,57 και ελάχ. 2,96 μ., και κάθετα σε αυτήν τοίχος (Τ4), πάχ. 0,60 και μήκ. 3,80 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος Τ4 στη βόρεια παρειά του γωνιάζει με τοίχο κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 0,50 και πλ. 0,80 μ.

Ο χώρος που αντιστοιχεί στους τομείς Α και Β μετά τη σχετική τεκμηρίωση και έγκριση της Υπηρεσίας καταχώσθηκε με στρώμα άμμου, αρχικά και διαδοχικά στρώματα χώματος και σπαστού χαλικιού, προκειμένου να προχωρήσουν, τουλάχιστον σε αυτό το τμήμα, οι εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας.

Τομέας Γ. Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε έκταση τομέα, μήκ. 95 και πλ. 43 μ., συμπεριλαμβανομένης και της οδού Ξάνθου. Εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα διαφόρων εποχών, από τα οποία τα πιο αξιόλογα και ολοκληρωμένα είναι μικρό βαλανείο, βυζαντινός ναός και νεκροταφείο. Η ανασκαφική έρευνα στον τομέα Γ δεν έχει ολοκληρωθεί.

Βαλανείο. Στη δυτική πλευρά του τομέα αποκαλύφθηκε μικρό βαλανείο, διαστ. 9,80×4,60 μ., το οποίο στη συνέχεια επεκτάθηκε προς Α. με την προσθήκη υπαίθριας αυλής (Εικ. 19). Το βαλανείο είναι διατεταγμένο στον άξονα Α.-Δ. και έχει ορθογώνια κάτοψη με τρεις κόγχες στη δυτική πλευρά και μία τουλάχιστον στη βόρεια (Κ1-Κ4). Στις δύο από τις τέσσερις κόγχες σώζονται λουτήρες με τοιχώματα επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Ο χώρος τροφοδοσίας Ι (praefurnium) δημιουργείται στη νότια πλευρά του χώρου ΙΙ, ενώ μία δεύτερη θύρα ανοίγεται στο μέσον της κόγχης του χώρου ΙΙΙ. Υπόκαυστα, συγκοινωνούντα μέσω τοξωτού ανοίγματος, εντοπίστηκαν στους χώρους ΙΙ και ΙΙΙ, οι οποίοι φέρουν δάπεδα από τετράγωνες πλίνθους. Ο χώρος ΙΙΙ επικοινωνούσε αρχικά με το χώρο IV μέσω ανοίγματος πλ. 1 μ., που φράχθηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, στην οποία ανήκουν οι τοίχοι που εδράζονται στη βόρεια κόγχη και αυτοί που βρίσκονται ανατολικά του praefurnium. Ανατολικά των χώ-

14. Σημειώνουμε πως έως τη δεκαετία του 1980, στο χώρο αυτό ήταν εγκατεστημένη η στεγασμένη λαϊκή αγορά, η καλούμενη της Τετάρτης.

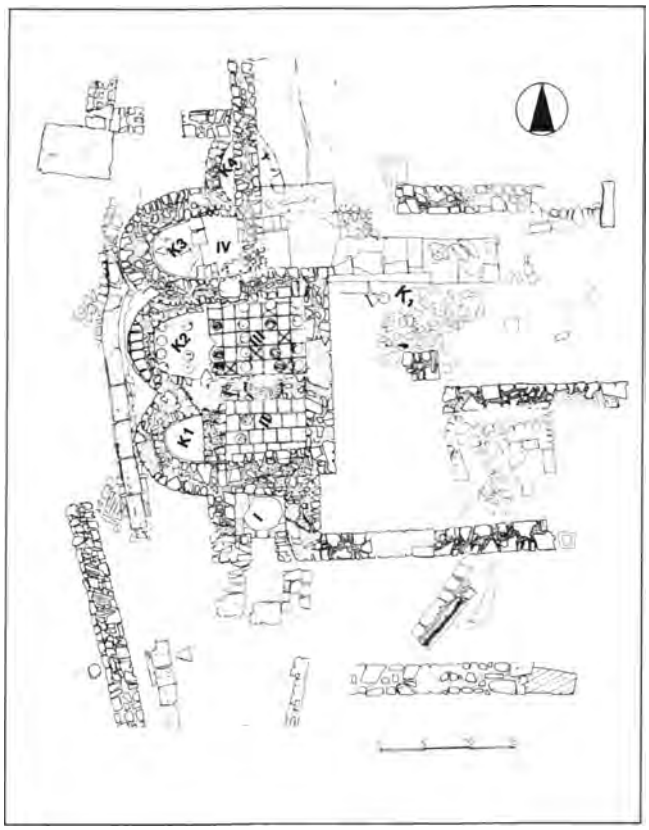

Εικ. 19. Λάρισα. Πλατεία Φρουρίου. Κάτοψη του βαλανείου.

ρων ΙΙ, ΙΙΙ και IV αποκαλύφθηκε υπόστρωμα δαπέδου με κατά τόπους πακτωμένες μαρμάρινες πλάκες.

Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 0,70 μ. Παρουσιάζει επιμελημένη τοιχοδομία από αργούς λίθους συνδεδεμένους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Τα ανοίγματα τροφοδοσίας είναι κατασκευασμένα με πλίνθους. Εξωτερικά του κτιρίου και κατά μήκος της δυτικής πλευράς του, εκτείνεται αύλακα από στρωτήρες κεράμους, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., για την απορροή των υδάτων από τους λουτήρες του βαλανείου.

Επισημαίνεται ότι το βαλανείο βρίσκεται πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου και στον άξονα των βόρειων προσκτισμάτων της, ενώ το δάπεδό του βρίσκεται στην ίδια στάθμη με το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα της βασιλικής. Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με την κεραμική και τα νομίσματα οδηγούν σε μια πρώτη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του κτίσματος στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Κτίριο Κ2. Αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι στον άξονα της ανατολικής εισόδου του Μπεζεστενίου, οι οποίοι ανήκουν σε αδιάγνωστης κάτοψης κτίσμα. Ο τρόπος δόμησης, αργοί λίθοι, πλινθία και spolia παλαιότερων κτισμάτων με λάσπη ως συνδετική ύλη, τοποθετεί τα ανωτέρω κτιριακά κατάλοιπα στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σε αυτό συνηγορεί και η εφυαλωμένη κεραμική που εντοπίστηκε κατά τη διερεύνησή τους. Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε.

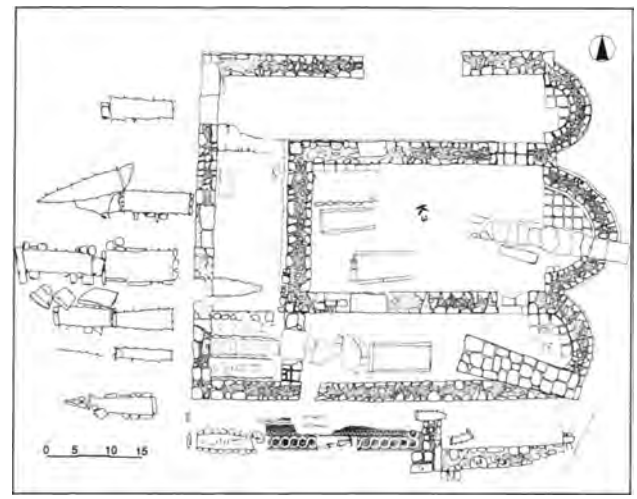

Εικ. 20. Λάρισα. Πλατεία Φρουρίου. Κάτοψη του βυζαντινού ναού.

Βυζαντινός ναός. Στο βορειοανατολικό τμήμα του τομέα Γ αποκαλύφθηκε ναός (Κ3), εξωτ. διαστ. 13,20×11 μ., χτισμένος στα ερείπια παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο με προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη, ο οποίος στη συνέχεια περιεβλήθη με στοά, της οποίας η βόρεια και η νότια πλευρά απολήγουν, ανατολικά, σε ημικυκλικές κόγχες (Εικ. 20). Σώζεται σχεδόν στο επίπεδο των θεμελίων με υπολείμματα δαπέδων από πήλινες πλάκες μόνο στο εσωτερικό των κογχών. Η τοιχοποιία συνίσταται από ημικατεργασμένους λίθους συνδεδεμένους με λάσπη στα θεμέλια και ασβεστοκονίαμα στην ανωδομή, συναρμοσμένους με πλινθία οριζόντια τοποθετημένα σε επάλληλες στρώσεις στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς.

Εντός και εκτός του ναού εντοπίστηκαν τάφοι νεκροταφείου εγκατεστημένου στα ερείπιά του. Στη νοτιοδυτική γωνία της στοάς αποκαλύφθηκε καμαροσκεπής τάφος. Ανάλογος τάφος είχε εντοπιστεί και στη βορειοδυτική γωνία της στοάς σε δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε το 1978, του οποίου όμως σήμερα σώζεται μόνον ίχνος της κάτοψής του. Τόσο στο εσωτερικό του ναού, σε μικρότερο βέβαια αριθμό, όσο και στον περιβάλλοντα χώρο εντοπίστηκαν τάφοι, κιβωτιόσχημοι και καλυβίτες. Οι περισσότεροι από τους τάφους αυτούς ήταν σε β', ίσως και γ' χρήση. Κτερίσματα απέδωσαν μόνον οι καλυβίτες, εξωτερικά της νότιας πλευράς του ναού, και ένας κιβωτιόσχημος στη θέση που αντιστοιχεί στο χώρο της πρόθεσης. Τα κτερίσματα, κοσμήματα και σε μικρότερο αριθμό νομίσματα, κυρίως της εποχής των Κομνηνών μαρτυρούν τη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο και αποτελούν terminus ante quem για τη χρονολόγηση του ναού.

Σημειώνεται πως ορισμένοι από τους τάφους της νότιας πλευράς ανοίχθηκαν επάνω σε ψηφιδωτό δάπεδο προγενέστερου κτιρίου, παλαιοχριστιανικών χρόνων, πιθανώς βασιλικής, αδιευκρίνιστης προς το παρόν κάτοψης, στα ερείπια της οποίας χτίστηκε ο βυζαντινός ναός. Ανασκαφή σε μεγαλύτερο βάθος ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία για το κτίσμα αυτό. Οι

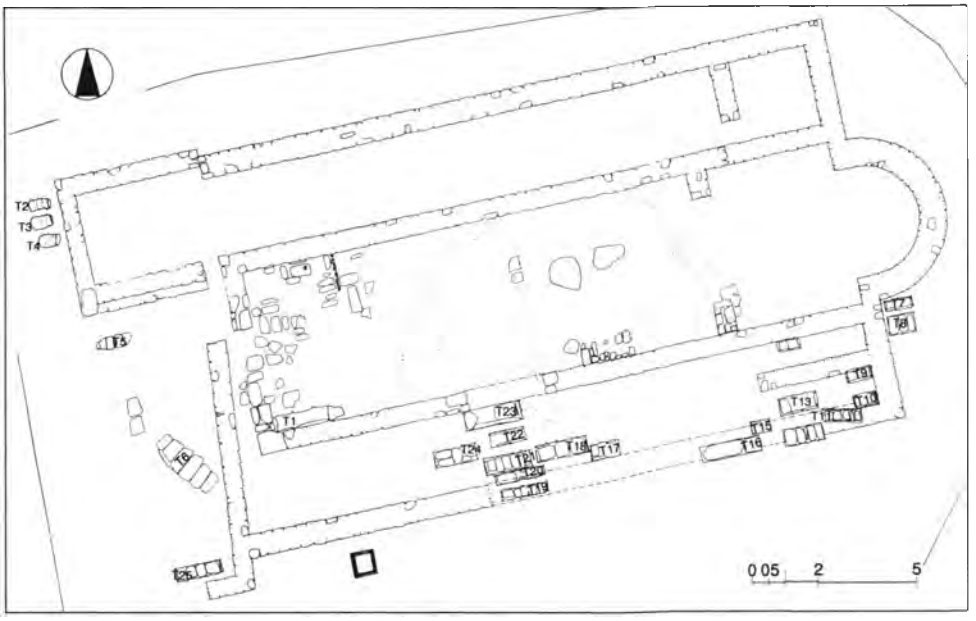

Εικ. 21. Άζωρος. Θέση Άγιος Αθανάσιος. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοίχοι Τ5 και Τ6 ορίζουν τη νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος αυτού, καθώς και του ψηφιδωτού δαπέδου.

Στο χώρο του διακονικού αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος της οθωμανικής περιόδου, ο οποίος μετά τη σχετική τεκμηρίωσή του απομακρύνθηκε.

Κτίριο Κ5. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Τομέα Γ, στον άξονα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, εντοπίστηκε σύνολο οκτώ τοίχων (Τ1-Τ8) που σχηματίζουν αποσπασματική κάτοψη κτιρίου από τρεις χώρους.

Στο εσωτερικό του χώρου Ι εντοπίστηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανο, επιθήματα, βάση κίονα και τμήματα τράπεζας προσφορών) και πιθάρι που περιείχε γυάλινες κανδήλες. Τα νομίσματα που περισυνέλεγησαν τοποθετούν τη χρήση του χώρου στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Στη δόμηση των Τ5 και Τ6 παρατηρείται χρήση αρχαίου υλικού.

Στο χώρο ΙΙ διατηρείται δάπεδο από πήλινες πλάκες, μεγάλο τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί. Η απουσία νομισμάτων και η ταραγμένη στρωματογραφία στο εσωτερικό του χώρου αυτού δημιουργεί επιφυλάξεις ως προς τη χρονολόγησή του.

Ο χώρος ΙΙΙ δεν διερευνήθηκε στο σύνολό του αλλά μόνο στο βορειοδυτικό του τμήμα. Η ανασκαφή της νοτιοανατολικής γωνίας του ανασκαφικού χώρου, όπου στο παρελθόν είχαν επισημανθεί τμήματα τοίχων ανάλογης δόμησης, ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία για τη χρήση του κτιρίου.

Άζωρος

Θέση Άγιος Αθανάσιος

Στην παραπάνω θέση, στην κορυφή επιβλητικού λόφου που φέρει το όνομα Καστρί, δυτικά της θέσης Παλιοκκλήσι, διενεργήθηκε από τον έκτακτο αρχαιολόγο Σ. Κουγιουμτζόγλου ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τρίκλιτη βασιλική, μήκ. 21 και πλ. 12 μ. (Εικ. 21). Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους είναι επιστρωμένο, στη δυτική πλευρά, με μαρμάρινες πλάκες, ενώ στο κέντρο σώζεται υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), πιθανότατα υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο καταστράφηκε (Εικ. 22). Στο νότιο κλίτος διατηρείται μεγάλο τμήμα του δαπέδου, το οποίο αποτελείται, επίσης, από μαρμάρινες πλάκες (Εικ. 23). Το δάπεδο του βόρειου κλίτους δεν αποκαλύφθηκε, διότι η φετινή ανασκαφική διερεύνηση περατώθηκε στο στρώμα καταστροφής. Στη βορειοδυτική πλευρά του ναού εντοπίστηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί η ανασκαφή, κυκλική κατασκευή, όμοια με αυτή που βρέθηκε στο Παλιοκκλήσι Αζώρου και που ονομάστηκε φιάλη.

Εικ. 22. Άζωρος. Θέση Άγιος Αθανάσιος. Άποψη του κεντρικού κλίτους της βασιλικής.

Εικ. 23. Άζωρος. Θέση Άγιος Αθανάσιος. Άποψη του νότιου κλίτους της βασιλικής.

νότια της Βασιλικής Α και αποκαλύφθηκαν το Φωτιστήριο με την είσοδό του προς το Βαπτιστήριο, καθώς και ένα ακόμη πρόσκτισμα (Εικ. 25).

Δυτικά της βασιλικής αποκαλύφθηκε σειρά κτισμάτων, τα οποία επικοινωνούν τόσο μεταξύ τους, όσο και με το νάρθηκα. Στη βορειοδυτική πλευρά της βασιλικής αποκαλύφθηκαν δύο κτίσματα. Στο χώρο όπου διενεργήθηκε η ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν αρκετά χάλκινα νομίσματα, πιθανότατα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Πολλά από αυτά βρέθηκαν κάτω από στρώματα καταστροφής και θα βοηθήσουν στην ακριβή χρονολόγηση των κτισμάτων της βασιλικής. Από τις ταφές που ερευνήθηκαν προέρχονται αρκετά χάλκινα κοσμήματα, όπως ενώτια και δαχτυλίδια. Μετά το

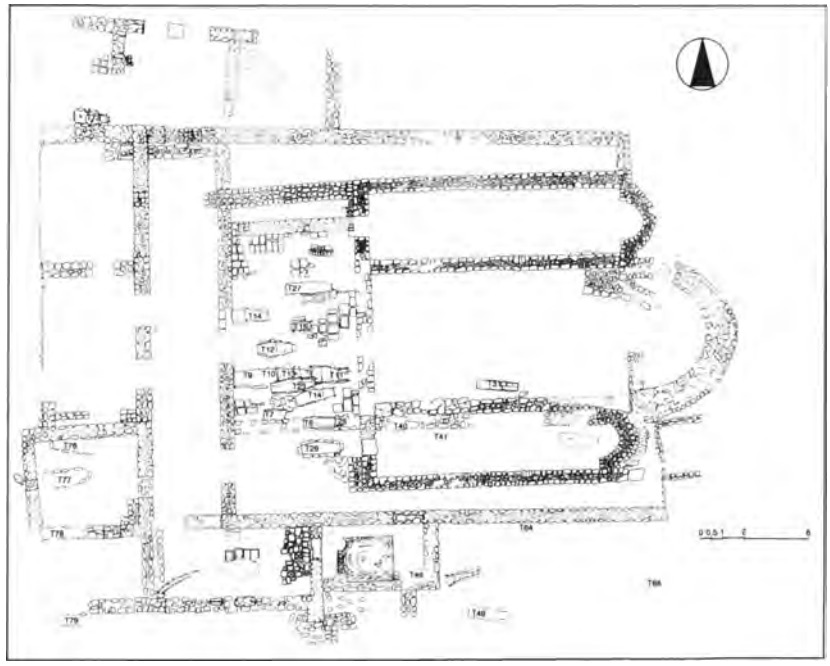

Εικ. 24. Μηλέα. Θέση Αγία Τριάδα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο χώρο του ναού ερευνήθηκαν 25 συνολικά κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους οι 20, στο νότιο κλίτος της βασιλικής, ήταν στην πλειονότητά τους τάφοι νηπίων (Εικ. 21). Η χρονολόγησή τους δεν είναι προς το παρόν δυνατή.

Μηλέα

Θέση Αγία Τριάδα

Συνεχίστηκε και κατά το έτος 2000 η ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω θέση από τον έκτακτο αρχαιολόγο Σ. Κουγιουμτζόγλου. Εργασίες διενεργήθηκαν νότια, δυτικά και βόρεια του παλαιοχριστιανικού ναού (Βασιλική Α), στο χώρο του νάρθηκα και των προσκτισμάτων αυτού (Εικ. 24). Αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής που κάλυπτε τα προσκτίσματα

Εικ. 25. Μηλέα. Θέση Αγία Τριάδα. Άποψη του βορειοδυτικού προσκτίσματος της βασιλικής.

Εικ. 26. Μυρόφυλλο. Θέση Βαργιάνια. Τμήμα της κόγχης της βασιλικής.

πέρας της ανασκαφής κατασκευάστηκε μεταλλικό στέγαστρο με έξοδα του Δήμου Σαρανταπόρου για την προστασία της νότιας πλευράς των προσκτισμάτων.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μυρόφυλλο

Μονή Αγίου Γεωργίου

Στο πλαίσιο των εργασιών εκτροπής του άνω ρου του Αχελώου πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ διερευνητικές τομές στο χώρο εντός και εκτός του περιβόλου της μονής για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη παλαιότερης φάσης της μονής. Συγκεκριμένα, διανήχθηκαν τομές, διαστ. 2×2 μ., στη δυτική πλευρά του καθολικού, στο κέντρο του προαύλιου χώρου, στα ανατολικά του παλαιότερου ναού της Παναγίας και, τέλος, εξωτερικά της ανατολικής και της βόρειας πλευράς του περιβόλου. Η έρευνα η οποία έφθασε μέχρι το φυσικό έδαφος, σε βάθος 1-1,30 μ., δεν απέφερε κτιριακά κατάλοιπα ή κινητά ευρήματα.

Επίσης, σε απόσταση 500 μ. νοτιοανατολικά της μονής, στη θέση Βαργιάνια, πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα για σύντομο διάστημα, λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών, η οποία έφερε στο φως τα θεμέλια μεγάλης τρίκλιτης βασιλικής με κόγχη Ιερού, η χορδή της οποίας φθάνει τα 4,10 μ. (Εικ. 26), ενώ το μήκος των πλευρών της έως και 10 μ., οι οποίες όπως διαφαίνεται σε κάποια σημεία θα πρέπει να συνεχίζονται. Η τοιχοποιία συνίσταται σε αργολιθοδομή, πολύ καλής ποιότητας. Βόρεια της βασιλικής και σε απόσταση 1,10 μ. από αυτήν εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι, μήκ. 11,70 και πλ. 0,65 μ., οι οποίοι προφανώς συνιστούν και δεύτερο κτίσμα, ενώ φαίνεται να συνεχίζονται και προς Δ. Μεταξύ αυτών αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, ορατών διαστ. 5×2 μ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δέκα ταφές μεταξύ των δύο κτισμάτων, οι πέντε από τις οποίες έχουν για πλευρές τις εξωτερικές παρειές του βόρειου τοίχου της βασιλικής και του νότιου τοίχου του δεύτερου κτίσματος.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Θέση Άγιος Δημήτριος

Α. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Ο αρχαιολογικός χώρος στην παραπάνω θέση περιλαμβάνει ερείπια οικιών, λουτρών, κινστερνών, υδραγωγείων κ.ά., καθώς και ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, μήκ. 34,70 και πλ. 17,30 μ., με ημικυκλική αψίδα, χορδής 4,50 μ.[15].

Η ανασκαφική έρευνα των ερειπίων της παλαιοχριστιανικής βασιλικής διενεργήθηκε κατά τα έτη 1998, 1999 και 2000 και περιορίστηκε σε κοπή των δέντρων, αποψίλωση της πυκνής θαμνώδους βλάστησης και απομάκρυνση των λιθοσωρών, προκειμένου να προσδιοριστεί το περίγραμμα της κάτοψης του ναού. Η ανασκαφή, η οποία διεξήχθη από συνεργείο εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τις εκτάκτους αρχαιολόγους Ό. Καραγιώργου και Μ. Καραθάνου, για τα έτη 1999 και 2000, αντίστοιχα, δεν έχει ολοκληρωθεί. Τα μέχρι στιγμής πορίσματα της έρευνας, επιβεβαιώνουν όσα αναφέρονται από τον Π. Λαζαρίδη, ενώ προσθέτουν και νέα στοιχεία στην κάτοψη του ναού (Εικ. 27).

Η βασιλική είναι τρίκλιτη με εξέχουσα ημικυκλική κόγχη και νάρθηκα με εξέχοντα τετράγωνα διαμερίσματα προς Β. και Ν. Δύο κιονοστοιχίες, διαιρούν το ναό σε τρία κλίτη, ένα κεντρικό, πλ. 6,50 και δύο πλάγια, πλ. 3,25 μ. Υπολείμματα των κιονοστοιχιών δεν έχουν εντοπιστεί, αλλά η ύπαρξή τους υποδηλώνεται από τα τμήματα των μαρμάρινων κορμών κιόνων που περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, καθώς και από τις κτιστές παραστάδες στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του ναού, στις οποίες κατέληγαν οι κιονοστοιχίες. Ο νάρθηκας έχει πλάτος 4,60 μ. και επικοινωνεί με το κεντρικό κλίτος μέσω ανοίγματος, μήκ. 1,85 μ., ενώ προς το παρόν δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη εισόδων από το νάρθηκα προς τα πλάγια

15. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 262, Σχέδ. 4.

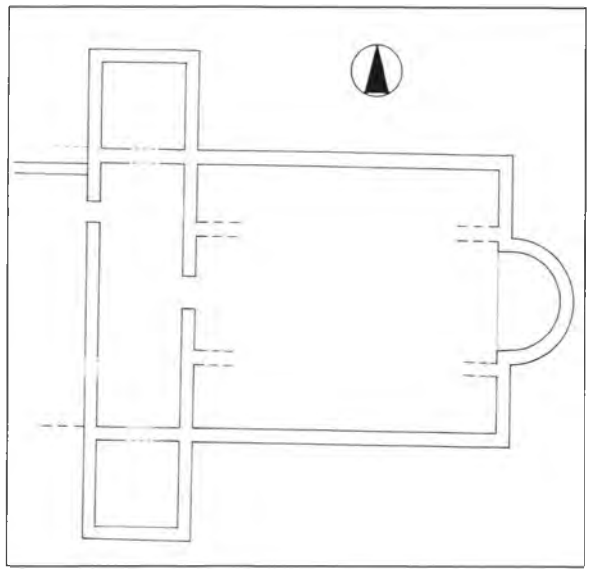

Εικ. 27. Αλόννησος. Θέση Άγιος Δημήτριος. Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

κλίτη. Δύο επιπλέον ανοίγματα, ανά ένα στο βόρειο και το νότιο άκρο του νάρθηκα, οδηγούν στα τετράγωνα διαμερίσματα, τα οποία εξέχουν της γενικής κάτοψης του ναού κατά 5,60-5,80 μ. και έχουν εσωτερικές διαστάσεις 4,80×4,70 μ. Τέλος, δύο ανοίγματα στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα, μήκ. 1,15 μ., οδηγούν πιθανότατα σε αίθριο, η κάτοψη του οποίου δεν έχει αποκαλυφθεί.

Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με αδρά δουλεμένους λίθους και πλίνθους, συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα, το οποίο στα περισσότερα σημεία έχει αποσαθρωθεί πλήρως. Έχουν πάχος 0,75-0,80 μ., ενώ ο τοίχος της αψίδας έχει πάχος 0,90 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 1,50 μ. περίπου. Τα δάπεδα του ναού μάλλον έχουν καταστραφεί.

Κατά τη διάρκεια της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας περισυνελέγησαν κομμάτια από κεραμίδες στέγης, λίγη αβαφής κεραμική από αγγεία καθημερινής χρήσης και αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα αρράβδωτων κορμών κιόνων, τμήμα θωρακίου κοσμημένου με σταυρό, δύο ακέραια ιωνικά κιονόκρανα, ακέραιο επίθημα κοσμημένο με ανάγλυφο σταυρό, αμφικιονίσκοι παραθύρων και επίκρανο αμφικιονίσκου. Περισυνελέγησαν, επίσης, ελάχιστα σπαράγματα κονιαμάτων με ίχνη σκούρου πράσινου και ερυθρού χρώματος.

Β. Λουτρό. Παράλληλα με την ανασκαφική διερεύνηση των ερειπίων της βασιλικής, διενεργήθηκε από την αρχαιολόγο της Εφορείας Π. Φουντά καθαρισμός και αποκάλυψη της κάτοψης παρακείμενου λουτρού. Φέρει τρεις κόγχες, μία στη νότια πλευρά και ανά μία στην ανατολική και τη δυτική. Η βόρεια πλευρά του κτίσματος έχει καταληφθεί από νεότερο κτίσμα (Εικ. 28). Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60 μ., σώζονται σε χαμηλό ύψος και είναι επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Η νότια

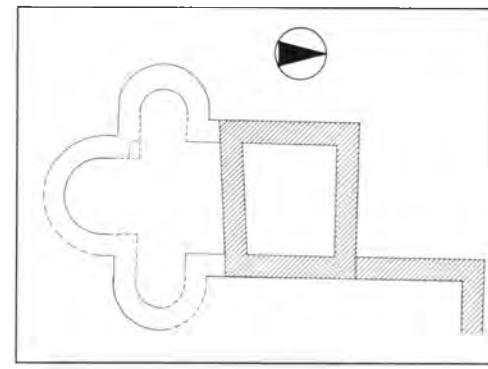

Εικ. 28. Αλόννησος. Θέση Άγιος Δημήτριος. Κάτοψη του παλαιοχριστιανικού λουτρού.

κόγχη είναι ελαφρώς πεταλόσχημη. Κατά την ολιγοήμερη έρευνα περισυνελέγη αρκετή κεραμική από αβαφή όστρακα αγγείων, τεμάχια κεράμων στέγης και πήλινος κυλινδρικός πεσσίσκος υποκαύστου. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

Σε σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν στη Νέα Αγχίαλο επ' ευκαιρία έργων που εκτελούνται από Κοινωφελείς Οργανισμούς, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που συμβάλλουν στη σύνθεση του πολεοδομικού ιστού του σημαντικότατου παλαιοχριστιανικού κέντρου των Φθιωτίδων Θηβών.

Συμβολή των οδών Χρηστάκη και Κασνέτη

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ.Δ. Πρίντζου, Ν.Δ. Πρίντζου, Η.Κ. Πρίντζου και Α.Κ. Πρίντζου πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίων παλαιοχριστιανικής περιόδου που ανήκουν σε τρεις χώρους (Εικ. 29).

Ο Χώρος Α περιλαμβάνει τους τοίχους Τ1-Τ3 και Τ10-Τ17, οι οποίοι βρέθηκαν σε βάθος 0,30-0,40 μ. αποτελούμενοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Βόρεια του τοίχου Τ3, σε βάθος 0,30 μ., αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή (Τ17) άγνωστου προορισμού με δάπεδο (Δδ) από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ. Η κυκλική κατασκευή ορίζεται από τους τοίχους Τ3, Τ15, Τ16. Δυτικά του Τ16 αποκαλύφθηκε κατώφλι από ηφαιστειακό λίθο, διαστ. 1,60×1,40 μ. Δάπεδο, επίσης, από πήλινες πλάκες (Δε) αποκαλύφθηκε και βόρεια του τοίχου Τ12, σε βάθος 0,65 μ., όχι καλής διατήρησης.

Ο Χώρος Β ορίζεται από τους τοίχους Τ1-Τ5. Ανατολικά του Τ4 αποκαλύφθηκαν κρημνίσματα ανωδομής κτιρίου (λίθοι, πλίνθοι, κέραμοι), ενώ δυτικά του Τ4 και σε βάθος 0,40-0,75 μ.

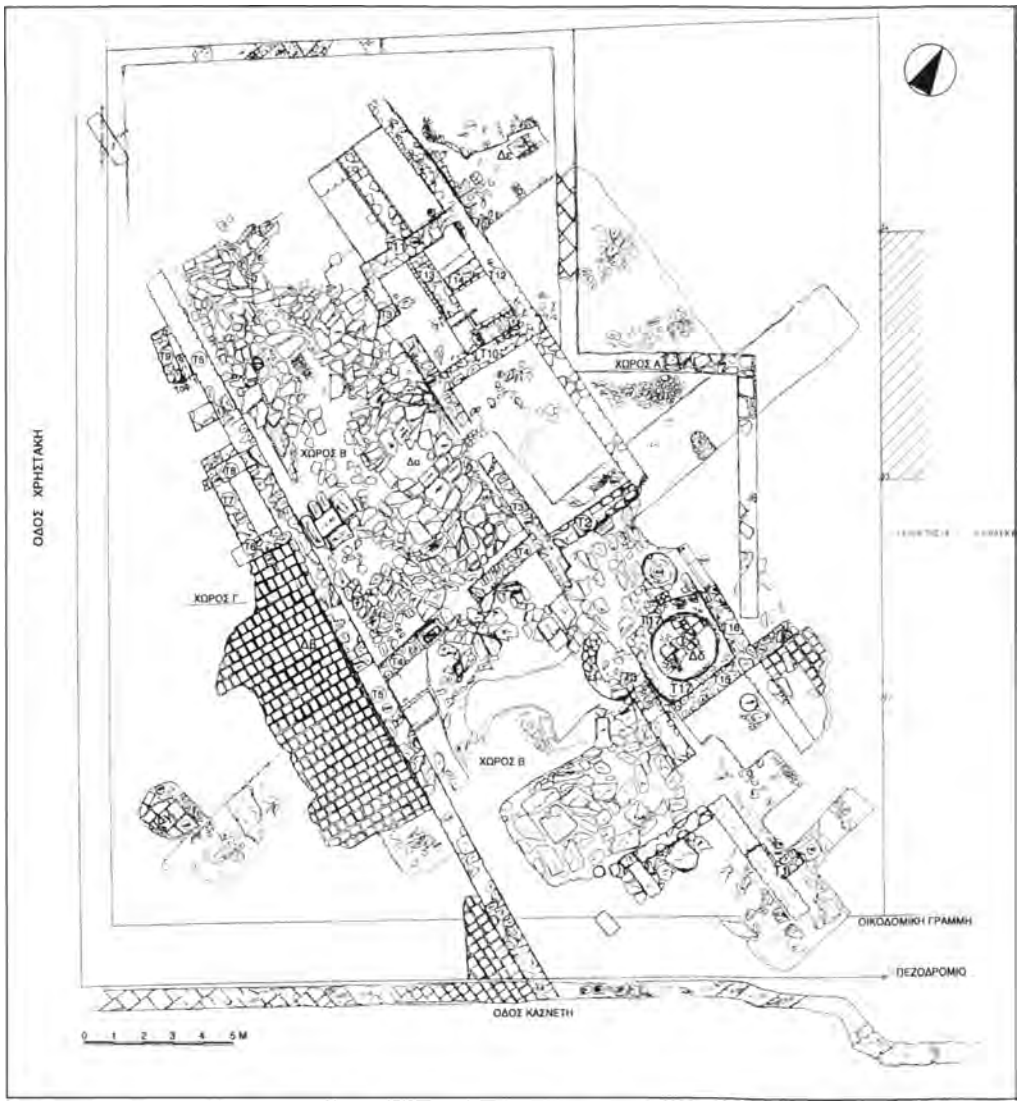

Εικ. 29. Φθιώτιδες Θήβες. Συμβολή των οδών Χρηστάκη και Κασνέτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

δάπεδο (Δα) από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων 0,50×0,60, 1,10×0,30, 1×0,45 μ. κτλ. (Εικ. 30).

Ο Χώρος Γ εκτείνεται νότια του τοίχου Τ5 και έχει ως βόρειο όριό του τον Τ5. Νότια του τοίχου Τ5 υπάρχουν κρημνίσματα ανωδομής κτιρίου (λίθοι, πλίνθοι, κέραμοι). Κατά μήκος της νότιας παρειάς του Τ5 και προς Δ. αποκαλύφθηκαν δύο κατασκευές άγνωστου προορισμού. Η μία αποτελείται από τους τοίχους Τ6, Τ7, Τ8 και η άλλη από τον Τ9. Ανάμεσα στους τοίχους Τ5 και Τ9 υπάρχει ταφικό αγγείο (Ταφ. 1).

Ανατολικά του Τ6 και κατά μήκος του Τ5 αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες πλάκες (Δβ), σε βάθος 0,65-0,70 μ., καλής διατήρησης, διαστ. 0,35×0,25, 0,30×0,30 μ.

Επίσης, στο νότιο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. και άλλο δάπεδο (Δγ) από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,50×0,50 μ., καλής διατήρησης.

Εικ. 30. Φθιώτιδες Θήβες. Συμβολή των οδών Χρηστάκη και Κασνέτη. Λεπτομέρεια δαπέδου (Δα).

Εικ. 31. Φθιώτιδες Θήβες. Συμβολή των οδών Χρηστάκη και Κασνέτη. Μαρμάρινο επίθημα με φύλλα καλάμου.

Εικ. 32. Φθιώτιδες Θήβες. Κεντρική πλατεία. Μερική άποψη της ανασκαφής.

Από την ανασκαφική έρευνα περισυνελέγησαν 140 χάλκινα νομίσματα μεταξύ των οποίων νόμισμα του Ιουστινιανού Α΄ (527-565 μ.Χ.) του α΄ έτους της βασιλείας του, δύο χάλκινα ενώτια, χάλκινο δαχτυλίδι, μολύβδινα ελάσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, πάρα πολλά όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής που ανήκουν, κυρίως, σε μαγειρικά σκεύη και δύο αμφορείς. Επίσης, μαρμάρινη βάση, διαστ. 0,38×0,40×0,16 και διαμ. 0,325 μ., και μαρμάρινο επίθημα, διαστ. 0,55×0,41×0,17 μ., με διάκοσμο από φύλλα καλάμου στις στενές πλευρές (Εικ. 31).

Τα ερείπια που αποκαλύφθηκαν κατά την πλήρη σωστική ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου ανήκουν μάλλον σε εγκαταστάσεις που σχετίζονται με το λιμάνι των Φθιωτίδων Θηβών. Σε μικρή απόσταση ανατολικά του οικοπέδου έχει επισημανθεί το τείχος του λιμανιού της αρχαίας πόλης και συγκεκριμένα στην οδό Κασνέτη κατά τις εργασίες ασφαλτόστρωσης της οδού.

Επειδή τα παραπάνω κτιριακά κατάλοιπα αποτελούν σημαντικά στοιχεία και συμπληρώνουν τον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, διατηρήθηκαν ανέπαφα σε κατάχωση κάτω από τη θεμελίωση της νέας τριώροφης οικοδομής, με την επίβλεψη της Εφορείας, ύστερα από σχετική έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού που προέβλεπε τροποποίηση της θεμελίωσης.

Κατά τις εργασίες κατασκευής συνδετήριας δοκού ερευνήθηκαν και άλλα κτιριακά στοιχεία που ανήκουν στις παραπάνω εγκαταστάσεις, όπως τρεις τοίχοι, υπόστρωμα δαπέδου και ασβεστολιθικές πλάκες (Εικ. 29).

Επίσης, ανατολικά του παραπάνω οικοπέδου στην οδό Κασνέτη κατά τις εργασίες υπογείωσης καλωδίων της ΔΕΗ ερευνήθηκαν στο μήκος και το πλάτος του χαντακιού τέσσερις χωματόκτιστοι τοίχοι, η, προς Α., συνέχεια του τοίχου Τ5, των πήλινων δαπέδων Δβ και Δγ, τα οποία είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Πρίντζου (Εικ. 29). Αξιοσημείωτο είναι ότι εντοπίστηκαν ακριβώς στο ίδιο βάθος, 0,40 μ. το Δβ και, 0,50 μ. το Δγ.

Οδός Ζαρίφη και Τοπάλη

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Τζάερλη, κατά τις εργασίες εκσκαφής για την κατασκευή τοίχου αντιστήριξης, επισημάνθηκε και ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,95×0,55×0,65 μ. Η τοιχοποιία αποτελείται από πλινθοδομή. Στο καλύτερα διατηρούμενο τμήμα της, σώζονται σειρές πλίνθων συνδεδεμένων με κουρασάνι. Στη βόρεια πλευρά του τάφου ανοίγονται δύο τριγωνικές οπές, ενώ το δάπεδο ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ. Περιείχε οστά σε αποσύνθεση, τουλάχιστον δύο σκελετών. Από την έρευνα περισυνελέγησαν γυάλινο αγγείο, πήλινο αγγείο και χρυσό επίρραμα. Χρονολογικά τοποθετείται στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες κατασκευής τοίχου αντιστήριξης, μετά την πλήρη αποτύπωση και φωτογράφηση διατηρήθηκε ανέπαφος σε κατάχωση.

Κεντρική πλατεία

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας στη νοτιοανατολική γωνία της κεντρικής πλατείας Νέας Αγχιάλου προς την οδό Αγγελίδη, επ' ευκαιρία κατασκευής υποσταθμού της ΔΕΗ, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,98-2,52 μ. λείψανα αρχαίων κτιρίων (Εικ. 32), τα οποία εκτιμώνται ότι είναι η, προς Δ., συνέχεια των προσκτισμάτων της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν έξι τοίχοι ασβεστόκτιστοι (Τ1-Τ6), δάπεδο (Δα) από ασβεστολιθικές πλάκες μεγάλων διαστάσεων, 0,80×0,60, 0,90×0,60, 0,80×0,40, 1×0,40 μ. κτλ., ακανόνιστα τοποθετημένων, υπόστρωμα δαπέδου (Δβ), λείψανα τοξοστοιχίας και τμήμα αγωγού (Αγ. 1), ο οποίος διέρχεται του Τ1. Περισυνελέγησαν μαρμάρινη λεκάνη, διαμ. χείλους 0,60, βάσης 0,25 και ύψ. 0,90 μ., και ιωνικό κιονόκρανο πολύ καλής τέχνης, διαστ. 0,55×0,60×0,14 μ.

Τα ανωτέρω ερείπια διατηρήθηκαν ανέπαφα σε κατάχωση

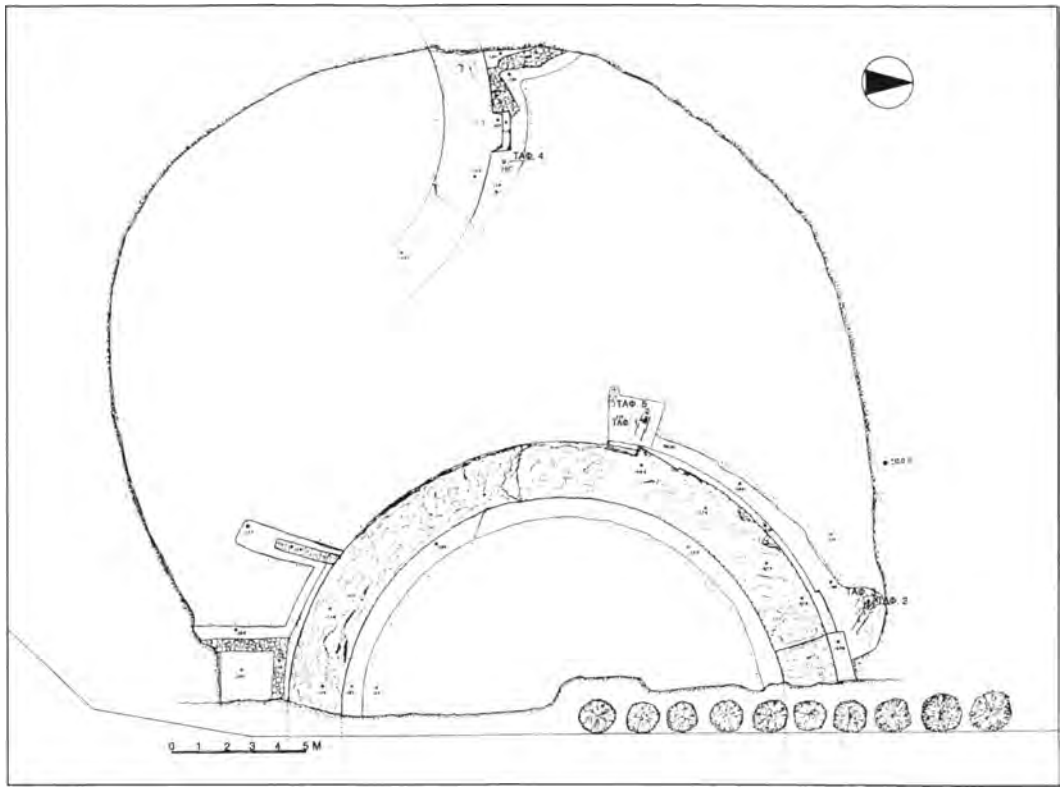

Εικ. 33. Βόλος. Οδοί Σέκερη, Γρ. Λαμπράκη και Σαρανταπόρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

αφού προηγήθηκε πλήρης σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση.

Αεροδρόμιο

Επ' ευκαιρία κατασκευής αθλητικών εγκαταστάσεων στη περιοχή του Αεροδρομίου Νέας Αγχιάλου επισημάνθηκαν κατά τις εργασίες εκσκαφών και ερευνήθηκαν οι εξής αρχαιότητες: α) Λείψανα τεσσάρων χωματόκτιστων τοίχων και δάπεδο από πηλόχωμα, τα οποία λόγω της κακής διατήρησης δεν στοιχειοθετούν τη μορφή κάποιου κτιρίου. β) Λείψανα δύο τοίχων χωματόκτιστων και λιθόστρωτο άγνωστου προορισμού. γ) Δύο κυκλικοί αποθέτες, διαμ. 2,30 και 3,20 μ., οι οποίοι περιείχαν όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής. δ) 15 τάφοι (Ταφ. 1-Ταφ. 15) λακκοειδείς, οι οποίοι περιείχαν σκελετούς σε θέση χριστιανικής ταφής. Περισυνελέγησαν γυάλινα αγγεία-δακρυδόχοι και μυροδόχοι.

Τα ανωτέρω ευρήματα συνδυαζόμενα με τις αρχαιότητες που ερευνήθηκαν κατά το έτος 1986[16] στην περιοχή του Αεροδρομίου – κτιριακά λείψανα και ψηφιδωτά δάπεδα σε μια θέση ανατολικότερα αυτής που εξετάζεται – είναι δηλωτικά της ύπαρξης οικισμού των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων.

16. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 89.

Βόλος

Οδοί Λαχανά, Γρ. Λαμπράκη και Σουλίου (θέση Παληά)

Στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας «Protech Γ. και Ε. Προεστάκη Α.Ε.», διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα με αφορμή την ανέγερση κτιριακού συγκροτήματος. Η δοκιμαστική ανασκαφή προηγήθηκε οποιασδήποτε έγκρισης οικοδομικών εργασιών, επειδή ο ανωτέρω χώρος γειτνιάζει με την οχύρωση του Κάστρου του Βόλου.

Πραγματοποιήθηκαν 21 δοκιμαστικές τομές. Η έρευνα, η οποία έφθασε σε βάθος 3,50 μ. και σε μερικά σημεία σε 4 μ., δεν έδωσε κτιριακά λείψανα παρά μόνον ελάχιστη κεραμική βυζαντινών χρόνων. Στο βάθος των 3,50-4 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της οδού Λαχανά επισημάνθηκε ο υδροφόρος ορίζοντας.

Οδοί Σέκερη, Γρ. Λαμπράκη και Σαρανταπόρου

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σε οικόπεδο του Δήμου Βόλου, όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Κέντρο Τουριστικών Πληροφοριών, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,60-1,10 μ. λείψανα των κυκλικών εγκαταστάσεων του φωταερίου σε δύο σημεία: α) πάχος τοιχοποιίας 2, διάμετρος 16,50 μ. και β) πάχος τοιχοποιίας 1,80, διάμετρος 10 μ. (Εικ. 33). Τα νεότερα κτίσματα είχαν εδραστεί σε κτίρια παλαιοχριστιανικής περιόδου – λείψανα τοιχοποιίας και δάπεδα.

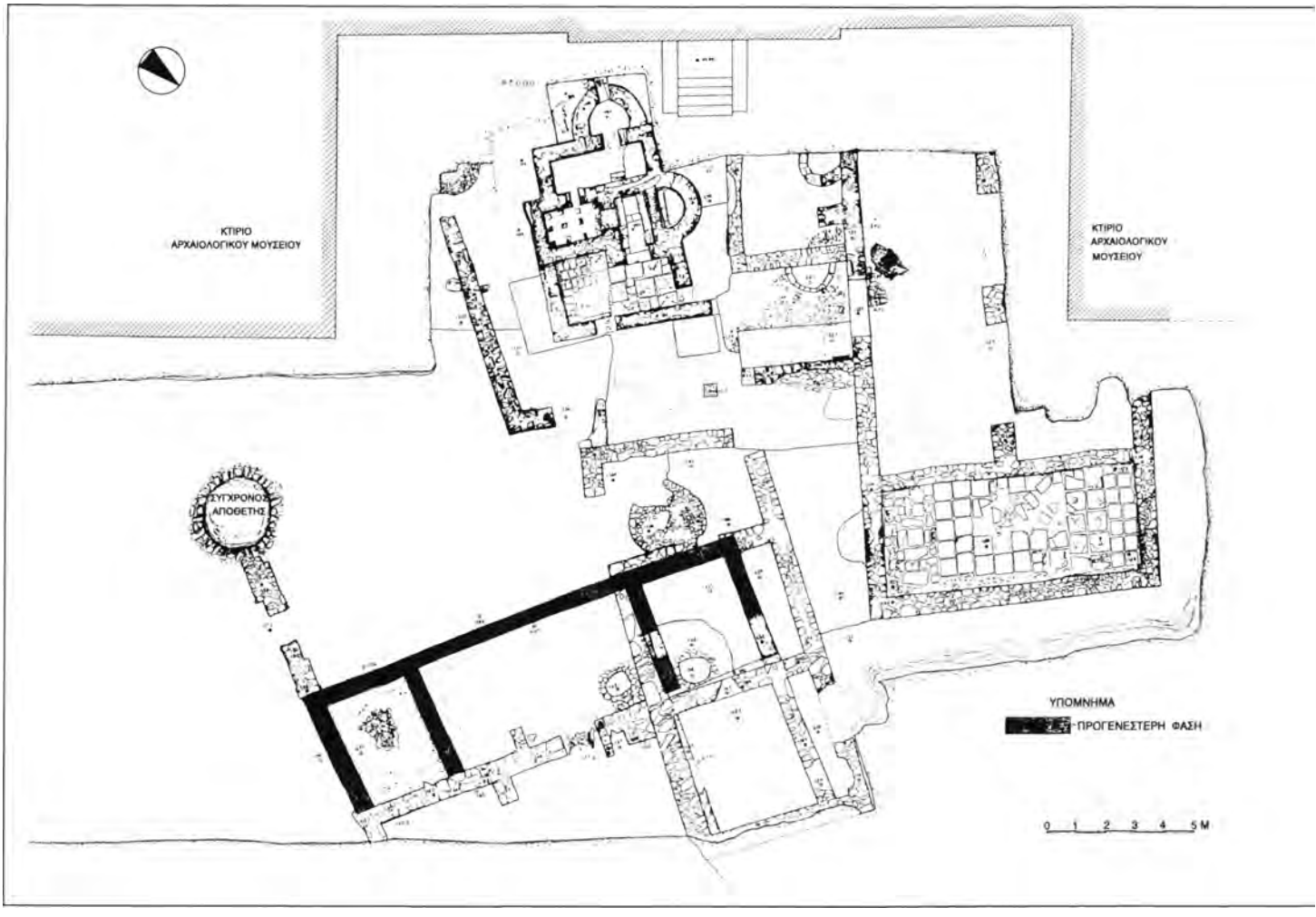

Εικ. 34. Βόλος. Χώρος επέκτασης Μουσείου Βόλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,40 μ. Αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι χωματόκτιστοι, πλ. 0,50 μ., ένα λιθόστρωτο και πέντε τάφοι λακκοειδείς, οι οποίοι περιείχαν σκελετούς σε θέση χριστιανικής ταφής, σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από τον τάφο 1 περισυνελέγη χάλκινος σταυρός. Η έρευνα απέδωσε άφθονη κεραμική παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής.

Τα ανωτέρω ευρήματα διατηρήθηκαν ανέπαφα σε κατάχωση, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες ανέγερσης του Κέντρου Τουριστικών Πληροφοριών του Δήμου Βόλου.

Μουσείο Βόλου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την επέκταση του Αθανασάκειου Μουσείου Βόλου το έτος 1999 επισημάνθηκαν αρχαιότητες. Ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε από τη ΙΓ' ΕΠΚΑ αποκάλυψε κτίσματα που χαρακτηρίστηκαν από τον υπεύθυνο αρχαιολόγο της ανασκαφής Κ. Βουζαξάκη ως αγροτικές εγκαταστάσεις υστερορωμαϊκών χρόνων. Η υπόθεση απασχόλησε το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Θεσσαλίας, το οποίο στην 88η Συνεδρία του στις 2-4-1999 γνωμοδότησε ομόφωνα να παραδοθούν τα ημερολόγια της ανασκαφής και όλα τα άλλα στοιχεία στην Εφορεία επειδή τα αρχαία ήταν της αρμοδιότητάς μας. Κατά την αυτοψία που διενεργήθηκε από τα μέλη του Συμβουλίου κατά την ημέρα εξέτασης του θέματος διαπιστώθηκε ότι τα αρχαία ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Λόγω της σοβαρότητας του έργου το ΤΣΜΘ υιοθέτησε την εισήγηση της ΙΓ' ΕΠΚΑ και γνωμοδότησε για τη διάλυση των αποκαλυφθέντων αρχαίων κτισμάτων. Η υπόθεση διαβιβάστηκε στην Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού χωρίς όμως να εκδοθεί απόφαση διάλυσης των αρχαίων.

Σε αναμονή της απόφασης διάλυσης των αρχαίων συνεχίστηκε από τη ΙΓ' ΕΠΚΑ η ανασκαφική έρευνα, στο χώρο επέκτασης του μουσείου και αποκάλυψε χώρους λουτρικού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικής εποχής. Ακολούθησε αλληλογραφία της Εφορείας προς τη ΙΓ' ΕΠΚΑ, η οποία περί τα

Εικ. 35. Βόλος. Χώρος επέκτασης Μουσείου Βόλου. Άποψη του θερμού λουτρού (caldarium).

Εικ. 36. Βόλος. Χώρος επέκτασης Μουσείου Βόλου. Άποψη των υποκαύστων.

τέλη Οκτωβρίου 1999 παρέδωσε τα μικρά ευρήματα, καθώς και όλα τα άλλα στοιχεία της ανασκαφής. Η υπόθεση εξετάστηκε διεξοδικά, μελετήθηκαν τα ημερολόγια της ανασκαφής, εξετάστηκαν τα ευρήματα, διενεργήθηκαν αυτοψίες στο χώρο της ανασκαφής και προέκυψε το συμπέρασμα ότι τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν είναι σημαντικά.

Όπως φαίνεται και στα σχέδια κάτοψης, τομών και όψεων (Εικ. 34), που καταρτίστηκαν κατά το έτος 2000, αφού προηγήθηκε εκτενής καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων και μελέτη των ευρημάτων, γλυπτών, αντικειμένων μικροτεχνίας και κεραμικής, πρόκειται για τμήμα λουτρικού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικής περιόδου. Το βεβαιώνουν τα κτιριακά στοιχεία από τον τρόπο δομής τους, τη διάταξή τους αλλά και τα ευρήματα (νομίσματα Ιουστινιανού Α΄ κ.ά.), γλυπτά και κεραμική. Επιβεβαιώνεται έτσι η άποψη του Ν. Γιαννόπουλου περί ύπαρξης ακμαίου παλαιοχριστιανικού οικισμού στην περιοχή. Στη συνέχεια υποβλήθηκε η υπόθεση από την Εφορεία στο ΤΣΜΘ με την πρόταση να διατηρηθεί ορατό το τμήμα του λουτρικού συγκροτήματος (caldarium) με παράλληλη τροποποίηση της μελέτης σε συνεργασία των δύο Εφορειών. Όσον αφορά στο τμήμα που δεν είχε ανασκαφεί προτάθηκε η παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφής από την Εφορεία μας και σε περίπτωση ανεύρεσης αρχαίων να ακολουθήσει συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/9884/241/28-2-2000 απόφαση εγκρίθηκε η διατήρηση και μεταφορά στο αίθριο του Αθανασάκειου Μουσείου Βόλου του σε καλή κατάσταση διατήρησης τμήματος του παλαιοχριστιανικού λουτρού – αίθουσα θερμού λουτρού (caldarium) –, το οποίο αποκαλύφθηκε στο χώρο της επέκτασης του μουσείου. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η μεταφορά κατά τον ασφαλέστερο τρόπο συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο του caldarium και σε βάθος και κατά επιφάνεια. Σε βάθος με σκοπό να αποκαλυφθεί η θεμελίωση του κτιρίου και να γίνει η κατάλληλη μελέτη

Εικ. 37. Βόλος. Χώρος επέκτασης Μουσείου Βόλου. Άποψη του caldarium.

μεταφοράς. Κατά επιφάνεια με σκοπό να αποκαλυφθεί στο σύνολό του το caldarium.

Πράγματι αποκαλύφθηκε ο χώρος της αίθουσας του θερμού λουτρού (Εικ. 35), διαστ. 6×8,50 μ., που αποτελείται από τρεις χώρους με τα υπόκαυστα (Εικ. 36). Οι δύο χώροι είναι παραλληλόγραμμοι και ο τρίτος ορίζεται από ημικύκλιο, στο κέντρο της τοιχοποιίας του οποίου υπάρχει άνοιγμα που οδηγεί στην εστία. Στον ένα χώρο διατηρούνται τέσσερις σειρές πεσσίσκων πήλινων, ενώ στους άλλους δεν διατηρήθηκαν. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, και δύο χώροι με λουτήρες, ο ένας παραλληλόγραμμος στην κάτοψη, ενώ ο άλλος καταλαμβάνει τη δυτική κόγχη του caldarium (Εικ. 37). Οι λουτήρες είναι επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση. Βόρεια των υποκαύστων και των λουτήρων αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμη αίθουσα υπό μορφή προθαλάμου με δάπεδο από πήλινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων. Η τοιχοποιία του ανωτέρω χώρου είναι πολύ ισχυρή και

κατά το μικτό σύστημα τοιχοδομίας. Η θεμελίωση του κτιρίου επισημάνθηκε σε βάθος 2 μ. από την κορυφή της τοιχοποιίας.

Στη συνέχεια με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ3241027/1250/4-8-2000 απόφαση εγκρίθηκε η διατήρηση του λουτρού στο χώρο αποκάλυψής του και τροποποίηση της μελέτης ώστε να κατασκευαστεί δεύτερο υπόγειο, το οποίο θα χρησιμεύσει ως αποθηκευτικός χώρος του μουσείου.

Επίσης, το έτος 2000, κατά τις εργασίες εκσκαφών στο άσκαφο τμήμα του χώρου επέκτασης του Μουσείου Βόλου προς την οδό Αθανασάκη, επισημάνθηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων. Ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σε βάθος 0,35-2,10 μ. τρεις χώρους, έναν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο και δύο τετράγωνους, οι τοίχοι των οποίων αποτελούνται από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα σε ελάχιστη ποσότητα. Στο νότιο τοίχο του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου χώρου εντοπίστηκαν ίχνη τριών μαρμάρινων βάσεων επάνω στις οποίες θα στηρίζονταν κίονες. Δημιουργούνταν έτσι ένα τετράβηλο. Τα αποκαλυφθέντα κτίσματα σχετίζονται με το λουτρικό συγκρότημα παλαιοχριστιανικής εποχής που ήλθε στο φως στο υπόλοιπο τμήμα του χώρου επέκτασης του Μουσείου Βόλου. Κατά την ανασκαφική έρευνα περισυνελέγη άφθονη κεραμική και 15 χάλκινα νομίσματα.

Αλμυρός

Θέση Χολόρεμα

Στη Χ.Θ. 292.500 της Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης, η οποία συμπίπτει με την περιοχή Χολόρεμα Αλμυρού, συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα[17] στη δυτική πλευρά της οδού και στο χώρο όπου πρόκειται να γίνει διαπλάτυνση σε πέντε τομείς (ΤΜ-Δ, ΤΜ-ΚΑ, ΤΜ-Γ, ΤΜ-ΚΒ, ΤΜ-1)[18].

Τομέας Δ. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα. Η κεραμική είναι ιδιαίτερα πλούσια και φθάνει σε χαρακτηριστικά μεγάλο βάθος. Περιλαμβάνει πολλά θραύσματα πλίνθων, αβαφή όστρακα χρηστικών αγγείων καστανού ανοιχτού, κυρίως, πηλού, καθώς και μερικά με λευκό και πράσινο υάλωμα ενίοτε σε συνδυασμό με γραπτή μαύρη διακόσμηση ή αβαθή εγχάρακτα μοτίβα. Περισυνελέγησαν τέσσερις πήλινες αγνύθες και μία λίθινη, δύο χάλκινοι δακτύλιοι, οξειδωμένη σιδηρόμαζα, μολύβδινος σύνδεσμος, μολύβδινο έλασμα, σιδερένια καρφιά, θραύσμα γυάλινου αγγείου και χάλκινο έλασμα με εγχάρακτο σχέδιο.

Στον αποθέτη Α' εντοπίστηκε πλήθος μη ακέραιων χρηστικών, κυρίως, αγγείων (μαγειρικών σκευών), καύση και πηλός σε μεγάλη έκταση, παρουσία ασβεστόλιθου, ελάχιστες πλίνθοι και πέτρες.

Τομέας ΚΑ. Ερευνήθηκαν 20 συνολικά τομές. Χαρακτηριστικό είναι το ιδιαίτερα μεγάλο βάθος των ερευνηθεισών τομών που οφείλεται στο γεγονός ότι η κεραμική αυξάνεται ξανά σταδιακά μετά το 20ό στρώμα περίπου σαν να πρόκειται περί παλαιότερης φάσης του οικισμού. Σε γενικές γραμμές περιλαμβάνει όστρακα αβαφών αγγείων διαφόρων μεγεθών, από καστανέρυθρο συνήθως πηλό, ορισμένα από τα οποία κοσμούνται με εγχάρακτα γραμμικά μοτίβα, πολλά θραύσματα πλίνθων, ενώ αρκετά όστρακα φέρουν λευκό, κίτρινο ή πράσινο υάλωμα συνδυαζόμενα σε κάποιες περιπτώσεις με γραπτή μαύρη διακόσμηση ή γραμμικές σπειροειδείς εγχαράξεις. Περισυνελέγησαν πήλινες αγνύθες, οξειδωμένα σιδερένια καρφιά, χάλκινο νόμισμα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και σιδερένια ελάσματα. Μέγιστο βάθος τομέα στην τομή 6, 2,90 μ.

Τομέας Γ. Ανοίχθηκαν από 21 τομές, η διερεύνηση των οποίων έγινε κατά το προηγούμενο έτος και έδωσε κυρίως λιγοστή χονδροειδή κεραμική (αβαφή όστρακα χρηστικών αγγείων) και ελάχιστη εφυαλωμένη. Στον τομέα αυτό προστέθηκαν φέτος 14 νέες τομές (22-35) και συγκεκριμένα στην ανατολική παρειά του σε δύο σειρές των επτά τομών η καθεμία. Η κεραμική που περισυνελέγη αποτελείται κυρίως από αβαφή όστρακα χρηστικών αγγείων, αρκετά εφυαλωμένα όστρακα, κάποια από τα οποία φέρουν γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση και θραύσματα πλίνθων κακής όπτησης. Στην τομή 23 εντοπίστηκε φυσική κοιλότητα, εντός της οποίας βρέθηκαν όστρακα αγγείου με διακόσμηση από γεωμετρικά μοτίβα. Οι εργασίες σταμάτησαν στο επίπεδο του γεωλογικού στρώματος, το οποίο σε άλλα σημεία είναι από πουρί, σε άλλα από κροκαλοειδείς λίθους. Περισυνελέγησαν σιδερένια καρφιά, τμήμα από πήλινο πηνίο, οστέινο εργαλείο, πήλινο πηνίο, τμήμα χάλκινου καρφιού και χάλκινο νόμισμα Ρωμανού Β' (959-963 μ.Χ.).

Τομέας ΚΒ. Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, διότι κατά την ανασκαφή του αποκαλύφθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, που καταλαμβάνει χώρους των τομών 3, 4, 6, 7, 9, 11 και 12 και αποτελείται από αργούς λίθους ανάμικτους με θραύσματα πλίνθων και ποικίλη κεραμική. Προφανώς το υλικό αυτό ανήκει σε οικοδόμημα, σχετικά πρόχειρης κατασκευής και μικρών διαστάσεων, η χρήση του οποίου δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί σε αυτή τη φάση. Χαρακτηριστική πάντως είναι η ύπαρξη αρκετής παλαιοχριστιανικής κεραμικής που περισυνελέγη από τον καθαρισμό του στρώματος, αναμεμιγμένη όμως συχνά και με μεταγενέστερη. Η υπόλοιπη κεραμική του τομέα είναι ιδιαίτερα πλούσια, τόσο από τον καθαρισμό του στρώματος όσο και από τους περιβάλλοντες αυτό χώρους, και αποτελείται από μεγάλο αριθμό θραυσμάτων πλίνθων, πολλά αβαφή όστρακα χρηστικής κεραμικής πολλών ειδών, καθώς και αρκετά παλαιοχριστιανικά αλλά και εφυαλωμένα, συχνά με ωραίες γραπτές, εγχάρακτες ή και ανάγλυφες παραστάσεις διακοσμητικές, συχνά σωζόμενα σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό.

Κατά την έρευνα του τομέα, απαντώνται συχνά μεμονωμένα και περιορισμένης έκτασης ίχνη από καύση. Τα μικρά

17. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 444-449.

18. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε δαπάναις του έργου και με τη συνεργασία των επί συμβάσει αρχαιολόγων Ι. Γεωργίου, Δ. Καλαντζή και Ι. Μαμαλούδη.

ευρήματα που συγκεντρώνονται είναι πολλά και ποικίλα, κυρίως καρφιά σιδερένια και ελάσματα χάλκινα και σιδερένια, λίγα θραύσματα γυάλινων σκευών, καθώς και ένα χάλκινο αντικείμενο, μάλλον στέλεχος περιάπτου, τμήμα σιδερένιου αντικειμένου, ίσως πόρπη, σιδερένιος δακτύλιος άγνωστης χρήσης, ένα λίθινο επεξεργασμένο σφαιρικό βλήμα, διαμ. 0,08 μ., σιδερένιες αιχμές από εγχειρίδια, μικρό χάλκινο νόμισμα, ένας εξαιρετικά καλοδουλεμένος μικρός σταυρός από μαύρο λίθο (στεατίτης) με εγχάρακτη διακόσμηση και οπή ανάρτησης, προφανώς από περίαπτο, μικρό μόνωτο αγγείο με ίχνη λευκού υαλώματος και με σχήμα που παραπέμπει σε αρύβαλλο και, τέλος, τμήμα πήλινου διάτρητου δισκοειδούς υφαντικού βάρους.

Το χώμα που ανασκάφεται σε όλο τον τομέα είναι σκούρο καστανό και το διαδέχεται κοκκινωπό στείρο αργιλώδες χώμα, στο οποίο και σταμάτησε η έρευνα. Μέχρι στιγμής, το μέγιστο βάθος φθάνει τα 0,80 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους.

Τομέας Ι. Στις ήδη προϋπάρχουσες 27 τομές του τομέα Ι, προστέθηκαν ακόμη τρεις σειρές των εννέα τομών και αριθμήθηκαν από 28 έως και 54. Από την ανασκαφική έρευνα του τομέα δεν προέκυψε κανένα αρχιτεκτονικό λείψανο, ενώ η κεραμική που συγκεντρώνεται είναι αρκετά πλούσια και αποτελείται από πλήθος θραυσμάτων πλίνθων, αρκετά όστρακα αβαφών χρηστικών αγγείων ποικίλων τύπων και μεγεθών, ικανό αριθμό θραυσμάτων εφυαλωμένης κεραμικής (κυρίως από πινάκια ποικιλόχρωμα και υπόλευκα, που σε αρκετές περιπτώσεις κοσμούνται από γραπτές και εγχάρακτες παραστάσεις), τα οποία δυστυχώς σώζονται ως επί το πλείστον σε κακή κατάσταση, ενώ αρκετά είναι τα δείγματα από όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής, κτενωτά και αυλακωτά.

Ο αριθμός των ευρημάτων που περισυνελέγησαν είναι αρκετά μεγάλος και πρόκειται κυρίως για σιδερένια καρφιά, που υποδεικνύουν την παρουσία κατασκευών στο χώρο, δύο σιδερένιες σφήνες, ένα τμήμα χάλκινου ελάσματος, τμήμα λαβής γυάλινου κανθάρου και ένα χάλκινο ενώτιο.

Η έρευνα των τομών έφθασε σε βάθος 0,90 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Το χώμα που αφαιρέθηκε είναι παντού σκούρο καστανό, χωρίς προσμείξεις λίθων, ενώ το υποτιθέμενο φυσικό υπόστρωμα είναι καθαρό κοκκινωπό αργιλόχωμα, στο οποίο και τελειώνει η έρευνα των τομών, ελλείψει κεραμικής.

Μικροθήβες

Θέση «Επιπλογραμμή»

Στο πλαίσιο της κατασκευής του οδικού άξονα ΠΑΘΕ, στο τμήμα του κόμβου των Μικροθηβών, από τις εταιρείες «Κ.Ι. Σαραντόπουλος Α.Ε.» αρχικά, και «Παντεχνική Α.Ε.» στη συνέχεια, ερευνήθηκε[19] θέση έναντι του εργοστασίου «Επιπλογραμμή», στη Χ.Θ. 26.00 της επαρχιακής οδού Βόλου-Φαρσάλων.

Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν συνολικά 13 τομείς, οι οποίοι (ξεκινώντας από Δ. προς Α.) είναι οι εξής: Α1, Β1, Γ1, Δ1, Ε1, Ζ1, Η1, Θ1, Ι1, Ι, Η, Κ, Γ. Μετά τον εντοπισμό κεραμικού κλιβάνου στον τομέα Γ είχε κριθεί σκόπιμη η πραγματοποίηση τριών κατά μήκος δοκιμαστικών τομών από μηχανικό εκσκαφέα (JCB), την οποία, λόγω παρουσίας κεραμικής, διαδέχθηκε η συστηματική έρευνα του χώρου. Η εικόνα που παρουσίασε ο κάθε τομέας μετά την έρευνα είναι η παρακάτω:

Τομέας Α1. Αποτελείται από 25 συνολικά τομές, διαστ. 3×3 μ., οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους, μέχρι μέγιστο βάθος -1,68 μ. από το σταθερό – μηδενικό – υψομετρικό σημείο του τομέα που ορίστηκε στα 85,84 μ. Όσον αφορά στη σύσταση του χώματος, είναι καστανό σκούρο, αργιλώδες, ενώ στο επίπεδο του στέρεου εδάφους γίνεται συμπαγές ασβεστολιθικό.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν εντοπίστηκαν, καθώς η εύρεση ελάχιστων διάσπαρτων λίθων χωρίς διάταξη και συνδετικό υλικό δεν είναι δηλωτική κάποιας κατασκευής. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν τρία επίπεδα κεραμικά στοιχεία, φέροντα στη μία τους όψη πλήθος έντυπων μοτίβων, σε καθένα από τα οποία δύο ζεύγη τεμνόμενων σε σχήμα σταυρού ευθειών περικλείονται σε οπή κυκλικής διατομής (τομές 1-2). Εκτός αυτών, τα ευρήματα του τομέα περιορίζονται σε ένα στέλεχος οξειδωμένου σιδερένιου εργαλείου, μία πήλινη αγνύθα και ένα όστρεο.

Η κεραμική είναι αρκετά πλούσια και περιλαμβάνει, εκτός των θραυσμάτων πλίνθων, πολλά αβαφή όστρακα, συμπεριλαμβανομένων κτενωτών, τμημάτων και αποφύσεων κυλινδρικών, ταινιωτών και πεπλατυσμένων λαβών, θραυσμάτων επίπεδων και δακτυλιόσχημων βάσεων, χειλέων, αρκετών συνανηκόντων με ή χωρίς εγχαράξεις, καθώς και αρκετών οστράκων φερόντων ίχνη καύσης. Περισυνελέγησαν, τέλος, πολλά εφυαλωμένα όστρακα με ποικιλία στην απόχρωση του υαλώματος (γαλακτώδη, υποκίτρινα, πράσινα, καφέ, φαιά, υπόλευκα) και στην ποιότητά τους.

Τομέας Β1. Ερευνήθηκαν στο σύνολό τους 25 τομές, ενώ το μέγιστο βάθος έφθασε στα -1,23 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 85,47 μ. Το χώμα είναι και εδώ αργιλώδες, εν συνεχεία αμμώδες, ενώ στο επίπεδο του στέρεου εδάφους παρουσιάζει μεγάλη περιεκτικότητα σε ασβεστόλιθο.

Τα μόνα ευρήματα που εντοπίστηκαν είναι τέσσερα οξειδωμένα σιδερένια ελάσματα στις τομές 8 και 6. Η κεραμική περιλαμβάνει παλαιοχριστιανικά όστρακα, τμήματα από το σώμα αβαφών αγγείων με ή χωρίς εγχαράξεις, όστρακα συνανήκοντα, μερικά με ίχνη καύσης, θραύσματα πλίνθων, καθώς και τμήματα πινακίων με υποκίτρινο, πράσινο, υπόλευκο υάλωμα και συνδυασμούς αυτών στην εσωτερική και την εξωτερική τους επιφάνεια. Ορισμένα κοσμούνται με γραπτή διακόσμηση ή με αβαθείς

19. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε δαπάναις του έργου και με τη συνεργασία των επί συμβάσει αρχαιολόγων Ε. Γλώσσα, Μ. Μαμαλούδη, Π. Σταντζούρη και Β. Κατμέρου.

εγχαράξεις γραμμικές, σπειροειδείς κτλ. Στα εφυαλωμένα όστρακα ανήκει και θραύσμα χείλους πινακίου με αμφίπλευρο υάλωμα εξαιρετικής ποιότητας (τομή 5). Εξωτερικά φέρει πράσινο κυματοειδές μοτίβο σε μαύρο βάθος, του οποίου υπόκεινται τρεις παράλληλες ταινίες πράσινου χρώματος, ενώ εσωτερικά παρουσιάζει υποκίτρινο καμπυλόγραμμο μοτίβο σε καφέ βάθος με δύο παράλληλες ζώνες περιμετρικά του χείλους.

Τομέας Γ1. Αποτελείται από 20 τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους. Το σταθερό υψομετρικό σημείο ορίστηκε στα 85,37 μ., ενώ το μέγιστο βάθος του τομέα εντοπίζεται στα -1,35 μ. Το μόνο εύρημα του τομέα είναι ένας οξειδωμένος σιδερένιος δακτύλιος, ενώ το χώμα εδώ είναι αμμώδες, καταλήγοντας σε ασβεστολιθικό στο επίπεδο του στέρεου εδάφους. Η κεραμική περιλαμβάνει θραύσματα πλίνθων, τμήματα αβαφών χρηστικών αγγείων, ελάχιστα κτενωτά όστρακα, καθώς και μικρά τμήματα πινακίων φέροντα υάλωμα, συνήθως πράσινο, συνδυαζόμενο ενίοτε με εγχαράξεις.

Τομέας Δ1. Ερευνήθηκαν στο σύνολό τους 25 τομές μέχρι μέγιστο βάθος -1,85 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 85,01 μ.

Όσον αφορά στη σύσταση του χώματος είναι ανάλογη με του προαναφερθέντος τομέα Γ1, ενώ τυχαία αποδείχθηκε η εύρεση συμπλέγματος διάσπαρτων λίθων εντός του φυσικού ασβεστολιθικού εδάφους, παρ' όλη την παρουσία πηλόμαζας, πλησίον αυτών, στο κέντρο της τομής (στρώμα 13) και τη διαφορετική σύσταση του χώματος σε όλη την έκταση των τομών, όπου αποκαλύφθηκε ο λιθοσωρός.

Η κεραμική δεν παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και αποτελείται από θραύσματα κοκκινωπών κυρίως πλίνθων, όστρακα από το σώμα χρηστικών αγγείων, ελάχιστα κτενωτά και εφυαλωμένα, χωρίς μεγάλη ποικιλία ως προς την απόχρωση – κυρίως πράσινα και γαλακτώδη – σπανίως και με εγχαράξεις. Το μόνο εύρημα του τομέα είναι ένα επίμηκες πήλινο αντικείμενο, άγνωστης χρήσης.

Τομέας Ε1. Αποτελείται από 25 συνολικά τομές ερευνηθείσες στο σύνολό τους. Το μέγιστο βάθος είναι -2,30 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 84,55 μ. Το χώμα παρουσιάζει κι εδώ συνδυασμό αργιλώδους στα ανώτερα στρώματα, αμμώδους στη συνέχεια και, τέλος, συμπαγούς ασβεστολιθικού στο επίπεδο του φυσικού εδάφους.

Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα, περιορίζονται σε ένα όστρεο και μία πήλινη αγνύθα, ενώ η κεραμική περιλαμβάνει αβαφή όστρακα, θραύσματα πλίνθων και ποικιλία αποχρώσεων υαλώματος οστράκων – πράσινα, καφέ, υποκίτρινα, γαλακτώδη και συνδυασμούς αυτών – από το σώμα πινακίων, από τα οποία μερικά συνοδεύονται από εγχαράξεις.

Τομέας Ζ1. Περιλαμβάνει συνολικά 30 τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους, με μέγιστο βάθος -2,48 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 83,63 μ. Το φυσικό ασβεστολιθικό έδαφος συναντάται εδώ σε αρκετά μεγαλύτερο βάθος, ενώ στα ανώτερα στρώματα το χώμα ποικίλλει από καστανό σκούρο, αργιλώδες, σε καστανό ανοιχτό, αμμώδες.Τα κινητά ευρήματα του τομέα είναι κατασκευασμένα κυρίως από σίδηρο (καρφιά, σιδηρόμαζες, έλασμα, σύνδεσμος τύπου Τ), με μόνη εξαίρεση ένα επίμηκες, άγνωστης χρήσης, πήλινο αντικείμενο, κυλινδρικό, με κατά μήκος διαμπερή οπή και πράσινο υάλωμα εξωτερικά.

Η κεραμική δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, περιλαμβάνει κυρίως θραύσματα πλίνθων, λίγα όστρακα από το σώμα άβαφων χρηστικών αγγείων, ελάχιστα από τα οποία συνοδεύονται από εγχαράξεις, ενώ τα εφυαλωμένα όστρακα περιορίζονται αισθητά σε αριθμό.

Τομέας Η1. Ερευνήθηκαν στο σύνολό τους οι 30 τομές, από τις οποίες αποτελείται ο τομέας, με μέγιστο βάθος -2,04 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 83,90 μ. Το χώμα δεν παρουσιάζει διαφορά από τον προαναφερθέντα τομέα, ενώ το μόνο εύρημα που εντοπίστηκε είναι επίμηκες, πήλινο, κυλινδρικό αντικείμενο, άγνωστης χρήσης, με κατά μήκος διαμπερή οπή και κυματοειδή απόληξη. Η κεραμική δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, περιλαμβάνει θραύσματα πλίνθων και αβαφή όστρακα από το σώμα χρηστικών αγγείων στα ανώτερα στρώματα, ενώ ακολούθως, παρατηρείται πλήρης απουσία κεραμικής. Τα εφυαλωμένα όστρακα σπανίζουν.

Τομέας Θ1. Αποτελείται από 36 τομές, από τις οποίες ερευνήθηκαν οι 29, με μέγιστο βάθος -1,97 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 82,73 μ. Η έρευνα δεν απέδωσε δείγματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, καθώς δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κινητά ευρήματα, ενώ η κεραμική είναι ελάχιστη και μη αξιόλογη.

Τομέας Ι1. Ερευνήθηκαν στο σύνολό τους οι 14 τομές του τομέα, με μέγιστο βάθος -1,80 μ. από το σταθερό υψομετρικό σημείο των 82,73 μ. Η έρευνα του τομέα δεν παρουσίασε ενδιαφέρον και η κεραμική ήταν ελάχιστη.

Τομέας Ι. Αποτελείται από 45 συνολικά τομείς και συνορεύει με τους τομείς Η και Γ. Από τις 45 τομές ερευνήθηκαν συστηματικά οι 30. Το ανώτερο υψομετρικό σημείο του τομέα είναι 81,12 μ., το οποίο για τις ανάγκες της έρευνας θεωρήθηκε ως μηδενικό. Το βάθος στο οποίο έφθασε η ανασκαφική δραστηριότητα είναι τα -2,48 μ. Επισημαίνεται πως ο τομέας παρουσιάζει κατωφέρεια και κλίσεις, όσο επεκτείνεται στα βόρεια όριά του.

Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι στον παρακείμενο τομέα Γ βρίσκεται ο κεραμικός κλίβανος, το σημαντικότερο και εντυπωσιακότερο εύρημα που έχει να επιδείξει αυτή η ανασκαφική εργασία, προκαλεί απορία το γεγονός της ένδειας των ευρημάτων, κινητών και μη. Χαρακτηριστικό είναι ότι βρέθηκαν μόνο δύο κινητά ευρήματα (σιδερένια οξειδωμένα καρφιά).

Η έλλειψη ευρημάτων δικαιολογείται, εν μέρει, από τις επιχώσεις που έχει υποστεί η περιοχή και οι οποίες είναι ορατές από τη στρωματογραφία των τομών. Εκτιμάται ακόμη πως η μορφολογία του εδάφους επηρεάστηκε από επιχώσεις που οφείλονται στην παρουσία, σε προηγούμενα χρόνια, ενός χειμάρρου στα βόρεια του τομέα. Έτσι δικαιολογείται, η ύπαρξη αμμουδερού χώματος, που περιέχει μικρές κροκάλες, ίχνη αρ-

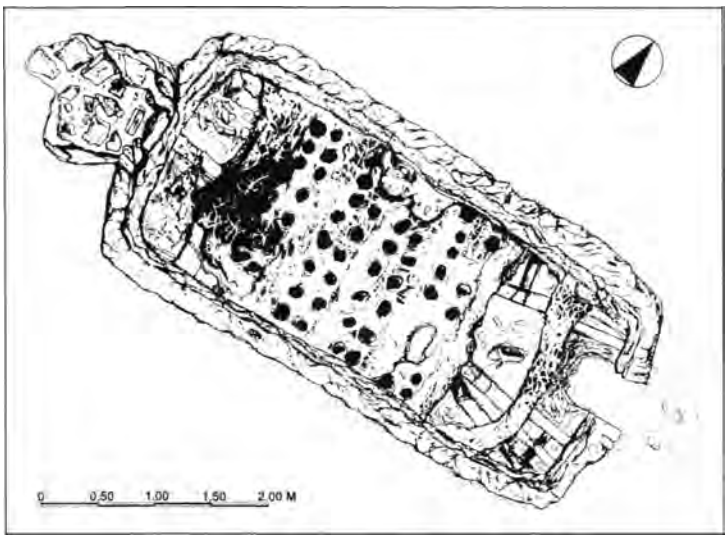

Εικ. 38. Μικροθήβες. Θέση «Επιπλογραμμή». Κάτοψη του κεραμικού κλιβάνου.

γίλου, θαλάσσια όστρεα κ.ά. Με κριτήριο λοιπόν τις παραπάνω παραμέτρους, είναι δυνατό να δικαιολογηθεί η έλλειψη των κεραμικών ευρημάτων.

Η κεραμική που περισυνελέγη καθ' όλη τη διάρκεια των εργασιών στο χώρο είναι λιγοστή και τις περισσότερες φορές ασήμαντου επιστημονικού ενδιαφέροντος. Περιορίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, σε τεμάχια αβαφών οπτοπλίνθων, σε όστρακα αβαφών (στην πλειονότητά τους) χρηστικών αγγείων, σε αρκετά όστρακα εφυαλωμένων αγγείων και σκευών – ποικίλων αποχρώσεων και σχεδιασμών με εφυάλωση πράσινη και υπόλευκη και τεχνικής λεπτής εγχάραξης –, σε μερικές αποφύσεις λαβών που ανήκουν σε χρηστικά αγγεία (κυλινδρικές, δακτυλιόσχημες, πεπλατυσμένες), καθώς και σε ελάχιστα τμήματα βάσεων και χειλέων αγγείων, εξωστρεφών και εσωστρεφών.

Τομέας Η. Αποτελείται συνολικά από 35 τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους, με μέγιστο βάθος -2,60 μ. Ιδιαίτερα πλούσιος τομέας, όσον αφορά στην κεραμική, καθώς και στον αριθμό των κινητών ευρημάτων. Η κεραμική περιλαμβάνει πληθώρα θραυσμάτων πλίνθων και κεράμων, πολλά θραύσματα αβαφών χρηστικών αγγείων, κυρίως τμήματα λαβών (ταινιωτές, δακτυλιόσχημες), θραύσματα από την κοιλιά, τους ώμους ή τις βάσεις· πολλά είναι, επίσης, τα θραύσματα των εφυαλωμένων αγγείων σε ποικίλους χρωματισμούς. Μεγάλος είναι και ο αριθμός οστράκων παλαιοχριστιανικής εποχής. Τα αγγεία που περισυνελέγησαν είναι ελλιπή και στο μεγαλύτερο ποσοστό είναι καλής όπτησης. Υπάρχουν όμως και δείγματα κακής όπτησης πηλού με ποικίλες προσμείξεις. Άφθονα όστρεα βρέθηκαν ανάμεσα στην κεραμική. Αξιοσημείωτο είναι ότι στον τομέα Η, και σε τρία διαφορετικά σημεία, εντοπίστηκαν πλινθοσωροί, αποτελούμενοι κυρίως από πλίνθους, κεράμους και μάζες πηλού.

Τομέας Κ. Αποτελείται από 39 τομές από τις οποίες ερευνήθηκαν οι 12, με μέγιστο βάθος -2,82 μ. Ο τομέας αυτός δεν είναι ιδιαίτερα αξιόλογος όσον αφορά στα ευρήματα μικροτεχνίας και μεταλλοτεχνίας, αλλά και όσον αφορά στα δείγματα της κεραμικής, η οποία είναι κατά το πλείστον χονδροειδής. Αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της από τεμάχια πλίνθων, καστανέρυθρου ή πορτοκαλέρυθρου πηλού και θραύσματα κεράμων. Δεύτερα σε ποσοστό έρχονται τα αβαφή όστρακα που προέρχονται από χρηστικά, κυρίως, αγγεία καλής ή κακής όπτησης με λεπτά ή αρκετά χονδρά τοιχώματα. Αρκετά υπήρξαν και τα εφυαλωμένα όστρακα, των οποίων η υάλωση είναι υποκίτρινη, πράσινη ή προέρχεται από συνδυασμό των δύο ή και περισσότερων χρωμάτων. Λιγότερα, τέλος, είναι τα όστρακα που προέρχονται από παλαιοχριστιανικά αγγεία, τα οποία κοσμούνται από αβαθείς συμπυκνωμένες ή και πιο αραιές αυλακώσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην έκταση που καλύπτει ο τομέας Κ δεν εντοπίστηκαν κινητά ευρήματα, εκτός από τρία σιδερένια οξειδωμένα καρφιά.

Τομέας Γ. Αποτελείται από 16 τομές, οι οποίες ερευνήθηκαν στο σύνολό τους. Το σταθερό υψομετρικό σημείο ορίστηκε στα 79,53 μ., ενώ το μέγιστο βάθος του τομέα εντοπίζεται στα -4,34 μ. Στον τομέα Γ αποκαλύφθηκαν σημαντικά ευρήματα, όπως στρώμα καταστροφής στις τομές 2, 6, 10, 3, 7, 11 και κεραμικός κλίβανος παλαιοχριστιανικής εποχής.

Ο κλίβανος βρέθηκε στο χώρο που οριοθετείται από τον τομέα Γ και τις τομές 5, 9, 13, 14, 15, σύμφωνα με την αρχική χάραξη. Το μέγιστο βάθος βρέθηκε στα -4,32 μ. από το αρχικό ανώτατο υψομετρικό σημείο 79,59 μ. (ως 0 λαμβάνεται η στάθμη της θάλασσας). Ο κλίβανος είναι ορθογώνιου σχήματος, με μήκος 4,78, πλάτος 2,10 και σωζόμενο ύψος 1 μ. περίπου, και έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με μία είσοδο στην ανατολική πλευρά και δεύτερη στη δυτική (Εικ. 38-40).

Εικ. 39. Μικροθήβες. Θέση «Επιπλογραμμή». Ο κεραμικός κλίβανος από ανατολικά.

Εικ. 40. Μικροθήβες. Θέση «Επιπλογραμμή». Ο κεραμικός κλίβανος από δυτικά.

Ο κλίβανος αποτελείται από τα εξής μέρη, τα περισσότερα των οποίων διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση: α) θάλαμο καύσης επιμήκη (στο κάτω τμήμα του κλιβάνου), β) σχάρα, με οκτώ σειρές οπών (50 στο σύνολο), γ) δύο στόμια και δύο προστομιαίους δρόμους.

Ο θάλαμος καύσης είναι κατασκευασμένος από πηλό αναμεμιγμένο με πλίνθινους όγκους για τις ανάγκες της δόμησης και της στεγανοποίησης. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης, γεγονός που αποδεικνύει τη συστηματική χρήση του ευρήματος.

Στη σχάρα του κλιβάνου, η οποία συντίθεται αποκλειστικά από μάζα πηλού, βρέθηκε στερεοποιημένη μάζα υπολειμμάτων καύσης (σκωρίες). Αποκαλύφθηκε σε μεγάλο βαθμό μάζα πηλού, η οποία δεχόμενη μηχανικές πιέσεις έχει υποστεί ρήγματα. Μέσω των οπών της σχάρας διέρχονταν οι φλόγες του θαλάμου καύσης για να επιτυγχάνεται η αναγκαία υψηλή θερμοκρασία όπτησης.

Για τη δόμηση των στομίων χρησιμοποιήθηκαν υλικά αντίστοιχα με του θαλάμου καύσης, με αψιδωτή διαμόρφωση των εισόδων, καθώς και ημίεργοι λίθοι. Επίσης, παρατηρούνται πτώσεις υλικού, οι οποίες ιδιαίτερα στο ανατολικό είναι έντονες, με αποτέλεσμα την ολική σχεδόν φραγή της εισόδου.

Έντονα ίχνη γκριζωπού και μαύρου χρώματος παρουσιάζει το δάπεδο του κλιβάνου, το οποίο αποτελείται από κοκκινωπό αργιλόχωμα. Τα ίχνη αυτά είναι ιδιαίτερα έντονα στις εισόδους.

Με βάση την ύπαρξη κεραμικής και αρκετά μεγάλου αριθμού πλίνθων στα ανώτερα στρώματα της σχάρας, εικάζεται η ύπαρξη θόλου, ο οποίος προφανώς κατέρρευσε για αδιευκρίνιστους λόγους.

Βοηθητικοί χώροι δεν εντοπίστηκαν, ενώ σε κοντινή απόσταση από τον κλίβανο βρέθηκε πλήθος αβαφών οστράκων, αρκετά τμήματα εφυαλωμένων αγγείων ποικίλων αποχρώσεων, όστρεα, καθώς και αρκετή πρώτη ύλη (πηλός).

Αναφορικά με τη χρηστικότητα του ευρήματος, εικάζεται ότι πρόκειται για εργαστήριο κεραμικής. Σε αυτό συνηγορεί η ύπαρξη (παλαιότερα) μικρού ποταμού πλησίον του κλιβάνου, η οποία καθιστούσε εύκολη την εύρεση πρώτων υλών. Εκτιμάται ότι δεν υπήρξε ηθελημένη εγκατάλειψη του χώρου εξαιτίας εξωγενών παραγόντων ή βίαιης καταστροφής αυτού από φυσικά ή άλλα αίτια.

Τα ευρήματα στις τομές που αποκαλύφθηκε ο κλίβανος δεν ήταν πλούσια, ως επί το πλείστον χονδροειδής κεραμική. Άφθονα ήταν τα όστρεα που περισυνελέγησαν περιμετρικά του κλιβάνου. Εκτός της περιοχής του κλιβάνου περισυνελέγησαν αρκετά τεμάχια πλίνθων και θραύσματα κεράμων, αρκετά αβαφή όστρακα που προέρχονται από χρηστικά, κυρίως, αγγεία καλής ή κακής όπτησης, πολυάριθμα εφυαλωμένα, τα οποία παρουσιάζουν ποικιλία χρωμάτων, και πάρα πολλά όστρακα που ανήκουν σε αγγεία παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Όπως προαναφέρθηκε, η σημαντικότερη αποκάλυψη της ανασκαφής στη Χ.Θ. 26.00 της επαρχιακής οδού Βόλου-Φαρσάλων ήταν ο κεραμικός κλίβανος καλής διατήρησης. Σημειώνεται ότι μέχρι να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα και να αποφασιστεί η τύχη των ευρημάτων, πραγματοποιήθηκαν από συνεργεία της Εφορείας, με την επίβλεψη της συντηρήτριας

έργων τέχνης Α. Ντίνα, οι απαιτούμενες εργασίες συντήρησης με τα ενδεδειγμένα υλικά συντήρησης, τόσο στον κεραμικό κλίβανο όσο και στο παρακείμενο στρώμα καταστροφής.

Σούρπη

Στη Χ.Θ. 2700 (παράδρομος) επισημάνθηκαν στρώματα καταστροφής κτιρίων παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής[20].

Ταμιευτήρας Κάρλας

Α. Συλλεκτήρας Σ7-Α32

Οι ανασκαφικές εργασίες[21] στο πλαίσιο του έργου «Ταμιευτήρας Κάρλας και συναφή έργα» άρχισαν στη Χ.Θ. 1+000 αριθ. αγρ. Α32, το οποίο είναι ιδιοκτησία του Ελληνικού Δημοσίου. Η ανασκαφή ουσιαστικά καταλαμβάνει τον κατά πλάτος άξονα του Σ7.

Αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1), μήκ. 50, κυμαινόμενου πλ. 0,50-0,80 και ύψ. 1,50-1,80 μ. Ανατολικά και παράλληλα του Τ1 (στο νοτιότερο άκρο του) αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου τοίχου Τ2, ο οποίος σώζεται σε μήκος 10 μ. και το πάχος του κυμαίνεται μεταξύ 0,30-0,50 μ. Η κατασκευή των δύο τοίχων είναι όμοια, ενώ μεταξύ τους απέχουν 2,50 μ. Στο βορειότερο σημείο της ανασκαφής και σε απόσταση 1,80 μ. ανατολικά και παράλληλα με τον τοίχο Τ1 αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,20 μ. τρίτος τοίχος Τ3. Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής έγιναν δοκιμαστικές τομές, όπου αποκαλύφθηκε λιθορριπή σε βάθος 1,70 μ. Η έρευνα μεταξύ των Τ1 και Τ2 έφθασε σε βάθος 5,50 μ., γι' αυτό και χρειάστηκε να γίνει υποστύλωση της τοιχοποιίας. Σε βάθος 2,50 μ. αποκαλύφθηκαν δύο ταφές. Πρόκειται για λακκοειδείς τάφους, ακτέριστους (Εικ. 41).

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε δυτικά του Τ1, όπου χαράχθηκαν επτά ανασκαφικές τομές, διαστ. 3×3 μ. Σε βάθος 0,60 μ. εμφανίζεται σκουρόχρωμη κεραμική.

Τα παραπάνω στοιχεία, καθώς και η περιορισμένη σχετικά έκταση της ανασκαφής μάς κάνει επιφυλακτικούς στο να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το χώρο. Αυτό πιθανότατα να συμβεί ύστερα από απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών της περιοχής και την επέκταση της ανασκαφής.

Εικ. 41. Ταμιευτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας Σ7-Α32. Άποψη της ανασκαφής.

Β. Παρακολούθηση εκσκαφών

Εκτός από την ανασκαφική έρευνα η οποία διεξήχθη και συνεχίζεται στο χώρο του Συλλεκτήρα 7, η Εφορεία επιτήρησε όλες τις εκσκαφές που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο της υλοποίησης του έργου και συγκεκριμένα:

Α. Παρακολούθηση κατασκευής του ανατολικού αναχώματος του ταμιευτήρα. Οι εργασίες ξεκίνησαν στα μέσα Σεπτεμβρίου 2000 και εντατικοποιήθηκαν τους επόμενους μήνες, όταν βέβαια το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες. Αρχικά πραγματοποιήθηκε η εκχέρσωση της φυτικής γης και ακολούθησε εκσκαφή σε βάθος 0,60 μ. σε όλη την έκταση κατάληψης του ανατολικού αναχώματος του ταμιευτήρα. Το συγκεκριμένο ανάχωμα έχει μήκος 2.750 και πλάτος 60 μ. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών του συγκεκριμένου χώρου περισυνελέγη ελάχιστη κεραμική, κυρίως νεότερων χρόνων, η οποία μάλλον αποτελεί φερτό υλικό.

Β. Παρακολούθηση εκσκαφών στους «δανειοθαλάμους» για την παραγωγή υλικού που χρησιμοποιείται για την κατασκευή του ανατολικού αναχώματος του ταμιευτήρα. Οι εκσκαφές αυτές προς το παρόν εντοπίζονται νότια του αναχώματος και σε χώρο που θα κατακλυστεί από τα νερά του ταμιευτήρα. Η εκσκαφή σε κάθε δανειοθάλαμο φθάνει τα 2-2,50 μ., αφού σε μεγαλύτερο βάθος το πρασινωπό αργιλώδες χώμα είναι ιδιαίτερα λασπώδες, ενώ σε πολλές περιπτώσεις στο βάθος αυτό αναβλύζει νερό. Κατά τη διάρκεια αυτών των εκσκαφών δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστωθεί και η στρωματογραφία στο χώρο εντός της λίμνης. Εμφανίζεται στρώμα σκούρου μαύρου χώματος, το οποίο πιθανολογείται ότι προήλθε από την αποσύνθεση οργανικών ουσιών και περιέχει κεραμική παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

20. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε δαπάναις του έργου με τη συνεργασία του επί συμβάσει αρχαιολόγου Ευ. Δραπανιώτη.

21. Οι ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν δαπάναις του έργου και με τη συνεργασία του επί συμβάσει αρχαιολόγου Π. Παπαγιώτη.

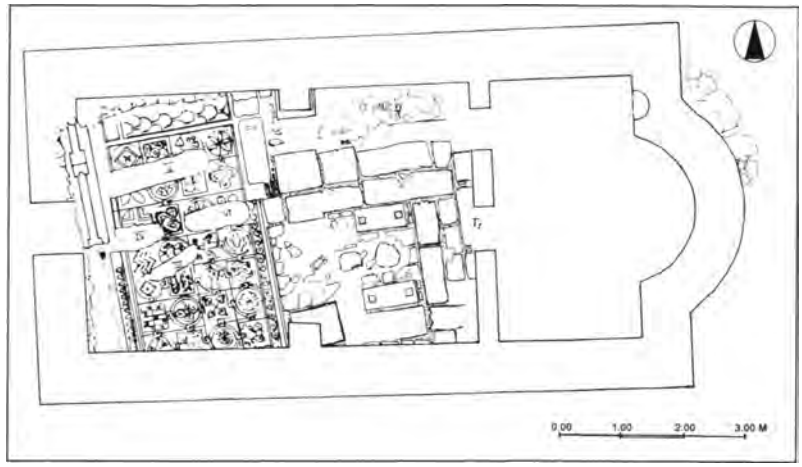

Εικ. 42. Τιθορέα. Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Κάτοψη του πρεσβυτερίου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Τιθορέα

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Κατά τις εργασίες αντικατάστασης του δαπέδου του ναού[22] αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα τριών επάλληλων χρονικών φάσεων[23]. Στην παλαιότερη φάση ανήκουν τμήμα της αψίδας και του πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Εικ. 42). Η αψίδα του ιερού αποκαλύφθηκε, μέχρι μήκος περιφέρειας 1,80 μ. σε δοκιμαστική τομή εξωτερικά της κόγχης του μεταβυζαντινού ναού[24]. Το δάπεδο του δυτικού τμήματος του πρεσβυτερίου καλύπτεται από ψηφιδωτό, ενώ το υπόλοιπο από μαρμάρινες πλάκες. Το ψηφιδωτό διατηρεί σε ορισμένα σημεία το ολικό του πλάτος, 2,60 μ., και είναι ορατό μέχρι μήκος 4,10 μ., ενώ το κεντρικό τμήμα του έχει καταστραφεί από τέσσερις λακκοειδείς ταφές. Αποτελείται από ψηφίδες χρώματος μαύρου, λευκού, γαλάζιου, κίτρινου, φαιού, ιώδους και κεραμόχρωμες, οι οποίες συνθέτουν ορθογώνιο διάχωρο με τέσσερις σειρές τετραγώνων και κύκλων σε εναλλαγή που συνδέονται μεταξύ τους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών (Εικ. 43). Οι κύκλοι και τα τετράγωνα περιέχουν ποικίλα θέματα, όπως ρόδακες, κόμβους, άνθος λωτού, ψάρια, πτηνά, κεφάλι ελαφιού, καρδιόσχημα φύλλα, αγγείο, ζατρίκιο, θέματα με ζιγκ ζαγκ, ακτινωτά και γεωμετρικά κοσμήματα. Κατά μήκος των μακρών πλευρών του ψηφιδωτού διατηρούνται τμήματα πλαισίων από ελικοειδή και καμπύλα διακοσμητικά μοτίβα. Στο βόρειο άκρο του ψηφιδωτού σώζεται πλατύ πλαίσιο με φολιδωτό διάκοσμο.

Το υπόλοιπο τμήμα του δαπέδου του πρεσβυτερίου είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες που πιθανότατα προέρχονται από αρχαίο κτίριο. Μεταξύ αυτών υπήρχαν δύο αρχαίες ενεπίγραφες πλάκες (ψηφίσματα) τοποθετημένες ανάποδα. Σε ορισμένα σημεία το δάπεδο είναι συμπληρωμένο με πλίνθους. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του ψηφιδωτού, το πλαίσιο έχει συμπληρωθεί πρόχειρα με μαρμάρινες πλάκες και ψηφίδες.

Εικ. 43. Τιθορέα. Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Άποψη του νότιου τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου.

Πάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο και σε απόσταση 0,85 μ. από τη χορδή της αψίδας διατηρείται πρόχειρα κατασκευα-

22. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 164.

23. Αναλυτική δημοσίευση των ευρημάτων δίδεται από την υπογράφουσα στο άρθρο: Παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω από ναό του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Τιθορέα Φθιώτιδος, *Θωράκιον, Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 87-100, πίν. 35-36.

24. Η αποκάλυψη της αψίδας έγινε χάρη στην προθυμία και τη συνδρομή του Θ. Θεοδώρου, Παρέδρου της Τιθορέας, η συμβολή του οποίου κατά τη συγκέντρωση των στοιχείων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική.

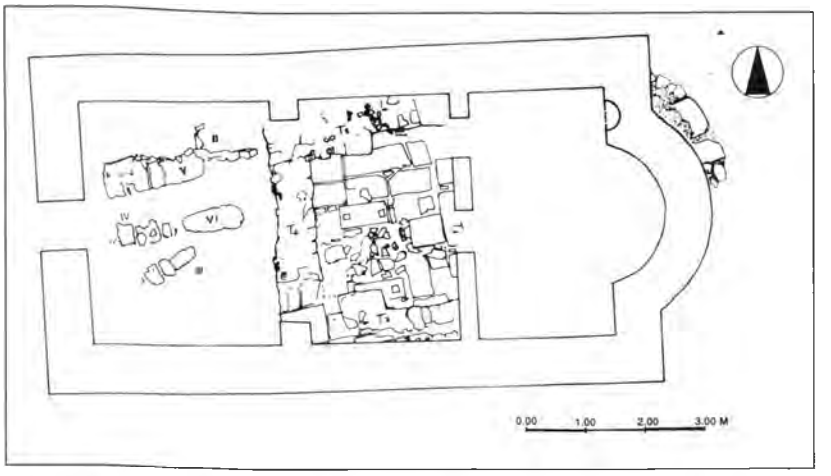

Εικ. 44. Τιθορέα. Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Κάτοψη του ναϋδρίου και των τάφων.

σμένη βάση Αγίας Τράπεζας, διαστ. 1,60×0,85 μ., αποτελούμενη από δύο ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες αρχαίας αμφίγλυφης στήλης, κομμένης στο μέσον. Οι μαρμάρινες πλάκες είναι τοποθετημένες σε χαμηλά τοιχία, κατασκευασμένα από πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Στο χώρο μεταξύ των πλακών διατηρούνται υπολείμματα ασβεστοκονιάματος που οριοθετούν κυκλικό όρυγμα, εντός του οποίου δεν βρέθηκε τίποτα.

Ο χώρος εσωτερικά της αψίδας δεν διερευνήθηκε ανασκαφικά, διότι συμπίπτει με το χώρο του Ιερού του μεταβυζαντινού ναού, όπου η έρευνα δεν επεκτάθηκε. Στη νοητή ευθεία της χορδής της κόγχης, κάτω από το κτιστό τέμπλο του μεταβυζαντινού ναού, αποκαλύφθηκε εν μέρει τοίχος (Τ1), ύψ. 0,58 μ., ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί με πόδιο υπερυψωμένου συνθρόνου.

Αποκαλύφθηκε, επίσης, τμήμα του βατήρα του φράγματος του πρεσβυτερίου, μέχρι μήκος 1,80 μ., με τις εγκοπές υποδοχής θωρακίων και πεσσίσκων.

Στη βάση του θεμελίου της βόρειας παραστάδας του μεταβυζαντινού ναού βρέθηκε ανάποδα εντοιχισμένο μαρμάρινο επίθημα, κοσμημένο στην κύρια όψη με σταυρό. Έτσι, μαζί με τα δύο ήδη γνωστά επιθήματα, ένα στη νότια κτιστή παραστάδα του μεταβυζαντινού ναού και ένα στην Αγία Τράπεζα αυτού, ο συνολικός αριθμός των εντοπισμένων επιθημάτων της βασιλικής ανέρχεται σε τρία. Περισυνελέγησαν, επίσης, τμήματα κιονίσκων, πιθανότατα από την Αγία Τράπεζα, και θραύσματα αδιάγνωστων αρχιτεκτονικών μελών. Στο θεμέλιο του βόρειου τοίχου είναι εντοιχισμένο τμήμα κορμού κίονα από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής.

Σε οψιμότερη φάση, πάνω στα ερείπια της βασιλικής ανεγέρθηκε μονόχωρο ναϋδριο, το οποίο καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του πρεσβυτερίου και το χώρο της αψίδας (Εικ. 44). Αποκαλύφθηκε μόνον το δυτικό τμήμα του, χτισμένο πάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο του πρεσβυτερίου. Το μέγιστο ορατό μήκος του είναι 2,40 μ., ενώ το πλάτος του είναι μόλις 3 μ. Ο βόρειος (Τ2) και ο νότιος (Τ3) τοίχος βαίνουν σχεδόν παράλληλα προς το βόρειο και το νότιο τοίχο του μεταβυζαντινού ναού, ενώ ο δυτικός (Τ4) βρίσκεται στον άξονα των κτιστών παραστάδων του. Η τοιχοποιία είναι πρόχειρη από αργούς ή ημικατεργασμένους λίθους και κυβόλιθους από αρχαία κτίρια σε β' χρήση. Η συνδετική ύλη είναι ασβεστοκονίαμα. Στους οριζόντιους αρμούς παρεμβάλλονται μεγάλα κομμάτια πλίνθων, πάχ. 0,035 μ., που προέρχονται από τους τοίχους της κατεστραμμένης βασιλικής, ενώ στους κατακόρυφους υπάρχουν πλινθία οριζόντια τοποθετημένα. Στο βόρειο τοίχο χρησιμοποιήθηκε, ως σπόλιο, τμήμα πλάκας ορθομαρμάρωσης.

Πάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο και σε επαφή με την πρόσθια όψη του συνθρόνου της βασιλικής, αποκαλύφθηκε κτιστός αναβαθμός από υλικά σε β' χρήση, όπως τμήμα αρράβδωτου κίονα, ο οποίος οδηγούσε στο υπερυψωμένο δάπεδο της αψίδας του Ιερού της βασιλικής, στο χώρο της οποίας περιορίστηκε το Ιερό του ναϋδρίου.

Δυτικά του ναϋδρίου και πάνω από το ψηφιδωτό δάπεδο εκτεινόταν αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,25 μ., από τα κρημνίσματα των τοίχων και της στέγης της βασιλικής. Κατά την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι (I-II), με χαμηλά τοιχώματα από ακανόνιστες πέτρες και σποραδικά θραύσματα κεράμων, οι οποίοι εδράζονταν απευθείας στο ψηφιδωτό, και τέσσερις λακκοειδείς (III-VI), σκαμμένοι στο δάπεδο και καλυμμένοι με πέτρες και κεραμίδες. Οι τρεις από τις έξι ταφές ήταν παιδικές. Από την παιδική ταφή IV προήλθε ζεύγος χάλκινων ενωτίων με συρματερό κυκλικό διάκοσμο.

Με βάση το διάκοσμο του ψηφιδωτού και των επιθημάτων η ανέγερση της βασιλικής θα μπορούσε να αναχθεί γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα, ενώ η πρόχειρη επισκευή της με τα λιγοστά διαθέσιμα μέσα, θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον καταστρεπτικό σεισμό του 551, που έπληξε τον Κρισαϊκό κόλπο, τη

Βοιωτία και τις ακτές του Μαλιακού κόλπου και κατά συνέπεια να τοποθετηθεί χρονολογικά στο β' μισό του 6ου αιώνα. Η ανέγερση του μονόχωρου ναϋδρίου τοποθετείται χρονικά μετά την ολοκληρωτική καταστροφή και ερείπωση της βασιλικής. Η χρήση σπολίων στους τοίχους του ναϋδρίου και η τοποθέτηση πλινθίων στους αρμούς επιτρέπει μια χρονολόγηση στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

ΙΒ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 2000 σημαντικό μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας απορρόφησαν οι πολυπληθείς σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Άρτας. Παράλληλα στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης-συντήρησης και αξιοποίησης σε διάφορα μνημεία της Νικόπολης: στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου και στην έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου. Με την έναρξη της λειτουργίας της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης (ΤΔΠΕΑΕ) διεξήχθησαν έρευνες στα νεκροταφεία πλησίον της βόρειας και της νότιας πύλης. Στο Νομό Ιωαννίνων συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στις θέσεις Ράχη Πλατανιάς και Άγιοι Απόστολοι Πεδινής, οι οποίες εντοπίστηκαν το 1999 κατά τις εργασίες διάνοιξης της Εγνατίας οδού. Παράλληλα άρχισε η λειτουργία της Επιστημονικής Επιτροπής Δωδώνης (ΤΔΠΕΑΕ). Στη Λευκάδα συνεχίστηκαν οι σωστικές ανασκαφές της Εφορείας σε οικόπεδα ιδιωτών και με την ευκαιρία κάποιων έργων σε δημόσιους δρόμους. Σε εργασίες αναδασμού, τέλος, στην κοιλάδα του Λούρου από τη σήραγγα Κουκλεσίου έως τον Άγιο Γεώργιο Νομού Πρέβεζας εντοπίστηκαν νέες θέσεις.

Οι χρηματοδοτήσεις του ΛΟΤΤΟ (αριθμολαχείου) και του Προγράμματος Εκπαίδευσης Άνεργων Νέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλαν σημαντικά στη δυνατότητα απασχόλησης έκτακτου προσωπικού, το οποίο με επιτυχία πλαισίωσε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας στις πολλαπλές δραστηριότητές της. Εκτός από το εργατικό προσωπικό στις διάφορες εργασίες συμμετείχαν περιοδικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας: Μ. Αναστοπούλου, Α. Αρκουμάνης, Κ. Γερολύμου, Α. Γεωργίου, Β. Γιαννάκη, Α. Γιοβανοπούλου, Β. Δήμου, Κ. Ζήνδρου, Δ. Καλπάκης, Χ. Καππά, Ε. Καραμπίνα, Σ. Κίγκα, Δ. Κοντογιώργος, Σ. Κορτζή, Θ. Κύρκου, Κ. Κωντσιώτη, Μ. Μαχαιράκη, Σ. Μπαλάκας, Ε. Μπούκα, Ι. Νάκας, Μ. Νιάρου, Μ. Νούτσου, Ε. Παπαβασιλείου, Μ. Πασχάλη, Ε. Παυλίδης, Β. Σιώζου, Ε. Σκαλιστή, Μ. Σκανδάλη, Ν. Χόινας, καθώς επίσης και οι πτυχιούχοι αρχιτέκτονες Χ. Τσακούμης και Σ. Μπερρή.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές αποτυπώθηκαν με τις υποδείξεις των ανασκαφέων από τους μόνιμους σχεδιαστές Α. Μαστοράκη, Δ. Ρούσσο, Α. Κουτσογιώργου, Η. Κολιού και τους ωρομίσθιους σχεδιαστές Ν. Βαγενά και Μ. Λύτρα.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στα κτίρια των Αρχαιολογικών Μουσείων Ιωαννίνων και Νικόπολης και των Αρχαιολογικών Συλλογών Άρτας και Λευκάδας έγιναν οι απαραίτητες ετήσιες εργασίες συντήρησης και επισκευής των ηλεκτρικών και υδραυλικών συστημάτων, καθώς και των συστημάτων συναγερμού.

Στα εργαστήρια του Μουσείου Ιωαννίνων συντηρήθηκε, φωτογραφήθηκε και καταγράφηκε σημαντικός αριθμός αρχαίων ευρημάτων από τους μόνιμους συντηρητές Γ. Γιαννούλη, Κ. Σακκά και Π. Σύμπα και τους εκτάκτους Β. Γκιοξάρη, Γ. Κύρκο και Ε. Μπισδάκη, το φωτογράφο της Εφορείας Β. Πτηνόπουλο και το φωτογράφο Κ. Ιγνατιάδη, συνεργάτη της Εφορείας. Στις καταγραφές εργάστηκαν τόσο οι μόνιμοι όσο και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι. Στις αποθήκες του Μουσείου Ιωαννίνων έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες απασχολήθηκαν με τη μελέτη κινητών ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν κατά τις έρευνες των προηγούμενων ετών. Στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Ιωαννίνων προστέθηκαν από αγορές και κυρίως από δωρεές 99 τόμοι βιβλίων και 24 τόμοι περιοδικών, καθώς και μικρός αριθμός ανατύπων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ ΥΛΙΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λιατοβούνι Κόνιτσας

Στο πλαίσιο της προγραμματικής σύμβασης «Καταγραφή - Σχεδίαση - Φωτογράφηση των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής Λιατοβουνίου Κόνιτσας» της Εφορείας με το Δήμο Κόνιτσας και με χρηματοδότηση των ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Κόνιτσας, δρομολογήθηκαν διαδικασίες τεκμηρίωσης του υλικού από τις ανασκαφές στο Λιατοβούνι Κόνιτσας[1] με σκοπό τη δημοσίευσή του. Στην προγραμματική σύμβαση εργάστηκαν οι Ι. Νάκας, αρχαιολόγος, Α. Φάκλαρη, σχεδιάστρια, και Α. Βραχιονίδης, φωτογράφος. Οι εργασίες περιελάμβαναν καταγραφή ευρημάτων, σχεδίαση και φωτογράφηση, ψηφιοποίηση σχεδίων και δημιουργία μιας βάσης δεδομένων, στην οποία συγκεντρώθηκαν όλα τα παραπάνω στοιχεία. Παράλληλα, συνεχίστηκε η συντήρηση του ανασκαφικού υλικού από το Λιατοβούνι και την ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Κόνιτσας.

1. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 367-370· 52 (1997): Χρονικά, σ. 557-559.

Τέλος, εμπλουτίστηκε το αρχείο των τοπογραφικών διαγραμμάτων του χώρου των ανασκαφών του Λιατοβουνίου (οικισμός και νεκροταφείο) και της ευρύτερης περιοχής και συντάχθηκε σχετικός κατάλογος.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ

Τμήμα 2.2.: Πεδινή-Δροσοχώρι

Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας, θέση Ράχη

Συνεχίστηκε κατά τη φετινή περίοδο με πιστώσεις της «Εγνατία Οδός ΑΕ» η ανασκαφική έρευνα στον άξονα της υπό κατασκευή Εγνατίας Οδού, στην παραπάνω θέση[2]. Φέτος η έρευνα είχε ως στόχο τη διερεύνηση της έκτασης και των ορίων, καθώς και τη σταδιακή αποκάλυψη του αρχαίου οικισμού που εντοπίστηκε στις βόρειες παρυφές του λόφου Ράχη, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά της σημερινής όχθης της λίμνης των Ιωαννίνων. Ο άξονας του υπό κατασκευή δρόμου έχει στο σημείο αυτό κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου. Μετά από διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η έκταση των αρχαίων λειψάνων, δεσμεύτηκε συνολικά έκταση 6.000 τ.μ. (ολόκληρο το πλάτος της Εγνατίας Οδού από τη Χ.Θ. 24+127 έως τη Χ.Θ. 24+267, δηλαδή σε μήκος 140 μ.). Η ανασκαφική περίοδος[3] ξεκίνησε το Σεπτέμβριο, εξαιτίας της καθυστέρησης μεταβίβασης πιστώσεων στην Εφορεία, και διακόπηκε στο τέλος Νοεμβρίου, λόγω των καιρικών συνθηκών. Η έρευνα κάλυψε συνολικά έκταση 2.325 τ.μ.

Τα οικοδομικά λείψανα ήταν σχεδόν επιφανειακά στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και καλύπτονταν από σταδιακά βαθύτερες επιχώσεις προς ΒΔ. Η ίδια σταδιακή κλίση διαπιστώθηκε και στο στρώμα καταστροφής που κάλυπτε όλη την έκταση των λειψάνων. Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι ο αρχαίος οικισμός αναπτυσσόταν στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου, το χαμηλότερο τμήμα της οποίας στη συνέχεια επιχώστηκε και δημιουργήθηκαν επίπεδες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το όριο του οικισμού εντοπίστηκε μόνο στη δυτική πλευρά του. Ανατολικά επεκτείνεται σε μικρό ακόμη τμήμα, το οποίο δεν ήταν δυνατό να ανασκαφεί, λόγω της ύπαρξης σύγχρονου πηγαδιού. Στη νότια και τη βόρεια πλευρά η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε. Ο οικισμός αναπτύσσεται σε πυκνοδομημένη συστάδα σπιτιών και βοηθητικών χώρων, διατεταγμένων γύρω από ελεύθερο χώρο-πλατεία (Εικ. 1). Στην ανατολική πλευρά του είχε αποκαλυφθεί πέρυσι στενωπός, πλ. 0,40 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ., η οποία διαμορφώνεται από τους εξωτερικούς τοίχους των κτιρίων που αναπτύσσονται εκατέρωθεν. Νότια του δρομίσκου είχε αποκαλυφθεί συγκρότημα 14 δωματίων, από τα οποία αφαιρέθηκε φέτος το ενιαίο και πυκνό στρώμα κεράμων στέγης και καθαρίστηκαν τα περιγράμματα των χώρων. Οι τοίχοι των κτιρίων σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης και σε ελάχιστες περιπτώσεις διατηρούν περισσότερες από μία σειρά λίθων. Η διάταξη των χώρων είναι πυκνή και ακανόνιστη και καθιστά δυσχερή την απόδοσή τους στα διαφορετικά ομότοιχα κτίρια. Πιθανότατα σε μία οικία ανήκουν το μεγάλο κεντρικό δωμάτιο 12 με την εστία, καθώς και οι δευτερεύοντες χώροι 1, 8 και 9 που το περιβάλλουν προς Ν., 5 και 13 στα βόρεια, 4 στα δυτικά (Εικ. 2). Ο δυτικότερος χώρος με την εσωτερική διαίρεση (δωμάτια 2-3) μάλλον αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και χρησίμευε ως αποθήκη (πιθεών), όπως αποδεικνύουν η ανεύρεση σχεδόν ακέραιου πίθου κατά χώραν και τα πολυάριθμα θραύσματα άλλων. Βοηθητικό χαρακτήρα είχαν, επίσης, οι βόρειοι χώροι του σπιτιού (δωμάτια 5 και 13), μέσα στους οποίους βρέθηκε μεγάλη ποσότητα επιτραπέζιας κεραμικής. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου 1, η ανεύρεση ομάδας 22 αγνύθων, πολλές από τις οποίες φέρουν στη ράχη έντυπο κύκλο, υποδηλώνει τη θέση αργαλειού. Στο κεντρικό δωμάτιο 12 βρέθηκε αργυρό νόμισμα Κέρκυρας[4]. Στους υπόλοιπους χώρους του σπιτιού βρέθηκαν πέραν του αργυρού νομίσματος, ένα χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ', ένα χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας και ένα ακόμη χάλκινο νόμισμα του Κοινού των Ηπειρωτών, τα οποία χρονολογούν τη χρήση του χώρου από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως το α' μισό του 2ου αι. π.Χ. Μια δεύτερη οικία αναπτύσσεται ακριβώς ανατολικά της προηγούμενης, περιλαμβάνοντας με βεβαιότητα τον κεντρικό και ευρύχωρο χώρο 10, καθώς και τους μικρότερους χώρους 6 και 7 στα νότια, 11 στα δυτικά και έναν επιπλέον χώρο ανατολικά. Από μια τρίτη οικία στο νοτιοανατολικό άκρο του ανασκαπτόμενου χώρου, αποκαλύφθηκε εντός του ορίου απαλλοτρίωσης μόνον η βορειοδυτική γωνία. Βόρεια του δρομίσκου-στενωπού και των προαναφερόμενων δωματίων, αποκαλύφθηκε πολύ αποσπασματικά το ανατολικό τμήμα οικίας με δύο χώρους. Το υπόλοιπο τμήμα του κτιρίου προφανώς καταστράφηκε και φαίνεται ότι τα λείψανα απομακρύνθηκαν, καθώς δεν σώζονται παρά σποραδικά διασκορπισμένοι λίθοι.

Το δυτικό τμήμα του οικισμού καταλαμβάνει ορθογώνιος υπαίθριος χώρος-πλατεία, έκτασης 12×12 μ. Ο ελεύθερος χώρος οριοθετείται βόρεια με διπλό τοίχο από μεγάλες λιθοπλίν-

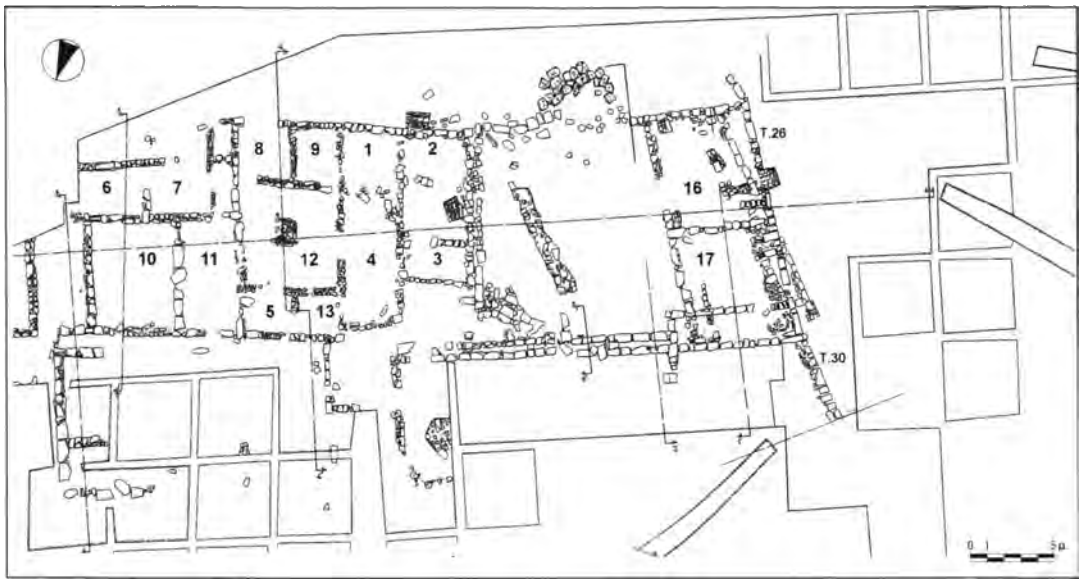

Εικ. 1. Εγνατία οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας. Θέση Ράχη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Εγνατία οδός. Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατανιάς Δήμου Παμβώτιδας. Θέση Ράχη. Άποψη της ανασκαφής.

θους, ενώ σειρά μεγάλων πεσμένων λιθοπλίνθων στα νότια αποτελούσε πιθανότατα παρόμοιου χαρακτήρα κατασκευή. Στον υπαίθριο χώρο εντοπίστηκε στρώμα πεσμένων κεράμων μόνον κατά μήκος του ανατολικού άκρου του. Οι κέραμοι προέρχονται προφανώς από τη στέγη των δωματίων 2 και 3 στα ανατολικά του και παρουσιάζουν ενδιαφέροντα σφραγίσματα με παράσταση δελφινιού ή βαιτύλου και τα ανάγλυφα αρχικά *Υ.ΧΑ, ΜΗ, ΑΜ* ή άλλους συνδυασμούς.

Στα δυτικά του υπαίθριου κοινόχρηστου χώρου αναπτύσσονται με μέτωπο προς αυτόν δύο παρατακτικά τοποθετημένοι μεγάλων διαστάσεων χώροι (δωμάτια 16 και 17), στους οποίους διαπιστώθηκαν τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις και ανακατασκευές. Ο νοτιότερος χώρος 16 σώζει ευρύ άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο του προς την πλευρά της πλατείας. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν δύο διαδοχικά στρώματα καταστροφής. Ένα χάλκινο μακεδονικό νόμισμα κοπής μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και μελαμβαφής κεραμική του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκαν επάνω από το αρχαιότερο στρώμα καταστροφής, αποτελούν terminus ante quem για την πρώτη οικοδομική φάση του χώρου. Ο βορειότερος χώρος 17 δεν επικοινωνεί με τον εσωτερικό υπαίθριο χώρο, αλλά σώζει μικρό άνοιγμα στο δυτικό εξωτερικό του τοίχο. Είναι πιθανόν οι δύο χώροι 16 και 17 να αποτελούσαν αρχικά ενιαίο χώρο, ο οποίος σε φάση επισκευής-ανακατασκευής χωρίστηκε με την προσθήκη του μεσότοιχου Τ27. Σε φάση επισκευής διαμορφώθηκε, επίσης, με την προσθήκη δύο τοίχων, ένας μικρότερος βοηθητικός ορθογώνιος χώρος στο βόρειο άκρο του δωματίου 17, εντός του οποίου σώζεται κυκλική κατασκευή από μικρούς αργόλιθους. Η έρευνα στο εσωτερικό των χώρων δεν ολοκληρώθηκε κατά την τρέχουσα ανασκαφική περίοδο. Ο κοινός για τα δωμάτια 16 και 17 δυτικός εξωτερικός τοίχος (Τ26) διαθέτει σχετικά ισχυρή κατασκευή και αποτελεί συγχρόνως αναλημματικό τοίχο-περίβολο, που οριοθετεί πιθανότατα από Δ. τον οικισμό, καθώς έξω από αυτόν δεν εντοπίστηκαν άλλα οικοδομικά λείψανα. Ένας δεύτερος ισχυρός τοίχος (Τ30), κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., φαίνεται ότι αποτελεί την προς Β. συνέχεια του εξωτερικού δυτικού περιβόλου. Ο τοίχος αυτός, όμως, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ., ανήκει σε προηγούμενη οικοδομική φάση, καθώς βαίνει κάτω από το θεμέλιο του τελευταίου. Η πορεία του Τ30 υποδηλώνει συνέχεια των οικοδομικών λειψάνων του οικισμού προς Β.-ΒΔ. και η αποκάλυψή του θα συνεχιστεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται, πέραν της άφθονης άβαφης και μελαμβαφούς κεραμικής και των προαναφερόμενων νομισμάτων, δύο αποτμήματα ειδωλίων, ακέραιο σιδερένιο κλειδί θύρας και μία χάλκινη πόρπη.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

Εικ. 3. Άρτα. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα οικόπεδα που ανασκάφηκαν το 2000.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Οδός Γαρουφαλιά (οικόπεδο Χ. Θεοδώρου) (Εικ. 3: 214)

Συνεχίστηκε φέτος η έρευνα του οικοπέδου, στο οποίο εντοπίστηκαν την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο τα λείψανα εργαστηρίου παραγωγής ελαιολάδου[5]. Πέρυσι είχαν αποκαλυφθεί ο κυρίως χώρος επεξεργασίας του καρπού με τη βάση της λεκάνης συμπίεσης και μία δεξαμενή λαδιού (χώρος Β) και στα βόρειά του ο αποθηκευτικός χώρος Α. Φέτος ολοκληρώθηκε η διερεύνηση του χώρου Β και η ανασκαφή επεκτάθηκε νότια αυτού, όπου αποκαλύφθηκαν βοηθητικοί χώροι του εργαστηρίου (Εικ. 4).

Ο χώρος Β αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος και πλάτος του (7,50×8,75 μ.), καθώς ήλθε στο φως ο τοίχος που όριζε την

5. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 460-462.

Εικ. 4. Άρτα. Οδός Γαρουφαλιά. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

ανατολική πλευρά του. Στο βόρειο άκρο του χώρου βρίσκεται η δεξαμενή λαδιού που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι. Στα ανατολικά της δεξαμενής ήταν τοποθετημένες εν είδει δαπέδου τρεις αμμολιθικές πλάκες και στα δυτικά της άλλη μία. Οι πλάκες και η δεξαμενή περιβάλλονται από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, ενώ σε διερευνητική τομή, που έγινε κάτω από την πρώτη πλάκα ανατολικά της δεξαμενής, φάνηκε ότι πατούν επίσης πάνω σε στρώμα κονιάματος. Βόρεια της δεξαμενής και στον ίδιο άξονα με αυτή είχε βρεθεί μία ορθογώνια βάση για τη λεκάνη συμπίεσης του πολτού της ελιάς. Μεταξύ της δεξαμενής και της βάσης της λεκάνης αποκαλύφθηκε τοίχος που πιθανώς εξασφάλιζε μεγαλύτερη σταθερότητα στη βάση από τους κραδασμούς του μοχλού συμπίεσης. Ανατολικά της βάσης αποκαλύφθηκε τετράγωνη εστία για τη θέρμανση του νερού, το οποίο διαχεόμενο πάνω στον ελαιοπολτό αύξανε την ποσότητα του ελαιολάδου που έβγαινε κατά το στάδιο της συμπίεσης. Στο χώρο Β εντοπίστηκαν και κινητά ευρήματα που σχετίζονται με το πρώτο στάδιο της μετατροπής του ελαιοκάρπου σε λάδι, τη σύνθλιψη δηλαδή του καρπού για το διαχωρισμό της σάρκας από τον πυρήνα. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τρία θραύσματα από μυλόπετρες, μιας αμμολιθικής (trapetum), μιας φακοειδούς και μιας κυλινδρικής. Στο δάπεδο του χώρου υπήρχε διάσπαρτος μεγάλος αριθμός από πυρήνες ελαιοκάρπου.

Βόρεια του χώρου Β ανοίγεται ένας στενόμακρος διάδρομος (Δ2), που οδηγούσε μέσω ανοιγμάτων στον ορθογώνιο χώρο Γ, διαστ. 2,70×3,68 μ., και το μεγαλύτερο χώρο Δ1, διαστ. 4,10×3,40 μ. Και οι τρεις χώροι ήταν καλυμμένοι με το ίδιο στρώμα καταστροφής από κεράμους λακωνικού τύπου, που σφράγιζε και το χώρο Β, και χρονολογείται στα τέλη του 1ου έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Στο βόρειο τμήμα του διαδρόμου Δ2 και στον ίδιο άξονα με τη βάση της λεκάνης συμπίεσης βρέθηκε ορθογώνια μονολιθική βάση, που φέρει οπές για τη στερέωση των ξύλινων πασσάλων του μοχλού συμπίεσης. Δυτικά του διαδρόμου Δ2 αποκαλύφθηκε αποσπασματικά, λόγω του κινδύνου κατάρρευσης του δυτικού πρανούς του οικοπέδου, ορθογώνιος χώρος Ε, διαστ. 7,30×2,70 μ., επίσης καλυμμένος με το στρώμα από την τελική καταστροφή του εργαστηρίου.

Βόρεια του χώρου Δ1 αποκαλύφθηκε, χωρίς να διερευνηθεί πλήρως, ο χώρος Ζ, ο οποίος δεν επικοινωνεί άμεσα με το εργαστήριο, αλλά φέρει άνοιγμα στην ανατολική πλευρά του, που οδηγεί στον υπαίθριο χώρο εκτός του εργαστηρίου. Και στο χώρο αυτό εμφανίζεται το πυκνό στρώμα καταστροφής, που δείχνει ότι είχε κοινή στέγη με τους υπόλοιπους χώρους.

Τέλος, ένας ακόμη χώρος (Θ) βρέθηκε έξω από το χώρο Β, σε επαφή με τη βορειοανατολική πλευρά του. Πρόκειται για χώρο μικρών διαστάσεων (3,55×2,75 μ.), στον οποίο βρέθηκαν θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων και τμήμα ενός πίθου κατά χώραν, που δείχνουν ότι ίσως χρησίμευε ως χώρος προσωρινής αποθήκευσης.

Κατά την ανασκαφή του εργαστηρίου βρέθηκε άφθονη κεραμική (τμήματα αμφορέων, πίθων, οινοχοών, λαγύνων, χυτρών, κυπέλλων, πινακίων, λύχνων), που χρονολογεί τη χρήση του από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Επίσης, βρέθηκαν θραύσματα σιδερένιων εργαλείων από τον εξοπλισμό του εργαστηρίου, χάλκινα νομίσματα υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, χάλκινες και οστέινες περόνες, χάλκινες πόρπες, χάλκινα καρφιά και μολύβδινα ελάσματα.

Σε βαθύτερο επίπεδο από τους παραπάνω χώρους, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τοίχοι, οι οποίοι ανήκαν πιθανότατα σε μια πρώτη φάση του εργαστηρίου, που χρονολογείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και καταστράφηκε στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Η έρευνα του οικοπέδου θα συνεχιστεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Οδός Τζανέτου (οικόπεδο Ράπτη-Οικονομίδη) (Εικ. 3: 228)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα μιας οικίας της Αμβρακίας, σε κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς είχε καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα της από τα θεμέλια του παλαιού σπιτιού που υπήρχε στο χώρο και κατεδαφίστηκε, προκειμένου να κατασκευαστεί νέα οικοδομή. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τα λείψανα επτά συνολικά τοίχων, η αποσπασματική κατάσταση των οποίων δεν επιτρέπει την ακριβή απόδοση της κάτοψης της οικίας (Εικ. 5-6).

Διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερις χώροι του σπιτιού, ένας στο νότιο τμήμα μεταξύ των τοίχων Τ6 και Τ5, ο δεύτερος μεταξύ των τοίχων Τ5 και των Τ2-Τ3 (πρόκειται για τον ίδιο τοίχο που διακόπτεται από άνοιγμα-είσοδο στο δωμάτιο), και δύο δωμάτια που ορίζονται από τους τοίχους Τ1 στα βόρεια, Τ2-Τ3 στα νότια, Τ4 στα δυτικά και Τ7 στα ανατολικά. Ένας ακόμη χώρος της οικίας πρέπει να υπήρχε βόρεια του Τ1. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ακανόνιστους ασβεστόλιθους σχετικά μικρών διαστάσεων. Στο δωμάτιο μεταξύ των τοίχων Τ2-Τ3 και Τ5 βρέθηκε αποθέτης με κεραμική της κλασικής εποχής. Από το σύνολο της κεραμικής που περισυνελέγη κατά την ανασκαφή, προκύπτει η χρονολόγηση της οικίας στους κλασι-

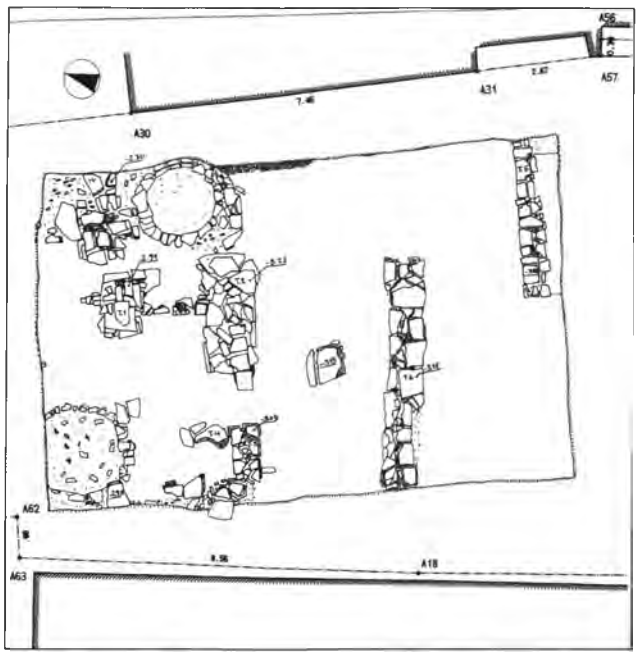

Εικ. 5. Άρτα. Οδός Τζανέτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Άρτα. Οδός Τζανέτου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

κούς χρόνους, ενώ βρέθηκε και λίγη κεραμική των αρχαϊκών χρόνων, που δεν συνδέεται στρωματογραφικά με τα λείψανα των τοίχων. Τέλος, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές νεότερων χρόνων.

Οδός Κρυστάλη (οικόπεδο Χαρίτου) (Εικ. 3: 261)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο χαμηλό λόφο της Κουτσομύτας, όπου εντοπίζεται το ανατολικό νεκροταφείο της Αμβρακίας, τμήματα του οποίου έχουν αποκαλυφθεί και στα παρακείμενα οικόπεδα Κόρδα[6], Ζαφείρη και Δήμου. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τάφους και τμήματα ταφικών περιβόλων εκατέρωθεν οδού, άγνωστης έως τώρα από προηγούμενες ανασκαφές στη περιοχή. Οι τάφοι, διαφόρων τύπων (κτιστοί, κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς και ταφικές θήκες), είναι διατεταγμένοι κατά συστάδες ή κατά ζεύγη και χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Η ανασκαφή του οικοπέδου θα συνεχιστεί το επόμενο έτος, οπότε θα δοθεί συνολική αναφορά για τα ευρήματα.

Οδός Ηριοβόλου (οικόπεδο Μανακανάτα) (Εικ. 3: 262)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης, αλλά και της αρχαίας πόλης, σε περιοχή όπου αποκαλύπτεται ο πολεοδομικός ιστός της Αμβρακίας, με λεωφόρους, κάθετους μικρότερους δρόμους και ιδιωτικές οικίες. Η έρευνα του οικοπέδου έφερε στο φως το μεγαλύτερο τμήμα οικίας (σώζονται τμήματα δύο εξωτερικών τοίχων, που ορίζουν το μήκος της σε 18,50 μ., ενώ το πλάτος της δεν είναι γνωστό, αφού τα λείψανα των τοίχων εκτείνονται κάτω από τις όμορες οικοδομές) και μικρό τμήμα δρόμου στα ανατολικά της (Εικ. 7-8). Ο δρόμος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. περίπου και το οδόστρωμά του είναι κατασκευασμένο από χαλίκι και κροκάλες μέσα σε πατημένο χώμα.

Ο εξωτερικός τοίχος Τ9, που αποτελεί το όριο της οικίας προς το δρόμο, είναι κατασκευασμένος από αδρά εργασμένους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους και σε ένα σημείο του διακόπτεται από αγωγό, που διοχέτευε τα όμβρια ύδατα από έναν εσωτερικό πλακόστρωτο χώρο έξω στο δρόμο. Ο εξωτερικός τοίχος που αποτελούσε το δυτικό όριο της οικίας, επίσης κατασκευασμένος από ογκόλιθους, αποκαλύφθηκε σε μικρό μόνον τμήμα του στην παρειά του σκάμματος. Στο εσωτερικό της οικίας, τοίχοι αποτελούμενοι από μικρότερους λίθους ορίζουν επτά τουλάχιστον χώρους.

Ο τοίχος Τ1, κάθετος στο δυτικό εξωτερικό τοίχο, έφερε άνοιγμα, πλ. 1,30 μ., που οδηγούσε στην αυλή του σπιτιού με το πηγάδι. Το ανατολικό όριο τη αυλής αποτελούσε ο τοίχος Τ4, ο οποίος διασταυρώνεται κάθετα με τον Τ1 και ορίζουν τα δωμάτια Ι και ΙΙ στα δυτικά και τα βορειοδυτικά της αυλής αντίστοιχα. Στα ανατολικά της αυλής βρίσκεται το δωμάτιο ΙΙΙ, οριζόμενο από τους τοίχους Τ1, Τ4 και Τ3, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στο επίπεδο του δαπέδου του εντοπίστηκε αρχαίος αποθέτης, που δημιουργήθηκε με την τεχνητή κοίλανση του φυσικού εδάφους. Η έρευνα του αποθέτη, που ήταν σφραγισμένος με ένα στρώμα πρασινωπού πηλώδους χώματος, απέφερε κεραμική των κλασικών χρόνων. Όριο του αποθέτη φαίνεται πως αποτελούσε ο μικρός τοίχος Τ6, ο οποίος εδράζεται σε βαθύτερο επίπεδο από τους άλλους τοίχους της οικίας και δεν σχετίζεται με άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα.

Οι τοίχοι Τ3 και ο κάθετος Τ2 (τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί από το βόθρο του παλαιού σπιτιού που υπήρχε στο οικόπεδο και κατεδαφίστηκε, προκειμένου να κατασκευαστεί

6. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 273-278, όπου και βιβλιογραφία για τις παλαιότερες ανασκαφές στην περιοχή. Βλ. επίσης, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 459.

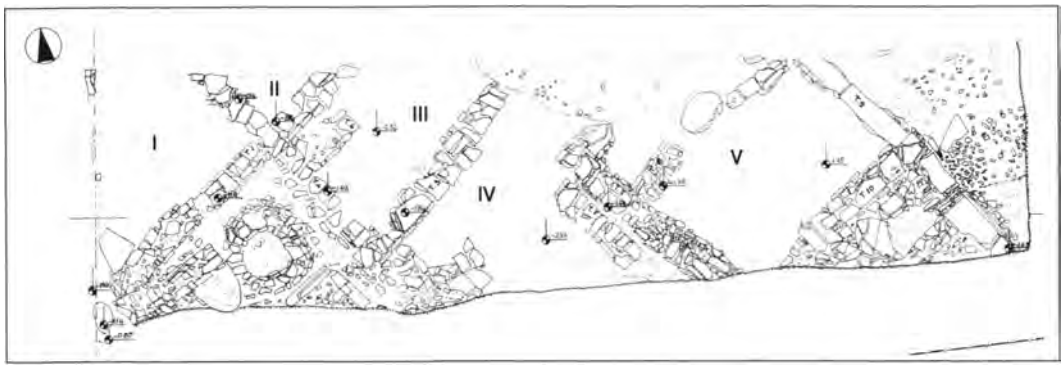

Εικ. 7. Άρτα. Οδός Πριοβόλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 8. Άρτα. Οδός Πριοβόλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

νέα οικοδομή) ορίζουν το δωμάτιο IV. Στο δωμάτιο αυτό ένα πυκνό στρώμα πατημένης λατύπης σφράγιζε κλειστό σύνολο χρηστικής κεραμικής, αποτελούμενης κυρίως από μαγειρικά σκεύη, γεγονός που οδηγεί στην ταύτιση του δωματίου με το μαγειρείο του σπιτιού. Το δωμάτιο V ορίζεται από τους τοίχους T2, T10 και τον εξωτερικό τοίχο του T9. Νότια αυτού του δωματίου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα πλακόστρωτου χώρου, κατεστραμμένου εν μέρει από βυζαντινό αποθέτη, ο οποίος σχετίζεται με τον προαναφερόμενο αγωγό που οδηγούσε τα ύδατα στο δρόμο.

Από την κεραμική που περισυνελέγη κατά την ανασκαφή, προκύπτει ότι η οικία κατασκευάστηκε στους κλασικούς χρόνους και ήταν σε χρήση έως και τους ελληνιστικούς. Βρέθηκε, επίσης, κεραμική των αρχαϊκών χρόνων (κυρίως σκύφοι και κοτυλίσκες), που δεν σχετίζεται με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Από τα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν οκτώ αργυρά νομίσματα και 183 χάλκινα, κυρίως των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και ένα χρυσό δαχτυλίδι.

Τέλος, σημειώνεται ότι στο χώρο εντοπίζεται και μία φάση κατοίκησης των βυζαντινών χρόνων, με την οποία συνδέονται ο τοίχος T8, το ανώτερο στρώμα των τοίχων T1 και T2, μία κατασκευή από αργολιθοδομή πάνω στο νότιο τμήμα του T3 και δίπλα της τμήμα εστίας(;), καθώς και δύο αποθέτες, ένας δίπλα στο αρχαίο πηγάδι και ο δεύτερος στον πλακόστρωτο χώρο μεταξύ των T9 και T10.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

Οδός Πούλιου Δράκου (Ο.Τ. 403, οικόπεδο Παπανικολάου) (Εικ. 3: 223)

Ολοκληρώθηκε φέτος η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, το οποίο βρίσκεται στη νοτιοδυτική περιοχή της Άρτας, εκτός των τειχών της Αμβρακίας[7]. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων, από το οποίο αναγνωρίζεται περίστυλη αυλή και τμήματα δύο εσωτερικών χώρων.

Επτά ορθογώνιες ασβεστολιθικές βάσεις στύλων ορίζουν το περιστύλιο, μήκ. 8,60 μ., από τις τρεις πλευρές (βόρεια, δυτικά και νότια) και φαίνεται να διαμορφώνουν σκεπαστούς χώρους-διαδρόμους, πλ. 3,20 μ., αναγνωρίσιμους στο βόρειο και το νότιο τμήμα του. Στο νότιο τμήμα του περιστυλίου σώζονται δύο βάσεις με τμήματα αμμολιθικών δωρικών κιόνων κατά χώραν (Εικ. 9). Πυκνό στρώμα καταστροφής από πεσμένες κεράμους στέγης κάλυπτε όλη την έκταση της αυλής.

Στα νοτιοανατολικά της αυλής διαμορφώνονται οι δύο χώροι του κτιρίου, με την είσοδο από το νότιο διάδρομο του περιστυλίου. Αποκαλύφθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι, κατασκευασμένοι κατά το opus testaceum, πλην μικρών τμημάτων τους που διαμορφώνονται σε opus spicatum. Οι τοίχοι θεμελιώνο-

7. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 462.

Εικ. 9. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου. Βάση και τμήμα κίονα από το νότιο τμήμα του περιστυλίου.

νται σε παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος με αργόλιθους και θραύσματα οπτοπλίνθων. Στην είσοδο του νότιου δωματίου σώζεται μονολιθικό ασβεστολιθικό κατώφλι.

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση έκλεισε ο νότιος διάδρομος του περιστυλίου με την προσθήκη τοίχου κατασκευασμένου από δομικό υλικό σε β' χρήση. Στην ίδια φάση ανήκουν και τμήματα τοίχων αποσπασματικά σωζόμενα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, τα οποία φαίνεται ότι τροποποιούν τη χρήση της αυλής.

Παλαιότερη φάση χρήσης του χώρου από τους ελληνιστικούς χρόνους εντοπίζεται σε μικρά τμήματα τοίχων από ασβεστόλιθους, τα οποία βρέθηκαν σε βαθύτερα στρώματα, κυρίως, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Από το χώρο προέρχεται κεραμική του 3ου-2ου αι. π.Χ.

Η ανασκαφή έδωσε εκτός από άβαφη χρηστική κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, όστρακα ερυθροβαφών πινακίων, χάλκινα νομίσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μεταλλικά και οστέινα μικροαντικείμενα. Από το οικόπεδο προέρχονται ακόμη τμήματα αμμολιθικών κιόνων και λίθινο δωρικό κιονόκρανο, τα οποία βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο ή ως δομικό υλικό σε β' χρήση.

Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα (Ο.Τ. 416, οικόπεδο κληρονόμων Τάχου) (Εικ. 3: 234)

Ολοκληρώθηκε φέτος η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου στο χώρο της οικοδομής Β προς την οδό Ζάρρα, η οποία διενεργήθηκε σε βάθος από 5,30 έως 7,20 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού, γεγονός που δυσχέρανε τη διεξαγωγή της έρευνας και δεν επέτρεψε την πλήρη διερεύνηση χώρων, κυρίως στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα δρόμου, με κατεύθυνση Β.-Ν., που οδηγεί στο τείχος και τμήματα κτιρίων εκατέρωθεν[8] (Εικ. 10). Τα κτίρια χρονολογούνται από τον 4ο έως το 2ο αι. π.Χ., με μικρές προσθήκες και ανακατασκευές, χωρίς να διαφοροποιείται ουσιαστικά η εσωτερική διάταξη των χώρων τους. Ο δρόμος, πλ. 5 μ., με οδόστρωμα από ψιλό χαλίκι, θρυμματισμένες κεράμους και μικρούς αργόλιθους, φέρει κατά μήκος της δυτικής πλευράς του πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., από μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες (Εικ. 11). Το ανατολικό ανάλημμα του δρόμου, μήκ. 17 μ., αποτελεί ο εξωτερικός τοίχος παρόδιας οικίας, από την οποία αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων εσωτερικών χώρων. Η οικία καλυπτόταν από πυκνό στρώμα καταστροφής, του α' μισού του 2ου αι. π.Χ., από πεσμένες κεράμους στέγης και αργόλιθους, το οποίο κάλυπτε και μεγάλο τμήμα του δρόμου. Ο βόρειος χώρος ταυτίζεται πιθανώς με τον ανδρώνα της οικίας, καθώς σώζει στο δυτικό τμήμα του δάπεδο, διαστ. 1,20×1,50 μ., από ψιλό χαλίκι σε στρώμα κονιάματος. Ο υπόλοιπος χώρος φέρει δάπεδο από λατύπη, όστρακα και μικρά θραύσματα κεράμων σε πατημένο χώμα (Εικ. 12). Αμέσως νοτιότερα αναγνωρίζεται η αυλή της οικίας, πλ. 5 μ., με λιθόκτιστο πηγάδι στο μέσον της. Μετά την καταστροφή του 2ου αι. π.Χ. η αυλή καλύφθηκε με πλακόστρωτο δάπεδο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, που διατηρείται στο νοτιοδυτικό τμήμα της (Εικ. 13). Με την καταστροφή σχετίζεται αποθέτης βόρεια του πηγαδιού, στον οποίο απορρίφθηκαν κέραμοι και όστρακα των ελληνιστικών χρόνων, μαζί με αργούς λίθους, κροκάλες και μάζες κονιάματος.

Δυτικά του δρόμου εκτείνονται δύο κτίρια που χωρίζονται με μικρό αποχετευτικό αγωγό, πλ. 1 μ. Ο αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., είναι παράλληλος στο δρόμο και απέχει από αυτόν 14 μ., όσο και το πλάτος του πρώτου κτιρίου. Από το κτίριο διακρίνονται τρεις μεγάλοι χώροι με όψη στο δρόμο και αρκετοί μικρότεροι στα δυτικά τους, των οποίων η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπει την ασφαλή απόδοση της κάτοψης του κτιρίου. Οι χώροι σώζουν αποσπασματικά τμήματα δαπέδων από αργόλιθους, θραύσματα κεράμων και όστρακα σε πατημένο χώμα. Όμοιας κατασκευής δάπεδο καλύπτει το νότιο τμήμα του κτιρίου, το οποίο πιθανώς ήταν υπαίθριο, καθώς δεν εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων. Το κτίριο καταστράφηκε στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρά το πυκνό στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε σε όλους σχεδόν τους χώρους του, καθώς και η εύρεση λάκκου απόρριψης δομικών υλικών και οστράκων του 4ου-3ου αι. π.Χ.

Το κτίριο δυτικά του αγωγού, πλ. 14 μ. επίσης, ερευνήθηκε αποσπασματικά, λόγω της κατάρρευσης μεγάλου τμήματος του δυτικού πρανούς του οικοπέδου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο νότιος τοίχος, όριο του κτιρίου, ο οποίος βαίνει διαγώνια στους δύο εξωτερικούς, ακολουθώντας την πορεία του οχυρωματικού περιβόλου, από τον οποίο απέχει 10-11 μ. περίπου.

8. Ό.π., σ. 464-465.

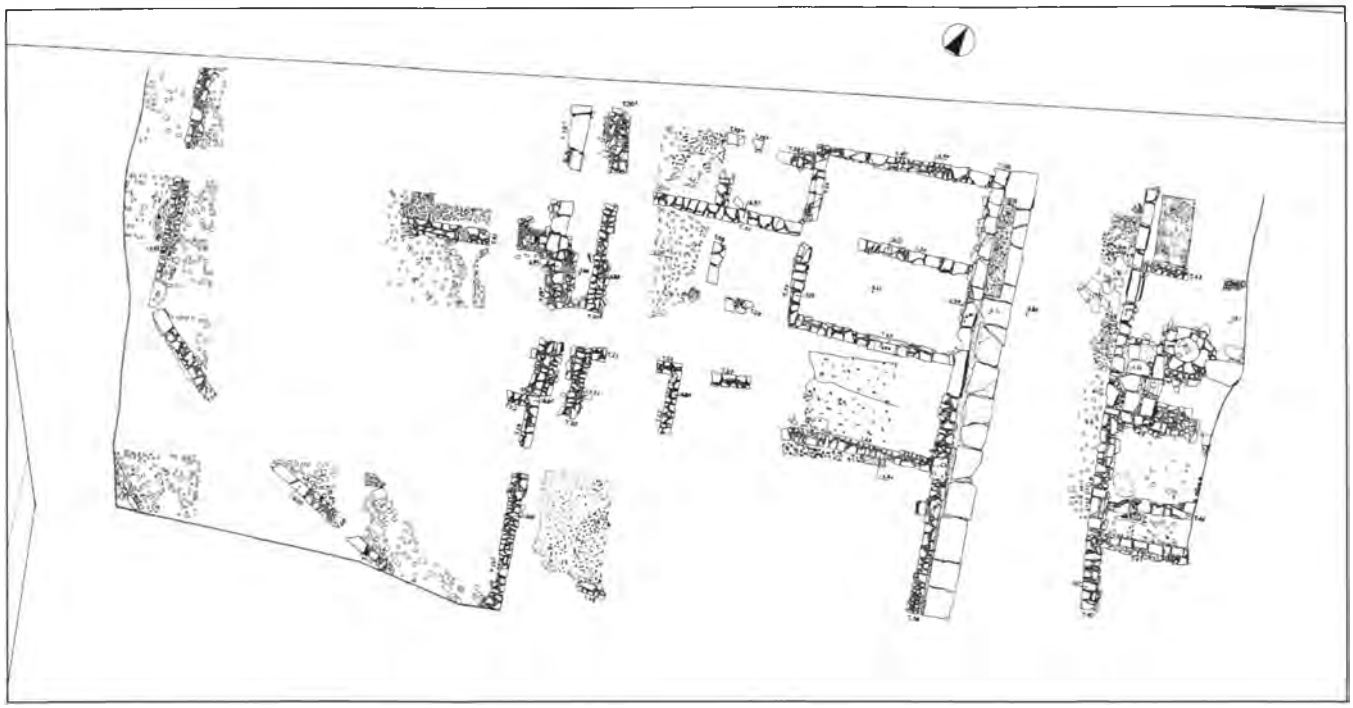

Εικ. 10. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 11. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Άποψη της αρχαίας οδού από Β.

Εικ. 12. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Ο ανδρώνας της ανατολικής οικίας από Α.

Η εύρεση πολλών θραυσμένων αγγείων, πήλινων ειδωλίων και ανάγλυφων πλακιδίων και κυρίως η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας άψητου πηλού σε πολλούς χώρους των δύο κτιρίων, καθώς και στο μεταξύ τους αγωγό, οδηγεί στην ερμηνεία τους ως χώρων εργαστηρίων. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την άμεση γειτνίαση των κτιρίων με το τείχος και την πύλη, από την οποία ξεκινούσε η οδός που διέσχιζε το νεκροταφείο της πόλης.

Από το οικόπεδο περισυνελέγη κεραμική ελληνιστικών χρόνων, πήλινα ειδώλια και ανάγλυφα πλακίδια, πολλά χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας 3ου-2ου αι. π.Χ., δύο του Κοινού των Μολοσσών 4ου αι. π.Χ., καθώς και μεταλλικά μικροαντικείμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο εντοπισμός στρώματος γεωμετρικής κεραμικής στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και στα βαθύτερα στρώματα του κτιρίου, δυτικά του δρόμου. Πρόκειται για πλήθος θραυσμάτων αγγείων με γεωμετρική διακόσμηση μέσα σε πυκνό στρώμα αργών λίθων, το οποίο δεν συνδέεται με οικοδομικά κατάλοιπα. Σημειώνεται ότι για πρώτη

Εικ. 13. Άρτα. Οδός Πούλιου Δράκου και Ζάρρα. Η αυλή της ανατολικής οικίας από ΝΑ.

φορά εντοπίζεται στρώμα γεωμετρικών χρόνων στις νότιες παρυφές της πόλης, καθώς από τα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα η κατοίκηση κατά τους χρόνους αυτούς περιοριζόταν στο κέντρο της πόλης[9].

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ - ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

Συμβολή των οδών Σολωμού και Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ντόβα) (Εικ. 3: 256)

Στο συγκεκριμένο οικόπεδο, που βρίσκεται επί των παραπάνω οδών, πρόκειται να ανεγερθούν δύο ανεξάρτητες οικοδομές: οικοδομή Α΄ με πρόσοψη στην οδό Μακρυγιάννη και οικοδομή Β΄ με πρόσοψη στην οδό Σολωμού[10]. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε τμηματικά, αρχίζοντας από το χώρο της οικοδομής Β΄, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού με πλακόστρωτο πεζοδρόμιο και τμήμα παρόδιας οικίας και συνεχίστηκε στο χώρο της οικοδομής Α΄, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα αγωγού, στενωπού και τριών οικιών[11] (Εικ. 14).

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου οι αρχαίες επιχώσεις έχουν κατά τόπους διαταραχθεί από τη μεταγενέστερη διάνοιξη μεταβυζαντινών αποθετών, νεότερων πηγαδιών, αλλά και σύγχρονων βόθρων στο χώρο. Η μέχρι πρότινος χρήση των τελευταίων, σε συνδυασμό με την υψηλή στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή, δυσχέρανε την εύρυθμη διεξαγωγή της ανασκαφικής έρευνας, ιδιαιτέρως στην οικοδομή Α΄, ενώ δεν επέτρεψε τη διερεύνηση σε βάθος μεγάλων τμημάτων του χώρου. Επάλληλες φάσεις κατασκευής και χρήσης των χώρων ανιχνεύονται στα οικοδομικά κατάλοιπα, οι οποίες χρονολογούνται στους κλασικούς και τους ελληνιστικούς κυρίως χρόνους, και στις οποίες ακολουθείται, με μικρές προσθήκες και ανακατασκευές, η ίδια σχεδόν διάταξη των επιμέρους χώρων.

Χώρος Οικοδομής Β΄ (Εικ. 15). Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,20 μ. και έχει πλάτος που κυμαίνεται από 4,60 έως 4,80 μ. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και αποτελεί έναν από τους πυκνούς παράλληλους δρόμους, που μαζί με τις κάθετες προς αυτούς λεωφόρους, ορίζουν τα οικοδομικά τετράγωνα της πόλης και συνθέτουν τον πολεοδομικό της ιστό[12]. Το οδόστρωμα αποτελείται από μικρούς αργόλιθους, χαλίκι και θρυμματισμένο κεραμίδι. Κατά μήκος του δυτικού αναλήμματος, η οδός φέρει ελαφρώς υπερυψωμένο πεζοδρόμιο, πλ. 0,95 μ., από μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες που εδράζονται στο οδόστρωμα. Ανατολικά ορίζεται από τον εξωτερικό τοίχο παρόδιας οικίας που εκτείνεται στην όμορη ιδιοκτησία. Από την οικία, δυτικά της οδού, αποκαλύφθηκε ένας κεντρικός, σχεδόν τετράγωνος χώρος, με πλευρά στο δρόμο και τμήματα τεσσάρων ακόμη χώρων πέριξ αυτού.

Ο κεντρικός χώρος, διαστ. 4,50×4 μ., που ταυτίζεται με την αυλή του σπιτιού, στην τελευταία φάση χρήσης του, είναι επιστρωμένος επιμελώς με δάπεδο από αργόλιθους πυκνά τοποθετημένους σε στρώμα κονιάματος. Στο μέσον σχεδόν του χώρου και πάνω στο δάπεδο, φέρει τετράγωνη εστία με κεραμίδες, που ορίζεται από μικρές πέτρες και κροκάλες. Όμοιας κατασκευής δάπεδο με αυτό της αυλής, εντοπίστηκε και στον όμορο προς Δ. χώρο της οικίας. Πυκνό στρώμα καταστροφής από πεσμένες κεράμους στέγης και αργόλιθους κάλυπτε όλη σχεδόν την έκταση του οδοστρώματος και κυρίως το δυτικό μισό και χρονολογεί την καταστροφή της οικίας στο 2ο αι. π.Χ. Από το οικόπεδο περισυνελέγη κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, πολλά χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας, ως επί το πλείστον, και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Χώρος Οικοδομής Α΄ (Εικ. 16). Αποκαλύφθηκε σε αποσπασματική μορφή το δυτικό πέρας της οικίας, τμήμα της οποίας είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα στο χώρο της οικοδομής Β΄, καθώς και τμήματα δύο χώρων αυτής, που σώζουν τμήματα δαπέδων από μεγάλα λευκά βότσαλα σε στρώμα πηλού. Η οικία, που οριοθετείται κατά πλάτος στα 15 μ., ακολουθεί και επιβεβαιώνει τον πολεοδομικό σχεδιασμό της Αμβρακίας, που ορίζει δύο σπίτια με ενδιάμεσο αποχετευτικό αγωγό στο πλάτος κάθε οικοδομικής νησίδας, που συνιστούν οι παράλληλοι, ανά 31 μ. περίπου, δρόμοι που διασχίζουν την πόλη.

Ο αγωγός, πλ. 1,20 μ., αποκαλύφθηκε σε πολύ αποσπασμα-

9. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 331-332 (οικόπεδο Ζέρβα). *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 332-335. Ι. Βοκοτοπούλου, Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι. π.Χ., *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII et VII sec. A.C., Atene, 15-20 Ottobre 1979*, Roma 1980, σ. 77 κ.ε.

10. Το οικόπεδο είναι όμορο προς ΝΑ. του οικοπέδου Ντόβα, επί των οδών Μακρυγιάννη και Τζαβέλα, το οποίο ανασκάφηκε τμηματικά κατά τα έτη 1997, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 570 (οικοδομή Β΄ επί της οδού Μακρυγιάννη), και 1998, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 494 (οικοδομή Α΄ επί της οδού Τζαβέλα).

11. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεπε η αρχαιολόγος Β. Γιαννάκη.

12. Η οδός είναι κάθετη στη λεωφόρο που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο της Μονής Οσίου Γρηγορίου, στη συμβολή των οδών Γρηγορίου Παλαμά και Σολωμού, βλ. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 255.

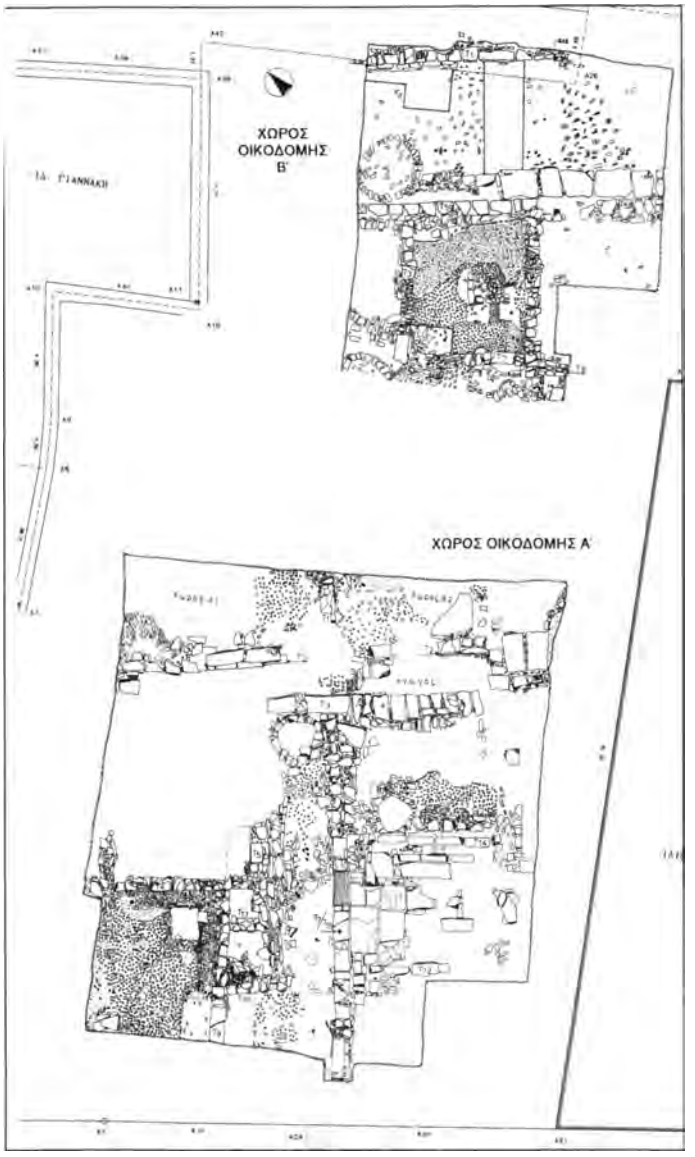

Εικ. 14. Άρτα. Συμβολή των οδών Σολωμού και Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Άρτα. Συμβολή των οδών Σολωμού και Μακρυγιάννη. Άποψη της ανασκαφής (χώρος οικοδομής Β') από Ν.

Εικ. 16. Άρτα. Συμβολή των οδών Σολωμού και Μακρυγιάννη. Άποψη της ανασκαφής (χώρος οικοδομής Α') από ΒΔ.

τική μορφή, σε συνολικό μήκος 14,50 μ., και στο νότιο άκρο του διασώζει δύο μεγάλες καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και αποτελεί την προς ΝΑ. συνέχεια του αγωγού 3, που είχε αποκαλυφθεί το 1998, κατά την ανασκαφή του όμορου οικοπέδου Ντόβα (οικοδομή Α') με πρόσοψη επί της οδού Τζαβέλα.

Κάθετα στον αγωγό βαίνει στενωπός, πλ. 2,20 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η οποία κατά μήκος του ανατολικού άκρου της φέρει μικρό αγωγό, καλυμμένο με μεγάλες κεράμους. Ο αγωγός έχει πλευρικά τοιχώματα από κάθετα τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους, το άνοιγμα των οποίων αυξάνει σταδιακά (από 0,20 έως 0,40 μ.) προς Α., κατευθυνόμενος στον αγωγό μεταξύ των δύο οικιών, όπου πιθανότατα απολήγει. Ο πυθμένας είναι επιστρωμένος από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες και ποταμίσιες κροκάλες. Η στενωπός, που διασώζει τμήματα χαλικόστρωτου δαπέδου, είναι παράλληλη και βρίσκεται σε απόσταση 15 μ. περίπου από τη στενωπό του οικοπέδου Ντόβα (οικοδομή Β') της ανασκαφής του 1997. Μεταξύ των δύο στενωπών αναπτύσσεται η βόρεια οικία, από την οποία αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά δύο κυρίως χώροι[13]. Ο ανατολικός χώρος, πέραν της κακής κατάστασης διατήρησης των οικοδομικών λειψάνων, λόγω των μεταγενέστερων επεμβάσεων και των υδάτων που αναβλύζουν συνεχώς στο οικόπεδο, δεν κατέστη δυνατό να ερευνηθεί. Στο δυτικό χώρο αναγνωρίζεται ο ανδρώνας της οικίας, που αποκαλύφθηκε σε έκταση 4,30×3,30 μ. και επεκτείνεται βόρεια και δυτικά εκτός του ανεσκαμμένου

13. Το βόρειο πέρας της οικίας είχε εντοπιστεί στην ανασκαφή του οικοπέδου Ντόβα (οικοδομή Β') το 1997.

χώρου του οικοπέδου. Καλύπτεται από ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής δάπεδο από πυκνά τοποθετημένους αργόλιθους σε στρώμα πηλού. Εσωτερικά και κατά μήκος των τοίχων διαμορφώνονται λίθινες κατασκευές εν είδει αναβαθμών, πλ. 0,60 μ., από αργόλιθους, κροκάλες και τμήματα κεράμων σε ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, που εδράζονται στο δάπεδο του χώρου. Από τον ανδρώνα προέρχεται μικρός λίθινος πεσσίσκος.

Από τη νότια οικία αποκαλύφθηκαν, επίσης, δύο κυρίως χώροι, από τους οποίους ο ανατολικός διασώζει μικρό τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, ενώ ο δυτικός ταυτίζεται με την αυλή της οικίας. Αποκαλύφθηκε σε έκταση 4,50×5 μ. περίπου και κατά την τελευταία φάση χρήσης του χώρου επιστρώνεται με δάπεδο από μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες. Κάτω από την ελληνιστική επίστρωση της αυλής εντοπίστηκε κατασκευή τριών παράλληλων ανά 4 μ. τοίχων από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες, πλ. 0,30 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., η οποία, πιθανώς, αποτελεί σύστημα μικρών αγωγών που απολήγει στη στενωπό και στη συνέχεια στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Το πυκνό στρώμα καταστροφής αργόλιθων και πεσμένων κεράμων στέγης που κάλυπτε τη μεγαλύτερη έκταση της στενωπού και τμήμα της βόρειας οικίας, χρονολογεί την καταστροφή του χώρου στο 2ο αι. π.Χ. Από το οικόπεδο περισυνελέγη κεραμική των ελληνιστικών κυρίως χρόνων, αλλά και του 5ου-4ου αι. π.Χ., που προέρχεται από τα βαθύτερα στρώματα ανασκαφής, από την κατώτερη κατασκευαστική φάση των περισσότερων τοίχων και από αποθέτη που βρέθηκε στη στενωπό. Επίσης, περισυνελέγησαν λίγα χάλκινα νομίσματα και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Οδός Κοσμά Αιτωλού (οικόπεδο Ζέρβα) (Εικ. 3: 259)

Το Φεβρουάριο του 2000 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης, αλλά και της αρχαίας πόλης[14]. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σε αποσπασματική μορφή, λόγω των θεμελίων του παλαιού κτιρίου στο οικόπεδο, μικρά τμήματα τριών οικιών, οι οποίες ανά δύο χωρίζονται από μικρούς αποχετευτικούς αγωγούς[15] (Εικ. 17). Οι οικίες και οι μεταξύ τους αγωγοί, με διαδοχικές προσθήκες και ανακατασκευές, χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους (7ος/6ος-2ος αι. π.Χ.).

Από την οικία Α, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, διακρίνονται ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος, σε μήκος 10,90 μ., μικρό τμήμα του νότιου ορίου της, μήκ. 1 μ., καθώς και μικρά τμήματα παράλληλων τοίχων, που ορίζουν τρεις εσωτερικούς χώρους της οικίας, από τους οποίους ο ένας διασώζει αποσπασματικά τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Από την οικία Β, νότια της οικίας Α, αποκαλύφθηκε μόνον η βόρεια εξωτερική γωνία της. Τμήμα αγωγού, πλ. 1,10 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., χωρίζει τις δύο οικίες. Ο πυθμένας του αγωγού είναι επιστρωμένος από μεσαίου μεγέθους ασβεστολιθικές πλάκες, στις οποίες παρεμβάλλεται τμήμα κορινθιακού στρωτήρα. Από την οικία Γ στα ανατολικά του οικοπέδου, διακρίνονται δύο κυρίως ορθογώνιοι χώροι, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν σε πολύ αποσπασματική μορφή, λόγω των θεμελίων του παλαιού κτίσματος.

Εικ. 17. Άρτα. Οδός Κοσμά Αιτωλού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Αγωγός, πλ. 0,80 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ορίζεται από τους εξωτερικούς τοίχους των οικιών Α και Β στα δυτικά και της οικίας Γ στα ανατολικά. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ., ενώ το υπόλοιπο τμήμα του καλύπτεται από την ισχυρή θεμελίωση του παλαιού κτιρίου. Στο βόρειο άκρο του φέρει πλευρικά τοιχώματα από ορθογώνιες και τετράγωνες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ στο νοτιότερο τμήμα φέρει κτιστά τοιχώματα από μικρούς πλακοειδείς και ακανόνιστους λίθους. Ο πυθμένας του είναι επιστρωμένος στο βόρειο τμήμα με στρωτήρες κεράμους κορινθιακού τύπου, ενώ στο νότιο τμήμα με ασβεστολιθικές και σχιστολιθικές πλάκες. Στα τοιχώματα σώζονται ίχνη επένδυσης από κονίαμα.

Η τελευταία οικοδομική φάση των οικιών ανάγεται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., ενώ το πυκνό στρώμα καταστροφής από κεράμους στέγης και αργόλιθους, που κάλυπτε κυρίως το χώρο των οικιών Α και Β και των αγωγών, χρονολογεί την καταστροφή τους στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Πρωιμότερη οικοδομική φάση των αρχών του 5ου αι. π.Χ. ανιχνεύεται σε τμήματα τοίχων της οικίας Γ και σε στρώμα καταστροφής του τέλους του 5ου αι. π.Χ. στον ίδιο χώρο. Η αρχαϊκή φάση εντοπίζεται στην κατώτερη κατασκευαστική φάση των τοίχων της οικίας Β (α' μισό 6ου αι. π.Χ.) και σε στρώμα θεμελίωσης τοίχων της οικίας Γ (7ος-6ος αι. π.Χ.). Στο οικόπεδο εντοπίστηκε, επίσης, εκτεταμένο στρώμα υστερογεωμετρικής κεραμικής, εγχώριας ως επί το πλείστον, χω-

14. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 470.

15. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Ε. Καραμπίνα και Θ. Αρκουμάνης.

ρίς οικοδομικά κατάλοιπα, όπως και στο παρακείμενο οικόπεδο ΟΤΕ[16]. Εκτός από την κεραμική, κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν ελάχιστα χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας και λίγα μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Οδός Κοσμά Αιτωλού και Φιλελλήνων (οικόπεδο Ρούμπου) (Εικ. 3: 263)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ίδια περιοχή με το οικόπεδο Ζέρβα και σε μικρή απόσταση ανατολικά του. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού, που διατρέχει το οικόπεδο στο μήκος του, και τμήμα παρόδιας οικίας στα ανατολικά[17] (Εικ. 18-19). Η οδός έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και αποτελεί έναν από τους πυκνούς παράλληλους δρόμους που διασχίζουν την Αμβρακία. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 17,80 μ. και έχει πλάτος που κυμαίνεται από 3,50 στο βορειοδυτικό έως 4 μ. στο νοτιοανατολικό άκρο του ανεσκαμμένου χώρου, με κατωφέρεια προς Β. Το οδόστρωμα αποτελείται από μικρούς αργόλιθους, βότσαλα και κροκάλες με τμήματα κεράμων, ενώ εντοπίστηκε υπόστρωμα από μεγαλύτερες κροκάλες και αργόλιθους. Ο δρόμος, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του, φέρει πεζοδρόμιο, πλ. 0,90 μ., από μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες.

Το ανατολικό ανάλημμα του δρόμου αποτελεί και τον εξωτερικό τοίχο της παρόδιας οικίας, από την οποία διακρίνονται δύο κυρίως χώροι. Ο βόρειος, που μπορεί να ταυτιστεί με την αυλή της οικίας, διασώζει επάλληλα τμήματα βοτσαλωτού και πλακόστρωτου δαπέδου, τα οποία διαχωρίζονται από μικρό αγωγό, πλ. 0,20 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,90 μ. Ο αγωγός στο ανατολικό τμήμα του αποτελείται από δύο ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, πλ. 0,40-0,50 μ., με λαξευμένο κοίλωμα κατά το μήκος τους και στο δυτικό από πώρινη παραστάδα θύρας σε β' χρήση, που φέρει ομοίως λαξευμένο κοίλωμα.

Ο δεύτερος χώρος της οικίας ταυτίζεται με τριμερή ανδρώνα, που καλύπτεται από επιμελημένης κατασκευής βοτσαλωτά δάπεδα. Οι τρεις επιμέρους χώροι του ανδρώνα διαχωρίζονται μεταξύ τους με μικρούς κάθετους τοίχους στη δυτική πλευρά, ενώ η ανατολική και η νότια πλευρά τους βρίσκονται εκτός ανεσκαμμένου χώρου (κάτω από το κατάστρωμα των σημερινών οδών). Στο βορειότερο χώρο του ανδρώνα, μήκ. 4,55 μ., σώζεται πολύ αποσπασματικά τμήμα δαπέδου από μικρά λευκά βότσαλα, αραιά τοποθετημένα σε στρώμα πηλού. Το δάπεδο των δύο άλλων χώρων του ανδρώνα, συνολ. μήκ. 5,60 μ., αποτελείται από μικρά λευκά και γκρίζα βότσαλα, πυκνά τοποθετημένα σε στρώμα κονιάματος. Διατηρείται σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση, εκτός του τμήματος όπου εδράζεται νεότερος τοίχος (του παλαιού οικήματος που υπήρχε στο οικόπεδο). Ίχνη κόκκινου χρώματος σώζονται αποσπασματικά και κυρίως στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου. Το δάπεδο σχηματίζει, περιμετρικά των χώρων και κατά μήκος των κάθετων τοίχων, χαμηλό αναβαθμό, πλ. 0,20 μ., ο οποίος περιτρέχει τους δύο νοτιότερους χώρους του ανδρώνα και τους διαφοροποιεί μερικώς από το βορειότερο. Η κλασική φάση χρήσης της οικίας εντοπίστηκε στο κατώτερο τμήμα κατασκευής των εξωτερικών τοίχων της και στο χώρο της αυλής, όπου παρατηρείται διαφοροποίηση στην εσωτερική διάταξη των χώρων της οικίας. Από την αυλή προέρχεται και ομάδα μικκύλων αγγείων από λάκκο εγκαινίων[18].

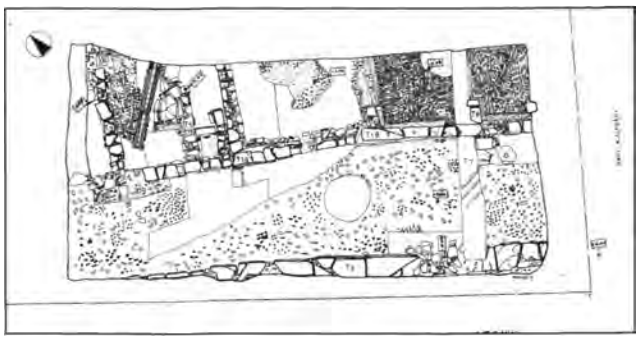

Εικ. 18. Άρτα. Οδός Κοσμά Αιτωλού και Φιλελλήνων. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 19. Άρτα. Οδός Κοσμά Αιτωλού και Φιλελλήνων. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Διερευνητική τομή στο νότιο τμήμα του οδοστρώματος αποκάλυψε, μέσα στο φυσικό κόκκινο πηλόχωμα της περιοχής, ταφή σε πίθο με ευρήματα αρχαϊκών χρόνων.

Από την ανασκαφή περισυνελέγη κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και μεμονωμένα δείγματα αρχαϊκής κεραμικής από το χώρο της ταφής, πολλά χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας, ως επί το πλείστον 3ου-2ου αι. π.Χ., και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

16. Ό.π. (υποσημ. 9).

17. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Κ. Ζήνδρου.

18. *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 301-310.

Εικ. 20. Άρτα. Οδός Αμβρακίας. Ασβεστολιθικές πλάκες και στρώμα καταστροφής.

Οδός Αράχθου (οικόπεδο Ανδρέου) (Εικ. 3: 265)

Το Δεκέμβριο του 2000 άρχισε η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου στη συμβολή των οδών Αράχθου και Σολωμού, στο δυτικό τμήμα της πόλης, που αποκάλυψε τμήμα κτιρίου και μικρού αποχετευτικού αγωγού[19]. Τα οικοδομικά κατάλοιπα βρίσκονται έξω από το τείχος της Αμβρακίας[20] και στο χώρο μεταξύ του τείχους και του ποταμού Αράχθου, ο οποίος μέχρι πρότινος διερχόταν από τη θέση της σημερινής Εθνικής Περιφερειακής Οδού. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Οδός Αμβρακίας (οικόπεδο Παπάζογλου) (Εικ. 3: 260)

Τον Αύγουστο του 2000 άρχισε η ανασκαφή στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, επί των οδών Αμβρακίας και Μοστραίων, εμβαδού 350 τ.μ., ενώ το ανατολικό τμήμα καλύπτεται από παλαιό οίκημα, το οποίο κατοικείται. Με την έναρξη της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες μέσα σε εκτεταμένο πυκνό στρώμα καταστροφής αργόλιθων και κεράμων στέγης[21] (Εικ. 20). Αποκαλύφθηκε, επίσης, κιβωτιόσχημος τάφος με ταφές βυζαντινών χρόνων. Την ανασκαφή του οικοπέδου ανέλαβε από το Σεπτέμβριο η 8η ΕΒΑ.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Κοιλάδα Λούρου

Στα πλαίσια των εργασιών αναδασμού, στο τμήμα της κοιλάδας του Λούρου από τη σήραγγα της Κλεισούρας έως τις παρυφές των υψωμάτων βόρεια του οικισμού του Αγίου Γεωργίου, επισημάνθηκαν αρκετές αρχαιολογικές θέσεις[22], σε δύο μάλιστα από τις οποίες πραγματοποιήθηκε και ανασκαφική έρευνα.

Ύψωμα Παλιοκκλήσι

Στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του παραπάνω υψώματος, όπου έχει εντοπιστεί αρχαίο νεκροταφείο[23], ανασκάφηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1×0,45 μ., κατασκευασμένος με ασβεστολιθικές πλάκες, που περιείχε λίγα οστά πιθανώς παιδιού και ένα άβαφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο του 2ου αι. π.Χ.

Άγιος Γεώργιος, Θέση Χαλίκια, ύψωμα Διμινίστρα

Στην ίδια κοιλάδα, στην παραπάνω θέση κτηματικής περιφέρειας Αγίου Γεωργίου, στους βόρειους πρόποδες του υψώματος Διμινίστρα, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τμήμα συγκροτήματος αγροικίας ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 21), που παρουσιάζει κλίση προς Β. Η ανασκαφή, που διήρκεσε ένα μήνα και σταμάτησε λόγω έλλειψης πιστώσεων, αποκάλυψε τμήματα 21 τοίχων, πλ. 0,52 μ. περίπου, που ορίζουν ορθογώνιους χώρους. Σε έναν από αυτούς, που ονομάστηκε Χώρος Α, διαστ. 4,35×3,70 μ., αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια (συμπλεκόμενους κύκλους με μαύρες και ρόδινες ψηφίδες σε λευκό βάθος με περιτρέχουσα ταινία και μαύρα τρίγωνα) και δύο τμήματα από τη μαρμάρινη διακόσμηση του δωματίου (λειασμένο απότμημα και θραύσμα με κυμάτιο). Οι τοίχοι του δωματίου είναι κατασκευασμένοι με ακανόνιστους ασβεστόλιθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό και οι παραστάδες της εισόδου του (πλ. 1,15 μ.) με opus testaceum. Οι τοίχοι έφεραν εσωτερικά επένδυση ερυθρού κονιάματος, δύο ανικρυστοί έχουν πλάτος 0,70 μ., στοιχείο που υποδηλώνει ύπαρξη β' ορόφου (ενώ οι άλλοι δύο και οι υπόλοιποι του κτιρίου έχουν πλάτος 0,52 μ. περίπου) και διατηρούνται σε ύψος μόλις 0,20 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου, λόγω των μικρών επιχώσεων και της καλλιέργειας των αγροτεμαχίων στα οποία εκτείνεται το κτίριο. Στους ίδιους παράγοντες οφείλονται οι μικρές φθορές σε μέρος της επιφάνειας του ψηφιδωτού δαπέδου. Νότια του Χώρου Α εντοπίστηκαν τοίχοι από άλλο δωμάτιο, το οποίο έφερε μονόφυλλο ασβεστολιθικό κατώφλι και στα νότιά του αποκαλύφθηκαν περιγράμματα τετράγωνων δωματίων. Σε ένα από αυτά (Χώρος Β), αποκαλύφθηκαν κάτω από στρώμα κα-

19. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Δ. Κοντογιώργος και Θ. Αρκουμάνης.

20. Τμήματα του τείχους της Αμβρακίας είχαν εντοπιστεί επί της οδού Αράχθου και στις παρακείμενες οδούς κατά τις εργασίες κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου Άρτας των ετών 1993, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 278-280, και 1997, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 572 (οδός Αράχθου), καθώς και στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Γιούνη - Παπακώστα (προς ανασκαφή).

21. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Σ. Κίγκα.

22. Για τις θέσεις που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του Λούρου, βλ. παρακάτω, σ. 587-588.

23. Βλ. και παρακάτω, σ. 588.

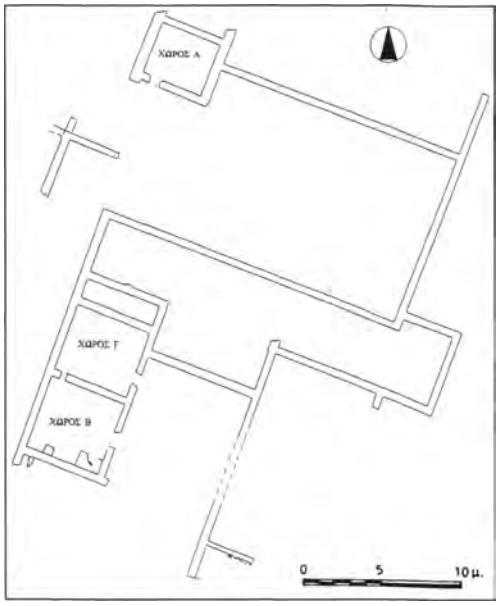

Εικ. 21. Άγιος Γεώργιος. Θέση Χαλίκια. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 22. Άγιος Γεώργιος. Θέση Χαλίκια. Άποψη του χώρου Β του ρωμαϊκού συγκροτήματος.

ταστροφής, κατά μήκος του νότιου τοίχου, λείψανα αντηρίδας από opus testaceum και μία κατασκευή σχήματος Π, με αρράβδωτο κιονίσκο στο κέντρο της, ίσως κάποιο είδος κόγχης (Εικ. 22). Στο χώρο της κόγχης και της αντηρίδας εντοπίστηκαν έντονη καύση, γυάλινα θραύσματα και μία πηλόμαζα με αποτύπωμα καρπού. Το δωμάτιο έφερε είσοδο, πλ. 1,10 μ. περίπου, στην ανατολική πλευρά, επένδυση κονιάματος στους τοίχους και δάπεδο από πατημένο χώμα. Σε μικρής έκτασης έρευνα σε παρακείμενο προς Β. δωμάτιο (Χώρος Γ), αποκαλύφθηκαν αποσπασματικό στρώμα καταστροφής με λίγα ίχνη καύσης και η είσοδός του στον ανατολικό τοίχο, πλ. 1,10 μ. περίπου. Στα νοτιοανατολικά του Χώρου Β εντοπίστηκε αποσπασματικός αγωγός από πλίνθους και λίθους με κατεύθυνση Β.-Ν.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται τέσσερα χάλκινα νομίσματα με μορφές αυτοκρατόρων (τα τρία προέρχονται από το Χώρο Β) που δεν έχουν ταυτιστεί, τμήματα από tegula mammata, που υποδηλώνουν ύπαρξη λουτρών, όστρακα και θραύσματα γυάλινων αγγείων. Κατά τη μικρής έκτασης ανασκαφή έγινε προσπάθεια αποκάλυψης της έκτασης του κτιριακού συγκροτήματος και για το λόγο αυτό διανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές στα όριά του. Οι δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν άφθονο οικοδομικό υλικό στα δυτικά του και λίγα μόνον τμήματα κεραμίδων και λίθων στα ανατολικά. Το κτίριο πρέπει να λειτούργησε από τον 1ο-2ο έως τον 5ο αι. μ.Χ. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί όταν εγκριθούν οι ανάλογες πιστώσεις.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΝΙΚΟΣ ΧΟΪΝΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Κατά το χρονικό διάστημα από 1η Ιουνίου έως 17 Οκτωβρίου 2000, συνεχίστηκαν για έκτη συνεχή χρονιά οι ανασκαφικές εργασίες στο Τρόπαιο της Νίκης του Ακτίου (Εικ. 23). Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στους εξής τομείς:

Ανατολικός αναλημματικός τοίχος. Κατά την έρευνα στον ανατολικό αναλημματικό τοίχο, συνεχίστηκε προς Β. η ανασκαφή του αγωγού συλλογής και απορροής των ομβρίων υδάτων, που περιτρέχει εξωτερικά την πειόσχημη στοά του μνημείου[24]. Τα τοιχώματα του αγωγού είναι χτισμένα από οπτοπλίνθους (Εικ. 24), πάχ. 0,04 μ., ενώ οι πλίνθοι της πρώτης σειράς των τοιχωμάτων που εδράζονται στον πυθμένα είναι παχύτεροι, πάχ. 0,08 μ. Ο πυθμένας του αγωγού αποτελείται από ασβεστολιθικές πλάκες, πλ. 0,80 μ. και ποικίλου μήκους, οι οποίες εμφανίζουν ελαφρά κοίλη διαμόρφωση για την ελεγχόμενη διοχέτευση της ροής των υδάτων. Οι πλάκες εδράζονται πάνω σε παλαιότερη φάση του αγωγού από οπτοπλίνθους, πάχ. 0,08 μ. Στην επάλληλη αυτή διάταξη των δύο αγωγών οφείλεται μάλλον η θραύση και βύθιση των πλακών του πυθμένα, ελλείψει σταθερού υπόβαθρου. Τόσο τα τοιχώματα, όσο και οι πλάκες του πυθμένα φέρουν στρώση από υδραυλικό κονίαμα. Ο αγωγός πλαισιώνεται στα δυτικά από τοιχοποιία, πάχ. 0,70 μ., από ημιλαξευτούς ψαμμόλιθους και ισχυρό κονίαμα ως συνδετική ύλη, όμοια με την τοιχοποιία του τοιχοβάτη, που με τον ίδιο τρόπο πλαισιώνει τον αγωγό στο βόρειο σκέλος της στοάς[25]. Εσωτερικά, προς την πλευρά του αγωγού, η τοιχοποιία εμφανίζει μέτωπο από μικρούς κυβόλιθους, γεγονός που σημαίνει ότι τουλάχιστον η β' φάση του αγωγού πρέπει να είναι μεταγενέστερη της τοιχοποιίας.

24. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 471-473.
25. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 423.

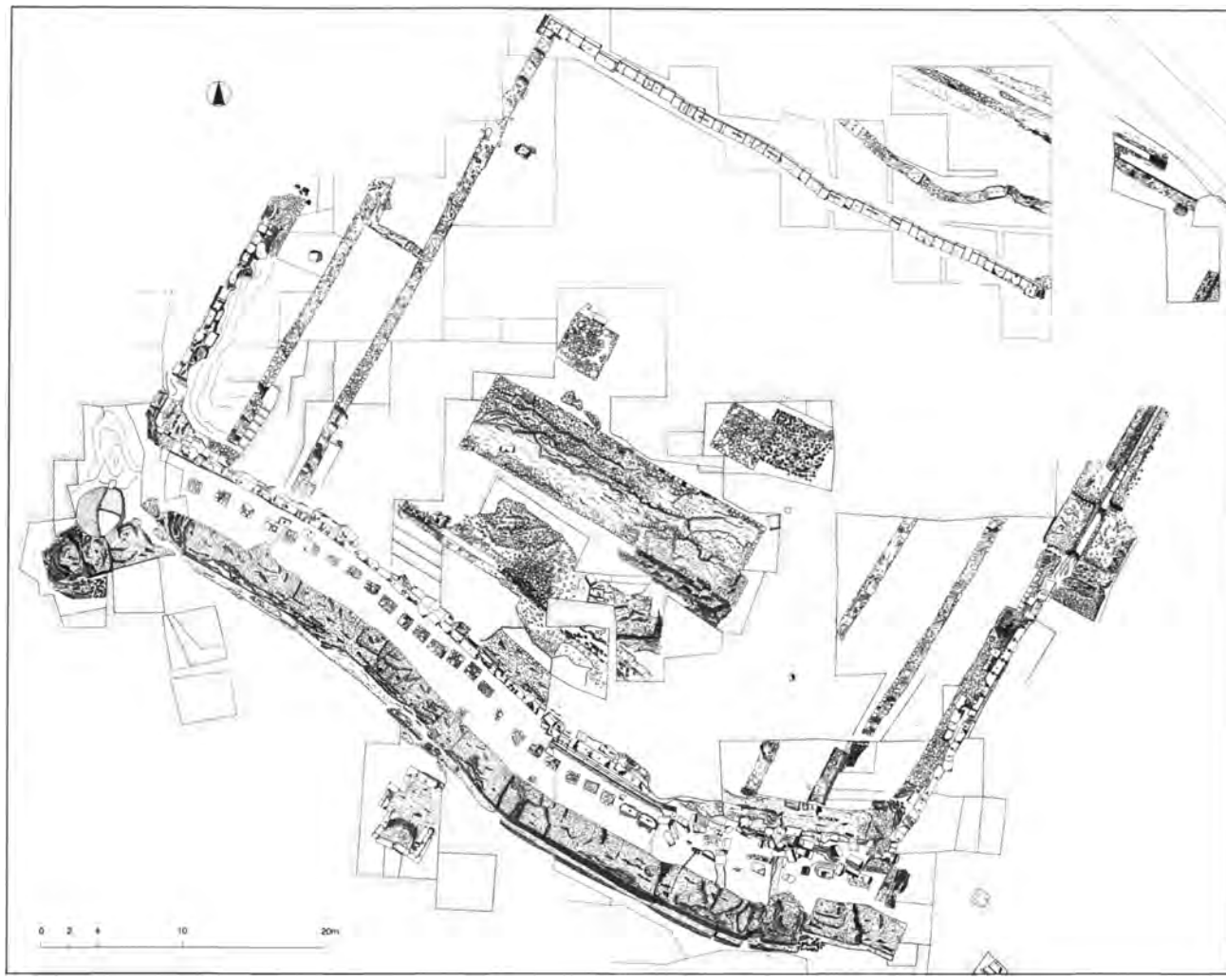

Εικ. 23. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στα δυτικά της τοιχοποιίας που πλαισιώνει τον αγωγό εντοπίστηκε άλλη τοιχοποιία, πάχ. 1,30 μ., η τελική στρώση της οποίας συνίσταται από κροκάλες και ισχυρό κονίαμα (Εικ. 25). Η κατασκευή αυτή αποτελεί τη συνέχεια της εσωτερικής τοιχοποιίας του αναλημματικού τοίχου, η οποία φαίνεται πως συνεχίζεται σε επίπεδο θεμελίωσης προς Β. και αποσκοπούσε στην εσωτερική σύνδεση όλου του οικοδομήματος του μνημειακού περιβόλου και στην αντιμετώπιση των στατικών προβλημάτων που θα προέκυπταν, λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς μεταξύ των δύο ανδήρων.

Η απόληξη του αγωγού παραμένει προβληματική, πρέπει όμως η πορεία του να σταματούσε στο επίπεδο του τελικού υψόμετρου του άνω ανδήρου και δεν συνεχιζόταν εξωτερικά της τοιχοποιίας του ανατολικού σκέλους του ποδίου, όπου η επένδυση του τοίχου αποτελείται από ισχυρές ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους και όπου δεν βρέθηκε κανένα στοιχείο ύπαρξης συστήματος απορροής των ομβρίων.

Επίσης, ολοκληρώθηκε η έρευνα της κατασκευής από οπτοπλίνθους, που αναπτύσσεται στο σημείο απόληξης του αγωγού[26]. Πρόκειται για τετράπλευρη κατασκευή, πλ. 3,64 και σωζ. μήκ. 6,79 μ. Το νότιο και το ανατολικό τοίχωμά της είναι κατασκευασμένα από πλίνθους, πάχ. 0,03 μ., κατά το σύστημα opus testaceum, ενώ προς Δ. η κατασκευή εφάπτεται στη χυτή τοιχοποιία του αγωγού. Εσωτερικά, στο νότιο τμήμα της η κατασκευή πληρούται από στρώσεις πλίνθων με χαλαρό κονίαμα, ενώ έρευνες στο εσωτερικό κατά τον καθαρισμό για τη στερέωσή της οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κατασκευή διαμορφωνόταν βαθμιδωτά από Ν. προς Β. Η θεμελίωση της κατασκευής συνίσταται από αργόλιθους και πλίνθους με ισχυρό κονίαμα ως συνδετική ύλη, ενώ εντοιχισμένες στη θεμελίωση εντοπίστηκαν δύο έλικες κορινθιακού κιονοκράνου. Η έρευνα στα ανατολικά της κατασκευής απέδωσε ένα μαρμάρινο ιωνικό κιονό-

26. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 471-473.

Εικ. 24. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Άποψη του κτιστού αγωγού απορροής ομβρίων υδάτων από Ν.

Εικ. 25. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Άποψη των τοιχοποιιών που πλαισιώνουν τον κτιστό αγωγό.

κρανο (ΑΜ 267) σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης (Εικ. 26), το οποίο φέρει κυματοειδή διακόσμηση πάνω από το ιωνικό κυμάτιο του υποτραχήλιου και το οποίο χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου[27]. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και τμήματα πώρινων σφονδύλων κιόνων με ραβδώσεις, όμοιων με αυτούς που εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία του μνημείου και προέρχονται από την κιονοστοιχία της στοάς. Ο χώρος στα ανατολικά της κατασκευής εμφανίζεται γενικά πλούσιος σε κινητά ευρήματα, όπως θραύσματα ενσφράγιστων κεράμων, κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, αποτμήματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών, καθώς και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Η πλίνθινη τετράπλευρη κατασκευή φαίνεται πως είναι μεταγενέστερη της αρχικής, εποχής Αυγούστου, φάσης του μνημείου, η θέση της ωστόσο σε συνδυασμό με την εύρεση του κιονοκράνου φαίνεται πως υποδεικνύει το σημείο εισόδου στο μνημείο από το άνω άνδηρο, η οποία πρέπει να έχει υποστεί διάφορες μετατροπές και επισκευές, όπως άλλωστε και ολόκληρη η ανατολική πλευρά του περιβόλου και του ποδίου.

Ανατολικό σκέλος στοάς. Επίσης, συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα με σκοπό την αποκάλυψη των τοιχοποιιών του ανατολικού σκέλους της στοάς, οι οποίες κατά το παρελθόν είχαν ανασκαφεί αποσπασματικά[28]. Συνεχίστηκε η αποκάλυψη της θεμελίωσης του ενδιάμεσου τοίχου της στοάς (Τοίχος 8), σε μήκος 18 μ. Η θεμελίωση συνίσταται από εύθρυπτους ψαμμόλιθους και χαλαρό κονίαμα ως συνδετική ύλη, ενώ στο ανώτερο τμήμα της, κοντά στην τελική επιφάνεια, ενσωματώνονται, κατά διαστήματα, ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι. Η τοιχοποιία εμφανίζει, στην πορεία της προς Ν., ελαφρά απόκλιση από τον ευθύγραμμο άξονά της, συνέπεια των ερπυστικών τάσεων του

Εικ. 26. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο.

υπεδάφους. Η τοιχοποιία με αυτή τη μορφή δεν φθάνει μέχρι το πόδιο, αλλά, όπως είχε ήδη αποκαλυφθεί[29], η πορεία της διακόπτεται και συνεχίζεται προς Ν. από τοιχοποιία με οπτοπλίνθους (opus testaceum).

Χώρος νότια του βωμού. Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε φέτος στο δυτικό τμήμα του χώρου μεταξύ του κεντρικού μνημειώδους βωμού και του κτιστού αγωγού, που βαίνει παράλληλα προς τη νότια πλευρά του. Την έκταση αυτή καταλαμβάνει υπόστρωμα δαπέδου, από πλάκες ψαμμίτη και πλίνθους και κονίαμα ως συνδετική ύλη. Το υπόστρωμα φαίνεται ότι έχει υποστεί ισχυρή μετατόπιση προς Ν. και καθίζηση προς ΝΑ., ακολουθώντας την παθολογία του κτιστού αγωγού, αλλά και ολόκληρου του μνημείου, υποκύπτοντας στις ερπυστικές τάσεις του υπεδάφους. Το δάπεδο δεν εφάπτεται της θεμελίωσης του βωμού, όπου εντοπίστηκε στρώμα συμπαγούς, αργιλώδους και σκληρού ωχροκίτρινου χώματος. Στο έδαφος αυτό και κατά μήκος με το νότιο τοίχωμα του βωμού εντοπίστηκαν πολλοί πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορείς (Εικ. 27). Πάνω από το δάπεδο εντοπίστηκε στρώμα χώματος καστανόγκριζο, χαλαρό που παραπέμπει στην ύπαρξη πυρκαγιάς. Το στρώμα ήταν πλούσιο σε λατύπη μαρμάρου και αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονι-

27. Πρβλ. *Scavi di Ostia*, VII, I Capitelli, Roma 1972, αριθ. 107, σ. 38, πίν. VIII, LXXVI και αριθ. 109, σ. 39, πίν. VIII, LXXII.

28. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 395-397, Σχέδ. 7.

29. Ό.π.

Εικ. 27. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Αγγεία στα νότια του βωμού.

κών μελών και αναγλύφων. Η πυκνότητα αυτή και η αποκλειστική παρουσία των μαρμάρινων αποτμημάτων σημαίνει ότι πρόκειται για ένα δάπεδο καταστροφής, κατά χώραν, του μαρμάρινου γλυπτικού διακόσμου του βωμού. Τα ανάγλυφα αποτμήματα διατηρούν απεικονίσεις εξαιρετικής γλυπτικής ποιότητας, προϊόντα εξέχοντος εργαστηρίου της εποχής του Αυγούστου. Εκτός από τα αποτμήματα που φέρουν διακόσμηση διαφόρων ειδών κυματίων και πλοχμών, αναφέρονται αποτμήματα από ανάγλυφες παραστάσεις ρύγχους αγριόχοιρου (ΑΚ 1937), αλλά και ανθρώπινων μορφών, ενώ ιδιαιτέρως σημαντικό κρίνεται ένα απότμημα με ανάγλυφη παράσταση εμβόλου πλοίου, γεγονός που συσχετίζει άμεσα τη γλυπτική διακόσμηση του βωμού με το ιστορικό γεγονός – τη ναυμαχία του Ακτίου – στο οποίο αναφέρεται το μνημειακό τρόπαιο της Νικόπολης (Εικ. 28-30).

Ανατολικό βάθρο. Για τη συνέχιση των εργασιών συντήρησης στο ανατολικό βάθρο του άνω ανδήρου, που είχαν ξεκινήσει κατά την περσινή περίοδο[30], θεωρήθηκε αναγκαία η ολοκλήρωση της έρευνας στην όμορη κατασκευή που είχε εντοπιστεί κατά την έρευνα του 1999: αποκαλύφθηκε δεύτερη τετράπλευρη θεμελίωση, διαστ. 3,60×4 μ., η οποία βρίσκεται σε απόσταση 0,10 μ. από το ανατολικό τοίχωμα του βάθρου και εκτείνεται παράλληλα με αυτό. Ο τρόπος οικοδόμησης της κατασκευής αυτής διαφέρει σαφώς του γειτονικού βάθρου, καθώς συνίσταται στη χρήση αργών πωρόλιθων, με χαλαρό κονίαμα ως συνδετική ύλη. Η κατώτερη ωστόσο στρώση της κατασκευής, όπως διαφαίνεται στη νοτιοανατολική γωνία του, αποτελούνταν από ψαμμίτες ωχροκίτρινου χρώματος, από το κυρίως δηλαδή υλικό κατασκευής του μνημείου.

Εικ. 28-30. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Μαρμάρινα αποτμήματα από τη διακόσμηση του βωμού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ

30. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 478.

Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου

Το έτος 2000 συνεχίστηκε για τρίτη ανασκαφική περίοδο η έρευνα στη ρωμαϊκή οικία του Μάνιου Αντωνίνου στη Νικόπολη. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε κυρίως προς Β., προκειμένου να αποκαλυφθεί το πέρας της οικίας προς αυτή την κατεύθυνση, καλύπτοντας έκταση 500 τ.μ. περίπου.

Ήλθαν στο φως 15 νέοι χώροι-δωμάτια της οικίας, ένα ακόμη περίτεχνο ψηφιδωτό δάπεδο, τμήματα τεσσάρων αποχετευτικών αγωγών και ταυτόχρονα ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της τετράστυλης δεξαμενής[31], στο κέντρο του δεύτερου αιθρίου της οικίας (Εικ. 31).

Δυτικά του τετράστυλου αιθρίου (cavaedium tetrastylum) ολοκληρώθηκε[32] η αποκάλυψη του χώρου ΙΙΙ, διαστ. 7,10×5,30 μ., πιθανότατα triclinium, το δάπεδο του οποίου καλύπτει ψηφιδωτή σύνθεση. Η πρόσβαση στο χώρο ΙΙΙ γινόταν από το αίθριο, όπου σώζεται ένα καλά διατηρημένο ασβεστολιθικό κατώφλι. Όπως προκύπτει όμως από τις επεμβάσεις στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου, αρχικά το δωμάτιο αυτό επικοινωνούσε και με μικρότερο χώρο στα βόρεια, όπου υπήρχε ένα δεύτερο άνοιγμα-είσοδος, που έχει κλείσει. Ο χώρος ΙΙΙ κοσμείται από περίτεχνο ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο αποτελείται από 11 ορθογώνια πλαίσια με γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα (φολίδες, μαίανδροι, πέλτες κ.ά), καθώς και ένα ελαφρώς έκκεντρα τοποθετημένο έμβλημα με διαφορετικό μοτίβο (πιθανώς μορφή) κατεστραμμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του. Κατασκευή και διακοσμητικά μοτίβα μοιάζουν με εκείνα των ψηφιδωτών που είχαν βρεθεί στην έπαυλη κατά τις παλαιότερες ανασκαφές και μπορούν σε μια πρώτη φάση να χρονολογηθούν στον 3ο αι. μ.Χ. περίπου (Εικ. 32).

Στην ανατολική πλευρά του δαπέδου, πήλινες πλάκες, διαστ. 2,33×0,54 μ., αποτελούν τη συμπλήρωση κάποιας παλαιάς φθοράς του ψηφιδωτού στο σημείο αυτό. Όμοια επέμβαση συντήρησης του ψηφιδωτού ήδη από την αρχαιότητα παρατηρείται και στη δυτική πλευρά, όπου συμπληρώνεται ένα μικρό τμήμα του ψηφιδωτού, διαστ. 0,85×0,25 μ. Στο βόρειο και το δυτικό τοίχο του δωματίου σώζονται ίχνη τοιχογραφίας με ζωγραφικό φυτικό διάκοσμο. Από το χώρο αυτό περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα άβαφης χρηστικής κεραμικής (αμφορείς, λύχνοι, πινάκια κ.ά.), καθώς και αρκετά νομίσματα του 4ου αι. μ.Χ.

Βόρεια και δυτικά του χώρου ΙΙΙ αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια, V και VI – με δάπεδα από κουρασάνι, στα οποία οδηγούν δύο καλά διατηρημένα ασβεστολιθικά κατώφλια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Τα δωμάτια αυτά βρίσκονταν σε άμεση σχέση με το triclinium και στο δωμάτιο VI σώζεται τοιχογραφία σε μεγάλο ύψος, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για ανδρώνες, χώρους φιλοξενίας των καλεσμένων του οικοδεσπότη.

Βόρεια του τετράστυλου αιθρίου αποκαλύφθηκε ο χώρος IV, διαστ. 12,50×7,70 μ. Ένα μεγάλο ελεύθερο άνοιγμα, μήκ. 3,04 μ., οδηγεί στο χώρο αυτό, ο οποίος φέρει δάπεδο από κουρασάνι, σωζόμενο στο μεγαλύτερο τμήμα του. Επίχρισμα κονιάματος κάλυπτε και τις όψεις των τοίχων του, ενώ τα πολλά αποτμήματα ορθομαρμαρώσεων που βρέθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι τοίχοι καλύπτονταν έως ένα συγκεκριμένο ύψος με αυτό τον τρόπο. Ο βόρειος τοίχος του χώρου φαίνεται ότι κατασκευαστικά αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, όπως και ο πειόσχημος χώρος, που περιορίζει την έκταση του χώρου IV προς ΒΑ. Η χρήση του χώρου δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουμε μέχρι σήμερα (χρηστική κεραμική, άγκιστρα, πήλινο σφονδύλι, αποτμήματα επιτοίχιων κονιαμάτων και ορθομαρμαρώσεων). Ο χώρος IV κατασκευάστηκε πιθανότατα μετά τους χώρους ΙΙΙ και V, όπως αποδεικνύεται από τον παράδοξο τρόπο που εισχωρεί στο δωμάτιο V και διακόπτει την πορεία του ανατολικού ορίου των δύο προηγούμενων δωματίων. Αρχικά ο χώρος διέθετε δύο πλευρικά ανοίγματα στις μακρές πλευρές του, όπως μαρτυρούν επεμβάσεις στις τοιχοποιίες, στο σημείο όπου σώζεται ασβεστολιθικό κατώφλι σε β' χρήση. Μετά το κλείσιμο των δύο ανοιγμάτων, που σηματοδοτεί όπως φαίνεται και την αλλαγή της χρήσης του χώρου, τόσο οι τοίχοι όσο και το δάπεδο επικαλύφθηκαν με κονίαμα.

Μικρός χώρος με υπόκαυστα, διαστ. 2,90×2,45 μ., αποκαλύφθηκε ανατολικά του χώρου IV. Βρέθηκαν κατάλοιπα καύσης σε όλο το χώρο, τρεις σειρές με κυκλικές πλίνθους κατά χώραν, διαμ. 0,20 μ., καθώς και αρκετές πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ., με τις οποίες ήταν επενδεδυμένες οι εσωτερικές όψεις των τοίχων του δωματίου (tegulae mammatae) (Εικ. 33). Ανατολικά του χώρου με τα υπόκαυστα αποκαλύφθηκε κτιστό κυκλικό πηγάδι, διαμ. 0,62 μ. Η ύπαρξή του πιθανότατα συνδέεται με τη λειτουργία του παρακείμενου χώρου.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων αποχετευτικών αγωγών. Το πρώτο τμήμα αποτελεί τη συνέχεια προς Δ. του μεγάλου αγωγού, που ξεκινούσε από το τετράστυλο. Το δεύτερο είναι ένας μικρός πήλινος αγωγός, κάθετος στον πρώτο, ο οποίος περνούσε κάτω από το δάπεδο του χώρου ΙΙΙ. Αποκαλύφθηκε ακριβώς το σημείο σύνδεσης των δύο διαδοχικών πήλινων σωλήνων. Δυτικά του χώρου ΙΙΙ βρέθηκαν δύο ακόμη τμήματα κτιστών αγωγών τριγωνικής διατομής, επιχρισμένων με κονίαμα, οι οποίοι διοχετεύουν τα νερά τους στον υποκείμενο μεγάλο αγωγό. Τμήμα ενός ακόμη αγωγού κατασκευασμένου με μεγάλες πήλινες κεραμίδες στέγης σε β' χρήση, πλίνθους και αργόλιθους, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου που ανασκάφηκε. Έχει ορατό μήκος 9,15 μ. και συνεχίζεται προς Β. εκτός των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου. Το ίδιο συμβαίνει και με αρκετές τοιχοποιίες, όπως διαπιστώθηκε από δύο διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν σε όμορο βορινό αγροτεμάχιο, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι χώροι της οικίας παρουσιάζουν μια συνεχιζόμενη επέκταση προς

31. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 508-511.
32. Ό.π.

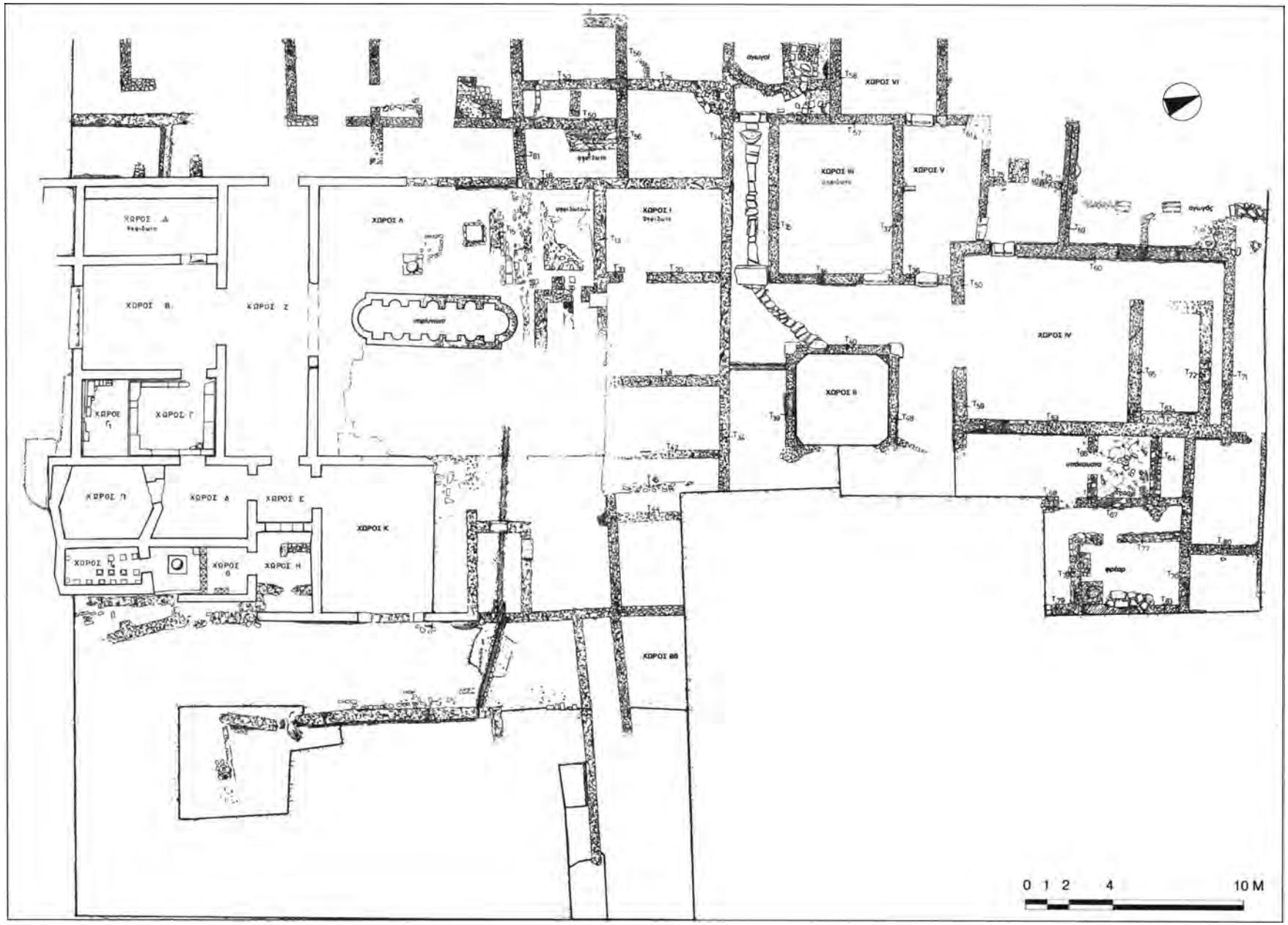

Εικ. 31. Νικόπολη. Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 32. Νικόπολη. Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου. Ψηφιδωτό δάπεδο χώρου ΙΙΙ.

Εικ. 33. Νικόπολη. Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου. Χώρος με υπόκαυστα.

Β. και ως εκ τούτου δεν είναι προς το παρόν εφικτή η αποσαφήνιση των τελικών ορίων της οικίας προς την κατεύθυνση αυτή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΘΑΛΕΙΑ ΚΥΡΚΟΥ

ΤΔΠΕΑΕ - ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Η μεγάλη διάσταση των έργων που δρομολογήθηκαν στη Νικόπολη κατά τη διάρκεια του Β΄ ΚΠΣ και η πολυπλοκότητα των προβλημάτων που έπρεπε να αντιμετωπιστούν, σε συνδυασμό με τη διαχρονική χρήση του χώρου, που απαιτεί τη συνεργασία διαφόρων κλάδων και ειδικοτήτων της αρχαιογνωσίας, αλλά και της σύγχρονης τεχνολογίας, οδήγησαν αναπόφευκτα στην ωρίμανση της άποψης πως η έρευνα και ανάδειξη της Νικόπολης πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από έναν ενιαίο φορέα διαχείρισης. Οι προσπάθειές μας προς αυτή την κατεύθυνση βρήκαν ανταπόκριση από την πολιτική ηγεσία του ΥΠΠΟ με πρωτεργάτη τον Γενικό Γραμματέα Ε. Γιαννακόπουλο. Το έτος 1999 και με την υπ. αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ12/16659/867/5-4-1999 Υπουργική Απόφαση, εντάχθηκαν τα έργα που εκτελούνται στη Νικόπολη στο ΤΔΠΕΑΕ, ενώ με την ίδια απόφαση συστάθηκε Επιστημονική Επιτροπή με σκοπό την επιστημονική εποπτεία, προγραμματισμό και τον έλεγχο των εργασιών που εκτελούνται στο χώρο. Η σύνθεση της Επιστημονικής Επιτροπής έχει ως εξής: Κ. Ζάχος, αρχαιολόγος, Προϊστάμενος της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ, πρόεδρος της επιτροπής, Φ. Κεφαλλωνίτου, αρχαιολόγος, Προϊσταμένη της 8ης ΕΒΑ, Μ. Πάντου, αρχαιολόγος, Προϊσταμένη του τμήματος αρχαιολογικών χώρων της ΔΙΠΚΑ, Α. Χριστοφίδου, Προϊσταμένη του τμήματος έργων της ΔΑΒΜΜ, Δ. Σβολόπουλος, αρχιτέκτων μηχανικός της ΔΑΑΜ, Α. Καββαδία, αρχαιολόγος, Προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών Χώρων της ΔΑΑΜ.

Με φορέα υλοποίησης την Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης του ΤΔΠΕΑΕ, κατατέθηκαν στο ΥΠΕΘΟ τεχνικά δελτία έργων, με σκοπό τη χρηματοδότηση από την κοινοτική πρωτοβουλία «Interreg II» και φυσικό αντικείμενο τη στερέωση-αποκατάσταση και ανάδειξη συγκεκριμένων μνημείων του χώρου. Τα έργα τα οποία εντάχθηκαν στο πρόγραμμα, συνολικού προυπολογισμού 400.000.000 δρχ. ήταν τα εξής: α) Στερέωση-ανάδειξη-αξιοποίηση ρωμαϊκών τειχών Νικόπολης, β) Στερέωση-ανάδειξη-αξιοποίηση μαυσωλείων βόρειας νεκρόπολης Νικόπολης, γ) Στερέωση-ανάδειξη-αξιοποίηση ρωμαϊκών μνημείων Νικόπολης.

Κατά το θέρος του έτους 2000 ξεκίνησαν με εντατικό ρυθμό οι εργασίες καθαρισμού, έρευνας, στερέωσης και ανάδειξης συγκεκριμένων μνημείων του αρχαιολογικού χώρου, σύμφωνα με το φυσικό αντικείμενο του εντεταγμένου έργου, με κριτήριο τη σπουδαιότητά τους, αλλά και την κατάσταση διατήρησή τους ως μνημεία ώριμα προς άμεση παρέμβαση.

Το επιστημονικό προσωπικό που στελέχωσε το γραφείο στήριξης της Επιτροπής Νικόπολης και το οποίο ανέλαβε τους επιμέρους τομείς του έργου έχει ως εξής: Γ. Αναστασίου, Μ. Σκανδάλη και Χ. Τσώχος, αρχαιολόγοι, Δ. Καλπάκης, αρχαιολόγος-υπεύθυνος CAD εφαρμογών, Σ. Μπερρή και Α. Ελευθερούδης, αρχιτέκτονες μηχανικοί, Μ. Κλειδάς, Π. Πετεινάτου, Α. Μαριδάκη και Γ. Κύρκος, συντηρητές έργων τέχνης.

Οι νεκροπόλεις

Σύμφωνα με την κυρίαρχη πρακτική που ίσχυε στο ρωμαϊκό κόσμο, τα νεκροταφεία χωροθετούνταν κατά μήκος των κύριων οδών, που κατευθύνονταν έξω από τις πόλεις, και είχαν τη μορφή νεκροπόλεων, δηλαδή πυκνών συνόλων από ταφικά οικοδομήματα-μαυσωλεία και από ελεύθερους τάφους διαφόρων ειδών. Κατά αναλογία, οι νεκροπόλεις της αρχαίας Νικόπολης αναπτύχθηκαν εξωτερικά των ρωμαϊκών τειχών, κατά μήκος των κύριων οδικών αρτηριών, που οδηγούσαν από το κέντρο του άστεως, είτε προς τα δύο λιμάνια της, το δυτικό, γνωστό από τις αρχαίες πηγές ως Κόμαρο, στο Ιόνιο πέλαγος και το νότιο λιμάνι, στη σημερινή θέση

Βαθύ ή Μαργαρώνα[33], είτε προς το «εν άλσει Προάστειο», που αναπτύσσεται βόρεια του κυρίως οικοδομικού ιστού της, είτε προς άλλες κατευθύνσεις. Λείψανα νεκροπόλεων έχουν εντοπιστεί σε όλες τις μέχρι σήμερα γνωστές εξόδους της πόλης, τη βόρεια, τη δυτική, τη νότια, την ανατολική και σε μία ακόμη στα νοτιοδυτικά.

Τα μαυσωλεία ήταν υπέργεια ταφικά οικοδομήματα ομαδικού χαρακτήρα που τα έχτιζαν πλούσιοι ιδιώτες και τα χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά ως οικογενειακούς τάφους. Τα υπέργεια αυτά κτίσματα διαθέτουν συνήθως έναν καμαροσκεπή θάλαμο με δάπεδο επιστρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες ή οπτοπλίνθους, είτε σπανιότερα κοσμημένο με ψηφιδωτές συνθέσεις. Στο εσωτερικό του θαλάμου τοποθετούνταν περιμετρικά πώρινες σαρκοφάγοι εγκιβωτισμένες σε πλινθόκτιστες κατασκευές ή λίθινες σαρκοφάγοι με ανάγλυφες παραστάσεις (μαρμάρινες ή σαρκοφάγοι από λίθο της Άσσου). Σε ορισμένα μαυσωλεία οι σαρκοφάγοι συνυπάρχουν με πλινθόκτιστους τάφους και κόγχες που ανοίγονται στην εσωτερική επιφάνεια των τοίχων τους, όπου τοποθετούνταν τεφροδόχα αγγεία με τα υπολείμματα των καύσεων. Εξωτερικά των μαυσωλείων εντοπίζονται διαφόρων τύπων τάφοι (πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, ταφικές θήκες που περιέχουν τεφροδόχα αγγεία και εγχυτρισμοί).

Η ρωμαϊκή οχύρωση

Η οχύρωση της ρωμαϊκής Νικόπολης, που η πρώτη της φάση χρονολογείται στους χρόνους αμέσως μετά την ίδρυση της πόλης, είχε ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα. Εκτός από μία μνημειώδη πύλη στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς, το τμήμα αυτό των τειχών ποτέ δεν ολοκληρώθηκε. Αργότερα, στην πιθανή πορεία του δυτικού σκέλους των τειχών, ανεγέρθηκε η σειρά των πεσσών της τοξοστοιχίας του υδραγωγείου, τοποθετημένων σε άνισες μεταξύ τους αποστάσεις, ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους. Η τριπλή μνημειακή πύλη της δυτικής πλευράς των τειχών πλαισιώνεται από δύο ημικυκλικούς πύργους. Πύλες που πλαισιώνονται από πύργους έχουν εντοπιστεί έως σήμερα στη νότια, τη νοτιοδυτική και τη βόρεια πλευρά του τείχους, στα σημεία από όπου περνούσαν οι βασικοί οδικοί άξονες του άστεως και οδηγούσαν στα νεκροταφεία της πόλης, τα προάστεια και τα λιμάνια. Τα τείχη ήταν κατασκευασμένα από χυτή τοιχοποιία χρησιμοποιώντας ως θώρακα επένδυση από μεγάλες οπτοπλίνθους. Τα τείχη δεν διέθεταν ενδιάμεσους πύργους, αλλά μόνον τους ημικυκλικούς προμαχώνες που εντοπίζονται εκατέρωθεν των πυλών.

Νότιο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Νότια νεκρόπολη

Στη θέση Ασύρματος, στις νότιες παρυφές του άστεως της αρχαίας Νικόπολης, υψώνονται επιβλητικά τμήματα της νότιας πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης, ενώ εξωτερικά εκτείνεται το νότιο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης (Εικ. 34). Σε στενή γειτνίαση με το χώρο και προς Α. βρίσκονται η παλαιοχριστιανική Βασιλική Δ' – η λεγόμενη Ασυρμάτου –, οι παλαιές αποθήκες τηλεπικοινωνιακού υλικού του ΟΤΕ και το εκκλησάκι του Αγίου Στυλιανού, χτισμένο λάθρα από ιδιώτη το 1966.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή πραγματοποιήθηκε κατά το 1972-1973 με αφορμή τη διαπλάτυνση της Εθνικής Οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων[34], η οποία διέρχεται από την πύλη. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην έρευνα τάφων που βρίσκονται εκτός του ανατολικού ημικυκλικού πύργου της πύλης και οι οποίοι χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ.

Κατά το χρονικό διάστημα από το Μάιο έως το Νοέμβριο του 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης με χρηματοδότηση από την κοινοτική πρωτοβουλία «Interreg II», στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση-Αποκατάσταση-Ανάδειξη Ρωμαϊκών Τειχών Νικόπολης». Οι ανωτέρω εργασίες περιελάμβαναν εκτεταμένες αποψιλώσεις, αποχωματώσεις, ανασκαφική έρευνα, καθώς και στερεωτικές εργασίες προστασίας των λειψάνων. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε κάλυψε συνολικό εμβαδόν 850 τ.μ. και επεκτάθηκε στο δυτικό και το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης, εκατέρωθεν της πύλης, αλλά και στο σωζόμενο τμήμα της νότιας νεκρόπολης που γειτνιάζει άμεσα με αυτή.

Ρωμαϊκή οχύρωση - Νότια πύλη

Η πύλη συνιστούσε μία από τις κύριες εισόδους της πόλης στο νότο, από την οποία διερχόταν μία από τις κεντρικές αρτηρίες που οδηγούσε, διαμέσου της νότιας νεκρόπολης, στο νότιο λιμάνι, στη σημερινή θέση Βαθύ ή Μαργαρώνα[35]. Καθώς η αρχαία οδός βρίσκεται κάτω από τη σύγχρονη οδική αρτηρία (Εικ. 35), δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί η μορφή ή το πλάτος της. Την πύλη πλαισιώνουν εκατέρωθεν δύο πεταλόσχημοι πύργοι, ο ανατολικός και ο δυτικός, διαμόρφωση η οποία ακολουθείται σε όλο το ρωμαϊκό κόσμο[36], ενώ στην ίδια τη Νικόπολη συναντάται σε όλες τις μέχρι σήμερα γνωστές πύλες της οχύρωσης.

Πραγματοποιήθηκαν καταρχήν εργασίες καθαρισμού της πυκνής βλάστησης που κάλυπτε το χώρο: επί του ανατολικού σκέλους του τείχους και του νεκροταφείου έως το κτίριο του ΟΤΕ (σε μήκος 115 μ.), καθώς και επί του δυτικού σκέλους του τείχους (σε μήκος 45 μ.) και επί των μαυσωλείων δυτικά της

33. Στράβ. VII 7.5.

34. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 404-406.

35. Στράβ. VII 7.5.

36. Το αψιδωτό σχήμα των πύργων είναι σύνηθες στις πύλες και είχε υιοθετηθεί από νωρίς. Ο συγκεκριμένος σύνθετος τύπος, όπου προεξέχον ορθογώνιο καταλήγει σε ημικύκλιο (ή σε τόξο μικρότερο του ημικυκλίου), προσφέρει πολλά πλεονεκτήματα και είναι πολύ κοινός από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε., βλ. A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford 1979, σ. 379.

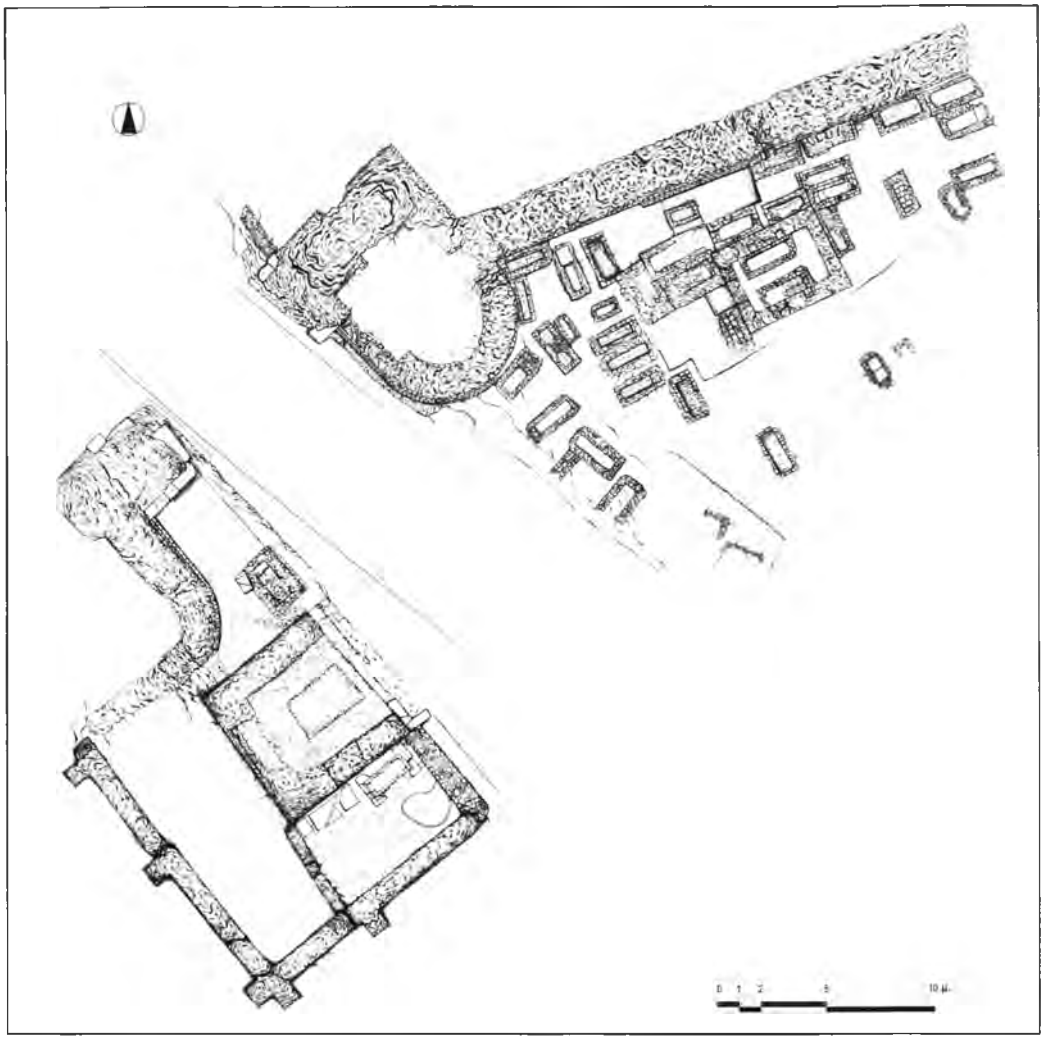

Εικ. 34. Νικόπολη. Νότιο σκέλος ρωμαϊκού τείχους, νότια πύλη και νότια νεκρόπολη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 35. Νικόπολη. Λείψανα της νότιας πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης εκατέρωθεν της σύγχρονης οδού.

εθνικής οδού. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν αποχωματώσεις, κατά τη διάρκεια των οποίων αφαιρέθηκαν νεότερες επιχώσεις. Αποχωματώθηκε έκταση εξωτερικά και εσωτερικά του ανατολικού σκέλους του τείχους σε μήκος 75 μ., καθώς και νότια των δύο μαυσωλείων του δυτικού σκέλους. Η ανασκαφική έρευνα των αρχαίων στρωμάτων που ακολούθησε, επεκτάθηκε τόσο στο δυτικό όσο και στο ανατολικό σκέλος του τείχους, ένθεν και ένθεν της πύλης και κάλυψε συνολικό εμβαδόν 850 τ.μ.

Ο ανατολικός πύργος (Εικ. 36) σώζεται σε καλύτερη κατάσταση με αποτέλεσμα να καθίσταται δυνατό να διαγνωστούν τα επιμέρους στοιχεία του. Είναι τοποθετημένος κάθετα στις παραστάδες της πύλης και έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,50× 4,50 μ. περίπου. Οι τοίχοι του, πλ. 1,57 μ., έχουν πυρήνα από χυτή τοιχοποιία (opus caementicium) και επένδυση από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων (opus testaceum), πάχ. 0,072-0,080 μ. Στο σημείο γένεσης του τόξου το πλάτος των τοίχων αυξάνεται κατά 0,31 μ. Το ανώτερο τμήμα του τοιχοβάτη του πύργου περιτρέχει εξωτερικά κυματιοφόρα ζώνη, που συνίσταται από δύο σειρές λοξότμητων οπτοπλίνθων και η οποία εξέχει 0,20 μ. της κύριας όψης της τοιχοποιίας του πύργου. Η είσοδος στον πύργο γινόταν από μία καμαροσκεπή πυλίδα από την εσωτε-

Εικ. 36. Νικόπολη. Νότια πύλη ρωμαϊκής οχύρωσης. Ανατολικός πύργος.

ρική πλευρά του τείχους, πλ. 1,50 και μήκ. 3,40 μ., η οποία ήταν έκκεντρα τοποθετημένη προς την ανατολική πλευρά. Σήμερα σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα της καμάρας της, απογυμνωμένο από την εξωτερική πλινθοδομή. Στο εσωτερικό του ανατολικού πύργου διασώζονται κατώτερα τμήματα κλιμακοστασίου, που οδηγούσε σε άλλον όροφο και στον περίδρομο του τείχους. Κατά την ανασκαφή του πύργου βρέθηκαν πολλά μικρά πλακίδια, προερχόμενα πιθανώς από το δάπεδο του πύργου, κατασκευασμένο κατά το σύστημα opus spicatum. Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του πύργου διακόπηκε λόγω εύρεσης παλαιού βλήματος, πιθανότατα από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου τα αρχαία λείψανα χρησιμοποιήθηκαν ως οχυρά και ως θέατρα πολεμικών συγκρούσεων[37].

Ο δυτικός πύργος είναι στο μεγαλύτερο τμήμα του κατεστραμμένος. Σώζεται τμήμα του ανατολικού τοίχου του ως το μέσον περίπου του τόξου. Ο τοίχος, πάχ. 1,90 μ., είναι χτισμένος από χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και επάλληλες ευμεγέθεις οπτοπλίνθους στις όψεις. Τη βάση της εξωτερικής όψης του ανατολικού τοίχου περιτρέχει όμοιο λοξότμητο κυμάτιο με αυτό του ανατολικού πύργου. Η κατάσταση διατήρησης του πύργου καθιστά προβληματικό τον τρόπο σύνδεσής του με το τείχος. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του δυτικού αψιδωτού πύργου δεν έδωσε κινητά ευρήματα ή κεραμική. Αντίθετα, στο χώρο εξωτερικά του πύργου περισυνελέγησαν κεραμική του τέλους του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ., θραύσμα πήλινου λύχνου με ανάγλυφη διακόσμηση κληματίδας (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.) και χάλκινα νομίσματα της ίδιας εποχής[38]. Έμπροσθεν της ανατολικής πλευράς του δυτικού σκέλους του τείχους, περισυνελέγησαν τρία νομίσματα βυζαντινών χρόνων και αποτμήματα επιτύμβιων στηλών, μεταξύ των οποίων το ένα σώζει επιγραφή σε οχτώ στίχους ως εξής:

ΜΑ
ΑΥΛ
ΚΑΚ
ΙΕΑΡΑ
ΙΕΡΟΘ
ΜΑ
ΟΙΝΟΧΟ
ΣΩΤΗΡΙ [Χ][39]

Οι δύο πλευρές της πύλης ήταν χτισμένες όμοια με χυτή τοιχοποιία επενδεδυμένη με θώρακα από μεγάλες ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, οι οποίες συνδέονταν με σιδερένιους συνδέσμους, κατά το σύστημα opus quasi quadratum. Από τη λιθοδομή του θώρακα διατηρούνται σήμερα κατά χώραν ελάχιστες λιθόπλινθοι, τοποθετημένες δρομικά, πιθανότατα από τον τοιχοβάτη της πύλης, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της έχει λιθολογηθεί σε μεταγενέστερες περιόδους. Ιδιαίτερα στη δυτική πλευρά σώζονται επί του χυτού υλικού τα αποτυπώματα των λιθοπλίνθων που έχουν αποσπαστεί, γεγονός που σημαίνει ότι ο θώρακας λειτούργησε και ως ξυλότυπος για τη χυτή τοιχοποιία[40]. Με τη διαμόρφωση αυτή, προκύπτει η παρουσία δύο ισχυρότατων πεσσών ένθεν και ένθεν της πύλης, πλ. 4,50 μ., εν είδει παραστάδων. Ανατολικά της εθνικής οδού εντοπίστηκε τμήμα αρχαίου οδοστρώματος, από το οποίο διασώζονται δύο ασβεστολιθικές πλάκες.

Στα ανατολικά, το τείχος εφάπτεται υπό οξεία γωνία με την τοιχοποιία του ανατολικού πύργου και συνεχίζει σε ευθεία πορεία προς Α. Είναι κατασκευασμένο από χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα (opus caementicium) και επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, πάχ. 0,072-0,076 μ., στις όψεις (opus testaceum). Το πλάτος του τείχους είναι 2,30 μ. Η βάση της εξωτερικής παρειάς του τείχους περιτρέχεται από κυματιοφόρα ζώνη, όμοιας μορφής με αυτήν που εντοπίζεται στους πύργους.

Στα δυτικά της πύλης ερευνήθηκε τμήμα του τείχους, μήκ. 3 και πλ. 1,75-2 μ. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., παρουσιάζει δηλαδή ελαφρώς απόκλιση από την πορεία του ανατολικού σκέλους, που έχει κατεύθυνση Δ.-Α. Αποσπασματικά εντοπίστηκε το λοξότμητο κυμάτιο, όμοιο με αυτό της ανατολικής πλευράς, καθώς η γενικότερη παθολογία του τείχους εμφανίζεται επιβαρημένη, με κύριο χαρακτηριστικό την απογύμνωση του πυρήνα από την εξωτερική πλινθοδομή.

---

37. Με το τέλος της ανασκαφικής περιόδου ο χώρος ελέγχθηκε από ομάδα ΤΕΝΞ για τον τυχόν εντοπισμό παλαιών βλημάτων. Πρβλ. *Ζημίαι των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατών κατοχής*, Αθήναι 1946, σ. 66, 83, 90.

38. Χάλκινο νόμισμα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.): στον εμπροσθότυπο κεφαλή δαφνοστεφής προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο πρώρα πλοίου, βλ. Μ. Καραμεσίνη - Οικονομίδου, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, Ν. 37-41, σ. 81, πίν. 14.

39. Το όνομα Σωτήριχος ή Σωτηρίχα συναντάται αρκετά συχνά στην προσωπογραφία της Νικόπολης, πρβλ. *ΑΕ* 1970, σ. 82. Επίσης, το όνομα Σωτήριχος έχει βρεθεί σε σφραγίσματα κεράμων κατά τις ανασκαφές στο Μνημείο του Αιγούστου, πρβλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 508.

40. Από την κατάσταση διατήρησης της πύλης δεν γίνεται σαφές μέχρι πιο σημείο έφθανε σε ύψος ο λίθινος θώρακας. Πιθανότατα ο θώρακας έφθανε έως τη βάση της καμάρας που κάλυπτε την πύλη.

Ενδείξεις για την ανάπτυξη των πύργων και του τείχους σε ύψος, αλλά και γενικότερα, προκειμένου για τη συμπλήρωση των γνώσεών μας για τη νότια πύλη, αντλούμε από τις άλλες σωζόμενες πύλες της ρωμαϊκής οχύρωσης, όπως για παράδειγμα τον πολύ καλά διατηρημένο βόρειο πύργο της δυτικής πύλης ή τα πεσμένα τμήματα τοιχοποιιών στον ανατολικό τοίχο της βόρειας πύλης. Στην εξωτερική επιφάνεια οι πύργοι πρέπει να έφεραν γείσωμα, κάτω από το οποίο υπήρχαν γεισίποδες από οπτοπλίνθους τοποθετημένες κατά μήκος στην τοιχοποιία. Πιθανότατα οι πύργοι ήταν διώροφοι. Στην πλινθοδομή του δεύτερου ορόφου, ο οποίος διαχωριζόταν εξωτερικά από το γείσωμα, χρησιμοποιούνταν οπτόπλινθοι μικρότερου πάχους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διαφορετικός προσανατολισμός του άξονα της πύλης (ΒΑ.-ΝΔ.) σε σχέση με την κατεύθυνση του τείχους (Α.-Δ.), γεγονός που πιθανότατα συνδέεται με τις οχυρωματικές επιταγές της εποχής. Σύμφωνα με τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, η πρώτη οικοδομική φάση του τείχους εντάσσεται στην οικοδομική πολιτική του Οκταβιανού Αυγούστου στους χρόνους της ίδρυσης της πόλης.

Εικ. 37. Νικόπολη. Νότια νεκρόπολη. Μαυσωλείο 2. Σαρκοφάγος.

Νότια νεκρόπολη

Μπροστά από το δυτικό πύργο αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν δύο υπέργεια ταφικά μνημεία (τα μαυσωλεία 1-2), ενώ η έρευνα επεκτάθηκε και στην περιοχή νότια του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης (μαυσωλείο 3 και διάφοροι τάφοι):

Μαυσωλείο 1. Αποκαλύφθηκε εφαπτόμενο σχεδόν στο δυτικό πύργο, χωρίς να διακόπτει την πορεία του τόξου του πύργου. Τμήμα της ανατολικής πλευράς του είχε αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1972-1973[41]. Το κτίριο έχει διαστάσεις 7,20×8,40 μ. Πρόκειται για πειόσχημη βαθμιδωτή κατασκευή, οι τοίχοι της οποίας, με φθορές κατά τόπους, είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στις όψεις κατά το σύστημα opus testaceum.

Στο εσωτερικό σώζεται περιμετρικά δάπεδο από σκληρό κονίαμα, στο οποίο εδράζονταν σαρκοφάγοι, και το οποίο πλαισιώνει κεντρική επιδαπέδια ψηφιδωτή σύνθεση (opus tesselatum, διαστ. 0,84×1,13 μ.), που σώζεται σε μορφή σπαράγματος. Από τη σύνθεση σώζεται η κατώτερη ζώνη του κάμπου, λευκού χρώματος, και μία μεγάλη διακοσμητική ζώνη, η οποία αποτελείται από επτά σειρές ψηφίδων και από διακοσμητικό πλαίσιο από συνεχόμενα οδοντωτά τρίγωνα χρώματος κυανού σκούρου. Προς Δ., σώζεται τμήμα της ψηφιδωτής παράστασης, όπου διακρίνεται η απόληξη ποδιού ζώου, καθώς και ένα φυτικό μοτίβο (πιθανώς νεροκάλαμο), αποτελούμενο εξ ολοκλήρου από υαλόμαζα σε πράσινη απόχρωση. Οι ψηφίδες είναι στην πλειονότητά τους ασβεστολιθικές, ενώ για τη σύνθεση χρησιμοποιήθηκαν ψηφίδες με αργιλική δομή ή από υαλόμαζα.

Στο κέντρο της δυτικής τοιχοποιίας του μαυσωλείου σχηματίζεται εσοχή, ενώ η ανατολική πλευρά, όπου πιθανώς βρίσκεται και η είσοδος από την ταφική οδό, διαμορφώνεται κλιμακωτά σε δύο βαθμίδες από σκληρό κονίαμα.

Στο μαυσωλείο 1 προσαρτήθηκαν τρεις τοιχοποιίες, οι οποίες το περικλείουν νότια και δυτικά. Με την προσθήκη του τοίχου 7 διαμορφώθηκε προς Ν. έτερο μαυσωλείο, το 2, ενώ προς Δ. διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος εν είδει περιβόλου. Οι τοιχοποιίες του μαυσωλείου 2 και του περιβόλου είναι χτισμένες κατά το σύστημα opus mixtum (opus testaceum και opus incertum).

Μαυσωλείο 2. Έχει διαστάσεις 5,30×8,50 μ. και το δάπεδό του συνίσταται από στρώση ορθογώνιων εγχάρακτων κεράμων που εδράζονταν επάνω σε παχύ στρώμα από λιθόδεμα. Στη βόρεια πλευρά του μαυσωλείου εντοπίστηκε κατά χώραν λίθινη σαρκοφάγος του τύπου Άσσου του 2ου/3ου αι. μ.Χ.[42]. Πρόκειται για το κατώτερο μέρος λάρνακας που εδράζεται πάνω σε ασβεστολιθική πλάκα (Εικ. 37). Στη μακρά πλευρά της σαρκοφάγου διασώζεται το κατώτερο τμήμα επιγραφής, όπου διακρίνονται:

ΕΤΗ/.../
ΧΑΙΡΕ

Οι τοιχοποιίες 2 και 3, νότια και δυτικά του μαυσωλείου και του περιβόλου, ενισχύονται εξωτερικά από έξι συνολικά αντηρίδες χτισμένες κατά το σύστημα opus testaceum, από τις οποίες οι δύο της νότιας πλευράς αποκαλύφθηκαν σε καλή κατάσταση, ενώ η τρίτη βρέθηκε καταπεσμένη. Όμοια καταπεσμένο εντοπίστηκε και τμήμα της τοιχοποιίας opus mixtum της

41. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 404-406.
42. *ΗπειρΧρον* 26 (1984), σ. 43-70.

νότιας πλευράς του μαυσωλείου 2. Στη βόρεια πλευρά του περιβόλου και σε επαφή με το δυτικό τόξο του πύργου, εντοπίστηκε κατεστραμμένη τοιχοποιία (Τχ8), η οποία σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα ανήκει στο συγκρότημα των δύο μαυσωλείων. Στις επιχώσεις εσωτερικά των μαυσωλείων 1 και 2 βρέθηκαν αρκετά λίθινα αποτμήματα σαρκοφάγων (αποτμήματα λίθινων αμφικλινών καλυμμάτων, ένα από τα οποία φέρει επιγραφή *ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΕΤΩΝ*, και αποτμήματα σαρκοφάγων τύπου Άσσου).

Μαυσωλείο 3. Εντοπίστηκε στα νότια του ανατολικού σκέλους της νότιας πύλης. Έχει διαστάσεις 5,20×4,20 μ., προσανατολισμό Α.-Δ., και κατά τόπους οι τοιχοποιίες του διατηρούνται σε αξιόλογο ύψος. Η είσοδός του βρίσκεται στο μέσον της δυτικής πλευράς. Το ταφικό μνημείο είναι χτισμένο από ασβεστόλιθους και αργούς λίθους συνδεόμενους με ισχυρό κονίαμα (opus incertum). Το δάπεδο του κτιρίου συνίσταται σε πατημένο αργιλώδες χώμα. Στις μακρές πλευρές του σώζονται ημικυκλικές κόγχες (ollae) για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων. Σε επαφή με τη βόρεια και τη νότια πλευρά του μαυσωλείου, κάτω από τις κόγχες των τοίχων, σώζονται δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι 13 και 14, με προσανατολισμό Α.-Δ., και δάπεδο από τετράγωνες εγχάρακτες οπτοπλίνθους. Στο ανατολικό πέρας του πυθμένα τους διαμορφώνεται κτιστό προσκέφαλο. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και στις επιχώσεις τους περισυνελέγησαν ελάχιστα διάσπαρτα οστά, κεραμική του β' μισού του 4ου αι. μ.Χ. και γυάλινα θραύσματα αγγείων.

Τάφοι. Γενικότερα στο χώρο μπροστά από το ανατολικό σκέλος του τείχους έως το όριο του σύγχρονου ασφαλτοστρωμένου δρόμου που οδηγεί στις εγκαταστάσεις του ΟΤΕ, αποκαλύφθηκαν συνολικά 50 τάφοι, ως επί το πλείστον συλημένοι και επιχωσμένοι, από τους οποίους 33 είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι και 17 κεραμοσκεπείς. Οι 33 κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι τάφοι δύνανται να καταταγούν στις εξής κατηγορίες:

1) Τάφοι κιβωτιόσχημοι, πλινθόκτιστοι, με δάπεδο στρωμένο από οπτοπλίνθους, όπου στις περισσότερες των περιπτώσεων διαμορφωνόταν προσκέφαλο (Τ13, 14, 15, 20 και 29) ή πατημένο χώμα. Ήταν καλυμμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες ή με πλάκες και κεράμους.

2) Τάφοι κιβωτιόσχημοι, πλινθόκτιστοι, με δάπεδο από πατημένο χώμα, σφραγισμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες, που καλύπτονταν με κτιστό αμφικλινές κάλυμμα-στέγη, εν είδει σαρκοφάγου. Η στέγη συνίστατο από ασβεστόλιθους, κεραμίδες και ισχυρό ερυθρό κονίαμα ως συνδετική ύλη.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι βρέθηκαν εξ ολοκλήρου στο φυσικό κοκκινόχωμα της περιοχής και ήταν, ως επί το πλείστον, ακτέριστοι και πρόχειροι, καλυμμένοι με στρωτήρες και καλυπτήρες κεράμους λακωνικού τύπου. Σε δύο μόνον περιπτώσεις εντοπίστηκε ακέραιος σκελετός, ενώ στις υπόλοιπες διασώθηκαν ίχνη οστών. Μεταξύ των τάφων που ερευνήθηκαν παρατίθενται οι πιο αξιόλογοι:

Τάφος 19: Βρέθηκε μεταξύ της πρόσοψης του τείχους και της βόρειας πλευράς του μαυσωλείου 3. Πλινθόκτιστος, κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με ασβεστολιθικές πλάκες και από πάνω κτιστό αμφικλινές κάλυμμα-στέγη. Το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με οπτοπλίνθους. Ο τάφος περιείχε παιδική ταφή με καύση και τα εξής κτερίσματα: έξι πήλινες πλαγγόνες (νευρόσπαστα ειδώλια)[43], τέσσερα πήλινα ειδώλια θεοτήτων[44], ένα χρυσό δαχτυλίδι, γυάλινο ποτήρι, γυάλινα μυροδοχεία, πήλινο λύχνο, χάλκινο ήλο, σιδερένιους τροχούς παιχνιδιού. Τα κτερίσματα βρέθηκαν σε στρώμα ωχροκίτρινου αργιλώδους χώματος με στάχτη, ισχυρή ένδειξη ότι η καύση του νεκρού έγινε επιτόπου. Παιδική ταφή σε τεφροδόχο αμφορέα φαίνεται ότι περιείχε και ο τάφος 25.

Τάφος 25: Κτιστός, κιβωτιόσχημος. Καλυπτόταν από στρώση ασβεστόλιθων, κεράμων, οπτοπλίνθων, συνδεόμενα με χοντρό κονίαμα. Ο νεκρός ενταφιάστηκε σε στάση ύπτια, με προσανατολισμό Α.-Δ. Είχε εναποτεθεί σε χώμα καστανέρυθρο. Στο δυτικό τμήμα του βρέθηκε τεφροδόχος αμφορέας που περιείχε παιδική ταφή.

Τάφος 26: Βρέθηκε μεταξύ του τείχους και του πειόσχημου μαυσωλείου 3, στο φυσικό ερυθρόχρωμο χώμα της περιοχής. Πλινθόκτιστος, κιβωτιόσχημος, με κτιστή αμφικλινή στέγη εν είδει σαρκοφάγου και με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτερικά, εντοπίστηκαν διάσπαρτα οστά και γυάλινα θραύσματα αγγείων.

Τάφος 29: Πλινθόκτιστος, κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με ασβεστολιθικές πλάκες. Δάπεδο από αργιλώδες, ωχροκίτρινο πατημένο χώμα. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια θέση με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτερικά του τάφου εντοπίστηκαν δύο χάλκινα νομίσματα, θραύσματα γυάλινου αγγείου, δύο λύχνοι, από τους οποίους ο ένας με ανάγλυφη παράσταση σατύρων, καθώς και γυάλινο μυροδοχείο.

Τάφοι 48, 59: Δύο κεραμοσκεπείς επάλληλοι τάφοι καλυμμένοι με στρωτήρες και καλυπτήρες κεράμους. Διασώζουν και οι δύο σχεδόν ακέραιο το σκελετό με προσανατολισμό Α.-Δ. Βρέθηκαν σε επαφή με το τείχος. Και στις δύο περιπτώσεις των ταφών εντοπίστηκαν χάλκινο νόμισμα στο κρανίο (στο στόμα) και πήλινος λύχνος στα κάτω άκρα. Στον τάφο 59 βρέθηκε και γυάλινο μυροδοχείο.

Τάφος 60: Κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε πήλινο λύχνο με ανάγλυφη παράσταση όρνιθος και κλάδου φοίνικα[45]. Επίσης, σιδερένιο έλασμα.

Τάφος 62: Κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Εσωτερικά βρέθηκαν δέκα σιδερένιοι ήλοι και πήλινος λύχνος.

Στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο 34 και στους κεραμοσκεπείς

43. P.G. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines*, III, Leiden 1979, πίν. 46 (267-271).

44. Ό.π., πίν. 40 (228).

45. Πρβλ. *Agora* VII, 1961, σ. 87, 171, όπου χρονολογείται στα τέλη του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

59 και 62 βρέθηκαν λύχνοι του τέλους του 1ου αι. μ.Χ.[46]. Το είδος των κτερισμάτων που εντοπίστηκαν στους τάφους της νότιας νεκρόπολης συνοψίζονται σε πήλινους λύχνους, γυάλινα μυροδοχεία, χάλκινους ή σιδερένιους ήλους, ως υπολείμματα ξύλινων συνήθως κατασκευών, και χάλκινα νομίσματα, ενώ σπανιότερα εμφανίζονται χρυσά αντικείμενα (ενώτια, κρίκοι ή δακτυλιόλιθοι).

Όσον αφορά στα νομίσματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, αναφέρουμε ενδεικτικά αυτά που εντοπίστηκαν μπροστά από την πρόσοψη του τείχους, εξωτερικά του τάφου 30: νόμισμα Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) και νόμισμα Νέρωνα (54-68 μ.Χ.)[47]. Εξωτερικά και πλησίον του τάφου 32 περισυνελέγη νόμισμα Γέτα (198-212 μ.Χ.)[48], ενώ εξωτερικά του τάφου 28, στις αφαιρεθείσες επιχώσεις, νόμισμα Κωνστάντιου (346-361 μ.Χ.)[49] και νόμισμα Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.)[50].

Με βάση τα έως σήμερα ανασκαφικά στοιχεία (κτερίσματα, νομίσματα και κεραμική), η νότια νεκρόπολη βρισκόταν σε χρήση ήδη από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. Οι τάφοι και τα ταφικά κτίρια που αποκαλύφθηκαν ανατολικά και δυτικά της λεωφόρου της νότιας πύλης διατάσσονται ένθεν και ένθεν αυτής, ενώ ταυτόχρονα ήταν παράλληλα και κάθετα στους πύργους και στο τείχος με δύο προσανατολισμούς, Α.-Δ. και Β.-Ν. Κύριος λόγος για τη διάταξη αυτή ήταν να προσαρμοστεί ο τάφος στο χώρο, έτσι ώστε να διευκολύνεται τόσο η κατασκευή του όσο και η πρόσβαση προς αυτόν. Επιπλέον, το γεγονός ότι τα ταφικά αυτά μνημεία δεν διακόπτουν την πορεία του τείχους αποτελεί ένα ασφαλές terminus ante quem για τη χρονολόγησή του.

Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Βόρεια νεκρόπολη

Στη θέση Μάντζαρι, στις βόρειες παρυφές του άστεως, υψώνονται επιβλητικά τμήματα του βόρειου σκέλους της ρωμαϊκής οχύρωσης, ενώ εξωτερικά και βόρεια των τειχών εκτείνεται η βόρεια νεκρόπολη (Εικ. 38). Το 1997 πραγματοποιήθηκαν στη θέση αυτή στα πλαίσια του προγράμματος «Κλεοπάτρα» αποψιλώσεις και μικρής κλίμακας ανασκαφική σωστική έρευνα και ακολούθως σχεδιαστική και τοπογραφική τεκμηρίωση 14 υπέργειων ταφικών μνημείων-μαυσωλείων, διατεταγμένων εκατέρωθεν της ταφικής οδού. Παράλληλα, εντοπίστηκε και το ανατολικό όριο της βόρειας πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης[51].

Από τις 3 Μαΐου έως τα τέλη Νοεμβρίου του 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης του βόρειου σκέλους των τειχών, εκατέρωθεν της βόρειας πύλης, με χρηματοδότηση από την κοινοτική πρωτοβουλία «Interreg II». Οι εργασίες περιελάμβαναν: εκτεταμένες αποψιλώσεις, αποχωματώσεις μικρής κλίμακας, ανασκαφική έρευνα, που κρίθηκε αναγκαία για τη διευκρίνιση της μορφής των σωζόμενων μνημείων, στερεωτικές εργασίες και εργασίες προσωρινής προστασίας των μνημείων.

Συγκεκριμένα, αποψιλώθηκε έκταση, μήκ. 200 μ. περίπου και πλ. 12 μ., στο σκέλος του τείχους δυτικά της πύλης, καθώς και έκταση, μήκ. 300 μ. περίπου και πλ. 8 μ., στην πορεία του τείχους προς Α. Ολόκληρη η έκταση καλυπτόταν από πυκνή θαμνώδη βλάστηση, ώστε στα περισσότερα σημεία ήταν ορατή μόνον η ανώτερη επιφάνεια των τειχών. Συγχρόνως αποχωματώθηκε έκταση, μήκ. 95 και πλ. 12 μ. περίπου, εξωτερικά και εσωτερικά των τειχών, με τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα, διότι υπήρχε συσσωρευμένη επίχωση από σύγχρονα μπάζα οικοδομών και σκουπίδια που απέθεταν κατά καιρούς οι περίοικοι. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, ερευνήθηκε έκταση 524 τ.μ. (Εικ. 39), κατά την οποία ήλθαν στο φως τμήματα των τειχών, η βόρεια πύλη, τμήμα αρχαίας οδού και τμήμα της βόρειας νεκρόπολης.

Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Δυτικό τμήμα

Μετά τις εκτεταμένες εργασίες αποψίλωσης στο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους των τειχών και τις ανασκαφικές εργασίες, ήλθε στο φως τμήμα του τείχους, μήκ. 22 μ., ανατολικά της πύλης και τμήμα, μήκ. 94 μ., στα δυτικά της. Μεγάλοι όγκοι της τοιχοποιίας του τείχους έχουν αποκολληθεί και μετατοπιστεί, ενώ μικρότεροι πεσμένοι όγκοι εντοπίστηκαν κατά την αποχωμάτωση στην εξωτερική του πλευρά. Το σωζόμενο δυτικό τμήμα, που ποικίλλει σε ύψος από 0,60 έως 3 μ., φέρει κατά τόπους ρηγματώσεις συχνά διαμπερείς. Ρίζες δέντρων και αναρριχητικών φυτών, που φύονται επάνω στα ερείπια, επιτείνουν τις φθορές της τοιχοποιίας.

Το τείχος έχει πάχος 2,40 μ. Εκατέρωθεν της βόρειας πύλης ο τοιχοβάτης του ενισχύεται αυξάνοντας σε πάχος 4,80 μ. μετά από δύο διαδοχικές προβολές της εσωτερικής του παρειάς. Είναι χτισμένο με χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και επένδυση στις όψεις με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, πάχ. 0,07-0,08 μ., κατά το σύστημα opus testaceum. Σε μεγάλα τμήματα των όψεων η επένδυση έχει λεηλατηθεί. Εξαίρεση ως προς τον τρόπο κατασκευής αποτελεί ένα μικρό τμήμα της εσωτερικής παρειάς σε απόσταση 12 μ. περίπου από την πύλη, όπου παρατηρείται εναλλαγή ζωνών opus testaceum και opus incertum. Σε τομή ελέγχου της θεμελίωσης (τομή Ι), η οποία διανοίχθηκε εσωτερικά του τείχους και δυτικά του

46. Βλ. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 196-201.

47. Βλ. D.R. Sear, Roman Coins and their Values, London 1981, σ. 105-106.

48. Βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 38), πίν. 44-45.

49. Στον εμπροσθότυπο προτομή προς δεξιά, φέρουσα διάδημα και στον οπισθότυπο στρατιώτης ελαύνων καταβάλλει πεσμένο αναβάτη, βλ. Sear, σ. 326, αριθ. 3903.

50. Στον εμπροσθότυπο κεφαλή πωγωνοφόρος και δαφνοστεφής προς δεξιά και στον οπισθότυπο στέφανος εκ δάφνης, εντός αυτού μόλις διακρίνεται το *Α*, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 38), πίν. 21, αριθ. 22, 28, 29.

51. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 581-588.

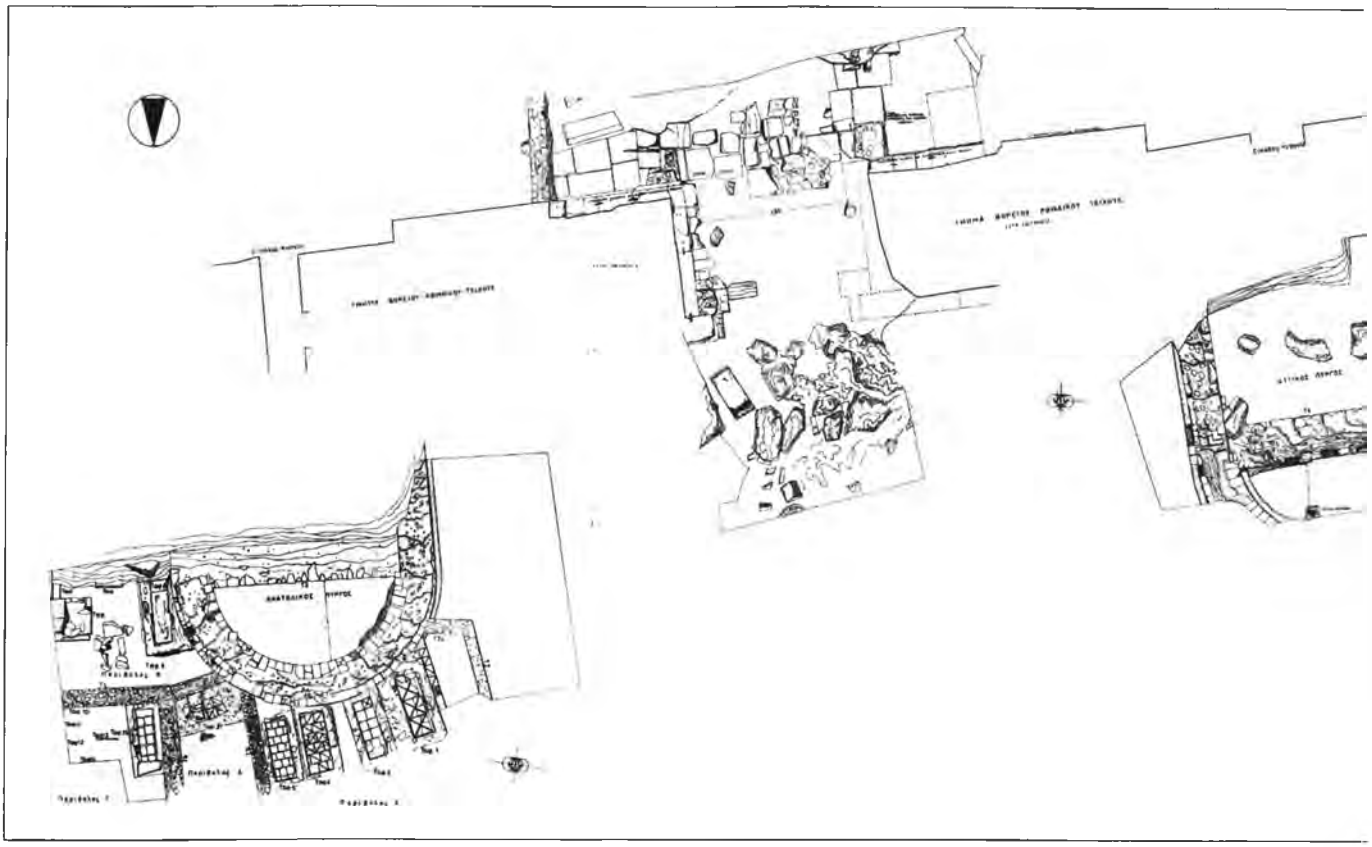

Εικ. 38. Νικόπολη. Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους, βόρεια πύλη και τμήμα της βόρειας νεκρόπολης. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 39. Νικόπολη. Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους και τμήμα της βόρειας νεκρόπολης.

ανοίγματος της πύλης, αποκαλύφθηκε η θεμελίωσή του, ύψ. 2,20 μ., η οποία συνίσταται από χυτό υλικό με αργόλιθους και ισχυρό κονίαμα ωχρόλευκου χρώματος. Το τείχος θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό ωχροκίτρινο πηλώδες χώμα της περιοχής, στείρο αρχαιολογικών ευρημάτων. Η πύλη πλαισιώνεται εξωτερικά από δύο πύργους πεταλόσχημης κάτοψης, που εκφύονται σε απόσταση 9 μ. περίπου από τις παραστάδες της πύλης.

Ανατολικός πύργος. Ανασκάφηκε το μεγαλύτερο τμήμα του, διαστ. 5,60×9 μ. Το νότιο τμήμα του βρίσκεται καταχωσμένο, καθώς επάνω σε αυτό βρίσκεται πεσμένος μεγάλος όγκος από το τείχος. Οι τοίχοι του πύργου, που διασώζονται στο κατώτερο τμήμα τους, έχουν πάχος 1,01 μ., το οποίο αυξάνεται κατά 0,25 μ. από τη γένεση του τόξου κ.ε. Είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα με επένδυση από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα opus testaceum (πάχος οπτοπλίνθων 0,074-0,082 μ., πάχος αρμού 0,015-0,016 μ.). Κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν πολλοί ενσφράγιστοι οπτόπλινθοι με το σύμπλεγμα γραμμάτων *TVR* και τη βραχυγραφία *TN* (Εικ. 40-41), οι οποίοι προέρχονται από τους τοίχους του προμαχώνα. Το κατώτερο τμήμα του πύργου εξωτερικά περιτρέχει, εξέχον κατά 0,08 μ., πόδιο από οπτές πλίνθους, ύψ. 0,35 μ. Σε τομή ελέγχου θεμελίωσης που διανοίχθηκε εξωτερικά του δυτικού τοίχου του πύργου, αποκαλύφθηκε το θεμέλιό του από χυτή τοιχοποιία, ύψ. 1,95 μ. Η θεμελίωσή του εδράζεται πάνω στο φυσικό ωχροκίτρινο πηλώδες έδαφος της περιοχής.

Ένα τμήμα πεσμένης τοιχοποιίας, που βρέθηκε εξωτερικά και πλησίον του πύργου, δίνει σημαντικά στοιχεία για την ανάπτυξή του σε ύψος. Πιθανότατα ο πύργος ήταν διώροφος. Το δάπεδο του δεύτερου ορόφου πρέπει να βρισκόταν στο ύψος

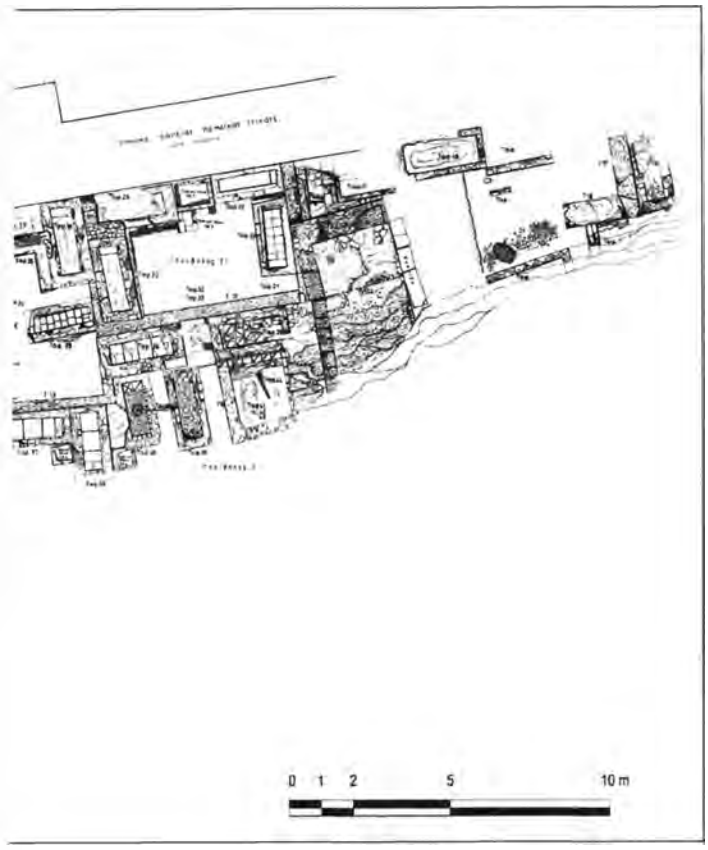

Εικ. 40-41. Νικόπολη. Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους. Ενσφράγιστες πλίνθοι.

του περιδρόμου του τείχους. Ο διαχωρισμός των ορόφων δηλωνόταν εξωτερικά από γείσωμα, το οποίο συνίστατο από μία σειρά οπτοπλίνθων, που προεξείχαν εν είδει γεισιπόδων, και μία κατώτερη επάλληλη σειρά λοξότμητων οπτοπλίνθων. Το ισόγειο τμήμα του πύργου ήταν χτισμένο με τις παχιές οπτοπλίνθους που προαναφέρθηκαν, ενώ ο όροφος ήταν χτισμένος από λεπτότερες οπτοπλίνθους, πάχ. 0,038-0,04 μ. Παρόμοια μορφή είχαν οι προμαχώνες που πλαισιώνουν τη νότια και τη δυτική πύλη[52]. Η επικοινωνία του πύργου με το εσωτερικό των τειχών εξασφαλιζόταν από μία πυλίδα, πλ. 1,10 μ., που ανοιγόταν στο τείχος και μέσω ενός καμαροσκεπούς πιθανότατα διαδρόμου[53], μέγ. μήκ. 3,60 μ.

Στο εσωτερικό του πύργου, στο σημείο της γένεσης του τόξου, αποκαλύφθηκε εγκάρσιος τοίχος, μήκ. 5,60 μ., αμελώς δομημένος από υλικό σε β' χρήση, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και κομμάτια τοιχοποιιών. Χτίστηκε πιθανότατα εσπευσμένα σε μεταγενέστερη περίοδο, όταν πιθανώς είχε καταρρεύσει τμήμα του πύργου ή χρειάστηκε η ενίσχυσή του, οπότε και τροποποιήθηκε σε ορθογώνιας κάτοψης.

Δυτικός πύργος. Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού πύργου, εκτός του νοτιοανατολικού τμήματός του (Εικ. 42). Έχει εσωτερικές διαστάσεις 5,70× 8,20 μ. Ως προς την κατασκευή του είναι όμοιος με τον ανατολικό πύργο. Στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο, πάχ. 1,01 μ., παρατηρούνται επισκευές από λίθους ακατέργαστους και λαξευμένους σε β' χρήση και θραύσματα οπτοπλίνθων. Σε ένα σημείο ενσωματώθηκε θραύσμα ασβεστολιθικού σπονδύλου κίονα. Στο εσωτερικό του πύργου, κοντά στην τοξωτή απόληξη, βρέθηκε σπάραγμα δαπέδου από μικρές οπτοπλίνθους, τοποθετημένες κάθετα σε σχήμα ιχθυάκανθας (opus spicatum). Σε παρόμοιο δάπεδο ανήκουν ασφαλώς και οι μικρές οπτόπλινθοι που βρέθηκαν στις επιχώσεις του ανατολικού πύργου.

Ένας εγκάρσιος ισχυρός τοίχος, μήκ. 5,66, πλ. 1,37 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,89 μ., τέμνει τον πύργο στο σημείο της γένεσης του τόξου. Είναι χτισμένος με κονίαμα και δομικό υλικό σε β' χρήση, όπως ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους (ορισμένες φέρουν τόρμους), οπτοπλίνθους και θραύσματα αγαλμάτων. Πρόκειται για πρόχειρη, μεταγενέστερη κατασκευή, η οποία θα πρέπει να ανήκει

52. Για τη νότια πύλη, βλ. παραπάνω, σ. 564-567. Για τη δυτική, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 588-592.

53. Τμήμα καμαροσκεπούς διαδρόμου και πυλίδας σώζεται στον ανατολικό προμαχώνα της νότιας πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης της Νικόπολης, βλ. παραπάνω, σ. 565-566.

Εικ. 42. Νικόπολη. Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους. Βόρεια πύλη. Δυτικός πύργος.

Εικ. 43. Νικόπολη. Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους. Βόρεια πύλη. Στα δεξιά διακρίνεται η λίθινη επένδυση της ανατολικής παραστάδας.

στην ίδια περίοδο με τις επισκευές των μακρών τοίχων του οικοδομήματος, όταν ο πύργος μετατράπηκε σε ορθογώνιος. Δεν είναι βέβαιο εάν ο εγκάρσιος αμελούς κατασκευής τοίχος του ανατολικού πύργου είναι σύγχρονος με αυτόν του δυτικού. Στη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκε και η πυλίδα του πύργου.

Η πύλη. Πρόκειται για μία από τις κύριες πύλες της Νικόπολης, πλ. 5,20 και μήκ. 4,80 μ., από την οποία περνούσε σημαντικός δρόμος (cardo) που οδηγούσε προς Β. στο Προάστειο, περιοχή τέλεσης των Ακτίων, αφού διέσχιζε τη βόρεια νεκρόπολη. Η πύλη που έφερε κατά πάσα πιθανότητα καμαρωτή επίστεψη, ήταν μνημειακής κατασκευής, όπως συμπεραίνεται από τη λίθινη επένδυση των παραστάδων της και των αντίστοιχων όψεων σε μήκος 4,60 μ., εκατέρωθεν του ανοίγματος (Εικ. 43). Ο λίθινος θώρακας, που λειτουργεί ως ξυλότυπος στη χυτή τοιχοποιία του πυρήνα του τείχους, αποτελείται από δρομικούς και διάτονους λίθους (opus quadratum), οι οποίοι συνδέονται με σιδερένιους πειόσχημους συνδέσμους, ενώ οι διάτονοι λίθοι που εισχωρούν στον πυρήνα του τείχους ενσωματώνονται στη χυτή τοιχοποιία. Ο λίθινος θώρακας αποτελείται από ευθυντηρία, τοιχοβάτη, ορθοστάτη και τους λίθους της ανωδομής. Σήμερα σώζεται η κατώτερη σειρά λίθων στο δυτικό τμήμα της πύλης και αποσπασματικά τρεις σειρές στο ανατολικό, ενώ σε πολλά σημεία διατηρούνται τα αποτυπώματα των λίθων που έχουν λιθολογηθεί σε άγνωστη εποχή, αποκαλύπτοντας το λιθόδεμα. Παρόμοια τοιχοποιία συναρμογής λιθοπλίνθων της πρόσοψης με τη χυτή τοιχοποιία του πυρήνα εντοπίζεται στη Νικόπολη σε ταφικό οικοδόμημα του Γυμνασίου, στην κρηπίδα του Μνημείου της Νίκης του Αυγούστου και στους αναλημματικούς τοίχους του θεάτρου, αλλά και σε μνημεία της Ρώμης της εποχής του Αυγούστου[54]. Στην ανατολική πλευρά της πύλης, μέσα στον πυρήνα του τείχους, εντοπίστηκε καμαροσκεπής διάδρομος από οπτοπλίνθους, που συνέδεε με θυρίδες το εσωτερικό του πύργου και την αντίστοιχη παρειά της πύλης. Πρόκειται για το διάδρομο ελέγχου της πύλης από το εσωτερικό του πύργου.

Αρχαία οδός. Το τμήμα της οδού που διέρχεται από την πύλη, έφερε οδόστρωμα από μεγάλες ανισομεγέθεις ασβεστολιθικές πλάκες. Δεν είναι γνωστό μέχρι στιγμής εάν το οδόστρωμα αυτό επεκτεινόταν σε όλο το μήκος της διαδρομής, μέσα στην πόλη και έξω στη νεκρόπολη, την οποία διασχίζει προς Β. Στο μέσον της οδού διέρχεται αγωγός αποχέτευσης, με κατεύθυνση Β.-Ν., όπως συμπεραίνεται από τρεις μετατοπισμένες πλάκες του οδοστρώματος. Το πλάτος της οδού εκτός της πύλης, που ασφαλώς διευρυνόταν, δεν μας είναι γνωστό. Το τμήμα της οδού που αποκαλύφθηκε, ανήκει σε έναν από τους κύριους άξονες της πόλης με κατεύθυνση Β.-Ν. (cardo), που οδηγούσε στο Προάστειο. Τα τείχη, οι πύργοι, η πύλη και το οδόστρωμα ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση και χρονολογούνται στα χρόνια της εποχής του Αυγούστου, αμέσως μετά την ίδρυση της πόλης. Η επισκευή και η ανακατασκευή των πύργων πρέπει να συνδεθεί με το σημαντικό ιστορικό γεγονός του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ., αυτό δηλαδή της επιδρομής των Ερούλων[55] το 267 μ.Χ. Αυτή η υπόθεση αναμένεται να τεκμηριωθεί από τα νέα στοιχεία που θα φέρει στο φως η μελέτη της κεραμικής, η οποία και εκκρεμεί.

Βόρειο σκέλος ρωμαϊκού τείχους - Ανατολικό τμήμα

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στην πορεία του τείχους προς Α., αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους, σε μήκος 12 μ. Το τμήμα αυτό διαφοροποιείται ως προς την κατασκευή του από το δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους. Είναι χτισμένο κυρίως από υλικό σε β΄ χρήση. Έχουν χρησιμοποιηθεί αργόλιθοι, οπτόπλινθοι (μία από αυτές φέρει το σφράγισμα *TVR*) και θραύ-

54. Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στο Γυμνάσιο της Ακτίας Νικοπόλεως, *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήριο Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 443-457.

55. *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 9-104. *ΑΕ* 1967, σ. 93.

σματα εργασμένων ασβεστοπλίνθων. Στο δυτικό μέρος του έχει εντοιχιστεί ένας κιονίσκος με λοξές ραβδώσεις.

Σε τομή ελέγχου θεμελίωσης του τμήματος αυτού διαπιστώθηκε ότι εδράζεται πάνω σε καστανέρυθρο σκληρό χώμα. Από την κατασκευή του, η οποία είναι αμελής και φαίνεται βεβιασμένη, εικάζεται ότι ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση από το δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους. Στην ίδια τη Νικόπολη όμοιας κατασκευής τοιχοποιία συναντάται σε τμήμα επίσης του βόρειου σκέλους, στη συνέχειά του προς Α., στο αγροτεμάχιο 103[56], στον τοίχο Τ4 του δυτικού πύργου, καθώς και στο δυτικό σκέλος στο αγροτεμάχιο 59[57], οι οποίες πιθανότατα είναι σύγχρονες.

Εκτός της ανασκαφικής έρευνας πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή εξωτερικά του βόρειου σκέλους του παλαιοχριστιανικού τείχους, δυτικά της εθνικής οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων, μετά τη διαπίστωση διαφορετικών οικοδομικών φάσεων στο υπάρχον ορατό τμήμα της οχύρωσης, οι οποίες έχουν ως εξής:

Α΄οικοδομική φάση. Σε αυτήν ανήκει ένα τμήμα χυτής τοιχοποιίας, που εκτείνεται αμέσως δυτικά της εθνικής οδού, επενδεδυμένης με οπτοπλίνθους, πάχ. 0,08 μ. Σε τομή που πραγματοποιήθηκε κατά τις φετινές ανασκαφικές εργασίες της 8ης ΕΒΑ, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της βάσης του, που περιτρέχεται από εξέχον πόδιο, όμοιας κατασκευής με αυτό των δύο πύργων του βόρειου σκέλους της ρωμαϊκής οχύρωσης. Η θεμελίωσή του, η οποία αποκαλύφθηκε αποσπασματικά, είναι κατασκευασμένη από αργόλιθους και αμμόλιθους με ισχυρό κονίαμα ωχροκίτρινου χρώματος. Αμμόλιθοι ως δομικό υλικό έχουν χρησιμοποιηθεί στις θεμελιώσεις των τοίχων της στοάς στο Μνημείο του Αυγούστου και στο βόρειο αναλημματικό τοίχο του σταδίου της Νικόπολης. Τόσο το στάδιο όσο και το Μνημείο του Αυγούστου εικάζεται ότι χτίστηκαν κατά την α΄ φάση οικοδόμησης της Νικόπολης.

Από την κατασκευή αυτού του τμήματος του τείχους, η οποία είναι όμοια με αυτή στο δυτικό τμήμα του βόρειου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους, εικάζεται μια χρονολόγηση στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (αρχική οικοδομική φάση). Φαίνεται ότι κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους αυτό το τμήμα του τείχους σωζόταν σε καλή κατάσταση και μετά από τις αναγκαίες επισκευές συνεχίστηκε η χρήση του ως οχυρωματικού περιβόλου.

Β΄οικοδομική φάση. Πρόκειται για μία εκ νέου κατασκευή τμήματος του τείχους. Η ανωδομή του, ύψ. 2,81 μ., είναι κατασκευασμένη με δομικό υλικό σε β΄ χρήση (παχιές οπτοπλίνθους, ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους, σπονδύλους κιόνων, θραύσματα κεράμων κ.ά.). Στο κατώτερο τμήμα της ανωδομής του, στην εξωτερική όψη, υπάρχουν έξι σειρές οπτοπλίνθων, πάχ. 0,08 μ., μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται σποραδικά ασβεστόλιθοι. Ως συνδετική ύλη έχει χρησιμοποιηθεί χονδρόκοκκο κονίαμα ωχρόλευκου χρώματος με ψιλό βοτσαλάκι. Την ανωδομή του στηρίζει θεμελίωση, ύψ. 1,17 μ., όχι ιδιαίτερα επιμελημένη, από αργόλιθους, θραύσματα οπτοπλίνθων και αμμόλιθους σποραδικά. Η θεμελίωσή του εδράζεται σε ρωμαϊκό στρώμα, το οποίο δύναται να χρονολογηθεί με ασφάλεια μετά τη μελέτη της κεραμικής, η οποία και εκκρεμεί. Η αμελής τοιχοδομία και η χρήση παλαιότερου δομικού υλικού πιστοποιούν βεβιασμένη κατασκευή αυτού του τμήματος του τείχους. Εικάζεται ότι κατασκευάστηκε αμέσως μετά την επιδρομή των Ερούλων εσπευσμένα με δομικό υλικό από δηωμένα κτίρια της Νικόπολης[58].

Γ΄οικοδομική φάση. Στην γ΄ οικοδομική φάση ανήκει το παλαιοχριστιανικό τείχος, το οποίο εφάπτεται στο δυτικό πέρας του τμήματος του τείχους της β΄ οικοδομικής φάσης.

Βόρεια νεκρόπολη

Εξωτερικά των τειχών εκτείνεται η βόρεια νεκρόπολη της Νικόπολης, από την οποία ερευνήθηκε μικρό τμήμα της κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο. Ανασκάφηκαν συνολικά 48 τάφοι οργανωμένοι σε ταφικούς περιβόλους.

Ταφικός περίβολος Α. Βρίσκεται σε επαφή με τον ανατολικό πύργο, η τοξωτή απόληξη του οποίου αποτελεί το νότιο όριό του. Οι τοίχοι Τ2 και Τ2α, που ορίζουν τον περίβολο από δυτικά και νοτιοδυτικά αντίστοιχα, είναι κατασκευασμένοι από αργόλιθους με κονίαμα ως συνδετική ύλη, καθώς και από θραύσματα κεράμων τοποθετημένα ώστε να σχηματίζουν ιχθυάκανθα. Αντίθετα, ο τοίχος 14 που αποτελεί το ανατολικό όριο του περιβόλου έχει κατασκευαστεί με χυτή τοιχοποιία.

Εντός του περιβόλου αποκαλύφθηκαν οι πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι 1, 2, 4 και 5. Είναι κτιστοί από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Ο πυθμένας τους είναι επιστρωμένος με οπτοπλίνθους και σώζει διαμορφωμένο προσκέφαλο, επίσης από πλίνθους. Στη βάση του δυτικού τοιχώματος του τάφου 1 εντοπίστηκε εξέχον πόδιο, πλ. 0,20 μ., από οπτοπλίνθους. Οι ταφές εντοπίστηκαν διαταραγμένες με λίγα κτερίσματα (κυρίως πήλινοι λύχνοι και γυάλινα μυροδοχεία). Ο τάφος 4 περιείχε ένα χρυσό ενώτιο, ενώ σημειώνεται και ο πήλινος λύχνος του τάφου 5 με ανάγλυφη παράσταση μαχόμενων μορφών στο δίσκο του.

Ταφικός περίβολος Β. Εκτείνεται ανατολικά του ανατολικού πύργου και ορίζεται δυτικά από τον ανατολικό τοίχο του και βόρεια από τον τοίχο Τ5, χτισμένο από χυτή τοιχοποιία από αργόλιθους και ωχρόλευκο κονίαμα ως συνδετική ύλη. Περιέχει τους τάφους 8 και 9. Ο τάφος 8 είναι κτιστός κιβωτιόσχημος με κάλυψη δικλινή από θραύσματα κεράμων και αργόλιθων με ισχυρό κονίαμα ως συνδετική ύλη. Πάνω στο κτιστό κάλυμμα βρέθηκε κατά χώραν το ταφικό σήμα, μία μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη, στημένη κάθετα, με την ενεπίγραφη πλευρά της προς Ν. Φέρει επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες σε τέσσερις στίχους:

56. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 265.
57. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 588-592.
58. Για παρόμοια κατασκευή τείχους, βλ. *Agora* XXIV, 1988, σ. 5-7, πίν. 7, 8.

ΑΡΕCΚΟΥ
CΑΕΤΩΝ
ΜΗ
ΧΑΙΡΕ

Ο πυθμένας του τάφου είναι επιστρωμένος με οπτοπλίνθους, ενώ στη νότια πλευρά του διαμορφώνεται προσκέφαλο επίσης από οπτοπλίνθους. Στο εσωτερικό βρέθηκαν τρεις ανακομιδές και ως κτερίσματα δύο γυάλινα μυροδοχεία, πέντε πήλινοι ανάγλυφοι λύχνοι, ο ένας (ΑΜΝ 1316) με ανάγλυφη παράσταση ερωτιδέα με τα όπλα του Άρη στο δίσκο και την εγχάρακτη επιγραφή *[Ρ]ΗΓΟΛΟΥ*, με τα γράμματα διατεταγμένα ανά τρία εκατέρωθεν έντυπου κύκλου, στη βάση[59] (Εικ. 44), μία χάλκινη βελόνη και πέντε χάλκινα νομίσματα. Δύο επιπλέον πήλινοι λύχνοι ίσως σχετίζονται με τις ανακομιδές.

Ο τάφος 9 είναι κεραμοσκεπής, κατασκευασμένος από κοίλες κεράμους στρωτήρες λακωνικού τύπου, τοποθετημένες αμφικλινώς. Ο τάφος περιείχε παιδική ακτέριστη ταφή, εναποτεθείσα σε χώμα ωχροκάστανο με βοτσαλάκι.

Ταφικός περίβολος Γ. Ανασκάφηκε το νοτιοδυτικό τμήμα του και εκτείνεται βόρεια του ταφικού περιβόλου Β. Περιείχε έξι τάφους (10, 11, 12, 13, 14 και 15), ποικίλης τυπολογίας, ενώ εξωτερικά των τάφων παρατηρήθηκαν κηλίδες καύσης με οστά ζώων και θραύσματα πήλινων και γυάλινων αγγείων, γεγονός που μαρτυρεί την τέλεση εναγισμών.

Από τους τάφους του περιβόλου Γ, δύο είναι κεραμοσκεπείς (10 και 12), κατασκευασμένοι από κοίλες κεράμους στρωτήρες λακωνικού τύπου, τοποθετημένες αμφικλινώς, ένας απλός λακκοειδής (τάφος 11), που εντοπίστηκε κάτω από τον κεραμοσκεπή τάφο 10, ένας εγχυτρισμός (τάφος 13) σε οξυπύθμενο αμφορέα, ο οποίος περιείχε ακτέριστη παιδική ταφή και μία διαταραγμένη ταφή (τάφος 14). Ο τάφος 15 ήταν πλινθόκτιστος κιβωτιόσχημος, καλυμμένος με κτιστό κάλυμμα μονοκλινές. Πάνω στη βόρεια πλευρά του καλύμματος βρέθηκε κατά χώραν μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, η οποία ήταν στημένη κάθετα και στερεωνόταν στο κάτω μέρος εντός ορθογώνιας κτιστής κατασκευής. Η στήλη φέρει επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες:

ΑRCINOH
ΔΑΜΑΡΙ
ΩΝΟC
ΕΤΩΝ < ΝΕ –
ΧΑΙΡΕ <

Το μονοκλινές κτιστό κάλυμμα στηριζόταν επάνω στις δύο ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες. Ο πυθμένας του τάφου ήταν επιστρωμένος με οπτοπλίνθους, διαστ. 0,20×0,20 μ., ενώ στο νότιο πέρας του διαμορφωνόταν κτιστό προσκέφαλο από οπτοπλίνθους, διαστ. 0,21×0,53 μ. Από τα κτερίσματα (ένας πήλινος ανάγλυφος λύχνος, που χρονολογείται στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα και μία οστέινη περόνη) προκύπτει ότι πρόκειται για γυναικεία ταφή.

Ταφικός περίβολος Δ. Βρίσκεται μεταξύ των περιβόλων Α και Γ. Κατά την έρευνα στο νότιο τμήμα του βρέθηκε ένας κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος, από τον οποίο σώζεται

Εικ. 44. Νικόπολη. Βόρεια νεκρόπολη. Ταφικός περίβολος Β. Μονόμυξος λύχνος (ΑΜΝ 1316).

μόνον τμήμα του πυθμένα του, επιστρωμένο με οπτοπλίνθους.

Ταφικός περίβολος Ε. Εκτείνεται δυτικά του δυτικού πύργου και έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,15×5,30 μ. Ο περίβολος περιελάμβανε συνολικά 12 τάφους διαφόρων τύπων, ενώ στον κενό χώρο μεταξύ τους βρέθηκαν πολλά όστρακα και παρατηρήθηκαν κηλίδες καύσης, γεγονός που παραπέμπει σε πιθανή τέλεση εναγισμών.

Από τους 12 τάφους, οι πέντε (3, 6, 16, 17 και 28) ανήκουν στον τύπο του πλινθόκτιστου κιβωτιόσχημου με ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες και κτιστό κάλυμμα, δικλινές, τουλάχιστον στις περιπτώσεις όπου αυτό διασώθηκε (τάφος 16 και 17). Ο πυθμένας τους ήταν επιστρωμένος είτε εξ ολοκλήρου με οπτοπλίνθους, είτε από θραύσματα οπτοπλίνθων και ακατέργαστους λίθους, ενώ σε όλες τις περιπτώσεις διαμορφώνεται προσκέφαλο. Ενίοτε διαμορφώνεται μικρό εξέχον κτιστό πόδιο στη βάση των ελεύθερων τοιχωμάτων (τάφοι 16 και 17), γεγονός που προσδίδει μνημειακότητα στην κατασκευή. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως πήλινοι λύχνοι (Εικ. 45), γυάλινα μυροδοχεία και χάλκινα νομίσματα, μερικά από τα οποία εντοπίστηκαν στη στοματική κοιλότητα του νεκρού. Χαρακτηριστικά είναι τα πέντε χάλκινα άγκιστρα στο αριστερό χέρι του νεκρού στον τάφο 3.

Οι πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι του περιβόλου (18, 26, 27, 30 και 45) είναι κατασκευασμένοι από καλυπτήριες κεράμους στρωτήρες λακωνικού τύπου, αμφικλινώς τοποθετημένες. Το δάπεδό τους αποτελούσε στρωτήρας λακωνικού ή κορινθιακού τύπου, ενώ ενίοτε ο νεκρός τοποθετούνταν σε στρώμα ωχροκάστανου χώματος με βοτσαλάκι. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι περιελάμβαναν παιδικές ταφές, συχνά ακτέριστες, συχνά με λιγοστά κτερίσματα, συνήθως χάλκινα νομίσματα. Μόνον ο τάφος 45 περιείχε ταφή ενήλικα και ως κτερίσματα περιείχε, μεταξύ άλ-

59. Πρβλ. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 160, αριθ. Β94, εικ. 24, 27, 63. Με βάση αυτό το παράλληλο, ο λύχνος δύναται να χρονολογηθεί στο α΄ μισό μέσα του 2ου αι. μ.Χ.

Εικ. 45. Νικόπολη. Βόρεια νεκρόπολη. Ταφικός περίβολος Ε. Μονόμυξος λύχνος (ΑΜΝ 1173) με παράσταση αγωνιστικής τράπεζας των ακτιακών αγώνων.

Εικ. 46. Νικόπολη. Βόρεια νεκρόπολη. Ταφικός περίβολος Ε. Μονόμυξος λύχνος (ΑΜΝ 1315) με παράσταση παιδιού πάνω σε δελφίνι.

λων, μία χάλκινη βελόνη και ένα χρυσό κρίκο, πιθανώς ενώτιο.

Ο ταφικός περίβολος Ε περιείχε και δύο εγχυτρισμούς (19 και 24), όπου περιέχονταν παιδικές ταφές μέσα σε πήλινους αμφορείς. Σε αντίθεση με τον τάφο 24 που ήταν ακτέριστος, η ταφή 19 περιείχε ανάγλυφους λύχνους (Εικ. 46), γυάλινα μυροδοχεία και ένα χάλκινο εργαλείο.

Ταφικός περίβολος ΣΤ. Εφάπτεται δυτικά του ταφικού περιβόλου Ε και έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,20×3,90 μ. Οι τοίχοι του περιβόλου είναι κατασκευασμένοι από χυτή τοιχοποιία από ακατέργαστους ασβεστόλιθους και ισχυρό κονίαμα ως συνδετική ύλη. Ο περίβολος περιείχε οκτώ τάφους διαφόρων ειδών (πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς και δύο ταφικές θήκες).

Ενδεικτικά αναφέρεται ο πλινθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος 22, του οποίου το κτιστό μονόκλινο κάλυμμα έφερε επίχρισμα από κονίαμα, διακοσμημένο με εγχάρακτες γραμμές, οι οποίες σχημάτιζαν ιχθυάκανθα. Στη δυτική πλευρά του καλύμματος βρέθηκαν κατά χώραν δύο επιτύμβιες μαρμάρινες στήλες:

1) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη που φέρει επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες σε τέσσερις στίχους:

ΛΕΟΝ
ΤΑΣ
ΕΤΩΝ < ΚΕ
ΧΑΙΡΕ

2) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη που φέρει επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες σε τρεις στίχους:

ΑΦΡΟΔωΕ
ΤωΝ < Β΄ΧΑΙΡ
ΡΕ <

Οι τάφοι του περιβόλου ΣΤ ήταν κτερισμένοι με πήλινους λύχνους, γυάλινα μυροδοχεία, χάλκινα νομίσματα, ενώ η ταφή 21 περιείχε και ένα οστέινο περίαπτο.

Ταφικός περίβολος Ζ. Ο ταφικός περίβολος, από τον οποίο ανασκάφηκε το νότιο τμήμα του, αναπτύσσεται σε επαφή και προς Β. των περιβόλων Ε και ΣΤ. Είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος και περιλαμβάνει τους πλινθόκτιστους κιβωτιόσχημους τάφους 7, 29, 35, 36, 37, 39, 41, την ταφή 38, τους κεραμοσκεπείς 41, 42, 43, 44 και τις ταφικές θήκες 3 και 4. Οι πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι περιείχαν συχνά παραπάνω από μία ταφή, ανακομιδές, αλλά και καύσεις σε τεφροδόχους αμφορείς. Οι κεραμοσκεπείς περιείχαν από μία ταφή, συχνά αποσαθρωμένη και λιγοστά σε ποσότητα και ποιότητα κτερίσματα, σε σχέση με τους κτιστούς. Οι ταφικές θήκες ήταν σφραγισμένες με στρώμα σκληρού κονιάματος, ενώ από το ίδιο υλικό ήταν επιστρωμένος και ο πυθμένας τους. Οι τρόποι ταφής στις θήκες ήταν ή ανακομιδές ή καύσεις σε πήλινες τεφροδόχες κάλπες.

Ταφικός περίβολος Η. Εκτείνεται στα δυτικά του περιβόλου ΣΤ και σε επαφή με τη βόρεια παρειά του τείχους, το οποίο αποτελεί και το νότιο όριό του. Περιλαμβάνει τους πλινθόκτιστους κιβωτιόσχημους τάφους 46, 47 και 48, ενώ η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε.

Ταφικό μνημείο 18. Στο ανατολικό τμήμα του ταφικού περιβόλου Η εντοπίστηκαν τα λείψανα κτιστού υπέργειου ταφικού μνημείου, πιθανότατα μαυσωλείου. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με το συνήθη ρωμαϊκό τρόπο, με χυτή τοιχοποιία, επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Η είσοδος στο θάλαμο πρέπει να τοποθετηθεί στη δυτική πλευρά του μνημείου, καθώς αποκαλύφθηκε δυτικά και εσωτερικά του θαλάμου λίθινη βαθμίδα, μήκ. 2,82 μ., η οποία αποτελείται από δύο μεγάλες ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές πλίνθους, θραυσμένες κατά πλάτος. Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκε κατά τόπους το υπόστρωμα του δαπέδου, το οποίο συνίσταται σε σκληρό χονδρόκοκκο κονίαμα. Το ταφικό μνημείο 18 είναι μεταγενέστερης κατασκευής των τάφων 46 και 47, καθώς ο νότιος τοίχος θεμελιώνεται εν μέρει πάνω σε αυτούς, ο δε ανατολικός τοίχος θεμελιώνεται πάνω στον τοίχο 6, που ορίζει τον ταφικό περίβολο ΣΤ.

Αγροτεμάχιο 4. Κατά το έτος 2000 πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα επί ορατής τοιχοποιίας στο παραπάνω αγροτεμάχιο, στα νότια της νότιας πύλης της ρωμαϊκής οχύρωσης. Η τοιχοποιία, μήκ. 8,74 μ., συνίσταται από καλά λαξευμένες, σχεδόν ισομεγέθεις ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, οι οποίες εδράζονται σε θεμελίωση από αργόλιθους και

κονίαμα ως συνδετική ύλη. Η μορφή και το μέγεθος της τοιχοποιίας μαρτυρά την ύπαρξη μεγάλου κτιρίου στις νότιες παρυφές της ρωμαϊκής πόλης, ωστόσο απαιτείται εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διευκρινιστεί η μορφή, το είδος και η χρονολόγηση του κτιρίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Λευκάδα

Περιοχή μεταξύ Δημοτικών Διαμερισμάτων Καλλιγονίου και Καρυωτών (οικόπεδο Αι. Βρεττού)

Αποπερατώθηκε φέτος η σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία είχε αρχίσει κατά το προηγούμενο έτος στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 47:1 και Εικ. 48), στις υπώρειες του λόφου Κούλμου. Κατά τη φετινή περίοδο η έρευνα επεκτάθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, το οποίο λόγω της κλίσης του εδάφους δεν είχε διατηρήσει παρά ελάχιστες επιχώσεις. Για το λόγο αυτό και επιπλέον εξαιτίας της καλλιέργειας του αγροτεμαχίου κατά τους νεότερους χρόνους, τα οικοδομικά κατάλοιπα βρέθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Τα σωζόμενα λείψανα αποδίδονται σε δύο οικίες της αρχαίας Λευκάδας, που αναπτύσσονται εκατέρωθεν αποχετευτικού διαδρόμου (Εικ. 49)[60]. Η οικοδομική νησίδα του οικοπέδου Βρεττού με τις δύο κατά πλάτος οικίες, αποτελεί, στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας Λευκάδας, την αμέσως νοτιότερη από την αντίστοιχη οικοδομική νησίδα που είχε εντοπιστεί στο οικόπεδο Σ. Λογοθέτη[61], εφόσον οι δύο κεντρικοί αγωγοί που τις διασχίζουν, αντίστοιχα, απέχουν μεταξύ τους 35 μ. περίπου.

Ο αποχετευτικός αγωγός σωζόταν σε μήκος 10 μ. περίπου, με ενδιάμεσα τμήματα κατεστραμμένα. Το μεγαλύτερο τμήμα του είχε ανασκαφεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 1999 και φέτος αποκαλύφθηκε η προς Δ. συνέχειά του. Αποτελείται από ασβεστολιθικές πλευρικές πλάκες όρθια τοποθετημένες και δάπεδο από κροκαλοπαγή ασβεστόλιθο, ενώ ολόκληρο το εσωτερικό ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα. Ο αγωγός δεν σώζεται στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής. Το συγκεκριμένο τμήμα του φαίνεται ότι καταργήθηκε σε κάποια από τις τελευταίες οικοδομικές φάσεις των οικιών, είναι όμως βέβαιο ότι αρχικά ο αγωγός επεκτεινόταν έως το ανατολικό άκρο της οικοδομικής νησίδας, δεδομένου ότι το ανατολικό ανάλημμα των οικιών σώζει λαξευμένο βύθισμα-αύλακα, επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα.

Αποσπασματική εικόνα δίνουν και τα κατάλοιπα των δύο αρχαίων οικιών, καθώς οι ελάχιστοι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν εντάσσονται σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Και οι δύο οικίες ορίζονται ανατολικά από ενιαίο ισχυρό τοίχο-ανάλημμα (Τ3) που δημιουργούσε άνδηρο, λόγω του επικλινούς εδάφους, και συγχρόνως αποτελούσε τον εξωτερικό τους τοίχο.

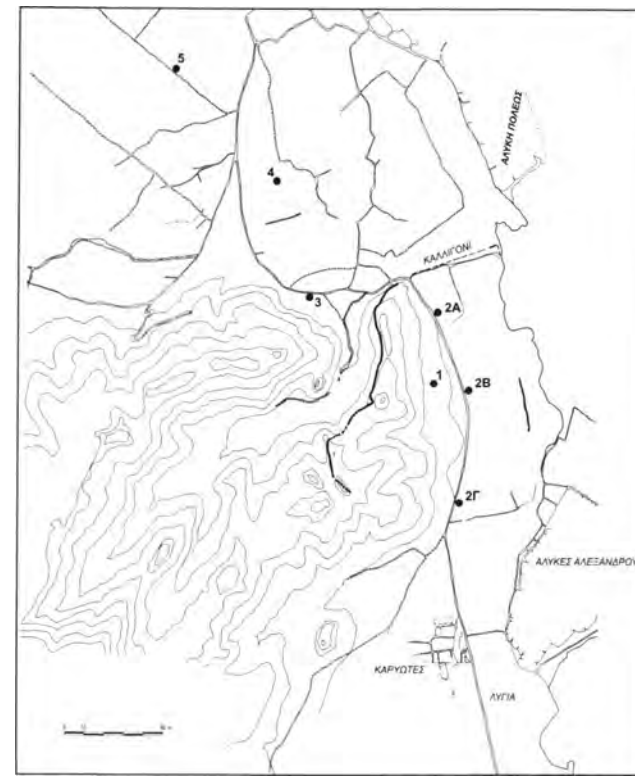

Εικ. 47. Λευκάδα. Χάρτης της αρχαίας Λευκάδας με τις θέσεις των ανεσκαμμένων οικοπέδων.

Ανατολικά του αναλημματικού τοίχου, ο οποίος είναι κατασκευασμένος με πολυγωνική τοιχοποιία και σώζεται σε ύψος 1,50 μ. περίπου, πιθανώς διερχόταν μία από τις αρχαίες λεωφόρους, κατεύθυνσης Α.-Δ. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι δεν διαπιστώθηκε κάποιο είδος οδοστρώματος.

Από τη βόρεια οικία Α είχαν ήδη αποκαλυφθεί η νοτιοανατολική γωνία της (Τ3, Τ7), ενώ ένας ελάχιστα σωζόμενος εσωτερικός τοίχος (Τ8) όριζε δύο διαδοχικούς χώρους κατά μήκος του αγωγού. Με τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου το δυτικό τμήμα της οικίας, καθώς ήλθε στο φως και ο αμελούς κατασκευής δυτικός εξωτερικός τοίχος της (Τ12), που δεν είναι ωστόσο δυνατό να διευκρινιστεί σε ποια οικοδομική φάση του κτιρίου ανήκει. Άλλοι εσωτερικοί τοίχοι δεν εντοπίστηκαν και φαίνεται ότι απομακρύνθηκαν κατά τη νεότερη οικοδομική φάση – στην οποία ανήκει ο τοίχος (Τ2) από ογκόλιθους που κλείνει το περίγραμμα της οικίας από Β.[62] – ή

60. Η αρχαία Λευκάδα διέθετε ένα οργανωμένο ορθογωνικό πολεοδομικό σύστημα. Ιστός παράλληλων μεταξύ τους δρόμων και κάθετων λεωφόρων, περιέκλειε επιμήκεις οικοδομικές νησίδες. Οι οικοδομικές νησίδες ήταν μακρόστενες και περιελάμβαναν δύο οικίες κατά πλάτος, οι οποίες αναπτύσσονταν εκατέρωθεν αποχετευτικού διαδρόμου.

61. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 296-300.

62. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 477-478.

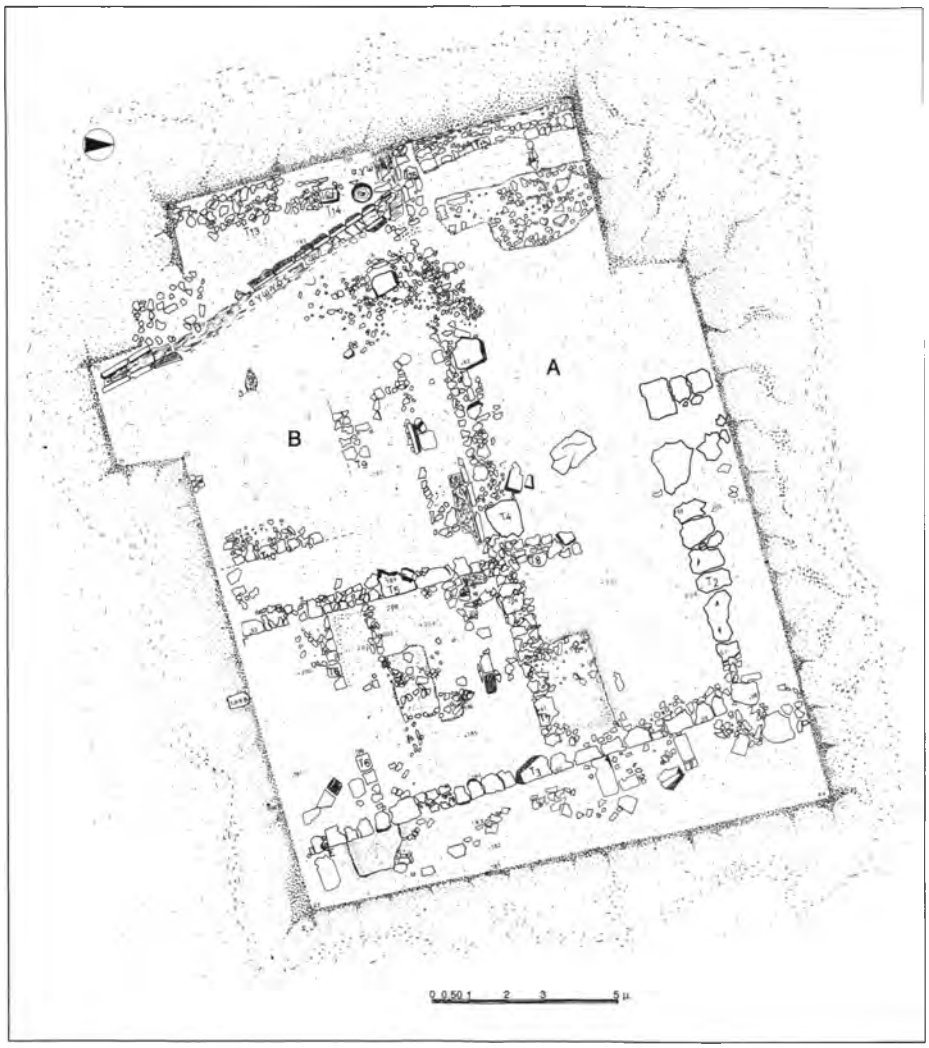

Εικ. 48. Λευκάδα. Περιοχή μεταξύ Δημοτικών Διαμερισμάτων Καλλιγονίου και Καρυωτών. Οικόπεδο Αι. Βρεττού. Κάτοψη της ανασκαφής.

και σε νεότερα χρόνια, εξαιτίας της καλλιέργειας. Η διαταραγμένη επίχωση του εσωτερικού της οικίας, περιείχε κεραμική χρονολογούμενη από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τους υστεροελληνιστικούς χρόνους.

Καλύτερα διατηρημένη βρέθηκε η νότια οικία Β, από την οποία αποκαλύφθηκαν ο ανατολικός και ο δυτικός εξωτερικός τοίχος (Τ3, Τ13), ενώ ο βόρειος τοίχος προς την πλευρά του αγωγού σωζόταν πολύ αποσπασματικά. Στο εσωτερικό της οικίας, τα σωζόμενα τμήματα τοίχων κατανέμονται σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του κτιρίου, ενώ σε κάποιους διαπιστώνονται προσθήκες και επισκευές. Συγκεκριμένα, στο ανατολικό τμήμα της οικίας, όπου αναγνωρίζονται δύο διαδοχικοί χώροι κατά μήκος του εξωτερικού αναλήμματος και εκατέρωθεν του μεσότοιχου Τ6, διαπιστώνονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Από τα δύο στρώματα καταστροφής του βορειοανατολικού δωματίου, μεταξύ των Τ3, Τ5 και Τ6, ενδιαφέρον παρουσιάζει το αρχαιότερο, όπου στο καταπεσμένο δο-

Εικ. 49. Λευκάδα. Περιοχή Δημοτικών Διαμερισμάτων Καλλιγονίου και Καρυωτών. Οικόπεδο Αι. Βρεττού. Γενική άποψη της ανασκαφής.

μικό υλικό περιλαμβάνεται σπόνδυλος κίονα, αλλά και ψημένες πλίνθοι με διαμπερή οπή από την ανωδομή του σπιτιού. Στην ίδια αρχαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν, επίσης, υπολείμματα δαπέδου από ψιλό χαλίκι και ίχνη ερυθρού κονιάματος, κάτω από το στρώμα καταστροφής. Στο δυτικό τμήμα του κτιρίου, που πιθανότατα αποτελεί προσθήκη-επέκταση των ελληνιστικών χρόνων, διακρίνονται τρεις τουλάχιστον χώροι του σπιτιού, από τους οποίους ο ευρύτερος ήταν υπαίθρια αυλή, όπως μαρτυρά τμήμα αγωγού που τον διασχίζει διαγώνια. Ο αγωγός αυτός, κατασκευασμένος από λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες στον πυθμένα και τις πλευρές, ήταν επιχρισμένος επίσης με υδραυλικό κονίαμα και απολήγοντας στη βορειοδυτική γωνία της οικίας Β συνδεόταν και διοχέτευε τα όμβρια στον κεντρικό αγωγό μεταξύ των οικιών Α και Β.

Ίχνη αγωγού με βοτσαλωτό δάπεδο επιχρισμένο διαπιστώθηκαν και εξωτερικά της οικίας Α, κατά μήκος του δυτικού ορίου της, προσφέροντας ένα ακόμη στοιχείο για την πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας πόλης. Αν και η εικόνα είναι αποσπασματική, δεδομένου ότι το σημείο αυτό βρίσκεται στο όριο του ανασκαφικού σκάμματος, φαίνεται ότι μεταξύ των οικιών που διαδοχικά αναπτύσσονταν κατά μήκος των οικοδομικών νησίδων, με προσανατολισμό Α.-Δ., μεσολαβούσε ενίοτε στενωπός-αγωγός, ο οποίος επικοινωνούσε με τον κάθετό του κεντρικό αγωγό της νησίδας.

Σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα, η κύρια οικοδομική φάση των οικιών, στην οποία ανήκει το πυκνό στρώμα καταστροφής, ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η χρήση του χώρου άρχισε τουλάχιστον από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Δημοτικό Διαμέρισμα Καλλιγονίου, τμήμα μεταξύ οικισμών Καλλιγονίου-Καρυωτών (έργο βελτίωσης οδικού δικτύου)

Το έργο περιλαμβάνει εργασίες (αφαίρεση φυτικών, κατασκευή τσιμεντένιου ρείθρου και χαμηλού στηθαίου για τη συγκράτηση των γαιών) στο δυτικό έρεισμα της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου, στο τμήμα από τη στροφή Καλλιγονίου έως τη θέση Σπασμένη Βρύση του Δημοτικού Διαμερίσματος Καρυωτών (Εικ. 47: 2Α-Γ). Το τμήμα αυτό της επαρχιακής οδού διασχίζει, με κατεύθυνση Β.-Ν., ολόκληρη την αρχαία Λευκάδα, από το βόρειο έως το νότιο σκέλος του τείχους της. Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν κατά τόπους οικιστικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα της αρχαίας Λευκάδας. Συγκεκριμένα:

Τμήμα Α: Έμπροσθεν ιδιοκτησίας Νοσοκομείου, 150 μ. νότια της στροφής Καλλιγονίου (Εικ. 47: 2Α). Η θέση βρίσκεται περίπου 150 μ. νότια του βόρειου σκέλους του τείχους. Αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν θεμέλια τριών τοίχων (Εικ. 50), που διαμορφώνουν χώρο αρχαίου κτιρίου, πιθανότατα οικίας. Ο νότιος τοίχος του δωματίου αποκαλύφθηκε εγκάρσια στην επαρχιακή οδό σε μήκος μόνον 1,70 μ., καθώς η προς Α. συνέχειά του θα είχε καταστραφεί κατά την κατασκευή της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου, ενώ δυτικά επεκτείνεται εντός της παρόδιας ιδιοκτησίας. Θα πρέπει να αποτελούσε εξωτερικό τοίχο

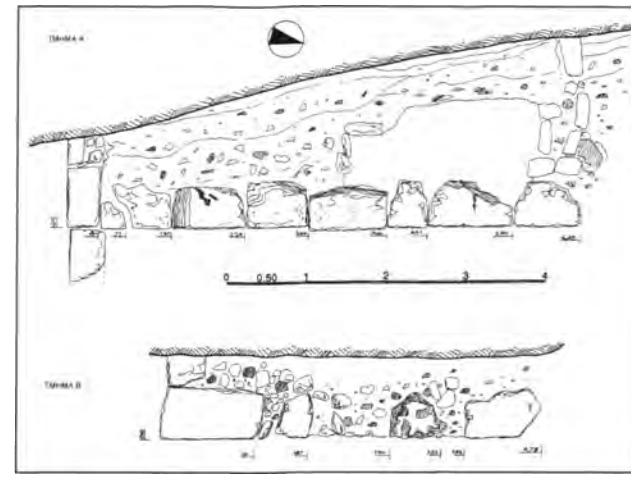

Εικ. 50. Λευκάδα. Δημοτικό Διαμέρισμα Καλλιγονίου. Έργο βελτίωσης οδικού δικτύου Λευκάδας-Νυδρίου. Κατόψεις τμημάτων Α και Β.

της οικίας, όπως μαρτυρά η κατασκευή του κατά το ισοδομικό σύστημα με ευμεγέθεις επιμελημένης λάξευσης ορθογώνιες λιθοπλίνθους. Κάθετα σε αυτόν αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος του δωματίου, σωζόμενος μόνο στο επίπεδο της θεμελίωσης, μήκ. 6,45 μ. Είναι κατασκευασμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, από ογκόλιθους με επεξεργασμένες την ανατολική εξωτερική όψη και την άνω επιφάνειά τους. Ο τρίτος τοίχος, που περιέκλειε το δωμάτιο από Β., βρέθηκε κατεστραμμένος και αποτελείται από αργόλιθους. Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκε παχύ στρώμα καταστροφής από αργόλιθους και λατύπη. Ανατολικά του δωματίου πιθανώς υπήρχε άλλος χώρος του ίδιου ή άλλου κτιρίου, όπως φαίνεται από την προέκταση του νότιου εξωτερικού τοίχου προς Α.

Τμήμα Β: Τεχνικό έργο-γέφυρα έμπροσθεν ιδιοκτησίας Ξ. Γρηγόρη και Α. Λάζαρη (Εικ. 47: 2Β). Το τεχνικό έργο-γέφυρα, που βαίνει εγκάρσια στην επαρχιακή οδό καλύπτοντας κυλινδρικό αγωγό απορροής των ομβρίων, είχε κατασκευαστεί παλαιότερα. Στην παρούσα φάση έγινε καθαρισμός, προκειμένου να γίνει ασφαλτόστρωση. Στο χώρο δυτικά της γέφυρας και πλησίον του κυλινδρικού αγωγού, αποκαλύφθηκε γωνία κτιρίου (Εικ. 50). Ο βόρειος τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιες λιθοπλίνθους αδρής λάξευσης και σωζόταν σε μήκος 4,80 μ., ενώ από τον ανατολικό τοίχο σωζόταν μία μόνο λιθόπλινθος. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν μετακινημένα από τη θέση τους: α) τμήμα από ασβεστολιθικό κατώφλι, β) λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος με κοιλόκυρτο κυμάτιο στην όψη και γ) τμήμα επιτύμβιας στήλης που φέρει στην όψη οριζόντια ζώνη με ανάγλυφη διακόσμηση κλάδου δρυός. Επάνω και κάτω από τη διακοσμητική ζώνη σώζεται αντίστοιχα ανάγλυφη επιγραφή: *[.....] [ΧΑ]ΙΡΕ*. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη σώζονται, επίσης ανάγλυφα, τα γράμματα *ΙΡ*, πιθανώς τμήμα ονόματος ή της λέξης *χαίρε*. Η στήλη ανήκει στον τύπο των στηλών Βορειοδυτικής Ελλάδας, που χαρακτηρίζο-

νται από το συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης, απαντούν στο χώρο της Ηπείρου και σε μεγάλη ποσότητα στη γειτονική κορινθιακή αποικία Αμβρακία[63]. Τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν για φύλαξη στην Αρχαιολογική Αποθήκη Καρυωτών.

Τμήμα Γ: Έμπροσθεν της ιδιοκτησίας Μελλά, 50 μ. εκατέρωθεν της αποθήκης αρχαίων Καρυωτών, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ (Εικ. 47: 2Γ). Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκαν δύο και πέντε τμήματα αρχαίων τοίχων, βόρεια και νότια αντίστοιχα του οικοπέδου ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ στους Καρυώτες, όπου βρίσκεται η αποθήκη φύλαξης αρχαίων. Όλοι οι τοίχοι αποκαλύφθηκαν σε ελάχιστο μικρό μήκος (η προς Α. συνέχειά τους είχε προφανώς καταστραφεί κατά την πρώτη διάνοιξη του δρόμου) και αποτελούνται από ορθογώνιες λιθοπλίνθους επιμελημένης λάξευσης.

Έχουν όλοι κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (κάθετα στην επαρχιακή οδό), είναι παράλληλοι μεταξύ τους και αποτελούσαν εξωτερικούς τοίχους οικιών και αναλήμματα αρχαίων δρόμων, που ανά 30 μ. περίπου διέσχιζαν με την ίδια κατεύθυνση την αρχαία πόλη[64]. Στο σημείο αυτό δεν κατασκευάστηκε τσιμεντένιο στηθαίο προκειμένου να παραμείνουν στη θέση τους τα αρχαία κατάλοιπα.

Περιοχή Μεγάλη Βρύση (οικόπεδο Μ. Σταύρακα)

Το παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 47: 3 και Εικ. 51) βρίσκεται στην περιοχή Μεγάλη Βρύση του Δήμου Λευκάδας, επί της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου. Η θέση του οικοπέδου καταλαμβάνει τις ανατολικές υπώρειες του λόφου Καθάρια Ράχη, στους νότιους πρόποδες του οποίου έχει εντοπιστεί μεγάλο τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Λευκάδας[65].

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ταφικός περίβολος, οκτώ αρχαίοι τάφοι και τρεις ανακομιδές. Ο περίβολος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., έχει μήκος 10 μ., ενώ οι κάθετες κεραίες του σώζονται σε μήκος 0,80-0,90 μ. Νότιά του σωζόταν, σε μήκος 1 μ., αμελέστερης κατασκευής τοίχος, ίσως αναλημματικός, παράλληλος στον προηγούμενο. Μεταξύ των δύο τοίχων διαμορφωνόταν πιθανώς στενός δρομίσκος. Εντός του ταφικού περιβόλου βρίσκονταν πέντε από τους τάφους και οι τρεις ανακομιδές, ενώ οι υπόλοιποι τρεις τάφοι βρέθηκαν έξω από αυτόν.

Οι τάφοι κατανέμονται στους συνήθεις στα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας τύπους: τέσσερις από αυτούς ήταν κιβωτιόσχημοι (Τ.1, 6, 7, 8), δύο κεραμοσκεπείς (Τ.3, 4), ένας ανήκε στον τύπο των πωρολιθικών σαρκοφάγων (Τ.2) και ένας ήταν λακκοειδής (Τ.9). Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από επιμελώς επεξεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Οι στενές πλευρές τους έφεραν κατά μήκος των κάθετων ακμών τους αναθύρωση για καλύτερη συναρμογή με τις πλάκες των μακρών πλευρών. Σε έναν από τους τάφους (Τ.7) είχαν χρησιμοποιεί στις κάθετες πλευρές τμήματα επιτύμβιων στηλών. Για την κατασκευή των δύο κεραμοσκεπών τάφων χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση ενσφράγιστες κέραμοι με την επιγραφή *ΔΑ* (δημόσιος). Μερικοί από τους κιβωτιόσχημους τάφους, καθώς και η σαρκοφάφος, ήταν επιστρωμένοι στην επιφάνειά τους με στρώμα πηλού, είτε για λόγους στεγανοποίησης είτε ως διαμόρφωση για την ανάθεση προσφορών. Τα οστά των δύο ανακομιδών ήταν τοποθετημένα εντός του ταφικού περιβόλου, μεταξύ των τάφων, σε απλά λακκοειδή ορύγματα οριοθετημένα με μικρούς λίθους. Η τρίτη ανακομιδή σχετίζεται με την ταφή της σαρκοφάγου, δεδομένου ότι τα οστά βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο ένα άκρο της, επάνω στο στρώμα πηλού που κάλυπτε την επιφάνειά της. Μεταξύ των τάφων βρέθηκε, επίσης, χώρος προσφορών με ίχνη καύσης και θραυσμένα αγγεία πάνω σε στρωτήρες κεράμους. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό, ΒΔ.-ΝΑ., με εξαίρεση τους κεραμοσκεπείς, που είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι εκτάδην σε ύπτια στάση, εκτός από το νεκρό του λακκοειδούς τάφου που ήταν τοποθετημένος πρηνηδόν.

Σε δύο από τους κιβωτιόσχημους τάφους το μέγεθος των οστών και το είδος των κτερισμάτων πιστοποιούν ότι είχαν ενταφιαστεί παιδιά: ο τάφος 1 περιείχε παιδική ταφή αγοριού κτερισμένου με δύο πήλινα ειδώλια, μία πήλινη πλαγγόνα, μία χάλκινη και μία σιδερένια στλεγγίδα και πολλούς αστραγάλους. Από τους υπόλοιπους τάφους ξεχωρίζει ο κιβωτιόσχημος τάφος 6, που περιείχε γυναικεία ταφή, όπως υποδηλώνουν, εκτός από τα αγγεία, η αργυρή περόνη και το χάλκινο πτηκτό κάτοπτρο, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Τα κτερίσματα χρονολογούν τους τάφους στους ύστερους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Στην επίχωση πάνω από το επίπεδο των τάφων βρέθηκαν, επίσης, δύο τμήματα ορθογώνιων ασβεστολιθικών βάσεων επι-

63. Οι στήλες των νεκροταφείων της αρχαίας Λευκάδας είναι ακόσμητες, με απλό κοιλόκυρτο κυμάτιο στην επίστεψη και εγχάρακτη επιγραφή σε δέλτο, μικρότερου δε μεγέθους από τις στήλες τύπου Βορειοδυτικής Ελλάδας. Οι τελευταίες χρησιμοποιούνται στην περιοχή της Ηπείρου και στην Αιτωλοακαρνανία, θεωρείται όμως ότι το εργαστήριό τους βρισκόταν στην Αμβρακία. Η συγκεκριμένη στήλη ανήκει επομένως σε κάποιον κάτοικο της απέναντι ακτής, ίσως Αμβρακιώτη, που ετάφη στη Λευκάδα. Για στήλες τύπου Βορειοδυτικής Ελλάδας, βλ. R.M. Fraser - T. Rönne, *Boetian and West-Greek Tombstones*, Lund 1957. Ι. Κατσαδήμα, *Επιτάφιες στήλες από την Αμβρακία* (αδημ. διδ. δ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003.

64. Η θέση βρίσκεται απέναντι ακριβώς από το οικόπεδο Ρωμανού-Γρίβα, στο οποίο σώζεται επιφανειακά ένα τμήμα του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης, με παράλληλους μεταξύ τους αρχαίους δρόμους, που περικλείουν επιμήκεις οικοδομικές νησίδες, βλ. σχετικά *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 279.

65. Το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας αποτελείται από δύο χωριστά τμήματα με έναν εκτεταμένο κενό χώρο ενδιάμεσα. Ο νοτιότερος πυρήνας αναπτύσσεται ακριβώς έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους, στη θέση Φραγκοκκλησιά του σύγχρονου οικισμού Καλλιγονίου. Ο βορειότερος πυρήνας εντοπίζεται 1,5 χλμ. περίπου βορειότερα, στη θέση Τσεχλιμπού του Δήμου Λευκάδας. Για το αρχαίο νεκροταφείο στη θέση Φραγκοκκλησιά, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 597, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, γενικότερα για τα νεκροταφεία της Λευκάδας, βλ. Α. Ντούζουγλη, Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας, *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας. Αρχαία Λευκάδα-Νήρικος, Κάστρο Αγίας Μαύρας, Αμαξική, Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, Λευκάδα, 6-8 Αυγούστου 1999*, Αθήνα 2001, σ. 45-84.

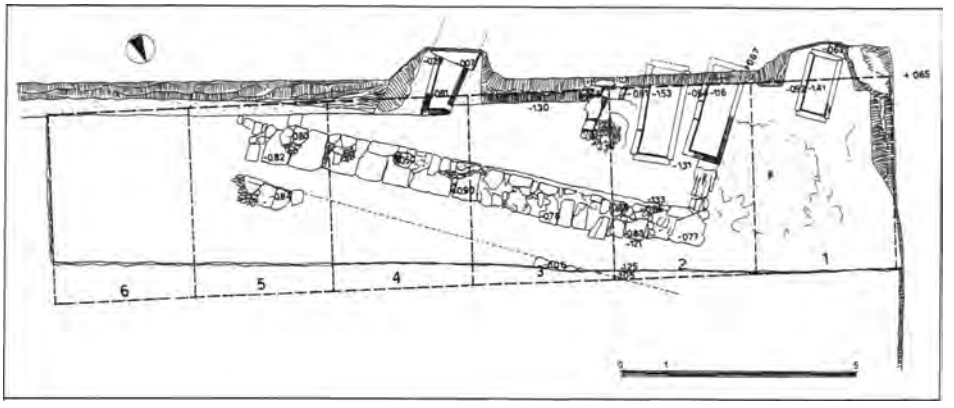

Εικ. 51. Λευκάδα. Περιοχή Μεγάλη Βρύση. Οικόπεδο Μ. Σταύρακα. Κάτοψη της ανασκαφής.

τύμβιων στηλών. Τα δύο τμήματα ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του τάφου 7 σώζουν τις επιγραφές: *ΕΛΕΥΘΕΡ [ ], [ ]ΟΝΑ ΧΑΙΡΕ*.

Περιοχή Μεγάλη Βρύση (οικόπεδο Α. Λάζαρη)

Στο παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 47: 4 και Εικ. 52) είχε ερευνηθεί κατά τα έτη 1997 και 1998[66] τμήμα αγροικίας ρωμαϊκών χρόνων αποτελούμενης από δύο κύρια τμήματα. Η κύρια πτέρυγα αναπτύσσεται στο βορειοανατολικό τμήμα του κτιρίου και περιλαμβάνει τέσσερις παρατακτικά διατεταγμένους χώρους, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της θα πρέπει να εκτείνεται ανατολικότερα, εντός του όμορου αγροτεμαχίου. Νοτιοδυτικά του κύριου αυτού χώρου κατοικίας αναπτύσσονται κατανεμημένοι σε επιμήκεις πτέρυγες, πλ. 3,50 μ., οι βοηθητικοί χώροι του κτιρίου. Από αυτές, η κεντρική αποτελούσε ενιαίο επιμήκη διάδρομο που εξασφάλιζε την πρόσβαση προς τις πλευρικές.

Κατά την τρέχουσα ανασκαφική περίοδο έγινε επέκταση του ανασκαφικού καννάβου προκειμένου να αποκαλυφθεί εξ ολοκλήρου το νοτιοδυτικό τμήμα του κτιρίου (Εικ. 52-53). Η ανασκαφή επικεντρώθηκε στην επιμήκη πτέρυγα, αμέσως βόρεια του διαδρόμου, όπου είχαν αποκαλυφθεί τέσσερις παρατακτικά διατεταγμένοι χώροι κατά τον άξονα Α.-Δ. (I-IV), ενιαίου πλάτους 3,50 μ. και σε μήκος 18,90 μ.[67]. Κατά τη φετινή έρευνα αποκαλύφθηκαν δύο επιπλέον χώροι στο νοτιοδυτικό τμήμα της πτέρυγας, έως το νότιο όριο του κτιρίου. Ο χώρος XI (μεταξύ των T2, T9, T5, T14) έχει διαστάσεις 3,80×4,20 μ. και σώζει άνοιγμα εισόδου από τον κεντρικό διάδρομο, έκκεντρα τοποθετημένο στη νότια γωνία του. Ο επόμενος χώρος XII (μεταξύ των T2, T14, T5, T13), διαστ. 5,20×3,80 μ., αποτελεί συγχρόνως το νοτιοδυτικό όριο της πτέρυγας, η οποία – μετά την εξ ολοκλήρου αποκάλυψή της – περιλαμβάνει συνολικά έξι χώρους, πλ. 3,80, σε μήκος 31 μ. Οι τοίχοι σώζουν το κατώτερο τμήμα τους, κατασκευασμένο από αργόλιθους και θραυσμένα κεραμίδια συνδεδεμένα με κονίαμα. Η επιφάνεια των τοίχων καλύπτεται από στρώμα κονιάματος για να δεχθεί προφανώς την ανωδομή, η οποία θα αποτελούνταν από οπτοπλίνθους. Ο εξωτερικός νοτιοδυτικός τοίχος της πτέρυγας (T13) συνδέεται στις γωνίες με τους κάθετους εσωτερικούς τοίχους με επιμελώς λαξευμένες λιθοπλίνθους. Σε όλη την έκταση του χώρου αποκαλύφθηκε εκτεταμένο στρώμα κεράμων στέγης. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγεται χρησιμοποιημένο σε β' χρήση απότμημα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή: *[Σ]ΩΚΡΑΤΕΙΑ*. Η ανασκαφή διακόπηκε, λόγω εξάντλησης των διαθέσιμων πιστώσεων, και θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

Διαπλάτυνση περιφερειακής οδού Φιλοσόφων

Η οδός Φιλοσόφων (Εικ. 47: 5), γνωστή με το όνομα αυτό από το 19ο αιώνα, περιέτρεχε την πόλη της Λευκάδας στη νότια πλευρά της. Στα πλαίσια εργασιών διαπλάτυνσης, με στόχο να αποτελέσει τη νοτιοδυτική περιφερειακή οδό της σύγχρονης πόλης, αποκαλύφθηκαν αρχαία κατάλοιπα.

Πρόκειται για το τμήμα της οδού Φιλοσόφων, απέναντι από το κοιμητήριο της Λευκάδας, από τη συμβολή της οδού με την οδό Αναπαύσεως έως τη συμβολή της με την επαρχιακή οδό Λευκάδας-Νυδρίου. Η θέση βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της περιοχής Τσεχλιμπού, όπου εντοπίζεται το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Λευκάδας. Ο υπό κατασκευή δρόμος, πλ. 20 μ., προβλεπόταν να κατασκευαστεί στα βόρεια του υφιστάμενου δρομίσκου. Στο τμήμα αυτό, κατά την αφαίρεση των επιφανειακών γαιών, αποκαλύφθηκε επιμήκης τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ., κατασκευασμένος από οπτοπλίνθους. Μετά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, δεσμεύτηκε έκταση 4.000 τ.μ. και άρχισε ανασκαφική έρευνα. Στο βορειοανατολικό τμήμα της έκτασης αποκαλύφθηκαν χώροι ενός εκτεταμένου συγκροτήματος των ρωμαϊκών χρόνων, με τοίχους κατασκευασμένους κατά το σύστημα opus reticulatum και σε ορισμένα σημεία με

66. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 598· 53 (1998): Χρονικά, σ. 514-517, Σχέδ. 16.
67. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 514-517.

Εικ. 52. Λευκάδα. Περιοχή Μεγάλη Βρύση. Οικόπεδο Α. Λάζαρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 53. Λευκάδα. Περιοχή Μεγάλη Βρύση. Οικόπεδο Α. Λάζαρη. Άποψη της ανασκαφής.

opus testaceum. Στο νοτιοδυτικό τμήμα ήλθαν στο φως χώροι ενός δεύτερου συγκροτήματος. Στο τελευταίο οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή ή αρχαιότερο δομικό υλικό σε β' χρήση, τα ευρήματα ωστόσο από την επιφανειακή επίχωση χρονολογούν και αυτούς τους χώρους στους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Κατά το έτος 2000 συνεχίστηκε το πρόγραμμα συντήρησης των τοιχοποιιών του μνημείου με σκοπό την ανάδειξή του, αλλά κυρίως την αποτροπή της περαιτέρω φθοράς τους, λόγω του ευπαθούς υλικού κατασκευής τους. Η διαδικασία συντήρησης που ακολουθήθηκε περιλαμβάνει τα εξής στάδια: α) φωτογράφηση του αντικειμένου συντήρησης πριν από την έναρξη των εργασιών, β) καθαρισμός του αντικειμένου από εδαφικό υλικό ή αποσαθρωμένο δομικό υλικό της τοιχοποιίας (οι λίθοι του τμήματος αποσάθρωσης ή όσοι έχουν χάσει τη συνοχή τους με την τοιχοποιία συλλέγονται με σκοπό την επανατοποθέτηση), γ) καθαρισμός του υγιούς τμήματος με νερό ή αέρα υπό πίεση και φωτογράφηση και δ) επανατοποθέτηση των λίθων και αποκατάσταση της τοιχοποιίας.

Δυτικό άκρο του αναλημματικού τοίχου. Στόχος των εργασιών αποτέλεσε η αποκατάσταση τόσο της όψης του τοίχου, που συνίσταται από κυβόλιθους με διάταξη opus quasi reticulatum, όσο και της εσωτερικής χυτής τοιχοποιίας του. Σύμφωνα με τη μεθοδολογία συντήρησης που ακολουθείται, πραγματοποιήθηκε καταρχήν λεπτομερής τεκμηρίωση της όψης και τμηματική απομάκρυνσή της με σκοπό τη συντήρηση του εσωτερικού υλικού, το οποίο εμφανίζει αποσάθρωση του κονιάματος και εισχώρηση εδαφικού υλικού. Προηγήθηκε βαθύς καθαρισμός του χυτού υλικού και συντήρηση με νέο κονίαμα, ενώ στη συνέχεια αποκαταστάθηκε και η μορφή της όψης με τη χρήση διαχωριστικού φύλλου μολύβδου μεταξύ του παλαιού και του συντηρημένου τμήματος της τοιχοποιίας.

Εικ. 54. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου. Εσωτερική τοιχοποιία ανατολικού αναλημματικού τοίχου μετά τις εργασίες συντήρησης.

Ανατολικό σκέλος ποδίου - αγωγός. Οι εργασίες συντήρησης επικεντρώθηκαν στη συντήρηση του ανατολικού αναλημματικού τοίχου. Λόγω του μεικτού χαρακτήρα της τοιχοποιίας (λιθόδεμα από ψαμμίτες στο εσωτερικό και όψη από λιθοπλίνθους), οι εργασίες, εκτός της συντήρησης του λιθοδέματος, περιελάμβαναν την εξυγίανση της επιφάνειας έδρασης μερικών από τις λιθοπλίνθους της όψης και την αποκατάσταση της συνοχής της. Ιδιαίτερη σημασία αποδόθηκε στη συντήρηση του κροκαλοπαγούς υλικού που εμφανίζεται στις ανώτερες στρώσεις της τοιχοποιίας (Εικ. 54).

Επίσης, εκτεταμένες εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στον αγωγό απορροής των υδάτων, όπου εκτός της εξυγίανσης και της συντήρησης των τοιχωμάτων του και των τοιχοποιιών που τον πλαισιώνουν, επετεύχθη και η αποκατάσταση της οριζοντιότητας των πλακών του πυθμένα, που παρουσίαζαν επιβεβαρημένη παθολογία.

Δυτικό σκέλος στοάς. Στερεώσεις πραγματοποιήθηκαν και στις τοιχοποιίες του δυτικού σκέλους της στοάς, οι οποίες στο νότιο τμήμα τους, στο σημείο του πρανούς και της σύνδεσής τους με το πόδιο, εμφάνιζαν βαθιά χάσματα και εισροή εδαφικού υλικού στις κατακόρυφες ρωγμές, που διασπούσαν τη συνοχή των τοίχων. Στα πλαίσια των εργασιών στο σημείο αυτό αποκαταστάθηκε το λιθόδεμα της τοιχοποιίας του ποδίου με παράλληλη επανατοποθέτηση λιθοπλίνθων της όψης που είχαν μετακινηθεί.

Μνημειώδης βωμός. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη συντήρηση της θεμελίωσης του μνημειώδους κεντρικού βωμού του

μνημείου, καθώς λόγω του εύθρυπτου υλικού, απειλείται με καθημερινή φθορά. Μεγάλη σημασία δόθηκε στο βορειοανατολικό άκρο του βωμού, όπου η τοιχοποιία σώζεται σε μικρό ύψος, συνέπεια της ευρείας και συστηματικής λεηλασίας του υλικού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου

Κατά το διάστημα από 18-7-2000 έως 6-10-2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης σε σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων του χώρου Κ και Β6 από τον ιδιώτη συντηρητή Α. Χιώτη.

Στο ψηφιδωτό του χώρου Κ[68], μήκ. 7 και πλ. 1-2 μ., έγινε λεπτομερής καθαρισμός, συγκράτηση-στερέωση των παρυφών του ψηφιδωτού, αφαίρεση του σαθρού κονιάματος τόσο της υποδομής όσο και της επιφάνειας και τοποθέτηση νέου. Κατόπιν ακολούθησε στερέωση των ψηφίδων, ψηφοθέτηση, στοκάρισμα των φθορών και των αρμών και αισθητική αποκατάσταση του σπαράγματος. Ταυτόχρονα υλοποιήθηκαν εργασίες αποκόλλησης, καθαρισμού και επανατοποθέτησης των υπολειμμάτων της ορθομαρμάρωσης στη βόρεια πλευρά του χώρου. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου Κ έχει συντηρηθεί και επανατοποθετηθεί σε στρώση τσιμεντοκονιάματος το 1979[69], με συνέπεια τα δύο τμήματα να έχουν μια υψομετρική διαφορά της τάξεως των 0,20-0,22 μ. (Εικ. 55).

Στο ψηφιδωτό σπάραγμα του χώρου Β6[70], το οποίο παρουσίαζε μεγάλες φθορές και αποσάθρωση έως και παντελή έλλειψη κονιάματος υποδομής, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, τοποθέτησης νέου συμβατού κονιάματος και επαναψηφοθέτησης, καθώς και μερικές αποκολλήσεις κατά χώραν με άμεση επανατοποθέτηση και αισθητική αποκατάσταση.

Επιπλέον, κατά το χρονικό διάστημα από 19-9-2000 έως 10-11-2000 υλοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης αρκετών τοιχοποιιών, καθώς και της αψιδωτής δεξαμενής (impluvium) του κεντρικού αιθρίου της οικίας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΘΑΛΕΙΑ ΚΥΡΚΟΥ

Εικ. 55. Νικόπολη. Ρωμαϊκή οικία Μάνιου Αντωνίνου. Ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου Κ μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΤΑΠΕΑΕ - ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε τμήμα της βόρειας νεκρόπολης, που εκτείνεται εξωτερικά του ανατολικού πύργου, στερεωτικές επεμβάσεις με σκοπό την προστασία του μνημείου, που χρειαζόταν άμεση σωστική επέμβαση. Συνολικά στερεώθηκαν επτά τάφοι (1, 2, 4, 5, 8, 10 και 31) και ορισμένοι από τους τοίχους των ταφικών περιβόλων Α, Β, Γ. Τα τοιχώματα των τάφων παρουσίαζαν διαλυτικές φθορές, μετατοπίσεις και ρωγμές κατά τόπους. Κατά τη διάρκεια των στερεωτικών εργασιών ακολουθήθηκε ο παρακάτω τρόπος επέμβασης:

α) Εξυγίανση των προς στερέωση τοιχοποιιών, που περιλαμβάνει αφαίρεση σαθρών κονιαμάτων, εκριζώσεις φυτικών και απομάκρυνση χώματος που είχε εισχωρήσει στους αρμούς, καθώς και απομάκρυνση αρχαίου δομικού υλικού, όπου χρειάστηκε.

β) Επανατοποθέτηση του αρχαίου δομικού υλικού με συνδετική ύλη νεοσυσταθέν κονίαμα, ενίσχυση και συρραφή αρμών με χρήση νέου κονιάματος. Το νέο κονίαμα συνίσταται από λευκό τσιμέντο, υδροξείδιο ασβεστίου, θηραϊκή γη, αδρανή υλικά (ποταμίσια κροκάλα-ρυζάκι), ώχρα και κοσκινισμένο χώμα από το χώρο της ανασκαφής.

Μετά την ολοκλήρωση της στερέωσης προχωρήσαμε σε διαμόρφωση του χώρου εξωτερικά του ανατολικού πύργου. Επιχωματώθηκαν οι τομές Γ3, Γ4 και ο τάφος 10 με χώμα από το χώρο της ανασκαφής. Για την ανώτερη στρώση επιχωμάτωσης, πάχ. 0,40 μ., χρησιμοποιήθηκε πηλώδες ωχροκίτρινο χώμα (κοινώς λεγόμενο μπομπότα). Οι στερεωμένοι τάφοι γεμίστηκαν με ψηφίδα, προκειμένου να αποφευχθεί η συγκέντρωση υδάτων στο εσωτερικό τους. Για την προστασία των υπόλοιπων ανασκαφικών τομών, δρομολογήθηκε η κάλυψή τους με πρόχειρα στέγαστρα με ξύλινο σκελετό και κάλυψη με φύλλα μορφοσίδηρου.

Κατά τους καθαρισμούς των μνημείων, προκειμένου είτε για περαιτέρω έρευνα είτε για τον ευτρεπισμό τους από τη βλάστηση,

68. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 594.

69. Ι. Ανδρέου, Το έργο της ΙΒ' Εφορείας Αρχαιοτήτων στη Νικόπολη, *Νικόπολις Α', Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984*, Πρέβεζα 1987, σ. 147-148.

70. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 510.

Εικ. 56. Νικόπολη. Νότια νεκρόπολη. Ψηφιδωτό δάπεδο του μαυσωλείου 1 κατά τις εργασίες συντήρησης.

θεωρήθηκε σκόπιμο ο καθαρισμός και η καταγραφή ορισμένων ψηφιδωτών δαπέδων είτε με σκοπό την προστασία τους είτε με σκοπό την εκπόνηση μελετών συντήρησης στο μέλλον. Οι εν λόγω εργασίες κάλυψαν τα εξής μνημεία και έχουν ως εξής:

Νότια νεκρόπολη, μαυσωλείο 1

Μετά την αποκάλυψη του σπαράγματος[71], ακολούθησε ο καθαρισμός της ψηφιδωτής επιφάνειας με μηχανικό τρόπο, η περισυλλογή των διάσπαρτων ψηφίδων και η γραφική αποτύπωσή του. Στη συνέχεια ακολούθησαν υπό μορφή δειγμάτων αφενός μηχανικός, αφετέρου χημικός καθαρισμός και στερεώσεις προληπτικού χαρακτήρα σε σημεία της ψηφιδωτής επιφάνειας (Εικ. 56). Προκειμένου για την εκπόνηση μελέτης συντήρησης του εν λόγω ψηφιδωτού, πραγματοποιήθηκε και γραφική αποτύπωση της στρωματογραφίας του.

Λουτρά της Κλεοπάτρας

Κατά τις εργασίες καθαρισμού στα λείψανα των λουτρών της Κλεοπάτρας, εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο αποκαλύφθηκε, καθαρίστηκε από τη βλάστηση και τους λοιπούς βιολογικούς παράγοντες, ενώ περισυνελέγησαν διάσπαρτες ψηφίδες και σπαράγματα εκτός θέσης. Μετά την ταυτοποίηση και συναρμογή των σπαραγμάτων, όπου αυτή ήταν δυνατή, πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις των επανατοποθετημένων σπαραγμάτων, των αποκολλημένων ψηφίδων και των παρυφών των φθορών της ψηφιδωτής επιφάνειας. Ακολούθησε επιφανειακός καθαρισμός (μηχανικός, χημικός) και στη συνέχεια το ψηφιδωτό καλύφθηκε με γεώπανο, άμμο και γαρμπίλι (βότσαλο).

Βασιλική Α' (Δουμετίου) - Επισκοπείο

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και καθαρισμού στα ψηφιδωτά της Βασιλικής Α' Δουμετίου: κατώτερη ζώνη κεντρικού κλίτους, βόρεια (Εικ. 57), δυτική και νότια στοά του αιθρίου, χώρος που εκτείνεται στα βόρεια του νάρθηκα και στο επισκοπείο (νότια στοά). Οι εργασίες συνίσταντο στην απομάκρυνση του συστήματος κάλυψης και κυκλοφορίας αέρα και στο μηχανικό και χημικό καθαρισμό της ψηφιδωτής επιφάνειας. Πραγματοποιήθηκε, επίσης, στερέωση και επανατοποθέτηση των αποκολλημένων ψηφίδων, όπου αυτό παρατηρήθηκε, ενώ στη συνέχεια τα ψηφιδωτά καλύφθηκαν πάλι με γεώπανο νέου τύπου και άμμο.

Εικ. 57. Νικόπολη. Βασιλική Α' (Δουμετίου). Ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας στοάς του αιθρίου μετά τις εργασίες καθαρισμού.

Παρόμοιες εργασίες αποκάλυψης και προληπτικής συντήρησης πραγματοποιήθηκαν και στο ψηφιδωτό δάπεδο που εντοπίστηκε κατά τον καθαρισμό κτιρίου ρωμαϊκής βασιλικής, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, κοντά στο συγκρότημα των κεντρικών θερμών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΑΠΕΑΕ - ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

Αρχαιολογικός χώρος Δωδώνης

Τα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου της Δωδώνης και ιδιαίτερα το αρχαίο θέατρο αντιμετωπίζουν σοβαρότατα προβλή-

71. Βλ. παραπάνω, σ. 567.

ματα αποσάθρωσης, τα οποία οφείλονται στο εξαιρετικά ευπαθές δομικό υλικό τους και στις αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής.

Οι στερεωτικές-αναστηλωτικές εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί έως σήμερα στα μνημεία του ιερού είναι περιορισμένης κλίμακας, με εξαίρεση την περίπτωση του θεάτρου. Στο συγκεκριμένο μνημείο, το οποίο πριν από τις επεμβάσεις έδινε την εικόνα βίαιης καταστροφής, το 1960 πραγματοποιήθηκαν εσπευσμένες στερεωτικές εργασίες και επανατοποθέτηση εδωλίων στα δύο πρώτα διαζώματα του κοίλου, χωρίς την απαιτούμενη επιστημονική τεκμηρίωση, προκειμένου το θέατρο να παραχωρηθεί, την ίδια χρονιά, για παραστάσεις αρχαίου δράματος. Επειδή η φθορά της βάσης των εδωλίων είχε μειώσει το ύψος τους κατά 0,01-0,15 μ., κάτω από αυτά τοποθετήθηκαν αργοί λίθοι, προκειμένου να αποκατασταθεί το αρχικό τους ύψος. Τη δεκαετία του 1960 και έως το 1975 έγιναν, με πιο συστηματικό τρόπο, στερεωτικές-αναστηλωτικές επεμβάσεις, βάσει της μελέτης που εκπονήθηκε το 1961 από τον αρχιτέκτονα Β. Χαρίση. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στον περιμετρικό αναλημματικό τοίχο του θεάτρου, τους πύργους της πρόσοψης και τα εξωτερικά κλιμακοστάσια. Ετοιμόρροπα τμήματα καθαιρέθηκαν και αναστηλώθηκαν μετά τις απαιτούμενες συγκολλήσεις, ενώ έγιναν και συμπληρώσεις με νέο υλικό. Έκτοτε οι παρεμβάσεις στο θέατρο περιορίστηκαν σε καθαρισμούς και μικροστερεώσεις, ενώ το μνημείο συνέχισε να καταπονείται από τους πολυάριθμους επισκέπτες και το κοινό των παραστάσεων.

Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη το οριακό σημείο φθοράς και αποσύνθεσης του δομικού υλικού του αρχαίου θεάτρου και επιδιώκοντας την έγκαιρη υποβολή αίτησης για χρηματοδότηση των έργων από το ταμείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, η ΙΒ΄ ΕΠΚΑ συνέταξε τον Ιανουάριο του 1989, κάτω από μεγάλη χρονική και οικονομική πίεση, προμελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου με τη συνδρομή και του Δήμου Ιωαννιτών και ιδιαίτερα με την αμέριστη συμπαράσταση του τότε Δημάρχου Φ. Φίλιου. Η μελέτη ήταν προϊόν συνεργασίας των αρχαιολόγων που υπηρετούσαν τότε ή υπηρετούν και σήμερα στην Εφορεία, Γ. Πλιάκου, Ν. Ζωγράφου και Μ. Κουμπαρέλου και των αρχιτεκτόνων Γ. Σμύρη και Ν. Πουλογιάννη, που υπηρετούν στην 8η ΕΒΑ και το Δήμο Ιωαννιτών αντίστοιχα. Το συντονισμό των εργασιών για τη σύνταξη της προμελέτης είχε η Προϊσταμένη της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ Α. Ντούζουγλη και ο υπογράφων.

Για τη σύνταξη των επιμέρους τμημάτων της μελέτης χρησιμοποιήθηκε το σχετικό υλικό του αρχείου της Εφορείας σε επίπεδο αρχαιολογικών δημοσιεύσεων, φωτογραφιών των διαφόρων επεμβάσεων (για όσες υπήρχαν) και αρχιτεκτονικών σχεδίων όψεων και κατόψεων διαφόρων τμημάτων του θεάτρου, που είχαν συνταχθεί από τον ανασκαφέα αείμνηστο Σ. Δάκαρη και τον αρχιτέκτονα Β. Χαρίση. Το αρχειακό υλικό συμπληρώθηκε με νέες παρατηρήσεις, μετρήσεις, εργαστηριακές έρευνες και φωτογραφίες, ούτως ώστε να είναι δυνατή η ακριβής ανασύσταση της κλίμακας των σκόπιμων επεμβάσεων και του μεγέθους της φθοράς που επήλθε στο μνημείο από διάφορους παράγοντες κατά τα 30 χρόνια που είχαν παρέλθει από την τελική αποκάλυψή του. Έγινε επιτόπια εξέταση της κατάστασης του μνημείου και εκτίμηση των στατικών προβλημάτων διαφόρων μερών του (όπως αναλήμματα, το περιφερειακό άνω στηθαίο κτλ.) και ελήφθη υπόψη η υπάρχουσα μελέτη της Β. Ηλιάδου για την παθολογία του δομικού υλικού, η οποία συμπληρώθηκε με εργαστηριακές μετρήσεις των μηχανικών σταθερών των υλικών δόμησης του θεάτρου, τις οποίες εκτέλεσε εθελοντικά ο χημικός-μηχανικός Κ. Σιόντης.

Η προμελέτη υπεβλήθη στη ΔΑΑΜ, η οποία όμως δεν προώθησε την υπόθεση περαιτέρω, προφανώς διότι το έργο αυτής της κλίμακας προαπαιτεί την ύπαρξη μελετών υποδομής, όπως λεπτομερή αρχιτεκτονική αποτύπωση, μελέτη γεωλογικής σύστασης και αντοχής του υπεδάφους του κοίλου κτλ. Επιπλέον, η ΔΑΑΜ, σε σχετικό έγγραφό της, θέτει ορισμένους σοβαρούς προβληματισμούς ως προς την έκταση των μελλοντικών επεμβάσεων στο μνημείο, αν δηλαδή η αποκατάσταση θα συμπεριλάβει και τα δύο κατώτερα διαζώματα (στα οποία η διευθέτηση των εδωλίων έγινε χωρίς μελέτη) ή θα περιοριστεί μόνο στο τρίτο διάζωμα. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, η προμελέτη αυτή αποτελεί την καλύτερη διαθέσιμη σύνοψη και συστηματοποίηση των δεδομένων και μπορεί να χρησιμεύσει ως πιλότος για κάθε πρόταση μιας μελλοντικής συνθετικής και τεκμηριωμένης παρέμβασης στο μνημείο.

Στις 12-8-1989 υπογράφηκε προγραμματική σύμβαση μεταξύ του Δήμου Ιωαννιτών και του ΤΑΠΑ με αντικειμενικό σκοπό την αποκατάσταση του θεάτρου, η οποία όμως δεν τελεσφόρησε και το ΤΑΠΑ προχώρησε στη μονομερή καταγγελία της σύμβασης. Για όσο διάστημα λειτουργούσε η προγραμματική αυτή σύμβαση, έγιναν ορισμένες συσκέψεις, στις οποίες συμμετείχε και ο εκλιπών Σ. Δάκαρης, ο οποίος κατέθεσε σύντομη έκθεση των εργασιών αποκατάστασης του θεάτρου που έγιναν υπό την εποπτεία του, κατά το διάστημα 1959-1965, προκειμένου να κατατοπιστούν οι ειδικοί επιστήμονες που συμμετείχαν στην ομάδα εργασίας.

Δεδομένου ότι τα προβλήματα συνολικής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου και της αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπιστούν με τις ετήσιες πιστώσεις της Εφορείας και την υποδομή σε τεχνικό επιστημονικό προσωπικό, το Σεπτέμβριο του 1997 συνομολογήθηκε η Β΄ προγραμματική σύμβαση Δωδώνης, ανάμεσα στο ΥΠΠΟ, το ΤΑΠΑ, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων και την Αναπτυξιακή Εταιρεία «Ήπειρος ΑΕ». Ως χρόνος λήξης της προγραμματικής ορίστηκε η 31η Δεκεμβρίου 2002. Στόχος της προγραμματικής σύμβασης ήταν η «Στερέωση-αναστήλωση-αποκατάσταση του αρχαίου θεάτρου Δωδώνης και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου». Η δεύτερη αυτή προγραμματική σύμβαση άρχισε ουσιαστικά να λειτουργεί από την άνοιξη του 1999. Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: αποψιλώσεις και καθαρισμοί μνημείων και οδών προσπέλασης, διαμορφώσεις χώρων, κατασκευή θυρών και κιγκλιδωμάτων στις τρεις εισό-

δους του αρχαιολογικού χώρου, τοπογραφική αποτύπωση ολόκληρου του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, στερεωτικές εργασίες και περισχοίνιση θεάτρου, κατασκευή υπόβασης και τοποθέτηση μετρητή ηλεκτρικού ρεύματος και μελέτη αποτύπωσης και επισκευής τριών σύγχρονων κτιρίων για τη χρήση τους από την Επιστημονική Επιτροπή.

Η απαγόρευση, το έτος 1999, της πραγματοποίησης παραστάσεων αρχαίου δράματος και άλλων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων στο αρχαίο θέατρο της Δωδώνης, λόγω του οριακού σημείου φθοράς του, υπήρξε η αφορμή για να τεθεί και πάλι επί τάπητος το θέμα της αποκατάστασης του σημαντικότατου μνημείου. Εξάλλου, οι θεσμικές δυσκολίες στο πλαίσιο της προγραμματικής, ως προς την πρόσληψη επιστημονικού προσωπικού, ανάθεσης μελετών κτλ., δυσχέραινε την πορεία των έργων.

Μετά τη σχετική τεκμηριωμένη εισήγηση της Εφορείας προς την πολιτική ηγεσία του ΥΠΠΟ, εγκρίθηκε η ένταξη των έργων της Δωδώνης, το έτος 2000, στο ΤΔΠΕΑΕ. Για την εποπτεία του έργου συγκροτήθηκε επταμελής Επιστημονική Επιτροπή με πρόεδρο το Διευθυντή της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ Κ. Ζάχο και μέλη τον Δ. Ζιρώ, αρχιτέκτονα-Διευθυντή της ΔΑΑΜ, τον Ε. Κακαβογιάννη, αρχαιολόγο-Επίτιμο Διευθυντή Αρχαιοτήτων, τον Η. Μαριολάκο, γεωλόγο-Καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Ν. Μίνω, συντηρητή-Διευθυντή της ΔΣΑ, τον Κ. Μπολέτη, αρχιτέκτονα, και τη Χ. Σούλη, αρχαιολόγο-Καθηγήτρια Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Η Επιστημονική Επιτροπή προέβη στο σχεδιασμό των απαιτούμενων παρεμβάσεων και στην ταξινόμησή τους σε εργασίες άμεσης προτεραιότητας και εργασίες μακροπρόθεσμου σχεδιασμού και εφαρμογής. Για την υλοποίηση του έργου, που θα χρηματοδοτηθεί από το Γ΄ ΚΠΣ (προϋπολογισμός 1.500.000.000 δρχ.) δημιουργήθηκε γραφείο στήριξης, το οποίο στελεχώθηκε με προσωπικό όλων των απαιτούμενων ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, διοικητικοί, λογιστές).

Όσον αφορά στο θέατρο η Επιστημονική Επιτροπή, μετά από σοβαρό προβληματισμό, κατέληξε στα εξής συμπεράσματα: «Ο πρώτος κύκλος δράσεων για την αποκατάσταση του μνημείου θα πρέπει να έχει ως στόχο την αντιμετώπιση των πολυάριθμων προβλημάτων στα δύο πρώτα διαζώματα του κοίλου, τις εξωτερικές μνημειακές κλίμακες και το σκηνικό οικοδόμημα. Η αποκατάσταση του τρίτου διαζώματος, ουσιαστικά αδιατάρακτου από νεότερες επεμβάσεις, με εξαίρεση μικροστερεώσεις και επανατοποθετήσεις, επιβάλλεται να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης, για την οποία απαιτείται μακρόχρονη διαδικασία τεκμηρίωσης, εύρεσης αρχικών θέσεων και προσδιορισμού αρχών αξιοποίησης διάσπαρτου υλικού. Χρονικοί και οικονομικοί περιορισμοί δεν επιτρέπουν την επέμβαση στο επιθέατρο σε αυτή τη φάση. Οι εργασίες στα δύο πρώτα διαζώματα, στα οποία πραγματοποιήθηκαν το 1960 εκτεταμένες επανατοποθετήσεις αρχαίου υλικού, θα στοχεύουν στη βελτίωση και ενίσχυση της ατελούς έδρασης των εδωλίων, τη σφράγιση των μεγάλων κενών, την εξυγίανση των περιοχών πίσω από τα εδώλια που συνθέτουν τους διαδρόμους κυκλοφορίας κάθε σειράς, τη στερέωση βαθμίδων των ενδιάμεσων κλιμάκων κτλ. Οποιαδήποτε μεγάλης κλίμακας διάλυση των παλαιών επεμβάσεων με στόχο την αναθεώρηση των τότε μαζικών παρατοποθετήσεων στο κοίλο θα δημιουργούσε πλέον δυσμενή και μη αναστρέψιμα δεδομένα για το χώρο».

Με αφετηρία τα παραπάνω συμπεράσματα η Επιστημονική Επιτροπή έκρινε ότι η αποκατάσταση των δύο πρώτων διαζωμάτων και των εξωτερικών κλιμάκων θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο συνολικής μελέτης, η οποία θα ανατεθεί σε εξειδικευμένο μελετητικό γραφείο και θα περιλαμβάνει πλήρη γεωμετρική τεκμηρίωση με τοπογραφική, φωτογραμμετρική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του συνόλου του μνημείου (για το οποίο σήμερα δεν υπάρχει αξιόπιστο σχεδιαστικό υπόβαθρο), προσδιορισμό και παρουσίαση της παθολογίας του και μελέτη αποκατάστασης επιλεγμένων τμημάτων.

Όσον αφορά στο σκηνικό οικοδόμημα, στο οποίο η μόνη αναστηλωτική επέμβαση που έχει γίνει είναι η συμπλήρωση από τον αείμνηστο Σ. Τριάντη της κορυφής της τοξωτής πύλης με τρεις νέους θολίτες, η Επιστημονική Επιτροπή έκρινε ότι η σχεδιαστική τεκμηρίωσή του είναι δυνατό να εκπονηθεί από το τεχνικό γραφείο του έργου, στο πλαίσιο δηλαδή της αυτεπιστασίας. Στην απόφαση αυτή η Επιτροπή κατέληξε για λόγους οικονομικούς κυρίως, καθώς το κόστος της συνολικής μελέτης του θεάτρου θα αυξανόταν υπερβολικά, αλλά και επειδή η σκηνή αποτελεί μια ανεξάρτητη, τρόπον τινά, ενότητα.

Τέλος, η Επιτροπή έκρινε ότι, παράλληλα με την εκπόνηση και την υλοποίηση της μελέτης αποκατάστασης, θα πρέπει να πραγματοποιηθούν στα δύο πρώτα διαζώματα, ως εργασίες άμεσης προτεραιότητας, καθαρισμοί, μικροστερεώσεις, πλήρωση ρωγμών και συγκόλληση απολεπισμάτων, με στόχο τη συντήρηση της επιφάνειας των λίθων, ώστε να εμποδιστεί η περαιτέρω αποσάθρωσή τους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς του στυλοβάτη του βόρειου σκέλους της στοάς, πραγματοποιήθηκε εκσκαφή αύλακος για την τοποθέτηση αγωγού συλλογής και απορροής των υδάτων. Μετά τη διάνοιξη των ορυγμάτων, τοποθετήθηκε γεωύφασμα και πολυαιθυλένιο και στη συνέχεια οι αγωγοί. Τα ορύγματα πληρώθηκαν με ποταμίσια κροκάλα έως το ύψος της θεμελίωσης και στη συνέχεια με γεωύφασμα, για την αποφυγή εισροής εδαφικού υλικού στο σύστημα της αποστράγγισης, τουλάχιστον έως την αποκατάσταση της οριζοντιότητας και την ευθυγράμμιση των λίθων του στυλοβάτη.

Κατά την έρευνα και στις επιχώσεις της βόρειας πλευράς εντοπίστηκαν πέντε τμήματα μολύβδινου αγωγού, διαμ. 0,04 μ. Όμοιά τους είχαν έλθει στο φως στην ίδια περιοχή κατά την έρευνα του 1995.

Στα δυτικά του στυλοβάτη, η εκσκαφή έφθασε στα 3 μ. περίπου, προκειμένου να επιτευχθεί η απαραίτητη κλίση για την απορροή των υδάτων του αγωγού, όπου και αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού αναλημματικού τοίχου σε βάθος 2,76 μ. από το κέντρο του δυτικότερου δόμου του στυλοβάτη της βόρειας στοάς. Το πλάτος του τοίχου είναι 1,10 και το σωζόμενο ύψος 0,65 μ. Αποτελείται από ψαμμίτες με χαλαρό κονίαμα ως συνδετική ύλη.

Διαμόρφωση δρόμου και αύλακος απορροής ομβρίων υδάτων ανατολικά, νότια και νοτιοδυτικά του μνημείου. Στις εργασίες διαμόρφωσης περιλήφθηκε η διαμόρφωση του δρόμου που προσεγγίζει το μνημείο από Α., αλλά κυρίως η διάνοιξη αύλακος απορροής των ομβρίων, η συλλογή και παροχέτευση των οποίων θεωρήθηκε απολύτως απαραίτητη, καθώς η άτακτη ροή τους έχει απρόβλεπτες συνέπειες στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου. Κατά τις εργασίες διάνοιξης του δρόμου εντοπίστηκαν, εκτός θέσης, δύο λιθόπλινθοι από την επένδυση του ανατολικού αναλημματικού τοίχου και απότμημα ραβδωτού σπονδύλου κίονα. Στα νοτιοανατολικά του μνημείου, κατά τις εργασίες διάνοιξης της αύλακος, εντοπίστηκε ασβεστολιθική πλάκα (ΑΜ 285, διαστ. 0,89×0,89×0,30 μ.), με εντορμίες στην άνω επιφάνειά της, η οποία εδράζεται σε υπόστρωμα από αργούς ασβεστόλιθους και ψαμμίτες, πάχ. 0,11 μ., ενώ μεταξύ του υποστρώματος και της πλάκας μεσολαβεί στρώση κονιάματος, πάχ. 0,04 μ. Η κατασκευή αυτή μένει κατά χώραν ως πιθανό στοιχείο της αρχαίας πρόσβασης και το αυλάκι απορροής των ομβρίων υδάτων εκτρέπεται ανατολικότερα.

Μια παρόμοια κατάσταση εντοπίστηκε νοτιότερα με τον εντοπισμό δύο ασβεστολιθικών δόμων που βρίσκονται σε επαφή, ενώ νοτιότερα και σε στενή γειτνίαση με αυτούς, αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοποιίας με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Τόσο αυτή η τοιχοποιία όσο και μια δεύτερη, που εντοπίστηκε στο ανατολικό όριο του αγροτεμαχίου του μνημείου κατά την εκσκαφή αύλακος για τη μεταφορά καταθλιπτικού αγωγού ύδρευσης από την ΔΕΥΑΠ, μαρτυρούν την ύπαρξη κατασκευών που περιβάλλουν το μνημείο, χωρίς ωστόσο να διευκρινιστεί ακριβώς η σχέση τους μαζί του. Επίσης, η περισυλλογή αρχιτεκτονικών μελών από τις τοιχοποιίες του μνημείου σε αρκετά μεγάλη ακτίνα περιμετρικά, μαρτυρά για ακόμη μια φορά την ευρύτατη λεηλασία του οικοδομικού του υλικού, στους αιώνες που ακολούθησαν την εγκατάλειψή του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Κοιλάδα Λούρου

Από το Νοέμβριο του 1999 έως και το Σεπτέμβριο του 2000 έγιναν εργασίες αναδασμού στο τμήμα της κοιλάδας του Λούρου από τη σήραγγα της Κλεισούρας έως τις παρυφές των υψωμάτων βόρεια του οικισμού του Αγίου Γεωργίου. Οι εργασίες που εκτελέστηκαν περιελάμβαναν διανοίξεις νέων στραγγιστικών αυλάκων, καθαρισμούς υφισταμένων και κατάργηση κάποιων παλαιοτέρων, βελτίωση υφιστάμενων και κατασκευή νέων αγροτικών δρόμων, ισοπεδώσεις αγρών και επισκευή του υπάρχοντος υπόγειου δικτύου άρδευσης, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Οι εργασίες ήταν συμπληρωματικές του αναδασμού που έγινε στην περιοχή το 1986-1987 και έγιναν στο προαναφερόμενο τμήμα της κοιλάδας του Λούρου, σε κτηματικές περιοχές των οικισμών Κλεισούρας, Παναγιάς, Τσαγκαρόπουλου, Γυμνοτόπου, Γοργομύλου, Κερασώνα, Αγίου Γεωργίου, Δρυοφύτου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν νέες θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, ενώ παράλληλα έγινε φωτογράφηση και προσπάθεια χαρτογράφησης των ήδη γνωστών θέσεων στην περιοχή[72]. Τα ευρήματα καλύπτουν μεγάλη χρονική περίοδο, από τους νεολιθικούς χρόνους έως και τους ρωμαϊκούς, και φανερώνουν τη σημασία της κοιλάδας του Λούρου κατά την αρχαιότητα.

Στους πρόποδες των υψωμάτων που εκτείνονται μεταξύ των οικισμών Παναγιά-Κερασώνα, στα δυτικά της Εθνικής Οδού Ιωαννίνων-Πρέβεζας, εντοπίστηκαν σε τρεις θέσεις συγκεντρώσεις κεραμίδων και οστράκων: στη θέση Ντόβες Παναγιάς εντοπίστηκαν στις πλαγιές των υψωμάτων όστρακα τροχήλατων αγγείων, τμήματα πίθων και λίγα τμήματα κεραμίδων, στη θέση Σινόρτα ή Ροδιές, στα όρια των κτηματικών περιοχών Παναγιάς-Κερασώνα, εντοπίστηκαν στην περιφερειακή στραγγιστική αύλακα και στα παρακείμενα πρανή τμήματα κεραμίδων και όστρακα και στη θέση Γλίντζα ή Ρίζες ή Παλιόριζες Κερασώνα, στην περιφερειακή στραγγιστική αύλακα, ένας νεολιθικός πέλεκυς, κεραμίδες που σχηματίζουν στρώμα καταστροφής και μία κωνική αγνύθα. Σποραδικά, επίσης, όστρακα και τμήματα κεραμίδων εντοπίστηκαν νοτιότερα, κοντά στον οικισμό του Κερασώνα, στους πρόποδες των υψωμάτων στα νότια του Κερασώνα και στην περιφερειακή στραγγιστική αύλακα, καθώς και στους πρόποδες στην ανατολική όχθη του Λούρου, στο

72. Βιβλιογραφία για θέσεις στην κοιλάδα, βλ. Σ. Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήναι 1964, σ. 91· S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens 1971, σ. 19, 29, 35, 52, 76, 80, 88, 98· N. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ. 157· *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 345, 361-374· 21 (1966): Χρονικά, σ. 292-294· 22 (1967): Χρονικά, σ. 350· 23 (1968): Χρονικά, σ. 296· 26 (1971): Χρονικά, σ. 337· 32 (1977): Χρονικά, σ. 153-154· 33 (1978): Χρονικά, σ. 185· 36 (1981): Χρονικά, σ. 279, 281-282· 38 (1983): Χρονικά, σ. 233-234· 41 (1986): Χρονικά, σ. 114· *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 336· *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 114-125· *JHS* 1959, σ. 14· *BCH* 1959, σ. 745-746· 1965, σ. 768· 1967, σ. 679· 1968, σ. 851· 108 (1984), σ. 776· *BSA* 79 (1984), σ. 7.

Εικ. 58. Οικισμός Βαθύ. Ύψωμα Κόκκινο ή Καστρί. Λείψανα τείχους.

ύψος του οικισμού της Παναγιάς και νοτιότερα (κτηματική περιοχή Τσαγκαρόπουλου).

Πάνω από τον οικισμό Βαθύ στην κορυφή του υψώματος Κόκκινο ή Καστρί εντοπίστηκαν λείψανα ισοδομικού τείχους (Εικ. 58). Το τείχος, μήκ. 70 μ. περίπου, κατασκευασμένο με το ισοδομικό σύστημα, διατηρείται σε ύψος ενός-τριών δόμων (έως 1,10 μ.) κατά μήκος της βορειοανατολικής, μόνης βατής, πλευράς του υψώματος, την οποία ενισχύει. Στο μέσον περίπου του μήκους του τείχους σχηματίζεται θλάση και εσωτερικά ένα μικρό τραπεζιόσχημο δωμάτιο φρουράς ή πύργος. Στο εσωτερικό της έκτασης που καλύπτεται από το τείχος, διατηρούνται λείψανα ενός τετράγωνου κτιρίου, διαστ. 5×5 μ., σε ύψος δύο δόμων και νεότερες κατασκευές. Το ύψωμα έχει πολύ καλή οπτική επαφή με την ακρόπολη της Παναγιάς (ύψωμα Κούλια)[73] και το τείχος πάνω από τη σήραγγα της Κλεισούρας[74] στα βόρεια και την ακρόπολη του Αγίου Γεωργίου (ύψωμα Παλιοκκλήσι)[75] στα νότια.

Σποραδικά ευρήματα (λίγα άβαφα όστρακα και τμήματα κεραμίδων) εντοπίστηκαν στους πρόποδες των υψωμάτων που εκτείνονται στην ανατολική όχθη του Λούρου και στην κοιλάδα που ανοίγεται στα νότια-νοτιοανατολικά του υψώματος του Παλιοκκλησίου και ανήκει στους οικισμούς Δρυοφύτου και Αγίου Γεωργίου.

Στην κορυφή του υψώματος (θέση Καστρί), όπου βρίσκεται η παλαιολιθική θέση του Ασπροχάλικου[76], εντοπίστηκαν κυκλικός πύργος και τείχος των χρόνων της τουρκοκρατίας και ορθογώνιες κατασκευές χτισμένες εν μέρει στο φυσικό βράχο, άγνωστης εποχής.

Τέλος, σε εργασίες βελτίωσης του δρόμου που συνδέει τους οικισμούς Βαθύ και Δρυμώνα, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου νότια του Δρυμώνα, στη θέση Παρακκλήσια, εντοπίστηκαν στο δυτικό πρανές του δρόμου ίχνη ενός τοίχου, κατασκευασμένου με ακανόνιστους λίθους, ελληνιστικά όστρακα, τμήματα κεραμίδων και πλίνθων που έφεραν αυλακώσεις.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΝΙΚΟΣ ΧΟΪΝΑΣ

Ύψωμα Παλιοκκλήσι

Στην κορυφή του υψώματος Παλιοκκλήσι[77] της κοινότητας Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκαν ερείπια αρχαίου τειχισμένου οικισμού. Τη θέση μας υπέδειξαν οι Κ. Ρίζος και Α. Ντάτσης, κάτοικοι Αγίου Γεωργίου.

Το τείχος είναι χτισμένο κατά το ισοδομικό σύστημα και ορισμένα τμήματά του σώζονται σε ύψος τριών δόμων. Εντός της οχυρωμένης έκτασης διακρίνονται θεμέλια κτιρίων, σε όλη την περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα κεραμίδια και όστρακα άβαφης κυρίως κεραμικής, αλλά και λίγα μελαμβαφή. Στους πρόποδες του υψώματος προς την πλευρά της Εθνικής Οδού Άρτας-Ιωαννίνων, διακρίνονται ίχνη κατεστραμμένων κιβωτιόσχημων τάφων. Οι τάφοι, σύμφωνα με τις μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής, καταστράφηκαν τη δεκαετία του 1980, κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου και την εγκατάσταση αρδευτικού δικτύου, χωρίς άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Ο λοφίσκος Παλιοκκλήσι, όπου εντοπίστηκε ο αρχαίος οικισμός, βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της μικρής εύφορης κοιλάδας που σχηματίζει ο ποταμός Λούρος, από τη σήραγγα της Κλεισούρας έως το χωριό Κερασώνα. Σε όλη την περιοχή της κοιλάδας σώζονται πυκνά αρχαιολογικά λείψανα, κλασσικών-ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[78]. Η ύπαρξη δύο αρχαίων φρουρίων, στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας[79], αποδεικνύει ότι η περιοχή αυτή αποτελούσε τη μεθόριο μεταξύ Μολοσσίας και Κασσωπαίας. Ο οχυρωμένος οικισμός στη θέση Παλιοκκλήσι φαίνεται ότι εντάσσεται στην επικράτεια της Μολοσσίας, καθώς ελέγχει το πέρασμα που οδηγεί από την κοιλάδα του Λούρου στο οροπέδιο του Γυμνοτόπου, περιοχή που αποδεδειγμένα ανήκει στη Μολοσσία[80].

---

73. Dakaris, ό.π., σ. 76, 80, 88. Hammond, ό.π.

74. Dakaris, ό.π., σ. 80.

75. Βλ. παρακάτω, στην ίδια σελίδα.

76. Dakaris, ό.π., σ. 19, 29. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 361-374· 21 (1966): Χρονικά, σ. 292-294· 22 (1967): Χρονικά, σ. 350· 23 (1968): Χρονικά, σ. 296· 33 (1978): Χρονικά, σ. 185· 36 (1981): Χρονικά, σ. 279, 281-282· 38 (1983): Χρονικά, σ. 233-234. *BCH* 1965, σ. 768· 1967, σ. 679· 1968, σ. 851. *BSA* 79 (1984), σ. 7.

77. Βλ. και παραπάνω, στην ίδια σελίδα.

78. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 345· 26 (1971): Χρονικά, σ. 337· 32 (1977): Χρονικά, σ. 153-154· 41 (1986): Χρονικά, σ. 114. *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 336. Dakaris, ό.π., σ. 80, 88, 89, 96.

79. Στην Κλεισούρα και την Παναγιά (Βούλιστα). Η θέση στην Παναγιά έχει ερμηνευθεί ως οχυρωμένος οικισμός (βλ. Dakaris, ό.π.). Η εξαιρετικά περιορισμένη έκταση όμως της οχύρωσης μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται μάλλον για φρούριο.

80. Σε μικρή σχετικά απόσταση από τη θέση Παλιοκκλήσι σώζονται τα ερείπια του Ορράου, πόλης των Μολοσσών. Για την ταύτιση του Ορράου, βλ. *BCH* 109 (1985), σ. 499-544 και *ΑΕ* 1986, σ. 108-146.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Λόφος Περράνθη

Εντός των ορίων του Δήμου Αρταίων, λίγο νοτιότερα της Μονής Κάτω Παναγιάς, εντοπίστηκαν στη δυτική πλαγιά του λόφου Περράνθη σποραδικά σωζόμενα λείψανα αρχαίου τείχους από μεγάλους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους.

Το μικρό μέγεθος της έκτασης, που περικλείει το τείχος, και η θέση του δίπλα στην πόλη της Αμβρακίας, σε περιοχή η οποία εποπτεύει όλο τον κάμπο της Άρτας έως τον Αμβρακικό, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα άγνωστα έως σήμερα ερείπια ανήκουν σε φρούριο.

Το συγκεκριμένο φρούριο, το οποίο ήταν εντεταγμένο σε ένα δίκτυο οχυρών θέσεων πέριξ της Αμβρακίας, εξασφάλιζε την προστασία της πόλης από πιθανή εχθρική προσβολή από το νότιο τμήμα της Περράνθης, από την πλευρά της πεδιάδας, κυρίως όμως από την πλευρά του Αμβρακικού κόλπου και του πλωτού την εποχή εκείνη ποταμού Αράχθου.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Καστρίτσα

Ο Σ. Νάκος, κάτοικος Καστρίτσας, παρέδωσε στην Εφορεία ένα αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ', κοπής 323-317 π.Χ. περίπου, το οποίο βρήκε στον κήπο της οικίας του, εντός του οικισμού.

Κόνιτσα

Το Σεπτέμβριο του 2000, κατά τις εκσκαφικές εργασίες του Δήμου Κόνιτσας για την κατασκευή τοίχου αντιστήριξης, στο ανατολικό πρανές της δημοτικής οδού Ν. Ζέρβα, στην περιοχή της Κάτω Κόνιτσας, βρέθηκαν και παραδόθηκαν στην Εφορεία από τον εργολάβο του έργου, χειριστή εκσκαφικού μηχανήματος Θ. Γαϊτανίδη, δύο αντικείμενα-κτερίσματα αρχαίου τάφου (Εικ. 59). Πρόκειται για μία ακέραιη χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, μήκ. 0,375 μ. (αριθ. ευρ. ΜΙ 8706), και ένα χάλκινο εγχειρίδιο, μήκ. 0,365 μ., θραυσμένο σε δύο τεμάχια στο ύψος της λαβής (αριθ. ευρ. ΜΙ 8707). Η λαβή είναι ορθογώνια, καταλήγει σε μηνοειδή απόληξη και φέρει επτά οπές για τη στερέωση της αρχικά ξύλινης ή ελεφαντοστέινης επένδυσης.

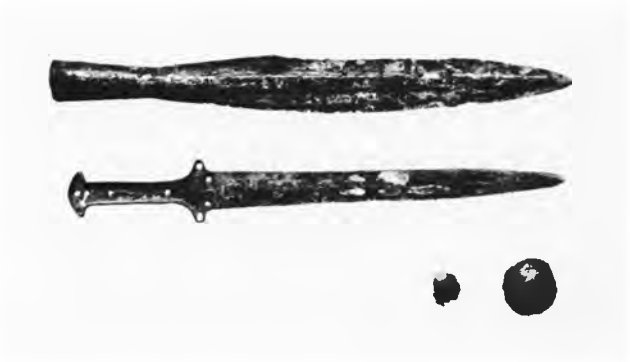

Εικ. 59. Κόνιτσα. Χάλκινα ευρήματα.

Εικ. 60. Κόνιτσα. Κιβωτιόσχημος τάφος πριν από την ανασκαφή του.

Κατά τον περαιτέρω έλεγχο των εργασιών αποχωμάτωσης και τη μικρή σε έκταση ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε στη θέση, αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, εκ των οποίων ο ένας σχεδόν ακέραιος, κτερισμένος με πήλινο δίωτο αγγείο (Εικ. 60). Ο δεύτερος, που αποκαλύφθηκε στο όμορο με το δρόμο οικόπεδο του Μ. Ζωγράφου (η έρευνα έγινε μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για άδεια διαμόρφωσης της εισόδου του οικοπέδου του από την πλευρά της συγκεκριμένης οδού), ήταν κατεστραμμένος χωρίς κτερίσματα. Από τα χώματα των εκσκαφών περισυνελέγησαν δύο χάλκινα κομβία (tutuli) (Εικ. 59). Τα ευρήματα χρονολογούνται στη μετάβαση από την ύστερη εποχή του Χαλκού (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ) στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου[81] και έως σήμερα δεν υπήρχαν ενδείξεις στη συγκεκριμένη περιοχή.

ΥΠΑΤΙΑ ΦΑΚΛΑΡΗ

81. *ΑΕ* 1969, σ. 179-207· 1956, σ. 114-153.

8η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000, το επιστημονικό προσωπικό της 8ης ΕΒΑ μειώθηκε σημαντικά με την απόσπαση του αρχαιολόγου Σ. Χονδρογιάννη από το γραφείο Κέρκυρας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη και της αρχαιολόγου Ν. Βασιλικού από την έδρα της Εφορείας στο Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων της ΔΒΜΜ. Ήδη το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας είχε αποδυναμωθεί με την απόσπαση της αρχαιολόγου Β. Παπαγεωργίου στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, της αρχαιολόγου Μ. Τσάπαλη στη 10η ΕΒΑ και την απουσία της αρχαιολόγου Σ. Λειβαδά σε άδεια κυήσεως.

Η Εφορεία λειτούργησε με το επιστημονικό προσωπικό απαρτιζόμενο από τους τρεις μόνιμους αρχιτέκτονες (Γ. Σμύρη, Δ. Κουνάβο και Β. Κασκάνη), τα δύο συνεργεία συντήρησης έργων τέχνης, στελεχωμένα με επτά συντηρητές συνολικά στα Ιωάννινα και την Κέρκυρα (Ι. Γρατσάνης, Β. Δραγατσούλης, Δ. Ευθυμιάδου, Ε. Σταύρακα, Φ. Χειμαριώτης, Π. Παπαδάτος, Α. Κορακιανίτη) και τους αρχαιολόγους Β. Παπαδοπούλου, Ε. Καλογιάννη, Α. Καραμπερίδη, Π. Δημητρακοπούλου και την υπογράφουσα. Παρά την αποδυνάμωση του επιστημονικού προσωπικού η Εφορεία λειτούργησε σε όλους τους τομείς αρμοδιότητάς της με κύριο βάρος τη συνέχιση των μεγάλων έργων αποκατάστασης μνημείων που συγχρηματοδοτούνται από το Β΄ ΚΠΣ, τις σωστικές ανασκαφές, τη συντήρηση φορητών εικόνων και έργων τέχνης, καθώς και τη λειτουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, διαλέξεων και πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Ο τομέας των ανασκαφών συμπεριέλαβε εργασίες σωστικού χαρακτήρα δύο κατηγοριών. Αυτές οι οποίες έγιναν αφενός ως αναγκαία προϋπόθεση αποκατάστασης και ανάδειξης μνημείων και αφετέρου ως σωστικές έρευνες σε οικόπεδα ιδιωτών και σε δημόσια έργα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι ανασκαφές στο χώρο της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, καθώς και οι ανασκαφές σε έργα του προγράμματος «Interreg II» και του έργου «Αρχαιολογικός περίπατος Κέρκυρας». Στη Νικόπολη συνεχίστηκαν, με υπεύθυνη την υπογράφουσα, ολόκληρο το έτος οι εργασίες αποκάλυψης των εξωτερικών τειχών της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αποκαλύφθηκε τμήμα της εξωτερικής δυτικής πλευράς από την κεντρική πύλη (Αραπόπορτα) μέχρι τον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας. Στη βασιλική Δ εκτός των τειχών ανασκάφηκε το βόρειο παστοφόριο και τμήμα του βόρειου κλίτους με αποκάλυψη δαπέδου, γλυπτών, αρχιτεκτονικών μελών και σπαράγματος τοιχογραφίας. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Ε. Χαλκιά.

Σημαντικότερα υπήρξαν τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στη βασιλική Β (Αλκίσονος), κατά την οποία αποκαλύφθηκε ολόκληρη η στοά που εφάπτεται στα δυτικά του αιθρίου της βασιλικής, και αψιδωτός χώρος προσκτίσματος στα νότια του αιθρίου με ψηφιδωτό δάπεδο και σπαράγματα τοιχογραφιών με φυτικό διάκοσμο. Υπεύθυνη αρχαιολόγος ήταν η Β. Παπαδοπούλου.

Στο πλαίσιο του έργου «Interreg II» έγινε η ανασκαφή του εσωτερικού χώρου του βυζαντινού λουτρού Παραμυθιάς Νομού Θεσπρωτίας με αποκάλυψη των κύριων χώρων του (αποδυτήριο, χλιαρό, θερμό), καθώς και των βοηθητικών χώρων (δεξαμενές, εστία) και το σύστημα αποχέτευσης και τροφοδοσίας. Την ανασκαφή επέβλεψε η μόνιμη αρχαιολόγος Ν. Βασιλικού.

Στο πλαίσιο του ίδιου έργου στη Μολυβδοσκέπαστη Νομού Ιωαννίνων έγινε η ανασκαφή του εσωτερικού του ερειπίου του Αγίου Σώζοντος (16ος αι.) με αποκάλυψη σημαντικών σπαραγμάτων τοιχογραφιών, μέρος των οποίων συντηρήθηκε προς έκθεση. Υπεύθυνη αρχαιολόγος ήταν η Α. Καραμπερίδη.

Στο πλαίσιο του έργου Β΄ ΚΠΣ με τίτλο «Αρχαιολογικός περίπατος Κέρκυρας» αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του μεσοβυζαντινού ναού Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου το αρχικό δάπεδο του ναού, καθώς και ίχνη παλαιότερων φάσεων. Επιβλέπων του έργου ήταν ο αρχαιολόγος Σ. Χονδρογιάννης με συνεργάτη το συμβασιούχο αρχαιολόγο Δ. Παπαδημητρίου.

Στο πλαίσιο του έργου της Εγνατίας οδού έγινε ανασκαφική έρευνα στην περιοχή Ελευθεροχωρίου Νομού Θεσπρωτίας σε δύο θέσεις, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν κεραμικός κλίβανος και κτιριακές εγκαταστάσεις παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και κτιριακή εγκατάσταση αμυντικού χαρακτήρα των χρόνων της ύστερης τουρκοκρατίας στη δεύτερη θέση. Υπεύθυνη της ανασκαφής ήταν η αρχαιολόγος Ν. Βασιλικού με τη βοήθεια της συμβασιούχου αρχαιολόγου Δ. Παπαϊωάννου.

Από τις σωστικές ανασκαφές οικοπέδων ιδιαίτερη σημασία έχουν αυτές του Λαδοχωρίου Ηγουμενίτσας και της περιοχής Ναυπάκτου και Κρυονερίου Αιτωλοακαρνανίας. Στο οικόπεδο Σοκόλη, στο Λαδοχώρι, αποκαλύφθηκε κτίριο παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στο οικόπεδο Φραγκανασταση στη Ναύπακτο αποκαλύφθηκε δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει ομφάλιο με επιγραφή. Στο Κρυονέρι Μεσολογγίου, στο οικόπεδο Φούντα-Ντέκα, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής με ψηφιδωτό δάπεδο, σε πρόσκτισμα που μετατράπηκε σε ναό πρώιμων μεσοβυζαντινών χρόνων με νεκροταφείο.

Οι στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες διαμόρφωσης

υπήρξαν το κύριο έργο της Εφορείας, στις οποίες εργάστηκαν ως υπεύθυνοι οι μόνιμοι αρχιτέκτονες της Εφορείας Γ. Σμύρης, Δ. Κουνάβος, Β. Κασκάνης και στην Κέρκυρα ο συμβασιούχος αρχιτέκτων Ν. Βρανίκας. Στην παλαιοχριστιανική Νικόπολη στερεώθηκαν μεγάλα τμήματα της νότιας πλευράς των τειχών, η οποία αποκαλύφθηκε το 1998. Στερεώθηκαν, επίσης, το αίθριο, το ιερό και τα νότια προσκτίσματα της βασιλικής Β (Αλκίσονος) διά του προγράμματος Εθνικού Σκέλους Β΄ ΚΠΣ. Στο νησί των Ιωαννίνων, διά του Περιφερειακού Σκέλους, πραγματοποιήθηκαν από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων η στερέωση κελιών της μονής Φιλανθρωπηνών, η αποκατάσταση του κτιρίου του μοναστηριακού συγκροτήματος της μονής Μεταμόρφωσης, η ανέγερση νέας τράπεζας και η διαμόρφωση χώρων. Στο Νομό Κέρκυρας, διά του Εθνικού Σκέλους υλοποιήθηκε το έργο «Αρχαιολογικός περίπατος στα βυζαντινά μνημεία της Παλαιόπολης» με τέσσερα υποέργα:

α) Ανάδειξη του αρχαίου τείχους και της Παναγίας Νερατζίχας με ανασκαφή, στερέωση, διαμόρφωση και ανάδειξη του χώρου, β) ανάδειξη καθολικού, στοάς, αιθρίου, περιβάλλοντος χώρου της μονής των Αγίων Θεοδώρων, γ) επισκευή και ανάδειξη του μεσοβυζαντινού ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου με ανασκαφή του εσωτερικού χώρου και αποκάλυψη παλαιότερων φάσεων και, τέλος, δ) πλήρης αποκατάσταση του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Αθανασίου στον Ανεμόμυλο με στερέωση τοιχοποιιών, ανακατασκευή στέγης, εφαρμογή κονιαμάτων, δαπέδου, στασιδιών και θυρών, καθώς και σήμανση και φωτισμό του μνημείου.

Επίσης στην Κέρκυρα, διά του Περιφερειακού Σκέλους, συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και ανάδειξης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Παλαιόπολης, με ανασκαφή του χώρου, συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων, στερέωση του σωζόμενου μεταβυζαντινού ερειπίου του μεσαίου κλίτους.

Στη βόρεια Κέρκυρα, στο βυζαντινό φρούριο Αγγελοκάστρου, έγιναν εκτεταμένες αποψιλώσεις, δημιουργία πρόσβασης, ανασκαφή, ανάκτηση τμημάτων των τειχών και του ναού του Ταξιάρχη, διαμόρφωση διαδρομών, κατασκευή εκδοτηρίου, σήμανση και φωτισμός, ώστε το μνημείο να λειτουργήσει ως επισκέψιμο από τον Ιούνιο του παρόντος έτους. Επίσης, αποκαταστάθηκε και αναδείχθηκε η εξωτερική πύλη του Παλαιού Φρουρίου Κέρκυρας με στερεώσεις, διαμόρφωση, σήμανση και φωτισμό.

Στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του φρουρίου της Ναυπάκτου με στερέωση των πρανών του γ΄ διαζώματος, οριοθέτηση και συμπλήρωση της διαδρομής από την κύρια πύλη μέχρι την ακρόπολη, στερέωση των επάλξεων της ακρόπολης και στερέωση της όψης του μεγάλου κτιρίου της ακρόπολης. Τοποθετήθηκε μεγάλη καστρόπορτα στην κύρια πύλη που οδηγεί στο γ΄ από άνω διάζωμα και δίγλωσσες ενημερωτικές πινακίδες.

Στο φρούριο της Βόνιτσας συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης των τειχών αριστερά του εισερχομένου στην κύρια πύλη. Επίσης, στερεώθηκαν τμήματα του άνω διαζώματος που γειτνιάζουν με διώροφο κτίριο και διαμορφώθηκε εν μέρει ο γύρω χώρος με δημιουργία υποδομών στο διώροφο κτίριο και αποχωματώσεις των ερειπίων των δεξαμενών. Τέλος, άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του υστεροβυζαντινού πύργου (κούλιας) της Κατοχής με αποχωμάτωση του εσωτερικού χώρου και άμεσες στερεωτικές επεμβάσεις.

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Interreg II» - «Διαδρομή στο Δεσποτάτο» εκτελέστηκαν τα παρακάτω έργα:

Στο Νομό Άρτας συνεχίστηκε η στερέωση και αποκατάσταση μέρους των κελιών της Παρηγορήτισσας ανατολικά του καθολικού της βυζαντινής μονής. Συγκεκριμένα, έγινε στερέωση τοιχοποιιών, ανακατασκευή δαπέδων, εφαρμογή ηλεκτρομηχανολογικού δικτύου και κονιαμάτων, ανακατασκευή νέων θυρών, προκειμένου να λειτουργήσει ο χώρος ως επισκέψιμος, ενός ενιαίου μουσειακού συνόλου (ναός, τράπεζα, κελιά).

Στην Κωστάνιανη Ιωαννίνων ανακατασκευάστηκε η στέγη του σταυρεπίστεγου βυζαντινού ναού των Ταξιαρχών, στερεώθηκαν σποραδικά οι όψεις και έγινε διαμόρφωση του χώρου. Στην Αρίστη Ζαγορίου, στη μονή Σπηλαιώτισσας, συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μοναστηριακού συγκροτήματος με στερεώσεις τοιχοποιιών των κελιών και ανακατασκευή της στέγης.

Στη Μολυβδοσκέπαστη Κόνιτσας με το ίδιο πρόγραμμα αναστηλώθηκαν τμήματα των πλευρών του βυζαντινού ερειπίου του Αγίου Δημητρίου, στερεώθηκε το ερείπιο του Αγίου Σώζοντος και αποκαταστάθηκε πλήρως το εσωτερικό του νάρθηκα των Αγίων Αποστόλων.

Μέσω του ίδιου προγράμματος στην Παραμυθιά εκπονήθηκε και εγκρίθηκε μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του βυζαντινού ναού Κόκκινης Εκκλησίας, στερεώθηκε πλήρως το ερείπιο του βυζαντινού λουτρού και διαμορφώθηκε η πρόσβαση του εξωτερικού χώρου με λιθόστρωτο και η εσωτερική με μεταλλικές ράμπες.

Στο κάστρο της Παραμυθιάς συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκάλυψης του αρχικού μονοπατιού από την κύρια πύλη έως την ακρόπολη και στερεώθηκαν τα τείχη της ακρόπολης του κάστρου, που χρονολογούνται στους αρχαίους χρόνους με βυζαντινή φάση και διαρκή ζωή έως την τουρκοκρατία.

Από τα έργα των προγραμματικών συμβάσεων σημαντικότερο είναι αυτό που εκτελέστηκε μέσω της προγραμματικής σύμβασης ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ/Δήμου Κόνιτσας και περιλαμβάνει τη διαμόρφωση χώρου και την οργάνωση μόνιμης φωτογραφικής έκθεσης των μνημείων της περιοχής με έκδοση φυλλαδίου από το ΤΑΠΑ, τη στερέωση του περιβόλου της οικίας Χάμκως, την αποκατάσταση των υστεροβυζαντινών ναών Κόκκινης Παναγιάς και του Αγίου Νικολάου Ηλιορράχης, την εκπόνηση μελετών β΄ φάσης ανάδειξης των αρχοντικών Χάμκως και Χουσεΐν Σίσκο, τη στερέωση-αποκατάσταση του ναού των Αγίων Αποστόλων και την αποκατάσταση των τουρμπέδων Κόνιτσας.

Στην ακρόπολη του Κάστρου Ιωαννίνων μέσω της προγραμματικής σύμβασης, η οποία υπολειτουργεί, συνεχίστηκε η διαμόρφωση γύρω από τη μικρή πυριτιδαποθήκη και άρχισε η εκ-

πόνηση μελέτης αποκατάστασης των μικρών λουτρών στη βόρεια πλευρά.

Στη Ρεπετίστη Ιωαννίνων έγινε στερέωση δύο πλευρών του ναού της Μεταμόρφωσης, του 15ου αιώνα. Στερέωσε, επίσης, το ναό Κοίμησης της Θεοτόκου στο Αλεποχώρι Μπότσαρη, περιοχή Λάκκας Σουλίου.

Στην Καριά Λευκάδας με την επίβλεψη της Εφορείας άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννη στο Λιβάδι (17ος αι.), που εκτελούνται από το Δήμο, με στερέωση τοιχοποιιών, αρμολογήματα και άμεσες στερεωτικές επεμβάσεις στις τοιχογραφίες του εσωτερικού από συντηρητές της Εφορείας.

Η 8η ΕΒΑ συμμετείχε το έτος 2000 στην πειραματική ενέργεια «Archimed», την οποία υλοποίησε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ με τη συμμετοχή του Ινστιτούτου Αναστήλωσης της Ιταλίας.

Επίσης, η 8η ΕΒΑ επέβλεψε και συμμετείχε στην υλοποίηση πλήθους έργων που εκτελούνται από άλλους φορείς, όπως τα έργα «Leader II», ΕΠΤΑ και ΥΠΕΧΩΔΕ.

Στο Πετροχώρι Νομού Αιτωλοακαρνανίας πλάι στη λίμνη Τριχωνίδα, αποκαταστάθηκε το καθολικό της μονής Φωτμούς (16ος αι.), ενώ συνεργείο συντηρητών της Εφορείας με τους συντηρητές Ι. Γρατσάνη και Β. Δραγατσούλη στερέωσε άμεσα τις τοιχογραφίες του εσωτερικού που χρονολογούνται στο 17ο αιώνα, έργο λινοτοπιτών ζωγράφων.

Στο Νομό Ιωαννίνων, στη μονή Μακρυαλέξη Λάβδανης Πωγωνίου (16ος αι.) αποκαταστάθηκε η στέγη του εξωνάρθηκα του ναού και το διώροφο κτίριο των κελιών. Στη μονή Διχουνίου (18ος αι.) αποκαταστάθηκαν τα κελιά της μονής. Επίσης, αποκαταστάθηκαν τα κελιά της μονής Σωτήρος Ρωμανού (19ος αι.) και τα κελιά της μονής Κηπίνας Τζουμέρκων (18ος αι.). Αποκαταστάθηκε ο ναός των Ταξιαρχών Κάτω Πεδινών Ζαγορίου με τοποθέτηση ελκυστήρων, αρμολογημάτων όψεων και αποστραγγιστικού συστήματος ομβρίων.

Επίσης, έγινε επίβλεψη των εργασιών στην περιοχή Φιλιππιάδας Άρτας, που εκτελούνται από τα εκκλησιαστικά συμβούλια.

Εκτός της μόνιμης φωτογραφικής έκθεσης Κόνιτσας, μουσειακές εργασίες έγιναν στο εκκλησιαστικό μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρας με συντήρηση εικόνων και κειμηλίων, την ετοιμασία συμπληρωματικών εκθέσεων στο νάρθηκα και την παρακείμενη οικία ιερέως.

Στα εργαστήρια συντήρησης Ιωαννίνων και Κέρκυρας συντηρήθηκε μεγάλος αριθμός εικόνων και έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα σε εσωτερικά ναών.

Τέλος, η 8η ΕΒΑ συστηματικά συνέχισε τη διοργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων, καθώς και δύο κύκλους διαλέξεων σε συνεργασία με το Σύλλογο Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου. Επίσης, οργάνωσε δύο εκθέσεις σύγχρονης ζωγραφικής και μία γλυπτικής και συναυλίες μουσικής στα κάστρα Ναυπάκτου, Λευκάδας, Ιωαννίνων, Κέρκυρας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μουσείο Ιωαννίνων

Ανανεώθηκε ο εξοπλισμός του μουσείου με την αγορά ηλεκτρονικού υπολογιστή, ο οποίος τοποθετήθηκε στην είσοδο για την ενημέρωση των επισκεπτών και βελτιώθηκε το σύστημα ασφαλείας του.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Μουσείο Αντιβουνιώτισσας

Το μουσείο ιδρύθηκε το 1984 και η πλήρης επανέκθεσή του έγινε το 1994, ενώ το 1999 προστέθηκε η έκθεση των κειμηλίων στην κατοικία του ιερέα.

Τοποθετήθηκε στο μουσείο οπτικοακουστικό σύστημα και έγιναν αλλαγές στη σήμανσή του με ενημερωτικές πινακίδες, λεζάντες και μικροκατασκευές για τη βελτίωση της έκθεσης.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Πρόγραμμα «Archimed»

Η 8η Εφορεία συμμετείχε το έτος 2000 στην πειραματική ενέργεια «Archimed», την οποία υλοποίησε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ με συμμετοχή του Ινστιτούτου Αναστήλωσης της Ιταλίας. Το πρόγραμμα περιέλαβε έκδοση των δικτύων οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και ειδικότερα της παρουσίας των Ιωαννιτών Ιπποτών και των Ενετών στη Μεσόγειο. Στο πρόγραμμα εργάστηκε ο μόνιμος αρχιτέκτων της Εφορείας Γ. Σμύρης και δευτερευόντως η αρχαιολόγος Π. Δημητρακοπούλου. Στην έκδοση του ΥΠΠΟ περιελήφθησαν 16 κάστρα της περιοχής της βορειοδυτικής Ελλάδας μετά από αεροφωτογράφηση και χαρτογράφηση.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αρίστη

Μονή Παναγίας Σπηλαιώτισσας

Με χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Interreg II» (Σκέλος Ελλάδα-Αλβανία), κατά τη διετία 1999-2000, έγιναν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο

Εικ. 1. Μολυβδοσκέπαστη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η αψίδα μετά τις στερεωτικές εργασίες.

μοναστικό συγκρότημα της Παναγίας Σπηλαιώτισσας[1]. Συγκεκριμένα έγινε στερέωση όλων των τοιχοποιιών με εφαρμογή νέων αρμολογημάτων, αντικατάσταση των στεγών με νέες από τοπική σχιστόπλακα. Επίσης, αντικαταστάθηκαν τα δάπεδα και τα κουφώματα του συγκροτήματος των κελιών, ανακατασκευάστηκαν τα εσωτερικά ξυλόπυκτα χωρίσματα του τελευταίου ορόφου των κελιών, καθώς και τα τζάκια. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη και του πολιτικού μηχανικού Κ. Φλώρου (ΔΑΒΜΜ).

Μολυβδοσκέπαστη

Ναός Αγίου Δημητρίου

Με χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Interreg II» (Σκέλος Ελλάδα-Αλβανία), κατά τη διετία 1999-2000, έγιναν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του ερειπωμένου ναού του Αγίου Δημητρίου[2] (Εικ. 1). Στερεώθηκαν όλες οι τοιχοποιίες με την εφαρμογή νέων αρμολογημάτων. Ανακατασκευάστηκε στη μορφή που είχε πριν από την επέμβαση η ετοιμόρροπη τοιχοποιία μεταξύ ναού και νάρθηκα. Έγινε αποκατάσταση της όψης της αψίδας με τη συμπλήρωση των πλίνθινων ταινιών με νέες πλίνθους. Συμπληρώθηκαν οι περιμετρικές τοιχοποιίες σε ύψος περίπου 0,90 μ. Η κόγχη της αψίδας επικαλύφθηκε εξωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Επιδιορθώθηκε το δάπεδο του νάρθηκα και του ναού. Τοποθετήθηκαν νέοι ξύλινοι ελκυστήρες από καστανιά στη θέση των παλαιοτέρων στο σφενδόνιο της αψίδας. Τοποθετήθηκαν σιδερένιες θύρες στα ανοίγματα του νάρθηκα. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη.

Εικ. 2. Μολυβδοσκέπαστη. Ναός Αγίου Σώζοντος, μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Εικ. 3. Μολυβδοσκέπαστη. Ναός Αγίου Σώζοντος. Σπάραγμα τοιχογραφίας κατά τη διάρκεια της συντήρησης.

Ναός Αγίου Σώζοντος

Με χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Interreg II» (Σκέλος Ελλάδα-Αλβανία), κατά τη διετία 1999-2000, έγιναν στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Σώζοντος[3] (Εικ. 2-3) εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποχωματώσεις του εσωτερικού

1. Για τη μονή, βλ. Ε. Κογχυλάκη, Η Παναγία Σπηλαιώτισσα Αρίστης Ηπείρου, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 2, Αθήνα 1982, σ. 47 κ.ε.

2. Για το ναό, βλ. *BSA* 48 (1953), σ. 146 κ.ε. και *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 602.

3. *BSA* 48 (1953), σ. 150 κ.ε.

του, ώστε να αποκαλυφθεί το δάπεδο του ναού. Κατά την απομάκρυνση του υλικού της ανωδομής, η οποία είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό του μνημείου, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχοποιιών τα οποία έφεραν τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες αποκολλήθηκαν και οι σημαντικότερες από αυτές εκτέθηκαν στο νάρθηκα του ναού των Αγίων Αποστόλων. Μετά τον καθαρισμό έγινε στερέωση των τοιχοποιιών με αρμολόγημα και στερέωση της στέψης τους. Επισκευάστηκε η στέγη της αψίδας. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, αφαιρέθηκε το στέγαστρο από λαμαρίνα. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη.

Ναός Αγίων Αποστόλων

Με χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Interreg II» (Σκέλος Ελλάδα-Αλβανία) κατά τη διετία 1999-2000, έγιναν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης στο νάρθηκα του ναού των Αγίων Αποστόλων Μολυβδοσκέπαστης[4], ο οποίος μετατράπηκε σε εκθεσιακό χώρο-σκευοφυλάκιο. Συγκεκριμένα έγινε εξυγίανση των λιθοδομών με βαθύ αρμολόγημα (κυρίως στη δυτική πλευρά), επιστρώθηκε το δάπεδο με ορθογωνισμένη σχιστόπλακα, καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά επιχρίσματα και αντικαταστάθηκαν τα κουφώματα και η οροφή του χώρου. Με την καθαίρεση της προϋπάρχουσας ξύλινης οροφής και των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε ότι η σημερινή ξυλοστέγη του νάρθηκα, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής πλευράς του, είναι αποτέλεσμα νεότερων επεμβάσεων. Στην αρχική φάση ο νάρθηκας στεγαζόταν με καμάρα. Στο χώρο στεγάστηκαν οι συντηρημένες από το εργαστήριο της Εφορείας εικόνες του ναού και τμήματα τοιχογραφιών από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Σώζοντος. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη.

Κωστάνιανη

Ναός Ταξιαρχών

Με χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα «Interreg II» (Σκέλος Ελλάδα-Αλβανία), κατά τη διετία 1999-2000, στο βυζαντινό ναό των Ταξιαρχών έγινε αντικατάσταση της στέγης από σχιστόπλακα με νέα, στην οποία χρησιμοποιήθηκαν χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Έγιναν, επίσης, εκτεταμένοι καθαρισμοί περιμετρικά του κτιρίου και αποκαλύφθηκαν το δάπεδο και το κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας του νεότερου νάρθηκα που υπήρχε στα δυτικά του μνημείου. Διαμορφώθηκε η πρόσβαση στο μνημείο από το επίπεδο του δρόμου με την κατασκευή καλντεριμιού. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Κάτω Λάβδανη

Μονή Μακρυαλέξη

Στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου Μακρυαλέξη[5] έγιναν εργασίες αποκατάστασης του διώροφου κελιού στα βόρεια του καθολικού. Στο κτίριο έγινε καθαίρεση και εφαρμογή νέων αρμολογημάτων, στερέωση της τοιχοποιίας, κατασκευή νέας στέγης από σχιστόπλακα, τοποθέτηση ξύλινων δαπέδων και οροφών. Καθαιρέθηκε, επίσης, η λίθινη, νεότερη αντηρίδα που υπήρχε ανάμεσα στο ναό και το καθολικό. Στο ναό έγινε τοπική επισκευή της στέγης από σχιστόπλακα και ανακατασκευή της στέγης του χαγιατιού. Ο περίβολος της μονής στερεώθηκε και έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί του χώρου μέσα σε αυτόν. Οι καθαρισμοί αποκάλυψαν τα ερείπια του κτιρίου στα νοτιοδυτικά του καθολικού. Πρόκειται για επίμηκες κτίριο του οποίου σώζεται η βορειοανατολική γωνία σχεδόν μέχρι τη γένεση της στέγης. Ψηλά, τυφλά αψιδώματα κοσμούν τη βόρεια όψη του κτιρίου, που αποτελούσε πιθανώς την τράπεζα της μονής. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Εικ. 4. Λίθινο. Μονή Πατέρων. Δυτική όψη του συγκροτήματος, μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Λίθινο

Μονή Πατέρων

Στη μονή Κοίμησης της Θεοτόκου των Πατέρων[6] (Εικ. 4) έγιναν από συνεργείο τη υπηρεσίας εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης. Συγκεκριμένα, έγινε αντικατάσταση της στέγης, τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων επάνω από τους υπάρχοντες ξύλινους, εφαρμογή νέων αρμολογημάτων στον

4. Ό.π., σ. 141 κ.ε.

5. Για τη μονή, βλ. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, σ. 27 κ.ε.

6. Για τη μονή, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 617-618. Β.Ν. Παπαδοπούλου - Β. Κασκάνης, Η μονή Πατέρων Λίθινου Ζίτσας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 6, Αθήνα 2002, σ. 135 κ.ε.

εξωνάρθηκα και τοπικά στο υπόλοιπο κτίριο, επισκευή του δαπέδου, αντικατάσταση κουφωμάτων, αποκατάσταση και διάνοιξη της βόρειας θύρας του ναού, στερέωση του κωδωνοστασίου. Από το εργαστήριο συντήρησης έγινε στερέωση των τοιχογραφιών του τρούλου και τοπικές στερεώσεις στις υπόλοιπες τοιχογραφίες. Συγχρόνως, μέσω του κοινοτικού προγράμματος «Leader II» έγιναν εκτεταμένες αποχωματώσεις μέσα στον περίβολο και το ερειπωμένο συγκρότημα των κελιών της μονής. Αποχωματώθηκαν και στερεώθηκαν με την εφαρμογή νέων αρμολογημάτων τα ερείπια του διώροφου κτιρίου στα νοτιοδυτικά του ναού, ολόκληρη η δυτική όψη του μοναστικού συγκροτήματος, τμήμα του συγκροτήματος της βόρειας πλευράς και τα ερείπια στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, τα οποία σώζονται σε ελάχιστο ύψος. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη.

Ρεπετίστη (θέση Παϊδονιά ή Παϊτονιά)

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Στο σταυρεπίστεγο ναό[7] έγιναν από την Εφορεία εκτεταμένες εργασίες επισκευής και αποκατάστασης. Αντικαταστάθηκε η στέγη του ναού με χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, έγινε συρραφή των ρωγμών των θόλων, του κεντρικού τόξου και των τοιχοποιιών, αρμολόγημα εσωτερικά και εξωτερικά των τοιχοποιιών. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Αλεποχώρι-Μπότσαρη

Ναός Κοίμησης Παναγίας

Στο ναό της Παναγίας[8] έγινε αντικατάσταση της στέγης από μαυρόπλακα, τοποθέτηση ελκυστήρων και τοπική εφαρμογή νέων αρμολογημάτων. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Αηδονοχώρι Κόνιτσας

Ναός Αγίων Αποστόλων

Στο ναό που είχε υποστεί σημαντικές φθορές από τους σεισμούς του 1996[9] έγιναν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, με χρηματοδότηση από το Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Επαρχίας Κόνιτσας. Συγκεκριμένα κατασκευάστηκε υποθεμελίωση στη βόρεια και σε τμήμα της δυτικής και της ανατολικής πλευράς, τοποθετήθηκαν ελκυστήρες από χάλυβα στη θέση των παλαιών, έγινε συρραφή των ρωγμών και εφαρμογή νέων αρμολογημάτων στις όψεις του ναού, εφαρμόστηκαν ενέματα στις τοιχοποιίες και έγινε περίδεση (σενάζ) στη στέψη των τοιχοποιιών, ανακατασκευάστηκε η στέγη του ναού. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Άνω Παρακάλαμος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στο θολωτό μονόχωρο ναό του Αγίου Αθανασίου[10] έγινε αντικατάσταση της στέγης και επισκευή των θόλων, στερέωση και μερική ανακατασκευή της νότιας πεσσοστοιχίας και του νότιου τοίχου του χαγιατιού, καθώς και επισκευή του δαπέδου του ναού. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Από το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας (συντηρητές: Γ. Γρατσιάνης, Β. Δραγατσούλης) στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες στο βόρειο τοίχο του χαγιατιού.

Ρωμανό

Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Με την επίβλεψη της Εφορείας κατασκευάστηκε περιμετρικό αποστραγγιστικό έργο στο καθολικό της μονής Μεταμόρφωσης Ρωμανού[11]. Παράλληλα έγιναν εργασίες αποκατάστασης στο συγκρότημα των κελιών της μονής (νότια και δυτική πτέρυγα). Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Σκαμνέλι

Μονή Αγίας Παρασκευής

Στο μονύδριο της Αγίας Παρασκευής Σκαμνελίου, που χρονολογείται στο 17ο αιώνα, έγινε ανακατασκευή της στέγης και εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο κελί, τη στέρνα και τον περίβολο. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Λάιστα

Ναός Ταξιαρχών

Στην τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική των Ταξιαρχών η οποία χρονολογείται στα 1834 έγινε αντικατάσταση της στέγης από μαυρόπλακα. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Φούρκα

Μονή Παναγίας Κλαδόρμης

Στο μεταβυζαντινό συγκρότημα της μονής Παναγίας Κλαδόρμης[12] έγιναν με την επίβλεψη της Εφορείας εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο καθολικό και ανακατασκευή κελιών. Συγκεκριμένα, στο αγιορείτικου τύπου καθολικό (1747) έγινε αντικατάσταση της στέγης, συρραφή των ρωγμών της λιθοδομής, εφαρμογή ενεμάτων στη βορειοανατολική γωνία και νέων αρμολογημάτων στην εξωτερική τοιχοποιία. Επίσης, ξεκίνησε η ανακατασκευή της βορειοδυτικής πτέρυγας των κελιών (19ου αι.), τα οποία σώζονταν σε επίπεδο ερειπίων. Το νέο κτίριο έχει την κάτοψη και τη μορφή του προϋπάρχοντος, σύμφωνα με τα διασωθέντα στοιχεία και παλαιότερες φωτογραφίες του. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου.

Εικ. 5. Κόνιτσα. Οικία Χάμκως. Ο πύργος (κούλια), μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Ελληνικό

Μονή Τσούκας

Με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ, από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων στερεώθηκαν, επισκευάστηκαν και αποκαταστάθηκαν οι τρεις πτέρυγες των κελιών, το καμπαναριό, η στέρνα και ο αύλειος χώρος του συγκροτήματος της μονής Παναγίας Τσούκας[13]. Από ιδιώτες συντηρητές και με την επίβλεψη της υπηρεσίας συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής. Εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης κοινού κατασκευάστηκαν έξω από τον περίβολο της μονής.

Ιωάννινα

Νησί

Με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ συνεχίστηκε το έργο «Αναστήλωση - Συντήρηση - Ανάδειξη και Νέα Χρήση Ι.Μ. Νήσου Ιωαννίνων», το οποίο εκτελείται από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Κατασκευάστηκε νέο κτίριο τράπεζας στη μονή Μεταμόρφωσης. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του διώροφου κτιρίου των κελιών της μονής Φιλανθρωπηνών. Ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης του καθολικού της μονής Ελεούσας. Διαμορφώθηκαν οι αύλειοι χώροι των μονών Ελεούσας και Μεταμόρφωσης.

Κόνιτσα

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ/ΤΑΠΑ/Δήμου Κόνιτσας συνεχίστηκαν οι εργασίες στα παρακάτω μνημεία[14].

Οικία Χάμκως[15](Εικ. 5): Στο πλαίσιο των εργασιών στερέωσης και ανάδειξης του συγκροτήματος, οι οποίες ξεκίνησαν το 1996, ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές που αποκάλυψαν τα ερείπια των βοηθητικών κτιρίων (στάβλων-αποθηκών) στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου, καθώς και του διώροφου κτιρίου νότια του πύργου (κούλια), ολοκληρώθηκαν οι στερεώσεις του περιμετρικού περιβόλου και του πύργου, όπου έγινε εφαρμογή νέων αρμολογημάτων και ενεμάτων, και άρχισε η τοποθέτηση κουφωμάτων και δαπέδων στον πύργο, προκειμένου να λειτουργήσει ως εκθεσιακός χώρος.

Υστεροβυζαντινός ναός Κόκκινης Παναγιάς: Έγινε ανακατασκευή της στέγης, συρραφή ρωγμών και σποραδική εφαρμογή αρμολογημάτων, αντικατάσταση των ξύλινων κουφωμάτων και κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό σύστημα (ντρενάζ) περιμετρικά του μνημείου. Αφαιρέθηκε η νεότερη ξύλινη οροφή, ώστε να είναι ορατές οι τοιχογραφίες στο ανώτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς και συντηρήθηκε το αρχικό λίθινο δάπεδο του ναού που αποκαλύφθηκε μετά την απομάκρυνση του νεότερου δαπέδου.

Εξωκλήσι Αγίου Νικολάου Κόνιτσας: Έγιναν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και συντήρησης. Το εξωκλήσι βρίσκεται 3 χλμ. περίπου βορειοδυτικά της πόλης, κοντά στην κοινότητα Ηλιόρραχης. Πρόκειται για μονόχωρο, ξυλόστεγο ναό, χωρίς νάρθηκα. Είναι χτισμένο κυρίως με αργούς ή ελαφρά πελεκημένους λίθους. Χρήση πωρόλιθου και

12. Για τη μονή, βλ. παρακάτω, σ. 612-613.

13. Για τη μονή, βλ. Λ. Πολίτης, Το καθολικό της μονής Τσούκας στα Κατσανοχώρια, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 4, Αθήνα 1993, σ. 75 κ.ε.

14. Οι μελέτες και η άμεση επίβλεψη των εργασιών έγιναν από τους εργαζόμενους στο Γραφείο Προγραμματικής, Χ. Καρρά (αρχαιολόγο), Β. Παπαφωτίκα (αρχιτέκτονα) και Α. Δόνου (αρχιτέκτονα), με τη συμμετοχή και την επίβλεψη των Δ. Κουνάβου και Β. Κασκάνη, αρχιτεκτόνων της 8ης ΕΒΑ, καθώς και της υπογράφουσας.

15. Για το συγκρότημα, βλ. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 455-456· 31 (1976): Χρονικά, σ. 219.

πλίνθων παρατηρείται στην ανατολική πλευρά του μνημείου. Τρία αψιδώματα με κεραμοπλαστικό διάκοσμο από τεθλασμένες γραμμές σε οριζόντια διάταξη κοσμούν τις πλευρές της αψίδας. Ανάλογο αψίδωμα που αρχικά έφερε παράσταση του πάτρωνα αγίου του ναού υπάρχει και πάνω από την είσοδό του στη δυτική πλευρά. Στην εσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου, κάτω από τα λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου, διακρίνεται λίθινη ταινία που σχηματίζει ψαροκόκαλο. Το σπάνιο αυτό διακοσμητικό στοιχείο επαναλαμβάνεται και στο εξωτερικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Η εξωτερική πλευρά της τοιχοποιίας του νότιου τοίχου είναι αποτέλεσμα νεότερης επέμβασης, η οποία προκάλεσε και την απόφραξη της θύρας που ανοιγόταν στην πλευρά αυτή. Ο ναός έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, ο οποίος καλυπτόταν στο μεγαλύτερο μέρος του από νεότερα επιχρίσματα. Με βάση τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της αψίδας, ο οποίος είναι αρκετά συχνός σε μνημεία της βορειοδυτικής Ελλάδας[16], ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Ο ναός είχε εγκαταλειφθεί για μακρό χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει σοβαρά στερεωτικά προβλήματα, τα οποία επιδεινώθηκαν με τους σεισμούς του 1996. Με την επίβλεψη της Εφορείας έγινε ανακατασκευή της βορειοδυτικής γωνίας του ναού, η οποία είχε καταρρεύσει. Έγινε, επίσης, αντικατάσταση της στέγης από σχιστόπλακα, συρραφή των ρωγμών και εφαρμογή νέων αρμολογημάτων στην τοιχοποιία, τοποθέτηση δαπέδου από σχιστόπλακα στο ναό και από πλίνθους στο Ιερό, αποχωμάτωση της βόρειας και της ανατολικής πλευράς του μνημείου. Κατά την αποχωμάτωση αποκαλύφθηκε ότι στη βόρεια πλευρά του μνημείου υπήρχε ορθογώνιας κάτοψης χώρος, ο οποίος σώζεται σε επίπεδο θεμελίων. Στην ανατολική πλευρά διαπιστώθηκε η ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι δεν ανασκάφηκαν.

Το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας (συντηρητής Β. Δραγατσούλης) καθαίρεσε τα νεότερα εσωτερικά κονιάματα του ναού και αποκάλυψε τα λείψανα του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ακολουθούσε τη συνηθισμένη διάταξη με ολόσωμους αγίους στην κατώτερη ζώνη, αγίους σε στηθάρια στη μεσαία και ευαγγελικές σκηνές στην ανώτερη ζώνη. Καλύτερα διατηρούνται οι μορφές των διακόνων δεξιά και αριστερά της αψίδας, τμήμα των συλλειτουργούντων ιεραρχών στην αψίδα, μορφές ιεραρχών στο βόρειο τοίχο, ο αρχάγγελος Μιχαήλ στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου και το αριστερό τμήμα από την παράσταση της Κοίμησης επάνω από τη δυτική θύρα του ναού. Διατηρούνται, επίσης, λίγα λείψανα από την παράσταση της Πλατυτέρας στην κόγχη, από την παράσταση του Ευαγγελισμού και της Ανάληψης στον ανατολικό τοίχο και από τους ολόσωμους αγίους στο νότιο τοίχο. Οι τοιχογραφίες, με κάθε επιφύλαξη έως την τελική δημοσίευσή τους, μπορούν να χρονολογηθούν το 15ο αιώνα.

ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Παραμυθιά

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν τα έργα «Αποκατάσταση-Ανάδειξη Φρουρίου Παραμυθιάς», με προϋπολογισμό 65.000.000 δρχ., και «Αποκατάσταση-Ανάδειξη Μνημείων Παραμυθιάς-Βυζαντινό Λουτρό και Κόκκινη Εκκλησία», με προυπολογισμό 15.000.000 δρχ., που είχαν ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Πρόγραμμα «Interreg II» (σκέλος Ελλάδα-Αλβανία, 1997-2000). Για την υλοποίηση των έργων εκπονήθηκαν μελέτες από την ωρομίσθια αρχιτέκτονα-μηχανικό Ι. Πιτούλη-Moebius και την υπογράφουσα, με την επίβλεψη της προϊσταμένης Φ. Κεφαλλωνίτου και τη συμβολή του μόνιμου αρχιτέκτονα-μηχανικού της Εφορείας Δ. Κουνάβου. Οι μελέτες εγκρίθηκαν από τις συναρμόδιες Διευθύνσεις του ΥΠΠΟ (ΔΒΜΜ και ΔΑΒΜΜ). Οι εργασίες αφορούσαν σε καθαρισμούς, στερεωτικές επεμβάσεις και εργασίες ανάδειξης στα μνημεία και εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία με την πρόσληψη ωρομίσθιου προσωπικού και αναθέσεις σε εργολάβους, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία.

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου (Κόκκινη Εκκλησία)

Βρίσκεται στο νεκροταφείο της πόλης και λειτουργεί ως κοιμητηριακός. Είναι γνωστός ως Παναγία η Παραμυθία, Μεγάλη Παναγιά, Παναγία Παρηγορήτρα, Μεγάλη Εκκλησία ή Μεγαλοκκλησιά και Κόκκινη Εκκλησία. Είναι τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός με τρουλοκαμάρα, τοποθετημένη με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί από τις μεταγενέστερες προσθήκες (19ος αι.) του νάρθηκα, του εξωνάρθηκα και της κλειστής στοάς στη βόρεια πλευρά του. Η κεντρική αψίδα του ιερού είναι τρίπλευρη, ενώ οι πλάγιες ημικυκλικές. Ο κυρίως ναός είναι χτισμένος με το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα και οι όψεις του κοσμούνται με κεραμοπλαστικά, που είναι πλουσιότερα στην τρουλοκαμάρα και στην εγκάρσια κεραία. Η κατασκευή του ναού ανάγεται χρονολογικά στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου και το πιθανότερο στο β' μισό του 13ου αιώνα[17].

Στο ναό έγιναν οι εξής επεμβάσεις[18] (Εικ. 6): α) Αντικαταστάθηκε η στέγη και τοποθετήθηκε νέα κεραμοσκεπή από χειροποίητα κοίλα κεραμίδια. β) Αποκαταστάθηκαν τα παλαιά και φθαρμένα αρμολογήματα στις τοιχοποιίες του κυρίως

16. Βλ. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδας*, Καβάλα 1988, σ. 164-165.

17. Για το ναό, βλ. *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-1997), σ. 369-394, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. Τις εργασίες επέβλεπαν οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Δ. Κουνάβος, μόνιμος υπάλληλος της Εφορείας, και η Ι. Πιτούλη-Moebius, ωρομίσθια υπάλληλος.

Εικ. 6. Παραμυθιά. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, μετά τις στερεωτικές εργασίες. Άποψη από ΒΑ.

ναού. γ) Αντικαταστάθηκε το νεότερο επίχρισμα της εξωτερικής όψης της προσθήκης στη βόρεια πλευρά του ναού. δ) Τοποθετήθηκε δίγλωσση ενημερωτική πινακίδα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του μνημείου.

Βυζαντινό λουτρό

Βρίσκεται εντός του οικισμού, βορειοανατολικά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου και του νεκροταφείου της πόλης. Το μνημείο σωζόταν σε ερειπιώδη κατάσταση, ήταν καλυμμένο από βλάστηση και το εσωτερικό του είχε νεότερες επιχώσεις. Διακρίνονταν τέσσερις τουλάχιστον χώροι που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με τοξωτά ανοίγματα. Το σωζόμενο τμήμα της δυτικής του πλευράς είναι κατασκευασμένο στο κατώτερο του σημείο με αργολιθοδομή, ενώ στο υπόλοιπο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Το ανώτερο τμήμα της ίδιας πλευράς διακοσμείται με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Το σωζόμενο τμήμα της ανατολικής πλευράς είναι χτισμένο κυρίως με αργολιθοδομή.

Για την υλοποίηση της ανάδειξης του μνημείου και της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του και γύρω από αυτό[19].

Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψαν νέα στοιχεία τόσο για την κάτοψη του κτιρίου και την εσωτερική του διαμόρφωση όσο και για τη λειτουργία του λουτρού (Εικ. 7).

Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιιών που ανήκαν σε τετράγωνο χώρο, εσωτ. διαστ. 5,45×5,45 μ. περίπου, στεγασμένο με θόλο, το αποδυτήριο. Το δάπεδό του ήταν επιστρωμένο με λίθινες πλάκες. Στην ανατολική πλευρά, στη βάση του τοίχου, σώζονται λείψανα κτιστών εδράνων, στα οποία ανοίγονται μικρές εσοχές. Στο κέντρο περίπου του δωματίου σώζεται τμήμα περριραντηρίου που έφερε εξωτερικά μαρμάρινη επένδυση. Στο δάπεδο διακρίνονται ο πήλινος αγωγός τροφοδότησής του και η οπή απορροής. Τοξωτό άνοιγμα, πλ. 1 μ., οδηγούσε σε μικρό θολωτό τετράγωνο χώρο, εσωτ. διαστ. 3×3 μ. Το δάπεδό του διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα. Το ψηλότερο είναι επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ το χαμηλότερο με λίθινες. Κάτω από το δάπεδό του βρέθηκε κτιστός αγωγός. Στη συνέχεια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε τετράγωνη θολωτή αίθουσα, εσωτ. διαστ. 3×3,20 μ., πιθανώς ο χλιαρός χώρος του λουτρού. Το δάπεδό του δεν σώζεται εκτός από ελάχιστα λείψανά του περιμετρικά των τοίχων. Φαίνεται ότι ήταν διαμορφωμένο σε επίπεδα ή είχε κτιστούς πάγκους και ήταν πιθανώς επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Στηριζόταν σε έξι ορθογώνιους κτιστούς πεσσούς, μέγ. μήκ. 1, μέγ. πλ. 0,50 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ., που εδράζονταν σε λιθόστρωτο δάπεδο και ήταν κατασκευασμένοι με πλίνθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Υπόκαυστα ίδιας μορφής και κατασκευής έχουν και οι δύο επόμενοι θολωτοί χώροι. Από αυτούς ο μεγαλύτερος, εσωτ. διαστ. 3,20×3,20 μ., πιθανώς ήταν το κυρίως θερμό διαμέρισμα, ενώ ο μικρότερος, εσωτ. διαστ. 2,20×2,05 μ., στα νοτιοανατολικά, πιθανώς αποτελούσε ιδιαίτερο διαμέρισμα, για ατομική χρήση. Για την επικοινωνία των χώρων υπήρχαν τοξωτά ανοίγματα, με κυμαινόμενο πλάτος, 0,70-0,80 μ. περίπου.

Στη νότια πλευρά του λουτρού βρέθηκαν λείψανα καμαροσκέπαστης δεξαμενής και, κάτω από αυτή, η εστία θέρμανσης του λουτρού. Από την εστία ξεκινούν κτιστοί αγωγοί διόδου του θερμού αέρα προς το χώρο των υποκαύστων. Ο τοίχος ανάμεσα στο κύριο τμήμα του θερμού και τη δεξαμενή δεν σώζεται σε αρκετό ύψος, είναι ωστόσο πιθανό στο σημείο αυτό να υπήρχε άνοιγμα, του οποίου διακρίνονται ίχνη.

Στο ανατολικό τμήμα του λουτρού, ανάμεσα στο «θερμό» και το «χλιαρό», υπάρχει μικρός βοηθητικός καμαροσκέπαστος χώρος, μέγ. εσωτ. διαστ. 2,20×1,40 μ., που οδηγεί σε μια δεύτερη δεξαμενή, διαστ. 1,70×1,40 μ., στην ανατολική πλευρά του λουτρού. Τους τοίχους των θερμών διαμερισμάτων και του χλιαρού διαπερνούν σε διάφορα σημεία κατακόρυφοι κτιστοί αγωγοί εξαερισμού των υποκαύστων. Επίσης, σε κάποια σημεία των τοίχων εντοπίστηκαν οριζόντια τοποθετημένοι κυκλικοί πήλινοι αγωγοί δύο διατομών, με το μεγαλύτερο τοποθετημένο ψηλότερα.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας, ανατολικά του μνημείου αποκαλύφθηκε το σύστημα υδροδότησης και αποχέτευσης. Οι αγωγοί υδροδότησης ήταν πήλινοι κυκλικοί, ενώ οι αγωγοί αποχέτευσης ήταν κτιστοί και καλύπτονταν με λίθινες πλάκες. Μετά το πέρας της έρευνας οι αγωγοί, αφού αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά και φωτογραφήθηκαν, διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

19. Στην ανασκαφική έρευνα απασχολήθηκαν τέσσερις εργάτες, η αρχαιολόγος Ε. Τσουμάνη και η αρχιτέκτονας-μηχανικός Ι. Πιτούλη-Moebius, στην οποία οφείλονται τα σχέδια αποτύπωσης του μνημείου και της ανασκαφής. Η δαπάνη για την αμοιβή του ανωτέρω ωρομίσθιου προσωπικού καλύφθηκε από τον προϋπολογισμό του έργου.

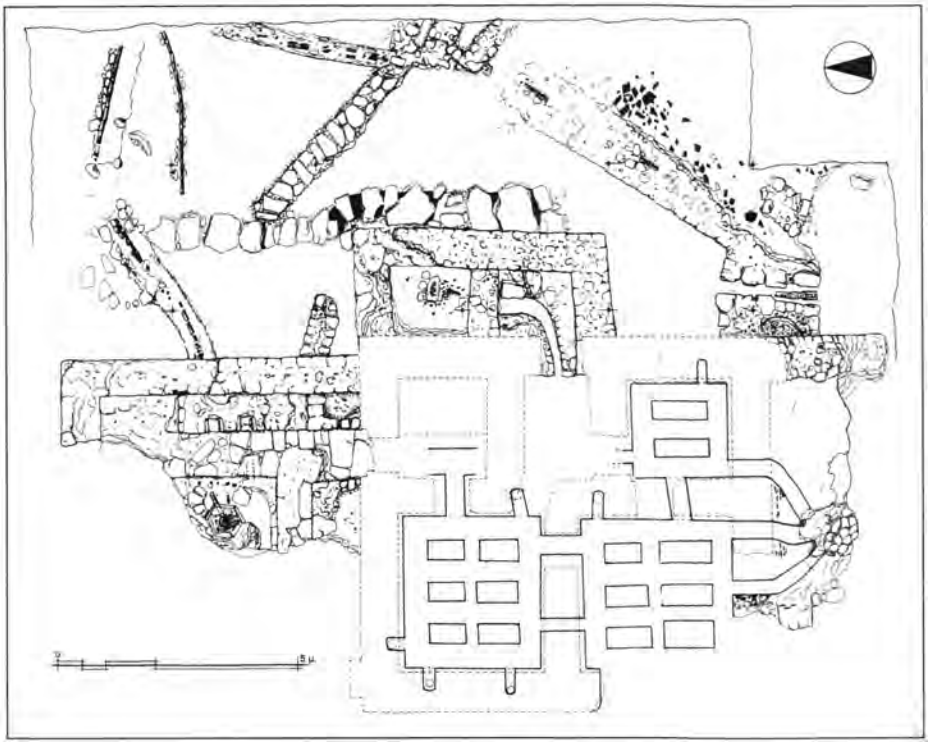

Εικ. 7. Παραμυθιά. Βυζαντινό λουτρό. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τα κινητά ευρήματα που απέδωσε η ανασκαφική έρευνα ήταν κυρίως όστρακα εφυαλωμένων μεταβυζαντινών αγγείων και ελάχιστα τουρκικά νομίσματα.

Ορισμένοι μελετητές έχουν αναφερθεί παλαιότερα στο λουτρό και το τοποθετούν χρονολογικά στη μέση βυζαντινή εποχή[20]. Όμως, κατά τη διάρκεια της έρευνας δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την άποψη αυτή. Από μία πρώτη εξέταση των στοιχείων θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανή η χρονολόγηση του μνημείου στην πρώιμη τουρκοκρατία και το πιθανότερο στο 15ο αιώνα.

Στο μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο του έγιναν οι ακόλουθες επεμβάσεις (Εικ. 8): Έγιναν σωστικές στερεωτικές εργασίες στις τοιχοποιίες και στους αρμούς του μνημείου, στερέωση της τοιχοποιίας της νεότερης κρήνης που βρίσκεται στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, αντικαταστάθηκαν τμήμα της παλαιάς περίφραξης και η παλαιά μεταλλική πόρτα εισόδου στο χώρο, κατασκευάστηκε λιθόστρωτος διάδρομος-πορεία που οδηγεί από την είσοδο του περιβόλου προς το μνημείο, τοποθετήθηκε μεταλλική κατασκευή-διάδρομος, πλ. 1 μ., κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του πρώτου χώρου με τα υπόκαυστα, στο ύψος της στάθμης του κατεστραμμένου δαπέδου. Έτσι, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα πρόσβασης στο σύνολο των χώρων του μνημείου, αφού από το σημείο της κατασκευής μπορεί να «επισκεφθεί» οπτικά και τον επόμενο χώρο. Για την προστασία των επισκεπτών ο διάδρομος φέρει κάθετα μεταλλικά στοιχεία, τα οποία διαπερνούν οριζόντια συρματόσχοινα.

Εικ. 8. Παραμυθιά. Βυζαντινό λουτρό. Άποψη του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου από την είσοδο του περιβόλου, μετά τις στερεωτικές εργασίες.

20. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η Μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο, *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique 1980*, Thessalonique 1984, II, σ. 577-583. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 624· 32 (1977): Χρονικά, σ. 163. *ΑΕ* 1982, σ. 109, 110, σημ. 6.

Εικ. 9. Παραμυθιά. Κάστρο. Εσωτερική όψη της βόρειας πλευράς του τείχους στο χαμηλότερο επίπεδο της ακρόπολης, μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Εικ. 10. Παραμυθιά. Κάστρο. Τμήμα του κεντρικού λιθόστρωτου μονοπατιού και το κατώφλι της κεντρικής πύλης.

Ο μεταλλικός διάδρομος κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε με τρόπο ώστε να μην προκαλέσει καμία φθορά στο μνημείο και εφόσον χρειαστεί να είναι δυνατό να απομακρυνθεί. Στο χώρο τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα με σχέδιο της κάτοψης του μνημείου. Τέλος, εξωτερικά του μνημείου, στον περιβάλλοντα χώρο, τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα με δίγλωσσο (ελληνικά-αγγλικά) κείμενο για το μνημείο.

Κάστρο

Βρίσκεται ανατολικά της πόλης σε λόφο στις παρυφές του όρους Κορίλα ή Γκορίλα και καταλαμβάνει έκταση 30 στρ. περίπου. Η θέση είναι φυσικά οχυρή και ελέγχει τις φυσικές διαβάσεις προς τις κοιλάδες του Καλαμά και του Αχέροντα, καθώς και το πέρασμα Ελευθεροχωρίου-Δωδώνης.

Η βόρεια πλευρά του λόφου είναι βραχώδης, απροσπέλαστη και ατείχιστη, ενώ η νότια είχε τειχιστεί μόνο στα βατά της σημεία. Το μεγαλύτερο τμήμα των τειχών βρίσκεται στη δυτική πλευρά του λόφου, προς την πλευρά της πόλης, που είναι και η πιο βατή.

Το κάστρο αποτελείται από οχυρωματικό περίβολο και εσωτερική ακρόπολη. Στο εσωτερικό του περιβόλου σώζονται ερείπια οικιών, μουσουλμανικού τεμένους, διάφοροι θολωτοί χώροι κατά μήκος της δυτικής πλευράς των τειχών και ερείπια διαφόρων κτιρίων. Τα τείχη σε ορισμένα σημεία σώζονται σε ύψος 5 μ. Στη δυτική πλευρά του κάστρου σώζεται η κεντρική του πύλη, εκατέρωθεν της οποίας εξωτερικά των τειχών υπάρχουν δύο ενισχυτικές αντηρίδες. Μία δεύτερη πύλη υπάρχει στη βορειοδυτική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου. Είναι πολύ πιθανό να υπήρχε και τρίτη είσοδος στην ανατολική πλευρά, σήμερα κατεστραμμένη.

Η ακρόπολη βρίσκεται στο ψηλότερο και ασφαλέστερο σημείο του λόφου και καταλαμβάνει το βορειοανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου. Είναι χωρισμένη από το υπόλοιπο κάστρο με εσωτερικό τείχος, ενισχυμένο με τρεις πύργους. Δύο από αυτούς προστάτευαν την είσοδο της ακρόπολης και ο τρίτος την ανατολική πύλη του περιβόλου του κάστρου. Το εσωτερικό της διαμορφώνεται με αναλημματικό τοίχο σε δύο επίπεδα. Η εσωτερική βόρεια όψη του τείχους στο χαμηλότερο επίπεδο διαμορφώνεται με εναλλασσόμενες τυφλές τοξωτές εσοχές και ανοίγματα (Εικ.9). Στο ανώτερο επίπεδο της ακρόπολης διακρίνονται οικοδομικά λείψανα δεξαμενής και κτιρίων.

Στο μνημείο έγιναν οι εξής επεμβάσεις: Αποψιλώθηκαν η ακρόπολη και το μονοπάτι που οδηγεί από την κεντρική πύλη προς αυτήν, καθώς και ο χώρος της κεντρικής πύλης. Από τους ίδιους χώρους έγινε περισυλλογή του διάσπαρτου οικοδομικού υλικού. Αφαιρέθηκε η επιφανειακή επίχωση από το χώρο της ακρόπολης και του ορθογώνιου πύργου δεξιά της εισόδου της και αποκαλύφθηκε το κατώφλι και τμήμα του λιθόστρωτου μονοπατιού που οδηγούσε στο ψηλότερο σημείο. Αφαιρέθηκε η επίχωση από το κεντρικό μονοπάτι του κάστρου, από το σημείο της κεντρικής πύλης έως την είσοδο της ακρόπολης, και αποκαλύφθηκε το αρχικό λιθόστρωτο και το κατώφλι της πύλης (Εικ.10). Έγιναν άμεσες στερεωτικές επεμβάσεις στα τείχη της ακρόπολης και στους δύο πύργους εκατέρωθεν της εισόδου της, καθώς και στην κεντρική πύλη του κάστρου[21].

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

---

21. Οι εργασίες αποψίλωσης και αποχωμάτωσης έγιναν από ωρομίσθιο εργατικό προσωπικό, τις αρχαιολόγους Χ. Γκάνια και Ε. Τσουμάνη και την αρχιτέκτονα-μηχανικό Ι. Πιτούλη-Moebius. Η δαπάνη για την πρόσληψή τους καλύφθηκε από τον προϋπολογισμό του έργου.

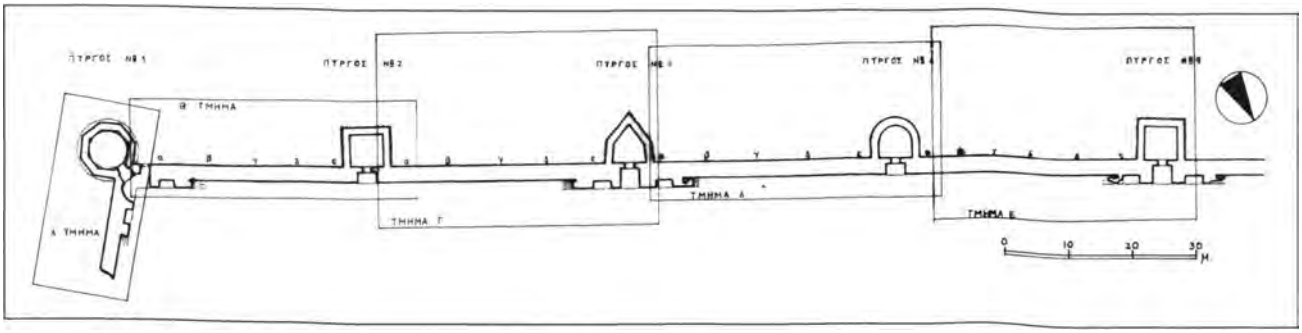

Εικ. 11. Νικόπολη. Παλαιοχριστιανικά τείχη. Κάτοψη της νότιας πλευράς.

Εικ. 12. Νικόπολη. Παλαιοχριστιανικά τείχη. Νότιο τμήμα. Μεσοπύργιο διάστημα Π6-Π7.

Εικ. 13. Νικόπολη. Παλαιοχριστιανικά τείχη. Νότιο τμήμα. Ενεπίγραφη πλάκα εντοιχισμένη στο μεσοπύργιο διάστημα Π9-Π10.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Νικόπολη

Παλαιοχριστιανικά τείχη

Οι εργασίες στα τείχη περιέλαβαν ανασκαφή στη δυτική εξωτερική πλευρά από την κεντρική πύλη (Αραπόπορτα) μέχρι τη νοτιοδυτική γωνία[22]. Αποκαλύφθηκαν οι τρεις ορθογώνιοι πύργοι και τα μεσοπύργια διαστήματα μέχρι τη βάση (πόδιο) του τείχους. Οι διαστάσεις των ορθογώνιων πύργων της δυτικής πλευράς διαφέρουν από τους ορθογώνιους της νότιας, μήκ. 6,20, πλ. 7,20, πάχ. τοιχοποιίας 1,60 έως 1,90 μ. Αντιθέτως η ανασκαφή της νότιας πλευράς των παλαιοχριστιανικών τειχών που διενεργήθηκε το έτος 1998 αποκάλυψε διαφορετικό σύστημα οργάνωσης της άμυνας με τακτή εναλλαγή πύργων τριών τύπων (πεταλοειδών, ορθογώνιων και πενταγωνικών), καθώς και μεγάλο πενταγωνικό πύργο στη νοτιοανατολική γωνία και μικρή πυλίδα σε επαφή με το γωνιακό πύργο. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με το υλικό δομής μαρτυρούν διαφορετική κατασκευαστική φάση των δύο πλευρών του τείχους της Νικόπολης. Εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες έγιναν στη νότια πλευρά των τειχών[23]. Με χρήση του υλικού που προέκυψε από την ανασκαφή της εξωτερικής πλευράς (πέτρες-πλίνθοι) στερεώθηκαν κατά χώραν οι ανωδομές του τείχους και των πύργων με μικρές συμπληρώσεις, 0,10-0,20 μ., και σε ορισμένα σημεία μεγαλύτερες, προκειμένου να εξασφαλιστεί η στατική επάρκεια των σωζόμενων τμημάτων. Για τη σύνθεση κονιαμάτων χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία αναλύσεων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ειδικά στη νότια πλευρά, το τείχος που αποκαλύφθηκε φανερώνει ισχυρή κατασκευή. Είναι χτισμένο με εξαιρετική κανονικότητα (Εικ. 11) με δόμους και οικοδομικό υλικό προερχόμενο από σημαντικότατα ρωμαϊκά μνημεία, και ισχυρά συνδετικά κονιάματα, στα οποία σώζεται το εξαιρετικής ποιότητας αρχικό αρμολόγημα. Μεγάλη φθορά, κατάρρευση του τείχους της πλευράς αυτής μέχρι το πόδιο, παρουσιάζεται κοντά στη νοτιοδυτική γωνία[24] (Εικ. 12-13).

22. Οι εργασίες έγιναν με την εποπτεία της υπογράφουσας και την καθημερινή εργασία του συμβασιούχου αρχαιολόγου Σ. Χαραλάμπους.

23. Φ. Κεφαλλωνίτου, Νεώτερα στοιχεία και παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική οχύρωση της Νικόπολης, *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Ιωάννινα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999* (Κ. Κωνσταντινίδης, επιμ.), 1, Ιωάννινα 2001, σ. 3-25.

24. Η εποπτεία των εργασιών έγινε από το μόνιμο αρχιτέκτονα Γ. Σμύρη και τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα Χ. Αναγνωστοπούλου.

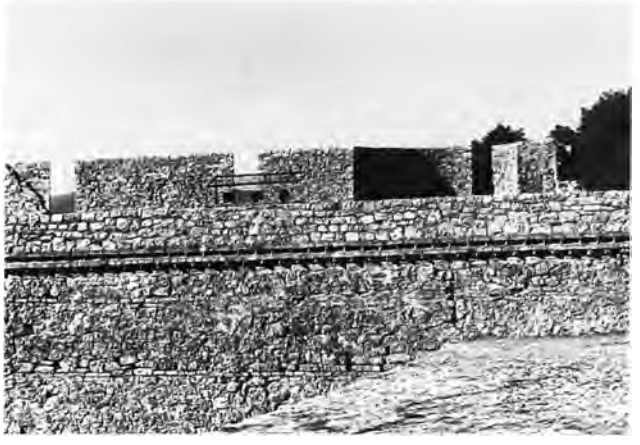

Εικ. 14. Ναύπακτος. Κάστρο. Οι επάλξεις των τειχών της ακρόπολης, μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Εικ. 15. Ναύπακτος. Κάστρο. Άποψη της ανασκαφής του κτιρίου δυτικά του ναού του Προφήτη Ηλία.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Κάστρο

Συνεχίστηκαν το έτος 1999 οι εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης τμήματος του φρουρίου που άρχισαν το έτος 1998 με την επίβλεψη της υπογράφουσας και του μόνιμου αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη. Εργάστηκαν ο συμβασιούχος αρχιτέκτων Π. Παπαβασιλείου και η αρχαιολόγος Ι. Κωστή[25].

Οι εργασίες ήταν ενταγμένες στο Περιφερειακό Σκέλος του Β΄ ΚΠΣ και περιέλαβαν τα παρακάτω έργα: α) Γενικός καθαρισμός στα τρία άνω διαζώματα του κάστρου. β) Ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της ακρόπολης. γ) Στερέωση των επάλξεων των τειχών της ακρόπολης (Εικ. 14). δ) Σποραδικές στερεωτικές εργασίες στο δεύτερο από άνω διάζωμα. ε) Δημιουργία διαδρομών από την πύλη μέχρι την ακρόπολη με δημιουργία αναβαθμών και καλντεριμιού, δημιουργία αναλημματικών τοιχίων για τη στήριξη των πρανών στο εσωτερικό του πρώτου και του δεύτερου διαζώματος. στ) Ανασκαφή και αποτύπωση του κτιρίου δυτικά του ναού του Προφήτη Ηλία (Εικ. 15). ζ) Σήμανση του χώρου με κατασκευή μεταλλικών πινακίδων με ενημερωτικά κείμενα στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, η) Κατασκευή της ξύλινης θύρας στη μία από τις τρεις εισόδους του τρίτου από άνω διαζώματος.

Ρίβιο

Ναΐσκος Αγίου Στεφάνου

Ολοκληρώθηκε η αναστήλωση του ερειπωμένου βυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Στεφάνου[26] και τελέστηκαν τα θυρανοίξια. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το ίδιο πρόγραμμα (Β΄ ΚΠΣ) και η αναστήλωσή του έγινε με μελέτη του αρχιτέκτονα Σ. Μαμαλούκου και η χρηματοδότησή της από δωρεά του φιλόκαλου ζεύγους Γ. και Αι. Ησαΐα. Το έργο συνεπέβλεψε ο μόνιμος αρχιτέκτων Δ. Κουνάβος, η αρχαιολόγος Β. Παπαγεωργίου και η υπογράφουσα, και εργάστηκε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Κωστόγιαννη.

Ανασκάφηκε το νότιο και το ανατολικό τμήμα σε επαφή και εξωτερικά του ναού. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του νεκροταφείου που είχε ήδη εντοπιστεί σε παλαιότερη δοκιμαστική έρευνα[27]. Έγινε προσεκτικός καθαρισμός των τοιχοποιιών και των αρμών του ερειπίου και ακολούθησε η ανακατασκευή της τοιχοποιίας του σύμφωνα με τη μελέτη με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Ανακατασκευάστηκε μέρος της τοιχοποιίας και η στέγη του τρούλου. Η στέγη του τρούλου και του ναού καλύφθηκαν με χειροποίητα κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Στο εσωτερικό έγινε καθαρισμός των τμημάτων από όπου είχαν εκπέσει οι τοιχογραφίες και εφαρμόστηκαν νέα ασβεστοκονιάματα. Κατασκευάστηκε πέτρινο δάπεδο στη στάθμη του αρχικού. Ανακατασκευάστηκε η Αγία Τράπεζα. Επίσης, ανακατασκευάστηκαν οι δύο ξύλινες θύρες του ναού και τα φωτιστικά ανοίγματα του Ιερού και του τρούλου. Τέλος, στερεώθηκε το ίχνος του μεταγενέστερου προνάου που σώζεται στο έδαφος στη δυτική προέκταση εξωτερικά του ναού, κατασκευάστηκε πέτρινος περίβολος στην ανατολική και τη νότια πλευρά του χώρου και τοποθετήθηκε μεταλλική πινακίδα με ενημερωτικό κείμενο στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του μνημείου απομένει μόνον η συντήρηση των ελάχιστων σπαραγμάτων των τοιχογραφιών που σώζονται

25. Ι. Κωστή, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το Κάστρο της Ναυπάκτου, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002*, Αγρίνιο 2004, Β, σ. 587-599, όπου και δημοσιεύεται μέρος των εργασιών.

26. *ΕΕΙΠΣΑΠΘ* 3 (1968), σ. 41-56.

27. *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 275-283.

Εικ. 16. Κατοχή. Πύργος (κούλια), μετά τις στερεωτικές εργασίες.

Εικ. 17-18. Κατοχή. Πύργος (κούλια). Ευρήματα της ταφής στα θεμέλια του πύργου.

στα σφαιρικά τρίγωνα της βάσης του τρούλου στον ανατολικό, βόρειο και νότιο τοίχο, τα οποία στερεώθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας.

Αγγελόκαστρο

Φρούριο

Οι στερεωτικές εργασίες στο φρούριο περατώθηκαν ήδη το έτος 1998, με στερέωση του πύργου και τμημάτων του τείχους, στερέωση του ναού του Αγίου Γεωργίου με ανακατασκευή της στέγης του. Ακολούθησε το 1999 διαμόρφωση διαδρομής και ηλεκτροφωτισμός μέσω προγράμματος Β΄ ΚΠΣ με αυτεπιστασία από την 8η ΕΒΑ με υπευθύνους την αρχαιολόγο Β. Παπαγεωργίου και τους αρχιτέκτονες Β. Κασκάνη και Δ. Κουνάβο. Το έτος 2000 έγιναν εργασίες στο εσωτερικό του βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου και επίβλεψη της Εφορείας.

Κατοχή

Πύργος (κούλια)

Στο πρόγραμμα Β΄ ΚΠΣ συμπεριλαμβάνεται και η στερέωση του βυζαντινού πύργου της Κατοχής (Εικ. 16). Οι εργασίες άρχισαν το Νοέμβριο του 1999 και συνεχίστηκαν κατά το 2000. Το έργο επέβλεψε ο μόνιμος αρχιτέκτων Δ. Κουνάβος και η υπογράφουσα και εργάστηκε σε καθημερινή βάση ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Ν. Καπώνης. Έγινε προσεκτικός καθαρισμός των αρμών μετά από τοποθέτηση της σκαλωσιάς. Στερεώθηκε και συμπληρώθηκε η τοιχοδομή σύμφωνα με τα σωζόμενα στοιχεία των ανοιγμάτων. Εφαρμόστηκαν σποραδικά νέα αρμολογήματα. Τέλος, έγινε καθαρισμός του εσωτερικού του πύργου από τα μπάζα που είχαν σωρευθεί σε ύψος 5,50 μ. και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του. Παρά το γεγονός ότι ο υστεροβυζαντινός πύργος είναι χτισμένος στο ψηλότερο σημείο του οικισμού και δίπλα σε βραχώδες έξαρμα, αποκαλύφθηκε ότι είχε χτιστεί πάνω σε κεραμοσκεπή τάφο. Ο νεκρός ήταν στραμμένος προς Δ. Τα θεμέλια του πύργου κάλυπταν τμήμα της κεφαλής. Στα πόδια του εντοπίστηκαν ακέραια γυάλινα κτερίσματα: α) γυάλινο ανοιχτό σκεύος «τάσι» με λεπτότατο τοίχωμα και ραβδώσεις, διαμ. 0,11 και ύψ. 0,04 μ., β) μυροδόχος, ύψ. 0,10, μέγ. διαμ. 0,22 μ., από λεπτό κιτρινοπράσινο γυαλί (αριθ. 285), γ) τμήματα τριών παρόμοιων γυάλινων μυροδόχων (αριθ. 286α-β), δ) ακέραιη μυροδόχος, ύψ. 0,13 και μέγ. διαμ. 0,04 μ., από αδιαφανές πρασινωπό ύαλο (αριθ. κατ. 288) και ε) νόμισμα αταύτιστο από κράμα αργύρου και χαλκού, διαμ. 0,02 μ. (αριθ. κατ. 289). Η κεραμική που εντοπίστηκε χρονολογείται από την υστερορωμαϊκή περίοδο έως το 19ο αι. μ.Χ. Τα ευρήματα καταγράφηκαν και φυλάσσονται στην αρχαιολογική αποθήκη Αγρινίου (Εικ. 17-18).

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

Βόνιτσα

Κάστρο

Συνεχίστηκαν έως τα τέλη Νοεμβρίου οι εργασίες στερεώσεων και διαμορφώσεων στο κάστρο[28] της Βόνιτσας, οι οποίες είχαν ξεκινήσει τον Αύγουστο της προηγούμενης χρονιάς. Το έργο αυτό, εντεταγμένο στα ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, εκτελέστηκε από την Εφορεία με αυτεπιστασία και επιβλέποντα αρχιτέκτονα τον Γ. Σμύρη[29].

Αφαιρέθηκε η ακαλαίσθητη τσιμεντόστρωση μπροστά από τη νοτιοανατολική πύλη και αντικαταστάθηκε με λιθόστρωτο αποτελούμενο από μικρές ακανόνιστες πέτρες, που προέρχονταν από το διάσπαρτο υλικό. Η εξυγίανση του φυσικού βραχώδους εδάφους με συμπληρώσεις μικρών λίθων και η διαμόρφωση με λιθόστρωτο συνεχίστηκε κατά μήκος των εξωτερικών τειχών του χαμηλότερου διαζώματος, σε μικρή απόσταση από τη νοτιοανατολική πύλη. Έγιναν αρμολογήματα και συμπλήρωση τοιχοποιιών στον αναλημματικό τοίχο, αριστερά της ενδιάμεσης πυλίδας.

Στερεώσεις έγιναν, επίσης, στον περίδρομο των εξωτερικών τειχών του χαμηλότερου διαζώματος, σε ολόκληρο το μήκος της ανωδομής του, στην κλίμακα που βρίσκεται κοντά στο νότιο πύργο, στις κλίμακες πίσω από τους κυκλικούς πύργους του μεσαίου διαζώματος, στον περίδρομο των τειχών του ευρύτερου διαζώματος επάνω από την ενδιάμεση πυλίδα. Τέλος, αρμολογήθηκαν οι τοιχοποιίες και το δάπεδο του μικρού τετράπλευρου κτίσματος, δεξιά της νοτιοανατολικής πύλης. Ο τοίχος που εκτείνεται νοτιοανατολικά από το διώροφο κτίριο και συναντά τα τείχη του ευρύτερου διαζώματος συμπληρώθηκε έως το ύψος των 2-2,5 μ., έτσι ώστε οι επιχώσεις που συγκρατεί να διαμορφωθούν σε δύο επίπεδα. Η κύρια πύλη του κάστρου φράχθηκε με ξύλινη δίφυλλη θύρα, ενισχυμένη με σιδερένιες λάμες.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Καρυά

Μονή Αγίου Ιωάννη

Κατά τη διάρκεια αυτού του έτους ξεκίνησαν εργασίες στερέωσης στο καθολικό του Αγίου Ιωάννη[30] στο Λιβάδι Καρυάς. Οι εργασίες έγιναν από το Δήμο Καρυάς με επίβλεψη της Εφορείας και με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Interreg II». Συγκεκριμένα πλύθηκαν και καθαρίστηκαν σε βάθος οι αρμοί των τοιχοποιιών. Έγινε ανάκτιση του τμήματος του νότιου τοίχου που παρουσίαζε απόκλιση από την κατακόρυφο. Κατά τη διάρκεια της τμηματικής καθαίρεσης της εξωτερικής παρειάς του συγκεκριμένου τμήματος τοιχοποιίας συντηρητές της Εφορείας τοποθέτησαν στο εσωτερικό πανιά, έτσι ώστε να μην κινδυνεύσουν οι τοιχογραφίες. Αποφράχθηκαν τα παράθυρα του νότιου τοίχου, τα οποία είχαν πληρωθεί με αργούς λίθους. Στη συνέχεια εφαρμόστηκαν αρμολογήματα σε τέσσερις φάσεις και ακολούθησε η έγχυση ενεμάτων στους τοίχους του νάρθηκα, ο οποίος εσωτερικά δεν είναι τοιχογραφημένος. Έγιναν από τους συντηρητές της Εφορείας άμεσες εργασίες στερέωσης στις τοιχογραφίες του κυρίως ναού, που συμπεριέλαβαν στεφανώματα και ενίσχυση της ζωγραφικής επιφάνειας. Ακολούθως συνεχίστηκε η έγχυση ενεμάτων στις τοιχοποιίες του κυρίως ναού.

Διανοίχθηκε όρυγμα περιμετρικά από το ναό, σε επαφή με τις τοιχοποιίες του, προκειμένου να γίνει ενίσχυση της θεμελίωσης με την κατασκευή δοκού από οπλισμένο σκυρόδεμα. Κατά τις εκσκαφές, οι οποίες έφθασαν σε μέγιστο βάθος 1,20 μ., αποκαλύφθηκαν στη νότια πλευρά του ναού, κοντά στον αριστερό (δυτικό) σταθμό της νότιας θύρας αργοί λίθοι μεγάλων σχετικά διαστάσεων, ενώ λίθοι μικρότερων διαστάσεων σκόρπιοι σε ολόκληρη την έκταση του δυτικού και του νότιου ορύγματος. Επίσης, στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του ορύγματος αποκαλύφθηκαν τρεις απλές λακκοειδείς, ακτέριστες ταφές. Οι δύο ταφές έφεραν στη μία επιμήκη πλευρά λίθινη πλάκα αδρά λαξευμένη, με κοίλη την εσωτερική προς το νεκρό επιφάνεια. Η κεραμική που ήλθε στο φως κατά τις παραπάνω εργασίες με μια πρώτη εκτίμηση θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Κάστρο Αγίας Μαύρας

Μέσα στο 2000 ξεκίνησαν από τη ΔΑΒΜΜ και με επίβλεψη της Εφορείας για τα αρχαιολογικά έργα εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης και ανάδειξης στο κάστρο της Αγίας Μαύρας[31]. Οι εργασίες της ΔΑΒΜΜ θα περιοριστούν στο βορειο-

---

28. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 209· 35 (1980): Χρονικά, σ. 335· 38 (1983): Χρονικά, σ. 237. Ι. Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα 1981, σ. 175. Γ. Παπατρέχας, Βυζαντινά κάστρα Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991, σ. 334-335. Ν. Βασιλάτος, *Κάστρα της ελληνικής γης*, Αθήνα 1991, σ. 115-132. *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής - Πειραματική ενέργεια «Archimed»*, Αθήνα 2001, σ. 119-122, λ. Κάστρο Βόνιτσας [Γ. Σμύρης].

29. Τις εργασίες διαμόρφωσης και τις στερεώσεις στο κάστρο της Βόνιτσας επέβλεπε ο έκτακτος αρχαιολόγος Ι. Κούρτης.

30. Για τη μονή του Αγίου Ιωάννη στο Λιβάδι Καρυάς, βλ. Κ. Μαχαιράς, *Ναοί και μοναί Λευκάδος*, Αθήνα 1957, σ. 289-293· Π. Ροντογιάννης, Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, *ΕΕΛΜ* Γ (1973), σ. 84-85· επίσης, Π. Δημητρακοπούλου, Η μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική στη Λευκάδα, *Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου, Λευκάδα, 8-9 Αυγούστου 1998*, Αθήνα 2000, σ. 41-44· Γ. Ζαμπέλης, *Ιερά μονή Αγίου Ιωάννου (στο Λιβάδι), Ιστορία-Τέχνη-Προσφορά*, Λευκάδα 2001.

31. Για στερεωτικές εργασίες που έγιναν από την Εφορεία στο κάστρο παλαιότερα, βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 321· 31 (1976): Χρονικά, σ. 236· 32 (1977): Χρονικά, σ. 190. Γενικότερα για το κάστρο της Αγίας Μαύρας, βλ. ενδεικτικά Κ. Μαχαιράς, *Το εν Λευκάδι Φρούριον της Αγίας Μαύρας*, Αθήνα 1956· Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδας*, Αθήνα 1980, σ. 291· ο ίδιος, Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας, *ΕΕΛΜ* Ζ (1988), σ. 129 κ.ε.· ο ίδιος, *Κάστρο Αγίας Μαύρας*, 2001· *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 149-151, λ. Κάστρο Αγίας Μαύρας Λευκάδας [Π. Δημητρακοπούλου].

Εικ. 19. Λευκάδα. Κάστρο Αγίας Μαύρας. Η δυτική και η νότια γραμμή των τειχών μετά τους καθαρισμούς.

Εικ. 20. Λευκάδα. Κάστρο Αγίας Μαύρας. Άποψη του νοτιοανατολικού τμήματος κατά τη διάρκεια των καθαρισμών στο εσωτερικό της τειχισμένης έκτασης.

ανατολικό προμαχώνα και στην περιοχή της δυτικής πύλης. Άρχισε η αφαίρεση των επιχώσεων επάνω από τις στοές του βορειοανατολικού προμαχώνα. Επίσης, απομακρύνθηκαν οι επιχώσεις από την ανωδομή της δυτικής πύλης.

Το Μάρτιο του 2000 ξεκίνησαν από την Εφορεία εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης στο κάστρο της Αγίας Μαύρας, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Leader II» του Β΄ ΚΠΣ. Το έργο επέβλεπε, εκτός από την υπογράφουσα, ο αρχιτέκτονας Γ. Σμύρης[32]. Συγκεκριμένα, έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί στα νότια και τα δυτικά τείχη (Εικ. 19), στο νοτιοανατολικό και το δυτικό προτείχισμα, καθώς επίσης και στην περιοχή της ανατολικής πύλης και στα περισσότερα από τα κτίρια του εσωτερικού. Έγιναν αποψιλώσεις στα παραπέτα των τειχών, στους περιδρόμους και τους προμαχώνες των νότιων και των δυτικών τειχών. Στα νότια τείχη, στο δεύτερο επίπεδο του περιδρόμου, μπροστά από τον προμαχώνα που έφερε το όνομα του Αγίου Θεοδώρου[33], αποκαλύφθηκε ίχνος πύργου πεπλατυσμένης μορφής. Οι τοιχοποιίες του, που συνεχίζονται στην επίχωση του περιδρόμου, έχουν εξαιρετικά μεγάλο πάχος, 1,90 μ. περίπου. Η αμυντική αυτή κατασκευή ανήκει σε παλαιότερη οικοδομική φάση του οχυρού. Δεν αποκλείεται το ίχνος αυτό να αποτελεί ό,τι απέμεινε από την οχύρωση των Τόκκων. Με τους καθαρισμούς στο εσωτερικό της τειχισμένης έκτασης αποκαλύφθηκαν σε ολόκληρο το διατηρούμενο ύψος τους πολλά από τα κτίρια του ερειπιώνα (Εικ. 20). Με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους η αρχική φάση οικοδόμησής

Εικ. 21. Λευκάδα. Κάστρο Αγίας Μαύρας. Άποψη του νοτιοδυτικού τμήματος των τειχών μετά τις στερεώσεις στις κανονιοθυρίδες και τους καθαρισμούς στον περίδρομο.

τους μπορεί να τοποθετηθεί στην περίοδο της Ενετοκρατίας (1684-1797). Οι εργασίες στερέωσης ξεκίνησαν από τα νότια τείχη, με ανακτίσεις των τοιχοποιιών των κανονιοθυρίδων στο τμήμα που εκτείνεται ανατολικά της κύριας, δυτικής πύλης μέχρι τον ογκώδη πεταλοειδή προμαχώνα του Αγίου Ιερωνύμου (Εικ. 21-22). Επίσης, στερεώθηκαν τα λίθινα βάθρα μπροστά από τα ανοίγματα των παραπάνω κανονιοθυρίδων.

Μέσα στο 2000 συνεχίστηκαν από τη ΔΑΒΜΜ οι εργασίες στερέωσης της διπλής στοάς, που διαμορφώνεται στο εσωτερικό του βορειοανατολικού προμαχώνα. Αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις επάνω από τους θόλους της διπλής στοάς, απομακρύνθηκαν, αφού πρώτα αριθμήθηκαν οι τετραγωνικές πλάκες δαπέδου του προμαχώνα. Οι θόλοι πλύθηκαν, στερεώθηκαν και στεγανοποιήθηκαν. Στη συνέχεια επανατοποθετήθηκαν τμήμα των επιχώσεων και οι πλάκες του δαπέδου. Καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα από την πρόσοψη της διπλής στοάς. Επίσης, αρμολογήθηκαν οι τοιχοποιίες της πρόσοψης της στοάς, καθώς

32. Πολύτιμη στάθηκε η συνεργασία των έκτακτων αρχαιολόγων Χ. Φατούρου, Ευ. Βρεττού και Σ. Κατσαούνου, καθώς επίσης και του έκτακτου αρχιτέκτονα Α. Τρανουλίδη.

33. Βλ. το σχέδιο του M.V. Coronelli στο έργο του *Description historique et géographique de la Morée*, Paris 1687 και Μαχαιράς, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 58 κ.ε. και σχ. 1.

Εικ. 22. Λευκάδα. Κάστρο Αγίας Μαύρας, κατά τη διάρκεια των στερεώσεων των κανονιοθυρίδων στη νότια πλευρά των τειχών.

επίσης και των κανονιοθυρίδων που ανοίγονται στον ανατολικό τοίχο της στοάς. Επίσης, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης της δυτικής πύλης. Στερεώθηκαν με αρμολόγημα και συμπληρώσεις πλίνθων τα διακοσμητικά στοιχεία που πλαισιώνουν τον ανάγλυφο λέοντα-έμβλημα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, στην όψη της δυτικής πύλης. Αποκαταστάθηκαν με συμπληρώσεις λίθων από το διάσπαρτο υλικό οι λαμπάδες της πύλης. Συμπληρώθηκαν μέχρι το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους και στερεώθηκαν τα στηθαία του κεντρικού άστεγου διαμερίσματος της πύλης. Επίσης, συμπληρώθηκε η τοιχοποιία που φράσσει την είσοδο του ογκώδους δυτικού προμαχώνα, αριστερά του εισερχομένου από την πύλη.

Πλατύστομα

Μονή Ευαγγελιστρίας

Το καλοκαίρι του 2000 έγιναν από το Δήμο Ελλομένου και με επίβλεψη της Εφορείας, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Leader II», στερεωτικές εργασίες στη μονή Ευαγγελιστρίας (Κόκκινη εκκλησιά) στα Πλατύστομα[34]. Αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα των τοιχοποιιών του ναού, προκειμένου να διερευνηθούν οι ενδεχόμενες φθορές. Καθαιρέθηκαν τα αποδιοργανωμένα τμήματα των λιθοδομών και έγινε συρραφή των επικίνδυνων ρωγμών με λίθινα κλειδιά. Οι τοιχοποιίες καθαρίστηκαν σε βάθος, αρμολογήθηκαν και επιχρίστηκαν. Ανεπίχριστες έμειναν μόνον οι ακμές. Επίσης, επάνω από τη νότια θύρα διατηρήθηκε ανέπαφο το αρχικό επίχρισμα, καθώς η κατάσταση διατήρησής του ήταν ικανοποιητική. Αντικαταστάθηκε η στέγη του ναού. Στη νέα στέγη επαναχρησιμοποιήθηκαν και τα παλαιότερα κεραμίδια που βρίσκονταν σε καλή κατάσταση.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πέραμα

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Το έτος 1997 καταγράφηκαν οι 56 εικόνες του ναού του Αγίου Χαραλάμπους (Παλαιού) Περάματος Ιωαννίνων και άρχισε η συντήρησή τους. Κατά τα έτη 1999-2000 συντηρήθηκαν στο εργαστήριο του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων οι υπόλοιπες 36 εικόνες. Το σύνολο των εικόνων χρονολογείται από τα τέλη του 17ου έως τα τέλη του 19ου αιώνα, εκτός της εικόνας του Προφήτη Ηλία που προέρχεται μάλλον από το ερείπιο του Αγίου Νικολάου Περάματος και χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα.

α) Χριστός ένθρονος (Εικ. 23). Διαστ. 0,91×0,54×0,03 μ. (αριθ. κατ. ΠΕΡ. 4).

Δεσποτική εικόνα τέμπλου. Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος, κατενώπιον, ευλογώντας με το δεξί και κρατώντας με το αριστερό ανοιχτό ευαγγέλιο. Το βάθος της εικόνας είναι χρυσό και ο κάμπος πράσινος. Κάτω δεξιά υπάρχει η επιγραφή: *ΔΕΙCΙC ΤΟΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ / ΑΛΕΞΙ ΔΗΜΟC / ΕΤΟΥC ΑΧΟΒ* (1672). Κατάσταση διατήρησης αρκετά καλή με φθορές του ξύλου στις δύο γωνίες.

β) Άγιος Νικόλαος ένθρονος (Εικ. 24). Δεσποτική εικόνα τέμπλου. Διαστ. 0,91×0,51×0,03 μ. (αριθ. κατ. ΠΕΡ. 5).

Ο άγιος εικονίζεται ολομέτωπος, ένθρονος, ευλογών με το δεξί, ενώ με το αριστερό συγκρατεί ανοιχτό βιβλίο. Φορεί ιερατική στολή με ένσταυρο φαιλόνιο. Δεξιά και αριστερά του αγίου εικονίζεται ο Χριστός ευλογών και η Παναγία μέσα σε σύννεφα. Κάτω στο αριστερό πόδι του θρόνου υπάρχει η επιγραφή: *ΔΕΥCΙC / ΤΟΝ / ΔΟΥΛΟΝ / ΤΟΥ ΘΕΟΥ Α/ΛΕΞΗ ΔΗΜΟC* και απέναντι η χρονολογία 1672.

γ) Θεοτόκος Οδηγήτρια. Διαστ. 0,92×0,59×0,03 (αριθ. κατ. ΠΕΡ. 1).

Σε χρυσό φόντο εικονίζεται η Θεοτόκος μέχρι τη μέση κρατώντας με το αριστερό χέρι τον Χριστό. Η Παναγία φορεί βυσσινί μαφόριο με κροσσωτό σιρίτι. Το ιμάτιο του Χριστού είναι κόκκινο με χρυσό σιρίτι και ταινία (clavus), 17ος αιώνας. Στο πίσω μέρος της εικόνας υπάρχουν δύο τρέσα και έχει εκπέσει η ζωγραφική της κάτω δεξιάς γωνίας.

δ) Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα (Εικ. 25). Διαστ. 0,91×0,56×0,035 μ. (αριθ. κατ. ΠΕΡ. 3).

Μέσα σε κόκκινο γραπτό πλαίσιο εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη αριστεροκρατούσα με τον Χριστό που ευλογεί. Το

34. Π. Ροντογιάννης, Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, *ΕΕΛΜ* Γ (1973), σ. 189-190.

Εικ. 23. Πέραμα. Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Χριστός ένθρονος.

Εικ. 25. Πέραμα. Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα.

Εικ. 24. Πέραμα. Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Άγιος Νικόλαος ένθρονος.

ερεισίνωτο και η βάση του θρόνου είναι ζωγραφισμένα με γκρίζο χρώμα, το μαξιλάρι του θρόνου κόκκινο με κίτρινο σιρίτι. Ο χιτώνας της Θεοτόκου βαθυγάλαζος και το μαφόριο βαθυκόκκινο. Ο προπλασμός της σάρκας των μορφών είναι σκούρος με μαλακά ρόδινα σαρκώματα. Τα φωτοστέφανα είναι ανάγλυφα με φυτικό διάκοσμο. Πάνω από τις κεφαλές των μορφών υπάρχουν τα συμπιλήματα *ΜΡ ΘΟΥ* και *ΙΣ ΧΣ*. Η εικόνα χρονολογείται στο β΄ μισό του 17ου αιώνα.

ε) Προφήτης Ηλίας (Εικ. 26). Διαστ. 0,87×0,27×0,039 μ. (αριθ. κατ. ΠΕΡ. 7).

Προέρχεται από τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Νικολάου αλλά φυλάσσεται στο ναό του Αγίου Χαραλάμπους. Ο προφήτης εικονίζεται ολόσωμος, ολομέτωπος μέσα στο στενόμακρο αβαθές τοξωτό σκάλισμα της εικόνας. Με το δεξί ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητό. Το βάθος της εικόνας είναι γαιοπράσινο.Το πλατύ γραπτό φωτοστέφανο στο χρώμα της κίτρινης ώχρας. Ο ποδήρης χιτώνας είναι γαλάζιος με σκούρες πινελιές. Το ιμάτιο πορφυρό. Ο προπλασμός των γυμνών μερών είναι σκούρος και τα φώτα ωχροκίτρινα. Η κόμη και η γενειάδα μακριά. Τα αρμονικά χαρακτηριστικά της μορφής αποπνέουν αυστηρή, ήρεμη σοβαρότητα. Η εικόνα, εκτός από το πρόσωπο, έφερε επιζωγραφήσεις που αφαιρέθηκαν. Αριστερά και δεξιά του ώμου του προφήτη η επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ / ΙΛΙΑΣ / Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ*. Η επιγραφή της επιζωγράφησης είναι μεγαλογράμματη και διατηρήθηκε. Από τα χαρακτη-

Εικ. 26. Πέραμα.Ναός Αγίου Χαραλάμπους. Προφήτης Ηλίας.

Εικ. 27. Δημόκορη Πωγωνίου. Ναός Αγίου Δημητρίου. Άγιος Γεώργιος έφιππος.

ριστικά της μορφής του αγίου η εικόνα χρονολογείται γύρω στα 1500, χρονολογία ίδρυσης της μονής του Αγίου Νικολάου, από όπου προέρχονται και τα βημόθυρα του Βυζαντινού Μουσείου. Οι υπόλοιπες εικόνες προέρχονται από το Δωδεκάορτο του τέμπλου και τα προσκυνητάρια ή αποτελούν αφιερωματικά εικονίδια και χρονολογούνται στο 19ο αιώνα.

Δημόκορη Πωγωνίου

Ναός Αγίου Δημητρίου

α) Κοίμηση Θεοτόκου. Διαστ. 0,92×0,47×0,04 μ. (αριθ. κατ. ΔΗΜΟΚ. 1).

Σε βάθος χρυσό και έδαφος πράσινο εικονίζεται το θέμα περιβαλλόμενο από σκούρο καφέ και χρυσό πλαίσιο. Κάτω στο κέντρο στη νεκρική κλίνη εικονίζεται η Θεοτόκος περιβαλλόμενη από τους δώδεκα αποστόλους και τον γέροντα Ιωσήφ. Πάνω από τους ομίλους των αποστόλων εικονίζεται ο Χριστός κρατώντας την ψυχή της Παναγίας σε μορφή σπαργανωμένου βρέφους και αρχάγγελοι. Κάτω εικονίζεται το θέμα του Ιεφωνία. Στην εικόνα επικρατεί το κόκκινο και βαθύ ρόδινο χρώμα των φορεμάτων. Τα χαρακτηριστικά είναι σχηματοποιημένα και παραπέμπουν στο 18ο αιώνα. Επάνω αριστερά η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCIC/.....* Η άνω δεξιά γωνία είναι κατεστραμμένη.

β) Άγιος Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων. Διαστ. 0,30×0,15×0,02 μ. (αριθ. κατ. ΔΗΜΟΚ. 2).

Σώζεται μόνον το αριστερό τμήμα της εικόνας, όπου ο άγιος εικονίζεται φουστανελοφόρος, στραμμένος προς τα δεξιά. Κρατεί με το δεξί σταυρό και με το αριστερό το σχοινί, σύμβολο του μαρτυρίου του. Πάνω από αυτό γράφεται η επιγραφή: *Ο Άγιος / Γεώργιος ο (νέος) / εξ Ιωαννίνων*. Β΄ μισό του 19ου αιώνα.

γ) Άγιος Γεώργιος έφιππος (Εικ. 27). Διαστ. 0,46×0,39 μ. (αριθ. κατ. ΔΗΜΟΚ. 3).

Ο άγιος εικονίζεται πάνω σε λευκό άλογο, στραμμένος ελαφρά προς τα δεξιά της εικόνας, φονεύων τον δράκοντα. Στο κάτω μέρος εικονίζεται τοπίο με λίμνη και σχηματοποιημένα φυτά. Κάτω στο κέντρο μέσα σε ειλητό η επιγραφή: *Αφιέρωμα του κυρ Αναγνώστου παπά Βασίλη 184(5) Απριλίου 28. Ο ζωγράφος Πέτρος Γ(εωργιάδης), Πρωτοψάλτης της μητρόπολης Ιωαννίνων.*

Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων

Ρόδον το Αμάραντον με Ρίζα Ιεσσαί (Εικ. 28). Διαστ. 0,43×0,27 μ.

Προέλευση: Δωρεά Α. Κιοσέ προς το Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων (αριθ. κατ. 773).

Στο κέντρο εικονίζεται η Θεοτόκος μέχρι τη μέση εστεμμένη, κρατώντας ρόδο με το δεξί και με το αριστερό τον ολόσωμο Χριστό. Στο έδαφος εικονίζεται ο προφήτης Ιεσσαί, πάνω από τον οποίο φύεται η άμπελος με τα κλήματα σε οκτώ ομφάλια που περιβάλλουν την κεντρική παράσταση μέσα στα οποία εικονίζονται

Εικ. 28. Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων. Ρόδον το Αμάραντον με Ρίζα Ιεσσαί.

προφήτες. Την όλη παράσταση στεφανώνουν δύο άγγελοι. Κάτω με κόκκινα γράμματα η επιγραφή: *Δια χειρός αναγνώστου του οικονόμου εκ χώρας Καπεσόβου 1802 νοεμβρίου 27.*

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας:

α) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Διαστ. 0,93×0,52 μ. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, με φτερά, κρατώντας με το αριστερό χέρι σταυροφόρο ράβδο και ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό, ενώ με το δεξί ευλογεί. Η εικόνα έφερε πολλές επιζωγραφήσεις.

β) Παναγία βρεφοκρατούσα. Ρώσικη εικόνα. Διαστ. 0,27×0,37 μ. Φέρει εκτεταμένες επιζωγραφήσεις. Πιθανώς του 19ου αιώνα.

Επίσης, συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες από το ναό των Ταξιαρχών στους Καρυώτες Λευκάδας:

α) Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Διαστ. 0,55×0,83 μ. Οι δύο αρχάγγελοι εικονίζονται ολόσωμοι. Ο Μιχαήλ κρατεί ζυγαριά και ξίφος και πατά επάνω σε πεσμένη μορφή, μισόγυμνη (δαίμονα), ενώ ο Γαβριήλ κρατεί κρίνο. Οι δύο αρχάγγελοι προβάλλουν μπροστά από φυσιοκρατικά αποδοσμένο τοπίο. Η εικόνα ανάγεται πιθανώς στα μέσα του 18ου αιώνα.

β) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Διαστ. 0,59×0,94 μ. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, με φτερά, στραμμένος προς τα αριστερά. Με τον αριστερό βραχίονα στηρίζει σταυροφόρο ράβδο και με το χέρι κρατά ανοιχτό ειλητό, ενώ στρέφει το δεξί σε χαρακτηριστική χειρονομία συνομιλίας με τον Χριστό, ο οποίος προβάλλει ψηλά. Ο Χριστός αποδίδεται περίπου μέχρι τα γόνατα.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γοργοπόταμος

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναός ανήκει στον τύπο των σταυρεπίστεγων ναών (τύπος Α1, κατά την κατάταξη του Α. Ορλάνδου). Χρονολογείται στις αρχές του 17ου αιώνα, τόσο από τον τύπο του ναού που επιχωριάζει την εποχή αυτή στην περιοχή της Ηπείρου, όσο και από ενθύμηση σε νεότερη τοιχογραφία της τρουλοκαμάρας, όπου διασώζεται η χρονολογία 1617, για την αρχική τοιχογράφηση του ναού. Από τις αρχικές αυτές τοιχογραφίες σώζονται οι τοιχογραφίες της αψίδας του ιερού, πολύ αμαυρές από την καπνιά, καθώς και η μορφή του πάτρωνα αγίου Νικολάου, σε κόγχη στη νότια πλευρά, εξωτερικά. Κατά το 19ο αιώνα, ο ναός επεκτάθηκε δυτικά με την προσθήκη επιμήκους ξυλόστεγου νάρθηκα. Την ίδια εποχή τοποθετήθηκε το τέμπλο που σώζεται σήμερα στο ναό και τοιχογραφήθηκε ο Παντοκράτορας στην τρουλοκαμάρα. Σύμφωνα με την επιγραφή, είναι έργο του χιονιαδίτη ζωγράφου Ζήκου Γεωργίου και χρονολογείται στα 1834.

Δολιανά

Μονή Ιακώβου

Σε δασωμένο λόφο, μέσα στον κάμπο, νότια του χωριού, δυτικά του δρόμου που οδηγεί προς Παρακάλαμο, βρίσκεται η μονή Κοίμησης της Θεοτόκου, η επονομαζόμενη του Ιακώβου[35]. Μέσα σε ψηλό περίβολο από πωρόλιθο βρίσκεται το καθολικό της μονής, που χρονολογείται στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης. Πρόκειται για μονόχωρο ξυλόστεγο ναό, μεγάλων διαστάσεων, με ανοιχτό νάρθηκα στα δυτικά. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής, στις οποίες είναι έντονες οι δυτικές επιδράσεις, πιθανώς επτανησιακής προέλευσης. Γύψινα ανάγλυφα τόξα περιβάλλουν τις ολόσωμες μορφές των αγίων στην κατώτερη ζώνη των τοιχογραφιών, ενώ γύψινες ταινίες χωρίζουν τις μικρού μεγέθους σκηνές στις ανώτερες ζώνες.

Εκτός από το καθολικό, στο εσωτερικό του περιβόλου σώζονται ερείπια του μοναστικού συγκροτήματος στη νοτιοδυτική γωνία του και νεότερο κελί στη βορειοδυτική γωνία.

Ορεινό Ξηροβάλτου

Ναός Αγίας Παρασκευής

Πρόκειται για τρίκλιτη θολωτή βασιλική με νάρθηκα και χαγιάτι στη νότια πλευρά. Χρονολογείται στα 1812, σύμφωνα με επιγραφή από κεράμους στην ανατολική πλευρά. Στον κεντρικό θόλο υπάρχουν τοιχογραφίες του 20ού αιώνα. Ίχνη τοιχογραφιών, πιθανώς παλαιότερων, υπάρχουν στην αψίδα.

Πεδινή

Ναός Αγίας Μαρίνας

Στα νότια του χωριού βρίσκεται μικρό μονόχωρο ξυλόστεγο εξωκλήσι με τρίπλευρη αψίδα. Οι πολλές νεότερες επεμβάσεις δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγησή του. Στην κόγχη του ιερού σώζεται παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας και των συλλειτουργούντων ιεραρχών. Διατηρούνται σε κακή κατάσταση και χρονολογούνται πιθανώς στο 19ο αιώνα.

Γιουργάνιστα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός του 19ου αιώνα με μεταγενέστερο νάρθηκα. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο και το μετάλλιο του Παντοκράτορα στην οροφή έχουν μεταφερθεί από τον γκρεμισμένο ναό της Αγίας Παρασκευής. Αριστερά της εισόδου του περιβόλου υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη επιγραφή με τη χρονολογία 1812.

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναΐσκος με μεταγενέστερο νάρθηκα. Ο ναός κάηκε από άγνωστη αιτία το 1994. Δεξιά της εισόδου του περιβόλου υπάρχει εντοιχισμένη λίθινη επιγραφή με τη χρονολογία *18[4;]1*.

Πληκάτι Κόνιτσας

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα και χαγιάτι στη βόρεια πλευρά. Στο χαγιάτι, πάνω από την είσοδο σώζεται μικρό τμήμα τοιχογραφίας με παράσταση αγγέλων που φέρουν το Άγιο Μανδήλιον. Το αξιόλογο τέμπλο του τέλους του 17ου αιώνα πιθανώς ανήκει σε παλαιότερο ναό. Οι ποδιές και η ζωγραφιστή ζωφόρος με τις παραστάσεις οικοδομημάτων είναι πρόσθετα στο τέμπλο και χρονολογούνται το 1714. Της ίδιας εποχής είναι και η ξυλόγλυπτη ζωγραφιστή οροφή του ναού (Εικ. 29) και πιθανώς και ο ίδιος ο ναός. Στο τέμπλο και το νάρθηκα καταγράφηκαν 17 εικόνες του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα. Επίσης, στο ναό φυλάσσονται δύο ξυλόγλυπτοι κηροστάτες και ξυλόγλυπτος πολυέλαιος.

Εικ. 29. Πληκάτι Κόνιτσας. Ναός Αγίου Αθανασίου. Το κεντρικό τμήμα της οροφής.

Ναός Παναγίας

Νεότερος ναός που χτίστηκε σε θέση παλαιοτέρου που κατεδαφίστηκε. Στο τέμπλο του καταγράφηκε σύνολο αξιόλογων εικόνων του 1770.

Καλλιθέα Κόνιτσας

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Τρίκλιτη θολωτή βασιλική με νάρθηκα και νεότερο χαγιάτι σε τμήμα της νότιας πλευράς. Σύμφωνα με επιγραφή, η οποία βρισκόταν σε κόγχη δίπλα στην κύρια είσοδο του ναού, ο ναός χρονολογείται στα 1820. Στην αψίδα, κάτω από το κονίαμα, διακρίνονται διπλές οριζόντιες σειρές πλίνθων.

Νικάνορας (Κορτίνιστα) Κόνιτσας

Ναός Αγίας Μαρίνας

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μεγάλων διαστάσεων με υπερυψωμένο νάρθηκα δυτικά και χαγιάτι στη νότια πλευρά. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, με βάση δυσανάγνωστη λιθανάγλυφη επιγραφή, εντοιχισμένη εξωτερικά στη βόρεια πλευρά του ναού. Το εσωτερικό της είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες του 1814, έργα των κερκυραίων αδερφών Θεοδώρου και Σταματίου Τσουμάκη, όπως φανερώνει σχετική επιγραφή στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα: *ΟΥΤΟΣ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΑΡΘΕΝΟ/ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤ)ΟΥ ΜΑΡΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΠΑΡΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Τ(ΣΟ)ΥΜΑΚΗ ΤΟΥ / ΕΚ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (ΚΑΙ) ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ. ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕ/ΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΘΕΟΔΩΣΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΕΛΛΑΣ (ΚΑΙ) ΚΟΝΙΤΖΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΤΡΟ/ΠΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΚΟΥΜΠΟΥΔΗ (ΚΑΙ) ΚΥΡ ΙΩΑΝΟΥ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΗ / ΕΝ ΕΤΕΙ 1814 ΜΑΙΟΥ 17.*

Μονή Οσίου Νικάνορα

Σε ψηλό βράχο στα βορειοανατολικά του χωριού βρίσκεται μικρός μονόχωρος θολωτός ναός. Στο μέσον της καμάρας του θόλου υπάρχει μικρός τρούλος. Εξωτερικά, πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού υπάρχει δυσανάγνωστη λιθανάγλυφη επιγραφή με τη χρονολογία *17..* . Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες ιδιαίτερα μαυρισμένες από αιθάλη. Σύμφωνα με σχετική επιγραφή πάνω από την είσοδο του ναού οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στα 1826 και είναι έργα του ζωγράφου Βασίλειου Αποστόλη από τα Φραστανά (σήμερα Κάτω Μερόπη) Πωγωνίου: *ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΘΕΟΦΟΡΟΥ / ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΝΙΚΑΝΩΡΟΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΑΝ/ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΒΟΗΘΗΣΑΝΤΩΝ / ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ Κ(ΑΙ) ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟ(Ν)ΤΟΣ Ιωάννου γεωργιου Κ(ΑΙ) ΔΙΑ / ΧΕΙΡΟΣ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗ εκ κώμης φραστανά της πω/γωνιαννης α[ρ]χιερευοντος του θεο[...] κ(υρί)ου κ(υρί)ου ... βελλας εν ετει 1826 ιουλιου ...*

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός του 19ου αιώνα. Φέρει τοιχογραφίες του τέλους του 19ου αιώνα στο Ιερό και στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου.

Αετόπετρα Κόνιτσας

Ναός Αγίου Αθανασίου

Τρίκλιτη θολωτή βασιλική με ξυλόστεγο νάρθηκα και νεότερο χαγιάτι στη νότια πλευρά. Σύμφωνα με επιγραφή από πλίνθους στην ανατολική πλευρά χτίστηκε το 1817. Στον κεντρικό θόλο του ναού υπάρχει τοιχογραφία με παράσταση του Παντοκράτορα.

Ελεύθερο Κόνιτσας

Ναός Αγίου Νικολάου

Ερειπωμένη τρίκλιτη βασιλική του 19ου αιώνα από την οποία σώζεται μόνον ο ανατολικός τοίχος, καθώς και το καμπαναριό.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρο ξυλόστεγο εξωκλήσι του 1798.

Ναός Αγίου Μηνά

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που χρονολογείται στα 1818.

Εξοχή Κόνιτσας

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρο ξυλόστεγο εξωκλήσι. Στη δυτική τοιχοποιία του διακρίνονται ίχνη κεραμοπλαστικού διακόσμου.

Μέτσοβο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αιώνα. Τοιχογραφίες υπάρχουν στην αψίδα του Ιερού και στο δυτικό τοίχο του ναού (παραστάσεις Γέννησης, Κοίμησης και Εισοδίων της Παναγίας). Στην αψίδα υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΗΧΑΗΛ ... ΛΟΥΚΑ ΔΗΑ Ε/ΞΟΔΟΥ ΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΣΙΝΚΕΝΗ ΗΣ ΑΥΤ(ΟΥ) ΡΟΗΔΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ / ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΑΜΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗΣ ΚΟ[ΝΣ]ΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΧΟΝΤΑ / ΙΩΑΝΟΥ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ ΚΕ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΧΡΙΣΗΣ ΡΟΗΔΑΣ [Δ]ΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ* και η χρονολογία *1837 απριλίου 5*. Στην πίσω όψη των εικόνων του τέμπλου υπάρχει η επιγραφή: *1821 Ιστορήται δια χειρός Δημητρίου Κωνσταντίνου Κριτσάλη εν έτει 1821.*

Ναός Αγίων Πάντων

Τρίκλιτη βασιλική του 19ου αιώνα. Τοιχογραφίες υπάρχουν στο Ιερό, ενώ στους πλάγιους τοίχους του ναού υπάρχουν αφιερωματικές παραστάσεις αγίων του β΄ μισού του 19ου αιώνα.

Μεγάλο Περιστέρι

Ναός Κοίμησης της Παναγίας

Ο ενοριακός ναός του χωριού είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αιώνα, ανακατασκευασμένη σε μεγάλο βαθμό

μετά την καταστροφή της από πυρκαγιά στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Στη νότια πλευρά της σώζεται σε καλή κατάσταση το καμπαναριό που χρονολογείται στα 1887, όπως αναφέρει λιθανάγλυφη επιγραφή πάνω από την είσοδό του.

Ανθοχώρι

Βόρεια του χωριού, στη συμβολή του ποταμού Μετσοβίτικου με το ρέμα Γκούρα (θέση Παλιάμπελα ή Μπαμπά), δίπλα σε μικρό μονότοξο γεφύρι, σώζονται ερείπια εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος, καλυμμένα από τη βλάστηση. Διακρίνεται ο αγωγός προσαγωγής νερόμυλου, καθώς και ερείπια τουρμπέ. Σύμφωνα με τους κατοίκους, στο χώρο αυτό υπήρχε χάνι.

Δελβινάκι

Ναός Αγίου Ιωάννη

Στην κορυφή λόφου στα νότια του χωριού βρίσκεται μονόχωρο εξωκλήσι της ύστερης τουρκοκρατίας. Φουρνικά καλύπτουν το ναό και το νάρθηκα. Χαγιάτι υπάρχει στη βόρεια πλευρά.

Καταρράχτης

Ναός Αγίας Παρασκευής

Μονόχωρος θολωτός ναΐσκος, με τρίπλευρη αψίδα και θολωτό νάρθηκα. Πιθανώς χρονολογείται στο 16ο-17ο αιώνα. Το εσωτερικό του ναού και ο ανατολικός τοίχος του νάρθηκα φέρουν τοιχογραφίες του 18ου αιώνα. Μεγαλογράμματη επιγραφή υπάρχει πάνω από τη δυτική θύρα του ναού:

+ ΗΣΤΩΡΗΘΗ Ο ΘΙΟΣ ΟΥΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΝΔΟΞΟΥ ΟΣΙΟΜΑΡΤ(ΥΡΟΣ) / ΠΑΡΑΣΚΕΥ(Η)Σ ΔΕ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΛΩΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΠΗΣΚΟΠΟΥ ΗΜΩΝ ΚΥΡ ΝΗΚΩΔΗΜΟΥ ΚΕ / ΙΠΟ (Ε)ΦΗΜΕΡΕΒΩΝ ΠΑΝΑΓΙΟΤΟΥ ΗΕΡΕΟΣ. ΚΕ ΣΙΔΡΩΜΗ Α ΚΕ ΚΩΠΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΙΡΟΓΑΛΑ/ ...

Ο τελευταίος μικρογράμματος στίχος, όπου αναφερόταν η χρονολογία τοιχογράφησης του ναού και πιθανώς το όνομα του ζωγράφου, είναι μισοκατεστραμμένος και καλύπτεται από νεότερο χρώμα. Ο επίσκοπος Βελλάς Νικόδημος αναφέρεται στα 1760[36].

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μονόχωρος ναΐσκος που καλύπτεται με τυφλό χαμηλό θόλο (φουρνικό). Στα δυτικά υπάρχει θολωτός νάρθηκας. Η σημερινή μορφή του ανώτερου τμήματος του ναού είναι αποτέλεσμα νεότερων επεμβάσεων, πιθανώς του τέλους του 19ου αιώνα. Ίχνη στην τοιχοποιία της ανατολικής πλευράς επιτρέπουν την υπόθεση ότι αρχικά ο ναός ήταν ξυλόστεγος και μικρότερων διαστάσεων.

ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ

Βροσίνα

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Ραϊδιώτισσας

Η διαλυμένη μονή βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού της Βροσίνας σε πλαγιά, στην όχθη παραποτάμου του Καλαμά.

Σώζεται το καθολικό και ερειπωμένα κτίρια κελιών. Το καθολικό είναι προσαρμοσμένο σε βραχώδη κοιλότητα και έχει ακανόνιστο σχήμα. Η πρόσβαση γίνεται με λίθινη κλίμακα, τμήμα της οποίας στεγάζεται με καμάρα διαμορφωμένη εξωτερικά σε εξώστη, από τον οποίο επιτυγχάνεται η είσοδος στο μικρό καμαροσκέπαστο νάρθηκα. Τα κεντρικά τμήματα του ναού στεγάζονται με φουρνικά και τα υπόλοιπα με ημιθόλια. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες.

Σύμφωνα με τις χρονολογίες στη νότια όψη του καθολικού, ο κυρίως ναός χτίστηκε στα 1627-1628 και ο νάρθηκας στα 1630-1631.

Στην κόγχη της πρόθεσης υπάρχει μικρό άνοιγμα, που επικοινωνεί με χώρο ανατολικά του Ιερού, στα τοιχώματα του οποίου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών. Προφανώς στην ίδια θέση του σωζόμενου σήμερα καθολικού υπήρχε παλαιότερος ναός.

Φούρκα

Μονή Γενεσίου Θεοτόκου (Κλαδόρμης)

Η μονή βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού της Φούρκας και αποτελείται από περίβολο, καθολικό και κτίρια κελιών, τοποθετημένα περιμετρικά και σε επαφή με τον περίβολο. Το καθολικό σώζεται σε καλή κατάσταση, ενώ τα υπόλοιπα κτίρια έχουν ερειπωθεί.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με πλάγιους τρίπλευρους χορούς και οκτάπλευρο τρούλο. Η κόγχη του ιερού, οι πλάγιοι χοροί και ο τρούλος διακοσμούνται με τυφλά αψιδώματα. Σύμφωνα με τις χρονολογίες στη δυτική και τη νότια όψη, το καθολικό χτίστηκε στα 1747.

Στο εσωτερικό του ναού καταγράφηκαν οι εξής εικόνες:

1. Άγιος Νικόλαος (δεσποτική). Διαστ. 0,46×0,86 μ. Ο άγιος εικονίζεται ένθρονος, πλαισιωμένος από τον Χριστό και την Παναγία. Με το δεξί του χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί κλειστό ευαγγέλιο.

2. Παναγία Γαλακτοτροφούσα (δεσποτική). Διαστ. 0,65× 0,86 μ. Η Παναγία εικονίζεται στον τύπο της Γαλακτοτροφούσας, σε καθιστή στάση χωρίς όμως να διακρίνεται το κάθισμα, πλαισιωμένη από αγγελικές δυνάμεις. Με το δεξί της χέρι κρατεί τον Χριστό, ο οποίος εικονίζεται σε στάση θηλασμού. Στο μέσον της δεξιάς πλευράς της εικόνας υπάρχει επιγραφή στην οποία αναφέρονται η χρονολογία *αψβ* (1702) και ο ζωγράφος Δημήτριος.

36. Φ.Γ. Οικονόμου, *Η εν Ηπείρω Εκκλησία. Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης*, Αθήναι 1971.

3. Παναγία. Διαστ. 0,19×0,31 μ. Η Παναγία εικονίζεται στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Η εικόνα φέρει ασημένια επένδυση.

4. Χριστός Παντοκράτορας (δεσποτική). Διαστ. 0,52×0,73 μ. Ο Χριστός εικονίζεται με ανάγλυφο φωτοστέφανο, ευλογεί με το δεξί και κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο με το αριστερό. Στο μέσον περίπου της εικόνας υπάρχει μεγαλογράμματη δυσανάγνωστη επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ [ΔΟΥΛΟΥ] / ΤΟΥ ΘΕΟΥ Δ[Α]Ν[ΙΗΛ] / ΙΕΡΟΜΟΝΑ[ΧΟΥ]*.

5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (δεσποτική). Διαστ. 0,47×0,72 μ. Ο άγιος εικονίζεται φτερωτός με ανάγλυφο φωτοστέφανο. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και στο αριστερό κρατεί πινάκιο με την αποτετμημένη κεφαλή του και ανοιχτό ειλητάριο. Η εικόνα φέρει τη μεγαλογράμματη ανορθόγραφη επιγραφή, δυσανάγνωστη σε ορισμένα σημεία: *ΔΕΗΣΙΣ ΚΕ ΤΟΝ -- /ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ / ΔΑΝΙΗΛ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ... ΕΤΟΥΣ / ΑΧΠΑ-1681*.

6. Άγιος Αθανάσιος (δεσποτική). Διαστ. 0,36×0,73 μ. Ο άγιος εικονίζεται μέχρι τη μέση να ευλογεί με το δεξί του χέρι και να κρατεί κλειστό βιβλίο με το αριστερό.

7. Παναγία βρεφοκρατούσα με ασημένια επένδυση (σε προσκυνητάρι). Διαστ. 0,29×0,37 μ.

8. Γενέσιο Θεοτόκου (σε προσκυνητάρι). Διαστ. 0,70×0,46 μ.

9. Άγιος Γεώργιος Νεομάρτυρας ο εξ Ιωαννίνων (σε προσκυνητάρι). Διαστ. 0,21×0,31 μ.

10. Δίζωνη εικόνα (σε προσκυνητάρι). Διαστ. 0,22×0,305 μ. Στην ανώτερη ζώνη της εικόνας εικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και στην κατώτερη οι άγιοι Μόδεστος και Ιωάννης. 19ος αιώνας.

11. Άγιος Γεώργιος. Διαστ. 0,955×0,57 μ. Στην εικόνα υπάρχει μικρογράμματη επιγραφή, στην οποία αναφέρονται ο δωρητής, η χρονολογία 1872 και ο ζωγράφος Αδάμης Δ. Κράιας.

12. Γενέσιο της Θεοτόκου. Διαστ. 0,47×0,75 μ.

13. Βημόθυρα (βρέθηκαν στο χώρο του Ιερού). Διαστ. 0,375×1,385 (δεξί φύλλο), 0,355×1,385 μ. (αριστερό φύλλο). Το μεγαλύτερο τμήμα των βημοθύρων είναι ξυλόγλυπτο, διακοσμημένο με φυτικά και ζωικά θέματα και φέρει επιχρύσωση. Στο πάνω μέρος των βημοθύρων, μέσα σε μετάλλια, εικονίζονται, σε χρυσό βάθος, οι προφήτες Σολομών στο αριστερό φύλλο και Δανιήλ στο δεξί. Στη κεντρική ζωγραφική επιφάνεια εικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Η παράσταση πλαισιώνεται από δύο ξυλόγλυπτους κίονες, από τα κιονόκρανα των οποίων εκφύονται κληματίδες και ταινία, που καταλήγει σε οξυκόρυφη απόληξη και οριοθετεί το πάνω μέρος της παράστασης. Στο δεξί φύλλο εικονίζεται η Παναγία όρθια μπροστά σε ξύλινο θρόνο. Στο αριστερό φύλλο εικονίζεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ, σε στάση βηματισμού, στραμμένος προς την Παναγία. Στο κατώτερο μέρος των βημοθύρων, σε τοξωτά πλαίσια, εικονίζονται τέσσερις Πατέρες της Εκκλησίας. Στο αριστερό φύλλο παριστάνονται οι άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος και στο δεξί οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Αθανάσιος.

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο νεότερο ναό του Αγίου Νικολάου (1906), ενοριακός της Φούρκας, καταγράφηκαν οι εξής φορητές εικόνες:

1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Διαστ. 0,825×0,54 μ. Ο άγιος εικονίζεται φτερωτός μέχρι τη μέση. Στο αριστερό του χέρι κρατεί πινάκιο με τη κεφαλή του και ανοιχτό ειλητάριο. Το φωτοστέφανό του είναι ανάγλυφο.

2. Χριστός Παντοκράτορας. Διαστ. 1,09×0,69 μ. Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος, καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με καμπύλο ερεισίνωτο. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο με το αριστερό. Φορεί κόκκινο χιτώνα και γαλαζοπράσινο ιμάτιο με χρυσοκονδυλιές. Το φωτοστέφανο είναι ανάγλυφο. Τα μαξιλάρια του καθίσματος και του υποπόδιου είναι κόκκινα. Η εικόνα συντηρήθηκε στα εργαστήρια της 8ης ΕΒΑ.

3. Άγιος Δημήτριος. Διαστ. 0,30×0,50 μ.

4. Χριστός Παντοκράτορας. Διαστ. 0,465×0,825 μ. Από την εικόνα λείπει τμήμα της αριστερής πλευράς. Ο Χριστός παριστάνεται ένθρονος, σε ξύλινο θρόνο με ερεισίνωτο. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο με το αριστερό. Πάνω από το θρόνο, στο δεξί μέρος της εικόνας, παριστάνεται το φτερωτό σύμβολο του ευαγγελιστή Λουκά.

5. Σύναξη των Ασωμάτων. Διαστ. 0,455×0,63 μ.

6. Παναγία βρεφοκρατούσα. Διαστ. 0,555×0,82 μ. Η Παναγία εικονίζεται ένθρονη βρεφοκρατούσα. Στο πλαίσιο της εικόνας κληματίδες σχηματίζουν μετάλλια, στα οποία εικονίζονται προφήτες. Στο πάνω μέρος του πλαισίου ο Άναρχος Πατήρ πλαισιωμένος από αγγέλους. Υπάρχει η χρονολογία *1634*. Η εικόνα, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, επισκευάστηκε στα 1937.

7. Άγιος Νικόλαος. Διαστ. 0,48×0,865 μ. Ο άγιος εικονίζεται πλαισιωμένος από τον Χριστό και την Παναγία και έχει ανάγλυφο φωτοστέφανο. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί κλειστό ευαγγέλιο με το αριστερό.

8. Τρεις Ιεράρχες. Διαστ. 0,30×0,37 μ.

9. Αγία Βαρβάρα. Διαστ. 0,24×0,385 μ.

Ρεπετίστη (θέση Παϊδονιά ή Παϊτονιά)

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Ο ναός βρίσκεται σε πλαγιά βορειοδυτικά του οικισμού της Παϊδονιάς (Παϊτονιά). Είναι σταυρεπίστεγος με τρίπλευρη αψίδα, η οποία φέρει πλίνθινη διακοσμητική ταινία με ρόμβους. Διακρίνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Ο αρχικός ναός αργότερα υπερυψώθηκε και επεκτάθηκε προς Δ. Το δυτικό τμήμα του ναού έφερε τοξωτά ανοίγματα στη βόρεια και τη νότια πλευρά και ένα ορθογώνιο στη δυτική. Τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνούσαν με πλάγια μικρά διαμερίσματα, των οποίων διακρίνονται ίχνη της τοιχοποιίας. Για την ενίσχυση του ναού μετά την επέκτασή του, κατασκευάστηκε ενισχυτικό τόξο από πωρόλιθο και σειρές πλίνθων. Στην τρίτη οικοδομική φάση τα τοξωτά ανοίγματα κλείστηκαν και δημιουργήθηκε ένα ορθογώνιο άνοιγμα στη βόρεια πλευρά.

Σώζονται τοιχογραφίες στον ανατολικό τοίχο του ιερού και στην κόγχη της αψίδας. Στην κόγχη εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και χαμηλότερα ιεράρχες μέχρι τη μέση. Στην επιφάνεια πάνω από τη θέση της πρόθεσης εικονίζεται ο πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Άνω Παρακάλαμος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός βρίσκεται σε λόφο βόρεια του οικισμού του Άνω Παρακαλάμου. Είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με νάρθηκα στα δυτικά και χαγιάτι στα νότια. Αρχικά ήταν ξυλόστεγος και αργότερα επεκτάθηκε προς Δ., υπερυψώθηκε και στεγάστηκε με καμάρα. Στη συνέχεια προστέθηκε ορθογώνιος χώρος στα δυτικά. Η πρώτη επέκταση και υπερύψωση του ναού, σύμφωνα με πλίνθινη επιγραφή στη δυτική του πλευρά, χρονολογείται στα 1550-1551.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες διαφόρων εποχών, από τις οποίες οι νεότερες, σύμφωνα με επιγραφή, χρονολογούνται στα 1688.

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ[37]

Αργυρότοπος

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα. Στεγαζόταν με ξυλοστέγη, η οποία έχει καταρρεύσει. Η ανατολική και η δυτική πλευρά του ναού απολήγουν σε κολοβά αετώματα. Χρονολογείται στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αιώνα.

Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες στην κόγχη του Ιερού, η παράσταση της Πλατυτέρας, και στο βόρειο τοίχο, οι παραστάσεις των αγίων Γεωργίου του εξ Ιωαννίνων, Κωνσταντίνου και Ελένης και Βασιλείου του Μεγάλου.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός είναι σύγχρονος, χτισμένος με τσιμεντόλιθους, και βρίσκεται σε ελαιώνα στα ανατολικά του οικισμού. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων, στην ίδια θέση υπήρχε μεγάλος βυζαντινός ναός. Στην περιοχή, γύρω από το σύγχρονο κτίσμα, εντοπίστηκαν τμήματα τοιχοποιίας και διάσπαρτοι πλίνθοι δομής και κεραμίδια, που αποτελούν ενδείξεις για ύπαρξη βυζαντινού κτίσματος στην ίδια θέση.

Καρτέρι

Ναός Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται αριστερά του οδικού άξονα Ηγουμενίτσας-Πρέβεζας, μετά τη διασταύρωση Καρτερίου. Είναι νεότερος ασβεστοχρισμένος ναός, με ημικυκλική αψίδα. Στην ανατολική πλευρά διακρίνεται παλαιότερη οικοδομική φάση, που δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί.

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος ξυλόστεγος, με χαγιάτι στη νότια πλευρά. Ο ναός είναι επιχρισμένος, με εμφανείς τις γωνίες που είναι κατασκευασμένες με πελεκημένους λίθους. Πάνω από τη νότια είσοδο υπάρχει κόγχη, στην οποία είναι ζωγραφισμένη η χρονολογία 1894. Στην ανατολική πλευρά του ναού, πάνω από την κόγχη της αψίδας, υπάρχει εντοιχισμένη πλίνθινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Είναι μονόχωρος ναός με ημικυκλική αψίδα, χτισμένος με αργολιθοδομή. Στη σημερινή του μορφή χρονολογείται στο 19ο αιώνα. Στο χώρο γύρω από το ναό εντοπίστηκαν διάσπαρτοι πλίνθοι δομής.

Παλιά Σαγιάδα

Εγκαταλελειμμένος οικισμός στην πλαγιά του βουνού, βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Σαγιάδας. Τα ερειπωμένα σπίτια του είναι στην πλειονότητά τους διώροφα και περιβάλλονται από πέτρινους περιβόλους με τοξωτές εισόδους. Σώζεται ο κεντρικός πλακόστρωτος δρόμος του παλαιού οικισμού, ο οποίος πλαισιώνεται από τις προσόψεις των κτιρίων, που χρησίμευαν ως καταστήματα. Τα περισσότερα από τα κτίρια του οικισμού, στη σημερινή τους μορφή, χρονολογούνται στο 19ο αιώνα. Πρόκειται για ανακατασκευές ή εκτεταμένες επισκευές παλαιότερων κτισμάτων του οικισμού, που υπέστησαν ζημιές από σεισμό που έπληξε την περιοχή.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ερειπωμένος ναός με ημικυκλική αψίδα και νάρθηκα. Είναι κατασκευασμένος με πελεκημένους λίθους. Η ανατολική πλευρά του διακοσμείται με πλίνθινο σταυρό. Η νότια είσοδός του φέρει λίθινο τοξωτό τρίλοβο υπέρθυρο. Πιθανώς του 19ου αιώνα.

---

37. Οι περιοδείες έγιναν από κοινού με το φύλακα αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας Χ. Τσίπη και οφείλω να επισημάνω ότι χωρίς τη συμβολή του δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική ηπειρωτικού τύπου με μεταγενέστερο νάρθηκα. Στη δυτική πλευρά του νάρθηκα υπάρχει πυργωτό κωδωνοστάσιο. Το κτίριο είναι κατασκευασμένο με πελεκημένους λίθους. Η ημικυκλική αψίδα και οι πλευρές του ναού κοσμούνται με λίθινη οδοντωτή ταινία. Στη βόρεια πλευρά υπάρχει, με πλίνθους, η χρονολογία 1833.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με λαϊκότροπες τοιχογραφίες, πιθανώς του τέλους του 19ου ή των αρχών του 20ού αιώνα.

Ναός Αγίου Νικολάου

Νεότερος ξυλόστεγος ναός, χτισμένος επάνω σε βράχο. Στην ίδια θέση σώζονται λείψανα τοιχοποιίας με αρχαίους δόμους. Από το χώρο του ναού περισυνελέγη από τον Μ. Πασιάκο, κάτοικο της περιοχής, και παραδόθηκε στην 8η ΕΒΑ κεραμίδα στέγης, διαστ. 0,63×0,37×0,03 μ., βυζαντινής πιθανώς περιόδου.

Ναός Αγίας Κυριακής

Σε θέση γνωστή με το όνομα Αγία Κυριακή, όπου σήμερα υπάρχει εικονοστάσι, εντοπίστηκαν ίχνη ορθογώνιου κτιρίου, ταφές και θραύσματα κεραμίδων στέγης, πιθανώς βυζαντινής περιόδου.

Φρούριο Στροβιλίου

Σε κωνικό λόφο που εισχωρεί στη θάλασσα, βορειοδυτικά του όρμου της Σαγιάδας, από τον οποίο ελέγχεται η θαλάσσια περιοχή, σώζονται τα ερείπια κτιρίων και οχυρού. Ελάχιστα λείψανα του οχυρού σώζονται στη κορυφή του λόφου. Διακρίνονται τοιχοποιίες, σε μικρό ύψος, που είναι κατασκευασμένες με αργολιθοδομή και άφθονο συνδετικό υλικό. Στις πλαγιές του λόφου υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και λείψανα κτιρίων.

Στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου σώζονται τα ερείπια ναού, που ήταν αφιερωμένος στους αγίους Θεοδώρους. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα. Υπήρχαν δύο είσοδοι στη νότια και τη δυτική πλευρά του. Στην ανατολική πλευρά, εσωτερικά, εκτός από την κόγχη του Ιερού διαμορφώνεται και η κόγχη της πρόθεσης. Ο ναός είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Στα βόρεια του λόφου, δεξιά του δρόμου Σαγιάδας-Αλβανίας, εντοπίστηκαν τάφοι.

Όρμος Φτελιάς

Ο όρμος Φτελιάς βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της λωρίδας Σαγιάδας, στην παραμεθόριο περιοχή Ελλάδας-Αλβανίας. Στην είσοδό του βρίσκεται μικρή χερσόνησος που αποτελείται από δύο μικρούς λόφους και συνδέεται με τη στεριά με στενή λωρίδα γης. Στο μεγαλύτερο από τους δύο λόφους εντοπίστηκαν εκτεταμένα αρχαιολογικά λείψανα (οικοδομικό υλικό, πλίνθοι κτλ.). Περιμετρικά του λόφου διακρίνονται λείψανα τείχους και στην κορυφή του διάφορα οικοδομικά λείψανα που σώζονται σε μικρό ύψος. Σε μεγαλύτερο ύψος σώζεται τμήμα τοιχοποιίας, κατασκευασμένη με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, η οποία φέρει διακοσμητική λίθινη ταινία με ψαροκόκκαλο. Είναι πολύ πιθανό τα οικοδομικά λείψανα να ανήκουν σε μικρή φρουριακή εγκατάσταση που ήλεγχε και προστάτευε το φυσικό όρμο.

Στις παραλίες του όρμου βρέθηκαν όστρακα και θραύσματα πλίνθων αρκετά διαβρωμένα. Ο μικρότερος λόφος της χερσονήσου στο μεγαλύτερό του τμήμα είναι βραχώδης. Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται παλαιά λαξεύματα στους βράχους από ανθρώπινη επέμβαση.

Η ακριβής χρονολόγηση των ευρημάτων προς το παρόν δεν είναι εφικτή. Όμως, η αναφορά για εντοπισμό οστράκων αγγείων ελληνιστικής εποχής στην παραλία Φτελιάς, χωρίς να διευκρινίζεται η ακριβής θέση[38], η σημείωση της θέσης σε ναυτικούς χάρτες της περιόδου της ενετοκρατίας και η πιθανή ταύτιση της χερσονήσου με τη νησίδα Άγιος Φωκάς[39], συνηγορούν στην υπόθεση της διαχρονικής χρήσης του χώρου από την ελληνιστική εποχή έως την περίοδο της ενετοκρατίας.

Μαλούνι (θέση Παλαιό νεκροταφείο)

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται ανατολικά του οικισμού σε απότομη πλαγιά πάνω από την όχθη του Καλαμά. Μονόχωρος ναός με πρόσθετο νάρθηκα. Η ημικυκλική αψίδα φέρει πλίνθινη διακοσμητική ταινία που σχηματίζει ψαροκόκαλο.

Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες τριών χρονολογικών φάσεων. Η παράσταση του αγίου Νικολάου, σε τυφλό αψίδωμα στο νότιο τοίχο, ανήκει στην πρώτη φάση. Στη δεύτερη φάση ανήκουν οι τοιχογραφίες του Ιερού και του νότιου τοίχου. Στη νεότερη φάση ανήκουν οι τοιχογραφίες του βόρειου και του δυτικού τοίχου, που ανάγονται χρονολογικά στα 1612-1613, σύμφωνα με την επιγραφή στο βόρειο τοίχο.

Βρυσέλλα

Δεξιά του δρόμου Ηγουμενίτσας-Φιλιατών μετά τη γέφυρα και πριν από τον οικισμό, εντοπίστηκε μέσα στον ελαιώνα διάσπαρτο οικοδομικό υλικό (πλίνθοι και θραύσματα κεραμιδιών), καθώς και τμήμα τοιχοποιίας με υπόστρωμα τοιχογραφίας και ίχνη χρώματος. Σύμφωνα με την παράδοση στην πε-

38. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 316.

39. P. Soustal - J. Koder, *Tabula Imperii Byzantini*, 3, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien 1981, σ. 235, 238.

ριοχή της Βρυσέλλας υπήρχε μοναστήρι, το οποίο καταστράφηκε από τους Τούρκους.

Γηρομέρι

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται αριστερά του δρόμου Φιλιατών-Τσαμαντά, μετά τη διασταύρωση Γηρομερίου. Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο με ημικυκλική αψίδα, χτισμένο με αργολιθοδομή.

Το εσωτερικό του ήταν κατάγραφο με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, οι οποίες έχουν υποστεί πολλές φθορές. Στον ανατολικό τοίχο διακρίνεται η παράσταση της Ανάληψης. Στην επάνω ζώνη του βόρειου τοίχου του Ιερού διακρίνονται ευαγγελικές σκηνές, ενώ στη κατώτερη ολόσωμοι ιεράρχες.

Φοινίκι

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναΐσκος είναι χτισμένος επάνω σε βράχο στην όχθη χειμάρρου, δεξιά του δρόμου Φιλιατών-Βροσίνας μετά τη διασταύρωση Φοινικίου. Είναι μονόχωρος με τρίπλευρη αψίδα, χτισμένος με αργολιθοδομή. Στα δυτικά υπάρχει χαγιάτι με τοξοστοιχία, στη νότια πλευρά του οποίου αναφέρεται η χρονολογία 1834 και ο μήνας Μάρτιος.

Καλλιθέα (θέση Βρυσοπούλα)

Ναός Αγίας Σοφίας

Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος με νάρθηκα στα δυτικά και τοξωτή στοά στα νότια. Το κεντρικό τμήμα του κυρίως ναού στεγάζεται με φουρνικό. Το εσωτερικό του είναι κατάγραφο με λαϊκότροπες τοιχογραφίες, που σύμφωνα με επιγραφή στο δυτικό τοίχο χρονολογούνται στα 1869.

Δονάτο Παλαιοχωρίου

Ναός Υπαπαντής

Ο ναός έχει δεχθεί πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις και έχει επιχριστεί εξωτερικά. Στη δυτική πλευρά σε εντοιχισμένη λίθινη πλάκα αναφέρεται το έτος 1849.

Στο εσωτερικό, στην κόγχη της πρόθεσης, σώζεται τοιχογραφία με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης (19ος αιώνας).

Στο ναό καταγράφηκαν οι εξής δεσποτικές εικόνες, οι διαστάσεις των οποίων δεν στάθηκε δυνατό να μετρηθούν:

1. Άρχων Μιχαήλ. 2. Παναγία βρεφοκρατούσα. Στο κάτω μέρος της εικόνας υπάρχει μικρογράμματη ανορθόγραφη επιγραφή, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται ο ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, πρωτοψάλτης της Μητρόπολης Ιωαννίνων, και το έτος 1851. 3. Παντοκράτωρ. Στο κάτω μέρος της εικόνας σε μικρογράμματη ανορθόγραφη επιγραφή αναφέρονται, μεταξύ άλλων, ο ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης και το έτος 1851. 4. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Η εικόνα, σύμφωνα με την επιγραφή, φιλοτεχνήθηκε από τον Πέτρο Γεωργιάδη το έτος 1855. 5. Υπαπαντή.

Αγία Κυριακή (πρώην Πόποβο)

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική με πολυγωνική αψίδα και χαγιάτι με τοξοστοιχία στη βόρεια πλευρά. Πιθανώς του 19ου αιώνα.

Από τις τοιχογραφίες της ανατολικής πλευράς του Ιερού διακρίνονται η Πλατυτέρα στην κεντρική κόγχη και η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης στην κόγχη της πρόθεσης (19ος αιώνας). Οι εικόνες της Παναγίας και του Παντοκράτορα, σύμφωνα με επιγραφές στο κάτω μέρος τους, είναι έργα του Πέτρου Γεωργιάδη του έτους 1852.

Τσαμαντάς

Ναός Αγίας Μαρίνας

Μονόχωρος ναΐσκος με ημικυκλική αψίδα, στεγασμένος με λαμαρίνες. Πάνω από τη βόρεια είσοδό του, σε λίθινη πλάκα, υπάρχει η χρονολογία 1852.

Σε επιγραφή, στο τέμπλο του ναού, αναφέρονται ο κτήτορας Χριστόφορος Ιερομόναχος, ο καλλιτέχνης Ιωάννης Σωτήρης και το έτος 1853. Οι εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα, του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, της αγίας Μαρίνας και της Θεοτόκου Ελεούσας είναι σύγχρονες του τέμπλου.

Μακρυχώρα

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο νεότερος ναός βρίσκεται σε λόφο αριστερά του δρόμου Ηγουμενίτσας-Παραμυθιάς και δεξιά του άξονα της Νέας Εγνατίας οδού. Στην περιοχή γύρω από αυτόν εντοπίστηκαν όστρακα, θραύσματα κεραμιδιών και ίχνη τοιχοποιίας, που αποτελούν ενδείξεις για τη διαχρονική χρήση του χώρου.

Νοτιοδυτικά του Αγίου Νικολάου σώζονται λείψανα ναΐσκου, του οποίου διακρίνεται η ημικυκλική αψίδα (άνοιγμα 1,82 μ.) και το ανατολικό τμήμα των πλευρικών του τοίχων (πλάτος ναού 4 μ. περίπου).

Ηγουμενίτσα

Φρούριο

Το φρούριο βρίσκεται σε πευκόφυτο λόφο στα νότια της πόλης. Αποτελείται από οχυρωματικό περίβολο που ενισχυόταν

από επτά ορθογώνιους πύργους. Οι δύο από αυτούς, οι οποίοι προστάτευαν την είσοδο του φρουρίου που βρισκόταν στη δυτική πλευρά, είναι κατεστραμμένοι. Το βορειοδυτικό τμήμα του φρουρίου έκλεινε με διατείχισμα και λειτουργούσε ως ακρόπολη. Στο ανώτερο σημείο της ακρόπολης έχει κατασκευαστεί σύγχρονη δεξαμενή, από την οποία καταστράφηκε τμήμα του τείχους της βόρειας πλευράς. Εσωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου και σε επαφή με το βορειοανατολικό πύργο σώζονται ερείπια δεξαμενής. Στο σημείο αυτό διακρίνεται τοξωτό άνοιγμα, κατασκευασμένο με εναλλασσόμενους πλίνθους και λίθους.

Στα τείχη, που είναι κατασκευασμένα με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, διακρίνονται διάφορες οικοδομικές-επισκευαστικές φάσεις.

Νησίδα Πρασούδι

Η νησίδα Πρασούδι βρίσκεται στην είσοδο του κόλπου της Ηγουμενίτσας. Στην ανατολική πλευρά της, στο πιο ομαλό σημείο, σώζονται ερείπια κτιρίου. Πρόκειται για μικρό συγκρότημα που αποτελείται από ναό και πρόσκτισμα στα νότια. Ο ναός είναι μονόχωρος με ημικυκλική αψίδα, χτισμένος με αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται θραύσματα κεραμιδιών. Η αψίδα του είναι μεγάλη, αναλογικά με το κτίριο, και φέρει δίλοβο άνοιγμα. Η γένεση των τόξων του ανοίγματος γίνεται με πλίνθους. Τα τόξα είναι κατασκευασμένα με εναλλασσόμενους πλίνθους και λίθους. Στη δυτική πλευρά του ναού υπάρχει τοξωτή είσοδος. Η δεύτερη είσοδος που υπήρχε στη νότια πλευρά του κλείστηκε, πιθανώς όταν προστέθηκε ο νέος χώρος. Το πρόσκτισμα αυτό εφάπτεται του ναού και είναι μεταγενέστερο. Είναι χτισμένο με τον ίδιο σχεδόν τρόπο με το ναό.

Το κτιριακό συγκρότημα σώζεται σε ύψος, από τις τρεις πλευρές του, που σε ορισμένα σημεία φθάνει τα 3 μ. Οι νότιες πλευρές του ναού και του προσκτίσματος έχουν καταρρεύσει. Σε ορισμένα σημεία σώζονται σε ελάχιστο ύψος και σε άλλα έχουν καταστραφεί τελείως.

Στο χώρο γύρω από τα ερείπια βρέθηκαν όστρακα με κτενωτή διακόσμηση[40].

Αγιονήσι, μονή Ζωοδόχου Πηγής

Το Αγιονήσι, πευκόφυτο νησάκι στον όρμο της Ηγουμενίτσας, βρίσκεται πολύ κοντά στην ακτή. Στο ψηλότερο σημείο του βρίσκονται τα ερείπια μικρού μοναστηριακού συγκροτήματος. Το καθολικό, το οποίο έχει δεχθεί νεότερες κακότεχνες επεμβάσεις, είναι μονόχωρο με τρίπλευρη αψίδα. Έχει χτιστεί με αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται σποραδικά κομμάτια κεραμιδιών. Το καθολικό πλαισιώνεται από πρόσκτισμα και δεξαμενή στα βόρεια και ερείπια κελιών στα δυτικά, τα οποία περικλείονταν σε περίβολο.

Γαρδίκι

Βορειοδυτικά του βυζαντινού ναού της Αγίας Κυριακής (13ος αιώνας), κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης τάφρου για τη διέλευση αγωγού ύδρευσης, για τις οποίες δεν υπήρχε έγκριση της Εφορείας, εντοπίστηκαν ταφές. Συγκεκριμένα, μετά τη διακοπή των εργασιών, διαπιστώθηκε ότι οι ταφές αυτές είχαν ήδη καταστραφεί, αφού από το ίδιο σημείο διέρχεται παλαιότερος αγωγός. Η ανασκαφική έρευνα, για τη διερεύνηση του ευρύτερου χώρου, δεν ήταν δυνατό να διενεργηθεί, λόγω της ύπαρξης του κεντρικού δρόμου του χωριού και του περιβόλου του ναού εκατέρωθεν της τάφρου. Έτσι, πραγματοποιήθηκε μικρή μόνον έρευνα σε κατεστραμμένη παλαιότερα ταφή, τμήμα της οποίας προστατεύτηκε μετά τη διακοπή των εργασιών (27-1-1997). Η ταφή είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και βρισκόταν σε βάθος 1,10 μ. από το οδόστρωμα. Αποκαλύφθηκε τμήμα του σκελετού του νεκρού (κρανίο, οστά τμήματος του θώρακα και των άνω άκρων), ο οποίος ήταν τοποθετημένος στο χώμα και καλυμμένος με δύο κεραμίδες, διαστ. 0,44×0,24 και 0,33×0,26 μ. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Φιλιάτες

Θέση Μιχάλιαρη

Σε πλαγιά νότια του οικισμού εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση ερείπια κτιρίων, χτισμένα με δόμους και πελεκημένους λίθους, σε ορισμένα από τα οποία έχει χρησιμοποιηθεί συνδετικό κονίαμα. Στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα και θραύσματα κεραμιδιών και πλίνθων διαφόρων εποχών. Τον ερειπωμένο οικισμό διασχίζει λιθόστρωτο μονοπάτι (καλντερίμι), το οποίο σώζεται σε μεγάλο μήκος.

Τα ευρήματα αποτελούν ενδείξεις για τη διαχρονική κατοίκηση του χώρου από την αρχαιότητα έως και τη μεταβυζαντινή εποχή. Εξάλλου, η θέση του οικισμού βρίσκεται πάνω από την κοιλάδα του Καλαμά, φυσική διάβαση από το εσωτερικό της Ηπείρου προς τις βόρειες ακτές του Ιονίου.

Θέση Φαρακλού

Βόρεια του οικισμού των Φιλιατών και νότια της σύγχρονης δεξαμενής, θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων, πλίνθων και ίχνη τοιχοποιίας αποτελούν ενδείξεις για ύπαρξη κτιρίου βυζαντινής πιθανώς εποχής.

40. Για το ναό, βλ. Ν. Βασιλικού, Ερειπωμένος ναός στη νησίδα Πρασούδι Ηγουμενίτσας. Συμβολή στην τοπογραφία των ηπειρωτικών ακτών, *Θωράκιον, Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 101-108.

Κρυόβρυση

Νοτιοδυτικά του οικισμού και αριστερά του αγροτικού δρόμου Κρυόβρυσης-Αγίας Μαρίνας εντοπίστηκαν τα ερείπια μικρού ναού. Διακρίνεται τμήμα της κόγχης του Ιερού και η είσοδος στη δυτική πλευρά. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη με λαξευμένους λίθους, στους οποίους παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων, και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Πηγαδούλια

Ναός Ταξιαρχών

Νεότερος μονόχωρος ναός με δίριχτη στέγη. Η ημικυκλική αψίδα είναι δυσανάλογα μεγάλη σε σχέση με το ναό. Στο κατώτερο τμήμα της διακρίνεται τοιχοποιία, στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Βορειοδυτικά του ναού εντοπίστηκε κατεστραμμένη τοιχοποιία, που έφερε συνδετικό ασβεστοκονίαμα και κομμάτια πλίνθων με δαχτυλιές. Πιθανώς το κατώτερο τμήμα της αψίδας και η κατεστραμμένη τοιχοποιία να ανήκουν σε παλαιότερο και μεγαλύτερο ναό, τμήμα του οποίου καταλαμβάνει ο νεότερος.

Παραπόταμος

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Η θέση των ερειπίων βρίσκεται αριστερά της οδικής αρτηρίας Ιωαννίνων-Ηγουμενίτσας, πριν από τον οικισμό. Πρόκειται για ερείπια ναΐσκου με ημικυκλική αψίδα. Η σωζόμενη τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη με αργολιθοδομή, συνδετικό ασβεστοκονίαμα και κομμάτια κεραμιδιών.

Προδρόμι

Ναός Αγίων Αποστόλων στου Μπάρδη

Μικρός νεότερος ναός, διαστ. 3,75×5 μ. περίπου, με ημικυκλική αψίδα. Βόρεια του ναού διακρίνεται στρώμα καταστροφής με πλίνθους και γύρω από αυτόν υπάρχουν ενδείξεις για προγενέστερη χρήση του χώρου.

Θέση Νεκροταφείο

Ανάμεσα στους τάφους εντοπίστηκαν λείψανα τοιχοποιίας με πλίνθους και ίχνη αψίδας, που πιθανώς ανήκουν σε ερείπια ναού βυζαντινής περιόδου.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Νεότερος ναός θεμελιωμένος σε παλαιότερο, του οποίου διακρίνονται τα κατώτερα τμήματα της τρίπλευρης αψίδας και της νότιας πλευράς. Η διατηρημένη τοιχοποιία του αρχικού ναού είναι κατασκευασμένη με αργολιθοδομή και πλίνθους.

Γλυκή

Στο πλαίσιο επέκτασης του δικτύου ύδρευσης της Γλυκής διενεργήθηκε αυτοψία στην περιοχή ανατολικά του οικισμού όπου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου. Βόρεια του ναού και σε απόσταση 200 μ. περίπου, στη θέση σύγχρονου εικονοστασίου, πιθανώς του Αγίου Γεωργίου, εντοπίστηκαν λείψανα τοιχοποιίας. Είναι κατασκευασμένη με εναλλασσόμενες σειρές πλίνθων και λίθων και συνδετικό κονίαμα. Στην τοιχοποιία διαμορφώνονται δύο ημικυκλικές κόγχες που αποτελούν ένδειξη για ύπαρξη ναού στη θέση αυτή.

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Κάβαλος

Ναός Παντοκράτορα

Ο ναός αποτελεί ιδιοκτησία της οικογένειας Ασπρογέρακα. Ναός μονόχωρος, σχεδόν τετράγωνος στην κάτοψη. Ο ανατολικός τοίχος απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Οι τοίχοι του ναού έχουν επιχριστεί κακότεχνα με παχύ στρώμα τσιμεντοκονιάματος. Παρ' όλα αυτά διατηρούνται ακόμη ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία. Η νότια θύρα εισόδου φέρει περίτεχνο πλαίσιο με εξαιρετικής τέχνης γλυπτό διάκοσμο. Το υπέρθυρο και οι σταθμοί φέρουν διάκοσμο από τρισχιδή ελισσόμενο βλαστό, που απολήγει σε ημιανθέμια. Στο υπέρθυρο, πάνω από τον κοσμήτη με τον ελισσόμενο βλαστό, εκτείνεται στενότερος κοσμήτης από σειρά σχηματοποιημένων φύλλων που περικλείονται από καρδιόσχημες ταινίες. Πεσσίσκος τέμπλου έχει τοποθετηθεί σε β' χρήση ως κατώφλι της θύρας. Η κύρια όψη του κοσμείται με αλυσοειδές πλέγμα. Με μια πρώτη εκτίμηση τα ανάγλυφα πλαίσια της νότιας θύρας του ναού μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στο 12ο έως τα μέσα του 13ου αιώνα. Στο εσωτερικό του ναού φυλάσσονται τα παρακάτω αρχιτεκτονικά μέλη[41]:

1) Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου τετραγωνικής διατομής με συμφυή παραστάτη, ο οποίος φέρει κωνοειδή απόληξη. Η κύρια όψη του κοσμείται με πολύφυλλο ρόδακα και τρισχιδή ελικοειδή βλαστό, παρόμοιο με εκείνον που κοσμεί το περίθυρο της νότιας θύρας. 2) Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου τετραγωνικής διατομής με συμφυή παραστάτη. Η κύρια όψη φέρει ίδια διακόσμηση με το προηγούμενο. 3) Τμήμα επιστυλίου με διάκοσμο από αλυσοειδή πλοχμό. 4) Τμήμα επιστυλίου με διάκοσμο από αλυσοειδή πλοχμό. Συνανήκει με το προηγούμενο μέλος.

41. Για τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παντοκράτορα στον Κάβαλο και του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Σπανοχώρι, βλ. Π. Δημητρακοπούλου, Αρχιτεκτονικά γλυπτά βυζαντινής περιόδου από τη Λευκάδα, *ΕΕΑΜ* Γ (2004-2005), σ. 11-35.

5) Κιονίσκος τέμπλου οκταγωνικής διατομής. 6) Επίθημα κιονοκράνου. Η κύρια λοξότμητη όψη του φέρει σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα που περικλείεται από έξεργο κύκλο. 7) Επίθημα κιονοκράνου. Οι δύο στενές πλευρές του κοσμούνται με σταυρό που πλαισιώνεται από ζεύγος λογχοειδών φύλλων. 8) Τμήμα επιστυλίου, επιχρισμένο με ασβέστη. Διακρίνονται αδρά τοξύλια που στηρίζονται σε κίονες ή πεσσούς. Τα διάχωρα κάτω από τα τοξύλια κοσμούνται με φυτικά θέματα.

Τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά μέλη, με εξαίρεση τα επιθήματα, μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στη μεσοβυζαντινή περίοδο, πιθανώς στον 11ο-12ο αιώνα. Τα δύο επιθήματα δεν μπορούν να αναχθούν σε περίοδο μετά τον 8ο αιώνα.

Στον περίβολο του ναού εναπόκειντα, επίσης, δύο τμήματα αμφικιονίσκων παραθύρων, ένα επίθημα κιονοκράνου και αδιάγνωστα θραύσματα οικοδομικού υλικού.

Ο σημερινός ναός χτίστηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Με βάση τα σωζόμενα μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν μπορεί να υποστηριχθεί χρονολόγηση πρωιμότερη του 18ου αιώνα. Το περίθυρο της νότιας θύρας και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που εναπόκειντα στο εσωτερικό, καθώς επίσης και στον περίβολο του ναού μαρτυρούν την ύπαρξη παλαιότερου ναού στη θέση του σημερινού. Ο εντοπισμός των γλυπτών αυτών, σε συνδυασμό μάλιστα με πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη στη θέση του σημερινού ναού «τρίστυλης» εκκλησίας, ίσως να αποτελέσουν κίνητρο για μελλοντικές έρευνες σχετικά με την τοπογραφία της βυζαντινής Λευκάδας, για την οποία ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά.

Σπανοχώρι

Ναός Γενεσίου της Θεοτόκου (Παναγία Επισκοπιανή)

Από τη φημισμένη μονή του Γενεσίου της Θεοτόκου ή Επισκοπής[42] σήμερα διατηρούνται μόνον ερείπια των κελιών. Ο σημερινός ναός, ο οποίος λειτουργεί ως κοιμητηριακός, χτίστηκε το 1973. Οι τάφοι έχουν κατασκευαστεί σχεδόν σε επαφή με τα ερείπια των κελιών και των βοηθητικών προσκτισμάτων της μονής. Στον περίβολο του ναού εναπόκειντα αρχιτεκτονικά μέλη πιθανόν παλαιοχριστιανικής, μεσοβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο ανάγονται οι τέσσερις, σχεδόν ακέραιοι, μονόλιθοι αρράβδωτοι κίονες και δύο ιωνικά κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα. Θραύσμα κοσμήτη που φέρει διάκοσμο από σχηματοποιημένα τρίφυλλα και δύο συνανήκοντα θραύσματα επιστυλίου που κοσμούνται με κύκλους που περικλείουν πυροστρόβιλους μπορούν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που προαναφέρθηκαν μαρτυρούν την ύπαρξη στη θέση αυτή παλαιότερου ναού, με σειρά οικοδομικών φάσεων. Η ταύτιση της θέσης με την Επισκοπία, όπου το 1357 σημειώθηκε εξέγερση των λευκαδιτών αγροτών κατά του φράγκου ηγεμόνα Γρατιανού Τζώρτζη, είναι προβληματική.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δολιανά, συνοικισμός Αγίου Γεωργίου

Αγροτεμάχιο Σ. Αλεξίου

Συνεχίστηκε η ανασκαφή της τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση Οπάγια Καλαμά, η οποία είχε ξεκινήσει το 1996[43]. Στη σύντομη ανασκαφική περίοδο έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί στον ήδη ανεσκαμμένο χώρο και απομακρύνθηκαν οι μάρτυρες από το κεντρικό κλίτος. Με την απομάκρυνση των μαρτύρων αποκαλύφθηκε στο σύνολό του το ψηφιδωτό δάπεδο με τα ορθογώνια διάχωρα, τμήματα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί το 1996 και το οποίο είναι κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό. Στο δυτικό τμήμα του δαπέδου αποκαλύφθηκε επιγραφή, η οποία σώζεται πολύ αποσπασματικά.

ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Ελευθεροχώρι

Παλαιά Κρήνη[44]

Στο πλαίσιο των εργασιών κατασκευής του τμήματος της Νέας Εγνατίας οδού (Τμήμα Κρυσταλλοπηγή-Ψηλοράχη) που διέρχεται από την περιοχή του Ελευθεροχωρίου διενεργήθηκαν επιφανειακή έρευνα και δοκιμαστικές τομές. Στο χώρο είχαν ήδη εντοπιστεί αρχαιολογικά λείψανα ανατολικά της Παλαιάς Κρήνης (1888). Μετά την αφαίρεση των φυτικών, διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλων αρχαιολογικών λειψάνων νοτιοανατολικά της Παλαιάς Κρήνης, στο άκρο του αποθεσιοθαλάμου της υπό κατασκευή οδού (χ.θ. 32+226,27

42. Μαχαιρά, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 283-284. Χ. Σολδάτος, *Χριστιανική ζωγραφική. Η μεταβυζαντινή επτανησιακή τέχνη στις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Λευκάδας (15ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999, σ. 83 κ.ε., 357 κ.ε.

43. Βλ. Α. Καραμπερίδη, Πρώτες ειδήσεις για την παλαιοχριστιανική βασιλική στον Άγιο Γεώργιο Δολιανών, *18ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περιλήψεις, Αθήνα, 8-10 Μαΐου 1998*, Αθήνα 1998 και η ίδια, Η παλαιοχριστιανική βασιλική στον Άγιο Γεώργιο Δολιανών, *Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων: Διαλέξεις* II, Ιωάννινα 2004, σ. 33-47. Η ανασκαφή έγινε από την αρχαιολόγο Χ. Τριανταφύλλου, με την επίβλεψη της υπογράφουσας.

44. Η ανασκαφή διενεργήθηκε το 1999.

Εικ. 30. Ελευθεροχώρι. Παλαιά Κρήνη. Άποψη του κεραμικού κλιβάνου από Ν.

έως χ.θ. 32+246,26). Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, από την οποία αποκαλύφθηκαν κεραμικός κλίβανος και τμήμα κτιρίου[45].

Ο κεραμικός κλίβανος με προσανατολισμό Β.-Ν. ήταν κυκλικός διώροφος αποτελούμενος από θάλαμο καύσης, θάλαμο όπτησης και praefurnium. Η μέγιστη εσωτερική διάμετρός του είναι 1,60 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 1,50 μ. Το praefurnium βρίσκεται στο νότιο τμήμα του και έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 1,50 και πλάτος 1 μ. Το σωζόμενο τμήμα του είναι κατασκευασμένο από πηλόχωμα και στο εσωτερικό του βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης (Εικ. 30).

Ο θάλαμος καύσης ήταν υπόγειος και το δάπεδό του, στο οποίο βρέθηκαν ίχνη καύσης, καλύπτεται από πηλό. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν τέσσερα τοιχάρια, πιθανώς υποστηρίγματα της εσχάρας. Τα τρία εφάπτονται των τοιχωμάτων, ενώ το τέταρτο που βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν του θαλάμου είναι ενωμένο με το ένα από αυτά. Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,87 έως 1 μ. περίπου. Δύο από τα στηρίγματα είναι κατασκευασμένα από πηλό, ενώ τα υπόλοιπα από επάλληλες σειρές κεράμων, πλίνθων και πηλόχωμα. Επίσης, στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης διασώθηκαν ίχνη της εσχάρας.

Το σωζόμενο τμήμα του θαλάμου όπτησης, του οποίου δεν σώθηκε η κάλυψη, είναι κατασκευασμένο με αργούς λίθους και ψαμμιτικές πλάκες. Τα εσωτερικά τοιχώματα καλύπτονται με αργούς λίθους, πηλόχωμα και πλίνθους.

Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκαν θραύσματα κεραμιδιών και πλίνθων που φέρουν διακοσμητικές γραμμές, αυλακώσεις και δακτυλιές, καθώς και όστρακα αβαφούς κεραμικής από αγγεία καθημερινής χρήσης. Σε όστρακα από χείλος και σώμα αποθηκευτικού αγγείου (πίθου) υπάρχει ανάγλυφη διακοσμητική ελικοειδής γραμμή και σταυρός που σχηματίζεται από μικρούς εμπίεστους κύκλους. Από την ανασκαφική έρευνα δεν προέκυψαν επαρκή στοιχεία για την εξακρίβωση των προϊόντων που κατασκευάζονταν στον κλίβανο.

Παράλληλα με τη διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας στη θέση όπου αποκαλύφθηκε ο κεραμικός κλίβανος, διενεργήθηκαν και δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές ανατολικά της Παλαιάς Κρήνης. Στη θέση αυτή, όπως προαναφέρθηκε, είχαν εντοπιστεί επιφανειακά λείψανα αρχαιοτήτων που εκτείνονταν σε έκταση 300 τ.μ. περίπου[46].

Αποκαλύφθηκαν τοιχοποιίες που προφανώς ανήκουν σε κτίριο που εκτείνεται και εκτός του χώρου που ερευνήθηκε[47]. Η έρευνα αποκάλυψε τμήματα τεσσάρων συνολικά χώρων που ορίζονται από τοιχοποιίες. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Δύο τοιχοποιίες, πλ. 0,60 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,24 μ., ορίζουν την ανατολική και τη νότια πλευρά του πρώτου χώρου. Οι μέγιστες διαστάσεις του τμήματος που αποκαλύφθηκε είναι 4,70×2,20 μ. Το δάπεδό του είναι κατασκευασμένο από σκληρό πατημένο χώμα.

Ο δεύτερος χώρος, ανατολικά του πρώτου, ορίζεται από τοίχους στις τρεις πλευρές και έχει μέγιστες διαστάσεις 3,70×12 μ. Ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος φέρουν ανοίγματα επικοινωνίας με τους γειτονικούς χώρους. Το άνοιγμα της ανατολικής πλευράς έχει κλειστεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Το δάπεδο του χώρου αυτού καλυπτόταν με ασβεστολιθικές πλάκες.

Ο τρίτος χώρος, στον οποίο ολοκληρώθηκε η έρευνα, ορίζεται από τμήματα τοιχοποιιών στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του. Ο βόρειος τοίχος του ταυτίζεται με το νότιο τοίχο του πρώτου χώρου, ενώ ο ανατολικός σώζεται σε μήκος 0,30 και ύψος 0,90 μ.

Ο τέταρτος χώρος βρίσκεται νότια του χώρου ΙΙ και ορίζεται από τοίχους στις τρεις πλευρές του. Στη βόρεια πλευρά του υπήρχε άνοιγμα επικοινωνίας με το χώρο ΙΙ. Στην ίδια πλευρά αποκαλύφθηκε τοιχοποιία, μήκ. 1,62, μέγ. πλ. 0,77 και ύψ. 0,50 μ. Η τοιχοποιία αυτή εφάπτεται του τοίχου που χωρίζει τα δύο δωμάτια και πιθανώς αποτελεί παλαιότερη οικοδομική φάση του κτιρίου ή κτιστό θρανίο.

Η έρευνα επεκτάθηκε ανατολικά των χώρων ΙΙ και ΙΙΙ, αλλά λόγω της μη ολοκλήρωσής της δεν υπάρχουν όλα τα στοιχεία για τα τελικά συμπεράσματα. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν τέσσερις ταφές με προσανατολισμό Α.-Δ., στις οποίες βρέθηκαν τμήματα των σκελετών των νεκρών και σε δύο

45. Στη διενέργεια των ανασκαφικών ερευνών εργάστηκε η αρχαιολόγος Δ. Παπαϊωάννου, η οποία παρακολουθούσε και τις εκσκαφικές εργασίες στην ευρύτερη περιοχή. Η δαπάνη για την αμοιβή της, καθώς και όλα τα έξοδα για τη διενέργεια των ανασκαφικών ερευνών καλύφθηκαν από τον προϋπολογισμό του έργου διά της αναδόχου κοινοπραξίας.

46. Η έρευνα στη θέση αυτή ήταν περιορισμένης έκτασης και δεν ολοκληρώθηκε λόγω έλλειψης χρηματοδότησης, αφού βρίσκεται εκτός του εύρους κατάληψης και απαλλοτρίωσης της υπό κατασκευή οδού. Ερευνήθηκε συνολικά έκταση 70 τ.μ. περίπου.

47. Μικρό τμήμα του κτιρίου αυτού καταστράφηκε παλαιότερα κατά τις εργασίες κατασκευής της ποτίστρας από μπετόν – που βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά της βρύσης –, οι οποίες εκτελέστηκαν χωρίς την έγκριση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Εικ. 31. Ελευθεροχώρι. Παλαιά Κρήνη. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου.

από αυτές υπήρχαν κτερίσματα (μικρό χάλκινο νόμισμα, θραύσματα γυάλινου αγγείου και όστρακα αβαφούς κεραμικής).

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας βρέθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, από τα οποία τα σημαντικότερα είναι 65 μικρά χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία είναι αρκετά διαβρωμένα και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Όμως, στην πίσω όψη κάποιων που σώζονται σε καλύτερη κατάσταση αναγνωρίζονται τα μονογράμματα των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου ΙΙ (408-450 μ.Χ.) και Ζήνωνα (474-491 μ.Χ.). Μεγάλος είναι ο αριθμός των τμημάτων κεράμων και πλίνθων που φέρουν διακοσμητικές αυλακώσεις, δαχτυλιές, αποτυπώματα ποδιού, χεριού κ.ά. Πολυάριθμα είναι και τα όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, στα οποία συμπεριλαμβάνονται λαβές, βάσεις και χείλη. Επίσης, βρέθηκαν αρκετά θραύσματα γυάλινων αγγείων, καθώς και μεταλλικά μικροαντικείμενα.

Σημαντικά είναι τα μαρμάρινα και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας: Τρία τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων. Τμήμα κίονα από μάρμαρο με ελικοειδείς ραβδώσεις, μέγ. διαμ. 0,26 και ύψ. 0,65 μ. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου, διαστ. 0,34×0,34 και πάχ. 0,07 μ., με ανάγλυφη διακόσμηση ρόμβων (Εικ. 31).

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας διαπιστώθηκε ότι τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν αποτελούν τμήμα κτιρίου που εκτείνεται και εκτός του χώρου που ερευνήθηκε. Από τα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν στα σημεία που ολοκληρώθηκε η έρευνα, η χρονολόγηση των οικοδομικών λειψάνων θα μπορούσε να τοποθετηθεί με σχετική ασφάλεια στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Κατά πάσα πιθανότητα και με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα, με το παλαιοχριστιανικό κτίριο σχετίζεται και ο κεραμικός κλίβανος και ανάγεται στην ίδια χρονολογική περίοδο[48].

Θέση Λόφος

Στο λόφο[49] που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του φυσικού περάσματος του Ελευθεροχωρίου είχαν εντοπιστεί παλαιότερα διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και οικοδομικά λείψανα. Στο πλαίσιο κατασκευής της Νέας Εγνατίας οδού και συγκεκριμένα του τμήματος Κρυσταλλοπηγή-Ψηλοράχη (χ.θ. 32+255 έως χ.θ. 32+605), το οποίο διέρχεται σε επαφή με το ύψωμα, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε λείψανα κτιριακού συγκροτήματος με φρουριακό χαρακτήρα (Εικ. 32).

Το συγκρότημα περικλειόταν από τοίχους, λείψανα των οποίων αποκαλύφθηκαν στη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική πλευρά. Ο τοίχος στη βορειοδυτική πλευρά σώζεται σε μήκος 26,80, πλάτος 0,65-0,70 και μέγιστο ύψος 0,60 μ. και αυτός στη νοτιοδυτική σε μήκος 19,30, πλάτος 0,66 και μέγιστο ύψος 0,47 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε ημικυκλικός τοίχος, πάχ. 1 μ. Εσωτερικά των περιμετρικών τοίχων αποκαλύφθηκαν λείψανα τριών απιόσχημων κλιβάνων, δεξαμενής και διαφόρων χώρων-δωματίων. Οι κλίβανοι βρίσκονται κατά μήκος της βορειοδυτικής πλευράς του συγκροτήματος και ο καθένας ορίζεται από τέσσερις τοίχους. Ο κλίβανος Κ1, εσωτ. διαστ. 2×0,90 μ., με άνοιγμα στα νοτιοδυτικά, σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,30 μ. Είναι κατασκευασμένος κατά το εκφορικό σύστημα με θραύσματα κεραμιδιών, πλίνθων και ψαμμιτικούς λίθους. Το δάπεδό του ήταν επιστρωμένο με λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκε στρώμα στάχτης και για τον εξαερισμό του υπήρχαν τρεις αεραγωγοί.

Ο κλίβανος Κ2, εσωτ. διαστ. 2,10×1,30 μ., με άνοιγμα στα βορειοανατολικά, σώζεται σε ύψος 0,30 μ. Η κατασκευή του είναι ανάλογη με αυτή του κλιβάνου Κ1 και έφερε δύο αεραγωγούς. Στο εσωτερικό του βρέθηκε στρώμα στάχτης και το δάπεδό του καλυπτόταν από ακανόνιστες λίθινες πλάκες. Ομοιότητες στην κατασκευή των προαναφερόμενων κλιβάνων παρουσιάζει και ο τελευταίος κλίβανος Κ3, μήκ. 2,50, μέγ. πλ. 1,80 και σωζ. ύψ. 0,40 μ., με άνοιγμα στα νοτιοδυτικά. Και το δάπεδο του κλιβάνου αυτού καλυπτόταν από παχύ στρώμα στάχτης και ήταν επιστρωμένο από λίθινες ακανόνιστες πλάκες. Για τον εξαερισμό του υπήρχαν πέντε αεραγωγοί.

Μεταξύ των κλιβάνων 2 και 3 αποκαλύφθηκαν λείψανα ορθογώνιου χώρου, διαστ. 5,10×3,70 μ., σε επίπεδο θεμελίωσης. Νοτιοδυτικά του κλιβάνου 3 αποκαλύφθηκε χώρος, διαστ. 2,80×4 μ., με είσοδο στα ανατολικά.

Η δεξαμενή είναι κυκλική, διαμ. 2,90 και βάθ. 2,25 μ., και βρίσκεται στο νότιο άκρο του συγκροτήματος. Τα εσωτερικά τοιχώματά της και ο πυθμένας της είναι επιχρισμένα με υδραυ-

48. Τα λείψανα του κεραμικού κλιβάνου διατηρήθηκαν σε κατάχωση, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους και της μη δυνατότητας μεταφοράς τους σε άλλο σημείο.

49. Η ανασκαφή διενεργήθηκε το 1999.

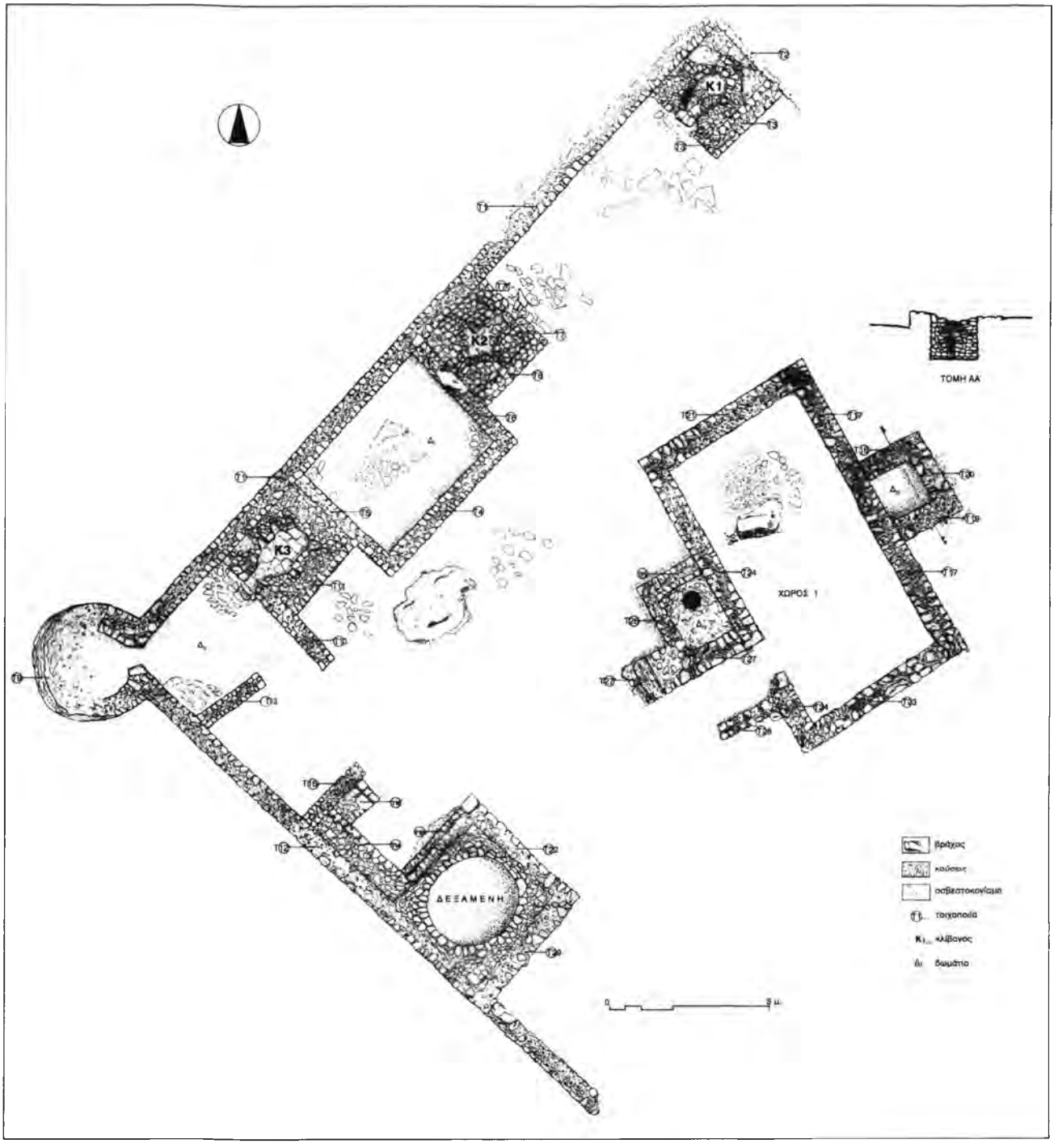

Εικ. 32. Ελευθεροχώρι. Θέση Λόφος. Κάτοψη και τομή Α-Α΄ της ανασκαφής.

λικό κονίαμα (κουρασάνι). Βορειοανατολικά της δεξαμενής βρέθηκε χώρος, διαστ. 9×4,70 μ., με άνοιγμα στη νοτιοδυτική πλευρά του. Μπροστά από την είσοδο υπάρχει χώρος-διάδρομος, διαστ. 1,70×0,98 μ. Βορειοανατολικά και νοτιοδυτικά του χώρου αυτού βρέθηκαν τα λείψανα δύο ακόμη χώρων, διαστ. 1,45×1,45 και 1,70×1,90 μ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας βρέθηκαν αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως καρφιά, δέκα τουρκικά νομίσματα, απλά αβαφή όστρακα ανοιχτών και κλειστών αγγείων, τουρκικές πήλινες πίπες, δύο εφυαλωμένα πινάκια, θραύσμα εφυαλωμένου λύχνου και άλλα εφυαλωμένα όστρακα.

Ηγουμενίτσα

Λαδοχώρι

Στην περιοχή του κάμπου του Λαδοχωρίου, νότια της Ηγουμενίτσας, από το 1993 με αφορμή την επέκταση του σχεδίου πόλεως, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν από την Η΄ ΕΠΚΑ λείψανα εκτεταμένου οικισμού των ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων[50]. Μετά από συνεργασία των δύο συναρμόδιων Εφορειών (Η΄ ΕΠΚΑ και 8η ΕΒΑ) από το 1999 τον έλεγχο εκσκαφής θεμελίων και τη διενέργεια των απαιτούμενων σωστικών ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή ανέλαβε η 8η ΕΒΑ.

Οικόπεδο Π. Ζώη-Σοκόλη και Κ. Σοκόλη (Ο.Τ. 58/03)

Στο παραπάνω οικόπεδο[51]με αφορμή τον έλεγχο εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιολογικών λειψάνων και διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα (Εικ. 33). Στη δυτική πλευρά του ανασκαφικού σκάμματος, σε βάθος 2,50 μ. περίπου από την αρχική επιφάνεια του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου που αποτελείται από τρεις συνεχόμενους χώρους I, II, III, οι οποίοι προεκτείνονται προς Δ. εκτός των ορίων του οικοπέδου (Εικ. 34). Ο χώρος I (αποκαλ. διαστ. 4,65×3 μ.) ορίζεται από τους Τ2, Τ3 και Τ4. Νότια του χώρου αυτού βρίσκεται ο χώρος II (αποκαλ. διαστ. 4,10×3,60 μ.) που ορίζεται από τους Τ3, Τ4 και Τ6. Τέλος, ο τρίτος χώρος (III) ορίζεται από τους Τ3, Τ6 και Τ5 και έχει αποκαλυφθείσες διαστάσεις 3,65×3,82 μ. Τα δάπεδα των τριών χώρων ήταν από πατημένο χώμα και οι τοίχοι τους κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στους οποίους παρεμβάλλονται αργοί λίθοι και θραύσματα κεράμων και πλίνθων. Το πλάτος των τοίχων κυμαίνεται από 0,45 έως 0,55 μ. Κατά μήκος της νότιας παρειάς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος Τ1, μήκ. 10,80 μ., που είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους, ελάχιστα θραύσματα κεράμων και φέρει συνδετικό υλικό από χώμα. Τμήμα του τοίχου αυτού έχει κατασκευαστεί πάνω σε προγενέστερη τοιχοποιία που είναι κατασκευασμένη με πλακοειδείς και αργούς λίθους, ελάχιστα θραύσματα κεράμων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Νότια του Τ1 και κάθετα προς αυτόν εντοπίστηκε τμήμα τοίχου Τ7, μέγ. μήκ. 0,95 και μέγ. πλ. 0,50 μ., που συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Επίσης, νότια του Τ1 αποκαλύφθηκαν τμήματα πλακόστρωτου δαπέδου ή δρόμου δύο διαφορετικών κατασκευαστικών φάσεων. Στο οικόπεδο εκτός

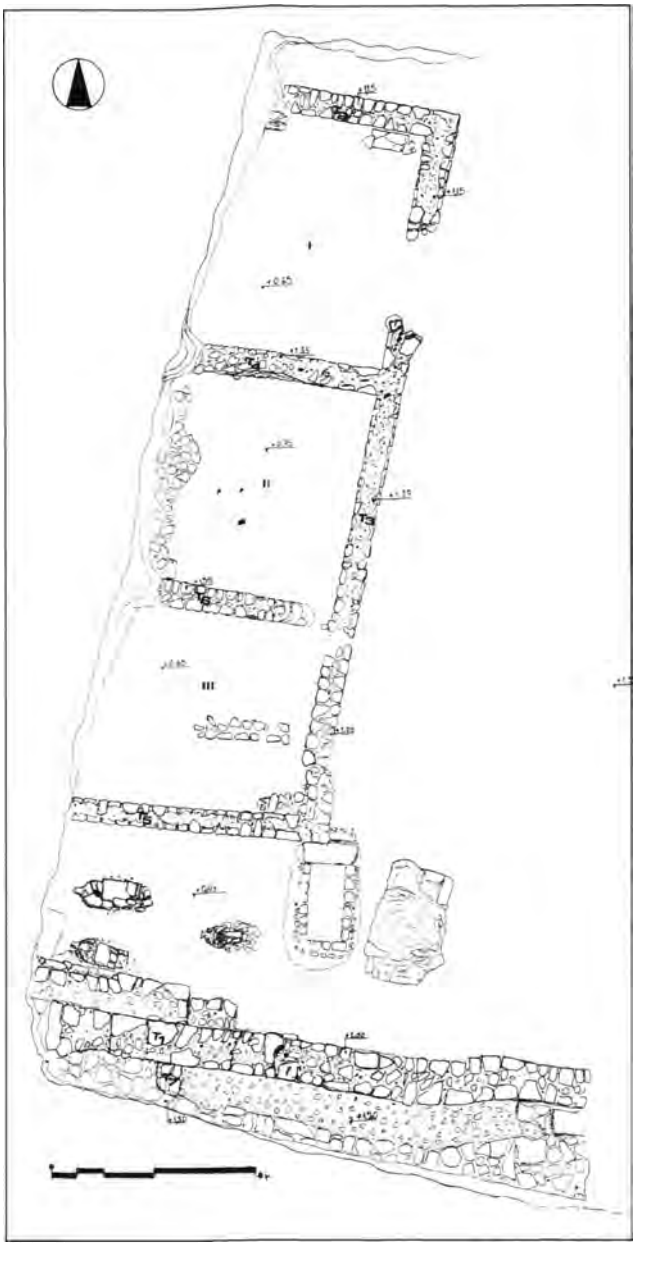

Εικ. 33. Ηγουμενίτσα. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Π. Ζώη-Σοκόλη και Κ. Σοκόλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

από τα οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν και 14 ακτέριστες ταφές διαφόρων τύπων (τέσσερις εγχυτρισμοί, πέντε κεραμοσκεπείς, τρεις καλυβίτες και δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι) με προσανατολισμό Α.-Δ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας περισυνελέγησαν 315 χάλκινα φακόσχημα νομίσματα, 68 χάλκινα αντικείμενα, κυρίως καρφιά, 32 θραύσματα γυάλινων αγγείων, έξι οστέινες περόνες, 21 θραύσματα πήλινων αγγείων κυρίως λύχνων, όστρακα αβαφούς χρηστικής κεραμικής και τρία μαρμάρινα θραύσματα, από τα οποία το ένα ανήκει σε τράπεζα.

50. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 318-319· 50 (1995): Χρονικά, σ. 445-446· 51 (1996): Χρονικά, σ. 417-419· 52 (1997): Χρονικά, σ. 617-625· 53 (1998): Χρονικά, σ. 527-573.

51. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου έγινε το 1999 και σε αυτή απασχολήθηκε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ε. Τσουμάνη.

Εικ. 34. Ηγουμενίτσα. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Π. Ζώη-Σοκόλη και Κ. Σοκόλη. Άποψη των τριών συνεχόμενων χώρων από Ν.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των κινητών ευρημάτων ανάγεται χρονολογικά στην παλαιοχριστιανική περίοδο (νομίσματα, λύχνοι, τμήμα τράπεζας κ.ά.). Όμως, οι διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις, οι εγχυτρισμοί, ορισμένα όστρακα κεραμικών κ.ά. αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν στην υπόθεση ότι το κτίριο που αποκαλύφθηκε ήταν σε χρήση και σε παλαιότερη εποχή.

Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας αποφασίστηκε να διατηρηθούν σε κατάχωση τα οικοδομικά λείψανα, λόγω της αποσπασματικότητάς τους και της κακής κατάστασης διατήρησής τους.

Οικόπεδο Γ. και Σ. Παπαβασιλείου (Ο.Τ. 58/02)

Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών και της γενικής εκσκαφής θεμελίων, λόγω ανοικοδόμησης του οικοπέδου, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα μόνο στη νοτιοανατολική γωνία του και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα[52].

Σε βάθος 2,60 μ. περίπου αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 1,98×0,95 μ., που ορίζεται από τέσσερις τοίχους. Οι δύο μεγαλύτεροι τοίχοι (Τ1 και Τ2) έχουν μέγιστο μήκος 2,45 και 3,30 μ. αντίστοιχα και πλάτος που κυμαίνεται από 0,30 έως 0,65 μ. Οι τοίχοι των στενών πλευρών του χώρου (Τ3 και Τ4) έχουν μήκος 1,05 και 0,50 και πλάτος 0,45 και 0,47 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι αυτοί ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα. Στο εσωτερικό του χώρου δεν βρέθηκαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη δαπέδου. Στη νότια πλευρά της κατασκευής αποκαλύφθηκε άνοιγμα πλ. 0,45 μ.

Στο εσωτερικό του χώρου βρέθηκαν αρκετά όστρακα μεγάλων πήλινων χρηστικών αγγείων με κτενωτή διακόσμηση και ελάχιστα θραύσματα κεράμων. Εξωτερικά του χώρου υπήρχαν πολλά θραύσματα κεράμων και όστρακα από πήλινα χρηστικά αγγεία.

Η κατασκευή, επειδή σωζόταν αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση, διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Οικόπεδο Β. Σταυρόπουλου (Ο.Τ. 52/07)

Μετά από διενέργεια δοκιμαστικών τομών λόγω οικοδομικών εργασιών στο οικόπεδο και τη γενική εκσκαφή θεμελίων στον οικοδομήσιμο χώρο του διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα[53].

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 2 μ. περίπου από την αρχική του στάθμη, αποκαλύφθηκε τμήμα χώρου που ορίζεται από τρεις τοίχους (Τ1, Τ2 και Τ3). Ο τοίχος Τ1, με κατεύθυνση Α.-Δ., έχει μήκος 3,70, μέγιστο πλάτος 0,95 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1 μ. Ο τοίχος Τ2, μήκ. 3, μέγ. πλ. 0,40-0,50 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,70 μ., είναι παράλληλος με τον Τ1. Ο τοίχος Τ3 είναι κάθετος προς τους Τ1 και Τ2, με κατεύθυνση Β.-Ν. και έχει μήκος 0,90 μ., μέγιστο πλάτος 0,40 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,45 μ. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με πλακοειδείς ορθογώνιους και τετράγωνους λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Οι όψεις των τοίχων, με εξαίρεση τη βόρεια όψη του Τ2, ήταν ιδιαίτερα επιμελημένες (Εικ. 35).

Νότια του Τ2, κοντά στην ανατολική παρειά του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου από ακανόνιστες λίθινες πλάκες.

Στο κέντρο περίπου του βόρειου τμήματος του ανασκαφικού σκάμματος και δυτικά του Τ3 αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός

Εικ. 35. Ηγουμενίτσα. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Β. Σταυρόπουλου. Άποψη των οικοδομικών λειψάνων από Ν.

52. Στην ανασκαφική έρευνα απασχολήθηκε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ε. Τσουμάνη.

53. Στην έρευνα απασχολήθηκε η επί συμβάσει αρχαιολόγος Α. Χριστοφυλοπούλου. Τα οικοδομικά λείψανα μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Εικ. 36. Ηγουμενίτσα. Λαδοχώρι. Οικόπεδο Νταφλάκη. Άποψη του αγωγού από Β.

κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους ακανόνιστου σχήματος. Το δυτικό τοιχίο του, με κατεύθυνση Β.-Α., σώζεται σε μήκος 4,90 μ. και αποτελείται από οριζόντια τοποθετημένες πλάκες. Ενώ το ανατολικό, με κατεύθυνση Β.-Ν., σώζεται σε μήκος 2,30 μ. και αποτελείται από κάθετα τοποθετημένες πλάκες. Το πλάτος του σωζόμενου τμήματος του αγωγού είναι 1,50 μ. Στο εσωτερικό της κατασκευής δεν βρέθηκαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν επίστρωση του πυθμένα. Το τμήμα του αγωγού που εφάπτεται στη βόρεια παρειά της εκσκαφής ήταν καλυμμένο με ασβεστολιθικές πλάκες.

Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε ελάχιστα κινητά ευρήματα, κυρίως όστρακα άβαφης κεραμικής και μικρά χάλκινα φθαρμένα νομίσματα.

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

Οικόπεδο Νταφλάκη (Ο.Τ. 60, αριθ. 17)

Το παραπάνω οικόπεδο, 50 μ. ανατολικά του οικοπέδου Σοκόλη, ανασκάφηκε κατά το 2000, από 24/10/00 έως 3/11/00. Μετά την αφαίρεση επίχωσης, πάχ. 3,20 μ., σε τέσσερα στρώματα, ορίστηκε κάνναβος 23 τομών. Εντοπίστηκαν λίθοι, κέραμοι, θραύσματα χρηστικών αγγείων (λαβές, στόμια), υάλινα θραύσματα και έξι νομίσματα. Εντοπίστηκε αγωγός, μήκ. 11,20 και πλ. 0,50 μ., μετά την αφαίρεση της τρίτης στρώσης σε βάθος από -1,25 έως -0,95 μ. Η πλήρης έρευνα του οικοπέδου θα συνεχιστεί το 2001 (Εικ. 36).

Οικόπεδο Κ. και Η. Λώλη

Η ανασκαφή του οικοπέδου άρχισε στις 12/10/2000 και ολοκληρώθηκε στις 23/10/2000.

Στο Ο.Τ. 60/5 βρίσκεται το οικόπεδο εμβαδού 22,50×16 μ. Κατά το έτος 2000 έγινε η αποχωμάτωση των ανωτέρω στρωμάτων σε βάθος 2-2,70 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Εντοπίστηκαν οι ανώτερες στάθμες τοιχοποιιών στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, που ορίζουν με σαφήνεια δύο χώρους.

Έγινε καθαρισμός της επιφάνειας, όπου περισυνελέγησαν 34 χάλκινα νομίσματα, ακέραιο λυχνάρι με εγχάρακτο σταυρό, ελάχιστα μεταλλικά εξαρτήματα και θραύσματα αγγείων και λυχναριών, καθώς και υάλινα θραύσματα.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί με τη δημιουργία καννάβου το 2001.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

Κρυσταλλοπηγή (πρώην Σέλλιανη)

Θέση Ράχη Βελλή

Στο πλαίσιο εκτέλεσης εργασιών διαμόρφωσης οικοπέδων για επέκταση οικισμού σε λόφο νοτιοδυτικά του οικισμού της Κρυσταλλοπηγής γνωστού ως Ράχη Βελλή, και αριστερά της επαρχιακής οδού Νεράιδας-Παραμυθιάς, εντοπίστηκαν επιφανειακές ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων και διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα[54].

Αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομικού συγκροτήματος σε επίπεδο θεμελίωσης, που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, και ακτέριστες κεραμοσκεπείς ταφές (Εικ. 37).

Οι τοιχοποιίες της μιας από τις δύο οικοδομικές φάσεις σχηματίζουν τμήμα κάτοψης τρίκλιτης βασιλικής που ορίζεται από τις τοιχοποιίες ΤΙ, ΤΙΙΙ,ΤΧ,ΤΧV, ΤΧΧ1 και από την ΤΧΧ3. Σώζονται μόνον τα θεμέλιά της και έχει καταστραφεί εντελώς το νότιο τμήμα της. Το βόρειο κλίτος έχει εσωτερικό μήκος 10,80 και πλάτος 2,70 μ. και ορίζεται από τις τοιχοποιίες ΤΙΙΙ, ΤΧ, ΤΧV, ΤΧΧ και ΤΙΧ. Το κεντρικό κλίτος οριοθετείται από τις τοιχοποιίες ΤΙ, ΤΙΙΙ, ΤΙΧ και από την κόγχη της αψίδας και έχει συνολικό μήκος 13 και πλάτος 5,30 μ. Τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα είναι κατασκευασμένα με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται άτακτα τοποθετημένοι πλίνθοι και τμήματα κεράμων.

Η αψίδα είναι ημικυκλική, το άνοιγμά της καλύπτει το πλάτος του μεσαίου κλίτους και ενισχύεται εξωτερικά με αντηρίδες. Οι τοιχοποιίες ΤVΙΙΙ, ΤΧΙΙ, ΙΙ και ΤΙV ανήκουν πιθανώς σε μεγαλύτερο οικοδόμημα που προς το παρόν δεν μπορεί να προσδιοριστεί.

54. Στην έρευνα απασχολήθηκαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Φ. Λυτάρη και Γ. Νίκα. Η δαπάνη για τη διενέργεια της έρευνας καλύφθηκε από το Δήμο Παραμυθιάς.

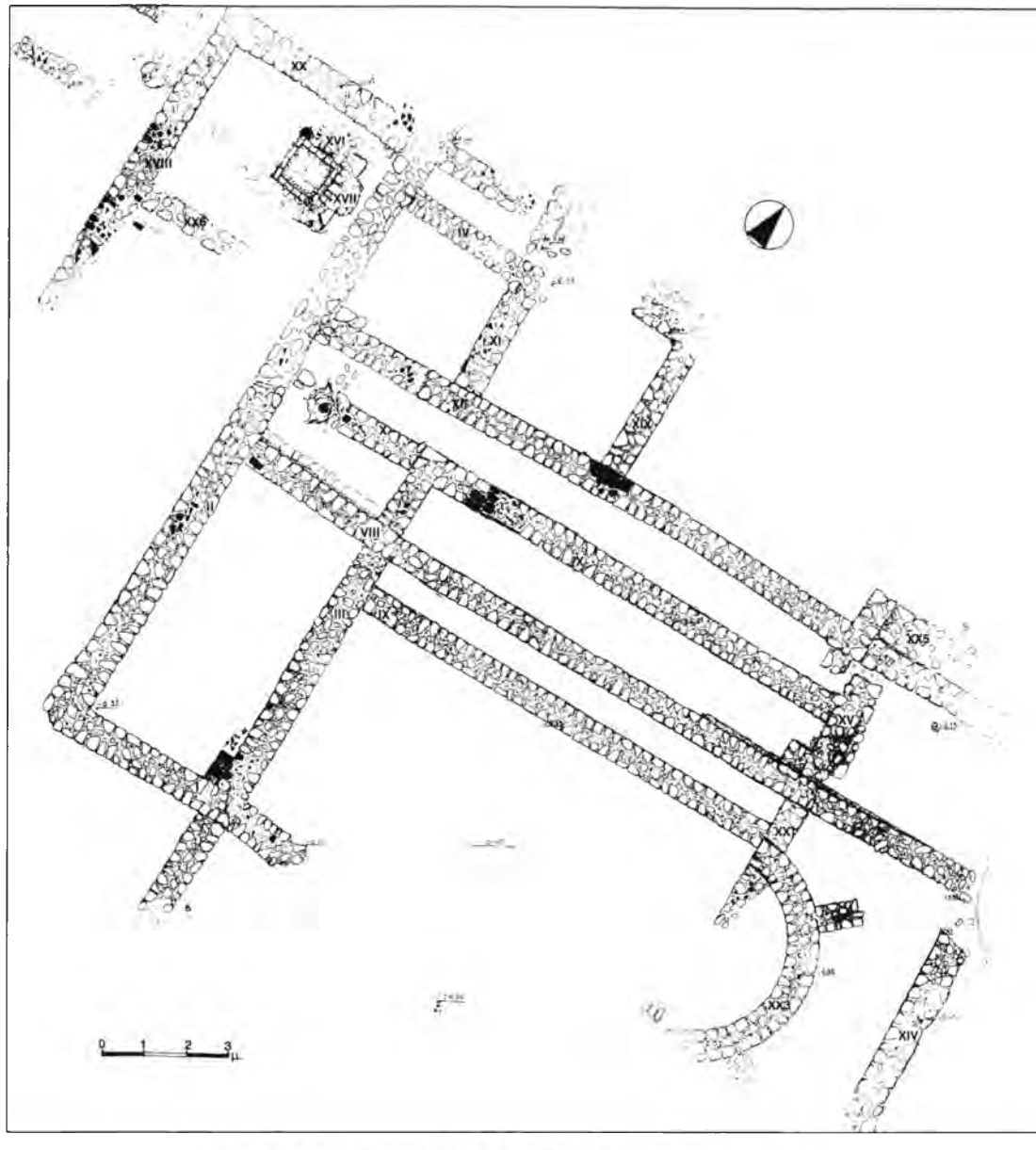

Εικ. 37. Κρυσταλλοπηγή. Θέση Ράχη Βελλή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στα βόρεια της βασιλικής και σε επαφή με τον τοίχο ΤΧΙΙ αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι που ορίζονται από τις τοιχοποιίες ΤΧΙΧ, ΤΧΙ, ΤΙV, ΤΧΧ,ΤΙΙΙ, ΤΧΧ και ΤΧΧ6.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δυτικός χώρος στον οποίο αποκαλύφθηκε τετράγωνη κατασκευή, μέγ. σωζ. βάθ. 1,04 μ. Το ανώτερο τμήμα της είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Το κεντρικό τμήμα των εξωτερικών πλευρών της, στις οποίες διακρίνονται ίχνη βαθμίδων, εξέχει του πλάτους της τοιχοποιίας και στην κάτοψη διαφαίνεται το σχήμα του σταυρού, οι κεραίες του οποίου έχουν ημικυλινδρική απόληξη. Στο εσωτερικό της διαμορφώνεται τετράγωνος πυθμένας, με πλευρά μήκ. 0,90 μ., κατασκευασμένος με πλίνθους και μικρούς λίθους. Στις παρειές του βρέθηκαν ίχνη επιχρίσματος και το δάπεδό του καλύπτεται με πήλινες πλάκες.

Η θέση της κατασκευής σε χώρο βόρεια της βασιλικής και η μορφή της παραπέμπουν στις κολυμβήθρες των παλαιοχριστιανικών βαπτιστηρίων.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής στην Κρυσταλλοπηγή, σε σχέση με το μέγεθος και τη σημασία των οικοδομικών λειψάνων, ήταν πενιχρά. Βρέθηκαν θραύσματα γυάλινων αγγείων, ένα πώμα αποθηκευτικού αγγείου, ένα επίκρανο αμφικιονίσκου, ένα μικρό θραύσμα θωρακίου, ένα πήλινο λυχνάρι, όστρακα πήλινων αγγείων, χάλκινα «φακόσχημα» νομίσματα και διάφορα άλλα μικροαντικείμενα.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι λίθινη πλάκα αποτελούμενη από δύο τμήματα, συνολ. σωζ. διαστ.: μήκ. 0,98, πλ. 0,89 και πάχ. 0,13 μ. Στο κέντρο της περίπου φέρει διάτρητο ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο, ο οποίος περικλείεται από τετράγωνο πλαίσιο. Το ίδιο θέμα πιθανώς κοσμούσε και το υπόλοιπο της πλάκας αφού διακρίνεται τμήμα της πλευράς του τετραγώνου και του κύκλου. Στη βάση της πλάκας διακρίνονται σημεία στήριξης. Πρόκειται πιθανώς για θωράκιο[55].

ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Κρυονέρι

Οικόπεδο Ντέκα-Φούντα

Στο Κρυονέρι, κάτω από το όρος Βαράσοβα[56] εντοπίστηκε το 1999 σε εκσκαφή οικοπέδου από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικών χρόνων[57].

Ίχνη τοιχοποιίας της ίδιας περιόδου είχαν εντοπιστεί το 1992 λίγο ανατολικότερα, κατά τη διάρκεια τοποθέτησης δικτύου του ΟΤΕ. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου κατά τους μήνες Οκτώβριο-Νοέμβριο 1999 που περιορίστηκε στο διάγραμμα κάλυψης της υπό ανέγερση οικοδομής.

Εικ. 38. Κρυονέρι. Οικόπεδο Ντέκα-Φούντα. Τοιχοποιία αψιδωτού χώρου.

Αποκαλύφθηκε τοιχοποιία παλαιοχριστιανικών χρόνων σε ύψος 0,80 μ. με μεγάλους δόμους και οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση, καθώς και σπάραγμα ψηφιδωτού με γεωμετρικά μοτίβα που χρονολογείται στον 5ο αιώνα. Η τοιχοποιία αυτή ενσωματώθηκε αργότερα, τον 6ο αιώνα, στην ανέγερση αψιδωτού χώρου (αψίδα με προσανατολισμό προς Ν.), πιθανότατα διακονικού, χτισμένου σε ύψος από 0,0-0,80 μ. με λίθους ακανόνιστους μέσα σε οριζόντιες ή χιαστί σειρές πλίνθων και μυστρίσματα στο κονίαμα (Εικ. 38). Στενός επιμήκης χώρος αποτελούσε προθάλαμο, ο οποίος ήταν στρωμένος με ψηφιδωτό δάπεδο. Η ποικιλία των μοτίβων, η τεχνοτροπία και η σύνθεση φανερώνουν «λαϊκό» τεχνίτη του 6ου αιώνα που επηρεάζεται τόσο από τη Στερεά και την Πελοπόννησο, όσο και από τη Νικόπολη, ο οποίος παραθέτει αυθόρμητα όλα τα σχεδιαστικά πρότυπα που διέθετε[58] (Εικ. 39).

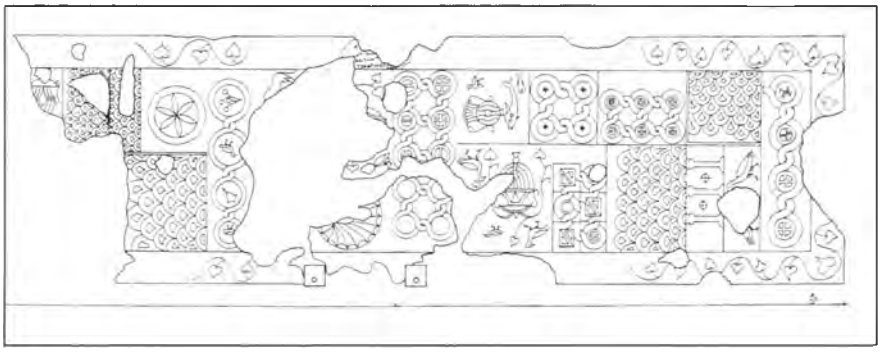

Εικ. 39. Κρυονέρι. Οικόπεδο Ντέκα-Φούντα. Σχεδιαστική απόδοση του ψηφιδωτού δαπέδου.

Σε πίνακα (tabula) σώζεται ημικατεστραμμένη η επιγραφή:

Κ(ΥΡΙΕ ΜΝΗΣΘ-) ή ΒΟΗΘ)/
ΗΤΙΤΩ (Ν ΠΟΙΗΣ ή ΚΤΙΣ)/
ΑΝΤΩΝ ΤΟ (ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ)
ΤΟ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΟΥ(ΛΟΥ ΣΟΥ)/
ΕΥΑΓ(ΡΙΟΥ)

Εσωτερικά της αψίδας σε επίχωση 0,20 μ. εντοπίστηκε με-

55. Για το μνημείο βλ. Ν. Βασιλικού, Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς, *Thesprotia Expedition I, Towards a Regional History. Papers and Monographs of the Finnish Institute of Athens*, XV, Helsinki 2009, σ. 197-206.

56. Η θέση θεωρείται επίνειο της αρχαίας Καλυδώνας, δίπλα στην πηγή. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, VII, Αθήνα 1980, σ. 211-215.

57. Το ψηφιδωτό εντόπισε ο αρχαιοφύλακας της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ Γ. Μάνθος.

58. Φ. Κεφαλλωνίτου, Μία νέα παλαιοχριστιανική θέση στο Κρυονέρι Μεσολογγίου, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Β΄, Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002*, Αγρίνιο 2004, σ. 487-501.

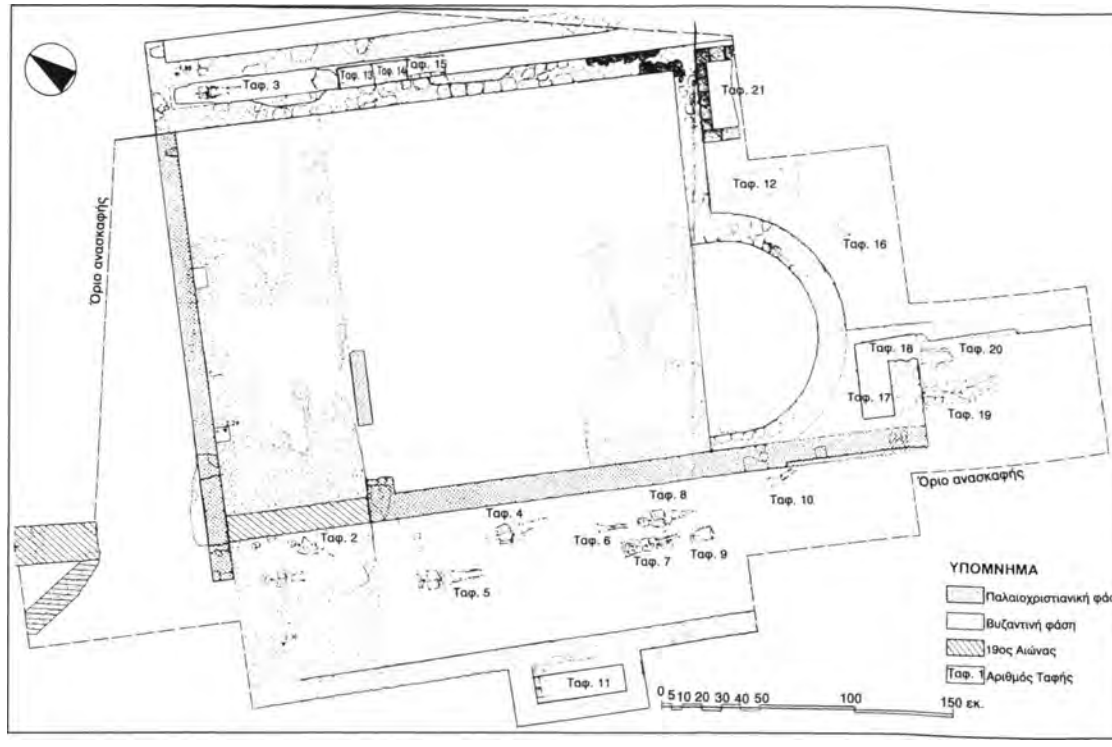

Εικ. 40. Κρυονέρι. Οικόπεδο Ντέκα-Φούντα. Κάτοψη της ανασκαφής.

γάλη ορθογώνια πλάκα από λευκό ασβεστόλιθο. Ίσως ο υπόλοιπος χώρος είχε επιστρωθεί κατά τον 6ο αιώνα με πλάκες, που κάλυψαν τα ίχνη του 5ου αιώνα. Έξω και μέσα από το αψιδωτό διαμέρισμα ανασκάφηκαν αρκετοί τάφοι. Εντοπίστηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι χωρίς κτερίσματα. Εξαιρετικό ενδιαφέρον είχε ο εντοπισμός επιτοίχιων ταφών κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του αψιδωτού διαμερίσματος, που ήταν διαμορφωμένη με διπλή παράλληλη τοιχοποιία. Στο κενό ήταν ενταφιασμένοι πάνω σε κεραμίδια σε συνεχή διάταξη οι νεκροί που καλύπτονταν, επίσης, με κεραμίδες.

Μετά τον 6ο αιώνα φαίνεται ότι όλος ο χώρος χρησίμευσε ως νεκροταφείο γιατί εντοπίστηκαν εσωτερικά και εξωτερικά ταφές απλές και κεραμοσκεπείς. Ίχνη απλών ταφών εντοπίστηκαν ακόμη και πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο του 6ου αιώνα. Όπως μαρτυρούν οι ταφές, αλλά και τα πενιχρά ευρήματα και η στρωματογραφία, η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου φθάνει έως τη μεσοβυζαντινή περίοδο, εποχή εγκατάλειψης ή ερήμωσης του κτίσματος (Εικ. 40-41). Έκτοτε ίχνη ζωής χρονολογούνται στο 19ο αιώνα, όταν στο χώρο ήταν χτισμένο το τελωνείο Κρυονερίου, που κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1980, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων.

Ναύπακτος

Οδός Νότη Μπότσαρη (Ο.Τ. 139, οικόπεδο Φραγκαναστάση)

Στο παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 15,80×7,95 μ., διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από αρχές Μαΐου 1999 έως τέλη Ιουνίου 1999 κατά την οποία ήλθαν στο φως λείψανα κτιρίου παλαιοχριστιανικής περιόδου αποτελούμενου από: α) Κεντρικό ορθογώνιο δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο, διαστ. 3,70×4,70 μ. β) Νοτιοανατολικό χώρο με δύο πλίνθινες ημικυκλικές κατασκευές. γ) Βορειοανατολικό χώρο στον οποίο εντοπίστηκε αποθέτης.

Εικ. 41. Κρυονέρι. Οικόπεδο Ντέκα-Φούντα. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ψηφιδωτό του κεντρικού χώρου που αποτελείται από δύο διακοσμητικές ζώνες (Εικ. 42). Στην πρώτη, πλ. 0,60 μ., υπάρχει γεωμετρικό μοτίβο με τετράγωνα που συνδέονται κατακόρυφα με συμπλεκόμενες σπείρες. Η κεντρική διακοσμητική ζώνη αποτελείται από τετράγωνο, διαστ. 1,80×1,80 μ., στο κέντρο του οποίου υπάρχει οκτά-

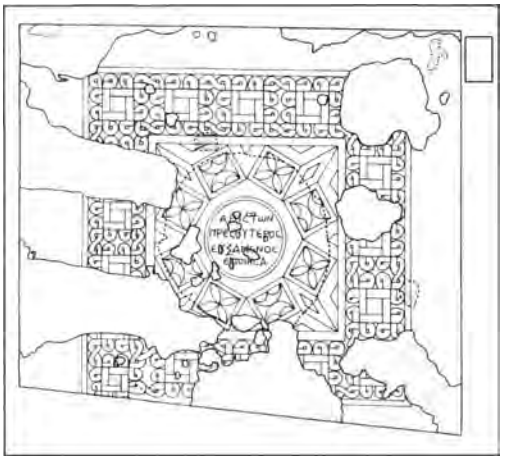

Εικ. 42. Ναύπακτος. Οδός Νότη Μπότσαρη. Σχεδιαστική απόδοση του ψηφιδωτού.

Εικ. 43. Ναύπακτος. Οδός Κοζώνη και Κοσμά του Αιτωλού. Άποψη της ανασκαφής.

γωνο με ομφάλιο και την επιγραφή: *ΑΡΙΣΤΩΝ / ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ / ΕΥΞΑΜΕΝΟΣ / ΕΠΟΙΗΣΑ*. Από κάθε πλευρά του οκταγώνου εξακτινώνονται τετράγωνα και στις γωνίες ρόμβοι που περιέχουν μοτίβα από ρόδακες τετράφυλλους και αντωπούς πέλτες, μοτίβα που συναντώνται σε παλαιοχριστιανικά μνημεία της Στερεάς και της νησιωτικής Ελλάδας το β΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ.

Κατά πάσα πιθανότητα ο χώρος ανήκει σε συγκρότημα μεγάλης βασιλικής, στην οποία ενδεχομένως συνανήκουν τα ευρήματα του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ίκκα[59].

Οδός Δημολίτσα (Ο.Τ. 235, οικόπεδο Καλτσά)

Στο παραπάνω οικόπεδο, εμβαδού 250 μ., στην περιοχή Οβρυόλακα Ναυπάκτου, κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών εντοπίστηκαν ταφές.

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Α. Ζωγάκη και την εποπτεία της υπογράφουσας.

Με κάνναβο ανασκαφής αποτελούμενο από 15 τομές, 3×3 μ., ανασκάφηκε ο επικλινής χώρος του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο, που συνεχίζεται και στο ανατολικό οικόπεδο. Ανασκάφηκαν 60 τάφοι με 71 ταφές που ανήκαν στις κατηγορίες: α) ψευδοκιβωτιόσχημοι τεσσάρων παραλλαγών (39) β) κεραμοσκεπείς (ένας), γ) λακκοειδείς (δέκα), δ) ελεύθερες ταφές (δέκα). Ορισμένοι τάφοι περιείχαν διπλές ταφές. Οι σκελετοί είχαν γενικά μικρό ύψος, 1,40-1,50 μ., με σημαντικό ποσοστό νέων και παιδικών ταφών. Συμπλέγματα ταφών εντοπίστηκαν σε τέσσερις τάφους (αριθ. 24, 63, 65, 66). Εντοπίστηκαν, επίσης, ορισμένες ανακομιδές. Οι νεκροί είχαν προσανατολισμό προς Α.

Παρ' ότι δεν εντοπίστηκαν ευρήματα από την κατασκευή των ψευδοκιβωτιόσχημων τάφων, την προχειρότητα των υλικών και τη σύγκρισή τους με άλλους που έχουν ανασκαφεί στην περιοχή Νομού Αιτωλοακαρνανίας, συμπεραίνεται ότι χρονολογούνται στην υστεροβυζαντινή περίοδο (13ος-14ος αι. μ.Χ.).

Οδός Κοζώνη και Κοσμά του Αιτωλού (οικόπεδο Χ. Σαμαλέκα)

Στο παραπάνω οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί κατά τα έτη 1995-1996 τμήμα κτιρίου σωζόμενο σε μεγάλο ύψος (1,50-2 μ.) με τρεις χώρους. Ο κεντρικός ήταν στρωμένος με δάπεδο κοσμημένο με πλούσιο μαρμαροθέτημα (opus sectile)[60]. Κατά το έτος 2000, μετά την αποκόλληση του μαρμαροθετήματος κατόπιν απόφασης του ΥΠΠΟ αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι τάφοι (Εικ. 43). Οι δύο συνεχόμενοι εφάπτονται στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου και είχαν διαστάσεις 2,90×1,40 μ. Ήταν καλυμμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες και ο βορειότερος (αριθ. 4) περιείχε τρία κρανία και δέκα οστά κάτω άκρων με έντονα ίχνη φωτιάς. Κατά μήκος των μακρών πλευρών εντοπίστηκαν αρκετά καρφιά και υπολείμματα ξύλου, στοιχεία που μαρτυρούν ότι ο νεκρός τάφηκε σε φέρετρο. Πέντε χάλκινες περόνες ήταν τα μόνα κτερίσματα του τάφου. Ο εφαπτόμενος σε αυτόν τάφος είχε ίδιες διαστάσεις και μορφή. Στο εσωτερικό έφερνε ίχνη επιχρίσματος και καύσης, υπολείμματα ξύλου και καρφιά. Μία χάλκινη απλή περόνη και ένας χρυσός κρίκος ενωτίου βρέθηκαν στο εσωτερικό.

Ο νοτιότερος είχε δάπεδο στρωμένο με πλίνθους που έφεραν οπές. Περιείχε τρεις ταφές και ανακομιδές οστών. Εντοπίστηκαν δύο ζεύγη χάλκινων ενωτίων με απλό κρόκο, στον οποίο ήταν προσαρτημένο καρδιόσχημο εξάρτημα. Επίσης, μία απλή χάλκινη περόνη και ένα χάλκινο νόμισμα, διαμ. 0,012 μ.

59. Α. Ζωγάκη, Ψηφιδωτό από τη Ναύπακτο, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 472-485. Για την ανασκαφή στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ίκκα, βλ. Β. Παπαγεωργίου, Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος: Όψεις της πόλης μέσα από τις ανασκαφικές μαρτυρίες, *Πρακτικά*, ό.π., σ. 459-471.

60. Βλ. Β. Παπαγεωργίου, Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Σαμαλέκα στη Ναύπακτο, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνάντησης Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα 2006, σ. 547-554.

Το υπόλοιπο τμήμα του χώρου ανασκάφηκε βαθύτερα, όπου εντοπίστηκε τοιχοποιία αρχαιότερου κτίσματος με φρεάτιο και κτιστό αγωγό. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν δύο πιθάρια με μολύβδινους συνδέσμους.

Οικόπεδο Γαλάνη

Ανασκαφική έρευνα έγινε με δαπάνη του Δήμου Ναυπάκτου και στο παραπάνω απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ οικόπεδο, που εφάπτεται εσωτερικά στο δυτικό λιμενοβραχίονα του τείχους, με σκοπό τη διαμόρφωση του χώρου. Αποκαλύφθηκε η στάθμη της πύλης της θάλασσας και η θέση των βάσεων των κανονιών και οι κανονιοθυρίδες. Πάνω από τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται τα ερείπια οικίας της ύστερης τουρκοκρατίας.

Αγρίνιο

Ερμίτσα

Στον αγρό Θωμοπούλου συνεχίστηκε για δύο μήνες η ανασκαφική έρευνα που άρχισε το 1985, συνεχίστηκε το 1997 και το 2000. Το 1985-1997 αποκαλύφθηκε νεκροταφείο χριστιανικών χρόνων με 50 ταφές και ίχνος κατεστραμμένης πεσμένης τοιχοποιίας μεσοβυζαντινού κτίσματος, προφανώς του ναϋδρίου των Ταξιαρχών, όπως κατά παράδοση ονομάζεται η θέση. Η ανασκαφή συνεχίστηκε στο βόρειο τμήμα του αγρού. Αποκαλύφθηκαν ακόμη 43 τάφοι και έφθασαν μέχρι τον αριθμό 193. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν απλές ελεύθερες ταφές, ορισμένοι με οριοθετημένες πέτρες γύρω από τα κρανία. Κεραμοσκεπείς ήταν οι ταφές Τ54, Τ64, Τ68, Τ73, Τ93. Μία, τέλος, η ταφή Τ90, ανήκε στον τύπο του ψευδοκιβωτιόσχημου τάφου. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν σχετικά φτωχά. Πέντε χάλκινοι κρίκοι ενωτίων, ένα σιδηρό άγκιστρο, ένα νόμισμα τύπου dernier tournois και ένα του Όθωνος 1851, χάλκινο στέλεχος περιδεραίου, ένα περίαπτο από υαλόμαζα lapis-lazuli ήταν τα μόνα κινητά ευρήματα. Η κεραμική άβαφη αποτελούνταν από απλά, εγχάρακτα και κτενωτά αγγεία.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Προγραμματική σύμβαση ΥΠΠΟ-ΥΠΕΧΩΔΕ-Δήμου Κερκυραίων

Το έτος 1999 στο πλαίσιο του έργου της Προγραμματικής Σύμβασης Πόλεως Κέρκυρας (κατασκευή υπόγειων δικτύων αποχέτευσης), αποκαλύφθηκαν τμήματα της ενετικής οχύρωσης της πόλης[61], καθώς και τμήματα του ενετικού αποχετευτικού δικτύου[62]. Οι εργασίες άρχισαν στις 8-9-1999.

Στην περιοχή Μουράγια στην οδό Δονζελότ, αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους χτισμένο με ακανόνιστους λίθους μέσα σε ισχυρό συνδετικό κονίαμα και στα θεμέλια κολυμβητή πέτρα. Πρόκειται για την εσωτερική παρειά του βόρειου οχυρωματικού περιβόλου που συγκρατούσε επιχώσεις και ανήκει στη βενετική οχύρωση. Το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό είναι 1,30-1,45 μ., σε μήκος 40 μ. επί της οδού Δονζελότ. Το βάθος της τομής είναι 1,60 μ. Στη συμβολή των οδών Δονζελότ και πλατεία Μητροπόλεως, στο τείχος, διαμορφώνεται γωνία συνεχίζοντας παράλληλα στο κτίριο των Δικαστηρίων. Το τμήμα αυτό μπορεί να ταυτιστεί στο χάρτη Futinnelli (18ος αιώνας). Στο πρόγραμμα κατασκευής αστικών δικτύων αποκαλύφθηκε και μεγάλο τμήμα του υπόγειου παντορροϊκού συστήματος (αγωγοί ομβρίων), που χτίστηκαν την περίοδο της ενετοκρατίας. Οι αγωγοί αποτελούν θολωτές κατασκευές που ακολουθούν την κλίση του εδάφους και συγκέντρωναν τα νερά της βροχής. Το ενετικό αυτό αποχετευτικό σύστημα μαρτυρείται ήδη το 1641 και συμπληρώθηκε το 19ο αιώνα με κτιστούς, ορθογώνιους αγωγούς της περιόδου της αγγλοκρατίας. Μεγάλος θολωτός πλινθόκτιστος αγωγός αποκαλύφθηκε κοντά στο δικαστικό μέγαρο, πλ. 1,27 και σωζ. ύψ. 0,50 μ.

Παρόμοιο τμήμα θολωτού αγωγού εντοπίστηκε στο παλαιό λιμάνι (Πλατεία Μητροπόλεως) στην οδό Ζαβιτσιάνη με φορά προς τη θάλασσα και τέσσερις αγωγοί παράλληλοι στο κτίριο των Δικαστηρίων. Οι αγωγοί έφεραν επίχρισμα και στα σημεία όπου δεν υπήρχαν μεταγενέστερες επεμβάσεις (δίκτυα 1960) εντοπίστηκε δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα.

Στις τομές εντοπίστηκε κεραμική που χρονολογείται από το 15ο-18ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα αλλά και ζωικά και ανθρωπόμορφα. Επίσης, εντοπίστηκε επιτραπέζιο σκεύος με ανοιχτό χείλος και πράσινη εφυάλωση.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάστρο Ιωαννίνων-Νοτιοανατολική ακρόπολη

Έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί του χώρου και στερέωση τοιχοποιιών δίπλα στην κεντρική πύλη της ακρόπολης.

---

61. Για την εικόνα των ενετικών οχυρώσεων ενδιαφέρουσες είναι οι χειρόγραφες εκθέσεις της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (Biblioteca Marciana Mss Italiani cl 7 No 643 Collagione 8062)0, βλ. Γ. Λινάρδος, Η έκθεση Dona προς τη γερουσία της Βενετίας για τις κερκυραϊκές οχυρώσεις και η εξέλιξή τους κατά τον 17ο αιώνα, *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας* 12 (1975), σ. 83 κ.ε.

62. Τις εργασίες επέβλεπε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Πολυμέρη.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Βυζαντινό λουτρό

Με δαπάνη των δημοσίων επενδύσεων κατασκευάστηκε πέτρινος τοίχος αντιστήριξης στα βόρεια πρανή του οικοπέδου του Δημαρχείου επί της οδού Κοζώνη, όπου είχε αποκαλυφθεί βυζαντινό λουτρό[63]. Επίσης, στερεώθηκε η τοιχοποιία του λουτρού, το οποίο ανασκάφηκε το 1998.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Συστηματικοί καθαρισμοί έγιναν στο χώρο του Παλαιού Φρουρίου, καθώς και στον αρχαιολογικό χώρο Παλαιόπολης, Αγίου Αθανασίου Γαρίτσας, Παναγίας Νερατζίχας και Φρουρίου Αγγελόκαστρου Κέρκυρας.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

63. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 293.

Η' Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε κατά το 2000 και στους δύο νομούς εποπτείας της, σύμφωνα με το εγκεκριμένο Πρόγραμμα Δράσης.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε και κατά το έτος αυτό στο σωστικό ανασκαφικό έργο, προκειμένου να αποδεσμευτούν και να αποδοθούν σε ιδιοκτήτες ή φορείς οικόπεδα ή αγροτεμάχια, ο αριθμός των οποίων ήταν ιδιαίτερα αυξημένος αφενός μετά τη θέσπιση του ρυθμιστικού σχεδίου του Κανονιού στην Κέρκυρα, αφετέρου λόγω του σημαντικού αριθμού των δημόσιων και των ιδιωτικών τεχνικών έργων που πραγματοποιούνται στη Θεσπρωτία. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι κατ' έτος εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας, καθώς και η συντήρηση και καταγραφή των αρχαιοτήτων.

Παράλληλα και προκειμένου να διασφαλιστεί η απορροή των λιμναζόντων ομβρίων από τον αρχαιολογικό χώρο της Παλαιόπολης, η Εφορεία σε συνεργασία με την 8η ΕΒΑ προέβη στην κατασκευή αποστραγγιστικού αγωγού, μέσω του οποίου το μεγαλύτερο μέρος των ομβρίων υδάτων διοχετεύθηκε από τον αρχαιολογικό χώρο στο αποχετευτικό δίκτυο της περιοχής.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο πλαίσιο των μουσειακών εργασιών, συντηρήθηκαν κινητά ευρήματα στα εργαστήρια συντήρησης της Κέρκυρας, προερχόμενα κατά κύριο λόγο από τις ανασκαφές στο Νομό Κέρκυρας, ενώ άλλα 800 περίπου συντηρήθηκαν στα εργαστήρια συντήρησης της Θεσπρωτίας, προερχόμενα από τις ανασκαφές στο Νομό Θεσπρωτίας. Στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κέρκυρας καταγράφηκαν 707 ευρήματα από το Νομό Κέρκυρας, καθώς και 109 νομίσματα. Στο ευρετήριο των λίθινων τεχνέργων από τη Θεσπρωτία καταγράφηκαν 2.107 λίθινα, τα οποία εντοπίστηκαν στην πλειονότητά τους κατά τις ανασκαφικές εργασίες στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού. Τέλος, φωτογραφήθηκαν από επαγγελματία φωτογράφο 331 αντικείμενα ή ομάδες αντικειμένων.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κέρκυρας

Κατά τη διάρκεια του έτους, πλην του ετήσιου ελέγχου των συστημάτων ασφαλείας του μουσείου, πραγματοποιήθηκαν και οι εξής κτιριολογικές εργασίες:

α) Επιδιόρθωση της στεγανοποίησης στις βεράντες. β) Εγκατάσταση της πρώτης φάσης του συστήματος συναγερμού (γραμμές, ραντάρ και πέντε κάμερες). γ) Διαμόρφωση χώρου στο κέντρο ελέγχου του μουσείου και τοποθέτηση καγκελόφραχτου αλουμινένιου παραθύρου και ξύλινων ντουλαπιών. δ) Τοποθέτηση και εγκατάσταση σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο καινούργιων μετρητών της ΔΕΗ. ε) Εγκατάσταση προβολέων νυχτός περιμετρικά του κτιρίου.

Τέλος, τοποθετήθηκαν μεμονωμένα στέγαστρα στον αύλειο χώρο του μουσείου, στα σημεία που εκτίθενται οι ταφικοί πίθοι από το νεκροταφείο της Γαρίτσας.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

Κατά το έτος 2000 στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, που στεγάζεται στα Ανάκτορα των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου της Κέρκυρας, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες[1]:

Εργασίες επανέκθεσης ιαπωνικών αντικειμένων: Η επανέκθεση, που έχει τη μορφή περιοδικής έκθεσης, περιλαμβάνει τα εξής: Στη δυτική πτέρυγα του α' ορόφου του κτιρίου διαμορφώθηκαν μία αίθουσα με εκθέματα οπλισμού των Σαμουράι 14ου-18ου αιώνα και μία αίθουσα στην οποία εκτίθενται έργα ιαπωνικής ξυλογραφίας του 18ου και του 19ου αιώνα (Εικ. 1). Και στις δύο αίθουσες εκτίθενται έργα της συλλογής Γ. Μάνου. Σε ξεχωριστή αίθουσα της ίδιας πτέρυγας εκτίθενται ιαπωνικά παραβάν της συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου, ενώ ακολουθεί η αίθουσα με παραβάν και κεραμικά αγγεία από την Κορέα των συλλογών Γ. Μάνου και Ν. Χατζηβασιλείου. Οι δύο τελευταίες αίθουσες της πτέρυγας δεν είναι προσβάσιμες στο κοινό. Περιλαμβάνουν εκθέματα της συλλογής Γ. Μάνου, από την πρώιμη φάση του ιαπωνικού πολιτισμού (5ος-6ος αιώνας) έως και τον 20ο αιώνα, τοποθετημένα σε βιτρίνες και οργανωμένα σε θεματολογικές-χρονολογικές ενότητες, προκειμένου να εκτεθούν στο άμεσο μέλλον και να είναι προσβάσιμα σε μελετητές. Επίσης, στις ίδιες αίθουσες περιλαμβάνονται ινδικά γλυπτά από ξύλο και μέταλλο της συλλογής Ν. Χατζηβασιλείου.

---

1. Στις εργασίες που αναφέρονται εργάστηκαν οι Λ. Χυτήρης, αρχιφύλακας του μουσείου, οι αρχαιολόγοι Α. Βαξοβάνου και Α. Τραυλού, και οι συντηρητές Ειρ. Μέξα, Β. Τρίαντος και Θ. Σούτης.

Εικ. 1. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Ξυλογραφία K. Utamaro (1753-1806). Σχήμα Oban. Ιαπωνία. Συλλογή Γ. Μάνου.

Στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου διατηρήθηκε η έκθεση πορσελάνινων αντικειμένων της συλλογής Χ. Χιωτάκη, στην αίθουσα που φέρει το όνομα του συλλέκτη. Η ανατολική πτέρυγα στεγάζει, επίσης, αντικείμενα κινεζικής τέχνης της συλλογής Γ. Μάνου, τα οποία φυλάσσονται σε βιτρίνες, οργανωμένα κατά χρονολογικές-θεματολογικές ενότητες, προκειμένου να εκτεθούν στο άμεσο μέλλον, στο πλαίσιο του έργου επανέκθεσης της κινεζικής πτέρυγας του ΜΑΤ.

Οργάνωση περιοδικής έκθεσης Edo (1615-1868): Η έκθεση προβάλλει την τελευταία και πιο αξιόλογη φάση του παραδοσιακού ιαπωνικού πολιτισμού και διαμορφώθηκε σε θεματολογικές ενότητες, που παρουσιάστηκαν σε τρεις αίθουσες στη δυτική πτέρυγα του ισογείου. Η πρώτη αίθουσα (Εικ. 2) περιλαμβάνει ενδεικτικά αντικείμενα από μπρούντζο, ξύλο και πορσελάνες διαφόρων τοπικών εργαστηρίων κεραμικής, όπως το Κυότο, η Αρίτα και το Κουτανί (Εικ. 3). Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται κύλινδροι ιαπωνικής ζωγραφικής. Η δεύτερη αίθουσα (Εικ. 4) παρουσιάζει την τελετή του τσαγιού και αντικείμενα από λάκα, τα οποία γνωρίζουν μεγάλη διάδοση και ακμή αυτή την εποχή. Η τρίτη αίθουσα περιλαμβάνει μάσκες των θεάτρων Νο και Καμπουκί, παραδοσιακά ενδύματα και αντικείμενα μικροτεχνίας από το 18ο και το 19ο αιώνα. Όλα τα εκθέματα προέρχονται από τη συλλογή Γ. Μάνου.

Τακτοποίηση και καταχώρηση σε καταλόγους των αντικειμένων της επανέκθεσης του Μουσείου. Κατά το έτος 2000 ταυτίστηκαν και τακτοποιήθηκαν τα αντικείμενα της μικροτεχνίας (θήκες, κομβία, προασπιστήρες, μαχαίρια, διακοσμητικά σπαθιών). Επίσης, καταλογογραφήθηκαν και ταυτίστηκαν βιβλία και τυπώματα και κατηγοριοποιήθηκαν τα έργα της ιαπωνικής ζωγραφικής, τα οποία εν συνεχεία τακτοποιήθηκαν ανά ενότητα και κατηγορία έργου.

Εικ. 2. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Περιοδική έκθεση Edo. Συλλογή Γ. Μάνου. Άποψη της πρώτης αίθουσας.

Εικ. 3. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Περιοδική έκθεση Edo. Συλλογή Γ. Μάνου. Κυρία με κιμονό. Πορσελάνη τεχνοτροπίας Κακιεμόν.

Εικ. 4. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Περιοδική έκθεση Edo. Συλλογή Γ. Μάνου. Άποψη της δεύτερης αίθουσας. Αναπαράσταση τελετής τσαγιού.

Εκπόνηση μελέτης για την αποθήκευση: βιβλίων, τυπωμάτων, κυλίνδρων και παραβάν, σε κατάλληλες, σε σχέση με το υλικό τους, συνθήκες.

Οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης χαρτιού: με σκοπό την προληπτική συντήρηση των ιαπωνικών βιβλίων και τυπωμάτων, καθώς και των ιαπωνικών και κινεζικών κυλίνδρων. Σταδιακή απομάκρυνση των παλαιών πλαισίων των τυπωμάτων και τοποθέτηση αντιόξινων χαρτιών, προκειμένου να προληφθούν φθορές.

Οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης: μεταλλικών, ξύλινων και κεραμικών αντικειμένων. Συντηρήθηκαν μεταλλικά αντικείμενα (οπλισμός, κηροπήγια) και πορσελάνες της περιόδου Edo (1615-1868) από τη συλλογή Γ. Μάνου.

Σύνταξη και υποβολή του τελικού τεχνικού δελτίου: για ένταξη του έργου «Επανέκθεση Κινεζικής Πτέρυγας» στο υπόλοιπο του ΠΕΠ Ιονίων Νήσων του Β΄ ΚΠΣ.

Στη διάρκεια του χρόνου, εκτός από τις μουσειακές εργασίες, πραγματοποιήθηκαν οι εξής κτιριολογικές εργασίες: Επέκταση του κλειστού κυκλώματος παρακολούθησης, επισκευή και καθαρισμός της στέγης, επισκευή της εξωτερικής μονάδας κλιματισμού, ενίσχυση των παραθύρων του υπογείου με σιδεριές, επισκευή του αποχετευτικού συστήματος και της ταπετσαρίας στην αίθουσα του θρόνου και προσθήκη γυψοσανίδας στην οροφή του υπογείου.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - ΑΘΗΝΑ ΒΑΞΟΒΑΝΟΥ

Μουσείο Παλαιόπολης - Mon Repos

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας της έκθεσης του μουσείου του αρχαιολογικού χώρου Παλαιόπολης-Mon Repos τελείωσε η συγκέντρωση και η φωτογράφηση του αρχαιολογικού υλικού που κρίθηκε κατάλληλο για έκθεση στο μουσείο. Παράλληλα, αποφασίστηκε ο στόχος του νέου μουσείου και ο τρόπος έκθεσης των αρχαιολογικών ευρημάτων στο νεοκλασικό κτίριο της περιόδου της αγγλοκρατίας. Αποφασίστηκε το αρχειακό υλικό (συμβόλαια, κρατικές αποφάσεις, σημαντικές τοπικές εκδόσεις της εποχής), που θα παρουσιαζόταν στην έκθεση, ενώ επιλέχθηκαν και συντηρήθηκαν τα έπιπλα.

Με αυτά τα δεδομένα αποφασίστηκε η δημιουργία ενός μουσείου που θα άνοιγε ένα παράθυρο στο παρελθόν της έπαυλης, καθώς και ενός «αρχαιολογικού» μουσείου εντεταγμένου μέσα στο φυσικό του περιβάλλον, το οποίο δεν θα ήταν ανταγωνιστικό ή συμπληρωματικό στο ήδη υπάρχον μουσείο.

Με το βλέμμα στραμμένο σε αυτή την πραγματικότητα το ζητούμενο ήταν ένα: ισορροπημένη σχέση ιστορικού κτιρίου και έκθεσης. Σκοπός ήταν ο χώρος της έπαυλης να μην υποταχθεί στην έκθεση, αλλά και τα εκθέματα να είναι αυτόνομα, εντασσόμενα συγχρόνως στο υφιστάμενο περιβάλλον. Η τελική απόφαση ήταν να γίνει κατανοητή η έκθεση, όχι μόνο μέσω της σημασίας των εκθεμάτων, αλλά και της σύλληψης της γενικότερης αισθητικής τους, που οδηγεί στην απόλαυση. Δηλαδή, το μουσείο να γίνει ουσιαστικός Οίκος Μουσών, χώρος γνώσης, διαπαιδαγώγησης, έμπνευσης, τέρψης και αναψυχής.

Φυσικά δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστούν απόλυτα σύγχρονες μέθοδοι παρουσίασης της έκθεσης σε όλους τους χώρους, επειδή υπήρχε το ενδεχόμενο να αλλοιωθεί ο χαρακτήρας του κτιρίου. Το κτίριο-μνημείο έθετε βασικούς περιορισμούς, επειδή δεν επιδεχόταν τροποποιήσεις μεγάλης κλίμακας, όπως κατάργηση των παραθύρων, ριζική αλλαγή των φωτισμών, χρησιμοποίηση εντυπωσιακών προθηκών, που θα έκαναν μια έκθεση εντυπωσιακή, αλλά εις βάρος του γενικού συνόλου. Η έλλειψη επαρκών χώρων ήταν, επίσης, άλλη μεγάλη δυσκολία για την ανάπτυξη της έκθεσης.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΖΕΡΝΙΩΤΗ

Η επανέκθεση του Μουσείου Παλαιόπολης στο Mon Repos συνεχίστηκε κατά το 2000 με την οργάνωση των αιθουσών καθαρά αρχαιολογικού περιεχομένου. Στο ισόγειο του κτιρίου δημιουργήθηκε σύμφωνα με τη μουσειολογική μελέτη εισαγωγική αίθουσα στην έκθεση των αρχαιολογικών ευρημάτων, που καταλαμβάνουν τον α' όροφο του κτιρίου.

Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται μια τοπογραφική ανάγνωση των αρχαιολογικών χώρων της αρχαίας Κέρκυρας με χρήση προπλάσματος, στο οποίο συνδέεται touch screen με αναλυτική σχεδιαστική, φωτογραφική και βιβλιογραφική τεκμηρίωση όλων των μνημείων. Παράλληλα, τους τοίχους της αίθουσας περιτρέχει χρονολόγιο με την ιστορική διαδρομή της πόλης από τα αρχαία χρόνια έως σήμερα.

Στον α' όροφο του κτιρίου οργανώθηκε αίθουσα με γενικό εννοιολογικό τίτλο «Περίπλους». Εδώ παρουσιάζονται αρχαιολογικά ευρήματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές και έχουν εισαχθεί από άλλες περιοχές του ευρύτερου μεσογειακού χώρου. Συγχρόνως, το εποπτικό υλικό της αίθουσας πληροφορεί για τους τόπους περιπλάνησης του Οδυσσέα και τους τύπους των εμπορικών και πολεμικών πλοίων, ενώ εκτίθεται, επίσης, μακέτα αρχαίας τριήρους. Μέσα στο ίδιο πνεύμα παρουσιάζεται χάρτης των ελληνικών αποικιών της Μεσογείου, καθώς και των προϊόντων που διακινούνταν.

Σκοπός της αίθουσας του Περίπλου, στην οποία εντάσσεται και μεγάλων διαστάσεων τοιχογραφία με τη μορφή ναυτικού χάρτη των νεότερων χρόνων, είναι η ανάδειξη της σημασίας που έχει η θέση του νησιού πάνω στους ναυτικούς δρόμους της αρχαιότητας.

Στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας πραγματοποιήθηκε η επεξεργασία (συντήρηση, τεκμηρίωση) του αρχαιολογικού υλικού για την έκθεση.

Επίσης, ετοιμάστηκε το εποπτικό υλικό των αιθουσών 3, 4 και 8, όπου παρουσιάζονται η έπαυλη του Mon Repos μεταξύ των ετών 1828-1832, 1832-1967 και η περίοδος της Αντιβασιλείας αντίστοιχα και έγινε η τελική επιλογή των προς έκθεση γλυπτών και νομισμάτων για την αίθουσα 5, όπου θα παρουσιαστούν ο Ρομαντισμός και οι προσλήψεις της αρχαιότητας κατά το 19ο αιώνα.

Τέλος, για τις ανάγκες της έκθεσης χρωματίστηκαν οι αίθουσες του ισογείου και πραγματοποιήθηκε η ετήσια συντήρηση των χρωμάτων των τοίχων και των κουφωμάτων του κτιρίου εσωτερικά και εξωτερικά.

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Μάιο, σε συνεργασία με την «Εγνατία Οδός Α.Ε.», πραγματοποιήθηκε στην Ηγουμενίτσα ημερίδα[2], στην οποία παρουσιάστηκαν οι αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού στα όρια του Νομού Θεσπρωτίας, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν θέσεις με αρχαιότητες, που τοποθετούνται χρονικά από την παλαιολιθική εποχή έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Στο πλαίσιο του εορτασμού για την Πανσέληνο του Αυγούστου πραγματοποιήθηκαν δύο συναυλιακές εκδηλώσεις, μία στο Περιστύλιο των Παλαιών Ανακτόρων της Κέρκυρας, όπου στεγάζεται το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, και μία στον αρχαιολογικό χώρο του Πύργου Ραγίου Θεσπρωτίας.

Τέλος, στις 13 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε στην Ηγουμενίτσα μία ακόμη ημερίδα[3], στην οποία παρουσιάστηκαν σε 20 δεκαπεντάλεπτες ανακοινώσεις οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων τριών χρόνων στο Νομό Θεσπρωτίας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Φιγαρέτο Κανονιού

Οικόπεδο Δ. Χαλικιόπουλου

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο το οποίο βρίσκεται στην περιοχή του Φιγαρέτο, που αποτελεί τμήμα του οικοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας, αποκάλυψε τμήματα οκτώ τοίχων (Τ1-Τ8) και μωσαϊκού δαπέδου από μεγάλες πήλινες ψηφίδες.

Οι τοίχοι, που σώζονταν σε επίπεδο θεμελίωσης, αποτελούνταν από μία σειρά αργών λίθων και κεραμίδων στέγης χωρίς

2. Τη δαπάνη για τη διοργάνωση της εν λόγω ημερίδας ανέλαβε κατά το μεγαλύτερο μέρος της η «Εγνατία Οδός Α.Ε.».

3. Η οργάνωση της ημερίδας χρηματοδοτήθηκε από το ΥΠΠΟ και επιχορηγήθηκε από τη «ΔΕΗ Α.Ε.», την «Εγνατία Οδός Α.Ε.», την ΤΕΔΚ Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Θεσπρωτίας, το Δήμο Σαγιάδας, το Δήμο Συβότων, την Κοινότητα Πέρδικας και την κατασκευαστική εταιρεία «Κοροντζής ΑΤΕΕ και ΒΕ», τους οποίους ευχαριστούμε θερμά.

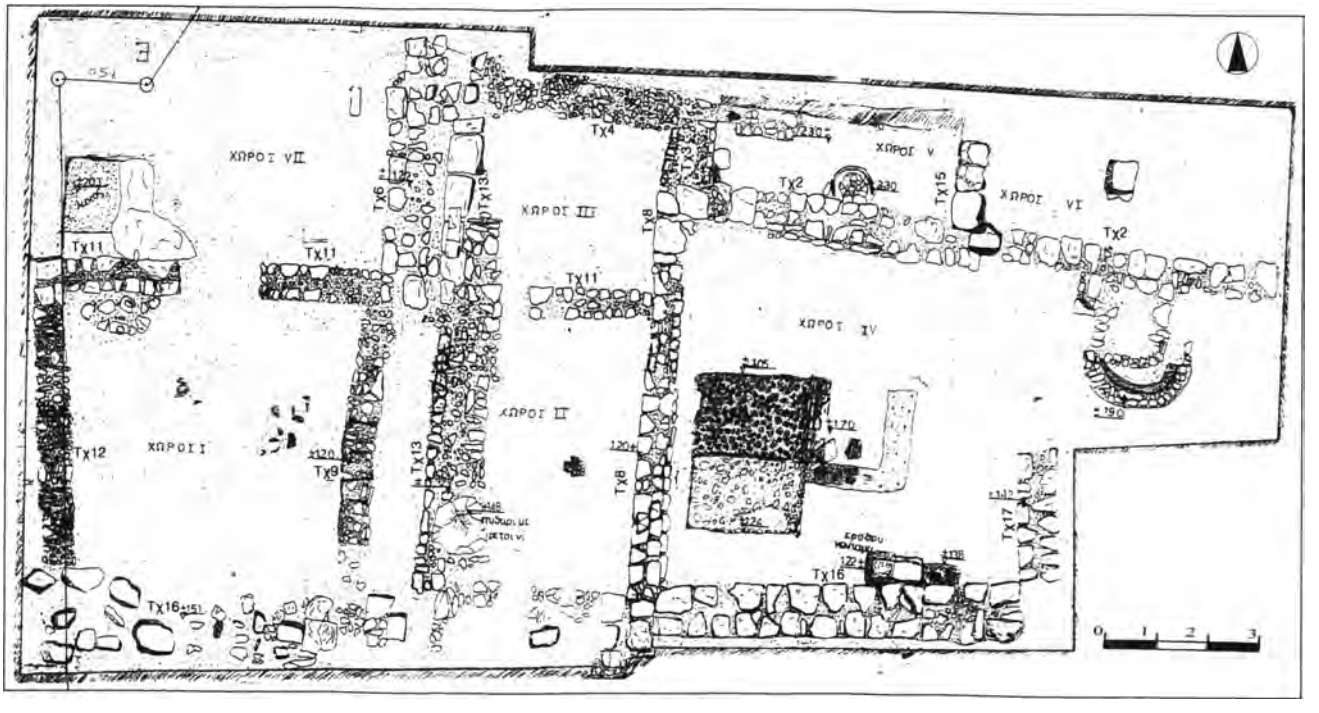

Εικ. 5. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Κονοφάου Α΄. Κάτοψη της ανασκαφής.

συνδετικό υλικό. Ο έντονα αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων παρεμποδίζει τον προσδιορισμό της αρχικής χρήσης του χώρου.

Τα ολιγάριθμα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνουν όστρακα μελαμβαφούς και άβαφης, χρηστικής κεραμικής, καθώς και πέντε χάλκινα νομίσματα, δύο από τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 229-248 π.Χ.[4].

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΠΑΠΑΔΕΑ

Οικόπεδο Κονοφάου Α΄ (κληρονόμων Β. και Σ. Κονοφάου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Ναυσικάς Ο.Τ. 610 στο Κανόνι, στη μέση περίπου της χερσονήσου του Κανονιού, στις υπώρειες του υψώματος της Αναλήψεως, όπου τοποθετείται, θεωρητικά μέχρι τώρα, η αρχαία κερκυραϊκή ακρόπολη και τα Μετέωρα του Θουκυδίδη, ενώ αρκετά χαμηλότερα από τη βορειοδυτική πλευρά απλώνεται η περιοχή του Υλλαϊκού λιμανιού.

Η έρευνα διεξήχθη σε δύο ανασκαφικές περιόδους (1999 και 2000) και αποκαλύφθηκαν στο σύνολό τους 18 τοίχοι που ανήκουν σε κτίρια διαφόρων χρονολογικών φάσεων, ξεκινώντας από τα πρώιμα ελληνιστικά έως και τα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Για να διευκρινιστούν ορισμένα θέματα κρίθηκε αναγκαία, στη δεύτερη περίοδο, η αφαίρεση μερικών νεότερων στοιχείων (ερειπιώνων, τοίχων και λιθοστρώτων) της ανωδομής. Έτσι, διαπιστώθηκε ότι σε σκάμμα που έγινε στο γκρίζο σκληρό και

Εικ. 6. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Κονοφάου Α΄. Γενική άποψη της ανασκαφής.

αργιλώδες φυσικό έδαφος της περιοχής, είχαν διαμορφωθεί κάποιοι ευρύτεροι χώροι-δωμάτια που στο σύνολό τους έχουν άξονα Α.-Δ., και μπορούν να χωριστούν γενικά ως εξής (Εικ. 5-6):

Χώρος Ι. Ορίζεται βόρεια από τον Τχ11, ανατολικά από τον Τχ9, δυτικά από τον Τχ12 και νότια από τον Τχ16 και οι τελικές

4. Το πρώτο φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο πρώρα τριήρους και επιγραφή (;), βλ. *SNG* Cop. 5,220. Το δεύτερο φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ποσειδώνα και στον οπισθότυπο βουκράνιο μέσα σε στεφάνι δάφνης, βλ. *SNG* Cop. 5,221.

Εικ. 7. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Κονοφάου Α΄. Ανατολική όψη του τοίχου Τχ12 (νότιο τμήμα).

διαστάσεις του διαμορφώθηκαν στα 5×5,20 μ. Τα πολλά σκόρπια θραύσματα από αμφορείς που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη βορειοδυτική γωνία του, αλλά και αραιά στον ίδιο χώρο, προσδιορίζουν και την πιθανή χρήση του ως αποθηκευτικού των αμφορέων. Ενδιαφέρουσα είναι η περίτεχνη δόμηση των δύο παράλληλων τοίχων Τχ9 και Τχ12, καθώς ανάμεσα στους κροκαλοπαγείς αργόλιθους σχηματίζονται δύο παράλληλες σειρές από κεραμίδες στέγης στις οποίες ανά ίσα διαστήματα κορυφώνονται ισοσκελή τρίγωνα από τις ίδιες κεραμίδες στέγης (Εικ. 7). Ο τρόπος αυτός της δόμησης δεν είναι άγνωστος στην Κέρκυρα[5] και έχει χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ.

Χώρος ΙΙ. Ορίζεται ανατολικά από τον Τχ8, δυτικά από τον Τχ9, βόρεια από τον Τχ11 και νότια από το μεσαίο τμήμα του Τχ16. Έχει διαστάσεις 2,80×4,80 μ. Ένα κενό που μεσολαβεί μεταξύ των Τχ16 και Τχ9, πλ. 0,90 και μήκ. 4,80 μ., αποτελούσε προφανώς διάδρομο μεταξύ των δύο παραπάνω χώρων. Σε αυτό το χώρο και περίπου στο μέσον της νότιας πλευράς του βρέθηκε η βάση από μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι με μολύβδινες συνδέσεις στα χονδρά του τοιχώματα και υπολείμματα ρητίνης πεύκου στον πυθμένα, όπως διαπιστώθηκε από την ανάλυσή της στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

Χώρος ΙΙΙ. Βρίσκεται στα βόρεια του χώρου ΙΙ, έχει κοινό τοίχο τον Τχ11, ορίζεται βόρεια από τον Τχ4, ανατολικά από τον Τχ8 και δυτικά από τον Τχ13 και έχει διαστάσεις 3,30×3,20 μ.

Χώρος ΙV. Ορίζεται από τους τοίχους νότια τον Τχ16, ανατολικά τον Τχ17, δυτικά τον Τχ8 και βόρεια τον Τχ2 και είναι ο μεγαλύτερος με διαστάσεις περίπου 6×6 μ. Στο κέντρο του εμφανίστηκε επιφανειακά, σε βάθος 1,50 μ., μία κατασκευή που αποτελείται από δάπεδο, διαστ. 2×2,70 μ., με κεραμίδες στέγης σε πυκνή διάταξη και συνδεδεμένες με κονίαμα. Στη νότια

Εικ. 8. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Κονοφάου Α΄. Πιθανώς κλιβανοειδές κτίσμα.

πλευρά, σε βάθος 0,30 μ., εμφανίστηκε μία λεπτή στρώση με ερυθρό-ιώδες χρώμα, που εκτείνεται και προς το εσωτερικό. Στο εσωτερικό του μία σχεδόν τετράγωνη κατασκευή περιέχει μία άλλη κυκλική κτιστή με αργόλιθους κατασκευή, που μοιάζει με αβαθές πηγάδι, διαμ. 1,05 μ. περίπου. Το σωζόμενο τόξο αυτής της κυκλικής κατασκευής είναι 0,90 και το ύψος 0,53 μ. Στο κέντρο, σε βάθος 1,70 μ., εμφανίστηκε ενιαίο δάπεδο από χονδρό ερυθρωπό κονίαμα με κοιλότητα, μέσα στην οποία εφαρμόζει ο σωζόμενος πυθμένας με δισκοειδή βάση ενός πιθαριού ή λεκάνης. Η εν λόγω κατασκευή χρησίμευε πιθανώς για φύλαξη ή αποθήκευση υγρών (κρασιού) μέσα στο πιθάρι, ίσως για να μένει κρύο, καθώς ήταν μέσα στο δροσερό έδαφος, και επειδή ο χώρος είναι ακριβώς τόσος όσος χρειάζεται να χωρέσει μόνον αυτό το αγγείο.

Στη νότια πλευρά του χώρου IV και σε επαφή με τον Τχ16, σε βάθος 1,38 μ., δίπλα σε μια πεσμένη από τον τοίχο πέτρα βρέθηκαν, από την ανατολική πλευρά, μερικές καμπύλες κεραμίδες στέγης στοιβαγμένες όρθια σε σειρά, που ήταν εδώ αποθηκευμένες. Από τη δυτική πλευρά της πέτρας, σε βάθος 1,22 μ., βρέθηκε ένα τμήμα με στρώση ερυθρού-ιώδους κονιάματος, διαστ. 0,50×0,40 μ., που μάλλον συνανήκει με το παραπάνω αναφερόμενο ίδιο τμήμα.

Κοντά στην ανατολική άκρη του τοίχου Τχ2 από τη νότια πλευρά του και σε βάθος 1,90 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε μία κτιστή ημικυκλική κατασκευή με τόξο εξωτερικά 1,86 και εσωτερικά 1,41 μ. (Εικ. 8). Το κτιστό αυτό τόξο κλείνει από τη βόρεια πλευρά του με μια ευθεία που φαίνεται να σχηματίζει εσωτερική γωνία. Η εσωτερική περίμετρος του τόξου καλύπτεται με στρώμα άψητου κοκκινωπού πηλού, πάχ. 0,10 μ. περίπου, που μοιάζει με χοντρό τοίχωμα πιθαριού. Μεταξύ του πηλού και της κτιστής γωνίας μεσολαβεί χώρος, πλ. 0,25 μ., γεμάτος με μαύρο χώμα. Η βόρεια πλευρά της κατασκευής, που πι-

5. Για παρόμοια δόμηση, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά. σ. 337, στο οικόπεδο Ει. Μικάλεφ.

θανώς σχημάτιζε γωνία, όπως η αντίστοιχη δυτική, έχει καταστραφεί. Φαίνεται πάντως ότι προχωράει σε βάθος, αφού μέχρι τα 2,25 μ. που ερευνήθηκε, δείχνει ακόμη να συνεχίζεται. Η τοξωτή αυτή ημικυκλική κατασκευή, λόγω και της έλλειψης λοιπών στοιχείων, είναι προς το παρόν δυσερμήνευτη. Πιθανώς να αποτελούσε στην ολοκληρωμένη μορφή της κάποιο κλιβανοειδές κτίσμα.

Χώρος V. Ορίζεται βόρεια από το βόρειο πρανές του οικοπέδου, νότια από τον Τχ2, δυτικά από τον Τχ3 και ανατολικά από τον Τχ15. Το μήκος του είναι 4,40 μ. και το πλάτος του άνοιξε μόνον 1,35 μ., ενώ προχωράει κάτω από το άσκαφο. Στη βορειοδυτική γωνία αυτού του χώρου, σε βάθος 2,30 μ., βρέθηκε στρώση με κεραμίδες και πέτρες σε διάταξη δαπέδου, διαστ. 1,15×0,47×0,23 μ. που προχωράει όμως και αυτό στο άσκαφο. Εντός του χώρου V και στο μέσον περίπου σε επαφή με τον Τχ2, σε βάθος 2,30 μ., βρέθηκε ένας μικρός αγωγός και μία σχεδόν ολόκληρη λεκάνη με διάμετρο χείλους 0,60 μ., η οποία περιείχε το καπάκι μιας χύτρας και είχε μεταλλικούς συνδέσμους. Τέλος, στον ίδιο χώρο και στην ανωδομή των γύρω τοίχων σώζονται ελάχιστα τμήματα λευκού κονιάματος και επιχρίσματος.

Χώρος VI. Μακρόστενος χώρος που ορίζεται νότια από το ανατολικό τμήμα του Τχ2, δυτικά από τον Τχ15 και βόρεια από το άσκαφο πρανές της βορειοανατολικής γωνίας του οικοπέδου. Δεν υπήρχε δυνατότητα να διερευνηθεί πέραν των 4,40 μ. σε μήκος και 1,35 μ. σε πλάτος. Και οι δύο παραπάνω τοίχοι προχωρούν μέσα στο άσκαφο, σε άγνωστο μήκος. Από τα ευρήματα αυτού του στενόμακρου χώρου αξιοσημείωτη είναι μια σκαφοειδής κατασκευή από υπόλευκη ασβεστολιθική πέτρα, διαστ. 0,32×0,65 μ., που βρέθηκε σε βάθος 1,85 μ. στο βόρειο πρανές.

Χώρος VII. Βρίσκεται στη βορειοδυτική άκρη του οικοπέδου, διαστ. 6,20×4 μ. περίπου, ορίζεται ανατολικά από τον Τχ6, νότια από τον Τχ11 και βορειοδυτικά από το άσκαφο. Δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δεν βρέθηκε τίποτα εκεί, εκτός από μία λακκοειδή κατασκευή στη δυτική άκρη, κοντά στον Τχ11, διαστ. 1,20×1 μ. και σε βάθος 2,03-3,20 μ., που έγινε μέσα στο φυσικό γκριζοπράσινο αργιλώδες έδαφος, η οποία όμως περιείχε μόνο μαύρο χώμα. Το φυσικό αυτό αργιλώδες και πολύ σκληρό, σχεδόν συμπαγές έδαφος αποτελεί καλό μονωτικό υλικό κυρίως για υγρά. Το ίδιο έδαφος διαπιστώθηκε με πολλές δοκιμαστικές τομές ότι συνεχίζεται και σε ολόκληρο το χώρο του δεύτερου οικοπέδου (Σ. Κονοφάου) που εκτείνεται στα δυτικά του ανεσκαμμένου χώρου. Μόνον ελάχιστο τμήμα της νότιας άκρης του Τχ12 εισχωρεί στο εν λόγω δεύτερο οικόπεδο.

Καταλήγοντας, σημειώνεται ότι το παραπάνω αναφερόμενο λεκανοειδές όρυγμα, τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (πιθάρια, λεκάνες) και το πλήθος των αμφορέων σε συγκεκριμένους χώρους, καθώς και η κλιβανοειδής μικρή κατασκευή στη βορειοανατολική άκρη του οικοπέδου, οδηγούν στην υπόθεση ότι το συγκεκριμένο τμήμα που ανασκάφηκε αποτελεί μέρος μιας οικογενειακής, μάλλον, και περιορισμένης έκτασης επιχείρησης εκμετάλλευσης της ρητίνης, ως πρώτης ύλης για την παραγωγή κρασιού, αφού και η ανάλυση στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» επιβεβαίωσε αυτή τη χρήση σε ένα από τα μεγάλα πιθάρια. Η χρονολόγηση της ύλης του πιθαριού, επίσης από το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια (4-83 μ.Χ.), οπότε και η περίοδος ακμής του εργαστηρίου.

Εκτός από τα θραύσματα των μεγάλων πήλινων άβαφων αγγείων, που αναφέρθηκαν και σηματοδοτούν τη χρήση του χώρου, βρέθηκαν συνολικά και 70 νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία είναι φθαρμένα και αδιάγνωστα. Τα αριθ. 34, 37, 38, 51, 63, χρονολογούνται το 229-248 π.Χ.[6], ενώ το αριθ. 22 στο 400-300 π.Χ.[7].

Επίσης, βρέθηκαν τρία θραύσματα πήλινων βωμίσκων, δύο μολύβδινες αγνύθες και μία ενεπίγραφη πήλινη, σιδερένια καρφιά και πολλά θραύσματα από μικρά και μεγάλα μαγειρικά σκεύη. Ένα μικρό κεφάλι με πόλο αρχαϊκού ειδωλίου, που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του Τχ 9, σε βάθος 1,66 μ., αποτελεί το terminus post quem της ανασκαφής. Ένα κεφάλι πήλινου ανδρικού ειδωλίου[8], σωζ. ύψ. 0,045 μ., με γυμνό το πάνω μέρος του κεφαλιού (φαλακρός) και ελαφρώς μεγάλα και προτεταμένα τα αυτιά (ηθοποιός) βρέθηκε στη θεμελίωση του Τχ7 και δίνει μια καλή χρονολόγηση της περιοχής αυτής στα ελληνιστικά χρόνια.

Όμως, εντυπωσιακή ήταν και η παρουσία δύο προϊστορικών αντικειμένων, ενός πυριτολιθικού εργαλείου και ενός λίθινου πελέκεως, που βρέθηκαν σε σχετικά ανώτερο στρώμα στη δυτική πλευρά της ανασκαφής, και η αποκάλυψή τους εκεί δηλώνει κοντινή προϊστορική θέση, που θα βρίσκεται προφανώς μέσα στην περιοχή της χερσονήσου του Κανονιού και μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί.

Ένα θραύσμα από ανάγλυφο κορινθιακό σκύφο με τελετουργική σκηνή ενός ζεύγους που συλλέγει φρούτα από δένδρο[9] και χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., δίνει πιθανώς, μέχρι τώρα, ένα terminus ante quem της ανασκαφής.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ

Οικόπεδο Κονοφάου Β΄

Μετά τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στο παραπάνω οικόπεδο, ξεκίνησε το 1999 σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία διήρκησε 16 ημέρες, και αποκάλυψε δύο παράλληλους τοίχους (Τ1 και Τ2) με κατεύθυνση Α.-Δ. και σε απόσταση περίπου 4,50 μ. μεταξύ τους. Στο νότιο από αυτούς (Τ2) είχαν, επίσης, αρχίσει να αποκαλύπτονται τρεις κάθετοι τοίχοι.

6. *BMC* XIV, 13, 14, 17. *SNG*, Cop. Corkyre, 1958.

7. *BMC* XXII, 11.

8. P. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines*, III, Leiden 1979, σ. 650, 926.

9. *Hesperia* 11 (1942), σ. 180, εικ. 16e.

Κατά το 2000, η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο συνεχίστηκε για διάστημα ελάχιστων ημερών (3 έως 11/7). Αποτέλεσμα της έρευνας αυτής ήταν ο εντοπισμός δύο ακόμη τοίχων και πιο συγκεκριμένα ενός προχειροφτιαγμένου και αποσπασματικά σωζόμενου (Τ7) και ενός άλλου (Τ6), ο οποίος έχει ημικυκλική πορεία, πλάτος 1 μ. περίπου και είναι δομημένος από ημίεργους λίθους στις δύο όψεις του, ενώ στο εσωτερικό φέρει γέμισμα από μικρούς αργόλιθους. Και οι δύο τοίχοι βρίσκονται βόρεια του Τ1.

Το σημαντικότερο στοιχείο που προέκυψε είναι η διαπίστωση ότι οι δύο παράλληλοι τοίχοι πιθανότατα ανήκουν σε δύο διαφορετικά κτίρια με δρόμο ανάμεσά τους, ο οποίος καλύπτεται από πυκνό αρχαίο μπάζωμα.

ΤΖΟΓΙΑ ΠΡΟΒΑΤΑ

Οικόπεδο Δουκάκη

Το παραπάνω οικόπεδο είναι γνωστό από ανασκαφική έρευνα που είχε διενεργηθεί κατά τα έτη 1987-1988[10], στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, το οποίο μετά την εφαρμογή του ρυθμιστικού σχεδίου Κανονιού έχει περιέλθει στο δήμο. Το οικόπεδο συνορεύει στα βόρεια με το κτήμα Ευελπίδη[11] (νυν Παμφίλη), στο οποίο πραγματοποιήθηκε κατά το παρελθόν επί σειρά ετών ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες που αφορούν σε πρώιμες φάσεις της εγκατάστασης στη χερσόνησο του Κανονιού, ενώ προς Ν. συνορεύει με το οικόπεδο Βουτσελά, στο οποίο, επίσης, εντοπίστηκαν αξιόλογα ευρήματα.

Κατά το 2000, με αφορμή τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στο τμήμα του οικοπέδου το οποίο δόθηκε στον Δουκάκη, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, η οποία διήρκεσε 19 ημέρες[12]. Το τμήμα που ερευνήθηκε βρίσκεται στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και νοτιοανατολικά της ανασκαφής του 1987.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά εννέα τοίχοι. Πιο αναλυτικά, ο τοίχος Τ1 έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και μοιάζει αρκετά ισχυρός, μέγ. σωζ. μήκ. 9,50 και μέγ. σωζ. πλ. 0,90 μ. Είναι χτισμένος από καλοδουλεμένους πλακοειδείς δόμους διαφόρων μεγεθών. Στα νότια του Τ1, με παράλληλη κατεύθυνση, εντοπίστηκε ο Τ2, μέγ. σωζ. μήκ. 1,70 και μέγ. σωζ. πλ. 0,45 μ., και είναι σχετικά αμελούς δόμησης. Παρόμοιας κατασκευής είναι και ο τοίχος Τ3, που βρίσκεται στα νότια του Τ2 και είναι παράλληλος με αυτόν. Στα ανατολικά των Τ2-Τ3 με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ4 χτισμένος από ημίεργους δόμους με μέγιστες διαστάσεις: μήκος 1,20 και πλάτος 0,60 μ. Ίδιας κατασκευής με τον Τ4 είναι και ο τοίχος που εντοπίστηκε κάθετα σε αυτόν και καλείται Τ5, μέγ. σωζ. μήκ. 4 και μέγ. σωζ. πλ. 0,55 μ.

Κάθετα στον τοίχο Τ1, με κατεύθυνση δηλαδή Β.-Ν., εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι με μικρή απόσταση μεταξύ τους. Είναι οι τοίχοι Τ6, Τ7 και Τ8. Από αυτούς οι Τ6 και Τ7 είναι σχετικά αμελούς δόμησης, ενώ ο Τ8 είναι χτισμένος από ειργασμένους λίθους με κλιμακωτή διαμόρφωση στο νότιο άκρο του και περιέχει εντοιχισμένο τμήμα αρράβδωτου κίονα.

Τέλος, κάθετος στον Τ3 εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι εντελώς πρόχειρα κατασκευασμένος και καλείται Τ9.

Από τα κινητά κυρίως ευρήματα (άβαφη χονδρή κεραμική, όστρακα μεγαρικών σκύφων, μελαμβαφή όστρακα, θραύσματα λεπτότοιχης γραπτής κεραμικής) και από τα 28 χάλκινα ανευρεθέντα νομίσματα ελληνιστικής εποχής, παρατηρήθηκε διάρκεια ζωής στο χώρο από τους αρχαϊκούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Αν και πρόκειται για την αρχή της ανασκαφικής έρευνας, μπορεί να διαπιστωθεί η σπουδαιότητα του χώρου, από την πληθώρα των τοίχων και την πυκνότητα της κεραμικής.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - ΤΖΟΓΙΑ ΠΡΟΒΑΤΑ

Οικόπεδο «Μαυρίκη Ο.Ε.»

Μετά τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στο παραπάνω οικόπεδο βορειοανατολικά του οικοπέδου Κονοφάου Β', ακολούθησε ανασκαφική έρευνα ιδιωτικού χαρακτήρα, η οποία διήρκεσε από τις 22/08 έως τις 04/09/2000.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν ήταν λιγοστά. Βρέθηκαν τρεις τοίχοι αποσπασματικά σωζόμενοι και ασύνδετοι μεταξύ τους, καθώς και λείψανα πήλινου αγωγού. Αναλυτικότερα, ο τοίχος Τ1 με κατεύθυνση Β.-Ν. διασώζει δύο σειρές καθ' ύψος ημίεργων λίθων και αποτελεί εντελώς πρόχειρη κατασκευή. Ο τοίχος Τ2 έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι εξίσου αμελούς κατασκευής. Τέλος, ο τοίχος Τ3 με κατεύθυνση Δ.-Α. είναι ο πιο καλοφτιαγμένος τοίχος της ανασκαφής. Σώζει μία σειρά καθ' ύψος καλοδουλεμένων δόμων και μία σειρά ημίεργων λίθων που αποτελούν το θεμέλιό του.

Από τα λιγοστά κινητά ευρήματα – κυρίως άβαφη, χονδρή κεραμική, αλλά και λιγοστά όστρακα μεγαρικών σκύφων και μελαμβαφών εμπίεστων πινακίων – η δραστηριότητα στο χώρο τοποθετείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Οικόπεδο Ραρρή

Με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη για επισκευή υπάρχουσας διώροφης οικοδομής πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, τόσο στο εσωτερικό της οικίας όσο και στον περιβάλλοντα χώρο.

Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 140 μ. περίπου νοτιοδυτικά του οικοπέδου Γιούργα, στο οποίο έχουν βρεθεί εγκατα-

10. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 337-340· 43 (1988): Χρονικά, σ. 340-342.
11. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 392.
12. Από τις 23/06 έως τις 27/07/2000.

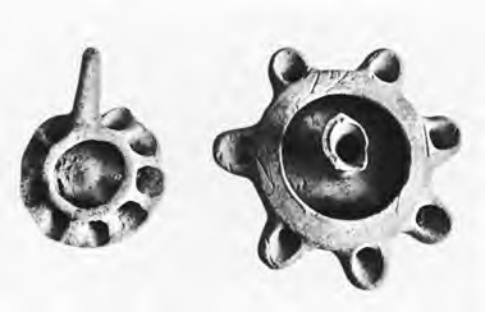

Εικ. 9. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Ραρρή. Πολύμυξοι λύχνοι.

Εικ. 10. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Ραρρή. Τελετουργικός λύχνος.

στάσεις που ταυτίστηκαν με νεώσοικο του Υλλαϊκού λιμανιού, και αρκετά κοντά στη θέση της ανασκαφής των Καραπάνου-Lechat[13], όπου είχαν αποκαλυφθεί χιλιάδες πήλινα ειδώλια, που ανήκαν στο λεγόμενο μικρό ιερό της Αρτέμιδος. Αξίζει να σημειωθεί η σχεδόν άμεση γειτνίαση του οικοπέδου με το ναό της Αγίας Παρασκευής, όπου υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και η μικρή απόσταση με τη μονή της Παναγίας Κασσωπίτρας, όπου υπάρχουν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, τόσο σκόρπια κατά χώραν όσο και στα θεμέλια της εκκλησίας της μονής[14]. Τέλος, σημειώνεται ότι στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο βρέθηκε το 1992[15] ο αρχαϊκός κούρος της Κέρκυρας.

Η ανασκαφή διεξήχθη με τομές στο εσωτερικό της οικίας και κανονικά στον περιβάλλοντα χώρο, με μεγάλες όμως δυσκολίες εξαιτίας των άφθονων υπόγειων υδάτων και παρά τη συνεχή άντληση.

Ερευνήθηκαν τέσσερις τομές στο εσωτερικό της οικίας:

Τομή 1. Αποκαλύφθηκε λίθος που ανήκει σε τοίχο, καθώς και τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες αρκετά κατεστραμμένο. Λιγοστή κεραμική αποτελούμενη κυρίως από όστρακα λύχνων.

Τομή 2. Αποκαλύφθηκε στρώση πυκνής κεραμικής, πάχ. 0,60 μ. περίπου, η οποία περιείχε μελανόμορφα όστρακα, λεπτότοιχα αρχαϊκά όστρακα, μικρογραφικά αγγεία, μελαμβαφή όστρακα, άφθονα θραύσματα λύχνων, τμήματα ειδωλίων και κυρίως, 135 ακέραιους λύχνους διαφόρων τύπων (Εικ. 9) και, 642 άωτους μονόμυξους μικρογραφικούς λύχνους.

Τομή 3. Αποκαλύφθηκαν ημίεργοι λίθοι και κέραμοι. Σχεδόν καθόλου κεραμική.

Τομή 4. Αποκαλύφθηκε πολύ αραιή στρώση χονδροειδούς κυρίως κεραμικής.

Ο εξωτερικός χώρος που ερευνήθηκε καταλαμβάνει το δυτικό και το νότιο τμήμα του οικοπέδου. Στο νότιο τμήμα (Τομή 4) αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου δαπέδου, που φέρει σειρά κάθετα τοποθετημένων πήλινων στρωτήρων, ενώ κάτω από το δάπεδο βρέθηκε ημίεργος σφόνδυλος κίονα, διαμ. 0,56 μ. Η ανευρεθείσα κεραμική αποτελείται κυρίως από θραύσματα λύχνων, ακέραιους λύχνους, μικρογραφικά αγγεία, μελανόμορφα όστρακα και θραύσματα πήλινων ειδωλίων. Σημαντικό εύρημα αποτελεί μία χάλκινη βάση κατόπτρου, που σώζει αγαλματίδιο λέοντος με ανθρώπινα πόδια στη ράχη του.

Στο δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε ενιαία στρώση κεραμικής σταθερού πάχ. 0,30 μ. σε όλη της την έκταση, αποτελούμενη από θραύσματα λύχνων διαφόρων τύπων, καθώς και από ακέραιους λύχνους. Από το τμήμα αυτό περισυνελέγησαν 1.125 λύχνοι. Τα κινητά, εκτός των λύχνων, ευρήματα είναι συγκριτικά λιγοστά, αλλά αξιοσημείωτα: ειδώλια, μικρογραφικά αγγεία, γραπτά όστρακα αρχαϊκών αγγείων, μελανόμορφα όστρακα, χάλκινα κοσμήματα.

Σε ό,τι αφορά ακίνητα ευρήματα στο δυτικό τμήμα, στο βάθος που αρχίζει η στρώση των λύχνων, αποκαλύφθηκε πειόσχημη κατασκευή με δάπεδο από πήλινες πλάκες επάνω από την οποία δεν βρέθηκε κεραμική. Εντοπίστηκαν, επίσης, λείψανα πήλινου αγωγού, καθώς και πήλινες πλάκες κάτω από τους λύχνους, που πιθανώς λειτουργούσαν ως ράφια.

Η χρονολόγηση του μοναδικού αυτού συνόλου τοποθετείται στα αρχαϊκά χρόνια. Οι λύχνοι στην πλειονότητά τους φέρουν ορατά ίχνη καύσης αποκλείοντας το ενδεχόμενο να πρόκειται για εργαστηριακό χώρο. Η τυπολογία τους καλύπτει μία ποικιλία εκατό περίπου τύπων. Πολλοί από τους τύπους αυτούς ανήκουν σε τελετουργικούς λύχνους (Εικ. 10).

ΤΖΟΓΙΑ ΠΡΟΒΑΤΑ

Οικόπεδο Χ. Ιωάννου

Το οικόπεδο βρίσκεται ανάμεσα στα ανεσκαμμένα οικόπεδα Ορφανού[16] προς Δ. και Γεωργαρά[17] προς Α. Η ανασκαφική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του ιδιοκτήτη, έφερε στο φως εγκαταστάσεις που σχετίζονται με λιμε-

13. *BCH* 1891, σ. I-III, πίν. I-VIII.
14. *ΑΔ* 1 (1915), Παράρτημα, σ. 45.
15. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 334-338.
16. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 412- 413, Σχέδ. 6.
17. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 522-523.

Εικ. 11. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Χ. Ιωάννου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

νικά έργα, σύμφωνα και με τα δεδομένα των όμορων ανεσκαμμένων οικοπέδων.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 11) αποκαλύφθηκε ο Τχ 1, με πλάτος 0,50 μ., μήκος 1,90 μ., κατεύθυνση σχεδόν Α.-Δ. και μέτωπο προς Ν. Είναι κατασκευασμένος από δόμους αρκετά καλά συναρμοσμένους, ενώ η ανώτερη σωζόμενη σειρά του από δουλεμένους ασβεστόλιθους μεσαίου μεγέθους κατακόρυφα τοποθετημένους. Η θεμελίωσή του αποτελείται από απλή σειρά πλακοειδών λίθων. Βόρεια του Τχ 1 και εν μέρει σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλες πήλινες πλάκες, πιθανώς υπόλειμμα δαπέδου.

Σε απόσταση 0,40 μ. νότια του Τχ 1 και παράλληλα σε αυτόν αποκαλύφθηκε ο Τχ 5, παρόμοιας κατασκευής, με συνολικό ανεσκαμμένο μήκος 4,30 μ., πλάτος 0,65-0,70 μ. και ύψος 0,30 μ.

Σε ολόκληρη την υπόλοιπη επιφάνεια του ανασκαφικού σκάμματος αποκαλύφθηκε, σε βάθη σχεδόν ίδια με τα ανώτερα σωζόμενα σημεία των δύο τοίχων, στρώμα πάχ. 0,30 μ. περίπου, από πακτωμένα θραύσματα κεραμικής, κυρίως όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, λιγότερα όστρακα μικρότερων αγγείων, διαλυμένα θραύσματα κεραμικής και πηλό ερυθρού χρώματος.

Κοντά στη βόρεια παρειά του ανασκαφικού χώρου, κάτω από το προαναφερθέν στρώμα, αποκαλύφθηκε πλήρως ο Τχ 2 με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 7,50 μ. και μέγιστο ύψος 0,30-0,40 μ. Ο Τχ 2 παρουσιάζει κατασκευαστικά ιδιομορφία, καθώς αποτελείται από τρία κατά μήκος τμήματα: το κεντρικό καλύτερα δομημένο (Τχ 2), πλ. 0,50 μ., που αποτελείται από διπλή κατά πλάτος σειρά αδροδουλεμένων ασβεστόλιθων διαφόρων μεγεθών, ενώ εκατέρωθέν του σχηματίζονται δευτερεύοντα τοιχάρια: Τχ2α προς Α. και Τχβ προς Δ., που σχηματίζουν εξωτερικό μέτωπο από σειρά μικρών πλακοειδών λίθων με εσωτερικό γέμισμα από μικρούς λίθους και θραύσματα κεράμων.

Ανατολικά, και κυρίως δυτικά, του Τχ 2 αφαιρέθηκε κατά μήκος του γέμισμα από ριγμένες πέτρες και λίγα κεραμίδια σε ζώνη πλ. 1 μ. περίπου.

Στο μέσον της δυτικής ανασκαφικής παρειάς, αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 0,65 μ., ο Τχ 3, ο οποίος πρέπει να εκτείνεται και βορειότερα εκτός ανασκαφικού χώρου.

Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος και στο μικρότερο βάθος της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ενός ακόμη τοίχου (Τχ 4) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Τέλος, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαφικού σκάμματος αποκαλύφθηκε μεμονωμένη ορθογώνια βάση πεσσού, θεμελιωμένη πάνω στο φυσικό αμμώδες έδαφος της περιοχής. Έχει μήκος 0,75, πλάτος 0,44 και ύψος 0,30 μ., ενώ στο κέντρο της φέρει ορθογώνιο τόρμο.

Στο χώρο, με βάση τη στρωματογραφία, τα σταθερά και κινητά ευρήματα, διακρίνονται συνολικά τέσσερις οικοδομικές φάσεις:

Η πρώτη περιλαμβάνει μόνον τη βάση πεσσού. Στη δεύτερη φάση πρέπει να ανήκουν ο Τχ 1 (θεμελίωση και κατώτερη σειρά), ο Τχ 2-2α-2β, ο Τχ 3 και ο Τχ 5. Στην τρίτη φάση ανήκουν η ανώτερη σειρά του Τχ 1, τα εδάφη χρήσης, το υπόλειμμα πήλινου δαπέδου και πιθανώς το ανώτερο τμήμα του Τχ 3. Τέλος, στην τελευταία φάση ανήκει μόνον ο Τχ 4.

Σχετικά με την ερμηνεία του χώρου, ο οποίος φαίνεται ότι χρησιμοποιείται από τους αρχαϊκούς έως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, η βάση του πεσσού σε σχέση με τη σειρά των πεσσών που βρέθηκε στο οικόπεδο Όρφανου στην ίδια κατεύθυνση και στην ίδια περίπου απόσταση, 5,50 μ., με τις πεσσοστοιχίες του νεώσοικου στο οικόπεδο Κομπίτση[18], υποδεικνύουν την ύπαρξη νεώσοικου στο χώρο αυτό κατά τους υστεροαρχαϊκούς χρόνους. Τα οικοδομικά λείψανα των επόμενων φάσεων πρέπει να αποτελούν τμήματα εγκαταστάσεων κλασικών χρόνων κοντά στη θάλασσα, όπως μαρτυρεί ο Τχ 2 με την ενισχυμένη κατασκευή του, αλλά και σύμφωνα με τα ευρήματα στο όμορο οικόπεδο Γεωργαρά.

Τέλος, ο Τχ 4 αποτελεί μεμονωμένο τμήμα οικοδομικής φάσης, η οποία δεν εντοπίζεται στον υπόλοιπο ανεσκαμμένο χώρο, και ανήκει στις αρχές των ελληνιστικών χρόνων.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ξεχωρίζουν τρία χάλκινα νομίσματα, κεφαλή πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής με ψηλό πόλο του 5ου αι. π.Χ.[19], δύο αποτμήματα αττικών μελαμβαφών λύχνων του πρώιμου 5ου αι. π.Χ.[20], θραύσμα χείλους μελανόμορφου ανοιχτού αγγείου με μορφή ζώου και ζώνη με κισσόφυλλα και ενσφράγιστη λαβή οξυπύθμενου αμ-

18. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 338-340, οικόπεδο Αγγ., Δ. και Σ. Κομπίτση.

19. Πρβλ. R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, πίν. 35D, Corinth, σ. 81-82.

20. *Agora* IV, 1958, σ. 31-33, type 16B, αριθ. 100, πίν. 4.

φορέα με ανάγλυφη παράσταση τετράκνημου τροχού των αρχών των ελληνιστικών χρόνων[21].

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΝΑΚΟΥ

Οικόπεδο Σ. Βλάχου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Βρυσούλα της περιοχής Φιγαρέτο της πόλης της Κέρκυρας και αποτελεί το βορειοανατολικό τμήμα ενιαίας πλέον ιδιοκτησίας, που περιλαμβάνει και το ανεσκαμμένο οικόπεδο Μαζαράκη[22].

Το οικόπεδο Βλάχου συνορεύει προς Β. με το ανεσκαμμένο οικόπεδο Παπούλη[23], ενώ γειτνιάζει με τα οικόπεδα Μοντσενίγου[24] και Κονοφάου[25] (Β΄ και Γ΄) προς Β. και Δ., τα οικόπεδα Πουλιάση[26] και Γιοβάνη-Κόλλα[27] προς Ν.-ΝΑ. και το οικόπεδο Σπίνουλα προς Δ.

Μετά τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση κατοικίας, ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε με δαπάνη και του ιδιοκτήτη, σε επιφάνεια 95 τ.μ. στη βόρεια παρειά του οικοπέδου και σε κεντρικό τμήμα του, παρέμεινε όμως ημιτελής, λόγω διακοπής της χρηματοδότησης.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2000 αποκαλύφθηκαν στη νότια παρειά του ανασκαφικού χώρου δύο παράλληλοι τοίχοι, Τχ1 και Τχ2, με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μεταξύ τους απόσταση 2,50 μ. Ο βορειότερος Τχ1, πλ. 0,60 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. και αποτελείται από μεσαίου μεγέθους δόμους ενώ ο Τχ2 αποκαλύφθηκε μόνον ως προς τη βόρεια παρειά του μέσα στο νότιο πρανές της ανασκαφής σε μήκος 1 μ. περίπου. Στη νοητή προέκταση προς Δ. του Τχ1 αφαιρέθηκε χαλαρό χώμα, ενώ νότιά της αποκαλύφθηκε επιμήκης λιθοσωρός – από μικρούς λίθους και απολεπίσματα – μάρτυρας της κατεργασίας οικοδομικού υλικού, που προήλθε από τη διάλυση, στα βάθη που έχει φθάσει η ανασκαφή, κατά την αρχαιότητα του Τχ1.

Ανάμεσα στους Τχ1 και Τχ2, και κατά μήκος της νότιας ανασκαφικής παρειάς, αποκαλύφθηκε στρώμα από πυκνά θραύσματα κεραμίδων στέγης, τμήματα αγγείων και λίθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Το στρώμα αυτό ερμηνεύεται πιθανώς ως στρώμα καταστροφής, αν και η μορφή του συνηγορεί στην ερμηνεία του ως υπόστρωμα οδοστρώματος, συγκρίνοντάς το με το αντίστοιχο του οικοπέδου Κονοφάου Γ΄, ενώ και η κατεύθυνση των δύο τοίχων, που το ορίζουν, τοπογραφικά ταυτίζεται με το τμήμα της αρχαίας οδού που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Κονοφάου Β΄ και η οποία οδηγούσε από τα υψηλότερα σημεία της αρχαίας πόλης στα ανατολικά προς το εμπορικό Υλλαϊκό λιμάνι, προς Δ.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού, αποκαλύφθηκε με την ίδια κατεύθυνση και σε βάθη που παρουσιάζουν κλίση από Α. προς Δ., σειρά μεγάλων δόμων διαφορετικού μεγέθους και κατεργασίας, όχι πολύ καλά συναρμοσμένων, από τους οποίους ορισμένοι είναι εμφανώς σε β΄ χρήση, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί και τμήμα κίονα. Παρόλο το πρώιμο στάδιο της ανασκαφικής έρευνας, οι δόμοι αυτοί με βάση το σημείο αποκάλυψής τους, τη συναρμογή, τις διαστάσεις και τη δομή τους και την κλίση από Α.-Δ. στα βάθη αποκάλυψής τους, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αποτελούν τμήμα κεντρικού, αποχετευτικού πιθανώς, αγωγού της αρχαίας πόλης.

Εκατέρωθεν της σειράς των δόμων αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα, μικρούς λίθους και απολεπίσματά τους, όπως και τριμμένα όστρεα.

Στον υπόλοιπο ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκε πρόχειρη εστία κοντά στην ανατολική ανασκαφική παρειά και 0,50 μ. βόρεια του Τχ1 σε χώρο με έντονα ίχνη καύσης και πολλά θραύσματα μαγειρικών αγγείων.

Στη βορειοανατολική γωνία του ανασκαφικού σκάμματος αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου, Τχ3, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος αποτελείται από μικρούς λίθους.

Περίπου 1 μ. δυτικά του, εντοπίστηκε το στόμιο λιθόκτιστου αρχαίου φρέατος, εσωτ. διαμ. 0,70 μ. Ανασκάφηκε σε βάθος 1 μ. περίπου, οπότε και σταμάτησε ο καθαρισμός του λόγω στενότητας χώρου. Αφαιρέθηκαν κυρίως θραύσματα κεράμων, λίγα όστρακα μεγάλων άβαφων αγγείων και ελάχιστα λεπτά καστανομέλανα.

Στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου εντοπίστηκε, σε χώρο 0,55 τ.μ., και καθαρίστηκε νεότερος αποθέτης-λάκκος, από όπου συγκεντρώθηκε νεότερη άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική, ενώ νότια και ανατολικά του αποκαλύφθηκε στα αρχικά βάθη της ανασκαφικής έρευνας σκληρό στρώμα από μικρές πέτρες και θραύσματα κεραμικής, πιθανώς πρόχειρο έδαφος χρήσης.

Τέλος, στο χώρο ανάμεσα στο παραπάνω στρώμα, αφού αυτό αφαιρέθηκε, και το αρχαίο φρέαρ άρχισαν να αποκαλύπτονται λίθοι διαφόρων μεγεθών και προσανατολισμού, που ήταν αδύνατο να ερμηνευτούν στο στάδιο αυτό της ανασκαφικής έρευνας.

Περισυνελέγη, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, κεραμική κυρίως ελληνιστικών και κλασικών χρόνων, αποτελούμενη κυρίως από λυχνάρια, σκυφίδια, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων με εμπίεστη διακόσμηση και ερυθρόμορφων αγγείων, ενώ αρχαϊκή κεραμική, με αρκετά γραπτά όστρακα, άρχισε να συλλέγεται στα βαθύτερα σημεία, όπου έφθασε η ανασκαφική έρευνα.

Βρέθηκαν, επίσης, τρία χάλκινα νομίσματα, συμπαγές πή-

---

21. R.D. Kourkoumelis, *Recherches archéologiques à Corfu: Topographie, Questions historiques, amphores de transport et commerce antique*, Aix en Provence-Marseille 1988, σ. 122-129, και εικ. 20C, AE 20669, οικόπεδο Μικάλεφ.

22. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 409-412, Σχέδ. 5, Πίν. 110.

23. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 438-439.

24. Ό.π., σ. 438, Σχέδ. 2· 54 (1999): Χρονικά, σ. 491-493.

25. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 487-488.

26. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 421, Πίν. 383γ.

27. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 642-644, Σχέδ. 5, Πίν. 457-458· 32 (1977): Χρονικά, σ. 181, Πίν. 14. *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 183-186, εικ. 1 και 2.

λινο ειδώλιο γυμνής μορφής, σχεδόν ακέραιο λύδιο και τμήμα πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής, που σώζεται από το ύψος του ώμου έως τη μέση, ενώ η μορφή φέρει το δεξί χέρι κάτω από το στήθος.

Με βάση τα μέχρι στιγμής ευρήματα, διαπιστώνεται χρήση του χώρου από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ τα οικιστικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί τοποθετούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Οικόπεδο Θ. Σούλη

Το παραπάνω οικόπεδο – πρώην ιδιοκτησίας Σ. Χαλικιόπουλου – βρίσκεται στην περιοχή Κανόνι της πόλης της Κέρκυρας, δυτικά της οδού Ναυσικάς, αριθ. 29.

Κατά το έτος 1992 είχε πραγματοποιηθεί σύντομος ανασκαφικός έλεγχος στην τότε ιδιοκτησία Σ. Χαλικιόπουλου, οπότε είχε αποκαλυφθεί τμήμα πρόχειρης κυκλικής κατασκευής κοντά στη βόρεια γωνία του οικοπέδου, 15 μ. περίπου δυτικά της οδού Ναυσικάς.

Μετά την πώληση του οικοπέδου και την κατάθεση νέων οικοδομικών σχεδίων, στο πλαίσιο του νέου συμπληρωματικού εκσκαφικού ελέγχου στο οικόπεδο, εντοπίστηκε η συνέχεια της παραπάνω κατασκευής προς ΒΑ.

Σε σύντομο ανασκαφικό έλεγχο που ακολούθησε αποκαλύφθηκε και καθαρίστηκε πλήρως η κατασκευή αυτή. Είναι ακανόνιστου σχήματος και αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους αμυγδαλόπετρες και τουφόπετρες, λίγα θραύσματα στρωτήρων κεράμων και αραιά θραύσματα άψητου πατημένου πηλού, που έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό. Έχει μέγιστο σωζόμενο πλάτος 1,50 μ. και μέγιστο σωζόμενο μήκος 3,10 μ. Με τομές ελέγχου περιμετρικά της διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο ύψος της είναι 0,20-0,30 μ. στη βόρεια, την ανατολική και τη νότια παρειά της, ενώ κατά τον πρώτο έλεγχο είχε μετρηθεί στη δυτική παρειά της ύψος 0,60 μ. Σώζεται σε μία σειρά λίθων, ενώ μόνον κατά σημεία διαπιστώνεται πιθανή δεύτερη σειρά, εδράζεται δε στο φυσικό έδαφος.

Κατά τον καθαρισμό της κατασκευής συγκεντρώθηκαν θραύσματα στρωτήρων κεράμων από κιτρινωπό πηλό και λίγα άτυπα όστρακα αγγείων ερυθρού πηλού.

Στην τομή ελέγχου βόρεια της κατασκευής, από το επίπεδό της και για βάθος 0,30 μ. αφαιρέθηκε από κυκλικό σχεδόν χώρο, διαμ. 1,30 μ., χώμα μαυρωπό αμμώδες με ίχνη καύσης και μικρά θραύσματα άψητου πηλού. Από το χώρο αυτό περισυνελέγησαν δύο άτυπα όστρακα αγγείων, θραύσμα χείλους και κάθετης μικρής δακτυλιωτής λαβής μελαμβαφούς κυπέλλου-κοτύλης με θαμπό γάνωμα.

Λόγω της αποσπασματικότητας των ανασκαφικών δεδομένων, αλλά και την απουσία άλλων στοιχείων στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου, δεν είναι δυνατή οποιαδήποτε ασφαλής ερμηνεία της παραπάνω κατασκευής.

Οικόπεδο Καθολικής Αρχιεπισκοπής

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά της οδού Ναυσικάς, η οποία οδηγεί από το Κανόνι στην πόλη της Κέρκυρας, σε σημείο στο οποίο το έδαφος παρουσιάζει έντονη κλίση από ΝΑ. προς ΒΔ. Κατά την ανασκαφική έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Στο νότιο τμήμα του ανασκαφικού χώρου (Εικ. 12) αναλημματικός τοίχος, ο Τχ1, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Αποτελείται από ελάχιστα δουλεμένους λίθους και αργόλιθους. Στο ανατολικό του τμήμα σώζεται στην κατώτερη σειρά, ενώ στο δυτικό σε τρεις ανισοϋψείς σειρές. Διατρέχει ολόκληρη τη νότια ανασκαφική παρειά, ενώ συνεχίζει και δυτικότερα.

Στο ανατολικό τμήμα του χώρου, σε απόσταση 0,30-0,50 μ. νότια του Τχ1, αποκαλύφθηκε γωνία δύο τοίχων που σχηματίζουν μικρό χώρο (χώρος Α). Πρόκειται για τους Τχ2, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και τον κάθετό του προς Δ. Τχ3. Σώζονται και οι δύο στις κατώτερες δύο σειρές τους. Σε απόσταση 0,20 μ. νότια του Τχ3 αποκαλύφθηκε σύστημα αρκετά καλά δουλεμένων λίθων, πιθανώς καταπεσμένο τμήμα του Τχ3 ή τμήμα κατασκευής. Ανάμεσα στους λίθους αυτούς και τη γωνία των Τχ2-Τχ3 εντοπίστηκε λεπτή στρώση καύσης, η οποία έφθανε έως το φυσικό έδαφος, που αποτελούσε και το δάπεδο του χώρου. Οι Τχ2-Τχ3 πρέπει να αποτελούν το βορειότερο τμήμα κτιρίου, που εκτείνεται προς Ν., εκτός του ανασκαφικού χώρου, και το οποίο στο ανεσκαμμένο τουλάχιστον τμήμα του ήταν στεγασμένο.

Δυτικά των παραπάνω τοίχων ανασκάφηκε ο Τχ4 με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ο οποίος πρέπει να έφθανε έως τον Τχ1, στο πιθανό όμως σημείο της ένωσής τους διατηρήθηκε σε πολύ κακή κατάσταση. Σώθηκε στην κατώτερη σειρά του και αποτελείται από ανισομεγέθεις τουφόπετρες και ελάχιστες αμυγδαλόπετρες.

Ανατολικά του Τχ2 αποκαλύφθηκε τμήμα κλειστού πήλινου αγωγού με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. (Αγωγός 1), πλ. 0,30 μ. περίπου, ο οποίος φθάνει έως τον Τχ1 και πρέπει στο σημείο αυτό να τον κατέστρεψε. Ο αγωγός θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό έδαφος και έχει κλίση από ΝΑ. προς ΒΔ. Αποτελείται από στρωτήρες κεράμους και οπαία κέραμο, ενώ ήταν πρόχειρα καλυμμένος με στρωτήρες κεράμους.

Ελάχιστα βορειότερα του Τχ1 και κάτω από αυτόν αποκαλύφθηκε το βόρειο τοίχωμα δεύτερου αγωγού. Πρόκειται για κεντρικό αγωγό της πόλης (Αγωγός 2), με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και κλίση από Α. προς Δ., ο οποίος διατρέχει ολόκληρη τη νότια ανασκαφική παρειά και συνεχίζει και προς τις δύο κατευθύνσεις. Έχει πλάτος 0,35 μ. και το δάπεδό του αποτελείται από πήλινες ορθογώνιες πλάκες. Τα κατακόρυφα τοιχώματά του είναι κτιστά με τουφόπετρες και θραύσματα κεραμιδιών, ανάμεσα στα οποία είχε εντοιχιστεί και θραύσμα μικρού δωρικού κιονόκρανου. Βόρεια του αγωγού αποκαλύφθηκε στρώμα-γέμισμα πάνω στο φυσικό έδαφος από μικρές πέτρες, θραύσματα κεράμων και λεπτής μελαμβαφούς κεραμικής και όστρεα, που θα πρέπει να χρησίμευε και ως ένα είδος δαπέδου. Ο χώ-

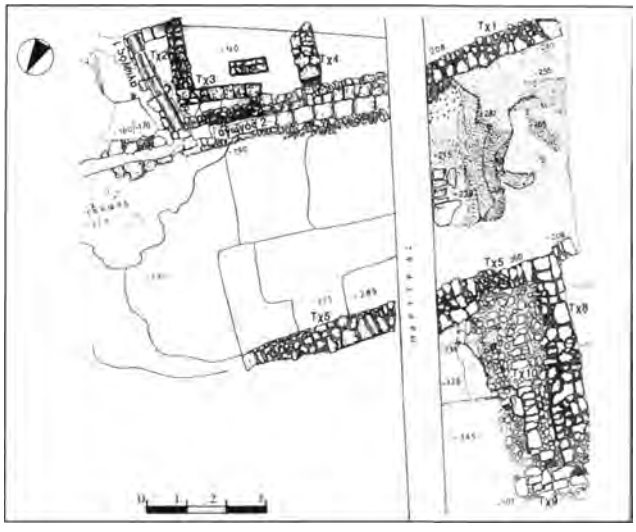

Εικ. 12. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Καθολικής Αρχιεπισκοπής. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρος νότια του αγωγού και έως το φυσικό έδαφος είχε γεμιστεί με στρώμα από πέτρες και λίγα θραύσματα κεραμίδων στέγης. Ο Αγωγός 2 επικοινωνούσε με τον Αγωγό 1.

Στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Διαπιστώθηκε ότι και το φυσικό έδαφος, όπως και η σημερινή επιφάνεια του εδάφους, παρουσιάζει κλίση από ΝΔ.-ΒΑ.

Αντίθετα, στο νοτιοδυτικό τμήμα και κάτω από λιθοσωρούς εντοπίστηκε τμήμα του φυσικού εδάφους με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. το οποίο κατηφορίζει σε πολύ μεγαλύτερα βάθη με αντίστοιχη κλίση, δημιουργώντας βαθουλώματα. Μάλλον πρόκειται για την κοίτη μικρού ποταμού, ο οποίος είχε προσχωθεί κατά την αρχαϊκή εποχή, όπως δηλώνεται από την πρώιμη αρχαϊκή κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την αφαίρεση των προσχώσεών του.

Στο βορειοδυτικό, τέλος, τμήμα του ανασκαφικού χώρου και σε σημείο που η κοίτη του παραπάνω αρχαίου ποταμού βαθαίνει απότομα, αποκαλύφθηκε αναλημματική τοιχοδομία πρόχειρης κατασκευής, που αποτελεί τμήμα τεχνικού έργου (φράγματος). Αποτελείται από τους Τχ5-Τχ5′, Τχ8, Τχ9 και Τχ10. Ο Τχ5, νότιο μέτωπο του έργου, ξεκινά από το ανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου και ακολουθεί την κλίση του φυσικού εδάφους, Α.-Δ. Κάτω από αυτόν, στο νότιο τμήμα του, ανασκάφηκε πρωιμότερος τοίχος με την ίδια κατεύθυνση, ο Τχ5′, ο οποίος αποτελείται από πρόχειρα διαμορφωμένες σειρές από τουφόπετρες διαφόρων μεγεθών. Ο Τχ5 στο δυτικό όριό του συναντά κάθετα τον Τχ8, ο οποίος παρουσιάζει μεγάλη κλίση στα βάθη εμφάνισής του από Ν.-Β., ενώ στο βόρειο άκρο του γωνιάζει με τον Τχ9, που αποτελείται από δύο σειρές ελάχιστα δουλεμένων λίθων. Σε απόσταση 0,30 μ. ανατολικά του Τχ8 αποκαλύφθηκε ο Τχ10, μια απλή σειρά λίθων με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και μέτωπο προς Δ. Ανάμεσα στους Τχ5-Τχ5′, Τχ8 και Τχ9 αφαιρέθηκε γέμισμα από πολλές πέτρες και θραύσματα κεραμιδιών, το οποίο φθάνει έως το φυσικό έδαφος.

Στον ανεσκαμμένο χώρο διαπιστώθηκε ζωή από τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους έως τα τέλη των κλασικών-αρχές ελληνιστικών χρόνων: αρχικά στο χώρο υπήρχε μικρός ποταμός, ο οποίος επιχωματώθηκε κατά τους αρχαϊκούς χρόνους με την κατασκευή του τεχνικού έργου. Την ίδια εποχή χτίστηκε και κτίριο, μικρό τμήμα του οποίου (Τχ2 και Τχ3) ανασκάφηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου, ενώ η μεγάλη κλίση του εδάφους επέβαλε και την κατασκευή αναλημματικού τοίχου, που λειτούργησε και έως το νότιο τοίχωμα του κεντρικού αγωγού της πόλης (Αγωγός 2). Ο αγωγός χρησιμοποιήθηκε έως τα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Κατά τους κλασικούς χρόνους χτίστηκε ο Τχ4, νότια του προγενέστερου κτιρίου, ενώ κατασκευάστηκε και νέος αναλημματικός τοίχος (Τχ1). Παράλληλα, το τεχνικό έργο ισχυροποιήθηκε και επεκτάθηκε δυτικότερα.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, με μεγάλη πυκνότητα σε θραύσματα μελαμβαφών, μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων, που προέρχονται από αττικά εργαστήρια. Αξίζει να αναφερθεί θραύσμα χείλους μελανόμορφου κρατήρα του 530-510 π.Χ., το οποίο εξωτερικά κοσμείται με ζώνη κισσόφυλλων και εσωτερικά σώζει τμήμα πρύμνης τριήρους[28]. Βρέθηκαν, επίσης, αρκετά θραύσματα μικρών πήλινων συμπαγών ειδωλίων του γνωστού κερκυραϊκού τύπου της ιστάμενης Αρτέμιδος, αλλά και θραύσματα άψητου πηλού και αποτυχιών κεραμικού εργαστηρίου. Περισυνελέγησαν, επίσης, εννέα χάλκινα νομίσματα, χάλκινο τετράπλευρο αντικείμενο, ομοίωμα πιθανώς κλίνης, μια σιδερένια και τρεις χάλκινες αιχμές βελών, σιδερένια αιχμή δόρατος και μικρή κυανοπράσινη γυάλινη χάνδρα.

Το είδος των κινητών ευρημάτων, και κυρίως η κεραμική και τα χάλκινα ευρήματα του κτιρίου, δείχνουν τη σχέση του χώρου με κάποιο ιερό, ωστόσο οι αποτυχίες πήλινων αγγείων και ο άψητος πηλός μπορούν να τον συνδέσουν ίσως και με κάποιο εργαστήριο.

ΜΑΡΙΑ ΝΑΚΟΥ

Οικόπεδο Παχή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της δημοτικής οδού Κέρκυρας-Κανονίου, δυτικά των οικοπέδων Δουκάκη, Βουτσελά, Παμφίλη και νότια του οικοπέδου Μικάλεφ. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από 04/07/2000 έως 13/10/2000 και δεν έχει ολοκληρωθεί στην παρούσα φάση.

Από τη στρωματογραφική έρευνα και τα κινητά ευρήματα παρατηρήθηκε διάρκεια ζωής στο χώρο από τους πρώιμους

28. Π 18: L. Basch, *Le musée imaginaire de la marine antique*, Athènes 1987, σ. 212, εικ. 440 (Dinos attiques à figures noires, Louvre).

κλασικούς έως τους νεότερους χρόνους. Το terminus ante quem του ανασκαφέντος τμήματος δίνει ομάδα λεπτοφυούς μελαμβαφούς κεραμικής των κλασικών χρόνων και τμήματα από μελαμβαφείς κύλικες. Το terminus post quem το δίνουν κεραμικά αγγεία και εφυαλωμένα όστρακα των βυζαντινών και των νεότερων χρόνων. Διαπιστώθηκε συνέχεια στα αρχαιολογικά στρώματα από τη ρωμαϊκή έως την κλασική περίοδο.

Από γεωλογικής άποψης ερευνήθηκαν τέσσερα αρχαιολογικά στρώματα:

α) Το ανώτερο αρχαιολογικό στρώμα αποκαλύπτεται σε βάθος 4,50-4,09 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Χαρακτηρίζεται από σκούρο καστανό χρώμα με προσμείξεις πλίνθων και μικρών λίθων. Το στρώμα αυτό φέρει τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου, από το 2ο και τον 1ο αι. π.Χ.

β) Το αμέσως επόμενο αρχαιολογικό στρώμα αποκαλύπτεται σε βάθος 4,09-2,80 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Χαρακτηρίζεται από χώμα καστανό, αργιλώδες με πολύ μικρό χαλίκι. Το στρώμα αυτό φέρει τα κατάλοιπα της ελληνιστικής περιόδου.

γ) Το επόμενο αρχαιολογικό στρώμα αποκαλύπτεται σε βάθος 2,80-1,68 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Χαρακτηρίζεται από χώμα ανοιχτής καστανής απόχρωσης με αρκετή περιεκτικότητα σε άμμο. Το στρώμα αυτό σώζει τα κατάλοιπα των ύστερων κλασικών χρόνων.

δ) Το τελευταίο αρχαιολογικό στρώμα αποκαλύπτεται σε βάθος 1,68-0,98 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Χαρακτηρίζεται από χώμα φαιοκάστανης απόχρωσης με μεγάλη περιεκτικότητα σε άμμο. Το στρώμα αυτό φέρει τα κατάλοιπα των πρώιμων κλασικών χρόνων.

Κατά την πρώτη φάση της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν 28 τοίχοι (Τ1-Τ28), οι οποίοι ακολουθούν τη φυσική κλίση του εδάφους (Εικ. 13).

Ρωμαϊκή περίοδος: Στην ανατολική πλευρά του τμήματος που ανασκάφηκε αποκαλύπτονται τμήματα τοίχων (Τ1, Τ2, Τ6, Τ10, Τ19), οι οποίοι δεν συνδέονται μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι με ακατέργαστους λίθους, άτακτα τοποθετημένους και φέρουν ως συνδετικό υλικό λευκό κονίαμα. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων πιθανώς οφείλεται στην καταστροφή που υπέστη η πόλη από τα στρατεύματα του Αγρίππα, την παραμονή της ναυμαχίας στο Άκτιο το 31 π.Χ.

Από τα κινητά ευρήματα, χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, περισυνελέγησαν άφθονη χρηστική κεραμική (χονδροειδή αγγεία, λεκανίδες, λαβές τηγανόσχημων αγγείων, λαβές και βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων, άβαφοι λύχνοι), καθώς και νομίσματα ρωμαϊκής δημοκρατίας (2ος-1ος αι. π.Χ.).

Ελληνιστική περίοδος: Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι Τ3, Τ4, Τ5, Τ8, Τ11, Τ15, Τ23, κατασκευασμένοι με μερικώς κατεργασμένους λίθους και συνδετικό υλικό λάσπη. Αποτελούν ενιαίο κτίριο τριών δωματίων, από τα οποία το ένα (Δ1) σώζει τμήμα του δαπέδου του από μεγάλες ορθογώνιες κεραμίδες.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 3,86 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι Τ17 και Τ20α' με κατεύθυνση Δ. προς Α. και παράλληλοι μεταξύ τους. Θεμελιώνονται πάνω σε τοίχους της κλασικής περιόδου και φαίνεται ότι καταργούν το δρόμο που οριοθετούσαν οι υποκείμενοί τους τοίχοι Τ16, Τ20 προκειμένου να διευρυνθεί ο οικοδομικός ιστός της πόλης. Βόρεια του Τ20α' και σε βάθος 3,56 μ. αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι Τ24 και Τ25 με κατεύθυνση Ν. προς Β. Οι τοίχοι είναι παράλληλοι και αποτελούν τμήμα ορθογώνιας κατασκευής, η οποία έχει επένδυση από σκληρό συμπαγές κονίαμα στο δάπεδο. Η διερεύνηση της κατασκευής αυτής δεν ολοκληρώθηκε, δεδομένου ότι το βόρειο τμήμα της βρίσκεται στα όρια του ανασκαφικού χώρου. Νότια του Τ16 αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,50 μ. κεραμοσκεπής-κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,70×0,60 μ., ακτέριστος και με προσανατολισμό από Ν. προς Β. Ο σκελετός σώζεται ακέραιος. Η οριζόντια κεραμίδα που τον κάλυπτε φέρει υποτυπώδες ανάγλυφο.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δρόμος, πλ. 5 μ., με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ο οποίος οριοθετείται από τους παράλληλους τοίχους Τ12 και Τ13. Είναι χτισμένοι στο άνω τμήμα τους με ορθογώνιους δόμους, πιθανώς σε β' χρήση, ενώ στα θεμέλιά τους με μερικώς κατεργασμένους λίθους. Ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκε αίθριο, με τμηματικά σωζόμενο μωσαϊκό δάπεδο. Δυτικά του δρόμου και σε βάθος 3,59 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ18, ο οποίος εφάπτεται κάθετα στον Τ12. Ο χώρος που δημιουργείται σώζει τμηματικά δάπεδα και χωρίσματα, αλλά, καθώς βρίσκεται στα όρια του ανασκαφικού χώρου, δεν είναι δυνατό να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση του.

Από τα κινητά ευρήματα, χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής περισυνελέγησαν μεγαρικοί σκύφοι, πινάκια με εγχάρακτη διακόσμηση, άωτα σκυφίδια με καλυκόσχημο σώμα (3ος-2ος αι. π.Χ.) και με ημισφαιρικό σώμα και έσω νεύον χείλος (τέλη 4ου αι. π.Χ.), μυροδοχεία, λεκανίδες με πλατύ και καμπύλο χείλος, πήλινα κεφάλια ειδωλίων, ένας λίθινος βωμός, ύψ. 0,19 και πλ. 0,12 μ., και χάλκινα νομίσματα (300-229 π.Χ.).

Κλασική περίοδος: Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της κλασικής περιόδου συνίστανται από τοίχους με επιμελή δόμηση, χτισμένους με μεγάλους κατεργασμένους δόμους και δουλεμένους λίθους. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου διέρχονται σχεδόν παράλληλοι σε βάθος 3,20 μ. περίπου οι Τ16 και Τ20 με κατεύθυνση Α. προς Δ. και πιθανώς μεταξύ τους σχηματιζόταν δρόμος πλ. 3,30 μ., που οδηγούσε προς τη θάλασσα. Η σύσταση του δρόμου αυτού σταδιακά αλλοιώνεται και καταργείται, καθώς διευρύνεται οικιστικά ο χώρος. Η βόρεια πλευρά του Τ20 γωνιάζει με τον Τ7, ο οποίος παρουσιάζει ισχυρή τοιχοποιία με μεγάλους κατεργασμένους δόμους. Η επιμελής δόμηση του τοίχου αυτού, αλλά και η πολύ βαθιά θεμελίωσή του οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θεμελιώθηκε κατά τους πρώιμους κλασικούς χρόνους και γνώρισε πολλές οικοδομικές φάσεις. Σε βάθος 2,53 μ. αποκαλύφθηκαν οι Τ26 και Τ27, οι οποίοι είναι παράλληλοι με κατεύθυνση Β. προς Ν. και εφάπτονται κάθετα

Εικ. 13. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονιού. Οικόπεδο Παχή. Κάτοψη της ανασκαφής.

στη βόρεια πλευρά του Τ20. Αποκαλύφθηκε μόνον ένα μικρό τμήμα τους επειδή φέρουν υπερκείμενη ορθογώνια κατασκευή της ελληνιστικής περιόδου.

Νότια του Τ16 αποκαλύφθηκαν οι Τ21 και Τ22 σε βάθος 3,09 μ., οι οποίοι γωνιάζουν και σχηματίζουν τμήμα δωματίου με δάπεδο από ερυθρόχρωμες πήλινες κεραμίδες και κατεύθυνση ΝΑ. προς ΒΔ. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε μεγάλη έκταση αποκαλύφθηκε στρώση από λίθους και κομμένα κεραμίδια, η οποία πιθανώς αποτελεί στρώμα εξομάλυνσης του εδάφους. Σε βάθος 3,03 μ. αποκαλύφθηκε ο Τ14, ο οποίος εφάπτεται κάθετα στον Τ12. Η πολύ βαθιά θεμελίωσή του οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια ζωής του χώρου αυτού.

Από τα κινητά ευρήματα, χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, περισυνελέγησαν τμήματα λεπτότοιχων αγγείων, όστρακα με στιλπνό γάνωμα, μελανόμορφα και ερυθρόμορφα όστρακα, βάσεις και τμήματα από σώμα κυλίκων, βάσεις σκύφων με γραπτό δικτυωτό κόσμημα, όστρακα αγγείων με διακόσμηση από κισσόφυλλα και μαιάνδρους, οξυπύθμενοι αμφορείς του 5ου αι. π.Χ., θυμιατήρια και τμήματα τελετουργικών λύχνων, ένα αλάβαστρο με γραπτή διακόσμηση και ένα χάλκινο νόμισμα (430-330 π.Χ.).

Συνολικά, κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν 124 νομίσματα και μεγάλος αριθμός από αγνύθες, οι οποίες καθορίζουν τη χρήση των κτιριακών εγκαταστάσεων ως οικιστική. Με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα ο χώρος παρουσιάζει δραστηριότητα από τις αρχές του 5ου έως και τον 1ο αι. π.Χ.

ΑΘΗΝΑ ΒΑΞΟΒΑΝΟΥ

Ανεμόμυλος

Ναός Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου

Η ανασκαφή εντός του ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου ξεκίνησε με αφορμή την εκτέλεση έργου για την αποκατάσταση-ανάδειξη του ιερού ναού και του περιβάλλοντος χώρου του από την 8η ΕΒΑ. Κατά τη διάρκεια του έργου στο ναό, αφαιρέθηκε από το εσωτερικό του το νεότερο δάπεδο. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο της οποίας έγιναν τέσσερις τομές (δύο στο νάρθηκα και δύο στον κυρίως ναό) (Εικ. 14):

Η πρώτη τομή, διαστ. 2,50×0,60 μ., έγινε στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα, έφθασε μέχρι βάθος 2,47 μ., όπου και σταμάτησε μέσα σε στρώμα υγρού αμμοχάλικου και οστρέων, εντός του οποίου περιεχόταν κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Σε βάθος 0,91-1,68 μ. αποτελούνταν από χώματα μελανά με ριγμένους λίθους, νεότερη κεραμική, όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων, καθώς και όστρακο μελαμβαφούς αγγείου. Σε βάθος 0,86-0,94 μ. εντοπίστηκε τμήμα περιβόλου, πιθανώς νεκροταφείου, από λιθοπλίνθους σε β' χρήση, αποκαλ. μήκ. 6, πλ. 0,54, ύψ. 0,52 μ., και με κατεύθυνση Ν. προς Β.

Η δεύτερη τομή, διαστ. 2,20×0,80 μ., έγινε στο νότιο τμήμα του νάρθηκα. Η τομή έφθασε το 1,96 μ. βάθος, όπου και σταμάτησε λόγω της στενότητας του χώρου. Μέχρι το ανασκαφέν βάθος βρέθηκαν δύο χάλκινα καρφιά, σιδηρόμαζα, θραύσματα κεράμων στέγης και βάση αμφορέα ρωμαϊκών χρόνων, εντός τεχνητής επίχωσης. Σε βάθος 1,34 μ., αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος (Τάφος 1). Είχε μήκος 0,61, πλάτος 0,61, ύψος 0,31 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος από πήλινους στρωτήρες στέγης που είχαν λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος ως συνδετικό υλικό. Εντός του τάφου σε βάθος 1,56 μ., βρέθηκε το θρυμματισμένο κρανίο του σκελετού. Ως δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί κεραμίδα, διαστ. 0,37×0,40 μ. Σε βάθος 1,61 μ. αποκαλύφθηκαν τρία όστρακα άβαφων αγγείων. Η ταφή χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Παρόμοια είναι και η εικόνα από την τρίτη τομή, διαστ. 1,70×0,70 μ., που έγινε στον κυρίως ναό (ανατολικά του τριβήλου). Εντοπίζεται το ίδιο μπάζωμα με περισσότερους λίθους. Η τομή έφθασε σε βάθος 1,80 μ. Σε βάθος 1,56 μ. τα χώματα ήταν αμμώδη με λίγα χαλίκια και λίθους.

Η τέταρτη τομή, διαστ. 1,80×0,80 μ., έγινε στο νοτιοανατολικό άκρο του κυρίως ναού, ανάμεσα σε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (Εικ. 15) της παλαιοχριστιανικής περιόδου (4ος-6ος αιώνας) που είχαν αναφανεί από την 8η ΕΒΑ κατά την αποχωμάτωση του χώρου. Οι περιορισμένες διαστάσεις του σκάμματος δεν επέτρεψαν την επέκταση της ανασκαφής, ώστε να υπάρχει μια πληρέστερη εικόνα του χώρου. Στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν άβαφη κεραμική ελληνιστικών χρόνων και δύο όστρακα μελαμβαφών αγγείων κλασικής εποχής. Η τομή έφθασε σε βάθος 1,94-2,30 μ. Η άμμος εμφανίστηκε σε βάθος 1,94 μ. Σε βάθος 1,54 μ. εντοπίστηκε πλακοειδής λίθος.

Η αποκάλυψη του υστερορωμαϊκού τάφου, καθώς και των άλλων τάφων της εποχής της ρωμαιοκρατίας, όπου πριν από πολλά χρόνια είχαν αναφανεί κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής ανασκαφής στη δυτική αυλή της εκκλησίας, κατά την οποία βρέθηκαν 3-4 σαρκοφάγοι, εντός στρώματος θαλάσσιων οστρέων, συμπληρώνουν την εικόνα της τοπογραφίας της συγκεκριμένης περιοχής.

Σύμφωνα λοιπόν με την ανεύρεση του περιβόλου των ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών τάφων, όλων των τύπων, μέσα και έξω από την εκκλησία των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, καθώς και πολλών άλλων τάφων στην ίδια περιοχή, συμπεραίνεται ότι το ευρεθέν νεκροταφείο ανήκει στο ρωμαϊκό-υστερορωμαϊκό συνοικισμό του Ανεμόμυλου.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - ΓΟΥΛΙΕΛΜΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

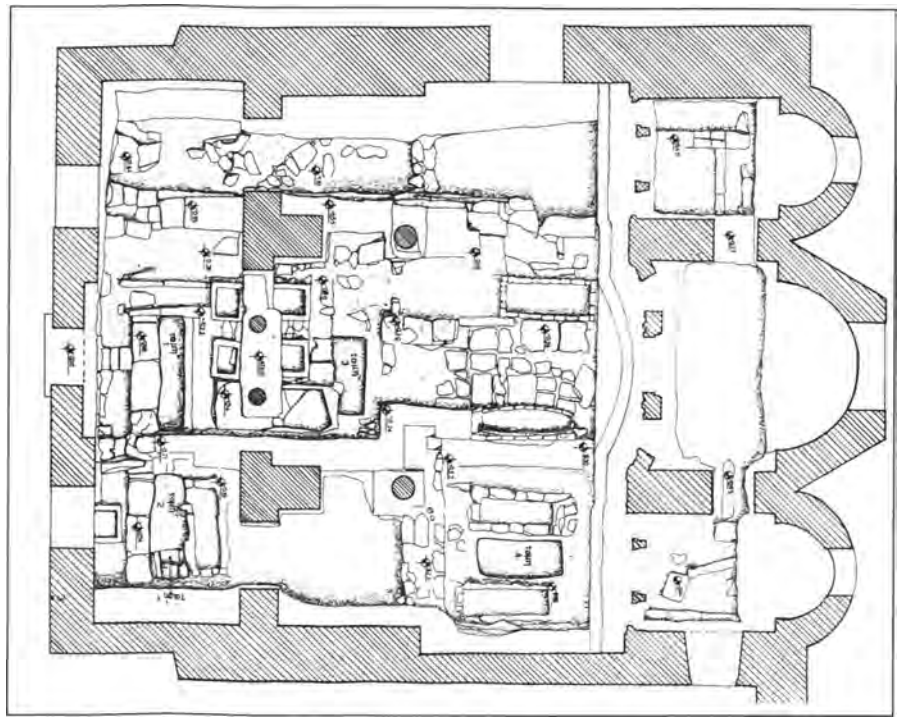

Εικ. 14. Κέρκυρα. Ανεμόμυλος. Ναός Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Κέρκυρα. Ανεμόμυλος. Ναός Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου. Τομή 4. Άποψη του νοτιοανατολικού άκρου του κυρίως ναού.

Οικόπεδο Ν. Τάτα και Μ. Σαμοΐλη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Ανεμόμυλου, ακριβώς στην πίσω πλευρά του βυζαντινού ναού των Ιάσωνος και Σωσιπάτρου[29], και απέχει από το εξωτερικό σημείο του νάρθηκα ακριβώς 9 μ.

Από την ανατολική πλευρά, το οικόπεδο γειτνιάζει άμεσα με τα οικόπεδα Σταθόπουλου[30] και Κρεμώνα[31], τα οποία είχαν ανασκαφεί στο παρελθόν και είχαν αποκαλυφθεί ρωμαϊκά κτίρια και ταφές του 1ου-5ου αι. μ.Χ.

Μετά την απομάκρυνση των σύγχρονων μπάζων, διαπιστώθηκε ότι οι αρχαιολογικές ενδείξεις περιορίζονται κυρίως στο κέντρο του οικοπέδου. Σε στρώμα από μαύρο μαλακό χώμα και σε μεγάλο λακκοειδές όρυγμα, σε βάθος 1,30 μ., αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο δάπεδο, σχεδόν τετράγωνου σχήματος, διαστ. 2,20×2,50 μ. περίπου. Αποτελείται από μεσαίου μεγέθους ασβεστολιθικούς αργόλιθους κατά το πλείστον, αλλά και μαλακούς πωρόλιθους, όλους κολυμπητούς σε χονδροειδές κοκκινωπό κονίαμα. Από τη νότια πλευρά του εν λόγω δαπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλος ορθογωνισμένος ασβεστόλιθος, διαστ. 0,94×0,56×0,63 μ., που διαπιστώθηκε ότι είναι φερτός και αφαιρέθηκε. Μετά την αφαίρεση και του επιφανειακού αυτού δαπέδου σε βάθος που κυμαίνεται από 1,49-1,73 μ. (τελικό) αποκαλύφθηκε μεγάλη κτιστή τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 6,70×6,70 μ., αυτόνομη και αυτοτελής στο σύνολό της, που αποτελείται από τους ίδιους ασβεστολιθικούς αργόλιθους,

29. *ΑΕ* 1934-1935, σ. 37-56.
30. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 254-256.
31. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 289.

ανάμικτους με μαλακούς πωρόλιθους, συνδεδεμένους όλους με το ίδιο χονδρό κοκκινωπό κονίαμα, που δένει την όλη κατασκευή αρκετά σφιχτά. Η κατασκευή αυτή, με την ίδια ισχυρή και σφιχτή δόμηση σε όλη της την επιφάνεια, συνεχίζεται σε βάθος μέχρι 2,50 μ. περίπου. Από την πλευρά της νοτιοανατολικής γωνίας, διαπιστώθηκε ότι διατηρείται σε πάχος 0,60 μ. και εδράζεται σε θαλάσσιο έδαφος που αποτελείται από χονδρά χαλίκια που μικραίνουν βαθμιαία μέχρι τον πυθμένα, όπου γίνονται ψιλό αμμοχάλικο. Η βόρεια πλευρά της κατασκευής σώζεται ακέραια σε όλο της το μήκος μέχρι και πλάτος 3,50 μ. περίπου, ενώ η νότια πλευρά είναι σχεδόν κατεστραμμένη και σώζεται μόνο στο μεσαίο τμήμα της, σε πλάτος 2,50 μ. περίπου. Η νότια αυτή πλευρά δεν είναι δυνατό να ερευνηθεί πλήρως, καθώς προχωράει κάτω από το άσκαφο της νότιας παρειάς του οικοπέδου.

Περιμετρικά της τετράγωνης αυτής κατασκευής έγινε τομή, πλ. 0,70 μ., για να ελεγχθεί αφενός το βάθος, αφετέρου τυχόν προεκτάσεις σε βαθύτερα επίπεδα. Τα νερά όμως που κατακλύζουν την περιοχή, λόγω του υψηλότατου υδροφόρου ορίζοντα, εμποδίζουν πολύ τη σε βάθος έρευνα, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα δύο αντλίες για την άντληση.

Επειδή η κατασκευή αυτή βρίσκεται στην περιοχή του Ανεμόμυλου, όπου απλωνόταν στην αρχαιότητα το λιμάνι του Αλκινόου, και επειδή από το σημείο αυτό και προς Α. εκτείνονται τα άμεσα γειτνιάζοντα οικόπεδα Σταθόπουλου, Κρεμόνα και Νικολούζου με ρωμαϊκές οικίες με πυκνή δόμηση και οικογενειακά νεκροταφεία, θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση με επιφύλαξη ότι αυτή η κατασκευή, καθώς εδράζεται σε στρώμα θαλάσσης, πιθανώς αποτελούσε κάποιο προστατευτικό λιμενικό έργο, ή ακόμη, με το τετράγωνο σχήμα του, ίσως να αποτελούσε και κάποιου είδους πυργοειδή κατασκευή στην άκρη του λιμανιού, αντίστοιχη, αλλά νεότερη ίσως του κλασικού πύργου που υπάρχει κοντά στη θεμελίωση του ναού του Αγίου Αθανασίου στον Ανεμόμυλο[32].

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής είναι σχετικά λιγοστά και αποτελούνται κυρίως από πέντε συνολικά νομίσματα, άβαφη χονδροειδή κεραμική οικιακής χρήσης, τρεις βάσεις γυάλινων αγγείων και ένα οστέινο κουταλάκι.

Τα νομίσματα, από τα οποία τρία είναι αρκετά καλοδιατηρημένα, δίνουν μια καλή χρονολόγηση στην κατασκευή, με terminus post quem το 229-248 π.Χ., που δίνει το νόμισμα με τη νύμφη Κόρκυρα στον εμπροσθότυπο και τον Δία Κάσιο στον οπισθότυπο[33], και terminus ante quem το 205 μ.Χ., που δίνει ένα αρκετά καλοδιατηρημένο νόμισμα με την προτομή της Φούλβιας Πλαυτίλλας Σεβαστής, συζύγου του αυτοκράτορα Καρακάλλα, στον εμπροσθότυπο, και μία όρθια ανδρική μορφή στην είσοδο κορινθιακού ναού στον οπισθότυπο[34]. Στις ίδιες χρονολογίες κυμαίνονται τα κεραμικά ευρήματα που αποτελούνται κυρίως από θραύσματα άβαφων οξυπύθμενων αμφορέων (λαβές, στόμια, λαιμοί, βάσεις κ.ά.), πιάτων, σκυφιδίων κ.ά.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ

Οικόπεδο Νικολούζου

Το παραπάνω οικόπεδο ανήκει στο βορειοανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης στη σημερινή συνοικία του Ανεμόμυλου, μια περιοχή όπου, από τις μέχρι τώρα ανασκαφές, θεωρείται ότι βρισκόταν το αρχαίο λιμάνι του Αλκινόου και οι εγκαταστάσεις του. Συγκεκριμένα το οικόπεδο βρίσκεται 40 μ. περίπου ανατολικά του ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου, δίπλα στα ήδη ανεσκαμμένα οικόπεδα Σταθόπουλου, Κρεμόνα και Τάτα, των οποίων αποτελεί συνέχεια προς Ν.-ΝΑ., και 100 μ. περίπου βορειοδυτικά του οικοπέδου Παδοβά (σήμερα το ξενοδοχείο Αρίων).

Ο υπό κάλυψη και κατά συνέπεια υπό ανασκαφή χώρος ήταν γύρω (προς Δ., Β. και Α.) από την ήδη υπάρχουσα οικία του ιδιοκτήτη. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από 23-02-2000 έως 04-04-2000.

Η επίχωση, μέχρι το βάθος των 0,60 μ. περίπου, περιέχει όστρακα ρωμαϊκά και μεταγενέστερα, καθώς και θραύσματα, πήλινων κεράμων στέγης.

Αναλυτικά τα αρχιτεκτονικά ευρήματα της ανασκαφής έχουν ως εξής :

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και στο όριο ακριβώς με τα γειτονικά οικόπεδα Σταθόπουλου και Κρεμόνα αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,92 μ. ο τοίχος Τ7, με κατεύθυνση Α.-Δ., μέγ. αποκαλ. μήκ. 5,60, πλ. 0,60 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,47 μ. Ο τοίχος αυτός φέρει τρεις πήλινους κίονες, που καλύπτονται από κονίαμα και πατούν σε ορθογωνισμένους λίθους. Προχωρεί ακόμη κάτω από το άσκαφο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ η προς Α. συνέχειά του, εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου Κρεμόνα. Η διευθέτησή του μέσα στα όρια του οικοπέδου δεν διευκολύνει στον προσδιορισμό της χρήσης του, αλλά μπορεί να υποτεθεί ότι ανήκε σε περίβολο των ρωμαϊκών σημαντικών οικοδομημάτων που ανασκάφηκαν στο βορειοανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης στη σημερινή συνοικία του Ανεμόμυλου.

Νοτιοανατολικά του τοίχου Τ7 βρέθηκε, σε βάθος 0,59 μ., μικρό μέρος καλοδιατηρημένου κτίσματος ρωμαϊκών χρόνων (Κτίριο Α) με κατεύθυνση από Α.-Δ. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 0,50 μ. και είναι κατασκευασμένοι από αργόλιθους με ερυθρωπό κονίαμα για συνδετικό υλικό. Είσοδος στο κτίριο δεν βρέθηκε. Βέβαια, παραμένει άγνωστο πόσο και πώς συνεχίζεται προς Δ. και Α., λόγω της υπάρχουσας οικίας και του άσκαφου ανατολικού τμήματος του οικοπέδου. Στο νότιο μέρος του κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα αυλής, διαστ. 4×1,20 μ., που ορί-

32. *ΠΑΕ* 1955, σ. 66-70, πίν. 88-91, εικ. 1-3· 1966, σ. 85. *BCH* 1965, Chroniques, σ. 834, εικ. 1-4.

33. *SNG*, Evelpidis, 75, 2003.

34. D. Sear, *Greek Imperial Coins*, London 1982, σ. 260, αριθ. 2735.

ζεται στα βόρεια από τον τοίχο Τ1 και σώζει κομμάτια από χονδρές ψηφίδες. Στη συνέχεια αποτελείται από ένα δωμάτιο, μέγ. αποκαλ. εσωτ. διαστ. 1,90×1,30 μ. και εξωτ. διαστ. 2,90×1,40 μ., που ορίζεται νότια από τον τοίχο Τ2 και βόρεια από τον τοίχο Τ3, με δάπεδο από κονίαμα, διαστ. 1,90×1,35 μ. Στην ευθεία του ανατολικού πρανούς της ανασκαφής και κάθετα πάνω στη βόρεια παρειά του τοίχου Τ3 αποκαλύφθηκε, σε βάθος 0,46 μ., μόνον η δυτική παρειά του τοίχου Τ4, μέγ. ύψ. 1 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Βόρεια του τοίχου Τ3 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,55 μ. αγωγός ύδατος. Είναι κατασκευασμένος από τους παράλληλους τοίχους Τ3-Τ5 και Τ4-Τ6 αντίστοιχα και έχει στρώση από κεράμους. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε εν μέρει, διότι η πορεία του συνεχίζεται κάτω από τις όμορες ιδιοκτησίες.

Βορειοδυτικά του Κτιρίου Α, σε βάθος 0,60 μ., βρέθηκε πυκνό στρώμα, διαστ. 1×0,90 μ., από μικρές και μεσαίες ακανόνιστες πέτρες συνδεδεμένες με χονδρό ερυθρωπό κονίαμα.

Νοτιοδυτικά του τοίχου Τ7, σε βάθος 0,92 μ., εντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτου από μεγάλες λίθινες ορθογώνιες πλάκες (σε β΄ χρήση), διαστ. 5×1,15 μ. Το πλακόστρωτο αυτό πιθανότατα ανήκει σε αυλή μεγάλου κτιρίου ή σε επίσημο δημόσιο δρόμο. Συνεχίζει ακόμη κάτω από το άσκαφο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και ανατολικά βαίνει κάτω από το υπάρχον σπίτι.

Σε βάθος 0,52 μ. και θεμελιωμένοι σε βάθος 0,98 μ. πάνω στο πλακόστρωτο, εντοπίστηκαν δύο τοίχοι, ο Τ8 με κατεύθυνση Δ.-Α., μήκ. 1, πλ. 0,41, μέγ. σωζ. ύψ. 0,38 μ., και ο Τ9 με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 1,15, πλ. 0,44, μέγ. σωζ. ύψ. 0,45 μ., οι οποίοι ενώνονται μεταξύ τους και σχηματίζουν ορθή γωνία. Η τοιχοδομία τους αποτελείται από πλίνθους, τμήματα κεράμων και ημικατεργασμένους πλακοειδείς λίθους με παχιά στρώση ερυθρωπού κονιάματος ως συνδετικό υλικό. Εξωτερικά στις παρειές τους φέρουν επένδυση ασβεστοκονιάματος, η οποία σώζεται εν μέρει.

Νότια του τοίχου Τ9, σε βάθος 1,10 μ., αποκαλύφθηκε τάφος σε οξυπύθμενο μεγάλο αμφορέα ρωμαϊκής εποχής, ελλιπή κατά το στόμιο, το λαιμό και τις λαβές, σωζ. ύψ. 0,65, διαμ. κοιλιάς 0,45 μ., και τοποθετημένο με την κοιλιά στο έδαφος και τη βάση προς Δ. Ως κάλυμμα είχε τμήμα κεραμίδας, διαστ. 0,45×0,43 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά παιδικού σκελετού και ασημένιο νόμισμα[35] με διαμπερή οπή ανάρτησης του Diadumenian (218 μ.Χ.). Χρησιμοποιήθηκε ως περίαπτο. Εξωτερικά του τάφου 1 και κοντά στο κάλυμμα είχε τοποθετηθεί γυάλινο επίμηκες μυροδοχείο (δακρυδόχος).

Νότια του τοίχου Τ9, σε βάθος 1,42 και σε απόσταση 1,35 μ., βρέθηκε ο τοίχος Τ10 κατασκευασμένος από δύο σειρές ημίεργων λίθων, διαφόρων μεγεθών, εντόπιας προέλευσης, με συνδετικό υλικό λάσπη. Έχει μέγιστο αποκαλυφθέν μήκος 1,35 μ., πλάτος 0,60 μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,45 μ. και κατεύθυνση Δ.-Α. Συνεχίζει κάτω από το άσκαφο δυτικό μέρος του οικοπέδου και στα ανατολικά κάτω από το υπάρχον σπίτι. Σε βάθος 1,57 μ., κάθετη πάνω στη νότια παρειά του τοίχου Τ10, αποκαλύφθηκε μόνον η ανατολική παρειά του τοίχου Τ11. Είναι κατασκευασμένος από λευκούς πλακοειδείς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους που συνδέονται μεταξύ τους με λάσπη. Συνεχίζει κάτω από το άσκαφο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Οι τοίχοι Τ10 και Τ11 ανήκουν σε δεύτερο κτίριο (Κτίριο Β) άλλης κατασκευής από το Κτίριο Α στα ανατολικά του οικοπέδου.

Σε δύο σημεία του ανασκαπτόμενου χώρου έγιναν υποτομές μέχρι βάθος 1,90 μ., όπου ανάβλυζαν τα υπόγεια ύδατα. Από το βάθος των 1,20 μ. το χώμα περιέχει άμμο θαλάσσης και ψιλό χαλίκι.

Μεταξύ των ευρημάτων της ανασκαφής συγκαταλέγονται τμήμα πήλινου ειδωλίου ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινα νομίσματα, μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων από οξυπύθμενους αμφορείς τοπικής παραγωγής και εισαγωγής, εισαγόμενα sigillata, αγγεία οικιακής χρήσης και κεραμίδες στέγης. Σε μεταγενέστερους χρόνους ανάγονται τα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής και τα νεότερα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στο πρώτο στρώμα της ανασκαφής.

Η αποκάλυψη αυτών των ευρημάτων δηλώνει παρουσία κτιριακών εγκαταστάσεων και νεκροταφείου με δραστηριότητα στους ρωμαϊκούς χρόνους και είναι πολύ σημαντική όσον αφορά στην τοπογραφία της πόλης και την εδώ επέκτασή της στα ρωμαϊκά χρόνια. Ανήκουν δε στο ίδιο συγκρότημα στο οποίο εντάσσονται και τα των οικοπέδων Παδοβά, Σταθόπουλου, Κρεμόνα και Τάτα και κατασκευάστηκαν μετά την τεχνητή επίχωση του λιμανιού του Αλκινόου, που τοποθετείται στον 1ο αι. μ.Χ.

ΓΟΥΛΙΕΛΜΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

Οικόπεδο «Αρίων Α.Ε.»

Η ανασκαφή[36] του οικοπέδου συνεχίστηκε κατά το 2000 από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο. Ερευνήθηκαν διεξοδικά, με τη συνεχή χρήση αντλιών και μετά τη δημιουργία πηγαδιών για την αποστράγγιση των υδάτων, οι αρχαιότητες που είχαν εντοπιστεί κατά το 1999, σε βάθος 4 μ. περίπου από την επιφάνεια του παρακείμενου δρόμου και σε απόλυτο υψόμετρο, που κυμαίνεται περίπου στο επίπεδο της θάλασσας.

Κατά την ανασκαφέα του οικοπέδου, Φ. Λιάπη, πρόκειται για σημαντικές λιμενικές εγκαταστάσεις στο νότιο άκρο του λιμανιού του Αλκινόου, που σχετίζονται με τις αντίστοιχες στο απαλλοτριωμένο παρακείμενο οικόπεδο Κοκκοτού.

Το μεσαίο τμήμα (Τμήμα ΙΙ) του οικοπέδου διατρέχουν δύο ισχυροί κρηπιδότοιχοι, θεμελιωμένοι στο αμμώδες θαλάσσιο έδαφος και κατασκευασμένοι από ογκώδεις ασβεστόλιθους στο ανώτερο τμήμα τους και από μικρότερους στο επίπεδο θε-

35. Βλ. D.R. Shear, *Roman Coins and their Values*, London 1974, σ. 198-199.

36. Το κείμενο συντάχθηκε με βάση την αναφορά που κατέθεσε η ανασκαφέας του οικοπέδου Φ. Λιάπη.

μελίωσης. Έχουν κατεύθυνση Α.-Δ. Οι τοίχοι σχηματίζουν πειόσχημες κατασκευές και αντίστοιχες εσοχές, οι οποίες φαίνεται ότι συνεχίζονται κάτω από τον παρακείμενο δρόμο και το ξενοδοχείο «Αρίων». Η πρόσοψη των κατασκευών αυτών βρίσκεται προς Β. και είναι ισχυρά διαβρωμένη από τη θάλασσα, η οποία κατά την αρχαιότητα έφθανε μέχρι το συγκεκριμένο σημείο.

Στα νότια των κατασκευών αυτών (Τμήμα Ι) και σε απόσταση 25 μ. περίπου, εντοπίστηκε μακρύς τοίχος αναλλήματικού πιθανότατα χαρακτήρα, ο οποίος σχετίζεται με τις λιμενικές εγκαταστάσεις του οικοπέδου. Το τμήμα αυτό παρουσιάζει μεγάλη διατάραξη, λόγω των μεταγενέστερων επεμβάσεων ισοπέδωσης του χώρου.

Στο Τμήμα ΙΙΙ του οικοπέδου ανασκάφηκαν κτιριακά κατάλοιπα του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ., που αποδεικνύουν ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο όλος ο χώρος των λιμενικών εγκαταστάσεων είχε επιχωσθεί και το λιμάνι είχε εγκαταλειφθεί.

Από τα κινητά και ακίνητα ευρήματα διαπιστώθηκε διάρκεια ζωής στο χώρο από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται πολλές δεκάδες νομίσματα, αγνύθες, καθώς και πληθώρα από χαρακτηριστικά όστρακα όλων των εποχών, που αντιπροσωπεύονται στον ανασκαφικό χώρο.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων

Γαρίτσα

Οικόπεδο Σουριανού

Το οικόπεδο βρίσκεται επί των οδών Αλκινόου και Λοχαγού Μιχαήλ Βασιλά στην περιοχή της Γαρίτσας, όπου τοποθετείται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι που αποτελούν τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Κέρκυρας.

Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής αποτελεί τμήμα λίθινου αρχαϊκού ταφικού μνημείου (Εικ. 16) σε βάθος 1,77 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος, που εισχωρεί προς ΒΔ. κάτω από τη θεμελίωση γειτονικής καθολικής εκκλησίας. Το μνημείο είναι πιθανώς πειόσχημο με το ανοιχτό μέρος στη δυτική πλευρά του. Είναι κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους Σινιών και βρέθηκε συλημένο. Αποτελείται από τρεις τοίχους (Τ1, Τ2 και Τ3). Ο Τ1 αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ., πλάτος 0,65 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο Τ2 αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40 μ., πλάτος 0,60 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Κάθετα στο νότιο σκέλος (Τ1) και στο βόρειο σκέλος (Τ2) του μνημείου εντοπίστηκε ο Τ3, σε μήκος 0,93 μ., πλάτος 0,37-0,45 μ. και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων δεν ξεπερνά τη θεμελίωση και κυμαίνεται από 0,55 έως 0,74 μ. Επιπλέον, αποκαλύφθηκαν ένας απλός λακκοειδής τάφος (Τ1), που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή και δύο αποσπασματικά σωζόμενοι παράλληλοι τοίχοι (ΤΑ-ΤΒ) κλασικής εποχής, οι οποίοι πιθανώς σχετίζονται με την προστασία του αποκαλυφθέντος ταφικού μνημείου. Στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέδου, σε μικρό βάθος από το επίπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκε λείψανο τοίχου (Τ4) ενετικής εποχής (17ος αιώνας) και μικρός «θησαυρός» από οκτώ ενετικά νομίσματα στη δυτική παρειά του.

Εικ. 16. Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οικόπεδο Σουριανού. Άποψη του ταφικού μνημείου.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής διαπιστώνεται η χρήση του χώρου από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους.

Οικόπεδο Μακρή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Γαρίτσας, στη συμβολή των οδών Χρυσοστόμου Σμύρνης και Βλαχερνών αριθ. 28. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν οκτώ ταφές διαφόρων τύπων ελληνιστικής εποχής, οι οποίες ανήκουν σε τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Κέρκυρας. Εντοπίστηκε, επίσης, τμήμα επιμήκους κατασκευής, η οποία πιθανώς σχετίζεται με λιμενικές εγκαταστάσεις της ευρύτερης περιοχής του αρχαίου λιμανιού του Αλκινόου.

Συνολικά στο χώρο ερευνήθηκαν:

1. Τρεις απλές ταφές στο έδαφος (Τάφοι 5, 7, 8). Ο προσανατολισμός των ταφών ποίκιλλε και η θέση του νεκρού ήταν ύπτια.

2. Τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, από τους οποίους οι δύο (Τάφοι 4, 6) ήταν κιβωτιόσχημοι και ο ένας καλυβίτης (Τάφος 3). Δύο από τους τάφους (Τάφοι 3, 6) περιείχαν κτερίσματα ελληνιστικής εποχής. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από την Ταφή 6 περισυνελέγησαν πήλινο αρυβαλλοειδές άωτο μυροδοχείο, τμήματα χάλκινου δισκοειδούς πτυκτού κατόπτρου, πήλινη λάγυνος και 11 νομίσματα (οκτώ χάλκινα και τρία ασημένια). Ο προσανατολισμός των ταφών ποίκιλλε και η θέση του νεκρού ήταν ύπτια. Ο Τάφος 4 περιείχε δύο σκελετούς.

3. Δύο ταφικά αγγεία, χύτρες (Τάφοι 1, 2).

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,98 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα επιμήκους κατασκευής μέγ. αποκαλ. μήκ. 5,35 μ. και κατεύθυνσης Δ.-Α. Αποτελείται από μία σειρά

αργών και ημίεργων λίθων μεσαίου και μεγαλύτερου μεγέθους, χωρίς συνδετικό υλικό, και είναι θεμελιωμένη πάνω στο φυσικό αμμώδες έδαφος.

Οικόπεδο Ανδρικόπουλου

Το μικρής έκτασης οικόπεδο βλέπει σε δημοτική οδό κάθετη στην οδό Κύπρου και βρίσκεται κοντά και δυτικά του συγχρόνως ανεσκαμμένου οικοπέδου Σουριανού.

Κατά την εκσκαφή θεμελίων και τη σύντομη ανασκαφή που επακολούθησε διαπιστώθηκε η ύπαρξη πλήθους κεράμων, οστράκων, μικρών αγγείων, θραυσμάτων αμφορέων, αρχαϊκών πίθων και οστών, που προέρχονται από διαταραγμένες ταφές αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Σταθερές αρχαιότητες δεν εντοπίστηκαν.

Η διερεύνηση του οικοπέδου ήταν αρκετά δύσκολη εξαιτίας των νερών που το κάλυπταν ολόκληρο.

ΓΟΥΛΙΕΛΜΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

Λόφος Φυλακών

Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου

Το οικόπεδο του υπό ανέγερση Δικαστικού Μεγάρου Κέρκυρας, βρίσκεται επί της οδού Κολοκοτρώνη στο Λόφο του Σωτήρος, έναντι των εγκαταστάσεων των Φυλακών[37]. Η συνολική του έκταση φθάνει τα 4.302,54 τ.μ., από τα οποία τα όρια της εκσκαφής για τη θεμελίωση του κτιρίου καλύπτουν 3.000 τ.μ. περίπου.

Το οικόπεδο παρουσιάζει έντονη κλίση από Α. προς Δ., ενώ κατά τα τελευταία εκατό χρόνια είχε διαμορφωθεί σε άνδηρα με μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Οι σύγχρονες τεχνητές επιχώσεις ξεπερνούσαν σε ορισμένα σημεία τα 7 μ. και έφθαναν μέχρι το απόλυτο υψόμετρο των 7,50-5 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Ανάλογη κλίση, υπό μορφή λοφίσκου, πρέπει να παρουσίαζε ο χώρος και κατά την αρχαιότητα, δεδομένης της υψομετρικής διαφοράς, με την οποία εμφανίζονται οι τάφοι από Β. προς Ν. και από Α. προς Δ.

Οι εκσκαφικές εργασίες ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 2000 από το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και κάλυψαν έκταση 900 τ.μ., η οποία παραδόθηκε από τον ανάδοχο για ανασκαφή τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Η ανασκαφική έρευνα[38], η οποία έφερε στο φως τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου της αρχαίας Κέρκυρας, διήρκεσε έως το Δεκέμβριο, με μεγάλα διαστήματα παύσης κατά τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο, αφενός λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών, αφετέρου εξαιτίας διαφόρων προβλημάτων, τα οποία έπρεπε να αντιμετωπίσει η κατασκευάστρια εταιρεία – κατεδάφιση νεότερης οικίας, διέλευση αγωγού λυμάτων των παρακείμενων φυλακών, εκτεταμένες εργασίες αντιστήριξης των πρανών του οικοπέδου κτλ.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 131 τάφοι διαφόρων τύπων, τρεις πυρές και συγκεντρώσεις κεραμικής. Οι τάφοι εμφανίζονται διατεταγμένοι σε αραιότερες ή πυκνότερες συστάδες και σε διάφορα επίπεδα, χωρίς ωστόσο να έχει ακόμη διαπιστωθεί εάν οι υψομετρικές διαφοροποιήσεις αντιστοιχούν και σε χρονολογικές. Στην πλειονότητά τους ήταν προσανατολισμένοι από Β.-Ν., με μικρές αποκλίσεις προς Α. ή Δ. Το κύριο αρχαιολογικό στρώμα χαρακτηριζόταν από χώμα κιτρινωπό, αργιλικό, με κατά τόπους αμμώδη υφή.

Εγχυτρισμοί σε πίθους ή μικρότερα ταφικά αγγεία. Πρόκειται για 19 οξυπύθμενα πιθάρια, ύψ. 0,80-1,50 μ., τοποθετημένα κάθετα ή με μικρή κλίση στο έδαφος, τα οποία έφεραν ως κάλυψη λίθινη πλάκα, πήλινη λεκανίδα, κορινθιακούς στρωτήρες ή, σπανιότερα, κιονόκρανο. Στο σώμα τους έφεραν διακόσμηση με ανάγλυφες οφιοειδείς γραμμές και οριζόντιες ταινίες. Σε μία περίπτωση (Τ96) είχε χρησιμοποιηθεί ως σήμα του τάφου μικρός λίθινος πεσσίσκος. Σε τρεις από τους πίθους εντοπίστηκαν στην επιφάνεια του χείλους τους ίχνη καμένης ουσίας, πιθανότατα κατάλοιπο εναγισμών.

Όλα τα πιθάρια περιείχαν τα οστά ενός νεκρού, με εξαίρεση έναν τάφο (Τ28), ο οποίος περιείχε τρεις ταφές σε ύπτια εκτεταμένη στάση. Η πλειονότητα των πίθων χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Οι ταφές σε πιθάρια ήταν ως επί το πλείστον (13/19) κτερισμένες με ένα ή περισσότερα αγγεία, κυρίως οινοχόες, σκύφους, αρυβάλλους (Εικ. 17-18) και, σπανιότερα, κοτύλες, όλπες, φιάλες, κύπελλα ή πυξίδες. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στον τάφο 28, στον οποίο μία γυναικεία ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη με χάλκινο κάτοπτρο, σφαιρική πυξίδα με πώμα, πινάκιο με πώμα, τρεις ληκύθους, τρία πήλινα ειδώλια, μικρή γυάλινη οινοχοΐσκη και αστραγάλους.

Εγχυτρισμοί βρεφών ή μικρών παιδιών είχαν πραγματοποιηθεί και μέσα σε μικρότερα αγγεία, όπως αμφορείς, πιθαμφορείς, λέβητες, μικρά πιθοειδή και οξυπύθμενα αγγεία και σπανιότερα σε λεκανίδες, χυτροειδή, κρατήρες ή στάμνους. Τα εν λόγω αγγεία είχαν τοποθετηθεί κάθετα ή με κλίση στο έδαφος και καλύπτονταν, συνήθως, από κέραμο και σπανιότερα από λίθινη πλάκα ή πώμα. Κτερισμένα ήταν τα οκτώ από τα συνολικά 13 ταφικά αγγεία. Τα συνηθέστερα κτερίσματα ήταν αρύβαλλοι, σκύφοι, οινοχόες και κοτυλίσκες. Σπανιότερα απαντούν φιάλες και κύπελλα.

---

37. Ο Γ. Δοντάς (*ΑΕ* 1965, σ. 139-144) ταυτίζει το λόφο του Σωτήρος με το λόφο στρατοπέδευσης του Μνάσσιπου. Περιορισμένης έκτασης ανασκαφή στο λόφο αυτό, στην περιοχή των λαϊκών πολυκατοικιών, έφερε στο φως τάφους που χρονολογούνται από τον 5ο έως το 2ο αι. π.Χ. Βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 315.

38. Η δαπάνη για τη διενέργεια της ανασκαφής καλύφθηκε απολογιστικά από τις πιστώσεις του έργου από την «Θέμις Κατασκευαστική Α.Ε.» του Υπουργείου Δικαιοσύνης, μέσω της αναδόχου εταιρείας «Κοροντζής ΑΤΤΕ και ΒΕ». Στην ανασκαφή απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Κ. Λάζαρη, Ε. Ακριβοπούλου και Α. Τζωρτζάτου, οι ανθρωπολόγοι Α. Αηδόνης και Γ. Τσίνας, ο σχεδιαστής Θ. Θεμελής και η συντηρήτρια Σ. Μπατζάκη.

Εικ. 17. Κέρκυρα. Λόφος Φυλακών. Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου. Αρύβαλλος.

Εικ. 18. Κέρκυρα. Λόφος Φυλακών. Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου. Αρύβαλλος.

Καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία. Υπολείμματα δευτερογενών καύσεων ενηλίκων εντοπίστηκαν σε τέσσερα ταφικά αγγεία. Στα δύο από αυτά (Τ7 και Τ12) τα υπολείμματα της καύσης είχαν τοποθετηθεί μέσα σε χάλκινη φιάλη ή λέβητα τοποθετημένο στο εσωτερικό πήλινου αγγείου.

Σε 51 ταφικά αγγεία δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη τέφρας ή οστών, με αποτέλεσμα να παραμένει άγνωστη η ταφική πρακτική που ακολουθήθηκε. Η κατάσταση διατήρησης των αγγείων αυτών[39], σε συνδυασμό με την παρουσία κτερισμάτων σε κάποια (25) από αυτά και με την ύπαρξη στρώσης χονδρόκοκκου χαλικιού στον πυθμένα κάποιων άλλων (18), που λειτουργούσε πιθανώς ως υπόστρωμα της ταφής, αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για τη χρησιμοποίησή τους ως ταφικών.

Εικ. 19. Κέρκυρα. Λόφος Φυλακών. Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου. Όλπη.

Ως κτερίσματα αυτών των αγγείων απαντούν συχνότερα οινοχόες, όλπες (Εικ. 19), σκύφοι, κοτυλίσκες, και, σπανιότερα, πυξίδες, αρύβαλλοι, κύπελλα και φιάλες. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις υπήρχε εξάλειπτρο, κρατηρίσκος και κύλικα.

Πρωτογενείς καύσεις σε πηλοκατασκευές. Στην κατηγορία εντάσσονται επτά πηλοκατασκευές ακανόνιστου ωοειδούς ή ελλειψοειδούς σχήματος, με σαφές περιχείλωμα, πάχ. 0,10 έως 0,30 μ., οι διαστάσεις των οποίων κυμαίνονται μεταξύ 0,90×0,80 και 2,70×2 μ. Οι κατασκευές αυτές είχαν έντονο πορτοκαλέρυθρο χρώμα, λόγω της υψηλής θερμοκρασίας, που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό τους, και περιείχαν κατάλοιπα που σχετίζονται με πρωτογενείς καύσεις: τεμάχια ξυλοκάρβουνου, αποτεφρωμένα οστά και κτερίσματα, κατά κύριο λόγο αγγεία. Σε τέσσερις περιπτώσεις, μέρος των αποτεφρωμένων οστών τοποθετήθηκε σε τεφροδόχο αγγείο στο εσωτερικό ή στην περιφέρεια της πηλοκατασκευής. Σε μία περίπτωση, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο διαδοχικών στρωμάτων καύσεων, ενώ σε μία άλλη πάνω από την πηλοκατασκευή υπήρχε, εν είδει σήματος, αργός λίθος και ανεστραμμένος κρατήρας.

Κεραμοσκεπείς τάφοι. Πρόκειται για 17 τάφους, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στον τύπο του κεραμοσκεπή καλυβίτη. Δύο τάφοι ανήκαν στον τύπο του κεραμοσκεπή-κιβωτιόσχημου, με εγκάρσια τοποθετημένες κεραμίδες σε όλες τις πλευρές και επίπεδη κάλυψη. Το μήκος των τάφων κυμαίνεται μεταξύ 0,80 και 1,70 μ.

Όλες οι ταφές ήταν απλές, με το νεκρό τοποθετημένο σε ύπτια εκτεταμένη ή, σπανιότερα, σε ελαφρά συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια είτε παράλληλα με το σώμα, είτε σταυρωμένα στη θωρακική ή κοιλιακή χώρα. Ως υπόστρωμα της ταφής ενίοτε είχαν χρησιμοποιηθεί μία ή δύο στρωτήρες κέραμοι κορινθιακού τύπου και/ή λεπτή στρώση χαλικιού. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι ή κτερισμένοι με ένα μόνον αγγείο.

39. Βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, καλυμμένα, όπως και όσα διέσωζαν σκελετικά κατάλοιπα και χωρίς ίχνη διατάραξης.

Απλοί λακκοειδείς τάφοι. Πρόκειται για ενταφιασμούς – συνολικά 20 – σε αβαθείς λάκκους, τα όρια των οποίων δεν ήταν σαφή. Σε έξι περιπτώσεις οι εν λόγω τάφοι καλύπτονταν από μία ή δύο κεραμίδες.

Εκτός από μία περίπτωση διπλής ταφής, όλοι οι τάφοι περιείχαν από ένα σκελετό, συχνά αποσπασματικά διατηρημένο σε ύπτια ή ελαφρά συνεσταλμένη στάση. Οι τάφοι αυτού του είδους ήταν ως επί το πλείστον ακτέριστοι.

Λίθινη σαρκοφάγος. Η μοναδική μονολιθική σαρκοφάγος της ανασκαφής, διαστ. 1,65×0,80×0,60 μ., ήταν κατασκευασμένη από σαθρό γκριζωπό πωρόλιθο, πάχ. 0,08 μ., και έφερε ως κάλυψη ασβεστολιθική πλάκα. Ένας ορθογώνιος αγκώνας στη βόρεια στενή πλευρά και εγκοπές στις τέσσερις ακμές διευκόλυναν την ανύψωση και μεταφορά της. Περιείχε μία ταφή σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με τους πήχεις λυγισμένους στη θωρακική χώρα, κτερισμένη με οινοχοΐσκη, τμήμα οινοχόης, δύο μικρούς χάλκινους κρίκους και αστραγάλους. Μία δεύτερη, αποσπασματικά σωζόμενη, ταφή εντοπίστηκε στην ανώτερη επίχωση του τάφου.

Ανακομιδή. Ερευνήθηκε μία περίπτωση ανακομιδής με ανθρώπινα οστά, οστά ζώων και όστρακα από πέντε τουλάχιστον αγγεία. Εντοπίστηκαν, τέλος, και δύο περιπτώσεις μεμονωμένων κρανίων.

Μεταξύ των τάφων εντοπίστηκαν τρεις πυρές, καθώς και μία στενόμακρη πηλοκατασκευή, διαστ. 3,20×0,90 μ., από στρώμα συμπαγούς άψητου πηλού, η οποία κάλυπτε κεραμοσκεπή τάφο, χωρίς να είναι απόλυτα σαφής ο συσχετισμός της με τον τάφο αυτό.

Στο ανατολικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η στρωματογραφία παρουσίαζε διαταράξεις, αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις θραυσμάτων πήλινων κεράμων και οστράκων αγγείων, καθώς και επεξεργασμένων και αργών λίθων. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν από τις περιοχές αυτές περιλαμβάνουν θραύσματα κεράμων, όστρακα πίθων, αμφορέων και άλλων χρηστικών αγγείων, καθώς και λεπτή κεραμική, μεταξύ άλλων αρυβάλλους, ληκύθια, οινοχόες, φιαλίδια, λύχνους, τμήματα ειδωλίων και αγνύθες, καθώς και 58 συνολικά μικκύλα αγγεία, τα οποία χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ.

Στα προερχόμενα από το χώρο της ανασκαφής μεταλλικά μικροαντικείμενα συμπεριλαμβάνονται μολύβδινα ελάσματα, τέσσερα χάλκινα νομίσματα, χάλκινα δαχτυλίδια, περίαπτα, ελάσματα και, τέλος, σιδερένια καρφιά και ελάσματα, σιδηρόμαζες, καθώς και τμήμα στλεγγίδας. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί τμήμα αγάλματος πώρινης σφίγγας με ισχυρά αποκεκρουμένο το πρόσωπο, καθώς και τμήματα κιονοκράνων και μυλόλιθου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΕΛΙΩΝ

Βάτος

Οικόπεδο M. Sneijders

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Κελλιά στα νοτιοδυτικά κράσπεδα του οικισμού του Βάτου. Η μορφή του είναι ελαφρά επικλινής, ενώ πίσω του υψώνεται ο όγκος του όρους Άγιος Γεώργιος, στα βόρεια κράσπεδα του οποίου βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος των Ερμόνων, όπου έχουν αποκαλυφθεί ίχνη οικισμού της εποχής του Χαλκού.

Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την παρακολούθηση εκσκαφής θεμελίων, εντοπίστηκαν όστρακα χονδροειδούς χειροποίητης κεραμικής σε στρώμα βάθ. 0,30 έως 0,63 μ. Από τις 4 τομές που ανοίχθηκαν, 3×3 μ., συγκεντρώθηκαν 282 όστρακα και 135 λίθινα τέχνεργα.

Η κεραμική, που είναι διαβρωμένη σε μεγάλο βαθμό, χαρακτηρίζεται από μελανούς πυρήνες και ακηλίδωτη επιφάνεια σε σκούρους καστανότεφρους χρωματισμούς, που οφείλονται στην ανομοιομερή όπτηση. Χαρακτηριστικά όστρακα είναι αυτά με τη σχοινοειδή διακόσμηση, τις πλάγιες αυλακώσεις και τη διακόσμηση με την εμπίεση των δακτύλων, καθώς και οι σχοινοειδείς λαβές. Τυπολογικά ανήκουν στην κατηγορία ΙΙ του Δάκαρη[40], που συναντάται καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, αλλά και κατά την εποχή του Σιδήρου στην Ήπειρο, τα Ιόνια νησιά και την Ιλλυρία[41]. Η λιθοτεχνία από γκριζωπό πυριτόλιθο είναι πολύ καλής ποιότητας.

Η περιορισμένη έκταση των κινητών ευρημάτων στο οικόπεδο, σε συνδυασμό με τον επιφανειακό εντοπισμό αραιής κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή, μαρτυρούν την ύπαρξη θέσης της εποχής του Χαλκού στις νοτιοδυτικές παρειές του όρους του Αγίου Γεωργίου πιθανότατα σε υψηλότερο σημείο από αυτή των Ερμόνων.

Έρμονες

Οικόπεδο Μέξα

Συνεχίστηκε και κατά το 2000 η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο. Η θέση βρίσκεται στα δυτικά παράλια του νησιού, στις βόρειες υπώρειες του όρους Άγιος Γεώργιος, ύψ. 390 μ., και σε απόσταση 500 μ. από τη θάλασσα, δυτικά του οικισμού Βάτος. Χαρακτηριστικό του τοπίου είναι η πληθώρα των βράχων που προήλθαν από κατολισθήσεις, λόγω της έντονης σεισμικής δραστηριότητας της περιοχής. Η έρευνα στο οικόπεδο επικεντρώθηκε σε τρεις τομείς.

40. *ΠΑΕ* 1951, σ. 178.

41. K.A. Wardle, *The Greek Bronze Age West of the Pindus*, London 1972.

Εικ. 20. Κέρκυρα. Έρμονες. Οικόπεδο Μέξα. Κυκλική κατασκευή από αργόλιθους.

Στον τομέα Ε' η έρευνα αποκάλυψε πλήρως την κυκλική κατασκευή από αργόλιθους (βόθρος απορριμμάτων), που είχε εν μέρει αποκαλυφθεί κατά τα έτη 1992-1993. Η κατασκευή, που έχει διάμετρο 1,50-1,70 μ. εντοπίστηκε σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στο εσωτερικό της βρέθηκε κεραμική, οστά ζώων και λίγα ίχνη τέφρας. Η κατασκευή εφαπτόταν με τμήμα άλλης παρόμοιας κατασκευής, που διασωζόταν αποσπασματικά (Εικ. 20), και είχε παραβιάσει σε βάθος 1,36 μ. τα κατώτερα στρώματα του οικισμού, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Δίπλα ακριβώς από το βόθρο και στο ίδιο επίπεδο με την επάνω επιφάνειά του, αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα και αραιά χαλίκια. Από το χώρο του βόθρου αξιοσημείωτα είναι δύο ακέραια αγγεία: μία σφαιρική προχοΐσκη-μινιατούρα και ένας μόνωτος κύαθος. Πολύ κοντά στο χώρο αυτό και στη συμβολή δύο πελώριων βράχων, βρέθηκε κιβωτιόσχημη, ακτέριστη ταφή βρέφους. Έξω από την ταφή και πλάι της υπήρχαν διάσπαρτα οστά ζώου. Ο τύπος της ταφής αυτής, καθώς και η διαπίστωση ζώου δίπλα της είναι φαινόμενο που συναντάται από τη μέση εποχή του Χαλκού συνεχώς έως τα τέλη της ύστερης εποχής του Χαλκού στο βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο και στην Ιλλυρία[42].

Στον τομέα Γ' η έρευνα συνεχίστηκε στην είσοδο του σπηλαιώδους ορύγματος, που σχηματίζεται από τη συμβολή δύο πελώριων διαστάσεων ογκόλιθων. Εδώ η ανασκαφή του έτους 1990 είχε αποκαλύψει διάσπαρτα οστά ανθρώπου[43]. Η φετινή έρευνα στον ίδιο χώρο συνεχίστηκε με τη συγκέντρωση και άλλων οστών ανθρώπου, αλλά και ζώου. Συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική. Ξεχωρίζει ένας σχεδόν ακέραιος κανθαροειδής σκύφος.

Στον τομέα ΣΤ' ερευνήθηκαν επτά συνολικά τομές και διαπιστώθηκαν τρία στρώματα. Η πυκνότητα της κεραμικής μειώνεται αισθητά από το πρώτο προς το τρίτο στρώμα. Άλλα ευρήματα δεν εντοπίστηκαν. Αισθητή είναι και εδώ η παρουσία βράχων και λίθων, που καθιστούν αδύνατη τη συνέχιση της έρευνας. Φαίνεται λοιπόν ότι οι επιχώσεις, οι οποίες αποτελούνται από μαυρόχωμα (humus) με μικρότερη ή μεγαλύτερη πυκνότητα λίθων, έχουν εναποτεθεί πάνω σε βράχους ή λίθους που έχουν κατακρημνιστεί από ψηλότερη θέση.

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δεδομένα ο χώρος κατοικήθηκε την πρώιμη και τη μέση εποχή του Χαλκού, καταστράφηκε στη συνέχεια λόγω των κατολισθήσεων και χρησιμοποιήθηκε εκ νέου ως νεκροταφείο κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού-πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

ΔΗΜΟΣ ΛΕΥΚΙΜΜΑΙΩΝ

Κάβος

Οικόπεδο Δ. Μακαντάνη

Η ανασκαφική έρευνα της περιοχής επιλέχθηκε να αρχίσει από τη θέση Γκρεμνά-Οχυρά της περιοχής Μπάρδη του Κάβου, και πιο συγκεκριμένα στο παραπάνω οικόπεδο, μετά τα θετικά αποτελέσματα της επιφανειακής γεωσκόπησης που έγινε σε μερικά σημεία στην ευρύτερη περιοχή της Λευκίμμης το Μάρτιο του 2000 από το ΙΤΕ Κρήτης, με τη χρηματοδότηση του Δήμου Λευκιμμαίων. Η έρευνα αυτή έγινε σε συγκεκριμένα σημεία που υπήρχαν επιφανειακές αρχαιολογικές ενδείξεις, και υποδείχθηκαν από τη γράφουσα.

Η εν λόγω θέση είναι σημαντική από άποψη γεωμορφολογική, αλλά κυρίως από γεωπολιτική, γιατί, καθώς βρίσκεται στη νοτιότερη άκρη του νησιού, στην ευρύτερη περιοχή του Ακρωτηρίου του Αρκουδίλλα, από την ανατολική του πλευρά, υπερυψωμένη 30 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας, έπαιζε σπουδαίο στρατηγικό ρόλο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Από το σημείο αυτό μπορούν να ελέγχονται όλες οι κινήσεις και επιχειρήσεις των πλοίων στα στενά μεταξύ Κερκύρας και Παξών, και Κερκύρας και Θεσπρωτίας, αλλά και γενικά όλοι οι θαλάσσιοι δρόμοι που, ξεκινώντας από Ν., κατευθύνονται προς την Αδριατική και την Ιταλία ή και αντίστροφα.

Το έδαφος είναι μαργαϊκό και δυστυχώς πολύ χαλαρό και κατατετμημένο, με αποτέλεσμα συνεχώς σταδιακά να κατακρημνίζεται στη θάλασσα. Σύμφωνα με το γεωλόγο του Πανεπιστημίου Πατρών Κ. Κάντα διέρχεται από εδώ ρήγμα Β./ΒΑ. της περιοχής με κατεύθυνση ΒΔ./ΝΑ., το οποίο έχει μεταπλειοκαινική ηλικία. Γι' αυτό το λόγο και για να περισωθεί ό,τι απέμεινε, δόθηκε προτεραιότητα στην έρευνα αυτού του σημείου.

42. F. Kosti-Langari, The Cist Tombs of Epirus and the Relevant Burial Customs in Greece during the Aegaean Bronze Age, στο P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly, 16-19 Octobre 1996*, Paris 1999, σ. 55 κ.ε.

43. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 295.

Η ανασκαφή, που διήρκεσε σχεδόν ένα μήνα (5 Ιουλίου-10 Αυγούστου 2000), αποκάλυψε κυριολεκτικά στο χείλος του γκρεμού, ένα λακκοειδή αποθέτη, κατασκευασμένο στο πολύ σκληρό αργιλώδες έδαφος, που σε πυκνή διάταξη περιείχε πάρα πολλά μεγάλα και μικρά αγγεία καθημερινής χρήσης. Σε αυτό το στρώμα καταστροφής, σε βάθος που κυμαίνεται από 0,50 έως 0,80 μ. ανάμεσα σε θραύσματα από κεραμίδια στέγης, στάχτες και σποραδικά καρβουνίδια, βρέθηκαν πολλά θραύσματα από οξυπύθμενους αμφορείς, πιθάρια, μεγάλες και ωραία διακοσμημένες λεκάνες και λεκανίδες, μαγειρικά σκεύη, αλλά και πολλά μικρά, λεπτά μελαμβαφή αγγεία, όπως κάνθαροι και σκύφοι. Βρέθηκαν ακόμη δύο μολύβδινα αμυγδαλόσχημα μικρά βλήματα σφενδόνας, πρωτότυπου σχήματος πλακοειδείς αγνύθες, μία μικρή πυξίδα, ένα μυροδοχείο και τρία χρησιμοποιημένα λυχνάρια. Επίσης, βρέθηκε μία σιδερένια αιχμή βέλους πολύ οξειδωμένη, χάλκινα καρφιά και τρία χάλκινα νομίσματα, που δυστυχώς είναι πολύ φθαρμένα και αδιάγνωστα. Λίγα θραύσματα από το χείλος μεγαρικού σκύφου με ανάγλυφη παράσταση αρματοδρομίας αποτελούν το πιο εντυπωσιακό εύρημα για την περιοχή. Χρονολογούνται όλα στην ελληνιστική εποχή (3ος-2ος αι. π.Χ.).

Σε μια πρώτη εκτίμηση θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, εδώ, λόγω της στρατηγικής αυτής θέσης στην οποία βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα αντικείμενα, χωρίς αρχιτεκτονικά στοιχεία (εκτός από μερικούς σκόρπιους δόμους, από τους οποίους ο ένας μάλιστα φέρει δύο τόρμους, και αρκετά θραύσματα κεραμιδιών στέγης), δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε άλλο εκτός από τμήμα κάποιας εγκατάστασης που θα υπήρχε κάπου πολύ κοντά και χρησίμευε ως στρατιωτικό φυλάκιο ή παρατηρητήριο. Το πλήθος των θαλάσσιων οστρέων που βρέθηκαν εκεί δηλώνει ότι τη βασική τροφή των στρατιωτών αποτελούσαν τα θαλασσινά.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑΣ

Ηγουμενίτσα

Κάστρο Ηγουμενίτσας

Ύστερα από επώνυμη καταγγελία[44] στα γραφεία της Η΄ ΕΠΚΑ στην Ηγουμενίτσα για εντοπισμό τάφου στην περιοχή Δασάκι, στο Κάστρο της Ηγουμενίτσας, πραγματοποιήθηκε στην περιοχή μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα[45], η οποία αποκάλυψε, σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και σε απόσταση 25 μ. περίπου από τη νοτιοδυτική γωνία του Κάστρου της Ηγουμενίτσας, έναν κεραμοσκεπή τάφο.

Ο τάφος, ο οποίος ανήκε στην κατηγορία του καλυβίτη, είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί πάνω στο φυσικό έδαφος, σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με τα χέρια να ακουμπούν στη λεκάνη. Τοποθετημένο δίπλα στην αριστερή του κνήμη εντοπίστηκε πήλινο λυχνάρι, σωζόμενο σε αρκετά καλή κατάσταση, ενώ στο ύψος των γονάτων του είχαν τοποθετηθεί μικρό πήλινο αγγείο, καθώς και ένα γυάλινο μυροδοχείο (;), τα οποία σώζονται αποσπασματικά. Στο στόμα του εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων[46].

Πύργος Ραγίου

Στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του πύργου Ραγίου[47], οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση του κοινοτικού προγράμματος «Interreg II», απαιτήθηκε η διενέργεια μικρής έκτασης σωστικής ανασκαφής σε νεότερο κτίριο, το οποίο εντοπίστηκε σε επαφή με το δυτικό τμήμα του αρχαίου τείχους, σε μικρή απόσταση από τον παρακείμενο αναστηλωμένο πύργο, του οποίου θα πρέπει να αποτελούσε βοηθητικό χώρο.

Πρόκειται για ορθογώνιο μονόχωρο κτίριο της οθωμανικής περιόδου, διαστ. 4,85×6 μ. Οι τρεις νεότεροι τοίχοι του κτιρίου, καθώς για την ανατολική πλευρά του έχει χρησιμοποιηθεί το αρχαίο τείχος, ήταν ασβεστόκτιστοι, επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα. Αποκαλύφθηκαν σε ύψος 0,60-1,10 μ. και το πάχος τους φθάνει τα 0,70 μ. Επιμελέστερα κατασκευασμένες είναι η βορειοδυτική και η νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, όπου, με σκοπό την ενίσχυση των τοίχων, έχει γίνει χρήση μεγάλου μεγέθους γωνιόλιθων, προερχόμενων από το αρχαίο τείχος. Το μοναδικό θυραίο άνοιγμα του χώρου, πλ. 1 μ., βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του.

Το εσωτερικό του κτιρίου καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο, με εμφανή κατωφέρεια προς Δ.

Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου, όπου η ανασκαφή προχώρησε κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του, αποκαλύφθηκε μέρος της τάφρου θεμελίωσης του αρχαίου τείχους, πλ. 0,30 μ., γεμάτη από πυκνό στρώμα λατύπης. Δυτικά της τάφρου αυτής, η αρχαία επίχωση περιείχε μεγάλα απολεπίσματα λίθων, προϊόντα, πιθανότατα από την επεξεργασία των γωνιόλιθων του τείχους.

Βόρεια του κτιρίου, παράλληλα με το αρχαίο τείχος, εντοπίστηκε λεπτός ασβεστόκτιστος τοίχος, μήκ. 1,50 μ. περίπου, ο οποίος συγκρατούσε ανάλημμα-πεζούλι, πλ. 1 μ.

Η ανασκαφή απέδωσε κατά κύριο λόγο νεότερη, εφυαλωμένη ή άβαφη κεραμική. Περισυνελέγησαν, επίσης, μεταξύ άλ-

44. Η καταγγελία έγινε από τον έκτακτο υπάλληλο της Δασικής Υπηρεσίας Η. Βενέτη, ο οποίος μαζί με άλλους συναδέλφους του εντόπισε τον τάφο κατά τη διάνοιξη ορυγμάτων για τη δενδροφύτευση της πλαγιάς του λόφου.

45. Η ανασκαφή του τάφου πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Χ. Κυριάκη.

46. ΑΕΘ 2223: εποχή Φαυστίνας της νεότερης (130-176 μ.Χ.).

47. Για τις πραγματοποιηθείσες εργασίες διαμόρφωσης, βλ. παρακάτω, σ. 667-668. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Β. Λάμπρου.

λων, σιδερένια πέταλα αλόγων και σημαντικός αριθμός σιδερένιων καρφιών, τα οποία συνηγορούν για τη χρήση του μονόχωρου κτίσματος ως βοηθητικού χώρου του πύργου (σταύλος).

Από την αρχαία επίχωση, κάτω από το επίπεδο δαπέδου του νεότερου κτιρίου, προέρχονται δύο χάλκινα διαβρωμένα κερκυραϊκά νομίσματα της περιόδου 300-229 π.Χ.[48].

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΥ

Κορύτιανη

Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης

Στο πλαίσιο κατασκευής του αρδευτικού έργου «Αξιοποίηση κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης» η συστηματική παρακολούθηση των παντός είδους εκσκαφικών εργασιών της αναδόχου κοινοπραξίας συνετέλεσε στον εντοπισμό πολλών θέσεων με αρχαιότητες, οι περισσότερες από τις οποίες φαίνεται ότι εντάσσονται στον ευρύτερο ιστό ενός οικισμού, τμήματα του οποίου είχαν επιφανειακά εντοπιστεί από τον Σ. Δάκαρη[49] στην περιοχή.

Η Περιφέρεια Ηπείρου, μέσω της αναδόχου κοινοπραξίας του έργου, ανέλαβε τη δαπάνη για την παρακολούθηση του συνόλου των εκσκαφικών εργασιών, αλλά και για την πραγματοποίηση των απαιτούμενων σωστικών ανασκαφικών ερευνών.

Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο θέσεις, βόρεια και νότια της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων αντίστοιχα και σε απόσταση 300 μ. περίπου ανατολικά της διασταύρωσης με την επαρχιακή οδό που οδηγεί στο σύγχρονο οικισμό της Δράμεσης.

Στα βόρεια της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων αποκαλύφθηκε το θερμό τμήμα (caldarium) λουτρικού συγκροτήματος των ρωμαϊκών χρόνων και εκατέρωθεν αυτού λείψανα τοίχων, παλαιότερης οικοδομικής φάσης, πιθανώς των ελληνιστικών χρόνων, τα οποία σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης[50] (Εικ. 21).

Το ανεσκαμμένο τμήμα του λουτρού, διαστ. 13,50×4,50 μ., αποτελείται από τρεις συνεχόμενους, σχεδόν τετράγωνους χώρους, διατεταγμένους κατά τον άξονα του μήκους. Οι τοίχοι του, οι οποίοι διατηρούνται κατά μέσο όρο σε ύψος 0,50 μ. ήταν κατασκευασμένοι με την τεχνική της χυτής τοιχοποιίας, με μικρούς λίθους και ισχυρό κονίαμα. Οι δύο νοτιότεροι χώροι του λουτρού είναι περίπου ίδιων διαστάσεων, 3,40×3,10 και 3,20× 3,20 μ. αντίστοιχα, και φέρουν στο εσωτερικό τους στυλίσκους υποκαύστων κυκλικής διατομής (Εικ. 21-22). Κατασκευασμένοι από κυκλικές πλίνθους και ασβεστοκονίαμα οι στυλίσκοι αυτοί είναι διατεταγμένοι σε σειρές των 7×7 και 7×6 μ. αντίστοιχα.

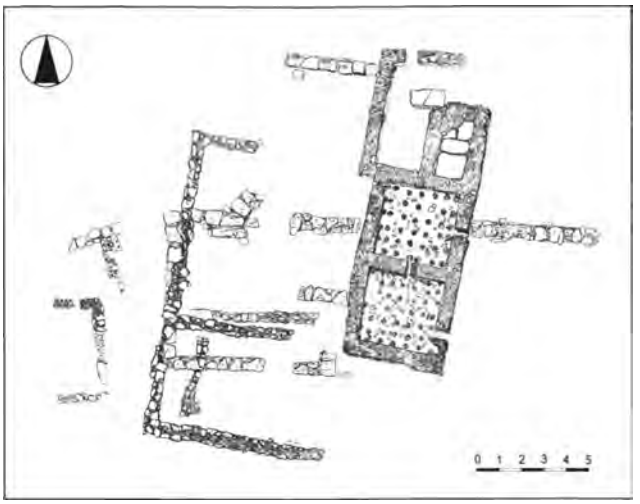

Εικ. 21. Κορύτιανη. Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης. Κάτοψη της ανασκαφής προς Β. της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων.

Εικ. 22. Κορύτιανη. Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης. Γενική άποψη του λουτρικού συγκροτήματος ρωμαϊκών χρόνων επάνω σε ελληνιστικά οικοδομήματα.

Και οι δύο χώροι διέθεταν στον ανατολικό τους τοίχο στενό άνοιγμα, πλ. 0,40-0,20 μ. Ανάλογο άνοιγμα υπήρχε και στον κοινό τοίχο των δύο χώρων, προφανώς για να διευκολύνει τη διέλευση του θερμού αέρα, που ξέσταινε με το σύστημα της υπόκαυσης τους δύο χώρους.

48. ΑΕΘ 2340-2341, πρβλ. *The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*, III, Epirus - Acarnania, πίν. 4:189.

49. Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, Αθήνα 1972, σ. 65, 147-148.

50. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Χ. Γκάνια.

Το δάπεδο του χώρου των υποκαύστων ήταν λιθόστρωτο, ενώ το δάπεδο του λουτρού, το οποίο βρέθηκε καταπεσμένο μεταξύ των στυλίσκων των υποκαύστων, αποτελούνταν από μεγάλες πλινθόπλακες, συνδεδεμένες με κονίαμα.

Εκτός από την υποδαπέδια θέρμανση, στο εσωτερικό του λουτρού βρέθηκε πλήθος θραυσμάτων tegulae mammatae, τα οποία προσαρμόζονταν στους τοίχους και διευκόλυναν την κυκλοφορία του ζεστού αέρα στο θερμό τμήμα του λουτρού.

Βόρεια των χώρων των υποκαύστων, αποκαλύφθηκε κατασκευή, διαστ. 2,60×1,20 μ., με δάπεδο που αποτελείται από τρεις ορθογώνιες λιθόπλακες, προσεκτικά αρμοσμένες. Η κατασκευή αυτή περικλείεται από τοίχους χτισμένους με μικρούς λίθους και κονίαμα. Πιθανώς, πρόκειται για κάποιου είδους δεξαμενή ή λουτήρα, αν και λείπουν περαιτέρω στοιχεία για τη διευκρίνιση της χρήσης της.

Αν και το σύστημα των υποκαύστων του λουτρού σώζεται σε εξαιρετική κατάσταση, δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί το υδραυλικό σύστημα, αλλά και το σύστημα θέρμανσης του χώρου, κυρίως λόγω του χαμηλά σωζόμενου ύψους της ανωδομής του κτιρίου.

Από το λουτρικό συγκρότημα προέρχονται δέκα χάλκινα νομίσματα, κυρίως του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ.[51]. Ένα σαφώς πρωιμότερο χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας (238-168 π.Χ.)[52] προφανώς σχετίζεται με τις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις, που εντοπίστηκαν δίπλα στα λείψανα του λουτρού.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακά είναι τα προερχόμενα από το χώρο θραύσματα πήλινων αγγείων. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται πολλά θραύσματα από ανάγλυφους σκύφους και κύπελλα[53] με σκηνές καθημερινής ζωής, παραστάσεις εφίππων σε μάχη, αλλά και διακοσμητικά θέματα, όπως ασπιδίσκες, κομβία ή φυτικά διακοσμητικά μοτίβα.

Το λουτρικό συγκρότημα των ρωμαϊκών χρόνων θεμελιώνεται μεταξύ και πάνω σε λείψανα τοίχων πρωιμότερων οικοδομικών φάσεων. Οι τοίχοι αυτοί σώζονται αποσπασματικά, αποτέλεσμα ίσως μίας βίαιης προσπάθειας εγκατάστασης της ρωμαϊκής περιόδου πάνω, πλησίον ή και μετά την καταστροφή του προγενέστερου ελληνιστικού οικισμού.

Μία πρώτη εξέταση αυτών των οικοδομικών καταλοίπων επιτρέπει τη διάκριση δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Η παλαιότερη από αυτές, κατάλοιπα της οποίας έχουν εντοπιστεί εκατέρωθεν του λουτρικού συγκροτήματος, χαρακτηρίζεται από τοίχους, κατασκευασμένους από μεγάλους αδρά λαξευμένους ή μικρότερους ορθογώνιους λίθους. Ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, πλ. 7 μ. περίπου και μήκους μεγαλύτερου των 15 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. και με εισόδους στη βόρεια και τη νότια πλευρά του, αποτελούν τα κύρια οικοδομικά λείψανα αυτής της φάσης, που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Σε αυτή τη φάση ανήκουν και τμήματα άλλων τοίχων, επίσης με κατεύθυνση Α.-Δ., στα βόρεια του προαναφερθέντος κτιρίου (Εικ. 21).

Η δεύτερη οικοδομική φάση, η οποία θεμελιώνεται εν μέρει πάνω στην πρώτη, χαρακτηρίζεται από τοίχους κατασκευασμένους με ανισομεγέθεις μικρούς και μεγαλύτερους λίθους και υπόλευκο κονίαμα. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της φάσης εντοπίζονται στα δυτικά του λουτρικού συγκροτήματος. Ανασκάφηκαν τμήματα ορθογώνιου κτιρίου, διαστ. 13×8 μ., το οποίο διαιρείται εσωτερικά σε δύο επιμήκεις ορθογώνιους χώρους. Ερευνήθηκαν, επίσης, μικρά τμήματα δύο ακόμη κτιρίων δυτικά και νότια του προαναφερθέντος. Μικρά τμήματα πλακόστρωτου δαπέδου, που ήλθαν στο φως μεταξύ των τοίχων των κτιρίων, σχετίζονται πιθανότατα με αυτή την οικοδομική φάση.

Εικ. 23. Κορύτιανη. Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης. Κεφαλές πήλινων ειδωλίων ελληνιστικών χρόνων.

Η στρωματογραφία της ανασκαφής είχε σημαντικά διαταραχθεί λόγω του μικρού πάχους της επίχωσης και της καλλιέργειας της περιοχής, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, αν όχι και από παλαιότερα.

Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων που χρονολογούνται με βεβαιότητα στα ελληνιστικά χρόνια ξεχωρίζουν τα θραύσματα μεγαρικών σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση διαφόρων θεμάτων (ζώνη μαιάνδρου, ρόδακες, όστρεα κτλ.) θραύσματα λύχνων του 4ου και του 3ου αι. π.Χ., καθώς και τμήματα δύο πήλινων γυναικείων ειδωλίων (Εικ. 23). Μεταγενέστερα χρονικά είναι όστρακα αγγείων τύπου terra sigillata με ανάγλυφη διακόσμηση ερωτιδέων, ροδάκων ή ακτινωτών γραμμών.

Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται επίσης μία χάλκινη ενεπίγραφη στλεγγίδα του 1ου αι. μ.Χ., μολύβδινοι σύνδεσμοι, σιδερένια καρφιά, ένα οστέινο κοχλυάριο, καθώς και 18 νομίσματα – 17 χάλκινα και ένα ασημένιο – του 3ου-5ου αι. μ.Χ.

Στην απέναντι, νότια πλευρά της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων, κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικού αγωγού για το ίδιο αρδευτικό έργο εντοπίστηκαν τμήματα ενός δεύτερου κτιρίου, το οποίο ανασκάφηκε μερικώς σε συνολική έκταση 250 τ.μ.[54]. Η έρευνα επικεντρώθηκε στο δυτικό τμήμα

51. Το ΑΕΘ 2250 της εποχής του αυτοκράτορα Μαξέντιου (306-312 μ.Χ.).

52. ΑΕΘ 2271, πρβλ. ό.π. (υποσημ. 48), αριθ. 38.

53. *Hesperia* 11 (1942), σ. 162-192. C.J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.

54. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Κ. Λάππα.

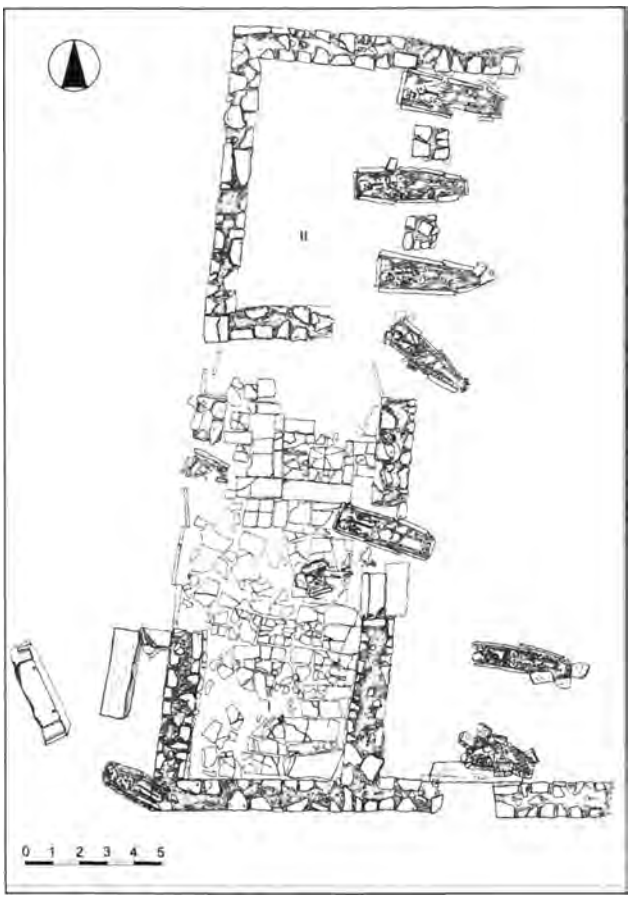

Εικ. 24. Κορύτιανη. Αρδευτικό έργο κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης. Κάτοψη της ανασκαφής προς Ν. της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Ιωαννίνων.

του κτιρίου, το οποίο αποτελείται από δύο ορθογώνιους χώρους (Χώροι Ι και ΙΙ αντίστοιχα) (Εικ. 24).

Το υπό ανασκαφή κτίριο φαίνεται ότι εκτείνεται προς Α., όπως προκύπτει από την ύπαρξη παρακείμενου χώρου με πλακόστρωτο δάπεδο και είσοδο στη νότια πλευρά του. Στρώμα καταστροφής με κεραμίδια στέγης, καθώς και μονολιθικό κατώφλι, μετακινημένο από την αρχική του θέση, εντοπίστηκε, επίσης, δυτικά του ανεσκαμμένου τμήματος του κτιρίου.

Από τους δύο χώρους που ανασκάφηκαν, ο νοτιότερος Χώρος Ι, διαστ. 3×8 μ., διασώζει πλακόστρωτο δάπεδο σε αρκετά καλή κατάσταση. Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει θυραίο άνοιγμα με μονολιθικό ασβεστολιθικό κατώφλι. Ο εν λόγω χώρος φαίνεται ότι αρχικά ήταν ανοιχτός από τη δυτική πλευρά του, σχηματίζοντας ένα άνοιγμα, πλ. 5,50 μ. Σε δεύτερη οικοδομική φάση το άνοιγμα αυτό κλείστηκε μερικώς από τοίχο στο βόρειο τμήμα του και περιορίστηκε σε πλάτος 3,50 μ. Τμήμα αυτού του τοίχου καταστράφηκε στη συνέχεια, όταν επάνω στα ερείπια του κτιρίου κατασκευάστηκαν 12 κιβωτιόσχημοι τάφοι[55].

Ο Χώρος ΙΙ, επίσης ορθογώνιος, διαστ. 7,50×4,60 μ., εκτείνεται στα βόρεια του Χώρου Ι, με τον οποίο επικοινωνεί με θυραίο άνοιγμα στο νότιο τοίχο του. Η ανασκαφική έρευνα σταμάτησε στο επίπεδο εμφάνισης του στρώματος καταστροφής του χώρου.

Τα λιγοστά ευρήματα από το εσωτερικό του κτιρίου – τέσσερα χάλκινα νομίσματα, καρφιά, ένα εγχειρίδιο, μία αιχμή δόρατος, λιγοστή κεραμική και τμήμα λίθινης επιγραφής – δεν επιτρέπουν στη φάση αυτή την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση του.

Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου, πάνω στα δάπεδα των χώρων και με υλικό προερχόμενο από τους τοίχους του, τους οποίους εν μέρει κατέστρεψαν, κατασκευάστηκαν 12 κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. Το μέγεθός τους ποικίλλει, οι περισσότεροι όμως έχουν διαστάσεις 2×0,50 μ. Οι νεκροί στο εσωτερικό τους είχαν ενταφιαστεί σε ύπτια στάση, με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα ή στο θώρακα. Οι δέκα από τους τάφους ήταν ακτέριστοι. Μόνο δύο νεκροί συνοδεύονταν από τα χάλκινα κοσμήματά τους: ένα δαχτυλίδι, ένα βραχιόλι και ένα ζευγάρι σκουλαρίκια, τα οποία χρονολογούνται όλα στη βυζαντινή περίοδο.

Γεροπλάτανος

Ντόλιανη

Κατά μήκος του βόρειου πρανούς του αγροτικού δρόμου, που από τον οικισμό του Γεροπλάτανου οδηγεί στην υπό κατασκευή γέφυρα του ποταμού Καλαμά, βορειοανατολικά του αρχαίου οικισμού της Ντόλιανης[56] και στις υπώρειες του λόφου στον οποίο ο Σ. Δάκαρης[57] τοποθετεί το νεκροταφείο του εν λόγω οικισμού, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 11 κιβωτιόσχημοι τάφοι[58].

Δύο από τους τάφους αυτούς είχαν μερικώς καταστραφεί κατά τις αρχικές εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης του αγροτικού δρόμου[59].

Όλοι οι τάφοι ήταν προσανατολισμένοι από ΒΔ. προς ΝΑ. και κατασκευασμένοι από αδρά δουλεμένες λευκές ασβεστολιθικές πλάκες. Το μέσο μήκος τους έφθανε τα 1,80 μ., το δε βάθος εντοπισμού τους κυμαινόταν μεταξύ 0,30 έως 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Καλύπτονταν από 2 έως 3 παρό-

55. Βλ. παρακάτω, στην ίδια σελίδα.

56. Ο Δάκαρης (ό.π., υποσημ. 49, σ. 39 κ.ε.), ταυτίζει τον οχυρωμένο οικισμό με την αρχαία Φανοτή, πρωτεύουσα του θεσπρωτικού φύλου των Φανοτέων. Διαφορετική γνώμη εξέφρασε ο N. Hammond (*Epirus*, Oxford 1967, σ. 628, 676, 704), ο οποίος ταύτισε την αρχαία Φανοτή με τη σημερινή Ραβενή, μικρό τειχισμένο οικισμό στην περιοχή της Βροσίνας.

57. Δάκαρης, ό.π., σ. 155.

58. Στην ανασκαφή απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Κ. Λάζαρη και Β. Λάμπρου.

59. Μέρος του εν λόγω νεκροταφείου είχε καταστραφεί και το 1989 κατά τις εργασίες διάνοιξης αγροτικού δρόμου από την Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων Θεσπρωτίας, βλ. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 312.

μοιες πλάκες, που στην πλειονότητά τους σώζονταν αποσπασματικά ή και καθόλου.

Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν ένα σκελετό τοποθετημένο απευθείας στο χώμα σε ύπτια στάση, με τα χέρια παράλληλα με το σώμα ή ακουμπισμένα στην κοιλιακή, τη βουβωνική ή τη θωρακική χώρα. Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι IV και X, οι οποίοι περιείχαν δύο νεκρούς, λόγω όμως της διατάραξης που παρουσίαζαν δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί η αρχική ακριβής τοποθέτηση των νεκρών[60]. Η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων[61] επέτρεψε την αναγνώριση έξι γυναικών και τριών ανδρών, ηλικίας μεταξύ 25 και 50 χρόνων.

Μεταξύ των τάφων II και IV εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, επιμελημένης κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,50 και μέγ. αποκαλ. μήκ. 2 μ. Σώζεται σε ύψος 0,25 μ. και αποτελείται από 3-4 δόμους, περίπου ισοϋψείς, κατασκευασμένους με επεξεργασμένους ασβεστόλιθους. Δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί αν ο εν λόγω τοίχος αποτελεί τμήμα κάποιου ταφικού περιβόλου ή αν ανήκει σε άλλου είδους κατασκευή.

Από το εσωτερικό των τάφων περισυνελέγησαν συνολικά τρία δαχτυλίδια και τρία ενώτια από ασήμι και χαλκό. Το μοναδικό αγγείο της ανασκαφής, ένα άβαφο αγγείο από εξαιρετικά σαθρό πηλό, είχε τοποθετηθεί, πιθανώς εν είδει σήματος, επάνω στο ανατολικό άκρο της καλυπτήριας πλάκας του τάφου VI. Από την επίχωση εξωτερικά των τάφων περισυνελέγησαν, επίσης, ελάχιστα άβαφα όστρακα μικρών αγγείων και λιγοστά θραύσματα κεράμων.

Τα ανευρεθέντα κοσμήματα, καθώς και το ακέραιο αγγείο είναι ανάλογου τύπου με αντίστοιχα ευρήματα από το εκτεταμένο νεκροταφείο των βυζαντινών χρόνων, που ανασκάφηκε στη θέση κατασκευής του Χώρου Υγειονομικής Ταφής Απορριμμάτων Θεσπρωτίας στην Κορύτιανη[62], σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από τη Ντόλιανη και σε άμεση οπτική επαφή με αυτή, και μπορούν να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο (10ος-11ος αι.).

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Παραμυθιά

Στο πλαίσιο του αναδασμού εκτάσεων του κάμπου της Παραμυθιάς, που συμπεριέλαβε το σύνολο των εκτάσεων που αρδεύτηκαν από το αρδευτικό έργο της περιοχής[63], εντοπίστηκαν επιφανειακά αρχιτεκτονικά λείψανα (τοίχοι, τμήματα τάφων, διάσπαρτο οικοδομικό υλικό κτλ.) σε διάφορα αγροτεμάχια ιδιωτών, που η έκτασή τους καλύπτει αρκετές δεκάδες στρέμματα. Μέρος των αρχαιοτήτων αυτών διερευνήθηκε κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους, εντός των ορίων του δημοτικού διαμερίσματος Προδρομίου.

Αγροτεμάχιο Δ. Δήμου

Οι ανασκαφικές εργασίες[64] που πραγματοποιήθηκαν στο αγροτεμάχιο, αποκάλυψαν αρχιτεκτονικά λείψανα ορθογώνιου χώρου και συστήματος αγωγών, που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Το ανεσκαμμένο κτίσμα είναι προσανατολισμένο από ΒΔ. προς ΝΑ. και έχει μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 2,90×5 μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους, ενώ κατά τόπους αργοί λίθοι και λάσπη έχουν χρησιμοποιηθεί ως γέμισμα μεταξύ των αρμών.

Η είσοδος του χώρου βρισκόταν πιθανώς στη βορειοδυτική γωνία του, η οποία όμως έχει σήμερα καταστραφεί.

Το δάπεδο του χώρου ήταν εν μέρει στρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ σε δεύτερη οικοδομική φάση, διαμορφώθηκε στο νότιο τμήμα του δάπεδο από κουρασάνι, με υπόστρωμα μικρούς αποστρογγυλεμένους ή αργούς λίθους, με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, πακτωμένος στο δάπεδο από κουρασάνι, βρέθηκε αβαθής (ύψος τοιχωμάτων 0,08 μ.), απιόσχημος, πήλινος λουτήρας, διαστ. 1,20×0,63 μ. (Εικ. 25). Στη μία πλευρά του διαμορφώνεται κυκλική εμβάθυνση, στο εσωτερικό της οποίας διατηρούνται μολύβδινοι σύνδεσμοι.

Το χώρο περιτρέχουν από τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του λίθινοι αγωγοί, με προσανατολισμόΒ./ΒΔ.-Ν./ΝΔ. Το μήκος τους ξεπερνά τα 17 μ., το πλάτος τους φθάνει τα 0,45 μ. και το βάθος τα 0,25-0,30 μ. Είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους, οι οποίοι διατηρούνται σε ύψος τεσσάρων σειρών χτισμένοι κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

Στα ανατολικά του χώρου και του συστήματος των αγωγών, και σε μία έκταση διαστ. 8,50×4,50 μ. περίπου εντοπίστηκε πυκνό στρώμα καταστροφής από κεραμίδια στέγης, θραύσματα πίθων και μικρότερων χρηστικών αγγείων, καθώς και πακτωμένους μικρούς αργούς λίθους. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε, επίσης, μικρό τμήμα πρόχειρα χτισμένου τοίχου, ο οποίος έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό και δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί με συγκεκριμένο κτίριο, αλλά ούτε και να συσχετιστεί χρονολογικά με τον καλύτερα σωζόμενο ορθογώνιο χώρο.

Από την ανασκαφή περισυνελέγησαν μεγάλη ποσότητα άβαφης, χρηστικής κεραμικής, καθώς και λίγα μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Περισυνελέγησαν ακόμη πολλές πυραμιδοειδείς αγνύθες, καθώς και μεγάλη ποσότητα από σιδηρόμαζες και σιδερένια καρφιά, προερχόμενα τόσο

60. Στον τάφο IV είναι πιθανόν ότι ο πρώτος νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια εκτεταμένη στάση, ενώ ο δεύτερος είχε τοποθετηθεί ελαφρώς συνεσταλμένος επάνω από την αρχική ταφή, έτσι ώστε το κεφάλι του να βρίσκεται στο ύψος του στήθους του πρώτου σκελετού.

61. Η προκαταρκτική μελέτη του σκελετικού υλικού πραγματοποιήθηκε από τους ανθρωπολόγους Α. Αηδόνη και Γ. Τσίνα.

62. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 503-504.

63. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 512.

64. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Γ. Κορδατζάκη.

Εικ. 25. Παραμυθιά. Αγροτεμάχιο Δ. Δήμου. Πήλινος λουτήρας.

από το εσωτερικό των αγωγών όσο και από τις επιχώσεις που τους περιέβαλαν. Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται, επίσης, χάλκινο διακοσμητικό ενδύματος, τμήμα χάλκινου καρφιού και τμήμα χάλκινης πόρπης. Περισυνελέγησαν, επίσης, μία ασημένια κορινθιακή δραχμή[65] του 4ου αι. π.Χ. και τρία χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, από τα οποία το ένα του Κοινού των Ακαρνάνων[66] της περιόδου 300-167 π.Χ.

Αγροτεμάχια Αικ. Τσιώτα και Κ. Νάτση

Ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στα όρια των δύο αγροτεμαχίων, προκειμένου να διερευνηθούν δύο συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, διαστ. 2,10×1 μ. με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.

Τις κάθετες πλευρές των τάφων αποτελούσαν – μία για κάθε πλευρά – μεγάλων διαστάσεων ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ οι καλυπτήριες απουσίαζαν. Από το δεύτερο τάφο έλειπαν και τμήματα των κάθετων πλευρών, ενώ τα σωζόμενα τμήματά τους ήταν θρυμματισμένα και ελαφρά μετακινημένα από την αρχική τους θέση.

Στο εσωτερικό των τάφων εντοπίστηκαν διάσπαρτα οστά σε ενιαία επίχωση, αποτελούμενη από λατύπη και ποταμίσιες κροκάλες. Από την επίχωση αυτή περισυνελέγησαν 12 χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων[67], ελάχιστα όστρακα άβαφων λεπτότοιχων αγγείων – πιθανότατα σκύφων –, καθώς και τμήματα λύχνου.

Η μορφολογία των τάφων, καθώς και η κεραμική συνηγορούν στη χρονολόγηση της κατασκευής και πρώτης χρήσης τους κατά την ελληνιστική εποχή. Ο εντοπισμός όμως νομισμάτων των ρωμαϊκών και των πρώτων χριστιανικών χρόνων αποτελούν ενδείξεις της συνεχούς χρήσης των τάφων τουλάχιστον έως και τα πρώτα χριστιανικά χρόνια.

ΔΗΜΟΣ ΑΧΕΡΟΝΤΑ

Μανδρότοπος

Στις 21/09/2000 κατά τη διάνοιξη χαντακιού στο πλαίσιο του έργου «Υπόγειο Δίκτυο-Έργα ΟΤΕ Δήμου Αχέροντα» εντοπίστηκε και ανασκάφηκε[68] κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος. Ο τάφος, διαστ. 0,83×0,22 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., εντοπίστηκε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του επαρχιακού δρόμου Παραμυθιάς-Γλυκής.

Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν δύο παιδικές ταφές, τοποθετημένες η μία πάνω από την άλλη. Και οι δύο νεκροί είχαν ενταφιαστεί σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια στην περιοχή των ισχίων.

Από τη βορειοδυτική γωνία του τάφου περισυνελέγησαν συνανήκοντα όστρακα κλειστού αγγείου.

ΔΗΜΟΣ ΣΑΓΙΑΔΑΣ

Σαγιάδα

Μεθοριακός Σταθμός Ελλάδας-Αλβανίας

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, στο πλαίσιο κατασκευής του Μεθοριακού Σταθμού Μαυροματίου Σαγιάδας, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 11 τάφοι[69].

Δέκα από τους τάφους ήταν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι και ένας μόνον κεραμοσκεπής. Βρίσκονταν διασκορπισμένοι στον κεντρικό και τον ανατολικό χώρο του Μεθοριακού Σταθμού, εδράζονταν στο φυσικό έδαφος και δεν παρουσίαζαν ενιαίο προσανατολισμό. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται μεταξύ 1,55×0,40 και 1,90×0,70 μ.

Για την κατασκευή των κιβωτιόσχημων τάφων είχαν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστες ασβεστολιθικές πλάκες, ακανόνιστου σχήματος και μεγέθους, οι οποίες επένδυαν τις κάθετες πλευρές. Η κάλυψη των τάφων, όπου σωζόταν, γινόταν με δύο ή τρεις παρόμοιες πλάκες. Μεμονωμένο παράδειγμα κτιστού τάφου αποτελεί ο τάφος 4, του οποίου οι δύο μακρές πλευρές ήταν κατασκευασμένες από τέσσερις επάλληλες σειρές αργών λίθων, ενώ τις στενές πλευρές έκλειναν δύο μεγάλες ασβεστο-

65. ΑΕΘ 2332. Φέρει τη μορφή του Πηγάσου στον εμπροσθότυπο και την κεφαλή της νύμφης Πειρήνης στον οπισθότυπο.

66. ΑΕΘ 2335. Στον εμπροσθότυπο φέρει την κεφαλή του Ηρακλή και στον οπισθότυπο την κεφαλή του Αχελώου.

67. ΑΕΘ 2237-2248.

68. Ο τάφος εντοπίστηκε κοντά στα οικόπεδα Κ. και Χ. Δημητριάδη και Μ. Σπύρου - Κ. Ντάνη. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Γ. Κορδατζάκη.

69. Το σύνολο των εκσκαφικών εργασιών του έργου πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία της Η' ΕΠΚΑ και συνεχίστηκε και μετά το πέρας της εν λόγω έρευνας. Η δαπάνη τόσο για την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών όσο και για τη διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας καλύφθηκε απολογιστικά από τις πιστώσεις του έργου. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε ο αρχαιολόγος Π. Πέτσιος.

λιθικές πλάκες. Ο μοναδικός κεραμοσκεπής τάφος του νεκροταφείου διατηρήθηκε σε αποσπασματική κατάσταση.

Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν ατομικές ταφές, ενώ ερευνήθηκαν και τρεις περιπτώσεις διπλών ταφών. Οι νεκροί στις πρωτογενείς ταφές είχαν τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο χώμα, σε ύπτια στάση, με τα χέρια παράλληλα με το σώμα. Καθώς το σκελετικό υλικό σωζόταν στο μεγαλύτερο μέρος του αποσπασματικά, αποσαθρωμένο και μη αναγνωρίσιμο, λόγω της διαβρωτικής δράσης του εδάφους, δεν κατέστη πάντα δυνατή η διευκρίνιση των θέσεων των ανακομιδών, όπου αυτές υπήρχαν.

Όλοι οι τάφοι περιείχαν πιθανότατα ταφές ενηλίκων και μόνον ένας, λόγω των μικρών του διαστάσεων, μπορεί να συσχετιστεί με παιδική ταφή.

Οκτώ από τις έντεκα ταφές ήταν ακτέριστες. Από τους υπόλοιπους τρεις τάφους περισυνελέγησαν τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, δύο πήλινα λυχνάρια, ένα μελαμβαφές φιαλίδιο, καθώς και αποσπασματικά σωζόμενα μεγαλύτερου μεγέθους αγγεία. Με βάση κυρίως αυτά τα κεραμικά ευρήματα, αλλά και τα διάφορα χάλκινα μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων μία πόρπη και τμήματα κατόπτρου, η χρήση του νεκροταφείου τοποθετείται χρονικά στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Δεδομένου ότι ο χώρος κατασκευής του Μεθοριακού Σταθμού των συνόρων Ελλάδας και Αλβανίας δεν έχει έως τώρα ερευνηθεί συστηματικά, επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον εντοπισμό των ορίων του εν λόγω νεκροταφείου, καθώς και του αρχαίου οικισμού που σχετίζεται με αυτό.

Λόφος Μαστιλίτσας

Στο πλαίσιο χρηματοδότησης αρχαιολογικών ερευνών στην ευρύτερη περιοχή της Σαγιάδας από τον Εκπολιτιστικό Σύλλογο Σαγιάδας πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 01/06 έως 04/07/2000 εργασίες αποψίλωσης, καθώς και μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε λόφο ανατολικά του τειχισμένου οικισμού της Μασιλίτσας[70]. Στη θέση της ανασκαφής[71] ήταν ορατοί επιφανειακά γωνιόλιθοι κτιρίου και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό.

Το αποκαλυφθέν κτίριο έχει εξωτερικές διαστάσεις 13,80×9,55 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς Α. (Εικ. 26). Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από ανισομεγέθεις γωνιόλιθους με αδρή ή περισσότερο επιμελημένη λάξευση, οι οποίοι έχουν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση και στα σημεία των κάθετων αρμών τους μεσολαβεί κενό μέχρι και 0,20 μ. Αποκαλύφθηκαν δύο έως τρεις σειρές δόμων.

Στο εσωτερικό του κτιρίου, σε απόσταση 1,60 μ. από τη δυτική στενή πλευρά και 1,20-1,90 μ. από τις μακρές, αποκαλύφθηκε μικρότερος ορθογώνιος χώρος, διαστ. 8,90×5,15 μ., γύρω από τον οποίο σχηματίζονται τέσσερις στενόμακρες στεγασμένες πτέρυγες, όπως φαίνεται από το πλήθος των κεράμων, που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους.

Εικ. 26. Σαγιάδα. Λόφος Μαστιλίτσας. Γενική άποψη του ναόσχημου κτιρίου.

Η σύντομη διάρκεια της ανασκαφής δεν επέτρεψε να διαπιστωθεί αν ο κεντρικός χώρος ήταν στεγασμένος ή αποτελούσε ένα είδος αιθρίου, καθώς δεν προχώρησε η ανασκαφή στο εσωτερικό του. Η ανασκαφική έρευνα του έτους περιορίστηκε στην αποκάλυψη και οριοθέτηση των τοίχων του κτιρίου (κυρίως του βόρειου, δυτικού και νότιου) και στην εμφάνιση του στρώματος καταστροφής στη βόρεια και τη δυτική πτέρυγα. Η κάτοψή του, ωστόσο, παραπέμπει σε ταφικού ή ιερού χαρακτήρα κτίριο.

Περισυνελέγησαν μεγάλη ποσότητα κεραμιδιών στέγης, σιδερένια καρφιά και μία σιδερένια αιχμή δόρατος.

Στα ανατολικά του εν λόγω κτιρίου, ερευνήθηκε μικρή κατασκευή, διαστ. 4,30×2,95 μ., θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο και κατασκευασμένη από γωνιόλιθους σε β' χρήση (spolia). Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και είναι ανοιχτή από τις δύο στενές πλευρές. Από το εσωτερικό της κατασκευής περισυνελέγησαν οστά ζώων, τεμάχια κεραμίδων και όστρακα κεραμικής, τα περισσότερα από τα οποία μελαμβαφή καλής ποιότητας.

Γραμμή Μεταφοράς Υψηλής Τάσης της ΔΕΗ

Συνεχίστηκε η παρακολούθηση του συνόλου των εκσκαφικών εργασιών του έργου της «Εναέριας Γραμμής Μεταφοράς Υψηλής Τάσης Κ.Υ.Τ. Αράχθου-Κάτω Αετού»[72], ενώ παράλληλα πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες σε δύο νέες θέσεις, όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η δαπάνη για την πραγματοποίηση των εργασιών καλύφθηκε απολογιστικά από τις πιστώσεις του έργου[73].

70. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 316.

71. Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή ξεκίνησε με αφορμή απόπειρα λαθρανασκαφής. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Α. Τζωρτζάτου.

72. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 505-508.

73. Ευχαριστούμε θερμά τους υπευθύνους του έργου Α. Γαλάνη και Κ. Κραβαρίτη για τη συνεργασία τους.

Σμέρτο-Πυλώνας 234

Κατά τη διάνοιξη δρόμου για την τοποθέτηση του πυλώνα 234, και σε κορυφή λόφου 100 μ. νοτιοανατολικά αυτού, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν[74] έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους ο ένας ήταν κτιστός με διαστάσεις 2,30×1 μ., ενώ οι υπόλοιποι πέντε, διαστ. 1,50-0,90×0,30-0,60 μ., ήταν κατασκευασμένοι από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές ή σχιστολιθικές πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Όλοι οι τάφοι είχαν κοινό προσανατολισμό Α.-Δ. και είχαν χρησιμοποιηθεί για απλές ταφές, με εξαίρεση τον κτιστό τάφο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τα οστά πέντε τουλάχιστον ατόμων.

Εξαιτίας της σύλησης των περισσοτέρων από τους τάφους, το σκελετικό υλικό – όπου αυτό βρέθηκε – ήταν σε αποσπασματική κατάσταση. Οι νεκροί είχαν μάλλον ενταφιαστεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Η ταύτιση του φύλου κατέστη εφικτή μόνο στην περίπτωση ενός τάφου (Τ4), στον οποίο είχε ενταφιαστεί ενήλικη γυναίκα, η οποία συνοδευόταν από τα χάλκινα κοσμήματά της: τρία δαχτυλίδια, ένα ζευγάρι ενώτια και ένα βραχιόλι στο δεξί χέρι. Όλοι οι υπόλοιποι τάφοι ήταν ακτέριστοι, με εξαίρεση ένα χάλκινο σκουλαρίκι με εμπίεστη διακόσμηση, που συνόδευε το νεκρό του τάφου 6, που – λόγω των μικρών του διαστάσεων – μπορεί να αποδοθεί σε παιδί.

Σε απόσταση 20 μ. περίπου ανατολικά του εν λόγω χώρου πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός σε τμήμα τοίχου, μήκ. 3,15 και πλ. 0,65 μ., κατασκευασμένου από πλακοειδείς λίθους με συνδετική ύλη λάσπη.

Ασπροκκλήσι-Πυλώνας 238

Σε πλαγιά λόφου λίγα μέτρα βορειοδυτικά του υπό κατασκευή πυλώνα ανασκάφηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, σωζόμενα αποσπασματικά σε επίπεδο θεμελίωσης[75]. Οι τοίχοι που ανασκάφηκαν είχαν πάχος 0,55-0,70 μ. και ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη.

Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν εν μέρει τμήμα μίας ορθογώνιας κατασκευής, σωζ. διαστ. 9,20×4,80 μ., καθώς και τμήμα αψιδωτού κτιρίου, μέγ. διαμ. 7,50 μ., στα δυτικά αυτού. Η σχέση των δύο οικοδομημάτων παραμένει αδιευκρίνιστη.

Ίχνη πλακόστρωτου δαπέδου εντοπίστηκαν τόσο στο εσωτερικό του αψιδωτού χώρου όσο και ανατολικά των αποκαλυφθέντων θεμελίων. Στο εσωτερικό του ορθογώνιου χώρου ανασκάφηκε ημικατεστραμμένη και συλημένη ταφική θήκη-οστεοφυλάκιο, διαστ. 0,40×0,50 μ., κατασκευασμένη με κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες.

Από το πυκνό στρώμα καταστροφής που κάλυπτε τους χώρους περισυνελέγησαν όστρακα μικρών και μεγάλων αγγείων – αμφορέων και πιθοειδών, αλλά και πινακίων, σκύφων και λύχνων – των ελληνιστικών χρόνων, αρκετές πήλινες κωνικές αγνύθες και ενεπίγραφα θραύσματα κεράμων, διάφορα μεταλλικά μικροαντικείμενα, καθώς και 16 νομίσματα, από τα οποία τα 15 χάλκινα. Το μοναδικό ασημένιο νόμισμα της ανασκαφής είναι κοπή του Κοινού των Ηπειρωτών (233-168 π.Χ.) και φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Δία και στον οπισθότυπο αετό και την επιγραφή *ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ*. Τα υπόλοιπα χάλκινα νομίσματα είναι, επίσης, στην πλειονότητά τους κοπές του Κοινού των Ηπειρωτών (233-168 π.Χ.), με εξαίρεση ένα νόμισμα Κέρκυρας του 4ου αι. π.Χ.

ΔΗΜΟΣ ΣΥΒΟΤΩΝ

Φασκομηλιά

Οικόπεδο Η. Γαλανούλη

Σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο[76] αποκάλυψε τμήμα νεότερου μονοπατιού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Έχει ορατό συνολικό μήκος 9,60 και πλάτος που κυμαίνεται από 0,50 έως 1 μ. Στις δύο πλευρές του ορίζεται από τοιχάρια, μέσου πλ. 0,32 μ., κατασκευασμένα αμελώς από αργούς μικρούς και μέσου μεγέθους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το επίπεδο κυκλοφορίας του μονοπατιού είναι πρόχειρα διαμορφωμένο από μικρού μεγέθους αργούς λίθους, πακτωμένους στο χώμα.

Στο υπόλοιπο του οικοπέδου εντοπίστηκε σε μέσο βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους επίχωση οστράκων αγγείων, θραυσμάτων κεραμίδων, λίθων και κροκάλων, που οφείλεται πιθανότατα στην ύπαρξη χειμάρρου εντός του οικοπέδου.

Η χονδροειδής κεραμική, που περισυνελέγη ανήκει σε διάφορες περιόδους. Αυτή της αρχαιότητας φαίνεται ότι έχει παρασυρθεί από την κορυφή του παρακείμενου λόφου, όπου βρίσκεται το μικρό κάστρο της Φασκομηλιάς[77].

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ

Αρδευτικό έργο κάμπου Μαργαριτίου

Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του αρδευτικού έργου στον κάμπο Μαργαριτίου-Καταβόθρας, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν[78], επτά συνολικά κεραμικοί κλίβανοι.

74. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Ε. Νικολάου και οι ανθρωπολόγοι Ε. Μίλκα και Χ. Παπαγεωργοπούλου.

75. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Ε. Νικολάου.

76. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Γ. Κορδατζάκη.

77. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 102.

78. Όλοι οι κλίβανοι βρέθηκαν το 1999, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 513, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στη θέση Γκουπές του κάμπου Μαργαριτίου - Καταβόθρας, εκτός από τον κλίβανο Κ4 που βρέθηκε σε απόσταση 100 μ. περίπου βορειοδυτικά του χωριού Ελευθέρι. Η δαπάνη για την πα-

Ο κλίβανος Κ2 σώζεται έως το ύψος της ελλειψοειδούς εσχάρας. Ο θάλαμος καύσης έχει μήκος 2,30 μ., πλάτος 1,20-1,60 μ. και ύψος 1,20 μ.

Ο κλίβανος Κ3, κατασκευασμένος από συμπαγή πηλό και πλίνθους, είναι, επίσης, ελλειψοειδούς σχήματος. Στο κέντρο του θαλάμου καύσης υπάρχει επιμήκης πεσσός, κατασκευασμένος από πλίνθους, ο οποίος διαιρεί το θάλαμο καύσης σε δύο ισομεγέθεις χώρους με τοξωτές εισόδους. Το δάπεδο του κλιβάνου, στο οποίο διατηρούνται έντονα ίχνη καύσης, αποτελείται από συμπαγή πατημένο πηλό και χαλίκι.

Ο κλίβανος Κ4, διαστ. 3,10×2,70 και ύψ. 1,68 μ., σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση και είναι ορθογώνιου σχήματος. Ο θάλαμος καύσης είναι υπόγειος, ενώ ο υπέργειος θάλαμος όπτησης, που είναι κατασκευασμένος με πλίνθους και κεράμους και είναι επιχρισμένος εσωτερικά με πηλό, έχει κατά το μεγαλύτερο τμήμα του καταστραφεί. Η είσοδος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του κλιβάνου και αποτελείται από δύο ισομεγέθη τοξωτά ανοίγματα. Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκε μικρό σιδερένιο εγχειρίδιο, η επένδυση της λαβής του οποίου συγκρατούνταν από χάλκινο κρίκο.

Ο κλίβανος Κ7, διαστ. 3,15×2,10 και σωζ. ύψ. 0,55 μ., είναι κατασκευασμένος με πλίνθους και επενδεδυμένος με πηλό σε όλη την εσωτερική επιφάνεια του. Στη νοτιοανατολική γωνία του υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα, από το οποίο γινόταν η τροφοδοσία του με καύσιμη ύλη. Ο θάλαμος καύσης διαιρείται από ζεύγος πλινθόκτιστων τοιχίων, σε τρεις ισομεγέθεις τοξωτούς διαδρόμους κατά μήκος του κλιβάνου. Σώζεται η εσχάρα, καθώς και μικρό τμήμα του θαλάμου όπτησης στη νότια πλευρά.

Ο μεγάλος αριθμός κλιβάνων στην περιοχή μαρτυρά την ύπαρξη οργανωμένου κεραμοποιείου, το οποίο βάσει των μαρτυριών του ντόπιου πληθυσμού, βρισκόταν σε χρήση έως και την ύστερη οθωμανική περίοδο.

Θέση Γκουπές

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, σε απόσταση 30 μ. περίπου στα δεξιά της εθνικής οδού Ηγουμενίτσας-Πρέβεζας, βορειοανατολικά του νεκροταφείου του Μαργαριτίου, εντοπίστηκε πλήθος θραυσμάτων πήλινων κεραμιδιών στέγης. Η μικρής έκτασης ανασκαφή που ακολούθησε[79] αποκάλυψε κάτω από πυκνό στρώμα καταστροφής αποσπασματικά σωζόμενο κτίριο των ελληνιστικών χρόνων.

Οι σωζόμενοι σε επίπεδο θεμελίωσης τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με την τεχνική της ξερολιθιάς. Ο ένας τοίχος (Τ1), μήκ. 7,70 μ. έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και τέμνεται στο μέσον του από αψιδωτό τοίχο (Τ2), μήκ. 4,30 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο δεύτερος αυτός τοίχος είναι επιμελέστερα κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Ένας τρίτος τοίχος (Τ3), με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 4,50 μ., σχηματίζει ορθή γωνία με τον τοίχο Τ1. Σε απόσταση 1 μ. περίπου από το κέντρο του τοίχου Τ2, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τέταρτου τοίχου (Τ4), μήκ. 3,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί η ακριβής σχέση των σωζόμενων χώρων, ούτε και η ακριβής χρήση τους.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν όστρακα αγγείων ελληνιστικής κυρίως εποχής, ακέραιο αγγείο, το οποίο φέρει στο σώμα μαστοειδείς αποφύσεις, καθώς και άωτο μελαμβαφές φιαλίδιο. Συγκεντρώθηκε, επίσης, μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών. Εντός του αψιδωτού χώρου βρέθηκε χάλκινο επάργυρο δαχτυλίδι με ψήγμα χρυσού στη σφενδόνη. Από τα ανώτερα στρώματα περισυνελέγη εφυαλωμένη κεραμική των βυζαντινών χρόνων και της τουρκοκρατίας.

Πέρδικα

Δυμόκαστρο

Στον από παλαιά γνωστό αρχαίο οχυρωμένο οικισμό[80] (Εικ. 27), που ταυτίζεται με την αρχαία Ελίνα, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα διάρκειας τριών εβδομάδων ύστερα από τη διαπίστωση λαθρανασκαφών[81].

Κτίριο Α. Πρόκειται για κτίριο στη νότια πλευρά της ακρόπολης Α του οχυρωμένου οικισμού, σε υψόμετρο 220 μ. Ταυτίζεται με το κτίριο 7 στο από τριακονταετίας εκπονηθέν τοπογραφικό διάγραμμα του Σ. Δάκαρη.

Οι διαστάσεις του κτιρίου φθάνουν τα 30×30 μ. Από τους εξωτερικούς τοίχους του ήταν ορατοί ήδη πριν από την έναρξη των ερευνών ο νότιος, ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος, καθώς και τμήματα τριών ακόμη τοίχων στο εσωτερικό του. Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αδρά επεξεργασμένους ορθογώνιους ασβεστόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό και σώζονται σε ύψος 0,10 έως 1 μ. Στα νότια του κτιρίου αποκαλύφθηκε δρόμος-δίοδος, εν μέρει λαξευμένος στο φυσικό βράχο, ο οποίος με τη βοήθεια βαθμίδων ή ομαλών επικλινών επιπέδων διευκόλυνε τη διέλευση των πεζών, καθώς η εν λόγω ζώνη αποτελεί τη μοναδική δίοδο μεταξύ του Κτιρίου Α και του απόκρημνου νότιου ορίου του οικισμού. Ανάλογος δρόμος φαίνεται ότι υπήρχε και στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου, όπου διαμορφώνεται και η κύρια είσοδός του.

Εντός του κτιρίου ερευνήθηκαν επτά σκάμματα, διαστ. 3×3 μ., στη νοτιοανατολική πλευρά του, όπου αποκαλύφθηκαν με-

---

ρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών, αλλά και για τη διενέργεια της ανασκαφής, στην οποία απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Κ. Παππά, καλύφθηκε απολογιστικά από τις πιστώσεις του έργου.

79. Στην ανασκαφή απασχολήθηκε η αρχαιολόγος Κ. Παππά.

80. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 102-104.

81. Στην ανασκαφή, στην οποία συμμετείχαν και φοιτητές και πτυχιούχοι αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Ου. Πάλλη και Γ. Κορδατζάκη. Η διαμονή των φοιτητών στην περιοχή εξασφαλίστηκε από την κοινότητα Πέρδικας, ενώ η διατροφή και η μεταφορά τους στο χώρο της ανασκαφής από τον κ. Δημητρόπουλο, ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου «Regina Mare», τους οποίους ευχαριστούμε θερμά.

Εικ. 27. Πέρδικα. Δυμόκαστρο. Άποψη της οχύρωσης των κλασικών χρόνων.

Εικ. 28. Πέρδικα. Δυμόκαστρο. Χάλκινο προσωπείο γενειοφόρου θεού από το Κτίριο Α.

ρικώς τμήματα τοίχων (Τχ 7-11), που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον δωμάτια-πτέρυγες, που χωρίζονται μεταξύ τους από διάδρομο. Οι τοίχοι των δωματίων, οι οποίοι διατηρούνται κατά μέσο όρο σε ύψος 0,30 μ., είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η ανωδομή θα ήταν πιθανότατα από φθαρτά υλικά, πλίνθους και ξύλο. Ιδιαίτερα επιμελημένη φαίνεται ότι ήταν η επένδυση των τοίχων των δωματίων, όπως συνάγεται από την ανεύρεση σπαραγμάτων επιχρίσματος λευκού και ερυθρού χρώματος.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κτιρίου διακρίνεται στοά, η οποία φαίνεται ότι οριοθετεί το χώρο ενός αιθρίου, γύρω από την οποία διαμορφώνονταν τα δωμάτια του οικήματος.

Εντός της ανατολικής στοάς του αιθρίου αυτού και στο διάδρομο μεταξύ των δύο αποκαλυφθέντων δωματίων ήλθε στο φως τμήμα αγωγού (αγωγός Ι). Το ανεσκαμμένο τμήμα του, διατομής σχήματος ανεστραμμένου Π, έχει τοιχώματα από αργούς λίθους, ενώ ο πυθμένας του αποτελείται από τετράγωνες πήλινες πλάκες. Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μήκος 1,30 μ. και μέγιστο πλάτος 0,46 μ. Η συνέχεια του ίδιου αγωγού, άρχισε να αποκαλύπτεται κατά μήκος του τοίχου Τχ 11, που ορίζει το νοτιοανατολικό δωμάτιο-πτέρυγα του κτιρίου.

Από τα κινητά ευρήματα του χώρου εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα χάλκινο προσωπείο γενειοφόρου θεού (Εικ. 28), διαστ. 0,07×0,05 μ. Περισυνελέγησαν, επίσης, οστέινα και χάλκινα αντικείμενα, άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, πήλινες αγνύθες και τρία χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων.

Τόσο οι διαστάσεις του κτιρίου, όσο και η καίρια θέση του, που δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή του οχυρωμένου οικισμού του Δυμοκάστρου, αλλά και τα ευρήματα από το εσωτερικό του, όπως το προαναφερθέν χάλκινο προσωπείο, συντείνουν στην υπόθεση ότι το κτίριο Α ήταν οικοδόμημα δημόσιου χαρακτήρα.

Κτίριο Β. Πρόκειται για κτίριο, βορειοανατολικά του κτιρίου Α, χτισμένου πάνω σε ορθογώνιο άνδηρο, διαστ. 27 μ. (Α.-Δ.)×35 μ. (Β.-Ν.).

Κατά μήκος των πλευρών του ανδήρου διακρίνονται τμήματα ισχυρών τοίχων από γωνιόλιθους και αδρά λαξευμένους ασβεστόλιθους μεγάλων διαστάσεων, οι οποίοι καλύπτονται εν μέρει από λιθοσωρούς. Οι εξωτερικοί αυτοί τοίχοι, που ορίζουν το άνδηρο και ταυτόχρονα διαμορφώνουν το κτίριο Β, λειτουργούν και ως αντερεισματικοί των παρακείμενων ανδήρων που διαμορφώνονται σε διαφορετικά επίπεδα.

Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο νότιο τμήμα του ανδήρου, όπου και ο καλύτερα σωζόμενος εξωτερικός τοίχος (Τχ1). Ερευνήθηκαν επτά σκάμματα, διαστ. 3×3 μ., Οι εν μέρει αποκαλυφθέντες τοίχοι οριοθετούν μία πτέρυγα (χώρος Ι), διαστ. 3,90 (Β.-Ν.)×9,15 μ. (Α.-Δ.) με δύο τουλάχιστον δωμάτια, κατά μήκος του νότιου εξωτερικού τοίχου, με προσανατολισμό Α.-Δ. (Εικ. 29).

Οι τοίχοι του χώρου Ι είναι κατασκευασμένοι από αδρά λαξευμένους ασβεστόλιθους, που θεμελιώνονται πάνω σε υπόστρωμα από μέσου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους.

Άνοιγμα, πλ. 1,27 μ., στον τοίχο που ορίζει το χώρο από Β., λειτουργεί ως είσοδος προς το εσωτερικό του. Δύο γωνιόλιθοι, μπατικά τοποθετημένοι, λειτουργούν ως παραστάδες της εισόδου. Στον ανατολικό τοίχο υπάρχει, επίσης, θυραίο άνοιγμα, πλ. 1,45 μ. Σε διαφορετική οικοδομική φάση φαίνεται ότι ανήκουν δύο σχεδόν παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν., οι οποίοι εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του χώρου Ι, ο συσχετισμός τους όμως με αυτόν απαιτεί περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση.

Η στέγαση των δωματίων γινόταν με πήλινα κεραμίδια, όπως συνάγεται από το μεγάλο αριθμό θραυσμάτων που βρέθηκαν καταπεσμένα στο εσωτερικό τους.

Από τις ανασκαφικές εργασίες περισυνελέγησαν όστρακα χρηστικής και λεπτότεχνης κεραμικής, μεταξύ αυτών μία ενσφράγιστη λαβή αμφορέα, αγνύθες, πέντε χάλκινα νομίσματα, σιδερένια καρφιά, μολύβδινα ελάσματα και τμήμα χάλκινης πόρπης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

Εικ. 29. Πέρδικα. Δυμόκαστρο. Άποψη του Κτιρίου Β.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΕΛΙΩΝ

Σιναράδες

Κατά τη διάρκεια μη συστηματικής έρευνας επιφανείας στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Παρελίων εντοπίστηκαν λιθοτεχνίες.

Συγκεκριμένα, στους πρόποδες χαμηλού λόφου στους Σιναράδες – οικόπεδο Ι. Σαγιά – περισυνελέγησαν 64 λίθινα από πατιναρισμένο πυριτόλιθο.

Από αποθέσεις ερυθρογής με χαλίκι στην κορυφή του βουνού Άγιος Παντελεήμονας στον Άγιο Γόρδη, προήλθαν 30 λίθινα τέχνεργα από καλής ποιότητας πυριτόλιθο.

Τέλος, από την ευρύτερη περιοχή του χωριού Άγιος Ιωάννης περισυνελέγησαν 118 λίθινα από πυριτόλιθο. Η παραπάνω περιοχή, με την επωνυμία Λίμνη Καλαντζή, αποτελεί ουσιαστικά τμήμα ευρύτερης λεκάνης περιτριγυρισμένης από χαμηλούς λόφους.

Οι συγκεκριμένες λιθοτεχνίες καταλαμβάνουν χρονολογικά ένα ευρύτατο χρονολογικό πλαίσιο (παλαιολιθική, νεολιθική και εποχή του Χαλκού).

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΠΑΠΑΔΕΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑΣ

Κυκλοφοριακή Σύνδεση Λιμένα Ηγουμενίτσας

Στο πλαίσιο του έργου κυκλοφοριακής σύνδεσης του λιμένα Ηγουμενίτσας με τον κόμβο Λαδοχωρίου επί της Εγνατίας οδού, και συγκεκριμένα στη Χ.Θ. 0+300, εντοπίστηκαν το Νοέμβριο του 2000, τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι[82].

Οι εν λόγω τάφοι εντοπίστηκαν σε περιοχή, η οποία είχε ήδη απαλλοτριωθεί για τις ανάγκες του έργου και στην οποία υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη και άλλων αρχαιοτήτων. Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαία η πραγματοποίηση σωστικής ανασκαφικής έρευνας.

Νέα Σελεύκεια

Λιουμπέτσι

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο αριθ. 319 χερσολίβαδο της Νέας Σελεύκειας στη θέση Λιουμπέτσι εντοπίστηκαν λίθινα τέχνεργα από πυριτόλιθο στο εσωτερικό στρώματος ερυθρογής. Η εν λόγω θέση χρήζει συστηματικότερης διερεύνησης με τη διεξαγωγή επιφανειακής έρευνας και δοκιμαστικών τομών.

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΟΥ

Αρδευτικό κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση Κ23 του αρδευτικού έργου «Αξιοποίηση κάμπου Ρίζιανης-Κορύτιανης» νότια της εθνικής οδού, εντοπίστηκαν δύο συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Κατά την ανασκαφή τους αποκαλύφθηκαν τα αποσπασματικά σωζόμενα οστά δύο ατόμων.

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Ζερβοχώρι

Αναδασμός κάμπου Παραμυθιάς

Κατά τη διάρκεια επιφανειακών καθαρισμών και εκχέρσωσης, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του αναδασμού στον κάμπο Παραμυθιάς, στην περιοχή του Ζερβοχωρίου, εντοπίστηκαν επιφανειακά διάσπαρτη κεραμική, διαφόρων ειδών αρχιτεκτονικά λείψανα (τμήματα τοίχων, τάφοι κτλ.), καθώς και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό σε διάφορα αγροτεμάχια ιδιωτών[83].

Στη διάρκεια των ίδιων εργασιών στο αγροτεμάχιο του Ι. Σώζου, 200 μ. δυτικά του Ζερβοχωρίου, εντοπίστηκε τάφος, διαστ. 1,95×0,30 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. Στο εσωτερικό

82. Ο εντοπισμός των αρχαιοτήτων έγινε από τον επί συμβάσει αρχαιολόγο, που παρακολουθεί συστηματικά τις εκσκαφικές εργασίες του εν λόγω έργου, Χ. Κυριάκη.

83. Πρόκειται για τα αγροτεμάχια Ι. Σακαντέμη στη θέση Τούρη, Α. Γεώργιου στη θέση Στρογγυλό, των Α. Αναστασόπουλου, Γ. Τζούνα και Σ. Παπαδόπουλου στη θέση Καραμόντλια, καθώς και των Σ. Αναστασόπουλου, Ι. Πέτσιου και των υιών Ν. Ντόκου.

του ημικατεστραμμένου, ακτέριστου κιβωτιόσχημου τάφου αποκαλύφθηκαν λιγοστά οστά ενός σκελετού, τοποθετημένου απευθείας στο χώμα, σε ύπτια στάση και με τα χέρια παράλληλα με τον κορμό.

Δεδομένων των ενδείξεων αυτών για αρχαιότητες, αλλά και των από παλαιότερα γνωστών αναφορών για ολόκληρο τον κάμπο της Παραμυθιάς[84], η περιοχή μπορεί να θεωρηθεί άμεσου ερευνητικού ενδιαφέροντος.

Αρχαιολογικές έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού

Στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού εντός των ορίων του Νομού Θεσπρωτίας[85] κατά το έτος 2000, συνεχίστηκε η επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών, που κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιήθηκαν στις ευρύτερες περιοχές Νεοχωρίου και Γκρίκας του Δήμου Παραμυθιάς, με αποτέλεσμα τον εντοπισμό μιας νέας θέσης με αρχαιότητες, στην περιοχή κατασκευής του κόμβου Νεοχωρίου. Οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή ολοκληρώθηκαν εντός του 2001.

Γκρίκα

Βιοτεχνικό Πάρκο Θεσπρωτίας

Σε έκταση 300 στρεμμάτων, ανατολικά των Δημοτικών Διαμερισμάτων Ψάκας και Γκρίκας, βόρεια των ορίων της εποχιακής λίμνης Προντάνης, στο χώρο όπου πρόκειται να κατασκευαστεί το Βιοτεχνικό Πάρκο Θεσπρωτίας (ΒΙΟΠΑΘΕ) πραγματοποιήθηκε ολιγοήμερη επιφανειακή έρευνα[86].

Γεωλογικά, η περιοχή χαρακτηρίζεται από αργιλικές προσχώσεις με μεγάλη περιεκτικότητα σε φυσικό πυριτόλιθο. Τα πλησιέστερα προς τη λίμνη τμήματα παρουσιάζουν προσχώσεις αμμώδους υφής.

Συγκεντρώθηκαν συνολικά 670 λίθινα τέχνεργα. Πρόκειται, κυρίως, για φολίδες, ως επί το πλείστον από πυριτόλιθο. Η έλλειψη χαρακτηριστικών τύπων δυσχεραίνει, ωστόσο, την τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένο πολιτισμικό στάδιο της προϊστορικής περιόδου. Περισυνελέγησαν, επίσης, θραύσματα κεραμιδιών στέγης, καθώς και άμορφες μάζες σιδήρου, προερχόμενες, πιθανώς, από βόλια.

Λόγω της μεγάλης έκτασης του χώρου, του προσχωσιγενούς εδάφους, που δυσχεραίνει τον εντοπισμό ευρημάτων κατά χώραν, και της ομοιογενούς διασποράς των λίθινων τεχνέργων στο σύνολο της υπό έρευνα έκτασης, δεν κρίθηκε σκόπιμη η διάνοιξη δοκιμαστικών τομών.

ΔΗΜΟΣ ΣΑΓΙΑΔΑΣ

Ασπροκκλήσι

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην περιοχή Ασπροκκλησίου εντοπίστηκε τμήμα νεκροταφείου στη βόρεια κλιτύ μικρού λόφου σε απόσταση 250 μ. περίπου βορειοανατολικά του πυλώνα 238 της ΔΕΗ[87].

Καθαρισμός πραγματοποιήθηκε σε ένα συλημένο και εν μέρει κατεστραμμένο κιβωτιόσχημο τάφο, διαστ. 1,80×0,60-0,40 μ., που έσωζε μικρό τμήμα της καλυπτήριας πλάκας του. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν διαταραγμένα τα οστά ενός νεκρού.

ΔΗΜΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ

Παλαιόκαστρο

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών για χορήγηση άδειας ανέγερσης οικοδομής στο οικόπεδο Κ. Βλάχου στη θέση Παλαιόκαστρο του Δήμου Μαργαριτίου εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική. Δεδομένου ότι η θέση γειτνιάζει με μικρό οχυρωμένο κάστρο[88] χρήζει συστηματικότερης έρευνας[89].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑΣ

Πύργος Ραγίου

Ύστερα από την ολοκλήρωση της αποκατάστασης του κτιρίου του μεταβυζαντινού Πύργου το 1999[90], στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγράμματος «Interreg II», πραγματοποιήθηκαν εντός του 2000, εργασίες διαμόρφωσης στον περιβάλλοντα χώρο του, προκειμένου ο εν λόγω αρχαιολογικός χώρος να καταστεί επισκέψιμος. Η απαιτούμενη επιπλέον χρηματοδότηση, συνολικού ύψους 50.000.000 δρχ., εξασφαλίστηκε συμπληρωματικά μέσω του ίδιου προγράμματος (Εικ. 30).

Οι εργασίες, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το Δεκέμβριο του 2000, συμπεριέλαβαν καταρχήν τη βελτίωση και ομαλοποίηση

84. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 95-100, 133-141, 199-202.

85. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 538-539· 54 (1999): Χρονικά, σ. 508-510.

86. Για τη διευκόλυνση των εργασιών ο προς διερεύνηση χώρος διαιρέθηκε σε εννέα βασικούς τομείς, οι οποίοι εν συνεχεία υποδιαιρέθηκαν σε διαδρόμους, διαστ. 16×1 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά 2.602 τέτοιοι διάδρομοι. Στην επιφανειακή έρευνα απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Ου. Πάλλη και Ι. Σιώχου.

87. Βλ. παραπάνω, σ. 663.

88. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 142.

89. Η σύνταξη των κειμένων για τις ανασκαφικές και λοιπές αρχαιολογικές έρευνες της Η΄ Εφορείας στο Νομό Θεσπρωτίας πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή της επί συμβάσει αρχαιολόγου Κ. Λάζαρη.

90. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 511-512.

των κλίσεων του δρόμου ανόδου προς το χώρο της αρχαίας οχύρωσης και την επίστρωσή του με λίθινες πλάκες, ακανόνιστου σχήματος, πάχ. 0,05 μ. Της πλακόστρωσης προηγήθηκε τσιμεντόστρωση[91] σε όλη την έκταση του δρόμου, του οποίου το μέσο πλάτος είναι 4 μ. περίπου. Στο τέλος του δρόμου δημιουργήθηκε ένα μεγάλο πλάτωμα με περιμετρικό πεζούλι για την ανάπαυλα των επισκεπτών, λίγο πριν εισέλθουν στον τειχισμένο χώρο και στον Πύργο.

Ανακατασκευάστηκε η είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο με την τοποθέτηση κεντρικής σιδερένιας πύλης και τη δημιουργία μικρού χώρου στα δεξιά της για την εγκατάσταση του πιεστικού μηχανήματος για την επίτευξη της ομαλής ύδρευσης του αρχαιολογικού χώρου.

Εκατέρωθεν του δρόμου ανόδου τοποθετήθηκαν υπόγεια τα καλώδια της ηλεκτροδότησης και οι σωλήνες ύδρευσης του χώρου, ενώ κατά μήκος του τοποθετήθηκαν φωτιστικά με διακριτικό φωτισμό.

Περιμετρικά της οχύρωσης δημιουργήθηκε μονοπάτι, πλ. 0,50 μ. τουλάχιστον, με πλάκες ακανόνιστου σχήματος, ώστε να γίνεται περιήγηση των επισκεπτών γύρω από την οχύρωση και να διευκολύνεται η θέαση του τείχους, που υψώνεται έως και 3 μ. σε ορισμένα σημεία. Τα τείχη φωτίστηκαν περιμετρικά με προβολείς.

Εικ. 30. Ηγουμενίτσα. Πύργος Ραγίου. Αεροφωτογραφία μετά τις εργασίες ανάδειξης.

Εντός του τείχους δημιουργήθηκαν οριοθετημένες διαδρομές, ώστε ο επισκέπτης να αντιλαμβάνεται όλο το χώρο εσωτερικά των τειχών.

Τέλος, τοποθετήθηκαν δύο ενημερωτικές πινακίδες, μία αμέσως μετά την είσοδο και μία εσωτερικά των τειχών.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΤΣΕΡΕΜΕΓΚΛΗ

91. Η τσιμεντόστρωση θεωρήθηκε τεχνικά απαραίτητη λόγω των μεγάλων κλίσεων του εδάφους.

1. ΟΔΟΣ ΔΑΙΔΑΛΟΥ (ΠΛΑΚΑ). ΣΚΑΜΜΑ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ.
2. ΟΔΟΣ ΒΙΡΓΙΝΙΑΣ ΜΠΕΝΑΚΗ 11 (ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΓΩΓΟΥ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΕΥΔΑΠ).
3. ΟΔΟΣ ΕΡΜΟΥ 95.
4. ΟΔΟΣ ΓΟΡΓΙΟΥ 3-5 (ΜΕΤΣ).
5. ΟΔΟΣ ΓΟΡΓΙΟΥ 10Α (ΜΕΤΣ).
6. ΟΔΟΣ ΑΓΡΑΣ 35 (ΣΤΑΔΙΟ).
7. ΟΔΟΣ ΑΥΤΟΜΕΔΟΝΤΟΣ 8.
8. ΟΔΟΣ ΚΟΡΥΖΗ 8.
9. ΟΔΟΣ ΔΗΜΟΦΩΝΤΟΣ 111-113.
10. ΟΔΟΣ ΔΡΥΟΠΩΝ 38 ΚΑΙ ΤΡΩΩΝ.
11. ΦΡΕΑΡ ΜΣΑ ΣΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΠΕΤΜΕΖΑ ΚΑΙ ΦΑΛΗΡΟΥ.

Εικ. Α'. Αθήνα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 2000.

ISSN 0570-622X